A

a I hitap edilenden önce kullanılır: ***Benim başım kel mi, a ḳız?*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 63). ***Neydi bu başlarına gelen, a dostlar?*** (K. Bilbaşar 1944 s. 62).

a II (nida) şaşma, inanmamazlık, ret ifâde eder: ***A...? Daha neler?*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 104). (fiilden sonra) dikkati çeken nida: ***Baka, o herif sikke tebdili Arif Ağanın damadı imiş ha!*** (Musahipzade Celal 1936ba s. 29). ***Bağları kopuk dedik a, ıslak mıslak sarıları giyeceğim.*** (R.H. Karay 1939a s. 80). ***a a a!*** Aynı nidanın daha kuvvetlisi: ***A a a, bu ne? Karnaval mı var? Maskaralığa mı çıktınız?*** (H.R. Gürpınar 1933n s. 79).

O. (kelimenin arkasına eklenmiş) **â** (hitapta veya nida olarak) 'ey!' < Fa. ***ā*** a.m. ***Şāh veziyre ėyitdi: "Kel-i bāġubānumuz hünermend imiş," dėdi. Vezīr ėyitdi: "Ārī, Şāhā, hünermend imiş."*** (Ferec 855/1451 v. 203a). Ünlüden sonra ***yâ: Bār-ı Ḫudāyā! Dānā ve bīnāsın. Bī-çāre-i āvāre ḥālinden āgāhsın.*** (Ferec 855/1451 v. 131b).

⊡ Kitabımızda, *Ferec baʿde ş-şidde*, Budapeşte nüshasından bir çok misal göstereceğimiz için, bu nüshanın bâzı imlâ hususiyetlerine okuyucunun dikkatini çekmek isteriz: /ç/ sesi kelime başında veya ortasında bâzen ve kelime sonunda daima /c/ harfi ile yazılmıştır. Arapça ve Farsça'daki uzun /ī/, fark yapılmadan ya /ī/ harfiyle ya da /iy/ harfleriyle gösterilmiştir ve bu sonuncu yazılış tabii icabında /ıy/ ol**arak** da okunabilir. Nadiren görülen başka bir yazı hususiyeti de şudur: ünlü sonrası /y/ harfine, ister kelime sonunda olsun, ister arkasından ünsüzle başlayan bir ek gelsin, fazladan bir /i/ veya /ı/ ilâve edilir.

O. **ab** I/**âv** 'su' < Fa. ***āb/āv*** a.m. ***Gemile pes geçüb āb-ı Fırātı ...*** (Ẓaʿīfī 1950 [1555] s. 150). ***Ḫāricden biri ortalıġa söz atar, gūyā āb-ı germe bir kāse ṣoġuḳ ṣu ḳatar.*** (ʿĀlī 1587 v. 132a). Birleşik kelimelerde ünlüsü kısalarak BSTT. ve konuşma diline girmiştir; ms. ***abdest/avdest, çirkef, girdap, gülab*** gibi. Bâzı deyimlerde Fa. kelimenin yerine Tk. mukabili ***su*** kelimesi konmuştur, ms. Fa. ***āb-i rūy rīḫtan yüz suyu dökmek.***

⊡ Türkçe'ye başka dillerden alınmış kelimeler arasında Farsça'dan girenler en eski tabakayı teşkil eder ve sayıları Arapça'dan gelenlerin yanında ikinci sırayı alır. Bu arada şunu unutmamalıdır ki Ar. kelimelerin büyük bir kısmı Tk'ye Fa. üzerinden geçmiştir. Fa.'dan gelen bu büyük kütlenin ses durumları Tk.'ye nasıl imtisal etmiştir? I. Fa.'nın Tk.'de olmayan yegâne ünsüzü /j/'dir; onun yerini çok defa /c/ almıştır (b. ***abajur/abajör***), fakat Fa. bilgisi olanlar Tk.'nin elifbasına /j/ harfini de ilâve ettiler. II. İki ünlü arasındaki /d/, Fa.'da bir zamanlar bâzı mıntakalarda /ḏ/ olarak telaffuz edildiği ve noktalı yazıldığı için EO.'ya da böyle geçmiş ve daha sonraya da izler bırakmıştır (b. ***azine***). III. Fa. /***ḫʷā***/ hecesi Tk.'ye ekseriya /***ḫō***/, bâzen de /***ḫā***/ olarak alınmıştır (b. ***hab I***). Fa. ünlülerin o çağın klâsik telaffuzları ile EO.'ya aynen alındığını tahmin edebiliriz. İran'daki daha sonraki gelişmelerin O.'ya fazla tesir ettiği fark edilmiyor. Onun için Fa. kelimelerden bahsederken klâsik telaffuzu veren Steingass lugatini esas tuttuk ve yalnız istisnai hallerde bugünkü standart Fa.'yı veren Rubinçik lugatini şahit tuttuk. OO.'da Fa. asıllı alınmalar, Ar. asıllılarla beraber geniş bir standartlaştırılmaya tâbi tutuldu.

⊡ /**b**/ ve /**v**/ seslerinin her ikisi de dudak yardımıyla çıkarılan sesler olduklarından, birbirlerine yakın fonetik özellikler taşırlar. Böyle bir yakınlıktan dolayı, bu iki sesin sık sık karşılıklı yer değiştirdiğine rastlanır. Bu fonetik olay, kelimenin alındığı dilde de bulunabildiğinden, bu ses gelişmesi, bâzı yabancı kelimelerde henüz Tk.'ye geçmeden alındıkları dillerde oluşmuştur ve bazen Tk.'ye alındıklarında, bu kelimelerin her iki varyantı da geçmiş olabilir. Bu fenomene A–E cildindeki misaller şunlardır: V < B: ***av < ab, avadan < abadan, bahçıvan < bahçıban, bocurgat < boci/voci + ırgat III, çarva < çarpa, çerçeve < çārçūba, çevik < çebük, divek II < dibek, dolav < dolab I/dolap I***, B < V: ***abukat < avukat, alabut < alavut, albon < alvon, asvalt < asfalt, baba IV < veba, babal < vebal, bala II < vala, bapur < vapur, bardabaş < vardabassol, baril < varil, barsam < varsam, bedro < vedro, bistiyar < vistiyar, bocurgat < boci/voci+ırgat II, bre I < vré, dabra- < tavra-, dabran- < tavran-, espab < esvab***.

⊡ Hem kelime teşekkülünde hem de frazeolojide başka dillerden aynen tercümenin (calque) büyük bir rol oynadığı bilinir. Yâni birkaç kelimeden meydana gelmiş yabancı kelimenin veya deyimin parçaları – yeni dilin karakterine uysun uymasın – aynen tercüme edilir. Erken devirlerde Çağatay ve EO. edebiyatı için örnek — erişilemeyen örnek — İran edebiyatının dili idi (b. C. Römer 1981 s. 90–114). 19. asırda Fransızca bu rolü üzerine aldı. A–E cildinde şu kelimeler ve tâbirlerde calque ihtimaline işaret ettik: ***âbıru dök-, abidevî, açıkmeşrep, adem-elması*** (b. ***Adem I), adese, al-*** (bu fiilin bâzı terkiplerinde Fr.'nın tesiri ms. ***duş al-, soğuk duş***), ***anide, Ayvalık, ayıbalağı, aynelbakar, bal ayı*** (b. ***bal***), ***başa baş II, başgel-, benmerkezci, bit pazarı, bitrüm, Bucak, camyünü*** (b. ***cam III***), ***cezrî, çekiç II*** (balık türü), ***Çeşme, çıta gibi*** (b. ***çıta***), ***deve kuşu*** (b. ***deve***), ***devrim II, dilbağı*** (b. ***dil II***), ***domuz balığı*** (b. ***doŋuz/domuz***), ***dün ü gün, ekmeğine yağ sür-*** (b. ***etmek/ekmek***), ***emrivaki, tren al-*** (b. ***al-***).

O. **âb** II 'ağustos ayı' < Fa. ***āb*** < Ar. ***āb*** a.m., eski Suriye'nin şemsî takviminden. ***Temūz u Ābda temīz āb cereyān ėder.*** (Ferec 855/1451 v. 129a).

AD. **aba** I 'abla, büyük kızkardeş veya yaşı itibariyle sayılan herhangi bir akraba kadın' DS 1 < ET. ***aba/apa*** Clauson 1972 s. 5, M. Räsänen 1969 s.1. ***Sen de anan gibi, aban gibi, öteki aban gibi olursan yanıver gitsin!*** (F. Baykurt 1971t s. 99). 'anne' DS 3: ***Buraya gelirken abam aldı, evde ilazım olur diye.*** (N. Üstün 1968 s. 74).

aba II 'kaba kumaştan yapılan uzun üstlük' < Ar. ***ḳabā*** 'bir nevi kollu üstlük'. Baştaki /***ḳ***/'nın hemzeye dönüşmesi Ar.'nın bâzı diyalektlerine mahsus bir fenomendir. (R. Dozy 1845 s. 352–362). ***Ekābir ḫuddāmı ʿabā ġėymek gibi-dür.*** (ʿĀlī 1587 v. 138b). ***Şūfīlik tāc ile ʿabā oldı, | Ḫayf kim maʿrifet hebā oldı.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 283). ***Elini yüzünü yıkadı. Kurulandı güzelce. Sırtına bir aba verdiler.*** (T. Apaydın 1991 s. 79). 'yünden dövülerek yapılan kalın ve kaba kumaş': ***Çitāri, şayaḳ ʿabā ve ṣōf giyerdik.*** (Ziyā Paşa, YTEA 1978 [1869] II, 107). ***Bir lâcivert gemici fanilası, siyah abadan bir don giymişti.*** (Kemal Tahir 1955g s. 10). ***abayı yak-*** 'âşık olmak': ***Kitap alışverişi derken bizim oğlan abayı yakmış kıza.*** (A. Ümit 1996 s. 180). ***aba*** kelimesi çobanların

kepeneğini göz önüne getirdiği için birçok tâbirde ***abalı*** ‘kaba, fakir köylü, kendini müdafaa etmekten âciz kimse’ mânasına gelmiştir. ***Suçu varsa boşasın. Vur abalıya mı? Karı da Allahın kulu.*** (F. Erdinç 1969 s. 96).

AD. **aba** III (nida) DS 5 b. ***abo***. Ch. Symeonidis 1973 no. 10 onu Yun. ***aba***’dan gelme telakki ediyor.

O. **âbâ** ‘babalar; atalar’ < Ar. ***ābā*** a.m. [***ab*** ‘peder’ kelimesinin çoğulu]. ***Bu fütūḥāt-ı ʿaẕīmeye muvaffaḳ olan bizim ābā vu ecdādımız değil miydi?*** (Ziyā Paşa, YTEA 1978 [1881] II, 152).

abacur, b. ***abajur***.

abadan ‘mâmur’ < Fa. ***ābādān*** a.m., varyantı ***āvādān*** (b. ***ab I/âv*** [2]), krş. ***abad ol-***. O. ***bir ābādān şehr*** ‘bozulmamış, iyi halde olan bir şehir’ Ferec 855/1451 v. 178a; ***evi âbâdân dut-*** ‘evi intizamda tutmak’ ***Kedbānūdur evi ābādān dutar ...*** (Ferec 855/1451 v. 191a). ***Faḳaṭ evvelleri burası bu ḳadar maʿmūr ve ābādān değil, ʿadetā ḫarābezār idi.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 100). Bu kelimeden gelen ***abadanlık*** Meninski 1680’de ‘işlek, oturanları bulunan mahal’ olarak kaydedilmiştir: ***Cehd ėdelüm, gendözümüzi bir ābādānlıġa bıraġayıduḳ ola-mı?*** (Ferec 855/1451 v. 128b).

O. **abad et–** ‘mâmur etmek, oturulur hale koymak, döşemek’ < Fa. ***ābād kardan*** a.m. ***Niçe köşk u sarāylar bünyād, | Ėtmiş içini dışını ābād.*** (Ẓaʿīfī 1950 [1555] s. 140).

âbâdî kâğıt ‘kalınca, saman renginde kâğıt’, 17. asırda kullanılan iyi bir kâğıt cinsi; (Meninski 1680 I, 10). Osman Ersoy’a göre Hindistan’ın Devletabad şehrinde yapıldığı için bu ismi almıştır, b. M. Kütükoğlu 1983 s. 77.

⊡ Coğrafi adlara dayanan appellativa’yla ilgili, A–E cildinde şunlar bulunmaktadır: ***adana, adisababa I ve II, afgan, Ali korna*** (bir çeşit fes) ***ve alikorna kâğıdı*** (b. ***Aligorna), Amerika, Amerikan, amerikan/amelikan, amerikan (bezi), amonyak, andezit, arduvaz, artezyen, atlas II*** (bir çeşit kaktüs), ***badminton, Bağdadî, bağdadi, bamburuk, bayon (?), bazalt, bisturi, bizmut, blucin/blujin, bluz/blûz, boksit, bordo, boyna/boyuna, buhari, buji, cebertî (at), cemapur, çâçî keman, çarliston, çatana, çini, demevanî, Dımışkî/dımışḳı II.***

O. **abad ol–** ‘mâmur olmak; mutlu olmak’ < Fa. ***ābād*** a.m. ***Dil mülki ḫarāb olmayınca olmadı cihānda ʿışḳ ābād.*** (Necātī Beg 1963 s. 176). ***Ġam beni öldürdi, ėl şād olduġından baŋa ne? | Ben yıḳıldum, ġayruŋ ābād olduġından baŋa ne?*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 276).

⊡ ***ābād*** kelimesi eski zamanlarda padişahlar tarafından kurulan saray ve şehir isimlerinde ek olarak da kullanılırdı, ms. ***Saʿd-ābād*** (Haliç’in ucundaki Lâle devrinde meşhur olan kasr), ***Sultanabad, Aşkabad*** gibi. Bu misallere göre ismini Yalak Deresi’nden alan ***Yalaḳ-ova*** (bugünkü Yalova) eski kaynaklarda ***Yalaḳ-ābād*** şeklinde yazılırdı, krş. buna benzer bir kelime olan ***Bornova***.

abajör, b. ***abajur***.

abajur/abajör ‘lamba siperi; üzeri siperli masa lambası veya ayaklı lamba’ krş. H. Eren 1995 s. 735. < Fr. ***abat-jour*** (asıl mânası ‘ışığı seyreltici’) ‘lamba siperi’, 19. asırda BSTT’ye girmiştir. İlk defa 1851’de panjur mânasında geçer: ***Aḳabi dudunın odasının abajur kanatleri çekilmiş ...*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 139). Zaten ***panjur/pancur*** kelimesi de aynı Fr. kelimenin bozulmuşudur, G. Meyer 1893 s. 44. ***Yeşil abajurlu lambayla aydınlatılmış köşede bir kadının dikildiğini görüyorum.*** (A. Ağaoğlu 1992 s. 89). ‘Lamba’ manası Türkçe’ye mahsus bir mâna gelişmesidir. DS 5 ve 6 şu AD. varyantlarını gösteriyor: ***abacur*** ‘elektrik’ ve ***abajor*** ‘süs yapmakta kullanılan renkli ve parlak kâğıt’ (ilki elektrik lambası; ikincisi siper için kullanılan kâğıt cinsi). ***Tavandan sarkan elektrik abajörünün tekmil aydınlığı, yuvarlak poker masasının üzerinde toplu.*** (R. Enis 1935 s. 16). ***Kalkıp abajurun ışığını yaksam?*** (A. Yurdakul 1991 s. 74).

⊡ Fa.’dan Tk.’ye girmiş kelimelerde, Tk.’de daha evvel bilinmeyen bir **/j/** sesi vardı. Daha sonra, 19. asırda, Fr.’dan alınan kelimelerde de **/j/** sesi bulunmaktaydı. Bu yabancı ses halk dilinde **/c/** olarak, kelimenin ilk harfi konumunda da bâzen **/ç/** diye telaffuz edildi ve halen de edilmektedir. A–E cildinde bulunanlar şunlardır: ***abacur, acenda, aranjman/arancman, cakar, candarma/candırma, cengâr/cenkâr/cenger, cengâri, cilet, çiklet/ciklet/cıklet/jiklet, ecene.*** (Buna ilâve bilgiler için b. ***ab I/âv*** [1]).

abaküs ‘boncuklu hesap aleti’ < İng. ***abacus*** < Lât. ***abacus*** < EYun. ***αβαξ*** (ábaks) a.m., aslında ‘tozla örtülü tahta’, < İbranice ***ʿābḥāḳ*** ‘toz’.

abala–, b. ***apala-***.

abalı, b. ***aba*** II.

aban– I ‘üzerine eğilerek dayanmak, yaslanmak’ < ET. ***abın-*** a.m. W. Radloff 1893 I, 626. BSTT. ***avun-*** fiiliyle aynı köktendir (mediale–reflexivum ***-(ı)n-*** eki için krş. ***acın- I***). ***Direksiyona abanmış uyuyan bir polis.*** (M. Özünal 1991 s. 85).

(Argo) **aban–** II ‘birine yük olup sırtından geçinmek’ F. Devellioğlu 1959 s. 59, H. Aktunç 1990 s. 27 < ***aban-*** I.

⊡ Diyalektlerden farklı olarak, argonun coğrafi bölgelerle alâkası yoktur. Argonun meydana çıktığı yer, büyük şehirlerdir ve oralardaki, büyük ekseriyet tarafından reddedilen sosyal gruplardır; bundan dolayı bâzı etnik grupların argo diline katkısı nisbeten büyüktür. Argo bir nevi örtmece dildir; edebî dilin tabulaştırdığı mevzulardan serbestçe ve renkli tâbirlerle bahsetmeğe yarar. Tk.’nin argosunu ilk toplayan Fikri’dir (1307/ 1901). Onu, bir Rus diplomatı olan Mikhaïlov (1930) ve Mikhaïlov’un kitabını tamamlayan Steinherr (1932) takip ettiler. Meḥmed Ḫālid [Bayrı]’nın kitabında (1934) bir çok argo kelime bulunur. Devellioğlu, bir kaç baskısı olan ”Türk Argosu”nda eskileri toplayıp bir mikdar yeniyi ilâve etti. Fakat, Aktunç (1990), bugün mevcut olan en büyük ve en iyi Tk. argo sözlüğünü ortaya koydu, açıklamalarındaki itina ve kaynaklardan verdiği misaller çok değerlidir. Ondan sonra çıkan Özel (1993) ve Püsküllüoğlu (1996), Aktunç’un eserine hemen hemen hiç birşey ilâve edemediler.

AD. **abana** ‘bedava’ DS 8 < Yun. ***απονα*** (ápona) ‘zahmetsiz’ (***a-*** ‘olmayan’ ve ***pónos*** ‘zahmet’] A. Tietze 1962 no. 309.

⊡ Yun.’dan alınmış isim, sıfat ve zarflarda çok defa ön ek olarak bir ***a-*** ve eğer kelime bir ünlü ile başlarsa ***an-*** bulunur; bu ”alfa privativum” denen ön ek, kelimenin mânasını menfileştirir (krş. O. ***gayri*** ms. ***gayrımedenî*** ‘medenî olmayan’). Tk’ye giren böyle kelimelerin bir kısmı, Yun.’dan ve onun Anadolu ve Balkanlar’daki diyalektlerinden doğrudan doğruya alınmıştır, fakat büyük bir başka kısmı, Yun.’dan Lât.’ye ve Lât.’den bil’umum Avrupa edebî dillerine, nihayet onlardan – ekseriya Fr. vasıtasiyle – Türkiye’nin edebî diline kabul edilmiştir. Alfa privativum’un bulunduğu kelimelerin A–E cildinde geçenler şunlardır: ***abana, abis, abore, afana, afazi, afoni, agnostik, akamat, akromatik, amnezi, amorf, amyant, anarat II, anarşi, anarşik, anarşist, anemi, anestezi, anofel, anonim, anonima, apati, apatrid, apolitik, asbest, aseptik, asfalt, asimetri, astigmatizm, ateizm, atom, atonal, atrofi, azot***.

abandone (sporcular dilinde) ‘ümitsiz durumda olan boksörün oyunu bırakması’ < Fr. ***abandonner*** ‘terketmek’. Spor terimlerinin çoğu İngilizce olduğu halde bu Fransızca’dır. ***abandone ol-*** ‘çok yorulmak, manen ümitsizliğe düşmek’.

⊡ Fr.’dan alınma kelimeler arasında sonu vurgulu ***/e/*** ile biten sıfat ve isimler çoktur. Bunlar, fiilin participium passivum’larından alınmıştır ve hepsi de en geç son bir buçuk asırda Tk.’ye girmiştir. A–E cildinde bahsedilenler: ***abandone, abiye, abone, adapte, ambale, amerikanize, arjante, asamble, ataşe, dejenere, deklase, dekolte, dekupe, delege, demode, detone, dikte, emaye, emprime, enstantane, entegre.*** Ayrıca b. ***afişe et-*** .

⊡ Spor, umumî olarak, belki vücudun bedenî ve fikrî kabiliyetlerini azamî dereceye getirme usulleri olarak tarif edilebilir. Ferdin savaşma tesirliliğini artıran bu gibi faaliyetler (meselâ binicilik, oku istenilen hedefe isabet ettirebilmek) eski çağdan beri biliniyor ve Avrupa kültürü ananelerinde, Eski Yunanlıların olimpiyatlarında müesseseleşmiş bulunuyor. Modern spor hareketlerinde ise yarışma davası devam etmekle beraber askerî tekamül fikri tamamen arka plana itilmiş haldedir. 19. asırda İngiltereden başlayarak yayılan spor faaliyetleri ferdin ve cemiyetin hayatını zenginleştiren bir nevi oyundan başka, maziden kalmış ve bu gün artık ciddî ehemmiyeti olmayan arkaizmlerdir. Bunların Türkiye’ye girmesi 19. asrın ikinci yarısı, İngiliz ve Amerikalıların Türkiye’de kurdukları yabancı bir kültürü temsil eden okullar ve kolejler vasıtasıyladır. Bu sayede futbolu, tenisi ve golfu popüler ettiler. Lisana getirdikleri terminoloji herşeyden evvel İngilizce’dir fakat o zaman İngilizce bilen az olduğundan Fr.’dan alınmalar da vardı. Tk.’deki yaygın Anglosakson spor terminolojisine rağmen ***abandone*** gibi Fr. üzerinden alınmış birkaç spor deyimi tespit edilebilir. Bunlardan A-E cildinde geçenler şunlardır: ***atak, averaj, defans, degaj, degajman, depar, deplasman.***

AD. **abanges** ‘kıt akıllı, beceriksiz’ K. Emiroğlu 1989 s. 27 < Yun. ***απανγιος*** (apángios) ‘(mecâzî mânada) arka, piston’ HistLex. 1939 II, 331-332.

abani, b. ***ağabanu.***

abaniye, b. ***ağabanu.***

abanoz I ‘bir ağaç cinsi ve o ağacın sert ve siyah tahtası’ < Fa. veya Ar. ***abanūs/abnūs*** < Yun. ***εβενος*** (ébenos) G. Meyer 1893 s. 28. ***Ol adacüge abanos adası dėrler*** (Pīrī Re’īs 1935 [932/1525] s. 183).

abanoz II ‘siyah ve parlak’ < ***abanoz*** I. ***Ortalığı bulanık görüyordu. Bir ara Hacının süt gibi ak dişi, kara abanoz sakallarının arasından bir gözüktü söndü.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 178).

Abanoz ‘eskiden (yâni 1940’ların sonuna kadar) İstanbul’da meşhur genelevler sokağı’ < ***abanoz*** (asıl ***Abanoz Sokağı***; Beyoğlu’nun o taraflarındaki Sakız Ağacı Caddesi, Yeşilçam Sokağı isimlerine analog olarak). ***Beyoğlunda elli lira, yüz lira alıyorlarmış. Abanoz bile on beşe çıkarmış fiyatını.*** (N. Üstün 1970 s. 242). ***Sabahın erken saatlerinde, Kurtuluş’takilerin ellerini öpmek için yola çıkmış, Abanoz sokağına uğramıştım.*** (M. Seyda 1974 s. 96).

⊡ Coğrafya ve topoğrafya isimlerinden, yalnız dil tarihi ve etimoloji bakımından şayanıdikkat olanları bu kitaba aldık. Bâzıları, dile appellativa vermiştir (b. ***âbâdî kâğıt***). Şekil ve menşe hususunda enteresan olanlar için b. ***Abya*** . Coğrafya isimlerinden teşkil edilen sıfat ve ora doğumlu ya da mensubu kimselerden bahsedilirken kullanılan ekler, Türkçe isimlerde - ***-lı***, Ar. ve Fa. ise ***-î*** (b. ***Abbasî***), ***-vî*** (b. ***abidevî***); Avrupa dillerinde Lât. ***-anus*** (b. ***Amerikan***) ve ***-ianus*** (b. ***akademisyen***) eklerinden doğmuş kelimeler ve bunların ***alabanda*** ’da gösterilen zarflarıdır.

AD. **abaplan–** ‘tanışmak, arkadaşlık kurmak’ < ***ahbab/ahbap*** + ***-lan-*** genişlemesi. ***Diyelim kazandı da okumaya başladı. Ya bir de kadına kıza abaplanır da işi yarıda gevşetirse, ben okumam, ben okuyamam derse? O zaman ne olacak?*** (M. İlhan 1983 s. 56–57). ***İstanbul orası! İyisi mi işi kavi tutup aklını buraya bağlayalım, yoksa oralarda ağzı boyalı birine abaplanır.*** (a.e. s. 43).

⊡ İsimden fiil yapan ***-la-/-le-*** ile reflexivum mânası veren ***-(ı)n-*** eklerinin, birbirleriyle birleşmiş hali olan ***-lan-/-len-*** genişlemesi, kendine ait yeni görev alır. ET.’de çok işlek olan ***-lan-/-len-*** genişlemesinin fonksiyonları şunlardır: I. İsim kökünün belirttiği ‘hale gelmek, gibi olmak’ (transformativum) ***abaplan-, âdemlen-, ağalan-, ağırşaklan-/arşaklan-, ahilen-, allan-, babalan-, baylanlan-*** (b. ***baylan***), ***beberlen-, beğlen-, böbürlen-, böyüklen-/büyüklen-, çamurlan-, çöreklen-, çullan-, çürüklen-, daldalan-/duldalan-*** (b. ***dalda/dulda***), ***darlan-, dayılan-*** (b. ***dayı***), ***delilen-/dellen-, derlen-toplan-*** (b. ***derle-***), ***diftiklen-/tiftiklen-*** (b. ***diftik***), ***diklen-, dilkülen-/tilkilen-*** (b. ***dilkü/dilki/tilki***), ***direklen-*** (b. ***direk I***), ***düğmüklen-*** (b. ***düğmük***), ***efelen-, ekelen-, eşbehlen-*** (b. ***eşbah/eşbeh***). Eşanlamlı ***-la-/-le-*** fiilleri için b. ***afal*** (***afalla-/afallaş-***) , ***-laş-/-leş-*** filleri için b. ***bayramlaş-*** . II. İsim kökünü oluşturmak veya edinmek, onunla donanmak veya kaplanmak: ***akçalan-, arlan- I, atlan-, aynalan-, basralan-*** (b. ***basra***), ***benlen-, böcelen-, buŋlan-, cinlen-, çabalaklan-, çenelen-/çenilen-, çillen-, çöplen-, dallan- budaklan-, derdlen-/dertlen-, dillen- II, domurlan-, duraklan-, düşlen-*** (b. ***düş I***). III. Diğerleri: ***ağızlan-, çöplen-*** (***çöp-*** fiil kökünden). (b. M. Erdal 1991 II, 509, 517–518, T. Banguoğlu 1974 s. 218–219).

abar– ‘kabarmak, abartılmak’. Modern nesirde ***abart-*** fiilinin geçişli olmayan (intransitivum) hali olarak kullanılır, yâni bir nevi backformation sayılabilir. Belki de Cemal Süreya’ya özgü bir kullanım. ***Sanırım duygusallığın abarması vardı bu olayda.*** (Cemal Süreya 1991 s. 368).

⊡ Mevcut bir kelimenin bir kısmı, ek veya genişleme telakki edilerek kelimeden ayrılır ve kalan kısımdan bu şekilde yeni bir kelime yaratılırsa, bu hâdiseye dilciler, backformation (Alm. Rückbildung) derler, ms. ***otomobil***

kelimesinin **–mobil** kısmı ek zannedilerek bırakılır ve **oto** diye yeni bir kelime meydana çıkar (halbuki **oto** 'kendiliğinden' ve **mobil** 'hareket edebilen' unsurları, mantıken böyle ayrılamaz). Bu hâdise daima bir kısalmadır ve çok defa bir 'yanlış bölme' (b. **adaş** [2]) ameliyesine dayanır. A–E cildinde bir ihtimal olarak backformation denebilecek şu kelimeler var: **abar–, abır, acı III, çenil çenil, çise, depe–, derne–, diplomat, dir I, dolan I, domur/tomur, egemen, enkas/engas.**

AD. **abara/abbara** 'oluk' DS 11, ZTS 1976 s. 1 < Ar. (Suriye dial.) **'abbāra** 'geçiş, geçiş yeri' (krş. A. Barthélemy 1935 s. 508). **Değirmenin abarasından akan suyun...** (Yaşar Kemal 1955i s. 194). 'Güney Doğu Anadolu ve Arap şehirlerinde kısmen yer altında devam eden yaya yolu' **Halk dilinde bu tünelli sokaklara 'abbara' denir.** (M. Mungan 1996 s. 112).

AD. **abarruh** nida, şikâyet ve infial ifâde eder. < Suriye Arapçası **'a barr ruh!** "çekil, git!" ibaresinden. **Abarruuh! dedi, hemşerimiz de meğer!** (Orhan Kemal 1954b s. 74). **Abarruuu! Senin yaşında da mı dur bakalım olur?** (M. Makal 1965 s. 25).

abart– 'büyütmek, mübalâğa etmek' TS (16. asır). Kelimenin **obart-**, **ofart–** varyantları olduğu için menşeini daha fazla araştırmak lazımdır. Krş. **abar–. Elliye yaklaştığını söylerken abartıyor olmalısın.** (F. Hepçilingirler 1990 s. 20).

abáşo (gemicilik terimi) 'alt-??' (birçok birleşik terimlerde)' < Yun. **αβασο** (abáso) < İt. **abasso** (Kahane–Tietze 1958 no. 1).

⊡ Akdeniz sahillerinde gidip gelen her milletten gemici ve tüccar arasında kullanılan beynelmilel dil (bir nevi esperanto) olan Lingua Franca, 16.–18. asırlarda Osmanlıca'ya ve bilvasıta bugünkü Türkçe'ye dahi zengin bir meslekî terminoloji kazandırmıştır (b. Kahane – Tietze 1958). Yunanca, İtalyanca, İspanyolca ile onların diyalektlerine dayanan bu dilin hususiyetlerinden biri penultima (sondan bir evvelki hece) üzerindeki vurgudur (krş. Lingua Franca'dan alınma ve /*ya*/ ile biten coğrafya isimleri, b. **Abya**).

abat TüS 1983, b. **abad ol-.**

abâyî '16. ve 17. asırlarda bir çeşit el dokuması'; Meninski 1680'e göre ekseriya siyah keçi kılından yapılmış bir giyim ('Ālī, 1956 [1586–87] s. 202'de **dikme 'abāyīler**'in aşağı sınıflara yakışmadığını söyler, fakat başka yerlerde 'Ālī, kelimeyi 'eyer örtüsü' mânasında da kullanıyor, ms. 'Ālī 1975 [1599] s. 105–106: **Ve altun üzengisi ve dikme 'abāyīsi mükemmel baḫşīş atına binüb 'avdet ėtdüm. Bilecik'üŋ iki döşeme 'abāyī naḳışlu yaşdıġı.** (M. Kütükoğlu 1983 s. 175).

AD. **abaytaran/baytaran** 'kekik gibi güzel kokulu bir ot' DS 12 < Ar. **'abayṯarān** 'biberiye, mercanköşk' R. Dozy 1927 II, 90, A. Tietze 1958 no. 133. /**ṯ**/ /**t**/ gelişmesi için b. **abes** .

abaza 'cinsel ihtiyaçlarını kendi kendine tatmin eden, uzun süredir cinsel ilişkiye girmemiş kimse' < **abazan** kelimesiyle alâkasının mahiyeti belli değildir. Abaza adındaki Kafkas milleti ile alâkası olmasa gerek. **Yüzü sivilceli, abaza öğrenciler gibi kendini açık saçık hayallere kaptırmaktan bayağı utanmıştı.** (H. Taner 1951t s. 106). **Bu sayılan insanlar o kadar kötü makyaj yapmışlardı ki, yıllarca abaza kalmış hıyarları bile seksten soğuturlardı.** (M. Kaçan 1991 s. 103). **abaza çek-** 'eliyle belini getirmek': **... lise avlusunda beden eğitimi yapan kızları düşünüp abaza çektiği eski odasında ...** (Y. Atılgan 1973 s. 13).

abazan, b. **habazan.**

abbara, b. **abara.**

Abbasî '750–1258 yıllarında Bağdat'daki halifeliği ellerinde tutan Arap ailesine mensup kimse' < bu sülâlenin başı olan, peygamberin amcası **al-'Abbās b. 'Abdalmuṭṭalib**'in adından ve Arapça mensubiyet (**nisba**) gösteren **-î** ekinden. **Ḫulefā-i 'Abbasīyeden Hārunü r-reşīd ve Me'mūn zamānlarında 'ulūm u fünūn ḥaḳḳında gösterilen raġbet ...** (Şafvet Paşa, YTEA 1974 [1852] I, 145).

⊡ Doğrudan doğruya Ar.'dan ya da Fa. üzerinden Tk.'ye giren Ar. sıfatlar arasında bir şahıs, zümre veya yer isminden **–ī** eki ile yapılanlar, büyük bir rakam teşkil eder. Bunlar bir kişinin kimin oğlu, hangi aileye, aşirete, millete, dine mensup olduğunu, hangi şehirde ya da memlekette doğduğunu söylemekle o kişinin hüviyetini tesbit eder. Nisbe denilen bu **–ī** eki bil'umum isimden sıfat yapmak için de kullanılabilir (b. **adalî**). Fa.'da da çok yaygındır (b. **âbî** I), mahdut sahada Tk. de onu benimsemiştir. Nisbenin asıl mânası A–E cildinde gösterilen şu misallerden belli olur: **Abbasî, acemî, âdemî, Alânî, Arabî, A'rabî, Aramî, Arî, asafî, Asurî, Avdetî, Avrupaî, Azerî, Bağdadî, Bayatî/Beyatî, Bayramî, bedevî, Bektaşî, Berberî, berda'î, buhari/buharı, bulgari I ve II, bundukî, celâlî, davudî, demenhurî, demevanî, Dımışkî, dürzî/dürzü, enverî/enveriye, Ermeni.**

abbasi '17. ve 18. asırlarda şark vilayetlerinde tedavül eden gümüş para' < İran şahı **I. Abbâs** (1586–1627) zamanında ihdas edilen ve onun ismini alan sikkeden. **Rūġān-ı sāde ... deve yükinden üç 'abbāsī resm-i ḳapan.** (Ö.L. Barkan 1943 [1140/1727] s. 196.)

EO. **Abbasiyan** 'Abbasiler' < Fa. **'Abbāsī** kelimesinin çoğulu. **Cihān libās-ı 'Abbāsīyān-ile ziynet dutdı.** (Ferec 855/1451 v. 111b), yâni 'karardı' (Abbasîlerin sembolik rengi siyah idi).

⊡ Fa.'da şahıs isimleri ve bir kaç başka isim, **–ān/–yān** ile, ve eğer kelime /**e**/ ünlüsü ile biterse **–gān** ve /**ū**/ ile biterse **–vān** ekleriyle çoğul yapılır. A–E cildinde böyle çoğullardan bir kaç tane bulunuyor: **Abbasiyan, âdemiyân, ağayân, asilzadegân, aşiran, azadegân, azeban, bazuvan, bendegân, biraderan, bütan I, çavuşan/çauşan, çendân, çühregân, dedegân** (Tü.), **dermandegân.** Fa. ve Tü.'de tekil olarak kullanılan **–ān** ile yapılmış çoğullar için b. **canan** .

Abbâs yolcu '(birisinin) yola çıkması gerek' < Ar. **'Abbās** 'erkek adı' ve **yolcu.** Tâbirin menşei malûm değildir. **Öyle görünüyor ki Abbas yolcu. "Galiba ölmesi mukadder."** (M. Buyrukçu 1961 s. 50).

⊡ Tk.'de, bir zamanlar yaşamış bir insanı, bir hikaye kahramanı ya da tasvirî kişileri hatırlatan şahıs isimlerine

sık sık rastlanır. Bunların menşeleri nadiren belirlenebilir. Tk.'de şahıs isimlerindeki bu mâna gelişmesine uyanlardan A–E cildinde yer alanları şunlardır: ***Abbâs yolcu, Abdülhamidin sol taşağından düşmüş, adam, Adem baba*** (b. ***Adem I***), ***ağustos, Agobun kazı gibi*** (b. ***Agop***), ***Ahfeşin keçisi gibi*** (b. ***Ahfeş***), ***ahmedek, Ahmedin öküzü*** (b. ***Ahmed***), ***akademi, Alevi I*** ve ***II, alfons, alık Emeti/alık Raziye/alık Safai*** (b. ***alık I***), ***Ali Cengiz oyunu, Ali... Veli..., alyon, amper, âsaf, avniye, barbut II, barem, barok, begonvil, bekri, Bektaşî, Bismark pantalonu, Boğdan, borani, boykot, Buda, budist, budizm, buhurumeryem, but/put, celâlî, cello bello, centiyane, Coni, conkikirik, çorçil/çörçil I*** ve ***II, dalgacı Mahmut*** (b. ***dalga I***), ***deccal/teccal, dekovil, deli Raziye*** (b. ***delü/deli***), ***Dıral dedenin düdüğü gibi, Dingonun ahırı*** (b. ***Dingo***), ***dinyakos ayakkabısı, dizel I*** ve ***II, doğrucu Davut, dover, düttürü Leyla, erkek Fatma*** (b. ***erkek***), ***enverî/enveriye, epiküryen.***

AD. **abbisi başına!** 'darısı başına!' < ?? (bir halk hikâyesinin sonunda) ***'Abbisi de diŋneyennerin başına!*** (Ö.A. Aksoy 1945 I, 350).

O. **abd** 'köle' < Ar. ***'abd*** a.m. Fa. izafet terkiblerinde kullanılarak "ben" zamirinin yerini alıp tevazu ifâde eder. ***abd-i aciz*** 'âciz köle(niz)': ***Kabahat kimsede değil, abdi âcizde.*** (S.M. Alus 1944 s. 140). ***Bugün bu abdi âciz şukadar yüz bıldırcın vurdum.*** (a.e. s. 144). ***abd-i ahkar*** 'en alçak köle(niz)': ***Kurbanlık koçu abdi ahgara sipariş etti.*** (S.M. Alus 1933p s. 238). ***abd-i kemterin*** 'en değersiz köle(niz)': ***Bu abdi kemterin, ailesile sıkı fıkı görüşürüz.*** (E.E. Talu 1937 s. 112).

⊡ Fa. izafet dediğimiz, Fa.'ya mahsus, O.'da Ar. ve Fa.'dan alınma kelimelerle çok kullanılan, fakat BSTT.'de yalnız muayyen terkiplerde (b. ***abıhayat***) yaşayan bir syntagma'dır. Bir ismi tavsif eden kelimeler Türk dillerinde daima o isimden evvel söylendiği halde Fa. izafette onu takip eder, ms. ***abd-i âciz*** 'âciz abd (köle)' yahut ***âb-ı hayat*** 'hayat âbı (suyu)'. Bu misallerde görüldüğü gibi, tavsif eden kelime sıfat da olabilir, isim de; terkibin iki kelimesini birbirine bağlayan unsur vurgusuz bir ***/i/***'dir (ünlüden sonra ***/'i/*** veya ***/yi/***; bugünkü standart Fa.'da telaffuzu ***/e/***'dir; Türkçe'de ***ı/i***, BSTT.'de yaşayan terkiplerde ***ı/i/u/ü***). Bu ünlüyü kendisinden evvel bulunan isimden bir tire ile ayırmak sırf dilbilimcilerin âdetidir ve "ilmî" olmayan yazılarda bulunmaz. Tavsif eden kelimeler birden fazla olursa, bunlar ardarda sıralanır ve her birinin önüne yine bir /i/ konur; aralarına ***ve*** bağlacını koymak icabederse, onun Fa. mukabili olan ***/u/vu/*** kullanmak icab eder (bu ***/u/*** ile ***/i/***'lerin karıştırılması hakkında b. ***abudane***). Fa.'da ***/i/***'siz izafetler de var; Tk.'de bâzı çok kullanılmış O. terkiplerde aradaki ***/i/*** düşmüştür (b. ***Der-i Sa'adet/Dersaadet***), bâzılarında da agglutination'la kendisinden önce gelen kelimenin bir parçası olmuştur (b. ***asgari***).

⊡ Osmanlılar'ın terbiyeli konuşmasında ve yazılı ifâdesinde nezakete çok ehemmiyet verilirdi. Bu nezaketin bu gün de birçok izleri vardır. Nezaketin esas unsurlarından biri tevazu idi. Tevazu kendini iki şekilde gösterir, bir yandan kendi şahsını küçültmekle, diğer taraftan karşısındakini yüceltmekle; her ikisi de mübalağadan geri kalmaz. Konuşan kimse kendinden, ötekinin kölesi (***abd, abd-i ahkar*** vs., ***bende***), evinden ***bendehane, fakirhane*** olarak bahseder; mektuplarda, edebî eserlerde müellif kendini ***bu fakir, bu hakir*** diye gösterir ve eseri yahut fiilleri için ***acizane, naçizane*** gibi tevazu sıfatlarını kullanırdı. Aynı zamanda karşısındakini ***zat-i âliniz*** vs. tâbirlerle ve ***buyur-*** yardımcı fiiliyle şereflendirirdi.

abdal I/**ebdal** 'tasavvuf edebiyatında bir azizler sınıfı' < Ar. ***abdāl*** (***badal*** 'bir şeyin veya kimsenin yerini tutan karşılık' kelimesinin çoğulu]. Teferruat için b. Encyclopaedia of Islam 1960 I, 94–95.

EO. **abdal** II 'dilenmekle geçinen bâzı tarikatlere mensup derviş, aşık'. Teferruat için b. M. F. Köprülü 1935 s. 23. < ***abdal*** I. ***Bir iki çıplaḳ abdāl od buldılar çönerler.*** (Necātī Beg 1963 s. 202). ***Bu eşnālarda bir abdāl bunlara keşf-i aḥvāl ve 'arż-ı kemāl ile rümūz-ı istiḳbāl ėdüb ...*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 105). ***Tacını, tahtını kardeşine bırakıp abdal oldu.*** (M. Mungan 1996 s. 289).

O. **abdal** III/**aptal** 'akılsız (kimse)' Meninski 1680 I, 19 < ***abdal*** II. Dervişlerin kılığını andıran paçavralarla dolaşan akıl hastalarına verilen bu ad, 15. asırdan beri tesbit edilebilir; ***abdal*** ile ***abtal*** arasındaki fonetik fark Meninski 1680 lugatinde açıklanmıştır. ***Bulardan vaşl uman abdāla beŋzer.*** (Mesīḥī, E. Gibb 1909 VI, 94). ***Dėdüm kim 'işḳuŋa biŋ daġ yaḳdum. / Gülüb dėdi ki sen abdāl imişsin.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] s. 88). ***Yakından tanıdığınız, bencil ve aptal sandığımız bir kişi günün birinde, öyle derin bir söz söyler ki, afallayıp kalırsınız.*** (M. Urgan 1998 s. 78).

AD. **abdal** IV 'köy düğünlerinde çalgı çalan ayrı bir halk grubuna mensup adam' DS 15, 16 < ***abdal*** II. ***Bu civarda kendilerine "Aptal" denilen Türkmenlerden iki davulcu, bembeyaz ve uzun şalvarlarını uçurup davullarını havada savurarak, toprak damlardan birinin üzerinde oynuyorlardı.*** (Sabahattin Ali 1943 s. 85). ***Davul ve zurna mutlaka abdallar tarafından çalınır.*** (H. Z. Koşay 1944 s. 178).

O. **abdan** 'su kabı' < Fa. ***ābdān*** a.m. [***āb*** 'su' + onu tutanın (yâni kabının) ismini yapan ***-dān*** eki, krş. ***sürmedan*** vs.] ***Şādılıḳ şehrinde her bir ev ki bünyād ėtmişem / Ġamdan anı seyle vėrdi ābdān-ı çeşmümüŋ.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 163).

⊡ Fa.'dan alınma isimler arasında ***-dān*** genişlemesi ile teşkil edilenler vardır. Bunlar bir şeyi içine alan veya almaya yarayabilen eşyalardır. A–E cildinde geçenler şunlardır: ***abdan, ateşdan, biberdan, buhurdan, camedan I, cüzdan, çaydan/çaydanlık***. Bâzıları Tk.'de ortaya çıkmıştır (krş. A. Tietze 1964 s. 174–175). Bu listenin son misalinde görüldüğü gibi, bâzı hallerde ***-dan*** eki Tk. ***-lık*** ekiyle kuvvetlendirilmiş olur (b. ***buhurdanlık***).

O. **abdar** 'sulak, suyu bol' < Fa. ***ābdār*** a.m. [***āb*** 'su, parlaklık' ve ***-dār*** 'tutan']. ***Ve abdār olan zemīnlerden ... 'öşr üzre alınur imiş.*** (Ö.L. Barkan 1943 [981/1570] s. 168). 'parlayan, parlak' ***Ḫancer-i ābdār-ile gendözümi helāk ėdem.*** (Ferec 855/1451 v. 108a).

⊡ Fa.'dan alınma sıfat ve isimler arasında ***dāştan*** 'malik olmak' fiilinden ***-dār*** 'malik olan, tutan' fiil unsuru ile teşkil edilmiş olanların sayısı büyüktür. Yalnız A–E cildinde geçenler şunlardır: ***abdar, ahengdar, alâkadar, alemdar, aleyhdar*** (belki Osmanlılar'ın icadı), ***ameldâr, ayinedar, bacdar, bardar, bazdar, behredar, beldar, berhordar, candar, cazibedar, cerihadar, cihandar, cindar, çuhadar, dağdar, danedar, defterdar, dildar, dindar, dizdar, dostdar, dümdar.*** Bu gibilerin tesiri altında Türkçe köklerden teşkil edilmiş olanlar da vardır: ***bayrakdar, emekdar*** (b. A. Tietze 1964 s. 175–178). ve Fa. ***-dār*** 'mâlik olan', b. ***abdar***].

abdest I 'namazın şartlarından olan temizlenme' < Fa. ***ābdast*** [***āb*** 'su', ***dast*** 'el'] a.m. ***Ṣabāḥ olduḳda durdı, ābdest aldı, namāz ḳıldı.*** (Ferec 855/1451 v. 135b). ***abdest boz-*** 'temiz hali yok etmek, defihacet etmek' ***Park bekçisi, ağaç altında aptes bozmaya çıkmıştır şimdi.*** (Peride Celal 1991 s. 44). ***abdestbozan otu*** 'Sanguisorba officinalis' (I. Hauenschild 1989 no. 977). Kökü çok tanin ihtiva ettiğinden halk tababetinde ishali kesmek için kullanılır.

abdest II/**aptes** 'işeme, kakasını yapma; insan boku' < ***abdest I*** (örtmece olarak veya boşaltma ile temizlenmenin birbirine bağlı ameliyeler olmasından) ***Onun altının temizlenmesi sırasında abdestinin rengine bakarak üşüyüp üşümediğini keşfettiler.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 38). ***abdesti gel-*** 'sıkışmak' .

⊡ Kelime sonundaki /***t***/, bir tenuis'i /***f, k, s, ş***/ takip ederse, halk dilinde ve hattâ konuşma dilinde çok defa düşer. Bu hadise, tabii olarak başka dillerden alınmış kelimelerde yaygındır. A–E cildinde şu misaller gösterildi: ***aptes, antrak, Bükreş, çapraz I ve II, çift/çif I ve II, direk II*** (***direkt*** mânasında), ***dos, egzost/egzoz***. Bu hadiseye aykırı olan bir hypercorrection misali için b. ***almast***.

⊡ Türkler'in müslümanlaşmasındaki en büyük rolü İranlılar üstlenmişlerdi. Bundan dolayı, inanç ve İslamî yaşamda birçok kavramın, Fa. alıntılardan oluşması, şaşılmaması gereken bir durumdur. Lügatimizde şu misaller geçmektedir: ***abdest, can I, günah, namaz, oruç, peygamber***. Bugün kullanımdan düşmüş ***azine*** ve ***bāng*** (b. ***baŋ***) kelimeleri de bu gruba dahildir.

abdesthane/aptesane 'helâ' < ***abdest II*** ve ***hane*** 'ev'. ***Galip o gün Galatasaray'da birdenbire sıkışmış ve aptesthaneye kendini dar atmıştı.*** (M.C. Anday 1965a s. 10).

⊡ Fa.'dan alınma kelimelerde ve de bunların örneğine göre yapılmış Türkçe kelimelerde ikinci unsur Fa. ***ḫāna***, Tk. ***ḫāne*** 'ev' olan mürekkep isimler pek çoktur (b. A. Tietze 1964 s. 182–186). Konuşma dilinde, ilk unsur ünlü ile biterse, aradaki /***h***/ düşer ve bu ünlü ***hane*** kelimesinin ilk ünlüsü olan /***a***/ ile karışır (ms. ***eczane***). A–E cildinde geçenler: ***abdesthane, âbhane, ameliyathane, arslanhane, aşhane, babulhane, bardelhana, baruthane, basmahane, bendehane, bezirhane, birahane, bitirimhane, boranhane, buzhane, büthane, canbazhane, cebhane, cirşane, çalgıhane, çifthane, çilehane, darbhane, defterhane, dershane/dersane, dökümhane, eczahane/eczane.***

abd–i âciz, **abdi ahkar**, **abdi kemterin**, b. ***abd***.

O. **abdülbatn** 'obur' < Ar. ***'abd*** 'köle' ve ***baṭn*** 'karın'. ***Bu ṭablaḫārlar gibi 'abdü l-baṭn olanlar ne 'aceb ḳul olur imiş.*** ('Ālī 1975 [1599] v. 52a).

⊡ Ar.'dan edebî Osmanlıca'ya geçmiş bâzı iki kelime arasında /***ül***/ harflerini görürüz. Bunların birincisi, ilk kelimenin son ünlüsü (fasih Ar.'da /***a***/, /***i***/ ve /***u***/ olabilir, fakat O.'da daima /***u***/ ve /***ü***/ olarak donmuştur) ve ikincisi, Ar. harf–i târiftir. Ms. ***'acību l-edā***, harfiyen "eda hususunda acib" demektir. A–E cildinde geçen bu neviden terkipler şunlardır: ***abdülbatn, abdüsselam, abdüsselâtin, acîbüledâ, adimülinkâr, adimülmisl, aksül'amel***, vs.

Abdülhamidin sol taşağından düşmüş 'hatasız olmayan' ***Tabii tabii, zaten hangisinde bir şey olmaz kil Hepsi de Abdülhamidin sol taşağından düşmüştür mübareklerin!*** (L. Erbil 1984 s. 87). Tâbirin menşei malum değil, krş. ***Abbâs yolcu*** .

abdülleziz 'bir bitki ve yenen meyvesi' (Redhouse ve I. Hauenschild 1989'a göre Bunium, TüS 1983'e göre Cyperus esculentus) < Ar. ***ḥabb al-'azīz*** Meninski 1680 I, 1717; R. Dozy 1927 II, 240. Yenen kısım Meninski'de siyah bir meyve olarak, Dozy'de kök olarak tarif edilir. ***Aktariye satarız ... aptülleziz, demirhindi ...*** (B. Felek 1957 s. 55).

abdüsselam 'kökü mini bir insana benzeyen bir ot, Mandragora officinarum' (I. Hauenschild 1989 no. 717) < Ar. ***yabruḥ al-ṣanam*** a.m.; ayrıca b. ***abdülbatn*** .

abdüsselâtin 'bir otun zehirli meyvesi; Redhouse'a göre Croton tiglium tohumları' < Ar. ***ḥabb as-salāṭīn*** a.m. (M. Hafîd 1231 s. 299), fakat R. Dozy 1927 I, 240'a göre bunun mânası 'kiraz' imiş, ayrıca b. ***abdülbatn*** .

abe 'teklifsiz konuşmada seslenme ve dikkati çekme ünlemi' DS 17 < ***al*** ve ***be!*** nidalarının birleşmesi. ***Abe, alacak mısın o kızı?*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 266). Bilhassa Rumelililer'in çok kullandığı bir kelime. ***Muhacir sözün altında kalmadı: "Abe efendi ...*** (F.C. Göktulga 1943 s. 99). Çingenelerin dili için de tipik sayılır: ***Kuklacı: "Abe Hanımcığım, beş on mangizcik ver, ne olursun ...*** (Musahipzade Celâl 1936ms s. 61).

abece 'alfabe, harf sistemi; dilin yazma sistemi; onu öğreten ilk okul kitabı' < alfabenin ilk üç harfi; krş, İng. ***ABC*** (okunuşu: ***eybisi***), Alm. ***ABC*** (okunuşu: ***abetse***). ***Belki de kızın abecesinde böyle yazılmıyordu adı.*** (B. Günel 1984 s. 47). ***Kasabada yeni Abecenin kabul edildiği, herkesin okuma yazma öğrenmeye çalıştığı haberini duydu.*** (T. Apaydın 1991 s. 216).

(Argo) **abeci** 'aptal' F. Devellioğlu 1959 s. 59; AD. 'palavracı' DS 17, H. Aktunç 1990 s. 28. Belki ***abe*** ünleminden. Krş. ***beci***.

EO. **abefşan et–** 'işemek' < Fa. ***āb*** 'su' ve ***afşāndan*** 'saçmak'. ***Bir bī-edeb daḫı ol ḥavżuŋ kenārına ḳarīb yėrde āb-efşān ėderdi.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 110).

aberasyon (optik terimi) 'bir şuaın, bir ışık kaynağından uzanan ışık tellerinin normal yolundan sapması' < Fr. ***aberration*** a.m. (Lât. ***aberrâre*** 'yoldan sapmak'].

⊡ Fr.'dan alınma kelimeler arasında sonu ***-siyon/-syon*** ile bitenler çoktur. Bunlar Lât. ***-tio[n]*** eki ile fiilden teşkil edilmiş nomina actionis mânasında isimlerdir. A–E cildindekiler: ***aberasyon, adaptasyon, adisyon, aglütinasyon, aksiyon, alüvyon, ampütasyon, dejenerasyon, deklarasyon, delegasyon, depresyon, devalüasyon, diksiyon, direksiyon I, direksiyon II/dreksiyon, ekspozisyon, enflâsyon, enformasyon, engizisyon, enjeksiyon, entegrasyon, ereksiyon, erozyon.*** Bunların tesiri altında Türkçe esaslar üzerinde argo tâbirler kurulmuştur: ***aşırmasyon, atmasyon, uydurmasyon.***

abes ‘faydasız, boş, netice getirmeyen’ < Fa. ***ʿabaṯ*** < Ar. ***ʿabaṯan*** ‘boşuna’. ***Ḥayf ola senüŋle ḏuz ėtmek yėmek, | Hep ʿabeşdür saŋa yėnilen emek.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1589). ***”Yā bir söz içün bu ḳadar emek ṣarf eylemek ʿabeş ile iştiġāl ėtmek dėmek olmaz mı?” dėnilmesin.*** (Reşīd Paşa, YTEA 1974 [1890] I, 166). ***Yapılıcak işler dururken maziyle iştigal etmek abestir.*** (E. Atasü 1996 s. 122).

⊡ Klasik Arapça’daki interdental **/ṯ/**’nin, Tk.’de iki karşılığı vardır. İlkinde bu interdental ses spirant **/s/**’ye dönüşür. Bu gelişme, Fa. üzerinden olmuş olmalı. Fa.’da da **/ṯ/** sesi yoktur ve bunun için **/s/** olarak telaffuz edilir. Bu telaffuz şekli özellikle medreselerde öğretildi. A–E cildinde şu misaller geçer: ***abes, abesiyat, alelekser, asal, asar, asir, bahs/bahis, bais, basra/basıra, bevâ’is, cüsse, deyyus/doyyüs/deyyas, disar, ekser, ekseriya, ekseriyet, emsal, emsile, eser I/II, esir, esirî, eskal, esna, esvab/espab***. **/ṯ/** nin ikinci telaffuz şekli olan **/t/**, Ar.’nın diyalektlerine özgüdür. Bizans kaynaklarından görüldüğü üzere bu telaffuzun, büyük ihtimalle şekli çok eski. A–E cildindeki misal yalnızca ***abaytaran***’dır. Bunun yanısıra belki en çok tanınan misal ***Otman*** ismidir.

O. **abesiyat** ‘boş şeyler’ < ***abes*** ve sıfat eki ***-ī(y)-*** ile çoğul eki ***-āt***. **/ṯ/ /s/** gelişimi için b. ***abes***. ***İnsān biraz elifbā oḳudu ve biraz da ”emā tereynā”nıŋ i’lāli gibi ʿabeşīyāt ile uġraşdı mı, taḥşīlini tekmīl ėtmiş ẓann olunur.*** (Nāmıḳ Kemāl, YTEA 1978 II, 201).

⊡ Ar.’da ***-a/-at*** ile biten yâni feminin (müennes) sayılan (krş. ***âbide*** II) bir çok isim, çoğulda bunlar yerine ***-āt*** ekini alır. Tk.’de bu Ar. çoğul eki bâzı Tk. kelimelere de eklenir, b. ***erat*** ve ilerde gelecek olan ***gelirat, gelişat, gidişat*** vs. A–E cildinde geçen misaller: ***acaibat, âdat, aidat, akarat, an’anat, aşerat, bagat*** (bağlar < Fa. kökten), ***baharat, benat, berekât, beyanat, biddefaat, buluşat*** (Tk. kökten), ***cevabat, cihat, darat, defaat ile, devat, deyişat*** (Tk. kökten), ***erat*** (Tk. kökten), ***eşribat***. Bu ***-āt*** (Tk.’de ***-at***) ekini ***-î*** ile biten (krş. ***adalî***) sıfatların sonunda da buluruz. Bu gibi Tk.’de ***-iyat*** ile biten isimler nomina abstracta collectiva mânasında olur, mâna itibariyle Lât. *-ica* ile nihayetlenen kelimelere benzerler, ms. ‘Turcica’ ***Türkiyat***. Tk.’de kendi başına bir ek olmuş olan ***-iyat*** eki sonunda ***-î***’si olmıyan sıfatlarda da bulunabilir, ms. ***abesiyat***. A–E cildinde geçen ***-iyat*** ile teşkil edilmiş kelimeler aşağıda sıralanmıştır: ***abesiyat, akliyat, ameliyat, ayniyat, ciddiyat, dırdıriyat*** (Tk. kökten), ***edebiyat, evveliyat***.

abes yere ‘boş yere, boşuna’ < ***abes*** ve ***yer*** + dativus adverbialis. ***Pederi ʿabeş yėre bī-ḥuẓūr ve dilteng ėderiz.*** (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 166).

⊡ Bir çok modal veya bir amaca yönelmiş dativuslu zarflar, mekân zarflarından türemiş bir gruptur. Çoğu, 3. şahıs possessivum ekini ihtiva eder. A–E cildinde olanlar şunlardır: ***abes yere, aksine, alabildiğine, başına, başlı başına/başlıbaşına, bir bakıma*** (b. ***bakım***), ***boku bokuna*** (b. ***bok***), ***boşa/boşuna/boş yere/boşuboşuna*** (b. ***boş***), ***böylesine, bu resme*** ve ***bu sebebe*** (b. ***bu*** I), ***dalmacaya, delicesine*** (b. ***delice*** I), ***dikine*** (b. ***dik***), ***domuzuna, eşekçesine, tek başına*** (b. ***dek/tek*** II). Ablativuslu zarflar için b. ***Allah*** (***Allahtan***) , ***birdenbire*** .

AD. **abet** ‘öğle yemeği; bir iş yerinde öğle yemeği için verilen ara, öğle tatili’ THASDD 63, T. Günay 1978 s. 308 < Rus. ***obed*** am. A. Tietze 1957 no. 147.

O. **abgine** ‘cam; bardak’ < Fa. ***āb-gīna*** a.m. ***Baʿde zamānin ki İstanbula geldi, Sulṭān Bāyezīd Cāmiʿi ḥareminde bir dükkān açub gün-ā-gün şeker işleri ile bir niçe āb-gīne ḍonatdı.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 260).

O. **âbhane/avġana** ‘apteshane’ < Fa. ***āb–ḫāna*** a.m. (***āb*** ‘su’ ve ***ḫāna*** ‘ev’, b. ***abdesthane/aptesane***). ***Sūrāḫ-ı ābḫāne dururken kenāresini televvüş (l) ėtmemek...*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 196). ***Biz uşağlar, avgananın yan yana uzatılmış iki siyah taşı üzerine tavuklar gibi tüner, içine düşmemek için bacaklarımızı iyice açar, işimizi görürdük.*** (M. Margosyan 1996 s. 44). Sadece ‘lağım çukuru’ da olabilir: ***Ḳażāyı gör: yolda bir ābḫāne var-ımış, pūşişi yoġ-ımış, Ḫālif aŋa düşdi.*** (Ferec 855/1451 v. 212a).

Abhazya ‘bir Kafkas ülkesi’ < Rus. ***Abhazya*** a.m. [***Abhaz*** etnik adından M. Vasmer 1953 I, 2]. ***Kafkasya patlamaya hazır bir bomba! Gürcistan, Abhazya, Çeçenistan’dan her an yeni ölüm haberleri geliyor.*** (B. Uzuner 1997 s. 15).

O. **abher** ‘nergis’ < Ar. ***ʿabhar*** a.m. ***Reyhān, benefşe, nergīs, ʿabher.*** (Ferec 855/1451 v. 101a).

O. **abherin** ‘nergise benzeyen, nergis renginde olan’ < Fa. ***ʿabharīn*** a.m. (***ʿabhar*** ‘nergis’ ve Fa. sıfat eki ***-īn***). ***Gül ü nesrīn gözler gördi, ʿabherīn kirpükler gördi.*** (Ferec 855/1451 v. 151b).

⊡ Fa.’dan alınma kelimeler arasında isimden ***-in*** (Fa. ***-īn***) eki ile teşkil edilen sıfatlar vardır. A–E cildinde bunlardan şunlar geçmiştir: ***abherin, ahenin, anberîn, ateşîn, atlasrengin, berîn, billûrin, çendin, çirkin, çunin, ebrişimin***. Tk.’de Fa.’dan alınma olmayan ve Tk. bir esasa dayanarak kurulmuş olan böyle bir sıfat yoktur.

abıhayat ‘efsanelerde içene ölümsüzlük sağladığı söylenen su’ < Fa. ***āb-ı ḥayāt*** a.m. (***āb*** ‘su’ ve Ar. ***ḥayāt*** ‘hayat’]. ***Anneŋ āb-ı ḥayāt içmiş, hīç iḫtiyārlamaz ki!*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 154).

⊡ Fa. izafetin mahiyeti için b. ***abd*** [1]. Tk.’nin sentaksına zıt olan bu isim–isim ve isim–sıfat terkip usulü, 19. asrın sonuna kadar O. edebî dilinde serbest olarak ve çok kullanılırdı. II. Meşrutiyet devrinde vukubulan genç yazarların isyanı üzerine, eski neslin alışmış olduğu bu usul azalmağa ve serbest kullanılışı tamamen yok olmağa başladı. Bu gün sadece leksikal karakter kesbetmiş olan sabit terkiplerde kullanılabilir. Bu sabit terkiplerden aklımıza gelen ve yerleri A–E cildinde olanları küçük bir liste olarak veriyoruz: ***abıhayat, âfet-i can/afacan*** (b. ***afet***), ***afv-i umumi/aff-ı umumi*** (b. ***afv***), ***akl-i selim*** (b. ***akl***), ***Aksâ-yı şark*** (b. ***aksa***), ***aks-i halde/aksihalde*** ve ***aksiseda*** ve ***aks-i takdirde/aksi takdirde*** (b. ***aks*** I), ***alâmet-i farika/şerîf*** (b. ***alâmet***), ***âlem-i âhiret/civânî/mâna/şemsî*** (b. ***âlem*** I), ***arz-ı endam et-*** ve ***arz-ı hal et-*** (b. ***arz*** III), ***arzuhal/arzıhal, asar-ı atika/eslaf/ulvî*** (b. ***asar*** I), ***Babıali/Bab-ı âlî, Bahr-ı ahmer/Hazer/muhit/sefid/siyah*** (b. ***bahr*** I), ***buhurumeryem/buhuru Meryem, cerr-i eskal*** (b. ***cerr*** I), ***cezayı amel*** ve ***ceza-yı nakdiye*** (b. ***ceza***), ***cürmü meşhud*** (b. ***cürm***), ***çeşm-i bülbül/çerez/zahm*** (b. ***çeşm***), ***def’-i bela için*** ve ***def’-i gam et-*** ve ***def’-i hacet/leyyin/rih/tabiî/takaza/zarar*** (b. ***def*** II), ***dest-i izdivaç*** (b. ***dest***), ***devr-i âlem/devriâlem seyahatı*** (b. ***devr/devir*** I), ***ehl-i beyt/cihat/dil /dünya/heva/hiref/ʿırż/keyif/mide/örf/sūḳ/vukuf*** (b. ***ehl*** I), ***emrivaki, ender-i nadirattan*** (b. ***ender*** I), ***envāʿ-i çeşit/dürlü/türlü*** (b. ***enva***), ***erkân-ı harb*** (b. ***erkân*** I), ***esbab-ı mucibe/muhaffife*** (b. ***esbab*** I), ***eser-i cedid*** (b. ***eser*** II). Görüldüğü gibi terkiplerin büyük bir kısmı hukuka aittir.

O. **âbıneşât** 'sevinç suyu (yâni şarap)' < Fa. ***āb*** 'su' ve Ar. ***naşāṭ*** 'sevinç'. ***Āb-ı neşāṭ ile dolanur zevraḳ-i ḳadeḥ*** (Necātī Beg 1963 s. 171).

O. **abıneş'et** 'meni, ersuyu' < Fa. ***āb-i naş'at*** a.m. (***āb*** 'su' ve Ar. ***naş'a*** 'büyüme'). ***Āb-ı neş'eti cānib-i āḫere aḳmazdı.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 138).

AD. **abır** 'utanma, hicap, namus, haysiyet' DS 22 < Fa. ***āb-i rū*** a.m. [***āb*** 'su' ve ***rū*** 'yüz']; belki *__āb-ı rū__ gibi bir şekilden backformation (b. ***abar-***), krş. Az. Türkçesi ve Kürtçe'de ***abır*** a.m. ***Siz "abırım" derken dübürüm dediğinizi bilmezsiniz.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 72).

O. **abırevan** 'akar su' < Fa. ***āb-i ravān*** a.m. [***āb*** 'su' ve ***ravān*** 'akan']. ***Şeh-zāde şecere-i ensābını āb-ı revān gibi tā āḫir söyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 134a).

O. **âbıru** 'namus, haysiyet' Meninski 1680 I, 5 < Fa. ***āb-rū*** a.m. [***āb*** 'su; parlaklık' ve ***rū*** 'yüz, çehre']. krş. ***abır. âbırû dök-***, krş. Fa. ***āb-rū rīḫtan*** 'to disgrace' F. Steingass 1930 s. 7, calque için b. ***ab I/âv*** [3]. ***Küffār-ı ḍalālet-āşār ziyāde ḫacālet taḥşīl ėdüb āb-ı rūları dökülüb ...*** (A. Bombaci 1946 [1560] s. 247). ***Yüzünüŋ her mesāmmātından cevher-i aṣlīsi, 'iffet ve ṣadāḳatden 'ibāret bir āb-ı rū tebaḥḫur ėtmekdedir.*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1288/1871] s. 26).

⊡ Fa.'da uzun **/ū/** ile biten kelimeler kendilerine bir ünlü takılırsa Hiatustilger olarak araya bir **/y/** alır ve bu **/y/**, aslında bir şey eklenmese de bu kelimelerde kalabilir. Yâni, başka ifâde ile, sonları **/ū/**'lu da olabilir, **/ūy/**'lu da, ms. 'yüz çehre' mânasındaki kelime hem ***rū***, hem de ***rūy*** olabilir. Kelime Tk.'ye geçerse edebî dilde her iki şekil de, konuşma ve halk dilinde ekseriya **/y/**'li varyant kullanılırdı. Bütün bunlar sadece Fa. kelimeler için variddir, başka dillerdeki (ms. Ar.'dan geçmiş) kelimeler için değil. Aynı fenomeni sonu uzatılmış **/ā/** ile biten Fa. asıllı kelimelerde de görürüz. A–E cildinden misaller: ***âbıru*** (ikinci kısmı ***ru***'dur), ***ahu, anberbu/amberbuy, anbermu/ambermûy, arzu, cameşuy, cengcu, cüstücu/cüstücuy, duagû,*** vs.

O. **âbızülâl** 'duru su' < Fa. ***āb-i zulāl*** a.m. [***āb*** 'su' ve ***zulāl*** 'duru']. ***Ol aġacuŋ dibinde çeşme-i āb-ı zülāl çıḳmış.*** (Ferec 855/1451 v. 54b).

O. **âbî** I 'sulu, sulandırılmış; akıcı, mayi' < Fa. ***ābī*** a.m. [***āb*** 'su' ve isimden sıfat yapan ***-ī*** eki]. ***Gelen şerbet ve ḳahve ābī ola.*** ('Ālī 1587 v. 128b).

⊡ Ar.'da olduğu gibi (b. ***Abbasî***), Fa.'da da isimden ***-ī*** eki ile sıfat yapılabilir (b. A. Tietze 1964 s. 186–191). Fa.'dan alınma kelimeler arasında bir maddenin vasfını ifâde eden böyle sıfatlardan A–E cildinde şunlar geçiyor: ***âbî I, armudî*** (şekil), ***āzerī, bademî*** (şekil), ***Çini*** (Çin usulüne göre yapılmış), ***çini II, darai/darayi*** (şahlara yakışan). Bu gibi sıfatların çoğu renk sıfatlarıdır ve bu mânadakiler Tk. esaslardan da yapılır, b. ***altunî*** . Meslek sahipleri, çalgı çalan ve bu gibi başka şahıslar için b. ***acabrûdî*** . Hakikî bir Fa. ek ile nomen abstractum yapan ***-ī*** için b. ***bazî*** .

O. **âbî** II 'ayva' < Fa. ***ābī*** a.m.; asıl mânası 'sulu'.

abi, b. ***ağabey***.

O. **âbid** 'dindar adam' < Ar. ***'ābid*** a.m. [/'***bd***/ kökünden]. ***Artık dayanamıyorum, anlıyor musun? Velilere, dizleri nasırlı âbitlere döndüm.*** (Şahap Sıtkı 1958 s. 120).

⊡ Ar.'da kök harflerinden etken fiil sıfatı (participium activum) yapan kalıp 1ā2i3'dür. Bu kalıp gramatik olarak incelendiğinde, fiilin mânasını kendi betimlemesinde özellik olarak temel alan bir sıfattır ve çoğunlukla işin yapıldığı âna münhasır bir anlam ifâde ettiği farkedilir. Bu fiilden türemiş sıfatlar isim haline de gelebilir ve böyle durumlarda bir iş işleyen kişiyi tavsif ederler (W.M. Wright 1979 I, 131). A-E cildindeki örnekler şunlardır: ***âbid, âcil, âciz, adi, âdil, ahil/ahıl, ait, âkıl/âkil, âli, âlim, âmil I, II, anif, âri, arif, arız, asi, âşık, âtıl I, II, âtır, ati, âzim, badi II, bahir, bais, baki, bakir, baliğ, bani, bari II, barid, bariz, batıl, batın, bayat, bayi, bazil, beyar, cabi, cahil, caiz/cayiz, calib, calis, cami, cani, carıs/caris, cari I,II, cazib/cazip, cazim, cirit, dafık, dâğî, dâhi, dahil, dai, daim/dayim.*** Müennes şekli sonuna te merbuta eklenerek yapılır. Krş ***âbide II*** . Bu yapının çoğul hale getirilmesinde en çok kullanılan kalıplar 1a2a3a ***aceze*** , 1awā2i3 ve 1u2a3ā'dır.

abide I 'anıt' < Ar. ***ābida*** 'mutadın üstünde olan şey, şaşılacak eser'. Kelime 19. asırda bilinmiyordu; ihtimal ki Türkiye'de ilk âbide dikildiği zaman (***Abide-i Hürriyet***, İstanbul, 1909) ***ebediyet*** kelimesine göre uydurulmuştur. ***Ayastefanostan gelirken sağda, eski Rus âbidesine giden yolun köşesinde ... köşkümsü harap bir bina gelir.*** (S.M. Alus 1944 s. 153). Mecâzî mânada: ***Fikretin "Sis"i ve "Tarih-i Kadîm"i Türkçe'de emsali bulunmıyan muazzam vatanperverlik, hamiyet, hürriyet abideleri olduğu gibi bütün dünya edebiyatı âleminde de takdir ve tebcile şayan nevadirdendir.*** (Fazlı Necip 1930 s. 287).

O. **âbide** II 'dindar kadın' < Ar. ***'ābida*** a.m., Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid*** . ***Ḫalḳ geldiler, 'ābide ḳonşılığında ev yapdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 65a).

⊡ Ar.'da isim ve sıfatlarda çeşitli fonksiyonlarda kullanılan ***-a*** eki, aslında biyolojik mânada müenneslik (feminin) ekidir. Ekin Türkçesi kelimeye göre ***-a/-e*** olabilir. A–E cildinde bu mânada geçen kelimeler şunlardır: ***abide II, acuze*** (bu ayrı bir hal), ***âkıle/akile, alihe***, ***ame/eme, ammete/amete/emeti*** (bu da ayrı bir hal), ***azize, cedde, cinniye, dellale***. Şahıs isimlerinde de kullanılır, ms. ***Aliye***, ***Emine***. Eskiden ***Münevvere*** gibi kız isimleri vardı, fakat bu gibi Ar. fiilsıfatlardan (participia) alınan isimler bugün eksiz kullanılır, ms. ***Münevver (Hanım)***. O zaman ismin sahibinin bey mi hanım mı olduğu anlaşılmaz.

abidevî 'bir abide mahiyet ve kıymetinde olan' < ***abide I*** + isimden sıfat yapan ***-ī***, ünlüden sonra ***-vī***. Krş. Fr. ***monument monumental***. Calque için b. ***ab I/âv*** [3]. ***Bilindiği üzere Kaşgarlı Mahmud'un büyük abidevi eseri olan Lügati t-Türk'de Çigiller bir Türk ili olarak zikredilmektedir.*** (E. Buharalı 1991 s. 59).

⊡ Fa.'dan alınma kelimeler arasında bir mikdar ***-avī/-evī*** heceleri ile bitenler vardır. Bunlar aslında ***-ī*** ile biten sıfatlardır (b. ***âbî I***); takıldıkları kelimenin sonunda bir ünlü (***-a/-e***) bulunduğu için araya Hiatustilger olarak **/v/** girmiş oluyor (krş. ***dünyavi/dünyevi*** < Ar. ***dunyawī***). Böylelerden A–E cildinde şunlar geçmektedir: ***abidevî, ailevî, an'anevî, efsanevî.***

(Argo) **abidik gubidik** ! 'saçma, saçma sapan' H. Aktunç 1990 s. 28 < ?? labialisation'a yönelen kafiyeli çift söz, ikisi de mânasız. Başka misaller için b. H. Aktunç 1990 s. 28.

⊡ Kafiyeli çift sözler arasında baş harfleri **/a-/e-/** ve **/g-/** olanlardan A–E cildinde şunlar bulunuyor: ***abidik gubidik, araç gereç, evele- gevele-***.

⊡ Kafiyeli ikili terkiplerde, kelimeler mânalı olsun veya olmasın, tipik olarak ikinci kelimede ilkine nazaran bir labialisation göze çarpar. Bu labialisation, ya baş harfinde/sesinde (**/b/**, **/p/** ve **/m/**), ya da ilk ünlüde (**/u/**, **/ü/**), bâzen her ikisinde tecelli eder. A–E cildinde şu misaller mevcuttur: ***abidik gubidik, abur cubur, af küf, ağaç uğaç, arı duru, atıf ütüf, cart curt*** (b. ***cart I***), ***cızbız, cici bici, ciddi-biddi/citti bitti, çakır çukur, çalka malka ol-, çançun, çanga manga et-/ol-, çangıl çungul et-, çarçur et-, çarık çürük*** (b. ***çarık I***), ***çatal çutal, çatal matal I*** ve ***II, çatır çutur, çatlak çutlak, çat pat, çatra patra, çengel çüngel, çeşit çeşüt*** (b. ***çeşit***), ***çıngır mıngır, çıtıpıtı/çıtırpıtır, çıtpıt I*** ve ***II, dambır dumbur, dangıl dungul/dangır dungur, deli dolu/delidolu*** (b. ***delü/deli***), ***efun tüfun*** (b. ***efin tefin eyle-/et-***), ***ehem öhüm, elle- külle-*** (b. ***elle-***). Başka labialisation'lu terkipler için b. ***ala bele*** .

O. **abir** 'güzel koku veren madde' < Ar. ***ʿabīr*** a.m. ***ʿAbīre baḳ, yüziŋ düşmiş, diler şuçın zümürrüdden, | Çınārı gör, elin açmış, oḳur serv-i ḫırāmānı.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 s. 29).

âbiriz, b. ***abriz***.

abis 'denizin çok derin yeri' < Fr. ***abysse*** < Lât. ***abyssus*** a.m. < EYun. ***αβυσσος*** (ábyssos) 'dipsiz' [***a-*** 'olmayan' ve ***byssos*** 'denizin dibi']. Tk.'ye 20. asırda giren coğrafya terimlerinden. Yun. alfa privativum için b. ***abana*** .

O. **abisten** 'hamile, gebe' < Fa. ***ābistan*** a.m. ***Beni vėribidi ki seni ābisten ėdem.*** (Ferec 855/1451 v. 220b).

abiye 'resmî (giyim hakkında)' < Fr. ***habillé*** a.m. [***habiller*** 'giydirmek' fiilinin geçmiş zaman fiilsıfatı (participium preteritum), krş. ***habit habillé*** 'balo giyimi']. Fr.'dan giren sonu vurgulu **/-e/** ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** [1]. ***Aylin, arabanın altına çaprazlamasına girmiş, sırtüstü yatıyordu. Üstünde abiye bir gri döpiyes, yakasında yarım ay biçiminde bir elmas broş, parmağında tek taş yüzük vardı.*** (A. Kulin 1997 s. 7).

EO. **abkeş** 'tekkelerde su çekenlere verilen ad' Pakalın I, 6 < Fa. ***āb-kaş*** a.m. [***āb*** 'su' ve ***kaşīdan*** 'çekmek'].

⊡ Fa.'dan alınma kelimeler arasında ***kaşīdan*** 'çekmek' fiilinden gelen ***kaş*** (Tk. ***-keş***) 'çeken' fiil unsuru ile teşkil edilmiş bir mikdar sıfat ve isim bulunmaktadır. Bunlardaki ***-keş,*** "çekmek" fiilinin çeşitli mânalarını göz önüne getirebilir. A–E cildinde geçenler şunlardır: ***abkeş, afyonkeş, arzukeş ol-, cefakeş, celebkeş, çilekeş, demkeş I*** ve ***II, dilkeş, enfiyekeş, esrarkeş***. Mâna tasnifi için b. A. Tietze 1964 s. 192–194.

abla '(bir kimsenin kendisinden büyük) kız kardeşi; kendisinden az çok büyük ve bir kardeş kadar kendisine yakın kız veya kadın'; Meninski 1680 I, 29 bunu ***abla*** veya ***abula*** olarak veriyor ve İstanbul ağzı olduğunu söylüyor. ***abla*** şekli için daha eski kaynak bulamadım. AD. varyantları için b. ***bılla/bulla***. H. Eren 1993aa s. 407–410'a göre < **ağa-bula* (orada başka izah denemeleri de gösterilmiştir). ***ağa*** kelimesinin ikinci hecesi olan ***-ġa*** hecesinin 17. asırda düşmüş olması biraz şüphelidir.

AD. **ablak** I 'iki renkli, siyahlı beyazlı' DS 24 < Ar. ***ablaḳ*** a.m. ***Ne ḳaṣr-ı ablaḳ, ne refref ...*** (ne rengarenk saray, ne süslemeler) (Ferec 855/1451 v. 3b). ***Atlarınuŋ başlarında daḫı ablaḳ cıġ-cıġaları ...*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 243–244).

⊡ Ar.'da elativus vezni a12a3 (b. ***a'cab***) bir kişinin göze çarpan bedenî sıfatları için de kullanılır. Bu tür sıfatların superlativus hali kurulamayacağı için elativus veznindedirler (M. Bravmann 1968 s. 27). A–E cildindeki misaller şunlardır: ***ablak I*** ve ***II, acar/acer, aflah, ahmak, ahraz, ahvel, a'ma/âmâ, âver/avar, ebkem, ebleh, eblemcüş, ebras, ebter I, ecvef, ekmeh, erçel, eşbah/eşbeh/eşbek/eşpek.***

ablak II 'geniş ve parlak (yüz)' DS 23–24 < ***ablak*** I. ***Gençlik dediğin nedir gerçekte? ... Ablak suratlılık, çizgilerin belirsizliği, anlamsız çıkışlar, ağıtlar ve sevinçler... Velhasıl eblehliktir gençlik.*** (A. Kutlu 1991 s. 183). ***Şimdi anaç bir tavuk gibi, eteklerine asılan bir çok çocuğu sürüklüyordur odadan odaya ve şişman, kocaman kıçlı ablak bir kadın olmuştur kuşkusuz.*** (C. Kavukçu 1998 s. 95).

AD. **ablak** III 'yüzün kıllarını yolmaya yarayan ağda' DS 24 < ***ablak*** II.

AD. **ablak** IV 'ceviz ağacının mobilya yapmağa yarayan iç tahtası' DS 24 < ***ablak*** I : ***Ablaḳ abanos aġacı ol adada vardur.*** (Pīrī Reʿīs 1935 [932/1525] s. 183).

ablatya 'bir nevi balık ağı' < Yun. ***απλαδια*** (aplaḍía) a.m. (çoğul) (Yun. ***/apl/*** 'tek kat') Kahane–Tietze 1958 no. 733.

⊡ Yunanca ve İtalyanca'dan alınma kelimeler arasında ***-ya*** ekiyle bitenler bulunuyor. Bunların bir çoğu Yun. vurgulu ***-ía*** veya İt. ***-ia*** ile biten nomen abstractum mânasında substantiva feminina'dır. Fakat Yun.'dan gelenler neutra çoğulu da olabilir (yukardaki ***ablatya*** gibi). ***-ya*** ekli coğrafya adları için b. ***Abya*** . A–E cildindeki Yun.'dan gelme ***-ya*** ekli kelimeler aşağıdadır: ***ablatya, açalya/açelya, akasya, akya, alaturbiya, alatya, ambelebulya, anavasya/anavaşya, andilya, angarya/angarye, angurya, apokurya/apokorya, aristolohya, Ayasofya, azalya/azelya, bağurya/bağırya, barbunya I, bartınya otu, bezelya/bezelye, çırya, çuçurya.*** İtalyanca'dan gelme olanlar ise: ***arya I–II, avarya*** (aslı Arapça'dan), ***bakasya, baratarya, bibliyografya*** (EYun. unsurlardan Lât.), ***bonovardiya, çinerarya/çineralya, dalya I, danalya***. Lât. ***-ia*** eki Fr.'da ***-ie*** olmuştur, b. ***afazi*** . Lingua Franca için b. ***abáşo*** .

abli 'yelkenlilerde yarım serenleri çevirmek için kullanılan halatlar' < Yun. ***απλη*** (aplí) a.m. (Yun. ***/apl/*** 'tek kat'). Kahane–Tietze 1958 no. 734. ***Bir ḳadırġaya çārmīḫ ve abli ve ... cümle yigirmi yedi ḳanḳal vėrilür.*** (Kātib Çelebī 1329/1913 [1656] s. 155).

abloko/abluka 'denizden kuşatma' < İt. (Venedik lehçesi) ***abloco*** a.m. (belki Yun. tavassutu ile) Kahane–Tietze 1958 no. 4. 19. asır telaffuzu ile ***abloko*** (Redhouse 1890 s. 14). ***Çanakkale Boğazı kapalı ve Akdeniz limanları abluka altında oldukları için gümrük vergilerinin toplanması durmuştu.*** (B.N. Criss 1993 s. 43). Deniz hukukundan gelen terim daha

geniş bir mâna sahasını kesbetti: ***Her biriniz bir ṭarafa sinerek Aḥmed'iñ evini o cihetden abluḳaya almalısınız.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 65).

abo/abu (ikinci ünlü uzatılmıştır) bilhassa kadınlar tarafından kullanılan nida; hayret, korku, ret mânasına gelebilir, çok varyantı vardır (b. DS 24–27). Kelimenin menşei için henüz bir nazariye ileri sürülmemiştir. ***Tereciye tere satılır mı abo?*** (E.E. Talu 1341 s. 39). ***İsmail'in avradı var a ... tevatür avrattır, abooov, o nasıl avrat öyle, kızlığından bu yana altı kez er değiştirdi de, gene de bana mısın demiyor!*** (N. Üstün 1970 s. 229). ***Aboo, nereden aldın bunları? Nasıl sığacak ahıra?*** (T. Apaydın 1991 s. 79).

Abolyont 'Bursa vilâyetinde bir köyün ve gölün adı' < EYun. ***Απολλωνια*** (Apollōnía) D.J. Georgacas 1971n s. 105.

abone 'peşin para ile seri halinde çıkan veya vukubulan bir şeye alıcı olan (kimse)' < Fr. ***abonné*** a.m. Fr.'dan giren sonu vurgulu /–***e***/ ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** [1]. ***Kaç aboneniz var?*** (R. Ilgaz 1962k s. 9). 'abonman': ***Ve otuzunı abonem içün Su'āvī'ye vėr.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1870] I, 186). ***abone et-*** 'abone olarak kaydetmek': ***Çalıştığım Emayetaş fabrikasında en azından 50 kişiyi abone etmişimdir.*** (Fethi Naci 1999 s. 90). ***abone ol-*** 'bir gazete vs.'ye ücretini peşin vererek alıcı olmak': ***Abonesi çoktu "Yeni Adam"ın. Sanırım Hasan Âli Yücel döneminde Milli Eğitim Bakanlığı da abone olmuştu.*** (Memet Fuat 1998 s. 402).

abonman 'abone olma hali veya anlaşması' < Fr. ***abonnement*** a.m. Türkçesi 19. yy.'ın ikinci yarısında ortaya çıkar, b. Tinghir–Sinapian 1891 s. 2.

⊡ Fr.'dan alınmış kelimeler arasında ***–man*** hecesi ile bitenler vardır. Bunların çoğu bir nomen actionis ve bâzen dolayısiyle bir nomen concretum'u haber veriyor ve Lât. ***–mentum*** ekinden geliyor (Aynı Lât. ekten gelen İt. ***–mento*** ekini ihtiva eden kelimeler için b. ***aşıramento***). Fr.'dan alınmış bu mânadaki kelimelerin A–E cildinde bulunanları şunlardır: ***abonman, agrandisman/ağrandisman, agreman, angajman, antrenman, apartman, aranjman/arancman, bombardıman, degajman, deplasman, eleman I, enstrüman.*** Değişik etimolojisi olan bir ***–man*** unsuru için b. ***bibliyoman*** .

aborda 'bir geminin başka bir gemiye veya iskeleye yanını vererek yanaşması' TüS 1983 s. 2. < İt. ***abordo*** a.m. veya ***abbordat*** kumandasından (Kahane–Tietze 1958 no. 2).

AD. **abore** 'değersiz, beceriksiz' DS 27 < Yun. (dial.) ***απορε*** (ápore) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 29. Yun. alfa privativum için b. ***abana*** .

abosa et– I (gemicilik terimlerinden) 'bir işi bırakmak, istop etmek' < İt. ***abbozzal*** kumandasından (Kahane–Tietze 1958 no. 3).

(Argo) **abosa et–** II 'bilâ mecburiyet durmak' ***Ḳorḳusundan abosa ėtdi.*** (Fikrī 1307 s. 4). < ***abosa et-*** I.

AD. **aboşimas ol–** 'ekilmiş tarlanın anî yağmurdan zarar görmesi' K. Emiroğlu 1989 s. 28 < Yun.****αποχειμαζω*** (apoḫimázō) 'fırtınaya tutulmak' Ch. Tzitzilis 1990 s. 187–188. Fakat K. Karapotosoğlu 1999 no. 65'e göre < Yun. ***αποχυμιζω*** (apoḫimízu) 'tarlanın ilk sürülmesinden sonra kuvvetli bir yağmura tutulması.'

AD. **aboşkevaris** 'çevreyi toplayıp düzeltme' K. Emiroğlu 1989 s. 28 < Yun. (dial.) ***αποσκεναριζω*** (apoşkevarízō) a.m. Ch. Tzitzilis 1990 s. 188.

abov, b. ***abo***.

AD. **abra** 'teraziye dengeyi getirmek için hafif olan kefeye konulan ağırlık, dara' DS 27–28; krş. Az. ***arva***, Kürt. ***abre***, Erm. ***abray*** < EErm. ***apray*** (R. Dankoff 1995 no. 24) Gürc. ***abra*** a.m. Aslen hangi dilden neş'et ettiği henüz kat'î olarak tesbit edilmemiştir. Jaba–Justi 1879 s. 280. Ar. ***'abra*** kelimesini gösteriyor; onu bulamadım fakat ***'abbara*** fiilinin bir mânası 'das Gewicht eines Goldstücks feststellen, wiegen' imiş (H. Wehr 1958 s. 529, Fīrūzābādī 1305 II, 18). Bütün bu kelimeler < Yun. ***αποβαρο*** (apóbaro) 'dara' kelimesinden gelmişe benziyor, b. Ch. Symeonidis 1973 no. 15. Bu hususun farklı bir değerlendirmesi için b. H. Eren 1999 s. 1.

AD. **abra–** 'becermek, üstesinden gelmek; korumak; yetişmek, büyümek, kendini koruyacak, idare edecek duruma gelmek; (deniz taşıtları için) kullanmak' DS 28, K. Emiroğlu 1989 s. 28 < ET. ***opra*** 'to grow old, decay' Clauson 1972 s. 14? Türk dilleri arasındaki yayılışı için krş. M. Räsänen 1969 s. 2 ****abyra.***

abraş 'alaca benekli' TüS 1983 s. 2 < Ar. ***abraş*** a.m. A. Tietze 1958 no. 8. Meninski 1680 ***ebreş***, âmiyane ***abraş.*** ***Atıŋ başını elleriyle ṭutdu. Sevgilisini öper gibi evvelā aḳıtmasından, şoŋra abraşından öptü.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 276). ***Kahvecinin abraş yüzlü Tekiri nargilenin gurultusundan hoşlanmış olmalı, zıpladı, Baytar beyin kucağına çıkıverdi.*** (H. Taner 1954 s. 18).

⊡ Ar. renk sıfatları için a12a3 veznini kullanır. Bu sıfatlar, Tk.'de olduğu gibi (ms. ***kurşuni***), bir karşılaştırma durumundan kaynaklanmaz. Ar. renk sıfatlarının mübalağa hali kurulamaz (ms. Tk.'de ***kapkara, daha kara, en kara***). Çünkü bunlar, elativus (b. ***a'cab***) vezni gibi serbest olarak uygulanamazlar (krş. M. Bravmann 1968 s. 27). a12a3 vezninin renk sıfatları için de kullanılması, bu kategorideki kesiflik anlamından kaynaklanmaktadır. A–E cildinde geçenler: ***abraş, ahmer, ahreç, asfer, aşkar I, esmer, ezrak(fam).*** Aynı vezinle yapılmış başka sıfatlar için b. ***ablak*** .

AD. **abre**, b. ***apre***.

O. **abret** 'gözyaşı' < Ar. ***'abra*** a.m. ***Baḫ gözüm ḫūn-ābesine kim göresin 'abreti ...*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 202).

AD. **abril** 'nisan' 'Aprilmonath' Meninski 1680 I, 26, DS 30 < Erm. ***Abril*** < EErm. ***April*** (R. Dankoff 1995 no. 25) < Yun. ***Απριλης*** (aprílis) (G. Meyer 1893 s. 68) <

Lât. ***aprilis*** [< ***aperire*** 'açılmak' fiilinden] a.m. ***abril***. ***Şimdi abril ayında alınmaḳ ḳānūn muḳarrer olmışdur.*** (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 57b). Türkçe'deki ***p*** > ***b*** değişimi için krş. Erm. ***abril***. Diyalektlerde ***avril/avrul*** varyantları da mevcuttur, krş. ***ab I/âv*** [2]. R. Dankoff 1995 no. 25, DS 391; ***Geceden esti ruzgar, / Yıkıldı yığunumuz. / Avril ayından sonra / Olacak duğunimuz.*** (K. Emiroğlu 1989 s. 46).

abrile '(gemici kumandası) yelkeni sarmala!' < İt. ***imbroglial*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 342.

AD. **abris** 'bravo, yaşa; düğünlerde oyunları canlandırmak için oyuncuların şevk ve heyecanla çektikleri ünlemler' DS 31 < Erm. ***abris*** a.m. [***abril*** 'yaşamak'] U. Bläsing 1995a s. 47, R. Dankoff 1995 no. 23.

O. **âbrîz**/AD. **abiriz** 'helâ' DS 23 < Fa. ***āb–rīz*** a.m. (***āb*** 'su' ve ***rīz*** 'döken') A. Tietze 1969 no. 2. ***Ḫālid uyanur, gendüni ḥācetlü bulur, ābrīze yürür.*** (Ferec 855/1451 v. 211b), O. ***abrizci*** 'Mevlevi tekkelerinde aptesane temizleyici' M. Pakalın 1946 I, 7. Krş. ***havruz***.

⊡ Fa.'da çok defa yanyana gelen uzun ünlülü heceler, hele iki ünlünün ortasında iki ünsüz de yerleşmişse, yalnız aruz için değil, Tk.'de konuşma dili için de bir telaffuz güçlüğü teşkil eder. Bu sıkışıklıkta Farsça'da bile bâzen kısa bir ünlü türer. Tk.'ye geçen böyle kelimeler için oraya sabit bir ünlünün yerleşmesi adeta kuraldır: kelimeler uzun–kısa–uzun şeklini alır. A–E cildinde şu kelimeler bu kategoriye dahildir: ***âbrîz/abiriz, aferin, afitab, afitabe, asdana/asitane, asiyab, asuman, aşikâr, aşina, bağban/bağuban, dastan/dasitan.***

O. **âbru** 'başta gelen, hususi, ekstra ekstra' < Fa. ***āb–rū*** a.m., krş. ***âbıru***. ***Āb–rū baḫā daḫı bicseler, ellerine girürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 66b).

abrucin, b. ***obruçine***.

abse/apse 'çıban' TüS 1983 s. 62 < Fr. ***abcès*** a.m. < Lât. ***abscessus*** 'çıkış'. ***Bir keresinde bizim hanımın dişleri apse yapmıştı.*** (M. Körükçü 1953 s. 78).

absent/apsent 'sert bir içki' < Fr. ***absinthe*** a.m. < Lât. ***absinthium*** < EYun. ***αψινθιον*** (apsinṯion) 'pelin otu' G. Meyer 1893 s. 28. ***Karagöz: "Ne var ?" – Zenne: "Rakı, konyak, apsent, iksir ...*** (H. Ritter 1953 III, 335–336).

A.D. **absimat** 'uçuşan kıvılcım külleri' K. Emiroğlu 1989 s. 28: ***apsumat*** kelimesinin varyantı.

AD. **absimisa** 'ateş böceği' K. Emiroğlu 1989 s. 28–29 < Yun. (Karadeniz dial.) ***αψιμιτζα*** (apsimítza) a.m. Ch. Tzitzilis 1990 s. 188.

abtal, b. ***abdal***.

abtes, b. ***abdest***.

abu, b. ***abo***.

abudane 'yaşama stoku' < Fa. ***āb u dāna*** 'means of subsistence' F. Steingass 1930 s. 8 [***āb*** 'su'+ ***u*** 've'+ ***dāna*** 'yem']. ***Lebüŋle ḫālüŋe meyl ėtdügi budur, Ẕātī, / Cihānda dirlügi insānuŋ āb u dāne ile.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 162). ***Ābudānesi tükenmedi ise elbette yaşayacaḳ.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 782).

⊡ Fa.'dan alınma kelimeler arasında Fa. ***u*** (yâni 've') ile yapılmış terkipler vardır. Bu ***u*** iki kelimeyi birbirine bağlar ve Tk.'de bütünü bir tek mefhum gibi kullanılır. A–E cildinde geçenler: ***abudane, abuhava, adl–u–dâd, ahd–u–peymân, ahz–u–celb, ahz–u–i'ta, ahz–u–kabz, can u dilden, cüstücu, dad–dihiş/dad u dihiş, dar u gir/darugir, durudiraz.*** Tk. terkiplerde yalnız ***can u gönülden, dün ü gün, yat u yarak*** tâbirlerinde kullanılmıştır.

abuhava 'iklim' TüS 1983 s. 2 < Fa. ***āb u havā*** a.m. [***āb*** 'su', ***u*** 've' ve ***havā***.] Fa. ***u*** ('ve') ile yapılmış terkipler için b. ***abudane***. ***Buraların abuhavasiyle imtizaç edemiyorlar.*** (S.M. Alus 1944 s. 141).

abuk 'saçma, karışık ve mânasız' < ***abuk sabuk*** tâbirinin kısaltılmışı. Kendi başına mânası olmayan iki kelimeden müteşekkil bir tâbirin yalnız ilk kelimesinin alınarak kısaltıldığı backformation durumu. Bunu ***araç*** kelimesinde de göreceğiz. ***Kimi zaman telesekreterin kayda aldığı abuk mesajları kastetmediğimi sizler de elbet anladınız.*** (A. Yurdakul 1996 s. 40–41).

⊡ Tk. asıllı kelimelerde velar ve palatal ünlülerin bir arada bulunamaması hususunda bir kaide var (b. ***ayıt-***); Türkçe kelimelerde, BSTT.'de yuvarlak bir ünlüden sonraki hecede yuvarlak olmayan ünlü gelebilir, fakat yuvarlak olmayan bir ünlüden sonra yalnız ikisi arasında labial (dudaksıl) bir ünsüz, yâni ***/b/***, ***/m/***, ***/p/*** veya ***/v/***, bulunursa yuvarlak ünlü gelebilir. A–E cildinde böyle kelimelerden müştakleriyle beraber şunlar geçmiştir: ***abuk, avuç, avun–, avurd, avıd–/avut–, çamur/çamır, çapul, çavuş/çauş, davulgu/davulga.*** Bu temayülün başka dillerden alınan kelimelere de tesir ettiğini şu misaller, bize gösteriyor: ***armut, avlu, avukat, bavul, çapük/çabuk, davul*** vs. BSTT'ne mahsus olan bu fenomen, yalnız velar ünlülerle görülür, krş. ***çamur***, fakat ***demür*** değil, ***savul***, fakat ****sevül*** değil.

abukat, b. ***avukat***.

abuk sabuk 'mânasız, saçma' < EO. ***abuk/apuk*** 'avurdu şişirip parmakla vurarak ses çıkarmak' TS 2, ve ***açık saçık*** tipinden mühmel. Krş. ***abuk***. ***Türkçe abuk sabuk bir şeyler söylüyordu.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1928s s. 310). 'aklı gitmiş, bunamış' mânasında da kullanılır, ms.: ***Sözünü şoḥbetini bilmez. Abuḳ ṣabuḳ olmuş.*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 212). ***Ben de karavatlı, takım giysili abuk sabuk damat olmam.*** (C. Kavukçu 1998 s. 83).

⊡ Kafiyeli çift söz terkiblerinde ***a– sa–/e– se–*** çiftlerinin bir araya gelmesi için A–E cildinde şu misaller var: ***abuk sabuk, açık saçık, açık seçik, alın– salın–, alı–satı/alu–satu, an san, em sem/emsem.***

abula, b. ***abla***.

abulabut, b. ***abullabut***.

(Argo) **abula et–** 'ansızın üstüne çullanarak bir şeyini zorla almak'. M. Mikhaïlov 1930 s. 11, H. Aktunç 1990 s. 28 < belki İt. (ms. dial. sardo) ***appogliare*** (İt. ***appoggiare***) 'abanmak' fiilinin emir halinden. ??

Dün gece birinden bir cüzdan abula ettim. (M. Mikhaïlov 1930 s. 11).

abullabut/abullavut 'sersem, beceriksiz, hantal' Fikrī 1307 s. 4, DS 33–34, 'iki tarafa sallana sallana yürüyen, yolda önüne ardına bakmadan giden' Meḥmed Ḫālid (Bayrı) 1934 s. 1 < krş. ***apul apul (yürü-). Sahilde ırıp sahibi, gözlüklü, abulabut, kravatını takmağa çalışıyor.*** (S. F. Abasıyanık 1948 s. 5). ***Peki ama, anadan doğma hebennekaları, abullavutları, eblehleri ne yapacağız?*** (S. Birsel 1995 s. 34).

AD. **abur** 'karalahana, fasulye ve mısır unu ile yapılan bir çeşit yemek' DS 34 <Erm. ***abur*** <EErm. ***apur*** a.m. U. Bläsing 1995a s. 46; R. Dankoff 1995 no. 22.

abur cubur 'karışık' Meninski 1680 I, 33. Labialisation'lu terkipler için b. ***abidik gubidik*** [2]. ***Nedir canım bu abur cubur sözler?*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 344). Bilhassa yiyecekler için, ms.: ***Bir az mezelik alalım, dėdi. Abur cubur olmasın, ḳuru meze eŋ iyisidir.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 76). Doğrudan doğruya 'karışık yiyecekler' mânasına da kullanılır: ***Abur cubur yemekle vakit geçiren ihtiyar ve şişman annesi ...*** (E.E. Talu 1928 s. 34).

abus 'asık suratlı, somurtkan' TüS 1983 s. 2 < Ar. ***'abūs*** a.m. ***Ba'ż-ı tiryākīler ki kesl u kelāl-ile 'abūs olurlar.*** ('Ālī 1956 s. 80). ***Hüseyin Efendi, abus suratı, silik kişiliğiyle, amca evine içgüveyi geldi.*** (G. Dino 1991 s. 10).

⊡ Ar. fiil kök harflerinden 1a2ū3 kalıbıyla yapılan sıfatlar genellikle tasvir ettikleri öznenin göze çarpan bir vasfını belirtirler. Bu kalıp ile türetilen sıfatlar, ayrıca sıklıkla ya da bir zor yoluyla gerçekleştirilen fiiliyatı da tasvir edebilirler (W. Wright 1979 I, 136). A-E cildinde şu misaller bulunuyor: ***abus, acul, akur, amud, anud/anut, beşuş, cenub, cesur, çamış, ekul.***

AD. **abuskal** 'sonradan tamamlanmak üzere yarım bırakılan iş' DS 35 <Yun. ***αποσκαλιν*** (aposkálin) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 30.

abuzambak 'saçma sapan, gelişigüzel konuşan, bunak' < Ar. ***abū zamzaḳ***' a.m. (keza 'eşek arısı' R. Dozy 1927 I, 5). .

(Argo) **Abuzettin bey** 'züppe' F. Devellioğlu 1959 s. 59, H. Aktunç 1990 s. 28). ***(Arkadaşının omuzundan dürter) Dalga geçme abuzittin efendi!*** (İ. Engin 1961 s. 7).

Abuzittin, b. ***Abuzettin.***

Abya 'Kütahya vilâyetinde bir köyün ismi' <EYun. ***Απια*** (Apía) (D.J. Georgacas 1971n s. 105).

⊡ Osmanlılar'da Avrupa'ya ait coğrafya bilgisi, Akdeniz sahillerindeki limanlarda konuşulan ve anlaşılan Lingua Franca'ya dayanırdı. Bu beynelmilel gemicilik ve ticaret dili İtalya'nın, İspanya'nın ve Yunanistan'ın diyalektlerine dayanan bir nevi Esperanto idi (b. ***abáşo***). Yer adlarında, bilhassa memleket adlarında, Eski çağdan beri (EYun. ve Lât.) müşterek olan ***-ya*** son ekidir. Eski ve yeni yer, şehir ve memleket adlarında sık sık bu eke rastlarız. A–E cildinde şunlar vardır: ***Abya, Alamanya, Alanya*** (gerçi bunun aslı başka), ***Almanya, Amasya, Antakya, Antalya, Asitanepulya, Asya, Avustralya, Avsrtiya/Avusturya, Bohemya, Brötanya, Budamya, Bulgarya, Dalmaçya.*** Buna ilâveten b. ***Alamanya*** .

O. **âbyârî** 'bir nevi ince kumaş' < Fa. ***ābyārī*** a.m. ***Şāş-ı ābyārī ... gėydi.*** (Ferec 855/1451 v. 103b).

ac 'açlık', krş. ***aç*** I. yalnız ***acından öl-*** tâbirinde. ***Çoluk çocuk acından mı ölsünler?*** (K. Bilbaşar 1944 s. 73).

O. **âc** 'fildişi' < Ar. ***'āc*** a.m. ***Ol ḥavż üzerinde bir taḫt var-idi, 'ācdan-idi, mükellel.*** (Ferec 855/1451 v. 188a).

EO. **ac–** 'acıkmak' < ET. ***aç–*** Clauson 1972 s. 19. ***Bir demden ḳarnuŋ acıcaḳ bilesin*** (yâni "biraz sonra karnın acıkınca (bu aletlerin) ne olduğunu anlıyacaksın"). (Ferec 855/1451 v. 25b).

O. **acab** I/**aceb** I (isim) 'hayret' < Ar. ***'acab*** a.m. ***'Acab-la şalaraḳ başını.*** ('Ālī 1587 v. 132b). ***Pīrüŋ diyānetine emānetine 'acaba ḳaldı.*** (Ferec 855/1451 v. 231b).

⊡ Klâsik O.'dan BSTT.'ye kadar hakim olan sisteme göre, Ar. ve Fa.'dan alınmış kelimelerdeki uzun ünlüler aynen kaldığı halde kısa ünlüler yanlarında bulunan ünsüzlere göre ya palatal, ya da velar olur. Yâni yanlarında /**b**/, /**c**/, /**d**/, /**f**/, /**h**/, /**j**/, /**k**/, /**l**/, /**m**/, /**n**/, /**p**/, /**r**/, /**s**/, /**ş**/, /Ar. **ṯ**, O. **ş**/, /**t**/, /**v**/, /**y**/, /**z**/ veya /**ẕ**/ bulunanlar palatal (e, i, ö, ü), fakat /**'ayn**/, /Ar. **ḍ**, O. **ż**/, /**ġ**/, /**ḫ**, bâzen **ḥ**/, /**ḳ**/, /**ṣ**/, veya /Ar. **ṭ**/, /**ẓ**/'lardan en az bir tanesinin bulunduğu ünlüler velar olurlar. Konuşma dilinde ve hattâ BSTT.'de bu kaidenin istisnaları vardır. Bir hipoteze göre ödünç alınmaların en eski (prae–klasik) devresinde kısa ünlülerde velar sesler hakimdi. Klâsik devirde medreselerin tesiriyle bugünkü sistem yayıldı, fakat konuşma diline girmiş olan birçok kelimede eski telaffuz devam etti. Birkaç misal verelim: ***acab aceb*** oldu, fakat ***adam, amma/ama, aman, surat*** (krş. suret), ***şarap, tamam, taraf*** gibi Arapça'dan ve ***düşman, hafta, namaz, sarhoş, zaman*** gibi Farsça'dan gelen kısa /**a**/'lar olduğu gibi kaldı; ***mübarek'***in yanında ***mubarek*** de devam edebildi.

O. **acab** II/**aceb** II (sıfat) 'hayret verici' < Ar. ***'acab*** a.m. ***'Acab ḥikāyetdür.*** (Ferec 855/1451 v. 235b). hayret verici müsbet bir değerlendirme olabilir: 'fevkalâde, gayet güzel'. ***Gördi ki 'acab şehr, 'acab teferrücgāh!*** (Ferec 855/1451 v. 91b). Bu kelime soru edatı gibi de kullanılır. ***Oşbunları 'acab ḳanda bulmış ola?*** (Ferec 855/1451 v. 53a). ***On günde varub gelmedi, noldı ki 'acab gelmedi?*** (Ferec 855/1451 v. 24a).

O. **a'cab** 'daha hayret verici' <Ar. ***a'cab*** a.m. ***Bu 'acab ḥikāyet ammā benüm ḥikāyetüm bundan a'cab-dur.*** (Ferec 855/1451 v. 45b).

⊡ Elativus halindeki kelime vezni a12a3, vasıf mânasının bir kimse ya da nesnede diğerine nazaran nisbî veya mutlak fazlalığını gösterir. (M. Bravmann 1968 s. 22). Bu şema tek ya da iki heceli sıfatlarda istisnasız kullanılabilir. Elativus, hem comparativus hem superlativus (Tk. ***en***) mânalarını da içerebilir. A–E cildindeki misaller: ***a'cab, ağleb, ağreb, ahab, ahsen, akall/akal, a'kal, akdem, aksar, akvâ, akreb II, âlâ, aslah, âzam, ebgaz, echel, efzal, ehem, ehven, ekber, ekser, elez, elyak, elzem, ender I, enfes, enhas, enseb, enver, esbak, esfel, essah, eşed, eşref, ez'af.*** Elativus, Allah'ın isimleri ile sık sık kullanılır. Bu tür

misaller: ***Allahu-âlem, Allahuekber.*** Bu veznin daha başka kullanım türleri için b. ***ablak I*** , ***abraş*** .

acaba I/**aceba** I (merak ifâde eden bir edat) < Fa. ***'acabā*** < Ar. ***'acaban*** 'hayreti mucib olarak'. ***'Acabā bu nevbet baŋa noldı?*** (Ferec 855/1451 v. 58a). Eliptik cümlelerde tereddüt veya şüphe ifâde eder: ***Firdevs: Faruğumun sizi okadar sevmekte hakkı varmış! Samiye: Acaba?*** (S. Simavi 1941 s. 74). ***Nicedir kafamı kurcalayan soruların yanıtlarını ancak bir yolda giderken bulabilirim belki. Acaba mı?*** (T. Uyar 1986 s. 102).

⊡ Ar.'dan Tk.'ye alınmış ve Tk.'de zarf olarak kullanılan, sonu ***-an/-en*** ile biten kelimeler için b. ***aceleten*** . Bu kategori zarflar arasında ***-an/-en*** eki yerine ***-a*** (uzun /***ā***/) ekini, bâzen de hem ***-an/-en*** hem de ***-a*** ekini (ms. ***aslen*** ve ***aslâ***, farklı mânalarla) gösterebilen kelimeler vardır. Bütün bu ekler bir tek Ar. ***-an*** (accusativum) ekinden çıkmıştır. Ar. yazısında sadece ***-ā*** olarak yazıldığı için Fa.'da bir kısmı ***-ā*** diye telaffuz edildi ve Tk.'ye de böyle girdi. A–E cildinden misaller: ***acaba/aceba, adeta, asla, daima, ebeda/ebeden, ekseriya, evvelâ***.

acaba II/**aceba** II (isim) 'tereddüt, şüphe' < ***acaba*** I. ***Bunu saraylı dedikten sonra artık 'acabası olamaz.*** (F. C. Göktulga 1943 s. 16).

O. **acabla-** 'hayret etmek' Meninski 1680 II, 3220 < ***'acab*** II. ***Günde iki tavuḳ sulṭāna getürdi. Sulṭān gülerdi, 'acablardı.*** (Ferec 855/1451 v. 232a). Bu misalde kelime yalnız 'taaccüp etmek' mânasında düşünülebilir, fakat daha sonraki misallerde menfi bir mânanın şüphesi bulunabilir, ms. Gevherî'nin şu mısralarında: ***'Acablamaŋ dostlar melūl gezdügüm, | Derūnumda daşlar ḳadar ġamum var.*** (M.F. Köprülü 1940 s. 147). Bir şeye hayret etmek, onu beğenmemek, onu ayıplamak mânasına da gelebilir. Netekim bugünkü AD. **acapla-** 'ayıplamak, kınamak' ile açıklanır (DS 37).

⊡ İsimden (veya sıfattan) fiil yapan eklerin en işleği olan ***-la-/-le-*** genişlemesi (krş. ***ağla-*** , ***aḫşamla-/akşamla-***), şu anlamlarda *geçişli fiiller* (verba transitiva) yapar: I. Nomen instrumenti veya fâilin vücudu vasıtasıyla yapılan iş. A–E cildindeki misaller: ***ağaçla-, ayakla-, bağla-, baldırla-, bantla-, belle- II, bıçakla-, bizle-, burunla-, çangırtla-, çivile-, çukalat-, daşla-*** (b. ***daş II***), ***destele- I, dırmaçla-/tırmaçla-, dırnakla-, dizle-, dudakla-, düdükle-, dümsükle-, eyerle-/eğerle-*** (b. ***eyer***), ***elle-***. II. İsmin belirttiği hale getirmek: ***ayarla-, ayırtla-/ayıtla-/ayıkla- I, beğle-, birle-, börtle-/pörtle-, cüstele-, çekidüzenle-, çömle-, derle-*** (***topla-*** mânasında), ***dışla-, dızla-, diftikle-/tiftikle-, diŋle-/dinle- III, durla-, durula-, ekle- I, emanetle-, ezberle-***. III. İsmin belirttiği işi yapmak: ***avla-, aznaşla-, basakla-, bekle- I, çelmele-, dikizle-, diŋle-/dinle- I*** ve ***II***, ***doyla-/toyla-***. IV. Çeşitli: ***acabla-, anla-, arzula-, ayıpla-, bedle-/betle-, bekle- II, belle- IV, boğazla-, boşla-, bürükle-/bürikle-, ceple-, çemirle-, çevrele-, çeyrekle-, çıkıla- I, çömlekle-*** (b. ***çölmek***), ***çörekle-, deŋle-, diple- I*** ve ***II, dümtekle-, egavla-, ekle- II, ekle- III/etle-, esenle-***. (b. M. Erdal 1991 II, 454–455, T. Banguoğlu 1974 s. 214). Ayrıca krş. ***afalla-/afallaş-*** (***afal*** maddesinde).

AD. **acabola/acabula** 'acaba' DS 36 <***acab*** II. ve ***ola. Acep ola muhtar bu sefer de bu işten yakayı sıyıracak mı dersin?*** (H. Aytekin 1945 s. 61). ***Bu kız da nere gitti acabola?*** (F. Baykurt 1971t s. 139).

⊡ İki kelimenin birleşmesinden yeni bir kelime doğabilir. Bazen bu birleşme yalnız mânayı değil, kelimelerin şeklini veya gramer statüsünü değiştirir. Meselâ *ayakkabı* kelimesi *ayak kabı* terkibinden farklı değildir, fakat *ayakkabısı* ya da *ayakkabılar* şekillerine bakarsak, çok ayrı bir hal ortaya çıkar. Bu değişiklik yalnız şekilde olmamıştır, konuşanın ve dinleyenin şuurunda da bir isim çiftinin yerine bir tek kelime gelmiştir. Eger iki kelimenin birleşmesinde kelimelerden harf veya hece düşerse bu fenomene krasis deniliyor, meselâ *düğün* (< *doy gün*), *bıldır* (< *bir yıldır*). A–E cildinde şu kelime birleşimleri bulunuyor: ***ağabey, alfel, ayak kabı/ayakkabı*** (ms. ***ayakkabılar***), ***aybaşı*** (ms. ***aybaşılar***), ***ayıslığı/ayı ıslığı, balmumu, beglerbegi/beylerbeyi, bilezik, Boğaziçi*** (ms. ***Boğaziçisine***), ***boyunbağı*** (ms. ***boyunbağısı***), ***cumartesi*** (b. ***cum'a/cuma***), ***çedik/çetik, çıramoz, çilkim, çipa I/çıpa, çitme, çörek, çörek otu/çöreğotu/çöreotu*** (ms. ***çörekotulu***), ***çulpalaz/çulpaz, dal-bud et-, dasnik, delânlı/delânnı, denizaltı, destamaz, dişehleti, dişehli/dişeyli, düğün II/düvün, erdost.*** Sıfat, zarf, nida ve fiiller ihtiva eden krasis tipleri de vardır: ***acabola/acabula, aşer-, ayol, bayak, bedava, beleş, bıldır, çatayaz.*** Sonları /***a***/ ve /***e***/ ile biten kadın adları konuşma dilinde ***hanım*** kelimesiyle bir hece kısalarak birleşir (***Fatmânım, Ayşânım***), /***a***/ ile biten erkek adları da ***ağabey*** ile krasis yapar (***Mustâbi*** < ***Mustafa Ağabey***). Fiil krasisleri için b. ***algıt-*** .

O. **acabrûdî/acebrûdî/acebrûzî** 'Fa. ***'acabrūd*** denen ve kanuna benzeyen eski bir musikî aleti çalan kimse' (sondaki ***î*** için krş. ***tamburî, udî*** gibi olan çalgıcı isimleri) krş F. Steingass 1930 s. 837. Bu kelimenin de geçtiği bir liste, Ferec 855/1451 v. 91b 12' de bulunmaktadır.

⊡ Fa.'dan alınma kelimeler arasında isimden ***-ī*** eki ile teşkil edilen sıfatlar (b. ***âbî*** I) grubunun ayrı bir bölümünü teşkil eden şahıslarda (meslek sahipleri, çalgı çalanlar, vs.), belki kısmen Ar.'nın tesiri görülür. A–E cildinde geçenler şunlardır: ***acabrûdî, amedî, bâzârî, bengî, cevherî I, cihanî, çengî, da'vetî, defterî.***

acabula, b. ***acabola.***

acaib/acayip 'garip, şaşılacak' (sıfat) <Ar. ***'acā'ib*** 'şaşılacak şeyler' (***'acība***'nın çoğulu). ***Deŋizden bir 'acāyib cāneverler çıḳdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 44a). ***Bu bir 'acāyip ẕātdur.*** (P.N. Boratav 1995 s. 181). 'şaşılacak' mefhumu müsbet mânada bir keyfiyetin yüksek (veya son) derecesini ifâde edebilir: ***Zümre-i Çerākise 'acāyib ḳılıc çaldı.*** ('Ālī 1975 [1581] v. 59a). ***Babam bazen gece yarısı eve geliyor. Evin içi birden acayip içki kokmaya başlıyor.*** (L. İpekçi 1998 s. 32). ***Hiçbirimizin yaşamadığı acayıp bir konak, ağaç tepelerinde nargile içmek isteyen bir Osmanlı nazırı.*** (Peride Celal 1991 s. 34). Bugünkü konuşma dilinde şaşma ifâde eden bir nida olarak da kullanılır (TüS 1983 s. 2–3).

⊡ Arapça'da bir ismin çoğulu olan kelimelerin Türkçe'de tekil olarak kullanılması için b. ***ahbab*** . Bunun gibi Ar. isim çoğulu olan kelimelerin Türkçe'de sıfat olarak kullanıldığı da nadir değildir. A–E cildinde zikredilenler şunlardır: ***acaib/acayip, budala, elvan I, etraf II, evliya II.*** Türkçe'de yalnız sıfat olarak kullanılan ***ahşab/ahşap*** kelimesi de Ar.'da aslında çoğuldur.

⊡ Ar.'dan alınan kelimelerde çok defa iki ünlü arasındaki hemze (hiatus)'un yerine bir /***y***/'nin geldiğini görüyoruz. Bu fenomen, Arapça'nın bâzı diyalektlerine mahsustur ve

oradan Farsça'ya ve onun vasıtası ile Eski Osmanlıca'ya da geçmiştir. Osmanlıca'da daha sonraları medreselerin tesiriyle Klâsik Arapça'nın hemzeli imlâsı tekrar umumileşti. Bu durum bir imla kargaşası da ortaya çıkarmış ve bir çok müstensih bu çeşit kelimelere hem hemze hem de */y/*'nin diakretikasını koyar olmuştur. Biz burada hemzeli imlâyı aslî imlâ olduğu için başa koyuyoruz, fakat Osmanlıca bakımından */y/* Hiatustilger'i daha eski O. yazmalarda bulunanıdır. A–E cildindeki hemzeliler şunlardır: ***acaib/acayip, acaibat/acayibat, akaid/akayid, alâim/alâyim, aşair/aşayir, avaid/avayid, azaim/azayim, caiz/cayiz, caize/cayize, ceraim/cerayim, daim/dayim, daima/dayima, dair/dayir I*** ve ***II, dair III*** ve ***IV, daire I/dayire, daire II*** ve ***III, dakaik/dakayık, darai/darayi, delâil, devair/devayir, eimme/eyimme***.

O. **acaibat/acayibat** 'şaşılacak şeyler' < Ar. ***'acā'ib*** çoğulunun çoğulu. Ar. ***ā'i*** grubunun Tk.'de araya Hiatustilger */y/* alması için b. ***acaib/acayip*** [2]. ***Deŋizde ḳuruda her ne yėrde yürüdüm-ise 'acāyibāt gördüm.*** (Ferec 855/1451 v. 61b).

acamoğlı, b. ***acemi oğlanı***.

acapla–, b. ***acabla-***.

AD. **acar/acer** 'semiz, etli; kuvvetli; çevik; cesur; yeni' DS 38–40 < Ar. ***a'car*** 'kalın, kuvvetli; dolu; ham', Ar. sıfat türü için b. ***ablak I*** . A. Tietze 1958 no. 135. Rumence ***ager*** 'keskin; çevik; faal, enerjik; kurnaz' Türkçe kelimenin birçok mânalarını gösteriyor, fakat bâzı etimologlar, menşeini Lât. ***agilis*** 'çevik'de görüyorlar, S. Puşcariu 1975 no. 37. ***Bir acar, edebsiz dişi köpek.*** (S.F. Abasıyanık 1954a s. 96). Eğer Arapça'ya dayanan etimoloji doğru ise 'yeni' anlamı Ar. kelimenin 'ham' mânasından ileri gelmiş olmalıdır. ***Bir gün olur eskir. Eskiyince acerini alır.*** (T. Yücel 1954 s. 61). ***Babasının yaptığı tenekeler yerine acer kovalar getirip ...*** (A. Kutlu 1995 s. 112). ***acarla***– 'yenilemek': ***Hançer vurup acarladın yaramı.*** (Dadaloğlu, YTEA 1974 I, 413). Kelimenin ***-li*** ekiyle genişletilmiş şekli ***acarlı*** 'yeni' Evliyā Çelebī tarafından kaydedilmiştir (R. Dankoff 1991 s. 10; krş. DS 41).

acarcana 'oldukça sert, oldukça atik' < ***'acar*** + küçültme ek grubu ***-cana*** <***-ca*** + ***-yana/-yına***. ***Kapı yoldaşlarından Çobanyan, Matosyan, Sancakciyan kadar değilse de aksanı aşağı yukarı aynı aksan, konuşuşu da acarcanaydı.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 31.8.1941).

⊡ Ekseriya bir şahsın görünüşünü göz önüne getirirken kullanılan, bir sıfata takılan ***-cana/ -cene*** küçültme eki, yukarıda söylediğimiz gibi, aslında iki küçültme ekinden müteşekkildir. Maalesef eski kaynaklarda onu bulamadığımız için, onun nereden geldiğini ve Türkiye Türkçesi'nde ne zamandan beri kullanıldığını tespit edemedik. Konuşma dilinde çok yaygın olduğu halde, zamanımızdaki lugatler bile ondan sadece tek tük misaller veriyorlar. Bizim A–E cildimizde şu sıfatlar gösterilmiştir: ***acarcana, beyazcana, bolcana, bozcana, böylecene, dolucana, düzgüncene, esmercene***. Sıfatlardan başka şu zarflar da vardır: ***ayrıcana, böylecene*** (sıfat da olabilir), ***bütüncene, çokcana, doğrucana, epeycene, eycene/eyicene/iyicene.*** Bunlardaki "küçültüşü" izah etmek için şunu da söyleyelim: ***epeyce*** bir kaydı ihtiyatla söylenmiş bir ***epey***'dir. Ve ***beyazcana*** badanalanmış bir duvar olamaz, mutlaka hiç güneş görmemiş bir ten anlamında kullanılmaktadır.

acarla– / acarlı, b. ***acar***.

acayibat, b. ***acaibat***.

acayip, b. ***acaib***.

aceb, b. ***acab***.

aceba, b. ***acaba***.

AD. **acebe** 'akıllı, zeki' DS 43 <Ar. (Suriye) ***'icba*** 'personne digne d'admiration' A. Barthélemy 1935 s. 512.

acebrûdî, acebrûzî, b. ***acabrûdî***.

acelacaib/ecelacaip 'çok acayip' < Ar. ***'acal*** 'acele' ve ***'acā'ib***. ***Meẓkūr baġçeniŋ içinde 'acel u 'acā'ib cānvār peydā olub kimseyi içeriye uġratmaz idi.*** (Yedi 'ālimler ḥikāyesi 1289 s. 32). ***Yaşar uğradığı ağır bir hastalıktan yakayı güç belâ sıyırdı. Soldu, eridi, ensesi inceliverdi. Ecelacaip bir çocuk oldu.*** (E.E. Talu 1935 s. 5).

acele I (isim) 'ivecenlik, ivedilik' <Ar. ***'acala*** a.m. ***'Acele şeytāndandur dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 207b). ***Selâmını çok acele ile verdi, çıkdı.*** (H.E. Adıvar 1926 s. 84).

acele II (sıfat) 'acelesi olan (iş)' < ***acele*** I. ***Acele işe şeytan karışır. Hele bir kaç gün daha geçsin.*** (S.M. Alus 1944 s. 76). Zarf olarak 'acele ile, alelacele': ***acelelen***– 'acele etmek, daha hızlı yürümek, birşeyi daha hızlı yapmak': ***Seydalinin hemen önündeydi. Biraz acelelense yetişirdi.*** (C. Tuncer 1960 s. 10). ***Musa, Mastan'a çay yetiştirmek için acelelendi*** [metin: ***acelendi***]. (a.e. s. 207).

aceleten 'acele ile' < Ar. ***'acala*** kelimesinin zarf olarak kullanılan accusativus hali. ***Var, söyle: "'aceleten gelsün".*** (P.N. Boratav 1995 s. 180). ***Aceleten giden deli kanluyı bir kaç defa çığırmade ...*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 111 [343]).

⊡ Ar.'dan alınmış kelimeler arasında ***-an/-en*** ekiyle biten zarflar pek çoktur. Sonu ***-a/-e*** olan bir isimle teşkil edilmiş olanlarda (ms. ***acele*** isminden ***aceleten*** zarfı) bu ek ***-tan/-ten*** şeklini alır. Burada bahsettiğimiz ek Arapça'da accusativus'u ifâde eder ve bu accusativus, bir nomen actionis takılırsa bir hadisenin nasıl cereyan ettiğini söyleyebilir, yâni zarf olarak hizmet edebilir, ms. "Adam hızlı bir koşuyu koşar" = "Adam hızlı koşar". A–E cildinde geçen bu gibi Ar.'dan alınma zarflar: ***aceleten, âdeten, ahiren, ahlâken, ahyânen, aklen, alenen, amden, amelen bilvücud, âminen, âmiren, ammeten amuden, anenfeanen, ariyeten, asaleten, aşikâren*** (Fa. bir kelimeden), ***atfen, atiyen, aynen I*** ve ***II, bağteten, bahren, baliğan mabelâğ, ba'zan/bazen, binaen, cebren, cehren, cem'an, cemian, cenuben, cevaben, cidden, cümleten, devren, ebeda/ebeden.*** Buna ilâveten Ar. ***-an*** eki, Fa.'da bâzen ***-ā***'ya dönüşebilir ve böylece Tk.'ye girebilir, ms. ***asla, hala, mutlaka*** (b. ***acaba*** I/***aceba*** I). Bâzı hallerde bu iki varyant birarada fakat farklı manâlarda kullanılır, ms. ***aslen*** ve ***asla***.

Acem I 'İranlı' < Ar. ***'acam*** 'Arap olmayan veya Arapça'yı iyi bilmeyen, barbar'. ***Avcılık dâvasına dair atmasyonlar da Acem mübalâğalarını solda sıfır bırakır.*** (S.M. Alus 1944 s. 144). ***Koca Acem tavşan kanı gibi çay yapar.*** (F. Erdinç 1955 s. 129). ***Abdülhak Hâmit:***

kılık kıyafet tam Avrupalı, zihniyet Acem şarklısı. (V. Günyol 1992 s. 110).

O. **Acem** II 'İran, Acemlerin ülkesi' mânasına da gelirdi: ***'Acemden yeŋile gelmiş bir dānişmend var-ıdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 82).

acem III 'musikîde bir makamın ismi' < ***Acem*** I. Musikî ıstılahları çok defa coğrafya terimlerine dayanır, krş. ***hicaz, bayatî, kürdî, türkü, şarkı*** gibi. Acem makamına koşulmuş başka makamlar: ***acem-'aşîran, acem-buselik, acem-ırak, acem-kürdî, acem-rast, acem-uşşak, acem-zîrkeşîde***, (K. Uz 1964 s. 7–8). ***Hicazkâri kürdiler, acem aşiranlar, nihaventler filân falan ... birbirini takib ediyordu.*** (B.S. Kunt 1948 s. 65).

O. **acemî** 'yabancı, İranlı' < Ar. ***'acamī*** a.m. ***Yād ėlden gelme bir 'acemī şaḫṣ iken...*** ('Ālī 1975 [1599] s. 166).

acemi 'işinde tecrübesiz (kimse)' < ***acemî*** . (Arapça'nın Suriye diyalektinde 'tecrübesiz' mânası belki Türkçe'nin tesiriyle husule gelmiştir, krş. A. Barthélemy 1935 s. 514). ***... 'acemī ḫizmetkārāne nişīmen ...*** ('Ālī 1587 v. 139a). ***Bu yolun acemisiyim.*** (B. Felek 1957 s. 31). Terimin evvelâ askerî sahada (Türk olmayan pençikli ve devşirmelerin yeni getirilenleri için (b. ***acemi oğlanı***) kullanıldığı ve sonra umumileştiği görülüyor. Saraya yeni gelen cariyelere de ***acemîler*** denirmiş, İ.H. Uzunçarşılı 1945 s. 147. ***Acemiler bütün bu kolay görünen hazır olmayı beceremediklerini farkediyorlardı.*** (Y. Ahıskalı 1944y s. 57).

acemi çaydanlık 'tecrübesiz ve beceriksiz' ***acemi*** ve ***çaydanlık***; ***acemi çaylak*** tâbirinin mizahî varyasyonu. ***Yeni rolü hoşgörülü ve alaycı büyük ağabey, koruyucu güçlü dayı, akıl hocası deneyimli dost oldu. Harcanmasın diye ilgilenmesi gereken önemsiz arkadaş, acemi çaydanlık, ona muhtaç küçük adam, ben.*** (İ. Aral 1986 s. 142).

⊡ ***Çaylak*** kelimesinden bugün yalnız o malûm kuş anlaşılıp, muhtemelen o kuş gibi gri renkte kıyafeti olan kişiye de bir zaman böyle dendiği Cumhuriyet zamanında unutulmuş bulunduğundan ***acemi çaylak*** tâbiri absürd bir imaj haline gelmiştir. Kuşun ***çaydanlık***'a çevrilmesiyle onun kadar absürd, fakat yeniliği ve orijinalitesi ile çarpıcı bir değişiklik yapılmış ve aynı zamanda asıl tâbirin absürdlüğü ile alay edilmiştir. Bu hadiseye başka bir misal için b. ***hoşafına git-***. Buna nisbeten yakın başka örneklerde, yabancı bir dilden alınmış kelimeleri halk etimolojisi (b. ***atlu karaca***) ile hiç olmazsa kısmen mânalandırma gayreti vardır; ms. ***tabanvay***, ya da bâzı ikili terkiplerde allitération'dan yola çıkarak oldukça keyfi olarak, ms. ***falan fişman, falan festekiz***, veya Ar. gramer unsurlarını takliden kelimeler uydurulmuştur; ms. ***bol bolamat*** (b. ***bol I), takım taklavat***.

acemi çaylak 'tecrübesiz ve beceriksiz kimse' <***acemi*** ve ***çaylak*** III. .

acemi oğlanı 'devşirme usulu ile toplanan oğlanlara ilk senelerde verilen ad' İ.H. Uzunçarşılı 1943 s. 141. Bunlar için bâzen ***acemî oğlan*** ıstılahı da kullanılır (yabancı kaynaklarda çok defa ***acamoğlı*** yazılışına tesadüf edilir).

Acemistan 'Acemlerin memleketi, İran' < Fa. ***'Acamistān*** a.m. (< ***Acam*** 'Acem, İranlı' + mekân ve memleket isimlerinde kullanılan ***-istān*** eki, krş. ***Ermenistan, Sırbistan***). ***'Acemistāna müteveccihen ḥareket ėtdiler.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 83).

⊡ Fa.'dan alınma kelimeler arasında isimden ***-istān*** genişlemesi ile teşkil edilmiş memleket isimleri ve başka mekân isimleri vardır (krş. A. Tietze 1964 s. 191, 192). Bu genişleme Tk. tarafından benimsenmiş olduğundan, bu gibi kelimelerin bâzısı, ilk defa Türkçe'de ortaya çıkmış da olabilir (ms. Arnavutluk Kırallığı 1912'den biraz daha evvel kurulmuş olsaydı, adı her halde Arnavudistan olacaktı). A–E cildinde geçenler: ***Acemistan, Arabistan, attaristan, Başkırdistan/Başkurdistan, bazaristan, bedestan/bezesten, bezzazistan/bezazistan, bimaristan, Bolşevistan, Bulgaristan***, ***Bülûcistan, Efganistan/Afganistan, Ermenistan.*** Aynı tarihçeye sahip olan ***būstān/bostan*** kelimesinin menşei artık unutulmuştur.

Acemzade 'İranlı atalardan' < 'Acem ve Fa. ***zāda*** 'doğmuş'. ***'Acem-zādedür. Anaṭolı vilāyetinde Kütāhīye nām ḳaşabada temekkünle ṭūl-i emelden āzādedür.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 253).

⊡ Fa.'dan alınma kelimeler arasında, sonunda ***-zād/-zāda*** 'doğmuş' Fa. ***zādan*** 'doğurmak, doğmak' fiilinden gelen fiil unsuru bulunan sıfat ve isimler vardır (b. A. Tietze 1964 s. 198–199). A–E cildinde geçenler şunlardır: ***Acemzade, âdemîzâd, Ademzade, amcazade, ammezade, asilzade /asılzade, beğzade/beyzade, bendezade, biraderzade, büzürgzade.*** Türkiye Cumhuriyeti'nde soy adı sistemi başlatılmadan önce (1936) birçok kibar ailelerin ***zade*** unsuru ile kurulmuş aile isimleri vardı, ms. Köprülüzade.

acenda, b. ***ajanda***

AD. **acene** 'tırpanın sap geçecek deliğini delmeğe yarar çelik aygıt' DS 44 < Fa. ***ājana*** 'bir delme aleti' A. Tietze 1969 no. 16.

acente/acenta 'bir kuruluşun ticarî işlerini yürüten ticarethanenin başındaki kimse' < İt. ***agente*** a.m. ***Gündüzleri Acenta Süreyya Beyin yanında çalışır.*** (M. Seyda 1970 I, 14). 'bir kuruluşun ticarî işlerini yürüten ticarethane': ***Sol yakasında ise Belediye ile Gümrük yapısı, acenteler, Vakıf apartımanları ...*** (M. Seyda 1970 I, 18). ***Randevu, bu yaz sonuna verilmişti demek. Bir an acentaya telefon edip akıl danışmak geçti aklından.*** (O. Baydar 1998 s. 194)

⊡ Ar. yazıda kelime sonu kısa ***/a/*** ile kısa ***/e/*** arasında fark yoktur, yâni kelime sonundaki "***he***" harfi hem ***/a/*** hem de ***/e/*** diye okunabilir. Lingua Franca'dan (b. ***abáşo*** ve ***Abya***) ve bil'umum Avrupa dillerinden alınan kelimelerin sonunda çok defa ***/a/*** (ms. İt.'dan gelenlerde) veya ***/e/*** (bilhassa Fr.'dan alınanlarda) bulunur ve bunlar kolaylıkla birbirine karışır. A–E cildinde geçen tipik misaller: ***acente/acenta, aforizm/aforizma, akord/akort/akorda, alesta/aleste, balya/balye, banavela/banavele/bonavela, bilya/bilye***. Bu gibilerin tesiri ile meydana gelenler de şunlardır: ***alavera dalavera***.

⊡ Lât. ***-ant-/-ent-*** etken fiilsıfat (participium activum) eki, Fr.'da ***-ant/-ent*** ve İt.'da ***-ante/-ente*** şeklini almıştır ve bu dillerden Tk.'ye geçmiş bazı sıfat ve isimlerde görünür. A–E cildinde Fr.'dan geçen şu örnekler bulunuyor: ***acente, andante, bergende*** ve aynı kökten ***birbandi, ciranta***.

İt.'dan geçenler ise şunlardır: ***afriyolant, ajan I ve II, aman III, antant, asistan, dekadan, deterjan***.

acer, b. ***acar***.

O. **aceze** 'zayıflar, yoksullar' < Ar. *'acaza* a.m. [*'āciz*'in çoğulu]. ***Vaḳtiyle 'aceze içün bunca ṭabḫ-ḫāne ve 'imāret ve dārüşşifālar yapılmışdır ki...*** (Şināsī, YTEA 1974 [1863] I, 515). Krş. ***Darül'aceze***.

⊡ 1a2a3a şeması kök harflerin participium activum hali olan 1ā2i3 kalıbı bir insanı tavsif ettiği hallerde, bu kalıptan çoğul kelimeler yapmakta kullanılır. A-E cildindeki örnekler: ***aceze, amele, cehele.***

acı I (sıfat ve isim) 'tadı keskin ve nahoş' < ET. ***acıġ*** a.m. Clauson 1972 s. 21–22. ***Tuz hemen erimediği için, ilk yudumlar her halde acı değildi.*** (R. Ilgaz 1959 II, s. 66). ***Çiğköfteler yoğurup acısı bol rakı sofraları hazırladığına bakılırsa Urfalıydı.*** (M. Güler 1990 s. 17). ***Sabah kahveni içmedin daha. Ağzın zehir gibi acı.*** (Peride Celal 1991 s. 45). Çok defa mecâzî mânada kullanılır: ***Acı dil vėrse lebüŋ şöyle şafālar sürerin.*** (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 378). ***Ḳanbur, ṭopal, çolaḳ, şolaḳ, acı şaşı, titrek, şarşaḳ efrādı andıranlar.*** (Aḥmed Rāsim 1926 s. 259). ***Kimmiş kapıyı acı acı çalan?*** (F.N. Çamlıbel 1933 s. 15). ***Gene müthiş bir pataküte. Arkadan acı acı yaygaralar.*** (S.M. Alus 1944 s. 184). ***Başında acı kırmızı bir eşarp, sırtında omuzları düşük kirli bir erkek ceketi ...*** (Orhan Kemal 1953 s. 28). ***Boyu iki metreye yakındı. Çankırı Pazarında sırtına uygun çoban kepeneği bulamazlardı. Acı kuvveti vardı.*** (Kemal Tahir 1955g s. 67).

⊡ Türk dillerinde isim/sıfat kökleri ile fiil kökleri arasında umumiyetle keskin bir ayrım var. Yine de Türkiye Türkçesi'nde bâzı isim/sıfat köklerinin, kendilerine mâna bakımından yakın olan fiil kökleriyle aynı olduğu görünüyor. Bu hallerin çoğunda, onları daha önce birbirinden ayıran bir fonemin bulunduğu ve bu fonemin düşmesiyle tali ayniyet kazandıkları tesbit edilebilir. A–E cildinde bunun gibi ikiz görünen çiftler şunlardır: ***[acı I–II – acı–], [ağrı – ağrı–], [ard/art – ard–], [bavlı – bavlı–], [boya – boya–], [çite/çiti – çite–/çiti–], [damla I – damla–], [dat/dad/tat/tad – dat–/dad–/tat–/taḍ–], [ekşi - ekşi–], [eski I – eski–]***. Düşen fonem çoğu zaman ET. ***–ig*** ekinin ***/g/*** fonemidir. Bu ekle türetilen kelimeler için ***alu-satu*** 'ya bakınız. Haplologie yüzünden hece düşmesiyle husule gelmiş tali ayniyet için b. ***apış*** .

acı II (isim) 'azap, ıztırap' < acı I. ***Yalnızlığın acısını çeken benim gibi insanlar, dertlerini unutmak için türlü meşgaleler ararlar.*** (O. Akbal 1946 s. 17). Dert, onu çekenden ayrılarak derdin sebebi olana da mâledilebilir: ***Ana acısını çabuk unuttu.*** (Peride Celal 1991 s. 139). Onun için ***acısını al–*** (EO. ve AD.). 'öcünü almak' mânasına gelebilir: ***Müslimānlara ya'nī ezā ve intiḳām ideydi, İstanbul'uŋ acısını ala.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 164). AD. ***Ana, ben de bobamın acısını alacan.*** (A. Caferoğlu 1943 s. 88).

AD. **acı** III 'pek az' < ***acıcık***'tan backformation (b. ***abar–***) ***"Peki niye bir parmak eksik bardakların üstü?" – "Acı birez merdivenleri çıkarken döküldü."*** (M. Hacıhasanoğlu 1954y s. 69).

acı– I 'acılık kesbetmek, acılaşmak' < ET. ***açı–*** (? ***acı–***) a.m. Clauson 1972 s. 20–21. ***Sütü zeytinin üzerlerinde toplanıyor, acıyordu.*** (Tarık Dursun K. 1960 s. 17). Bu fiil kökü, isim kökü olarak da kullanılmıştır. Tk.'ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I .

acı– II 'ızdıraplı olmak (bir vücut parçası ya da bir dokunuş hakkında)' < ***acı–*** I. ***Tekmil bedeni döğülmüş gibi acıyordu.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 250).

acı– III 'ıztırap çekmek' TS 5 < ET. ***açı–*** a.m. Clauson 1972 s. 20–21, K. Röhrborn 1977 s. 40. ***Meşhūrdur bu: atı geçer acıyan eşek.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 30). BSTT.'de mânaları birbirine yakın olan ***acı, ağrı, sancı*** kelimeleri hem isim hem de fiil kökleridir (b. ***acı I***) .

acı– IV 'merhamet etmek' <acı– II. ***Babası ona acıyordu.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 453). ***(parasına) acıma-*** 'masraftan kaçınmamak': ***Paraya acımazsın, işinin erbabı, âdâbı erkânı ile yumasını bilir.*** (A. Dino 1944 s. 50).

acıcık 'pek az' < ***azıcık***, Fernassimilation ile. ***Bebeği ver, acıcık oynayım, kuzum abla!*** (M.A. Ersoy t.y. [1911] I, 210).

⊡ Küçültme eklerinden biri olan ***–cık***, EO. ***–cuḳ***, ET. ***–çuḳ*** (b. M. Erdal 1991 I, 44–47) ekinden gelişmiştir. Takıldığı ismin veyahut sıfatın sonunda ***/k/*** varsa düşebilir (bu hususiyet bütün küçültme eklerinde vardır); ***az*** sıfatından sonra olunca ***/z/*** sesinin düşmesi fonolojik hal ile izah edilebilir. Bu küçültme ekinin A–E cildinde bulunan misalleri şunlardır: ***acıcık, acık III, ahacık, alamançık, azacık/azıcık, bademcik, bağacuk, baklacık, baracuk, bardacık, bilecik, bircik bircik/ bicik bicik, buldumcuk, bulgurcuk, buncacık, bürçecük, çıplacık, daracık, delicük/delicik*** (küçük delik), ***dilcik, dipçik, domurcuk/tomurcuk, domuzcuk, durucuk dur–, düğürcük I+II, elcik/elcek, enücek/encek/encik*** (***/k/*** ile beraber ünlünün de düşmesiyle), ***evcik oyna–***. Azlık veya küçüklük ifâde eden sıfatlara takılan küçültme eki, azaltma değil, bil'akis kuvvetlendirme fonksiyonu da görür, ms. ***azıcık, daracık*** (ya da ***alçacık, gencecik, küçücük, minnacık, ufacık***) gibi.

AD. **acıfiliz** 'pişirilip yenen bir yabanî otun adı' < ***acı*** I ve ***filiz***. ***Acıfiliz pişirdiydi gelin bu akşam.*** (M. Başaran 1992 s. 285).

acıgeyrek, b. ***geğirik***.

AD. **acı gici** 'acılı' DS 46 <***acı*** + kafiyeli mühmel. ***Ordan bi alma ġopar da yi. Saḳın acı gici dėmel*** (Z. Korkmaz 1994 s. 33).

EO. **acık** I, b. ***acuk***.

AD. **acık** II 'öfke' TS 3–4, DS 48 < ET. ***açıḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 21–22. ***Lele o vaḫdi annadı ki munu getiren Letif şahdı, ajığı tutdu.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 45).

acık III 'pek az' <***azıcık***. Küçültme eki ***–cık*** için b. ***acıcık*** . ***Hayır! Maârifde acık işim var da...*** (E.E. Talu 1928 s. 77).

°**acık** IV 'aç' Meninski 1680 I, 62. Başka kaynakların göstermediği bu kelime ***aç açık*** çifte tâbirinin

yanlış bir tahlilinden ileri gelen bir "ghostword" olmalıdır.

acık– 'açlık duymağa başlamak < ET. *āçık-* a.m. Clauson 1972 s. 23. ***Acıkmışsındır, ye, Bayramım!*** (M. Güler 1990 s. 100). Mecâzî mânada: 'bir şeyi çok arzu etmek'. ***Öğle paydosu, ilkyaza acıktığımı duyuyorum.*** (M. Güler 1990 s. 80).

⊡ Fiilden fiil yapan ***–(ı)k–*** vs. eki, yalnız tek heceli fiil köklerine gelir ve fiile başlama (inchoativum) veya pekiştirme (intensivum) anlamı verebilir. Erdal'a göre ***–(ı)k–*** fiillerinin yalnız göstermelik edilgenlik (quasi-passivum) veya orta–dönüşken (mediale–reflexivum) anlamları var, daha doğrusu hepsi "anti–transitive"dir (b. M. Erdal 1991 II, 649–651, T. Banguoğlu 1974 s. 279–280). A–E cildindeki misaller şunlardır: ***acık–, aşık–, ayık–, basık–, bertik–, buşuk–/boşuk–, darsık–, dizek–, doluk–, dunuk–, duruk–, dümük–***. İsimden yapılan ***–(ı)k–*** fiilleri için b. ***avıḫ–*** .

EO. **acıkdur–** 'acıktırmak; aç bırakmak'. Causativum (ettirgenlik) şekli ***–dır–***. ***Bu itlere ṭa'ām vėrmesünler, acıḳdursunlar.*** (Ferec 855/1451 v. 125a).

⊡ Causativum (ettirgenlik) ekinin, dağılımı kesin kurallara uymayan fakat genelde fonetik şartlara bağlı olan ve görev ayrımı bulunmayan birkaç şekli (ve birleşimi) vardır (krş. ***cızıktır–*** , ***anlaştır– II*** , ***artur–/artır–*** , ***çıkar–*** , ***damzur–/ damzır–***). Bunlardan bugün en yaygınları, daha eski olan ***–(ı)t–*** (***acıt–*** , ***büküt–***) ile başka öğelerin birleşiği olan ***–dır–*** ekleridir. Genelde yalnız tek heceli fiil köklerine eklenen ***–dır–*** şekli, zamanla ET.'de en yaygın causativum şekli olan ***–(ı)t–*** ekinin yerini almıştır. Aşağıdaki listede köşeli parantez içinde yazılmış fiillerde causativum fonksiyonu yoktur (b. Johanson 1976–77 s. 110–111, 1977 s. 121–126): ***acıkdur–, agdur–/ağdır–, alıktır–, anıştır–, anlaştır– I, aydır–, azdır–, [bandır–, basdır–/bastır–], bindir–, buydur–*** (b. ***uydur– buydur–***) , ***çaktır–, çektir–, çıvdır–, [çıldır–], çimdir– I, çöğdür–/çöydür–/çövdür–, çözdür–, çözelendür–, daldır– I, [daldır– II], değdir–, deniştir–, dindür–/dindir–, dirildür–, dokandır–, dokundur–, dolandır– I+II, dolaştır–, doldur–, dolundur–/dulundur–, dondur– I+II, dökdür–/döktür–, dölendür–, döndür–, durdur–, durundur–, duydur–, düzdür–, eğleşdir–/eyleştir–, emendir–, emiştir–*** (b. ***emiş–***), ***endür–/indür–, erişdür–/eriştir–, estir–*** (b. ***estire estire***), ***[evdir–/ivdir–], evlendür–, ezdir– I, [ezdir– II]***. Buna ilaveten, causativum fonksiyonu bulunmayan misaller için b. ***apart–*** .

acıklı 'acı verecek nitelikte, dokunaklı' <***acuk/acık I*** + ***lı*** ***Goriot Baba'nın acıklı hikâyesi ...*** (A. Yurdakul 1987 s. 211).

acımaklı 'hazin, acıklı, dokunaklı (ses hakkında)' <***acı–*** fiilinin masdarı + isimden sıfat yapan ***–lı*** eki; bu nadir sıfat bünyesi için krş. (mâna itibarı ile de benzer olan) ***ağlamaklı***. ***Aşık Alinin yüzü acımaklı bir hal aldı: "Yusuf çok hasta. Ölümcül hasta."*** (Yaşar Kemal 1993h s. 89).

⊡ İsme takılan ***–lı*** eki (b. ***adamakıllı***), bâzen fiilden türetilmiş çeşitli mastar isimlerinden de sıfatlar yapar. Böylece ***–camalı***, ***–malı, –maklı, –ışlı*** ek birleşmeleri oluşur. Bunlardan ilk üçü çok nadirdir. A–E cildinde şu misaller vardır: ***acımaklı, ağlamaklı, ağlamalı, düşüncemeli*** (b. ***düşünceme***), ***elverişli*** (fakat **elveriş* diye bir isim yok).

acımsa– 'acır gibi olmak, biraz acımak' < ***acı–*** fiili ve fiilin mânasını hafifleten ***–msa–*** simulativum genişlemesi. ***Yunus'a hiç acımsar olmadı.*** (H. Balıkçısı 1969 s. 51).

⊡ Seyrek kullanılan ve fiilden geçişsiz benzerlik (simulativum) fiilleri yapan ***–(ı)msa–*** genişlemesi 'kendini bir işi yapar gibi göstermek' anlamında fiiller türetir, ms. ***ağlamsa–*** = 'ağlıyor gibi yapmak veya olmak' 'biraz ağlamak'. Böylece ET. ***–(ı)msın–*** genişlemesinin devamı gibi gözükür, krş. ET. ***kıl-ımsın–*** 'bir iş yaparmışçasına davranmak' (b. M. Erdal 1991 II, 531-535). A–E cildinde ***acımsa–, ağlamsa–, durumsa–*** örnekleri bulunuyor. (Sonraki ciltlerde ise ***gülümse***–, AD. ***ölümse***– v.b.). Genişlemenin denominal ***–sa–*** < ***–sın–*** benzerlik kısmı için krş. ***böyüksün–/büyüksün–*** ve ***azsın–*** . ***–ım–*** kısmını burada fiilden isim yapan ***–ım*** eki (b. ***adım*** I) olarak kabul etmek mümkünken manaca yakın olan ***azımsa***– veya ***acımsı*** (b. ***akordeonumsu***) türetmelerinde bu mümkün olmuyor. ***–(ı)msa***–'ya paralel olan ***–(ı)ksa–*** genişlemesi için b. ***doluksa***– .

acımtırak 'azıcık acı, acımsı'. Bâzı renk sıfatlarından ***–tırak/–trak*** ekiyle teşkil edilen sıfat. EO.'da bu fonksiyon artıklık halinin eki olan ***–rak*** tarafından ifa edilirdi: ***acırak*** 'acımsı' TS 6. ***–tırak*** ekinin bu ***–rak*** ekinden ileri geldiğine insanın aklı yatar: aradaki ***–m/–ım–*** unsuru da mânaca yakın olan ***–ımsı*** ekinden alınmış olabilir. ***Midesinden ağzına doğru acımtırak bir su geldi.*** (N. Üstün 1968 s. 65).

⊡ Renk ve tat sıfatlarının mânasını zayıflatmak için ***–(ı)mtırak*** genişlemesi kullanılabilir. Bu genişlemenin ünlüleri sesuyumuna tâbi değildir. Takıldığı sıfat Türkçe de olabilir, başka bir dilden alınma da olabilir (ms. ***beyazımtırak***) ve umumiyetle basit bir sıfattır (ms. **kahverengimtırak* gayrımunis olurdu). A–E cildinde ***acımtırak*** ve ***ekşimtırak*** sıfatları gösterilmiştir. Bu genişleme ile aynı fonksiyonda olan ***–(ı)msı*** vs. için b. ***akordeonumsu*** . Bâzı misallerde ***–rak/–rek*** eki (b. ***acırak*** , ***aşağırak***) ***/r/***'den sonra disimilasyona uğrayıp, ***–lak/–lek*** şeklini alır: ***ayarlak, berülek, [dışarlak]***.

EO. **acın** 'açlıktan' TS 6 (misallerle) <***ac*** 'açlık' kelimesinin instrumentalis hali. ***acın öl–*** 'açlık ile, açlıktan, açlık yüzünden ölmek'.

⊡ ET. instrumentalis (vasıta) hali, çeşitli mânalarda kullanılırdı b. A. von Gabain 1974 no. 386 ve 434, EO. için krş. K.H. Menges 1991 s. 321–342; BSTT.'de ise hemen hemen yalnız zaman zarflarında kalmıştır. A–E cildinde kendini gösteren instrumentalis halli zarflar: ***acın, aḫşamın, ayṣuzun/ansızın, ardın ardın, ayağın, azın azın, baharın, bir gezin, birin birin, çoğun*** (neologismus), ***değin, diz boyun, dizin, dönüşün, dünin günin.***

acın– I 'başkasında merhamet uyandırmak, acındırmak, teselli edilmek' < ***acı–*** IV fiilinin passivum hali. ***Bir kedi gibi sevilmeğe, okşanmağa, acınmağa okadar muhtaçtım .*** (Reşat Enis 1933 s. 180).

⊡ Passivum halindeki fiillerin türetilmesi için esas olan ***–ıl–*** ekinin (krş. ***açıl–***) yanında, kökü ünlü veya ***/l/*** sesiyle biten fiillerde reflexivum halinde fiiller yapan ***–(ı)n–*** vs. eki (krş. ***acın–*** II , ***biçin–***) kullanılır. Bu tür fiillerde reflexivum eki passivum anlamı da kapsar: ***acın– I, alın– I, anlan–, aran– I arın–, bağlan–, belen– I–II, bertin–, bitin–, boşan– II, bölün–, bulın–/bulun–, çağnan–,***

çalın- I, den-, dillen- I, dolan- I-III, donan-, döğnen-, döşen- I, esirgen- (b. ***esirgenci***), ****eşin-***. (b. A. Tietze 1989 s. 283–288, H. Ediskun 1985 s. 222).

acın– II 'acımak, merhamet duymak' <***acı-*** fiilinin, içe dönük mahiyetini vurgulayan reflexivum hali. ***Adama acındı. Acındığının kendi kendisi olduğunu ayırd edemeden öyle bir acındı ki, gözleri sulandı.*** (M. Seyda 1970 I, 163).

⊡ Belirli fiillerde passivum anlamını da kapsayan ***-(ı)n-*** vs. eki (krş. ***acın-*** I , ***biçin-***), esasında fiilin orta–dönüşkenlik (mediale–reflexivum) görünüşünü oluşturur, yâni temel anlatımı kişinin kendisine dönük her türlü oluş ve kılışlarıdır. A–E cildindeki misaller şunlardır: ***acın- II, adın-, alın- II, aşın-, aran-II, avlan-, aylan-, bağlan-, bakın-, basın-, belen- II, bertin-, biçin-, boğun-, boşan-, bulın-/bulun-, burtun-/burtın-, bürün-, çağnan-, çalın- II-III, çalkan-, çalkın-, çapın- I, çarpın-, çatın-, çekin- I, çemirlen-, çemren-/çimren-, çevrin-/çevrün-, çığrın-, çıkarın-, çıplan-, çırpın-, çimdin-, çimlen-, çitin-/çiten-, çoğun-, dabran-/davran-, dadan-, dakın-/takın-, dalbın-/dalabın-, dapın-/tapın-, darılgan-/darlıgan-, dartın-/tartın-, dayan-, dayın-/tayın-, debelen-/debellen-, değin- I ve II, depin-, depren- I ve II/deperen-, dergen-, devin-/divin-, dıkın-/tıkın-, dırıldan-, dırlan-, dırman-/tırman-, didin-, dikin-, dilen-, dinlen-, diren-, ditsin-/titsin-, dokan-/tokan-, dokın-/dokun- I ve II, dolan- I, dolun-/dulun-, donan-, doyun-, döğin-/dögün-/dövün-, döğnen-, dökün-, dölen-, dönen-, dörin-/dörün-, dörtün-, döşen- II, durlan-, durundur-, dutın-/dutun-/tutun-, düken-/tüken-, dürün-, düşün-, düzün-, edin-, eğlen/eglen - I+II, eğren-, eğsin-, ekşin-, emen-, evdin-/evtin-, eymen-, ezgilen-*** (b. ***ezgi/eğzi***). (b. T. Banguoğlu 1974 s. 283–286).

acındır– 'bir başkasının, kendisine acımasını temin etmeğe çalışmak, merhametini elde etmek' < ***acın-*** fiilinin causativum hali. Reflexivum fiillerinin causativum hali gerçi gramerce mümkündür (krş. ***avundur-, dilendir-, sevindir-***), fakat fonksiyonel causativumlarda pek olmuyor (ms. °***çekindir–***, °***sakındır-***, °***tutundur-***). ***Ağlıyor, diye söylendi içinden, hınçlı. Acındıracak. Nasıl da işittirmeğe çalışıyor!*** (H.E. Bener 1956 s. 12).

acırak 'hafif acı, acımtrak' TS 6 < ***acı*** + ***-rak*** artıklık (comparativus) eki, fakat menfi sayılan sıfatlarda onun hafifletici fonksiyonu var. .

⊡ EO.'daki comparativus eki ***-rak/-rek*** (krş. ***aşağarak***), BSTT.'de sadece bâzı sıfatlarda, sıfatın mânasını zayıflatan bir ek olarak mevcuttur. Bu hafif mâna gelişmesi EO.'da da müşahede edilir. A–E cildinde yer alan bu tür sıfatlar şunlardır: ***acırak, alçarak*** (küçültme eklerinin önünde olduğu gibi ***alçak***'ın sonundaki ***/k/*** düşmüştür), ***ağarurak, azrak/azırak, berürek, çekerek, delimsirek, eğrirek.*** Krş. J. Eckmann 1953r.

acıt– 'acı vermek, incitmek' < ***acı–*** IV'ün geçişli (transitivum) hali. Bu geçişli fiilin nesnesi ekseriya vücudun bir parçasıdır, fakat bir şahıs da olabilir: ***Beyaz Atlı, beni çok acıtıyorlar, gel beni buradan al!*** (Z. Ankara 1991 s. 14).

⊡ Causativum (ettirgenlik) ekinin birkaç şekli vardır (***acıkdur-*** , ***artur-/artır-*** , ***büküt-*** , ***çıkar-*** , ***damzur-/damzır-***). ET.'de en yaygın olan ***-(ı)t-*** vs. şekli zamanla bir birleşim olan ***-dır-*** vs. şekli yüzünden kullanımdan düştü. ***-t-*** şekli yalnız çok heceli fiillerde ünlü ve ***/r/***, ***/l/***, ***/y/*** seslerinden sonra korunur. A–E cildindeki misaller şunlardır: ***acıt-, aksat-, apart-,*** (causativum fonksiyonu yok, b. ***apart-***), ***ayılt-, azalt-, belert-/berert-, berkit-/berkid-, bitit-/bitid-, boşalt-/boşat- I, boşat- II, böyült-/büyült-, böyüt-/büyüt-, bulat-, burunlat-, cıvıt-*** (causativum fonksiyonu yok, b. ***apart-***), ***cızıklat-, coyt-, çahşat-, çaklat-, çanıldat-, çığırt-, çın çın çınlat-, çıŋrat-, çıplat-, çıtlat- I+II, çokalt-/çoğalt-/çoğat-, çürüt-, dalat-, darlat-, daşıt-/taşıt-, dayat-, debert-, depret-/debret-/tepret-, dikittir-, dinlet-, dirild-/dirilt-, dirit-, doğrult- I+II, doğrut-, domalt-, donalt-, donat- I+II, düket-/tüket-, düret-/türet-, dürüt-, dürütdür-, düzelt-, düzet-, düzütdür-, eğilt-, eksilt-, erit-, eskid-/eskit-, esrid-/esrit-, eyerd-/eyert-*** (causativum fonksiyonu yok, b. ***apart-***), ***eyled-/eylet- I+II***. Fakat ***-ıt-*** şeklinin özellikle ***/k/***, ara sıra da ***/y/*** ve başka sert seslerden sonra da muhafaz edildiği görülür: ***akıt-, aşıt-, azıt-/azıd-, bayıt-, çarpıt-, dağıd-/dağıt-, durut-***. İki causativum ekinin, ***-dur-at-*** şeklinde beraber kullanıldığı tek bir örnekte görülüyor: ***buldurat-*** ve buna ilâve olarak, ***dikittir-, düzütdür-*** fiillerinde iki causativum şekli bulunmasına rağmen iki dereceli causativum fonksiyonu yoktur (b. L. Johanson 1976–77 s. 110–116; 1977 s. 121–126).

O. **acîb** 'şaşılacak, hayret verici' < Ar. ***'acīb*** a.m. ***Bir 'acīb u ġarīb keleci işitdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 90a). Arapçası gibi müsbet mânada 'harikulâde' mefhumunu da verebilir: ***Az zamānda 'acīb u ġarīb sarāyı yaşadılar.*** (Ferec 855/1451 v. 28a).

⊡ Ar.'da çok yaygın olan 1a2ī3 kalıbı fiil kök harflerinden sıfat türetmede kullanılır. Bu kalıp bu haliyle müzekker sıfatlar yapar. Aynı kalıba tā marbūṭa eklenerek müennes halini elde etmek de mümkündür. A-E cildinde bu kalıpla yapılmış kelimelere örnek olarak şunlar bulunmaktadır: ***acîb, adîd I ve II, adîde, adim, afif, akim, alil, amîk, arîz, asil, asir II, atîk I, azîm, bahil/pahil, baid, basir, basit I, bati, bedi, behic, belid, beliğ I ve II, beri, carih, cebin I ve II, cedid I/cedit, celi, cemi, cemil, ceri, cesim, cezil, dahîl, deni, elim, emin/imin I, enis.***

O. **acîbüledâ** 'güzelliği insanı hayrette bırakan' <Ar. ***'acību-l-'adā*** a.m. [Ar. ***'acīb*** 'hayret verici', ***al*** harf–i târif ve ***'adā*** 'icra', ayrıca b. ***abdülbatn***]. ***'Acību l-'edā ġarību l-feḥvā ġazeller söyledükden ġayrı.*** ('Ā1ī 1979 [1581] I, s. 129).

âcil 'ivedi, bekletilmez' < Ar. ***'ācil***. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid . Andan başını secdeye ḳodı, taẕarru' ve zārī eyledi, derḥāl bāzergān yigit ṣıḥḥat-i 'ācil buldı.*** (Ferec 855/1451 v. 183b). ***Doktor bey, belediyemizin âcil ihtiyaçlarını tetkik edecek vakit buldunuz mu?*** (S. Kocagöz 1957 s. 36). ***Aylin'e bir haber uçurmalıydı... Buraya bir süre gelmemesi için bir âcil haber.*** (A. Kulin 1997 s. 78).

âcilen 'hemen, gecikmeden' < ***âcil***'den Ar. gramerine göre teşkil edilen zarf: ***Böylece, yola acilen ve ilk adım olarak bir turla çıkar.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 156).

aciliyet 'müstaceliyet' < ***âcil*** sıfatından ***-iyet*** ekiyle teşkil edilen isim. ***Velakin bu iş cidden aciliyet kesbetmekte.*** (N. Ay 1991 s. 56).

⊡ Ar.'dan alınma kelimelerde sonu ***-iyet*** ile bitenler (nasıl husule geldikleri için b. ***adalet***) pek çoktur ve belki de bir kısmı 19. asırda yeni türetilmiştir. Sebebi, yapılması ve anlaşılmasındaki kolaylık olabilir. Bu eki gösteren

kelimeler hep nomen abstractum’dur. A–E cildinde geçenler: ***aciliyet, âdemîyet, afiyet, aidiyet, akalliyet/ekalliyet, alâniyet/aleniyet, ariyet, asabiyet I ve II, ayniyet, beşeriyet, cahiliyet, cibillet/cibilliyet, ciddiyet, cinsiyet, cismaniyet, cumhuriyet, cüz’iyet, ehveniyet, ekseriyet, elzemiyet, emniyet, enaiyet/enaniyet, evleviyet, eziyet***. Ar.’dan alınan ***cibillet*** kelimesi ve birkaç başka kelime, O.’da sonradan ötekilere uydurularak ***cibilliyet*** şekline sokuldu. Türkçe bir esas üzerinde teşkil edilen ***ayriyeten*** kelimesi de, ekin O.’da ne kadar benimsendiğini gösterir.

acitato (milletlerarası müzik terimlerinden) ‘canlı ve coşkun (çalınacak)’ TüS 1983 s. 5 < İt. ***agitato*** ‘hareketli’ [***agitare*** ‘harekete getirmek, sarsmak’ fiilinden].

⊡ Garp müziği Türkiye’de 19. asırdan beri bâzı muhitlerde tanınmağa başladı, fakat ancak Cumhuriyet devrinde konservatuar, konserler, opera, radyo ve televizyon vasıtasiyle geniş ölçüde yayılmağa başladı. Müzik terminolojisi olduğu gibi beynelmilel sahadan Türkçe’ye aktarıldı. Klâsik Garp müziğinin terminolojisi aslen İtalyanca’dır ve İtalyanca’daki telaffuzunu, imlâsını (yâni ünsüzlerin ikizleşmesini) ve vurgusunu Türkçe’de de muhafaza eder. A–E cildinde geçen Garp müziği terimleri şunlardır: ***acitato, aççelerando, adacyo, allegretto, allegro, alto, andante, andantino, animato, arya, basso, batuta, bulgarina, çello, çembalo/çimbalo, diminuendo, düetto /düeto*** (Fr. üzerinden).

âciz ‘kuvvetsiz, zayıf’ <Ar. ***‘āciz*** a.m. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid . Şu anda bunu kendi kendime izahtan acizim.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 241). Ekseriya ‘bir mükellefiyeti (hizmeti, borcu vs.) yerine getiremeyen’ için kullanılır: ***Benüm süvālātuma cevāb vėrmekden ‘ācizsin.*** (Ferec 855/1451 v. 134b). ***Ṭarlaları vefā ėtmezse ‘āciz olmaġın aḫaruŋ yėrinde sürse.*** (Ö.L. Barkan 1943 [16. yy.] s. 275).

aciz, b. ***acz***.

acizane (bir nezaket sözü) ‘kendimi methetmek gibi olmasın’ < Ar. ***‘āciz*** + Fa. zarf eki ***-āna***. Kendinden bahsederken tevazu için ilâve edilen zarf/sıfat, O. üslubundaki nezaket unsurları için b. ***abd*** [2]. ***İşbu ‘ārize-i ‘ācizānem irsāl olunmaḳ üzre iken ...*** (Muṣṭafā Reşīd [1834], TTV 1942 II, 43). ***Ḥaḳḳ-ı ‘ācizānemde teveccühde ‘umūma tefevvuḳ ėtdiniz.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1873] I, 281).

⊡ Fa.’dan alınma kelimeler arasında sıfata takılmış Fa. ***-āna*** (Tk. ***-ane***) zarf eki olanlar çok fazladır. (Bunların ***-hane***’den kısaltılarak ***-ane*** olmuş unsurla hiç alâkası yoktur; b. ***abdesthane***). Bu Fa. zarf ekinin bir hususiyeti, Fa. sıfatlara takıldığı gibi Ar.’dan alınma sıfatlara da takılabilmesidir. A–E cildinde geçenler şunlardır: ***âcizane, âdilâne, ahmakane, ahrârane, âkılâne, âlicenabane, âmirane, amiyane, anudane, ârifane I ve II, arusane*** (ayrı bir hal, vergi adı), ***aşıkane, bedzindegâne, berduşane, bitarafane, cansiperane, dâhiyane, dervişane, ekâbirane.*** Tk. kelimelerden teşkil edilenler ise (b. A. Tietze 1964 s. 157–162): ***babayane, deliyane, erene, erfene/herifane.***

RD. **aco** ‘amca’ DS 35 < ET. ***aça*** ‘bir akraba’ G. Doerfer 1965 II, no. 431. ***Mori ana, aco celdi.*** (N. Hafız 1985 s. 212).

O. **a’cûbe**, b. ***ucube***.

EO. **acuk/acık** I ‘dert’ TS 4 < ET. ***açıḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 21–22. ***Od oldı hecr-i ḥadduŋ ile bu duracaġum, Ey vuṣlati leẕīẕ, benüm budur acuġum.*** (Ẕātī 1970 [16.yy.’ın ilk yarısı] II, 479). ***acuk/acık I***

⊡ ***-(ı)k*** ekinin önemli bir fonksiyonu fiilden isim türetmektedir (krş. ***alık II*** , ***becerik*** , ***cırlavuk/cırlayık I*** ; sıfatlar için krş. ***açık I*** , ***akık***). Geçişli fiillerin (verba transitiva) nesnesini, geçişsiz fiillerin (verba intransitiva) öznesini yapar. Oluşan isimler en çok nomen concretum anlamındadır. A–E cildinde şu örnekler var: ***acuk/acık I, açık II, artık II, atık I, avlak I*** (b. ***avlağı***), ***ayrık I/ayrık otu*** (oluşumu ayrı), ***ayrık II, bastırık*** (b. ***bastırak***), ***batırık, belek I+II, bişik/pişik, bozlak, bozuk III, bölük, börek?, buçuk II, bulaşık, buyruk II, bürük, büzük II, cızık/cizik/çızık/çizik, çağşak, çakıldak, çatlak I+II, çekürdek/çekirdek, çevrik II, çotuk II, dadak, dartuk, delük/delik II, dırmık/tırmık I+II, diftik/tiftik, dilek, dizek, dolak/dulak I, donak, döşek, dutuk/tutuk, dürük, düşük II, enek II***. Diğerleri de nomen abstractum ***adak, büzük III***, veya şahıs ismi ***beslek, buyruk I, cırtlak I, danık/tanık, düşük II*** anlamındadır. (b. M. Erdal 1991 I, 224–261).

acûl ‘tez canlı’ < Ar. ***‘acūl*** a.m. ***Karagöz: Kocamı al da getir! — Hacivat: Vay köftehor vay! Nekadar acul şeysin!*** (M. Rona 1944g s. 30).

acun ‘dünya’ TüS 1983 s. 5 < Sogd. ***ācūn*** a.m. Kelimenin tarihçesi için b. Clauson 1972 s. 17.

acur ‘bir çeşit hıyar, Cucumis anguria’ < Ar. ***‘acūr*** a.m. (A. Tietze 1958 no. 134) < Yun. ***αγγουρι*** (angúri) a.m. (Ch. Symeonidis 1973 no. 2). ***Tarlaların kenarından geçerken bir karpuz veya bir kavun veyahut da bir acur çaldığım olmuştur.*** (S. Kocagöz 1946 s. 38). Kelime bir zamanlar ***‘acuze***’ mânasında da kullanılırdı (bu kelimeyi sesçe hatırlattığı için olabilir mi? Mürettip hatası olması muhtemel değildir). ***Gedik Paşa külḫānında şehādetnāmelisine çatdıḳ. Ne ‘acūr ḳarı bel!*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 146). ***Hele bir dāne toḫuma ḳaçmış ‘acūr var. Silsilesini bellediğim yedi ceddini, biŋ bir hünerini aŋlatmaḳ için yarım sā‘at beni ḳarşısında ayaḳda tutdu.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 72).

O. **acûz** ‘kocakarı’ < Ar. ***‘acūz*** a.m. ***Bular bu sözdeyiken bir ‘acūz geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 58b).

acuze ‘kocakarı’ < Ar. ***‘acūz*** kelimesi zaten a.m. olduğu halde ona müenneslik ekini ilâve etmeği gramerciler hata sayardı (b. Ḥafīd 1221 s. 300), buna rağmen bugün kullanılan ***‘acūze*** şeklidir. Krş. kız adı olan ***Huriye*** < zaten müennes olan ***huri***. Bunun yanısıra Ar. müenneslik eki ***-a*** için b. ***âbide*** II . ***Bu ‘acūzei bendden ḫalāṣ ėtmegümüz gerekdür, üstümüzde çoḳ haḳḳı vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 47b).

O. **acve** ‘hurma ezmesi’ <Ar. ***‘acwa*** a.m. ***Ve ‘acve yükinden dört aḳça ve buçuḳ rıṭl ‘acve alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 [955/1548] s. 222).

acyo ‘paranın kıymet farkından elde edilen kazanç’ < Fr. ***agio*** < İt. ***aggio*** a.m.

acz/aciz ‘kuvvetsizlik’ < Ar. ***‘acz*** a.m. ***Ve re‘āyā vü berāyā almada ve vėrmede ‘acz-i ḫāl-ile infi‘āl bulmadan ḫālī degüllerdür.*** (‘Ālī 1979 [1581] I, 184). ***Eğer ahmak***

sözünü zekânın aşağı dereceleri için kullanıyorsan, kurnazların ahmak olduğunu söyliyebilirsin. Çünkü hile, acizden, çaresizlikten ileri gelir. (N. Alsan 1957). ***Bu güzel başlangıcın bunca acz ile bitmesi doğrusu tiksindiriciydi.*** (Şahap Sıtkı 1958 s. 37).

⊡ Kelime başında iki ünsüz (consonant cluster) için b. ***blanko*** . Kelime sonunda ya da hece sonunda ardarda iki ünsüz bulunması yalnız muayyen mikdarda kelimede mümkündü, yâni Tk.'de mümkün olan liquidae (**/l/**, **/n/** ve **/r/**) + plosivae (**/ç/**, **/k/**, **/p/** ve **/t/**) ya da Tk.'de çok nadir olan sibilantlarla olan kombinezonlar. Bunlara Tk.'de olmayan, fakat yabancı kelimelerde kolay telaffuz edilen **/ls/**, **/ns/** ve **/rz/**'yi ilâve edebiliriz. Fakat Ar.'daki kelime sonu morfemlerin düşmesiyle, Tk.'nin kelime fonetiğine uymayan sayısız kelime husule gelmiştir. Onları Tk.'de telaffuz edilebilir hale getirmek için ekseriya bir ünlü (bugün **/ı/**; EO.'da **/a/e/** de kullanılırdı) epenthesis ile kelimeye yerleştirilir, ms. ***filim, ritim, şehir, terim***. Ünlü ile başlayan bir morfem eklenirse **/i/**'ye lüzum kalmıyor: ***onun ritmi***; fakat ***terim'***deki **/i/**, kelimenin parçası olmuştur: ***onun terimi***; ***şehir*** kelimesinde her iki hal olabilir: ***onun şehri/onun şehiri***; ***filim*** kelimesi aynı halde olmasına rağmen ortoepi gayretiyle yazıda **/i/**'siz görünür. Başka türlü bir hal ***misk*** kelimesinin başına geldi: bir **/i/** ilâve edilirse nezahet bozulur diye son hecesi atılıp ***mis*** olup çıktı. Başka dillerden alınma sonu **/st/** ile biten kelimelerin çok defa **/t/**'sinin düşmesi için b. ***abdest/aptes*** . Ar. kelimelerdeki kelime sonundaki çift ünsüzler, kelime sonu gemination'u tanımayan Türkçe'ye girmeden ekseriya Fa.'da degemination'a uğramışlardı.

aç 'aç kalmış, yiyecek bulamayan' < ET. ***āc*** a.m. Clauson 1972 s. 17. Kökündeki uzun ünlünün, onu takip eden ünsüzündeki sonorisation'a sebep olduğu tahmin edilir. ***Boğazından keseceksin, icap ederse aç duracaksın, elindekini, avucundakini tüfeğe vereceksin.*** (S.M. Alus 1944 s. 141). '(bir şeye) hevesli, istekli, teşne': ***Kaldırımın üstüne konmuş tezgâha gazeteler dizilmiş. Yoklukların çektiği günlerde açtı bu çoğu renkli kâğıtlara.*** (A. Kutlu 1987 s. 13). 'fakir, yoksul' mânasına da gelebilir: ***Bizi aç çıplak, ḳuru ḥaşır üzerinde bıraḳdı da gitdi.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 570). 'Açlıktan veya başka bir ihtiyaçtan ileri gelen hırsı ifâde eden' mânasında: ***aç gözlülük*** 'hırs' Meninski 1680 III, 4075. ***Doymak bilmeyen bir açgözlülük ve bir hırsla ...*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 106). ***aç biilâc/aç billaç*** 'açlık çeken; yoksul, her şeyden mahrum': ***Bunu benim içün, bir aydır burada ḫasta, aç, bī-'ilāc iŋleyen babası içün aldı.*** (O.C. Kaygılı 1339 s. 26). ***Sen de karnını doyur artık, aç billaç dolaşma.*** (N. Bezmen 1994 s. 48).

aç– I b.m. (kapamanın aksi) < ET. ***aç-*** a.m. Clauson 1972 s. 18–19. ***Üzülme bir buçuk sene pek uzun bir zaman değil, göz açıp kapayıncıya kadar gelir.*** (R.N. Güntekin 1930 s. 123). 'başlatmak, işler hale getirmek': ***Başucu lambasını açtım.*** (Peride Celal 1985 s. 51). ***İçeride telefon sesi... Açmamaya kararlısın.*** (Peride Celal 1991 s. 183). ***Televizyonu açmıyordum artık.*** (a.y.) Mecâzî mânada 'açığa vurmak': ***Anneŋe açdıŋ mı?*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 330). 'yakışmak; güzel göstermek': ***Rengi seni şayanıhayret derecede açtı.*** (Mahmud Yesari 1932 s. 93). ***Senin siyah çizgili, kırmızı bir blûz vardı üzerinde. Çok açıyordu seni.*** (N. Cumalı 1970 s. 128). 'hoşa gitmek, ferahlık vermek': ***Bizim mahalle sizi pek açmazdı.*** (O.C. Kaygılı 1938a s. 62). Geçişsiz kullanımlar: ***Dā'imā yollarında lāleler ... açsın!*** (O.C. Kaygılı 1339 s. 32). ***Havalar açsın da ...*** (R.H. Karay 1939a s. 79). ***Güneş şimdi bir kapıyor, bir açıyordu.*** (H. Taner 1969 s. 12). ***Bir ilkbahar yağmurundan sonra güneş açtı.*** (Şahap Sıtkı 1958 s. 86). (Bu son misal, 'güneş (bulutları) açtı' diye tefsir edilebilirse de zannımca daha ziyade 'güneş (bulutlar arasından) meydana çıktı', yâni akuzatifli nesnenin hazfiyle değil, ***hava açtı*** tâbirine denk fakat mantığı olmayan bir tâbirin husule gelmesiyle izah edilmelidir.) ***Erken erken bu ne rakısı Macit Bey? Daha dükkânlar açmadı.*** (Mahmud Yesari 1943 s. 20).

⊡ Bir fiilin geçişli (yâni akuzatif nesneyle) ya da geçişsiz (yâni nesnesiz) kullanılması, özellikle Türk dillerinde morfolojik bakımdan sabit bir kategoridir. Geçişsiz bir fiili geçişli yapmak için, belirli ekler kullanıldığı gibi (ms. ***öl- öl-dür-***), geçişli fiilleri geçişsiz yapmak için de belirli ekler bulunur (ms. ***boğ- boğ-ul-***). Bunun yanısıra, bu kurala aykırı olarak hem geçişli hem geçişsiz halde kullanılan bir kaç fiil dikkat çekicidir. Bâzı örnekler şunlardır: ***aç- , ağaz et-, aldır-, at-, ay-, değiş-, dön-, düş-, doğ- .***)

(Argo) **aç–** II 'def ol!' M. Mikhaïlov 1930 s. 12, F. Devellioğlu 1959 s. 60. Belki ***adımlarını açmak***'tan M.L. Wagner 1943 s. 7, bu tâbiri 'kendine yol açmak (sich den Weg bahnen)' olarak izah ediyor K. Kostov 1974 s. 358 aynı tâbiri Roma (Çingene) dilindeki ***aç (o devlesa)*** 'Adio!' sözüyle mukayese ediyor. Mesele halledilmiş değildir. Belki a.m. olan ***aç başı*** (Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 1) tâbiri bu ***aç***'ın temelidir, fakat onun da esas fikri belli değildir.

EO. **aç–** III 'fethetmek' TS 12–13 < ***aç-*** II. 'Kapatılan bir yere (bir kaleye, bir memlekete) harb zoruyla girmek'. ***Çoḳ ġażālar ėtdi, çoḳ yėrler açdı.*** (Oruc b. Adil 1343/1925 s. 6).

EO. **aç–** IV TS 13, b. ***ac-*** III.

açacak 'açmağa yarayan alet' <***aç-*** II + nomen instrumenti yapan participium intentionis eki olan ***-acak***, krş. ***çekecek***. ***Avukat, arkası imzalı, kapalı zarfı bir açacakla kıyısından yırttı.*** (M. Seyda 1974 s. 125).

⊡ Gelecek zaman fiilsıfatı (participium futuri)'nın formans olarak nomen instrumenti mânasında kullanılışı için A–E cildinde şu misaller geçmektedir: ***açacak, çevürecek, döğecek, dutacak/tutacak/tutcak, emcek/emçek, ezecek.***

açal, b. ***açar*** III.

açalya/açelya 'güzel renkli bir bahçe çiçeği' < İt. ***azalea*** a.m. [EYun. ***αζαλεα [ανθη]*** (azaléa [anṯe]) 'kuru (çiçekler)' kelimesi üzerine). Krş. ***azelya***. Yun.'dan gelen ***-ya*** eki için b. ***ablatya***]. ***Açalyalar, süsenler, yabani menekşeler, dolgun yüzlü lâlelerin arasında durur, ilgisiz bakınırdı.*** (Füruzan 1982g s. 122). ***Bir gözünün içinden nehirler, şelaleler akarken, öbür gözünde açalyalar açıldı.*** (M. Kaçan 1990 s. 17).

AD. **açan**, b. ***haçan***.

AD. **açar** I ‘anahtar’ DS 57 <*aç-* II (A. Tietze 1982g no. 1). ***anahtar*** kelimesi gibi ***açar*** kelimesinin de asıl mânası ***açan***’dır. Halbuki birçok dillerde (ms. Lât. ***clavis***) ‘kapatmak’ mefhumundan alınmıştır. ***Bu gız gırḫıncının açarını istedi.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 98).

⊡ Genişzaman fiilsıfatı olan ***-(ünlü)r*** vasıtasiyle teşkil edilmiş sıfat ve isimlerden A–E cildinde bahsedilenler şunlardır: ***açar I, akar I, alır (göz), bakar (kör)-bakar(ak), biner, biter, çakar (almaz), çapar, çekdürü(r), çıkar, değer, degür, döner, duyar, düşer(i), eder(i), eğner, emer(ce), eser III. maz/-mez*** ekleriyle yapılan kelimeler için b. ***açmaz*** .

AD. **açar** II ‘turşu, aperitif’ (H.Z. Koşay – İshak Refet 1932 I, 2). İranda ve Cenubî Asya’da çok yaygın olan kelime (b. Hobson–Jobson 1968 s. 3). Bâzı kimseler tarafından Tü. ***aç-*** köküne bağlanır, b. G. Doerfer 1965 II, no. 426).

AD. **açar** III/**açal** ‘yeni doğmuş erkek buzağı’ DS 57 < Erm. ***aç’ar/arçaṛ*** a.m. U. Bläsing 1992 no. 4; R. Dankoff 1995 no. 33.

açavele I (gemicilik terimi) ‘serenlerin nihayet derecede prasye olunma hali’ < İt. ***braccia in vela*** Kahane–Tietze 1958 no. 118.

açavele II (gemicilik terimi) ‘sprit rigging; voile a baleston’ Kahane–Tietze 1958 no. 118, dip notu. Son hecelerin İt. ***vela***’yı ihtiva ettiği şüphesiz, fakat ön hecelerin menşei anlaşılamamıştır.

aç biilac/aç billaç, b. ***aç.***

aççelerando (milletlerarası müzik ıstılahlarından) ‘gittikçe hızlanarak çalınacak’ < İtalyanca’ya uydurulan Lât. ***accelerandum*** a.m. Garb müziği ıstılahları için b. ***acitato*** .

açdur-/BSTT. **açtır-/açtırt-** ‘(birinin birşey) açmasına sebep olmak’ < ***aç-*** I fiilinin causativum hali.

⊡ Türkçe’nin bünyesinde – bilhassa konuşma dili ve halk dili gelişmelerinde – fonksiyon zayıflaması veya fonksiyon kaybı diyebileceğimiz bir hadise müşahede edilir. Bu hadise çeşitli yerlerde ve çeşitli şekillerde ortaya çıkar. Çok defa, bir kelimeye ya da bir fiil köküne takılan morfemin fonksiyonu kuvvetini kaybeder ve bunu telâfi etmek için aynı morfem (yahut aynı fonksiyonu olan başka bir morfem) ona takılır, nasıl ki ***açtır- açtırt-*** diathése’inde veya 3. şahıs possessivum ekinde (b. ***barısı***) olduğu gibi. Fakat böyle bir ek morfem olmadan, kelimenin kendisinde olan fonksiyonu kuvvetlendirmek için, bir morfem ilâvesi ile destekleme mümkündür, ms. ***kapa- kapat-***, ya da Ar. çoğullu isimlere ***-lar/-ler*** ilâvesi (b. ***ahbab***), meslek adlarına ***-cı*** eki ilâvesi (b. ***attarcı***).

AD. **açgı** ‘yaygı’ < ***aç-*** II. + nomen instrumenti eki ***-gı***. ***Orada oturmıya bi de açgı all*** (Ö.A. Aksoy 1945 I, 364).

⊡ Fiilden isim yapan ***-gı/-kı*** eki başlıca (ET.’de yalnız) tek heceli fiil köklerine gelir. ***-kı*** şekli ET.’de sonantes’lerden sonra (ms. ***/n/*** ve ***/r/***) gelmesine rağmen TTü.’de sert ünsüzlerden sonra gelir. Aynı ek, yine TTü.’de ünlülerden sonra ***-ğı*** vs. şeklini alır. Geçişli fiillerden şu iki anlamda nesne yapar: Nomen instrumenti, A–E cildinde geçenler: ***açgı, açku/açkı I+II, algı I, atkı, avlağı/avlak, basku/baskı, bıçkı, bileği (taşı), burgu, çalgu/çalgı, çatgı/çatkı, çözgü, dağlağu, delgi, dişeği/dişengi***. Fiilin belirttiği işin yapıldığı zaman oluşan şey, yâni bir kılışın sonucunda ortaya çıkan nesne (bu tanımlama çok sayıda nomina abstracta da kapsamaktadır): ***algı II, askı, basku/baskı, bürgü/pürgü, çevirgi, çılgı, çızgı/çizgi, dizgi, duygu***. Geçişsiz fiillerin (intransitiva) öznesini yapar: ***bitki/bitgi, bitki, çıtılgu, depüngü, donangı***. (T. Banguoğlu 1974 s. 241, M. Erdal 1991 I, 320–323).

açgözlülük, b. ***aç.***

açık I ‘kapalı olmayan’ < ET. ***açuḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 22. ***Çūn ġūr-ḫāneye geldi, ḳapusını acuḳ buldı.*** (Ferec 855/1451 v. 7a). ‘açılmış, işlemekte’: ***Bütün ışıklar açık.*** (Peride Celal 1991 s. 492). (Güreş terimlerinden) ***açık düş-***: ***Gerek rakibinin tatbik ettiği bir oyun neticesinde ve gerek kendi hatasile kıçüstü veya yanüstü düşüp sırtı yere değmediği halde göbeği meydana çıkacak kadar açılan yenik sayılır.*** (M.H. Biç 1944 s. 12). ‘arada mesafe bırakarak’: ***Adadan açıḳ yüriyüb içerü girürlerse.*** (Pīrī Re’īs 1935 [932/1525] s. 807). ***Şöyle biraz açık dur bakalım, öyle teklifsizlik istemez.*** (M. Rona 1944a s. 30). Renklerde koyunun aksi: ***Çoğunun arkasında açık renk veya beyaz keten elbiseler.*** (S.M. Alus 1944 s. 156). Mecâzî mânada: ‘açıkça, bir şey gizlemeden’: ***Sarhoşlar açık konuşurlar.*** (S.E. Ertem 1935 s. 204). ‘serbest, önyargısız’: ***Serbes ve açık fikirli olmasından naşi Gâvur İmam derlermiş.*** (S.M. Alus 1933p s. 219).

⊡ Çok işlek olan ***–(ı)k*** eki özellikle sıfat türetir. Daha çok tek heceli fiil köklerine takılır ve geçişli fiillerden participium passivum anlamında sıfatlar yapar (krş. akık ; b. J. Deny 1921 s. 560). A-E cildindeki ilgili misaller şunlardır: ***açık I, alak bulak/allak bullak, asık, atık II+III, attırık*** (expressiv), ***aydaşık*** (< sıfattan analojiyle; b. ***aydaş***), ***ayruk/ayrık*** (zarf da olabilir), ***basık, boğuk, bozuk*** I, ***buçuk*** I, ***burkuk, buyruk*** II, ***bükük, büzük*** I, ***cırık/çırık, çalık I ve II***I, ***çapraşık/çepreşik, çarpık, çatık, çekik, çemrek, çendik/çentik, çevrik*** I, ***çilpık, çıpıldak/çıpıldık, çıtırık, çotuk*** I, ***delük/delik*** I, ***depek, deşük/deşik, dilik, domuşuk/domşuk, donak, dökük, dölek*** I, ***eğik, enek*** II, ***ezik***. ***-(ı)k*** isimleri için b. ***acuk/acık I*** , ***alık*** II, ***becerik*** .

açık II (isim) ‘açık kalmış veya açık bırakılmış herhangi bir şey’. < ***açık*** I. Fiilden nomen concretum yapan ***-(ı)k*** için b. ***acuk/acık I*** . ***Neheng aġzı gibi bir acuḳ gördi.*** (Ferec 855/1451 v. 16b). ‘aralık, mesafe’: ***Hasan Hüseyin bütün diğer acemiler gibi çarpık çurpuk yaptıkça hemşerisi onbaşı yanına gelerek ... elile ellerini yanına yapıştırıyor ve ayağile de ayaklarının açığını ayarlıyordu.*** (Y. Ahıskalı 1944y s. 57). ‘üstü kapalı olmayan yer, dam altı değil’: ***Sarduvanda ilk gecemi açıkta geçirdim.*** (F. Baysal 1944 s. 199). Mecazi mânada: ***açıkta kal-*** ‘bir şey elde edememek, ümidi boş çıkmak’: ***Hattâ bu tehalük arasında ilk dansı Leylâ ile yapmak isteyen Necdet az kalsın tamamen açıkta kalacaktı.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1928s s. 118). ‘hesaplaşmada noksan; eksiklik, kusur’: ***Bu bonkörlükte bir rüşvet çeşnisi de yok değildi. İlerdeki açıkları için şimdiden tedbirdi bu rüşvetler.*** (R. Ilgaz 1959 s. 30).

açıkgöz ‘uyanık, faydasını bilen, fırsatını kaçırmayan, kurnaz’ < ***açık*** I ve ***göz***. ***Güneş tarlanın tam***

ortasındaydı. Sanki suya göz dikmişti. Fakat toprak daha açıkgöz davranıyor, güneşten evvel suyu emiveriyordu. (F. Baysal 1944 s. 24).

⊡ Fa.'dakileri (b. ***asudedil***) örnek tutarak Tk.'de de sıfat ile isimden müteşekkil bir sıfat tipi ortaya çıkmıştır. A–E cildinden misaller: ***açıkgöz, açıkmeşrep, çakırkeyf, düzayak.***

açıkmeşrep 'dürüst, samimi (aufrichtiger, aufrechter, redlicher Natur)' Meninski 1680 I, 69; fakat 'çok serbest, biraz utanmaz (an over–free, somewhat impudent habit of mind)' Redhouse 1890 s. 33. Fa. ***kuşāda-maşrab***'dan calque. Calque için b. ***ab I/âv*** [3] ve Fa. terkip örnek alınarak yapılmış bu tür Tk. terkipler için b. ***açıkgöz . .***

açık saçık 'hafif giyimli' < ***açık*** I ve mâna itibarile uyan (krş. ***açıl- saçıl-***) ***saçık*** sıfatlarından ibaret çifte tâbir. ***a- sa-/e- se-*** kafiyeli söz terkipleri için b. ***abuk sabuk . Mâżī gibi meṣtūr ve mekīn bir ḳıyāfetde, sen ümīd-i istiḳbāl gibi açık-saçık bir ḥālde idin.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 s. 461). 'yarı çıplak, dekolte': ***Ara yerde, havuzun berisinde açık saçık hanımlar.*** (S.M. Alus 1933p s. 89). ***O açık saçık gelinlikle evlendiğin gün.*** (L. Tekin 1990 s. 90). 'müstehcen': ***Dedikodular, açık saçık pis şakalar, hikâyelerle yorar insanı.*** (Peride Celal 1991 s. 306).

açık seçik 'gayet aşikâr olarak' ***açık*** I ve ***seç-*** 'farketmek' vasıtasiyle yapılan, fakat yalnız bu terkipte kullanılan ***seçik*** unsurlarından ibaret çift sıfat. ***a- sa-/e- se-*** kafiyeli söz terkipleri için b. ***abuk sabuk . Beni hayatımın sonuna kadar mutsuz edeceğini de o zaman açık seçik anladım.*** (O. Pamuk 1991 s. 172).

açıl- ***aç-*** II fiilinin passivum veya reflexivum hali. ***Bir delük açıldı.*** (Ferec 855/1451 v. 53a). Bir pencerenin veya kapının o cihete baktığı mânasında da olabilir: ***Bular olduġı evüŋ Dicleye manẓarası açılurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 120a). 'yola çıkmak, uzaklaşmak': ***Çifteyi omuza, zağarı da yana alıp kırlara açılmıyalı ... 40 seneye yaklaşıyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 136). EO. ***açıl*** ! 'def'ol!' tâbiri bundan alınmıştır. ***Ġonçeye gel aġzuma öykünme, var açıl dėmez.*** (Z̤ātī 1967 [16.yy,'ın ilk yarısı] I, 192). 'çözülmek, kaybolmak': ***'Ālem ẓulumāt dolar-ıdı, ṭūfān açılduġından soŋra ...*** (Ferec 855/1451 v. 56b). 'kendine gelmek; ferahlamak; iyileşmek': ***O akşam biraz deniz derya görüp açılmak niyetindeydim.*** (S.M. Alus 1944 s. 53). yabancılığını bırakıp birisine kalbini açmak': ***Taze yavaş yavaş açıldı. İçini dökmek istiyordu.*** (S.M. Alus 1944 s. 173). 'masrafa girmek': ***Çeyizin düzülüşü epey anlaşmazlıklara sebep oldu. Oğlan tarafı çok masrafa kaçmamak, açılmamak için herşeyin şöyle böylesini seçmeğe davranıyor.*** (Reşat Enis 1944 s. 122).

⊡ ***-(ı)l-*** eki, anlamca passivum halinde fiiller oluşturur (başka edilgen fiiller için b. ***bitin-***). Fakat edilgen fiillerin birçoğu, eskiden beri medialis-reflexivum mânası da edinmişler, ms. ***üzül-*** 'kendi kendine üzgün olmak' veya ***sivril-*** 'kendiliğinden sivri hale gelmek'. Bazı ***-(ı)l-*** fiilleri hem passivum hem medialis-reflexivum mânasında anlaşılabilir (A. Tietze 1989 s. 283–288, T. Banguoğlu 1974 s. 281). A–E cildinde rastlanan misaller şunlardır: ***açıl-, asıl- I, ayıl-, ayrıl-, basıl-, batıl-, bayıl- I, bertil-*** (b. ***bert-/berti-***), ***boğul-, bozul-, burkul-, büzül-, çakıl-, çarpıl-, çatıl-, çekil- II, çözül-, dağıl-, deril-, devril-, dıkıl-/tıkıl-, dırtıl-, diril-, dizil- II, dökil-/dökül-, durul-, dürül- II, düzil-/düzül- II, eğil-/iğil-, eğril- I/iğril-, eğril- II, ezil- II.***

AD. **açkah/açkav** 'gözdeki arpacık' < Erm. ***aç'k'*** 'göz' U. Bläsing 1992 no. 6; R. Dankoff 1995 no. 21.

açkı, b. ***açku.***

AD. **açko** 'Çingenelerin oynadığı bir kumar' DS 521 (***bank*** II maddesinde) < Rom. ***açḫé té*** 'kalmak' fiilinin bir sıygasından.

EO. **açku** I/AD. (?) **açkı** I 'anahtar' TS 11 < ***aç-*** II + fiilden nomen instrumenti yapan ***-gı/-kı*** eki (b. ***açgı***) [Ar. ***miftāḥ*** gibi, ***açḳu*** kelimesi de 'açanı' ifâde eder, halbuki birçok dilde bu alet 'kapatan' olarak telakki edilir (ms. Lât. ***claudere*** 'kapatmak' ***clavis*** 'anahtar', Alm. ***schließen Schlüssel*** 'kapatan')]. ***İsmail Usta ölçülü adımlarla geldi, açkıyı kilide sokup açtı, gümbürtüyle kepenkleri kaldırdı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 470). Mecâzî mânada 'çözüm': ***Osman Fermanl İşte bu ad bir büyülü açkıydı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 257).

EO. **açku** II/AD. **açkı** II 'cilâ, perdah' TS 11 < ***aç-*** II + fiilden nomen instrumenti yapan ***-gı/-kı*** eki, b. ***açgı . Nevres – (Açkı tahtasını alır, oturur) Fuzuli divanının altınını çektim.*** (Musahipzade Celâl 1936ms s. 13).

açmaz '(satrançta) şahı koruyan bir taşın yerinden oynatılamaması durumu; içinden zor çıkılır durum; (tulûatta) karşısındakine bir nükte veya bir tekerleme söyleme olanağını veren söz'. TüS 1983 s. 9 <***aç-*** II. Satranç için Redhouse 1890 s. 33 biraz farklı olarak şöyle diyor: "A difficult position of the king at chess when a piece must be lost to give him a move" Şemseddīn Sāmī 1317 I, 23 ise "satranc ve dama oyunlarında hasmı izrar edecek oyun, hud'a" diye yazıyor. ***Gürültüsüz oyun isterseniz gelin damaya: Zavallı açmaza düşmüş... Bakın hesablamaya!*** (M.A. Ersoy t.y. [1911] I, 168). Argo lugatleri 'hile, dalavere' mânasını veriyorlar. (Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 1, F. Devellioğlu 1959 s. 60). Fa. ***açmaz*** (satrançta) 'kiş!' için b. G. Doerfer 1965 II, no. 430 < ***aç-*** II. ***Bu işin içinde bir karı dalaverası olduğunu anladım. İhtiyara bu akşam bir açmaz oynıyacaklar amma bakalım nerede?*** (H.R. Gürpınar 1942 s. 116). ***açmaz!*** 'işime gelmez!' (M. Mikhaïlov 1930 s. 12) < ***aç-*** II. ***"Bir sakal da bizim var Hüseyin!" – "Açmaz!" dedi Hüseyin "Dükkânı kapıyoruz ..."*** (Tarık Dursun K. 1967 s. 91).

⊡ ***-ar*** vs. fiilsıfatı (participium)'nın menfi şekli olan ***-maz/-mez***'den de müsbet şeklinde olduğu gibi (krş. ***açar*** I) yeni kelime yapmak için istifade edilmiştir. A–E cildinde bunlardan sadece ***açmaz, çakaralmaz, çıkmaz*** yer almıştır. Menşei başka olan ***balyemez*** bir halk etimolojisi olarak bunlardan sayılabilir. ***bekmez/pekmez*** kelimesi için daha Tk. bir etimoloji bulunamadı.

EO. **açmaz ko–** ‘renk vermemek, belli etmemek’ Meninski 1680 I, 65. Misaller için b. TS 13, mâna için b. Tekin–Tietze 1990 s. 287. Esas mânası ‘gizlenmeyi bırakmak’ olmalı, krş. ***açmazdan***.

EO. **açmazdan** ‘gizlice, asıl niyetini belli etmeden’ Meninski 1680 I, 65. ***Tedrīc-ile açmazdan sikke-i celīle-i şehriyārīnüŋ revācı kesāda mübeddel olmışdur.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 184). Bu tâbirin de satrançla alâkadar olduğu şu cümleden anlaşı11ıyor: ***Ehālī-i İslāmuŋ naṭʿ-ı ġazādaki ferzāneleri süvār ve piyāde leşker-ile açmazdan şāh evine sürülmedi.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 132).

⊡ Ablativus hali ***–dan*** eki eklenerek isimden zarf yapıldığına rastlanır (krş. T. Banguoğlu 1974 s. 168-169, J. Kornfilt 1997 s. 462). A-E cildindeki EO.’da kullanılmış olan örnekler: ***andan, ardıradın/arduradan, birezdan/birazdan*** (b. ***birez***) zaman zarfları ve ***bu ma’nîden*** (b. ***bu*** I), ***bir uğurdan*** (b. ***bir*** I) tarz zarflarıdır. BSTT. ve AD.’de bundan başka şu zaman zarfları kullanılmaktadır: ***aniden, azdan*** (b. ***az***), ***baştan*** (b. ***baş*** II), ***birazdan*** (b. ***az***), ***birden, çokdan/çoktan*** (b. ***çok***), ***dalından*** (b. ***dal II***), ***deminden*** (b. ***demin***), ***doğuştan, dünden, enden, erkenden/erkenceden*** (b. ***erken/irken***), ***evvelden*** (b. ***evvel*** II). Tarz zarfı olarak ise şu örnekler sayılabilir: ***açmazdan***, ***Allahtan*** (b. ***Allah***), ***ayrıdan*** (ilginç, gelişimi için b. ***ayriyeten/ayrıyeten***), ***bir ağızdan*** (b. ***bir*** I), ***bu sebepten*** (b. ***bu*** I), ***bu yüzden*** (b. ***bu*** I), ***candan*** (b. ***can*** I), ***epten*** (< ***hepten***). Acaba ***sahihen*** (Ar. ***ṣaḥīḥ-an***) ~ ***sahiden*** (Tü. ***–dan*** ekiyle) ve ***hakikaten*** (< Ar. ***ḥaḳīḳat-an***) ~ ***gerçekten*** gibi analoji örnekleri. Tü.’deki ***–dan*** hal zarflarından bâzılarının, Ar. ***–an*** hal zarflarından (b. ***aceleten***) etkilenmiş olabileceğine bir gösterge olabilir mi? Dativus haliyle yapılan zarflar için krş. ***abes yere*** , ***birdenbire*** .

AD. **açmegu/açmegun/açmeru** ‘eşek arısı’ DS < Erm. ***arçmeġu*** < EErm. ***arcmeġu*** ‘çok iri bir cins arı’ [***arç*** ‘ayı’ ve ***meġu*** ‘arı’]. U. Bläsing 1992 no. 7, R. Dankoff 1995 no. 32.

AD. **açril** ‘kesilmiş süt’ DS 61 < Gürc. a.m. (V. Cangidze 1980 s. 97).

açtır–, b. ***açdur–***.

açtırt–, b. ***açdur–***.

ad ‘isim’ < ET. ***āt (ād)*** Clauson 1972 s. 32–33. ***Adını Rıżvān ḳodılar.*** (Ferec 855/1451 v. 27b). Mecâzî mânada ‘şöhret’: ***Karataş’ta cinayet çıktı olacak. Köyün adı boklanacak.*** (F. Baykurt 1959y s. 243). Hakikî durumdan farklı şöhret, iddia: ***Adı bakkal fakat işi meyhanecilik.*** (S.M. Alus 1944 s. 108). ***gûya, sözde*** edatları gibi de kullanılır: ***Yâni adı köyde oturuyoruz, paketler içinde canım Alemdağı yağını ... hasretle anıyoruz.*** (M. Körükçü 1950 s. 45). ***adına*** ‘nâmına, hesabına’: ***O zaman hepimiz demokrasi adına, halk adına seviniriz, bahtiyar oluruz.*** (S. Kocagöz 1957 s. 34).

⊡ Türkçe ad ‘isim’ sözcüğü ele alınarak Türk dil tarihine ait fonolojik bir özelliğin açıklanabilmesi mümkündür: Türkçe ***ad*** ‘isim’ ↔ ***at*** ‘binek hayvanı’ veya ***od*** ‘ateş’ ↔ ***ot*** ‘(yeşil otsu) bitki’ ikililerine bakılırsa, aralarındaki anlam farkının diş ünsüzünün niteliğinde olduğu gözükmektedir. Aynı ikililerin başka Türk dillerindeki şekilleri şunlardır: Türkmence, Yakutça ***āt*** ↔ ***at***, ***ōt*** ↔ ***ot***, Tuvaca ***at*** ↔ ***aṭ***, ***ot*** ↔ ***oṭ***, Kırgızca ***at*** ↔ ***at***, ***ot*** ↔ ***ot***. Bu dillerde anlam farklı, ünlünün uzun veya kısa olması ya da ünsüzün sade veya hemzeli (glottalization) telaffuz edilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Diğer Türk dillerinin çoğunda belli bir fark görülmez. Sadece tek heceli sözcükler için geçerli olan bu özelliğe ilk olarak K. Grönbech 1902 dikkat çekmiştir (daha sonra b. N. Poppe 1960 s. 41, K.H. Menges 1968 s. 83-84, E.V. Sevortyan 1974 s. 198-199): Ünlünün ve ünsüzün uzunluğu birbirine bağlı ve uyumludur, yâni uzun ünlünün yanına kısa veya zayıf ünsüz (lenis) gelir: ***ād***, kısa ünlünün yanına uzun veya kuvvetli ünsüz (fortis) gelir: ***at***. (Geniş bilgi için b. L. Johanson 1979 s. 23-28 ve özellikle 1986). A-E cildinde uzun ünlü + lenis tipinden örnekler: ***ard/art, bud/but***.

EO. **ad–** (yalnız ***adım ad-*** terkibinde: ‘adım at–’). Misaller b. TS 20; mânası için b. Tietze–Tekin 1990 s. 287. ***Ey ḳıyāmet ḥaşre dek ṭaşra ṭarīḳ-ı ʿışḳdan / Bir ḳadem ger adım adam, adum Ādem olmasun.*** (Ẕātī 1987 [16.yy.’ın ilk yarısı] III, 68).

⊡ Genelde ifâdeyi pekiştirmek için kullanılan, figura etymologica (Divan edebiyatı terminolojisinde iştikak) gayet yaygın bir söz sanatıdır (b. Metzler 1993 s. 186). Burada bu söz sanatının, Türk dillerinde çok kullanılan özel bir şekli üzerinde durmak istiyoruz: EO. ***kaçış kaç-*** örneğindeki gibi, aynı kökten gelen iki sözcük bir deyimde yan yana kullanılır. Fiilin yanındaki nesne iç nesne (internal object, cognate object) diye adlandırılır (b. ***diz çök-*** (***diz*** I)). ET.’de, BSTT.’e nazaran, daha çok yaygın olan bu şekli (ms. ***ölüt ölür-*** ‘(vahşice) katletmek’, ***emgek emgen-*** ‘acı çekmek’, ***mäŋi mäŋilä-*** ‘sevinçli olmak’ v.b.), Ar.’daki ***ḍarabahū ḍarban*** ‘onu bir dövüş (yâni çok) dövdü’ deyimine de benzetebiliriz (C. Brockelmann 1987 s. 144). A-E cildindeki örnekler: ***adım ad-*** (b. ***ad-***), ***aş aşa-*** (b. ***aşa-***). (Sonraki ciltlerde ***iş işle-***, ***saçu saç-***, EO. ***sağu sağ-*** ‘ağıt tutturmak’, ***soru sor-***, ***söz söyle-***, ***yağmur yağ-***, ***yemek ye-***, ***yük yüklet-*** gibi örnekler bulabiliriz).

ada ‘her yanı su ile çevrilmiş kara parçası’ <ET. ***atag*** a.m. M. Räsänen 1969 s. 31. ***Bu faṣl Kadalan adalarında Ciciliya nām cezīrei beyān ėder.*** (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 486).

O. **âda** ‘düşmanlar’ < Ar. ***aʿdā*** a.m. [***ʿadūw*** ‘düşman’ kelimesinin çoğulu, /***ʿdw***/ kökünden]. ***Esīr oldu vaṭan yaşmaḳlı bir duḫter gibi, gūyā Şeh-i ʿalem saçından tutdı, teslīm ėtdi aʿdāya.*** (Şair Eşref 1958 s. 127).

EO. **ada–** I ‘ad vermek, adlandırmak’ TS 15 <ET. ***ada*** (< ***ad***) Clauson 1972 s. 42. ***Bu vaḳāyiʿ ki vāḳiʿ oldı ol, / Ad adanmadı ḳātil ü maḳtūl*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 65).

⊡ Türkçe’de isim ya da sıfattan fiil temeli yapmak için ona bir genişleme ilâve etmek lâzımdır. Bu genişlemelerin en basiti, ***–a–/–e–***’dir (M. Erdal 1991 II, 418–429); başka genişlemeler için b. ***avıh-*** ve ***acabla-*** . Sözlüğün A–E cildinde ***–a–/–e–*** genişlemesi için şu fiiller gösterilmiştir: ***ada–, aşa–, benze–, beze–, boşa–, böğe–/büğe–, çıldıra–, çota–, dadan–, dene–, dişe– I ve II, donan–, döle–, düne–/tüne–, eğne–/eyne–, ene–.*** Hepsinin çok eski olması şart değildir, EO. ve OO.’da da bu tipten yeni fiiller yapıldığı vakidir, ms. ***buna–*** fiili dediğimiz gibi ET. ***bun–*** fiilinden değil, ***bun*** isminden –a– ilâvesiyle türemiş olması imkânsız değildir. Bu imkânı göstermek için Ar.’dan alınmış isimlerden de aynı genişleme ile fiil yapıldığına işaret edebiliriz: ***butura–, harca–***.

ada– II ‘vermeğe söz vermek, va’detmek’ TS 15 < ***ada–*** I. ***Şancaḳlar ve şu başılıḳlar adadı.*** (F. Giese 1929

[890/1485] s. 82). ‘nezretmek’: ***Kiliseye de mum adamıştır gizliden.*** (Peride Celal 1991 s. 102). Mecâzî mânada ‘büyük bir ciddiyetle kendini vermek’: ***Yaşamımın büyük bir bölümünü adadım bu inanca.*** (A. Altan 1985 s. 201). ‘ithaf etmek’: ***”Gözlerimle tutuyorum seni ve gökyüzünü ...” Aylin’e adamadan Aylin’in oluyor şiir.*** (M. Güler 1990 s. 104). ***Acıkınca sosisli sandviç alıp yiyordum, St Patrick’s Katedraline dalıp mutluluk için bir mum adıyordum.*** (N. Eray 1992 s. 90).

adab/adap ‘töre; yol yordam’ <Ar. ***ādāb*** a.m. [***adab, edeb***’in çoğulu]. ***Ādābdan ḫāric vaż‘a ruḫṣat olmaduġı gibi ...*** (‘Ālī 1956 [1586–87] s. 197). ***Şofrada ādāba muġāyır bir ḥareket-i ġayrı-münāsibede bulunmamaḳ içün ...*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 115–116). ***adab u erkân*** ‘yol yöntem’ TüS 1983 s. 12. ***Âdâbı erkânı ile yumasını bilir.*** (A. Dino 1944 s. 50). Fa. izafet terkibleri: ***âdab-ı muaşeret*** ‘cemiyette hareket etme kaideleri’: ***Bizim şehzādeler ādāb-ı mu‘āşeretiŋ nāzik nuḳaṭına vāḳıf olduḳlarından ...*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 113). ***adab-ı mücaleset*** a.m.: ***Ādāb-ı mücālesetden vāḳıf-ı esrār olmaduġına dāl-dur*** (‘Ālī 1587 v. 133a).

adacyo (beynelmilel müzik terimlerinden) ‘yavaş, ağır olarak çalınacak’ <Fr. ***adagio*** < İt. ***adagio*** a.m. [İt. ***ad*** öntakısı ve ***agio*** ‘rahatlık’]. Garb müziği ıstılahları için b. ***acitato .*** ***Arka cebimden ağız mızıkamı çıkarıyorum. Macar Rapsodisi mi desem, yoksa Adagio mu? Ne fark eder?*** (A. Yurdakul 1993 s. 367).

O. âdad ‘sayılar’ < Ar. ***a‘dād*** a.m. [***‘adad*** ‘adet’ kelimesinin çoğulu]. ***Zu‘m-ı fāsidince gendüyi şu‘arā a‘dādında dāḫil şanub ...*** (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 248).

(Argo) **adadiye** ‘??’ < ?? . ***Nāmuslu çapḳın dėnilen taḳımda pehlivān, at, ḳoç, ḫoroz, ḳuş, ḳümār, keriz meraḳlısı ”ādādīye” mīrāş yedilerde...*** (Aḥmed Rāsim 1926 s. 330).

(Argo) **adadiyoz** ‘kopuk kıyafetli’ Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 1, H. Aktunç 1990 s. 29 < D. Theodorides 1966 s. 133’e göre Yun. ***ó τέτοιος*** (o tétoios) ‘filan’.

adak ‘nezir’ < ***ada-*** II. Nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki için b. ***acuk/acık I .*** ***Her gāh nezrümüz ve ḳurbānumuz ve adaġumuz senüŋ tekyelerüŋe gelsün dėdiler.*** (Ṣaltuḳ-nāme v. 555b). ***Bir kurtulsam evliyalara adaklar adadım. Bir daha denize falan çıkmayacağım.*** (H. Özkan 1979 s. 50–5l). AD. ***adaklı*** ‘nişanlı’. ***Oğlan evinden kalın istemek âdet değilse de çok vakit evlenecek oğlan adaklısına yardım parası gönderir.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 116).

adale/adele ‘kas’ < Ar. ***‘aḍala*** a.m. [Ar. ***‘aḍal*** ‘büyük fare, sıçan’ kökünden, krş. Lât. ***musculus*** ‘küçük fare > kas’] ***Adale sistemleri iyi gelişmiştir.*** (F. Erdinç 1955 s. 53).

⊡ Ar. elifbasında ***ḍād*** denilen ***/ḍ/*** harfi emphatique bir ***/d/***’dir. Tk.’de yalnız Ar.’dan alınan kelimelerde bulunan bu harfin iki ayrı telaffuzu vardır: EO.’ya Fa. üzerinden giren kelimelerde (b. ***adalet***) Fa.’dakine benzer bir şekilde telaffuzu ***/z/***’dir, daha sonra medrese Ar.’nın tesiri ile ***/d/*** oldu, ms. EO. ***ḳāżī*** BSTT.’de ***kadı*** oldu (fakat kadının kadılık sahası, ***kaza*** kaldı). Bu çifte telaffuz bâzı kelimelerde mâna farkına sebep oldu, ms. ***darb*** ‘vuruş’, ***darbhane***, fakat riyaziyede ***zarb-etmek***. A–E cildinde içinde ***ḍad*** harfi bulunan kelimeler: ***adale, çardarb/çarzarb, dâll/dâl II, daman, darabân, darb/darp/zarb/zarp, darbe, darbhane/darphane, darbımesel, deman, dumur.***

adalet ‘doğruluk, bitaraflık’ <Ar. ***‘adāla*** a.m. [Ar. ***‘idl*** ‘heybenin bir tarafı’ kökünden]. ***Rusya lisān-ı ḳadīminde ”‘adālet” dedigimiz mefhūmu ifāde ėder hīç bir luġatleri yoḳ idi.*** (Ḫōca Taḥsin, YTEA 1974 (1894–1895) I, 160). ***Çünkü ülkede demokrasi ve adalet olduğuna inanıyor.*** (Peride Celal 1985 s. 168). ***Bu bir siyâsî davadır ve siyaset adaletle en küçük ilgisi bulunmayan bir mekanizmayla işler.*** (A. Ağaoğlu 1992 s. 125) Adalet bir hükümdardan beklenen bir vasıf olduğu için hükümdar karşısında onun birçok terkibleri kullanılır: ***Eyyām-ı ‘adālet-encām-ı şehriyārīde ...*** (‘Ālī 1979 [1581] I, 188). ***Pādişāh-ı ‘adālet-nişān*** (a.e. s. 150). ***Ol ṭarīḳ-i ‘adālet-refīḳden dönüldi.*** (‘Ā1ī 1982 [1581] II, 151) ve başkaları. AD. ***adaletini göster-*** ‘iyiliğe iyilikle mukabele etmek’: ***Allah razı olsun... Ben de sırasında adaletimi gösteririm.*** (Kemal Tahir 1957k s. 168).

⊡ Ar.’da gramerce müennes kelimelerin çoğu, biyolojik mânada ”dişi” olan kelimeler gibi (b. ***abide***), sonda ***/a/*** (Tk.’de ***/a/e/***) ünlüsüne sahiptir. Fakat Ar.’da cümle içinde bu ***/a/***’yı bir ***/t/*** takib edebilir. Ar.’dan Fa.’ya alınan bu müennes kelimelerin sonunda umumiyetle ***-at*** eki bulunur. Türkçe’ye giren Ar. kelimelerin en eski tabakası Fa.’nın tavassutiyle alındığı için bu müennes kelimelerin sonunda EO.’da ***/-at/-et/*** eki vardı. Fakat 15. asırdan başlayarak (bilhassa medreselerin tesiri altında) Ar. esaslarına daha yakın olan ***-a*** (Tk. ***-a/-e***) onun yerine geçti. Ms. ***hikayet hikaye***, ***hiyet hiye*** ve ***mahallet mahalle***. Maamafih, bu gelişmeye bütün ***-at/-et***’le biten kelimeler katılmadı, birçok kelime hariç kaldı, ms. çok kısa olan (iki heceli) kelimeler: ***âdet, alet/alat, azbet, babet, cennet, cihet, cinnet, dehşet, dikkat, diyet*** gibi. Sonra bir sıfata dayanan nomina abstracta: ***adalet, atıfet, azamet, besatet, bürudet, cebanet, cehalet, celâdet, cenabet, cesamet, cesaret, denaet.*** Bu sonunculardan mânaları müsbet olanları şahıs adı olarak da kullanılır (bugün umumiyetle kız adı, fakat eskiden erkek adı da olurdu, ms. ***Halet Efendi***). Sıfatlardan yapılan nomina abstracta grubu için bilhassa ***-ī*** eki ile teşkil edilen sıfatlardan ve sonu ***-īya*** (Tk. ***-iyet***) ile biten isimlere işaret etmek gerek (b. ***aciliyet***). Saydığımız misaller hep A–E cildinden, fakat bu iki gruptan başkaları da vardır: ***cemaat, cemiyet, cerahat, cibayet, cibillet, cinayet, dehalet, diyanet.*** Bunların çoğu hukuk ve idare ıstılahlarıdır. ***cibillet cibilliyet*** gelişimi, ***esaret*** kelimesinin Ar.’dan alınma olmaması, ve ***esaset*** kelimesinin bir halk icadı olması bize bu eklerin karakteri ve dinamizmi hakkında bir fikir verebilir.

adalî ‘adaleye ait olan; adaleli’ < Ar. ***‘aḍala***’dan ***/-î/*** ekiyle yapılan sıfat.

⊡ Ar.’daki nisbe şekli için b. ***Abbasî*** . Nisbe eki olan ***-î***’nin bil’umum isimlerden sıfat yapmak için kullanıldığını söylemiştik. Ar.’dan Fa.’ya ve O.’ya bu şekilde yapılmış sayısız sıfatlar geçmiştir. A–E cildinde şunlar bulunuyor: ***adalî, adlî, afakî, ahbarî, ahdî, ahlâkî, aklî, aksî, âlemî, alenî, amelî, amudî, ânî, arşî, asabî, askerî, aslî, asrî, aşarî, avanî, aynî, bahrî, balgamî, barkî/berkî, bedenî, bedîî, beledî, berranî, berrî, beşerî, beytî, beyzî, billûrî, ca’lî, cebrî, cehennemî, cehrî, cenubî,***

cevherî II, cevvî, cezrî, cibalî, cibillî, ciddî, cinnî, cüz'î, dehrî, ecnebî, edebî, enayî, esatirî, esedî, esirî, ezanî, ezelî. Fa. esaslardan teşkil edilenler için b. ***âbî*** I . Tk. esaslara dayanan misaller – hakikî nisbe hariç – son derece azdır: ***ayazî, dağî***.

adam 'yetişkin erkek kişi; insan' < ***Adem***, Tk.'de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu . Yükselse yükselse bir iki adam boyu yükselir.*** (S.M. Alus 1944 s. 143). 'zevc, koca': ***Orada adamı ile beraber bir kanapeye yan gelip...*** (Umran Nazif 1948y s. 23). 'müstahdem, yardımcı, yamak': ***Muvaḳḳat işler için adam bulmaḳ ḳābil değildir.'*** (Aḥmed Şerîf 1326 s. 286). '(birisinin) himaye ettiği kimse': ***Adamı olan Fahrettin'i yerime tayin ettirmiş, beni de açıkta bırakmıştı.*** (R. Ilgaz 1962n s. 61). ***Rıza Bey benim kimin "adamı" olduğumu öğrenmeye çalışıyordu. Sonradan anladığıma göre herkes birinin "adamı" sayılıyordu.*** (N. Berkes 1997 s. 71). 'muhitinin standardına uyan kimse, güvenilen ve sayılan kimse': ***Böyle orosbu oyunları adam olan adama yakışmaz.*** (F. Baykurt 1959y s. 245). ***adam et-*** 'iyi bir hale koymak' (insan dışındaki nesneler için de kullanılır): ***Ankara beyleri ... Moda'ya gidip süslü bayağılığa avuç dolusu para sarfedeceklerine şu gölleri adam etseler ne olur?*** (Aka Gündüz 1930 s. 23). 'her kim ise, gayrımuayyen şahıs': ***A ḳızım, şaḳın ha, öyle çocuḳluğun lüzumu yoḳ, şoŋra ādama ne dėrler?*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 27). Bu gayrımuayyen şahıstan çok defa konuşan kimsenin tevazu yüzünden açıkça ifâde etmediği kendi şahsı anlaşılabilir: ***Adamın yüreği parça parça oluyor hallerine.*** (Yaşar Kemal 1993h s. 21). Nida olarak bir teklifi alay ederek reddederken kullanılır: ***Adam, eski deliler de kalmadıl*** (Aḥmed Rāsim 1334 s. 145). ***Adaaaam! Daha olmadı, ayrı bir kemaneci isterim...*** (F. Baykurt 1971t s. 166). Bu mânada bugün daha çok ***adam sen del*** denir: ***Adam sen de, diyor, boş vesveseyi bırak... keyfine, zevkine bak.*** (S.M. Alus 1933p s. 235).

adamakıllı 'küçümsenmeyecek kadar, gereğinden çok' <***adam*** ve ***akıllı*** ? ***Yapacağıŋızı ādam-'aḳıllı yapıŋız!*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 226). ***Bir şeyi ādam-'aḳıllı soruŋ, yoliyle aŋlayıŋ, şoŋra insāna güzelce aŋlatıŋ.*** (a.e. 1927n s. 240). ***En evvel dikilen kavaklar adamakıllı büyümüştü.*** (S. Kocagöz 1941 s. 106).

⊡ Kelimenin görünüşü ***adam*** ve ***akıl***'dan müterekkib ve ***-lı*** ekiyle birbirine bağlanmış bir terkib gibidir. Fakat bu tahlili şüpheli kılan sentaktik, semantik ve frazeolojik müşahedeler var. Öncelikle ***-lı*** ekiyle kenetlenmiş terkibler TT.'de zarf olarak kullanılmaz. Buna karşın Az.'de vardır, ms. ***düz-ämälli*** (zarf ve sıfat) 'kaidesine göre, lâzım olduğu gibi' ADIL 1980 II, 170 ***Bazara düz-ämälli baş çäkl*** (S. Rähimov 1959 s. 15). Sonra, ***adam akıllı*** yâni 'bir adamın aklı olan' (***adam akıllı bir çocuk***) mânasında kullanılmaz ve ***Çarpıcı değilse de adamakıllı güzel bir kadın.*** (İ. Aral 1997 s. 138) cümlesini okuyanın aklına ne ***adam***'ın ne de ***akıl*** kelimesinin asıl mânası gelir. Zaten sıfata benzeyen kullanışlarda tam olarak akıl kastedilmez: ***Yemek pişirmek sana düşmez, adamakıllı erkeğe, senin gibi bey olacaklara yakışmaz.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 176). Zarf olarak belki 'insan aklının anlıyabileceği şekilde' gibi bir fikirden çıkmış olabilir. EO.'da buna benzer bir tâbir bulamadım. Az.'da ***adamağıllı*** bugün kullanılır. Şemseddīn Sāmī 1317 s. 25 onu "sui-istimal ile eşya hakkında dahi müstameldir" diye şerheder. ***Hava adamakıllı sıcaktı, terliyordu.*** (Orhan Kemal 1968g s. 9).

⊡ İsimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki, serbestçe kullanılabilen en işlek eklerden biridir. ET.'deki şekli ***-lig*** idi ve genellikle iki ismi birbirine bağlama fonksiyonu vardı (M. Erdal 1991 I, 139–155). BSTT.'de en çok kökteki ismin ifade ettiği şeyle donanmış veya onun sahibi olan anlamında sıfatlar yapar. Bunların bir çoğu mecâzî anlamda veya isim olarak kullanılır (Banguoğlu 1974 s. 191–193). A–E cildinde şu ilginç misaller var: ***adamakıllı*** (zarf), ***atlu/atlı*** (isim), ***aynalı, azaylı, azılı*** (isim), ***bağlu/bağlı*** (isim), ***başlu, belli, boylu, böbürlü*** (oluşumu ayrı), ***bunlu, buzlu*** (isim), ***cimdallı I+II*** (isim), ***çakırlı*** (sıfattan), ***çemirli*** (oluşumu ayrı), ***çılpıklı, denli, deŋlü, devletli***, ***dillü/dilli, dipli***, ***diraatlı, dişli II, doktorlu (kağıt), ebrulu/ebruli, eğlik/iylek/iğli, eksüklü/eksikli***, ***emzikli, evlü/evli***. Ayrıca kopuş yerini bildirir: ***dağlı, buralı,*** ve şehir isimlerinde kullanılır: ***Denizli.*** Hepsinden ayrı olan ***bizlü*** sözü de var. Bâzı özel tâbirler için b. ***atlı ases/atlı hassas***. Kullanımdan düşmüş ***-ik*** nomen actionis'lerine takılarak yapılan sıfatlar için b. ***becerikli*** (becerik) . Başka fiilden türemelerden yapılan ***-li*** sıfatları için b. ***acımaklı*** . F-J cildinde ***gileyli, gizlü/gizli*** gelecek.

adamcıl 'insana sokulan, insandan korkmayan (hayvan)' < ***adam*** I + ***-cıl*** eki. ***Bu kedi ev ṣāḥibi misāfir bilmez, ġāyet ādamcıldır.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 35). EO. 'adama saldıran (hayvan)' TS 15–16 AzTü. ***adamcıl*** 'insan yiyen, vahşi, yırtıcı' ***-cıl*** ekinin mânaları için b. K. Röhrborn 1985.

⊡ İsimden sıfat yapan ***-cıl*** eki az kullanılan bir ektir. Bu ek ET'de öncelikle kuş isimlerinde kullanılıyordu, ms.: ***yılancıl*** 'yılan yiyen/seven kuş' (başka kuş adları için b. ***balıkçın/balıkçır/balıkçıl***). ***-cıl*** eki aslen 'bir çeşit düşkünlük, alışkanlık, arzu' anlamında olmalıdır. 30'lu yıllardan sonra kurulan neologismada özellikle 'seven' anlamında kullanıldığı görülür (çoğu örnekte Fr. < EYun. ***-phil*** ekinin karşılığı olarak: ***sucul*** 'hydrophil'); ilgili örnekler: ***bencil, evcil***. (B. J. Deny 1921 s. 348, T. Banguoğlu 1974 s. 165–166, W.E. Scharlipp 1978 s. 27–36, K. Röhrborn 1985 s. 105–111). Bu ekin renk sıfatlarında da kullanılabildiğine dair için b. ***akçıl*** . A-E cildinde ***adamcıl***'a uyan bir başka misal ise ***ahbapçıl***'dır.

adamkökü/adamotu 'Mandragora officinarum' <***adam*** I ve ***kök*** veya ***ot***. Bu bitkinin kökü bâzen küçük bir insan şekline benzediğinden.

Adana (malûm şehrin ismi) < Eski Çağ'dan beri bu ismi taşır. ***Bundan şoŋra geldiler, Aḍanada bir ġarīb ḥişār yapdılar, bir daḫı Ṭarsusda yapdılar.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 232). ***İki ḳarye ahālīsi ... bütün bütün 'isyān ḥālinde olaraḳ Adana ḥükūmetini aṣlā ṣaymazlardı.*** (Cevdet Paşa 1963 [19.yy.] s. 115).

adana 'Adana kebabı' için kısaltma. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kağıt . Aleko iki acılı adana ile bir ufak rakı göndersin dedi.*** (A. Yurdakul 1989 s. 124).

adap, b. ***adab.***

adaptasyon 'yabancı bir dilden çevrilen bir edebî eseri yeni dilin muhitine uydurma' <Fr. ***adaptation*** a.m. [Lât. ***ad*** öntakısı ve ***aptare*** 'uygun kılmak' fiilinden, ***-syon*** eki için b. ***aberasyon***]. ***Bizde, adaptasiyon usulile haftada bir piyes yazıldığını anladığı vakit piyes***

yazmak mes'elesi nazarında ehemmiyetini büsbütün kaybetti. (Fazlı Necip 1930 s. 270–271).

adapte 'uymuş' TüS 1983 s. 12 <Fr. ***adapté*** a.m. (krş. ***adaptasyon***). Fr.'dan giren sonu vurgulu /–e/ ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** [1]. ***Evliliğe adapte olmayı bildim.*** (A. Özakın 1982 s. 126). ***Levanten daima iki dünya, iki kültür arasında kalan, kâh bir tarafa, kâh öte tarafa çekilen, her an adapte olabilmek için bir gayret gösteren, köklerinden kopmamak için direnen biridir.*** (a.e. s. 136). (edebî tercümeler hakkında) 'uyarlanmış': ***Cemal Sahir'de, "Meçhul" adlı adapte operette, bir paşaydı.*** (B. Arpad 1976 s. 32).

adaptör 'bir aygıtın çapları birbirinden farklı olan parçalarından birini ötekine geçirebilmek için yararlanılan bağlayıcı'. TüS 1983 s. 12 <Fr. ***adapteur.***

⊡ Fr.'dan alınmış kelimelerde ***–ör*** ile biten nomina agentis için b. ***aktör*** . Aslında şahıslara tatbik edilen bu nomen agentis kelime tipi, bir nevi mecaz gibi aletlere, cihazlara, makinelere de verilir. A–E cildinde zikredilenler: ***adaptör, akümülâtör, asansör, bobinatör, carcur I, deklanşör, enjektör.*** Fransızca, bunları müzekker sayar, fakat müennesleri de vardır (b. ***dansöz***), ***arozöz, mitralyöz, veyöz*** gibi.

AD. **adar** 'mart ayı' DS 64 <Kürt. Jaba–Justi 1879 s. 4 <Fa. ***āḏar*** 'Suriye takvimine göre mart ayı'.

adaş 'aynı adı taşıyan (kimse)' <ET. ***adaş/addaş*** a.m. [***ad*** I + ***–daş*** eki]. Kelimenin ve ekin menşeine dair birkaç nazariye ileri sürülmüştür. En yeni literatür için b. M. Erdal 1991 I, 119–120, T. Tekin 1994 s. 252 no. 17. ***Adıŋı şorar isen ėdeyin fāş | Siyāvuşuŋ ḳızı–yile–di adaş.*** (M.F. Köprülü 1934 s. 54).

⊡ İsimden isim yapan ***–daş*** ekine ait yeni literatürü, yukarıda ***adaş*** maddesinde verdik. Ekin bir hususiyeti, ünlü uyumu kaidesine bâzen uymamasıdır. A–E cildinde şu misallere işaret edebiliriz: ***adaş, arkadaş, âşıkdaş, ayakdaş, bağdaş II, boydaş, buŋdaş, büzüktaş, çetdaş/çitdaş, dengdeş, dindaş/dindeş, emikdaş, emildeş*** (görünüşe göre bir fiilden), ***evdaş/evdeş.*** Etimoloji doğru ise, ***aydaş*** kelimesinin bu ekle alâkası yoktur.

⊡ Hiçbir yerde ***addaş*** şeklinde kaydedilmeyen ***adaş*** kelimesi için J. Deny'nin bir nazariyesi vardı: ona göre kelimenin aslı ***ad + daş*** değil, ***ad + eş*** idi ve bunlar progressif uyumla ***adaş*** şekline geldikten sonra ***a + daş*** gibi yanlış bölme vasıtasiyle bu kelimeden bildiğimiz ***–daş/–deş*** eki doğmuş idi. Bu nazariyeyi kabul edersek, ***adaş*** kelimesini A–E cildinde bahsedilen yanlış bölme hadiselerinin başına koyabiliriz: ***adaş, altmışar, çaba, çap– II, ebruli, enkas/engas.*** Bu hususla alâkadar olan backformation için b. ***abar–*** .

O. **âdat** 'âdetler' <Ar. ***ʿādāt*** a.m. [***ʿāda*** 'adet' kelimesinin çoğulu]. ***Bizim dahi kendi meẕheb ve ʿādātımız ve uṣūl–i idāremize göre bir ṣūret–i taʿayyüşümüz vardı.*** (Ziyā Paşa YTEA 1978 (1869) II, 107).

adavet 'düşmanlık' <Ar. ***ʿadāwa*** a.m. ***Ḳanı anlaruŋ ʿadāvetleri ki ṣāburuŋ adın işitmek istemezler idi.*** (Ferec 855/1451 v. 121b). ***Gönderen ādamım ʿadāvetinden emīn değilim.*** (P.N. Boratav 1995 s. 270).

(Çocuk dili) **adda git–** 'ayrılmak, sokağa çıkmak'. ***"Cavır anan!" dedi Dürü, "Addâ gitti, Ankaraya gitti. Sen otur burda da...*** (F. Baykurt 1971t s. 143). Çoğu çocuk dili kelimeleri gibi bunun da menşei meçhuldür.

⊡ Çocuk dili dediğimiz, hem küçük çocukların konuşmağa yeni başladıkları zaman kullandıkları basit tâbirler, hem annelerinin onlarla konuşurken kullandıkları dildir. Kaçınılan güç harfler, tekrarlanan heceler ve eski devirlerden kalmış yazılı kaynakların azlığı bu tür kelimelerin tarihî ve komparatistik olarak incelenmesini güçleştirir ve hatta neredeyse imkânsız kılar. A–E cildinde geçenlerin listesini şöyledir: ***adda git–, agu/agucuk*** (çocukla konuşanın sözü), ***baba, bebe, bıcı bıcı, bızık, bibi I ve IV, bu/bua/buva/büve, buba/boba, bubu, cici, cici bici, çiş, çişloz, cuçuk/çüçük I, çüçük II, çüç et–, dada/tada, dede I, durucuk dur–***.

O. **addan** 'sulamada su alma nöbeti' <Ar. (Suriye dial.) ***ʿaddān*** A. Barthélemy 1935 s. 515. ***Bir aḳacak yėr vaż' ėdüb bir gün ve bir gėce aḳub ne miḳdār vėr suvarursa ol ḳadar yėre bir ʿaddān dėrler.*** (Ö.L. Barkan 1943 [955/1548] s. 220).

addet– 'birşey yerine koymak, birşey gözü ile bakmak' <Ar. ***ʿadd*** 'sayma'. ***Vaktiyle çalışmağı günâh addedenler bile vardı.*** (Ahmed Şerif 1326 s. 306).

aded/adet 'sayı' <Ar. ***ʿadad*** a.m. ***Ben zerümi odamda ceküb dururam, veznini ʿadedini bilürem.*** (Ferec 855/1451 v. 214a). Sayıdan sonra: ***... beş ʿaded mesken–i mükemmel ...*** (ʿĀlī 1587 v. 136a). ***Cemal bir akşam lojmana döndüğünde kapının yanına dizilmiş üç adet valizle karşılaştı.*** (A. Kulin 1997 s. 33).

⊡ Son misal, kelimeyi (resmî metinlerde ve ticaret dilinde çok kullanıldığı gibi) bir sayma vasıtası olarak gösterir. Böyle olan kelimeler (ms. ***tane***) Tk. sentaksa göre ne isimdir ne sıfat, ikisinin arasında bir şeydir (aynı şekilde belirsiz karakterli başka kelimeler için b. ***marka***). Bu kategoride sayma vasıtalarından A–E cildinde bulunanlar şunlardır: ***aded, bab/bap II, baş III***.

adel, b. ***adl.***

adele, b. ***adale.***

Adem I 'erkek adı' < Ar. ***Ādam*** < İbran. a.m. 'toprak'. ***Gelecek olduğunu bilse idi neslinden, Almadan Hazret–i Havvāyı boşardı Adem.*** (Şair Eşref 1958 s. 131). ***Adem baba*** 'çıplak veya perişan kılıklı kimse': ***Dalarken dipten doruğa Adem babadır, çıkarken iki dirhem bir çekirdek.*** (R. Ilgaz 1962k s. 3). ***adem–elması*** 'gırtlak çıkıntısı' < Fr. ***pomme d'Adam***'dan calque (calque için b. ***ab I/âv*** [3]) < YLât. ***pomum Adami*** a.m. ('Adem'in elması', Orta Çağ inancına göre Hazreti Adem'in yediği yasak elmanın boğazında takılı kalan parçası) < İbran. ***tappwāh ha–ādām*** 'insan şişi' ***Zayıf, incecik boynundaki âdemelması aşırı belirginleşiyordu son günlerde.*** (Füruzan 1972k s. 119). ***Ayran bardağını ağzına dayayıp lıkır lıkır içti. Her yudumunda zayıf gırtlağındaki kemikli ademelması yukarı çıkıp çıkıp tekrar iniyordu.*** (M.B. Kanok 1984 s. 28–29). EO. ***Adem oğlanı/ademoğlu*** 'insan' TS 17–18: ***Ol Ādem oġlanı ṣıfati–dür ki...*** (Ferec 855/1451 v. 192a) ***Ādem oġlu rezāletden ḫōşlanıyor vesselām!*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 84–85).

adem II 'yokluk' < Ar. ***ʿadam*** a.m. ***Dur, ʿademe mülḥaḳḳ oll*** (yâni 'def'ol') (Ferec 855/1451 v. 127b). ***adem–i ...***

'(bir şeyin) aksi' < *adem* II. ve Fa. *-i* bağlacı ***adem-i ifa*** 'yerine getirmeme': ***İfası lâzım gelen hususatın ademi ifasından neşet etmiş ise ...*** (M. Seyda 1970 I, 121). ***adem-i iktidar*** 'bel gevşekliği'; 'bir şeyi yapamamazlık'. ***'uyūb-ı mezkūre-i iḥāṭada 'adem-i iḳtidār*** ('Ālī 1982 II, 125). ***adem-i imkân*** 'imkânsızlık': ***O akşam pāra almanıŋ 'adem-i imkānını görerek ertesi günü geleceğini bilbeyān çıḳar gider.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 28). ***adem-i kabul*** 'kabul etmeme': ***... ve vergülerinüŋ 'adem-i ḳabūline cüll-i himmet*** ('Ālī 1982 [1581] II, 124). ***adem-i kifaye*** 'noksanlık' ***Sultanın hüsn ü ânı hakkında malumat istedi, kız ise bunun hüsnünü tarif etmek icin kelime bulamayacağını, bu hususta lisanının adem-i kifayesini sebep addeylediğini söyledi.*** (Türk Masalları 1991 s. 83). ***adem-i merkeziyet*** 'desantralizasyon' TüS 1983 s. 12. ***Zonguldak için adem-i merkeziyet usulü asıldır.*** (M. Seyda 1970 I, 77). ***adem-i muvaffakıyet*** 'başarısızlık': ***Ḫülāṣa netīce yine 'adem-i muvaffaḳīyet idi.*** (Türk masalları s. 46). ***adem-i nisbet*** 'nispetsizlik': ***Küçük ḳıt'ada a'zāsiyle berāber ġayr-ı mütenāsib olan bu boy bütün cismānīyetine bir 'adem-i nisbet vériyordu.*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 58). ***adem-i ruhsat*** 'müsaade etmeme': ***Anlar haḳḳında izdivād-ı teklīfāta 'adem-i ruḫṣatleri...*** ('A1ī 1979 [1581] I, 127). ***adem-i takibat*** 'takibsizlik': ***... hakkınızda ademi takibat kararı istihsal ettim.*** (M. Seyda 1970 I, 317). ***adem-i tecavüz*** 'saldırmazlık': ***Sovyet-Alman ademi tecavüz misakının imzası Moskova'nın cihan siyasetinde mühim bir dönüm noktası teşkil etti...*** (M. Seyda 1970 I, 197). ***adem-i vukuf*** 'bilmemezlik, habersizlik': ***Nasıl olup da dünyada en büyük fen olan fenn-i tabahate adem-i vukuflarına mütehayyir kalıyordu.*** (Türk masalları s. 115). Daha çok örnek vardır.

O. **âdem** III 'adam; insan' <***Adem*** I. ***Hey ādem-i bed-fi'l, ne zehre-yile geldüŋ?*** (Ferec 855/1451 v. 101b). ***İlerü gelüb küllī ādem olmaḳ, şāḥib-i ṣadr olub...*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 204). ***Gendülerin ādem yérine ḳor.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 242). Tk.'de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu*** .

ademâbad 'yokluk ülkesi, ölüm' <Fa. ***'adam-ābād*** a.m. ***O seyāḥate değil, belki bir daha gelmemek üzere 'adem-ābāda gidiyordu.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 68).

adem-elması, b. ***Adem I***

adem-i ..., b. ***adem II.***

O. **âdemî** 'insana ait' <***Adem*** I veya Ar. ***ādamī. Kerem eyle, ḳo kīni, ey ādemī!*** (Ferheng-nāme-i Sa'dī 1342 s. 24). 'insan; adam': ***Ḥāẕır olan ādemīsiyile ceng édüb.*** (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 52).

O. **âdemîgâh** 'insan bulunan yer, insanın oturduğu yer' <Fa. ***ādamīgāh*** a.m. [***ādamī*** 'insan' ve 'yer' mânasına gelen ***-gāh*** eki] ***Bu yéri ādemīgāh görürem.*** (Ferec 855/1451 v. 28b).

⊡ Fa.'dan alınma isimler arasında ***-gāh*** 'yer' genişlemesi ile teşkil edilenlerin sayısı az değildir. A–E cildinde geçenler: ***âdemîgâh, amacgâh, ârâmgâh, bendergâh, cayigâh, cevelângâh, ciğergâh, çargâh*** (musikîde makam adı), ***dergâh, destgâh/tezgâh, dügâh*** (musikîde makam adı). Bunların tesiri altında Türkçe kelimelerden teşkil edilmiş olanlar da vardır: ***avgâh***. (b. A. Tietze 1964 s. 178)

O. **âdemiyân** 'insanlar' < Fa. ***ādamīyān*** a.m. [***ādamī***'nin çoğulu]. ***... esāfil-i ādemiyān iḫtiyār eyledükleri ...*** ('Ālī 1587 v. 134a).

O. **âdemîyet** 'insanlık' <Ar. ***ādamīya*** a.m. Ar. ***-iyet*** için b. ***aciliyet . Gendözümi kesüb dururam, ādemiyyet şehvetini gendözümden giderüb dururam.*** (Ferec 855/1451 v. 62b). ***Bu ḳanı seve seve dökeceğim. Damarlarımdan her ḳaṭresi süzülüb aḳdıḳca baŋa vaẓīfe-i ādemīyetimi īfā étdiğimi ayrı ayrı taḳrīr édecek.*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 135–136). 'erkeklik': 'terbiyeli insan olmak': ***Bu ḫuşūşātı ise ādemīyet ṣıfatı ḳabūl étmeyeceğine mebnī ...*** (YTEA 1974 (1842) I, 255).

O. **âdemîzâd** 'insanoğlu, insandan doğmuş' <Fa. ***ādamīzād*** a.m. [***ādamī*** 'insan' ve ***-zād*** 'doğmuş', b. ***Acemzade***]. ***Ḳaṣra yüridi, gördi ādemīzāddan kimsene yoḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 41b).

O. **âdemlen-** 'insanlaşmak, insanlık taslamak' <***âdem III*** + isimden fiil yapan ***-lan-*** genişlemesi, b. ***abaplan-*** . ***Raḳīb-i seg ululanub ḳapuŋda | Bize ādemlenür oldı bu nā-merd.*** (Helākī 1982 [16.yy.] s. 64).

ademoğlu, b. ***Adem*** I.

O. **Ademzade** 'Adem evlâdı, insan' <***Adem*** I + Fa. ***-zāda*** 'doğmuş', b. ***Acemzade . Cenneti bir habbaya satmış bir Adem-zādeyim.*** (Şair Eşref 1958 s. 143).

adenit (tıp terimlerinden) 'lenf guddeleri iltihabı' <Fr. ***adénite*** < Yun. ***αδεν*** (aden) 'gudde' + iltihaplı hastalıkların isimleri için kullanılan ***-it(is)*** eki (19. asır).

⊡ Fr.'dan alınmış tıp terimleri arasında ***-it*** eki ile bitenler, bir organda vukubulan iltihabı anlatır. Bu ek, EYun. ***-itis***'ten alınmıştır. A–E cildindekiler şunlardır: ***adenit, ansefalit, anterit, apandisit, artrit, blefarit, bronşit. -it*** eki ile teşkil edilen kimya, jeoloji ve mineraloji terimleri için b. ***andezit*** .

O. **ades** 'mercimek' <Ar. ***'adas*** a.m. ***Ve ġallātından gerek ḫınṭa ve şa'īr ve 'ades ve gırah ... her onda bir 'öşr alınub...*** (Ö.L. Barkan 1943 [16.yy.] s. 313).

adese 'gözlük ve başka optik aletlerde kullanılan lens' < ***'ades*** < Lât. ***lens*** 'mercimek'e benzerliği üzerine ihdas edilen Avrupa dillerindeki terimler gibi (İng. ***lens***, Fr. ***lentille***, Alm. ***Linse*** gibi). Türkçe'de de optik aletin ismi, 'mercimek' mânasına gelen ***ades*** kelimesinden evvelâ ***ades*** olarak (Tinghir-Sinapian 1891 s. 57), sonra ***adese*** olarak (Şemseddīn Sāmī 1318 s. 930) alındı. Calque için b. ***ab I/âv*** [3]. ***Ġayr-ı marīżlerin naşıl gördüklerini bilmiyorum. Her zümreniŋ rü'yet 'adesesi başḳa.*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 552).

âdet I 'alışılmış faaliyet' <Fa. ***'ādat*** <Ar. ***'āda*** a.m. ***Ve bil-cümle keşret-i bālīn zenlerüŋ 'ādetidür.*** ('Ālī 1587 v. 134b). ***Bizde el sıkmak âdet olmamış.*** (F. Erdinç 1955 s.

40). ***âdet edin-*** ‘âdeti kabullenmek’: ***Ve der-i devletden bir teklîf ṣudûr ėtdükçe ḫalḳuŋ aġızlarına dil ṣoḳub taḥrîk ḳılmaġı ʿādet ėdinmişlerdür.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 250). ***âdet çıkarmak*** ‘eskiden olmayan bir şeyi yapmak’ ***Fazla mesai ücretlerini isterizl diye yeni bir âdet çıkardı ortaya.*** (A. Nesin 1975 s. 8). ‘eskiden beri yapılagelen şey, töre’: ***Adet yerini bulsun diye bir istida yazacağız.*** (S.M. Alus 1934 s. 209). O. ***âdet-i...*** ‘mutad ödeme, vergi, resim’ <***âdet*** I. ***âdet-i agnâm*** ‘koyun vergisi’: ***Ve ʿādet-i aġnām: her ḳoyun başına bir ʿOṯmān akçası resim alınur imiş.*** (Ö.L. Barkan 1943 [924/1518] s. 172) ***âdet-i bâzâr-ı esîr*** ‘esir pazarı vergisi’: ***ʿĀdet-i bāzār-ı esīr: ḳuldan ve cāriyeden ... ṣatandan otuz akça alınur, alandan nesne alınmaz.*** (Ö.L. Barkan 1943 [955/1548] s. 223).

âdet II (örtmece tâbirlerinden) ‘kadınların aybaşı durumu’ <***âdet*** I. ***Âdetten kesildiğini ben biliyorum emme o gine gizleyor.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 28).

adet III, b. ***aded.***

O. **âdetâ** ‘âdet üzere, anane mucibince’ <***âdeten.*** Zarf eki ***-ā*** için b. ***acaba/aceba*** I . ***Anlar ʿādetā böyle imiş.*** (ʿĀlī 1982 [1581] s. 149). ***Bir ḳaç kitāb isteyeceğim postanıŋ ʿavdetinde, beklerim. ʿĀdetā Aḥmed efendi nāmına postaya vėrir gönderirsiŋiz.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1874] I, 342).

âdeta I ‘hemen hemen, denebilir ki, tâbir caizse’ <***âdetâ***, zarf eki ***-ā*** için b. ***acaba/aceba*** I . ***Adeta meşhur olacağız, Nora!’*** (Mahmud Yesari 1932 s. 321). ‘basbayağı’: ***Kirasına göre, âdeta bedava sayılır.*** (B.S. Kunt 1948 s. 13).

âdeta II (binicilikte) ‘atın normal yürüyüşü’ <***âdetâ***, zarf eki ***-ā*** için b. ***acaba/aceba*** I . ***Murād dizginleri ḳışdı, ʿādetā ile ağır ağır ilerliyordu.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 440).

O. **âdeten** ‘âdet üzere, bermutad’ <Fa. <Ar. ***ʿādatan*** a.m. [***ʿādet*** kelimesinin zarfı, Ar. accusativus eki ***-an***’ın zarf yaptığı durumlar için b. ***aceleten***]. ***... āḫar yėrde fürūḫt olunmaya deyü ʿādeten nidā oluna-gelmekle.*** (Ö.L. Barkan 1943 [1121/1709] s. 335).

O. **âdetperest** ‘âdetlere bağlı, muhafazakâr’ <Fa. ***ʿādat*** ‘âdet’ ve ***-parast*** ‘(bir şeye) tapan’, krş. ***menfaatperest.*** ***Şervet hānım gibi aṣāletiyle, eski terbiyesiyle, ʿādetperestliğile iftiḫār ėden bir ḳadın, ḳızınıŋ böyle bir ḥareketine naṣıl göz yumabilirdi?*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 521).

⊡ Fa.’dan geçme kelimeler arasında sonunda Fa. ***parastīdan*** ‘tapmak’ fiilinden gelen ***-perest*** ‘çok seven, tapan’ fiil unsuru olanlar vardır (Az.’de Tk. esaslar ile yapılanlar için b. Tietze 1964 s. 194–196). A–E cildinde gösterilenler şunlardır: ***âdetperest, afitabperest, ateşperest, badeperest, bütperest.***

adım I b.m. < ***ad-*** III. ve fiilden isim yapan (nomen actionis) ***-ım*** eki. ***Raḳīb-i dīv içün ger adım adam | Ayıtmaŋ ey melek-rū adum Ādem.*** (Ẕātī 1970 [16.yy.’ın ilk yarısı] II, 415). ***Yazar’ı görüyorsun. Uçar adımlarla geliyor. Hep böyle yürür o.*** (Peride Celal 1991 s. 7). Mesafe ölçüsü olarak: ***Başı gövdesinden yigirmi adım aŋaru düşer.*** (Ferec 855/1451 v. 110a). EO. ***adım yerde bir*** ‘adım başında, her yerde’: ***Ḳāhirenüŋ ḳahve-ḫāneleri keşreti, adım yėrde bir ḳahve ḫānenüŋ ... cemʿīyeti...*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 108).

⊡ Fiilden isim yapan ***-(ı)m*** eki (krş. ***bitirim*** , ***çekem***) başlıca tek heceli fiil köklerine gelir. Üç esas fonksiyonundan ilki nomen actionis türetmektir. Kullanımda ***-(y)ış*** nomen actionis’e çok yakındır (b. ***aldırış et-***). Ziraat takvimindeki işleri de gösterir (ms. ***bozum, dönüm*** vs.). Bâzen bir kerelik bir hadiseden bahseder. A–E cildinde şu misaller var: ***adım I, alım*** (krş. ***alimkâr/alımker***), ***bakım, biçim I–II, bitim, bozum I, çalım I–II, çarpım, çekim, çelim*** (***çalım***’ın varyantı), ***deprem, derim I, dikim, dirüm/dirim, doğum I–II, doyum I, dönüm I, eğrim***. Bunun yanında nomen concretum, yâni geçişli fiillerin (verba transitiva) nesnesi geçişsiz fiillerin (verba intransitiva) öznesini yapar: ***alım, asım, boğum, bölüm, büklüm, büküm, bürümcük*** (b. ***büründcek/bürümcek***), ***cırım, dilim, dizim, döküm, düğüm, dürüm, eğrim/eyrim*** (ayrı bir gelişme), ***eşim***. Birkaç ***-(ı)m*** ismi ölçü birimi anlamındadır: ***adım I, atım, cırkım/çırtım, çağnam*** (***çiğnem***’in varyantı mı?), ***çakım, çakırım/çakrım, çalım I, çiynem/çeynem/çiğnem, çıkım, dıkım/tıkım, dilim, doğram, dönüm II***. (b. J. Deny 1921 s. 550–552, T. Banguoğlu 1974 s. 252–255, M. Erdal 1991 I, 290–291).

adım II (askerlik ve spor) ‘hareket ederek’ (zarf), b. ***cimnastik adım, koşar adım, uygun adım*** <***adım*** I.

EO. **adın-** ‘adım atmak, yürümek’ <***ad-*** fiilinin reflexivum hali, ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II . ***Ḳodum [Ḳadem? Adım?] işbu yola adınur mısız?*** (Mesʿūd b. Aḥmed 1991 no. 5421).

AD. **adır/âdır** ‘ateş’ DS 66 <Kürt. (Zaza) ***adır*** a.m. U. Bläsing 1995k s. 180.

adi ‘alelâde, sıradan; bir hususiyeti olmayan’ <Ar. ***ʿādī*** a.m. [/***ʿwd***/ kökünden]. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid*** . ***Yüzük ādi, kıymetden ari bir halka idi.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 31.), ‘aşağılık, hain’: ***Fakat, ne adî bir tuzaktı.*** (L. Tekin 1990 s. 115).

O. **adîd/adîde** I ‘çok sayıda’ < Ar. ***ʿadīd*** a.m. [/***ʿdd***/ kökünden, Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb***]. ***Bi-l-ḫuṣūṣ incīriŋ maẓarrātı tecārib-i ʿadīde ile ṣābit oldu.*** (Nāmıḳ Kemal 1967 [1865] s. 26). İkinci kelimenin müennesliği için b. ***abide II*** .

O. **adîd** II ‘birbirine denk’ < Fa. ***ʿadīd*** < Ar. ***ʿadīd*** a.m. ***Dört müddet-i ʿadīde ile ẓuhūr bulması.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 194).

adidas ‘bir çeşit hafif spor ayakkabısı’ < bir ticarî şirketin isminden husule gelmiş, b. ***amaroza*** . ***Sol yandaki bir spor giyim dükkânının vitrininde eşofmanlar, adidas ayakkabılar, floresan renkli sırt çantaları.*** (N. Eray 1992 s. 130).

adîde, b. ***adîd*** I.

âdil ‘adaletli’ <Ar. ***ʿādil*** a.m. [/***ʿdl***/ kökünden]. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid*** . ***Bir hükümetiŋ idāresi ʿādil midir ve ehālīsi baḫtiyār mıdır, değil midir, der-ḥāl aŋlaşılmaḳ murād olunursa ...*** (Żiyā Paşa, YTEA 1978 (1870) II, 81).

O. **adîl** 'denk' <Ar. *'adīl* a.m. [/'*dl*/ kökünden]. ***'İlm-i aḫbār icinde olmaz anya 'ālem icinde bir 'adīl u naẓīr.*** (Ferec 855/1451 v. 105a).

adil, b. ***adl.***

adilâne 'adaletle' (zarf/sıfat) <Fa. *'ādilāna* a.m. ['*ādil* I ve *āna* zarf eki, b. *acizane* .] ***Fakat o kanunun âdilâne olması, hükümdarların da kanuna itaate mecbur bulunmasını istemek ve aramakta milletin haklı bulunduğu neticesine vardı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 55).

AD. **adilimit** 'bir çeşit üzüm' DS 67 *<ak dirmit.*

O. **adim** '(bir şeyi) olmayan, (bir şeyden) mahrum olan' <Ar. *'adīm* a.m.,Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb* . Ar. terkiblerden misaller: *adîmülinkâr* 'inkâr edilemez', ayrıca b. ***abdülbatn : ... şāyān-ḳi medḥ keyfiyetleri daḫı doġrusı 'adīmül inḳār-dır.*** (Muṣṭafā Sāmī, YTEA 1974 [1840] I, 77). *adîmülmisl* 'dengi olmayan, misilsiz': ***Bu ḳamusını ögretdi şöyle ki 'adīmülmiṣl u ferīdüddehr oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 128).

adisababa I 'kaptıkaçtı da denen kâğıt oyunu' (H. Kodaman 1944 s. 225). <Habeşistan'ın başşehri Addis Ababa'dan muhtemelen 1930'lu senelerdeki İtalyan-Habeş harbinin bir hatırası. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kâğıt . Kahvede üç beş afili Adis Ababa oynuyor.*** (S. F. Abasıyanık 1952h s. 41).

adisababa II 'bir çeşit pasta' <?? Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kâğıt . ... camekânlı pasta dolabının içindeki cins cins pastalar: profitroller, eklerler, adisababalar ... birbirine karışmıştı.*** (N. Eray 1990 s. 101).

adisyon '(lokantada) hesap pusulası' <Fr. *addition* a.m. (asıl mânası 'toplama', *-syon* eki için b. *aberasyon*).
Birinin önünde durup, "Üç kahve: 30.000 ... " diye yüksek sesle ve ciddî bir ifadeyle hesap yapıp, adisyonu önüne koydu. (Ş. Gürbüz 1992 s. 47–48).

O. **adl/adel/adil** 'adalet' <Ar. *'adl* a.m. [/'*dl*/ kökünden].
Melik eyitdi: "Ben bunı 'adel terāzūsına ḳoyaram. (Ferec 855/1451 v. 44b). ***'Adlını dādını inṣāfını gördiler.*** (Oruc b.ʿĀdil 1343/ 1925 s. 16). ***Erkeklere yasaklanan ağlamanın, halalarına bu kadar serbest olmasını hiç adil bulmuyordu.*** (M. Mungan 1999 s. 239).

adlı adınca 'isimlerine göre, adlarını bir bir sayarak' *<ad* + *-lı* ve *ad* + possessivum eki ve aequativus eki; bu syntagma tipi için b. aşağıdaki . ***Def'-i ḫācete gitdiği vaḳit yā gelüb, nerede olduġunu ṣorsaŋız, ḳadem-ḫānede gördüğü işi size 'adlı adınca söyler.*** (H.R. Gürpınar 1330 s. 49).

⊡ Yukarda tarif edilen paronomastique syntagma tipi TT.'de (ve AzTk.'sinde) bir topluluğun her birimini ayrı ayrı fakat aynı halde göstermek için kullanılır. A–E cildinde ***adlı adınca*** misalinden başka ***dillü dilince*** (b. ***dillü***) misali de bulunur: ***boylu boyunca*** (b. ***boylu***), da aynı şekildedir, fakat – belki ***boylu boyuna*** tâbirine dayanarak – başka mânaya kaymıştır. Daha sonra ***halli halince*** ve ***yerli yerince*** misallerini de göreceğiz.

adlî 'adliye ile ilgili' <Ar. *'adlī* a.m. İsimden sıfat yapan nisbe eki *-î* için b. ***adalî . Adli vaka çıkmadıkça, sağlıkçı da bu odadan çıkmazdı.*** (F. Erdinç 1960 s. 53). O. *dînār-ı 'adlî* b. *dînār.* O. *adlî altun* II. Mahmud zamanında basılan bir altın para. (Adlî Sultan II. Mahmud'un unvanı idi; Nuri Pere 1968 s. 252).

adliye 'adlî işlerin idaresi' *<adlî* + müenneslik eki *-e.* Aslı olan ***umur-u adliye*** 'adlî meseleler"in kısaltılmışı. ***Tiyatro yazarı Cevat Fehmi Başkut eski bir adliye muhabiriydi.*** (B. Arpad 1976 s. 58). ***adliye*** 'o teşkilâtın makamı ve binası': ***Adliyeye gitti. Mühürleme kararını veren yargıcı bekledi.*** (B. Felek 1957 s. 81).

⊡ Ar.'da *-ī* ekiyle biten sıfatlardan *–īya* (Tk. *–iyet*) ile biten nomina abstracta yapıldığını söylemiştik (b. ***adalet*** , ***aciliyet***). Bu sıfatlardan ***-iye*** ile çeşitli sahalara ait nomina concreta da teşkil edilir. A–E cildinde tesadüf edilenleri şu başlıklarda inceleyebiliriz: I. Hükûmet ve idare: ***adliye, askeriye, bahriye, belediye, dahiliye.*** II. Hukuk: ***adliye, asliye.*** III. Tıp ve hastaneler: ***akliye, asabiye, ayniye, bevliye, cerrahiye, dahiliye.*** IV. Tarikatler: ***Bayramiye, Bektaşiye.*** V. Ticaret: ***aktariye, ardiye, bakkaliye.*** VI. Ödemeler: ***arusiye, asesiye, çubaniye, dakkakiye, dellaliye, duhuliye.*** VII. Giyim: ***arakıye, avniye, enveriye.*** VIII. Silâhlar: ***bundukıye, cenbiye.*** IX. Kasideler: ***bahariye, cülusiye***. X. Başka sahalar: ***ameliye, berriye, Cahiliye, enfiye***. Bu misallerin sonunda, ***adalet*** ve ***aciliyet*** 'nde sayılan örneklerdeki gibi ***-t***'li bir varyantın bulunmaması için gösterilebilecek sebep, belki de yukardaki misallerin son asırlarda meydana çıkmış olmasıdır.

O. **adl-u-dâd** 'adalet' <Fa. *'adl u dād* a.m. Fa. *u* ('ve') ile yapılmış terkibler için b. ***abudane . Cümle ol vilāyet ḫalḳına 'adl-u-dād ėtdiler.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 231).

O. **adn** 'cennet' <Ar. *'adn* < İbr. *Ūdhen* a.m. ***Nėderler 'adni, dīzār göster, ey cān!*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 155).

AD. **adna/ayna/eyne** 'cuma günü; perşembe' DS 67, 68, 1824, R. Dankoff 1991 s. 37 <Fa. *ādīna* a.m. Krş. *azine.*

adrenalin (tıp terimlerinden). 'böbreküstü bezlerinin bir maddesi' <Fr. *adrénaline* a.m. [Lât. *ad-* öntakısı ve *renalis* sıfatı *<renes* 'böbrekler'] ***Ama yine de korkuyorum. Allahın cezası vücudum daha az adrinalin üretse ne olurdu sanki?*** (A. Ümit t.y.ç [1990?] s. 93).

⊡ Kimya, biyokimya, farmakoloji ve bunlara müteallik sanayi ve ticarette bir hayli sun'i beynelmilel bir terminoloji kullanılmaktadır. Bu terminolojide EYun. ve Lât.'den izler bulunuyor. Bu kelimelerin az çok müşterek unsurlarına dikkat çekebiliriz, meselâ birçokların sonunda bulunan ve bir nevi alâmet–i farikaları olan ***-in*** ekine. Bu gruptan A–E cildinde şu misaller bulunmaktadır: ***adrenalin, albümin, aspirin, benzin, ensülin.*** Bu terminolojiden çıkmamış ve hafif bir içki olan ***benediktin*** de birçokları tarafından ilâç olarak kabul edilir.

adres b.m. <Fr. *adresse* a.m. < Lât. ***addictiare*** 'doğru yolu göstermek' [*ad-* öntakısı ve ***direct*** kökünden fiil].
Bu sefer size doğruya bir adres gönderdim ... (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1867] I, 99). (Almanya'daki Türk işçilerinin dilinde) *adrese* a.m. <Alm. *Adresse* <Fr.

adresse. Bize eve uğrasın. Sana adreseyi vereyim. (Füruzan 1981 s. 104).

Adriatik/Adriyatik 'Akdeniz'in İtalya'nın doğusundaki kısmı' <İt. ***Adriatico*** <Lât. ***(Mare) Adriaticum*** a.m. (***Adria/Hadria*** a.m. kelimesinden sıfat). ***Sonunda Adriatik kıyılarında küçük bir köye vardık.*** (A. Yurdakul 1989 s. 101).

⊡ Fr.'dan alınma kelimeler arasında sonu ***-ik*** ile biten birçok sıfat vardır (bâzısı sonradan isim olmuş). Bunlar Lât. ***-icus*** ve ondan evvel EYun. ***-ικος*** (***-ikós***) ekleriyle yapılan sıfatların mirasıdır. A–E cildinde geçenler: ***Adriatik/Adriyatik*** (sıfat ve isim), ***agnostik, akademik, akrobatik, akromatik, akustik, alegorik, alerjik, alfabetik, alkolik, ampirik, anakronik, analitik, anarşik, ansiklopedik, antibiyotik, antiseptik, antropolojik, aritmetik*** (sıfat ve isim), ***arkaik, arkeolojik, arsenik*** (sıfat ve isim), ***artistik, aseptik, asetik, atavik, Atlantik*** (sıfat ve isim), ***atletik, Baltık*** (isim), ***biyolojik, butik*** (isim), ***bürokratik, demokratik, dinamik, dogmatik, egzantrik, egzotik, eklektik, ekonomik, elektrik*** (sıfat ve isim), ***elektronik, enerjik, epik, erotik, estetik I ve II, etik, etnik***. Bu ekin Tk. tarafından benimsendiğinin derecesini, Tk.'de yaratılan ***sosyetik*** kelimesi gösterir. Ekin nomina abstracta'da kullanıldığı durumlar için b. ***akustik*** .

EO. **adsuz/adsız** 'fazla şöhreti olmayan' TS 21–22 ***Adsuz sansuz kişiye beŋzemezsiŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 130b)

⊡ Olumsuzluk (privativum) eki (EO. ***-suz/-süz***, BSTT. ***-sız***), isimden sıfat, bâzen de zarf yapar. Zarf olanlara EO.'da instrumentalis eki (b. ***acın***) ilâve edilir, ms. ***aŋsuzın***. Bunlar ismin normal müştakları olduğu için, bu kitapta yalnız mâna veya kullanılışta bir hususiyeti olanlar gösterilmiştir. A–E cildinde yer alanlar şunlardır: ***adsuz, bacaksız*** (b. ***bacak I***), ***belürsüz/belirsiz*** (ayrı hali var), ***bunsuz*** (***bu II*** + zamirlerde görülen ***/n/***), ***burunsuz, çelimsiz*** (b. ***celim***), ***çulsuz, deŋsüz/densiz, dilsüz/dilsiz, dipdiŋsüz, dipsüz/dipsiz, dirliksiz*** (b. ***dirlik II***), ***duzsuz/tuzsuz*** (b. ***duz/tuz***), ***emsüz/emsiz.*** Privativum eki çoğul ekine, ms. ***Yorgunluk, hasır koltukları almamaktan ve özlenen patlıcanlı pilâvları pişirip özleyenlersiz yemekten de başlayabiliyor.*** (A. Ağaoğlu 1980y s. 194) ve possessivum eklerine de takılabilir, ms. ***Gelin : —Ama ben efendimsiz yapamam.*** (N. Cumalı 1969 s. 207, 1. şahıs); ***Oralarda gözlerinsiz olmaya katlanamadım.*** (F. Hepçilingirler 1997 s. 73, 2. şahıs) ve ***Ḳayurmaz ḳanḳı éldür kim yıḳılmaz, | Ḥaḳḳ emrinsüz kimesne nesne ḳılmaz.*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 s. 308 no. 4734; 3. şahıs), bir ***/n/*** ilâvesiyle, krş. ***bunsuz.*** Sıfata takılan olumsuzluk (privativum) eki, sıfatın mânasını aksine çevirir (b. ***bellisiz***).

O. **adû,** b. ***adüvv.***

O. **adüvv/adû** 'düşman' <Ar. ***'adūw*** a.m. [***/'dw/*** kökünden]; sondaki ***/v/***'nin düşmesi için krş. Fa. ***giriv giri*** R. Dankoff 1991 s. 40. ***Daş ile od çaḳavuz, 'adūyı yanduravuz.*** (Ferec 855/1451 v. 243a).

aerodrom 'hava alanı' <Fr. ***aérodrome*** a.m. [EYun. ***αηρ*** (aér) 'hava' ve ***δρομος*** (d̲rómos) 'yarış; yarış yolu']. ***Aerodroma giden caddenin göle bakan kıyısında idik.*** (Y. Keskin 1954 s. 93).

af, b. ***afv.***

AD. **af küf** yalnız **afı küfü ye-/yut-** tâbirlerinde, 'silip süpürürcesine yemek' DS 72 < tâbirin menşei belli değildir. Labialisation'lu terkibler için b. ***abidik gubidik*** [2]. ***Şu aç gözlü Gülsüm afı küfü yediği halde karnı bile ağrımıyor.*** (R.N. Güntekin 1944 s. 101). Krş. ***afur küfür et-*** 'öfkeyle küfretmek' DS 74.

⊡ Birinci kelimesi bir ünlü, ikinci kelimesi ise ***/k/*** ile başlayan kafiyeli terkiblerden aşağıda bahsedeceğiz (b. ***allem kallem***). Bunların labialisation'a yönelmiş olanlarında A–E cildinde bulunanları şunlardır: ***af küf, aynaş koynaş, elle- külle-, estek köstek.***

AD. **afacan** I 'çok acı (yiyecek)' DS 68 ***afacan II*** ya da ***apacı*** kelimesinden.

afacan II, b. ***afet.***

O. **afafet** 'iffet' <Ar. ***'afāfa*** a.m. [***/'ff/*** kökünden]. ***Yüz yüze geldikleri zamān ta'rīf olunmaz bir maḥcūbiyet-i 'afāfetle o da ṣoluyor, ṣararıyor.*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 228).

O. **afak** 'ufuklar' <Ar. ***āfāḳ*** a.m. [***'ufḳ*** 'ufuk' kelimesinin çoğulu]. ***Yerden bitme mahalle bekçisi heyecanın afakı sardığı bir demde kahveye yıldırım gibi girer.*** (O. Akbal 1946 s. 38). 'dünya' ***Mülūk-i āfāḳuŋ ekşeri aŋa muṭī' u münḳad idi.*** (Ferec 855/1451 v. 141b).

afakan, b. ***hafakan.***

O. **afakgir** 'dünyayı fetheden, dünyayı tutan' <Fa. ***āfāḳ-gīr*** a.m. ***Vel-ḥāṣıl bu şehriŋ şöhreti āfāḳ-gīr olmasiyle ...*** (Muṣṭafā Sāmī, YTEA 1974 [1840] s. 77).

⊡ Fa.'dan alınma sıfat ve isimlerde ***giriftan*** 'kavramak' fiilinin ***-gīr*** 'kavrayan, tutan' mânasında olan fiil unsuru ile teşkil edilmiş olanlar vardır. A–E cildinde geçenler şunlardır: ***afakgir, badigir, bargir/beygir, behregīr, caygir, cazgır, cihangir, çaşnigir/çeşnigir, damengir, destgir, dilgir.*** Az.'de Türkçe esaslardan teşkil edilmiş olanlar da bulunur (b. A. Tietze 1964 s. 181).

afakî 'dereden tepeden (konuşma)' <Ar. ***āfāḳī*** 'adî'. İsimden sıfat yapan nisbe eki ***-î*** için b. ***adalî*** . ***Onlar bir ṭaḳım āfāḳī ṣoḥbetler ile meşġūl idiler.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1866] I, 67). ***Üstad hep âfâkî konuşuyordu.*** (C. Meriç 1997 s. 246). Meninski 1680 I, 311'e göre ***āfāḳī*** 'ufkî saat' (horologio horizontale, o universale) demekmiş.

(Argo) **afal** 'alık, etrafına baktığı halde bir şey anlamayan, sersem' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 2, DS 69, 380, H. Aktunç 1990 s. 44, krş. Az. ***äfäl.*** < ??. Krş. ***aval afal afal (bak-)*** 'şaşkın şaşkın, aptal aptal' ***Yüzüme afal afal bakıyor.*** (S.M. Alus 1933p s. 99). ***afalla-/afallaş-*** 'şaşkınlık göstermek, şaşkınlıktan sersemlemek' < ***afal/aval*** + isimden fiil yapan ***-la-*** genişlemesi, ***-laş-*** için b. ***bayramlaş-*** . ***Cemil Kāmil bir parça afallaşmış, başını şallayor: "Ḫayır!" diyordu.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1928s s. 311). ***"Hükümet toprak dağıtırsa köyüne dönecek misin?" diye sorduğumda, birden afallar gibi dik dik yüzüme baktı.*** (H. Aytekin 1945 s. 120–121).

⊡ İsimden fiil türeten eklerin en işleği olan ***-la-/-le-*** eki, genelde geçişli (transitivum) fiiller yapar (b. ***acabla-***), fakat geçişsiz (intransitivum) fiiller yaptığı da nadir değildir (b. ***aḫşamla-/akşamla-***). Hatta bâzen ***-la-/-***

le- eki, hiç bir reflexivum göstergesi barındırmamasına rağmen, 'olmak, bir duruma gelmek' (transformativum) anlamındaki ***-lan-*** (***abaplan-***) veya ***-laş-*** (***bayramlaş-***) genişlemeleriyle aynı mânayı ifâde eder, ms. ***ferahla-*** ve ***ferahlan-*** fiillerinin arasında anlam farkı olmadığı gibi. A–E cildindeki örnekler şunlardır: ***afalla-*** = ***afallaş-*** (b. ***afal***), ***beyazla-*** = ***beyazlaş-*** (b. ***beyaz I***), ***çıpla-*** = ***çıplan-***, ***direkle-*** = ***direkleş-***.

AD. **afala** 'yunus balığı' DS 69 <EYun. ***φαλλα*** (fálla) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 557.

afal tafal, b. ***apar topar***.

AD. **afana** 'bereketsiz' DS 70 < Yun. ***αφανος*** (áfanos) a.m. A. Tietze 1962 no. 310. 'müsrif', ***afana et-*** 'çarçur etmek, ziyan etmek' (K. Emiroğlu 1989 s. 31). Yun. alfa privativum için b. ***abana*** .

AD. **afara** 'harman yerindeki hububatın taş ve toprakla karışık kalıntısı' DS 70 <Ar. ***'afara*** a.m. A. Tietze 1958 no. 143. ***Bayrama kadar üç gülek buğday afara edebilip edemiyeceğini hesapladı.*** (Orhan Kemal 1948a s. 31).

O. **afarit** 'ifritler'<Ar. ***'afārīt*** a.m. [***'ifrīt*** kelimesinin çoğulu]. ***Ḥışm ile gelürse 'afārīt ṣūretinde gelür.*** (Ferec 855/1451 v. 55b).

AD. **afarna** 'yunus balığı' DS 71 <Yun. ***φαλαινα*** (fálena/phálaina) 'balina' Ch. Tzitzilis 1987g no. 556.

afaronto 'kötü muamele' <İt. ***affront*** a.m. ***Sāḫte vaḳārlarla göŋüllerini havāda tutarlar. 'Āleme ḳarınca naẓariyle baḳar, türlü afaronto ėderler.*** (Feraizci-zâde 1979 [1302/1886] s. 124–125).

afaroz, b. ***aforos***.

AD. **afat** 'felâket' <Ar. ***āfa*** a.m. [***/ʾwf/ afaroz*** kökünden]. ***Ama gelelim bahar, ilkbahar taşmasına, işte bu bir afattır.*** (S.F. Abasıyanık 1952h s. 66). Krş. ***afet***.

O. **âfât** 'afetler, felâketler' <Ar. ***āfāt*** a.m. ***İ 'ālimler, cümle āfātdan sālimler!*** (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 120b).

AD. **afatla-** 'öfkeyle küfretmek' DS 71 < ***afat***. ***Bir ḳızıyorum, bir afatlıyorum ki kendi kendimi toḳatlayacaġım geliyor.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 10). Evliyā Çelebī'ye göre Edirne diyalektinde 'gülmek' mânasına geliyormuş (1314 [17.yy.] III, 468; krş. K. Kreiser 1975 s. 246, R. Dankoff 1991 s. 10).

afazi (ruhiyat terimlerinden) 'söz yitimi' TüS 1983 s. 14 <Fr. ***aphasie*** <EYun. ***αφασια*** (afasía) a.m. [***a*** 'olmayan' + ***/phas/*** 'söylemek'] Yun. alfa privativum için b. ***abana*** . ***Ve dilini kaybeden, görülmemiş bir afaziye uğrayan, kekeleyen, garip sesler çıkaran bir nesil!*** (C. Meriç 1992 s. 72–73).

⊡ Fr.'dan alınan kelimeler arasında ***/-i/*** ile bitenler büyük bir mikdar teşkil eder. Bunların çoğu EYun. ya da Lât.'den gelen, o dillerde ***-ia*** ekiyle biten, Fr.'da ***/a/***'sı düşmüş olan nomina abstracta'dır. A–E cildinde zikredilenler: ***afazi, akrobasi, akromegali, alegori, alerji, alşimi, amboli, amnezi, anarşi, anemi, anestezi, ansiklopedi, antoloji, antropoloji, apati, aristokrasi, armoni, asimetri, astronomi, bakteri, bateri, biyoloji, biyografi, burjuvazi, bürokrasi, demagoji, demografi, demokrasi, difteri, ekonomi, eleji, endüstri, enerji.*** Bâzıları nomina abstracta gibi görünmese de, hepsi aslında bir vasfı tarif eder ve belki sonra o vasfa malik olan bir somut anlama (concretum) geçmiştir.

O. **aferide** 'mahlûk, insan' <Fa. ***āfarīda*** 'yaratılmış' [***āfarīdan*** 'yaratmak' fiilinden]. ***Ḥāli hīç āferīdeye dėmedüm.*** (Ferec 855/1451 v. 73a). Kelime – bu misalde olduğu gibi – hep menfi cümlelerde geçer: ***Hīç āferīde ayruḳsı ėtmeye.*** (Ö.L. Barkan 1943 [931/1524] s. 392). ***... ferd-i āferīdeden eṣer görmeyüb.*** (Ẕihnī 1992 [19.yy.] v. 10b).

⊡ Fa.'dan alınmış kelimeler arasında ***-(i)de/-te*** ile bitenler Fa. fiillerin edilgen fiilsıfatlarıdır (participium passivum). Türkçe'de umumiyetle sıfat, bâzen de isim olarak kullanılırlar. A–E cildinde zikredilenler: ***aferide, afetzede, alüfte, amade, amelimanda/amelmande, araste, arayide, aşüfte/aşifte, bafte, beraverde, beste, dembeste, dilbeste, dildade.***

O. **aferidegâr** 'Yaradan' <Fa. ***āfarīdagār*** a.m. [asıl mânası 'yaradılanları yapan']. ***Bir gūşeyi iḫtiyār ėtdi, āferīdegār ṭā'atine meşġūl oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 42b).

⊡ Fa.'dan ödünç alınmış kelimeler arasında sonu ***-gâr/-ger*** ile bitenler vardır. Bunlar ***-kār*** eki ile biten kelimelere (b. ***alımkâr/alımker***) sentaktik ve semantik fonksiyonlarda müsavi, fakat Türkçe'ye onlara nazaran daha az nüfuz etmişlerdir. Birkaç meslek ismi hariç, bunlar sadece edebî dilde geçer. A–E cildinde bulunanlar şunlardır: ***aferidegâr, ahenger, çilingir/çilinger, dürger.***

AD. **aferim** (nida) 'bravo!' < ***aferin***. Halk dilinde, ek almayan kelimelere (edatlara) bir ***/m/*** ilâve etmek ve yahut son harfi ***/n/*** ise onun yerine ***/m/*** koymak temayülü yaygındır. ***aferim*** kelimesinde bu temayül sondaki ***-in***'in ***-im*** şekline geçmesine sebep olmuştur. ***Aferim, canlarım ciğerlerim!*** (İsmail Galip 1932ed s. 4).

⊡ Halk dilinde edat ve zarflarda kelime sonundaki ***/n/***'yi ***/m/***'ye çevirme ve sondaki bir ünlü ise ***/m/*** ilâve etme temayülü, EO.'da Fa.'dan alınma olan ***ki*** rabıtı veya edatı yerine Tk. ***kim*** kelimesini kullanmak âdetinden ileri gelmiştir. BSTT. de bu temayül bir tek istisna ile (***nitekim***) sub-standard diye reddedilir. Bu temayülün A–E cildinde bahsedilen misalleri: ***aferim, balim/bâlim, barim, bilem/bilene/bilenem, birem birem*** (birer birer yerine), ***birezim, birim birim*** (bir bir yerine), ***bir kerem, çünküm, çünküleyim, defam, eğerleyim.***

aferin (nida) 'bravo!' < Fa. ***āfrīn/āfirīn*** a.m. Fa.'ya özgü, ardarda gelen iki uzun ünlülü hecenin arasında bir kısa ünlünün türemesi durumu için b. ***âbrîz/abiriz*** . ***Murat: "Ben kumar oynamam." Sabahat; "Sahi mi? Aferin! Ben kumarbazlardan nefret ederim."*** (Nâzım Hikmet 1966 s. 38). ***aferin oku-*** 'tasvib etmek': ***Andan eyitdüm: "Buyurursaŋız ḳulıġuŋuzda olayın" dėdüm. Ḳız baŋa āferīn oḳıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 46b). 'iyi çalışan öğrencilere verilen beğenme kâğıdı': ***O, öğrendiği öğrenmediği derslerden mütesaviyen tam numerolar, āferīnler alır.*** (H.R. Gürpınar 1928 s. 215).

O. **aferinbad** 'bravo!' <*aferin* ve Fa. *bād* 'olsun'. ***Yenilikler dergisini aradım, Bulunca çok sevindim. Bayrak'a yeni bir aferinbad çektim.*** (S. Birsel 1995 s. 111).

O. **aferiniş** 'yaratılmışlık, âlem' <Fa. *āfrīniş* a.m. ***Āferīnişde anuŋ gibi cādū yoḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 31a).

⊡ Fa.'dan alınma kelimeler arasında ***–iş*** eki ile biten nomina actionis oldukça çoktur. Şekil ve fonksiyonu ile Türkçe'deki ***–iş*** (ms. ***geliş, gidiş***) ekine benzeyen fakat onunla alâkası olmayan bu Fa. ek A–E cildinde şu kelimelerde geçmektedir: ***aferiniş, alâyiş, aramiş, arayiş, asayiş, azmayiş, bahşiş, cuvariş.***

aferist 'vurguncu, çıkarını bilen' TüS 1983 s. 14 < Fr. *affairiste* a.m. [*affaire* 'iş' ve nomina actoris'lerde çok görülen *-iste* eki]. .

⊡ EYun. *-ιστης* (–istēs) eki ve onu takib eden Lât. ***–ista*** eki bâzı fiillerden nomen agentis mânasında isim yapar. Ekin Fransızcası birçok ödünç kelimelerle Türkçe'ye girmiştir. Bir şahsın hususiyetini, dinini, ideolojisini, mesleğini, uzmanlığını ifâde edebilir. Türkçe esaslarla kullanıldığı henüz pek vaki değildir ('kemalist' kelimesinin yanında *Atatürkist'lerden bahsedileceği günlerden uzak olmadığımızı sanırım.) A–E cildinden misaller: ***aferist, anarşist, antifaşist, artist, as solist/assolist, avantürist, baterist, biyolojist*** (kelime İngilizce'den, telaffuz Fransızca'dan), ***Budist, egoist, egzistensiyalist, [emperiyalist]***.

afet 'felâket' < Fa. *āfat* < Ar. *āfa* a.m. [/*awf*/ kökünden]. ***Çoḳ āfetler ol ḳızdan ẓuhūra gele.*** (Ferec 855/1451 v. 213b). 'bir hastalığın husule getirdiği bozukluk': ***Meliküŋ eline āfet yetişdi, dutmaz oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 179a). 'güzelliğiyle görenin aklını başından alan insan': ***Cemālüŋ görenüŋ ṣabr u ḳarārına ėrer āfet; | İlāhī, luṭf ḳıl, ol āfeti sen ṣaḳla āfetden!*** (Z̲ātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] III, 130). ***Āfet-i ġamdan olmaġa āzād / Böyle bir āfete ḳul olmalı.*** (ʿĀlī 1977 s. 144). ***âfet-i can*** keza: ***Tā ki, ol āfet-i cān yanıma gelüb maḥzūn maḥzūn, gidiyorum taʿbīriyle iblāġ-ı peyām-ı hicrān eyledi.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1866] I, 60). ***afacan*** 'hem zeki hem de yaramaz (çocuk)' < Fa. ***āfat-i cān*** 'kalb ağrısına sebep olan' ***Genç bir kadın var karşımda, yanında sarışın, afacan bir oğlan.*** (A. Ümit t.y.ç [1990?] s. 34).

afetzede 'afete uğramış kimse' < Fa. ***āfat-zada*** a.m. [***āfat*** + ***zada*** 'vurulmuş']. Fa. ***-(i)de/-te*** için b. ***aferide*** .

⊡ Fa.'dan alınmış ya da Fa.'ya bakılarak uydurulmuş, ***zadan*** 'kırmak' fiilinin ***–zede*** unsuru ile biten Tk. sıfatlardan A–E cildinde sadece ***afetzede*** gösterilmiştir. Bunun gibi başka kelimeler: ***felâketzede, ihrakzede, kazazede, musibetzede, musaderezede, tasfiyezede***. Adnan Menderes zamanındaki yol açma teşebbüsünde İstanbul'da evlerini kaybeden kimselere o zaman ***Menderezede*** denirdi.

aff, b. ***afv.***

affet–, b. ***afvet-.***

afgan 'uzun tüylü bir cins köpek' <***Afgan***. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kâğıt*** . ***Bundan sonra başladı afgan tazılarını anlatmağa.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 44).

Afgan, b. ***Efgan.***

Afganistan, b. ***Efganistan.***

AD. **afgur–/afkır**– '(köpek) havlamak' DS 71, 73 <–***gur***–/–***kır***– genişlemesiyle teşkil edilen ses taklidi fiillerden, krş. ***fışkır–, haykır, hımkır–, pavkır–*** vs. ***Furun istinde kürek | Gine ah etti yürek | Ne afgurursun orda | Kara munzurlu köpek?*** (K. Emiroğlu 1989 s. 31).

⊡ Bir ses taklidi kelimeden ***–gır–/–kır–*** genişlemeleriyle teşkil edilen fiiller eski ve yaygındır, b. M. Erdal 1991 II, 465–474. A–E cildinde zikredilenler: ***afgur–/afkır–, bağır–, beğir–, böğür–, çağır– I+II, çemkir– I+II, çımkır–, dızgır–/dızkır– II*** (b. ***dızgırıç***). ***çekürdek/çekirdek*** ve ***çekürge/çekirge*** kelimelerinin de böyle bir ses taklidi fiilden çıkmış olduğu tahmin edilebilir. [***-kır***– hecesiyle yapılmış ses taklidi fiillerden, b. ***afgur-***].

(Argo) **afi** 'çalım, caka' H. Aktunç 1990 s. 30 <Yun. *αφη* (afí) 'Selbstgefühl' (M.L. Wagner 1943 s. 23'e göre). ***Emineyi gerçekten ve candan sevdiğinden yapmıyor, sırf caka, fiyaka, afi, gösteriş için yapıyordu.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 283). ***afili*** 'gösterişli': ***Evlerinin pencerelerinden sızan ışıkları gözlediğimiz, bıyıkları yeni terleyen, afili, yakışıklı delikanlılar.*** (O. Baydar 1998 s. 72).

afif 'iffetli' <Ar. *ʿafīf* a.m. [/*ʿff*/ kökünden, Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb***]. ***Anası bābāsı ṣuleḥādan bulunan bir çocuġu ḥāl-i ṣabāvetinde külḫānbeyleriniŋ içine bıraḳınl ... büyüdüğünde elbette bir merd-i ʿafīf ü perḫīzkār olamaz.*** (Ż iyā Paşa, YTEA 1978 (1881) II, 151).

afiş 'duvara yapıştırı1an ilân, poster' <Fr. *affiche* a.m. [Lât. *affigere* 'takmak, yapıştırmak' fiilinden]. ***Bir an bakışları duvardaki film afişine takılıp kaldı.*** (A. Yurdakul 1991 s. 57). (Argo) 'yalan dolan, hile' (F. Devellioğlu 1970 s. 67).

afişe et– 'duvar ilânı ile bildirmek' < Fr. *afficher* a.m. [Lât. *affigere* 'takmak, yapıştırmak' fiilinden].

⊡ Fr.'dan alınma kelimeler arasında ***/e/*** ile biten nomen actionis, bir fiilin ***–er*** ile biten masdar veya ***–e*** ile biten participium passivum şeklinden (b. ***abandone*** [1]) alınmıştır ve Türkçe'de ***et–*** II yardımcı fiili ile kullanılır. A–E cildinde yer alanlar şöyledir: ***afişe et–, angaje et–, deşifre et–, dikte et–, elimine et–, empoze et–, enjekte et–.*** Bu gibi kelimelerin bâzısı sonradan bir değişikliğe uğramıştır; ms. daha evvel ***telefone et–*** şeklinde kullanılan tâbir bugün başka bir ifâde tipine kayarak hep ***telefon et–*** olarak tatbik edilir.

O. **afitab** 'güneş' <Fa. *āftāb* a.m. [*āf* 'güneş' ve *tāb* 'parlaklık', krş. *māhitāb/mehtāb*]. Fa.'ya özgü, ardarda gelen iki uzun ünlülü hecenin arasında bir kısa ünlünün türemesi durumu için b. ***âbrîz/abiriz*** . ***Eyü sāʿat dur, āfitāb mīzānda dur.*** (Ferec 855/1451 s. 207b). Mecâzî mânada: 'güzel insan': ***Bir āfitāb geçdi ki hīç sorma sıcaġım, yandı eridi ʿışḳı ile sīnede yaġım.*** (Vāṣıf ʿOs̱mān 1257 s. 56).

O. **âfitabe** 'ibrik, sürahi' <Fa. *āftāba* a.m. Fa.'ya özgü, ardarda gelen iki uzun ünlülü hecenin arasında bir kısa ünlünün türemesi durumu için b.

âbrîz/abiriz . Ṭaʿām yėmekden fāriġ olıcaḳ taşt u āfitābe-i zerrīn getürdiler. (Ferec 855/1451 v. 3b).

O. **afitabperest** ‘güneşe tapan’ <Fa. ***āftāb-parast*** a.m. [***āftāb*** ‘güneş’ ve ***-parast*** ‘tapan’, b. ***âdetperest***] ***Ol sāḥil ḫalḳı ḳamusı āfitāb-perest idiler.*** (Ferec 855/1451 v. 179b).

afiyet ‘sıhhat’ <Fa. ***āfiyat*** <Ar. ***ʿāfiya*** a.m. [Ar. ***/ʿfw/*** kökünden, Ar. ***-iyet*** için b. ***aciliyet***]. ***Der-vaḳt siyāha şifā ve ʿāfiyet geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 184b). Kelime bugün hep yemek yiyenlere yöneltilen dileklerde kullanıldığı için mâna sahası daralmıştır ve sadece alınan gıdanın hazımlı gelmesini ifâde eder. ***Karım ”Afiyet olsun Kavruk Efendi. Bir kahve içer misin?” deyip sofrayı kaldırıyordu.*** (F. Baysal 1944 s. 27).

AD. **afkala–**, b. ***avkala-***.

afkır–, b. ***afgur-***.

AD. **aflah** ‘ahmak, sersem’ H.Z. Koşay–İshak Refet 1932 s. 2. <Ar. ***ablah*** a.m. [***/blh/*** kökünden] Tietze 1958 no. 18. Ar. sıfat türü için b. ***ablak I*** .

AD. **aflaz/oflaz** ‘âlâ, güzel’ DS 73, 3265. <Ar. ***iḫlāṣ*** ‘samimî fedakârlık’. ***/ḫ/ /f/*** değişimi için krş. ***softa.*** ***İlm ü mârifette kimisi üstaz, | Kim mektep kaçkını kallāş yaramaz Kimisi tügmenli tavuk-veş oflaz, | Kimi tugsuz vezir, kel horal olur.*** (Mestî mahlasını kullanan bir şairin (muhtemelen Tosyalı Saatçi Mahir) Destanı İnsan’dan bir bent, D. Dilçin 1945 s. 113).

afoni ‘ses yitimi’ TüS 1983 <Fr. ***aphonie*** <EYun. ***αφωνια*** (afōnía) a.m. [***α-*** ‘olmayan’ öntakısı ve ***/fon/*** ‘ses çıkarmak’ kökü]. Yun. alfa privativum için b. ***abana*** .

aforizm/aforizma ‘vecize’ < Fr. ***aphorisme*** < EYun. ***αφορισμος*** (aforismós) a.m. [***ap-*** ‘ayırarak’ öntakısı ve ***horos*** ‘hudut’ unsurlarından terekküp eden ***aphorizeyn*** ‘tahdit etmek, ayırmak’ fiilinden]. İkinci varyanttaki ***-a*** ünlüsü telaffuzu kolaylaştırmak için Türkçe’de ilâve edilmiştir. (krş. ***romatizma***). Kelimenin doğrudan doğruya İt. ***aforisma/aforismo***’dan alınmış olmasına yeniliği, Yun.’sından alınmış olmasına tematiği mânidir. Ar. ***/he/*** harfinin Lingua Franca’daki ***/a/e/*** ile karıştırılabilmesi için b. ***acente/acenta*** [1]. ***Güzel dörtlükleri, hoş hoş hikmetleri, aforizmaları vardır.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 88).

⊡ Fr.’dan alınan nomina abstracta arasında ***-izm*** ekiyle bitenler vardır. Bu ek Lât. ***-ismus*** < EYun. ***-ισμός*** (–ismós) eklerinden Fransızca’ya alınmıştır. Telaffuzu, Tk.’nin kâidelerine uymadığı için halk dilinde ve bâzen konuşma dilinde sonuna bir ***/a/*** ilâve edilir ya da son iki ünsüzün arasına bir ***/i/*** konulur (epenthesis), ms. ***romatizma***. A–E cildinde gösterilenler: ***aforizm/aforizma, anakronizm/anakronizim, arkaizm, astigmatizm, ateizm, barbarizm, Budizm, dinamizm, egoizm, egzistansiyalizm, erotizm.***

⊡ Fr.’dan alınan kelimelerin sonuna bir ***/a/*** ilâvesinin başka bir izahı da olabilir: 19. asrın ortasına kadar Avrupa’dan alınan kelimelerin ekseriyeti İtalyanca’dan geliyordu. O eski alınmalarda kelimelerin sonunda umumiyetle bir ünlü, ***/a/, /e/, /i/*** veya ***/o/*** vardı. Fr.’dan giren yeni kelimelere yapılan ünlü ilâvesi belki bir nevi İtalyancalaştırma ameliyesi telâkki edilebilir. A–E cildinde gördüğümüz bu ameliyenin misalleri: ***aforizma, Almanya, Alyansa, Brezilya, dantela, dosya, elektrika, entriga/entrika***. Bunun aksi de vakidir, yâni bâzen bir İt. kelimeye Fr. telâffuz giydirilmiş olur, ms. ***düello, düetto***.

aforos/aforoz/afaroz ‘Hıristiyanlık’ta kiliseden kovma cezası’ < Yun. ***αφοριζω*** (aforizō) a.m. [***ap-*** öntakısı ve ***horos*** ‘hudut’ unsurlarından] G. Meyer 1893 s. 66. ***Geçinür ḫalḳa velī nāmı durur şeyṭān eli, Dün gece Şulu Manastırda olubdur aforoz.*** (Sānī, A.N. Tarlan 1949 s. 107). Mecâzî mânada ***aforoz etmek/aforozla-*** ‘darılıp biriyle konuşmamak, adını duymak bile istememek’. TüS 1983 s. 15. ***Kimse ne gece ne gündüz bu taraflardan geçemiyordu. Semt garipleri aforoz etmişti sanki.*** (O. Akbal 1950 s. 64).

⊡ Yun. ***-os*** müzekker ekiyle biten isimler Tk.’nin ses yapısına uygun değildir. Başka dillerden alıntılar bile bu eki alabilir. A–E cildinde geçen misaller şunlardır: ***aforoz, aftos, aftos piyos, ağustos, akoz*** (bu biraz fa Yun. ***-os*** müzekker ekiyle rklı), ***Alanos, aşinos/aşinoz, badınoz, baloz, balyoz II, bangaboz/bangoboz, Barbaros, Batlamyos, bedenos, birgos, bornoz, cadaloz/cadolos, Calinos, canaz/zandoz, cangaloz/cancoloz, civatoz, çağanos/çağanoz, çakalos, çakanos, çakoz ol-, çiroz, divranos, eros***.

⊡ Türkçe’nin dil kâidelerine göre ***/o/*** ve ***/ö/*** sesleri yalnız kelimenin ilk hecesinde bulunur (birleşik kelimeler bu kaideye uymayabilir). Başka dillerden alınmış kelimelerde herhangi bir hecede bulunabilir. Orta hecede bulunan ***/o/*** sesleri halk ağzında çoğunlukla ***/a/*** sesine çevrilir, ms. ***aforoz afaroz***, ***gramofon gramafon***, ***mandolin mandalin***, ***saksofon saksafon.***

afra sat– ‘çalım satmak’ <***afra tafra***’nın kısaltılmışı. ***Vay namussuz rezil! Buraya para goyup el aleme afra satarmışsın ha?*** (H. Taner 1971h s. 169–170).

afra tafra ‘çalımla’ TüS 1983 s. 15. Terkibin ikinci unsuru ***tafra*** ‘çalım’< Ar. ***ṭawr*** a.m. Birinci unsurla beraber ***afur tafur/avur tavur*** terkibinin paraleli ve müteradifidir. Bu tür terkibler için b. ***apar topar*** . ***... afralı tafralı sözler etmekten vazgeçelim!*** (V. Günyol 1992 s. 23). ***Ben böyle bağırıp küfrettikçe, adamların afrası tafrası kalmamıştı.*** (M. Urgan 1998 s. 91).

Afrika b.m. (kıt’a adı) < Lât. ***Africa*** ‘Mağreb’ (***Âfer*** ‘Mağrebî, Mağrepli’). ***Ben, Afrika zencisi, sırım bedenli yaratık ...*** (Z. Ankara 1991 s. 64).

afrit ‘zevkle yaşanan’ <Fr. ***affrite*** a.m. Örnek için b. ***afriyolant***.

afriyolant ‘nefis, cazip, başdöndürücü’ <Fr. ***affriolant*** ‘çok lezzetli’ [Lât. ***frigere*** ‘kavurmak’ fiilinden Fr. bir gelişme]. Fr. ***-ant/-ent*** eki için b. ***acenta/acente*** [2]. ***Üstelik her dans, her sanat eseri gibi, insan hayatında afrit, afriyolant, her neyse, böyle bir gizem taşır.*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 146).

afro 'Afrikalıların saç stiline göre' < Fr. *afro* 'Afrikalı' (*Africain* kelimesinin kısaltılmışı). ***Koyu kızıla boyanmış afrolu saçlarını tanıyamadan bakmıştım.*** (L. Erbil 1985 s. 231). ***Az ileride, afro saçlı bir Zenci dilber, yüksek topuklu pabuçlarını gıcırdatarak kaldırımda bir aşağı bir yukarı yürür.*** (N. Eray 1990 s. 166).

⊡ Başka dilden alınma kelimeler, bilhassa uzun olurlarsa, çok defa kısaltılmış şekilde kullanılır. Bu kısaltmaların Türkçe'de mi olmuş, başka dilden mi geçmiş olduğunu tespit etmek bâzen kolay değildir. Şüpheli hallerde başka dilden böyle gelmiş olduklarını farzetmek mümkündür. A–E cildinde geçen kısaltmalar: ***afro, akü, ampli, Anzak, basket III, berş, besmele, bismil, brik/birik, cemse, cip/cib, çello, degaj, desi, dia/diya, dinamo, disko, dozer, elektro, entel, eşco.*** Türkçe kelimelerde nadir olmakla beraber bir kaç misal var, meselâ kelimenin bir hecesi düşmüş (***ba*** III, ***beyba***), öntakıdan kelime olmuş (***çırıl***, hakikaten böyle kelime varsa), sıfatlı isimlerden ismin kalkması ile husule gelmiş sıfat appellativa (b. ***atlu***) ve nihayet ticaret ve politika âlemlerindeki baş harflerden yapılmış kısaltmalar vardır (ms. ***betebe***).

Afrodit 'Eski Çağ Yunan mitolojisinde aşk ve güzellik tanrıçası' < EYun. ***Aphrodite Αφροδιτη*** (Afroḏítē.) ***Kasabaya doğru yuvarlanan dalga köpükleri arasından istiridye kabuğu üzerinde Tanrıça Afroditle karşılaşabilirdim.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 9).

(Argo) **afsiyon** 'yalan' M. Mikhaïlov 1930 s. 14, H. Aktunç 1990 s. 31. Kelimenin son kısmı Fr. nomina actionis'de çok görülen /-***tion***/ hecesidir. b ***aberasyon*** (krş. ***atmasyon***). Kelimenin baş tarafı izah edilemiyor. Kelime başka mehazlarda bulunamadı.

afsun/efsun 'büyü' <Fa. ***afsūn*** a.m. A. Tietze 1969 no. 4. ***Gine cāẕūluḳ-mı eyledüŋ, afsūn-mı oḳıduŋ?*** (Ferec 855/1451 v. 179b). ***afsun yap-*** 'hastalığa vs. dua ile şifa getirmek': ***Yazın çokluk akrep ya da yılan sokma vakaları olurdu. Onlar da Diyarbakır'da Şeyh Güzel'e giderlerdi. Afsun yaptırmaya.*** (F. Erdinç 1960 s. 53).

Afşar/Avşar 'bir Oğuz aşireti'. ***Ḳozan tarīḳiyle Çukurovaya inüb ḳışlayan Afşar bir büyük Türkmen 'aşīretidir.*** (Cevdet Paşa, YTEA 1974 I, 306). ***Dadaloğlu koskocaman Avşar aşiretiyle binlerce çadırlık Çukurova'dan Orta Anadolu'ya, Bozok'a sürülmüştür.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 238).

(Argo) **aftos** 'metres, oynaş'. H. Aktunç 1990 s. 31 <Yun. ***αυτος*** (aftós) 'o; malûm olan'. (M.L. Wagner s. 23). Yunancası sarih olarak erkek birisini bildirdiği halde Türkçesi bir kadını kasdeder. Yun. müzekker eki -***os*** için b. ***aforos*** [1]. ***Bre şişko, yoksa bu kadana senin aftosun mu?*** (S.M. Alus 1934 s. 353).

(Argo) **aftos-piyos** 'ehemmiyetsiz, derme çatma şey'. F. Devellioğlu 1959 s. 60, H. Aktunç 1990 s. 31 <Yun. ***αυτος ποιος*** (aftós pyós) 'o ki' (M.L. Wagner 1943 s. 23). Yun. müzekker eki -***os*** için b. ***aforoz*** [1]. ***Kızın yanında heç piyasan yoğmuş bire herifl dedi. Aftos piyos geçti. Ben olsam, bacağına bastığım gibi ...*** (Orhan Kemal 1952c s. 51). Tâbir fiilsiz 'Bu da kim? sen kim oluyorsun?' mânasında da kullanılır (F. Devellioğlu a.y.): ***Bu 'ā'ileye sebeb-i irtibāṭın olan ḳadına ḳarşı ḥuḳūḳ-u zevciyeye 'adem-i ri'āyetini 'alenen i'tirāf ėdiyorsun... o ḥālde aftos piyos!*** (H.R. Gürpınar 1927m s. 210).

AD. **afur** 'yemlik' DS 72 <***ahır*** I kelimesinin varyantı. /***ḫ***/ /***f***/ değişimi için krş. ***softa***. ***Afuru daşdan, samanı avaçdan. = Ocak.*** (Z. Korkmaz 1994 s. 37).

afur küfür et-, b. ***af küf***.

afur tafur/avur tavur 'çalım', ***afra tafra*** tâbiriyle olan benzerliğe rağmen bu tâbirin çıkış noktasını ikinci unsuru bulunan ***tavur*** [< Ar. ***ṭawr***] kelimesinde görmek her halde doğru olacak. Bu tür terkibler için b. ***apar topar*** . ***Faḳaṭ muḳābeleten Çerkes ḳızı Dandini Beyiŋ bu avur ṭavurlarına hiç ehemmiyet vėrmedi.*** (H.R. Gürpınar 1928 s. 215–216). ***Şih Persin afur tafur savurup ayağa dikildi.*** (K. Bilbaşar 1969 s. 84).

afv/aff/afiv/af 'bağışlama' <Ar. ***'afw*** a.m. [/***'fw***/ kökünden]. ***Senden bu günahımın afvini diliyorum.*** (M. Baler 1944 s. 17). Konuşma dilinde ***aff-ı umumi***'nin kısaltılması olarak geçer: ***Onbeş gün, bir ay sonra İnce Memet de afa uğrıyacak.*** (Yaşar Kemal 1955i s. 343). ***afv-i umumi*** 'umumi af': ***Öyle düğün falān münāsebeti ile 'afv-i 'umūmī olmaz ...*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1870] I, 202).

afvet-/affet- 'bağışlamak' < ***afv*** + ***et-*** ***Ramażānda olsun bir ḳaç gün buraya gelmez isen, ḳabaḥātını 'afv ėtmem.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1874] I, 314). Bir iddiayı reddetmek için de kullanılır: ***Ben içmiyorum, öyle mi? Sen onu affetmişsin. Yahu, ben on yaşından beri içerim be!*** (A. Nesin 1961y s. 42).

afyon b.m. <Ar. ***afyūn*** <EYun. ***οπιον*** (ópion) a.m. (Meyer 1893 s. 28). ***Naşārā ḳavmına berş u afyon ekl ėtdürmekdür.*** ('Ālī 1587 v. 138b). Mecâzî mânada: ***Büyük dediğimiz filozoflar, fikir adamları, sanatkârlar, peygamberler insanlara afyon yutturdu bugüne kadar.*** (A.M. Dranas 1947 s. 33). ***Sadece okumaya yarıyorsa kitaptan iyi afyon yok!*** (V. Türkali 1977 s. 7). 'afyon imali için yetiştirilen haşhaş otu': ***Bu iş gününde, toprak böyle tavlıyken, afyon böyle "gelmiş" beklerken, çeşmenin sırası değildir.*** (F. Baykurt 1955 s. 50).

⊡ EYun.'da nominativus halinde -***on*** ile biten neutra isim ve sıfatlar vardı. Daha sonraki devirlerde bu kelimeler, sondaki /***n***/ sesini kaybettiler. Böyle bir kelime /***n***/ sesi ile Tk.'ye girmişse, bu doğrudan doğruya Yun.'dan Tk.'ye girmediğine işarettir. EYun. ile Tk. arasında direkt bir temas olmamıştı. Birçok EYun. tıp, botanik, kimya vs. terimleri, EYun.'dan Ar.'ya alınmıştı; EYun.'da /-***on***/ ile bitenler, Ar.'da /-***ūn***/ şeklinde telaffuz edildi. Ar.'dan Tk.'ye geçince, evvelâ -***ūn*** denmiştir, daha sonra EYun.'yı bilen doktorlar tarafından gene /-***on*** / şekline çevrilmiştir. A–E cildinde şu misalleri buluruz: ***afyon, akantiyun, helezon, organun.***

Afyon 'Batı Anadolu'da şehir ve vilâyet adı' <***Afyon Karahisar***'dan kısaltma. Afyon yetiştiren bölgenin merkezi olduğu için, asıl adı Karahisar olan şehri başka Karahisar'lardan tefrik için adının önüne Afyon kelimesi konmuş.

afyonkeş ‘afyoncu, afyon çeken veya yutan’ < Fa. ***afyūn-kaş*** a.m. [***afyūn*** ‘afyon’ ve ***kaş*** ‘çeken’; b. ***abkeş***]. ***Takıl, takılın takılalım peşlerine! | Rahmet okuttuğumuz yeter artık Çin afyonkeşlerine.*** (N.V. Çakırhan 1996 s. 136).

aga b. ***ağa.*** DS’de ve TüS 1983’te ***aga*** ile ***ağa*** arasında gösterilen bölünüş ne sesbilimi bakımından ne de mâna itibariyle ikna edicidir. Burada her ikisi için b. ***ağa.***

agâh ‘haberdar, farkında’ <Fa. ***āgāh*** a.m. ***Biyçāre-i āvāre hālinden āgāhsın.*** (Ferec 855/1451 v. 131b). Bugün yalnız ***ol-*** fiiliyle kullanılır. ***Büyük hanım hiç bir şeyden âgâh olmadı.*** (E.E. Talu 1341 s. 133). EO.’da (Fa.’da olduğu gibi) isim olarak da kullanılırdı: ‘haber’: ***Kimsenüŋ bundan āgāhı yoḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 123a).

aganta (gemicilik terimi) ‘halatı elinde tut!’ <İt. ***agguanta*** a.m. [***guanto*** ‘eldiven’]. Kahane–Tietze 1958 no. 6. ***İşte o zaman, son emir, yâni ”Aganta burina burinata!” kumandası verilir.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 38).

agar agar ‘deniz yosunlarından hazırlanmış ve bakteriolojide kullanılan bir nevi jelatin’. Malezya dilinden alınmış beynelmilel bir terim.

O. **agavat** ‘ağalar’ Meninski 1680 I, 293 < Ar. Fa. ***aġawāt*** a.m. [***aġa*** kelimesinin çoğulu]. ***Niçün beni ḍaşra dīvāna da‘vet eyleḍiŋiz dėyü ol nādānlarıŋ ṣalāḥ ve ıslāḥından ḳaṭ‘-ı ümīd ile taḫtından ḳalḳub içerüye teveccüh ėdüb Enderūn āġāvātı pādişāhı ortaya alub içerü götürdiler.*** (Na‘īmā 1280 III, 83). ***Damat beye, kâhya efendiye, emektar kalfalara mahsus köşkler; ağavat daireleri; ahırlar, arabalıklar; yan cephesinde tıpkı Yıldız sarayıvari, kale bedeni gibi duvarlar.*** (S.M. Alus Akşam gaz. 18.6.1944).

EO. **agduk/akduk** ‘fena, ters bozuk’ TS 31 < ET ***aġduḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 80. ***Ne aġduḳ yola uġramışuz!*** (Ferec 855/1451 v. 224a). ***Zihī terk-i edeb bu tercimānlıḳ / Zihī aḳduḳlıġ u zī Türkmenlik.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 489).

AD. **agdur–/ağdır–** ‘kaldırmak’ DS 88, TS 30–31 < ***ağ-*** ‘yükselmek’ fiilinin causativum hali, b. ***acıkdur-*** . ***Sulṭān sarāyına iletdiler, taḫta aġdurdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 245a). ***Kucağındaki sandığı sağ böğründen ağdırıp sol böğrüne yasladıktan sonra başını Salim’e çevirdi.*** (M. Makal 1965 s. 77).

O. **ageh** ‘haberdar, bilgili’ <Fa. ***āgah*** a.m., ***āgāh*** kelimesinin varyantı. ***Ḳamu ḫūblara sen şehsin, bular ılduz sen mehsin, | Senüŋdür devr, āgehsin, sürersin ḥüsn-i devrānı.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 s. 37).

⊡ Fa.’dan alınma kelimeler arasında ***–ah*** ile bitenlerin, O.’da (bilhassa divan edebiyatında) ***–eh*** ile biten varyantları vardır; yukarıdaki ***ageh*** gibi. Bu varyantlar O.’nın bir icadı değildir, doğrudan doğruya Fa.’da bu hale gelmiş ve oradan O.’ya alınmıştır. Çok tesadüf edilen misaller: ***dergeh, geh, güneh, meh, reh, siyeh, şeh.*** Bâzısı BSTT.’de terkiblerde kullanılır, ms. ***mehtap, rehber, şehzade.***

‘agel ‘Arap erkeklerinin kefiyelerinin üzerine bağladıkları çember bağ’ <Ar. (Suriye Bedevilerinin diyalekti) ***‘agel***, Klasik Ar. ***‘iḳāl*** ‘engel’ A. Barthélemy 1935 s. 541. ***Abdüsselām: bir Arap; kıyafeti: üç etek entari, maşlah, başında agel ve kefiye, ayağında kırmızı pabuç.*** (Musahipzade Celal 1936ba s. 4).

⊡ Arapça’nın bâzı diyalektlerinde /‘/ (‘ayn) sesiyle başlayan kelimelerde bu sesi takib eden ünlü ***/a/***’ya dönüşmek temayülünü gösterir. Ar.’dan Tk.’ye alınma kelimelerde (BSTT.’de de) aynı fenomeni sık sık görebiliriz. A–E cildinde geçen misaller: ***‘agel, alûfe, ‘annâbi, arbet, arnat II, aşk, ayal, ayan I, ayar, ayıd ağacı/ ayıt ağacı, aynat, ayvaz II.***

⊡ Hançereden çıkarılan son derece tok Klasik Arapça ***/ḳ/***, bugünkü Türkçe yazıda ekseriya ***/k/*** ile gösterilir. Onun için bugünkü yazıda Osmanlıca’daki ***/ḳ/*** ile ***/k/*** ayrı harfler olarak farkedilemez. Fakat bu farklılık, telaffuzda halen duyulmaktadır. Türkçe’ye uyarlanan Latin alfabesinin hazırlanışı esnasında ***/ḳ/*** için ayrı bir harf kullanma çabaları olmuştu fakat bundan daha sonra vazgeçildi. ***/ḳ/***, Arapça (öncelikle Bedevî) ve Anadolu’nun bâzı diyalektlerinde ***/g/*** olarak telaffuz edilir. A–E cildimizdeki misaller şunlardır: ***‘agel, argalla***. Şimdiye kadar verilen misaller, Arapça bir diyalektten direkt olarak alınanlarıydı. Bunun yanısıra ***/ḳ/*** sesi, Türkçe’nin birçok diyalektinde ***/ğ/***’ye yakın bir ses olarak söylenir. A–E cildindeki misaller: ***ağda, arağa, erağa***.

(Argo) **agir** ‘tabanca’ H. Aktunç 1990 s. 31 < ?? ***Kumarbazlar, bellerindeki agiri sadece oyun kuracakları rakiplerine her zamanki palto açıp kapama hareketiyle gösterdikten sonra kumara daldılar.*** (M. Kaçan 1991 s. 17).

aglütinasyon (dilbilimi terimlerinden) ‘kümeleşim’ TüS 1983 < Fr. ***agglutination*** a.m. [Lât. ***ad-*** ‘yanına’ öntakısı ve ***gluten*** ‘tutkal’, ***-syon*** eki için b. ***aberasyon***].

agnostik ‘Tanrı hususunda birşey bilmenin imkânsız olduğuna inanan (kimse)’ < Fr. ***agnostique*** veya İng. ***agnostic*** a.m. [EYun. ***a-*** ‘olmayan’ ve ***/gno/*** ‘bilmek’ kökünden bir sıfat]. Yun. alfa privativum için b. ***abana*** ve sıfat yapmaya yarayan Fr. ***-ik*** için b. ***Adriatik . ”Hangi dindensiniz?” ”Agnostikim.”*** (V. Günyol 1992 s. 25).

Agop Ermeni erkek adı < Erm. ***Agop Hagop*** < EERm. ***Hakob***; Yakup mukabili Türkçe’de iki tâbirde geçer: ***Agobun kazı gibi düşün-*** ‘afallamış gibi uzun müddet ve neticesiz düşünmek’. ***Kapıdan icra memuru ayrılmaz oldu; bu hale karşı düşünmekten başka çare yoktu. Agobun kazı gibi düşün!*** (S.E. Ertem 1935 s. 13). ***Agobun kazı gibi yut-*** ‘oburca yemek’ ve benzer şekiller: ***Müstehaktır kerata, Agob’un kör kazı gibi tıkınır mısın?*** (A. İlhan 1981s s. 15). ***Yarısını bana uzatıyor. Agob’un kazına gibi, ne bulursak mideye.*** (M. Seyda 1974 s. 154). Tâbirlerin menşei meçhul.

agora (arkeoloji terimlerinden) ‘antik şehir meydanı’ <EYun. ***αγορα*** (ágora) a.m. ***Çeşmeli geniş alan ... herkesin kendince bir mutluluk yaşadığı görkemli bir agora havası taşıyor.*** (N. Güngör 1992 s. 90). ***Buldun ya! Agora’nın orada bir yerde, evet evet, elinle koymuş***

gibi bulursun, hemen atla bir taksiye! (M. İzgü 1993 s. 124).

agos, b. *akos.*

agraf 'kopça, saç tokası' <Fr. *agrafe* <EAlm. *krap* a.m. *Kendi üzerinden birkaç agraf çıkardı. Kızın üzerinde çulpa duran yerleri tanzim etti, iliştirdi.* (H.R. Gürpınar 1933n s. 57). *Uzun tırnaklı iki küçük el bluzun arkasını yukarı çekti, usta bir alışkanlıkla sutyenin agraflarını çözüverdi.* (Ç. Altan 1974 s. 79).

agrandisman/ağrandisman (fotoğrafçılıkta) 'büyültme, büyütülmüş resim' <Fr. *agrandissement* a.m. [*agrandire* 'büyültmek' fiilinden]. Fr.'dan alınmış *-man* eki için b. *abonman* . *Yosunlu duvarlarında çerçevelerinin yaldızları dökülmüş, büyük, küçük lâvhalar. Dedemin, etrafı pulla işlemeli ağrandismanı.* (Reşat Enis 1933 s. 245). *Eczacı mektebinden neşet ettiği yıl çektirdiği agrandisman resminin durduğu duvarın tam dibinde horul horul uyumaktadır.* (H. Taner 1953 s.46).

agreman (diplomasi terimi) 'bir elçinin atanmasından önce gideceği ülkeden istenen uygun görme yazısı'. TüS 1983 s. 15 < Fr. *agrément* a.m. Fr.'dan alınmış *-man* eki için b. *abonman* .

AD. **agri** 'ateş' DS 77 < Kürt. *agir* Jaba–Justi 1879 s. 17, *agri* a.m. U. Bläsing 1995k s. 191.

EO. **aġsır–**, b. *aŋsır–.*

agu/agucuk 'bebeklerin neşelendikleri zaman çıkardıkları ses'. Ses taklidi nidalarda olağan olduğu gibi geniş sahada yaygındır ve nereden kaynakladığı belli değildir. Krş. Erm. *agu* M. Ohannesian 1925 s. 16, Yun. *αγκου* (aŋgu) Hist. Lex. 1933 I, 146, Rus. *agu* M. Vasmer 1953 I, 5. Çocuk dili için b. *adda git-* . *agucuk bebek* 'büyümüş insana hitaben kullanılan alay veya sitem sözü'. *Aşkolsun sana Reha bey, aşkolsun sana koskoca agucuk bebek!* (O.C. Kaygılı 1939 s. 197).

aguş/ağuş 'kucaklayış' < Fa. *āġūş* a.m. *Böyle ḳılıḳla görse, a ḳız, oynaşın şaşar. Bir gez alan meyānını āġūşa biŋ yaşar!* (Vāṣıf 'Oṣmān 1257 s. 46). *Belki bir gün ben de babamın valdemin konağına tekrar kavuşurum, onların aguşuna atılırım.* (Türk masalları 1991 [1912] s. 76).

ağ I b.m. (ince iplik örgüsü) <ET. *ag* a.m. Clauson 1972 s. 75. *Daḫı bir ɣerde bir çeşme yaz, ḳıraŋında aġ ḳurılmış, ve ol erkek geyik ol aġa düşmiş olsun.* (Ferec 855/1451 v. 40a).

ağ II 'donun apış arasına gelen kumaş parçası' <ET. *āg* a.m. Clauson 1972 s. 75. *Şöhretiŋ pantalonu aġ ṭarafından ayrılıyor idi.* (H.R. Gürpınar 1336k s. 198).

ağ– I 'yükselmek' <ET. *āg-* a.m. Clauson 1972 s. 77. *'İfrīt Seyfi arḳasına alduġınlayın dügdi, gök yüzine çıḳdı, ol-ḳadar aġdı ki ...* (Ferec 855/1451 v. 152b). *Necātīnüŋ dirisinden ölüsi Aḥmedüŋ yegdür, | Ki 'Īsā göklere aġsa yine dem urur Aḥmedden.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 132).

ağ– II 'eğilmek, sarkmak, inmek (terazinin kolu gibi) <ET. *aġ-* a.m. Clauson 1972 s. 77 'sessizce inmek': *Herifler baktılar ki papuç gayet pahalı, don-gömlek bayır aşağı yılan gibi ağdılar, saniyesinde gözden kayboldular.* (Kemal Tahir 1957r s. 132). *Ziver çavuş, dışarıya döndü, ağan yağmura baktı.* (Ş. Ünlü 1986 s.128).

ağa/aga 'aile ve cemiyet içinde saygı ile anılan erkek' <Mo. *āḳā* 'ağabey' G. Doerfer 1963 I, no. 22. *Erkek erkekliğini bilsin ve evinin ağası olsun.* (R.C. Ulunay 1941 s. 66). İsimle beraber ünvan olarak kullanılırsa *ağa* kelimesi ismi takib eder. *Manşūr aġaya eyitdiler: İ beg! ...* (Ferec 855/1451 v. 92b). AD. 'ağabey' Meninski 1680 I, 293, DS s. 74–75, H. Eren 1993aa s. 405. *Köyde ikinci sevdiğim insan Ali'den yedi sekiz yaş büyük Ahmet ağasıydı.* (H. Aytekin 1945 s. 71). EO.'da kölenin sahibi *ağası* olurdu: *Ve illā sen bu hey'etde ben saŋa aġa olımazam* (Ferec 855/1451 v. 131b).

AD. **ağababa** 'dede' TüS 1983 s. 16 < *ağa* ile *baba* terkibi. *Geçen sene çocukları oldu, ağababa da olduk.* (S.F. Abasıyanık 1954h s. 28). Daha umumî mânada, biraz kıskançlıkla bakılan ihtiyar ve zengin biri: *Mevlûtzadem, cebini bukadar yufka mı görecektik? Hani bu paraların ağa babası?* (S.M. Alus 1934 s. 325).

ağabanu/abânî 'bilhassa sarık için kullanılan ince beyaz ipekli kumaş'. H.Z. Koşay–İshak Refet 1932 I' e göre Çorum'da *abaniye* varyantı da varmış. 17. asırda *ağabanu*, Bengal ve Dakka'dan geliyordu (M.S. Kütükoğlu 1983 s. 65). Kelimenin aslı bilinmiyor. Krş. Ar. *ġabānī*, (Suriye) *aġabānī* 'mousseline indigene á raies en "gazıl" de couleur et dont les carreaux recoivent, après le tissage, des broderies de soie jaune faites á la "tara"' (A. Barthélemy 1935 s. 10). *Abânî sarıklı ve göbekli bir adamın tuhaflıklarını görür gibi oluyor.* (B. Arpad 1974 s. 89).

ağabeği, b. *ağabey.*

ağabey 'büyük erkek kardeş' <*ağa* ile *bey* terkibi (kelime birleşimleri için b. *acabola/acabula*) . Varyantları: *ağabeği*, *ağabi*, *ağbi*, *abi*. 3. şahıs possessivum ekiyle *ağabeyi, ağabeyisi, ağabeysi, ağbisi, abisi. "10-15 gün abimlerde kalabiliriz." ... "Abinler ne diyecek bu işe?"* (A. Ümit t.y.ç [1990?] s. 96). İsmi takib eder. *Murad ağabey, haydi kırma hatırımı, gel bize masaya!* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 207).

ağabi, b. *ağabey.*

ağaç I b.m. (ağaç) < ET. *ıgaç* Clauson 1972 s. 79 < ı 'bitki' Clauson 1972 s. 1 + *-gaç* M. Erdal 1991 I, 84. *Bir ağaç gölgesinde bin koyun otlar a...* (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 164). 'ağaçtan yapılan, tahtadan': *Beni dutdılar, bir aġac ḳafese ḳoydılar.* (Ferec 855/1451 v. 150a). EO'da çok defa 'değnek, dayak' mânasına gelir: *Ḳabūl ėtmezseŋ bu daḫı elüŋden çıḳar, rüsvāy olursın, aġac daḫı yėrsin.* (Ferec 855/1451 v. 119a).

ağaç II 'fersah (12 000 adım mesafesi)' TS 26 < ET. *igaç* a.m. Clauson 1972 s. 79. V. İzbudak 1936 s. 7 her

fersahın bitiminde bir ağaç dikildiğini düşünüyor. (Az. Türkçesi) *'Ahd olsun ġardaşımın cānına, saçından tutub bir aġaç yol sürräm!* (A. Haġverdiyev 1971 s. 41).

EO. **ağaç** III 'erkeklik uzvu, phallus' < *ağaç I* 'değnek, sopa'. *Hocam da, evvelden aġacı ḳıvāma gelüp hazır edüp durурmış, hemān 'avrata ḳarşu açar.* (P.N. Boratav 1995 s. 98).

EO. **ağaççı** 'ağaç kesen, oduncu' < *ağaç* I. *Taḫtacı ve aġaccı ḥāṣılından yılda yigirmi akçadan bir akça alına.* (Ö.L. Barkan [931/1524] 1943 s. 390). *Aġaccılarda yoġınlar çoḳ ola.* (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy. başı] s. 153).

EO. **ağaçla–** 'sopa ile dövmek' TS 28 <*ağaç* I. + isimden fiil yapan *-la-/-le-* eki, b. *acabla- . Muḥkem aġaclamaları vācibdür.* ('Ālī 1956 [1586–87] s. 151).

EO. **ağaç uğaç** 'çalı çırpı' < *ağaç I* ve *a- u-* tipinden labialisation'a uğramış mühmel. Labialisation'lu terkibler için b. *abidik gubidik* [2]. *Aġac uġac, çör çöp dirşirüb ... bir yuva düzdi.* (Ferec 855/1451 v. 188a).

ağalan– 'ağa tavrı takınarak çalım satmak' TüS 1983 s. 16 < *ağa* + *-lan-* genişlemesi, b. *abaplan- . Altun üsküfle varub her meclise aġalanur.* (Necātī Beg 1963 s. 152).

AD. **ağan ağacı/ağın ağacı** 'zakkum' DS 81 <?? *Su kenarlarında ağın ağaçları da kocaman pembe çiçeklerini açarlar.* (Yaşar Kemal 1955i s. 275).

O. **ağani** 'melodiler' < Ar. *aġānin* a.m. [*uġnīya* 'melodi' kelimesinin çoğulu]. *Ṣaŋasın rengi eşcāruŋ olubdur ālet-i ġannā, | Hevānuŋ infitāhından çalar ḳānūn-ı aġānī.* ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 29).

ağar– 'aklanmak, beyazlanmak' < *ak* I ve *-ar-* (sıfatlardan – bilhassa renk sıfatlarından, ms. *karar-, morar-* fiil yapan genişleme). *Bu def'a evine aḳ şaḳallu geldi, çoḳ miḥnetden aġarmışdı.* (Ferec 855/1451 v. 229b). Ortalık için: *Dışarda gün ağarmaya başlıyor.* (Peride Celal 1991 s. 513).

⊡ Bir sıfattan ve nadiren isimden, o sıfatın halini almak, o hale gelmek mânasında fiil yapmak için çok defa *-ar-/-er-* genişlemesi kullanılır (b. M. Erdal 1991 II, 499–550). Bu geçişsiz fiil (verbum intransitivum) tipine A–E cildinde şu örnekler bulunuyor: *ağar-, alar-, bezer-, bolar-, bozar-, busar-/pusar-*.

ağarık 'rengi solmuş, aklaşmış' < *ağar-. Birer diş fırçasını andıran ağarık kaşlarının altında bal gömeci gözleri gülümsedi.* (F. Erdinç 1955 s. 104). Mecâzî mânada 'kısık, net olmayan': *Damdan bir yığın güvercinin ağarık, sevişken sesi geliyordu.* (E. Öz 1960 s. 87).

ağart- 'aklatmak, beyazlatmak' < *ağar-*' fiilinin causativum hali. *Deŋiz havāları mużırdur. Müdām ḍurub oturmayalar. Yedine şıḥḥat az olur. Emrāż-ı muḫtelife deprişür, ve saḳam artar, ve şaḳalı tīz aġardur, pīrlik getürür, ḳuvāyı ża'īf eder.* (Şaltuḳ-nāme v. 485a).

ağartı 'hafif beyazlık' < *ağar-. Gök kubbesinin etrafında gezinen bulutların altına gizlenmiş, sabah beşareti bir ağartı var gibi ...* (H.R. Gürpınar 1929 s. 123). *Sütlaç kaymağı gibi buruşuk avurdundaki pudra ağartısı silindi.* (F. Erdinç 1960 s. 96). AD. 'süt mâmulatı': *Yoğurt da yoğurt değil hoş. İşte ağartı mı ağartı. Tutmadı.* (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 84).

⊡ BSTT.'de bulunan fiilden yapılma ve *-tı* ekli nomina actionis, ses taklidi isimlerin deverbal grubuna benzer (b. *anırtı*). M. Erdal 1991 I, 339 bir tek misal üzerinde duruyor. Bugün kullanılanların çoğu nisbeten muahhar intibaını veriyor ve bir kısmı belki son devir neologisma'sındandır: A–E cildine koyduklarımız şunlardır; *ağartı, bolartı* (ve almadığımız *bunaltı, daraltı, eğlenti*).

O. **ağayân** 'ağalar' <Fa. *āgāyān* a.m. [*āgā* ve çoğul eki *-(y)ān*]. *Ve āgāyān-ı dergāh-ı sāmī-mekān ...* ('Ālī 1587 v. 136a).

EO. **ağayıl** 'ağıl' Dede Korkut kitabında birkaç yerde geçen fakat başka kaynaklarda kaydedilmeyen bu kelime için O.Ş. Gökyay "Acaba ağıl kelimesinin Arapça çoğulu mu?" diye sorar (1973 s. 159). Belki *elif yā* imlâsı *ay* okunmalı ve bu imlâ ile *ağıl* kelimesinin bir şivedeki telaffuzunda kulağa gelen kendine mahsus bir ünlünün sesi ifâde edilmek isteniyor? Mesele henüz çözülmemiştir.

ağaz et– 'başlamak, bilhassa söze veya musikiye başlamak' < Fa. *āġāz kardan* a.m. *Feryāda āġāz eyledüm.* (Ferec 855/1451 v. 45a). Dativus ile kullanış bugün de vardır: *İlk söze ağaz eden ortanca hanımdı.* (S.M. Alus 1934 s. 21). *Ḳalbi birdenbire yerinden oynayaraḳ çarpınmağa ağaz eyledi.* (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 118) Fakat eski metinlerde dativussuz misaller de bulunur: *Dāye söz āġāz ėtdi.* (Ferec 855/1451 v. 28b). Hem geçişli hem geçişsiz halde kullanılan fiiller için b. *aç-I* .

ağbi, b. *ağabey*.

O. **ağbiyâ** 'ahmaklar' < Ar. *aġbiyā* a.m. [*ġabīy* 'ahmak' kelimesinin çoğulu, */ġby/* kökünden]. *Ve bu maḳūle aġbiyā ekseriyā mirāṣ-ḫōr çelebīlerden hüveydā gelmiş-dür.* ('Ālī 1587 v. 130a).

ağca, b. *ahça*.

ağda b.m. (kılları almak için hazırlanan yapışkan madde) < Ar. (Suriye dial.) *'aḳīda* a.m. [/'ḳd/ 'düğümlemek, koyulaştırmak' kökünden]. */ḳ/ /ğ/* gelişmesi için b. *'agel* [2]. *Ve aġda evvelā iki yüz dirhem bir akçaya ola. Ṣoŋra iki yüz elli dirhem bir akçaya ola.* (Ö.L. Barkan 1942 [1502] II, 25). *Dudağının üstüne, çenesine, kollarına ağda yaptı.* (S.M. Alus 1933p s. 73). *ağdalı* 'ağdalanmış; ağdaya benzeyen; zor anlaşılan, dolambaçlı cümlelerden ibaret (nutuk vs.)': *Kekeç Ali, yarım yamalak duyduğu padişah fermanının ağdalı dilinden hiçbir şey anlamadı.* (Ş. Ünlü 1986 s. 295). 'hissî, santimantal': *Gramofonda ağdalı sevda şarkıları.* (M. Mungan 1996 s. 407).

⊡ Ar. ve Fa.'dan alınma kelimelerin orta hecesinde bulunan uzun ünlü, bâzen kısaltıldıktan sonra Türkçe kelimelerdeki gibi (b. ***arlan–*** II) büsbütün düşebilir. A–E cildinde zikredilen misaller: ***ağda*** (düşen /**ī**/'dir), ***cerha*** (düşen /**ī**/'dir, b. ***ceriha***), ***dakka*** (keza, b. ***dakika***), ***darğa*** (düşen /**ū**/'dur). Konuşma dilinde orta hecedeki uzun ünlünün düşmesi kadın isimleri için olağandır, ms. ***Fatima Fatma***, ***Hadice Hatça***, ***Şerife Şerfe.***

AD. **ağdır–** I '(terazinin bir tarafını) meylettirmek' DS 88 < ***ağ-*** II fiilinin causativum hali. ***Köy meydanına çıkarıp tezekle tarttık. İki ahır tezeğini çırılçıplak ağdırırsa korkumuz dinecek. Nerde ağdırsın iki tezeği? Birem birem say kaburgalarını.*** (M. Makal 1960 s. 84).

ağdır– II, b. ***agdur-.***

AD. **ağdır– dönder–** 'altüst etmek, sarsalamak' < ***aktar dönder. Doğuracak olan kadın sancılar içinde kıvranırken onu ağdırıp dönderip örseleyerek yorup işini bitirdikten sonra çocuğu çekip çıkarır kocakarının birisi.*** (M. Makal 1980 s. 87–88).

ağdirmit, b. ***akdirmit.***

AD. **ağense** 'kuzu' < Bulg. ***agantse*** a.m. A. Tietze 1957 no. 1.

AD. **ağı,** b. ***ağu.***

AD. **ağı çivi** '??' ***Acı tatlı, akıllı deli, ağı çivi onun karısıydı.*** (F. Baykurt 1967k s. 169).

ağıd/ağıt 'bir ölünün ardından söylenen mersiye' < krş. ***ağ-la-*** + isimden isim yapan ***-ıt*** eki. (M. Räsänen 1957 s. 112). ***Cemile bir ağıttır tutturdu, içini çeke çeke, hıçkıra hıçkıra ağlarken.*** (Orhan Kemal 1952c s. 88). ***ağıt yak-*** 'ağıt söylemek' ***Yedi yıldır aramızda yok, ama evin her köşesinde o. Ne çok ağıt yakmaya çalıştım ona onun için. Ağıtla yürek soğumaz ya.*** (H.B. Başaran 1999 s. 48). 'bir çocuğun yüksek sesle ve uzun ağlaması': ***Genç bir kadın. Kucağında sarılıp sarmalanmış bebeğiyle. Bebeğin ağıdı akşam ıssızlığında kendi sesiymiş gibi geldi.*** (M. Özünal 1991 s.99).

ağın ağacı, b. ***ağan ağacı.***

ağıl I b.m. (koyun ve keçileri barındıran çit veya duvarla çevrelenen yer) <ET. ***aġıl*** a.m. Clauson 1972 s. 83. ***Cezīre-i mezkūruŋ ḳoyunların ve ḳuzıların ve aġullarında bulunan aġn(ām)ların ...*** (A. Bombaci 1946 [1560] s. 286). ***Sürüden ayrılan hayvanları, başka bir ağıla kaçırılmış bile olsalar, arayıp bulmakta ustaydılar.*** (Peride Celal 1991 s. 305).

ağıl II 'hale' < ***ağıl*** I. ***Sebzede ağıllanıcak ay yüzi degmeye bir arpa bu ḫırmānda gül.*** (Şeyḫī 1942 [14./15.yy.] s. 122).

ağır b.m. (tartıda çok çeken) < ET. ***aġır*** a.m. Clauson 1972 s. 88–89. ***Karımın bir gün önce, ağır ayak haliyle yapıp hazırladığı kurabiyeler.*** (K. Şipal 1962 s. 23). Bu mânada isim de olabilir: ***Ger nīm cev aġırı zeri kimseye vėrseŋ cān u dilile medḥ ü şenāŋı ėde tekrār.*** (Ferec 855/1451 v. 121b). Sıfatın mecâzî mânaları çok: 'kıymetli, çok süslü': ***Ḥamāmdan çıḳıcaḳ mülūkāne aġır donlar geydürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 4b). 'pahalı' (***aġır behālü*** Meninski 1680 I, 300): ***Aldum, aġır bahā vėrdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 183b). ***Meğer bu muṣībet memleket maşrafca Londra'dan ağır imiş.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1875] I, 395). EO. 'kalabalık ve iyi silâhlanmış (ordu)': ***Bir kac ulu begi aġır leşkerile ḳacanlar ardınca vėribidi.*** (Ferec 855/1451 v. 42a) 'güçlükle': ***Dinlese de intikal sür'atinden mahrum bir mankafadır, bir şey anlayamaz ki, ... Hem de ağır işitir.*** (H.R. Gürpınar 1933kp s. 18). 'yavaş, acelesiz': ***Bütün eller kalktı, yalnız Anna biraz ağır davrandı.*** (Mahmud Yesari 1943 s. 16). ***ağır aksak*** 'yavaş, acelesiz' (krş. ***aksak*** (musikî terimi olarak): ***Düşmemek için birbirine tutunarak ağır aksak yürüdüler.*** (Ş. Ünlü 1986 s. 259).

EO. **ağır–** 'bağırmak; böğürmek; anırmak' TS 42 < *__āḳır-__ a.m. T. Tekin 1982 s. 576 no. 39. ***Tut aġzuŋ, ey raḳīb-i ḫar, 'acab kim dėr saŋa aġır?*** (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 302). ***Hoca "Evde yoḳ" dėmiş. İttifāḳ ol ḥīnde eşek aġırmış.*** (P.N. Boratav 1995 s. 110).

ağırla– 'ikram ve izaz etmek', krş. ***ağırlıḳ*** < ET. ***agırla-*** a.m. Clauson 1972 s. 94. ***Ḳaçan aġırlayasın sen kerīmi keremler artura, saŋa ḳul ola.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 28). '(misafire) yiyecek içecek çıkarmak': ***Kolay yemekler, tatlılarla ağırlar Nilüfer konuklarını.*** (Peride Celal 1991 s. 393).

EO. **ağırlık** 'vakar, hürmet' < ***ağır. Faẓl ve mürüvvet ehli ḳatında anuŋ ḳadrı ve aġırlığı yoḳdur.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 5). 'ikram, atiyye': ***Bunlara eyü aġırlıḳlar ėtdiler.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 54). 'gelin olacak kıza erkeğin armağanı': ***Erkānlarınca ve törelerince aġırlıḳlarıŋ yėrine getürdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 127). ***Düşmanlarıma bile böyle koca vermesin! Bana bukadar değil, onun bin misli kadar ağırlık verseydi yine varmazdım.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 154).

⊡ ET.'den beri çok işlek olan, kullanışı çekim ekini de andıran ve isimden isim yapan ***–lık*** eki, genel olarak destinativum anlatımında kelimeler yapar (b. ***ahfadiyelik*** , ***akçalık*** , ***Arablık*** , ***aşağılık*** , ***ellik*** II). ***–lık*** ekiyle türetilen nomen abstractum özellikle sıfattan yapılır. A–E cildindeki misaller şunlardır: ***ağırlık, aydınlık*** (b. ***aydın***), ***bezerlik, böyüklük, çiftelik*** (oluşumu ayrı), ***çokluk I, daraşlık*** (b. ***daraş/daraç***), ***dirilik, dirlik I–II, dirliksizlik*** (b. ***dirlik*** II), ***eminlik*** (b. ***emin/imin*** I). Ayrıca isimden yapılanlar da vardır: ***aykaklık, beğlik/beylik I, benlik I, birlik, bizlik, bundalık*** (zarftan), ***çığlık, demlik II, devirgânlık, dilküceklik/tilkicilik*** (b. ***dilkü***), ***erlik I, evcilik*** (b. ***evcik oyna–***), ***ezbercilik*** (b. ***ezber*** I). (b. T. Banguoğlu 1974 s. 193–196, M. Erdal 1991 I, 126–127).

AD. **ağırotu** (Meninski 1680 I, 299–300)/ **eğir** 'karın ağrısına karşı kullanılan bir çeşit kök, Acorus calamus' DS 1678, TS 1395–96, R. Dankoff 1991 s. 34, Meninski 1680 I, 349, I. Hauenschild 1989 no. 22 < Yun. ***ακορον*** (ákoron) a.m. G. Meyer 1893 s. 29, M. Räsänen 1969 s. 39. ***Yürekde ġuṣṣa şancısını ref' ėder şarāb | Derd-i derūnı nite ki, ey kām-yāb, egir ...*** (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 366). Rus. ***air*** a.m. Tk.'den geçmiştir, M. Vasmer 1953 s. 7.

ağırşak/arşak 'iğin altına bağlanan yuvarlak ağırlık' < ET. ***aġırçak*** a.m. Clauson 1972 s. 92, H. Eren 1980 s. 291-293 ve 1999 s. 4.

ağırşaklan–/arşaklan– ‘ağırşak biçiminde bir tümsek oluşmak’ < ***ağırşak*** + ***-lan-*** genişlemesi, b. ***abaplan- : Memeleriniŋ gömlek altından arşaḳlanmaları ...*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 38).

ağıt, b. ***ağıd.***

ağız I b.m. (yüzdeki maruf organ) < ET. ***aġız*** a.m. Clauson 1972 s. 98. ***Şimdiki-ḥālde Ḥaḳḳ taʿālā beni raḥmetinden bir aġzı duʿālunuŋ duʿāsı berekātında gėrü Ādemī eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 219b). ***ağzının suyu ak-*** ‘çok imrenmek’ ***Servī ḳaddüŋ nāz-ile seyr ėtdüğünce bāġda | her yaŋa aġzı suyı aḳar aŋa bustān imrenür.*** (Mihrī Hātūn 1967 s. 125).‘açıklık, giriş yeri’: ***Ġār-ı cehennem deŋiz kenārında bir ḳaya delügi-yidi. Daracuḳ aġzı varıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 96b). ‘nehir veya derenin denize veya göle döküldüğü yer’: ***Kuru bir dere yatağının ağzında anadan doğma denize girdim.*** (K. Özer 1957 s. 69). ‘kenar’: ***Bul-Ḳāsım yüzmek bilürimiş, ayaġ urdı, suyuŋ aġzına geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 7b). ‘bıçağın kesici kenarı’: ***Ḳoynundan çekib çıḳardığı çift ağızlı bıçaḳ yere düşüverdi.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 215). ‘başlangıç’: ***Hiç kış ağzında yağmur duasına çıkıldığını görmedim.*** (M. Başaran 1955 s. 93). ‘kere, parti’: ***Eger dėse bir aġız baŋa Ẕātīyā ḳul ḳul ...*** (Ẕātī 1970 [16.yy.’ın ilk yarısı] II, 361). ***Fırıncı son ağız ekmekleri dış sergene karmakarışık dizdi.*** (F. Baysal 1944 s. 5). ‘boş veya ciddî olmayan sözler’: ***Bu ağızlara bir çocuḳ bile ḳanmaz.*** (H.R. Gürpınar 1928 s. 139).

⊡ Bâzı Tk. asıllı iki heceli kelimelerin, sonuna ünlü ile başlıyan bir ek takıldığında, ikinci hecenin ünlüsü düşer. Bunlar ya akrabalık terimleri (ms. ***oğul oğlum***, buna karşın ***gelin gelinim,*** krş. Az. ***gälin gälnim***) ya da vücut kısımlarını tesmiye eden isimlerdir; ms. ***boyun boynum***) ve daima iki hecenin arasında bir tek harf, ekseriya bir ***/ğ/*** yahut ***/y/*** bulunmaktadır. Tk.’nin gramerinde bir istisna teşkil eden bu morfolojik hadisede kelimenin mânası kat’i bir rol oynar (b. ***koyun*** ‘hayvan’ ***koyunumda***, fakat ***koyun*** ‘beden cephesi’ ***koynumda***). Öteki misallerden biraz farklı olanlar: ***alın alnı/anlı***, ***gönül gönlü/göynü***. A–E cildinde bulunanlar: ***ağız, alın, bağır, beyin, boyun, böğür, burun, çeğin/çiyin, eğin/eyin*** vs.

ağız II ‘yeni doğurmuş hayvanın ilk sütü’ <ET. ***aġuz*** a.m. Clauson 1972 s. 98. ***Ol yola ben eyü ḳulavuzvan, | Sen benüm südüm iç kim aġuzvan!*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 11).

EO. **ağızlan–** ‘ağıza almak’ < ***ağız*** I + isimden fiil yapmaya yarayan ***-lan-*** genişlemesi, b. ***abaplan- . Pisteler ağızlanurmış leblerüŋ cüllābını.*** (Necātī Beg 1963 s. 443).

ağla– ‘gözyaşı dökmek’ <ET. ***ıġla-*** a.m. Clauson 1972 s. 85. Hem dativus hem accusativus’la : ***Söyle bu çocuğa ağlamasın, merākıma doḳunuyor babasına mı ağlayor, anasına mı, yoḳsa nişānlısına mı?*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 14). EO.’da ekseriya accusativus’la: ***Bir yėrcügezde oturdı, ḥālini aġladı.*** (Ferec 855/1451 v. 129b). Fakat dativus hali de kullanılabilir: ***Gendü ḥālüme aġlayub uyımışam.*** (Ferec 855/1451 v. 130a). ***Aġlasun tāzeler civānlıġına pīrler nāle nā-tüvānlıġına.*** (Taʿlīḳī–zāde 1983 [1596] s. 177). ***Ḥālümi aġlamaġa yāre utanmaya dėyü ... Nevʿīyā çihreme bu ḳanlu yaşum oldı ḥicāb.*** (Nevʿī 1977 s. 243).

⊡ İsimden fiil yapan eklerden en işleği ***-la-/-le-*** genişlemesidir. ***-la-/-le-*** fiilleri genelde eklendiği isimle ilgili çeşitli anlamlarda *geçişli fiiller* (transitivum, b. ***acabla-***) ve *geçişsiz fiiller* (intransitivum, b. ***aḫşamla-/akşamla-***) yapar. Birçoğu da yansılama (onomatopoeticum) fiilleridir, yâni ***-la-/-le-*** eki bir tabiat sesini (ms. patlama sesi ***pürt***) taklid eden unsurlara eklenir (aynı ek ***/l/, /r/, /z/*** ile biten yansılama unsurlarından sonra ***-da-/-de-*** şeklini alır, krş. ***alda-***). A-E cildindeki ilgili misaller: ***ağla-, ahla-, bıdıla-, bırtla-/pırtla, bozla- I, börtle-*** *II*/***bürtle-/pörtle-*** *II*/***pürtle-, cağla-/çağla- I, cığıla-/çığıla-, cırla-, cırtla- I-II, cızla-*** (b. ***cız et- II***), ***cikile-, coslat-, çatla- I ve II, çıkıla- II, çıpçıpla-, çıtla-, çukla-, debenle-, dehle-*** (b. ***deh IV/deha I***), ***dehdehle-, dıdıla-, dırla-, efille-/efile-/efele-***. (B. M. Erdal 1991 II, 454–455; T. Banguoğlu 1974 s. 214). Ses taklidi kelimeler üzerinde yapılan başka söz kuruluşları için b. ***afgur-/afkır-*** ve ***çat I*** [1].

ağlamaklı ‘ağlayacakmış gibi olan’ < ***ağla-*** fiili ve masdarından ***-lı*** ekiyle teşkil edilmiş sıfat (bu tipte başka sıfat yalnız mâna itibariyle yakın olan ***acımaklı*** sıfatı vardır, b. ***acımaklı***). Türkiye Türkçe’sinde nadir olan bu fiilden sıfat yapma şekli daha sonra göreceğimiz gibi ***ḳayurmaḳlu*** maddesinde başka bir açıklama bulacak. ***İniltiye benzeyen, çok hafif, zaman zaman büsbütün kesilen ağlamaklı bir ses duyuluyordu.*** (H.E. Bener 1956 s. 7). Krş. ***ağlamalı.***

ağlamalı ‘ağlayacakmış gibi olan, ağlamaklı’. Krş. ***ağlamaklı.*** Mastar isimlerine takılan ***-lı*** eki için b. ***acımaklı . Düşündükçe kocakarı kızı torunu, hepsi ağlamalı oluyorlardı.*** (H.R. Gürpınar 1934 s. 63). ***Ağlamalı bir sesle yarı yalvarıyordu.*** (O.C. Kaygılı 1938a s. 22).

ağlamsa– ‘ağlamaklı olmak’ DS 101 < ***ağla-*** fiili ve fiilin mânasını hafifleten ***-msa-*** simulativum genişlemesi, b. ***acımsa- . Ḳoyub ser minbere vāʿiż gözi olanda aġlamsar / O bir ḫōş āḫıret ḫātūnıdur geh-vāre yasdanmış.*** (Ẕātī 1970 [16.yy.’ın ilk yarısı] II, 87).

ağlamsı/ağlayımsı ‘ağlamaklı’ < ***ağla-*** ve benzerlik sıfat eki ***-msı/-ımsı.*** Bu ek umumiyetle isim ve sıfatlara takılır. Bir fiil köküne takılmakla bir sıfat husule getirdiği bu misalden başka vaki değildir; b. ***akordeonumsu . Satılmış dayıyı görünce garip garip bakıyorlar, ağlayımsı ağlayımsı meleşiyorlar.*** (H. Olcay 1949 s. 45). ***Ağlamsı ağlamsı bir hal aldı.*** (Yaşar Kemal 1955t s. 103).

Ağlasun ‘Burdur vilâyetinde bir kasaba’ < EYun. ***Αγαλασσος*** (Agalassos) D.J. Georgacas 1971n s. 106)

ağlaş– ‘bir arada ağlamak’ < ***ağla-*** fiilinin ortaklık (cooperativum) hali, krş. ***gülüş-, koşuş-. Ḫudā-dād cūn melik-i Sāmirei gördi, ilerü yüridi, kenār ėtdi, aġlaşdılar, görişdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 66a). ***Öpüşüp koklaştık ağlaştık biraz.*** (H. B. Başaran 1999 s. 65.)

⊡ Fiilden fiil yapan **-(ı)ş-** genişlemesinin, ET.'den beri varolan bir anlamı ortaklık (cooperativum)'dur. (Başka türeme anlamlar ve şekiller için b. ***alış-*** I , ***alış-*** II , ***azguruş- bayramlaş-***). İşbirliği mânası olan bu genişleme her zaman birden fazla kimse ister ve bu iki veya çok kişinin, fiilin belirttiği işi aynı zamanda ve ayrı iki taraf olarak değil, beraber yaptıklarını bildirir. Geçişsiz fiillerden (verba intransitiva) yapılır ve geçişsiz olurlar. A–E cildimizdeki misaller şunlardır: ***ağlaş-, akış-, bıdırdaş-, birikiş-, bozulaş-, büküş-, çağırış-/çağrış-, çeŋleş-, çığırış-/çığrış-, çığşaş-, çıkış- I ve II, çıŋşaş-/çiŋşeş-, çoğuldaş-/çuğuldaş-, çokaş-, çongaş-, çöküş-, çömeş-, dalbış-/dalabış-, danlaş-, depreş-/debreş –, dėrgeş-, derneş-, dıkış-/tıkış-, dırmaş-/tırmaş-, doluş-, dönüş- I, ediş-, emiş-***. (B. T. Banguoğlu 1974 s. 289, 417).

ağlayımsı, b. ***ağlamsı.***

O. **ağleb** 'ekseri, çoğu' < Ar. ***aġlab*** 'üstün, en üstün' [***/ġlb/*** kökünden]. Ar. elativus için b. ***a'cab . Ḳızlarıŋ aġlebini tanıdığı cihetle ...*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 8). ***aġlebi ihtimal*** 'pek muhtemel olarak' < Ar. ***aġlab*** 'en üstün' ve ***iḥtimāl*** 'olasılık'dan mürekkep Fa. izafet terkibi. ***Yazdığıŋ adamıŋ gelmesi aġleb-i iḥtimāldir.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1875] I, 371).

AD. **ağman** 'kusur, hata' DS 104 <?? ***Bir bir gelürlerdi, sarāyı teferrüc ėderlerdi, bir dürlü eyü işüŋ aġmānın gözedürlerdi.*** (Ferec 855/1451 v. 19b) ***Mebādā ki bugün yarın bunuŋ bir aġmānı çıḳa!*** (Ferec 855/1451 v. 57b). ***Ne'uẕü billāh iş rāst gelmeyüb bir aġman peydā olıcaḳ (I) olursa ...*** (Ferec 855/1451 v. 208b).

ağna– I/**ağnan**– 'yerde yuvarlanmak (hayvan)' < ET. ***agna-*** a.m. Clauson 1972 s. 87–88. İkinci varyantta reflexivum hali vardır. ***Ol yılan daḫı çıḳardı, öŋünde topraġa aġnardı.*** (Ṣadru'd-dīn Şeyhoğlu 1973 s. 210). ***Ḳaçan kim aġnayub ḳoparsa gerdi | sütünı saḳf-ı gerdūna degerdi*** (Nev'ī 1977 s. 167; bir at hakkında). Nadiren insanın hareketleri için kullanılır: ***Evvelâ sanığın vekilinde, sonra dâvacı vekilinde bir cübbe hareketi oldu. Önlerini kavuşturdular, masaya doğru ağnadılar, gözlerini başkana diktiler.*** (İ. Tarus 1956 s. 26) Mecâzî mânada: ***Sürmelü gözler ile müşk içre aġnamış āhū-yı Ḫıṭāsın sen.*** ('Amrī 1979 [17.yy.] s. 128). Krş– ***çağnaş–.***

AD., RD. **ağna–** II 'anlamak' ***anla*** fiilinin varyantı. ***Sen de ağnarsın daha dünyayı.*** (M. Makal 1950 s. 35).

⊡ Bu kelimede gördüğümüz ***/ŋl/ /nl/*** metatezi hem velar, hem de palatal kelimelerde bulunur. Belki O.'dan beri vukubulan ***/ŋ/ /n/*** değişiminin bir neticesidir, yâni liquida olan ***/l/*** bir ***/ġ/*** veya ***/y/*** olarak sertleşmiş ***/n/***'nin önüne geçer: Velar kelimelerden tipik misaller: ***aŋla- aġna-, ḳaŋlı ḳaġnı***. Palatal kelimeler için tipik misaller: ***diŋle- diğne-/diyne-, göŋlü göynü***. Genel anlamda metatez için b. ***albız*** .

O. **ağnam** 'koyunlar' < Ar. ***aġnām*** a.m. [***ġanam*** 'koyun'un çoğulu]. ***Ağnamcısı, salgıncısı, yolparacısı ... Biri gider biri gelirdi.*** (M. Makal 1971 s. 96).

ağnan–, b. ***ağna-*** I.

O. **ağniya** 'zenginler' < Ar. ***aġniyā*** a.m. [***ġanīy*** kelimesinin çoğulu, ***/ġny/*** kökünden]. ***Fuḳarāya ṣadaḳalar, aġniyāya hediyeler baḫşīşler tefrīḳa ėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 149b).

ağramak 'Kırım'daki Tatarlar'ın safkan atları' R. Dankoff 1991 s. 10 < Çağ. ***arġamaḳ*** M. Räsänen 1969 s. 25. Metatez için b. ***albız . Aġramaḳ küḫeylān atlarına süvār olub ...*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 545).

ağrandisman, b. ***agrandisman.***

Ağras 'Konya vilâyetinde bir köyün adı' < EYun. ***Αγραç*** (Ágras), D.J. Georgacas 1971n s. 106.

O. **ağreb** 'daha garip' < Ar. ***aġrab*** a.m. [***/ġrb/*** kökünden]. Ar. elativus için b. ***a'cab . Ḥarāmī ḥāli aġrebdür.*** (Ferec 855/1451 v. 124a).

ağrı I b.m. (sancı) < ET. ***aġrıġ*** a.m. Clauson 1972 s. 90. ***Başıma ağrılar yürüdü.*** (İsmail Galip 1932ed s. 19). 'doğum sancısı': ***Ağrısı tutmuş Çingene karısı gibi koltuğunda destekle ne duruyorsun karşımda?*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 28). Bu isim kökü, fiil kökü olarak da kullanılmış (b. ***ağrı-***). Tk.'ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I .

AD. **ağrı** II 'doğru, yönünde' < ***anaru***'nun bir varyantı. ***Yokuşa ağrı çevir bakayım şu atının başını!*** (M. Baler 1944 s. 227).

Ağrı 'Doğu Anadolu'da bir dağın ve bir vilâyetin adı' < ?? ***...Ağrı dağının yanında Küçük Ağrı dağı ismi ile arīf bir dağ eteklerinde ...*** (Mehmed Hurşid, YTEA 1974 I, 309).

ağrı– b.m. (sancımak) < ET. ***aġrı-*** a.m. Clauson 1972 s. 91. ***Dişlerinüŋ aşaġası yoḳarusı heb aġrır.*** (Ferec 855/1451 v. 216a). Bu fiil kökü, isim kökü olarak da kullanılmış (b. ***ağrı*** I). Tk.'ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I .

Ağrıboz, b. ***Iğrıboz.***

ağrık I 'ağrı; hastalık' TüS 1983 < ET. ***aġrıġ*** a.m. Clauson 1972 s. 90. Ekseriya ***ağrıklı*** sıfatında: ***Ağrıklı dizleri titriye titriye gidip ...*** (Mahmud Yesari 1932 s. 3). Bilhassa gözler için kullanılır: ***Küçük, çekik ve biraz ağrıklı gözleri insanın yüzüne bakarken velfecri okuyordu.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 17).

EO. **ağruk/ağrık** II 'ağırlık, yük' TS 55–56 < ET. ***aġruḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 91. ***Ba'żı ehl-i 'asker aġruḳ ve ṣandūḳların ordu ile gönderüb...*** (Ṭursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 46). ***Aġrıḳ gėrü ḳalub alaylar ilerü gitmek fermān olındı.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 27).

ağsa–/aksa– 'hafif topallamak' < ET. ***aḫsa-*** a.m. Clauson 1972 s. 95. ***Yalnız bir ayağı biraz kısaydı. Yürürken biraz aksardı.*** (Memet Fuat 1998 s. 507). ***İniş aşağı aksaya topallaya yürüdüler.*** (T. Apaydın 1991 s. 25). Mecâzî mânada: 'iyi yürümemek'. ***İçeride, odalarda, masa üstünde yazılar birikiyor, işler aksıyor.*** (Peride Celal 1991 s. 496). 'intizamını kaybetmek, ihmal edilmek': ***Namaz vakitleri yine aksar olmuştu.*** (Z. Ankara 1991 s. 89).

ağsak/aksak ‘hafifçe topallayan’ < ET. ***aḫsaḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 95. ***Ḳanda nā-şineve mübtelā kel, şıl, aḳsaḳ, kötrüm, cimloz, közsüz, mebtūn, mecnūn var-ise ...*** (Ferec 855/1451 v. 180b). (musikî istilahlarından) ‘ekseriya 9 vuruşlu bir usul’ K. Uz 1964 s. 8. ‘aksaklık’: ***Faẕlī-i Leng pāyuŋa düşse ʿacab degül, / Āhū görüncedür, güzelüm, itüŋ aġsaġı.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 255).

ağsırık, b. ***aksırık.***

ağşiye (anatomi terimlerinden) ‘zarlar’ < Ar. ***aġşiyā*** a.m. [***ġişā***ʾ ‘zar’ kelimesinin çoğulu].

ağu/ağı ‘zehir’ < ET. ***aġu*** a.m. Clauson 1972 s. 78. ***Yüzük ḳaşında aġu vardı ḥāẕırlamışdı, ol arada gendü ḳaydını gördi, Allāh raḥmetine vardı*** (Oruc b. ʿĀdil 1925 s. 37). Mecâzî mânada: ***... ṭaʿn dilin açar, aġular ṣacar.*** (Ferec 855/1451 v. 20a).

ağustos b.m. (8. ayın adı) < Yun. ***αγουστος*** (águstos) Ch. Tzitzilis 1994 s. 201 < Lât. ***augustus*** a.m., o ayda ölen ilk Roma İmparatoru Augustus şerefine; kelimenin asıl mânası ‘yüce, uğurlu, kuşların iyi alâmetleri ile doğmuş veya tahta çıkmış’ (Lât. ***avis*** ‘kuş’), krş. ***hümayun***. Türkçe’deki varyantlar için b. Ch. Symeonidis 1973 no. 20. Ayrıca, Tk.’deki şahıs isimlerindeki bu tür mâna gelişmesi hakkında b. ***Abbâs yolcu*** ve Yun. müzekker eki ***-os*** için b. ***aforos*** [1]. ***Bir gün aġustos ayınuŋ yedinci güninde ḥaẕret-i ʿEsānuŋ firāḳı ġālib olub ...*** (Pīrī Reʾīs 1926 [16.yy.] levha 8–9). ***Olup bitenler Ağustos ortasında kar yağması kadar şaşırtıcı idi benim için.*** (N. Üstün 1968 s. 50).

ağuş, b. ***aguş.***

ağuz, b. ***ağız.***

ağva, b. ***akva.***

O. **ağyâr** ‘başkaları’ < Ar. ***aġyār*** a.m. (***ġayr*** ‘başkası’ kelimesinin çoğulu). ***Ve bu ḥāli aġyārdan maḫfī dutdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 15a). ‘yabancılar, ecnebiler’: ***İsviçre’de ağyara karşı öyle konuştuk.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 180). Bir bakıma ***ağyâr*** zihinlerde ***yâr***’ın aksi telâkki edilirdi. ***İt issin bilmez, aġyār yārın farḳ ėtmez meşābesinde çoḳlıḳ olmaya.*** (ʿĀlī 1587 v. 125a). Divan edebiyatında ‘âşık ve mâşukdan başkaları, yabancılar’ mânasında çok kullanılırdı. ***Ḳaddüm bükülüb çenge döner, sīnem olur def / Aġyār ile ol yār ḳaçan kim ėde ṣoḥbet.*** (Necātī Beg 1963 s. 167).

ah (nida) b.m. < Ar., Fa. ***āh.*** ***Hürriyetimi, ah, onu hiç terkeder miyim?*** (S.E. Ertem 1933 s. 83). Sevinç ifâdesi olarak: ***Kız karşı koymadı. Hoşlandığını açıklayan bir: "Ahhh!" çekerek güldü.*** (Peride Celal 1985 s. 139). ‘beddua’: ***Veli usta "Ben insanın oturacağı evin duvarlarını yaparım; hapishane duvarı yapıp hapsedilen insanların ahını alamam" diye çalışmamıştı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 19). ***âh et-*** ‘göğüs geçirmek’: ***Melik āh ėtdi: "Ne belālardur ki bize her dem olur!" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 37a). O. ***âh-u fiġân et-/eyle-*** ‘ahlamak, inlemek’: ***İşidürsin dün-ü-gün āh-u-fiġān eyledügüm.*** (Necātī Beg 1963 s. 190). ***ah u vah*** ‘sızlanmak’: ***Düşüneni iftiranın ve sefaletin lağımında boğduktan sonra ellerimizi yıkayıp, "efendim, bizde filozof yetişmiyor" diye ah u vahlar.*** (C. Meriç 1992 s. 214). ***ah u vah et-*** ‘acı ile içini çekmek, sızlanmak’: ***Pek āh u vāh ėdiyorsunuz, beŋzer ki bir kederiniz var.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1866] I, 67–68).

AD. **aha/ahan** (nida) ‘işte’. Bunun gibi kısa nidaların menşeini tesbit etmek imkânsızdır; krş. meselâ Erm. ***aha/ahan*** ‘işte’ R. Dankoff 1995 no. 10. ***Bu mide bozukluğu değil. İlkimde ahan ben de öyle olmuştum ya ...*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 28). ***Aha okul, aha bebeler. Aman kızım dikkatli okut!*** (F. Baykurt 1967a s. 280). ‘çok yakın mesafede’: ***Uzakta değil, aha burdayım. Gelin, bulun beni.*** (F. Hepçilingirler 1990 s. 65–66).

O. **ahab** ‘en çok sevilen, tercih edilen’ < Ar. ***aḥabb*** a.m. [/***ḥbb***/ kökünden]. Ar. elativus için b. ***aʿcab . Uzun yeŋlü ve ḳışa yeŋlüsi bir ḥikmetde olub yaḳası bol olmamaḳ elbette ehl-i ṭabīʿate aḥabbdur*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 206).

AD. **ahacık** ‘işte’ DS 123 < ***aha*** ve küçültme eki ***-cık.*** Küçültme eki ***-cık*** için b. ***acıcık . İşte karşıdan gelmekteydi, ahacık.*** (M. Seyda 1962b s. 47).

O. **ahad** I ‘bir tek’ < Ar. ***aḥad*** ‘bir’. ***Ey göŋül bir sen degülsin derd-i yāre mübtelā, / Bu cihānda bu belādan ḳurtulmaz hīç aḥad*** (Necātī Beg 1963 s. 175). ***Ahad*** ‘tek olan, Allah’: ***Eylüge eylük erürür ol Aḥad, / Bī-şümār u bī-ḥisāb u bī-ʿaded.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2108).

AD. **ahad** II/**ahet** ‘pazar günü’ DS 129, Ö.A. Aksoy 1946 III, 33 < Ar. ***aḥad*** a.m.

O. **âhâd** (riyaziye) ‘birler, tekler’ < Ar. ***āḥād*** a.m. [***aḥad*** kelimesinin çoğulu]. ***āhād/āhād-ı nās*** ‘orta tabaka, ahali’ ***Biz āḥāddan ādemleriz. Niẓām-ı ʿālemiŋ zimāmı bizim elimizde değil.*** (P.N. Boratav 1995 s. 209). ***Fakat āḥād-ı nās ve ṭaşra ḫalḳı ve żābitler bu yolda olmayacaḳ ...*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1870] I, 201). ***Pādişāhzāde olmasın, āhād-ı nāsdan bulunsun.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 129).

ahadis ‘hadisler’ < Ar. ***aḥādīṯ*** a.m. [***ḥadīṯ*** kelimesinin çoğulu]. ***Aḥādīs-i şerīfeyi ḥāvī levḥālar isterim.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 99).

ahali/ehali I ‘halk, sakinler’ < Ar. ***ahālī*** a.m. [***ahl*** kelimesinin çoğulu]. ***Ehāliy-i Şirvān üzerindeki maḥṣūlātından ...*** (ʿĀlī 1982 [1581] s. 132).

O. **ahali/ehali** II ‘iyi bilenler, uzmanlar, eksperler’ < Ar. ***ahālī*** [***ehil*** kelimesinin çoğulu]. ***Ve Mevlānā Ebu s-Suʿūd Ḫōca Çelebī ve bunlaruŋ aḳrānı niçe ehālī-i ḥuceste-ḥaṣā'il ...*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 176).

ahan, b. ***aha.***

ahar I ‘kâğıt cilalamak ve bez perdahlanmasında kullanılan bir nevi nişasta’ TüS 1983 s. 23. Krş. Fa.

āhār a.m. (H.E. Wolff 1966 s. 196). Kelimenin menşei malûm değildir.

ahar II/**aher** 'başka, diğer' < Ar. ***āḫar*** a.m. [/'ḫr/ kökünden]. ***Ṣāḥib-i tīmār āḫara vėrmeyüb gėrü gendüye vėre.*** (Ö.L. Barkan 1943 [935/1528] s. 30).

ahbab/ahbap 'arkadaş' < Ar. ***aḥbāb*** 'dostlar, sevgililer' [***ḥabīb*** 'sevgili' kelimesinin çoğulu]. Arapça'da çoğul olan kelimenin Türkçe'de tekil olması nadir değildir. ***Devlet ġazabı aḥbāb ḳorḳutmaz imiş.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1874] I, 339). Sıfat olarak: ***Ekremle çok ahbaptım, senli benliydim.*** (S.M. Alus 1944 s. 107). Anlatma üslûbunda bir şahıstan hafif alayla ***ahbap*** diye bahsedilebilir (***bizimki*** veya ***seninki*** gibi): ***Davut ağayı korkutuncaya kadar yakasını bırakmadılar. Ahbap ürkmüştü epeyce.*** (H. Karahüseyin 1957 s. 56). EO.'da kelime Arapça'daki gibi hep çoğul mânasındadır, Meninski 1680 I, 71.

⊡ Doğrudan doğruya Ar.'dan veya Fa. üzerinden alınan Ar. kelimeler arasında Ar.'da çoğul olan fakat Tk.'de tekil olarak da kullanılanlar vardır. Ar.'da, Tk.'dekine benzer her isme katılan umumî bir çoğul eki bulunmaması bu gelişmeye yol açmıştır. Tekil olarak kullanılan bu kelimelerden tekrar çoğul yapmak için onlara ***-lar/-ler*** ekleri takılır. A–E cildinde geçen bu gibi isimler: ***ahbap, akraba, akran, amele, araca, budala, cevahir, elbise, erbab/erbap, esnâf*** II, ***etraf I, evliya*** II.

ahbabane 'ahbapça' < ***ahbab*** + Fa. zarf eki ***-āne***. b. ***acizane*** . ***Meşhūr Dr. Spitzer bizim dā'ireniŋ üstündeki dā'irededir: pek aḥbābāne görüşüyoruz.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1868] I, 127).

ahbap b. ***ahbab***.

ahbapçıl (neologismus) 'ahbap seven, arkadaş canlısı' < ***ahbab/ahbap*** + ***-cıl/-çıl*** 'seven, değer veren', b. ***adamcıl*** . ***Bir iki sene geçti geçmedi, o ahbapçıl, çenebaz, şen ve şakrak, teklif tekellüfsüz mosyö cenaplarında birdenbire bir tebeddül ki sormayın!*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 4.11.1943).

ahbar 'Ermeni erkeklerden bahsederken veya onlara hitab ederken kullanılır, DS 126 < Erm. ***eġpayr*** < EErm. ***eġbayr*** 'erkek kardeş' U. Bläsing 1995 s. 27, R. Dankoff 1995 no. 139. ***Sabah, akşam trenlerine bin de gör. Ahbarlardan geçilmiyor. Sanki kuyumcu çarşısındasın.*** (S.M. Alus 1944 s. 23). ***Her yaşlıyı ihtiyar mı sandındı, ahbar efendi, Haa?*** (Z. Selimoğlu 1971 s. 78).

O. **ahbâr** 'haberler' < Ar. ***aḫbār*** a.m. [***ḫabar*** 'haber' kelimesinin çoğulu]. ***Cem, tevārīḫ-i mülūk ögretdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 91a).

O. **ahbârî** 'haber veren, tarihçi' < ***aḫbār*** 'haberler'+ isimden sıfat yapan nisbe eki ***-î***, b. ***adalî*** . ***Aḫbārîler böyle getürmişler ki ...*** (Ferec 855/1451 v. 244a).

AD. **ahbın/ahbun/akbun** 'gübre' DS 126–127 < Erm. ***aġp[in]*** < EErm. ***aġb[in]*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 13, U. Bläsing 1995a s. 124. ***Yaz gelince aḫurun aḫbunu amanım işi!*** (A. Caferoğlu 1944 s. 95).

O. **ahcar** 'taşlar' < Ar. ***aḥcār*** a.m. [***ḥacar*** 'taş' kelimesinin çoğulu]. ***Ve yine bir başḳa odada daḫı nevādir-i aḥcār ve ma'denīyāt memlu olub ...*** (Muṣṭafā Sāmī, YTEA 1974 [1840] I, 75).

AD. **ahciyh**, b. ***ahçik.***

EO. **ahça/ağca**/BSTT. **akça** 'beyazımtırak' < ***ak*** I. 'beyaz' + bâzı sıfatlarda kullanılan ***-ca*** diminutivum eki. ***İncü gibi aġca olur, yumruçaḳ olur*** (Ferec 855/1451 v. 173a–b). 'akçe, Osmanlı küçük sikkesi ve para birimi': ***Günde yüz aḫça baŋa yėter*** (a.e. v. 93b). ***Diynārı aġcaya boz.*** (Ferec 855/1451 v. 92b). Geniş mânada 'para' (b. ***akça***): ***Ol aḫcayı ḫarclandı, toḫuma vėrdi, öküze vėrdi.*** (a.e. v. 65a).

⊡ Sıfat yapan vurgusuz ***-ca*** eki, similativum (benzetme) ve diminutivum (küçültme–zayıflatma) anlamı taşıyor, yâni eklendiği sıfata bir yandan bir şeye benzeme mânası verirken diğer taraftan kuvvetinde bir zayıflama oluşturuyor, ms. ***ak*** 'beyaz' ***áh-ça/áğ-ca*** 'beyazımtırak (= biraz beyaz, beyaz gibi). (***-ca*** ekinin ET. ***-ça*** aequativus halinden çıkmışlığı ve ***-ca*** zarfları için b. ***anca I***). A–E cildinde şu sıfatlar bulunuyor: ***álaca, Arápça, bírce, çókca, délice II, dírice*** (b. ***diri***), ***düzce, epéyce, eyüce/eyíce/iyíce I***. Bu sıfatların bâzıları isim haline gelmişlerdir (bu hallerde ***-ca*** eki vurgulu olabilir): ***akça/akçe*** (O. para), ***alacá*** (kilim), ***eskicé*** (çocuk bezi). Başka ***-ca*** isimleri için b. ***aldatmaca*** , ***böğrülce*** , ***emerce*** .

ahçı 'yemek pişiren hizmetçi' < ***aşçı*** a.m. Bir unsuru müşterek olan /ş/ ve /ç/ seslerinin yanyana bulunmasından neşet eden disimilasyon. ***Kazandığı piç kim bilir ahçıdan mıdır, bağcıdan mıdır?*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 265). Krş. ***aşçı.***

⊡ Bir kelimede fonetik bakımdan aynı ya da birbirine yakın olan ünsüzlerden birinin değişerek bu yakınlıktan uzaklaşması durumuna disimilasyon, yâni benzeşmezlik denir. A-E cildimizde şu misaller geçiyor: ***/ş/ > /h/ ahçı, /t/ > /k/ aktar, /n/ > /l/ aŋarlak, arıl-, filcan, /t/ > /k/ ayıkla- I ve II*** (b. ***ayırtla-***), ***/m/ > /l/ damla, /k/ > /p/ epmek*** (ayrı bir durum), ***/y/ > /l/ eylam.*** Daha fazla bilgi için b. Z. Korkmaz 1992 s. 24 ve H. Bußmann 1990 s. 191.

(Argo) **ahçik** 'yabancı kadın, kız; yabancı kadın turist' H. Aktunç 1990 s. 32, E. Gemalmaz 1978 III, 20 < Erm. ***aġçig*** 'kız', Dankoff 1995 no. 14.

ahd/ahit I 'verilen söz, va'd' < Ar. ***'ahd*** a.m. [/'hd/ kökünden]. ***Seni ḫūbān içinde 'ahdum olsun şermsār ėtmek.*** (Peyāmī, b. A.İ. Tarlan 1949 IV, 90). 'yemin, and': ***Benüm 'ahdum vardur, murād-ı dil bulmayınca şarāb içmezem.*** (Ferec 855/1451 v. 139b). 'andlaşma, mukavele': ***Dėsek Ḳaraman, gel 'ahd tutalum yā öldürür seni yā ėlden ḳomaz.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 161). 'nikāh': ***Ḳız bu söze sevindi. 'Ahd baġladı.*** (Ferec 855/1451 v. 38a).

ahd/ahit II 'devir, zaman' < Ar. ***'ahd*** a.m. [/'hd/ kökünden]. ***Ve anuŋ gibi pādeşāh-ı 'ādil ve ra'iyyet-i munṣıf 'ahdinde ol yėrde dikilen aġaclar yüceldiler.*** (Ferec 855/1451 v. 191b). Fa. izafet terkibleri, ms.: ***Ahdiatik*** Hristiyanların Kitab-i Mukaddes'inde İsa'dan evvelki zamana ait İbranice veya

Aramice kitaplar. ***Ahdicedit*** 'Hıristiyanların Kitab-ı Mukaddes'inde İsa'nın zamanına ve İsa'dan daha sonraki zamana ait kısımlar. ***ahd-ı evvel*** 'ilk çağ': ***Ne ḥikmetdir ki ḳassām-ı ṭabī'at 'ahd-ı evvelde / Müsāvāt üzre taḳsīm ėtmemiş erzāḳı efrāda.*** (Şair Eşref 1958 s. 150). ***ahd-i kadîm*** 'eski zaman': ***Ve her vaḳt 'ahd-i ḳadīmi ... anar idi.*** (Ferec 855/1451 v. 180a). ***ahd u-peymân*** 'mukavele, andlaşma' Fa. ***u*** ('ve') ile yapılmış terkipler için b. ***abudane .*** ***Bir kişiyle 'ahd-u-peymān edicek tanrıyı danuḳ dutaruz.*** (a.e. v. 90a).

ahdet– 'sözleşmek; andlaşmak' < ***ahd/ahit*** I. ***Ben ol ḳamer-ruḫ şeker-bāsuḫ ile 'ahd ėdüb dururam ki gendüniŋ göŋli diledügi kişiye ṣatam.*** (Ferec 855/1451 v. 106a). ***Aslında ahdetmiştik, üç gün üç gece yatacaktık, ama ben uyuyamadım.*** (T. Apaydın 1991 s. 34). 'kocaya vermek, evlendirmek': ***Bu gece kızımı sene ahd edeceyik.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 313).

ahdî 'andlaşmaya ait, ahde uygun' < ***ahd/ahit*** I + isimden sıfat yapan nisbe eki ***-î***, b. ***adalî .***

Ahdiatik, b. ***ahd II.***

Ahdicedit, b. ***ahd II.***

ahdnâme/ahitname 'Osmanlı devletinin yabancı bir devletle akdettiği mukavelenin yazılı nushası' < ***ahd I/ahit*** I ve Fa. ***nāma*** 'mektup, yazı'.

⊡ Fa'dan alınma kelimelerde ve bunlara göre Tk. esaslardan yapılmış kelimelerde ***name*** 'yazılı metin, yazı; mektup' unsuru ile bitenler vardır (b. A. Tietze 1964 s. 194). A–E cildinde geçenler: ***ahdname, cevabname***.

ahe, b. ***aḫı*** II.

O. **ahen** 'demir' < Fa. ***āhan*** a.m. ***'Öşr-i āhen dėyü her haftada bir çatal demür alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 [932/1525] s. 253).

O. **ahendil** 'katıyürekli' < Fa. ***āhan-dil*** a.m. (***āhan*** 'demir' ve ***dil*** 'kalb'). ***Neden āhen-dil olursın ki yüzüŋ-dür semen-berden?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 83).

aheng/ahenk I b.m. (uyum) < Fa. ***āhang*** a.m. ***Bir birine āheng tutarlar.*** (Ferec 855/1451 v. 115b). 'tempo, ritim': ***Bu tiraddaki ahenk de bir başka idi.*** (B. Arpad 1974 s. 139). 'çalgılı eğlence': ***Biz arada bir bizim köroğlu ile âhenk kurarız, o ud, ben keman.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 106). ***aheng et-*** 'çalgı çalmak, konser vermek': ***Mutekabilen Saray kalfalarından mürekkep bir incesaz takımı ahenk etmişti.*** (Fazlı Necip 1930 s. 29). EO. ***âheng et-/eyle-*** 'bir şeye niyet etmek, bir işe koyulmak' < Fa. ***āhang kardan*** a.m. ***Leşker zümresi ile ḳitāle āheng ėtmege ...*** ('Ā1ī 1956 [1586–87] s. 252). ***Duḫter-i şāh-ı Yemen āheng-i bāġ eyledi*** (yâni bahçeye gitmeğe yola çıktı) (Ferec 855/1451 v. 200a).

ahengdar/ahenktar 'ahenkli' < Fa. ***āhang-dār*** a.m. [***āhang*** 'ahenk' ve ***dār*** 'tutan', b. ***abdar***]. ***Ahengdar bir sesi, büyük bir talâkati vardı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 44). Mecâzî mânada: ***... İktisadi meselelerin ahenktar bir şekilde tanzîmi ...*** (M. Seyda 1970 I, 273).

O. **ahenger** 'demirci' < Fa. ***āhangar*** a.m. [***āhan*** 'demir' ve ***ger*** 'işleyen' (b. ***aferidegâr***] ***Odun ḳapusı dāḫilinde āhengerlerden maḥallāta sirāyet ėdüb ḳıyāmet-miş̄āl nār-ı düzaḫdan ...*** (Selānikī 1989 s. 604).

O. **ahenin** 'demirden yapılmış' < Fa. ***āhanīn*** a.m. (***āhen*** ve isimden sıfat yapan Fa. ***-īn*** eki, b. ***abherin***). ***Sanasın mıżrāb olubdur āhenīn peykān anа*** (Necātī Beg 1963 s. 148) ***Sarāyıŋ ağır, āhenīn ḳapısı maḫṣūṣ bir enīn ile açıldı.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 143). Mecâzî mânada: ***Aḥmed bu metin ve āhenīn sözleriŋ ḳarşısında bir kelebek ḳanadı gibi titredi.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 3).

ahenk, b. ***aheng.***

ahenktar, b. ***ahengdar.***

ahenpuş 'zırhlı' <Fa. ***āhan-pūş*** a.m. [***āhan*** + ***pūş-*** 'örtülü'] ***Evvelā piyāde Nemçe alayları – cümlesi āhen-pūş*** (M. Na'īmā 1280 I, 159). ***Küffār-ı āhen-pūş bir ṣadme ile alaylarını ḫarḳ ėdüb 'alem üzerine ėrdiler.*** (a.e. s. 149).

⊡ Fa. ***pūşidan*** (F. Steingass 1930 s. 260) fiilinin şimdiki zaman kipi olan ***pūş*** birleşik kelimelerde (compositum) kullanıldığında etken sıfatfiil (participium activum) meydana getirir. Bu unsur O.'da da kullanılmış ve bununla yeni sözcükler türetilmiştir. Bu kelimelerde iki çeşit anlam olduğu görülüyor: 1. 'giyen, giyinen' ms. ***âhenpuş*** (demir [zırh] giyen), ***atlaspuş***, ***cevşenpuş***, ***sebzpuş***, ***siyahpuş***. 2. 'örten, kapayan, (örtüp) affeden', ms. ***pabuç*** < ***pā-pūş*** (ayağı örten), ***serpuş*** (başı örten), ***hatapuş*** (hata[ları] örten ve ***tahtaboş*** < ***taḫta-pūş***. A-E cildinde ***âhenpuş*** ve ***atlaspuş*** kelimeleri mevcuttur.

aher, b. ***ahar*** II.

aheste 'yavaş, acelesiz' < Fa. ***āhista*** a.m. ***Aheste āheste giderken ...*** (Ferec 855/1451 v. 221b). 'yavaş sesle, mırıldanarak': ***Öŋinde iki şiyşe durur. Āheste āheste nesne oḳır, ol şiyşelere ürür.*** (Ferec 855/1451 v. 34a).

aheste beste (zarf) 'yavaş, acelesiz' < Fa. ***āhista*** 'yavaş' ve ***basta*** 'bir musikî parçası' kelimelerinden bir kafiyeli terkib, belki mürekkep bir musikî terimi. ***Serin deniz suyunun vücutlara vereceği zevki tahayyül ederek aheste beste gidiyorduk.*** (R.H. Karay 1939a s. 159).

ahet, b. ***ahad.***

ahfad 'torunlar' < Ar. ***aḥfād*** a.m. [***ḥafīd*** 'torun' kelimesinin çoğulu]. ***Sayın yurttaşlarım, biliyor musunuz sizler kimlerin ahfadısınız? Sizler Çaldıran'dan Viyana kapılarına at koşturmuş büyük Türk milletinin ahfadısınız.*** (B. Arpad 1976 s. 77).

ahfadiyelik 'torunlara ve daha sonraki nesillere kalabilecek mahiyette mal' < ***ahfad*** 'torunlar' ve ticarî terimlerde sık raslanan ***-iye*** eki. (b. ***adliye***) . ***Orada yol geniş: istimlâk mistimlâk bahis mevzuu olmıyacağı için ahfadiyeliktir.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 24.5.1944).

⊡ İsimden isim yapan çok işlek **-lık** ekinin çeşitli görevlerinden biri nomen concretum türetmektir. (Öbür fonksiyonları için b. ***ağırlık*** , ***akçalık*** , ***Arablık*** , ***aşağılık*** , ***ellik II***). A–E cildinde bu tür nomina concreta örnekleri vardır: I. Kökteki ismin belirttiği statüyü üstlenen, onun vazifesini gören canlı: ***ahretlik, alfabelik*** (b. ***alfabe***), ***analık, babalık, emlik/emilik*** (türetilişi belli değil, b. ***emlek***), ***evlâtlık*** (b. ***evlâd***). II. Kökteki isme mahsus olan nomen instrumenti: ***atlık (=altlık), avadanlık, beşibirlik*** (b. ***beş I***), ***buttuk, cibinlik*** (b. ***cibin***), ***demlik I, derlik*** (türetilişi belli değil), ***dizlik, ellik I***. III. Hayvan ve bitki adı; çoğunun nasıl meydana geldiği anlaşılmıyor: ***burçalık, çulluk, dölük, enlik***. IV. Kökteki nesne veya kişi için, ona mahsus olan şey: ***ahfadiyelik, akşamlık, aşlık, başlık, dikimlik, ekmeklik*** (oluşumu anlaşılmıyor, b. ***ekmeklü***). Diğerleri: ***beğlik/beylik II, doyumluk*** (b. ***doyum*** II). (b. T. Banguoğlu 1974 s. 193–196, M. Erdal 1991 I, 127–128).

Ahfeş/Ahfaş Ar. erkek lakabı (mânası 'tavuk karasından muztarıp' veya 'gözleri kirpiksiz'); bu lakapla anılan birkaç Arap gramer âlimi varmış. Kelime Tk.'de yalnız ***Ahfeşin keçisi gibi baş salla-*** tâbirinde kullanılır. Tâbirde bahsedilen fıkrayı bilmiyorum. ***Hazrete büsbütün ahfeşin keçisi gibi hiçbir şey anlamadan baş sallamış olmamak için şöyle bir suale cüret ettim ...*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 130).

EO. **ahı** I kuvvetlendirici edat. ***Oşbu laṭīf-nihād nāzeniyni gör aḫı nice ruzigāruŋ ḳahrı elinde zebūn olmışdur!*** (Ferec 855/1451 v. 32b). ***Nolduŋ, ḳaçmazam aḫı!*** (a.e. v. 99b). ***Yėter aġlatduŋ aḫı bir dem amān iki gözum!*** (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 409). TS 62'de başka mânaya alınarak verilen misaller de bu edata aittir. Kelime Az.'da hâlâ yaşamaktadır, ADİL 1966 I, 146, ms.: ***Aḫı bir de görek nä olub ey?*** (A. Väliev 1957 s. 41). ***Ay Molla Ġurban, män başa düşmüräm aḫı, necä yä'ni hämişälik su?*** (a.e. s. 135). ***Aḫı vaḫşı deyil!*** (a.e. s. 142). Çok defa nida gibi bir soru cümlesinin başında bulunur: ***Bäş aḫı nä olubdur ey?*** (a.e. s. 78). ***Aḫı sän hansı säbäbä görä bädbaḫtsın?*** (a.e. s. 82). ***Aḫı niyä?*** (a.e. s. 132). İhtimal ki AD. ***aḫı*** 'oysa ki; oh olsun' DS 129 aynı kategoriye aittir. Hattâ ilerde göreceğimiz ***ahi*** nidasiyle alâkası olabilir.

EO. **aḫı** II (AD. var: ***ahe/ahiy*** DS 129) 'sevilen kimse, dost', belki de bir çeşit akrabalık. ***Geldi 'İsā beg, Süleymān Şeh daḫı | Kim bular paşaya-dur cümle aḫı.*** (Enverī 1928 [869/1464] s. 57). ***Şaruḫan oġlı Süleymān beg daḫı | Bile gider aḫiretlik ol aḫı*** (a.e. s. 66) J. Deny 1955 no. 38 ve 67 ünlülerin kaideye uymadığına dikkati çeker: Hem ḫ'nın yanında i'nin bulunması, hem de ***aḫi*** varyantında ünlü uyumu yoktur. Bu müşahedeler kelimenin ET. ***aḳı*** 'cömert' sıfatından (Clauson 1972 s. 78 bunu kabul etmişti) değil, Ar. ***aḫī*** 'kardeşim' tâbirinden geldiği veya onun tarafından etkilendiği faraziyesini desteklemeğe yarar. XVI. asırda ***aḫı*** galiba ***sağdıç*** (veya '***kirve***'?) mânasına geliyordu: ***Her uluya vasī, her düğün cem'īyetine aḫı.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 213). ***Düğün cem'īyetleri olsa aḫi olanlar, mevtā yėmekleri bişürilse velīleri olub ...*** ('Ālī 1975 [1599] s. 143).

aḫı III/**âḫi** 'XIV.–XV. asır Anadolusu'nda yaygın bir muayyen dinî–içtimaî gruba mensup kimse' < ET. ***aḳı*** 'cömerd' Clauson 1972 s. 78. M.F. Köprülü (1918) ve F. Taeschner (1929)'in çalışmaları ile tarihçilerin dikkatini celbeden ***aḫı/aḫi*** grubu tarih literatüründe ekseriya ***ahiler*** veya ***Ahiler*** diye zikredilir. ***Moğollar şehre girip Ahileri ve halkı kılınçtan geçirdiler.*** (N. Çağatay, Belleten 46.181.1983 s. 434). Kaynaklarda bir şahıs ismi ile beraber geçerse ***aḫı*** kelimesi hep başta gelir. ***Aḫı Ḫurdek-i ḫurde-fürūş dėrlerdi, şūḫteyidi, miskiynidi, evini tekye eylemişdi.*** (Ferec 855/1451 v. 244a).

AD. **ahıl,** b. ***ahil.***

ahım şahım (daima menfi cümlelerde) 'göze çarpacak kadar güzel (olmayan)', harfiyen 'benim ahım, benim şahım'. Krş. ***ahım vahım. Çirkin diyemem. Fakat o kadar da ahım şahım bir afet değil.*** (H.R. Gürpınar 1933ke s. 43).

⊡ Kafiyeli çift söz terkiblerinde ***a- şa-*** çiftinin bir araya gelmesi hakkında A–E cildinde şu misaller bulunuyor: ***ahım şahım, anlı şanlı.***

ahım vahım 'ahım şahım' gibi, fakat o kadar yaygın değil, kelime manası 'benim ah, benim vah'; krş. ***ahım şahım. Şöhret de artıḳ o ḳadar āhım vāhım bir şey değildi ya?*** (H.R. Gürpınar 1316 s. 319).

ahır I b.m. (büyük baş hayvanların barındırıldığı bina) < Fa. ***āḫur/āḫūr*** 'at yemliği' A. Tietze 1969 no. 7. ***Lâkin piçkurusunda ne para! Babası ahır temizlerdi, şimdi ağa, hâle bak!*** (A. Dino 1944 s. 70). AD. (krş. DS) ve EO.'da Fa.'daki asıl mâna da devam eder. ***Ol kelisanuŋ dīvārında çeşme aḫurı gibi aḫur miṣālinde bir tābūt yapmışlar.*** (Pīrī Re'īs 1926 [16.yy.] levha 45). Krş. ***afur.***

ahır II, b. ***ahir.***

O. **ahır** III (zarf) 'sonunda, ondan sonra' < ***ahır*** II. ***Āḫır Rıżvānşād gördi kim av bir latīf bıŋar üstinde durmış durur.*** (Ferec 855/1451 v. 18a). O. ***âhir-i kâr*** 'sonunda, en nihayet' < Ar. ***āḫir*** 'son' ile Fa. ***kār*** 'iş' kelimelerinden Fa. izafet terkibi. ***Āḫir-i kār bütleri şınar, olanca 'ırż u nāmūsları āb-rūları gibi toprāġa düşer.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 135). O. ***âhir-i sene*** 'sene sonunda' < Ar. ***āḫir*** 'son' ve ***sana*** 'yıl' kelimelerinden mürekkeb Fa. izafet terkibi. ***Ve āḫır-ı senede ne miḳdār gedük maḥlūl oldu.*** (Ö.L. Barkan 1943 [931/1524] s. 359). O. ***âhır-ı şehr*** 'ay sonunda' < Ar. ***āḫir*** 'son' ve ***şaḥr*** 'ay' kelimelerinden ibaret Fa. izafet terkibi. ***Ḥer aya ne düşerse ol ayıŋ ḳıştını āḫır-ı şehrde bī-ḳuşūr getürüb ...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 363). EO. ***âhırül-emr*** 'sonunda, en nihayet' < Ar. ***āḫir*** 'son' ile Ar. ***amr*** 'iş' kelimelerinden Ar. terkib. ***Āḫırül-emr bu ibtilādan ḫalās içün şu-başlıḳ ḫidmetinden ferāġat u ibā eyledi.*** ('Ālī 1982 [1581] s. 154).

ahi I (nida) 'öyle ya! değil mi?' ***Bu özelliği, deccallaşmış türevi Turgut Özal'a bile yansımış ... Mühendis ahi.*** (Cemal Süreya 1991 s. 235).

ahi/Ahi II, b. *aḫı III/aḫi.*

O. **ahibba/ehibba** 'dostlar' < Ar. *aḥibbā* a.m. [*ḥabīb* 'dost' kelimesinin çoğulu]. *Geceleri evlerde musahabeleri için birleştikleri ahibbasına: "Bugün Göksuya davetli idim. Öyle bir âlem geçirdim ki!" diye başlıyarak ...* (Fazlı Necip 1930 s. 90). *İBRAHİM ÇELEBI – Erkencisin, Cevad! Ben de dükkânı yeni açtım. Ehibbâ nerede ise gelirler.* (B. Necatigil 1970 s. 86).

AD. **ahil/ahıl** 'görmüş geçirmiş, yaşlı kimse' DS 129 < Ar. *āhil* 'bir yerin devamlı sakini' R. Dozy 1927 I, 43. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* . Krş, Az. *ahıl* 'yaşlı, kocamağa başlayan' ADİL I, 154. *Obanın ahıl-cahılı bunların ġabaġlarına çıḫdı.* (Azärbaycan Ḫalġ Dastanları 1961 s. 28).

EO. **ahilen–** 'ahilik etmek, ahi gibi hareket etmek', fakat bu tâbirin bugün bilinmeyen mecâzî bir mânası olmalı < *aḫı/aḫi* II veya III. + *-len-* genişlemesi, b. *abaplan-* . *Şeyḫler pīr olalar, ėl yanından aḫīleneler.* (Z̤ātī, TDED 1977 [16.yy.'ın ilk yarısı] XXII, 148).

O. **ahillâ** 'dostlar' < Ar. *aḫillā* a.m. [*ḫalīl* 'dost' kelimesinin çoğulu]. *Ve aḫillā ve eviddānuŋ 'ayş u nūş-ile ülfetleri ...* ('Ālī 1587 v. 121a).

ahir/ahır 'son, nihayet; sondaki, sonuncu' < Ar. *āḫir* a.m. *Yüz ḳoyun biş yüz oldı, yıl āḫırında bir eyü süri oldı.* (Ferec 855/1451 v. 51a). *Baŋa evvel varam āḫır demüŋde saŋa dėmişdüŋ/ Biḥamdillāh ki va'de gelmeden, ey dil-rübā, geldüŋ* (Z̤ātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 206). EO. *âhır et-* 'bitirmek': *Da'vāyı āḫır ėdeler.* (Ferec 855/1451 v. 119b). O. *âhır ol-* 'bitmek, sona ermek': *Şeb-i vaşlet āḫır oldı, vaḳt-i furḳatdür.* (a.e. v. 118b). O. *âhır ömr* 'hayatın sonu, yaşanan son zamanlar': *Gendü āḫır 'ömre degin ṭā'ate meşġūl oldı.* (a.e. v. 67a). *ahır zaman* 'dünyanın sonu gelmeden, kıyamet kopmadan az evvel': *Bir yüklü it ḳarnında enükleri cekleşür: ol āḫır zamān oġlancuḳlarınuŋ şıfatıdur* (a.e. v. 192a). *Deliler çoğaldı, olur mu olur, âhır zaman bu ...* (A. Dino 1944 s. 54).

O. **ahiren** 'şu yakınlarda' < Ar. *aḫīran* a.m. Ar. accusativus eki *-an*'ın zarf yaptığı durumlar için b. *aceleten* . *Aḫīren eŋ büyük bir mektebi söyle niçün yaḳdın? | Sebeb yoḳ başḳa, ḫuylandın Fıransızca ḳırā'atden.* (Şair Eşref 1958 s. 117).

ahiret/ahret 'öbür dünya' < Ar. *āḫira* a.m. [/'ḫr/ kökünden]. *Manşūrı ḳatına oḳıdı: "İ Manşūr! Āḫirete giderem. Saŋa vaşiyyet ėderem ...* (Ferec 855/1451 v. 91a).

O. **ahissa** 'hasisler' < Ar. *aḫissā* a.m. [*ḫasīs* kelimesinin çoğulu] *Ve eshiyā-i kerem-kirdār beẕl-i ni'met-ile ḫased-kerde-i aḫissā-i kem-miḳdār olub ...* ('Ālī 1587 v. 119b).

ahit, b. *ahd.*

ahitname, b. *ahdname.*

ahiy, b. *aḫı* II.

ahiz, b. *ahz.*

ahize b.m. (elektriği sese çeviren alet) < Ar. *aḫḏ* kökünden XIX. asır sonuna doğru uydurulan terim, krş. Tinghir–Sinapian 1892 II, 354 *āḫize* 'ricepteur'. *Neden sonra telefon susar, çalmaz olur. Adam elini ahizeye uzatır.* (A.Yurdakul 1991 s. 26).

⊡ Klasik Ar.'daki interdental */ḏ/*'nin Tk.'de iki telaffuz şekli vardır. Bu sese sahip kelime Tk.'ye eğer Fa. üzerinden gelmişse, bu ses */z/* olarak telaffuz edilir. EFa.'daki spirans */d/*'nin interdental */ḏ/* gibi okunması için b. *azine* . A–E cildindeki misaller şöyledir: *ahize, ahz/ahiz, bazil, bezir, bezle I ve II, birzevn, cazib/cazip, cazibe, cezbe, cezebat, cezr/cezir II, cezrî, cezve, cüzam, elez, eza, ezan, eziyet, ezvak, zat, zeker*. Bu sesin dental telaffuzu için b. *baydak* .

ahkâm 'hükümler' < Ar. *aḥkām* a.m. [*ḥukm* kelimesinin çoğulu]. *Şerī'at aḥkāmını eyü bilürem.* (Ferec 855/1451 v. 118a). 'ehemmiyetle ileri sürülen, fakat sağlam temele dayanmayan fikirler': *Şimdi Babıâli haberlerini alan arkadaşlar yaver odalarında gelip gidenlere bakarak ahkâm çıkarıyorlar.* (Burhan Cahit 1934 s. 32). *"Avrupalı kiliseye gitmiyor mu?" diye sık sık sor ve "Biz Batının kötü taraflarını aldık" diye ahkâm kes!* (Ç. Altan 1975 s. 157).

ahkâmüküm 'yegâne söz sahibi' < Ar. *aḥkām* 'hükümler' + *kum* 'sizin', possessivum eki. *Akşama kadar yerinde ahkâmüküm, orta oyunundaki hallaç gibi kimseye ağzını açtırmadı.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 1941). *Malûm a, Sultan Aziz'in habazanlığı dillere destandır. Tahtında ahkâmükümken İsmail paşanın şahane dondurmasını gövdeye atmak için on çifte saltanat kayığına yan gelip Dolmabahçe sarayından tâ Emirgândaki yalıya gelir ...* (S.M. Alus, Akşam gaz. 1944).

ahla– 'ah çekmek' < *ah* ve ses taklidi isimden fiil yapan *-la-* genişlemesi için b. *ağla-* . *Koca âşık ahladı. El yordamiyle sazını arıyordu.* (F. Erdinç 1960 s. 19).

ahlad/ahlat 'yaban armudu' < Yun. *αχλαδι* (aḫláḏi) A. Tietze 1955 no. 35, Ch. Tzitzilis 1987g no. 46. *Ol ḳuyunuŋ 'alāmeti bir büyük aḫlad aġacınuŋ dibindedür.* (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 175). Mecâzî mânada, kaba bir adam ahlat ağacının katı ve ekşi meyvasına benzetilir (F. Devellioğlu 1959 s. 61). *Bu ahlat pavlikatorlarını adam edemedim gittil* (S.M. Alus 1933p s. 167).

O. **ahlâf/ehlaf** 'halefler' < Ar. *aḫlāf* a.m. [*ḫalaf*'ın çoğulu]. *İlerisini artıḳ aḫlāfa bıraḳmaḳ lāzime-i ḥāldendir.* (Cevdet Paşa, YTEA 1974 [1884] I, 66).

ahlâk 'tabiat, karakter, huy' < Ar. *aḫlāḳ* a.m. [*ḫulḳ* a.m. kelimesinin çoğulu]. *Aḫlāḳı aḫlāḳsızlardan öğrenmelidir demişler.* (H.R. Gürpınar 1341 s. 379). 'temiz ahlâklı davranış, övülecek tavr u hareket': *Az önce üstüme hayvan gibi saldırdınız. Şimdi de ahlâktan bahsediyorsunuz.* (Orhan Kemal 1965f s. 139).

ahlâken 'ahlak hususunda' < Ar. *aḫlāḳan* a.m. [*aḫlāḳ* + 'hususunda' mânasına gelen *-an* eki, Ar. accusativus eki *-an*'ın zarf yaptığı durumlar için b. *aceleten*]. *Onun safdil, fikren pek fakir, ahlâken zayıf, korkak olduğunu bilirdi.* (Fazlı Necip 1930 s. 243).

ahlakî 'ahlakla ilgili' < Ar. *aḫlāḳī* a.m. İsimden sıfat yapan nisbe eki *-î* için b. *adalî* . ***Padişah bunların ahvalini tedkik eyledi, hepsinde ahlâkî kusurlar gördü.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 129).

ahlat, b. *ahlad.*

ahmak 'aptal' < Ar. *aḥmaḳ* a.m. [*/ḥmḳ/* kökünden]. Ar. sıfat türü için b. *ablak I* . ***Dilerseŋ bu aḥmaḳuŋ dilini keseyim.*** (Ferec 855/1451 v. 211b). ***Bunı aŋlamamaḳ içün şoŋ derece aḥmaḳ olmalı.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 180).

O. **ahmakane** 'ahmakça' < *ahmak* ve Fa. zarf eki *-āna*, b. *acizane* . ***Napolyona ḳurşun atan ḥerîfleriŋ elini ḳolunı şallayaraḳ gezdiği Londra'da, ḥabs olacaḳ ḳadar aḥmaḳāne neşrīyātda bulunmaḳ ...*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1875] I, 388).

EO. **ahmal/ehmal** 'yük, hayvan yükü' < Ar. *aḥmāl* a.m. [*ḥaml* 'yük' kelimesinin çoğulu]. ***Bir ulu bāzergāndur. Ḫōca Mūsā dėrler. Şarḳī-dür. Çoḳ aḥmāli eskāli vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 71a).

Ahmed 'erkek adı' < Ar. *Aḥmad* 'en çok hamd edilen'. ***Ahmed'in öküzü, bakar iki gözü*** tâbiri aptal aptal bakanlara denirmiş. Fıkrası için b. Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 84. ***Hu Seher karı! Ahmedin öküzü, bakar iki gözü, neredesin? Karılar, duymuyor musunuz?*** (S.M. Alus 1934 s. 397).

EO. **ahmedek** 'iç kale' < Fa. *Aḥmadak* 'küçük Ahmed' (*-ak* küçültme eki ile). Mâna değişmesi hakkında bir şey bilinmiyor (daha çok malûmat için b. İ.H. Konyalı 1946 s. 194–195). Tuncer Baykara'nın 1995 Temmuzu'nda Heidelberg'deki Osmanlı İktisat ve Sosyal Tarihi Kongresi'nde verdiği tebliğden ***ahmedek***'lerin aslında belki iç kale değil, esas kalenin dışında ayrı küçük bir kale olabileceğini öğrendik. Tk.'de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. *Abbâs yolcu* . ***Ġāyet şarb olub Atena ḳal'esinüŋ aḥmedegi imiş.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 280).

⊡ Fa.'dan Osmanlıca'ya alınan kelimeler arasında sonu ***-ek*** ile bitenler var. Bu ek, sonuna takıldığı kelimenin mefhumunu küçültüyor, Tk.'deki ***-cık*** gibi. A–E cildinde ***-ek*** eki ile küçültülmüş şu kelimeler geçiyor: ***ahmedek, arusek, benek*** (Clauson 1972'a göre ET.'de çok eski bir İran alınması), ***Cühudek, çeşmek***. Krş. Kürt., Erm. ***-ik*** küçültme ekleri.

O. **ahmediye** 'eski bir kumaş cinsi' (M.Z. Pakalın 1946 I, 30). Kelimenin menşei hakkında malûmat bulunamadı. ***Hānī bizim aḥmediye şarılı, aḳ şaḳallı, nūrānī yüzlü ḫācegīlerimiz ve kerli ferli ḫāccī aġalarımız vardı.*** (Żiyā Paşa, YTEA 1978 [1869] II, 108).

O. **ahmer** 'kırmızı' < Ar. *aḥmar* a.m. ***Bu temr-i ḥınnādur, bu niylüfer-i aḥmerdür.*** (Ferec 855/1451 v. 242b) Krş. ***fülūs-ü aḥmer, ḥilāl-i aḥmer.*** Ar. renk sıfatları için b. *abraş* .

AD. **aḫo** 'ormanda, fundalık arasında açılan tarla' DS 133 < Gürc.? a.m. V. Cangidze 1980 s. 97.

O. **ahrâr** 'hürler, köle olmayanlar' < Ar. *aḥrār* a.m. [*ḥurr* kelimesinin çoğulu]. ***Aḥrārdan ḳullar 'unvānına duḫūl ėdenlerüŋ keyfiyyet-i aḥvāli ma'lūm ve ẓāhir olduġı mūcebince ...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 103 [1498/904]).

O. **ahrârane** 'hürler gibi, ḥürriyet içinde' < *aḥrār* + Fa. zarf eki olan *-āna*, b. *acizane* . ***Ḳadru nāmūsumla aḥrārāne imrār-ı ḥayāt / Sen gibi bir pādişāḥ olmakdan evlādır bana.*** (Şair Eşref 1958 s. 154).

AD. **ahraz** 'dilsiz, sağır ve dilsiz' DS 133 < Ar. *aḫras* a.m. [*/ḫrs/* kökünden]. Ar. sıfat türü için b. *ablak I* . ***Büyümüş bir küçük kardeşi birdenbire anlayıvermenin durduruşu içinde ahraz gibi baktı kaldı.*** (N. Meriç 1965 s. 41).

ahreç 'atlarda renk sıfatı (beyaz, kızıl ve koyu tüylerin karışımı) S. Batu t.y.a s. 147 < Ar. *aḫrac* a.m. P. Belot 1929 s. 155. Ar. renk sıfatları için b. *abraş* .

ahret, b. *ahiret.*

ahretlik 'besleme kız, evlâtlık' < *aḫret* + *-lik* eki, b. *ahfadiyelik* (ücrete dayanan münasebetler gibi geçici olmayan, bilâkis ahirete kadar devam eden, akrabalığa benzeyen bağlılık sayıldığı için). ***Hüseyinlerin bir ahretliği var.*** (F.R. Atay 1952 s. 62).

AD. **aḫriyan** (Doğu Karadeniz bölgesi) 'yerli ahalice Kızılbaşlar'a verilen ad' (A. Caferoğlu 1946 s. 305) */ahran* 'Karadeniz bölgesinde Çepnilerin kendilerinden olmayanlara verdikleri isim, yabancı, dönme' (Koşay–Aydın 1952 s. 4) < Yun. *αχρειανης* (aḫriánis) 'aşağılık, iğrenç; dili Rumca olan Müslüman, Türk veya Bulgar' (Hist.Lex. III, 385), krş. Fa. *aḫriyān* 'cahil, aptal' F. Steingass 1930 s. 25, Rus. *oḫreyan* 'tembel, kaba insan' M. Vasmer 1955 II, 294), Bulg. *aḫryanin* 'Orta–Rodoplarda yaşayan Pomak (dili Bulgarca olan Müslüman)' (BER 1971 s. 21). ***Yine geldi bir aḫriyān ḳomaz alur buçuġı / Vāy bu kāfir be müselmān ḳomaz alur buçuġı*** (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] s. 478). 'abes, çirkin, pis' B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 259, 'merhametsiz' DS 134. ***Güçlü ḳuvvetlü azman, ve tüvānālıġı taḥḳīḳ u muḳarrer dizman, ṭaşma-ḳıranlardan bir ḳaçı aḫıryān ...*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 49). ***Ḳapu açuḳlıġı rindāna gerek, ḳapucı men'i aḫrivāna gerek.*** ('Ālī 1587 v. 121b).

O. **ahsen** 'en iyi' < Ar. *aḥsan* a.m. Ar. elativus için b. *a'cab* . ***... maḳṣūd-ı pādişāḥī aḥsen vech ile ḥāṣıl olurdı*** ('Ālī 1982 [1581] s. 149).

O. **ahsent/ahsente** 'bravo, aferin' < Ar. *aḥsanta* 'iyi ettin!' [ikinci tekil şahıs, */ḥsn/* kökünden].

EO. **aḫsur–**, b. *aksır-.*

ahşa 'bağırsaklar' < Ar. *aḥşā* a.m. [*ḥaşan* 'bağırsak' kelimesinin çoğulu, */ḥşw/y/* kökünden].

ahşab/ahşap 'tahtadan inşa edilmiş (bina)' < Ar. *aḫşāb* [*ḫaşba*'nın çoğulu] 'tahtalar'. Ar. bir çoğulun Tk.'de sıfat olarak kullanılması için b. *acaib/acayip* [1].

Ahşap bir konağın dökülen odalarından biri. (Peride Celal 1991 s. 8). ‘tahtadan yapılmış’: ***Ayaklarında ortopedik ahşap terlikleri vardı.*** (B. Uzuner 1997 s. 14). ***Bitpazarından alınmış oymalı, yaldızlı bir ahşap karyolada sevişirdik.*** (O. Baydar 1998 s. 28).

aḫşam/akşam b.m. (gündüzün son, gecenin ilk saatleri) < ET. ***aḫşam*** a.m. < Sogd. ? (Clauson 1972 s. 96) / < EFa. ***ḫşapan/ḫşap*** ‘gece’ (M. Räsänen 1969 s. 13)? ***Akşam oluyordu. Vurup çakan ışıklarla parlıyordu camlar.*** (Peride Celal 1985 s. 12). ‘akşam namazına çağıran ezan’: ***akşam akşam*** ‘bu işe uygun olmayan şu akşam vaktinde’ (krş. ***sabah sabah***): ***Öyle ne daldın leylek amca? | Efkârın mı var akşam akşam?*** (C.S. Tarancı 1957 s. 63). ***Akşam akşam bir tatsızlık çıkacak diye titriyordu Senem.*** (F. Baykurt 1967k s. 297). ***akşamcı*** ‘her akşam içki içmek âdetinde olan’: ***Akşamcılar evlerine, çiftler yemeğe gidiyorlardı.*** (Ç. Altan 1976v s. 15).

⊡ Türkçe’nin en basit, komşu dillere en çok tesir etmiş ve en eski formanslarından biri olan ***–cı*** ekini, bu kitapta normal fonksiyonda hiç göstermedik, sadece biraz beklenmedik mânada gördüğümüz kelimeleri zikrettik, ms. (A–E cildinde): ***akşamcı, ayakçı*** (pedikürcü zannedilmesin), ***cerci, cepçi, çorbacı*** (çorba seven mi?), ***değnekçi, dolancı*** (b. ***dolan*** I), ***ekmekçi*** (ekmek satmayan cinsten), ***emci, erkenci, eskici, evci, ezberci***. Bunlardan başka, teşekkülleri dikkati çeken kelimeler alındı, ms. ***bekçi***, ***bızıkçı/mızıkçı***; fonetik karakteri başka Türk dillerinin izini gösterenler, ***çerçi*** ve ***elçi*** gibi; nihayet fonksiyonu, ötekilerin fonksiyonundan apayrı olan ***artukçu*** kelimesi. Hem teşekkül hem de mâna itibariyle tamamen ayrı olan bir de ***gelin almakçı*** tâbiri vardır: masdardan ***–cı*** eki ile teşkil edilmiş başka kelime bilmiyoruz ve üstelik meslek sahibi bir şahsı da târif etmiyor. Yabancı dillerden alınmış meslek sahibi terimlerine fazladan takılanlar için b. ***attarcı*** . Ayrıca ***–ıcı*** eki için b. ***alıcı*** .

EO. **aḫşamın** (zarf) ‘akşamleyin’ < ***aḫşam*** + instrumentalis hali eki ***–ın***, b. ***acın*** . ***Kâfirler aḫşamın amân dilediler.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 180).

EO. **aḫşamla–**/BSTT. **akşamla**– ‘akşama yaklaşmak’ < ***akşam*** + ***–la***– genişlemesi. ***İkimiz de uyandığımız zaman gün akşamlıyordu.*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 445). ‘gecelemek, geceyi geçirmek’ TS 67. ***Bedr-i enver gibi şevḳumdan cihāna ṣıġmayam? | Bir gėce ger bende aḫşamlarsa ol māhum benüm.*** (Ẕātī 1970 [16.yy.ın ilk yarısı] II, 395).

⊡ İsimden (veya sıfattan) fiil yapan eklerin en işleği olan ***–la–*** eki (krş. ***acabla–*** , ***ağla–***) ‘olmak, bir duruma gelmek’ (transformativum) anlamında *geçişsiz* fiiller yapabilir, yâni ismin belirttiği hale geçmeyi belirtir (krş. ***abaplan–*** , ***afalla–/afallaş–*** (***afal*** maddesinde), ***bayramlaş–***). A–E cildinde şu misaller var: ***afalla–, akşamla–, arıkla–/arukla–, bedle–/betle–, beyazla–/beyazlaş–, bozla– II, çanışla–, çıpla–, dandanna–, dazla–, direkle–, erkenle–***. Çeşitli anlamda geçişsiz fiiller ise şunlardır: ***akşamla–, atla– I, aynala–, başla–, bedle–/betle–, belinle–, boyla–, bulaşla–, buzula–, çimle–, çuvalla–, danla– I/tanla–, danla– II/danna–, danla– III, demetle–, dille–, dumanla–*** (b. ***duman*** II), ***dünekle–/tünekle–*** (b. dünek/tünek I), ***düşle–*** (b. ***düş***), ***emekle–/imekle–, enikle–*** (b. ***enük/enik***). (B. M. Erdal 1991 II, 454–455, T. Banguoğlu 1974 s. 214).

AD. **ahta** ‘iğdiş, burulmuş manda’ DS 134 < Mong. ***aḳta/aḫta*** ‘iğdiş’ G. Doerfer 1963 I, no. 8. Meninski 1680 I, 341 ***aḳta*** ‘yedek atlar’ Tatarca’dan diyor. ***aktacı*** için de ‘il Cavallerizzo del Chan de’ Tartari’ diye yazıyor.

O. **ahtân** ‘damatlar’ < Ar. ***aḫtān*** a.m. [***ḫatan*** ‘damat’ kelimesinin çoğulu]. ***Andan yaraḳlandılar, şūher u benāt ve aḫtān u ışhār ve müteʿallıḳāt(-ı) ḫānumānile Mışra gitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 226a).

ahtapot, b. ***ıhtopot.***

aḫtar–, b. ***aktar–.***

aḫtarma, b. ***aktar–.***

O. **ahter** ‘yıldız’ < Fa. ***aḫtar*** a.m. ***Bir aḫter gibi duḫter ki ruḫ-ı ferruḫınuŋ ʿaḳsine güneş alınmış.*** (Ferec 855/1451 v. 118a). Astrolojide: ***Tālīʿ-i saʿdümüzde aḫter-i hümayūnumuzda gemiye bindük.*** (a.e. v. 47b).

O. **ahterios** ‘ekim ayı’ Meninski 1680 I, 91 < Yun. ***οχτωβρης*** (oḫtōvrēs) < Lât. ***octobe***r a.m. [***octo*** ‘sekiz’ – o zaman 1 Mart yılbaşı sayılırdı] G. Meyer 1893 s. 68. Başka kaynaklarda bulunamadı.

(Argo) **ahtu** ‘cima’ F. Devellioğlu 1959 s. 61 < ***aktı*** kelimesinin varyantı mı?.

ahu ‘ceylan’ < Fa. ***āhū*** a.m. (Fa. ***/ū/*** yada ***/ūy/*** ile biten kelimeler için b. ***âbıru***). ***Hāşā ki āhū ḳovam.*** (Ferec 855/1451 v. 117a).

ahubaba ‘ihtiyar, muhafazakâr, tiryaki’ Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 8 < ***ahıbaba*** ‘esnaf teşkilâtının başkanı’ [***aḫı*** III ve ***baba*** ‘saygıdeğer ihtiyar adam’]. ***Bütün İstanbuldaki çalgıcı, şarkıcı ve köçeklerin ahubabası olan Reha bey ...*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 245).

O. **ahuçeşm** ‘ceylan gözlü, güzel gözlü’ < Fa. ***āhū-çaşm*** a.m. [***āhū*** ‘ceylan’ ve ***çaşm*** ‘göz’ kelimelerinden Fa. sıfat terkibi]. ***Ṣaḥrāda av ḳovariken bir dişi ḳulan belürdi, nerm-reg germ-tek, tiyhū-ḫışm āhū-çeşm.*** (Ferec 855/1451 v. 27b–28a).

⊡ Fa.’dan edebî Tk.’ye (Osmanlıca’ya) alınan kelimeler arasında iki unsurdan mürekkep birçok kelime vardı. Bunların bir kısmı iki isimden ibaret olan sıfat ve isimlerdir. İki ismin arasındaki münasebet çeşitli olabilir. İlk isim ikinciyi vasıflandırabilir (ms. ***ahuçeşm***) yahut da ikinci isim birinciyi vasıflandırır (ms. ***camehab***). A–E cildinde geçen her türlüsünden misaller: ***ahuçeşm, câmehab/camehob, canbaha, çaderşeb, çirkef I ve II, dâd-istâd, damgabaha, destegül, destere/testere, desthat/destihat, destmüzd, diremharide.*** Krş. ***asudedil*** .

ahududu b.m. (’bir çalı ve yenen kırmızı meyvası, Rubus idaeus’) < ?? ve dut (bilinen meyve). Krş. Kırımtatarcası ***audut***. ***Şamfıstıklı, kaymaklı, ahududulu, limonlu ha?*** (B. Duygulu 1961 s. 31).

ahunt ‘şiîlerin din adamı’ DS 135 < Fa. ***aḫūnd*** a.m.

aḫur, b. ***ahır.***

(gündelik konuşma) **ahvad** 'torunlar (yüksek aileden)' < *ahfad. Kekeme Silahtar Paşanın ahvadından, dünya güzeli Asude'ye nasıl göz dikebilir?* (G. Dino 1991 s. 19).

ahval 'durumlar, hadiseler' < Ar. *aḥwāl* a.m. [*ḥāl* kelimesinin çoğulu]. *Andan aḥvālümi, ol yére nice düşdügümi, şerḥ eyledüm* (Ferec 855/1451 v. 44b). *ahval-i âdiye* 'olağan hadiseler': *Ahvali adiyeye nispetle ehemmiyetli telâkki edilecek hadisat vukua gelmiştir.* (M. Seyda 1970 I, 81).

O. **ahvel** 'şaşı gözlü' < Ar. *aḥwal* a.m. Ar. sıfat türü için b. *ablak I . Aḥvellerüŋ iki gözine doġrulıġı olmaya, ḫalḳa doġrı baḳmayalar, ġāyet şaş olalar.* (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy. başı] s. 154). (uğursuz bir vasıf olarak): *Āyine göstere 'ālemde meger saŋa naẓīr, | Çeşm-i aḥvel göre dünyāda meger saŋa şebīh.* (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] III, 200).

O. **ahyânen** 'arasıra' < Ar. *aḥyānan* a.m. [*aḥyān, ḥīn* 'zaman, devre, an' kelimesinin çoğulu – ve *-an* zarf eki, Ar. accusativus eki *-an*'ın zarf yaptığı durumlar için b. *aceleten*]. *Nazif, kız geldi geleli üç aydır eve gidip geliyor, dışarda kalsa bile ahyanen kalıyor.* (Musahipzade Celal 1936g s. 31).

ahz/ahiz 'alma, kabul etme' < Ar. *aḫḏ* a.m. Fa. izafet terkibleri (Ar. */ḏ/*'nin Tk.'de */z/*'ye dönmesi için b. *ahize*): *ahz-i asker* 'asker toplama': *Babası İmparatorluğun bir sancağı olan bir kasabada ahz-i asker şubesi re'isiydi.* (Şahap Sıtkı 1958 s. 56). *ahz-i ibret* 'ibret alma': *Lākin ḥikmet 'amelde, ve aḫẕ-i 'ibret ġanā'-i ḳalb-ile terk-i emelde olub ...* ('Ālī 1979 [1581] I, 144). *ahz-i intikam* 'intikam almak': *Ahzı intikamını düşünür iken ...* (Vartan Paşa 1991 s. 128). *ahz-i manâsib* 'yüksek mevkie tayin edilmek': *Aḫẕ-i manāṣıb ḫayāl-i bī-me'āl oldı.* ('Ālī 1982 [1581] II, 209), *ahz-i rüsum* 'vergi toplama': *Ve gümrük emīnleri bu vech üzre aḫẕ-i rüsūmda cādde-i şer'-i şerīfe ẕāhib ve ḫilāfından muḥteriz ve müctenib olalar.* (Ö.L. Barkan 1943 [1081/1670] s. 353). *ahz-i sar* 'intikam': *Ḫafī bir ḥiss-i aḫẕ-i şār ile ...* (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 98) *ahz-u-...* (Fa. usulü iki ismin *u* ile terkibleri için b. *abudane*): *ahz-u-celb* 'elinden alma, soyma': *Aḫẕ-u-celbe müte'allik ḥikāyāt-ı taẕallüm-ü-şikāyāt.* ('Ālī 1982 [1581] s. 214). *ahz-u-i'tâ* 'alışveriş': *Sā'at dörde ḳadar aḫẕ-u-i'ṭā üzerine ṣoḥbet ėdib ...* (Vartan Paşa 1991 s. 11). *ahz-u-kabz* 'tahsil etme, cebe indirme'. .

aidat 'muntazam aralarla ödenen meblağ, abonman ücreti, üyelik parası' < *aide* üzerinde teşkil edilen bir çoğul (Ar.'da onun çoğulu *awā'id*'dir), belki bir XIX. asır neologismus'u. *Parti fakir ... Aidat az ...* (C.F. Başkut 1963 s. 99). *O gün öğleden sonra bankadan para çekip evin aidatını da ödemem gerekiyordu.* (N. Eray 1992 s. 20).

O. **aide** 'gelir' < Ar. *'ā'ida* 'kazanç' [/'wd/ kökünden]. *'Āyidesi ḫarc-ı lāzimesine vefā eylemez ṣancaḳlarda ḳalmışdur.* ('Ālī 1979 [1581] s. 145).

aidiyet 'ait olma durumu' < Ar. *'ā'idīya* a.m., Ar. *-iyet* için b. *aciliyet . Mes'eleniŋ Ṭosun bege 'ā'idīyetini mühim bir ṣūretde sezmişdi.* (H. E. Adıvar 1927 s. 39)

aile b.m. (ev halkı, yakın akrabalar) < Ar. *'ā'ila* a.m. *Fakat Salâhaddin Bey gibi aklınca bir aile yuvası kurmak istiyenler ...* (Sabahattin Ali 1937k s. 13). 'akrabalar topluluğu, sülâle, hanedan': *Kale Holding, aile şirketi olarak başlamıştı işe. Kardeşler, yeğenler, daha bir sürü yakınlar.* (Peride Celal 1985 s. 135). 'ananeyi ayakta tutan topluluk': *Siyasî Güler'le esrarcı Sevda arasında hiçbir fark yok. İkisi de aile kızı.* (S. Soysal 1978 s. 106). 'zevce': *Hani sizin arka taraftaki avukatın ailesi kurtuldu mu?* (N. Meriç 1951a s. 13). 'koca, zevç': *Ġadun da ifāde vėrir: "Biz goyet zenginidik. Bėnim bi ailem, iki oġlan çocuġum varıdı".* (A. Caferoğlu 1943 s. 52).

ailece/ailecek 'bütün aile ile hepberaber' < *aile* + isimden zarf yapan *-ce-* + *-(o)k* (ET. 'işte' anlamı veren *ok* için b. *ancak*). *Yaklaşık bir yıl sonra ailecek Londra'yı hedef aldılar.* (N. Nadi 1989 s. 22).

⊡ *-cak* ekiyle teşkil edilen zarflardan *ancak* maddesinde bahsettik. Aynı morfolojik ve aynı sentaktik karakterde olan fakat mâna hususunda ondan farklı bir yan tipten burada bahsetmek istiyoruz. Bu tipin ifade ettiği mânayı 'filân kimselerle beraber' yahut 'filân kılıkta bulunarak' (collectivum) diye târif edebiliriz. Bugün halâ yaşayan bu eki A–E cildinde şu misaller temsil ediyor: ***ailece/ailecek, doncak, evce/evcek.***

ailevî 'aileye ait, aileye dokunan' < *aile* kelimesi üzerinde teşkil edilen sıfat (sonu *-a/-e* ile biten kelimelerdeki sıfat eki *-ī*'nin önüne gelen Hiatustilger *-v-* için b. *abidevî*). *Buna birçok ailevi dertler de katıldı.* (B.G. Güney 1953 s. 18). *Fikret Adil'in Asmalımesciti bir bohem merkezidir, benimkisi ise çocukluk döneminin ve kapalı bir çevrenin sınırlandırdığı ailevi Asmalımescit'tir.* (G. Scognamillo 1990 s. 133).

ait b.m. (birisine düşen, onun malı olan) < Fa. *'ā'id* a.m. < Ar. *'ā'id* [/'wd/ kökünden] 'dönen, geri gelen', Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* , Ar. ünsüz */d/* olduğu halde bugünkü telâffuz ünlüden önce dahi */t/*'dir. *İşte benim kendime ait odam!* (Peride Celal 1991 s. 479). *Aynı anda kaç kişiye aitim?* (A. Yurdakul 1993 s. 308). 'dokunan, ilgilendiren': *Size ait bir şey yok, rahatınızı bozmayın, hiç aldırmayın!* (S.M. Alus 1944 s. 107).

ajan I 'bir ticaret şirketinin mümessili' < Fr. *agent* a.m. < Lât. *agens* 'iş gören' (bu tür etken fiilsıfatları için b. *acenta/acente* [2]). *"Bana 'kahve ajanı' derler ne sandın?" diye öğünüyordu.* (Cavide Rıfat 1947 s. 70).

ajan II 'yabancı bir devlet hesabına iş gören; casus < *ajan I. Yeni sevgilisi, gazeteci geçinen, Fransızların gizli ajanı olduğu söylenen biriydi.* (Peride Celal 1991 s. 39). 'gizli bir teşkilâtta polis hesabına casusluk yapan biri' < Fr. *agent provocateur: Operasyon tamamlanmadı. İçimizde ajan var!* (A. Ümit t.y.ç [1990?] s. 57).

ajanda ‘not defteri’ < Fr. *agenda* a.m. < Lât. *agenda* ‘görülecek işler’. *acenda* varyantı ile ilgili krş. *abajur/abajör* . ***Ve arada büyük bir ajandanın şāḥifelerini ḳarışdırır.*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 112). ***Köylerde gördüklerimden, duyduklarımdan bir oyun yazmaya karar verdiğimde, ilkokul üçüncü sınıfa gidiyordum ve dayımın bana yılbaşında armağan ettiği bir ajandaya ilk oyunumu yazmaya başladım.*** (M. Mungan 1996 s. 25). ***Nâzım'dan kalanlar arasında bulduğum 1938 yılı acendasına bakıyorum: 17 Ocak 1938, pazartesiye geliyor.*** (Memet Fuat 1998 s. 311).

ajans ‘haber toplayan kurum; ticarî yazıhane’ < Fr. *agence* a.m. < Lât. *agentia*. ***Oralarda kiralık yer aramak istiyor. Ajanslarla ilişki kuracak. Belki de gazetelere ilân vererek ...*** (Peride Celal 1991 s. 197). (günlük konuşma dilinde) *ajans* ‘ajans haberleri’ tâbirinin kısaltılmışı: ***İşyerlerinde ajansları dinleyemeyenler olayları gazetelerden izliyorlardı.*** (M. Seyda 1970 I, 193).

ajur (iğne işi tâbirlerinden) ‘antika’ < Fr. *ajour* a.m. (*à jour* ‘içinden ışık görünen’).

ak I ‘beyaz’ < ET. *aḳ* a.m. Clauson 1972 s. 75. ***İki yılan biri aḳ biri ḳara ceng ėderler.*** (Ferec 855/1451 v. 88a). ‘beyaz ırktan olan’: ***Nāgāh bir aḳ oġlana uġradı.*** (a.e. v. 222b). ‘beyaz kıllar’: ***Çenesiniŋ aḳ düşmüş ḳıllarını avuçlaya avuçlaya ...*** (H.R. Gürpınar 1928 s. 177). Mecâzî mânada: ***Aḳ yüzile dāmen-i pāk ile güliserdür.*** (Ferec 855/1451 v. 26b). ***ak pak*** ‘büsbütün beyaz’ < ikinci kelime Fa. *pāk* ‘temiz’ mânasında alınarak ona göre yazılırdı; fakat bu terkibin, başında labial bir ses bulunan bir tekrardan husule gelmiş olması muhtemeldir: ***ak pak > appak*** (krş. DS 9–11’deki varyantlar). ***Meğer beni aḳ pāk ḳuḳuletesi ṣırtından ṣarḳar bir pīr ẓann edermiş.*** (Aḥmed Rāsim 1333 s. 74). ***akça pakça*** (kız veya kadın için) ‘beyaz tenli, güzel’: ***Boğos'un karısı Meryem, akça pakça, güler yüzlü, evine, çocuklarına düşkün bir kadındı.*** (Ş. Ünlü 1986 s. 15).

⊡ Aslî renk sıfatları genişletilerek yapılan söz kuruluşları şöyledir: ***ak*** sıfatı + ***-ar-*** genişlemesi ‘ak hale gelmek’, b. ***ağar-*** + ***-t*** causativum eki ***ağart-*** ‘ak hale getirmek’ ***ağardu***/BSTT. ***ağartı*** nomen actionis veya nomen concretum. Bunların tatbik edildiği aslî renk sıfatları: ***ak, al, boz, gök, kara, kır, kızıl, mor, sarı, yeşil***. Bunlara belki de renk sıfatları olmayan ***kaba, toz, yaş*** gibi kelimeler de ilâve edilebilir. Aslî olmayan renk sıfatları (ms. ***beyaz, bej, esmer, kırmızı, mavi, pembe***) bu kuruluşları tanımaz.

O. **ak** II muhtemelen *aḫı* I edatının varyantı. ***Eger yaġısı dīv olmışsadı aḳ — Oġunayıdı elinde görse çomaḳ*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 270).

ak– b.m. (su gibi gitmek) < ET. *aḳ-* a.m. Clauson 1972 s. 77. ***Güneş biraz ḳalḳduḳlayın ḫalḳuŋ aʿẓāsından çaylar aḳmaġa başladı.*** (Ferec 855/1451 v. 54b). ‘bir topluluğun hareket etmesi için’: ***Altıyol ağzından sel gibi rıhtıma akan kalabalık ...*** (Peride Celal 1991 s. 20). Mecâzî mânada: ***Ṣıfatı ʿışḳa aḳmış / Varlığı ʿışḳ elinde*** (Said Emre, M.F. Köprülü 1934 s. 29). ‘sızdırmak, geçirmek’: ***Damı akan, kaloriferi yanmayan bir apartmanda ...*** (Peride Celal 1991 s. 154), (kumaş için) ‘yıpranıp erimek’: ***Üstümde akmış başörtüsü, şahrem şahrem maşlah ...*** (S.M. Alus 1933p s. 119).

O. **akab** ‘topuk’ < Ar. *ʿaḳib* a.m. (Hafīd 1221 s. 308). Tk.’de yalnız ***der akab*** terkibinde ve ***akabince/akabinde*** ‘hemen ardından’ şekillerinde kullanılır. ***Andan soŋra ferzend-i reşīdi Ebü-l-ʿAsākir-i Ceyş, ʿaḳabince ḳarındaşı Ebü-Müsā Ḥārūn dārü-l-mülk-i Mışra pādişāh olub...*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 153). ***Çünkü gümbürtüler akabinde biçarenin salıverdiği hevilnâk sayhalar hâlâ kulaklarımda çınlıyordu.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 231).

⊡ Tü.’de locativus hali vurgulu ***-da*** ekiyle yapılmış zarflar bulunmaktadır (krş. T. Banguoğlu 1974 s. 166-167). EO.’dan itibaren örneklerine rastlanılabilen bu çeşit zaman, tarz ve yer zarfları, 3. şahıs possessivum eki almış olan kelimelere de eklenebilir, ms. zaman zarfı olan ***akabinde*** kelimesinde olduğu gibi. A-E cildinde bulunan örnekler şunlardır: I. Zaman zarfları: ***anide, bu*** I maddesinde: ***bu arada, bu aralıkda, bu esnada, bu halde, bu ortalıkda, bu yakında***. II. Tarz zarfları: ***beyninde*** (b. ***beyne***), ***bu babda*** (b. ***bab/bap*** II), ***bu*** I maddesinde: ***bu mukabelede, bu surette, bu şekilde, bu tarikada, bu uğurda; durduk yerde/durduk yere***; III. Yer zarfları: ***bu*** I maddesinde: ***bu gidende, burada; bunda II, dışarda*** (b. ***dışarı*** I), ***dışında*** (b. ***dış***). Dativus haliyle yapılan zarflar için krş. ***abes yere*** , ***birdenbire*** . Ablativus haliyle yapılanlar için krş. ***açmazdan*** .

O. **akaba** I ‘Nil üzerinde kullanılan bir tekne tipi’ (R. Dankoff 1991 s. 12) < Ar. *ʿaḳaba* ‘sorte de grande barque’ R. Dozy 1927 II, 146–147. ***Ve cümle ʿaḳabalarıŋ sütūnlarınuŋ ve serenlerinüŋ cundalarına sancaḳ ...*** (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] X, 592).

akaba II/**akabe** ‘dik yokuş’ DS 136 < Ar. *ʿaḳaba* a.m. A. Tietze 1958 no. 144. Mecâzî mânada ‘tehlikeli yer, tehlike, muhatara’. ***İşte böyle bir iki ʿaḳabe atlatdım...*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 434).

O. **akabgir** ‘takib eden (biri)’ <***akab*** ‘topuk’ + ***-gīr*** ‘tutan’ Fa. usulüne göre terkib, fakat Steingass ve Rubinçik lugâtlerinde gösterilmemiş. ***Ordusunuŋ bir ḳısmını şimāle, bir ḳısmını cenūba göndermiş olan Bulġarlıḳ elbette bir mefkūreniŋ ʿaḳabgīridir.*** (Aḥmed Rāsim 1333 s. 6).

akabince, akabinde, b. *akab.*

akademi ‘yüksek ilim müessesesi’ < Fr. *académie* < EYun. *ακαδημια* (akaḍēmía) ‘Platon’un ders verdiği okul’ [ismini, okulun sahibi olan Akadēmos adlı şahıstan almıştı, şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu***]. ***Ezcümle Aḳademi-yi Ḥikmet-i Sulṭānīye tesmiye olunan medrese ki ...*** (Rifāʿa bin Bedevī, YTEA 1974 (1839) I, 106). ‘Güzel Sanatlar Akademisi’: ***Resim yapıyor... Akademiye gidecek.*** (Peride Celal 1985 s. 159).

akademik ‘akademiye ait; ilmî araştırma mahiyetinde’ <Fr. *académique* <Lât. *academicus* a.m. [***akademi*** kelimesinden EYun. ***-ik***(***os***) ekiyle yapılmış sıfat, b. ***Adriatik***]. ***İstifa edişinden sekiz yıl sonra yeniden akademik yaşama başladı.*** (B. Uzuner 1994 s. 40).

Tk.'de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu*** .

akademisyen 'akademi azası, üniversitede öğretim üyesi' <Fr. ***académicien*** a.m. [***académie*** + zümre isminden ferd ismi yapan ***-ien*** eki, krş. ***bohémien, technicien***]. ***Kime sorsan, hayatının en önemli şeyini ... henüz yapmamış. Müzisyen, hayatının en büyük bestesini, akademisyen, araştırmasını, ressam, resmini, yazar, romanını.*** (A. Yurdakul 1993 s. 274–275). ***Bozuk kullandığımız sözcükler arasında benim şahsen en çok bozulduğum "akademisyen" sözcüğü. Üniversite hocaları kendilerine neden düpedüz "öğretim üyesi" demeyip, üstelik yanlış olarak yabancı bir sözcük kullanırlar acaba? Ancak bir akademinin üyesine "akademisyen" denir.*** (M. Urgan 1998 s. 76).

⊡ Fr.'dan alınmış kelimeler arasında ***-yen*** hecesi ile bitenler var. Fr.'ya Lât. ***-ianus***'dan gelen bu hece, bir isimden sıfat, bâzen de bir isim teşkil eden bir ektir. Kelimenin baş kısmı çok defa bir coğrafya adı olur, ms. ***artezyen***'de olduğu gibi. Şahıs adlarından yapılanlar da vardır, ***sezaryen*** gibi. Bu usulü Tk.'ye tatbik edenler de mevcuttur; ms.: ***Brecht'yen yöntemin asli sorununun "tarihî maddecilik" olduğunu anımsayarak Brecht'e doğru bir yaklaşım kurmak zorundayız.*** (M. Mungan 1996 s. 298). Lât. ***-an(us)*** ekinden İt.'ya geçen unsurlar için b. ***Amerikan*** .

EO. **akaid/akayid** 'akideler, dinî inançlar' < Ar. ***'aḳā'id*** a.m. [***'aḳīda*** kelimesinin çoğulu]. Ar. ***ā'i*** grubunun Tk.'de araya Hiatustilger ***/y/*** alması için b. ***acaib/acayip*** [2]. ***Fe'emmā ekẕerinüŋ 'aḳāyidi deryāsı mükedderdür.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 225). ***'Aḳā'id-i dīnīyeye āşinā bir kimesneile ...*** (Ẕihnī 1992 [19.yy.] v. 16b).

akaju 'maun ağacı' < Fr. ***acajou*** a.m. < bir zamanlar Brezilya ve Paraguay'da yaşayan (bugün pek azı kalmıştır) Amerika Hintlisi Tübi kabilesinin dilinden. ***Evin içinde büsbütün hususi bir köşem vardı. Bu, salon içinde fantezist ve akaju bir yazı masasının altı idi.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 10).

AD. **akak** 'mecra, dere yatağı' DS 137 <***ak-*** + fiilden mekân ismi yapan ***-ak*** eki, krş. ***oturak, yatak***. ***Gitgide soğuyan yüzey suları damar damar, oluk oluk akaklar bularak balık corumlarının çekildiği kuytulara sızacak.*** (B. Karasu 1979 s. 15–16).

⊡ Fiilden nomen loci yapan ***-ak/-ek*** (ünlüden sonra ***-k***) eki için A–E cildinde şu misaller var: ***akak, bucak, çatak, çekek, çevrek, çıkak, çiynek/çiğnek, çökek II, dergek, dernek, dölek II/dülek, dönek*** ('dönemeç' mânasında), ***durak, eğrek I/eyrek /erek***. Muhakkak ki nomen loci ile aynı şekilde olan nomen instrumenti ekini (b. ***apuldak***) ayırmak çok defa bir telâkki meselesidir, ms. ***yatak*** hem yatılan yer, hem de yatabilmek için bir vasıtadır. Krş. ***çökek*** I (aynı ek olumsuz sıfat mânasında).

akal, b. ***akall***.

O. **a'kal** 'daha akıllı; en akıllısı' < Ar. ***a'ḳal*** a.m. [***'āḳil*** sıfatının elativus hali. Ar. elativus için b. ***a'cab***]. ***Ḫorūs eyitdi: 'Benüm issüm a'ḳal-i nāsdur'.*** (Ferec 855/1451 v. 193b).

akala 'Amerikan tohumundan yetiştirilen bir pamuk cinsi' < ***Akala*** 'Meksika'daki Akala şehrinin isminden'.

O. **akalim** 'iklimler; dünya' < Ar. ***aḳālīm*** a.m. [***iḳlīm*** kelimesinin çoğulu]. ***Göŋlüŋi fāriġ dut ki bélümi baġlayam, eḳāliymi gezem, maḳṣūduŋı bulam.*** (Ferec 855/1451 v. 36a).

O. **akall/akal** 'en az' < Ar. ***aḳall*** a.m. [***ḳalīl*** sıfatının elativus hali. Ar. elativus için b. ***a'cab***]. ***Ayruḳ ziyāde ḫaber bulmayısarsız, pādeşāhuŋuz daḫı 'ilmi ḳalīlde aḳalle ḳanā'at étsün.*** (Ferec 855/1451 v. 192b). Fa. izafet terkiblerinde: ***akall-i evânda*** 'çok kısa zamanda': ***Aḳall-i evānda niçe fütūḥāt-ı celīle semt-i ẓuhūra geldi.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 141). ***akall-i kalîl*** 'azın azı, son derece az': ***Defter dībācesinüŋ ma'nāsını fehm éder kātib-i suḫendān aḳall-i ḳalīl édügi ẓāhirdür.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 148).

akalliyet/ekalliyet 'bir topluluğun sayıca yarısından az olan bir grup' < Ar. ***aḳallīya*** a.m. Ar. ***-iyet*** için b. ***aciliyet*** . ***Umumi harp felâketlerinden sonra ekalliyetler nâmını alan Rumlar ve Ermeniler ekseriyete, Türklüğe tahakküme başladılar.*** (Fazlı Necip 1930 s. 296).

AD. **akamat** 'işlenmeyen, verimsiz toprak' DS 138 <Yun. ***ακαματος*** (akámatos) 'işlenmemiş' Ch. Tzitzilis 1987g no. 7. Yun. alfa privativum için b. ***abana*** .

akamet 'kısırlık, verimsizlik; neticesiz kalma' < Ar. ***'aḳm*** 'kısır' üzerinden yapılan isim [Ar.'sı ***'aḳm, 'uḳma, 'uḳūma*** vs.]. Kelime Türkçe lugâtlerde 1900'den sonra ortaya çıkıyor. .

akantiyun 'bir bitki < Yun. ***ακανθιον*** (akán̲tion) 'dikenli bir nebat' (***akanṯa*** 'diken') G. Meyer 1893 s. 28. Başka kaynaklarda bulunamadı. EYun. ***-on*** ekinin (b. ***afyon***) muhafaza edilmiş olması çok eski bir alıntı olduğunu ve Tk.'ye Ar. yolu ile girdiğini açıkça gösteriyor.

akar I 'dere, ırmak' < ***ak***– Genişzaman fiilsıfatı (participium aoristi) için b. ***açar I*** . ***Pınarlar, akarlar kurudu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 156). ***akar su*** 'beyaz altın veya plâtin üzerine yalnız bir sıra pırlanta ile yapılan gerdanlık' (N.R. Büngül 1939 s. 10). Herhalde beyaz renk ve parlaklık sebebiyle. ***Altın üstüne kakma elmas, türlü kuyum ve zümrüt, akar su ...*** (Ahmed Vefik Paşa 1933az s. 66).

akar II 'kira ile gelir getiren mülk' < Ar. ***'aḳār*** a.m. [***/'kr/*** kökünden]. ***Ol bī-ḥad māl dükendi. Bu gez 'aḳār satmaġa başladı.*** (Ferec 855/1451 v. 52b). ***Ohannes Usta'nın akarı yavaş yavaş azalırken, Belediye, birdenbire kurutmuştu!*** (N. Güngör 1998 s. 15). ***Dededen kalma evleriyse, iyi kötü bir akar sağlayacaktı kendilerine.*** (a.e. s. 16).

ak arap/ak esmer 'açık renk zenci; zenci tipinden fakat cildi beyaza yakın' <***ak I*** ve ***Arab/Arap, ak I*** ve ***esmer***. ***Ziyaretten evvel ak sakallı, akesmer dik boylu bir hatip kürsiye çıktı.*** (F.R. Atay 1938 s. 65).

akarat ‘emlâk, gayrımenkuller’ < Ar. *ʿaḳārāt* a.m. [*ʿaḳār* kelimesinin çoğulu]. .

akaret ‘kira ile gelir getiren mülk’ *akar II* veya *akarat* üzerine uydurulan nisbeten yeni kelime: ***Benim vilâyetimde daḫı mālım çoḳdur. Bu ḳadar aḳāretlerüm vardur.*** (Ş. Elçin 1975–76 s. 189). ***Akaretler*** ‘İstanbul (Beşiktaş)’da bir evler grubu’: ***Annesinin teyze evi, Beşiktaş ve arkasında yükselen Akaretler’e karşı.*** (G. Dino 1991 s. 41). ***Akaretlerden parkın oraya kadar oflaya puflaya çıkar, öğrencilerle doluysa, tam orada, iyice dikleşen yokuşta çakılıp kalırdı.*** (Memet Fuad 1998 s. 287).

O. **akarib** ‘akrabalar’ < Ar. *aḳārib* a.m. [*aḳrab* ‘daha yakın, en yakın’ kelimesinin çoğulu]. ***Saŋa ārzūy-ı ḫān-u-mān u aḳārib-u-ʿaşā’ir var-ise baŋa dėl*** (Ferec 855/1451 v. 112a).

akasya b.m. (malûm ağaç) < Fr. *acacia* < Lât. *acacia* < EYun. *ακακια* (akakía) a.m. < belki bir Eski Mısır kelimesinden; krş. G. Meyer 1893 s. 28. Yun.’dan gelen *-ya* eki için b. *ablatya* . ***Ön bahçenin iki köşesinde birer akasya ağacı ...*** (A. Yurdakul 1991 s. 113).

EO. **akavil** ‘sözler, konuşmalar’ < Ar. *aḳāwīl* a.m. [*aḳwāl* kelimesinin çoğulu] Fa. izafet terkibleri: ***akavîl-i bâtıla*** ‘boş sözler, mânasız konuşmalar’: ***Yaʿnī ki ekşeriyā sözleri yalandur, aḳāvīl-i bāṭılaları yā ġībet-ü-mesāvī ve-yā ḫōd nemīme-vü-bühtāndur,*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 109). ***akavîl-i fâside*** ‘kötü niyetli konuşma, iftira’: ***Mez̲ emmetine müteʿallik olan aḳāvīl-i fāsidei raṭbu-l-lisān ėdinüb ...*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 173).

⊡ Ar.’da kırık çoğul hallerinden bir kere daha kırık çoğul yapılmış kelimeler bulunur. Bu kelimeler ikinci defa çoğul yapılmadan önceki hallerinde (e1ā3) kollektif olarak kabul edilebilecek bir sayıda algılanırlar. e1ā2i3 veya e1ā2ī3 kalıplarıyla tekrar çoğul yapıldıklarında ise yeni kelimeye bir gruplaşma (distributiv) mânası kazandırırlar (W. Fischer 1972 s. 60). A-E cildinde sadece şu örnek bulunuyor: ***akavil*** (***ḳavl aḳvāl aḳavīl***).

akayid, b. *akaid.*

akbaba b.m. (bir kuş cinsi) < *ak* ve *baba* olabilir, fakat bu kuşta beyaz renk tipik olmadığı ve bu isim Türk dillerinde yaygın bulunmadığı için aynı mânada olan Ar. *ʿuḳāb* kelimesinin Türkçe’ye uydurulmuş şekli olması da mümkündür. ***Bekir bir kanadından tuttu, ben öteki kanadından tuttum. İki buçuk metre kadar vardı. Akbaba cinsinden bir kuş olsa gerek.*** (N. Üstün 1970 s. 64).

akbun, b. *ahbın.*

AD. **ak cinnü** ‘rakı’ <*ak* ‘beyaz’ ve *cinli* veya *cinni*. ***Küblaşduyı aḳ cinnüyü aṭ, ġayri ḍoġuzlan!*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 45, H. Ritter 1941 II, 306).

akça/akçe ‘para’ < *akça* ‘beyazımsı’< *ak I* + sıfata eklenen *-ça* küçültme eki, krş. *büyükçe, tuzluca* (isim haline gelmiş sıfat eki *-ca* için b. *ahça/ağca*). Bugün kullanılan ikinci varyant, ünlü uyumunu bozan nadir Türkçe kelimelerden biridir, krş. ***anne, kardeş. Akçesi ak olanın yüzünün karasına bakmazlar.*** (Reşat Enis 1944 s. 99). ***akçe etme-*** ‘netice vermemek, fayda etmemek’: ***Böyle işlerde ḥayḳırmaḳ, bayılmaḳ akça ėtmez!*** (H.R. Gürpınar 1316 s. 477).

EO. **akçalan-/akçalaş-** ‘kesesini doldurmak, zenginleşmek’ <***akça/akçe*** ‘para’ + isimden fiil yapan *-lan-* (b. *abaplan-*) veya *-laş-* genişlemeleri (b. *bayramlaş-*). ***Çengīler aldı akçalanmaḳ içün | Ḳıldı anlarla kesb-ü-kār, eyüdür.*** (Ġazālī 1973–74 [16.yy.] s. 246). ***Naḳde māyil olub ortada gezer akçalaşur.*** (ʿĀşıḳ Çelebī 1971 v. 56b).

EO. **akçalık** ‘para kesesi’ < *akça/akçe* ‘para’ + isimden isim/sıfat yapan *-lık* eki. ***Akçalıġınca müşterī-yi mezbūrı murādı metāʿına ėrgürürler.*** (ʿĀlī 1588–89 v. 6a).

⊡ İsimden isim yapan çok işlek *-lık* ekinin çeşitli işlevlerin biri de, nomen loci türetmektir. (Öbür fonksiyonları için b. *ahfadiyelik* , *ağırlık* , *ellik II*). Yer isimlerinin arasında A–E cildinde şu şekiller var: İsmin belirttiği maddenin sık bulunduğu yer: *abadanlık* (b. *abadan*), *arpalık* (b. *arpa*), *aydınlık, çöplük, ekmeklik* (b. *etmek/ekmek*). İsmin mahfazası, *akçalık* (krş. *buhurdanlık*), veya ona mahsus olan yer: *danalık* (b. *dana*), *erlik II*. İsmin belirttiği kişi veya grubun egemenlik sürdürdüğü yer: *beğlik* (b. *Arablık*). (b. T. Banguoğlu 1974 s. 193–196, M. Erdal 1991 I, 127–128). Yer ismi olan *domuzluk* kelimesinin neyle alâkası olduğu anlaşılmıyor.

akçe, b. *akça.*

akçıl ‘ağarmış, külrengi’ < *ak* I ‘beyaz + *-çıl*. ***Kenarı fıstık çamlariyle süslenmiş bir ufacıcık, akçıl, kayalık Lübnan köyü.*** (R.H. Karay 1940g s. 21). ***Fanilasının üst düğmeleri kopuktu. Açıklıktan akçıl göğüs kılları gözüküyordu.*** (Tarık Dursun K. 1960 s. 72).

⊡ *-cıl* ekinin esas mânasından *adamcıl* ’da bahsedilmişti. Bu ek bundan başka renk sıfatlarında simulativum–diminutivum anlamında kullanılır. A–E cildindeki renkle ilgili diğer örnekler: *akçıl, apakçıl, bozcıl*.

akd/akit ‘mukavele’ < Ar. *ʿaḳd* a.m. [/*ʿḳd*/ ‘düğüm atmak’ kökünden] ***Ben de himmet metāʿın ol naḳda | Ṣatdum olunca bend bu ʿaḳda.*** (Ża‘īfī 1950 [1555] s. 141) ***Mütareke henüz aktolunmuş ...*** (A. Yurdakul 1989 s. 57). ***akdet-*** ‘(mukavele) yapmak’: ***Taraflar arasında akdedilen işbu mukavele ahkâmı ...*** (M. Buyrukçu 1959k s. 19). ‘bir içtima yapmak’: ***... merkez-i cemʿīyetde ʿaḳd-i encümen olunaraḳ ...*** (YTEA 1974 (1863) I, 204). ‘nikâh kıymak’: ***Andan ol duḫteri Şābūra ʿaḳd eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 118a). EO. ***akd ve rabt/akd-u-rabt*** ‘intizam’: ***Ev odur: ṣāḥibi żabṭında ola, yaʿnī ʿaḳdinde ve rabṭında ola.*** (ʿĀlī 1587 v. 122a). Fa. izafet terkibleri: ***akd-i meclis ol-*** ‘resmî toplantı yapılmak’: ***ʿĀdetce ʿaḳd-i meclis oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 137a). ***akd-i nikâh*** ‘nikâh kıyılması’: ***Maṣlaḥat oldur ki bu ʿaḳd-i nikāḥa girmemiş ḥürrei ʿaḳd-i nikāḥa getürem.*** (a.e. v. 113b).

akdaraç, b. *aktaraç.*

O. **akdem** (genellikle *-dan/-den*'i takib eder) 'evvel, önce' < Ar. *aḳdam* 'daha eski' [*ḳadīm* 'eski' kelimesinin elativus hali. Ar. elativus için b. *a'cab*]. *Bundan aḳdem muḥarrir-i vilāyet olan raʿāyānuŋ isimlerin ṣıḥḥat üzre taḥrīr ėdemeyüb ...* (Ö.L. Barkan 1943 [991/1583] s. 60). ***bir an akdem*** 'bir an evvel': *Onuŋ bir ān aḳdem eyi olması içün çalışıyordı.* (Türk masalları 1991 [1912] s. 130).

Akdeniz b.m. *<ak* I ve *deniz*; *Akdeniz tipi, kocaman, güzel bir evdi.* (G. Dino 1991 s. 30).

akdet–, b. *akd.*

AD. **akdirmit/ağdirmit/akdimlit** 'küçük taneli bir çeşit üzüm' DS 88, 148 < *ak* I ve *dirmit/tirmit.*

akduk, b. *ağduk.*

ake, b. *akke.*

ak esmer, b. *ak arap.*

akıbet/akibet 'son, netice' < Fa. < Ar. *ʿāḳiba* a.m. [/ʿḳb/ kökünden]. *Ben bīçāre çün bu sözi işitdüm, sevindüm, "Āḳıbetüm ḫayr oldı!' dėdüm.* (Ferec 855/1451 v. 117a). (zarf olarak) 'nihayet, sonunda': *ʿĀḳıbet baŋa heves-i vaṭan oldı.* (a.e. v. 49a).

O. **akıbetendiş** 'akıbeti düşünen, yaptığı işin sonunu hesaplayan' <Fa. *ʿāḳibat-andīş* a.m. [*ʿāḳibat* + *-andīş* 'düşünen' fiil unsuru] *ʿĀḳıbet-endīş kişi ol ola, | Düşmeni anuŋile dōstlıḳ ḳıla.* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3894).

EO. **akıbetül'emr** 'eninde sonunda, en nihayet' < Ar. *ʿāḳibatu l-amr* a.m. [*ʿāḳiba* 'son', harf–ı târif ve *amr* 'iş']. *ʿĀḳıbetü-l-emr bunca zaḥmet-i bī mer' muḳābelesinde gendüye daḫı mücerred bir bittīḥ ḳaldı.* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 143).

akıd / akıda, b. *akıt.*

akık 'sulu, çapaklı' < *ak-* + fiilden sıfat yapan *-(ı)k* eki, krş. *açık, çıkık, kapanık ... ihtiyar bir köpeğin çapaklı, akık, üşenik görüntüsü belirmişti.* (Füruzan 1972k s. 146).

⊡ Fiilden sıfat yapan *-(ı)k* eki, özellikle tek heceli fiil köklerine takılır ve geçişsiz fiillerden etken fiilsıfatı (participium activum) anlamında sıfatlar yapar (b. J. Deny 1921 s. 561; krş. *açık* I). A–E cildinde şu misaller bulunur: *akık, alık, alnuḳ, alçak, alışık, artuk I/artık I, ayık, aylak, batık, bertik, bıcırık, bıtık/bitik, bitişik, boğasak, boğunuk/boğnuk, börtlek/bürtlek/pörtlek/pürtlek, böyük/büyük, bulanık, bulaşık, bunak, burtuk, buruk, buruşuk, busarık/pusarık, cavlak/caflak, cırlak, cırtlak II, cıvık, cızırdak, civildek, çabalak* (b. *çabalaklan–*), *çatlak I, çekinik, çelişik, çelpeşik/çerpeşik, çemrenik, çıkık, çıldırık, çıplak, çıtlak, çöksek, çökük, çömelik, çürük, dabrak, dağınık, dazlak, değik, değişik, dibelek/dibelik, dingildek, dolaşık, duralak, dunuk I/tunuk/donuk, duruk I–II, düşük I, eksük/eksik, ersek, esik, esnek.* Bazen geçişli fiilden türetilen sıfat da etken fiilsıfat anlamındadır: *beğenik, cimcirik, dişlek I–II.* *–(ı)k* isimleri için b. *acuk/acık I , alık* II , *becerik* .

akıl, b. *akl.*

âkıl/akil 'akıllı' < Ar. *ʿāḳil* a.m. [/ʿḳl/ kökünden]. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* . *Ḳayġulanmaḳ ʿāḳıl işi degül-dür.* (Ferec 855/1451 v. 52b). *Maʿlūm-ı her ʿāḳil u dānā-dur ki ...* (ʿĀlī 1587 v. 127b).

O. **âkılâne** 'akıllıca' < Fa. *ʿāḳilāna* a.m. [Ar. *ʿāḳil* 'akıllı' ve Fa. *-āna* zarf eki, b. *acizane*]. *Ėtdügüŋ iş ʿāḳılāne iş degül-dür.* (Ferec 855/1451 v. 144b).

AD. **akıldane** 'çok akıllı' < Fa. *ʿāḳil u dānā* a.m. *Böyle akıldâne adama gız yollanmaz mı?* (F. Baykurt 1961o s. 123). 'fikir veren, yol gösteren': *Köse Kenan, yâni Köroğlunun akıldânesi, ahvali görünce sormuş, öğrenince gülmüş.* (Kemal Tahir 1957r s. 123).

O. **âkıle/akile** (müennes) 'akıllı' < Ar. *ʿāḳila* a.m. [*ʿāḳil* 'akıllı' ve *-a* müenneslik eki, b. *âbide* II]. *Bu şāhuŋ bir ʿāḳile dāyesi var-idi.* (Ferec 855/1451 v. 28a).

akın 'kalabalık halinde hareket' < ET. *aḳın* a.m. Clauson 1972 s. 87 [*ak-* kökünden]. *Halk akın akın toplanır* (H.Z. Koşay 1944 s. 183). 'düşman topraklarına yapılan baskın': *Bu sekiz gemi müretteb oldı çün | Aḳına ʿazm ėtdi zū-fünūn.* (Enverī 1928 [869/1464] s. 20). *akın et-* 'kalabalık halinde gelmek veya gitmek': *Bıldırcın bu taraflara senede iki defa akın eder.* (S.M. Alus 1944 s. 137).

⊡ Tek heceli fiil köklerinden *-ın* ekiyle (krş. M. Erdal 1991 I, 300–308) yapılan isimler nomina actionis'dir. Mâna bakımından *-ım* ile yapılanlara (b. *adım*) benzerler, şu var ki teşekkül şartları daha dar ve yayılışları sınırlıdır. Köy hayatı ve ziraat safhaları ile alâkalı olanları tipiktir. A–E cildinde yer alanlar şunlardır: *akın, biçin, dikin* (*ekin I* maddesinde), *dütün I, ekin I, ekin II* (n. concretum), *eşin*.

akıntı '(su vs.'nin) bir tarafa doğru hareket etmesi' *<ak-* + fiilden nomen concretum yapan *-ıntı* genişlemesi. *Lütfi beye şirin görünmeği, Suat hanımdan münhal kalan köşeye kurulmağı aklına koymuştu. Fakat bu gayreti boşu boşuna idi. Akıntıya kürek çekiyordu.* (S.M. Alus 1934 s. 393). *Akıntıya verip daha çabuk gitmek için Kandilli iskelesine yollandık.* (S.M. Alus 1944 s. 63)

⊡ ET.'de ve EO.'da *-ındı* şeklinde olan, BSTT.'de belli olmayan bir sebepten dolayı *-ıntı* şekline dönüşmüş bulunan genişleme, fiilin reflexivum halini gösteren *-ın-* ve fiilden isim yapan *-dı* (b. *ağartı*) hecelerinden müteşekkildir (M. Erdal 1991 I, 338–340). A–E cildinde zikredilen misaller: *akıntı, asıntı* ve ayrı hali olan *askıntı, atıntı, avuntu, bıçıntı, bozuntu* ve ayrı hali olan *boğuntu, bozguntu, buluntu, burkuntu, buruntu, büküntü, çakıntı, çalkantı, çarpıntı, çekinti, çıkıntı, çisenti, çürüntü, derinti/dirinti, döküntü/ döküntü, eğindü/eğinti, eğlenti, ekinti, ezinti.*

AD. **akırbale,** b. *akl.*

âkırkarhâ 'nezle otu' I. Hauenschild 1989 no. 82 ve 312 < Ar. *ʿāḳirḳarhā* a.m. < Erm. ?? R. Dozy 1927 II, 152.

akış 'suyun sürüklenmesi' < *ak-* + fiilden nomen actionis yapan *-ış*. *Akışı olmayan sular* (P. Kür 1983, romanın başlığı).

⊡ Çok kullanılan **-(y)ış** eki, fiilden özellikle kılış tarzını belirten nomen actionis (kılış ismi) yapar (krş. ***apış*** , ***adım***). ET.'de **-ış** eki hakim imiş, yani ünlüyle biten fiil kökünün ünlüsünü düşürürmüş, ms. ***alkış*** < ***alka-*** (b. T. Banguoğlu 1974 s. 261–263, M. Erdal 1991 I, 262–275). A–E cildinde şu misaller var: ***aldırış, alışveriş, alkış, arış I*** (alet ismi), ***biniş I, çıkış I, davış/tavış*** (ses taklidi), ***deyiş, dikiş, doğuş, döniş/dönüş, ediş, elverişli*** (fakat ***elveriş*** diye bir isim yok). Fa.'daki Tk.'dekine benzer şekil ve fonksiyonda olan ek (b. ***aferiniş***) ile Tk.'dekinin alâkası yoktur.

akış– 'toplu olarak bir yere gitmek, üşüşmek' **<*ak-*** fiilinin ortaklık (cooperativum) hali, b. ***ağlaş-*** . ***Rindān u maḥbūbān-ı cihān ol ḥammāma akışdılar.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 251).

AD. **akıt/akıd/akıda** 'ağda' krş. ***ağda.*** ***Suratına akıt yapılırken ağladı.*** (Reşat Enis 1944 s. 124).

AD. **akıt–** 'işemek' DS 154 < ET. ***akıt-*** Clauson 1972 s. 81. ***Öküzler duruyor. Biri akıtıyor öküzün.*** (F. Baykurt 1961k s. 90).

⊡ Causativum (ettirgenlik) fiilleri türetmek için BSTT.'de hemen hemen sadece ***-dır-*** genişlemesi işlektir (b. ***acıkdur-***). Ancak ET.'de işlek olan ve örnekleri BSTT.'de kalıplaşmış şekilde saklanan bir sürü causativum şekilleri vardır (b. ***acıt-*** , ***artur-/artır-*** , ***çıkar-*** , ***damzur-/damzır-***). Çeşitli causativum şekillerinin dağılımı, tam bilinmemekle beraber fonetik sebeplere bağlanır. Henüz ET.'de bir fiil kökünden yapılmış iki (veya daha fazla) causativum şeklinin aynı anlamda kullanılması ilginç bir gerçektir: ***akıt- ~ aktır-***. Herhalde yine fonetik sebeplerden (karıştırılmasına mâni olmak için) bazı fiillerde zamanla ilk causativum şeklinin yanına ikinci bir şekil kullanıma geçti. İlk ve ikinci dereceli şekil, fiil köküne çok yakın olan sade bir causativum anlamı verir. A–E cildindeki ilgili örnekler şunlar, bir çoğunda ilk ettirgenlik şekli bugün kullanımdan düşmüştür: ***azıt-/azıd- ~ azdır-, bakıt- ~ baktır-, basır- ~ basdır-/bastır-, çöğür- ~ cöğdür-/cöydür-/çövdür-, çöker-/çökert- ~ çöktür-, degür-/degir/değir- ~ değdir-, değşür- I ~ değiştir-, diktir- ~ dikittir-, dirgür- ~ dirild-/dirilt- ~ dirildür-, durgur- ~ durdur-, duydur- ~ duyur-, erür- ~ ergür-/eriştir-***.

akıtma '(hayvanların) alnındaki beyaz leke' < ***akıt-*** + fiilden sıfat/isim yapan ***-ma*** eki. ***Öküzün boğazından eski, çok eski bir tasma sarkıyordu. Alnı akıtmalıydı.*** (H. Aytekin 1965 s. 7).

⊡ Fiilden nomen concretum yapan ***-ma*** eki ET.'den beri vardır. Geçişli fiillerin nesnesini, geçişsiz fiillerin öznesini yapar (b. T. Banguoğlu 1974 s. 266, M. Erdal 1991 I, 316–320). A–E cildinde şu misaller var: ***akıtma, akma, asma, aşırma I-II, atma, bağlama, belleme, besleme, çatma I-II, çığırtma, çirpme, çökertme, çözme, damla I (<* damma), dilme, dizeme*** (b. *dize-), ***döğme/dövme II, dutma/tutma*** (kişi), ***düğme.*** Özellikle giyecek isimlerinde çok kullanılır: ***aşırma I, çalma, çekme II, dallama, delme, dizleme, dolama I.*** Menşei ve teşekkülü henüz izah edilmemiş ya da münakaşalı olan kelimeler de var: ***apazlama*** 'bir çeşit rüzgâr', ***çaputlama*** 'grip, enflüenza', ***çöpleme*** 'bir çiçek ismi'. ***-ma*** yiyecek isimleri için b. ***bazlama*** , ***-ma*** sıfatları için b. ***aşılama/aşlama*** .

EO. **akîb** 'ard, arka', krş. Ar. ***'aḳab.*** ***Ṭa'ām 'aḳībinde her faṣluŋ mīve-i mütenevvi'a-i pür-leẕẕeti ...*** (yâni 'taamdan sonra') ('Ālī 1982 [1581] II, 145). Fa. izafet terkibi olarak: ***'Aḳīb-i ṣalavāt-ı ḫamsede du'ā-yı izdiyād-ı 'izzet u devletleri.*** ('Ālī 1979 [1581] s. 127).

akide I 'din rüknü, inanış, dogma < Ar. ***'aḳīda*** a.m. [/'ḳd/ kökünden]. ***Sen 'aḳīdesi ṣaġlam bir ḳadınsın, yemīnden dė ḳorḳarsın, günāhkār olmadığına yemīn ėdeceksin!*** (E.E. Talu 1341 s. 17).

akide II 'bir çeşit şekerleme' < Ar. (Suriye dial.) ***'aḳīda*** a.m., krş. ***ağda.*** ***Her sözi sükker-i 'aḳīde-miṣāl*** ('Ālī 1587 v. 123a). ***Üstelik şeker bayramıymış. Hacıbekir'den akide şekerleri, latilokumlar sunuluyor ...*** (G. Dino 1991 s. 177).

akîk/hakik 'yüzük taşı, kıymetli bir taş' < Ar. ***'aḳīḳ*** a.m. [/'ḳḳ/ kökünden]. ***Yemenīler çoḳ gelmişlerdi. 'Aḳīḳ çoġıdı, ḫavātīm çoġıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 208a). ***Şarap olsun, diyor. Akik inceliğinde ışıldıyan beyaz şarap olabilir.*** (A. Ağaoğlu 1991r s. 125). ***Basık tavanlı bu dükkânda dinsel resimler, tasvirler, levhalar, tesbihler, seccadeler, akik yüzükler, hoş kokular satılıyor.*** (M. Mungan 1996 s. 418).

⊡ Kelime başında yer alan ünlünün **/h/** sesi ile "aspirasyon" oluşturması, Türkiye Türkçesi'nde karşılaşılan bir durumdur. A–E cildindeki misaller şunlardır: ***akik<hakik, akos<hakos, akuka<hakuka, arp<harp*** (özel bir durum), ***astar<hastar III, avruz<havruz***.

akil, b. ***âkıl.***

akile, b. ***âkıle.***

akim 'verimsiz, neticesiz' < Ar. ***'aḳīm*** a.m. Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb*** . ***Pādeşāh beni yüzüne iletmez, sevmez, atanuŋ mālinden milkinden bilkülliye maḥrūm eyledi. Ḫōş nola? Mülk 'aḳīmdür!*** (Ferec 855/1451 v. 72b). ***Ṭoprak, ḳısm-ı a'ẓamı i'tibāriyle, baḫīl ve ḥattā 'aḳīmdi.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 172). Bugün ekseriya ***akim kal-*** 'neticesiz kalmak, boşuna olmak' tâbirinde kullanılıyor: ***Hangi işe elini uzatsa akim kalıyordu.*** (R.C. Ulunay 1941 s. 16).

AD. **akir** 'eritilen yağın tortusu' DS 154 < Ar. ***'akar*** a.m. A. Tietze 1958 no. 148.

akis, b. ***aks.***

akit, b. ***akd.***

AD. **akitin** 'yiğit, cesur' DS. s. 155 < Ar. (Suriye dial.) ***'aḳīdīn*** 'çete reisleri, Bedeviler' A. Barthélemy 1930 s. 540.

EO. **akkâm** 'kervanda (bilhassa padişahın her sene Mekke ve Medine'ye gönderdiği kafilede) hizmet gören hammal Arap' < Ar. ***'akkām*** a.m. [/'km/ 'sarmalamak' kökünden]. ***Akkâm bozuntusu herifle miço kılıklı zıbıdıdan bize dayak mı yedirecekler?*** (S.M. Alus 1933p s. 152).

⊡ Ar.'da, özellikle 'meslek' ya da bir insanın karakterindeki değişmez yönler için kullanılan bir şema (1a22ā3) vardır. Bu şemaya göre üretilmiş isme, nomen actoris ya da nomen fabricatoris denir (W. Wright 1962 II, 137). A–E cildindeki bir mesleği gösteren misaller şunlardır: ***akkâm, allâf/allef, aşşab, attar, avvad, bakkal, benna, bevvab/bevvap, bezzaz, cellâbe, cellâd/cellât,***

celeb/celep I, (bu tür kelimelerde degemination özellikle halk dilinde sık sık görülür. Degemination için b. ***akke/ake***) ***cerrah, cerrar II, debbağ, deffaf, dellâk, dellâl, deyyar***. Değişmez karakter yönleri için misaller şunlardır: ***allâk*** ('geveze' manasında), ***ammâl, ayyar, ayyaş, battal I*** (işsiz, boşta mânasında), ***cerrar I, cevval, cevvar, deccal, dessas***. Bu şema Allah'ın isimleri için de sık sık kullanılır. A–E cildinde: ***cebbar I*** ('herşeye kadir olan' manasında). Tk. halkdili, Ar.'daki gelişmeyi farkedemediği için, bu tür kelimelere Tk. nomen actoris eki ***-ci***'yi takar, b. ***attarcı*** .

AD. **akkaş** 'haşhaş, afyon' DS 155 < Ar. ***ḫaşḫāş*** a.m.

O. **akke/ake** 'puhu kuşu' < Ar. ***'akka*** a.m. [/***'kk***/ kökünden]. ***Zāġı, būmı, 'akei, sercei danuḳ dutdı.*** (Ferec 855/1451 v. 188a).

⊡ Türkiye Türkçesi'nde, çok az öz Türkçe kelime haricinde (ki Türkçe uzun, ikizleşmiş ünsüzleri kullanmama eğilimindedir (J. Deny 1955 s. 130–140), Arapça'dan geçmiş bâzı şeddeli kelimelerin iç seslerindeki çift ünsüzün tekleşmesi (degemination), ***ake*** kelimesi misalinde görülür. İlk önce Fa.'da kendini gösteren bu dil hadisesinde, yazı dili daha muhafazakârdır. A–E cildinde yer alan misaller şunlardır: ***ake, ama, ases, bakam, celeb I, dükân, evel, telek (b. dallāk).***

AD. **akkın** 'anlayışlı, uslu' DS 156 < ***ak-*** + fiilden sıfat yapan ***-kın*** eki. ***Biz sessiz, saygılı, haddini bilir ... biz çok akkın köylüleriz.*** (F. Baykurt 1967k s. 347). ***Gelir gelmez everecem onu. Oğlum akkındır. Alacağı kızı hoş tutacağına umudum vardır.*** (F. Baykurt 1970 s. 34).

⊡ ***-gın/-kın*** eki geçişli ve geçişsiz fiillere takılır. Geçişsiz fiillerde etken fiilsıfat (participium activum) mânasını taşıyan sıfatlar yapar. Geçişli fiillere takılanlar, hem participium activum hem de participium passivum mânalarında sıfat teşkil edebilir (b. ms. ***algın***), halbuki ET.'de aynı ek, geçişli fiillerde yalnız edilgen isimler yapardı (b. M. Erdal 1991 I, 327). A–E cildinde kaydedilenler: ***akkın, algın, argın, asgın, askın baskın, aşkın, aygın, azgun/azgın, batgın/batkın, baygın,bezgin, bıçkın, bıkkın, bitkin, bozgun I-II, bulangın, bungun, caygın, coşgun/coşkun, çalgın, çapgın, çapkın, çatgın/çatkın, çavgın/çıvgın/şıvgın, çekkin, çılgın, çökkün, dalgın, dargun/dargın, dedürgün/dedirgin/tedirgin, doygun, dungun, durgun, dutgun/tutgun, düşgün/düşkün, düzgin/düzgün, engin I, ergün/ergin, esgin, esirgin I, ezgin.***

akkoppanye et–, b. ***akompanye et-.***

akl/akıl b.m. (düşünme kabiliyeti, us; şuur; hafıza) < Ar. ***'aḳl*** a.m. [/***'ḳl***/ kökünden]. ***'Aḳlile dirilmege yüz dutdı.*** (Ferec 855/1451 v. 53a). ***'Aḳlum gitdi. Öglenecek hezār miḥnetile durdum.*** (a.e. v. 73a). ***Loḳanṭacı Baba Predriḳs bunlarıŋ vürūdlarını görünce epeyce bir teläşla istiḳbāllerine ḳoşdu. Çünki Potiş ne zamān böyle şoyulmaġa müsta'id Şöhret 'aḳılda bir av yaḳalarsa çoḳ maṣrafa şoḳmaḳ içün ekşeriyā Predriḳsiŋ loḳanṭasını intiḥāb eder idi.*** (H.R. Gürpınar 1336ş s. 42; bu cümledeki ***akılda*** sözü için b. aşağıdaki). ***İhtimal ki Âli Ekrem Beyin böyle bir şey aklından bile çıkmıştır.*** (H.C. Yalçın 1935 s. 146). ***akıl sır ermez*** 'anlaşılması imkânsız': ***Akıl sır ermez bir üstün varlık, bir yarı Tanrı olmaktan usanmıştım.*** (E. Atasü 1991 s. 16). ***akıl ver-*** 'fikir vermek, öğüt vermek': ***Ben de, bana bir akıl verecek, yahut bir kaç kuruş yardım edecek zannile yarım saattır onu dinleyorum.*** (M. Rona 1944g s. 10). Fa. izafet terkibleri: ***aklıbâlığ/âkıl ve bâliġ*** 'olgun akıllı, yetişkin' (AD. ***akırbale*** DS 152): ***Elimde olsa âkıl ve baliğ olan kız ve erkekleri biribirine nikâhlıyacağım.*** (Musahipzade Celal 1936ba s. 23). ***aklıevvel*** 'kendini çok akıllı sanan': ***Devlet hep bu aklıevvellerin yüzünden batıyor zaten.*** (A. Altan 1985 s. 144). ***akl-i kâmil*** 'mükemmel akıl': ***Levend-i ḫāżır-bāş tīg-ı ḫūn-pāşdan cüdā olmaḳ cidden münāsib degül-dür: anı bār-ı gīrān ṭutub gendülerden ayırmalarına 'aḳl-i kāmil şāḥibleri ḳaṭ'ā rāġıb degül-dür.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 134). ***akl-i kül*** 'kâinata hâkim olan mantık': ***O adam ki dünyayı âzam bir ruh ve aklıkülle muttasıf bir vücud biliyor.*** (S. Ayverdi 1941 s. 40). ***akl-i maâş*** 'beceriklilik': ***'Aḳl-i ma'āşı yerinde ḫidmetkār ...*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 204). ***akl-i selim*** 'akla uygun düşünüş': ***Aklıselim bunu emreder.*** (H.R. Gürpınar 1934 s. 46). ***Karagöz halk kahkahasının, halk hıncının, halk aklıseliminin, halk tokatının şahıslanmasıdır.*** (F.R. Atay 1952 s. 35).

⊡ ***akl/akıl*** maddesinde geçen bir misaldeki ***Şöhret akılda*** cümle parçası hakkında bir kaç söz söylemek icab eder. Bir şahsın halini tarif eden bir kelime ve ona takılan locativus eki zikredilen şahsın bu halde bulunduğunu ifâde eder. Bütün bu ifâde attributif bir kompozisyonda bulunur. Neden ***Şöhret'in aklında*** değil de ***Şöhret akılda***? İlk şekil daha geniş bir mâna taşır, ms. 'Şöhret'in düşünmesinde', halbuki ikincisi yalnız 'Şöhret gibi olan, Şöhret gibi düşünen' mânasında anlaşılır. Bu syntagma tipinde baştaki kelime bir şahıs zamiri veya nadiren bir şahıs adı olduğunda ikinci kelimede possessivum eki bulunmaz. Kitabın A–E cildinde ***akıl(da)***'dan başka ***ayar(da), boy(da), çap(ta)*** maddelerinde misaller vardır.

O. **aklâm** 'kalemler' < Ar. ***aḳlām*** a.m. [***ḳalam***'ın çoğulu]; krş. ***kalem. Simt-i tasṭīr-ile mā-fī-żamīri ta'bīre taḥrīk-i aḳlām olundı.*** ('Ālī 1587 v. 123a). 'hükûmet dâireleri' ***Yoḳ ḫafiyye. Şimdilik aḳlām-ı istiḫbār var: | Şoyradan girdi bu ṭarza eski 'unvānıŋ adı.*** (Şair Eşref 1958 s. 139). Eski metinlerde 'defterlerde yapılan kayıtlar': ***Vāridātları defātirinüŋ irtibāṭ-ı erḳāmı ve iḫrācātları cerāyidinüŋ intiẓām-ı aḳlāmı ...*** ('Ālī 1979 [1581] I, 123).

AD. **akla takla** 'alt üst, karışık, dağınık' DS 158 <***a- ta-*** tipinden kafiyeli çift söz, mânası ikinci kelimeden kaynaklanır; bu tür terkibler için b. ***apar topar . Cevri çok, fendi bilinmez bir topluluk. Her yanı akla takla bir yaratık.*** (S. Birsel 1995 s. 13).

AD. **aklecüt** 'genç horoz' < Erm. ***ak'loraçud*** [Erm. ***ak'lor*** < EErm. ***ak'aġaġ*** 'horoz' ve ***çut*** 'civciv'] U. Bläsing 1992 no. 2.; R. Dankoff 1995 no. 38.

aklen (zarf) 'akla göre, akıldan yana' < Ar. ***'aḳlan*** a.m. [/***'aḳl***/ kelimesinin zarf şekli, Ar. accusativus eki ***-an***'ın zarf yaptığı durumlar için b. ***aceleten***]. ***Zavallı köylü gerek vücuden gerek aklen pek yorgun bir halde idi.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 100).

aklıbalığ, aklıevvel, b. ***akl.***

aklı karalı 'hem ak hem kara' < ***ak, kara. Tramvay durağının oralarda, aklı karalı, bozlu güvercinler, hâlâ yiyecek bir şeyler arıyorlardı.*** (F. Baykurt 1982 s. 59).

⊡ Bir sıfata, ms. ***ak*** kelimesine, ***-lı*** eki takılınca bunun mânası 'kısmen' olur, ms. ***aklı*** 'kısmen beyaz, bir tarafı beyaz,

bâzı yerleri beyaz' olur. Binaenaleyh, ***aklı karalı*** 'kısmen beyaz–kısmen siyah, beyaz ve siyah karışık, beyaz ve siyah lekeleri olan' mânasına gelir. Bunun gibi ms. ***büyüklü küçüklü*** 'büyüklerden ve küçüklerden fertleri olan çeşitli boylardan müteşekkil (bir grup)' fikrini ifâde eder. Krş. ***alacalı beleceli.*** Bu misallerde birbirine zıt olan vasıflardan örnek verdik, fakat bu şart değildir, herhangi iki vasıf olabilir, ms.: ***Türlü renkten belki yüz otomobil, kimine allı kırmızılı kâğıtlar dolamışlar, kimine basma parçaları asmışlar.*** (F. Baykurt 1982 s. 114).

aklıküllе, b. ***akl.***

Aklıselim, b. ***akl.***

akli 'akla dayanan' < Ar. ***'aḳl*** + isimden sıfat yapan nisbe eki ***-î***, b. ***adalî .*** ***'Aḳl-ile fehm ü idrāk olunan ve mücerred 'aḳla taṭbīḳ ėdilen (naḳlī muḳābili)*** (Şemseddîn Sāmī 1318 II, 944). ***Bir miḳdār baḥṣ-i 'aḳlī ve biẕā'aları muḳtażāsınca cidāl-i naḳlī.*** ('Ālī 1587 v. 121a). ***Sultan Murat'ın hastalandığı, aklî melekelerini yitirdiği söylentileri yayıldı.*** (Ş. Ünlü 1986 s. 141). ***Geçenlerde İlhan Selçuk'un akli ve nakli bilgilerle ilgili bir yazısını okuyunca bu konuya ilgim arttı. Düşünce tarihinde Rönesans, dünya görüşünde nakla değil, akla dayalı bilginin ön plana çıkışını müjdeler.*** (V. Günyol 1995 s. 8).

akliyat 'akla dayanan bilgiler' TüS < ***aklî*** + Ar. ***-āt*** çoğul eki. Nomen abstractum collectivum mânasında isim yapan ***-iyat*** için b. ***abesiyat .***

akliye 'ruh tababeti, psikiyatri; akıl hastanesi' < ***aklî*** üzerinden ve müessese isimlerinde kullanılan ***-(i)ye*** eki, b. ***adliye . .***

AD. **akma** 'reçine, zamk, katran' DS 156–157 < ***ak-*** + ***-ma***, b. ***akıtma . Bu ağaçlar kesileli belki yirmi gün olmamış. Akmaları acı göz yaşları gibi domur domur parlıyor balta yerlerinde.*** (F. Baykurt 1960 s. 121).

AD. **akman** 'temiz, namuslu' DS 159 < ***ak*** I. ***Doğuştan getirdiği sıkılganlıkla okuduğu satırların açık açık havası, körpe dimağında, akmanlığını zedeleyerek çatışır.*** (M. Seyda 1958n s. 35).

EO. **akmişe** 'kumaşlar' < Ar. ***aḳmīşa*** a.m. [***ḳumāş***'ın çoğulu]. ***Aḳmīşe ḳısmından her ne cins aḳmīşe ṣatılsa yigirmi aḳçada bir aḳça alınurmış.*** (Ö.L. Barkan 1943 [947/1540] s. 137). ***Ve cānı pāresini bir dirlükle behremend ėtmek ḫuṣūṣında küllī minnet ėdüb ba'ż-ı aḳmīşe ve ısḳarlaṭdan ġayrı sīm-i ḫāmdan düzülme bir cām çekdi.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 312).

akne 'ergenlik sivilcesi' < beynelmilel tıp terimlerinden, (EYun. ***ακμη*** (akmê) 'goncanın çiçeğe patlaması' kelimesinden çıkarılmış (yanlışlıkla ***m***'yi ***n***'ye çevirerek), krş. İng. ***acne***, Alm. ***Akne.***

ako, b. ***akov.***

akompanye et–/akkoppanye et– '(müzik tâbirlerinden) eşlik etmek' <Fr. ***accompagner*** a.m. [***compagnon*** 'refik, yoldaş']. ***Bazan operacılar filân geliyorlar bizim eve. Israr ediyorlar misafirler, bir lid ya da arya söylesin diye. Annem akkoppanye edebiliyor.*** (Kemal Bekir 1961 s. 126).

akont (ticaret terimlerinden) 'kısmî ödeme, mahsup ödeme' < İt. ***acconto*** veya Fr. ***à compte*** a.m.

akord/akort/akorda 'ahenk; çalgının sesini ayarlama' < İt. ***accordo*** 'ahenk', ***accordare*** 'akord etmek' < Lât. ***acchordare*** a.m. [***ac/ad*** öntakısı ve ***chorda*** 'çalgı teli']. Ar. ***/he/*** harfinin, Lingua Franca'daki ***/a/e/*** ile karıştırılabilmesi için b. ***acente/acenta*** [1]. ***Hele o aḳordası bozuḳ dilenci armoniğine benzeyen ḳarṭal sesini hiç çıḳarma!*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 154). ***Aḳordu bozuḳ bir orġ şedā-ı müz'icini aldı.*** (a.e. s. 439). ***akord et-*** 'çalgının sesini ayarlamak': ***... kemanını tamir eder, telini takar, ... akord eder.*** (B.S. Kunt 1948 s. 16).

akordeon b.m. (malûm çalgı) < Fr. ***accordéon*** < Alm. ***Akkordion*** a.m. [***akord*** üzerine kurulmuş kelime]. ***Radyoda bir Yunan istasyonu. Kıvrak akordeon. Rumca şarkılar.*** (A. Yurdakul 1991 s. 197).

akordeonist 'meslek olarak akordeon çalan kimse' < Fr. ***accordéoniste*** a.m. [***accordéon*** + bir çalgı çalmakla geçinenlerde kullanılan ***-iste*** eki, b. ***aferist***]. ***İki kemancı ve bir akordeonistten oluşan bir müzisyen triosu, köşede hazırlık yapıyorlardı.*** (N. Eray 1992 s. 49).

akordeonumsu/akordiyonumsu 'bir akordeon gibi' < Fr. ***accordéon*** + ***-umsu*** eki. ***Masanın mavi beyaz damalı muşambasının üzerinde akordiyonumsu hareketlerle yürümeye başladı.*** (S. Yemni 1997 s. 75).

⊡ Öncelikle renk ve tat sıfatlarına eklenen similativum genişlemesi ***-(ı)msı***'yı, A-E cildinde ***acımsı, beyazımsı, delimsirek, ekşimsi*** sıfatlarında görebiliriz. Ayrıca isimlere eklendiğinde o ada benzeyen sıfatlar yapar: ***ayımsı (adam), balımsı, ecemsi*** gibi. Aynı şekilde yeni kelime türetmek için de kullanılır, ms. ***argomsu***, ***fiilimsi***, ***insanımsı*** (b. T. Banguoğlu 1974 s. 179). Genişlemenin ***–sı*** kısmı ET. benzerlik eki ***–sıg***'ın karşılığıyken (krş. ***ayruksı/ayrıksı***). ***aradaki -(ı)m-*** kısmını, aynı fonksiyonda olan ***-(ı)mtık, -(ı)mtırak*** genişlemelerinde de görebiliriz (b. ***acımtırak***). Hatta kimi ortak türevleri vardır, ms. ***ekşimsi ~ ekşimtik ~ ekşimtırak***. Açıklanamayan ***-(ı)m-*** eki, herhalde ***-(ı)msa-*** fiillerindekinin aynısı olsa gerektir (b. ***azımasa-***). Yukarıdaki fiilden türetilmiş ***ağlamsı*** örneği ise istisnaidir.

akort, b. ***akord.***

AD. **akos/agos/hagas/hagos/hakos** 'saban izi' DS 77/159, 2255 < Erm. ***agos*** < EErm. ***akos*** a.m. U. Bläsing 1992 no. 8, R. Dankoff 1995 no. 9. Kelimenin başındaki ***/h/*** sesi için b. ***akîk/hakik .*** ***Bu reşberlik toḫumu eçerken çiftin peşine ciderken baḫdı çi, hagosdan bir parlaḫ daş çıḫdı.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 419).

EO. **akov/ako** 'kova' < Mac. ***akó*** < Sl. ***okov*** a.m. (F. Miklosich 1889 s. 2). Redhouse 1890 s. 168 'name of a certain measure for liquids' diyor ve kaynak olarak Kieffer–Bianchi 1835-1837 lugatini gösteriyor; ancak onda yoktur, herhalde A. Hindoğlu 1838 s. 55'den alınmıştır. RD. kelimelerinden olması ihtimali vardır. ***Her bütün bāġ ki otuz iki çapalıḳdur sekizer ve altmışar ve dörder çıbır şīra aḳov/aḳo dėyü re'āyā ṣāḥib-i arża***

vėrdüklerinden ġayrı on çıbır şīre ʿöşr vėrürlermiş. (Ö.L. Barkan 1943 s. 320).

akoz et–, akozla–, b. *akuz et-.*

akpa, b. *akva.*

akpak 'tertemiz' < *ak* I 'beyaz' ve labial mühmeli veya Fa. *pāk* 'temiz' (?); yahut kuvvetlendirici öntakı *ap*, ikizleşme, ve *ak* I. Krş. *ak, appak. İnsanı temizler, akpak eder.* (A. Yurdakul 1989 s. 117).

akraba b.m. 'aynı soydan olan (kimse veya kimseler)' < Ar. *aḳribā* 'aynı aileden olan kimseler' [*ḳarīb* 'yakın' kelimesinin çoğulu]. Ar. bir çoğulun Tk.'de tekil kullanılması için b. *ahbab . Bize biraz akraba da düşer.* (M. Makal 1950 s. 38).

akran 'yaşça denk' < Ar. *aḳrān* a.m. [*ḳirn* 'denk kimse, küfüv' kelimesinin çoğulu]. Ar. bir çoğulun Tk.'de tekil kullanılması için b. *ahbab . Zīre aḳrānumuŋ kimi manṣūb, | Kimisiydi müderris-i merġūb.* (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 138). İsim ve zamiri bağlantısız takib edebilir: *Siz âdeta yaşlı bir adam gibi konuşuyorsunuz: halbuki aşağı yukarı biz akransınız ...* (Sabahattin Ali 1940 s. 223). *Kiracılardan birinin karısı, kızı, ya da Filiz akran baldızı .* (Orhan Kemal 1965f s. 55).

akreb I **/akrep** b.m. (malûm böcek) < Ar. *ʿaḳrab* a.m. (A. Tietze 1958 no. 146). *Gitmeye başdan ḫam-ı zülfi ḫayāli sen mehüŋ | Üstüḫān-ı kellem üzre ḍutsa ʿaḳrebler vaṭan.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 175). *Alevler içinde sıkışıp kalmış bir akrep gibi çırpınıyordu.* (A. Yurdakul 1987 s. 169). 'akrep burcu': Lât. *Scorpio* 'akrep' isminden Ar.'ya tercüme edilmiş. *Kendileri Zeus tarafından altı yıldıza kalbedilerek Akrep burcuna kuyruk diye takılmıştır.* (Halikarnas Balıkçısı 1954b s. 10). *Bu sabah olmasını özellikle istemişti. Tam da bu sabah. Akrep burcunun yıldızı parlarken.* (M. Mungan 1996 s. 491). Sivri kısımları olan bâzı aletler, ms. eski silâhların aksamı ('ruota d'archibuggio' Meninski 1680 II, 3297 'saat akrebi' (Ar.'da aynı). *ʿAḳreb çarḫını yeŋiden yapmaġa 60 akçe (ücret).* (M.S. Kütükoğlu 1983 s. 230). *Yelkovan istediği kadar koştursun, zamanı gine de akrepten sormazlar mı?* (M.B. Kanok 1984 s. 66). (Argo) 'polis' M. Mikhaïlov 1930 s. 30, F. Devellioğlu 1970 s. 68, H. Aktunç 1990 s. 33.

EO. **akreb** II 'daha yakın; en yakın' < Ar. *aḳrab* a.m. [*ḳarīb* 'yakın' kelimesinin elativus hali, Ar. elativus için b. *a'cab*]. *Taʿaccüb ėtmege ol evlā vu aḳreb hünerdür* (Ferec 855/1451 v. 124a).

akreditif (ticaret terimlerinden) 'bir nevi banka kredisi' < Fr. *accréditif* a.m. [Lât. *creditum* 'ödünç olarak verilen' < *credere* 'güvenmek']. *Akreditifi açtırmadan ithal edilecek malı karşılık olarak gösterme olanağı yok biliyorsun.* (Ç. Altan 1976v s. 15).

⊡ Fr.'dan alınmış kelimeler arasında *-if* (ekseriya *-atif, -itif*) ekiyle bitenler bulunuyor. Bu ek Fr.'ya Lât. *-iv[us]* sıfat ekinden gelmiştir. A–E cildinden şu misalleri verebiliriz: *akreditif, aktif, akuzatif/aküzatif, alternatif, aperitif/aperatif, datif, dedektif, dekoratif, depresif, direktif, efektif.*

akrep, b. *akreb* I.

AD. **akri** 'kırmızı ve dayanıklı kerestesi olan bir ağaç' krş. Gürc. *arḳi* 'Betula' V. Cangidze 1984 s. 45.

akrobasi 'akrobatlık' < Fr. *acrobatie* a.m. Fr. *-i* eki için b. *afazi . Biliyorsunuz, cambazlık, akrobasi tiyatronun işbirlikçisidir. Yunan tiyatrolarında da, Roma tiyatrolarında da bu ikisi hemen hemen uzun zaman baş rolü oynamışlardır.* (S. Taşer 1956 s. 104).

akrobat b.m. (cambaz) < Fr. *acrobate* 'ip cambazı' < EYun. *ακροβατης* (akrobatēs) 'ayaklarının ucunda yürüyen' [*akro* 'sivri' ve 'yürümek fiilinin kökü olan */bat/*]. *Akrobatlardan sonra sıra cambazlara geldi.* (S. Taşer 1956 s. 105).

akrobatik 'akrobatça' < Fr. *acrobatique* < (EYun. *ακροβατος* (akrobatos) a.m. Sıfat yapmaya yarayan Fr. *-ik* için b. *Adriatik . ... sıralar üstünde akrobatik hareketler yaptıklarını da görüyormuşum.* (A. Ağaoğlu 1992 s. 28).

akromatik (fizik terimlerinden) 'renkleri bozmayan' < Fr. *achromatique* a.m. [EYun. */a/* 'olmayan' ve *χρωμα* (ḫrōma) 'renk' üzerine kurulmuş beynelmilel ıstılah]. Yun. alfa privativum için b. *abana .* Sıfat yapmaya yarayan Fr. *-ik* için b. *Adriatik .*

⊡ EYun. fiilden nomen actionis yapan *-ma* eki Lât.'ye ve başka birçok dile giren bazı ilmî ve kültürel terimlerde bulunur. Bu terimlerden Tk.'ye alınanlar vardır; ayrıca doğrudan doğruya yeni Yun.'dan Tk.'ye girenler mevcuttur. Fr. üzerinden gelenler sondaki ünlüyü kaybetmiştir. Böyle isimlerden yapılan sıfatlar *-matik* heceleriyle biter. A–E cildinde zikredilenler: *akromatik, aksiyom, amblem, anfizem, astım, astma, dogma.*

akromegali 'vücudun sivri kısımlarının (bilhassa el ve ayakların) anormal büyümesine sebeb olan bir hastalık' < Fr. *acromégalie* a.m. (EYun. *ακρο* (ákro) 'uçta olan' ve 'büyük' sıfatının kökü olan */megal/* üzerine kurulmuş beynelmilel tıp terimi). Fr. *-i* eki için b. *afazi .*

akropol (arkeoloji terimlerinden) 'iç kale' < Fr. *acropole* < EYun. *ακροπολις* (akrópolis) a.m. [*akro* 'uçta olan' ve *polis* 'şehir']. *Eski Sardis Heraklid kırallarından biri. Sardis akropolunun duvarları yapılırken tepenin bütün çevresi üzerinden bir aslan postu sürüklemiş.* (Halikarnas Balıkçısı l954a s. 92).

akrostiş 'satırlarının ilk harfleri bir kelime veya isim teşkil eden şiir' < Fr. *acrostiche* a.m. [EYun. *ακρο* (ákro) 'sivri, uç' ve *stikhos* 'satır']. *Bakıyorum. Şiirlerin hepsi akrostiş. Dize başlarında Nihal'in adlarını okuyorum.* (M. Güler 1990 s. 81).

aks I**/akis** b.m. (ışık veya ses aksi) < Ar. *ʿaks* a.m. [*/ʿks/* kökünden]. *Ol görinen rūşenlik şāh-ı mārān nūrınuŋ ʿaksindendür.* (Ferec 855/1451 v. 61a). *Yağmur ve fırtına. Sonra uzaklaşan boranın son akisleri.* (A. Dino 1944 s. 20). '(bir şeyin) tersi'. *ʿAksine ḫareket ėdenleriŋ cezā göreceğini tavsīye ve iḫṭār ėdiyor.*

(Ahmed Şerif 1326 s. 259). *O tam benim aksime yalnızlıktan muztaripti.* (A.H. Tanpınar 1961 s. 293). Fa. izafet terkiblerinde sonra gelen kelimenin mefhumunu aksine çevirir: *aks-i halde/aksihalde* 'bu olmazsa, yoksa': *Nasıl rekabet edeceğiz sonra? Fabrikalarımızı kapamak icap edecek aksi halde.* (Orhan Kemal 1968g s. 17). *"Sen haklı olamazsın, dedi, "aksi halde bu bir cinayet olurdu."* (A. Yurdakul 1991 s. 20). *aksiseda* 'yankı'. *Kanlıca körfezinde aksisadalarla Boğaziçini çınlatarak mehtap safası yaparız.* (Musahipzade Celal 1936k s. 11). *aks-i takdirde/aksi takdirde* 'bu olmazsa, aksihalde': *Aksi takdirde, alınan ücreti geri veriyoruz.* (N. Eray 1990 s. 122). *aksitesir* 'tersine tesir'; Fa. izafet için b. *abd .* Ar. terkib: *aksül'amel* 'tepki' < *'aks* 'ters' ve *'amal* 'hareket', b. *abdülbatn . Seni bu ḳadar ṭarafgīrāne idāre-i lisān ėder gördüğüm vaḳit bütün efkārımda ānī bir 'aksü'l-'amel vuḳū'a geldi.* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 66).

aks II (otomobilde) 'dingil' <Fr. *axe* < Lât. *axis* a.m. *Kaza gerçekten de garipti. Bir insanın kendi arabasının altına çaprazlama yatarak, göğsüne aks saplanması neticesinde ölmesini, hiç kimsenin aklı almıyordu.* (A. Kulin 1997 s. 7).

EO. **aksa** 'en uzak, en ucda' < Ar. *aḳṣā* a.m. *Ma'ārifce teraḳḳīniy aḳṣā-yı merātibine varmış olan ... aḳṣā-yi arżda* 'dünyanın bir ucunda': *ve ba'de zamānin aḳṣā-yi arżda bir mercūḥ ḳāżīlıġ-ıla neşv u nümāsına muẓāheret olunaraḳ ...* ('Ālī 1979 [1581] I, ms. 166). *Aksâ-yı şark* 'Uzak Doğu', krş. Ar. *Şarḳul'aḳṣā* a.m.

aksa–, b. *ağsa-.*

EO. **ak–sade** 'bir nevi beyaz kıyafet', *ak* I ve *sade* kelimelerinden. *Yine aḳ-sāde geymişsin yine var māh-peykerlik | Güzellenmişsin ey āfet nedür bu tāzelik terlik* (Nev'ī 1977 s. 386).

aksak, b. *ağsak.*

aksam 'kısımlar, parçalar' < Ar. *aḳsām* a.m. [*ḳism*'in çoğulu]. *Viktor Hugo "Kendi vatanından ayrılarak ecnebi memleketlerinde yaşıyanlar, kaynıyan bir kazanın harice attığı köpükleri gibi içi boş ve kıymetsiz aksamdır" demiştir.* (Fazlı Necip 1930 s. 180).. EO. 'zümreler'. *... meknūnāt u muḫadderāt aḳsāmında ona niçe maḫẓūrāt vardur.* ('Ālī 1587 s. 139a).

aksan 'vurgu; şive' < Fr. *accent* < Lât. *accentus* a.m. [*ad/ac* 'ilâve edilen' ve *cantus* 'terennüm', */can/* 'müzikle söylemek' fiilinin kökünden, yâni 'söze ilâve edilen (ona refakat eden) müzik']. *"Allo" deyişinde bir Fransız aksanı vardı. Sade "Allo" dese, başka birşey söylemese, Parisli bir Fransız kadını sanılabilirdi...* (H. Taner 1954 s. 32). *Dili Karadeniz aksanına çalan başka biri ...* (A. Ümit t.y.ç [1990?] s. 43).

O. **aksar** 'daha kısa, en kısa' < Ar. *aḳṣar* a.m. [*ḳaṣīr* 'kısa' kelimesinin elativus hali. Ar. elativus için b. *a'cab*]. *... ve bil-cümle aḳṣar-ı leyālīde ġece ṣoḥbetleri münāsib olmaz.* ('Ālī 1587 v. 140b).

Aksaray 'Niğde vilâyetinde bir şehrin adı' < EYun. *Αξαρα* (Aksara) D.J. Georgacas 1971n s. 106. *Bor ḳal'esinden cānib-i ... şehr-i Aḳsarāya gitdiğimiz menāzilleri beyān ėder.* (K. Buğday 1996 s. 146).

aksat– 'geri bırakmak, tavsatmak' < *aksa-* fiilinin causativum hali, b. *acıt- . Pazar günlerini atlatan, buluşmaları aksatan sevgilisini düşünerek ağladığını bilirdin.* (Peride Celal 1991 s. 427).

aksata 'alışveriş' < *ahz-u-ita*, b. *ahz. Kocan gene borcunu bi temam ödemedi, habarın olsun, aksatayı kestim.* (Orhan Kemal 1949e s. 44).

akse (tıp terimi) 'nöbet' < Fr. *acces* a.m. < Lât. *accessus* 'vak'a'. *Büyükada'da geçirdiğin kalp aksesini unuttun mu?* (Peyami Safa 1930 s. 14).

O. **aksendaz ol–** 'aksetmek' < Fa. *'aḳs-andāz* 'aksedilmiş'. *... adamın sözleri daima kulağında aksendaz olmakda idi.* (Türk masalları 1991 [1912] s. 98).

akseptans 'kabul kaydı; kabul belgesi' < İng. *acceptance* a.m. (Fr. telaffuz ile).

aksesuar '(bir şeyin veya halin) yan unsurları, süsleri, ıvırzıvırı' < Fr. *accessoire* a.m. < Lât. *accessorium* 'yanına gelen, yardımcı' [Lât. */acced/* 'yanına gelmek, katılmak' fiil kökünden]. *Şoförün hemen başının üstünde sallanan boncuk işi muska, nazar boncuğu, maşallah bu kaderci arabeskin aksesuarı mıydı?* (A. Yurdakul 1990 s. 133). *Evin buzdolabından perdelerine, döşemelerinden kapı tokmaklarına kadar tüm aksesuarını Amerika'dan getirtmişti.* (A. Kulin 1997 s. 52). Mecâzî mânada: *Şair, bu kadının yaşamında kendisinin pek gerekli olmayan bir aksesuar, bir zamanlar değerli sayılmış ama artık ağırlık yapan bir yük olduğunu sezdi.* (İ. Aral 1997 s. 43).

⊡ Fr.'dan alınmış kelimeler arasında *-uar* (Tk.'de bâzen *-uvar*) ekiyle bitenler göze çarpar. Lât. *-arium/-orium* hecelerinden gelen bu ek, ekseriya bir şeyin saklandığı kap veya oda veya saklanan şeyler ya da bir işin yapıldığı yeri ifâde eder. A–E cildinde bu isimlerden yalnız *aksesuar* misali geçmektedir. Daha sonraki ciltlerde ms. *laboratuvar* geçecektir.

akset– 'bir şeye çarpıp geri dönmek (ses veya ışık)' < *aks/akis. Garsonun sesi: "çay ikii!" diye aksetti.* (B.S. Kunt 1948 S. l09) .'(birisinin) kulağına gitmek': *Mes'ele padişāha 'aks-ėtdi.* (Türk masalları 1991 [1912] s. 144).

aksıhalde, b. *aks.*

aksıma 'sekir veren ekşi şerbet' TS 75 < Yun. *οξίνα* (óksina) 'ekşi ot' Ch. Tzitzilis 1987g no. 371, Tietze–Tekin 1990 s. 288.

aksır– 'hapşırmak', <ET. *asur-* a.m. Clauson 1972 s. 251, ses taklidi kelimelerden, krş. *öksür-* EO. *aḫsur-* a.m. *Olḳadar aḫsurdı ki cānı çıḳdı. cehenneme dek gitdi.* (Ferec 855/1451 v. 39b).

aksi 'ters, suratsız, huysuz' < *aks/akis* + isimden sıfat yapan nisbe eki *-î*, b. *adalî . Aksinin biridir zaten.* (F. Erdinç 1955 s. 182). *aksilik* 'işi bozan (tesadüf)': *"Ne kadar istiyordu toplanmamızı!" — "Hastalanması aksilik!"* (Peride Celal 1991 s. 302).

aksihalde, b. *aks* I.

aksine 'bil'akis'< Ar. *aks* I + *-i-* 3. şahıs possessivum eki + *-(n)e* dativus adverbialis, b. *abes yere* : *İhtiyar başçavuşun her zamanki ağırlığının aksine gösterdiği telâştan Nurettin Şadan beyin önemli biri olduğunu anlamışlardı.* (Orhan Kemal 1968g s. 20). *Güzelliği hiç yıpranmamış, aksine daha da yerine oturmuştu.* (Y. Yazıcı 1990 s. 62). *Acele yenen öğle yemeklerinin aksine akşam yemeklerine kızların okul kıyafetlerini değiştirip süslenerek gelmelerini isterdi.* (A. Kulin 1997 s. 45–46).

aksiseda, aksi takdirde, aksitesir, b. *aks* I.

aksiyom 'isbata ihtiyacı olmayan kendiliğinden belli hakikat' < Fr. *axiome* < Lât. *axioma* < EYun. *αξιωμα* (aksíōma), nomen actionis yapan Yun. *-ma* eki için b. *akromatik* .

aksiyon 'hareket' < Fr. *action* a.m. < Lât. *actio* [*/ag/* 'iş görmek' fiil kökünden, ayrıca b. *aberasyon*]. *Karakterizasyon, psiko-dramatik aksiyon, dil, diyalog; bu saydıklarımız piyesin yazılmasında kendini gösteren güçlüklerdir.* (S. Taşer 1956 s. 87). *Görüldüğü gibi oyunda vişne bahçesi, bir mekân olmaktan çok, içerdiği çok katmanlı anlam düzeyleriyle, oyunun bütün aksiyonunu kuran bir motiftir.* (M. Mungan 1996 s. 314). (ticaret terimlerinden) 'hisse senedi' *H. elindeki aksiyonları İtalyan kapitalistlerine satar.* (M. Seyda 1970 I, 72). 'fiat indirimi' .

AD. **akson** 'değirmen çarkını döndüren mil' DS 161 < Yun. *αξονι* (aksóni) a.m. A. Tietze 1955 no. 19.

AD. **aksuna** 'su altında felce uğrayıp dışarı çıkan dalgıcın, iyileşmesi için onu tekrar denize indirme ameliyesi' < DS 162 < Yun. ?? *Aksuna demek, vurguna uğramış adamı tekrar denize indirmek demektir. Ama denizin altına kadar indirmiyeceksin. Aksuna, dalgıç kaç kulaçta vurgunu yemişse, onun yarısı kadar kulaca indireceksin. Orada kendine gelinceye kadar kalacak.* (Yaşar Kemal 1971bd s. 612).

aksül'amel b. *aks/akis* I.

aksülümen 'zehirli beyaz bir toz, süblime' < *ak* 'beyaz' ve *sülümen* < Lât. *sublimatum* G. Meyer 1893 s. 36. *Hacivat: "Aksülümen hastalara şifa mı?" "Karagöz: Birdenbire götürür."* (H. Ritter 1953 s. 64).

akşam, b. *aḫşam.*

akşama (gelecekten bahsederken) 'akşam olunca, akşamleyin' <*akşam* + isimden zaman zarfı yapan dativus hali eki, krş. *haftaya, seneye. Yok, gideceğim. Akşama konuşuruz.* (M.Ş. Esendal 1934 s. 126).

akşamcı, b. *aḫşam.*

akşamla–, b. *aḫşamla-.*

akşamlayın, b. *akşamleyin.*

akşamleyin/akşamlayın b.m. (akşam vakti) < *akşam* + öğleyin kelimesine mümasil *-layın/-leyin.* Tk.'de velar ve palatal ünlüler arasındaki tefrik için b. *ayıt- . Gelin akşamleyin ailedeki bütün büyüklerin elbiselerini soyar, yataklarına yatırdıktan sonra odasına girer.* (H.Z. Koşay 1944 s. 324).

⊡ İsimden zaman zarfı yapan *-layın* genişlemesinin aslı, büyük ihtimalle birleşmiş ET. *-la* + *-yu* zarf ekleridir (b. T. Banguoğlu 1974 s. 191, M. Erdal 1991 I, 406–408). *-la* eki ET.'de zaman zarfı da yaparken (b. ayıkla), *-layın* (< *-layu*) genişlemesinin zaman zarfı yapması Osmanlıca'ya mahsustur. Bunun yanında ET. ve EO.'da özellikle 'gibi' anlamında kullanılır (b. *ancılayın*). Öbür taraftan ön ünlülü *-leyin* şekli, art ünlülü köklerde de kullanıldığı için (ms. *akşamleyin, sabahleyin*) J. Deny 1921 s. 262'de instrumentalis hali *-(y)ın* (b. *acın*) ile türetilmiş *öğle-yin* sözcüğünün analojisi olup yanlış bölünerek *-leyin* ekinin meydana geldiğini öne sürer (< * *öğ-leyin*). Daha sonra ünlü uyumuna da tabi tutulmuş. A–E cildinde şu misaller bulunur: *akşamleyin/akşamlayın, çokçalayın, erkenleyin/irkenleyin.*

RD. **akşamlık** 'akşam yemeği'. <*akşam* + *-lık* eki, b. *ahfadiyelik . Anasına demiş: Sen banım akşamlıgımi kayrolamın yanına koyarsın.* (N. Hafız l985 s. 202).

AD. **akşam-otu/akşam-oturu** 'akşam üzeri' DS 162 < *akşam* ve *otur-* fiilinin *-u* ulacı. *Akşamotu sığırı alıp varıyor köye.* (M. Tuğrul l969 s. l86).

aktar I 'baharat, ıtriyat ve bâzen birçok ufak şeyler satan kimse' < Ar. *'aṭṭār* 'kokular satan kimse' [*/'ṭr/* kökünden]. Türkçe'deki */t/* > */k/* değişimi disimülasyon neticesidir, b. *ahçı . Cevizli'de bir aktar Saim Efendi vardı hani?* (M. Seyda 1970 I, 163).

O. **aktar** II 'taraflar, mıntakalar, diyarlar' <Ar. *aḳṭār* a.m. [*ḳuṭr* 'daire çapı' kelimesinin çoğulu]. Krş. *çar aktarı cihan.*

aktar– 'bir yerden bir yere veya bir şekilden bir başka şekle geçirmek' < ET. *aġtar-/aḫtar-* a.m. Clauson 1972 s. 81, K. Röhrborn 1979 s. 74'e göre *aġtar* < *aġ-* ('değişmek')'ın causativum'u, b. *çıkart- . Kadife çantanın içinde, kırdığı kumbarasından aktardığı beş on lira ...* (Peride Celal 1991 s. 81). 'çatı kiremitlerinin kırık olanlarını yenilemek': *Babamın elinden gelmeyen yoktu: dam aktarır, bahçe duvarı örer ...* (H. Özkan 1979 s. 7). '(bir kitabı) başından sonuna kadar okumak': *Gur'anı iki üç kere aktaranlar var.* (M. Makal 1980 s. 72). Son zaman üslubunda 'bir dilden başka bir dile nakletmek, tercüme etmek' ve 'birisinin söylediklerini bir başkasına nakletmek': *Konuşmayı aktardığında, öfkeyle bağırmıştı Nilufer ...* (Peride Celal 1991 s. 50). AD. *aḫtar-* 'aramak, araştırmak' (Az. Türkçesi'nde standarttır): *Deryanı uḫarı aşaġı aḫtardılar, ne ölüsünü tafdılar ne sağını.* (A. Caferoğlu 1942 s. 41). EO. 'devirmek, yere sermek': *Her kişi ki eyü savaş ėde ve er aḫtara yā ḫōd yaralaya...* (Mercümek Aḥmed 1944 [15.yy.] s. 346). AD. *aktarma* 'atın alnından burnuna doğru uzanan beyaz leke, akıtma': *Sekbanbaşı önde, alnı aktarmalı, yelesi uzun, kuyruğu örülü, doru bir atın üstündeydi.* (Ş. Ünlü l986 s. 5l). EO. *aḫtarma/aḳtarma* 'ganimet, harbde zorla alınan': *Baş kesüb aḳtarma getireni siyāset emr ėtdi.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 228). Bilhassa deniz harblerinde: *Buġday yükiyle bir aḳdarma gemimüz*

ġāfil yaturken ... (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 680). ***aktarma et-*** 'bir yerden bir yere nakletmek, geçirmek': ***Lākin yolda baŋa beyhūde yük olacağından saŋa aḳṭarma ėdiyorum.*** (E.E. Talu 1341 s. 165). 'bir vasıtadan başka bir vasıtaya geçmek': ***Kamyon Tarsus'a girdi. Burada bir otobüse aktarma ettik.*** (F. Otyam 1960 s. 26).

AD. **aktaraç/akdaraç** 'sacın üzerindeki yufkayı çevirmeye yarayan alet' DS 148 < ***aktar-*** fiili + nomina instrumenti'de kullanılan ***-aç*** eki (krş. ***kakaç, kısaç*** vs.). ***Fatma, İrazca'nın sağ yanındaki aktaracı aldı. Saçtaki ekmeği aktarmaya başladı.*** (F. Baykurt 1959y s. 93).

⊡ A–E cildindeki fiilden ***-aç*** ekiyle yapılan nomina instrumenti (alet isimleri): ***aktaraç, arkaç*** (siper), ***arkalaç, bakraç, dırmaç/dirmaç/tırmaç, dikeç, döğeç/döveç. araç gereç*** tâbiri de bu gruba uyar. ***-gaç*** ekiyle biten nomina instrumenti için b. ***atlangaç*** . ***-maç*** ekiyle biten yemek ve yiyecek isimleri için b. ***bazlamaç*** . Giyeceğe ait ***-maç*** ile biten kelimeler için b. ***büzmeç*** . ***-gaç/-maç*** ekleriyle biten nomina abstracta için b. ***burgaç*** . ***-maç*** vs. ekiyle son bulan meslek isimleri için b. ***çığırtmaç*** . ***-aç*** ile biten sıfatlar için b. ***anaç*** .

AD. **aktar-dönder/aktar-gudar vs.** 'karmakarışık, altüst' DS 162 < emir halinde iki fiil [***aktar-*** ve ***dönder-*** 'çevirmek' (ikinci fiil yerine bâzen mühmel veya "echoword" bulunur)'den mürekkep çift sözler]. ***Ẕihinler binlerce liraları aḳtar-dönder ėtmekle meşġüliyetden pek dalġındı.*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 105). ***Kabın içinde yemek aktar-küktar oluyor.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 35).

aktariye 'aktarın sattığı mallar' < ***aktar*** ve çoğuldaki isim hazfedildikten sonra kalmış sıfatın eki olan ***-iye*** < Ar. ***-īya*** eki, b. ***adliye*** . ***Vatandaş Ahmet Efendinin işi hem kolay, hem güçtür. Aktariye satar.*** (B. Felek l957 s. 4).

aktarma, b. ***aktar-***.

EO. **aktı** 'iş, çalışma; el işi, mamulât' Meninski 1680 I, 334, W. Radloff 1893 I, 120. Başka kaynaklarda bulunamadı. Krş. ***ahtu*** 'cima'?.

aktif 'canlı, hareketli; enerjik; faal' < Fr. ***actif*** < Lât. ***activus*** a.m. [***/ag/*** 'iş görmek' fiil kökünden, ***-if*** için b. ***akreditif***]. ***Yalnız iç siyaset olsa kaygımız neyse. Ama malûm a, dünya siyasetinde de aktifiz.*** (F. Erdinç 1969 s. l60). ***68 yıllarının aktif bir kuşak yarattığına inanıyorum ben.*** (Peride Celal 1991 s. 168).

aktör b.m. (tiyatroda erkek oyuncu) < Fr. ***acteur*** a.m. < Lât. ***actor*** 'iş gören' [***/ag/*** 'iş görmek' fiil kökünden]. ***O tarihte otuzu yeni aşmıştık. On yedi yıllık aktördüm.*** (B. Arpad 1974 s. 11–12). Mecâzî mânada: ***Her gece tekerrür eden bir hailenin daimî bir aktörü idi.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 129).

⊡ Fr.'dan alınmış kelimeler arasında***-ör*** ile biten nomina agentis (masculina) vardır. Ayrıca ***-ör*** ile biten nomina abstracta da vardır (ms. ***terör***), fakat bunların sayısı azdır. Bütün bu ***-ör***'ler Lât. ***-or***'dan geliyor. A–E cildinde geçen bu tipten nomina agentis: ***aktör, amatör, antrenör, armatör, boksör, diktatör, direktör, doktör/doktor/dohtur, editör, enspektör. aktör***'ün müennesi ***aktris***'( )dir; başka bir müenneslik ekini ***dansöz***'de görürüz (b. ***dansöz***). Hem ***-ör*** hem ***-öz*** yalnız iş gören insanlar için değil, iş gören cihaz ve makineler için de kullanılır, b. ***adaptör*** . Türkiye'de çok yaygın olan bâzı kelimelerde ünlü uyumu kaidesinin tesiri ile ***-ör***'ler ***-or*** olmuş (ms. ***şoför***, halk ağzında ***şofor***), fakat bunların çok azı BSTT.'ye girebilmiştir (***doktor, motor***). Alm.'dan alınmış ***-or***'lu kelimeler için b. ***dekan*** .

aktris b.m. (tiyatroda kadın oyuncu) < Fr. ***actrice*** a.m. < Lât. ***actor*** 'iş gören' kelimesine ***genitor - genetrix*** gibi misallere göre uydurulmuş müennesi. ***Fotoğrafçı dükkânlarının vitrinlerindeki aktris resimlerine başını çevirmezdi.*** (S.M. Alus 1934 s. 51). ***Sonunda, aktris olacağım diye günün birinde evden kaçıverdim.*** (B. Arpad 1974 s. 46).

⊡ Fr.'dan alınmış kelimeler arasında ***-tris*** hecesiyle bitenler var. Bunlar Fr. ***-trice*** < Lât. ***-trix*** [Lât. ***-tor***, Fr. ***-tör***'ün müennesi] müenneslik ekiyle fiilden teşkil edilmiş nomen actoris'leridir. A–E cildinde bunlardan yalnız ***aktris, direktris*** misalleri kayıtlıdır.

aktüalite 'günün hadiseleri' < Fr. ***actualités*** a.m. [Lât. ***actum*** 'olmuş, vukubulmuş' kelimesinden]. ***Haftalık aktüalite dergilerinden birini de getirtir bin güçlükle.*** (M. Makal 1960 s. 28). (sıfat) 'o günlere mahsus olan, o gün ehemmiyet kesbeden fakat geçici': ***Konakta zaman zaman aktüalite vak'alar çıkıyor ...*** (R.N. Güntekin 1944 s. 102). 'sinemada esas filmden önce göstirilen ve günün olaylarına ait olan kısa filim': ***O da bunları dinlemiye tahammül gösteriyor, sinema aktüalitesini beraber takip ediyordu.*** (S.E. Ertem 1935 s. 103).

⊡ Fr.'dan Tk.'ye geçmiş kelimeler arasında ***-te*** hecesiyle bitenler vardır. Bunların çoğu Lât. ***-etas/-itas*** nomina abstracta ekiyle teşkil edilmiş kelimelerden gelmiştir, ms. ***civ-itas cité*** (Tk. ***site***). A–E cildinde görünenler: ***aktüalite, anksiyete***. Fakat ***-te*** ile son bulan Fr.'dan başka alınmalar için b. ***afişe et-*** .

aktüel 'şimdiki, bu anda mühim olan, günün meselesi olan' <Fr. ***actuel*** <Lât. ***actuālis*** a.m. [***actus*** 'fiil, amel, hareket' kelimesinden sıfat]. ***Bayat bir meyhane şarkısı gevelemeğe başladı. Güftesine aktüel eklemeler de yapıyordu.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 43).

⊡ Fr.'dan alınmış kelimeler arasında sonu ***-al*** ve ***-el*** ile biten sıfatlar vardır. Bunlar, Lâtince'de isimden sıfat yapan ***-ālis*** genişlemesinden türemişlerdir. Belki bâzı yeni yapma Tk. sıfatlar bu ekten etkilenmişlerdir (ms. ***dural, sanal, genel, tümel***). A–E cildinde dikkatimizi çekenler: ***aktüel, atonal, banal, dantel, diferansiyel/defransiyel, diyagonal, dolikosefal*** (ayrı hal), ***entelektüel, enternasyonal***.

akuarel, b. ***akvarel.***

AD. **akuçka/akuşka** 'camekân; küçük pencere' DS 163–164 < Rus. ***okóśko*** a.m. [***oknó*** 'pencere' kelimesinin küçültme hali].

AD. **akuka/heküge** 'kapalı su oluğu, künk' DS 164, 2330 < Erm. ***akuka*** < EErm. ***aguga*** R. Dankoff 1995 no. 2; krş. ***hakuka***, < Süry. a.m. Lex. Syr. s. 3. Kelimenin başındaki ***/h/*** sesi için b. ***akîk/hakik*** .

AD. **akunduz** ‘yaylalarda yetişen otsu gövdeli, geniş yapraklı, dalsız bitki, ak çöpleme, veratrum album’ DS 164, Hauenschild 1989, s. 165, Baytop 1994, s. 26 (486. ve 487. resimler) < EYun. *ακανθος* (ákanṯos) ‘dikenli bir ot’ (*ákanṯa* ‘thorn’ kelimesinden), fakat dikenleri var mı?.

akupunktur b.m. ‘iğne batırma ile tedavi’ < Lât. *acus* ‘iğne’ ve *punctura* ‘batırma’ [*/pung/* ‘batırmak’ fiil kökünden] kelimelerinden uydurulmuş beynelmilel ıstılah; şekline bakılırsa Alm. *Akupunktur* a.m. kelimesinden alınma olabilir.

⊡ Türkçe’ye kelime veren Avrupa dilleri arasında Almanca’nın hissesi küçüktür. Gerçi Y. Önen’in (Yaşar Önen, Deutsches im Türkischen, Ankara 1955) listesi uzundur, fakat saydığı kelimelerin ekseriyeti aslı Almanca olan ama Türkçe’ye ancak başka dillerin tevassutu ile girmiş olan kelimelerden ibarettir. Yine de üniversite ıslahıyla ve bâzı kürsülerde Alman hocaların bulunmasiyle tek tük sahalarda Almanca’dan alınma kelimeler, doğrudan doğruya Türkçe’ye sızmıştır. Bu sahaların göze çarpanlar şunlardır: Fizik: ***akustik***. Üniversite: ***dekan, doçent, doktor*** (***doktör*** daha eskiydi). Coğrafya: ***ekvator***. Elektroteknik: ***armatur***. Kimya: ***element***. Tıp: ***akupunktur, akut***. Tiyatro okulu: ***drama, dramaturg, dramaturgi***. Diğerleri: ***dia, edikt***.

⊡ Batı Avrupa dillerinden alınmış kelimeler arasında sonu Lât. ***-ura*** nomen actionis ekinden türemiş İt. ***-ura***, Fr. ***-ure***, Alm. ***-ur*** gibi eklerle biten kelimeler görürüz. Bunların çoğu teknik ıstılahlardır (termini technici). A–E cildinde bulunanlar: ***akupunktur, armadora/armadura, armatur, avantür, basadora, broşür***.

AD. **akur** ‘kudurmuş’ DS 164 < Ar. *‘aḳūr* a.m. ***Ḥaremi ḍopḍolu kilāb-i ‘aḳūr.*** (‘Ālī 1982 [1581] II, 159).

AD. **akurkaa** ‘kurbağa’ DD 1607 < Ar. *ḳarḳa‘a* ‘claquement’ ses taklidi kelimesinden.

akustik I (sıfat) ‘işitmekle ilgili’ < Fr. *acoustique* (sıfat) a.m. < EYun. *ακουστικος* (akustikós) ‘dinlemeğe ait’ *ακου'ειν* (akouein) ‘işitmek’ fiilinden. Sıfat yapmaya yarayan Fr. ***-ik*** için b. ***Adriatik . … bu "çılgın kalabalık" denizi ve kasabayı "akustik" bir pisliğe boğar.*** (Fethi Naci 1999 s. 104).

akustik II (fizik) ‘ses bilimi; kapalı bir yerde ses dağılımı’ < Fr. *acoustique* (isim) a.m. < EYun. *ακουστικος* (akustikós) ‘dinlemeğe ait’ [*ακου'ειν* (akouein) ‘işitmek’ fiilinden]. ***Yeni dörtlükler yazmak için sadece şarabın arkadaşlığına ihtiyacı vardı. Şaraphanenin akustiği ve şişeden içilen şarabın "lıkır lıkır" sesi şiirinin en kuvvetli ritmini oluşturuyordu.*** (M. Kaçan 1991 s. 107).

⊡ Fr. ***-ik*** ekinin sıfat yapmak için kullanılması hakkında b. ***Adriatik/Adriyatik*** . Bu ek, nomina abstracta yapmak için, ekseriya ilmî ıstılahlarda kullanılır. Bu ıstılahların hepsinin müennes olması dikkate şayandır. Bunun ortaya çıkmasındaki sebep, bu tür aslen sıfat olan kelimelerin tasvir ettikleri kelimenin düşmesidir (ms. Fr. ***la science physique***’den ***science*** ‘bilim’ (müennes) kelimesinin düşmesi). A–E cildimizde geçen misaller şunlardır: ***akustik, aritmetik, balistik, botanik, cimnastik, dogmatik, elektrik, elektronik, estetik, etik***.

akuşka, b. ***akuçka.***

akut (tıp terimlerinden) ‘hâd, ilerlemiş’ < Alm. *akut* a.m. < Lât. *acūtus* ‘bilenmiş, keskin’. Almanca’dan alınma kelimeler için b. ***akupunktur*** [1].

(Argo) **akuz et-/akoz et-/akozla-** ‘haber vermek’ M. Mikhaïlov 1930 s. 14, F. Devellioğlu 1959 s. 61 <Yun. *ακουσε* (ákuse!) ‘dinle!’. Yun. müzekker eki ***-os*** için b. ***aforos*** [1]. ***Mustafa: "Gideceğimiz gün bana karşıdan akoz et!" Aynur "Akoz ne demek?" Mustafa "Haber ver yâni."*** (Orhan Kemal 1965i s. 10). ***Fethi'nin giydiği kostümün yelken kumaşından yapıldığını meraklı köftecilere akuz ettiler.*** (M. Kaçan 1991 s. 48). ***akoz et-*** ‘susmak’ (Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 9, F. Devellioğlu 1959 s. 61, H. Aktunç 1990 s. 33) için başka kaynak bulunamadı.

akuzatif/aküzatif (gramer terimlerinden) ‘mef’ulünbih, i–hali’ < Fr. *accusatif* < Lât. *accūsativus* a.m. [*accūsâre* ‘dâva etmek’ fiilinden, *-if* eki için b. ***akreditif***]. ***İsterse çıksın biri de çıkarsın o çıtı bakalım! Çıkarsın da alsun Banguoğlu'nun aküzatiflerinden boyunun ölçüsünü!*** (R. İlgaz 1996 s. 115).

akü ‘akümülâtör’ (kelimenin kısaltılmış hali, b. ***afro***) < Fr. *accu* a.m. ***Bir zamanlar çok hızlıydınız. Ok gibi tâ Viyana'lara kadar gelmişsiniz! Ama şimdi akünüz bitmiş, yürümeğe korkuyorsunuz!*** (F. Baykurt 1982 s. 208). ***Direkler, aynalar, teller, aküler, daha neler neler, televizyonun ekranında.*** (M. İzgü 1992 s. 93).

akümülâtör b.m. (elektrik enerjisini depo eden alet) < Fr. *accumulateur* a.m. [Lât. *accumulare* ‘yığmak’ (*cumulus* ‘yığın’) fiili üzerine kurulmuş beynelmilel terim]. Nomen instrumenti yapmaya da yarayan bu ek için b. ***adaptör*** . ***Gecenin ayazını yediğinden çalışmaz marşla işletelim derlerken akümülâtor boşalır.*** (S. Şengil 1948k s. 66).

aküzatif, b. ***akuzatif.***

AD. **akva/ağva/akpa** ‘hançer’ DS 159, 164, ZTS 1976 s. 3 < ?? ***Ve eṣnāf-ı aḳvacılar: Ḳılıc ḳadar aḳva ‘Arab ḫançeri yaparlar.*** (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] X, 384–385) (krş. R. Dankoff 1991 s. l2).

O. **akvâ** ‘daha kuvvetli’ < Ar. *aḳwā* a.m. [*ḳawī* ‘kuvvetli’ kelimesinin ism–i mubalağasıdır, Ar. elativus için b. ***a’cab***]. ***Bir ġayr-i meẕkūr vāḳı‘a daḫı ki dükelinden aḳvā-dur …*** (Ferec 855/1451 v. 185b).

O. **akval** ‘sözler, konuşmalar’ < Ar. *aḳwāl* a.m. [*ḳawl* ‘söz’ kelimesinin çoğulu]. ***… semt-i nezāket-ü-ẓarāfetüñ aḳvāl-i bī-me’āli degüldür.*** (‘Ālī 1956 [1586–87] s. 225).

EO. **akvam** ‘halklar, milletler’ < Ar. *aḳwām* a.m. [*ḳawm* ‘halk, millet’ kelimesinin çoğulu]. ***Bizde ise bir devr-i teraḳḳī bir ṭarz-ı ġarīb ile başladı ki, ne sür‘atinde, ne de ṭavrında sā’ir aḳvāmıñ birine beyzedik.*** (Nāmıḳ Kemāl l967 (1874) s. 318).

akvarel ‘suluboya resim’ < Fr. *aquarelle* < İt. *acquarella* a.m. [*acqua* ‘su’ üzerine kurulan güzel sanatlar terimi]. ***O satılması bahis konusu olan bir akuarel, iki***

guaşla, altı yağlıyı odanın duvarlarına yerleştirdim. (M. Balaban 1959 s. 68).

akvaryum b.m. (süs balık ve bitki tutmak için cam su kabı) < Lât. *aquarium* [*aqua* 'su'] 'suya ait' sıfatından kurulmuş beynelmilel terim, ms. Alm. *Aquarium*, Fr. *aquarium*, İng. *aquarium* a.m. *Bu durumlarıyla onları birisi akvaryuma konulmuş balıklara benzetebilirdi.* (M. Seyda 1970 I, 291).

AD. **akya** 'bir balık çeşidi' DS 164, 'Lichia amia' TüS 35 < Yun. *αθιας* (aṭiás) 'Acipenser' Hist. Lex. I, 306 (?). [Yun.'dan gelme *-ya* eki için b. *ablatya*]. *Salonun kapısının kapkara mağarasından koca bir akya balığı ağara ağara güneşe çıkıp mavi bir gümüşüyle parladı.* (Halikarnas Balıkçısı 1952 s. 75).

⊡ Türkiye Türkçesi'ndeki balık isimlerinin çoğu – bilhassa deniz balıklarınınkiler– Yunanca'dan alınmadır. Bunun sebebi meydandadır: Asya kıt'asının ortasından gelen Türkler, Anadolu sahillerine oldukça geç inebildiler ve sahillerdeki ahali uzun zaman grekofon kaldı. Bugün bilinen balık ve bilumum deniz hayvanlarının Yunanca'dan alınmış olanları için müracaat edilecek araştırma D.J. Georgacas 1976'dır. Örnek olarak *akya*'dan başka şunlar gösterilebilir: *avropsaro, avzita balığı, barlam, barbunya I, çaparya, çihle, çuçurya, enevrek*.

al I 'kuvvetli açık kırmızı' < ET. *āl* a.m. Clauson 1972 s. 121. Bir nazariyeye göre aslen bir İran dilinden Türkçe'ye geçmiş olan (Benveniste 1960, krş. G. Doerfer 1965 II, no. 517) kelime, Fa.'da bir Türk dilinden alınmış sayılır (G. Doerfer a.y.). Renk sıfatları için b. *ak* I . *Ma'şūḳasını al ḳanlar içinde, gözleri yumulmuş, nefesi durmuş gördü.* (H.R. Gürpınar 1339 s. 542). 'bir çeşit at tüyü rengi': *Bu atın donu mu efendim? Biraz bozukça. Bu ne aldır, ne doru*! (R. Ilgaz 1959 II, 107). O.'da ve TT.'nde ekseriya Fa.'dan alınmış sayılarak uzun /a/ ve ince telaffuzlu /l/ ile ayrı bir varyant teşkil eder. *Müzehherin yüzü karıştı, soluk yanakları al al oldu.* (Mahmud Yesari 1943 s. 52). *allı güllü* 'taşralıların zevkini gösteren; göze batan' *Benim gibi de öyle allı güllü şeyleri sevmez.* (Füruzan 1972p s. 33). *allı pullu* 'rengarenk süslü, pırıl pırıl' *Çocuklar da öyle | allı pulludur dünyaları | yalansız.* (Ş. Yıldız 1989 s. 97).

⊡ Tk. bir kelimenin yabancı dilden (Fa. veya Ar.) alınma sanılarak ona göre telaffuz edildiği (ünlü uzatılması vs.) ve kullanıldığı (ms. bir Fa. izafette) nadir değildir ve BSTT.'nin lûgat bakımından karışık durumu müvahecesinde şaşılacak bir şey değildir. A–E cildinde karşımıza çıkan bir kaç misal: *al I, al III, ala/elâ, delim.*

al II **/al karısı/al kızı** Türk ve İran folklorunda al elbise giymiş hayalî bir görüntüdür, loğusaların üzerine çöker, ciğerlerini çekip çıkararak onları öldürürmüş (THASDD 1952). *Al Zavallı gelin hanımı bir titreme aldı. Amanın, al basmasın!* (Şinâsī 1940 s. 56).

AD. **al** III 'hile' DS 165–166 < ET. *āl* 'çare, vasıta' Clauson 1972 s. 120. *Tezgāh öğren, illerüŋ aldanma āline, | Disün görenler işüŋi "peh peh!" kemāliŋe.* (Vāṣıf ʿOs̱mān 1257 s. 46). Türkçe'den Fa.'ya da geçmiş olan bu kelime de Türkçe'de uzun /a/ ve ince /l/ ile telaffuz edilir (b. *al* I). *Ḳomışdur yoluŋa cānum dilerseŋ cānum al | Hey ela gözlüm güzel tek ėtme yindek al.* (Naẓmī 1928 s. 39).

O. **âl** IV 'aile' < Ar. *āl* a.m. *âl-i âbâ* 'peygamber'in ailesi, sülâlesi'. *Âl-i Osman* 'Osman Gazi'nin ailesi, Osmanlı Hanedanı'. *Yedi kral Āl-i ʿOs̱mān'a baġlı, | Çār güşe hem yedi iḳlīm vilāyet.* (Seyrānī, YTEA 1974 I, 377). *Âl-i Resul* 'Peygamber'in ailesi': *Bende-i āl-i Resūl olduġumuŋ burhānı | Yetişir māh-ı muḥarremde şu maḥkūm oluşum.* (Şair Eşref 1958 s. 151).

⊡ Ar.'dan alınmış kelimelerdeki /l/ harfi (*Allah* ve *mal* kelimeleri hariç) daima palatal olarak telaffuz edilir ve bu yüzden önünde ve arkasında bulunan kısa ünlüler de velar gruptan palatal gruba geçer, ms. *âl* kelimesine accusativus eki takılırsa *°âlı* değil, *âli* olur, lokativus eki takılırsa *°âlda* değil, *âlde* olur. Bu hususiyetten doğan muğlak durumlar için b. *akal* . Yukarda işaret ettiğimiz istisnalardan *Allah* çok defa huşu içinde ifâde edildiği için çok eskiden beri ve Arapça'da bile böyle istisnai bir telaffuz bulmuştur (b. A. Ambros 1981 s. 81); *mal* kelimesi, mülklerini, zenginliklerini sahibi oldukları hayvanlarla ölçen göçebe ve yarı göçebe iktisadi sistemlerde doğrudan doğruya sığır, koyun mânasında benimsendiği için kitabilikten uzak, halk dilinden çıkmış bir kılık almıştı (fakat *mal ol–* tâbirinde yine palatalliğini ve kitabi karakterini muhafaza etmiştir).

EO. **al** V 'ön, karşı' < ET. *al* a.m. Clauson 1972 s. 121, M. Räsänen 1969 s. 14, E.V. Sevortyan 1974 I, 124–125. *'Andelīb-i 'ışḳuŋam, feryād u zārīdür işüm, | Ḥaḳ alumda k'ey yanaġı gülsitānum sensedüm.* ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 233).

al– b.m. (tutup bulunduğu yerden ayırmak, götürmek, yerini değiştirmek, nakletmek < ET. *al-* a.m. Clauson 1972 s. 124–125). *Osman: "Doktor Nevzat Bey geldiler." Husrev: "Buraya al!"* (N.F. Kısakürek 1938 s. 24). 'kendi içine (üstüne, yanına) almak, edinmek, elde etmek, kazanmak, kabul etmek' (Bu mâna ET.'de de vardı): *Bize iki pāre yāḳūt-ı rümmānī gerekdür ki 'iyārı temām ola, her ne bahāya dėseŋüz aluruz.* (Ferec 855/1451 v. 217b). *Andan bu ḳız ulaldı, yigirmi yaşına degdükde ḥūb-rū vu Ḳur'ān-ḫōn 'ilm ehli faṣāḥat issi bulındı. Kimse anı almaġa raġbet ėtse "Benden ehl gerekdür ki beni ala" dėridi.* (a.e. v. 213b). *Papeloğlu Satılmış ve şeriki firması piyasada günden güne ün alıyordu.* (E.E. Talu 1937 s. 226). *Sıva evleri, akar suları, bol yeşilliğiyle burası beni çabuk aldı.* (S. Ayverdi 1941 s. 10). 'içine sığdırmak': *Bunu yetmiş iki buçuk milletten hiç birinin havsalası almaz.* (H.R. Gürpınar 1943m s. 88) 'doldurmak, işgal etmek': *Ḫālid döndi, diledi ki ivedüyile eve gire. Gördi, ḥaccām ḳapu almış oturur.* (Ferec 855/1451 v. 209b). *Yanındakini ise hiç tanımıyordum. Aldı mı beni bir merak...* (O.C. Kaygılı 1938s s. 51). 'uzaklaştırmak, azaltmak, gidermek, yok etmek, temizlemek': *Taşlığı iki su aldılar.* (H.R. Gürpınar 1927n s. 66). *Tarladaki rençperlerden alamadığı hiddetini Emineden mi çıkaracaktı?* (Mahmud Yesari 1930 s. 18). 'başlamak': *Zurnayla çiftenâra susuyor. lâterna alıyor.* (S.M. Alus 1944 s. 101) *Sabah rüzgârı da serin serin aldı.* (Halikarnas Balıkçısı 1946 *s.* 63). EO. 'altetmek, yenmek':

Filcümle iki ṭāyife biri birini alımadı. (Ferec 855/1451 v. 42b). (–a) '... olarak karşılamak, ... mânasına almak': ***Kendisi evvelce bu hastalığı ciddiye almıyordu.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 132). ***Unutmayın bari dediklerimi. Almayın eğlenceye beni.*** (Füruzan 1981 s. 86). ***Seni mutlu etmek için her şeyi yapmaya hazırım. Ama bunu boyun eğmeye alma sakın.*** (Peride Celal 1991 s. 458). ***...-dan al-*** 'davranmak, bir tavır takınmak': ***Söylen yine. Yalnız hafiften al, aşağıdan al biraz.*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 85). ***...-dan al-*** 'anlamak, sezmek': ***Vezīr gördü ki ḥerīf iḫāfeden almaz ...*** ('Alī 'Azīz 1268 s. 223) ***Sakın lâf etme Ali, sesinden alır da ...*** (C. Atay 1963 s. 54). ***Küçük sabaha kadar hep bebeğini hoplattı. Ne niniden alıyormuş ne öyle hoppaladan ...*** (M.A. Ersoy I, 208). Bugünkü dilde belki Fr. ***prendre*** 'almak' örneğinin tesiriyle mürekkep fiillerde ***al-***, âdeta bir yardımcı fiil gibi gittikçe daha çok kullanılmaktadır, ms. ***alkol al-*** 'alkol içmek': ***Yemeklerimizi yedik. Hattâ soğuğa karşı biraz alkol aldık.*** (B. Arpad 1976 s. 78). ***banyo al-*** 'banyo yapmak:' ***Yapamam banyomu almasam; senin gibi değilim ben!*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 57). ***duş al-*** 'duş yapmak': ***İçeri girdikten sonra soyunmak, duş almak, giyinmek, sigara yakmak ...*** (P. Kür 1987 s. 29). ***hamam al-*** 'hamamda yıkanmak': ***Burnun pisdir, gözlerini öperim demişsin... Mektubunu aldığım vakit hamam alıyordum.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 (1867) s. 170) ***fotoğraf al-*** 'fotoğraf çekmek': ***Bizonun fotoğrafını alırken, bir arkadaş etraftaki kalabalıkla beraber bizi de çekmiş.*** (Nâzım Hikmet 1935 s. 4). ***ilâç al-*** 'ilâç yutmak': ***Örtülerin arasına kaymadan önce uyku ilacını alıyorsun.*** (Peride Celal 1991 s. 513). ***karar al-*** 'karar vermek': ***İran meclisi yeni iktisadi kararlar aldı.*** (Akşam gaz. 1941). ***Sanki bir karar almış gibisin.*** (U. İlhan 1993 s. 66). ***not al-*** 'not etmek': ***Defterime not alıyorum.*** (T. Özlü 1984 s. 98). ***bir otomobil al-*** 'bir taksi tutmak': ***Yetişiriz merak etme, aşağıdan bir otomobil alırız.*** (O. Hançerlioğlu 1952 s. 36). ***randevu al-*** 'mühim bir şahsiyetle görüşmek üzere anlaşmak': ***Ertesi günü telefonla randevu alarak elçimizi görmeğe gittim.*** (B. Arpad 1976 s. 123). ***resim al-*** 'resim çekmek': ***Oda kapısını açtılar, içeri girdi ve ölünün resmini aldı.*** (Mahmud Yesari 1938 s. 83). ***soğuk al-*** 'soğukalgınlığından hastalanmak': ***Sırtınız ağrıyor ha? Hep soğuktan işte. Soğuk almışsınız besbelli.*** (A. Nesin 1970c s. 52). ***tramvay al-*** 'tramvaya binmek': ***Karaahmet Mezarlığından çıkarak Duvardibi'nden bir tramvay aldım.*** (S. Burak 1965 s. 72). ***tren al-*** 'trene binmek': ***Bir gün istasyonun birinde Paris trenini alacakmış.*** (F. Erdinç 1960 s. 17). Calque için b. ***ab I/âv*** [3]. ***al- ver-*** 'ilerlemek, hızlanmak': ***Baḫiş alub verdiği içün eyice ḳulaḳ vėrdim.*** (Aḥmed Rāsim 1340 s. 302). 'yürek çarpıntısı geçirmek': ***Şahid'in omuz silkmesi, karar verememesinden. İçi alıp veriyor. Doğru mu söylenenler?*** (A. Kutlu 1995 s. 41). ***al- vereme-*** '(biriyle) anlaşamamak, geçinememek': ***Bu herifin şu boz dana ile alıp veremediği nedir?*** (Kemal Tahir 1957r s. 79). AD. ***al- yatır-*** 'bırakıp gitmek': ***Orada daha fazla duramadı, çarşıya doğru, arkasına bir kere olsun dönüp bakamadan, aldı yatırdı.*** (Yaşar Kemal 1978 s. 356). ***al- yürü-*** 'süratle çoğalmak, endişe uyandıracak bir hızla yayılmak': ***Şehirde müthiş bir dedikodu alıp yürümüştü.*** (F. Erdinç 1955 s. 134).

ala I 'tek–renk olmayan (hayvan)' < ET. ***ala*** a.m. Clauson 1972 s. 126. ***Ala-bacak atı, gücük ġuşu, kör zārı, ġirḫ atliynan barabar acele ġelesiŋ .*** (A. Caferoğlu 1945 s. 135). EO. ***ala tenlü/ala*** 'cüzamlı': ***Anadan gözsüz doġanı oŋuldurduŋ, daḫı alatenlüyi benüm iznümile*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 23). AD. 'renk karışıklığı, renk dalgası': ***Irazca'nın gözü, iğde dalındaki kuzu derisine takılıverdi. Derideki alayı bir yakaladı gözü, bir daha bırakmıyordu.*** (F. Baykurt 1959y s. 171). 'karışık, kısmen': ***Üstüne de bezir döküp biber ektiler. Ilıdıktan sonra ala sıcak sardılar.*** (M. Makal 1954 s. 98) ***Kerpiç çukurunda ala kurumuş kerpiçler ...*** (F. Baykurt 1959 s. 100). ***Bacadan bir parça, ala boz bir ışık düşüyordu ama pek ışıtmıyordu.*** (F. Baykurt 1961o s. 181). Semantik saha itibariyle krş. ***çakır*** I.

AD. **ala** II / BSTT. **elâ** 'sarıya çalar kahverengi (göz)' < ***ala*** I; ikinci varyant, kelimenin Fa.'dan alınan kelimelerin telaffuzu ile kibarlaştırılmış halini gösterir (b. *al* I). ***Urbalarının rengini almış kaşlar altında kara çakır, ala gözler ışıl ışıl yanıyordu.*** (T. Evren 1943 s. 99). ***Halis bâzan haftalarca evden kaybolur. Onu ekseriya şehrimizin en bahalı otellerinden birinde bir elâ gözlü ile kapanmış bulurum.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 172).

AD. **ala** III 'Keklik avında kullanılan, çeşitli renklere boyanmış bez tuzak; kuş avcılarının, yüzlerini gizlemek için kullandıkları bez' DS 170.

ala IV 'taaccüp vs. bildiren nida' < ***al-*** V fiilinin emir hali ve ***al*** nidası olarak anlaşılabilir, fakat birçok dillerde yaygın olduğu için (ms. Yun. ***ála*** Hist. Lex. I, 393, Sırp–Hırv. Skok I, 23, Kahane–Tietze 1958 no. 7) menşeini kat'iyetle tesbit etmek zordur. ***Çalgıcılar, hanendeler, köçekler tarafından ikide bir: "Bir Hoca Alim var! Her kime? Filânın başına! ... Ala ala hey!"...*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 187). ***Kız ala ala bakıp, nihayet iki koşun birbirine kavuşup ...*** (Behçet Mahir 1973 s. 156).

âlâ 'daha iyi; pek iyi' < Ar. ***a'lā*** a.m. [***'alī*** 'yüksek' kelimesinin elativus hali. Ar. elativus için b. ***a'cab***]. ***Bizüm dilegümüzden Ḫudā dilegi a'lādur*** (Ferec 855/1451 v. 45b). ***Ve resm-i gerdek: a'lāsı altmış ve evsaṭı ḳırḳ ve ednāsı yigirmi akça.*** (Ö.L. Barkan 1943 [935/1528] s. 46). ***Oda takımını da istediğinden âlâ yaparız.*** (Nâzım Hikmet 1966 s. 46). Aksini kasdederek alay olarak 'birinci sınıf, tam' (krş. dik âlâsı): ***Bizim kırk yıllık Vamık; züppenin, kof herifin âlâsıdır.*** (S.M. Alus 1934 s. l66).

O. **alâ** 'yücelik' < Ar. ***'alā*** a.m. ***Şehenşāh-ı felek-rif'at 'alā'-i dīn u dünyā çün | Ki ḳatl ėtdi 'Alī bigi cihānda nesl-i Mervānı.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 27).

O. **a'lâ** 'yükseltiş' <Ar. *i'lā'* a.m. ***a'lā'-i savt et-*** 'sesini yükseltmek': ***Çeşmicellād Ḳalfa a'lā'-i ṣavt ėtmeksizin bir ḳışıḳ ṣedā ile ... dėdi.*** (Ahmed Midhat 1945 s. 38).

ala ala hey, b. ***ala hey***.

AD. **alabahar** 'ilkbaharın ilk günleri, baharın geldiğini hissettiren günler' DS 172 < ***ala*** I ve ***bahar*** I. ***Alabahar polenleri kanını kaynatmıştır.*** (S. Birsel 1995 s. 45).

O. **alâbahtek** 'iyi şanslar olsun!' < Ar. ***'alā baḫtak*** a.m. (Ar. ***'alā*** 'üstüne' ve Fa. > Ar. ***baḫt*** 'şans' + Ar. ***-ak*** 'senin' eki). ***"Bilmem olur mu? İlk adımda bir belāya çatmayalım." — "'Alābaḫtek!"*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 161).

⊡ Ar. ***'alā*** birincil yâni başka bir kelimeden türetilmemiş bir öntakıdır ve başına getirildiği kelimelere bir şey hakkında; bir yerin üzerinde; bir şeye karşı; bir şeye dayanarak; bir yere doğru olmalarına dair mânalar kazandırabilir ve kendisinden sonra gelen kelimeye genetivus hal eki aldırır. A-E cildindeki misaller: ***alâbahtek, alaküllihal, alâmeleinnas /aleminas, alameratibihim, alârivayetin, alassabâh /alessabah, aleddevâm, alel'acaib/ alelacayip, alel'acele, alelade, alel'amya, alel'ekser, alelfevr, alelgafle, alelhesap, alelhusus, alel'ıtlak, alilittifak, alelumum, alelusul, alesseher, alesseviye, alettafsil, alettevali, aleyh, aleyhillâne, aleyhisselâm, aleyk, aleyke, aleykesselâm, aleyküm selâm***. Ayrıca Ar. genetivus hal ekine dair bkz. ***alârivayetin*** ve ***arzullahi vasia*** .

âlâ bâlâ 'fevkalâde yüksek, müstesna güzel' < Ar. ***a'lā*** 'pek iyi' ve Fa. ***bālā*** 'yüksek'. ***E, pek de öyle a'lā bālā bir şey değil...*** (H.R.Gürpınar 1926 s. 551).

alabana/alamana 'bir nevi balıkçı kayığı' < ?? krş. Yun. ***αλαμανα*** (alamana) Hist Lex I, 398. ***Kılıç avına çıkan alamanacılara yalvara yalvara biner ...*** (F.C. Göktulga 1943 s. 4). ***Karaya çekilmiş alabanaların, zift için kapaklanmış gırgırların sıralandığı bir meydan...*** (Reşat Enis 1947 s. 55).

alabanda 'geminin yan tarafı' < İt. ***alla banda!*** '(dümeni) son kertesine kadar yan tarafa bük!' [***banda*** 'geminin yan tarafı', ***alla banda*** 'yan tarafa doğru' (Kahane–Tietze 1958 no. 16)]. ***Alabanda sancak et-*** 'dümeni mümkün olduğu kadar sağ tarafa bükmek'; mecazi mânada 'yolu değiştirmek': ***Ben de alabanda sancaḳ ėtmiş idim, Şarḳıŋ eş'ar ve manẓūmātını sevmekle berāber Ġarbıŋ da maḥāsin-i edebīyesine düşkün bulunuyordum.*** (Aḥmed Rāsim 1342/1924 s. 116). ***Bir alabanda top ur-*** 'geminin bir yanında olan topların birden ateş etmesi': ***Bir ḫaylī yaḳın gelüb bir alabanda top urub ...*** (Evliyā Çelebī 1935 [17.yy.] IX, 321). (Argo) ***alabanda*** 'azarlama' F. Devellioğlu 1959 s. 61: ***Geliveriyor, siz de kaçıyorsunuz, alabandayı ben yiyorum. Olmaz!*** (Cevdet Kudret 1973 s. 416).

⊡ İtalyanca ve Fransızca'dan Türkçe'ye girmiş kelime ve tâbirlerin bir çoğunda bir ***ala-*** öntakısı göze çarpar. Bu öntakı İt. ***alla*** 'yanına, üzerine vs.' ve Fr. ***à la*** a.m. [ikisi de < Lât. ***ad*** ve harf-i târif] unsurlarından ibarettir. Asıl mânasını ***alabanda*** 'yan tarafa' deniz harbi teriminde ve keza ***alaborina, alavand, alavanta*** gemicilik terimlerinde görürüz, fakat tâbirlerin çoğunda mecazi mâna ön plândadır: ' ... tarzında', yâni ***alafranga, alla maniera franca*** vs.'nin kısaltılmışıdır. A–E cildinde kaydettiğimiz tâbirler: ***alabros/alabrus/alaburus, alafranga, alafransez, alagarson, alagrek, alajapone, alakart, alâkok/alakok, alalman, alaminüt, alangle, alaportekiz, alaturka.*** Belki de ***alaturbiya*** (fakat bu kesin değil).

AD. **alabanı/alamanı** 'açık kalbli, cömert; erkekçe, mertçe' DS 173, 193 < Yun. dial. ***αλαμανος*** (alamanos) < BizYun. ***αλαμαννος***. Hist Lex I, 399.

alabarda 'eski bir silâh ?' < İt. ***alabarda*** < EAlm. ***Helmbarte*** 'uzun saplı balta biçiminde eski bir silâh'. O. kaynaklarında silâh mânasını gösteren kelimeye henüz tesadüf edemedim, fakat böyle bir kelimenin bir zamanlar mevcut olduğu mecâzî mânalarından anlaşılır: 'pasaklı, düzensiz': ***Bir daḫi ḫafī olmaya-ki ḳapusı küşāde, süfresi āmāde. kendi alabarda, ve ḫizmetkārları ḫovarda | şaḫşuŋ 'alāmeti dāyimü l-evḳāt ḳālīçesiyle etrāf kiçeleri mā-beyni süpründiden ḫālī olmamaḳdur ve her kiçenüŋ pervāzı ḳaldurılub alṭına naẓar olunduḳda ḫass ü ḫāṣāki ḳat ender ḳat ḫāżır bulunmaḳdadur.*** ('Ālī 1587 s. 20). ***Lāhī yetişme olmaġa, ḳız, böyle yaramaz. | Geldüŋ yetişdüŋ işte, a foş, uşlu dur bir az | Pek alabarda ḳopduŋ, a ḥasba, a dil-nüvāz. | Ṭūṭīsiŋ, otur evde, ḳapar seni şāhbāz!*** (Vāṣıf Oṣmān 1257 s. 49). Modern Tk. argosunda da mevcut olan kelimenin ne mânaya geldiği tam olarak tesbit edilemedi: ***Hasta ammi oğlunu yoklamak, memlekete mektup yazdırmak gibi sebepler gösterip geç vakitlere kadar kahvede iskambile dalmıyor, işini alabardaya vurmuyordu. Nazarlardan ırak, üç senedir bizde.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 3.12.1941).

⊡ Uzun boylu, parlak birinin bir silâha benzetildiği halk tâbirlerinde ***alabarda***'dan başka ***dalyan II, flinta/filinta***'da da görülür, halbuki Yun. ***αλαμπαρδα*** (alabárda) 'çirkin kadın' (Hist.Lex. I, 399), 'uzunboylu sıska kadın' (H. ve R. Kahane 1993 s. 206–207) mânalarına gelmektedir.

AD. **ala bele** 'şöyle böyle; adamakıllı değil, üstünkörü' < ***öyle-böyle ? Ocakta yanan kandil içerisini ala bele ışıtıyordu.*** (F. Baykurt 1961ı s. 41).

⊡ Birinci kelimesi ünlü ile başlayan ve onunla bir kafiye teşkil eden ikinci kelimenin başında labial bir ünsüz (***/b/***, ***/p/***, ***/m/***) bulunan terkipler, labialisation'a doğru giden tipik terkiplerdendir. Mânaları birinci kelimeye de dayanabilir ikinci kelimeye de. A–E cildinde gösterilenler şunlardır: ***ala bele, alaca bulaca*** (b. ***alaca***), ***alak bulak/allak bullak, alla- pulla-, allı pullu*** (b. ***al I***), ***askın baskın, ayan beyan, aynat beynat/aynet beynet, aygın baygın, ayın bayın, ayıt beyit ol-, az buz/az boz*** (az maddesinde), ***azad buzat, eciç bücüç/ecüç bücüç/eciş bücüş, eften püften, eğip büğ-, eğik büğük, eğri büğrü, ek pük, eren peren/erem perem, eser- beser-, eski berki, eski büski/eski püskü, etele- betele-, eser- beserle-, ezik büzük, ezil- büzül-, ezim bozum, uydur- buydur-*** (***buydur-*** maddesinde). Genel olarak labialisation'lu terkibler için b. ***abidik gubidik*** [2].

alabildiğine 'kendini frenlemeden; aşırı derecede' < ***al-***. Bu tür dativuslu zarflar için b. ***abes yere .*** ***Bir tarafı alabildiğine boş deniz, bir tarafı alabildiğine boş çöl, ikisinin arasında dar ve uzun bir dehliz.*** (F.R. Atay 1938 s. 90). ***Kafayı çeken herkes şahsına dair bir laf***

açmış, alabildiğine anlatıyor. (Sabahattin Ali 1940 s. 176).

alabora/alabura/albura (gemicilikte) 'yukarı kaldırmak' < İt. (Venedik dial.) ***albora!*** 'yukarı kaldır!' [Lât. ***arbor*** 'ağaç; gemi direği']. Kahane–Tietze 1958 no. 11. ***Layfbotlar bordaya albura, filikalar yolcularla birlikte suya mayna edildi.*** (Reşat Enis 1947 s. 33). ***alabura ol-*** 'devrilmek, altüst olmak' (kayık için veya umumi mânada): ***Beynim birdenbire alabura oldu.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 181). ***Alabora olan saçlarını düzeltmek zahmetine bile katlanmıyor.*** (Z. Ankara 1991 s. 45).

alaborina (gemicilikte) 'yelkeni rüzgâra yaklaştırarak' < İt. (Venedik dial.) ***alla borina*** a.m. 'borinaya' < ***bolina*** < EAlm. ***bôlîne*** 'yelkeni tutan bir halat' [***bô*** 'pruva' ve Lât. ***lînea*** 'ip'] Kahane–Tietze 1958 no. 17. ***Hemān re'īs yelkeni alaborina ėdüb.*** (Evliya Çelebī 1935 [17.yy.] IX, 128).

alabros/alabrus/alaburus (saç için) 'fırça gibi dik kesilmiş' < Fr. ***à la brosse*** a.m. [***brosse*** 'fırça' ***ala-*** öntakısı için b. ***alabanda***]. ***Avcı biçimi elbiseli, o zamanların âdetine göre alabros saçlı, esmer, sınıfın büyüklerinden bir çocuk ...*** (Z.O. Saba 1952 s. 43–44). ***Alabrus saçlı adam fena sinirlendi...*** (H. Taner 1954 s. 80). ***Uzun boylu, kamburca, alaburus saçlı bir hademe içeri giriyordu.*** (C. Aykın 1955 s. 116).

alabura, b. ***alabora.***

alaburus, b. ***alabros.***

AD. **alabut/alavut** b. ***lavut.*** ***/v/ /b/*** gelişmesi için b. ***âb/âv*** I .

alaca 'tek–renk olmayan, karışık renkli' < ***ala*** I a.m. + ***-ca*** eki; ***-ca*** ekiyle yapılan sıfatlar için b. ***ahça/ağca*** , zarflar için b. ***anca I .*** ***Ṣabāḥa ḳarşı Plevne civārından geçiyorduḳ. Alaca ḳaranlıḳda pencereyi açdım.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 31–32). İsim olarak: ***Seyrek bulutların arasından fışkıran, mavi kızıl karışımı akşam alacası çökmüştü kentin üzerine.*** (A. Yurdakul 1991 s. 83). 'temelli olmayan, güvenilmez': ***Bir 'adāvete sebeb daḫı bu oldı ve illā alaca dostlıġı elden ḳomadılar.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 224). ***alaca uyku*** 'tavşan uykusu': ***Alaca bir uyḳı ile cüz'ī bir müddet dalar.*** (H.R. Gürpınar 1928 s. 57). AD. 'kıldan dokunmuş sergi, bir çeşit kilim' DS 775. ***Ve eger ḥarīrsüz alaca bez ve futa ve sāyir bunlarıŋ emṣāli ola yükinden yüz aḳça-ı 'Oṣmānī.*** (Ö.L. Barkan 1943 [947/1540] s. 137). ***alaca bulaca/alaca belece*** 'çok karışık renkli' (***-ca*** zarfları için b. ***anca I*** ; dudaksıl mühmelin ilâvesiyle, b. ***ala bele***): ***Kör bir idāre ḳandiliyle alaca bulaca aydınlanan toprak ḥavludan geçüp ...*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 403). ***Tam bu sırada yolun alt başından alacalı beleceli bir kalabalık saptı köye doğru.*** (R. Ilgaz 1991r s. 68). Bu ifade için b. ***aklı karalı .*** EO. ***alaca bulaca*** mensucat ticaretinde kullanılan, mânası tam anlaşılmayan bir istilah. İtalyan (Floransa) tüccarları buna ***allaggia bollaggo*** derlerdi, mânası için b. G.R.B. Richards 1932 s. 301 "a form of trimming for curtains, probably little gold balls (?)" diyor. ***alaca düş-*** 'olgunlaşmaya başlamak (meyve)': ***Üzümlere alaca düşünce ortalarına çardaklar kurulur.*** (F. Baykurt 1961ı s. 13).

alacehre/alacehri 'dikenli bir bitki ve kökünden yapılan sarı boya' DS 178, 221, TS 83 < ***ala*** I ve ***cehri.***

AD. **alaçakır** 'tam olmayan, karışık; çakırkeyf (?)' DS 180 < ***ala*** I ve ***çakır*** I veya ***çağır/çahır/çakır.*** ***Kadın, ala-çakır bir bulantı içinde geldi.*** (F. Baykurt 1967k s. 71).

alaçık 'göçebe çadırı' DS 178–179, 201, TS 83–85 < ET. ***alaçu*** a.m. Clauson 1972 s. 129–130 [**alaḳ*** 'kulübe, krş. ***alak,*** + ***-çuḳ*** küçültme eki]. ***Bu kenāruŋ 'Arabları geçer ḳonar cümle alacuḳ evlerdür.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 684, bir resimle). ***Ovanın yağmuruna dayanacak alaçık yapmak güçtü.*** (Reşat Enis 1944 s. 180).

alada, aladı, b. ***alat.***

alad semet, b. ***alat samat.***

alaf, b. ***alev.***

alaf, b. ***alef.***

AD **alafa** 'sumaklanmış deri' DS 184 < Yun. ***αγναφος*** (ágnafos) 'işlenmemiş' A. Tietze 1955 no. 2 [***/a-/*** 'olmayan' öntakısı ve EYun. ***γναπτος*** (gnaptós) 'çırpılmış, tabaklanmış'].

AD. **alafakı/alifaka** 'bir işin ehli, usta, uzman' DS 184, 222 < belki ***Ali Fakih*** diye anılan bir şahıs.

AD: **alafora** 'öfke ve kızgınlıkla sövme' DS 486 < Yun. ***αναφορα*** (anaforá) a.m.

alafranga 'Avrupa usulüne göre, Avrupa modasına uymuş, Avrupalılaşmış' < İt. ***alla franca*** 'Frenk usulünce' (b. ***alabanda*** , EAlm. ***Frank*** bir Alm. kabilesinin adı). ***Bu yazmayı da şöyle bir alafranga başına bağla bak ki güzel görünesin.*** (Vartan Paşa 1991 s. 37). 'Avrupa usulü müzik': ***Geh marş gehī alāfranga / Düzd-i ġama urdılar pıranġa*** (1834 surnamesi, MA tezi H. Aynur 1988 s. 49). 'Avrupa usulüne göre gece yarısından hesap edilen saat': ***Alafranġa üç buçuḳda, geçdiğim soḳaḳlara nişān ḳoya ḳoya tramvay yoluna ḳadar yürüdüm.*** (Aḥmed Rāsim 1333 s. 120).

alafransez 'Fransız usulüne göre' < Fr. ***à la (manière) française*** a.m. (b. ***alabanda***). ***Alafransez kesilmiş sakalını sarı, uzun, örümcek bacakları gibi meharetli parmakları arasında çekiştirerek, yüksek, haileengiz sesile söylüyordu: ...*** (F.C. Göktulga 1943 s. 109).

AD. **alag** 'tepelerde rüzgâr gören açık yerler' < Gürc. ***alagi*** 'alan, meydan'.

alagarson (saç kesimi) 'erkek saçı gibi' < Fr. ***à la garçon*** a.m. (tam olarak: ***à la mode des garçons,*** b. ***alabanda***) ***(garçon*** 'erkek çocuk, oğlan'). ***Sonra saçları alâgarson kesilmiş "asrî" giyimli genç kızlar geliyor. Annemin öğretmen okulundan arkadaşları.*** (A. Özakın 1982 s.

49). ***Ala garson saçları koyu siyah.*** (E. Atasü 1996 s. 51).

alagrek 'Yunan usulü (sakal) < Fr. ***à la grecque*** a.m., ***ala***-öntakısı için b. ***alabanda*** . (Ahmed Rāsim 1328 s. 121, bıyık modalarının bir listesinde).

AD. **alağaz** 'geveze, boşboğaz' DS 188 (***alağazlık***) < Yun. ***λογας*** (logás) a.m. (Ch. Symeonidis 1973 no. 123).

⊡ Bu kelime, bize enteresan bir müşahededen bahsetmeye fırsat veriyor: etymon olarak bize gösterilen kelime, EYun. ***λογος*** (lógos) 'söz' den bir kimsenin âdetini, huyunu, karakterini ifâde eden vurgulu ***-as*** ekiyle (Yun.'dan alınmış Tk. kelimelerde sondaki ***/s/*** ekseriya ***/z/***'ye döner) yapılmış bir sıfat veya isimdir. DS.'ne baktığımızda ona yakın mânada olan ve ***-az/-ez*** heceleriyle biten bir çok sıfat/isim görürüz ki onlardan bâzılarını kitabımızın bu cildine aldık: ***alağaz, arıkaz, bağnaz, burnaz, çolpaz/çolbaz, çömez, dalaz, dıknaz/tıknaz, dolaz/dolağaz, ehnez/ehnezik, enez/iŋez.*** Bunların bâzılarının doğrudan doğruya Yun.'dan gelme ihtimali vardır (***alağaz, bağnaz, ehnez***), bâzıları Tk. köklere bağlanabilir (***arıkaz*** – neden ***/ğ/*** değil, ***/k/***?, – ***burnaz*** – fakat Yun. ***míti*** 'burun' ***mitéas*** 'koca burunlu'! – ***çömez, dıknaz*** (ya ***dinkaz*** varyantı?), fakat çoğunun etimolojisi meçhuldür. Yun. ***-as*** eki ile Tk– ***-az/-ez*** eki arasındaki müşahebetin tesadüfî mi yoksa genetik bir alâka sonucu mu olduğu meselesi, ancak daha şümullü bir malzeme üzerinde halledilebilecektir.

âlâhazret (İran şahından bahsederken) 'sa–majeste' < Ar. ***aʿlā*** ve ***ḥaḍret***).

ala hey/ala ala hey 'gürültülü çığlıklar bilhassa sünnet düğünlerinde)' <***ala*** IV ve ***hey*** nidaları. ***Kızım olacak karıda ne keyif var ne neşe, ne alaalahey var ne cümbüş.*** (S.M. Alus 1934 s. 294).

AD. **alahta** 'hayvanlara yedirilen, büyük yapraklı bir ot cinsi' K. Emiroğlu 1989 s. 34 < Yun. ***γαλαχτιτα*** (ğalaḫtíta) 'süt renginde suyu olan bir yabani ot' A.A. Papadopoulos 1958 I, 212.

O. **alâim/alâyim** 'alâmetler' < Ar. ***ʿalā'im*** a.m. [***ʿalāma*** 'alâmet' kelimesinin çoğulu]. Ar. ***ā'i*** grubunun Tk.'de araya Hiatustilger ***/y/*** alması için b. ***acaib/acayip*** [2]. ***Pādeşāhuŋ ṭālīʿ-i meymūnına baḳdılar, āşārdan ʿalāyimden bunlara eyle ẓāhir oldı ki ...*** (Ferec 855/1451 v. 142a). Fa. izafet terkibleri: ***alâim-i keder*** 'keder alâmetleri': ***Vechindeki ʿalā'im-i keder ve yorğunluḳ arḳadaşını bir ḳat daha merāka düşürdi.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 134). ***alâim-i sema/eleğimsama*** 'gökkuşağı' [***alâim*** ve ***sema*** 'gök']. ***Korku, hayret, telâş, tecessüs, asabiyet, isyan ve gururun bir eleğimsama halinde sıralandığını ... gördüm.*** (K. Bilbaşar 1943d s. 56). ***Żiyānıŋ ḥāṣıl ėtdiği rengler bir derece parlaḳ, bir derece revnaḳlı görünür ki āfāḳa biŋlerce ʿalā'im-i semā yıġılmış ḳıyās olunur.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 11). ***Kızla dokuma müsabakasına girişti. İkisi de tezgâhlarının başına geldiler. İkisinin de yanlarında aleimsema renkli tireler dizboyu yükseliyordu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1954a s. 94–95).

Alâ'îye Alanya şehrinin eski ismi (1220'de fetheden Rum Selçukları sultanı ʿAlā'eddīn Kayḳubād I'in adından almıştır.)

alajapone 'Japon usulünde' < Fr. ***à la japonais*** a.m. (tam olarak: ***à la mode japonaise,*** b. ***alabanda***) . ***Gözlerde alā-japone istiṭāle.*** (Aḥmed Rāsim 1328 s. 56).

AD. **alak** 'köşk; bağ kulübesi' DS 189 < ?? ***Ġapudan girdü hemān çıḳdu alaġa çökdü.*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 18).

alâka 'bağ, karşılıklı bağlılık' < Ar. ***ʿalāḳa*** a.m. [/ʿlḳ/ kökünden]. ***Bu memleketin harple sanki hiç bir alâkası yokmuş gibi.*** (E.E. Talu 1937 s. 204). 'dikkat, mühimseyiş': ***Satılmış alâka ile dinliyordu.*** (a.e. s. 81). 'gönül bağı, âşıklık': ***Bir kimsenin ʿalāḳası olur ise ekşeri giceleri uyḳusu ḳıt olur.*** (Vartan Paşa 1851 s. 206). ***alâka et-*** 'âşık olmak': ***Ve teyzemin kocasının Rumelili bir tacir dostu hanemize gelüp giderken bana alāka etmiş olup, nihayet çocuğum ile bile beni almaklığa niyet ederek ...*** (E. Misailidis 1986 s. 184–185). Son iki kullanım için yalnız 19. asırdan misaller bulunabildi.

alâkadar 'alâkası olan, isteği olan' < Fa. ***ʿalāḳadār*** a.m. [Ar. ***ʿalāḳa*** ve Fa. ***-dār*** 'mâlik olan', b. ***abdar***]. ***Hiç biri diğerinin vaẓīfesine ʿalāḳadār görünmez.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 185). ***(bir şeye) alâkadar ol-*** 'alâka göstermek, alâkalanmak': ***Vaktiyle kendisini ihmal eden komşular bile bu hale alakadar oluyorlardı.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 299). ***(bir şey ile/bir şeyde) alâkadar ol-*** 'bir şey ile meşgul olmak, bir şeye bakmak': ***Burada memleketiŋ ātisinde ʿalāḳadār olanları cidden endîşelere düşürecek bir tehlike-i ictimā'îye başlayor.*** (Aḥmed Şerîf 1326 s. 172).

alakart (lokantada) 'ısmarlıyacak yemekleri listeden seçerek' < Fr. ***à la carte*** 'listeye bakarak', ***ala***-öntakısı için b. ***alabanda*** .

alak bulak/allak bullak 'altüst, karmakarışık' (eski metinlerde tek /l/ hâkim, bugün çift /l/ hâkim): ikinci unsuru birincinin dudaksıl varyantı gibi görünen ve çok benzerleri olan terkibin çıkış noktası ikinci unsuru bulunan ***bula-*** 'karıştırmak' fiilidir ve ***bulak*** bu fiilin sıfat şeklidir (b. ***açık I***); ***alak*** ona terkibi tamamlamak için sonradan ilâve edilmiş olmalı. Fakat bugün ***alak bulak*** terkibi, ***alla-bulla-*** çift fiilden husule gelmiş göziyle bakılarak, ondan ***allandır- bullandır-*** 'çok karıştırmak' anlamında geçişli bir fiil çıkarılıyor (yâni güya ***alla-*** 'kırmızı boya ile bulamak' temeli üzerine). Labialisation'lu terkibler için b. ***ala bele*** . ***Ḳarşusında göricek çapar ulaḳ / Göyli melʿūnuŋ olur alaḳ bulaḳ.*** (Firdevsī–yi Rūmī 1980 s. 101) ***Getürür er adın dile İsḥāḳ / Ḳılur ol leşkeri alaḳ u bulaḳ.*** (Elvan Çelebī 1984 [1358–59] no. 612). ***allak bullak et-*** 'bir şey ararken altüst etmek': ***İstanbulu allaḳ bullaḳ ėtdim, nām u-nişānlarını bulamadım.*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 514). ***allak bullak ol-*** 'şaşırmak': ***Uyuşmuş gibi ağır ağır öbürlerinin ilk sayfalarına da baktı. Allak bullak oldu, bedeninin sarsıldığını hissetti, nefesi tıkandı.*** (B. Uzuner 1997 s. 17).

alakesa/alakese/alankese ‘alakarga, saksağan’ DS 190, 191, 196 < *ala* I ve EYun. *κισσα* (kíssa) ‘saksağan’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 208.

⊡ Telâffuzu kolaylaştırmak için bâzen kelimenin bir yerine inorganik bir /*n*/ ilâve edilmiş oluyor. Bu hususta belli bir sistem göze çarpmadığı halde, A–E cildinde yer alan münferit misalleri bir arada toplamakta belki bir fayda vardır: ***alankese, Alanya, alençik, Anşa, babafingo, çent-/çint-, depenaşağı, depenüstü, devrense, dişengi, enaniyet***. Tk. kelimelerde /*n*/ sesinin türemesi hakkında krş. J. Eckmann 1955 s. 18–22.

alako-/alakoy–, b. *alıko*–.

alâkok/alakok ‘rafadan’ <Fr. *à la coque* a.m., asıl mânası ‘kabuk içinde’, *ala*- öntakısı için b. *alabanda* . ***Yumurtanın alakoktan ve günlükten gayrısı derhal midemi bozuyor, ekşitiyor.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 1.VII.1941).

O. **alâküllihal** ‘her halde’ < Ar. *ʿalā kulli ḥālin* a.m. ***ʿAlā külli ḥālin meşnevīsi ġazellerinden rāciḥdür.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 174.). ***Alā külli ḥāl ol küstāḫları buldururlar ve şerʿ ile her birinüŋ cezāsın vérürler.*** (a.e. s. 114). ***alâküllihal geçin***- ‘kıt kanaat geçinmek’: ***Alamarġa-yla yüri yoġ-ısa yel yelkende!*** (A. Tietze 1951 s. 115). ***Muḥarrirlik benim gibileri içün açıḳ bir ḳapıdır. Bu ḳapıdan ben de daldım, ʿalā külli ḥāl geçiniyordum.*** (H.R. Gürpınar 1335 s. 199). Maddî olmayan durumlarda ‘iyi kötü, elden geldiğince’: ***Çocuk şimdiden öksüzlük duymasın dedik. Alâkülihal geçinmeye başladık.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 67).

EO. **alal**– ‘kızarmak’ < *al* I + sıfattan fiil yapma genişlemesi. ***Ḳazan Beg alaldı, oġlınuŋ yüzine baḳdı.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 60).

⊡ İsimden ve özellikle sıfattan fiil yapan ***-al-*** genişlemesi (krş. ***çömel-***), isimden fiil yapan ***-a-*** eki (***ada- I***) ile medio-passivum ***-(ı)l-*** ekinin (***asıl- II*** , ***açıl-***) birleşmesiyle meydana gelmiştir. ET.’de de örneği bulunan ***-al-*** birleşimi (krş. ***alpal-*** ‘savaşçı ol–’, M. Erdal 1991 II, 653 ve 452, dipnot 49) başlıca tek heceli isim köklerinden sıfatın belirttiği ‘hale geçmek’, yâni başlama (inchoativum) anlamında geçişsiz fiiller yapar. A–E cildindeki misaller şunlardır: ***alal-, alçal-, azal-, betel-, bolal-, boşal-, bunal-, çokal-/çoḫal-/çoğal-, çöngel-, daral-, dikel-, dincel-, dinel-, direl-, domal-/dömel-/tomal-, düzel-, ekel-***. (b. T. Banguoğlu 1974 s. 206–207; S. Schakir 1935 s. 32).

O. **alala/alale** ‘bağrışma’ < Fa. *ʿalālā* a.m., ses taklidi kelimelerden. ***Bahār oldı, güle başladı lāle | Ḳılur gülşende bülbül yüz ʿalāle.*** (Kāżī Burhānüddīn 1980 s. 239).

alalman ‘Alman usulünde’ < Fr. *à l’allemand* (tam olarak: *à la mode des Allemands,* b. *alabanda* .). ***... öŋi yarım parmaḳ açıḳ yaḳa, māvī ipek üzerine beyāż ḳravat, alalman, nīm frize siyāh eldiven ...*** (Aḥmed Rāsim 1328 s. 104 105).

O. **âlâm** ‘elemler, dertler’ < Ar. *ālām* a.m. [*alam* ‘elem’ kelimesinin çoğulu]. ***Taʿrīf ėdemem çekdiğim ālāmı felekden / Zīrā ki anuŋ ẕikri de bir başḳa elemdir.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1865] s. 22).

Alaman ‘Alman’ < İt. *alamanno* a.m. < *Alaman* ‘eski bir Alman kabilesinden biri’. Krş. ***Alman. Tatar u As u Efreng u Alaman ki biri yüz ere vėrmezdi amān.*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 no. 4494) ***Ol diyāruŋ begi ʿāṣī olub alaman diyārına ḳaçdı.*** (Ṣaltuḳ-nāme v. 110a). Halk konuşmasında kolektif olarak ‘Almanlar’ veya ‘Almanya’: ***Elektriğin mühendisi anlattıydı. Alamanda okumuş o. Hepsini biliyor.*** (C. Tuncer 1960 s. 186). ***Demiş ki: ”Anam hazır olsun, Alamana getirecem”. Yok ola Alamanı, taşı toprağı ile yok ola! Gitmem oğul, gitmem ben o gâvur ellere!*** (D. Akçam 1978 s. 44). (Argo) ‘on liralık (bir zaman büyük para iken)’ F. Devellioğlu l970 s. 69.

AD. **Alaman çıplağı** ‘bir çeşit tabanca’ DS 193. ***Bir Alaman çılbağı alıp dakacam belime.*** (F. Baykurt 19611 s. 90).

alamana, b. alabana.

AD. **alamançık** ‘kanarya kuşu’ DS 193 < *alaman* + küçültme eki ***-cık***, yâni ‘küçük Alman’ (Almanlar sarışın olarak biliniyor). ***-cık*** ekinin bu kelimede ***-çık*** şeklinde bulunması dikkati çekiyor. Küçültme eki ***-cık*** için b. *acıcık* .

Alamanya ‘Almanya’ < Eİt. *Alamannia/Alamagna* (*Alamanno*’dan, krş. *Alaman*). Sona eklenen /*a*/’nın izahı için b. *aforizma* [2], lingua Franca’dan alınma ve /*ya*/ ile biten coğrafya isimleri, b. ***Abya . Bunu bir aşçı ta Alamanyadan getirdi.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 178). ***Oğlu Alamanya’dan döndü mü, çekecekti elini ayağını bu işlerden, köşesine çekilecekti.*** (R. Ilgaz 1981 s. 107).

(Halk ağzı) **Alamanyalı** ‘Almanya’da işçi olarak bulunan (Türk)’ < *Alamanya* + ***-lı***; başka memleket isimleri için aynı mânada kullanılmaz. Krş. ***Alamancı. Bir iki delikanlının elinde yakalanan birkaç karton sigara, bir iki şişe viski, üçbeş ruhsatsız tabanca, yakalıyanların oyalanması için gerekliydi. Bu beş parça malı buralara Alamanyalı işçiler sokamazlar mıydı?*** (R. Ilgaz 1981 s. 98).

alamarga (gemici dili) ‘yedeğe alıp çekmek’ <İt. *a rimorchio* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 35 (eski örneklerle). ***Alamarga-yla yüri yoġ-ise yel yelkende.*** (A. Tietze 1951 s. 115).

O. **alâmat** ‘alâmetler’ <Ar. *ʿalāmāt* a.m. [*ʿalāma* kelimesinin çoğulu]. ***Gurub alamatı görünmeğe başladı.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 25).

alâmeleinnas/AD. **aleminas** ‘herkesin gözü önünde’ < Ar. *ʿalā mala’i n-nās* a.m. [*ʿalā* ‘üzerine’ + *mala’* ‘çokluk, kitle’ + *an-nās* ‘insanlar’] ***Meclis-i ḫāṣṣ olduḳda ʿalā mele’i n-nās Süleymān buyurdı ...*** (Ferec 855/1451 v. 187b). ***Bir toplantıda haspanın kendinden geçerek ala meleinnas gencin yanağına öpücüğü konduruverdiğini, âlemi de yutkuna yutkuna hünnaka uğrattığını Mısırdaki sağır sultan bile duymuştur.*** (S.M. Alus, Akbaba, İzzet Melih tarihi tespit edilemedi). ***Başçavuş yutkundu. Bunca yıllık ”vazife-i memuriyetinde” bu derece ”alâmeleinnas” bir teklifle***

karşılaşmadığı için şaşırmıştı. (Orhan Kemal 1968g s. 21).

O. **alameratibihim** 'mertebelerine göre' < Ar. *'alā marātibihim* a.m. [*'alā* 'üzerine' ve *marātib* (*martaba* 'paye' kelimesinin çoğulu) + *him* 'onların' eki] *Alafranga tertip uzun sofraya yine alâmeratibihim oturup ahenk dinleye dinleye mükemmel bir taam edildi.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 21.2.1941).

alâmet b.m. (belirti, nişan) < Ar. *'alāma* a.m. [/'lm/ kökünden]. *Yalnız bacalardan tüten esmer duman, köyde insânların yaşamakta olduklarına alâmet teşkil ediyordu.* (B.S. Kunt 1948 s. 21). 'bir şeyin veya kimsenin tanınmasına yardım eden husus': *Daḫı nola, 'alâmeti hem görem tā yarġuda ġalaṭ vāḳi' olmaya!* (Ferec 855/1451 v. 26a). 'nişan, mühür': *Bir ḳutı ḥalvā getürdiler. Veziyrüŋ 'alâmeti üstinde.* (a.e. v. 89b). 'bir şeyin olacağını haber veren belirti': *Rıfḳ-ile doġanı yeŋi devlet 'alâmetidür dėyü eli üstünde ḳondurur.* (a.e. v. 130a). *Hastalığın ilk alâmeti budur.* (F. Erdinç 1955 s. 60). *Bu iyiye alâmet iştel* (H. Özkan 1979 s. 21). EO. 'korkunç ceza, ukubet': *Ben anı bir 'alâmetile öldüreyin ki havā ḳuşları anı görüb esirgesinler.* (Ferec 855/1451 v. 100b). 'irilik bakımından şaşılacak şey' b. *beşaret II* : *Yemek masası altı ayaklı bir alâmet!* (G. Dino 1991 s. 16). AD. *alâmet et-* 'telâş göstermek': *Hemen tilki koşup gidiyor, alâmet ediyor: "Ne yapıyorsunuz, ne ediyorsunuz? İmdat! ...* (U. Günay 1975 s. 279). EO. *alâmet eyle-* 'işaret vermek': *Kenārda otururken bir ulu gemi belürdi. Bundan bu 'alāmet eyledi. Gördiler, zevraḳ vėribidiler.* (Ferec 855/1451 v. 227a). AD. *alâmet kıyamet* 'çok büyük': *Köylüler baktılar. Bir alâmet kıyamet kervandı.* (F. Baykurt 1967a s. 449). Fa. izafet terkibleri: *alâmet-i farika* (ticaret terimlerinden) 'marka': *(Kel Mahmut) bir "alâmeti fârika" haline gelen tüysüz başını ön bahçedeki bütün öğrencilere bir yumruk gibi sallıyarak kırık camdan bağırdı ...* (R. Ilgaz 1959 II, 37). O. *alâmet-i şerîf* 'padişahın nişanı, tuğra': *Şöyle bileler, 'alāmet-i şerīfe i'timad ḳılalar.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 108).

alaminüt 'çarçabuk, şipşak' < Fr. *à la minute* 'dakikada' [Fr. *minute* 'dakika' < Lât. *minuta* 'küçük', *ala-* öntakısı için b. *alabanda*]. *Hemen alaminüt bir akşam yemeği.* (F.R. Ergüven 1953 s. 105). *alaminütçü* 'resimleri dakikasında hazır eden fotoğrafçı': *Cemaleddin'i, küçük bir arsayı atelye haline koymuş alaminütçünün dalgalı bir deniz, çift bacalı bir vapur gösteren boyası çatlak perdesi önünde bir hasır iskemleye oturttular.* (Reşat Enis 1947 s. 201).

alam taram, b. *alan taran.*

alan 'orman içinde düz ve ağaçsız yer' < ET. *alaŋ* a.m. Clauson 1972 s. 147. *Hemen söğütlerin arasından süzülerek yeşil bir alana indim.* (F. Erdinç 1955 s. 14). Bugün geniş mânada 'meydan, saha, açıklık': *Et yenir yenmez güreş alanına gidilir.* (M. Makal 1980 s. 13). *Pazaryeri olarak kullanılan alanda gelişigüzel yürüyorum.* (Z. Ankara 1991 s. 10). *Geniş alana yayılmış büyükçe bir ateş olmalıydı.* (A. Yurdakul 1991 s. 234). Mecâzî mânada: *Bir özge ḳır durur göŋül alanı / Ki yoḳdur ol ḳıruŋ hergiz ḳıranı.* (Naẓmī 1928 s. 64). *Dilber öleli mutfak artık Hurşit'in alanı.* (Peride Celal 1991 s. 282).

alangle 'İngiliz usulüne göre' < Fr. *à l'anglais* a.m. (tam olarak: *à la mode des Anglais,* b. *alabanda*). *Veresiye aldığım alangla (l) pantalonumu giydim.* (H. Ritter 1953 s. 125). Fr. *filer à l'anglaise* 'sıvışmak tâbirinin tercümesi olarak: *Trenin (sessizce) alangle sıvışmasından sonra, şapka, mendil sallamalar.* (B. Felek 1971 s. 285). Krş. *alengilli.*

EO. **Alânî** 'Alanlar kavmine mensub'. Alanlar Kafkas bölgesinde yaşayan ve bugün Osetler diye bilinen, dilleri İran dil grubuna giren bir millettir. *Alānī* kelimesi cariyelerden bahseden bir milletler listesinde geçer (Ferec 855/1451 v. 114b).

alâniyet/aleniyet 'örtülü olmayış, umuma ilân edilmiş olma' < Ar. *'alāniya* a.m. Ar. *-iyet* için b. *aciliyet* . İkinci hecedeki */a/ > /e/* değişmesi *alenī* sıfatının tesiriyle husule gelmiş olmalı. *Ġarībdir: beynimizde ciddī hiç bir baḥiş cereyān ėtmediği ḥalde, bir günde beynimizde ciddīyāt nāmına mevcūd olabilecek baḥişler birden mevḳi'-i 'alāniyete çıḳıyordu.* (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 56). *Alenīyete çıḳdığı gibi aḫlāḳ-ı 'umūmīyeyi ifsād ėdeceğinden ...* (Nāmıḳ Kemāl 1967 (1866) s. 77).

alankese, b. *alakesa.*

EO. **Alanos** 'Alanlar kavminden bir kimse' (krş. *Alânî* < Yun. *Αλανος* (Alános) a.m. (Alanlar Bizans ordularında ayrı bir kıt'a olarak harbederlerdi). Yun. müzekker eki *-os* için b. *aforos* [1]. *Frenk ve Alanos süyi sagışsuz şehinşāh ėline dutdı ḳamu yüz.* (Faḫrī 1974 [1367] no. 245).

alan sabâh, b. *alassabâh.*

alan talan/alan taran/AD. **alam taram** 'karmakarışık' DS 194 < ET. *talan* 'yağmacılık, çapulculuk' [*tala-* 'yağma etmek' krş. G. Doerfer 1965 II, no. 926, belki Fa. *tālān* a.m. yolu ile; sonra *a- ta-* tipinden (bu tür terkibler için b. *apar topar*) bir terkib teşkil etmek üzere *alan* kelimesi ilâve edilmiş]. *Eviŋ içerisi alan tālān...* (Aḥmed Rāsim 1340 s. 229). *Odalar alan taran, eşyā ḳarma ḳarışıḳ* (H.R. Gürpınar 1926b s. 126). *alan taran et-* 'yağmalamak; karıştırmak': *İki senedir Goça taraflarını alan taran eden on altı bin kişilik Türk ordusundan ... şimdi yüz elli asker kalmıştı.* (Ömer Seyfeddin 1943 s. 89). *alan taran ol-* 'yağmalanmak; karıştırılmak': *Eviŋ içini görmüyor musun ne ḥālde? Alan taran oldu.* (H.R. Gürpınar 1316 s. 117).

AD. **alantin** 'beyaz renkte, yenebilir bir çeşit mantar' DS 196 197 < Yun. *αμανιτης* (amanítis) a.m. Hist.Lex. 1933 I, 500, krş. A. Tietze 1955 no. 8.

Alanya 'Antalya vilâyetindeki şehir ve liman' <*Ala'iye*; şehrin, bugünkü ismini alması rivayete göre

Mustafa Kemal'in şahsına bağlanıyor. Lingua Franca için b. ***Abya*** .

alanyari 'külhanbeyvarî, şık ve küstah' (?) < Yun. ***αλανιαρις*** (alanyaris) Hist Lex I, 400. ***Kepini yıkmış bir kulağının üstüne. Bıyıklar süzülen kuş kanadı. Bakışı küstah. Gülümseyişi alanyari.*** (F. Erdinç 1958 s. 187). 'köçek' (?): ***Bu alanyari boşuna mı "gülpembe" diye vasfedilmiştir? İşvesi, cilvesi, değme patentalı fahişede bulunmaz ...*** (A. İlhan 1988 s. 122). ***Şurda burda kayığa binip alanyarilerle safa yaparmış!*** (a.e. s. 151).

alaportekiz (gemicilik terimi) 'iki halatı ince bir iple birleştirerek < İt. ***alla portughese*** a.m. (yâni 'portekiz usulüne göre', b. ***alabanda***) Kahane–Tietze 1958 no. 18.

AD. **alapşap** 'çok acele, çabucak' DS 197 <krş. ***yalapşap.*** ***Benden yaşlı 13 kişi var kitapta. Birkaçının seksenlere dayanmış ya da seksenden aşmış künyesini alapşap çıkarıyorum.*** (V. Günyol 1995 s. 175).

AD. **alar**– 'kızarmak; (göz için) belermek' DS 198 < ET. ***alar*** a.m. Clauson 1972 s. 150 [***al*** 'kırmızı ' ve sıfattan fiil yapan ***-ar-*** eki (b. ***ağar-***)]. ***Gün doğudaki dağların başı alarıyordu. Dağların başını bir kırmızı sırma kuşatıyordu.*** (F. Baykurt 1961ı s. 172). Krş. ***alal-*** .

AD. **alara** 'bir çeşit güvercin' R. Dankoff 1991 s. 11. Bu isimde halkın hayalinde korkunç bir hayvan da mevcut olmalı (verdiğimiz misale bakın), fakat hiçbirinin izahı henüz mümkün değildir. ***"Galırsın tek başına ortalarda. Alara da yutar gider seni..." ... Alara sazlara boğulmuş kollarını uzatmıştı ...*** (A. Ağaoğlu 1980y s. 158).

alar sabâh, b. ***alassabâh.***

alarga (gemicilik terimlerinden) 'açıktan geç, yaklaşma!; açık deniz' < İt. ***allarga!*** 'kıyıdan uzağa' ve ***al largo*** 'açık denizde, enginde' Kahane–Tietze 1958 no. 19, 20 [***largo*** 'geniş; genişlik; engin deniz'] ***alargadan*** 'yanına yaklaşmadan, sadede gelmeden': ***Hangisi nasıl söylesin önce? Yine alargadan dolaştılar.*** (F. Erdinç 1961 s. 132). ***alarga ol-*** 'yanından ayrılmak': ***Bunların ellerin bağlayub fırḳataya ḳoyub alarġa olub memleketlerine doġru gitdiler.*** (Ş. Elçin 1975–76 s. 180). ***alarga*** (isim) 'geniş; genişlik; engin deniz'. ***Bir çoḳ alarġa topın atub, ya'nī 'askeri dā'ireye uġratmadı*** (Ta'līḳī–zāde 1983 s. 213). Argo ***alarga!*** 'yer açın! defol!' (Mikhaïlov 1930 s. 14, H. Aktunç 1990 s. 34). ***Sen bir kere alarga bakalım. Hanım, sen kimden dâvacısın?*** (B. Felek 1947 s. 184).

O. **alâ–rivayetin** 'bir rivayete göre' < Ar. ***'alā*** 'üzerine' ve ***riwāyatin*** 'bir rivayet'. ***"El Üfürük" alâ-rivayetin tekrar tekrar bilmem kaç kere basılmamış mı?*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 4.9.1941).

⊡ Ar.'da genetivus halindeki tekil bir kelime belirsiz olduğu zaman yâni başına harf-i târif gelmediğinde sonuna ***-in*** eki alır. Bu ek, Arap harfleriyle yazılan bir metinde ve tabiatıyla O.'da çoğu zaman bir şekil veya harf ile olarak gösterilmez. Ar.'da isimler, ***'an, bi, bilā, 'alā*** ve benzeri örnekleri aldıklarında genetivus haline girerler. Bu genetivus halinin Tr.'de kullanıldığı örneklerden bâzıları A-E cildinde bulunmaktadır: ***alâ-rivayetin, ankastan/ankesten/ angesten, bigayrihakkın, bihakkın.***

alarm 'tehlike işareti' < Fr. ***alarme*** a.m. < İt. ***alle arme!*** 'silâhlara davranın!' [Lât. ***arma*** 'silâhlar']. 'çalar saatin çalması': ***... sabahları yatağından alarm verilmişçesine fırlar ...*** (A. Yurdakul 1987 s. 127). ***Fuat'ın banyo'da duş aldığını duydum. Ne saatin alarmını, ne beni beklemiş, kendiliğinden uyanmıştı.*** (Z. Ankara 1991 s. 113).

alassabâh/alessabah 'şafak vakti, sabahleyin' < Ar. ***'alā*** 'üzere' ve ***ṣabāḥ*** 'sabah'. Kelimenin başı halk dilinde ***ala*** I 'karışık, henüz tam olmayan' sıfatı zannedilerek 'erken, çok erken' mânasını almıştır (krş. ***alaşafakta***). ***Perşembe günü alessabah davul, zurna titrek bir ahenkle çalmaya başlar.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 249) ***Alasabahta kalkıyorum ben ayağa. Başlıyorum koşmağa.*** (F. Baykurt 1959y s. 248). AD. ***ala sabbah*** a.m. DS 198. EO. ***alar sabâh/alan sabâh*** a.m.: ***Alar sabāh Dirse Ḫan ḳalḳubanı ...*** (Dedem Ḳorḳut 1973 s. 4) ***Alan sabāh yėrümden durduġum ḳardaş içün ...*** (a.e. s. 131).

AD. **alaş** 'alaca hayvan (köpek, ördek, at)' DS 199 < ***ala*** I ve hypocoristicum eki /–ş/, krş. ***gebeş***, ***maviş*** vs.

AD. **alaşa** 'zayıf at; iğdiş olmayan huysuz at' DS l99 < Mo. ***alaşa*** 'bir at tipi' (G. Doerfer l975 IV, 262–263). EO. 'iğdiş edilmiş at' (R. Dankoff 1991 s. 11). ***Ve doḳuz on kerre yüz biŋ alaşa atları olur .*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 532).

AD. **alaşafakta** 'sabah erken, gün doğar doğmaz' <***ala*** I ve ***şafak***, krş. ***ala sabahta***, b. ***alassabah.*** ***Bu sigaraları ilk Salih görmüş, dört beş kartonu koltuğuna kıstırmış, alaşafakta kasabanın ortasına düşmüş. hem koşuyor, hem bağırıyordu: "Koşun koşun, denizden Amerikan sigarası geliyor!"*** (Yaşar Kemal 1976 s. 131). ***Bir tuhaf eski zaman türküsü söylüyorlardı alaşafaktan gün kavuşana kadar.*** (Yaşar Kemal 1993k s. 5).

AD. **alaş dolaş ol–** 'güreşmek' < ***al-*** ve ***dolaş-*** fiillerinin – işteş çatılı (reciprocalis) fiillerde hep olduğu gibi (krş. ***doğuş***, ***savaş-***, ***sarmaş dolaş-***] – isim haline gelmiş emir şekillerinden terkib; mâna itibariyle ikinci unsur hakimdir. ***Tam o sırada oğlan çalının ardından çıkıp baltayı bir indirmiş, yılanla alaş dolaş olmuşlar ...*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 90). Krş. ***sarmaş dolaş ol-.***

⊡ Birinci kelimesi ünlü ile ve ikinci kelimesi /***d***/ ile başlayan kafiyeli terkiplerden aşağıda bahsedeceğiz (***alavere dalavere***). Bunların bazıları labialisation'a yönelmiştir. A–E cildinde şunlar vardır: ***alaş dolaş, almaş- dolmaş-, arı duru.***

alaşağı et– 'kapıp yere vurmak; mevkiinden zorla indirmek' < ***al-*** ve ***aşağı;*** fiilin başta bulunması terkibe kuvvetli bir hissî aksan yüklüyor. ***Minber ve kürsīde babalanmaġa başladılar; gözlerine ḍoḳunan ekābiri al-aşaġa ėtmekde üstād olub bir ṭarīḳa-yile ḫāṭırlarına ḍoḳunub ṭa'ne ḍaşları ile ḍaşlarlar.*** ('Ālī

1956 [1586–87] s. 253). ***Yığın silkindi. İnönü ve arkadaşlarını oylarıyla alaşağı etti.*** (B. Arpad 1976 s. 81).

⊡ Gündelik dilde ifâdeyi kuvvetlendirmek için yeğlenen bu tâbirler, fiilin emriyle ya da fiil-zarf enversiyoniyle başlar ve (ekseriya) ***et-*** yardımcı fiiliyle biter. Buna benzer şekilde, ***kıl-*** yardımcı fiiliyle iki fiil kökü üzerine yapılan kimi tâbirleri ET.'de görebiliriz (ms. ***kel bar kıl-*** 'büyü yap-', ***üz buz kıl-*** 'boz-'). A–E cildinde geçenler: ***alaşağı et-, albaştan et-, al içeri et-, bas et-, buyur et-*** (b. ***buyur), çek et-/ çeket-, çök et-/ çök ur-*** (b. ***çök), diriçça et-*** (< İt. fiil emir kipinden, b. ***diriçça/dirisa/dirise), döndür et-, dön geri et-*** (b. ***dön-***). Yardımcı fiil olmadan kullanılan emir-isimler için, b. ***ayart*** . İki fiilin emir hallerinden teşkil olunan isimler için b. ***alver*** .

O. **alât** 'aletler' < Ar. ***ālāt*** a.m. [***āla*** 'alet' kelimesinin çoğulu]. ***Bu gez 'aḳār satmaġa başladı. Andan fürūşe vü ālāta el urdı, anları daḫı düketdi.*** (Ferec 855/1451 v. 52b). ***Ol sarāyı, fürūşi, ālātı gördi müteḥayyir oldı.*** (a.e. v. 93b). 'vücut organları' (gemicilik terimlerinden) ***alât*** b. ***halat. âlât ve edevât*** 'aletler ve başkaca lazım olan şeyler': ***Şimdilik alât edevatım yok.*** (S. Kocagöz 1946 s. 52). Fa. izafet terkibleri: ***âlât-ı harb*** 'harb aletleri': ***Ve deryā yüzinde gemiler pārelenüb helāk olsa Freng ṭāyifesinüŋ olıcaḳ içinde olan cemī' ālāt-ı ḥarb ve sā'ir esbāb ve taḫtaları ḫāṣṣa-ı hümāyūna rācidür.*** (Ö.L. Barkan 1943 [979/1571] s. 214). ***âlât-ı hars/âlât-ı hirâset*** 'çiftçilik aletleri': ***Ve ortaḳcıya ortaḳ ḫidmeti teklīf olunduḳda çifti ve toḫumı ve sā'ir ālāt-ı ḥarşı beġlikden vėrilüb...*** (Ö.L. Barkan 1943 [904/1498] s. 92). ***alât-ı musikiye*** 'musikî aletleri, çalgılar': ***Baktı ki, çocuklar alât-ı musikiyi pratik daha kolay çalıyor, notalı çalışmalara boş verdi.*** (S. Kocagöz 1957 s. 40).

AD. **âlat**, b. ***alet.***

AD. **alat** I/**halat** 'elbise' DS 200 < Ar. ***ḫil'at*** a.m., belki Rus. ***ḫalat*** 'ropdöşambr' üzerinden.

AD. **alat** II **/aladı/alada** 'acele' DS 181: belki RD.'den, çünkü Gağauzca'da ***alat*** 'acele' yaygındır. T. Tekin'e göre kelime yeni Uygurca ***aldıra-*** 'acele etmek' fiili ile akrabadır (Tekin-Tietze 1990 s. 289) ve ET. ***aşuḳ-*** a.m. grubuna aittir (krş. T. Tekin 1969 s. 76). (Gağauzca) ***Gider alatlan götürsün iḫtiyar dädüya bir parça sıjak ekmeiik.*** (Budjaktan seslär 1959 s. 139). ***alatla–/alada etmek*** 'acele etmek' DS 180–181: (Gağauzca) ***Durun, alatlamayın ...*** (Budjaktan seslär s. 20). (Gağauzca) ***Alatla, sevgilim, zerā yarına niyetlenerlär seni öldurmää.*** (a.e. s.134). AD. ***alatlı*** 'acelede, acelesi olan': ***Alatlıyıdım müjde demeye...*** (Feraizci-zâde 1979 s. 70; Feraizci-zâde Bursalı idi).

AD. **alatengirek** 'kısa boylu, benekli ve zehirli bir yılan' DS 201 < ***ala*** I ve ***engerek*** 'zehirli yılan'; ikisi arasındaki ***/t/*** "Hiatustilger".

AD. **alat samat/alad semet** 'yarımyamalak, çok acele' DS 182 < ***alat*** 'acele' ve ***seme*** 'sersem' < Fa. ***sīma*** a.m. ***Er u 'avrat esīr u dermānde ḳaldılar, alat semet mümkin olduḳca ḳızı donatdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 16b). ***Alat semet tīz tīz ṣoyundum.*** (a.e. v. 117a).

AD. **alaturbiya** 'deniz bayramı (bu günde denize girmenin sağlığa çok yararlı ve sevap olduğuna inanılır)' K. Emiroğlu 1989 s. 35 < ***apokurya/apukorya*** kelimesinin çok bozulmuş varyantı. Yun.'dan gelen ***-ya*** eki için b. ***ablatya*** .

alaturka 'ananevi Türk usulüne göre' < İt. ***alla turca*** a.m., ***ala-*** öntakısı için b. ***alabanda*** . ***Evvelce İslām ḳadınlarında genc ḳızlarla erkekler görüşerek, ṭanışarak izdivāc ėderlerken mu'āmele-i dest-būsī filān gibi şeyler olmazdı. Elleri ellerine ḍoḳunmaḳsızın nāmzedlik zamānı geçerdi. Bizim nişānlılıḳ zamānımız da öyle alaturḳa geçmelidir.*** (Fatma 'Aliyye 1328 s. 80). 'iki helâsı olan dairede eski tipte olanı': ***Alaturkada vıyaklıyor köpek. Alaturkayı pislik içinde bırakmış yine. Karım kızıyor. İyi bir av köpeği olmanın alaturkayı pislemekten önemli olduğunu mu anlatayım ona?*** (S. Soysal 1978 s. 27). 'alaturka güreş': ***Karı alaturkanın ustası olduğundan, bir tırpan: Rıza'yı minderin üstüne devirmiş.*** (A. Nesin 1960g s. 50). Ananevi Şark müziği için: ***Ankara sinemalarının birinde alaturka bir konser veriliyordu. Ankara için bir yeniliktir.*** (B.S. Kunt 1948 s. 62). Eskiden kullanılan saat sistemi için (krş. ***alafranga***): ***Saat alaturka üçü buldu bulmadı, bütün çantalar lebaleb.*** (S.M. Alus 1944 s. 139).

alatya 'kara veya kahverengi tiftik cinsi' (S. Batu 1951 s. 92) < Yun. ***αλατια*** (alatiá) ?? Yun.'dan gelen ***-ya*** eki için b. ***ablatya*** .

AD. **alav**, b. alev.

O. **alavand** (gemicilik terimlerinden) ***ol-*** fiiliyle 'tehlikeli derecede yana eğilmek (gemi)' ve ***et-*** fiiliyle 'tehlikeli derecede yana yatırmak (gemiyi)' < İt. ***alla banda*** [***banda*** 'yan'] Kahane–Tietze 1958 no. 15. ***Alavand oldı niçeler bu fenā baḫrinde*** (Gubārī, A. Tietze 1950–1955 s. 465).

O. **alavanta** (gemici terimlerinden) ***et-*** fiiliyle 'bütün vücudiyle dayanarak kürek çekmek' < İt. ***al avantil*** a.m. (emir) Kahane–Tietze 1958 no. 10. ***Alavanṭa ėderek ḳalyona ḍoğru geliyorlar*** (F. İz 1965 s. 125).

alavele, b. ***alvala.***

AD. **alavere** 'alışveriş, ticaret' DS 202< ***al-*** ve ***ver-***; sondaki ***a/e*** izah edilemediği için yabancı menşe arayanlar oldu. ***Garahissara alaverä etmeyä gäliyola.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 31.) ***Alavere değişiverir. Para oynar.*** (F. Erdinç 1959 s. 32). (kumarcılar terimi) 'alıp verme, avuç içindeki zarı değiştirme' (H. Kodaman 1944 s. 244). ***El çabukluğu, gayet ince alaverelerle yapılmaz, hareketler gayet seri olmazsa foya çabuk meydana çıkar.*** (a.e. s. 21). ***alavere dalavere/alavera dalavera*** 'hileler, yalan dolanla iş görerek' (krş. ***dalavere***): ***Herif ... alavera dalavera, Yozalan dedikleri yaylayı kendi köyüne katmış.*** (F.

Erdinç 1958 s. 70.). ***Adam değil ki o... Beni bile alavere dalavereyle aldı.*** (Ç. Altan 1978 s. 85).

⊡ Birinci kelimesi ünlü ile ve ikinci kelimesi /d/ ile başlayan kafiyeli terkiblerden A–E cildinde yer alanlar şunlardır: ***alavere dalavere, azık dazık, evin- devin-,*evşir- devşir-.*** Labialisation gösterenler için b. ***alaş dolaş ol-*** .

alavut, b. ***alabut.***

EO. **alay** 'muharebe hattı, saf' < Yun. ***αλλαι*** (alayi) <Bizans Yun. ***αλλαγιον*** (allágion) 'askerî kıt'a' [***/allag/*** 'değiştirmek, nöbetleşmek' fiil kökünden], E. Kriaras 1969 I, 215–216. ***Yüz ola atlu ṣaf baġlayub ḳoşun olub alayı düzüb dururlar.*** (Ferec 855/1451 v. 47b). 'intizamlı surette hareket eden kalabalık nümayiş; resmigeçit'. ***Çünki tenhā gördi Dündārı 'adū | Cümle ṭaşra çıḳdı, ötdürür boru | Alay-ile çünki ṭaşra çıḳdılar | Busı yoḳ şanub kenāre baḳdılar*** (Enverī 1928 s. 70). ***alay-ı vâlâ*** 'büyük ihtişamla icra edilen nümayiş' ***Görüyorsun ya! Karacaahmet mezarlığına taze taze gömülen bir ölü, ertesi gün de yine alayı vâlâ ile Merkezefendiye gömülüyor!*** (Peyami Safa 1944 s. 127). ***Akşama fener alayı düzenlenecek.*** (A. Yurdakul 1987 s. 250). (Argo) ***gelin alayı*** 'baskına gelen polis takımı': ***Tezgâhın uzaklarında duran erketecilerimiz, bir gelin alayı, bir aynasız gördü mü, hemen parolayı verir, biz de kirişi kırardık.*** (H. Kodaman 1944 s. 139). ***Gelin alayı: bekâr gelinler çoklukla perşembe ve dul gelinler ise daha ziyade pazar günü çıkarılırdı ...*** (H.Z. Koşay 1944 s. 81). Bugünkü askerî terimlerde ***alay*** muayyen büyüklükte bir askerî birliktir. Bundan dolayı ***alaydan yetişme, alaylı*** 'tahsilli, diplomalı olmayan, en küçük mevkiden başlayarak mesleğinin yüksek bir mevkiine varan bir kimsedir. ***İkinci çarkçı Recep Usta alaydan yetişmiş, yağcılıktan başlamış ... başçarkçılığa kadar dayanmış ...*** (Z. Selimoğlu 1971 s. 76). ***bir alay*** 'bir sürü; bir mikdar': ***Efendi biz bir alay adı şanı yoḳ rindüz*** ('Āşıḳ Çelebī 1971 v. 47b). ***Ziraat Bankasına bir alay borçlanmıştı.*** (Reşat Enis 1944 s. 138). ***alayı*** (çok defa küfürlerde ve öfkeli konuşmalarda) 'hepsi': ***Kapı kapamaca alayınızı yakmazsam ... şu bıyıklarımı kazıtırım!*** (S.M. Alus 1933p s. 157). ***Bu avallerin alayını cebimden çıkarmazsam, yuf benim ervahıma!*** (S.M. Alus 1934 s. 51). 19. asırda 'resmigeçit' mefhumundan evvelâ 'eğlence' ve nihayet bugünkü alay 'istihza' ortaya çıktı. ***Alayı bırakı, oḳu!*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 147). ***Öküz, ne aptal şeysin be, ne altını? Alay mı geçiyorsun?*** (F. Baysal 1944 s. 168).

O. **alâyık** 'alâkalar' <Ar. ***'alā'iḳ*** a.m. [***'alāḳa*** kelimesinin çoğulu]. ***Ḳalender ol, 'alāyıḳdan kesil, terk-i diyār eyle!*** (Ẕātī 1987 III, 148).

alâyim, b. ***alaim.***

alâyiş 'debdebe, gösteriş' < Fa. ***ālāyiş*** 'bulaşma' [***ālā'īdan*** 'bulaşmak; bulaştırmak' fiilinden, Fa. ***-iş*** için b. ***aferiniş***], ***âlâyiş-i dünyavîya*** 'dünyaya mahsus bulaşmalar, dünya bozuklukları', Tü.'deki kelimenin mefhumu bu terkibden, krş. Ḥafīd 1806–1807 s. 48. ***Ona her gidişimde beni alâyişsiz, sakin bir sevgi ile karşılardı.*** (B.S. Kunt 1948 s. 37). ***alayişli*** 'gösterişli' ***Hiç hoşlanmadığı halde, alâyişli oldu Fikret'in nikâhı...*** (R. Enis 1957 s. 225).

alay malay 'hep beraber' < ***alay*** ve dudaksıl mühmel. ***Şimdi alay malay bu motöre bineceğiz ...*** (Aka Gündüz 1930 s. 108). Tâbirin mânası bir zaman başkaydı: 'yalnız, sadece' Meninski 1680 I, 375; 'şüphesiz, muhakkak; sadece' A. Hindoğlu 1838 s. 59; 'heb birden, takımiyle; palaspandıras' Şemseddīn Sāmī 1317 I, 48.

⊡ Her hangi bir kelimeden sonra (yâni isim, sıfat, hattâ fiil) aynı kelime baş harfi ***/m/*** olduğu halde tekrarlanırsa buna "echoword" denir. Bu mühmel kelime ondan önceki kelimenin mânasını genişletir; 've saire' gibi. Teferruat için b. A. Tietze 1953 s. 92-108. Bâzı tâbirlerde aynı şekli görüyoruz, şu var ki; bunlar artık değişmez birer mefhumdur, ms. ***hayal meyal, şalak malak, tıkır mıkır et-***. A–E cildinde bunlardan ***alay malay, çalka malka et-, çanga manga et-, çanga manga ol-, eciş meciş, eke meke, enter menter*** gösterildi. Labialisation'lu terkipler için krş. ***abidik gubidik*** [2]

alaz/yalaz 'alev; kızgın hava cereyanı' DS 205, 4141. Kelime eski mehazlarda geçmemekle beraber J. Deny 1955 onu Türkçe sayıyor ve ***yalaz > alaz*** diye bir gelişme ("dé–iodisation") tesbit ediyor. G. Doerfer 1967 III, no. 1354'de bu nazariye aleyhine deliller sayıyor. ***Güneşin serpiştirdiği kızgın fırın sıcaklığını andıran yakıcı bir yalaz insanı buram buram terletiyordu.*** (C.S. Gürler 1939 s. 10).

AD. **alaza/yalaza** 'alev' < krş. ***alaz/yalaz,*** fakat kelime Türkçe olursa bu varyantın izahı güçtür. ***Ben de bu hayattan hoşlanmamalı idim. Bunların yalazası acemi gözlerden başka acemi dimağları da kamaştırıyor.*** (Aka Gündüz 1938 s. 107).

alaz taraz 'dağınık': çift kelimeli terkibin mânalı unsuru ikinci kelimedir (bu tür terkibler için b. ***apar topar***), krş. ***tarazlan-*** 'dağılmak', ***taraz taraz*** 'çizgi çizgi' DS 3833. ***Nikonun karısı, saçı başı alaztaraz, çardağın bir kenarında inliyerek yatıyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 186).

al baştan et- 'baştan başlamak' < ***al-*** fiilinin 2. şahıs tekil imperativus'u ve ***baş*** kelimesinin ablativusu; b. ***alaşağı et- . al baştan et-*** tâbirine benzer bir de ***sil baştan et-*** tâbiri vardır. ***Yaşamak böylece al baştan mı ediyor? Hayır, değişerek sürdürüyor kendisini.*** (M.C. Anday 1965a s. 203). ***Bakmışlar ki işin içinden çıkılır yanı yok, biri çıkmış, gelin şu işi albaştan edelim demiş.*** (M. Seyda 1974 s. 66).

albatr 'kaymak taşı, su mermeri' < Fr. ***albâtre*** < Lât. ***ala baster*** < EYun. ***αλαβαστρος*** (alabastros) a.m. < EMısır ***a-la-Baste*** 'Baste adlı tanrıçanın lakabı'.

albatros 'Atlantik'e mahsus iri bir kuş' < Fr. ***albatros*** a.m. < Port. ***alcatraz*** 'kaşıkçı kuşu' < Ar. ***al-ġaṭṭās*** 'dalgıç'. ***Şairi albatrosa, açık denizlerin koca martısına benzetip ...*** (N. Ataç 1952 s. 9). ***Kanatları oklarla delikdeşik düşüncelerinin. Onlarda ne kartal ihtişamı var, ne albatros azameti.*** (C. Meriç 1992 s. 40).

⊡ Tk.'ye bâzı Ar. kelimeler ***al*** harf–i târifiyle girmiştir. Yâni ***al*** kelimenin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu tür kelimeler bâzı Avrupa dilleri aracılığıyla Tk.'ye alınmışlardır. V. Noll makalesinde ***al*** ile agglutine olmuş kelimelerin Avrupa dilleri arasında en çok İsp. tarafından alındığını vurguluyor. Endülüs Ar.'sında harf–i târifin değişmediğini, yâni ***al***'in ***a***–sının bir önceki kelimeden dolayı kısalmayıp hep ***al*** olarak telaffuz edildiğini tahmin ediyor (V. Noll 1996 s. 300). A–E cildindeki misaller: ***albatros, alkali, alkol, alşimi.*** Bunun yanısıra bu tür Ar. bir kelime ya doğrudan doğruya ya da Fa. üzerinden Tk.'ye girmiş olabilir. Bu durumda kelime, ya bir deyimdir veya onun kısaltılmış halidir, ya da zarf olanlarıdır. A–E cildinde bulunan örnekler: ***el–aman/elaman, el'an, elbette/elbetde/elbet/helbet, el–cevab/elcevab, el–çezire, elhak, el–haletü hazihi, elham, elhap/el–hap, elhasıl, elhükmü lillah, elveda, en–nihayet/ en nihayet, Ettahiyat.***

albeni 'şahsî cazibe' < ***al–*** V ve ***beni.*** İsimleşmiş cümlelerden. ***Buğdaysı, ufak tefek, zayıf, albenisi hemen hemen hiç yok, gel gelelim kara gözlerinin içinde öyle bir mâna, halinde öyle bir sıcaklık var ki ...*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 21.1.l942). ***Albenili güzel bir lambaydı.*** (B. Günel 1991 s. 89).

AD. **albız** 'şeytan' DS 208 < ***iblis*** a.m. ***Urulur zencīre albızlar ḳamu / Ḳutluluḡ–ile her ḳaçan vėrür orūc.*** (Naẓmī 1928 s. 13).

⊡ Aslı ***İblis*** olan ***albız*** kelimesindeki değişim, dilbilimde metatez (göçüşme) olarak adlandırılır. Söyleyiş zorluklarını gidermek isteği, yabancı bir kelimenin yanlış duyulması veya başka sebeplerden meydana gelen metatezde, kelimedeki sesli ve sessizler birbirleriyle yer değiştirebilirler. Metatez örnekleri birkaç misal dışında yazı diline giememiştir. Metatezin oluşumunu açıklayan ve her zaman geçerli fonetik kaideler bulunamamıştır. A-E cildindeki örnekler: ***ağramak<argamak, albız<iblis, alyandoz<aylandız, anlı<alnı, araca<acara, arbet<ibret, arıtla-<ayırtla-*** (halk etimolojisi), ***armut<emrud, Arnavut<Arvanit, asra-<asar-, aşlanık<aşnalık, ayhal<hayal, ayriyeten<ariyeten, badincan/badılcan, bahrana<barhana, baltır<bartıl, balyos<bailo, barğı<bağır, benirle-<belinle-, bigi<gibi, bocut<boduç, borya<boyra, boyraz<boryaz, bulgur<burgul, büzrük<büzürk, camadan<damacana, cangaloz<koncalos, cebken/çekmen, cenes<necis, cezire<zecir, cılbak/çıplak, cırman<cumran, culha<culāh, cusun<cins, çaparız<paçariz, çapula<paçila, çemre-<çerme-, çevriş<çerviş, çeyrek<çaryek, çezgin-/çegzin-, çırğış-<çığrış-, çitmik<çimdik, çölmek<çömlek, çulga-<çugla-, çurçal<carcur I , dabilyon<madalyon, dalyasan<taylasan, dariye<dayire, darni<drani, darvan-<davran-, davrada<darvaza, debert-<debret-, delbek/deblek, delmik<demlik, derpet<depret, devriş<derviş, dımran-<dırman-, dınkaz<dıknaz, dirgen<diğren, dirfil<trifilló, dobuç<boduç, dof dof<fawc fawc, dorfil<trohiló, dunul-<dolun-/dulun-, durba<truba, eçki<keçi, efiyen<enfiye, eğzi<ezgi, eğren<ergen<kiren, esritgen<esirtgen.*** (A. Caferoğlu 1955 s. 1-7, J. Deny 1955 s. 78-79, H. Eren 1953 s. 161-180, Z. Korkmaz 1994 s. 97-99).

albino b.m. (cildinde renk maddesi olmayan) < Fr. ***albino*** a.m. < İsp. ***albino*** 'beyaz zenci' < Lât. ***albīnus*** (albus 'beyaz').

⊡ Sonu ***–ino/–ina*** (müzekker/müennes) küçültme ekleriyle biten İt. isimlerden ve müennesinin Fr.'ya geçmiş hali olan ***–ine*** ekiyle bitenlerden Türkçe'ye girmiş bir kaç örneği vardır. A–E cildinde yer alanlar şunlardır: ***albino, andantino, baldaken, balerin, bergende, botin, brigantin, briyantin, bulgarina, bülten***. Başka bir İt./Fr. küçültme ekiyle yapılmış kelimeler için b. ***alborata*** .

AD. **albon** 'kaval' K. Emiroğlu 1989 s. 37 < Yun. (fakat Anadolu'dan değil) ***αυλος*** (aulós) (aküsatif ***αυλόν***) a.m. N.P. Andriotis 1974 s. 165. ***/v/ /b/*** gelişmesi için b. ***âb/âv*** I . Mecâzî mânada: 'gebelerde görülen, şişkinlik yapan bir rahatsızlık' K. Emiroğlu 1989 s. 37.

O. **alborata** (büyük yelkenliler devrinde) 'direğin tepesindeki ilâve direk' R. Dankoff 1991 s. 11 < İtal. (Venedik dial.) ***alboreto*** a.m. [***alboro*** direk ve küçültme eki ***–eto***] Kahane–Tietze 1958 no. 12.

⊡ İtalyanca'dan Türkçe'ye geçmiş kelimeler arasında ***–eto/–eta*** (İtalyancası ***–etto/–etta***) ile bitenler var; bunlar küçültme ekleri takılmış isimlerdir. Böyle küçültülmüş İt. isimler Fr.'ya alınınca son ünlülerini düşürüp ***–ette*** ekini alırlar (Türkçe'de ***–et***). Bütün bu küçültme ekleri ile Türkçe'ye alınmış kelimelerin A–E cildinde bahsedilen misalleri şunlardır: ***alborata, allegretto, apolet/apulet, bale, banket, bilet, bisiklet, boneta, borineta/burinata, briket, büvet, cıvata, çigareto, disket, düetto***. Başka bir İt./Fr. küçültme eki için b. ***albino*** .

AD. **albuhara** 'sarı erik kurusu' DS 208 < Fa. ***ālūbuḫārā*** a.m. [***ālū*** 'erik' ve ***Buhara*** şehrinin adı; muhtemelen Azerb. ***albuḫara*** ADİL 1966 I, 87 ve Rus. ***al'boḫara*** üzerinden].

albura, b. ***alabora.***

albüm b.m. (ekseriya resim saklamaya yarayan, yazılmamış sahifelerden ibaret ve kitap gibi ciltlenmiş defter) < Fr. ***album*** a.m. < Lât. ***album*** 'beyaz levha' [***albus*** 'beyaz']. ***Sinema artistlerinin fotoğraflarıyla tıklım tıklım bir albümü var ki, bakan imreniyor.*** (M. Seyda 1970 I, 133).

albümin (beynelmilel tıp terimlerinden) 'organizmalarda bulunan beyaz bir madde' < Fr. ***albumine*** a.m. [Lât. ***albus*** 'beyaz']. Bu tür sun'i terminolojilerde kullanılan ***–in*** için b. ***adrenalin*** .

AD. **alça/alsa/halça** 'ayakkabı kalıbına çakılan gön parçası' DS 208, 2259, ZTS 1976 s. 90 < Yun. ***αλτσα*** (áltsa) A. Tietze 1955 no. 7 <İt. ***alzo*** a.m. Ch. Tzitzilis 1994 s. 201.

alça, b. ***aluça.***

alçak 'burnu havada olmayan, üstünlük taslamayan < ET. ***alçaḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 129. Sıfat yapan ***–(ı)k*** eki için b. ***akık*** . ***İçlerinde şoŋ derecede alçaḳ göŋüllüleri vardır.*** (Aḥmed Şerîf 1326 s. 324). 'aşağılık, hain, edepsiz': ***Söyle bakayım, nankör köpek, söylel Sen beni duymaz mı zannettin, alçakl*** ('Ālī Beg 1940 s. 68). 'yüksek olmayan, yere yakın olan; yüksek olmayan (kalite); yüksek olmayan (ses): ***Sen şeker–lebden umar vāṣl Necātī–i ża'īf / Ki ṣarılur eyü ḥalvālara alçaḳ kāġıd.*** (Necātī Beg 1963 s. 172) ***İçerden alçak sesle bir takım konuşmalar duyuyordum. Pek bir şey anlaşılmıyordu.*** (N. Eray 1990 s. 112).

Bulutlar uçuyor alçaktan gökyüzünde. (Peride Celal 1991 s. 376).

alçal– 'boydan kaybetmek; aşağı inmek' < ***alçak*** ve isimden fiil yapma eki ***-(a)l,*** b. ***alal–*** . Sondaki ***k***'nın düşmesi için krş. ***alçacık, alçarak. Evvelâ balkana doğru açılarak döndü, süzüle süzüle alçaldı ve sokakta birinin şapkasını kapmıya niyeti varmış gibi, gayet alçaktan geçti.*** (F. Erdinç 1955 s. 146–147). '(ses için) kısılmak, fısıltıya geçmek': ***Kadınların sesleri iyice alçaldı*** (F. Erdinç 1955 s. 142).

alçarak 'biraz alçak' < ***alçak*** ve eski comparativus eki olan ***-rak*** zayıflatan eki olarak, b. ***acırak*** . ***Ötesi berisi aşınmış hasır döşeli, alçarak tavanlı alt kat sofası ...*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 44).

alçı I b.m. (kirecin bir çeşidi) < Çağ. ***yalçu*** a.m. (W. Radloff 1905 III, 185, Pavet de Courteille 1972 s. 534, M. Räsänen 1969 s. 182) fakat yabancı bir kelime olduğu muhtemeldir (Çince ??). Türkçe'den Bulgarca'ya, Arnavutça'ya ve Sırp–Hırvat diline geçmiştir. ***Bir kaza mı geçirdin, belinden yukarısını alçıya mı koydular?*** (S.M. Alus 1944 s. 36).

AD. **alçı** II 'aşık kemiğinin dikine bir yüzü' DS 209 < Mo. ***alçu*** a.m. G. Doerfer 1965 II, no. 531, M. Räsänen 1969 s. 16, O.N. Tuna 1972 s. 215.

AD. **alda–** 'yalan söyleyerek aldatmak' DS 209, TS 93–97 < ET. ***alta-*** a.m. Clauson 1972 s. 133 [***āl*** 'hile' kökünden isimden fiil yapma eki ***-la-/-da-*** ile]. ***Ben senüŋ ipüŋ ile mekr ḳuyusına inmezem. Beni aldayımazsın.*** (Ferec 855/1451 v. 110b). 'hile ile birinin malını almak': ***Beni aldayub zerümi almaḳ istedi.*** (a.e. v. 214a). ***E kız, nerden öğrendin / Adam aldamasini?*** (A. Caferoğlu 1946 s. 162).

⊡ İsimden fiil yapan, ***-la-/-le-*** ekine (***acabla-*** , ***aḫşamla-/akşamla-*** , ***ağla-***) benzeyen, ***-da-/-de-*** eki yalnız tek heceli ve özellikle ***/l/, /n/, /z/, /r/*** ünsüzleriyle biten isim köklerine gelir. Asıl geçişli (transitivum) olan ***-da-/-de-*** fiilleri tek heceli fiil köklerine gelir ve çok nadirdir. A–E cildindeki misaller şunlardır: ***alda-, bağdaş-***, (başka misali de: ***iste-*** < ***iz-de-***). Çok canlı olan iki heceli isim köklerinden türetilen yansılama (onomatopoeticum) ***-da-/-de-*** fiillerinin durumu ise farklıdır (b. ***çat I*** [1]). Şöyle ki ***/l/, /r/, /z/*** ile biten yansılama unsurlarından sonra ***-la-/-le-*** eki, ***-da-/-de-*** şeklini alır. İlgili misaller: ***apılda-, bıcırda-, bıdırda-, cıvılda-/civilde-, cızırda-, cukurda-, çakılda-, çanılda-, *çekirde-*** (b. ***çekürdek/çekirdek***), ***çıtırda-, çimilde-/çimile-, çoğuldaş-/çuğuldaş-, dangırda-, dapurda-, dırıldan-, dingilde-*** (b. ***dingil I***), ***düpülde-, efilde-***. (B. M. Erdal 1991 II, 457–458, T. Banguoğlu 1974 s. 204–205).

EO. **aldağuç** 'aldatıcı' TS 93 <***alda-*** + fiilden participium activum mânasında sıfat yapan ***-guç*** eki, krş. ***bilgiç.***

aldan– b.m. (başkası tarafından aldatılmak) < ***alda-*** fiilinin passivum'u veya reflexivum'u. ***Ol ḥerīf degüldür ki anuŋ gibi sözile aldana.*** (Ferec 855/1451 v. 25a). ***Tertip fena değil, lâkin kaymakam bana aldanır mı bilmem?*** (Recaizade Ekrem 1941 s. 31).

EO. **aldaş–** 'birbirini aldatmak' TS 97–98 <***alda-*** fiilinin müşareket hali. ***Nitekim dėdi ḥadīṯ içre Resūl, / Ümmetiseŋ sözini eyle ḳabūl /Dėdi kim savaş aldaşmaḳ durur.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1379–80).

aldat– b.m. (birisinin aldanmasına sebebiyet vermek) < ***alda-*** fiilinin takviyeli causativum'u. AD. ***yarını yaldatıp ġaçar gördüm*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 349). 'eşine sadakatsizlik etmek': ***Çok aldatmıştı karısını. "Yine de onu seviyorum!" diye düşündü.*** (Peride Celal 1985 s. 127).

aldatmaca 'aldatmak kasdiyle oynanan oyun' (oyun isimlerinde geçen ***-maca*** ek terkibi için krş. ***köşekapmaca*** vs.): ***Bilinçsiz yığınlar, karşılıklı oynanmış oyunun içyüzünü nerden bilsindi? Basın bu aldatmacanın başlıca günahkârlarındandı.*** (B. Arpad 1976 s. 81). ***Sabahtan o ana kadar kendimi inanılmıyacak kadar özgür hissetmiştim ama bu yalnızca bir görüntü, aldatmacaydı demek.*** (İ. Aral 1997 s. 92).

⊡ Fiilden isim yapan ***-ma*** (nomen verbalis) eki ile ***-ca*** diminutivum ekinden (b. ***ahça/ağca***) ibaret olan ***-maca*** ek grubu, bilhassa çocuk oyunlarının isimlerinde rol oynar. A–E cildindeki oyun adları şunlardır: ***aramaca, bilmece, esir almaca*** (b. ***esir*** I). Öbür taraftan ***-maca*** genişlemesi, genelde samimi konuşmalarda, hoşa gitmeyecek bir hareketin olumsuzluğunu yumuşatmak, ciddiyetini azaltmak ve sevimlileştirmek amacıyla kullanılabilir (***'Kandırmaca olmasın, abi!'*** gibisinden). A–E cildinde şu örnekler var: ***aldatmaca, atlatmaca, darılmaca***. Başka çeşitli ***-maca*** isimleri şunlardır: ***atmaca*** (kuş), ***boğmaca*** (hastalık), ***çekmece*** I ve IV. ***-maca*** zarfları için b. ***aşırtmaca*** . ***-ca*** ile biten başka kuş ve hastalık adları için b. ***böğrülce*** , ***emerce*** .

EO. **aldavu** 'hile' < ***alda-*** fiilinden ***-vu*** isim eki ile, krş. KazTat, KırTat, Kırg. ***aldau*** a.m. W. Radloff 1893 I, 413. ***Aġırbaşlulıḳla ve aŋullıḳla bunca vaḳtdur ki şol işi bitürmez diyüb ta'n itdükleri yegdür aldavu-yıla tīz başardı diyüb öğdüklerinden.*** (Mercümek Aḥmed 1944 s. 76).

aldır– b.m. (almağa emir veya sebebiyet vermek) < ET. ***altur-*** a.m. Clauson 1972 s. 133. ***Ondan bu iş için hem üç bin frank komisyon almış, hem de dört tablosunu aldırmış ona.*** (M. Balaban 1959 s. 68 EO. 'savaşta kaybetmek, kaptırmak': ***Ḳocalıġum vaḳti aldurduġum yalıŋuz oġul*** (Dedem Ḳorḳut 1973 s. 68). (Geçişsiz) ***-a/e aldır-*** (ekseriya menfi) 'dikkat etmek, ehemmiyet vermek': ***Size ait bir şey yok, rahatınızı bozmayın, hiç aldırmayın!*** (S.M. Alus 1944 s. 107). ***O kadar ne aldırıyorsunuz? Kim görecek?*** (a.e. s. 20). ***Aldırma be! Daha az çalış sen de, kaytar biraz.*** (Peride Celal 1991 s. 355). Kelimenin semantik gelişmesi henüz kâfi derecede araştırılmamıştır. Hem geçişli hem geçişsiz halde kullanılan fiiller için b. ***aç-I*** .

aldırış et– (ekseriya menfi) 'dikkat etmek, ehemmiyet vermek' < ***aldır-*** (son gösterilen mânada). Mânası aynı olduğu için fiilin dolambaçlı yoldan ifâdesi izaha muhtaçtır. Onun gibi olan ifâde tarzı için krş. ***danış et-***. ***Bana gelen mektupların sayısı dördü, beşi buldu amma, benim hiç aldırış ettiğim yok gibi idi.*** (O.C.

Kaygılı 1939 s. 156). ***Geldiği masadan onu izleyen meraklı bakışlara aldırış etmiyor.*** (A. Yurdakul 1991 s. 167).

⊡ BSTT.'de fiilden nomen actionis yapan **-(y)ış** vs. (**akış**) ekiyle türetilen isimlerin bâzen yardımcı fiil ile beraber kullanıldığı görülüyor: **-(y)ış et- (ver-/ol-)** (krş. **aşinalık et-** b. **aşina**). Meydana gelen tâbirin anlamı sade fiilinkinden pek farklı değil, yalnız değişik bir ifâde biçimi olarak yorumlanabilir. A–E cildindeki ilgili örnekler: **aldırış et-, barış görüş ol-** (b. **barış**), **biniş eyle-** (b. **biniş I**), **çıkış eyle-** (b. **çıkış II**), **döğüş çekiş ol-** (b. **döğüş**), **dönüş et-. çekiş et-** (b. **çekiş**) ise AD.'ye ait. EO.'da **alkış et-, çalış ḳıl-** (b. **çalış**), **danış et-, döyiş ver-, duruş ver-** vardı. Menşei unutulan **alkış et-** başka mânada hâlâ kullanılmaktadır. Bu tür ifâde tipi henüz yeterince araştırılmamıştır, arkaizm olduğu bile söylenemez.

aldur–, b. ***aldır-***.

O. **aleddevâm** 'devam ederek' < Ar. *ʿalā* ve ***dawām*** 'devam', ***ʿAlāddevām terk-i ġaflet tekāsülden iḥtiyāṭ-ı tāmm üzre olasın.*** (Eḥvāl-i muḥāṣara-ı Beç v. 263b).

AD. **alef/alaf** 'hayvan yemi, saman, kuru ot' DS 183–184 < Ar. ***ʿalaf*** a.m. Krş. ***yulaf. (Öküz şikāyet eder:) Çün namāz-ı şām eve gelürem baŋa olḳadar ʿalef vėrmezler ki nīm-sīr olam.*** (Ferec 855/1451 v. 192b).

AD. **alefe** 'hayvan yemi' K. Emiroğlu 1989 s. 37 < Ar. ***ʿalūfa*** a.m. 'imam, çoban gibi kimselere belli bir süre için verilen ücret' DS 210.

AD. **alefi** 'deri cilâlamakta kullanılan mermer tozu' DS 210 < Yun. ***αλοιφη*** (alifí) 'madenî eşyayı temizlemeğe yarayan toz' A. Tietze 1955 no. 6.

alegori 'sembollerle anlatılan soyut bir fikir' < Fr. ***allégorie*** < Lât. ***allēgoria*** a.m. < EYun. ***αλλιγορειν*** (allegorein) 'başka (yâni mecâzî) sözlerle ifâde etmek' [***allos*** 'başka' ve ***agoreúein*** 'bir mecliste konuşmak' < ***agorá*** 'meclis']. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi*** . ***Önceki oyunlarında daha arka planda kalan bu motif, son oyunu olan "Vişne Bahçesi"nde oyunun bütününe egemen olan bir alegori haline gelir.*** (M. Mungan 1996 s. 311). ***Alegorinin bir tek şeyi, oysa sembolün birçok şeyi birden temsil ettiğini ondan öğrendim.*** (M. Urgan 1998 s. 209).

alegorik 'alegori vasfında' < Fr. ***allégorique*** a.m. (b. ***alegori***), Fr. ***-ik*** için b. ***Adriatik . O (yâni Halide Edib Adıvar'ın Tatarcık adlı romanı), bir geçiş döneminin alaborası içinde, bu dönem sosyetesinin gerçekçi ve alegorik bir portresidir.*** (V. Günyol 1992 s. 115).

alel'acaib/alelacayip 'alışılmamış, garip, şaşılacak' < Ar. *ʿalā* 'üzere', /l/ harf–i târif, ***ʿacā'ib. Bir iki saatini bir "zehirli hastalıklar" doktorunun kalabalık salonunda sıra beklemekle, sonra alelacayip masası üzerinde, ağrılar sızılar içinde, geçirmeğe mahkûmsun.*** (Reşat Enis 1933 s. 223).

alel'acele 'derhal, acele ile' < Ar. ***ʿalā*** 'üzere', /l/ harf–i târif, ***ʿacala*** 'acele'. ***Bu sırada alelacele sahanlığa çıkan kambur kapıcı, onları eliyle çağırdı.*** (F. Erdinç 1955 s. 185).

alelade 'alışılmış, olağan, âdi' < Ar. ***ʿala l-ʿāda*** 'âdete uygun' [***ʿalā*** 'üzere', /l/ harf–i târif, ***ʿāda*** 'âdet']. ***Yabancı bir göz, bu alelâde tümseklerin mezar olduğunu ilk bakışta kestiremezdi.*** (F. Erdinç 1955 s. 110).

O. **alel'amya** 'gözü kapalı, körükörüne' < Ar. ***ʿala l-ʿamyā*** a.m. ***Ṭopa ḳarşı ḳubur şıḳmaḳla ümīd-i ẓafer olmaz. | ʿAlel'amyā cemīʿ-i kārda baḫş-ı ḳader olmaz.*** (Şair Eşref 1958 s. 155).

O. **alelekser** 'ekseriyetle, ekseriya' < Ar. ***ʿalā l-ʾakṯar*** a.m. [***ʿalā*** 'üzere', /l/ harf–i târif, ***akṯar*** 'çoğu']. /ṯ/ /s/ gelişimi için b. ***abes . Alelekser tramvaya bile binmeyerek yayan yürürüm.*** (Nahit Sırrı 1934 s. 22).

O. **alelfevr** 'derhal' < Ar. ***ʿala l-fawr*** a.m. [***ʿalā*** 'üzere', /l/ harf–i târif, ***fawr*** 'yerden kaynamak, kaynayıp taşmak']. ***Duta bilürseŋ hemāndem ʿalelfevr ḳucarsın, murāduŋı alursın.*** (Ferec 855/1451 v. 117a).

O. **alelgafle** 'gafil avlayarak' < Ar. ***ʿala l-ġafla*** a.m. [***ʿalā*** 'üzere' + /l/ harf–i târif + ***ġafla*** 'dikkatsizlik']. ***...ʿalelġafle şehr-i meẕkūri istiʿlā ...*** (YTEA 1974 [1861] I, 286).

alelhesap 'borca mahsuben' < Ar. ***ʿala l-ḥisāb*** a.m. [***ʿalā*** 'üzere', /l/ harf–i târif, ***ḥisāb*** 'account']. ***Sütçü ile ekmekçiye alelhesap birer lira bıraktım. Üst tarafını ne zaman olursa alırlar.*** (S.M. Alus 1933p s. 129).

alelhusus 'bilhassa' < Ar. ***ʿala l-ḫuṣūṣ*** a.m. [***ʿalā*** 'üzere', /l/ harf–i târif, ***ḫuṣūṣ*** 'özellik']. ***İnsan izdivāc ėderken iyice düşünmeli. ʿAlelḫuṣūṣ alacağı ḳızı görmeli ...*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 174).

O. **alel'ıtlak** 'kat'î, mutlak' < Ar. ***ʿala l-iṭlāḳ*** a.m. [***ʿalā*** 'üzere', /l/ harf–i târif, ***iṭlāḳ*** 'genellik']. ***Fermānıŋ ʿibāresince müsāvāt yalŋız Ermenī ve Rūmlara maḫṣūṣ olmayub bütün ṭebaʿa ḥaḳḳında ʿalelıṭlāḳdır.*** (Żiyā Paşa, YTEA 1978 [1868] II, 86).

O. **alelittifak** 'ittifakla, ağız birliği ederek' < Ar. ***ʿala l-ittifāḳ*** a.m. ***... cemʿ-i keşīr ve cemm-i ġafīr ʿalelittifāḳ feryādcılar olub ...*** (Selānikī 1989 [1599] II, 481).

alelumum 'umumiyetle' < Ar. ***ʿala l-ʿumūm*** a.m. [***ʿalā*** 'üzere', /l/ harf–i târif, ***ʿumūm*** 'umumiyet']. ***ʿAlelʿumūm oyunlarıŋ mevżūʿu yā ṣırf ḥayālī olur yāḫūd bir vaḳʿa-yı tārīḫīyeye isnād olunur ...*** (Nāmıḳ Kemāl, YTEA 1978 II, 360).

alelusul 'usule uygun olarak' < Ar. ***ʿala l-uṣūl*** a.m. [***ʿalā*** 'üzere', /l/ harf–i târif, ***uṣūl*** 'yöntem']. ***(Göz doktoru) Alelusul gözlerime baktı. Esmeryanın dediğinde karar kıldı.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 14.11.1943).

âlem I 'dünya' < Ar. ***ʿālam*** a.m. ***Ol vaḳtden berü ʿālemde Sīmurġ(ı) kimse görmedi.*** (Ferec 855/1451 v. 198a). Fa. izafet terkibleri: **âlem-i âhiret** 'öbür dünya, ahiret': ***Bir ḳaç gün muḳaddemce Ḫayr Beg-i merḥum ʿālem-i āḫirete göçdi.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 157). **âlem-i civânî** 'gençlik': ***Lākin küstāḫ bī-pervā ʿālem-i civānīde ...*** ('Alī 1956 [1586–87] s. 171). **âlem-i mâna** 'ruhların barındığı dünya olarak düşünülen göze görünmeyen mekân': ***Ne olacaḳ, bir aşḳ-ı ġıyābī: Ṣafā Hindistān pādişāhınıŋ ḳızını ʿālem-i maʿnāda sevmiş***

… (Türk masalları 1991 [1912] s. 69). ‘rüya âlemi, rüyada yaşanan âlem’. *‘Ālem-i ma‘nāda her ne görülürse ṣabāḥleyin Ḫōca Ḫanıma anlatılacaḳ.* (H.G. Gürpınar 1316 s. 61). *âlem-i şemsî* ‘güneş manzumesi’: *‘Ālem-i şemsīniŋ ṣūret-i tekevvününü şu vech-ile beyān ėderler ki …* (Hoca Tahsīn, YTEA 1974 [1894–1895] I, 164).

âlem II ‘bütün insanlar, herkes; başka insanlar, yabancılar’ < *âlem I. Ol ḳınayış ḳınayam ki ‘āleme ‘ibret olasız.* (Ferec 855/1451 v. 26b). *Köyü haraca kestikleri yetmiyormuş gibi bir de âlemin karısına, kızına göz dikerler.* (H. Aytekin 1945 s. 30). ‘bir toplantı halinde eğlence, bilhassa sazlı sözlü eğlence’ *Sandal âlemi yapanların söyledikleri türküler sahili yalıyordu.* (N. Tirali 1947 s. 82). *âlem et-* ‘eğlence tertib etmek’: *Rūz-u-şeb yėyüb içüb ḫīz ile ‘ālem ėtme / Gey şaḳın gendözüŋi müdhiḳ-i ‘ālem ėtme.* (A.N. Tarlan 1948 II, 10). *bir âlem* ‘kendine mahsus şartları olan, beklenilmeyen meseleleri olan bir durum’: *Bu işler bitmedi, orada da yapılacak işler bir âlem.* (M.Ş. Esendal 1934 s. 199). *… âlemi yok* ‘… mânası var mı? … yakışık alır mı?’ tâbirinde, mânası vazıh değildir, fakat ‘eğlence’ mânasına bağlanabilir, çünkü 16. asırda şöyle bir tâbir vardı: *Ḥāşılı hiç birinde ‘ālem yoḳ.* (‘Ālī 1977 [989/1581–82] no. 140). Meninski bunu ”non c’e gusto” (tad yok, zevk yok) şeklinde tercüme ediyor. Bugünkü tâbirin kaynağı bu olsa gerek. *Herkesin işi gücü var ayol, insanın iki ayağını bir pabuca sokmanın âlemi var mı?* (M. Seyda 1969 s. 15). Fa. izafet terkibi: *âlem-i ab* ‘kayıkta eğlence’ < *‘ālem* ve *āb* ‘su’. *Köçekçeler, çiftetelliler, kantolar… Öyle bir âlemi âb ki deme gitsin.* (S.M. Alus 1944 s. 65).

alem ‘bayrak; minarenin veya sancağın tepesindeki sembolik süs; bir şahsın tanındığı isim’ < Ar. *‘alam* ‘alâmet’. *Karşıki çatıların üstünden minarenin alemi ışıldıyor.* (F. Erdinç 1969 s. 97). *(birisine) alem ol-* ‘ismi gibi hüviyetini tesbit eden alâmeti olmak, içine doğmak, malûm olmak’: *Ne bileyim? Meğersem bana alem olmuş. Desturun, musluğa gitmek üzere sofaya çıktım. Baktım, evlâtçığımın kesik kesik öksürüğü işidiliyor …* (E.E. Talu 1935 s. 63).

alemdar ‘bayraktar, sancaktar’ < Fa. *‘alam-dār* a.m. [Ar. *‘alam* ‘bayrak’ ve Fa. *-dār* ‘tutan’, b. *abdar*]. *Re’īslere ve oda-başılara ve ‘alem-dārlara ve ‘azebe her ne buyurılmış ise …* (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 53b–54a).

AD. **aleme** ‘iplik çilelerini çözgüye sarmaya yarayan çark, dolap’ DS 211 < Yun. *ανε'μη* (anémi) a.m. A. Tietze 1955 no. 13.

O. **âlemî** ‘dünyevi’ < Ar. *‘ālamī* a.m. [*‘ālam* ve isimden sıfat yapan nisbe eki *-î*, b. *adalî*]. ‘insan’: .

AD. **alemida** ‘iplik çilelerini çözgü kalemlerine sarmaya yarayan çark, çıkrık’ K. Emiroğlu 1989 s. 37 < Yun. *αλεμι'δα* (alemiḍa) a.m. A. Tietze 1955 no. 14.

aleminas, b. *alâmeleinnas*.

AD. **alemit** ‘iplik çilelerini çözgü kalemlerine sarmaya yarayan çark, dolap’ DS 211 < Yun. *ανεμι'δι* (anemíḍi) a.m. A. Tietze 1955 no. 15.

O. **âlemmedâr** ‘âlemin merkezi’ < Fa. *‘ālam-madār* a.m. [*‘ālam* ‘âlem’ ve *madār* ‘merkez, mihver’, Ar. */dwr/* ‘dönmek’ kökünden]. *Pādişah-ı ‘ālem-medār.* (‘Ālī 1979 [1581] I, 187).

O. **âlemnüma** ‘dünyayı gösteren’ < Fa. *‘ālam-numā* a.m.; güya Büyük İskender’in, İskenderiye’de bina ettirdiği deniz fenerinin tepesine koydurduğu ”bütün dünyayı gösteren” ayna. *Muṣḥaf-ı ḫüsn ü cemāl içinde ol ma‘şūḳanuŋ | Ṣūreti āyine-i ‘ālem-nümādur söylenür.* (‘Ömer bin Mezīd 1982 s. 238).

⊡ Fa.’dan alınmış kelimeler arasında *-nüma* ekiyle bitenler var. Bu ek, Fa.’da ‘gösteren’ mânasına gelen *numūdan* fiilinin bir unsurudur. A–E cildinde bu teşekkülü olan kelimeler şunlardır: *âlemnüma, cihannüma, engüştnüma.* Halk dilinde yalnız *kıblenüma* kelimesi kullanılmıştır.

O. **âlempenah** ‘âlemin melcei olan (pâdişah)’ < Fa. *‘ālam-panāh* a.m. [*‘ālam* ‘âlem’ ve *panāh* ‘melce’]. .

âlemşümul ‘bütün dünyayı içine alan’ < Fa. örneklere göre *âlem I* ve *şümūl* ‘kapsama’ kelimelerinden ibaret takriben 1900’de ortaya çıkmış yeni bir terkib; krş. *cihanşümul*.

âlemtab ‘dünyayı ısıtan; dünyayı aydınlatan’ < Fa. *‘ālam-tāb* a.m. *Eşigüŋden def‘ ḳıl aġyārı kim lāyıḳ degül | Mihr-i ‘ālem-tābile ola ḳarīn ḫuffāşlar.* (‘Ömer bin Mezīd 1982 s. 173).

AD. **alençik** ‘çardak’ DS 178–179 < *alaçık. Kıymet’le Dirmit bağrışanları dağda bırakıp, bağ yolunda alençik yapmaya gittiler.* (L. Tekin 1984 s. 19).

alenen ‘uluorta, herkesin içinde’ < Ar. *‘alanan* a.m. [*‘alan* kelimesinin zarf hali, Ar. accusativus eki *-an*’ın zarf yaptığı durumlar için b. *aceleten*]. *Bu, benim hikâyesini anlatacağım İznikli leylek, namaz kılan soydan değildi. Çünkü Ramazan günü alenen solucan yiyordu.* (H. Taner 1954 s. 45).

(Argo) **alengilli/alengirli** ‘fiyakalı, kibar’ < *alangle* (?). *Duvarlarda, çenelerinin altından zincirler sarkan bir sürü alengilli saat var.* (F. Erdinç 1948fes s. 7). *O kıyıda İstanbul’un en güzel köşkleri: dışları mermerli, yağlıboyalı, süslü tuğlalı, işli oymalı: içleri alengirli.* (A. Nesin 1969 s. 55). *Balıkçı yakalı, kalın, alengirli örgülü, doğal beyaz bir kazak, kahverengi kadife pantalon vardı üstünde.* (P. Kür 1983 s. 184). ‘fazla kibar ve o yüzden herkesin hoşuna gitmeyebilen’: *Kereviz ve bamya allengirli sebzelerdir, herkes sevmez. En iyisi bifteğin yanına patates kızartmak.* (T. Uyar 1985 s. 113). *Öyle hangi çatalı kullanacağımı bilemediğim sofralara oturmam … yok ben gelemem öyle alengirli numaralara!* (P. Kür 1987 s. 72).

⊡ */r/* sesi zayıf bir ünsüz olduğu için ağızlarda ünlüden sonra çok defa düşer (krş. *arslan/aslan*) ve bu fenomenin aksi olan hypercorrection ünlüden sonra inorganik bir */r/* sesinin türemesine sebebiyet verebilir. A–E cildinde bahsedilen böyle inorganik */r/*’ler şunlardır: *alengirli,*

arkula, cirşane, çamaşır, cırtlambuk/çitlembik, çirnik (?), çortke, çot I/çöt/çört, darbuka, dardağan, düğürcük.

alenî 'gizli olmayan, herkese ilân edilen' < Ar. *'alanī* a.m. İsimden sıfat yapan nisbe eki *-î* için b. *adalî* . *"Alenî tahriktir bunun adı", diyor Hakkı Bey o berbat sesiyle, "Adamlar bizi resmen garp sermayesinin kuklası görüyorlar."* (A. Yurdakul 1989 s. 243).

aleniyet, b. *alaniyet*.

alerji (tıp terimlerinden) 'aşırı hassasiyet' < Fr. *allergie* < Alm. *Allergie* a.m. [EYun. *all* 'başka' ve *ergon* 'eser, iş, mahsul']. Fr. *-i* eki için b. *afazi* . *Zaman zaman yüzünü basan kızartılar için (doktor) alerji deyip geçmiş.* (Peride Celal 1991 s. 553).

alerjik 'alerji mahiyetinde' < *alerji* + sıfat yapan *-ique* eki [Lat. *-ic(us)* <EYun. *-ikos* a.m., b. *Adriatik*]. *Arasıra canımı sıkan allerjik kaşıntılar ...* (Orhan Kemal 1954k s. 13). *Bu arada polenler yayılmaya başlıyor ortalığa, kimi kapılıyor alerjik nezleye.* (O. Duru 1995 s. 81).

O. **ale-re'sî** 'baş üstüne!' < Ar. *'ala r-ra'sī* a.m. [Ar. *'alā* 'üzere' ve *ra's* 'baş', *ī* 'benim'; krş. M.É. Galtier 1904 s. 1.] *Levvāha "'alā re'sī" dėyüb çıḳdı gitdi.* (Ferec 855/1451 v. l27a).

alessabah, b. *alassabâh*.

O. **alesseher** 'sabahın erken saatlerinde' < Ar. *'ala s-saḥar* a.m. ['*alā* 'üzere', */l/* harf-i târif, *saḥar* 'seher']. *İki gün ṣoŋra 'ale-s-seḥer Londra'ya vāṣıl olduġı daḳiḳasiyle ḫaber vėrilebilir.* (Muṣṭafā Sāmī, YTEA 1974 [1840] I, 81).

O. **alesseviye** 'herkese aynı mikdarı vererek' < Ar. *'ala s-sawīya* a.m. ['*alā* 'üzere', */l/* (s'den evvel) *s* harf-i târif, ve *sawīya* 'aynı olma', */swy/* kökünden]. *Öldi. Üç ḳardaş ḳalduḳ. Mālı 'ala-s-seviye üleşdük.* (Ferec 855/1451 v. 96a).

alesta/aleste (gemici dili) 'hazır ol!' < İt. *allesta!* a.m. < Lât. *allectâre* 'cezbetmek' [*ad* 'yanına' ve *lacere* 'cezbetmek'] Kahane–Tietze 1958 no. 21. Ar. */he/* harfinin, Lingua Franca'daki */a/e/* ile karıştırılabilmesi için b. *acente/acenta* [1]. *Vardiyadaki lostromo daha "alesta!" diye kapılarını tıkırdatmadan onun ayak sesine uyanırlar.* (Reşat Enis 1947 s. 76). (Argo veya umumi mânada) 'tetikte, hazır' F. Devellioğlu 1959 s. 61, H. Aktunç 1990 s. 34. *Meğerse soḳaḳ ḳapısınıŋ önünde her şey ḥāżır, her şey alesta imiş.* (H.R. Gürpınar 1339 s. 577). *Mümtazın şerrinden korunmak için aleste beklerdi.* (Orhan Kemal 1950â s. 54). *Biliyorsun Yediveren çift motorlu. Biri istop etse, ikincisi alesta!* (R. Ilgaz 1981 s. 205).

âlet/alat b.m. (aygıt) < Ar. *āla* a.m. *Aleti gelsün: ben ol işi bilürem, işleyeyim.* (Ferec 855/1451 v. 239a). (Mecâzî mânada) 'âlet, vasıta': *Hemīşe duzaḳ ḳurar, senüŋ gibi avlar avlar. Ḳarı daḫı bunuŋ āleti-dür.* (a.e. v. 23b). 'vücut âzası, organ': *Ḳudret-i Ḥudā Ferruḫrūz bir geyik ṣūretine girdi. Göŋli ādemī göŋüli gibi her nesnei aŋlar, bilür, ādemıylıḳ āletlerinden āleti yoḳ-dur.* (a.e. v. 37b). *âlet/alat* 'erkeklik uzvu' F. Devellioğlu 1959 s. 61: *... ālet ḳāyım.* (Ferec 855/1451 v. 117a). *Kadın da "Senin aletin çok küçük, ondan yapamıyorsun." demiş.* (A. Ağaoğlu 1991r s. 113). *Bir eli çenesinde; öbür eli iki yana ayırdığı bacaklarının ortasına, aletinin üstüne sallandırmış.* (F. Hepçilingirler 1997 s. 34). 'âlet olarak kullanılan': *Radyo, televizyon insanlığın elinde bulunsa, bir sınıfın çıkarlarına, propagandalarına alet edilmese, edebiyatın geniş kitlelere yayılmasında büyük etken olurlar.* (Yaşar Kemal 1980 s. 283). *âlet et-* 'âlet olarak kullanmak': *Allahım şu tımarhane kaçkını Azraili âlet etme de şuracıkta sen canımı al, beni kurtar!* (S.M. Alus 1944 s. 132). (Gemici dili) *alat* s. *halat*. Fa. izafet terkibleri: *alet-i cimâ* 'erkeklik uzvu': *Andan yigit muġallaẓa and içti kim ben senüŋle yatam, 'āletüm bunuŋ yüzine, gözine sürem, dėdügin dėmedügin göresin.* (Ṣadru'd-dīn Şeyhoğlu 1973 s. 242). *Ancaḳ ālet-i cimā'ı ve ḫuṣūṣiyeteyni göstermeyüb sā'ir a'żāsını göstermesi ġarāyibdendür.* ('Ālī 1975 [1599] s. 117). *âlet-i meclis* 'ziyafet kapkacağı': *Ālet-i meclis zerrīn u sīmīn u billūrīn ...* (Ferec 855/1451 v. 115b). *âlet-i rücûlîyet* 'erkeklik uzvu': *Gendüleri ve ālet-i rücūlīyetleri emrāzdan müte'ellim olub.* ('Ālī 1975 [1599] s. 117). *âlet-i şürb* 'kadeh, içki kabı': *Ol ḳadar ālet-i şürb getürdiler, dizdiler ki vaṣfa ṣıġmaz.* (Ferec 855/1451 v. 3b).

O. **alettafsil** 'tafsilâtla, etraflıca' < Ar. *'ala t-tafṣīl* a.m. ['*alā* 'üzere', */l/* (*t*'den evvel) *t* harf-i târif, ve *tafṣīl* 'tafsilât']. *... ve mütūn-ı luṭf u kereminüŋ 'ale-t-tafṣīl teşrīḥi müyesser ola.* ('Ālī 1587 v. 129b).

O. **alettevali** 'ardarda, durmadan' < Ar. *'ala t-tawālī* a.m. ['*alā* 'üzere', */l/* (*t*'den evvel) *t* harf-i târif, *tawālī*, */wly/* kökünden 'birbirini takib etme']. *Dört yıl 'ale-t-tevālī sefer seferledüm.* ('Ālī 1979 [1581] I, 117).

alettirik, b. *elektrika*.

alev/AD. **alaf** b.m. (ateşin ucundaki ışıklı kısım). Birçok kimselerin Fa. zannettiği bu kelimeyi J. Deny 1955 Tk. sayıyor. *Meydanı geçip de Abid'in evine yaklaştığım zaman bir alafın karanlığı yardığını gördüm.* (T. Evren 1943 s. 84). *Elindeki idare lambasının küçük alevi yüzünün çizgilerini korkunçlaştırıyordu.* (Ç. Altan 1976v s. 26). *Saman alevi gibi parlayıp sönen bir gençlik aşkı.* (Peride Celal 1991 s. 330). *Öğlen sonu pelit ağacının gölgesine toplanıp yemeğe oturdular. Ortalık alafa kesmiş yanıyordu.* (T. Apaydın 1991 s. 317). Mecâzî mânada: *Bana yedirmek üzere okunmuş şekerler, meyvalar vermiş. Onları haber olmadan yeyince ben kalfa hanım içün alevi almışım.* (H.R. Gürpınar 1928 s. 271). *Güneşle biberli çay birleşince bir alaftır bastırdı. Belki bir bardak çay karşılığında iki bardak su boşandı vücudundan.* (N. Eruz 1969 s. 67).

EO. **Alevi** I 'Hazreti Ali'nin ahfadından olan bir kimse' < Ar. *'Alawī* a.m. ['*Alī* erkek adı + isimden sıfat yapan *-(w)ī* eki, krş. *abidevî*]. *Bir 'Aleviynüŋ evine düşdi.* (Ferec 855/1451 v. 211b). Ayrıca, şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. *Abbâs yolcu* .

Alevi II ‘Hazreti Ali’nin mevkiini yüksek tutan bir mezhebe mensub (kimse)’ < ***Alevi*** I. ***Çihresinde göreli lem‘a-ı nūr-ı nebevī / Bir yalıŋ yüzlü ışık şevķına oldum ‘Alevī.*** (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 212). ***Gülşen, Reşit’in sınıf arkadaşı ve sevdiği kız. Reşit’in Alevi olduğunu öğrenince kız Reşit’i bırakmış.*** (A. Kutlu 1983 s. 18).

aleyh ‘karşı, aykırı’ < Ar. ***‘alayhi*** ‘ona karşı’ [***‘alā*** ‘üstüne, karşı’ ve ***-hi*** ‘ona (müzekker)’]. ***... her günā cem‘īyātı, kendi ‘aleyhlerinde teşekkül ėtmiş fesād ķomiteleri ẓann ėderdi.*** (Türk masalları 1991 [1912] ***Bak, koçanda da tahrifat yapmışsın: vaziyet tamamen aleyhinedir, ne dersin?*** (A. Atasoy 1940 s. 74). s. 139). Kelime sonundaki ***h*** 3. şahsa işaret ettiği halde bu durum unutulmuş ve başka şahıslar için de kullanılmıştır: ***Bu teşkilât zora gelince sizin aleyhinize bile geçer.*** (Burhan Cahit 1934 s. 64).

aleyhdar/aleyhtar ‘karşı olan, muhalif’ < ***aleyh*** kelimesinden Fa. ***-dār*** ‘tutan’ ekiyle bu asrın başından sonra ortaya çıkmış bir neologismus (daha evvel buna ***ḫ ilāfgīr*** deniyordu). Fa. ***-dar*** için b. ***abdar .*** ***Bu taḥavvül-ü ānīyi tefsīr ėdenler diyorlar ki: ”Bu ‘aleyhdārlıķlarıŋ cümlesi de boyadır. Silinince altındaki vaṭanperverlik görünür.*** (Aḥmed Rāsim 1334 s. 50). ***Tarzan yüzünden mahallede korkunç bir Amerikan aleyhtarlığı başladı.*** (A. Nesin 1992 s. 69).

aleyhillâne (şeytan kelimesine ilâve edilen bir beddua) ”lânet olsun” < Ar. ***‘alayhi l-la‘na*** a.m. [***‘alayhi*** ‘onun üstüne ve ***la‘na*** ‘lânet’]. ***Bilirsin, ben İblis ‘aleyhil-la‘neniŋ hīç ḫāṭırını ķırmam.*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 177).

aleyhisselâm (din büyükleri zikredildiğinde isimlerine eklenen dua) ‘selâm üzerinde olsun!’ < Ar. ***‘alayhi-s-salām*** a.m. [***‘alayhi*** ‘onun üstünde’, ***/l/*** (s’den evvel) ***s*** harf–i târif, ***salām*** ‘selâm]. ***Süleymān peyġamber ‘aleyhisselām mesnedinde oturmışdı ...*** (Ferec 855/1451 v. 187b).

aleyhtar, b. ***aleyhdar***.

aleyk/aleyke ‘***esselâmün aleyk*** duası’. ***Ne güzeller ne Necātī ne selāmün ne ‘aleyk*** (Necātī Beg 1963 s. 187). ***aleyk al-*** ‘duayı veya selamı kabul etmek ve ona cevap vermek’: ***... geldi, selām vėrdi. ‘Ayyār ‘aleyk aldı.*** (Ferec 855/1451 v. 240a).

aleykesselâm (***esselâmün aleyke*** selâmına karşılık) ‘selâm üstünde olsun!’ < Ar. ***alayka s-salām*** a.m. [***al*** (s’den evvel) ***as*** harf–i târif, ***salâm*** ‘selâm’ ve ***‘alayka*** ‘senin üstüne’]. ***Pīre selām vėrdi: pīr-i bāġubān cevāb vėrdi ve ”Aleykesselām!” dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 200a).

aleyküm selâm (selâm verenlere karşılık) ‘selâm üzerinizde olsun!’ < Ar. ***‘alaykum salām*** a.m. [***‘alaykum*** ‘üstünüze’ ve ***salām*** ‘selâm’]. ***”Selâmün aleyküm!” — ”Aleyküm-selâm!” — ”Safa geldin!” — ”Hoş bulduk”.*** (S.M. Alus 1944 s. 112).

alfabe ‘abece’ < Fr. ***alphabet*** a.m. [EYun. ***αλφα*** (alfa), ***βετα*** (beta); ‘A harfi’ ve ‘B harfi’]. ***Yere bir yazı makinesi düşüyor, tuşları havada uçuşmaya başlıyor. Sanki alfabenin bütün harfleri boşlukta karmakarışık yüzmekte.*** (A. Ağaoğlu 1992 s. 96). ‘okumayı ve yazmayı öğreten ilk okul kitabı’: ***Kanapenin sırt düzlüğüne alfabemi - o günün deyimiyle elifba kitabını - açardım.*** (B. Arpad 1976 s. 9). ***Ustanın çırakları önlerine birer alfabe açmışlar, hem çalışıyor hem yeni harfleri ezberliyorlardı.*** (T. Apaydın 1991 s. 216). ***alfabelik*** ‘bir öğrenimin başlangıç safhasında bulunan birine yakışır (mahiyette)’ (b. ***ahfadiyelik***) : ***Bu tarakta bezi olan çapkınlar için alfabelik işti bu buluş.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 12).

alfabetik ‘abece sırasına göre’ < Fr. ***alphabetique*** a.m. Sıfat yapmaya yarayan Fr. ***-ik*** için b. ***Adriatik . Ekremleri de mi personel dosyasına alfabetik olarak fişliyorsun?*** (R. Ilgaz 1991r s. 89).

AD. **alfel** ‘kötülük; hile’ DS 812 < ***al*** III + ***fel*** ‘hile, sihir’. Kelime birleşimleri için b. ***acabola/acabula . Pire bacının içi dışı bir. Dobra dobra... olduğu gibi görünüyor. İçinde al fel yok.*** (F. Baykurt 1961o s. 103).

(Argo) **alfons** ‘pezevenk’ (F. Devellioğlu 1959 s. 6l, H. Aktunç 1990 s. 34) < Fr. ***Alphonse*** ‘bir erkek adı’. Azerb. Türkçesi’nde ***alfons*** ‘jigolo’ mânasındadır ve Rus. ***al’fons***’tan alınmıştır. Rusça’daki kelime Dumas’nın bir romanında geçen ***Alphonse*** isimli bir şahıstan gelmedir. Tk.’de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu .***

EO. **algan– ve çalgan–** ‘kaynaşmak’ (?) < ***çalkan-*** R. Dankoff 1991 s. 11. ***Ḳaraçı ḫalḳı ve Badraḳ ḫalḳı ve Noġay ḫalḳı ve Şīrīnli ve Manşūrlı alġandı ve çalġandı.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 693).

⊡ Birinci kelimesi ünlü ve ikinci kelimesi **/ç/** ile başlayan kafiyeli terkiblerden A–E cildinde şunlar zikredilmiştir: ***algan- ve çalgan-, alım çalım, Arap çorap, evirip çevir-.***

AD. **algar** ‘bıldırcın avlamaya yarayan bir aygıt’ DS 381 < Yun. ***αλκα'ρι*** (alkari) ‘kuş avında kullanılan ağ’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 11.

algarina/algarna (gemici dilinden) ‘halatları çekmekte kullanılan makara’ DS 212 < İt. (Venedik dial.) ***argagno*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 32.

EO. **algasa–** ‘korkutmak’ TS 100 < Mo. (Tekin–Tietze 1990 no. 31).

AD. **algı** I ‘haşhaş kozasını çizip akan sütü almaya yarayan aygıt’ DS 212 < ***al-*** + fiilden nomen instrumenti yapan ***-gı*** eki (b. ***açgı***). ***Sırtında bir buçuk ikisinde bir çocuk, sepetinde algısı, çizeği. ”Bugün kadınlar çeşmenin gumunu yuyacakdı, senin böyle afyona gitmene sebep ne?”*** (F. Baykurt 1955 s. 51).

AD. **algı** II ‘vergi’ DS 212–213 < ***al-*** + fiilden nomen abstractum yapan ***-gı*** eki (b. ***açgı***) . ***Algı vergi, banka kooperatif, üst baş... Sıra Haceliye gelince bütün bütçelerde para bitiyor.*** (F. Baykurt 1961k s. 16).

algım salgım, b. ***alkım salkım***.

AD. **algın** ‘zayıf, cılız’ < ***al-*** ‘bir hastalık tarafından ”alınmış”’+ fiilden sıfat yapan ***-gın/-kın*** eki, b. ***akkın*** . ***Ufak yapılı, çelimsiz ve algın olmasına rağmen oturaklı, kendine güvenir bir hali vardı.*** (T. Evren 1943 s. 92). ‘kuvvetli’ DS 213 (’alan, yenen’, krş. ***girişkin – girişen: Pire Kızı, bir silâh uydur... Bir algın tabancanın yeri şimdi...*** (F. Baykurt 1961o s. 125–126). ‘keskin’ DS 213: ***Bıçağım çok algın. Eyi kesiyor.*** (F. Baykurt 1967a s. 293). ***soğuk algınlığı*** ‘üşütme, nezle’: ***Yakamı hiç bırakmıyan soğuk algınlığı ...*** (B. Arpad 1976 s. 10).

EO. **algit–** ‘alıp git–’ TS 100 < ***al- git-***, krş. ***al-götür-***. ***Beni bunda ḳuma ḳoma, göme ḳoma, al git!*** (Ferec 855/1451 v. 113a). ***İstanbulda ėlçi gemisi var idi, göndermişlerdür, ve aña dört pāre gemi ḳoşub ”Varuŋ, ėlçiyi ṣıḥḥatle al-gidüŋ!” dėmişlerdür.*** (C. Okuyucu 1987 [1590–91] s. 379).

⊡ Fiil krasis’leri (krasis için b. ***acabola/acabula***) yalnız diyalektlerde bulunur, BSTT.’de bulunmaz. Bunların gerundiumlu bir tipten kısalıp çıktığı düşünülebilir. A–E cildinde zikredilenler şunlardır: ***algit-, algötür-, apar-. dedikodu*** ve ona benzeyen tipler için b. ***artakal-*** .

EO. **algötür–** ‘alıp götürmek’ < ***alı - götür-*** a.m.; b. ***algit-*** . ***Yilerdüm kim ele zülfüŋ getürem eligdürem seni vü al-götürem.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 1650).

AD. **alguş/alkuş** ‘bir çeşit iri bezelye’ DS 214, 223 <Yun. ***α'φκος*** (áfkos) ‘bezelye’ (Ch. Tzitzilis 1987g no. 43).

alıcı ‘müşteri’ < ***al-*** + ***-ı-cı*** ekleri. ***Hayvanlarına alıcı bulamamıştı.*** (H. Aytekin 1965 s. l4). ***alıcı kuş*** ‘yırtıcı kuş’ DS 215–216. ***Yükünü alacak hergele alıcı kuş gibi tüner yerinde.*** (Füruzan 1972k s. 122).

⊡ ET. fiile takılan ***-ġu-çı*** (M. Erdal 1991 I, 111) genişlemesi ya da Tk.’de ona tekabül eden ***-ıcı*** (< EO. ***-ucı/-ıcı***) iki ekten ibaret olan genişleme bir nevi participium activum mânasındadır. Doerfer ise ***-ıcı***’nın esası olarak ET. ***-ıġ-çı*** nomen agentis’ini gösteriyor (b. Doerfer 1985: 36, 38), delil olarak Kaşgarlı Mahmud’dan Oğuzca ***yazıgçı*** örneğini veriyor. 20. asırda birçok Ar. köklü sıfatların istimalden düşmesiyle, bu ifâde vasıtası fevkal’âde büyük bir velûdiyet göstermiştir (***-ılı*** genişlemesi için de aynı şey söylenecek, b. ***ardılı***). A–E cildine şu numuneler girmiştir: ***alıcı, atıcı, çakıcı, çalıcı, damzırıcı, dapıcı, dilenci*** (< ****dilenici***), ***esirgenci*** (< ****esirgenici***). Krş. EO. ***ögrenici*** (b. Akkuş 1995 s. 277 [1379/80]).

alıç b.m. (bir ağaç ve onun yenen meyvası) < ET. ***aluç*** a.m. Clauson 1972 s. 128. Kelimenin menşei ile ilgili farklı düşünceler için b. H. Eren 1999 s. 8. ***Erük ḳaysı aluc zerd-ālūlardan ... daḫı şulu şulu şeftālūlardan ...*** (Aḥmed–i Dā‘ī 1973 v. 43b). ***Gel hadi, alıcın gölgesinde dinlenelim azıcık.*** (T. Apaydın 1991 s. 104). ***alıç altını*** ‘gelinin alın süsüne takılarak göbeğinin üstüne kadar sarkıtılan süs paralar’ (H.Z. Koşay 1944 s. 332). Tesmiyesinin sebebi anlaşılmamıştır.

alık I ‘akılsız, aptal’ < ET ***alıġ*** ‘kötü’ G. Doerfer 1965 II, no. 535, Clauson 1972 s. 135 (***al-*** fiilinden sıfat, b. ***akık***) . ***Māhir: ”Selīmüşşadr adamlarsınız.” Aşḳī: ”Türkçesi avanaḳ dėmek olur.” Māhir: ”Ey öyle, ba‘żen de alıḳ ṭābir ėderler.”*** (Feraizci–zâde 1979 [1302/1886] s. 38). ***alık alık*** ‘birşey anlamadan, aptalca’: ***Kadın yüzüme alık alık baktı. ”Tövbe tövbe!” deyip kapıyı kapadı.*** (B. Günel 1984 s. 120). ***alık Emeti/alık Raziye*** ‘ahmak, saf insan’, ***alık Safai*** ‘bön, ahmak, saf, geri zekalı erkek’ (bu gibi bir şahıs ismini ihtiva eden kalıplaşmış alay tâbirleri için b. ***Abbâs yolcu***): ***Her sakallı bir mi? Sakallı var, sakallıcık var, alık Emeti!*** (S.M. Alus 1933p s. 235). ***Benim karnımdan çıktı amma huyu husu hiç bana çekmedi. Gündengüne de alık Safai oluyor.*** (S.M. Alus 1934 s. 293). ***Çok üzüldüm. Zavallı oğlan, alık Raziyenin biriydi, ama böyle bir ölümü haketmemişti.*** (M. Seyda 1966 s. 329).

EO. **alık** II ‘tutuş, kavrayış’ < ET. ***alıḳ/aluḳ*** Clauson 1972 s. 135–136. EO.’da kullanılan, bugün yalnız izleri kalan, fiilden ***-ık*** ekiyle yapılan nomen actionis için krş. ***becerikli*** vs. Ekseriya ***alığını al-*** ‘iyice öğrenmek, püf noktasını anlamak, meleke kesbetmek’ DS 216. ***Çü aldılar balıḳcılar alığın / Götürdi her biri gendü balığın.*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 6193).

⊡ Fiilden nomen actionis mânasında isim yapan ***-ık*** eki bugün yalnız tek tük tâbirlerde muhafaza edilirken EO.’da kullanılan bir formans idi. Bunlardan A–E cildinde gösterilen şunlardır: ***alık II, basak*** (–ak!), ***becerik, bozuk II, çapuk II/çapık II, çekişik, çımkırık, dartışık, değişik et-, denşik, depük/depik, dunuk II+III***. Bugün kaybolmuş olan nomina actionis’in birkaçı, ***-li*** ya da ***-siz*** ekleriyle hâlâ yaşamağa devam ediyor. A–E cildinde geçenler: ***becerikli/beceriksiz*** (b. ***becerik***), ***danışıklı, dayanıklı, erişikli***. Bunlara benzeyen, fakat başka bir ünlü ile teşkil edilen ***dokunaklı*** sıfatına da işaret edebiliriz.

(Argo) **alık–** ‘anlamak, yapmak’ H. Aktunç 1990 s. 34–35, S. Özel 1993 s. 12 < mâna tam olarak anlaşılmıyor; ***alık-*** II ve ***alıktır-***.

alıko–/alıkoy–/alako-/alakoy– ‘yanında tutmak, ayrılmasına mâni olmak’ < ***al-*** ve ***ko-/koy-*** fiillerinden bir terkib. ***Kız da gelirse yanında alıkoyarsın. Akşama sizi biz kasabaya göndeririz.*** (M.H. Egeli 1944 s. 27). Ulacın EO. şekli olan ***alı*** yerine bugün alışılan ***ala*** şekli de kullanılır, fakat substandard sayılır: ***Eczacı bir akşam onu geç vakte kadar içerde alakoymuş.*** (F. Erdinç 1955 s. 142). ‘birini lafa tutmak veya başka türlü işini yapmasına mâni olmak’: ***Gece vakti gevezeliklerimle çalışmaktan alıkoydum seni, hoş gör!*** (Peride Celal 1991 s. 362).

⊡ İki fiilin bir nevi krasis ile teşkil ettiği mürekkep fiiller için b. ***algit-*** , fakat iki fiilin normal yoldan, yâni birinci fiil gerundium şeklinde, ikinci fiil ***gel-, kal-*** (krş. ***artakal-***), ***ko-, dur-, dut-*** gibi adeta bir yardımcı fiil rolünde olan, oldukça geniş mânalı bir fiil olarak, husule getirdiği mürekkep fiiller için A–E cildinde mevcut olan misaller şunlardır: ***alıko-/alıkoy-/alakoy-, artakal-, asako-/asakoy-, bakakal-, buruşakal-, çıkagel-, çıkakoy-, çömelekal-, dolakoy-, donakal-, durakal-, duru dur-, duru gel-***.

(Homoseksüellerin argosu) **alıktır–** ‘yaptırmak; inandırmak’ (?) H. Aktunç 1990 s. 35 < ***alık-*** fiilinin causativum hali, ***-tır-*** eki için b. ***acıkdur-*** . ***Kimi***

kendini ne kadar saklamaya çalışırsa çalışsın, eşcinselliğini saklayamayacak kadar cinsel kimliğini ele verir; eşcinsel argodaki karşılığıyla "alıktırır". Ne yaparsa yapsın bir türlü "kurşet" olamaz. (M. Mungan 1996 s. 434).

alım 'alma, alış' < *al-* + fiilden nomen actionis yapan *-ım* eki, b. *adım* I . *alım satım* 'alışveriş': *Cemalin babası İzmitte Reji kolculuğu yapar, Saniyeninki de ekip biçmekle, hayvan alım satımı ile geçinirmiş.* (S.M. Alus 1933k s. 101). EO. *alım* 'alacak' TS 102 < ET. *alım* a.m. Clauson 1972 s. 145–146. *'Oşmān Ġāzī eydür: Senüŋ bu bāzār ehlinde alımuŋ mı var kim aḳça istersin?* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 21). *alım* 'cazibe': *Seniŋ bir alımıŋ var ki erbābına Mıṣır ḫazīnesi değer.* (E.E. Talu 1928 s. 325). *alımını al-* 'tutabildiği kadarını almak, yeterini almak; cezasını bulmak' DS 218. *Ve artık herkesin kendini bırakarak tartışmaların kızıştığı bir sırada "alımınızı aldınız" der gibi bir defa daha kalabalığı süzdükten sonra, arkasında bir alay çocukla mahalle aralarına açılır.* (H. Aytekin 1945 s. 61). *alımlı* 'cazibeli': *Dudaklarına alımlı, koyu bir ruj sürer.* (N. Eray 1990 s. 96).

alım çalım 'gösteriş' < *çalım* a.m.; terkibin mânası ikinci kelimeden kaynaklanıyor (bu tür terkibler için b. *algan- ve çalgan-*) . *Billâhi, yarım elmanın yarısı sen, yarısı o... Kaşlar gözler, bıyıklar... şan şöhret, giyim kuşam, alım çalım, aynı ...* (S.M. Alus 1933p s. 123).

alımkâr/alımker 'almaya veya kabul etmeye istekli' DS 218 < *alım* ve Fa. *-kār* eki, [belki *ṭalebkār* kelimesinin *ṭaleb* kısmı yerine *alım* konmuş. Krş. *verimkâr.*] *İlk baş vurulacak yer şüphesiz dokuma fabrikasıydı... İlk önce alımkâr oldular. Sonra birdenbire iş sekteye uğradı ...* (Orhan Kemal 1951s s. 87). *Aaah! Şinci o Karakızın Haççа kendini öldüreceğine Yazırlı Haydarı öldürseydi, aaah o Ümmü kendini öldüreceğine yalama Talibi öldürseydi, onlardan sonraki mehelsizler paralarını sallayarak gelip de bunca körpe kızı alımker olabilirler miydi?* (F. Baykurt 1971t s. 336).

⊡ Fa.'dan alınma kelimeler arasında sonları *-kâr* ile bitenler vardır. Fa.'da *kardan* 'yapmak, etmek' fiilinden husule gelmiş *-kār* fiil unsuru bir isme takıldığı zaman, 'o şeyi ya da işi yapan' mânasında bir sıfat husule getirir. Ms. *gunāh* 'günah' *-kār* 'yapan' = 'günahkâr, günah işleyen'. A–E cildindeki *-kâr* ekli Fa.'dan alınmalar: *azimkâr, bestekâr, cefakâr, davetkâr, efsunkâr, emanetkâr. -kâr* eki tek tük Türkçe isimlere de takılır (b. A. Tietze 1964 s. 178–181): *alımkâr, geçimkâr, girimkâr, satımkâr, verimkâr. -kâr* ekinin ikiz kardeşi olan *-gâr* eki için b. *aferidegâr* .

alın b.m. (yüzün üst kısmı) < ET. *alın* a.m. Clauson 1972 s. 147. *Saçları terli alnına düşmüş ...* (Peride Celal 1991 s. 201). 'ön, karşısı': *Solda hafif meyilli bir bayır: yavaş yavaş çıkalım. Acele yok. 70, 80 adım sonra alnımızda bahçe, içinde kutu gibi köşk.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 194?) *Boğucu güneşin alnında buğdayı kendileri biçtiler.* (Reşat Enis 1944 s. 121). *Kâğıdın tam alnına yazıyorsun büyük harflerle: "KURT SALGINI". Bir yana adını, bir yana "roman" sözcüğünü konduruyorsun.* (Peride Celal 1991 s. 476). (ikinci ünlünün düşemesi için b. *ağız I*).

alın– I 'satın alınmak <*al-* fiilinin passivum hali < ET. *alın-* a.m. Clauson 1972 s. 148. Passivum da yapan *-(ı)n-* eki için b. *acın-* I . *İpligümile alınmışlardur.* (Ferec 855/1451 v. 216a). 'fethedilmek', EO. 'tutulmak (güneş, ay hakkında)' TS 104. *Bir aḫter gibi duḫter ki ruḫ-ı ferruḫınuŋ 'aksine güneş alınmış.* (Ferec 855/1451 v. 118a).

alın– II 'tutulmak, kızmak, üzülmek; bir söze kızmak, onu (belki yanlışlıkla) kendi üzerine alarak gücenmek' TS 104, Meninski 1680 I, 401 < *al-* fiilinin reflexivum hali, *-(ı)n-* için b. *acın-* II . *Merḫūm Sulṭān Süleymān Ḫān Malta alınmaduġına beġāyet alınub ve Malta simṭ-i ḳabża girmedügine dürr gibi baġrı delinüb ...* (Taʿlīḳī-zāde 1983 [1596] s. 150). *Zilha (Karabaş'a): "Hoşt köpek! — Ali: "Bana mı? Bana hal" — Zilha: "Hayır, köpeğe söyledim. Siz niye alınıyorsunuz?"* (H. Taner 1971s s. 201). 'aldırmak, aldırış etmek': *Ḫōcanuŋ bu söz ḳulaġına min-baʿd girmeyüb ve alınmayub ...* (P.N. Boratav 1995 s. 98–99).

alındır- 'kızdırmak, üzüldürmek' < *alın-* II + causativum eki. *Bazan, en ciddî bir mevzu görüşülürken, olduğu yerde sinsi sinsi gülerdi. Misafirleri alındırırdı.* (R. Enis 1935 s. 162).

alıngan 'her zaman çabuk gücenen, kolayca kırılan; her fırsatta darılan, kendisine dokunan sözü uzun zaman unutmayan' <*alın-* II + fiilden, birinin her zaman âdeti olan halini vasıflandıran *-gan* eki, krş. *sokulgan, unutkan. A, çok alıngan oldun.* (M. İzgü 1992 s. 170).

⊡ Hem geçişsiz (intransitivum) hem geçişli (transitivum) fiillerle kullanılan *-gan/-gen*, bâzı ünsüzlerden sonra *-kan/-ken*, fiile takılarak birinin esas karakterini veya âdetini bildiren sıfatlar yapar (M. Erdal 1991 I, 382–387). İki ünlü arasında bulunan tek */g/*'nin Türkçe kelimelerde daima */ğ/* olarak telaffuz edilmesi bekleniyorsa da, DS'e göre */a/*'dan sonra bu ekin telaffuzu *-ğan* değil, *-gan*'dır bundan başka, */ş/* ve */t/*'den sonra ekseriya *-kan* değil, *-gan* olarak gözüküyor. A–E cildinde bu ekin şu misalleri geçmektedir: *alıngan, atılgan, bağırgan, bağırtgan/bağırtkan, batılgan, bıcılgan/bıçılgan, buyurgan, çağlağan, çalışkan, çekingen, çekişgen/çekişken, dağılgan, dalaşgan, devirgân(lık), didişken, doğurgan, döğüşgen, ergen, erişgen/erişken, esirtgen/esritgen, eslegen.*

alın– salın– 'kurularak veya kırıtarak yürümek' < *salın-* a.m. Tâbirin mânası ikinci fiilden kaynaklanıyor. *a- sa-/e- se-* kafiyeli söz terkibleri için b. *abuk sabuk . Cennet kızları bin cilveyle kıvranarak kollarını boynuna doluyorlar, alına salına gelip kucağına yatıyorlardı.* (Celâlettin Ekrem 1930 s. 84).

alır gözle 'dikkatle, alıcı göziyle' < *al-* V. Genişzaman fiilsıfatı (participium aoristi) yapan *-(ünlü)r/-maz* için b. *açar I . Alır gözle bir süzdüm. Hiç söz yok, hâzâ huri!* (S.M. Alus 1944 s. 25). EO. *alur gözin* a.m. [*göz* ve instrumentalis hali eki *-in*]: *Ol māh-ı silsile-mūya alur gözin baḳdum: bir ṣūret u ḥüsn gördüm ki ...* (Ferec 855/1451 v. 115a).

alı–satı, b. *alu-satu.*

AD. **alısın** ‘tarlada ekine zarar veren yabancı otlar’ DS 220 <ET. ***al*** ‘ön’ + ***-sın*** eki (I. Vásáry 1993 s. 123).

EO. **alış-** I ‘birbirinden almak, aralarında ticarette bulunmak’ TS 105–106 < ET. ***alış-*** a.m. [***al-*** fiilinin reciprocum hali, krş. ***azguruş-***] Clauson 1972 s. 153. ***Babası Yıldırım Ḫān zamānında aḳıncı begiyidi, ṭovucılarla alışmışdı. Ol sebebden cemī‘ ṭovucılar ḳatına geldiler.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 38).

⊡ Fiilden fiil yapan ***-(ı)ş-*** genişlemesinin esas anlamı reciprocum ve cooperativum’dur (krş. ***ağlaş-*** ; başka anlam ve şekiller için b. ***alış-*** II). Geçişli fiillerden yapılan karşılıklı fiillerin yanında (b. ***azguruş-***) intransitivum fiillerden yapılanlar da vardır. Bu tür ***-(ı)ş-*** fiilleri, mediale–reflexivum (orta–dönüşken) anlamda tek kimseli ve geçişsiz fiillerdir: A–E cildindeki misaller: ***alış- I, atış-, ayrış-, barış-, bingeş-, bitiş-*** (b. ***bitişik***), ***çakış-, çatış-/çataş-, danış- I+II+III, darış-, değiş- I, deŋiş-, deyiş-, dileş-, duruş-/düriş-/dürüş- I, dürtüş-, ediş-***. (b. T. Banguoğlu 1974 s. 288, 416). Eşanlamlı ***-aş-/-eş-*** fiilleri için b. ***burgaş-*** .

alış- II b.m. ‘âdet edinmek; tekrarlamakla bir şeye uymak, ona zamanla daha iyi dayanmak’ < ***alış-*** I ‘birisiyle alışveriş etmek (ve böylece yakınlık kesbetmek)’. ***İnsān bir ġarīb ḥayvāndır ki her şey’e alışır.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 25). ***Birbirine alışmış, doymuş iki kişinin tatsız sevişmesi.*** (Peride Celal 1991 s. 185). ***Anne kapıyı açtı, gözlerinin karanlığa alışmasını bekledi bir süre.*** (A. Kutlu 1991 s. 98). Mânaca krş. ***öğren-***.

⊡ Fiilden fiil yapan ve başlıca reciprocum veya cooperativum belirten ***-(ı)ş-*** eki (krş. ***bayramlaş-*** , ***ağlaş-*** , ***alış-*** I , ***azguruş-***) tek kimseli fiiller de türetebilir (b. T. Banguoğlu 1974 s. 289; H. Ediskun 1985 s. 223). Mediale-reflexivum (orta-dönüşkenlik) anlamda: ***buruş-, büküş-, çağnaş-/çaknaş- çıkış- I, çırpış-, *daraş-*** (isimden fiil, b. ***daraşmalık***), ***direş-, dolaş- II, domuş-/domaş-*** (isimden fiil), ***duruş-/dürüş- II, eğleş-/eyleş-, eviş-/iviş-*** (***-iş*** ekinin fonksiyonu yok). Dativus halindeki nesneyle kullanılanlar: ***alış- II, bulaş-, bulış-/buluş- II, çıkış- II, dolaş- I, dönüş- II, eriş-*** (***-iş*** ekinin fonksiyonu yok). Nesnesiz ‘bir hale geçme, olma’ (transformativum) anlamı da bulunur (krş. ***bayramlaş-***): ***azış-, *çelpeş-, çımgış-, çörüş-, değiş- II, dutuş-/tutuş- II***.

AD. **alış-** III ‘tutuşmak, yanmaya başlamak’ DS 220–221, TS 106 <***alış-*** II; mâna gelişmesi için krş. ***tutuş-***. ***Bostancı ocaktaki hazır çalı çırpıya bir kibrit çaktı, ocak alıştı.*** (Yaşar Kemal 1993h s. 87).

alışık ‘alışmış’ < ***alış-*** II + fiilden participium activum mânasında sıfat yapan ***-ık*** eki, b. ***akık*** . ***Çalışmaya alışık değildi, her işini çabucak yapıp, sonra masasında oturur sıkılırdı. İlkbaharda kaçıp sokaklara çıkmak isterdi.*** (N. Eray 1992 s. 333).

alışkanlık ‘alışmış olma hali, her zaman tekrarlandığı için kolay gelen veya kolaylıkla tahammül edilen iş’ < ***alış-*** II + temelli vasıfları ifâde eden ***-kan*** eki, b. ***alıngan*** . ***Maurois’nin ‘Duygular ve Alışkanlıklar’ kitabını peronda, biraz da zorla eline sıkıştırmıştı.*** (Peride Celal 1991 s. 35).

alışkın ‘bir işi çok defa yaptığı için onu kolaylıkla yapabilen, tecrübeli (kimse); bir şeye alışmış olduğu için ona iyi dayanan (kimse)’ < ***alış-*** II + fiilden sıfat yapan ***-kın*** eki, b. ***akkın*** .

AD. **alıştır-** I ‘iki parçayı birbirine uydurmak (marangozlukta); birbirine karıştırarak karmak’ DS 221 <***alış-*** II fiilinin causativum hali. ***Döndü, sarmısakla yoğurdu alıştırdı, üstüne su ekledi, ezmeğe başladı.*** (F. Baykurt 1967k s. 188).

AD. **alıştır-** II ‘ateşe vermek, yakmak, tutuşturmak’ < ***alış-*** III fiilinin causativum hali. ***Atlı hıltanlığı dört yandan alıştırdı.*** (Yaşar Kemal 1971bb s. 171).

alışveriş ‘alış ve satış, ticaret’ < ***al-*** ve ***ver-*** fiillerinden + ***-(y)ış*** eki, ***akış*** . ***Tīmde bir dükkān dutdı, ḳumāşın yaydı, alış vėriş eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 246b). Mecâzî mânada: ‘alâka’: ***Maḫlūḳdan kesilüb durur alışımuz vėrişimüz*** (Eşrefoğlu Rūmī 1286 s. 51). ***Gündüz vuḳū‘ātiyle senüŋ alış vėrişüŋ ne olabilir?*** (A.H. Tarhan 1334 s. 326).

(Argo) **alızla-** ‘almak, kabul etmek,içine çekmek’ <***al-*** + argo fiillerde kullanılan ***-ızla-*** genişlemesi. ***Cıgaraya harman kalmış beyni, lezzeti alızlayınca, sekiz kar köpeği gibi çalışmaya başladı.*** (M. Kaçan 1991 s. 113).

⊡ Çok nadir rastlanılan deverbal ***-(ı)zla-*** genişlemesi, ***-ışla-*** genişlemesine yapı ve mâna bakımından paraleldir (b. ***dürtüşle-***). Bu eklerle yapılmış aynı fiil köküne dayanan iki örnek şunlardır: ***sıvaşla-/sıvazla-***, AD. ***tutuşla-*** ‘tutuşturmak, yakmak’, Argo ***tutuzla-*** ‘ilişkide bulunulan erkeğin cinsel organını elle uyarmak’. ***-(ı)zla*** filleri (***sıvazla-*** fiilinden başka) hep argoya aittir. Bugün kullanımdan düşmüş fiilden sıfat/isim yapan ***-(ı)z*** eki (b. ***dıkız I/tıkız***) ile isimden fiil yapan ***-la-*** ekinin (b. ***acabla-***) birleşiğidir. Oluşan fiile kök fiiline göre yineleme (iterativum) ve yoğunlaştırma (intensivum), mânasını kazandırır. Argo mahiyeti belki Roma dilinden alınma ve çok yaygın olan ***dikiz*** ve ***dikizleme*** argo tâbirlerinin tesirini gösterir. A–E cildindeki misaller şunlardır: ***alızla-, ançizle-*** (isimden), ***çakozla-*** (krş. ***çakız et-/çakoz et-***), ***duruzla-***. Bunlara şeklen benzeyen ***dikizle-*** fiili (b. ***dikiz***) ise Çingenece bir sözcükten türetilmiştir. Bu cilde ait olmayan başka örnekleri ise: ***girizle-, koşuzla-, tutuzla-***.

O. **âli** ‘yüksek’ < Ar. ***ʿālī*** a.m. [/ʿly/ kökünden]. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid*** . ***Bir ʿālī sarāya varduḳ ...*** (Ferec 855/1451 v. 114b). ‘derece itibariyle yüksek’: ***Âli mekteplerde yetişen oğullarından biri hünkâr yaveri, diğeri mabeyin kâtiplerinden idi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 210).

alicenab ‘yüksek mevkili, yüce’ < Fa. a.m. [Ar. ***ʿālī*** ‘yüksek’ ve ***canāb*** ‘sayılan şahıs’]. ***Bu mücebce ol ʿālī-cenāba ṣūret-i ḥāli nāmeile ʿarż eyledüm.*** (Ferec 855/1451 v. 121a). ***alicenaplık*** ‘suç bağışlayıcı karakter’: ***Alicenaplığınız buna esasen manidir.*** (A. Dino 1944 s. 97).

âlicenabane ‘suç bağlayıcı karakterde’ < ***alicenab*** + Fa. zarf yapan ***-āna*** (Tk. ***-ane***), b. ***acizane*** . ***”Benim onlarla hiçbir dargınlığım yok ki ...” – ”Evet, görüyorum, pek alicenabane hareket ettin.”*** (Fazlı Necip 1930 s. 154).

Ali Cengiz oyunu 'hileli iş' < ***âl-i Cengiz*** 'Cengiz Han'ın nesli'. ***Halkçılar Ali Cengiz oyununa kalksınlardı hele!*** (O. Hançerlioğlu 1952 s. 65). Tk.'de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu .***

al içeri et- 'bir güç sarfederek içeri çekmek' < ***al-*** ve ***içeri***; b. ***alaşağı et- . Onları sandalla, getirdi kayığın bordasına. Boğazlarına dek suda yürüyerek ve ihtiyarları el üstünde taşıyarak, al içeri ettiler.*** (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 106).

alifaka, b. ***alafakı.***

Aligorna/Alikorna 'İtalya'daki Livorno şehri' < şehrin eski adı ***Ligorno***'dan, krş. İng. Leghorn. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kağıt . Aldıkları eşyâyı Alikurna ve Cenova ve Malta ve ... bazı mahallerine götürüb ...*** (A.R. Altınay 1930 III, 192). ***Ali korna*** 'fesin bir çeşidi': ***Vaktiyle müsta'mel olan feslere gelince: bunlar 'Alī-Ḳorna denilen Ṭunus fesleriyle ...*** (Aḥmed Rāsim 1926 s. 17). ***alikorna kâğıdı*** 'Livorno'dan ithal edilen bir kâğıt cinsi' M.S. Kütükoğlu 1983 s. 77. ***Ali ḳorna kāġıdı üzerine yazılmış olan ḥesābāt defterini zor ile ḥerīfe yutdurur.*** (P.N. Boratav 1995 s. 261). Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kağıt .***

alihe 'tanrıça' < Ar. ***āliha*** 'tanrılar' kelimesi ***ilâhe*** 'tanrıça' ile karıştırılmış. ***Ben bir şarklı aliheyim.*** (Halikarnas Balıkçısı 1947 s. 15).

O. **alihimem** 'himmeti yüksek olan' < Fa. ***'ālī-himam*** a.m. ***Boyuŋ servine vėrür Ḫalvetī ser, / Degül ḳāṣır-naẓar, 'ālī himemdür.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 111).

O. **alîk** 'at yemi' < Ar. ***'alīḳ*** a.m. ***Ve ambār-ı ḫāṣṣadan ḳadīmden 'alīḳ vėrilügelen yėrlere gėrü 'alīḳları vėrile.*** (Ö.L. Barkan 1943 [931/1524] s. 369].

alikıran/alikıran baş kesen/alikıran baş koparan 'zorba' < belki ***'ālī-ḳırān*** 'yüksek yıldız uğuru olan' [bir hükümdar sıfatı, (krş. ***ṣāḥib-ḳırān***, fakat lugatlerde yok) ve Tk. ***kıran*** 'kırıcı'ya uydurularak ***baş kesen/baş koparan.***] ***Alikıran başkesendi sınıfta ...*** (R. Ilgaz 1944 s. 12). ***Başımıza alikıran başkoparan kesildin artık! Benden ne istiyorsun şimdi, ha?*** (Z. Yamaç 1956 s. 100). ***Ne adam olduğunu bilmez mi babam Kopuk Hilmi'nin? Köyümüzün alikıranı.*** (M. Başaran 1992 s. 152)

Alikorna, b. ***Aligorna.***

aliktirik, b. ***elektrika.***

Alikurna, b. ***Aligorna.***

alil 'illetli, hastalıklı' < Ar. ***'alīl*** a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb . Keḥḥāller ise niçe bīnāları nā bīnā ve niçe baṣīr u dānāları 'ilāc nāmi ile 'alīl u a'mā ėderek ...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 172). ***Pādişāh 'alīl, dermānde bir iḫtiyār idi.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 117).

âlim 'okumuş (kimse), bilgin' < Ar. ***'ālim*** a.m. [/'lm/ kökünden], Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid . Şaḫṣ-ı mezbūr ise nev'an 'ālim ... olmaġ-ıla ...*** ('Ālī 1979 [1581] I, 179). O. 'bilen, anlıyan': ***aḥkām-ı şer'īye 'ālim olmayub ...*** ('Alī 1979 [1581] I, 178). ***âlim ulema*** 'derin âlim' < ***âlim*** ve onun çoğulu olan ***ulema. Elif Hoca çok keskin hocadır, âlim ülema.*** (Orhan Kemal 1951s s. 28). O. ***âlim-i zamân*** 'kendi zamanının büyük âlimi': ***On yėdi yaşında temām hünerleri istikmāl ėtdi. Bir 'ālim-i zamān, bir fāris-i meydān çıḳa geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 91a).

alimallah 'Allah bilir; vallahi' < Ar. ***'alima-llāh*** a.m. [***'alima*** 'bilir' ve ***Allāh***]: ***Ḳocaŋ seni bıraḳtıḳtan soŋra 'alimallāh çırā gibi yanarsın.***(H.R. Gürpınar 1927n s. 227).

⊡ Ar.'da Allah'ın ismiyle beraber ***ta'alā, 'azza va calla*** gibi yüceltme/övgü ifâdelerinde kullanılan geçmiş zaman çekimli fiiller durağan yâni zaman dışı bir mânada bulunurlar. Bu duruma örnek olarak A-E cildinde ***alimallah*** kelimesi bulunmaktadır.

O. **âlimenzilet** 'yüksek payesi olan' < Fa. ***'ālī*** 'yüksek' ve ***manzilat*** 'derece, paye' kelimelerinden Fa. terkib. ***'amāyir-i 'ālī-menzilet ...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 145).

O. **alinazar** 'şah görüşlü' < Fa. ***'ālī-naẓar*** a.m. ***Nice kim devr gele vü gide, sen pāyidār ol kim | Cihān ḫalḳı du'ā ḳılub saŋa 'ālī-naẓar dėrler.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 51).

O. **alîneseb** 'soyu yüksek olan' < Fa. ***'ālī-nasab*** a.m. ***Bu merdüm-zāde gey 'ālī-nesebdür.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 159).

O. **âlirütbet** 'yüksek mevkii olan' < Fa. ***'ālī*** 'yüksek' ve ***rutbat*** 'rütbe' kelimelerinden Fa. terkib. ***Serdār-ı 'ālī-rütbet ...*** ('Ālī 1981 [1581] II, 133).

EO. **âlişan** 'şerefli' < Fa. ***'ālī-şān*** a.m. [Ar. ***'ālī*** 'yüksek' ve ***şa'n*** 'rütbe']. ***... ḳāżī-yi 'askerler-ile şeyḫu-l-islām nāmındaki mevālī-yi 'ālī-şān...*** ('Ālī 1587 v. 136a).

alitirik, b. ***elektrika.***

aliyülâlâ 'en yüksek, en âlâ' < Ar. ***'alīyu l-a'lā*** a.m. [***'alī*** 'yüksek', ***/l/*** harf–i târif, ***a'lā*** 'daha yüksek, en yüksek']. ***Rakının âlâsı: mezenin aliyülâlâsı.*** (S.M. Alus 1944 s. 53).

Ali... Veli... 'herhangi birisi – herhangi bir başkası' < birbiriyle kafiye durumunda olan iki isim. Ayrıca, Tk.'deki şahıs isimlerindeki bu tür mâna gelişmesi hakkında b. ***Abbâs yolcu . "Sen bunu kimden umuyorsun?" "Kimden umacağım? ya Aliden, ya Veliden."*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 30). ***İşe Ali alınacağına Velinin alınmasını temin etmek.*** (Umran Nazif 1948y s. 32).

alize (coğrafya terimlerinden) 'tropikal denizlerde esen rüzgâr' < Fr. ***(vents) alizés*** a.m. Kelimenin menşei hakkında henüz kat'î malûmat yoktur. ***Belkemiğimin üstünde dolaşacak rüzgârlar... Mistraller, alizeler ...*** (A. Kutlu 1987 s. 177).

alkali b.m. (beynelmilel kimya terimlerinden) < Fr. veya İng. ***alcali*** < Ar. ***al-ḳalī*** a.m. [***/ḳlw/y/*** kökünden]. Ar. harf-i târif için b. ***albatros .***

alkarısı/alkızı, b. *al* II.

alkarna 'avda deniz dibini taramakta kullanılan, ağız kısmı demir ağ' < İt. *argagna* am. Kahane-Tietze 1958 no. 31.

alkım salkım, b. *ılgım salgım*.

alkış b.m. (el çırparak beğendiğini ifâde) < ET. *alḳış* 'medhetme' [*alḳa-* 'medhetmek' fiilinden] Clauson 1972 s. 137, 138. *İbtidalarda bana alkış tutanlar şimdi yorulub bıyık altından gülmeğe başladılar.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1928s s. 223). EO. 'hayır dileği, dua': *Dāye ol nīk-baḫt öyünde yüz yere ḳodı, andan taḫt öyünde durdı, alḳış eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 28b).

alkol b.m. (sarhoş eden içki) < Fr. *alcool* a.m. < Ar. *al-kuḥl* 'göz sürmesi'. Ar. harf-i târif için b. *albatros* . *Eczaneye girip dizlerinize biraz alkol bastırsanız iyi olur.* (Peride Celal 1991 s. 173).

alkolik 'alkollü içkilere müptelâ olan (kimse)' < Fr. *alcoolique* a.m. *alcool* kelimesinden, EYun. ve Lat. kelimelere uyarak *-ique* ekiyle yapılan sıfat, b. *Adriatik* . *Kırmızı burnu on metre uzaktan alkolik olduğunu anlatıyor.* (C.F. Başkut 1963 s. 45).

alkuş, b. *alguş*.

alla- pulla- 'özenerek süslemek' <*al* I sıfatının fiili olan *alla-* 'kırmızıya boyamak ve *pul* 'payet' kelimesinden *pullamak* 'payetlerle süslemek' kelimelerinden ibaret, açık ünlü ile başlayan ve dudaksıla geçen kafiyeli bir terkib, b. *ala bele* .

AD. **allâf/allef** DS 223 'zahireci' < Ar. *'allāf* 'yem satan'.

Allah b.m. (tanrı) < Ar. *al-lāh* a.m. [*al* harf–i târif ve *ilāh* 'tanrı']. *"Aaah yokluk ah!" diye canı gönülden söyledi. "ne der Allah baba bu işe acep?"* (Orhan Kemal 1952 s. 67). çeşitli mânalarda nida: *Fasulyaynan pirinç pilavı. Allaaah!* (Orhan Kemal 1949b s. 119). *Allah Allah!* (çeşitli mânalarda nida). *Allāh Allāh! Behr-i Ḫudā bu sözi söyleme!* (Ferec 855/1451 v. 89b). *Allahın ...* : Mânen Allaha bağlanan mefhumlar var, bilhassa: 1. engin ve insansız yerler : *... o gün Allahın o ıssız kırlarında o kızları iki serserinin taarruzundan kurtardı.* (O.C. Kaygılı 1938a s. 107). 2. zaman mefhumları: *Allahın günü (yâni: her gün) kocasından dayak yediği muhakkaktı.* (F. Baysal 1944 s. 180). 3. korkulacak veya acınacak kimseler: *Behey Allahın insafsızı! Bi ay için gırh lire faiz istenir mi?* (K. Bilbaşar 1941 s. 104). *Hay Allahın budalası ... Bugün seninle hakikaten derde çattım!* (H.R. Gürpınar 1938 s. 16). *Allahtan (ki)/Allahtan olacak (ki)* 'Allah tarafından bana gösterilen bir iyilik olsa gerek (ki ...), iyi bir tesadüf olmalı (ki ...)' [Ablativus haliyle yapılan zarflar için b. *açmazdan*]: *Biraz daha ısrar ederse belki zorla dışarı atacaklardı. Fakat Allahtan karşısına bir eski bildik ... çıktı. Derhal ...* (R.N. Güntekin 1930 s. 118). *Allahtan olacak ki Lebip de tesadüfen oradan geçiyormuş.* (S.M. Alus 1934 s. 214). *Allah aşkına/Allaşkına*, (and) 'Allahı seversen': *Şuş, Allāh 'aşḳına şuş!* (Nāmıḳ Kemāl 1307 s. 109). Hayret de ifâde edebilir: *Neler söyliyorsuŋ Allāh 'aşḳına?* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 410). Nida gibi kullanıldığı için son heceler 2. şahıs mânasına alınarak ona göre çoğullandırılabilir: *Bırakıŋ Allāh 'aşḳıŋıza!* (Meḥmed Ra'ūf 1331 s. 109). *Allah devesi* 'peygamber devesi', böceğin ön ayaklarının dua eder gibi duruşu sebebiyle dindar sayılmasından; krş. Alm. *Gottesanbeterin* "Tanrıya dua eden kadın", EYun. *μα'ντις* (mantis) 'kâhin', Lat. *mantis religiosa,* vs. *Behiceye bu sefer yine sordum bu ne diye? "Allah devesi" dedi.* (M. Makal 1952 s. 52). *Allaha ısmarladık/allahaısmarladık* 'veda ederken ayrılanın selâmı': *Yanıksaraylara allahaısmarladık, merhaba Bomonti!* (Peride Celal 1991 s. 485). *Allah lillah aşkına: Allah aşkına*'dan daha kuvvetli bir yalvarış. *Susun, Allah lillah aşkına susun!* (N. Kurşunlu 1952 s. 62). *Allahı şaş-* 'ne yaptığını bilmemek': *Dündenberi açız, allahımız şaşıyor ...* (Orhan Kemal 1950â s. 30).

Allahıma 'şaşma ifâde eden bir nida' < Ar. *Allāhumma*. *Esmâ orduya da sıçradı ki Allahıma Allahıma, akibetini merak ederim.* (A. İlhan 1982 s. 254).

Allahu–âlem/AD. **ellâlem/ellelem/ellehem/ellēm** vs. DS 1720 'Allah bilir, Allah daha iyisini bilir' < Ar. *Allāhu a'lam* 'Allah daha bilicidir'. Ar. elativus için b. *a'cab* . *Bir daha dönmiye niyetleri yok ellâlem!* (Sabahattin Ali 1937k s. 176). *Burėcik gözel bir yėr ellēm. Gaş bir-de ben gezem gelem!* (A. Caferoğlu 1940 s. 72). *Allahüâlem gene ırgatlara satacağı peynir ekmek, zeytin, helva kâğıtlarını tartmakla meşguldü.* (K. Bilbaşar 1941 s. 4–5). *Şeer ekmânın bir saat yattığı karnında bu beş saat yatar. Öyle olmasa ekmek dayanır mıydı bize ellelem?* (M. Makal 1950 s. 24). *Biraz yorgun gibisin. Bu geceyi de ellehem kâğıt okumakla geçirdin.* (İ. Tarus 1950a s. 35).

Allahuekber 'Allah daha büyük/en büyüktür' < Ar. *Allāhu akbar* a.m. Ar. elativus için b. *a'cab* . *Şapkalarının, kasketlerinin altına beyaz iç takkesi giyenlerden, her geyirdikçe Allahu ekber diyenlerden buraya kaçtım.* (H.R. Gürpınar 1939 s. 73).

allâk 'güvenilmez, yalancı, hilekâr' < Ar. *'allāk* 'geveze' A. Tietze 1958 no. 153. *Vay allâk şeytan vay!* ('Ālī Beg 1940 s. 56). *Ya fendbazlığı, allâklığı, numaracılığı? Bu biçim kadından hayır mı gelir?* (S.M. Alus 1944 s. 76).

allak bullak, b. *alak bulak*.

allâme 'çok âlim' < Ar. *'allāma* a.m. *'İlm içinde 'allāme-i 'alem u u'cūbe-i benī Ādem oldı.* (Ferec 855/1451 v. 91a).

allan– 'kızarmak, kıpkırmızı olmak' <*al* I + isimden fiil yapan *-lan-*, b. *abaplan-* . *Mastanın yüzü bir allandı, bir morlandı.* (C. Tuncer 1960 s. 156).

Allasen: Allahı seversen tâbirinin kısası. *Çatlak bir sesle Paşa, "Allasen, hasta mısın?" diye sordu.* (S.M. Alus 1933k s. 114). *"Biz Cevher hanımla çoktan yüz göz*

olduk." — "Allahasen?" — "Vallahi..." (H.R. Gürpınar 1943g s. 197).

Allaşkına, b. *Allah*.

allef, b. *allaf*.

allegretto (beynelmilel müzik terimi) 'oldukça hızlı çalınacak' < İt. a.m. [*allegro* ve küçültme/azaltma eki *-etto*, b. *alborata*]. Garb müziği ıstılahları için b. *acitato* . *Bu andante girişten sonra hemen allegretto bir mencilis gelor.* (H. Taner 1971s s. 18).

allegro (beynelmilel müzik terimlerinden) 'daha canlı ve hızlı olarak çalınacak' < İt. *allegro* 'neşeli' < Lat. *alacer* a.m. Garb müziği ıstılahları için, b. *acitato* . *Plaklar yeni. Kemanlar allegro.* (A. Ağaoğlu 1991r s. 84).

allem et- kallem et- 'birçok (burada anılmayacak) kurnazca (veya ümitsizce) tedbirlere başvurarak (sonunda maksadına varmak)' < ??: *Allem ediyorlar, kallem ediyorlar, maşukanın zihnini çeliyorlar, bir başkasına gönlünü çeviriyorlar.* (R.H. Karay 1939a s. 142–143).

⊡ Birinci kelimesi ünlü, ikincisi */k/* ile başlayan kafiyeli terkiblerden A–E cildinde şunlar geçmektedir (labialisation'lular için, b. *af küf*): *allem et- kallem et-, anca beraber kanca beraber, aş keş, emiş kamış, emiş karış.*

AD. **allık** 'kasapların et astıkları çengelli sırık' < Ar. *ʿalīḳ* a.m. A. Tietze 1958 no. 151.

alluca, b. *aluça*.

alma/elma b.m. (maruf meyva) Meninski 1680 I, 401 <ET. *alma* a.m. Clauson 1972 s. 146. Bazı araştırıcılara göre Türkçe'ye eski bir zamanda girmiş bir Hind–Avrupa kelimesi (b. E.V. Sevortyan 1974 I, 138). *Güyyā nışfı budur, nışfı obir almanuŋ | Zenaḫ-ı yārum ile ġabġab-ı Māh-ı Kenʿān.* (A.S. Levend 1943 s. 454). İlk ünlünün */a/ > /e/* gelişmesi lugatlerde 19. asırda başlıyor (b. ms. Kieffer–Bianchi 1935 I, 93). *elma kürk* 'tilki postundan kıymetli bir kürk cinsi': *... elde ḫāliş ḳuḳa bir tesbīḥ, başda ḫalvetī destār, boyunda bir lāhūr şāl, şırtda elma kürk ...* (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 292). *elmacık kemiği* 'yüzünde, yanakla göz arasındaki hafif çıkıntılı yer': *Birden kadının yüzü gözünün önüne geldi. İleri doğru çıkık elmacık kemikleriyle gözleri, pabuçlarının kenarlarındaki sarı çizgiler ...* (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 75).

AD. **almakçı** 'köy düğününde gelini babası evinden güvey evine getiren (kimseler)' < *al-* fiilinin masdarı + *-çı* nomen actoris eki. Kelimeyi DS ve H.Z. Koşay 1944 vermiyor. Masdar ile *-çı*'dan ibaret olan teşekkülü ile karşılaştırılacak başka kelime bulamadık. *Perşembe günü, erken, köy kabadayıları giyindi, silâhlandı, bindiler. Gelin almakçı alayını kasabaya götürdüler.* (M. Ş. Esendal 1958 II, 92). 'gelin alma töreni': *Köyden kasabaya, gelin almakçıya gidecekler hazırlandılar.* (a.y.).

Alman b.m. < Fr. *Allemand* a.m.; krş. *Alaman. Almancı* 'Almanya'da çalışan Türk işçisi': *Ben Almancıların elinden tanıyorum bu sigarayı.* (M. Güler 1990 s. 225). *Almanyalı* 'Almanya'da yaşayan fakat Alman olmayan; Alman'. *Almanyalı şöyle ilerlemiş, böyle meydan okumuş!* (S.M. Alus 1934 s. 159).

⊡ Avrupa'ya ait coğrafya isimleri Tanzimat devrine kadar İtalyanca'dan geçmişti, daha sonra Fransızca'nın tesiri başlıyor. Lingua Franca'dan alınma ve */ya/* ile biten coğrafya isimleri için b. *Abya* . *Alaman*'ın *Alman*'a ve *Alamanya*'nın *Almanya*'ya dönüşmesi bu tesiri gösteriyor.

almanak 'mufassal kitap biçiminde takvim' < Fr. *almanach* < Lat. *almanachus* < EYun. *αλεμενιχιακα'* (alemeniḫiaká) a.m. < Eski Mısır dilinden (?).

Almancı/Almanyalı, b. *Alman*.

AD. **almast** 'elmas' + */t/*, hypercorrection, < *elmas*, krş. *abdest II/aptes* [1]. *Uçinci gece kız en güzel zübunini geymiş. Almast gerdanlığını boynına taḫmiş.* (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 152).

EO. **almaş-** 'değişmek, nöbetle kullanmak' E.V. Sevortyan 1974 I, 138. Krş. Kırg., Tat., EUyg. ve Uzb. *almaş-* a.m. *Almaşı dolaşı degişi bindiler, yüz ʿazābile ḳaşra geldiler.* (Ferec 855/1451 v. 68b). Labialisation'lu terkibler için b. *alaş dolaş* .

almazlan- 'almayacak gibi davranmak' < *al-* ve *-mazlan-*. *Sulṭān Meḥmed kim ḳardaşı Mūsā ile ḳavuşurken İstanbul tekfūrı Emīr Süleymān oġlını almazlandı.* (ʿĀṣıḳpāşa-zāde 1332/1914 s. 86).

⊡ İsimden 'gibi davranmak, gibi görünmek' (simulativum) anlamında fiil yapan *-lan-* genişlemesinin (b. *abaplan-*), olumsuz geniş zaman kipine gelmesiyle *-mazlan-* genişlemesi ortaya çıkar. Hem EO. hem BSTT.'de az çok işlektir, EO. örneği, *Yürimezlenürdi. Yaʿḳūb degenek ile urdı* (Ferec 855/1451 v. 34b). A–E cildinde yalnız *almazlan-, bakmazlan-*, *bilmezlen-/bilmemezlen-* örnekleri bulunur.

AD. **almes** 'boncuk küpe' ZTS 1976 s. 6 < *elmas*.

AD. **alnaç** 'karşısı, yan' DS 228, 275–277 < *alın* + *-aç* eki, krş. *arka* + *-aç* > *arkaç*. Krş. *amaç* II, *annaç*.

EO. **alnuḳ** 'âciz, yorgun' TS 111, Tekin–Tietze 1990 no. 32 < *alın-* fiilinden sıfat. Sıfat yapan *-(ı)k* eki için b. *akık* . *Delim zārī vü alnuḳlıḳda Behrām dėdi iy cāna (vu) göŋlüme ārām ...* (Faḫrī 1974 [1367] no. 2689).

alo I telefonda kullanılan nida < Fr. *allô* a.m. *Alo alo. Duydun mu? Tamam. Alo alo, sesim geliyor mu?* (A. Ağaoğlu 1991r s. 98).

AD. **alo** II 'can eriği' DS 228 < Fa. *ālū* a.m.

AD. **âloalo** 'hindi' < ses taklidi kelimelerden. *Oğlan bu dünüş bir âloâlo çali, eve getiri.* (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 154).

AD. **alobos** 'su üzerinde oluşan köpük, su köpüğü' K. Emiroğlu 1989 s. 38 < ?? Ch. Tzitzilis 1990 s. 188'e göre <Yun. (dial.) *αλωπο'ς* (alōpós) 'tilki' (fakat

mânası?). Fakat K. Karapotosoğlu 1999 no. 66'ya göre < Yun. *λοπος* (lopós) 'meyve kabuğu'.

alonj (bankacılıkta) 'bono veya havaleye ilişik kâğıt' < Fr. *allonge* a.m. [*allonger* 'uzatmak' fiilinden].

AD. **aloşo** 'buğdaydan yapılan sütlaç' K. Emiroğlu 1989 s. 38 < ??

EO. **alp** 'kahraman, pehlevan' TS 111 < ET. *alp* 'cesur' Clauson 1972 s. 127–128. *Çūn bu sözi işitdüm ve anuŋ cebbārlığın ve alplığın bilürdüm, geldüm kim seni uyaram.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] , 33).

Alp dağları b.m. < Fr. *Alpes* I a.m. (en eski kaynak: EYun. *Αλπειϛ* [Alpeis].) *Alp dağlarına me'mūr 'asker ile irsāl olunub...* [YTEA 1974 [1871–72] I, 133].

EO. **alp eren** 'yiğit, kahraman' TS 112 < *alp* ve *eren*. *Ḳoca Ḫıżır dėrlerdi alp erenlerinden şīr ner bahādurlardan idi, bir er vardı.* (Oruc b. ʿĀdil 1925 s. 57; bu metinde tâbir hep *alp ereni*'dir).

alpaka/alpak 'Güney Amerika'da üretilen ve lamaya benzeyen bir hayvan; onun yünü ve yününden yapılan kumaş' < Fr. *alpaca* < İsp. *alpaca* a.m. < Güney Amerika yerlilerinden olan Aymara'ların dilinden. *'Āyşe ḫānım iskelet parmaḳlı titrek elleriyle şoluḳ nefti alpaḳ yeldirmesiniŋ öŋlerini ḳavuşturuyordı.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 30).

alsa, b. *alça*.

alşimi 'simya' < Fr. *alchimie* a.m. [Fr. *-i* eki için b. *afazi*)] < Ar. *al-kimīyā* [Ar. harf-i târif için b. *albatros*] < EMısır dili *kemī/kīmī* 'siyah' (?).

alt b.m. (*üst*'ün aksi) < ET. *alt* a.m. Clauson 1972 s. 130. *Gördi ki bir küp egrirek durur. Doġruldayım dėyü altını biraz ḳazdı.* (Ferec 855/1451 v. 53a). *Giyce başum altına ḳoyub yatduġum kiysei götür ...* (a.e. v. 220b). *Dalla gördi ki şuffa altında bir zīr-zemīn var.* (a.e. v. 224b). 'vücudun aşağı kısmı': *A Güllü, buldun buldun da köyden bize bu altı tutmazı mı getirdin?* (H.R. Gürpınar 1928 s. 16-17). *Altına etmişti. Sâdiye bebeğin altını temizledi.* (Y. Ahıskali 1944 s. 37). *alttan alta* 'göstermemeye çalışarak, gizlice': *... alay ederek, alttan alta gülerek, ...* (Peride Celal 1991 s. 554). *alt et-* 'yenmek': *Kova kova sulamakla da alt edilir belâ değil.* (F. Baysal 1944 s. 16). *Arada bir sesini yükseltiyor, Maltepe'nin gürültüsünü alt ediyor.* (Z. Ankara 1991 s. 15). *alt ol-* 'yenilmek': *Burada döğüşen, vuruşan biziz, bizim kanımız akıyor, bizim kellelerimiz tehlikede. Sonra da alt oluyoruz.* (S. Ertem 1931 s. 216). *alt tarafı/alt ucu* (küçümseyen ifâdelerde) 'geriye kalan, nihayet': *Alt tarafı fasafiso.* (H. Aytekin 1945 s. 53). *Alt ucu bir öğretmen yahu... Amma insanın arkasında koca bir hükûmet varsa ...* (K. Bilbaşar 1944 s. 19). *alt üst et-/altüst et-* 'karışık hale getirmek, bozmak' *Ḫāletiŋ yalŋız olması bütün ḫesāblarını alt üst ėtmişti.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 192). *alt üst ol-/altüst ol-* 'karışmak': *Sıkıldıkca da aklı fikri alt üst oluyordu.* (E.E. Talu 1928 s. 179). 'sevişmek, çiftleşmek': *Karısının her fırsatta Fıstıkçıyla alt üst olduğunu bildiği halde Kara Nurinin hiç sesi çıkıyor mu?* (F. Baykurt 1961k s. l0).

AD. **altala-** 'alt etmek, yenmek' DS 229 < *alta al-* (?), fakat *üste* kelimesi isim olarak da kullanılan *üstele-* ile mukayese edilirse *alta* + isimden fiil yapan *-la-* genişlemesi ile (belki *üstele-* örneğine uyarak) husule geldiğine inanmak mümkündür. *... bir büyük dalga gelüp, onların da artık takatları kesilmiş olduğundan. üçümüzü birden altaladı ...* (E. Misailidis 1986 s. 217).

⊡ Bu teşekkülde bir casus agglutination olduğunu düşünürsek, A–E cildinde tesadüf edilen ona benzer başka bir kelimeye de işaret etmeliyiz: *daldalan-*. Tk.'de çok nadir ve istisnaî bir fenomen olduğu için, her ikisini de kayd-ı ihtirazla kabul etmek lâzım.

altar 'bâzı dinlerde, Tanrı'ya kurban edilen hayvanların kurban edilip yakıldığı ocak; mabette en önde bulunan masaması düzen, sunak' < Lât. *altus* 'yüksek' ve *ara* 'kurbanların yakıldığı ocak'. *Bir zamanın Zeus altarı ... gibi o kültürün eserleri kazılıp kazılıp Memaliki Osmaniyeden götürüldü.* (Halikarnas Balıkçısı 1954a s. 12).

alternatif 'açık olan başka yol; (sıfat) nöbetleşen, alışılmıştan başka; (fizikte); dalgalı (akım)' < Fr. *alternatif* a.m. [Lât. *alternâre* 'nöbetleşmek' (*alter* 'başka, öteki'), *-if* eki için b. *akreditif*]. *Her şey bizim için, sokul bana. Tabuları çoktan yıktık. Alternatif bir evlilik, alternatif bir yaşam, bir sevgi.* (M. Özünal 1991 s. 92).

altes 'hükümdarlara, prens ve prenseslere verilen unvan' < Fr. *altesse*, asıl mânası 'yükseklik' < Lât. *altitia* a.m. (*altus* 'yüksek'). *"Lütfen bir hokka kalem." Garson: "Emredersiniz Altes."* (B. Arpad 1974 s. 75).

altı b.m. (6 rakamı, beşten sonra gelen rakam) < ET. *altı* a.m. Clauson 1972 s. 130. (asker argosu) *altıdan ol-* 'çok iyi vaziyette olmak' (dağıtılan en iyi yemekler 6 numaralıydı). *Bir yandan çaylar, bir yandan sütler yumurtalar. Hadi bugün gene altıdansın, Muazzez Hanım!* (M. Seyda 1970 I, 277). 'tam numara': *Herifte çalım altıdan!* (Orhan Kemal 1963d s. 67). *altıatar/altıpat/altıpatlar* 'revolver' DS 230 < altı fişek aldığı için. *Altıpatlar diye attığı da vallahi kâğıt kapsollu çocuk tabancasıydı.* (S.M. Alus 1933p s. 213). *En dipte aski bir yağ sandığı vardı. Kapağını usulca açtı, aylar önce satın aldığı altıpatı bulup çıkardı.* (F. Baysal 1968 s. 29).

altıgen (hendese) 'altı köşeli şekil' < *altı* ve *-gen*, krş. *üçgen*, *dörtgen* bu neologismusun ilhamı *tetragon, pentagon, heksagon* gibi terimlerden gelmişe benziyor (bunu belki de *-gen* hecesinin ünlü ve ünsüz uyumuna uğramaması teyit ediyor): rakamlara ilâve edilen bu *-gon* eki EYun. *γωνι'α* (gōnia) 'zaviye' kelimesinden geliyor. *Küçük altıgenler halinde kesilmiş camlardan ...* (A. Altan 1985 s. 107). *Evi, mandalinliğin kıyısında, geniş bir alana oturmuş, altıgen, biraz garip ama çok güzel bir yapıydı.* (İ. Aral 1997 s. 284).

altın, b. ***altun***.

altınbaş, b. ***altun***.

altıncı b.m. (6.) < ET. ***altınç*** a.m. Clauson 1972 s. 131. ***Pek severim bu küçüğü, bu altıncımdır benim.*** (C.A. Kansu 1955 s. 45).

AD. **altıncık** 'lâtin çiçeği; altın çiçeği' DS 231, I. Hauenschild 1989 no. 1113, 'Caltha, su nergisi, bataklık nergisi' Meninski 1680 I, 382 "***altuncık***" < ***altın*** + küçültme eki ***-cık/ -cuk***.

altı okka et-/yap-/altıokka et- 'birini omuzlarından ve bacaklarından tutup kaldırarak sallamak ya da götürmek' < tâbirin neye dayandığı anlaşılmıyor. ***Onu altı okka edecekmiş gibi kaldırdılar ve köşedeki Deneytaşına oturttular.*** (F. Erdinç 1973 s. 30).

altıparmak 'altı renkli yolları olan bir kumaş' (H.Z. Koşay 1944 s. 328). ***Giynüb câme-i zerkārīsin | altı barmaḳ şālı ...*** (Enderūnī Fāżıl Beg1286 s. 125). 'bir cins büyük balık': ***Bize kaba balık ister: palamuttur, toriktir, sivridir, altıparmaktır.*** (M.Ş. Esendal 1958m II, 53).

altıpatlar, b. ***altı***.

altışar 'beher altı' < ***altı*** + ***ş*** +***ar***. ***Budin'de olan eski ḳul oġlanlarınıŋ vaʿdeleri tamām olmaġın biŋ neferi altışar akçe ile dört bölüge ḳayd ėtdirildi.*** (Tārīḫ-i Naʿīmā 1280 I, 385).

⊡ ***-ar/-er*** eki sayılardan üleştirme sayı sıfatı (numerus distributivus) yapar. Osmanlıca için yalnız palatal ***-er*** şekli (***altışer, oner*** gibi) gösterilmektedir (Meninski 1680, Redhouse 1890). Etimolojisi için çeşitli teklifler yapılmıştır, ms. 1. < Mo. instrumentalis hali eki, Ramstedt 1952 s. 49-50; 2. ***er*** 'erkek', Räsenen 1957 s. 86-88, Zajączkowski 1932 s. 52. Ünlülerden sonra geldiğinde ***-şar/-şer*** haline gelir; bu durumun hecelerin yanlış bölünmesi (***beş-er beşer altı-şar***) yüzünden oluştuğu söylenebilir – aynen ET. karşılığı ***-rar/-rer*** gibi (***bir-er bi-rer ikirer***), b. Bang 1930 s. 19, A.v. Gabain 1974 s. 105. (Yanlış bölme için krş. ***adaş*** [2], ***abar-***). Bu arada BSTT.'de herhalde analoji vasıtasıyla ortaya çıkmış olan kuraldışı ***yarımşer*** (***yarımer*** yerine) diyor. Yüzlü sayılar sıfat haline getirilirken ***-ar/-er*** eki birler hanesine eklenir: ***dörder beşer yüz***. A—E cildindeki örnekler: ***altışar, altmışar, beşer, biner, birer, dörder, ellişer***. Sayı sıfatlarının haricindeki sıfatlara da eklenebilir: ***azar II, buçuğar, çoğarlu*** (b. ***çoğar***). İkileme halinde zarf haline gelirler: ***azar azar*** (b. ***azar*** II), ***birer birer, çifter çifter, [teker teker]*** (b. J. Deny 1921 s. 317–318).

altız 'bir doğumda dünyaya gelen altı kardeş' TüS 1983 s. 49 ***altı*** ve ***ikiz*** (ET. ***ekkiz***) kelimesinin sonundaki eski dualis eki ***ız***'ın başka rakamlara da ve bu meyanda ***altı***'ya tatbik edilmesi.

⊡ Sayılara takılan ***-(ı)z*** eki ile 'bir doğumda birden çok doğmuş' çocukların sayısını bildirir. Bunlardan A–E cildinde ***altız, beşiz, ekiz/ikiz*** gösterilmiştir.

altimetre 'irtifa ölçme cihazı' < Fr. ***altimetre*** a.m. [Lât. ***altus*** 'yüksek' ve EYun. ***με'τρον*** (metron) 'ölçü']. ***Olcay altimetreyi okuyup kaç feet yükseklikte uçtuğunu anlamak istiyordu.*** (B. Günel 1991 s. 68).

altmış b.m. (60 rakamı) < ET. ***altmış*** a.m. Clauson 1972 s. 130. Krş. ***atmış***. ***Denāniyri ṣaydı, gördi yüz altmışdan bir eksük diynārdur.*** (Ferec 855/1451 v. 127b). ***altmışaltı*** 'bir çeşit kâğıt oyunu': ***Papaz kaçtı bilirdim, altmış altı bilirdim, düz iskambil bilirdim, babamla kapalı açık pastıra oynardım.*** (M. Seyda 1970 I, 335). ***altmışaltıya bağla-*** 'işi kendi uyarına şöyle böyle halletmek' (M.N. Özön 1943 s. 173) < '(belki ***altmışaltı*** kâğıt oyunundan alınmış bir tâbir). ***Altmış altıya bağlayıp yakalarımızı kurtarabildim ne âlâ, yoksa hapı yuttuk.*** (S.M. Alus 1933p s. 167). ***Artık Topaç Mollayı da mı atlatamıyacağım, altmış altıya bağlıyamıyacağım? İstediğin dakika budalayı kaçırırım ...*** (a.e. s. 195). ***altmış bir*** 'Ramazan'da oruç yiyenlere ceza olarak yüklenen altmış bir günlük ilâve oruç tutma mecburiyeti': ***Günler çok uzun, dayanılmıyor ... Ama madem ki tuttu bir kere, artık yenmez. Altmışbir düşer ki borç üç misli artmış oluyor.*** (M. Makal 1954 s. 86). ***Aman, orucu bozup altmış bire yatmak olur mu?*** (Kemal Tahir 1957k s. 82).

altmışar 'beher altmış' <***altmış*** + ***-ar*** (üleştirme sayıları (numerale distributivum) eki, b. ***altışar***) : ***... altmışar akçe müderrisīne varınca ...*** ('Ālī 1587 v. 136a).

alto (müzik terimlerinden) 'kalın kadın sesi' < İt. ***alto*** a.m. < Lat. ***altus*** 'yüksek'. Garb müziği ıstılahları için b. ***acitato*** . ***Aklımda Bach'dan bir melodi, kemanla altonun beraber söyledikleri bir melodi vardı.*** (T. Ağaoğlu 1955 s. 62).

altun/BSTT. **altın** b.m. (bir cins metal) < ET. ***altun*** a.m. Clauson 1972 s. 131. Bu hususiaki diğer gelişmeler için b. H. Eren 1999 s. 9-10. ***Bir altundan daġa varur-iseŋ, ol daġa çıḳ. Zirvesinde bir altundan ḳubbe vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 194a). (sıfat) 'altından yapılmış': ***Bileklerinde altun bilezükler, ayaḳlarında altun ḫalḫaller ...*** (a.e. v. 37a). 'altın sikke': ***İki altın değeri vardı.*** (R.H. Karay 1940m s. 80). (Mecâzî mânada: 'halis, saf, parlak, kıymetli'. ***Meyl ėtme sīm ile zere, tut pend-i Ẕātīyi / Cānā cihānda olmasun altun aduŋ baḳır.*** (Ẕātī 1967 I, 410). ***altınbaş*** 'bir çeşit kavun' TüS 1983 s. 49. 'bir cins tülbent' (H.Z. Koşay 1944 s. 331). 'iyi cins tiryak (afyon)': (Ş. Turan 1967 s. 103, Belgeler IV.7–8). 'iyi bir cins rakı': ***Memurlar hep altınbaş içerler. Sıtmaya birebir.*** (A. Dino 1944 s. 28). ***Gazetecinin biri reçete vermiş geçenlerde: beş parmak Yeni Rakı, iki parmak Altınbaş, üstü su.*** (R. İlgaz 1981 s. 129). ***altın beşik*** 'bir çocuk oyunu': ***Derken bunlardan ikisi Bayan Redmavs'ı kaptığı gibi, çocukların altınbeşik oyununda kaptıkları gibi, kadını kollarına oturtup denize doğru koşmaya başladılar.*** (A. Nesin 1976d s. 135). ***altın bilezik*** 'el sanatı, zanaat': ***Bir loḳanṭacı yanına çıraḳ girmeği tercīḥ ėtmişdi. Şimdi elinde mektep ḫōcalığından başḳa bir de altun bileziği vardı.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 304). ***altın ok*** 'bir cins kumaş': ***Odalar ancak ... o sedef kakma nalınları, gümüşoluk üçetekleri, altınok fistanları ... barındıran yüklük dolaplarıyla selvi ve ceviz ağacından sandıkları alabiliyordu.*** (A. Ağaoğlu 1980y s. 168).

altunî ‘altın rengi, altın renginde’ <***altun/altın*** + renk sıfatlarında kullanılan ***-î*** eki. ***Gördüğü ışıktan bir siluetti. Işığın gümüşi yansısı, başı çevrelerken altuniye dönüşüyordu.*** (E. Atasü 1996 s. 107).

⊡ Fa.’dan alınma kelimeler arasında isimden ***-ī*** eki ile teşkil edilmiş ve bir maddenin vasfını ifâde eden sıfatlar (b. ***âbî*** I) grubundan olan renk sıfatları çoktur . Bu sıfatlar Tk. kelimeler ile de yapılabilir (b. A. Tietze 1964 s. 187–190). A–E cildinde geçenler şunlardır: ***altunî, anberbuyî/amberbuyî, angudî, annâbî, asumanî, ateşî, barudî, buğdayî, buludî/buludu, cengârî, cevizî, çimenî, çividî, darçini/tarçini, duhanî, ebrulî*** (ayrı bir hal), ***eflâtunî, ergavanî***.

altüst ol-, b. ***alt***.

EO. **alu** ‘zayıf, âciz’ TS 115–116, Gy. Németh 1919 s. 154 <krş. ET. ***alt***, E.V. Sevortyan 1974 I, 140. ***Bin öldürdüŋ dut ceng erinden, | Soŋ ucı alu ḳalduŋ mihterinden.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 4432). ***Kim vezīrinde ola gey az hüner, | Gerek ol şāh ʿāḳıbet alu ola.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1390–91).

aluc, b. ***alıç***.

AD. **aluça/alça/alluca** ‘bir çeşit erik’ DS 208, 225, 233 < Fa. ***ālūça*** a.m. [***ālū*** ‘erik’ + küçültme eki ***-ça***] A. Tietze 1969 no. 8.

O. **alufe** ‘azık’ < Ar. ***ʿulūfa*** ‘yem, at yemi’ [***ʿalaf*** ‘ot’ kelimesinin çoğulu]. Kelime başındaki /ʿ/ /a/ değişimi için b. ***ʿagel*** [1]. ***Zeynülʿaşnām … nökerlerine ʿalūfe vėrdi …*** (Ferec 855/1451 v. 54b).

alur gözin, b. ***alır gözle***.

AD. **alus** ‘alıç ağacı ve meyvası’ DS 233; b. ***alıç***. ***Kız Sultanı Aluç bulsam yer misin?*** (Kemal Tahir 1955g s. 152).

EO. **alu–satu/alı–satı** ‘alışveriş’ < ET. ***alıg-satıg***. ***Emīnler ḳoŋ ki olub alı şatı | Pür ėtsün penc yekden şeş cihātı.*** (Taʿlīḳī–zāde 1983 [1596] s. 237). ***a- sa-/e- se-*** kafiyeli söz terkibleri için b. ***abuk sabuk*** .

⊡ Fiilden isim yapan ***-ı*** ekinin ET. aslı, ***-(ı)g*** ekidir (b. T. Banguoğlu 1974 s. 244–246, M. Erdal 1991 I, 172–223). Geçişli fiillerin nesnesi, geçişsiz fiillerin öznesi olan nomen concretum/abstractum’lar yapar. A–E cildinde şu örnekler bulunuyor: ***bilü/bili, bişi/pişi, cızı/çizi, çeki I, III–IV, çite/çiti, dartı, deri II/dėri, dizi, dutu, dürü, ėdi***. Bunların arasında nomen instrumenti ve nomen loci olanlar: ***busı/busu/pusu, çırpı I***. ***-ı*** ekinin önemli bir fonksiyonu da nomen actionis türetmektir. A–E cildinde geçenler: ***alı-satı/alu-satu, aşı II, basu, batı, bini I, buşu, çağrı*** (b. ***çağrılı***), ***çeki II, çırpı II, dapu/tapu, doğu, dütü/tütü, ėdi***. Participium passivum anlamında olan sıfatlar ise şunlardır: ***aru /arı II, arı sili, diri, duru***. Bâzı ***-ı*** isim ve sıfatlarının oluşumu pek anlaşılmıyor: ***besi, büğü/büyü, çaku, çıkı/çıkın, diŋü/diŋi/dıŋ, dolu I–IV, doru I, doru II/doruk, ezgi***. (ET. /g/ sesinin düşmesiyle görünüşte isim/sıfat çiftleri olmuştur, b. bu maddenin ilk ’si). F-J: n. concr./n. abstr.: ***gici***.

AD. **aluşga** ‘etli, hamurlu bir yemek’ < Slav. ***haluška*** a.m. A. Tietze 1957 no. 60. Aspirasyon düşmesi için b. ***habazan*** .

alüfte ‘iffetsiz kadın’ < Fa. ***ālufta*** ‘kızgın; şaşkın, âciz’ [***āluftan*** ‘kızmak, şaşırmak’ fiilinden]. Fa. ***-(i)de/-te*** için b. ***aferide*** . ***Onlardan birine, Kübra adındaki genç alüfteye tutulmamış mı?*** (B.S. Kunt 1948 s. 51).

alüminyom/aluminyum b.m. (hafif bir maden) < Fr. ***aluminium*** a.m. [Lât. ***alumen*** ‘şap’; ilk defa 1827’de ***aluminit*** denen şaplı bir topraktan çıkarıldığı için]. ***Ayağında ”Moskova” markalı alüminyum halka bulunan bir karga yakalandı.*** (F. Erdinç 1955 s. 49).

alüvyon ‘akarsuların bıraktığı toprak’ < Fr. ***alluvion*** < Lat. ***alluvio*** a.m. [***ad*** (l’den evvel) ***al*** ve ***lu-/lav-*** ‘yıkamak’ fiil kökü]. Ayrıca b. ***aberasyon*** .

AD. **alvala/alavele** ‘kırmızı ipekli tülbent, gelin başörtüsü’ DS 234, K. Güngör 1941 s. 15 < ***al*** I ve Fa. ***vāla*** ‘bir cins ipekli’. ***Müşkdür bu āl vāla içre ḳalmışdur nihān.*** (ʿAmrī 1979 [17. yy.] s. 116).

AD. **alvan**, b. ***elvan***.

AD. **alver** ‘alışveriş, ticaret’ DS 235 < ***al-*** ve ***ver-*** fiillerinin emir hallerinden (krş. ***kaçgöç, vurtut, yalvar yakar*** vs.). ***alver*** kelimesi Az. Türkçesi’nde de kullanılmaktadır. Doğu Anadolu’da Alvar isimli birkaç yer var, acaba ***alver***’in bir ***alvar*** varyantı ‘ticaret yeri, bazar’ mânasında mıdır? Böyle birşey varsa, Nev’î’nin henüz izah edilmemiş bir beytinin de sırrı çözülür: ***Seni Nevʿī oḳurdı ḫāneye yalvara yalvara | Ölür nevmīdlikden ḳorḳarın alvara gelmezseŋ***. (Nevʿī 1977 s. 379). Krş. ondan bir evvelki beyti: ***Şatılmaz şīve geçmez nāz ḥusn ehli bahā bulmaz | Eger ey şāhid-i Yūsuf-liḳā bāzāra gelmezseŋ***.

⊡ İki fiilin emir hallerinden teşkil olunan isimler çok müşahhas ifâdeler olabilir. A–E cildinden örnek vermek gerekirse: ***alver, basbas, çekçek/çekçek arabası, çekyat, çevirgel, döngel, dur-geç polisi, dur otur, dur-tut/durtut***. Buna benzer kullanımlar için b. ***ayart*** ve ***alaşağı et-*** .

alyandoz ‘Çin’den Amerika ve Avrupa’ya getirilen bir ağaç cinsi’ < ***aylandız*** a.m. ***/yl/ /ly/*** metatezi için b. ***albız*** . ***Zavallı Ayşe hanım bir alyandoz ağacının altına çöküverdi.*** (S.M. Alus 1933p s. 119).

alyans ‘nişan yüzüğü’ < Fr. ***alliance*** a.m., asıl mânası ‘anlaşma, birleşme’ [***allier*** ‘birleştirmek’ < Lât. ***alligere*** ‘bağlamak’, ad–/(l’den evvel) ***al*** ’yanına’ ve ***ligâre*** ‘bağlamak’]. ***Nişanlı, evli olmadığı muhakkak. Parmağında alyans yoktu.*** (Reşat Enis 1947 s. 92).

⊡ Fr.’dan alınmış kelimeler arasında sonu ***-ans*** hecesiyle bitenler var. Bunlar Lât. ***-antia*** hecesiyle son bulan nomina abstracta’dan gelen isimlerdir. Çeşitli tarihçeleri ve mâna gelişmeleri olabilir. A–E cildinde şunlar geçiyor: ***alyans, ambulans, avans, dilijans, ekselans, esans***. ***Alyansa*** kelimesi ***alyans***’ın İtalyancalaştırılmış şeklidir, b. ***aforizma*** [2]. ***Bizans*** Lât. ***Byzantium***’dan gelmedir.

Alyansa ‘merkezi Paris’te olan ve Osmanlı devletinde Museviler için okullar açan ”Alliance Israélite” teşkilatı’. ***Mişon ”Alyansa” mektebinde bulunmuşdı.*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 160).

(Argo) **alyon** ‘çok zengin’ F. Devellioğlu 1959 s. 62, H. Aktunç 1990 s. 36 < Abdülmecid devrinde İstanbul’da yaşıyan zengin Fransız bankeri Antoine Alleon’un isminden. Tk.’deki şahıs isimlerindeki bu tür mâna gelişmesi hakkında b. ***Abbâs yolcu . Neler vâdettiler bak sonra bizi ne hale getirdiler … Onlar alyon oldular, biz dilenci…*** (H.R. Gürpınar 1933n s. 12).

am I ‘dişilik organı’ < ET. ***am*** a.m. Clauson 1972 s. 155. ***Ẓāhir şimdi ʿavrata ben "ʿAvrat, bizim oġlan senden bir am ister, gel bizim oġlana bir am vėr!" dėsem, ʿavrat mashẖara eyler bizi …*** (Ş. Elçin 1977 s. 203). Küfürlerde: ***Dönüşte köyü satar, şehere göçeriz, şeherden yer yurt alırız. Şeherde adam zınıfına dahil oluruz. Köyünün ʿmına goyem!*** (F. Baykurt 1970 s. 194). Tabu kelimelerden olduğu için edebiyatta – bâzı küfürler hariç – kullanılmaz. İstisnalar vardır: ***Boynundan öptü. Boynundan ve am atardamarından.*** (Tarık Dursun K. 1993 s. 27).

⊡ Tabu und Euphemismus: Der Gast an der Tafel eines Fürsten soll nie Themen wie Entleerung oder Erbrechen in den Mund nehmen, unterstreicht ʿĀlī (1956 [1586–87] s. 169–70). Solche Themen sind unfein und könnten Seiner Hoheit den Appetit verderben. Man ersetzt das Wort ***bok*** ‘Kot’, das mündlich nicht nur in der Volkssprache, sondern auch in der "Umgangssprache" durchaus seine Geltung hat, im Druck gern durch "b." und vor Nennung viel harmloserer physiologischer Phänomene oder Körperteile pflegen sich wohlerzogene Menschen zu entschuldigen ("Heute morgens erwachte ich — ich bitte um Verzeihung — mit starken Kopfschmerzen"). Für Europäer überraschend ist die teilweise Tabuisierung mancher Tiernamen (vor allem ***eşek*** ‘Esel’: ***Heybeyi — sözüm meclisten dışarı! — Yusuf’un eşeğine yükleyip köy yoluna düştük.*** — M.B. Kanok). Die eigentlichen Tabu–Wörter sind jedoch die altererbten türkischen Namen der Geschlechtsteile, ***am*** ‘Vulva’, ***sik*** ‘Penis’ und ***yarak*** ‘Phallus’ (alle nur für den Menschen gültig), die im allgemeinen stets durch ein Kürzel, einen Euphemismus oder ein Fremdwort ersetzt werden.

O. **am** II ‘amca’ < Ar. ***ʿamm*** a.m. ***Benüm bir ʿammum var–ıdı, ayruḳ memleketde melik–idi.*** (Ferec 855/1451 v. 72a). Krş. ***em*** III.

âm, b. ***âmm.***

a’ma/âmâ ‘iki gözü görmeyen, kör’ < Ar. ***aʿmā*** a.m. Ar. sıfat türü için b. ***ablak I . Ve defterde aʿmā ve pīr–i fānī … yazılanlar daḫı çifte mālik degüller ise hīç nesne vėrmezler.*** (Ö.L. Barkan 1943 [1569/977] s. 279).

ama, b. ***amma.***

amac/amaç I/EO. **omaç** ‘hedef’ < J. Deny’ye göre Tk. J. Deny 1955 s. 214–219, fakat G. Doerfer 1965 II, no. 552 ve Clauson 1972 s. 156’ya göre bir İran dilinden ‘saban’ ve ‘hedef’ mânalarında çok eski bir zamanda ET.’ye geçmiş bir kelime. ***Belāya rence gey omaç olupdı /İçi renc u belā daşı dolupdı.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 3038). ***amaç*** kelimesi aslen Türkçe olsun olmasın, bugünkü Türkçe’de birçok neologismusla beraber genç neslin dilinde yayılmakta ve ***hedef*** kelimesinin gittikçe kaybolmasına sebep olmaktadır. ***Bu amaçları gerçekleştirme kavgasına … katılmağa çalışıyorum.*** (F. Erdinç 1969 s. 5). Fa. ***āmāc***’ın bir mânası ‘bir fersengin yirmidörtde biri’ idi, bu da Türkçe’nin bâzı dalına ve bu meyanda EO.’ya da geçmiş. ***Ḳara’ul iydi nāçār anda Çūbīn | Çu su iki umaç oldıydı yaḳın.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 981).

O. **amacgâh** ‘hedef yeri’ <Fa. ***āmāc*** + ***–gāh*** ‘yer’, b. ***âdemîgâh .*** ***Gündüzleri baġçede, geceleri yalınıŋ eŋ üst ḳatında, onlarıŋ bulunduġı odadan uzaḳ bir ṣofa, bizim ṭayerān hevesātımızıŋ muḥtācı olduġı vasīʿ bir āmācgāh idi.*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 32).

amaç I, b. ***amac.***

AD. **amaç** II ‘yan’ < ***alnaç*** a.m. ***amaç*** II J. Deny’ye göre ***amaç*** I’in aslıdır (b. ***amaç*** I’deki not). Deny’ye göre ***amaç*** kelimesi ***yamaç*** kelimesinin varyantıdır. ***Kofuru yanıma aldım, kurtardım dürzüyü, amacımda meslek edindi.*** (F. Baysal 1944 s. 200).

amade ‘hazır’ < Fa. ***āmāda*** a.m. Fa. ***–(i)de/–te*** için b. ***aferide .*** ***…vāridīn u ṣādirīn niʿmeti ḥāżır u āmāde…*** (ʿĀlī 1587 v. 121b). ***Bütün kazancımı, son meteliğine kadar, uğrunuzda harcamağa her zaman âmadeyim.*** (M. Seyda 1970 I, 278).

O. **amair/amayir** ‘resmî binalar; imaretler’ < Ar. ***ʿamā’ir*** ‘binalar’ [***ʿimāra*** ‘bina’ kelimesinin çoğulu]. ***… beytü l–mālden ʿamāyir bünyādına ruḫṣat … yoḳdur.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 148).

O. **a’mak** ‘derinlikler’ < Ar. ***aʿmāḳ*** a.m. [***ʿumḳ*** ‘derinlik’ kelimesinin çoğulu]. ***… ḳalbiniŋ aʿmāḳından ḳopub gelen bir ḥis onuŋ demir gibi vücūdunu iḫtiẓāẓa getirdi.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 122–123).

(Avcılar dili) **amaka et–** ‘ben vurdum iddiasiyle başkasının vurduğu avı istemek veya almak’ <Yun. ***αμα'κα*** (amáka) a.m. < İt. ***a maca/a macca*** ‘yok pahasına’. ***amakacı*** ‘bunu yapan avcı, beleşçi’.

amal ‘ameller, işlemler’ < Ar. ***aʿmāl*** a.m. [***ʿamal***’in çoğulu]. ***amal–i erbaa*** ‘aritmetiğin dört esas işlemi: toplamak, çıkarmak, çarpmak, bölmek’: ***Fakat Ayşe hesabını kitabını bilir tutumlu bir ev kadını idi. Kâfir kadın, âmalierbeadan cemin ve zarbın iki ayaklı bir timsali idi. Tarhtan taksimden ise hiç hoşlanmazdı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 133.).

âmâl ‘ümitler, emeller’ < Ar. ***āmāl*** a.m. [***amal*** ‘ümit’ kelimesinin çoğulu]. ***Āmālimiz efkārımız ikbāl–i vaṭandır.*** (Nāmıḳ Kemāl 1941 s. 47).

amalgam (kimya terimlerinden) ‘karışım’ <Fr. ***amalgame*** a.m. ***Dilin, medenî memleketler argosundan çok daha büyük bir hızla değiştiği bir ülkede, yarım okka esrar içen bu kadar çılgınca bir hayale kaptıramaz kendini. Bu millet on senede bir değişen hafızasız nesiller amalgamı [olacak].*** (C. Meriç 1992 s. 109–110).

âmalierbea, b. ***amal.***

aman I/**eman** ‘yenilene gösterilen merhamet, intikam veya cezalandırmadan vazgeçme’ TS 1458 < Ar. ***amān*** a.m. [/ʾmn/ kökünden]. ***Anlar kim vilāyetüŋ sipāhī kāfiriyidi cemʿ olub geldiler, amān dileyüb***

pādişāhuŋ ayaġına döküldiler. (F. Giese 1929 [890/1485] s. 156). ‘yenenin himâyesine sığınanın durumu’: ***Vücūdum pek yorġun, faẓla dayaġa taḥammülüm yoḳ efendim... Amāna ḳılıc olmaz efendim ...*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 354). ‘emniyet’: ***Ol ġece amān ile oldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 55a).

aman II çeşitli mânalarda nida (rica, şaşkınlık, öfke ifâde edebilir): < ***aman*** I. Rica: ***Aman Fati, bu huydan vazgeç!*** (Mahmud Yesari 1932 s. 188). Hayret: ***Aman, ne iyi buldun, Sabiş!*** (Mahmud Yesari 1932 s. 222). Öfke: ***Aman, tamam! Bu soğuk nevanın neresini Villi Friç’e benzetiyorsun?*** (Mahmud Yesari 1932 s. 44). Kuvvetlendirmeler: ***Amaanı: Amaaan, bıktım bu hayattan!*** (B. Felek 1947 s. 11). ***aman aman*** ‘hayret uyandıran, hayranlığa düşürücü’: ***Kendisinin de memeleri "aman aman" değildi.*** (N. Üstün 1968 s. 53). ***aman Allah/amanallah*** ‘çeşitli duyguları ifâde eden nida: ***Aman Allah gürültüye gidiyorum!*** (S.M. Alus 1944 s. 123). ***aman sen de*** ‘adam sen de’: ***Aman sen de! Eşya dedikleri kim bilir nasıl şeylerdir?*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 63). ***aman yarabbi*** ‘aman Allah’: ***Aman yarabbi! Ben ne halt ettim, ne halt ettim de bin beş yüz guruş içün yakayı ele verüb rezil oldum?*** (O.C. Kaygılı 1339 s. 5).

aman III ‘oynaş, sevgili’ < Fr. ***amant*** a.m. [Lat. ***amâre*** ‘sevmek’ fiilinin fiilsıfatı (participium)’ndan, b. ***acenta/acente*** [2]]. ***Dikkat ederim: amaniyle buluşmaları uzun fasılalara uğradığı zamanlarda sınırlanır.*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 31). ***Öyle çok edebiyat olmalı ki sosyete aman’ı, metresi hazmetmeli!*** (F.R. Atay 1952 s. 72).

amanın/amanındı (nida) <***aman*** II + ***-(ı)n/-(ı)ndı***: ***Amanın ne de körpe çocuk ...*** (R.H. Karay 1940m s. 19). Bir kişiye hitabederken de böyle kullanılır: ***Amanın tetik oll*** (Sabahattin Ali 1936 s. 18). Bu nida da ***-dı*** ekiyle genişletilebilir: ***Amanındı yahu, anan yahşi baban yahşi, ben Amerikada ihtisası bu müfettişlik için mi yaptım? Ocağınıza düştüm, azat edin beni.*** (M. Körükçü 1954 s. 47).

⊡ Gündelik dilde çok kullanılan kimi ünlemlere, birden fazla kişiye hitaben söylendikleri zaman nadiren bir ***-(ı)n*** ekinin eklendiği görülür: ***aman amanın!***, ***haydı haydın!*** (b. J. Deny 1921 § 1032). Aslında 2. çoğul şahıs emir kipine (***gel-in!***) analoji olarak ortaya çıkmış olan bu form (benzer bir durum için b. ***çabıksana*** (***çabuk***) müstakil bir ek halinde ve pekiştirici anlamda bir tek kişiye hitaben de kullanılabilir. A-E cildindeki ***çabukun!***, ***eyvallayin!*** ünlemlerini de örnek olarak gösterebiliriz.

⊡ Fiillere ve ünlemlere takılan ***-(ı)n/-(ı)nız*** emir kipi, işaret (deiktik) fonksiyonu olan ***-dı*** ekiyle genişletilerek, bir kişiye yönelik olan pekiştirici deiktik ünlem genişlemesi ***-ındı*** ortaya çıkıyor, ms. ***haydindi!*** ve ***Haydi bakalım, saklanınızdı*** (Aḥmed Vefîḳ 1993 s. 87). A-E cildinde ***amanındı!***, ***bakındı!***, ***değindi/deyindi/diyindi!*** örnekleri bulunuyor. ***-ındı*** genişlemesinin daha çok AD.’de kullanılan pekiştirici bir ***-k*** eki (etimolojisi için b. ***ancak***) ile genişletilmiş ***-ındık*** şekline rastlamak dahi mümkündür: ***Ağlamayındık ... Sen ağlayacağına düşmanların ağlasın*** (Şinâsî 1940 s. 57) ***ve çıkındık ... çık!***.

amaret, b. ***emaret*** II.

O. **amari** ‘kadınlar için tenteli fil mahfesi’ <Ar. ***‘ammārīya*** a.m. ***Çıḳ altunlu bezenmiş öz ‘amāri, | İçinde on güzel gül-ruḫ nigārı.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 462).

amaroza ‘bir zaman modası olan bir kumaş cinsi’ (belki bir firmanın uydurma ismi). ***Amet abi ona daha neler alacaktı, yüksek topuklu iskarpin, amaroza entarilik, vual çorap, mavi şarpa...*** (Orhan Kemal l954y s. 60).

⊡ Bâzı appellativa’nın, bir firmanın piyasaya sürdüğü mala verdiği markadan (*trade name*) umumileşerek çıktığını biliriz ya da tahmin edebiliriz. O mallar, sonra o firmanın adını veya rümuzunu taşır (halbuki belki artık başka bir firma tarafından imal edilebilir) ya da o firmanın ona taktığı adla meşhur olur. Markadan appellativum olmuş kelimelerden A–E cildinde şunlar var: ***amaroza, Arpej, asker III, aspirin, betebe, bütangaz, dinamit, ensülin, eroin***.

Amasra ‘Zonguldak vilâyetinde bir şehir’ < EYun. ***Αμαστρις*** (Amastra/Ámastris) (D.J. Georgacas 1971n s. 106). ***Gençliğimde koşardım arabayı tâ Amasra’ya kadar.*** (C.A. Kansu 1954 s. 60).

Amasya b.m. (şehrin ve dolayısiyle vilâyetin adı) < EYun. ***Αμα'σεια*** (Amaseia). Lingua Franca’dan alınma ve /*ya*/ ile biten coğrafya isimleri, b. ***Abya***). ***Ẓann ėtme ben Amāsya’da paşalıḳ eyledim. Buldum yetīm ḫalḳını, babalıḳ eyledim.*** (Ziyā Paşa, YTEA 1978 II, 34).

AD. **amata** ‘taşla oynanan bir çocuk oyunu’ DS 237 < Yun. ***αμα'δα*** (amaḍa) ‘kurs’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 12.

amatör ‘meslek icabı değil, zevk için kendini bir işe veren kimse’ < Fr. ***amateur*** a.m. [Lât. ***amâtor*** ‘seven’, nomina agentis yapan ***-ör*** eki için b. ***aktör***]. ***Bu fotoğrafı "Sabah et Joallier" çekmemiş. Bir amatör fotoğrafı bu.*** (G. Dino 1991 s. 59). ***Bir tek balık tutmadıkları halde, ellerinde olta, sabırla bekleyen amatör balıkçılar arasında bir süre gezindikten sonra, Pont des Arts’a çıkardım.*** (M. Urgan 2000 s. 138).

amayir, b. ***amair***.

amazon ‘erkek gibi ata binip harbeden kadın veya kız’ < Fr. ***amazone*** < EYun. ***Αμαζω'ν*** (amazōn) a.m. (kelimenin etimolojisi şüphelidir). ***Bī-ṭaraflıḳ ṣıfatına muġāyır olmasa Ḳırım muḥārebesi zamānında Kürdistāndan gelmiş olan Kürt atlısının sergerdesi Ḳara Faṭma’yı bu amazonlara ceneral olmaḳ üzere teklīf ėderdik.*** (Teodor Kasab, YTEA 1978 [1870] II, 691).

ambal, b. ***ambol***.

ambalaj b.m. (uzağa gönderilen şeyin sarılması) < Fr. ***emballage*** a.m. (***em/en*** öntakısı ‘içine’ ve ***balle*** ‘balya’ kelimesinden yapılmış bir fiil). ***Resimlerini toplamaya başlamıştı. Ambalaj kâğıtlarına, sicimlerle sarıyordu.*** (Y. Yazıcı 1990 s. 148). ‘paketlerin sarıldığı kâğıt vs.’: ***Temizlenmiş balıkların ambalajı buzluğun zeminine yapışmış.*** (Z. Ankara 1991 s. 117).

⊡ Fr.’dan Türkçe’ye giren kelimeler arasında ***-aj*** hecesi ile biten ve nomen actionis ve dolayısiyle bâzen nomen

concretum mânasında olan bir çok isim vardır. Bu hece, muahhar Lât. *-āticum* sıfat ekinden ileri gelmiş, fakat EFr. ve Fr.'da (daha sonra İng.'de de) bir çok başka menşeli kelimelere takılmıştır. A–E cildinde Fr.'dan Türkçe'ye giren bu gibi kelimelerden misaller vardır: ***ambalaj, arbitraj, avantaj, averaj/avaraj, bagaj I+II, bandaj, baraj, blokaj, boykotaj, debrayaj/debriyaj, dekatraş, dekupaj, dezavantaj, dozaj.*** Türkçe'de orjinal tatbikler de var: ***dalavaraj***.

ambale 'yorgunluktan zihni işlemez halde' < Fr. ***emballé*** 'bir fikre tutulmuş'; Fr.'dan giren sonu vurgulu /-***e***/ ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** [1]. ***Mürvet ambale olmuştu. Kendini tutamadı, hafiften gülmeye başladı.*** (N. Bezmen 1994 s. 24). ***Süt, bal, tavuk ve balık yersin, mide ambale olmuştur, iki süpradin sallarsın, hırçınlaşacağına sakinleşirsin.*** (M. Kaçan 1997 s. 12).

ambar 'hububatın saklandığı yer' < Fa. ***anbār/ambār*** a.m. ***Ve re'āyā ṭāyifesi sipāhīlerine anbār yapmaḳ bābında ...*** (Ö.L. Barkan 1943 [925/1519] s. 236). 'depo': ***Ambarın gerisinde bir karaltı farkedince, her halde çivi hırsızıdır diye koştum.*** (F. Erdinç 1955 s. 175). 'gemide yük konan yer': ***Kıçaltı anbarı ve güverte hıncahınç dolmuştu.*** (F. Erdinç 1955 s. 5). 'nakliyat müessesesi': .

⊡ O.'daki Ar. ve kısmen Lât. harfli yazılarda geçen kelime içi /***nb***/ ünsüz çifti, Fa.'da ve belki de Ar.'da /***mb***/ olarak telaffuz edildiği halde uzun zaman hep /***nb***/ harfleriyle yazılırdı. Biz, bu gibi kelimeleri kaynaklarımızda nasıl bulduysak öyle kaydettik (ms. ***enbiya***, **embiya* değil). Tk. kelimelerde (ms. ***bomboş, binbaşı***) ve Avrupa dillerinden alınan kelimelerde böyle bir mesele yoktur (ms. ***bomba, gambot***). A–E cildinden misaller: ***ambar, anber/amber, canbaz/cambaz, cumba, cümbüş, çember, dembel/tembel***.

ambargo 'bir memleketin ticaretini – bilhassa deniz ticaretini – yasaklayıp durdurmak' < Fr. ***embargo*** < İsp. ***embargo*** a.m. [***embargar*** 'mâni olmak' < Lât. **imbarricâre* 'parmaklıklarla çevirmek' fiilinden]. ***Ben vatanımı, milletimi seven bir insanım. Geçen yıl Almanlar Türkiye'ye ambargo koymaya kalktıklarında, Alman bankasındaki paramı çekip bir Türk bankasına yatırdım.*** (A. Ümit 1996 s. 57).

AD. **ambelbeter** 'daha beter' DS 238 < ?? ; krş. ***besbeter, beşbeter. Bi şey yok dėdikçe ambelbeter gaçışıysêz.*** (Ö.A. Aksoy 1945 I, 368).

AD. **ambelebulya** 'bağ bozumunda sürüyle gelen boz renkli bir kuş' DS 238 < Yun. ***αμπελοπου'λι*** (ambelopouli) a.m. (***ampéli*** 'bağ' ve ***poulì*** 'kuş') Ch. Tzitzilis 1987g no. 13. Yun.'dan gelen ***-ya*** eki için b. ***ablatya*** .

AD. **ambeliza** 'boru çiçeği' K. Emiroğlu 1989 s. 38 < Yun. ***αμπελι'τζα*** (ambelitza) 'üzüm asmasına benzeyen bir nebat' A.A. Papadopoulos 1958 s. 53, Ch. Tzitzilis 1990 s. 188.

amber, b. ***anber***.

amberbar, b. ***anberbar***.

amberbaris, b. ***anberbaris***.

amberbuy, b. ***anberbu***.

amberbuyî, b. ***anberbuyî***.

amberefşan, b. ***anberefşan***.

amberîn, b. ***anberîn***.

amberine, b. ***anberine***.

amberiye, b. ***anberiye***.

ambermûy, b. ***anbermu***.

ambiyans 'muhit, atmosfer' < Fr. ***ambience*** a.m. ***Evde oturur biraz içeriz, bir iki plâk falan derken, ambiansa girdiklerinin resmidir.*** (Y. Keskin 1957 s. 62).

amblem 'sembolik mâna taşıyan ibare veya resim' < Fr. ***emblème*** a.m. < Lât. < EYun. ***ε'μβλημα*** (emblêma) 'kakma işi' [***-en/-em*** 'içine' ve ***ballein*** 'atmak' fiilinden]; nomen actionis yapan Yun. ***-ma*** eki için b. ***akromatik*** . ***Kabartmada ilk seçtiğim bir yıldız oluyor. Yıldızın hemen altında, namluya benzer bir başka şekil var, bunun bir tabanca olduğunu anlamakta gecikmiyorum. Tabanca kabzasının altına bir de yarım ay oyulmuş. Bu amblemi bir yerlerden hatırlıyorum ama çıkaramıyorum.*** (A. Ümit 1996 s. 6). ***Mezarın başına bir işaret koymamız şart. Allaha inanmayanlar, yani ateistler için de amblem var.*** (A. Kulin 1997 s. 15).

E.O. **ambol/anbal** 'bağ bölümü, evlek' TS 126, DS 238 < Yun. ***αμπο'λι*** (amboli) a.m. A. Tietze 1955 no. 10. A.D. ***ambal***.

amboli 'damar tıkanması' < Fr. ***embolie*** a.m. < EYun. ***ε'μβολη*** (embole) 'tıkaç' [***en-/em-***'içine' ve ***ballein*** 'atmak' fiilinden]. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi*** ***Ambolinin korkusu daha silinmemiş üzerinden.*** (G. Dino 1991 s. 216).

ambriyon 'ana karnında gelişmekte olan döl' < Fr. ***embryon*** < EYun. ***εμβρυον*** (embrīyon) a.m. [***en*** 'içerde' + ***bryein*** 'neşvünema etmek'] ***Kanlı suyun içinde bir çocuk yatmakta. Ambriyon halinde bir şey.*** (A. Ağaoğlu 1992 s. 138).

ambulans 'cankurtaran arabası' < Fr. ***ambulance*** a.m. [Lât. ***ambulans*** 'seyyar']. Bu ek için b. ***alyans*** . ***Sonra bir ambulans geçti. Mavi ışığı yanarak, sinyal düdüğü kulakları sağır eden.*** (Peride Celal 1991 s. 181).

amca/AD. **amıca/amuca** b.m. (baba kardeşi) < ET. ***aba*** 'baba' ve ***ece/aça*** 'ağabey' (T. Tekin 1960 s. 283–291, M. Räsänen 1969 s. 19); varyantlarda belki ***ammi***'nin tesiri görülebilir. ***Ayşe, 'Ömer'in amcasının karısını oldum olası pek sevmezdi.*** (N. Üstün 1970 s. 69). Bil'umum yaşlı bir adama karşı hitap şeklidir: ***Köşe başındaki köfteciye soruyor: "Amca, Aksaray'a gitmek istiyorum. Otobüse nereden bineceğim?"*** (Orhan Kemal 1965f s. 215).

amcazade 'amca çocuğu' < ***amca*** ve Fa. ***zāda*** 'doğmuş', b. ***Acemzade*** .

O. **amden** 'kasden, mahsus' < Ar. ***'amdan*** a.m. [***'amd*** kelimesinin zarf hali, Ar. accusativus eki ***-an***'ın zarf yaptığı durumlar için b. ***aceleten***]. ***'Amde(n) melike dergāhına geldük, şil u nā-bīnā ve ker u rencūr getürdük.*** (Ferec 855/1451 v. 181b).

AD. **ame/eme** 'hala' DS 238, 1731 < Ar. *'amma* a.m. Krş. *amete/emeti.*

âmedci/ametçi 'amedî kaleminin müdürü' (M. Sertoğlu 1958 s. 13) < Fa. *āmadan* 'gelmek' fiilinden; krş. *âmedî kalemi. Ametçi beyin gözbebeği imiş.* (S.M. Alus 1933p s. 14). *Büyük Reşit Paşa âmetçi iken ... bâzı tebligat ifası için Kütahya'ya gönderildi.* (M.Z. Pakalın 1946 s. 131).

ameden–i çaylak (eski takvim tâbirlerinden) 'çaylakların gelmesi' < Fa. *āmadan* 'gelmek' ile izafet bağlacı *-i* ve *çaylak. Kıyak mart dokuzu fırtınasını unutmıyalım. Amedeni çaylağa ... sevinmiyelim.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 21.1.1943).

ameden–i laklak (eski takvim tâbirlerinden) 'leyleklerin gelmesi' < Fa. *āmadan* 'gelmek' ile Fa. izafet bağlacı *-i* ve Ar. *laḳlaḳ* 'leylek'. *(Şubatın) 13'ünde Cemrei saniye beab (suya düşen ikinci cemre) ve ertesi gün İnkisarı serma (kışın kırılışı) ve Amedeni lâklâk (leyleklerin gelişi).* (S.M. Alus, Akşam gaz. 21.1.1943).

amedî 'yüksek bir devlet memurunun ünvanı, amedci' < Fa. *āmadī* a.m. *âmedî kalemi* (eski divan–ı hümayun tâbirlerinden) 'reisülküttabın hususi kalemi' (M. Sertoğlu 1958 s. 13–14). Sıfat eki *-ī*'nin meslek isimleri için kullanılması için b. *acabrûdî . amediye* 'hariçten gelen mallardan alınan gümrük resmi' (M.Z. Pakalın 1946 I, 57) < Fa. *āmadan* 'gelmek' fiilinden ve bâzı masraf ve vergi isimlerinde kullanılan *-iye* eki, krş. *duhuliye, nakliye, şerefiye* vs.

O. **âmed–şüd et–** 'gelip gitmek' < Fa. *āmad–şud kardan* a.m. *... Londra ve sā'ir İngiltere iskelelerine āmed–şüd ėden altı yüz elli ḳıṭ'a ...* (Muṣṭafā Sāmī, YTEA 1974 [1840] I, 75).

amel I 'bir kimsenin yaptığı iş' < Ar. *'amal* 'iş'. *Bizim zamanımızda da vardı bu mektepler. Bir şeye yaramadı, yaramaz da, yaramaz elbette, hey delikanlı, kitap başkadır, amel başka.* (C.A. Kansu 1954 s. 61). 'din buyruklarını yerine getirmek için yapılan işler': *Eyü 'ameli azmış, fi'li dünmış, ḳādir Allāh aġ alnına ḳażā yazmış ayaḳlular buraya geldügi yoḳ* (Dedem Ḳorḳut 1973 s. 37). *amel defteri* 'meleklerin her insan için tuttuğu, iyi ve kötü işleri kaydedilen defter': *Amel defterinin başında bekleyen melekleri kızdırmamaya bakarak soruyorsun kendine, neden bunca adaletsizlik?* (İ. Aral 1997 s. 320). *amel et-* 'hareket etmek', *amel olun-* 'hareket edilmek': *Ġayrı ḫuṣūṣātda ḳānūn–ı muḳannen üzre 'amel olunur.* (Ö.L. Barkan 1943 [925/1519] s. 236).

amel II 'ishal' < *amel* I. *Düşman yelinden on gün sonra ova sarıdır. Pis bir sarı. Çocuk ameli gibi.* (C. Tuncer 1960 s. 97). O. 'def'i hacet': *"Fülān kişi müshil içdi, bu ḳadar nevbet 'amel ėtdi, şu deŋlü faż'alātı sürdi" sözlerin söylemek ḳatı bī–edeblikdür.* ('Ālī 1595-96 v. 134b-135a). *... bir müleyyin şerbet içürdi. Ba'de l–'amel taşında ol dūde cinsinden birḳaç dūde gördi.* ('Ālī 1982 [1581] II, 172).

O. **ameldâr** 'maliye memuru' < Fa. *'amal-dār* 'devlet memuru; vergi toplayan' ['*amal* 'iş' ve *-dār* 'tutan', b. *abdar*]. *Bu bir 'ameldār-dur, sulṭān mālın yėmiş, ödeyecek nesnesi yoḳdur.* (Ferec 855/1451 v. 178a). *Ḳanḳı 'ameldārdur ki ölmekden dirlik yeg dėmeye, | dehrine mālik ise beglerbegiye ekl ėtdürüb gendü daḫı bulduġın yėmeye.* ('Ālī 1979 [1581] I, 161).

amele 'işçi' < Ar. *'amala* 'işçiler' ['*āmil* 'işçi'nin çoğulu, Ar. 1a2a3a kalıbı için b. *aceze*]; Ar. bir çoğulun Tk.'de tekil kullanılması için b. *ahbab . Koca cami nasıl da doldu, sokaklara taştı. İyi oldu bu. Lâzımdı. Amele Fırkası aldı ağzının payını!* (A. Yurdakul 1989 s. 242).

O. **amelen bilvücud** (hukuk terimlerinden) 'gerçek hali göze alarak hareket ederek' < Ar. *'amalan* 'hareket ederek' ['*amal* kelimesinin zarf hali, (Ar. accusativus eki *-an*'ın zarf yaptığı durumlar için b. *aceleten*) ve *wucūd* 'varlık, gerçek hal', *bi-* öntakısı ve harf–i târif ile]. *Defterde çift yazılmayan kimesneler çifte ve çiftlige mālik olsa 'amelen bil–vücūd anlaruŋ gibilerden resm–i çift alınur.* (Ö.L. Barkan 1943 [935/1528] s. 23–24).

amelî 'pratik' < Ar. *'amalī* a.m. ['*amal* 'iş' + isimden sıfat yapan nisbe eki *-î*, b. *adalî* .]. *Naẓarīsi 'amelīsine uymadı.* (P.N. Boratav 1995 s. 255). *Dişçiliğin nazarî bilgilerinden de, emsaline göre, oldukça haberdar ... Amelî tarafına ise hiç diyecek yok.* (M. Körükçü 1953 s. 79).

Amelika, b. *Amerika.*

AD. **amelikan** 'kaput bezi, düz pamuklu' < *amerikan.* Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. *âbâdî kağıt* . (Bir köy düğününden:) *Nail Efendinin üç arşın amelikanı var, kutlu olsun!* (Kemal Tahir 1955s s. 91). *Geçenlerde dükkâna indim Amelikan alayım diye ...* (R. Ilgaz 1969k s. 301).

⊡ Zayıf bir ünsüz olan /r/'nin yerine /l/'nin geçmesi halk dilinde ve diyalektlerde sık sık görülen bir fenomendir. Bu hadiseye bilhassa yabancı dillerden alınma kelimeler maruz kalır, fakat Tk. asıllı olanlar da vardır. A–E cildinde zikredilenler: *amelikan, balkarmata, barhar/barhal, boyla, celbeze, ceyran/ceylân, çalkatura, çalpara, çalpatur, çelepne, çeler–, çevlik, çırban/cılban, çırpık/çılpık, devliki/ devliküsü, dülger.* /r/ /l/ gelişiminin aksi gibi görünen, fakat muhtemelen /l/ /0/ /r/ yoluyla husule gelmiş *alnı arnı* misali gösterilebilir, b. *arın/arıŋ* .

amelimanda/amelmande 'ihtiyarlıktan veya malûliyetten çalışamaz hale gelmiş (kimse)' < Fa. *'amal–mānda* a.m. ['*amal* 'iş' ve *mānda* 'bırakılmış']. Fa. *-(i)de/-te* için b. *aferide . Pīrlig–ile ve yā ḫōd zaḫm u cirāḥet ve naḳṣ–ı 'uẓv u żarīrlıg ile 'amel–māndeler.* ('Ālī 1982 [1581] II, 161). *... amelimanda, canından bezgin, beyaz palaskalı belediye çavuşu ...* (S.M. Alus, Akşam gaz. 15.12.1943).

ameliyat 'ameliyeler' < Ar. *'amalīyāt* a.m. ['*amalīya*'nın çoğulu]. Nomen abstractum collectivum mânasında isim yapan *-iyat* için b. *abesiyat . Amelenin zatına ait olup esnayi ameliyatta kırılan alât ve edevat ... madenci tarafından tazmin olunur.* (M.

Seyda 1970 I, 121). 'tıp usulünce operasyon' (aslı çoğul olan kelime burada tekile dönmüştür): ***Sabaha karşı ameliyat bitti.*** (F. Erdinç 1955 s. 184).

ameliyathane 'ameliyatların yapıldığı oda' < ***ameliyat*** + ***hane***, b. ***abdesthane/apteshane*** . ***Doktor Selim'le karşılaştım dışarıda ... Ameliyathaneyi işaret ederek "Geçmiş olsun!" dedi. "Yakınınız mıydı?"*** (A. Yurdakul 1987 s. 254).

ameliye 'çalışma teşebbüsü, iş usulü' < Ar. ***'amalīya*** a.m. [/***'ml***/kökünden]. Çeşitli sahalara ait nomina concreta yapan Ar. ***-iye*** için b. ***adliye*** . ***Sevişme faslını, solunum, beslenim, sindirim gibi fiziyolojik bir ameliye sayan bu anlayışa bayılırdım.*** (H. Taner 1954 s. 62).

amelmande, b. ***amelimanda***.

amenna 'doğru, diyecek yok, kabul!' < Ar. ***amannā*** 'inandık' [***amana*** 'inanmak' fiilinin kökü + ***-nā*** l. şahıs çoğul eki]. ***Evet ... Hakkın var ... amenna, ama tamtakır bir evde yeni hatıralar aramaktan ise eldeki mevcuttan istifâde etmek daha doğru olmaz mı?*** (S. Simavi 1941 s. 27). ***Osmanlı doğruydu, adaletliydi, amenna. Lakin fukara için adaletin mânası nedir?*** (A. Yurdakul 1987 s. 53).

amentü 'akide' < Ar. ***amantu*** 'inandım', kelimei şahadetin ilk kelimesi, [***amana*** 'inanmak fiilinin kökü ve ***tü*** 1. şahıs eki.] ***"Birey yok, toplum var" sloganı, daha doğrusu ilkesi, totaliter yönetimlerin başlıca amentüsü olmuştur.*** (V. Günyol 1992 s. 41).

Amerika/Amelika b.m. (bildiğimiz kıt'anın adı; Amerika Birleşik Devletleri'nin kısa adı) < 1451–1512'te yaşayan İtalyan bilimadamı Amerigo Vespucci'nin isminden. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kâğıt*** . ***Dünyâda Amerika'dan serbest memleket yoḳdur. Orada bile, Pazar günleri, arabaların gürültüsü ḥalḳın 'ibâdetine mâni' olmamaḳ içün, şoḳaḳlara zincir gererler.*** (Nâmıḳ Kemâl 1967 [1866] s. 73). ***Amelikada her zanaatkâr, senenin bir ayında tekmil hasılatını vergi borcu diye hükûmete bırakırmış.*** (R. Enis 1935 s. 228). Argo: ***amerika*** 'zengin' F. Develliođlu 1970 s. 69, H. Aktunç 1990 s. 36.

Amerikan 'Amerikalı' < İt. ***Americano*** a.m. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kağıt*** . ***"Amerikanlar! Amerikanlar!" diye bağırışıyorduk.*** (A. Özakın 1989 s. 97). Türkçe'nin dil tipolojisine göre bu kelimenin '***Amerikalı***' mânasında olması lâzım, fakat bugün onu böyle kullanmak substandarttır, yalnız terkiblerin ilk unsuru olarak kullanılabilir, ***Amerikan yazarı, Amerikan usulü*** gibi; bu hususta bu kelime, öteki coğrafya ve millet mensupları kelimelerinden farklıdır Nadiren possessivum eki olmadan kullanılır: ***Gırgırı açık Amerikan mont.*** (A. İlhan 1982 s. 400). ***Amerikan bezi*** 'çaput bezi' (krş. ***amelikan***): ***Amerikan bezi aldı, kireç kaymağına yatırdı.*** (A. Kutlu 1991 s. 54).

⊡ İsimden sıfat yapan Lât. ***-an(us)*** > İt. ***-ano*** eki, Avrupa dillerinde, bilhassa coğrafya terminolojisinde çok yaygındır. Bu tip kelimelerden bazıları, İt.'dan Türkçe'ye de yol bulmuştur; A–E cildinde zikredilenler: ***Amerikan, Anglikan, artizan*** ve ***duayen/duvayen*** (Fr. üzerinden). Aynı Lât. ek ile yapılmış Fr.'ya giren unsurlar için b. ***akademisyen*** .

amerikan 'çaput bezi' < ***Amerikan bezi***'nden kısaltılmış. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kâğıt*** . ***Bezirgân raftan bir amerikan topu çekerken gülümsedi.*** (F. Erdinç 1959 s. 85).

Amerikan bar 'Amerikan usulüne göre döşenmiş bar' < doğrudan doğruya İng.'den veya başka bir dil (Fr. yahut İt.) vasıtasiyle Türkçe'ye geçmiş mürekkep söz. ***Nedense hep sarışın oluyordu Amerikan barlara gelip oturan kadınlar.*** (Ç. Altan 1976v s. 11).

amerikanize 'amerikanlaşmış, amerikanlaştırılmış' < Fr. ***americanisé*** a.m. [***américaniser*** 'amerikanlaştırmak' fiilinin partisibi]. Fr.'dan giren sonu vurgulu ***/-e/*** ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** [1]. ***Amerikanize kıyafetli genç bir muhabir ...*** (F. Erdinç 1955 s. 49).

AD. **ameskene/amesken** 'bir çeşit küçük, siyah erik' DS 238 < EYun. ***δαμα'σκηνο*** (d̲amáskino) a.m. A. Tietze 1955 no. 59, Ch. Tzitzilis 1987g no. 90. ***Ve amaskene erügüŋ baṭmānı yigirmi beş akçaya olsa iki yüz elli dirhem bir akçaya ola.*** (Ö.L. Barkan 1942 [1502] II, 25).

⊡ Kelimenin başındaki ünsüzün düşmesi, istisnaî bir hadise değildir. A–E cildinde şu misaller bulunuyor: ***ameskene, arş III, arvan, asal, car/çar I, enge/inge, engeç.*** Bu gelişme umumi bir hadise olmasa gerek. Her misal için menşe dilden ayrı bir izah aramalı. Bâzı hallerde bu gelişme, menşe dilde olmuş ve kelimeler Tk.'ye sonradan girmiş olabilir. Baştaki aspiration'un düşmesi için b. ***abazan*** .

AD. **ameş** 'aptal' K. Emiroğlu 1989 s. 38 < Yun. ***α'μαχος*** (ámaẖos) 'kavgadan uzak duran, sulhperver' HistLex 1933 I, 511 ? Fonetik ve mana bakımından şüpheli.

ametçi, b. ***amedci***.

amete, b. ***ammete***.

amfi/anfi 'sıraları arkaya doğru yükselen dershane' < Fr. ***amphi*** a.m., ***amphithéâtre***'ın kısaltılmışı (EYun. ***αμφιθε'ατρον*** (amfi̲teatron) [***amphì*** 'çepeçevre' ve ***t̲eatron*** 'tiyatro', < ***t̲eōmai*** 'seyretmek']. ***Öğleden önceki derste anfiler basıldı. İki asistanı tartakladılar.*** (A. Yurdakul 1991 s. 210).

amfora/anfora 'iki kulplu, dibi sivri testi' <Lât. ***amphora*** < EYun. ***αμφορεν'ς*** (amforeùs) a.m. [haploloji ile ***amfiforeùs***'den, ***amfì*** 'iki taraflı' ve ***foreùs*** 'taşıyıcı']. ***... çatlak İznik tabakları, kulpları kırılmış tozlu amforalar ...*** (Peride Celal 1991 s. 443–444). ***Seni rüyamda gördüm: siyah bir anforaydın. İçinde, üstünde eski sevgililerinin yüzlerinin kabartmalarının olduğu, paslı madeni paralar buldum.*** (Küçük İskender 1996 s. 39).

amıca, b. *amca*.

amib/amip 'bir nevi mikroskobik tek hücreli ve şekli sabit olmayan canlı' < Fr. *amibe* a.m. [EYun. *αμοιβη* (amoybe) 'değişiklik']. *Tırnaklarımı kırarak helânın kenarından çıkarttığım erimiş, bir amip gibi oraya yapışmış, eritilmiş yağlı sabun.* (N. Eray 1994 s. 75). *İçimdeki isteksizlik, karamsarlık ve kuşku, amipler gibi çoğalıyordu.* (B. Uzuner [t.y.] s. 116).

⊡ Bir Avrupa dilinden alınmış ve birden fazla hecesi olan kelimelerin sonunda bulunan /**p**/, iki ünlünün ortasında hep /**b**/'ye döner, aslı ne olursa olsun. Ms. *antilop antilobum*, *handikap handikabı*, *prensip prensibim*, *mikroskop mikroskobum*. Tek heceliler bu kurala uymaz, ms. *tip tipim*.

Amid 'Diyarbakır'ın eski adı'; Araplar'ın zamanında Diyâr Bakr (Bakr kabilesinin memleketi) bütün vilayetin adı ve Amid onun merkez şehri, yâni bugünkü Diyarbakır idi. *İbrâhim Paşa ġāyet-i tehevvürinden Āmid ḳāżīsı Mevlānā Zeynül'ābidīn Efendinüŋ ṣaḳalına yapışub ...* (Selānikī 1989 [1599] s. 274).

amigo 'bağırarak sporcuyu kışkırtan kimse' < İsp. *amigo* 'arkadaş' < Lât. *amicus* a.m. [*âmâre* 'sevmek' fiilinden]. *Amigosu da Murat. Bir elinde kronometre, Ufuk'u sürekli kışkırtıyor.* (A. Ağaoğlu 1984 s. 34). *Çünkü onlar bu işi hiçbir zaman kendileri yapmazlar amigolarına yaptırır.* (R. Ilgaz 1996 s. 169).

O. **amîk** 'derin' < Ar. *'amīḳ* a.m. Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb* . *'Ādetümüz oldur ki sulṭān ölse 'avratını bile indürürler. Bir delük vardur, 'amīḳ, anda indürürler.* (Ferec 855/1451 v. 245b).

O. **âmil** I 'vergi toplayan memur' < Ar. *'āmil* 'memur', Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* . *Ve sipāhī timārlarında mevḳūf olan çiftlikler ṣoŋra ma'mūl olsa ġērü sipāhīlerine müte'allikdür, ḫāric-i defterdür dėyü 'āmil daḫl ėtmez.* (Ö.L.Barkan 1943 [935/1528] s. 47). 'maliye memuru': *Kaza vukuu âmil veya mültezimlerin su idaresinden ... neşet etmiş ise ...* (M. Seyda 1970 I, 121).

âmil II 'faktör' < Ar. *'āmil* a.m., Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* . *Muḥabbet dünyāda eŋ büyük 'āmildir.* (Türk masalları 1991 [1912] s. 149). *Maahaza her hadise, çirkin ve ayıp da olsa, mutlaka bir sebebe, bir âmile istinad eder ...* (B.S. Kunt 1948 s. 74).

âmin (duaların arasında veya sonunda) 'öyle olsun!' < Ar. *āmīn* < İbr. *āmēn* a.m. *Sonunda dua bitiyor: bütün tabur bir ağızdan "Amin!" diye bağırıyor.* (A. Yurdakul 1987 s. 152). Mecâzî mânada: *"Siz bu işe âmin diyor musunuz?" — "Amin demeseydik gelip de çuluna oturmazdık. Ağa!"* (Reşat Enis 1944 s. 117). *aminle-* 'sonuna getirmek, bitirmek': *Yanık bir "Aaahhhh!" çekerek bu faslı böylece aminledi.* (Kemal Tahir 1957r s. 60).

O. **âminen** 'huzur içinde' < Ar. *āmin* 'huzurlu' + *-en* zarf eki. Ar. accusativus eki *-an*'ın zarf yaptığı durumlar için b. *aceleten* . *Tā ḳapularına ḳadar āminen ve sālimen īṣāl ėtdi.* (Aḥmed Midḥat 1942 s. 39).

amino asit 'organik kimyada en mühim terkiblerden biri' < Fr. *amino acide* a.m. [*ammoniac* 'nışadır' (Eskiçağda Libya'da Jupiter Ammōn tanrısının ma'bedi yakınında imal edildiği için bu adı almış) ve *asit*] *Haydi bakalım, karıştır şimdi iyice beynini, amino asitlerini devinime geçir!* (M. İzgü 1993 s. 124).

amip, b. *amib*.

amir I 'emreden (nesnesi accusativum halinde)' < Ar. *āmir* 'buyuran' [/'mr/ kökünden]. *Seniŋ, benim ġazete çıḳarmaḳ içün Avrupa'ya gönderilmekliğimizi āmir bir taḳım ta'ahhüdātı şāmil, elimde ... mektūb var.* (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1867] s. 165). 'hükümdar': *Seniŋ gibi bir oduncunuŋ ḳızı yedi iḳlīmiŋ ḥākimi, yedi deniziŋ āmiri bir pādişāhı 'acebā naṣıl mes'ūd ėdeceksin?* (Türk masalları 1991 [1912] s. 11).

amir II 'üst kademede memur' < *āmir* 'buyuran'. *Biz âmirin, memurun yüzünü bir askerde bir de mahkemede görürüz. Kolay değil, onların karşısına geçip te söz söylemek.* (H. Aytekin 1945 s. 40).

amira 'Ermeni cemaatında nüfuzlu ve Osmanlı hükûmetiyle temasta olan gruptan biri' < Erm. *amira* a.m. (*âmir* kelimesinden). *Sen Ḫaçig Amira'nın evini bilirsin?* (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 27).

amiral b.m. (bahriyede en yüksek rütbe) < Fr. *amiral* < Port. *amiralho* < Ar. *amīr ar-raḥl* a.m. K. Lokotsch 1927 no. 69. *Ve neden balıklar yüzüyor bu saatte, | Haber getirsin bana amiralim.* (F.H. Dağlarca 1957 s. 134)

âmirane 'buyurur gibi, hükmedercesine' < Fa. *āmirāna* a.m. [*āmir* ve Fa. *-āna* zarf eki] b. *acizane* . *Kapı tıkladı. Kaymakam koltuğuna yerleşti ve âmirane bir yüz takınarak dolu bir sesle "Gel!" diye bağırdı.* (K. Bilbaşar 1953 s. 55).

AD. **âmiren** 'âmir, üst kademede memur' krş. *mâmiren*. *Onların abukatları var... Onlardan âmirenler mâmirenler var, âlimler var ... Bizi kim sayar, kim dinler?* (F. Baykurt 1961o s. 240).

amiyane 'kibarca olmayan, kaba' < Fa. *'āmiyāna* a.m. [Fa. *'āmī* < Ar. *'ammī* < *am* II ve Fa. *-āna* zarf eki], b. *acizane* . *Birinci ṭa'ām kemāl-i i'tinā ile pişirilmiş, ḳızartılmış bir ḳuzu idi ki ta'bīr-i 'āmiyānesi ile her göreniŋ aġzınıŋ ṣularını aḳıtıyordı.* (Türk masalları 1991 [1912] s. 115).

O. **âmm/âm** 'umuma ait, umumi' < Ar. *'āmm* a.m. Krş. *amme*. *Egerçi pādeşāhlaruŋ keremi 'āmm olur, ammā ...* (Ferec 855/1451 v. 20a). Çok defa *ḫāṣṣ u 'ām* 'yüksek tabaka ve aşağı tabaka, bütün ahali' şeklinde geçer (b. *has*).

amma/ama (vurgusuz edat; iki varyant arasındaki fark sadece grafiktir; vurgusuz olmayan edat *amma*'dır.) 'fakat' < Ar. *ammā* a.m. asıl mânası '(filân şeye) gelince'. *Yėrler ammā yėdürmezler.* ('Ālī 1587 v. 121a). *Beni suçluyor bakışları. Ama neden?* (Peride Celal 1991 s. 560). Hafif bir soru entonasyonu

ihtiva edebilir: ***Peki ama, bu hanım kızları görmedik ki ...*** (Mahmud Yesari 1932 s. 179). Bir kelimenin üstüne basmak için kullanılır: ***Ben neḳadar, amā neḳadar bedbaḫt bir uşağım, görmüyor musunuz?*** (A.H. Tarhan 1334 s. 82). Bir kelimenin üzerinde durulmasında onu takib eden ***ama/amma*** 'gerçi, fakat' fikrini ifâde edebilir: ***Motorun sahibi sarhoş herifin biridir. Biridir amma sevilmeğe layıktır.*** (S.F. Abasıyanık 1944me s. 22). ***amma*** 'hayret, şaşkınlık gösteren ve anlamı kuvvetlendiren bir nida' ***Ben de amma dostmuşum!*** (yâni bir dosttan beklenmeyecek bir harekette bulunmuşum) (M. Seyda 1970 s. 339). ***Üç beş yılda amma çok baca bitmiş!*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 254). ***ama ... ama ...*** 'böyle veya başka türlü olması mühim değil' < Ar. ***immā ... immā ...*** 'böyle olsun, başka türlü olsun; ya ... ve yahut'. ***Bir mizah hikâyesi her şeyden önce okuyanı güldürecek. Ama az güldürecek, ama çok ...*** (A. Nesin 1959k s. 68–69). Daha da kuvvetlendirmek için ***amma da*** kullanılır: ***"Buraya niçün geldiŋ?" — "Ammā da su'āl!"*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 594). ***Boşamaz? Ammā da yapdıŋ! Yā şerī'at, ne içün bize evlenmeği tā dörde ḳadar emr ėtsin?*** (M. ʿĀ. Ersoy t.y. [1911] s. 177). İsim olarak 'düşünecek, tereddüt edecek taraf': ***"Evet, anneciğim... Ammā ..." — "Ammāsı filān yoḳ ... Durubda düşününceye ḳadar ādamıŋ loḳmasını elinden ḳaparlar.*** (E.E. Talu 1928 s. 119). ***Benim için çok güzel olur amma ... İşin amması var.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 243). ***amma ve lâkin/ammavelâkin*** 'çok kuvvetli bir ***amma***': ***Ammavelâkin bu Korsanlar Padişahının hiç çocuğu olmuyordu.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 159).

O. **ammâl** 'faal, işlek' < Ar. ***'ammāl*** a.m. R. Dozy 1927 II, 176. ***İskender zamānında çoḳ yıllar ol vech-i meşrūḥ üzerine 'ammāl oldı.*** (bir sihirli aletten bahsederken; Ferec 855/1451 v. 242a).

amman < ***aman*** II (kelimenin çift ünsüzle kuvvetlendirilmiş şekli) ***Amman ne güzel!*** (H. Taner 1951t s. 90).

⊡ İç seste iki ünlü arasındaki bâzı ünsüzler ikizlenerek yâni tekrarlanarak anlam yoğunlaşmasına neden olurlar. İşte ***amman*** (< ***aman*** II) kelimesinde de görülen bu duruma ünsüz ikizleşmesi (Konsonantengemination) diyoruz. İkizleşme olayı, Türkiye Türkçesi'nde yazı dilinde bulunmaz. A–E cildindeki misaller şunlardır: ***amman, anne*** (19. asırda yazı diline girmiştir)***, butum/buttum, çelek/çellek, çelle-, daşşak, deppoy/debboy***, ***essah, eşşek.*** Ünsüz tekleşmesi (degemination) için b. ***akke/ake*** .

amme 'umumiyet, bütün halk, kamu' < Ar. ***'āmma*** a.m.; krş. ***ām*** II. ***Gel, bu şırrı kimseye fāş eyleme, | Ḫān-ı ḫāşşı 'āmmeye aş eyleme!*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 123). ***Ammeye malüm bir keyfiyet dir ki iki kız biri ol birinin yanına geldikde devlet politikası üzerine söyleşmezler ...*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 7). ***... amme menfaati münasebetiyle muamelesi cereyan etmek iktiza eder.*** (M. Seyda 1970 I, 245).

Amme yalnız ***Amme cüzü*** ve ***Amme dersi*** tâbirlerinde < Ar. ***'amma*** 'nereden?' (Kur'an'ın 78. sûresinin ilk kelimesi) ***Amme cüzü*** Kur'an kurslarının sonuncu ders kitabı (78. sûreden son sûreye kadar)': ***Kitapları birer birer süzmeye başladı: Bu Amme cüzü, bu Kırk hadis ...*** (F. Erdinç 1959 s. 39). ***Amme dersi*** 'Kur'an kurslarının son sınıfı': .

AD. **ammete/amete/emeti** 'hala; akraba' DS 238, 239, 1734 < BizYun. ***α'μιτα*** (ámita) < Lât. ***amita*** a.m. Belki daha muhtemel: Ar. ***'amma[t]*** a.m. Kelime zaten müennes olduğu halde sonuna ikinci bir Ar. müenneslik eki takılmıştır (krş. ***halete***, ve başka türlü ***acuze***). ***alık emeti*** 'aptal kadın': ***Her sakallı bir mi? ... Sakallı var, sakallıcık var, alık emeti!*** (S.M. Alus 1933p s. 235). Krş. ***ame.***

O. **ammeten** 'umumiyetle; herkesin önünde, alenen' < Ar. ***'āmmatan*** a.m. Ar. accusativus eki ***-an***'ın zarf yaptığı durumlar için b. ***aceleten*** . ***'Avratlarınuŋ 'āmmeten eşege binmeleri ...*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 113).

O. **ammezade** 'halazade' < Ar. ***'amma*** 'hala' ve Fa. ***zāda*** 'doğmuş', b. ***Acemzade*** . ***Bu köşk Seyyid Muḥammed ibn Ca'fer-i Hāşimīnüŋdür, 'ammezāde-i emīr el-mü'minīn.*** (Ferec 855/1451 v. 207a).

AD. **ammi/emmi** 'amca' DS 239, 1740 < Ar. ***'ammī*** 'amcam' [***'amm*** 'amca' + 1. şahıs possessivum eki, veya (Suriye dial.) ***'ammo*** a.m. < Klasik Ar. ***'amm*** 'amca' ve ***ḥamu*** 'kayın peder' kelimelerinin tesiri altında ***-u/-o***] A. Barthélemy 1935 s. 555. ***Babasının, ammisi Kara Veli'nin, gizliden, açıktan, homurdanmalarına kulak asmıyordu.*** (Mahmud Yesari 1930 s. 110). ***Kadir emminin evine gideceğim, yolu nerde?*** (F. Baykurt 1955 s. 5).

AD. **ammo** 'üvey baba, babalık' DS 239. < b. ***ammi***, O. ***ammu*** 'amca': ***Bu ḫātūnuŋ öŋdünki eri 'ammüsı oğlıyımış.*** (Ferec 855/1451 v. 118a). ***Bu ġāzī pādişāhuŋ 'ammusı oğlı-yıdı*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 163).

amnezi 'bellek yitimi' < Fr. ***amnésie*** a.m. < EYun. ***αμνησι'α*** [***a-*** 'olmayan' ve ***mnēsi-*** 'hafıza']. Yun. alfa privativum için b. ***abana*** , ayrıca Fr. ***-i*** eki b. ***afazi*** .

(Beynelmilel anatomi terimi) **amnion** 'döl kesesi' < EYun. ***αμνι'ον*** (amnion) 'ayinlerde kurban edilen hayvanın kanını toplamak için kab'.

AD. **amnon** 'yaz mevsimi' DS 239 < Kürt. (Zaza) ***amnon*** a.m. U. Bläsing 1995k s. 181.

AD. **amofta/amohta** 'dağ çileği, Fragaria vesca' DS 239, I. Hauenschild 1989 no. 502 < Yun. ***χαμο'φτα*** (ḫamófta) 'bodur kiraz ağacı' Ch. Tzitzilis 1987g no. 584.

amonyak b.m. (nışadırruhu) < Fr. ***ammoniaque*** < EYun. ***αμμωνιακον*** (ammōniakon) a.m. (o zaman Suriye'den, Ammon mabedine yakın bir yerden ithal ediliyordu). Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kâğıt*** . ***Tuvalet ücretleri yükseliyor ... Tüm kent baştan aşağı amonyak kokuyor.*** (O. Duru 1995 s. 74).

amora/amura (gemicilik terimi) 'yelkenin köşesini tutan halat' < İt. ***amura*** a.m. Kahane–Tietze 1958

no. 23–24. ***Direğin amura ve stanco ipleri çardağa çarpınca koptu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 71).

amorf 'şekilsiz; mûtad şekillere zıd bir estetik gösteren' < Fr. ***amorphe*** a.m. < EYun. ***α'μορφος*** [***a***– 'olmayan' + ***morfē*** 'şekil']. Yun. alfa privativum için b. ***abana*** . ***Kulaklara başkaldırının asıl kanıtı, amorf mercan küpeler takılacak.*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 16). ***Tanrı amorf, bulutlar gibi, sükût gibi, cinnet gibi.*** (C. Meriç 1992 s. 234). Mecâzî mânada 'taraf tutmayan, karaktersiz': ***Özellikle son yıllarda amorf nitelikte insan malzemesi yetiştirmek âdeta bir resmi politika haline geldi.*** (M. Mungan 1996 s. 338). (argo) 'mahcup' F. Devellioğlu 1970 s. 69, H. Aktunç 1990 s. 37 (Argo) ***amorf ol-*** 'dayak yemek' F. Devellioğlu a.y.

amors (filmcilik tâbiri) 'bir sahnenin başlangıcında gösterilen ve daha sonraki sahnenin tadını tattıran bir detay' < Fr. ***amorce*** a.m. [EFr. ***amordre*** 'oltaya vurmak' < Lât. ***mordere*** 'ısırmak']. ***Dış kapıdan giriş çok önemli değil ağbi. Orayı keseriz. Lobiye giriş amorstan. Sonrasında zaten bir sorunumuz yok.*** (A. Yurdakul 1991 s. 144).

amorti (piyangoda) 'ancak bilet parasını karşılayan ikramiye' < b. ***amorti et-***. ***"Ne yaptın evlâdım, çıldırdın mı, buna ne verdin?" — "Geçen ayın piyango biletlerini, amörti bile çıkmadı."*** (A. Dino 1944 s. 69). ***amorti et-*** '(bir borcu) ödemek, itfa etmek' < Fr. ***amortir*** a.m., fiilsıfatı (participium) ***amorti*** 'ödenmiş'.

AD. **ampa** 'sürek avcılığında avları yandan kollayan ve bekleme yeri üzerine süren kimse' DS 239 < Fa. ***ham-pā*** 'arkadaş, yoldaş' [***ham*** 'beraber' ve ***pā*** 'ayak'].

amper b.m. (elektrik ölçülerinden) < Fr. ***ampère*** a.m. (1775–1836 yıllarında yaşayan Fransız fizikçisi Jean Marie Ampère'in adından, Tk.'de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu***).

(Argo) **ampes** 'haşiş' H. Aktunç 1990 s. 37 < ?? ***Orada kabağı az çekmiş te, burada da çifte kâğıdlı tüttürecek. Kanburdan bir diş anpes istiyor.*** (M.L. Dikbaş 1936 s. 95).

Ampir 'bir dekorasyon ve mobilya üslubu' < Fr. ***Empire*** 'Fransa tarihinde I. Napolyon'un imparator olduğu dönem' < ***empire*** < Lât. ***imperium*** 'imparatorluk' [Lât. ***imperâre*** 'emretmek']. ***Onaltıncı Lui bir masa, bir kanapede daima o devirlere ait bir tarih sayfası okurum. Ampir bir yazı masası bana Napolyonu söyler.*** (R.C. Ulunay 1941 s. 227).

ampirik (felsefe terimi) 'tecrübeye ve müşahedeye dayanan' < Fr. ***empirique*** < EYun. ***εμπειρικο'ς*** (empeirikos) a.m. [***émpeiros*** 'tecrübeli']. Sıfat yapmaya yarayan Fr. ***-ik*** için b. ***Adriatik*** .

ampli '(elektronik teknolojide) 'amplifikatör' < Fr. ***ampli*** '***amplificateur***' kelimesinin kısaltması, b. ***afro*** . ***Artmış tahtalardan teybe ızgara biçiminde bir altlık yaptık. Celâl elden düşme bir ampli aldı, hoparlörler alıp iki de küçük kolon imal etti.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 103).

amplifikatör 'frekansı yükselten cihaz' < Fr. ***amplificateur*** a.m. [Lât. ***amplificare*** 'genişletmek' < ***amplus*** 'geniş aralıklı, bol' ve ***facere*** 'etmek, yapmak'].

ampul I 'ilâç için cam tüp' < Fr. ***ampoule*** a.m. < Lât. ***ampulla*** 'yuvarlak ilâç şişesi' [***amphora*** 'testi' kelimesinin küçültülmüş hali]. ***Hastaneden dönünce bütün hapları, ampulleri atl*** (N. Girginsoy 1955 s. 107). ***Doktor, hastanın bu kuşkusunu sezmiş gibi: "Size yapacağım iğne bakın bu" diyerek bir ampulü göstermiş, sonra da çektiği ilâcı yargıcın damarına vermişti.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 115).

ampul II b.m. (elektrik lâmbası) < Fr. ***ampoule***, b. ***ampul*** I. ***Bu ampul kaç mumluk?*** (M. Seyda 1970 I, 215).

(Argo) **ampul** III 'kadın veya kız memesi' F. Devellioğlu 1970 s. 70, H. Aktunç 1990 s. 37.

ampütasyon (tıp terimi) 'bir uzvun bütün olarak kesilmesi' < Fr. ***amputation*** < Lât. ***amputātio*** a.m. [***amputāre*** 'kesip ayırmak']. Ayrıca b. ***aberasyon*** . ***O, şu son günlerde hiç ayak ampütasyonu yapmamıştı ...*** (H. Taner 1954 s. 27).

O. **amu** 'amca' < Ar. (Suriye dial.) ***'amū*** a.m. yâhut yaşlı bir adama hitap [***'amm*** 'amca' ile ***ḥamu*** 'kayınpeder' karışımı Ar. Barthélemy 1935 s. 555]. ***Zīrā kim dōstlar u düşmenler ḳamu | Hep ḥased iltürler aŋa, i 'amū.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1676).

amuca, b. ***amca***.

O. **amud** 'direk, kazık, sütun' < Ar. ***'amūd*** a.m. ***Dört 'amūd üzerine ṣaḳfını 'üddan, ṣandaldan işletdi.*** (Ferec 855/1451 v. 91b). 'erkeklik uzvu şeklinde seks aleti': ***Gördi: 'avrat bir yaŋa yatur, Dürdāne bir yaŋa yatur. İtdi, gördi ki her birinüŋ 'amūdı var.*** (a.e. v. 221a). Bugünkü dilde jimnastik terimi: ***amut dur-/amuda kalk-*** 'eller üzerinde dik durmak'. ***Başı telin üstünde amuda kalktı. Her an düşüverip paramparça olmaması için hiç bir sebep yoktu.*** (S. Taşer 1956 s. 106). ***amud-u fıkarî*** 'bel kemiği'. ***Nerede kaldın, belimin kadını? Amudu fıkarım seni bir mıknatıs gibi çekmedi mi?*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 68).

O. **amuden** 'yukardan düz aşağı inen; (hendesede) 'bir çizgi ile dik bir açı teşkil ederek, dikine' < Ar. ***'amūdan*** a.m. [***'amūd*** kelimesinin zarf hali, Ar. accusativus eki ***-an***'ın zarf yaptığı durumlar için b. ***aceleten***].

amudi 'şakuli; dik' < Ar. ***'amūdī*** a.m. İsimden sıfat yapan nisbe eki ***-î*** için b. ***adalî*** . ***Kıç tarafı ön tarafından geniş, dört bacağının mihverleri müvazi ve amudî ... bir mahlûkcağız.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 16.4.1942).

amura, b. ***amora***.

amut, b. ***amud***.

amyant 'bir nevi asbest' < Fr. ***amiante*** a.m. [EYun. ***αμι'αντος*** (amíantos) 'saf, ilâvesiz' ***a-*** olmayan' ve

miainō 'bulaştırmak']. Yun. alfa privativum için b. ***abana*** .

AD. **an** I 'iki tarla arasındaki sınır' DS 240 < ?? ***Karabibik, yaprakları budanmış fidanlardan bir kucak alarak tarlasının Yusturoğlu tarafındaki anına doğru yürüdü.*** (Nâbi-zâde Nâzım 1943 s. 5).

AD. **an** II 'işte' DS 241 < ?? ***Sen Demircioğlu ol, ben de Kenanlı Reyhan Arap olayım, an o da Niğde'li Geyik Ahmet olsun, an o karşıki de Bursa'lı Topal Dursun olsun.*** (Behçet Mahir 1973 s. 233). Krş. ***ahan***.

EO. **an** III 'o' (***ol*** zamiri bütün ekli hallerde ***an*** şeklinde karşımıza çıkar, ms. ***anı, anda, andan, anuŋ, ancılayın, anlar***, yalnız dativus ***aŋa*** (daha eski ***anga***'dan) olur.

ân I 'lahza' < Ar. ***ān*** a.m. Tk. kelime ünlü uzunluğunu muhafaza eder ve yakın zamana kadar palatal ünlülü ekler alıyordu. ***Tarihte o âne kadar emsali görülmedik bir ticarî kepazelik devri açılmıştı.*** (E.E. Talu 1937 s. 243). ***Bir ân*** olur ama, ***iki ân, üç ân*** olamaz (ânın süresi olmadığı için). Bize yaklaşan vakit olabilir: ***Şair'in yeniden hapse girmesi ân meselesiydi.*** (Peride Celal 1991 s. 378). Tekerrür eden, lâlettayin vakitler de olabilir: ***An olurdu ki içimden: "Şöyle bir bağım bahçem olsa da şu yarı aç yarı tok hayattan bir kurtulsam!" derdim.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 97). ***anı anına*** 'tam zamanında', krş. ***günü gününe, saati saatine***: ***Adam, şimdiye kadar vaktini hiç geçirmemiş, anı anına başı kayalığın üstünden gözükmüştü.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 45). Farsça izafet terkibi: ***ân-ı vâhitte*** 'bir anda, birden bire': ***... defteri iç cebine sokup başka bir kağıt alırken, anıvahitte gözleri dışarıya fırlamış gibi açılıp rengi al çuha kesildi.*** (S.M. Alus 1933p s. 163).

O. **ân** II 'o, ta kendisi; sözle ifâde edilemeyen şey, tarifi güç bir sıfat, cazibe, güzellik' < Fa. ***ān*** a.m. ***Ḳahvenüŋ bāde-i gül-gūn gibi yoḳdur ānı | Isıcaḳdur o ḳara yüzlünüŋ ammā ḳanı.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 199). Ekseriya ***hüsn ü ân*** tâbirinde geçer ***Sevdügüm bir nev-civāndur, | Verd-i bāġ-ı ḥüsn ü āndur.*** (Vāṣıf 'Oṣmān 1257 s. 151). Çeşitli başlıklardan bahsederken 'Ālī 1956 [1586–87] s. 202, bir ***ān-i Yūsufī destār***'dan da bahseder; ***ân-i Yûsuf*** (hüsn–i Yûsuf gibi) Kur'an'daki Güzel Yusuf Hikâyesi'ni hatırlatır.

an– 'hatırlamak, aklına getirmek' < ET. ***aŋ-*** a.m. Clauson 1972 s. 168. ***Pes ḫalīfe aŋdı nāgāh ol sözi ...*** (Orūc b. 'Ādil 1928 s. 13). ***Eger māluŋ çoḳ olsa, yoḳsul olacaġuŋı aŋ.*** (Mercümek Aḥmed 1944 [15.yy.] s. 158). ***Her vaḳt kim benüm üzerüme ḫaḳḳlarını ve baŋa eyledügi ḫöşnūdlıḳlarını aŋarven, endīşe ve göŋül darlıġı baŋa ġālib olur.*** (A. Zając zkowski 1934 [1405] s. 51). 'hatırlayıp dile getirmek, adı ile bahsetmek': ***Hīç kimsenüŋ beni 'ammum ḳatında zehresi yoġ-ıdı aŋa.*** (Ferec 855/1451 v. 72a–b). ***Ey dervīş, bu Rūm vilāyetinüŋ 'ulemāsını ẕikr étdüŋ, yā ḫażret-i Ḥāccī Bekdaşı aŋmaduġuŋa sebeb nedür?*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 201). 'ölmüş mühim bir kimsenin şerefine bir merasim tertib etmek': .

ana I 'anne' < ET. ***ana*** Clauson 1972 s. 169. Bir isimle beraber kullanıldığı zaman ismi takib eder: ***Ey mubarek Meryemana, fakirler için kiliseye bırakılan ufak paraları aldım gidiyorum.*** (M. Baler 1944 s. 17). AD. 'ağaç gövdesi' DS 243: ***Yer yer cadılaşmış üzüm kütükleri, anaları kesilmiş yemiş ağaçlarının kökünden sürmüş fışkın ocakları görünüyordu.*** (M.Ş. Esendal 1958o I, 25). ***anam!/anacığım!*** (nida): ***"... yalvardım. Yüzünü açdı..." – "Ah anam... Naşıl?" "Ay doġdı Allāh amentü billāh ..."*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 553). ***anam babam*** (rica babında nida): ***Sus iki gözüm, sus anam babam!*** (Sabahattin Ali 1935 s. 169). ***anacan*** (sıfat) 'bir annenin rikkatini andıran' (***ana*** ve ***can***): ***Bilge, anacan bir sesle yanıtladı: ...*** (B. Günel 1991 s. 47). ***Kadının anacanlığı tuttu ...*** (a.e. s. 120). ***anadan*** 'doğuştan': ***Vay yüzsüz ḳara kütük! ... Anadan şomurduḳ!*** (Aḥmed Vefīk Paşa 1928 s. 16). ***anasının gözü*** 'çok kurnaz, açıkgöz': ***Bizim muhasebeci anasının gözüdür, devir teslim işlerinde bir kuruş vergi verdirtmez size.*** (M. İzgü 1992 s. 52). (Asyndeta:) ***ana ata, ana baba, ana evlât, ana kız, ana oğul: İletüŋ an-atama kim sevine, aġlamaḳdan ol ḳolay ki avına.*** (Şeyyād Ḥamza 1946 [13.yy] s. 124). ***Hāydi git, bizim derdimiz büyük. Ana ḳız gizli ḳonuşacaġız.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 205). ***Tramvaya geldik ki bom boş. Oh! ... Ana oġul bindik.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 54). ***Paşa ahret biraderimdir: ana baba bir kardeşten ilerimiz var, noksanımız yok.*** (S.M. Alus 1933p s. 191). ***Bir ana evlât gibi yaşadık.*** (S. Simavi 1941 s. 75). ***Şuna bak hele, ana ata demeyip gidecekmiş öyle mi?*** (B. Günel 1991 s. 171). Anneye dokunan küfürler çok yaygındır, ms.: ***Lan Topal Durmuş, eyi salla bak, ana avrat dümdüz giderim ha!*** (Orhan Kemal 1954b s. 101). ***ana baba günü*** 'büyük kalabalık, telaşlı karışıklık': ***Étdiler soŋra nedāmetle fiġān | Ana baba güni idi o zamān*** ('Atā'ī, b. Â.S. Levend 1943 s. 453). ***Onların semtte de bir ana baba günüdür gidiyordu. Gün geçmiyordu ki bir "mukuat" çıkmasın.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 40). ***anasına babasına pay veren*** 'bir çiçeğin adı, Antirrhinum majus' I. Hauenschild 1989 no. 104 (iki yanına basınca gûya ağzını açıp kapadığı için). ***Bahçede Ayşe hanıma papatya, anasına babasına pay veren topladım.*** (S.M. Alus 1933p s. 109). ***anası ağla-*** 'çok üzülmek, yorulmak' ***Tekel ambarlarında anası ağlamıştı.*** (H. Taner 1971h s. 121). ***anadan doğma*** 'doğuştan; öteden beri': ***Zīrā bu köylü anadan doğma bir cāhildir. Ḳānūndan filān ḫayrı yoḳdur.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 309). ***Mahallemiz anadan doğma neşesizdi.*** (F. Baysal 1955 s. 93). 'çırılçıplak': ***Çırılçıplak esmer bir vücut, sırıtkan bir çehreyle pencerenin önüne dikilir. Hacer: "A sahi... yetişme ilâhi... Anadan doğma ...*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 34). AD. ***analı kızlı*** 'içinde kesilmiş hamur bulunan mercimek çorbası' DS 251 (büyüklü küçüklü parçalardan ibaret olduğu için mi?): ***Bizim hanım İsveçliye daha neler yapmadı ki: suböreği yaptı, analıkızlı yaptı, yüzük çorbası yaptı, daha neler neler.*** (M. İzgü 1993 s. 180).

ana II (sıfat, isimden evvel) 'esas, asıl, baş' < ***ana*** I: ***O vakit ana musluklar ortada, havuzun bitişiğinde.*** (S.M.

Alus, Akşam gaz. 22.2.1944). ***Pencereden bakıyorum. Önümden, kasabayı ortadan ikiye bölen anayol geçiyor.*** (A. Yurdakul 1993 s. 283) ‘faiz getiren para mikdarı’: ***Çelebi Kostin'den gizli, on beş bin kuruş paramızı aldı. Şimdi ne faizini verir ne de anasını.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 134). ***Tüm kârı sizin olsun. Yeter ki benim ana malımı bana versin.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 307).

⊡ İki ayrı cinsiyete ait birbirine paralel akrabalık terimi bir terkibde juxtaposition asyndétique olarak bulunursa, bunlar sık sık değişmez bir sıralanış gösterir, ya erkek dişi ya da dişi erkek. Bu sıralanışı tayin eden nedir ve zamanla değiştiği hallerde bundan sosyo-historik neticeler çıkarılabilir mi? Mesela ***ata ana*** terkibi hâkim olduğu devirlerden ***ana baba*** terkibine geçildiği zaman memleketin sosyal bünyesinde mühim değişikliğin vukubulduğu tahmin edilebilir mi? Bu soruya cevap verebilmek için evvelâ geniş araştırmalara ihtiyaç vardır. Biz burada sadece meselenin dil bakımından ana hatlarını vereceğiz: Türkiye Türkçesi’nde mevzua giren dört terkib var: ***zevc, zevce***, EO. ***er ʿavrat***, bugün ***karı koca;*** EO. ***ebeveyn, ata ana***, bugün ***ana baba***; çocuklar: EO. ve bugün ***oğul kız*** /ms. ***Oğuldan kızdan nenniz var?*** EO. ve bugün ***gelin güvey***. Görüldüğü gibi ilk iki terkipte kadınlar başa geçti, şu var ki bunun sebebi ritmik veya fonetik (labialisation) olabilir (krş. Ö. Savaşçı 1986 s. 222–228).

EO. **aŋa** ‘ona’ b. ***ol***. ***Ḫidmetinde ḳaṣr üzerinde oturduḳ, her bābdan ḥikāyetler perdāḥat eyledük, aŋa dek kim ṣabāḥ oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 47a).

O. **anâ** ‘meşakkat, zahmet’ < Ar. ***ʿanā*** a.m. [/ʿny/ kökünden]. ***Üç (ay) gemi sürdi, ol ceziyre-i ʿanā vu belāya vardılar.*** (Ferec 855/1451 v. 230a). Şu tâbirler yaygındır: ***renc ü ʿanâ*** ‘ağır zahmet’: ***Baġdāda gide yürürdük, bu Kerbelā-yı kerb u belāya, bu atrikā-yı renc ü ʿanāya yetişdük.*** (a.e. 64a). ***taʿab u ʿanā*** ‘meşakkat’: ***Eger bu vaḳte dek renc ü belā, taʿab u ʿanā çekdüŋ-ise baʿd el-yevm göŋlüŋi ḫōş dut ...*** (a.e. 98b).

anababula et- ‘çok karışık hale getirmek’. ***O gece yüksek karadin esmeğe başlamış. Mühürdar istikametinden gelen şiddetli poyraz denizin altını anababula etmişti. Kanal bozulmuş, sular kırgın yapmıştı. Binlerce kefal ve torik cansız bir halde karaya vurmuş, balıkçı milleti ağzını poyraza açmıştı.*** (Reşat Enis 1947 s. 57). Bu tek kaynak kelimenin gemici diline ait olduğunu muhtemel kılar. Bir zaman daha geniş sahada yaygın olduğu Rumence ***arababúră*** ve Yun. ***αναμπουμπου'λα*** (anababúla) a.m. kelimelerinden anlaşılır. Yun. ***anabubula’*** nın (Epiros dial. ***anababula***) İt. (Venedik dial.) ***ala babula***’dan geldiğini, N.P. Andriotis 1989 s. 2, G. Meyer 1893 s. 7’e dayanarak söyler. Bu ***ala babula/alla babalè***’nin etimolojisi İt. ***babbéo*** ‘maymun’ kelimesinde aranıyor. Acaba Tk. ***ana baba (günü)*** ile bir alâkası var mı? ***ana baba günü*** Yun. ***anababoula***’nın bir halk etimolojisi mi, veya Venedikçe ***ala babala***’nın aslı Tk. ***ana baba günü*** ve Yun. ***anababoula*** üzerinden tekrar Türkçe’ye geri mi gelmiş?

anababulla ‘Babil gibi karışıklık, kargaşalık gürültülü yer’ Muʿallim Nācī 1306 s. 49 < Yun. ***αναμπαμπου'λα*** (anababúla) ‘karışıklık, kargaşalık’ HistLex 1939 II, 95; krş. ***anababula et-***. Babil’e bağlanması bir halk etimolojisi olsa gerek. Krş. ***anababula et-***.

EO. **Anaboli** ‘Napoli’ < İt. ***Napoli*** < EYun. ***Néa-pólis*** (***néa*** ‘yeni’ ve ***pólis*** ‘şehir’). ***Sābıḳda ẕikr olan ḳalcaları Anaboli begleri żabd (l) ėderlerdi.*** (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 447).

anacan, b. ***ana*** I.

anaç ‘döl verebilecek çağa gelmiş (hayvan); yemiş yetiştirecek kadar büyümüş (ağaç)’ < ET. ***anaç*** ‘anacığım’ Clauson 1972 s. 172 (***ana*** ve küçültme (diminutivum) eki olan ***-ç***, b. A.v. Gabain 1974 no. 44). ***Sıdıka’nın geniş kalçaları, dolgun vücudu, topçu kadanaları gibi geniş sağrıları, hele canlı, diri ama çok iri göğsü onu anaç bir hayvana benzetmişti.*** (A. Nesin 1972m s. 27). ‘kart’: ***Şişmanca, anaç yüzlü bir polis kadın bu.*** (S. Soysal 1978 s. 144) .

⊡ A–E cildinde isimden ***-aç/-eç*** veya ***-aş/-eş*** ekleriyle yapılmış sıfatlar (ve dolayısiyle isimler) geçmektedir. Sayıları fazla değildir: ***anaç, babaç, bozaç, daraş/daraç***. Sonu ***-aç/-eç*** sesleriyle biten isimler (nomina concreta ve abstracta) için b. ***aktaraç*** , ***bazlamaç*** , ***burgaç*** , ***büzmeç*** , ***çığırtmaç*** .

anaçko/aneşko ‘anneciğim’ F. Steinherr 1932 s. 182 < ***ana/(anne)*** + hypocoristicum ekleri ***ç/ş*** (krş. ***Aliş, Memiş***) + ***-ko*** (krş. ***babaçko, caniko, ciciko, kızko***). ***Sonra Belkıs eve gelir gelmez o mızmız ivecenliklerine dönüşlerine, mavi kazağım nerdeydi anne’li, fularımı gördün mü güzelim’li, ben çıkıyorum aneşko’lu, beni arayan olursa yokum yavrum’lu konuşmaların yapay içtenliğine kızıyor.*** (F. Hepçilingirler 1990 s. 8).

⊡ Slâv dillerinden alınma ***-ka*** küçültme eki (b. ***ayka/hayka***) bulunan akrabalık terimleri, hitab ederken vocativus haline geçer (***-ko***) ve çok defa duygulu, okşayıcı bir ton alır. A–E cildinde şunlar yer almıştır: ***anaçko, Arabiko, babiko, babaçko, caniko, ciciko***.

AD. **anadat/anadut** ‘diren’ < Yun. ***αναδο'τι*** (anaḏóti) a.m. (A. Tietze 1955 no. 12). ***Ben anadutla uzattım demetleri. Duran yerleştirdi kağnının üzerine.*** (M. Makal 1950 s. 34). ***Bütün gün anadat kullandım. Dolgun ve ağır saplardan yükümü omuzlarıma kaldırınca ...*** (T. Apaydın 1952 s. 45).

Anadol (vurgusu son hecede) ‘Anadolu’ < ***Anadolu*** kelimesinin varyantı, belki ***Anadolulu*** > ***Anadollu*** üzerinden. ***Sen bunları bellersen, şu koca Anadol, Urum, Şam, senden söz eder. Namın yayılır gider diyar diyar.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 368).

Anadolu (vurgusu ikinci hecede) b.m. < Yun. ***ανατολη*** (anatolí) ‘güneşin doğması; şark’ [***ana*** ‘yukarıya’ ve ***téllō*** ‘yükselmek’]. ***Bilmezsiŋ Murād, bilemezsiŋ... Sen Anadolu uşaġısıŋ: temīz havā, temīz ṭoprak başḳa şey...*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 69). O. ***Anaṭoli/Anadolı : Anaṭoli beglerbegisi Ḫusrev Paşa ḥażretlerin ... aḳına gönderdi.*** (Seyyid Murād 1981 v. 273a).

anadut, b. ***anadat***.

anafor I 'burgaç' < Yun. *αναφο'ρι* (anafóri) 'tersine akıntı' Kahane–Tietze 1958 no. 730. *Başımıza bir iş açmasın. Anafordan gümleriz vallahi! Pek dalarsa siz dürkleyiverin!* (Sabahattin Ali 1943 s. 43). *Karlı dağların haşlayıcı rüzgârı yıkık barakalar içinde anafor çevirirdi.* (Reşat Enis 1945 s. 4). ***anafor ol-*** 'daire çizmek, döndürülmek': *Tatlı bir yel, faytonların anafor olduğu alanda at ve gübre kokularını havalandırıp burnunuza kadar getiriyordu.* (N. Güngör 1992 s. 11).

(Argo) **anafor** II 'yolsuz veya emeksiz elde edilen (şey)' < *anafor* I [hırsızlığın veya cebe atmanın sembolik işareti olan dairevi el hareketini burgaca benzeterek lafzen ifâde etmekten]. Daha az ikna edici bir izahata göre Yun. *anafora* 'dayısı dümende olma hali' M.L. Wagner 1943 s. 24. *Şimdilik ehemmiyetsiz bir maaş, yine nisbeten ehemmiyetsiz bir anafor ... fakat Allah bereket versin gül gibi geçiniyorum.* (R.N. Güntekin 1930 s. 5). *Öbür büyükelçi, sanki anafor dağıtılıyormuş gibi: "Aaa, bir tane de ben isteriml" dedi.* (A. Nesin 1972i s. 44).

AD. **anafundula** 'kabarık duran, yatmamış (ot, saç vs.)' K. Emiroğlu 1989 s. 38 < Yun. (dial.) **αναφου'ντουλος* (*anafúndulos) a.m. Ch. Tzitzilis 1990 s. 188–189.

anagodos, b. *anakodos*.

anahtar, b. *anıḫtar*.

O. **a'nak** 'enseler' < Ar. *a'nāḳ* a.m. [*'unḳ* 'ense' kelimesinin çoğulu]. *Cenāzei a'nāḳ-ı ricāl-ile şehre iletdiler.* (Ferec 855/1451 v. 44b).

AD. **anakdar**, b. *anıḫtar*.

AD. **anakodos/anagodos** 'dargın, somurtkan; sıkıntı, keder' DS 349 < Yun. *ανα'κατος* (anákatos) 'mahzun, üzgün' Ch. Symeonidis 1973 no. 12. ***anagodos et-*** 'sıkmak, bunaltmak' K. Emiroğlu 1989 s. 38.

anakronik 'zamanına uymayan' < Fr. *anachronique* a.m. [EYun. *ανα* (aná) 'yukarıya, üste' ve *χρο'νος* (ḫrónos) 'zaman' isminden *-ikos* eki ile sıfat, b. *Adriatik*]. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Türk edebiyatı Batı etkilerine gittikçe artan bir hızla açılmış bulunmakla beraber alınan örnekler çok kez gelişigüzel ve anakronik idi.* (S. Eyuboğlu–V. Günyol 1995 s. 56).

anakronizm/anakronizim 'zamanına uymayan (şey)' < Fr. *anachronisme* a.m. Fr.' dan Tk.'ye giren *-izm* için b. *aforizm* [1]. *Cournot'u Fransa tanımamış, Marx'ı Almanya. Türkiye'de fikir her zaman bir anakronizmdir.* (C. Meriç 1992 s. 315).

analfabet 'ümmî, okur yazar olmayan' < Alm. *Analphabet*, yahut Fr. *analphabet* (yazının tesiriyle, b. *atölye/atelye*) a.m. [*an-* 'alfa privativum' b. *abana* + *alfabe*]. *1929'da okuma-yazma bilenler 1930'da analfabet durumuna düştüler.* (C. Meriç 1992 s. 140).

analık 'ana yerini tutan kadın; üvey ana' < *ana* I + *-lık* eki, b. *ahfadiyelik* . *Bir gün analığı bunu aç koymuş.* (U. Günay 1975 s. 371). ***analık et-*** '(birisine) bir ana gibi bakmak': *Zeyno, Şeyh Şeyhmusdan çocuğu olmadığı için, onlara analık eder, büyütür. Çocuklar Zeyno'yu kendi öz anaları bilirler.* (M. Margosyan 1996 s. 35).

analıkızlı/analı kızlı, b. *ana*.

analis, b. *analiz* II.

analitik 'tahlil etme kabiliyeti olan' < Fr. *analytique* a.m. [EYun. *ανάλυσις* (análysis) 'çözme'den *-ikos* ekiyle yapılan sıfat, b. *Adriatik*]. *İnançla çalıştığımız dönemlerde, harikalar yaratıyordu. Analitik bir zekâya sahip.* (A. Ümit 1996 s. 114).

analiz I 'tahlil' < Fr. *analyse* a.m. [EYun. *ανάλυσις* (análysis) 'çözülme']. *Al şu notları da, bakın bakalım, makro analizler mikro düzeyde nekadar geçerli çıkıyor.* (A. Ağaoğlu 1991h s. 129).

AD. **analiz** II/**analis** 'yumuşama, su çekme' DS 251 < Yun. *ανάλυσς* [análysis] a.m. A. Tietze 1962 no. 307 AD. *analislat-* 'yıkamadan önce çamaşırları suya koymak, yumuşatmak, ıslatmak' K. Emiroglu 1989 s. 38–39.

anamnez (tıp terimi) 'hastanın daha evvel geçirdiği bütün hastalıklar' < Fr. *anamnese* a.m. [EYun. *ανάμνησις* (anámnēsis) 'hatırlama'].

Anamur 'İçel vilâyetinde bir kaza ve kasaba' < EYun. *Ανεμου'ριν* (Anemourin/Anemourion) D.J. Georgacas 1971n s. 106.

anamutrata 'bir çeşit balıkçı ağı' < Yun. *ανεμοτρατα* (anemótrata)' [*anemos* 'rüzgâr' ve *trata*] Kahane–Tietze 1958 no. 732. D.J. Georgacas 1978 no. 180'e göre açık denizde iki yelkenli tarafından çekilen bir trata imiş.

ananas b.m. (bir meyvanın adı) < Fr. < İsp. *ananas* < Brezilya kızılderililerinden olan Guarani'lerin dilinde *nana* a.m. *Kivici, ananascı, Hindistan cevizci, çikitacı ortalığı öyle dolduruyor ki, aralarında, kavun karpuzla şeftali ... gibi tepeleme meyveyle yüklü arabalar pek görünmüyor.* (A. Özyalçıner 1991 s. 96). *Oradaki bir çay bahçesine oturduk. Ananas ve içki istedik.* (N. Eray 1992 s. 54).

O. **an'anat** 'ananeler' < Ar. *'an'anāt* [*an'ane* kelimesinin Ar. çoğulu]. *Her milletiŋ, her liṣānıŋ kendine maḫṣūṣ ve 'an'anātına temās eder bir çoḳ efsāneleri vardır.* (Türk masalları 1991 [1912] s. X). ***an'anatiyle*** 'an'anesiyle' (b. *anane*). *İṣi 'an'anātıyla tamāmen onlara naḳl u ḥikāye eyledi.* (Türk masalları 1991 [1912] s. 120).

anane, b. *an'ane* II.

an'ane I 'bir hadîsin şevahid şeceresi; hadîsi nakledenler silsilesi; bu yolla hadîsin kimden (*'an ...*; bu yüzden *'an'ane* < Ar. *'an'ana*) öğrenilerek Peygamber'e ulaştığı tespit edilir. *Ḥālā-ki 'an'ane ile ol ṭanṭanayı birbirlerine ulaşdururlar.* ('Ālī 1956 [1586–87] s. 128). ***an'anesiyle*** 'bütün ona taalluk eden noktalarla, bütün teferruatiyle': *... iḫtimāl ki*

bu ḫuṣūṣa taʿalluḳ ėden esrār-ı sā'ireyi de ʿanʿanesiyle öğrenmişdir. (H.R. Gürpınar 1316 s. 600). *Bu ciheti ʿanʿanesiyle vilāyete yazınız.* (Aḥmed Şerīf 1326 s. 76).

an'ane II/**anane** 'gelenek' < *an'ane* I. Bu yeni mâna 20. asırda teşekkül etmiş ve yerleşmiştir. *Bu yetişmiş adam, derin, geniş bir kültür an'anesinden gelir. Kulak kültürü; dirsek yerine diz çürüterek, okumak yerine dinliyerek alınan kültür ...* (F.R. Atay 1952 s. 103).

ananet '(erkeğin) cinsel gücü olmaması' < Ar. *'innīn* sıfatından yapılmış isim (Ar.'da daha çok *'unna* kullanılır).

an'anevî 'geleneksel' < *an'ane II.* (Sonu *-a/-e* ile biten kelimelerdeki sıfat eki *-ī*'nin önüne gelen Hiatustilger *-v-* için b. *abidevî*) .

AD. **anapa** 'bir çeşit fasulye' DS 252 < belki bir yer isminden.

AD. **anarat** I 'pirinç unu veya nişastayı şekerle pişirerek yapılan çocuk maması' < İng. *arrowroot*. Krş. *ararot*.

AD. **anarat** II 'saf, katıksız' DS 252 < Yun. *ανε'ρωτο* (anérōto) 'sulandırılmamış' Symeonidis 1973 no. 13. < R. Dankoff 1995 no. 30'a göre Ermenice *anarat* 'saf, katıksız' kelimesine dayanır [*an-* 'olmayan' ve *arat* 'pis, kirli']. Yun. alfa privativum için b. *abana* .

anarı, b. *aŋaru.*

aŋarı, b. *aŋaru.*

EO. **aŋarlaḳ** biraz ötede' TS 123 < *aŋaru* ve mekân sıfatlarında kullanılan *-laḳ/-lek*, yâni */r/*'den sonra disimilasyona uğramış *-rak* eki, b. *ahçı Bir iki adım yoldan aŋarlaḳ otursun.* (E. Birnbaum 1981 v. 143a ve s. 68). Krş. *berülek.*

anarşi b.m. (erksizlik; kargaşa) < Fr. *anarchie* a.m. < EYun. *αναρχια* (anarḫía) a.m. [*a-* 'olmayan' ve *arḫe* 'hakimiyet']. Yun. alfa privativum için b. *abana* . Fr. *-i* eki için b. *afazi* . *Anarşi rüzgârlarının estiği karanlık kent.* (Peride Celal 1991 s. 239).

anarşik 'anarşi vasfında; anarşi taraftarı' < Fr. *anarchique* < EYun. *αναρχικο'ς* (anarḫikós) a.m. Yun. alfa privativum için b. *abana* , sıfat yapmaya yarayan Fr. *-ik* için ise b. *Adriatik* . *Ne istiyor bu kadın yahu? Anarşik midir nedir?* (A. Ağaoğlu 1991h s. 100). *Öğrencilerin çoğunu farfara, gürültücü, terbiye yoksunu görüyordum. Bu anarşik görünüşün bir iyi yanı, değerli kişileri tanımayı kolaylaştırması oluyordu.* (N. Berkes 1997 s. 42).

anarşist 'insanların üstünde devletin hakimiyetine karşı olan kimse' < Fr. *anarchiste* a.m. [*anarchie* + siyasi terminolojide çok kullanılan *-iste* eki, b. *aferist*]. Yun. alfa privativum için b. *abana* . *O duvar yazılarını yazanlar gibi anarşistim.* (M. Güler 1990 s. 94). *Bu havada yaya olarak köye gelen iki genç. Anarşist diye ihbar etmesinler bizi?* (C. Kavukçu 1998 s. 98).

EO. **aŋaru/aŋarı**/AD. **anarı** DS 252 'öte; –dan doğru, –dan beri', TS 123–125 < ET. *aŋaru* a.m. Clauson 1972 s. 190 (*an* IV + *-aru* (yön eki)). *Ol bayağı gemi ve gemici buları aŋaru daşıdı.* (Ferec 855/1451 v. 59b). *Bir zaḫm eyle urur ki başı gövdesinden yigirmi adım aŋaru düşer.* (a.e. v. 110a). 'öte, ileri': *Ve andan aŋarı bir hisārcuḳ vardı, Evrenoz oġlı ʿĪsā begi aŋa gönderdiler* (F. Giese l929 [890/1485] s. 137). *aŋaru* ve onun aksi *berü*: *Görişüb esenleşüb ḳardaş olur | Ol gider aŋaru, bu berü gelür* (Enverī 1928 [869/1464] s. 40). *aŋaru ėt-* 'arkada bırakmak': *'Āḳıbet ḳamusı gitdiler, bu bī-vefā cihānı aŋaru ėtdiler ve bu ḥikāyet anlardan yādigār ḳaldı.* (Ferec 855/1451 v. 51b). *aŋarurak* 'daha ötede' (comparativus eki *-rak* için b. *acırak*):

Merdümlik eyle, aŋarurak var, ėŋen yoruldum, süst oldum, oşbunda biraz vaḳt yatayım, diŋleneyim. (Ferec 855/1451 v. 178b).

⊡ BSTT.'de işlek olmayan *-arı* ve *-rı-* genişlemelerinin esas fonksiyonu yön gösterme (directivus) halidir (krş. *ardıradın/arduradan*). ET.'de *-garu/-ru* hal eki statüsündeydi. Directivus ekinin esas şekli hakkında çeşitli görüşler var (*-garu* mu *-ru* mu?). *-garu*, dativus eki *-ga* ile *-ru*'nun birleşimiymiş gibi görünüyor (Clauson 1972 bu imkânı reddediyor, 1972 s. xl). BSTT.'de *-arı/-rı* türemeleri zarf ve hattâ isim mânası edinmişler. A–E cildinde şu *-arı* örnekleri var: *anarı, daşgaru, dışarı. berü/beri*'nin etimolojisi biraz şüphelidir.

aŋarurak, b. *aŋaru.*

anarya 'geri vites manivelâsı' < Fr. *en arrière* 'geriye doğru'. *Efendi Mansur herşeye rağmen anaryaya bastı. Traktor kendini geri attı.* (Orhan Kemal 1951s s. 70).

an–asıl 'aslen, aslı itibariyle' < Ar. *'an aṣl(in)* a.m. (*'an* '–dan' ve *aṣl* 'asıl'). *Anasıl Varnalı olan bu komşumuz ...* (S.M. Alus, Akşam gaz. 29.6.1944).

anasır 'unsurlar' < Ar. *'anāṣir* a.m. [*'unṣur*'un çoğulu]. O. 'Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan ekalliyetler': *Meşrutiyetten evvel, İstanbulda osmanlılık hükümferma oluyordu. İlân edilen hürriyet diğer anasırı şımarttı.* (Fazlı Necip 1930 s. 296).

anason b.m. (tohumu baharat olarak kullanılan bitki) < Ar. *anīsūn/yansūn* R. Dozy 1927 I, 41 a.m. 17. asırda şu telaffuzlar tesbit edilmiştir: anasun, anesūn, anīsun, enesūn, enisūn, Meninski 1680 I, 458, 474. Arapça kelimenin aslı EYun. *α'νηθον* (aneṭon), fakat Türkçe kelime doğrudan doğruya EYun. kelimeden olamaz (G. Meyer 1893 s. 28'de aksini söyler), ayrıca b. *afyon* . *... ve kimyondan ve anisondan ve zaġfirāndan ve ġayrından sālārlıḳlariyle on beşde iki alınur.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 289) *... sigara izmaritleriyle dolu küllükler ve anason kokusu sinmiş salonda ...* (A. Yurdakul 1989 s. 56).

AD. **anaşta** 'aç karnına' DS 253 < Fa. *nāştā* a.m. A. Tietze 1969 no. 89.

Anatoli, b. *Anadolu.*

anatomi b.m. (vücut yapısı bilgisi) < Fr. *anatomie* < Lat. *anatomia* a.m. < EYun. *ανατομια* (anatomía) 'teşrih, vücudu açarak içini inceleme' [*ana* 'açarak' ve *temnein* 'kesmek' fiilinden isim]. *Bir süre tıbbiyeye gitmiş, fakat anatomi dersinde kadavraları yüreği kaldıramayınca okuldan ayrılmış.* (B. Arpad 1976 s. 26).

Anavarin 'Mora'da bulunan Navarino (veya Pilos) adındaki liman şehri'. *Ḳal'a-ı Anavarine geldi.* (Seyyid Murād 1981 v. 225a).

anavasya/anavaşya 'balıkların kışın başında Karadeniz'den Ege Denizi'ne göç etmesi' < Yun. *ανεβασια* (anevasiyá) 'yükseliş, yukarıya çıkış', Kahane–Tietze 1958 no. 731. [*ana* 'yukarıya' ve *baínō* (*vénō*) 'gitmek' fiilinden teşkil edilen bir isim]. Yun.'dan gelen *-ya* eki için b. *ablatya* .

anavata 'bir işleme tekniği' < Yun. *αναβατα'/αναβατο'ς* (anavatá/anavatós) a.m. Hist. Lex. II, 172 . *Adamın biri kızının gelinlik elbisesine dival mı işletecek, yoksa loğusalık yorganına anavata mı, her neyse şubatta bir Ermeni dudunun kapısını çalmış ...* (S.M. Alus, Akşam gaz. 6.2.1943).

AD. **anavul** 'küçük arık, suyu tarlaya akıtmaya yarayan hendek' DS 253 < Yun. *αναβολη'* (anavoli) a.m. A. Tietze 1955 no. 11, Ch. Symeonidis 1973 no. 11, Ch. Tzitzilis 1987g no. 16.

AD. **anavula** 'köstebek' < Yun. *αναβολε'ος* (anavoléos) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 15.

AD. **anay**, b. *hanay/haney*.

anbal, b. *ambol*.

anbar, b. *ambar*.

O. **anbean** 'her an' < Fa. *ān-ba-ān* a.m. Fa. dativus *be* için b. *be I* . *Ḥayāt aldığı demdir, memāt verdigi dem / Kişi ölür dirilir ān-be-ān, nefes-be-nefes.* (Ziyā Paşa, YTEA 1978 II, 42).

anber/amber 'bir çeşit balinadan çıkan güzel kokulu madde ve ondan yapılan kokular' < Fa. *anbar/ambar* < Ar. *'anbar* a.m. */nb/ /mb/* gelişmesi için b. *ambar* . *Budaḳlarında muraṣṣa' ḳuşlar ḳondurdılar, içlerini müşk ile 'anber-ile doldurdılar.* (Ferec 855/1451 v. 91b). *Hanıma söyle: serine kellepoşunu örtsün de gelsin. Amber geysularını tarasın da gelsin ...* (H. Ritter 1953 III, 495). *Memelerinin arasına sokardım başımı, yasemin hanımeli amber kokardı.* (İ. Aral 1997 s. 130).

O. **anberbar/amberbar** 'güzel kokulu' < Fa. *'anbar-bār* a.m. ['*anbar* 'amber' ve *bār* 'saçan']. *Nāfe dirmiş zülf-i 'anberbār-ı dilber var iken / 'Ālem içre müşg adı bir ḳuru bühtāndur baṇa.* (Necātī Beg 1963 s. 149).

anberbaris/amberbaris 'turuncu veya kırmızı meyvelerinden reçel yapılan bir bitki' < Ar. *barbārīs* a.m. K. Lokotsch no. 227; kelimenin aslı bilinmiyor.

anberbu/amberbuy 'amber kokulu' < Fa. *'anbar-būy* a.m. ['*anbar* + *būy* 'kokan'; Fa. */ū/* yada */ūy/* ile biten kelimeler için b. *âbıru*]. *Zevāli görmesün ḫüsnüṇ, eyā gül yüzlü 'anberbū!* ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 56). 'Hindistan'dan getirilen iri taneli pirinç' M. Kütükoğlu 1983 s. 341. .

anberbuyî/amberbuyî 'bir renk çeşidi' M. Kütükoğlu 1983 s. 133. < *anberbu* + renk sıfatları yapan *-î* eki (b. *altunî*).

anbere 'bir hurma cinsi' < *anber* *Hicaz Arapları yüz çeşit hurmanın yalnız beyaz cinslerini yer, anbere ve çelebi cinslerini hediyeler için ayırır veya satarlar.* (F.R. Atay 1938 s. 124).

anberefşan/amberefşan 'güzel kokular saçan' < Fa. *'anbar-afşān* a.m. [Ar. *'anbar* 'amber' ve Fa. *afşān/faşān* 'saçan']. Musikî ıstılâhı olarak *amberefşan* 19. asır sonunda icad edilen bir makam ismidir (krş. K. Uz 1964 s. 9).

O. **anberîn/amberîn** 'amber ihtiva eden, amber gibi güzel kokan' < Fa. *'anbarīn* a.m. [*amber* + madde isimlerinden sıfat yapan Fa. *-īn* eki, b. *abherin*]. *Kemān-ı 'anberīn (gördi).* (bir kızın güzel kaşlarından bahsederken, Ferec 855/1451 v. 151a).

O. **anberine/amberine** 'amberle doldurulmuş kolye' < Fa. *anbarīna* a.m. 'a woman's ornament for the neck, full of amber' F. Steingass s. 870. *Ġeyürdi çarḫ-ı aṭlas çenberīne | Muraṣṣa' tāc u altun 'anberīne* (Aḥmed–i Dā'ī 1973 no. 341b).

anberiye/amberiye 'güzel kokulu bir likör' < Ar. (Suriye dial.) *'anbarīya* 'liqueur aromatisée' A. Barthélemy 1935 s. 556. *Ḳuş sütünden ġayrısı mevcūd ... bordom, apsent ... amberiye ...* (E. Misailidis 1986 [1872] s. 56).

O. **anbermu/ambermûy** 'saçları amber gibi kokan' < Fa. *'anbar-mūy* a.m. [Ar. *'anbar* 'amber' ve Fa. *mū/mūy* 'saç'; Fa. */ū/* yada */ūy/* ile biten kelimeler için b. *âbıru*]. *İ müşk-būy ve 'anber-mūy! Göylüṇi ḫōş dut ...* (Ferec 855/1451 v. 178b).

anca I 'ancak' < ET. *ança* a.m. [*an* IV 'o' zamirinin aequativus hali, yâni 'onun kadar, o kadar'] Clauson 1972 s. 172. Bugün ekseriya tahdit edici mânada kullanılır, 'en çok (yâni ondan fazla olamaz)': *İlk sözcükler çekingen, anca duyulur gibi çıktı ağzından.* (Füruzan 1982g s. 90). *Söğüt ağacının dalları ince ve kaygan olur. Zayıf, isteksiz bir ağaçtır, kabuğunu bırakıverir. Anca düdük yapılır da acılı bir horoz olur öter.* (F. Duman 1999 s. 66). Zaman belirtmek için de kullanılabilir: *"Düğüne gitti onlar" dedi. Akşama gelirler anca.* (H. Taner 1951t s. 52). EO. *anca* 'o kadar, nice': *Ancalar bezdi özinden, oldı māt / Ḳāmeti ancasınuṇ oldı-iki ḳat.* (Oruc b. 'Ādil 1925 s. 61). EO. 'böyle': *Benüm-daḫı bir yanum anca uy bilmez girān olmış-dur.* (Ferec 855/1451 v. 181b). EO. *anca* 'sadece': *Ve eger hezār yıl bir yerde oturayın, münāsibümi Ḥaḳḳ bunda baṇa vėribiye ... dėr-iseṇ,*

bulmadın ölesin, düniyāya neyleyü geldüm gitdüm dėyesin, ṣoŋra anca peşiymān yėyesin. (Ferec 855/1451 v. 136b–137a). EO. ***yüz biŋ anca*** ‘yüz bin kere o kadar, yüz bin misli’ TS 126–128 (örnek 3–5, (10) 21): ***Keremüŋden yüz biŋ anca ...*** (Ferec 855/1451 v. 112a).

⊡ Sıfattan (nadiren isimden) zarf yapan ***-ca*** eki, eski ve yaygın bir ektir. Bu fonksiyonuyla hiç bir zaman vurgulanmayan ek, ET. ***-ça*** aequativus hal ekinin devamıdır (menşei ve fonksiyonları hakkındaki farklı görüşler için b. J. Deny 1921 s. 633–647 ve Z. Korkmaz 1959 s. 275–358). ***-ca*** zarfları, başlıca ‘gibi, kadar, göre’ anlamındadır, ms. ***ánca I, bu minválce*** (b. ***bu I), délice I***. A–E cildindeki diğer tarz zarfları şunlardır: ***álaca búlaca*** (b. ***alaca***), ***Arápça, arkunca, ayákça, áyrıca*** (b. ***ayru), barça II, bu takdírce*** (b. ***bu I), búnca I, cizvice*** (b. ***cüzvi), cüz’îce, dalınca*** (b. ***dal II***), ***dírice*** (b. ***diri), dóğruca*** (b. ***doğrı/doğru), düzcesi*** (b. ***Düzce***), ***epéyce, évce, eyüce/eyíce/iyíce II***. Zaman zarfları ise şunlardır: ***búnca II, çoğunca, çókçası*** (b. ***çokça/çokça), érce, erkénce*** (b. ***erken***). ***-ca*** sıfatları için b. ***ahça/ağca*** , ***-maca*** zarfları için b. ***aşırtmaca*** . ***-cak*** zarf eki için b. ***aŋulcak/aŋılcak*** ve ***ailece/ailecek*** .

anca II, yalnız ***anca beraber kanca beraber*** ‘ne olursa olsun ayrılmamak şartiyle’ tâbirinde geçer, yâni bu işin sonu ”kan (kanı dökülmek)” dahi olsa ortağı yalnız bırakmamak. Başlaki ***an***, ya ***kan*** kelimesine kafiyeli bir mühmel yahut bugün mânası unutulmuş bir kelime olmalıdır. Aslen ***and*** olduğu da akla gelebilir. Bu tür terkibler için b. ***allem et- kallem et-*** .

ancak ‘sadece, yalnız’ < ET. ***ancaḳ*** a.m. [***ança***, b. ***anca*** ve ***oḳ*** ‘işte’] Clauson 1972 s. 174. ***Mıṣr diyārındaki ‘ulūfelü ‘asker on biŋ nefer ancaḳ var idügi muḳarrerdür.*** (‘Ālī 1956 [1586–87] s. 138). Cümle sonunda ve vurgusuz: ***Bir er var, güzāf keleciler söyler yanar yaḳılur ancaḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 210b). ‘o kadar, daha iyisi olamaz’ (vurgulu): ***Bu düşmene bir giriş girdi kim ancaḳ olur.*** (Ġazavāt–ı Sulṭān Murād 1978 [15.yy.] s. 62). ***Onlara bir meclis düzdi ki ancak olur.*** (Ş. Elçin 1977–78 s. 203).

⊡ ***anca I*** ’de incelenmiş ***-ca*** zarflarına ‘işte’ anlamındaki ET. edat ‘***ok***’ eklenerek birleşik ***-cak*** eki ortaya çıkmıştır. ***-cak*** ekiyle teşkil edilmiş zarflarda aynı zamanda diminutivum anlamı vardır. A–E cildindeki şu misaller bunu belirtir: ***ancak, aŋulcak, arkuncak*** (b. ***arkunca***), ***böylecek, demincek*** (b. ***demin***). ***-cak*** ile zarf yapan başka bir ifâde tipi için b. ***ailece/ailecek*** .

EO. **ancılayın** ‘onun gibi’ < ET. ***ançulayu*** a.m. Clauson 1972 s. 176. ***Bir ‘acāyib ceng ḳıldılar cān, | Ancılayın görmedi devr-i zamān.*** (Oruc b. ʿĀdil 1925 s. 61). ***Şoŋ ucı buldı bir ancılayın yėr.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 718). çoğulu da kullanılır: ***Ciypur biraz yėr kim yüridi, bir anlarcılayın ‘ayyāra gėrü uġradı.*** (Ferec 855/1451 v. 240b).

⊡ Birleşik EO. ***-cılayın*** genişlemesi, yalnız kişi ve gösterme zamirlerine takılıp benzerlik (similativum) yâni ‘gibi’ anlamında zarflar yapar (b. J. Deny 1921 s. 598–599, M. Erdal 1991 I, 107). Aynı ek grubu ET.’de bulunur (***-çulayu***) ve hal eki gibi kullanılırdı (ms. ***bulıtçulayu*** ‘bulut gibi’). Etimolojisi hakkında çeşitli görüşler var (b. T. Banguoğlu 1938 s. 81, J. Deny 1921 262, 597–598, Clauson 1972 s. 175, K. Röhrborn 1977 s. 136). Ortadaki ***-cı*** unsuru, aequativus eki olan ***-ca***’ya (b. ***ahça/ağca***) bağlanmaya çalışıldıysa da ünlünün niye ***-ı*** (< ET. ***-u***)’ya dönüştüğü anlaşılmıyor. Erdal’a göre bu ek grubu, yerle ilgili isimler yapan ***-çu*** ekiyle birleşik ***-la*** + ***-yu*** zarf eklerinden meydana gelmiştir (1991 I, 106–108, 410–411). Çok daha işlek olan sade ***-layın*** (< ***-layu***) birleşimi, EO.’da ‘gibi’ anlamında serbestçe her isme takılabilirdi. A–E cildindeki ilgili misaller şunlardır: ***ancılayın, bencileyin, bizcileyin, bularcılayın, buncılayın***. Aynı ek, nadiren kökleri zaten Fa. veya Ar. zarf olan kelimelere de katılır. Hepsi halk diline ait olan şu tâbirlerde ***-layın*** fonksiyonsuzdur: ***çünküleyin, elbetleyin***. (Zaman zarfı yapan –***layın*** için b. ***akşamleyin***).

(Argo) **ançizle–** ‘uzaklaşmak, savuşmak’ Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 13 < ??. ***-(ı)zla-*** genişlemesi için b. ***alızla-*** .

ançuvez/ançuyez/ançüez ‘küçük balıklardan yapılan balık ezmesi’ < aslı İsp. ***anchova*** olan, fakat birçok dile geçmiş bulunan, hamsi cinsinden bir balığın adı, ms. Fr. ***anchois***, İng. ***anchovy***, Alm. ***Anschovis***, İt. ***acciuga*** < Yun. ***αφυη*** (afyē). Türkçe’ye hangi dilden geçtiği belli değil. ***anşa*** varyantı için G. Meyer 1893 s. 21 < Fr. ***anchois*** diyor. ***Kadehin birini alıp öteki eliyle de çatalı bir ançuveze batırarak önüme geldi.*** (S.M. Alus 1944 s. 112). Balığın adı Türkçe’de aynı zamanda balık ezmesinin de adı olmuştur.

and/ant ‘yemin’ < ET. ***and*** a.m. G. Doerfer 1965 II, no. 561, Clauson 1972 s. 176. Aslında karşılıklı kan içerek ahiret kardeşliğine kabul merasimine dayandığından ***iç-*** fiili ile kullanılagelir. ***Yėtmiş-gez and içüb dururam ki ḳızumı gücile kimseye vėrmeyem.*** (Ferec 855/1451 v. 36b). Nadiren ***and et-*** ‘and içmek’: ***Annem aġladı. Bir daha o mektebe yollamıyacaġına dā’ir and etdi.*** (Aḥmed Rāsim 1316ge s. 11). ***and olsun*** ‘şart olsun, nikâhım üzerine yemin ederim ...’: ***And olsun-ki ben olsaydım anıŋ dediklerini gerçekden yaparım-da ...*** (Aḥmed Vefīk Paşa 1927 s. 25–26). EO. ***andı sı-*** ‘andı bozmak’. ***sı-*** ‘kırmak’ demek olduğuna göre ***and*** kırılabilen bir şeydir (bâzı başka dillerde aynı fikir mevcuttur, ms. İng. ***to break an oath***, Alm. ***einen Eid brechen***). ***Degülven hergīz andı bir sıyandan / Ve bunuŋ gibi söze ben uyandan*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 2510).

EO. **anda** ‘onda’ TS 135 < ET. ***anta/anda*** a.m. Clauson 1972 s. 176. Krş. ***ol*** I. ‘orada’: ***Ol sandukcaı al gel, bendümüŋ miftāḥı andadur.*** (Ferec 855/1451 v. 41b). ‘oraya’: ***Anda bir ayda varılur.*** (a.e. v. 146a).

AD. **andaç** ‘hatıra, yadigâr, kalıntı’ DS 256 < ***an-*** + ?? BSTT.’de AD.’den alınma neologismus ***Orada da, ormanları harap olan bütün bölgelerde olduğu gibi, yolun uzak ve yakınında yer yer andaçlar, bir çam, bir ardıç, meşe ve bol bol ahlat görürsünüz.*** (H. Birand 1957 s. 70). ***Oğlumun belinden kalan tek andaç olduğu için bıraktı çocuğunu.*** (A. Kutlu 1995 s. 16). ‘hediye’ DS 256: ***Yoldan gelip geçene sattıkları alabalıkları dağ köylüleri ırmaktan tutar getirirlerdi. Yanında andaç diye bir kâse dolusu dağçileği yahut badem sunarlardı.*** (A. Kutlu 1991 s. 152).

⊡ Bir mutahassıslar grubu tarafından teklif, münakaşa ve ilân edilen ve etimolojisi bizce anlaşılmayan neologisma'yı eserimize almamağı prensip edinmiştik. Onların kaynağını, intisap veya teşekkül sebebini açıklamak o grubun mensuplarına düşer. Fakat mahiyetleri belli olanları ve bulunuşlarının sebebine dair âcizane bir tahminimiz olanları, bu prensip kararından hariç tuttuk. Bu şekilde A–E cildinde mahdut bir mikdar neologisma birikti: ***andaç, araç, ast, ayıp-*** (idiolekt), ***birikim, buyurgan, çoğu, dönüş- II, dural, duralak, duruk II, ece I, Ege, egemen, erat, etki-*** (idiolekt), ***etkici, evcil***.

EO. **andağı** 'oradaki' < ***anda*** 'orada' + ***-ki*** eki. ***Andaġı ḫāżırlar dükeli özleri göyünüb rikḳat ėtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 150a).

AD. **andah/andaḫ** 'askerlikte tecrübe atışları' DS 256 < ***endaht***.

EO. **andak** 'hemen, derhal' TS 137–138 < ***antaḳ*** 'bu gibi, bu kadar' Clauson 1972 s. 177, fakat K. Röhrborn 1979 s. 155'e göre, ***anta*** + ***ok***. ***Ol ġece ol vāḳı'a olmasa ... andaḳ dām-ı helāke düşdüm-idi.*** (Ferec 855/1451 v. 132a). ***Saçup gül şuyıla yudılar andaḳ*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 3412).

AD. **andal/andallı** 'sersem, budala' DS 257 < EYun. ***αντaλλος*** (ántallos), ***αντaλλαγος*** (antállagos) ile a.m. (krş. ***andavallı***) Ch. Tzitzilis 1987g no. 21.

AD. **andalabizo/andalavizo** I 'çocukların tahterevalli üzerinde oynadıkları bir oyun' < ? (Trabzon dial.) L. Bonelli 1902 s. 56. ***andalavizo*** II ile alâkası olup olmadığı belli değil.

(Argo) **andalavizo** II 'İspanyolca konuşan Yahudiler'le alay tâbiri' H. Ritter 1941 s. 60 dipnot d < İsp. ***hasta la vista*** 'tekrar görüşmek üzere' ?. ***Meşhūr meczūblarımıŋ menḳıbelerini bābāmdan dinlerdim ... Çıplaḳ Muṣṭafā, Deli Ḥüseyin, Deli Ṣālih, Andalavizo Çıḳ-Çıḳ Ṣava ...*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 458).

andallı, b. ***andal***.

EO. **andan** 'ondan' TS 138–139 (krş. ***ol*** I). 'ondan sonra': ***Evvel buları alayım, andan ḳatle meşġūl olayım.*** (Ferec 855/1451 v. 8b) 'oradan/ondan sonra': ***Andan gidüb Aydın ilini ... feṯḥ ėtdi.*** (Oruc b. ʿĀdil 1925 s. 26). ***andan bundan*** 'oradan buradan, çeşitli yerlerden': ***Durdı, andan bundan aġaccuḳlar cöbcügezler dėrşürdi, ol çār diyvārcuġı örtdi, icine girdi.*** (Ferec 855/1451 v. 65a). Ablativus haliyle yapılan zarflar için b. ***açmazdan*** .

andante (beynelmilel müzik terimlerinden) 'ağırca çalınacak' < İt. ***andánte*** a.m. [***andare*** 'yürümek' fiilinden]. İt. ***-ante/-ente*** eki için b. ***acenta/acente*** [2]. Garb müziği ıstılahları için b. ***acitato*** . ***Bu andante girişten sonra hemen allegretto bir mencilis gelir.*** (H. Taner 1971s s. 18).

andantino (beynelmilel müzik terimlerinden) 'andante'den azıcık canlı çalınacak' < İt. ***andantino*** a.m. [***andante*** + ***-ino*** küçültme (diminutuvum) eki, b. ***albino*** .]. Garb müziği ıstılahları için b. ***acitato*** . ***İkinci keman yeniden tam burada giriyormuş. Andantino grazioso.*** (A. Ağaoğlu 1991r s. 111).

AD. **andaval/andavallı/handavallı** 'ahmak, beceriksiz, şaşkın' DS 258, Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 13, H. Aktunç 1990 s. 39, 124 < Yun. (dial.) ***andalavus*** 'çarpık; somurtkan, inatçı; şapşal' < EYun. ***αντα'λλαγος*** (antállagos) 'değiştirilmiş' Ch. Tzitzilis 1987g no. 20. ***Mā'il bey, darılma ammā, çoḳ antavallısın ...*** (H.R. Gürpınar 1316 s. 430). ***Vay hantavallı bel Naṣılsa isminiŋ imlāsını öğrenmiş, onu ḫaṭāsız atmış.*** (a.e. s. 561). ***Şu andavallılara bir traktorun kaç beygire bedel olduğunu sen anlat allasen!*** (F. Erdinç 1969 s. 64).

AD. **andavat** 'ikinci katı çıkarken binanın orta kısmına konulan kiriş' DS 258 < Yun. ***αντιβα'της*** (andivátis) 'sürgü; bir kapı direğinden ötekine uzanan kiriş' Ch. Tzitzilis 1987g no. 23.

O. **andelib** 'bülbül' < Ar. ***'andalīb*** a.m. ***Gonçe cāmından olubdur 'andelīb-i zār mest.*** (Necātī Beg 1963 s. 166).

(Argo) **andelip** 'hile, oyun' < ***andelib*** 'bülbül' (yellenme sesi bülbül sesine benzetilerek). ***Çapa amelesi hele ona bir oyun etmeğe, andelip yapmağa kalksın!*** (Reşat Enis 1944 s. 83). ***Körolası herif! Otu vurmuyorsun. Andelip yapıyorsun. Yediğin somun, içtiğin ayran haram olur sonra ...*** (a.e. s. 137).

anderḫana, b. ***antrahane***.

AD. **ander kal-/andır kal-** 'sahibinin olümünden sonra artakalmak, sahipsiz kalmak' DS 258–260, R. Dankoff 1991 s. 12 (bilhassa Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan'da (***andır*** şeklinde beddualarda çok kullanılır) < Fa. ***andarz*** < Pehl. ***handarz***, Gürc. ***anderḫi***, Erm. ***andêr*** 'sahipsiz, bedbaht' < EErm. ***an*** 'olmayan' ve ***têr*** 'sahip, bey' R. Dankoff 1995 no. 706; U. Bläsing 1992 no. 9, 1995a no. 65. ***Andır kalsın Cılavuzunu bunun!*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 12). ***Yoğurda benzemedi: kımız kımız. İki adım da çalpalandı andır kalasıca.*** (a.e. s. 84). ***Ağzına atar atmaz bir çiğnedi, geri tükürdü tabağa. "Oy seni andıra kalasın, ne kötü bişeymiş!" dedi.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 144).

andezit/andizit (jeoloji terimlerinden) 'bir cins volkanik toprak' < Fr. ***andésite*** < Alm. ***Andesit*** a.m. [Güney Amerika'daki ***Andes*** dağlarının isminden]. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kâğıt*** . ***Herkesin çürük toprak dediği kalkerli ve volkanik andizit kesimler, özel olarak Yarıbel'den öteye sıklaşmıştı.*** (İ. Tarus 1961 s. 137).

⊡ Fr.'dan alınmış jeoloji, mineraloji ve kimya terimleri arasında ***-it*** eki ile biten isimler vardır. Bunlar beynelmilel kimya ve tabiiye terminolojisinden gelmektedir. Jeolojininkiler taşların ilk bulunduğu yerin adı ile teşkil edilmiştir. A–E cildinde geçenler: ***andezit, boksit, büritis*** (bir ilâve ek ile), ***dinamit, ebonit*** (son ikisi ticaret markaları). Tıp terminolojisindeki ***-it*** eki ile biten kelimeler için b. ***adenit*** .

andıkas, b. ***andikas***.

Andıra 'Yunan Ege adalarından Andria adası'. ***Andan soŋra yine Andra nām cezīreye vardı.*** (Seyyid Murād 198l [1578] v. 281b).

andır kal–, b. ***ander kal-***.

andız/andızotu 'Inula helenium' I. Hauenschild 1989 no. 92 < ET. ***aŋduz*** a.m. Clauson 1972 s. 178.

AD. **andi** 'dokuma tezgâhı' DS 261 < Yun. ***αντι'*** (andí) a.m. A. Tietze 1955 no. 16.

AD. **andikas/andıkas** 'sıcak bir sıvıya aynı cins soğuk sıvı katarak ılıklaştırma' DS 261 < Yun .**αντι'κρασις* (*andíkrasis) a.m. [***andíkraz*** 'soğuk sıvı katarak ılıklaştırmak'] Ch. Tzitzilis 1987g no. 24.

andilya 'Cichorium endivia' I. Hauenschild 1989 no. 321 < Yun. ***αντι'δι*** (andíḏi) < BizYun. ***entybion*** a.m. [BizYun. ***entybon*** < Lât. ***intubum/intubus*** a.m.] Ch. Tzitzilis 1987g no. 122, 1994 s. 203, 204, 205. Yun.'dan gelen ***-ya*** eki için b. ***ablatya*** .

andizit, b. ***andezit.***

AD. **andon** 'çoğunlukla kadınlara hakaret için söylenen söz' DS 262, 'kötü, uygunsuz kadın' K. Emiroğlu 1989 s. 40; krş. ***antin*** I. ***Gız seveyirum seni | Çok tontonsun çok tonton | Seni alacigidum | Dediler o gız andon.*** (K. Emiroğlu a.y.).

androjen 'kendini öteki cinsiyetten birinin ruhi haline koyabilen kimse' < Fr. ***androgyne*** a.m. [EYun. ***ανδρ*** (anḏr) 'adam, erkek' kelimesinin kökü ***γυνη*** (gynē) 'kadın'] ***Ben aslında yazarın androjen olması gerektiğini düşünüyorum. Kadın dünyasını çok iyi anlatan kadın yazar, ya da erkek dünyasını anlatan erkek yazarlar ayrımının aşılması gereken bir tarihsel geçiçi kategori olması gerektiğine inanıyorum.*** (M. Mungan 1996 s. 372).

Andromeda (beynelmilel astronomi terminolojisinde) 'Kuzey gökyüzünde bir yıldız kümesi' < EYun. mitolojisinde geçen bir kadının adından. ***Bir tanesi lise son sınıftan aklında kalan bilgileri eksik yanlış üstüste saymaya koyuldu: şu Andromeda'ydı, şu Eldeberan, şu Kapella.*** (A. Kutlu 1983 s. 55).

andropoz 'ihtiyarlayan erkeğin cinsî hayatının bitmesi çağı' TüS 1983 s. 56 < Fr. ***andropause*** a.m. [EYun. 'adam, erkek' kelimesinin isim kökü ***ανδρ*** (anḏr) ve Lât. ***pausa*** < EYun. ***πανσις*** (pausis) 'duruş, bitiş']. ***Yoksa bu olayı sadece bir andropoz öncesi kaygıları örtme çabası olarak mı görmeliyim?*** (Z. Ankara 1991 s. 44).

anekdot 'tarihî ve çok defa güldürücü fıkra' < Fr. ***anecdote*** a.m. < EYun. ***ανεκδοτον*** (anekḏoton) 'faş edilmemiş şey' [***an-*** 'olmayan', b. ***abana*** , ***-ek-*** 'dışarıya', ***-doton*** 'verilmiş şey']. ***Tanin gazetesine her cumartesi günü, şimdi bana hakikaten çocukça görünen, "İstanbul mektupları" yazardım. O hafta bir takım anekdotlar arasında bundan da bahsettim. Cemal beyle bu yüzden tanıştık.*** (F.R. Atay 1938 s. 23–24).

anele (gemicilik terimlerinden) 'demirin halkası' < İt. ***anello*** a.m. [Lât. ***anellus*** 'halka'] Kahane–Tietze 1958 no. 26.

O. **anem** 'bir ağaç ismi' < Ar. ***'anam*** [A. Siggel 1950 s. 53'e göre 'Mistelart', AOECS V, 147'ye göre 'Olea oleaster']. ***'Ömrümde andan nāzük yėr görmedüm ... ābnūs u ās u sāsem u 'anem ...*** (Ferec 855/1451 v. 101a). ***'Ḥicāza maḫṣūṣ bir şecer adıdır ki ḳızıl yemişleri olur, maḥbūbeniŋ ḳınalı parmaḳları uclarını aŋa teşbīh ėderler'.*** (Fīrūzābādī 1305 III, 522).

anemi 'kansızlık' < Fr. ***anémie*** a.m. (Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi***) < EYun. ***an-*** 'olmayan' ve ***αιμα*** (aíma) 'kan'. Yun. alfa privativum için b. ***abana*** .

anemon 'dağ lâlesi' TüS 1983 s. 56 < Fr. ***anémone*** < Lât. < EYun. ***ανεμωνη*** (anemōnē) a.m.

O. **anenfeanen** 'mütemadiyen, durmadan' < Ar. ***ānan fa-ānan*** 'zaman zaman, gittikçe' (H. Wehr 1958 s. 31). Ar. accusativus eki ***-an***'ın zarf yaptığı durumlar için b. ***aceleten*** . ***Tā Hind ü Sinde varub tefārīḳ-i mütenevvi'a ile gelüb ānen fe-ānen taḥṣīl-i biżā'ātde iken ...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 157).

anestezi 'duyum yitimi; uyuşturucu bir ilâçla duygusuz hale getirme' < Fr. ***anesthésie*** a.m. [EYun. ***an-*** 'olmayan' ve ***αισθησις*** (áisṯesis) 'duyma']. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi*** . Yun. alfa privativum için b. ***abana*** .

anesun, b. ***anason.***

aneşko, b. ***anaçko.***

anfi, b. ***amfi.***

anfizem 'bir akciğer hastalığı' < Fr. ***emphysème*** a.m. [EYun. ***εμφυσεμα*** (emfýsema) 'şişirme']; nomen actionis yapan Yun. ***-ma*** eki için b. ***akromatik*** . ***Çocuklar, sakın anfizem filân derken akciğer kanseri çıkmasın!*** (Peride Celal 1991 s. 32). ***İçmesi yasak. Anfizem demişti doktorlar.*** (A. Kutlu 1995 s. 27).

anfora, b. ***amfora.***

angaje et– 'taahhüt altına almak, mukavele ile işe almak' < Fr. ***engager*** a.m. Bu tür tabirler için b. ***afişe et-*** . ***İstanbul Operet heyetine angaje edildim.*** (B. Arpad 1974 s. 74). 'dansa kaldırmak': ***Boġos aġa her oyun başlanmazdan evvel birer başġa damaleri angaje idub bana hiç bir defa gendusi ile birlikde oynayım deyu teklif itmedi.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 99).

angajman 'bir işi üstüne alma' < Fr. ***engagement*** a.m. Fr.'dan alınmış ***-man*** eki için b. ***abonman*** . ***... elimde bu angajmanı yapan ẕātıŋ el yazısiyle mektūb var.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1867] s. 165).

angarya/angarye 'zorla yaptırılan veya ücret ve menfaat getirmeyen iş, isteksizce ifa edilen hizmet' < Yun. ***αγγαρει'α*** (angaría) 'feodal rejimde köylünün toprak sahibine ifa etmeğe mecbur olduğu vazifeler' G. Meyer 1893 s. 39, Kahane–Tietze 1958 no. 725; kelimenin aslı Fa.'dır. N.P. Andriotis 1983 s. 3. Yun.'dan gelen ***-ya*** eki için b. ***ablatya*** . ***Kaymakamlarla bucak müdürleri bir umumî helâ yaptırmak için çok uğraşırlar. Ama köylü bunu yapmağa zorla yanaşır. Yapsa da bir hükûmet işi, bir angarye gibi yapar ve kullanmaz.*** (M. Körükçü 1950 s.

23). ***Ayşe çalışırken angaryaya hiç gelemezdi. İsteksizce kalktı. Kapıyı çarparak çıktı.*** (F. Erdinç 1960 s. 59). Mecazî manâda: ***Lākin Necdete bunuŋ ḳarşısında bir merḥamet ḥissi bile gelmiyor: şu daḳīḳada Leylā onuŋ için bir anġaryedir.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1928s s. 342.

angasdan, **angeslek**, **angesten**, b. ***ankastan***.

AD. **angı** 'şöhret' DS 265 < ET. ***yaŋḳu*** 'yankı' Clauson 1972 s. 949 (***/y/ > ø*** fenomeni ("dé–iotisation") için b. J. Deny 1955). AD. ***angılı*** 'ünlü, tanınmış': ***Vaktile diyelim, biri Muğlada biri Aydında iki angılı pehlivan varmış.*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 154).

angılan-, b. ***yankılan-***.

Anglikan 'İngiliz kilisesine mensup olan (kimse)' < Fr. ***anglican*** a.m. [Ortaçağ Lât. ***anglicânus*** < ***Angli*** '5. asırda Danimarka'dan İngiltere'ye hicret eden Cermen kabilesi']. ***-an*** eki için b. ***Amerikan*** .

Anglosakson 'anadili İngilizce olan kimse' < Fr. ***anglo saxon*** < İng. ***Anglo-Saxon*** a.m. [***Angli*** ve ***Sakson*** Cermen kabilelerinin isimlerinden].

AD. **angona** 'kör yılan' DS 267 < Yun. (dial.) ***αγκο'να*** (angóna) 'engerek' Ch. Tzitzilis 1987g no. 8.

AD. **angoş** 'ahmak, sersem' DS 262, 'tembel, işe yaramaz' K. Emiroğlu 1989 s. 41 < ***ang/anga*** 'ahmak' + hypocoristicum eki ***-oş***.

AD. **angros et–** 'uyuşmak' K. Emiroğlu 1989 s. 41 < Yun. (Karadeniz dial.) ***γαγγκρωνω*** (gangrónō) a.m. A.A. Papadopulos 1958 I, 208.

anguaz (ruhiyat terimi) 'sıkıntılı ruh haleti' < Fr. ***angoisse*** a.m. ***Boğazım uzun parmaklı demir bir elle sıkılıyor. Bu anguazdan ivedilikle çıkmalıyım.*** (Z. Ankara 1991 s. 48).

angud/angut I/**ankut** 'kiremit renginde bir yaban ördeği cinsi' < ET. ***aŋıt*** a.m. Clauson 1972 s. 176, M. Räsänen 1969 s. 21, G. Doerfer 1965 II, 129–130, L. Bazin 1971 s. 55–59. ***Ancılayın ceng èder merdān işit / Er ḳanından yèr ḳızardı çün aŋıt.*** (Firdevsī–i Rūmī 1980 [15./16.yy.] s. 223).

angudi 'kiremit renkli' < ***angud/ankut*** I 'kiremit renkli bir kuş' + bir çok renk sıfatlarında kullanılan ***-i*** eki, b. ***altunî . Yeniçerivarî yastık bıyıklı, emektar avniyesinin ve kukuletesinin içi kırmızı angudi çuhalı, mülâzim rütbesinden mütekait, alaylı, kıranta ağalar.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 20. 5. 1944).

AD. **angur** 'hıyar' DS 267 < Yun. ***αγγου'ρι*** (angúri) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. l. 'erkek cinsiyet organı', krş. aynı mâna gelişmesini gösteren ***hıyar*** kelimesi, K. Emiroğlu 1989 s. 41.

AD. **angurya** 'hıyar' DS 267 < Yun. ***αγγου'ρια*** (angúrya) 'hıyarlar' Ch. Tzitzilis 1987g no. 1. Yun.'dan gelen ***-ya*** eki için b. ***ablatya*** .

angut I **b. angud**

angut II 'hödük, anlamaz' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 13 < ***angut/ankut*** I. ***Havana dersen Allahın bir angudu! O heç bilmez tedbir almayı.*** (F. Baykurt 1971t s. 143).

anha minha 'şu bu, şundan bundan, etraflıca' < Ar. ***'anhā*** 'ondan' ve ***minhā*** 'bundan'. ***Anhalı minhalı bir hesap yaptı.*** (B.S. Kunt 1933 s. 11). ***Anlat bakalım meselenin anhasını minhasını da beyefendi dinlesin!*** (O.C. Kaygılı 1938a s. 104). ***Velhasıl şundan şu kadar, bundan bu kadar para, anha minha tam dokuz yüz seksen iki kuruş kazancım vardı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 133).

EO. **anı** I 'onu' b. ***ol*** I. ***Anı bilürem ki bir yèl ḳopdı, toz oldı ...*** (Ferec 855/1451 v. 147b).

AD. **anı** II/**ani** 'korku, şaşma, hayranlık bildiren ünlem' DS 241–243. ***Anıı, basıldık. eyvaaah!*** (F. Baykurt 1967k s. 330). ***"Ben subay oluyorum." – "Aniii ..." – "Ani ya, ben gâvur*** subayı ***oluyorum."*** (M. İzgü 1993 s. 141).

EO. **anıḫtar**/BSTT. **anahtar** b.m. < Yun. ***ανοιχτα'ρι*** (aniḫtári) a.m. G. Meyer 1893 s. 45. ***Aniḫtarı alub geldi ol araya | Ki ḥücreleri ḳamusın araya.*** (Mes'ūd b. Aḥmed 1925 s. 32). ***Anahtarlarını içerde unutup kapısını çilingirle açan!*** (Peride Celal 1991 s. 182): AD. ***anakdar*** vs. DS 249: ***Inahtar delivünden benim gördüvümü sen görsey neyderdün.*** (K. Bilbaşar 1941 s. 38).

AD. **anık** I **/anuk** 'nane' DS 268–269, K. Emiroğlu 1989 s. 42 < Erm. ***annuḫ*** a.m.

AD. **anık** II 'hazır' DS 268 < ET. ***anuḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 182. EO. ***anıḳ/anuḳ*** a.m.: ***Ne kim vardı davar u azuḳ anuḳ | Dèrüp mecmū'ın alup ḳaçdılar hep.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 5289).

anıkla–, b. ***anukla–***.

aŋıl, b. ***aŋul***.

anıl– 'bahsedilmek, adı geçmek' < ***an–*** fiilinin passivum hali. ***Çocukluğumun kalabalık evinde onu hiç görmemiştim. Adı bile pek geçmez, anılmazdı.*** (M. Seyda 1974 s. 03).

aŋılcak, b. ***aŋulcak***.

anır– b.m. (eşeğin bağırması) < ses taklidi fiillerden, krş. EO. ***agır–***, Az., Kırım dial. ***aŋır–*** WB I, 184, Tob. ***angır–*** WB I, 187 ***Ansızın bir sıpa anırıyor. Ama nasıl anırışl Susmak bilmiyor.*** (A. Ağaoğlu 1992 s. 126).

anırtı 'eşeğin bağırması' < ***anır–*** + fiilden nomen actionis yapan ***-tı*** eki, krş. ***bağırtı, sallantı. Uzaktan bir eşek anırtısı, bir köpek havlaması duyuldu.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 89).

⊡ Sonu ***-du/-dü***, BSTT. ***-tı*** ile biten ses taklidi isimlerin bir kısmı doğrudan doğruya ***-ıl/-ır*** ilâveli ses taklidi kelimeye takılmış olur, yâni ***-da–*** genişlemesinin mukabili gibi (b. ***alda–***), yalnız şu farkla ki başındaki ***/d/*** belli bir sebep yokken ***/t/***'ye döner, meselâ ***cangırtı*** gibi. Başka bir kısmında aynı ek fiil kökûne takılmış görünür, ***anırtı***'da olduğu gibi. A–E cildinde geçen birinci gruptan olan

misaller: ***cangırdı/cangırtı, cırıltı I+II, cıvıltı, cızıldu, cızırtı, çağıltı, çağıştı, çakıldu/çakıltı, çatırdı/çatırtı, çığrıltı*** (bunun hali ayrıdır, belki ikinci gruba aittir), ***çıngırtı, davıştı, dırıltı, düpültü/düpürtü.*** İkinci gruptan misaller: ***anırtı, bağırtı,*** belki de ***çığrıltı.*** Ses taklidi kelimeler için b. ***çat*** , ayrıca ses taklidi olmayan ***-tı*** isimleri için b. ***ağartı*** .

anıson, anısun,b. ***anason***.

AD. **anıştır–** 'üstü kapalı anlatmak, ihsas etmek' DS 270, 271 < ***anış-/aŋış-*** 'birini anmak, birinin arkasından sözünü etmek' DS 270 + causativum eki ***-dır-***, b. ***acıkdur- . İlhan Cemal'in adını almıyor ağzına. Anıştırmak istediği, başınızdan geçen o garip sevda serüveni, biliyorsun.*** (Peride Celal 1991 s. 240).

aŋıt, b. ***angut*** I.

AD. **anıtla–** 'bir işi yapmaya hazırlanmak' DS 271 < EO. ***anukla–/anıkla–*** 'hazırlamak' DS 269, TS 171. ***Ustam da şamarı tam anıtladı, vuracakken geriye çekiliverdim.*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 147–148).

anıvâhitte, b. ***ân I***.

anız 'ekin biçildikten sonra tarlada kalan dip kısmı' TS 159–160 < ET. ***aŋız*** a.m. Clauson 1972 s. 191–192. ***Buġday ekildükden soŋra aŋızına ortaġ arpasiyle ʿalef ekile.*** (Ö.L. Barkan 1943 [904/1498] s. 91). 'ekin biçildikten sonra tarlada kalan sapları biçme ameliyesi': ***Köyü bastılar. Köylüler, başka partiye oy vermemek için anıza toplandılar.*** (M. Makal 1971 s. 191).

anî 'bir anda vukubulan' < ***ân*** I 'lahza' + isimden sıfat yapan nisbe eki ***-î***, b. ***adalî . Bu anî sualimle Hacı bir silkindi.*** (F. Erdinç 1969 s. 102). 'birdenbire': ***Tuna, balkon kapısından fırladığı gibi, parmaklığın üstünden atladı. Öyle anî oldu kil*** (A. Yurdakul 1991 s. 185).

ani, b. ***anı*** II.

O. **a'ni–bih** 'yâni, demek istiyorum ki' < Ar. ***aʿnī bih*** 'onunla şunu anla'. ***ʿUmdetü l-efāḥim ve l-erkān, aʿnī bih keṯudā-ı bevvābān olan ẕāt-i ʿizzet-nişān.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 135).

AD. **aniç** 'bit sirkesi' K. Emiroğlu 1989 s. 41 < Erm. ***anits*** a.m. ***Nenen yıkadı seni / Hiç temizlenmedin hiç / Birazcuk daha yikan / Başun kaynayi aniç*** (K. Emiroğlu a.y.).

anide 'bir ânda, birdenbire' < Fa. ***dar ānī*** 'bir ânda' tâbirinin tercümesi. Calque için b. ***ab I/âv*** [3]. Locativus hali ile yapılan zarflar için b. ***akab . Ol müzeyyen gemileri ānīde direḫt-i leked-kūb-ı bād-ı ḫazān gibi şoyub ʿuryān biryān ėdüb ...*** (A. Bombaci 1946 [1560] s. 282). ***Bu, apandisit krizine anîde tutulmuş bir insanın duyduğu ıstırap gibi bir şeydi.*** (Umran Nazif 1948y s. 39).

aniden 'apansızın, birdenbire' < ***anî*** ile ***anide***'nin karışımı. Ablativus haliyle yapılan zarflar için b. ***açmazdan . Kesin kararlı gitmeye, Cemile'ye de söylediği gibi kaçacak bir gün aniden.*** (Peride Celal 1991 s. 252).

anifülbeyan 'mezkûr, zikri geçen' < Ar. ***ānifu l-bayān*** a.m. [***ānif*** 'önden giden', Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid . /l/*** harf–i taʿrīf ve ***bayān*** 'beyan, açıklama'].

O. **anilgıyab** 'yokluğunda, kendi hazır olmaksızın' < Ar. ***ʿani l-ġiyāb*** a.m. [***ʿani*** '–dan', ***/l/*** harf–ı târif, ***ġiyāb*** 'yokluk, hazır bulunmayış'].

⊡ Ar. ***ʿan*** başka bir kelimeden türetilmemiş bir öntakıdır. Başına getirildiği kelimelere bir yerden ayrılma, hareket etme, birisinin yanından uzaklaşmak mânalarını yükler. Zaman ile ilgili bir bağlamda kullanıldığında bir süre belirtir (ms. ***ankarib***: yakında). Kendisinden sonraki kelimeye genetivus hal eki aldırır. (W. Fischer 1972 s. 143). A-E cildinde bulunan örnekler: ***anilgıyab, anilmerkez, ankarib, ankastan/angasdan/angesten/angeslek, an samimilkalb***. Ar'da genetivus hali hakkında daha etraflı bilgi için b. ***alâ-rivayetin*** ve ***arzullahi vasia*** .

anilmerkez (fizik terimlerinden) 'merkezkaç' < Ar. ***ʿani l-markaz*** a.m. [***ʿani*** '–dan', ***ʿan*** için b. ***anilgıyab*** , ***/l/*** harf–ı târif, ***markaz*** 'merkez'].

animato (beynelmilel müzik terimlerinden) 'canlı tempo ile çalınacak' < İt. ***animato*** a.m. [Lât. ***animātus, animāre*** 'canlandırmak' fiilinin fiilsıfatı (participium), < ***anima*** 'can']. Garb müziği ıstılahları için b. ***acitato*** .

AD. **anis** 'yaprakları kaynatılıp suyu içilen bir ağaç' K. Emiroğlu 1989 s. 41 < Yun. ***α'νισον*** (ánison) a.m. A.A. Papadopoulos 1958 I, 70; krş. ***anason***.

anjin 'bir boğaz hastalığı' < Fr. ***angine*** < Lât. ***angina*** a.m. < Yun. ***αγχονη*** (anḫonē) 'boğma'.

Anka 'masallarda bahsedilen hayalî büyük bir kuş' < Ar. ***ʿanḳāʾ*** a.m. [***ʿanḳāʾ*** 'uzun boyunlu', ***aʿnaḳ***'ın müennesi]. ***Kişiye her işi aʿlā görünür, ḳuzguna yavrusu ʿAnḳā görünür.*** (Şināsī, YTEA 1974 I, 496). Mecâzî mânada 'elde edilemeyen hayalî bir gaye'; ***Hürriyet dediğiniz sizlerden uzaklarda uçan bir ankakuşu değildir.*** (A. Yurdakul 1989 s. 314).

O. **anka** I 'bir çalgı (belki boynu uzun telli saz?)' < Fa. ***ʿanḳā*** 'according to others name of a musical instrument' F. Steingass 1930 s. 870–871 < Ar. ***ʿanḳāʾ*** 'uzun boyunlu' [***aʿnaḳ***'ın müennesi]. ***... muṭrib kenīzekler defi ... erganūnı ʿanḳāyı ... çalmaḳda ...*** (Ferec 855/1451 v. 116a).

O. **anka** II 'çok zengin (tüccar)' R. Dankoff 1991 s. 12 < ***Anka*** I, o hayalî kuş gibi çok büyük, emsalsiz oldukları için (M.Z. Pakalın 1946 I, 62). ***Bir şiddet-i şitāda bu maḥalde dipi ve borandan niçe bay ʿanḳā ādemler sovuḳdan helāk olduḳlarıyiçün ...*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 504).

Ankara b.m. (şehir, vilâyet ve dere adı) < EO. (17–19. asır) ***Anḳıre*** < EYun. ***Α'γκυρα*** (Ánkyra) a.m. Krş. ***Engürü. Ankyra*** kelimesinin aslı hakkındaki nazariyeler için b. A. Galanti 1951 I, 7–9. ***Bir muʿazẓam şehrdür, güyā Burūsa bigi ve yā ḫūẕ Anḳara bigi ola.*** (Seyyid Murād 1981 [1578] v. 56a). ***Timur'uŋ Anḳara ḫādişesinden soŋra Memālik-i***

'Oşmānīye on bir sene ḳadar fetret ve tefriḳa içinde ḳalmış ... (YTEA 1978 [1910–1911] II, 273).

O. **ankarib** 'yakında' < Ar. *'an ḳarīb* a.m. ['*an* '–dan', *'an* için b. *anilgıyab* ve *ḳarīb* 'yakın']. *İnşā'allāh 'an-ḳarīb bulışavuz bilişevüz ...* (Ferec 855/1451 v. 222a).

ankart (bâzı kâğıt oyunlarında kullanılan tâbir) 'yenişilemeyen durum' < Fr. *en cartes* a.m. ?? *Kendisinde de sekiz dokuz varsa "ankart" olur, kimse bir şey kazanmaz.* (H. Kodaman 1944 s. 187).

AD. **ankastan/angasdan/angesten/angeslek** 'şakacıktan, yalandan' DS 264 < Ar. *'an ḳaṣdin* 'mahsustan' ['*an* '–dan', (*'an* için b. *anilgıyab*) ve *ḳaṣdin* 'kasıt' kelimesinin genetivus hali, b. *alâ-rivayetin*]. *Angesden öyle dedim.* (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 214). *Angeslek mi yapiysız?* (Ö.A. Aksoy 1945 I, 368). *Dinle oğlum. İngastan teslim olacaksın.* (F. Erdinç 1958 s. 232). *Aŋgasdan hasdalanı-vamış cingan ġızı.* (Z. Korkmaz 1994 s. 35).

O. **ankebut** 'örümcek' < Ar. *'ankabūt* a.m. *Yanlarında ḳal'e feṯḥi ḳal'-i büyūt-i 'ankebūt menzilesinde ... idügi günden aẓherdür.* ('Ālī 1979 [1581] I, 123).

anket b.m. (soruşturma) < Fr. *enquête* a.m. [Lât. *inquaerere* 'araştırmak' fiilinden yapılmış bir nomen actionis'den; aslı Lât. *quaerere* 'soruşturmak']. Krş. İt. *inchiesta. Vedat karşısına dikilen böyle ufak tefek manialarla anketten yılmayan bir inatçıydı.* (H.R. Gürpınar 1939 s. 70).

ankı, b. *yankı.*

ankılan-, b. *yankılan-.*

ankiloz (tıp terimi) 'diz gibi bir mafsalın katılaşması' < Fr. *ankylose* < EYun. *ανκυλωσις* (aŋkýlōsis) a.m.

AD. **ankli** 'çok zayıf' K. Emiroğlu 1989 s. 41 < Yun. (dial.) *γαγγρι* (gangrí) 'yavan, yağsız et' Ch. Tzitzilis 1990 s. 189.

anksiyete (ruhbilimi terimi) 'korku hali' < Fr. *anxiété* a.m. [Lât. *anxiosus* 'tedirgin', b. *aktüalite*]. *O, kaygılı, anksiyetelere uğradığı dönemlerde, biraz olsun yatıştırmak, moral vermek de bana düştü.* (M. Mungan 1996 s. 435).

ankut I, b. *angud.*

AD. **ankut** II 'salkım, üzüm çöpü' DS 274 < Ar. (Suriye) *'anḳūd* a.m. A. Tietze 1958 no. 154.

anla– b.m. < ET. *aŋla-* a.m. (*aŋ* 'anlayış' G. Doerfer 1965 II, no. 565; isimden fiil yapan *-la-/-le-* genişlemesi için b. *acabla-* :). *Bil ve āgāh olġıl ki ben dārū yėyüb dururam ki ḫāṣṣası ḳuşlar u cāneverler dilini bilmek u aŋlamaḳdur.* (Ferec 855/1451 v. 193b). *-dan anla-* 'iyi bilmek, bir şeyin mutahassısı olmak': *Talât Paşa adamdan anlıyor.* (Burhan Cahit 1934 s. 61). *(bir şeyden/bir şey) anlama-* 'hoşlanmamak': *'Ömürümde dün ısraġı günden avruḳ günde düniyādan nesne aŋlamadum-idi, bugün bildüm ki düniyāda neler var-imiş.* (Ferec 855/1451 v. 196b). *anlan-* 'anlaşılmak' [*anla-* fiilinin passivum hali], b. *acın-* I : *Senüŋ sözüŋden şol aŋlanur kim meger arslandan saŋa ḳorḳu ve ürkmeklik erişmişdür.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 32). Bugün *anlan-* yerine ekseriya *anlaşıl-* kullanılır (belki üstüste gelen */an/* ile biten iki hece bir kakofoni sayılır); *anlan-* nadirdir. *Bir şey anlanacak gibi değil Hacıl* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 386). *Aman Fati, anlaşılmaz hallerin var!* (Mahmud Yesari 1932 s. 287).

anlaş– 'birbirini anlamak' < *anla-* fiilinin müşareket hali. ?? 'hemfikir olmak, anlaşmaya varmak': *Bu günlerde o, Aptülkerimle anlaşmış, bağdaşmış görünüyor. Birlikte gidip içiyorlar, gece yarısından sonra eve geliyorlardı.* (M.Ş. Esendal 1934 s. 358). 'sözleşmek, randevulaşmak': *Ağabeyisiyle birlikte, Mevlâna müzesi karşısındaki dükkânlardan biriyle anlaşmışlardı.* (S. Soysal 1979ye s. 67).

anlaşıl– 'anlayışına varılmak, farkına varılmak' < mâna itibariyle *anla-* fiilinin passivum hali krş. *anlan-. Aman Fati, anlaşılmaz hallerin var! Her hareketimi kontrol ediyorsun.* (Mahmud Yesari 1932 s. 287). *anlaşılan* 'anlaşıldığına göre, galiba': *Anlaşılan, o hale geleceğiz ki mektep kitaplarına "İnsan ne için yaratıldı?" sualine "Vergi vermek için" cevabı yazılıp çocuklara ezberlettirilecek.* (R.H. Karay 1940k s. 25). *Camilere ayakkabiyle girilmediği gibi, Beyoğlunda da boyasız ayakkabılarla dolaşılmıyordu anlaşılan.* (Z.O. Saba 1957 s. 14).

anlaştır– I 'anlaşılır hale getirmek, imâ ile veya jestlerle anlatmak' (krş. AD. *aŋnaştır-* DS 278) < *anla-* fiilinin, mâna itibariyle passivum olan (b. *anlan-* hakkında söylenene) *anlaşıl-* üzerine dayanan bir causativum hali ve passivum genişlemesi olan *-ıl-*'dan sonra *-dır-* gelemediğine göre bu *-ıl-*'ın hazfedilmesi tabiidir. Bu gelişmeye başka misal bulamadım, krş. *anıştır-* Causativum *-dır-* için b. *acıkdur- . Arabacı ile yanındaki zenci kölenin ihtiramlı tavırları, sırmalı esvapları, arabanın sahibi pek zengin, mevkii pek yüksek, belki de hanedana mensup olduğunu anlaştırmakta idi.* (Fazlı Necip 1930 s. 1). *Abime şuradan bir kumaş seçelim! Geçen defa izinde anlaştırıp durdu.* (M.B. Kanok 1984 s. 109).

RD. **anlaştır–** II 'iyice anlamak' < *anla-* ve intensitivum ek grubu *-(ı)ş-* ve *-dır-. Rüzgârın uğultusundan ne dediğini pek iyi anlaştıramıyan Tahir, bir kere şüphelenmişti.* (Z. Yamaç 1956 s. 201).

⊡ Çok eski bir ek olmayan *–(ı)ştır-*, *-(ı)ş-* (b. *azguruş-* , *ağlaş-*) ile *–dır–* (b. *acıkdur-*) eklerinin birleşmesinden ortaya çıkmıştır. Eklendiği fiil kökünе yineleme (iterativum) ve pekiştirme (intensivum) anlamı katar. A–E cildindeki misaller şunlardır: *anlaştır- II, araştır-, atıştır-, avlaştır-, azıştır-* (b. *azış-*), *bulaştır-* (b. *bulaş-*), *buruştur-* (b. *buruş-*), *büzüştür-, cızıştır-, çağrışdır-, çakıştır-, çek- çekiştir-* (b. *çek-*), *çekiştir- I ve II, çırpıştır-, çiziştir-, dıkıştır-/tıkıştır-, derişdür-, diziştir-, dönüştür-* (b. *dönüştürüp dur-*), *dürtüşdür-/dürtüştür-, emiştir-* (b. *emiş-*). Bunun yanında intensivum anlamını taşımayan, yâni causativum anlamındaki *–(ı)ştır–* fiilleri de vardır, msl. *anıştır–* gibi (krş. T. Banguoğlu 1974 s. 290–291).

AD. **anlı** 'alnı' < iki liquida ünsüzün metatezi ile, b. ***ağız I*** ve ***albız*** . ***Bu yaşta maraşa gâvur girdiğini görmek anlımın yazısıymış.*** (N.F. Kısakürek 1935 s. 19).

anlı şanlı 'gösterişli, ünlü' < ***şan*** 'ün'; çift sözün mânası ikinci kelimeden kaynaklanıyor, b. ***ahım şahım*** . ***Şimdi de anlı şanlı bir düğün düşüyle boy boy torunlar süslüyor uykularını.*** (F. Hepçilingirler 1990 s. 83). 'sayılan, kellifelli': ***O, anlı şanlı bir Savrandı. Özbeöz kendi malı tamam beş devesi vardı.*** (S. Kocagöz 1941 s. 71). ***O, anlı şanlı müteahhit, ben ufacık bir memur.*** (M. Seyda 1974 s. 217).

EO. **anlu** 'ona ait, onun tarafından' < ***ol*** zamirinden ***an*** + sıfat yapan ***-lu*** eki. ***İşlenen iş dükeli anlu durur.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3755).

AD. **'annâbi** 'mora çalar kırmızı' (Ö.A. Aksoy 1946 III, 44) < Fa. ***'unnābī*** a.m. [Ar. ***'unnāb*** 'hünnap']. Renklere takılan nisbe eki ***–î*** için b. ***altunî*** . Kelime başındaki /'/ /a/ değişimi için b. ***'agel*** [1].

AD. **annaç** 'karşısı; yan' DS 275 < ***alnaç*** a.m. /ln/ /nn/ assimilation'u. ***Biraz sonra sürücüler annacımıza kadar geldiler.*** (C.S. Gürler 1939 s. 20). ***... bağa süt veren ehtiyar eşşağın iki annacından sarkan heybenin üstüne oturturdu.*** (K. Bilbaşar 1941 s. 78). ***Anam söyledi: Kocanın annacından karşılık verilmeyecekmiş. Ne isterse, ne söylerse, "he" denecekmiş.*** (F. Baykurt 1967k s. 119).

AD. **annavus** 'avlunun suyunu dışarı akıtmak için duvar altına açılan delik' DS 278 < Yun. (dial.) ***ανα'ολος*** (anáolos) 'ark' Ch. Tzitzilis 1987g no. 16.

anne '(çocuk lisanında ve İstanbul şivesinde) ana', Şemseddīn Sāmī 1317 I, 57 < ***ana*** kelimesinin 19. asrın sonuna doğru zuhur eden varyantı için, krş. A.C. Emre 1931 s. 193. ***anne*** < ***ana*** gelişmesi için b. ***amman*** .

anneanne 'ana tarafından nine' ve **babaanne** 'baba tarafından nine' daha yeni olmalı (ne bir °***anaana*** veya °***babaana*** ne de °***anababa*** veya °***babababa*** vardır). Bu tâbirlerin çocuk dilinden ileri geldiği tahmin edilebilir. Anne ile babanın annelerinin birbirine muvazi tâbirlerle tesmiye edilişi belki de aile bünyesindeki değişimlerinin bir işaretidir. ***anneanne*** tâbirinin husule gelişi için krş. A.C. Emre 1931 s. 193. ***Ben de altı yaşındayken anneannemin etkisinde açıyordum gözlerimi dünyasının boş inançlarına.*** (V. Günyol 1992 s. 70).

⊡ Tk.'de iki ismin, aralarında hiç bir bağ olmadan, yan yana kullanılması, juxtaposition asyndétique olarak (ms. ***deniz derya, kâğıt kalem*** gibi) çok görülen bir sentaktik fenomendir. Fakat Tk.'nin bünyesine göre şekillendirilmiş, sonunda 3. şahıs possessivum ekiyle birbirine bağlanmış çift kelimeli bir terkibin sonundaki possessivum ekinin düşmesiyle asyndétique bir fragman haline gelmesi çok nadir ve an'anevi Türk gramerine aykırıdır. A–E cildinde, çocuk dilinden geldiklerini tahmin ettiğimiz ***anneanne, babaanne, bebe yaka*** kelimelerinden başka yalnız mürekkep yer adlarında (ms. ***Aşkale, Beyşehir, Çankaya, Değirmendere, Edirnekapı, Elmadağ, Fenerbahçe, Hürriyettepe, İğneada, Kadıköy, Kumburgaz***) (filvaki bazıları possessivum eki düşmeden de kullanılırlar, ms. Değirmenderesi, Edirnekapısı) ve lokanta garsonlarının mutfağa seslenişlerinde kısaltarak verdikleri yemek isimleri arasında buna belki misaller bulunabilir, ms. ***beyin salata***. Çocuk dili, coğrafya isimleri ve lokanta terminolojisi ile izah edilemeyen haller de vardır, ms. ***diz kapağı*** yerine ***dizkapak*** telgraf üslûbundaki şu cümlede: ***Kırmızıylan beyaz, saçlar ta dizkapakta, otuzikisi dersen sedef gibi.*** (M. İlhan 1983 s. 42).

annemler 'annemin akrabaları, annem tarafı, anne baba' < ***annem*** 'benim anne' + ***-ler*** çoğul eki 'ona ait olan kimseler, yakınları'. ***Kötü şeyler söylerler onun hakkında sevmezler annenler ama neden anlayamazsın hiç.*** (İ. Aral 1997 s. 318).

⊡ Akrabalık isimleri kendilerine takılan possessivum ekleri ile birleşerek bir tek mefhum olur ve bu mefhum çoğul ekini alarak genişletilebilir, ms. ***Ablanızlar geldi. 'Ablanız ailece (kocası, annesi, çocukları ile birlikte) geldi'***. Krş. A. Tietze 1993tü s. 202–203. Bu maddede bahsettiğimiz çoğul ekinden evvel bulunan possessivum ekleri birinci ve ikinci şahsa ait olabilir.

anod/anot (fizik terimi) 'pildeki pozitif uç' < Fr. ***anode*** a.m. [EYun. ***ana-*** 'yukarıya' ve ***οδος*** (hoḏós) 'yol'].

anofel 'bir cins sivrisinek' < Fr. ***anophèle*** a.m. [EYun. ***ανωφελης*** (anōfelés) 'faydasız, muzır' < ***an-*** 'olmayan' ve ***όphelos*** 'fayda']. Yun. alfa privativum için b. ***abana*** .

anonim 'adı verilmemiş; adı bilinmeyen' < Fr. ***anonyme*** a.m. [EYun. ***ανωνυμος*** (anōnymos) 'isimsiz' < ***an-*** 'olmayan' ve ***ονομα*** (ónoma) 'isim']. Yun. alfa privativum için b. ***abana*** . ***Her zaman, halkın içinden sanatçıları çıkacaktır. Halk, anonim yaratmasına devam edecektir.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 314). ***anonim şirket*** 'her ortağın sorumluluğu ana maldaki payıyla sınırlı bulunan şirket' < Fr. ***société anonyme*** a.m.

anonima 'anonimlik' < Fr. ***anonymat*** a.m.[***anonyme*** (Yun. alfa privativum'u için b. ***abana***) + isimden nomen abstractum yapan ***-at*** (< Lât. ***-atum*** eki)], krş. ***patriarche – patriarcat. Büyük bir hareket büyük hattâ otoriter bir lidersiz olmaz. Büyük bir lider vasfında olan da sönük bir anonima içine sokulamaz.*** (F.R. Atay 1953 s. 11).

⊡ Fr.'dan alınmış kelimelerde sonu Lâtince'de ***-ātum*** iken Fransızca'da ***-at*** ve Türkçe'de ***-a*** haline gelmiş nomina abstracta vardır. Bunlar ekseriya yüksek okul terminolojisi veya hukuk ve idare mefhumları için kullanılır. A–E cildinde yalnız beş tanesini misal verdik: ***anonima, bakalorya/bakalora, dikta, doktora, ekonoma***.

anons 'bildirme, sinyal, kampanya' < Fr. ***annonce*** a.m. < Lât. ***annuntiare*** 'ilân etmek' [***ad/an-*** 'bir yere', ***nuntius*** 'haberci']. ***İkinci anonsta birbirimize bakıp kalkıyoruz.*** (A. Yurdakul 1987 s. 260). ***anons etmek*** 'ilân etmek': ***Hostes, yola devam edecek olan yolcuların uçaktan inmemesini üç kez anons etti.*** (N. Eray 1986 s. 57).

anorak 'genellikle kapşonlu kısa kışlık ceket' < İng. ***anorak*** < Eskimo ***anorâg*** a.m. ***O anorak denen zıpır işi şeyi de giyersin böylecel*** (B. Günel 1984 s. 116).

anormal ‘gayrıtabiî’ < Fr. ***anormal*** a.m. [Lât. ***a-/ab-*** ‘dan uzaklaşarak’ ve ***norma*** ‘kaide’, ***normâlis*** ‘kaideye göre’]. ***Bunları benimle konuşmanız biraz anormal olmuyor mu?*** (M.C. Anday 1965i s. 54). ‘beyni normal şekilde işlemeyen’: ***Üstelik oğlan büyüdükçe ruhça da anormal oluyordu.*** (M.C. Anday 1965a s. 21–22).

(Argo) **anoş** (hitab ederken) ‘sevgili, dost’ F. Devellioğlu 1970 s. 71 < ***ana*** I + ***-oş*** okşama eki, krş. ***Fatoş, nonoş*** vs.. R. Dankoff 1995 no. 20’e göre anlamı Erm. ***anoyş*** ‘tatlı’.

anot, b. ***anod***.

anpes, b. ***ampes***.

EO. **anra-/ınra-** ‘haykırmak, kükremek’ TS 166–168 < ET. ***aŋra-/ıŋra-*** a.m. Clauson 1972 s. 189. ***Aŋrasa heybet-ile iŋler-idi kevn ü mekān.*** (Meʾālī 1982 s. 179).

an samimilkalb ‘içten, candan’ < Ar. ***ʿan samīmi l-ḳalb*** a.m. [***ʿan*** ‘–dan’, (***ʿan*** için b. ***anilgıyab***) , ***samīm*** ‘(bir şeyin) en iç tarafı’, ***/l/*** harf–ı taʿrîf ve ***ḳalb*** ‘kalb, yürek’]. ***Şu şeref-i âli bu kemter kölelerine büyük bir atıfet olduğu için, emîr hazretlerine an samimilkalb arz-ı kâla-yı şükran ederim.*** (B. Arpad 1974 s. 13).

AD. **an san** ‘şöhret’ DS 279 < ***an*** ve ***san*** ‘şan, şöhret’den ibaret, ***a- sa-/e- se-*** kafiyeli söz terkibleri için b. ***abuk sabuk*** , mânası ikinci kelimeden kaynaklanıyor. ***O gittikten biraz sonra köyde, her şeye aklı ererliğiyle an san salmış Himmet ağa çıka geldi.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 170).

O. **ansâr/ensâr** ‘yardımcılar’ < Ar. ***ansār*** a.m. [***nāsir*** kelimesinin çoğulu] ***Ḥācib atlandı, acvānı ansāriyle Baġdād şehrini teftīş tefaḥuṣ ėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 215b).

ansefalit ‘beyin iltihabı’ < Fr. ***encéphalite*** a.m. [EYun. ***εγκε'φαλος*** (enkéfalos) ‘beyin’ + iltihab terimlerine verilen ***-it(is)*** eki], b. ***adenit*** .

ansı anıt-, b. ***ensi ent-***.

AD. **ansın-** ‘söz söylemek isterken söyleyememek, tutulup kalmak’ DS 279 < ***an-*** + ***-sın-*** desideratívum genişlemesi. Belki aynı kelime: EO: ‘emel edinmek, elde etmek arzusunda olmak’: ***Ben ne sebebile bu ḫiyānetlıġı endīşe ḳıldum kim ben ol maḥalde ve menziletde degülven kim ulular mertebesine aŋsınam ve ulu işlere ṭama‘ ḳılam ve yüksek dereceler hevesin ḫaṭırumda geçürem!*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 56; A. Zajączkowski kelimeyi ***eŋsinem*** okur, ‘compter (parmi)’ diye tercüme eder ve ***en*** ‘Hauptbestandteil eines Dinges’ W. Radloff 1893 I, 726 kelimesine bağlar (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 108). Aynı kaynağın aynı kelimesini TS 1407’de ***eğsin-*** olarak okunmuş ve ‘temayül etmek’ diye mânalandırılmış buluyoruz, yâni ***eğ-*** fiil köküne bağlanmış olarak. Bu okunuşlara, tefsirlere ve etimolojilere rağmen kelimeyi DS’deki ***ansın- (aŋsın-)*** fi’iliyle bir tutup ***aŋ*** veya (fiil kökünden böyle teşkil edilmiş fiiller varsa) ***aŋ-*** köküne bağlamayı tercih ederiz.

⊡ XI. yüzyıl Kaşgari Dîvân’ında fiilden türetilmiş ***-sa-*** fiilleri bulabilirsek de (ms. ***içse-*** ‘içmek istemek’, ***öpse-*** ‘öpmek istemek’; krş. denominal ***-sa-*** eki ***aygırsa-***), böyle bir kategori, yâni fiilden türetilmiş ***-sı-/-sın-/-sa-*** fiilleri, BSTT.’de çok şüphelidir (isimden türetilmiş fiiller için b. ***ayruksı-*** , ***böyüksün-/büyüksün-***). Tek tük misâllerde ya okunuşu veya mânası kesin değildir: ***ansın-, çöksek*** (< ****çök-se-***); ya da ünlüsü kaybolmuş isimden türetilmiştir: EO. ***beğensi-*** (< ****beğeni + si- ?***) (sonraki ciltlerde ***sav-sa-***). ***çöksek*** örneğine gelince ***çök-*** fiilinin emir kipi de isim olarak kullanılır (EO. ***çök etmek***, ***çök urmak***), ***dutsak*** (< ****dut-sa-k***) örneği için de başka bir etimoloji düşünüyoruz (< ****dut-uz-ak***).

AD. **ansır-** ‘aksırmak, hepşirmek’ < ***-sır*** ekiyle yapılan ses taklidi fiillerden, krş. ***aksır-***, ***öksür-***, ***aġsır-***. ***(Yellenmek) Evropaca ayıp getirmeyip güya aŋsırmış gibi üstüne bir de ‘āfiyet olsun sözünü ilāve ederler.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 304).

ansız, b. ***aŋsuz***.

ansızın, b. ***aŋsuzun***.

ansiklopedi b.m. (bir sahanın bilgilerini alfabetik maddeler tertibinde anlatan kitap) < Fr. ***encyclopédie*** a.m. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi*** [EYun. ***εγκυ'κλιος*** (enkýklios) ‘bir dairede’ ve ***παιδει'α*** (paiḍeía) ‘eğitim’]. ***Kırk yıldan beri mesleğim beni durmadan okumaya sevkeder. Yine de yazı odamda bir ansiklopedi bulunmazsa, sanki kalemim ve kâğıdım yokmuş gibi ürkerim.*** (F.R. Atay 1953 s. 54).

ansiklopedik ‘her malûmatı içine alan’ < Fr. ***encyclopédique*** a.m. [***encyclopédie*** ve EYun. sıfat eki ***-ik.***] b. ***Adriatik . ... kronolojik, ansiklopedik detaylara bile yer veriyorum.*** (F. Erdinç 1969 s. 6).

AD. **anslı/ansli** ‘fena kokulu bir çeşit ot’ DS 284 < Gürc. ***anclı*** ‘Sambucus ebulus’, V. Cangidze 1984 s. 46.

EO. **ansuz** ‘onsuz’ TS 168–169 < ***an*** b. ***ol*** I ve privativus eki ***-sız. Ḳız şehzādeyi eyle sevdi ki ansuz gülmezdi, ‘ālemi anuŋile görürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 140b).

AD. **aŋsuz/ansız** ‘önceden haber vermeksizin, anî olarak, birdenbire’ DS 280 < ET. ***aŋsız*** a.m. Clauson 1972 s. 190 [***aŋ*** ‘anlayış’ ve privativus eki ***-sız*** eki, b. ***adsuz/adsız***]. EO. ***aŋsız/aŋsuz*** a.m. TS 169: ***Ger olmaya sen binüm, tenden çıḳa tīz cānum, | Bu ḳayu bini duta, aŋsuz ölevem bir gün.*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 32). ***ansuzda*** a.m. TS 170–171: ***Aŋsuzda dilküye bir boynuz urdılar kim arada helāk oldı, düşdi, öldi.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 14). ***aŋsuzdan*** a.m. TS 171: ***Ḳılıcın eline almış, aŋsuzdan üzerümüze saldı.*** (C. Okuyucu 1987 [1590–91] s. 382). ***ansızla*** a.m. TS 170: ***Bir engel baŋa şeş geldi giderken yārum-ile de | Benüm ol yāra olan sevgüme aŋsızla düşdi de.*** (Edirneli Naẓmī 1928 s. 79).

aŋsuzın/ansızın ‘anî olarak, birdenbire’ TS 171 < ***ansız*** ve instrumentalis hali eki ***-ın***, b. ***acın . Ṭoramanım, bu gece aŋsızın geldiŋiz. Tedāriksiz bulunduḳ.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 534).: ***Mūsā Çelebī aŋsuzın erişdi ...***

(Oruc b. ʿĀdil 1925 s. 39). ***Bir gün ansızın çıkar insanın karşısına. Pusudadır.*** (M. Mungan 1996 s. 402).

AD. **Anşa** 'Ayşe (kız adı)' < ***Ayşe***'nin varyantı. ***Anşa bura mı, Anşa?*** (D. Akçam 1978 s. 7).

anşa, b. ***ançuvez***.

ant, b. ***and***.

Antakya b.m. (şehrin ismi) < Ar. ***Anṭākiya*** < EYun. ***Αντιοχεια*** (Antiḫóeia) (şehir M.Ö. 301 senesinde Seleukos tarafından kurulmuş ve pederi Antiochos şerefine Antiocheia tesmiye edildi). Lingua Franca'dan alınma ve /*ya*/ ile biten coğrafya isimleri, b. ***Abya***).

Antalya b.m. (şehrin ismi) < EYun. ***Ατταλεια*** (Attáleia) (Şehir M.Ö. 2. asrın ortasında Pergamon kralı II. Attalos tarafından kuruldu ve ona nispetle bu isim verildi). Lingua Franca'dan alınma ve /*ya*/ ile biten coğrafya isimleri, b. ***Abya . Anlar daḫı ol ḳırḳ dutsaḳları ḳapucı başıyile Antalya ḳurbında bir yère bıraḳub ...*** (Seyyid Murād 1981 [1578] v. 12a).

antant '(devletler arasında) anlaşma, itilâf' < Fr. ***entente*** a.m. [***entendre*** 'anlamak' fiilinden bir isim]. Bu tür etken fiilsıfatları için b. ***acenta/acente*** [2] .

AD. **antari/anteri/enteri**/BSTT. **entari** 'erkek gömleği; iç astarlı kadın giysisi' ZTS 1976 s. 65, Meninski 1680 I, 461 < Ar. ***'antarī*** a.m. R. Dozy 1927 II, 180 [meşhur kahraman ʿAntar'ın isminden]. ***Yoḳ senüŋ istedügüŋ 'anterīlik çārşūda, | Ne yapayım, ey efendim, ā benüm sulṭānum?*** (Vāṣıf ʿOs̱mān 1257 s. 96). ***Yırtık ve yıkanmamış entari giyer çocuklar; kızların saçları yanaklarında yapış yapış.*** (Ç. Altan 1975 s. 45).

antavallı, b. ***andaval***.

anten b.m. (radyo vs. anteni) < Fr. ***antenne*** a.m. < Lât. ***antemna/antenna*** 'yelkenli sereni'. ***Çukurun içinden evlerin bacaları, televizyon antenleri çıkıyor, şuradan buradan kırmızı damlar görünüyordu.*** (Peride Celal 1985 s. 10–11). (argo) 'akıl' F. Devellioğlu 1970 s. 71. 'bâzı böceklerin başındaki duyu alma organları': ***Kapının kenarına bir salyangoz tırmanıyordu ... Kahverengi beyaz hareli kabuğu, kımıltılı antenleriyle ...*** (A. Altan 1985 s. 192).

antena (gemici dili) 'yelkenlilerde seren' < İt. < Lât. ***antenna*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 27.

Antep 'Gaziantep şehrinin eski adı' < Ar. ***'Ayntāb*** < Erm. ***Antap'***.

anteri, b. ***antari***.

anterit 'bağırsak iltihabı' < Fr. ***entérite*** a.m. [EYun. ***ε'ντερον*** (énteron) 'bağırsak' + iltihab terimlerine verilen ***-it(is)*** eki], b. ***adenit*** .

anterlin (matbaacılık terimi) 'iki satır arasındaki boş ara' < Fr. ***entreligne*** a.m. [***entre*** 'arasında' ve ***ligne***'çizgi '].

antet 'boş kâğıda basılmış başlık (ms. firma ismi, adresi)' < Fr. ***en-tête*** a.m. ***Cebinden antetli bir zarf çıkardı.*** (R. Ilgaz 1962n s. 59).

antibiyotik 'mikroplara karşı kullanılan penisilin gibi ilâç' < Fr. ***antibiotique*** a.m. [EYun. ***αντι*** (antí) 'karşı' ve ***βιωτικος*** (biōtikós) 'canlı maddeden yapılmış']. Sıfat yapmaya yarayan Fr. ***-ik*** için b. ***Adriatik .*** ***Ateşim bir derece daha yükseliyor ve antibiyotik yutmaya başlıyorum.*** (O. Duru 1995 s. 81). ***Üzerinize afiyet biraz üşütmüşüm. Antibiyotik kullanıyorum. İçki almasam iyi olur.*** (A. Ümit 1996 s. 32). ***Küçük mutluluklar, ağır hastalıklarda tüm antibiyotiklerden daha etkileyici bir ilâçtır.*** (M. Urgan 2000 s. 11).

antidemokratik 'demokrasiye uymayan' < Fr. ***antidemocratique*** a.m. [EYun. ***anti*** 'karşı' ve ***democratique***]. ***Millet partisi sözde antidemokratik kanunları protesto maksadiyle Türkiyenin hiçbir tarafında seçimlere girmiyor.*** (F. Arıt 1957 s. 12).

antidot 'panzehir' < Fr. ***antidote*** < Ortaçağ Lât. ***antidotum*** < EYun. ***αντιδοτον*** (antíd̲oton) a.m. [***anti*** 'karşı' ve ***doton*** 'verilen']. ***"Kuşkusuz var, efendim," dedi eczane sahibi, "Antidot diyorsunuz? Var, var".*** (N. Eray 1992 s. 138).

antifaşist 'faşizm aleyhtarı'. Fr. ***-iste*** için b. ***aferist .*** ***Türk düşüncesi ve sanatı için yararlı gördüğüm antifaşist, anti militarist ve ümanist yazarları çevirerek beş yıl süreyle geçimimi sağladım.*** (B. Arpad 1976 s. 71).

antifriz 'donmayı önleyen madde' < İng. ***antifreeze*** a.m. [EYun. ***anti*** 'karşı' ve İng. ***freeze*** 'donmak']. (Argo) ***antifiriz*** 'içki' F. Devellioğlu 1970 s. 71 (gövdeyi ısıttığı için).

antik 'Eski Yunan ve Roma kültürüne ait' < Fr. ***antique*** a.m. [Lât. ***antiquus*** 'eski, kadîm']. ***Stavro antik çağın kahramanları gibiydi, yanlışlıkla bu zamanda yaşayan.*** (Y. Yazıcı 1990 s. 86).

antika 'eski bir devirden kalma (eser)' < İt. ***antico*** 'eski'. ***... bu antiḳa dediğimiz ḳadīm eyyāmdan gelen erbāb-ı ḥirfet ve kemāliŋ eş̱erlerini ẓāyiʿ étmeyerek ...*** (Muṣṭafā Sāmī, YTEA 1974 (1840) I, 74). ***... antika olduğuna inandığı bir yüzüğü var.*** (Peride Celal 1991 s. 429). (Argo) 'tuhaf, acayip; acayiplik' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 13, H. Aktunç 1990 s. 39 ***Yoksam kendi isteğimizle böyle yere gelir de senin antika lâflarına kulak mı tutardık?*** (E.E. Talu 1935 s. 89). '(nakış işleme tâbirlerinden) 'sıçandişi, ajur': ***Kâseler yakın, testiler uzak komşular içindir. Ağızlarına kenarı antika işlemeli, sıçan dişli patiskalar, mermerşahiler bağlanır.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 29.XII.1943).

antikor (tıp ıstılahlarından) 'vücuda giren yabancı bir maddeye karşı organizma tarafından husule getirilen muhalif madde < Fr. ***anticorps*** a.m. [***anti*** 'karşı' ve ***corps*** 'vücut']. ***Laboratuvarda geçen yıl***

ürettiğimiz virüsün antikoru, seçilmiş sağlıklı dişi gorillere verilecek. (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 136).

antilop 'sıcak memleketlerde yaşayan uzun boynuzlu bir step hayvanı' < Fr. ***antilope*** a.m. < EYun. ***ανθο'λοπψ*** (anṯólops) 'hayalî bir hayvan' [***anṯos*** 'çiçek' ve ***ópsis*** 'görüş']. 'çizme ve botların iç tarafında ve üst ucundaki kürk': ***Tel bir fırçayla çabuk çabuk fırçalıyor botun antilopunu.*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 92).

antimon (kimya terimlerinden) 'bir unsurun adı' < Fr. ***antimoine*** veya Alm. ***Antimon*** < Lât. ***antimonium*** a.m.

antin 'güney rüzgârı, lodos' M. Mikhaïlov 1930 < Erm. ***antên*** [asıl mânası 'oraya']. (Argo) 'arka kapı' F. Devellioğlu 1959 s. 63, H. Aktunç 1990 s. 39 < İstanbul Erm. argosunda ***antin*** 'afyon'. (Argo) 'uygunsuz kadın, alüfte' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 13. Bütün bunlar için b. b. R. Dankoff 1995 no. 131. (Başka kaynaklarda bulunamadı).

(Argo) **antinle-** 'çalmak, birisini soymak' M. Mikhaïlov 1930 s. 14, H. Aktunç 1990 s. 39 < ??. (Başka kaynaklarda bulunamadı.).

antiparantez 'söz arasında, sırası gelmişken' TüS 1983 s. 61 < Fr. ***entreparenthèse*** a.m. [***entre*** 'arasında' ve ***parenthèse*** b. ***parantez***]. ***Şunu da antiparantez söyleyeyim ...*** (L. Erbil 1985 s. 74). ***Anti parantez hesabı şunu da belirtmek yerinde olacak: ...*** (M. Kaçan 1991 s. 113).

antipati 'cazibesizlik hissi, soğukluk' < Fr. ***antipathie*** < EYun. ***αντιπαθεια*** (antipáṯeia) a.m. [***anti*** 'karşı' ve ***paṯos*** 'duygu']. ***Mamo ile karşılıklı antipatiyle başlayan ilişkimiz zamanla değişime uğradı.*** (M. Urgan 2000 s. 16).

antipatik 'sempatik olmayan' < ***antipati***, b. ***Adriatik*** . ***Pantolon giysem acaba antipatik olur mu? Bazı işyerleri pantolonu yasaklar bile.*** (D. Asena 1987 s. 98).

antireman, b. ***antrenman***.

antiseptik 'mikropları öldüren ilâç' < Fr. ***antiseptique*** a.m. [EYun. ***anti*** 'karşı' ve ***σηπτος*** (septós) 'çürük' kelimesinden yapılan ***septikos*** sıfatı]. Sıfat yapmaya yarayan Fr. ***-ik*** için b. ***Adriatik*** .

antişambr 'içinden asıl odaya geçilen ön-oda' < Fr. ***anti-chambre*** < İt. ***anticàmera*** a.m. [Lât. ***ante*** 'önce' ve ***kamara.***] ***Meşhur Kavur "En fena şayia, en iyi antişambre müraccahtır," demiş.*** (F. R. Atay 1938 s. 97).

antitez (felsefe terimlerinden) 'aksini kabul etme' < EYun. ***anti*** 'karşı' ve ***θεσις*** (ṯésis) 'durum, iddia'. ***Daha çok Rum azınlığının konakladığı Tarlabaşı daima İstiklâl Caddesi'nin bir antitezi olmuştur, daha mazbut, daha orta seviyeli, sanki çekicilikten yoksun.*** (G. Scognamillo 1990 s. 113). ***Fertler de, içtimai sınıflar gibi, antitezlerini sinelerinde besliyorlar.*** (C. Meriç 1992 s. 103).

antologya 'antoloji' < Lât. ***anthologia*** a.m. b. ***antoloji***. ***Yollar hiçbir antologyada yer almamıştır. Eskimiş, eprimiş bir kilim duygusu taşırlar.*** (M. Mungan 1996 s. 207). Krş. ***antoloji***.

⊡ Bu asrın otuzlu senelerinin sonuna doğru küçük bir grup Türk aydını, o zaman çok gelişmekte olan ilmî terminolojide tamamen Fransızca'ya bağlı kalmayı yanlış bulup Avrupa ilim dilinin esası olan Lâtince'ye ve icabında Eski Yunanca'ya eğilmeyi teklif ettiler. Bu teklif gerçi yaygın bir rağbet bulamadı, yine de bâzı kimseler tarafından beğenildi, yazılarında kullanıldı ve ilmî terminolojide izler bıraktı. A–E cildinde bulunan bir kaç misal: ***antologya*** (fakat bu kelime daha eski olan ***antoloji*** kelimesini yok edemedi), ***bibliyografya, egemenlik/hegemonya, ekvator, etnografya, etnologya.*** Misallerin bâzılarının coğrafya ve ona yakın sahalardan olması şayanı dikkattir (krş. ayrıca ***kozmoğrafya, topoğrafya***).

antoloji 'seçme şiirler ve nesir parçaları ihtiva eden kitap' < Fr. ***anthologie*** (Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi***) < Lât. ***anthologia*** a.m. [EYun. ***α'νθος*** (anṯos) 'çiçek' ve ***λεγειν*** (legein) 'toplamak' fiilinden bir isim]. ***Ben bir antoloji hazırlıyorum. Siz de bir fotoğraf verirseniz, sizi de antolojiye alabilirim.*** (S. Birsel 1961 s. 104). ***Antolojileri karıştırıp ben buldum birkaç şey ...*** (Peride Celal 1985 s. 124). Krş. ***antologya***.

⊡ Fr.'dan alınmış kelimeler arasında sonu ***-loji*** ile bitenler vardır. Bunlar EYun. ***φιλολογια*** (filología) 'bilgi ve edebiyat dostluğu' kelimesine dayanan Renaissance Lâtincesi ***-logia*** unsuru ile yapılmış bilim veya kitap isimleridir. A-E cildinde geçenler şunlardır:***antoloji, arkeoloji, bakteriyoloji, deontoloji, dermatoloji.*** Buna yakın olan ***–log*** unsuru için b. ***arkeolog*** .

AD. **antrahna/anderḫana** 'bir ağaç ve onun kırmızı meyvası' DS 259–260, 281 vs. < Yun. ***ανδραχλη*** (anḏráḫli) 'Arbutus andrachne' Ch. Tzitzilis 1987g no. 18.

(günlük dil) **antrak** 'antrakt' (/t/ yitimi için b. ***abdest II/aptes*** [1]). ***...antrakta zarzor da olsa dinleyebildiğim piyano ile Şuman'ın...*** (F.R. Ergüven 1953 s. 107).

antrakt 'tiyatro temsilinde ara' < Fr. ***entracte*** a.m. [***entre*** 'ara' ve ***acte*** (temsilde) 'perde']. ***Kapıda antrakt yapan Kemanî-i şehîr Muallim Yorgi Efendi müzikası da ... şanonun önündeki yerini almıya hazırlanıyordu.*** (B. Arpad 1974 s. 36).

antre '(sinema vs. yerlerde giriş mahalli' < Fr. ***entrée*** a.m. [***entrer*** 'girmek' fiilinden isim]. ***Biraz sonra kapı açıldı, içeri girdiler. Dar bir antreye girmişlerdi. ... Antreden bir salona geçtiler.*** (A. Altan 1985 s. 222). ***antre yap-*** 'girmek': ***Kendi mahallelerinden başka hiçbir mahalleye antrelerini yapamazlarmış.*** (S. Birsel 1995 s. 71).

antrenman 'sporda alıştırma, idman, egzersis' < Fr. ***entrainement*** a.m. (Fr.'dan alınmış ***-man*** eki için b. ***abonman***), krş. ***antrenör***. ***Hafta içi antremanında üşüttüm, hâlâ biraz kırıklık var.*** (A. Yurdakul 1989 s. 131). ***Beyzbol alanı büyükler tarafından antireman alanı olarak kullanılmakta olup ...*** (B. Günel 1991 s. 88).

antrenör '(profesyonel sporlarda) çalıştırıcı' < Fr. ***entraîneur*** a.m. [***entraîner*** 'çalıştırmak' fiilinden nomen actoris, b. ***aktör*** ; Lât. ***tragināre*** 'çekmek'].

antrepo 'gümrük ardiyesi' < Fr. ***entrepôt*** a.m. [***entre*** 'arada' ve ***poser*** 'koymak']. ***Kıyıdaysa yapılmakta olan büyük antrepolar var: hemen hemen penceresiz.*** (D. Özlü 1966 s. 74).

AD. **antrigoz eyle-** 'suyu ılıştırmak, sıcakla soğuğu karıştırmak' K. Emiroğlu 1989 s. 41 < Yun. ***αντικρυαζο*** (antikriázo) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 24.

antropolog 'antropoloji alimi' < Fr. ***anthropologue*** a.m. [EYun. ***ανθρωπος*** (ántrōpos) 'insan' ve ***λογος*** (lógos) 'söz']. ***... gelecek zamanın sosyal antropologlarına ... minicik bir ışıldak işlevi olmaz mı acaba?*** (A. Ağaoğlu 1992 s. 17); ***sosyal antropolog*** terkibi İng. ***social anthropologist*** teriminin tercümesi veya kalkidir.

antropoloji b.m. (sosyal bilimlerden biri) < Fr. ***anthropologie*** a.m. [EYun. ***ανθρωπος*** (ántrōpos) 'insan' ve Lât. ***-logia*** 'ilim şubesi' < EYun. ***logos*** 'söz']. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi . Topinard adındaki bir Fransız antropoloğu Amerikalı meslekdaşlarından Giddo ve Nott'un antropolojiyi esir tüccarlarının menfaatlerine âlet ettiklerini söylemek mecburiyetinde kalmıştı.*** (Nâzım Hikmet 1936a s. 15).

antropolojik 'antropolojiye ait, antropoloji bakımından' < Fr. ***anthropologique*** a.m., ***-ik*** için b. ***Adriatik . Cin gibi akıllı ve dikkatlidir. Ayrıca antropolojik olarak büyü olayını çok iyi bilen bir insan.*** (N. Eray 1990 s. 74).

AD. **antula** 'ateş yakmak için hazırlanan odunların ortalarına konulanı' K. Emiroğlu 1989 s. 42 < ?? ***Ayeser ormanında | Kız dolaşsak kolkola | yaktuğumuz ateşe | Doldursana antuma.*** (K. Emiroğlu a.y.).

O. **anud/anut** 'inatçı' < Ar. ***'anūd*** a.m. [/***'nd***/ kökünden]. ***Filḥaḳīḳa işbu dayaḳ uṣul-i muẓırrası ḥımār gibi kemāl-i ġılzet-i feḥm ile berāber 'anūd olan ḥayvānāta maḫṣūṣ olub ...*** (Münîf Paşa, YTEA 1974 [1862] I, 182).

O. **anudane** 'inatla' < Fa. ***'anūdāna*** a.m. [***'anūd*** + 'zarf eki ***-āna***] b. ***acizane . Odanıŋ içinde şuraya buraya ḳaçmaġa başladı, Sulṭān ise onu 'anūdāne bir şüretde ta'ḳīb ediyor.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 128).

anuk, b. ***anık***.

EO. **anukla-/anıkla-** 'hazırlamak' TS 171 < ET. ***anuḳla-*** a.m. [***anuḳ*** 'hazır' + sıfattan fiil yapan ***-la-*** genişlemesi, b. ***afalla-***] Clauson 1972 s. 183. ***Ḳız döşegi üstünde zārī gösterüb yüzini dırnaḳlayub Şābūrı anuḳlayub ötürdi. Ṭaşra çıḳıcaḳ bir ġulām-ı Rūmī geldi, Şābūrı aldı, ḥammāma vardı.*** (Ferec 855/1451 v. 118b).

EO. **aŋul**/AD. **aŋıl** 'yavaş, ağır' DS 269, 'yavaş, sakin, hafif' TS 171–172 < ET. ***amul*** a.m. Clauson 1972 s, 160–161. ***Ḳatı çaġırdı şīruy özine ol | Aŋul vėrdi cevābın sözine ol*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 4360). ***Her işde ivmegil eyle te'emmül, ḳatı sözleri ḳoġıl söyle aŋul.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 1793). ***aŋul aŋul*** 'ağır ağır, usul usul, yavaş yavaş' TS 173–174: ***Ḥīle oldur: avcı öŋine geçesin, | Aŋul aŋul ileyince ḳaçasın, | Gendüŋi yaralu gibi ḳılasın.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2560–61). ***Pes zāġ endi, ol büründügi ḳapdı, ... aŋul aŋul uçdı, anı yılanuŋ üzerine bırakdı.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 22).

EO. **aŋulcak/aŋılcak** 'yavaşça' TS 174–175 < ***aŋıl/aŋul*** + aequativus eki ***-cak***, b. ***ancak . Aŋılcaḳ dėdi: "iy söz bilen üstāẕ ..."*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 2859).

AD. **anur** 'onur, kibir' DS 281 < İt. ***onore*** < Lât. ***honor*** 'namus'.

anut, b. ***anud***.

(Argo) **anut/hannut** 'Kapalıçarşı'da turistlere yol gösteren onursal kılavuz' F. Develliöğlu 1970 s. 72, H. Aktunç 1990 s. 39–40, 124 < Fr. ***en outre*** 'üstelik, ayrıca', Fr.'da bu mânada lugatlerde bulunmuyor.

anüs (anatomi terimlerinden) 'makat' < Fr. ***anus*** < Lât. ***anus*** a.m. ***Bu kahkaha... Tam anüsten!'*** (Z. Ankara 1991 s. 45).

(Çocuk dili) **anya manya** 'bir oyuna başlamadan tekerlemenin heceleri ile ebe seçme ameliyesi' < bir ebe seçme tekerlemesinin başlangıcı: ***Kadını tesadüfen ben göstermeme rağmen üçümüz de onun üzerinde bir hak iddia ediyorduk. İşin çıkmaza girdiğini görünce yazı tura atmaya karar vermiştik. Fakat ceplerimizde hakkı yerine getirebilecek bir kırk paralık bile çıkmadığından çocukluktan kalma anyamanyaya baş vurmaktan başka yol bulamamıştık.*** (B. Oran 1956 s. 66).

Anzak 'Birinci Cihan Harbinde Çanakkale muharebesine iştirak eden Avustralya ve Yeni Zelânda kıt'aları' < İng. ***Anzac*** (aslında ***Australia and New Zealand Army Corps*** tâbirinin kısaltılmışı, b. ***afro***) . ***Biz Anzak gâvurunu Çanakkaleden biliriz. Zorlu gâvurdur.*** (Kemal Tahir 1961 s. 212).

(Argo) **anzarot** 'rakı' H. Aktunç 1990 s. 40 < ***anzarut.*** ***Babası esrarkeşin biriydi onun ... Anzarotu ziftlendikçe, nefesi çektikçe bütün bütüne hayvanlaşıyor, çalışmıyordu.*** (R. Enis 1935 s. 114). ***Arif bey merhumla (l) yine Kılburnunda anzorot çekiyor musunuz?*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 73). R. Dankoff 1995 no. E9.

anzarut/enzerut 'bir ağaç ismi, Astragalus Sarcocolla; bu ağacın ilâç olarak kullanılan reçinesi' < Ar. ***'anzarūt*** a.m. ***Fülfül ve zencebil ve ceviz ve ḳaranfil ve darcın ve 'anzarūt 'ubūr ėtse ḳıymete ṭutulub yüzde üç aḳca alınurmış.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 177).

AD. **apa** 'ağabey' DS 282 < ET. ***apa*** 'yaşça büyük olan kimse' G. Doerfer 1965 II, no. 412, Clauson 1972 s. 5.

apak 'bembeyaz' < ***ak*** 'beyaz', pekiştirici ***ap-*** ön takısı ile. ***Yunup arınıp da üstübaşı kuruduğu zaman bir görmeliydin. Apaktı.*** (T. Yücel 1955k s. 51).

apakçıl ‘soluk bir külrengi’ < ***akçıl*** + öntakı + **/p/** tezat ünsüzü. Renk sıfatları yapmak için de kullanılan ***-cıl*** için b. ***akçıl .*** ***Karadağın karı apakçıldı karşıda. Yarın öbürgün o da eriyiverdi mi ...*** (Seyfettin Turhan 1951 s. 19).

⊡ Sıfatların mânasını kuvvetlendirmek için çeşitli yollar vardır. Başka dillerde benzetme yoluyla yapılan kuvvetlendirme (ms. ***gülpembe***, yâni güle benzeyen pembe; krş. Alm. ***eiskalt*** ‘çok soğuk/buz gibi soğuk’) Tk.’de çok nadiren bulunur (***karbeyaz***, ***unufak***). Bu maksatla Tk.’de reduplication’la kuvvetlendirme (bâzı dilciler pekiştirme terimini kullanır) diyebileceğimiz eski bir sentaktik usul mevcuttur (ET.’de ekseriyetle renk sıfatlarına tatbik edilirdi, M. Erdal 1991 I, 65): kelimenin başı, ilk ünlü dahil, sıfatın başına takılır, ona bir ünsüz ilâve edilir, ve bunlardan sıfata bir praefix yapılır. Bu praefix’in sonundaki ünsüzler **/m/, /p/, /s/** ve daha seyrek olarak **/r/** olabilir. Araştırıcılar bu ünsüzlerin seçilmesinde genel bir kaide aradılar, fakat buldukları tek kaide, sıfatın bir ünlü ile başladığı durumlarda daima **/p/** sesinin seçilir olmasına dairdir. Biz A-E cildinde ***ap-*** hecesiyle başlayan kuvvetlendirilmiş sıfatlardan kaideye göre besbelli olanlarını bir yana bırakıp, sadece şunlar üzerinde duracağız: ***apakçıl, apal, apalaca, apansız, apappak, aparık, apaşikâr, apayaz, apaydınlık, apaykırılık, apayrı***.

apal ‘kıpkırmızı’ < ***al*** I + reduplication + **/p/** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl .*** ***Muhtarın küçük oğlu, başını pencerenin çıkıntısına dayamış, yanakları soğuktan apal, ...*** (F. Edgü 1977 s. 94).

AD. **apala** ‘ekmek ufağı; çocuklara dağıtılmak üzere bayramlarda yapılan yağlı ekmek’ DS 282 < Yun. ***απαλο'*** (apaló) ‘yumuşak arpa ekmeği’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 26.

AD. **apala–/abala–** ‘bacakları gere gere, ayırarak yürümek; sallanarak, sendeleyerek yürümek’ DS 6–7, 283 < AD. ***apa*** ‘yürümesi gerektiği halde yürüyemeyen çocuk’ DS 282. ***Maşallahı varmış hani mübarek hayvanın ... Daha bir yekinişte, meşe çotuğu kökler gibi çatırdatmış topu da, apalaya apalaya düze çıkarıvermiş.*** (F. Erdinç 1958 s. 73). ‘emekliyerek yürümeye başlamak’: ***Beşikten çıkıp yavaş yavaş apalamağa, yürümeye başlıyan torununu severken: "Benim sunam büyüyecek, dedesine yeşil bahar otları kazıp gelecek" derdi.*** (F. Baykurt 1967k s. 139).

AD. **apalaca** ‘alacalı bulacalı DS 282 < ***alaca*** + öntakı [réduplication] **/p/** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl .*** ***Beyrek apalaca gerdegi içinde yéyüp içüp bīḥaber oturur-idi.*** (Dedem Korkut 1973 s. 41).

AD. **apalak** ‘iri, gürbüz ve tombul süt çocuğu’ DS 283 < Yun. ***παλλα'κιν*** (pallákin) a.m. Ch. Symeonidis 1973 no. 159.

AD. **apal apal** ‘yavaş yavaş, ağır ağır’ DS 283 < ***apala-*** fiilinden predicate intensifier. ***Gene hırsız leylek gibisine apal apal sokuldu, kuzuyu sırtlayıp giderken çal yaka tuttum.*** (Mustafa Niyazi 1950 s. 54). Krş. ***apul apul.***

⊡ ***apal apal*** kelimesi, ses taklidi veya ekspresif kelimelere benzer fakat herhangi bir sesi taklit etmez, ekspresif karakteri de zayıftır. Bizim fikrimizce bu bir fiilin reduplication’undan doğmuştur ve bu çeşit tabirlere ”predicate intensifier” adını vermek uygun olacaktır, ms. ***kasım kasım kasıl-, tir tir titre-.*** A–E cildinde şimdilik şu misalleri tesbit ettik: ***apal apal (apala-), apış apış (apış-), bağım bağım (bağır-), bas bas- (bağır-), bayık bayık (bayıl-), bayım bayım (bayıl-), bel bel/pel pel (belert-), böbür böbür, burum burum (bur-), bus bus (bunal-), cağıl cağıl/cağıl cuğul/cavıl cavıl/çağıl cağıl (cağla-), çıldır çıldır (çıldıra-)- çır çır (çırpın-), çiyim çiyim çiyne-), çürüm çürüm (çürü-), dalab dalab (dalabı-), didim didim (didikle-), dir dir (ditre-)/tir tir titre-, dizim dizim (dizil-), elek elek (ele–), erim erim (eri-), ezim ezim (ezil-)***. Buradaki hadise sıfatların pekiştirilmesine biraz benzer, fakat predicate intensification’da reduplication parçalarının sonlarındaki ünsüzler daha çeşitlidir. (Pekiştirme için b. ***apakçıl*** ve ***besebelli***).

AD. **apalavi/apulavi** ‘devam edilecek işin bırakıldığı yer; işte takib edilen sıra’ DS 283 < Yun. ***απολαβη*** (apolavì) ‘iş, kazanç’ Ch.Tzitzilis 1987g no. 28.

AD. **apandi** ‘düğün vs.’lerde alınan bahşiş; gelin almaya gelenlere verilen tatlı ekmek’ DS 283 < Yun. ***απαντη'*** (apandì) ‘buluşma, karşılaşma’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 27.

apandisit/(halk ağzı) **apandist** ‘körbağırsak iltihabı’ < Fr. ***appendicite*** a.m. [Lât. ***appendix*** ‘körbağırsak’ + iltihab terimlerine verilen ***-it(is)*** eki, b. ***adenit***]. İkinci varyanttaki **/i/**’nin düşmesi için krş. ***drektör.*** ***Bu apandisit krizine anide tutulmuş bir insanın duyduğu ıstırap gibi birşeydi.*** (Umran Nazif 1948y s. 39). ***Tam apandist ameliyatından bir hafta sonra kan işemeye başladım.*** (M. İzgü 1992 s. 206).

AD. **apanla–** ‘geniş adım atmak’ DS 283 < ***apalla-/aballa-*** ’dan dissimilasyonla; krş. ***apal apal.*** ***Bekçi, avını diri yakalamak zorunda kalan silâhsız bir avcı heyecanıyla, usul usul, apanlıya apanlıya yaklaştı.*** (İ. Balaban 1968 s. 240).

apansız ‘beklenmedik bir anda, anî olarak’ < ***ansız*** + öntakı [réduplication] + **/p/** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl .*** ***Memlekete apansız dönüvermişim, doğru Cin Memet’lerin evine. Cin Memet beni birdenbire karşısında bulunca ...*** (Orhan Kemal 1949b s. 78). ***apansızda*** a.m. ***Beş nesne ādemüŋ ḥālini müteġayyir éder, ... birisi apaŋsuzda ḳatı sevinmek ...*** (Mercümek Aḥmed 1944 [15.yy.] s. 140). ***apansızdan*** a.m. ***Bu kişi gendü gendüye fikre batmış iken ḳāẕī apaŋsuzdan yönin buŋa döndi.*** (a.e. [15.yy.] s. 251). ***apansızın*** a.m. ***Apansızın öyle tuhaflıklar icat ederdi ki kahkahadan katılırsın.*** (S.M. Alus 1944 s. 151).

AD. **apappak** ‘bembeyaz; tertemiz’ DS 284 < ***appak*** + öntakı [réduplication] + **/p/** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl :*** ***Savurmuş unu. Un da eşeğin üstüne varmış. Eşek kara imiş, apappak olmuş.*** (M. Tuğrul 1969 s. 347).

apar (tiyatroculukta) ‘bir aktörün, sahnedeki öteki aktörlerden gûya gizli olarak söylediği sözler (krş. İng. ***aside***) < Fr. ***à part*** a.m. ***Salim – (Apar) Dur şimdi seni yakalarım çapkın.*** (İsmail Galip [Arcan] 1949 s. 79).

apar– I, b. ***abar–***.

AD. **apar–** II ‘götürmek’ < ***alıp bar-*** a.m. [***al-*** ve ***bar-/var-*** ‘gitmek’]. Bu tür terkibler için b. ***algit-*** . ***Ben varmadum idi. Şimdi beni ḳahrile aparmaġa çeri göndermiş.*** (Ferec 855/1451 v.205b). ***Soŋra bezirgen bu arvadı apardı, bir şehrin ġırahna ġoydu.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 70).

aparık ‘çok ince, son derece zayıf’ < ***arık*** + öntakı [réduplication] + ***/p/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl***): ***... bir zambakca aparık bir kadın ...*** (L. Erbil 1968 s. 19–20).

AD. **apart–** ‘götürmek’ DS 284 285 < ***apar-*** + causativum genişlemesi ***-t-***, b. ***acıt-*** (burada fonksiyonsuz). ***Ya cayarlarsa, ya Kepenek ... bu çakal havayı göze alamayıp, ya da kahvedeki iskambile tutulup, bizlerden apartacağı çil çil panganotlara omuz silkiverirse?*** (M. Eloğlu 1957 s. 45). ‘aşırmak’: ***Celal’in aparttığı mikrofonumuz belli ki çok kaliteliydi.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 133).

⊡ Causativum (ettirgenlik) ekinin birkaç şekli vardır (b. ***acıt-*** , ***acıkdur-*** , ***artur-/artır-*** , ***büküt-*** , ***çıkar-*** , ***damzur-/damzır-***). A–E cildindeki ***-(ı)t-*** causativum halinde olup da bu mânayı taşımayan misaller şunlardır: ***apart-, cıvıt-, eyerd-/eyert-***; sonraki ciltlerde ***kapat-*** gelecek.

apartman ‘birçok daireli bina’ < Fr. ***appartement*** < İt. ***appartamento*** ‘oturulan daire’ [***appartare*** ‘birbirinden ayırmak’ fiilinden isim < Lât. ***pars*** ‘kısım’]. Fr.’dan alınmış ***-man*** eki için b. ***abonman*** . ***Apartımanım gāyet nefīs: bir a‘lā salon, üç nefīs yatak odası, bir matbaḫı var*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1870] I, 185). Mecâzî mânada aşırı yüksek bâzı giyim eşyası için kullanılır: ***Dik apartman yaḳa, āle yaḳın renkde ḳırmızı bir fes ile mütemevvic olan bu başı, cam arḳasından beyaz mermerden ma‘mūl ve mutarrā heykelciklere döndürüyor ...*** (Aḥmed Rāsim 1334 s. 132). ***Apartman topuklu papuçlarla basamaklara zor tırmanıyordun.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 27).

apar topar ‘palaspandıras, yaka paça, acele ile ve zorla (götürmek)’ < ***apar-*** fiilinin emir hali ile kafiyeli mühmel bir ikinci kelimeden mürekkep tâbir; ***afal tafal*** gibi birçok varyantları vardır. ***Gelirdi yüze yüze Ayşenin evi önüne, bırakıverirdi suya kendini. Sakarya onu apar topar çalar giderdi.*** (S.F. Abasıyanık 1940 s. 32).

⊡ A–E cildinde kafiyeli çift söz terkiblerinden ***a- t(a)-*** çiftinin bir araya gelmesiyle oluşan şu misaller vardır: ***afal tafal, afra tafra, afur tafur/avur tavur, akla takla, alan talan/ alan taran/alan talan/alam taram, alaz taraz, apar topar, aşırı taşırı, atik tetik, azık tozuk/ azık tozuh (b. azuk), aziz teziz, epi topu***.

AD. **apartuna** ‘ceketlerin kol ağzında yapılan sırtmaç.’ ZTS 1976 s. 7 < İt. ***apertura*** < Lât. ***apertūra*** ‘açıklık, yarık, delik’ [***aperîre*** ‘açmak’ fiilinden].

AD. **apas/apaz/hapaz** ‘avuç, bir avuç dolusu’ DS 285, 2278 < Erm. ***ap’*** a.m. + ***-s*** (muayyen harf–i târif) R. Dankoff 1995 no. 37. ***Senem gitti, öküzlerin kepeğinden bir hapaz aldı, bulaşık suyuna karıştırdı.*** (F. Baykurt 1967k s. 118). ***Yeni altınlar gösteriyor Musdu. Altın altın, Bir hapaz yeni altın veriyor.*** (F. Baykurt 1971t s. 86).

apaş I ‘külhanbey, kabadayı’ < Fr. ***apache*** a.m. < Kuzey Amerika’da yaşayan bir Kızılderili kabilesine, komşuları Zunyi kabilesi tarafından verilen ve ‘düşmanlar’ demek olan ad: ***Paris’te bir tramvayın apaşlar tarafından durdurulup soyulması ...*** (A.İ. Tokgöz 1993 s. 67). Mecâzî mânada: ***Apaş şarkılar, göbek havaları ve bir de laterna. Barba Yani’nin meyhanesini kime sorsak gösterir.*** (A. Yurdakul 1989 s. 142).

apaş II, b. ***apoşi.***

apaşikâr ‘tamamen belli’ < ***aşikâr*** + reduplication + ***/p/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl*** . ***Onuŋ, ‘aḳlından geçenleri söylemediği, hep ḥislerinden, düşüncelerinden uzaḳ, çoḳ uzaḳ şeylerden baḫş ėtdiği apāşikārdı.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 174).

apaşikâre ‘tamamen belli, apaşikâr’ < ***aşikâr*** + öntakı [réduplication] + ***/p/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl*** ***Sen zevceŋi ‘aşk ile seviyorsuŋ, beni hevesle... Bu ḥaḳīḳat apāşikāre meydānda dururken ...*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 308.) ***Şerveti yoḳ ki pāresine ṭama‘ ėtmiş olayım ... Bu apāşikāre bir ḥaḳīḳat.*** (a.e. s. 443).

apati ‘heyecansızlık, ilgisizlik’ < Fr. ***apathie*** < EYun. ***απα'θεια*** (apáṯeia) a.m. [***a-*** ‘olmayan’ ve ***paṯos*** ‘his’]. Yun. alfa privativum için b. ***abana*** v e Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi*** .

apatrid ‘vatansız’ < Fr. ***apatride*** a.m. [EYun. ***a-*** olmayan’ + ***πατρις*** ‘vatan’]. Yun. alfa privativum için b. ***abana*** . ***Temelde bir göçmen veya göçmen kökenli olan Levanten bir çeşit apatrid ya da konumunu şaşırmış biridir.*** (G. Scognamillo 1990 s. 68).

apayaz ‘pek ayaz, sopsoğuk (hava)’ < ***ayaz*** + öntakı [réduplication] + ***/p/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl*** . ***Sen yağıp da ortalığı bembeyaz, hem de ap-ayaz ettiğin günün sabahı ...*** (N. Eruz 1969 s. 36).

apaydınlık ‘tamamen belli, kolayca görülebilen’ < ***aydınlık*** + öntakı [réduplication] + ***/p/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl*** . ***Bu sevinçlerine, bu apaydınlık isteklerine bir düşünce çizgisi ekleniyordu.*** (M. Buyrukçu 1957 s. 11).

apaykırılık ‘(bir şeyin) büsbütün aykırı oluşu’ < ***aykırılık*** + öntakı [réduplication] + ***/p/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl*** . ***Hâlâ konuşup durdukları bozuk İspanyolcanın ne dinleri, ne ananeleriyle zerre kadar ilişiksizliği, apaykırılığı meydanda iken bir türlü vazgeçememelerine, dillerinden düşürmemelerine şaşılır.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 15.XII.1943).

apayrı ‘büsbütün ayrı, büsbütün farklı, bambaşka’ < ***ayrı*** + öntakı [réduplication] + ***/p/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl*** . ***Sevişme sahneleri. Her çift için hem ortak hem apayrı...*** (E. Atasü 1991 s. 84).

apaz, b. ***apas.***

apazlama/hapazlama (gemici dilinde) ‘pupa ile orsa arasında esen (rüzgâr)’ TüS 1983 < Yun. ***πλαγια'ζω***

(playázō) '(geminin) çaprazlama yürümesi' fiilinin aorist hali Kahane–Tietze 1958 no. 831, fakat H. Eren 1989 s. 251–254, onu ***apaz/hapaz*** 'avuç dolusu' kelimesine bağlıyor. ***-ma*** eki ile yapılan isim/sıfat için krş. ***akıtma*** .

(Argo) **apeki** 'rakı' H. Aktunç 1990 s. 40 < Yun. ***απεκει*** (apeki) 'oradan' (yâni: oradan ver!). ***"Yanıŋızda apeki yoḳ mu?" - "Apeki nedir?" - "Carmaḳ cur!"*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 325).

aperitif/aperatif b.m. (iştahı açmak için yemekten önce içilen içki) < Fr. ***apéritif*** a.m. [Lât. ***aperîre*** 'açmak' fiilinden sıfat, b. ***akreditif***]. ***Sessiz konuşmalardan, adamın, yemekten önce aperatif istediği anlaşılıyor.*** (A. Yurdakul 1991 s. 142–143). ***Büfeye buyursanıza! Bir aperatif ...*** (A. Nesin 1995 s. 141).

EO. **apıla–** 'okşamak, gönlünü hoş etmek' TS 178, Mesʿūd bin Aḥmed 1991 s. 586 < ET. ***apa*** 'abla; ağabey' + isimden fiil yapan ***-la-*** genişlemesi; krş. Kırg. ***apala-*** 'abla diye çağırmak' K.K. Yudaḫin 1965 s. 60.

AD. **apılda–** 'emeklemek' < ***apıl apıl***, ***apul apul***'un varyantı; ***–da–***, ses taklidi kelimelerde /***l***/ veya /***r***/ olan son ünsüzden sonra ***-la-*** yerine ***-da-*** fiil genişlemesi, b. ***alda-*** . ***Hemen hemen apıldayarak merdivenleri çıkar.*** (A. Ağaoğlu 1982o s. 418).

apış (yalnız ***ara*** kelimesi ile beraber) 'butların iç tarafı, iki bacak arası' TüS 1983 < ***apış-*** I + fiilden nomen actionis yapan ***-ış*** eki, haplologie ile /***ışış***/ /***ış***/. ***Apışlarının arasına bir saç mangal alarak yakıcı soğuktan korunmıya çalışıyordu.*** (E.E. Talu 1937 s. 57). ***apış ara*** a.m. (krş. ***ara*** III): ***Daylım köylüleri de kuyruğu apış araya alıp sıvışacaklardı.*** (F. Erdinç 1958 s. 69).

⊡ Verba reciproca bir ***–ış*** ekini almakla, nomen actionis olur (b. ***akış***), fakat ekseriya hece binişmesi (haplologie) hâdisesine uğrayarak o iki ***–iş*** hecesinin bir tanesini tekrar kaybeder (belki bunda ****savaşış*** isminin haplologie ile ***savaş*** olarak kısaltıldığını görmeliyiz). A–E cildinde bunu şu kelimelerde görebiliriz: ***apış, bağdaş I, barış, çalış, çekiş, çığrış, çıkış II, dalaş, danış, döğüş, duruş (ver–)***. Ayrıca b. ***aldırış et-*** .

AD. **apış–** I 'bacakları ayırarak durmak/oturmak' DS 288; krş. ***apış***. ***Gördüm, bir pīl gibi arslan apışmış durur. Bindüm.*** (Ferec 855/1451 v. 102a).

apış– II 'şaşkınlıktan söyleyecek söz bulamamak', 'perdre haline' Meninski 1680 I, 33 < ***apış-*** I. ***Necdet Köysel, beklemediği bu cevap karşısında apışıverdi.*** (H. Aytekin 1945 s. 86). ***Tam iki dakika, apışıp kalakalıyorsun yatakta.*** (D. Asena 1987 s. 53).

AD. **apış apış** 'bacaklarını açа açа (yürümek)' DS 287 < ***apış-*** I'den predicate intensifier, b. ***apal apal*** . ***Bevliye kliniğinin önünde sıra bekliyenlerin arasına karıştı... Koridorun bir başından öbür başına apış apış gidip gelen delikanlılar vardı.*** (Sabahattin Ali 1947 s. 43).

apiko (gemicilik terimlerinden) 'geminin, demiri kaldırmağa hazır durması' < İt. ***a picco'*** a.m. [***a*** '–da, üzerinde' ve ***picco*** 'tepe']. Mecâzî mânada 'hazır, tetik; iyi giyinmiş, çok şık': ***Dükkānında oturmaḳda iken tanıdığı müşterilerinden ala-franġa-mizāc ve ġāyet şıḳ, apiḳo bir genç gelir.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 23).

AD. **apla–** 'atlamak' DS 289 < ***atla–;*** krş. ***saplıcan*** < ***satlıcan***. ***Ağacın altı ormanlıkmış. Dev, bir aplamış, ormanların içine düşmüş.*** (M. Tuğrul 1969 s. 304).

aplik 'duvar lambası' < Fr. ***applique*** a.m. ***Kalın kadife perdelerim çekilmiş, duvardaki aplikler yakılmıştı.*** (N. Eray 1984 s. 17).

AD. **apoks** 'eski demir aletleri döğerek düzeltme' DS 289 < Yun. ***αποξν'νο*** (apoksíno) 'kazımak', N.P. Andriotis 1974 s. 140.

apokurya/apukorya 'Rumların karnavalı' < Yun. ***αποκρια'*** (apokrià) a.m. [***apo*** '-dan uzaklaşarak' ve ***krias*** 'et']. Yun.'dan gelen ***-ya*** eki için b. ***ablatya*** . ***Apukorya zamanı, Beyoğlu sokaklarındaki maskaraların haline bayılırdım.*** (S.M. Alus 1933p s. 236).

apolet/apulet (askerlik terimlerinden) 'rütbeyi göstermek için omuza takılan işaret' < Fr. ***épaulette*** a.m. [***épaule*** 'omuz' ve ***-ette*** küçültme eki, b. ***alborata***]. ***Kalpağına, iki yıldızlı apuletlerine rağmen kandilli bir sivil temennasile selâm verdi.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 90). ***Hemen parmaklarıyla apoletler yerleştirir omuz başlarına ve ağzını büzüp gözlerine tepeden bakan bir anlam vererek komiser oluverir.*** (C. Kavukçu 1997 s. 17).

apolitik 'siyasetle alakası olmayan' < Fr. ***apolitique*** a.m. [EYun. ***a-*** 'olmayan' + ***politik***]. Yun. alfa privativum için b. ***abana*** .

aport (av köpeğine emir) 'getir!' < Fr. ***apporte*** a.m. [***apporter*** 'getirmek' fiilinin emir hali]. ***Çomarlara kovuğu gösterip "Aport!" demişler. Hayvanların içeriye saldırmasile tir tir titriyerek dışarıya fırlaması bir olmuş.*** (S.M. Alus 1944 s. 145–146). ***aport et-*** 'aceleyle bir şey **getirmek** ***"Emin, dedim, al şu hindi ölüsünü al", "Ne yapacaksın?" dedi. "Sen al... Üst tarafına karışma!" Emin hindi leşini aport etti.*** (R.C. Ulunay 1994 s. 75).

AD. **aposkal** 'ilk yapılacak iş; bir işin başlangıç noktası; başlanmış iş' DS 289, K. Emiroğlu 1989 s. 42 < Yun. ***αποσκα'λιν*** (aposkálin) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 30.

aposteriori (mantık terimlerinden) 'arkasından, neticeden sebebi (istihraç etmek)' < Lât. ***a posteriori*** a.m. [***a*** '-dan' ve ***posterior*** 'daha sonraki'].

apoşi/apaş II 'sünger dalgıçlarının taşıdıkları torba' < Yun. ***απο'χι*** (apoḫi) a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 735. ***Oğlan, apoşisi - içine sünger takılan ağ kepçe - dolu olarak çıktı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 47).

appak, b. ***ak***.

apre (tekstil terimlerinden) 'kumaşın cilâlanması' < Fr. ***apprêt*** a.m. (Lât. ***apprestare*** 'hazır etmek'). ***Dokuma***

dairesi hemen bulundukları kattaydı. Apre bir kat üstteydi. (A. Özyalçıner 1991 s. 37).

apriori (mantık terimlerinden) 'önceden, tecrübe ve müşahedeye başvurmadan' < Lât. ***a priori*** a.m. [***a*** '-dan' ve ***prior*** 'daha evvelki'].

apro (Kumarbazlar argosu) '(rulet) sıfır' (H. Kodaman 1944 s. 244) < Fr. ***emprisonné*** a.m. ?.

apron (tayyarecilik terimlerinden) 'uçak meydanlarında hangar ve binalar önündeki beton döşenmiş saha' < İng. ***apron*** a.m. [asıl mânası 'önlük' < EFr. ***naperon*** 'masa örtüsü' < Lât. ***mappa*** 'örtü, bez']. ***Uçaktan inmiş, apronu yağmur altında geçmiş, konvayörden bavulunu beklemiş, almış, gümrüğe ve pasaport polisine yürümüştü.*** (Tarık Dursun K. 1993 s. 68).

apse, b. ***abse***.

apsent, b. ***absent***.

AD. **apsol** 'aptal, elinden iş gelmeyen' K. Emiroğlu 1989 s. 42 < K. Emiroğlu onu Yun. ***ψωλη***' (psōli) 'erkek cinsiyet organı', baştaki ***a***-'yı da olumsuzluk eki telâkki ediyor (baştaki ***a***–'nın bu izahından belki vazgeçilebilir, yâni ***psoli*** > ***apsol*** da mümkündür). Bu doğru ise AD. ***apşal*** 'salak, sersem; perişan kılıklı, giyinmesini bilmeyen' DS 290–291 kelimesinin de bundan meydana geldiği ve ***şapşal*** kelimesinin de buna eklenebilileceği düşünülebilir. ***salak***'ın da asıl mânası 'erkeklik uzvu'dur.

AD. **apsumati** 'ateş yanınca üzerinde beliren ilk kül' DS 290 < Yun. ***αψιμα'διν*** (apsimaḏin) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 47.

apşal, b. ***apsol***.

apşuh/hapşu 'hapşırma sesi' < ses taklidi kelimelerden. ***Apşuh! ... ofl ama ziyade çekmişim ... apşuh! (Mendili alıp burnunu siler).*** (Recai-zāde Ekrem 1941 s. 75).

aptal, b. ***abdal*** III.

aptes, b. ***abdest*** II.

aptesane/aptesthane , b. ***abdesthane***.

aptülleziz, b. ***abdülleziz***.

apuk, b. ***abuk sabuk***.

apukorya, b. ***apokurya***.

AD. **apul apul** 'ağır ağır ve sallanarak (yürümek)' DS 291; krş. ***apal apal***. ***Arḳaya, ṣaġa ve ṣola ṣallanaraḳ apul apul yürüyüşüne, ṣandaliyeleriŋ öŋlerine diz çöküb oturuşuna dikkat ederek ...*** (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 49–50). 'hareketlerinde hantal': ***Manifaturacı Yervant, apul upul karısı, Yvon de Carlo'ya benziyen kızları, ellerinde mayolar, önümüzden geçtiler.*** (H. Taner 1952 s. 42).

apulavi, b. ***apalavi***.

AD. **apulda–** 'emekleyerek yürümeye başlamak' DS 291 < ses taklidi ve ekspresif kelimelerden, krş. ***apul apul***.

AD. **apuldak** 'emeklemekte olan çocukların bir an önce yürümelerini sağlamak için yapılmış üç tekerlekli tahta arabacık' (ZTS 1976 s. 7) < ***apılda–*** + nomen instrumenti eki olan ***–ak/–ek/–k***.

⊡ Fiilden nomen instrumenti yapan ***–ak/–ek*** (ünlüden sonra ***–k***) eki için A–E cildinde gösterilen misaller şunlardır: ***apuldak, bastırak/bastırık, bezek, bıçak, çırpak, çizek, darak/tarak, dayak, dırnak/tırnak, didek, dolak/dulak II, duşak, dutak/tutak, duturuk/dutruk/tuturuk, dünek/tünek, elek, emik I, emzik I***. Aynı ekin nomen loci mânasında kullanımı için b. ***akak*** .

apulet, b. ***apolet***.

ar 'yüz metre kare yüzeyinde ölçü birimi' TüS 1983 s. 63 < Fr. ***are*** a.m. [Lât. ***ārea*** 'alan' kelimesi üzerine metrik sistem ibda edildiğinde (1793 senesinde) icat edildi].

âr 'utanç' < Ar. ***'ār*** a.m. [/***'yr***/ kökünden]. ***Âr damarı çatlamış kadınlar hiç adam olur mu? Şaşarım aklına!*** (Musahipzade Celal 1936ba s. 22) ***ar et–*** 'utanmak': ***Ve ol ḥavālīdeki ḳaşabātuŋ kemendçileri meslekine sülūk ėtmege 'ār ėdüb başlar kesüb ḳanlar ṣaçmaḳ ṭarīḳına giderler.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 53).

EO. **ar–** 'yorulmak' TS 224–226 (14.–16. yy.) < ET. ***ār–*** a.m. Clauson 1972 s. 193. ***Bir aġac dibinde bir bıŋara ėrişdi, armışdı, oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 32a).

ara I 'yer, mekân' < ET. ***ara*** a.m. Clauson 1972 s. 196. ***Yumılur bir araya geldi Moġūl | Görüben Sulṭān anı oldı melūl.*** (Enverī 1928 [869/1464] s. 11). 'mesafe, uzaklık': ***Ḳarsla Sis arası düzdür.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 304). 'zaman aralığı, fasıla': ***Unutulmuştu. Hastalığı uzadıkça, arayanlar arayı açmıştı.*** (B. Arpad 1974 s. 132). 'iki şeyin ortası': ***Et tırnaktan ayrılır mı hiç? El karısı araya girmekle oğlum oğulluğumdan çıkabilir mi?*** (H.R. Gürpınar 1933ke s. 59). ***Huriye hanımla aralarında su sızmamakta olduğunu gördükçe ...*** (E.E. Talu 1939 s. 26). 'şahsî münasebet': ***Zaten Bakır Efe ile Eminenin kardeşlerinin arası bozuktu.*** (Mahmud Yesari 1930 s. 42). ***ara(sı) yok*** 'arası iyi değil': ***Evvelce Vahitle Hakkının araları yoktu. Şimdi ortaklığa başlamışlar.*** (Kemal Tahir 1957k s. 379).

ara II (zarf) '... arada, ... zamanda' < ***ara*** I. EO. ***ara ... ara ...*** 'gâh ... gâh ...' TS 182–183: ***Ara eş'ār dėyüb ara idüb neşr-i 'ulūm ...*** (Feyzī, A.N. Tarlan 1948 III, 68). ***Ger beni mey öldüre mey-ḫānede yārān dėye, | Çekdi ol merḥūmı anda ara ṭoprak ara ṣu.*** (Ẕātī 1987 III, 136). ***... arası*** '... esnasında': ***Bak, lâf arası ne dedi ...*** (Kemal Tahir 1957r s. 57). ***bir ara*** 'bir vakit': ***Fatih durağında, bir ara, | Kenara çeker Osmanı, konuşursunuz ...*** (R. Ilgaz 1944 s. 28). Krş. ***iç ara***.

ara III (sontakı) '... arasında' < ***ara*** I. Krş. ***apış ara*** (***apış*** altında). ***Vasfı anuŋ ḫalḳ ara maḥmūd olur.*** (Firdevsī–i Rūmī 1980 [15./16.yy.] s. 114).

ara– b.m. (bulmağa çalışmak) < ET. ***arḳa-*** a.m. Clauson 1972 s. 217, fakat ***arḳa-*** > ***ara-*** gelişmesi izaha muhtaçtır. ***... hizmetçi tutmak kararı verilmişti. Lâkin ara da bul hizmetçiyi bakalım ...*** (K. Bilbaşar 1944 s. 32). 'ziyaret etmek, yoklamak; telefon etmek': ***Telefon çalıyor! Belki Nilüfer? Günde birkaç kez aramasa olmaz.*** (Peride Celal 1991 s. 183). 'yokluğunu duymak, özlemek': ***İstanbul hayatını, hele ramazanlarını öyle bir arıyorum kil*** (A.U. Hisar 1944 s. 321). 'birinin üstünü aramak' ***Siz kim oluyorsunuz da benim eşyalarımı arıyorsunuz?*** (Orhan Kemal 1968g s. 22).: ***Seni aramamı ister misin?*** (A. Yurdakul 1993 s. 329). RD. 'istemek, talep etmek': ***Çocuği da aray onlardan ekmek.*** (N. Hafız 1985 s. 213).

Arab/Arap b.m. (ana dili Arapça olan kimse) < Ar. ***'Arab*** 'Araplar'. O. ***'Arab*** 'Araplar': ***Meger 'Arab içinde bir dilāver kişi vardı ...*** (Ferec 855/1451 v. 175b). 'siyahi, zenci': ***'Arablarda yüzi ḳaralar bī-nihāyet ola.*** (M. Çavuşoğlu 1977 s. 153). ***Rengin kapkara, koyu bir kahve telvesi rengindesin! "A ... a ... arap delikanlısıl" diye bağırdılar.*** (N. Eray 1990 s. 97). 'fotoğrafın negatifi': ***Bir fotoğrafın arabı gibi bütün insanlar.*** (M. Mungan 1989 s. 124). AD. ***arabaşı*** 'bir yemek türü' DS 291–292 < ***Arab*** ve ***aş***. ***Durdu Onbaşı'ya arabaşı yemeğe çağrıldı.*** (L. Tekin 1984 s. 16). ***Arap çorap*** (alaylı konuşmada) 'Arap' (mânası ilk kelimeden kaynaklanan, kafiyeli çift sözlü tâbir, b. ***algan-*** ve ***çalgan-***). ***Allah o arabın da belâsını versin, çorabın da!*** (S.M. Alus 1933p s. 151). ***Arabı gül-*** 'oyunda kazanmak, talihli olmak': ***"Kumara ütüzdün değil mi?" ... "Arabımız gülmedi" ...*** (Orhan Kemal 1954b s. 91). ***Arap kan*** 'halis Arap cinsinden (at)' (Fa. terkiblere benzeyen bir mürekkep sıfat): ***Dört ay evvel halis arap kan bir tay görmüştü.*** (C.S. Gürler 1939 s. 53). ***arapsaçı*** 'çok karışık' (zencilerin kıvırcık saçlarından mülhem): ***Zīrā murādum budur ki, 'ulūfeciler daḫı bir alay olub 'Arab saçı gibi ḳarışıḳ olmaya.*** (Ġazavāt–ı Sulṭān Murād 1978 [15.yy.] s. 14). ***Biz sade kendi memleketimizin işlerini Arap saçına çevririz zannediyorsunuz, değil mi?*** (Ç. Altan 1975 s. 263). ***arapsaçı*** 'iki ot cinsinin adı, Achillea millefolium ve Foeniculum vulgare' I. Hauenschild 1989 no. 12 ve 500: ***Yumuşak, direnmiyen bir dokunuşu vardı arapsaçının.*** (E. Atasü 1997 s. 19). O. ***Arap sıtması*** 'her gün tutan sıtma' (?): ***Uzun uzun muayeneden sonra ne arap sıtması ne bir şey, bal gibi verem ...*** (Umran Nazif 1948g s. 37). AD. ***Arabuşağı*** 'Arab aslından Adana yerlisi' < ***Arab*** ve ***uşak*** 'oğlan, genç'. ***... bir arabuşağı olduğu konuşmasından, suratından belli garson ...*** (Reşat Enis 1944 s. 167). ***Arab Üzengi*** 'masallarda korkunç görünüşlü bir cin' < ***Arab*** ve Fa. ***Zangī*** 'Zenci'. ***'Arab Üzengī'ye çalmış Şāh İsmā'īl gürzi.*** (M. ʿĀ. Ersoy t.y. [1911] I, 164).

araba b.m. (insan veya yük taşıtı) < kelimenin etimolojisi için birçok teklifler var (G. Doerfer 1965 II, no. 440, M. Räsänen 1969 s. 23, E.V. Sevortyan 1974 I, 164–165). Mesele henüz halledilmemiştir. ***On biŋ artuḳ-idi 'araba at-ile / Ḳaldı ol yėrde yaraġ u yat-ile*** (Enverī 1928 [869/1464] s. 106). ***bir araba*** 'bir yığın, bir çok': ***Bilmem candarmaya müdahale ettirecekmiş, seni hapse attıracakmış, bir araba lâf.*** (A. Dino 1944 s. 109).

arabân 'müzikte bir makam ismi' (K. Uz 1964 s. 9) < Fa. ***'arabān*** a.m. Bu makamda ve ***araban-kürdî*** ve ***araban-puselik*** makamlarında bestelenmiş şarkıların güfteleri için b. E.R. Üngör 1981 I, 45–46.

AD. **arabana** 'dervişlerin çaldıkları tef' DS 291 < Fa. ***'arabāna*** a.m. F. Steingass 1930 s. 842.

O. **Arabane** 'Araplar gibi, Arap tarzında' < ***Arab*** + Fa. ***-āna*** zarf eki, b. ***acizane*** .

arabaşı, b. ***Arab***.

AD. **arabatı** 'derbeder' DS 292, b. ***harabati***.

arabesk 'Arap üslûbunda' < Fr. ***arabesque*** < İt. ***arabesco*** a.m. ***... arabesk kemerli, derin duvara oyma odacıklı dükkânının çürümüş tahta kepenklerini erkenden kilitliyor ...*** (A. Kutlu 1991 s. 140). 'şark usulü girift bir süsleme tarzı': ***Arabesk tezyinatının fârikası, kompozisyonda olduğu gibi, unsurlarda da aynı kalmıştır.*** (E. Herzfeld, İslâm Ansiklopedisi 1940 I, 470). 'egzotik' (?): ***Öğrencilerin gittiği yerlerden çok, paralı ve arabesk tavırlı insanların kulüplerinde çalışır oldun.*** (Z. Ankara 1991 s. 156–157). 'bugün Türkiye'de geniş kitle tarafından sevilen bir müzik tarzı': ***Şoför epeyce zamandır çalan arabesk müziği kapatıp radyonun düğmesini çeviriyor.*** (M. Güler 1990 s. 60). ***Az sonra iki arkadaş, matiz olmuş kafalarla, "Bak batıyor yine bir akşam güneşi" adlı arabesk şarkıyı bağırarak, hafif gırtlak oyunlarıyla şakalaşarak söylediler.*** (M. Kaçan 1991 s. 57). ***O evden arabeskin en koyusunun avaz avaz feryat ettiğini duydum bir sabah vakti.*** (M. Urgan 1998 s. 39). ***arabeskçi*** 'müzik kültürü olmayan, zevksiz': ***Ne okursunuz, ne düşünürsünüz, sonra kendinizi kentli sanıp, tatil yapmak için bu güzelim köyleri de kirletirsiniz! Yamyam arabeskçiler! Yarı-aydın barbarlar!*** (B. Uzuner 1994 s. 44).

Arabgir/Arapkir 'Doğu Anadolu'da bir şehrin adı' < Erm. ***Arapker*** (?) a.m. (B. Darkot, İslâm Ansiklopedisi 1940 I, 553). 1540 tarihli Diyâr–ı Bekir kanunnamesinde ismi geçer (Ö.L. Barkan 1943 [947/1540] s. 130).

Arabî 'Arapça' < ***lisān-i 'arabī*** a.m. tâbirinin kısaltılmışı [Ar. ***'arabī*** 'Araplara mahsus']. ***O kadar Arabî dersleri verdim o kâfir kıza ...*** (A. Dino 1944 s. 103).

A'rabî 'Bedevi Arap' < Ar. ***A'rābī*** a.m. ***Bir A'rābī 'avratlıġa diledi. Yaluŋuzlıḳdan üşenmişidi, rıżā vėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 174a).

AD. **Arabiko** (okşama veya aşağılama sözü) 'kara Arap, zenci' < ***Arab*** + küçültme eki ***-ko***, b. **anaçko** , aradaki /ı/ için b. ***caniko***; ayrıca krş. ***arapiko***. ***Konuşuyordu bir yandan Arabikoyla.*** (Peride Celal 1978 s. 7).

Arabistan b.m. (Arap ülkesi) < Fa. *ʿArabistān* a.m. [*ʿArab* ve memleket isimlerinde kullanılan *-istān* eki, b. *Acemistan*]. *İki haftada bir kerre Ḳıbrīs iskelesine ʿArabistān ṭarafından şalı günü bir vapur, İstanbul ṭarafından da çārşenbe günü bir vapur geliyor.* (Nāmıḳ Kemāl 1967 s. 468).

O. **Arablık** 'Arapların yaşadığı saha, Araplarla meskûn yer' < *Arab* + mekân tavsifi yapan *-lık* eki. *Doġı ṭarafında Tārġa dėrler ḍaġ üzerinde köyler vardur. Ol köyler ʿArablıḳ* (metindeki kelime aynı zamânda *ʿArabluḳ* olarak da harekelenmiştir)*–dur, velī şimdiki ḥālde Tārġa ḳalʿası Portuḳal żabdındadur.* (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 622).

⊡ *-lık* eki ile yapılan ülke ve devlet isimlerinden A–E cildinde ***Arablık, Arnavutluk, ve Bulgarlık*** zikredilmiştir (krş. ***akçalık***).

Arabuşağı, b. *Arab.*

AD. **araca** 'hamal' DS 292 < Ar. *ucarā* 'hizmetçiler, hamallar' A. Tietze 1958 no. 2; Ar. bir çoğulun Tk.'de tekil kullanılması için b. *ahbab* , metatezli gelişme için b. *albız* .

(Neologismus) **araç** '(bir yerden başka bir yere insan veya yük taşıyan) vasıta' < *araç gereç* tâbirinin mühmel ilk kelimesinden. Eserimize aldığımız diğer neologisma için b. *andaç* .

AD. **araç gereç** '(bir iş için) lüzumlu alât edevat' < kafiyeli çift söz; baş harfler için b. *abidik gubidik* [1]. İkinci kelime *gerek*'i andırıyor (sondaki */ç/* için b. *aktaraç/akdaraç*) ve tâbirin mânası ondan kaynaklanıyor. *Çalışırım emme araç gereç olacak. Böyle bomboş olmaz ki.* (T. Apaydın 1991 s. 84).

O. **A'raf** 'cennet ile cehennem arasında bulunan mekân' < Ar. *Aʿrāf* a.m. *Aʿrāf, ol bir burcdur, bārūdur, uçmaġ-ıla ṭamu arasında.* (A. Topaloğlu 1978 II, 63). *Dante'nin Cehennemde kılavuzu Verjil'di. Cehennemde ve ârafta. Ben ârâftan ileri geçemedim. Geçemem de artık.* (C. Meriç 1992 s. 236). Mecâzî mânada: 'iki zıddın arası, ne birine ne de öbürüne ait olan durum': *Neredeyse suçlanacak yeniden. İçerdekileri bıraktığı için, dışardakilerle yaşamın zorluklarında birlikte olmadığından ... yine ve her zaman araftayım.* (A. Kutlu 1987 s. 43).

Arafat 'Mekke yakınında hacıların Kurban Bayramı arifesinde toplandıkları tepe' < Ar. *ʿArafāt* a.m. *ʿArafātda niʿmet bol-idi.* (Ferec 855/1451 v. 208a).

AD. **arağa** 'duvar örülürken taşların arasına konulan ağaç, hatıl' DS 293 < Ar. (Lübnan) *ʿaraḳa* a.m. A. Tietze 1958 no. 136. (*/ḳ/>/ǧ/* için b. *ʿagel* [2]).

AD. **arahti** 'kirmen, iğ' DS 294 < Yun. *αδραχτι* (aḏraḫtí) a.m. A. Tietze 1955 no. 3.

araḫı, b. *arakı.*

O. **arak** I 'ter' < Ar. *ʿaraḳ* a.m. *Nola yaḫıldısa lāle ki tābından yaŋaguŋuŋ | ʿAraḳ içinde ġarḳ ėtdi ḥayā gül-berg-i ḫandānı.* ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 23).

arak II 'rakı (veya onun bir cinsi)' TüS 1983 s. 65, DS 293 < Ar. *ʿaraḳ* a.m. (asıl mânası 'ter'). *Ve ḥamr ve ʿaraḳ kāfirlere rızḳ olmaḳla ...* (Ö.L. Barkan 1943 s. 335). *Yardum sürāḥīnüŋ başını, ayaġın şıdum, | Yudum elüm ʿaraḳdan u geçdüm şarābdan.* (Ḫayālī Beg, b. ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 214).

(Argo) **arak** III 'çalınmış' H. Aktunç 1990 s. 40 < *arakla-* fiilinden backformation. *Amacı kısa yoldan zahmetsizce köşeyi dönmek olduğundan gazeteyi arak fotoğraflarla bir güzel süsledi.* (M. Kaçan 1991 s. 91). 'çalma işi': *Yaptığım şeyin, elma, erik, marul çalmaktan çok daha başka bir şey olduğunu iyice anlamıştım. Ötekine biz «arak» diyorduk. Vakıa ikisi de aynı şeydi ama, o zaman herkes «arağa» giderdi.* (T. Güner 1951 s. 44).

O. **a'râk** 'damarlar' < Ar. *aʿrāḳ* a.m. [*ʿirḳ* 'damar' kelimesinin çoğulu]. *El ḥaḳ şeh-zāde-i Kinnevci ārāste yigit gördüm, şıfāt u simāt-i pesendīde ve aḫlāḳ ve aʿrāḳ-ı güzīdeyile müzeyyen gördüm.* (Ferec 855/1451 v. 107b).

AD. **araka** 'bir çeşit bezelye' DS 294 < Yun. *αρακας* (arakàs) a.m. A. Tietze 1955 no. 27, Ch. Tzitzilis 1987g no. 33.

(Argo) **arakçı** 'hırsız, yankesici' F. Devellioğlu 1970 s. 72 < krş. *arakla-*. *Bu semtte tövbekâr yankesicilere, ... arakçılara, ... rastlamak mümkündür.* (S.F. Abasıyanık 1954a s. 98).

AD. **arakçin** 'takke' DS 294–295 < Fa. *ʿaraḳ-çīn* a.m. A. Tietze 1969 no. 10 [Ar. *ʿaraḳ* 'ter' ve Fa. *-çīn, çīdan* 'toplamak' fiilinden bir unsur]. *Ḳutu-i ʿaraḳçīn* (M. Kütükoğlu 1983 s. 304). *Vėrdi getürüb şehr-i ʿademden gül-i nesrīn | Maḫbūb-ı vücūda bir iki yüzlü ʿaraḳ-çīn.* (Ẕātī 1987 III, 106).

AD. **arakı/araḫı** 'rakı' < Ar. *ʿaraḳ* a.m. + */ı/* (izah edilmemiş). *Araḫılar içilecek, kėfler olacaḳ.* (A. Caferoğlu 1945 s. 243).

arakıye I 'derviş külâhı' (R.E. Koçu 1967 s. 14) < Ar. *ʿaraḳīya* a.m. [*ʿaraḳ* 'ter' + çeşitli sahalara ait nomina concreta yapan Ar. *-iye*, b. *adliye*]. *Arakıyesinin üzerine yeşil bir imame sardım. Kör zannetsinler diye koyu bir gözlük taktım.* (H.R. Gürpınar 1940 s. 20).

arakıye II 'bir nevi uzun hırka' < *arakıye I*, b. H.Z. Koşay 1944 s. 292'deki resimde.

(Argo) **arakla–** 'çalmak, aşırmak' M. Mikhaïlov 1930 s. 12, H. Aktunç 1990 s. 40 < Erm. *arakel* 'acele etmek' (?); M.L. Wagner 1943 s. 8'e göre Ar. *ʿaraḳ* 'ter' kelimesinden. *Birbirlerini araklar bel* (R. Enis 1935 s. 66). *Ben nereye gitsem, âdetim hane sahibi uyuduktan sonra ortada ne var ne yok hepsini araklarım.* (M.N. Özön 1941 s. 14). *Gene tiren durdi mi, gene atlardi, bi şarap şişesi daa araklardi geludi.* (T. Günay 1978 s. 231).

AD. **arakop** 'birinci çapadan önce seyreltilen, aradan koparılan fazla fideler' DS 295 < Yun. **αροκοπι*

(*arokópi) 'mısır tarlasını seyreltme' Ch. Tzitzilis 1987g no. 37. DS'deki târif "halk" etimolojisinin güzel bir numunesidir.

O. **arakriz** 'ter dökerek' < Fa. *'araḳ-rīz* a.m. [Ar. *'araḳ* 'ter' + Fa. *-rīz, rīḫtan* 'dökmek' fiilinden unsur]. *'Ārıżuŋ meyden 'araḳ-rīz olsa, ey ḥūr-ı cemīl, / Ṣanuram cennetde ṭuġyān eylemişdür Selsebīl.* (Ḫayālī Beg, b. 'Ālī 1994 [1591–99] s. 214).

EO. **arala-** 'arasına girmek, içine sokulmak' TS 183–184 < *ara* + isimden fiil yapan *-la* genişlemesi. *'Avn-ı Ḥaḳla 'ulemā zümresini aralaruz* (Feyzī, A.N. Tarlan 1948 III, 68).

aralaş- 'ayrılmak, uzaklaşmak' TS 184 < *ara* ve *-la-ş-* genişlemeleri. *Bunnar bir iki sēt aralaşmışlar ḳöyden.* (A. Caferoğlu 1948 s. 101).

O. **ârâm** 'dinlenme, istirahat; sükûnet' < Fa. *ārām* a.m. *Bir laḥża bir birümüzsüz ārām yoġdı.* (Ferec 855/1451 v. 44a). *ârâm eyle-* 'dinlenmek, istirahat etmek': *Çūn ġece oldı, ḫalḳ ārām eyledi.* (a.e. v. 47b). *ârâm ol-* 'müsterih olmak, yatışmak': *Çıḳ, taḫtuŋda otur, ḫalāyıḳ pādeşāhı görsünler, ḫātırları ārām olsun.* (a.e. v. 142a).

O. **ârâmgâh** 'dinlenme yeri, istirahatgâh' < Fa. *ārāmgāh* a.m. [*ārām* + 'yer' mânasındaki *-gāh* eki; b. *âdemîgâh* .] *Binüb raḫta ol Ḫıżr-ı ferruḫ-liḳā / Hemān oldı çiftligine reh-nümā. / Nihāyet göründi bir ārām-gāh.* (İzzet Molla 1269/1849 s. 13).

Aramî 'Samî dillerinden olan bir dil konuşan kimse veya o millete ait' < Ar. *Ārāmī* a.m.

Arâmine, b. *Eramine*.

O. **aramiş** 'dinlenme' < Fa. *ārāmiş* a.m. Fa. *-iş* için b. *aferiniş* . *Sipāhī levāzimi görülmek içün ārāmiş u āsāyiş olundı.* (Selānikī 1989 [1599] I, 326).

aran- I 'bulmaya çalışılmak' < *ara-* fiilinin passivum hali, b. *acın-* I .

aran- II 'kendine aramak; ortalıkta kendi kendine bir şeyler aramak' < *ara-* fiilinin reflexivum hali, b. *acın-* II . 'kendi üstünde veya yakınında aramak': *"Mutfakta yemeği hazırlarken hep ayaklarımın dibinde dolaşıyor sandım." — "Ben de yemekte masanın altında arandım hep."* (N. Cumalı 1970 s. 165).

aranjman/arancman 'tertiplenme, düzenlenme' < Fr. *arrangement* a.m. Fr.'dan alınmış *-man* eki için b. *abonman* . Ayrıca /j/ – /c/ varyantları ile ilgili b. *abajur/abajör* . *O gece birlikte seçmiş olduğumuz çiçek çok beğenilmiş: sarı bir ikebana aranjmanı idi.* (N. Eray 1990 s. 10). 'yeniden tertiplenmiş ve modernleştirilmiş müzik parçası': *Son dönem Türk sanat müziği şarkıları — arabesk ve arancmanlarda da dahil — sözleriyle büyük bir mantık burkulmasına işaret ediyorlar.* (M. Mungan 1996 s. 328).

Arap, b. *Arab*.

Arapça 'Arap usulünde' < *Arab/Arap. -ca* sıfatları için b. *ahça/ağca* . *Yolu tutmuşlardı. Gene arapça sokaklar, arapça cadde, şehrin göbeğindeki kocaman meydan.* (Orhan Kemal 1965f s. 167). 'Arap dilinde; Arap dili' (*-ca* zarfları için b. *anca I*): *Müftü dudaklarını hızlı hızlı açıp kapayarak dualar okumaya başladı. Ağzından fısıltı halinde birtakım Arapça kelimeler dökülüyor, ara sıra derin derin iç çekip, ya Allah, sen günahlarımı affeyle ya rabbi, diyordu.* (Mehmet Selâhattin 1971 s. 8–9).

Arapkir, b. *Arabgir*.

AD. **arapiko** 'siyah kabak' DS 299 < Yun. *αραπικο* (arápiko) a.m. Ch. Symeonidis 1973 no. 17; krş. *Arabiko* ve *Arap kabağı* K. Emiroğlu 1989 s. 42. *Temelenun başina Arapiko felisi.* (A. Caferoğlu 1946 s. 286).

arapsaçı, b. *Arab*.

Arapsun 'Niğde vilâyetinde bir kasaba ve kaza' < EYun. *Αραβισος* (Arabisós), D.J. Georgacas 1971n s. 107.

O. **ar'ar** 'ardıç' < Ar. *'ar'ar* a.m. *Baŋa yāruŋ yaŋaġı vu lebi vü ḳaddi yeter / Üzül ey gül, açıl ey gonça, yıḳıl ey 'ar'ar.* (Necātī Beg 1963 s. 190).

ararot 'çocuk maması yapılan bir kökün unu' < İng. *arrowroot* a.m. [*arrow* 'ok' ve *root* 'kök'; Kızılderililer bu kökle ok yaralarındaki zehiri çekiyorlardı]. *Ağucuk bebek misin evlâdım? Hanımlar, hani oğlumun ararotu, sübeği?* (S.M. Alus 1934 s. 319).

Arasat 'kıyamet günü bütün yeniden dirilenlerin toplanacağı yer' < Ar. *'Araṣāt* a.m. ['*arṣa* kelimesinin çoğulu]. *Maḥşer 'Araṣātında ki dīvān olacaḳdur, / Ey ḳāżī, saŋa da'vīci Yezdān olacaḳdur.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 179).

arasta 'çarşıda aynı çeşit dükkânların bulunduğu sıra' < Fa. *rāsta* a.m. A. Tietze 1969 no. 100. *Sabah sabah arastada, çınar altında, kahvelerde, evlerde, hattâ hükûmet konağında hep bu konuşuluyordu.* (F. Erdinç 1960 s. 86).

⊡ Başka dillerden alınmış kelimelerin başında yanyana iki ünsüz veya Tk.'de baş harf olamayan bir liquida (/l/ veya /r/) bulunursa, kelimenin telaffuzunu kolaylaştırmak için önüne fazladan bir ünlü konabilir (prothesis). A–E cildinde bu hadise için şu misalleri not ettik: *arasta, astal* (bu kelimede prothesis daha Tk.'ye girmeden, fonolojisi Türkçe'ninkine benzeyen Macarca'da yapılmıştı), *Efrenc* (bu da Arapça'dan böyle gelmiş), *enevrek* (**elevrek* < *levrek* < *lavraki*), *erişte/erüşte, espine, evram.*

AD. **arastak/arasdak/arıstah/arıstak/arustak** 'tavan' DS 300, TS 241 < Erm. *arasdaġ* R. Dankoff 1995 no. 27. a.m. *Arustaḳa ib bıraḳsun, andan soŋra boġulsun.* (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 45). *Ġızlar da dev uruflarnı almış, arıstaḥdaki ġabağa ġoymuşdur, git ġabağı ġır uruflar dağılsın.* (A. Caferoğlu 1945 s. 30).

O. **araste** 'süslenmiş, süslü' < Fa. *ārāsta* a.m. [*ārāstan* 'süslemek' fiilinin fiilsıfatı (participium)]. Fa. -

(i)de/-te için b. *aferide . Bir ārāste sarāyı gördi, daŋladı.* (Ferec 855/1451 v. 30a).

araş– 'birbirini aramak' < *ara-* ve müşareket genişlemesi. *Kışın araşmıyacağımızı bile bile adresler alıp verdik.* (T. Uyar 1986 s. 97). 'hep beraber aramak': *"O düzeyde araşmak gerekir." Nesrin, "Araşmak ne Allahaşkına, Cevat?" diye sordu. Ferda, "Galiba hep beraber aramak," dedi. Ayla, "Valla Cevat'tan çok acayip laf işittim şimdiye kadar, ama bunu işitmemiştim," diye mırıldandı.* (Ü. Kıvanç 1995 s. 46.).

araştır– 'bir şeyi bulmak için bir yeri sıkıca gözden geçirmek' < *ara-* fiilinden *-ştır-* genişlemesiyle yapılan verbum frequentativum, b. *anlaştır- II . O geceden sonra topluca onun bağımsızlığının kaynağını araştırmaya kalkıştık.* (T. Uyar 1986 s 93).

AD. **arayış** 'budama' DS 301 < *arayiş*??.

O. **arayide** 'süslenmiş, süslü' < Fa. *ārāyīda* a.m. [*ārāyīdan* fiilinin fiilsıfatı (participium)] Fa. *-(i)de/-te* için b. *aferide . Dalla aġır donlar geydi, gendüyi ārāyiyde ḳıldı.* (Ferec 855/1451 v. 218a).

O. **arayiş** 'süsleme, süslenme; süs' < Fa. *ārāyiş* a.m. [*ārāstan* 'süslemek' fiilinden nomen actionis]. Fa. *-iş* için b. *aferiniş . Kāşkī bu ārāyiş-ile Düstūr ḳatında-mısam!* (Ferec 855/1451 v. 237b). AD. *arayiş* 'uzun kesilmiş kumaş parçası' K. Emiroğlu 1989 s. 42, b. *arayış.*

araz (tıp terimlerinden) 'semptom' < Ar. *aʿrāḍ* 'semptomlar' [*ʿaraḍ* 'semptom' kelimesinin çoğulu]. *Yahu, âraz gün gibi aşikâr, tansiyon fazlalığına bu tahlillerin ne lüzumu var?* (C.F. Başkut 1963 s. 34). *Bütün bunların üstüne başka arazlar yoksa, kendini şanslı sayabilirsin.* (Z. Ankara 1991 s. 33). AD. *araz* 'hastalık' DS 301. O. *a'raz* 'dert, hastalık, sakatlık': *Aṣḥāb-ı emrāż erbāb-ı aʿrāż ḳamu eṣnāf ḥalḳ anda gelürler(di).* (Ferec 855/1451 v. 180r).

arazbar (musikîde) 'bir makamın adı' K. Uz 1964 s. 9 < ??.

arazi b.m. (yer, toprak) < Ar. *arāḍī* 'topraklar' [*arḍ* 'toprak' kelimesinin çoğulu; Meḥmed Hafīd 1221 s. 149–151 kelimeyi Galat sayar]. *... arāżīnüŋ taḥammüline ve müsāʿadesine göre ḫarāc-ı muḳāseme ...* (Ö.L. Barkan 1943 s. 291). *arazi sahibi* 'çiftlik sahibi': *... hasisliği belli olan tipik bir taşralı arazi sahibi.* (C.F. Başkut 1963 s. 54).

(Argo) **arazi ol–** 'saklanmak; ortadan kaybolmak' H. Aktunç 1990 s. 41 < *arazi* 'yer, toprak', askerî tatbikat terimlerinden. *Her zaman bir bahane bulup kendi dükkânından arazi olan Fil Hamdi ...* (M. Kaçan 1991 s. 79).

arazoz/arazöz, b. *arozöz.*

AD. **arbe** 'çarşamba' DS 302 < Ar. *al-arbaʿa* a.m. [*arbaʿa* 'dört' rakamından]. .

arbede 'gürültülü kavga, patırtı' < Ar. *ʿarbada* a.m. *Oturmış idük ṣadr-ı germ-ābede / Bu ne? Ḳubbede ḳobdı bir ʿarbede?* (İzzet Molla 1269/1849 s. 12). *20 şubatta Türkiye Büyük Millet Meclisinde büyük bir arbede çıkmış ve Adalet partisi milletvekilleri, Türkiye İşçi partisi milletvekillerini tekme sille dövmüşlerdi.* (E. Kongar 1991 s. 7–8).

AD. **arbet** 'çirkin, biçimsiz, gülünç yüz veya vücut' DS 302 < *ibret.* Bu metatezli gelişme için b. *albız .* Baştaki /'i/ > /a/ değişimi için b. *ʿagel* [2] .

arbitraj (ticaret terimlerinden) 'kıymetli kâğıtları değerlendirme işi' < Fr. *arbitrage* a.m. [Lât. *arbitrare* 'mukayese ederek hüküm vermek' *arbiter* 'hakem']. Fr. *-age* eki için b. *ambalaj .*

AD. **arçak** 'ayı' < Erm. *arç* a.m. R. Dankoff 1995 no. 31.

ard/art (isim ve sıfat) 'arka' < ET. *art (? ārd)* a.m. Clauson 1972 s. 200–201. *Perde ardından bir ḳız bir ḳac etmek sunıvėrdi.* (Ferec 855/1451 v. 11a). *Uyuz kuyruklarını ard ayaklarının arasına sıkıştırıp, başları yerde dönüp gittiler.* (F. Baysal 1944 s. 4). *ard arda/ardarda* 'birbirinin arkasından, tekrar tekrar'; terkib şekli için krş. *iç içe, üst üste*: *Telefondaki kişi evde olduğumdan o kadar emin ki art arda çaldırmayı sürdürüyor.* (A. Ümit 1996 s. 198). *ardınca* 'arkasından' TS 187: *Bir ḳac ulu begi aġır leşkerile ḳacanlar ardınca vėribidi.* (Ferec 855/1451 v. 42a)... *ardınca ol-* '(bir şeyi) elde etmeğe veya başarmağa çalışmak': *Beni oşbu yėrden ḳaldurmaḳ ardınca oll* (Ferec 855/1451 v. 64b). Bu isim kökü, fiil kökü olarak da kullanılmış (b. *ard-*). Tk.'ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. *acı* I .

AD. **ard–/art–** 'yüklemek' < ET. *ard-* a.m. Clauson 1972 s. 201. *Gözüŋ yaşı Meric olsa naẓarda | Ne mümkin biri ḳol boynuŋa arda.* (Mesīḥī, E.J.W. Gibb 1909 VI, 94). *Gün oldu birbirlerini yenemediler, o zaman suç ardacak bir mecalsiz aradılar.* (F. Baykurt 1959 s. 35). Bu fiil kökü, isim kökü olarak da kullanılmış (b. *ard*). Tk.'ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. *acı* I .

O. **arda** I 'uzun el değneği; nişan için dikilen değnek' (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1306 s. 18) < ?? *ardalu* 'eli değneklü çavuş' (aynı yerde). Kelime daha eski bir tarihî devri aksettirdiği halde daha eski kaynaklarda bulunamadı.

AD. **arda** II **/ardala** I 'büyük deve çanı' DS 303; Evliyā Çelebī her iki varyantı da kullanıyor R. Dankoff 1991 s. 12, 30 (b. *debdevi*) < ?? (kervanın en arkasındaki deveye takıldığı için *ard* 'arka' ile alâkası olduğu düşünülebilir).

EO. **ardala** II 'satılana ilâve edilen parça' ("Gionta che si da à quel che si vende", G. Molino 1641 *gionta* kelimesinde) < ??. Belki *ardala/arda* '(işe yaramıyan vs.) et parçası' DS 303 kelimesinin aynıdır.

ardıç I b.m. (ağaç ismi) < ET. ***artuç*** a.m. Clauson 1972 s. 204. ***Ve kenārları ardıc aġaçlu yérlerdür.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 515). ***Şu ardıç ormanının arkasında \ Yanıp sönen küçük yıldız\ Bin senelik dostumuz.*** (B.S. Ediboğlu 1958 s. 9).

ardıç II 'bir kuş cinsi, Turdus pilaris TüS 1983 < ***ardıç kuşu***'nun kısaltılmış şekli. ***Kimi kuşlar geceyi seçer bu uzun yolculuk için, ardıçlar, ötleğenler gibi.*** (N. Güngör 1992 s. 60).

AD. **ardıl-** 'yüklenmek, abanmak; binmek' DS 304–306 < ***ard-*** fiilinin passivum veya reflexivum hali. ***Şeştā egere ardılmaḳ ...*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 158).

AD. **ardılı** 'asılı, yüklü' < ***ard-*** 'yüklemek' + ***-ılı*** genişlemesi. ***Ertesi gün çırak semersiz boz eşeğine iki boş heybe ardılı geldi.*** (T. Apaydın 1952 s. 74).

⊡ ***-ı*** (b. ***acı I*** [2]) + ***-lı*** (b. ***aklı karalı***) eklerinden müteşekkil olan ***-ılı*** genişlemesi, geçişli fiillerden edilgen fiilsıfat (participium passivum) mânasında sıfatlar yapar. Bu genişleme ile teşkil edilen deverbal sıfatlar, 20. asırda Ar. asıllı kelimelerin yerini alarak daha çok kullanılmağa başlanmıştır (krş. ***alıcı***). Bunlara örnek olarak A–E cildinde bulunanlar: ***ardılı, asılı, atılı, basılı I–II, burulu, bükülü, çağrılı, çatılı, çetili/çitili, çevrili, dayalı, derli, dikili, dizili, dürülü.*** Ekseriya geçişli fiil olarak kullanılan ***don-*** fiilinin geçişli bir mânası düşünülerek yapıldığını farzedebildiğimiz ***dönülü*** sıfatını da bunlara ilâve edebiliriz.

AD. **ardın ardın** 'kıçın kıçın' DS 306, TS 187 < ***ard*** + instrumentalis hali eki ***-ın***, b. ***acın*** .

ardınca, b. ***ard***.

EO. **ardıncı** 'ikinci' ('***secondo***', F. Argenti 1533 v. 256b, b. A. Bombaci 1938 s. 73) < ***ard*** +***-ıncı***, sıra sayısı eki, krş. ***sonuncu***.

⊡ Sayı sıfatlarında kullanılan ***-(ı)ncı*** (ET. ***-ınç***) A–E cildinde ***ardıncı, beşinci, birinci*** maddelerinde zikredilmiştir.

EO. **ardıradın/arduradan** 'arkasından' TS 190 < ***ard*** ve 3. şahıs possessivum eki ***-i***, istikamet eki ***-ra*** ve ablativus (b. ***açmazdan***). Krş. ***başıra, karnıra. Ḳaçub şāhları cānibine gitmek üzre olıcaḳ arduradan 'asker-i manṣūr ...*** (Maṭraḳçī 1976 [1533–36] s. 272).

⊡ BSTT.'de yalnızca izleri kalmış ***-ra*** eki yer ve yön ile ilgili zarflar oluşturuyordu (J. Deny 1921, s. 242–244, 604, A. v. Gabain 1968 s. 89–90). Bugün ***-ra*** türemelerinin bâzıları isim haline gelmişlerdir. A–E cildinde şu örnekler var: ***ardıradın/ardıradan, asra, başıra, bura I–II, daşıra, daşra/taşra I–II, depere***. Directivus eki için b. ***anarı*** .

ardiye 'depo, ambar' < Kelime 19. asrın ikinci yarısında ortaya çıkıyor (Tinghir–Sinapian 1891 s. 200: 'Dépot de la douane' ***ardiye, gümrük anbarı,*** hep Ar. ***arḍ*** 'toprak, yer'den geliyormuş gibi yazılır; yalnız L. Bonelli 1899 s. 290 ***artiye*** 'artıklık' ("superfluo, cosa superflua") diye yazıyor ve kelimeyi Tk. ***art-*** ile Ar. ***-īya*** olarak izah ediyor. Çeşitli sahalara ait nomina concreta yapan Ar. ***-iye*** için b. ***adliye*** . ***Ardiye de olsa bir düzeni vardır her yerin.*** (Y. Yazıcı 1990 s. 27). 'malları depoda saklatmanın ücreti': bu mânada kelime Suriye Arapçası'nda da biliniyor: ***arḍīya*** 'droit de magasinage' (A. Barthélemy 1935 s. 6). Türkçe'den geçmiş olabilir.

arduradan, b. ***ardıradın***.

arduvaz 'kayrak, bir nevi taş' < Fr. ***ardoise*** a.m., Ardennes dağlarında bulunduğu için. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kâğıt*** .

arefe/arife 'Bayramdan evvelki gün' < Ar. ***yawm 'arafa*** Fīrūzābādī 1250 II, 809; 'Mekke'nin yakınındaki Arafat dağı'; hacılar Kurban Bayramı arifesinde o dağda toplanırlar. ***Yevmü'l-ḥāmis, rūz-ı 'arefe, havâlar ġāyet bürūdet üzre olub ...*** (Selānikī 1989 [1599] I, 108). ***Bir bayram arefesi. Fırtına, yağmur ortalığı savuruyor.*** (F. Otyam 1957 s. 59). ***Su tesisatı Kurban bayramından bir gün evvel tamamlandı. Çarşı içindeki çeşme ile çevresi arife gününden süslendi.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 197).

arena I/arina 'bulaşık kumu' < İt. ***arena*** < Lât. ***arêna*** 'kum' Kahane–Tietze 1958 no. 30. ***Neşeli, çingil çingil bir çingene karısı "Arinacıyal" bağırdı.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 25).

arena II 'boğa güreşi, sirk vs.'de saha' < İsp. ***arena*** a.m. < Lât. ***arêna*** 'kum'. ***Bir arena sanki o bina. Parçalıyorlar Saime Hanımı.*** (A. Kutlu 1991 s. 181). ***Bayındırlıların evi bir tezatlar arenasıydı.*** (A. Kulin 1997 s. 25).

AD. **arey** 'yeter' (su, ayran doldururken kullanılır) K. Emiroğlu 1989 s. 42; 'korku ve şaşma bildirir ünlem' DS 308 < Ch. Tzitzilis'ten edinilen bilgiye göre bu kelime Yun. (dial.) ***αρε/αρει*** (aré/aréi) a.m. kelimesinden gelmektedir.

argaç 'dokuma tezgâhında enine atılan iplik, atkı' < ET. ***arḳaç*** a.m. ile aynı kökten olan Çağ. ***argaç*** a.m., ikisi 'örmek, dokumak' mânasında olan ****ar-*** fiilinden gelmiş olabilir (Clauson 1972 s. 216, M. Räsänen 1969 s. 26). ***Ḳamışdan ip burdı, arış bağladı, arġac gecürdi ...*** (Ferec 855/1451 v. 238b). ***Yeşil ipekleri beşinci tezgâha çözdük. Bunun argacı ne renk olacak?*** (Musahipzade Celal 1936kd s. 8).

argali 'bir cins yaban koyunu' < Moğ. ***argali*** G. Doerfer 1963 I, no. 12.

AD. **argalla** 'yük, engel, baş belâsı' DS 311 < Ar. (Suriye) ***'arḳala*** a.m. A. Tietze 1958 no. 137. (/ḳ/>/ġ/için b. ***'agel*** [2]).

argalya (gemici dilinde) 'balık kayığı çıkrığı' Aḥmed Vefīḳ Paşa 1306 s. 44. < Yun. ***αργαλειο*** (argalyó) 'makara' Kahane–Tietze 1958 no. 768. ***Götür arġalyayı, olma paçariz, ey aġyārı*** (A. Tietze 1951 [17.yy.'ın ikinci yarısı] s. 124).

AD. **argan** I 'akordeon' DS 311 < Rus. ***orgán*** 'nefesli saz'.

argan II (gemicilik terimi) 'bocurgat' (Bernardo da Parigi 1665 s. 161) < İt. ***argano*** a.m. (Kahane–Tietze 1958 no. 33). Başka kaynaklarda bulunamadı.

argano 'org' < İt. ***argano*** a.m. < Lât. ***arganum*** < EYun. ***οργανον*** (órganon) 'alet'. ***Ol cengi, ḥarbi, argano tutlub ...*** (E. Kömürciyan 1981 [1668] no. 72).

O. **arganun** 'org' < Yun. ***οργανον*** (organon) a.m. G. Meyer 1893 s. 66; sondaki ***un*** henüz ***u*** şekline dönmeyip ***ūn*** olarak muhafaza edildiğine göre bu, kelimenin Ar. üzerinden Tk.'ye girdiğine alâmettir (b. ***afyon***). ***Dünyāda azgunlıḳ ėdüb çaldurur idüŋ arganūn.*** (Şeyyād Hamza, M. Mansuroğlu 1954 s. 81). ***Oşbu mātemüŋ enġāmı kilisalarında çalınan arg(an)ūnları ṣadāsı gibi cigerlerin delüb.*** (A. Bombaci 1946 [1560] s. 203).

argın 'yorgun' (bugün yalnız ***yorgun argın*** terkibinde) < ***ar-*** 'yorulmak' ve fiilden sıfat eki ***-gin***, b. ***akkın*** .

EO. **argış** 'kervan şeklinde seyahat eden bezirgânlar' TS 192 < ET. ***arḳış*** a.m. Clauson 1972 s. 216–217, M. Räsänen 1969 s. 26. ***Ünüm aŋla, sözüm diŋle, argış*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14. 15. yy.] s. 43).

argo 'külhanbeylere mahsus dil' < Fr. ***argot*** a.m. [17. asırda ***argon*** 'dilenciler birliği' ve ***argotier*** 'birliğe mensup olan kimse']. ***Tüm argo konuşan babaları yok etmeli. Mızmızlanan çocukları da ...*** (Z. Ankara 1991 s. 58). ***Fransız askerlerine mahsus bir kerhanede çalıştığı için Fransızca da konuşuyordu, argoyla karışık yarım yamalak bir Fransızca.*** (C. Meriç 1992 s. 90). Mecâzî mânada: 'derinliğe gitmeyen konuşma ve düşünme tarzı': ***Bunlar aşklarını, ideallerini, değerlerini, doğrularını, tutkularını kaybettikten sonra, günün şartlarına, hayatın koşullarına, güncelin argosuna uygun olarak yaşayıp gitmektedirler.*** (M. Mungan 1996 s. 338).

AD. **argosup** 'üstü delikli bakır kazancık' K. Emiroğlu 1989 s. 42 < Yun. ***χαλκοσουπ*** (ḫalkosúp) a.m. ***χαλκοτζουκιν*** (ḫalkotzúkin) < ***khalkón*** 'bakır' ve İt. ***zucca*** 'kabak' (A.A. Papadopoulos 1961 II, 489) kelimesinin dissimilation'lu varyantı Ch. Tzitzilis 1990 s. 181.

EO. **argun/arkun** 'yavaş, alçak sesle; dikkatlice' TS 220 221 < ET. ***aḳrun*** a.m. Clauson 1972 s. 89–90. ***Namāzuŋda bir oġurda āşikāre oḳıma, daḫı bir oġurda arḳun oḳıma!*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 78). ***Arḳın meleyen de bulur, ḳatı meleyen de ḳuzusın.*** (V. İzbudak 1936a no. 181). 'yavaş, ağır': ***Atı arḳun basup otı yėr idi.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 703). ***arkun arkun*** (zarf) 'yavaşça': ***Yüzi şehre dutdı(lar), arḳun arḳun gitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 7a). ***Arḳun arḳun bu dünyānuŋ ardından kesile görüŋ.*** (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 65).

arḫala–, b. ***arkala-***.

AD. **arı duru** 'tertemiz' < ***aru*** II ve ***duru***; ikisi beraber labialisation'a doğru giden bir çift söz teşkil eder. Labialisation'lu terkibler için b. ***abidik gubidik*** [2] ve ***alaş dolaş*** . ***Bir leylek bir gulûkla dünyāda çataşamaz ... Hemi de çataşsa bile, çıkan yavru böyle arı duru mis gibi gulûk olmazı*** (F. Baykurt 1971t s. 114).

arık I/**ark** 'sulama hendeği, cetvel' < ET. ***arıḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 214, G. Doerfer 1965 II, no. 469; K.H. Menges'e göre belki bir İran dilinden (Festschrift Henning s. 325). R. Dankoff 1995 no. A3. ***Ẕikr olan arḳlar yüz yıl miḳdārı var imiş ki ḫālī ve ḫarāb şöyle mu'aṭṭal yatub ...*** (Ö.L. Barkan 1943 [925/1519] s. 202). ***Arığı hopladıŋ mı? Şalvarı topladıŋ mı?*** (Ö.A. Aksoy 1945 I, 392). ***Yolun tam orta yerinde bir arık vardı.*** (Şahap Sıtkı 1958 s. 17). ***Ark altından bağ bağışlar gibi, dinimizi şöyle edecez böyle edecez diye kolay yanından konuşu konuşuverirler.*** (M. Makal 1971 s. 92).

arık II, b. ***aruk***.

EO. **arıkaz** 'zayıf' TS 201 < ***aruk*** II + sıfat eki ***-az***, b. ***alağaz*** .

arıkla–, b. ***aruk*** II.

EO. **arıl–** 'temizlenmek' TS 205 < ***arın-*** a.m. fiilinden dissimilation yoluyla (***arınınca*** > ***arılınca*** (b. ***ahçı***), Tekin–Tietze 1990 no. 43).

AD. **arın/arıŋ** 'alın' DS 320 < ***alın*** I. ***Arın terlemeyerek ḳazanılan paranın ḫayrı mı olur?*** (Ebūbekir Ḥāzım 1325 s. 81). ***Gözü, burnu ve arnı kurum, pas ve makine yağından seçilmiyordu.*** (C. Yamaç 1944 s. 53).

⊡ /l/ liquida'sının /r/ liquida'sına dönmesi, aksi kadar (b. ***amelikan***) yaygın değildir. Bâzı hallerde bir hypercorrection, bâzı hallerde bir dissimilation veya assimilation olarak izah edilebilir. A–E cildinde bulunan misaller şunlardır: ***arın/alın*** (hypercorrection), ***balçak/barçak, beler-/berer-*** ve ***belert-/berert-*** (assimilation), ***bunburiya, cancor/cancur, çelpeşik/çerpeşik, çernik/çırnık, çorpa/çurpa, dandilik/dandirik.***

arın– 'temizlenmek; katıksız hale gelmek' TS 205–207 < ET. ***arın–*** a.m. (***arı–*** 'temizlemek' fiilinin passivum ve reflexivum hali, b. ***acın-*** I .) Clauson 1972 s. 235. Bugün artık kullanılmayan ***arı-*** yerine ***arındır-*** kullanılır.

arındır– 'temizlemek; tasfiye etmek, soymak < ***arın-*** fiilinin causativum hali. ***Patatesler usul usul pişerdi, için için terleyerek. Onları külün içinden çıkardığında, kuvvetle üfleyerek üzerlerindeki toz topraktan arındırıp bana uzatırdı.*** (Z. Ankara 1991 s. 131–132). ***Çevrem bir öykü konusu, ya da bir tiyatro sahnesi gibi, ayrıntılardan arındırılmıştı. Her şey, benimle adamın konuşabilmesi için düzenlenmiş gibiydi. Bilincim de öyle.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 127–128).

AD. **arı sili** 'temiz; temizce' DS 322 < ***aru*** II 'temiz' ve ET. ***silig*** M. Erdal 1991 I, 203–204, ***-i*** eki için b. ***alu-satu*** . ***Bütün istediklerini yapıyorum. Sevdiği yemekleri pişiriyor, çamaşırlarını arı sili yıkıyor, ütüsüz bir şey giydirmiyorum üzerine.*** (K. Şipal 1964 s. 69).

arıstak, b. ***arastak***.

arısuz, b. ***arusuz***.

arısütü/arı sütü 'Genç işçi arının başındaki bezlerden salgıladığı azotu çok madde' < ***aru/arı*** I ve ***süt*** TüS.

s. 68. *Güzel bir kahvaltı sofrası: Meyva suyu, süt, çay, arı sütü ...* (H.B. Başaran 1999 s. 115).

arış I 'dokuma tezgâhında uzunlamasına ipler, çözgü' < ET. *arış* a.m. [**ar-* 'dokumak' (?) fiilinden, krş. *argaç*] Clauson 1972 s. 239. *Arışı yeşil, argacı beyaz gümüş tel ile kanarya sarısı işleyin!* (Musahipzade Celal 1936kd s. 16). *'Aceb bu ne ola ki ḥarīre beŋzemez, arış argaç belürmez?* (Ebu'l-Leyṯ es-Semerḳandī 1965 s. 175).

arış II 'araba oku' < Ar. *'arīş* a.m. Clauson 1972 s. 1962 s. 234, fakat G. Doerfer 1965 II, no. 454 kelimeyi Moğ. *aral* (a.m.)'ın yanına koymuştur.

AD. **arış** III 'kolun dirsekle bilek arasındaki kısmı' DS 323 < Fa. *araş* a.m. M. Räsänen 1969 s. 27. *arış/arş* 'kolun o kısmına dayanan ölçü, arşın': *Anı dīv sanurdı. Ḳadd u ḳāmetde ḳırḳ dört arş idi.* (Ṣaltuḳ-nāme 1974 [15.yy.'ın sonu] s. 302).

AD. **arış** IV/**ariş** 'asma; asma çardağı' DS 324, 325 < Ar. (Suriye) *'arīş* a.m. A. Barthélemy 1935 s. 521; krş. Erm. *ariş* a.m.

EO. **arıt-** 'temizlemek' TS 211–214 < ET. *arıt-* a.m. Clauson 1972 s. 211–214. *Andan Sācidi ... ḥammāma iletdi, yudı, arıtdı, aġır ḫil'atler geyürdi.* (Ferec 855/1451 v. 150a).

EO. **arıtla-** 'ayıklamak, temizlemek' TS 211 < *ayırtla-*, a.m. (metatezi için b. *albız*) *Ḫuṣūṣā taṯhīr u ta'zīli lāzım olan her ṭarīḳ ve fecc-i 'amīḳ cenāb-ı Bārīden hidāyet ü tevfīḳ ile arıtladılmaḳ bu bī-vücūd-ı nā-būda emr olunmaġ-ıla ...* ('Ālī 1982 [1581] II, 214).

O. **ârız** 'yanak' < Ar. *'āriḍ* a.m., Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid . ... 'ārız gördi afitāb-ı raḫşān, ruḫsār gördi gül-i ḫandān ...* (Ferec 855/1451 v. 151a).

arız ol- '(bir hal, bir hastalık gibi) üzerine gelmek' < Fa. *'āriḍ şudan* a.m. (< Ar. *'āriḍ* 'hastalık nöbeti', Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid*). *O yanına oturduġu daḳīḳadan beri bütün vücūduna her hangi bir yabancınıŋ bile ḳolaylıḳla teşḫīş edebileceği bir sinirlilik 'ārıż oldu.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1928s s. 195–196). *Eskiden hiç böyle bir zorum yoktu. Bu, bana şu son günlerde arız oldu.* (H. Taner 1954 s. 11).

arıza 'düz olmayan yer, engel, engebe' < Fa. *'āriża* a.m. < Ar. *'āriḍa* 'engel olan, çaparız gelen şey'. *Ticaret savaşı bu yol üzerinde bunlar arıza, pürüz, biz de hayatta neler geçirdik ...* (A. Dino 1944 s. 32). '(sonradan ortaya çıkan) sakatlık, bozukluk': *Ne var ne yok? Bir arıza falan olmadı ya inşaallah?* (N. Üstün 1968 s. 24). *Telefon idaresini iki kez arayıp, hattımı kontrol ettirdim. Hayır, arıza falan yoktu.* (A. Yurdakul 1996 s. 47).

Arî 'Hind-Avrupa dillerinin bir şubesine ait' < Sanskrit *ārya* 'asîl'. 'Nazi doktrinine göre bu dilleri konuşan insanların ırkı': *"Ari", "Ari ırk", "Ari fikir", bütün bunlar yeni mefhumlardır.* (Nâzım Hikmet 1936a s. 5).

O. **âri** '(bir şeyden) mahrum' < Ar. *'ārī* a.m. [/'ry/ kökünden], Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid . Faḳat ḫafīf ağır şaşılıḳtan 'ārī göz yoḳ.* (H.R. Gürpınar 1341 s. 552).

O. **ârî** 'evet' < Fa. *ārī* a.m. *Şāh veziyre eyitdi: "Kel-i bāġubānumuz hünermend imiş." Vezīr eyitdi: "Ārī, şāhā, hünermend imiş."* (Ferec 855/1451 v. 203a).

arî beyi, b. *beğ*.

arif 'çok anlayışlı ve sezgili' TüS 1983 s. 68 < Ar. *'ārif* 'bilen, mârifetli' [/'rf/ kökünden], Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid . Nev'ī, bu meẕeldür ki yeter 'ārife bir gül.* (Nev'ī 1977 s. 445).

O. **ârifâne** I 'derin bir anlayış gösteren şekilde' < Fa. *'ārifāna* a.m. [Ar. *'ārif* 'bilen' + Fa. zarf eki *-āna*, b. *acizane*].

O. **ârifane** II 'bir gruptakilerin nöbetle verilen ziyafetleri' < Fa. *harīfāna* a.m. A. Tietze 1969 no. 59. Fa. zarf eki *-āna*, b . *acizane . Ehl-i 'irfāna beẕl-i vaṣl-i nigār | 'Ārifāneyle bir ḳonuḳlıḳdur.* ('Ālī 1587 v. 127b). *Ṣoḥbeti 'ārifāne eyleyelüm.* (Helākī 1982 s. 149).

arife, b. *arefe*.

O. **arigan** 'arnavut biberi' (Bernardo da Parigi 1665 s. 161) < Yun. *ορıγανον* (orígganon) a.m.

arina, b. *arena*.

O. **Aristatalis** 'Yunan filozofu Aristoteles' < Ar. *Arisṭāṭalīs* < EYun. *Αριστοτελης* (Aristotélēs). *Bakındı şuna, sanki hödük, Aristatalis'le irfan satacak!* (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1940 s. 27–28).

Aristo 'Yunan filozofu Aristoteles' < Ar. *Arisṭū* < EYun. *Αριστοτελης* (Aristotélēs). *Kitāb-ı meẕkūrda Aristonuŋ tertībi üzere manṭıḳ meẕkūr idi.* (YTEA 1974 I, 107).

aristokrasi 'asilzadeler hakimiyeti' < Fr. *aristocratie* < EYun. *αριστοκρατια* (aristokratía) a.m. Fr. *-i* eki için b. *afazi . Osmanlı aristokrasisinin yazlık tespihi başkaydı, kışlık tespihi başka.* (N. Güngör 1992 s. 130).

aristokrat 'asilzade' < Fr. *aristocrate* a.m. [EYun. *αριστος* (áristos) 'en iyi kimse' ve *κρατειν* (krateín) 'hüküm sürmek']. *... son Osmanlı aristokratlarının çocuğu değil bunlar.* (A. Yurdakul 1987 s. 163) *Önceleri hiç sevmedim. Aristokrat tavırlarıyla kendini beğenmiş gibi ... yani bana öyle gelmişti.* (A. Yurdakul 1996 s. 131).

aristokratik 'asil' < Fr. *aristocratique* a.m. [*aristocrate* + isimden sıfat yapan *-ique* (< Lât. *-icus* < EYun. *-ικος*) eki] *Fevkalade bir sessizliğe gömülmüş aristokratik bir mahalle.* (N. Güngör 1992 s. 78).

aristolohya 'bir bitkinin adı' < Yun. *αριστολοχια* (aristoloḫía) a.m. (G. Meyer 1893 s. 29). Yun.'dan gelen *-ya* eki için b. *ablatya* .

ariş, b. *arış* IV.

aritmetik b.m. (matematiğin bir bölümü) < Fr. *arithmétique* < EYun. *αριθμητικη* (arit̲mētikē) a.m., b. *Adriatik* ve *akustik* II . *Bir türlü çözememişti aritmetik problemini.* (F. Erdinç 1960 s. 61).

ariva (gemicilik terimi) 'yukarıya! direklere çıkın!' < İt. *arriva* < İsp. *arriba* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 44.

arivist 'ileri gitmek için başkasına zarar vermekten geri durmayan (kimse) < Fr. *arriviste* *Arivist ile oportünist arasında ayrım var, biliyorsunuz. Arivist, her türlü fırsatı yaratmak için çaba harcayan kişi...* (P. Kür 1984 s. 26).

ariyet (hukuk terimi) 'faizsiz verilen borç' < Ar. *ʿāriya* a.m. [/ʿwr/kökünden]. Ar. *-iyet* için b. *aciliyet* . *Bir dōst ḳatına vardı, cübbe ve destār ʿārīyete aldı ...* (Ferec 855/1451 v. 232b). 'ödünç olarak verilen şey': *Benüm mālum mülküm yadlar elinde ʿāriyetdür.* (a.e. v. 35a).

ariyeten 'ödünç olarak' < Ar. *ʿāriyatan* a.m. (*ʿāriya* kelimesinin zarf hali, Ar. accusativus eki *-an*'ın zarf yaptığı durumlar için b. *aceleten*). .

ariyetî 'ödünç olarak alınan; eğreti' < Fa. *ʿāriyetī* a.m. [*ʿāriyat* + sıfat eki *-ī*]. *ʿĀḳıbet cümlesi bu sarāydan göcdiler, bu cihān-ı ʿāriyetī köprisinden gecdiler.* (Ferec 855/1451 v. 141b).

O. **arîz** 'geniş' < Ar. *ʿarīḍ* a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb* . *Memālikinüŋ ṭūli ṭavīl, ʿarżı ʿarīż-i(di).* (Ferec 855/1451 v. 238a). *Arîz u amik/arîz amik* 'enine boyuna (tetkik etmek), etraflıca aklından geçirmek' < *arîz* 'geniş' ve *amik* 'derin'. *Sen ... git! Ariz amik tahkik et!* (A. İlhan 1963 s. ll).

arize 'dilekçe' < Ar. *ʿarīḍa* a.m. *... taʿmīm-i maʿārif maḳṣadı biṭṭabiʿ her şeyden muḳaddem olduğundan şu ʿarīżamızda daḫi o mebḥaṣıŋ mevādd-i sāʾireye taḳdīmi münāsib görülmüşdür.* (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1865] s. 19).

arjante 'bir nevi kürk' < Fr. *renard argenté* 'gümüş rengi tilki postu' tâbirinin kısaltılmışı [*renard* 'tilki' ve *argente* 'gümüş rengi, gümüş gibi parlayan gri' [*argent* < Lât. *argentum* 'gümüş']. Fr.'dan giren sonu vurgulu */-e/* ile biten isim/sıfat için b. *abandone* [1]. *Bak şu kadının üstündeki arjante kap ...* (C.F. Başkut 1963 s. 22).

Arjantin b.m. (Güney Amerika'da bir devlet) < Fr. *Argentine* < İsp. *Argentina*, asıl mânası 'gümüşlü (memleket)' (Lât. *argentum* 'gümüş'). *Piyanist kadının parmaklarında kıvrak Arjantin tangoları.* (A. Yurdakul 1993 s. 96).

ark I, b. *arık* I.

ark II (mimarî terimi) 'kemer' < Fr. *arc* a.m. *ark lambası* (elektrikçilikte, filmcilikte) 'kavisli bir merkezden kuvvetli ışık veren elektrik lambası': *Fazla gerilirse ya film kopar, ya da tamburanın gerisine akar. O zaman şerit ark lambasının sıcaklığıyla yanabilir.* (S. Şengil 1990 s. 90).

arka b.m. (sırt) < ET. *arḳa* a.m. Clauson 1972 s. 215. *Arḳasın bükerek yürürdi.* (Ferec 855/1451 v. 214b). 'ard': *Yine sen ḳoca arḳasında ḳoşuyorsun.* (Şahābeddīn Süleymān 1326 s. 51). 'öbür taraf': *Bir yamaç arkasından dönüp köyü gözden kaybetmiştik.* (S.M. Alus 1944 s. 187). 'devam, sonrası': *Bir cam fener ile birkaç saksı, bir de Hasenenin çarpık ağzı sayesinde kiracıların arkası kesilir.* (H.R. Gürpınar 1934 s. 67). *Arkası yarın. İyi geceler.* (B. Karasu 1995na s. 91). 'sonu': *Ah bu gel gitin arkası gelmez.* (Musahipzade Celal 1936pp s. 28). AD. '30 okkalık ağırlık ölçüsü': *Geceli gündüzlü çalışıyorlar, günde dört arka koza şifliyorlardı.* (Reşat Enis 1944 s. 151). 'yardımcı, koruyucu': *Sen daḫı ger diler iseŋ niʿmet / Arḳa ėdin ki bulasın ḥürmet.* (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 139). *Bilmem adama kardeşi böyle arka durur mu?* (A. Ağaoğlu 1981f s. 260).

arka arka 'üstüste' < bu zarf tipi için krş. *yan yan.* *Onlar ki arkasını bir hafta geçirmeden şehre inmezlerdi, annelerim günlerce arka arka indiler, yorgun argın ezan vapuriyle döndüler.* (A.Ş. Hisar 1956 s. 48).

AD. **arkaç** 'dağlarda kuytu, siper yer' DS 310 < *arka* + isimden isim yapan *-(a)ç* eki, (M. Räsänen 1957 s. 92), b. *aktaraç/akdaraç* . *Yürüğün konalgası arkaç ile sırttır.* (C.S. Gürler 1939 s. 18).

arkadaş b.m. (dost, meslektaş) < *arka* ve *-daş* müşareket eki (b. *adaş* [1]); ötekinin arkasını koruyan savaşçı. *Sen arkadaş belâsını bilir misin?* (Kemal Tahir 1957k s. 138).

arkaik (sıfat) 'eski, kadim; kendi zamanından daha eski bir çağın karakterini gösteren (söz veya üslûp)' < Fr. *archaique* < EYun. *αρχαικος* (arḫaikós) a.m. [*αρχαιος* (arḫaîós) 'eski']. Sıfat yapmaya yarayan Fr. *-ik* için b. *Adriatik* . *Çok eski arkayik devirlerde hâdiseler çok defa resimlerle kaydedilirdi.* (Halikarnas Balıkçısı 1954a s. 8).

arkaizm (isim) 'kendi zamanından daha eski bir devrin karakterini gösteren söz veya üslûp' < Fr. *archaisme* < EYun. *αρχαισμος* (arḫaismós) a.m. [*αρχαιος* (arḫaîós), 'eski']. Fr.' dan Tk.'ye giren *-izm* için b. *aforizm* [1]

arkala– 'arkasına almak, yüklenmek' < *arka* + isimden fiil yapan *-la-* eki, krş. *elle–, omuzla–.* *Bu neneni aldılar, arḫaladı getirdiler, ḫesteḫananın içine ėndirdiler.* (A. Caferoğlu 1942 s. 31). Mecâzî mânada 'himaye etmek, korumak': *Ambarcı bu zehirli sıtmadan rahmetlik olunca, onları şu Allahın kırında kim arkalıyacaktı?* (K. Bilbaşar 1953 s. 36).

AD. **arkalaç/arkalıç** 'hamal arkalığı' DS 325, TS 217, R. Dankoff 1991 s. 13 < *arkala-* 'yüklenmek, arkasına almak' ve fiilden nomen instrumenti yapan *-(a)ç* eki, b. *aktaraç/akdaraç* . *Ulan, ben hamal mıyım? Arkalıcı ne bileyim?* (H. Ritter 1953 III, 316).

arkalaş– 'birbirine yardım etmek' TS 217 < *arka* + isimden fiil yapan *-la-* ile müşareket takısı *-ş-* ekleri. *Fırḳa-ı muḥāsibāna daḫı girişüb sāyir nā-*

maḥaller ile arḳalaşmışlardur. (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 34).

EO. **arkan** 'ip' R. Dankoff 1991 s. 13 < ET. ****arḳa*** M. Räsänen 1969 s. 26; krş. Kahane–Tietze 1958 no. 824. ***Ve nice kişiler atların arḳanlayub ya'nī ipler ile baġlayub ...*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 543–544).

AD. **arkap** 'köpeklerin boyunlarına takılan halka' THASDD 1939 I, 115 (DS'de yoktur) < Ar. ***raḳaba*** 'boyun' kelimesinin bir müştakkı, krş. A. Tietze 1958 no. 74.

arkebüz 'eski zamanda kullanılan bir nevi ateşli silâh' < Fr. ***arquebuse*** < Alm. ***Hakenbüchse*** a.m. [***Haken*** 'çengel' ve ***Büchse*** 'ateşli silâh' < Flem. ***bus***]. ***Üç yüz yıllık çakmaklı, namludan dolma arkibüz tüfeklerinden ... Amerikan tüfeklerine kadar hepsi Zülfo Beyin elinden geçmişti.*** (Ş. Ünlü 1986 s. 40).

arkeolog b.m. < Fr. ***archéologue*** a.m. [EYun. ***αρχαιος*** (arḫaîós) 'eski' ve ***λογος*** (lógos) 'söz']. ***Arkeoloğu, tarihçisi, sanat tarihçisi: ortaçağ ve eski eserler üzerine çalışıyoruz.*** (A. Yurdakul 1989 s. 85–86).

⊡ Fr.'dan alınmış kelimeler arasında sonu ***-log*** unsuru ile bitenler var. Bunlar, bir ilim şubesinde ihtisas yapan veya yapmış olan kimseleri bildirir. Bu kelimeler, çok defa EYun. unsurlardan yapılmış olmakla beraber sistem olarak ancak Rönesans Lâtincesi'nde ortaya çıkmıştır (krş. ***antoloji***). A–E cildinde ***-log*** hecesi ile biten kelimeler şunlardır: ***arkeolog, astrolog, bakteriyolog, biyolog, diyalog***. Bunlardan sadece ***astrolog*** ve zaten bu zümreye ait olmayan ***diyalog*** hakikaten EYun. kelimeleridir.

arkeoloji b.m. < Fr. ***archéologie*** < EYun. ***αρχαιολογια*** (arḫaiología) a.m. [***arḫaîos*** 'eski' ve birçok ilim şubesi terimlerinde geçen ***logía*** kelimesi; b. ***antoloji***]. ***Ama, inatçılık, bir arkeoloji kazısını bıkmadan sürdürürcesine gerçeği aramak aptallık mı acaba?*** (U. Kökden 1995 s. 17).

arkeolojik 'arkeolojiye ait' < Fr. ***archéologique*** a.m. [EYun. ***arḫaiologikós*** sıfatından, Fr. ***-ik*** için b. ***Adriatik***]. ***Gerçeklerin arkeolojik kazılar istediğini de sık sık unuttum.*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 216).

arketip 'en eski nümune, temel şekil' < Fr. ***archétype*** a.m. [EYun. ***αρχη*** (arḫē) 'başlangıç' ve ***τυπος*** (týpos) 'baskı']. ***Asya malzemesinin içini yeniden döşeyerek, yeni bir biçim anlayışını kurmaya yönelik deneyler ardındayım. Asyatik malzemenin arketiplerini yorumlanmış içerikleriyle yeni bir yapılamada kullanmak, eklemlemek istiyorum.*** (M. Mungan 1996 s. 114).

arkın, b. ***argun***.

arkırı, b. ***arkuru***.

arko 'inatçı, kaba, bön, gülmez' DS 327 < Yun. (Karadeniz dial.) ***αρκο*** (arko) < EYun. ***αρκτος*** (árktos) 'ayı'.

arktik 'Kuzey kutbu mıntakasına ait' < Fr. ***arctique*** a.m. < EYun. ***αρκτικος*** (arktikós); ***αρκτος*** (arktos) 'ayı', 'yedi kardeşler burcu' kelimesinin sıfatı.

AD. **arkula** 'kuru dalları çekip koparmaya yarayan ucu demir çengelli uzun sırık' THASDD 115 < Ar. (Suriye) ***'āḳūla*** a.m. A. Tietze 1958 no. 147 (ünlüden sonra inorganik bir ***/r/***'nin hypercorrection vasıtasıyla türemesi için b. ***alengilli/alengirli***).

arkun, b. ***argun***.

EO. **arkunca/arkuncak** 'yavaşça, hafifçe, sessizce' TS 220-221 < ***arkun*** ve aequativus–zarf–küçültme eki ***-ca/-cak,*** b. b. ***anca I , ancak .*** ***Arḳunca lala ol sarāya girdi ...*** (Ferec 855/1451 v. 214b). ***Re'īs uyḳuya varıcaḳ arḳuncaḳ kiliydi alur, ben yatduġum evüŋ ḳapusın acar ...*** (a.e. v. 109b). ***Dėdi arḳuncaḳ yārına nāzile | Kim: "Baŋa sor sen ḳatı āvāzile, | Erüŋi-mi yeg seversin yā beni?".*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3033–34).

EO. **arkurt–** 'kovmak' < ET. ****arḳur-*** 'karşıdan karşıya geçmek' fiilinin causativum hali. ***Ne mişāl kim melik vėre, rūzigāruŋ aŋa arḳurtmaḳ üzerine hīç sözi olmaya.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 103).

EO. **arkuru/arkırı** 'çaprazlama' < ET. ***arḳuru*** a.m. Clauson 1972 s. 219, ***arḳur-*** fiilinin rabıt sıygası. ***Ammā eşnā-i şikārda arḳurı geçmek cā'izdür.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] v. 133a). 'karşıdan, karşılayarak': ***Nāgāh bir ḳara cānever arḳuru geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 128b). ***Çün vaşıyyet bu şüreti ḍutdı. Begler ü leşker arḳuru gitdi.*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] no. 501). 'genişlik, en': ***Uzunı seksān mīl ve arḳurusı ḳırḳ mīl ...*** (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 119).

⊡ Türk dillerinde aslen gerundium olan zarfların sayısı çoktur. Özellikle, ***arkur-u*** gibi, ***-(y)ı*** ile ***-a*** fiilzarflarının birçoğu donuk zarflar (petrified converb) haline gelmiş, bâzen de takı veya isim anlamına dönmüştür (b. T. Banguoğlu 1974 s. 430, M. Erdal 1991 I, 403). A–E cildinde bunun misalleri şunlardır: ***arkuru, aşırı, aykırı, basa, çala I–II, çevre I, çevre II*** (isim), ***dapa, dolayı*** (ikisi de takı), ***dolayı/dolay*** (isim ve sıfat), ***dolayu/dolayı, eŋü yaŋu/enayan*** (sıfat).

arlan– I (ekseriya menfi cümlede) 'utanmak' < ***âr*** + isimden mediale–reflexivum halinde fiil yapan ***-lan-*** genişlemesi, b. ***abaplan-*** . ***Çenem açılmıştı, söylüyordum: Seni utanıp arlanmaz, Allahtan korkmaz!*** (İsmail Galip 1932mb s. 11). ***arlandır-*** 'utandırmak': ***Eski sevgililerin bulunabilecekleri yerlere ne yapıp yapıp kendine çeki düzen vererek gitmelidir. Sırf hatıralarının şiirini bozmamak, onları geçmişlerinden arlandırmamak için.*** (H. Taner 1954 s. 82).

arlan– II 'temizlenmek' < ***arılan-*** a.m. DS 319. ***Yıkan, temizlen, arlan, paklan! En yeni esvabını giy!*** (H.R. Gürpınar 1938 s. 12).

⊡ Ortadaki kısa bir ünlünün düşmesi, Türkçe'de normal bir hadisedir ve yalnız hızlı ve canlı konuşmada ve mahallî ağızlarda değil, normal morfolojide ve BSTT.'de de yeri vardır. Onun için burada A–E cildinde gösterilenlerden sadece birkaç tipik misal vermekle iktifa edeceğiz: ***arlan-*** (düşen /ı/'dır), ***arlaş-*** (düşen /a/'dır), ***arnuk, aşla-, büklüm*** (düşen /ü/'dür), ***çakırım/çakrım, çapçak*** II (düşen /u/'dur), ***çevre, çevren I, II ve III, degşür-,***

delilen/dellen-, dirlik, durla-, dünürsü. (b. ***dünüri/dünüşü***). Başka dillerden alınmış kelimelerde de aynı hadiseyi müşahede edebiliriz, b. ***ağda*** .

AD. **arlaş–** 'kovularak gitmek' DS 128 < ***aralaş-*** a.m. Ortadaki kısa ünlünün düşmesi için b. ***arlan-*** . ***Adamlarını da al, arlaşl*** (F. Baykurt 1959y s. 46).

AD. **arlaştır–** 'kovmak, def'etmek, başından atmak' < ***arlaş-*** fiilinin causativum hali. ***Heç aklımızda aynımızda yoğiken bir belâ çıkıp geldi başımıza. Direndik dartındık emme arlaştıramadık.*** (F. Baykurt 1971t s. 179).

AD. **arma** I 'bele bağlanan fişeklik' DS 328 < Yun. ***αρμα*** (arma) < Lât. ***arma*** 'silâh'. ***Tüfeğum omuzuma / Armalar boğazuma ...*** (B.A. Yanıkoğlu 1942 s. 165). ***... omuzumuzda birer Osmanlı filintası, armada beş kol fişek ...*** (Kemal Tahir 1957r s. 36).

arma II 'hanedan, devlet veya şehir alâmeti' < Fr. ***armes*** a.m. [Lât. ***arma*** 'silâh']. ***... üzerinde ünlü bir tatil köyünün arması olan kâğıdı uzanarak aldım.*** (Z. Ankara 1991 s. 69).

arma III (gemicilikte) 'gemi donanımı (direk, seren, halat, yelken)' < Venedik İtalyancası ***arma*** < Lât. ***arma*** a.m. (Kahane–Tietze 1958 no. 36). ***... 'asākir-i şāhāne armaya taḳsīm olunaraḳ birer temennā eyledikden soŋra yigirmi bir pāre top endāḫt olunub ...*** (Mühendis Fā'iḳ, YTEA 1974 (1868) I, 85).

(Argo) **arma** IV 'paylama, azar' M. Mikhaïlov 1930 s. 12, F. Devellioğlu 1970. < ***arma*** III (***donat-*** fiiliyle kullanılır).

(Kumarbazlar argosunda) **arma** V. 'kıymetli ziynet eşyası' H. Aktunç 1990 s. 41 < ***arma*** I. ***Ali'nin arması yolundadır, kıyafetçe de tirendazdır. Gören şüphelenmez.*** (H. Kodaman 1944 s. 244).

armador (gemicilikte) 'geminin donanımını düzenleyen usta' < Venedik İtalyancası ***armadúr*** < Lât. ***armator*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 40.

armadora/armadura (gemicilik terimi) 'geminin donanımı için kullanılan bir alet' < Yun. ***αρμαδορα*** (armaḍora) < Venedik İtalyancası ***armadura*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 41.

armağan 'hediye' < ET. ***armaġan/yarmaġan*** < Fa. ***armagan*** a.m. (?) Clauson 1972 s. 232. H. Eren 1999 s. 18 kelime kökünün Fa. olma ihtimalini kabul etmiyor. ***Vılḳ oġlı daḫı Bāyezīd Ḫāna ėlçi gönderdi, mubālaġa armaġānlarilen ve hem taḫt ḳutlu olsun dėdi*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 62). ***Ġayın pederine götürmeg-içün armân hazır etmiye başlamış.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 76).

(Argo) **armalı** 'lastikli (söz)' F. Devellioğlu 1970 < ***arma*** I.

armatör 'ticaret gemisi sahibi' < Fr. ***armateur*** a.m. < Lât. ***armātor*** 'silâhlandıran' nomina agentis yapan ***-ör*** eki için b. ***aktör*** . ***Armatörler gemi yüzdürüyor ...*** (Ç. Altan 1976v s. 14). ***Polat Türkiye'nin önde gelen birkaç armatöründen birinin oğluydu.*** (A. Kulin 1997 s. 75).

armatur 'elektrik teknolojisinde bâzı aletler' < Alm. ***Armatur*** veya Fr. ***armature*** a.m. Almanca'dan alınma kelimeler b. ***akupunktur*** [1]

armoda /armuda (gemicilik terimlerinden) 'bir çeşit halat' < Yun. ***αρμιδι*** (armíḍi) a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 736.

armoni (müzikte) 'ahenk' < Fr. ***harmonie*** < Lât. ***harmonia*** < EYun. ***αρμονια*** (harmonía) a.m. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi*** .

armonika/armonik 'ağızla üflenen küçük bir çalgı; akordeon' < İt. ***armonica*** veya Fr. ***harmonica*** a.m.; krş. ***armoni.*** ***Ortalarında bir çalgı var. Sesi geliyor. Buralarda sık sık görülen bir çalgı: armonik. Çala çala geliyorlar. Armoniğe "garmon" da diyorlar.*** (F. Baykurt 1960 s. 123).

armonize et– 'ahenkleştirmek, ahenkli hale getirmek' < Fr. ***harmoniser*** a.m. Krş. ***armoni.*** ***Doğu müziğinden ve daha çok folklordan motifler alarak bunları armonize etmek suretiyle Batı müziği zevkine mal etmeye çalışıyorlar.*** (S. Eyuboğlu – V. Günyol 1995 s. 86).

armoz/armuz (gemicilik terimi) 'güverte ve borda tahtalarının ek yerleri' < Yun. ***αρμος*** (armós) a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 737. ***Şu kaplama aralığı han kapısı gibi açılmış, armozu tıkamalı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 48).

armu 'damın kenar kısımlarına dizilen taş sırası' DS 329 < ?? ***Yaz gelince, damın dabanı, armunun çamuru, ayazın cılovu, aḫurun aḫbunu, tezek bazlama ... amanım iş, amanım iş!*** (A. Caferoğlu 1944 s. 95, 218).

armud/armut b.m. (bilinen meyva) < Fa. ***emrud/emruz.*** Metateze uğramış kelimeler için b. ***albız*** . ***Biz gevher toḫmın ekmedük, elma, armūd, ḳaysı toḫmın ekdük.*** (Ferec 855/1451 v. 191b). 'kolayca ellenen, hafif bir şey': ***Aslanzâde pâdişâh oğlunun ġolundan dutdu, armut gibi geriye atdı ...*** (A. Caferoğlu 1944 s. 19). (Argo) 'aptal, aklı kıt' M. Mikhaïlov 1930 s. 12, H. Aktunç 1990 s. 41. ***Bir ayağa kalkarsam tek gözlüğünü bin parça ederim, armut ağa!*** (İsmail Galip 1932bb s. 24). Yuvarlak ünlüye değişim için b. ***abuk*** .

armuda, b. ***armoda.***

armudî 'armut biçiminde olan' < ***armud*** + Fa. isimden sıfat yapan ***–ī*** eki, b. ***âbî*** I .

armudiye 'tahta oymacılığında kullanılan bir çeşit rende' ZTS 1976 s. 9 < ***armudi***'nin müennesi. AD. 'kadın başlıklarında yürek biçiminde gümüş levha' DS 328. ***armudiye altını*** 'armut şeklinde sikke veya levha': ***Durmadan karısının beşi biraradalarını, armudiye altınlarını, elmas iğnelerini çeker, gecelerce eve uğramazmış.*** (S.M. Alus 1934 s. 27).

O. **armun** 'pey akçesi' Meninski 1780 I, 109 < Ar. ***'arabūn*** < EYun. ***αρραβων*** (arrabōn) < İbr. ***arabun*** a.m. G. Meyer 1893 s. 62.

armut, b. ***armud***.

armuz, b. ***armoz***.

AD. **arnaş–** ‘dokunacak, örülecek bir şeye başlamak; örgüde ikinci bölüme, nakışa, biçime başlamak’ DS 329, K. Emiroğlu 1989 s. 43 < ET. *_ar-_ ‘dokumak’ fiilinin bir müştakkı olsa gerek, krş. ***argaç, arış*** I (Clauson 1972 s. 239). K. Emiroğlu kelimeyi Kırg. ***arna-*** ‘tahsis etmek’ ile karşılaştırıyor.

⊡ Çoğu AD.’e ait olan birkaç fiil, görünüşte bir ***–naş–*** genişlemesine sahiptir. Fiil kökü çoğu zaman belirsiz olduğu için bunların açıklanması gayet güçtür. BSTT.’de de kullanılan, ***gerin–*** fiiliyle eşanlamlı olan ***gerneş–*** fiilinden, genişlemenin ***–ın–*** ile ***–aş–*** eklerinden ibaret olup, sade ***–ın–*** eki gibi (b. ***acın–*** II) bir orta–dönüşkenlik (medialis–reflexivum) anlamını verdiği anlaşılır. Şüpheli ***–aş–*** eki (b. ***burgaş–***) gösterilen örneklerde kesinlikle ***–a–*** ile ***–(ı)ş–*** kaynaşması değildir; tek kimseli ***–ış–*** ekinin (b. ***alış–*** II) bir varyantı olsa gerektir. A–E cildinde ***gerneş–*** fiiline paralel örnekler olarak şunlar sayılabilir: ***aznaş–, çoknaş–***. Dativus haliyle kullanılan yine tek kimseli ***arnaş–, aynaş–, sırnaş–*** fiillerinde ise başka bir kişiye veya bir şeye yönelik yoğun bir hareket veya saldırı hissedilir.

AD. **arnat** I ‘harmanda tahılı toplamağa yarayan alet, sıyırgı’ DS 329 < Gürc. ***arnati*** ‘tırmık’, V. Cangidze 1980 s. 98.

AD. **arnat** II ‘üzüm vermeyen kuvvetli üzüm teveği’ DS 329, ‘budanmamış azgın üzüm dalı’ THASDD 1939 s. 116 < Ar. (Suriye) ***‘irnās*** ‘tevek dalı’ A. Tietze 1958 no. 138. Kelime başındaki /‘/ /a/ değişimi için b. ***‘agel*** [1].

Arnavud/Arnavut b.m. (Arnavut milletinden birisi) < krş. ***Arvanid,*** metatez için b. ***albız*** . ***Ve re‘āyādan Arnavud ve Rūm ve Eflāk …*** (Ö.L. Barkan 1943 [927/1520] s. 289). ***Arnavut kaldırımı*** ‘karışık taşlarla döşenmiş iptidai kaldırım’: ***Edremit’in eğri büğrü arnavut kaldırımlı sokaklarında …*** (A. Yurdakul 1987 s. 132). ***Arnavutluk*** ‘memleket adı’ ve bugün devlet adı (b. ***Arablık***) . ***Rumelinde Arnavudluk ve Anadoluda Kürdistan arazisi …*** (YTEA 1974 (1864) I, 24). Daha evvel [1717] Lady Montagu (Letters. London, 1784 I, 136) ***Arnountlich***’den bahsediyor.

arnika ‘öküzgözü, Arnica montana’ I. Hauenschild 1989 no.132 < İt. ***arnica*** a.m. G. Meyer 1893 s. 29.

EO. **arnuk** ‘yorgunluk’ TS 226 < ***ar-*** fiilinin dönüşken çatısı ***arın-*** ‘yorulmak’ ve ***-uk*** eki Tekin–Tietze 1990 no. 44, b. ***arlan-*** . ***Tayadek yatdılar arnuḳla düpdüz.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 1411).

aroma ‘hoş koku, buke’ < İng., Alm., İt. ***aroma*** < Lât. ***aroma*** a.m. < EYun. ***αρωμα*** (árōma) ‘baharat’. ***O daha çok, Tenten’in dayanıklı, maço, hiç büyümemiş kaptanı Haddock’un deniz aromalı öfkesiyle söverdi.*** (B. Uzuner 1994 s. 15). ***Aylin her Hindistan seferinden büyülenmiş olarak dönüyordu. Muhteşem renkleri ve aromaları olan bu gizemli ülkeye vurulmuştu.*** (A. Kulin 1997 s. 109).

AD. **arona/aruna** ‘karasaban’ DS 330, 337 < Gürc. ***arona*** a.m. V. Cangidze 1980 s. 98.

AD. **aros** ‘sürülmemiş tarla’ DS 330 < Yun. (dial.) ***αροσιν/αρος*** (árosin/aros) ‘tarla’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 38 veya Erm. ***aros*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 34.

arozöz/arazöz/arazoz ‘yeri sulamaya kullanılan araba veya kamyon’ < Fr. ***arroseuse*** a.m. Nomen instrumenti yapmaya da yarayan bu ek için b. ***dansöz*** . ***Her gün aşağıdan dört tane arazoz göndersinler…*** (F. Erdinç 1948i s. 22). ***Arazöz sokakları yeni ıslatmış olmalı: buğulu bir sokak kokusu çarpıyordu burunlarına.*** (Y. Yazıcı 1990 s. 111).

arp/harp ‘büyük bir telli çalgı’ < Fr. ‘***harpe***’ veya İng. ***harp*** a.m. [< EAlm. ***harpha*** a.m.]; başında ***h*** olmayanı Fr.’dan, b. ***akîk/hakik*** . ***Gençliğinde gayet çok ünlü bir arp virtüozuymuş.*** (A. Altan 1985 s. 53).

⊡ Yabancı dilden alınma kelimelerin orijinal imlâsı, bâzen Türkçe’deki telaffuza tesir eder ve yeni varyantlara sebep olabilir. A–E cildinde geçen tipik misaller: ***arp/harp, atelye, bervenik, combo, cunta*** (belki tavassut eden dilde), ***deodorant, diretnavıt, en V/ek***.

arpa I b.m. (mâlum hububat) < ET. ***arpa*** a.m. Clauson 1972 s. 198. G. Doerfer 1993 s. 85’e göre ET. ***arpa*** kelimesi Moğ.’dan alıntı olabilir. ***Ol ne ḳuşdur ki davar gibi arpa vu saman yer?*** (Ferec 855/1451 v. 137b). ***arpa arpa*** ‘adım adım’ TS 226–227: ***Dėr ki ol Hind yolın çoḳ araduḳ arpa arpa ḳıl-be-ḳıl heb taraduḳ.*** (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 32). ***arpa boyu*** ‘çok kısa mesafe’: ***Bir ulemanın aldığı yol bir arpa boyudur.*** (H.Z. Ülken 1941 s. 114). ***arpa salıcı*** ‘arpa atarak fala bakan’: ***Bir vech ile ḳızlıḳ ola kim éller arpa salıcıya ”Bize arpa salıver” dėyeler.*** (M. Çavuşoğlu 1977 s. 148). ***arpacık*** ‘gözkapağının kenarında çıkan küçük çıban’ (krş. Fr. ***orgelet, grain d’orge*** < Lât. ***hordeolus*** < EYun. ***κριθη*** kriṯé a.m.): ***Çocuklardan biri düştüğü, bir yerini kanattığı, bir başkasının gözünde arpacık, elinde gece yanığı çıktığı zaman fen ne diyorsa onu yapmak tabiî lâzımdı.*** (R.N. Güntekin 1944 s. 64). ‘(nişan almak için) tüfeğin ön ucundaki çıkıntı’: ***”Gez, göz, arpacık! Kundak kaç kısımdır? Tüfek temizliği …”, böylece topçu alayı aklına geldi.*** (Kemal Tahir 1955g s. 91). AD. ***arpala–*** ‘çok arpa yemekten ileri gelen bir hayvan hastalığı’ DS 330–331; ‘yemek, içmek’: ***”Bir fincan da sana katayım mı, Mahmut ağa?” – ”Yok. Ben istemem … arpalamağa vaktim yok”.*** (F. Baykurt 1961o s. 119). ‘ayağında çıban çıkmak (at, eşek)’: ***Yeter gayrı sürdüğün, ayakları arpalıyacak hayvanın***! (F. Erdinç 1955 s. 121). ***arpalık*** (Osmanlı idaresinde) bâzı kimselere gelir için verilen yer (aslında atlarına arpa temin edecek yer); karşılıksız gelir sağlanılan yer veya kimse’: ***Sigetvar ve Peçuy ve Şikloş ve Ösek mezbūr Ḥasan Paşa’ya arpalıḳ ve Ḳanije tamām begler begilik ḳılındı.*** (Tārīḫ–i Naʿīmā 1280 I, 236). ***”Sen artık bizim arpalığımız oldun! Tayıncı oldun!” diye kızdırıyorlardı.*** (M.Ş. Esendal 1958m II, 11).

(Argo) **arpa** II ‘para’ < ***arpa*** I. F. Devellioğlu 1970 s. 73, H. Aktunç 1990 s. 42; ‘kese, cüzdan’ M. Mikhaïlov 1930 s. 12… ***Yan gözle bir dikiz geçtim: Bir tek***

"arpadan" başka gördümse anam avradım olsun... (R. Enis 1935 s. 58). ***arpacı*** 'yankesici' M. Mikhaïlov 1930 s. 12, F. Devellioğlu 1970 s. 73, H. Aktunç 1990 s. 42. Y. Ertunç 1982 s. 9. D. Theodoridis 1966 s. 133. ***arpa II + cı.*** (fakat M.L. Wagner 1943 s. 8'e göre Yun. ***αρπαζω*** (arpázō) 'zorla almak' fiilinden). ***İşim gücüm "arpacı"lık olacak elbet.*** (R. Enis 1935 s. 69). ***arpala-*** 'çalmak' F. Steinherr 1932 s. 182, F. Devellioğlu 1970 s. 73.

arpacı, b. ***arpa II.***

arpacık, b. ***arpa I.***

arpala–, b. ***arpa I ve II.***

arpalık, b. ***arpa I.***

Arpaz 'Aydın vilâyetinde bir köy' < EYun. ***Α'ρπασα*** (Hárpasa) D.J. Georgacas 1971n s. 107.

Arpej 'bir Fransız parfümünün markası' < Fr. ***Arpège*** a.m.; aslında ***arpège*** < İt. ***arpeggio*** telli bir sazı çalmakta muayyen bir tarzdır ve ***arp***'tan alınmıştır. Bu tür bir trade name'den gelişmiş diğer isimler için b. ***amaroza . Sevgi'nin uzattığı şekere parmakları titreyerek uzanırken keskin bir arpej kokusu döndürmüştü başını.*** (R. Ilgaz 1962n s. 77).

arsa I 'bir yapı için ayrılmış arazi' < Ar. ***'arṣa*** 'avlu'. ***Dul kadından satın aldığı evi yıktırıp arsasını kendi evine ilâve etti.*** (B.S. Kunt 1948 s. 31).

O. **arsa** II 'arazi' < Ar. ?? ***Yol ırak, 'arṣa düşvār. Bir iki gün diŋlen, andan gidesin.*** (Ferec 855/1451 v. 192b). ***Gendüzini bir münker sehmināk ṣaḥrāda gördi ki anuŋ havāsında ḳuş ucmazdı, 'arṣasında ḳulan yügürmezdi.*** (a.e. v. 131b).

Arsa 'Antalya vilâyetinde bir köy' < EYun. ***Α'ρσαδα*** (Ársaḍa), D.J. Georgacas 1971n s. 107.

arsenik 'zehirli unsurlardan zırnık' < Fr. ***arsénic*** < Lât. ***arsenicum*** < EYun. ***αρσενικον*** (arsenikón) < ESur. (Syriaque) ***zarnīkā*** a.m. (G. Meyer 1893 s. 35). Sıfat yapmaya yarayan Fr. ***-ik*** için b. ***Adriatik . Yaşadığım çağdan çarpar genze | Buruk bir arsenik kokusu.*** (B. Necatigil 1976 s. 216). ***Çünkü insanların çektikleri acılar karşısında dayanamayıp aklından geçirdiği ölüme bir sabah arsenik içerek kavuşmuştu.*** (F. Baysal 1992 s. 116).

arsız 'utanmaz, yüzsüz; (bitki için) uygunsuz, yeri olmayan yerde büyüyen' < ***âr*** 'utanç' + privativum eki ***-sız.*** ***İncirlerin arsız filizleri bahçeye yürümeye başladı.*** (A. Kutlu 1991 s. 187).

arslan/aslan b.m. < ET. ***arslan*** a.m. Clauson 1972 s. 238 (Clauson 1972'e göre Moğ.'dan alınma. Farklı bir etimolojik açıklama için b. Eren 1999 s. 20-22.) ***Ḳapusına bir ağır muḥkem ḳuful ve ṭılsımdan bir arslan düzmişler, miftāḥı eline vėrmişler.*** (Ferec 855/1451 v. 147a–b). 'arslan vasfını gösteren, cesur': ***Arslan karım benim, yaşa!*** (Orhan Kemal 1965f s. 171). ***aslan südü*** 'rakı': ***Ah, denizin bu zılgıdını yedikden sonra asıl içilecek aslan südüydü.*** (Halikarnas Balıkçısı 1947 s. 89). ***arslanlı/aslanlı*** '17. asırda çıkarılan bir Osmanlı kuruşu' (ismi, arslan resmini gösteren Hollanda altınından alınmıştır). ***... yüz biŋ aslanlıya mālik bir zengīn ḳadın ...*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933az s. 109).

⊡ ***-lan*** eki ile yapılmış hayvan isimlerinden A–E cildinde şu misaller bulunuyor: ***arslan/aslan, doŋuzlan/domuzlan***. Sonradan bu gruba katılacak olan ***ceylân*** ve ***sırtlan*** da ilâve edilebilir.

⊡ /r/ sesi zayıf bir ünsüz olduğundan çok defa düştüğü görülür, fakat bu kitapta daha ziyade yazılı kaynaklara dayandığımız ve her kelimenin bütün varyantlarını veremediğimiz için, bu hadisenin hakikatte burada görüldüğünden çok daha yaygın olduğu farkedilmeyebilir. A–E cildinde tesadüf edilen misaller şunlardır: ***aslan, bek IV, beygir, bi (bir), bile, bişe II, biyol, cıynak, cuyba, çarta, çelle-, çınaḫla-, deşür-/deşir-, durgut-***.

arslanhane 'arslanların tutulduğu bina', M. Sertoğlu 1958 s. 17. Fa. ***-hāna*** için b. ***abdesthane/apteshane . Arslan-ḫāne semtinde köşkler ve taḫta-bendler ābādān eylediler.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 134).

Arsuz 'Hatayda bir yer ismi' < EYun. ***Ρωσσος*** (Rhōssós) D.J. Georgacas 1971n s. 107.

arş I/**arşe** 'tramvayın tele değen kavisli sapı' < Fr. ***arche/archet*** a.m. [Lât. ***arcus*** 'kemer']. ***Ağaçların arasından yalnız parça parça masmavi bir gökyüzü, bir de tramvay arşlarının aynı mavilikte kıvılcımlar saçtığı kalın bakır teller göze çarpardı.*** (A. Özyalçıner 1991 s. 124).

O. **arş** II 'arşın', b. ***arış*** III.

arş III (askerî komut) 'haydi ileri!' < Fr. ***marche!*** 'yürü!' G. Meyer 1893 s. 70; baştaki /m/'nin düşmesi Rusça'da da var (A.G. Preobrajenskiy 1958 s. 512 bunu ***şagom marş*** 'adım adım ileri!' ibaresinin yanlış bölünmesiyle izah ediyor), b. ***ameskene . Haydi şimdi arş! Arş! .. Hikmet sukutu hayale uğradı.*** (R. Enis 1935 s. 40). ***Haydi, defol, arş, ileri, yürü, yallah!"*** (A.U. Hisar 1944 s. 72). Krş. ***ameskene .***

O. **arş** IV 'semanın en yüksek katı' < Ar. ***'arş*** 'taht'. ***Andan soŋra her bir sözi ki işidirsin, bī-tekellüf yėre depme ve tezcek ögüp 'arşa çıḳarma!*** (Mercümek Aḥmed 1944 [15. yy.] s. 78). ***Buda, İsa, Spinoza.. canavar, ama kanatları olan, mağaradan arş'a yükselen canavar.*** (C. Meriç 1997 s. 251). ***arş-ı âlâ*** 'en yüksek mekan': ***Āyetü l-Kürsī oḳırsa ger bülend āvāz ile | 'Arş-ı a'lā aŋa maḥfel olmaġ ister cum'a gün.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] s. 104). ***Arż üzerinde cesedlerimizin, 'arş-ı a'lāda rūḥlarımızıŋ birbirinden ayrılmıyacağına īmānıŋ lā-zevāl-mi?*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 650).

arşak, b. ***ağırşak.***

arşaklan–, b. ***ağırşaklan.***

arşe, b. ***arş*** I.

arşın, **arşınla–**, b. ***arşun.***

O. **arşi** 'göklere has, semavi; gökte bulunan kimse, melek' < Ar. *'arşī* a.m. [*'arş* + isimden sıfat yapan nisbe eki *-î*, b. *adalî*]. ***Nāyumuz raḳḳāş ėder 'arşīleri, / 'Arşiyāne hāşş ėder ferşīleri.*** (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 93b).

arşidük 'imparator ailesi prenslerine verilen unvan' < Fr. *archiduc* a.m. [*arch-* < EYun. *arḫi-* 'önde gelen' anlamında öntakı (b. *arşipel*) ve Lât. *dux* 'başbuğ'].

Arşimet (eski Yunan matematikçisi) < Fr. *Archimède* < EYun. *Αρχιμηδης* (Arḫimēḏēs). ***İdeoloji bir yükselticidir. Bir kaldıraçtır. Hem de Arşimet'in düşlediği, dünyayı yerinden oynatacak bir kaldıraç.*** (V. Günyol 1992 s. 44).

arşipel 'çok adası olan deniz; Ege Denizi' < Fr. *archipel* < EYun. *αρχιπελαγος* (arḫipélagos) a.m. [*arḫi-* 'önde gelen' anlamında öntakı ve *pélagos* 'deniz']. ***Büyük Menderes Bafa gölüne ve batıda arşipele pırıl pırıl boşalır.*** (Halikarnas Balıkçısı 1954a s. 105).

arşiv b.m. (evrak saklanan yer) < Fr. *archives* a.m. [EYun. *αρχειον* (arḫéion) 'hükümet binası']. ***Günün birinde hepsi unutulacak. Geleceğin arşivinde tozlu bir dipnot ...*** (A. Yurdakul 1989 s. 41).

E.O. arşun/arşın b.m. (uzunluk ölçüsü) < *arış/arş* kelimesinin genişletilmiş şekli. 'uzunluğu ölçmek için kullanılan sırık': ***Bu mürġizāruŋ ortasında yüz arşun boylu bir aġaç var.*** (Ferec 855/1451 v. 32b–33a). ***Bilirsin ki, biz harf değiştirdiğimiz zaman, Türkiye'de herkes sağdan yazıyordu, kendimiz için de en kolay yazı, otuz kırk senedenberi, bütün klişelerine alıştığımız, yarım arşın uzaktan sekiz on cümlesini bir arada okuyabildiğimiz eski yazı idi.*** (F.R. Atay 1952 s. 92). ***arşınla-*** 'geniş adımlarla dolaşmak': ***İşten çıktığında ne kadar yorgun olursa olsun defalarca caddeleri sokakları arşınlıyordu.*** (A. Kutlu 1991 s. 50).

art, b. *ard*.

art- I, b. *ard-*.

art- II 'büyümek, çoğalmak' < ET. *art-* a.m. Clauson 1972 2s. 01–202. ***Aḫcaŋuzı ben başarayın artsun.*** (Ferec 855/1451 v. 96a). 'fazla gelmek, geri kalmak': ***Ammā biraz balçıḳ gibi ortalıḳda nesne var. "Sıvadan artmış balçıḳ faẓlası ola" dėdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 117a).

artakal- 'artarak geri kalmak' < *art-* ve *kal-*, b. *alıko-* . ***Dut alış verişinden artakalan iki onluğun cebinde durup durmadığına baktı.*** (E.E. Talu 1935 s. 27). ***Gözünde büyüttüğü Hayrettin belki de küçülecek. Adamın içinde bu küçülmeden arta kocaman bir boşluk kalacak.*** (N. Eruz 1969 s. 50). 'bir başkası öldüğü zaman sağ kalmak': ***Sevdiğinden artakal!*** (H. Ritter 1953 III, 428). ***Canın çıksın, çatla, artakal!*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933az s. 72). 'ellenmiş ve eskitilmiş olarak bırakılmak': ***Ve bilcümle dünyā dėdükleri ḳaḥbe-i cemīle nice biŋ erden arta ḳalmış bir fāḥişe-i rezīle idügi muḳarrerdür.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 94).

⊡ *-a* gerundium hali ile *kal-* yardımcı fiilinden müteşekkil mürekkep fiillerden A–E cildinde şunlar bulunuyor: ***artakal-, bakakal-, buruşakal-, çömelekal-, donakal-***. Başka yardımcı fiillerden yapılan terkipler için b. ***alıko-*** .

(Neologismus) **artalan** 'arkaplan, zemin, fon' < *art* ve *alan;* Fr. *arrière-plan* veya Alm. *Hintergrund* a.m. kelimelerini örnek alan: ***Kara bir artalan üzerinde kırmızı çizgiler ve kocaman bir yazı.*** (M. Başaran 1992 s. 261).

(Argo) **artalla-** 'almak' M. Mikhaïlov 1930 s. 12, H. Aktunç 1990 s. 42 < ?? Başka kaynaklarda bulunamadı.

arter 'atardamar' < Fr. *artère* < Lât. *arteria* a.m. < EYun. *αρτηρια* (artēría) 'nefes borusu'.

artezyen 'basınçlı kaynak' < Fr. *artésien* a.m. (Fransa'da Artois eyaletinin isminden). Fr. *-ien* < Lât. *-ianus* eki icin b. *akademisyen* ; coğrafi adlara dayanan appellativa için b. *âbâdî kâğıt* . ***Büyük bir kum tepesinin yanından geçerken ayaklarımız şıpıl şıpıl sulara değiyor. Az ileride bir artezyen kuyusu ...*** (A. Yurdakul 1987 s. 153).

AD. **artı** 'artık' < *artık* I *artıḫ artı*. ***Bir yapıştılarmı pir yapışıyorlar. Artı doyuncaya kadar.*** (R. Enis 1935 s. 71). ***Rahat uykuyu buldun ya, artı uyanabilirsen uyan!*** (a.e. s. 75). ***Sultan ḫanım, artı ġonāmıza ġėtmiyelim mi?*** (A. Caferoğlu 1945 s. 198).

artık I, b. *artuk*.

AD. **artık** II 'Yürüklerde alacık iskeletinin bâzı parçaları' < *artık* I. Fiilden nomen concretum yapan *-(ı)k* eki için b. *acuk/acık I* . ***Bunun altında fındık ağacı veya kamıştan 'artık' adı verilen uçları birbirine bağlı çubuklar vardır. Bu çubuklar iskeleti teşkil eder.*** (K. Güngör 1941 s. 49).

artık III, b. *artuk* II.

AD. **artıklağı** 'fazla' < *artık* I ve isimden fiil yapan *–la-* + fiilden isim yapan *-ğı* ekleri. EO. *artuḳlaġu* 'fazla, fazla olarak' TS 238: ***Pes her kim dünyādan dirlik ḳadarına ḳāni' olmaya ve artuḳlaġu nesne istemek ardınca ola ...*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 36).

artır-, b. *artur-*.

artist 'sanatkar; sirk veya bir eğlence yerinde gösteri yapan kimse' < Fr. *artiste* a.m. [*art* 'sanat' ve birçok serbest meslek isimlerine takılan *-ist* eki], b. ***aferist*** . ***Galata Esnaf kahvesi o yıllarda bir çeşit artistler lokaliydi. Artist arıyanlar, iş arıyan artistler, tiyatro topluluğu kurmak istiyenler o kahveye uğrardı.*** (B. Arpad 1976 s. 32). Gündelik dilde sondaki /t/ düşer, krş. ***dost > dos, abdest*** II , ***Yerli film artisi olurum.*** (M. Eloğlu 1957 s. 46).

artistik 'sanatkarane' < Fr. *artistique* a.m. [*artiste* + *-ique* sıfat eki, b. *Adriatik*]. ***Maymun at cambazlarındaki palyaçolara benzer. Ağanın artistik büyük hünerleri arasındaki fasılalarda halkı güldürür.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 81). ***Şair değilim. Gölgeler ve ışıklar***

yaratabilmek için tümceleri artistikçe dağıtamam; ... (N. Nadi 1989 s. 57).

artizan 'zanaatçı, esnaf' < Fr. ***artisan*** < İt. ***artigiano*** < Lât. ****artitianus*** a.m. [***art*** 'sanat' isim kökünden]. ***-an*** eki için b. ***Amerikan .*** ***Sanki artizanlar arasında değil, bir katakombdayım.*** (A. Ağaoğlu 1992 s. 100).

AD. **artmak** 'büyük heybe' DS 336 < ET. ***art*** 'ense, arka' + ***-mak*** eki, M. Erdal 1991 I, 110, fakat deverbal bir isim olması da mümkündür (krş. ***ard-/art-***). H. Eren 1963 s. 96'da kelime bir Karaçay varyantına bağlanıyor.

⊡ Fiil kökünden ***-mak*** hecesiyle yapılmış bir miktar isim vardır, bu yüzden M. Erdal'ın, ET.'de ***art*** 'arka, sırt' ismine bağladığı ***artmak*** kelimesini deverbal kabul etmeyi tercih ederiz. ***-mak/-mek*** ekiyle teşkil edilen isimlerin hepsi nomina concreta'dır. Bunlardan A–E cildinde bulunanlar şunlardır: ***artmak, asmak, azmak, boğmak, çakmak I ve II***. Bunlara şekil itibariyle uymayan ***basamak*** kelimesini ayrı tuttuk. Listeye dahil olmayan diğerlerinin— ***ağramak, basmak, çokmak, etmek/ekmek*** — teşekkülleri henüz kâfi derecede aydınlanmamıştır.

artrit 'mafsal iltihabı' < Fr. ***arthrite*** a.m. < EYun. ***αρθρον*** (ártron) 'mafsal' + iltihab terimlerine verilen ***-it(is)*** eki, b. ***adenit .***

arttır- 'artırmak' < ***art-*** fiilinden ***-dır-/-tır-*** genişlemesiyle teşkil edilmiş causativum hali, yahut da ***artır-*** fiilinin varyantı. ***Bununla birlikte, dudakların uçlarında kimi zaman belirip yok olan iki küçük, keskin, ince çizgi, yüzün dramatik etkisini daha bir kat arttırmaktaydı.*** (U. Kökden 1995 s. 102).

EO. **artucak** 'biraz fazla' < ***artuk*** + küçültme eki ***-cak*** (krş. yavrucak); küçültme ekinden evvel ***k***'nın düşmesi olağandır (krş. ***çocucak***). ***Bir ḳaç devir geçdi, cāriye şehzādeye artucaḳ vėrürdi, ḳıza azacuḳ vėrürdi. Ḳız içer gibi olurdı, yaḳasından aşaġa dökeridi.*** (Ferec 855/1451 v. 13b).

⊡ Tk. ***-cak/-cek*** için b. M. Erdal 1991 I, 44–47; bir küçültme eki olan ***-cak/-cek*** A–E cildinde şu kelimelerde tesbit edilebilir: ***artucak, ayakçak, balıcak, bilekçek/bilekçe, böcek, böyücek/büyücek, çevicek, dilküceklik/tilkicilik*** (b. ***dilkü/dilki/tilki***), ***dolucak, dölcek, elcek/elecek.*** Aynı ekle yapılan zarflar için b. ***aŋulcak*** . Başka bir ***-cak/-cek*** hecesiyle yapılan deverbal isimler için b. ***bürüncek*** .

EO. **artuk** I/**artık** I '(eksik'in aksi) fazla' < ET. ***artuk*** a.m. Clauson 1972 s. 204–205. Fiilden sıfat yapan ***-(ı)k*** eki için b. ***akık*** . ***Atasınuŋ artuḳ oġlı yoḳıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 188b). ***Benüm dār-ı dünyāda andan artuḳ ḳızum yoḳdur.*** (a.e. v. 17a). EO.'da ***artuḳ***'dan evvelki ablativus eki ***-dan*** bâzen hazfedilir: ***Bu ḳız yüz mes'ele artuḳ sormış ola.*** (Ferec 855/1451 v. 138b). ***İşin ėtmiş cem' otuz biŋ artuḳ er*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 36). ***On biŋ er artuḳ salarlar aŋa at.*** (Enverī s. 42). 'artakalan': ***... gönderilen artık yemekler kesilmediyse de azaldı.*** (A. Kutlu 1991 s. 45). 'artakalan şey': ***İçinde kirli, tortulu bardaklar, meze artıkları duran yuvarlak teneke tepsiyi sol elinin parmakları üstünde ...*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 196). 'lüzumundan fazlası': ***Nola eksügümüz yoġısa artuḳ rūzī kime ziyān ėder?*** (Ferec 855/1451 v. 92b). '(–dan) başka': ***Ġaybı Taŋrıdan artuḳ kimse bilmez.*** (a.e. v. 173a). ***artık eksik*** 'kem küm': ***Artık eksik laf etmeyin, kesin ...*** (F. Baykurt 1971t s. 66). EO. ***artuk eksük*** 'aşağıyukarı': ***Gördiler anda ikiyüz ola artuḳ eksük ḳuyılar var.*** (Ferec 855/1451 v. 226b).

EO. **artuk** II/**artık** III 'denebilir, tahminen' < artık I. ***-(ı)k*** eki için b. ***açık I .*** ***Derḥāl ... kişiler – yüz ola artuḳ – ḥāżır geldiler.*** (Ferec 855/1451 v. 16a). ***İki yüz ola artuḳ – er ü 'avrat, her biri bir iḳlīmden, yöresine üşmişler.*** (a.e. v. 60b). 'bundan böyle': ***Melik-zādelerüŋ gereklüsini temām ḥāṣıl ėtdi. Ammā artuḳ meyli şikāra vu ṣoḥbete vu 'işrete idi.*** (a.e. v. 27b). 'daha': ***Artık yetmez mi?*** (M.S. Esendal 1934 s. 438).

AD. **artukal** 'mısır ekmeği pişirilirken kullanılan kürek' DS 336 < Yun. (Tsak. dial.) ****αρτοκαλον*** (*artókalon) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 40.

EO. **artukcı** 'çok fazla, aşırı' < ***artuk*** I + ***-cı*** eki, fakat bu ekin buradaki fonksiyonu anlaşılmıyor. ***Siz başuŋuz aluŋ, ḳaçuŋ, yoḫsa artuḳcı ziyāna uġrarsız.*** (Ferec 855/1451 v. 8a). ***Müteḥayyir u müteraşşıdam ki vechüŋ issi çıḳa, artuḳcı ḫacil düşem.*** (a.e. v. 122a).

artuḳlaġu, b. ***artıklağı***.

artur-/BSTT. **artır-** 'çoğaltmak, büyütmek' < ET. ***artur-*** a.m. Clauson 1972 s. 210, ***art-*** fiilinin causativum hali. ***Aŋa çoḳ ni'met vėrdüm, günden güne menzilesini arturdum.*** (Ferec 855/1451 v. 102). ***Ḳız ṣoḥbet leẕẕetin der-yāfet ėdüb 'ışḳını arturdı.*** (a.e. v. 196b). 'tasarruf etmek, biriktirmek': ***Dişinden ṭırnaġından artırdığı bu parayla ...*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 1). Krş. ***arttır-***.

⊡ Çeşitli causativum eki şekillerinin arasında (b. ***acıkdur-*** , ***acıt-*** , ***çıkar-*** , ***damzur-/damzır-***) ET.'de yaygınken bugün kullanımdan düşmüş tek heceli fiil köklerine eklenen ***-(g)ir-*** /***-(ı)r-*** eki de bulunur (< ET. ***-gur-/-(u)r-***. ***-ir-*** şekli özellikle ***/ç/, /ş/, /t~d/*** ünsüzlerinden sonra takılır (b. M. Erdal 1991 II, 733–734). A–E cildindeki misaller: ***artur-/artır-, aşır-, batır-, bişir-, bitir-, çöğür-, dadır-, dadur-/dadır-/tadır-, dapşur-/tapşır-, değşür- I+II, degür-/degir-/değir-, derşür-, doğur- I+II, doyur-, durur-, duyur-, düşür- I+II, eşür-, ever- (*ev-e-ir-)***. ***-gır-*** vs. şekli ise ***/r/, /z/, /t/*** ünsüzlerinden sonra kullanılır: ***dirgür-, durgur-, ergür-***. (b. M. Erdal 1991 II, 756, L. Johanson 1976–77 s. 126–127, T. Banguoğlu 1974 s. 286–287). Bazı ***-(ı)r-*** fiillerinde ettirgenlik fonksiyonu yoktur, ms. ***basır-***. Şu fiillerde iki ettirgenlik şekli katılmasına rağmen iki dereceli ettirgenlik fonksiyonu yoktur: ***damzur-/damzır- (*dam-ız-ur-), durgut- (*dur-gur-t-), emzür-/emzir- (*em-iz-ür).*** Ettirgenlik ekinden farklı olan ***-(ı)r-*** eki için krş. ***ayır-***; ***-(ı)t-***eki eklenip de causativum fonksiyonuna sahip olmayanlar için b. ***apart-*** .

EO. aru I/BSTT. arı I b.m. (bal yapan böcek) < ET. ***arı*** a.m. Clauson 1972 s. 196-197. ***İçeride ḫizmetkārlar arı gibi işlerler.*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 99). 'arı şeklinde bir şey': ***Şimdiye-değin balını sen yėdüŋ, var arusın daḫı sen söyündür!*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 86). ***O gün şıḳlığında bir ḥāl-i fevḳal'āde vardı: ...***

mā'ī ipek bir boyun bağı, tā ortasında ġālibā annesinden ḳalma ḳanadları yāḳūtdan elmās bir arı iğne ... (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 151). ***arıçuḳ*** 'arı': *Ḳeẕālik arıçuḳ ki nebātāt ve ezhārdan bal almada müttefiḳ olalar.* ('Ālī 1956 [1586–87] s. 194).

EO. **aru** II/BSTT **arı** II 'temiz' < ET. *arıg* a.m. Clauson 1972 s. 213. EO. *aru/arı* a.m. TS 193–196. Fiilden participium passivum yapan *-i* eki için b. *acı* I ve *alu-satu . Gemiler ekṣer ol adacuġuŋ yılduz ṭarafından geçerler: gerçi-kim dar boġazdur ammā iki ṭarafı arıdur.* (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 243).

aruk/arık II 'zayıf, sıska' < ET. *aruḳ* 'yorgun, tükenmiş' Clauson 1972 s. 214 [*ar-* 'yorulmak' fiilinden sıfat]. TS 198–202: *Et ne deŋlü arıḳ olsa etmek üstünde yaraşur.* (V. İzbudak 1936a no. 130). *Bir yoluŋ iki kenārında iki ḳaṣṣāb et satar, birinüŋ eti semiz, birinüŋ aruḳ.* (Ferec 855/1451 v. 190b). *Soluk benizli, arık bir hizmetçi kızın yardımıyle yatağımı kurdum.* (M.Ş. Esendal 1934 s. 4). AD. *arıkla–*/EO. *arukla–* 'zayıflamak' DS 317–318, TS 201–202, İsim/sıfattan fiil yapan *-la-/-le-* genişlemesi, b. *acabla- .: Gördiler ki semüz buzaġular analariyle buluşdılar, emdiler, aruḳladılar.* (Ferec 855/1451 v. 190b).

aruna, b. *arona*.

O. **arus** 'gelin' < Ar. *'arūs* a.m. *Çūn dāmād mest oldı heves-i 'arūs ėtdi. "'Arūs hücrededür, başı aġrır," dėdiler.* (Ferec 855/1451 v. 237b).

O. **arusane** 'düğünlerde reayadan alınan resim (vergi)' < *arus* + *-ane* eki; b. *acizane . Rüsūm-ı 'arūsāne daḫı bākire ḳızdan altmış ve ṣeyyibe 'avretlerden otuz akça ...* (Ö.L. Barkan 1943 [947/1540] s. 68). Krş. *arusiye*.

arusek 'mobilya vs. lüks eşyada tatbik edilen yeşil veya şanjanlı sadef', N.R. Büngül 1939 s. 18 < Fa. *'arūsak* 'küçük gelin' [*'arūs* 'gelin' ve Fa. küçültme eki *-ak*, b. *ahmedek*]. *Onun arif zarif olduğunu bileyim ki, bir peynir şekerini kırk defa ısırıp kırk birincide bir arusek peştahtanın üstüne komalı.* (H. Ritter 1953 III, 255).

O. **arusi** 'düğün' < Fa. *'arūsī* a.m. [*'arūs* 'gelin' ve nomen abstractum eki olan *-ī*, krş. *mimari, serbesti*)]. *Andan soŋra 'arūsī(-i) şāhā(ne) eylediler.* (Ferec 855/1451 v. 140b).

O. **arusiye** 'reaya düğünlerinden alınan resim (vergi)' M. Sertoğlu 1958 s. 17 < *'arūs* 'gelin' ve ödeme isimlerinde kullanılan *-iye* eki, b. *adliye . Ḳız oġlan ere varsa altmış akça 'arūsīye alına.* (Ö.L. Barkan 1943 [947/1540] s. 133). Krş. *arusane*.

arustak, b. *arastak*.

EO. **arusuz/arısuz** 'temiz olmayan, pis, murdar' TS 208 < *arı* II 'temiz' + olumsuzluk (privativum) eki *–suz*; krş. *mümkünsüz, tekinsiz, uygunsuz. Aṣılsuz ve arısuz kişinüŋ ḳulluġı ve ögütçiligi ümīẕ ve ḳorḳu bünyādı üzerine olur.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 28).

aruz 'divan şiirinin kullandığı uzun ve kısa hecelere dayanan vezin' < Ar. *'arūḍ* a.m. *Biri aruzla gazel yazıyor, öteki hece ile koşma düzüyor. İkisi de bir şeyi anlatmağa değil, duyurmağa çalışıyor.* (N. Ataç 1952 s. 37). *Aruzla musiki arasında ahenk ve mevzu yönünden çok benzerlik vardır.* (A.K. Belviranlı 1965 s. 26). *Bir Kemalizm döneminde bu divan şiirlerinin sözcük anlamlarını, hangi aruz vezninde olduklarını, bizi zoruna okutmalarını aklım almıyordu.* (N. Berkes 1997 s. 45).

AD. **arvan** 'deveci, develeri götüren adam' DS 337 < *sarvan* < Fa. *sārvān/sārbān* a.m. A. Tietze 1969 no. 105 [*sār* 'deve' ve meslek isimlerinde kullanılanan *-bān* 'bakan, tutan' eki, krş. *bāgbān* 'bahçevan']. Kelime başındaki */s/*'nin düşmesi izaha muhtaçtır. Krş. *ameskene* .

⊡ Fa.'dan alınma kelimeler arasında sonu *–ban/–van* 'bakan, koruyan, güden, idare eden' fiil unsuru ile teşkil edilmiş isimler vardır (çoğu meslek sahiplerini betimler). Fa.'da */b/ /v/* gelişimi olağandır (krş. *âb* [2]) A–E cildinde şu kelimeler bu eke örnek olabilir: *arvan/sarvan, bağban/bağuban, bahçıvan, cihanban(i), çırban, çoban, derban, destvan* (eli koruyan), *dideban, eldüven/eldiven*.

AD. **arvana/avrana** 'dişi deve' DS 337, TS 242 < Fa. *arvāna* 'devenin bir cinsi' M. Räsänen 1969 s. 28.

O. **Arvanid** 'Arnavud' < Yun. Arvanitis < *Αρβανιτης* (Arbanítes) a.m. (bir yer adı olan Arbena'dan). Arnavud kelimesi bunun metatezli varyantıdır, b. *albız . Tīmār-ı nā'ib ḫıżır, merḥūm Sulṭān zamānında Arvānīd Şāhin yėrmiş ...* (H. İnalcık 1954 s. 83).

AD. **arvat** 'kadın; zevce' < *avret* M. Räsänen 1969 s. 32. Fakat kelimeyi ET. *uraġut* a.m. Clauson 1972 s. 218'e bağlamak için deliller kuvvetlidir. *Ağa, men ne bülim, bu arvat nahırcı ġarisidir.* (A. Caferoğlu 1951 s. 28).

arya I 'operada bir solistin orkestra eşliğinde söylediği şarkı' < İt. *aria* a.m. (İt.'dan gelen *-ya* eki için b. *ablatya .*) < Lât. *aer,* EYun. *αηρ* (aér) 'hava' Garb müziği ısıtılahları için b. *acitato . Herkes sofraya, yoksa aryaya başlıyorum!* (A. Yurdakul 1989 s. 85).

arya II (gemicilik terimi) 'yelkenleri rüzgara aç!' < İt. *aria!* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 34.

O. **arz** I 'yer, toprak, arazi' < Ar. *arḍ* a.m. [*/'rḍ/* kökünden]. *On kilede bir kile ṣāḥib-i arża 'öşr vėrürler.* (Ö.L. Barkan 1943 [925/1519] s. 235). 'memleket, ülke': *Gazetesinin bir köşesine de Tepesideli'li Yağmur Ağanın arz-ı mev'ud nebilerini andıran uzun sakallı bir resmini kondurmuştu.* (H. Aytekin 1945 s. 57). '(bir gök cismi olarak) dünya': *Arzın merkezi soğusa da, soğumasa da, adamla kadın birbirlerine çok güzel bakıyorlar.* (A. Ağaoğlu 1991r s. 30). *Arz-ı Rum* 'Erzurum': *Arż-ı Rūm ḥavālīsinde eglenüb ...* ('Ālī 1982 II [1581], 134).

arz II 'genişlik, en' < Ar. *'arḍ* a.m. [*/'rḍ/* kökünden]. *Bir evümüz vardur, ṭūl u 'arżı ḳırḳar arşundur.* (Ferec 855/1451 v. 116b–117a).

O. **arz** III 'sunuş' < Ar. *'arḍ* a.m. *'Arż ḥācet deġül ...* (Ferec 855/1451 v. 140b). *arz ve taleb* (ekonomi

terimlerinden) ‘sunu ve istem’: ***Besin maddesi arzı çok düşüktü.*** (B. Criss 1993 s. 50). ***‘Arz ve talep’ yalnız ekonominin değil, tiyatro sanatının da bellibaşlı gelişme yasalarından biridir.*** (S. Taşer 1956 s. 108). ‘yüksek makama sunulan yazı’: ***Rıżvān Aġayı ‘arżlar ve mektūblar ile göndermişler.*** [Selānikī 1989 [1599] I, 360]. ***arz-ı cüret et-*** ‘cesaret göstermek’ ***Azerbaycān ġāretine ittifāḳ-ila müsāra‘at teklīf olunsa ‘arż-ı cür’et ėderlerdi.*** (‘Ālī 1982 [1581] II, 135) O. ***arz-ı didar et-*** ‘yüzünü göstermek, gözükmek’: ***Nihāyet bir köşeyi dönünce şehir ‘arż-ı dīdār ėtdi.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 327). ***arz-ı endam et-*** ‘kendini göstermek, huzura çıkmak’: ***... kanlı cam elbiseler içinde arz-ı endam ettiklerini gülerek anlattıktan sonra hüzünlendi.*** (L. Tekin 1990 s. 95). ***arz-ı hal et-/eyle-*** ‘vaziyeti anlatmak’ (krş. ***arzuhal***): ***Bir ḳaç beyt içinde Bānūya ‘arż-ı ḥāl eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 236b) ***arz-ı hikmet et-*** ‘zekasını göstermek’: ***Mīr-i mümā-ileyh firāset-i beşerīyesi muḳteżāsınca ‘arż-ı ḥikmet ėdüb ...*** (‘Ālī 1979 [1581] s. 172). ***arz-ı hizmet et-*** ‘hizmetini arzetmek’: ***... ortancanıŋ ne ṣūretle pādişāha ‘arż-ı ḥiẓmet edebileceğini bilmek ārzū ediyordu.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 10). ***arz-ı hulus et-*** ‘sadakatini göstermek’: ***Gendüye ‘arż-ı ḫulūṣ ėdenlerüŋ bir müştehiri ḳapusı dīvārına ḥacc āyetini celī ḫaṭṭ-ile yazdurur.*** (‘Ālī 1975 [1599] s. 103). ***arz-ı hürmet et-*** ‘hürmetini ifâde etmek’; ***Beni görünce nerdeyse yeri öpercesine "Arzı hürmet ederim, Beyefendi" dedi.*** (S. Birsel 1995 s. 76). ***arz-ı muhabbet et-*** ‘sevgisini göstermek’: ***... kendisine ‘arż-ı muḥabbet eylediğine bir türlü inanamıyordu.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 86). ***arz-ı şikayet*** ‘şikayet için başvurmak’: ***Ba‘demā ‘arż-ı şikāyetden ibā’ ėtmez miyim; | Elli yıldır ḫōş geçindim baḫt-ı menḥūsumla ben?*** (Şair Eşref 1958 s. 150). ***arz-ı şükran et-*** ‘teşekkür etmek’: ***Ḥāccı Meḥmed paraları aldı. Ṣadra‘ẓamıŋ ellerine, ayaklarına ḳapandı. ‘Arż-ı şükrān etdi.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 165). ***arz-ı tazallüm*** ‘haksızlığa uğramaktan şikayet’: ***... ‘arż-ı taẓallüm ü bīdād ...*** (‘Ālī 1979 [1581] I, 170). ***arz-ı teenni et-/kıl-*** ‘acele etmemek’: ***... mevlāsına lāzımdur ki ışlāhında ‘arż-ı te’ennī ḳılub ışyānına ḥamūl ola.*** (‘Ālī 1982 [1581] II, 237). ***arz-ı vücud et-*** ‘vücudunu vermek’: ***O, minnetdarane ince bir hırıltı ile gözlerini süzerek bu okşanmaya arzı vücut eder ...*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 158). ***arzet-*** ‘göstermek, sunmak’: ***Ol-dem bennā pādişāha nāmei ‘arż eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 20b). ‘haiz olmak, teşkil etmek, ifâde etmek’: ***Her başarısızlık hayati ehemmiyet arzeder.*** (A. Yurdakul 1987 s. 258). ‘beyan etmek’: ***Ben girü suçsuzlıġumı ‘arż eyledüm, maḳbūl düşmedi*** (Ferec 855/1451 v. 44b). ‘daha yüksek bir makama bildirmek; saygı ile bildirmek’: ***Bir mesele arzedecektim, beyim ...*** (Nâzım Hikmet 1966 s. 89).

O. **arza kıl–** ‘arzetmek’ < Ar. ***‘arḍa*** ‘gösterilen şey’ ve ***kıl-***. ***Ne işitdi, ne dėdi, hep pādişāha ‘arża ḳıldı.*** (Ferec 855/1451 v. 36a). ***Cūn yarındası oldı, vezīr daḫı pādişāh vėrdügi in‘āmları ‘arża ḳıldı.*** (Oruc b. ‘Ādil 1343/1925 s. 8).

Arzan-I **Rum**, b. ***Erzurum.***

arzet–, b. ***arz*** III.

arzıhal, b. ***arzuhal***.

arzu ‘istek; dilek; heves’ < Fa. ***ārzū*** a.m. (Fa. /ū/ yada /ūy/ ile biten kelimeler için b. ***âbıru***). ***Ol ārzū ki sen bizden tevaḳḳu‘ ėdersin olacaḳ nesne degüldür.*** (Ferec 855/1451 v. 47a). ***Benden bir ārzū diŋlel*** (Ferec 855/1451 v. 189a). ***arzu et-*** ‘dilemek; heves etmek’: ***Zaten, köyüne biraz da caka ile dönmek arzu ediyordu.*** (E.E. Talu 1937 s. 63).

arzuhal/arzıhal ‘istida, dilekçe’ < ***arz-ı hal.*** Fa. izafet terkipleri için b. ***abıhayat***. ***... bizim Ekrem tarafından verilen ‘arż-ı ḥaliŋ ḥükmü yoḳ idi.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1875] s. 394).

O. **arzukeş ol–** ‘dilemek, özlemek’ < Fa. ***ārzū*** ‘dilek’ + ***keş*** ‘çeken’, fakat terkib mutad değildir, b. ***abkeş***. ***İnsān āḫeriniŋ mürādıne tābi‘ olaraḳ ārzūkeş olduġı gėru durub ...*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 75).

arzula– ‘istek duymak’ < ***arzu*** + isimden fiil yapan ***-la-*** genişlemesi. ***Dīdār-ı ferḫundeŋi ārzūlarlar, gözleri ḳulaḳları yoldadur.*** (Ferec 855/1451 v. 121b). EO. ‘bir hedefe doğru yol almak (gemi)‘: ***Ferruḫdil refīḳleri ile gördiler ki kāfir fırḳataları bunları ārzūlayub gelür.*** (S. Elçin 1975–76 s. 196).

arzullahi vasıa ‘dünya büyüktür’ < Ar. ***arḍu llāhi wāsi‘a*** [***arḍ*** ‘dünya’, Ar. ***arḍu llāhi*** ‘Tanrının toprağı’ ve Ar. ***wāsi‘a*** ‘geniş’]. ***... saŋa nafaḳa vėrem, arżu l-lāhi vāsı‘a dėyesin, varasın, bir yėrde yėyesin.*** (Ferec 855/1451 v. 177b). ***Ne bileyim yavrum. Arżu l-lāhi vāsı‘a. ‘Ālem ḍaġına, belki Şileye ḳadar göze aldırmalıyız ...*** (H.R. Gürpınar 1929 s. 130)

⊡ Ar.’da üç halde (nominativus [***-u***], genetivus [***-i***], accusativus [***-a***]) çekim yapılabilen iki isim çeşidi bulunmaktadır. Bunlar eğer özel isim olmaları sebebiyle, bir harf-i târif vasıtasıyla veya bir isim tamlamasında bulunarak belirli (determine) halde iseler, i’râbları genetivus halindeki ***-i*** şeklinde olur. Ar. yazısı harekesiz yazıldığında i’râblar gösterilemediği ve Ar. tâbirler genellikle duraklı şekilde okundukları için Tk.’de isim tamlamaları sebebiyle i’râbları ***-i*** olan pek az Arapça tâbir bulunur. A-E cildinde belirli haldeki kelimelerden i’râbı genetivus halinde ***-i*** olan kelimelere örnek olarak şunlar bulunuyor: ***arzullahi vasia, biiznillahi, billahi, biinayetillahi, el-hamdü lillahi, el-hükmü lillah***.

AD. **arzumand/arzuman** ‘istek’ DS 338 < ***arzumend*** Tekin–Tietze 1990 no. 47. ***Bir arzumandım varısa, o da Ankara’ya mebbus olmak.*** (F. Baykurt 1961o s. 166). ***Sanki fidan dikmekte, fidan çapalamakta arzumanım varmış gibi gündüz hayalimde, gece düşümde tarlalar.*** (M. Makal 1971 s. 178).

⊡ Fa.’dan alınma kelimeler arasında sonları ***-mand*** (O. ***-mend***) ile bitenler vardır. Fa.’da ***-mand*** eki bir isme takıldığı zaman onu sıfat haline getirir. Ms. ***ārzū*** ‘istek’ kelimesi, bu ek ile ***ārzūmand*** ‘istekli’ olur. Tk.’de bu ek bâzen şekil değişikliğine uğrayarak sondaki /d/ düşer; kısa ünlünün yerine /ā/ gelir. A–E cildinde bahsedilenler: ***arzumend, behremend, danişmend, derdmend/derdümend, devletmend, ercümend (evcimend)***.

O. **arzumend** 'özleyen' < Fa. *ārzūmand* a.m. *Biri birimüze iẕhār-ı şevḳ-i kāẕib ėtdük: "Nitesiz? Ḫōşmısız? Ārzūmendüz." dėyişdük.* (Ferec 855/1451 v. 102b).

as I 'kâğıt oyunlarında birli' < Fr. *as* a.m. < Lât. *as* 'Roma'da bakır sikke'. Krş. *aso. İskambil oyununda en büyük, en kıymetli kağıt ʿas'dır.* (H. Kodaman 1944 s. 67). *Bu "yetmiş beş" sözcüğü hiç kimseye blöf gelmiyor, eline dört as geçirmiş bir pokercinin resti kadar etkili oluyordu.* (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 17).

as II 'kendi sahasında usta olan (kimse)' < *as* I, Fr. *as* veya Alm. *As*'ın tesiri altında, muhtemelen spor tâbiri olarak yayılmıştır. Krş. *as solist.*

O. **as** III 'mersin ağacı' < Ar. *ās* a.m. *Gördük bir bāġcedür ḫuld-ı berīne beŋzer ... güldür, nārenc-dür, turunc-dur, āsdur ...* (Ferec 855/1451 v. 115b).

O. **As** 'eski bir millet veya kabilenin adı, belki bugünkü Osetler' < Fa. *Ās* a.m. ? *Tatar u Ās u Efreng u Alaman ki biri yüz ere vėrmezdi amān.* (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 4494).

as– b.m. < ET. *as–* a.m. Clauson 1972 s. 240. *Bir kişi eydür: "şōrbayı deldüm, yanuma asdum - bundan yalan görmedüm."* (Ferec 855/1451 v. 103a). 'asarak idam etmek': *Bunda ʿādet budur ki borcluya amān vėrmezler, asarlar.* (a.e. v. 178a). 'kendisinden beklenen şeyi yapmamak': *Okulu asıp deniz kenarında, çardak altlarında, dağlarda, tepelerde dolanıyordum.* (Peride Celal 1991 s. 529). 'borcunu ödememek' (Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 16). .

asa I 'değnek' < Ar. *ʿaṣā* a.m. [/ʿṣw/ kökünden]. *İttifāḳ bu mel'ūne vü mekkāre vü ṭarrāre ol, maḥalde ʿaṣāsıŋ ḳaḳarak ve tesbīḥin çekerek bunlarıŋ ḫānesine çıḳa geldi.* (Ḥikāye–i Ebū ʿĀlī Sīnā 1302 s. 114). *asa-yı sihr* 'sihirbaz değneği': *Ḳalbim teʿşīrātını aşlā ḥiss etmediği bir ʿaṣā-yı siḥrin temās-i ḥafīfiyle ihtiẕāẕ eylemiş idi ...* (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 70).

AD. **asa** II 'gömleklik beyaz bez' DS 339 < *hasa/hase* a.m., krş. A. Tietze 1982z no. 121. Krş. *ameskene .*

asab/asap 'sinirler' < Ar. *aʿṣāb* a.m. ['*aṣab* 'sinir' kelimesinin çoğulu]. *Asabı temelli bozulmuştu.* (F. Erdinç 1955 s. 45).

asaba/asabe 'külahın veya fesin kenarı' < Ar. *ʿaṣaba/ʿaṣba* 'baş örtüsü' A. Tietze 1958 no. 141. *Hepsinin başında boyu uzun, asabası geniş fes.* (S.M. Alus 1933k s. 107). EO. 'baş örtüsü, sarık': *ʿAṣābe-i zerrīn alnına baġlamış.* (Ferec 855/1451 v. 115a). *Bir pīre zen gördüm, bir Hindibārī cāder örtünmiş, ʿaṣābe-i ḳaṣab baġlanmış ...* (a.e. v. 114b).

(Halk ağzı) **asabat** 'sinirler, sinir sistemi < *asab* + bâzı Ar.'dan geçmiş kelimelerde çoğulu bildiren *-at* eki; *asab* zaten çoğul olduğu ve Ar.'da bu eki almadığı için kelime substandarddır. *Asabatım bozulursa karışmam bak! Aklını devşir kafana!* (H. Taner 1971s s. 166).

O. **asabe** (şeriat tâbiri) 'ikinci derecede verese olabilecek akrabalar' < Ar. *ʿaṣaba* a.m.

asabi 'sinirlere mahsus; sinirli' < Ar. *ʿaṣabī* a.m. İsimden sıfat yapan nisbe eki *-î* için b. *adalî . Asabi migren ağrılarından şikayetçi.* (N. Eray 1990 s. 126). *asabileş-* 'sinirlenmek, kızmak': *Şehzāde işitdikçe ʿaṣabīleşir.* (Türk masalları 1991 [1912] s. 36).

asabiye 'nöroloji, sinir hastalıkları ile ilgili hekimlik kolu veya hastane bölümü' < *asabi*'nin müennesini ihtiva eden bir terkibin kısaltılmışı. Çeşitli sahalara ait nomina concreta yapan Ar. *-iye* için b. *adliye . Bugün ya bevliyeye gidecek, ya asabiyeye.* (R. Ilgaz 1962s s. 82). *Hastanenin başhekimi yaşlı bir asabiyeciydi.* (A. Yurdakul 1989 s. 37).

asabiyet I 'sinirlilik' < Ar. *ʿaṣabīya* a.m. Ar. *-iyet* için b. *aciliyet . Yakından ve uzaktan sık sık gelen silah sesleri herkese asabiyet veriyordu.* (Fazlı Necip 1930 s. 227). 'çabuk kızma hali, titizlik': *Komünist masası şefi asabiyetle söze karıştı ...* (F. Erdinç 1955 s. 53).

O. **asabiyet** II 'milliyet hissi' < Ar. *ʿaṣabīya* a.m. Ar. *-iyet* için b. *aciliyet . Yeŋiçerilik ʿOṯmānlılarıŋ iliğine işlemiş ve ocaḳlar ʿaṣabīye(t)-i millīye maḳāmına ḳā'im olaraḳ ...* (Cevdet Paşa, YTEA 1974 [1884] I, 65).

Asaf 'Hazret–i Süleyman'ın sadık ve dindar veziri' < Ar. *Āṣaf* < İbr. *Āsāf. Āṣaf'ın miḳdārını bilmez Süleymān olmayan, / Bilmez insān ḳadrini ʿālemde insān olmayan.* (Żiyā Paşa, YTEA 1978 II, 43).

âsaf 'vezir' < *Asaf.* Tk.'de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. *Abbâs yolcu . Tā gelelden berü Ādem aṣ-ṣafī / Görmedi kimse bu resme āṣafı.* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 83).

O. **asafî** 'vezir ile ilgili' < *âsaf* + isimden sıfat yapan *-ī* eki.

O. **asagir** 'en küçükler, en alçaklar' < Ar. *aṣāġir* a.m. [*aṣġar* 'en küçük' kelimesinin çoğulu]. *Ḫulāsā-i kelām ekābir ü mefāḫire mihmān olan esāfil ü aṣāġire münehhiyāt maḳūlesidür.* (ʿĀlī 1587 v. 139a). *Her sebt güni Būlāḳ seyrine ekābir u aṣāġirüŋ ʿazīmeti muḳarrerdür.* (ʿĀlī 1975 [1599] s. 107).

O. **asakir** 'askerler' < Ar. *ʿasākir* a.m. ['*askar*'ın çoğulu]. *ʿAsākiri ġaybederek buralara düşdüm.* (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1866] s. 68).

asako–/asakoy- 'asıvermek; asıp bırakmak' TS 243 < *as-* ve *ko-* 'koymak, bırakmak' (b. *alıko-). Beni bāzārda iletdiler ḳollarumdan dāra asa ḳodılar.* (Ferec 855/1451 v. 108b). *Beni dutdılar, bir aġac ḳafese ḳoydılar.* (a.e. v. 150a).

asakoy-, b. *asako-*.

AD. **asal** 'bilmece' < Ar. *maṯal* 'atalarsözü'; krş. *masal.* Baştaki */m/*'nin düşmesi izahata muhtaç, krş. *ameskene* , */ṯ/ /s/* gelişmesi için b. *abes .*

asalet 'asillik, zarafet' < Ar. *aṣāla* a.m. *Giderken eline bir de, iki buçuk liralık sıkıştırıvermişti. Hey gözünü sevdiğim asalet!* (H. Taner 1954 s. 54). *Yapmacık cilvelerden uzak figürlerinde iffet ve asalet vardı.* (F. Erdinç 1955 s. 35). '(vekalet'in aksi) bir vazifenin sahipliği': .

AD. **asaletden** 'bilmeyerek, kazara; iyi, kusursuz, güzel (iş, hareket)' DS 339 < ***asaleten*** (Arapça bilgisi yetersiz olanlarca da anlaşılabilmesi için halk ağzında sık sık meydana gelen bir gelişme).

O. **asaleten** 'vazifesinde asil olarak' < ***asalet***'ten zarf, Ar. ***aṣālatan*** 'şahsen, kendi tesebbüsiyle'. Ar. accusativus eki ***-an***'ın zarf yaptığı durumlar için b. ***aceleten . El-ḳışṣa Sulṭān Selīm Şāh cülūsında aṣāleten Monlā Ḥubbīden mülāzemeti muḳarrer oldı.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 318).

asamble 'kurul' < Fr. ***assemblée*** 'toplantı'. Fr.'dan giren sonu vurgulu /–e/ ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** [1]. .

O. **asan** 'kolay' < Fa. ***āsān*** a.m. ***Bir kişi terk-i cān ėdicek düşvār iş ana āsān olur.*** (Ferec 855/1451 v. 41b). ***El-ḥaḳ yetmiş biŋ beyt naẓmı egerçi lāfla āsāndur, ammā ki inṣāfla bir genc-i şāyegāna dest-res bulmaġıla yeksāndur.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 238).

asansör b.m. < Fr. ***ascenseur*** a.m. [Lât. ***ascendere*** 'yukarı çıkmak' fiilinden nomen actoris]. Nomen instrumenti yapmaya da yarayan bu ek için b. ***adaptör . Asansörü beklerken genç bir kadın geliyor yanımıza. Asansöre dördümüz birlikte biniyoruz.*** (A. Ümit t.y.ç [1990?] s. 87).

asap, b. ***asab***.

O. **asar** I 'eserler' < Ar. ***āṯār*** a.m. [***aṯār*** 'eser' kelimesinin çoğulu]. /ṯ/ /s/ gelişmesi için b. ***abes . ... bunca ebniye ve āṯāra muvaffak olan Sulṭān Süleymāndır.*** (Ziyā Paşa, YTEA 1978 (1868) II, 91). Dar manada 'bir şairin veya muharririn eserleri, kitapları': ***Her neḳadar ekṣer-i lisānlarda ba'ż-ı edebīyāt ġazeteleri var ise de her ġazete āṯār-ı edebīyeden olmaḳ lāzım gelmez.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1867] s. 163). ***Garp asarından okuduğu güzel şeyleri türkçeye nakletmeğe, gazetelere göndermeğe başladı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 92). O. 'alametler, belirtiler': ***... pādeşāhuŋ ṭāli'-i meymūnına baḳdılar. Āṯārdan 'alāyimden bunlara eyle ẓāhir oldı ki ...*** (Ferec 855/1451 v. 142a). ***asar-ı atika*** 'eski eserler': ***Hamdi İstanbulda bir müddet Amerikalı asarı atika alimlerinin yanında çalışmıştı.*** (Kemal Tahir 1955g s. 21). ***asar-ı eslaf*** 'seleflerin eserleri, ataların eserleri': ***Bunlar āṯār-ı eslāfdan ve elyevm cindlerinde cevherden ẓī-ḳıymet olmasıyla ...*** (Muṣṭafā Sāmī, YTEA 1974 [1840] I, 73). O. ***asar-ı ulvi*** 'gökyüzünde beliren alametler': ***Bir şiyşeden od çıkar, havāda dururlar, müterākim olurlar, āṯār-ı 'ulvī peydā olur.*** (Ferec 855/1451 v. 34a). ***asarlık*** 'tarihi yıkıntıların bulunduğu yer' DS 340 (hiç olmazsa DS'nin verdiği mâna bu izahı icabettirir, yoksa kelimenin ***asar*** II'ye bağlanması daha akla yakındır).

AD. **asar** II 'kayalık, tepe' DS 340 < Fa. ***ḥiṣār*** 'kale' < Ar. ***ḥiṣār*** 'muhasara'. Krş. ***asar*** 'hisar' Georgievits [1544–48] s. 100. ***Asarın altındaki ekinlerin arasında, emmisinin oğlu Şakir'i kolunun kemiklerini kırasıya dövdüğü vakit kimse inanmadı önce.*** (F. Baykurt 1970 s. 159). Krş. ***ameskene .***

AD. **asar**– I/**asart**– 'beslemek, büyütmek' DS 340 < Moğ. ***asara*** a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 20, fakat E.V. Sevortyan 1974 I, 194'e göre Moğ. kelimenin mânaları Türkçe'ninkinden daha muahhardır.

EO. **asar**– II/**asra**– 'muhafaza etmek, sakınmak' TS 243. Metatez için b. ***albız . Ferruḫ-rūzun etegin ışırdılar, māni düşmek şūretin gösterdiler. Ferruḫ-rūz aşarmadı, eslemedi, içerü girdi.*** (Ferec [855/1451] v. 37b).

asarıatika, **asarlık**, **asart**–, b. ***asar***- I.

asayiş 'sükûn, huzur, nizam, emniyet' < Fa. ***āsāyiş*** 'dinlenme' [***āsūdan*** 'dinlenmek' fiilinden] Fa. ***-iş*** için b. ***aferiniş . İ nūr-ı diyde ve i āsāyiş-i cān ve ārāyiş-i cihān!*** (Ferec 855/1451 v. 211b). ***Her cend ki begler ve beglerbegileri āsāyiş üzre gecinürler ...*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 177). ***Devletin asayiş kuvvetleri on adım ötenizde.*** (İ. Tarus 1961 s. 79). O. ***asayiş et-*** 'dinletmek, istirahat vermek': ***Eger ben seni bir ḳaç gün āsāyiş ėdersem nice ola?*** (Ferec 855/1451 v. 192b). O. ***asayiş ol-*** 'dinlenmek': ***Andan āsāyiş oldı, biraz fārıġlıġile uyıdı.*** (a.e. v. 138a).

asbest b.m. (lifli bir taş) < Fr. ***asbeste*** a.m. < EYun. ***ασβεστος*** (ásbestos) 'söndürülemeyen'. Yun. alfa privativum için b. ***abana .***

O. **asdaf/esdaf** 'sedefler' < Ar. ***aṣdāf*** a.m. [***ṣadaf*** kelimesinin çoğulu]. ***Mesīḥā bigi ma'nī dürlerini | Niṣār ėt, 'andelībüm, hem-çu eṣdāf.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 157).

AD. **asdana**/O. **asitane** 'eşik' < Fa. ***āsitāna/āstāna*** a.m. A. Tietze 1982z no. 5. 'Payitaht; İstanbul; büyük derviş tekkesi'. Fa.'ya özgü, ardarda gelen iki uzun ünlülü hecenin arasında bir kısa ünlünün türemesi durumu için b. ***âbrîz/abiriz . ... muaḥḥaren Āsitāneye gelen elçisi ...*** (YTEA 1974 (1853) I, 69). ***Asitane-i Saadet*** 'İstanbul': ***Mezkūr ḳozmorama dediklerini geçen ramaż ān-ı şerīfde Āsitāne-i Ṣa'ādetde Dīvān yolunda herkes seyr etmişdir.*** (YTEA 1974 [1842] I, 118).

asdar, b. ***astar*** I.

O. **asdıka** 'dostlar' < Ar. ***aṣdiḳā*** a.m. [***ṣiddīḳ***'in çoğulu]. ***Ve muṣāḥabet-i aṣdıḳā ol bāde-i bezm-ārāya neş'e-i ḥayāt-ı mā gibidür*** ('Ālī 1587 v. 132a).

aseksüel 'cinsiyetsiz' < Fr. ***asexuelle*** a.m. [EYun. ***a-*** 'olmayan' ve ***seksüel***]. ***Cevabı çok basit aslında: Ben bir aseksüelim.*** (M. Mungan 1999 s. 197).

O. **asel** 'bal' < Ar. ***'asal*** a.m. ***Ve resm-i 'asel: ḫāṣıl olan baldan 'öşr üzre alalar.*** (Ö.L. Barkan 1943 [924/1518] s. 158).

aselbend, b. ***asilbend***.

aseptik 'içinde veya üzerinde mikrop bulunmayan' < Fr. ***aseptique*** a.m. [EYun. ***a-*** 'olmayan' ve ***σηπτος*** (sēptos) 'çürük'].

O. **ases** I 'gece bekçisi' < Ar. ***'asas*** 'devriye'. ***Ḳaçariken 'ases eline girdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 220b). ***Asesler***

değneğe düşeler. (M. Çavuşoğlu 1977 s. 153). ***Çok geçmeden kapı çalındı. Gelen gece bekçisiydi. Ases denilen bu adam mahallenin asayişinden sorumluydu.*** (H. Akdoğan 1998 s. 64). ***asesbaşı*** 'eskiden İstanbul polis müdürü (Yeniçeri ocağını teşkil eden ortalardan yirmi sekizinci ortanın çorbacısına verilen ad)' M.Z. Pakalın 1946 I, 93: ***'Asesbaşı nācār Şubaşı ile bir baḳḳāl dükkānına girüb rāḥat oldılar.*** (Ş. Elçin 1977–78 s. 213).

AD. **ases** II 'esans' DS 341 < ***esans.***

O. **asesiye** 'gece bekçisinin ücreti' < ***ases*** I + birçok vergi isimlerinde kullanılan ***-iye*** eki, b. ***adliye .*** ***Şehirlerde olan dükkānlardan ki defter-i cedīde 'asesīye bağlanmış ola her dükkāndan ayda resm-i 'asesīye birer akça alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 [947/1540] s. 134–135).

asetik (kimya terimi) 'sirke ile ilgili' < Fr. ***acétique*** a.m. [Lât. ***acetum*** 'sirke']. Sıfat yapmaya yarayan Fr. ***-ik*** için b. ***Adriatik .***

asetilen 'renksiz bir gaz' < Fr. ***acétylène*** a.m. < Lât. ***acetum*** 'sirke' üzerinde kurulan sun'î bir kimya terimi.

⊡ Beynelmilel kimya terimleri arasında ***-en*** hecesiyle bitenler bulunur. Sun'î terminolojide kullanılan bu unsur EYun. ***-ηνη*** (–ēnē) müennes, patronymique isim ekinden alınmıştır. A–E cildine dahil olanlar şunlardır: ***asetilen, etilen.***

aseton 'birçok maddeleri eritmek için kullanılan renksiz bir sıvı' < Fr. ***acétone*** < Alm. ***Azeton*** a.m.; Lât. ***acetum*** 'sirke' üzerinde kurulan kimya terimi. ***Katibesi, günün uzunu manikürünü onarır yazı makinesi başında. Aseton kokusu hiç eksik olmaz odadan.*** (F. Erdinç 1960 s. 67–68).

asfalt b.m. (katranlı madde) < Fr. ***asphalte*** < EYun. ***ασφαλτος*** (ásfaltos) a.m. [***a-*** 'olmayan' ve ***sfallein*** 'çökmek, yıkılmak' fiilinden sıfat; duvarcılar onu harç olarak kullanırdı]. Yun. alfa privativum için b. ***abana . Asfaltı yumuşamış havaalanı ...*** (Tarık Dursun K. 1993 s. 72). Sıfat 'asfaltlanmış': ***Bostanın arkasındaki kara asfalt yokuştan kamyonlar iniyordu sarsıla sarsıla.*** (Peride Celal 1985 s. 12). 'asfaltlanmış yol': ***Asfaltın başındaki otobüs durağının köşesinde dış camı kırık, eski fenerin altında durdu.*** (B. Demirel 1957 s. 27).

(Argo) **asfalya**, yalnız şu tâbirde: ***asfalyaları gevşe-*** 'dizlerinin bağı çözülmek' F. Devellioğlu 1970 s. 73 < Yun. ***ασφαλεια*** (asfália) 'sigorta; (tüfekte) emniyet kanalı'.

O. **asfer** 'sarı' < Ar. ***aṣfar*** a.m. [/***ṣfr***/ kökünden]. Ar. renk sıfatları için b. ***abraş . Gözleme sūd u ziyānı, ṣaġlıġuŋ ser-māyedur, / Zer vėr u laʿal ki ḫayruŋ bāde-i aṣferdur.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 215).

asfur/AD. **aspur** 'kırmızı boya yapılan bir bitki, Carthamus tinctorius' DS 347 < Ar. ***'uṣfur*** a.m. A. Tietze 1958 no. 142. ***Ve cümle raʿāyāsı 'aṣfur zirāʿat ėderler.*** (Evliyā Çelebī 1938 [17. yy.] X, 814, R. Dankoff 1991 s. 13).

asgari 'en az, en azından, en düşük' < Fa. ***aṣġar-i*** [Ar. ***aṣġar*** 'en küçük' + Fa. izafet eki ***-i***], krş. ***gayrı, hayli, tıpkı.*** Şu var ki ***asgari*** kelimesinin son ünlüsü, bugün Ar. isimden sıfat yapan ***-ī*** eki sanılarak uzun telaffuz edilmektedir. ***Abdülhamit halolundu. Yeni padişah cülus etti. Büyük ihtilal ve felaket endişelerinin böyle az zaman içinde asgari zararlarla geçmiş bulunmasından umumi bir memnuniyet husule gelmişti.*** (Fazlı Necip 1930 s. 248).

⊡ Fa. izafetlerdeki ***–i–*** eki vurgusuz okunduğu halde (b. ***abd*** [1]), agglutination'a uğramış kelimelerde hem uzun hem de vurgulu bir sıfat eki olur. A–E cildinde gösterilen agglutiné Fa. izafet ***–i'*** leri aşağıda sıralanmıştır: ***asgari, aynı, azami, bazı, ekseri*** (b. ***ekser I***). Yalnız ***aynı*** ve ***bâzı/bazı*** kelimelerinde bu telaffuz gelişmesi yoktur.

asgı et–, **asgıcı**, b. ***askı.***

asgın 'asık' < ***as-*** + fiilden sıfat yapan ***-gin*** eki, b. ***akkın .*** ***Bu mektubu yazmak için asgın suratla girdiğim yazı odasından içim gülerek çıktım.*** (M.S. Esendal 1934 s. 367).

asgın basgın, b. ***askın baskın.***

(Argo) **asgısar** I 'anladın mı?' (F. Steinherr 1932 s. 182) < Erm. ***hasgits'ar*** a.m. (M.L. Wagner 1943 s. 32).

(Argo) **asgısar** II 'borç' (M. Mikhaïlov 1930 s. 13). Başka kaynaklarda bulunamadı. Belki ***as-*** fiilini andırmasına dayanan bir hata.

asgi, b. ***askı.***

O. **ashab** 'sahipler' < Ar. ***aṣḥāb*** a.m. [***ṣāḥib*** kelimesinin çoğulu]. 'saygı ile hitab edilenler': ***Aṣḥāba teveccüh ėtdi, eyitdi: ...*** (Ferec 855/1451 v. 124a). ***ashab-ı emraz*** 'hastalığı bulunanlar': ***Aṣḥāb-ı emrāż, erbāb-ı aʿrāż ḳamu eṣnāf ḫalḳ anda gelürler.*** (a.e. v. 180a). ***ashâb-ı fısk u fücûr*** 'ahlaksızlar, sefihler': ***Keẕālik 'ibād u zühhād-ı rūşen-güvāh aṣḥāb-ı fısḳ u fücūrı melāmetden āgāh ḳılmaḳ ...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 237). ***Ashab-ı Kehf*** 'ananeye göre uzun zaman bir mağarada (kehf) uyuduktan sonra yeniden dünyaya çıkmış şahıslar': ***Yer yüzünde çok gerilerde kaldığını birdenbire farketmiş bir toplum bu: sanki Eshab-ı Kehf ile birlikte yüzyıllarca uyumuş da, gözlerini açar açmaz bambaşka bir dünya ile karşılaşmış.*** (İ. Tarus 1961 s. 225). ***ashab-ı kesb*** 'çalışan ahali, esnaf': ***Ve iḫtiḳār-ı meysūmları aṣḥāb-ı kesbün faḳr u fāḳa vu iflāsına bāʿiṯ olmaḳ muḳarrerdür.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 162). ***ashab-ı manâsıb*** 'yüksek mevki sahibleri': ***Bu ẕikr olunan aṣḥāb-ı manāṣıb ḫilāf-ı ḳānūn pāyelere münāsib görülürse ...*** ('Ālī 1979 [1581] I, 163). ***ashab-ı servet*** 'servet sahipleri, zenginler': ***Fevḳ-al-'āde büyük, ḫārik-'ul-'āde denecek bir ṭarzda, aṣḥāb-ı servete lāyıḳ, sarāylar gibi müzeyyen bir ṣalona girdiler.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 172).

O. **ashar** 'evlenme vasıtasiyle akraba olmuş olanlar, dünürler' < Ar. ***aṣhār*** a.m. ***Andan yaraḳlandılar, ṣūher u benāt u ahtān u aṣhār u müteʿallikāt ḫānumānile Mıṣra gitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 226a).

O. **ashiya** ‘cömert olanlar’ < Ar. ***aṣḥiyā*** a.m. [***saḥīy*** ‘cömert’in çoğulu, ***/sḫy/*** kökünden]. ***Ḳā‘ide-i imtiyāz-ı aṣḥiyā.*** (‘Ālī 1587 v. 128b).

AD. **ası** ‘iyi gelişmiş’ DS 342 < E.V. Sevortyan 1974 I, 194 onu ***asra-*** fiiline bağlar. ***”Bir ası kuzu bulalım”, dedi, ”ası kuzu bulursak yenir.”*** (F. Baykurt 1959y s. 84).

asık ‘somurtkan’ < ***as-*** fiilinden sıfat (participium passivum anlamında sıfat yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***açık I***) . Krş. ***asgın. Öfkeli ve bedbin olarak yataklıdaki yerine döndü. Suratı asıktı. Canı sıkılıyordu.*** (B.S. Kunt 1948 s. 10).

asıl I, b. ***asl/asıl.***

asıl II (zarf) ‘en başta, her şeyden evvel, hassaten’ < ***asl/asıl. Asıl lüzumlu bir şeyi unuttum.*** (R.C. Ulunay 1941 s. 298). ***Her boydan haşır neşir olan bu halk arasında asıl kendi aradığını bulamadı.*** (B.S. Kunt 1948 s. 9). ***Duyduğum korku değil, canımı asıl acıtan, insanların o beklentisi işte ...*** (A. Ağaoğlu 1992 s. 88).

AD. **asıl** III ‘güzel’ < ***asıl*** I ?? ***asılım*** ‘güzelim’ DS 343. ***asılla–*** ‘düzeltmek, güzelleştirmek’: ***Lakin nereye ekmeli kırmabaşağı? ... Haa bak, Dermenaltını unuduyorduk az da. Orası iyi işte. Bi güzel asılladık mı, tamam ...*** (M. Başaran 1955 s. 14).

AD. **asıl** IV ‘ekin’ DS 342 < ***hasıl*** ‘mahsul’.

asıl– I b.m., ***as-*** fiilinin passivum veya medialis-reflexivum hali. ***Urviyye heştād diynārı pādeşāha vėrdi, ol ‘ameldār yigidi aşılmaḳdan ḳurtardı.*** (Ferec 855/1451 v. 178a). ‘vücudunun bütün kuvveti ve ağırlığını kullanarak çekmek’: ***Bir asıldı mı, cekitasını bohça gibi havalar ...*** (S.M. Alus 1944 s. 14). ‘tebellaş etmek, musallat olmak’: ***Sen de imza et diye asıldılar.*** (A.K. Tecer 1947 s. 31). ‘ısrarla istemek’: ***Bir çokları başlarını belaya sokmaktansa ona arada bir yemek yedirmek, pek asılırsa yarım lira borç vermekle yakalarını kurtarmıya bakıyorlardı.*** (Sabahattin Ali 1947 s. 30). ‘ısrarla yanaşmak, sırnaşmak’: ***Kadın aralıksız bana bakıyordu. Süleyman’ı dürttüm: ”Asılalım mı?” dedi.*** (M. Buyrukçu 1956 s. 38). ‘sataşmak’: ***Bu sustalıyı Atom vermişti ona. ”Yanında bulunsun. Asılan olursa korkma, vur”*** (Orhan Kemal 1965f s. 13). (Esrarkeşlerin argosu) ‘esrarlı sigaradan bir tek nefes çekmek’ M. Mikhaïlov 1930 s. 14. (Argo) ‘istimna etmek, abazaya varmak’ F. Steinherr 1932 s. 182. ***asılacak/asılası*** ‘asılmağa müstahak olan, ip kaçkını’: ***Ketḫudā ‘Ālī re’īsi cağırub ”Bre aşılacaḳ! ...”*** (M. Na‘īm 1280 V, 384). ***Ne ile avunur? Onu kimler avutur? Babası olacak asılası mı?*** (Mahmud Yesari 1930 s. 68).

(Argo) **asıl–** II (geçişli fiil) ‘bir şeyi gayret sarfederek becermek’ (?): ***Asıl bir şarkı dedik. Nazlandı. Burası meyhane, siviller dolu. Yeri mi? dedi.*** (Tarık Dursun K. 1957r s. 77). ***Bir bardak şarap da Hulusi asıldı.*** (Tarık Dursun K. 1957r s. 42).

⊡ ***–(i)l–*** ekiyle türetilen edilgen (passivum) fiiller, (krş. ***açıl-***) geçişsiz olurlar, yâni nesne alamazlar. Fakat argoya mahsus olmak üzere nadiren şeklen passivum fiillerin geçişli (verbum transitivum) mahiyette kullanıldığı da görülüyor: ***asıl-*** II***, bayıl- II, devril-, sökül-, yırtıl-***, hepsi de halk ağzı veya argo.

asılla–, b. ***asıl*** III.

EO. **asılu/asılı** ‘asılmış olan’ < ***as-*** fiilinin nomen actionis’i ***ası*** ve sıfat eki ***-lu/-lı***, b. ***ardılı .*** ***İşbu asılu duran ‘avrat ne ‘avratdur, devemi oġurladı.*** (Ferec 855/1451 v. 225b). ***Dīvārda aşılı olan eşyānıŋ rengi belirmeğe başladı.*** (Aḥmed Rāsim 1316ge s. 57–58).

asılzade, b. ***asilzade.***

asım ‘asma işi’ < ***as-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-ım*** eki (b. ***adım I***). ***asım asım*** ‘sıra ile asılı olan’: ***Kasap dükkanlarında sığır, koyun, kuzu, asım asım her cinsten et dolu.*** (H.R. Gürpınar 1933ş s. 23). AD. ***asım takım*** ‘kadınların takındıkları süs eşyası’ DS 343.

Asın ‘Muğla vilayetinde bir köy’ < EYun. ***Ιασος*** (Iasós) D.J. Georgacas 1971n s. 107.

AD. **asın–** ‘takınmak’ < ***as-*** fiilinin reflexivum hali. ***Jandarmalar da tüfeklerini asındılar.*** (F. Baykurt 1971t s. 291).

asıntı ‘geciktirme’ < ***as-*** fiilinden nomen actionis. ***-ıntı*** için b. ***akıntı .*** (Argo) ‘ödenmeyen borç’ Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 18. .

asıntı, b. ***askıntı.***

asır, b. ***asr.***

asırdide ‘asır görmüş kadar eski, çok ihtiyar’ < ***asır*** ve Fa. ***dīda*** ‘görmüş’ ***Birkaç ihtiyar şair bakıyesi asırdide bir çam altına oturmuş, rakı alemlerini ihya ediyordu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 254).

⊡ Fa.’dan alınmış kelimeler arasında sonu ***-dide*** ile bitenler var. Bu ek, Fa. ***dīdan*** ‘görmek’ fiilinden bir unsurdur. A–E cildinde bu unsurla teşkil edilmiş şu sıfatlar bulunmaktadır: ***asırdide, cihandide.***

asi ‘isyan eden; serkeş, dik kafalı’ < Ar. ***‘āṣī*** a.m. [***/‘ṣy/*** kökünden, Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid .***] ***Rıdvan Paşa’nın asi kızının Arnavut bahçıvana nasıl kaçtığını ... anlatıyor.*** (Peride Celal 1991 s. 386). AD. ***asi gel-*** ‘karşı gelmek’ DS 342: ***Anana bubana asi gēme; gene beddua ėdele de gene eşek olusun.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 4). ***asi ol-*** ‘isyan etmek; günahkâr olmak’: ***‘Ahdi şıyacaḳ olursavuz Taŋrı ḳatında ‘āṣī oluruz.*** (Ferec 855/1451 v. 90a).

O. **asib** ‘zarar, ziyan’ < Fa. ***āsīb*** a.m. ***Dilemezem ki anuŋ niykū yüzine berg-i gülden āsīb ėrişe.*** (Ferec 855/1451 v. 134b).

asid/asit b.m. (maruf kimyevi madde) < Fr. ***acide*** a.m. < Lât. ***acidus*** ‘keskin, ekşi’. ***... kırmızı ışıklar ağır ağır kıpırdanan ıslak sisin içinde asite düşmüş gibi eriyip yok oluyorlardı.*** (A. Altan 1985 s. 25). ***asit şişelerinin tozunu al hep | korkma! yalnızca ayrılıyoruz. | aşk, sen***

bir infilak etl (Küçük İskender 1996 s. 28). Krş. ***asit fenik, asit ürik.***

AD. **aside/heside** 'bir yemek çeşidi' DS 343, 2348 < Ar. ***'aṣīda*** 'un ile yağdan ibaret bir yemek'.

O. **asife** 'fırtına' < Ar. ***'āṣifa*** a.m. ***... 'āṣife belürdi, ḳıyāmet güni gėcesiydi.*** (Ferec 855/1451 v. 131b).

asil 'asaletli, soylu' < Ar. ***aṣīl*** a.m. [/'ṣl/ kökünden, Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb .***] ***İ hudāvend! Bu ziybālıġile, bu manẓarile, bu maḥberile ḥaḳīḳat bilürem ki aṣīlsin.*** (Ferec 855/1451 v. 131a–b). ***Sana İspanya prensesi diyorum, Avrupanın en eski, en asil ailelerinden birine mensup bu kadın, Franco öldükten sonra torunu kral olacak.*** (Y. Keskin 1957 s. 11). 'vazifesinde temelli' (memur): ***Ben nekadar olsa bir memur adayıydım, o asil bir memur.*** (R. Ilgaz 1990 s. 81).

asilâne 'asîl kimselere yakışır, kibarca' < ***asîl*** + ***-āne*** zarf eki, b. ***acizane . Nermin denizin üstünü inceliyor gibiydi. O, dışardan kendisini görenlere bu intibaı bıraktığına emindi. Şu anda bu hareketini pek asilâne buluyordu.*** (N. Alsan 1957 s. 6).

asilbend/aselbend 'hekimlikte kullanılan bir ağaç reçinesi' < Ar. ***'asal-lubnā*** a.m. [***'asal*** 'bal' ve ***lubnā*** 'hasıl olduğu ağaçın adı']. ***Asilbend-i buḥūr, 3 dānesi 1 dirhem gelen ...*** (M.S. Kütükoğlu 1983 s. 102).

asilzade/asılzade 'asil bir aileye mensup, aristokrat' < ***asil*** ve Fa. ***-zāda*** 'doğmuş, evladı', b. ***Acemzade . Katolik düşünür ve sanatçıları sarayına davet ediyor ... ve Türk asilzadeleriyle tanışmalarını sağlıyordu.*** (E. Kongar 1991 s. 52). (Argo) ***asılzade*** 'pezevenk' F. Devellioğlu 1970 s. 73.

O. **asilzadegân** 'asilzadeler' < ***asilzade*** + Fa. ünlü sonrası çoğul eki ***-gan. İngiltere'de ibtidā aṣīlzādegān davranub ışlāḥāta ḳıyām eylediklerinden ...*** (Cevdet Paşa, YTEA 1974 [1884] I, 65). ***Meğerleyim asılzadegân kızı ne acayip mahluk imiş.*** (H. Taner 1971s s. 17).

asimetri 'simetri olmayış, iki yanın birbirinin aksini teşkil etmemesi' < Fr. ***asymmétrie*** < EYun. ***ασυμμετρια*** (asymmetría) a.m. [***a-*** 'olmayan' (krş. ***abana***) ve ***symmetría*** 'simetri']. Yun. alfa privativum için b. ***abana*** ve Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi . Gamzeleri farklı yerlerde. Öyle komik ki yüzünde asimetri var sanırsın görsen.*** (A. Kutlu 1987 s. 67).

asimetrik 'simetrisi olmayan' < Fr. ***asymmétrique*** < EYun. ***ασυμμετρικος*** (asymmetrikòs) a.m. [***a-*** 'olmayan' (krş. ***abana .***) + ***symmetrikòs*** 'simetrik']. ***Duvarlara asimetrik olarak asılan Miro'nun röprodüksiyonları bu kırmızılık içinde altı kocaman leke oluşturmuştu.*** (A. Ümit 1993 s. 136).

O. **asir** I 'gökyüzü' < Ar. ***āṯīr***, < EYun. ***αιθηρ*** (aiṯēr) 'atmosferin ötesindeki mekânı dolduran renksiz ve şeffaf madde'. ***/ṯ/ /s/*** gelişmesi için b. ***abes . Cūn āfitāb-ı kişver-gīr serīr-i āṣīr üzerinde oturub cihānı münevver eyledi ...*** (Ferec 855/1451 v. 22b).

O. **asir** II 'müşkül' < Ar. ***'asīr*** a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb . Ammā bāyi'den ve müşterīden taḥṣīli 'asīr olmaḳla küllīsi bāyi'den alınub bāyi' daḫı ḥiṣṣesin müşterīden ala.*** (Ö.L. Barkan 1943 [1129/1716] s. 329).

asistan 'yardımcı; yardımcı profesör' < Fr. ***assistant*** a.m. [***assister*** < Lât. ***assistere*** 'yanında durmak; yardım etmek'], b. ***acenta/acente*** [2] ***. Osman doktorasını verdi. Ben asistanım ...*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 35). ***Baran adlı fotoğrafçının asistanlığını yapmamı istedi. Atölyesinde birine ihtiyacı varmış.*** (L. İpekçi 1998 s. 61)

asit, b. ***asid.***

asitane, b. ***asdana.***

O. **Asitanepulya** 'Ege Denizi adalarından Stampalya adası' Halk etimolojisi ile ***asitane*** ve ***pulya*** (Güney İtalya'daki Apulia Eyaleti) olarak tefsir edilmiş. Lingua Franca'dan alınma ve ***/ya/*** ile biten coğrafya isimleri, b. ***Abya . Andan durub Asitāne pulya nām cezīreye varub ...*** (Seyyid Murād 1981 [1581] v. 282a).

asit fenik/asitfenik 'fenol, antiseptik bir ilaç' < Fr. ***acide phénique*** a.m. [***acide*** 'asit' ve ***phénique*** < EYun. ***φαινειν*** (fainein) 'köpüklenmek' fiilinden sıfat]. ***İçtiğim ilaçlı sular pis pis midemde kokuyor. Çoğu zaman o asitfinikli suları da bulamıyorsun.*** (M. Güler 1990 s. 184).

asit ürik/asitürik 'idrarda bulunan kokulu madde' < Fr. ***acide urique*** a.m. [***asid/asit*** ve ***urique*** < EYun. ***ουρον*** (úron) 'idrar' + isimden sıfat yapan ***-ikos*** eki]. ***Daha içeri girerken genzinizi keskin bir asit ürik kokusu yakar.*** (H. Taner 1954 s. 56).

O. **asiyab** 'değirmen' < Fa. ***āsiyāb/āsyāb*** a.m. Fa.'ya özgü, ardarda gelen iki uzun ünlülü hecenin arasında bir kısa ünlünün türemesi durumu için b. ***âbrîz/abiriz . Tamām yıl döner āsiyābdan altmış akça ve altı ay dönerden otuz akça ve üç ay dönerden on beş akça resm-i āsiyāb alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 [16.yy.] s. 176).

asker I b.m. (orduda hizmet gören) < Ar. ***'askar*** a.m. ***Buraya geldim; hemān o gece, 'asker ḥabs içün yapılmış, tamām mezār kadar bir yere ṭıḳdılar.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1873] I, 247). 'askerlik yapmak' ***Askere gitti...*** (M. Fuat 1998 s. 511). ***askerde*** 'askerlikte; askerliğinde, askerliğini yaparken': ***Rahat bir askerlik yaptı. Döndükten sonra, baktım, askerde verdiği imtihanı biraz abartmış, aldığı teskereyi, bütün hayatı için kazanılmış bir hak gibi fazla ferah feza yaşıyor.*** (M. Mungan 1996 s. 437).

(Argo) **asker** II 'para, lira' F. Devellioğlu 1970 s. 73. ***Param yoktu. 1500 askere ihtiyacım var, dedim.*** (Y. Keskin 1955 s. 67).

asker III 'askerlere mahsus bir sigara cinsi' < ***asker sigarası*** terkibinden kısaltma. Bu tür bir trade name'den gelişmiş diğer isimler için b. ***amaroza .***

Helva üstüne bir "Asker" yakıyorum. (M. Seyda 1974 s. 154).

askeri 'askere yakışır evsafta; ordu ile alakalı' < Ar. *'askarī* a.m. [*'askar* + isimden sıfat yapan nisbe eki *-î*, b. *adalî*]. *Suda gevşeyip şişen ekmekler askeri okulda geçen günlerimi hatırlatıyor bana.* (A. Yurdakul 1987 s. 214).

askeriye 'askerlik' < Ar. *'askarīya* a.m. 'ordu idaresi, askeri teşkilatın bütünü'. Çeşitli sahalara ait nomina concreta yapan Ar. *-iye* için b. *adliye* . *Askeriyeden hurda bir Ford almış bu İsmail.* (F. Erdinç 1969 s. 72).

askı 'asma işi', 'asılan şey (çeşitli mânalarda)' veya 'bir şeyi asmaya yarayan vasıta (çeşitli mânalarda)' < *as-* fiili ve fiilden nomen concretum yapan *-kı* eki (b. *açgı*). 'yaralı veya kırık kolu tutturmak için bağ': *Tam bu esnada Murat çavuş gelir. Eli askıdadır.* (H. Sayın 1965 s. 61). 'havada tutma işi': *(güreşte) paçayı askıya almak.* (M.H. Biç 1944 s. 49). 'bir karara varmadan bırakış': *Şunu bilin ki bu iş askıda.* (R. Ilgaz 1981 s. 147). *Sözünü askıda bırakıp suçlu suçlu sustu.* (A. İlhan 1981f s. 182). 'resmi evlenme ilanı': *Kayıtlarım gelmiyor, bir türlü askıya çıkamıyoruz.* (M. Seyda 1970 I, 114). 'mayoyu omuza bağlayan askı': *Askının yalnız tekini bağlıyordu.* (M. Seyda 1970 I, 133). 'kahve vs. taşımağa yarayan askılı tepsi': *Şerbet ve ḳahve getirdikçe aşḳı ṭutmak hidmetiyle dā'imā ḥużūr-ı şāha girüb çıḳar oldum.* ('Ālī 'Azīz 1268 s. 157). (Argo) *asgı* 'ödenmeyen borç'; *asgıcı* 'borcunu ödemeyen kimse' M. Mikhaïlov 1930 s. 13. *Gece sekiz kayma daha bayıldı. Borcu yirmi iki lira ... Askıcının biridir.* (Kemal Tahir 1961 s. 141). *askıya al-* 'muvakkaten kaldırmak': *İşlerin çoğu askıya alınmış, havaların ılınmasına ertelenmişti.* (Ş. Ünlü 1986 s. 261). *Demokrasi askıya alındığında ...* (A. Ağaoğlu 1991h s. 57). (Argo) *asgı et-* 'birisi abdestini alırken bir yere astığı ceketinden para çalmak' M. Mikhaïlov 1930 s. 13.

askın baskın 'baskın ve saire' < *baskın* ve onunla kafiyeli mühmel *askın* sözü (b. *ala bele*), fiilden sıfat yapan *-gın/-kın* eki için b. *akkın* . *Fakat şimdi bu cihetden bütün bütün medeniyete girdik. Sana dedim, aşḳın yoḳ, başḳın yoḳ ...* (H.R. Gürpınar 1926b s. 36). *Aşġından başġından bana ne*? (H.R. Gürpınar 1332 s. 102).

askıntı I 'daha kararı verilmemiş hal' < *ask ı* kelimesinin genişletilmiş hali, b. *akıntı* . *Uzatmanın bi âlemi yok. Askıntıda kalmasın bu iş! Bi adım önce kızın başı bağlansın!* (R. Ilgaz 1981 s. 191).

(Argo) **askıntı** II 'birini tedirgin edecek kadar üzerine düşen' < mâna itibariyle *asıl-* ile ilgilidir, fakat kelimenin teşekkülü *askı* kelimesinin tesirini gösterir (bu hususta krs. *bozguntu*). Bir varyantı *asıntı* şeklindedir, TüS 1983 s. 75. *Ertan: "Selim beyin askıntısı desenize şuna." Şaziye: "Her kimse. Münasebetsizin biri."* (N. Cumalı 1969 s. 150). *Askıntı olan biri durumuna düşmek istemiyorum.* (U. Alpay 1999 s. 90). *askıntı ol-* 'birine asılmak, tedirgin edecek kadar üzerine düşmek': *Pencereye yakınca oturan tombul ... kadın, önünde oturan, anasına boyuna askıntı olup duran sarışın kız çocuğuna tuttu iki simit aldı.* (Tarık Dursun K. 1966 s. 31).

AD. **askil** 'kuşburnu meyvası' DS 345 < Gürc. *askili* V. Cangidze 1980 s. 100.

asl/asıl 'kök; çıktığı yer, kaynak; orijinal (kopya mukabili)' < Ar. *aṣl* a.m. *Aṣlımı, neslimi de bilmiyor.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 72). *Yanında oturtdı, aṣlını kökini vilāyetini zād u būmını şordı.* (Ferec 855/1451 v. 134a). aslından 'ötedenberi, oldum olası': *Omuzları aslından sarkık, çene kemiği aslından dışarı fırlak, beli de herhalde aslından çukurlaşıp gevşemiş olan mübaşir ...* (I. Tarus 1956 s. 24). *(bir sözün) aslı/aslı astarı/aslı esası/aslı faslı yok* 'hiç bir gerçek tarafı yok' (ekseriya menfi cümlelerde): *Etme eyleme komutanım, bunun aslı astarı yoktur!* (F. Baykurt 1971c s. 254). *Koş hadi, git öğren bakalım, işin aslı astarı neymiş?* (A. Ağaoğlu 1982o s. 201). *Sizin gördüğünüz şeyler cānīlere maḥṣūṣ ḥayālātdır, aṣl u esāsı yoḳdur.* (A.H. Ṭarḥan 1334 s. 408). *Böyle bir sözün aslı faslı olmadığını söyledi.* (M.Z. Pakalın 1946 s. 111).

asla (menfi cümlelerde) 'hiçbir zaman; hiçbir şekilde' Fa. *aṣlan* a.m. [Ar. *aṣlan* 'kökten']. Zarf eki *-ā* için b. *acaba* I/*aceba* I . *Aṣlā ışġā étmedi.* ('Ālī 1587 v. 131a). Tek başına da olabilir: *Zaten hayret edilecek şey, bu gördüğümün o olması değildi, hayır, asla!* (B.S. Kunt 1948 s. 62). *asla ve kat'a* 'çok kuvvetli bir ret': *Hayır efendim hayır, asla ve kat'a rızam yok.* (S.M. Alus 1944 s. 75). *Bu demek değildir ki, onların nahoş hareketleri hoş görülecek, göz yumulacak ... Asla ve kat'â!* (Orhan Kemal 1968g s. 18).

EO. °**asla-** 'aslını araştırmak' M. Adamović 1994 [1368–86] s. 285 < Ar. *aṣl* 'asıl, temel' kelimesinden *-a-* genişlemesi ile teşkil edilen fiil, krş. *harca-* (bu da Ar. bir kökten). Fakat bu hapax legomenon'un *esle-* 'dinlemek' yerine hatalı bir yazılış olması imkânsız değildir. *Oḳuyı vėr bize anuŋ faṣlını, / Aṣlayalum ol işüŋ aṣlını.* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1558).

O. **aslah** 'en iyi ahlaklı, en dindar; en iyi, en işe yatkın' < Ar. *aṣlaḥ* a.m. [*ṣāliḥ* sıfatının mubalağa/comparativus hali]. Ar. elativus için b. *a'cab* . *Minnet Ḥaḳ(ḳ)a ki anuŋ şerrini senden u benden aṣlaḥ u aḥsen vücūhile def' eyledi!* (Ferec 855/1451 v. 172b).

aslan, b. *arslan*.

aslen 'asıldan, soy bakımından' < Fa. *aṣlan* < Ar. *aṣlan* a.m. [Ar. accusativus eki *-an*'ın zarf yaptığı durumlar için b. *aceleten*]. Krş. *asla*. *"Memleket neresi?" – "Aslen Rumeli."* (A. Yurdakul 1987 s. 21).

AD. **aslık** 'kızlık zarı kesilmeğe muhtaç olan (kız)' DS 345 < ??.

asli ve **asliye** ‘esas olan, temel sayılan’ < Ar. *aṣlī* a.m. İsimden sıfat yapan nisbe eki *-î* için b. *adalî* , ikinci varyant için b. *abide* II ve çeşitli sahalara ait nomina concreta yapan Ar. *-iye* için b. *adliye* . *Az zamān geçmedin Lāyiḥī vaṭan-ı aṣlīsi olan memleketde vefāt ėtdi.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 267). *Gelelim ṣi’riŋ fā’ide-i aṣlīyesine.* (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1866] I, 36). *Dram sanatında dil tali değil, asli unsurlardandır.* (S. Taşer 1956 s. 95). *Asaf Akcıl’ın asli maaşı 35 lira idi.* (B.S. Kunt 1948 s. 86). *Asliye Ceza* ‘Adliye’nin bir şubesi’: *Birinci Asliye Cezada kıpırtı yok daha.* (F. Erdinç 1960 s. 95).

asma ‘sarmaşık şeklinde üzüm teyeği’ < *as-* + fiilden nomen concretum yapan *-ma eki*, b. *akıtma* . (Argo) ‘ödenmeyen borç’ M. Mikhaïlov 1930 s. 13. Başka kaynaklarda bulunamadı. *asma kabağı* ‘sarmaşık şeklindeki daldan sarkan kabak’ (aynı zamanda alay sözü): *”Çorum nerede?” –”Rumelinde.” – ”yuuul.. O senin dediğin asmakabağı.”* (A. Nesin 1959s s. 67).

AD. **asmak** ‘hevenk’ < *as-* + fiilden isim yapan *-mak* eki, b. *artmak* . *Sarı bir mısır asmağı damın merteğine bağlanmıştı.* (F. Baykurt 1971t s. 16). *Patatesler samanlığa konulmuştur. Biber, mısır asmakları odalara alınmıştır.* (F. Baykurt 1982 s. 63).

AD. **asme** ‘gökyüzü; ay’ DS 316 < Zaz. *asme* a.m. U. Bläsing 1995k s. 2.

aso ‘(oyun kâğıtlarında) birli’ < Yun. *ασσος* (ássos/asso) < İt. *asso* a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 41. Krş. *as* I.

asorti ‘renk uyumunda yakışan’ < Fr. *assorti* a.m *Kadın zarif rugan iskarpinleri, asorti rugan çantası ... harikulade parfüm kokusuyla içeri bir bahar havası tazeliğiyle girdi.* (Orhan Kemal 1963 s. 74). *Oysa kendi tüyleri ile hiç asorti olmayan ekose bir yelek giymiş, hava yağmurlu olmadığı halde ayaklarına gri şosonlar geçirmişti.* (H. Taner 1969 s. 12).

asosyal ‘sosyal olmayan’ < Fr. *asocial* a.m. Krş. ??. *İlmî, fennî usullerle, aralarında bulunan asosyal enerjileri terbiye etmemiz, tahripkâr hızlarını kanalize ederek onları hayırlı bir hale koymamız lâzımdır.* (R. Enis 1935 s. 245).

(Argo) **asparagas** ‘yalan haber’ < Yun. ?? Krş. H. Eren 1999 s. 23. *”Asparagas”ın tersi, ama en az onun kadar sakıncalı bir durum ortaya çıkıyor.* (Cemal Süreya 1991 s. 421).

(Esrarkeş argosu) **°aspes** ‘haşiş’ < ??, krş. *ampes.* Mürettip hatası mı? Başka kaynaklarda bulunamadı. *”Sarı kız kim?” ”Aspes!” ”Ne demek o?” ”Senin ağzın da süt kokuyo be! Aspes, yani püf be! ...”* (A. Nesin 1957h s. 85).

aspirin b.m. (bir ilaç ismi) < Fr. *aspirine* < Alm. *Aspirin* (ticaret markası, b. *amaroza*). Bu tür sun’i terminolojilerde kullanılan *-in* için b. *adrenalin* . *Kah koluna, kah dizine ağrılar girer, aspirini leblebi gibi yutar.* (B. Felek 1957 s. 15).

AD. **aspita** ‘yıldırım’ DS 347 < Yun. (dial.) *ασπιθα* (aspíṯa) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 487.

AD. **aspor** ‘süvari, atlı’ DS 347 < Kürt. (Zaza) *aspor* a.m. U. Bläsing 1995k s. 182.

O. ***aspre** ‘akçe’ < Yun. *ασπρον* (áspron) a.m. < Lât. *asperum* ‘sertlik, zorluk’ G. Meyer 1893 s. 63, N.P. Andriotis 1983 s. 40. Kelimeye Türkçe metinlerde tesadüf edemedim.

aspur, b. *asfur*.

O. **asr/asır** I ‘ikindi’ < Ar. *ʿaṣr* a.m. *Ṣaġ u salāmatlığıla ʿaṣr namāzı vaḳtinde fenā sarāyını terk ėdüb bāḳī sarāyına naḳl ėtdi.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 182). *Gendüden mesmūʿumuzdur ki meẓkūr paşa Ḥaleb beglerbegisi iken vaḳt-i ʿaṣrda Ḍuraḳ Çelebī bāġ-ı sulṭānīye varmış. Nīm-mest bulınmaġıla kemānçesin ele alub bir miḳdār firūdāşt ḳılmış.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 329).

asr/asır II ‘çağ, devir, zaman’ < Ar. *ʿaṣr* a.m. *Ol ʿasruŋ aʿyānından birinüŋ simāt-ı sāmesine mihmān ...* (ʿĀlī 1587 v. 120b). *Fi l-vāḳiʿ ol ʿaṣruŋ ṣuʿarāsı ʿumūmen ḥüsn-i edāya muḳayyed olmazlar idi.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 112). ‘yüzyıl’ *Belki yarım saat, belki yarım gün, belki yarım asır o aynanın karşısında öylece kalakaldık.* (A. Yurdakul 1987 s. 226). ‘çok uzun zaman’: *Bīçāre ḳızcağız içün daḳīḳalar ʿaṣırlar ḳadar uzun geliyordu.* (Türk masalları 1991 [1912] s. 34). EO. ‘mevsim’: *Ve ol ʿaṣrda bulunan mīvelerüŋ eṣnāfı ile meclīs müzeyyen ḳılmaḳ ...* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 164). *asr-ı hazır* ‘şimdiki zaman’: *ʿAṣr-ı ḥāżıra taḳarrüb olunduḳça iş aġırlaşıyor. Ḥakāyıḳı aḥvāli taṣrīh değil, telmīḥ bile güçleşiyor.* (Cevdet Paşa, YTEA 1974 [1884] I, 64). *asr-ı hicri* ‘hicri takvime göre filan asır’: *Eski, kim bilir kaçıncı Asrı Hicriden kalmış, ahşap kapının üzerindeki zile basıyoruz.* (N. Güngör 1992 s. 45).

EO. **asra** ‘öte, öteye; aşağı’ TS 246 < ET. *asra* a.m. [*as/ast* ‘aşağı, alt’ + istikamet eki *-ra*, b. *ardıradın* .] Clauson 1972 s. 250, krş. *asar-*.

asra-, b. *asar-*.

EO. **asragı/asragı** ‘evvelki (gün veya gece)’ TS 247 < ET. *asrāki* ‘aşağıki’ Clauson 1972 s. 252). *ʿÖmürümde dün ısraġı günden ayruḳ günde düniyādan nesne anlamadum-idi. Bugün bildüm ki düniyāda neler var-imiş.* (Ferec 855/1451 v. 196b).

asri ‘çağımıza ait, çağdaş, modern’ < Ar. *ʿaṣrī* a.m. [*ʿaṣr* ‘çağ’ + isimden sıfat yapan nisbe eki *-î*, b. *adalî*]. *Antalya asri cezaevinde müdürken her hafta çarşıya, sinemaya gönderirdim mahkûmları.* (Nâzım Hikmet 1966 s. 89). *Erkek arkadaş edinmek, Metin’le öpüşmek, bunlar hep ʿasri’-lik kızım!* (Peride Celal 1991 s. 119).

EO. **assı** ‘fayda, kâr’ TS 247–250 < ET. *asig* a.m. Clauson 1972 s. 244–245. *Ciypura bir ḳaç yük ḳumāş dutu vėrelüm, tācirāne vaẓ’iyle varsun, çok assı getürsün.* (Ferec 855/1451 v. 240a). *assı it-* ‘kâr etmek, fayda vermek’ TS 250–252: *Şehrler ḳalʿalar feṯḥ eyledüm, düşmenler ḳahr ėtdüm, ölüm yėtişicek bulardan biri baŋa nesne assı etmedi.* (Ferec 855/1451 v. 95a). ‘faiz’: *Zarūretle borç edinme ve nesne dutuya ḳoma ve akça assıya alma!* (Mercümek Aḥmed 1944 [15. yy.] s.

165). *assılu* 'faydalı' TS 253–254: ***Dakı geçmiş nesnenüŋ tedbīrin eylemek, varmış işi ikileyin aŋmaḳ assılu olmaz.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 51).

as solist/assolist 'konserlerde başrolde olan en gözde müzisyen veya şarkıcı' < *as* II ve *solist* (b. *aferist*). ***Klasik Türk müziğinin inceliklerini, derinliklerini öğrenmiş. Şimdilerdeyse, annesinin tavernasında assolist.*** (N. Güngör 1992 s. 95). ***Gece kulüplerinin ışıkları yanıp sönüyor, pırıltılar dolaşıyor assolist adlarının çevrelerinde.*** (O. Duru 1995 s. 12).

(Neologismus) **ast** (askerlik terimlerinden) 'alt, alt mevkide, alt rütbede' < ET. *ast* a.m. Clauson 1972 s. 242. Eserimize aldığımız diğer neologisma için b. ***andaç* . *Yalvarıp yakarmama rağmen silmeye yanaşmadığın bir kaç cümle başıma bir sürü belâ açtı. Kavgacılığın, ast üst dinlemeyen dik başlılığın ...*** (L. Tekin 1990 s. 171).

AD. **asta** 'yavaş' DS 347 < Fa. *āhasta* a.m. Krş. *aheste*.

O. **astal** 'masa' < Mac. *asztal* < Rus. *stol* a.m. F. Miklosich 1889 s. 2. Prothesis hadisesi için b. *arasta* .

astar I b.m. (iç kumaş) < Fa. *astar* a.m. M. Räsänen 1969 s. 29. ***Hasan kasketinin astarını araladı ... Dürülü bükülü, ufak boy bir kesekağıdı çıkardı ortaya.*** (F. Erdinç 1969 s. 29). AD. *asdar/astar* 'kaba bez' TS 243, Tekin-Tietze 1990 no. 48: ***Ba'dehu, bir astardan süzüp şuyunu almalı.*** (Aḥmed Midḥat 1945 [1885] s. 22). 'astar boya': ***Siz hiç eski tahtalara yağlı boya yaptınız mı? | Bütün iş ilk çekilen boyadadır, astarda. | Astar düzgün değilse tepserir boya ...*** (B. Necatigil 1976 s. 148). *astarsız* '??': ***Ara tara, bul buluştur, parasını ver: son dakikada parmaklarının ucu adrese dokunmuşken üç astarsız külhanbeyi çıksın uyuşuk bir yağmur altında, seni tekrar ilk başladığın noktaya, sıfırın yanıbaşına iletsin?*** (A. İlhan 1963 s. 7).

AD. **astar** II 'tavan; tavanın ince alt tahtası' DS 347, K. Emiroğlu 1989 s. 43 < *astar* I, belki *astarak* DS 347 < *arastakın* tesiriyle.

(Argo) **astar** III/**hastar** 'cima' H. Ritter 1924 I, 4 < *astar* I F. Steinherr 1932 s. 182, fakat < Roma *astaráva* 'kavramak, tutmak' A.G. Paspati 1870 s. 137–146, K. Kostov 1974 s. 358. *astar et-/astarla-* 'sevişmek, çiftleşmek' M. Mikhaïlov 1930 s. 13. Kelimenin başındaki */h/* sesi için b. *akîk/hakik* .

Astarhan 'Hazer Denizi sahilinde bulunan şehrin adı' < kelimenin aslı için çeşitli izahlar teklif edilmiştir (b. M. Vasmer 1953 I, 30). Krş. *astragan, Ejderhan*. ***Līsān-ı Ḳıpçak Ḳazan ve Astarḫan'da tekellüm olunur.*** ('Alī Su'āvī, YTEA 1978 II, 510).

astarla–, b. *astar* III.

AD. **aster** 'beyaz bir yaban çiçeği' DS. 347 < Yun. *αστεριον* (astérion) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 42.

astım 'bir nevi nefes darlığı' < Fr. *asthme* < Lât. *asthma* < EYun. *ασθμα* (áṣṯma) a.m.; nomen actionis yapan Yun. *-ma* eki için b. *akromatik* . ***Nilüfer yeni bir astım krizi geçirmiş, sigara yasağı koymuş doktor.*** (Peride Celal 1991 s. 27). Krş. *astma*.

astigmatizm 'göz adesesinin bir anormalliği' < Fr. *astigmatisme* a.m. [EYun. *a-* 'olmayan' ve *στιγμη* (stigmē) 'nokta, benek' kelimesinden bir nomen abstractum]. Fr.'dan Tk.'ye giren *-izm* için b. *aforizm* [1]. Yun. alfa privativum için b. *abana* . ***Senin gözünde ne miyopi var, ne hipermetropi. Senin gözlerinde astigmatizm var.*** (A. Nesin 1960g s. 14).

(Argo) **astik** 'pezevenk' F. Devellioğlu 1970 s. 74 < Erm. *asdik'* a.m. R. Dankoff 1995 no. 132.

O. **astin** 'elbise kolu, yen' < Fa. *āstīn* a.m. ***Çemen oldı āstīn u cīb-i Meryem, | Ṣabā anuŋ-icündür 'İsevī-dem.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 103).

astma 'bir nevi nefes darlığı' < İng. veya Alm. *asthma* < EYun. *ασθμα* (aṣṯma) a.m.; nomen actionis yapan Yun. *-ma* eki için b. *akromatik* . ***Efdalettin bey astmadan muztarip olduğundan yorulup ...*** (H. Taner 1953 s. 44). Krş. *astım*.

AD. **astor** 'at' DS 348 < Kürt. (Zaza) *astor* a.m. Jaba–Justi 1879 s. 9, U. Bläsing 1995k s. 181–182.

astrakan/astragan 'bir kürk cinsi' < Fr. *astracan* a.m. (Hazer Denizi'nin kıyısındaki *Astracan* şehrinin isminden). ***Küçük astrakan taklidi, kenarları kıvrık bir takıyeye müşabih serpuşunu elleri ile düzeltdikden sonra ...*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 58). ***Astragan kürklü, Dior marka güneş gözlüklü kadınlar müşterilerimizin çoğunluğunu oluşturuyordu.*** (N. Eray 1990 s. 125). Krş. *Astrahan*.

astrolog 'müneccim' < Fr. *astrologue* a.m. < EYun. *αστρολογος* (astrológos) 'astronom' (*ástron* 'yıldız' ve *logos* 'söz', b. *arkeolog*) .

astronom 'astronomi alimi' < Fr. *astronome* < EYun. *αστρονομος* (astronómos) a.m. (*astron* 'yıldız' ve *nomos* 'kanun'). ***Şu da var ki bir astronomun elindeki teleskop, nihayet cevvi hadiseleri görebilir; fakat aşkla kuvvetlenmiş bir göz için görülmiyen hiç bir gizlilik yoktur.*** (S. Ayverdi 1941 s. 112).

astronomi 'ilmi heyet' < Fr. *astronomie* < EYun. *αστρονομια* (astronomía) a.m. [*astronómos* ve nomen abstractum eki *-ía*]. Fr. *-i* eki için b. *afazi* . ***On yedinci yüzyılın koca astronomi bilimi insanlığa hiç bir iyilikte bulunmamıştır.*** (M.C. Anday 1965 s. 37).

astronomik 'tasavvur edilemeyecek kadar büyük (rakam)' < Fr. *astronomique* a.m. [*astronomi* + isimden sıfat yapan *-(i)que* eki]. ***Normal fiyatların iki katını, üç katını ödemeyi göze almadan Kumkapı'da geceyi karşılıyamazsınızl Göz alıcı atmosferin, gönül okşayıcı rayihanın, hatta can sıkıcı gürültünün bedelidir astronomik pusulalar.*** (N. Güngör 1992 s. 91–92). ***Evlerini kiraya verecek olanlar, astronomik mevsim kiralarını isteyebilmenin önkoşullarını oluşturdular. Odaları, pervazları, sıvaları, su depolarını, en son bahçeleri gözden geçirdiler.*** (F. Hepçilingirler 1997 s. 67).

astronot ‘atmosfer dışı mekanlarda seyahat eden kimse’ < Fr. ***astronaute*** a.m. [EYun. ***αστρον*** (ástron) ‘yıldız’ ve ***ναυτης*** (nautēs) ‘gemici’].

O. **asude** ‘sakin, sessiz’ < Fa. ***āsūda*** a.m. ***Dördinci gün bir şehre yetişdüm. Gördüm, āsūde ḫalḳ, her biri bir işe meşġūl.*** (Ferec 855/1451 v. 33a). ***asude ol-*** ‘istirahat etmek’: ***Ol gün yėdiler, āsūde oldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 37a). ***Aramıza mekânın ve zamanın sisli mesafesi girdikçe, gençliğimizin o asude şehrine duyduğum füsun dolu aşk derinleşiyor.*** (E. Atasü 1996 s. 55).

O. **asudedil** ‘gönlü sakin, endişesiz’ < Fa. ***āsūda-dil*** a.m. [***āsūda*** ‘sakin’ ve ***dil*** ‘gönül’].

⊡ Fa.’dan edebî Tk.’ye (O.’ya) alınan kelimeler arasında iki unsurdan mürekkep birçok kelime vardı. Bunların bir kısmı, bir sıfat ile onu takip eden bir isimden ibaret olan sıfatlardır (sıfatın ismi takib ettiği haller için b. ***destdiraz***). A–E cildinden şu misalleri verebiliriz: ***asudedil, asudehal, azürdedil, azürdehatır, avantab, çabükdest, çerbdest, çerbzüban, dirazgûş*** (isim olarak), Fa. örneğine göre bu gibi Tk. terkibler de yapıldı, b. ***açıkgöz*** . İki isimden mürekkep Fa. sıfat ve isimler için b. ***ahuçeşm*** .

O. **asudehal** ‘sakin bir halde’ < Fa. ***āsūda-hāl*** a.m. [***āsūda*** ‘sakin’ ve ***ḥāl*** ‘hal’]; bir sıfat ve onu takip eden bir isimden meydana gelmiş Fa. asıllı sıfatlar için b. ***asudedil . ... raʿāyādan vaż‘ olunan ḳānūna muḫālif ziyāde bir aḳca ve bir ḥabbe aldurmayub cezīre-i mezbūre raʿāyāsı āsūde-ḥāl olalar.*** (Ö.L. Barkan 1943 [980/1572] s. 350).

O. **asuman** ‘gökyüzü; gök’ < Fa. ***āsmān*** a.m. Fa.’ya özgü, ardarda gelen iki uzun ünlülü hecenin arasında bir kısa ünlünün türemesi durumu için b. ***âbrîz/abiriz . Bir gėce ėşigüŋi yasdananuŋ I Ḳadr ile başı āsumāna deger*** (Necāti Beg 1963 s. 190).

O. **asumani** ‘göklere ait, göklerle ilgili’ < Fa. ***āsmānī*** a.m. [***āsmān*** ve isimden sıfat yapan ***-ī*** eki], b. ***altunî . Ḳażā-yı āsumānī bir ḳac ṣuʿlūḳ yol üzerine gelürler, kāravānı ururlar.*** (Ferec 855/1451 v. 49b). ‘hava fişeği’: ***Sūr-ı ‘ışḳında dem-ā-dem germ olub ahum benüm | Āsumānīler aṭar şevk ile āteşbāz imiş.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.’ın ilk yarısı] II, 89).

Asur ‘Eski Çağda bir memleket, millet ve devlet’ < Ar. ***Āṯūr*** a.m. ***Cumhuriyetin başka bir dişi profesörünün Asur kadın mektuplarını tabletlerinden okuduğu çok ilginç konferansında ...*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 17).

Asurî ‘Asur’a ait, Asurlu’ < Ar. ***Aṯūrī*** a.m. [***Āṯūr*** + ***-ī*** sıfat eki] ***En zayıfı rahmetli Süleyman Nazif yapılı olan koyun tüccarları insana söz söyliyen birer Asuri heykeli tesiri yapıyorlardı.*** (S.E. Ertem 1933 s. 40).

asvalt, asfalt kelimesinin varyantı. ***Dövgüsü asvaltta benim, efendi, nallarımın itçe.*** (K. Yüce 1961 s. 33).

O. **asvat** ‘sesler’ K. Us 1964 s. 22 < Ar. ***aṣwāt*** a.m. [***ṣawt*** ‘ses’ kelimesinin çoğulu]. ***Muṭribler naġamātı, muġanniyler aṣvātı ‘ayyūḳa ėrişdi.*** (Ferec 855/1451 v. 127b).

O. **asveb** ‘daha doğru, daha isabetli’ < Ar. ***aṣwab*** a.m. (***ṣā’ib*** ‘doğru’ sıfatının mubalağa/comparativus hali). ***Aṣveb u evlā oldur ki evvel dėyesiŋ bilem ki beni ḳancaru iledürsin*** (Ferec 855/1451 v. 176a).

Asya b.m. (kıtanın adı) < Ar. ***Asiyā*** veya İt. ***Asia*** < Lât. ***Asia*** < EYun. ***Ασια*** (Asía) a.m. < Akat. ***āsū*** ‘dışarı çıkmak’. Asya kıtasının isminin tarihçesi için b. D.J. Georgacas 1969. Lingua Franca’dan alınma ve /***ya***/ ile biten coğrafya isimleri, b. ***Abya . Babamın evi benim için, Afrikalar kadar uzak, Asyalar kadar yabancıydı.*** (N. Üstün 1968 s. 91).

aş ‘pişmiş yemek; bilhassa çorba, pilav vs.’ < ET. ***āş*** a.m. Clauson 1972 s. 253; G. Doerfer 1965 II, no. 481’e göre aslen orta Fa. ***āş*** a.m.’dan çok eski bir devirde Türk dillerine geçmiştir. Ayrıca krş. H. Eren 1999 s. 23-24. ***‘İffet aşına āşināyam, aŋa doyamazam.*** (Ferec 855/1451 v. 174b). ***Çamaşırın yıkanmazsa, aşın pişmezse, ne anlarsın yaşamaktan?*** (A. Dino 1944 s. 96). ***aş er-/yer-*** b. ***aşer-***. AD. ***aş et-*** ‘dövmek, pestilini çıkarmak’: ***Gara Bayram’ı döğüp aş ettiler emme kendileri de dama girdiler.*** (F. Baykurt 1961ı s. 163). AD. ***aş ol-*** ‘pestili çıkmak’: ***Dürü damdan düşmüştü sanki, her yanı aş olmuştu.*** (F. Baykurt 1971t s. 92). Krş. ***aş keş***.

aş– ‘bir şeyin üstünden geçmek’ < ET. ***aş-*** a.m. Clauson 1972 s. 255. ***Durdılar, ol daġa çıḳdılar ki kārevān andan aşub şehre gelürler.*** (Ferec 855/1451 v. 240a). ***Şehzâdelerin ve Sultanların dairelerindeki toplam cariye sayısı sekiz yüzü aşmıştır.*** (H. Topuz 1998 s. 31). ‘çiftleşmek için dişinin üstüne çıkmak’: ***Geçende İsmail’in tekesi Huriye’nin keçisine bedava aştığı kavgasında yüreğim titredi, titredi, canım boğazıma geldi ...*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 30). ‘uzaklaşmak, kaçmak’: ***Fundalar arasından koşan uzun tüylü keçiler önlerinden bir rüzgâr gibi aştılar.*** (S.E. Ertem 1931 s. 83).

AD. **aşa–** ‘yemek’ DS 350 < ET. ***aşa-*** a.m. Clauson 1972 s. 256, M. Erdal 1991 II, 418; ***aş*** ‘yemek’ isminden ***-a-/-e-*** ile yapılan fiil (b. ***ada-*** I), krş. ***at*** ‘ad’ > ***ata-*** ‘adıyla çağırmak’, A. von Gabain 1974 no. 85. Evliyā Çelebī bu fiilin Tatarlar tarafından kullanıldığını bildirir (R. Dankoff 1991 s. 13). ‘alt etmek, yenmek’ TS 263, krş. R. Dankoff 1991 s. 13. ***Bir müddet bu cem‘-i şemi yaşadı; ata, ana, oġul, gelin gün gördi, aş aşadı.*** (Ferec 855/1451 v. 141a). Bir deyimde fiil ve iç nesne aynı kökten gelmesi için b. ***ad-***).

EO. **aşağa** ‘aşağı’ < ***aşak*** + istikamet dativusu ***-a***. ***Faẕal ardınca çıḳdı, aşaġa miyānsarāya indiler.*** (Ferec 855/1451 v. 13b). ***Etekini ḳaldurdı, aşaġasını gösterdi.*** (a.e. v. 62b). ***aşağa al-*** ‘yere sermek’: ***Menūcihr, Meymūne durdılar ki melikeye yapışalar, aşaġa alalar.*** (a.e. v. 34b). ***aşağa varıl-*** ‘tenzil edilmek’ TS 262: ***... ve izdiyād-ı leşkere iḥtiyāc çekilmedügi taḳdīrce günden güne iḥrācāt-ı lāzimeden niçe biŋ sikke altun aşaġa varılmaḳ muḥaḳḳaḳdur.*** (‘Ālī 1979 [1581] I, 154).

EO. **aşağarak/aşağrak/aşağrek** ‘daha aşağı’ DS 349, TS 261 < ***aşağa*** ve mubalağa (comparativus) eki ***-rak***. ***Ve resm-i ʿīdīye her ḳaryeden birer ḳoyun alınur imiş aʿlāsından eyüce ve ednāsından daḫı aşaġraḳ*** (okunuş: ***aşagırlaḳ***) ***hāline göre.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 149). ***Ve ḫarman çaġında düstürcek dėrler imiş aʿlāca olan ḳurādan ikişer baş ḳoyun ve daḫı aşaġraḳ*** (okunuş: ***aşgarlaḳ***) ***ḳurādan bir ḳoyun alınur imiş.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 196).

⊡ EO.’nın comparativus eki olan ***-rak/-rek***, A–E cildinde asıl mânasında, yâni ablativus ile ve comparativus’u göstererek, galiba yalnız ***aşağırak*** sıfatında bulunmaktadır. Başka mânada, yâni sıfatın mânasını zayıflatan bir unsur olarak, b. ***acırak*** .

EO. **aşağarlak** (üçüncü ünlü /ı/ da olabilir) ‘daha aşağıda bulunan’ < aksi mânada olan ***yukarulak/yukarlak*** kelimesine uyarak ortaya çıkmış olmalı. ***Ve ḫırmān çaġında düstürcek dėrler imiş aʿlāca olan ḳurādan ikişer ḳoyun, ve daḫı aşaġarlaḳ ḳurādan bir ḳoyun alınur imiş.*** (Ö.L. Barkan 1943 [924/1518] s. 172).

aşağı b.m. (altta, alçak yerde, vs.) < EO. ***aşaġa*** a.m. ***Başları yamalı peştimallarla sarılı, dizlerinden aşağısı çıplak kadınlar.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 58). ‘(yazılı bir metinde) ilerde; devamı, bundan sonrası’: ***Ben bu ʿpekalâʾ sözünü aldım ya, artık aşağısı kolaydı.*** (S.E. Ertem 1935 s. 76). ‘(mecâzî mânada) alçak’: ***Adam aşağı sınıftanmış, onlara göre değilmiş.*** (Peride Celal 1991 s. 426). ‘mikdarca küçük’: ***On beş liradan aşağı hizmetçi bulmak güçtü.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 32). ***aşağı!*** (nida) ‘defol! ölüm!’: ***Yalan bir yasanın yalan Başkanı, Başbakanı, Meclis üyeleri! Hepiniz aşağı, hepiniz aşağı!*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 55). ***aşağıdan*** ‘uysal, yumuşak’: ***Aşağıdan davran, hepsini inkar et, hiç bir şeyden haberin yokmuş gibi görün!*** (O.C. Kaygılı 1938a s. 60). ***aşağı yeli*** ‘lodos’: ***Aşağı yeli çıkmadan köye dönemezlerdi.*** (Reşat Enis 1944 s. 121.

aşağılık ‘düşük kalitede olan’ < ***aşağı*** + ***-lık***, burada sıfat, krş. ***çokluk*** II. ***Lâvabo da son derece aşağılıktı. Mermerinin kaç yerinde damarlar, çatlaklar vardı.*** (S.M. Alus 1933p s. 86). ***Halimi görmeyin. Aşağılık lokantalardaki Rum garsonların, daha doğrusu meyhane miçolarının tıpkı eşi olmuştum.*** (S.M. Alus 1944 s. 119–120). ‘alçak, edepsiz, namussuz’: ***Biz öyle sizin düşündüğünüz aşağılık adamlardan değiliz, fakiriz amma gönlümüz kibar, vicdanımız pâktır.*** (O.C. Kaygılı 1938a s. 108). ***Memiş, en çok, o dava vekili olacak Abdullah Efendiye kızıyordu; hani, eline bir geçse, bir kaşık suda boğacaktı. Yirmi beş yıllık karısını, aşalık herif nasıl kandırmıştı?*** (S. Kocagöz 1941 s. 12).

⊡ Sıfattan ***-lık*** eki ile umumiyetle isim (nomen abstractum) yapılır (b. ***ağırlık***), bunların sıfat olarak kullanıldığı çok nadirdir (A–E cildinde ***aşağılık*** ve ***çokluk II***’den başka misal yoktur), şu var ki (hep mekânla alâkalı), hem sıfat hem de isim olarak kullanılanları vardır, ms. ***aydınlık***.

aşağrak, b. ***aşağarak***.

aşağrek, b. ***aşağarak***.

O. **aşair/aşayir** ‘aşiretler’ < Ar. ***ʿaşāʾir*** a.m. [***ʿaşīra*** ‘aşiret’ kelimesinin çoğulu]. Ar. ***āʾi*** grubunun Tk.’de araya Hiatustilger /***y***/ alması için b. ***acaib/acayip*** [2]. ***Ataŋ, ḳardaşlaruŋ, ʿaḳāribüŋ, ʿaşāʾirüŋ ulular muḥteşemler, anlaruŋla nidebilem?*** (Ferec 855/1451 v. 118a).

EO. **aşak** ‘alçak; mütevazi’ < ET. ***aşaḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 259. ***Sıma göŋlin aşaḳ göŋüllülerüŋ!*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340–42 s. 27 no. 326) ***Aşaḳ sözlü, aşaḳ yılduzlulardur ṭoŋuz yüzlü, ḫarāmī gözlülerdür.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 6044). ***aşaḳlat***– ‘tahkir etmek, küçük görmek’: ***Çu göre cāhil iŋen kīn dutar / Aşaḳlada her kimse-kim dīn dutar.*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340–42 s. 12 no. 146). ***aşaḳlıḳ*** ‘tevazu, alçakgönüllülük’ TS 263: ***Düşmene her giz aşaḳlıḳ ḳılmayam.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] s. 73).

EO. **aşan–** ‘yükselmek (?)’ Dedem Ḳorḳut 1964 s. 171 (fakat Dedem Ḳorḳut 1973’ün lugatçesinde gösterilmemiştir), mevcut olan iki yazmada ya harekesiz veya iki kesre ile, bâzan ***ş*** yerine ***s*** ile yazılmıştır. Belki harekelerde yanlış var ve doğrusu ***aşun***– olarak okunmalıdır. Krş. ET. ***aşun-*** ‘to surpass’ (***mendin aşundı*** ‘beni geçti’ ve ***sözge aşun-*** ‘daha evvel söze başlamak’, yâni ablativus yahut dativus ile), ***aş-*** fiilinin reflexivus hali, Clauson 1972 s. 264. ***Bir gün ... Ḳazan Beg yėrinden durmış idi, ḳaraYėrüŋ üzerine otaḫların tikdürmiş idi, biŋ yėrde ipek ḫalıçası döşenmiş idi, ala sayvan gök yüzine aşunmış idi.*** (Dedem Ḳorḳut 1958 [14.–15. yy.], Dresden yazması levha 63).

a’şar/âşar ‘öşür’ < Ar. ***aʿşār*** ‘öşürler’ [***ʿuşr*** kelimesinin çoğulu]. ***... ziraʿat ve ḫırāsetlerin terk eyledüklerile aʿşār ve rüsūmlarından sipāhīye nesne olmayub ...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 312). ***Geçen yıl âşar toplanırken mahsulünü toprağa gizledi.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 5).

AD. **aşarık** ‘iştahlı; yemeklik’ DS 351 < kelimenin Karaçayca olması muhtemeldir, b. H. Eren 1963 no. 5.

aşari ‘ondalık’ < Ar. ***aʿşārī*** a.m. İsimden sıfat yapan nisbe eki ***-î*** için b. ***adalî*** .

aşayir, b. ***aşair***.

AD. **aşbaz** ‘aşçı’ DS 351 < Fa. ***āşpaz*** a.m. [***āş*** ‘yemek’ ve ***-paz*** ‘pişiren’, ***paḫtan*** ‘pişirmek’ fiilinden]. Krş. ***aşpez***. ***Adam etin yaḫnı ḳılan anuŋ āşbāzı olur.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15. yy.] s. 62).

aşçı ‘küçük ve ucuz bir lokanta işleten kimse’ < ***aş*** I. ***Mustafa aşçı dükkânına girip arka taraftaki bahçede, çardağın altında, bir masaya oturdu.*** (Kemal Tahir 1955g s. 38). ‘Evde yemek pişiren hizmetçi’, krş. ***ahçı***.

AD. **aşendos** ‘bir çeşit armut’ DS 352 < EYun. ***αχερδος*** (áḫerḏos) ‘ahlat’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 45. Erm.’den başka bir etimoloji için b. U. Bläsing 1998 s. 51.

O. **aşer** 'on' < Ar. *'aşara* a.m. ***Namāz ḳılurdı, andan ḫōş āvāzile penc āyet yā 'aşer āyet oḳırdı.*** (Ferec 855/1451 v. 214b).

aşer– 'hamilelikte bâzı yemeklerden tiksinip, bâzı yemeklere şiddetli arzu duymak' < ***aş yer-*** [***aş*** 'yemek' ve ***yer-*** 'kötü bulmak, beğenmemek'; krasis için b. ***acabola/acabula***]. ***Şu deŋlü ḳaldı ni'met bī-nihāye ki 'ālem aş yererdi iştihāya.*** (Ta'līḳī–zāde 1983 [1596] s. 234). ***Bir gün bizim hanımda bir haller belirmeğe başladı, meğer aş eriyormuşl*** (S.E. Ertem 1935 s. 13).

aşerat (matematik terimi) 'onluklar' < ***aşer*** + Ar. çoğul eki olan ***-āt***. ***aşer ma'şer*** 'ana baba günü, büyük kalabalık' < ***a'şer*** kafiyeli mühmel ve ***ma'şer*** 'mahşer'. ***A'şer ma'şer olmuş bütün ḫalḳ.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 140). ***Evlere ḫabar salmış, a'şer ma'şer günü olaraḳdan her kişi evlerine getmiş.*** (a.e. s. 150).

AD. **aşhane** 'mutfak; aşevi, aşçı dükkânı' DS 351–352 < Fa. ***āş-ḫāna*** a.m. [***āş*** 'yemek' ve ***ḫāna*** 'ev', b. ***abdesthane/apteshane***]. A. Tietze 1969 no. 11, A. Tietze 1982z no. 6.

aşı I 'kızıl kil, aşı boyası' < ET. ***aşū*** a.m., Clauson 256. ***Bu kızıl aşı ile boyanmış çatal kapı ...*** (H. Aytekin 1945 s. 65).

aşı II 'ağaca yapılan aşı' < ***aş-*** 'ilâve edilmek' fiilinden isim yapan ***-i*** eki için b. ***alu-satu*** , E.V. Sevortyan 1974 I, 216. ***Bir buçuk seneden beri bir türlü aşı tutturamadığı kalın ahlatın altında cigara içiyordu.*** (Kemal Tahir 1955g s. 121). 'bir hastalığa muafiyet için aşı': ***Yazları anne, Gül hanım, ve de kedi İstanbul'a götürülüyor. Kedinin aşı kâğıdı, belediye izni, sepeti, ...*** (G. Dino 1991 s. 156). Mecâzî mânada: ***Alnındaki gerginlik yeni ... Sanki bir gençlik aşısı yemiş.*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 71). 'aşı ameliyesine tâbi kılınma': .

EO. **aşı** III 'aşık oyununda kazanan atış' < ***alçı*** II 'aşığın bir yüzü' (***alçı***, aşık yüzünün adı ise, ***aşı*** daha çok aşığın düşme halini belirtiyor olabilir, krş. ***çik*** ile ***cuk*** II). ***aşığı alçı otur-*** (krş. Azerb. ***aşığı alçı dur-*** 'bahti gel-, işi rastgel-' ADIL 1966 I, 101) ***Ḳarıcuḳ dükelinüŋ eyüsin yavuzın, aşısın düvesin ki bilüridi, dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 132b). ***Üstād ḳumārbāzlaruŋ aşığı aşı otura.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16. yy. başı] s. 149). Aşığın diğer yüzleri için b. ***bök/böke***, ***cuk*** II ve ***çik***, ***döve*** ve ***tök***.

aşık 'zar atmaya benzer bir oyunda kullanılan küçük kemik parçası' < ET. ***aşuḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 259, G. Doerfer 1965 II, no. 485. ***aşığı cuk otur-*** 'işi çok olumlu bir biçim al-' ***Masal etme, gene aşığın cuk oturdu.*** (M.Ş. Esendal 1958m II, 53). Orta Asya'da İslam öncesi zamanlardan beri oynandığı bilinen aşık oyunundaki kemiğin dört yüzünün adları, Türk ve Moğol halkları tarafından ortak kullanılır (b. H. Vámbéry 1885 s. 191, A. v. LeCoq 1916 s. 9; R.G. Aḫmet'yanov 1988 s. 108-116). Adlar için b. ***alçı*** II ve ***aşı*** III, ***bök/böke***, **döve* ve **tök*, **cuk* II ve ***çik***.

âşık 'seven, aşka tutulan' < Ar. ***'āşiḳ*** a.m. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid*** . ***Turan kahkaha ile güldü: "Âşık mâşuk mu oluyoruz?" dedi.*** (M. Ş. Esendal 1934 s. 226). 'sazşairi': ***Âşıklar sultanı ayan beyansın, / Görmez derler ama gören duyansın, / Mansur gibi kanlı gömlek giyensin, / Enelhak bazarı, meydana geldim.*** (İzzetī 1979 s. 115; Âşık İzzetî'nin Âşık Veysel için söylediği şiirden). ***Benim saz çalamamamın sebebi var: anam, aşık olacağım da diyar diyar dolaşacağım diye saza, aşıklığa düşman olmuştu.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 367). ***âşık ol-*** 'aşka tutulmak': ***Bu şāh-ı İrem ḫōd işitmegile anuŋ 'āşıḳı olub dururmış.*** (Ferec 855/1451 v. 100a). ***âşık yolunu şaşırmış*** 'girintili çıkıntılı dolambaçlı bir nakış örneği': ***Kāġıd pārçasınıŋ üzerine 'āşıḳ yolunı şaşırdı', 'endīşe', 'aḫtapot', 'şu yolu' ... gibi gülünc şekillerle bir ḳaç ḳarġacıḳ burġacıḳ çizmek ...*** (H.R. Gürpınar 1340a s. 44).

EO. **aşık–** 'acele etmek' TS 265 < ET. ***aşuḳ-*** 'özlemek' Clauson 1972 s. 259. Evliyâ Çelebī kelimeyi Nogayca olarak veriyor (R. Dankoff 1991 s. 13). Fiilden fiil yapan ***-(ı)k-*** için b. ***acık-*** .

âşıkane 'âşıklara yaraşır biçimde, aşk uyandıran, arzulu' < Fa. ***'āşiḳāna*** a.m. [***'āşiḳ*** + zarf eki olan ***-āna***, b. ***acizane***]. ***... şarkıların âşıkane sözlerini söylerken birinden ötekine gözlerini süzmüş durmuştu.*** (Ş. Ünlü 1986 s. 263).

âşıkdaş 'birbirine âşık olan' < ***âşık*** + ortaklık (cooperativum) eki ***-daş***, b. ***adaş*** [1]. ***Onlar kızlarının dünyada başkası ile sevdalanmasını, âşık-daşlık yapmasını istemezler.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 17).

aşıla–/aşla– b.m. (ağaca dal takmak, hastalığa karşı aşı yapmak) < ***aşı*** II ve isimden fiil yapan ***-la-***, ortadaki kısa ünlünün düşmesi için b. ***arlan-*** .

aşılama/aşlama 'sıcaklığı/soğukluğu ayar edilmiş (su)' < ***aşıla-*** + fiilden sıfat yapan ***-ma*** eki: ***Kuyudaki aşlama suyu bir daha çıkarsan da kana kana ben bir daha içsem!*** (O.C. Kaygılı 1938a s. 167). 'hastalığını bir başkasına geçirmek': ***Meşrū' bir rābıṭa ile pāk, ma'şūm bir ḳızı aşılamaġa gidiyorduŋ.*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 263). Mecâzî mânada: ***Gözlerindeki ağırlık gitmiş, yüzündeki her bir kıpırtı umut aşılıyor insana.*** (A. Ümit t.y. [1990?] s. 32). ***... vatanın bütünlüğünü sarsacak fikirler aşıladığı da tesbit olunduğundan ders verme yetkisinin geri alınmasına kurul kararıyla ...*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 131).

⊡ ET.'den beri varolan ***-ma*** eki fiilden isim ve sıfat yapar (b. T. Banguoğlu 1974 265–267, M. Erdal 1991 I, 316–320). Geçişli (transitivum) fiillerden participium passivum anlamında ***-ma*** sıfatları oluşur. A-E cildinde şu örnekler bulunuyor: ***aşılama/aşlama, azma, baştansavma, bozma, burma I, bürüme, büzme, çekme I, derme çatma, devşirme, dikme, doğrama I–II, düzme, elleme.*** Geçişsiz fiillerden oluşan etken fiil sıfatı (participium activum) anlamındaki örnekler şunlardır: ***değme I–II, doğma büyüme*** (zarf), ***donanma II, dönme, elden düşme/eldendüşme.*** Yukarıdaki örneklerden ***baştansavma*** sıfatının zarf olarak da kullanılması benzeri

olmayan bir durumdur. Şeklen ***-ma*** sıfatlarına benzeyen ***böyleme*** sıfatının durumu ayrıdır. (***-ma*** isimleri için b. ***akıtma*** , ***bazlama*** ; ***-ma*** nomen actionis'i için krş. ***budama***).

aşın– b.m. 'incelmek, yıpranmak' < ET. ***aşgın-*** a.m. [**aşgı–* fiilinin reflexivum hali, ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II]. Clauson 1972 s. 259, krş. ***aşıt-***. ***Çeriler çü ḳarışdı nā-geh ḳatı, / Aşındı ayaḫdan yėrüŋ bir ḳatı.*** (Mesʿūd bin Aḥmed 1925 s. 182, 1991 s. 381 no. 2748; okunuş için b. ***eşin-***). ***Pabuçları aşınmış, çamurlu, ama gülleri her zaman taptaze.*** (Peride Celal 1991 s. 89).

aşır, b. ***aşr.***

aşır– 'bir manianın üstünden geçirmek' < ET. ***aşur-*** a.m. Clauson1972 s. 265 [***aş-*** fiilinin causativum hali, b. ***artur-***]. ***Sürücü otobüsü dağlardan aşırıyor.*** (B. Günel 1991 s. 9). ***Şimdiki çocuklar uzaktan kumandalı helikopter uçuruyor, bir dokunuşla bataryalı trenleri tünellerden aşırıyor.*** (N. Güngör 1992 s. 76). 'uzaklaştırmak': ***Dėmek yaralılarıŋız var ... Hemān onları bir ṭarafa aşırt.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 321). 'atlatmak, savmak, önlemek': ***"Ben yarın, o bir gün köye 'azīmet ėtmek niyetindeyim. Ẓann ėderim ki 'avdetde mülāḳat müyesser olmayacaḳ" diyerek ḥerīfi aşırmışdır.*** (P.N. Boratav 1995 s. 210). 'oburca yemek, tıkınmak': ***Akşamları ġıdāyı aşıranlar ṣabāḥları fevḳal'āde baş ağrısı ... ile ḳalḳdıḳlarından bu fenālığı def' için bir ḳaç ḳadeḥ şarāb veyā raḳı içerler.*** (Meḥmed Tevfīḳ 1300 s. 41). 'gaspetmek; çalmak': ***Her gün köylülerin önünden sürülerle hayvanlar aşırıyorlardı.*** (H. Aytekin 1965 s. 22). ***aşır- taşır-*** 'çok fazla ileri gitmek (mecâzî mânada): ***Sen de pek aşırdın taşırdın! Her vakit sellemehüsselâm namazda Bey babamızın önüne geçiyorsun.*** (P.N. Boratav 1995 s. 220).

aşıramasyon, b. ***aşırmasyon.***

(Argo) **aşıramento/aşiremento** 'gasıp, sirkat' F. Devellioğlu 1970 s. 74, H. Aktunç 1990 s. 44. < ***aşır-*** 'çalmak' ve İtalyanca'dan alınan kelimelerde görülen ***-mento*** eki, krş. ***konuşmento, parlâmento.*** ***Nasıl oluyor da aynı zamanda kocaman bir köşk yaptırıyor ... ? İşin içinde bir aşiremento var, vesselâm!*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 156).

aşırı 'bir şeyi aşarak, bir yerden aşırarak' < ***aşır-*** ve eski rabıt sıygası olan ***-ı*** (b. ***arkuru***). ***... önündekilerin omuzlarından aşırı bir şey görmeğe çalışıyordu.*** (F. Erdinç 1960 s. 13). 'öte, ötesinde': ***Ve bir bıŋar lodos ṭarafında bir mīl miḳdār limāndan aşırı yėrdedür.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 315). ***... dört vilâyet aşırı uzak memleketlerden dönen askerler bazan yollarda Ömer'e rasgeldiklerini söylüyorlar ...*** (R.H. Karay 1940m s. 84). Mecâzî mânada: ***Titizliği de teḥammülden aşırı idi.*** (Mahmud Yesari 1930 s. 155). ***... ve bundan mā-'adā ṣulḥ aşırı olan niçe dürlü fesād u żarārları bildürmek murād eyledügümüzde ...*** (L. Fekete 1932 s. 64). 'çok fazla, fazla ileri giden, müfrit': ***Böyle aşırı tiryakilerin dilinde boyuna şu nakarat: 'Abuhayattır vesselâm!'.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 16. 3. 1944).

AD. **aşırı taşırı** 'çok ileri giderek, mubalağalarla' < ***aşırı*** ve ***taşır-*** fiilinden, ikisi beraber kafiyeli ve a– ta– tipinden (bu tür terkibler için b. ***apar topar***) bir terkib teşkil eder. ***Boğazköylü Fatma, hemşerisinin aşırı taşırı söylenerek başlarına bir belâ getirmesinden korktu.*** (F. Baykurt 1982 s. 84).

AD. **aşırma** I 'pantalon askısı' DS 356 < omuz üzerinden aşırılan şey. O. 'bir kısmı arkadan baş üzerinden aşırılan bir çeşit kadın üstlüğü': ***Ḳız, yaşmaġ-ıla çıḳma soḳaġa, görür biri, / Aşırma ḳullan, aşır eve gāh bir perī!*** (Vāṣıf ʿOṣmān 1257 s. 45). Fiilden nomen concretum yapan ***-ma*** eki için b. ***akıtma*** .

AD. **aşırma** II 'kova, bakraç' DS 355–356 < ***aşır-*** '(kuyu kovası gibi) bir şeyin üstünden aşağı sarkıtmak' (?) + fiilden isim ve sıfat yapan ***-ma*** eki, b. ***aşılama/aşlama*** . ***Kuyunun başına gitti. Aşırmayı ... derinliğe koyverdi.*** (N. Üstün 1970 s. 32).

(Argo) **aşırmasyon/aşıramasyon** 'çalma, hırsızlık etme' F. Devellioğlu 1970 s. 74 < ***aşır-*** fiili ve Fr.'dan geçen kelimelerde çok rastlanan ***-syon*** eki, b. ***aberasyon*** . ***Benim paralarımı aşıramasyon yapamayınca para kazanacaksın şimdi de, öyle mi?*** (Yaşar Kemal 1976 s. 224).

aşırtmaca 'gizlice, göz uciyle' < ***aşır-*** fiilinin causativum hali ***aşırt-*** ve ***-ma-*** masdar ile ***-ca*** zarf ekleri. ***Tulum, tam siper oturduğu için aşırtmaca da baksa görüneceğe benzemiyordu.*** (R. Ilgaz 1959 s. 79).

⊡ Birleşik ***-maca*** genişlemesi, birçoğu sonradan türetilmiş olmak üzere (neologisma), tarz zarfları (adverbum modalis) yapar. Çok yaygın kullanılan 'görmek, seçmek şartıyla' anlamındaki ***görmece, seçmece*** zarflarının yanı sıra ***kapı kapamaca*** 'evcek, ailece' (krş. ***ailece/ailecek***) veya ***yüzleşmece*** gibi ilginç örnekler vardır. A–E cildinde şu örnekler bulunuyor: ***aşırtmaca*** (***bak–***), ***dalmacaya.*** Genişlemenin ikinci unsuru olan denominal ***-ca*** ekiyle yapılan zarflar için b. ***anca I*** , ***-maca*** isimleri için b. ***aldatmaca*** .

EO. **aşıt–** 'aşındırmak' < ****aşgı-*** fiilinin causativum hali (***-ıt-*** genişlemesi için b. ***acıt-***), b. ***aşın-***. ***Sīne-çāk rūḥ iyçün āb u āş ėtdiler, ba'dehu Mevlevīler āyini üzre semā' ėdüb şaḥn-ı ḫāneḳāhı aşıtdılar.*** ('Āşıḳ Çelebī 1971 v. 98a).

aşifte, b. ***aşüfte.***

aşikâr 'belli, apaçık' < Fa. ***āşkār*** a.m.; Fa.'ya özgü, ardarda gelen iki uzun ünlülü hecenin arasında bir kısa ünlünün türemesi durumu için b. ***âbrîz/abiriz*** . ***Bu aşikâr bir yalan ...*** (C.F. Başkut 1963 s. 127).

O. **aşikârâ** (zarf) 'açık olarak' < Fa. ***āşkārā*** a.m. krş. ***aşikâren.*** ***Beni atamdan āşikārā iste!*** (Ferec 855/1451 v. 110b).

O. **aşikâre** (zarf) 'açıkça, açık olarak' < Fa. ***āşkāra*** a.m. ***Revā degüldür ki āşikāre nā-maḥrem evümüze gire.*** (Ferec 855/1451 v. 114b). 'alenen, alâmeleinnas': ***Ba'ż-ı cem'īyetler ḥoḳḳa-bāz ve kāse-bāz ve cānbāza müte'allikdur, begler*** (metinde: ***beglere***) ***varub āşikāre oturmaya.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 213).

aşikâren (zarf) 'açık olarak' < ***aşikâr*** ve Ar.'dan alınan zarflara benzetilerek ***-en*** eki, krş. ***aşikârâ.*** Ar. accusativus eki ***-an***'ın zarf yaptığı durumlar için b. ***aceleten . ... sebebini aşikyaren duyamayub ...*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 85).

Aşil 'Truva önünde savaşan Yunan kahramanı' < Fr. ***Achille*** < EYun. ***Αχιλλευς*** (Aḫilléus) a.m. ***İhtiyar Priam meşhur kahraman Aşilin ayaklerine kapanmış, oğlu Hektorun ölüsünü dileyor.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 139).

aşina I 'dost' < Fa. ***āşnā*** a.m. A. Tietze 1969 no. 12. Fa.'ya özgü, ardarda gelen iki uzun ünlülü hecenin arasında bir kısa ünlünün türemesi durumu için b. ***âbrîz/abiriz . Dār-ı dünyāda ne aḳribā ve ta'alluḳātları vardur ne emlākleri, ne bir ferd āşināları vardur.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 228). 'tanıdık, arkadaş': ***Onu görünce eski bir aşina gibi hemen tanıdım.*** (B.S. Kunt 1948 s. 43). ***Sanki tadını kaybeden bir yemiş; / Bazan gına gelir âşinalardan!*** (C.S. Tarancı 1957 s. 62). ***aşina gel-*** 'yabancı gelmemek': ***Bir öğle sonrasıdır, kimse yok, kendi sesin / Sana âşinâ gelir. "Bir yerden tanıyorum!"*** (H. Yavuz 1992 s. 27). ***aşina ol-*** 'tanışmak': ***Bu yād ellerde be deryāy-ı 'ışḳa āşinā oldum, / İlāhī, vādī-yi ġurbetde bīmār olmasun kimse!*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 182; ***aşina*** II ile iyham).

O. **aşina** II '(suda) yüzen' < Fa. ***āşnā*** a.m. ***Mürüvvet baḥrı mervārīdinüŋ ġavvāşı ġarḳ oldı, / Dönüb girdāba deryāy-ı keremden āşinā gitdi.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 244).

aşinalık et- 'bir selâm veya başka bir hareketle birini tanıdığını göstermek' < ***aşina I*** + ***-lık*** ve ***et-*** yardımcı fiili: ***Ben güler yüzle aşinalıklar ederken o, yerlere eğilerek kandilli selâmlarla mukabele ediyor ...*** (S.M. Alus 1933p s. 136).

⊡ İsimden ***-lık*** ekiyle türetilen nomina abstracta (b. ***ağırlık***) bâzen sırf yardımcı fiil ile beraber kullanılıyor: ***-lık et-*** (***ver-/ol-***) (krş. ***aldırış et-*** , b. ***aldırış***). A–E cildindeki misaller şunlardır: ***aşinalık et-, aşnalık/aşlanık/aşmalık et-, beglik et-*** (b. ***beğlik***), ***birlik ol-*** (b. ***birlik***), ***daraşlık ver-*** (b. ***daraş***), ***dilgermlik ver-*** (b. ***dilgerm***), ***dirlik eyle-/dirlik sür-*** (b. ***dirlik I***), ***dilkülik et-*** (b. ***dilkü***), ***eblehlik et-*** (b. ***ebleh***), ***eşlik et-*** (b. ***eş I***).

AD. **aşinos/aşinoz** 'deniz kestanesi' < Yun. ***αχινος*** (aḫinós) a.m. D.J. Georgacas 1978 s. 127. Yun. müzekker eki ***-os*** için b. ***aforos*** [1].

aşir, b. ***aşr.***

aşiran 'musikide bir makamın adı' < Fa. ***'aşīrān*** 'dostlar'.

aşiremento, b. ***aşıramento.***

aşiret 'göçebe oymağı, kabile' < Ar. ***'aşīra*** a.m. ***'Aşiret beglerine ve cebelülere verilen ḳurā ve mezāri' defter mücebince żabṭ oluna.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 135).

AD. **aşivada/aşvades** 'deniz böceği, Cardium edule' < Yun. dial. ***αοηβαδα*** (aşiváda); < Yun. ***αχηβαδα*** (aḫiváda) a.m. İkinci varyant kelimenin çoğuluna dayanıyor, D.J. Georgacas 1978 s. 127. Krş. ***civatoz, şıfata.***

O. **aşiyan/aşiyane** 'yuva' < Fa. ***āşyān/āşyāna*** a.m. ***Ne ġam uçub vaṭanımdan ba'īd düşdümse / Yapar ġarīb ḳuşun āşiyānını Allāh.*** (Şināsī, YTEA 1974 I, 498). ***Ferruḫdil "Āyā buna ne oldı?" dėyüb baḳdı, gördi, bir yılan, ef'ī, aġaca şarmaşub çıḳıyor. Meger aġacda çaylaġuŋ āşiyānesi var imiş.*** (Ş. Elçin 1975–76 s. 184).

aşk 'şiddetli sevgi' < Ar. ***'işḳ*** a.m.; kelime başındaki /i/ /a/'ya dönüşmesi Ar.'nın diyalektlerinde olmuştur (b. ***'agel*** [1]). ***Henüz resmî değil, ne denir, kısmetmiş, mukadderat, tanıştık, seviştik, aşka karşı durulmaz ...*** (A. Dino 1944 s. 96). Mecâzî mânada: ***Efendim, mütekait olmakla vazife aşkı sönmüyor.*** (A. Dino 1944 s. 35). 'heyecan, coşkunluk': ***Recep aşka geldi. Masanın üstündeki çulu çekti. Üstündeki bardaklar, şişeler lâmba ile devrildi.*** (Y. Ahıskalı 1940 s. 56)... ***aşkına*** '... şerefine!': ***Haydi siz de kadehlere boy gösterin! Bir daha onun aşkına içeceğiz!*** (S.M. Alus 1944 s. 54). ***aşk merdiveni*** 'eğrelti otuna benzer bir süs çiçeği': ***Pencerenin kenarındaki Afrika menekşelerine, aşk merdivenlerine daldı gözüm.*** (N. Eray 1990 s. 45). ***aşk ola!/aşk olsun!*** 'dervişler arasında selâm veya nida' ***Ömer bey selâmlaştı: "Aşk ola, Halim baba!" – "Eyvallah erenler!" – "Buyursunlar!"*** (Aka Gündüz 1940 s. 29). ***aşk olsun!*** 'aferin!': ***Mevlüt çavuş gülümsedi, takdir duygusiyle oğlanın sırtını okşadı. "Aşkolsun be delikanlı!"*** (F. Erdinç 1955 s. 177). Şüphe veya inanmamazlık ifâde edebilir: ***Akıl sır erdirebilirsen aşkolsun!*** (S.M. Alus 1944 s. 81). Çok defa sitem etmek için kullanılır: ***Aşkolsun sana, ben öyle kadın mıyım?*** (M. Seyda 1970 I, 279). EO. ***'ışḳ*** 'aşk, sevgi': ***'Işḳ benüm üzerüme müstevlī oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 35b). 'gayret': ***Ḳız balıḳ gibi ḫāmūş, ṣadef bigi bī-hūş oldı, 'ışḳile sözi diŋlemege yöneldi.*** (a.e. v. 41a). 'sevişme, çiftleşme': ***Ḳonşılardan bir niçesi anı aŋladılar kim 'avratile 'ışḳ oynar.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] s. 87). ... ***'ışḳına*** '... hatırı için': ***Maṭlab 'ışḳına deveyi yėle vėrmişsin.*** (Ferec 855/1451 v. 225b). Krş. O. ***ışk***, AD. ***ışkı.***

AD. **aşkar** I '(at için) açık sarı renk' < Ar. ***aşḳar*** 'açık renkte, sarışın; doru at'. Ar. renk sıfatları için b. ***abraş .*** O. ***aşkar gözü*** 'bir çeşit içki kadehi' TS 256, Tekin–Tietze 1990 no. 50. AD. ***aşkarlı*** 'alnı beyaz alaca renkli hayvan; başında beyazlık bulunan hayvan veya insan' (K. Emiroğlu 1989 s. 44).

AD. **aşkar** II 'küllü su; boyacılıkta kullanılan bir mayi' DS 358 < Fa. ***aşḫār*** 'potas'. Fa. kelimenin aslı belli değil.

aşkbâz, b. ***ışkbâz.***

aşkefza 'musikîde bir makamın adı' (K. Uz 1964 s. 10) < Fa. ***'işḳ-afzā*** 'aşkı artıran' [***'ışḳ*** 'aşk' ve ***-efzā*** 'artıran'].

AD. **aş keş** 'mutfak işi' < ***aş*** ve onunla beraber ***a-k-*** tipinden (b. ***allem et- kallem et-***) kafiyeli bir terkib teşkil eden mühmel. ***Oturdu hayata. Karısı çocukları toplayıp geldi yanına. Aş keş için girip çıkıyordu arada.*** (F. Baykurt 1982 s. 100).

aşk et–/aşket– ‘hızlı vurmak’ < ***aşk*** ile olan münasebeti anlaşılmıyor. 1900’den eski kaynaklarda bulunamadı. ***Bahriye o kocaman eliyle bi tokat aşketmişti ki, Bahrinin gözlerinden kıvılcımlar fışkırmıştı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 269). (Belki ***bahş et–*** tâbirinin bozulmuşudur, krş.: ***Ali berbere elinin tersile iki şamar bahşeder.*** (A. Dino 1944 s. 75).) ***Polisler üstüme saldırdı, ben de sille aşkettim.*** (Şair Eşref, M.Z. Pakalın 1946 s. 208). ***Postacı Bayram, büyük bir rahatlıkla atının dizginlerini eğerin üstüne atar, bir kadının yumuşak kalçasına bir tokat aşk eder gibi, sağrısına eliyle vurur.*** (S. Şengil 1990 s. 46).

aşkın I ‘aşmış olan, geçmiş bulunan’ < ***aş–*** + fiilden sıfat yapan ***–kın*** eki, b. ***akkın*** . ***Kaymakam rütbesinde, gaga burunlu, gayet çirkin, ellisini aşkın bir adammış.*** (S.M. Alus 1944 s. 174). ***Bir ayı aşkın zamandır çocukça bir oyun oynanır burada.*** (F. Baykurt 1982 s. 55).

AD. **aşkın** II ‘kuzukulağı, Rumex acetosa’ DS 359 < Fa. ***aşḳ*ān/işḥ ūn*** a.m.

aşla–, aşlama, b. ***aşıla–, aşılama.***

aşlanık, b. ***aşnalık.***

AD. **aşlık** ‘hububat’ < ***aş*** + ***–lık***, b. ***ahfadiyelik*** . ***Ve bugünlerin birinde Uzun Mehmet eşeğini önüne katar, köy değirmeninde aşlık öğütmeye gider.*** (M. Seyda 1970 I, 6).

aşmalık, b. ***aşnalık.***

(Argo) **aşna fişne/aşna vişne** ‘gizli dost, gizli sevgili’ < ***aşina*** ve kafiyeli mühmel ***fişne;*** krş. ***aslı faslı.*** ***Meğerse karı, Remzi bey dedikleri o bücürün aşnafişnesi imiş.*** (S.M. Alus 1934 s. 355–356). ‘fısıltılı konuşma’ DS 362: ***Oğlum, sen böyle park köşelerinde elin kızlariyle aşnavişneden vazgeç!*** (A. Ağaoğlu 1964 s. 47). ***aşnafişne et–*** ‘fısıltı ile görüşmek’: ***Bu Zabit efendi ... sörcüğe rasgelmiş, aşnafişne etmişler, derken efendim sörcük Meryem sırrına ermiş.*** (S.E. Ertem 1935 s. 159).

AD. **aşnalık/aşlanık/aşmalık et–** ‘sohbet etmek, şakalaşmak’ < ***aşinalık et–*** DS 360. Metatez için b. ***albız*** . Bu tür, ***–lik*** ekiyle biten isimlerin ***et–*** yardımcı fiilini almasıyla oluşan terkibler için b. ***aşinalık et–*** .

aşna vişne, b. ***aşna fişne.***

AD. **aşo/aşu** ‘boya yapılan kırmızı toprak’ DS 362, 363 < b. ***aşı*** I.

AD. **aşot** ‘akarsuların ortasındaki adacık’ DS 379 < Yun. dial. ***αοοτη*** (aşóti) < EYun. ***οχετος*** (oḫetós) ‘hendek, oluk’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 379.

aşoz (gemicilik terimlerinden) ‘kaplama tahtalarını takmak için yuva, oluk’ < İt. ***canto*** ’tekerlek çemberi’ ya da Fr. ***chanteau*** ‘tekerlek çember’ (K. Karapotosoğlu 1999 no. 16). Başka bir etimoloji Yun. ***αγαθος*** (agaṯós) için b. Kahane–Tietze 1958 no. 724 a.m.

O. **aşpez** ‘aşçı’ < Fa. ***āş-paz*** a.m. [***āş*** ‘yemek’ ve ***-paz*** ‘pişiren’]. Krş. ***aşbaz. aşpezlik*** ‘aşçıbaşılık’: ***Menziline geldügi gibi āş-pezligini ve ferrāşligini ve bunlarıŋ emṣāli baʿż-ı ḫidmetlerini ṭāliblere beyʿ ḳılur.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 137).

aşr/aşır/aşir ‘Kur’andan on ayetlik bir bölümün okunması’ < Ar. ***ʿaşara*** ‘on’. ***Dinamit paketlerine fitil ve kapsül taktık. Sonra şeyhe bir aşir okutup tekmil askere namaz kıldırdım.*** (F.R. Atay 1938 s. 146). ***Kabir başında aşır okurken şaşırma!*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 55).

O. **aşşab** ‘hastaneler için şifalı otlar toplayan kimse’ < Ar. ***ʿaşşāb*** a.m. [***ʿuşb/ʿuşba*** ‘ot’ kelimesinden]. ***ʿAşşāblara "Ḳazduġuŋ nedür?" dėyene "Ot köki" dėyeler.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy. başı] s. 150).

AD. **aştiya/aşto/eşka/siye** ‘gölge; korkuluk veya sinyal olarak kullanılan bez’ DS 363, 4499, 4729 < Yun. dial. ***ασκια*** (aşkia) ‘gölge’, a.m. Yun. ***σκια*** (skia) Ch. Tzitzilis 1987g no. 136, 479.

aşu, b. ***aşo.***

O. **aşub** ‘karışıklık, anababa günü’ < Fa. ***āşūb*** a.m. ***ʿAvratlar feryād ėtdiler, āşūb düşdi, ol dügün yāsa döndi.*** (Ferec 855/1451 v. 220a). ***aşub eyle–*** ‘karıştırmak, kaosa çevirmek’. ***Bir gün nā-gāh bād-ı sarsar belürdi, cihānı āşūb eyledi.*** (a.e. v. 146a).

aşug ‘Ermeni sazşairi’ < ***âşık*** ‘sazşairi’.

aşun–, b. ***aşan–.***

Aşura ‘Muharrem ayının 10. günü’ < Ar. ***ʿĀşūrā*** < İbr. ***ʿĀsōr*** ‘Yahudiler’in bir dinî bayramı’. ***Ben her zamān ayıŋ ṣon çārşanba günü iyi sāʿatde olsunlara bir ʿāşūrā ḫāżırlar, onu ocaġıŋ içine ḳordum.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 43). O. ***Aşura aşı*** ‘10 Muharrem’de çok çeşitli malzemeyle hazırlanan tatlı bir yemek’: ***... niʿmet-i simāt-ı devlet ʿāşūrā aşı gibi maḫlūṭ olmaḳ lāzım gelür.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 163). ***Aşura günü: Fakat 17 Temmuz günü "Aşura günü" denilen dinî bir gün olduğunu öğrenince rahatsız etmeği doğru bulmadım.*** (A. Nesin 1960g s. 31).

aşure b.m. (çeşitli malzeme ile pişirilen tatlı) < ***Aşura.*** ***Lisenin ilk sınıfında, daha önce ortaokulda, arkadaşlarına aşk mektupları yazar, olumlu sonuçlar alındığı gün ısmarladıkları aşureyi yerdi.*** (M. Seyda 1970 I, 276).

aşurı, b. ***aşırı.***

aşüfte/aşifte ‘şaşkın, kendinden geçmiş’ < Fa. ***āşufta*** a.m. Fa. ***–(i)de/–te*** için b. ***aferide*** . ***İşitdi. Āşüfte oldı, donını yırtdı, ḳaraŋu eve girdi, yönini diyvāra eyledi ...*** (Ferec 855/1451 v. 145a). ‘hafifmeşrep kadın, oynak kadın’: ***Deryā dėdiğim taḫrīk-i havā ile cūşa gelmiş bir āşüftedir ...*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1866] s. 53). ***Gül gibi bir kız. Zamane aşiftelerine benzemez.*** (A. Dino 1944 s. 96).

O. **aşüftehatır** ‘tedirgin’ < Fa. ***āşufta ḫātir*** a.m. [***āşufta*** ‘şaşmış’ + ***ḫātir*** ‘hatır, gönül’]. ***Gerçi bülbüldür olan***

āşüfte-ḥāṭır ġoncadan / Ġoncanıŋ da şorsalar vardır hezār endīşesi. (Żiyā Paşa, YTEA 1978 II, 43).

aşvades, b. *aşivada*.

AD. **aşvan** 'değirmenci' DS 364 < Kürt. *aşvan* a.m. Jaba–Justi 1879 s. 11, U. Bläsing 1995k s. 175–176.

at b.m. (bilinen hayvan; erkek at) < ET. *at* a.m. Clauson 1972 s. 33. *At ḳoşmaḳ, oḳ atmaḳ, ḳılıc oynamaḳ ... dükelini öğrendi.* (Ferec 855/1451 v. 91a). *atla* 'at üstünde': *Kâğıthanede iki adım ötemizden atla geçerlerken bu gözlerimle görmüştüm ...* (S.M. Alus 1944 s. 17). *atbaşı git-* 'aynı hizada olmak, aynı olmak': *Kübik bir ev içinde yaşıyanların mizacı benim mizacıma uyamaz, fikirleri fikrimle atbaşı gidemez.* (R.H. Karay 1940g s. 151). *at bin-* '(daha evvel yerde duran veya yaya yürüyen birisi) ata binmek, atın üstüne atlamak': *Toy büyüğü böyle bağırdı ya, atlı toycular hemen at binerler.* (F. Otyam 1962 s. 51). *Siz atları binin. Hemen Hacı Ağanın köyüne!* (Ü. Kaftancıoğlu 1975 s. 90).

at– b.m. (fırlatmak; uzaklaştırmak, çıkarmak; koymak, vs.) < ET. *at-* a.m. Clauson 1972 s. 36. *Tiyri kemāna ḳodum ... Atdum, şāh-ı mārānı boynında vurdum.* (Ferec 855/1451 v. 61b). EO. 'bir şey fırlatarak vurmak': *Şāh-ı mārānı bir oḳile atsun.* (Ferec 855/1451 v. 61a). *Müslim bir daşile anı atar, bir gözin çıḳarur.* (a.e. v. 234b). 'ortaya atmak (söz, yalan, nutuk)' (krş. Fa. *zadan* 'atmak'): *Bir yalan atarak arkadaşların yanından savıştım.* (S.M. Alus 1944 s. 57). *Lâf atmanın sırası mı imiş? ... Kabile seni bekliyor...* (Kemal Tahir 1955s s. 144). *Benim babam Trakyalı, kendi halinde bir çiftçi. Hayatında bir gün nutuk atmamıştır.* (N. Cumalı 1969 s. 170). 'vurmak': *Biçare macuncuya dayak attıysa bize ne oluyor?* (S.M. Alus 1944 s. 107). 'dairevî bir hareket icra etmek': *Günde seksen defa kanunlar üzerinde perende atıyordu.* (K. Bilbaşar 1944 s. 42). *Ortadaki küçük boşlukta bisikletiyle tur atmaya başladı.* (A. Altan 1985 s. 95). Geçişsiz fiil olarak: 'hafifçe vurmak, titreşmek': *'Āliyeniŋ ḳalbi ānī bir ḳorḳu ile atdı.* (H.E. Adıvar 1926 s. 39) *Ipıssız yolda bir gümbürtü vardı tek düzen, bir de belli belirsiz sıcaklık. Kar hafif hafif atarken hızlanmıya başladı.* (B. Duygulu 1961 s. 16). *çenesi at-* 'ölmek': *Onun üstüne düştü kafası. Zemzemi de içemedi. Attı çenesi.* (C. Aykın 1955 s. 116). 'solmak, rengi açılmak': *Bir ān içün teneffüs durdu, beti beŋzi atdı ...* (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 289). *Ertesi sabah, daha gün atmadan, kazmalarını, küreklerini kapacaklar, batağı kurutmağa başlıyacaklardı.* (Reşat Enis 1944 s. 80–81). (Argo) 'bilmeden, kestirerek söylemek; yalan söylemek; mubalağa etmek': *Ben boyuna: "Atma! ... şakayı bırak! ...Vazgeç!" diye durayım, yeni güveyimiz gene dediğinde...* (S.M. Alus 1944 s. 20). *atıp tut-* 'birisi için kötü konuşmak, birisinden yaka silkmek': *Ayşe hanım yarım saatten fazla söylendi durdu, Ülfet beye attı tuttu.* (S.M. Alus 1933p s. 111). 'ne yapacağını pek mubalağalı şekilde ilân etmek': *Atıp tutmakla yapabilmek arasında uzun mesafeler vardır.* (R.C. Ulunay 1941 s. 289). Hem geçişli hem geçişsiz halde kullanılan fiiller için b. *aç-I* .

EO. **ata** 'baba' TS 268–270 < ET. *ata* a.m. Clauson 1972 s. 40. *Atası anı sevdüginden hīc murāddan yıġmazidi.* (Ferec 855/1451 v. 27b). 'koruyucu': *Ḳāżī eyitdi: "Ben yetiymlerüŋ atasıyam ..."* (Ferec 855/1451 v. 236a). *ata ana* 'anne baba, ebeveyn': *Bir nevbet ḥāl bunuŋ üzerine gecdüginden soŋra Ferruḫşād atasını anasını göresi geldi.* (Ferec 855/1451 v. 42b). *atalar* 'dedeler, eskiler' < *Ata ... gayretlerimizi birleştirerek mücadele etmek, bugün atalarımızın bize armağan ettikleri bu kutsal toprakların, gençlerimizden beklediği en büyük vazifedir.* (M.C. Anday 1965a s. 115).

O. **atâ** 'hediye, hibe' < Ar. *'aṭā* a.m. *Hemān 'aṭā ki atama vėrdüŋ baŋa hem anı ver!* (Ferec 855/1451 v. 55b). *atâ et-/kıl-* 'hediye etmek, hibe etmek': *Farażā def'aten on biŋ filōri daḫı 'aṭā ḳılmış olsa ...* ('Ālī 1587 v. 129a).

O. **atabe/atebe** 'eşik; bir hükümdarın makarrı' < Ar. *'ataba* a.m. *Sulṭān Selīm Ḫān-ı Cemşīd-āyīn 'atebe-i 'ulyāsına vardı.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 218). *Onları atabe-i ulyâya göndereceğim.* (A.İ. Tokgöz 1933 s. 72).

O. **a'taf** 'lutuflar' < Ar. *a'ṭāf* ['*iṭf* 'merhamet' kelimesinin çoğulu]. *Ve bu veziyrüŋ bir ārāste ḳızı varidi, elṭāf-ı rabbānī, a'ṭāf-ı subḥānī bilesinceyidi.* (Ferec 855/1451 v. 70a).

atak I 'kendini derhal her işe, her tehlikeye atan, cüretkâr' < *at-* ve fiilden sıfat yapan *-ak* eki, krş. *batak, kokak, korkak. En korkak adam bile sarhoşken atak olur.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 200). *Kimi zaman atak kimi zaman ürkek | Akıllarında tek düşünce erkek | Beşi onu gelirdi kızların.* (S. Birsel 1955 s. 18).

atak II 'hücum, hamle' < Fr. *attaque* a.m. < İt. *attaccare* 'saldırmak' < Gotça. (Tk.'ye Fr.'dan giren spor terimleri için b. *abandone* [2]) *Gösterinin açılışı için, atak ve iddialı cümlelerle dolu bildirileri kapsayan bir broşür bastırdılar.* (S. Soysal 1979ye s. 158). *Sağlı sollu ataklarda top Kabataş on sekizine indi mi, Zafer heyecanla ayağa fırlıyor.* (A. Yurdakul 1989 s. 132). *Devlet, kahramanca yapılan ataklar, çıkışlar ve jestlerle değil, uzun uzadıya hesaplanmış ileri görüşler ve sağduyu ile idare edilmeliydi.* (A. Kulin 1997 s. 15). (tıp terimi) 'nöbet, akse'. *Kötü bir atak sırasında gittiğim hastanenin acil servisindeki nöbetçi doktor benimle ilgilenmiş ve migrenimin büyük olasılıkla hormon dengeleriyle ilintili olabileceğini, ama bunu kanıtlamanın uzun süreceğini, zaten bir süre sonra menopoza gireceğimden bu çabaya zaman ve gerek olmadığını söylemişti.* (İ. Aral 1998). *atağa geç-* 'hücuma geçmek': *Eli kulağında, atağa geçmek için fırsat kolluyor.* (F. Hepçilingirler 1997 s. 60).

atalet 'işlemez halde bulunma; tembellik' < Ar. *'aṭāla* a.m. *Misafirler birer birer dağılınca, hele o sarışın oğlan çocuğu gidince Emin gene eski ataletine döndü.* (Şahap Sıtkı 1958 s. 150).

ataman 'Ukrayna'daki kozakların reisi' < muhtemelen Alm. *Hauptmann* 'baş kimse, kumandan', krş. M. Vasmer 1953 I, 31, E.V. Sevortyan 1974 I, 202.

O. **ataş** I ‘susuzluk’ < Ar. *ʿaṭaş* a.m. ***Gördi, gendüye ve atına ʿaṭaş ġālib oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 131b).

ataş II ‘toka (ms. gerdanlıkta); kağıtları birbirine tutturmaya yarayan tel’ < Fr. *attache* a.m. ***O günlerde klasörler, telli dosyalar, tel zımbalar, ataşlar bulunmadığı için evrak bez torbalar içinde saklanırdı.*** (N. Güngör 1992 s. 111).

ataşe ‘elçiliğe tahsis edilen uzman’ < Fr. *attaché* a.m. [*attacher* ‘bağlamak, yardımcı olarak vermek’]. Fr.’dan giren sonu vurgulu */-e/* ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** [1]. ***Ankaraya gidiyorum. Dış İşlerinden bir temsilcilik, bir Kültür Ataşeliği isteyeceğim.*** (R. Ilgaz 1969g s. 74).

ataşemiliter (diplomasi terimi) ‘askerlik ataşesi’ < Fr. *attaché militaire* a.m. [*attaché* ‘ataşe’ ve *militaire* ‘askerî’] ***Fi tarihte pek samimi dostum Nikaragua ataşemiliteri – o sırada Normandi sefinesinde baş kamarottum ...*** (A. Dino 1944 s. 73).

⊡ Fr.’dan bir bütün olarak Tk.’ye alınmış terkiblerin bünyesi bir kaç çeşit olabilir. Tipik bir terkib bir isimle bir sıfattan müteşekkil olur: isim başta gelir, sıfat onu takibeder, Fa.’daki izafetlerde olduğu gibi. Meselâ, ***ataşemiliter***, ***betonarme***. Belki de İng. ***Amerikan bar*** da bir bütün olarak Fr. üzerinden Tk.’ye girmiştir. Altı heceli ***ataşemiliter***’i anlamak, ezberlemek, kullanmak herkesin işi değildir.

atavik (biyoloji terimi) ‘atalardan birinin bir vasfının, sonraki nesillerden birinde meydana çıkması hâdisesi mahiyetinden’ < Fr. *atavique* a.m. [Lât. *at-* öntakısı + *avus* ‘dede’]. Sıfat yapmaya yarayan Fr. *-ik* için b. ***Adriatik .*** ***İçimizdeki ben, anlıyorum, atavik bir şey. Babamla annem değil ama, mutlaka, mutlaka babaannemin karması.*** (Orhan Kemal 1965f s. 252).

atavizm ‘atalardan birinin bir vasfının, sonraki nesillerden birinde meydana çıkması hâdisesi’ < Fr. *atavisme* a.m. [Lât. *atavus* (*attae avus*] ‘babanın dedesinin dedesi’]. ***Bilmem, Freud buna ne der. Belki atavizm.*** (H. Taner 1954 s. 64).

O. **ataya** ‘hediyeler’ < Ar. *ʿaṭāyā* a.m. [*ʿaṭīya* ‘hediye’ kelimesinin çoğulu]. ***İşi bitenleri ʿizzetile ḥürmetile, tekellüfātile teşriyfātile, hedāyāyile ʿatāyāyile gönderürmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 186b).

atbaşı git–, b. ***at.***

ate ‘ateist, Tanrı tanımaz kimse’ < Fr. *athée* a.m. [EYun. *a-* ‘olmayan’, Yun. alfa privativum için b. *abana*) + *θεος* (teós) ‘tanrı’]. .

atebe, b. ***atabe.***

O. **atebebus** ‘kapı eşiğini öpme, taht önünde yeri öpme’ < Ar. *ʿataba* ‘eşik’ ve Fa. *-būs* ‘öpme’. ***Kedḫudālarile ʿatebe-būse varavuz ...*** (Ferec 855/1451 v. 58a).

ateist ‘Tanrıya inanmayan, zındık’ < Fr. *athéiste* a.m. < EYun. *αθεος* (áteos) a.m. [*a-* alfa privativum (b. *abana*), + *θεος* (teós] ‘tanrı’]. ***Mezarın başına bir işaret koymamız şart. Allaha inanmayanlara, yani ateistler için de amblem var.*** (A. Kulin 1997 s. 15).

Atebrin ‘bir ilâç ismi’. ***Kinin yok, atebrin karaborsada. Atebrini ele geçirip yutanlar, kanarya sarısı suratlarla dolaşıyorlar.*** (G. Dino 1991 s. 98).

ateh ‘bunama, bunaklık’ < Ar. *ʿatah* a.m. ***ateh getir-*** ‘bunamak’: ***Ben ne lāzımsa getiriyorum. Faḳaṭ siz yalıız ʿateh getiriyorsuıuz.*** (A.H. Tarhan 1334 s. 131).

ateizm ‘Tanrı fikrini reddetme, zındıklık’ < Fr. *athéisme* a.m. [*athé* + *isme* (*-izm*), b. *aforizm* [1]]. Bunun yanısıra Yun. alfa privativum için b. ***abana .*** ***Bir ateizm dalgası Hind için çok hayırlı olurdu. Bu dalga ormana zarar veren çalıları siler süpürür, büyük ağaçlara dokunmaz.*** (V. Günyol 1995 s. 70).

atel ‘kırık kol veya bacağı tutmak için cebire’ < Fr. *attelle* a.m. < Lât. halk ağzı *astella*, Le Robert 1986 I, 667.

atelye, b. **atölye**.

aterina ‘bir cins balık’ < Yun. *αθερινα* (aterína) < EYun. *atherine* a.m. D.J. Georgacas 1978 s. 127. *aterine* Evliyā Çelebī ÜKtb. T2371 v. 243b (R. Dankoff 1991’de yoktur). R.E. Koçu 1960 III, 1324’te bir okuma hatası yüzünden *atrita* balığından bahsedilir.

ateş b.m. (yanarken sıcaklık ve ışık dağıtan) < Fa. *ātiş* a.m. ‘yangın’: ***Ermeni maḥallesine āteş vėrilmişdir.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 217). ‘vücut sıcaklığı’: ***Yüzümü ateş bastı.*** (S.E. Ertem 1935 s. 42). ***Ateşim var biraz. Doktor, grip olabileceğini söyledi.*** (Peride Celal 1991 s. 205). ***ateş arabası*** ‘lokomotif’: ***Āteş ʿarabası bir homurtu ile eṭrāfına buḫār püskürdi.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 142). ***ateş et-*** ‘silâh atmak’: ***Titreyen eliyle ḳaryolaya doġru birbiri arḳasına iki el āteş ėtdi.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 538). ***ateş işleri*** ‘ateş oyunları, hava fişekleri’: ***Gėceler ile āteş işleri yaḳarlar ve ḳanadile maḫṣūṣ keştīler nūrānī ḳılurlar.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 98). ***ateş pahası/pahasına*** ‘müdhiş pahalı’: ***... götüreceği birkaç metre bez parçası bile karaborsaya düşmüştü, ateş pahasıydı.*** (Reşat Enis 1947 s. 43).

O. **ateşbar** ‘ateş yağdıran’ < Fa. *ātiş-bār* a.m. [*ātiş* ‘ateş’ ve *bār* ‘yağdıran’]. ***Dėmezem kim āh-ı āteş-bāra göŋlüŋ meyl ėder. / Kim dėye bād-ı hevā sindān u mermer depredür?*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 s. 231).

⊡ Fa.’dan alınmış edebî O. kelimeler arasında ***-bar*** hecesi ile girenler var. Bunlardaki ***-bar*** hecesi, ‘yağan, yağdıran’ mânalarına gelen Fa. bir fiil unsurudur. A–E cildinde yalnız şu misaller bulunuyor: ***ateşbar, dürbar***.

O. **ateşbaz** ‘ateş oyunları gösteren kimse; fişekçi’ < Fa. *ātiş-bāz* a.m. [*ātiş* ateş’ + *-bāz* ‘oynıyan’]: ***Āteş-bāzlaruŋ işi bir pāre od olmaḳ ola.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy. başı] s. 149). ***Bir adam kamburunu çıkara çıkara, kolları tersine çevirip bacaklarını çarpıta çarpıta aşk ve şevkle ateşbaz oynuyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 165).

⊡ Fa.’dan alınma sıfatlar (ve isimler) arasında ***bāḫtan*** ‘oynamak’ fiilinden gelen ***-bāz*** ‘oynayan’ fiil unsuru ile teşkil edilmiş olanlar göze çarpar. A–E cildindekiler: ***aşkbaz, ateşbaz, canbaz/cambaz, çerminebaz, davlbaz/daulbaz/davulbaz.*** Bu gibilerin tesiri altında

Türkçe köklerden yapılanları da vardır (b. A. Tietze 1964 s. 162–170); A–E cildinde olanlar: ***çenebaz, çolbaz*** (?), ***dilbaz, dolanbaz, düzenbaz.***

O. **ateşdan** 'ocak' < Fa. ***ātiş-dān*** a.m. [***ātiş*** 'ateş' + ***-dān*** 'içinde tutan, muhafaza eden', Fa. ***-dan*** için b. ***abdan***]. ***Kim ki gül dėse saŋa, eczāsını kül eyledüŋ, | Ey cihān, bir germ āteş-dāna beŋzersin hemīn.*** (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] III, 102).

ateşî 'ateş renginde' < ***ateş*** ve isimden renk sıfatı yapan ***-î*** eki, b. ***altunî*** . ***... evvelki gül ḳurusu yataḳ takımı şimdi ateşī āle taḥavvül ėtmiş ...*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 62)

O. **ateşîn** 'ateşli, ateş saçan' < Fa. ***ātişīn*** a.m. [***ātiş*** 'ateş' ve isimden sıfat yapan ***-īn*** eki, b. ***abherin***]: ***Kūh-ı āteşīnden, deryā-yı cūşāndan ... geçüb ...*** (Ferec 855/1451 v. 152b). 'coşkun': ***Hepsi ateşin, acar gençlerdi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 3).

O. **ateşpare** 'ateşin, coşkun' < Fa. ***ātiş-pāra*** 'kıvılcım'. ***Süleymān Ḫān nāmeniŋ mefhūmından āteş-pāre olub biŋ himyān mālı cümle İslāmbol yahūdīlerine elçi ḫużūrında bezl ėdüb bir ḫabbe ḳalmadı.*** (Evliyā Çelebī 1989 p. 92 v. 44b). ***Ziya ve Namık Kemal, bu iki ateşpare, Genç Ahmet Beyin fikirlerine iştirak ediyordu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 35).

ateşperest 'ateşe tapan (kimse)' < ***ātiş-parast*** a.m. [***ātiş*** 'ateş' + ***-parast*** 'tapan' , ***âdetperest***]. .

atf/atıf 'yöneltme, gönderme' < Ar. ***'aṭf*** 'meyl, temayül'. ***Doğduğu yer Selânik. Bunu gizlemek aklının ucundan geçmez. Bir bölgeye illâ da atıf yapmak gerekliyse, çocukluğunun bir bölümünün geçtiği İstanbul'dur bu.*** (E. Atasü 1996 s. 206). ***atfet-*** 'göndermek, yöneltmek': ***Sizi böyle şararıyor gördükce ġarīb bir üzüntü ḥiśś ėdiyordum, ḥāl bu ki ben sizi şarartacaḳ bir şey yapmamış idim, vicdānıma 'aṭf olunacaḳ bir mes'üliyet görmeyordum.*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 81). ***Sulṭān Cefā'ya öyle naẓarlar 'aṭf ėdiyordu ki 'ādetā Cefā titriyordu.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 75). '(bir hadiseyi) bir sebebe isnad etmek': ***Bu ḫārīḳ-ul'āde aḥvāl hep ḫōca efendiniŋ nefesiniŋ keskinliğine, kerāmetine 'aṭf ėdiliyordu.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 45). ***atf-ı inan*** 'dizgin çevirmek, teveccüh etmek': ***Masḳaṭ-i re'si olan Bayburda 'aṭf-ı 'inān-ı iḳtidār ...*** (Ẕihnī 1992 v. 12a). ***atf-ı nazar et-*** 'göz atmak, bakmak': ***Bunlara 'atf-ı naẓar olunduḳda, Ṭanẓīmāt'dan soŋra biz ileri mi yoḳsa geri mi gitmişiz āşikār olur.*** (Ż iyā Paşa, YTEA 1978 [1869] II, 102).

atfen 'dayandırarak' < Ar. ***'aṭf*** ve Ar.'dan geçmiş birçok zarflarda görülen ***-en*** eki. Ar. accusativus eki ***-an***'ın zarf yaptığı durumlar için b. ***aceleten*** . .

O. **atıbba/etibba** 'hekimler, tabipler' < Ar. ***aṭibbā*** a.m. [***ṭabīb*** 'hekim' kelimesinin çoğulu]. ***Vardukca şehzādenüŋ renci ḳuvvetlendi. Filcümle mu'azzimler 'āciz olub çekindiler, aṭıbbāyı oḳıdılar. Aṭıbbā şeh-zādenüŋ nabżın gördiler ...*** (Ferec 855/1451 v. 144a). ***Aṭibbānıŋ eŋ meşhūrlarından sā'atde biri da'vet olunduğu ḥālde ...*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 [1867] s. 121).

atıcı 'kemankeş, okçu' < ***at-*** + ***-ı-*** + ***-cı*** (b. ***alıcı***). ***Atıcılar yaycılaruŋ yasın tutalar, menzile ėrüb nişānladuḳları yėre ėrişeler, aralarında nizā' vāḳi' olub atışalar.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy. başı] s. 154). ***Bildiğim birşey varsa, bir zamanlar yiğitliği, atıcılığı, biniciliği, cömertliği, geniş ve taşkın yaşayışıyla bütün Manisa iline ün salmış.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 97).

atıf, b. ***atf.***

atıfet 'lûtuf, hayırhahlık, sempati' < Ar. ***'āṭifa*** a.m. ***Şu şeref-i âlî bu kemter kölelerine büyük bir atıfet olduğu için ...*** (B. Arpad 1974 s. 13).

atık I (isim) 'atılan şey, döküntü' < ***at-*** + fiilden nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık I*** . ***Bu deneyim yaşanmış olamaz. Hem de "duru mavi bir günde" Yüzyıl sonunun pis dumanlarıyla dolu gökyüzü, kömür ve kükürt tanecikleri, egzos gazları, sanayi atıkları. Yağmur bile zifir gibi.*** (E. Atasü 1996 s. 277).

atık II (sıfat) 'solgun, uçuk (renk hakkında)' < ***atık*** I. Fiilden etken fiilsıfatı (participium passivum) anlamında sıfat yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***açık I*** . ***Arka tarafında, siyah ve biçimsiz çarşafının rengi atık-sıska bir kadın kabak çekirdeği yiyor.*** (Reşat Enis 1933 s. 19). ***Üstüne bir rengi atık bluejean geçirmişti.*** (A. Kulin 1997 s. 95).

atık III/**atik** 'çabuk davranabilen, çevik' < ***atık*** a.m. < ***at-*** ve fiilden sıfat yapan ***-(ı)k*** eki (b. ***açık I***). Krş. atak. EO. ***atıġ (atıḳ)*** a.m. ***Uyıma, ey göz, āḫır bunca esrük | Cihāna el götür atıġ u çābük*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 3433). ***Çok atik bir kadındı. Hem konuklara yetişiyor, hem de çocuklarıyla uğraşıyordu.*** (F. Baykurt 1971c s. 274). ***atik tetik*** 'çevik, hamarat' < ***atik*** ve ***tetik***; iki kelimenin mânası birbirine yakın; kafiyeli ikinci kelimenin son hecesi ilk kelimenin ikinci hecesine tesir etmiş ve uyum kaidelerine aykırı olan /ı/ > /i/ kaymasına sebep vermiş görünüyor (bu tür terkibler için b. ***apar topar***). ***Gülsüm temiz, saf, atik tetik bir kız olarak yetişecek, hanımefendisinin anahtarlarını beline takacak, konağa kilit kürek olacaktı.*** (R.N. Güntekin 1944 s. 126).

atıl I 'işsiz; işlemez, bir işe yaramayan' < Ar. ***'āṭil*** a.m., Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid*** . ***Ve şu başan yėrleri mecmū'ın fellāḥa taḥżīr ėtdüreler; iḫmāl ve müsāhele ėdüb bor ve 'āṭıl yėr ḳomayalar.*** (Ö.L. Barkan 1943 [931/1524] s. 363).

atıl II '(bir şeyden) mahrum' < Ar. ***'āṭil*** a.m., Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid*** . ***İşidürem ki göŋlüŋ īmān bezeginden 'ātıl imiş.*** (Ferec 855/1451 v. 96a).

atıl- ***at-*** fiilinin passivum veya medialis-reflexivum hali, b. ***açıl-*** . ***... daġuŋ başında fevvāre gibi bir şu çıḳmış, gök yüzine 'amūd gibi atılmış.*** (Ferec 855/1451 v. 244b). ***... avcılarla kılavuzlar birbirlerine bakınırlarken, Reşat bey öne atılmış: "Ben gireceğim!" demiş.*** (S.M. Alus 1944 s. 146). ***... siyasete atılarak memlekete hizmet ediyorlar.*** (S. Kocagöz 1957 s. 53).

atılgan 'atak, kendini güç işlere, tehlikelere atan' ***atıl-*** + fiilden âdet veya karakter beyan eden sıfat yapan ***-gan*** eki, b. ***alıngan*** . ***Murādıŋ gencliği, cesāreti,***

atılġanlıġı, merdliğinden başḳa … (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 293).

atılı '(bir yere) atılmış' < *at-* fiilinden participium passivum mânasına gelen sıfat (*-i* ile nomen actionis ve *-lı*, , b. *ardılı*). *Ali ile ikimizin, ağaçları çürümüş, çöp ve saman atılı köyün kerpiç mektebine kayıtlarımız bir günde yapıldı.* (H. Aytekin 1945 s. 66).

Fitillerinden bir birine bağlı top ayakkaplarımız omuzlarımıza atılı, yalınayak, hâlâ fırın külü kadar sıcak tozları çiğniye çiğniye düştük yollara. (Orhan Kemal 1949b s. 122).

atım 'atılan bir şeyin kat'ettiği mesafe' < *at-* a.m. + nomen actionis *-ım* eki, b. *adım I* . *Gemiler bir niçe oḳ atımı yėr gėrü sıçradı.* (Ferec 855/1451 v. 228a). *atımlık* 'silâhı doldurmağa yetecek mikdar': *Şu dünyada daha kaç günlük ömrü, kaç atımlık barutu vardı?* (K. Bilbaşar 1941 s. 97).

AD. **atıntı** 'rüzgârla bir çukura yığılmış kar' DS 369 < *at-* + fiilden nomen concretum yapan *-ıntı* b. *akıntı* . (sıfat olarak) 'atılmış, terkedilmiş, çürüğe çıkmış' *Epeyce kullanılmışlardan bir Opel otomobil aldı. Öteki atıntı arabalardan söktü, buna taktı, cilâ çekti, "kız" gibi gıcır gıcır bir araba yaptı.* (F. Baykurt 1982 s. 141).

O. **âtır** 'güzel kokan, rayihalı' < Ar. *ʿāṭir* a.m. [/ʿṭr/kökünden]. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* . *Ve ḥāṭır-ı ʿāṭırlarında vaḳfiyetine ḥüsn-i niyetleri ve medāris ü ḥavānıḳ binā eyleyüb ol kitābları ehālī içün ḥıfż ėtdürmege cüll-i himmetleri muḳarrerdür.* (ʿĀlī 1587 v. 140a).

atış– 'birbirine atmak' < *at-* fiilinin müşareket hali, b. *alış- I* . 'ağız kavgası etmek': *Annemle babam, iki odun yüzünden atışmışlardı. Dargındılar.* (M. Buyrukçu 1956 s. 7). Başka bir misal için b. *atıcı*.

atıştır– I (geçişli fiil olarak) 'aceleyle veya oburca yemek yemek' < *at-* fiilinin *-ış-dır-* ekleri ile frequentativus hali, b. *anlaştır- II* . *Üç dört saat geçer geçmez gûya hiç bir şey yememişim sanılacak bir iştiha ile atıştırıyorum.* (H.R Gürpınar 1929 s. 21).

atıştır– II (geçişsiz fiil olarak) 'serpiştirmek (kar ve yağmur hakkında)' < *atıştır-* I. *Pencereden dışarıya baktı, kar atıştırıyordu.* (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 71).

ati 'gelecek zaman' < Ar. *ʾātī* 'gelen, takib eden' [/ʾty/kökünden]. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* . *Saʿādetleri ve ātīleri içün düşünmeğe başladılar.* (Türk masalları 1991 [1912] s. 87).

AD. **atif ütüf** 'çürük, döküntü, işe yaramaz (meyve) DS 370 < ?? Arapça etkisi olan labialisation'lu çift söz. Labialisation'lu terkipler için b. *abidik gubidik* [2]. *Henri Massis "Jugements" adlı kitabında Péguy'nin, Claudel'in ve kimi arkadaşlarının yaşadıkları çağı atif ütüf bulduklarını estek kerestek saydıklarını söyler.* (S. Birsel 1995 s. 15).

atik, b. *atık* III.

O. **atîk** I 'eski, kadim' < Ar. *ʿatīḳ* a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb* . *Ḳarye-i mezbūre defter-i ʿaṭīḳda iki bölük oturub çiftlüsinden yüz aḳça … Miḥālic emīni almaḳ ḳānūn imiş.* (Ö.L. Barkan 1943 [982/1574] s. 105).

O. **atîk** II 'azad edilmiş, kölelikten çıkmış' < Ar. *ʿatīḳ* a.m. [/ʿtḳ/ kökünden].

O. **at'ime** 'yemekler' < Ar. *aṭʿima* a.m. [*ṭaʿām* 'yemek' kelimesinin çoğulu]. *İstiḥżār ėdilen aṭʿime ise eṭrāfa ġāyet nefīs bir rāyiḥa neşr ėdiyordı.* (Türk masalları 1991 [1912] s. 115).

Atina b.m. (Yunanistan'daki şehrin adı) < Yun. *Αθηνα* (Aṯína) a.m. *Mezḳūr maġāra ile Atinānuŋ mābeyninde iki adalar vardur.* (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 281).

O. **atiyen** 'ilerde, gelecekte; aşağıda' < Ar. *ātī* ve zarf eki *-an/-en.* Ar. accusativus eki *-an*'ın zarf yaptığı durumlar için b. *aceleten* .

O. **atiyüzzikr** 'sonra zikredilecek olan, aşağıda bahsi geçecek olan' < *ati*, *-y-* ḫiatustilger'i, harf–i târif ve *zikr*. *Bu eşnālarda ātīyüẕẕikr Nihānī ki Ḍuraḳ Çelebīdür, Celālīnuŋ ḥüsn-i terbiyesiyle dāḫil-i Ḥarem oldı.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 298).

O. **atiyye** 'hediye' < Ar. *ʿaṭīya* a.m. *Şiʿr dėdikleri, baʿż-ı ʿibāda maḫṣūṣ bir ʿaṭiyye-i ilāhīyedir.* (Ziyā Paşa, YTEA 1978 [1881] II, 159).

atkı 'örtü' < *at-* ve fiilden nomen instrumenti yapan *-kı* eki (b. *açgı*). 'kapı veya pencere üstü mertek; göz üstündeki kabarık kaş': *Kara kaşları atkılı atkılı, kalemle çekilmiş kadar düzgün, şakaklara kadar uzun, tam keman kaş dedikleri cinsten.* (S.M. Alus 1944 s. 103). *atkı at-* 'yenilgiyi kabul etmek' *Yalnızca atkıları atılmış bekleyen bir sondur benimki.* (A. Kutlu 1987 s. 211).

AD. **atkıç** 'sapan' DS 370 < *at-* ve fiilden nomen instrumenti yapan *-kıç* eki, krş. *baskıç*. … *atkıçlarını, oyuncak tüfeklerini bir bir çıkarıp soyunan, çırılçıplak kalan, ellerindeki kadehleri birbirine göstererek sevinçle içen çocuklara …* (S. Burak 1965 s. 45).

atla– I 'sıçramak, zıplamak' < *at* + isimden fiil yapan *-la-* eki (E.V. Sevortyan 1974 I, 198); Clauson 1972 s. 58 bu etimolojiyi şüpheli buluyor. İsim/sıfat'tan fiil yapan *-la-/-le-* genişlemesi için b. *acabla-* . *Merdivenleri ikişer, üçer atlıyarak ikinci kata çıktım.* (S.M. Alus 1944 s. 98). 'acele ile bir yere gidivermek': *Yarın sabah gün ağarmadan Ambarlıya atlarız.* (S.M. Alus 1944 s. 152). 'sırayı tâkib etmiyerek daha ileri geçmek': *Sen sınıf atlamaya çalışıyorsun.* (Z. Ankara 1991 s. 170). 'aldatılmak, atlatılmak, aldanmak': *Vali bey … böyle şeylere cevap verecek adam değildi. Fakat bu heybetli adamlardan ürktüğü için işi komüsyona havale etti. Vali ayağa kalktığı zaman içinden: 'Bunlar da atladı, bunlar da…' diyordu.* (S.E. Ertem 1933 s. 40). (Argo) 'vermek' F. Devellioğlu 1970 s. 74: *Bir çıkıntı atla, abi! -Bir duman tosla da ciğerleri bayram edelim!* (Kemal Tahir 1961 s. 103). 'çok ilgilenmek': *Patron, bomba gibi bir haberim var. Herkes atlayacak.* (T. Özakman 1955 s.

14). ‘(okurken bir kelimeyi) kaçırmak; (gazete muhbirliği yaparken) bir havadisi gözden kaçırmak’. .

AD. **atla–** II ‘(çiçekleri) temizlemek, kuru yapraklarını ayırmak’ DS 371, K. Emiroğlu 1989 s. 44–45 < ***ayırtla-*** ***Bir kucak gül oğlan atlamış, bir kucak da kız atlamış.*** (M. Tuğrul 1969 s. 218).

atlambaç ‘çocukların atlama oyunu’ TüS 1983 s. 85 < ***atlangaç***.

⊡ Kelime içi ***/m/***’den sonra labial bir plosif’in türemesi bir çok dillerde olduğu gibi Tk.’de de normal bir fenomendir. A–E cildinde geçen misaller: ***atlambaç, çitlembik, dombadız, dönemeç/dönembeç***.

atlan– ‘ata binmek’ TS 276–277 < ET. ***atlan-*** a.m. Clauson 1972 s. 58 [***at*** + isimden fiil yapan ***-lan-*** genişlemesi, b. ***abaplan-***]. ***Durdı, atlandı, bėş altı ġulām-ile bir yėdeg-ile Bem şehrine yöneldi.*** (Ferec 855/1451 v. 26a).

AD. **atlangaç** ‘tarla aralarında, yalnız yayaların geçebilmesi için yapılmış iki tarafı merdivenli ağaçtan geçit’ < ***atlan-*** ve fiilden nomen instrumenti yapan ***-gaç*** eki, krş. ***sallangaç, yüzgeç***. ***Gaç, Allahın belâsı, gaç, yoksa geberdiğin gündürl Sağdaki atlangaçtan ağıla geç, atla oraya giremezl*** (Feridun Osman 1936 s. 93).

⊡ ***-gaç*** ekiyle fiilden yapılan nomina instrumenti (alet isimleri)’den A–E cildinde yer bulanlar şunlardır: ***atlangaç, bişirgeç, bizlengeç/bizlengiç, çevirgeç, dardıngaç, direngeç, evirgeç***.

Atlantik ‘Atlantik Denizi’ < Fr. ***Atlantique*** < Lât. ***Mare Atlanticum*** < EYun. ***πελαγος Ατλαντικον*** (pélagos Atlántikón) a.m., ***Atlas dağlarının*** ötesindeki deniz. Sıfat yapmaya yarayan Fr. ***-ik*** için b. ***Adriatik*** .

atlas I ‘bir kumaş cinsi’ < Ar. ***aṭlas*** a.m. ***Arḳalarına aṭlas cül, boyunlarına muraṣṣa‘ ḳılāde, ayaḳlarına, ellerine altun ḫalḫāller, bilezükler eyledüm.*** (Ferec 855/1451 v. 102b). ***Yorgancı dükkânında pembe atlastan bir yorgan asılıydı.*** (B.S. Kunt 1948 s. 19).

atlas II ‘kaktüs’ < ***Atlas*** dağlarından geldiği için. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kâğıt*** . ***Ne güzeldi her şey, Frau Ulla. Pencerenin içindeki saksıda çiçek açmış atlas ve gökyüzündeki yarım ay...*** (N. Eray 1986 s. 173).

atlas III ‘bir kitapta toplanmış harita veya levhalar koleksiyonu’ < Fr. ***atlas*** a.m.; EYun. efsanesinde gökyüzünü taşıyan ***Atlas*** isimli devin isminden. ***Uzak denizler gibi durgundu Nine. Kız atlastaki maviliklere bakıyormuş gibi baktı ona.*** (A. Kutlu 1991 s. 91). ‘(anatomi terimi) bel kemiğinin kafayı taşıyan en üst omuru’.

Atlas Dağları ‘Mağrib’deki küme dağlar (efsaneye göre dev ***Atlas*** orada bulunurmuş)’. ***Atlas Denizi/Atlas Okyanusu*** ‘Atlantik Denizi’, krş. ***Atlantik*** : ***... Amerika sahillerinden taşıp, Atlas denizinden aşarak bizim sahillerimize vuran bir maddîleşme soğuk havası esiyor.*** (S. Ayverdi 1941 s. 97). ***Hani şu Atlas Okyanusunu ilk aşan tayyareci var ya ...*** (R. Ilgaz 1959 II, 111).

O. **atlaspuş** ‘atlas giyen, atlasa bürünen’ < Fa. ***aṭlas-pūş*** a.m. [***atlas*** ‘güzel bir kumaş’ + ***-pūş*** ‘örtünen, giyen’, b. ***ahenpuş***]. ***Eşk-i aṭlas-pūşumı her dem revāne ėderem, / Ḫizmete tā ‘arż ola mācerāsı çeşmümüŋ.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 s. 170).

O. **atlasrengin** ‘koyu kırmızı’ < Fa. ***atlas*** ‘koyu kırmızı’ ve ***rengīn*** ‘renkte’. Fa. ***-īn*** sıfat eki için b. ***abherin*** : ***... bir cüll-i aṭlas-rengīni arḳasına şalmış.*** (Ferec 855/1451 v. 28a).

atlat– ‘birisinin atlamasına sebep olmak’ < ***atla-*** fiilinin causativum hali. ***Bütün öbür gazeteleri atlatmazsam, haberi hepsinden daha iyi vermezsem, bana da adam demesinlerl*** (A. Nesin 1969 s. 149). ‘işinden attırmak’: ***Partin iktidara geçerse onu atlatacaksın.*** (C.F. Başkut 1963 s. 120). ‘güç bir durumu zararsızca veya az zararla geçiştirmek’: ***İç kanama tehlikesini atlatmıştı.*** (A. Yurdakul 1989 s. 12). ***İyil Kırık yok demek, ucuz atlattınız.*** (Peride Celal 1991 s. 173). ‘birinin dikkatsizliğinden istifade ederek geçmek veya savuşmak’: ***Ah, ne güzeldi asık suratlı görevlileri atlatarak trenlere biletsiz binmenin heyecanıl*** (A. Ümit t.y. [1990?] s. 34). ‘(birisini) bahane veya yalanla savmak’: ***Öyle bir Ermeni kadını gelirse beni sorarsa atlatl Bugün daireye gelmedi, de.*** (S.M. Alus 1944 s. 77).

atlatmaca (şakaması tehdit ifâdesi) ‘atlatma’, krş. ***aldatmaca*** . ***Çamlık Dere Beyi işlerini bitirdikten sonra bizi bulacağını söylemişti. Nahiye Müdürü "Atlatmaca yok ha ..." demişti.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 90).

atlet ‘idmanla kuvvetini ve çevikliğini geliştiren sportmen’ < Fr. ***athlète*** < EYun. ***αθλητης*** (aṯlētēs) a.m. ***Kadın da bir atlet çevikliği ile koşuyordu arkamdan.*** (M.C. Anday 1965a s. 265). ‘kolsuz erkek fanilâsı’ (***atlet fanilâsı*** tâbirinin kısaltılmışı): ***Beyaz atlet ve beyaz pantalonlarıyla ortalıkta esneyerek dolaştılar.*** (A. Özyalçıner 1991 s. 22).

atletik ‘atlete yakışır, atlet vücutlu’ < Fr. ***athlétique*** < EYun. ***αθλητικος*** (aṯlētikós) a.m. Sıfat yapmaya yarayan Fr. ***-ik*** için b. ***Adriatik*** . ***... 80’li yılların koşullarına uyan bir beden yapısına sahip, atletik bir kadın.*** (Z. Ankara 1991 s. 83).

atlı, b. ***atlu***.

atlı hassas, b. ***atlu ases.***

AD. **atlı karınca** ‘uzun bacaklı bir cins karınca’ DS 372: ***Mezkūr ḳutu içre iri aṭlı ḳarınca dėdüklerinüŋ birini demür çifte ile ḳutudan alub ...*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 279–280). ***Çocukluğumun bayram yerlerini hatırlarım: Atlı karıncalara bayılırdım.*** (R. Enis 1957 s. 157). Krş. ***atlu karaca/atlı karınca*** maddesindeki ***atlı karınca***.

atlık ‘sumen’ < ***altlık***; ***/l/*** sesinin düşmesi için krş. ***atmış, boşat-*** ve ***-lık*** için b. ***ahfadiyelik*** . ***Geçen ‘aşırda olduğu gibi bu gün divitimizi belimizde ṭaşımıyoruz. Erkān minderine ḳarġacık burġacık vaż‘īyetinde büzülerek***

atlıḳla yazmıyoruz. Şimdiki şāḥe-i ḥarīrimiz geyiş bir masa üsti, ḳalemimiz de çelikden, çünki artıḳ fikirler atlığıŋ dar ṣaṯḥında ḳoşamaz. (H.R. Gürpınar 1340c s. 145).

⊡ Bâzı kelimelerde /t/ tenuis'inden evvel bulunan /l/ ünsüzü kimi kişilerin telaffuzunda düşer. BSTT.'nın tanımadığı bu varyasyon, belki bir diyalektin izidir, bir idiolekt de olabilir. Aynı şey diyalektlerde de tesbit edilebilir. Bu fenomen, en büyük ve BSTT. tarafından da reddedilmeyen rolünü, /l/ ile biten fiil esaslarının causativum hallerinde oynar (b. ***boşat-***); bunlardan başka A–E cildi şu misalleri ihtiva eder: ***atlık, atmış, buttuk***.

atlu/atlı 'ata binen; süvari' < ET. ***atlıġ*** a.m. Clauson 1972 s. 55. İsimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki için b. ***adamakıllı*** [2]. ***Evvel ben uyandum, baḳdum, gördüm yüz ola atlu ṣaf baġlayub ḳoşun olub alayı düzüb dururlar.*** (Ferec 855/1451 v. 47b).

⊡ Bir isme ***-lı*** takılarak yapılan sıfatlardan (b. ***adamakıllı*** [2]) bâzıları, konuşma ekonomisinden ileri gelen ve ifâdenin anlaşılmasını bozmayan bir nevi kısaltma olarak umumiyetle kendilerini takib eden isim olmadan isim gibi kullanılır. Bu müşahedeye A–E cildinden alınmış bir kaç tipik misal: ***atlı, belâlı, dağlı, delikli*** (argoda), ***delükanlu/delikanlı, devletli, dişli I, düdüklü, eksik etekli/eksikli/esikli, emzikli*** (b. ***emzik*** I).

O. atlu ases/atlı hassas 'fahişe, hayat kadını' < ***atlı*** ve ***ases*** 'gece bekçisi '. ***Aman yarabbî, ne şirret karı, atlı hassas!*** (H.R. Gürpınar 1332 s. 123). 15. asırda İstanbul'da bu lakapla tanınan meşhur bir hayat kadını vardı: ***... maḥallesi ḫalḳı meclis-i şer'a gelüb "Maḥallemüzde 'Arab Fātī ve Nārīn ve Giritlü Nefîse ve Atlu 'Ases dėmegile ma'rüfe Ḳamer ve Balatlu 'Aynī nām 'avretler yaramazlıḳ ile meşhūrlardur..."*** (A.R. Altınay 1333 s. 55).

atlu karaca/atlı karınca 'bir direk etrafında dönen arabacıklardan ibaret eğlence tertibatı' < ***atlı*** ve ***karoça*** < İt. ***carrozza*** 'araba'. ***Ve atlu ḳaracaya binmek ise gendüyi muḳ'ad-ı mahūbūr ve maḳ'adı rencūr eylemekdür.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 158). ***Bir şaḫş-ı Hindī elinde ṣāfī altundan muṣanna' atlu ḳaraca ṣūretinde bir atı otāġ-ı şāhīye getürüb ...*** (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 56). ***Baloncular, ḥacıyatmazcılar, fırıldaḳlar, / ḫoroz şekerleri, civ civ öten oyuncaḳlar; / Ṣağında atlı ḳarınca, ṣolunda taḫtırevān; / Önünde bir sürü çekçek, tepende çifte ḳolan.*** (M. ʿĀ. Ersoy 1911 s. 56).

⊡ Teşekkülü anlaşılmayan yabancı kelimeleri biraz daha anlaşılır hale getirmek için bütünü ya da bir kısmı şeklen yakın ve mâna itibarile münasip bir kelime ile değişilir. Bütün dillerde vaki olan bu fenomene, bilhassa halk dilinde görüldüğünden, halk etimolojisi denir. A–E cildinde geçen örnekler: ***atlı karınca, Bahşılar, balsıra, balyemez topu, biti kara, cılkava/çılkava/çilkafa, çimendifer, dılacan/dalacan, dilazar II, dilbaz, Dobrevenedik/Dobrevnik/Dobrovenedik, düello*** (Türkçe'ye girmeden), ***ebter II, efkâr II, eleğim sağma/eneğimsağmal***.

atma 'atkı, patik vs.'nin üstten geçen ve yandan iliklenen kayışı' < ***at-*** ve fiilden nomen instrumenti yapan ***-ma*** eki, b. ***akıtma*** . ***Sakın mavi fiyongalı, nalçalı kunduralarını unutup boncuk düğmeli, çapraz atmalı iskarpine binmesin!*** (Aka Gündüz 1930 s. 117). ***atma at-*** 'sitem etmek, taş atmak, çamur atmak': ***Bana atma atanlar benim girdiğim boyaya giremezler. Ben aklıma ne eserse estiği gibi yapıyor muyum yapmıyor muyum ha?*** (A. İlhan 1953 s. 82).

atmaca 'bir cins yırtıcı kuş' < ***at-*** ve fiilden isim yapan ***-ma*** ile küçültme eki ***-ca***, b. ***aldatmaca*** . ***atmaca*** küçük bir av kuşu olduğu için atıldığı izah edilir. ***-maca/-mece*** ile biten başka kuş ismi var mı? ***Nasıl da on lirayı bir atmacanın bir serçeyi kapışı gibi, hiç aman vermeden, kapıp kaçıvermiştin!*** (B.S. Kunt 1948 s. 10).

(Argo) **atmasyon** 'uydurma, yalan, mubalağa' H. Aktunç 1990, s. 44 < ***at-*** 'yalan söylemek, mubalağa etmek' ve fiilden nomen actionis yapan ***-ma*** eki ve Fr.'dan geçen bâzı kelimelerde görünen ***-syon*** < Fr. ***-tion*** < Lât. ***-tio(n)*** eki (fiilden nomen actionis yapan bir ektir), b. ***aberasyon*** . ***Senin anlıyacağın, bizimkilerin işi ep atmasyon, ep martaval!*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 62). ***atmasyondan*** (sıfat) 'uydurma': ***Âlimler, şurada olması melhuzdur derler. Hattâ bâzan atmasyondan mezar bulurlar. Karagözün mezarı derler, meselâ.*** (S. F. Abasıyanık 1948 s. 114). ***Hepsine atmasyondan cevaplar yazmaktan başka çare yoktu.*** (N. Berkes 1997 s. 123).

atmış 'altmış'; /l/ sesinin düşmesi için b. ***atlık*** . ***Şimdi İstanbul'un şurasında burasında üç oto tamir atelyesi. Buyruğunda atmış sekiz işçi. Kendini de say, atmış dokuz.*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 138). (argo) ***atmış dokuz*** 'minetleşme, minet yapma' (F. Devellioğlu 1970 s. 75).

atmosfer 'hava küresi' < Fr. ***atmosphère*** a.m. [EYun. ***ατμος*** (atmós) 'buhar; nefes' ve ***σφαιρα*** (sféra) 'küre']. ***Atmosferde yaşıyan hayvanları denizde, denizde yaşıyanları atmosferde yaşatmak için de yorucu çalışmalara atıldım.*** (M.C. Anday 1965a s. 28). ***Hava limonata gibi değil artık, 32°C. CO'le yüklü atmosferin basıncı üstümüzde, yeşil buğularla terleyen bir seraya hapsetmiş kenti.*** (E. Atasü 1996 s. 263). Mecâzî mânada 'hava, ortam': ***Çamlarla leylâkların sarmaş dolaş olduğu bir kuytuluğa kurulmuş sahnede dolaşan kişiler, Shakespeare'in kahramanlarından çok, gerçek üstü bir atmosferin insanlarıydı.*** (B. Arpad 1974 s. 114).

atol 'halka şeklinde mercan ada' < bir Güney–Doğu Hindistan dilinden.

atom b.m. (maddenin en küçük parçası) < EYun. ***ατομος*** (átomos) 'kesilemeyen, bölünemeyen' < ***a-*** alfa privativum'u 'olmayan' ve ***tómos, témnein*** 'kesmek' fiilinin bir fiilsıfatı (participium). Yun. alfa privativum için b. ***abana*** . ***Atom ilk parçalandığında, dedelerimiz, babalarımız bayram etmişlerdi.*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 201).

atomatik, b. ***otomatik***.

atonal (beynelmilel müzik terimlerinden) 'ton ve makam temeline bağlı olmayan' < Fr. vs. ***atonal*** a.m. [EYun. ***a-*** alfa privativum'u 'olmayan' ve ***τονος*** (tónos) 'ses', b. ***abana***]. ***Ali Sirmen de katılıyor koroya Mine ile birlikte. Atonal müzik yapıyorlar.*** (O. Duru 1995 s. 23).

atölye/atelye 'yapım evi, tamirhane' < Fr. *atelier* a.m., aslında 'marangoz çalışma yeri'. İkinci varyant yazının tesirini gösterir, b. *arp .* ***Şimdi İstanbul'un şurasında burasında üç oto tamir atelyesi.*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 138). 'ressam, heykeltraş veya fotoğrafçı stüdyosu': ***Konuları bulunca resimlerini çekiyorum önce, atölyemde iyi çalışabilmek için.*** (Peride Celal 1985 s. 163).

(Argo) **atras** 'kıç, makat' F. Devellioğlu 1970 s. 75 < ??.

O. **atrıka** 'yollar' < Ar. ***aṭrıḳa*** a.m. [*ṭarīḳ* 'yol' kelimesinin çoğulu]. ***Baġdāda gide yürürdük, bu Kerbelā-yı kerb u belāya, bu aṭrıḳa-yı renc u ʿanāya yetişdük; nā-gāh bir ḳara ḫūn-ḫōr bizüm üzerümüze yol kesdi ...*** (Ferec 855/1451 v. 64a).

atrofi (patoloji terimlerinden) 'körelme, dumur' < Fr. ***atrophie*** a.m., Yun. alfa privativum için b. ***abana . Bir vurgunun, tutukluğun atrofinin eli kulağında olduğuna işaretti.*** (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 114).

atsır– 'hapşırmak' < ses taklidi söz, krş. ***aksır–***; krş. Ar. ***ʿaṭsa. atsırt-*** 'hapşırtmak': ***... ne olduġunı henüz tamāmiyle farḳ ėdememiş ise de bunuŋ ağzına burnuna dolaraḳ kendini atsırtmaġa başlamasından ...*** (H.R. Gürpınar 1336ş s. 84).

O. **atş** 'susuzluk, susama; şiddetli arzu' < Ar. ***ʿaṭş*** a.m. ***ʿUryān, yābis, bir ʿaṭş-ı medīd ile sūzān çöl semāsına benzer bir istiḳbāl ...*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 30).

O. **attar** I 'aktar, eczacı' < Ar. ***ʿaṭṭār*** 'ıtrıyatçı'; krş. aktar. ***ʿAṭṭārlaruŋ işi neyi olursa kāġıda burmaḳ ola.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy. başı] s. 153). ***ʿaṭṭār dükkānından bir miśḳāl bāng toḫmın satun aldı.*** (Ferec 855/1451 v. 220b).

AD. **attar** II 'seyyar satıcı' DS 373 < *attar* I. ***Sonra gitmiş çarşıya, bir attar dükkânı almış, bir de attar sandığı yaptırmış, seyyar satıcılarınki gibi.*** (M. Tuğrul 1946 s. 28).

attarcı *attar* II ile a.m. ***Kalk kızım, attarcı gidiyi, çağır da ipek alak sana.*** (M. Tuğrul 1946 s. 31).

⊡ Halk dilinde yabancı dillerden alınmış bir meslek sahibi mânasındaki kelimelere fazladan ***–cı*** ekini takmak az görünen bir hadise değildir, ms. ***ırgatçı, modistracı***. A–E cildinde şu misaller bulunur: ***attarcı, bağmancı, bahçıvancı, bezirgâncı, celepçi, çerçici.*** Benzer bir fenomen için b. ***barısı*** .

EO. **attaristan** 'aktarlar çarşısı' < Ar. ***ʿaṭṭār*** 'ıtrıyatçı' ve mahalle veya memleket isimlerinde kullanılan Fa. ***–istān*** eki, b. ***Acemistan .*** ***ʿAṭṭāristānda bir dükkānı içindeki edviyeyile aŋa gösterdi.*** (Ferec 855/1451 v. 90b).

AD. **attarya** 'bakkaliye' DS 373 < *aktariye*.

attırık 'eski püskü, pejmürde' < ***at–*** fiilinin causativum hali ***attır–*** ve fiilden sıfat yapan ***–ık*** eki, yâni 'attırılmış' (b. ***açık I***), fakat modern konuşma dilinde bu ***–dırık*** çift ekinin kuvvetli bir duygusal rengi var, krş. ***uyduruk. Sen hiç Anadolu ilçelerinden nuhinebiden kalma attırık ve kıçıkırık telefon kulübelerinde, gazetene haber servisi yapmak için saatlerce bekledin mi?*** (A. Hünalp 1962 s. 57).

aut, b. *avut*.

av b.m. (avlanan hayvan; avlama işi) < ET. ***āv*** a.m. ***Şehzāde ol avı dutmaġa ḳaṣd ėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 28a). ***Ġaznīn melikinden av bahānesine destūr diledi.*** (a.e. v. 42b). Mecâzî mânada 'tuzağa düşürülen, kurban': ***Hemiyşe duzaḳ ḳurar, senüŋ gibi avlar avlar.*** (a.e. v. 23b). ***Mahkeme salonları; mahkeme salonlarında sağır, dilsiz, yarı ölü insanlar. Sokak köşelerine sinmiş kurtlar; pençeleri açık, avını gözleyen.*** (Peride Celal 1991 s. 19).

O. **âv**, b. *âb*.

AD. **ava** 'efendi, patron' DS 374 < *ağa* kelimesinin varyantı. */ğ/ /v/* değişimi için krş. ***koğa kova, oklağı oklava. Geldi eve. Avası sordu: "Ġızdıŋ mı?" dedi.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 74).

O. **âvâ** 'ses bolluğu, gürültü patırdı, cıvıltı' < Fa. ***āvā*** a.m. ***Çalındı kūs u zinc u ṭabl u surnā, / Naḳḳāra vu nefīr eyledi āvā.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 155).

O. **avadan** 'mâmur, iyi halde; işlenmiş (toprak)' < Fa. ***āvādān*** a.m.; krş. ***abadan.*** Fa. */b/ > /v/* olağandır, b. *ab I/âv* [2].

avadanlık 'iş takımları, aletler' ZTS 1976 s. 11 < *avadan* ve ***–lık*** eki, b. ***ahfadiyelik . Bu gümiş ve altun āvādānlıḳlardan bile vėrdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 53) ***Torna, burgu ... bütün elzem / Avadanlıklardır. Haydi, / İş başına biraz şimdi!*** (Tevfik Fikret 1958 s. 29). 'ev eşyası, mutfak aletleri': ***Köşe bakkalına sattığı avadanlıklar ...*** (Peride Celal 1991 s. 292). O. 'meskûn yer (kırın aksi): ***İbrāhīm Edhem bir gün bir yazıda giderdi. Nā-gāh bir atluya uġradı. Ol atlu eydür: "Āvādānlıḳ ḳanġı yaŋadur?" dėr.*** (Ebū l–leyṣ 1965 s. 110). ***avadanlıklar*** 'erkeklik uzvu ve husyeler': ***Üstün başın eşek çuluna dönmüş, hıpır, neredeyse avadanlıkların dışarı dökülecek.*** (H. Aytekin 1965 s. 32). (argo) 'haşefe' F. Devellioğlu 1970 s. 75.

avaid/avayid 'gelir, alınan vergiler' < Ar. ***ʿawā'id*** a.m. [***ʿā'ida***'nın çoğulu, */ʿwd/* kökünden]. Ar. ***ā'i*** grubunun Tk.'de araya Hiatustilger */y/* alması için b. *acaib/acayip* [2]. ***... anuŋ gibilerden ʿasker-i ẓafer-rehbere muʿāvenet ve nüzül ü ʿavārıż vāridātına bedel ʿavāyid-i keşīre ile muẓāheret teklīf olunmayub ...*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 157). ***... avaidlerini vererek evden dehledik.*** (S.M. Alus 1944 s. 82).

O. **avakıb** 'akıbetler' < Ar. ***ʿawāḳib*** a.m. [*/ʿḳb/* kökünden]. (Zarf olarak) 'sonra, arkasından': ***Çü açub oḳudum mektūbı dürdüm. / ʿAvāḳıb fikr ėdüb bir laḥẓa durdum.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 145).

(Argo) **aval** I **/avel** I 'çok saf birisi, sümsük' H. Aktunç 1990, s. 44 < ?? krş. Az. ***äfäl (efel)*** a.m. Krş. ***afalla–. Ben gözümle gördüm, iki kişi idiler. Avallar beni görmediler.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 230). ***Sırrına āgāh olmaḳ içün avalı yemliyorum. Ben arpayı öŋüne dökdükce o yėdi.*** (H.R. Gürpınar 1927mü s. 269). ***"Akşam beybam gelsin, söylemezsem eğer..." –***

"söyle be, avel. Senin babandan korkan kim?" (Orhan Kemal 1954y s. 73). ***aval aval (bak-)*** 'şaşkın şaşkın, aptal aptal' ***Ben öyle başıma gelecek felâketleri sezmiş olmanın şaşkınlığıyla aval aval bakınırken ...*** (M. Mungan 1996 s. 482). Krş ***afal***.

aval II (bankacılık terimi) 'bono kefaleti' < Fr. ***aval*** a.m. [***à valoir*** 'değerlenmesi için' tâbirinin kısaltılmışı].

avale, b. ***havale I.***

avam 'basit halk, aşağı tabaka' < Ar. ***ʿawāmm*** a.m. [***ʿāmma***'nın çoğulu, /ʿ***mm***/ kökünden]. ***Ev-midür ol ki şebānrūz ʿavām | Geh gire geh çıḳa gūyā ḥammām?*** (ʿĀlī 1587 v. 122a]. ***Dayanamadı, içlenip öldü. Çünkü avamdan bir koca seçti akılsız.*** (Peride Celal 1991 s. 151].

O. **avamfirib/avamfirip** 'demagog' < Fa. ***ʿavām-farīb*** a.m. [***avam*** + ***-farīb*** 'aldatan']. ***Demagoji ... Bunun osmanlıcası avamfiriplik idi.*** (F.R. Atay 1952 s. 102].

⊡ Fa.'dan alınmış kelimeler arasında sonu ***-firib*** ekiyle bitenler var. Bu ek Fa. ***firīftan*** 'aldatmak' fiilinin 'aldatan, aldatıcı' mânasında ek olarak kullanılan bir unsurudur. A–E cildinde gösterilenler: ***avamfirib, dilfirib***.

O. **a'vân** 'yardımcılar' < Ar. ***aʿwān*** a.m. [ʿ***awn*** 'yardımcı' kelimesinin çoğulu]. ***Ve yerlü naḳībler-ile ʿavān fesaḳasına aʿvān kimesnelerüŋ ṭarḥ u ṭardıdur.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 137).

O. **avan** I 'zorba, kuvvetli ve zalim memur, halkı ezen müstebid' < aslı Fa. ***ʿavān*** a.m. olsa gerek, bu ise belki Ar. ***aʿwān*** 'yardımcılar, yardakçılar' kelimesindendir. Geniş yaygınlığı var (Arnavutça, Rumence, Kürtçe, Türkçe'nin diyalektlerinde). ***Bu veziyrüŋ bedbaḫt oġlı varidi. Hezār bār atasınca ʿavānidi, ḫūn-ḫōr idi.*** (Ferec 855/1451 v. 7a). ***Zenleri ʿavān ṭāyifesinden ḫavf ėtmeyen cündīler ile ekşeriyā anda buluşurlar ...*** (ʿĀlī 1975 [1581] s. 115). ***avanlık*** 'zulüm': ***'Avānlıḳ olub işi vü pīşesi, | Düni güni ol olsa endīşesi | Ki ḫalḳı üşendüre bölük bölük, | Kişirek ola ol ādemden gölük.*** (Mesʿūd b. Aḥmed 1991 s. 211 no. 251–252).

avan II (kumar terimlerinden) '(bakara'da) daha önce' < Fr. ***avant*** a.m. ***Parayı satan oyuncunun sattığı parayı, yanındaki oyuncunun almak hakkıdır. Bu talebin tâbiri şudur: başkası "Banko!" deyip talip olduğu zaman, yanındaki "Avanı" diyerek onun talebini geri bırakabilir.*** (H. Kodaman 1944 s. 212).

O. **avân** 'zaman, çağ' < Ar. ***awān*** a.m. ***Taḫṣīl zamānı genclik avānı değil midir?*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1866] I, 78).

AD. **avanak** 'sıpa' DS 375 < Erm. ***havanag*** R. Dankoff 1995 no. 538. Mecâzî mânada 'anlayışsız, bön': ***Bak şu miskin avanak adama, bir definenin üstüne oturdu da haberi yok!*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 187).

avangard 'öncülük yapan, ilerici, son kültür cereyanlarına uyan' < Fr. ***avant-garde*** 'öncü' [***avant*** 'önde olan' ve ***garde*** 'asker kıt'ası']. ***Böylesi ancak avangard filmlere, roman fantazyalarına özgü.*** (A. Yurdakul 1991 s. 166).

O. **avani** 'muzır kimse' < Ar. (dial.) ***ʿawānī*** 'gammaz, söz götüren'? Krş. Yun. ***αβα'νης*** (ava'nis) ve Sırp. ***avan*** 'gammaz'. Bu kelime ile ***avan*** kelimesi arasındaki münasebet tam anlaşılmıyor. İsimden sıfat yapan nisbe eki ***-î*** için b. ***adalî . Memālik u diyāruŋ ḫizānesi seneden seneye noḳṣān bulmaḳdadur, yaʿnī ki ʿavānī ẓalemesi taġallübinden ... havāya münḳalib olmaḳdadur.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 172).

avanproje/avan proje (inşaatçılık) 'projenin ilk tasarısı' < Fr. ***avan-projet*** a.m. [***avant*** 'ön' ve ***projet*** 'proje']. ***İşe başlayan müteahhit bırakıp gitmiş, yerine yenisi bulunamamıştı. Avan projesini İtalyan Restorasyon Enstitüsünün, uygulama projesini mimar Turgut Cansever'in yaptığı işi yürütmek Nail Çakırhan'a kalır.*** (N.V. Çakırhan 1996 s. 20–21).

avans 'vaktinden evvel alınan maaş veya ücretin bir kısmı yahut bütünü' < Fr. ***avance*** a.m. [Lat. ***ab ante*** 'önceden başlayan']. Fr. ***-ance*** eki için b. ***alyans . Avans isteyince bir sessizlik çöktü ortalığa.*** (N. Eruz 1969 s. 37). Mecâzî mânada: ***Kadın fazlaca fingirdek bir şey. Benim de kalıbıma kıyafetime bakmış, gençlikteki bir iki maceramın, tabiî mübalâğalı olarak, anlatılışından ümitlenmiş, bizde iş var sandı. Epey avans verdi, oynadı.*** (M. Körükçü 1952 s. 29).

avanta I (gemicilik tâbiri) 'haydi! marş!' < İt. ***avantil*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 48). ***Gemilerin doldurub avanta lenger ėdüb gider*** (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] X, 952).

(Argo) **avanta** II 'emeksiz kazanç, fazladan edinilen gelir' < L. Bonelli'nin İt. ***vantaggio*** 'fayda' kelimesine bağladığı kelimeyi M.L. Wagner 1943 s. 26 Fr. ***avantage*** kelimesinden getirmeği tercih ediyor. Suriye Arapçası'ndaki ***'awanta/'awinta*** 'pusu, tuzak' ve ***'avantacı*** 'dolandırıcı' kelimelerini A. Barthélemy 1935 s. 564 İt. ***agguato*** 'pusu'dan gelmiş sayıyor. Yun. ***αβαντα*** (avánta) 'yardım; fayda' kelimesinin izahı için N.P. Andriotes 1983 s. 2. Eİt. ***avantare*** (bugün ***avanzare***) 'ilerlemek' fiiline işaret eder. Bulg. ***avanta*** 'fayda' için BER 1971 I/2 < Türkçe < Yun. < İt. ***avanti*** 'ileri!' diyor. H. Aktunç 1990 s. 45. bunlara ek olarak 'komisyon, yüzde ve hileyle kazanılan para' örneklerini veriyor. Ar. ve Balkan dillerindeki kelimeler Türkçe'ye dayanıyor. Anadolu diyalektlerinde ***avanta*** 'hile' ve ***avantacı*** 'hileci' Suriye Arapçası'ndaki mânalara yakındır. Wagner'in ileri sürdüğü Fr. ***avantage > avantajcı > avantacı > avanta*** izahından başka henüz kabul edilebilecek başka izah teklif edilmemiştir. ***Dayıbey bir mensucat fabrikasında kapıcılık buldu. Hem aylıktan gayrı avantası olduğunu da söyledi.*** (F. Onger 1944 s. 48). 'fayda': ***Ben şıranıŋ başında olduġum ḥālde ḫōcanıŋ sedīri, cunbası biraz geriye çekik olması ḥasebiyle yüzi, ancaḳ dirsekleri raḥleye dayalı, başı iki eli içinde durduġı zamān görülüyordu ki benim için bu ḥāl bir avanta şayılabilirdi.*** (Aḥmed Rāsim 1312 s. 105). ***avanta*** 'avantacı' (hata mı?): ***İnsan garson olur***

da adam seçmezse neye yarar? Yüzünden adamı okumalı: esnaf mı, hovarda mı, memur mu, mütâhit mi, sabıkalı mı, avanta mı, aynasız mı ... ? (A.K. Tecer 1947 s. 63).

O. **avantab** 'zorba ruhlu' < *avān* 'zorba' ve *tab*' 'karakter'. Bu tür bir sıfat ve onu takib eden bir isimden meydana gelmiş Fa. asıllı sıfatlar için b. *asudedil* . *Bu Ebū Bekir bir fużūlī şerr-engīz sitiyze-rūy herze-gūy 'avān-tab' ... er-idi.* (Ferec 855/1451 v. 57a).

avantaj 'üstünlük sağlayan şey, üstünlük' < Fr. *avantage* a.m. [Lât. *ab-ante* 'önde', yâni 'önde olma hali']. Fr. *-age* eki için b. *ambalaj* . *Daire üç odalı olduğundan biraz dar geliyordu fakat bazı avantajları vardı, en azından babamın yönettiği Elhamra Sinemasına yakın olduğundan.* (G. Scognamillo 1990 s. 48). *Anlaşılan İspanyol Yahudisi olması ona pek çok avantaj sağlamış.* (E. Kongar 1991 s. 13).

avantür 'macera' < Fr. *aventure* a.m. [Lât. *adventura* 'vukubulacak şey'.

avantürist 'büyük dolandırıcı, finans âleminde büyük maceralara girişen kimse' < Fr. *aventurier* a.m., ek değişimi ile (Fr. *-iste* için b. *aferist*). *Beynelmilel bir avantürist, Doktor Dalbanezo.* (Nâzım Hikmet 1932 s. 53). *Ben ona lâyik / Bir domdom kurşun seçtim. Avantürist Dördüncü Nail / Tarafımdan kurşuna dizilmiştir.* (N.V. Çakırhan 1996 s. 41).

AD. **avar** 'tarlada yetiştirilen sebze; sebze bahçesi' DS 375, ZTS 1976 s. 11 < ?? *... bir akşam tellâlın sesi gelir: 'Yarın avar bozulacaaak!' Daha tellâlın sesi kesilirken kağnılar, eşekler yola düzülmüşlerdir.* (M. Makal 1954 s. 31). *Üff, neler yaptık. Avarları suladık, domat büber topladık.* (T. Apaydın 1991 s. 107).

avar, b. *aver*.

AD. **avara** I 'işsiz; şaşkın, beceriksiz' < *avare*. *... tayin olunan haftalığa itiraz edemiyeceklerdi. Buna mecburdular. Avara kalmaktansa .* (Reşat Enis 1944 s. 156). *Ah ne sinsi sudur bu! Sanki en büyük düşmanı fukara insandır. Adeta seçer de gelir avara dul kadının evindeki mandayı boğar.* (S.F. Abasıyanık 1952h s. 66). 'kötü, bozuk, işe yaramaz' DS 376–377: *Bu yıl avara, hiç dene doldurmadı, hep sapa verdi.* (M. Hacıhasanoğlu 1951t s. 55).

avara II 'bir makine kısmının boş dönmesi' < *avare*. *Avara kolunu çekip makineyi istop ettim.* (Orhan Kemal 1950â s. 12–13). *Avarayı açtı. Taraklar bir aşağı, bir yukarı inip çıkmaya, mekik ipliklerin arasından bir o yana bir bu yana sekmeye başladı.* (A. Özyalçıner 1991 s. 38).

avara III (gemicilik kumandası) '(sahilden veya başka bir gemiden) ayrılsın!' K. Emiroğlu 1989 s. 45–46 < İt. *vara!* [*varare*'den emir] Kahane–Tietze 1958 no. 682.

avaraj, b. *averaj*.

avare I 'işsiz, aylak' < Fa. *āvāra* 'derbeder, serseri; işsiz, haylaz'. *... āvāre olam, başum alam, bir yaŋa varam, ḥasretile ölem!* (Ferec 855/1451 v. 18a). *Avare avare yürüyerek Köprüyü geçip Eminönüne geldi.* (B.S. Kunt 1948 s. 17). O. *(-dan) avare* '(bir şeyden) uzak, mahrum': *Ḫānumānuŋdan niçün āvāre olduŋ?* (Ferec 855/1451 v. 23a). *Dāyesi ḳoltuġında şīr-ḫōre, ve yā ḫōd ḥadd-i bülūġ u taʿaḳḳulden āvāre bir piser-i ṣaġīri ḳalsa ...* ('Ālī 1979 [1581] I, 160). O. *avare kıl-* 'uzaklaştırmak, ayırmak': *İşleri ṭuyūr-ı ziyānkārı ṣalub cān uçurmaḳ ve kilāb-ı ṣayd-iḳtidārları ḥavāle ḳılub ervāḥı ecsādından āvāre ḳılmaḳdur.* ('Ālī 1956 [1586–87] s. 82). O. *avare ol!* 'defol!': *Āvāre ol! Üstümüzden zaḥmeti götür!* (Ferec 855/1451 v. 127b).

EO. **avare** II 'kumaşın güzel tarafı, yüzü' Meninski 1680 I, 478 < ?? Fa. *āvāra* için lugatler böyle bir mâna göstermiyor. *Derzī dilberlerinüŋ āvāreleri bī-'aded, pāreleri bī-ḥadd ola!* (M. Çavuşoğlu 1977 s. 150, no. 162).

O. **avarız** 'fevkalâde hallerde toplanan vergi' < *'āriża*'nın Ar. çoğulu, fakat Ar.'da böyle mânası yok. *Ve yamaḳlar ellişer aḳçayı 'avārıż muḳābelesinde vėrürler. Mā-dāme ki edā ėtseler, teklīf-i 'avārıż olunmaya.* (Ö.L. Barkan 1943 [938/1541] s. 244).

avarya (deniz ticareti terimi) 'geminin veya yükünün zararı' < İt. *avaria* [İt.'dan gelen *-ya* eki için b. *ablatya*] < Ar. *'awārīya* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 49. *Amma makine bile tutukluk yapar, avaryası olur da, insanoğlu yapmaz mı?* (F. Erdinç 1973 s. 24). *avarya et-* '(yükleri) gemiden denize atmak': *Karadenize çıkar çıkmaz sandıklarını avarya ederiz ... Malların sigortası migortası da yok, mahvolursun sonra ...* (F. Erdinç 1955 s. 8).

AD. **avat/vat** 'böğürtlen' K. Emiroğlu 1989 s. 46 < Yun. (dial.) *αβατιν/βατιν* (avátin/vatín) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 51.

avayid, b. *avaid*.

avaz 'yüksek ses' < Fa. *āvāz* a.m. *Daşradın bir heybetlu āvāzile: "Hey, tīz ḳapuyı acl" dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 12b). 'bir şahsın kendine has sesi': *Her birbirnüŋ āvāzından, sözinden bilişdiler.* (Ferec 855/1451 v. 26b). 'bir aletin sesi': *Ṭaşradan ḳavġa u ġalebe işidildi, çaŋ āvāzı geldi.* (Ferec 855/1451 v. 121b). *avaz avaza/avaz avaz* 'avazı çıktığı kadar': *Āvāz āvāza ḥayḳırmaḳ, oḍanıŋ bütün cāmlarını ḳırmaḳ, tekmīl eşyāyı alt üst ėtmek, ḳafamı dīvārdan dīvāra vurmaḳ isteyordum.* (H.R. Gürpınar 1341 s. 252-253). *Kız avaz avaz bağrıyordu.* (S.E. Ertem 1931 s. 258). O. *avaz et-* 'çağırmak': *Efendisi āvāz ėtdükde cümleden evvel ol varub edā-i ḫidmet ḳılur.* ('Ālī 1956 [1586–87] s. 245).

avaze 'ses; haber; şan, şöhret; dedikodu, şayia' < Fa. *avāze* a.m. *Şabāḥ olıcaḳ şehre āvāze düşdi: "Gėce bunuŋ gibi vāḳı'a oldı" dėdiler.* (Ferec 855/1451 v. 69b). *Āvāzesi cihāna doldı.* (a.e. v. 206b).

AD. **avcar** 'aletler; baharat' < Fa. *afzār/abzār* a.m. A. Tietze 1969 no. 6, Tekin–Tietze 1990 no. 59.

avdet ‘dönüş, geri gelme’ < Ar. *ʿawda* a.m. [/ʿwd/ kökünden]. *İkinci Mütekait avdet etmiştir.* (A. Dino 1944 s. 36)... *avdeti* (zarf) ‘(–*dan*) *dönerken/döndükte*’ (krş. dönüşü) *Yeŋiköy ʿavdeti, ṣabāḥa ḳarşı, otomobilde geçirdiği o ḥafīf nedāmet ve murāḳabe buḥrānından rūḥunda hiç bir eŝer ḳalmamışdı.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1928s s. 159). *avdet et-* ‘geri gelmek, dönmek’: *Erinüŋ aġzından yavuz keleci çıḳmış, bu ḳız aŋa ḥarām olmış. Zevc-i ŝānīnüŋ duḫūli gerekmiş ki gėrü bayaġı erine ʿavdet ėde.* (Ferec 855/1451 v. 118a).

Avdetî ‘Sabatay Sevi’nin teşvikiyle Yahudilik’ten İslâm’a geçen cemaata mensup kimse’ (M.Z. Pakalın 1946 I, 115) < *avdet* ‘dönüş’ ve isimden sıfat yapan *-î* eki; *Dönme*’nin müteradifi.

avel, b. *aval*.

avene ‘yardakçılar, yamaklar’ < Ar. *ʿawn* ‘yardım’ kelimesine dayanarak *amele, kefere, verese* vs. gibi çoğullara uydurulmuş, galiba 19. asrın sonuna doğru ortaya çıkan bir kelime. Ar. ve Fa.’da kullanılmaz. *Yusuf ağabeyim orada, bütün avenesiyle beraber.* (Peride Celal 1985 s. 153).

O. **aveng** ‘hevenk’ < Fa. *āvang* ‘asılan bir şey, askı’. *Ve ḳurı üzümden ve āvengden onda bir ʿöŝr alınur.* (Ö.L. Barkan 1943 [935/1528] s. 10).

O. **âver**/AD. **avar** ‘tek gözü kör olan’ DS 376 < Ar. *aʿwar* a.m. Ar. sıfat türü için b. *ablak I* .

O. **aver** ‘hakikî, halis’ < Fa. *āvar* a.m. *Yüz kiyse sīm u zer, yėdiyüz deng āver incü ...* (Ferec 855/1451 v. 142b).

averaj/avaraj (spor terimlerinden) ‘puan hesabı’ < Fr. *avérage* a.m. < Ar. *ʿawārīya* ‘zarar’. (Fr. *-age* eki için b. *ambalaj* . Tk.’ye Fr.’dan giren spor terimleri için b. *abandone* [2]).

averta (peseta oyununa mahsus kumar terimi) ‘açık’ F. Devellioğlu 1970 s. 76 < İsp. *abierto* < Lât. *apertus* a.m. *averta kes-* ‘kâğıtları açmak’, H. Kodaman 1944 s. 98–99.

AD. **avgâh** ‘avcının saklanma ve bekleme yeri’ < *av* ve mekân isimlerinde kullanılan Fa. *-gāh* eki, b. *âdemîgâh* . *Arap cidir, dağda bir avgah yeri yapir.* (B. Seyidoğlu 1975 s. 399). Kelime Az. Türkçesi’nde de kullanılır (ADIL 1966 I’de yoktur): *Gälib görsän cahıllıġda neylärdim, / Häramilär avgahını boylardım ...* (Xalġ dastanları 1961 I, 344).

AD. **avgan/avkant** ‘üstü kapalı veya açık su yolu’ DS 380 < Fa. *āb-kand* a.m. A. Tietze 1969 no. 1.

avġana, b. abhane.

AD. **avgan kuşu** ‘şeytan uçurtması’ < ?? *Mahalle çocukları, takunyalarını sürüyerek, avgan kuşularının kuyruklarını uçurarak ağızlarında garip bir teraneyle evlerinin yolunu tutuyorlar.* (Reşat Enis 1944 s. 8).

AD. **avgun** ‘yer altındaki su yolu’ DS 381, TS 282 < Fa. *āvgūn* ‘su yolu’ Tekin–Tietze 1990 no. 61; ilk hece *āv* ‘su’, fakat ikinci hecenin aslı belli değil. Kelime Yun.’nın Karadeniz diyalektinde de mevcut: *avğuni* Hist. Leks. 1933 I, 26 (’aslı bilinmiyor’). *Krş. avgan.*

EO. **avıçga** ‘yaşlı adam, ihtiyar’ < ET. *avıçga* a.m. Clauson 1972 s. 6, E.V. Sevortyan 1974 I, 60. *Ne var ger yavuz olursa gümānı, / Senüŋ ucuŋdan avıçga zamānı?* (Faḫrī 1974 [1367] no. 1738).

EO. **avıd-/avut**– ‘(birisine) sıkıntısını unutturmak, teselli etmek; birisini (icabında yalanlarla) oyalamak’ < ET. *avıt-* a.m. Clauson 1972 s. 7; *avun-* fiilinin causativum hali olarak kullanılır. Yuvarlak ünlüye değişim için b. *avuç* . *Bir gün ḫātūn eyitdi: "Oġlancuḳları avıdı dur, ben varayın eskicelerini deryā kenārında yayḳayayım!" dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 246a). *Bu söz rāst söz midür yoḫsa beni avutmaġiçün bir keleci midür ki söylersin?* (a.e. v. 148a). *Bunuŋ üzerine Madam Cimson çocuġunu avutmağa çalışan şefḳatli bir ana şīvesiyle ḳonuşmağa başladı ...* (Y.K. Karaosmanoğlu 1928s s. 142).

AD. **avıḫ–** ‘(köpek yavrusu için) ava alışmak’ DS 382 < *av* + isimden fiil yapan *-ık-* genişlemesi.

⊡ İsimden fiil yapan ve ET.’de canlı olan *-(ı)k-* genişlemesi, tek veya iki heceli fiil köklerine gelerek geçişsiz fiiller yapar (b. M. Erdal 1991 II, 492–499, T. Banguoğlu 1974 s. 211). Buna A–E cildindeki misaller şunlardır: *avıḫ–, birik–, darak–, darık–*. Fiilden *-(ı)k-* genişlemesi ile yapılan fiiller için b. *acık–* .

AD. **avıl**– ‘el ile ezilip un haline gelmek’ < ET. *uvul-* a.m. Clauson 1972 s. 10 [*uv-* fiilinin passivum hali]; /u/ /a/ gelişmesi /av/ hecesinin /uv/’a yakın telaffuz edildiğini gösterir.

O. **avihte** ‘asılı’ < Fa. *āvīḫta* a.m. [*āvīḫtan* ‘asmak’ fiilinin fiilsıfatı (participium)]. *Eṭrāfda ḳafesler āvīḫte, her birinde ḳuşlar beslemiş ...* (Ferec 855/1451 v. 115a).

avin–, b. *avun-* I.

avisto (ticaret terimi) ‘gösterildikçe ödenmesi gereken (poliçe)’ < İt. *a vista* ‘görüş üzere’.

avize ‘tavandan asılan bir aydınlatma tertibatı’ < Fa. *āvīza* ‘asılı olan; küpe’ [*āvīḫtan* ‘asmak’ fiilinin fiilsıfatı (participium)]. *... ḳıymetli ḳaliçe ve ḳadīfe sandalī ve ḳanepe ile tefrīş olunmuş ve āvīze ve āyine ile tezyīn ḳılınmış ...* (Muṣṭafā Sāmī, YTEA 1974 [1840] I, 81). *Tavandan sarkan avizenin tozlu, lekeli, mor sateninden gözlerini ayırmaksızın düşünüyordu.* (Y. Yazıcı 1990 s. 39). O. ‘küpe’: *Ḫānım memnūn ve gel ḳızım dėyüb başından on kīse ėder bir āvīze ḳızın başına ve olḳadar ḳıymetli bir yüzük parmaġına ṭaḳub ...* (ʿAlī ʿAzīz Efendi 1268 s. 216).

avizo ‘donanmada bâzı hizmetlerde bulunan seri küçük bir gemi’ < Fr. < İsp. *aviso* a.m. [*’barca de aviso*’nun kısası].

AD. **avk–/avuk**– ‘sıkıştırmak, karıştırmak, yakalamak, tutmak; ısırmak, zedelemek’ DS 385 < ET. *uv-* ‘ufalamak’ Clauson 1972 s. 4–5, kelimesinden *-ık-*

ile yapılan bir genişleme. ***Yani içimde bir şey var, daha şimdiden avkıp duruyor. Düşündürüyor beni.*** (F. Baykurt 1967a s. 72).

AD. **avkala–/afkala**– ‘hırpalamak, örselemek, mıncıklamak’ DS 72, 385 < ***avk***– ve iterativum genişlemesi olan ***-ala-***, krş. ***kakala-, sarsala-***. ***Ellerinin sinirli hareketleriyle yaprak kadarcık mendilini avkalayıp buruşturdu.*** (F. Erdinç 1955 s. 144). ***Sonra çekiyor Dürrü’yü karyolaya. Alıyor kolunun üstüne. Alıyor avkalıyor.*** (F. Baykurt 1971t s. 85).

⊡ Iterativum genişlemesi olan ***-ala-/-ele-*** (ünlüden sonra ***-la-/-le-***) büyük hareketi mükerrer küçük hareketlere dağıtır, bu bakımdan aynı zamanda bir nevi verbum diminutivum işlevi görür. A–E cildinde bahsedilen misaller şunlardır: ***avkala-, basala-, betele-*** (yabancı kökten ve belki iterativum değil), ***bükele(n)-, cıvıla-*** (ünlü assimilation’u ile), ***çabala-, çalkala-, çekele-, çendele-, çırpala-, çitele-, çözele(ndir)-, debele(n)-, depele-, deşele-, dırmala-/tırmala-, didele-, dizele-, dönele-, durala-, düğle-*** (ünlü düşmesiyle), ***dürtele-, ekele-, eşele-, eveleyip gevele-, evsele-, ezele-***.

avkant, b. ***avgan***.

AD. **avket–/avkala**– ‘mâni olmak, geciktirmek’ DS 385 < Ar. ***‘awḳ*** ‘mâni olma, geciktirme’. İkinci varyant Ar. köklü kelimenin Türkçeleşmişidir.

AD. **avkur-/avkır-** ‘ovmak, okşamak’ < ***avk***–. ***Ḳorḳdum, döndüm, şāḥib-i murġizār [= Ḥızır] ḳatına vardum. Elin yüregüme ḳodı, avḳurdı ”Ḳorḳma! Ol sen varduġuŋ yėre kimse varduġı yoḳdur” dėdi.*** (Ferec H 137b).

avla– ‘av ile meşgul olmak’ < ET. ***avla-*** a.m. Clauson 1972 s. 10 [***av*** +isimden fiil yapan ***-la-*** genişlemesi, b. ***acabla-***]. ***Şehrden çıḳdılar, avlayuraḳ yüridiler. Bir ḳac günden soŋra bir deŋiz kenārına yetdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 188b). ‘yakalamak, tutmak’: ***Nihayet onu en zayıf, kadın damarından avlamağa karar verdi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 12). ‘zapt etmek, çevirmek’: ***Bıŋarı başından avla!*** (V. İzbudak 1936a no. 430). EO. ***avla- kuşla-*** ‘av hayvanları ve kuşlar avlamak’: ***Hīç vechile anı kimse yıġmasun, avlasun ḳuşlasun yėsün içsün ḫōş geçsün!*** (Ferec 855/1451 v. 188).

AD. **avlağı/avlak** I ‘çit’ DS 387, TS 283–284 < ***avla-*** ‘ihata etmek, çevrelemek’, krş. E.V. Sevortyan 1974 I, 64. Fiilden daha çok nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki için b. ***acuk/acık I*** . Kelimeyi Yun. ***αυλη*** (avlí) ‘avlu’ya bağlıyan nazariyeler (Hist.Lex 1942 III, 291, Ch. Symeonides 1973 no. 22, M. Räsänen 1969 s. 32) yanlıştır. İlk varyantın eki, fiilden nomen instrumenti yapan ***-gı*** için b. ***açgı*** . ***Eger köy ḳurbinde ve köy arasında yā ḫōd davar şuvadı arasında ekin olsa şāḥibine avlaġı ėtdüreler.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 310 [16.yy.]). ***Ne duruyorsun beyim, bu avlakta tavşan vururum da müşterisi olmaz mı?*** (Kenan Hulûsi 1944 s. 120).

AD. **avlak** II ‘av yeri’ < ***avla-*** + mekân eki olan ***-(a)k,*** krş. ***agnak, otlak, yaylak*** vs. ***Kardan, kıştan, soğuktan kaçan kuşlardır bunlar. Yazın kaldıkları yerlerde yuvaları, avlakları vardır.*** (Ş. Ünlü 1986 s. 134–135).

⊡ Bâzı nomina loci’de ***–lak*** genişlemesi görülür. Bu genişleme aslında fiilden yer adı yapan ***-(a)k*** ekinin (b. ***akak***), isimden fiil yapan ***–la-*** (b. ***acabla-***) ekiyle kurulmuş fiillere eklenmesinden oluşur. A-E cildinde şu misaller sayılabilir: ***avlak II*** (= av yapılan yer), ***döllek***. ET.’deki nomina loci eki ***–lag*** ise BSTT.’de ***–la*** şeklini almıştır, ms. ***yayla, kışla*** örneklerinde gördüğümüz gibi (b. J. Deny 1921 s. 564, M. Erdal 1991 I, 108-110). ***–lak*** ekini andıran fakat açıklanması güç olan ***-lağa/-lağı*** genişlemesi kökteki ismin çok bulunduğu yeri belirtir: ***balıklağu/balıklağa/balıklava, boklağa/boklağı***.

avlan– ‘ava gitmek’ < ***avla-*** fiilinin reflexivum hali, ***acın-*** II . ***Ḳışın avlanırken onlarda misāfir ḳalırdıḳ.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 87).

avlaştır- ‘kollamak, sakınmak, korumak’ DS 389 < ***avla-*** fiilinin intensivum hali, b. ***anlaştır- II*** . ***”Balığı avlaştırmalı” - avlaştırmak, güneyde kollamak, idare etmek anlamına gelir.*** (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 65).

Avlonya/Avlona ‘Arnavutluk’ta bir liman şehri, Arnavutçası ***Vliora’***, < belki İt. ***Valona*** veya Yun. ***Avlôn*** üzerinden. ***Ve Ḫayreddīn Paşa ḥażretleri daḫı donanma-yı humāyūn ile Avlonaya varub*** . (Seyyid Murād 1981 [1578] v. 273a).

AD. **avlar** ‘etrafı çevrilmiş bahçe, avlu’ THASDD 130 < Yun. ***αυλαρα*** [avlára] ‘büyük avlu’ Hist.Lex. 1942 III, 294, A. Tietze 1955 no. 32.

avlu b.m. (evlerin ortasında üstü açık alan) < Yun. ***αυλη*** (avlí) a.m. ***Kapısız olması, bizim gibi akşama kadar avluda dolaşan çocuklar için zaten önemli değildi.*** (M. Margosyan 1996 s. 44). Tk. ***avlağı*** ve Ar. ***ḥavl*** ‘etraf’ ile olan şekil ve mâna yakınlığından dolayı karışık şekiller husule gelmiştir: ***avla*** ve ***havlı/havlu*** Meninski 1680 I, 1822. ***Ṣaḥrā ortasında bir ‘ālī ḳubbe bağlamışlar ve çevre yüksek ḥavlu ėtmişler, ḫandaḳ kesmişler.*** (Ṣaltuḳ-nāme 1974 [15.yy.ın sonu] II, 149). ***Bir daḫı Mıṣr evlerinüŋ ḥavlileri vüs‘atı ...*** (‘Ālī 1975 [1599] s. 14). Yuvarlak ünlüye değişim için b. ***abuk*** .

O. **avn** ‘yardım’ < Ar. ***‘awn*** a.m. ***Kerīm-i ‘aṣr kime ėrürse ‘avnı / Ėder āhūyı şīr, bāz zāġı.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 s. 122).

O. **avniye** ‘19. asırda giyilen kukuleteli yağmurluk < Serasker Hüseyn Avnî Paşa (doğ. 1820) tarafından zabitlere kışlık sokak kisvesi olarak kabul edildiği için paşanın adına nisbetle ***‘avnîye*** denilmiştir (R.E. Koçu 1969 s. 18). Tk.’de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu*** ve çeşitli sahalara ait nomina concreta yapan Ar. ***-iye*** için b. ***adliye*** . ***Paşa ... arkasına avniyesini giymiş, yakasını da kaldırarak arabanın köşesine büzülmüştü.*** (S.M. Alus 1933k s. 47).

avrana, b. ***arvana***.

AD. **avrat**, b. ***arvat***.

avret/avrat yalnız ***avrat yeri/avrat mahalli*** tâbirlerinde: ‘utanç yerleri, vücudun daima örtülen kısımları’ <

Ar. *ʿawra* a.m. ***Hamam kapısının iri tokmağı, bir basit peştamalla avret yerini örten zenginin de fakirin de arkasından sanki aynı sesle gümbürder ...*** (Reşat Enis 1944 s. 47). ***Kızının avrat mahallini bu kör aydınlıkta fazla şiş görerek eli ayağı kesildi.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 66).

AD. **avrıka** 'bir çeşit saç traşı' DS 391 < ***Afrika***? THASDD'de bulunmadığına göre yeni birşey olabilir.

avril, b. ***abril***.

AD. **avrizi** 'deniz yosunu' DS 391 < EYun. ***βρυιδιον*** (vruíḍion) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 64.

Avropa, b. ***Evropa***.

AD. **avropsaro** 'bir balık cinsi' < Yun. ***αφροψαρο*** (afrópsaro) D.J. Georgacas 1978 no. 3. Balık isimler için b. ***akya*** .

AD. **avroş** 'bir nevi kuş tuzağı' DS 391 < Yun. dial. ***αβροχ'*** (avróḫ') < Yun. ***βροχι*** (vróḫi) 'bir nevi tuzak' Ch. Tzitzilis 1987g no. 63.

avrul, b. abril.

avrumpa, b. ***avrupa***.

Avrupa, b. ***Evropa***.

AD. **avrupa/avrumpa** 'bir traş biçimi' DS 391, ZTS 1976 s. 12 < ***Evropa***.

Avrupaî 'Avrupa üslûbunda' < ***Avrupa*** + isimden sıfat yapan ***-î*** eki. ***Türlü türlü nüfuslar içinde bocalıyan bu memlekette sen gel de programlı, Avrupaî bir memleket kur!*** (Burhan Çahit 1934 s. 140–141). ***Ne Avrupada ne de amcamın Avrupaî salonlarında, bu basit ve sade hayat çevresi içinde bulduğum keskin ve tabiî zevke raslamadım.*** (S. Ayverdi 1941 s. 47).

avruz/havruz 'lâzımlık, oturak' DS 391 < Fa. ***ābrīz*** 'helâ' A. Tietze 1969 no. 2. Krş. O. ***abriz***. Kelimenin başındaki ***/h/*** sesi için b. ***akîk/hakik*** . ***Söylemesi ayıbdır hanım, abdest ördeği karyolanın altında, havruzu da kapının arkasında durur.*** (H.R. Gürpınar 1332 s. 61).

EO. **avsıl** 'bir çeşit sığır hastalığı' TS 286 < krş. Kırgızca ***aḳsıl***, Tarançi ***aḫsıl*** a.m. Tekin–Tietze 1990 no. 64.

AD. **avsın** I/O. **avsun** 'büyü' DS 392, TS 286 < Fa. ***afsūn*** a.m. Krş. ***afsun***.

AD. **avsın** II 'bir çeşit göz hastalığı' DS 392 < İ. Vásáry 1993 s. 120'ye göre ***avurd*** 'yanak' + ***-sun*** eki.

AD. **avsın** III/**evsin** 'avlanırken, avcıların hayvanlardan gizlendiği yer' DS 1815–16 < ***av*** + ***-sın*** (İ. Vásáry 1993 s. 124) ***Avcılar evsinler yapmışlardı ağaççıkların arasında.*** (A. Kutlu 1991 s. 91).

AD. **avsıt/avsut** 'kağnı tekerleğinin ağaç kısmı' DS 392, 393 < Yun. ***αψιδα*** (apsíḍa) 'tekerlek jantı' A. Tietze 1955 no. 36.

Avstralya, b. ***Avustralya***.

Avstriya/ BSTT. **Avusturya** b.m. (memleketin adı) < İt. < Lât. ***Austria*** [***auster*** 'Güney rüzgârı; Güney']. İsim ses benzeyişi yüzünden Alm. ***Österreich*** (aslında 'Doğu hakimiyeti', ***Ost*** 'Doğu' ve ***Reich*** 'hakimiyet, imparatorluk') isminin mukabili olarak seçilmiştir. Lingua Franca'dan alınma ve ***/ya/*** ile biten coğrafya isimleri, b. ***Abya . ... ḥaşmetlu Avstriya imperatoru ḥażretleriniŋ teläffuẓ eyledigi nuṭḳ-u resmīniŋ tercümesidir.*** (YTEA 1974 [1861] I, 58).

AD. **avsun** 'vücutta beliren kabartılar' DS 393 < İ. Vásáry 1993 s. 120'ye göre ***avurd*** 'yanak' + ***-sun*** eki.

avsun, b. ***avsın***.

avsut, b. ***avsıt***.

AD. **avşar** 'yular' DS 394 < Fa. ***afsār*** a.m. A. Tietze 1969 no. 3.

⊡ Kelime ortasındaki ***/s/***'nin, ***/ş/***'ye dönmesi nadirdir. Ekseriya buna bir halk etimolojisinin sebep olduğu tahmin edilebilir. A–E cildindeki misaller: ***avşar, başarat, bastarda/baştarda, beşbeter, çereşme/çireşne.***

Avşar, b. ***Afşar***.

avt, b. ***avut***.

avuç 'elin iç tarafı; elin yarı yumulmuş durumu' TüS 1983 s. 88 < ET. ***aḏut*** a.m. Clauson 1972 s. 44, Räsänen 1969 s. 7, Menges 1971 ZAStud. 5, s. 139–143. ***Kanarya, avucunu çenesine dayamış, iki parmağın arasında sigara ...*** (S.M. Alus 1933p s. 139). ***bir avuç*** 'küçük bir mikdar': ***Baḫcevānam, gelesin bir avuc toḫum vèrem.*** (Ferec 855/1451 v. 240b). ***avuç avuç*** 'yığınla, çok': ***Evin havasız ve küf kokan köşelerinde, öteberinin altında, avuç avuç kaynaşan türlü böceklerin adlarını her zaman sorarım evdekilere.*** (M. Makal 1980 s. 55). ***avuçla***– 'avucun içine almak, iki elle kavramak': ***Ḫorāsānī iki eliyle bu altundan avucladı, bèzine baġladı ...*** (Ferec 855/1451 v. 213b). Yuvarlak ünlüye değişim için b. ***abuk*** .

avuk–, b. ***avk–***.

avukat b.m. (mahkeme işleriyle uğraşan) < İt. ***avvocato*** < Lât. ***advocātus*** a.m. [***advocāre*** 'yardıma çağırmak' fiilinin fiilsıfatı (participium), ***ad*** 'birine' ve ***vocāre*** 'seslenmek'], G. Meyer 1893 s. 38. AD. ***abukat*** a.m. ***/v/ /b/*** gelişmesi için b. ***ab I/âv*** [2]: ***Mübaşir: "Ali be, merasime kör avukat gelir mi?" Köylü: "Hangi kör abukat bu?"*** (A. Dino 1944 s. 39). Yuvarlak ünlüye değişim için b. ***abuk*** .

AD. **avul** 'ağıl' < ***ağıl***. ***Var kuvvetiyle kaçmıya başladı. Avul dibinde durup bir kaç kere bağırdı ...*** (F. Baysal 1944 s. 202).

⊡ Zayıf bir ünsüz olan ***/ğ/*** (hem velar, hem de palatal cinsi), birçok Türkçe (ve tek tük yabancı menşeli) kelimelerde ***/v/***'ye dönüşür. Bu gelişme oldukça yeni olduğu için, yazıda ekseriya her iki şekil de kullanılmaktadır. Zaten iki ses arasındaki fonetik fark çok küçük olduğundan ve

yazının muhafazakârlığı yüzünden, bu gelişmenin, ne zaman kendini hissettirmeğe başladığını tesbit etmek güçtür. A–E cildinde bahsedilenlerden kısa bir liste: ***avul, bakavu, baklava, böğelek/büvelek, cüvere, çandavul, çiğid/ciyit/çivit, çöğ-/çöy-/çöv-, çöğen/cöğen, devşür-, dirgona/dirvana/tırgona, döğ-/döv-, döğer/döver/düver***.

avun– I ‘bir meşguliyetle acısını unutmak, teselli bulmak, oyalanmak’ < ET. ***avın-*** ‘halinden memnun olmak, eğlenmek’ Clauson 1972 s. 12. Yuvarlak ünlüye değişim için b. ***abuk .*** ***Şimdi bu geçmiş zamanın tatlı yadlarile avunmağa uğraşıyordu.*** (H.R. Gürpınar 1933p s. 46). EO. ***avın–*** a.m.: ***Yalıŋuzlıḳdan üşendüm. Baŋa bir āyīne getür ki anuŋile eğlenem avınam!*** (Ferec 855/1451 v. 196a). ***avundur–*** ‘avunmasına yaramak’: ***Karabaş iki gün süren bir hastalıktan ölünce, Kasım efendi perişan oldu. Hiç bir şey onu avundurmaz oldu.*** (A. Nesin 1958m s. 77).

AD. **avun–** II ‘(dişi hayvan) gebe kalmak, döl tutmak’ DS 383 < ***avun-*** I. ***Ondan beri kaç kere çektiysem avunmadı, döl tutmadı.*** (M. Makal 1960 s. 6).

avuntu ‘insanı avutan şey, teselli’ < ***avun-*** ve fiilden nomen actionis mânasında isim yapan ***-tu*** eki. Bu ***-tı*** eki, sadece ***n*** ile biten fiil köklerinden sonra bulunduğuna göre (krş. ***bulantı, eğlenti***, vs.) aslında ***-ntı’*** dır ve ***n*** bunda hem fiilin sonu hem de ekin başıdır, b. ***akıntı .*** ***Bu olmazsa o, o olmazsa öteki, herhalde Ömerin aklını çelecek bir eğlenti, bir avuntu bulup çıkarıyordu.*** (Mahmud Yesari 1930 s. 89).

avurd/avurt b.m. (yanağın ağız boşluğu hizasına gelen bölümü) < ET. ***aḍurt*** a.m. Clauson 1972 s. 65, Menges 1971 ZA Stud. 5.1971, 139–143. Yuvarlak ünlüye değişim için b. ***abuk .*** ***Anda bir kāfir oḳ atuban durur / Sūrnācıyı avurdında urur.*** (Enverī 1928 [869/1464] s. 37). Mecâzî mâna: ‘tekebbür; sert çalım’: ***Kızın babası zengin. Şimdi avurdundan, hışmından korkarım.*** (Ahmed Vefik Paşa 1933ia s. 52). EO. ***avurt ur-*** ‘çene çalmak, sohbet etmek’ TS 288–289: ***Dün gün avurt ururs ın sen ėl ile ḍatlu ḍatlu, / Baŋa acı dil vėrürsin, nice ḍatlu yār imişsin!*** (Ẕātī 1987 [16.yy.’ın ilk yarısı] III, 93). ***Avurt urarak gidevüz.*** (P.N. Boratav 1995 s. 105). ***avurt zavurt*** ‘böbürlenme; çalım’: ***İster misin biti kanlansın da avurt zavurda başlasın?*** (S.M. Alus 1933k s. 158). ***Gene damattaki avurt zavurdu görüyor musun? Ne oluyor, bir türlü akıl erdiremiyorum ... Her gün mü ters tarafından kalkar?*** (S.M. Alus 1934 s. 140).

EO. **avurda** ‘ebe’ < ET. ***āvirḍā/avurta*** a.m. Tekin- Tietze 1990 no. 66; belki bir İran dilinden geçmiştir (Clauson 1972 s. 15).

avurt, b. ***avurd.***

avur tavur, b. ***afur tafur.***

avur zavur ‘kuru gürültü’ DS 396 < ***avur tavur*** tâbirinin ikinci kelimesi ***/z/*** ile başlayan başka bir çift söz tipine kaymış; krş. ***avurt zavurt, ıvır zıvır, kambur zambur, kıvır zıvır. Nişanlı ateş saçıyordu. Avur zavuru köyü tutmuştu. Yakarım da yıkarım ...*** (Yaşar Kemal 1955i s. 85).

Avustralya b.m. (kıt’a ve devletin adı) < İng. ***Australia*** (Lât. ***australis*** ‘Güneyde olan’) < [***auster*** ‘Güney rüzgârı; Güney’]. Lingua Franca’dan alınma ve ***/yɑ/*** ile biten coğrafya isimleri, b. ***Abya*).** ***İngiltere’de ḳabāḥat ėden ādemler Avstralya ṭarafına nefy ėdile gelmişdir.*** (YTEA 1974 [1842] I, 120).

Avusturya, b. ***Avstriya.***

avut/avt/aut (futbol tâbirlerinden) ‘topun sahadan dışarı çıkması’ < İng. ***out*** a.m., asıl mânası ‘dışarı’. ***Zavallılar kalesinin direğini sıyırarak avuta çıktı.*** (Ç. Altan 1975 s. 21).

avut-, b. ***avıd-.***

O. **avvad** ‘ud çalan, udî’ K. Uz 1964 s. 10 < Ar. ***‘awwād*** a.m.

AD. **avza** ‘kibrit’ DS 397 < ***ecza*** ‘kimyevi maddeler’.

avzita balığı bir balık cinsi < Yun. ***αφριτυς*** (afrítis) a.m. Balık isimler için b. ***akya .***

ay I b.m. (mâlum gök cismi) < ET. ***ay*** a.m. Clauson 1972 s. 265. ***Bir gėce ṣuya ḳarşu aġlaşub otururıduḳ. Ay aydını ṣu yüzine düşmişidi.*** (Ferec 855/1451 v. 97b). ‘bir aylık müddet’: ***Benden saŋa vaẓiyfe günde yüz diynar degsün, günden güne yā aydan aya al!*** (Ferec 855/1451 v. 93b). Güzel bir yüz aya benzetilir: ***Meger keniyzek dam üstüne çıḳar, aşaġa baḳar, görür ki bir ay yüzlü yigit seküde yatmış uyur.*** (Ferec 855/1451 v. 207a). ‘hilâl şekli’: ***Bilecik’iŋ altunlu, ay naḳışlı dolaması ...*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 175). ***... o zamānlar ”ay ṭamġa kāġıd” dėnilen ve Bāyezīd’deki eski yerli kāġıdcılar ṭarafından mühre ile perdāḫt ėdilüb ṣūret-i maḫṣūṣada kesilen bir nev‘ī süs ḳullanılırdı.*** (Aḥmed Rāsim 1926 s. 14). Belki ***ay*** ‘kitaplar üzerine çizgi ve süs yapmakta kullanılan pirinç araç’ ZTS 1976 s. 12 bu iş için kullanılırdı. ***ay hali*** ‘aybaşı durumu’: ***Ne zamandır ay hali yoktu. Çocuğunu kaybetti gelinim, çocuğunuuu!*** (F. Baykurt 1959y s. 161). ***ayda mayısta/ayda yılda (bir)*** ‘çok nadiren’: ***Onuŋ aylıġı elli ḳuruş-ken eti ḳaṣab dükkānlarında ḳoḳlardınız. Ayda mayısda eviŋize ancaḳ bir ṭaḳım dertli ciğer girerdi.*** (H.R. Gürpınar 1316 s. 52–53). ***Ḳażānıŋ beledīye ṭabībi yoḳdur. Baḫçe’de bulunan ṭabīb ayda yılda bir gelerek güyā ṣıḥḥat-i ‘umūmiyeye ḫiẕmet eyliyor.*** (Aḥmed Şerîf 1326 s. 272).

ay II ‘ani heyecan veya itiraz ifâde eden bir nida’. ***”Ḳıza acıdığım içün oh diyorum yā!” – ”Ay niçün?” – ”Yā ṭoḳat vurmayub da o serḫōşluḳ şiddetiyle bī-çāreniŋ avurduna bir ḳaç yumruḳ indireydim?”*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 134). ***Fatma’nın bir kasırga gibi odaya girdiğini görünce sıçradılar: ”Ay, ödüm koptu!”*** (Mahmud Yesari 1932 s. 127).

EO. **ay–** I ‘ayıltmak; (sarhoşluğu) gidermek, defetmek’ < ET. ****aḍ*** Clauson 1972 s. 46 ve 61, K. Röhrborn 1979 s. 51–52’e göre ***ay–*** I esastır. M. Erdal 1991 II, 535’e göre, ET. ***aḍır-*** ‘ayır-’ ile ***aḍın-*** ‘ayıl-’ fiillerinin kökünün bir olduğunu düşünmektedir. ***Bu esrük göŋlümi luṭfuŋıla ay!*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 85).

Gerek esrit dudaġuŋdan gerek ay! (a.e. no. 4108). *Gel, iy sāḳī, ḫumārum zaḥmetin ay!* (Meḥmed 1965 [1398] no. 6569). *Öġüŋ dėr, bī-ḫōd olma, gendözüŋ ay!* (Şeyḫoġlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 3671). *Beni ol ʿāşıḳ esrütdiyse sen ay!* (a.e. no. 4267).

ay– II ‘kendine gelmek, ayılmak’ < *ay-* I. *Bir hafta, iki hafta baktık a, ah, ne eve ayık geliyor, ne evde ayıyor.* (M.Ş. Esendal 1934 s. 33). *Ders almasını da bilmiyordum; bu ne aymazlık, bu ne şaşkınlık! Ben akıllanmıyorum.* (Ü. Kıvanç 1995 s. 31). Hem geçişli hem geçişsiz halde kullanılan fiiller için b. *aç-I* .

aya I ‘el içi’ < ET. *aya* a.m. Clauson 1972 s. 267. *Bu ḫüsünde barmaḳlar, bu leṭāfetde dırnaḳlar, bu nāzüklükde aya, bu degirmilikde ḳarıca gördügüŋ varmı-dur?* (Ferec 855/1451 v. 15b). *aya çal-* ‘el çırparak alkışlamak’ TS 298–300: *Gizledügüm yėmesün dėyü şıçan, | İlle çalardı ayasını revān.* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1260). *Ayasın çalmaġa başladı sulṭān.* (Şeyḫoġlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 4109). *terâzû ayası* ‘terazi kefesi’ TS 289: *Şāḫlar ucına demürden bir ulu şac gibi nesne berkitmişler, terāzū ayası gibi olmış, miyzān-ı ʿadl dėdükleri ol imiş.* (Ferec 855/1451 v. 45a).

AD. **aya** II ‘erkeklik bezi’ DS 397 < *haya*.

AD. **aya** III ‘şaşma bildirir ünlem’ < Fa. *ayā* a.m. EO. ‘hitab ederken kullanılan nida’: *Eger derseŋ ki ḳıl tevbe şarāb u dilber u sāza | Benüm ḳulaġıma girmez ayā ṣūfī bu āvāze.* (Meʾālī 1982 s. 215).

EO. **âyâ** ‘veya, ve yahut’ < Fa. *āyā* a.m. *Eger ḳāżī saŋa vu baŋa bu istiḫfāflar(ı) kefāleti yoḳluġından āyā felāket çoḳluġından ėtdise ...* (Ferec 855/1451 v. 17b).

AD. **aya–** ‘saygı göstermek, saymak’ DS 406, TS 311 < ET. *aya-* a.m. Clauson 1972 s. 267–268.

EO. **ayaç** ‘hazine (?)’ < ?? *Dėrilüp ayaç aġzın açdı ḳamu | Duʿā ḳılup ṣaçular ṣaçdı ḳamu.* (Şeyḫoġlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 7322).

EO. **ayağın**, yalnız *ayağın dur-* ‘ayakta durmak’ tâbirinde, < *ayak* + instrumentalis hali eki *-ın*, b. *acın* . *Elli kenīzek hemçūn māh, yüzleri aḳ, gözleri ḳaşları siyāh, ayaġın dururlar, ḫācetümüzi görürler.* (Ferec 855/1451 v. 116a). Cansız şeyler için de kullanılabilir: *Ayru ayru şemʿidānları ayaġın durur.* (Ferec 855/1451 v. 92b). ‘ayağa kalkmak’: *Faġfūr geldi, dest-i mesnedde oturdı. Andan şeh-zāde’i ḳatına givürdiler. Çūn şeh-zāde’i Faġfūr gördi, bī-iḫtiyār ḫidmet ėtdim ayaġın durdı, şeh-zāde’i ḳucdı, nüvaḫt ėtdi, yanında oturtdı.* (Ferec 855/1451 v. 134a).

ayak I b.m. (üstünde durulan uzuv) < ET. *aḍaḳ* a.m. Clauson 1972 s. 45. *Vüzerā durdılar, pādeşāhuŋ ayaġına düşdiler.* (Ferec 855/1451 v. 26b). Geniş mânada: *Yerlerde halılar. Ayağını çıkar da öyle gir!* (P. Kür 1979 s. 15). ‘bir akarsudan ayrılan veya ona kavuşan ikinci derecede mecra’: *... derelere doğru akıp giderken şırıldayan pınar ayaklarını izledi.* (Ş. Ünlü 1986 s. 161). Vücudun yere yakın kısmı olmak hasebiyle ‘aşağı’: *Bana bak polis efendi, dedi, şu ayak takımını ortadan dehle!* (S.M. Alus 1934 s. 210). Ayağın uzunluğu, birçok dillerde olduğu gibi, uzunluk ölçüsü olarak kullanılır (krş. İng. *foot*, Alm. *Fuß*): *Sonra ay aydınlığında, onar, yirmişer ayak aralıkla yaktıkları ateşlerde mercanları iyice kızarttılar.* (Şahap Sıtkı 1958 s. 42). Mâna gelişmelerinin çoğu ayağın hareket fonksiyonuna dayanır ms. *ayak* ‘adım, basamak’ mânasında: *Anda bir altun taḫt varidi. Yedi ayaḳ nerdübānile çıḳılurdı.* (Ferec 855/1451 v. 95a). Ayakta, koşarak yapılan işleri tarif eder: *Daha sabah demeden Mustafa bir katta, ben bir katta. Mustafa ayak hizmetine bakar, ben ev hizmetine.* (Y.Z. Bahadınlı 1964 s. 43). ‘tavladaki adımlar (haneler)’: *Sen nereden kalktın? Yooo, sen şeş ayağında idin.* (M.Ş. Esendal 1934 s. 147). ‘halk edebiyatında kafiye’: *Çok mu çetin yavrum? Söz dizmek için ayak mı bulamıyorsun yavrum?* (Musahipzade Celal 1936gg s. 63). *Bektaş Emmi bu sefer öfkelendi: ”Şunun ikinci ayağı yok mu köpek?”* (Kemal Tahir 1957r s. 6). Mecâzî mânada ‘tavırlar, nağmeler, ”edebiyat”, büyük sözler (?)’: *Çektim kenara, oğlum dedim, vazgeç bu ayaklardan, ırgadın zihnini çelmel* (Orhan Kemal 1954b s. 184). *Neler zırvalıyorsun. Kes bu Mayk Hammer ayaklarını!* (N. Eray 1984 s. 32). *ayak altı* ‘gelip geçenlerin çok olduğu (yer)’: *İşte bu menhus sofanın ayak altı ve tabak gibi meydanda olması kaçmak çarelerinin hepsine set çekmiş.* (S.M. Alus 1934 s. 382). *bir ayak evvel* ‘bir an evvel’: *Serḫōş olayım bir ayaḳ evvel deyü yāruŋ / Öpdüm lebini bezmde peymāneden evvel.* (Vāṣıf ʿOṣmān 1257 s. 329). *ayaklarını çıkart-* ‘ayakkabılarını çıkartmak’: *Emin, kapının yanında ayaklarını çıkartıp eve girdi.* (N. Eray 1992 s. 40). *(bir yerden) ayağını kes–* ‘(bir yere) artık gitmez olmak’: *Gidip o kavgayı yapmasaydın, o kadının musibet ayağı buradan kesilmiyecekti, hay ömrüne bereket efendi!* (K. Bilbaşar 1944 s. 46). *(birisinin) ayağını kes-* ‘artık gelmemesine sebep olmak’: *Uzaktan geldiğini gördük mü, hergeleyi taşa tutmalı. Öyle yaptık, ayağını kestik.* (M. Seyda 1969 s. 125). *ayağı kesil-* ‘bir daha gelmemek’: *Bunlar tahliye olduktan sonra arada bir görüşe gelirlerdi. Sonra Sinan’ın ayağı kesildi.* (A. Ümit 1996 s. 215). *ayak bas-* ‘ısrar etmek, ayak diremek’ *Anları daḫı eslemeyüb, Ferhād Paşa’nuŋ başı dėyü ayak başdılar.* (M. Naʿīmā 1280 I, 118). *ayak tayın-* ‘ayak diremek’ *Pes pāẕişāh bunuŋ gibi vaḳtlarda yāḫūẕ ayaḳ ṭayınmaḳda gendüzin ṣaklaya, tizcek ʿuḳūbet ḳılmaya tā ol ziyān ʿāḳibet gendüye uġramaya.* (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 240). *ayak teri* ‘(hekime vs. verilen) yol ücreti’: *Bu getürdüklerim ayaḳ deri resmi-dür.* (Ferec 855/1451 v. 207a). *Biz ayak terini almasını biliriz. San’atimizin iyiliği şurasındadır ki ölüler sabırlı, hatırşinas, ağzı pek kişilerdir.* (Aḥmed Vefīḳ 1940 s. 71). *ayağına üşenme-* ‘yürümeye üşenmemek’: *Ayağına üşenmiyerek oraya kadar yürüdü.* (Z. Yamaç 1956 s. 136). Zarf mahiyetinde bâzı tâbirlerde *ayak* ikinci kelimedir, krş. *adım*: *Helâya giderayak bizi ağaç üstünde doncak gördü mü, bir şeyler mırıldanır, gözleri ateş ateş, kızgın bakardı.* (Tarık Dursun K. 1967 s. 6). *Şermin çıplak ayak yürüdü, bahçe kapısını açtı.* (T. Uyar 1982d s. 165).

EO. **ayak** II ‘içki içilen kab’ < ET. *ayaḳ* a.m. Clauson 1972 s. 376, G. Doerfer 1965 II, no. 629. İçki kabının

şeklinden. ***Bir ḳac ayaḳdan ṣoŋra cāriye ḳadeḥe dārū-yı hūşber ṣaldı.*** (Ferec 855/1451 v. 22a).

RD. **ayakça** 'ayak üzere' < ***ayak*** + ***-ca*** eki; ***-ca*** zarfları için b. ***anca I .*** ***Üç gün üç gecedir Hasan dağın araştırılmadık bir köşesini bile bırakmamıştı. Kaybolmuş ineğini arıyordu. Kâh ayakça yürüyor, kâh emekliyordu.*** (R.Ö. Şakirof 1957 s. 89).

AD. **ayakçak** 'merdiven' DS 401 < ***ayak*** + isimden isim yapan ***-cak/-cek*** eki, b. ***artucak .*** ***... ocağın önünde duran ayakçağı çekti ...*** (V.O. Bener 1957 s. 35).

ayakçı 'ayak işlerini gören, her yere koşturulan yardımcı'. ***İlhami beyin bir kâtibesi vardır. Bir de gel-git hizmetine bakan ayakçısı.*** (F. Erdinç 1960 s. 67). ***Kızmıştı Hurşit Ağa. Zeynel'e değil, Raşit Bey'e kızmıştı. Kendisinin önem verip sorduğu olayın üstüne kendisi gitmiyor, ayakçısının da ayakçısını gönderiyordu.*** (R. Ilgaz 1981 s. 156).

AD. **ayakdaş** 'arkadaş; yoldaş' DS 402, TS 302 < ***ayak*** + isimden ortaklık ismi yapan ***-daş*** eki; b. ***adaş*** [1]. ***Benüm mey-ḫāne-i naẓm içre ayaġum çeker yoḳdur / Olursa Ḥażret-i Cāmī olur, Ẕātī, ayaḳdaşum.*** (Ẕātī 1970 [16.yy'ın ilk yarısı] II, 391). ***Ayaḫdaşlarıynan şeherin türlü yerlerinden içeri dalmışla.*** (A. Caferoğlu 1943 s. 4).

EO. **ayak kabı**/ BSTT. **ayakkabı** b.m. (pabuç) < ***ayak*** + ***kab/kap*** (kelime birleşimleri için b. ***acabola/acabula***). Sondaki possessivum eki ***-i***, fonksiyonunu kısmen kaybetmiştir – çoğulda hem ***ayakkaplar(ım)*** hem de ***ayakkabılar(ım)*** denir: ***Süleymān Paşa bu kāfire bir ḳaftān ġeydürdiler, başına bir şabḳa vėrdi ve bėline ḳurşaḳ vėrdi, ayaġına ayaḳ ḳabı daḫı vėrdi, kāfiri donatdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 44). ***Motoru müstakbel kayınpederine yıkatıyor, ayakkabılarını çıkartıp boyacı Mişona onunla gönderiyor.*** (S.F. Abasıyanık 1944me s. 36). ***Ne kadar sever çocukları! Ayakkaplarını onarır, para almaz.*** (Orhan Kemal 1965f s. 136).

EO. **ayakla–** 'ayağa kaldırmak, ayak altına almak' TS 305–306 < ***ayak*** I + isimden fiil yapan ***-la-/le-*** genişlemesi, b. ***acabla- .*** ***Beni ayaḳladı ġuşşa, ayaḳda ḳaldum ey sāḳī, / Yine ayaḳlanurdum ger ṣunayduŋ destüme ayaḳ.*** (Ẕātī 1970 [16.yy'ın ilk yarısı] II, 165). ***ayaklan–*** 'ayağa kalkmak' TS 306: ***Bir telaştır alıyor yolcuları. Onlarla beraber ben de ayaklanıyorum.*** (A. Ümit t.y. [1990?] s. 34). 'dikilmek': ***Ürperdim, tüylerim dikine ayaklandı.*** (B. Günel 1984 s. 117). Mecâzî mânada: ***Merdüm u maḫdūm düşkünlerinüŋ ayaḳlanması müyesser ola.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 188). ***... sokaktaki toz toprak, birden bire, ayaklanıp dönenmeye başlamıştı ortalıkta.*** (A. Özyalçıner 1957 s. 63). 'isyan etmek; isyan çıkarmak' . ***ayaklandur–*** 'ayağa kalkmasına yardım etmek' TS 306: ***... düşkünleri ayaḳlandurmaḳ ve maẓlūmları ẓālim elinden ḳurtarmaḳ ...*** ('Ālī 1979 [1581] I, 128).

ayaklandur–, b. ***ayakla–***.

ayakyolu 'apteshane, tuvalet' Meninski 1680 I, 577 < ***ayak*** (basmak için ayaklara taşlar bulunduğundan, krş. ***kademhane*** < Ar. ***ḳadam*** 'ayak'), fakat niçin ***yol*** ? K. Emiroğlu 1989 s. 46 şöyle bir izahı ortaya atıyor: Yüz numaranın evin dışında olmasından yola çıkarak, kibar bir deyiştir. Krş. Ar. ***mamşa*** a.m., aslında 'yürüyüş yolu'. ***Mektebin doksanlık, bunak bevvabı, eğer o anda avlunun ta öbür ucundaki ayak yollarını temizlemeye gitmemişse kapı önünde mutlaka benimle karşılaşacak.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 28). ***Yataktan kalkınca küçük küçük adımlarla denge uzmanlığına başlıyorum, ayakyolunu bulana dek.*** (V. Günyol 1992 s. 131).

ayal 'zevce' < Ar. ***'iyāl*** 'geçimi temin edilecek aile efradı' [***'ayyil*** 'geçimi temin edilecek olan aile' kelimesinin çoğulu]. /'i/ ile başlıyan birçok kelimede olduğu gibi ilk hecedeki kısa /i/ sesi > /a/ olmuştur, b. ***'agel*** [1]. ***... bu ḳanlı cānavār benim ḳırḳ senelik 'ayālimi, çocuġ(um)uŋ vālidesini, efendisiniŋ refīḳasını ḳatl ėtmiş.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 60). ***Yataklara düşsen, ayalin temizler altını eyi kötü.*** (M. Başaran 1992 s. 155). EO.'da yalnız zevce değil, geçimi aile reisi tarafından temin edilen bütün aile efradı ***ayal*** sayılırdı, ms. 'kız, kerime': ***İşidildi ki sizüŋ perde ardında bir 'ayālüŋüz varimiş.*** (Ferec 855/1451 v. 142a). 'bütün hane halkı': ***Büzürg-zādem. Rūzigārum döndi. Üzerümde 'ayāl cem' oldı, māzerden, ḫāherden, zen-u ferzendden, ḳuldan ḳulukcıdan on bėş kişim, dünyāda benden artuḳ ümiydleri yoḳ, sebebleri benem.*** (Ferec 855/1451 v. 68a). Fakat 'zevc, koca' mânasına da gelebilir: ***Bir dōst ḫātūn kişinüŋ 'ayāli ḫasta olmışdur.*** (Ferec 855/1451 v. 15a). ***ayal edin–*** 'ailesine kabul etmek, hane halkına katmak': ***Ṣoŋra ḳardaşumuŋ 'aczini, żarūretini görüb esirgedüm, evüme getürdüm, 'ayāl ėdindüm ...*** (Ferec 855/1451 v. 97a).

ayalı boyalı 'süslü (kadınlar hakkında)' < labialisation'a yönelmiş kafiyeli bir çift sözden ibaret terkib, b. ***ala bele*** ; ilk kelime mühmel, terkibin mânası ikinci kelimeden kaynaklanıyor. ***Kantin masalarında devrimci bacılarıyla dünyayı kurtaranlar, evlenirken ayalı-boyalı burjuva kızlarını seçiyorlar.*** (M. Mungan 1996 s. 71). ***Ölçüsü kaçırılmış ayalı-boyalı yüzü ve kadın kılığına girmiş çelimsiz, kavruk bedeni, Oya'nın hafif küçümseyici, alaycı bakışları altında ezilirken, kendinin nasıl bir olduğunu, birdenbire Oya'nın acımasız gözleriyle gördü.*** (M. Mungan 1999 s. 292).

ayan I 'belli, açık' < Ar. ***'iyān*** a.m. Başında /'/ ve kısa /i/ bulunan kelimelerde ilk ünlünün, /a/'ya dönüşmesi olağandır, b. ***'agel*** [1]. ***Bu "Seniyeciğim" sözü biraz evvel parmaklığın önünden kaçan karaltının kimin nesi olduğunu ayan aşikâr gösteriyordu.*** (R.N. Güntekin 1944 s. 121). ***ayan eyle–*** 'izah etmek, açıklamak': ***Bu ne sebebdendür? Bu ġarazuŋ bürhānını beyān eyle, bu maraẓuŋ dermānını 'ayān eyle!*** (Ferec 855/1451 v. 28b). ***ayan beyan*** 'apaçık, besbelli' < ***ayan*** + kafiyeli mühmel (b. ***ala bele***): ***Ahmedin evinden Ayşenin evi ayan beyan gözükürdü.*** (S.F. Abasıyanık 1940 s. 32). ***ayan ol–*** 'belli olmak, anlaşılmak': ***Yatağının yanında duvara yapıştırdığı takvimden her gün, bir günü karalarken sabırsız***

yüreğinin atışları neredeyse tekmil koğuşlara ayan olacak diye, gözlerini herkesten saklar. (A. Yurdakul 1987 s. 249). ***ayan uyun*** 'apaçık' < ***ayan*** + dudaksıl mühmel: ***Ey dōst, çūnki gördi cemāliŋ ʿayān ʿuyūn / şerḥ eylemekde oldı anı bu zebān zebūn.*** (Ṣadrī Çelebī, Laṭīfī 1314 s. 223; veya Sunʿī, ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 158). Krş. ***ayın oyun.***

O. **ayan** II 'ileri gelenler; mahallî büyükler' < Ar. ***aʿyān*** a.m. [***ʿayn*** 'göz' kelimesinin çoğulu]. ***Var, ataŋı, ḳalan aʿyānı, ekābiri oḳı, gelsünler!*** (Ferec 855/1451 v. 31b). 'meclis–i ayân (üst devlet meclisi) âzaları': ***Serserī ḳānūnunuŋ aḥkāmını taṭbīḳ için / Devr eder dillerde mebʿūşān u aʿyānıŋ adı.*** (Şair Eşref 1958 s. 137). ***ayân–ı devlet*** 'hükûmet şahsiyetleri': ***Ve ol şehr melikinüŋ ʿādeti ol–imiş kim her ki bir ṭarafdan aŋa, anı dėyü gele, temāmet aʿyān–ı devlet istiḳbāl vėribirdi.*** (Ferec 855/1451 v. 71a).

AD. **ayan** III 'muhtar' DS 406 < ***ayan*** II.

ayandon fırtınası 'Ocak ayının 29'unda veya o civarda denizde vukubulan bir fırtına' < Yun. ***αγι Αντωνι*** (ay–Andōni) 'Aziz Andonios'un yortusu' Kahane–Tietze 1958 no. 727.

⊡ Yunanca'dan Türkçe'ye geçen yer isimlerinin, takvim isimlerinin ve çeşitli appellativa'nın başında bulunan ***ay/ayos/aya*** vs. heceleri, EYun. ***αγιος/αγια*** (hágios/hágia) ve yeni Yun.'da ***áyos/áya*** vs. 'aziz' sıfatlarıdır. A–E cildindekiler şöyledir: ***ayandon, Ayasofya, Ayasoluk, Ayastefanos, ayazma, ayeser, Aynaroz/Aynoros/Ayneroz, ayvadana, ayvima, Eynegöl/İnegöl.***

ayanğa, b. ***ayınga.***

ayar 'standart ölçü, standart derece' < Ar. ***ʿiyār*** a.m. [/ʿyr/ kökünden]; baştaki /ʿi/'nin > /ʿa/ > /a/'ya değişmesi için b. ***ʿagel*** [1]. ***Şu yüzük aldığımda 18 ayar yeşil altındı: suyuna batmış oldu demindenberi.*** (M. Eloğlu 1957 s. 43). O. ***iyar/ayar*** a.m.: ***Bize iki pāre yāḳūt–ı rümmānī gerekdür ki ʿiyārı temām ola.*** (Ferec 855/1451 v. 217b). ***Cevheriyler bāzārına var, benümiçün iki pāre yāḳūt–ı rümmānī temām ʿayārile, her biri biŋ diynārdan yėg olsun!*** (a.e. v. 217b). 'kalite, değer derecesi': ***Halit Ziya ayarında yeni bir edip yetişemedi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 265). AD. ***ayar*** 'bir tahıl ölçüsü' DS 407: ***Şuracığa bir ayar fasulye ekebildik değil mi? Kaç ayar alabileceğiz bilir misin? Elbette bilmezsin. Bunu ancak Haktaalâ Hazretleri bilir.*** (S. Kocagöz 1946 s. 62). ***ayarda:*** ***Sizin kadir ve kıymetinizi ben ayarda asiller bilir.*** (S.M. Alus 1933p s. 107; bu cümledeki sentaktik şekil için b. ***akl/akıl***). ***ayarlı*** 'ayarlanmış, kurulmuş, programlanmış': ***İçindeki saat, Zerrin'den uzak kalmamaya ayarlı.*** (A. Yurdakul 1993 s. 390).

ayarla– 'standart ölçüye getirmek' < ***ayar*** + isimden fiil yapan ***–la–/–le–*** genişlemesi, b. ***acabla–*** . (argo) 'temin etmek': ***Güzel bir kız araklarım. Birini de sana ayarlarız.*** (T. Yücel 1960 s. 37). ***Hayat Paris'te öylesine tatlıydı ki, lise ve üniversite tahsilini bitirdikten sonra kendine amcasının uzun yıllar sefirlik yaptığı Türk sefaretinde bir kâtiplik ayarladı.*** (A. Kulin 1997 s. 22).

AD. **ayart** 'kandırma, doğru yoldan saptırma' < ***ayart–*** fiilinin emir şeklinden isim. ***Bunda esas köylünün suçu yoktur. Malûm ya, ayart büyüden guvatlidir.*** (F. Baykurt 1961o s. 96).

⊡ İki fiilin emir hallerinden teşkil olunan isimler yaygın olmasına karşın (b. ***alver***), bir tek fiilin emir kipinin nomen actionis olarak kullanılması daha nadir rastlanılan bir hadisedir. A-E cildindeki örnekler şunlardır: ***ayart*** (neologismus), ***buyur, çök, diriçça/dirisa/dirise*** (< İt. emir kipi). Fiilin emir halinden yapılmış bir nomen instrumenti de bulunuyor: ***bas I et–*** yardımcı fiiliyle yapılan terkibler için b. ***alaşağı et–*** .

ayart– 'doğru yoldan saptırmak, kandırmak, iğfal etmek' < ***ayar–*** 'yolu kaybetmek, yolu şaşırmak fiilinin causativum hali (M. Räsänen 1969 s. 11)'. ***Baŋa diller dökdüŋ ... Beni ayartdıŋ ...*** (H.R. Gürpınar 1928 s. 118). ***"Neredesin kopuk?" diyor, "Ben burada zıbarırken hemşireleri mi ayartıyordun?"*** (A. Yurdakul 1987 s. 194). 'birini yerinden veya işinden ayırmak': ***Bir daġda bir gün aru buldı, ayartdı, aġac ḳovuġında balın buldı, saġdı, rāhdār evine iletdi.*** (Ferec 855/1451 v. 229b).

Ayasluğ, b. ***Ayasoluk.***

Ayasofya b.m. (malûm binanın adı) < Yun. ***Αγια Σοφια*** (Hágia Sofía) 'ilâhî hikmet, Tanrı'nın alîmliği'. Yun.'dan gelen ***–ya*** eki için b. ***ablatya*** v e ***ay/ayos/aya*** önheceleri için b. ***ayandon fırtınası . Ayasofya vāʿiżi Ḳara Muḥyiddīn Efendi minbere çıḳub ...*** (Selānikī 1989 [1599] II, 759).

O. **Ayasoluk** 'Selçuk' (eski çağdaki Efes şehrinin yerinde bulunan kasaba) < Yun. ***Αγιος Θεολογος*** (Hágios Ṯeológos) 'Aziz Theologos'. Yun. ***ay/ayos/aya*** önheceleri için b. ***ayandon fırtınası . Ol vaḳt Ayasoluḳ ve Tire nevāhīsilen āl–i ʿOşmānuŋ taşarrufındayidi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 95). ***Ayasluğ şehride pazar kuruldu.*** (Nâzım Hikmet 1936s s. 35).

Ayastefanos İstanbul civarındaki Yeşilköy'ün eski adı < Yun. ***Αγιος Στεφανος*** (Hágios Stéfanos) 'Aziz Stefanos'. Yun. ***ay/ayos/aya*** önheceleri için b. ***ayandon fırtınası . Leb–i deryāda vāḳiʿ Ayastefanoz dėmekle meşhūr ḳarye ḳurbında ...*** (Selānikī 1989 [1599] I, 1).

AD. **ayat** 'sofa; avlu' DS 408 < ***hayat*** II. ***Kadıncağız iki büklüm evinin, yöresi tahta parmaklıkla çevrili ayatına çıkardı.*** (N. Cumalı 1970 s. 145).

O. **âyat** 'ayetler' < Ar. ***āyāt*** a.m. [***āya***'nın çoğulu]. ***Āyātlardan ḳanġı āyet seversin***? (P.N. Boratav 1995 s. 175). ***... āyāt–ı kerīme ve aḥādīş–i şerīfeyi ḥāvī levḥalar isterim.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 99).

ayaz 'kuru soğuk' < ET. ***ayās*** 'açık havada soğuk' Clauson 1972 s. 276, G. Doerfer 1965 II, no. 628, Räsänen 1969 s. 11. ***Kamyon yalnız sabahları çalışmıyordu. Belediyenin yanındaki boş arsada gecenin ayazını yediğinden çalışmaz ...*** (S. Şengil 1948k s. 66). AD. 'ışık' DS 409: ***Karşıdan birdenbire bir ayaz beliriverdi.***

Acele acele bazı yanıp bazı sönüyor, ama Davut Ağanın üstüne doğru geliyordu. (H. Karahüseyin 1957 s. 56). ‘köpüksüz (kahve); saçsız, dımdızlak’: *Ellibeşlik, tıknaz, başı ayaz, hafif bir şive ile konuşan bir adam.* (A.K. Tecer 1947 s. 16). AD. *ayaz* ‘avlu’ DS 408. *Yaz gelince damın dabanı, armunun çamuru, ayazın cilovu, aḫurun aḫbunu, tezek bazlama, amanım iş, amanım iş!* (A. Caferoğlu 1944 s. 95). Argoda *ayaz* mübalâğa ile ‘boş, ümitsiz, kötü’ mânasında kullanılır, H. Aktunç 1990 s. 46 (M. Mikhaïlov 1930 s. 17 ‘sans travail (işsiz)’ diyor): *Emme, bir de polis yakalarsa?... İşte o zaman işler ayaz idi!* (O.N. Atmaca 1950 s. 11). RD. *Ba oğlum, ayaz dünyamda cennet yüzü görmedikten sonra, onun âhiretini kaç paraya alırım ben?* (H. Karahüseyin 1957 s. 55).

Ayaz ağa/Ayaz paşa kola çıkmış ‘hava çok soğuk’ Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 21 < *Ayas* ‘erkek adı’, konuşma dilinde *ayaz* ‘soğuk, don’ ile karıştırılmış ve bu tâbirde bir kelime oyununda kullanılmıştır. *Olukları salkım salkım buz tutmuş, düşüp kafa yarıyor. Ayaz ağa kola çıkmış, ortalığı kasıp kavuruyordu.* (F.C. Göktulga 1943 s. 47).

ayazi, yalnız **ayazi kel** tâbirinde, ‘bir nevi kel’ < *ayaz* ‘başı kabak’; uydurma bir tâbire benziyor. *Meğer Silistre’nin içerisinde bir Keloğlan vardı. Bu Keloğlan nasıl keldi? Keller yedi kısımdır: ayazi kel ayrıdır. Şimşiri kel ayrıdır ...* (Behçet Mahir 1973 s. 168).

ayazma ‘Rumlar’ın kutsal saydıkları kaynak ya da pınar’ < Yun. *αυασμα* (áyasma) G. Meyer 1893 s. 66. Yun. *ay/ayos/aya* önheceleri için b. *ayandon fırtınası* . *Ol derenüŋ içinde meẕkūr bıyar vāḳi‘ olmışdur, ayazmadur.* (Pīrī Re’īs 1935 [932/1525] s. 246). *Teodora buraya hava almak için gelirdi. Kilise vardı o zamanlar da. Ayazma idi. Kutsal bir yer.* (N. Güngör 1992 s. 93).

Ayaz paşa kola çıkmış, b. *Ayaz ağa.*

ayb/ayıb/ayıp ‘utanılacak şey; utanç veren’ < Ar. *‘ayb* a.m. [/‘yb/ kökünden]. *Yigitler, sormaḳ ‘ayıb degül, ne yérdensiz?* (Ferec 855/1451 v. 199a). ‘kusur’: *Ḫidmet-içün alursaŋ ‘aybı vardur. Saŋa yaramaz.* (Ferec 855/1451 v. 114b). Nida: *Ayıp be ... , ayıp sana, senin zahmın hep karılara galiba!* (S.E. Ertem 1931 s. 246). *Ayıp, monşer! ...Teessüf ederim.* (Mahmud Yesari 1932 s. 178). *ayıp et-* (hafif sitem) ‘yakışıksızca davranmak’; *Aman, sakın ha! Hiç öyle şey olur mu? Çok ayıp edersin.* (M. Rona 1944g s. 30). *ayıbla-/ayıpla-* ‘kınamak’, isim/sıfat’tan fiil yapan *-la-* genişlemesi için b. *acabla-* : *Ev issileri er u ‘avrat sebebsüz ḳonuġuŋ güldügini ‘ayıbladılar.* (Ferec 855/1451 v. 193a).

AD. **ayba/aybe** (nida) ‘asla!’ DS 410, K. Emiroğlu 1989 s. 47 (şaşırtıcı, kabul edilmesi zor olay veya söz karşısında söylenir) < iki nida (*ay* ve *ba/be*)’den müteşekkil.

aybaşı ‘ayın ilk günü’ < *ay* ve *baş* ‘başlangıç’ + 3. şahıs possessivum eki *-i*. *Para tükendi, aybaşına kaç gün kaldı şurada ...* (B. Günel 1984 s. 99). ‘aybaşı hali, âdet’ (kadınların bu hali ayda bir tekerrür ettiği için ayın tekerrür eden hali ile alâkalı sanılıyor, krş. ms. Lât. *menstruare* ‘âdet görmek’ < *menstruus* ‘aylık’ < *mensis* ‘takvimde ay’ < EYun. *μην* (mēn) a.m., *mēnē* ‘ay’. *Kırk gündür aybaşı olmadım.* (A. Ağaoğlu 1980 s. 68). *... Ömer’in evde olduğu zamanlar ben aybaşılıymışım.* (A. Ağaoğlu 1980ö s. 68). *aybaşılar* ‘aybaşı halleri, regller’ (sondaki ek bâzen fonksiyonunu kaybetmiş olabilir, b. *acabola/acabula*): *Aybaşılardan, gizli buluşmalardan, öpüşmelerden konuşmadın. Pop şarkıcılara âşık olmadın.* (İ. Aral 1997 s. 319).

aybe, b. *ayba.*

ayd–, b. *ayıt–.*

AD. **aydaş/aydaşık/aydeş** ‘zayıf, cılız; anormal doğan çocuk, beceriksiz; iğdiş’ < *iğdiş* ‘enenmiş at’ < ET. *igdiş* ‘melez’ Clauson 1972 s. 103. İkinci varyanttaki sıfat yapan *-(ı)k* eki için b. *açık I* . *Nasıl olur da bir berat gecesi ciması, ya da bir aydaşık gibi uğursuzlanır bu çocuk?* (L. Erbil 1984 s. 31). *Bu karı var ya, bu orada duvara bakan, aydaşık ol! Ah anam, ben çok korkarım ...* (L. Erbil 1985 s. 150).

EO. **aydıl–/eydil–** ‘söylenmek’ < *ayıt–/ayd–/eyit–/eyd–* ‘söylemek’ fiilinin passivum hali. *Durdılar, te’emmül étdiler, bildiler ki çalınan rebābdur, aydılan/eydilen firāḳ-nāmedür.* (Ferec 855/1451 v. 120a).

aydın ‘ışık, aydınlık; ışıklı’ < ET. *aydıŋ* ‘ay aydınlığı’ Clauson 1972 s. 268. *Ziyān eyleridi ay aydıŋına / Ḳaçan doluban ilerü gelse.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] s. 90). *‘Aḳıbeti ol yılan aŋa bir diş zaḫmın yédürür kim anuŋ ‘ömrinüŋ aydıŋ gündüzi ḳaraŋu dün bigi olur.* (A. Zajączkowski s. 47). *Gördi, bir ḳubbedür, bacalu, aydın, içi dolu maḥbūs ḫalḳ ...* (Ferec 855/1451 v. 64a) *aydınlık* ‘aydın yer’: *Bir uzun ḳaraŋu dehlīz buldı. Gitdi yüriyürek bir aydıŋlıġa yetişdi.* (Ferec 855/1451 v. 93a). ‘bir yapının ortasına gelen bölümlerin ışık alması için damın ortasından zemine dek açılan boşluk’ TüS 1983 s. 93: *Apartımanın aydınlık kısmındaki odaya girdi. Basık tavanlı, küçücük tek pencereli ... bu oda "kapıcı dairesi"ydi.* (N. Eruz 1969 s. 96). *Kallavi Sokağındaki apartımanın aydınlığı sinemanın bahçesine bakıyordu.* (G. Scognamillo 1990 s. 108). Nomen abstractum yapan *-lık* eki için b. *ağırlık* v e *aşağılık* .

Aydın ‘Anadolu’daki şehrin ve vilâyetin adı (vilâyeti eskiden çok daha genişti)’ < belki orada Büyük Menderes’e kavuşan Tabakhane Çayı’nın EYun. adı olan *Eudon’* dan. *Timurtaş oġlı Oruc beg ol zamānda Anadolı begler begisiydi, anı Aydın éline gönderdiler.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 95). *Aydın abası/havası* (doğrusu *havası*) ‘Aydın’ın yerli halk müziği gibi uzun ve usandırıcı’: *Dedim artık, Aydın abası, aman elverir!* (Feraizci-zâde 1979 s. 24). *Neyse, uzatmıyalım ... Oyun, Aydın havası, kısa kesildi.* (S. Şengil 1943 s. 92).

AD. **aydır–** ‘ayıltmak’ DS 412 < *ay-* I fiilinin causativum hali, b. *acıkdur-* . *Derneğimiz mubarek ola, komşular!*

Gücümüz, sapmışları yola getire, şaşkınları aydıra! (M. Başaran 1992 s. 124).

aydos (gemicilik terimi) 'kısa ikindi vardiyası' < İt. (Venedik dial.) ***gaitón*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 317.

Aydos Anadolu'nun birkaç yerinde görülen dağ ismi' < Yun. ***αετος*** (Aetós), asıl mânası: 'kartal'.

O. **ayende** 'gelen, gelenler' < Fa. ***āyanda*** a.m. [***āmadan*** 'gelmek' fiilinin fiilsıfatı (participium)]. ***Dīvān-ḫāne-i humāyūn gūyā ki gölge ḥarāmīlerinüŋ bir āyende evi-dür.*** ('Ālī 1956 [1586–87] v. 52b). ***âyende ve revende*** 'gelenler ve gidenler, gelen geçenler, uğrıyanlar': ***Ol şehr bender-dür, āyende revende anda çoḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 146a).

⊡ Fa.'dan alınma kelimelerde ***-ende*** participium activum ekiyle bitenler vardır. Bunlar, çok defa collectivum mânasındadır. A–E cildinde olanlar: ***ayende, çerende, dihende.***

AD. **ayeser** 'Trabzon'da ağustos ayında kutlama yapılan bir gün; ağustos ayı', ***Büyük Ayeser*** ve ***Küçük Ayeser*** 'Ağustos ayında görünen iki fırtınanın adları' K. Emiroğlu 1989 s. 47 < K. Emiroğlu'nun da tahmin ettiği gibi Ağustos ayına düşen bir azizin yortusundan [baştaki ***ay-*** = Yun. ****αγουσταρι*** (agustári)]. Yun. ***ay/ayos/aya*** önheceleri için b. ***ayandon fırtınası*** .

âyet I 'Kur'an'ın bir veya daha fazla cümleden oluşan birimi' < Ar. ***āya*** a.m. ***Taŋrıdan ḳorḳmadın āyeti bunuŋ gibi ḫasīs ġaraża tenzīl eyledüŋ, kāfir olduŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 126b). ***Yumurta üzerine bir âyet sığdırabilmek hüner değil ...*** (F. Erdinç 1969 s. 12). ***âyet-i aczı oku-*** 'aczini itiraf etmek, mağlûbiyetini kabul etmek': ***... yarın āyet-i 'aczı oḳuyasın.*** (Ferec 855/1451 v. 136a–b).

O. **âyet** II 'mükemmel olan, örnek' < Ar. ***āya*** 'mucize, örnek' ***Ol yigit ḫūblıḳda, bī-'uyūblıḳda āyet-dür.*** (Ferec 855/1451 v. 107b).

aygın baygın 'bitkin, bayılmak üzere' < krş. ***ayıl bayıl-*** ve ***baygın***. Fiilden sıfat yapan ***-gın/-kın*** eki için b. ***akkın*** , labialisation'lu terkibler için b. ***ala bele*** . ***Ben, pencere önünde, aygın baygın çırpınırken, her halde dışarıdan gördü ...*** (S.M. Alus 1933p s. 179). 'kendinden geçercesine âşık, vurgun': ***Fīrūz ẕāten ötekine ayġın bayġın... Ṣıdḳı da Brilanta'yı sever ...*** (Aḥmed Rāsim 1340 s. 82).

aygır b.m. (damızlık erkek at) < ET. ***aḏgır*** a.m. Clauson 1972 s. 47, M. Räsänen 1969 s. 6. ***Aygır gibi bir de anası var. Varsunlar çalışsunlar.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 57). ***aygırlan-*** 'aygır tavrı takınmak' TS 316: ***Biregü ṭaşaġıyle ayġırlanma.*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 620).

aygırsa– 'aygır istemek (kısrak hakkında); dişinin erkeği araması' < ***aygır*** + dişinin erkeği istemesini ifâde eden ***-sa-*** istek (desideratívum) genişlemesi, krş. ***boğasa-, erse-.*** ***Meğer kokain sarhoşluğuyla çıplanırmış. Delirip aygırsaması kokaindenmiş.*** (Kemal Tahir 1961 s. 316).

⊡ Seyrek kullanılan ve çok özel bir görevi olan ***-sa-*** genişlemesi, isimden geçişsiz desideratívum fiilleri yapar. BSTT.'de öncellikle dişi hayvanın erkeğini istemesini ifâde eder, (kısrak tarafından) ***aygırsa-*** gibi. A-E cildindeki hayvanlarla ilgili örnekler: ***aygırsa-, boğasa-, buğursa-, düğesi-, erse-*** ve ***ersek***. (sonraki ciltlerde: ***koçsa-, tekese-/tekesi-*** v.b.). Bundan başka: ***bense-, çaysa-***. İstek eki ***-sa-*** BSTT.'de aslında bundan farklı fonksiyonda olan ***-sı-*** ekiyle karışmış durumdadır (ayrıca b. ***ayruksı-*** , ***azsın-*** , ***böyüksün-/büyüksün-***). ET.'de ***-sa-*** eki tek başına yalnızca ***suvsa-*** 'susmak' örneğinde bulunur. Diğer örneklerde hep fiilden isim yapan ***-ıg*** (< BSTT. ***-ı***, b. ***acı*** II) ekiyle kaynaşmış ***-ıgsa-*** şeklinde geçmektedir ve fiilden 'bir kılışı yapmak istemek' mânasında fiiller yapar, ms. ***kör- ügse-*** 'görmek istemek' (b. M. Erdal 1991 II, 525-531).

AD. **aygıt/aykırt/aykıt** 'alet; malzeme' DS 414–415 < ?? ***Yanıma aykıtlardan tı, bız aldım. Ustamla yola çıktık.*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 144). 'yiyecek, erzak, yemeklik' DS 414- 415: ***Hep çâşıdan geli bizim aygıdımız.*** (Z. Korkmaz 1956 s. 6).

AD. **ayhal,** b. ***hayal.***

ayı, b. ***ayu***

ayıb, ayıbla–, b. ***ayb.***

ayıbalağı 'iri, hantal adam, ayı balası, ayı palağı, ayı yavrusu' DS 416. Yun. ***αρκοπαλλακον*** (arkopállakon) 'ayı yavrusu'ndan calque, calque için b. ***ab I/âv*** [3].

O. **ayıd ağacı/ayıt ağacı** 'tohumu şehveti kesmek için kullanılan bir bitki, beşparmak' TS 317 < Ar. ***'īd*** 'vitex agnus–castus' Tekin–Tietze 1990 no. 69; ***'i > a*** değişimi için b. ***'agel*** [1]. ***Konuşa konuşa şehirden büsbütün uzaklaştık... Ayıtları geçtik, çayı geçtik, karşı tarafta yüksekteki ekin tarlaları kenarına oturduk.*** (B. Duygulu 1961 s. 42). Aspirasyona uğramış varyantı için krş. ***hayıt.***

ayı ıslığı, b. ***ayıslığı.***

ayık 'sarhoş olmayan veya sarhoşluğu geçmiş olan' < ***ay-*** I 'kendine gelmek' fiilinin ***-ık*** ekiyle yapılan sıfatı, b. ***ayık*** . Krş. ET. ***aḏıġ*** a.m. Clauson 1972 s. 46, T. Tekin 1994 s. 254. ***Yėyüb içüb ėderler şāzlıḳ / Kimi yatur ser-ḫōş kimisi-dür ayıḳ*** (Enverī 1928 [869/1464] s. 32). EO. ***ayık uyuk*** 'ayık halde, ayık olarak' Tekin–Tietze 1990 no. 70.

AD. **ayık–** 'kendine gelmek, uyanmak' DS 417 < ET. ***aḏıġ*** Clauson 1972 s. 46 veya ***ay-*** II, fiilinin ***-ık-*** ile genişletilmiş şekli, krş. ***acık-*** . ***"Sizin köye de gelir mi bu dürzüler?" Haşim ayıktı: "Kimler?" "Particiler be, kim olacak?"*** (F. Baykurt 1971c s. 276). Mecâzî mânada 'gözü açılmak': ***Düşündükçe ayıkır gibi oluyordu.*** (M. Başaran 1992 s. 161). Kelimenin causativum hali ***ayıktır–*** 'ayık hale getirmek; uyandırmak': ***Çekiç sesleri onu ayıktırdı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 192).

EO. **ayıkla** ‘ayıkken’ < ***ayık*** + isimden zaman zarfı yapan ***-la*** genişlemesi. ***Bu pādeşāh-ı ẓālim her dem mestle ayıḳla Urviyyeden şoḥbet isterdi.*** (Ferec 855/1451 v. 179a).

⊡ EO.’da işlek olan ***-la*** eki isimden zarf, özellikle de zaman zarfı yapar, ***-la*** zarf eki, ***ile*** (< ***birle***) takısıyla karıştırılmamalıdır (M. Erdal 1991 I, 403–406). A–E cildinde şu ***-la*** zarfları vardır: ***ayıkla***, ***birle, boşla, danla/tanla*** (b. ***dan/tan***), ***dirile*** (b. ***diri***), ***dünile/dünle***. ***artıklağı*** zarfındaki ***-lağı*** genişlemesi de belki bu ***-la/-le*** ekine bağlanabilir.

ayıkla–, b. ***ayırtla-***.

ayıl– ‘baygınlıktan uyanmak, sarhoşluktan kendine gelmek’ < ET. ***aḏıl–*** Clauson 1972 s. 56 veya < ***ay-*** I + medialis-reflexivum anlamındaki ***-(ı)l–*** eki, b. ***açıl-*** . ***Peder u māder çūn ciger güşelerini gördiler biyḫüş oldılar. Ayılduḳda ḳucuşdılar, görişdiler, soruşdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 141a). ***Belki yarın her şeyi unutacaksın. Yarın ayılmış olacaksın çünkü!*** (Peride Celal 1991 s. 395). ***ayıl bayıl-*** ‘kendinden geçercesine âşık olmak’: ***Kız oğlanı ayıla bayıla seviyor.*** (H.R. Gürpınar 1933ke s. 17). ***Kültürsüzler, eğlence merkezlerinden, lüks mağazalarından, şık ve güzel kadınlarından ötürü Paris’e ayılıp bayılırlar.*** (M. Urgan 2000 s. 131).

ayılt– ‘bayılmış birini kendine getirmek’ < ***ayıl-*** fiilinin causativum hali, b. ***acıt-*** . ***Az sonra kızı boşluktan alıp hakalaçi makalaçi diyerek ayılttığımda az önceki alkış da eklenirdi bu alkışın üzerine, salon çınlardı.*** (M. İzgü 1992 s. 126).

AD. **ayın bayın ol–** ‘şaşkına dönmek’ DS 418, TS 319 < krş. ***aygın baygın***, ***ayıl- bayıl–***, labialisation’lu terkibler için b. ***ala bele*** . ***Çūn anı gördüm elden vardum, ḥāyır bāyır, ayın bayın oldum, istimsāküm ḳalmadı, beni gören şandı-ki öldüm.*** (Ferec 855/1451 v. 116b).

ayınga/ayanğa/ayınka ‘kaçak tütün’ DS 418 < ?? ***ayıngacı*** ‘tütün kaçakçısı’: ***Gölcüğe doğru inerken, ḳolcularla ayıngacılar çarpışdılar, yoldan geçemedim...*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 322). ***ayıngacı*** ‘tütün kaçakçısı’: ***Candarmalar ayıngacıları bastı.*** (T. Apaydın 1991 s. 222).

ayıngacı, **ayınka**, b. ***ayınga***.

ayın oyun/ayın uyun ‘şaka, ciddî olmayan girişimler’ Meninski 1680 I, 614 < labialisation’lu kafiyeli çift söz, mânası ikinci kelimeden kaynaklanıyor. Aslı (değişik mânalı) ***ayan uyun***, b. ***ayan***. ***Benim padişahım sen olasın ki, bu iş ayınla oyunla olmaz, olursa zorla, güçle olur.*** (E.C. Güney 1947 s. 25). ***”Tabi aramızda kalacak değil mi? Çünkü ayın uyun değil.” ”Allah sırrı oğlum, ayın uyun olur mu?”*** (Orhan Kemal 1951s s. 67).

ayıp, b. ***ayb***.

(Neologismus) **ayıp–** ‘ayıplamak’ < isim temeli olan ***ayıb/ayıp*** kelimesinin doğrudan doğruya fiil temeli olarak kullanıldığı bir tek kaynakta geçtiği için her halde yazarın icadıdır. Eserimize aldığımız diğer neologisma için b. ***andaç*** . ***Binerken karı, kocasının arkasına geçiyor, bir vücutlu biniyorlardı. Heyl – çok ayıptım.*** (T. Yücel 1960 s. 9). Krş. ***etki-***.

ayıpla–, b. ***ayb***.

ayır– b.m. (birleştirmenin aksi) < ET. ***aḏır-*** a.m. Clauson 1972 s. 66–67, M. Räsänen 1969 s. 6, K. Röhrborn 1977 s. 52. ***Ḫar-ı Mışrīmi benden ayırdı.*** (Ferec 855/1451 v. 105a). ***ayır- kayır-*** (mâna itibariyle birbirine zıt olan iki fiil kafiye ve başlarındaki ses dizisiyle (krş. ***akından kakından***) birbirine bağlanmış bir çift sözlü tâbir oluyor) ‘korumak’ < ***ayır-*** ve ***kayır-***; tâbirin mânası ikinci fiilden kaynaklanıyor. ***Biz her gün büyüğümüz küçüğümüz şoḳaḳlarda sürü sürü ölürüz. Bizi ayıran ḳayıran yoḳ.*** (H.R. Gürpınar 1335 s. 227).

ayırd/ayırt ‘fark’ < ET. ***aḏırt*** a.m. Clauson 1972 s. 64. ***fark*** kelimesinin mukabili olarak tekrar diriltilen kelimelerden; daha önce yalnız ***et-*** ve ***ol-*** fiilleriyle kullanılırdı. ***Doğrudur, iyinin kötünün ayırdı zamanı geldi de geçti bile.*** (A. Nesin 1961z s. 102). EO. ***ayırd*** ‘yol kavşağı’: ***Altı yol ayırdına çadır dikem.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14./15.yy.] s. 128). ***ayırd et-*** ‘tefrik etmek, seçmek’: ***Yavaş yavaş karanlık basıyor. Gök ve deniz artık birbirinden ayırt edilemiyor.*** (B.S. Kunt 1948 s. 57). Genç nesil tarafından ***fark et-*** kalıbının mukabili olarak da kullanılıyor: ***Dokumacıların dükkânı önünden ... geçiyordu. Dokumacı onun geçtiğini ayırd edince, şarteli indirdi.*** (A. Özyalçıner 1957 s. 62). ***ayırd ol-*** ‘tefrik edilmek, seçilmek’: ***Onuŋ ḫastalığı sevdā, aŋladıŋ mı şimdi? Bu da ince ḫastalıḳdan pek ayırd olmaz.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 160). EO. ***ayırd ol-*** ‘ayrılmak’: ***Çūn gèce oldı iki leşker ayırd olub her biri bir ṭarafdan gidüb ḳondılar.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 27). AD. ***ayırt yakası*** ‘dönüm noktası’: ***Bu sallama ayırt yakasıydı. Böyle yapınca ya alacak, ya da iyileştirecek. Almasından korkumuz boşaymış, iyilik verdi.*** (M. Makal 1960 s. 84).

⊡ Fiilden isim yapan ve az kullanılan bir ek olan ***-(ı)t*** (< ET. ***-(u)t***) geçişli fiillerin nesnesi ve geçişsiz fiillerin öznesini, dolayısıyla nomen agentis, nomen concretum ve bâzen de nomen loci yapar (T. Banguoğlu 1974 s. 263, W.E. Scharlipp 1978 s. 91–101, M. Erdal 1991 I, 08–216). Neologismuslardan başka bütün örnekler EO. veya AD.’ye aittir. A–E cildindeki şu misaller bulunuyor: ***ayırd/ayırt, binüt/bünüd, çaşıt/çaşut, düşüt***. Bunlara benzetilmiş, fakat isimden türetilmiş yeni kelimelerden: ***boyut***. İkinci ciltte ***giyit*** örneği gelecek.

ayırt, b. ***ayırd***.

EO. **ayırtla–** ‘ayırmak, uzaklaştırmak’ < ET. ***aḏırtla-*** ‘tefrik etmek’ Clauson 1972 s. 70. İsim/sıfat’tan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-*** . ***Anı Aydın èline gönderdiler-kim vara Aydın èliniŋ ḫāyınlarnı ayırtlaya.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 95). ‘halletmek, fasletmek’ TS 320: ***Anuŋ işini açа bildürmediŋ anı ayırtlamaḳ gerek.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] s. 31). ***ayırtlama*** ‘bir nevi okçuluk sporu’ ***kemān çekmek yigirmi dört baḫş ola dört baḫşı***

ḳabża berāberine gelince yigirmisi ḳabżanuŋ iç ṭarafına tā maḫlama ṭa'bīrine varınca ṭa'yīn bula ve ḳabżadan iki barmaḳ içerüden atmaġa ayırtlama ṭa'bīr olına ... ('Ālī ÜK 5959 v. 426r). ***ayırtlan-*** 'ayrılmak' TS 321: ***Bāġ ṣaru gitdiler, şehr sevādından ayırtlandılar.*** (Ferec 855/1451 v. 103b). ***anadan ayırtlan-*** 'doğmak': ***Bu yaḳında bir ferzend gele, anasından ayırtlanduġılayın otura gele, söyleye, dişleri bitmiş ola.*** (Ferec 855/1451 v. 213b). Kelimenin müşareket hali ***ayırtlaş-*** 'birbirinden ayrılmak' TS 322: ***Kūfeye-degin gönderü çıḳdı, ol arada ayırtlaşdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 105b). ***Yanumda bir cüvān yatur, başı gövdesinden ayırtlaşmış.*** (a.e. v. 109a). AD. ***ayıtla-*** 'ayıklamak' DS 421, K. Emiroğlu 1989 s. 4748, TS 319–320, Meninski 1680 I, 580. ***ayıkla-*** I (***/t/ > /k/*** gelişmesi için b. ***ahçı***) 'pirincin içinden taşları veya bir şeyin içinden işe yaramıyan parçaları seçip ayırmak' ***Pilâv mı pişirilecek: Petekten sahana konup getirilen bulgurun içindeki bu türlü böcekleri, sıçan pisliklerini, örümcek ağlarını tek tek ayıklamak olağan bir koşul sayılır.*** (M. Makal 1980 s. 56). ***Neredesiniz oğlum? Balıklar geldi, ayıklanacak, sebzeler soyulacak, meşrubat taşınacak, siz yoksunuz.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 44). Daha umumi mânada 'dikkatle gözden geçirmek': ***Hüseyin Çavuş, sen de iki zaptiye ile otelleri, evleri bir bir ayıklal*** (S.M. Alus 1944 s. 185). (Argo) 'hırpalamak, tartaklamak' H. Aktunç 1990 s. 46. ***Gıli herifi ayıklarken hiç konuşmuyordu.*** (M. Kaçan 1991 s. 115). ***boğazını ayıkla-*** 'hafifçe öksürmek, öksürerek boğazını temizlemek': ***Ciğarasından bir nefes çektikten sonra boğazını ayıkladı.*** (H. Aytekin 1945 s. 40). (Argo) ***ayıkla-*** II 'okşamak, sevmek' H. Aktunç 1990 s. 46. Belki bit ayıklama amelinden (?). ***Fethi mahalledeki bütün mitraları incitmeden ayıklamıştı.*** (M. Kaçan 1991 s. 10–11).

AD. **ayıslığı/ayı ıslığı** 'iki elin işaret parmakları veya bir elin iki parmağını ağza götürerek çıkarılan keskin ıslık' (A. Püsküllüoğlu 1974 s. 16) < ***ayı*** ve ***ıslık*** (krasis için b. ***acabola/acabula***). ***Birisi düdük öttürüyor, beş altısı birden bir ayıslığı tutturmuşlar, uzun uzun çalıyorlardı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 418).

EO. **ayıt-/ayd-/eyit-/eyd-** 'söylemek' TS 323–326 < ET. ***ayıt-*** a.m. Clauson 1972 s. 268–269. Yazmalarda kasdedilen telaffuzu tesbit etmek çoğu zaman mümkün değil, şu var ki en geç 16. asırdan itibaren ***eyit-*** varyantı hakim olmuş sayılabilir (ms. Evliyâ Çelebî'ye göre ***ayıt-*** varyantı Tatarlar'a mahsustur, krş. ms. R. Dankoff 1990 s. 100 "Nogai"). Fakat 800/1398 tarihli 'Işḳ-nāme (Meḥmed 1965 [1398])'de bile ***ayıtgıl*** şekli yalnız bir kere geçtiği halde ***eyitgil*** beş kere geçer, üstelik ***eyitmek*** masdarı da bir kere kullanılmıştır. Bu, palatal telaffuzun Osmanlıca'da çok eski olduğunu, velar telaffuzun ise her zaman nadir bulunduğunu gösterir. ***Ayıtgıl ḫāżır olsun hep yaraġı / Ḳaçan ḫalḳ uyḳuda bula ferāġı / Çalaba şıçınup 'azm ėdelüm biz.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 3856). ***Bu zaḥmetden bu ġurbetden ḳıl āgāh / Eyitgil yine luṭf ėtdügin Allāh.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 8163).

⊡ Velar ünlüler (yâni ***/a/, /ı/, /o/*** ve ***/u/***) ile palatal ünlüler (***/e/, /i/, /ö/*** ve ***/ü/***) arasındaki tefrik bütün Türk dillerinde en esas prensiplerden biridir. Buna rağmen, hem dil ve diyalektleri birbiriyle mukayese edersek, hem de bir dilin tarihindeki safhalara dikkat edersek, bu iki sınıfın birinden öbürüne geçen tek tük kelime görürüz. Bunun sebebi ne olabilir? Acaba kelimenin ilk hecesinde bulunan ünlü yanında olan ünsüzlerin tesiri altında mı böyle değişik bir hal almıştı? Yahut da, Jean Deny'nin teklif ettiği gibi bâzı ünlüler sınıflarına sadakat hususunda ötekilerden daha zayıf olabilir mi ve bu zayıf olanlar – ***/ı/*** ve ***/i/*** –, sınıflar arasında bir nevi köprü vazifesi ifa edebilirler mi? Yoksa bu ikisi de değil, acaba bizim esas anlayışımızda mı bir yanlışlık var? Nazariyat bir yana, A–E cildinde şu misaller bulunuyor: ***ayıt-/eyit-, bıç-/biç-*** (***bıçak, biçim*** vs.), ***çın/çin, çitlembik/çıtlamık, çoç/çöç, çoğan/çöğen/çöven, çont/çönt, çopur/çöpür, çot/çöt/çört, çukundur/çüküdür, domal-/dömel-/tomal-***. Bu maddeye ilâveten b. ***abuk***.

ayıt ağacı, b. ***ayıd ağacı.***

AD. **ayıt beyit ol-** 'şaşkına dönmek' DS 421 krş. ***ayın bayın ol-***, labialisation'lu terkibler için b. ***ala bele***. ***Haççа ayıt beyit oldu. Dili tutuldu, bir şey diyemedi.*** (F. Baykurt 1961ı s. 216).

ayıtla-, b. ***ayırtla-***.

ayin 'dinî merasim' < Fa. ***āyīn*** 'âdet, gelenek'. ***Noel ayininden sonra Yerasimle yeni evlenen bir garsonun yatak odasını seyretmeye gidecektik.*** (A. Kutlu 1991 s. 230). 'din, mezhep': ***Lākin meşelā protestant devletleriniŋ ülkesinde yine katolik ve keẕālik katolik āyīninde olan devletlerde protestant uṣūlüni icrā eder ḳatı çoḳ kimse olub ...*** (Muṣṭafā Sāmī, YTEA 1974 [1840] I, 77). O. 'âdet, kaide, kanun': ***Gendü bārgāhında ḳondurdı, ḳonuḳladı, ḫidmet eyledi. Nekim pādeşāh āyīnidi, heb yėrine geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 142b). ***Zīrā āyīnlerinde yoḳdur ki aldukları bārgīri oġraduḳları ḫükkāma ṭapşuralar.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 153). O. ***âyîn eyle-*** 'süslemek, donatmak' (krş. Fa. ***āyīn bastan*** a.m.): ***Pes şehzādeyile Faḫrunnisā Pārs milkine yetişicek Pārs melikine muştıcı vardı. Leşker ile ḳarşu çıḳdı. Şehri āyīn eylediler.*** (Ferec 855/1451 v. 206a–b). ***âyîn-i Cem*** 'Bektaşiler'in, şarap ziyafetleriyle meşhur kadim İran padişahı Cem namına olan ayin'.

O. **ayine** 'ayna' < Fa. ***āyina/āyīna*** a.m. ***Meger ol şehzāde-i āzāde düşde ḫayāl naẓariyle cemāl-i bā kemālüŋi cān āyīnesinde görmiş, biŋ cān u dilile senüŋ şifte-i visālüŋ olmış.*** (Ferec 855/1451 v. 41a). 'aynanın aksettirdiği resim': ***Āferīn ol kişiye ki bu ḥikāyeti gendü ḫālinüŋ āyīnesin bula ve elini dünyādan çeke ...*** (Ferec 855/1451 v. 35a).

O. **ayinedar** '(Saray hizmetlilerinden) ayna tutan' < Fa. ***āyīna-dār*** a.m.; 'berber' [***āyīna*** 'ayna' ve ***-dār*** 'tutan', b. ***abdar***]. ***Ayīnedārlar ḫalḳa yüzi aġın göstereler.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy. başı] s. 154).

AD. **ayka/hayka** 'sürek avı' DS 422, 2318 < Sırp–Hırvat. ***āyka/hāyka***, Bulg. ***hayka*** a.m. [***hayl*** nidası ve Slavca ***-ka*** eki], A. Tietze 1957 no. 58.

⊡ Osmanlı İmparatorluğu'nda bir kaç Slâv dili konuşuluyordu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin de şarkda ve garpta Slâv dillerini konuşan komşuları var. Türkçe, Slâv dillerinden bir

çok kelime almış, fakat morfoloji ve sentaksta bu dillerin Türkçe üzerinde tesiri az olmuştur. Sl. dillerinin Türkçe'de en sık tesadüf edilen unsurlarından biri ***-ka*** küçültme ekidir. A–E cildinde şunları gördük: ***ayka/hayka, babka, babuşka, baska, boçke/bocga/boşka/buçka, boduçka, bolka, briçka/bırıçka/bırışka, budulga, canka, çavka/cavka/çavga/çafka, çayka, çinka, darakka, devke/defke, devoyka, duruşga***. ***-ko*** ekiyle yapılanlar için b. ***anaçko*** .

EO. **aykaklık** 'kovculuk, münafıklık' TS 327 < Çağ. ***aygaḳ*** 'kovcu, entrikacı' G. Doerfer 1965 II, no. 649. Nomen abstractum yapan ***-lık*** eki için b. ***ağırlık*** .

aykırı 'çapraz, ters' < ***arkuru/arkırı*** a.m. C. Brockelmann ZDMG cilt 70, 1916, s. 189. ***"Burada pazarlıksız satış yapılır" levhasını, hükûmetin emirlerine aykırı hareket etmiş olmamak için asmıştır.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 5). Mecâzî mânada 'uymayan, muhalif': ***Kendi vatanı addettiği memleketin dibine doğru ilerledikçe, kendi kökünden uzaklaştığını hissediyor. Hissetmese bile etrafında hâsıl olan boşluk, soğuk ve itici hava, ona her an kendi toprağından sökülmüş bir aykırı, bir acayip nebat olduğunu bildiriyor.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 38). ***... hepimiz birer aykırı kılığa gireriz.*** (Musahipzade Celal 1936ba s. 58). '... aksine': ***Fakat uzaktan büyük ve cansız bir kar topuna benzeyen bu köy evinin içinde, haricî manzarasının hareketsizliğine aykırı, büyük bir faaliyet var.*** (S. Ayverdi 1940 s. 93).

aykırılama/aykırılamasına (zarf) 'çaprazlama, dik bir zaviye teşkil ederek' < ***aykırı*** + ***-lama/-lamasına*** mekân zarfı ekleri, krş. ***uzunlama, yanlamasına***, vs. ***Bir de, bayıra doğru, aykırılama ilerliyen bir sokak vardı ki bunun sol tarafında da beş altı ev kurulmuştu.*** (Z. Yamaç 1956 s. 103). ***Kafilenin baş ve kıç taraflarına, aykırılamasına, üçer dörder araba sıralanmış, böylelikle ortada geniş bir boşluk bırakılmıştı.*** (Z. Yamaç 1956 s. 58).

⊡ Modal zarflarda ***-lama/leme*** veya ***-lamasına/-lemesine*** ek gruplariyle teşkil edilenlerden çok misal vardır. Mâna itibariyle bunlar, en çok tarz ve istikamet zarfları olur. Teşekkül bakımından her iki gruptakiler de bir isim veya sıfatla başlar. Buna onu fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi ve fiilin kısa masdarı olan ***-ma/-me*** eki takılır. Fakat bu ekin burada isim yapan fonksiyonu yoktur, tek fonksiyonu ***-la-/-le-*** ile beraber bir zarf teşkil etmektir. Bu fonksiyon, ikinci grupta possessivum ve dativus ekinden mürekkep tipik zarf genişlemesiyle (b. ***abes yere***) tekrarlanır. A–E cildinde bahsedilen bu tipten zarflardan ilk grupa ait olanların çoğu yüzme sporuna ait tarz zarflarıdır: ***balıklama, bohçalama, çivileme*** (b. ***çivi***); ikinci grupta ise çoğunlukla istikamet zarfları yer alır: ***boylamasına, çaprastlama/çaprazlama, çaprazlamasına*** (b. ***abiye*** maddesinde), ***darlamasına, derinlemesine, diklemesine, doğrulamasına, eğrilemesine, enlemesine***.

aykırt, aykıt, b. ***aygıt***.

aylak 'boş gezen, işsiz' < ***ayla-, aylan-*** 'dolaşmak'. Sıfat yapan ***-(ı)k*** eki için b. ***akık*** . ***Bir batman ėtmegile bir yumaġı getür, aylaḳ oturınca meşġūl olayım.*** (Ferec 855/1451 v. 24a). ***Peki Asım, sen hep böyle aylak mı gezeceksin? Bir iş de sen tut!*** (S.F. Abasıyanık 1944me s. 105). EO. 'bedava' TS 328–329: ***Ey 'azīzüm yūsuf-ı bāzār-ı ḥüsn/ Gendüyi ṣatmaḳ diler aylaḳ saŋa.*** (Necātī Beg 1963 s. 148).

AD. **aylan-** 'dolanmak, etrafında dönmek; dolaşmak, gezmek' DS 425, TS 330 < Türkm. vs. ***ayla-*** 'döndürmek, çevirmek' fiilinin reflexivum hali (b. ***acın- II***) E.V. Sevortyan 1974 I, 109. ***Gėce gėce odaġın (odaġuŋ) aylanursın / Neyiçün tāli'uŋa ilenürsin.*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 3668). ***aylandur-*** 'dolaştırmak' TS 329: ***Evlād-ı 'Arabdan biri güvegü olub ... atlandururlar, ṭabl u naḳḳāre ... ile şeb tā seḥer gezdürüb, niçe yüz kimse māh-tāba ve meşā'il-i pür-tāba ḳarşu aylandururlar.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 125).

aylandüs/aylandız 'Çin'den Amerika'ya ve Avrupa'ya getirilen bir ağaç cinsi' < Yeni Lât. ***ailanthus*** < Endonezya adalarından birinde konuşulan dilde ***ay lanto*** 'gök ağacı'. Krş. ***alyandoz***. ***Meydanı kaplıyan aylandızların altından geçerken azıcık kendine gelebildi.*** (B.S. Kunt 1933 s. 52). ***O gece bizim kır tarafındaki mahalle kahvesinin aylandüslü, kahkahalı, havuzlu bahçesinde bu ninni belki yirmi kere çalındı.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 14).

ayn I 'Arapça'daki ayn harfi ve sesi' < ***'ayn*** 'göz', Arap yazısındaki şeklinden.

O. **ayn** II 'göz' < Ar. ***'ayn*** a.m. ***Görmeyeliden yārı 'aynum yaş aḳıtdı şol ḳadar / Kim ḳatında yėdi yem bir ḳatra anuŋ nem degül.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 218). ***Ḍaġılsa küḥl-veş cismüm ol āfet 'aynına almaz, / Ḥayāt ābı olursam ādemī ḳoymaz dehānına.*** (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] III, 179). ***Aynım açılıp da yüzüm gülmedi, / Kalbimde gönlümde sevgim kalmadı.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 33).

O. **ayn** III 'pınar, kaynak' < Ar. ***'ayn*** a.m. asıl mânası 'göz'; topraktan su akıtan kaynaklar bir nevi göz telâkki edilir, krş. ***çeşm çeşme, göz göze***. ***'Ayān oldı lebüŋ 'aynında şol su / Ki ġarḳ oldı cihān baḥrında yek-ser.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 94).

EO. **ayn** IV 'kendisi, varlık' < Ar. ***'ayn*** a.m. < 'göz'; b. ***aynı***. ***Ḳaçan kişinüŋ 'ayn-ı eşerin görmediler.*** (Ferec 855/1451 v. 243a). ***Yā neŋ var aŋa bağışlarsın? Bizüm 'aynumuz daḫı anuŋ ḳabżında(dur).*** (a.e. v. 25a). EO. ***aynına alma-*** 'aldırmamak, kulak asmamak': ***Murād bunuŋ bu sözini aṣlā 'aynına almadı ve naṣīḥatın eslemedi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 172). ***Çekdügi meşaḳḳ-ı seferi 'aynine almayub ...*** (Taʿlīḳī-zāde 1983 [1596] s. 156). ***ayn-ı keramet*** 'kerametin ta kendisi, hakikî bir mucize': ***Onlar tarafından sarfedilen her sözü bir "vahy" gibi telâkki ederek ayni keramet addederler.*** (R.C. Ulunay 1941 s. 266).

ayna I b.m. (ışığı aksettiren sırlı cam) < Fa. ***āyina*** a.m. ***Saçlarını toparlıyorsun küçük duvar aynasının karşısında.*** (Peride Celal 1991 s. 564). 'kapı kanadının düz tahtası': ***Lâkin kapı, zıngırdıyan kilidine, esniyen aynalarına rağmen dayanıyor, bir türlü açılmıyordu.*** (R.H. Karay 1940m s. 53). AD. 'dürbün': ***Kaptan aldı aynayı ...*** (K. Emiroğlu 1989 s. 48). (balıkçılık terimi) 'derini görmek için suyun üst yüzeyine tutulan cihaz, batoskop (?)': ***Sonra ayna dedikleri magafona benzer, bir tarafı camla kaplı bir boru ile suya bakmaya başlıyor.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 58) AD. 'röntgen cihazı' DS 426: ***Sonra aynaya tutar seni,***

ciğerini seyreder orda yayla gibi. (Nâzım Hikmet 1966 s. 23).

(Argo) **ayna** II 'kötü, berbat', L. Bonelli 1899 s. 349 no. 72 < *ayna* I; kayganlığından. *Onuŋ sözüne bel bağlıyorsan işimiz aynadır! Vah ḥālimize ...* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 267). 'çok iyi, yolunda' TüS 1983 s. 96, H. Aktunç 1990 s. 46 < *ayna* I; parlaklığından. Krş. *aynalı* .

AD. **ayna** 'mahalle' < ?? *Bizim köy Arapla başı beş aynadır.* (A. Caferoğlu 1940 s. 7).

ayna, b. *adna.*

Aynabahtı 'Orta Yunanistan'da Korintos körfezinin girişindeki İnebahtı (Yunanca Náfpaktos, İtalyanca Lepanto) kalesi' < Yun. *Ναυπακτος* (Náfpaktos). *İmdi gelüŋ, varub biz Aynabaḫti/ Eynebaḫti üzerine düşelüm kim almaġa ḳolay yėr durur.* (Seyyid Murād 1981 [1578] v. 296a).

aynabakar 'bir nebat cinsi (dağ kestanesi)' I. Hauenschild 1989 no. 182 Arnica montana, no. 315 Chrysanthemum leucanthemum < Ar. *'ayn-baḳar* 'öküz gözü'.

AD. **aynala–** 'parlamak, manzara arzetmek' < *ayna* I. İsim/sıfat'tan fiil yapan *-la-* eki için b. *acabla-* . *Bu arada Cum ağa secdedeydi. İki yamalıklı şalın arkası Allo'nun oğlunun önüne aynalamıştı.* (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 144).

AD. **aynalan–** 'düşerken dizi yaralanmak' DS 427 < *ayna* I + isimden fiil yapan *-lan-* genişlemesi, b. *abaplan-* .

Niyazi bu kapıdan binip öbür kapıdan atlar ve kapaklanır. İsportası kırılır, öteberiler saçılır, dizleri, avuçlarının içi aynalanır, kan içinde kalır. (Orhan Kemal 1950â s. 48).

AD. **aynalı** 'güzel, gösterişli' DS 427, H. Aktunç 1990 s. 46 < *ayna* I. İsimden özellikle sıfat yapan *-li* eki için b. *adamakıllı* [2]. *Aynalı ġaca imiş bel* (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 230). *İki üç tane aynalı karı bul, sırtla, getir ... Sungurlu hovardasının duasını al!* (Kemal Tahir 1957 s. 48). *aynalı* 'hileli zar': *İşte bu atış esnasında evvelce avucunda sakladığı aynalının tekini kavanço eder.* (H. Kodaman 1944 s. 21).

Aynaroz /Aynoros /Ayneroz 'Yunanistan'ın Aynoros yarımadası' < Yun. *Αγιον Ορος* (Hágion Óros) 'kutsal dağ' Yun. *ay/ayos/aya* önheceleri için b. *ayandon fırtınası . ... Ayneroz cezīresinden Paydo Ḳaratore manastırı ṭarafından ẕabṭ olunub ...* (Ö.L. Barkan 1943 [tarihsiz] s. 346).

(Argo) **aynasız** 'fena, çirkin' DS 427–438, H. Aktunç 1990, s. 47 < *aynalı*'nın aksi. *- İşler aynasız, Recep ... – O ne demek? – Şu demek ki, iki gündür habezanlıktan bitiyorum...* (R. Enis 1935 s. 57). *Gel gelelim, benim halim çok aynasızdır bu günlerde.* (O.C. Kaygılı 1939 s. 244). Argo 'polis': *Tam boyacı Kadirle numara çevirecekti ki kapıdakilerden birisi bağırdı: "Hafız! Aynasız geliyor!"* (Umran Nazif 1948 s. 89).

AD. **aynaş–** 'karışmak' DS 428 < ?? Mânası ekseriya açıklanamıyan bu *-naş* genişlemesi için b. *arnaş-* .

Aynaşan ipi, kördüğümü, köroğlunun düğümünü çözecez inşallâh!' (F. Baykurt 1971t s. 289). 'birisinin işine karışmak': *Ula, emme de aynaştın bu yıl bana bel* (F. Baykurt 1967k s. 35). *aynaştır–* 'karıştırmak': *Muhtarın sinirlerini de aynaştırmayın!* (F. Baykurt 1971t s. 245).

AD. **aynaş koynaş et–** 'karmakarışık, çarpık çurpuk etmek ?' < *aynaş-* fiilinin emir siygası ile kafiyeli çift söz, b. *af küf . Elbet simya da bilir değil mi? Bari beni bir güzel çarpsın da, vücudumu aynaş koynaş etsin, kuyu çengeline döneyim.* (Feraizci–zâde 1979 [1302/1886] s. 32).

AD. **aynaştır-** 'karıştırmak' < *aynaş-* fiilinin causativum hali. *Şinci bir vukuat çıkartacaksınız! Herifin elinde silâh görmüyor musunuz? Muhtarın sinirlerini de aynaştırmayın!* (F. Baykurt 1971t s. 245).

AD. **aynat** 'beter' DS 428 < belki *inat* (krş. *eynat* 'inatçı' DS 1824); ikna edici olmayan bir etimoloji için b. A. Tietze 1955 no. 1. Kelime başındaki /'/ /a/ değişimi için b. *'agel* [1]. *aynat beynet/aynet beynet* 'ucube' DS 128, labialisation'lu terkibler için b. *ala bele . Atiye kendisi gibi bir garip kalmış, içi yaralı kadınla uğraşanın yüzünün Tanrı tarafından aynet beynet edileceğini, gazaba geleceğini, kendisiyle uğraşmasa iyi edeceğini kocasına duyurdu.* (L. Tekin 1984 s. 187).

O. **aynelyakin** 'gözümle görmüş gibi, kat'î olarak, yakinen' < Ar. *'ayn* 'tam kendisi' ve *yaḳīn* 'kesinlik; kanaat'. *Şimdi sen beni sevüb baŋa muḥabbet ėtdüğini 'aynelyaḳīn bildüm.* (Ş. Elçin 1975–1976 s. 177).

aynen I (zarf) 'tastamam, harfi harfine' < Ar. *'ayn* II + zarf eki *-en*. Ar. accusativus eki *-an*'ın zarf yaptığı durumlar için b. *aceleten . Ḫırsızlar ḥōcanıŋ sözlerini 'aynen yerine getireceğine söz vėrirler.* (Türk masalları 1991 [1912] s. 50). *Adam haklı çıktı biliyor musun? Dediği çıktı aynen!* (T. Apaydın 1991 s. 307). *Aynen söylediğin gibisin: bencil ve düşüncesiz bir erkek hayvan.* (A. Kutlu 1987 s. 212). Günlük dilde *aynen* kendi başına 'çok doğru, dediğin gibi' mânasında kullanılır: *"Ürktü enayi, ha?" "Aynen ..."* (Orhan Kemal 1952 s. 33).

aynen II '(para ile değil) bir şeyler vererek (borcunu ödemek)' < *ayn* + zarf eki olan *-en*, krş. *kazaen, sürgünen. Hiç olmazsa vergiyi aynen verin!* (F.C. Göktulga 1953 s. 4).

Ayneroz, b. *Aynaros.*

aynet, b. *aynat.*

aynı (sıfat) 'başka biri değil, bizzat kendisi' < Ar. *'ayn* (*ayn* II) + Fa. izafet eki *-i*, agglutination ve fonksiyon kaybolması ile, b. *asgari . Hep aynı konular...* (Y. Yazıcı 1990 s. 112). Sıfat zarf olarak da kullanılır, krş. *tıpkı: Aynı sana benziyor, ana!* (A. Caferoğlu 1944 s. 206). İsim olarak *aynı* 'kopya': *Bunlar şimdi*

diplomalarını aldılar ya. Willy bey bunların aynılarını çıkarttı, hemen Amerikaya yolladı. (F. Baykurt 1967a s. 155). İsimleşince veya zamirleşince, sondaki agglutination'a uğramış /-*i*/ 3. şahıs possessivum eki olur: ***Yanaklarının pembelisi onunkinin ayni.*** (S.M. Alus 1933p s. 139). Zamirleşmiş halde 3. şahıs bir possessivum eki daha alabilir, krş. ***birisi, kimisi, hepsi. Aynisi benim de başımdaydı.*** (K. Özer 1957 s. 68).

O. **Aynıbahr** 'Gelibolu'da veya civarında bulunan bir kalenin adı' ?? < asıl mânası 'deniz gözü' [***ayn*** II ve ***bahr*** I). Krş. Gelibolu Yarımadası'nda olan diğer 16. asır kale isimleri: ***Kilidülbahr, Seddülbahr. Benüm*** (veya ***Benem***) ***İlyās Niyāzī, Geliboli vaṭanum, | ʿAyn-ı baḥr iki gözüm, keştī-yi cān bedenüm.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 168).

aynî 'maddî (para olarak değil)', ekseriya ***ayni yardım*** tâbirinde, 'hükûmetin kıtlık zamanında memurlara dağıttığı yiyecek ve başka maddeler'. İsimden sıfat yapan nisbe eki ***-î*** için b. ***adalî . Amerikan ayni yardım vagonları da Erzuruma vardı ...*** (F. Erdinç 1969 s. 133).

ayniyat 'iş yerlerinde eşya ve malzeme işleriyle ilgilenen bölüm' TüS 1983 s. 96 < ***ʿaynī*** ve Ar. çoğul eki ***-āt***; nomen abstractum collectivum mânasında isim yapan ***-iyat*** için b. ***abesiyat . Bey baba, geçen senenin ayniyat cetveli nerededir?*** (A. Nesin 1958k s. 12).

O. **ayniye** 'göz tababeti, oftalmoloji; hastanede göz tababeti kısmı' < Ar. ***ʿaynīya*** a.m. [***ʿayn*** 'göz' + tababet dalları için kullanılan ***-īya*** (***-iye***) eki, b. ***adliye***]. ***Erzurum hastanesinde muntazam bir ayniye darülmesaisi ve diğer bir mutahassıs mevcut ise de ...*** (S.E. Ertem 1930su s. 61).

ayniyet 'aynilik' < Ar. ***aynīya*** a.m. Ar. ***-iyet*** için b. ***aciliyet . On dokuzuncu yüzyıl, gelişen kosmosu düzenleyen kanunla insanoğlunu idare eden kanunun ayniyetine inanıyordu. Tabiatı da, tarihi de gittikçe daha ileri, daha mükemmel merhalelere sürükleyen, aynı tekâmül kanunuydu.*** (C. Meriç 1992 s. 110–111).

Aynoros, b. ***Aynaroz.***

EO. **Ayntab** 'Gaziantep'in eski adı' < Ar. ***ʿAyntāb*** < Erm. ***Antap'. Serdār Sinān-Paşa-zāde Meḥmed Paşa ḥażretleri yarar leşker ile taʿḳīb eyleyüb ve öŋin baġlayub muḥālif yėrde ʿAyntāb sancaġında yėtişüb muḥkem ceng ü āşūb olub ...*** (Selānikī 1989 [1599] II, 863).

ayol (genellikle kadınların, dikkati çekmek veya itiraz etmek için kullandığı nida) 'bana bak!' < ***ay oğul.*** Bu birleşik kelimede varolan krasis durumu için b. ***acabola/acabula . Çocukdur bu ayol, kendisini en ziyade kim gezdirir eğlendirirse onu sever.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 120).

⊡ Kadın ve erkeğin dil kullanımlarındaki, yâni konuşmalarındaki farklılık, senelerden beri uluslararası feminist ve sosyolinguistik araştırmaların konusudur. Bu farklar şu alanlarda gözükür: Kelime hazinesi, entonasyon, mimik, ifâde ve gramer. Bu farklılık toplumda birbirinden ayrılmış kadın ve erkek çevrelerinde daha da çok göze çarpar. Bir çok dilde yapılmış araştırmaların sonuçlarından bâzıları şunlardır: Kadınlar, daha örtmeceli (euphemismus) konuşurlar, ifâdeleri erkeklerinkinden daha sade ve terbiyelidir. İfâdeyle ilgili ortaya çıkan bu sonuç Türkiye Türkçesi için de geçerlidir, b. S. Başoğlu 1987 s. 299. Türkiye Türkçesi'nde kadın diline ilişkin bir araştırma henüz gerçekleştirilmemiştir. Buna rağmen genelde geçerli ve yalnızca veya özellikle kadınlar tarafından kullanılan bâzı leksikal tarzlar vardır; ms. nidalar: ***aşk olsunl, ayoll, hul***, okşayıcı hitaplar: ***şekerim, elmasım*** ya da deyimler: ***yüreğinin yağı erimek, Hüt dağı gibi şişmek, sıdkı sıyrılmak***.

AD. **ayorit** 'kasım ayı' K. Emiroğlu 1989 s. 48 < Yun. ***Αγεωργιτης*** (Agiyōritės) 'kasım ayında olan bir yortu' A.A. Papadopoulos 1958 I, 9. ***Gız kapunun oğunde | Tayi yukledum tayi | Esti souk rüzgârlar | Geldi ayorit ayi.*** (K. Emiroğlu a.y.).

ayran b.m. (yağı alınmış süt; sulandırılmış yoğurt) < ET. ***ayrān*** a.m. Clauson 1972 s. 276. ***Kadınlar, çocuklar bakır kaplarla su koşturdular. Ayranı olan ayran sundu.*** (T. Apaydın 1991 s. 15). AD. ***ayran geven*** 'aptal, budala' DS 429 ***Sen kimi aldın ardına, a ayran geven oğlum, benim pırlantama mı güveniyorsun da Amerikalı öldürmeye çıkıyorsun dağlara?*** (L. Erbil 1977 s. 32). AD. ***ayrancı*** 'zayıf; kocasının karısına verdiği ad' DS 429 (belki göçebeler için kullanılan aşağılayıcı tâbir): ***Ḳoyunu olmayub ṣadāḳāt-i nāsle geçinür olan fuḳarāsından ki anlara ayrancı ve civelek dėyü taʿbīr ėderler, otuz üçer akça ṭaleb olınurmış.*** (Ö.L. Barkan 1943 [1583/991] s. 81–82).

AD. **ayrelli** 'kuşkonmaz çiçeği' DS 430 < Yun. ***αγρελλιν*** (agréllin) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 2.

ayrı, b. ***ayru***

ayrıcana 'ayrı olarak; üstelik, hesaba dahil olmadan' < ***ayrı*** + aslında bir küçültme grubu olan ***-cana*** genişlemesi (krş. ***acarcana***), fakat burada küçültme fonksiyonu zayıflamış, hattâ büsbütün kaybolmuş, sadece zarf fonksiyonu kalmıştır. ***Yirmi beş santimi kırk milyondan fazla eder şu gördüğünüz tarihî çinilerin altını, gümüşü var ayrıcana.*** (N. Güngör 1992 s. 85–86).

ayrıdan, b. ***ayriyeten.***

ayrık I/**ayrık otu** 'bir cins ot, Agropyrum repens' < ET. ***aḏrıḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 65. Fiilden nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki için b. ***acuk/acık I . Karısı Sultan çocuğunu sırtına sarmış, ayrık topluyor.*** (F. Baykurt 1961k s. 90).

AD. **ayrık** II 'çocukların kuş avlamakta kullandıkları sapanın çatal bölümü' ZTS 1976 s. 13 < ***ayruk/ayrık.*** Fiilden nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki için b. ***acuk/acık I .***

ayrık III, b. ***ayruk.***

ayrık otu, b. ***ayrık*** I.

ayrıksı, b. ***ayruksı.***

ayrıl– 'ayır– fiilinin passivum veya reflexivum hali (b. ***açıl-***) < ET. ***aḏrıl-*** a.m. Clauson 1972 s. 68–69. ***Ol***

iki biri birinden ayrılmayan dōstlar ... kimlerdür? (Ferec 855/1451 v. 137b). ***Albayla az önce ayrıldık.*** (A. Yurdakul 1987 s. 196). ***ayrılış*** 'gidiş, kalkıp gitme': ***Benüm ayrılışum yoḳdur.*** (Buradan ayrılacak değilim) (Ferec 855/1451 v. 208b).

ayrılış– 'birbirinden ayrılmak' < ***ayrıl-*** fiilinin karşılıklılık (reciprocum) hali. Reflexivum halinden sonra karşılıklılık takısı için krş. ***dökülüş-, sarılış-, yığılış-*** vs. ***Aḫır iki ṭarafdan daḫı żarūrī olub ittifāḳla zencirleri kesdiler, ayrılışduḳ.*** (C. Okuyucu 1987 [1590–91] s. 384).

⊡ Passivum halinde fiiller yapan ***-il-*** genişlemesinin (***asıl- II*** , ***açıl-***) başka bir özelliği, reciprocum genişlemesi ***-iş-*** ile bir arada kullanılmasıdır. Çok az fiilde görünen bu ***-iliş-*** şeklinde passivum eki ***-il-*** dönüşken mâna taşıyor (b. A. Tietze 1989 s. 283). A–E cildindeki misaller şunlardır: ***ayrılış-, dağılış-, darılış-, dökülüş-***.

ayrış– 'birbirinden ayrılmak, ayrılışmak' < ET. ***aḍrış-*** a.m. Clauson 1972 s. 69. Bu tür müşareket halleri için b. ***alış- I*** . ***Bir gün ava çıḳdı. Av avlariken ḳażā-yı āsumānī ayrışub atınuŋ ayaġı bir delüge geçer.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 19). ***Ne yönden estiği belli olmayan, sanki her yönden birden esen rüzgârların buluşup ayrıştığı bu kayalıklardan bakınca, dört bir yanı çevreleyen deniz görünüyor.*** (O. Baydar 1998 s. 220).

ayriyeten/ayrıyeten 'ondan sarfınazar, üstelik' < ***ariyeten*** 'ödünç olarak', fakat ***ayrı*** 'başka' kelimesinin tesiriyle mâna değişimine uğrayarak, metatez için b. ***albız*** . Son heceler Ar.'dan gelen zarflarda sık sık geçer, b. ***aceleten*** ve ***aciliyet*** . ***... köylerindeki eli ayağı tutanların mevcutlu olarak istasyona gönderilmeleri bildirilmiştir. Ayrıyeten komşu kasabalardan bir insaniyetlik olmak üzere üçer beşer bin kişilik yardımcı olaraktan kuvvet göndermeleri ...*** (A. Nesin 1956 s. 38). ***Kaymakamın da bilumum muhtarları toplayıp ayriyeten bir salma daha yaptığını size anlattım.*** (F. Baykurt 1959y s. 72). Türkçeleştirmeyi daha da ileri götürerek ***ayrıdan*** şeklini kullanan da vardır. Ablativus haliyle yapılan zarflar için b. ***açmazdan*** : ***Başlığı altmış liraya pazarlık ettik. Ayrıdan elli hak da ekin verilecekti.*** (Kemal Tahir 1955g s. 94).

EO. **ayru/ayrı** 'ayrılmış, beraber değil, kendi başına; başka, farklı' < ET. ***aḍrı*** Clauson 1972 s. 63–64. ***Ḳatı riʿāyet ėderdi ammā ġėce ayru yaturidi.*** (Ferec 855/1451 v. 106b). ***Aman yapma sevgülüm, birbirimizden ayri düşerik.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 103). ***ayrı ayrı*** (ekseriya zarf) 'başka başka; birer birer': ***Her gūşei bir ṭāyife dutmış, cavḳ cavḳ oturmışlar, ayru ayru şemʿidānları ayaġın durur.*** (Ferec 855/1451 v. 92b). ***Komşular erkek kadın ayrı ayrı otururlar.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 297). ***ayrı, ... ayrı*** 'aynı şey değildir': ***Faḳīrlik ayrı, dilencilik ayrı, be ḳardeşim. Her ādam ṣadaḳa ḳabūl ėtmiyor...*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 97). ***ayrı gayrı yok***: 'her şey beraber, ayrılık kabul edilmiyor': ***Ayrı gayrımız mı var, Nailciğim? Gelenler, gelecekler ortanın ...*** (Mahmud Yesari 1938 s. 86). ***ayrı seçi*** 'ayrılık': ***Gâh bu hanım efendiye bak, gâh bana bak; bizim ayrımız seçimiz yoktur.*** (H.R. Gürpınar 1972n s. 48). ***ayrı seçi ol-*** 'ayrılmak': ***Beğ'le ayrı seçi oluyoruz ... Beni bırakıyor.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 223). ***ayrı seçi yap-*** 'haksızlık etmek, hakkını yemek': ***Bir gece birinin, bir gece diğerinin yanında yatardım. Heç ayrı seçi yapmazdım.*** (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 211). ***ayrıca*** 'ayrı olarak, kendi başına' (***-ca*** zarfları için b. ***anca I***): ***Ol baḫīl bir ṭarafda ayruca yaturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 223b).

ayruk/ayrık 'başka' < ET. ***aḍruḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 65. Sıfat yapan ***-(ı)k*** eki için b. ***açık*** . ***Şāyed ayruḳ yoldan gitdi ola, anuŋicün oġraşımadum.*** (Ferec 855/1451 v. 66a). 'bir daha, gayrı, bundan sonra': ***Yalvardı, tażarruʿ tevāżuʿ eyledi: "Ayruḳ bu ṭarafa yörenmeyem!"*** (Ferec 855/1451 v. 43a). 'birbirinden ayrılmış' ***Çocuḳ ḥālā ayaḳda, bacaḳları ayrıḳ, yüzü ḳarārgāha müteveccih duruyordı.*** (H.E. Adıvar 1926 s. 121).

AD. **ayruksı/ayrıksı** 'bambaşka, apayrı' DS 430–431, TS 336–338 < ***ayrık*** + isme takılan benzerlik (similativum) sıfatı eki olan ***-sı*** (J. Deny 1921 no. 890, 2b), b. ***ayruksı*** . ***Egerçi sen oġlumdan ayruḳsı degülsin, i kāşki nolayidi ḫōd oġlum olayidüŋ!*** (Ferec 855/1451 v. 66a). ***ayruksı et-*** 'değiştirmek': ***'Ālem dėrilürse ki bu işi ayruḳsı ėdeler ėdemezler.*** (Ferec 855/1451 v. 187b). ***hâl ayruksı*** 'durum apayrı, yâni vaziyet kötü, iş umulduğu gibi değil': ***Emīr durdı, göŋlin eglemegicün ḳızı ḳatına girdi. Gördi ki ḥāl ayruḳsı, ikisini daḫı ṣaçlarından çekdi, taḫtdan aşaġa bıraḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 8a).

⊡ Benzerlik (similativum) eki ***-sı*** (< ET. ***-sıg***, b. Erdal 1991 I s. 70-73) isimden isim köküne benzer sıfatlar yapar, ms. ***kadınsı*** 'kadın gibi, kadına benzer', ***billûrsu*** 'billûru andıran, berrak'. A-E cildinde şu örnekler bulunmaktadır: ***ayruksı/ayrıksı***, ***balıksı***, ***bayatsı***, ***boksu***, ***böyüksü/büyüksü***, ***bulanıksı***, ***çirkefsi çirkefsi***, ***çocuksu***, ***dağsı dağsı***, ***donuksu***, ***dopraksı***, ***ersi***, ***erkeksi***. Ayrıca ***beyazsı***, ***buğdaysı*** ve ***kurşunsu*** gibi renk sıfatları da vardır. Özellikle renk ve tat sıfatları türetmek (ms. ***beyazımsı***) için bu ekin uzatılmış şekli ***-ımsı*** kullanılır (b. ***akordeonumsu***). Ayrıca ***-sın*** ekiyle yapılan benzerlik fiilleri için b. ***böyüksün-/büyüksün-*** .

EO. **ayruksı–** 'başkalaşmak' TS 339–340 < ***ayruk*** + sıfattan fiil yapmakta kullanılan ***-si-***, krş. ***bayatsı-, yabansı-, yadsı-*** vs. ***Āyu eyitdi: şek degüldir kim arslan din ṭōnı ve ḳanāʿat ḫullesi birle bezenüb-dürür ve rūzigār-ile kişinüŋ ḫuyı ayruksır ve her vaḳt bir dürlü ḫū ḫūlanur.*** (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 261-262). ***Eger Güstehmüŋ ayruḳsursa rāyı / Ḳararsun baḫtıŋ güni vü ayı.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 1743).

⊡ Sıfattan ve isimden fiil yapan ***-sı-*** genişlemesi (ET. karşılığı ***-ımsı-***'dır) en çok ismin belirttiği hale geçmek, yâni "olmak" veya dönüşüm (transformativum) anlamı verir. Anlamca bâzen de ***-sa-*** istek fiilleriyle (***aygırsa-*** , ***acımsa-***) karışır. A–E cildinde geçen örnekler şunlardır: ***ayruksı-, bayatsı-, çığsı-/çığsi-***. Bunun yanında benzerlik (similativum) mânası da var, yâni "sanmak, saymak" anlamı verir. Çok nadir olarak fiile eklenip küçültme anlamı taşıdığı da görülüyor: ***beğensi-, bolsı-***, [***emsi-***]. Bunlara ilâve olarak, ***-sa-*** fiillerin değişiği olarak bâzen desideratívum anlamı taşır: ***düğesi-***. (b. S. Schakir 1933 s. 40–41, Clauson 1972 s. XLVI, T. Banguoğlu 1974 s. 223–224, M. Erdal 1991 II, 534). Krş. ***-(ı)msı*** sıfatları, ***alamsı/ağlayımsı*** . ***-sı-/-sın-/-sa-*** eklerinin diğer

görevleri için b. ***aygırsa-*** , ***azsın-*** , ***böyüksün-/büyüksün-*** , ***doluksa-*** .

aysberg (coğrafya terimi) 'buzdağı' < Fr. < İng. ***iceberg*** < Norv. ***isberg*** a.m. [***is*** 'buz' ve ***berg*** 'dağ']. ***İncir çekirdeğinde bir aysberg.*** (Z. Ankara 1991 s. 22).

O. **ayş** 'hoş hayat, safa' < Ar. ***'ayş*** 'hayat'; krş. ***îş.*** ***Her vaḳt ol pākize gelürdi, ṣoḥbet ėderdük. Bir zamān bunuŋ üzerine 'ayşumuz müstemirr oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 67a). ***'Ayşa ḫarc ėt, yüri dünyāyı, cihān ẕevḳini sür!*** (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] III, 113). ***ayş eyle-*** 'safa sürmek': ***Şarāb-ḫōrlıġa meşġūl olduḳ, müstevfī 'ayş ėyledük.*** (Ferec 855/1451 v. 110a). ***ayş u 'işret*** 'ziyafet hayatı, yemek içmek safası': ***Zeynü l-āṣnām 'ayş u 'işrete meşġūl oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 52a). ***ayş u temâşa*** 'ziyafet ve eğlence': ***Andan şarāb geldi, anı daḫı bu ṭarıyḳile icdiler, 'ayş u temāşāya meşġūl oldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 29b). ***ayş u tarab*** 'büyük şenlik': ***Şehri ārāyiyde eylediler, 'ayş u ṭarabda oldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 140b).

EO. **ayu/ ayı** b.m. (bilinen hayvan) < ET. ***aḍıġ*** a.m. Clauson 1972 s. 45–46, M. Räsänen 1969 s. 6.; TS 341 ***Ayucılarda kimseler ola ki yüzin gören ayı gördüm ṣana.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy. başı] s. 149). Bu cümledeki kelime oyunu, o zaman ***ayu*** diye yazılan kelimenin ***ayı*** diye telaffuz edildiğini gösterir. ***Ayının ahmağı kayganadan pay umar.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 173). 'kaba, hantal, anlayışsız (insan)': ***Dikkat etsene ulan ayıl*** (B. Günel 1984 s. 118).

ayuto (kâğıt oyunlarında) 'ortak' (?) < İt. ***aiuto*** 'yardım'. ***Senin dikkat itmeyinden solo oldum ... böyle ayutoculuk mu olur?*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 10 [31]).

ayva I b.m. (bildiğimiz meyva) < Fa. ***ābia*** a.m. Geniş bilgi için b. H. Eren 1999 s. 29. ***Soġuḳdur ḳurudur hem tab'ı ayva, / Vėrür bu yürege ḳuvvet ziyāde ...*** (Şeyḫī 1937 [14./15.yy.] s. 20). (argo) ***ayvayı ye-*** 'zarar görmüş olmak' F. Devellioğlu 1970 s. 77 (ayva yutulurken boğazda kaldığı için). ***ayva tüyü*** 'bir gencin yüzünde sakaldan önce çıkan ince tüy': ***Çantasındaki traş makinasını getirtip taktı prize. Sıskalıktan henüz sakallanmamış ayva tüylerini aldı makinayla.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 62).

ay va/ayva II 'feryat' < ***ay vay/ayvay*** nidasının varyantı. ***Eriklerle yüzin zeyn ėt, anı ayvā ile gönder, | Eger la'lünden alma isteye aġyār şeftālül.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 143). Krş. ***ay vay/ayvay***.

ayvadana 'ilâç olarak kullanılan bir ot, Artemisia vulgaris' DS 432 < Yun. ***αγιοβοτανο*** (ayiovótano) 'Artemisia arborescens' [***ayio*** 'kutsal' ve ***vótano/votáni*** 'ot, bitki'] A. Tietze 1962 no. 305. Yun. ***ay/ayos/aya*** önheceleri için b. ***ayandon fırtınası*** .

Ayvalık (Şehrin adı) < Yun. ***Κυδωνια*** (Kyḏōnía) < EYun. ***Κυδωνιαι*** (Kyḏōníai) a.m. ['ayva ağaçları'], yâni bir calque, calque için b. ***ab I/âv*** [3].

AD. **ayvan/eyvan** 'ambar; balkon; çok pencereli veya bir tarafı açık üst kat odası' DS 433 < Fa. ***ayvān*** a.m. A. Tietze 1969 no. 15. ***Andan üstād sehil müddetde sarāy u şeh-neşīn u köşk u eyvān ki 'ālemde hīc meliküŋ anuŋ gibileri yoġidi, şūrete getürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 19b). ***Evin damını onardılar, odaları, ayvanı sıvadılar.*** (Ş. Ünlü 1986 s. 21). ***Mardin'in sıcak iklimine dayanıklı olur taş evler. Bunlar uzun ayvanların ve yüksek kubbelerin yer aldığı evlerdir. Yazın sıcağını, kışın soğuğunu geçirmez.*** (M. Mungan 1996 s. 112).

Ayvansaray 'İstanbul'da Haliç üzerinde bir semtin adı' < Orada şehid olup gömüldüğü söylenen ***Ayyûb Ansarî*** adında birinden (P. Wittek 1951) (Ansarîler, Peygamber'in Medine şehrindeki taraftarları ve yardımcıları). ***Ve memleket müşelleşe yaḳın bir şey olaraḳ, üç köşesi olan Sarāy burnu ve Ayvansarāy ve Yėdi-ḳule ṭaraflarında istiḥkāmāt-ı cesīme vardı.*** (Nāmıḳ Kemāl, YTEA 1978 [1883–1884] II, s. 289).

O. **ay vay/ayvay** 'korku ve şikâyet ifâde eden nida' < Fa. ***ay vāy*** a.m. ***Bu kelimātı işidicek eyitdi: "Ayvāy, ne müdbir şaḳad kişiyimişsin!" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 212a). Krş. ***ayva*** II.

Ayvaz 'eşkiya Köroğlu'nun kaçırdığı ve yanına aldığı güzel Ermeni gencinin adı' < ***İvaz.*** ***Gel Ayvazım senle hesap görelim, / Ezel bahar dememize ne kaldı? / Dediğim murada ermedi elim: / Geçti ömrüm, ölmemize ne kaldı?*** (Behçet Mahir 1973 s. 357). AD. 'erkek eş, koca' DS 433: ***bir Ayvaz, bir Köroğlu/bir Köroğlu, bir Ayvaz*** 'karı koca': ***Bir Ayvaz bir Köroğlu bir de dul baldızım şöyle böyle yaşıyorduk.*** (S.E. Ertem 1935 s. 13).

ayvaz I 'Ermeni konak hizmetçisi' < ***Ayvaz.*** ***Öyle bir sarmısak kokusu, öyle bir sarmısak kokusu ki sanki Palulu bir ermeni ayvaz, on baş sarmısakla okkalık somunu temizlemiş, gelip karşımıza geçmiş.*** (S.M. Alus 1933p s. 204).

AD. **ayvaz** II 'karşılık, bedel' DS 433 < Ar. ***'iwaḍ*** a.m.; ***/'i/ > /a/*** değişimi için b. ***'agel*** [1].

O. **ayvima** 'kilise altarı' < Yun. ***αγιο*** (áyo) ve ***βημα*** (víma), Yun. dial. ***αιβημα*** (aivima) a.m. Yun. ***ay/ayos/aya*** önheceleri için b. ***ayandon fırtınası*** . ***Envayi elvan ruhban giyinub / Donanub saf saf ayvima oni.*** (E. Kömürciyan 1981 no. 104).

O. **ayyar** I 'hilekâr, dolandırıcı' < Fa. ***'ayyār*** a.m. < Ar. ***'ayyār*** 'serseri'. ***Meger ol şehrede üc 'ayyār var-imiş. Her biri Dalle-i muḫtāleden eşed imiş.*** (Ferec 855/1451 v. 240a). ***Bir oġrıdur, bir ḥarāmī-dür, bir baş keser gözden sürme oġurlar 'ayyārdur.*** (a.e. v. 99b). 'kahraman, pehlivan': ***Şehinşāh 'İsā bin Meḥmed bin Aydın ... Perī şūratlu aṭlās donlu 'ayyār.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 2933).

AD. **ayyar** II 'tembel' DS 433 < ***ayyar*** I. ***Biraz geç kalacak olursa kocasından yiyeceği dayağın haddi hesabı olmadığı gibi adı da ayyar diye anılır ki bir kadını küçük düşürmek için bundan kötü söz olmaz.*** (M. Makal 1950 s. 22).

ayyaş 'içkici' < Fa. ***'ayyāş*** < Ar. ***'ayyāş*** 'beraber içki içilen arkadaş'. ***Gecenin ayyaşlarına İtalyan usulü sade kahve ...*** (A. Yurdakul 1989 s. 94).

ayyuk 'göğün en yüksek yeri' < Ar. *'ayyūḳ* 'Capella yıldızı'. Yalnız *ayyuka çık-* tâbirinde: *Feryād eyledi, üŋi 'ayyūḳa çıḳdı.* (Ferec 855/1451 v. 118b). *Çığlık çıktı ayyuka.* (B. Necatigil 1976 s. 39). *Biz, "araba istemiyoruz; hava güzel, yürümek istiyoruz" deyince, hayretleri ayyuka çıktı.* (M. Urgan 2000 s. 218).

az b.m. (çok'un aksi) < ET. *āz* a.m. Clauson 1972 s. 277. *Cānını acıtmaḳ değil ... Gebertsem azl* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 191). (arkasından *bir* ile) 'mahdut': *Kendine ancaḳ pek şıḳı zamānlar ve ḳara günler içün az bir para alıḳoyardı.* (R.N. Güntekin 1928 s. 110). (zarf) 'biraz': *Deniz havasında Kerim az toplandı.* (Tarık Dursun K. 1955 s. 86). (isim) 'azlık, kısalık': *Gülüŋ 'ömri azına gözüm aġla.* (Gülşehrī, M.F. Köprülü 1934 s. 25). AD. *azdan* 'demin'. Ablativus haliyle yapılan zarflar için b. *açmazdan* : *Azdan bi garı vardı burda, İzzet. Nireye getti?* (E.E. Talu 1937 s. 217). *birazdan* 'biraz sonra' (Ablativus haliyle yapılan zarflar için b. *açmazdan*): *Biz de birazdan teyzene gidelim ...* (İ. Devrim 1943 s. 33). *az az* 'yavaş yavaş, gittikçe': *Meẕkūr Cirbenüŋ sıġları ay başında üc günden ḳaçub gelmez. Üc günden şoŋra bu cümle doḳuz gün az az artar.* (Pīrī Re'is 1935 [932/1525] s. 666) *azdan az* 'son derece az': *Ḥāṣıl-ı kiştzār nişārı azdan az.* ('Ālī 1979 [1581] s. 153). 'biraz, azıcık': *Elime kitap aldım. Sinema perdesine baktım. Öteleri azdan az görmeye başladım.* (O. Arayıcı 1979 s. 41). *az biraz* 'biraz' DS 436: *Gel gelelim, Başkomutan az biraz kızıyor.* (Kemal Tahir 1961 s. 204). *az bir şey* 'bir az, bir parça': *Onun iskelenin kalabalığında kaybolduğunu, ... az bir şey sallanarak hızlı hızlı sağa saptığını görür, yine kaybederim.* (S.F. Abasıyanık 1950m s. 54). *az buçuk* 'biraz, bir parça': *Bu kız az buçuk delidir. Eline geçeni İsmailin ağzına tıkmazsa canı rahatlanmaz.* (R.N. Güntekin 1944 s. 11). *az buz/AD. az boz* (menfi cümlede) 'az, ihmal edilecek mikdarda' DS 436 (*a... bu...* tipinden labialisation gösteren çift sözlü tâbirlerden, b. *ala bele*). *Sandalcı, sen az buz sandalcılardan değilmişsin*! (O.C. Kaygılı 1938s s. 40). *Arkamızda az boz candarma yok: candarmalara köylüleri, bize düşman eşkiyaları da kat, Ağa ...* (Yaşar Kemal 1955 I, 127). *az çok* 'aşağıyukarı kâfi mikdarda': *Cedde ḥażreti araya girsün, az çoḳ söylesün, atamdan beni bu yigide dilesün.* (Ferec 855/1451 v. 152a). *az daha* 'az kaldı, neredeyse': *Çarpıntım tuttu. Fıkır fıkır az daha gidiyordum. Limon koklattılar.* (H.R. Gürpınar 1933i s. 55). *az kala/az kaldı/az kalsın* 'hemen hemen': *Az ḳaldı ki beni öldüresin cevrüŋ ile.* (Ẕātī 1970 [16.yy'ın ilk yarısı] II, 239). *Efe sevincinden az kalsın deliriyormuş.* (M.H. Egeli 1944 s. 8). *Bayan Redmavs zehirli gaza tutulmuş gibi kendinden geçti, azkala bayılayazdı.* (A. Nesin 1976d s. 79). EO. *az ögüş* 'az çok': *"Yazu yazmaḳdan ḫaberüŋ var mıdur?" Kel eyitdi: "Az ögüş aŋların." dedi.* (Ferec 855/1451 v. 203b).

EO. **az–** I 'yoldan sapmak, yolu şaşırmak' < ET. *âz-* a.m. Clauson 1972 s. 279. *Ol arada yol azdı, bir yüksek daġa çıḳdı. Gördi-ki ...* (Tārīḫ–i Ḳırḳ Vezīr 1303 s. 245). *Diğer bir başġa melmeketden bir gemi azıp gelip çocuḳlarıŋ mektebine dayanaraḫ ġalmiş.* (A. Caferoğlu 1945 s. 46). Mecâzî mânada 'doğru yoldan sapmak, kötü yola girmek': *Atam ol oġlancuġı velī 'ahd ėdindi. Pādişāhlıġı anuŋ dest-i ṭaşarrufında ḳodı ... Ol bizüm perverdemüz oġlan bir ḳac gün ki pādişāhlıḳ ėtdi, azdı ...* (Ferec 855/1451 v. 46a). 'taşkınlıkta çok ileri gitmek' *Gāh oŋaram, gāh azaram, bu ḫalḳ içinde gezerem, | Gāh şāh olub şāhbāz olub şikār ėdüb avlanuram.* (Eşrefoğlu 1286 s. 11). 'kudurmak': *Azmışmış köpek. Bir kuzu parçalamış.* (N. Üstün 1970 s. 121).

az– II (yara veya hastalık için) 'kötü bir inkişaf göstermek' < *az-* I'den. *Arasıra oraya girermiş, temizlenmek için. Ama orada da temizlenmekten çok yarası azıyor.* (M. Makal 1980 s. 65). 'defalarca yıkanan çamaşırın artık ağartılamaz hale gelmesi': *Bunların özelliği kumaşın cinsinden çok, artık aslâ temizlenmeyecek kadar azmış olmaları.* (S. Soysal 1979 s. 35).

aza 'uzuvlar, vücut parçaları, organlar' < Ar. *a'ḍā* a.m. ['*uḍw* kelimesinin çoğulu]. *Güneş birez ḳalḳduḳlayın ḫalḳuŋ a'żāsından şaylar aḳmaġa başladı.* (Ferec 855/1451 v. 54b). *İnsān oġulları bir vücūdun a'żāsıdır. Ḥīn-i ḥācetde bir birine mu'āvenet etmeğe borcludur.* (Türk masalları 1991 [1912] s. 27). Çoğuldan tekil mânası husule gelmiş, 'uzuv': *Şimdi Safiye Hanımın karşısında kocası, tramvay kazasında bir âzasını, bir kolunu veya bacağını, kaybetmiş zavallı bir adam gibi, perişan duruyordu.* (B.S. Kunt 1948 s. 89). 'bir parti veya kurula resmen iştirak eden veya edenler (aslında çoğul, fakat bugün hem hepsi hem de tek ferd)': *Bunu yalnız genel idare kurulu âzâları biliyorlar. Bir de İstanbul merkezi idare heyeti âzâları biliyorlar ... Bir de ben biliyorum* (C.F. Başkut 1963 s. 50).

O. **azâ** 'matem, yas' < Ar. *'azā* a.m. *Cümle şehre ḫalḳı 'azā donlarıyle ḳarşu çıḳdılar.* (Ferec 855/1451 v. 6a). *azâ dut-* 'yas tutmak': *Andan şoŋra 'Abdul 'azīz öldi. Ḥaḳḳına ḳodılar. Üc gün 'azā dutdılar.* (Ferec 855/1451 v. 91a). *azâ ver-* 'başsağlığı dilemek': *... cümlesi baş acuḳ yalın ayaḳ Bulḳāsimüŋ sarāyı ḳapusına vardılar, 'azā vėrdiler, ṭābūtı götürdiler, gūristāndın yaŋa yüridiler.* (Ferec 855/1451 v. 6a).

azab I/**azap** 'ahirette çekilecek ceza; büyük sıkıntı' < Ar. *'aḍāb* a.m. *Beni bu aġır bende giriftār eyledi. Zamāndur bu 'aẕāb icinde giriftāram.* (Ferec 855/1451 v. 41b). *Eğer haksız yere birini suçlasa, vicdan azabından gözüne günlerce uyku girmezdi.* (A. Ümit t.y.ç [1990?] s. 67).

O. **azab** II/**azeb/azap** 'donanmada hizmet gören asker' < Ar. *'azab* 'bekâr; delikanlı, genç'. *Ol diyāra çūnki çıḳdılar 'azeb / Ḳıldılar Taḫta ḫişārını ṭaleb.* (Enverī 1928 [569/1464] s. 27). Krş. *azap.*

azacık/azıcık 'pek az' < *az* + küçültme eki *-cık*; aradaki ünlü *a* (krş. *daracık, minnacık*) belki *kısacık, ufacık* gibi sıfatların tesiriyle husule gelmiştir. Küçültme eki *-cık* için b. *acıcık* . *Bir ḳac devir gecdi, cāriye şehzādeye artucaḳ vėrürdi, ḳıza azacuḳ vėrürdi.* (Ferec 855/1451 v. 139b). *Anlatayım, anlatayım, azıcık içimi dökeyim, ferahlayım.* (İsmail Galip 1932dk s. 4).

azad/azat ‘serbest, esaretten kurtulmuş’ < Fa. *āzād* a.m. *Ḳanda dilerseŋ var git, āzādsın.* (Ferec 855/1451 v. 64a). *Murādum budur ki bunı şimdi āzād ėdüŋ eline ʿıtıḳ-nāme ve āzādlıḳ içün kāġıd vėrüb bir çırāġ ėdüb vilāyeti ṭarafına göndermekdür.* (Ş. Elçin 1975–76 [18.yy.’ın sonu–19.yy.’ın başı] s. 186). (isim) ‘ders bitimi, paydos’: *Dolmacı Ḫōca aḳşam āzādında eskisi gibi ṭalebesini mekteb ḳapısından şalıvermeyor …* (R.N. Güntekin 1928 s. 160). *azad et-/eyle-/kıl-* ‘serbest bırakmak, salıvermek’: *Hoca ”serbest mevzu” seçip çalışmamız için bizi azat etti.* (F. Erdinç 1955 s. 14). *Timür Ḫan bunlaruŋ yüzi şuyına bu şehri āzād ḳıldı.* (Oruc b. ʿĀdil 1925 s. 567). *Andan üç biŋ diynārile cāriyei baŋa bağışladı, ḫādımı āzād eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 67b.) *azadla-* ‘salıvermek’: *Bir daha oralarda görünür ise dayakla öldüreceği tehdidiyle belinin ortasında bir tekme yapışdırarak kapı kapı dışarıya âzâdladı.* (H.R. Gürpınar 1939 s. 567). *azadlık* ‘serbestlik, hürriyet’: *Āzādlıḳdan benüm gibi bendelige giriftār olmayasın.* (Ferec 855/1451 v. 107a). O. *azadlu* ‘azad edilmiş, kölelikten çıkmış’: *Ve āzādlu kāfirlerden ve ġayriden her kim zirāʿat ėderse …* (Ö.L. Barkan 1943 [904/1498] s. 99). ‘Mısır’da oturan ma’zûl darüssa’âde ağası’: *Ḫarem-i ḫāṣṣ ṭavaşilerinden āzādlu nāmına otuzdan mütecāviz ḫādım aġalar ki Mıṣırda mütemekkin olub …* (M. Naʿīm 1280 VI, 2–3).

azad buzat < *azad/azat* ve kafiyeli, *a… bu…* (b. *ala bele*) örneğini takibeden mühmelden ibaret çift söz. Yalnız bir kuşu kafesten salıverirken söylenen formül ve onun varyantlarında geçer: *Bir hafta şoŋra Cemīl buradan āzād buzad Paris’de beni gözet olacaḳ.* (Meḥmed Raʾūf 1330 s. 15–16). *Benim için ahret sadece ”Azat buzat, yarın ahrette beni gözet!” diye azadettiğimiz kuşlardı.* (Z.O. Saba 1948 s. 98).

azade ‘serbest’ < Fa. *āzāda* a.m. *Şehzāde-i āzāde salṭanat elini ʿadlile bedlile acdı.* (Ferec 855/1451 v. 27b). *(-dan) azade* ‘mübtelâ olmayan, muztarıb olmayan’: *Bu ibtilā oḳadar ṭaʿammüm ėtmiş ki hīç bir maḥfil teʾşīrimden āzāde ḳalmamış.* (Aḥmed Şerīf 1326 s. 82).

azadegân ‘köle olmayanlar, hürler’ < Fa. *āzādagān* a.m. [*āzāda*’nın çoğulu]. *Ve cemāʿat- i āzādegān: bunlaruŋ ḫarācın Çingāne ḫarçcısı alur.* (Ö.L. Barkan 1943 [982] s. 105).

O. **azadeser** ‘azade, muaf’ Fa. *āzāda* ve *sar* ‘kafa, zihin’. *Āzāde ser olaydım āsīb-i derd u ġamdan / Yā dehre gelmeseydim yā ʿaḳlım olmasaydı.* (Źiyā Paşa, YTEA 1978 II, 40).

azadla-, azadlu, b. *azad.*

O. **azadmerd** ‘kerem sahibi’ < Fa. *āzād mard* a.m. *İ āzādmerd! Sen benüm yöreme yörenimezsin zīrā kimsenüŋ milkiyem.* (Ferec 855/1451 v. 116b).

O. **az’af** ‘(bir kaç) misli’ < Ar. *aḍʿāf* a.m. [*ḍiʿf* ‘kere, misil’ kelimesinin çoğulu]. *Mıṣırdan gelen mālı aż̈ʿāfı mükāfāt ėtdiler.* (Ferec 855/1451 v. 142b).

O. **azaim/azayim** ‘sihirli sözler, efsunlar’ < Ar. *ʿazā’im* a.m. [*ʿazīma*’nın çoğulu]. Ar. *ā’i* grubunun Tk.’de araya Hiatustilger */y/* alması için b. *acaib/acayip* [2]. *”Pādeşāh, ġam yėme, buŋa göz degmiş-dür” dėdiler, ”Buḫūr gerek, ʿazāyim gerek” dėdiler.* (Ferec 855/1451 v. 144a). *aza’im oku-* ‘sihir ibareleri okumak’: *Mübārek bu taʿlīmi ėtdüginden şoŋra ʿazāyim oḳımaġa başladı.* (Ferec 855/1451 v. 55b).

Azak ‘Rusya’nın Rostov vilâyetinde Don üzerindeki Azov kalesi ve şehri’ < Şark Türkçesi *azaḳ* ‘alçak’, M. Vasmer 1953 III, 7. *Rusya’yı Azaḳ ḳalʿesinin hedmine icbār ėtdik.* (Nāmıḳ Kemāl, YTEA 1978 II, 220).

azal- ‘mikdarca eksilmek’ < *az* + sıfattan fiil yapan *al-* eki, b. *alal-* . *Ama hiç değilse başdönmesi azalmıştı, midesi bulanmıyordu.* (B. Günel 1991 s. 74).

azalt- ‘eksiltmek’ < *azal-* fiilinin causativum hali, b. *acıt-* . Mecâzî mânada ‘küçültmek, yıldırmak, miskinleştirmek’: *Erkenden odama dönmek beni oldukça hırpalıyordu. Kapıyı açar açmaz yüzüme çarpan annemin yokluğu — bir büyük yalnızlık olup — beni azaltıyordu.* (E. Öz 1960 s. 3).

azalya/azelya ‘bir bahçe çiçeği’ < İng. *azalea* a.m. [adı, EYun. *αζαλεα* (azaléa) ‘kuru’ kelimesinden alınmıştır, kuru toprakta yetiştiği için; Yun.’dan gelen *-ya* eki için b. *ablatya* .]. Krş. *açalya.*

O. **âzam** ‘çok büyük, ulu, yüce’ < Ar. *aʿẓam* a.m. [*ʿaẓīm* sıfatının elativus hali. Ar. elativus için b. *aʿcab*]. *Felek-i aʿẓam bu ḳubbe üzerinde devr ėder.* (Ferec 855/1451 v. 194b).

azamet ‘ululuk; debdebe, gurur, çalım’ < Ar. *ʿaẓama* a.m. *Müşteri azametle çıkar gider.* (A. Dino 1944 s. 9). O. ‘muazzam mikdarda’: *Lāz oġlı öyine düşüb ʿaẓamet leşkerile gelüb …* (Oruc b. ʿĀdil 1925 s. 54). *azametlen-* ‘çalım satmak’: *Benim sizden nem eksik? Hangi faż̈īletlerinize güvenerek böyle ʿaẓametleniyorsuŋuz?* (H.R. Gürpınar 1339 s. 407). *azametlü* ‘çok büyük, ulu’: *Nā-gāh ol ʿaẓametlü ḳuşlar geldiler. Birine yapışdı, öksüzce tırnaḳ üzerinde gendüyi berkitdi.* (Ferec 855/1451 v. 194b).

azami ‘en fazla’ < *aʿẓam* ‘en büyük’ + agglutinationla fonksiyonunu kaybetmiş olan Fa. izafet *-i*, b. *asgari* . *Bir işi düştü mü, o tanışıklıktan azamî derecede istifade etmeyi aslâ ihmal etmez.* (B.S. Kunt 1948 s. 63). Günlük dilde zarf olarak da kullanılır: *Ve küçük oğul, ister siyaseti, ister tabiati olsun, bazen kazandığı zaman kocakarıyı azamî memnun ederdi.* (Y. Ahıskalı 1944k s. 4).

AD. **azap** ‘uşak, rençber’ DS 435 < Ar. *ʿazab* ‘bekâr genç’, krş. *azab* II. . *Kâmil ağanın azabıydı. Kendisini bildi bileli Kâmil ağanın kapısındaydı. Orada büyüdü.* (Y.Z. Bahadınlı 1964 s. 35). *Ben köyde azaptım. Emmimin damının arkasındaki samanlıkta yatıyordum.* (M.B. Kanok 1984 s. 45).

azap, b. *azab II.*

azar I ‘paylama, sitem’ < Fa. *āzār* a.m. *Şarṭum oldur ki baya āzārlanduġumlayın āzārlanmayam.* (Ferec 855/1451 v.

217a). ***Sesindeki azarı engellemek istediyse de beceremedi.*** (Y. Yazıcı 1990 s. 91).

azar II ‘her defasında bir az’ < ***az*** + ***-ar*** üleştirme sayısı (numerus distributivus) eki, b. ***altışar . azar azar*** ‘küçük ölçülerle, her seferde az’: ***Biraz sonra ihtarı unutarak sesini azar azar yükseltmek suretiyle yine eskisi gibi yüksek tonla konuşmağa başlamış.*** (M. Baler 1944 s. 158).

AD. **azat** I ‘kalın ağaç gövdesi’ DS 435–436, ZTS 1976 s. 16 < Fa. ***āzād*** ‘selvi; Antiaris toksicaria’.

azat II, b. ***azad.***

azayim, b. ***aza'im.***

AD. **azaylı** ‘terbiyeli’ < Kürt. ***azayi*** ‘serbest tavır, cesaret’ K.K. Kurdoev 1960 s. 55, Kurdoev-Yusupova 1983 s. 31 Fa. ***āzādī*** ‘serbestlik’. İsimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki için b. ***adamakıllı*** [2]. AD. ***azaysız*** ‘huysuz, terbiyesiz’ ?? DS 436 ***Oğlu da nekadar azaysızmış! Satmadık şey bırakmamış evde, ne bulduysa kumara yatırmış, rakıya vermiş.*** (T. Yücel 1954 s. 64).

O. **azb** ‘tatlı su’ < Ar. ***‘aḏb*** a.m. ***Nice ‘āẕb olmasun baŋa, şehā, ‘işḳuŋ ‘aẕābı kim / Cihānda yoḫ senüŋ bigi büt-i ḫōş-ṣūret u ḫōş-ḫū?*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 s. 53).

AD. **azbar** ‘ahır önündeki toprak meydan’ DS 436 < Kırım Tatarcası vs. ***azbar*** a.m. M. Räsänen 1969 s. 33. ‘çit’ (?), R. Dankoff 1991 s. 15: ***Ṭuna üzre üç yėrden cisr-i ‘aẕīmler ve ṣıġır derilerinden kelekler üzre azbarlı çitler döşeyüb Tatar ve cümle ‘asker geçüb ...*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 211).

AD. **azberi** ‘değme’ (‘çok güzel’ DS 436; gösterilen mâna şüphelidir) < ***az*** ve ***beri*** ? ***Bir hüner taḫṣīl eyledim ki az berü kimesneniŋ ḫarcı değildir.*** (E. Misailidis 1986 s. 327). ***Ben onlardan güzün geçtim. Gene de güzeldi. Hem az beri güzel değil, zor anlatılır bir güzel.*** (F. Baykurt 1960 s. 56). ***Bir eşşeklik ettim emme, az beri bir eşşeklik değil!*** (F. Baykurt 1971t s. 222).

AD. **azbet** ‘aşireti meydana getiren küçük topluluklardan biri’ < Ar. ***ḫazba*** ‘parti, faction, troupe’ R. Dozy 1927 I, 281. ***Babom, azbet ağalariyle oturup mücüdecileri beklermiş.*** (K. Bilbaşar 1969 I, 22).

O. **azbülbeyan** ‘ifâdesi hoş, tatlı dilli’ < Ar. ***‘aḏbu l-bayān*** a.m. [***‘aḏb*** ‘tatlılık’, ***l*** harf-i târif, ***bayān*** ‘beyan’]. ***Refīḳum idi bir suḫenver kişi, / — Baŋa maḫrem olsunmı yā her kişi? — / ‘Acab şā‘ir-i pāḳ-ı ‘aẕbül-beyān.*** (Keçeci-Zāde 1269/1853 s. 17).

azdır– ‘yoldan çıkartmak’ DS 437 < ***az-*** fiilinin causativum hali, b. ***acıkdur-*** . Krş. ***azıt-,*** bir fiil kökünden iki causativum şeklini gelişmesi için b. ***akıt- . Ḳaḫba Evropa! ... Evliyāyı azdırıyor ...*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 s. 119). EO. ***azdur–*** ‘iğfal etmek’: ***Bu kişi ḳaṣdile beni azdurmaġa gelmişdür.*** (Ferec 855/1451 v. 23a). ‘tahrik etmek, kışkırtmak, ayaklandırmak’: ***Gendü yüzine lāyıḳ herze ve hezeyānlar söyledi, ḳıral Yanġo’yı azdurdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 121). AD. ***yüz azdır-*** ‘surat asmak’: ***Yakınacak olsa, teyzesi yüzünü azdırıyor.*** (M. Başaran 1992 s. 17).

azdur–, b. ***azdır-.***

azeb, b. ***azab*** II.

O. **azeban** ‘donanmada hizmet gören askerler’ < ***azab II /azeb*** + Fa. çoğul eki ***-ān.*** ***Ve müstaḥfıẓān ve ‘azebān ve sāyir yėrlü neferātınuŋ resm-i ‘arūsāneleri mīr-i livāya ḥāṣıl ḳayd olunmuşdur.*** (Ö.L. Barkan 1943 [1129/1716] s. 329).

azelya, b. ***azalya.***

O. **azer** ‘ateş’ < Fa. ***āẕar*** a.m. ***Ey büt-i āẕer, neçün āzārlarsın hā beni?*** (‘Ömer bin Mezid 1982 s. 183).

Azerbaycan ‘bir ülkenin adı’ < Fa. ***Āḏarbaycan*** < Pahlawî ***Āturpātakān*** a.m. ***... Tatar’ın alelġafle Āẕerbaycāni başması üzerine ...*** (Nāmıḳ Kemāl, YTEA 1978 II, 361).

O. **āzerī** ‘ateşli’ < Fa. ***āẕar*** + isimden sıfat yapan ***- ī*** eki, b. ***âbî*** I . ***Gördi ki bir putdur, āẕerī, iki gövher-i şeb-ciraġ gözleri yėrinde ornanmış.*** (Ferec 855/1451 v. 39a).

Azerî ‘Azerbaycan halkından biri; Azerbaycan Türkçesi’ < Fa. ***Āḏarī*** a.m.

EO. **azgun/azgın** ‘azmış, taşkın’ < ***az*** + fiilden sıfat yapan ***-gın*** eki, b. ***akkın . Bu azġun dutsaḳ ipligi üzmeyüb oŋatca egirürse aŋa daḫı ėtmek vėr.*** (Ferec 855/1451 v. 25b). ***Kurt köpeklerini sokaklara bağlamak da ne oluyor? Bu azgın hayvanların ne yapacakları, neye kızıp saldıracakları belli olur mu?*** (Peride Celal 1991 s. 173).

EO. **azguruş–** ‘birbirini doğru yoldan saptırmak, iğva etmek’ Tekin–Tietze 1990 no. 74 (fakat TS s. 343).

⊡ Fiilden fiil yapan ***-(ı)ş-*** ekinin esas anlamı karşılıklılık (reciprocativum) ve ortaklıktır (cooperativum)’dur (krş. ***ağlaş-***). Daha sonraki anlam yayılması ve ek birleşmesi yoluyla anlamca farklı fiiller de yapar (***alış-*** I , ***alış-*** II , ***bayramlaş-***). Doğrudan doğruya karşılıklı fiiller her zaman birden fazla kimse ister ve bu iki kişi veya tarafın fiilin belirttiği işi karşılıklı yaptıklarını bildirir. En çok transitivum arzeden fiillerden yapılır (***alış- I***), fakat intransitivum arzedenlerden yapılanlar da vardır. A–E cildinde bulunan misaller şöyledir: ***azguruş-, biliş-, boğuş-, bulış-/buluş- I, cevablaş-, çalış- I, çapraş-*** (ayrı bir gelişme), ***çekiş-, çeliş-, dalaş-, dartış-, depeleş-, depeş-, devriş-, didiş-, dilleş-, dokuş-/tokuş-, döğüş-, dutuş-/tutuş- I, düzüş-, elleş-, esenleş-***. (b. T. Banguoğlu 1974 s. 288, 416).

azı ‘köpek dişleri gerisindeki öğütücü dişler’ < ET. ***azıḳ*** a.m. ***Azı dişlerinin yerine konmuş dört takma dişi diliyle yokluyor: sallanma falan yok.*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 13).

azıcık, b. ***azacık.***

azıd–/azıt– ‘birisine yolunu şaşırtmak’ < ***az–*** I fiilinin causativum hali (***-ıt-*** genişlemesi için b. ***acıt-***). Krş. ***azdır-,*** bir fiil kökünden iki causativum şeklini gelişmesi için b. ***akıt- . Saŋa olmaya ol dem kimse meşġūl, / Ḳamusın azıdasın şöyle kim ġūl.*** (Faḫrī 1974

[1367] no. 2640). ‘istikametini şaşırmak’: ***Ol duşa doġru yüridüm, gėce gitdüm, gündüz eglendüm, şu'lei azıtmadın ırmaġa vardum ...*** (Ferec 855/1451 v. 61b). ***işi azıt-*** ‘fazla ileri götürmek, aşırı hale getirmek’ < ***az-*** I fiilinin causativum hali. ***Çünkü üvey babası efendi gün geçtikce işi azıtmış. Gece gündüz içer ...*** (S.M. Alus 1934 s. 27). ***işi*** kelimesi hazfedilince geçişsiz (intransitivum) bir fiil oluyor: ***Avrupa'da her an bir savaş tehlikesinden söz ediliyor. Hitler giderek azıtmaya başladı.*** (A. Yurdakul 1987 s. 262). ***Sol böğründeki ağrı azıtmıştı bugünlerde.*** (A. Özyalçıner 1990 s. 40).

azık, b. ***azuk.***

AD. **azılı** ‘kart erkek yaban domuzu’ DS 439 < ***azı*** ‘büyük azı dişi’ + ***-lı*** (isimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki için b. ***adamakıllı*** [2]) Mecâzî mânada ‘gözü bir şeyden yılmayan, azgın’: ***Herif sayılı fırtınalardan, yaman azılılardanmış.*** (S.M. Alus 1944 s. 95). ***Hani dünyanın en azılı diktatörünü getirip başımıza koysan bu kadar sözünü geçirmez.*** (N. Eruz 1969 s. 93).

azımsa–/ azınsa– ‘az görmek, az bulmak’ < ***az*** + benzetme genişletmesi ***-ımsa-/-ınsa-***, krş. ***hiçimsemek, küçümsemek*** vs. ***Çocuklar: "Efendil Bu ne ḳadarcık şey?" diye azınşamaları üzerine, "Evlādlarım! Hepsiniŋ ṭadı bir" demişdir.*** (P.N. Boratav 1995 s. 230). ***Dünkü cebi delik, efendiliği bile azımsamış ta beyliğe, mollalığa yükselmiş ...*** (S.M. Alus 1933p s. 211).

⊡ Sıfattan ve isimden fiil türeten ***–ımsa-*** genişlemesi ‘öyle görmek veya saymak, bir şeye benzetmek’ anlamında geçişli benzerlik (considerandum) fiilleri yapar (b. J. Deny 1921 s. 535-536; T. Banguoğlu 1974 s. 212, 282-283). Bu şekilde ***–sın-*** ekiyle hemen hemen eşanlamlıdır: ***azımsa-*** = ***azsın-*** ‘az görmek’ (***-sın-*** ekinin başka bir fonksiyonu için b. ***ayruksı-***). A-E cildindeki örnekler: ***azimsa-/azınsa-, çoğumsa-***. Genişlemenin açıklanamayan denominal ***–ım-*** kısmını, ***-ımsı-, -ımtık-, ımtırak*** sıfatlarında da izlemek mümkündür (b. ***acımtırak*** , ***akordeonumsu***). Anlamca buradakilerden farklı olan fiilden ***–ımsa-*** genişlemesiyle türetilmiş fiiller için b. ***acımsa-*** . ET.’de tek tük isimden yapılmış ***–ımsın-*** fiilleri varsa da mânaları başkadır (b. M. Erdal 1991 II, 532-533). ms. ET. ***begimsin-*** ‘kendini bey görmek’ (krş. eşanlamlı ***böyüksün-/büyüksün-***).

EO. **azın azın** ‘azar azar, yavaş yavaş’ TS 347 < ***az*** + ***-ın*** instrumentalis hali eki, b. ***acın .*** ***Sulṭān Meḥemmed daḫı ėdemedi, azın azın Burūsaya indi ...*** (Oruc b. ʿĀdil 1925 s. 40).

azınsa–, b. ***azımsa-.***

azırak, b. ***azrak.***

AD. **azırga–/azırgan–** ‘azımsamak’ DS 440, TS 348–349 < ***az*** + sıfattan fiil yapan ***-ırga*** genişlemesi, krş. ***yadırga–.*** ***Meblaġı azırġanduŋise ma daḫi ziyādel*** (Ferec 855/1451 v. 118b). ***Bir şeftālūya cānı azırganma dōstum, / Sermāyeden ḥisāb ėdegör, neŋ ziyān olur.*** (Necātī Beg 1963 s. 203). ***Özel doktorum, vizitesi yüz lira. Paramı azırgadı, burun kırın melhem yazdı, savdı başından.*** (D. Akçam 1978 s. 35).

⊡ Yalnız bir kaç fiilde rastlanan denominal ***–ırga-*** genişlemesi çok eskidir. Sanma-algılama anlamı taşıyan transitiv ***–ırga-*** fiilleri –denominal ***–ımsa-*** fiilleri gibi (b. ***acımsa-***)- failin, bir nesne veya durumu, bu fiillerin isim köklerinde ifade edilen özelliğe sahip olarak algıladığını belirtir: ***az-ırga-*** (= ***az-ımsa-***) ‘bir şeyi az görmek/az olarak algılamak’, ***yad-ırga-*** ‘yabancı (yad) olarak algılamak’ (b. Yaman 1992 s. 154). M. Erdal 1991 II, 458-465 bu tür filleri verba sentiendi (algılama fiileri) diye adlandırmaktadır. ***az-ırga-/az-ırgan-*** çiftinde görüldüğü gibi reflexivum (dönüşken) – ***(ı)n-*** eki katıldığı zaman ortaya çıkan fiil yine geçişli olabilir. A-E cildindeki ***esirge-*** fiili de büyük ihtimalle ***–ırga-*** genişlemesinden oluşmuştur. NOT: ***bas-ırgan-*** sözcüğü ise nadiren rastlanan deverbal ***–ırga(n)-*** fiilerine örnek teşkil eder; bu eğilime henüz ET.deki ***–ımsa-*** fiilerinde dahi rastlamak mümkündür.

EO. **azış–** I ‘birbirini kaybetmek’ TS 349 < ***az–*** I fiilinin müşareket genişletmesi.

azış– II ‘kızışmak, şiddetlenmek’ < ***az–*** II fiilinin müşareket genişlemesi. ***azıştır-*** ‘kızışmasına sebep olmak’: ***İşi azıştırmak için buradan şavuşmalı.*** (Feraizci-zâde 1979 s. 107). Fiilinin ***-(ı)ş-tır-*** genişlemesiyle intensivum hali, b. ***anlaştır- II .***

azıt-, b. ***azıd-***

azil, b. ***azl.***

azîm (dinle alâkalı konuşmalarda) ‘çok büyük, muazzam’ < Ar. ***ʿaẓīm*** a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb .*** ***Kendisine kıyacakmış, kanına girecekmiş, vebali azimdir.*** (B.S. Kunt 1948 s. 118). O. ‘çok büyük’: ***Bir ʿaẓīm ḳayanuŋ delüginden bir aḳ süd gibi şu ...*** (Ferec 855/1451 v. 244b). O. (zarf) ‘çok ziyâdesiyle’: ***Ḫaliyfe ʿaẓīm utandı, mütteḫayyir ḳaldı.*** (Ferec 855/1451 v. 5a).

azim, b. ***azm.***

O. **azimet** I ‘azim, kararlılık’ < Ar. ***ʿazīma*** a.m. [/ʿzm/ kökünden]. ***Sulṭān Maḥmūd-ı şānī ḥaẓretleri, ʿazīmet-i ḳavīye ve irāde-i ḳaṭʿīye şāḥibi bir pādişāh-i ẕī-şān olub ...*** (Cevdet Paşa, YTEA 1974 [1884] I, s. 66). ‘yola çıkış, ayrılış’: ***Benim ʿazīmetimi eve hīç bildirmeyiŋ.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1967] s. 92). ***azimet et-*** ‘yola çıkmak’: ***Mışra geldükden şoŋra ḳāfile-i ḥuccāc ile ʿazīmet ḳıldum.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 234).

O. **azimet** II ‘sihirli ibare’ < Ar. ***ʿazīma*** a.m. ***Mendelde oturdı*** (metinde ***oturtdı***), ***ʿazīmet oḳımaġa başladı.*** (Ferec 855/1451 v. 59b). ***Bir ʿazīmet mi oḳuyacaḳsıŋız? Bir tütsü mi vėreceksiŋiz? Bir ʿilāc mı taʿrīf edeceksiŋiz?*** (P.N. Boratav 1995 s. 245).

azimkâr ‘azimli, karar vermiş, kararına bağlı’ < ***azm/azim*** + Fa. ***-kār*** ‘eden, yapan’ eki, b. ***alımkâr .*** Kelime Fa. lugatlerde yoktur ve müracaat ettiğim Osmanlıca lugatlerde de bulamadım. ***Müsteşardan ve genel müdürlerden azimkâr bir ciddiyetle durumu sormuşlardır. Şimdiye kadar gelen Bakanlardan çok daha değişik, çok daha enerjik davranacaklarını ima eden bir eda ile de bazı direktifler vermişlerdir.*** (Ç. Altan 1975 s. 139).

O. **âzim ol–** ‘azimli olmak, kararında olmak’ < Ar. ***ʿāzim*** a.m., Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid .*** ***Ne ḳadar bu bābda söyledümise nāfiʿ düşmedi, anuŋ üzerine ʿāzim oldı ki begleri cemʿ ėde ...*** (Ferec 855/1451 v. 74b).

EO. **azine** ‘cuma günü’ < Fa. *ādīna* a.m. (Fa.’dan alınan dini terimler için b. *abdest II/aptes* [2]). EO. metinlerinde çok defa Fa. kelimelerinin dal /*d*/ harfleri üzerine nokta konulurdu ve bu harfler her halde /*z*/ okunurdu, krş. *şād/şāz*. Aslen Ar. olan *ḫidmet* kelimesi de bu yüzden ***hizmet*** olmuştur. ***Āzīne ertesi dīvānda yazı yazardı.*** (Mercimek Aḥmed 1944 [15.yy.] s. 320). Krş. *adna*.

⊡ EFa.’da kelime sonundaki ve iki ünlü arasındaki /*d*/ spirans olarak, yâni Ar. /*ḏ*/ gibi, telaffuz edilir ve üstünde nokta ile yazılırdı. Fa.’dan alınma kelimelerde bunu A–E cildinde şu misallerde görürüz: ***azine, bedbaht/bezbaht, birazer, cadu/cazu, cazgarı, cazgır, cüda/cüza, çazer/çazir, ded/dez, ziba*** (***diba*** maddesinde), ***dizar, dide/dize, emruz.*** Buna mukabil bir kelimede (hata değilse) hypercorrection olarak /*z*/ /*d*/ fenomenini de fark ettik: ***davrada***. EO.’da bu /*d*/ – /*z*/ karışıklığını ve onun hypercorrection’unu Ar.’dan (b. ***ahize***) alınma kelimelerde de gördük (ve bunlarda ünlü arası ve kelime sonu tahdidi yoktur): ***bezle*** (bu Fa.’da da var], ***cudam, dirve, gıza*** ve tabiî ***hizmet***.

aziv, b. *azv.*

aziz I ‘sayılan, sevilen, dost’ < Ar. *ʿazīz* a.m. ***İ yār-ı ʿazīz! ...*** (Ferec 855/1451 v. 98b). ***ʿAzīz başuŋ içün şu ḳapuyı bir açdır, ayaġiyle gelene ölüm olmaz.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 669). ‘dindar kimse, Allahlık ermiş’: ***Bu ʿazīz ne kişidür?*** (Ferec 855/1451 v. 43b). AD. ***aziz teziz*** (zarf) ‘şeref ile, erkânı ile’ (ikinci kelime *taʿzīz* kelimesinin varyantıdır, bu tür terkibler için b. *apar topar*): ***Bezirgân bunu alıp gider memleketine, onu evinde yedirir içirir. Bu kadına aziz teziz bakar.*** (S. Sakaoğlu 1973 s. 578). ***aziz tut-*** ‘şeref vermek, saygı ile muamele etmek’: ***Ḫōca bulara ikrām ėtdi, ʿazīz dutdı.*** (Ferec 855/1451 v. 106a). ***azizlik*** ‘muziplik, oyun’ (aslında, saklı bir alayla birisine oynanan oyun olmalı): ***”Biz bu kıza süslen dedikse böyle maskara ol demedik ya!” ”Zavallıya bu azizliği yapan Reyhandır. Bu hizmetçi kızın da oğlumda gönlü var. Memduhayı gülünç bir vaziyete düşürmek için kıskançlığından ona bu oyunu oynadı.”*** (H.R. Gürpınar 1933ke s. 28).

O. **aziz** II ‘Mısır valisi’ < Ar. *ʿazīz* ‘kudretli kimse’. ***ʿAlevī durdı, ʿazīz-i Mışır ḳatına vardı, ol ḫalḳı bile iletdi.*** (Ferec 855/1451 v. 226a).

azize ‘çok dindar kadın, ermiş kadın’ < ***aziz*** + ***-e*** Ar. münneslik eki, b. ***abide*** II . ***Öldükten sonra onu belki de azize ilân edeceklerdi.*** (A. Altan 1985 s.108).

EO. **azkinek** ‘biraz, azacık’ < ***az*** + küçültme eki ***-kinek***, krş. KaraimTk. ***azgınaḳ*** W. Radloff 1893 I, 575. ***Anuŋ meşeli bir süŋü aġacına beŋzer kim güneşe berāber dike ḳoyalar: eger anı azkinek egerlerse gölgesi yavlaḳ uzanur ...*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] s. 52).

AD. **azkura/azkuna** ‘topaç’ < Yun. *σβουρα* (zvúra) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 460.

azl/azil ‘makamından indirme, görevden alma’ < Ar. *ʿazl* a.m. ***Ve bunlardan ġayrı meşāyiḫ-i Aʿrābıŋ ʿazli ve naṣbı beglerbegiye müfevvazdır.*** (Ö.L. Barkan 1943 [931/1524] s. 364–365) ***Mustafa Naili Paşa da, diğer sadrazamlar gibi, duygusal ve alıngan Sultan Abdülmecit’in tayin ve azillerinden nasibini bolca alacaktı.*** (A. Kulin 1997 s. 18). ***azl et-/azlet-*** ‘vazifesinden uzaklaştırmak’: ***Meger taḳdīrde varimiş kim ḫaliyfe Naṣr-ı ʿAyyāra ḫışm ėde, ʿazl eyleye.*** (Ferec 855/1451 v. 50b). ***azlolun-*** ‘işine son verilmek’: ***Mektep muallimliğine ehemmiyet vermediği, devam etmediği için azlolunmuştu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 281).

azm/azim ‘kararlılık, sebat’ < Ar. *ʿazm* a.m. ***ʿAzmum oldur ki başum alam gidem, gariyblıḳda gezem yüriyem, başuma ne gelür görem.*** (Ferec 855/1451 v. 112a). ***İlk gerçek kuvvet ... iyi gönülleri mıknatıs gibi çeken, tereddütleri karara, niyetleri azme çeviren, toplayıcı, biriktirici ve inandırıcı bir irâde idi.*** (F.R. Atay 1953 s. 28). ***azm et-/azm eyle-*** ‘gitme kararında olmak, yola çıkmak’: ***Biregü bir yėre ʿazm eylese gėrü dönmek yaḫşı degül.*** (Ferec 855/1451 v. 103b). ***Senin böyle bir olayı asla beceremeyeceğini bilen birisi hemen arkandan içeriye girdi ve senin azmedip de işleyemediğin suçu işledi.*** (N. Eray 1999 s. 147). ***azm-ı hane et-*** ‘vatanına dönmek’: ***Zinhār bu endīşei içüŋden çıḳar, ʿazm-ı ḫāne ėt!*** (Ferec 855/1451 v. 120b–121a). O. ***azm-ı sefer*** ‘seyahata çıkış, yola kalkış’: ***ʿAzm-ı sefer muṣammem ise ben-daḫı senüŋ ile bile giderem.*** (Ferec 855/1451 v. 49a).

azma ‘iki ayrı ırkın karışmasından doğan, kırma’ < ***az- I*** + fiilden sıfat yapan ***-ma*** eki, b. ***aşılama*** : ***Ẕāten Avrupalıdan azma bir ḳavim olub dünyāniŋ en mütemeddīn ve terbiyeli milletlerinden maʿdūd olan Amerika Memālik-i Müctemiʿası ahālīsinden ...*** (YTEA 1974 [1862] I, 530 no. 31). Mecâzî mânada ‘bir şekilden çıkmış ve başka bir şeyin şekline girmiş’: ***Orta Anadoluda bir kazâ merkezinde han azması bir oteldeyiz.*** (C.F. Başkut 1963 s. 78).

azmak ‘muvakkaten su altında kalan yer’ DS 441, TS 351, R. Dankoff 1991 s. 15 < ***az-*** + fiilden isim yapan ***-mak*** eki, b. ***artmak*** . ***At geçemez, ovası, ırmaġı var, / At batar, ḳatır ḳalur, azmaġı var.*** (Firdevsī–i Rūmī 1980 s. 63).

azman I ‘normalden daha iri, aşırı büyüklükte hayvan veya insan’ < ***az- II*** + fiilden isim yapan ***-man*** eki, krş. ***şişman***. ***Tam kapıya yaklaşacağı esnada, yandaki keçi yolunda insan azmanı gibi bir adam, kah, kah, kahı basıyor.*** (S.M. Alus 1933p s. 211).

AD. **azman** II /**esmen** ‘gök’ DS 4437, A. Caferoğlu 1951 s. 237 < Zaz. ***esmēn*** a.m. U. Bläsing 1995k s. 2.

AD. **azmantı** ‘zorba’ DS 442 < ***azman*** + mahiyeti ve fonksiyonu anlaşılmayan /*tı*/ hecesi. ***Durum hiç değilse devleti yönetenlerin iyiliğe yapışmaları, onunla kontrato etmeleri gerekir. Ama bunların çoğu, özellikle zorbalar, azmantılar görevlerinin halkı ezmek olduğunu sanır.*** (S. Birsel 1995 s. 17).

O. **azmayiş** ‘tecrübe’ < Fa. ***āzmāyiş*** a.m. Fa. ***-iş*** için b. ***aferiniş*** . ***Bu ḫaḳīr daḫı tabʿumı āzmāyiş ... sadedinde bu iki beytüŋ naẓmını encāma ėrgürmiş idüm.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 92). ***Āzmāyiş oḳı*** (?) (M. Kütükoğlu 1983 s. 218). ***azmayiş kıl-*** ‘tecrübe etmek’: ***Bir ḳaç rind bir***

yère gelse bir birlerinüŋ nezāket, ṭabīʿatlerini āzmāyiş ḳılsa … (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 220).

AD. **aznaş–** 'bozuşmak, kavga etmek; belâ olmak; kızışmak, şiddetlenmek' DS 443 < ilk verilen mâna *azış-* fiilini andırıyor, fakat *-naş* ek gurubu nasıl izah edilir? b. *arnaş-* .

EO. **aznaşla–** 'münakaşa etmek' veya 'kabul etmek, ikrar etmek' (?) < ?? İsim/sıfat'tan fiil yapan *-la-/-le-* genişlemesi için b. *acabla-* . *Ammā bu ḳadar vardur ki selefinden yeg ve selefinüŋ selefi gendüye göre ehl-i ʿörfden bir beg idügini her kişi aznaşladı.* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 171). *… tā çavuşān-ı dergāh ve küttāb-ı dīvān-ı şehenşāh ʿidādına inince aznaşladılar.* (?) (ʿAlī 1587 v. 121b).

aznavur 'iriyarı, asık suratlı, sert kimse' < Erm. *aznavor* 'cesur savaşçı' R. Dankoff 1995 no. 5. *Ammā yeŋiçerinüŋ deli-ḳanlularından ve devşirme ʿacem oğlanı maryollarından ve baʿż-ı eşḳiyā aznavurlarından bir cemālāt-ı ḥarb ile baş çavuş Ḳara Mezāḳ yanına ḳoşulub ilerüce gönderildi.* (M. Naʿīmā 1280 II, 257). *Kebapçıların o aznavur kedisi Kaplan daima bizimkinin arkasından gezer.* (H.R. Gürpınar 1934 s. 89). EO. 'yabancı, gayrımüslim asilzade': *Nedür mere aznavur? Ne ḥayfumuz ḳaldı?* (Dedem Ḳorḳut 1973 [14./15.yy.] s. 17).

AD. **azne et–** 'yüzmek' DS 443 < Kürt. (Zaza) *azna* 'yüzme' U. Bläsing 1995k s. 182–183.

aznif 'bir nevi domino oyunu' < Erm. ?? *Aznif oynayan bir grupun yanına ilişmişti …* (M. Hacıhasanoğlu 1954b s. 95).

azot (kimya terimlerinden) 'havada bulunan bir gaz' < Fr. *azote* a.m. < EYun. *a-* 'olmayan' ve *zōē* 'hayat' kelimelerinden 17. asırda icadedilmiş suni terim. Yun. alfa privativum için b. *abana* . *Yaşamak, bir şeyleri algılamaktı. O, üstüne düşen rastgele bir bitki tohumunu yeğleme yapmaksızın beslemekten başka işi kalmamış odacık yığınlarıydı artık. Fosfor, azot, kalsiyum …* (A. Kutlu 1983 s. 99).

O. **azr** 'azarlama, paylama' < Ar. *ʿazr* a.m. *Göresin, benden aŋa ne ʿazr ola?* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3621).

Azrail 'Tanrı tarafından gönderilerek insanın canını alan melek' < Ar. *ʿAzrāʾīl* < İbr. *Azar el* a.m. (İbr. 'Tanrı yardım etti'). *O akşam, paydos düdüğü öter ötmez, Azrailden kaçar gibi, kimselere görünmeden kaçtı.* (Reşat Enis 1945 s. 72). *Alev'in azraili henüz belli bir gün ve saat için randevu vermiş değil.* (A. Ağaoğlu 1991h s. 255).

EO. **azrak** I/**azırak** 'daha az' TS 347, 354 < *az* + *-rak* comparativus eki (b. *acırak*) ; ortadaki /ı/ için krş. *gecirek*.

AD. **azrak** II ? < ?? *Pembe yalının kızı. Siz pek bilmezsiniz, küçüktü o zaman. Gelişti, serpildi, azrak gibi oldu. Vapurlardan bile korkusu yok …* (Oktay Rıfat 1961 s. 15). *azraklı* 'yaramaz' DS 443.

AD. **azsın–** 'az görmek' DS 443 < *az* + sıfattan fiil yapan *-sın-* genişlemesi, krş. *ıraksın–*. *Parayı azsındı ama, çok yalvardım …* (Orhan Kemal 1950t s. 82). Krş. *azımsa-*.

⊡ İsimden fiil yapan *-sı-/-sın-/-sa-* ekleri 'öyle görmek veya farz etmek, birşeye benzetmek' anlamında geçişli benzerlik (considerandum) fiilleri yapar, ms. ***ayıpsın-*** 'bir şeyi ayıp bulmak' örneğindeki gibi (b. J. Schakir 1993 s. 40-41, T. Banguoğlu 1974 s. 224). A-E cildindeki örnekler: ***azsın-, bahasın-, benimse-, bolsı-, [çirkinse-], çoksun-***. İkinci ciltte ise: ***garipse-*** II, ***[gerekse-/gereksin-, güçsün-]***. Özellikle yeni türetilen kelimelerde *-sa-* varyantı tercih ediliyor (***mühimse-, önemse-, umursa-*** v.b.). Yâni BSTT.'de, asıl görevi farklı olan, *-sa-* eki (b. ***aygırsa-***), ***-sı-/-sın-*** eklerinin fonksiyonunda kullanılır (krş. ***ayruksı-*** , ***böyüksün-/büyüksün-***). ET.'de benzer bir *–sın-* örneğini görüyoruz: ***evsin-*** '(kendi) evi saymak' (b. M. Erdal 1991 II, 531-535).

azuk/azık 'yolluk; yiyecek' < ET. *azuḳ* a.m. Clauson 1972 s. 283. *Rıdvānşāduŋ dağı suyı azuġı dükenmişidi, ḥayātdan ümiydini üzüb ölümini gözedüb oturub durурdı.* (Ferec 855/1451 v. 31b). *Serheng baŋa zevraḳ buluridi, azıḳ vėr(ür)idi.* (a.e. v. 101a). *Ġarıcığım, ben yarın uzak bi yola gidecem, bana yicek ve azık hazır etl* (A. Caferoğlu 1946 s. 62). ***azuklandur*** 'azık vermek' TS 346: *Bizi azuḳlandurdı, dün içinde bir zevraḳa ḳoydı, deŋiz yüzine şalıvėrdi.* (Ferec 855/1451 v. 99a). AD. *azık dazık/azık tozuḳ* 'çeşit çeşit azık' (bu tür terkibler için b. *alavere* , ikinçi variyant için b. *apar topar*): *Etraf köylülerden azık dazık getirttik. Yoksa bizi açlıktan öldüresi idi domuzlar.* (İ. Tarus 1947t s. 62). *Bu ġızı ġandırdı, aldı elinden dutdı, heybeyi omuzuna atdı, azıġını tozuġunu ḳoydı, çıḳdı, cetdiler.* (B. Seyidoğlu 1975 s. 252).

O. **azürdedil** 'canı sıkılmış, üzgün' < Fa. *āzarda-dil* a.m. [*āzarda* 'üzgün' + *dil* 'kalb']; bir sıfat ve onu takip eden bir isimden meydana gelmiş Fa. asıllı sıfatlar için b. *asudedil* . *Ve İngiliz ve Alaman ve İspanyol lisānlarına naḳl ve tercüme olunduġundan da baʿżı mertebe āzürde-dil oldum.* (YTEA 1974 (1851–1852) I, 259).

O. **azürdehatır** 'tedirgin olmuş, canı sıkılmış' < Fa. *āzarda-ḫāṭır* a.m. [*āzarda* 'üzgün' ve *ḫāṭır* 'gönül', b. *asudedil*]. *Refīḳī, şehr-i Edrenenüŋ balçığından āzürde-ḫāṭır olur ve bu maḳūle bir bedīhe naẓmı iştihār bulur.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 225).

O. **azv/aziv** 'iftira' < Ar. *ʿazw* a.m. *azvet–* '(kabahat, cinayet vs) birinin üstüne atmak'. *Ben gibi tostoparlaḳ ādama, ḥamdolsun, kimse ḥīlekārlıḳ ʿazv ėtmez.* (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933ia s. 8).

EO. **azvan** 'çalı, çalılık' R. Dankoff 1991 s. 15 < ET. *azgan* 'bağ kenarındaki çalı' Clauson 1972 s. 283. Evliyā Çelebī (b. R. Dankoff).

EO. **°azvana** 'devenin çıkardığı ses' TS 355 < ?? R. Dankoff 1991 s. 15; *arvana* 'dişi deve' yerine hata? Tekin–Tietze 1990 no. 76. Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 315.

AD. **azvay** 'sarı sabır, veya ondan çıkarılmış bir ilâç' DS 443, TS 355 < Fa. *āzvāy* 'Hindistan'dan gelen bir

ilâç' Meninski 1780 I, 123, Krş. Tekin–Tietze 1990 no. 77). ***Azvay ḳurd enügi erkeginde bir köküm var*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 138). O.Ş. Gökyay onu 'sarı sabır' ile izah ediyor (münasebet?), fakat M. Ergin 1964 s. 172 ***azman*** + ? diyor. Kelime henüz açıklanmamıştır.

azvet–, b. ***azv.***

B

O. **ba** I ‘ile’ < Fa. *bā* a.m. Yalnız bâzı tâbirlerde: *bā āferīn* ‘öğülesi’ *Bir pādişāh var-idi, bā āferīndi, ulu şāhenşāh-idi.* (Ferec 855/1451 v. 43a). *bā cemāl* ‘güzel’ *İ şehzāde-i bā cemāl!* (Ferec 855/1451 v. 199a). *bā emr-i Ḫudā* ‘Allahın emriyle (Allahın istemesiyle vukubulan aksi bir tesadüften şikâyet edilmediğini göstermek için kullanılan bir tâbir)’: *Bā emr-i Ḫudā rüzgār muḫālif esüb ...* (Ş. Elçin 1975–76 s. 197). *bā fer* ‘parlayan, gözleri sevinçli’ *Dōstuŋ şāẕ u bā fer ola* (Ferec 855/1451 v. 52a). *bā ġam* ‘gamlı, kederli’ *Lā-reyb vaḳtī ḫurrem, vaḳtī bā ġam ola* (a.e. v. 191a). *bā istiḥḳāḳ* ‘mevkiini hakkeden’ *İ melīke-i āfāḳ, i bānūy-i bā istiḥḳāḳ!* (a.e. v. 98b). *bā posta* ‘jandarma muhafazasiyle’: *Bâposta seni aldık belle içeri!* (F. Erdinç 1973 s. 19). *bā ṣafā* ‘sefalı, vaktini hoş geçiren’: *Yārān-ı bā-ṣafā* (ʿĀlī 1587 v. 126b). *bā tapu* ‘tapu ile’ *Bu İncirlik bâtapu benimdir.* (F. Erdinç 1969 s. 172). *bāvefā* ‘vefakâr’: *Ḫullān-ı bā-vefā* (ʿĀlī 1587 v. 119b).

(günlük dilde) **ba** II ‘*baba* kelimesinin kısaltılmışı’, krş. *beyba. Paşabaam da beğeniyor.* (Musahipzade Celal 1936aa s. 21).

AD. **ba** III (çeşitli mânalara gelen nida) ‘şaşma bildirir; ey, be, yahu; peki, şüphesiz’ DS 445 < bunun gibi kısa nidaların menşeini tesbit etmek zordur; *ba* nidası bâzı komşu dillerde de yaygındır, ms. Bulgarca’da, Rumence’de, Slavo–Makedonca’da, Ukraynaca’da ve Rusça’da ve bilhassa Yunanca’da kullanılır. N.P. Andriotis 1983 s. 217’ye göre Yunancası’nın EYun. *bâ*’dan gelmesi ihtimali vardır.

ba IV ‘olmazlık, isteksizlik bildiren kaba bir nida’ DS 446. *Ba, ba, bu zamanda yağmur yağar mı hiç?!* (Z. Yamaç 1956 s. 71).

RD. **ba** V ‘birisine hitabederken kullanılır’ *Ba kardeşim, anlayabildik mi elâlemin demete çıkacağını?* (H. Karahüseyin 1957 s. 56).

O. **bab** I ‘kapı; büyük kapı’ < Ar. *bāb* a.m. *Dervīşlere ḫayrāt u müberrāt bābını meftūḥ dutar-idi.* (Ferec 855/1451 v. 90b). Bir sarayın veya resmî binanın ”kapısı” o makamın sembolü mânasına gelir: *Bab-ı âlî* ”Yüksek Kapı” ‘sadrazamın makamı ve idaresinin merkezi’. Eskiden buna *Bâb-ı Âsafî* denirdi, M. Sertoğlu 1958 s. 24. *Bab-ı Defterdârî/Defterî* ‘maliye idaresinin merkezi’. *Bab-ı Fetva* ‘Şeyhülislâmın makamı, müftülük’. *Bab-ı Hümayun* ‘Topkapı Sarayı’nın dış kapısı’. *Bab-ı Seraskerî* ‘seraskerin ve askerî idarenin makamı’. *Babüssaâde* ‘Topkapı Sarayı içinde üçüncü kapı’. *Babüsselâm* ‘Topkapı Sarayı içinde ikinci kapı’. *babüssir* ‘gizli kapı’: *Sarāyuŋ deŋizdin yanında bābüssir vardur.* (Ferec 855/1451 v. 47b).

O. **bab/bap** II ‘(kitapta) bölüm, fasıl’ < Ar. *bāb* a.m. Sayma vasıtası olarak kullanılan diğer kelimeler için b. *aded* . (tiyatroculuk) ‘meclis, celse’: *Facia, 3 kısım, 15 bap.* (Nâzım Hikmet 1932 s. 1). Mecâzî mânada: *Melikzāde geldi, ḳız-ile bulışdı. Oturdılar, ġamküsārlık bābını başa yétürdiler.* (Ferec 855/1451 v. 197a). İdare ve hukuk dilinde ev, bina, arsa vs. için ‘adet’: *Onbeş dönüm bir bab tarla ... yarın satılacak!* (C. Tuncer 1960 s. 198). *bâbında/bâbından* ‘hususunda’ *Ḫidmet bābında bir daḳiyḳa mühmel ḳomaduŋ, beni rāḥata bıraḳduŋ* (Ferec 855/1451 v. 65b). *Şefāḳat bābından ben bīcārenüŋ ḥāline naẓar ét* (a.e. v. 109a). *bu bâbda* ‘bu hususta, buna dair’. Locativus hali ile yapılan zarflar için b. *akab* . *Yā emīrelmü’minīn! Bu bābda bir ‘acīb u ġarīb keleci işitdüm.* (Ferec 855/1451 v. 90a). *ol bābda* ‘o hususta’ *Ben ol bābda ‘ācizem.* (Ferec 855/1451 v. 182b).

O. **bab** III ‘iş, maslahat’ < Fa. *bāb* a.m., krş. *bab* II. *Yéri ile kimse bābın gözlemek bābum degül, | ‘Arş-mānend āsitān-ı ercmendüm var iken.* (Ẕātī 1987 [16.yy.’ın ilk yarısı] III, 105). *Senüŋ ḳapuŋ ḳoyub şehler ḳapusın gözlemez Ẕātī | Ḳapuyı bilür ol āḫar ḳapu anuŋ ne bābıdur* (Ẕātī 1967 [16.yy.’ın ilk yarısı] I, 380). Azerî Türkçesi’nde kelime hâlâ bu mânada kullanılmaktadır (krş. ADİL 1966 I, 171).

bab/bap IV ‘uygun, uğurlu’ DS 446, 522 < ?? *Bābdur ẕevḳ u ṣafā, faṣl-i ḫazān oldı yine.* (Ẕātī 1987 [16.yy.’ın ilk yarısı] III, 154). *Bu Abdi beyi Kadı deden pek bab adam saymazdı* (A. İlhan 1988 s. 193). *bab tut-* ‘uğurlu saymak, beğenmek’ *Ziyaretleri, ama nezaket ziyaretleri, pek bab tutmam.* (B. Felek 1947 s. 229). *Yoo! Her şeye babım* [metin: *babam*] *ama buna yağma yok. Oturak giyerim başıma, şapka giymem.* (F. Baysal 1955 s. 23).

baba I b.m. (peder) < çocuk dilinden alınmış kelimelerden (b. *adda git-*), krş. Fr. *papa* a.m. Kelimenin ve ona benzer kelimelerin yaygınlığı için b. G. Doerfer 1965 II, no. 678. *İ baba, benüm göŋlüm bu şehr ḳızlarına meyl eylemez.* (Ferec 855/1451 v. 9b). Yaşlı bir adama hitab ederken kullanılır: *Baba, kārevāncı-mısın?* (Ferec 855/1451 v. 2b). Bâzı tarikatlerde saygı ile anılan kimse. (Argo) *baba* ‘gangster şefi; Hamam külhancısı; çok iyi, üstün nitelikli’. H. Aktunç 1990 s. 48. *Kapılarını üniformalı şöförlerin açtığı son model otomobillerde sergileyen mafya babalarını görmemeliydi.* (O. Baydar 1998 s. 176). (Sıfat olarak) ‘olgun, itimad edilir’: *Bereket vérsin müsteşār beg yabancı değildi. Hem de cidden iyi, bābā bir ādamdı.* (E.E. Talu 1928 s. 63–64). ‘büyük, iri’, krş. *babahindi, babatorik.* (Kaba konuşma dilinde) *babandır* (bir hakareti cevaben iade ederken) *”Bana bakar mısın güzelim?” – ”Hanım, ağzını topla; bakar babandır!”* (S.M. Alus 1944 s. 49–50). *”Sus ulan sümüklü!” — ”Senin baban sümüklü!” diye öfkeyle karşılık verdi Nuri.* (Yaşar Kemal 1992ks s. 33).

⊡ Türkçe’nin morfolojisinde basit (eksiz) isimle sıfat arasında fark yoktur. Her basit isim, sıfat da olabilir; her basit sıfat, isim de olabilir. Yine de her şeyden evvel isim olarak, ve

her şeyden evvel sıfat olarak düşünülen ve kullanılan kelimeler vardır. Mânaları itibariyle en başta isim kabullendiğimiz fakat ayrıca, ikinci derecede elbette, sıfat da olabilen kelimelerden tipik misaller şöyledir: ***baba*** (ms. ***baba adam***), ***can, cins*** (ms. ***cins köpek***), ***çirkef*** (ms. ***çirkef herif***), ***er, etraf II*** (ms. ***etraf köyler***), ***Evropa/Avrupa*** (ms. ***Avrupa kumaş***). İsim olmuş sıfatlar için b. ***atlu*** ve ***düdüklü*** .

(Argo) **baba** II 'erkek cinsiyet uzvu' F. Steinherr 1932 s. 182 < M.L. Wagner 1943 mânasını 'sırık, kazık' mânasına bağlıyor; kendi uzvundan başkasına "***baban***" diye bahsetmekle onu küçük düşürmek maksadı ile de izah edilebilir. ***"Elini önüne kapat da ardını bana dön oğlum." Selim'in bu sözüne Rıza yarı şaka, yarı sert karşılık verdi: "Al babayı, çok mu özledin?" Önünü çevirdi, gösterdi.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 19). (Kaba konuşma dilinde) ***baba*** 'hiç bir şey' (başkasının boşuna umduğunu alay ile ifâde eder): krş. ***bok: "Elimizden almak istiyorlar." – "Babayı alırlar!"*** (F. Baykurt 1961o s. 92).

baba III 'halat bağlanacak dikme; çatı merteği; merdiven trabzanını tutan kazık' < ?? ***Cevdet efendi, merdiven parmaklığına asılmıştı. Trabzan babası sağlam olmasa, küpeşte ile beraber çoktan aşağıyı boylıyacaktı.*** (S.M. Alus 1934 s. 380).

EO. **baba** IV 'ur, yumru' TS 356, '(ilenmelerde) büyük ve onulmaz çıban, hastalık' DS 447 < ***veba*** A. Tietze 1958 s. 258. ***/v/ /b/*** gelişmesi için b. ***ab I/âv*** [2]. ***Siz bu adamı şimdik mebusluğa nasıl lâyık görürsünüz? Bilgiliymiş, bilirmiş, edermiş, baba çıksın onun bilgisine!*** (A. Nesin 1961z s. 179–180).

baba V, yalnız ***baba tut-/babaları tut-*** tâbirlerinde: 'Zenci kadınlarının çok hiddetlendikleri zaman gösterdikleri delilik nöbeti' Pakalın 1946 I, 136 < belki ***baba*** 'ur, veba' ile bir alâka görülmüş olabilir? Fakat sadece 'hiddetlenmek' mânasında da kullanılır. ***Artık babalarım yaman tutmuştu; tımarhaneden boşanmış deliden beter olmuştum.*** (S.M. Alus 1944 s. 94).

babaanne 'babanın annesi'; krş. ***anneanne*** . ***Büyükbaba ile Babaanne evlenmişler. İkisi de dul.*** (M. Seyda 1974 s. 93). ***"Babaanne" dediği hanım gerçekten babaannesi değil, büyük halasının en büyük kızı.*** (G. Dino 1991 s. 13).

Babadağı 'Babadağ, Silistre eyaletinde bir şehir (bugün Romanya'da). ***Perīşān olan Babadaġı ḥalḳınuŋ 'ulemā ve ṣuleḥāsı.*** (Selānikī 1989 [1599] II, 481).

babacan 'olgun ve cana yakın (adam)' < ***baba*** ve Fa. ***cān*** (ve ondan geçerek birçok Türk dillerinde) bir isim vs.'yi takiben sevgi ve rikkat ifâde eder, ms. ***aġa cān*** 'my dearest master!' (F. Steingass 1930 s. 352). ***Sırası gelmişken merhuma rahmet okuyayım. Çok babacan, aynı zamanda da yaman bir adamdı.*** (S.M. Alus 1944 s. 14).

AD. **babaç** 'kümes hayvanlarının erkeği' DS 448; ***-aç*** eki için b. ***anaç*** .

AD. **babaççа** 'papatya' DS 448–449 < Sırpça–Hırvatça ***popadica*** 'Chrysanthemum' A. Tietze 1957 no. 170.

babaçko 'iri, büyük (insan veya hayvan)' DS 452, (argo) 'güçlü ve gösterişli (en çok kadın için)' TüS 1983 s. 102, F. Devellioğlu 1959 s. 68 < Slavo–Makedonca ***babaçko*** 'iri yarı ve kuvvetli adam' RMJ 1961 I, 18 (Şu mâna gelişmesi için b. F. Steinherr 1932 s. 182, ***babaçko*** için "çocuk dilinde Väterchen" mânasını veriyor). Vocativus halindeki Sl. ***-ko*** için b. ***anaçko*** . (Bir kadından bahsederken) ***Endamına gelince dalyan mı dalyan, eti budu da yerinde mi yerinde amma öyle dombadız çeki taşlık değil; Rumelilerin babaçko namını verdikleri vücut.*** (S.M. Alus 1944 s. 103).

EO. **babadiya** 'papatya' TS 356, b. ***papatya.***

babafingo (gemicilik terimlerinden) 'direklerin en yüksek bölümü' < İt. (Venedik diyalekti) ***papafigo*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 464. (argo) 'erkeklik âleti' F. Devellioğlu 1959 s. 68. Kelimenin Tk. şeklindeki ***-n-*** oluşumu için b. Ch. Tzitzilis 1994 s. 205. ***Yelkenciler daḫı babafiṅġodan ḳōrṣān gözedüb eṭrāfa baḳub otururlar idi.*** (Ş. Elçin 1977–78 s. 218).

babahindi 'iri ve besili erkek hindi' < ***baba*** ve ***hindi***. ***Vay geçmişine! Bu naṣıl ḳarı be? Baba-hindī gibi ġuluḳlayor!*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 145).

AD. **baba incir** 'olgunlaşmadan düşen erkek incir' < ***baba*** ve ***incir***. ***Yenecek meyve vermiyorlardı ki! Tümü baba incirdi.*** (S. Dölek 1999 s. 9).

AD. **babak** 'vefasız, dönek, hileci' TS 357, DS 350 < ?? ***Heyvah heeeey, gördün mü, insanoğlu babağımış!*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 349).

babakoru 'jasponyx' Redhouse 1968 s. 115, ***babaḳurı*** 'Achates, Agtstein' Meninski 1680 I, 623 (bir nevi çok kıymetli olmayan taş) < Hind. ***bābāġūrī*** 'the white agate' Hobson–Jobson 1968 s. 43 [madenleri bulunan (Kuzey–Doğu Hindistan'da olan) bölgenin koruyucu azizinin isminden].

AD. **babaköş** 'ayaksız olduğu için yılan sanılan bir tür kertenkele (Anguis fragilis)' TüS 1983 s. 102, DS 450 < ??.

babakurı, b. ***babakoru.***

AD. **babal** 'günah' DS 450 < ***vebal***. ***/v/ /b/*** gelişmesi için b. ***ab I/âv*** [2]. ***Ġarıların hep ġarnıları göde ulan, hepisi ġunnacı, babalı boynuma.*** (M. Makal 1950 s. 53).

EO. **babalan–** 'babalık taslamak' TS 357, 'böbürlenmek' < ***baba I*** + ***-lan-*** genişlemesi, b. ***abaplan-*** : ***Binā'en 'alā ẓālik ser-mest-i bāde-i ġurūr oldılar, re's-i minber ü kürsīde babalanmaġa başladılar.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 253). ***Ebū Seyfeyn laḳabı ile meşhūr, bir tīġuŋ ġılāfın görmiş degül iken ikisine babalanmaḳ ḥayṣīyeti ile meẓkūr ...*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 143).

(Argo) **babalı** 'işaretli (iskambil kâğıdı)' F. Devellioğlu 1959 s. 68., H. Aktunç 1990 s. 48.

babalık 'üvey baba; yaşlı erkek' < ***baba*** I + ***-lık*** eki, b. ***ahfadiyelik .*** ***Öz babasını hiç görmedi. Babalığı doktor Kâzım'ın peşinde Anadolu'ya İzmir'e yakın bir kasabaya göç ettiler İstanbul'dan.*** (Peride Celal 1991 s. 14).

babat, b. ***babet.***

RD., AD. **babata** 'mısır unu; mısır unu ile yapılan bir tatlı' DS 451; krş. Yun. ***μπομποτα*** (bobóta) 'mısır unu', Arom. ***bubótă*** 'mısır unundan galeta veya ekmek' T. Papahagi 1963 s. 188. Kelimenin asıl menşei bilinmiyor.

babam I (kaba konuşma dilinde erkek ve kadın için kullanılan hitap şekli), krş. ***anam.*** (Sarhoş adam kocakarıya hitaben:) ***Bana hiç bir şey olmaz. Alışığım babam, beni kaç kere eşek tepti. Vücudum idmanlıdır.*** (H.R. Gürpınar 1942 s. 27).

babam II (fiilden evvel nida, bir şeyin hep devam ettiğini veya tekrarlandığını ifâde eder; krş. ***ha***). ***Rüzgâr ... ateşi önüne katmış, doludizgin ovada da babam döndürüyordu.*** (Yaşar Kemal 1955i II, 270–271). Fiil ekseriya tekrarlanır: ***Dünya yüzünde herkes bir yuva kurmuş ... yalnız bizim yok. Ömrübillâh serseriler gibi dolaş babam dolaş.*** (A. İlhan 1953 s. 153). Bâzen ***baba*** a.m. kullanılır; ***Para mı yedin? Yoksa siyasî fikirlerin mi onunki gibi? Sor baba sorarlar.*** (M.C. Anday 1965i s. 8).

(Şaka sözü) **babatomi** 'anatomi kelimesi üzerinde yapılmış bir söz oyunu' < ***anatomi***'nin ***/ana/***'sı sanki Tk. ***ana*** imiş gibi yerine ***baba*** konmuş. ***"Resme başlarken" adlı kitabında Bedri Rahmi Eyüboğlu, Çallı İbrahim'in şu sözünü aktarıyor: "Bre," diyor Çallı, "herifin ne anatomisi var, ne babatomisi".*** (V. Günyol 1995 s. 244; ***anatomi*** burada güzel sanatlarda taşıdığı mânada). Ferit Edgü, Bedri Rahmi'nin "Babatomiler" adlı kitabına yazdığı önsözde (1978), kelimeyi Fikret Muallâ'nın yarattığını ve Eyüboğlu'nun onu erotik resimleri için kullandığını yazıyor.

baba torik 'iri ve şişman torik; (argo) erkeklik uzvu' F. Devellioğlu 1959 s. 68, H. Ritter 1941 II, 10 not 3. ***Eksik olma, Lüfer kalfa! Sana da gösterirem baba toriği.*** (H. Ritter 1953 III, 532).

babayane/babayani 'bir tarikat büyüğüne (krş. ***baba*** I) yakışır tarzda' Meninski 1680 I, 624, R. Dankoff 1991 s. 15 < ***baba*** + Fa. zarf eki olan ***-āna***, Tk. ***-ane***, b. ***acizane .*** ***Ebyātı dervīşāne, naẓm vāridātı babayāne imiş.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 123). 'gösterişsiz, özentisiz' ***Ẕāten bu "Yankee"niŋ Leylā ile mu'āmelesinde bir yaşlı dostuŋ bir genc muḥibbeye ḳarşı göstereceği babayāne ṭavırdan başḳa hiç bir ma'nā sezilmiyor.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1928s s. 194). ***Babayanice giyindim.*** (S.M. Alus 1933p s. 143).

AD. **babba/pabba** 'fortlu ve fortsuz küçük çocuk ayakkabısı' DS 450 < ***patik*** veya ***pabuç*** kelimesinin, çocuk dilindeki basitleşmelerinin bir tanesi, ***Evlerinde kahveleri, sabunları, tuzları bulunuyordu. Karıları kabul günü veriyor, çocukları bayramlık "pabba" görüyordu.*** (F. Baykurt 1969 s. 150).

babbık, b. ***babık.***

O. **babet** 'nevi, çeşit' TS 357–358, AD. ***bâbat*** a.m. DS 451 < Ar. ***bāba*** a.m. A. Tietze 1958 no. 21.

Babıali, b. ***bab*** I. Eskiden Sadrazamın makamı ve idaresinin merkezi. Cumhuriyet zamanında valilik. Cumhuriyet'ten evvel bu isimle 'hükûmet' kasdedilirdi. ***Saray ve Bâbıâli, göstericilerin birbiri arkasından gelen ve hiç kesilmeyen saldırısı altındaydı.*** (A.İ. Tokgöz 1993 s. 135). Bugüne kadar semt adı olarak İstanbul'un matbuat, kitapçılık ve yayımcılık merkezini temsil ediyordu. ***Birinci Şube'nin en acımasızlarından Parmaksız Hamdi'nin sağ kolu sayılan Hasan Efendi ve Kara Kemal o günlerin Bâbıali'si için birer karabasandı.*** (B. Arpad 1976 s. 50).

AD. **babık/babbık** 'hayvan tırnağı' DS 152 < Sırp–Hırv. ***pápak*** a.m. A. Tietze 1957 no. 156, P. Skok 1972 II, 601.

AD. **babıneç** 'küçük çiçekli ve güzel kokulu bir çeşit papatya' DS 453 < Ar. ***bābūnac*** Dozy 1927 I, 47 < Fa. ***bābūna*** a.m. A. Tietze 1958 no. 4. O. ***babunec*** a.m. ***Gider bābūnec ü 'ālem ḫaber bildüre ḳayşūma | Emīr-i 'āşıḳān ile gelür nev-rūz-ı sulṭānī.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 25).

AD. **babır/papır** 'göl kenarlarında biten bir çeşit saz' DS 453, 3393 < Yun. ***παπυρι*** (pápiri) ***παπυρος*** (pápyros) A. Tietze 1955 no. 204.

AD. **babış** 'ördek; kaz ve ördek yavrusu' DS 469 < Yun. ***παπιτζα*** (papítza) a.m. A. Tietze 1955 no. 203.

AD. **babi** 'ördek; kaz ve ördek yavrusu' DS 468–470 < Yun. ***παπι*** (papí) a.m. A. Tietze 1955 no. 201.

AD. **babica/babiza** 'küçük çömlek' DS 453, K. Emiroğlu 1989 s. 50 < Yun. (dial.) ***παπιτζα*** (babítza) a.m. [asıl mânası 'ördek', çömlek de ördeğe benzermiş) Ch. Tzitzilis 1990 s. 189.

(Argo) **babik oğlanı** 'ibne, kulampara' < ? ***Ne Pataşon gibi tombul bir cüce, | Ne Masisit gibi bir dev, | Ne Villi Friç gibi bir babik oğlanıdır O.*** (Nâzım Hikmet 1930 s. 47). Krş. ***babuk.***

AD. **babiko** 'babanın çocuğuna sevgi hitabı' DS 453 < ***baba*** 'peder' + Yun. küçültme ve okşama eki ***-iko***, b. ***anaçko .*** Yaşlı bir kimsenin genç birisine sanki yaşlı olan o imiş gibi hitab etmesi âdeti için b. A. Tietze 1993p s. 425–443.

Babil 'harabeleri bugünkü Irak'ta olan bir Eskiçağ şehri' < Ar. ***Bābil*** < İbr. ***Bābh'el*** < Akkad. ***Bāb-ilu*** "Tanrı kapısı". ***Babil Kulesi*** 'orada bulunan herkesin başka bir dil konuştuğu yer' (Yahudi–Hıristiyan ananesine dayanan bu tâbir bir Avrupa dilinden Türkçe'ye geçmiş olmalıdır): ***D. Nikolaidi'nin matbaası da Babil Kulesi gibiydi.*** (A.İ. Tokgöz 1993 s. 53).

babiza, b. ***babica.***

O. **babka** '17. asırda 6 akça kıymetinde bakır sikke' M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 342, R. Dankoff 1991 s. 15 < ***babka*** [asıl mânası 'kadıncık', belki üzerinde bir kadın resmi vardı] diye isimlendirilen eski bir Polonya gümüş sikkesinden (F. Miklosich 1889 s. 2). Slavca ***-ka*** için b. ***ayka*** . ***... babḳa altıya rāyic olub ...*** (M.S. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 90).

(Argo) **babuk** 'ibne, kulampara' F. Steinherr 1932 s. 182, F. Devellioğlu 1959 s. 68, H. Aktunç 1990 s. 48 < ??. Krş. ***babik oğlanı*** . .

O. **babulhane** 'umumhane' Meninski 1680 I, 624 < Fa. ***bābul-ḫāna*** a.m. F. Steingass 1930 s. 135 [***Bābul*** 'Babil' ve ***ḫāna*** 'ev', b. ***abdesthane/apteshane***]. ***Bunda [=Ḳāhirede] bābulḫāne dėrler, İstanbolda kerḫāne dėrler.*** (Ş. Elçin 1975–76 [1876] s. 191).

O. **babulluk** 'fuhuş' Meninski 1680 I, 624, krş. ***babulhane***. Kelimenin menşei hususunda bâzı şüpheler vardır. Babil'le alâkası tam ikna edici değildir. Meninski'den eski olan Molino onu 'bordello' diye tercüme ediyor. Aceba Haleb'in eski bir kapısı ve mahallesi olan ***Bāb-el-Lūḳ*** ile bir alâkası olabilir mi? ***Ḫāna şebīh o ḫānedür, işlek olub erāzile, / Bābı bābūlluġa döner, her yolı ḫayli bol olur.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 127). AD. ***babulluk*** 'meyhane' DS 454.

O. **babune** 'papatya' TS 359 < Fa. ***bābūna*** a.m. Krş. ***babıneç***.

babunec, b. ***babıneç***.

AD. **babuşka** 'kısa boylu, bodur, tıknaz' DS 459 < Rus. ***babuşka*** 'kocakarı, nine'. Slavca ***-ka*** için b. ***ayka*** .

O. **Babüssaʿade**, **Babüsselam**, **babüssir**, b. ***bab*** I.

O. **bac/baç** 'bir yoldan geçenlerden alınan vergi; gümrük resmi' < Fa. ***bāc*** a.m. A. Tietze 1969 no. 17. ***Ve bir kimesne şehrden buġday ve arpa ṣatın alub gider olsa ... ikişer akça bāc alurlar imiş*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 114). ***Āsāyiş oldılar, yollarda iymīn olub mekārihden yüridiler, bāc u bedraḳa ġavġāsından ḳurtuldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 179b). AD. 'hayvan vergisi' DS 458. (günlük dil) 'birisinden zorla alınan para' TüS 1983 s. 103.

baca 'ışık ve hava deliği, küçük pencere' < Fa. ***bāca < bād-ca*** a.m. [***bād*** 'rüzgâr' ve ***cah/cā*** 'yer']. ***Bir gün dam üstüne çıḳar, bāġubān evinden zārī işidür; bacadan aşaġa baḳar ...*** (Ferec 855/1451 v. 65a). 'dumanın çıkması için yapılan yol, fabrika bacası': ***Allah versin, Semi efendi, dündenberi evinizin bacası tütüyor.*** (H.R. Gürpınar 1933n s. 11). 'maden ocaklarında kuyu şeklinde hava yolu'. .

bacak I b.m. (gövdeyi destekleyen ve hareket ettiren uzuv) < ?? Yalnız Türkiye Türkçesi'nde bulunan kelimeyi M. Räsänen 1969 s. 377 bir ihtimal olarak ***paça*** kelimesine bağlamayı düşünüyor. V.G. Egorov 1964 s. 158, Türkiye Türkçesi'ndeki ***bacak*** kelimesini Fa. ***pā*** 'ayak' ve Tk. ***-acak*** küçültme eki olarak tahlil ediyor. Fa. etimoloji için b. H. Eren 1999 s. 31. E.V. Sevortyan 1978 II, 25-26 Evenki dilindeki ***bacakā*** 'çatallaşmış ağaç gövdesi' kelimesiyle münasebet kuruyor. ***İlkokul öğretmeni Mesut Çağlayan, bacaklarını koca bir V şeklinde germiş uyuyor.*** (H Taner 1954 s. 18). ***bacaksız*** 'bodur, kısaboylu'. İsimden sıfat, bâzen de zarf yapan ***-sız*** eki için b. ***adsuz/adsız*** . ***Bacaksıza lâkırdı yetişmiyor.*** (F.N. Çamlıbel 1933 s. 19). ***Demek gizliden gizliye, daldan dala konarken Badi Necmi denilen bacaksıza da rasladı, onunla da tanıştı.*** (S.M. Alus 1944 s. 176).

bacak II (iskambil oyunlarında) 'vale' < ?? ***"Arkadaş, var mı bir derdin?" — "Var, ver bi bacak!"*** (R. Ilgaz 1991r s. 75).

O. **bacaluşka/badaluşka/badaluçka** 'bir çeşit eski zaman topu' R. Dankoff 1991 s. 15 < İt. ***basilisco*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 81 İt. kelimenin asıl mânası 'muhayyel korkunç bir yılan' < Lât. ***basiliscus*** < EYun. ***βασιλισκος*** (basilískos) a.m. ["küçük kral"].

⊡ Kelime başında ve ortasındaki labial ve dental mediya'da tenuislerin birbiriyle değişmeleri çok görülen bir fenomendir. Yabancı dillerden alınan kelimelerde bunun izahı nisbeten kolaydır: yabancı dildeki fonem Tk.'nin fonemlerine tıpatıp uymadığından, Tk.'de iki fonemle aksettirilebilir. Fakat aynı fenomen Tk. kelimelerde de görülür. A–E cildinden alınan misaller: ***bacaluşka/badaluşka, bıcırda-/bıdırda-, cimcik/cimdik, ciz-/diz-, cuncuk/duncuk, çön-dön-***.

bacanak 'karısının kayınbiraderi' < Tk./Moğ. ***baca*** 'kızkardeş, bacı' + ***-nak*** E.V. Sevortyan 1978 II, 24–25, krş. G. Doerfer 1965 II, no. 682, M. Räsänen 1969 s. 54 ve ayrıca H. Eren 1999 s. 31. ***Efendi ḳızarır, faḳat Ḥāccī Beg hemān bacanaġınıŋ imdādına şitāb ėderdi.*** (Meḥmed Raʾūf 1331 s. 102). ***Bilmem hangi suarede bilmem hangi ne idüğü belirsiz Kont, Oktay'a eski Paris Kontesinin torununun bacanağını takdim etmiştir.*** (Y. Keskin 1957 s. 11).

AD. **bacar–** 'başarmak, becermek' DS 457, ***başar-*** fiilinin varyantı, Azerî Türkçesi'nde de kullanılır. Krş. E.V. Sevoryan 1978 II, 91–92.

O. **bacdar** 'bac toplayan memur' < Fa. ***bāc-dār*** a.m. [***bāc*** ve ***-dār*** 'tutan' b. ***abdar***]. ***Ve şol bögrülce ki kileden geçmeyüb yük ile gemiye girse anuŋ gibi olıcaḳ bācdār nesne almayub gümrük alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 17).

EO. **bacı** 'bir sufi tarikatine veya kadın derneğine mensup kadın': AD. 'kızkardeş, bilhassa yaşça büyük kızkardeş' (Anadolu'da böyle; İstanbul'da ***abla*** veya ***abula*** denir)' Meninski 1680 I, 628 < Moğ. ***baca*** a.m. (?) G. Doerfer 1965 II, no. 682, M. Räsänen 1989 s. 54, E.V. Sevortyan 1978 II, 24, H. Eren 1993aa s. 406. ***İkisi baciymişler. Küçük baci böyük bacisine diyi ki.*** (A. Caferoğlu 1951 s. 8). 'bir evde uzun zaman çalışmış zenci kadın' TüS 1983 s. 103. ***bacılık*** 'kardeş yerine tutulan yakın kadın veya kız arkadaş' TüS 1983 s. 103 krş. ***analık, babalık. Atiye ... Huvat'ı bacılığı Sose'ye yolladı.*** (L. Tekin 1984 s. 38).

bacına ‘yağlı et, bamya ve hamurla yapılan bir çeşit yemek, arabaşı; bir çeşit un halvası’ < Yun. *μπαζινα* (bazína) ‘bir çeşit yemek’.

AD. **baco** ‘kızkardeş, abla’ DS 458 < *bacı* kelimesinin varyantı. *Anam hasta idiyse, kapı komşumuz Verto Baco da mı hastaydı? Hadi diyelim ki o da hasta. Başka ”bacı” yok muydu memesini ağzıma tıkacak*? (M. Margosyan 1996 s. 11).

baç, b. *bac.*

EO. **baça** ‘kasaplık hayvanların ayaklarından yapılan yemek’, b. *paça. Serpez dergāhında durub şatırlıḳlar ėder, ucuz ucuz baş baca şatar.* (Ferec 855/1451 v. 241a).

AD. **baççili baççili** ‘çocukların, arkadaşlarından birinin şapkasını kaparak birbirlerine atıp, şapka sahibini kızdırmaları’ M. İlhan 1983 s. 65 < ?? *Tam bir ay o ona o ona atıp baççili baççili oynuyorlar? Yaş altmış üç, benim aklım ermez gerisine.* (M. İlhan 1983 s. 65).

AD. **baçı** ‘öpücük’ ses taklidi kelimelerden < İt. *bacio* a.m. G. Meyer 1893 s. 39, R. Dankoff 1995 no. 599.

baçika ‘bir kâğıt oyununun adı’, H. Kodaman 1944 s. 225.

O. **bad** I ‘rüzgâr’ < Fa. *bād* a.m. *Gemiye lerze düşdi, bād u tegerg u şā‘iḳa yumluşdı* (Ferec 855/1451 v. 183b). *bada ver-* ‘mahvetmek’, krş. EO. *yele vėr-* < Fa. *ba-bād dādan* a.m. *Şabrum ḫırmenin bāda vėrdüŋ* (Ferec 855/1451 v. 113a). *bād-ı şarşar* ‘fırtına’ *Bir gün nā-gāh bād-ı şarşar belürdi* (Ferec 855/1451 v. 146a). *bād-ı serd* ‘derinden bir ah’ *Bir ḳaraŋu evde oturdı, cigerden bād-ı serdi giderdi* (Ferec 855/1451 v. 144a). *bād-ı laḳve* ‘sıcak iklime mahsus bir hastalık’ (krş. A. Tietze 1980 s. 152–153). *Tāze balıḳ etin yėmek mekrūh olur, bād-ı laḳveden ḳulıncdan bīm olur.* (Ferec 855/1451 v. 207b). *bād-ı şabā* ‘serinletici hoş rüzgâr, sabah rüzgârı’: *Ey bād-ı şabā, ḥālümi ol yāre ḫaber vėr / Dil derdini bir bir, yüri, dildāre ḫaber vėr* (Ca‘ferī, S.N. Ergun t.y. II, 893). *Agop aġa erkence kalkmış, daha saher vaḳti, ... ve badi sabahın ... göya şikyayet misillu seda çıkarmaleri ...* (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 53). *bad-ı sümum* ‘sıcak rüzgâr, çöl fırtınası’: *Mevsim bad-ı sümum zamanı.* (S.M. Alus, Akşam gaz. Haziran 1941).:

AD. **bad** II/**bat** ‘kenar, çit; ocağın iç yüzü, kenar parçaları; ocakta kazan koyacak yüksekçe kısım’ DS 458–459, 568, A. Caferoğlu 1942 s. 233, ‘koyun ağılı, çit’ < Erm. *bad* ‘bölme, duvar’. R. Dankoff 1995 no. 605. *bad-ı āhen-i siyāh* (M.S. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 300). *Yaylanın çimenine | Yaptım kuzu badını.* (A. Caferoğlu 1946 s. 109).

O. **ba’d/ba’de** ‘sonra’ < Ar. *ba‘d/ba‘da* a.m. *ba’d ez an* ‘ondan sonra’ : *Ba‘d ez ān ki ḫōbgāhumı mehd-i amān ... eylediler.* (‘Ālī 1982 [1581] s. 177). *ba’de hāẕā* ‘bundan sonra, bundan başka’: *Ba‘de hāẕā me’kūlāt u meşrūbāt ...* (‘Ālī 1587 v. 139a). *ba’de n-nidā* ‘şehirde nida ile bildirdikten sonra’: *Ba‘de n-nidā erāzil-i bī-intihā ki bu furṣatı duyarlar ‘ömrinde beş altunı bir yėrde görmeyenler, gendülerin beş on altuna ṣatub cānlarını fedā ḳılurlar.* (‘Ālī 1975 [1599] s. 130). *ba’de t-teftīş* ‘teftişten sonra’: *tācirüŋ kesb-i biżā‘ati ba‘de t-teftīş ṣubūt ve ẓuhūr buldı* (‘Ālī 1956 [1586–87] s. 222). *ba’de zamānin* ‘bir zaman sonra’: *Ba‘de zamānin gördiler ki ulaḳ çoġaldı ...* (‘Ālī 1982 [1581] s. 151). *ba’de z-zevāl* ‘öğleden sonra’. *ba‘de ẓ-ẓuhr* ‘öğleden sonra’: *Ba‘de eẕ-ẓuhr sā‘at birde Ṭuna’yı geçmek üzere Ruscuḳ’dan vapura bindik.* (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 35).

⊡ Ar. ”sonra” mânasındaki ***ba’d/ba’de*** harf–i cerinden sonra gelen kelime genetivus halindedir. A–E cildindeki misaller şunlardır: ***ba’d/ba’de, ba’de harab-il-Basra, ba’dehu, ba’de l-lütayyâ vel-lati, ba’delyevm, ba’dema, basübadelmevt.***

AD. **badahtı** ‘dokuma tezgâhını hareket ettirmeye yarayan pedal’ DS 459 < Fa. *pā-taḫta* a.m. [*pā* ‘ayak’ ve *taḫta*].

AD. **badal** I ‘merdiven basamağı’ DS 461–462 < İt. *pedale* ‘ayakla hareket ettirilen tahta’ (?). .

AD. **badal** II ‘kar veya çamurda donmuş, kurumuş, derin tekerlek ve ayak izi, (arabaların hızlı gitmesini engellemek için) yoldaki yükselti’ DS 462 < ?? *Derince bir badala girdik. Sol ayağımı içeri çektim, debriyaja bastım, ardından sıkıca bir fren.* (N. Üstün 1970 s. 64).

AD. **badalan/bedelen** ‘bir deniz salyangozunun büyük ve eşkenar üçgen şeklindeki kabuğu’ DS 462, 594 < Ar. *bādalān* Dozy 1927 I, 58 < İt. *patella* a.m. < Lât. *patella* ‘küçük tabak’. *Her biri bir ṭarafa perīşān olub bulduḳları otlıḳ ve böcek ve deŋiz kenārından engeç ve badalan* [krş. A. Tietze 1942 s. 164 not 1] *her ne ise bulduḳca ekl ėderler idi.* (F. İz 1965 s. 118).

badaluçka, **badaluşka**, b. *bacaluşka.*

O. **badam** ‘badem’ < Fa. *bādām* a.m. Krş. *badem.* Diğer varyantları için b. H. Eren 1999 s. 32. *Ben uvacuḳ ḳuşları şeker ve bādām u ḳaranful u cevz Hindū, nān-ı neyde doldururam, andan ol ḳuşları bādām yaġında ḳavururam.* (Ferec 855/1451 v. 67a).

badana I b.m. ‘(duvarları beyaza boyamak için kullanılan kireç boya’ < Ar. *biṭāna* ‘astar’ BER 1971 I, 25. İlk harfleri aynı olduğu için İ.Z. Eyuboğlu 1991 s. 62’de kelimeyi Fr. *badigeon* ‘harç’ kelimesine bağlıyor, fakat şekil değişikliğini izah etmek zordur. *Elinde bir büyük bādāne furçası gibi şey ḍutub ẕekerinüŋ üzerine ḳoyub zu‘mınca setr-i ‘avret eylemiş.* (Siliḥdār 1928 I, 542). *Gene o hafta içinde evin içi dışı beyaz bir badanadan geçti.* (T. Evren 1943 s. 124). Krş. *bidene.*

(Argo) **badana** II ‘bikri izale etmeksizin yapılan cima, kızlığı bozmadan yapılan cinsel ilişki’ F. Steinherr 1932 s. 183. < *badana* I.

◦**badana–** ‘(duvarları) badanalamak’ Meninski 1680 I, 640 < *badana* I. Başka kaynaklarda bulunamadı.

AD. **badanaz** 'yaşlanmış çürümüş bağ kütüğü' DS 463 < Yun. *αποθαμενος* (apo̱taménos) 'ölmüş' A. A. Papadopoulos 1958 s. 103.

AD. **badasin** 'ördek' DS 463 < I. Vásáry 1993 s. 125'e göre ses taklidi kelimelerden olan *bad/bab* + *-sin* eki.

AD. **badara/badıra** 'değirmen taşının altına konulan ağaçlar; döşeme kirişi' DS 463, 467 < Yun. *πατερο* (pateró) 'kiriş' A. Tietze 1955 no. 207.

badat 'bir tür yerelması' < Fr. *patate* a.m. [İsp. *patata* < eski zamanda Orta Amerika'da yaşayan Taino Kızılderilileri'nin dilindeki *batata* 'patates' kelimesinden].

AD. **badavra/bedevre** 'çatıya kiremit yerine örtülen tahta' DS 464, 595 < Yun. *πεταυρα* (pétavra) A. Tietze 1955 no. 214. Krş. *pedavra*.

AD. **badbad** 'yaprakları yaraları deşmekte kullanılan bir çeşit zehirli ot' DS 464 < Fa. *baṭbāṭ* 'shepherd's staff (a plant)' F. Steingass 1930 s. 191 (?) < Ar. *baṭbāṭ* 'polygonum' < *şabaṭbāṭ* a.m. < Süryanice (R. Dozy 1927 I, 93). Krş. *batbat*.

O. **badban** 'yelken' < Fa *bādbān* a.m. [*bād* 'rüzgār' + *-bān* 'zapteden, tutan'].

O. **bade** 'şarap' < Fa. *bāda* a.m. *Buyur kim içelüm bāde, bu ʿömri vėrmegil bāde!* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 36). *Tenhāda şu yėrine içer ṣūfī bāde.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 310).

ba'de, b. *ba'd*.

O. **badefüruş** 'şarap satan, meyhaneci' < Fa. *bāda-furūş* a.m. [*bāda* 'şarap' + *furūş* 'satıcı'].

O. **ba'de harab-il-Basra** 'iş işten geçtikten sonra' < Ar. *baʿda ḫarābi l-Baṣra* ['Basra şehri tahrip edildikten sonra']. Ar. *baʿde* 'sonra' kelimesi için b. *ba'd* . *İşledükleri müdbirliklere peşiymān oldılar. Baʿde ḫarābi-l-Baṣra ne fāyide buldılar?* (Ferec 855/1451 v. 128b). *Olan oldu, Beg Efendi, baʿde ḫarābil-Baṣra beni isticvāba ḳalḳıyorsuŋuz, beyhūde üzülmeyiŋiz!* (H.R. Gürpınar 1341 s. 244).

O. **ba'dehu** 'ondan sonra' < Ar. *baʿdahū* a.m. Ar. *baʿde* 'sonra' kelimesi için b. *ba'd* . *Evvelâ nişan, ba'dehu nikâh!* (Peride Celal 1991 s. 55).

AD. **badela/badila** 'el sepeti' DS 465 < Yun. *πατε'λα* (patéla) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 400. *Kızları da yamandır ... kırmızı yanaklar, badele elması!* (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 139). Bu "sepet elması"na dair malûmat edinilemedi.

O. **ba'de l-lütayyâ ve'llati** 'birçok itiraz ve cevaptan sonra, uzun bir çekişmeden sonra' < Ar. *baʿda l-lutayyā wa-llatī* a.m. H. Wehr 1958 s. 20. Ar. *baʿde* 'sonra' kelimesi için b. *ba'd* . *Vezīr-i sivvüm baʿde l-lütayyā ve'l-letī rāżī oldı.* (Ferec 855/1451 v. 25b).

O. **ba'delyevm** 'bundan sonra, bugünden itibaren' < Ar. *baʿda l-yawm* a.m. Ar. *baʿde* 'sonra' kelimesi için b. *ba'd* . *Baʿde l-yevm göŋlüŋi ḫōş dut* (Ferec 855/1451 v. 98b).

badem I b.m. (bilinen meyve) < *badam*. *Ve diyār-ı efrençden bādem gelse her çuvalına on ikişer akçe alınur.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 222). 'badem şeklinde olan' *Kara gözleri kirpikli kirpikli, iri iri, mahmur mahmur, tam badem göz tâbir edilen neviden.* (S.M. Alus 1944 s. 103). *Eğilip Emin'in badem bıyığını öpüverdi.* (N. Eray 1986 s. 41). *badem şekeri* 'bademlerden hazırlanan tatlı'; (argo) 'tabanca kurşunu' M.L. Wagner 1943 s. 18, F. Develliođlu 1959 s. 68. *Saray bādemi sükkeri, Fireng bādemi sükkeri.* (M.S. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 101).

(Satıcı seslenişi) **badem** II 'hıyar' < *badem* I, körpeliği bademinkine benzediği için; başka satıcı seslenişleri için b. *gümüş* III. *[Langa hıyarları] Şimdiler gezici satıcılarda, çarşı pazarlarda "Badem, badem!" bağırtılariyle satıla satıla adı badem oldu çıktı yal* (S.M. Alus, Akşam Gaz., Temmuz 1942).

⊡ Sokaklarda veya pazar yerlerinde satıcılar müşteri çekmek için çok defa sattıkları malın adı yerine, onun aranan bir vasfını göz önüne getirebilen başka bir nesnenin adını bağırırlar, *badem* II'de gördüğümüz gibi. Bunun başka misalleri: balık yerine *gümüş*, torik yerine *kuzu*. İncir satanların mallarını *balkutusu* diye ilân etmelerinin bir sebebi de *incir* kelimesinin argodaki müstehcen mânasıdır.

O. **ba'dema** 'bundan sonra' < Ar. *baʿda-mā* a.m. Ar. *baʿde* 'sonra' kelimesi için b. *ba'd* . *Badema öylece harekete itina buyurulması rica edeceğim.* (İ. Tarus 1961 s. 86). *ba'dema ki* '–dıktan sonra' *Baʿdemā ki ṭaʿāmı yėdük, doğru Ḥaccāca vardı.* (Ferec 855/1451 v. 67b).

bademcik b.m. (boğazın iki yanında bulunan beze) < *badem* + küçültme eki *-cik* (b. *acıcık*). Organlar şeklen bademe benzediği için Arap tababetinde onlara *lawzatān* [*lawza* 'badem' + tesnis eki olan *-ān/-āni*] denmiş ve bundan tercüme yoliyle Lât. *amygdalae* [*amygdalum* 'badem'] > Fr. *amygdales* husule gelmiş. Türkçesi de Arapçası'ndan. (19. asırdan eski metinlerde bulunmaz; Fransızcası'ndan tercüme edilmiş olabilir).

O. **bademî** 'bademe ait; badem şeklinde' < *badem* + sıfat eki *-î* ve yahut Fa. *bādāmī* a.m. (Fa. isimden sıfat yapan *-ī* eki için b. *âbî* I). Bundan başka *bademî* ile karışan Fa. *bādāma* 'The cocoon of the silkworm; a kind of silk; a habit, made of rags sewed together, worn by Dervishes or Fakirs; any kind of stuff printed or stamped. (F. Steingass 1930 s. 137–138)'den gelen bir *bademî* var: *Ol gözi bādāmı Nev'ī bādemī kemḥa ile | Hep görenler dėdiler vallāhi ġāyet yaraşur.* (Nevʿī 1977 s. 292).

O. **badenuş** 'şarap içen, içkici' < Fa. *bāda-nūş* a.m. [*bāda* 'şarap' ve *-nūş* 'içen']. Krş. *kahvenuşan*.

O. **badeperest** 'içki müptelâsı, ayyaş' < Fa. *bāda-parast* a.m. [*bāda* 'şarap' ve *-parast* 'tapan', b. *âdetperest*].

O. **badepeyma** ‘şarap içen, içkici’ < Fa. ***bāda-paymā*** a.m. [***bade*** ‘şarap’ + ***peymā*** ‘ölçen, tartan’].

baderna (gemicilik terimlerinden) ‘halatın açılabilecek yerine sarılan bez’ < İt. ***baderna*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 52.

O. **ba’d ez an** ‘sonra, ondan sonra’ < Fa. ***ba‘d az ān*** a.m. [***ba‘d*** ‘sonra’ ve ***az ān*** ‘ondan’]. ***Ba‘d ez ān Levvāḥuŋ elin aldı, ġerü eve girdi.*** (Ferec 855/1451 v. 127a).’

badı, b. ***badi.***

AD. **badıç** I ‘fasulye, bakla, mercimek gibi taze sebzelerin yeşil kısmı, tohum yatağı’ DS 466 < Erm. ***badic*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 606.

AD. **badıç** II/**badış** ‘kadınların giydiği dizden bileğe kadar olan bir çeşit çorap’ DS 466 Fa. ***bādīc*** ‘large boots or stockings’ F. Steingass 1930 s. 140. Kelimenin aslı belli değil.

O. **badıhava** ‘yerli olmayanların işlediği cürümlerden alınan cezalar’ < Fa. ***bād-havā*** ‘mevcut olmayan şey’ [***bād*** ‘rüzgâr’ ve ***havā*** ‘hava’]. ***Ve ispencesine ve rüsūm-ı ‘örfīye ve siyāsetlerine ve bād-ı hevālarına yine ra‘īyet ṣāḥibi mutaṣarrıfdur*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 249). ***Ve cerāyim nāmına alınan bād-ı havāyı ḫōd havāya münḳalib ėdüb cümleten taẕyīleri ...*** (‘Ālī 1982 [1581] s. 147). ‘bedava’: ***Baḳıŋ ġāzīler, erkek ḳoç ḳurbān içün doġar. İşte bu gün cennet bād-ı havādur.*** (Ġażavāt–ı Sulṭān Murād 1978 s. 63).

badık, b. ***badik.***

AD. **badıl badıl** ‘badi badi’ < ***badi badi /l/*** ilâvesiyle ekspresif ve ses taklidi zarf tâbirlerine benzetilmiştir, krş. ***harıl harıl, mışıl mışıl. Ördekler gibi badıl badıl yürüyordu.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 426).

badılcan, b. ***badincan.***

AD. **badınos** I ‘çay tepsisi’ ZTS 1976 s. 15 < Rus. ***podnos*** a.m. A. Tietze 1982z no. 8.

AD. **badınos** II/**badınoz** ‘maydanoz’ DS 167 < Ar. ***baḳdūnis/baḳdūnas*** < Yun. ***μακεδονῃσι*** (makeḍonísi) a.m. Krş. ***maydanoz.*** Yun. müzekker eki ***-os*** için b. ***aforos*** [1].

AD. **badıra/badra** ‘döşeme kirişi’ DS 467 < Yun. ***πατερο***' (pateró) ‘kiriş’ A. Tietze 1955 no. 207.

badıra, b. ***badara.***

AD. **badıramba** ‘arıların çok sevdiği güzel kokulu bir ot’ DS 467 < Fa. ***bādranbūya/bād-rang-būya*** ‘mountain–balm’ F. Steingass 1930 s. 139.

AD. **badırda–** ‘söylediği anlaşılmamak; çok ve lüzumsuz söylenmek’ DS 468 < ses taklidi fiillerden, krş. ***badır badır*** DS 466.

badış, b. ***badıç.***

AD. **badi** I/**badı** ‘kaz; ördek’ DS 468–470 < Erm. ***bad*** ‘ördek’. Krş. Ar. ***baṭṭ*** ‘ördek’. ***badı badı*** ‘çarpık, eğri, yalpalayarak yürüyüş, ördek yürüyüşü’ DS 465. ***Ḳısa boy, ḳoca ḳafā, māvī göz, ḳırçıl bıyıḳ, düz ḳarın, badı badı bacaḳ ...*** (Aḥmed Rāsim l334 s. 12). Krş. ***badıl badıl.***

O. **badi** II ‘başlayan; başlatan, sebebiyet veren’ < Ar. ***bādi’*** ‘başlayan’, Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid .*** ***Dökülen ḳan boşa gitmez reh-i ḥürrīyetde, / İnḳılāba olur ergeç cereyānı bādī.*** (Şair Eşref 1958 s. 121).

badigard ‘muhafız’ < İng. ***bodyguard*** a.m. [***body*** ‘vücut, gövde’ ve ***guard*** ‘koruyucu’ < EFr. ***garde*** a.m. Krş. Fr. ***garde du corps***]. ***Yılışık yılışık yaklaşıyor. Tam bir komando suratı, ya da bir badigard. Bilmez miyim?*** (A. Ağaoğlu 1980d s. 327).

AD. **badigir** ‘tavan ve dam penceresi’ DS 470 < Fa. ***bād-gīr*** ‘a funnel perforated in every part for the admission of air’ F. Steingass 1930 s. 140 [***bād*** ‘rüzgâr’ + ***-gīr*** ‘tutan’, b. afakir].

AD. **badik/badık** ‘kısa boylu, bodur, tıknaz’ DS 459 < ?? ***Badik burnundan nezleli türküler çıkarırdı.*** (S.F. Abasıyanık 1951h s. 43). ***Bir kurum, bir kurum beyimizde! Badığın biriymişl, kurbağa gözleri varmış o başka!*** (Peride Celal 1978 s. 9).

badila, b. ***badela.***

O. **badincan** ‘patlıcan’ < Fa. ***bādincān/bādilcān*** a.m., krş. ***patlıcan.*** Kelimenin menşei ve muhtelif dillere yayılışı için b. Hobson–Jobson 1968 s. 115–116. ***‘Ādet-i dār-ül-ḥużar: baṣal ve bādincān ... her çuvalına bir aḳça*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 223). Kelimenin hakiki telaffuzu her halde çoktan değiştiği halde (krş. ***podliczschan*** H. Dernschwam 1923 s. 124, ***badlican***, halk ağzı ***patlican*** Meninski 1680 I, 640, AD. ***badılcan*** DS 466) Metatez için b. ***albız .*** Arapça yazıda ***badincan*** şekli uzun zaman muhafaza edildi: ***Bādincān ve üzüm ve ḳavun ve ḳarpuz ve bilḫuṣūṣ incīriŋ maẕarrātı tecārib-i ‘adīde ile ṣābiṭ oldu.*** (Nāmıḳ Kemāl 1967 [1865] I, 26). ***frenk badincanı*** ‘domates’ Redhouse 1890 s. 1380: ***Boyı münāreye, başı eşek başına, burnı Firengī bādincāna ... beŋzer*** (Ferec 855/1451 v. 146b).

badire ‘birdenbire ortaya çıkan tehlikeli durum’ < Ar. ***bādira*** a.m. ***Kâmil Paşa’nın mürüvvetine sığınmak suretiyle o badireyi atlattı.*** (M.Z. Pakalın 1946 s. 213). ***Yaşadığın onca savaştan, geçirdiğin nice badirelerden sonra ilerlemiş yaşına rağmen dimdik karşımdaydın.*** (A. Yurdakul 1989 s. 37). ***Hatırlar mısın, harbin başlangıcında ben endişeyle kıvranırken "üzülme" derdin, "Yurdumuz bu badireden sağ çıkacak ama bu şansın bedelini hep birlikte ödeyeceğiz."*** (E. Atasü 1996 s. 276).

O. **badiye** ‘çöl’ < Ar. ***bādiya*** a.m. ***Ḥüccāc ‘aẕm-ı bādiye ėtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 105b). ***Badiyelerde oturan aşiretlerin şeyhleri kurnazdırlar: ne kadar emniyet verirseniz veriniz, baba oğul bir arada gelmezler.*** (F.R. Atay 1938 s. 102).

badlican, b. ***badincan.***

badminton 'tenise benzeyen bir spor oyunu' < İng. ***badminton*** a.m., İngiltere'de bulunan bir şatonun adından. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kâğıt . Yan tarafta Suna Can'la Ekin badminton oynuyorlardı.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 94).

AD. **badnus/badınos** 'tepsi' DS 470, ZTS 1976 s. 15 < Rus. ***podnos*** a.m. [***pod*** 'alttan' ve ***nosíty*** 'taşımak'] A. Tietze 1982z no. 8.

(Argo) **bado** 'alık alık gezen, işsiz güçsüz' < Fr. ***badaud*** a.m. ***Buna pek memnūn oldu. Çünki kendisini "bado" taʿbīr edilen bir takım işsiz gücsüz āvāreler taʿķīb etmekde idi.*** (H.R. Gürpınar 1336ş s. 76–77).

AD. **badok** 'arabanın karşılıklı tekerleklerini birbirine bağlayan ağaç eksen, öküz arabasının tekerleklerini tutan bağ' ZTS 1976 s. 15, A. Tietze 1982z no. 9. < Rus. ***podog*** 'değnek'.

O. **badpa** 'yüğrük, rüzgâr hıziyle koşan' < Fa. ***bād-pā*** a.m. ***Bādpā merkebine bindi, şāh dergāhına yöneldi.*** (Ferec 855/1451 v. 138a).

badra, b. ***badıra***.

AD. **badrambaz** 'yağmursuz mevsimlerde yağmur yağdırmak için çocukların birbirini ıslatarak oynadıkları bir oyun' DS 471 < Fa. ***bārān-bāzī*** a.m. [lugatlerde bulunamadı].

AD. **badron** 'mermi' DS 471 < Balkan dilleri (ms. Sırp–Hırv., Bulg. ***patron***) üzerinden < Alm. ***Patrone*** a.m. [aslında 'barut ölçüsü' < Fr. ***patron*** a.m.].

°**badruk** 'kaçak, firarî' TS 362 < R. Dankoff 1991 s. 15'e göre Evliyâ Çelebî'nin Ḥasan Badraḳ'ın ismine uydurduğu bir etimoloji. Kelimenin Fa. bir etimolojisini Tekin–Tietze 1994 II, 160'ta teklif ettiler.

AD. **badval** 'bodrum, mahzen' DS 471 < Rus. ***podvál*** a.m. A. Tietze 1957 no. 168, A. Tietze 1982z no. 10.

badya/batya 'ağzı geniş büyük bakır kab' TS 457 < Fa. ***bādiya*** 'a capacious earthen vessel in which wine is kept; a large, deep jug, cup, bowl' Steingass 1930 s. 141 < EFa. ***batiakē***, krş. Rus. ***bad'ya*** a.m. M. Vasmer 1953 I, 38. ***Doḳuz yėrde badyalar ḳurulmışıdı, altun ayaḳ ṣurāḥīler dizilmişidi.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 59).

Bafa 'Kıbrıs Rum Kesimi'nde bir şehrin adı' < Yun. ***Παφος*** (Páfos).

O. **bafende** 'dokumacı' < Fa. ***bāfanda*** a.m. [***bāftan*** 'dokumak' fiilinin fiilsıfatı]. ***Alub andan soŋı bāfende üstād / ʿAcab bir kār-ḫāne eyledi bünyād.*** (Aḥmed–i Dāʿī 1973 no. 1032). Mecâzî mânada: ***Bir ḳaç kelimāt bāfendelik ėdüb ...*** (Ferec 855/1451 v. 118b).

O. **bafer** 'şen, sevinçli' < Fa. ***bā-far*** a.m. [***bā*** 'ile' ve ***far*** 'fer, parlaklık']. ***Düşmenüŋ kūr u ker ola ve dōstuŋ şāz u bā-fer ola*** (Ferec 855/1451 v. 52a).

AD. **bafon** 'fakfon, gümüş görünüşlü ve çinko, nikel ve bakırdan ibaret bir maden' DS 471 < Fa. ***packfong*** a.m. < Çince (OED 1971 s. 2050). Krş. ***fakfon.***

Bafra 'Samsun vilâyetinde bir liman kasabası' < Yun. ***Παυρα*** (Pávra) < EYun. ***Παυραι*** (Páurai), D.J. Georgacas 1971n s. 108.

O. **bafte** 'dokunmuş, dokuma' < Fa. ***bāfta*** a.m. Krş. ***pafta.*** Fa. ***-(i)de/-te*** için b. ***aferide . Bāfte boġası üzerine naḳş-ı manṭarī*** (M.S. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 258).

AD. **bafur** 'vapur, buharla hareket eden gemi' < İt. ***vapore*** a.m., ***nave a vapore***'nin kısaltılmışı [***vapore***'nin asıl mânası 'buhar', < Lât. ***vapor*** a.m.] ***Ediyorsunuz ama ne çare! Başa gelen çekilir. Bunlar bafur değil pazar kayığı. Pişman oldum bindiğime.*** (Z. Güvemli 1949 s. 98).

bagaj I 'yolcu eşyası' < Fr. ***bagage*** a.m. < Ortaçağ Lât. ***baga*** 'sandık, torba' F. Kluge 1975 s. 44. Fr. ***-age*** eki için b. ***ambalaj . Bagajım ne olacak?*** (B. Günel 1991 s. 222).

bagaj II 'otomobilin arka kısmında bagaj konan kapalı yer' < ***bagaj*** I; ***bagaj bölümü***'nün kısası, ***Arabasını park edecek bir yer ararken arabanın içini keskin bir çöp kokusu doldurdu. Aldırmaksızın dışarı çıktı. Bagajdan resim paketlerini aldı.*** (Y. Yazıcı 1990 s. 14).

O. **bagal** 'koltuk altı' < Fa. ***baġal*** a.m. ***Oldem Ḫaleflüŋ taḳabbül ėtdügi nāmeler öŋine düşdi, sundı, baġalından nāmeleri çıḳardı.*** (Ferec 855/1451 v. 132a). ***"İmden gėrü gönül dilegini bulduŋ, Faġfūr ḳızını kām-ı dil-ile baġaluŋa çekdüŋ" dėdi.*** (a.e. v. 138b).

baganak, b. ***bağana***.

AD. **bagas/bakas** 'aptal, alık, sersem' DS 491, 471-472. < Erm. ***bagas*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 600. ***Ama ne baḳas, ne banavāsın, ādetā zırlaḳ bir budalāsın!*** (Feraizci–zâde 1979 s. 31).

O. **bagat** 'bahçeler, bağlar' < Fa. ***bāġāt*** a.m. [***bāġ*** + Ar. çoğul eki ***-āt***]. ***Ve bāġātdan sekizde bir alınmaḳ münāsib olmaġın muḳarrer ḳılındı.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 195).

baget 'ince değnek' < Fr. ***baguette*** a.m. ***Baterist, bagetleri davulun üstünde hızla dolaştırıp zile vuruyor.*** (A. Yurdakul 1989 s. 53). ***Sahne üstünde insanlar ansızın kayboluyor, örneğin, solosunun tam ortasındayken basgitarist kaybolup ardından boşluğa gerilmiş bir telin üzerinde korkusuz bir canbaz gibi bitiyor; şarkının ortasında yer yarılıyor, davulcu içine düşüyor, az sonra hınzır bir şaman gibi başka bir köşede hiçbir şey olmamış gibi belirerek baget sallıyordu.*** (M. Mungan 1999 s. 29).

bağ I 'bağlamağa yarayan ip vs.' < ET. ***bay*** a.m. Clauson 1972 s. 310. ***Ayaġında baġ yatsa yatsa ṭoptaḳda er ...*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340–42 s. 61). 'demet' TS 362: ***Senüŋ bir baġ terre almaġa gücüŋ yitmez, baŋa bu ḳadar altun-mı vėrürsin?*** (Ferec 855/1451 v. 208b).

AD. **bağ** II 'bir demet ölçüsü; yaklaşık olarak 100–150 kg. gelen kendir demeti; bir araya bağlanmış beş çile pamuk ipliği' DS 172 < ***bağ*** I. ***Otu gayet hesaplı ve***

muntazam istiflerle kiremit harmanı gibi yığarlar. Bunlar "bağ" veya "part" diye ölçülür. (M. Körükçü 1950 s. 18).

bağ III 'üzüm bağı' < Fa. *bāġ* 'bahçe, bağ'. *Bāġlardan defter-i 'atīḳde her yüz çubuġa ikişer akçа ḫarāc ḳayd olınmışdur.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 116). EO. 'bahçe': *Bir murġizāra yėtişdiler: bir ḫurrem bāġ var, anda bir refī' ḳaṣr var.* (Ferec 855/1451 v. 38a).

bağ– 'büyü ile bağlamak', yalnız *göz bağ-* 'büyü ile birisinin görme kabiliyetini yok etmek' < ET. *bay-* 'boğmak' Clauson 1972 s. 311. *Baŋa vėrdikleri ḫaber doğru olduġunı ben eyü biliyorum. Dėminki ḳarġaşalıḳda gözümi baġmadıŋız nāfile, ḫamd olsun gözüm görür.* (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 34).

bağa I 'kaplumbağa' < ET. *baḳa* 'kurbağa, kaplumbağa' G. Doerfer 1967 III, no. 1449 ve 1975 IV, no. 1983. *Ol baġa dişleriyile anı berk / Ortadan ısırdı, ḳılmaz gibi terk...* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1302). 'kaplumbağa kabuğu ve ondan mâmul eşya': *Baġa kemiginden saḳal taraġı* (M.S. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 211). *Kalın bağa gözlüğünün altından her zamanki gibi ihtiyatlı ihtiyatlı bakan Şeref ...* (B. Arpad 1974 s. 27).

AD. **bağa** II 'guatr' DS 472 < *bağa* I. *Bağa, yani tosbağa, kaplumbağa, kurbağa, bir de insanın boğazında çıkan bağa! Tokturlar "ur" derler hani.* (F. Baykurt 1961o s. 250).

AD. **bağa** III 'yemlik', krş. *peye* a.m. A. Tietze 1982z no. 14. *Ahırdakiler gübre, dışkı dolu salaskanları seçtiler. Bir kaç öküz inek su döktüler. Bizimkiler sıkıştıklarını sezdiler, karanlık bağa diplerine siydiler.* (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 146).

EO. **bağacuk** 'kaleyi muhasara edenlerin, kaleye yaklaşıp duvarını delmek için kullandıkları bir nevi seyyar kulübe' TS 363 (orada verilen mâna yanlıştır) < *bağa* I + *-cuk* küçültme eki , yâni 'küçük kaplumbağa'. Küçültme eki *-cık* için b. *acıcık* . TS'de verilen metin Frenkler'in muhasara tekniğini târif ediyor. Türkçe kelime İt. *testuggine* a.m. kelimesinin tercümesidir; eski Roma devrinde de kullanılan bu alete Lât. *testudo*, yâni 'kaplumbağa' denirdi. Krş. Tekin–Tietze 1994 no. 90. *Ḳaŋlı üstinde nice ev ėtdiler | Burc dibine çeküb iletdiler | Baġacuḳ dėrler, anı tekfōr ėder | Burc dibine iterler, ol gider | Deldiler şehri külüng ile çeri | Taş atuban hīç ḳayurmaz biri ...* (Enverī 1928–1929 [869/1464] s. 50).

AD. **bağaltak** 'hırka' DS 473 < ET. *bağıltaq* a.m. G. Doerfer 1965 II, no. 750. Krş. Ş. Yaltkaya 1934 no. 16.

AD. **bağana/baganak** 'yeni doğmuş çocuk, üç yaşına kadar olan çocuklara verilen genel ad' DS 473, R. Dankoff 1991 s. 15, F. Argenti 1938 s. 73; 'dört beş günlük keçi yavrusu; doğum vakti gelmeden hayvan karnından çıkarılan yavru' DS 474. *bagana kürki* 'kuzu kürkü' Meninski 1680 I, 671. Kelimelerin menşei hakkında tatmin edici malûmat bulunamadı (krş. M. Räsänen 1969 s. 55, E.V. Sevortyan 1978 II, 42).

bağarsık, b. *bağarsuk.*

EO. bağarsuk/bağarsık b.m. (ince ve kalın bağırsak) < ET. *baġırsuḳ* a.m. Clauson 1972 s. 320 [*baġır* + *-suḳ* eki]. *Bir sā'atde ol ḳalan dürd kim ma'dede ḳaldı, süci anı baġarsuġa döker* (E. Birnbaum 1981 [14.yy.] v. 42b–43a) *İstanbula, barsaklarından ameliyat olmaya gidiyor.* (G. Dino 1991 s. 117). Mecâzî mânada: *Kadınlar dudakları kilitli, yerlerinde taş kesilmiş halde dinliyorlardı. Avanaklığıma bak! Meğerse herifin bağırsağındaki başkaymış.* (S.M. Alus 1944 s. 123). 'işlenmek için kullanılan bağırsak': *Ve kirişḫāne içün daḫı şehrde boġazlanan ḳoyunuŋ ve keçinüŋ baġırsaġın alub kiriş iderler imiş.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 166).

EO. **bağ bağ** 'şar şar, şarıl şarıl'; ses taklidi kelimelerden. Krş. *bağıl bağıl* a.m. DS 477–478. *Yir yir çeşmeler baġ baġ aḳar* (Ferec 855/1451 v. 152b). *Nola aḳsa şu gibi eşk-i revānum bāġ bāġ | Seyr ider aġyār ile serv-i revānum bāġ bāġ.* (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 131).

O. **bağban/bağuban** 'bahçıvan' < Fa. *bāġbān* a.m. A. Tietze 1969 no. 18 [*bāġ* 'bahçe' + *-bān* 'koruyan, muhafaza eden, bakan', b. *arvan*]. Fa.'ya özgü, ardarda gelen iki uzun ünlülü hecenin arasında bir kısa ünlünün türemesi durumu için b. *âbrîz/abiriz* . *Bāġceye var, bāġubānı oḳıl* (Ferec 855/1451 v. 63a).

O. **bağçe/bahçe** b.m. (sebze ya da çiçek ve ağaç yetiştirilen yer) < Fa. *bāġça* a.m. [*bāġ* + küçültme eki olan *-ça*; krş. *kemençe, lugatçe* vs. *Ev yanında bir bāġçe var-idi.* (Ferec 855/1451 v. 22a). *Ayşe kadın akşam yemeğini hazırlayıncaya kadar, o da bahçeler yolunda çocuklarını gezdirir, oynatırdı.* (F. Erdinç 1961 s. 93).

⊡ Fa.'dan alınma kelimeler arasında *-ça/-çe* küçültme eki ile teşkil edilmiş isimler çoktur (krş. A. Tietze 1964 s. 171–173). Bunlara Tk. esaslar üzerinde kurulanlar da ilâve edilmeli. A–E cildinde geçenler şunlardır: ***bağçe/bahçe, baziçe, belçe, boğça/bohça, bundukçe, çamça, çomça, çömçe, destarçe, dolça.***

bağda (güreş tâbirlerinden) 'çelme, sarma' DS 476, TS 365 < *baġdaġ* üzerinden *baġda-* fiilinden, krş. *yama-yamaġ yama,* Tekin–Tietze 1994 no. 91. *Açmazdan baġda çalub çul altından depen ḫer-i dü-pālardandur.* ('Ālī 1975 [1599] s. 147). *Güreşciler yalıŋ olub tutuşalar, işleri ve gücleri bir birinüŋ ayaġın alıvėrmek ola, şāgirdlerine baġda uralar.* (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy. başı] s. 149 no. 103).

AD. **bağda–** 'güreşte sarmaya almak, çelme takmak' DS 477, TS 365–366 < ET. *baġda-* 'to trip' Clauson 1972 s. 313, M. Erdal 1991 II, 455 [< *baġ* fakat *baġla-* fiilindeki mânada değil]. Krş. *bağda.* Mecâzî mânada 'çelme takmak, baltalamak': 'einem ein Bein unterschlagen, donner le croc en jambe' Meninski 1680 III, 5955.

Bağdad b.m. (Irak'taki şehrin ismi) < Ar. ***Baġdād***, isim çok eskidir (M.Ö. 1600) ve menşei meçhuldür (b. EI 1960 I, 894). ***Meşhūr kelāmdır: Baġdād gibi diyār, ana gibi de yār olmaz derler.*** (E.E. Talu 1928 s. 317).

O. **Bağdadî** 'Bağdat şehrine ait; Bağdatlı' < Ar. ***Baġdādī*** a.m. [***Bağdad*** + sıfat eki olan ***-ī***]. ***Eski zamanlardan kalma dar sokaklar, taş döşeli yollar, derme çatma dükkânların sıralandığı çarşılar, bağdadi mimarinin örneği geniş avlulu kerpiçten yapılar birer birer yok oluyor: yerini kara asfaltla gri beton yığınlarına bırakıyordu.*** (N. Güngör 1998 s. 15).

bağdadi 'ağaç direklere çakılmış çıtalara sıva vurularak yapılan duvar veya tavan' < ***Bağdadî***. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kâğıt*** . ***Dam saçakları sarkmış, pancurların çoğu kırık, bağdadi yer yer kopmuş dökülmüştü.*** (M.C. Anday 1965a s. 20).

O. **bağdadî** 'kıymetli bir kumaş cinsi' < ***Bağdadî***. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kâğıt*** . ***Şām-ı hecrinde baña ḫōşdur o gül-pīrehenüŋ | Bir fenā şālı niçe aṭlas u baġdādīden.*** (Nevʿī 1977 s. 431).

O. **bağdala** 'etraf, havali' R. Dankoff 1991 s. 15 < ?? ***ikindi zamānı Ustolni Belġrad altında varoşlarından yā baġdalalarından şikār alub yine döneriz.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 118). Başka kaynaklarda bulunamadı.

bağdaş I b.m. (bir oturma biçimi) < ET. ***baġdaş*** a.m. [karşılıklılık (reciprocum) fiillerinde çok defa olduğu gibi, aynı zamanda nomen actionis, krş. ***döğüşmek - döğüş*** vs.; b. ***apış***]. ***Yusuf az ötesinde toprağa bağdaş kurup oturmuştu..*** (N. Üstün 1968 s. 84).

AD. **bağdaş** II 'birbiriyle her bakımdan anlaşan, içlidışlı, uyuşmuş' DS 477 < Fa. ***pādāş*** [***pā*** 'ayak' + Tk. ***-daş***, b. ***adaş*** [1]] 'a companion' F. Steingass 1930 s. 229.

bağdaş- 'bağdaş kurarak oturmak' < ET. ***baġda-*** fiilinin karşılıklılık (réciproque) hali (Clauson 1972 s. 313). İsimden fiil yapan ***-da-/-de-*** eki için b. ***alda-*** . ***Çiftlik sahibinin oğlu Reşid Bey minderine bağdaşmış, gümüş kırbaciyle oynaya oynaya Raziyeyi süzüyordu.*** (Feridun Osman 1936 s. 71). Mecâzî mânada: 'anlaşmak, imtizac etmek' (krş. ***bağdaş*** II ?): ***Bu günlerde o, Aptülkerimle anlaşmış, bağdaşmış görünüyor.*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 358). ***O Söylemezler maḥallesi ahālīsine gelince, onlarla herkesden ziyāde baġdaşırım.*** (P.N. Boratav 1995 s. 250). ***bağdaşma-*** 'kabili telif olmamak': ***Hayır, işimin ciddiyetiyle bağdaşmaz.*** (M. İzgü 1993 s. 83).

AD. **bağım bağım bağır-** 'bar bar bağırmak' < ***bağır-*** fiili + daha önce iki defa ikileme (réduplication) ile ***/m/***'den ibaret predicate intensifier, b. ***apal apal*** . ***Zópeylan bäni furdulā. Oulan-da bağım bağım bārdı.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 20).

(Neologismus) **bağıntı** 'bağlantı' < ***bağ*** + ***ıntı***. ***Böyle bir açılmanın, dertleşmenin sonunda annesiyle arasındaki bağıntı nasıl bir biçim alırdı?*** (K.B. Manav 1961 s. 49).

bağır 'ciğer, bağırsak gibi vücut boşluklarında bulunan organların ortak adı' TüS 1983 s. 105 < ET. ***bağır*** 'karaciğer' Clauson 1972 s. 317. (b. ***ağız I***) ***Tekvor daḫı yüz balık elçi gönderdi, baġrı bağırsaġı altun ve gümüş dolmış*** (F. Giese 1929 [890/1485]s. 81). 'göğüs' TS 366–367: ***İki gözlerinde Paşayı öper | Baġrına basubanın arḳasın yiper.*** (Enverī 1928–1929 [869/1464] s. 24). İnsan ruhunun bâzı iç organlarda (yürek, ciğer, krş. EYun. ***φρην*** (frēn) 'hicabıhaciz, diyafram') oturduğu düşünüldüğü için, mecâzî mânada 'yürek, gönül' TS 369–370: ***Ortanca hanım, bağrı delinmiş, yüreği yaralanmış gibi çırpınarak anasına bir çimdik daha attı.*** (S.M. Alus 1934 s. 205). ***bağrı yufka*** 'yufka yürekli, merhametli' DS 485–486: ***Nice taḥrīr ėdeyiŋ vaṣfını derd ü elemüŋ | Baġrı yufḳa kāġıduŋ, gözleri yaşlu ḳalemüŋ.*** (A.N. Tarlan 1949 IV, s. 72). ***Karakışa dayanamam zira bağrım yufkadır.*** (M.N. Özön 1941 s. 11).

bağır- b.m. (yüksek ve gür ses çıkarmak) < ET. ***baḳır-*** Clauson 1972 s. 318 [***-kır-*** hecesiyle yapılmış ses taklidi fiillerden, b. ***afgur-***]. ***Ebülfevāris çaġırdı baġırdı, gördi, başarımadı.*** (Ferec 855/1451 v. 227a).

AD. **bağırdak** 'çocuğun düşmemesi için beşiğe veya salıncağa bağlanan enli kuşak' DS 478–479, TS 370–371, Meninski 1680 I, 852 < ET. ***baġırdaḳ*** 'garment or wrapping to protect the liver' Clauson 1972 s. 319. ***Baġumı ḫūn ėdüb baġırdaḳdan | Beni ögretdi cevre ḳundaḳdan.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 176). ***Alnına bir tülbent çekilmişti. Bağrında bağırdağı, belinde kundağı.*** (F. Baykurt 1967k s. 175).

bağırgan 'çok bağıran, hep bağıran, şamatacı' < ***bağır-*** + fiilden kuvvetlendirici ve devamlı âdet gösteren sıfat yapan ***-gan*** eki, b. ***alıngan*** . ***Dehşet bir erkek kalabalığı dolduruyor salonu. Tıklım tıklım, içkili, küfürlü, bağırgan.*** (G. Dino 1991 s. 106).

bağırsak, **barsak**, b. ***bağarsuk***.

bağırtgan/bağırtkan 'çok bağırmak âdetinde olan' < ***bağır-*** fiilinin causativum haliyle ***-gan/-kan*** eski fiilsıfatı (participium) eki, b. ***alıngan*** . Kelimedeki causativum eki belki sadece fonetik bir ilâvedir. ***(düşmān ḥarb ṭayyāresinden baḥsederken) Melʿūn alçalamıyor, tā yuḳarılarda baġırtġan bir ḳarġa cüşşesinde dolaşub duruyordu.*** (Aḥmed Rāsim 1333 s. 141–142).

bağırtı 'bağırma sesi' < ***bağır-*** ses taklidi fiilinden (krş. J. Deny 1921 s. 557 ve ayrıca b. ***anırtı***). ***Bu gece yaşıyacağız, keyf edeceğiz, para yiyeceğizl diye bağırtıyı koparırken ...*** (S.M. Alus 1944 s. 126).

bağırtkan, b. ***bağırtgan***.

bağırtlak 'bir nevi yaban ördeği' DS 479–480, TS 370–372 < ET. ***baġırlaḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 319. Barbier de Meynard 1881 I, 270 < ***bağır*** 'gögüs' + ***-lak*** eki, b. M. Erdal 1991 I, 89–90. Aradaki ***-t-*** fonetik bir ilâvedir, krş. ***bağırtgan, çığırtkan***.

⊡ ET.'de de varolan isimden isim yapan ***-lak*** eki, hayvan adları (özellikle kuş adları) yapar, bunların çoğunda küçültme anlamı da vardır (M. Erdal 1991 I, 89–90). A–E cildinde şu örnekler bulunuyor: ***bağırtlak,***

böğelek/büvelek, çaylak I, emlek/emlik/emilik. Ayrıca vücut parçaları belirten ***-lak*** isimlerini kaydedebiliriz: ***boğurdak/boğurtlak***. Bâzı yer sıfatlarında (ms. ***berülek***) görülen ***-lak*** ekinin aslı ise ***-rak*** ekidir, b. ***acırak*** .

bağırya, b. ***bağurya***.

bağış 'teberru' < Fa. ***baḫş kardan*** 'to give, distribute, divide; to make a present, give in alms' F. Steingass 1930 s. 159. ***bağışla-*** 'teberru etmek, hibe etmek, hediye etmek' ***Ana ḫidmet eyledüm. Baŋa don baġışladı.*** (Ferec 855/1451 v. 24b). 'affetmek, cezasından vazgeçmek': ***Bu günāhı baŋa baġışla!*** (Ferec 855/1451 v. 89b). Bağışlanan bir şahıs da olabilir; ***Döneler Ḥaḳḳa, nefsi terk ėdeler | Baġışlanur bu gün tevbe ėdenler.*** (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 78). ***Bir fahişenin kardeşi olduğunun duyulmasını istemezdi elbette. Bağışlıyorum onu; hepimiz menfaatlerimizin esiriyizdir.*** (M. Hacıhasanoğlu 1951t s. 9).

bağla- b.m. (çözmenin aksi) < ET. ***baġla-*** a.m. Clauson 1972 s. 314–315 [***baġ*** + isimden fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi, b. ***acabla-***]. ***Geysūlarını kesdi, anlaruŋ-ile ellerini baġladı.*** (Ferec 855/1451 v. 34b). '(yarayı) sarmak': ***Bir gömlek pārelediler, cirāḥatlerümi baġladılar.*** (Ferec 855/1451 v. 98a). 'bir torbaya veya bohçaya sarmak, paketlemek': ***Yėmek yėndi. Andan nevāle baġladılar, mescidde gerek ola dėyü.*** (Ferec 855/1451 v. 118a). 'saklamak': ***Göŋlüŋde bir nesne baġlayub dursın. Niycün dėmezsin?*** (Ferec 855/1451 v. 144b). 'kapatmak, kilitlemek': ***Meliki aldı, daşra çıḳdı. Ḳapuyı muḥkem baġladılar.*** (Ferec 855/1451 v. 27a). Mecâzî mânalarda 'oluşmak; oluşturmak', ms. ***kaymak bağla-***: ***Ekimden sonra yağmur yağdı, hem öylesine bir yağmur ki toprağın yüzü kaymak bağladı.*** (Reşat Enis 1944 s. 120). ***kin bağla-***: ***Kofur benden daha altın istedi, vermeyince de bana kin bağladı.*** (F. Baysal 1944 s. 201). ***maaş bağla-***: ***Vaktile köyler basmış, insanlar öldürmüş, sonra affedilerek maaş bağlanmış.*** (Burhan Cahit 1934 s. 132). ***saf bağla-***: ***Ḳara yėre çıḳdı Paşa, bindi at | Yüriyüb ṣaff baġladı bu gez ġuzāt.*** (Enverī 1928–1929 [869/1464] s. 48).

bağlama 'üç çift telli bir saz' < ***bağla-*** + fiilden sıfat ve isim yapan ***-ma*** eki (b. ***akıtma***), teller gerilip bağlandığından. ***İyi bağlama çalıyordu.*** (Kemal Tahir 1955g s. 27).

bağlan- b.m.; ***bağla-*** fiilinin mediale-reflexivum veya passivum hali (b. ***acın-*** *I* ve *II*). 'sarınmak': ***Çāder örtünmiş, 'aṣābe-i ḳaṣab bağlanmış boynında*** (Ferec 855/1451 v. 114b). 'katılaşmak, donmak': ***Taŋrı ḳudretinden deŋiz ayaġum altında bağlandı, yėrde yürür gibi yüridüm.*** (Ferec 855/1451 v. 33a).

bağlı, b. ***bağlu***.

AD. **bağli** 'maaş, aylık' E. Gemalmaz 1978 III, 36 < ***bağlı***; krş. ***bağla- (maaş bağla-)***. ***Padişah gıza bağlı bağlir.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 305).

EO. **bağlu**/BSTT. **bağlı** 'bağlı' TS 374–375 < ET. ***baġlıġ*** a.m. Clauson 1972 s. 214. ***Gemimüz su kenārında baġludur.*** (Ferec 855/1451 v. 48a). 'zincirlenmiş' ***Ṣabāḥ olıcaḳ uyandum, gendözümi baġlu buldum.*** (Ferec 855/1451 v. 99a). 'kapalı, kilitlenmiş, sürgülenmiş': ***Gördi ki bir ev var, ḳapusı baġlu.*** (Ferec 855/1451 v. 41b). 'kapalı, geçilmez (yol)': ***Yollar baġlı bulundı. Kārubān işlemedi.*** (Ferec 855/1451 v. 117b).

AD. **bağman/bağmançı** 'bağlara bakan kimse' DS 484 < ***bağban***; ***-çı*** eki halk dilinde birçok meslek ismine eklenir, b. ***attarcı . bağmançı*** kelimesinde ***-cı*** değil, ***-çı*** olması belki Azerbaycan Türkçesi'nin tesirini gösterir. ***Yaz geçti gitti. Solgun, kederli güz bağlara indi. Bağmançılar denklerini topladılar; kapılarını, pencerelerini örtüp sıkıladılar.*** (Ş. Ünlü 1986 s. 32–33).

bağnaz 'müteassıp, darkafalı' < 1935 senesinde ortaya çıkan kelime belki Alm. ***Banause*** 'zevkiselim sahibi olmayan kimse' K. Steuerwald 1974 s. 81'den Türkçe'ye geçmiştir. EYun. ***βαναυσος*** (bánausos) 'esnaf adam; aşağı tabakadan kimse; ümmi, cahil' [asıl mânası 'ateşle, ocakla çalışan']'dan alınmış Alm. kelime aşağı yukarı 1800 senesinde yayılmağa başlamış (F. Kluge 1975 s. 48). Sıfat eki ***-az***, b. ***alağaz . Anday, yazımdan öyle cümleler ve sözler almıştı ki, yazımın bütününü okumamış olanlar beni koyu yeşil bir softa, bağnazların bağnazı bir yazar sanabilirdi.*** (B. Arpad 1976 s. 107). ***Çözüldüğünü gördüğüm o tek geceyi. Bağnaz ama isyankâr, acımasız ama tükenmiş.*** (İ. Aral 1997 s. 273). ***Bizim ailelerimiz de az bağnaz değildi hanil Şimdi çocuklarımızın kız arkadaşları, erkek arkadaşları evlerimizden çıkmıyorlar.*** (O. Baydar 1998 s. 70).

bağrıyufka, b. ***bağır***.

O. **bağteten** 'birdenbire, ansızın' < Ar. ***'alā baġtatin*** a.m. [***/bġt/*** kökünden]. Ar. accusativus eki ***-an***'ın zarf yaptığı durumlar için b. ***aceleten . Cum'a ertesi günü bir büyük, eski ḫāne baġteten yıḳılub ḳadın, erkek, çoluḳ çocuḳ bir ḳaç kişi enḳāz altında ḳaldı.*** (P.N. Boratav 1995 s. 252). ***Baġteten Ḥüsāmıŋ fikrinden bir żiyā geçdi.*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 22).

bağuban, b. ***bağban***.

AD. **bağurya/bağırya** 'yengeç' DS 480 < Yun. ***παγουρια*** (pağúrya) [***pağúri***'nin çoğulu; Yun.'dan gelen ***-ya*** eki için b. ***ablatya*** .] 'yengeçler' D.J. Georgacas 1978 s. 131. Krş. ***bavurya***.

O. **bah** 'ne iyi! ne mutlu!' TS 377 < Fa. ***paḫ*** a.m. Krş. ***peh***.

O. **bâh** 'cima, cinsî ilişki' < Ar. ***bāh*** a.m. (***/bwh/*** kökünden). ***Şānīyen nīk-nām bir kitāb-ı mu'āşeret-encām daḫı ki fenn-i bāhuŋ fevāyidi.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 184).

AD. **baḫ–**, b. ***bak-***.

baha/beha/paha 'fiat, kıymet' < Fa. ***bahā*** a.m. ***İmdi buyur, bahāsı nedür? Neden eksüge vėrmezsin görelim?*** (Ferec 855/1451 v. 116b). ***bahasına/pahasına*** 'karşılığında': ***Her çareye baş vurarak, gerekirse ölümüm bahasına, varlıklı olmak isteğini ilk defa o anda duymuş olmalıyım.*** (O. Hançerlioğlu 1956 s. 42). ***Doğum sonrası tam kırk beş gün hastanede yatmak pahasına Kaya'yı doğurmuştu.***

(P. Kür 1983 s. 157). Krş. *canbaha*, *damgabaha*. Krş. *pahalı*, *pahasına*.

AD. **bahaç** 'mısır unundan yapılan ekmek' DS 486 < Erm. *paġaç* < Rus. *pogáç* 'bir çeşit pide' M. Vasmer 1955 II, 381–382 < İt. *focaccea* < Lât. *focacea* (A. Tietze 1982z no. 207). Krş. *poğaça*.

bahadur/bahadır 'kahraman' < Fa. *bahādur* < Moğ. *bagatur* a.m. G. Doerfer 1965 II, no. 817, M. Räsänen 1969 s. 55. *Ḳoca Ḫıḍr dėrlerdi, alp erenlerinden, şīr-ner bahādurlardan idi.* (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 57). *Meger ʿArab içinde dilāver kişi vardı ki erlikde, bahādürlikde, şaʿlūklikde naẓīri yoġ-idi.* (Ferec 855/1451 v. 175b).

AD. **bahan** 'bana' DS 487. *Siz bahan bir ala balıḫ bulabilirsez ben bu yarayı rahat ederem.* (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 131). *Bahan kalırsa adını Burhan koyaġ. Okula gettıġında zorlıġ çekmez.* (M. Margosyan 1996 s. 28). Krş. *been/beğen/behen/beyen.*

bahane/behane 'ileri sürülen sözde sebep; tenkide sebep, kusur ' < Fa. *bahāna* a.m. Krş. *mahana*. *Ana baba yurdundan koğulmuş bir suçluyu buraya getirmek için otomobil kazasını bahane tuttunuz.* (H.R. Gürpınar 1933ke s. 66). 'vesile, fırsat': Ali Sina 29/7, 130/u7. 'kusur': *Benüm issüm aʿḳal-i nāsdur. Ne behānesi vardur?* (Ferec 855/1451 v. 193b). *Ortadaki şuya hergīz bahāne yoḳdur, bī-bedel cülāb gibi ṭatlu hem şovuḳ şu-dur.* (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 780). *bahanesine /behanesine/behanesiyle* 'bahanesi ile': *Dāye durdı, gül dėrmek bahānesine bāġ içine gitdi.* (Ferec 855/1451 v. 204r). *Bir ay ol perī-cihrei ḫastalıḳ behānesiyle aldadum.* (a.e. v. 73b). *bu behaneye* 'bu bahane sayesinde': *Bu behāneye āsāyiş olasın.* (Ferec 855/1451 v. 192b). *behanesiyle* 'vasıtasiyle': *Mültezim oldı ki yėygü behānesiyle cemāʿatüŋi helāk eyleye.* (Ferec 855/1451 v. 89a). 'münasebetiyle': *ʿīdīye behānesiyle gül gibi ḫandān olamadum.* (ʿĀlī 1982 [1581] s. 210). *behane et-/eyle-* 'bahane etmek' *Erenlerile şoḥbet ėdecek ḥāli yoḳdur, aradan udlu düşem dėyü ḳorḳar. Mesāyili behāne ėdüb durur.* (Ferec 855/1451 v. 139a). 'bir bahane ileri sürmek: *Ben bahāne eyledüm: "Ḫaberüm yoḳ." dėdüm.* (Ferec 855/1451 v. 24a).

O. **bahanecu/behanecu** 'bahane arayan, kusur arayan' < Fa. *bahāna-cū* a.m. [*bahāna* 'bahane' ve *-cū* 'arayan']. *Hakkın var, biz bahanecu insanlarız. Gözümüz var körüz, kulağımız var sağırız, dilimiz var dilsiziz.* (S. Ayverdi 1941 s. 46).

⊡ Fa.'dan alınma kelimeler arasında *-cu* hecesiyle bitenler var. Bu uzun ünlülü hece, Fa. bir fiil unsuru olan ve 'arayan' mânasına gelen bir ektir. Ar. ve Fa. isimlere takılır, Tk.'lere takılmaz. A–E cildinde bahsedilen misaller: *behanecu, cengcu. cüstücu/cüstücuy* kelimesi de bu unsurla yapılmış başka türlü bir terkibtir.

bahar I 'ilkbahar' < Fa. *bahār* a.m. *Ve Erāmine ṭāyifesinden daḫı her neferden üçer gün ırġadlıḳ alınur imiş. İşledürler imiş. Bunuŋ daḫı alınmasınuŋ mevsimi nışfı bahār ekin vaḳtinde ve nışfı daḫı oraḳ vaḳtindedür.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 172). 'ağacın çiçekli hali' *Yarı çökmüş duvarların kenarında önce pembe baharlar açardı.* (Peride Celal 1991 s. 400).

bahar II 'baharat' < Ar. *bahār* a.m. *Deve yüki bahārdan ve aḳmişeden yedişer altun gümrük bācı diye alınur.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 221).

bahara 'ilkbahara doğru, ilkbaharda' < *bahar* I + isimden zaman zarfı yapan dativus hali eki, krş, *akşama*, *sabaha*. *Bahara arpa kıtlığı başlayınca.* (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 110).

baharat 'yemeklere tat vermek için kullanılan maddeler' < Ar. *bahārāt* a.m. [*bahār* kelimesinin çoğulu]. *Yemeğin acısı baharatından, beyaz ya da karabiberinden değil; taze yeşil biberinden.* (A. Ağaoğlu 1991r s. 24).

baharın 'ilkbaharda' < *bahar* I ve instrumentalis hali eki *-ın*, b. *acın* . *Baharın Çukurova'ya inip pamuk devşirir, üç beş kuruş dekleştirip dönerdim köye.* (F. Otyam 1963 s. 54).

O. **bahariye** 'baharın gelmesi münasebetiyle takdim edilen kaside' < *bahar* I + böyle şiirlerin başlıklarında kullanılan *-iye* eki, b. *adliye* .

AD. **bahasın–** 'pahalı bulmak' < *baha* + isimden fiil yapan *-sın-*; b. *azsın-* .

bahçıvan b.m. (bahçeye bakan kimse) < Fa. *bāġçivān* a.m. [*bāġça* 'bahçe' + *bān/vān* 'tutan, bakan' b. *arvan* , Fa.'daki bu */b/ /v/* gelişmesi, Tk.'de de mümkündür. Bunun için b. *ab I/âv* [2]]. *Meger ol ʿayyārlaruŋ biri başcıymış, biri debbāġ-ımış, biri baḫcevān-ımış.* (Ferec 855/1451 v. 240a). AD. *bahçıvanlık* 'bostan'; *Kaç dönüm var ki bu bahçıvanlık?* (S. Kocagöz 1946 s. 9).

(Halk ağzı) **bahçıvancı** 'bahçıvan' < *bahçıvan* + pléonastique *-cı* eki, b. *attarcı* . *Bu gider bir baḫcıvancının yánna.* (A. Caferoğlu 1945 s. 32). *Vaktı zamanında bir bahçıvancı varmış. Bunun bir kızı, bir karısı varmış.* (M. Tuğrul 1946 s. 30).

AD. **bahdavar** 'bahtiyar, mutlu, talihli' DS 488 < Fa. *baḫt-āvar* a.m. [*baḫt* + *āvar* 'getiren'].

AD. **baḫdeniz/bahteniz** 'maydanoz' DS 4889 < Ar. *baḳdūnas* < Yun. *μακεδονησι* (makeḏonísi) a.m. A. Tietze 1955 no. 173. *Sen būlurunu, yʿaġını, malḫıtasını go. Ben de tamatos bekmezini, simidini, yörduna, sovanını, samsʿānı, duzunu, gırmızı biberini, bʿaḥdenizini alıym.* (Ö.A. Aksoy 1945 I, 362).

⊡ Başka dillerden alınan kelimelerde */ḳ/ /ḫ/ /h/* değişimine kelime başında ve kelime ortasında tesadüf edilir, ms. *bahdeniz, halı, halta*. Tk. asıllı kelimelerde esasen kelime başında */h/* bulunmamakla beraber, aslen baş harfi */ḳ/* olan bir grup EO. kelime bunları Orta Osmanlıca'da */h/*'ya çevirmiştir; *haçan, hangi, nani* gibi.

O. **bahil/pahil** 'hasis; açgözlü' Meninski 1680 I, 723, < Ar. *baḫīl* a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb* . *ʿAlī Ḳuṭnī māldārdur, baḫīldür, anuŋ-ile bir oyuncuḳ oynamaḳ gerekem.* (Ferec 855/1451 v. 224b).

'kıskanç' L. Bonelli 1899 s. 350: ***Kadın kısmı pahıldır. Erkeğini kıskanır, pahıllanır.*** (Behçet Mahir 1973 s. 142).

O. **bahir** 'aşikâr, zahir' < Ar. ***bāhir*** 'ışıyan, parlayan'. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid . Ululıḳ ferri cebhelerinde ẓāhir, devlet nūrı yüzlerinde bāhir ...*** (Ferec 855/1451 v. 120b). Ar. terkibler: ***bahirülfesad*** 'kötü, zararlı': ***Mu'tād olduḳları cevr u bī-dādı ve ... meẕālim-i bāhirü l-fesādı iç ellerde daḫı īcād ėtmeyeler*** ('Ālī 1979 [1581] s. 181). ***bāhirül'iḫlās*** 'sadakati aşikâr olan': ***Bendegān-ı bāhirü l-iḫlāṣ ...*** (a.e. s. 158). ***bahirüli'tiyad*** 'herzamanki gibi, mûtad üzere': ***Anlar daḫı ṣanurlar ki yėmekleri kesile yā ḫōd vaż'-ı mu'tād ve işrāf-ı bāhirü l-i'tiyād üzre vėrilmeyüb eksile*** (a.e. s. 155).

bahir, b. ***bahr.***

bahis, b. ***bahs.***

AD. **bahor** 'iki hörgüçlü erkek deve' DS 488, b. ***buğur.***

O. **bahr** I **/bahir** 'deniz' < Ar. ***baḥr*** a.m. ***Berri yüridi, baḥre girdi, temāmet sevāḥil-i 'ummānı ve Rūmı ayaḳ altına aldı.*** (Ferec 855/1451 v. 71a). Fa. izafet terkibleri: ***Bahr-ı ahmer*** 'Kızıldeniz'. ***Bahr-ı Hazer*** 'Hazer Denizi'. ***Bahr-ı muhit*** 'okyanus': ***Yėdiği boḳları taṯhīr ėdemez Baḥr-ı muḥīṭ.*** (Şair Eşref 1958 s. 123). ***Bahr-ı sefid*** 'Akdeniz'. ***Bahr-ı siyah*** 'Karadeniz'.

bahr II (aruz terimlerinden) 'vezin takımlarından her biri' < Ar. ***baḥr*** a.m. (musikî ıstılâhlarından) 'usulün sür'atinin serî veya sakil olmasına nazaran bulunduğu sınıfa denir', K. Uz 1964 s. 11. ***Şaḥṣ-ı mezbūruŋ taṣnīfini görmedin, ḫuṣūṣā ki ḫaberin işitmedin, nihāyetine iletmişdüm. Meger ki baḥrında daḫı muvāfaḳat ėtmişüm.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 275).

AD. **bahrana** 'küme, kafile' DS 488, b. ***barhana.*** Metateze uğramış varyant, b. ***albız .***

O. **bahren** 'deniz yoliyle' < ***bahr*** I + Ar. zarf eki olan ***-en***, Ar. accusativus eki ***-an***'ın zarf yaptığı durumlar için b. ***aceleten . Seyahat bahren mi vukubuldu?*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 85).

bahrî 'denizle ilgili; donanma ile ilgili' < Ar. ***baḥrī*** a.m. [***baḥr*** + isimden sıfat yapan ***-ī*** eki, b. ***adalî***]. ***Türk donanması Karadeniz'in bahrî hâkimiyetine sahip olmalıdır.*** (A.İ. Tokgöz 1993 s. 250).

bahri 'yalıçapkını (su kenarında yaşayan bir kuş cinsi)' < Ar. ***baḥrī*** 'bataklık kuşlarını avlamak için kullanılan bir cins doğan' R. Dozy 1927 I, 53.

bahriye 'deniz kuvvetleri' < Ar. ***baḥrīya*** a.m. [O. ***umūr-ı baḥrīye***'nin kısaltılmışı]. Çeşitli sahalara ait nomina concreta yapan Ar. ***-iye*** için b. ***adliye . İngilizceyi daha yeni öğrenebildim, beş yıl oluyor. Efendim, bizim bahriye bir nimettir. Hep bu sayede.*** (B. Duygulu 1963 s. 23) ***Sarı çıpalı ceketler giyen bir bahriyeli.*** (G. Dino 1991 s. 9).

bahs/bahis I 'mevzu, konu' < Ar. ***baḥṯ*** 'arama, araştırma'. ***/ṯ/ /s/*** gelişmesi için b. ***abes . Topaç, bahis kıtlığı varmış gibi, girişti Çırçır suyunun hassalarına, şifalılığına.*** (S.M. Alus 1933p s. 204). ***Artık üzme beni de kendini del Kapatalım bu bahsil*** (B.G. Güney 1953 s. 51).

bahs/bahis II 'karşılıklı iddialarda doğru çıkana birşey vâdetme' < ***bahs/bahis*** I. ***Hem karaciğerinden şikâyet eder, hem de evvelki akşam Boğosla üstüste elli kokteyl içmeğe bahse tutuştu.*** (R.C. Ulunay 1941 s. 218). ***bahs et-/bahset-*** 'bahse tutuşmak'; ***'Āḳıbet murādumuz işbāt-ı ferāset olduġını söyledük, ya'nī bir ḫuṣūṣ içün baḫṣ ėtdügümüzi beyān eyledük.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 222). ***Baḫṣ ėderim ki sizi Eski Zaġraya göndereceklerdir.*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 144).

O. **bahş** 'kısım, bölük' < Fa. ***baḫş*** a.m. ***Atam biyşe kenārında atdan iner, oturur. Dünüŋ bir baḫşını geçdüginden ṣoŋra biyşenüŋ bir ṭarafından görür ki od ışır.*** (Ferec 855/1451 v. 45b). 'bölüm': ***Ḳubbenüŋ icinde dört baḫş olur, dört ḳapusı var.*** (Ferec 855/1451 v. 194b). ***bahş et-/bahşet-*** 'dağıtmak, hediye etmek, bağışlamak', b. ***bağış: Ḳuşuŋ ala ḳanını, ḳumāşuŋ arusını, ḳızuŋ gökcegini, doḳuzlama çārġāb çuḳa Bayındur Ḫana pencik çıḳardılar. Bāḳīsin ġāzīlere baḫş ėtdiler.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 104).

O. **Bahşılar** 'Ege Denizi'ndeki Yunanistan'a ait Paxos adası' < Yun. ***οι Παξοι*** (oi Paksoí), ***Παξος*** (Paxos); krş. ***baksı/bakşı.*** Halk etimolojisi ile husule gelmiş, b. ***atlu karaca . Mü'minler daḫı Baḫşılar nām cezīrenüŋ öŋine varmışlar*** (Seyyid Murād 1981 v. 295b).

bahşiş 'hediye; düğün hediyesi' < Fa. ***baḫşiş*** a.m. Fa. ***-iş*** için b. ***aferiniş . İ peder, bu hemyān biŋ diynārdur, saŋa baḫşiş-dür.*** (Ferec 855/1451 v. 200b). ***baḫşiş eyleyen nā-merd şol mürāyīdür ėde ekl-i ribā.*** ('Ālī 1587 v. 130a). 'mecburiyet olmadan ücret üstüne verilen para': ***Bazen de göze görünmeden bir hırsız gibi, bahşişsiz, dışarı kaydığım oluyor. Mesele üç beş kuruşun bana ağır gelmesinde değil. Bahşiş vermeye bir türlü alışamadım da ondan.*** (K. Şipal 1956 s. 93). Alaylı konuşmada: ***Anlamadığı için komiserden iki tekme dört tokat bahşiş alır mı almaz mı?*** (M. İzgü 1993 s. 94).

baht 'talih, şans' < Fa. ***baḫt*** a.m. ***Sen uyursın ammā baḫtuŋ uyanuḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 236b). ***bahtına*** 'şansına, canına minnet, febiha!'. ***Sormazlarsa bahtımıza!*** (Kemal Tahir 1955g s. 143). O. ***baḫt-ı siyāh*** 'kara baht, şanssızlık': ***Baḫt-ı siyāh mīr-i muḫteremlerüŋdür ...*** ('Ālī 1587 v. 121a).

bahteniz, b. ***bahdeniz.***

O. **bahur** 'yaz mevsiminin en sıcak günleri' < Ar. ***baḫūr*** a.m. ***Doktorlara gideceğiz diye, bu eyyamı bahurda, bizi İstanbullara kadar taşıttın.*** (S.M. Alus 1933p s. 202).

bahtiyar 'mutlu, mesut' < Fa. ***baḫtiyār*** a.m. [***baḫt*** + ***yār*** 'dost']. ***Canım Semahat ablamıza bahtiyar günümüzün yadigârıdır.*** (Füruzan 1972k s. 136). ***Nizam'a yarım lira toslayıp aç, ama memnun soğuk odama dönmüş, sayfalara inmiş, yeni bir dünya keşfettiğim için bahtiyar olmuştum.*** (C. Meriç 1992 s. 160).

bahusus 'bilhassa; üstelik' < Fa. *bā ḫuṣūṣ* a.m. [*bā* 'ile' ve *ḫuṣūṣ*]. *Bahusus yakışıklı bir erkek tarafından beğenilmek ...* (Orhan Kemal 1965f s. 180). *bahusus ki* 'üstelik': *Hayatın hangi gayesi bir cenge doğru gidişden daha yüksekti? Bahusus ki, onun gideceği cenk cenklerin en büyüğü, bir cihan cengi idi.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1939 s. 149–150).

O. **baid** 'uzak' < Ar. *baʿīd* a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb* . *Yılda bir gez veziyrini ite yėdürmek ḥikmetden iŋen baʿīd-dür.* (Ferec 855/1451 v. 124b). *Baʿīd yėrden gelen yārānı gėce içinde yollamaḳ yolsızlıḳdur.* (ʿĀlī 1587 v. 140b). *Būy-ı vaṣlın umduġum fehm ėtdi ol ġonca, dėdi: | Ẕātīyā, benden baʿīd ėden seni bu olmasun?* (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] III, 69). 'erişilmez': *Ol vādīde vüzerānuŋ tek u pūsı muḥāl ve vükelānuŋ ol semti cüst u cūsı baʿīd ḫayāldür.* (ʿĀlī 1979 [1581] s. 104).

O. **bainheme** 'buna rağmen, bütün buna rağmen' < Fa. *bā īn hama* a.m. [*bā* 'ile', *īn* 'bu', *hama* 'bütün']. *Bu ḫasretde ḳaldum, bu fikretde buŋaldum büküldüm. Bā-īn-heme umaram-ki ol māh-peyker gėrü gele.* (Ferec 855/1451 v. 116a).

O. **bais** 'sebep olan, müsebbip, hulusa getiren' < Ar. *bāʿiṯ* a.m. /ṯ/ /s/ gelişmesi için b. *abes* , Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* . *Āyā bu cemʿīyetlerüŋ perīşānlıġına bāʿiṯ ne-ī-ki?* (ʿĀlī 1587 v. 121a). *bāʿiṯ-i şeyn* 'utanılacak şey, rezillik': *Rūz u şeb çeng ü rebāb istimāʿı ... nā-merd olanlara bāʿiṯ-i şeyn olur ḥālet degüldür.* (ʿĀlī 1587 v. 138a). *Bu ḳıṭʿası ki bikr-i maẖmūnla meşḥūndur, ḳırāʾati inzāl ẕevḳına bāʿiṯ bir leẕẕet-i pür-sürūr u ferḥat-nümūndur.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 249).

O. **bak** 'korku' < Fa. *bāḳ* a.m. *Ḫaḳ taʿālā saḳladuġı kişiye ... bıcaḳdan, sināndan bāḳ olmaz* (Ferec 855/1451 v. 107a). *bāḳ degül* 'korkacak bir şey yok': *"Ben anuŋ heybetinden ḳorḳaram, güstāḫlıḳ ėdemezem". Dāye eyitdi: "Bāḳ degüldür, der-kār ol!"* (Ferec 855/1451 v. 204a).

bak– b.m. (gözleri bir tarafa çevirmek) < ET. *baḳ-* a.m. Clauson 1972 s. 311. Yalnız başına (bir isim hali (casus) olmaksızın): *Baḳdım çāreler yoḳ, giyindim, doġruca istifsāre gidiyordum, vapurdan çıḳarken rāst geldim.* (Aḥmed Rāsim 1334 s. 200). *Baka, gördün mü işi, bu kalpazanları ele geçirmek için nitmeli?* (Musahipzade Celal 1936ba s. 58). *Yaġlı yumurtayı da üzüme katıp, sıcak sıcak, çocuġun boğazına sardılar mı, kavice örtünüp rahat etmesi kalacak. Sabah olunca bakmışsın şiş de kalmamış iş de.* (M. Makal 1954 s. 95). *Bakalım onun için mi çağırıyorlar?* (F. Baykurt 1959y s. 62). *İçerdekilerin gülüşmelerini duydum; demek alay edip zevkleniyorlar. Bak sen şu verem mikroplu bozuk inek sütü emmiş insan evlâtlarına!* (A. Nesin 1965 s. 121). Bu cümlelerin bâzılarında *bak-* fiili aynı zamanda 'görmek' mânasını da ihtiva ediyor, ms. *Aşağıda bir koye iniyo. Baḫsa ki bi adam aylesini döğüyo, O çocuḫ varıp bu ġadunun suçu nedü döğüyosun, deye soruyo.* (A. Caferoğlu 1943 s. 71). *bak-* fiili normal olarak dativus haliyle kullanılır; *Hele düşündüğü şeye bak! Bunu aklıma bile getirmem.* (H.R. Gürpınar 1943m s. 7). *(bir şeye) bakma-* 'dikkat etmemek, aldırmamak' *Ügüler meliki anuŋ işāretine baḳmadı, buyurdı kim ol zāġı ʿazīz dutalar.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 89). *Sen baŋa baḳma. Ye...* (yâni beni kale alma, ben yemiyeceğim). (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 20). *Ziraat Vekâleti ... her yaban domuzu öldürüp kuyruğunu getirene birer lira mükâfat veriyor. Buna bakmıyarak domuz âfeti azalmıyor.* (M. Gökgöl 1937 s. 11). 'bir şeyle ya da birisiyle meşgul olmak': *Başḳa meʾmūr yoḳ. Bu ādam taḫṣīl meʾmūrunuŋ, vergi kātibiniŋ ve sāʾir bulunmayanlarıŋ vaẓīfelerine de baḳıyor.* (Aḥmed Şerīf 1326 s. 286). *Bu netāmeli yėrden bir ayaḳ evvel şavuşmaya baḳalım!* (H.R. Gürpınar 1335 s. 91). *Fabriḳanıŋ ḫastalara muʿāvenet şandığı vardır, oradan almanıŋ çāresine baḳacaġım.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 94–95). *Sen otur rahatına bak!* (Sabahattin Ali 1937k s. 47). *Kahve mahve istemez, sen uyumana bak!* (S.M. Alus 1944 s. 188). *(bir şeye) bakarak* '(ona) nazaran': *Kadınlar erkeklere bakarak daha ağırbaşlıydılar.* (Orhan Kemal 1949e s. 17). 'icab ettirmek': *Fakat benim için evden izin koparmak kabil olsa bile ikimize birer "paradi" bileti almak seksen kuruşa bakardı.* (H.C. Yalçın 1935 s. 41). '(yalnız onu) beklemek': *Bütün mahalle çıra gibi, bir kibrite bakıyor, derhal tutuşacak ...* (F.N. Çamlıbel 1933 s. 18). '(bir şarta) bağlı olmak': *Şimdi şoḳaġa atsanız iki biŋ ġuruş ėder. Merāḳlısına baḳar yoḳsa.* (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 99). *bak-* geçişli fiil (verbum transitivum) olarak da bâzı mânalarda kullanılır: *İsterseniz ben size bir ev de bakayım.* (M.Ş. Esendal 1934 s. 420). *Sakal falı bakmak âdeti olduğu için, çenesini sıvazlıyordu.* (S.M. Alus 1934 s. 379). *Benim baḫtıma bir fāl baḳar mısınız?* (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1939/1941 s. 34). *Beş çocuğa neyle bakardı şu zamanda?* (K. Bilbaşar 1944 s. 64). *Sabah olsun iş bakarız.* (A. Caferoğlu 1946 s. 197). *Sonra Necmi Rıza'ya uğrar, emprime bakar.* (H. Taner 1951e s. 42). *Öküzleri iyi bakıyor musunuz?* (F. Baykurt 1955 s. 34). *Zaten, ben çocuk bakamam. Nasıl çocuğa bakıldığını bilmem.* (K. Şipal 1962 s. 15).

O. **baka/beka** 'baki kalış, ölmezlik' < Ar. *baḳāʾ* [/bky/ kökünden] a.m. *Bu cihān dār-ı fenādur, bu fenā dārına yuf! | Bu fenā dārı nedür, belki beḳā dārına yuf!* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 175). *Beḳāsı var mı dehrin, dīde-i imʿān ile bir baḳ! | Nice maʿmūre-i ʿālem ḫarābezāre dönmüşdür.* (Şair Eşref 1958 s. 140).

AD. **bakacak/bakacık** 'bir tepede çevresinin en iyi görülebildiği yüksek yer' DS 489, TS 382 < *bak-* + *-acak* fiilsıfatı (participium) eki ve tali olarak /a/ > /ı/.

bakaça 'çulluk' < Yun. *μπεκατσα* (bekátsa) < İt. *beccaccia* a.m. A. Tietze 1955 no. 188.

bakaçunya 'çulluğa benzeyen bir kuş cinsi' C. Avcı 1937 s. 83 < İt. *beccaccino* a.m.

bakakal– 'şaşkınlığa uğrayıp ne yapacağını bilmez durumda kalmak' < *bak-* ve *kal-* fiillerinden yapılmış birleşik fiil (verbum compositum); b. *artakal-* ve *alıko-* . *Okadar alıklaşmışım ki verecek*

cevap bulamamışım. Ağzım açık bakakalmışım. (S.M. Alus 1944 s. 171). *Dağınık kızıl saçlarıyla öyle çarpıcı bir uyum yaratıyor ki bu siyahım beyaz-bej tonların hâkim olduğu geniş salonun ortasında dikkati ilk anda üzerine çekiyor. Bir an olduğum yerde kalıp bakakalıyorum.* (İ. Aral 1997 s. 96).

AD. **bakal** 'karatavuk' DS 490 < ?? Krş. Yun. (Karadeniz dial.) *πακαλος* (pákalos) a.m. A.A. Papadopoulos 1961 II, 135 (A.A. Papadopoulos'a göre kelimenin menşei meçhuldür). *Her ögünde yėr-idi keklik-ile boz baḳalı.* (Meʾālī 1982 s. 177). *Bakala mı bakıyorsun? Nah, dalın ucunda! Bir av bulamazsak, bakal da vururuz.* (R. Ilgaz 1981 s. 24).

bakalak ol- , b. *bakarak ol-*.

bakalarya (gemici terimlerinden) 'eski zaman gemilerinde bir nevi tahta kısım' < İt. *baccalare* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 51.

bakalit 'bir çeşit plâstik madde' < Belçika doğumlu Amerikalı Leo Hendrik Baekeland (1863–1944) tarafından icad edildiği ve böyle isimlendirildiği için; sondaki *-lit* mineralojide kullanılan, EYun. *λι'θος* (lít̲os) 'taş' kelimesinden alınmadır, krş. *megalit, litosfer. Üçgen biçimli kaza muskası, yeşil kordelâyla sarkıtılmış, bakalitten kocaman bir "Maşallah".* (F. Otyam 1960 s. 9).

bakalorya/bakalora '(liseyi bitirirken verilen) olgunluk imtihanı' < Fr. *baccalauréat* a.m. [Ortaçağ Lât. *baccalaureātus* < *bacalārius* 'genç asilzade', Lât. *bacca lauri* 'defne meyvası' kelimesinin tesiri altında, Fr. *-at* eki için b. *anonima*] *Fikret zatülcenpten yatıyordu, bakalora imtihanını girememişti.* (Reşat Enis 1933 s. 9). *Ertesi yıl lise bitirme sınavlarını verdi ve bakaloryasını da aldı Emin.* (A. Kutlu 1983 s. 38).

bakalyaro 'bacalao, codfish, Gadus Callarias' Redhouse 1968 s. 124 < Yun. *μπακαλιαρος* (bakalyáros) < İt. *baccalaro* (N.P. Andriotis 1983 s. 217) < İsp. *bacalao*/Port. *bacalhau* a.m. A. Prati 1951 s. 84 [Lât. *baculum* 'değnek, sırık', çünkü sırıklar üzerinde kurutulur, krş. Alm. *Stockfisch* a.m. < *Stock* 'sırık'].

bakam, b. *bakkam*.

AD. **bakanak/bıkanak** 'geviş getiren hayvanların ayaklarının arkasındaki körelmiş tırnaklar; mafsal' DS 490–491, 663, TS 382–383 < ET. *baḳanaḳ* a.m. Clauson 1972 s. 316–317. Clauson onun *baḳa* 'kurbağa' kelimesinden geldiğini düşünüyor ve İng. *frog* 'kurbağa' kelimesinin aynı zamanda 'a wedge-shaped, horny prominence in the sole of a horse's foot' mânasına da geldiğini hatırlatıyor. Fakat M. Räsänen 1969 s. 58 *bakanak* kelimesini daha uygun olarak Kazakça *baḳı* 'ayak bileği kemiği'ne bağlıyor.

bakar I 'bakan' < *bak-* fiilinin geniş zaman fiilsıfatı (participium aoristi, *-(ünlü)r/-maz* için b. *açar I*). Yalnız şu tâbirlerde geçer: *bakar kör* 'gözleri sağlam görünen âma': *Ben perişanlığımdan etrafımı görecek halde değilim, bakar körler gibi yürüyorum.* (Mahmud Yesari 1943 s. 125). *bakar ol-* 'gözkulak olmak' (krş. *bakarak ol-/bakalak ol-*): *Bakar olun mala davara! Gözünüzü dört açın!* (T. Apaydın 1991 s. 114). Dedem Ḳorḳut 1973 s. 26'da bulunan bir beytin bir yerini O.Ş. Gökyay *bakar ol-* mânasında anlıyor (s. 171), fakat beytin tefsiri güçtür.

O. **bakar** II 'sığır' < Ar. *baḳar* a.m. *Muḳayyed olmayub ḫalḳa dem ü derdüyle ḫurrem ol | Kim anlara ḳalanlara tarīḳatde baḳar dėrler.* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 49).

bakara I 'oyun kâğıtlariyle oynanan bir kumar' < Fr. *baccara* a.m. < *Baccarat* 'Fransa'da bir şehrin ismi' (fakat ne ilgisi var?). *Floş Anastas'la bir Portekizli kaptanı düşürdük bakaraya, herif hem kaybediyor, hem şampanya içiyordu.* (A. Dino 1944 s. 111). *Biri kahvede tavla atar bazı akşamlar. Öteki canı çekince bakarada sabahlar.* (Ç. Altan 1975 s. 118). *bakara gülü* '1956'dan beri yetiştirilen bir gül çeşidi' < Fr. *baccarat* 'bir cam cinsi' < *Baccarat* 'cam fabrikaları ile meşhur olan bir Fransız şehri'. *Elinde kara kırmızı bir bakara gülü sallıyordu.* (Peride Celal 1985 s. 66). *Bir iki ay sonra bir de bakardım ki, Baccarat kristaller yok.* (M. Urgan 1998 s. 110).

AD. **bakara** II 'makara' DS 491 < Ar. *bakra* a.m. A. Tietze 1958 no. 15. Krş. *makara. Bu direklerin çadırla birleştiği yerde çadırı eskitmemesi için bakara tesmiye ettikleri tahta parçaları vardır.* (K. Güngör 1941 s. 49).

⊡ Kelime başındaki */b/*'nin, arkasından bir */n/* gelirse, */m/*'ye dönüşmesi sadece Türkiye Türkçesi'nde değil, bir çok Türk dilinde kaidedir. Yine de, Türkiye Türkçesi ve onun diyalektlerinde — sonradan bir */n/* gelsin gelmesin — böyle bir temayülün mevcut olduğunu A–E cildinden alınan şu misaller isbat eder: ***bakara/makara, balak/malak III, bank/mank IV, banka/manka II, benefşe/menekşe, beneviş/meneviş, bızık-/mızık-, bızıkçı/mızıkçı, bismil/mısmıl, biyan/meyan, bobo/momo.*** Kelime içindeki */b/* için yalnız bir misal var: ***engebe/ingeme***.

AD. **bakarak ol-/bakalak ol-** 'gözkulak olmak' DS 490 < *bak-* + *-ar* genişzaman fiilsıfatı (participium aoristi) eki (b. *açar I*) + mahiyeti ve fonksiyonu belli olmayan *-ak* eki ve tali */r/* > */l/* değişimi. *Arasıra genç annelerin bir kaçı yanyana gelir, tatlı tatlı konuşur ve çocuklara bakalak olmak işini, dört beş adım gerilerinden gelen temiz kıyafetli beslemeye bırakırlar.* (Sabahattin Ali 1947 s. 59–60). *Kız git, lan, git, öküze ineğe bakarak ol!* (F. Baykurt 1967a s. 52). *Dört yanınıza bakarak olun! Basılmayın!* (F. Baykurt 1971t s. 198).

⊡ *-(y)arak* eki fiilden zarf (converbum) yapar, ms. *Su giderek azalıyor* cümlesindeki gibi. Aslında bir zarffiilin isim yerine kullanılması mümkün olmamakla beraber, birkaç örnekte bu eke şeklen benzeyen *-arak/-alak/-arık* ekinin fiilden nomen actionis yaptığı görülür. A-E cildindeki örnekler şunlardır: ***bakarak ol-/bakalak ol-, basarak*** (< *basiret*; analojiyle)***, basarık, dutarak/dutarık/tutarak.*** İlk örneğın ***bakar ol-*** ile eşanlamlı olması, ***-arak*** ekinin belki de geniş zaman partisibinin bir uzatılmış hali olduğundu düşündürüyor. T. Banguoğlu 1974 s. 235-236 ise isim yapan *-alak* ekinin bir değişiği olma ihtimalini de öne sürmektedir.

bakas, b. *bagas.*

AD. **bakasya** 'boz renkli, uzun gagalı, keklikten küçük bir kuş' DS 491 < Fr. *bécasse* ile İt. *beccaccia*'dan mahlût. Krş. *bakaça.* İt.'dan gelen *-ya* eki için b. *ablatya .*

AD. **bakavu** 'köpeklerin boynuna takılan çivili tasma' DS 491, krş. *bukağı. /ğ/ /v/* değişimi için b. *avul .*

O. **bakaya/bekaya** 'kalıntılar; geçkalmış tediyeler' < Ar. *baḳāyā* a.m. [*baḳīya* 'kalıntı' kelimesinin çoğulu]. *Biri daḥı baḳāyā-i ʿatīḳa taḥṣīli emr olunmaḳ ḥuṣūṣıdur.* (ʿĀlī 1982 [1581] s. 148). *Bu köyün bekayası var mı?* (F.C. Göktulga 1953 s. 4).

AD. **bakıcı** 'falcı' DS 492, TS 383 < *bak-* + fiilden nomen actionis yapan *-ı* eki (krş. *yapı*) + sanatçı ismi (nomen actoris) yapan *-cı* eki. *Daʿvet édüb evine büyücüyle baḳıcı | Yom yorma öyle üstüne ḫalḳuŋ, a fışḳıcı!* (Vāṣıf ʿOṣmān 1257 s. 49). *Mahmutpaşa mahkemesi bitişiğinde bakıcı ve büyücü küpeli zenci* (S.M. Alus 1933k s. 143).

bakıl-, *bak-* fiilinin passivum hali. *Ḫasta bir ḳaç güne ḳadar iyileşir. Faḳat asıl bundan soŋra baḳılmaḳ ister.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 114).

bakım 'bakış; görünüş' TS 384 < *bak-* fiili + fiilden nomen actionis yapan *-ım* eki, b. *adım I . Bayıḳ biz her nesneyi, yaratduḳ anı endāzeyile. Daḳı degül buyruġumuz illā bir, bir baḳımuŋ gözile.* (A. Topaloğlu 1978 II, 60). *At çok bakımlardan insandan üstündür ama, dili olmadığı için başını çevirip te bir küfür bile edemez.* (B. Akımsar 1943 s. 95). *bir bakıma göre/bir bakıma* b.m. *Bir bakıma göre en büyük şehirlerde bile rastlanamayacak kadar okumuş ve düşünmüş bir adam. Bir bakıma göre en eski zamanların kahramanlarını andırıyor.* (N.F. Kısakürek 1935 s. 11–12). *Kanımızı bu topraklar için akıtmayız diyorlar. Bir bakıma hakları da vardı.* (E.E. Talu 1937 s. 189).

bakın- 'kendine bakmak' < *bak-* fiilinin reflexivum hali (b. *acın-* II). *Girān-māye donlarumı geydüm, zer u ziyverümi daḳındum, āyīneye baḳındum.* (Ferec 855/1451 v. 172a). 'etrafına bakmak, çevreye göz gezdirmek': *Bir ses duydum, yana yuna bakındım, bir şey göremedim.* (M. Başaran 1964 s. 49). 'durup etrafına bakmak': *Ne bakınıyorsunuz? Otomobile taşısanızal.* (H. Taner 1971s s. 171).

bakındı 'bakın şimdi!' DS 492 < *bak-* fiilinin 2. şahıs çoğulu emir eki olan *-ın* eki ve deiktik fonksiyonu olan *di* edatı, b. *amanın/amanındı . Hele bakindi şu nabekâra!* (E.E. Talu 1935 s. 89). *Hey gidi koca hayratçı ağa hey! Bakındı siz herifteki "hayrat" duygusuna!* (N. Üstün 1970 s. 102).

bakır I b.m. (maruf maden) < ET. *baḳır* a.m. (İranî bir menşeden) M. Räsänen 1969 s. 58, krş. Sevortyan 1978 II, 45–47. *Ve baḳır yükinden yigirmi beş akça-ı ʿoṣmānī alına* (Ö.L. Barkan 1943 s. 137).

AD., RD. **bakır** II 'bakır kab' DS 493–494, Gy. Németh 1965 s. 380 < *bakır* I. *Aşağıda iri bir portakala benziyen güneşin altında Sakarya pırıldıyordu ... Taptazeydi, yeni ovulmuş bir bakır gibiydi.* (F. Baysal 1957 s. 33). *Yarın sabah sen, ben, oğlum Yusuf testidir, tuluktur, bakır, bakraç ne varsa alaraktan işbaşı yapıyoz.* (F. Baykurt 1967k s. 124).

Bakırköy 'İstanbul vilâyetinde bir semt' < O. *Makriköyü* < Yun. *Μακρο Χοριο* (Mákro Ḫōrió) "Büyük Köy", *μα'κρο* (makro) "uzun". Bugünkü ismini 1925'te almış. *Bu gün Maḳri köyünde de ḳıṭārı ḳaçırdım.* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 63). *"Zat-i aliniz Makriköy'de mi ikamet buyuruyorsunuz?" diye sordu Gazi.* (E. Atasü 1996 s. 108).

AD. **bakıştır-** 'bakmakla meşgul olmak, gütmek' < *bak-* + *-ıştır-* frequentativus genişleme kümesi, krş, *geçiştir-, itiştir-. Dolmuştan inince kuşkuyla bakındı çevresine. Sirkeci'nin araba akımında Citroen'i bakıştırarak Babıâli'ye yürümeye başladı.* (V. Türkali 1977 s. 22). Yaklaşma dativus haliyle: *Sürüye bakıştıran adamların yanına yaklaşır.* (Şahap Sıtkı 1958 s. 8).

AD. **bakıt-** 'baktırmak' < *bak-* fiilinin, sonları */k/* ile biten fiillerde çokça görülen *-ıt* ekiyle yapılan causativum hali (krş. *akıt-, korkut-, ürküt-* vs.). *Pencerede, öğretmenin verdiği ve Ahmet Çavuşun hamurla yapıştırdığı isli gazete boyuna ses çıkarıyor, her keresinde de acap yel yırttı mı diye üşüyenleri o yana bakıtıyordu.* (M. Makal 1971 s. 84). '(doktora) muayene ettirmek' *Kendime değil, gızıma bakıtacağım, doktor bey.* (M. Hacıhasanoğlu 1951t s. 41). *Dertlere deva, hastalara şife (l) derken oğlan bunu duymuş, kendisini herkese bakıtıyormuş, bi de buna bakıtayım demiş.* (U. Barlas 1975 I, 18). Krş. *baktır-*, bir fiil kökünden iki causativum şeklini gelişmesi için b. *akıt- .*

bakıye/bakiye 'geri kalan, artan, kalıntı' < Ar. *baḳīya* a.m. *Ẕaḫīracuġumuz ki baḳīye var-idi, yėdük, uyıduḳ.* (Ferec 855/1451 v. 47b). 'öteki, geri kalan': *Şehzādei ve baḳīye yārenlerini dutdılar, baġladılar, aldılar, gitdiler.* (Ferec 855/1451 v. 146b).

O. **bakıyetüssüyuf** 'savaştan sonra sağ kalanlar' < Ar. *baḳīyatu s-suyūf* a.m. [*baḳīya* 'kalıntı', harf-i târif *s* ve *suyūf* (*sayf*'ın çoğulu) 'kılıçlar']. *Ṭabl u nefīr ve bayraḳları, baḳīyetüssüyūf zinde melāʿīnleri ile geliyorlar.* (Selānikī 1989 [1599] II, 597).

baki 'geri kalan, artan' < Ar. *bāḳī* a.m. [*/bḳy/* kökünden]. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid . Bāḳī ʿömrümi ḳaravaşlıġuŋda geçürem.* (Ferec 855/1451 v. 124a). 'kalan, öteki': *Ḳāżī ve emīr-i şehr ve bāḳī ekābir ...* (Ferec 855/1451 v. 122b). *baki kal-/baki ol-: Var, ol bāḳī ḳalan şanemi getür, buŋa vėrelüm!* (Ferec 855/1451 v. 56b). *Yük bahāsın degdi ammā cuvāl ve rismān bahāsı bāḳīdür.* (a.e. v. 232a–b).

bakir 'cinsel ilişkide bulunmamış; el değmemiş, işlenmemiş, eskimemiş' < Ar. *bākir* 'erken, vaktinden evvel', Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid ., bikr* 'bakire' kelimesine uydurulmuş mâna ile. *Nurseren'in bu sözlerinde, şikâyet etmeği unuttuğu bir evlilik içinde üç yıldır bâkir kalmış bir genç kızın, ahlâk düşkünlerine ... atılmış bir şamarın bütün şiddetini bulmak mümkündü.* (Şahap Sıtkı 1958 s. 45).

bakire ‘kız oğlan kız’ < Ar. ***bākira*** ‘turfanda meyva’, ***bikr*** ‘bakire’ kelimesine göre uydurulmuş aynı mâna ile (M. Hafîd 1221 s. 70). ***Ve resm-i ʿarūsīye … bākire ḳızlardan altmışar akça ve seyyibe ʿavretlerden otuzar akça alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 199). ***Bundan beş altı sene evvel, köyden bir bakire kız, ecinniden gebe kalmıştı.*** (M.K. Türkmen 1959 s. 117).

O. **bakisaray** ‘öbür dünya, ahret’ < Fa. ***bāḳī*** ‘öteki’ ve ***sarāy***. ***Bir ḳac günden ṣoŋra pīr daḫı bāḳī-sarāya göcdi.*** (Ferec 855/1451 v. 123a).

bakiye, b. ***bakıye.***

bakkal ‘ev idaresine lazım olan çeşitli dayanıksız şeyleri satan kimse veya onun dükkânı’ < Ar. ***baḳḳāl*** a.m. ***Ve şöylekim baḳḳāl satun aldukdan ṣoŋra yine ḳanṭār ile satarsa bir akça alandan ve bir akça satandan bāc alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 312). ***bakkal çakkal*** ‘esnaf kılığında kimseler’ (ikinci kelime kafiyeli ikileme (hendiodyoin)): ***Deli arabacı yarın öbürgün 12 mecidiyem diye gene kapıya dayanacak. Bakkalın çakkalın matlûbu malûm.*** (S.M. Alus 1933p). ***bakkala bırakma!*** ‘bir işi ”bakalım” diyerek savsaklamak isteyenlere söylenir’ TüS 1983 s. 110: ***”Gitmiyecek misin?” | ”Bakalım …” | ”Bakkala bırakma! Mutlaka git …”*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 299).

bakkaliye ‘bakkalın sattığı şeyler’ < ***bakkal*** + ***emtia-i bakkaliye*** terkibinden geriye kalan ***-iye*** sıfat eki. Çeşitli sahalara ait nomina concreta yapan Ar. ***-iye*** için b. ***adliye*** . ‘büyük bakkal dükkânı’ ***İnşallah buradan selâmetle dönersiniz, Avrupalarda olduğu gibi, yedi katlı bir bakkaliye dükkânı açarsınız.*** (A. Dino 1944 s. 22). ***Köşedeki bakkal gördüklerini kaydetse, kendi bakkaliyesinin nasıl markete dönüştüğünü anlatsa, bunlar bile ilginç olur bana kalırsa.*** (M. Urgan 1998 s. 9).

bakkam/bakam ‘bir ağaç (Haematoxylon campechianum) ve ondan çıkarılan kırmızı boya’ < Ar. ***baḳḳam*** a.m., degemination için b. ***akke/ake*** . ***Edrenenüŋ baḳḳam boyalı yorġan velensesi*** (M.S. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 181). ***bakam boya*** ‘kötü, dayanıklı olmayan boya; halis olmayan şey’: ***Bu ʿaleyhdarlıkların cümlesi de boyadır. Silininçe altındaki ”vaṭanperverlik” görünür … – Dėmek ki bütün atub ṭutma baḳam boya!*** (Aḥmed Rāsim 1334 s. 50). Şahıslar için dahi: ***A… sakalını simsiyah losturacıya boyatmış gibi o buruşuk suratlı, o bakkam herife ben varmam.*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 95). ***bakam rengi*** ‘kırmızı’: ***Yanaġı gülleri döndi ḫazāna | Baḳam rengi bulaşdı zaġferāna.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 1024).

bakla b.m. (fasulyanın bir cinsi, nebat ya da meyvası) < Ar. ***baḳla*** ‘sebzeler; fasulya cinsinden sebzeler’. ***So’uḳdur hem ḳurudur ṭab‘-ı baḳla*** (Şeyḫī 1937 [14.–15.yy] s. 25). Baklaya benzeyen şeyler. ‘atın kır tüyünde açıkrenk lekeler’ (S. Batu t.y. s. 150); ‘zincirin halkalarından herbiri’ ***Elleri, ayakları kalın baklalı zincirlerle bağlı biçarenin…*** (R. Enis 1957 s. 148). ‘bir bıyık şekli’: ***Bakla bıyıklı erkeklerin kimi zaman kırdıkları oluyordu bu aynaları*** (O. Duru 1962 s. 4). ***bakla kırı*** ‘bir at donu’: ***Benim baklakırımı mahmuzladım*** (F.C. Göktulga 1943 s. 123). ***bakla salıcı*** ‘bakla dökerek fal bakan’: ***Baḳla ṣalıcılarda ḳara ḳaşlu çoḳ ola.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy. başı] s. 148). ***bakla sofa nohut oda*** ‘daracık ev’: ***Küçük bir ev; baḳla ṣofalar, noḫūd odalar. Arḳa ṭarafdaki odada meclisi ḳurduḳ.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 223–224).

baklacık ‘bir çiçek ismi’ < ***bakla*** ve ***-cık*** küçültme eki. Küçültme eki ***-cık*** için b. ***acıcık*** . ***Sırayla çağırdı adlarını: ”Baklacıklar, tilfiller!” Yerimizdeyiz, der gibi, sallandı otlar.*** (İ. Balaban 1968 s. 56).

baklağu, b. ***baklava.***

EO. **baklan kaz** ‘angıt kuşu’ TS 385 < ET. ***baḳlan ḳaz*** ‘Phalacrocorax carbo’ G. Doerfer 1965 II, no. 751.

baklakırı, b. ***bakla.***

baklava b.m. (bilinen tatlı) < EO. ***baḳlaġu*** a.m. TS 384 < ?? ***/ğ/ /v/*** değişimi için b. ***avul*** . ***Leyāliy-i ṣıyāmda her bir süfreye sükkerden aḥlā ḳurṣ-ı māh-ı münīr ṣıfatinde birer baḳlavā*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 146). ***Yufḳa maḳarna acmayı acmayıŋ baŋa | Ben bilmem öyle ḥamīr işi ṣamsa baḳlavā*** (Vāṣıf ʿOṣmān 1257 s. 53). Baklava samsalarının eşkenar dörtgen şekline benzeyen şeylere de ***baklava*** denir, ms.: ***Odanın içinde soba harıl harıl, mangal nar gibi, pencere kenarları yapışık; kapıda baklava dikişli pamuk perde yerlere kadar.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 30.1.1941). ***Baklava yüzüğümden uzanan ışıklarla çakışan aydınlıkta dünya yakışıklısı gencecik bir erkek belirmişti.*** (Füruzan 1972k s. 310). ***Yasemin hep o iri baklava desenli battaniyeye sarınırdı.*** (Z. Ankara 1991 s. 97).

bakmazlan- ‘bakmıyormuş gibi yaparak bakmak’ < ***bak-*** + ***-maz-*** + ***-lan-***, Meninski 1680 I, 858. ***-mazlan-*** genişlemesi için b. ***almazlan-*** .

bakraç ‘ekseriya bakırdan yapılan küçük kova’ < ***bakır*** + ***-aç*** eki E.V. Sevortyan 1978 II, 45–47, (alet isimleri yapan ***aç***- eki için b. ***aktaraç/akdaraç***) . ***Su istedim. Bir kova suyla, bir bakır bakraç getirdiler. Suyu getiren çocuk bakracı kovaya daldırdı, uzattı.*** (F. Otyam 1965 s. 7).

baksan a/baksana, çoğulu: **baksanız a/baksanıza** veya **bakınsana** ‘bak! bakınız!’ < aslında ***bak-*** fiilinin şart sıygası ve ***a*** nidası, fakat ikisi birleşerek fiilin kuvvetlendirilmiş emir hali olmuş. ***Naşide Hanım baksanıza, Numan Bey ıstakoz almış bugün.*** (T. Uyar 1986 s. 93). ***Ölü değil! Bakınsana, kanatları yıldır yıldır yanıyor.*** (Yaşar Kemal 1993n s. 55).

⊡ Yukarda bahsi geçen kuvvetlendirilmiş emir hali, ***bak-*** fiiline mahsus değildir, başka müsbet ve menfi (ms. ***Beni meraklandırmasana!*** – M.Ş. Esendal 1934 s. 185) fiillerden de teşkil edilebilir, bu konuşma veya halk diline özgün olmak üzere fiilin emir şeklini pekiştiren ***-sana*** genişlemesidir (***gel! gelsene!***). Kuvvetlendirme için fiilin dilek-şart kipinin sonuna getirilen ***a/e*** hitap-seslenme ünlemi (< ***gel-sen a!***), sonradan sesli uyumuna tabi tutularak yeni bir ***-sana*** şekline kaynaşmıştır (J. Deny 1921 s. 705). ***a*** ünleminin başka bitmiş fillere (verbum finitum) de eklendiğine örnek olarak ***alıra*** ‘kesinlikle alır’ı

gösterebiliriz. (b. Gy. Németh 1916 s. 101). Bu fenomene EO.'da da tesadüf edilir ve bugünkü Az. Türkçesi'nde çok kullanılmaktadır. Fiillerden başka bâzı nidalardan ve nidalara benzeyen kelimelerden de teşkil edilir, ms. ***çabuksana!*** (b. ***çabuk*** I).

baksı/bakşı (?) 'Aleviler arasında yüksek bir paye' < Çince ***bagşi*** (bugünkü telaffuz ve mâna ***boşi*** 'doktor' (kelimenin tarihçesi ve yayılışı için b. G. Doerfer 1965 II, no. 724). ***Dört direğin arasını semah yeri olarak açık tutak, yeter. Baksılar şuralarda, sağ-sol, karşılıklı otururlar.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 161). Krş. ***Bahşılar.***

O. **baksımat/beksumat** 'peksimet' < BizYun. ***paksimadin*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 826. b. ***peksimet.***

bakşı, b. ***baksı.***

bakteri b.m. (mikrobik canlı) < Fr. ***bactérie*** a.m. [EYun. ***βακτηριον*** (baktē'rion) 'çubukçuk']. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi .***

bakteriyolog 'bakteriyoloji uzmanı' < Fr. ***bactériologue*** a.m. [***bactérie*** ve birçok uzman terimlerinde geçen ***-log*** 'uzman', b. ***arkeolog***].

bakteriyoloji 'tıbbın, bakterilerle ilgilenen ihtisası' < Fr. ***bactériologie*** a.m. [***bactérie*** ve birçok ilim ihtisaslarında geçen ***-logie*** kelimesi, b. ***antoloji***].

EO. **bakyaz** 'yeni ev edinenlerin, tanıdıklarına verdikleri ziyafet; şerbetlik, bahşiş' TS 386 < Fa. ***baġyāz*** Tekin–Tietze 1994 no. 100. F. Steingass 1930 s. 193 sadece 'drink–money; a present of sweetmeats; good news' olarak târif edildiği halde Borhān 1342/1963 I, 290 kelime için şu târifleri veriyor: 'ustanın çırağa ücretin üstüne verdiği para; yeni bir elbise giyildiği vakit verilen tatlı parası ya da tatlı; müjdelik'. Krş. ***bıkyaz.***

bal b.m. (arı balı) < ET. ***bal*** < bir Hint–Avrupa dilinden (krş. Lât. ***mel***), Clauson 1972 s. 330, Sansk. ***madhu*** a.m. M. Räsänen 1969 s. 59, E.V. Sevortyan 1978 II, 47. ***İcdi, bal gibi dadı.*** (Ferec 855/1451 v. 244b). ***Arılar bal yapar, ressamsa resim.*** (İ. Balaban 1965 s. 92). ***balım*** (hitap olarak) 'sevgilim, yavrum': ***Şatarken müşteriye ḳardaşum, cānum, balum, dōstum dėmekde taḳṣīrlik ėtme!*** (Mercümek Aḥmed 1944 s. 366). ***bal eyle-*** 'bal istihsal etmek' (krş. ***ekmek et-***): ***Vilāyet-i Ḳaramanda Ḳovan kimüŋ timārında bal eylerse 'öşri ol tīmāruŋ şāḥibine buyurulmışdur.*** (N. Beldiceanu 1967 v. 32b). ***bal ayı*** 'evlenenlerin ilk günleri' < Fr. ***lune de miel*** < İng. ***honeymoon*** a.m. (İng. kelime OED'ye göre 16. asrın sonundan beri bilinmektedir). Bu kelimeden yapılan calque. Calque için b. ***ab I/âv*** [3]. ***Hilton'da düğün, dünya gezisiyle süren bir balayı ...*** (A. Kutlu 1983 s. 59). Türkçe'de bu tâbir 20. asrın başında ilk defa tesbit edilmiştir. Daha önce (1872'de) tâbir şu şekilde geçiyor: ***Nikāḥdan evvel görünen muḥabbet birden burūdete tebdīl olur; ve bal-yaġ ayı ėtdikleri ibtidāki ay daḫi zehir zembereğe tebdīl olur.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 739). Tâbir bâzan tek kelime telakki edilerek sonundaki ***-ı***'nın fonksiyonu kaldırılır: ***Profesör Yavuz Abadan ve yeni evlendiği eşi Nermin Abadan balayılarını yaşıyorlar.*** (G. Dino 1991 s. 118). ***bal dök yala*** 'tertemiz' (nida gibi kullanılan tasvirkâr bir cümlecik): ***O ne mermerler, bal dök yala!*** (Reşat Enis 1944 s. 48). ***bal gibi*** (mecâzî mânada) 'pek âlâ, su götürmez, hiç şüphesi yok ki': ***Eşraf arasında mütevazi diye şöhreti vardır, ama bal gibi dalkavukdur.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 168). ***Tutuklu: "Evet, olabilir." Komiser: "Olabilir değil, bal gibi öyledir."*** (M.C. Anday 1965i s. 9). Krş. ***buz gibi. balgömeci/balgümeci*** 'bal peteğini andıran bir dikiş büzgüsü; bir göz rengi': ***Eh, sakalsız düşünürsen bu yüzü, o capcanlı balgömeci gözlerin sahibi hiç de yaşlı adama benzemiyor.*** (F. Erdinç 1973 s. 71). ***bal kabağı*** (mecâzî mânada) 'aptal, beyinsiz' (boş kafanın kabağa benzetilmesi bütün argolarda vardır, ms. İt. ***zucca***): ***Sanki ağam hiç genç olmamış. Kendisine kimse yeşillenmemiş gibi söylüyor! Balkabağı sen de!*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 24).

O. **bal** II 'kanat' < Fa. ***bāl*** a.m. ***Bir ḳuş dutdum, biryān eyledüm, aġzuma ḳoyacaġum vaḳtin nāgāh ġarīb oşdur ucdı, perri bāli temāmet ḳatumda ḳaldı.*** (Ferec 855/1451 v. 140b).

AD. **bala** I 'çocuk' DS 496, A. Caferoğlu 1951 s. 221, EO. 'kuş yavrusu' TS 386, < ET. ***bala*** 'kuş yavrusu; hayvan yavrusu', belki yabancı bir kökten, krş. E.V. Sevortyan 1978 II, 47–49. Ch. Symeonidis 1973 no. 159 kelimeyi Yun. ***παλλακιν*** (pallákin) 'bebek; hayvan yavrusu; oyuncak bebek'e bağlamağa çalışıyor, fakat bu, birkaç sebepten dolayı imkânsızdır. ***Uzun boyludur Oruç'um, karşıdan görsem ossaat tanırım. Boyuna bosuna kurban yavru balam!*** (D. Akçam 1978 s. 42–43). ***balala-*** 'yavrulamak (köpek gibi hayvanlar hakkında)' DS 498.

AD. **bala** II/**vala** 'bir cins ipekli bez; baş örtüsü' A. Caferoğlu 1940 s. 152, 210, TS 386–387 < Fa. ***vālā*** a.m. ***/v/ /b/*** gelişmesi için b. ***âb/âv*** I .

O. **bâlâ** 'yüksek' < Fa. ***bālā*** a.m. ***Size gitmekden oturmaḳdur evlā | Ki yoluŋuz durur gitdükce bālā.*** (Ża'īfī 1950 [1555] s. 147). '(19. asırda) yüksek bir rütbe' ***Mābeynde arḳası var. Ṣoŋ derece tutuyorlar. Ḥerīf altı ayıŋ içinde mütemāyizden bālā oldu.*** (E.E. Talu 1928 s. 321). ***bâlâda*** '(yazıda, kitapta) yukarda': ***Bālādaki tafṣīlde mufaṣṣal ola.*** ('Ālī 1587 v. 137b). ***bâlâlan-*** 'böbürlenmek, tefahur etmek': ***'Ārżuŋ 'arż ėt güle, gülşende zībālanmasun | Serve göster ḳadduŋı, nāz ile bālālanmasun.*** (Köprülüzade 1934 s. 100).

AD. **balaban** 'doğan, çakır doğan' DS 496, TS 386, Meninski 1680 I, 870 < Fa. ***bālābān*** 'davul' M. Räsänen 1969 s. 59, fakat E.V. Sevortyan 1978 II, 49–51'e göre mesele henüz halledilmiş değildir. 'köylülerin kendi hayvanları için kullandıkları isim' L. Bonelli 1902 s. 57. 'şişman, gürbüz; büyük, iri' DS 496, Meninski 1680 I, 870.

balad 'bir anlatıcı şiir veya müzik türü' < Fr. ***ballade*** < Prov. ***balada*** 'dans müziği' [Ortaçağ Lât. ***ballāre*** 'dans etmek']. ***Bir başka oyun çalışmasına girişmiştim,***

"Yer Katı, Gök Yüksek". Bir güneydoğu baladı. (M. Mungan 1996 s. 100). *Vietnamlılar için yazdığı baladı okumuştum geçenlerde bir dergide.* (E. Bener 1999 s. 22).

Balad, b. *Balat.*

AD. **balada/bolada** 'altı aylık piliç' DS 197, 734 < Yun. *πουλάδα* (puláda) a.m. A. Tietze 1955 no. 222.

baladur/balyadur 'gümrükte, açılan balyaları tekrar saran kimse' Kahane–Tietze 1958 no. 340 < Yun. *μπαλαδουρος* (baladúros) < İt. (Venedik dial.) *imbalador* a.m. [İt. *imballare* 'sarmak, paketlemek']. AD. *baladur* 'üzüm, incir alıp satanların başı' DS 497.

AD. **balafur/balahur** 'saman alevi; fırının ikinci tavı' DS 497 < Yun. *παραφουρνιν* (parafúrnin) 'son derece sıcak fırın' Ch. Tzitzilis 1987g no. 394.

AD. **balak** I 'don paçası, pantalon paçası' DS 498 < Türk dillerinde yaygın, menşei henüz belli olmayan kelimelerden (M. Räsänen 1969 s. 59, E.V. Sevortyan 1978 II, 51–52).

AD. **balak** II 'sulu çamur, batak' DS 198 < ET. *balıḳ* a.m. Clauson 1972 s. 336. *At mıḫından döndi balaḳ (balıḳ ?) dörpiye | Gök yüzi oḳdan döndi oḳlu kirpiye.* (Firdevsī–yi Rūmī 1980 [15.–16.yy.] s. 124).

AD. **balak** III/**malak** 'manda yavrusu; buzağı; ayı yavrusu; tavşan yavrusu' DS 497–498, 3108, K. Emiroğlu 1989 s. 51, TS 388, A. Caferoğlu 1943 s. 205ff < Yun. (Karadeniz dial.) *παλλακ* (pallák) 'gürbüz bebek; hayvan yavrusu' Ch. Symeonidis 1973 no. 159 < EYun. *παλλακος/ παλλαξ* (pallakos/páll ax) 'sevilen oğlan çocuğu' N.P. Andriotis 1974 no. 4605. */b/ /m/* değişimi için b. *bakara II* .

AD. **balalas/balalos** 'aptal, budala, deli' DS 498, K. Emiroğlu 1989 s. 51 < Yun. *παλαλο'ς* (palalós) a.m. Ch. Symeonidis 1973 no. 158 < EYun. *απολωλος* (apolōlós) 'kaybolmuş' N.P. Andriotis 1974 no. 985.

balalayka (beynelmilel terimlerden) 'üç telli Rus halk sazı' < Rus. *balalayka* a.m. Kelimenin menşei için çeşitli nazariyeler vardır (krş. M. Vasmer 1953 I, 45). *Balalayka, piyano, bandura, akordeon çalacak, şarkılar söylenecek, dans edilecek.* (N. Bezmen 1994 s. 30).

balalos, b. *balalas.*

balama 'halk sahnesinde Rum veya Frenk tipi' H. Ritter 1924 I, 4 < Rom. *balamo* 'Yunanlı', K. Kostov 1974 s. 358, N.G. Paspati 1870 s. 158.

AD. **balamar**, b. *palamar.*

AD. **balamud**, b. *palamut.*

balançina/balansine (gemicilik terimlerinden) 'yukarı çekmek için bir tertibat' < İt. *balanzina/balansinna* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 55.

balans 'denge' < Fr. *balance* a.m. < Lât. *bilancia* 'terazi' [*bi-* 'çift' ve *lanx* 'kefe'].

blansine, b. *balançina.*

balasır, b. *balastır.*

balast '(gemilerde) safra; demiryolu ve şose inşaatında toprak üzerine döşenen taş kırıkları' < Fr. *ballast* (her iki mânada). Gemicilikteki kelime İng. *ballast*'dan alınmış olabilir. Kelimenin aslen bir Iskandinav dilinde neşet ettiği ve iki kelimenin terkibi olduğu düşünülmektedir: ikinci kelime *last* 'yük'tür; ilk kelime üzerinde dilciler hemfikir değildir.

AD. **balastır/balasır** 'hatıl; duvardaki köşe ağaçlarını birbirine bağlayan ağaç' ZTS 1976 s. 17, DS 500 < İt. *pilastro* 'direk, sütun', fakat mânası farklıdır.

balaşkerma (gemicilik terimi) 'bir küçük kayık tipi' < İt. (Venedik dial.) *palaschermo* (Kahane–Tietze 1958 no. 460).

Balat 'İstanbul'da, Aydın ve Bursa vilâyetlerinde yer adı' < Yun. *παλατιον/παλατιν* (palátion/palátin) < Lât. *palatium* 'saray, kâşane' G. Meyer 1893 s. 43, D.J. Georgacas 1971n s. 108 [< Roma'daki *Palatinus* tepesinden, çünkü Roma imparatorlarının sarayı o tepenin üzerinde bulunuyordu]. *Mukerer teftiş idub sıkleti, | Babi Fenerle Balad semtleri.* (E. Kömürciyan 1981 no. 125).

balata (otomobil terimlerinden) 'fren yapmayı sağlayan, tekerlek mili üzerine yerleştirilmiş yarımay biçimindeki aygıt' < Fr. *plateau (de frein)* a.m. *Sıkı tamir ister. Balatalar aşınmış. Kampanaları sökmek lâzım.* (Z. İlhan 1950 s. 25). *Sağ taraftaki sokaktan siyah bir BMW aniden caddeye fırlıyor. Frene basıyorum; balatalar acı acı ötüyor.* (A. Ümit 1996 s. 150).

O. **balater** 'daha yüksek' < Fa. *bālā* 'yüksek' sıfatının comparativus hali. krş. *beter. Servden bālā-ter olmış ḳāmet-i dilber bu gün, | Nā-resīdem daḫı bir açılmaduḳ ġonçeydi dün.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 329). *Eẕvāḳ-ı muḥabbeti ḫayāl etdiği mertebelerden ḳat ḳat bālāter bulmuşdu.* (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 70).

⊡ Fa.'dan alınmış kelimeler arasında sonu *-ter* ekiyle biten comparativus halinde sıfatlar vardır. Bunlardan, *beter* kelimesi hariç hiç biri, konuşma ve halk dillerine girmemiş, hepsi yalnız edebî dilde kullanılmıştır. A–E cildinde gösterilenler şunlardır: *balater, bedter, beter, berter.*

AD. **balay**, b. *bolayki.*

AD. **balbal** I 'beyaz ve yuvarlak taneli bir çeşit üzüm' DS 500 < ?? *Melek'in, ekmek, kaşar peyniri, son kırmızısı uçmuş domates, bir salkım balbal üzümü ile geçirdiği öğle üstlerinin - eğer Necmi'nin hastalığı artmasaydı - bir zevki olabilirdi.* (Sabahattin Ali 1944 s. 147).

AD. **balbal** II/**barbar** ‘gürültücü, şamatacı’ DS 500, 526–527 < ses taklidi kelimelerden, krş. ***bağım bağım/bar bar. balballan–*** ‘stammeln (dili dolaşarak konuşmak)’ Meninski 1680 I, 683, krş. Lât. ***balbutire*** a.m. Krş. ***barbar.***

AD. **balcan** ‘patlıcan’ DS 501 < ***patlıcan*** kelimesi varyantı. ***Orağı alıp ot biçecekken, kör bıçağı alıp balcan kesiyordu.*** (F. Baykurt 1982 s. 9).

AD. **balçak/barçak** ‘kabza, kabzanın demir siperi’ DS 501, 527, TS 388 < Tk. ve < Moğ. dillerinde eski ve yaygın olan kelimenin menşei belli değildir, O.N. Tuna 1972 s. 215, E.V. Sevortyan 1978 II, 52–53. /l/ /r/ değişimi için b. ***arın .*** ***Balçağından ol ḳılıcı berk dutdı.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 112).

balçık ‘kil, yapışkan çamur’ TS 389 (***balçuk***) < ET. ***balçıḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 333. krş. H. Eren 1946 s. 95-96. ***Biraz balçıḳ gibi ortalıḳda nesne var; sıvadan artmış balçıḳ faẓlası ola.*** (Ferec 855/1451 v. 117a). ***Uzun süredir yağan yağmur yolları balçığa çevirmişti.*** (H. Akdoğan 1998 s. 86). ***balçık hastalığı*** ‘nebatlarda görülen bir mantar hastalığı’: ***Balçık hastalığından dolayı yaprakları sinek pislemiş gibi benek benek olmuş bir incir ağacı idi o.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 144).

Balçık ‘Balçik, Bulgaristan’ın Karadeniz kıyısında bir liman şehrinin adı’ < ***balçık*** (BER 1971 I, 30).

baldaken (mimari terimlerinden) ‘taştan sayvan’ < Fr. ***baldaquin*** < İt. ***baldacchino*** ‘sayılan bir şahsın tepesinde değneklerle tutturulan süslü bez, sayeban’ [Eİt. ***Baldacco*** ‘Bağdat’; Bağdat’ın süslü kumaşları meşhurdu]. Küçültme eki ***-ino*** için b. ***albino .*** (Bir makalenin başlığı): ***Baldaken formlu camilerin geç Osmanlı devrindeki dış görünümleri üzerine.*** (D. Esemenli 1990 s. 67).

baldır ‘bacağın dizden aşağı olan kısmı; o kısmın arka tarafındaki adaleli kısmı’ < ET. ***baltır*** a.m. Clauson 1972 s. 334. ***Ḳolı budı ḫıranca, uzun baldırları ince*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 28). ***Abidin, bir bacağı baldırından kesilmiş genç bir işçiyle paylaşıyor odasını.*** (G. Dino 1991 s. 216). ***baldırla-*** ‘(binek atını) baldırları dokundurmakla harekete geçirmek’ (isim/sıfat’tan fiil yapan ***-la-/-e-*** eki için b. ***acabla-***): ***Atı beşinci bölüğün olduğu yere süreceğim. Baldırlarım, gitmez. Topuklarımı karnına vurdum, gitmez.*** (A. Nesin 1995 s. 50).

AD. **baldırbacak** ‘açıksaçık, çıplak’ DS 502 < ***baldır*** ve ***bacak.*** ***Şimdilik doğduğumuz aya göre yıldızımızın ne olduğunu takvim yapraklarından ve gazete ilâvelerinden, baldırbacak mecmualarından öğrenemiyoruz.*** (M. Makal 1952 s. 29).

AD. **baldırıçıplak** ‘yoksul, fakir’ DS 502 < ***baldır*** ve ***çıplak.*** ***O zamanlar miras yiyip çapkınlığa ve hovardalığa vuran delikanlılar, yanlarındaki dalkavuklar arasında ipsiz sapsız, baldırıçıplak, kabadayı geçinen güruhtan muhafızlar da alırlardı.*** (S.M. Alus 1944 s. 106).

baldıran ‘zehirli bir ot, Conium maculatum’ I. Hauenschild 1989 no. 344 < ***baldırgan*** ‘Heracleum’ veya F. Miklosich, G. Meyer ve M. Vasmer’e göre Alm. ***Baldrian*** ‘Valeriana’, krş. E.V. Sevortyan 1978 II, 55–56. ***Ölümü seçişin an’lık edimleri, baldıran içmek, damar kesmek, kendini asmak ...*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 104).

AD. **baldırgan** ‘yenen, çorbası yapılan bir ot; şeytantersi, Ferula assa–foetida’ DS 501–502, I. Hauenschild 1989 no. 495 < Tk. dillerinde çeşitli otlar için kullanılan yaygın bir kelime (M. Räsänen 1969 s. 61), görünüşe göre ***bal-tır-*** fiilinin fiilsıfatı (participium), fakat başka başka otlar için kullanıldığı için ismin ne mânaya geldiğini tesbit etmek güçdür. (E.V. Sevortyan 1978 II, 55–56).

baldız ‘erkeğe göre karısının kız kardeşi’ < ET. ***baldız*** a.m. Clauson 1972 s. 334. ***Ėtme heves sevicilige gel ḳadın ḳızım / Görüb bıçaḳla şoŋra urur seni baldızım.*** (Vāṣıf ʿOs̱mān 1257 s. 50).

EO. **baldızık** ‘fecir zamanı doğan bir yıldız’ TS 389 < T. Tekin’e göre (Tekin–Tietze 1994 no. 102) ya ***yaldırık*** ‘Merih’ DS 1454 yerine bir hata (eski yazıda iki nokta tek nokta gibi okunmuş) ya da ***baldız (çakmak/oynamak) ‘balkımak’*** kelimesinden türemiş olabilir.

AD. **baldon/baldun** ‘palto’ DS 503, ZTS 1976 s. 18 < Azerb. (dial.) ***baldun***, krş. Rumence ***palton*** < Fr. ***paletot*** a.m. A. Tietze 1982z no. 11.

°**baldu** ‘balta’ TS 389 < ***balta*** kelimesiyle sadece uzaktan benzerliği olan kelime belki ***ballu*** yerine bir okuma hatasıdır, krş. Tekin–Tietze 1994 no. 90 103.

AD. **baldun** I ‘atın kuyruğunun altından geçirilen kayış’ DS 503 < ***paldım*** < Fa. ***pāl-dum/pār-dum*** a.m. [***pār*** ‘deri’ ve ***dum*** ‘kuyruk’] K. Emiroğlu 1989 s. 51.

baldun II, b. ***baldon.***

bale ‘danslı gösteri ve onu sahneye koyan topluluk’ < Fr. ***ballet*** < İt. ***balletto*** a.m. [***ballo*** ‘dans’ + ***-etto*** küçültme eki, b. ***alborata***]. ***"Hangi okula verelim?" - "Bale okuluna verelim!"*** (N. Üstün 1968 s. 110).

balen (terzilik terimi) ‘giysilere konan çubuk’ < Fr. ***baleine*** a.m. Krş. ***balena*** II. ***Ailemizin kadınlarının, balenli elbiseler giydiği, Paris topuzları yaptırdığı dönemden kalmışlar.*** (Füruzan 1972k s. 22). Krş. ***balena*** II.

balena I/**balina** ‘çok büyük deniz hayvanı’ Şemseddīn Sāmī 1317 I, 275 < İt. ***balena*** < Lât. ***balēna*** < EYun. ***φαλαινα*** (fálaina) a.m. G. Meyer 1893 s. 21. ***Balinaların söylediği arkadaşlık şarkıları buralara ulaşmıyor ki!*** (Z. Ankara 1991 s. 161). Krş. ***balina.*** Bugün hakim olan telaffuzda /***e***/’nin /***i***/’ye dönüşmüş olmasının hangi tesire dayandığı anlaşılmadı.

balena II '(terzilik terimi) giysilere (bilhassa yaka ve korsaya) konan çubuk' (eskiden balina bıyıklarındandı) Şemseddîn Sāmī 1317 I, 275. < Yun. *μπαλαινα* (baléna) < İt. *balena*, krş. *balena* I, *balena baston* 'yapılışında (sapında ya da tutulan yerinde) balina maddesi bulunan baston': *Ellerindeki balena bastonler dudaklerinin üzerine dayanmış ...* (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 110). Krş. *balen*.

balerin 'balede dans eden kadın' < Fr. *ballerine'* < İt. *ballerina* a.m. [Lât. *ballāre* 'dans etmek, küçültme eki *-ina* için b. *albino*]. *Marilyn beyaz tülden bir balerin giysisi, yalınayak, hüzünlü bir bakışla bize bakıyordu.* (N. Eray 1990 s. 15). *Bir balerinin esnekliği içindeki bacaklarına söz geçiremeyişine aldırışsızca gülümsedin.* (U. Alpay 1999 s. 78).

balet 'erkek balerin' < ?? *Çuvalın içine giren balet, balerin yeteneğindeyse, eh artık korkutulan kişinin hapı yutması işten bile değilmiş.* (M. İzgü 1992 s. 26). *Fillerin dansı başlar. Kırbaçlar şaklamakta, alınları, göğüsleri çiçek resimli, başları tuhaf serpuşlu baletler, yani erkek balerinler, fillerle adeta kadın cariyeleri gibi oynaşmaktadırlar.* (A. Ağaoğlu 1993 s. 72). *Ünlü balet Rudolf Nureyev, kumların üstünde, adeta havalarda uçarak, "Korsan" balesinden en güzel bölümü dans ediyordu.* (N. Eray 1994 s. 130). Kelimeyi İt. ve Fr. kaynaklarda bulamadık.

balgam 'öksürükle boğazdan dışarı atılan madde' < Ar. *balġam* < EYun. *φλεγμα* (flégma) a.m. G. Meyer 1893 s. 40. *Gırtlağına tıkanan balgamı şırak diye yan tarafa attı.* (İ. Tarus 1961 s. 8). Mecâzî mânada: *bir balgam at-* 'kışkırtıcı bir söz söylemek'. *Bir gün ġayfede bir balġam atdı ortaya, başladık çekişmeye.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 275).

O. **balgami** 'flegmatik' < Ar. *balġamī* a.m. [*balġam* + İsimden sıfat yapan nisbe eki *-î*, b. *adalî*]. *İngilizler miṣilli balġamī ṭabī'atli ādemlerden başḳasınıŋ bu dā'ireyi idāre etmesiniŋ iḥtimāli yoḳ idi.* (E. Misailidis 1989 [1872] s. 737). *balgami taş* 'Hacıbektaş taşı, damarlı ve yarı şeffaf bir taş': *Aynanın önünde balgami taştan ufak sarı bir kâse gördü.* (H.R. Gürpınar 1943g s. 184).

balgam taşı 'beyazımsı bir taş' *Ak gözleri yuvalarından dışarıya uğrayacakmışcasına bir süratle iki yuvarlak balgamtaşı gibi fırıl fırıl dönüyordu.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 67).

balgömeci, balgümeci, b. *bal.*

AD. **balı** 'büyük kardeş: sevgi gösterilen kimseye denir; veli' DS 204 < Fa. *bālū* 'a uterine brother' Steingass 1930 s. 151. Belki *balım* (b. *bal*) ile aynı kelime.

EO. **balıcak** 'küçük balık' < *balık* + *-cak* küçültme eki, b. *artucak* . Küçültme eklerinden önce */k/* sesi kalkar, krş. *köpecik, sağlıcakla. Deŋizde bir balıcaḳ avlamış.* (Ferec 855/1451 v. 246b).

balık b.m. (bilinen hayvan cinsi) < ET. *balıḳ* a.m. Clauson 1972 s. 335. *Ḳız balıḳ gibi ḫāmūş, ṣadef bigi bī-hūş oldı.* (Ferec 855/1451 v. 41a). 'balık avı': *Delikanlıların hepsi balıktadır.* (S.F. Abasıyanık 1951h s. 22), *Bu paradan hiç balığa çıkmıyan muhtarla parti kâtibine pay ayırıyor.* (S.F. Abasıyanık 1952s s. 20). (17. asır argosu) 'erkeklik uzvu' R. Dankoff 1991 s. 15. *balık avla-* 'boş bulunmak': *Ama, pürsilāḥ olur da gideriz. Ey, onlar balıḳ avlamaz ya? Onlar da silāḥ, puṣat, cepḫāne ...* (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933ia s. 84). *balık eti/balık etinde/balık etli* '(ekseriya kadınlar hakkında) ne zayıf ne de şişman, tam karar' (G. Molino 1641 s. 184 onu 'muscoli carnosi' diye tercüme ediyor): *Birine Büyük Amelya dėrlerdi ki uzun boylu, duru beyāż, balıḳ etinde, sesi gür, yalŋız bir az durġun ṭavırlı idi.* (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 139). *Bu bembeyaz, balık etli, kara gözlü, kara kaşlı, kaymak göğüslü kızın Hasan yalnız sesine, yüzüne dikkat ediyordu.* (O.C. Kaygılı 1938a s. 37). *Kumral, yeşil gözlü, orta boylu ve balık eti.* (S.M. Alus 1944 s. 162). *Annesi de güzel kadınmış. Balıketi, duru beyaz ten, ir, yeşil süzgün gözler, biçimli bir burun* (İ. Aral 1997 s. 113). *balık istifi* 'çok sıkışık': *Gazinonun kapısından girip hanımların mevkiine yürüdük. Kafeslerin arkasındaki ön sıralar balık istifi olduktan maada ikinci, üçüncü sıralar da omuz omuza.* (S.M. Alus 1933p s. 200). *balık kaçtı* 'bir oyun adı [saklanan ve kimde olduğu ebe tarafından bulunacak olan küçük bir şeye *balık* adı veriliyor] H. Kodaman 1944 s. 80: H. Ritter 1924 I, 79. AD. *balık kulağı* 'çok sıkışık yer' DS 505: *Balık kulağı gibi ahırın bokunu çekip dışarı dökmek, "basma" yapmak en güç işti.* (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 133). *balık sırtı* '(kumaş hakkında) balık kılçıkları şeklinde deseni olan': *Muzaffer balık sırtı lâcivertlerini ütüledi.* (M. Buyrukçu 1956 s. 35). *balık ver-* (argo) 'çullanmak': *Uzun Muzaffer üç metre öteden birisine bir balık verdi, aldı altına.* (M. Buyrukçu 1956 s. 34).

balıkçın/balıkçır/balıkçıl 'su kenarında yaşayan ve balık yiyen uzun bacaklı kuş' TS 390 < ET. *balıḳçın* a.m. Clauson 1972 s. 337–338 [*balık* ve hayvan isimlerinde görülen *-cın/-çın* eki, (krş. *bıldırcın*) yâni 'balık yiyen']. *Balıḳçıl/Balıḳçın teli.* (M.S. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 224). *Zinhār ṣaḳınġıl tā ṣol balıḳcır bigi olmayasın ...* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 20). *Dükeli bir araya cem' oldılar, | Ol balıḳçıruŋ ḳatına geldiler.* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 834).

⊡ Kuş isimlerinde çok defa bu *-çıl/-çın/-çır* eklerini görüyoruz. Bunlardan *-çıl*, 'yiyen, seven' diye mânalandırılabilir (b. *adamcıl*). A–E cildinde zikri geçenler: *balıkçıl/balıkçın/balıkçır, bardakçıl/bardakçın, bayırcın, bıldırcın, çamurcıl/çamurçıl. -cun* eki – bambaşka mânada – *dokurcun* kelimesinde de geçiyor.

Balıkesir 'Marmara Denizi kenarında bir şehir', O. *Balikesri/Ballı kesri* TS 394 < BizYun. *παλαιον καστρον* (palaión kástron) 'eski hisar'.

EO. **balıklağu/balıklağa/balıklava** 'deniz, göl ve ırmaklarda balık yatağı olan yer' [*balık* + mekân isimleri yapan *-laġu* eki, b. *avlak*]. Krş. Ö.A. Aksoy 1945 I, 246-247, başka bir etimoloji için b. H. Eren

1993b. ***Göli Ḳara-deŋizüŋ kiçi ḳarındaşı dėnilse cā'iz. Yaluŋuz balıḳlaġusından yılda ḳırḳ biŋ flori ḥāṣıl olur.*** (Tursun Bey 1977 [1490–95] s. 1769).

balıklama 'balık gibi atlıyarak' < ***balık*** + isimden mekân ve istikametle alâkalı zarflar yapan ***-lama*** ekleri, b. ***aykırılama . Soluğunu boşaltıp daha derin bir soluk alıyor, güverteden balıklama uçuyor denize.*** (N. Cumalı 1970 s. 211). 'bir işe sonucunun ne olacağını düşünmeden girişerek': ***Demokrasiye bir imza ile balıklama girince olacağı budur işte.*** (H. Taner 1960 s. 42–43).

balıklava, b. ***balıklağu.***

balıksı 'balığa benzer, balık gibi' < ***balık*** + isimden benzerlik sıfatı yapan ***-sı*** eki, b. ***ayruksı/ayrıksı . İçime çektiğim havada balıksı yosunsu bir koku vardı.*** (M. Başaran 1964 s. 40).

AD. **balınç** 'tüy yastık' DS 505 < Azerb. Tk. ***balïnc*** a.m. [belki Fa. ***bālīn*** ile ***bāliş*** sinonimlerinin karışığı].

bali 'bir zamk cinsi' < ***Bally*** ticaret markasından. Argo ***balici*** 'bali yapıştırıcısını koklama âdeti olan (kimse)' H. Aktunç 1990 s. 49. ***Böyle bacak kadar itlerle dalaşırken görülmek istemez. Üstelik tinerci midirler, balici midirler, ne bok oldukları belli değil. Tam insanın üstüne sıçrayacak cinsten.*** (F. Hepçilingirler 1997 s. 31–32).

Bali 'bir erkek adı' < Ar. ***bāl*** 'gönül, ruh' + l. şahıs tekili possessivum eki ***-î***, yâni 'gönlüm, ruhum', krş. ***Nûrî*** 'ışığım, nurum' gibi isimler [Fa. ***bālī*** < Ar. ***bālī*** 'old, worn (garment)' ile alâkası yoktur, krş. Zs. Kakuk 1973 s. 57].

O. **baliğ ol–** '(haddine veya bir mikdara) erişmek' < Ar. ***bāliġ*** a.m., Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid . Ve bāyi'uŋ fürūḫt ėtdügi yigirmi batmana bāliġ ise ...*** (Ö.L. Barkan 1943 [1140/1727] s. 196). ***Bunların ma'āşları on beş liraya bāliġ olıyor.*** (Aḥmed Midḥat 1296 s. 47). Krş. ***aklıbaliğ*** 'evlenecek, çocuk yapacak ya da doğuracak yaşa gelmek': ***Ben yetīmlerüŋ atasıyam, mālları benüm elümdedür; oġlan bāliġ olmayınca mālını aŋa teslīm eylemek olmaz.*** (Ferec 855/1451 v. 236a).

O. **baliğan mabelâğ** 'yeter de artar bile' < Ar. ***bāliġan mā balāġ*** a.m. Ar. accusativus eki ***-an***'ın zarf yaptığı durumlar için b. ***aceleten . Bunuŋ yalŋız taḫayyülü onuŋ tevekküllerini örtmeğe bāliġan-mā-belāġ kāfiydi.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 158-9).

Balikesri, b. ***Balıkesir.***

AD. **balim/bâlim** 'keşki' < ***bari*** I, bu kelimenin müteaddid varyantlarından biri (krş. DS 506). Halk dilinde edat ve zarflara eklenen /m/ için b. ***aferim . Fatuş, amma horozlandın ha! .. Sen bâlim şakadan anlardın; ne oldu sana?*** (R. Enis 1935 s. 57). ***Mapusane balim rahat bir yer olsa!*** (a.e. s. 57). ***Bu balim olsa!*** (M. Tuğrul 1969 s. 351).

O. **balin** 'yastık' < Fa. ***bālīn*** a.m. ***Ve bil-ḫaṣṣa keşret-i bālīn zenlerüŋ 'ādetidür.*** ('Ālī 1587 v. 134b).

balina, b. ***balena.***

balistik (askerlik terimlerinden) 'merminin hareket çizgisini hesaplama bilimi' < Fr. ***balistique*** a.m. [Lât. ***ballista*** 'ağır taşlar fırlatmak için kullanılan eski bir harb makinesi' < EYun. ***βαλλειν*** (bállein) 'atmak, fırlatmak', b. ***akustik*** II]. ***Balistik raporu gelmiş Kemal Bey. Adamı öldüren kurşun çok eski tip bir tabancadan atılmış.*** (M. Mungan 1996 s. 414). ***Size ateş edilen silâhı bulamadık henüz. Ama mermileri inceliyen balistikçiler, askerlerin kullandıkları cinsten Colt bir tabanca olduğunu söylüyorlar.*** (A. Ümit 1996 s. 23).

O. **baliş** 'yastık' < Fa. ***bāliş*** a.m. ***Ve bir yasduḳ bir ṣadre kifāyet ėderken çār dīvārı bāliş u bālīn-ile zeyn oluna ...*** ('Ālī 1587 v. 134a).

AD. **balk** 'şimşek' DS 506–507 < Ar. ***barḳ*** a.m. EO. ***balkur-/bark ur-*** 'ışık saçmak, parlamak' TS 391–393. ***Nūr-ı iḳbāl çehresinde anuŋ | Balḳ urur hem-çü māh der sereṭān.*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] no. 1855). ***Bir ḳandīl billūrdan ḳubbe ortasında aşılmış. İçinde bir aḳ süd gibi ṣu ḍurur barḳ urur. Anuŋ nūrından ol ḳubbeye aydınlıḳ düşer.*** (Ṣaltuḳ-nāme 1976 s. 1117). ***Çūn düşümden uyandum, yüzümüŋ İslām nūrın barḳ urur gördüm.*** (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 10).

balkabağı, b. ***bal.***

balkan 'sarp ve ormanlık sıradağlar' < ?? ***'Aẓīm balḳanlar aşub Ḳoç Dāvud yaylasına çıḳub ...*** (Evliyā Çelebī 1935 [17.yy.] IX, 301). ***Bir gün koyunlar balkana doğru giderken önlerine bir canavar çıkıvermiş.*** (Rodop Türk halk masalları 1963 s. 5). Mecâzî mânada: 'dağ gibi adam, atlet, pehlivan': ***Şu balkan gibi yiğit benim senden doğurduğum kahramandır.*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 72). ***Balkanlar*** 'Bulgaristan'daki Balkan dağları; Balkan Yarımadası': ***Ammā Balḳan dağınuŋ berü yüzinde bir tarlanuŋ kökin söküb veyā baltası ile açmaḳ ḳānūn-ı ḳadīm üzere muḳarrerdür.*** (Ö.L. Barkan 1943 [16.yy.] s. 277).

Balkar/Malkar 'Kafkas Türkleri'nden bir zümre ya da ona mensup şahıs' < etnonim ekseriya ***Bolġar/Bulġar*** etnonimi ile alâkalı görülmüştür (krş. PhTF 1959 I, 340), fakat A.Yu. Boziyev 1962 s. 47, ***m*** ile başlayan etnonimi esas görüyor ve onu Balkarlar ülkesindeki ***Malki*** (eski adı ile ***Malka*** < ***balıḳ***) nehrinin ismine bağlıyor.

O. **balkarmata** 'küçük bir harb gemisi' < İt. ***barca armata*** a.m. [***barca*** 'kayık' ve ***armata*** 'silâhlı'] Kahane–Tietze 1958 no. 72. /r/ /l/ gelişmesi için b. ***amelikan .***

°**balkı** 'güzel, parlak, süslü' TS 391 < kelimenin okunuşu ve gösterilen mâna şüphelidir, krş. Tekin–Tietze 1994 no. 105.

balkı–, b. ***barkı-.***

AD. **balkır/balkız** 'parıltı, şimşek' DS 506–507 < ***balkı–.***

Balkız 'Marmara Denizi'nde Kapıdağ yarımadasında Eskiçağdaki Kyzikos şehrinin harabeleri' < Yun. *palaio* 'eski' ve *Kizikos,* D.J. Georgacas 1971n s. 108.

balkon I b.m. (binalarda çıkıntılı küçük taraça) < İt. *balcone* G. Meyer 1893 s. 43 veya < Fr. *balcon* < İt. *balcone* a.m. [aslı Langobard. *balko* 'kiriş' H.–R. Kahane 1977]. *Uzaklarda bir genç adam balkona çamaşır asıyordu.* (Z. Ankara 1991 s. 151). 'tiyatroda asma kat': *İkinci balkona, o günlerin deyimiyle paradiye, küçük bir makine dairesi yapılmıştı.* (B. Arpad 1976 s. 22). *Eski Beyoğlu sinemaları ve onlara bir saygınlık kazandıran locaları ister ister balkonlarda ister parterde ...* (G. Scognamillo 1990 s. 92). (Argo) 'kadın veya kız memesi' F. Develliođlu 1959 s. 668.

balkon II (gemici dilinde) 'kıç güvertesi' < İt. *balconi* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 57.

AD. **ballıka** 'soya fasulyesi' DS 510 < Yun. (Karadeniz dial.) *πολιτκα* (polítka) 'bir fasulye cinsi' Ch. Tzitzilis 1987g no. 423.

Ballı kesri, b. *Balıkesir.*

AD. **ballışıka** 'incir' DS 310 < *ballı* 'tatlı' ve Yun. *συκο/συκα* (síko/síka) 'incir' A. Tietze 1962 no. 340.

EO. **bal–limun** 'sütliman, sütlimanlık' < *bal* ve *limun* 'limanlık'; krş. *sütliman;* Kahane–Tietze 1958 no. 848. *Gündüz kim geldi, şiddet götürüldi, bal līmūn oldı.* (Ferec 855/1451 v. 131b).

balmumu b.m. (arı peteklerinin maddesi) < *bal* ve *mum* kelimelerinin terkibi. *Bu üslūb üzre yevmī yüz re's ḳoyun, yüz kile şeker ve yüz ḳıṭ'a balmūmı ...* (Selānikī 1989 [1599] I, 218). Terkib bugün terkib karakterini kaybederek basit bir kelime gibi de kullanılır, b. *acabola/acabula . Resīmleriŋ ekşerīsi alçıdan, ve faḳat beş altı şarāy aġaları balmumundandır.* (Nāmıḳ Kemāl 1967 I, 78). *Aġzı balmūmulu ufaḳ bir pūl şīşe mürekkeb ...* (Aḥmed Rāsim 1927 s. 86). *Üzerinde kırmızı balmumuya basılmış bir mühür vardı.* (E.E. Talu 1937 s. 13). *Ölünün samut samit sözlerini dinledikçe o da dünyasını değiştiriyor sanılacak bir sarılık alıyor, balmumulaşarak eriyordu.* (H.R. Gürpınar 1942 s. 76).

balo 'danslı gece toplantısı' < İt. *ballo* a.m. G. Meyer 1893 s. 61. *Balolarda Türk kadınlarının dans etmesi, neredeyse, Kemalizm ilkelerinden biri olmuş.* (G. Dino 1991 s. 76).

balon b.m. (hava veya gaz dolu küre) < Fr. *ballon* < İt. *pallone* a.m. [aslı Langobard. *palla* 'yuvarlak, top'; *-one* büyütme eki]. *Zayıf, kemikli yüzünde göz bebekleri şişkin birer balon gibi büyümüşlerdi.* (A. Yurdakul 1989 s. 115). Kelimenin Avrupa'da yayılışı 18. asrın sonu ve 19. asrın başında balonla havaya uçuş denemelerinin ilk zamanına düşer. İstanbul'da balonla ilk uçuş 1844'te yapıldı – Vartan Paşa kelimeyi 1851'de kullanıyor. *Balonla āsumāna çıḳsa bir ādem Mesīḥ olmaz.* (Şair Eşref 1958 s. 152).

baloz 'az para ile eğlenilen içkili, danslı yer' < Yun. *μπαλος* (bálos) 'balo' Yun. müzekker eki *-os* için b. *aforos* [1]. *Bir akşam, gençlik bu, şöyle Galata'ya balozlara gidelim dedim* (Fikret Adil 1953 s. 96).

balsam 'bâzı ilâçların yapımında kullanılan ağaç reçinesi' < Alm. *Balsam* < İt. *balsamo* < Lât. *balsamum* < EYun. *βαλσαμον* (bálsamon) < İbr. *bāsām* a.m. Krş. *balsama, belsem, peleseng.*

O. **balsama** 'misvak ağacı' TS 394 < İt. *balsamo* 'balsam' G. Meyer 1893 s. 29. Krş. *balsam, barsama.*

AD. **balsıra** 'bitkilerin külleme hastalığı' DS 511 < *basıra* a.m., gûya tatlımsı olduğundan halk etimolojisiyle ilk hecesi *bal* olmuş, b. *atlu karaca . O yıl başka bir oyunla yendi tütüncüyü. Havalar kurak gitti. Telli bir balsıra tütünleri kavurdu.* (F. Erdinç 1961 s. 90).

balta b.m. (ağaç kesmeğe yarayan alet) < ET. *baltu* 'bir harb aleti' Clauson 1972 s. 333; G. Doerfer 1963 I, no. 78'e göre < Moğ. *balta* a.m. *Za'īf kişiyem, balta şalamazam. Elma aġacın kesmek maṭlūbum oldı. Bu dīnār ile baltayı bir kişi eline vėrürem ki aġacı kesivėre.* (Ferec 855/1451 v. 211a). AD. 'engel' DS 511 ve (Argo) 'importun, crampon' M. Mikhaïlov 1930 s. 18 *baltayı as–* 'bir şeyi müdahale ederek durdurmak' ve (argo) *balta ol-* 'musallat olmak' ve *baltala–* 'sabote etmek tâbirleri', gemi sahiplerini veya bina inşaat sahiplerini haraca kesmek için Yeniçerilerin bir zaman kullandıkları bir şantaj usulünden ileri gelmiş M.Z. Pakalın 1946 I, 152–154. *Kanuni Kâmil bahçe sahibinden yevmiyesini aldıktan sonra bir saat kadar daha orada kaldı. Hanende Muhsine adamakıllı sarhoşdu, tam balta olacak sıra idi.* (Sabahattin Ali 1935 s. 166). *Baltayı iyi asamamışsın. Adamakıllı asıl da bakl Herkese şapur şupur bize yarabbi şükür mü?* (Musahipzade Celal 1936ka s. 59). *Bu adam bir vatan haini midir ki, memleket yararına böyle bir hareketi baltalıyor?* (B. Arpad 1976 s. 95). AD. *balta yemeği* 'cenazeden sonraki ziyafet' (belki aslında tabutu hazırlayanlara veya çukuru kazanlara bir nevi ücret; krş. bu yemeğe bâzı yerlerde verilen *kazma takırtısı* ve *kazma kürek helvası* adları hakkında, S.V. Örnek 1971 s. 88, 89): *Cenazede bulunan köyün ileri gelenleri mahalle odasına gelir. Ölü evinin hazırladığı ve "balta yemeği" denen yemek yenir.* (M. Makal 1952 s. 100). *baltabaş* 'baş bodoslaması omurga hattına dikey olarak yapılmış (gemi)': *Şu Kara Ali Kaptanın baltabaş kayığını hatırlar mısın bilmem?* (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 18). *baltaburun* 'baltabaş; büyük burunlu, burnu kemerli' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 23. *baltacı* 'balta ile müsellah asker; sarayı koruma hizmetinde olan bir zümre': *Sulṭān Murāduŋ ḳaşdı şöyle oldı-kim baltacılar sür, vilāyet-i Varsaġı elek elek ėdüb Ḳaraman oġlını ele getüreler.* (F. Giese 1929 [890/1495] s. 108). *baltalık* 'köyün odun ihtiyacını temin eden orman bölgesi': *Soŋra baltalığımdır yā*

ḫōd ben kökin çıḳarub dururam dėyü ṭaleb ėderse ... (Ö.L. Barkan 1943 [977/1596] s. 286).

Baltalimanı 'Boğaziçi sahilinde bir köy' < buradaki *balta* herhalde Bulg. vs. *blato* 'bataklık' E. Berneker 1924 I, 70, M. Vasmer 1953 I, 104 olsa gerek. Krş. *bulatalık, valtalık.*

Baltık Denizi 'İskandinavya, Rusya ve Almanya arasındaki deniz' < Fr. *[la mer] Baltique* a.m. [doğu ve güneyinde sakin olan ve eski Slav dilleri konuşan Balt (Letonyalılar, Litvanyalılar ve asıl Prusyalılar) halklarının isminden]. Sıfat yapmaya yarayan Fr. *-ik* için b. *Adriatik . Baltık denizini geçerken, fiyorlarda, adalarda, sisin arasında yanıp sönen deniz fenerleri ...* (A. Ağaoğlu 1991h s. 168).

O. °**baltıma** '(Mısır'da) bir verginin ismi' R. Dankoff 1991 s. 16; başka kaynakların desteklemediği bu kelimenin doğrusu belki *bel'ame* [Ar. *bal'ama*] 'oburca yutmak' ['avide inglottire' Meninski 1780 I, 584] olabilir ve ona göre tercüme edilmelidir: *Ve bel'ame dėrler bir şeyṭāneti vardur, eger andan daḫı māl alsa yüz kīle ḥāṣıl olur, ammā aŋa ḳul ṭā'ifesi rıżā vėrmezler, ġavġā olur* (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] X, 462).

baltır, b. *bartıl.*

O. **balvan** 'direk' < Mac. *bálvány* a.m. MNTESz 1967 I, 234, yâhut Bulg. *balvan* 'heykel' BER 1971 I, 29, krş. ET. *balbal* 'taş heykel' Clauson 1972 s. 1972 s. 333. *Ve ṭūl ü 'arżda ikişer zirā' ziyāde olmaḳ içün verdünārlar ve balvanlar kesdirüb ...* (Selānikī 1989 [1599] I, 35).

balya I/**balye** 'sarılmış ve bağlanmış ticaret malları' < İt. *balla* a.m. G. Meyer 1893 s. 63, Kahane–Tietze 1958 no. 58. İki arka ünlüsünün ortasındaki palatal ünsüz /l/'nin /ly/'e değişmesi için krş. *falya.* Ar. /he/ harfinin (/a/ ya da /e/ olarak okunur) Lingua Franca'daki /a/e/ ile karıştırılabilmesi için b. *acente/acenta* [1]. *Evlerin damlarına kadar yükselen pamuk balyalarını taşıyan kağnıların iniltisi geceleri saatlerce Abidin Paşa caddesini dolduruyor.* (G. Dino 1991 s. 98).

balya II (gemici terimlerinden) 'eski halat parçalarından yapılmış top' < İt. (Venedik dial.) *bala* 'top, küre' Kahane–Tietze 1958 no. 54.

balya III/**palya** 'kalafatçılıkta üstüpüleri tahtaya parmak yardımı ile yerleştiren çatal demir; topu ateşlemek için kullanılan, ateşte kızdırılan topuz' (H.Z. Koşay 1932 s. 307) < İt. *palla* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 462.

O. **Balyabadra** 'Yunanistan'daki Patra şehrinin Osmanlı kaynaklarındaki ismi' < Yun. *Παλαια Πατρα* (Pálaia Pátra) 'Eski Patra'. *Ve bu eŋnāda küffār-ı ḫāksār gemileri furṣat ile İnebaḫtı sancaġında Balye-Badra ḳāżılıġını ... baṣub* (Selānikī 1989 [1599] II, 542).

balyadur, b. *baladur.*

balye, b. *balya* I.

O. **balyemez** 'eski zamanda kullanılan büyük top' < İt. *palla e mezzo* G. Meyer 1893 s. 70, H.J. Kissling 1951'de daha evvel J. Hammer'in, ileri sürdüğü etimolojiyi müdafaa etti (yâni o zamanın meşhur top azmanı olan *faule Metze* 'tembel Metze [kız adın]dan geldiğini), fakat Kahane–Tietze 1958 no. 56'ya göre < Yun. *μπαλαρμας* (balarmás) < İt. (Venedik dial.) *bala ramada* 'bir cins top mermisi' teriminden alınmıştır (krş. *atlu karaca*), *-mez* genişzaman fiilsıfatı menfi eki için b. *açmaz .*

O. **balyos/balyoz** I 'eskiden İstanbul'daki Venedik elçisine verilen unvan' < İt. *bailo* a.m. [Lât. *baiulus* 'hamal'] G. Meyer 1893 s. 69. /il/ > /ly/ metatezi için b. *albız . Balyoz Rüstem Paşaya varub mīr-i mezbūrdan şikāyet ėtdi.* (Kātib Çelebī 1329/1913 [1656] s. 69).

balyoz II/**baryöz/varyoz** 'çok iri ve ağır çekiç' DS 536 < Yun. *βαρειος* (bareiós/varyós) a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 740. Yun. müzekker eki *-os* için b. *aforoz . Parçalanan taş değil, kalbiniz | İndikçe balyoz.* (B. Necatigil 1976 s. 69). *Bozulma temele kadar indi ve yıkımı bekliyoruz. Sessiz bir balyoz vuruşiyle her şey yerle bir olacak.* (Z. Ankara 1991 s. 177).

O. **bam** I 'dam' < Fa. *bām* a.m. *İmdi medrese bāmına var, bu Müslim aşaġa yatsun, sen gendözüŋi yuḳarudan bıraḳ, üstüne düş!* (Ferec 855/1451 v. 235b).

O. **bam** II 'udda en pes tel, bam teli' < Ar. *bamm* a.m. *Ne-var calġuda aŋlamaz-sa bām u zīr* (Ferheng–nāme–i Sa'dī 1340–42 no. 454).

AD. **bamador/banadura** 'domates' DS 515 < İt. *pomidoro/pomodoro* a.m. [< *pomi d'oro* 'altın elmalar'].

AD. **bamba** 'patlıcanı ince ince doğrayıp, içine ekşi nar tanesi koyarak yapılan bir yemek! DS 513 < ?? Krş. Fa. *banbā* 'a dish composed of the fruit *ban*' Steingass 1930 s. 201, fakat *ban*'ı târif etmiyor. Yu. Rubinçik 1970 I, 220'ye göre *bän/bäne* 'fıstık, Pistacia' imiş.

AD. **bambagiya** 'pazen' DS 513 < Yun. (Karadeniz dial.) *βαμβακ* [*βαμβάκ*], çoğul *βαμβάκια* [A.A. Papadopoulos 1958 I, 195] Yu. *βαμβακι* (vamváki) < BizYun. *βαμβακιον* (bambákion) < *bambaks* < Pahlavi *pänbäk* 'pamuk' N.P. Andriotis 1983 s. 49, K. Lokotsch 1927 no. 1617, J. İbrahim 1991 s. 125.

bambasit 'çok basit, büsbütün saf' < *basit* + reduplication + /m/ tezat ünsüzü, b. *apak . Kadın ya bilir de izzeti nefsini muhafaza için metheder, yahut bambasit ve busbudala bir tiptir.* (Aka Gündüz 1930 s. 77).

bambaşka 'büsbütün başka' < *başka* + reduplication + /m/ tezat ünsüzü, b. apak . *A sahi, Rimbaud'yu okumuşsundur sen de, ama çevirilerinden. Aslı bambaşka.* (Füruzan 1972k s. 16).

AD. **bambık** 'pamuk' DS 513, b. *pamuk.*

bambıl/bambul ‘ekin tanelerine musallat olan muzır bir böcek’ DS 513–514 < ?? ***Bu yıl mevsim kurak gitti. Arpalara, çavdarlara bambıl böceği dadandı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1952 s. 46).

bambu/bambo ‘sıcak iklimde yetişen bir cins kamış’ < Fr. ***bambou*** veya İng. ***bamboo*** < muhtemelen Malezya’da konuşulan dilden (krş. Hobson–Jobson 1968 s. 54–55); fakat Mısır’da 14. asırda kaydedilen kelime (V. İzbudak 1936i s. 6) doğrudan doğruya Fa. ***banbū/bambū*** a.m. kelimesine de bağlanabilir (eğer bu yeni bir alınma değilse). ***Bambo ağacından bir takım varmış da, bir göreyim diye geldim.*** (H. Taner 1954 s. 86). ***Önünde geniş ve rahat iki bambu koltuk.*** (A. Yurdakul 1993 s. 13).

O. **bambul** I ‘tersane zindanı’ M. Sertoğlu 1971 s. 30 < ***banyol.***

bambul II, b. ***bambıl.***

AD. **bamburta** ‘bandoda yer alan kalın sesli borazan’ DS 514, b. ***bombardon.***

(Argo) **bamburuk**, yalnız ***bamburuklarını sök-*** ‘birini berbat ve perişan etmek, kötülemek, kara sürmek’ tâbirinde geçer, F. Develliöğlu 1959 s. 68., H. Aktunç 1990 s. 50 < Bulg. ***baraboy/brımbare*** vs., Çekçe ***brambor*** ‘patates’, E. Berneker 1924 I, 81–82’ye göre Alm. ***Bramburk /Brandenburg*** ‘Almanya’da bir vilâyet adı’ kelimesinden. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kâğıt . Bunlarsa, toplumun oh kekâ köşelerine kurulmuşlar, gelenin, geçenin bamburuklarını söküyorlar.*** (S. Birsel 1995 s. 34).

bampatabum ‘bir fanfar tesirini yapmak isteyen söz’ < yazarın kendi uydurduğu ses taklidi nida. ***Kızdı Orhan Duru Tamer’in bu anlayışsızlığına. ”Bana bak! Alibeyin kızlarını bırak da biraz enginarı çalıştır!” Bampatabum! ”Ömer gölün ortasında bir kayıkta. Yapayalnız, aç, susuz ve bitkin. Anladın mı şimdi?”*** (O. Duru 1962 s. 18).

bamteli ‘insanın en hasas olduğu tarafı’ < ***bam*** II (kısa /a/ ile) ve ***tel.*** ***Fethi böylece nice öğretmenlerin bamtelini bilirdi. O üsteledi mi, bilmem hangi hocamız yeni baştan hayatını anlatırdı.*** (F. Erdinç 1961 s. 170). ***bamteline bas-*** ‘en çok kızacağı şeyi yapmak’: ***Merāmını ḳarşılamaḳ, bamteline başub da işi bozmaḳ olur.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933az s. 45).

EO. **bamus/bamuz**, AD. **bomuz/bumuz** ‘utangaç, sefil; keder, sıkıntı’ DS. 736, 791 < ?? . ***Dönerdi çerḫ gibi gece gündüz | Yemez içmez göynüklüyidi bamuz.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 3058). ***Ḳız çün vāḳıf-ı ḥāl oldı, durdı, bemüs bemüs olub ḳatumdan gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 74a). ***Bāmuz bāmuzına döndüm ü gitdüm.*** (Mehmed 1965 [1398] no. 5335).

bamya/bamye b.m. (bilinen sebze) < Fa. ***bāmiya*** veya Ar. ***bāmiyā/bāmiya*** a.m. ***... diyor Melike tabağıma salçalı bamyayı koyarken.*** (A. Ümit 1996 s. 49). Mecâzî mânada ‘(çocukta) erkeklik uzvu’ S. Özel 1993 s. 19: ***Hani şeyi işte, bamyasını, senin anlıyacağın: sünnet edilen şeyini.*** (M. İzgü 1992 s. 64). (kasaplarda) eti asmak için çengel, askı’. (Argo) ***bamya tarlası/bamyalık*** ‘mezarlık’ H. Aktunç 1990 s. 50.

O. **ban** ‘Balkanlar’da küçük Hristiyan prenslerine verilen unvan’ < bütün Balkan dillerinde mevcut olan kelime, (Yun. ***βανος*** (bános), Bulg., Slavo–Mak., Sırp–Hırv., Slov., Rumen. ***ban***, Mac. ***bán,*** hattâ Ortaçağ Lât. ***banus*** a.m.), daha evvel Fa. ***bān***’a prince, lord, chief or governor’ (F. Steingass 1930 s. 152) bağlandığı halde (F. Miklosich 1889 s. 3) bugün çoğu araştırıcılar tarafından bir Türkçe kökten geldiği tahmin ediliyor. Krş. Tekin–Tietze 1994 no. 110. ***Pap gendü banları ve tekvürleri ve bir nice miḫalleri birle sürüb deyre geldi.*** (Ṣaltuḳ–nāme 1974–1984 [15.yy. sonu] v. 58a).

EO. **baŋ** ‘yüksek sesle seslenme, şamata’ < Fa. ***bāng*** a.m. ***Bu bāng u fiġān neyidi?*** (Ferec 855/1451 v. 211a). ‘ezan’ TS 395: ***Geleydi yār Naẓmī baŋa her çaġ | Mü’ezzin çıḳduġı çaġlarda bāŋa*** (Naẓmī 1928 [16.yy.] s. 55). Fa.’dan alınan dini terimler için b. ***abdest II/aptes*** [2].

ban- ‘batırıp çıkarmak’ < ET. ***ban-*** a.m. Clauson 1972 s. 348; şekil itibariyle ***bat-*** fiiline göre reflexivum, fakat mâna itibariyle geçişli fiil; krş. E.V. Sevortyan 1978 II, 79–80. Krş. ***bandır-. Ekmeği kocaman, boğum boğum, nasır tutmuş elleriyle parçaladı. Çaya bandı ve yemeye başladı.*** (Tarık Dursun K. 1952 s. 101).

bana I b.m. (***ben***’in dativus hali) < ET. ***baŋa*** a.m. Clauson 1972 s. 346. ***Baŋa ne? Benüm elümde ne var? Bir ḳaravaş kişiyem.*** (Ferec 855/1451 v. 22b).

O. **bana** II ‘ılıca’ < İt. ***bagno*** a.m. G. Meyer 1893 s. 43, fakat F. Miklosich 1889 s. 3 dediği gibi Bulg., Sırp–Hırv. ***banya***, Mac. ***bánya*** ona daha yakındır. Kelime esas Rumeli’ye ait görünür (krş. R. Dankoff 1991 s. 16), Anadolu’da yalnız Konya için kaydedilmiştir (DS 515). ***Çıplacaḳ gördüm ol gül-endāmı, | Tā ölince çıḳam mı ben banadan?*** (ʿAmrī 1979 [17.yy.] s. 184).

bana III, b. ***bena.***

banadura, b. ***bamador.***

AD. **banak** ‘lokma, ekmek parçası; sulu yemeği yemek için yufkanın kaşık şekline konulmuş hali; sulu yemek, sulu katık; et suyunun içine ekmek doğrayarak yapılan yemek’ DS 515–516, ZTS 1976 s. 18 < ***ban-*** + fiilden nomen concretum yapan ***-ak*** eki, krş. ***batak, kayak, oturak*** vs. ***Ġaşuḳ çalumunda banaġa emme ġoyulduḳ | Öyle yėdük içdük-ki şişüb küb degin olduḳ.*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 35).

banal ‘beylik, müptezel; bayağı’ < Fr. ***banal*** a.m. [feodal toplumda köylülerin müşterek olarak malik oldukları (şey)]. .

O. **Banat** ‘bir Ban’ın hüküm sürdüğü ülke (Macaristan’a bitişik olan Yugoslavya ve Romanya

mıntakaları)' < Mac. *Bánát* [*ban* + Lât. *-at* eki] *Mismār-ı Banat* (M.S. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 298).

banava, b. *benava*.

banavele, b. *bonavela*.

bancu/banço 'Amerika zencilerinin çaldığı telli bir nevi gitar' < İng. *banjo* a.m. [< İsp. *bandora* < Port. *bandura* < Yun. *πανδουρα* [panḏúra] 'telli bir çalgı'.] *Avrupa ses ve sazı kahvelere kadar girdiğinden beri, besteler operete sırnaşıp, ut banculaşıp, Kumkapı millîsi Galata alafrangasına yılışarak, piyasa takımı ekmeğini kurtarmağa çalışıyor.* (F.R. Atay 1952 s. 89). Krş. *bandura*.

band/bant 'şerit' < Fr. *bande* a.m. *Saçlarını kalın bir bantla geriye toplamıştı.* (Y. Yazıcı 1990 s. 109–110). *Bir törenle başladı yeniden sigaraya. Önce paketin çevresindeki bantın ucunu buldu, özenle çekip bütün olarak çıkardı.* (F. Hepçilingirler 1997 s. 98). 'ses alma cihazı için manyetik şerit': *Bandı bulmuş. Müziğe kaptırmış kendini.* (N. Eray 1990 s. 146). 'yaraya yapıştırılan şerit':. *Annem sokakta düşmüş, başını yarmış, beni çağırdılar. Başında bantla, melül melül oturuyor eczanede.* (D. Asena 1987 s. 123). *Zaman zaman bir yara bandıyla kapatırsın.* (Z. Ankara 1991 s. 104). *bantla-* 'bant yapıştırmak, bantlarla tutturmak' (isim/sıfat'tan fiil yapan *-la-/-le-* genişlemesi için b. *acabla-*): *Bacağını pamukla alkolledikten sonra, dayandı iğneyi. Seromun işleyip işlemediğini kontrol ettikten sonra, iki tarafını flasterle bantladı.* (R. Ilgaz 1962n s. 24).

banda I/**bando** I 'tören müzik takımı, mızıka', daha evvel *banda* (Redhouse 1890 s. 336) < İt. *banda* a.m. *Ve akabinde bir banda muzikant ve arkadan bir bölük suvari ...* (E. Misailidis 1986 [1872] s. 260). *Görünmez bir bando en olmayacak zamanlarda çalmaya başlıyor.* (A. Yurdakul 1989 s. 33).

banda II 'duvar süsü, dik dörtgen şeklinde motifleri olan renkli işleme' DS 517 < Yun. *μπαντα* (bánda) < İt. *banda* a.m.

bandaj 'sargı' < Fr. *bandage* a.m. Fr. *-age* eki için b. *ambalaj* .
.

AD. **bandel/bandela** 'karnından sırtına kadar kemer gibi beyaz tüyü olan sığır veya başka hayvan' DS 517 < *bandıra*.

bandır– 'batırmak, banmak' < *ban-* fiilinin causativum transitivum karakteri, zayıf olan fiilin mânasını sadece kuvvetlendirir, b. *acıkdur-* . (krş. Sevortyan 1978 II, 79–80). *Şirküŋden arın, ḫırḳaŋı gel vaḥdete bandır!* (Köprülüzade 1934 s. 37).

bandıra 'geminin hangi devlete ait olduğunu gösteren bayrak' < İt. (Venedik dial.) *bandéra* a.m. Kahane-Tietze 1958 no. 66. *Emti'a ve eşyāyı iskele-i mezkūrlara her ḳanġı milletüŋ bandırasiyle getürürler ise īcāb éden resm-i gümrükleri taḥṣīl olunub ...* (A.R. Altınay 1930 s. 102). *Geminin yardımına Danimarka bandıralı bir römorkör yetişmiş.* (Ç. Altan 1975 s. 261).

Bandırma 'Marmara Denizi'ndeki liman şehri' < EYun. *Πάνορμος* (Pánormos).

bando I, b. *banda*.

bando II (gemici dili) '(halatı) salıverin!' < İt. *in bando*! a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 344. *Şahmerdan tepedeydi. "Hooooo... " diye bağırıldı. "Hayli." – "Bando! Bando!" Bin kilo bin beş yüz kilo olarak düştü.* (S.F. Abasyanık 1940 s. 10).

bandrol 'bayrak direğinin tepesindeki süs şerit' < Fr. *banderole* a.m. 'paket ve şişeler üzerinde şerit; Tekel pulu'.

bandura 'Ukrayna'da popüler olan bir çeşit çok telli saz' < Lehce *bandura* < İt., Lât. *pandūra* < EYun. *πανδουρα* (panḏúra) 'kanun (çalgı)' M. Vasmer 1953 I, 51. *Balalayka, piyano, bandura, akordeon çalacak, şarkılar söylenecek, dans edilecek.* (N. Bezmen 1994 s. 30).

EO. **ban ev** 'kalabalık ziyafetlere yarayan çok büyük ve süslü çadır' < *ban* 'ulu, büyük' TS 396, krş. ET. *ban* 'on bin' Clauson 1972 s. 146 ve *ev*. Krş. Tekin–Tietze 1994 no. 110. *Ḍoḳsan başlu ban évlerin ḳara yérüŋ üzerine dikdürmiş-idi.* (Dedem Ḳorḳut 1958 [14.–15. yy.] s. 95). Şu tasvir ile krş.: *Ḳurultay-i buzurg kard va cam'īyat-i 'aẓīm sāḫt va ṭoy-i buzurg kard va ḫargāh-i zarīn-i ba-ġāyat buzurg zad ki baluġat-i Turk bān év gūyand ...* (Abū Bakr–i Tihrānī 1962 [875/1470–71] I, 25).

bang, b. *beng* (Argo).

bangaboz/bangoboz 'saf, bön, ahmak' F. Devellioğlu 1959 s. 68, H. Aktunç 1990 s. 50 < Yun. *πανάγαθος* (panágaṯos), Yun. müzekker eki *-os* için b. *aforos* [1]. 'iyi kalbli, saf, biraz bön' Ch. Symeonidis 1973 no. 161.

bangaççа '(gemide) sıra ile duran kasa veya sandıklar' < İt. *bancaccia* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 61. *Kaptanın kamarasını, baş altında gemicilerin bangaççalarını hep bir bir görüyor, hattâ onların biribirine dediklerini işitiyordum.* (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 175).

(Argo) **banger** 'çok zengin (kimse)' < *banker*. *Gel zaman git zaman, bu bilete 600 bin franklık birinci ikramiye çıkmamış mı? Açlıktan nefesi kokan softa banger olmamış mı?* (S.M. Alus 1933p s. 211).

AD. **bangır bangır/bankır bankır** 'avazı çıktığı kadar (bağırmak)' DS 520 < *-gır/-kır* hecesiyle genişletilmiş ses taklidi kelimeler (ms. *şangır şangır, tangır tungur*) gibi teşkil edilmiş predicate intensifier. krş. *barbar*. *Bangır bangır bağırıyor, ortalığı birbirine katıyordu.* (B.S. Kunt 1953 s. 12).

bangoboz, b. *bangaboz*.

O. **bani** 'bina eden, kuran' < Ar. *bānī* a.m. [*/bny/* kökünden]. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* . *Sa'ādet birle çoḳ yıllar selāmet olsun ol maḥdūm | Kim anuŋ ẕātıdur oşbu mubārek menzile bānī.* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 32). *Türkler kadar banî bir milletin cami mimarisi, çeşme mimarisi, türbe mimarisi*

olur da ev, bahçe ve han mimarisi nasıl olmaz? (F.R. Atay 1938 s. 94).

bank I 'sıra, kanepe' < Fr. *banc* < EAlm. *bank* a.m. *Küçük banklardan birine oturup oturmamakta kararsızlık geçirdim.* (D. Özlü 1966 s. 11).

bank II 'banka', bugün yalnız banka isimlerinde kullanılır, ms. *Etibank* < Fr. *banque* a.m.; hem isme beynelmilel bir görünüş vermek, hem de *banka* kelimesini kısaltmak ve possessivum ekinden (krş. *Eti Bankası*) kurtarmak için. Fakat 19. asırda bâzen kullanılırdı: *Yatırmaḳ üzre banḳa ḳaç ḳuruş çaldıŋ bu milletden?* (Şair Eşref 1958 s. 117).

bank III (coğrafya ve gemicilik terimlerinden) 'deniz dibinde yahut suyun yüzüne çıkan dalga şeklinde kum kabarıklık' < Fr. *banc* veya İng. *bank* < Danimarka dilinde *banke* a.m.

AD. **bank** IV/**mank** 'sersem, ahmak' DS 521, 3124 < Fa. *bang* 'haşiş, esrar' ? *bank ol-/mank ol-* 'sersem olmak' DS 521, 3124. */b/ /m/* değişimi için b. *bakara II* .

bank V, b. *banko* II.

banka I b.m. (para işlerine bakan müessese) < İt. *banca* a.m. < Langob. *banka* 'kanepe'. (Argo) 'umumhane, genelev' F. Develliođlu 1959 s. 68. H. Aktunç 1990 s. 50.

banka II/**manka**/**manga** (gemicilikte) 'kadırgalarda kürekçilerin oturdukları sıra' Meninski 1680 I, 902 < İt. (Venedik dial.) *banco* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 65. */b/ /m/* değişimi için b. *bakara II* : *Çıḳarıŋ çantaları ... Ḳapunuŋ yaŋındaki banḳalara üçlükleri teslīm ediŋ ... Alıŋ marḳaları!* (Aḥmed Rāsim 1328 s. 129).

bankanot, b. *bankınot*.

AD. **banke** 'içine reçel, salça vb. konan toprak kap' ZTS 1976 s. 18 < Rus. *banka* a.m. A. Tietze 1982z no. 12; krş. Kürt. *bankä*, Fa. *bānkeh* a.m.

banker 'bankacı' < İt. *banchiere* a.m. 'çok zengin kimse': *Bakıyorsun ki piyasa mallarından değil, yüksek, nadide bir çiçek. Kimbilir karşının hangi bankerinin göz ağrısı.* (S.M. Alus 1944 s. 155). Krş. *banger*.

banket I 'sıra, arkalıksız bank' < Fr. *banquette* a.m. [*banc* + küçültme eki olan *-ette*, b. *alborata*] *Zerrin, parkın önünde. Deniz kıyısındaki bankete oturmuş, gelip geçenleri seyrediyor.* (A. Yurdakul 1993 s. 389).

banket II 'asfalt yolun kenarındaki toprak şerit' < Fr. *banquette* a.m. [*banc* + küçültme eki olan *-ette*]. *Traktörü son anda fark ettim ve bankete düştüm.* (C. Kavukçu 1997 s. 101).

bankınot/**banknot** 'kâğıt para; (eskiden) lira' < Fr. *banquenote* < İng. *banknote* a.m. *"Banḳnot" bence o evrāḳ-ı perīşānıŋ adı.* (Şair Eşref 1958 s. 138). *Cebinden bir avuç bankınot çıkarıp vurdu yatağa.* (F. Erdinç 1961 s. 174). AD.'de çok varyant var: *Oğlu Murad'ın düğünü bundan aşağı olmasın diye, bankanotlara kıyar benim babam.* (Kemal Tahir 1955s s. 87) *Bir yüz bannot ver arkadaşl* (F. Baykurt 1955 s. 44). *Bu onaltı pangonot demekti. Onaltı pangonot ise bir yoksul için çok iyi bir paraydı.* (N. Üstün 1968 s. 61).

bankır bankır, b. *bangır bangır*.

bankiz (coğrafya terimi) 'deniz suyunun donmasiyle husule gelen geniş buz alanı' < Fr. *banquise* a.m. Bir nazariyeye göre kelime Alm. *Eisbank* a.m. [*Eis* 'buz' ve *Bank* 'geniş blok'] kelimesinin bir uyarlamasıdır.

banko I 'mağazada tezgâh' < İt. *banco* 'sıra, masa', krş. *banka*. *Dipte bir banko, bankonun arkasında da bir adam vardı.* (A. Altan 1985 s. 230). 'büfe, kontrabüfe': *Kollarını barın mermer bankosunu kucaklayacakmış gibi yatırmış.* (A. Yurdakul 1991 s. 16). (daha evvel) 'kanepe, sıra': *Şemsī, sāyegāhlardan uzaḳ yeşil bir banḳo üzerine, arḳa üstü upuzun yatmış ...* (H.R. Gürpınar 1340c s. 1499).

banko II/**bank** '(kumar oyunlarında) ortaya konan paranın tümü' H. Kodaman 1944 s. 212 < İt. *banco* 'masa'. *İnsan bir bank yaptığı zaman nekadar muhalif hissiyat ile anî zevkler duyarl* (Fazlı Necip 1930 s. 261). *Hani filimlerde olur bazan, çok kazanan, önüne fişleri yığmış, beş milyon Franka banko diyen bir adama bütün gözler çevrilir.* (H. Taner 1954 s. 88).

EO. **baŋla-** 'bağırmak' TS 398–400 < *baŋ*. *Dernekde şaḳun baŋlama hiç, yapça ḥuşuldaşl* (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 27). 'ezan okumak': *Dünyāda baŋlar dügeli uçmaḳ ehli anı işidürler.* (Ebu'l-Leyṯ Semerḳandī 1965 s. 179). *Dėdüŋ eẕān oḳunıcaḳ varmayın öyleyin saŋa | Baŋladılar hep öyleyi, öyle mi baŋa gelmedüŋ?* (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 266).

banliyö 'şehre yakın olan yerler' < Fr. *banlieue* a.m. [*ban* 'yasak' ve *lieue* 'fersah (bir saatlik mesafe)'. *Köprüde, vapurlarda, banliyö trenlerinde çocuklar bağırıyorlardı: "Erzincan kurbanlarına destan, beş kuruşl"* (F. Erdinç 1960 s. 69). *Bu benim ilk şehir dışına çıkışımdı. İlk kez banliyö treninin dışında başka trene biniyordum.* (U. İlhan 1993 s. 53).

bannak, b. *barmak*.

bannot, b. *bankınot*.

bant, **bantla-**, b. *band*.

O. **banu** 'evin hanımı' < Fa. *bānū* a.m. *Bānū gele dėyü umar.* (Ferec 855/1451 v. 16b). 'kibar hanım': *O eski badanalı kale kapısı yosması şimdi tamamile cennetlik muhterem bir banu halini alır.* (H.R. Gürpınar 1940 s. 11).

banyo 'yıkanma' < İt. *bagno* < Lât. *balneum* a.m. G. Meyer 1893 s. 43. *"Denize bir girip çıkayım hele", dedim ... Banyodan dönüşte Tevfik'i yatağa uzanmış buldum.* (K. Bilbaşar 1961 s. 168). 'banyo odası, hamam': *Babam banyoya girer. Girmeden önce kapısında soyunur.* (A. Yurdakul 1989 s. 122). *banyo et-* 'yıkamak; kimyevi maddelere batırmak (fotoğraf, film)':

Giriş kapısında, kimlerin kaç dakika, hattâ kaç saniye geç kaldığını hemen tesbit eden film makinasının çektiği filmler banyo ediliyor. (R. Bilginer 1965 s. 18).

O. **banyol** 'kadırga forsalarının hapishanesi' < *bagnuolo* 'küçük hamam' Kahane–Tietze 1958 no. 53.

baobab 'bir Afrika ağacı' < ?? *Uyumuş ak ceylân uzakta | Uyumuş baobab, uyumuş su.* (B. Necatigil 1976 s. 45). *Aslında çocuklardan çok büyükler için yazılmış bir kitaptır. Güneş batışlarını, çöldeki bir kuyuyu, bir yılanı ve baobab ağaçlarını anlatır.* (O. Baydar 1998 s. 199).

bap, b. *bab*.

O. **bapir** 'reis, hükümdar' Evliya Çelebi < Kürt. *bāpīr/bāw-i pīr* 'dede' [*bāb/bāw* 'peder' ve *pīr* 'koca, ihtiyar'] R. Dankoff 1991 s. 16.

ba posta, b. *ba* I.

AD. **bapur** 'vapur'. */v/ /b/* gelişmesi için b. *ab I/âv* [2].

bar I 'danslı, içkili eğlence yeri' < İng.'den birçok dillere yayılan *bar* a.m., aslında 'mania, parmaklık, hizmet edenleri müşterilerden ayıran meyhane tezgâhı' < EFr. < Lât. **barra*. *Sapa, köhne yerler, öğrencilerin sıklıkla gittiği küçük barlarda ne bulacağımı umuyordum ki?* (Z. Ankara 1991 s. 155). 'böyle yerlerde önünde yüksek tabureler bulunan tezgâh': *Bardaki genç kız kız gülüyordu.* (A. Yurdakul 1989 s. 123).

bar II 'bir jimnastik aleti' < Fr. *barre* a.m., krş. *bar* I. *Bu cansız, bezden yapılmış olan bebeğin demir bir bar üstünde kendikendine yaptıkları numaralardı.* (N. Eray 1994 s. 49). Krş. *barfiks, barparalel.*

AD. **bar** III 'sirke ve yiyeceklerin üstünde teşekkül eden küf; dil pası' DS 522–523, TS 400 < ?? Krş. Kürt. *bār* 'göz çapağı', Gürc. *peri* 'köpük', Erm. *p'aṛ* a.m. R. Dankoff 1995 no. 734. Fakat menşe hangi dildir belli değil. *Senin ağzının barı sana dermandır.* (Behçet Mahir 1973 s. 324). *Şu pisliğe bak Muhsin, bar bağlamış, bar!* (M. İzgü 1993 s. 91).

AD. **bar** IV 'halka şeklinde oynanan bir millî oyun' DS 523 < Erm. *bar* a.m. R. Dankoff 1995 no. 609.

O. **bar** V 'yük' < Fa. *bār* a.m. *Şehzāde bir 'ālī menzil kirāya dutdı, anda bār u büngāh-ile, taḫt u raḫt-ile ḳondı.* (Ferec 855/1451 v. 199b). *bar ol-* 'birine yük olmak, başına dert olmak'; *Mīve-i vaṣlına ol körpe nihālüŋ, Vāṣıf, | Çünki ėrmez elümüz, nāfile bār olmayalum.* (Vāṣıf 'Oṣmān 1257 s. 366). *Bir kimseyi taciz itmek insane ziyadesi ile ağır bar olur* (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 19). *bar bağla-* 'yük bağlamak', mecâzî mânada 'kazanç olmak (?)': *Eger biz seni satavuz, bahāŋdan bize bār baġlanmaz, tīzcek telef olur.* (Ferec 855/1451 v. 129b).

O. **bar** VI 'kere, misli' < Fa. *bār* a.m. *Ol naḳş ol yüzükden hezār bār yegdür, ḫūbdur.* (Ferec 855/1451 v. 67a).

O. **bar** VII 'giriş, girmeğe müsaade' < Fa. *bār* a.m. *Tācülmülük sarāyı ḳapusına vardı, bār diledi. Bār vėrdiler.* (Ferec 855/1451 v. 149a).

O. **bar** VIII 'meyva' < Fa. *bār* a.m. *Bār-ı cennetden dem urdı çün hevā-yı nev-bahār | Cūş ḳılub her damarda hem ėder ḳan oynamaḳ.* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 188).

Bar 'Karadağ'da bir liman şehri' < ? Çabej. *Aḥmed Paşa ḫaźretleri saṭvet ü celādetiyle ḳal'a-ı Ülgün ve Bāra müstevlī olub ...* (Selānikī 1989 [1599] I, 83).

AD. **bara** I 'bataklık' DS 523 < Bulg., Sırp–Hırv. *bara* a.m. A. Tietze 1957 no. 2.

AD. **bara** II 'demirden kaldıraç çubuğu' DS 523 < Yun. *μπαρα* (bára) < İt. *barra* a.m. Krş. *bar* I.

AD. **barabar** DS 523–524, b. *beraber*.

AD. **barabat** I 'bir çeşit balık ağı' DS 524, ZTS 1976 s. 18 < Yun. *παραπατ* (parapat) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 390.

AD. **barabat** II 'hile, düzen, yalan' DS 524 < *barabat* I mâna gelişmesi için Ch. Tzitzilis 1987g no. 390, *ığrıp* kelimesi ile benzerliğe işaret ediyor.

EO. **baracuk** 'uzun tüylü küçük köpek' < *barak* + *-cuk* küçültme eki, b. *acıcık*. *Ḥāşa 'an-küm iki baracuḳlar | Kim bulara muḥibb idi çoḳlar* (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] no. 272).

AD. **baragadi** 'pek çok iğneli uzun balık oltası' < Yun. *παραγαδι* (parağáḍi) a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 828. *Baragadi sepeti koltuğunda yokuş yukarı, romatizmalı ayaklarını sürüye sürüye gidişi hiç gözümden gitmez.* (S. Şengil 1947 s. 75). Krş. *parakete*.

AD. **baragidi** (nida) 'herife bakın!' < *bre* ve *gidi*. *Baragidi! Onun elinden uçanla kaçan kurtulamıyor.* (M. Tuğrul 1969 s. 206).

baraj 'elektrik istihsali için yapılan set' < Fr. *barrage* a.m. [*barrer* 'set çekmek' ve fiilden nomen actionis yapan *-age* eki, b. *ambalaj*]. *Türkiye'nin en büyük barajlarından biri Çukurova'dadır.* (Yaşar Kemal 1980 s. 276). 'baraj gölü' .

AD. **barak** I 'uzun tüylü köpek' < ET. *baraḳ* a.m. Clauson 1972 s. 360. *Seniŋ uzun ḳıllı baraḫ ... öldü-mü?* (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 167). 'uzun tüylü (kadife)' DS 524. Krş. *baracuk*. R. Dankoff 1995 no. A4.

AD. **barak** II 'bir çeşit türkü' (?) < ?? *Mercan baraklar, türküler dinliyor, perdenin iyice kenarında durup güreş seyrediyordu.* (A. Kutlu 1995 s. 113).

baraka 'tek katlı derme çatma bina' < İt. *baracca* a.m. G. Meyer 1893 s. 70. *Bu çok katlı, çok odalı büyük iş hanının yanında, biraz aşağıda, çinko damlı baraka türünden fabrikalar var.* (A. Özyalçıner 1991 s. 98).

AD. **baral** 'benekli' R. Dankoff 1991 s. 16, 19 < ?? *Üç kara sapanla baral öküzüm | O biçare anam hem iki gözüm* (M. Makal 1979 s. 33).

AD. **barama** 'ipek kozası' DS 524, A. Caferoğlu 1943 s. 205 < Fa. *baḥrama* 'ipek'. Kelime Azerb. Türkçesi'nde

standarttır, öteki Türk dillerinde bu mânada ekseriya Fa. ***pile***'den geçen alıntılar kullanılır.

AD. **baramina** 'kayaları delip parçalamak için kullanılan iki metre boyunda sekiz köşeli demir' DS 524 < Yun. ***παραμινα*** (paramína) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 389.

AD. **baran** I/**beran** 'iri koç, üç senelik koç' DS 525, 630 < bütün Slav dillerinde ***baran*** a.m. M. Vasmer 1953 I, 53–54; ikinci varyant Kürt. (Zaza) ***beran*** kelimesinden, U. Bläsing 1995k s. 185–186. Fakat K. Karapotosoğlu 1999 no. 44'e göre kelime doğrudan doğruya İt. ***barramina*** a.m.'dan gelmiştir.

AD. **baran** II 'üzüm, meyve ağaçları ve bitkilerin dizisi; evlek' DS 525 < Erm. ***baran*** 'bağ kütüklerinin sırası'. Dankoff 1995 no. 610. ***Kavakların oraya, dereye doğru indim. Otlar iyice uzamıştı, baran baran hepsini aradım, yok!*** (A. Ümit 1993 s. 160).

O. **baran** III 'yağmur' < Fa. ***bārān*** a.m. ***Ol dem yėl çıḳdı, raʿd u bürūḳ, bārān geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 179a). ***Genc adamıŋ yüzü, ṣaḳalı, ṣaçı bir bārān-ı büse ile örtüldü.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 5).

AD. **barana** I 'fasulye sırığı, üzüm kütüğünün kazığı' DS 525 < Yun. ***περαμα*** (pérama) a.m. Ch. Symeonidis 1973 no. 171; fakat krş. ***bārāna*** 'the main beam of a house' F. Steingass 1930 s. 141.

AD. **barana** II, b. borana.

AD. **barana** III/**baranı** 'sebze ve yoğurtla hazırlanan yemek' DS 525, b. ***borani***.

barana IV, b. ***barhana***.

O. **barani** 'yeniçeri ve acemi oğlanlarının yağmurluğu' M. Sertoğlu 1971 s. 30–31 < Fa. ***bārānī*** a.m. [***bārān*** 'yağmur' + ***-ī*** eki].

AD. **barapahna** 'hayvan yemliği olarak kullanılan dörtköşe yalak' DS 526 < Yun. ***παραπαχνα***. (parápaḫna) 'ahırın bir bölümü' Ch. Tzitzilis 1987g no. 391.

AD. **baraskün** 'çarşamba' DS 526 < Yun. ***παρασκευη*** (paraskeví) 'cuma günü' [EYun. 'hazırlanma'] Ch. Tzitzilis 1987g no. 392.

O. **barata/berete** 'bir çeşit başlık, külah' Meninski 1680 I, 643, R. Dankoff 1991 s. 17 < İt. ***berretta*** a.m. [Lât. ***birrum*** 'kukuleteli yağmurluk'] G. Meyer 1893 s. 21. ***barata-ı gemici*** (Ş. Turan 1967 s. 89). ***Fransız işi ḫidmetkār ḫarcı ḳırmızı barata.*** (M.S. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 151).

baratarya (denizcilik hukuku) 'gemi personelinin armatöre veya sigortaya bilerek verdikleri zarar' < İt. ***baratteria*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 68 [***barattare*** 'değiş tokuş etmek', ***baratta*** 'değiş tokuş'; aslı belli değildir]. İt.'dan gelen ***-ya*** eki için b. ***ablatya*** .

AD. **barav** 'kocakarı' DS 526 < Erm. ***barav*** a.m. U. Bläsing 1995 s. 26.

barba '(yaşlı erkek Rumlar'a hitap) amca' < Yun. ***μπαρμπας*** (bárbas) < İt. (dial.) ***barba*** a.m. [Lât. ***barba*** 'sakal']. Kahane–Tietze 1958 no. 69. ***Kalimnos adasının sapa bir koyunda. Barba Paho, köyün hem kahvecisi, hem meyhanecisi ... idi.*** (Halikarnas Balıkçısı 1947 s. 68).

O. **barbah/barebah** (eski bir hikâyede) 'Mısır'ı koruyan, taş sütun şeklinde bir tılsım' < Ar. ***barbā*** 'eski Mısırlılar'ın mâbedi' R. Dozy 1927 I, 63.

barbakan 'mazgal' TüS 1983 I, 117 < Fr. ***barbacane*** a.m. [İsp. ***barbacana***, J. Corominas 1954 I, 635'e göre Ar. (halk ağzı) ***bāb-al-bāḳara***'dan.

AD. **barbal/borbal** 'değirmen taşında suyun çarptığı kanatlar, su türbünü' DS 526 < Gürc. ***borbal*** 'çark, tekerlek', V. Cangidze 1980 s. 101.

barbar 'medenileşmemiş bir millete mensup (kimse); kaba, hamhalat' < Fr. ***barbare*** < EYun. ***βαρβαρος*** (bárbaros) a.m., aslında 'Yunanlı olmayan, Yunanca'yı iyi konuşamayan, yabancı', ***Bir vahşi ve barbar Türkü koca deyü nasıl kabul edebilir idim?*** (E. Misailidis 1989 [1872] s. 784). ***Cumhuriyetten sonra kesin emirler verilmiş, bu barbar oyunun önlenmesi istenmişti.*** (N. Üstün 1970 s. 105–106). Krş. ***balbal/barbar.***

bar bar bağır- 'avazı çıktığı kadar bağırmak' < ***bağır-*** + ondan önce iki defa ikileme (réduplication) ile /***r***/'den ibaret pekiştirme tezat ünsüzü, krş. ***tir tir titre-***. ***Madenin kapısında beli tabancalı biri bar bar bağırıyor.*** (N. Üstün 1970 s. 60).

O. **barbariça** 'bir giysi veya kumaş cinsi' < BizYun. ***βαρβαρικιον*** (barbaríkion) a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 739.

barbarişka (gemicilik terimlerinden) 'bir halat düğümleme usulü' < İt. ***(bozza alla) barbaresca*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 70. ***Sicimlerle "Bu işte dülger bağı, bu kazık bağı, bu barbarişka bağı, bu kamçı bağı" diye bağları bağlayıp çözerek kendi kendine meşkederken ...*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 46).

barbarizm 'bir kelimede dile aykırı hata' < Fr. ***barbarisme*** < Lât. ***barbarismus*** < EYun. ***βαρβαρισμος*** (barbarismòs) a.m. Fr.' dan Tk.'ye giren ***-izm*** için b. ***aforizm*** [1]

Barbaros 'Kanuni Süleyman'ın kaptan-ı deryası Hayrüddin Hızır Paşa'nın lakabı' < İt. ***Barbarossa*** ["kızıl sakallı", ***barba*** 'sakal' ve ***rossa*** 'kızıl']. Yun. müzekker eki ***-os*** için b. ***aforos*** [1]. Eski metinlerde ***Barbarosa***: ***Yine Barbarosanuŋ Cezāyire çıḳduġına ṣaḥīḥ ḫaber alub ...*** (Seyyid Murād 1981 [1578] v. 213b).

barbata 'kale dış duvarlarının mazgallarla girintili çıkıntılı üst kenarı' < İt. ***barbetta*** a.m. [***barba*** 'sakal' + küçültme eki olan ***-etta***].

barbekü/ (halk ağzı) **barbüke** 'açık havada ızgara ziyafeti' < İng. ***barbecue*** < Am. İsp. ***barbacoa*** < Haiti adasında konuşulan mahalli bir dilden a.m. ***Başkalarına kötü örnek oluyormuşuz. Şurda işte şurda, şu barbüke midir marbüke midir nedir var ya, işte orda.*** (F. Baysal 1992 s. 16).

AD. **barbon/barbun** 'barbunya (her iki mânada)' DS 527 < İt. ***barbone*** 'bir balık cinsi' G. Meyer 1893 s. 21, M. Vasmer 1953 I, 55. ***Bizum Karadenizde olan baluklar Akdenizun baluklarina benzemez. Barbon baluğu olur, çaḫo olur.*** (T. Günay 1978 s. 203). ***Sizin şehir denizinde lahoz, orfoz, akya, trança, sinağrit, fangiri, barbun, kilim balıkları dolanıp durur mu?*** (Füruzan 1982g s. 10).

barbunya I 'bir balık cinsi, Mullus barbatus' < Yun. ***μπαρμπουνι*** (barbúni) (çoğul: ***barbunya***; ***-ya*** eki için b. ***ablatya*** , balık isimler için ***akya***) < İt. ***barbone*** a.m. G. Meyer 1893 s. 21, D.J. Georgacas 1978 s. 127 [İt. ***barbo*** < Lât. ***barbus*** a.m. + büyütme eki olan ***-one***; sakala benzeyen çıkıntılarından dolayı]. ***Kız tıpkı bir barbunya balığına benziyordu. Kıpkırmızı bedeninde açılıp kapanan bir ağazla, iki tane kapkara gözden başka bir şey kalmamıştı.*** (N. Üstün 1970 s. 87).

barbunya II 'kırmızı benekli bir cins fasulye' < ***barbunya*** I, renginden dolayı. ***Barbunya fasulyaları sopaların üzerinde sallanıyordu.*** (Kemal Tahir 1955g s. 127).

(Argo) **barbunya** III 'on liralık bütün kâğıt' F. Devellioğlu 1959 s. 69, H. Aktunç 1990 s. 50 < ***barbunya*** I, renginden dolayı. ***Dolmuş yaparak tekrar Taksime dönecekti. Müşteri, ama ne müşteri: saat lâfını filân etmek yok; tak! barbunyayı avcuna tosluyor.*** (A. İlhan 1963 II, 177).

(Argo) **barbunya** IV 'tam not (on numara)' F. Devellioğlu 1959 s. 69, H. Aktunç 1990 s. 50 < ***barbunya*** I, belki nadir ve çok sevilen bir balık olduğu için.

barbut I 'tavla zarı ile oynanan bir kumar' (H. Kodaman 1944 s. 35–40) < ?? ʿAlī Seydī 1324 s. 53'e göre Fa. ***bār-ı bad*** 'fiil–i mezmum, kötü iş'ten galat, dil bozulmuşudur'. ***Bir yıkıntının yanında üç çocuk vardı. İkisi barbut oynuyor, üçüncüsü, en küçükleri, bir çekirgeye sigara içirmeğe uğraşıyordu.*** (H. Taner 1954 s. 21). ***Üç beş ay istimlâk parasıyla kılıç çeker, barbut atarız. Sonra açarız ağzımızı ...*** (R. Ilgaz 1981 s. 21).

O. **barbut** II 'eski bir çalgı' < bir rivayete göre meşhur bir İran musikişinası olan ***Bārbud*** adında birinin ihtirai (F. Steingass 1930 s. 141, K. Uz 1964 s. 11), şahıs isimlerinden çıkmış appelativa için b. ***Abbâs yolcu*** . Fakat G. Meyer 1893'e göre EYun. ***bárbiton***'dan. Krş. ***berbat*** II.

barbüke, b. ***barbekü.***

EO. **barcın** 'kıymetli bir kumaş, ipekli' < ET. ***barçın*** a.m. Clauson 1972 s. 357–358 < EFa. ***äbräšīm*** M. Räsänen 1969 s. 63. ***Dakı giyeler ṭonlar yaşıllar, ince barcından dakı yoğun barcından.*** (A. Topaloğlu 1978 II, 337).

O. **barça** I 'bir gemi tipi' < Eİt. (Venedik dial.) ***barza*** > EFr. ***barge*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 80. ***... küffār-ı bed-nāmuŋ bir ʿaẓīm barçasına rāst gelinüb ...*** (A. Bombaci 1946 [1560] s. 240).

EO. **barça** II 'hepsi, bütün' < ET. ***barça*** a.m. [***bar*** 'var' kelimesinin aequativus hali; ***-ca*** zarfları için b. ***anca I***] Clauson 1972 s. 350–351. ***Cān-ı māder! Ḫān u mān u cān barça saŋa fidā olsun!*** (Ferec 855/1451 v. 132a).

AD. **barçak**, b. ***balçak.***

AD. **bardâ** 'at eyeri' DS 527 < Ar. ***barda'a*** a.m.

O. **barda** 'marangoz bıçağı (pedavra yapımı için), keser (?)' Meninski 1680 I, 644 < İt. ***alabarda*** Radloff 1911 IV, 1486, M. Räsänen 1969 s. 63 (?), fakat bu ***barda*** < Alm. ***Barte*** 'balta' Osmanlıca'ya belki başka yoldan geçmiştir, krş. Rumen. ***barda*** 'fıçıcı baltası (keseri?)' L. Şaineanu III, 35.

AD. **bardabaş** 'tembel, düzensiz, pasaklı' K. Emiroğlu 1989 s. 51–52 < İt. (Venedik dial.) ***vardabasso!*** 'dikkat, başına gelmesin!' Kahane–Tietze 1958 no. 687. ***/v/ /b/*** gelişmesi için b. ***ab I/âv*** [2].

AD. **bardacık** 'taze incir; bir cins erik' DS 527 < ***bardak*** + küçültme eki olan ***-cık***, b. ***acıcık*** . ***Otobüs tütün, toz, ter kokuyordu. Sefertasları, kirli çıkınlar, mendillere konulup taşınan bardacıklar hoşumuza gitmiyordu.*** (A. Özakın 1989 s. 119).

bardak 'içmeye yarayan küçük kab (topraktan veya camdan)' < ET. ***bart*** 'testi, kab' Clauson 1972 s. 358) + ***-ak*** küçültme eki, H. Eren 1940 s. 129–130, M. Räsänen 1969 s. 64, E.V. Sevortyan 1978 II, 65–66. Kelimeyi Fa. ***bār-dān***'a bağlayan etimoloji (A. Škaljić 1965 s. 120) reddedilmeli. ***Bir pīr gölüge çömlek bardaḳ yükledüb küydan şehre gide yorurdı.*** (Ferec 855/ 1451 v. 232a).

⊡ Nadir ve hayli arkaik bir ek olan isimden isim yapma eki ***-ak*** takıldığı isme diminutivum anlamı katar. Türettiği kelimelerin birçoğu da mecâzî anlamlıdır (b. M. Erdal 1991 I, 40–44). A–E cildinde şu misaller bulunuyor: ***bardak, başak, bebek, belek III, böbrek, budak I–II*** (oluşumu belli değil), ***çanak, çoğak, daşak/taşak, dılak, erkek***. Başka bir isimden isim yapan ***-ak*** eki için b. ***damak*** ; fiilden isim yapan ***-ak*** eki için b. ***çolak*** .

AD. **bardakçıl/bardakcın** 'ağaçlarda, taş kovuklarında bardak şeklinde yuva yapan bir kuş' DS 529 < ***bardak*** + kuş isimlerinde çok kullanılan ***-cıl/-cın*** ekleri, b. ***balıkçın*** .

AD. **bardan** 'saman taşımak için kıldan yapılan büyük çuval, teliz' DS 529 < Fa. ***bār-dān*** 'uzun çuval' A. Tietze 1969 no. 19.

AD. **bardanga tüfeği** 'bir çeşit av tüfeği' < herhalde bir fabrikanın markası, krş. ***martin, parabellum, sten.*** ***Ayının ya beynine ya kalbine isabet ettireceksin, yoksa derisinin altında dört parmak yağ tabakası vardır. Bardanga tüfeği de iş görmez.*** (M. Körükçü 1954 s. 50).

O. **bardar** ‘gebe’ < Fa. ***bār-dār*** a.m. [***bār*** ‘yük’ ve ***-dār*** ‘tutan, taşıyan’, b. ***abdar***]. ***Sezerem ki bār-dār oldum; beni ḳoyub ḳanda gidersin?*** (Ferec 855/1451 v. 213b).

AD. **bardel** ‘fahişe’ DS 530 < İt. ***bordello*** ‘umumhane, genelev’ < EFr. ***bordel*** ‘kulübe’. Tk. kelime ***bardelhana*** kelimesinden backformation.

AD. **bardelhana** ‘umumhane’ DS 530 < İt. ***bordello*** a.m. < EFr. ***bordel*** ‘kulübe’ ve Fa. ***ḫāna*** ‘ev’, b. ***abdesthane/apteshane*** .

AD. **bardız/parduç** ‘fırın süpürgesi’ DS 530, 3396 ??; Krş. Fâ. ***bārdīc*** a.m. F. Steingass 1930 s. 142, Erm. ***p’ardiç’*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 736. Kelimenin menşei belli değildir.

AD. **bardi (çakalı)** ‘bir cins çakal’ DS 530 < Yun. ***παρδιν*** (parḏín) ‘pars’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 395.

AD. **bardo** ‘katır’ DS. 530 < BizYun. ***βορδων*** (bórḏōn) < Lât. ***burdo*** a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 56. Başka bir etimoloji için b. K. Karapotosoğlu 1999 no. 67.

O. **bardona/bradone** (gemicilikte) ‘direği kıça bağlayan halat’ < İt. ***bardone*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 78. ***Üçürdek ile bardona dörder ḳanṭār çeker.*** (Kātib Çelebī 1329 [1656] s. 155).

barebah, b. ***barbah.***

AD. **barebellom** ‘bir tüfek markası’, b. ***parabellum.*** ***Gözlerimi açtığımı ve kımıldadığımı görünce barebellomunu kocaman eliyle kavradı ...*** (F. Baysal 1944 s. 202).

baregah, b. ***bargah.***

O. **bareha** ‘çok defa, nice sefer’ < Fa. ***bāra*** ‘defa, kere’ + Fa. çoğul eki olan ***-hā.*** ***Bārehā ḳavm arasında anı ben / Aymamışdum? Gey bilürsin anı sen.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1026).

O. **barekallah** (nida) ‘ne güzel, enfes, harikulâde’ < Ar. ***bāraka llāhu*** ‘Allah mübarek etsin!’. ***Bāreke-llāh, zehī güzīde maḳāl! Her sözi sükker-i ‘aḳīde-miş̱āl!*** (‘Ālī 1587 v. 123a).

⊡ Arapça geçmiş zaman, ”gerçekleşmesi dilenen” veya ”tasavvur edilen” beklentilerin ifâdesi için de kullanılabilir. Bu durumda Ar. geçmiş zamana, optatif denir. Türkçe’de bu tarz, özellikle Allah’la ilgili ifâdelerde kullanılır. A–E cildindeki geçen tek misal ***barekallah***’dır.

barem ‘devlet memurlarının maaşlarını düzenleyen sistem’ < Fr. matematikçi ***Barrême***’in isminden. Tk.’de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu . Babam öğretmenlikte alakondu. Amma hemen köy öğretmenliğine aktarıldı. Aylığı da artacağına, yeni Bareme göre azaldı.*** (F. Erdinç 1961 s. 116).

AD. **barenim** ‘bir kimseye kusurundan dolayı takılan isim’ < EYun. ***παρωνυμιον*** (parōnimion) ‘lakap’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 397 [***pará*** ‘ilâve edilen, yan’ ve ***onoma*** ‘ad’].

barfiks ‘yükseklikte iki ayak üzerine tutturulmuş bir çubuktan ibaret jimnastik cihazı’ < Fr. ***barre fixe*** a.m. [***barre*** ‘çubuk’ (krş. ***bar*** I) ve ***fix/fixe*** ‘sabit’].

O. **bargâh/baregâh/barigâh** ‘padişahın karargâhı, saray, taht salonu’ < Fa. ***bārgāh*** a.m. ***Gendü bārgāhında ḳondurdı, ḳonuḳladı.*** (Ferec 855/1451 v. 142b). ***Bārigāha girdi, Tācülmülūk öŋinde yüküdi, baş ḳodı.*** (a.e. v. 149a). ‘yük hayvanlarının yüklendiği avlu’ ***Ġulām esteri bārigāhda baġladı ve gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 219a).

O. **bargir** ‘yük hayvanı; yük atı’ < Fa. ***bārgīr*** a.m. [***bār*** ‘yük’ + ***-gīr*** ‘tutan, taşıyan’, b. ***afakgir***]. Krş. ***beygir.*** (kayıkçılara ihtisap kanunu) ***Ġalaṭadan İstanbula ve İstanbuldan Ġalaṭaya at ve bārgīr geçirdüklerinde ...*** (M.S. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 284).

AD. **barğı** ‘bağır’ A. Caferoğlu 1945 s. 264, TS 401 < ***bağır*** kelimesinin metateze uğramış varyantı, Tekin–Tietze 1994 no. 113. Sondaki /ı/ 3. şahıs possessivum ekidir, b. ***ağız I*** , metatez için krş. ***albız .*** ***Babası aḳlını şaşırmış, fiḫârelik barğına ḫōnd ėtmiş.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 194).

AD. **barhaba** ‘havlu’ DS 530 < Ar. ***maḳrama*** ‘mendil’ A. Tietze 1982z no. 185.

AD. **barhana/barana** ‘kafile, göç; göç eşyası; toplantı’ DS 530–531, TS 401 < Fa. ***bār-ḫāna*** a.m. [***bār*** ‘yük’ ve ***ḫāna*** ‘ev’]; aslında ‘a tent or cloth stretched upon poles, under which goods and baggage are kept from rain, when halting upon a journey’ F. Steingass 1930 s. 142.

AD. **barhar/barhal** ‘kuzeyden, batıdan veya kuzey–batıdan esen şiddetli rüzgâr; kuzey’ DS 530, 531 < Erm. ***parḫrts’i*** ‘kuzey rüzgârı’. R. Dankoff 1995 no. 612. /r/ /l/ gelişmesi için b. ***amelikan .***

AD. **barḫık** ‘kuzu’ DS 531 < Kürt. ***berḫik*** a.m. [***berḫ*** ‘kuzu’ + ***-ik*** küçültme eki] U. Bläsing 1995k s. 185.

EO. **barı** I ‘büsbütün, baştanbaşa’ < ET. ***bar*** ‘var’ + 3. şahıs possessivum eki. Krş. ***barısı.*** ***Mādām-ki serḫōşdur, bir müntehā delidür ki barı deli, ḳaçan-ki maḫmūrdur, bir sayrudur ki barı sayru.*** (Mercimek Aḥmed 1944 [15.yy.] s. 105). Başka örnek bulunamadı. [Bu maddede Mercimek Ahmed’in eserini neşre hazırlayan Orhan Şaik Gökyay’ın tefsiri esas alınmıştır, fakat ***barı*** kelimesinin başka türlü tefsir edilmesi mümkündür.].

AD. **barı** II ‘bahçe duvarı, çit’ DS 531, A. Caferoğlu 1942 s. 234 < Fa. ***bārū*** ‘duvar’.

barı–, b. ***baru-.***

barın– ‘bir şeye karşı korunmak için bir yere sığınmak’ TS 401 < ET. ***barın-*** a.m. [***bar-*** ‘gitmek’ fiilinin reflexivum hali] Clauson 1972 s. 367. ***Nöbetçi polisler ancak beton kulübelerde barınabiliyor.*** (G. Dino 1991 s. 146). ‘yerleşip geçinebilmek’: ***Nasıl yerdir? Ot biter mi? Adam barınır mı?*** (Kemal Tahir 1955g s.

26). 'idare ederek kıt kanaat geçinmek': ***Baŋa don bağışladı, altun bağışladı. Bu vaḳte dek anuŋıla barınurdum. Şimdiki-ḥālde bir dīnārum ḳaldı.*** (Ferec 855/1451 v. 92b). ***Ne yapalım Padişah hazretleri, fakirlik başımızda. Bir ihtiyar anam var, ormandan odun topluyorum, ekmek alıyorum, barınıyoruz.*** (U. Günay 1975 s. 350).

barınak 'barınılan yer, melce' TüS 1983 s. 142 < ***barın-*** + fiilden yer adı yapan ***-ak*** .T. Banguoğlu 1995 s. 231.

AD. **barısı** 'hepsi, tamamı' DS 532, R. Dankoff 1991 s. 16 < ET ***bar*** 'var'+ iki defa 3. şahıs possessivum eki (krş. ***hepisi/hepsi*** vs.) Clauson 1972 s. 333. Krş. ***barı*** I.

⊡ ***barısı*** zamirinin analizi yapıldığında, almış olduğu 3. şahıs possessivum eki ***-i***'nin iki kere ardarda kullanıldığı görülür. Bunun sebebi, possessivum eklerinden ilkinin zamanla fonksiyonunu kaybetmiş, farkedilmeyecek şekilde anlamını yitirmiş ve böylece kelimenin kökünün bir parçası haline gelmiş olmasıdır. TTk.'nde bu fenomene başka örnekler de bulunmaktadır: ***birisi, hepisi, hiçbirisi, kimisi, ...*** Krş. ***attarcı*** .

barış 'barışıklık, anlaşma, sulh' < ***barış-*** fiilinden (oraya b.) nomen actionis (b. ***apış***). ***barış görüş ol-*** 'barışmak' (bu tür tabirler için b. ***aldırış et-***): ***Her defasında kavga yatışıyor, ağlaşmalar, öpüşmeler içinde barış görüş olunuyordu.*** (R.N. Güntekin 1930 s. 113). O. ***barışlık*** 'sulh muahedesi' TS 401: ***Boġdān ėli begi Pitir voyvodayile barışlıḳ ėdüb ...*** (F. Kraelitz 1921 [15.yy.'ın ikinci yarısı] s. 44).

barış- 'dargınlığa son vermek, anlaşmak, sulh etmek' < ET. ***barış-*** a.m. [***bar-*** 'gitmek' fiilinin karşılıklılık hali, b. ***alış- I***] Clauson 1972 s. 369. ***Ol ġece vezīr vardı, bir bucaḳda büzüldi, yatdı. Ṣoŋra barışdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 243a). ***Dimetoḳa ḫalḳı barışub, 'ahd [u] peymān ėdüb şehri vėrdiler.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 20). '(birisiyle) iyi geçinmek, uyuşmak' TS 401: ***Ben ādemiyile barışımazam.*** (Ferec 855/1451 v. 152a).

bari 'keşki' I < Fa. ***bārī*** a.m.; asıl mânası 'bir kere' [***bār*** V + ***-ī*** 'bir']. ***Ġece firāḳuŋdan (metin: firāḳından) melūlem. Bir haftacuḳ bārī muttaṣılca vaṣlatcuġumuz olsa!*** (Ferec 855/1451 v. 197a). 'hiç olmazsa': ***Bārī sormaġa bir gez 'iyādete var, nola?*** (Ferec 855/1451 v. 90a). ***"Bir gözü olsaydı bari"*** (A. Kutlu 1983 s. 87). 'öyleyse': ***Bu dükeli bārī neçūn?*** (Ferec 855/1451 v. 104). '(menfi cümlede) bile': ***... bilmezler, bārī tefaḥḥuş-ıla seyyāḥlardan daḫı ṣorub işitmezler.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 135).

O. **bari** II 'yaratan, Yaradan' < Ar. ***bāri'*** a.m., Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid .*** ***Ne insanla zevklenirsiniz akşam akşam? Geçin, yolunuza gidin, Barimin yabanları!*** (H. Aytekin 1945 s. 86). ***Bari Huda*** 'Yaradan, Allah'. ***İ Bāri Ḫudā, ḳażāŋdan ḳaçmaḳ yoḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 229a).

O. **barid** 'soğuk' < Ar. ***bārid*** a.m., Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid .*** ***Maḥabbet bāzārı kāsid ve ḥarāretleri nārı bārid olub ...*** (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 19a). 'alâkasız, nezaketsiz': ***İnşa'allāh kelimesin terk ile fulān gün ser-i menzile varuruz kelāmını inşā eylemek ḥadd-i ẓātinde bārid edādur.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 169). ***Öyle bārid o mekān, hīç ṣorma, / Kīr-i bī-çāre olur doŋdurma.*** (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 63).

O. **baridkelâm** 'acı dilli, nezaketsiz' < Fa. ***bārid-kalām*** a.m. [***bārid*** 'soğuk' ve ***kalām*** 'söz']. ***... Taŋrı-bilmez nām bir kāfir-i bārid-kelām ...*** (ʿĀlī 1979 [1581] s. 118).

barigah, b. ***bargah.***

O. **barika** 'şimşek; âni ışık parlaması' < Ar. ***bāriḳa*** a.m. ***Güneşiŋ żiyāsı, nāzik mizāclı bir nāzenīniŋ bāriḳa-ı cemāl gibi doḳunduġu yerleri tenvīr eder, faḳaṭ yaḳmazdı.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 19).

barikat b.m. (rasgele eşya ile kurulan yol engeli) < Fr. ***barricade*** a.m. [***barrique*** < İsp. ***barrica*** 'fıçı']. ***Köşe başlarında barikatlar, devriye gezen birlikler, her yerde gözcüler ...*** (A. Yurdakul 1989 s. 99). Mecâzî mânada: ***Duyduğu huzur ve rahatlık, onun kendisine ördüğü yasaklar barikatını hiç sezdirmeden yumuşatıp yıkıyordu.*** (A. Altan 1985 s. 39).

O. **baril** (gemici dilinde) 'varil' Meninski 1680 III, 6316 < İt. ***barile***, (Venedik dial.) ***baril*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 79. ***/v/ /b/*** gelişmesi için b. ***ab I/âv*** [2].

AD. **barilim/parlım** 'hiç olmazsa' < ***bari*** I + rabıtları biraz daha "büyük" göstermek ve konuşana bir düşünme saniyesi vermekten başka fonksiyonu olmayan ***-lim*** ilâvesi, krş. ***emmelim.*** ***"Baba, niye dögüşirsiz?" — "A o giden adam selâm verdi. Ben diyirem bene verdi, o diyir bene verdi. Onun icün, bizim gavgamız budur." — "Parlım sesleyin sorun, kime verdiyse selâm onundur."*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 406).

AD. **barim** 'hiç olmazsa' DS 533 < ***bari***; sondaki ***/m/*** için b. ***aferim .*** ***Bir mecidiye daha ver de barim, ben de kendime bir basma yapınayım!*** (E.E. Talu 1935 s. 11).

O. **baristariyon** 'bir bitki adı, mine çiçeği' < Yun. ***περιστερεων*** (peristereōn) a.m. G. Meyer 1893 s. 29. .

bariton (beynelmilel müzik terimlerinden) 'tenor ve bas arasındaki erkek sesi' < Fr. ***baryton*** a.m. [EYun. ***βαρυτονος*** (barıtonos) 'pes sesli', ***barýs*** 'ağır' ve ***tónos*** 'ses tonu']. ***Kelimelerin arasında garip ve ağır bir duraklama bile yapmıştı. Ses baritondu.*** (Kenan Hulûsi 1944 s. 39).

bariz 'açık, aşikâr, göze çarpan' < Ar. ***bāriz*** a.m., 'düz bir zeminden öne çıkan, başka şeyler arasından ileri gelen'. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid .*** ***Ankara'daki seyircilerin tenkid ve takdir ölçüleri yıldan yıla bariz bir şekilde gelişmekte, incelmekte ve keskinleşmektedir.*** (S. Taşer 1956 s. 115) O. ***bariz ol-*** 'vaki olmak, husule gelmek, görülmek': ***Gendüye baʿīd ve bir meclise ḳarīb olan nefāyise el uzatmaḳ mü'eddeb olan 'uḳalādan bāriz degüldür.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 248).

bark I, yalnız ***ev bark*** çifte tâbirde, 'hane, mülk; aile yuvası, evli hayat' < ET. ***ev barḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 359–360. ***Andan Melik Toġrul buyurdı Sulṭān***

Süleymān Şāh Türk çerisiyile evile barḳile göç ėdüb Baġdāda geldiler. (I. Mélikoff 1960 s. 281). *... münāẓa'a kim bilir ne derecelere ḳadar ḳızışacaḳ. Belki de evleriniŋ, barḳlarınıŋ yıḳılmasına, birbirinden ayrılmasına sebeb olacaḳ.* (H.R. Gürpınar 1927n s. 135).

O. **bark** II/**berk** 'şimşek' < Ar. *barḳ* a.m. Krş. *balk. Bulıt ḳopdı, ra'd caġırdı, barḳ deprendi, yaġmur yaġdı, yėl esdi.* (Ferec 855/1451 v. 32b). *bark ur-* b. *balk ur-.*

barka 'büyük sandal' < İt. *barca* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 71.

O. **barkalonga** 'bir çeşit İspanyol harb gemisi' < İt. *barca lunga* < İsp. *barca longa* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 73.

barkarol 'Venedik gondolcularının şarkısı' < Fr. *barcarole* < İt. *barcaruola* a.m. [*barcaruolo* 'gondolcu, kayıkçı' < *barca* 'sandal'].

AD. **barkı-/balkı-** 'şimşek çakmak; parlamak, parıldamak' DS 507–508, TS 391–393 < *balk/bark* + başka dillerden alınan isimlerden fiil yapmak için kullanılan *-ı-* eki, krş. *şavkı-, zarı-,* Tk. isimler için krş. *bayı-* ve M. Räsänen 1957 s. 144. Bir çok Türk dillerinde yaygındır. *İcinden nūr balḳır, yöresini rūşen eyler.* (Ferec 855/1451 v. 189b). *Dėdi şol orta yėrde barḳıyan nūr | Ne furun yanmışa beŋzer ne tennūr.* (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 2202). *Deniz dümdüz görünecek günün sonuna doğru uçuk mavi balkımalarla.* (L. Erbil 1977 s. 11).

O. **barkî/berkî** 'şimşek gibi olan, çok hızlı' < *barḳ/berḳ* + isimden sıfat yapan nisbe eki *-î* (b. *adalî*) yahut Ar. *barḳī* a.m. (b.m. 'telgrafla gönderilen'). *Bir şerāre-i vaḳār berḳī bir sür'atle bütün ḥissīyātımı ṭutuşdurdı.* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 91). 'elektrikî': *Temās-ı a'ṣābını berkī ra'selerle şarşan bu el ḥarīḳul'āde bir ḥiss ile müteḥassis değil-midir?* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 71). *Ẕihni seyāle-i berḳī sür'atiyle cevelān ḥālinde bulunduğundan ...* (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 59–60).

barko 'üç direkli kayık' < İt. (Venedik dial.) *barco* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 76.

barkobestiya '3 ilâ 5 direkli bir çeşit yelkenli gemi' < İt. *barco bestia* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 77.

Barla 'Eğirdir Gölü'nün kenarında bir köyün adı' < Lât. *Parlaïs* (?) D.J. Georgacas 1971n s. 108. *barla fasulyesi* diye bir fasulye cinsi var, acaba oradan mı geliyor?.

barlam 'bir balık cinsi, Merluccius' < Yun. *μερλανος* (merlános) < İt. *merlano* a.m. D.J. Georgacas 1978 s. 130. Krş. *merlan.* Balık isimler için b. *akya* .

AD. **barmak/barnak/bannak** 'parmak' DS 534, TS 402–404, b. *parmak. Diledi söyleye ne ḥāldür diye. Barmaġumı aġzuma ḳodum. Epsem oldı.* (Ferec 855/1451 no. 100a). 'uzunluk ölçüsü olarak': *El-ḳıṣṣa Nīlüŋ ki izdiyādı zamānı gelür, mikyāsdaki şeyḫler günde ḳac barmaḳ artarsa, evvelā ḥākimü l-vaḳte, ba'dehu ehl-i Mışra rūz be-rūz bildürür.* ('Ālī 1975 [1581] s. 98). *Onnarın zeykirin de ġardaşlarınıŋ barnaḳlarına daḳdı.* (A. Caferoğlu 1945 s. 176). *Taa geçen gün, dapıcının nikâhında, on üç yaşındaki bannak gader gıza, gaymaham gendi şahitlik etmedi mi ki?* (K. Bilbaşar 1953 s. 54).

barmen 'bar tezgâhtarı' < Fr. *barman* < İng. *barman* a.m. *"Select"in barmeninden 50 frank koparırsam size telefon ederim, beraber yemek yeriz.* (G. Dino 1991 s. 180).

⊡ Tipik İngiliz veya Anglosakson usulleri, İng. dil unsurlarının dünyada yayılmasına sebep olmuştur; bunların başında spor gelir. 1828 senesinde ilk defa Fr. bir kitapta sözü edilen ***sportsman*** kelimesi, daha sonra Türkçe'ye de girmiş ve ***-men*** unsurunu beraberinde getirmiştir. Arkasından (1882) belki ***centilmen*** İngilizlerin başka bir imajını tanıtmıştır. Elektrikli tramvay'ın ***vatman***'ı üçüncü olmalı. Başka bir yenilik, ***amerikan bar*** ve kısaca ***bar***, onunla beraber ***barmen***, belki bu da Fr. ***barman***'ın tevassutiyle, onları takib ediyor. Bir kere Türkçe'ye girdikten sonra, yeni imkânlar beliriyor: A–E cildinde yarısı Türkçe olan ***çevirmen***, ***düzeltilmen***, ***düzeltmen*** ve ***eğitmen*** yer alıyor.

barnak, b. *barmak.*

baro I 'avukatların meslek derneği' < Fr. *barreau* a.m. [*barre* 'mahkeme parmaklığı', krş. *bar* I]. *Baro kayıtlarına baktım; bir süre genç siyasi tutukluların davalarını almıştı.* (E. Atasü 1991 s. 18).

baro II/**baru** II 'yabancı (A. Fikrî 1307 s. 11), saf, enayi' F. Devellioğlu 1959 s. 69, (Çingene argosunda) 'efendi' < Çingene dili *baro* 'great, big' (H. Ritter 1924 I, 4; K. Kostov 1974 s. 358).

barok 'Avrupa sanatında bir dönemin üslûbu' < Fr. *baroque* < İt. *barocco* a.m., eserlerinde bu üslûbu ilk defa deneyen İtalyan ressam Federigo Barocci (1526–1612)'nin isminden. Tk.'de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. *Abbâs yolcu* .

Herhangi bir barok yapıya doğru gitmiyor, oradan dönmüyordum. (A. Ağaoğlu 1993 s. 7). 'fantastik, mubalağalı, abartılmış' *Kristal avizeler. Barok mobilya. Görkemli ve iç karartıcı bir salon.* (A. Yurdakul 1993 s. 325). Daha geniş mânada: *Mavi bikinisiyle güneşleniyor, içki içiyor. Sonuna kadar açtığı teypinde sürekli olarak barok müzikçilerin yapıtlarını çalıyordu.* (A. Kutlu 1987 s. 48).

AD. **baromana** 'lohusaya götürülen yemek' K. Emiroğlu 1989 s. 52 < Yun. (Karadeniz dial.) *παραμονα* (paramóna) a.m. A.A. Papadopoulos 1961 II, 152, Ch. Tzitzilis 1990 s. 167.

barometre 'hava basıncını ölçen alet' < Fr. *baromètre* a.m. [EYun. *βαρος* (báros) 'ağırlık, basınç' ve *μετρον* (métron) 'ölçü']. *Barometre berbat havayı gösteriyor.* (S.M. Alus 1933p s. 224). *Pencerenin iki yanında barometreler asılıdır duvara. Bir sürü barometre.* (F. Kayacan 1968 s. 57). *Dudağının sol kenarındaki çizgiyi hatırlıyor. Kederli ya da yorgun olduğu zamanlar derinleşen bu çizgiye "yorgunluğumun barometresi" derdi.* (O. Baydar 1998 s. 135).

baron 'bâzı Avrupa memleketlerinde bir aristokrat unvanı' < Fr. ***baron*** (1800'den eski O. metinlerde İt. ***barone*** üzerinden) a.m. Cerm. aslından olan kelimenin asıl mânası 'erkek, savaşçı'.

barones 'baron hanım' < Fr. ***baronesse*** a.m. [***baron*** + ***esse*** dişilik eki, krş. ***düşes, kontes, prenses***.] ***Komşusu olan kadınların içlerinde baronesler, kontesler, general hanımlarının olduğunu biliyordu.*** (N. Bezmen 1994 s. 81).

bars/pars 'postu benekli iri bir yaban kedisi' DS 535 < ET. ***bars*** a.m. (bir İran dilinden eski bir alınma) Clauson 1972 s. 368, fakat G. Doerfer 1965 II, no. 685'e göre ET. ***bars***'ın menşei henüz izah edilmemiştir. ***Derhal gidip, hepsini alıp bana getirmeli, yoksa seni pars gibi paralarım.*** (M. Rona 1944ç s. 19).

O. °**barsa** 'acele ile yapılan şey' Meninski 1680 I, 644, krş. Fa. ***bārsā*** a.m. Başka O. ve Fa. kaynaklarda bulunamadı.

barsak, b. ***bağırsak***.

barsam/barsan 'bir çeşit çarpanbalığı' TüS 1983 s. 118, DS 535, 4092, < Yun. ***βαρσαμι/βαλσαμι*** (varsámi/valsámi) a.m. D.J. Georgacas 1978 s. 127. Krş. ***varsam.*** /v/ /b/ gelişmesi için b. ***ab I/âv*** [2].

barsama/barsamba/marsama 'hoş kokulu bir çiçek' TüS 1983 s. 118, DS 535, 3130; 'Achillea millefolium; Mentha pulegium; Thymus serpyllum' I. Hauenschild 1989 no. 12. 736, 1092, < ***balsama*** (?).

barsan, b. ***barsam***.

bart bart 'korna sesleri' < ses taklidi kelimelerden. ***Sarıyere kadar da otomobil patırtıları, bartbartları.*** (S.M. Alus, Akşam gaz., tarih tesbit edilemedi).

AD. **bartıl/baltır** 'rüşvet' DS 512, 535 < Ar. ***birṭīl/barṭīl*** a.m. A. Tietze 1958 no. 9. Metatez için b. ***albız*** . ***Bartıl kapıdan girince iman bacadan çıkar.*** (Reşat Enis 1944 s. 134).

Bartın 'Zonguldak vilâyetindeki kasaba' < EYun. ***Παρθενιος*** (Parṯénios) D.J. Georgacas 1971n s. 108. ***Bartınıŋ bükülmüş beyāż keten ipligi*** (M.S. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 158).

AD. **bartınya otu** 'mısır tarlalarında yetişen 30–35 cm. yüksekliğinde bir bitki' DS 535 < EYun. ***παρθενιον*** (parṯénion), çoğul: ***parṯénia*** 'koyungözü, Chrysanthemum parthenium' N.P. Andriotis 1974 s. 438. Yun.'dan gelen ***-ya*** eki için b. ***ablatya*** .

AD. **bartış** 'eşik' DS 535 < Ar. (Suriye dial.) ***birṭāş*** a.m. A. Barthélemy 1935 s. 38; Barthélemy'ye göre standart Ar.'da ***furṭūşa***, Süryanice ***parṭūşā***. ***Bi ṣoluḳ ġapınıŋ bartışında oturdum.*** (Ö.A. Aksoy 1945 I, 370).

AD. **bartun** 'yiyen hayvanları öldürebilen zehirli bir ot' DS 535 < Yun. (Karadeniz bölgesinde) ***παρθενιν/παρθεν*** (parṯénin/parṯén) 'zehirli ot' A.A. Papadopoulos 1961 II, 160. Ch. Tzitzilis 1987g no. 347.

O. **baru** I 'duvar, sur' < Fa. ***bārū*** a.m. ***Ḳaçan dün yarusı oldı durdı, bārū dibinde geldi, gördi, ḳapu üstünde burc başında pāscılar pās dutarlar.*** (Ferec 855/1451 v. 245a). 'kale' R. Dankoff 1991 s. 16: ***A'rāf, ol bir burcdur, bir bārūdur.*** (A. Topaloğlu 1978 II, 63).

baru II, b. ***baro*** II.

EO. **baru–/barı–** 'korumak; yardım etmek' Redhouse 1890 s. 321, W. Radloff 1911 IV, 1478, krş. reflexivum hali olan ***barın–***. ***elüŋ barusun*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 110). Başka kaynaklarda bulunamadı.

barud/barut b.m. (patlayıcı toz) < Yun. ***πυριτης*** (pyrítēs) (liṯos) ["ateş taşı", ***pyr*** 'ateş' ve ***liṯos*** 'taş']. ***Ve eger ḳal'e-i mezbūreden günde elli biŋ ṭop, yüz biŋ tüfeng atılsa, yüz yıla degin barutına ve fınduġına noḳṣān iḥtimāli olmaya.*** (Taʿlīḳī-zāde 1983 [1596] s. 149). 'son derece öfkeli, öfkeden patlıyacak gibi': ***Badi fena sarhoş olmuş, rakı beynine vurup barut kesilmişti.*** (S.M. Alus 1944 s. 170).

barudi 'koyu gri' < ***barud*** + isimden renk sıfatı yapan ***-î*** eki, b. ***altunî*** .

baruk çiçeği 'katırtırnağı' < ***boruk/poruk*** a.m. ***Barok çiçeğinin acı sarısına dönüştü.*** (R. Ilgaz 1981 s. 96).

AD. **baruş/beroş** 'küçük kazan' DS 535–536, A. Caferoğlu 1945 s. 266 < Kürt. ***berūş*** 'pot de métal' Jaba–Justi 1879 s. 47 [***beriştin*** 'rôtir, frire' fiilinden]; krş. Ar. ***barş***, çoğulu. ***burūş*** 'sceau ou godet d'une roue hydraulique, auget, petit pot de terresans anse servant à mettre le lait caillé' R. Dozy 1927 I, Erm. a.m. 71. R. Dankoff 1995 no. 614.

barut, b. ***barud***.

baruthane 'barut yapılan ya da saklanan yer' < ***barud/barut*** ve ***hane*** 'bina', b. ***abdesthane/apteshane*** . ***Ḳażā ile barut-ḫāne helāk olduġıdur.*** (Selānikī 1989 [1599] II, 614).

baryöz, b. ***balyoz***.

baryum (beynelmilel kimya terimlerinden) 'bir elemanın adı' < EYun. ***βαρυς*** (barıs) 'ağır'.

AD. **barza/bâza** 'yarısı beyaz yarısı kara keçi' DS 536, 585 < Arn. ***bardhë*** 'beyaz'.

Barzova/Barzovası 'Denizli vilâyetinde bir düzlüğün adı' < EYun. ***Σπαρζα*** (Spárza) yer adı ve ***ova*** D.J. Georgacas 1971n s. 108.

bas I 'bir yerine basmakla helânın küvetini yıkıyan cihaz' TüS 1983 s. 119 < ***bas!*** [***bas-*** fiilinin emir hali]; çift emirden yapılan isimler hem çok hem eskidir (ms. ***dur otur, gel git, kaç göç***, yahut ***bas bas***), fakat tek emir için başka misal bulamadım.

bas II (müzik terimlerinden) ‘en kalın erkek sesi; böyle sesi olan kimse’ < Fr. *(voix) basse* a.m. [*bas/basse* ‘alçak, kalın (ses)’]. Krş. *basso*. *Bas bir ses ”Ne oluyoruz yahu?” diye korkuyla sordu.* (R. Ilgaz 1959 II, 63).

bas– I ‘bir şeyin üstüne ağırlığını koymak’ < ET. *bas-* a.m. Clauson 1972 s. 370–371. ‘adım atarken ayağını yere koymak’ *Bir daḫı ayaġum ḳuruya bassayıdı, ayruḳ gemiye girmek nolur?* (Ferec 855/ 1451 v. 147a). (argo) ‘koşmak, kaçmak’ F. Devellioğlu 1959 s. 69: *Bas, kaçalım!* (Musahipzade Celal 1936ka s. 54). *Eline iki çeyrek daha sıkıştırdım ve saniye geçmeyip oradan bastım.* (S.M. Alus 1944 s. 67). Geçişli (transitivum) fiil olarak: ‘üstüne ayağını koymak, ezmek, çiğnemek’ *Ayaġını ol ḳaynar şuya ḳodı. Ḳuruda yürür gibi yüridi, geçdi. Ol ḳızġun ferşi basdı, ḳılına ziyān gelmedi.* (Ferec 855/1451 v. 39a). ‘baskın yapmak’: *Vardılar, çühūduŋ evini basdılar.* (Ferec 855/1451 v. 239b). ‘yenmek, alt etmek’ DS 545, TS 410–412: *Sarmaşdılar, kümekleşdiler, kāh ol anı basdı, kāh ol anı basdı* (Ferec 855/1451 v. 42a). ‘üstüne oturmak, kuluçkaya yatmak’ DS 544, TS 412, ‘cinsî münasebette bulunmak; çiftleşmek’ DS 544. ‘uğursuzluk getirmek (lohusaya)’ K. Emiroğlu 1989 s. 52–53. ‘örtmek, kaplamak’ TS 413. *Karlar basacak İstanbulu gene.* (Füruzan 1972k s. 324). ‘örtbas etmek’: *Maṣlaḥat oldur ki bu ḳaẕiyyeyi basavuz, bu ḳızı bu yigidüŋ eline vérürüz, yatsuz yaraḳsuz gideler, iki murdārdur, günde biŋ gez öleler.* (Ferec 855/1451 v. 99a). ‘yatıştırmak’ TS 412. ‘derhal tepki göstererek bir şeyi ortaya atmak’: *Cehennem olsunlar déyü yayġarayı başdı* (G. ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 219). Kuvvetli hissî ifâdelerde fiil çok defa cümlenin başına geçer (krş. *Bas kalayı!* Meninski 1680 I, 838): *”Hadi ... Hödük türk... Hadiii. Arkanı kürke, kapını Türke alıştırma” diye bastı şaplağı, bastı şaplağı bana ...* (S.E. Ertem 1931 s. 254).

bas– II ‘tab’ etmek’ < *bas-* I. *basma* ‘basılmış; renkli desenler basılmış pamuklu bez’: *Çiçekli basmadan, yumuşak, üçgen bir bayrağı vardı.* (Füruzan 1972k s. 17). ‘bir nevi kâğıt oyunu’: *Basmanın esası sayı kazanmak, sayı yazmak ve kâğıt almak değildir. Oynama tarzı büsbütün başkadır.* (H. Kodaman 1944 s. 111). *basmacı* ‘kitap basan, matbaacı’ Meninski 1680 I, 837.

AD. **basa** ‘fazla, baskın, üstün’ DS 536 < *bas-* fiilinin fiilzarfı (gerundium) hali, b. *arkuru* . *Ṣabāḥdanberi ġırtlaġıma Allāhıma loḳma düşmedi. Otuzluḳ tütünle başa iştāh ürküdüyorum, görüyor musun?* (H.R. Gürpınar 1339 s. 71). [Buradaki mâna DS’deki mi? ’habire, durmadan’ daha iyi uyar] Krş. *basabas*.

AD. **basabas** ‘durmadan, aralıksız’ K. Emiroğlu 1989 s. 52 < *bas ha bas*, bilhassa Azerbaycan Türkçesi’nde çok yaygın olan bir tipten, krş. *al-ha-al*, *ḳır-ha-ḳır* vs. Fakat krş. *basa*. Bu Az. tâbirler Fa.’nın *māl-ā-māl* tipindeki tâbirlerini taklid eder ve Türkçeleştirir. *Ne düşünüyorum biliyor musun abi? Bu kış diyorum basabas çalışayım, mangırları bir kenara, seneye ...* (Orhan Kemal 1963d s. 44). Krş. *daradar, fırafır*.

basadora (gemici tâbirlerinden) ‘gemicilerin basmaları için bordanın iç tarafında takozlar veya basmaları için halat’ < İt. (Venedik dial.) *pasador* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 477.

O. **basafa** ‘samimi’ < Fa. *bā-ṣafā* a.m. [*bā* I ‘ile’ ve *ṣafā* ‘duruluk’]. *yārān-ı bā-ṣafā* (ʿĀlī 1587 v. 126b).

EO. **basak** ‘baskın’, yalnız *basak düş-* ‘baskın vermek’ tâbirinde (TS 405) < *bas-* + fiilden nomen actionis yapan *-(a)k* eki (b. *alık II*): *Başaḳ düşdiler, mubālaġa kāfir alı ḳodılar ve diri dutdılar.* (F. Giese 1929 [890/1485]s. 144). Krş. AD. *basakla-* ‘baskın yaparak yakalamak’ DS 537. İsim/sıfat’tan fiil yapan *-la-/-le-* genişlemesi için b. *acabla-* .

AD. **basal** I/**pasal** ‘kütük yarmak için ağaç veya demirden yapılan çivi’ DS 537 < Yun. (dial.) *παασαλι* (pasáli) < EYun. *παασαλιον* (passálion) ‘tahta çubuk’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 399.

O. **basal** II ‘soğan’ < Ar. *başal* a.m. *Başal ve bādincān ve ḳarnebit ve lubyenüŋ her çuvalına bir aḳça ...* (Ö.L. Barkan 1943 [955/1548] s. 223).

AD. **basala–** ‘bir kaba konulan eşyayı üstünden bastırıp sıkıştırmak’ DS. 537 < *bas-* + frequentativus eki olan *-ala-*, b. *avkala-* .

basamak b.m. (basılmak için hazırlanan düz çıkıntı) < *bas-* + fiilden müşahhas isim yapan *-mak* eki, krş. *artmak* , ortadaki */a/* için krş. *kaçamak, tutamak*. *Merdivenlerin kimi basamakları, sallanmasa bile gıcırdardı.* (G. Dino 1991 s. 14). ‘(yazı makinesinde) klavyedeki tuşlar sırası’: *Babamın parmakları daktilonun basamaklarına tırmanıyor, iniyor, çıkıyordu.* (A. Özakın 1989 s. 84).

O. **basar** ‘görüş, görme kabiliyeti’ < Ar. *başar* a.m. *Gözetmege ta’līm olınmış bir maymūnı var-idi. Dikḳat-i naẓarı ve ḥiddet-i başarı insāndan çoḳ ziyāde idi.* (C. Okuyucu 1987 [1590–91] s. 376).

AD. **basarak/basarat**, b. *basiret*.

AD. **basarık** ‘dokuma tezgâhlarının ayaklığı’ < DS 538 < *bas-* + fiilden isim yapan *-rak (-arak)* eki, b. *bakarak ol-* ; Meninski 1680 III, 5948 *basarık* mânasında *basarak* kelimesini veriyor.

AD. **basarna** ‘manivela, kaldıraç’ DS 538, K. Emiroğlu 1989 s. 32 < Yun. (Karadeniz dial.) *παασαρινα* (pasarína) a.m. Ch. Tzitzilis 1990 s. 189 < İt. (Venedik dial.) *passarin* ‘tüfekteki tetik’ A.A. Papadopoulos 1961 II, 163.

AD. **basbas** ‘bel’in ayakla basılan kısmı’ ZTS 1976 s. 18 < *bas*! [*bas-* fiilinin emir hali]; aynı teşekkül tipi için b. *alver-* . Krş. *bas* I.

bas bas (bağır–) ‘yüksek sesle bağırmak’. *bar bar bağır-* gibi fiilden önce gelen ve fiilin seslerini haber veren bir nevi predicate intensifier, b. *apal apal* .).

Ekspresif fonksiyonu var. ***Üç dört kişinin arasında zor zaptolunuyor, bas bas bağırdıkça ince boynundaki damar parmak parmak şişiyordu.*** (Orhan Kemal 1948a s. 33). ***"Susun, oturun," diye bas bas bağırıyordu, ama avaz avaz şarkı söyleyen kızlara sesini duyuramıyordu.*** (A. Kulin 1997 s. 45).

basbayağı 'dobra dobra, teklif ve tekellüfden âri' H.K. Kadri 1927 I, 644 ***bayağı*** + reduplication + ***/s/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl .*** ***"Sen ne dėrsin? Pādişāhlara bu maḳūle kelām söylenür mi?" dėdükde "İşte bas-bayağı cevāb: ben ḫāżıram ..."*** (G. ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 223). BSTT. 'alışılandan hiç bir değişikliği olmayan/olmaksızın' ***Önümden iki kişi gidiyordu. Elbiseler "Biz kol kuvveti ile çalışan insanların elbiseleriyiz!" diye bas bas bağırıyordu. Elbise bağırır mı? Basbayağı bağırır.*** (M. Hacıhasanoğlu 1952 s. 56). ***Bu herif bizimle basbayağı eğleniyor!*** (V.N. Tör 1977 s. 31).

basdır-/bastır- 'bas- fiilinin causativum hali' ms. (***bas-*** II'den, b. ***acıkdur-***). ***kitap bastır-*** 'kitap tab'ettirmek'. Bu ettirgen şeklinde çok defa ettirgenlik mânası yoktur, sadece ***bas-*** fiilinin anlamı daha belirtilmiş, üstüne basılmış, belki kuvvetlendirilmiş ifâdesidir (krş. ***basır-,*** bir fiil kökünden iki causativum şeklini gelişmesi için b. ***akıt-***) : ***"Ben ona damadım demeğe vallahi utanırım!" istihfafkâr cümlesiyle yemini bastırır.*** (H.R. Gürpınar 1934 s. 70). ***Derken, Gülistan bizim Elmas'ı bastırınca, Reha Bey fena halde kızdı.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 173). ***Derhal cevabı bastırdım: ...*** (S.M. Alus 1944 s. 122). ***İki mısırı dört kişi üleşip midelerini bastırıyorlardı.*** (Füruzan 1972k s. 125). 'bir bezin veya kumaşın kenarını kıvırıp dikmek': ***Ayşe hanımın, kuşdili, antika bastırmalı çevrelerini sehpalara örttük.*** (S.M. Alus 1933p s. 116). Geçişsiz fiil olarak 'ani olarak çıkagelmek': ***Biz böyle oturmuş konuşurken, misafir bastırdı.*** (Tarık Dursun K. 1955 s. 69). 'insanın üstüne düşmek, ârız olmak': ***Yerli sanat filmlerini izlerken kurtulamadığım suçluluk duygusu bir daha bastırıyor.*** (T. Uyar 1985 s. 9). ***Bir an tozlu bir sıcak bastırıyor, sonra birdenbire gökyüzü yağmur dolu bulutlarla doluveriyordu.*** (N. Eray 1986 s. 22).

AD. **basdırma/pastırma** b.m. (kurutulmuş tuzlu et) DS 539, TS 406, Meninski 1680 I, 655, III, 5948 < ***basdır-/bastır-*** 'basmak, sıkıştırmak' + fiilden sıfat yapan ***-ma*** eki, krş. ***dolma, dondurma, haşlama*** vs. G. Meyer 1893 s. 57'ye göre kelime Yun. ***παστωμα*** (pástōma) 'salamura'dan gelmiştir, fakat ***basdır-*** fiilinden pürüzsüz teşekkülüne ve mânalarının çeşitliliğine (b. DS) bakılırsa ***pástōma***'ya yalnız tali bir tesir rolü kalabilir (üstelik pastırmanın Yunancası ***pastourmàs*** Türkçe'den alınmadır). ***Ve āhū başdurması ėderler*** (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 186).

basen (terzilik ıstılahlarından) 'bel genişliği, bel ölçüsü' < Fr. ***bassin*** a.m., asıl mânası 'havuz; havsala, leğen'. ***Göğüsler küçük, basen geniş ya, üst 42 beden, alt 48, nereden bulacak vücuduna oturan elbiseyi?*** (F. Hepçilingirler 1997 s. 108).

baset 'iskambil kâğıtlariyle oynanan bir kumar oyunu' < Fr. ***bassette*** < İt. ***bassetta*** a.m. ***Çocukları "Haydi siz içerdeki odada basetçik oynayın!" diye savdı.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 41). Krş. ***paseta.***

bas et- 'kuvvetle vurmak' < ***bas!*** [***bas-*** fiilinin emir hali ve ***et-*** yardımcı fiili]; bir fiilin mânasını kuvvetlendirmek için onun emir haline ***et-*** veya ***ol-*** yardımcı fiilleri takmak bugün az kullanılan bir vasıtadır, b. ***alaşağı et-*** . ***Siz gidüb hep dėdiklerimi ḳocasına yėtişdirmişsiniz, o da bas ėtmiş gürültüyi!*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 42–43). ***Azarya (bas eder sopayı): "Ahmak, edepsiz ...!"*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933az s. 85). RD.; ***Gayet sakin davranan adam, nihayet sofrayı toplaması da emredilince, artık dayanamamış, sofrayı kavramış ve kap-kacakla birlikte kaldırıp öyle bir bas etmiş ki, kadınlar korkudan saklanacak sıçan deliği aramağa başlamışlar.*** (Türk halk masalları 1961 s. 6). 'basıp gitmek': ***Bir koca meydanda dinlenmek için bile oturmalarına izin verilmedi. Onlar da bas ettiler Meclise doğru.*** (F. Erdinç 1973 s. 77–78).

basık 'alçak, kâfi derecede yüksek değil' < ***bas-*** ve fiilden sıfat yapan ***-ık*** eki (b. ***açık***) : Clauson 1972 s. 373'e göre ET. **basuḳ***'**tan. ***Evi, basık bir oda ile mutfaktan ibaretti.*** (M. Hacıhasanoğlu 1954y s. 64). 'bastırılmış, kısılı (ses)': ***Balıkçıların düzenli çalışmasının basık gürültüleri, kısa konuşmalar, kıyı boyunca sürüp giden yalnızlığı zedelemezdi.*** (Füruzan 1972k s. 166–167).

AD. **basık-** 'basılmak; mağlup olmak' DS 540 < ET. ***basıḳ-/bassıḳ-*** 'geceleyin baskına uğrayıp kırılmak' [***bas-*** fiilinin ***-ık-*** ekiyle yapılan quasi-passivus hali, krş. C. Brockelmann 1918–1919 s. 47–49]. Fiilden fiil yapan ***-(ı)k-*** eki için b. ***acık-*** . ***Şıvışdı ara yėrden Şāh Ḫurrem | Basıḳmaḳdan teni oldı müsellem.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 4637).

AD. **basıl-** 'sıkılmak, tasalanmak' DS 540 < ***bas-*** + medialis-reflexivum anlamındaki ***-(ı)l-*** eki, b. ***açıl-*** . 'iknaya çalışmak': ***"Tasalanma, biz bu malları gözel gözel, dikkatli dikkatli güderiz," diyorlar, basılıyorlardı.*** (F. Baykurt 1967k s. 144). 'üstüne varmak, sıkıştırmak' ***İki yılı geçti ben Hamdi'ye varalı. Ölenle ölünmez Hafize, dedi komşular. Çok basıldılar.*** (M. Başaran 1992 s. 155).

basılı I 'bastırılmış, tıka basa doldurulmuş' < ***bas-*** I + ***-ılı***, b. ***ardılı .*** ***Bizim Münevver şehirden beri yanında taşıdığı resim ve kitap basılı çantasının içinden bir iki renkli paket çıkardı.*** (H. Aytekin 1945 s. 96).

basılı II 'matbu' < ***bas-*** II + ***-ılı***, b. ***ardılı .***

EO. **basın-** 'hakir görmek' TS 408 < ET. ***basın-*** a.m. Clauson 1972 s. 374. ***bas-*** fiilinin reflexivum hali (b. ***acın-*** II) .

AD. **basıncak etmek** 'eziyet etmek, tahammülünden fazla iş vermek' DS 540 < ET. ***basınçaḳ*** 'hor görülen

(kimse)'. EO. ***basıncak idin-*** 'ayaklar altına almak' TS 407.

AD. **basır–** 'sıkılamak, sıkıca kapatmak' DS 541 < ET. ***basur-*** 'bastırmak, sıkıca basmak' Clauson 1972 s. 374; ***bas-*** fiilinin causativum hali (b. ***artur-***) fakat causativum mânası olmadan (krş. ***bastır-***). Bir fiil kökünden iki causativum şeklini gelişmesi için b. ***akıt-*** . EO. ***basır-/basur-*** a.m. TS 408–409.

O. **basıra** I 'görme kabiliyeti' < Ar. ***bāṣira*** 'göz'. ***Bāṣıra ḳuvvetiyle ol hey'eti idrāk ėtdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 123b).

basıra II, b. ***basra***.

AD. **basırgan–** 'uykuda korkup sıçrayarak uyanmak, üzerine kâbus çökmek' Redhouse 1890 s. 327, DS 541; fakat 'basılmak, yenilmek, yok edilmek, susturulmak, yatışmak' W. Radloff 1893 s. 1529 (kaynak?) < ***bas–*** + fiili genişleten ***-ırgan-*** ek terkibi, krş. ***kıs-*** > ***kısırgan-***.

basil 'çubuk şeklinde bakteri' < Fr. ***bacille*** a.m. < Lât. ***bacillus*** 'çomakçık' [***baculum*** 'çomak' + ***-ill-*** küçültme eki]. ***Benim için bir basilin hayatı senin Napoleon'un imparatorluğundan yüz kerre, yüz bin kerre daha mühimdir.*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 12).

O. **basilik** (anatomi terimi) 'vücutta mühim bir damar' Meninski 1780 I, 452, TS 410 < Lât. ***basilica (vena)*** veya Ar. ***bāsilīḳ*** üzerinden doğrudan doğruya EYun. ***βασιλικη*** 'krala ait'den G. Meyer 1893 s. 41, Krş. Tekin–Tietze 1994 no. 9115 yâni 'kral damarı' (Arap tıbbında kol damarı, Yunanlılar'da başka bir damarın adıymış, krş. E. Littmann 1924 s. 74).

O. **basir** 'her şeyi gören; keskin akıllı' < Ar. ***baṣīr*** a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb*** . ***Gelseler cümle nāḳıdān-ı baṣīr | Ḳamusın ḥuccetiyle yiyŋeydi.*** (Ferec 855/1451 v. 105a). ***basirine basıl-*** 'görünüşüne bürünmek': ***Eline bir kitāb alub lā-yenḳaṭı' gözden geçürmek baṣīrine baṣılub ...*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 249).

basiret/basarat/basarak 'nüfuz eden görüş, anlayış' < DS 538, 552–553, Ar. ***baṣīra*** a.m. ***Anı getüreyim, diyde-i tiyzüŋüzile, baṣiyret-i dür-biynüŋüzile aŋa naẓar eyleŋ!*** (Ferec 855/1451 v. 106a). ***Sanki basiretim bağlanmıştı. Bütün bu işler bana hiç taallûk etmiyormuş gibi, sakin, asude bir halde dinliyor, belki de şaşkınlığımdan gülümsüyordum bile ...*** (S.M. Alus 1933p s. 219). ***Murat'ın homurtusunu duydukça uzak dururduk ondan, kaçardık. Basaratımız mı bağlanırdı, nasıl olurdu, bir de duyardık ki allı bir gelin, ya da burma bıyıklı bir delikanlı gitmişti suya.*** (M. Güler 1990 s. 115–116). ***basarak*** .

basit I 'düz, karışık olmayan, kolay; sade; alelâde; derin düşünmeyen' < Ar. ***basīṭ*** a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb*** . ***Gerçi burada yapılacak iş basit mi basitti: tası tarağı toplayıp gitmek.*** (S. Birsel 1995 s. 114).

basit II 'bir aruz şekli olan ***bahr-ı basit***; musikide bir usul çeşidi (?)' < ***basit*** I ***Baṣīd (l) içre nevā-yi 'āṣıḳāne.*** (Aḥmed–i Dā'ī 1973 v. 24b).

O. **basit** III 'geniş bir düzlük olarak düşünülen dünya', krş. Ar. ***basīṭa*** a.m. ***basit-i âlem/basit-i hâk/basit-i zemin*** 'dünya': ***Bir ḳız ḳardaşum vardur ki basīṭ-i zemīnde berren ve baḥren anuŋ gibi yoḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 88a). ***Ol Ḫāliḳ-i cemī'-i ümem, ve rāzıḳ-ı cümle-i benī Ādem, mün'im-i sükkān-ı basīṭ-i 'ālem ...*** ('Ālī 1979 [1581] s. 174). ***Rü'yā 'āleminde gördüm ki zer-i ḫālişden bir silsile ḥażīż-i eflāḳden basīṭ-i ḫāke nāzile olub ...*** ('Ālī 1979 [1581] s. 131).

O. **basit** IV 'bir nevi esrar' < Ar. ***basṭ*** 'haşiş' (asıl mânası 'gevşeme, ferahlanma') F. Rosenthal 1971 s. 28–29. ***Ol diyāruŋ āb u havāsı iḳtiżā ėtmeg-ile ekşeriyā mülūk-i ẕī-şānı afyūn ve basīṭden mürekkeb ba'ż-ı ma'cūn yėrler.*** ('Ālī 1994 [1591–99] v. 80b).

Bask 'Latinleşmiş İspanya yerlilerinin bakıyesinden bir kimse' < Lât. ***Vascones*** < kendi dillerinden. ***Baskça*** 'bugün İspanya ve Fransa'nın mahdut bir bölgesinde konuşulan, Hind–Avrupa dillerinden olmayan bir dil'.

AD. **baska** 'bel korsası' DS 541 < Sırp–Hırv. ***paska*** a.m. [***pas*** 'kuşak' + ***-ka*** küçültme eki; Slavca ***-ka*** için b. ***ayka*** .] A. Tietze 1957 no. 158.

AD. **baskak** 'tahsildar' DS 541 < Çağatayca ***basḳaḳ*** a.m. [***bas-*** 'mühürlemek'] G. Doerfer 1965 II, no. 691.

AD. **baskal** 'perişan, üstü başı salkımsaçak' DS 541, b. ***paskal***.

basket I 'basketbol oynarken topun, içine düşmesine çalışılan ve yüksek yerde asılan bir nevi sepet' < İng. ***basket*** a.m., asıl mânası 'sepet'.

basket II 'basketbol oynarken kazanılan sayı' < İng. ***basket*** a.m.

basket III 'basketbol' < ***basketbol*** kelimesinin kısaltılmışı, b. ***afro*** . ***Celal, oğlanın beraber basket oynadığı arkadaşlarından biri olduğunu söylemişti.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 144). ***basket pabucu*** 'bir çeşit spor pabucu': ***Cléa, ikinci buluşmalarına, o herkesin giydiği beyaz basket pabuçlarından sıyrılıp, kısa ökçeli, her yanı açık, bandlı, hafif sandallarla gelmişti.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 131). ***basket topu*** 'basketbol oyununda kullanılan top': ***Köşedeki koltuğun üzerinde basket topu duruyordu.*** (A. Yurdakul 1991 s. 158).

basketbol (İngilizce'den gelen spor terimlerinden) 'bir çeşit top oyunu' < İng. ***basketball*** a.m. [***basket*** 'sepet' ve ***ball*** 'top'].

baskı, b. ***basku***.

baskın I 'beklenmeyen zaman hücum' < ***bas-*** I + fiilden nomen actionis yapan ***-gın*** eki, krş. ***akkın*** . ***"Baskın basanın" derler, doğrudur.*** (M.Ş. Esendal 1958m s. 93).

baskın II ‘daha kuvvetli, üstün’ < *bas-* I + fiilden sıfat yapan *-kın* eki, krş. *akkın* . *Kendi iç sesi doktorunkine baskın çıkıyor, onu uzaklaştırıyor, siliyor.* (A. Ağaoğlu 1991h s. 198). *Soğuk gri suya atlasam ve her şey bitse demiştim. Mıknatıs gibi çekiyordu su beni ... Vazgeçtim. Yaşama güdüm baskın çıktı.* (E. Atasü 1996 s. 35). ‘son derece’: *Perukār bunuŋ basḳın serḫōş olduġunu söyledi.* (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 199).

EO. **basku/baskı** ‘basma, basış, ağırlık’ < *bas-* I ve fiilden isim yapan *-kı* eki, b. *açgı* . *Başḳusuz sazı yėl alur.* (V. İzbudak 1936a [1466] no. 84). *Baskı altındaki bu kızla nasıl seviştiniz de böyle ahtlere, peymanlara giriştiniz?* (H.R. Gürpınar 1933ke s. 36). Aslında nomen actionis E.V. Sevortyan 1978 II, 76, fakat birçok müşahhas mânaları var, basmaya yarayan aletler, vs. (ZTS 1976 s. 19, DS 539, 542, TS 409). Bir misal: ‘yüklü saman arabasının üstüne bağlanan sırık’: *Rumelinde koca çiftlik bırakan adama yüz ağaç zeytin düşmedi de, köyünde bir baskısı olan burda üç fabrikaya sahip çıktı.* (Sabahattin Ali 1947 s. 105).

EO. **basku–** ‘basmak, bastırmak’ < *bas-* + frequentativum–intensivum fiil genişletme eki *-ku-*, krş. *-gü-* M. Räsänen 1957 s. 165. *Bir ḫazīne ol meşāne-dür şuya / Ki oradan ol şu yolını başḳuya.* (C. Brockelmann 1919 [14./15.yy.] s. 24). Başka misal bulunamadı.

baskül ‘bir çeşit terazi’ < Fr. *bascule* a.m. Asıl mânası ‘tahterevalli’; kelimenin aslı *bat* ‘döver’ veya ‘döv’ ve *cul* [< Lât. *cūlus*] ‘kıç’. *Bir sanat eserini okuyup bitirdikten sonra baskülde tartıldığım vakit ağırlaştığımı görmeliyim.* (S. Taşer 1956 s. 34).

basmacı, b. *bas-.*

O. **basmahane** ‘matbaa’ DS 544 < *bas-* II + *-ma* masdarı ve *hāne* ‘ev, bina’, b. *abdesthane/apteshane* .

basmakalıp ‘hep tekrarlanan, orijinalitesi olmayan’ < *basma* (b. *bas-* II) ve *kalıp* ‘bir şekil basmak veya dökmek için hazırlanan vasıta’. *Me’mūrīn daḫı lā-yuḥṣā başma-ḳālıb naṣīḥatler ėtdiler.* (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 135). *Şair bu basmakalıp sözleri sessizce dinledi.* (İ. Aral 1997 s. 44).

baso, b. *basso.*

AD. **basra/basıra** II ‘bitkilerin külleme hastalığı; sisli havalarda yapraklar üzerinde meydana gelen nem; yüzde çil ve leke’ DS 541, 545 < Ar. *baṯra* ‘kabarcık, sivilce’ Dozy 1927 I, 51. /ṯ/ /s/ gelişmesi için b. *abes* . *basralan-* ‘külleme hastalığına tutulmak’ *-lan-* genişlemesi için b. *abaplan-* : *Bu yıl bağların üzümü basralandığından, bekmez de kaynatamadık a Musdu.* (F. Baykurt 1971t s. 106).

basso/baso (beynelmilel müzik terimlerinden) ‘en kalın erkek sesi’ < İt. *basso* a.m. [asıl mânası ‘alçak, basık’]. Garb müziği ıstılahları için b. *acitato* . *Bu fasılada, gözünün biri siyah bir bezle örtülü iriyarı birisi, baso bir sesle, eski bir asker şarkısına başlıyor.* (T. Güner 1951 s. 49).

O. **bast** ‘fikrini ifâde etme, serd etme, döşetme’ < Ar. *basṭ* a.m. Asıl mâna: ‘yayma’. *Ol Türkmen söyledi, basṭ-ile ḥālini şerḥ eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 123a). *bast-ı hikâyet* ‘hikâyenin anlatılması’: *Basṭ-ı ḥikāyet u peyām zebām-ı muṣāḥibden olmayınca gül gibi gülüb açılmazlar* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 232). *bast-ı mukaddemat* ‘söze başlamak, anlatmağa girişmek’: *ʿAvāmm-ı nās-ile söyleşür gibi basṭ-ı muḳaddemāta cür’et eylemeyeler.* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 231).

basta I (gemici tâbirlerinden) ‘bırak artık!’ < İt. *basta!* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 82.

AD. **basta** II ‘dükkân tezgâhı, tabla, işporta, pazar yerlerinde meyve, eşya satılan sergi’ DS 545 < belki Slav. *postav* ‘bir şeyin altına konan kab vs.’, ms. Bulg. *postav* ‘çeşme yalağı; yemlik; bağ bozumunda kullanılan tahtadan büyük tepsi’. *Ve yaylaḳ bāzārlarında daḫı her dükkāndan basta akçası dėyü bir akça alınur.* (Ö.L. Barkan 1943 [991/1583] s. 85).

AD. **basta** III ‘pilav, ince öğütülmüş bulgurdan yapılan yemek’ DS 545 < İt. ‘hamur işi yemek’ < Lât. *pasta* ‘dough’ < EYun. *παστη* (pastē') ‘arpa lapası’ [asıl mânası: ‘üstüne su serpilmiş olan’].

AD. **basta** IV ‘duvar örülürken konulan harç’ DS 545 < İt. < Lât. *pasta* ‘hamur’.

O. **bastarda/baştarda** ‘büyük kadırga; Osmanlı donanmasında amiral gemisi’ < İt. *bastarda* ‘büyük kadırga’ < *bastardo* ‘melez’ (iki tipin birleşmesinden ileri gelmiş bir tip olduğundan) Kahane–Tietze 1958 no. 83. Kelime ortasındaki */s/, /ş/’* ye dönebilir, b. *avşar* . *Ġazāya niyyet-i ḫālişa ile bir ʿaẓīm baştarda bünyādın urmaġa ...* (Selânikī 1989 [1599] I, 172–173). ‘eski zaman yelkenli gemilerde en büyük yelken’ Kahane–Tietze 1958 no. 84.

bastı ‘kendine has bir pişirme usulünü icabettiren çeşitli sebze yemeklerinin isimlerinden, ms. *kabak bastısı, karnıbahar bastısı, kereviz bastısı* DS 546 < *bas-* I + başka yemek isimlerinde de kullanılan geçmiş zaman 3. şahıs eki olan *-dı*, krş. *beğendi:* bu, *hünkâr-beğendi* terkibinin (ve cümlesinin) kısaltılmışı olabildiği gibi *bastı* da *kül-bastı* terkibinin (ve cümlesinin) kısaltılmışı olabilir; krş. bir de *imam-bayıldı* ve yemek ismi olmayan *dal-bastı kiraz.*

⊡ Fiilin geçmiş zaman şeklinin, isim haline gelmesi için tek tük misaller bulunabilir. Çoğu 3. şahıslıdır, fakat 1. şahıs şekli de yok değildir. Fakat bunların hepsi istisnai, tek kalmış ifâdelerdir. A–E cildinde bulunanlar şunlardır: ***bastı*** (bir yemek pişirme usulü), ***bastıbacak, beğendi*** (bu da — daha sonra göreceğimiz başkaları gibi — bir ahçıbaşı şaheseri), ***boğuldum*** (krş. ***boğmak***), ***bolamadi/bolamadı*** (her hususta esrarengiz bir kelime), ***buldumcuk*** (bunun da morfolojisi garip), ***buyurdı/buyurtu***, ***buyurdum*** (idarî kısaltmalara benziyor), ***büzdüm*** (anatomi–fizyoloji

sahasında yegâne tesmiye misali), ***ciğerdeldi, çatladı*** (Meninski'ye göre sıfat), ***çıtkırıldım*** (araya sokuşturulmuş bir cümlecik, biraz ***boğuldum***'a benziyor), ***dalbastı kiraz*** (satıcıların nidası mı?), ***dedikodu*** (***deyip kodu*** mu? Maamafih böyle çift tâbirlerden başkaları da vardır), ***doğdu*** ('lohusa cemiyeti', buna benzeyen başka bir "cemiyet" adını bulamadık), ***düğdü/düdü*** (başka bir dilden alınma değilse ***düğ-*** fiilinden olabilir).

bastıbacak 'gülünecek derecede kısaboylu, kısaboylu ve çarpık bacaklı' < ***bas-*** I geçmiş zaman 3. şahıs eki olan ***-tı*** ve ***bacak***; bu terkibe benzeyen başka terkib bulamadım. Fiilin geçmiş zaman şeklinin, isim haline gelmesi için b. ***bastı .*** ***Kristal'in alt avlusunda, adamı leylek gibi veya bastıbacak gösteren aynalarda kendimi görünce ...*** (S.M. Alus 1944 s. 67–68). 'daha yaşı küçük olduğu halde küstah ve yaramaz': ***Bu bastıbacak, babasının dibi delik cebi imiş gibi, boyuna bizim kasaya gidip geliyor.*** (S.M. Alus 1933p s. 350).

AD. **bastık/pastık** 'pestil' DS 546, 3405, TS 406 < Batı Erm. ***basdeġ*** < EErm. ***pasteġ*** < Yun. ***παστηλος*** (pastī'los) < İt. ***pastello*** a.m. ***/l/ > /ġ/*** değişimi Ermenice'ye mahsustur. Krş. ***pestil.*** R. Dankoff 1995 no. 604. ***Paşa, kiminin elinde ısırılmış iri bir ayva, ... kiminin iki, üç dilim pastuk veya bir dürüm pestil bulunan çocukları ikişer ikişer sıraya dizdi.*** (M. Özay 1956 s. 17). ***Benim kocam bakkaldi. Yüzüm, incir, yağ, bastık, fındık, ceviz, buna benzer fikiler getirip kileri ağzına keder doldırdi.*** (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 194).

bastır–, b. ***basdır-.***

AD. **bastırak/bastırık** 'ağırlık, baskı' DS 547, ZTS 1976 s. 19 < ***bastır-*** + fiilden nomen instrumenti yapan ***-ak*** eki (b. ***apuldak***), ve ikinci varyantta fiilden isim yapan ***-(ı)k*** eki (b. ***acuk/acık I***). ***Bunda yalnızca pilav ve üstüne yahni, bastırak olarak da üzüm hoşafı verilir.*** (M. Makal 1975 s. 28).

bastika (gemici tâbirlerinden) 'açılır–kapanır makara' < İt. (Venedik dial.) ***pasteca*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 481.

bastiyun 'tabya' < İt. ***bastione*** a.m. G. Meyer 1893 s. 70 [***bastire*** 'imal etmek'].

baston I b.m. (değnek) < İt. ***bastone*** < Lât. ***bastum*** a.m. ***Bastonu, yere dokundukça, çıtırtıya benzer bir ses çıkarıyordu.*** (A. Kutlu 1991 s. 69).

baston II/**boston** (gemici dili) 'cıvadranın dışarıya doğru uzanan parçası' < İt. (Venedik dial.) ***bastón*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 85. ***İnsan meyhaneye giderken gemi bostonlarının altından, ya da rıhtım babalarına bağlanmış palamarlar üzerinden hoplaya eğile yürüyordu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 210).

O. **bastondiflok** (gemici dili) 'flok yelkenini taşıyan baston' < İt. (Venedik dial.) ***bastón di flok*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 86.

EO. **basu** 'ani hücum, baskın' < ET. ***basıġ*** a.m. Clauson 1972 s. 373. Fiilden nomen actionis yapan ***-i*** eki için b. ***alu-satu .*** ***Şavaşda bir midür Behrām-ile şu | Barışmaḳ mı dilerler yā ki başu?*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 934).

basur 'anüs bölgesinde mayasıl' < Ar. ***bāsūr*** a.m. ***Kimi beyin hummasına tutulup ısırgan otlarının arasında can verdi, kimi kanlı basura, dizanteriye yakalandı ...*** (Şahap Sıtkı 1958 s. 14). Mecâzî mânada; ***Boruyu tam oturt. Dikine. Tam yerine gelmezse açtığın gedik hiç bir basura melhem olmaz.*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 160).

basur–, b. ***basır-.***

basübadelmevt 'ölümden sonra diriliş' < Ar. ***ba'ṯa ba'da l-mawt*** a.m. [***ba'ṯa*** 'diriliş', ***ba'da*** '–dan sonra', ***l-*** harf–i târif, ***mawt*** 'ölüm']. Ar. ***ba'de*** 'sonra' kelimesi için b. ***ba'd .*** ***Ateşin o eski zamanlarda bâsübadelmevte sebeb olacağı sanılıyordu. Tanrılar tarafından kendilerine lâyemutluk ihsan edilmek isteyenler yakılırdı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1954a s. 93). ***Milliyetçiyiz? Hangi milliyetçilik? Batının en bedbaht, en sarsak, en hasta fikir adamı basübadelmevt hülyalarıyla avutabilir kendini.*** (C. Meriç 1992 s. 109).

baş I b.m. (vücudun en üst kısmı) < ET. ***baş*** a.m. ***Bana varsaydın, seni başım üstünde taşırdım.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 264). ***Pek güler yüzle ve mültefit bir tavırla baş kesip selâmladım.*** (S.M. Alus 1944 s. 58). (Argo) ***baş*** 'erkeklik organının en uç kısmı' H. Aktunç 1990 s. 51. ***başından aş-*** 'işi çok fazla olmak': ***Zecr-ise ḥadden aşdı gözüm yaşı başdan*** (Mihrī Hātūn 1967 s. 124). Binilen hayvan için: ***başı boş*** 'dizginsiz, serbest': ***Eşeği başı boş salıverdiler.*** (S. Kocagöz 1954 s. 16) Mecâzî mânada: ***Başıboş giden toslayıverir duvara.*** (Füruzan 1972k s. 250). ***dikbaşlı*** 'dizgin işaretlerini dinlemeyen, inatçı': ***Gel, baş ḳatılığın eyleme, sözüm işitl*** (Ferec 855/1451 v. 151a). ***Dik başlı ḳaḥbe, yan şallayub gitme dikimel*** (Vāṣıf ʿOs̱mān 1257 s. 50). ***başçı*** 'çiğ ya da pişmiş koyun vs. başı satan kimse': ***Meger ol 'ayyārlarıŋ biri başcıyimiş.*** (Ferec 855/1451 v. 240a). AD. ***başıdışarı*** 'eviyle meşgul olmayan kimse; evli olup da hayat kadınlığı yapan kadın' DS 559: ***Ehl-i 'işmetden olur gerçi ṣaḳınmaḳ gibi kār | Başları ṭaşra olanlarda bu ḥālet yoḳdur.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 230). ***başını dinle-*** 'yalnız kalarak dinlenmek': ***İş olmadığı geceler evden çıkmaz, Yenikapı kıyılarına bakan üst kat odasında başını dinlerdi.*** (B. Arpad 1960 s. 30). ***başına kak-*** 'yapılan bir iyiliği yüzüne vurarak birini incitmek' ***Müdde'ī ṭa'n édüben başuma ḳaḥar 'işḳuŋı | Ṣınuġa vācib degüldür bunca atmaḳ daşlar.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 s. 171). ***baş kes-*** 'başını indirmek, eğilmek' (krş. ***boyun kes-***): ***Ḥācı Ḳadīr, elini göğsüne başdırub baş keserek aġayı selāmladıḳdan ṣoŋra ...*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 283). ***baş koy-*** 'can feda etmeğe razı olmak': ***Bayan Halimi ... ezilen kadınların savaşına gerçekten baş koymuş birisi.*** (T. Uyar 1985 s. 63–64). EO. ***baş ko-*** 'birisinin önünde alnı yere değdirmek' TS 444: ***Çūn taḫt öŋine geldi, baş ḳodı, yėr öpdi.*** (Ferec 855/1451 v. 4a). Bu tâbirin hususiyeti, iki elemanın arasına başka bir sentaktik eleman girerse ***baş*** kelimesi yine de accussativum eki almaz: ***Andan baş ölüm yastuġına ḳodı.*** (Ferec 855/1451 v. 52a). EO. ***baş koş-*** 'fikir

birliği yapmak, uymak' TS 445–446: ***Gėrü dön, mülevveşe baş ḳoşub mülevveş olma!*** (Ferec 855/1451 v. 133b). ***baş üstüne!*** 'peki! memnuniyetle!' < Ar. ***'alā r-ra'si wa-l-'ayni*** '(j'obéis) au signe de tête et au clignement d'oeil' (M.É. Galtier 1904 s. 1–2). Krş. Fa. ***ba-sar u çaşm. Başum üstine ne kim buyurursen / Sözüŋden çıḳmayam ger öldürürsin.*** (Ḥarāmī 1972 no. 326). EO. ***baş ur-*** '***baş ko-*** gibi' TS 455. Bugün mecâzî mânada ***baş vur-*** 'müracaat etmek': ***Rakı ve yemek sofraları için Tokatlıyana baş vurulmuş, servis yapacak garsonların apiko ve pire gibi olmaları şart koşulmuştu.*** (S.M. Alus 1934 s. 306). Başka mânalar: ***Gemi baş vurmağa başladı; ufuk kara kara bulutlu, iş azacağa benziyor.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. Şubat 1944). ***Baba efendi, nasıl, balık baş vuruyor mu?*** (M.Z. Pakalın 1946 s. 80).

baş II b.m. (hayvanların vücudunun en ön kısmı; başkalarının önünde olan) < ***baş*** I a.m. ***Baştaki otelin içi, balkonu, bahçesi hıncahınç.*** (S.M. Alus 1944 s. 156). 'üst derece': ***Ömer Hoca, başa güreşip de birinci gelene boynuzları kordelâlarla süslü bir tosun hediye etti.*** (Reşat Enis 1944 s. 124). ***Bu çizgileri çeken adam çöpçübaşından korkar mıydı?*** (T. Yücel 1954 s. 79). Başa geçerek sıfat da olabilir (krş. ***ser***, ms. ***ser-asker, ser hademe, sertabip***): ***Nöbetçi Başasistan, Fahrettin Kerim ekolünden, her fırsatta zemine zamana uygun divan edebiyatı mısraları düşürmeye meraklı, edebiyat sever bir doktordu.*** (H. Taner 1954 s. 25). -***başı*** kelimesiyle biten rütbe adlarının çoğunda possessivum eki olan ***-ı*** fonksiyonunu kaybetmiş ve kelimenin bir parçası olmuştur: ***Odabaşıya Rumyozun yazıhanesini sordum.*** (S.M. Alus 1944 s. 89). Aynı şey ***-başı*** kelimesiyle teşkil edilen mürekkep zaman zarflarında da görülür, ms.: ***Haftabaşıları çıkmamak için kendini bekâr kaydettirmişti.*** (R.C. Ulunay 1941 s. 15). Krş. ***aybaşı***. Başka mânadaki terkiblerde, meselâ yer adlarında, böyle şey olmuyor: ***Meselâ Kalpakçılarbaşından geçiyorum ...*** (S.M. Alus 1944 s. 17). ***(bir şey) başında*** 'önünde': ***Ertesi günü sabahı herkes işi başındaydı.*** (F. Baysal 1944 s. 60). 'bir şeyin en ucu, ms. bir okun ya da başka silâhın başı gibi': ***İki baş kenardaki direklere bağlanan iplere baş, öndekilere de öksüz tesmiye edilir.*** (K. Güngör 1941 s. 46–49). ***Alt baş komşunuz var ya?*** (Nâzım Hikmet 1965i s. 50). 'başlama yeri, başlangıç': ***Sokak başında faytondan inmişler, bir az yürüdükten sonra bir kapıyı çalmışlardı.*** (T. Deliorman 1943 s. 111). ***Mevsim başında anlaşma yaptınız bizlen.*** (Füruzan 1972k s. 182). ***baştan*** 'yeni baştan' (aynı İtalya'da konserlerde ***da capo!*** [yâni ***baş–dan,*** ablativus adverbialis için b. ***açmazdan***] diye bağırıldığı gibi): ***Beni görünce Hâkî: "Baştan, baştan!" deye bağırdı. Zinet oyununu bıraktı. "Ben utanırım," dedi.*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 234). ***(birisi veya bir şey ile) baş et-*** 'gücü yetmek, yapmak istediğini yaptırabilecek güçte olmak': ***Eskiden çocuklar bu geniş, güzel bahçeden çıkmazlardı. Hiç bir bahçıvan onlarla başedememişti.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 318). Krş. ***başar-***.

baş III 'adet' < ***baş*** I. (hayvan yetiştirme ekonomisinde) 'ehli hayvanların sayısını söylerken kullanılır'. Sayma vasıtası olarak kullanılan diğer kelimeler için b. ***aded .*** ***Bu çiftliklerin her birinde ... koşu hayvanları, sağmalı ile bir kaç yüz baş hayvanı çıkarmış.*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 25). EO. için aynı şey varittir: ***Elli baş deve*** (Ferec 855/1451 v. 51a). ***Yėdi baş kişiye ḫüküm ėtdi ki*** (Ferec 855/1451 v. 145b). Köy konuşma dilinde insanlara da kullanılır: ***Evlerinde kendilerinden başka kimseler yoktu. İki baş horanta idiler.*** (N. Üstün 1970 s. 70). Kasapların terminolojisinde ***büyükbaş*** (ms. sığır, manda) ve ***küçükbaş*** hayvanlar (ms. keçi, koyun) tefrik edilir.

baş IV b.m. (vücudun vazgeçilmez kısmı olarak, hayat tecellisi) < ***baş*** I. ***Başuŋı al ḳacı!*** (Ferec 855/1451 v. 64a). ***Ḫalīfe başı-çün doġru söyle!*** (a.e. v. 213a). ***Ḳılıc-ile ḫancer-ile od-ile sa'āliyke baş ḳayusın vėrdiler.*** (a.e. v. 226a). ***Başuŋ ṣadaḳası, bunı ṣalıvėr gitsün!*** (a.e. v. 13b). ***baştan sav-*** '(bir tehlikeyi) kendinden uzaklaştırmak': ***Hey gel, bu belāyı başdan ṣavı!*** (Helākī 1982 s. 159). 'geçiştirmek': ***"Gelir, gelir, sen meraklanma," diye söylendi kız baştan savarcasına.*** (Peride Celal 1978 s. 6).

baş V 'parayı değiştirenin aldığı üsttelik' < ***baş*** I ***Osmanlı liralarını ikişer kuruş, yüzer para başla İngilize tahvil ettirir.*** (E.E. Talu 1937 s. 22).

RD. **baş** VI 'tam, o anda' < Bulg./SırpHırv./Arn. ***baş*** a.m. BER 1971 I, 37'ye göre Türkçe ***baş*** 'kafa'dan, fakat E. Çabej 1976 II, 471'de bu etimolojiyi, Türkçe kelimenin böyle bir mânası yoktur diye reddediyor. P. Skok kelimeyi almamış. ***Her sene baş bu vaḳıt div cıḳay hem birer insān yėy.*** (N. Hafız 1985 s. 223). ***Çocuk baş isteyensin kuşun üstünden ...*** (N. Hafız 1985 s. 223).

EO. **baş** VII 'yara' TS 414–416 < ET. ***bāş*** a.m. Clauson 1972 s. 376. ***Benüm baġruma kim urdı bugün baş / Kim ayırdı bugün benden ḳarındaş.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 2084).

AD. **başa** 'ağabey' DS 549. krş. ***paşa***. EO.'da ***paşa*** yerine geçer. ***Ṣābıḳan Ḫersek sancaġı begi olan Süleymān başaya ...*** (F. Kraelitz 1921 [15.yy.'ın ikinci yarısı] s. 97).

başa baş I '(yarışta iki atın) birbiriyle aynı hizada olması; biri birinden üstün olmaması' < ***baş*** II; krş. Az. ***başabaş*** a.m. ADIL 1966 I, 219. ***başa baş gel-*** 'denk gelmek': ***Her işçiye on lira versek, kamyonlara da para tabii ... Neredeyse başa baş gelecek yahu?*** (F. Baykurt 1967k s. 379).

EO. **başa baş** II 'baştan başa' TS 416–417 < ***başa baş*** I ? Fakat mâna bakımından Fa. ***sar-ā-sar*** 'baştan başa' tâbirinin tesiri altında değiştiği düşünülebilir. Calque için b. ***ab I/âv*** [3]. ***Benümdür Çīn u Tūrān hep başa baş*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 2509).

başak 'ekinin taneleri taşıyan kılçıklı başı' < ET. ***başaḳ*** a.m. [***baş*** + küçültme eki olan ***-ak*** eki, b. ***bardak***] Clauson 1972 s. 378. ***Başaklar koç kellesi gibi ... Bir***

kellede on beş, yirmi tane var. (Kemal Tahir 1955g s. 129) 'mahsul devşirildikten sonra dal ve sap üzerinde kalmış olan artıklar' DS 550–551, TS 418. ***başakçı*** 'bu artıkları toplayan' DS 551, TS 419: ***Başakçılara bir tane bile ceviz bırakmayacak, ne var ne yoksa derleyip toparlayıp götürecekti.*** (N. Üstün 1970 s. 153–154).

başar– '(bir işi) muvaffakıyetle bitirmek, ikmal etmek' < ET. ***başġar-*** a.m. Clauson 1972 s. 380 [***baş*** + isimden fiil yapan ***-ar-*** eki, krş. ***otkar-*** < ***otar-*** 'otlatmak']. EO. 'idare etmek': ***Ḳo, memleketüŋi başarayım, senüŋ işüŋi, leşkerüŋ işini, ra'iyyetüŋ işini ḳayurayım!*** (Ferec 855/1451 v. 74b). ***Aḫcaŋuzı ben başarayın, artsun.*** (a.e. v. 96a). ***Yā işümi başaruŋ, yā biŋ dīnār ceriyme virüŋ!*** (a.e. v. 19a). Menfi halde 'iktidarsızlık': ***'Avrat eri neḳadar çoḳ severse, başarmayıcaḳ sevmez olur.*** (Ferec 855/1451 v. 73b). Krş. ***becer–***.

AD. **başarat** 'aldanmaya meydan vermiyecek şekilde gerçeği açıkça görebilme yetisi' DS 552 < ***basiret*** a.m. Krş. Az. ***başarat*** a.m. Kelime ortasındaki ***/s/, /ş/'*** ye dönebilir, b. ***avşar*** .

AD. **başarla–** 'başarmak' < ***başar-*** + ***-la-***? İzah için b. aşağıdaki paragraf. ***Bi-şey başarlıyamıyisiniz.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 225).

⊡ Yukarıda görünüşe göre verbum diminutivum'u teşkil eden ***–arla–*** genişlemesi dediğimiz fenomen belki bir seraptır, normal gramer terimleriyle izah edilemiyecek bir şeydir, fakat dil şuurunda bir realitedir. Dilde ekspresif bir unsurdur, ***alızla–***'daki genişleme gibi. Onu ET. ***butarla–*** 'ufak parçalara yırtmak' fiilinde bulduğuma sevinmiştim. Clauson 1972 (309) onu ***butı–/buta–*** 'budamak' fiilinin genişzaman fiilsıfatına (participium aoristi) ve ***–la–*** genişlemesine bağlar, fakat T. Tekin 1974 s. 269 fiili başka türlü izah ediyor. ***başarla–*** fiilinde vaziyet başkaydı, ***–la–*** genişlemesi doğrudan doğruya ***başar–*** fiilinin kökünü takip ediyor. Aynı vaziyeti ***becerle–*** ve onun varyantı ***beşirle–***'te de buluyoruz. Ya bu sonuncu çifte benzeyen ***deverle–***'ye ne demeli? Bu da ***devir–*** fiilinden türemiş olduğuna göre ***/r/***'si ötekilerde olduğu gibi kendi malıdır. Yine de, ***butarla–***'da olduğu gibi, genişzaman partisibini düşündürenler de vardır: bâzı semantik güçlüklere rağmen ***dincel–*** kelimesine bağlanan ***dincerle–*** gibi, ***öp–*** fiiline bağlanan ***öperle–***, ***sık–*** fiilini çeşitlendiren ***sıkarla–, taş–*** fiilinin varyantı olan ***taşarla–***, ve nihayet ***topla–*** fiilinin mânaca kardeşi (ve aynı zamanda piçi) olan ***toparla–***, ki bu BSTT.'ye de girmiştir. Maamafih, ***toparla–*** fiilinin ***–tekerle–*** fiilininki gibi – esası isim mahiyetinde bir unsur olabilir ve ondan dolayı bu listeye dâhil etmemeliydim. Ötekilerin hepsine müşterek olan zayıflatma vazifesi ve belki onun sebebi olan argo kokusu. Bu argomsu vasfı, argoda kullanılan başka fiillerin tesirini de düşündürebilir, ms. ***hastarla–/astarla–, işmarla–, yuvarla–*** denominal fiillerininkini. Verbum diminutivum'dan A–E cildinde zikredilenlerin hepsi yukardaki metinde bulunur. Mukayese için Az. Türkçesi'ndeki şu fiillere de işaret edelim: (dial.) ***götürlän–, süpürlä–*** 'her şeyini kapıp götürmek'.

EO. **baş bart** 'yara bere, çıban, sivilce' DS 421–423 < ***baş*** VII ve ***bart*** b. E.V. Sevortyan 1978 II, 70–72. ***Bir zamānda bir yaycı ẓarīf ḥarīf var idi, yüzinden baş ve bart eksük olmazdı.*** (M. Çavuşoğlu 1970 s. 38[14]).

baş baş 'teker teker' TS 423 < ***baş*** VI ? ***Ne kim gördi ise ikisi baş baş | Dėdiler aġlayub aḳıtdılar yaş.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 4922). ***Anlaruŋ iġmāzını görmek-ile baş baş eşirrā baş ḳaldurub ...*** ('Ālī 1956 [1584] s. 136).

başbaşa (asıl mânada) 'başlar birbirine değmiş durumda': ***Başbaşa resim çektirdikleri için ayrıca daha yakınlık duyuyorlardı birbirlerine.*** (Füruzan 1972k s. 128). 'bir arada, yüzyüze': ***Bir araya toplanırlar; saatlerce başbaşa görüşürler.*** (S.M. Alus 1933p s. 143).

(Çocuk dili) **baş baş et–** 'küçük çocuklara öğretilen, sağ eli başa dokundurarak askerce selâm vermek' < mükerrer ***baş*** kelimesi ve ***et–***. ***Doğan'ı kaldırıp kucağına aldı. "Hadi oğlum, bir selâm çak bu adama! Baş baş et!" Elini tutup baş baş ettirdi.*** (F. Baykurt 1961o s. 255). Çocuk dili için b. ***adda git–*** .

AD. **baş bir et–** '(kadın) zina yapmak' DS 555: ***Bu gızı gandır da bennen baş bir essin.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 147).

baş boğ/başbuğ 'komutan; elebaşı' Meninski 1680 I, 657, TS 423–425 < ***baş*** II ve ***boğ/buğ*** ??, ***boġ*** < Bulg. ***bog*** 'tanrı' W. Radloff 1911 IV, 1647 (fakat bütün Slav dillerinde bulunan bu kelime ile münasebeti olmasa gerek). ***Yine bir nikbetī başı boġı-dur | Tīġ-i cevri ėder tenüŋi dü-nīm.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 139). ***Osman bey halktan vergi toplamayı reddeden tek başbuğdur.*** (İ. Tarus 1961 s. 198).

başçı, b. ***baş*** I.

EO. **başdaş** 'kafadar, akran' TS 428–429 < ***baş*** I + ortaklık eki olan ***-daş***, krş. ***arkadaş, karındaş*** vs. ***Kişi gendü başdaşlarından artuḳ olmaḳ hünerdür.*** (E. Birnbaum 1981 v. 21b).

O. **başed** 'olabilir, belki; keşki' < Fa. ***bāşad*** a.m. ***Gelüŋüz göstereyin size bir iş | İçüŋüzden gide bāşed bu teşvīş*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 2284). Ekseriya ***ki*** tâkib eder: ***Bāşed ki benüm ḥaḳḳumda bir iḥsān, bir şefaḳat ėde.*** (Ferec 855/ 1451 v. 230b).

baş et– '(bir işi, bir vazifeyi) bitirmeye muvaffak olmak' < ***baş*** II ve ***et–***. ***Bir kile ekmeği yedi, baş etti.*** (U. Günay 1975 s. 327). '(birisine veya bir şeye) gücü yetmek' ***Siz bana Memduhanın üst kattan aşağıya inmemesi için tembih ettiniz. O bahçeye çıkmak isteyor. Baş edemiyorum.*** (H.R. Gürpınar 1933ke s.46). Ekseriya ***ile*** ile: ***Kız, sen benimle baş ider misin ki?*** (S. Ayverdi 1940 s. 10). Nadiren accussativum ile: ***Siz, beyim, aşağıdan birkaç adam daha bulsanız çok iyi olur. Baş edemiyecez yoksa bu işi.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 163).

başga/başka b.m. (diğer; değişik, farklı) < ET. ***başġa*** a.m. < ***baş*** IV + ***-ġa*** (dativus hal eki) M. Räsänen 1969 s. 65. 'başka şeye benzemeyen, apayrı': ***Başḳa bir 'ālemi var bāġ-ı bahāruŋ ḳanda | Yāsemen rūz-ı sefīd oldı, benefşe şeb-i tār.*** (Köprülüzāde 1934 s. 116). (kısaltılmış cümle) 'bu başka bir meseledir': ***Ben de istiyorum, başka, insan her istediğini yapamaz ki kardeş.*** (A. İlhan 1953 s. 188–189). (birkaç şey sayarken) '... ayrı, ... ayrı': ***Şamuru başḳa, elması başḳa, vaşaġı başḳa, kürklere, ni'metlere ġark oldı.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 127). (Argo) 'Çingene' F. Devellioğlu 1959 s. 69: ***"Başka" diye Türkçede***

Çingeneye derlermiş. (H. Taner 1969 s. 61). EO. ‘ayrı, müşterek olmayan, hususi’: *Ortaḳlıḳ öküzden başḳa buzaġu yigdür.* (V. İzbudak 1936a no. 38). ‘ayrı, müstakil’ TS 441: *Bu ṭarafda Pīr Aḥmed tamām başḳa beg oldı.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 161). *başkası* ‘ondan başka birisi’ (’benden başkası’ da olabilir, o mânada **başkam* olmuyor): *Başḳaları ne yapdılar bilmem, ben birşey yapmadım.* (A.H. Ṭarḫan 1334 s. 403). *başka başka* ‘çeşitli’: *Sonra da bunun hepsinde başka başka mahzurları görerek vaz geçiyordu.* (E.E. Talu 1928 s. 14). ‘her sefer başka’. *Ve bu müddet zarfında ben başkalaştığım için onu elbette başka başka görecektim.* (A.Ş. Hisar 1941 s. 124). O. ‘ayrı ayrı’: *İkisini başḳa başḳa bile getürdüb ...* (ʿĀlī 1982 [1581] s. 162). O. *başka başumuza* ‘kendi başımıza’ (krş. *başına*): *Ḳaçalum, fulān ser-ḥadde varalum. Başḳa başumuza ādem olaluml* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 184).

AD. **başgel–** ‘baş etmek’ DS 557 < *baş* II ve *gel–*, Fa. *sar āmadan* a.m. tâbirinden calque. Calque için b. *ab I/âv* [3]. *”Kerimlerin Sülmanın çocuğu öldü, Liliyarin çocuğu öldü, Cennetin çocuğu öldü.” diye ölenleri saymaya başgelemiyor gelen geçen.* (M. Makal 1960 s. 17).

başgöz et– ‘evlendirmek’ < tâbirin menşei belli değildir, krş. Az. *baş göz ėle–* a.m. ADIL 1966 I, 223. *Monla Emīni ʿayālsız ḳoyduḳ. Lāyıḳ olan Emīni yine baş göz ėtmekdür.* (G. ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 99). *”Sen istemedikten sonra seni de kimse baş göz edemez.” ”İstemiyorum Ahmet benim ağabeyim”.* (R. Ilgaz 1969k s. 211).

baş hoş et- ‘sevişmek, anlaşmak’ TS 431 < Fa. *ser ḫōş* ilk kelimenin Türkçe’ye tercümesiyle. *Şimdiki hālde bir insānile baş ḫoş eylemiş-dür, aŋa senüŋ ḳayduŋ yoḳ.* (Ferec 855/1451 v. 30a).

başı (birleşik zarflarda) ‘beher’ < *baş* *Bekçi bağırıyor: ”Ev başı bir adaammm, ev başı bir adaaammm muhtarın odasına!”* (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 71). *Ekrem adım başı karşıma çıkmazdı.* (P. Kür 1983 s. 132). *başına* a.m.: *Asker mantosu mu yapar kadın, manto mu, belli değil. Bir yerlere parça başına iş gördüğünü biliyordu yalnız kız.* (Peride Celal 1978 s. 25).

başıboş, b. *baş* I.

başıbozuk (askerlikte) ‘üzerinde üniforma olmayan; bir grubun âzalarından olmayan kimse’ < *baş* ve *bozuk.* *Sınıfın başıbozukları, paralı yatılılar ”Ya biz?” diye ordubozanlığa başladılar.* (R. Ilgaz 1959 s. 60).

başına (bâzı birleşik zarflarda) ‘tek kişi olarak (hareket ederek)’, b. *başlı başına, bir başına, cin başına, kadın başına, kendi başına, tek başına, yalnız başına.* Bunlarda 1. ve 2. şahıs da olur. Bu tür dativuslu zarflar için b. *abes yere .* *Ama kimselerin olmadığı bir adada bir başıma yaşayabilirdim.* (F. Edgü 1959 s. 30).

başına buyruk ‘kimseden izin almadan istediğini yapabilen’ Meninski 1680 I, 1015 < *baş* ve *buyruk*, kendi başına itaat eden ? *Yoḳdur uşşı şu ki bir aşşı içün derd çeküb | Başına buyruġiken özgenüŋ ola nökeri.* (Naẓmī 1928 s. 4). *Kimsenin kesesine müftekir değilim, başıma buyruk bir keratayım.* (S.M. Alus 1933p s. 219).

EO. **başıra (ur–)** ‘başına (vurmak)’ < *baş* I + 3. şahıs possessivum eki *-ı* + hedef eki olan *-ra*, b. *ardıradın .* *Cüvān-ı Baṣrī bir çıbuġ-ile ol ṭavusı arḳuncaḳ başıra urdı.* (Ferec 855/1451 v. 3b). *Büyüyicek ger sözüm dutmazise, | Buyurıcaḳ dėrsem, anı ėtmezise, | Uram anı bu ʿaṣāyla başıra.* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3814–15).

AD. **başire** ‘alışveriş’ DS 561 < Fa. *bayʿ u ṣarā* a.m. [Ar. *bayʿ* ‘satış’, Fa. *u* ‘ve’, Ar. *ṣarā* ‘alış’]. *İsneyn günü ʿāṣamʿāder düvende oturdum, bʿāṣire ėdemedim.* (Ö.A. Aksoy 1945 I, 368).

başka, b. *başga.*

AD. **başkılt/başkıltı** ‘yatağın baş ucu’ DS 561 < *baş* I ve *kılt* ‘yatağın baş veya ayak ucu’. *Gitmiş, devin başkıltından kılıcını almış.* (M. Tuğrul 1946 s. 17).

Başkırd/Başkurt ‘Ural dağlarının güneyinde yerleşmiş bir Türk kavmi’ < ?? M. Räsänen 1969 s. 65.

Başkırdistan/Başkurdistan ‘Başkırdlar’ın memleketi’ < *Başkırd* + birçok memleket isimlerinde geçen Fa. *-istān* eki, b. *Acemistan .*

AD. **başkün** ‘pazartesi’ DS 562 < BizYun. *παρασκευη* (paraskeví) ‘cuma günü’ [asıl mâna: ‘hazırlanma’] Ch. Tzitzilis 1987g no. 392. Krş. *baraskün.*

başla– ‘harekete geçmek, başlangıcını yapmak’ < ET. *başla-* a.m. Clauson 1972 s. 381–382 [*baş* + isimden fiil yapan *-la-* eki, b. *acabla-*]. Dativus ile: *Temür daḫı Sivaza geldi, cenge başladı.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 69). *Firāḳlarını ögine düşürüb aġlamaġa başladı.* (Ferec 855/1451 v. 18a). *Kaç yıl önce örülmeye başlayan aġ.* (K. Şipal 1971 s. 66). Fakat bu sonuncu gibi passivum masdardan sonraki ibarelerde *başla-* fiili (aynen Lâtince’de olduğu gibi) ekseriya passivuma geçer; *Faḳaṭ sāʿat beş olduġı ḥālde mutaṣarrıf gelmiyor, para verilmeğe başlanmıyor.* (Aḥmed Şerīf 1326 s. 238). Ablativus ile: *Bana bir şeyler söylemek istiyor. Fakat nereden başlıyacağını bilmiyor.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 47). EO.’da masdardan başka fiilzarfı (gerundium) da kullanılırdı: *Aça başladı ḳuflın azın azın.* (Faḫrī 1974 [1367] no. 4250). *Bir ḳaç günden ṣoŋra her biri ḳarīn-i helāk ve berāber-i ḫāk olı başlayub ...* (A. Bombaci 1946 [1560] s. 297). Geçişsiz fiil (verbum intransitivum) olarak: *Evvelâ bir fiskos, sonra bir konuşma, bir müzakere ve müşaveredir başladı.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1938 s. 16).

başlı başına/başlıbaşına ‘tekbaşına, kendi başına, bir gruptan ayrı olarak’ < krş. *yerli yerinde* ‘her şey kendi yerinde’; dativuslu zarflar için b. *abes yere .* *Başlı başıma ben-daḫı bir iş başarayım.* (Vāṣıf ʿOṣmān 1257 s. 51). *Çekip gitmesi, başlıbaşına bir manifestodur. Sistemin ona verebileceği her şeye sahip oldu ve bir*

çırpıda, üstelik hiçbir sebep yokken bıraktı. (A. Yurdakul 1996 s. 124).

⊡ Bu nadir zarf tipinde (zarf olması sadece dativus halinden kaynaklanıyor) kullanılan, ilk kelimesi ***-li*** ekini gösteren paronomastique bir syntagma'dır. Aynı syntagma'yı A–E cildinde, ***ev*** I maddesinde ***evli evine, köylü köyüne (git-)*** olarak buluyoruz.

AD. **başlık** 'mehri muaccel' DS 562–563, TS 447 < ***baş*** IV + isimden isim/sıfat yapan ***-lık*** eki, krş. ***bir kişilik*** 'bir kişi için, bir kişiye ait' (b. ***ahfadiyelik***). ***Yüz lira başlık isterim. Kızımın "yedi haceti" tamam üstünüze.*** (Reşat Enis 1944 s. 117).

EO. **başlu** 'yaralı' TS 447 < ***baş*** VII. + isimden sıfat yapan ***-li*** eki, b. ***adamakıllı*** [2]. ***Boynuzları biribirin başlu eylemiş, ḳan aḳar.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 149).

AD. **başmak** 'ayakkabı' DS 564, TS 448.450 < ET. ***başmaḳ*** a.m. G. Doerfer 1965 II, no. 744, menşe belli değil (Korece?). ***Etegin dişine dutmış, başmaġın eline almış.*** (Ferec 855/1451 v. 211b).

baştansavma 'üstünkörü, özen göstermeden' < (birşeyi) ***başından sav-*** 'hoşlanılmayan bir vazifeyi veya işi çabuk bitsin diye alelacele ve üstünkörü yapmak'; böyle bir cümleden ***-ma*** eki ile sıfat b. ***aşılama*** ve bu sıfat aynı zamanda zarf olarak kullanılmış. Bunun gibi fiilden ***-ma/-me*** ile yapma sıfatların zarf olarak kullanılanı ondan başka belki hiç yoktur, ***-lama/-leme*** ile teşkil edilen mekân zarflarından sarfınazar edersek. ***Biz de çalıştık, ama bunlar gibi baştan savma yapmıyorduk işlerimizi.*** (M. Kuyrukçu 1959 s. 26). ***Nasıl da baştan savma davranmışım şimdiye kadar!*** (Füruzan 1972k s. 309). ***İlk çapası da baştan savma değildi. Her sapın dibi fırdolayı kabartılmış, doldurulmuştu.*** (R. Ilgaz 1981 s. 53).

baştarda I, b. ***bastarda.***

AD. **baştarda** II 'piç' < Yun. ***μπα'σταρδος*** (bástarḍos) < İt. ***bastardo*** < Fr. ***bastard/bâtard*** a.m. Kelime ortasındaki ***/s/, /ş/*** ye dönebilir, b. ***avşar***.

O. **baştına** 'mirasla geçen raiyyet arazisi' < Bulg., Sırp., Hırv. ***baština*** a.m. [***bašta*** 'baba', yâni 'babanınki'] F. Miklosich 1889 s. 3, G. Meyer 1894 II, 43, BER 1971 I, 37, P. Skok 1971 I, 120. ***Ve şol re'āyā ki gendü çiftini ḳoyub bir ġayrı yérde zirā'at éde, sipāhī olan anlaruŋ baştinelerin alub āḫar ṭāyfeye vérüb...*** (Ö.L. Barkan 1943 [932/ 1525] s. 253).

bat I 'kurşun boruların ağzını açmak için kullanılan ucu sivri takoz' DS 568 < İng. ***butt*** a.m.

bat II, b. ***bad.***

bat– I 'aşağı inip gözden kaybolmak' < ET. ***bat-*** a.m. Clauson 1972 s. 298. ***Ulu ceziyredür ... güneş anda yerden doġar, yére batar.*** (Ferec 855/1451 v. 147a). 'suya inmek, garkolmak': ***Ol bī-günāh yigit deŋize düşdüginde batdı, çıḳdı ...*** (Ferec 855/1451 v. 60a). Mecâzî mânada: ***Zen u beçe dürlü dürlü ni'metlere batmışlar.*** (Ferec 855/1451 v. 68b). 'mahvolmak': ***Uşaŋlar bu yolda batdı | Ḳāfile menzile yetdi.*** (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 66). AD. 'ortadan kaybolmak, yok olmak': ***Sarı Mehmet evden başını almış batmıştı.*** (H. Aytekin 1945 s. 26). 'saplanmak': ***Artık yanında soluya, belki kanmamış kadının hareketleri bir diken gibi ona batar.*** (Şahap Sıtkı 1958 s. 66). 'çok çamur olmak, pislikle kaplanmak': ***Ahır batmış. Ahırı temizleyeyim.*** (T. Apaydın 1991 s. 207). 'acı vermek, tedirgin etmek' ***Evde bir yabancı muamelesi görüyordum. Artık, ev bana batıyordu.*** (H. Aytekin 1945 s. 67). ***Şımarıyorlar. Hiç yoktan kavga çıkarıyorlar. Rahatlık battı bunlara.*** (T. Apaydın 1991 s. 01).

AD. **bat–** II (yalnız ***-b*** fiilzarfı (gerundium) halindeki fiilden sonra ve geniş zamanı olan ***batır*** şeklinde) ondan önceki fiilin geniş zaman halini bildirir < ***yatır*** (***yat-*** fiilinin EO.'daki geniş zaman şekli) ondan evvel olan ***/b/*** harfine benzeşmeyle (assimilation) uymasiyle ***batır*** olmuşu. ***Naziḫter ḳalfa gene öyle fidān gibi şalınub batır mı?*** (Ebū–Bekir Ḥāzım 1326y s. 166).

O. **bataet** 'yavaşlık, süratin aksi' < ***baṭī'*** üzerinden Ar. usulüne göre nomen abstractum. ***Ṣıcaḳda her şey baṭā'et peydā éder, benim sā'at 'aḳsine dört na'la ḳoşar.*** (Aḥmed Rasim 1334 s. 151).

batak 'batmış, hayır gelmez, kurtulmaz' < ***bat-*** + fiilden isim ve sıfat yapan ***-ak*** eki (G. Doerfer 1965 II, no. 680). ***Halil, senin işin nasıl olsa batak, ev de yıkıldı demektir.*** (M.Ş. Esendal 1958o s. 160). 'ümitsiz durum': ***Ona ne bakıyon sen? Batağına gidiyor o. Atılganlık her zaman iyi değil.*** (Orhan Kemal 1952c s. 48). EO. ***'bataklık'*** TS 456. ***batakçı*** 'borcunu hiçbir zaman ödemeyen kimse': ***Muhacir sarhoş marhoştur ama batakçı değildir. Bu ay başına kadar ona müsaede et.*** (Umran Nazif 1948y s. 90).

O. **batalet** I 'faaliyetsizlik, atalet, tembellik, boş oturma' < Ar. ***baṭāla*** a.m. ***Ekşer-i evḳātları baṭālet-ile geçer.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 126). ***Şu küçük cumhūrīyetden tenbellik ve baṭālet bilküllīye maṭrūd olaraḳ her iş ġāyet intiẓāmla yapılmaḳda ...*** (Aḥmed Midḥat 1296 s. 44).

O. **batalet** II 'batıl itikadlara inanç' < Ar. ***baṭāla*** a.m. ***Meger bu ḳız Taŋrıya muṭī' degül imiş, erenlerden ḳacarmış, baṭālet yolında yürürmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 40a).

batalya/patalya (bahriye terimlerinden) 'küçük sandal' < İt. ***battella*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 89. ***Yeleksiz olarak servis patelyasına atlayanlar görülüyordu.*** (Reşat Enis 1947 s. 33).

batarya I 'en küçük topçu birliği; harb gemilerinde borda topları' < İt. ***batteria*** a.m. [Lât. ***battuere*** 'dövmek'] Kahane–Tietze 1958 no. 87. ***Bir yıl içinde mektebi kurmalıymışız. Yoksa iki batarya getirip köyü topa tuttururmuş.*** (F. Erdinç 1955 s. 110).

batarya II (otomobilde) 'elektrik kuvvetini depo eden cihaz' < İt. ***batteria*** a.m. ***Kamyonetimin bataryası gene zayıflamış. Öldüm çalıştırana dek.*** (B. Duygulu 1963 s.

49). Oyuncaklarda: ***Şimdiki çocuklar uzaktan kumandalı helikopter uçuruyor, bir dokunuşla bataryalı trenleri tünellerden aşırıyor.*** (N. Güngör 1992 s. 76).

AD. **batbat/batbit/patpat** 'yaprakları ağılı bir çeşit bitki, Hyoscyamus niger' DS 569, 3412, ***batbat otu*** 'Hyoscyamus niger' I. Hauenschild 1989 no. 596 < Ar. ***baṭbāṭ*** 'Polygonum aviculare' A.K. Bedevian 186 no. 2769, A. Tietze 1958 no. 12. ***Şimdi sana batbit getireyim. Onu bir sahanın içerisinde yak ve dumanını ağzına iyice doldur. O zaman ağrıyan dişinin içerisindeki kurtlar su dolu tasın içerisine dökülürler.*** (M. Yağmur 1957 s. 38). Krş. ***badbad.***

batenta, b. ***patenta.***

bateri 'orkestrada vurularak çalınan çalgıların tümü' < Fr. ***batterie*** a.m. [***battre*** 'vurmak']. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi . Görünmeyen bir yerden bir baterinin davuluna hızla vurdular.*** (A. Altan 1985 s. 30).

baterisa, b. ***paterisa.***

baterist 'orkestrada vurularak çalınan çalgıları çalan kimse' < Fr. ***batteriste*** a.m. [***batterie*** + çalgıcı ihtisaslarında çok görülen ***-iste,*** b. ***aferist***] ***Baterist, bagetlerini davulun üstünde hızla dolaştırıp zile vuruyor.*** (A. Yurdakul 1989 s. 53).

AD. **batgan** 'peştamal' DS 570 < Fa. ***bādgān*** 'bir giysi üzerindeki yakalığın ön ve arka kısımları'.

AD. **batgın/batkın** 'batık, müflis' < ***bat-*** + fiilden sıfat yapan ***-gın/-kın*** eki, b. ***akkın . İşte böyle, bizim işler batgın ki batgın.*** (M. Makal 1950 s. 49). ***Vaziyeti böyle olan yalnız biz dealızkim. Her yer batkın.*** (F. Otyam 1960 s. 12).

batı 'güneşin batması, gurub' < ET. ***batıġ*** 'batış' Clauson 1972 s. 301. Fiilden nomen actionis yapan ***-i*** eki için b. ***alu-satu . Hacı Hafız o gün akşama kadar aradığı halde Ömere raslıyamamıştı. Batıya doğru yorgunluktan dizleri titreye sızlaya dış avlunun kapısından girerken ...*** (Mahmud Yesari 1930 s. 145). 'garp istikameti' TS 456: ***Gün doġusından o gün batısına varınca / Aldı her ili, aŋa dènse nola İskender.*** (Naẓmī 1928 s. 5). Bugün sıfat olarak kullanılırsa da (ms. ***Batı Anadolu***), aslında isimdir: ***Batı Anadolusuyle Orta Anadolu arasındaki bu fark ...*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1958 s. 95). Krş. ***gün batısı.***

batık 'batmış, perişan, müflis' DS 570, TS 457 < ***bat-*** + fiilden sıfat yapan ***-ık*** eki, b. ***akık .***

batıl 'doğru olmayan, inançlara uymayan; geçersiz' < Ar. ***bāṭil*** a.m., Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid . Ucda bucakda bāṭıl dînden dönmemiş ḫalḳ bulduġını ...*** (Ferec 855/1451 v. 179b). ***Hani inanmazdın, dedi kendi kendine, hani batıl bulurdun? Sıkışınca fanatizme mi düşüyordu?*** (M. Güler 1990 s. 202). 'kitaba uymayan iddia, haksızlık': ***Geldüŋ ki bāṭıl-ile māl alub gidesin.*** (Ferec 855/1451 v. 126b). EO. 'işlemez, battal'; ***Oşbu bābebāhuŋ ḫāli nedür? Neden bāṭıl oldı?*** (Ferec 855/1451 v. 243a).

EO. **batıl–** 'batmak' TS 456 < ET. ***batıl-*** a.m. Clauson 1972 s. 305; bu geçişsiz fiilin passivum'u bir nevi medialis-reflexivum'dur, ***gez-, gezin-*** gibi, b. ***açıl- . Deginmişdür oġluŋ ulu devlete / Batılmışdur ol aġırlıḳ ni'mete.*** (Şeyyād Ḥamza 1946 s. 114).

AD. **batılgan** 'bataklık' DS 569 < ***batıl-*** + fiilden sıfat yapan ***-gan*** eki, krş. ***alıngan . Kız ... batılganda bir at tayına raslar, almaya karar verir.*** (S. Sakaoğlu 1973 s. 373).

O. **batın** (tasavvuf dilinde) 'insanın içi, kalbi' < Ar. ***bāṭin*** a.m., Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid . Bular ẓāhirde beşāşet gösterdiler, bāṭında ḳorḳdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 64b).

batın, b. ***batn*** I.

batır, b. ***batur.***

batır– ***bat-*** fiilinin bütün mânalarda causativum hali (b. ***artur-***) < ET. ***batur-*** a.m. Clauson 1972 s. 308. Mânalarından misaller: 'mahvetmek, yok etmek': ***Sulṭān Selīm yeŋiçeri ocaġını batırmaḳ içün niẓām-ı cedīd çıḳarmış.*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 55). 'kirletmek, pisletmek'. ***Eyvahlar olsun! Yetişmiyesi köpek gene bir tarafı batırmış galiba.*** (S.M. Alus 1934 s. 9). 'kara sürmek'. ***Baba oğul talâkatleri nisbetinde birer telâşla kızı batırarak kendilerini temize çıkarmıya uğraşıyorlardı.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 288).

AD. **batırık** 'bulgur ve çeşitli sebzelerle yapılan bir yemek' DS 571, ZTS 1976 s. 20 < ***batır-*** + fiilden nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık I . Babam yerde yemeğe, bulgurdan yapılan ve haşlanmış taze asma yaprağı ile yenilen batırıklara müthiş kızardı.*** (M. Makal 1949 s. 20).

O. **bati** 'serî olmayan, ağır, yavaş' < Ar. ***baṭī'*** a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb . Artıḳ yalŋız dumanları görüyordum: onlar odanıŋ baṭī havā-yı ḥārrından mest idiler.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 5).

bati et– (gemici tâbirlerinden) 'bir şeyi tersine çevirmek' < İt. (Venedik dial.) ***batil*** a.m. [***bater*** fiilinin emir hali] Kahane–Tietze 1958 no. 88.

batik (tekstil terimlerinden) 'bezi yer yer çeşitli renklere boyama usulü' < Felemenkçe < Cava dili ***batik*** 'benekli'. ***Auguste ilgi ile duvarda asılı duran Brezilya batiklerine bakıyordu.*** (N. Eray 1992 s. 122). ***İçlerinde o yaşta halı dokumasını öğrenenler, batik yapmasını öğrenenler bile var.*** (M. İzgü 1993 s. 37).

batikula (gemici dili) 'direği yukarı çekerken kullanılan bir halat' < İt. ***batticulo*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 90.

batiskaf 'denizin dibini araştırmak için kullanılan bir nevi dalgıç balonu' < Fr. ya da İng. ***bathyscaph*** a.m. [EYun. ***βαθυς*** (baṯýs) 'derin' ve ***σκαφη*** (skáfē) 'sandal'].

O. **batista** 'patiska' Şemseddīn Sāmī 1317 I, 258 < İt. ***batista/battista*** < Fr. ***batiste*** a.m. (13. asırda ilk defa

bu bezi imal eden Baptiste de Cambrai isimli şahsın adından). Krş. ***patiska. … dantellalı ince batista çarşafın üzerinde …*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 139).

batkın, b. ***batgın.***

AD., RD. **batlak** 'bataklık' DS 569 < ***bat-*** + fiilden mekân adı yapan ***-lak*** ekleri, krş. ***avlak, kışlak*** vs. Fakat bu nomina loci hep isimden teşkil edilmişti, halbuki batlak bir fiil kökünden yapılmıştır. ***Celilar bi yere, otorilar, Kızın kardaşı çok suya yanmış. Cürmiş bi batlak. Demiş motrasına: "Motra, hade bunda biras su içalım!"*** (N. Hafız 1985 s. 199).

O. **Batlamyos** 'meşhur Eski Çağ coğrafyacısı ve astronomunun adı' < Ar. ***Baṭlamiyūs*** < EYun. ***Πτολεμαιος*** (Ptolemáios). Yun. müzekker eki ***-os*** için b. ***aforos*** [1].

AD. **batma** 'yemlik' DS 571 < Yun. ***πατνη*** (pátnē) a.m. A. Tietze 1955 no. 208. ***Sopayı o yanına bu yanına vururkan camızlar boşanmış batmadan.*** (M. Räsänen 1942 IV, 35).

batman 'bir ağırlık ölçüsü' < M. Räsänen 1969 s. 65. 73'e göre Fa. ***vaznān*** 'tartılar' < Ar. ***wazn*** 'tartı', fakat mesele halledilmiş sayılamaz. ***Bibim köye gidicek on batman ėtmek, on batman yumaḳ ḳodı.*** (Ferec 855/1451 v. 24a).

O. **batn /batın** 'karın; göbek, nesil, kuşak' < Ar. ***baṭn*** a.m. ***Baṭn-ı ṣānī vu ṣālişde, ya'nī evlādınuŋ evlādı olan ḥavādişde, ḥudūş-ı renc u 'anā gerçekden ta'ayyün bulur.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 117). ***İttihat ve Terakki reislerinin beynelmilel meseleler ve davalar hakkındaki fikirleri, öteki batından daha esaslı olmamıştır.*** (F.R. Atay 1938 s. 107). ***batnen ba'de batnin*** (miras hukuku tâbirlerinden) 'nesepte derecelere göre' (A.H. Berki 1966 s. 8).

O. **bato (faytonu)** 'bir araba tipi' < Fr. ***bateau*** 'arabanın alt yapısı'. ***Tayfur beyin, nefti bato faytonuna kurularak, yağız beygirlerini tırıs sürerek, piyasaya katılmaması mümkün değil.*** (S.M. Alus 1933p s. 5).

AD. **batoma/patoma** 'tahta taban döşemesi' K. Emiroğlu 1989 s. 54 < Yun. ***πατωμα*** (pátōma) a.m. A. Tietze 1955 no. 209.

batonsale 'tuzlu hamurdan yapılan ince çubuk' < Fr. ***bâton salé*** a.m. [***bâton*** < Lât. ***bastum*** 'değnek' ve ***salé*** < Lât. ***salātus*** 'tuzlu' < ***sal*** 'tuz']. ***Çay sevmezse peynir yerler, reçel, zeytin, çörek, batonsale …*** (R. Ilgaz 1962k s. 27).

AD. **batos** I/**patoz** 'harman makinesi' DS 572 < Fr. ***batteuse*** a.m. [***battre*** 'dövmek' + ***-euse***, b. ***dansöz***]. ***Oyuncularının birçoğu bilmem ne köyünde patozda çalışmaktaymışlar.*** (M. Makal 1949 s. 119–120).

O. **batos** II 'frenk üzümü' Meninski 1680 I, 668 < Yun. ***βα'τος*** (vátos) a.m. G. Meyer 1893 s. 29. Başka kaynaklarda bulunamadı.

batota (kumarbaz argosu) 'oyun kâğıtlariyle yapılan bir hile' < İt. ***battuta*** 'dayak'. ***Batota bakarada yapılan bir hile formülüdür.*** (H. Kodaman 1944 s. 73).

O. °**bat pazarı** 'bitpazarı' < Ar. ***bā'it*** 'bayat'a dayanarak ***bit pazarı*** tâbirini güzelleştirmek için uydurulmuş ve muhtemelen hiç kullanılmamış bir söz. Şu var ki bayat ekmeklerin ucuzca satıldığı ***bayat pazarı*** denilen yerler vardı; ***bayat pazarından takır takır ḳurumuş ekmek arayoruz.*** [Maḥmūd Yesārī 1928 s. 129]. Çok başka mahiyette olan ***bit pazarı*** ise ***marché aux puces*** tâbiri gibi eski elbiselerde bulunan ***bit***'lerden gelmeli. ***bit pazarı dellalleri*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 150).

O. **batran** 'haşarı, taşkın (at için)' < Ar. ***baṭrān*** a.m. A. Barthélemy 1935 s. 49. ***Ve atları Nīl ṣuyın nūş ėdüb şerrānī ve baṭrān olub …*** (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] X, 344).

⊡ Ar. bir yapım eki olan ***–ān***, sıfat veya nomen actionis türetmede kullanılır. (W. Fischer 1972 s. 37). A-E cildindeki misaller şunlardır: ***batran, buhran, daraban, deveran, dragman/diregümen***. Bu ek aslen, ***ins*** kelimesinden ***insan*** yapılmış olmasından da farkedilebileceği gibi, kollektif mânalı isimleri müşahhas hale getirmeye yarıyordu. Aynı eke özel isimlerde rastlamak da mümkündür.

O. **batrik** 'on bin erin komutanı' TS 457 < BizYun. ***πατρι'κιος*** < Lât. ***patritius***. Krş. Tekin–Tietze 1994 no. 118 ve ***patrik.***

AD. **batt** 'ördek' < Ar. ***baṭṭ*** a.m.

battal I 'işlemez, kullanılmaz' < Ar. ***baṭṭāl***. ***İçinizden birini baḳḳāl ėdiŋ, / Eski köy baḳḳālını baṭṭāl ėdiŋ!*** (Şair Eşref 1958 s. 142). 'alışılmış boydan daha büyük!': ***Büfede gayet battal boyda, iki üç kova su alır, pırıl pırıl bir semaver.*** (S.M. Alus, Son Posta gaz. 25.9.1943).

O. **battal** II 'kahraman' < Ar. ***baṭal*** a.m.

battaniye kalınca yün örtü' < Ar. ***baṭṭānīya*** a.m. (***baṭṭana*** 'astarlamak, kaplamak'). ***Soba geçmek üzereydi. Battaniyenin içinde iyice küçüldü.*** (A. Yurdakul 1989 s. 43).

O. **battih** 'kavun, karpuz' < Ar. ***baṭṭīḫ*** a.m. ***Baṭṭīḫ 'Abdillāvī nām bir yanı sā'ir ḳavun gibi ve bir ṭarafı 'aḳreb ḳuyruġı gibi bükilmiş*** ('Ālī 1975 [1599] s. 118).

EO. °**batun** 'çabuk, çeviklikle' TS 457 < T. Tekin 1982 s. 567–568'e göre ***butun*** olarak okunmalı [***but*** 'bacak' kelimesinin instrumentalis hali].

EO. **batur/ batır** 'yiğit, kahraman' TS 456 < Moğ. ***baġatur*** a.m. Tekin–Tietze 1994 no. 117, G. Doerfer 1965 II, no. 817. ***Ejderle boğuşan baturlar, uygarlıkları aşan, uygarlıklararası bir izlek olarak, ne kadar çok şeyi simgeleyebilmektedir!*** (B. Karasu 1995na s. 53). Krş. ***bahadur.***

batuta (beynelmilel müzik terimlerinden) 'ölçü' K. Uz 1964 s. 12 < İt. ***battuta*** a.m. Garb müziği ıstılahları için b. ***acitato .***

batya, b. ***badya.***

baun/bavun 'bir cins iskambil oyunu' < ?? ***Fırapla baun Karadeniz kıyılarında, lâskine de Edirne ve havalisinde oynanılırdı.*** (H. Kodaman 1944 s. 225).

EO. **bavlı** 'ava alıştırılmış (köpek veya doğan) TS 458 < Moğ. ***bawliya*** 'ava alıştırma' G. Doerfer 1963 I, no. 83. Bu isim kökü, fiil kökü olarak da kullanılmış (b. ***bavlı-***). Tk.'ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I .

bavlı- 'ava alıştırılmak, ava alışmak (köpek veya doğan)' TS 458 < ***bavlı***. AD. ***bavnu-*** a.m. DS 574. Bu fiil kökü, isim kökü olarak da kullanılmış (b. ***bavlı***). Tk.'ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I .

bavul 'büyük seyahat çantası' < İt. ***baule*** < İsp. ***baul*** a.m. Kelimenin menşei bilinmiyor. ***Tepemizdeki üstüste kayılı bavulların çoğu onun.*** (H. Aytekin 1965 s. 57). Yuvarlak ünlüye değişim için b. ***abuk*** .

bavun, b. ***baun.***

EO. **bavurçi** 'aşçıbaşı' < Moğ. ***ba'urçi*** a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 82. ***Bavurçiler la'l u yāḳūt şaplu gezliklerile et doġramaġa çökdiler*** (Ferec 855/1451 v. 3a–b).

bavurya/pavurya 'bir cins yengeç' DS 574 < Yun. ***παγουρια*** (pağúrya) (çoğul), ***παγουρι*** (pağúri) (tekil) a.m. [EYun. ***págos*** 'katı, sert' ve ***oúros*** 'kuyruk']. D.J. Georgacas 1978 s. 131. Karş. ***bağurya.***

Bavyera 'Güney Almanya'da bir eyalet' < Cermenler'in ***Baibari*** kavminden Lât. ***Baiuvarii*** 'Baviyeralılar'. ***Ondan fazla yabancı dil biliyor ve hepsini Bavyera aksanıyla konuşuyor.*** (A. Yurdakul 1993 s. 234).

AD. **bay** 'zengin (kimse)' DS 574, 458–461 < ET. ***bay*** a.m. Clauson 1972 s. 384. ***Bay ve ni'met issini yoḳsul ḳılur.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 35). Canlı olmayan şeyler için de: ***Bir bay ev nişānlamışidi, aŋa yöneldi.*** (Ferec 855/1451 v. 220a).

AD. **bay-** I 'bayıltmak; midede ezinti yapmak' DS 582–583. ***özü bay-*** '(birisine) acımak' ve ***özü bayma-/özübayverme-*** 'kıyamamak, acısına tahammül edememek' DS 3373 tâbirlerinde; krş. ***bayıl-***. ***Ġız ōlanın dizine yatıyor. Ōlan çaḫıyı çıḫadıyor, kesīyim dėyor. Özü baymıyor, usul dizini çekiyor, atın torbasını ġızın başına ġoyor.*** (A. Caferoğlu 1948 s. 58). Krş. ***bayık bayık bay-.***

AD. **bay-/bayı-** II yalnız ***göz bay-/bayı-*** 'büyü ile gözünü bağlamak, büyülemek' < ET. ***bāġ-/bāy-*** 'sarmak, bağlamak' E. Sevortyan 1978 II, 13–17. Krş. ***göz bay-/göz bayı-.***

RD. **baya** I 'oldukça büyük, oldukça uzun' < ***bayağı***. ***Hasker baya bir yol gittiler.*** (J. Eckmann 1940 s. 159).

EO. **baya** II 'biraz evvel, demin' < ET. ***baya*** a.m. Clauson 1972 s. 384. ***Ammā şarṭum oldur ki baya āzārlanduġumlayın āzārlanmayam.*** (Ferec 855/ 1451 v. 217a).

EO. **bayağı** I 'önceki, deminki' TS 462–463 < ET. ***bayaḳı*** a.m. Clauson 1972 s. 385. ***Bir kişi daḫı geldi, ol bayaġı kişiden hezār bār yigrek ḫidmetler ėder.*** (Ferec 855/1451 v. 24b).

bayağı II 'alelâde, âdi' < ***bayağı*** I. ***Fenerbahçede bayağı günler kim olur? Helvacı, dondurmacı, aksakallı hırkalı dilenci ...*** (S.M. Alus 1933p s. 143). 'kaba, ters': ***Bu iyiliğe ḳarşı size para teklīf etmek pek büyük bayağılıḳtır.*** (Türk masalları 1991 [1912] s. 72).

bayağı III (zarf) 'adeta' < ***bayağı*** II. ***Kimi zaman düşünüyorum da, ne yaparsınız ben olmasam diye bayağı kaygılanıyorum.*** (M.C. Anday 1965a s. 13).

EO. **bayağınlayın/ bayağılayın** 'evvelki gibi' < ***bayağı*** I + ***-layın*** 'gibi'. ***Mübārek aġzı yarından alub gözlerine sürmiş. Ol-dem bayaġınlayın gözleri açılmış.*** (Şaltuḳ-nāme, Bor–Ms. s. 231). ***'Ahdı şıyan-ile daḫı bayağılayın olursavuz taŋrı ḳatında ġėrü 'āṣī oluruz.*** (Ferec 855/1451 v. 90a). Krş. ***bayakleyin.***

AD. **bayak** 'biraz önce, demin' DS 575–577, A. Caferoğlu 1946 s. 308, K. Emiroğlu 1989 s. 54 < ***baya*** 'demin' ve ***ok*** 'işte' Clauson 1972 s. 384. Bu birleşik kelimede varolan krasis durumu için b. ***acabola/acabula*** . ***Bayaḳ mırlar-idi, şimdi ḫırlamaġa başladı.*** (Dedem Ḳorḳud 1973 [14.–15.yy.] s. 77). ***bayakdan/bayaktan*** a.m. DS 575–577: ***Bayakdan yimek yirken, pilâvından daş çıkdı.*** (Orhan Kemal 1954b s. 181). ***bayakki*** 'deminki, ondan evvelki': ***Kız gene bayakki sözleri söylüyor.*** (M. Tuğrul 1946 s. 21).

AD. **bayakleyin** 'biraz önce, demin' < ***bayak*** + ***-leyin*** zarf eki, krş. ***akşamleyin*** vs. ***Kele bayaḳleyn uşaḳ uyḫudan ḳakdı.*** (Ö.A. Aksoy 1945 II, 352).

AD. **bayam/payam** 'badem' DS 577–578, 3414, TS 465 < Kürt. ***peyam*** U. Bläsing 1995k s. 183–184. ***Yılanlı'dan sonra orman biter, acı payamlarla, karamıklarla kır başlar.*** (H.L. Sarıyüce 1959 s. 42).

AD. **bayanda** 'destek' DS 578 < Fa. ***pāyanda*** a.m. Krş. ***payanda.***

bayat 'taze olmayan' < Ar. ***bā'it*** a.m. [***/byt/*** kökünden] Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid*** . M. Ḥafīd 1221 s. 102, A. Tietze 1958 s. 319. G. Doerfer 1965 II, no. 819 kelimeyi ***baya*** kelimesine bağlıyor, M. Räsänen 1969 s. 56 onu ***Bayat*** 'tanrı' ile birleştiriyor. ***Göŋül döndürür aş çün ola bayat.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 2858). Mecâzî mânada: ***Elimize geçen gazetelerin en tazesi dört, bayatı ise yedi günlük olurdu.*** (S. Şengil 1990 s. 45).

EO. **Bayat** I 'tanrı' TS 465 < ET. ***Bayat*** a.m. Clauson 1972 s. 385, G. Doerfer 1965 II, no. 819; M. Erdal 1982 s. 408–409'a göre ***Bāyāt*** < ***bāy-aġut*** 'zenginler', fakat kelimenin bir çoğuldan çıkmış olması anlaşılmaz bir durumdur. ***İş el vėrse tīz işle dėdi Bayat.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 2858).

Bayat II 'Oğuz aşiretlerinin birinin adı' < ***Bayat*** I'den alınmış olması muhtemel değildir, Clauson 1972 s. 385.

Bayatî/Beyatî ‘Bayat adındaki Oğuz aşiretine mensub kimse’ < ***Bayat*** II + isimden sıfat yapan ***–î***.

bayati/beyati ‘musikide bir makamın ismi’ K. Uz 1964 s. 12, DS. 578 < ***Bayatî***. Musikî ıstılahları çok defa coğrafî veya kavmî isimlerden alınmadır, krş. ***kürdî, şarkı < şarkî, türkü < türkî. Bir kimse geçdiyi yerde hem meşhūr Rosininin yapdığı emsalsiz naġmeleri işidebilir hem daḫi İsḥaḳın beyatisini.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 107). ***Öpücüklerine karşılık şeker isterdi benden. İstediğini yerine getirmezsem bayatî makamından bir ağıt tuttururdu.*** (M. Yağmur 1957 s. 42).

bayat pazarı, b. ***bat pazarı.***

AD. **bayatsı** ‘bayatlamaya yüz tutmuş’ DS 578 < ***bayat*** + sıfattan sıfat yapan benzetme eki olan ***–sı***, b. ***ayruksı/ayrıksı .***

AD. **bayatsı–** ‘bayatlamaya yüz tutmak’ DS 578 < ***bayat*** + isim/sıfattan fiil yapan ***–sı–*** benzetme genişlemesi, krş. ***ayruksı– . Yapacaġım muʿāleceyi bayatsımadan yėdireyim.*** (E. Misailidis 1989 [1872] s. 176].

AD. **baybice** ‘büyük adamların eşlerine verilen sıfat’ DS 578 < Çağ. ***bay beçe*** a.m. Pavet de Courteille 1972 s. 155 [***bay*** ‘zengin’ ve Fa. ***baça*** ‘çocuk’].

AD. **baybunuç** ‘papatya’ DS 579 < Ar. ***bābūnac*** < Fa. ***bābūna*** a.m. A. Tietze 1958 no. 4, Krş. ***babune.***

Bayburd/Bayburt ‘Gümüşane vilâyetindeki şehrin adı’ < BizYun. ***Baiberdōn. Bayburd ve Eski İl ḳabīlinden ḳalmışdur.*** (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 58b).

AD. **baydak** ‘yayan’ DS 579 < Ar. ***bayḏaḳ*** < Pehl. ***payādak*** a.m. A. Tietze 1958 no. 23. ‘satrançta piyade’ ***Yarar ger pīle muḥkem bendi uram, | Çu şāhsın saŋa baydaḳ nite sürem?*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 3920). Krş. ***paydak, piyade.*** Krş. ***beydak.***

⊡ Interdental ***/ḏ/*** sesinin ***/z/*** olarak telaffuz edilmesi için b. ***ahize*** . Onun yanında ***/ḏ/***’nin Ar.’nın diyalektlerindeki dental telaffuzu ***/d/***, aynen Tk.’ye de alınmıştır. A–E cildindeki misaller şunlardır: ***baydak, bedel et–, berda’i, cardın/cartın/carcın, cudam***.

baydır– ‘bayıltmak’ < ***bay–*** I fiilinin causativum hali. ***Belli bir doğrultuda esince, yel, yaprakların, yemişlerin ballı, baydırıcı kokusunu bize dek getirebiliyor.*** (B. Karasu 1995na s. 23).

Bayezid ‘erkek adı’ < Ar. ***Abū Yazīd/Abā Yazīd*** ”Yazid’in babası”.

baygın ‘bayılmış;’ < ***bay–*** I + fiilden sıfat yapan ***–gın*** eki, b. ***akkın . Anan ahırda baygın yatıyor.*** (Nâzım Hikmet 1965i s. 58). ‘gözleri bulandıran (renkler)’: ***Baygın renkli ipeklere bürünmüş güzel bir taze ...*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 356). ‘sevdalı’ M. Mikhaïlov 1930 s. 18; krş. ***aygın baygın.*** (Okul argosu ?) baygınlık adı ‘lakap, takma ad’: ***Kel Mahmut baygınlık adını duyunca deli olmuştu.*** (R. Ilgaz 1959 I, 15).

bayı– I, b. ***bay–.***

AD. **bayı–** II ‘zengin olmak’ DS 579, TS 467 < ***bay*** ‘zengin’ + isimden fiil yapan ***–ı–*** eki, krş. ***şavḳı–, zarı–*** ve M. Räsänen 1957 s. 144. ***İmdi adam daḫı nite kim acdur diri olur, ḳaçan–kim bayır, azar, yaramaz olur.*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 4).

⊡ İsim/sıfattan fiil yapan ***–i–*** genişlemesi (örneği burada olmayan başka imkânların yanında), en çok sıfatın belirttiği hale gelmek anlamında fiiller yapar (b. M. Erdal 1991 II, 479–482). A-E cildinde şu misaller geçmektedir: ***bayı– I ve II, berki–***.

AD., EO. **bayık** I ‘doğru, gerçek, şüphesiz’ DS 579, TS 465–466 < ?? krş. Kırg. ***bayıḳ bol–*** ‘gayret sarfetmek, uğraşmak, çabalamak’ Radloff 1911 IV, s. 1469. ***Eger bizümle bir olmaz iseŋ sen | Bayıḳ ṭopraġa vėrgil baş u hem teni*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 4365).

AD. **bayık** II ‘şımarık, arsız’ DS 581 < ***bay–*** I (?) + fiilden sıfat yapan ***–ık*** eki, krş. ***asık, şımarık*** vs. ***Pespembe, sepserin bir ağız, her seferinde, gülümsüyormuş gibi, bayık bayık açılıp kapanıyordu.*** (A. Özyalçıner 1960 s. 43).

AD. **bayık bayık (bay–)** ‘tamamen baymak’ < ***bay–*** I fiilinin predicate intensifier hali, b. ***apal apal . Kurtların ölmesi için asifinik döktüm yaraların üstüne. Gâvurun zehiri bayık bayık baydı yavrumu.*** (M. Yağmur 1957 s. 29).

bayıl– I b.m. (kendinden geçmek) < ***bay–*** I + medialis-reflexivum anlamındaki ***–(ı)l–*** eki, b. ***açıl- . Nuriyenin elindeki vitayı görünce az daha bayılacaktı.*** (N. Üstün 1968 s. 64). ‘çok heyecanlanmak’: ***Cevherī bu ḥaşmeti gördi, bayıldı. ”İş var–ise buyuruŋ, ḫidmet ėdelüm!” dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 217b). ‘çok beğenmek’: ***Ava bayılırım, mükemmel avcıyımdır da.*** (S.M. Alus 1944 s. 96). ‘baygın bakışlar atmak’ . EO. ‘yapamıyacağım diye bir şeyden vazgeçmek, ümidi kesmek’ TS 466–467: ***Bu iş sehel işdür, nolduŋ bayılduŋ? Ben bu işi gökçek başarırım.*** (Ferec 855/1451 v. 200b). ***Bayılduŋ sen, i Saʿdī, sözüŋde oş, | Elüŋde var, feth eyle ḫōş*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340–42 s. 7).

bayıl– II (argo) ‘zorla, istemeden vermek, ödemek’ M. Mikhaïlov 1930 s. 18, F. Devellioğlu 1959 I, 69 < ***bayıl–***, duygusal bir mâna aktarılışı; şeklen passivum olan fiillerin transitivum mahiyette kullanılmasının, argoda benzer misalleri var, b. ***asıl– II . Ayda yirmi beş papel alırdı da gecede Abanozdaki Marikaya elli papel bayılırdı.*** (Aka Gündüz 1940 s. 7–8).

AD. **bayım bayım bayıl–** ‘sık sık bayılmak’ DS 580 < ***bay–*** I + fiilden nomen actionis yapan ***–ım*** eki, krş. ***alım, satım*** vs., burada zarf mahiyetinde bir tekerrürle, krş. ***ezim ezim ezil–, üzüm üzüm üzül–*** vs., ve yahut bu tip tekerrürlerin sırf fonetik bir taklidi olan ve fiilin başlangıç seslerinden kaynaklanan bir predicate intensifier, nasıl ki b. ***apal apal . Artık gözleri hep bende, gözümün içinde. Ne***

kırım kırım kırıtışlar, ne bayım bayım bayılışlar! (S.M. Alus 1944 s. 103).

AD. **bayın–** 'bayılmak' DS 580 < *bay-* I fiilinin reflexivum hali. *Eyle demesile oğlan atdan düşdü, bayındı.* (A. Caferoğlu 1945 s. 232).

bayındır 'harap olmayan, iyi vaziyette, mamur' < Fa. *pāyanda* veya *pāyandār* ?. *Anlaşılan, vaktühali de yerinde olmalı ki gece yarılarına kadar mükemmel bir incesaz takımı ile yiyip içip dört başı bayındır eğlendiğimiz halde hesap görürken bana on para verdirtmedi.* (O.C. Kaygılı 1939 s. 140).

bayındır– 'mâmur hale getirmek' < *bayındır* sıfatından bir müellifin kaprisiyle icadedilen fiil belki *bay* 'zengin' sıfatına dayanan bir fiilin *-dir-* genişlemesiyle yapılan geçişli hali intibaı uyandırdığı için muvaffak olması ihtimali var. *Biz seni büyütmek ve bayındırmak için nelere katlandığımızı bilirsin.* (F. Kayacan 1968 s. 12). *Fener memurunun, ince, esmer güzeli, büyük gözlü, yumuşak bakışlı, insanın içini bayındıran bir kızı daha vardı.* (S. Şengil 1990 s. 41).

bayır 'meyilli arazi, yokuş', AD. 'kıraç tarla, kır, asma yetiştirmeğe uygun toprak; otlak' DS 580 < Türk dillerinde yaygın olan kelimenin, 'küçük tepe; düzlük' mânaları da vardır, fakat henüz izah edilmemiştir, E.V. Sevortyan 1978 II, 37–38. *Bayır aşağı dört nal olur mu?* (B. Akımsar 1943 s. 95).

AD. **bayırcın** 'bir cins tarla kuşu' < *bayır* + kuş isimlerinde çok geçen *-cın/-çın* eki, krş. *balıkçıl* .

EO. **bayıt–** 'zengin etmek' < *bayı-* fiilinin causativum hali (*-ıt-* genişlemesi için b. *acıt-*) . *İllā kim bayıtdı anları.* (A. Topaloğlu 1978 II, 68).

O. **bayi** 'satan' < Ar. *bāyiʿ* a.m. [*/by'/* kökünden] Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* . *Küllīsi bāyiʿden alınub bāyiʿ daḫı ḥiṣṣesin müşterīden ala.* (Ö.L. Barkan 1943 [1129/1716] s. 329). 'muayyen maddeleri satma izni olan kimse': *Gazete bayiinden jeton alıyorum.* (A. Yurdakul 1993 s. 318–319).

AD. **bayik** 'satıcı' DS 580 < *bayi* kelimesinin varyantı.

AD, **bayist ol–** 'sebep, illet' DS 580 < Fa. *bāyist* 'vacip'.

baykuş I b.m (yırtıcı gece kuşu) < *bay* 'zengin' ve *kuş*. M. Räsänen 1969 s. 57. *Mün'imidi, her biri bay ḳuşidi. / Anlaruŋ ḳonşıları bayġuşidi.* (M. Adamović 1994 [1368–86]. no. 2622). *Ve eger deŋizden varurlarsa ẕikr olan yėr bir bayḳuş gibi görinür yumrı yėrdür.* (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 807).

(Argo) **baykuş** II 'polis' < *baykuş* I. *"Yine ne kumpas kuruyorsunuz orda, şom ağızlı baykuşlar?" — Şişman polis: "Bana bak, Şerif Hanım! Külâhları değişiriz sonra. Vazife halinde memura hakaretten zabıt tutarım ..."* (H. Taner 1971s s. 128).

AD. **baylan** 'tembel, işsiz güçsüz' DS 581 < ?? , *baylanlık* 'naz, şımarıklık' DS 581. *baylanlan–* 'tembel tembel oyalanmak' (*-lan-* genişlemesi için b. *abaplan-*): *Önce yatakta öğleye kadar baylanlan, sonra birden fırla, paldır küldür giyin ...* (A. İlhan 1973 s. 265).

bayon 'modern danslardan biri' < muhtemelen Fr. *Bayonne* a.m. [Fransa'da bir şehir ismi, belki Bask. *bai-ün* 'liman'dan geliyor]. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. *âbâdî kâğıt* . *Ha bir de: o monsieur ile bir bayon yaptık. Oh là là! Deme gitsin.* (M. Balaban 1959 s. 64).

bayrak I b.m. (bir devletin sembolü olan işaret ve renklerle süslü kumaş) < ET. *batraḳ* a.m. (krş. < Sogd. < Sansk. ?) b. Clauson 1972 s. 307. Krş. S. Tezcan 1997 s. 160-161. *Üç biŋ miḳdārı kāfirüŋ başın kesüb, alay bayraḳların ve ṭabılların alub ...* (Selānikī 1989 [1599] II, 646). Mecâzî mânada: *Ādāb-ı 'umūmīye bayraġı altında hücūmlar yapılır.* (H.R. Gürpınar 1341 s. 79). Koşu sporundan gelen bir tâbir: *Eli gerçekten kalem tutuyordu. Bayrağı İlhan Selçuk'tan aldı.* (Cemal Süreya 1991 s. 348). 'köy düğünlerinde ananevi işaret: *Damın başına bir "bayrak" dikilmişti: direğin ucunda yumurta kabuğu, bir iki ceviz, bir parça boyalı yün.* (F. Baykurt 1961o s. 111).

AD. **bayrak** II 'tahıl kesilirken biçilemiyen geri kalan sap' DS 583 < *bayrak* I. *Şerif Ali, gerilerde keyifli keyifli "bayrak" topluyordu. İş olsun diye yapıyordu bunu. Değilse iki üç başak dikilip kalmış, ne çıkardı?* (F. Baykurt 1961k s. 33).

bayrakdar/bayraktar 'bayrağı taşıyan kimse' < *bayrak* + Fa. *-dār* 'tutan', b. *abdar* . *Kanun dinlemez senin babanın bayraktar olduğunu.* (Orhan Kemal 1965f s. 169).

bayram b.m. 'kutlanan gün' < ET. *baḍram* < bir İran dilinden (Clauson 1972 s. 308), fakat G. Doerfer 1965 II, no. 823'e göre Türkçe bir kökten. *Ormanda her yeni sürgün, bir bayram heyecanıyla kutlanır.* (Z. Ankara 1991 s. 130). *bayram et-* 'bayramı kutlamak': *Üç gün anda durdılar, bayram ėtdiler.* (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 58). 'yaşamak, gününü gün etmek, çok güzel bir gün geçirmek': *Umh karı koca midemiz bayram etmişti.* (M. İzgü 1993 s. 44). 'çok sevindirmek': *Baŋa bayram ėder ay yüzlü dildār / Ki ḳıldı bir delüyi Ḫusreve yār.* (Faḫrī 1974 [1367] no. 3104).

Bayramî 'Bayramiye tarikatine mensup kimse'.

O. **bayrami** 'bir cins kumaş (?)' < *Bayrami*'lerin giydiği kumaş? Krş. *hayderi. Kā'benüŋ Ẕātī siyāh olur egerçi örtüsi / Ḫilʿati ol ḳıblemüŋ maḥbūb aḳ bayrāmīdür.* (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 149). Başka kaynakta bulunamadı.

Bayramiye 'Hacı Bayram'ın kurduğu ve onun ismini taşıyan tarikat'. Çeşitli sahalara ait nomina concreta yapan Ar. *-iye* için b. *adliye* .

bayramlaş– b.m. 'birbirinin bayramı kutlamak' < *bayram* + *laş* : *Sulṭān Murād ḫān ḳatına gelüb elin öpüb*

bayram ḳutlu olsun dėyüb bayramlaşdılar. (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 63–64).

⊡ İsimden veya sıfattan fiil yapan ***–laş–*** genişlemesi, aslında ***–la–*** ekiyle ***–(ı)ş–*** ekinin birleştirilmesiyle meydana gelmiştir (***–la–*** + ***–ş–*** > ***–laş–*** vs.). Çoğu zaman aynı kökten ***–la–*** fiili bulunmayan ***–laş–*** fiili ayrı bir fiil sayılır. ***–(ı)ş–*** ekinin farklı anlam yönleri taşıdığı gibi (krş. ***azguruş–*** , ***ağlaş–*** , ***alış– II***) ***–leş–*** ekinin de üç anlamı var: Reflexivum, fiil öznenin kendiliğinden bir durumdan başka bir duruma, yâni isimde belirtilen hale, geçtiğini bildirir. Öznenin, ismin belirttiği hale geçişi gerçek veya mecâzî anlamda olabilir. Aynı anlamı ***–len–*** eki de taşıyabilir, diğer anlamı için b. ***–len–*** genişlemesi maddesi. A–E cildindeki misaller şöyledir: ***akçalaş–*** (b. ***akçalan–/akçalaş–***), ***bunlaş–***, ***çamurlaş–***, ***çeneleş–***, ***daklaş–***, ***denkleştir–***, ***develeş–***, ***direkleş–***, ***evinleş–***. Bu ek, karşılıklılık da bildirir: ***bayramlaş–***, ***cedelleş–/cebelleş–/becelleş–***, ***cevaplaş–***, ***dilleş–***, ***elleş–***, ***esenleş–***. Ve nadiren ortaklık belirtir: ***danlaş–***. (b. T. Banguoğlu 1974 s. 219).

EO. **bayraş–** ‘bayram yapmak, eğlenmek’ < ***bayram*** kelimesinden backformation ile yapılan müşareket fiili. ***Bir demlige aġlaşalar, andan varub bayraşalar, | Seni çuḳura gömüşüb tīz döneler güle güle.*** (M.Ş. Yaltkaya 1934 s. 156).

AD. °**bayrım** ‘cuma’ DS 585, sadece Karaçaylılar’a mahsus bir kelime olduğu için burada zikredilmemesi lâzım (b. H. Eren 1963 no. 16; Karaçay–Balkarca–Rusça lugate göre [Moskova 1989] ‘bayram’ mânasına ***bayram*** ve ‘cuma’ mânasına ***bayrım*** kelimeleri kullanılırmış).

AD. **baytal** ‘kısrak; üç yaşını geçmeyen kısrak’ DS 585 < Tk. dillerinde yaygın olan bir kelime (M. Räsänen 1969 s. 57, E.V. Sevortyan 1978 II, 36–37, orada etimolojisi için yapılan çalışmaların hülâsası).

baytar ‘veteriner’ < Ar. ***bayṭār*** a.m. < EYun. ***ιππιατρος*** (hippiatròs) [***híppos*** ‘at’ ve ***iatrós*** ‘hekim’] G. Meyer 1893 s. 42. ***Ḳaçan ʿaṭṭār ola ṣanʿatde bayṭār | Nice zerdūz ola būriyā-bāf?*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 157). ***Vilâyet baytarı köy köy dolaşır, köylüye, sözüm ona, mala, davara nasıl bakılır, öğretirmiş.*** (A. Nesin 1960g s. 73).

AD. **baytaran**, b. ***abaytaran***.

baz I ‘temel, esas, taban’ < Fr. ***base*** < Lât. ***basis*** < EYun ***βασις*** (basis) ‘esas, temel’ ***Aylin dünya boyutlarında yaşamıyordu sanki. Onunla her olay kişisel ilişkiler bazında yaşanıyordu.*** (A. Kulin 1997 s. 75). **baz** II (kimya terimlerinden) ‘esas’ < ***baz*** I.

AD. **baz** III ‘ekmek veya yufka hamuru’ DS 585 < Yun. ***μαζι*** (mazí) a.m. A. Tietze 1955 no. 172. Krş. ***bazı*** II.

O. **baz** IV ‘doğan’ < Fa. ***bāz*** a.m. ***Oġlan bir nice zerrīn-kemer ġulāmile bir ḳac bāz u şāhiynile revnaḳ-i temāmile şehrden çıḳdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 100b).

O. **ba’z** ‘kısım, bölük’ < Fa. ***baʿż*** < Ar. ***baʿḍ*** a.m. ***Oġlancuḳlaruŋ baʿżı öldi, baʿżı dervīşlik odına yanub yorurlar.*** (Ferec 855/1451 v. 68b). Fa. izafet terkibiyle: ***baʿż-ı evḳātde cāsūslar aḥvāli daḫı cüst u cū olunub ...*** (ʿĀlī 1979 [1581] s. 136). Krş. ***bazı***.

bâza, b. ***barza***.

bazalt (jeoloji terimi) ‘bir taş cinsi’ < Fr. ***basalte*** < Lât. ***basaltes,*** aslen ***basanites*** a.m. [Filistin’de bir yer adı olan ***Basan***’dan]. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kâğıt .*** ***Kara, kirli, yıpranmış bazalttan yapılmış ... iki kat, toprak damlı evler.*** (Yaşar Kemal 1971bd s. 7). ***Avluyu kaplayan bazalt taşlara serili hasırların, kilimlerin üzerine bağdaş kurup oturuyorlardı.*** (M. Margosyan 1996 s. 35).

ba’zan/bazen ‘ara sıra, arada bir’ < ***ba’z*** + Ar. zarflarda çok geçen ***–an/–en*** eki, Ar. accusativus eki ***–an***’ın zarf yaptığı durumlar için b. ***aceleten .*** ***Baʿżan ḳadı bile yalan dıŋler.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 575). ***bazenlerde*** ‘ara sıra’: ***O gelmediği bazenlerde, dedesi, omuzlarını silkerek, ”Bugün müslüman değilim,” diyordu.*** (M. Mungan 1999 s. 235).

AD. **bazar** I ‘pazar; alış veriş’ DS 586 < Fa. ***bāzār*** a.m. ‘bazar günü; Pazar günü’ DS 586.

O. **bazar** II ‘pazar; şehirdeki zanaat ve ticaret merkezi’ < Fa. ***bāzār*** a.m. ***Eve gideyürürken bāzārda ġalebe gördi.*** (Ferec 855/1451 v. 49a). ‘alış veriş, ticaret; alım satım muamelesi, pazarlık’ ***Utanmazmısın, bunuŋ gibi bāzār ḳanda bulasın?*** (Ferec 855/1451 v. 16b). ***bazar et–*** ‘alış veriş yapmak’: ***Bilecük kāfirlerinüŋ ʿavratları daḫı Eski Şehrüŋ bāzārında gelürler bāzār ėderlerdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 15). ***bazara ko–*** ‘satışa çıkarmak’: ***Ellişer altun degen deve ve ḳatırı keẕālik ġabn-ı fāḥiş-ile alub baʿdehū bāzāra ḳoyub satub ...*** (ʿĀlī 1982 [1581] s. 137).

O. **bâzârî** ‘zanaat ve ticaret erbabından kimse’ < Fa. ***bāzārī*** a.m. Sıfat eki ***–ī***’nin meslek isimleri için kullanılması için b. ***acabrûdî .*** ***Gece oldı, bāzārīler evlü evine gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 108b–109a).

O. **bazaristan** ‘şehrin çarşı semti’ < Fa. ***bāzāristān*** a.m. Memleket isimlerinde kullanılan Fa. ***–istān*** eki için b. ***Acemistan .*** ***Şehr-i mezbūruŋ bāzāristānında cālis idi.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 229).

bazbend, b. ***bazubend***.

O. **bazdar** ‘doğancı’ (İ.H. Uzunçarşılı 1948 s. 106) < Fa. ***bāzdār*** a.m. [***bāz*** ‘doğan’ + ***–dār*** ‘tutan’, b. ***abdar***]. ***Ve baʿdehū sipāhīlerüŋ ve ḥışār erenlerinüŋ ve bāzdārlaruŋ, filcümle serbest olmayan tīmārlaruŋ ...*** (Ö.L. Barkan 1943 [946/1539] s. 234). ***Şanuram oḳur seni, ey şāh-bāz-ı cān-şikār, | Bāzını ḫūbī dėyü ėtdükce daʿvet bāz-dār.*** (Ẕātī 1967 [16.yy.’ın ilk yarısı] I, 139).

bazen, b. ***bazan***.

bazergân, b. ***bazirgân***.

bazı I b.m. (bir takım) < ***ba’z*** + fonksiyonu kaybolmuş Fa. izafet eki ***–ı***, b. ***asgari .*** ***Berlinde bir az ziyādece münteşīr gördüğüm bu şīve-i müẕehhebe baʿżıları ”Büyük Frederik” yādigārı diyorlar.*** (Cenāb

Şahābeddīn 1335 s. 125). ***bazı bazı*** 'ara sıra': ***Bazı bazı gün boyu bunları düşünüyor.*** (A. Kutlu 1983 s. 110).

AD. **bazı** II 'bir ekmeklik hamur yumağı' DS 586 < Yun. ***μαζι*** (mazí) a.m. A. Tietze 1955 no. 172. Krş. ***baz*** II.

O. **bazî** 'oyun; alay' < Fa. ***bāzī*** a.m. ***Kimbile, bunı bir kimse bāzīye vėrübdürür.*** (Ferec 855/1451 v. 16a).

⊡ Fa.'dan alınma kelimelerde isimden nomen abstractum yapan ***-î*** eki ile teşkil edilen isimler arasında, yalnız edebî dilde kullanılanlar vardır. Bugün bunlardan hâlâ kullanılan birkaçı dışında çoğu unutulmuştur (ms. ***mimarî, musikî, serbestî***). A–E cildinde geçenler: ***bâzî, beyekbaregî, bizarî, cihanarayî, cihanbanî, cüvanî, çâlâkî, dostî***.

O. **baziçe** 'oyuncak' < Fa. ***bāziçe*** a.m. [***bāzī*** 'oyun' + ***-çe*** küçültme eki, b. ***bağçe***]. ***"Meclis-i ḫāṣṣ" da bāzīçe-i Şeyṭān gibidir.*** (Şair Eşref 1958 s. 123). 'küçük mikdar, hiç kabilinden şey' ***Ben anı on biŋ diynāra alub dururam, anı daḫı diler ki bir bāziyceyile elümden ala.*** (Ferec 855/1451 v. 97a).

AD. **bazik** 'pazı', b. ***pezik***.

O. **bazil** 'dağıtan, eli açık' < Ar. ***bāḏil*** a.m. Ar. ***/ḏ/***'nin Tk.'de ***/z/***'ye dönmesi için b. ***ahize*** : Ar. terkiblerde: ***bāẕilü-n-niʿam*** 'nimetler dağıtan, ihsanlar yapan': ***Bu tarīḳ-ıla bāẕilünniʿam ...*** ('Ālī 1587 v. 122a).

O. **bazirgân/bazergân** 'tüccar' < Fa. ***bāzargān*** a.m. ***Biz bāzirgānlaruz.*** (Ferec 855/1451 v. 46b). ***Bir ulu bāzergāndur, Ḫʷāca üsī dėrler, şarḳīdür.*** (a.e. v. 71a).

AD. **bazlama** 'sac ekmeği' DS 587–589 < ***baz*** II + bâzı yemek isimlerinde görülen ***-ma*** eki. ***Karanlıkta oturup birer parça bazlama ile üç gün evvelden kalmış birazcık yoğurdu yediler.*** (Sabahattin Ali 1943 s. 103).

⊡ Fiilden nomen concretum yapan ***-ma*** vs. eki (b. ***akıtma***), yiyecek ve içecek isimlerinde çok kullanılır (b. J. Deny 1921 s. 548–549, T. Banguoğlu 1974 s. 266). A–E cildinde şu misaller var: ***bazlama, bezdirme/bezirme, boğma I, buğulama, bulama, cızlama, çalkama, çevirme, çullama, deleme/teleme, dondurma, döğme/dövme I***. Fiilden ***-ma*** sıfatları için b. ***aşılama*** , ***-ma*** nomen actionis'i için krş. ***budama*** .

bazlamaç 'sac ekmeği' DS 587–589 < ***baz*** II + bâzı yemek isimlerinde görülen ***-maç*** eki. ***Ṣadaḳa ṭaleb ėtdiler. Kimesne anlara nesne vėrmediler. Hemān bir ḳarı bir bazlamac vėrdi.*** (Şaltuḳ-nāme 1974 [15.yy.'ın sonu] v. 97a–b).

⊡ A–E cildinde fiilden ***-maç/-meç*** (bir kere ***-emeç***) ekleriyle şu yemek ve yiyecek isimleri kaydedilmiştir: ***bazlamaç, bulamaç, çalkamaç, doğramaç, döğmeç/dövmeç, dutmaş/dutmaç/tutmaç, dürmeç/düremeç***. İleriki bir ciltte geçecek olan ***sütlaç*** kelimesi için "***sütlü aş***" etimolojisi teklif edildi. Burada ***-maç/-meç*** ekiyle gösterilen yemek isimleri de, fiilin ***-ma/-me*** sıfatfiili (participium) + ***aş*** olarak tahlil edilebilir. Fiilden ***-maç/-meç*** ekleriyle yapılmış başka mânada olan isimler için b. ***burgamaç*** , ***büzmeç*** .

bazment, b. ***bazubend***.

bazoka, b. ***bazuka***.

AD. **bazrakı** 'salyangoz' DS 589 < Ar. ***bazzāḳa*** a.m. Aceba ***/r/*** yanlış mı? Başka kaynaklarda bulunamadı. Krş. ***bezzeke***.

O. **bazu** 'kolun omuza yakın olan adaleleri, pazı' < Fa. ***bāzū*** a.m. ***Bu Kāẕī ẓaʿīf-terkiybidi, ġulām hem emsüzidi, zūr-ı bāzūyile düzdüŋ şerrini defʿ ėdemez-idi.*** (Ferec 855/1451 v. 103b). Krş. ***pazı***.

O. **bazubend** 'kol bağı, bilezik' < Fa. ***bāzūband*** a.m. [***bāzū*** 'omuz ile dirsek arasındaki kol kısmı' ve ***band*** 'bağ, şerit, sargı']. (Mısır beylerbeyisine verilen hediyeler arasında) ***muraṣṣaʿ bāzūbend*** (Selānikī 1989 [1599] II, 576). ***İşte kolumda bir gümüş bāzūbend var, şunu nişān vėreyim.*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 36). AD. ***bazbend/bazment*** 'kola bağlanan muska' DS 586, 589.

⊡ Fa.'dan alınmış kelimeler arasında ***-bend/-bent/-ment*** heceleriyle bitenler var. Fa.'da bu ek, 'bağlayan, bağlı' mânasına gelen ***bastan*** fiilinin bir unsuru, bir nevi participium'dur. Bu ek ile teşkil edilen kelimelerden birkaçı Tk. günlük konuşma diline dahi girmiştir, ms. ***kalebent, köşebent***. A–E cildinde geçenler: ***bazubend, cildbend/cilbent, derbend/derbent, dilbend, dülbend/tülbent/tülbet***.

bazuka/bazoka (askeriye terimlerinden) 'taşınabilen roket atar silâh' < İng. ***bazooka*** a.m. [aslında bir nevi boru çalgısı için yeni icadedilen isim]. (futbol sporunda) 'çok şiddetli atış ve onun patlama sesi': ***Beykozlu Şirzat, on sekizinden epeyce dışından ki yaklaşık otuz metre var, bir bazuka çıkarmış; top ampul gibi sol üst doksanda.*** (A. Yurdakul 1989 s. 61).

O. **bazuvan** 'kolun üst kısmı ve oradaki adeleler; kol kuvveti' < Fa. ***bāzūvān*** a.m. [***bāzū*** 'pazı' + Fa. çoğul eki]. ***Ki vardı bāzūvān u elde ḳuvvet, | Nihāyetde idi ḳudret, fütuvvet.*** (Ẓaʿīfī 1950 [1555] s. 136).

be I 'birbirinin aynı iki kelime arasında, karşılıklı bir münasebet ifâde eder', ms. ***karşı–be–karşı*** 'karşı karşıya', ***yan–be–yan*** 'yanyana' < Fa. ***ba*** dativus öntakısı, yâni bu tâbirler Farsça'sının tam mukabilidir. ***Şoloḳdem bāġbān şofra getürdi | Gelüben geçdi, diz-be-diz oturdı.*** (Ḥarāmī 1972 [14. yy.] no. 668). Bâzen sonu belli olmayan bir diziyi göz önüne getirir, ms. ***köy–be–köy*** 'köyden köye', ***ay–be–ay*** 'aydan aya' ***Bu taḥammül birle şehr-be-şehr yüridiler, Mışra yėtişdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 143a). ***Ġız gün-be-gün ağırleşmiye başlamış.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 69). İki aynı sıfat arasında olursa sıfatın mânasını kuvvetlendirir, b. ***evvel-be-evvel***: ***Muṭlaḳ–be–muṭlaḳ bu izdiḥām arasında çoḳ mütenevviʿ ve muḫtelif şekil ve ṭabīʿatde efrād var idi.*** (Aḥmet Rāsim 1342/1924 s. 114). ***Öz–be–öz kendi malı tamam beş devesi vardı.*** (S. Kocagöz 1941 s. 71).

⊡ Yukarıda, Fa.'dan Tk.'ye girmiş, aynı olan iki Tk. kelimenin arasına sokulan ***be*** unsurundan bahsettik. Bu unsur, Fa.'da da aynı şekilde kullanılır ve bu şekilde hasıl olmuş Fa. terkiblerden bâzısı birer bütün olarak Tk.'ye alınmıştır. A–

E cildinde olanlar: ***anbean, cabeca, dembedem, derbeder,*** ve iki ayrı isimle: ***canbeleb ol-***. Bunlarda gördüğümüz ***be*** unsuru, aslında Fa. ***ba***, bir dativus hali öntakısıdır ve bu fonksiyonla bir isimle beraber bir sürü mürekkep zarf teşkil eder. Bu zarflardan O.'da ve bir kısmı BSTT.'de ve hattâ halk dilinde bile bulunanlardan A–E cildinde geçenleri şunlardır: ***beanşart-ki/beşart-ki, beca, becayiş*** (bu isim olmuş), ***becid/becit, be-çeşm, bedid ol-, begayet, behem ol-, behemehal, beher, behuda, behükmi ... , bekâm, bekâr, benahak, benam, betahsis, betekrar, beyekbaregî, be-zûr-î.***

be II (kaba sayılan hitap edatı) 'ey' < ?? ***'Aşḳ olsun be aġabeg ... Sen de bunu söylersen ...*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 208). (dikkati üzerine çeken nida) 'hey! bana bak!': ***Düş yakamdan be!*** (R. Ilgaz 1959 II, 9). (çok defa ret veya sitem ifâde eder) 'yahu!' : ***Vay, kopoğlu, kurnaz tilki... Vay! Utanmıyor da, be!*** (E.E. Talu 1937 s. 157). ***Amma da ettin be!*** (Nâzım Hikmet 1965i s. 85).

O. **beanşart-ki/beşartıan-ki** 'şu şartla ki' < Fa. ***ba-ān-şarṭ ki/ba-şarṭ-i ān ki*** a.m. Fa. dativus ***be*** için b. ***be I .*** ***Be-şarṭ-ı ān ki ol-daḫı vaḳtlü vaḳtsüz nedāmet eylemeye.*** ('Ālī 1982/1581 II, 226). ***Mā-melekini aṣdiḳāsından dirīġ ėtmeye, be-şarṭ-ı ān ki i'tidāl ve tedrīc ile ...*** ('Ālī 1587 v. 123a).

AD. **bebe** 'bebek, çocuk' < çocuk dilinden alınmış kelimelerden (b. ***adda git-*** ve ***anneanne .***), krş. Fr. ***bébé*** a.m. ***Bebesi kucağındaydı. Salyalar akıyordu bebenin ağzından.*** (F. Otyam 1965 s. 26). ***bebe becik/bebe belik/bebe benik*** 'çoluk çocuk' DS 590. ***Gazinonun orası bebe becik!*** (F. Baykurt 1967a s. 433). ***bebe yaka*** (terzilik ıstılahlarından) 'yuvarlak uçları olan yaka': ***Üstelik bebe yaka yapacakmışız. Ayol, bebe yaka mı kaldı artık? Bizim çocukluğumuzdaydı bebe yakalar, şapşal yakalar, Amerikan yakalar.*** (F. Hepçilingirler 1997 s. 108).

bebek I b.m. (meme çocuğu) < ***bebe*** + isimden isim yapan küçültme eki olan ***-k*** (M. Räsänen 1957 s. 100, b. ***bardak***). 'mükemmel giyimli ve süslü güzel kız': ***Birdenbire genç kızlıktan çıkmış gibiydi, bir bebek olmuştu.*** (Kenan Hulûsi 1944 s. 54). 'küçük insan şeklinde çocuk oyuncağı': ***Fatma bebek oynamıyordu. Bebeklere, canlılarına bakıyordu.*** (M. Hacıhasanoğlu 1951t s. 38). ***Bebe Ruhi/beberuhi*** 'Karagöz oyunlarında çirkin bir cücenin adı' H. Ritter 1953 III, 639: ***Yüzüne şöyle dikkatli bak şebele maymundan farkı var mı? Altı karış beberuhi gibi bir boy ...*** (S.M. Alus 1934 s. 204).

bebek II yalnız gözbebeği 'gözün ortasındaki koyu renk nokta' terkibinde, < ***göz*** ve ***bebek;*** dışardan bakarken insan, kendi vücudunun aksini küçücük bir adam resmi olarak gördüğü için gözün orta kısmına, birçok dillerde 'küçük adam' (ms. Lât. ***pupilla***) denmiştir. ***Gözleri gene göz bebeklerimde.*** (M.C. Anday 1965a s. 199–200). Mecâzî mânada 'çok sevilen, üzerine titrenen şey veya kimse': ***Akşam şerifiniz hayırlar olsun, nonoş kızlarım, göz bebeklerim!*** (İsmail Galip 1932ed s. 4). ***Gözüm bebegidür anuŋ ol ḥāl-i siyāhı*** (Köprülüzade 1934 s. 119).

beberlen-, b. ***böbürlen-***.

beberuhi, b. ***bebek*** I.

bebop 'modern müzik tiplerinden biri' < İng. ***bebop*** a.m.? ***Böyle bebopu anlarım bir gövde bundan fazlasını yapamaz.*** (B. Karasu 1963 s. 63).

O. **bebr** 'kaplan' < Fa. ***babr*** a.m. ***Dünyāda nice heybetlü 'aẕametlü cānāvarlar vardur, pīl u şīr u bebr u peleng gibi. Dapmaġ-içün anı neden yėg gördüŋ?*** (Ferec 855/1451 v. 96a).

O. **beca** 'yerinde' < Fa. ***ba-cā*** a.m. [***cā*** 'yer' + ***ba-*** öntakısı; Fa. dativus ***be*** için b. ***be*** I .]. ***Beyt-i ātīde olan salṭanata / Ser-fürū ėtse be-cādır tāclar.*** (Şair Eşref 1958 s. 153).

becayiş 'tebdil, karşılıklı yer değiştirme' < Fa. ***ba-cā*** 'yerine; yerinde' (Fa. dativus ***be*** için b. ***be*** I) + ***-iş*** nomen actionis eki, krş. ***asayiş, nümayiş, perestiş*** vs. ***Bütün bir hey'etin var ise tebdīlinde ger maḥẓūr / Hahambaşıyı olsun Şeyḫü'l-islāmla becāyiş ėt!*** (Şair Eşref 1958 s. 130).

EO. **becek** 'tül' TS 472 < Fa. ***pīçak*** 'fillet for confining a lady's head–dress' F. Steingass 1930 s. 263, krş. Tekin–Tietze 1994 no. 125, ya da ***leçek*** 'başörtüsü' DS 3069 < Fa. ***laçak.***

becelle–, b. ***becerle–***.

becelleş–, b. ***cedelleş–***.

AD. **becene** 'ıssız, tenha, korkunç yer' DS 592 < O. ***becene*** 'sığınılan gizli yer' < Sırp–Hırv. ***bežánija/bježánija*** 'firar yeri, kaçılan yer' A. Tietze 1973/1974 s. 219–222. ***Bir nev' becene var ki bir yüce ḍaġ eteginde yalım ḳayadur, üsti aşaġasına ḥavāle, ve iki yaŋından arḳurı bir nerdübān-şekl yol ėtmişler ki bir bir çıḳılur.*** (Tursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 123).

becer– '(bir işin) üstesinden gelmek, onu başarabilmek' < ***bacar-*** < ***başar-*** a.m., fakat ***başar-*** fiili hep müsbet mânada kullanıldığı halde, ***becer-*** çok defa şüpheli veya aksini imâ eden alaylı tonlarla söylenir. Başka misali olmayan /ş/ > /c/ değişimi de belki istenilen zayıflatma olarak izah edilebilir. ***Māllerini telef ėtdiler. Ben muḳbilce ḳopdum, mālcuġazumı bėsledüm, bėcerdüm, ulaldı.*** (Ferec 855/1451 v. 96a). ***Atlamaktan başka çare yoktu. Fakat atlamağı nasıl becerecekti?*** (Sabahattin Ali 1936 s. 19). '(belki hile ile) elde etmek': ***Neyler ise eyleyüb bir 'azab gedücügin becermiş.*** ('Ālī 1975 s. 145). Örtmece ifâde ile 'hacetini görmek': ***Ay! Ay! Ay! Ḥayvān ḳapunun yanına beceriyor!*** (H.R. Gürpınar 1336ş s. 109). 'cinsî münasebette bulunmak': ***Babamın mezarında içtim. İki kişi de birbirini beceriyordu mezarın dibinde.*** (Ç. Altan 1974 s. 108). ***becert–*** (***becer-*** fiilinin causativum çatısı) herhangi bir fiilin yerini tutabilen fiil: ***Nereye götüreyim? Bu ḳalabalığın içinde nereye becerteyim ben bunı?*** (H.R. Gürpınar 1926b).

becerik 'eli işe yatkın olma, ustalık, beceriklilik' W. Radloff 1911 IV, 1625 (kelime bugün yalnız ***-li*** ve

-siz ekleriyle kullanılır) < ***becer-*** + EO.'da fiilden nomen actionis yapan ***-ik*** eki (b. ***alık II***); krş. yalnız olarak veya ekli olarak kullanılan ***yakışık: yakışık al-*** tâbirinden başka ***yakışık*** isminin kendi başına mevcudiyeti şöyle bir cümlede de belli olur: ***Erkek yakışıklı bir adam değildir.*** (E. Atasü 1991 s. 84), çünkü ***-lı*** ekiyle sıfat yapılan yalnız ***yakışık*** değil, ***erkek yakışığı***'dır.

AD. **becerle–/becelle–/beşirle–** '(bir işin) üstesinden gelmek' DS 592 < ***becer-*** + fiilden verbum diminutivum yapan ***-le-*** genişlemesi (b. ***başarla-***) ve ***beşirleme-*** varyantında < ***başarla-***, bütün bunlar ***başar-*** fiilinin mahsus zayıflatılmış müştaklarıdır (***becer-*** maddesinde gösterilen hususiyetler). ***Sen gayri efendi gayıtına geçtin, biziynen sürütme. Biz iyi kötü, iki gün evvel, iki gün sonra, becellerik.*** (M. Makal 1950 s. 30). Bu fiiller de, ***becer-*** gibi, başka fiillerin yerine geçerek onların mânalarını imâ edebilir (ms. 'hacetini görmek; ırza geçmek; öldürmek'): ***Dört candarma gelmiş üzerlerine. Birini becerlemişler. Diğerleri çiftliğe çekilmiş.*** (F. Erdinç 1958 s. 235).

becert–, b. ***becer-***.

beci 'ahmak, aptal' < konuşmasında ***be*** nidasını çok kullanan? Krş. ***abeci. Peki ama, anadan doğma hebennekaları, becileri, turşu beyinlileri ne yapacağız?*** (S. Birsel 1995 s. 34).

AD. **becid/becit** 'gerekli, önemli, acele' DS 592–593, TS 472–474 < Fa. ***ba-cid*** a.m. [***ba-***dativus öntakısı (b. ***be*** I) ve Ar. ***cidd*** 'özen, gayret']. ***Be-cid nāme vėribi şāha yalvar*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 1217). ***becid ol-*** 'ısrar etmek': ***Ferruḫrūzdan ehrenīlik umdılar. Ferruḫrūz çekindi. Becid oldılar, yalvardılar.*** (Ferec 855/1451 v. 39b).

O. **Beç** 'Viyana şehri' < Mac. ***Bécs*** a.m. [asıl mânası 'bodrum', Türkçe'ye Sırp–Hırv. ya da Bulg. üzerinden de geçmiş olabilir.] ***Gendözi ḳal'a-i Beçden üç ḳonaḳ yėrde küllī cem'īyet ile durub ...*** (Selānikī 1989 [1599] I, 357). ***Ve Beç cānibine giden ṣatılıḳ gāvdan her birinden on iki buçuḳ akça gümrük alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 303).

O. **beçe** 'çocuk' < Fa. ***baça/bacça*** a.m. ***İçerü girdüm, gördüm, zen u beçe dürlü dürlü ni'metlere batmışlar.*** (Ferec 855/1451 v. 68b).

O. **be–çeşm** 'baş üstüne!' < Fa. ***ba-çaşm*** a.m. ***be-ser u çeşm***'in kısası. Fa. dativus ***be*** için b. ***be*** I . ***Be-çeşm dėdüm, eyleyüb i'zāz.*** (Ża'īfī 1950 [1555] s. 140).

beçiş beçiş 'fısıl fısıl (?)' < Fa. ***bacīc/baçīç*** a.m. ***Gebersek bile, içimde beçiş beçiş kımıldanan bir soru işareti eksik olmamıştır ...*** (A. İlhan 1957a s. 1049).

bed/bet 'kötü, düşmanca' < Fa. ***bad*** a.m. ***En iyisi boyun eğmek ama o da kolay mı, gel bana sor! Gücüne gidiyor insanın, betine gidiyor.*** (M. Makal 1950 s. 102). ***O kendini ne beğenmişliktir. Ne bed şeydir; tek insanın bir gramofon plağında haykırması!*** (S.F. Abasıyanık 1955 s. 60). 'çirkin (ses)': ***Bet ve tiz bir yaygara ile havalandı.*** (M. Özay 1953 s. 84). 'somurtkan, asık (yüz hakkında)': ***Ayın belirli günlerinde yüzlerindeki ve davranışlarındaki betlik sanki daha da artıyordu.*** (R. Ilgaz 1981 s. 40). ***bed bed*** 'kötü kötü': ***Gözleri bana bed bed bakıp duruyor.*** (Mustafa Niyazi 1950 s. 57). O. ***bed nik*** (zarf) 'iyi kötü': ***Ol sebebden coḳ zaḥmete oġradı. Yarımı bed nīk uy bilmez meflūcdur.*** (Ferec 855/1451 v. 182b). ***bet et-*** 'fena etmek, yanlış etmek': ***Bet ettin gayrı dar akşam!*** (F. Baykurt 19611 s. 82). ***betine git-*** 'hoşuna gitmemek': ***"Ebedî Şef" gibi bir pâye ile Atatürk'ün geride kaldığını, onun yerine ölmeden araları açık gittiği İnönü'nün şıp diye "Millî Şef" olduğunu görmek pek betime gitmişti.*** (N. Berkes 1997 s. 139).

⊡ Yukarda gösterdiğimiz ***bed*** sıfatı, Fa.'dan O.'ya giren birçok kelimede, kendisini takib eden bir isimle birlikte bâzen mürekkep bir isim, fakat ekseriya mürekkep bir sıfat teşkil eder. Bu mürekkep kelimelerin çoğu, edebî Osmanlıca'ya mahsustur ve sadece çok azı, halk diline ve BSTT.'ye nüfuz etmiştir. A–E cildinde yer bulan şunlardır: ***bed'ahd, bed-avaze, bedbaht/bezbaht, bedbin, beddua, bed-enderûn, bedfial, bedfiil, bedgüman, bedhisal, bedhu, bedkâr, bedmest, bednam, bedra, bedreg, bedreng/bedirenk/bedrek, bedsiret, bedtab, bedzindegâne.*** Ayrıca, ***bed*** sıfatının comparativus ve elativus'u olan ***bedter/beter*** için b. ***balater*** .

O. **bed'** 'başlama' < Ar. ***bad'*** a.m. [***/bd'/*** kökünden]. ***Bir daḳīḳacıḳ sükūt ėtdikden ṣoŋra gene kelāma bed' ile ...*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 33).

O. **bed'ahd** 'ahdi bozan, sözünü tutmayan, dönek' < Fa. ***bad-'ahd*** a.m. [***bad*** 'kötü' (b. ***bed***) ve ***'ahd*** 'anlaşma, va'd']. ***İ bed-'ahd-i nā-bekār! Çün sen bu ḳızı severdüŋ, baŋa getürüb nėderdüŋ?*** (Ferec 855/1451 v. 59b).

O. **bedahet** 'şüpheden âri şey, herkesin aklının yatacağı şey' < Ar. ***badāha*** 'aklın görür görmez yatması'. ***bu 'aḳlı olana ḳarīb-i bedāhet olan ma'nī ...*** (Ferec 855/1451 v. 71a).

Bedahşan 'Tacikistan'ın la'l madenleriyle meşhur bir bölgesi' < Fa. ***Badaḫşān. Oġlı 'Abdülmü'min Ḫān memleket-i Semerḳand u Bedaḫşānda cā-nişīn-i salṭanatı olub ...*** (Selānikī 1989 [1599] II, 514).

AD. **bedal** 'gelinin yüzüne yapıştırılan yaldızlı pullar' DS 594 < Bizans Yun. ***πεταλιον*** (petálion) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 405. ***Ben tökayim, sen yika | Yuzunun bedalini!*** (B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 82).

AD. **bedaliza/bedelize** 'kelebek, pervane' DS 594, K. Emiroğlu 1989 s. 54 < Yun. ***πεταλουδα*** (petalúda) A. Tietze 1962 no. 334.

O. **bedaluşka**, b. ***bacaluşka***.

bedava b.m. (meccani; meccanen) < ***badıhava***. Bu birleşik kelimede varolan krasis durumu için b. ***acabola/acabula*** . ***Bedava sirke baldan tatlıdır.*** (Ö.A. Aksoy 1965 s. 90). ***bedavadan*** 'meccanen': ***Bazı defa karıyı kerhâneden kaçırır, kırda bedavadan kullanır.*** (R. Enis 1944 s. 58). ***bedavasına*** 'meccanen': ***Karşıdan da bedavasına aşk-ı hasret şarkıları, Deli misin lan? Fukaraysan erkek değil misin yani?*** (Füruzan 1972k s. 169).

O. **bed–avaze** ‘çirkin sesli’ < *bed* ‘kötü’ (b. *bed*) ve *avaze* ‘ses’. *Eger olsaŋ mü’eẕẓi̱n, ey ġāfil | Günde beş gez mināre ḳaydı naṣīb; | Vāy eger olasın bed-āvāze | Saŋa düşnām ola ba‘īd u ḳarīb.* (‘Ālī 1977 [ca. 989/1581–82] no. 197).

O. **bedayi** I ‘bid’atler, yeni türemiş âdetler’ < Ar. *badā’i‘* a.m. [/*bd‘*/ kökünden R. Dozy 1927 I, 57 *badī‘a*’nın çoğulu]. *Ẕikr olınan bedāyi‘ ... küllīyen ref‘ olınub ...* (Ö.L. Barkan 1943 s. 119–120).

O. **bedayi** II ‘şaşılacak şeyler’ < Ar. *badā’i‘* a.m. [*badī‘a* ‘şaşılacak şey’ kelimesinin çoğulu]. Krş. *darülbedai.* *Bilād-ı şelāşede eṣnāf-ı ṣanāyi‘ ve envā‘-ı bedāyi‘ ta‘allümine gelüb ...* (‘Ālī 1958 s. 150). *Ma‘a mā-fīh bedāyi‘-i bahārıŋ yalŋız çemeniyle, gülüyle, lālesiyle iktifā ėdemiyeceğim.* (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 11).

bedbaht/bezbaht ‘bahtiyar olmayan, şansı olmayan’ < Fa. *bad-baḫt* a.m. [*bad* ‘kötü’(b. *bed*) ve *baḫt* ‘kader, kısmet’]. EO. yazmalarda bâzen tesadüf edilen /*ẕ*/ ile yazılış için b. *azine* . *Kimdür ol melik-zāde-i āzāde ki bed-baḫt oldı, sulṭānlıḳdan gedāyīlıġa düşdi?* (Ferec 855/1451 v. 138b). ‘uğursuz, şeametli, menhus’: *İ bed-baḫt! Doġru söyle, oġlumı sen-mi öldürdüŋ?* (Ferec 855/1451 v. 45a). *Ḳatı beẕ-baḫtlar ki anda nā-sipās | Bu işe şöyle ḳıluram Kıyās.* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1106).

bedbin ‘kötümser’ < Fa. *bad-bīn* a.m. Yu. Rubinçik 1970 I, 187 [*bad* ‘kötü’ (b. *bed*) ve *-bīn* ‘gören’]. *Annemin İstanbula indiği günler bedbin oluyordum. Kaldığı günlerse şimdikinden ziyade iyimser olduğumu hatırlıyorum.* (A.Ş. Hisar 1956 s. 10–11).

beddua ‘kötü dilek, ilenç’ < Fa. *bad-du‘ā* a.m. [*bad* ‘kötü’ (b. *bed*) ve *du‘ā* ‘Allahtan dilek, dua’]. *Fadimem bir yandan kapının önünde bekliyor, bir yandan da için için beddualar okuyordu Ağa’ya.* (N. Üstün 1970 s. 219). *beddua et-* ‘ilenmek’: *Yattığı yerden tâ derinlerden sağa sola beddua ediyor.* (B.S. Kunt 1953 s. 12).

bedel I ‘karşılık; fiat, değer’ < Ar. *badal* a.m. *Yediklerinin bedelini ödemek için bir çare aradı.* (Kemal Tahir 1955g s. 188). Kelime çok defa bir zarf terkibinin sonunda, *yerine*’ye benzer bir nevi sontakı gibi, bulunabilir: *Sabih bey yumuşamaya bedel, daha sertleşerek ...* (H.R. Gürpınar 1943m s. 66). *Dışarıdaki saf, beyaz havaya bedel, buralarda saman ve gübre kokusu ağır ağır yayılıyordu.* (B.S. Kunt 1948 s. 21). *bedel* kelimesine bağlanan kelimenin dativus halini göstermesi bugün kaide olmasına rağmen, daha eski metinlerde ablativus hali kullanılırdı: *... muṣāḥiblerinden merḥūm Celāl Bīk vefāt ėtdükde ...andan bedel bir muṣāḥib lāzım idügine ...* (‘Ālī 1982 [1581] s. 231). Bir başkası yerine vekâleten hacca giden veya askerlik vazifesini para vererek ifâ edene de *bedel* denirdi. *Babasının Çatalca taraflarında çok zengin bir köy ağası olduğunu, askerliğini bedelli yaptığını öğrenmişlerdi.* (Kemal Tahir 1955g s. 19). Onun gibi ayniyle verilen vergi veya hizmet yerine ödenen paraya da *bedel* tâbiri kullanılırdı, ms.: *... defter-i ‘atīḳde on beş çuvaldan iki çuval ‘öşr yazılmışdur. Elyevm bu ḳā‘ide ma‘mūlün-bih olmayub her bir dönüminden bedel-i ‘öşr müslimāndan ve kefereden yüzer akça ḳayd olınmışdur.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 328). *bedelleş*– ‘müsavi olmak’ TS 477, Tekin–Tietze 1994 no. 128.

AD. **bedel** II ‘uşak, çiftlikte hizmet eden, çoban’ DS 594 < *bedel* I, çiftlik sahibine vekâlet ettiği için (?). *Köylünün biri çiftte çubukta kendisine yardımcı olsun diye bir bedel aramağa gitmiş.* (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 36).

O. **bedel** III ‘keyf verici bir madde’ < Malay. *veṭṭila* ‘simple or mere leaf’ Hobson–Jobson 1968 s. 89. *Afyon u berş u beng u bedel, bāde vü ‘araḳ, | Cümle mükeyyifātı yėriz, keyfe müttefaḳ.* (S.N. Ergun t.y. II, 568). Başka kaynak bulunamadı.

bedelen, b. *badalan.*

AD. **bedel et–** ‘ödünç vermek’ < Ar. *baḏl* ‘verme, hediye etme, feda etme’. Ar. /*ḏ*/, Ar. diyalektlerinde dental /*d*/ olarak da telaffuz edilebilir ve bunun aynen Tk.’ye de alındığı da olur, b. *baydak* . *Bir erkeklik edip beş lira bedel edebiliyon mu? Para günü paran gene para!* (Orhan Kemal 1954b s. 196). O. *bedel et-* ‘hediye olarak dağıtmak’: *Çoḳ zer u sīm biyve vu yetīm, müsāfir u muḳīm, şaḥīḥ u saḳīm ḥaḳḳında bedel ėderdi.* (Ferec 855/1451 v. 9a).

AD. **bedeliç** ‘taşlı, killi ve kireçli toprak tabakası’ DS 594 < Yun. *πεταλίτσα* (petalítsa) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 406.

bedelize, b. *bedaliza.*

beden I ‘vücut’ < Ar. *badan* a.m. *Vėrmeyecek olursaŋ bir baṭmān et bedenünüŋ niresinden dilersem alam.* (Ferec 855/1451 v. 234a). ‘gövde’: *İnce sıska bedeninin üstünde saçsız bir başı var.* (N. Üstün 1970 s. 54).

beden II ‘kalenin iki burç arasındaki duvarı’ < *beden* I; F. Steingass 1930 s. 165’e göre Fa.’da da bu mâna vardır, fakat onun Tk.’den alındığı muhtemeldir. *Girid ḳal‘asınuŋ küffārı burc u bedenlere çıḳub temāşāya durdılar.* (C. Okuyucu 1987 [1590–91] s. 381).

O. **bed–enderûn** ‘kötü kalbli’ < Fa. *bad* ‘kötü’ (b. *bed*) ve *andarūn* ‘iç, kalb, huy’. *Bu Ebū Bekir bir fużūlī ... bed-enderūn ... er-idi.* (Ferec 855/1451 v. 57a).

bedenî ‘bedene ait, vücuda ârız olan’ < *beden* + isimden sıfat yapan *-î* eki, b. *adalî* . *Haklısınız, efendim, uzvî yahut bedenî rahatsızlıkları şimdilik aktörler değil, doktorlar tedavi etmektedirler.* (S. Taşer 1956 s. 118).

O. **bedenos/bednus/bidnus** ‘horoz; ibikli bir kuş’ Meninski 1680 III, 5925, TS 477–478 < Yun. *πετεινος* (petenós) ‘horoz’ G. Meyer 1893 s. 19. Yun. müzekker eki *-os* için b. *aforos* [1]. *Zīrek eyitdi: bir bidnūs vār-idi, cihān görmiş ve duzaḳlar kesmiş ve çoḳ dilkü dāsitānın oḳumış.* (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 246). *Hemān her bir tavuḳ bir ṭarafa ḍar-ḍaġan olmış. Ḳovalarken öŋine bir bedenos gelmiş.* (P.N. Boratav 1995 s. 106–107).

AD. **bedes** 'tabaklıkta derilerin her gün bir defa elden geçmesi' DS 595 < Fa. *ba-dast* 'ele (alınma)'.

bedestan/bezesten 'kapalı çarşı' Meninski 1680 I, 809 < Fa. *bazzāzistān* 'manifaturacılar çarşısı'; ikinci hecenin ortadan kalkması, orta hece düşmesiyle, hece binişmesiyle (haplologie) ve /z/ /d/ değişimi ise benzeşmezlik (dissimilation) ile izah edilir. Krş. *bezzazistan*. Memleket isimlerinde kullanılan Fa. *istān* eki için b. *Acemistan* .

O. **bedest!** 'elde, elinde' < Fa. *ba-* öntakısı ve *dast* 'el'. *"Dürteleme! Billāhi iğnelerim!" Silāḥ be-dest bir ḳadın!* (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 78).

bedevî I 'çölde çadırda yaşayan Arap göçebesi, böylelerine ait veya mahiyetinde olan' < Ar. *badawī* a.m. *Ve gerekdür ki kāşifler memleketi bedevī ve 'āsī 'Arabuŋ şerrinden ve te'addīsinden maḥfūẓ ve maḥrūs ṭutalar.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 362). *Otobüsü kullanacak olan bedevi, bizi görünce koşarak otobüsten inmiş, saygıyla dedemin elini öpmüştü.* (N. Eray 1994 s. 115). Kanunları dinlemeyen bu insanlardan korkulurdu, krş. AD. *bedevi* 'huysuz, ahlâksız' DS 595, âsi kimseler ceza olarak *"bedevî çardağa"* gönderilirdi (Oruc b.'Ādil 1343/1925 s. 41, F. Giese 1929 [890/1485] s. 120).

O. **bedevi** II/**bidevi** 'Arap atı' < *bedevi* I. *Geldiler, revendenüŋ ayaġına döküldiler. Bir müretteb bedevīye bindürdiler, öŋince, yanınca yayaḳ yürüdiler.* (Ferec 855/1451 v. 245a). *Andan muġraḳ eyerlü bidevīye bindürdiler, sarāya getürdiler.* (a.e. v. 51a).

AD. **bedevre** 'pedavra' DS 595, b. *badavra*.

O. **bedfial** 'yaramaz' < Fa. *bad-fi'āl* a.m. Fa. *bad* 'kötü' için b. *bed* . *İ bed-fi'āl! Senüŋ bende ne işüŋ var?* (Ferec 855/1451 v. 178b).

O. **bedfiil** 'kötülükler yapan' < Fa. *bad-fi'l* a.m. Fa. *bad* 'kötü' için b. *bed* . *İ ḥarām-zāde-i bed-fi'l!* (Ferec 855/1451 v. 44b).

O. **bedgüman ol-** 'şüpheye düşmek, şüphelenmek' < Fa. *bad-gumān* 'şüpheci'. Fa. *bad* 'kötü' için b. *bed* . *Er bu sözi işidicek bed-gümān olur, göŋlinde eydür: "Meger bu 'avrat bu oġrıyı sevüb durur."* (Ferec 855/1451 v. 111b).

O. **bedhisal** 'kötü karakterli' < Fa. *bad-ḥişāl* a.m. Fa. *bad* 'kötü' için b. *bed* . *Ol yüz elli yaşında olan ḳardaşumuŋ bir bī-hüner bed-ḥişāl 'avratı vardur.* (Ferec 855/1451 v. 191a).

O. **bedhu** 'somurtkan, asık suratlı' < Fa. *bad-ḫū* a.m. Fa. *bad* 'kötü' için b. *bed* . *Bu ḳızı bāġa, gülzāra iledüŋ, yéŋ, içüŋ, gülüŋ, oyınaŋ, avınsunı ola ki bed-ḫūlıġı gide baŋa baḳa.* (Ferec 855/1451 v. 97b).

O. **bedi** 'fevkalâde, çok güzel, nefis' < Ar. *badī'* a.m. *Bir iki nevbet daḫı çaldı, bedī' naḳşlar gösterdi.* (Ferec 855/1451 v. 211b). ***bedi'ülbeyan*** 'ifâdesi harikulâde, söz sanatı üstün olan' < *bedi* + harf–i târif *-ül-* ve *beyan*: *Şā'ir-i nādire-dān, suḫen-dān-ı bedī'u-l-beyān ...* ('Ālī 1982 [1581] s. 232).

bedia 'şaheser, sanat mucizesi, şaşırtan yenilik' < Ar. *badī'a* a.m. *Onun elinde bu ṣan'at incelerek, dürlü ẓarāfetler kesb ederek bir bedī'a ḥükmüne girmiş idi.* (H.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 30). *Nev-bahārıŋ eŋ büyük bir bedī'ası - mebẕūliyet ve me'lūfiyet cihetleriyle ġāyet ḥaḳīr gördüğümüz - çemenlerdir.* (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 9).

O. **bedid ol-** 'göz önüne gelmek, görünmek, zuhur etmek' < Fa. *ba-dīd* 'görüşe (gelmek)' [*dīd* 'görüş' ve *ba-* yaklaşma dativus öntakısı, b. *be* I]. *İmdi işitdüm ki diyār-ı sevāḥilde bir melike be-dīd olmış, ibrā'-i ekmeh u ebraş iderimiş.* (Ferec 855/1451 v. 180b).

O. **bedihe** 'irticalî söz' < Ar. *badīha* a.m. *... bedīhesini ol münāsebetle söylemiş.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 250). (sıfat) 'irticalî': *Refīḳī, şehr-i Edrenenüŋ balçığından āzürde-ḫāṭır olur ve bu maḳūle bir bedīhe naẓmı iştihār bulur.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 225).

bedihi 'besbelli' < Fa. < Ar. *badīhī* a.m. *Bedīhīdir uṣūl-i meşveretde menfa'at zīrā | Ta'arruż az olur çoḳ olsa bir mülküŋ nigehbānı.* (Şair Eşref 1958 s. 108). *İçlerinde hīç biri yoḳ idi ki sāḫteliği naẓarında bedīhī görünmesin.* (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 89). 'irticalî': .

O. **bedihiyegûyan** 'fırsat düştükçe ânında ve hazırlıksız zarif bir söz veya şiir söyleyebilenler' < Fa. *badīhīye-gūyān* a.m. [*badīhī* 'irticalî', *-gūy* 'söyleyen' + çoğul eki olan *-ān*]. *Bir maṭla'-ı ġarrā dėmek gerekdür ki ... taḫayyülāt-ı maṭbū'ası bedīhīyegūyān zümresine virdi-i zebān-ı cevāhir-peymā ola.* ('Ālī 1982 [1581] s. 197).

bediî (sıfat) 'estetik' < *bedia* kelimesine uydurulmuş sıfat. İsimden sıfat yapan nisbe eki *-î* için b. *adalî* .

Onun cevval zekâsı, zarafeti, meclisaralığı, cazip iltifatları, bediî edası, daimî şuhluğu her şeye tefevvuk ederdi. (Fazlı Necip 1930 s. 183).

AD. **bed'inden** 'başlangıcından' DS 596 < Ar. *bad'* 'başlangıç'.

bedir, b. *bedr*.

bedirenk, b. *bedreng*.

bedi'ülbeyan, b. *bedi*.

O. **bedkâr** 'kötülük eden, şerir' < Fa. *bad-kār* a.m. [*bad* 'kötü' (b. *bed*) ve *-kār* 'yapan']. *'Ālemüŋ bed-kārı, evbāşı, ḳallāşı ol yére üşdiler.* (Ferec 855/1451 v. 126b).

EO. **bedl**, *'adl u bedl* terkibinde 'adalet ve el açıklığı' < Ar. *baḏl*; krş. *bedel et-* ve *bezl*. *Melik oldum. 'Adla bedle meşġūl oldum.* (Ferec 855/1451 v. 49a).

O. **bedle** 'takım (elbise)' < Ar. *badla* a.m. *Ḥammāmdan çıḳıcaḳ bir bedle melikāne don geydürdiler.* (Ferec 855/1451 v. 51a).

AD. **bedle–/betle**– ‘kızmak, öfkelenmek, huylanmak; ayıplamak, birinin arkasından kötü söz söylemek’ DS 596, 646, < ***bed/bet*** + isim/sıfattan fiil yapan ***-le-*** eki, b. ***acabla-*** . ***Kırat eğer yerini gördü garip, eğer de sahibi yok, Kırat betledi. Öyle Kırat betledi ki daha Keloğlanı da bırakmıyor, imlahorları da koymuyor.*** (Behçet Mahir 1973 s. 198).

O. **bedmest** ‘sarhoş’ < Fa. ***bad-mast*** a.m. [***bad*** ‘kötü’ (b. ***bed***) ve ***mast*** ‘çakırkeyf’]. ***İttifāḳile yurduŋuzda uruşmadın dalaşmadın oturuŋ, dirilüŋ, bed-mestlik étmeŋ!*** (Ferec 855/1451 v. 123a) ***Herne meşrubat bulursa içer, fakat hiç kimse hiçbir vakit onu sarhoş ve bedmest görmemişti.*** (Fazlı Necip 1930 s. 120).

O. **bednam** ‘adı kötüye çıkmış, mel’un’ < Fa. ***bad-nām*** a.m. [***bad*** ‘kötü’ (b. ***bed***) ve ***nām*** ‘ad’]. ***Ben ol bed-nāmuŋ ġulāmıyam.*** (Ferec 855/1451 v. 111a). ***bednam eyle-*** ‘dillere düşürmek, rezil rüsvay etmek’: ***Ḳardaşuŋı bed-nām eyleme!*** (Ferec 855/1451 v. 174b). ***Olmaz ağabey, olmaz! Beni bednam edersin ki, melmekette bir dile düştük mü, çoluk çocuk yedi göbek kurtulamayız bu lekeden!*** (A. Nesin 1995 s. 106).

bednus, b. ***bedenos***.

bedr/bedir ‘dolunay, ayın on dördü’ < Ar. ***badr*** a.m. ***Süfresinde bir ḳurş der-miyān éder kimse bulınmaz, meger ki ḥālede bedr-i temām*** (ʿĀlī 1587 v. 120b).

O. **bedra** ‘kötü niyetli’ < Fa. ***bad-rā*** a.m. [***bad*** ‘kötü’ (b. ***bed***) ve ***rā*** ‘fikir, niyet’]. ***Bir iki cānibden aʿdā’-i bed-rā … ẓāhir u hüveydā olmalu olsa …*** (ʿĀlī 1982 [1581] s. 165).

O. **bedraka** ‘kılavuz’ < Fa. ***badraḳa*** a.m. ***Yol muḫavvifdür. Sizi bedraḳa-ile geçürem.*** (Ferec 855/1451 v. 233b). ***Bu kār-ḫāneye nizām ve esbāb u ālātına ḳıyām şādıḳu l-aḥbār cāsūslar-ile ve ehl-i vuḳūf u kāmilü l-ʿayār bedraḳalar-ile mümkündür.*** (ʿĀlī 1982 [1581] s. 134).

O. **bedre** ‘kese (para)’ < Fa. < Ar. ***badra*** a.m. ***Pādişāh ḫurrem oldı, bennāya bir bedre ḳızıl altun inʿām eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 19b). ***Şaḳın, ey sīm-ten, mihr u maḥabbet, | Éder bedr-i ruḫuŋ bir bedre altun.*** (Ẕātī 1987 [16.yy.’ın ilk yarısı] III, 146).

O. **bedreg** ‘kötü soylu’ < Fa. ***bad-rag*** a.m. [***bad*** ‘kötü’ (b. ***bed***) ve ***rag*** ‘soy’]. ***İ seg-i bed-reg! Bize ḫıyānet étdüŋ, şehzādenüŋ ḳanına girdüŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 62b).

AD. **bedreng/bedirenk/bedrek** ‘kötü renkli’ DS 595, 596 < Fa. ***bad-rang*** a.m. Fa. ***bad*** ‘kötü’ için b. ***bed*** .

AD. **bedrik/bödürük/pedrik** ‘eğrilmeğe hazır hale getirilmiş yün veya pamuk topağı; taranmış pamuğun içine ince çubuk koyarak elde edilen fitil’ DS 595–596, 3419, TS 478 < Erm. ***badruyg*** a.m.; krş. Gürc. ***patruḳi*** a.m. Tekin–Tietze 1994 no. 130, R. Dankoff 1995 no. 607. ***Anası urguna pambık gormuş. Bi bedirik örir, hemen uyḫusu gelir, devrilir yatarmış.*** (Ö.A. Aksoy 1945 I, 382).

AD. **bedro/vedre** ‘su kovası’ DS 595, 4094 < Sl. ***vedro*** a.m. A. Tietze 1957 no. 230. ***/v/ /b/*** gelişmesi için b. ***ab I/âv*** [2].

AD. **bedrüs** ‘ağaca vurulan aşı çubuğu’ DS 597 < Erm. ***badruys*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 608.

O. **bedsiret** ‘geçimsiz, aksi’ < Fa. ***bad-sīrat*** a.m. [***bad*** ‘kötü’ (b. ***bed***) ve ***sīrat*** ‘tabiat, davranış’]. ***Benüm bir müfsid bed-baḫt ḳardaşum vardur, bed-siyret-dür, oġrıdur.*** (Ferec 855/1451 v. 97a).

O. **bedtab** ‘kötü huylu’ < Fa. ***bad-ṭabʿ*** a.m. [***bad*** ‘kötü’ (b. ***bed***) ve ***ṭabʿ*** ‘tabiat, huy’]. ***Bu ḫātūnuŋ öydünki eri ʿammūsı oġlıyımış, bed-ṭabʿimiş, ʿabūs-şekl-imiş.*** (Ferec 855/1451 v. 118a).

O. **bedter** ‘daha kötü’ < Fa. ***bad*** ‘kötü’ (b. ***bed***) + (comparativus) eki olan ***-tar***; krş. ***beter*** ve b. ***balater*** . ***Bundan bedter ne günāh ola ki …*** (Ferec 855/1451 v. 62a). Krş. ***beter***.

AD. **beduk** ‘çam ağacı sakızı’ DS 597 < Erm. ***bdug*** a.m. U. Bläsing 1992 no. 12, R. Dankoff 1995 no. 634.

O. **bedzindegâne** ‘geçimsiz’ < Fa. ***bad-zindagānī*** a.m. [***bad*** ‘kötü’ (b. ***bed***) ve ***zindagānī*** ‘hayat, geçim’] Fa. zarf eki ***-āna*** için b. ***acizane*** . ***Bed-zindegāneligi meşhūr-ı ṣanādīd-i mufāḫir …*** (ʿĀlī 1979 [1581] s. 129).

AD. **been/beğen/behen/beyen** ‘bana’ E. Gemalmaz 1978 I, 310 < ?? Erzurum diyalektinde görülen bu l. şahıs tekili zamirinin şekli izaha muhtaçtır. ***Benim bacılarımi cim öldürdi, onu beğen cönder!*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 316). ***Cel bu paradan beyen biraz ver.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 398). Krş. ***bahan, seyen***.

O. **begayet** ‘çok, son derece’ < Fa. ***ba-ġāyat*** a.m. [***ġāyat*** ‘son, nihayet’, ***ba-ġāyat*** ‘sonda, nihayette’. Fa. dativus ***be*** için b. ***be*** I]. ***Pādişāha bu ḫareket be-ġāyet ḫōş geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 27a). ***Aḳar şu gibi gel, sensüz be-ġāyet bī-mecāl oldum, | Degirmenler gibi ṣusuz ġıdā geçmez boġazumdan.*** (Ẕātī 1987 III [16.yy.’ın ilk yarısı], 34).

O. **beglerbegi/beylerbeyi** ‘yüksek bir Osmanlı idarecisi’ < ***beğlerin*** (yâni sancakbeylerinin) ***beği***. Son kelimenin sonundaki possessivum eki fonksiyonsuzdur, onun için ***beglerbegiler, beglerbegilik, Mısır beglerbegisi*** vs., b. ***acabola/acabula*** . ***Ve begler-begiler baʿż-ı sipāhīlerüŋ eline mektūb vérüb*** (N. Beldiceanu 1967 v. 13b9).

begonvil ‘bir bahçe çiçeğinin adı’ < 19. asrın başında şöhret kazanan Fransız kaptan Bougainville’in adından. Tk.’de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu*** . ***Bak, nekadar büyümüş her şey! Begonvile bak! Onu Yaşar Efendi üst kat penceresinin pervazına bağlamıştı.*** (N. Eray 1990 s. 30). Krş. ***bugonvillea***.

begonya ‘bir çiçeğin ismi’ < Fr. ***bégonia***, İspanya Krallığı’nın Santo Domingo adası valisi Michel Bégon (1638–1710)’un isminden.

O. **begter/bekter** ‘cebe, zırh’ < Fa. ***bagtar*** a.m. G. Doerfer 1965 II, no. 758. ***Biŋ diynār zer, cübbe vu dester u ester, āhe vu ḫūẕe vu begter, ġulām keniyzek bā zer u ziyver dilerem.*** (Ferec 855/1451 v. 233a).

begüm ‘Hint prenseslerine verilen san’ TüS 1983 s. 124 < EO. ***begüm. beg’***e tevcih edilen hitap, tali olarak müennes şekli, krş. ***hanum***, G. Doerfer 1965 II, no. 831. Krş. ***biyim***.

beğ/bey ‘evin, ailenin erkek başı, zevç; köyün ileri gelenlerinden biri, bir kabilenin veya küçük bir devletin başı, âmir, kumando eden’ TS 479 < ET ***bēg*** a.m. Clauson 1972 s. 322–323 (Clauson’a göre muhtemelen Çin. ***po*** ‘yüzbaşı’ kelimesinden). ***Şābūr gördi-ki bu beg bir ṣalābetlü, mehābetlü kişidür. Niçe er u ʿavrat, bende vu āzād dīvānında dururlar.*** (Ferec 855/1451 v. 119b). ***Bey olmakta, biraz okuryazarlık, biraz görgü, biraz da Ağa’da bulunmayan bir nitelik olmalıydı. Onu bulup çıkaramıyordu ama, o bulup çıkaramadığı nesnenin, kendisinde biraz kıt olduğunu çok iyi biliyordu.*** (R. Ilgaz 1981 s. 101). İsimden sonra gelirse o şahsa saygı ifâde eder: ***Manṣūr beg der-ḥāl ʿavrat ḳatına vardı, bir ḳılıç istedi.*** (Ferec 855/1451 v. 93a). Benzer şekilde bir unvanı da takib edebilir: ***Erkān-ı ḥarb reʾīsi bey, otomobil ile gelen Alman żābıṭāniyle uzunca bir mülāḳāt etdikden sonra ...*** (Aḥmed Rāsim 1333 s. 85). Akrabalık terimlerini de takib edebilir, fakat hakikî akrabalık olursa önde olur: ***Dandini dandini danışlı / Eğeri de altın gümüşlü / Ahırı da çifte gümüşlü / Bey amcası var bunun, ninni.*** (E.B. Şapolyo 1938 no. 1949). Terkiblerde ***bey*** kelimesinin, üstüste iki tane 3. şahıs possessivum eki aldığı konuşma dilinde çok görülür, krş. ***ağabey*** maddesi: ***İstemiyorsun, öyle mi? Bak, amca beğine vereyim de o nasıl isteyecek! Değil mi, amca beğisi?*** (E.E. Talu 1341 s. 25). Kolektif mânada: ***beyden bir adam*** ‘bey kılıklı birisi’. ***Trenlerdekilerin hepsi seçme; beyden, efendiden kişiler.*** (S.M. Alus 1944 s. 23). Mecâzî mânalar: ***bey*** ‘as’. ***Ortak almak için muhakkak bey, yâni as, istemek lâzımdır.*** (H. Kodaman 1944 s. 125). ***arı beyi*** ‘ana arı’. ***bey koz/beykoz*** (kâğıt oyunlarında) ‘as’ (H. Kodaman 1944 s. 58): ***Elinize beykoz geldi mi, tek gözünüzü durmadan kırparsınız.*** (Kemal Tahir 1957k s. 270).

O. **beğ armudu** ‘bir çeşit armut’, krş. ***bergamat/bergamot***, ***Beg amrūdınuŋ bir yüki seksan altı aḳçaya olıcaḳ iki yüz elli dirhem bir aḳçaya ola.*** (Ö.L. Barkan 1942 [1502] II, 19).

AD. **beğe/peye** ‘yemlik; ahır; ağıl’, krş. Erm. ***bag***, Kürt. ***pag*** a.m. A. Tietze 1982z no. 14.

beğen, b. ***been***.

beğen– b.m. (hoşlanmak) < Tk. dillerinde yaygın fiil (M. Räsänen 1969 s. 68, E.V. Sevortyan 1978 II, 101) menşei bakımından izah edilmemiştir. ***Ferruḫnāz bu sözi begendi.*** (Ferec 855/1451 v. 41b). ‘benzerleri arasından birini seçip ayırmak’: ***Bir kaç örnek ayırttım. Beğen beğendiğini!*** (Mahmud Yesari 1932 s. 152). Sürprizli bir haber verirken şart cümlesinden sonra kullanılır: ***Kahbeyi nerede bulsam beğenirsin? Koltukçu karıların evinde.*** (H.R. Gürpınar 1933i s. 55). EO.’da masdarlı nesneye dativus halinde tesadüf edilir: ***Ṣaʿālīk anları öldürmege begenmedi.*** (Ferec 855/1451 v. 130a). ***Dört ayaḳlu ḍavarları sürmege begenmezlerdi.*** (F. Giese 1929 [890/ 1485] s. 119). EO. causativum hali olan ***begendür-*** galiba ‘beğendirmeğe çalışmak, güzel göstermek’ mânasına gelir: (Yalnız kendisinden ehil olan birine varacağını söyleyen bir kızla konuşan talib için böyle deniyor.) ***Ḳıza ehliyyet begendürdi*** (Ferec 855/1451 v. 213b).

beğendi ‘patlıcan ezmesi ile etten yapılan bir yemek’ < ***hünkârbeğendi***’nin kısaltılmışı; fiilin geçmiş zaman şeklinin, isim haline gelmesi için b. ***bastı*** .

beğenik ‘beğenmiş’ < ***beğen-*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan ***-ik*** eki, b. ***akık*** . ***Lâlenin önünde durdu. Kendini beğenik bir edayla kadını selâmladı.*** (N. Cumalı 1956 s. 5).

EO. **beğensi–** ‘azıcık beğenmek’ < ***beğen-*** + fiilden fiil yapan ***-sı-*** genişlemesi (M. Räsänen 1957 s. 167), b. ***ayruksı-*** . ***Temāşā eyleyen şehr-i Gīlānı / Begensimez dikenlü gül-sitānı.*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 7834).

AD. **beğir–** ‘melemek’ DS 597–598 < ***bel*** (koyun sesi) ‘me!’ + ses taklidi fiillerde çok görülen ve bunlara yapma anlamı kazandıran ***-kır-*** genişlemesi, b. ***afgur-*** . ***Feʾammā "küllüküm rāʿin ve küllüküm mesʾūlūn ʿan raʿīyetihi" sirrinden teġāfül-ile gürg-i nāştā ṣıfatinde taġallüb-ile reʿāyāyı güsfend gibi begirdürler*** [veya ***begridürler***?]. (ʿĀlī 1979 [1581] I, 169).

AD. **beğit** ‘av hayvanlarını yakalamak için tuzak’ DS 1451 < Bizans Yun. ***παγιδα*** (pağíḍa) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 380.

EO. **beğle–** ‘bey edinmek, bey nasbetmek’ TS 482 < ET. ***begle-*** a.m. Clauson 1972 s. 326. İsim/sıfat’tan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-*** . ***Ġırṭası taḫta geçürüb beglediler.*** (Salṭuḳ-nāme 1974 IV, 336).

EO. **beğlen–** ‘beylik taslamak’ TS 482 < ***beğ/bey*** + ***-lan-*** genişlemesi, b. ***abaplan-*** . ***Ey sipāhī, beglenürsin var tīmārum dėyü.*** (Ẓātī 1967 [16.yy.’ın ilk yarısı] I, 488). Krş. ***ağalan-, dayılan-***.

AD. **beğlerce/belerce/beylerce** ‘bir çeşit üzüm’ DS 613, 648, R. Dankoff 1991 s. 17 < ?? (belki bir yer adından). ***Ve beglerce üzüminüŋ baṭmanı on beş aḳçaya olsa dört yüz dirhem bir aḳçaya ola.*** (Ö.L. Barkan 1942 [1502] II, 25).

beğlik/beylik I ‘bey sıfatı; bey idaresi, küçük devlet’ TS 483 < ***beğ/bey***. Nomen abstractum yapan ***-lık*** eki için b. ***ağırlık*** . ***Atam dünyādan gitdi, beglik baŋa degdi.*** (Ferec 855/1451 v. 12a). ***beglik et-*** ‘beğ olarak memleketini idare etmek’ (bu tür, ***-lik*** ekiyle biten isimlerin ***et-*** yardımcı fiilini almasıyla oluşan terkibler için b. ***aşinalık et-***): ***Şehr ḫalḳı el bir ėdüb ol beglik ėdeni dutdı.*** (Ferec 855/1451 v. 62b).

beğlik/beylik II ‘devlet malı’ < ***beğ/bey. -lik*** eki için b. ***ahfadiyelik .*** ***Gelse Mışır ḫazīnesi noḳṣān | Birinüŋ mālın aldurur o zamān. | Ya‘nī beglerbegi keser serini, | Beglige ẓabṭ ider ḳamu zerini.*** (‘Ālī 1975 [1599] s. 144). ***beğlik*** ‘askerlere verilen küçük battaniye veya kilim’ DS 598: ***Ordu malı kıl beyliği de kısrağın boynu gerisine örttü, uçlarından bağladı.*** (Ş. Ünlü 1986 s. 126–127).

beğlik/beylik III ‘basmakalıp, klişe sözler, müptezel’ < ***beğlik/beylik*** II. ***Ah ne beylik, ne soğuk nasihatlar!*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 63). ***Beylik bir anlatımla şarap gibidir dostluk. Gün geçtikçe artar tadı.*** (N. Üstün 1970 s. 10).

EO. °**beğşene** ‘şahane, beycesine, sultanî’ < yanlış kayıt, krş. A. Tietze 1993ta ve Tekin–Tietze 1994 no. 131.

beğzade/beyzade ‘bey oğlu; soylu kimse, aristokrat’ > ***beğ/bey*** ve Fa. ***-zāda*** ‘doğmuş, evlâd’, b. ***Acemzade .*** ***Aṣl u nesl beg-zādelerinden olan mezbūr Ermeneyi ...*** (Selānikī 1989 [1599] II, 541).

beh/peh ‘bravo!’ DS 3420 < Fa. ***bah*** a.m. F. Steingass 1930 s. 209.

beha, b. ***baha.***

behane, b. ***bahane.***

behanecu, b. ***bahanecu.***

behavyorizm (ruhiyat terimlerinden) ‘davranışçılık’ TüS 1983 s. 135 < Fr. < İng. ***behaviourism*** [***to behave*** ‘hareket etmek, davranmak’ ve ruhiyat terminolojiisinde çok raslanan ***-ism*** eki, krş. ***agnostisizm, hedonizm*** vs.].

O. **behbeh** ‘iyileşme, sıhhate kavuşma’ R. Dankoff 1991 s. 17 < Fa. ***bih şudan*** ‘iyileşmek’. ***Behbeh u ṭarāvet kesb ėdüb yine gemilere süvār olub*** (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] X, 596). ***behbehlen***– ‘iyileşmek, kendine gelmek’ R. Dankoff 1991 s. 17: ***Bir mīl ba‘īd yėrden ādem bu şehre naẓar ėtdükde behbehlenüb ṣafā ėder.*** (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] X, 755).

O. **behcet** ‘sevinç ifâdesi, güleryüzlülük’ < Ar. ***bahca*** a.m. ***Meger ki ol nökerler Yūsuf-liḳā dilberler ve ḥüsn-i ḫulḳ issi sīm-berler olub melāhet u behcetlerine baḳıla.*** (‘Ālī 1587 v. 138b).

O. **behem ol–** ‘büzüşmek, kasılmak’ < Fa. ***ba-ham*** a.m. Fa. dativus ***be*** için b. ***be*** I . ***Dil u cānı behem oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 195b).

O. **behemehal** ‘her halde, ne olursa olsun’ < Fa. ***ba-hama ḫāl*** a.m. Fa. dativus ***be*** için b. ***be*** I . ***Taḥsīn’in ḳonaġa behemeḥāl akşamdan şoŋraca vāṣıl olması maṭlūb olub ...*** (Aḥmed Midḥat 1945 s. 16).

behen, b. ***been.***

beher ‘her bir’ < Fa. ***ba-har*** a.m. [***har*** ‘her’, öntakı ile; Fa. dativus ***be*** için b. ***be*** I]. ***Üç müfettişten beheri de böyle bir tongaya basacak soydan değiller.*** (İ. Tarus 1961 s. 73). ***beher hal*** ‘herhalde, şartı ne olursa olsun’ (Fa. ***ba-har ḥāl***): ***Be-her ḥāl minneti ḳabūl ėtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 152b).

behey ‘nida veya hitap kelimesi, sitem ve çıkışma ifâde eder’ < ***be*** II ve ***hey***, ***Behey Allahın kulu, arkandaki kadına bir şey söyliyecekmiş gibi, döner gibi yaparak yan gözle bak, baştan savma olsun gülümse bari!*** (S.M. Alus 1944 s. 30).

AD. **behi** ‘tekel malı satan’ < ***bayi.***

O. **behic** ‘neşeli, güleryüzlü’ < Ar. ***bahīc*** a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb .*** ***Ni‘metini ḫullān-ı bā-vefāsından ṣaḳınmaya, ammā ki iḫtilāṭ-ı behīcile.*** (‘Ālī 1587 v. 123a).

O. **behime** ‘hayvan’ < Ar. ***bahīma*** a.m. ***Daşradın bir behiyme āvāzın işitdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 173b).

O. **Behisni** ‘Malatya vilâyetindeki Besni kasabasının eski adı’. ***Mar‘aş ṭarafına gidüb Şadbāz - Behisni ḳal‘esine geldük.*** (Evliyā Çelebī 1314 [17.yy.] III, 170).

O. **behişt**, b. ***bihişt.***

AD. **behlek** ‘baygın, süzgün (göz hakkında)’ DS 599 < ?? . ***Eyübden bir topal hafız getirildi. Allahım o ne behlek behlek sulu gözlü, o ne salak salyalı ağız!*** (F.C. Göktulga 1948 s. 174).

AD. **behni** ‘yemlik’ < Yun. ***παχνι*** (paḫní) a.m. A. Tietze 1955 no. 210.

O. **behr** I ‘pay, hisse’ < Fa. ***bahr*** ‘lot, section’ F. Steingass 1930 s. 210 < Ar. ***buhr.*** ***Bu günden böyle seni baŋa gerekmez. Dur, evümde neŋ varise al, daḫı mehrüŋi behrüŋi al, ataŋ evine git!*** (Ferec 855/1451 v. 50a).

O. **behr** II (Fa. izafet terkiblerinde) ‘için’ < Fa. ***bahr*** a.m. ***behr-i Ḫudā*** ‘Allah için’: ***Allāh Allāh! Behr-i Ḫudā bu sözi söyleme!*** (Ferec 855/1451 v. 89b).

AD. **behr** III, yalnız ***... behrinde*** ‘(zaman)ında’ şeklinde: ***O günün behrinde bir padişah kuşu beslerlermiş.*** (M. Tuğrul 1969 s. 301).

behre I ‘pay, hisse’ < Fa. ***bahra*** a.m. ***Ma‘ārifden behreleri yoġ-idügini bildürmekdür.*** (‘Ālī 1587 v. 137b).

AD. **behre** II ‘dokuma işçilik ücreti’ DS 599 < ***behre*** I.

O. **behredar** ‘pay sahibi, hisseli’ < Fa. ***bahra-dār*** a.m. [***bahra*** ‘behre’ ve ***-dār*** ‘tutan’, b. ***abdar***]. ***Efendileri ḥayātında ḳulları beytü l-māl-i müslimīnden behredār ḳılınmaġa icāzet-i ḫusrevāne yoġ-idi.*** (‘Ālī 1979 [1581] s. 185). ***Beğiŋ vālidesi, behredār-ı ma‘ārif olan milletler ḳadınları gibi dānişli bir şey değil ise de ...*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 18).

O. **behregir** ‘behredar’ < Fa. ***bahra*** ‘behre’ ve ***-gīr*** ‘tutan’ b. ***afakgir .*** ***Aḫẕ u celb ni‘metinden müteleẕẕiẕ u behre-gīr olmışdı.*** (‘Ālī 1982 [1581] s. 123).

O. **behreman** I ‘çok kıymetli bir çeşit yakut’ Meninski 1680 I, 958. < Fa. ***bahramān*** a.m. ***Yāḳutdan, behremāndan yonulmış ayaḳlar.*** (Ferec 855/ 1451 v. 3a).

O. **behreman** II 'boya resimleri veya işlemelerle süslenmiş ipekli kumaş' Meninski 1680 I, 958. < Fa. *bahramān* a.m. *Ṣafaḥāt-ı behre vu merāmumı behremān ve leveḥāt-ı lāyiḥāt-ı maḳāṣıd u kāmumı şāḥsār-ı kilk-i dürer-bārdan ḥāṣıl olan nev-bāveler ile ṭarāvet-resān-ı riyāż-ı cān ėtdükden ġayrı ...* ('Ālī 1982 [1581] II, 187).

O. **behreman** III 'pay sahibi, behredar' < Fa. *bahramand* a.m. Krş. *behremend. Bahār-ı gülistān-ı āmālüm reng u būy-ı 'izz u ḳadr-ile behredār u behremān buyrulmasına cüll-i himmet eylemedi.* ('Ālī 1979 [1581] s. 133).

O. **behremend et-** 'hisseli kılmak, haberdar etmek' < Fa. *bahramand* 'behredar, hissedar', Fa. *-mand* eki için b. *arzumand . Biz oşbu yolda 'acāyibāt çoḳ gördük. Dilerüz ki anuŋ ma'āniysinden bizi behremend ėdesin.* (Ferec 855/1451 v. 190b).

O **behrever** 'bahtiyar, şanslı' < Fa. *bahra-var* a.m. [*bahra* 'pay' ve *var* 'malik olan']. *Çehre-i şāhid-i feṯḥ u ẓafer āyīne-i fikret u başīretde niçe vech-ile behrever olub ...* ('Ālī 1982 [1581] s. 132).

O. **beht** 'şaşkınlık hali' < Ar. *baht* a.m. [/*bht*/ kökünden]. *Her baḳışından bir başḳa iymā, her ḥareketinde bir 'işve-i diğer göstere göstere beği bulunduġu beht-i ḥazīn içinden ḳurtarmaġa çalışdı.* (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 35).

O. **behuda** 'Allah aşkına!' < Fa. *ba-Ḫudā* a.m. [*Ḫudā* 'Rab, Allah' + *ba-* öntakısı, b. *be* I]. *Be-Ḫudā dė ki ben-daḫı işidem, sevinem, ben-daḫı bile güleml* (Ferec 855/1451 v. 17b).

O. **behükmi rabbani** 'Allahın emriyle' < Fa. *ba-ḥukm-i rabbānī* a.m. Fa. dativus *be* için b. *be* I . *Doġan be-ḥükm-i rabbānī şeh-zāde Ḫalef ḳatına düşer.* (Ferec 855/1451 v. 130).

O. **behükmi teberrük** 'bir saygı nişanesi olarak' < Fa. *ba-ḥukm-i tabarruk* a.m. Fa. dativus *be* için b. *be* I . *Bu muḥaḳḳarı be-ḥükm-i teberrük vėribidüm, ḳabūl eylel* (Ferec 855/1451 v. 57b).

O. **behükmi temâşâ** 'gezmek maksadiyle' < Fa. *ba-ḥukm-i tamāşā* a.m. Fa. dativus *be* için b. *be* I . *Ol şehrüŋ pādeşāhı ol gün be-ḥükm-i temāşā ṣaḥrāya çıḳub durурmış.* (Ferec 855/1451 v. 129b).

beis, b. *be's.*

bej 'açık kahverengi' < Fr. *beige* a.m. aslında boyanmamış yünden dokunmuş bez. *Üzerinde açık bej döpiyes.* (A. Yurdakul 1989 s. 169). *bej rengi* a.m. (belki *kahverengi, külrengi* gibi terkiblerin tesiri altında): *Bej rengi sigara tabakası* (S.M. Alus 1944 s. 19).

bek I (futbol terimlerinden) 'maçta arkada durup golü müdafaa eden oyuncu' < İng. *back* a.m. [asıl mânası 'arka taraf, arkada olan']. .

bek II 'havagazı lâmbasının ucu' < Fr. *bec* a.m. [asıl mânası 'gaga' < Keltçe'den]. *Kaynağı yapan çırak şalamayı saca fazla yaklaştırınca bekin ucuna erimiş metal sıkıştı.* (M. Kaçan 1991 s. 79).

AD. **bek** III 'gözcü (meselâ dalyanda): gözetleme yeri, gözcü kulübesi' DS 600, ZTS 1976 s. 20 < ET. *bek* 'pek, berk' Clauson 1972 s. 323 > *bekle-* > *bek* (regressio). Kuş avında başka kuşların cezbedilmesi için tuzağa bağlanan ve orada duran kuşa da *bek kuşu* ya da *bek* denmesi düşünülebilir (TS 480'de bu kelime *bek* diye okunmuştur, fakat bu okunuşun neye dayandığı gösterilmemiştir). *Ṣayd-ı murġ-ı cān içün zülf-i siyāhuŋ aġınuŋ | İçine bir bek/beg/beŋ ḳoduŋ, adın anuŋ ḫāl eyledüŋ.* (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 175). *"Sınır askeri türkü söyler mi yahu?" — "Bek yerinde dikilirken söyliyemez."* (F. Erdinç 1961 s. 19).

AD. **bek** IV 'hızlı olarak, çabuk, çok, fazla, pek' DS 600, 601 < ET. *bek* Clauson 1972 s. 323, /*r*/'nin düşmesi için b. T. Tekin 1994 s. 268 ve b. *arslan* [2]. Krş. *berk.*

beka, b. *baka.*

bekaçe 'çulluk' (C. Avcı 1937 s. 86), b. *bakaça.*

O. **bekâm** 'istendiği gibi, arzuya göre' < Fa. *ba-kām* a.m. [*kām* 'dilek' ve *ba-* öntakısı, b. *be* I]. *Bu dem cihānda bencileyin kim vardur? Eyyām müsā'id, kār be-kām, devlet yār, iḳbāl ḳarīn ...* (Ferec 855/1451 v. 126a).

O. **bekâr** I 'bir yerde çalışmak için ailesinden, karısından uzaklaşmış erkek' < Fa. *ba-kār* 'iş için, çalışmak üzere' [*kār* 'iş' ve *ba-* öntakısı, b. *be* I) . *Yok midur bunde senaat ve kyar, | Urufet içre yerli u bekyar?* (E. Kömürciyan 1981 no. 25). A.D. 'çiftlik işlerinde çalışan işçi, rençber, uşak, sığırtmaç' DS 601: *büyük toprak sahiplerinin samanlıklarında, ahırlarında barınarak ... onlara çobanlık, bekârlık, ya da ırgatlık edenler: .* (A. Ağaoğlu 1980y s. 166).

bekâr II 'evli olmayan' < *bekâr* I. *Koca bir gün onsuz nasıl biter? Daha öğle, akşam, sonra gece, bir bekâr odasında geçirilecek saatler var.* (Z.O. Saba 1955 s. 12).

bekâret 'kız oğlan kız olma hali' < Ar. *bakāra* a.m. *Bekāretlerin izāle ėdüb nā-pāk ėderler.* (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VIII, 525). *Fransada evlenmemiş kızların yüzde doksanı bekâretlerini kaybetmiş bulunuyorlarmış.* (Reşat Enis 1933 s. 232).

bekas 'çulluk' TüS 1983 s. 135 < Fr. *bécasse* a.m. [< *bec* 'gaga' < Keltçe].

bekasa 'çulluk' < İt. (Venedik dial.) *becazza* G. Meyer 1893 s. 19. Krş. *bakasya, bekas.*

bekaya, b. *bakaya.*

bekçi b.m. (bekçilik yapan) < *bek* III. *Benim bekçisi olduğum sürüden ḳoyun ve ḳuzu ḳapub parçalamaḳ içün buralarda dolaşur bir ḥaydudsun.* (Aḥmed Midḥat 1296 s. 32).

AD. **bekere** 'makara' DS 601, b. *bakara* II.

AD. **beki-/berki-** 'sağlamlaştırmak' DS 602, 535 < ET. *bekü-* a.m. [< *bek*] Clauson 1972 s. 325.

AD. **bekile–/pekile**– ‘sıkılamak, sürgülemek’ DS 3421 < ***beki*** (***bek*** IV’ün varyantı)/***peki*** ‘sert, katı; kapı sürgüsü’ DS 1421 + isim/sıfattan fiil yapan ***-le***– eki. Mecâzî mânada ‘korumak, kayırmak’: ***Demek Kısabacak Ertan’ı bekileyip seni sürüyorlar, biz de kimseye dâvacı olamıyoruz?*** (F. Baykurt 1967a s. 252).

bekiştir–, b. ***berkiştir–***.

bekle– I ‘gözetmek, bekçiliğini yapmak, muhafaza etmek’ < ET. ***bekle–*** ‘pekiştirmek, sağlamlaştırmak; emniyete almak’ [< ***bek***] Clauson 1972 s. 326. İsim/sıfat’tan fiil yapan ***-la–/-le***-eki için b. ***acabla–***. ***Ölince seni terk étmeyem démişdüm. Yérine getürmegiçün oşta sinnini beklerem.*** (Ferec 855/1451 v. 13a). EO. Mecâzî mânada ‘gözetmek, göz önünde tutmak, (verilen sözü) tutmak’: ***Bir kimseyile ‘ahdı édicek ol ‘ahdı beklemek geregimiş.*** (Ferec 855/1451 v. 90a).

bekle– II b.m. (bir şeyin oluşuna kadar bir yerde durmak; birisinin gelmesini beklemek) < ***bekle–*** I. İsim/sıfat’tan fiil yapan ***-la–*** genişlemesi için b. ***acabla–***. ***Madam, babanız telefon etti. Kahvaltıya sizi oraya bekliyor.*** (Burhan Cahit 1934 s. 206).

AD. **bekmez** ‘pekmez’ DS 604, b. ***pekmez***.

bekri ‘ayyaş’ < 17. asırda İstanbul’da yaşadığı bildirilen Bekri Mustafa adındaki meşhur ayyaşın isminden (Meḥmed Tevfīḳ 1300 s. 41). Tk.’de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu***. ***Dünyanın en sakili, en beşareti erkeğe tahammül ederim de bekri kısmına tahammül edemem.*** (S.M. Alus 1944 s. 86).

beksumat, b. ***baksımat***.

Bektaşî ‘Bektaşi tarikatine mensup kimse’ < 13. asırda yaşamış olan ve tarikatin piri olan Hacı Bektaş Veli’nin isminden. ***Bektaş*** erkek adının mânası ‘sert taş’ olur.

Bektaşiye ‘Bektaşi tarikati, Bektaşilik’ < ***Bektaşi*** + Ar. müenneslik eki, çeşitli sahalara ait nomina concreta yapan Ar. ***-iye*** için b. ***adliye***.

bekter, b. ***begter***.

bel I b.m. (gövdenin ortası, bükülen yeri) TS 548–549 < ET. ***bél*** a.m. Clauson 1972 s. 330. ***Ruhbān donını gey, béline zünnār baġla!*** (Ferec 855/1451 v. 38b). ‘meni, sperma’ DS 605. ***beli açıl–*** ‘kendini zorlamaktan fıtık olmak’: ***Merdivenleri çıkıp da yorulmasın diye anasını kucağına alır; çıkarlarken ninem telâş ederdi: "Aman belin açılacak!"*** (F.C. Göktulga 1948 s. 160). ***beli açılmış*** ‘sidikli’: ***Çārşafı ziyāde ışlatırsam beni belleri açılmış çocuḳlar gibi çişini ṭutamayan ma‘lūl bir ādam şanacaḳlar.*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 424). ***belden aşağı*** ‘açık saçık, müstehcen’: ***Bir kaç tane de belden aşağı hikâye anlattılar.*** (F. Baykurt 1971c s. 277). ***bel bıkın*** ‘arka, bel kemiği’: ***Belim bıkınım öyle ağrıyor ki, kızım!*** (Reşat Enis 1945 s. 73). EO. ***bel bıkın göster–*** ‘davetkâr hareketlerle yürümek (?)’: ***ve yürürken bél bıḳın göstermeye, evżā‘-ı ḫīzāneyi gendüye münāsib görmeye*** (‘Ālī 1994 v. 135b). AD. ***bel but*** ‘bel, kalça’ ***Acık böyle belini budunu okşadılar mı mayışıveriyorsun!*** (F. Baykurt 1971t s. 147). ***beli gel–*** ‘inzal etmek, bel suyunu bırakmak’: Mecâzî mânada ‘halinden en çok memnun olduğu ânı yaşamak’: ***Bunu açalım komşulara, emme, uygun bir sırada, tam belinin geldiği bir sırada demek istiyorum, anlıyor musun?*** (F Baykurt 1967k s. 58). ***belinden inme*** ‘öz (evlâdı)’: ***Ağa beni kendi belinden inme öz evlâdı gibi sever.*** (Orhan Kemal 1952c s. 36). ***belini toplayama–*** ‘belini kaldıramamak; bozuk bir vaziyetten kendini kurtaramamak’: ***Üç gün üç gece cehennem azabı çekip borcunun ancak bir kısmını ödemeğe muvaffak olan Satılmış artık belini toplayamadı.*** (E.E. Talu 1937 s. 244).

bel II ‘dağ geçidi’ < ***bel*** I. ***Yol başub bél bekleyen zülf-ı kemend-endāz-veş | Kim inerse yoluna başdan çıḳub berdār ola.*** (Ẕātī 1967 I, 16).

bel III ‘şişkinlik, kabarıklık’ < ***bel*** I, yalnız ***bel ver–*** ‘bir yanı kabarmak’ tâbirinde. ***Bel vermiş bir kerpiç huğun geniş bir odasında otururlardı.*** (Orhan Kemal 1949b s. 107). ***Ev başımıza göçecek nerdeyse. Geçen günün yağmuruyla duvarın yarısı eriyip aktı. İki de mertek değişecek yukardan. İyice bel verdiler.*** (T. Apaydın 1991 s. 296).

bel IV ‘toprağı kazmaya yarayan alet’ < Fa. ***bēl/bīl*** a.m. A. Tietze 1969 no. 21. ***Boyalısakal belki de bir bağda bel kaldıracak. Elif’in cihazını başka türlü nasıl hazır edecekler?*** (Reşat Enis 1944 s. 179).

AD, **bel** V ‘işaret, nişan’ DS 604–605 < ?? krş. ET. ***belgü*** a.m. Clauson 1972 s. 340. ***Caminin kapısı batıyadır. Kapının eşiğinde bir bel (işaret) vardır. Öğle namazına biriken halk, oraya bakar durur. Sonra güneş o bele geldi mi ezan okunur.*** (M. Makal 1950 s. 61).

O. **bel’** ‘rüşvet alma’ < Ar. ***bal‘*** ‘yutma’. ***Bel‘ u ketm vādīlerinde dāmen der-miyān olub ...*** (‘Ālī 1979 [1581] s. 161).

belâ I b.m. (felâket, büyük zarar) < Ar. ***balā’*** a.m. [***/bly/*** kökünden]. ***Bu deryā sevāḥilinde neḳadar melik adlu ḫusrev varise anuŋ belāsiyle mübtelādur.*** (Ferec 855/1451 v. 33b). ***belâ oku–*** ‘beddua etmek’; ***Salt belâ okuyor Bayram. Her şeye, herkese durmadan belâ okuyor.*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 213). Kuvvetli menfi hissiyatla yüklü bir çok nomina abstracta gibi bu kelime de konuşma dilinde sıfat olarak kullanılır (krş. ***cins***): ***Şoförlük belâ iş, iflâhsız iş!*** (Füruzan 1972k s. 146).

AD. **belâ** II ‘her tarafı beyaz olan koyun’ DS 606 < Sl. ***bela*** ‘beyaz’ A. Tietze 1957 no. 3.

AD. **beladan/piladan** ‘çınar ağacı’ < Yun. ***πλατανος*** (plátanos) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 419.

O. **belâdet** ‘aptallık, bunaklık’ < Ar. ***balāda*** a.m. ***Lākin żātinde āṣār-ı belādet muḳarrer olmaġ-ıla her söze i‘timād éderdi.*** (‘Ālī 1979 [1581] s. 118).

belâgat I ‘tesirlilik, hassasiyet’ < Ar. ***balāġa*** a.m. ***Şiddetli ateşin tesiri altında birçok bakımlardan zihnî***

belâgatinin tuhaf bir şekilde artmış olmasına rağmen ... başında ağrı yoktu ve hoşuna gidiyordu dışardaki bulutlu ve kasvetli hava. (T. Ağaoğlu 1957 s. 70).

belâgat II 'iyi ve tesirli konuşma kabiliyeti, nutukçuluk; söz sanatlarını inceleyen bilgi' < Ar. *balāġa* a.m. *Fransız şairi "Belâgati yakala ve gırtlağını sık!" der. Acaba Türkiyenin 1950 yılını salgın gibi kaplayan ağzı köpüklü demagojiyi görse ne derdi?* (F.R. Atay 1953 s. 21).

O. **belâğ** 'olgunluk' < Ar. *balāġ* a.m. R. Dozy 1927 I, 113, krş. *bülûğ. Benüm vücūdüm gördügüŋleyin bir aġacdur, bāġ-ı belāġda vu kemālde bitmişdür.* (Ferec 855/1451 v. 15b).

belâhet 'alıklık, kretenizm' < Ar. *badāha* a.m. *Ankaradakiler hitama erdirirken ateş-i harbi muttasıl körüklemek istiyorlar ki bu hareket, cehalet ve vahşetten başka kelimelerle tavsife gelir belâhet ve cinnet değildir.* (F.R. Atay 1953 s. 43).

belâlı 'oynaş; yolsuz kadınların zorba dostu' < *belâ* I, yâni kadına mübtelâ olan. Kendisini takip eden isim olmadan isim gibi kullanılan bu türden diğer misaller için b. *atlu . Bir kimse belâliyile bir gėce cimā' eylese, andan ötüri Ḥaḳḳ ta'ālā cennetde bir köşk yapar.* (P.N. Boratav 1995 s. 189). *Marika mahmur gözlerini süzerek aşk ve şehvet dolu bakışlarını, yiyecek gibi, belâlısından bir türlü ayıramıyordu.* (E.E. Talu 1935 s. 108).

O. **belâya** 'felâketler' < Ar. *balāyā* a.m. [*balīya* 'belâ' kelimesinin çoğulu]. *Ve payımıze adem duşerse | Soni şer olub ġarki belaye.* (Kömürciyan 1981 no. 18).

bel bel/pel pel 'gözler açık fakat birşey görüp görmediği belli olmayan' < belki **(gözleri) bel bel belert-* gibi ekspresif bir tâbirden, yâni bir nevi predicate intensifier, b. *apal apal*). *Bu menzul Tosun, kulağı dibinde edilen bütün bu sözleri işitip anlıyor, gözlerini bel bel bu insafsızların üzerinde gezdiriyordu.* (H.R. Gürpınar 1933n s. 25). Ekseriya *bak-* fiiliyle 'uzun uzun ve mânasız bakmak, göz dikmek': *Sende bu denā'et var iken, şūfī, o şūḥ uŋ | Bel bel beline nāfile baḳma, şaramazsın.* (Vāṣıf ʿOs̱mān 1257 s. 336). *pel pel yüzüne bakan öteki karılara ...* (H. Aytekin 1945 s. 22).

AD. **belben** 'pestil' DS 607 < Ar. (Suriye dial.) *malban* a.m. [*laban* 'süt, yoğurt' kökünden] A. Tietze 1958 no. 205).

AD. **belber** 'berber' DS 607) < *berber* kelimesinin varyantı; /r/ /l/ gelişmesine Türkçe'de sık sık rastlanır, fakat aynı gelişmenin Almanca'da da vukubulması (*Barbier Balbier* 'berber, 15. asırdan beri, dissimulation olarak izah ediliyor b. F. Kluge 1975 s. 45) başka bir dilin (ama hangisinin) tesirini de mümkün kılar. *Deve tellâl iken, eşek belber iken ...* (Z. Korkmaz 1994 s. 29).

belboy 'otelde oda hizmetçisi' < İng. *bellboy* a.m. [*bell* 'zil' ve *boy* 'oğlan']. *Orada sırtını kimlere keseletiyorsun? Belboylara mı?* (A. Ağaoğlu 1984 s. 343).

AD. **belçe** 'kürek' DS 607 < Fa. *bēlça* 'küçük kürek' [*bēl* 'kürek' + küçültme eki olan *-ça*], b. *bağçe .* A. Tietze 1969 no. 22.

Belçika 'Avrupa devletlerinin biri' < Fr. *(Royaume) Belgique* a.m. [Lât. *Belgae* 'Eskiçağda o havalide yaşayan bir kavmin adı'].

(Halk ağzı) **belçika** 'bir tabanca markası' < *Belçika*'da imal edildiğinden. *Benim belçikayla tek kurşunda o lambayı haşat etmezsem ...* (R. Ilgaz 1981 s. 176).

O. **beldar** 'bir dağ geçidini muhafaza etmekle mükellef kimse' M. Sertoğlu 1958 s. 41. < *bel* II + Fa. *-dār* 'tutan', b. *abdar .*

belde 'şehir' < Ar. *balda* a.m. *Tarikatların hemen hepsi de eksiksiz olarak bu beldeye gelmiş oturmuş.* (H. Aytekin 1965 s. 74). *Enstitü de bizim zamanımızdaki kadar öğrenci almıyordu. Sanırdınız, bütün köyler öğretmenle dolmuş, öğretmen bekleyen belde kalmamış yurdumuzda.* (F. Baykurt 1969 s. 19).

AD. **beldir beldir** 'aptal aptal (bakmak); canlı ve dikkatli (bakmak)' DS 608 < *bel bel* tâbirinin genişletilmişi ve ekspresif kelimelerin *-dir* unsurunu ihtiva edenlerin grubuna (krş. *fıldır fıldır, haldır haldır, paldır küldür* vs.) benzetilmişi ? *Osman, karısının baştan farkına bile varmadığı, sonra gözlerini beldir beldir açarak anlamağa çalıştığı bir hareket fırtınası içindeydi.* (İ. Tarus 1950a s. 20–21).

AD. **bėle** 'böyle' DS 608 < *beyle. Bėle bicümsüz yėrlerde vaḳıt geçiren adamlar seksen yaşından aşağıda ölmezlerdi.* (A. Caferoğlu 1945 s. 87).

bele- I 'kundaklamak' < ET. *béle-* a.m. Clauson 1972 s. 332. *Ondan sonra çocuğu belerler, kundaklarlar.* (M. Tuğrul 1946 s. 24.).

bele- II 'bulaştırmak' < *bula-* < ET. *bulġa-* a.m. E.V. Sevortyan 1978 II, 253, fakat /u/–/e/ münasebeti belli değildir. *Ağzından kan boşanmış da yatağı yastığı belemiş.* (Sabahattin Ali 1943 s. 100).

O. **beledî** 'yerli, ecnebi olmayan' < Ar. *baladī* a.m. İsimden sıfat yapan nisbe eki *-î* için b. *adalî .* *Beledī olan nisvān ise ḥabere nāmında bir cins baş bağlamaġ-ıla egerçi ki ẓāhiren uslūbdan ḫāric görinürler.* (ʿĀlī 1975 [1599] s. 106). 'bir cins pamuklu kalın kumaş': *Urla beledīsinden döşeklik* (M. Kütükoğlu 1983 s. 177).

belediye 'kasaba veya şehir idaresi' < Ar. *baladīya* a.m. Çeşitli sahalara ait nomina concreta yapan Ar. *-iye* için b. *adliye . Belediye nizamlarına aykırı demekl* (Nâzım Hikmet 1965i s. 45). *Belki şimdi vardır, ama dediğim tarihte bizde belediyecilik, şehircilik sıfırdıl* (A.İ. Tokgöz 1993 s. 222).

beleg, b. *belen.*

AD. RD. **belek** I 'kundak' DS 608–609 < *bele-* I fiilinden nomen concretum yapan *-(ı)k* eki için b. *acuk/acık* *I . Çocuk yıkandıktan sonra keçe üzerine konulan bezlerle bacak ve kolları düz olarak sarılır; buna belek*

denir. (K. Güngör 1941 s. 67). *Anası bıçağı çıkarmış, kızanın beleklerini açmış ve yaranın tehlikesiz olduğunu anlamış.* (Rodop Türk halk masalları 1963 s. 21).

AD. **belek** II 'hediye, düğün hediyesi' DS 609 TS 486–487 < ET. *bėleg* a.m. [*bėle-* 'sarmak, kundaklamak' fiilinden] Clauson 1972 s. 328; başka etimolojiler için b. E.V. Sevortyan 1978 II, 112–113. Fiilden nomen concretum yapan *-(ı)k* eki için b. *acuk/acık I . Eli öpülen her kadın onların boynuna poçu, yazma bağlar. Bunların adına belek denir. Güvey ve sağdıcın boynu beleklerle dolar, başları belek yığını içinde kalır.* (Kenan Hulûsi 1944 s. 212).

AD. **belek** III 'üzerinden yol geçen tepe' DS 609, Meninski 1680 III, 5965 < *bel* II + isimden isim yapan *-ak/-ek* eki (M. Räsänen 1957 s. 100), b. *bardak . Te, karşıki beleğin üstünden yürüyüp gelirler.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 239). Krş. *belen.* (Not: Arap harfli yazıda *belek* kelimesi *belen* olarak da okunabilir.)

AD. **belek** IV 'alacalı, karışık renkli' DS 609 < Erm. *balak'* am. R. Dankoff 1995 no. 42.

AD. **belemir/melemir** 'tanelerinden yağ çıkarılan bir çeşit ot' DS 611, 3155 < başka bir dilden geçme bir kelime olsa gerek. Az. Türkçesi'nde *välämir* 'täḫıl fäsiläsinden dänli yem bitkisi' ADIL 1966 I, 361 diye bir kelime var. Kürtçe için Jaba–Justi 1879 s. 55 gösterdiği *belem* 'kendir yağı' kelimesi belki bir ipucu verebilir.

AD. **belen** I 'tepe' DS 611–612 < şekil ve mâna itibariyle *belek* III ile aynı kelime veya aynı kökten olabilir, fakat ikisi arasındaki münasebet izaha muhtaçtır. *belen* kelimesi birçok yeradlarında geçer (ms. Bursa yakınındaki Uludağ'ın *Karabelen* tepesi). *Aramanlı beleninden kopan öküzler ... Aramanlı yokuşunu tırmanmaktan vazgeçer, kahvenin alt yanındaki çiftliklerden birine iltica etmeği daha muvafık görürlerdi.* (K.H. Koray 1944 s. 31). EO. *beleŋ/bileŋ* veya *belek/bilek/beleg/bileg* TS 488–489, R. Dankoff 1991 s. 17: *Ol oda yanası at derisin, oşta baḳ bileŋ başında yatur, getürivirl* (Ferec 855/1451 v. 197b).

AD. **belen** II **(bağı)** 'ihtiyarların soğuktan korunmak için bellerine bağladıkları yünden dokunmuş kuşak' DS 612, EO. *bilân* 'çoğu süslü ve işlemeli olan kılıç kemeri' TS 549 < belki *belek* I 'kundak' kelimesinin varyantı ('tepe' mânasındaki *belek* III ile *belen* I arasında bir bağ bulunabileceği gibi), Misal için b. R. Dankoff 1991 s. 17.

belen– I 'kundaklanmak' TS 489 < *bele-* I 'kundaklamak' fiilinin passivum hali (b. *acın-* I). *Var, ġarîblik bişigine belengil, | Miḥnet u ḳahr südini emgil!* (Elvān Çelebī 1984 no. 1566).

belen–/bölen– II '(çamura, toza vs.) bulaşmak' DS 613 < *bele-* II fiilinin passivum veya reflexivum hali (b. *acın-* I ve *acın-* II). *Mehmet alnındaki tozlara bölenmiş terleri silerken gözlerini de uğuşturdu.* (T. Evren 1943 s. 98). *Sağ sağrısı çamura belenmişti.* (Halikarnas Balıkçısı 1952 s. 6).

AD. **belengaz** 'dilenci, üstü başı eski olan kimse' DS 613 < Kürt. *belengaz* a.m. Jaba–Justi 1879 s. 55.

beler–/berer– '(gözler için) akı iyice belirecek biçimde açılmak' < *belir-* 'görünür hale getirmek' fiilinin bir varyantı mı? */l/ /r/* değişimi için b. *arın . İhtiyarlıḳdan beli bükülmüş, gözleri belere ḳalmış.* (H.R. Gürpınar 1332 s. 28). Yoksa *bere* '(deride) çürük lekesi' kelimesinden 'çürüğü olmak' mânasında *-(e)l-* ekiyle yapılmış bir fiil mi? Çünkü 'çürüğü olmak' mânasında da kullanılıyor: *Üzülünce derhal başına kan çıkıp gözlerinin altı bereriyor.* (S.M. Alus 1933p s. 131). *Ötekinde, kara kadının erimiş katran parlaklığındaki gözleri, koyu koyu berermiş göz altları, dolgun dudakları, kar dişleri.* (S.M. Alus 1944 s. 76).

belerce, b. *beğlerce.*

belert–/berert– '(gözleri) çok açmak' < *beler-* fiilinin causativusu, b. *acıt- . berert-* için b. *berer-. /l/ /r/* değişimi için b. *arın . Göz belerdüb tīġ-i ġamzeyle ḳıyaram cāna dėr* (Vāṣıf 'Osmān 1257 s. 317). *Arada bir de gözlerini berertip süzüyordu.* (S.M. Alus 1934 s. 200).

EO. °**belesüz** 'gizli, bilinmeyen' TS 490 < *bel-* kökünden böyle sıfat olamaz; *belüsüz* yerine bir müstensih hatası olmalı. Krş. Tekin–Tietze 1994 no. 133.

(Argo) **beleş** 'meccani, parasız' H. Aktunç 1990 s. 52 < Ar. *bilā şey* 'birşeysiz'. Bu birleşik kelimede varolan krasis durumu için b. *acabola/acabula . Bu canı bana beleş mi verdiler, illâllah yahu!* (S.M. Alus 1944 s. 137). *beleş beleşine* 'hiç bir zahmet çekmeden': *Olmaz beleş beleşine. Gidip alayım konyak, hem de gazoz, çekelim kafaları!* (Orhan Kemal 1950a s. 116).

⊡ *bilā*, Ar. *bi-* "ile" ve menfi mânadaki *-lā*'nın birleşmesiyle meydana gelmiş ve böylece *-sız* mânasını almıştır. Tüm diğer Ar. harf–i cerlerde olduğu gibi bunu da bir genetivus izler (bu A–E cildinde yalnızca *bilâzaruretin* maddesinde görülebilir). A–E cildindeki misaller şunlardır: *beleş, bilâ, bilâfasıla, bilâfütur, bilâihmal, bilâihtiraz, bilâihtiyar, bilâiltizam, bilâistisna, bilâiştirak, bilâkaydüşart, bilâmani, bilâmeccani, bilâmenfaat, bilâmünakaşa, bilâ müzahim, bilâniyye, bilânoksan, bilâözr, bilâruhsat, bilâsahib, bilâsebeb, bilâşüphe, bilâtaab, bilâtehir, bilâterahi, bilâtereddüt, bilâveled, bilâzaruretin.*

AD. **belet** 'kılavuz, yol gösteren' DS 615 < Fa. *balad* a.m. < Ar. *baladī* 'yerli, yerin yabancısı olmayan'. Krş. *beledî.*

AD. **belgi** 'nişan; hedef' DS 616 < ET. *belgü* a.m. Clauson 1972 s. 340. G. Doerfer 1992 s. 55'e göre kelime Moğ. *bälgö* a.m.'dan alınmıştır.

Belgrad 'Yugoslavya'daki şehrin adı' < Sl. *bel* 'beyaz' ve *grad* 'şehir'. *Pādişāh-ı 'ālem-penāh yümn u iḳbāl-ile Belġrad seferine giderken ...* (Ö.L. Barkan 1943 s. 252). *Belgrad-ı Üngürüs: Belġrād-ı Üngürüsda ḳışlamaḳ üzre*

ʿasākir-i İslāmuŋ cümlesi bu tedbīr u tedārük üstine mütenebbih oldılar. (Selānikī 1989 [1599] I, 326).

beli ‘evet’ < Fa. *bale* a.m. *”Senin adın Şeyhmus oğlu Müslim Yıldırım mı?” – ”Beli, öyle ama, benim haberim yok. Kitap çarpsın ki ...”* (M. Körükçü 1949 s. 67).

O. **belid** ‘ahmak’ < Ar. *balīd* a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb . Görür-misin, bu beliyd u raʿnā ne herze söyler!* (Ferec 855/1451 v. 99a).

O. **beliğ** I ‘ciddî, özenli, enerjik’ < Ar. *balīġ* a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb . Gėrü cümlesi daġa ovaya yayılurlar, istemekde cehd-i belīġ ėderler. Doġandan nişān göremezler.* (Ferec 855/1451 v. 130a). *Sükût, bu iki adamın hallerini birbirine anlatan en beliğ bir ifade tarzıydı.* (Reşat Enis 1933 s. 202). ‘hassas’ *Etrafiyle vücudü ve zihni arasında fevkalâde şeffaf ve beliğ, fakat gene de âdeta elle dokunulur, ateşten bir duvar vardı.* (T. Ağaoğlu 1957 s. 77).

O. **beliğ** II ‘iyi ve tesirli konuşan, belâgatli, talâkat sahibi’ < Ar. *balīġ* a.m. *Sair vakitlerde vakur ve sükûtî görünen Kemal neşelendiği zaman beliğ bir hatip olur, güzel söylerdi.* (Fazlı Necip 1930 s. 22).

AD. **belik/pelik** I ‘parça, kesim’ DS 617, 3424, TS 491 < ET. *bölük* a.m. *Bir kurşun patlarsa öldük demektir. Her bir peliğimiz bir yerde kalır.* (Yaşar Kemal 1955 II, 233). *Etemin ahırında say kazarken ayağına bir taş beliği düştü.* (M. Makal 1957k s. 46). *belik pürtük* ‘parça parça’ DS 618: *Onda bunda bölük pürtük var bir iki yüz lira kadar.* (Orhan Kemal 1949e s. 459).

AD. **belik/pelik** II ‘saç örgüsü’ DS 617, 3424 < ET. *bölük* ‘kesim’ Clauson 1972 s. 339. *Beŋ-ile ġamzesi oġrı vu ġammāz | Beligi yüz müşk-ile yėŋi yaz* (Faḫrī 1974 [1367] no. 555). *İşte saçları ortadan ayrılmış, pelikleri sırtını kaplamış.* (F. Erdinç 1958 s. 202). *Mercan’ın beliklerini sabırla çözmeye koyuldu.* (A. Kutlu 1995 s. 136).

EO. **belik** III/**bilük** ‘ok kuburu, sadak’ TS 572–573 < *bellik* ‘belde taşınan şey’; ortadaki çift /l/’nin tekleşmesi için krş. EO. *ḳullıḳ* ‘hizmet’ kelimesinin ekseriya *ḳulıḳ* şeklinde görünmesini. *bilük* varyantı herhalde *bölük* kelimesinin tesirini gösteriyor. *Yėŋi cevşen geyüben bindi ata | Bėlik baġlandı kim yolda oḳ ata.* (Faḫrī 1974 [1367] no. 1322). *Niçe yaylar şınub oḳlar uşandı, | Belik belden düşüb terkeş (!) boşandı.* (Aḥmed-i Dāʿī 1973 [v. 1421] s. 47).

EO. **belin** ‘ürkü, korku’ TS 491 < ET. *beliŋ* a.m. Clauson 1972 s. 343.

belinle– ‘birden korku ile uyanmak’ DS 618–619, TS 492–495 < *belin* + isimden fiil yapan *-le-* genişlemesi. *Kāfirler Türk geldi dėyü beliŋleyüb bir birin ḳırub ...* (Oruc b.ʿĀdil 1343/1925 s. 28).

belir–, b. *belür-*.

belirsiz, b. *belürsüz*.

AD. **beliş–** ‘bölüşmek’ DS 620 < *bölüş-*; krş. *belik - bölük. Para bulsa belişmez sennen, İbrahim! Bu herife, töbe, iyilik yaramaz!* (Orhan Kemal 1952m s. 129).

O. **beliye** ‘felâket’ < Ar. *balīya* a.m. *Bu maḳūle eşḫāṣ belīye-i ʿāmme ḳabīlinden olub ...* (ʿĀlī 1982 [1581] s. 163).

belkapten ‘büyük otellerde oda hizmetlerini idare eden kimse’ < İng. *bellcaptain* a.m. [*bell* ‘zil’ ve *captain* ‘bir grubun başında bulunan, kaptan’]. *Belkaptene söyle, beni emekli bir polis komiseri arayacak. Derhal yanıma getirsinler.* (C.F. Başkut 1956 s. 12).

O. **belki** I (menfi cümleden sonra) ‘bilakis, daha doğrusu’ < Fa. *bal-ki* a.m. [Ar. *bal* a.m. ve Fa. *ki*]. *El-ḥāṣılı ḥişārı aldılar. Kāfirlerini incitmediler, belki kāfirlerine daḫı iḥsānlar ėtdiler.* (F. Giese 1929 [890/1485]s. 44). Bu mânada 19. asırda bâzen kullanılırdı, meselâ Fr.’dan tercüme olan şu hikâyede: *Binā’en ʿaleyh Ḳatrin Russoyu yaŋına almaḳla yalŋız ḫayırlı bir işde bulunmuş değil idi, belki bir evlāda nā’il olmuş idi.* (ʿAlī Muẓaffer 1316 s. 4). ‘ve hattâ’: *Beglerbegilere ve beglere – belki ḳāżīlere ve nā’iblere – bir müstaʿcil maşlaḥat düşüb ādem göndermeleri lāzım olsa ...* (ʿĀlī 1982 [1581] s. 152). Bu gibi kullanışlar kelimenin bugünkü mânasına götürür: *Ayruḳlar bāġınuŋ ḫāṣılını yılda bir gez alur, ben bir yılda, bel-ki bir demde, iki gez aldum. ʿAcab degül-mi?* (Ferec 855/1451 v. 231b).

belki II b.m. (olabilir ki) < *belki* I. *Belki kızı yanına gönderirler.* (Kemal Tahir 1955g s. 185). ‘ki o da şüpheli’: *Yoḳ zamānındaki ḫırsızlara mes’ūlīyet, | Az çalanlar olunur – belki olunsa – tekdīr.* (Şair Eşref 1958 s. 136).

(Halk ağzı) **belkileyim** ‘belki’ < *belkileyin*, *belki* + *-leyin* zarf eki, krş. *akşamleyin*; /n/ /m/ gelişmesi için b. *aferim.* Krş. *çünküleyim, eğerleyim, keşkileyim, sankileyim* vs. *Belkileyim içine kor da yüreğe inme gelir deyi söylemiyom. Korkuyom.* (H.R. Gürpınar 1943m s. 29).

AD. RD. **belkim** ‘belki’ DS 629, J. Eckmann 1940 s. 160 < *belki*; sondaki m için b. *aferim Belkim pādişāhuŋ ḳullıḳçıya tīmārı ve eyligi sol ḳullıḳçıdan gördügi assı ḳadarınca gerek.* (A. Zayączkowski 1934 s. 10). *Ki yüz sāḳīyi anuŋ bir ayaġı | Ḳılurdı esrük u bī-hūş belkim.* (Faḫrī 1974 [1367] no. 4170–4171). *Hele bir şöyle yanlarına varalım, belkim bir yaramıza melhem olurlar* (H. Aytekin 1945 s. 77).

belladon ‘güzelavrat otu ve ondan çıkarılan ilâç’ < Fr. *belladone* a.m. Krş. *belladonna.*

belladonna (beynelmilel eczacılık terimlerinden) ‘güzelavrat otu hülâsası’ < İt. *bella* ‘güzel’ ve *donna* ‘kadın’; Türkçe’sinde olduğu gibi güzel bir kiraza benzeyen fakat zehirli olan meyva güzel fakat yaklaşan için tehlikeli olan bir kadına benzetiliyor.

belle– I ‘öğrenip aklında tutmak’ < *bel* V + isimden fiil yapan *–la-/-le-* eki, b. *acabla- . Bir çok sofralarda bulunmuş, et bıçağıyla balık bıçağını birbirinden ayırmağı bellemiş bir bayandan beklenilen bundan*

başkası olamazdı hani. (S. Birsel 1961 s. 25). ‘sanmak’: *Sen bu hizmetini unuturum belleme!* (Kemal Tahir 1957r s. 141). *O günü yine Zihni Bey daireden çıkınca her ardına düşeni polis belledi.* (M. İzgü 1992 s. 41). ‘farzetmek’: *”Sen mi getirdin bunlarıymış” diye mırıldandı, ”belle ki ben getirdim... Ne olacak?”* (Orhan Kemal 1954b s. 249).

belle– II ‘toprağı belle işlemek’ < ***bel*** IV + isimden fiil yapan ***-la-/-le-*** eki, b. ***acabla-*** . *Onun bunun yanında çalışan, sessiz, uysal bir insandı. Bir kaç kere dedemin bağını bile bellemişti.* (N. Üstün 1970 s. 107).

AD. **belle–** III ‘hasta yoklamak’ DS 622 < ***belle*** I. *Bi soluk Faddum gilden ḫasde bellemeden geliym.* (Ö.A. Aksoy 1945 I, 366).

belle– IV, ‘sikmek’ fiilinin örtmecesi, < ***bel*** I veya ***belle-*** II (?). İsim/sıfat’tan fiil yapan ***-la-*** eki için b. ***acabla-*** . Yalnız ***anasını belle-*** ‘üzerine çullanmak, kötü muameleye maruz bırakmak, şiddetlice azarlamak tâbirinde geçer’: *Duyarlarsa ne derler bana? Daireyi kerhaneye çevirdin diye anamı bellerler.* (M.C. Anday 1965i s. 12).

AD. **bellea/bellua** ‘mutfak vs.’den pis suları dışarı akıtan ark, lağım’ 621 < Ar. ***ballā‘a/ballū‘a*** a.m.

AD. **belleme** ‘atı soğuktan korumak için beline sarılan veya eyerin altına konulan keçe’ DS 621 < ***bel*** I. (fiilden nomen concretum yapan ***-me eki***, b. ***akıtma***) . *Hayvanlar ter içindeydi ve meşin bellemelerini çıkarmadan çullarını örttü.* (Kemal Tahir 1955g s. 180).

belli ‘bilinen, muayyen; tanınmış, meşhur’ < ***bel*** V ‘işaret’+ isimden özellikle sıfat yapan ***-li***, b. ***adamakıllı*** [2] . *Antepde zengin bir belli adamın yanna varmış.* (A. Caferoğlu 1945 s. 224). ‘aşikâr’: *Bellüdür, oğlansın, nesne bilmezsin.* (Ferec 855/1451 v. 209a). ***belli başlı*** ‘başlıca’: *Ba‘ż-ı ḳaṣabātuŋ nāyibleri ve imāmları ve ḫaṭībleri ve şehr keṯḫudāları nāmındaki bellü başlu nā-edībleri ...* (‘Ālī 1956 [1586–87] s. 250). ‘sayılan, ileri gelen’: *Toplanmış, hallenmiş, belli başlı bir adam olmuştu.* (F.C. Göktulga 1943 s. 34). ***belli belirsiz*** ‘fark edilmeyecek kadar az veya yavaş’: *Hisar’ın güzel yüzü bellibelirsiz değişmekteydi.* (B. Arpad 1976 s. 10). *Buralarda taş bulmak da sorundu. Taa ufukta belli belirsiz görünen dağdan getiriliyordu.* (T. Apaydın 1991 s. 200). ***belli et-*** ‘göstermek’: *Baktığımı belli etmiyerek, başka tarafa bakar gibi yapıp göz kaydırarak, tetkike koyuldum.* (S.M. Alus 1944 s. 158).

bellisiz ‘belli değil, belli olmıyan’ < ***belli*** + sıfatın mânasını aksine çeviren ***-siz*** eki, krş. ***mümkünsüz, tekinsiz, uygunsuz***. Ayrıca b. ***adsuz/adsız*** *Mevsim meyvalarından ... ayvanın adı bellisiz.* (Aḥmed Rāsim 1333 s. 132). *Kimbilir, Ali Şah belki de Arnavutluktan olur, onun mekânı bellisizdir, kurdun da mekânı bellisiz olur.* (Yaşar Kemal 1993k s. 51).

bellua, b. ***bellea***.

AD. **bellur/billûr** ‘cam; bardak’ DS 694–695, Ö.A. Aksoy 1946 III, 89 < Ar. (Suriye dial.) ***ballór*** ‘beyaz cam; cam bardak’ A. Barthélemy 1935 s. 59 < Ar. ***billaur*** ‘billûr’ < EYun. ***βηρυλλος*** (bērıllos) < EHind. ***vaidurya*** ‘şeffaf bir taş’. *T‘ālarıŋ cemleri gırfıcerf oldu. Her d‘afada bi etek bellûr parası vėriyk.* (Ö.A. Aksoy 1945 I, 368).

AD. **bellût** ‘meşe palamutu’ < Ar. ***ballūṭ*** a.m. *Ve bellūṭ içün aḫar ḳurādan gelen ḫanāżīrlerinüŋ her birinden birer akça resm-i otlaḳ alına.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 313).

AD. **belmuş** ‘taze peynirle yapılan bir çeşit tatlı’ DS 624 < Bulg. ***balmuş***, Rum. ***balmozh***, Mac. ***bálmos*** a.m. Bir nazariyeye göre < Tk. ***bulamaç***, başka bir nazariyeye göre < Protobulg. (BER 1971 I, 29; krş. MNTESz 1967 I, 232–233).

belsem ‘bâzı parfüm ve ilâçların yapımında kullanılan ağaç reçinesi’ < Ar. ***balsam*** a.m.

(Argo) **beluce** ‘güzel, güzelce’ < İt. ***bello*** ‘güzel’ + sıfatın mânasını zayıflatan ***-ce*** eki, krş. ***hallice, zenginçe.***

belür–/belir– ‘zuhur etmek, ortaya çıkmak’ TS 499–501 < ET. ***belgür-*** a.m. Clauson 1972 s. 341. *Nāgāh Kişmīr ṭarafından toz belürdi.* (Ferec 855/ 1451 v. 42a). *Nāgāh ev içinden ses belürdi.* (a.e. v. 28b). *Burnunun ucunda bir damla ter beliren imam cızırdatıyordu...* (F. Erdinç 1973 s. 105). ‘anlaşılır hale gelmek, meydana çıkmak’: *Ḫaziyne-i ‘āmiredür, biŋ olḳadar bir bucaḳdan alursam belürmez, üşenmesün.* (Ferec 855/1451 v. 73a).

belürsüz/belirsiz ‘belli olmayan, mânası açık olmayan, müphem’ TS 501–502 < ET. ***belgüsüz*** a.m., fakat ortadaki */r/*’nin nasıl husule geldiği izaha muhtaçtır. İsimden sıfat, bâzen de zarf yapan ***-sız*** eki için b. ***adsuz/adsız*** . *Dügün evi gibi giren çıḳan belürsüz olub da‘vet-i ‘āmm maḳūlesi cem‘īyetleri.* (‘Ālī 1975 [1599] s. 127). *Taa karşı pencerelerde ancak başları seçilebilen kızlara el sallıyor, onlardan gelecek en belirsiz bir işaretten en cömert anlamları çıkarmağa çalışıyorduk.* (R. Ilgaz 1959 II, 5). ***belürsüz ol-*** ‘gözden kaybolmak’: *Muṣṭafā Çelebi daḫı atasından ayrıldı, çeri içinde belürsüz oldı.* (Oruc b. ‘Ādil 1343/1925 s. 35). ***belürsüz et-*** ‘kaybetmek, yok etmek, ortadan kaldırmak’: *Girü devlet eşügine geldi, pādişāhuŋ elin öpdi, ḫil‘at geydi. Giderken Tuna kenārında ġāzīler belürsüz ėtdiler.* (Oruc b. ‘Ādil 1343/1925 s. 73–74).

belürt–/belirt– ‘meydana getirmek, takdim etmek’ < ***belür-/belir-*** fiilinin causativum hali. *Andan ṭarabrūzı ṭınġıratdı, ‘irāḳ belürtdi.* (Ferec 855/1451 v. 116b). ‘göstermek’: *Bediyülcemāl ḫōd görmedin işitmegile ‘āşıḳ olmışıdı, gördise daḫı beter rübūde oldı, ammā ḫālini belürtmedi.* (a.e. v. 151a). *Hele bir ucın bucaġın belird el* (P.N. Boratav 1995 s. 107).

bemberbat ‘büsbütün berbat’ < ***berbat*** + reduplication + tezat ünsüzü, b. ***apakçıl*** . *”Şark cephesinde vaziyet berbat!” diye düşündü, ”Bemberbat!”* (F. Baykurt 1959y s. 192).

bemberrak ‘tamamiyle berrak’ < ***berrak*** + reduplication + tezat ünsüzü. ***Çoban kavalının sesi, bemberrak havada, hesaba gelmez uzaklıklardan çağırıyormuş gibi olurdu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1947 s. 47).

bembeyaz ‘lekesiz beyaz’ < ***beyaz*** + reduplication + tezat ünsüzü. ***Bembeyaz bir kâğıdın ortasına küçük bir leke halinde son mektubunu yazmıştı.*** (Z. Ankara 1991 s. 97). ‘son derece solgun’: ***Öyle durur, yüzü bembeyaz, dişleri sıkılı, gövdesi titreyerek.*** (A. Kutlu 1983 s. 119). ‘meteliksiz’: ***Geçimimiz bu bizim yavu. Sürünürüz sonra bembeyaz hal*** (N. Araz 1957 s. 9).

bemol (müzik terimlerinden) ‘notayı yarım nota aşağı düşüren (kalınlaştıran) b işareti’ < Fr. ***bémol*** a.m. [***bé*** ‘b harfi’ ve ***mol*** < İt. ***molle*** < Lât. ***mollis*** ‘yumuşak’].

bemüs, b. ***bamuz.***

ben I ‘1. şahıs tekil zamiri’ < ET. ***ben*** a.m. Clauson 1972 s. 346. Krş. ***bana*** I, ***benim, biz*** I, ***men.*** ***Ḫōcamı öldürdiler, beni şoydılar, bu ḥāle ḳoydılar,*** (Ferec 855/1451 v. 7b). Kendinden bahsetmek, kendi şahsını ileri sürmek müsbet de değerlendirilebilir, menfi de: ***benim diyen*** ‘kendine güvenen, güçlü kuvvetli’: ***Çok sağlam ağaçlardır. Benim diyen fırtına onları yerinden oynatamaz.*** (A. Yurdakul 1991 s. 220). ***benbenci*** ‘hep kendini düşünen’: DS 625–626 ***Oğlum değildir benbenci, tamahında değildir dünyanın, ne bana benzer ne ablasına.*** (L. Erbil 1977). ***ben sen*** ‘insanlar’: ***beni seni yaradan Taŋrı ḥaḳḳıyçün ...*** (Ferec 855/ 1451 v. 10b). ***sen ben*** ‘başkaları değil, yalnız biz’: ***Ne edelim Yusuf Ağa, Hilmi Beylerin ne olduğunu sen ben biliriz amma bunlara öğretemeyiz.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 156).

ben II ‘tende bulunan koyu renk leke’ < ET. ***beŋ*** a.m. Clauson 1972 s. 346. ***çenesi yarık, yüzünde püskürme benler.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 11.9.1941). ‘saçta, sakalda açık veya koyu renkte küçük yer; çürük dişte leke’: ***Azı dişimin birisine ben düşmüş, zonk zonk zonkluyor.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 14.12.1944). Yüzdeki benler birer güzellik nişanı sayılır: ***Dükeli işüme olidi meded, | Dostlarum yüzinde beŋidi ebed.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1527). ***ben düş-*** ‘meyve (en çok üzüm) olgunlaşmaya başlamak’ DS 627, krş. ***benlen-.***

AD. **ben/beŋ** III ‘kuşun yavrusuna taşıdığı yem, yiyecek; oltaya takılan yem’ DS 625 < Fa. ***ban*** ‘dane’.

O. **bena** ‘oğullar; evlâd’ < Ar. ***banā’*** a.m. ***İmdi bu sulṭānuŋ bir yavuz ḳızı varımış, Saṭrancbāz-ımış. Banā-yı mülūk-ile mu‘āraża ėdermiş, yėnüb başların alurmış, burca asarımış.*** (Ferec 855/1451 v. 239b). Krş. ***beni.***

O. **benadir** ‘benderler, deniz limanları’ < Ar. ***banādir*** a.m. [Fa. > Ar. ***bandar*** ‘liman’ kelimesinin çoğulu]. ***Aḥvāl-i iskelehā vu benādir.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 370).

O. **benahak** ‘haksız olarak, hakkı olmadan’ < Fa. ***ba-nā-ḥaḳ*** [***nā-ḥaḳ*** ‘haksızlık’ ve ***ba-*** öntakısı, b. ***be I***]. ***Zeri be-nā-haḳ alduŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 126b).

⊡ Fa.’dan alınmış kelime ve tâbirler arasında ***na*** unsurunu ihtiva edenler vardır. Bu unsur, Fa.’da bir sıfat veya ismin önüne ilâve edilen menfi bir öntakıdır, ms. ***hoş nahoş*** ‘hoş olmayan’. A–E cildinde şu misaller geçmiştir: ***benahak, çarnaçar.***

O. **benam** ‘meşhur’ < Fa. ***ba-nām*** a.m. [***nām*** ‘şöhret’ ve ***ba-*** öntakısı, b. ***be*** I]. ***Ve kimse kimseye bir dilim nān sunmaz oldı, meger-ki hilāle ḫ ūrşīd-i benām*** (‘Ālī 1587 v. 120b).

O. **benan** ‘parmak’ < Ar. ***banān*** ‘parmak uçları’. ***Ḳatline dėmiş benān ile işāret eyleyem; | Alma cānum, luṭf ḳıl, yā Rab, ben anı görmeden.*** (Z̲ātī 1987 III, 107).

O. **benat** ‘kızlar, kerimeler’ < Ar. ***banāt*** a.m. [***bint*** ‘kız’ kelimesinin çoğulu]. ***Andan yaraḳlandılar, şūher u benāt ve aḫtān u ışhār ve müte‘alliḳāt(-ı) ḫ ānumānile Mışra gitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 226a). ***benat–ı na‘ş*** (astronomi terimlerinden) ‘Büyük Ayı (Ursus Maior) ve Küçük Ayı (Ursus Minor) burçlarının adları’ < Fa. < Ar. ***banāt na‘ş*** a.m. ***Ḳaḥṭ u si‘at u ġalā sālinde Benātü n-na‘ş-ı berīn mānendi meclisümde ḳıllet-i yārān muḳarrer olduḳdan mā‘adā ...*** (‘Ālī 1587 v. 122b).

AD. **benava** ‘serseri; ahmak, sersem’ DS 625 < Fa. ***bī-nawā*** ‘biçare, yoksul’. ***Ama ne bakas, ne banavasın, âdeta zırlak bir budalâsın!*** (Feraizci-zâde 1979 s. 31).

ben ben bak–, ***bel bel bak-*** tâbirinin varyantı. ***Bir ḫerīf gendüye ben ben baḳar. Ācab şu ḫerīf ne baḳar?*** (Ş. Elçin 1975–76 s. 199).

AD. **benbenci** ‘hep kendinden bahseden, kendini beğenmiş, kibirli, egosantrik’ DS 625–626 < ***ben*** kelimesini diline persenk etmiş olan.

bencek, b. ***beyincek.***

bencil ‘yalnız kendini ve kendi çıkarını düşünen, hodbin’ < ***ben*** I + isimden, birisine yakınlık ve meyil gösteren sıfat yapan ***-cil*** eki, b. ***adamcıl .*** ***Pek bencildir; bu bir kusur: | Bencil olan zalım olur.*** (Tevfik Fikret 1958 s. 34).

EO. **bencileyin** ‘benim gibi’ < ***ben*** I + ***-ci-leyin*** ‘gibi’, b. ***ancılayın .*** ***Bu dem cihānda bencileyin kim vardur?*** (Ferec 855/1451 v. 128a). ***Âh, aşklar paslanıyor, kent saklarken onları; | Bencileyin hep ayna yerine koyuyor anıları.*** (H. Yavuz 1992 s. 29).

bend/bent I ‘bağ, zincir’ < Fa. ***band*** a.m. ***Ḫaccāmdan ḳurtuldı bendden zindāndan ḳurtılur gibi.*** (Ferec 855/1451 v. 209b). Mecâzî mânada: ***Cāriye cihetinden ‘iffet bendinde oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 106b). ***bend et-*** ‘bağlamak’: ***Dėdüm: ”Bend ėt beni, Leylī, ṣaçuŋla!” | Eyitdi: ”Baġlamalusın, be Mecnūn.”*** (Z̲ātī 1987 III, 115). Mecâzî mânada: ***Maksadı anlaşıldı, yalnız çil liralarla değil, beni gezdirip eğlendirerek ... de kendine bendetmek.*** (S.M. Alus 1933p s. 232).

bend/bent II ‘suyu biriktirmek için önüne yapılan set’ < Fa. ***band*** a.m. ***Köşesine çekilmiş, bendin içinde üretilecek balıklar için yeni tasarıların ardına düşmüştü.*** (N. Üstün 1968 s. 77).

O. **bend** III ‘mafsal’ < Fa, ***band*** a.m. ***İtler acıkmışlar idi, durdılar, segbāna yapışdılar, bendlerini bendinden cüdā ḳıldılar, pāk yėdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 125a).

bend/bent IV ‘kanun maddesi’ < ***bend*** III. ***Yezīdiŋ cürmi ondan az gelir mīzān-ı maḥşerde | Uyar her bendi her bir fi‘line ‘Abdülḥamīd ḫānıŋ.*** (Şair Eşref 1958 s. 126).

O. **bende** ‘köle’ < Fa. ***banda*** a.m. [asıl mânası ‘bağlanmış; esir]. O. üslubundaki nezaket unsurları için b. ***abd*** [2]. ***Eger pādeşāh bendesini naẕar-ı şefaḳatile melḥūẕ ve maḥẕūẕ ėderse, bendesine vācibdür ki gendü menzilesini bile.*** (Ferec 855/1451 v. 70a).

O. **bendegân** ‘köleler’ < Fa. ***bandagān*** a.m. [***banda*** ‘köle’ kelimesinin çoğulu]. ***Saraydaki bütün bendegân ve rical hünkârın evhamına hizmet ve hulûskârlık için vesile arayıp dururlar.*** (Fazlı Necip 1930 s. 146).

bendehane (tevazu tâbiri) ‘evim/evimiz’ < Fa. ***banda-ḫāna*** a.m. [***banda*** ‘köle’ ve ***ḫāna*** ‘ev’, b. ***abdesthane/apteshane***]. O. üslubundaki nezaket unsurları için b. ***abd*** [2]. ***İ maḫdūm-zādel Luṭf ėtdüŋüz, bende-ḫāneŋüzi ḳudūm-ı mübārekeŋüzile müşerref ve müzeyyen eyledüŋüz.*** (Ferec 855/1451 v. 13b).

O. **bendenevaz/bendenüvaz** ‘kölesine karşı lutufkâr’ < Fa. ***banda-nawāz*** a.m. [***banda*** ‘köle’ + ***-nawāz*** ‘okşayan’]. ***Bu ne bende-nevāzlikdür ki bu biyçāre ḥaḳḳında ėdersin?*** (Ferec 855/1451 v. 98b).

⊡ Fa.’dan Tk.’ye geçen edebî kelimeler arasında ***-nevaz/-nüvaz*** unsuru ile nihayetlenenler vardır. Bu ilâve, Fa. ***navāḫtan*** ‘okşamak’ fiilinden gelir ve ‘okşayan’ mânasındadır. Tk.’de ***/v/***’nin tesiriyle labialisation’a uğramış, ***-nüvaz*** olmuştur. A–E cildinde geçen misaller: ***bendenevaz, dilnüvaz***.

bendeniz (tevazu ve nezaket tâbiri) ‘ben (asıl mânası ‘köleniz’, fakat cümlenin fiili gene 1. şahıs şeklini gösterir)’ < ***bende***. ***Bendeniz devri istibdadı, devri hürriyeti idrak etmiş bir adamım.*** (S. Kocagöz 1954 s. 78).

bendenüvaz, b. ***bendenevaz***.

O. **bender** ‘liman şehri’ < Fa. ***bandar*** a.m. ***Bu ḫaber Maġdaşū-yı Kübrāda bilinür. Ol şehr bandardur, āyende revende anda çoḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 146a).

O. **bendergâh** ‘liman şehri ve ticaret merkezi’ < Fa. ***bandar-gāh*** a.m. [***bandar*** + ***-gāh*** ‘yer’, b. ***âdemîgâh***]. ***Eyü bendergāhdur, tüccār gemileri eksük olmaz.*** (Pīrī Re’īs 1935 [932/1525] s. 736).

AD. EO. **bendeş** ‘benzer, aynı, eş’ DS 627, TS 503–506 < ***ben/beŋ*** III ‘kuşun yavrusuna taşıdığı yem, yiyecek’ + müşareket eki olan ***-deş***. krş. ***kardeş.. Anuŋ rengi ḳızıl altuna beŋdeş | Ḳanadı ḳuyruġı nūr ile deŋdeş..*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 no. 1227). ***Melik anı gendü nefsine beŋdeş ve berāber eyledi.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 26). Çok defa menfi cümlede: ***Bellü anda bu faẕīlet çoġidi, | ‘Aḳl içinde beŋdeşi hiç yoġidi.*** (M. Adamović 1994 no. 3320). ***Dėdi: Īrānda hergīz beŋdeşüŋ yoḳ.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 2054). ***Ki oldur bilge vu beŋdeşsüz u bir*** (a.e. no. 1768).

O. **bendezade** ‘köle çocuğu’ < Fa. ***banda-zāda*** a.m. [***banda*** ‘köle’ ve ***-zāde*** ‘doğmuş’, b. ***Acemzade***]. ***Şābūr ḳulınuŋ ḥālcuġazın görsün, bende-zādesidür dėsünler.*** (Ferec 855/1451 v. 121a).

O. **bendküşad** ‘ek yeri, bağlantı’ < Fa. ***band-kuşād*** a.m. ***Ol aġacuŋ dibinde ābnūs-ı Ḳavāḳīden bir taḫt düzdiler, bend-küşādların altundan eylediler.*** (Ferec 855/1451 v. 91b).

AD. (Kıbrıs) **bendo** ‘beşibirlik’ DS 627 < Gk. ***pentólira*** ‘5 drahmalık sikke’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 401; krş. Ar. ***bintū*** ‘20 franklık altın sikke’ H. Wehr 1958 s. 67.

benediktin ‘bir çeşit likör’ < Fr. ***bénédictine*** a.m. [aslında, Benedictus (Fr. Saint Bénoît) tarafından kurulan tarikatın rahipleri tarafından imal edildiğinden]. ***Elinden düşürmediği Benediktin şisesiyle çok şişman ve çok yaşlı ölür.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 161).

O. **benefşe**, AD. **benevşe** DS 628 ‘menekşe’ < Fa. ***banafşa*** a.m. ***/b/ /m/*** değişimi için b. ***bakara*** II . ***‘Ömrümde andan nāzük yėr görmedüm: gül ü sünbül u lāle reyḥān benefşe nergīs ...*** (Ferec 855/1451 v. 101a). ***Seni sevdigüm çāġlarda bülbüller öter bāġlarda | mor benefşeli ṭaġlarda koçsam yarimüŋ bėlini.*** (Karacaoğlan v. 38b).

benek I ‘ufak leke’ < ET. ***benek*** ‘dane’ Clauson 1972 s. 350’ye göre < Fa. ***banak*** ‘ufak dane’ [***ban*** ‘dane’ + Fa. küçültme eki olan ***-ak***, b. ***ahmedek***]. ***‘Ārıżında, ey ḳamer ṭal‘atlu, şol müşkīn benek | Oldurur olan Ḫalīlīnin gözinde merdümek.*** (Köprülüzade 1934 s. 117). ***Küçükken pişik sivilceleri çıkmış kafamda. Anam katran yakısı sıvadı. Yangısına dayanamadım, ama sıktım dişimi. Geçti. Şu üç dört benekten başka izi kalmadı çok şükür.*** (F. Erdinç 1961 s. 141–142). ***Pantolonun arkasının diz kıvrımlarına dek çamur benekleriyle bezendiğinden kuşkusu yok.*** (C. Kavukçu 1998 s. 43).

O. **benek** II ‘bir cins ipekli kumaş’ Meninski 1780 I, 599 < ***benek*** I ?? . ***Üç biŋ akça nuḳūd ve bir ḳırmızī benek ḳaftān ve ‘ulūfeme beş akça teraḳḳī ...*** (Pīrī Re’īs 1935 [932/1525] s. 311). Muahhar metinlerde ***beŋek*** yazılışı bulunur, herhalde ***beŋ*** kelimesinin tesiriyle: ***Her ḳadırġaya yetmiş ẕirā‘ beŋek çuḳadan olur*** (Kātib Çelebī 1329 s. 156).

benessema vel'arz, b. ***beybessema vel'arz***.

AD. **beneviş/meneviş/menengiş** ‘çitlembik, sakız ağacı’ DS 3161, TS 508, Meninski 1680 III, 4989 < Fa. ***benefş*** ‘menekşe renginde, mor’ (Meninski yalnız rengi söylüyor). Krş. Tekin–Tietze 1994 no. 135. ***/b/ /m/*** değişimi için b. ***bakara*** II .

AD. **benevrek** ‘bir cins şalvar’ DS 627–628 < Yun. ***απανωβρακι*** (apanōvráki) a.m. A. Tietze 1955 no. 21.

benevşe, b. ***benefşe***.

O. **beng** ‘haşiş’ < Fa. ***bang*** a.m. ***Vardı, ‘aṭṭār dükānından bir miṣḳāl bang toḫmın satın aldı.*** (Ferec 855/ 1451 v. 220b).

O. **bengî** ‘haşiş kullanan kimse’ < Fa. ***bangī*** a.m. Sıfat eki ***-ī***’nin meslek isimleri için kullanılması için b. ***acabrûdî*** . AD. ***bengilik*** ‘gelincik çiçeği; bir çeşit bayıltıcı ilâç’ DS 628: ***Zavallı delikanlıya bengilik içirip uyutacağız ha!*** (Musahipzade Celal 1936gg s. 47).

AD. **bengi** ‘Zeybek oyununda çalınan bir çeşit çalgı; hareketli bir Zeybek oyunu’ DS 628 < ??.

AD. **bengilde-/benille-** ‘ürkerek uyanmak’ DS 628 < ***benirle-***, ***/rl/ /ll/*** asimilasyonu ile. ***Ādam o vaḳıt bėngildedi.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 66). ***Satılmış uyukluyordu. Tam bu sırada oda kapısı ”trank!” diye açıldı. Satılmış dayı benilledi.*** (H. Olcay 1949 s. 47). Krş. ***belinle-***.

bengutaş, b. ***bengü*** EO.

bengü ‘ebedî’ < ET. ***beŋgü*** a.m. Clauson 1972 s. 350–351; Ramstedt’e göre < Çin. ***man*** ‘on bin’ ve ***ko*** ‘eski’ (G. Doerfer 1975 IV, no. 1744). ***bengü su*** ‘abıhayat’: ***Bir uçmaḳ gibi gördi mürġzārı | İçinde bengü suyınca bıŋarı.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 590), AD. ***bengutaş*** ‘anıt’ DS 628 H. Eren 1988s s. 202’ye göre ET.’den alınarak DS’ye sokuşturulan esassız ve uydurma bir tesbittir.

O. **beni** ‘oğullar, evlâdlar’ < Ar. ***banī*** a.m. Krş. ***bena***. Yalnız şunun gibi Ar. terkiblerde: ***Benī Ādem*** ‘Âdem oğulları, insanlar’. ***‘İlm icinde ‘allāme-i ‘ālem u ‘ucūbe-i Benī Ādem oldı.*** (Ferec 855/1451 v, 91a).

benille, b. ***bengilde-***.

benim, b. ***benüm.***

benimki ‘bana ait olan, sevgilim’: ***Beş on dakika evvel minderde serili olan benimki kalkmış, ayaklanmış, dipdinç, keyfi yerinde, parmağında zilleri eksik.*** (S.M. Alus 1944 s. 64). ***Siz mandanın ağladığını duydunuz mu hiç? Benimkicik ağladı.*** (M. Başaran 1964 s. 90). ***benimki/benimkisi*** ‘benim yaptığım, benim vaziyetim’: ***Ben artık ölmeliyim. Bu benimkisi de yaşamak mı? Âleme zahmet vermek.*** (H. Taner 1954 s. 68). ***Dokuzlu bir Alman tabancası aldım ki sorma... Benimki tıpkı tıpkısına asker talimi. Yirmi adımdan cıgara paketini burgu gibi deliyorum.*** (Kemal Tahir 1957k s. 138). Çoğul ***bizimki/bizimkisi***: ***İş değil bizimkisi. Eşşek gibi çalıştırdıkları yetişmiyormuş gibi bir de başımıza kontrol diye Allahın angutlarını musallat ediyorlar*** (M. Hacıhasanoğlu 1954y s. 66).

benimse- ‘kendine mal etmek, sahip çıkmak, kabullenmek’ < ***benim*** + sıfattan fiil yapan ve birşey sanmak, telakki etmek fikrini ifâde eden ***-sa-*** genişlemesi, b. ***azsın-*** . ***Hepimizin tek tek benimsediği biri vardı elbet. Birlikte gezerken bir de bakardık ki ikişer ikişer ayrılmış, uzaklaşmışız.*** (A.F. Oğuzkan 1953 s. 91).

AD. **benirle-** ‘korku ile uyanmak’ DS 628 < ***belinle-*** fiilinin metatezi, b. ***albız*** . ***Birdenbire âdeta kulağının dibinde patlıyan bir tüfek sesiyle benirledi.*** (A.H. Tanpınar 1955 s. 67–68).

beniz/benz ‘yüz rengi’ TS 508–509 < ET. ***beŋiz*** a.m. Clauson 1972 s. 352. ***Bir ḳaraŋu evde mütefekkir oturur, beŋzi sararmış, gözler çuḳurına girmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 142a). ***Bī-çāre ḳızıŋ beŋzi dīvār gibi bembeyāż kesilmişdi.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 118). ‘yüz, çehre’: ***Kiler u çardaḳ u anbārlar dolar | Aŋa ḳarşu ḫōcanuŋ beŋzi güler*** (Köprülüzāde 1934 s. 27). ***benizden çık-*** ‘sararıp solmak’: ***Yüzüŋden ayrulup çıḳdum beŋizden, | Balıḳ gibi kim ayrılur deŋizden.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 458 no. 4107).

AD. **benlen-** ‘meyvenin (en çok üzüm) olgunlaşmaya başlaması’ DS 629 < ***ben*** II + isimden fiil yapan ***-len-*** genişlemesi, b. ***abaplan-*** . ***Belkim asmaların yeşerdiğini, üzümlerin benlendiğini görmeden ölecek.*** (F. Baykurt 1967k s. 117).

benlik I ‘kendini beğenme, kendini üstün görme, kibir’ TS 509 < ***ben*** I. Nomen abstractum yapan ***-lık*** eki için b. ***ağırlık*** . ***Saŋa şöhret, ḥırs u benlik revān, | Ḍamaruŋda ḳandur, gevdeŋde cān.*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340/ 42 no. 683). ***benliğime lânet!*** ‘kendimi öğmek zorunda olduğum için kendimden tiksinerek söylüyorum’ DS 629. ***Benliğimize lânet, içimizden tekimiz onun ağzının tadını vermeğe muktediriz.*** (S.M. Alus 1944 s. 108). ***benliği git-*** ‘kendini kaybetmek, ne yaptığını bilmemek’: ***Beni bilküllīye ṣabrdan ‘aḳldan dūr ėdüb āvāre vu bīçāre eyledi ... benlik benden gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 116a). Krş. ***bizlik.***

benlik II ‘beni icab ettiren, benim yapabileceğim’ < ***ben*** I + isimden uygunluk sıfatı yapan ***-lik*** eki, krş. ***kışlık (palto), mahkemelik (iş).*** ***Benlik bir iş kalmadı.*** (F. Baykurt 1967k s. 160).

benmari (kimyagerlik terimi) ‘bir maddeyi kaynar suya oturtulan bir kapta ısıtma ameliyesi’ < Fr. ***bain-marie*** a.m. [***bain*** ‘banyo’ ve ***Marie*** ‘Meryem Ana’]; aslında bu kimya terimi kimyagerlerin çok saydığı, Musa’nın kız kardeşinin isminden.

(Neologismus) **benmerkezci** ‘daima kendi şahsını merkez gören, her şeye kendi şahsının görüş zaviyesi altından bakan’ < İng. ***egocentric*** a.m. kelimesinin alıntı çevirisi (calque), calque için b. ***ab I/âv*** [3] [Lât. ***ego*** ‘ben’ ve ***centrum*** ‘merkez’]; İng. kelime de yeni olmalı (OED’de bulunmuyor). ***Hülya benim müthiş benmerkezci ve hattâ bencil olduğumu kafama indirdiği çekiçler eşliğinde ifade etti.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 36).

O. **benna** ‘inşaat ustası, kalfa’ < Ar. ***bannā’*** a.m. ***Anda bir üstād-ı bennā var-idi ki mühendislikde naẓīri yoḳ-ıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 18b).

O. **bennak** ‘reayadan olan fakat toprağı olmayan veya az olan evli köylü’ < R. Dankoff 1995 no. D3’e göre bir ihtimal EErm. ***bnak*** kelimesinden gelmektedir. ***Ve zirāʿat ėtmeyen ve yā ḫūd resm-i zemīni resm-i bennākinden eksük olan ve cüfti ve zirāʿati olmayub müzevvec olanlardan daḫı on ikişer akça resm-i bennāk ve altışar akça resm-i ırġadīye vėreler.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 188).

AD. **benne** ‘sıvacı; duvarcı’ DS 629, ZTS 1976 s. 21 < Ar. ***bannā’*** ‘duvarcı’. Krş, ***benna***.

EO. **bense–** ‘beni özlemek’ < ***ben*** I + arzulamağı ifâde eden fiiller yapan ***-se-*** genişlemesi, b. ***aygırsa- . Āḫire érince, dür olursa ‘ömri fürḳatüŋ | Sen, bilürem, bensemezsin ben kemāhī sensedüm.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 (840/1437) s. 232).

bent, b. ***bend*** I, II, IV.

benüm/benim b.m. (1. şahıs mülkiyet zamiri), krş. ET. ***menim*** a.m. Clauson 1972 s. 346 (hece sonundaki ***/n/*** sesinin tesiriyle ***/b/ /m/***). EO. ***benüm: Benümile ‘ahd eyle ki benüm olasın!*** (Ferec 855/1451 v. 38a). Mülkiyet fikrini vurgulasın vurgulamasın, mülkiyet eki olan kelimenin önüne konabilir: ***Benüm göŋlüm diler ki ...*** (Ṣaltuḳ–nāme 1974 s. 330). Malik olanlar birden çok olursa takib eden mülkiyet eki çoğul da olur: ***Āh, oġlumuz! Davalaciru, seniŋle benim oġlumuz!*** (A.H. Ṭarḫan 1334 s. 483). ***Benim ve gazetenin hiçbir mes’uliyetimiz bulunmamak lazımgelir.*** (H.C. Yalçın 1935 s. 170). Kendi başına (mülkiyet eki olmadan) mülkiyeti ifâde edebilir: ***Benim doktoru buldum.*** (Peyami Safa 1937 s. 44).

EO. **benümçün** ‘benim için’ < ***benüm*** ve ***içün.*** ***Benümçün işbu ḳadar miḥnet gördüŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 119).

benz, b. ***beniz.***

benze– b.m. (görünüşü aynı veya ona yakın olmak) < ET. ***beŋze-*** a.m. < ***beŋiz*** ‘yüz rengi’, fakat (Clauson’a göre) iki kelime arasında semantik yakınlık yok (Clauson 1972 s. 352). İsim/sıfattan fiil temeli yapan ***-a-/-e-*** genişlemesi için b. ***ada- I . Uluzādeler işi ayruḳlar işine beŋzemez.*** (Ferec 855/1451 v. 14b). ‘gibi görünmek’: ***Bu düş dürüst düşe beŋzemez.*** (Ferec 855/1451 v. 52b). Yaklaşma halli sıfat–fiiller (participium cum dativo): ***Bu iş müşkil işdür, murāduŋ ḥāṣıl olacaġa beŋzemez.*** (Ferec 855/1451 v. 152b). ***Bütün akraba gelmişe benziyordu.*** (Sabahattin Ali 1943 s. 30). Hattâ bundan başka partisip fonksiyonunda kullanılan ***-ıyor*** ile: ***Fahrünnisa’nın elleri pek iş görüyora benzemez.*** (H. Taner 1954 s. 82). (Argo) ‘sarhoş olmak’: ***”Çek öyleyse, hadil” Kendisi benzemişti. Son zamanlarda yarım şişecikle kandil oluyordu zaten.*** (M. Seyda 1962z s. 31). ***benzer*** ‘müşabih’: ***Ḳız gendüyi gördi ki bu cüvāna beŋzer. Sīmurġa beŋzer yéri yoḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 196a).

benzet– ‘benzer hale getirmek (ms. birisinin portresini)’ < ***benze-*** fiilinin causativum hali. ***Cümle naḳḳāş-ı Çīn ve üstādān-ı rūy-ı zemīn cem‘ olalar, kāġıẕ üzerinde naḳşı beŋzedimeyeler.*** (Ferec 855/1451 v. 106a). ‘başkası zannetmek’: ***Meger bu beni bir kimseye beŋzetmişdür?*** (Ferec 855/1451 v. 98a). ‘berbat etmek’: ***Gözünü aç, devriyelere yakalandık mı, bir çuval inciri benzetiriz.*** (Tarık Dursun K. 1966 s. 72). (Argo) ‘azarlamak, dövmek ya da başka bir kötü muameleye maruz bırakmak’: ***Şunları adamakıllı benzetmek lâzımdı ama, neyse sana dua etsinler!*** (Z. Yamaç 1956 s. 95).

benzin b.m. (motor yakıtı) < ilk evvel Sumatra (Endonezya)’dan getirilen ***benzoe*** reçinesinden imal edilirdi, ***benzoe*** kelimesi de < İt. ***bengiuì*** < Ar. ***laban cāwī*** ‘Cava reçinesi’ terkibinden neşet etmiş (F. Kluge 1975 s. 65). Doğu Avrupa’da tanınan ***benzin*** kelimesi Türkiye’ye Almanca’dan, Rusça’dan veya bir Balkan dilinden geçmiş olabilir. Bu tür sun’i terminolojilerde kullanılan ***-in*** için b. ***adrenalin . Ve şu benzin kokusu yok mu, fena halde dokunuyor bana.*** (E. Cansever 1966 s. 18). ***Babası, o günlerin benzin toptancısı sayılan Eyüplü otçu Şerafettin beydi.*** (B. Arpad 1976 s. 26).

AD. **bepelā** ‘kelebek’ DS 6309 < Gürc. ***pepela*** a.m. [*per- ‘uçmak’ kökünden] V. Cangidze 1984 46. İt. ***farfalla*** a.m. ile olan benzerlik göze çarpar.

O. **ber** I ‘göğüs’ < Fa. ***bar.*** ***Gören ḳadd u cebīnüŋ, ey semen-ber | Sanur kim serve olmuşdur semen ber.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 (840/1437) s. 95).

O. **ber** II ‘üstünde, üzerinde, üzere’ < Fa. ***bar*** a.m. [krş. EYun. ***hyper***, Lât. ***super***, Alm. ***über*** vs.]. Farsça’nın preposition’larından, ms. ***ber ‘ādet*** ‘âdet üzere’.

⊡ Fa.’nın ***ber*** preposition’u, edebî O.’da ve tek tük BSTT.’de bir nevi préfixe (öntakı) şekline girmiştir. A–E cildinde bulunan misaller şunlardır: ***ber âdet, beraverde, berbad/berbat, berceste, berdar et-, berdevam, berduş, bergeşte, bergüzide, berhava, berhayat, berhem gel-, berkaide, berkarar, berkemal, bermezid, ber muceb-i, ber-murad bermutad, ber sebil-i, bertafsil, bertaraf et-, ber vech-i, bervefkimurad.*** Ayrıca, ***berter*** için b. ***balater*** , ve ***berin*** için b. ***abherin*** .

AD. **ber** III/**beri** ‘ağıl, davarın sağıldığı yer’ DS 630, 633 (bere sürmek) < Kürt. ***bêr/bêrî*** a.m. K.K. Kurdoev 1960 s. 106., Erm. ***per*** < EErm. ***ber*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 55 ***Davarların otladığı, süt sağmağa gidilen yere ”beri” diyorlar.*** (M. Körükçü 1950 s. 78).

ber IV, b. ***berr.***

ber– ‘vermek’ < ET. ***bėr-*** a.m. Türk dillerinin birçoğunda ***/b/*** sesi muhafaza edilmiştir. Fakat O. ve BSTT., hattâ diyalektlerde dahi yalnız tektük izleri kalmıştır, b. DS 536. Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 545 Tatar hanının sözlerini naklederken şivesini şöyle taklid ediyor: ***Çalap Allāh ḳorsa, bizge purṣat ve nuṣret bėrürse ...***

beraat/beraet ‘(mahkeme kararıyle) temize çıkma’ < Ar. ***barā’a*** ‘suçsuzluk’. [***/br’/*** kökünden]. ***Mü’ebbeddir silinmez naḳş-ı te’ṣīrāt-ı vicdānıŋ | Berā’et étse de mücrim derūnu müsterīḥ olmaz.*** (Şair Eşref 1958 s. 152).

EO. **beraber** I ‘karşıkarşıya, karşısında’ < Fa. ***bar-ā-bar*** a.m., aslında ‘göğüs göğüse’ [***bar*** ‘göğüs’]. ***Bėşinci gün nā-dāşt manẓara berāberinde maḥẓūn maġbūn oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 232a). ‘aynı hizada’: ***Nāgāh gördüm, deŋiz ḥareket étdi, bir şaḫṣ baş ḳaldurdı; ‘acab-ṣūret boyı ḳaya berāberi oldı, henūz göbegi sudayidi.*** (Ferec 855/1451 v. 45a). ‘aynı ağırlıkta’: ***Bu ‘ūduŋ bu yérde ḳıymeti gendü berāberi altundur.*** (Ferec 855/1451 v. 240b). ‘aynı mânada, aynı

keyfiyette': ***Bu baŋa ölüme berāber bir işdür gelür ... Eger ben bu suvālüŋ cevābın dėmeyem ḫaḳıyḳat ölürem.*** (Ferec 855/1451 v. 138b). 'aynı, müsavi': ***Yaramaz 'avrat ḳatında erüŋ gökcegi, çirkini, pādeşāhı, gedāsı, eyüsi, yavuzı, barçası berāberdür.*** (Ferec 855/1451 v. 172b). Bu misallerin gösterdiği gibi bu gibi mânalarda EO.'da dativus hali kullanıldığı halde BSTT'de ***ile*** kullanılır. Ms. EO. ***Beni ḫāke berāber eyledüŋ, vücūdüme od urduŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 113a). Fakat BSTT. ***Haniya geçenlerde Emin önünde rastladığımı, bana yerle beraber temenna eylediğini söylemiştim ya!*** (S.M. Alus 1933p s. 50). Kelimenin EO.'da sık rastladığımız bu mânası BSTT'de yalnız bu tâbirde yaşıyor.

⊡ Fa.'dan alınmış kelimeler arasında ***-ā-*** rabıtası ile birbirine bağlanmış çift isim ve çift sıfatlar vardır. Tekrarlanan isimlerden yapılan böyle terkiblerde iki şey yanyana veya karşıkarşıya gösterilir (ms. ***ser-a-ser*** 'uçtan uca, bir baştan bir başa'). Tekrarlanan sıfatlar ise sıfatın mefhumunu güçlendirir (ms. ***dur-a-dur*** 'çok uzak'). A–E cildinde bahsi geçenler; ***beraber, demadem, dengâdenk, duradur***. Bu terkib tipi Tk. unsurlarla da kullanılmıştır: ***çakaçak, çetaçet, çitaçit, daradar.***

beraber II/AD. **barabar** 'refakatinde, birlikte' < ***beraber*** I'den ayrılarak yavaş yavaş 'beraber' ***bile*** kelimesinin yerine geçti. ***Yanında, ilk defa beraberinde gördüğüm yaşlı kadın.*** (S.M. Alus 1944 s. 29). Mecâzî mânada: ***Gece yarısından sonra geliyor, şafakla beraber gidiyordu.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 110). ***berabere kal-*** 'birbirini yenememek': .

O. **ber âdet** 'âdet üzere' < ***ber*** 'üzere' (b. ***ber II***) v e ***âdet***. ***Ve müsülmānlarda ve keferede vāḳi' olan mezre'a ve baştınalaruŋ ba'żı ṭarlaları zirā'ate girü ḳābilīyet bulsun içün ber 'ādet iki üç yıl gelembe ḳonulub ...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 255–256).

beraet, b. ***beraat***.

O. **ber–aks** 'ters, aksine' < Fa. ***bar 'aks*** a.m. [***bar*** b. ***ber*** II ve Ar. ***'aks*** b. ***aks/akis***] ***Bu ża'īyf ḳocayı gerek siz götüreyidüŋüz. Emr ber-'aks olmış, siz aŋa bindüŋüz.*** (Ferec 855/1451 v. 68b).

beran, b. ***baran*** I.

berat 'imtiyaz senedi, patent' < Fa. ***barāt*** a.m. < Ar. ***barā'a*** (bir vazife veya tediyeden) affedilme, muafiyet'. ***Pādişāhlardan mülkīyet üzere berātları veyā 'öşrden 'afv olunmalarına ellerinde berāt-ı şerīfleri ola, aŋa göre 'amel oluna.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 254). ***Merd-i ḥişār ḳılınub eline berāt vėrilür.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 254). ***Hayat bu. Yarına çıkacağımıza dair elimizde hangimizin berati var?*** (Umran Nazif 1954 s. 16). 'diploma': ***Bir de, sevdiğimin kahramanlık beratı olan kâğıdın, nasıl olup şapka kutuma karıştığını bulabilsem!*** (Füruzan 1972k s. 324).

Berat 'Arnavutluk'ta bir şehir' < ??.

Berat (gecesi) 'Şaban ayında bir kandil gecesi' < Ar. ***Laylü l-Barā'a*** a.m. ***Gecelerimiz de var: Berat gecesi, Miraç gecesi, Regaip gecesi.*** (R. Ilgaz 1969g s. 12). ***Ama, nasıl olur da para çalar, kasa soyar, kız kaçırır? Asla asla asla, dedim. Nasıl olur da bir berat gecesi ciması, ya da bir aydaşık gibi uğursuzlanır bu çocuk?*** (L. Erbil 1977 s. 31).

O. **beraverde** 'ortaya konmuş, ***yapılmış***, binâ edilmiş' < Fa. ***bar-āvarda*** a.m., ***bar-āvardan*** fiilinin unsuru. [***bar*** 'üzerine' (b. ***ber*** II) ve ***āvardan*** 'getirmek']. Fa. ***-(i)de/-te*** için b. ***aferide .*** ***Ortasında sulṭān bıŋarı gibi bir ulu müdevver 'amiyḳ saḫr-ile ber-āverde sovuḳ bıŋar.*** (Ferec 855/1451 v. 47b). ***beraverde kıl-*** 'husule getirmek, gerçekleştirmek': ***Dilerseŋ ki Ḥaḳ ta'ālā maḳṣūduŋı ber-āverde ḳıla, evvel sen gendü ḥālüŋi yalansuz söyle!*** (Ferec 855/1451 v. 182b).

O. **beraya**, yalnız ***reaya ve beraya*** 'halk, tebaa' < Ar. ***barāyā*** a.m. [***/br'/*** kökünden, ***barīya*** 'mahluk, yaratılmış varlık' kelimesinin çoğulu]. M. Räsänen 1969 s. 70'te kaydedilen etimoloji yanlıştır. ***Min-ba'd ra'āyā ve berāyāya ol maḳūle teklīf olunmayub ...*** (Ö.L. Barkan 1943 s.317).

O. **berayı** 'için' < Fa. ***barāy-i*** a.m. Ms. ***berayı hâtır*** 'hâtır için': ***Uc beglerbegileri berāyı ḫāṭır yevmīyesi ziyāde gedükler ḳaydiyle zi'āmet 'arżları gönderüb ...*** ('Ālī 1979 I, 185). ***berāyı Ḫudā*** 'Allah için': ***Berāyı Ḫudā baŋa merḥamet ėdüŋ!*** (Ferec 855/1451 v. 177a). ***berayı tecrübe*** 'deneme mahiyetinde': ***Bir sürü aylak kendisine müracaat eder. O, her birine "berayı tecrübe" iş verir.*** (Reşat Enis 1933 s. 65). ***berayı tefrik*** '(iki şeyi) birbirinden ayırmak için': ***O ḳadar beŋzerler ki berāyı tefrīḳ birine māvī, digerine ḳırmızı ḳordelā ṭaḳılan ikizler gibi bunlarda yalŋız, meselā boyunbaġlarınıŋ biçim veya renginde taḫālüf ederler...*** (Aḥmed Rāsim 1334 s. 150).

berbad/berbat I 'kötü, bozuk, çirkin' < Fa. ***bar bād*** 'yıkılmış, perişan', aslında 'rüzgâra bırakılmış' [***bar*** 'üzerinde' (b. ***ber*** II) ve ***bād*** 'rüzgâr']. ***Kendimi kulağımdan tutup duvarlara duvarlara vurmak istedim. Ne berbat bir şeydi şu dünya!*** (N. Üstün 1970 s. 142). ***berbat et-*** 'perişan etmek, harabetmek': ***Nice yıldan beru tersāneyi berbād ėtdi, | Zırhlınıŋ her birisi bir ölü ḳaplan gibidir.*** (Şair Eşref 1958 s. 123).

O. **berbat** II 'eski bir çalgının adı' < Fa. ***barbaṭ*** a.m., krş. ***barbut*** II. ***Muṭrib kenīzekler barbaṭı, ṭanbūränı, defi ... rātibidi.*** (Ferec 855/1451 v. 91b).

O. **berbatnevaz** '***berbat*** çalgısını çalan (kimse)' < ***berbat*** + Fa. ***-navāz*** 'çalan'. ***Rind-i şāhid-bāz, bāde-nūş u berbaṭ-nevāz, hicv u hezl u muṭāyebede mümtāz idi.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 225).

berber b.m. (saç kesen) G. Molino 1641 (barbiere ve tonditore kelimelerinde) < İt. ***barbiere*** a.m. [***barba*** 'sakal' + Lât. meslek isimlerinde kullanılan ***-arius*** eki] G. Meyer 1893 s. 47. ***Bir gün pādişāh ḫasta olub berbere ḫaber eyledi, gelsün, baŋa ḳan alsun deyü.*** (Tārīḫ–i ḳırḳ vezīr 1303 s. 201). ***berberli*** 'bir berberin elinden çıkmış gibi': ***Eller ojeli, saçlar berberli.*** (P. Kür 1979 s. 44).

Berberî 'Kuzey Batı Afrika'da yaşayan bir halktan biri; o halka ait' < Ar. ***Barbarī*** a.m. ***Aŋa ol meclisde bir Berberī destār vėrdi.*** ('Ālī 1587 v. 130b). ***İşlemeli saltalarını parıldatan yüksek fesli simsiyah Berberiler,***

dökme şalvarlarını dalgalandırarak misafirleri karşılıyorlardı. (R.C. Ulunay 1941 s. 116).

O. **berbut**, b. *barbut* II.

O. **berceste** 'seçkin ve kolayca hatırlanan, derin mânalı mısra' < Fa. *bar-casta* 'zarif, uygun gelen'. Fa. *bar* 'üzerine' için b. *ber* II . *Büyük müellifler bu mevzuu ele geçirseler, kim bilir nasıl süslerlerdi; nazımla, nesirle, darbımesel halini alacak bercestelerle bezendirirlerdi.* (Vâ–Nû, Akşam gaz. 7.III.1941).

berci 'hayvanları sağan (kişi)' < *ber* III + *-ci*. *Köyde yazıda yaylayan, gece dışarıda kalan koyunları sağmaya giden kızlara 'Berci kız' denirdi. Koyunların sütünü toplayıp köye getirmeleri kıymetli bir iş olarak görülürdü. Bir kızın terbiyesi süt toplamaya gidip gelirkenki haliye tavrıyla ölçülürdü. Bercilik eden kızlar saçları sıvazlanarak "Berci kızım!" diye sevilirdi.* (L. Tekin [t.y.] s. 132-133).

AD. °**berç** 'Macar üzümü denilen meyvadır ki bundan ökse yapılır' TS 512–513 < ?? Yalnız bir yazılı ve harekesiz kaynaktan alınan kelimenin okunuşu şüpheli olabilir. Az. Türkçesi'nde mevzuubahis meyvenin adı *bağamburc*, yâni 'kırmızı burc' olduğuna göre (Az. Sovyet Ensiklopediyası 1983 VII, 414) Anadolu'daki ismin de *burc* olması ihtimali vardır. Krş. *burç* II.

O. **berd** I 'soğuk (isim)' < Ar. *bard* a.m. *Anuŋ āb u havāsıdur müferriḥ cisme her sā'at, | Anuŋ berd-i nesīmīdür ki ol iḥyā ḳılur cānı.* ('Ömer bin Mezīd 1982 (840/1437) s. 31).

AD. **berd** II 'otuz tane ot destesinin hepsi' DS. 631 < Erm. *part* < EErm. *bard* a.m. R. Dankoff 1995 no. 51.

O. **berda'î**, yalnız *berda'î ḳaṭır* 'iyi cins katır' terkibinde, < Ar. *barḏa'ī* 'Azerbaycan'daki Barḏa'a (bugün Berde) şehrine ait'. Ar. /*ḏ*/, Ar. diyalektlerinde dental /*d*/ olarak da telaffuz edilebilir ve bunun aynen Tk.'ye de alındığı da olur, b. *baydak* . *Bir berda'ī ḳaṭır eyerlediler, Faẓlullāhı bindürdiler.* (Ferec 855/ 1451 v. 14b).

O. **berdar et–** '(birisini) asmak' Fa. *bar dār kardan* a.m. [*bar* 'üstüne' (b. *ber* II) ve *dār* 'dar ağacı']. *Emīr şöyle ısmarladı ki ber-dār ėdeler, ayruḳ indürmeyeler.* (Ferec 855/1451 v. 119b). *berdar ol-* 'asılmak': *Şābūr faṣīḥ dilile temām hikāyetini ve dögülüb ber-dār olduġını şerḥ eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 120b).

berdelacuz 'kocakarı soğuğu (10–16 Mart)' < Ar. *bard al-'acūz* a.m. [*bard* 'soğuk', *al-* harf–i târif, ve *'acūz* 'kocakarı']. *Sonra birdüziye hesab ederdi; Erbainin bilmem kaçı.. Berdel'acuz da geçti. Sitte-i sevir yaklaştı. Ruzu Hızıra şukadar gün kaldı...* (B.S. Kunt 1948 s. 48).

berdevam 'sürmekte' < Fa. *bar davām* a.m. [*bar* 'üzere' (b. *ber* II) ve *davām* 'devam']. *Akşam oldu ... Gece oldu ... Hastalık berdevam.* (B. Felek 1957 s. 18). *berdevam et-* 'devam ettirmek, daimî kılmak': *Ber-devām ėtmek içün heykel-i istibdādı | 'Acemistāna el atdı Ḥamīd-i Ṣānī.* (Şair Eşref 1958 s. 121).

AD. **berdi** 'dam örtmekte, vs. işlerde kullanılan bir çeşit saz' DS 631–632 < Ar. *bardī* a.m. A. Tietze 1958 no. 7. *Kamışları kavak boyu uzar giderdi Çukurova'nın, Göl kenarlarında. Berdilerin tozakları gün ışığı gibi ışık saçarak dökülürdü sulara,* (Yaşar Kemal 1955i II, 239).

O. **berduş** I 'omuzlarında, sırtında' < Fa. *bar* 'üstünde' (b. *ber* II) ve *dūş* 'omuz'. *Āḫır ḥaydar-ḫāne mücāvirlerine ḳarışdı. Şemle-pūş u iḫrām ber-dūş olub ḳalenderler ile yıldızı barışdı.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 275).

berduş II 'serseri' < *haneberduş* < Fa. *ḫāna-bar-dūş* a.m., yâni "evini omuzları üzerinde taşıyan" [*ḫana* 'ev' ve *dōş/dūş* 'omuz', *bar-* öntakısiyle]. *Biz kalkmadan önce birkaç berduş geldi. Lokanta sahibi gelenleri almak istemedi.* (A. Yurdakul 1991 s. 181). Sıfat olarak: *Biraz berduş yerdir ama, müşterileri zararsız insanlardır.* (T. Basetemur 1952 s. 91).

berduşane 'külhanbeyce' < *berduş* + zarf eki olan *-ane*, b. *acizane* . *Berduşane konuşmalar yapıyor.* (F. Baykurt 1967k s. 321).

bere I 'vurulmaktan vücutta husule gelen çürük' < Tk. dillerinin bâzılarında mevcut olan *ber-* 'vurmak' (?), E.V. Sevortyan 1978 II, 71. Kelime yalnız TT.'de ve AzT.'de biliniyor (AzT.'nin Şamaḫı diyalektinde *işä bärä vur-* 'işe mâni olmak, engel çıkarmak' demektir, (b. ADIL 1964 s. 72) ve onda ekseriya *yara bere* terkibinde kullanılır. *Sabıkalıların "bere bırakmaz" adını verdikleri dayağı yiyince dili çabuk çözüldü.* (K. Bilbaşar 1944 s. 67). *Kalın duvarlara çarpmaktan aldığı yaralarını berelerini sarmıştı.* (A. Ağaoğlu 1993 s. 169).

bere II 'yassı ve sipersiz başlık' < Fr. *béret* a.m. *"Ölçüyü nasıl tuttun?" — "Süreyya Beyin bir kasketini buldum. Berenin ağzını ona tatbikle ördüm."* (H.R. Gürpınar 1933ke s. 19). *Bereni geçirdin başına. Çantanı kaptın. Sokağa fırladın.* (Peride Celal 1991 s. 20).

AD. **bere** III 'tarlalar arasından akan ince su' DS 632 < Yun. *πορει'α* (poreía) 'yol' Ch. Tzitzilis 1987g no. 427, fakat kelimenin Azerbaycan'da da yaygın olması bu etimolojiye şüphe düşürür.

O. **bere** IV 'kuzu' < Fa. *bara* a.m. *Ṭa'ām geldi: her levnden bere-i sīr-mest, mürġ-i müsemmen, ḥelvā-yı sükkerī.* (Ferec 855/1451 v. 118a).

AD. **berehle–** 'layık görmek, yaraştırmak' DS 632 < Fa. *ba-rāh/ba-rah* 'yolunda; uygun, münasip' [*rāh/rah* 'yol', *ba-* öntakısiyle].

O. **berehne/birehne** 'çıplak' < Fa. *barahna* a.m. *Melik u ulular ser u pā birehne cenāze öŋince feryād-künān gelürler.* (Ferec 855/1451 v. 108a). *Ser-pā berehne Mışrı gezen mübteẕel 'Arab ...* ('Ālī 1975 [1599] s. 118).

O. **berekât** 'keramet' < Ar. *barakāt* 'takdis' [*baraka* 'bereket' kelimesinin çoğulu veya *bereket* kelimesinin halkvârî telâffuzu (b. Meninski 1680 I, 395, L. Bonelli 1899 s. 391 no. 617)]. *İmdi dilerem-ki*

şıdḳıla bir duʿā ḳılasın; ola-ki nefesüŋ berekātında Kesāyā-yı Aʿẓam oğluma şifā vère. (Ferec 855/1451 v. 39b).

bereket I 'Tanrı tarafından kula gönderilen iyi hal, muvaffakıyet, kolaylık, refah' < Ar. *baraka* a.m. Bundan dolayı şu hayırdualar: *[Allah] bereket versin! Elinize bereket! Ömrünüze bereket!* Dualar bir din adamının ağzından çıkarsa ve icabet bulursa o adamın 'sayesinde' bulur. *Eger ḫōcanuŋ baŋa ʿināyeti olursa anuŋ bereketinde, ḳanadı altında, bir dükkān-ı maʿmūr, ḫalḳa ve baŋa menfaʿat degürem.* (Ferec 855/1451 v. 90b). *bereketlen-* 'çoğalmak, bollaşmak': *Bārebāhuŋ ḥareketi bereketlendi, artdı.* (Ferec 855/1451 v. 242b).

bereket II (dativus halinde olan bir kelimeden sonra veya evvel) 'sayesinde' < *bereket* I. *Bereket "kadinne" ye! Nereden bulup buluşturmuş da aç kalmamışlardı.* (S.F. Abasıyanık 1940 s. 31). Kısaltılarak sadece *bereket* de aynı mânayı verebilir, yâni *bereket* 'şükürler olsun/(Allah'a) çok şükür!/şansıma vs.': *Bereket, yanımda para vardı ...* (Mahmud Yesari 1932 s. 155). *Kumarı çabuk bırakmıştı bereket.* (K. Bilbaşar 1944 s. 2). *Bereket deniz derin değil. Bir metreyi aşmıyor.* (N. Tirali 1952 s. 72).

AD. **bereket** III 'Allah'ın verdiği bereket için şükran duası' < *bereket* I. *Irazca "Doydun mu?" dedi. Ahmed "Doydum" dedi. "Doydun da neye bereket okumuyon madem?"* (F. Baykurt 1959y s. 138).

O. **bereme** 'kayık' < Gr. *πε'ραμα* (pérama) 'karşıya geçiş'. *Ol ʿāʾide ile beremecilerden lā-aḳal biŋ reʾs mükāteb ḳul ḳayd-ı rıḳḳīyetden ḫalāṣ olmaḳ ... muḳarrerdür.* (ʿĀlī 1982 [1591] II, 230). Krş. *pereme*.

AD. **berenarı** 'şöyle böyle, azçok, biraz' DS 632–633 < *beri* ve *aŋaru*. *Berenarı bir pencere varmış, Oradan ... bakıyorlar.* (M. Tuğrul 1969 s. 336).

berer-, b. *beler-*.

berert-, b. *belert-*.

berete, b. *barata*.

O. **berf** 'kar' < Fa. *barf* a.m. *Yüridük berf üstinde piyāde, | Ḳar idi altı ḳarışdan ziyāde.* (Żaʿīfī 1950 s. 147). *Eski kışlar da biraz fazla giderdi. Çünkü berf fazla yağardı.* (Behçet Mahir 1973 s. 356).

O. **berg** I 'yaprak' < Fa. *barg* a.m. *Dilemezem ki anuŋ niykū yüzine berg-i gülden āsīb érişe.* (Ferec 855/ 1451 v. 134b).

O. **berg** II 'azık' < Fa. *barg* a.m. *Bu mihmān-ḫānede dīg, berg, esbāb cümle müheyyā ḳıldılar.* (Ferec 855/ 1451 v. 179b–180a).

Bergama 'İzmir vilâyetine bağlı şehrin adı' < EYun. *Πε'ργαμα* (Pérgama), D.J. Georgacas 1971n s. 108.

bergamat/bergamot/bergamut 'yenmek için yetiştirilen bir meyva' < Fr. *bergamotte* a.m. G. Meyer 1893 s. 29 < İt. *bergamotto* < *pero bergamotto* a.m. [*pero* 'armut' ve *bergamotto* 'Bergamo'lu' (Bergamo: İtalya'da bir şehrin adı) A. Prati 1951 s. 124. Başka bir izaha göre İt. *bergamotto* < O. *beg armudu*'dan geliyormuş (E. Littmann 1924 s. 112, K. Lokotsch 1927 no. 24). *Lâkin onun da eli armut, ağzı bergamat devşirmiyor ya, bir temiz dövüştük.* (F.C. Göktulga 1943 s. 38). *Küçük bahçeye çoktan palmiyeler, ökaliptüsler, hurmalar, bergamutlar dikmişti.* (M. Özünal 1991 s. 93). *"Çay ne kadar güzel. Garip bir tadı var." "Bergamut katıyorlar, tat ve koku veriyor."* (M. Mungan 1996 s. 255).

AD. **berge** 'kaysı, zerdali, şeftali' DS 633 < Fa. *barga-i zardālū* vs. 'zerdali (vs.) kurusu' A. Tietze 1969 no. 20).

O. **bergende** (gemicilik tarihi) '16. ve 17. asırlarda kullanılan bir çeşit kadırga' < İt. (Venedik dial.) *bergantin* 'yelkenli küçük harb gemisi' [*brigante* (İt. *-ante/-ente* eki için b. *acenta/acente* [2]) 'eşkıya' + *-ino* küçültme eki, b. *albino*] Kahane–Tietze 1958 no. 91, eski kaynaklardan misallerle). Krş. *brigantin*.

O. **bergeşte** 'devrilmiş, yıkılmış' < Fa. *bar-gašta* a.m. (b. *ber* II) *Bu derd ile lāle-i ḫazān-dīde gibi cism-i ḫūn-ālūd-ı şad-pāremi çār-nā-çār ber-geştelik havālarına saldum.* (ʿĀlī 1982/1581 II, 209).

bergüzar 'yadigâr' < Fa. *bar-guḏār* a.m. .

O. **bergüzide** 'seçilmiş, seçkin' < Fa. *bar-guzīda* a.m. [*bar-guzīdan* 'seçmek, tercih etmek'(b. *ber* II)]. *Ben ol degül-miyin ki senüŋ ber-güziydeŋ idüm?* (Ferec 855/1451 v. 74a).

AD. **berḫana** I 'göçebelerin çadır eşyaları, kervanın konak yerinde toplanan eşyası' DS 634 < *barhana*.

berhane 'lüzumundan çok büyük, kullanışsız ve tamire muhtaç ev' < *barhana*. *Allah razı kılmasın, düşmanımı oturtmasın! Bu konak değil, berhane!* (S.M. Alus 1934 s. 149).

berhava et- '(ms. dinamitle) havaya uçurmak' < Fa. *bar* 'üstüne' (b. *ber* II) v e *havā*. *berhava ol-* 'uçurulmak, (dinamitle) yok edilmek'. *Ümidimiz ber-havā olacaḳ.* (P.N. Boratav 1995 s. 248). *Garip bir inkisara uğramış gibi, o kadar sağlam sandığımız mânevi kuvvetleri nasıl rüzgâr gibi uçtu. Kerametleri nasıl berhava oldu?* (A.Ş. Hisar 1956 s. 47).

AD. **berhay** 'feryat, ağıt' DS 634 < Ar. *barḥā* a.m. A. Tietze 1958 no. 6. *Bu berhayı, bu vaveylâyı Büyük Menderes ovanın ufukla birleşen derinliklerine günlerce taşır.* (S. Kocagöz 1941 s. 57).

O. **berhayat** 'yaşamakta, daha ölmemiş' < Fa. *bar hayāt* a.m. [*bar* 'üzere' (b. *ber* II) ve *ḫayāt*]. *Berhayat iken bu dünyada şeriat ve tarikat hamamında yıkanıp ...*(F. Halıcı 1994 [1892] s. 7).

berhemen, b. *brehmen*.

O. **berhem gel–** 'bir araya gelmek, toplanmak' < Fa. ***bar-ham*** 'bir arada, toplanmış' (b. ***ber*** II). ***Ḳala bir dirhem, ola ol der-hem, gelmeye ḥarc u ḥāṣıl ber-hem.*** ('Ālī 1587 v. 129b).

O. **berhordar/berhurdar** 'mesut, mutlu' < Fa. ***bar-ḥʷar-dār/ bar-ḥʷurdār*** a.m. [***bar-ḥʷar/bar-ḥʷur*** 'saadet' + ***-dār*** 'tutan, malik olan', b. ***abdar***]. ***Ne ben genc kişiligümden berḫurdāram, ne kimse benden kāmkār.*** (Ferec 855/1451 v. 15b).

berhudar 'mesut, mutlu' < Fa. ***barḫū-dār*** a.m. (***bar-ḥʷar-dār***'ın varyantı). ***Dayının elini öptü. "Berhudar ol!" hayır duasını aldı.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 40).

berhurdar, b. ***berhordar.***

O. **beri** I '(bir şeyden) âri, halî, muaf' < Ar. ***barī***' a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb*** . ***Berī dut, yā Rab, ol yārı yavuz gözden, yavuz dilden!*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 64).

beri II, b. ***ber*** III.

beri III, b. ***berü.***

AD. **beribenzer** I 'herhangi birisi, değme kimse' DS 632–633 < ??. ***Öküzü de beri benzer herkes alamaz. Bir çift öküz en aşağı 600 lira.*** (M. Makal 1950 s. 24). ***Bu Zübük'ün bir sesi var, beri benzer tiyatro oyuncusunda böyle ses bulunmaz.*** (A. Nesin 1961z s. 124).

AD. **beribenzer** II 'şöyle böyle, az çok, üstünkörü' DS 634 < ?? ***Bir ak önlük beribenzer. Bir ak örtü başına. Çalışıp para kazanmak için dört yılı bir günde yaşayıp onsekize basıvermiş kızcağız.*** (M. Makal 1960 s. 34).

beriberi 'B vitamini eksikliğinden doğan bir hastalık' < Seylân dilinde ***beri*** 'zafiyet' kelimesinden, E. Littmann 1924 s. 126.

O. **berid** 'haberci, ulak' < Ar. ***barīd*** 'posta' < Lât. ***verēdus*** G. Meyer 1893 s. 43, M. Ullmann 1997. .

EO. **berim** 'ödeme, vergi' TS 595, E. Birnbaum 1981 s. 71, A. Topaloğlu 1978 II, 94 < ET. ***bėrim*** a.m. Clauson 1972 s. 366.

O. **berîn** 'en üst' < Fa. ***barīn*** [***bar*** 'üstünde' + ***-īn*** sıfat eki, b. ***abherin***]. ***Benātü n-naʿş-ı berīn mānendi meclisümde ḳıllet-i yārān ...*** ('Ālī 1587 v. 125a).

berirek, b. ***berrek.***

berjer 'çok yumuşak, yaslanılan bölümünün yanları öne çıkık koltuk' < Fr. ***bergère*** a.m. [asıl mânası 'kız çoban', krş. Lât. ***berbex*** 'enenmiş koç']. ***Modası geçtiğinden kaldırılmış orta salonun basık mor kadife berjerleri ...*** (Füruzan 1972k s. 266). ***Berjer koltukta sızmıştın.*** (A. Kutlu 1995 s. 244).

EO. **berk** 'katı, sert; sağlam, sıkı; kuvvetli' TS 513–516 < ET. ***berk*** a.m. Clauson 1972 s. 361–362. ***Yumurda bıraḳmaḳ içün bir berk yėr bulyıl!*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 39). ***Cān ḳorḳusından iki elümle aŋa berk yapışdum.*** (Ferec 855/1451 v. 112b). ***Cemīʿin soydılar, berk bağladılar.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 100). AD. ***berk*** 'sıkıca, kuvvetle': ***Gittim, kapıyı arkadan kilitlemiş. Çağırsam açmaz. Bir dayandım, berk.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 132). ***berk et-*** 'takviye etmek' TS 517: ***ṭop ʿarabaların öŋine çekdürüb atlusını, yayasını berk ėdüb ...*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 60).

berk II, b. ***bark*** II.

O. **berkaide** 'kaideye göre, beklendiği gibi' < Fa. ***bar qāʿida*** a.m. [***bar*** 'üzere' (b. ***ber*** II) ve ***ḳāʿida*** 'kaide']. ***Ḳıza "Doğru söyle, bu ḥālet sende neden ẓuhūr ėtdi?" dediğimde ber-ḳāʿide cehren aġlamaġa başladı.*** (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 128).

O. **berkarar** 'yerinde durmakta, sabit' < Fa. ***bar-ḳarār*** a.m. [***bar*** 'üzere' (b. ***ber*** II) ve Ar. ***ḳarār*** 'yerleşiklik']. ***Āsitān-i dīn u devletüŋ pāyende vu ber-ḳarār sütünları.*** ('Ālī 1979/1581 I, 174). 'değişmemekte, sadık': ***Degme kişinüŋ ḳarārı yoḳ. Sen, umum bu ki, ber-ḳarār olasın.*** (Ferec 855/1451 v. 204b). ***Artub eksilmez, ḳamu deryā cihānda ber-ḳarār, / Bu ʿacebdür, yaşumuŋ deryāsı artar ḍurmadan..*** (Ẕātī 1987 III, 129).

O. **ber karar–ı sabık** 'daha önce karar verildiği gibi' < Fa. ***bar*** 'üzere', ***ḳarār*** 'karar', ***ṣābiḳ*** 'sabık'. ***Ėrtesi gėrü ber ḳarār-ı sābıḳ vardum, baya durduġum yėrde durdum.*** (Ferec 855/1451 v. 12b).

O. **berkemal** 'kemale ermiş' < Fa. ***bar-kamāl*** a.m. [***bar*** 'üzere' (b. ***ber*** II) v e ***kamāl*** 'kemal']. ***Yārumuŋ ḥüsni ber-kemāl olmış, / Yā Rab, oşbu nice cemāl olmış!*** (Ferec 855/1451 v. 204b).

O. **berkî**, b. ***barkî.***

EO. **berki–** 'sağlamlaşmak, pekişmek, kuvvetlenmek' TS 517–518 < ET. ***berki-*** a.m. [***berk*** + sıfattan fiil yapan ***-i-*** eki (krş. M. Räsänen 1957 s. 144). En çok sıfatın belirttiği hale gelmek anlamında fiiller yapan ***-i-*** için b. ***bayı-*** II . ***Çūn senüŋ rāyuŋ bu tedbīr üzerine ḳarār dutdı ve ḳaṣduŋ bu iş üzerine berkidi ...*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 8).

berki–, b. ***beki-.***

berkid–, b. ***berkit-.***

EO. **berkin–** 'yapışmak, takılmak; yerleştirilmek, konulmak' TS 518–519 < şeklen ***berki-*** fiilinin reflexivum veya passivum hali, fakat ***berki-*** geçişsiz bir fiil olduğu için ***berkin-*** mâna itibariyle daha ziyade ***berkit-*** fiilinin reflexivum veya passivum halidir. ***Ayaġumı taḫt üstinde ḳodum kim çıḳam. İki ayaġum durduḳlu durduġı yėrde berkindi. Ḳaldurımadum.*** (Ferec 855/1451 v. 101b). ***Depesinde bir pulād direk berkinmiş.*** (a.e. v. 44b).

AD. **berkiştir–/bekiştir–/perkiştir–** 'sağlamlaştırmak, tekid etmek' DS 603, 635 < ***berki-*** + frequentativum ek terkibi olan ***-(i)ştir-.*** ***... diye başkanın sözünü berkiştirdi.*** (H. Aytekin 1945 s. 57). ***"Eski iktidar zamanında altın otuz altı liraydı" diye perkiştirdi, "Şimdi elli altı lira."*** (Orhan Kemal 1963m s. 18).

AO. **berkit–/berkid**– ‘sıkıca yerleştirmek, bağlamak’ DS 519–522 < ***berki-*** fiilinin causativum hali, b. ***acıt-*** . ***Ol üc dutsaḳı çıḳardılar, yükler üstine muḳayyed berkitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 27a). ‘tesbit etmek, hareket edemez hale getirmek’: ***Meşşāṭalar ʿarż-ı ḳudret-ile tezyīn ėtdükden ṣoŋra bal mūmı ile gözlerinüŋ ḳapaḳlarını berkidürler, yaʿnī sāʾire naẓar ėtmeyüb göz açduḳda güyegüyi görmek ḫāṭırasını muḳarrer ḳılur.*** (ʿĀlī 1975/1599 s. 123) Mecâzî mânada ***ʿahd berkit-*** ‘anlaşma yapmak’: ***Bu ḳız atasıyile ḳavl u ʿahd berkitmişdür ki bu ḳızuŋ eri ol ola ki ḳızuŋ göŋli anı dileye.*** (Ferec 855/1451 v. 132b).

berlam, b. ***barlam.***

O. **bermezid eyle–** ‘ziyadeleştirmek, artırmak’ < Fa. ***bar*** ‘üzere’ (b. ***ber*** II) ve ***mazīd*** ‘artırma’. ***Baʿdehū saʿy-i ber mezīd eyler, | Yaʿnī beyʿ-i men yezīd eyler.*** (ʿĀlī 1956 s. 124).

O. **ber muceb–i** ‘(bir sebebe) dayanarak, (bir emre) itaat ederek’ < Fa. ***bar*** ‘üzere’ (b. ***ber*** II) ve ***müceb*** ‘icab ettirilen’, ***-i*** Fa. izafet edatı. ***Saḳal u sebleleri ber müceb-i sünnet.*** (Vāḥidī 1993 v. 110b). ***Bu ḥaḳīr ber mücib-i ḫaṭṭ-ı humāyūn-ı lāzımü t-tevḳīr müşīr-i mümārün ileyhe münşī taʿyīn olunub … ,*** (ʿĀlī 1982/1581 s. 119).

bermuda/Bermuda şortu ‘dizlerin biraz üstünde biten dar şort’ < İng. ***bermuda*** a.m. < ***Bermuda*** ‘Atlantik’te bir adanın adı’. ***Bak şu anda Eric Clapton çalıyor. Herhalde Cahit Sıtkı dinlemek istemezdi. Saç uzatacağını, Stan Smith ayakkabı giymek istiyeceğini de, Bermuda şortumdan hoşlanacağını da hiç sanmıyorum.*** (M. Mungan 1996 s. 105).

O. **ber–murad** ‘muradına ermiş, memnun’ < Fa. ***bar*** ‘üzere’ (b. ***ber*** II) ve ***murād*** ‘dilek’. ***Faraża cümlesi ber-murād … ḳılınsalar …*** (ʿĀlī 1979 s. 186).

bermutad ‘âdet üzere, âdetince’ < Fa. ***bar muʿtād*** a.m. [***bar*** ‘üzere’ (b. ***ber*** II) ve ***muʿtād*** ‘alışılan’]. ***Ḥasīs, ber-muʿtād ziyārete geldikde mā-melekinin yėrinde yeller esdiğini görerek vāveylāyı ḳopardı.*** (Aḥmed Midḥat 1296 s. 53). ***Bir pāzār ṣabāḥı iki dost gene ber-muʿtād birleşdiler.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 46). ***Şiir yazmaktayım bermutad, | Rakı içmekteyim her akşam, | Senden hâtıralarla sarhoş.*** (C.S. Tarancı 1957 s. 59).

O. **berna** ‘genç ve yakışıklı adam’ < Fa. ***bernā*** a.m. ***Ol yüzi pīr olan cān diler, ḥāżır dėdüm. | Baş u cān terk eylemek bu yolda bernādan gelür.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 242).

AD. **beroj/berroj** ‘kışın güneş alan kuytu yer’ < Kürt. ***beroj/berroj*** a.m. K.K. Kurdoev 1960 s. 84, 85 [***roj*** ‘gün, güneş’ + ***be-*** ve ***ber*** öntakıları].

beroş, b. ***baruş.***

O. **berr/ber** ‘kara (denizin aksi olarak)’ < Ar. ***barr*** a.m. ***Bāzergānligile sefer ėtdüm, berr u baḥrı temām gezdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 71b). ***Berr-i ʿatīḳ*** ‘Eski Dünya’, ***Berr-i cedīd*** ‘Yeni Dünya’: ***Berr-i ʿatīḳin hemān bütün şehirlerinin cānbāz-ḫānelerini dolaşdıḳdan ṣoŋra nihāyet Berr-i cedīdde icrāʾ-i ṣanʿat üzere ʿaḳd-i muḳāvele ėtmiş idi.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 37).

berrak ‘duru, aydınlık’ < Ar. ***barrāḳ*** ‘parlak’. ***”Nasıl, beğendiniz mi?” derken, nekadar da berrak gülüyordun.*** (Z. Ankara 1991 s. 136).

AD. **berrana** ‘yabani’ DS 636 < ***berrani.***

O. **berrani** ‘dışarıya ait; yabancı; Osmanlı tebaası olan Hıristiyan, Levanten; kendini mezhep kaidelerine merbut saymayan kimse’ (M.Z. Pakalın 1946 I, 208) < Ar. ***barrānī*** ‘dışarıya ait, yabancı’ [***/brr/*** kökünden]. İsimden sıfat yapan nisbe eki ***-î*** için b. ***adalî*** . ‘vahşi’: ***Nasaz hayvan ve canavar berani …*** (E. Kömürciyan 1981 no. 207). Osmanlı dönemindeki Mısır’da toplanan ***berrānī*** (Ar. ***barrānī***) vergiler için b. S. Shaw 1962 s. 93–94. Mısır’dan Sudan’ı ziyaretinde Evliyā Çelebī oranın yüksek memurlarından olan bir ***kātib-i berrānī***’den bahseder (Evliyā Çelebī 1938 [17. yy.] X, 891).

O. **berraş** ‘***berş*** denilen mükeyyifatın müptelâsı’ < Ar. ***barrāş*** a.m. ***Nem ḳaparlar oddan ammā gözleseŋ ḫāṭırlarıŋ | Yolına cānlar vėrüb ḳurbān olur berrāşlar.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 282).

AD. **berrek/berirek** ‘az beride’ DS 636 < ***berürek.***

O. **berren** ‘kara yoliyle, kara üzerinden’ < Ar. ***barran*** a.m. [***ber/berr*** + Ar. zarf eki olan ***-en***, krş. ***kahren, muhtemelen***]. ***Berren mi teşrif buyuruldu? Yoksa seyahat bahren mi vukubuldu?*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 85).

O. **berrî** ‘karaya ait’ < Ar. ***barrī*** a.m. [***barr*** ‘kara’ + isimden sıfat yapan ***-ī*** eki, b. ***adalî***]. ***Kimin bir kerre ismi mimlenirse ġayrı ḳurtulmaz, | Sürerler güşe güşe gāh berrī, gāh ʿummānī.*** (Şair Eşref 1958 s. 106). ‘karada yaşayan’: ***Ḥayvān-ı berrī su icinde neyleye?*** (Ferec 855/1451 v. 28a).

AD. **berri** ‘sıcak memleketler, ekvator bölgesi’ DS 636 < ***berrî*** veya ***berriye.***

O. **berriye** ‘çöl’ < Ar. ***barrīya*** ‘kır, sahra; çöl’. Çeşitli sahalara ait nomina concreta yapan Ar. ***-iye*** için b. ***adliye*** . ***Ve meẓkūr ṭāʾife şimdiye degin berrīyeye ḳışlamaġa varduḳlarında …*** (Ö.L. Barkan 1943 [947/1540] s. 140).

berroj, b. ***beroj.***

bersam, b. ***birsam.***

O. **ber sebil–i** ‘ … yoliyle’ < Fa. ***bar sabīl-i*** a.m. [***bar*** ‘üzere’ (b. ***ber*** II), Ar. ***sabīl*** ‘yol’, ***-ī*** Fa. izafet edatı]. ***Her yıl ber sebīl-i ḫidmet faġfūra varurdı, oġlanların bile iledürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 141b).

AD. **bersim** ‘yonca’ DS 636, R. Dankoff 1991 s. 18 < Ar. ***Birsim*** a.m. ***Ve bersīm vaḳtinde ʿādet-i ḳadīme üzre balçıḳ vėrilüb …*** (Ö.L. Barkan 1943 [931/1524] s. 359).

O. **berş** ‘haşiş ve başka maddelerden yapılan uyuşturucu bir ilâç’ < Ar. ***barş*** ‘gomme odorante qui vient de l’Inde, elle sert comme parfum, et comme remé de pour ceux qui ont pris du benj’ R. Dozy 1927 I,

71. Kelimenin menşei F. Rosenthal 1971 s. 32'ye göre bilinmiyor. Fakat krş. ***berşiʿsa,*** kısaltmalar için b. afro . ***Esāfile ve ehrimenlere ḳahve fincānı vėrilmek, Naṣārā Kavmına berş u afyūn ekl ėtdürmekdür.*** (ʿĀlī 1587 v. 138b).

O. **berşʿīsā** 'adı afyonla beraber geçen uyuşturucu bir ilâç' < Ar. ***barşiʿṭā*** 'sorte d'ancien médicament composé' R. Dozy 1927 I, 72. Eğer bu kelimenin aslı EYun. ***Περσιθεα*** (Persiṯéa) 'Tanrıça Afrodit'in bir lakabı' ise, bu ilâcın bir afrodisiak olması ihtimali var. (II. Bayezid'in oğlu şehzade Şehinşah'ın gençliğine dair bir vesikadan) ***Şehzādeyi ıḍlāl ėdüb afyūn ve berşʿīṭā yėmegi ögretmişler.*** (İ.H. Uzunçarşılı 1975 s. 669 ve levha 2). Bu kelimenin daha sonra çıkan ***berş*** kelimesinin aslı olması mümkündür, A. Tietze 1997 s. 98–100.

O. **berşhar** '***berş*** denilen mükeyyifatın müptelisi' < ***berş*** + Fa. ***-ḫʷār*** 'yiyen', krş. ***hunhar, köftehor. Kireççi-zāde Maḥmūd nām berş-ḫār u sefīh-i bed-kirdāra ne dėyelüm ...*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 248).

AD. **bert-/berti-/bertik-/bertil-/bertin-** 'incinmek, burkulmak; morarmak' DS 637, TS 523 < ET. ***bert-*** 'incitmek' Clauson 1972 s. 358, fakat Meninski 1680 I, 755'de ve DS'de ***bert-*** (***bertik-, bertil-, bertin-*** gibi) geçişsiz (edilgen) [passivum]–dönüşken [reflexivum]. Passivum yapan ***-(ı)n-*** eki için b. ***acın-*** I . Reflexivum hali yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II . ***berti-*** varyantı belki bir hatadır. Fiilden fiil yapan ***-(ı)k-*** için b. ***acık-*** , fiilden medialis-reflexivum fiili yapan ***-(ı)l-*** için b. ***asıl- I*** .

O. **bertafsil** 'tafsilâtla' < Fa. ***bar*** 'üzere' (b. ***ber*** II) ve ***tafṣīl*** 'tafsilât verme'. ***Ayakta duracak takatım yok. Yarın hepsini bertafsil hikâye ederim.*** (S.M. Alus 1933p s. 60).

bertaraf 'bir yana, şöyle dursun' < Fa. ***bar-ṭaraf*** a.m. Fa. ***bar*** 'üzerine' için b. ***ber*** II . ***Yağmur, çamur, soğuk bertaraf, fakat bu işe polis, elâlem ne derdi?*** (F.C. Göktulga 1943 s. 12). ***Lâtife bertaraf!*** (Burhan Cahit 1934 s. 50). Krş. Fa. ***laṭīfa bar ṭaraf. bertaraf et-*** 'gidermek; ortadan kaldırmak' (Fa. ***bar-ṭaraf kardan***): ***Vüzerā bir birlerine saldılar ve aġrāż-ı ẓātīyelerini ber-ṭaraf ėdüb ʿırż ı salṭanat-ile muḳayyed olmadılar.*** (ʿĀlī 1979/1581 s. 116).

O. **berter** 'üstün, daha mühim, daha ağır' < Fa. ***bartar*** a.m. [***bar*** 'üstünde' (b. ***ber*** II) + comparativus eki olan ***-tar,*** b. ***balater .***] ***Ve ḥaḳīḳatde anuŋ ḳabāyiḥi isrāf u itlāf maʿāyibinden berterdür.*** (ʿĀlī 1587 v. 125b).

berti-, b. ***bert-.***

AD. **bertik** 'incinmiş mafsal; deride mor leke, çürük; yara, bere' DS 636–637 < ***bert-*** + fiilden sıfat yapan ***-ik*** eki, b. ***akık*** .

bertik-, **bertil-**, **bertin-**, b. ***bert-.***

berü/beri 'buraya, bana doğru' < ET. ***berü*** veya ***bėrü*** (ilk ünlü uzundur) a.m. Clauson 1972 s. 355–356. Kelimenin izahı için çeşitli teklifler vardır (krş. E.V. Sevortyan 1978 II, 124–126). Baştaki sesler 1. şahıs zamiri ***ben*** veya işaret zamiri olan ***bo/bu*** kelimelerine bağlanmağa çalışıldı. İkinci hece yön gösterme (directivus) eki olan ***-ri/-ru*** olarak teşhis edildi. Bu unsurların bağlanışı münakaşa edilmektedir. Kelime sıfat, zarf ve isim olabilir. ***Giderken bir ulu suya uġradı. Bir oġlancuġı bu keçede ḳodı, birini götürdi, aŋaru ḳodı. Gėrü berü gecdi.*** (Ferec 855/1451 v. 246a). Ablativus hali ile zamana tatbik edilir: ***"Vatan, nāmūs, ḥürrīyet" gibi elfāẓ-ı ḳudsīyi / Otuz yıldan beri ḳaldırmaḳ ister ḳalb-i milletden.*** (Şair Eşref 1958 s. 113). Çok kullanılan bâzı terkiblerde ablativus hali, bugün kaybolma temayülündedir: ***Sabahberi olanları düşündüm.*** (M. Çelen 1961 s. 13). ***Akşam beri hep bu kitabı okumaya çalışıyorsun. Ama hep başındasın.*** (A. Ağaoğlu 1982o s. 302). AD. ***beri al-*** 'geri çevirmek' DS 634: ***Aluŋ imdi berü devemi!*** (Ferec 855/1451 v. 123a, burada "geri vermek" mânasında). 'getirmek, ortaya koymak (?)': ***Ḳız eyitdi: "Eger güş-ı hūşı baŋa dutarsaŋ, sebeb-i ḫandemi şerḥ ėdeyin!" dėdi. Faż l eyitdi: "Neŋ var al berü [metin: berī]!" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 17b). AD. ***en beri baştan*** 'herşeyden evvel': ***Alacaklarımı toplarım en beri baştan.*** (F. Baykurt 1971t s. 72).

EO. **berülek** [metinde ortadaki ünlünün harekesi yazılmamış] 'biraz bu tarafa!' < ***berürek*** ve (dissimilation) tesiriyle ***/r/ /l/,*** krş. ***kırar- > kıral-.*** Bu gelişmede, mânaca parallel olan ***aŋarlak*** kelimesinin misali müessir olmuş olabilir. ***Begüm! Oddan berülek dur, yalın doḳunmasun!*** (Ferec 855/1451 v. 70a).

EO. **berürek** 'biraz bu tarafa, biraz beriye' < ***beri, berü*** + comparativus eki olan ***-rek*** (b. ***acırak***). ***Daḫı berürek kim geldi, bir bu ṣıfatlu ʿayyāra gėrü uġradı.*** (Ferec 855/1451 v. 240b). Krş. ***gerülek, gerrek/gerirek.***

O. **ber vech-i** 'şeklinde, olarak' < Fa. ***bar*** 'üzere' (b. ***ber*** II) , ***vech*** 'tarz, suret', ***-i*** Fa. izafet edatı. ***Cellād Ḥasan Ḥüsniye ḫiṭāben ber vech-i ātī söze başladı.*** (Aḥmed Midḥat 1942 s. 49). ***Bölük ḫalḳınuŋ ber vech-i emānet istiḫdām olunmasınuŋ nefʿidür ki ...*** (ʿĀlī 1982/1581 s. 167). ***Bu ḥisāb üzre şarfuŋ nefʿi naḳḳādlara ve ehl-i bāzāra ve żarar u gezendi fuḳarā'-i diyāra vāṣıʿ oldı ki bir aḳça yėrine ikisin ḫarc ėder oldılar ve iḫrācāt-ı lāzimelerini ber vech-i żıʿf ziyāde buldılar.*** (ʿĀlī 1979/1581 s. 185).

O. **bervefkimurad** 'dileğe uygun, istendiği gibi' < Fa. ***bar vafḳ-i murād*** < Ar. ***ʿalā wafḳi l-murād*** a.m. ***İnşaʾallāh işüŋüz ber vefḳ-i murād ola!*** (Ferec 855/ 1451 v. 120b).

AD. **bervenik** 'tabanca' < İng. ***Browning*** 'Amerikalı mühendis John Moses Browning (1855–1926) tarafından icad edilen tabanca çeşidi ve markası. Silâhların, adını markadan alması olağandır, krş. ***martini, mavzer, sten.*** Kelimenin şekli Arap

harflerinin yanlış okunmasındandır; krş. ***gravyer,*** b. ***arp . Demiri ipe saplamış, bervenik gibi bağlamış. Üstüne de berveniği bağlanmış.*** (M. Tuğrul 1946 s. 29).

berzah I (coğrafya terimlerinden) 'bir yarımadayı karaya bağlayan dar kara parçası' < Ar. ***barzaḫ*** a.m. ***Artık yolcu motorları işlemiyor. Ada, karaya berzahla bağlandı.*** (O. Baydar 1998 s. 50).

berzah II 'sıkıntı, belâ' < Ar. ***barzaḫ*** 'ayrılık'. ***Biraderler, ben tevbeliyim, zīrā 'aẓīm berzaḫ çekmişimdir.*** (Ş. Elçin 1975–1976 s. 191). ***Bizi bu berzahtan kurtar bari!*** (S.M. Alus 1944 s. 170–171). 'en derin nokta': ***Belânın berzahında kaldık!*** (F. Baykurt 1967k s. 240).

AD. **bes** I 'yalnız, sadece' DS 638 < Kürt. ***bes*** a.m. Jaba–Justi 1879 s. 51 < Fa. ***bas*** 'yeter, kâfi'. ***Cefā mı ḥüsn ehlinüŋ işi bes? | Bularuŋ luṭfile iḥsānı yoḳ mu?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 (840/1437) s. 134). ***Benim değil bes, tüm çütçülerimizin yüzü güldü bu yıl!*** (Orhan Kemal 1951s s. 57).

O. **bes** II 'çok, gayet' < Fa. ***bas*** a.m. ***Saçuŋ sevdāsıla bėnüm ḳaraŋu gėcenüŋ ḥāli | Muṭavveldür u bes müşkil, nice şerḥ ėdeyim anı?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 (840/1437) s. 11). Krş. ***pes.***

be's/beis 'zarar; engel' (ekseriya menfi cümlede kullanılır) < Ar. ***ba's*** a.m. ***Ağzına geleni hemen savurmakta hiç beis görmüyorsun. Benim tahammülüme de okadar güvenmemelidir.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 26).

O. **besa** I 'and, yemin' < Arn. ***besa*** a.m. ***Gönüllüler: "Allāhla 'ahd ederiz, besa, besa, besa!"*** (Nāmıḳ Kemāl 1307 s. 39).

AD. **besa!** II 'yeter, kâfi! DS 638 < Fa. ***bas*** a.m. ve ***al*** nidası.

O. **besalet** 'şecaat' < Ar. ***basāla*** a.m. ***Muḥārebelerde şecā'at-i fıṭrīye ve besālet-i ẕātīyesini ... yoldaşlara beğendirmiş idi.*** (Ahmed Midḥat 1942 s. 5–6).

O. **besatet** 'basitlik' < ***basit*** sıfatı üzerine Ar. usule göre yapılmış nomen abstractum. ***"Şiiri huduttan kurtarmak bize nasip oldu" diyor ve bu sınırsızlığın özellikle "safiyet ve besatet" ile sağlanacağını söylüyorlar.*** (S. Eyuboğlu – V. Günyol 1995 s. 8).

O. **besatin** 'bahçeler' < Ar. ***basātīn*** a.m. [***bustān*** (< Fa.) 'bahçe' kelimesinin çoğulu]. ***Ve besātīne müte'allik ḳānūn-ı ḳadīmden ehl-i hibreye ve a'yān-ı şehre su'āl olunduḳda şöyle cevāb vėrdiler ki ...*** (Ö.L Barkan 1942 [1502] II, 23).

O. **besbase** 'raziyane, Foeniculum vulgare (yenen bir ot) < Ar. ***basbāsa*** a.m. Trablus'un pazarında satılanların listesinde zikrediliyor (Ö.L. Barkan 1943 [979/1571] s. 213.)

besbedava 'çok ucuz' < ***bedava*** + reduplication + ***/s/*** tezat ünsüzü, b. apak . ***Yabanıŋ ḳaltaġını göz göre evimde ṭutub da āḫır vaḳtimde bes-bedavā ḳodoşluḳ ėdemem. Oldu olacaḳ, hīç değilse menfa'at görmeliyim.*** (E.E. Talu 1928 s. 330).

besbelli 'apaçık, şüphe götürmez' < ***belli*** + reduplication + ***/s/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl . Vaṣf-ı hālleri besbellü olur.*** ('Ālī 1587 v. 128a). ***Böyle bir yanıt vererek, kaçış yolunu seçmiştim besbelli. Zaten, ne zaman bir kızla konuşmak istesem, hep aptalca sözler dökülürdü dudaklarımdan.*** (Z. Ankara 1991 s. 136).

AD. **besberaber** 'tıpatıp aynı' DS 638, TS 523–524 < ***beraber*** I + reduplication + ***/s/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl .*** EO.'da ***basbarabar*** şeklindeydi, krş. Tekin–Tietze 1994 no. 139.

besbet 'fısıltı' < bir ses taklidi kelimeye benziyor (krş. İt. ***bisbigliare*** 'fısıldamak' ve ondan Fr. ***bisbille*** 'ehemmiyetsiz bir bozuşma sebebi'), fakat lugatlerde yoktur. Yalnızca tek bir kişinin kullandığı bir kelime mi (idiolect)? ***Maamafih "korkma!" diyen sesin tatlı ve yumuşak besbetine rağmen şiddetle korkmuştu.*** (S. Ayverdi 1940 s. 119).

besbeter 'çok kötü, çok daha kötü' < ***beter*** + reduplication + ***/s/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl . Ali ustanın suratı her zamankinden besbeter asıktı.*** (B.S. Kunt 1953 s. 14). Krş. ***besbeter.***

AD. **besebelli** 'besbelli' < ***besbelli***, tezat ünsüzünden sonra bir ünlünün ilâvesiyle, krş. ***düpedüz. Ne şübhe, bese bellü! Ama o seni gönderen adamın adı ne oluyor 'acab?*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 7).

⊡ Pekiştirilen sıfatlar, ***apakçıl*** 'da ana hatlarıyla ele alınmıştı. Buna ek olarak, ***besebelli*** örneğinde de görüldüğü gibi, pekiştirme işlemini genişleten bir yöntem daha bulunmaktadır. Bâzı kelimelere bir yerine iki pekiştirme öntakısı getirilir. Örneğin, ***besbelli*** gibi kelimelerdeki tek heceli pekiştirme, ***/-a-/*** veya ***/-e-/*** ünlülerinden biri eklenerek (***besebelli, çepeçevre, dapadar, depedenk*** vs.) iki heceli pekiştirme haline getirilir. Aşağıdaki misallerden de görüleceği gibi pekiştirilen kelimenin anlamını daha da vurgulu bir hale getirmek için başvurulan iki basamaklı pekiştirme işleminde bunlara ilâveten başka orta ekler de kullanılır. Kapsamı çok geniş olan bu semantik imkânda asıl kelime, pekiştirilmiş halinin ikinci kısmında morfolojik değişikliğe de uğrayabilir. A–E cildindeki misaller şunlardır: ***/p/*** ile ***çepçevre/çepeçevre, dapadar***. ***/s/~/ş/*** ile ***beşil beşarat***. ***/r/*** ile ***borumbok, burumburuşuk, çırılçıplak, darmadağan/darmadağın, darmadağınık, darma duman/darman duman***. (Daha ayrıntılı bilgi için b. Ö. Demircan 1989, M. Demirezen 1978, E.N. Gökşen 1964, V. Hatiboğlu 1973, Y. Kawaguchi 1992).

D. **beseğil** 'biraz, azıcık' DS 638 < ***bir sehil*** a.m. [Ar. ***sahil*** 'hafif'] A. Tietze 1958 no. 101.

O. **be–ser u çeşm** 'baş üstüne!, "baş ve göz üstüne" < Fa. ***ba-*** öntakı, ***sar*** 'baş', ***u*** 've' ***çeşm*** 'göz'. ***"Eger anı ḳatuma getürürseŋ, saŋa ne dėrseŋ vėrürem." Acüz: "Be-ser u çeşm!" dėyüb durdı.*** (Ferec 855/ 1451 v. 21b).

AD. **besi** 'yem' DS 639 < ?? (b. ***alu-satu***) .

besile–/besle– 'gıda vermek; yedirmek; semirtmek; (çiftlik ve ev hayvanı) tutmak,' TS 610 < ***besi*** + isimden fiil yapan ***-le-*** eki. M. Räsänen 1969 s. 71'e göre < Fa. ***bas*** 'yeter, kâfi' + ***-le-*** (fakat EO. ***bėsle-***). Başka izahlar için b. E.V. Sevortyan 1978 II, 120–121. ***Dāyeler beni mihr-i dille, şefaḳat-i cānile beslediler.*** (Ferec 855/1451 v. 43a). ***Bunun ḳocasına***

bir şey olursa, onu bir vālide, bir hemşīre gibi kendi evime alır, ölünceye ḳadar besiler, baḳarım. (Ebūbekir Ḥāzım 1326e s. 223). 'büyütmek, yetiştirmek': *Maġrib ḳızını heft rūzeyiken ḳapdum, gehvāresiyle iletdüm, ṭaraf-ı 'ālemde ḳodum; bir vechile bėsledüm ki hīc āferīdenüŋ aŋa naẓarı doḳunmadı.* (Ferec 855/1451 v. 198a). Mecâzî mânada, ms. *saygı besle-: A.E. Yalman ... meslek olarak gazeteciliğe saygı besliyordu.* (B. Arpad 1976 s. 63).

AD. **besirek/peserek** 'bir çeşit melez erkek deve' DS 639, 3434 TS 524–526 < Moğ. *besereg* 'melez' M. Räsänen 1969 s. 71. *Gūyā ki ol günde ḳara pesereklere beŋzer.* (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 67).

besle–, b. *besile-*.

AD. **beslek** 'evlâtlık, hizmetçi' DS 640 < *besle-* + fiilden participium passivum mânasında sıfat ve dolayısiyle isim yapan *-k* eki, b. *acuk/acık I . O sırada ġız ḳėseyi aldı ve besleklerine ... dėdi.* (A. Caferoğlu 1943 s. 9).

besleme 'evlâtlık, hizmetçi kız' < *besle-* + fiilden sıfat veya isim yapan *-me* eki, b. *akıtma . Yeni besleme gelirse çağırıb kilerin anahdarını teslim etmeli.* (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 7). *Üç hafta uyumadım bay damada süründüm / Çöp tenekesine girdim en sonu beslemeye darıldım.* (S. Birsel 1955 s. 22).

beslemesiz, b. *besmele*.

AD. **beslengi** 'besleme, hizmetçi, evlâtlık' DS 640, TS 526 < *beslen-* + *gi* b. M. Erdal 1991 I, 320–323. *Köşkerli Yusuf ağanın beslengisini alıyo.* (Nâbî-zâde Nâzım 1943 s. 10).

besmele 'bir işe başlarken söylenen "bismillâhirrahmanirrahim" duası' < Ar. *basmala* a.m. Bir kelimenin kısaltılmış hali için b. *afro . Besmele çekerek sabanın sapını tuttu.* (Kemal Tahir 1955g s. 111). *beslemesiz* 'besleme çekilmeksizin vücut bulmuş (çocuk), normal ahlâk hisleri olmayan (kimse)': *Seni azgın mart kedisi seni, Allahtan bulası beslemesiz, mutfak mahsulü seni!* (İsmail Galip 1932bb s. 32). Mecâzî mânada 'netameli, uğursuz': *Masallardaki "Dağ deviren" gibi zebellâ adamlara has besmelesiz bir ad.* (M. Halıcı 1959 s. 99).

⊡ Ar. 1a23a4a fiil kalıbında dört tane kök harfi bulunmaktadır. Bu kalıp genellikle Allah lafzı ile ilgili yaygın olan bâzı tâbirlerin akılda kalıcı hece veya harfleri kullanılarak sun'i bir şekilde üretilir (krş. W. Wright 1979 I, 48). A-E cildinde *bi-smi llāhi raḥmān ir-raḥīm*'den türemiş olan *besmele* örneği bulunuyor.

AD. **bestar** 'yürüyemeyen çocuk' DS 640, K. Emiroğlu 1989 s. 54–55 < Gr. *πεστα'ρης (*pestárēs) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 404.

beste 'bir şarkının musikî unsurlarının bütünü' < Fa. *basta* 'bağlanmış'. Fa. *-(i)de/-te* için b. *aferide . Giyinirken bir türküyü, kimsenin, ama kimsenin, bestesini yapanın bile tanıyamıyacağı bozuk bir makamla, belki de bambaşka bir makamla, belki de makamsız mırıldandım.* (S.K. Aksal 1954 s. 54). *Plâk ağır ağır dönüyor, belli belirsiz duyulan beste Bimen Şen'in.* (E. Atasü 1996 s. 242). *beste et-* 'bestelemek': *Mevlūdḫān ... Sarmısakcı-zāde Süleymān Efendinüŋ mevlūdında, ṣāḥib-te'līf beste ėtdügi üzre on iki maḳāmda ... ṭilāvet ėdüb ...* (Evliyā Çelebi 1938 [17.yy.] X, 468).

(Neologismus) **besteci** 'bestekâr' < *beste* + *-ci*, *bestekâr* kelimesinin Türkçeleştirilmişi. *Bir ressamla bir kaç besteci de getirdiler geçen gün.* (İ. Aral 1997 s. 40).

bestekâr b.m. (şarkı ve başka müzik parçaları besteliyen) < *beste* + meslek isimlerinde kullanılan Fa. *-kâr* 'yapan' eki, b. *alımkâr* . Kelime lugatlerde ancak 19. asrın sonunda ortaya çıkıyor (J.Th. Zenker 1866, A.C. Barbier de Meynard 1881, Redhouse 1890, Aḥmed Vefīḳ Paşa 1306, I. Chlōros 1899 gibi büyük lugatlerde yoktur, ilk defa Şemseddīn Sāmī 1317 I, 293'de kaydediliyor). *Bestekâr sâzende hanım eteklerinin hışırtısıyla kendisini Göksuya götürecek arabaya binerken kulaklarında evcara saz semaisi uğuldamıştır.* (A. Ağaoğlu 1993 s. 119).

O. **bestenigâr** (musikî ıstılahlarından) 'bir makam adı' < Fa. *basta-nigār* a.m. *Anuŋ beste-nigārından nigārın / uġurlar remzile naḳş-ı nigārın.* (Aḥmed–i Dā'ī 1973 [v. 1421] sv. 25a).

AD. **bestra** 'karnında iki beyaz lekesi olan keçi' DS 642 < Bulg. *bistra* (*koza*) 'alacalı (keçi)'.

beş I b.m. (beş sayısı, beş rakamı) < ET. *bėş* a.m. *Sen bunı biz bėş kişi arasında şöyle ḳısmet ėt ki merżī düşsün!* (Ferec 855/1451 v. 127a). *beşbıyık* 'muşmula' DS 642 (meyvanın şeklinden). *beşibirarada* 'tokat, şamar' (bir elin parmaklarını imâ ederek): *Ṭosun eliyle bir ṭoḳat işāreti vererek: "Böylesi mi? Biz öyle beşi bir arada çok yedik."* (H.R. Gürpınar 1339 s. 150). *beşibirarada/beşibirlik /beşibiryerde* 'beş altın liradan oluşan kolye' (b. *ahfadiyelik*): *Boynunda iki dizi beşi bir arada.* (S.M. Alus 1944 s. 111). *Şehmuz Selvihan'ın boynuna bir beşibiryerde takar. Duvağı açar.* (O. Arayıcı 1979 s. 44). *Karısının boynunda bir dizi altını, ucunda kocaman beşibiryerdesi varmış.* (S. Şengil 1990 s. 109). *beş gün* 'çok kısa müddet': *Şunda beş gün 'ömrümüz var, yaşıma başıma göre eğlencemi ararım.* (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 38). *beş kardeş* 'tokat': *Şimdi beş kardeşi inerim ha!* (S.M. Alus 1934 s. 345). AD. *beş kardeşler* 'beş yıldızdan ibaret bir burç, terazi burcu, Libra' DS 644. *beş on* 'beş ile on arasında gayrımuayyen bir rakam': *Çūn gördiler, bėş on gün gecdi, vezīrden nişān görinmedi. Durdılar ... gitdiler.* (Ferec 855/1451 v. 24a). *beş parça yat-* 'yere yayılmış olarak yatmak', (kollar, bacaklar ve baş; krş. *beş uzvumuz*, b. *eşref* maddesindeki örnek): *Oğlu deliksiz bir uyku içinde, gündüzün yorgunluğu içinde beş parça yatıyordu.* (K. Bilbaşar 1941 s. 97). *beşpençe* 'deniz hayvanlarından beşparmak; büyüden koruduğu söylenen beş şualı yıldız işareti': *Fenā gözden muḥāfaẓa içün kitābların*

üzerine beş pençeli çevre örtülü bir naẕar ṭaḳımı aṣdı. (H.R. Gürpınar 1336k s. 59). ***beştaş*** 'bir oyunun adı': ***Artık mezarlık arasında beştaş oynamıyordu.*** (R.H. Karay 1940m s. 76). ***beş vakit*** 'bir günde kılınan namazlar': ***Ah, benim gibi beş vaktine beş katan bunca senelik Habibe nelere mecbur oluyor!*** (İsmail Galip 1932bb s. 30). (Argo) ***beş yıldız*** 'ibne, puşt' (b. ***beş*** II) M. Mungan 1989 s. 166.

(Argo) **beş** II 'ibne, puşt' F. Devellioğlu 1959 s. 69 < H. Aktunç 1990 s. 53'e göre Osmanlıca rakamlarda 5 sayısı küçük bir daire biçiminde olduğundan anüsü andırırmış. ***Ben geçerken ardımdan bağırıyorlardı: "Beşlik! Beşyıldız! Dümbelek!"*** (M. Mungan 1989 s. 166).

AD. **beş** III 'bâzı hayvanların alınlarındaki beyaz leke' DS 642 < Kürt. ***beş*** a.m. Jaba–Justi 1879 s. 52.

O. **beşaret** I 'müjde' < Ar. ***başāra*** a.m. ***Bu beşāret ḫaberini var, vėr!*** (Ferec 855/1451 v. 40b). 'sevinçli bir hâdiseyi umuma ilân': ***Pāsubānlar işidüb "Merḥabā! Merḥabā!" dėdiler. Beşāret çaldılar. Şehr ḫalḳı heb uyandılar.*** (Ferec 855/1451 v. 245a).

beşaret II 'çok çirkin' < ***beşaret***, mânasının aksine dönmesiyle, ***28'lik, 30'luk bir şişko. Güzeli geçelim, vasat bile olamaz; hattâ mis gibi çirkin: kadınların beşaret dediği.*** (S.M. Alus 1944 s. 49).

⊡ Ar.'dan alınmış ***-at/-et*** ekiyle biten kelimeler (b. ***adalet***) aslında isimdirler. Halk dilinde ve günlük dilde bâzıları sıfat olarak da kullanılır. Böyleleri, daima çok sert, hissî ve adeta iğrenç bir mâna alır, ms. ***beşaret, cenabet II, gudubet, illet, kıyamet, lânet, şirret***. Müsbet ve menfi mânada kullanılan ***felâket*** kelimesi kuvvetlendirici bir zarftır. ***dehşet*** kelimesi de hem müsbet hem menfi mânada kullanılır, fakat yalnız predikatif olduğu için belki tam sıfat sayılamaz.

O. **beşart–ı an ki,** b. ***beanşart-ki.***

O. **beşaşet** 'güleryüzlülük' < Ar. ***başāşa*** a.m. ***Bular ẓāhirde beşāşet gösterdiler, bāṭında ḳorkdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 64b). ***Yalısına kemāl-i beşāşet u itminān ile gitmiş idi.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 43).

beşbeter 'besbeter' < ***besbeter*** kelimesinin bu varyantı hem kuvvetlendirici sıfatlardan ***/ş/*** harfiyle ayrılıyor (onlardaki tezat ünsüzleri yalnız ***/m, p, r, s/*** olur), hem de ***/s/ /ş/*** değişimi istisnai ve izaha muhtaçtır (krş. ***destmal > peştimal,*** b. ***avşar***), fakat ***beş beter*** 'beş misli beter' de olabilir, krş. ***bin beter.*** Şu da var ki ***beşbetär*** kelimesi Az. Türkçesi'nde de yaygındır. ***"Şu omuzlarım nasıl ağrıyor bilsen ..." - "Ya benim? Seninkinden beşbeter!"*** (Orhan Kemal 1952m s. 97). Az.Tk. ***Män sizdän beşbetär bu dövlät puluna ḫäsisäm, lap hacı Ġarayam.*** (S. Rähimov 1959 I, 44).

beşbıyık, **beşbirlik**, b. ***beş.***

O. **beşe** I 'halktan birisine hitab ederken adından sonra kullanılan unvan' Meninski 1680 I, ***ağa*** maddesinde, TS 527 < ***paşa*** kelimesinin varyantı, etimolojisi için b. ***paşa.*** Meninski kelimeyi, elifsiz yazıldığı halde (***Ya'ḳūb başa'da***), ***başa*** diye okur. Ön ünsüzlerle telaffuz edildiğine dair acaba eski bir kaynak var mı? ***Selīm Beşe dėrler imiş, ġālibā Lāz imiş.*** (Ş. Elçin 1975–76 s. 197). ***Ey ḳarı beşe, gelindi, barışalım! Ver elini bana!*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1940 s. 35). Krş. ***başa.***

AD. **beşe** II 'şubat; martın son üç günü ve nisanın ilk iki günü' DS 642 < ***beş*** (ona ***beş ayı*** da denir ve ikinci mâna beş günlük bir müddet söyler), fakat tam izahımız yoktur. ***Ondan sonra yetişkin oğlanı eve soka mı bilirsin? O yaştakiler beşenin kedileri gibi mırno diyenin ardından giderler.*** (M. İlhan 1983 s. 43).

AD. **beşenk** 'kervanın önünden giden at' DS 642 < Fa. ***pīş–āhang*** a.m.

beşer I 'beher beş' < ***beş*** + üleştirme sayı (numerus distributivus) eki olan ***-er***, b. ***altışar-*** . ***Biŋer akçaydı ücret-i ḥammām, / Beşer altun daḫı nigehbāne.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 130). ***beşerli*** 'beşer kişiden müteşekkil': ***Onları çelenkleri beşerli iki sıra halinde taşıyan gençler izliyordu.*** (A. Ümit 1993 s. 42). ***beşerlik*** 'herbiri beşer kişiden veya şeyden ibaret olan': ***Üçerlik beşerlik gruplar hep belli meselelerin ucundan tutmuş, çekiştirip duruyorlardı.*** (İ. Tarus 1961 s. 282). ***beşer yüz*** 'beher beşyüz' ***Bāḳī Efendi ... ṣadr-ı a'ẓama ve Ḫ"oca Sa'deddīn Efendi'ye varub "Eger fetvā Zekerīyā Efendi'ye olmazsa baŋa vėriŋ, yevmīye beşer yüz fetvā vėreyim" dėyüb.*** (Na'īmā 1280 I, 68).

O. **beşer** II 'insan; insanlar' < Ar. ***başar*** a.m. ***Egerçih her kişi cöregine kül eşer, / Ammā ḳad(e)re muḳāvemet ėdemez beşer.*** (Ferec 855/1451 v. 111a).

O. **beşerî** 'insan mahiyetinde, insana ait olan' < Ar. ***başarī*** a.m. [***başar*** 'insanlar' ve isimden sıfat yapan ***-ī*** eki, b. ***adalî***]. ***O şaḳī cem'īyet-i beşerīyemize acımadığından anın menfa'at ve selāmeti 'aleyhine ḳıyām etmişdir.*** (Aḥmed Midḥat 1296).

beşeriyet 'insanlık hali; insanlık (bütün insanlar)' < Ar. ***başarīya*** a.m. Ar. ***-iyet*** için b. ***aciliyet*** . ***beşerīyet muḳteżāsınca kendinden ṣādir olan ba'ż-ı taḳṣīrātuŋ naḳl u tesvīdine ... cür'et*** ('Ālī 1982/1581 II, 119). ***Dolaryanda'nın doktor Dalbanezo'su beşeriyeti en büyük felâketten kurtaracaktır.*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 7).

O. **beşerleme** 'eski zamanda bir vergi usulü (?)' < ***beşer I*** + ***-leme-*** genişlemesi: ***Nevāḥī-i Uşşaḳda bid'at-i beşerleme şer'a ve 'örfe ve ḳānūn-ı ḳadīme ve deftere ve muḫālif ḥayf olduġı sebebden emr-i 'ālī mücebince ref' olındı.*** (Ö.L. Barkan 1943 [1328/935] s. 27).

⊡ Çok nadiren üleştirme sayılarına (numerus distributivus) isimden fiil yapan ***-la-*** eki ile fiilden fiil yapan ***-ma*** eklerinden ibaret olan, ***-leme*** genişlemesi eklendiği görülür. A–E cildinde ***beşerleme*** misali var (krş. ***üçerleme***).

AD. **beşhana** 'dam üstüne kurulan karyolanın etrafına çevrilen bez' DS 642 < Fa. ***paşşa-ḫāna*** 'cibinlik' [***paşşa*** 'sivrisinek' ve ***ḫāna***'ev'].

beşibirarada, **beşibiryerde**, b. ***beş.***

beşik I b.m. (bebek yatağı) < ET. ***bèşük*** a.m. Clauson 1972 s. 380). ***Ḫidmetkārına söyledi: "Bedī'ülcemāli bèşiykiyle getürsünler."*** (Ferec 855/1451 v. 148a). 'ilk gençlik çağı': ***Yetmiş yıla yakın, hemen hemen beşikten başlıyarak yoksulluk, ilgisizlik, başkaları için kendinden vermelerle dolu bir ömür sürmüştü.*** (B. Arpad 1976 s. 27). 'bir şeyin doğup geliştiği yer': ***O çocuklar büyüyecek, ve yeni anıların beşiği olacak burası.*** (M.C. Anday 1965a s. 203). AD. ***beşik belek*** 'çoluk çocuk' (krş. ***belek*** I): ***Kapılarımıza kara kilit asılarak beşik belek, yağmurun, karın altında açlıktan uluduğumuz günleri unuttunuz elleem!*** (H. Aytekin 1945 s. 110). ***beşik kertiği*** 'daha bebekken nişanlanma' DS 643: ***Kendine dert etmezdin ya | Kızın beşik kertisi sözlü olmasaydı | Emmi oğluna.*** (R. Ilgaz 1944 s. 50). ***beşik örtüsü*** (mimarî tâbirlerinden) 'bir dam şekli' DS 643: ***Damı beşik örtüsü, iki katlı, önü taraçalı, köşkümsü ahşap bir bina*** (S.M. Alus 1944 s. 153).

AD. **beşik** II 'alnında beyaz lekesi olan' < Kürt. ***beşik*** a.m. [***beş*** III + küçültme eki olan ***-ik*** eki]. ***Beşik danayı çuvala koyuyor, ağzını bağlıyor.*** (U. Günay 1975 s. 379).

AD. **beşil beşarat** 'çok çirkin' < ***beşaret*** II ve ilk hecenin tekrarı (réduplication) + ***il*** genişlemesiyle yapılan kuvvetlendirici öntakı, b. ***besebelli*** .

beşinci b.m. (dördüncüyü takibeden) < ET. ***bèşinç*** a.m. Clauson 1972 s. 383, G. Doerfer 1965 II, no. 826. Sayı sıfatlarında kullanılan ***-inci*** için b. ***ardıncı*** .

AD. **beşir et–/beşirle–** 'başarmak, becermek' DS 644 < ***başar–***; emir halinden ***et-*** yardımcı fiiliyle ya da ***-le-*** ekiyle yeniden fiil teşkil edilmiştir, krş ***buyur et-. Bolulu kaşığı tutmasını bile beşir edemez. Bolulu'yu at, Halo'yu al.*** (Orhan Kemal 1952ç s. 41).

beşirle–, b. ***becerle-***.

beşiz b.m. (beşi bir arada doğan) < ***beş*** + ***ikiz***'den başlıyarak öteki rakamlarla bir arada doğan çocuklar için kullanılan ***-iz*** eki (b. ***altız***); krş. E.V. Sevortyan 1974 II, 252–254 (***ekiz***).

AD. **beşko** 'soba' DS 644 < Rus. ***peçka*** a.m.

beşle– 'beşi bulmak, beşe ermek' < ***beş*** + sıfattan fiil yapan ***-le-*** genişlemesi. ***O sabah Atiye Dirmitin yatağında üç gıgı buldu. Kaldırıp bir kenara koydu. Gıgılar dörtledi, beşledi.*** (L. Tekin 1984 s. 26).

(Argo) **beşlik**, s. ***beş*** II.

O. **beşlü** 'günde beş akçe ulûfe alan yeniçeri neferi' M.Z. Pakalın 1946 I, 211 < ***beş*** I + isimden sıfat yapan ***-lü*** (bugün ***-li***) eki. ***Kimi beşlü nāmına ser-ḥadlerüŋ fārisleri ve kimi ṭopçı ve ḥisār erleri adına ehl-i İslām ḳal'elerinüŋ ḥāfıẓ u ḥārisleri olub ...*** ('Ālī 1982 II, 154).

AD. **beşöyür** 'şuursuzca' < Fa. ***bī-şu'ūr*** a.m. [***bī*** 'olmadan, (on)suz'; ***bī > be(y)*** için b. ***beynamaz***) ve ***şu'ūr***].

beşpençe, b. ***beş***.

beşriye 'kesici bir alet?' < Ar. ?? ***Başkabir bedevî telgraf direğine çıkıp beşriyesile iki tel kopardı.*** (F.R. Atay 1938 s. 148).

AD. **beştahta** 'rahle, sıra' < Fa. ***pīş-taḫta*** 'küçük yazı masası'.

beştaş, b. ***beş***.

O. **beşuş** 'güleryüzlü' < Ar. ***başūş*** a.m. ***Hüseyin Baş "beşuş bir çehreyle" çevreyi gözden geçiriyor.*** (O. Duru 1995 s. 23).

bet I, b. ***bed***.

AD. **bet** II 'çeltik tarlasını sulamak için suyun ağzını kapıyarak oluşturulan birikinti' ZTS 1976 s. 22 < ***bend/bent II.***

bet III 'yüz, çehre' < ET. ***bèt*** a.m. Clauson 1972 s. 296. Yalnız ***bet beniz*** 'yüz, yüzün rengi': ***Bet beŋiz şolmuş, gözler büyümüş, ḳansız dudaḳlar aralık ...*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 301). ***Helvacı güzeli bundan sonra çocuklarını kesmiş olan vezirin yaptığını anlattı. Vezirde bet beniz kalmadı.*** (Billûr Köşk 1940 s. 36).

beta (beynelmilel fizik terimlerinden) 'bir nevi şua' < EYun. ***βητα*** (bē'ta) 'B harfi, Yunan alfabesinin ikinci harfi). ***Dikkat dikkat, yedi numaralı kapı sinyali sizin oradan alınmaktadır, betayı çalıştırın, kızıl ötesi ışınları devreye sokun!*** (M. İzgü 1992 s. 48).

O. **betahsis** 'bilhassa, bahusus' < Fa. ***ba-taḫṣīṣ*** a.m. [***taḫṣīṣ***, ***ba-*** öntakısiyle, b. ***be*** I]. ***Diplomasında şöyle bir kayıt vardı: "Yunanistan haricinde her yerde - betahsis Türkiyede - icrayı tababet edebilir."*** (Reşat Enis 1944 s. 194). 'bilhassa, mahsustan': ***Aşçı, müşterilerini serinletmek düşüncesile, bulaşık suyunu betahsis dükkânı önüne döker.*** (a.e. s. 210).

bet bereket 'bereket, bolluk, gürlük' < ***bet beniz*** nümunesine göre yapılmış, ***bereket***'in bir réduplication genişlemesi. ***Evde ne dirlik ara ne düzen. Ne bet bul, ne bereket!*** (S.M. Alus 1934 s. 396). ***Vay uruzbular vay! Bet bereket koymadınız memlekette, vay!*** (N. Üstün 1970 s. 81).

AD. **bèt bètge** 'yüz yüze' DS 645, Anadolu'nun bir köyünde tesbit edilen bu tâbir orada yaşayan başka bir Türk topluluğuna ait olmalıdır.

betebe 'bir mozaik markası' < onu imal eden şirketin adı (herhalde ilk harflerden yapılmış kısaltma). Bu tür trade name'ler için b. ***amaroza*** . ***Boynu eğik ahşap evlerin arasında hantal gövdesi, çiçek bozuğu betebe yüzüyle sivrilmiş alçı kokan bir yapıydı.*** (T. Uyar 1982ö s. 91).

O. **betekrar** 'yeniden, baştan' < Fa. ***takrār*** 'tekrar', ***ba-*** öntakısı ile; b. ***be*** I . ***On vilâyet teftiş edilerek, gidenler giderilmiş ve on vilâyet betekrar bey kullarına tımar verilmişti.*** (Nâzım Hikmet 1936s s. 39).

AD. **betel– / betelen-** 'nezaketi elden bırakmak, kabalaşmak, hücuma geçmek' DS 645–646 < ***bet*** I + sıfattan fiil yapan ***-el-*** eki, b. ***alal–*** . ***"Hacı, ben buraya tokurtu dinlemeğe gelmedim. O Keşan tömbekisini***

sonra tütsülen!" diye ufakdan betelirim. (H.R. Gürpınar 1316 s. 258). *Kadın büsbütün sinirlendi ve "Ben neden senin hanımcığın oluyormuşum, terbiyesiz herif?" diye beteldi.* (M.Z. Pakalın 1946 s. 51). **betele–** 'nezaketi elden bırakmak, kötü davranmak' < *betel-* fiilinin varyantı; şimdiki zaman hali olan *beteliyor* hem *betel-* hem de *betele-* fiiline ait olabildiği için nadir olan fiillerde bu gibi varyantların çıkmasına sebep olabilir, krş. *tık- > tıka-. Süleyman biraz daha ısrar etmek, betelemek istemiş.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 131). Krş. *etele- betele-. Öteki biraz betelenecek olursa Hüseyin memnun olurdu.* (R.C. Ulunay 1994 s. 64).

betellen– 'kabalaşmak' < mâna itibariyle *betel-*'in aynı, fakat şekil **beterlen-*'den alınmış (krş. *beterleş-* DS 645–646). *Şoförün kafa tutub betellenmesi içerideki müşteri ile mutlak alâkadar olmalıydı.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 159).

beter I 'daha kötü' < Fa. *batar* a.m. [*bad* 'kötü' + comparativus halini gösteren *-tar* eki, b. *balater*]. *Güneşten alıp adamı karanlık dama atarlar. Allah beterinden saklasın!* (İ. Balaban 1965 s. 46).

AD. **beter** II 'kötü' < *beter* I. *O yıl da öyle bir beter kış ki hiç sormayın!* (A. Nesin 1959s s. 38). *Öldün mü kurtulur gidersin. En beteri gurbet!* (F. Baykurt 1961o s. 121). 'güzel' (mânadaki değişme için krş. *afet*): *Gız ki, dünya öylesini tanımamış. Adı Arsalus. Çok beter gözlüydü...* (F. Baykurt 1961o s. 80).

AD. **beti** 'mektup, yazı' DS 646, b. *biti.*

betle–, b. *bedle-.*

AD. **betni** 'ahırdaki yemlik' DS 646 < Yun. *πα'τνη* (pátni) a.m. A. Tietze 1955 no. 208).

beton b.m. (bir inşaat malzemesi) < Fr. *béton* a.m. [Lât. *bitumen* 'çamur ile petrol karışımı']. *Çıplak ayaklarındaki terliği betonun üzerinde sürükleyerek yaklaştı..* (C. Aykın 1955 s. 116). *Heriflerin her biri betun kimi yavul ... Hepsinin ardı dayalı. Hepsinin ilde ilçede adamı var.* (F. Baykurt 1960 s. 79).

betonarme 'demirli beton' < Fr. *béton armé* a.m. [*béton* 'beton' ve *armé* 'silâhlanmış, techiz edilmiş', krş. *ataşemiliter*]. *Güney muharebelerinde İngilizlere esir düşmüş de, betonarmeyi onların işlerinde öğrenmiş.* (F. Erdinç 1955 s. 157). Mecâzî mânada 'son derece sağlam, çok kuvvetli': *O zeki bir adamdır, Yazınsal bilgisi de köklüdür, betonarmedir.* (S. Birsel 1995 s. 46).

betoniyer 'betonu karıştıran makine' < Fr. *bétonière* a.m [*machine bétonière*'in kısaltılmışı]. *Bir tarafta betoniyer işliyor, bir yandan kürekle beton karılıyordu.* (F. Erdinç 1955 s. 169).

O. **bevadi** 'çöller' < Ar. *bawādī* a.m. [*bādiya* 'çöl' kelimesinin çoğulu]. */ṯ/ /s/* gelişmesi için b. *abes . Ṭayy-ı bevādī ve ḳaṭ'-ı sebāsib ėderek ...* (ʿĀlī 1587 v. 120b).

O. **bevâ'is** 'sebepler' < Ar. *bawā'iṯ* a.m. [*bā'iṯ*'in çoğulu]. *Bevā'iş-i iḫtilāl olan dād-īstād-ı faẓāḥat-me'āl ...* (ʿĀlī 1979/1581 I, 120).

O. **bevasir** 'basurlar' < Ar. *bawāsīr* a.m. [*bāsūr*'un çoğulu]. *Ben bevāsīr derdine müptelāyın, dermānuŋuz var mıdur?* (ʿĀlī 1956 s. 243).

O. **bevatın** 'dahilî kısımlar, iç odalar' < Ar. *bawāṭin* a.m. [*bāṭin*'in çoğulu]. *Ve cümle-i büyūt u mesākin elbette üç ṭabaḳa ḥavş u sāḥe ile ẓavāhir u bevāṭın ḳabīlinden ola* (ʿĀlī 1587 v. 136b).

bevliye 'üroloji; hastanede üroloji kısmı' < *al-amrāḍ al-bawlīya* 'sidik yolları hastalıkları' [*bawl* 'sidik']. Çeşitli sahalara ait nomina concreta yapan Ar. *-iye* için b. *adliye . Bevliye kliniğinin önünde sıra bekliyenlerin arasına karıştı.* (Sabahattin Ali 1947 s. 43).

O. **bevvab/ bevvap** 'kapıcı; mahalle mekteplerinde kapıcı' < Ar. *bawwāb* a.m. *Mektebin doksanlık, bunak bevvabı, eğer o anda avlunun ta öbür ucundaki ayak yollarını temizlemeye gitmemişse kapı önünde mutlaka benimle karşılaşacak.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 28).

bey, b. *beğ.*

O. **bey/beyi** (hukuk ıstılahlarından 'satış' < Ar. *bayʿ* a.m. *beyʿ kıl-* 'satmak': *Menziline geldügi gibi keṯudālığını ve aş-pezligini ve ferrāşligini ve bunlaruŋ emṣāli ba'ż-ı ḫidmetlerini ṭāliblere beyʿ ḳılur.* (ʿĀlī 1975/1599 s. 137). *beyʿ-i bilvefa* 'kararlaştırılan müddet içinde satılanı geri almak şartiyle yapılan satış akdi' THL 35: *Bundan üç sene mukaddem, Emirgândaki yalımızı beyibilvefa etmek suretiyle sarraf Todorakiden aldığımız beşyüz liralık borcun vâdesi çoktan gelip geçmiş bulunduğundan ...* (Y.K. Karaosmanoğlu 1938 s. 317). *beyʿ-i menyezid* 'artırma ile satış': *Mahal düşdi ki beyʿ-i men yezīd ḳılınub nā-maḥall olan cühhāle tevcīh ḳılındı.* (ʿĀlī 1956 s. 36). *beyʿ u şirā* 'alışveriş': *Eger ol şanemüŋ bu beyʿe şirāya meyli ola, anı satam.* (Ferec 855/1451 v. 106b).

O. **beyaban/biyaban** 'çöl' < Fa. *bayābān/biyābān* a.m. *Bir nice gün ol beyābānlarda daban urdılar.* (Ferec 855/1451 v. 128b). *Yüz biyābāna dutdılar.* (a.e. v. 88b). 'düzlük' DS 712: *Gemiler beş altı ḳulacdan artuḳda yatmaz, eger yatursa beyābān deryādur.* (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 608).

beyan I 'bildirme' < Ar. *bayān* a.m. 'belâgat ilminin edebî sanatları öğreten bölümü': *Senüŋ gözüŋ ḫayālinden bedīʿ u siḥr u alından/ālinden | Meʿānī vu beyān ehli ḫarāb u mest u şeydādur.* (ʿÖmer bin Mezīd 1982 (840/1437) s. 70). *beyan eyle-* 'bildirmek, anlatmak': *Faẓal sergüdeştini beyān eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 13b). *Cülüsundan beri ḳaç ādem öldürdün, beyān eyle!* (Şair Eşref 1958 s. 117).

beyan II, *ayan beyan* tâbirinde (b. *ayan*), fakat kaba Türkçe'de 'belli, aşikâr' mânasında. < *beyan* I ve aynı zamanda *ayan*'ın dudak ünsüzüyle (labial)

başlayan varyantı. ***Haylu vakıtden beru bir derde tebellaş olduġu daḫi beyan idi.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 32).

beyanat 'yayın organlarına yapılan resmî veya gayrıresmî açıklama' < ***beyan*** I + isimden somutlaştırılmış isim yapan (aslında Ar. müennes isimlerin çoğulunu gösteren) Ar. ***-āt*** eki (b. H. Ritter 1927 s, 484 ve 493), krş. ***abesiyat . Bombay'dan ayrılacağımız sırada gazetelere son bir beyanat vererek ...*** (F.R. Atay 1953 s. 35).

AD. **beyar** 'üç sene ekilmemiş tarla' DS 647 < Kürt. ***beyar*** Jaba–Justi 1879 s. 63 < Ar. ***bā'ir*** a.m. [***/bwr/*** kökünden] Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid .*** A. Tietze 1958 no. 22.

bey'at/biat 'bir kimsenin egemenliğini tanıma' < Ar. ***bay'a*** a.m. ***Erkān-ı devlet ... bey'at içün dīvān-ı 'ālīye geldükleridür.*** (Selānikī 1989 II, 434). ***bey'at et- / bey'at kıl-*** 'bir kimsenin egemenliğini tanımak': ***Şükr şenā ḳılub Zīrek elin dutub bey'at ḳıldılar.*** (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 243). ***Çūn pādeşāhlıḳ 'amüm adına muḳarrer oldı, ümerā–yı eṭrāf ve küberā–yı eşrāf temāmet geldiler, bey'at ėtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 72a). ***Meşāyiḫden Ekmel Efendi ki yine gendüsi gibi ṭarīḳ–i tedrīsden ferāġat ile meşīḫat silkine sülūk ėdenlerüŋ ercümendi idi, anlardan bey'at ėtdi.*** ('Ālī 1992 [1591 –99] s. 295). **Beyatî**, b. ***Bayatî.***

beyati, b. ***bayati.***

beyaz I 'ak' < Ar. ***bayāḍ*** 'beyazlık'. ***Kimbilir, biçare beyaz iplikle dikilen bu kocaman yalanı ne gibi bir zaruretle tertip etmiştir.*** (R.C. Ulunay 1941 s. 195). ***beyazlar*** 'beyaz giysiler': ***Nacide'nin boynu beyaz bir bantla sarılıdır. Üzerinde de yazlık beyazlar vardır.*** (M.L. Dikbaş 1936 s. 24). 'çamaşır': ***Agavni beyazları astığı zaman Deli İbrahim geçiyormuş.*** (S.M. Alus 1933p s. 115–116). ***beyaz et-*** '(bir yazıyı) temize çekmek': ***... beyāż ėdüb gönderdüm.*** ('Ālī 1975 s. 96). ***Mümeyyiz baŋa beyāż ėdilecek bir kāġıd vėrdi. Yaŋlış yazdım.*** (E.E. Talu 1928 s. 74). ***beyaz iş*** 'yatak çarşafı ve beyaz perde dikişi': ***Beyaz işler odasında hafif sarı benizli bir kızın omuzunu okşıyarak yavaşça ... dedi.*** (Aka Gündüz 1930 s. 136). ***beyazla-/beyazlaş-*** 'beyaz hale gelmek, beyaza dönmek'. İki varyant arasındaki mâna aynılığı için b. ***afalla-/afallaş–*** (***afal*** maddesinde) . ***Saçım beyazlamaya başladı bile.*** (F. Hepçilingirler 1997 s. 110). ***İki kadının saçları beyazladı.*** (L. Tekin [t.y.] s. 129).

(Argo) **beyaz** II 'eroin' F. Devellioğlu 1959 s. 70, H. Aktunç 1990 s. 53 < ***beyaz . Bütün Beyoğlu sıradan beyaz çekmeğe alışmıştı*** (A. İlhan 1953 s. 59). Krş. ***beyza.***

beyazcana 'oldukça beyaz' < ***beyaz*** I + küçültme ek grubu ***-cana*** (b. ***acarcana***) . ***Gerdanı ve göğsü beyazcana.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 11.9.1941).

beyazsı 'beyazsımsı' < ***beyaz*** I + ***-si*** similatıvum eki, b. ***ayruksı/ayrıksı . Anuŋ-içün bu diyār kefereleri ve maḥbūbları ṣarıya mā'il beyāżsı çehre-i zerdleri vardur.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 318).

(Günlük dil) **beyba** 'peder' < ***beğ/bey*** ve ***ba*** III. ***Benim beybam beni arkadaşlarımın yanında tokatlamak değil, azarlamaz bile.*** (Orhan Kemal 1965f s. 244).

O. **beybence** 'Şeyh karşısında niyaz ve teslimiyet duruşu' TS 527 < Fa. ***pāy–band*** 'ayaklarından bağlı' [***pāy*** 'ayak' ve ***band*** 'bağ; bağlı'] + Tk. ***-ce*** aequativus eki.

O. **beydak** 'satrançta piyade' < Ar. ***baydaḳ*** a.m. < Pehl. ***payādak*** 'piyade asker'. Krş. ***paydak. 'Işḳ saṭrancında şükrüm budur kim 'ayb yoḳ, | Kemterīn beydaḳ revādur pīş–i şāhān oynamaḳ.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 (840/1437) s. 188). ***Şāhlar māt ėdici yā niçe beydaḳlardur.*** (Ẕātī 1987 III, 1661).

O. **beyekbaregî** 'hep birden' < Fa. ***ba–yakbāragī*** a.m. Fa. dativus ***be*** için b. ***be I .*** Nomen abstractum yapan Fa. ***-î*** için b. ***bazî . be–yekbāregī ol biycāreye üşdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 177a). 'bir ağızdan'. ***Ḫalḳ üşmiş, be–yekbāregī bir ağızdan çoġuldaşdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 122a).

beyen, b. ***been.***

beygir 'yük atı, koşum atı' < ***bargir***; eski imlâ Arap yazısının son zamanına kadar devam etti, fakat telaffuzunu G. Molino 1641 ronzino kelimesinde ***beighir*** olarak tesbit etti. ***/r/*** sesinin düşebilmesi için b. ***arslan*** [2]. ***Kamçısını beygirlerin sağrısına hafif hafif dokundurdu.*** (Kemal Tahir 1955g s. 166).

beyhoş, b. ***beyhuş.***

beyhude 'boşuna, nafile, faydasız' < Fa. ***bayhūda/bīhūda*** a.m. [***bī-*** 'olmayan, (bir şey)siz' ve ***hūda*** 'hakikat, gerçek']. ***Yolcu yolunda gerek. Beyhude para mı harcıyacaksın buralarda kışta kıyamette?*** (S.F. Abasıyanık 1954h s. 5). Telaffuzu gösteren lugatler 19. asrın sonuna kadar kelimeyi ***bihude*** olarak okurlar (ms. Kieffer–Bianchi 1835, A. Hindoğlu 1838, J.Th. Zenker 1867, A.C. Barbier de Meynard 1881, Redhouse 1890). ***Ertesi gün taraçada biyhude bekledim. Ne öğle ne de akşam yemeğinde gözükmediler.*** (Ahmet Hidayet 1930 s. 41–42). ***beyhudeye, beyhude yere*** a.m.: ***Ben ol sevdādan gecdüm, ol bihūde fikri dimāġumdan cıḳardum.*** (Ferec 855/1451 v. 40b). ***Böyle bīhūde/beyhūde yere cān vermesine ḥayflanaraḳ kemāl–i ıżṭırāb ile ölüb gitdi.*** (Aḥmed Midḥat 1296 s. 64–65). ***Bīhudeye geçirecek bir şāniyeleri yoḳdu.*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 630).

⊡ Uzun ***/ī/*** yahut da ***/iy/*** yerine evvelâ halk ağzında, sonra standart lisanda ***/ey/*** diftongunun kullanılması için mahdut sayıda misal vardır. A–E cildinde geçenlerden 3 tanesi, Fa. ***bī-*** '–sız' öntakısında vukubulur: ***beyhude, beyhuş/beyhoş, beyman, binamaz/beynamaz, beyyar.*** Apayrı bir yoldan gelen ***beyincek*** kelimesi de ona benzer bir değişikliğe uğramıştır.

(Halk konuşması) **beyhuş/beyhoş** 'şaşkın, baygın, sersem' J.Th. Zenker 1866 I, 241 < ***bihuş*** a.m. Zenker ona "halk ağzı" diyor. ***/bī/ /bey/*** değişimi için b. ***beyhude . Düştü bayıldı demin. Öldü sandım. Çok***

korktum. Kanları beyhuuuş akıyor. (F. Baykurt 1959y s. 170).

beyi, b. ***bey***.

beyin b.m. (kafatasındaki hassas organ, his, şuur ve irade merkezi) < Clauson 1972 s. 348–349'a göre ET. esas şekil ****bėŋi*** olmalı, fakat E.V. Sevortyan 1978 II, 106–107'ye göre ****mėŋ*** (yâni ***/m/*** ile başlayan varyantlar ***/b/*** ile başlayanlardan eskidir). Mesele henüz halledilmiş değildir. EO.'daki şekli ***beyni***'dir TS. 528. (b. ***ağız I***) ***Ėrdi, birisin urub öte geçer | Başını ḫurd ėtdi, beynisin şaçar.*** (Enverī 1928–1929 s. 64). ***Bu sözleri duyunca beynimden vurulmuşa döndüm.*** (S.E. Ertem 1931 s. 254). ***beyin salata*** 'beyinle yapılan bir salata veya meze': ***Bekir garsonu çağırarak ve bana dönerek: "Yahu canım bi beyin salata istiyor ki," dedi. Vah çocukcağız vah, demek özlemiş beyin salatayı.*** (M. İzgü 1992 s. 141).

AD. **beyincek** 'ceket' DS 626, ZTS 1976 s. 22 < Rus. ***pidžak*** < İng. ***pea jacket*** < Hol. ***pij-jakker*** 'gemicilerin giydikleri sıcak yün ceket' a.m. A. Tietze 1982z no. 17.

beyit, b. ***beyt*** II.

beykoz, b. ***beğ***.

D. **beyle** 'böyle', b. ***böyle***. ***Ne olacaḳ? Varsın beyle dursun!*** (E.E. Talu 1937 s. 76).

beylerbeyi, b. ***beglerbegi***.

beylerce, b. ***beğlerce***.

beylik, b. ***beğlik***.

AD. **beyman** 'imansız, insafsız; yalan yere yemin eden, ahlâksız' DS 648 < Fa. ***bī-īmān*** 'imansız'. ***/ī/ /ey/*** değişimi için b. ***beyhude*** .

O. **beyn beyn** 'ikisi arası' < Fa. ***bayn bayn*** a.m. [Ar. ***bayn/bayna***] ***Ẕerreden maḫfī dehānuŋ, günden aẕhar ruḫlaruŋ, | Ol miyāna kimse 'ne var u 'ne yöḳ dėr beyn beyn.*** (Ẕātī 1987 III, 103). ***'Aynını bilmek kişiye farż-ı 'ayn, | Ḳalmaya tā cān u dili beyn beyn.*** ('Ālī 1982 II, 163).

beynamaz, b. ***binamaz***.

O. **beyne** 'ara(da)' (yalnız bâzı terkiblerde) < Ar. ***bayn/bayna*** a.m. ***beyninde*** 'arasında' (locativus hali ile yapılan zarflar için b. ***akab***): ***Misafirler beyninde söze başlandı.*** (H.R. Gürpınar 1336ş s. 104).

⊡ Arapça bir harf–i cer (preposition) olan ***bayna***, ***bayn*** kelimesinin accusativus halidir ve "arasında" mânasındadır. Bunu diğer bütün Arapça harf–i cerlerde olduğu gibi genetivus izler. A–E cildindeki misaller: ***beyn/beyne, beynelakran, beynel'avam, beynelmilel, beynennas, Beynennehreyn*** (dual), ***beynesalâteyn*** (dual), ***beynessema vel'arz***.

O. **beynelakran** 'benzerleri arasında' < Ar. ***bayna l-aḳrān*** a.m. Ar. harf–i cer (préposition) ***bayna*** için b. ***beyne*** . ***Ol ṣāḥib-i ḫāne şeh-levend u merd ve beyne l-aḳrān saḫā dāyiresinde noḳṭa gibi ferd degüldür.*** ('Ālī 1587 v. 134b).

O. **beynel'avam** 'halk arasında' < Ar. ***bayna l-'awāmm*** a.m. Ar. harf–i cer (préposition) ***bayna*** için b. ***beyne*** . ***Hastalık beynelavam "miskin hastalığı" denmekle maruf müthiş bir illettir. Türkçesi "cüzzam"...*** (S.F. Abasıyanık 1952h s. 53).

beynelmilel 'milletlerarası' < Ar. ***bayna l-milal*** a.m. [***bayna*** 'ara(da) (b. ***beyne***), harf–i târif ***/l/*** ve ***milal*** 'milletler']. ***Bu cemiyetlere bir türk muhiti demekten ziyade beynelmilel salonlar demek daha ziyade yakışık alırdı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 170–180). ***Beynelmilel*** 'Sosyalist Partiler Birliği – Enternasyonal': ***Fakat Beynelmilel yalnız bir değil, yalnız Moskova'da değildir.*** (F.R. Atay 1952 s. 127).

O. **beynennas** 'halk arasında' < Ar. ***bayna n-nās*** a.m. ***bayna*** 'ara(da)' (b. ***beyne***), ***/l/*** (n'den evvel) ***/n/*** harf–i târif ve ***nās*** 'insanlar, halk'. ***Bir kişi bir devletlünüŋ meclisine varub zu'mınca ben pīr-i rūzgār-dīdeyin dėyü ve yā ḫūd beyne n-nās mehāret u ma'rifetle ber-güzīdeyin dėyü teklīf olmaḳsuzın ol meclisüŋ ṣadrına geçüb oturmaḳ ...*** ('Ālī 1956 s. 243).

Beynennehreyn 'Mesopotamya' < Ar. ***bayna*** 'ara(da)' (b. ***beyne***), ***/l/*** (n'den evvel) ***/n/*** harf–i târif, ve ***nahrayn*** 'iki nehir' [***nahr*** 'nehir' + ***-ayn*** dualis eki].

⊡ Ar.'dan alınmış kelimeler arasında sonu ***-eyn*** eki ile bitenler, Ar.'nın dilbilgisine göre ismin dualis halinin casus obliquus ekleridir. A–E cildinde bunlardan şu misaller geçmiştir: ***Beynennehreyn, beynessalateyn, canibeyn, deffeteyn, ebeveyn***. Nominativus halindeki Ar. dualis eki için bir örnek ***cihetan***'dır.

O. **beynessalâteyn** 'iki namaz arasındaki zamanda, yâni ...' < Ar. ***bayna ṣ-ṣalātayn*** a.m. [***bayna*** 'arasında' (b. ***beyne***), ***/l/*** (ṣ'den evvel) ***/ṣ/*** harf–i târîf, ***ṣalāt*** 'namaz', ve ***-ayn*** dualis eki, b. ***Beynennehrreyn***]. ***Ḳaçan ki beyne-ṣ-ṣalāteyn oldı, begüŋ dizini şayḳa ile vurdılar.*** (C. Okuyucu 1987 s. 382).

O. **beynessema vel'arz** 'gökyüzü ile yeryüzü arasında' < Ar. ***bayna*** 'ara(da)' (b. ***beyne***), harf–i târif ***/s/***, ***samā*** 'sema', ***wal-*** ve + harf–i târif, ***arḍ*** 'arz'. ***Bu hanın da insanın ayağının altında zincir gibi şıkırdayan, sallanan, benessemâ vel'arz köprüleri var.*** (S.F. Abasıyanık 1951k s. 31).

Beyoğlu 'İstanbul şehrinin bir semti' < rivayete göre ***Bey-oğlu*** 'hükümdarın oğlu', Trabzon Sultan Mehmed Fatih tarafından alındıktan sonra oranın hükümdarı David Komnenos ailesi ile İstanbul'a getirilince, oğlu Alexios Komnenos bu semtte yerleştikten sonra bu şahıstan geçmiş. BSTT.'de bu semt adı bâzen bir terkib gibi, bâzen bir tek isim olarak kullanılır: ***Bu eski Beyoğlu'ndan, belki birkaç sinema adı sayabildim.*** (Z.O. Saba 1957 s. 23). ***Yollarda yürürken bir ara eski Beyoğlu'nu düşündüm.*** (N. Eray 1992 s. 34).

beysbol/beyzbol b.m. (bir çeşit top oyunu) < İng. ***baseball*** a.m. [***base*** 'top oyunlarında kale, beysbolda saha köşesi' ve ***ball*** 'top']. ***Saçlarını ensesinde***

toplamış, beyzbol oyuncuları gibi bir kep geçirmiş. (A. Yurdakul 1993 s. 194). *Duvarlarda beyzbol, kraket oynayan siyah-beyaz çocuk resimleri.* (M. Mungan 1996 s. 406).

AD. **beysemet** 'hayır için cuma günü dağıtılan küçük ekmek' DS 648 < *baksımat/beksumat* kelimesinin bir varyantı, Ch. Symeonidis 1973 no. 162.

O. **beyt** I 'çadır, oda, ev' < Ar. *bayt* a.m. *beyt-i ati* 'öbür dünya, ahiret': *Beyt-i ātīde olan salṭanata | Serfürū ėtse becādır tāclar; | Fes nedir, şapḳa nedir ādem içün | Natürel başda dururken saçlar?* (Şair Eşref 1958 s. 153). *beyt-i ḫalā* 'helâ': *Bunlardan mā'adā bir nā-pāk-meşreb daḫı henüz beyt-i ḫalādan çıḳmış idi, necāset-ālūd olan elin istincā ḳaşdına ol ḫavż içine şoḳmış idi.* ('Ālī 1975 [1599] s. 110).

beyt II/**beyit** b.m. (mısra çifti) < Ar. *bayt* a.m. ; asıl mânası 'ev', *Bu beyt daḫı yāduma geldi.* (Ferec 855/1451 v. 114a). iki beyt 'dört mısradan ibaret kısa şiir veya şarkı' (Fa. *do-baytī* a.m.): *Andan Şābūr rebābı eline aldı, nevāḫt eyledi, iki beyt firāḳ-nāme ırladı.* (Ferec 855/1451 v. 120b).

AD. **beytî** 'evde pişmiş, ev usulü (çarşı işi değil)' < Ar. *baytī* a.m. [*bayt* 'ev' + isimden sıfat yapan *-ī* eki, b. *adalî*]. *(Kebapçıya seslendi) Bacının kebabı beyti olacak, biberi miberi, sumağı mumağı ...* (Orhan Kemal 1952c s. 54).

O. **Beytullah** 'Kâbe' < Ar. a.m. [*bayt* 'ev' ve *Allah*]. *Bu vāsıṭa ile ḥacc-ı şerīf ėdüb ṭavāf-ı Beytullāhi l-ḥarām müyesser olub ...* (Selānikī 1989 II, 790).

O. **beytute** 'geceleme, ikamet' < Ar. *baytūta* a.m. *Maden ocaklarında çalıştırılan işçinin beytuteleri ve temin-i istirahatleri için her ocak yakınında ... işçi koğuşları ve bir hamam yaptırılacaktır.* (M. Seyda 1970 I, 120).

O. **beytül'aḥzān** 'kederler evi (Yusuf'un gaybubetinden sonra Ya'kub'un çadırı); dünya' < Ar. *bayt* 'ev', harf–i târif */l/* ve *aḥzān* [*ḥuzn* 'hüzün' kelimesinin çoğulu]. *Bizi bir siyāh dutdı, bu beytul-aḥzānda dutsaḳ eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 64a).

O. **beytülmal** 'hazine' < Ar. *baytu l-māl* a.m. *[baytu* 'ev', harf–i târif */l/* ve *māl*]. *Andan İbni 'Abbās ol kişiye beytülmālden nafaḳa buyurdı.* (Ferec 855/1451 v. 172b).

O. **beytüzzifaf** 'gerdek odası' < Ar. *bayt* 'ev, oda', */l/* (z'den evvel) */z/* harf–i târif ve *zifāf* 'gerdek'. *Öyle bir rindim ki ḳoltuklar maṭāfımdır benim, | Her gece kerḫāneler beytüzzifāfımdır benim.* (Şair Eşref 1958 s. 144).

AD. **beyyar** 'utanmaz' DS 649 < Fa. *bī-'ār* a.m. [*bī-* 'olmayan' ve *'ār* 'utanma, hayâ']. */ī/ > /ey/* değişimi için b. *beyhude .*

beyyine (hukuk ıstılahlarından) 'delil' < Ar. *bayyina* a.m. *Ḫāricden ḳaṭ'ā beyyine ṭaleb olunmaya.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 367 [1524/931]).

(Argo) **beyza** 'eroin' F. Steinherr 1932 s. 183, H. Aktunç 1990 s. 53 < Ar. *bayḍā* 'beyaz olan (müennes)' M.L. Wagner 1943 s. 13: 16. asırda bahsedilen *ġassāle-i beyżā* da beyaz renkli mükeyyifattan biri olmalıdır: *[Mevlānā Fevrī'nin] ṭab'ı ġāyetle nāzük olmaġın 'ayş u nūşa raġbetden müdāme-i mey-i ḥamrā, bulunmaduġı taḳdīrce ġassāle-i beyżā ile mu'āşeretden ḫālī olmazdı.* ['Ālī 1994 [1591–99] s. 321). Krş. *beyaz* II.

beyzade, b. *beğzade.*

beyzbol, b. *beysbol.*

beyzî 'yumurta biçiminde, oval' < Ar. *bayḍī* a.m. [*bayḍ* 'yumurta' + isimden sıfat yapan *-ī* eki, b. *adalî* . *Eski zaman fotoğrafları gibiydi. Beyzî bir fotoğraf gibi. Biraz soluk, biraz kahverengi.* (M. Mungan 1989 s. 153).

bez I 'dokuma parçası' < ET. *böz* a.m. Clauson 1972 s. 389. Çok eski ve birçok dillere yayılmış bir kulturwort; menşei için çeşitli hipotezler vardır (b. M. Räsänen 1969 s. 72, E.V. Sevortyan 1978 II, 102–103, S. Ch. Raschmann 1995 s. 30-35'e göre kelime batı semitik bir dilden geliyor: İbr. *būṣ*, Süry. *būṣu*, Ar. *bazz* 'keten, kumaş'). *Ol ḳayġumdan ölmiş yigidi gördüm, ḥarīrlere dolanmış yatur. Bėzleri yüzinden keşf ėtdüm meger yüzini görem.* (Ferec 855/1451 v. 108b). *Göz degüldür, ėy gözüm nūrı, ṭapuŋsuz bu gözüm,/ Nūrı gitmiş sanki bir bėzdür ḳalanı çeşmümüŋ.* ('Ömer bin Mezīd 1982 (840/1437) s. 165; krş. *bezer-*).

bez II 'gudde' < ET. *bėz* 'deri altında olan şişkinlik, gudde' Clauson 1972 s. 388. Kelime çok defa *beze* ile karıştırılarak Ar. *bayḍ* 'yumurtalar' kelimesine bağlanmak istendi (ms. 'Ali Seydī 1324 s. 58). Krş. *beze* I.

bez– 'bezgin hale gelmek. bıkıp usanmak, artık hoşlanmamak' < ET. *bez-* 'soğuktan titremek' Clauson 1972 s. 389. Fiilden sıfat yapan *-gın/-kın* eki için b. *akkın . Gel gör anı sevenleri, dü cihāndan bėzübdürür.* (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 55).

bezazistan, b. *bezzazistan.*

bezbaht, b. *bedbaht.*

AD. **bezdirme/bezirme** 'bir çeşit saç ekmeği' DS 649, 653, '(düğün yemeklerinden) küle gömülen hamur' H.Z. Koşay 1944 s. 313 < bir ses taklidi temele dayanan ve yemek isimlerinde çok kullanılan *-me* ekiyle biten birikim, b. *bazlama . Onnar da dėmişle ki: bezirmei ėdesin, döşeyin altına ġösın dėmişle.* (A. Caferoğlu 1940 s. 61). *Bu akşam Kel Mehmet kırığında cümbüş edivereceğiz. Sen iki tavuk kızarttır, Durmuş bir kese yoğurtla bezirme alsın da ülker tam tepeye gelince kırığa ulaşın!* (Feridun Osman 1936 s. 70).

EO. °**bezdüm kemiği** kuyruk sokumu' < yanlış kayıt, Doğrusu *büzdüm kemiği.* Krş. Tekin–Tietze 1994 no. 145.

beze I ‘gudde’ < Ar. ***bayḍa*** ‘husye’, asıl mânası ‘yumurta’. Krş. ***bez*** II. ***Kulaklarımın altında bezeler peyda oldu.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 137).

AD. **beze** II ‘pişmeğe hazır hamur topağı’ DS 549, 3417 < Gr. ***μα'ζα*** (máza) A. Tietze 1955 no. 172.

beze III ‘bir çeşit tatlı’ < Fr. ***baiser*** a.m., asıl mânası ‘öpücük’.

O. **beze** IV ‘günah, hata’ < Fa. ***baza*** a.m. ***Bu dün icinde bize yürimek bezedür.*** (Ferec 855/1451 v. 103b).

EO. **beze** V ‘mazlum, yoksul’ < Fa. ***baza*** a.m. ***Ḳalmış yigid arḫası, beze miskīn ümīdi*** (Dedem Ḳorḳut 1973 s. 99).

beze– ‘süslemek’ < ET. ***beze-*** a.m. < ***beḏiz*** ‘ süz’ Clauson 1972 s. 390, 310, [isim/sıfattan fiil yapan ***-a-/-e-*** eki için b. ***ada- I***]. ***Andan ḳız gendözini bezedi; Bulḳāsim ḳatına girdi, yanında oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 8a). ‘donatmak’: ***Meydānı bezediler, üç dār dikdiler, üç veziyri bir birne ḳarşu ol dārlarda asıldı.*** (Ferec 855/1451 v. 27a).

bezek ‘süs, ziynet’ < ET. ***bezek*** a.m. Clauson 1972 s. 391 [***beze-*** + fiilden nomen instrumenti yapan ***-k*** eki, b. ***apuldak*** . ***Seni ‘ilmile, ‘aḳlile, faṣāḥatile ārāste görürem ve liykin işidürem ki göŋlüŋ īmān bezeginden ‘āṭıl imiş.*** (Ferec 855/1451 v. 96a).

bezeli ‘süslenmiş’ < ***beze-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-[i]li*** eki, krş. ***asılı, kapalı.*** ***Kiminin giyeceği hesaplanmadan yapılmış saçma sapan İngilizce sözcük ve tümcelerle bezeli tişörtler.*** (F. Hepçilingirler 1997 s. 69). ***Bu konuda aydınlatıcı bilgilerle bezeli bir kaynak kitaptan alıntılar yapmak istiyorum.*** (V. Günyol 1995 s. 8).

bezelya/bezelye b.m. (malûm sebze) < Yun. ***μπιζελια'*** (bizélia) < İt. ***piselli*** a.m. G. Meyer 1893 s. 34. ***Dünden biraz etli bezelye kaldı.*** (B.G. Güney 1953 s. 29). Yun.’dan gelen ***-ya*** eki için b. ***ablatya*** .

AD. **bezer–** ‘solmak, rengini atmak’ DS652 < ***bez*** I + isimden filân hale gelmek mânasında fiil yapan ***-er-*** genişlemesi, b. ***ağar-*** .

AD. **bezerlik** ‘bezginlik, bıkkınlık’ DS 652, TS 636 < ****bezer*** < Fa. ***bīzār*** ‘bezgin’. ****bezer***’in ilk ünlüsünde ***bez-*** fiilinin tesiri görülüyor. Nomen abstractum yapan ***-lık*** eki için b. ***ağırlık*** .

bezesten, b. ***bedestan.***

AD. **bezez** ‘kumaş tüccarı, manifaturacı’ < ***bezzaz*** kelimesinin varyantı. Ortadaki çift ünsüzün tekleşmesi için krş. ***bakal*** (DS 490), ***hamal, kasap.*** ***Kasabadan bezez Nuri Bey’in oğlu geldi.*** (A. Nesin 1960g s. 94).

bezgi ‘usanç’ < ***bez-*** ve ***-gi*** eki. ***Çırılçıplak avkumuzun tek bezgisi o hakir ve mütevasız çiçeklerin benim gözümde herhangi bir canlı mahlûktan farkı yoktur.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 144).

bezgin ‘hayatından bezmiş, herşeyden bıkmış’ < ***bez-*** + fiilden sıfat yapan ***-gin*** eki, krş. ***gergin, girgin.*** ***Seksenindeki bir adam benim kadar yorgun, dünyāsından bezgin değildir.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 70). ‘neşesiz, isteksiz’: ***Bezgin bir cinsel yaşantıya düşülüyor evliliğin sonunda.*** (Füruzan 1972k s. 25).

bezik I ‘bir kâğıt oyunu’ < Fr. ***bésigue*** a.m. [Alm. ***besiegen*** ‘alt etmek, yenmek’]. ***Teyzen bezik oynamayı sever, oynadığı kişileri sevmezdi. Durmadan yenildiği için.*** (Peride Celal 1991 s. 260).

AD. **bezik** II ‘pancar yaprağı’ DS 652, b. ***pezik***, < ***bazuk*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 39.

AD. **bezil/bezul** ‘kaya yüzündeki küçük seki; evde testi konulan yer’ DS 652, 653 < Yun. ***πεζουλι*** (pezúli) ‘taş seki’ A. Tietze 1955 no. 211).

EO. °**bėzile–** ‘hor görmek’ A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 79 (34. surenin metni neşredilmediği için burada bir şey diyemiyoruz).

bezir ‘keten tohumu’ < Ar. ***baḏr*** ‘tohum daneleri’. Klasik Ar.’daki interdental /***ḏ***/, Tk.’de /***z***/ olarak telaffuz edilebilir, b. ***ahize*** . ***Küsbe-i bezir*** (M.S. Kütükoğlu 1983 s. 97). ***Bayezitte, Sabuncu hanının bitişiğindeki yüzü yamalı mürekkepçide lök gibi bezir mürekkebinin beş dirhemi.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 3.10.1942).

bezirgân ‘tüccar; her şeyde kârını düşünen kimse; (aşağılayıcı konuşmada) Yahudi’. ***”Al bir korkak bezirgân daha!” diye Süheyl beyi gösteriyor.*** (S.M. Alus 1933p s. 188).

(Halk ağzı) **bezirgâncı** ‘tüccar’ < ***bezirgân*** + pléonastique ***-cı*** eki. krş. ***attarcı*** . ***Aradan ḫaylı zaman geşmeden, aynı o köya bir bezirgâncı geldi.*** (A. Caferoğlu 1944 s. 163).

bezirhane ‘bezir yağı imalâthanesi, mâsara’ < ***bezir*** ve ***hane*** ‘ev’, b. ***abdesthane/apteshane*** . ***Ve her bezīr-ḫāneden yigirmişer aḳça muḥtesibi iḥtisābīye dėyü alur imiş,*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 69 [1540/947]).

bezirme, b. ***bezdirme.***

O. **bezle** I ‘nükte, espri’ < Fa. ***azla*** a.m.; F. Steingass 1930 s. 184’e göre < Ar. ***baḏla***. Klasik Ar.’daki interdental /***ḏ***/, Tk.’de /***z***/ olarak telaffuz edilebilir, b. ***ahize*** .

O. **bezle** II ‘takım elbise’ < Fa. ***bidla/biḏla*** < Ar. ***biḏla*** a.m.’hergünlük elbise’. Klasik Ar.’daki interdental /***ḏ***/, Tk.’de /***z***/ olarak telaffuz edilebilir, b. ***ahize*** . ***Faẓli ḥammāma iletdiler, başını tenini pāk yudılar. Bir bezle ḳumāş çıḳıcaḳ geydürdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 13b).

O. **bezlegû** ‘nükte yapmasını seven’ < Fa. ***bazla-gū*** a.m. [***bazla*** I + ***-gū*** + ***-gū*** ‘söyleyen]. ***Dilrübā parlaḳ parlaḳ bezle-gūluḳları, mü’eşşir mü’eşşir şarḳılariyle meclise revnāḳ-baḫş oldukça ...*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 72).

⊡ Fa.’dan alınmış kelimeler arasında sonu ***-gû*** hecesi ile bitenler var. Bunlar, Fa. ***guftan*** ‘söylemek’ fiilinden yapılan ***-gū*** ‘söyleyen’ fiil unsurunu alan sıfatlardır. A–E cildinde gösterilenler: ***bezlegû, duagû.***

O. **bezl et–** ‘el açıklığı ile vermek, bol bol ihsan etmek’ < Ar. ***baḏl a.m. Kerem nevberlerin bezl ėtmez oldı devḥa-i himmet.*** (ʿĀlī 1587 v. 121a). ***Sīm u zer bezlin ėdüb yalvarıcak | Ḳodı serkeşligi vu yatdı hemān.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 159).

O. **bezm** ‘ziyafet’ < Fa. ***bezm*** a.m. ***Köşki düzdiler, ḳoşdılar, bezmi anda ḳurdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 204a).

O. **bezmara** ‘toplantının süsü olan (kimse)’ < Fa. ***bazm-ārā*** a.m. [***bazm*** ‘ziyafet’ + ***-ārā*** ‘süsleyen’]. ***mefhūm-ı feylesūfān-ı bezm-ārādur ki ...*** (ʿĀlī 1587 v. 131a).

⊡ Edebî O.’da, Fa.’dan alınmış kelimeler arasında ***ārāstan*** ‘bezemek, süslemek’ fiilinden gelen ***-ara*** ‘süsleyen’ fiil unsuru ile biten sıfatlar vardır. A–E cildinde geçenler şunlardır: ***bezmara, cihanara, dilara, evcara***.

bezul, b. ***bezil***.

O. **be-zur-ı** ‘zoru ile, gücü ile’ < Fa. ***zūr*** ‘güc, kuvvet’, ***be-*** öntakısı (b. ***be*** I) ve ***-ı*** izafet edatı ile. ***Belā-yı nergis-i mestüŋ, cefā-yı tīr-keş ġamzeŋ | Delübdür baġrumı, cānā, be-zūr-ı şol kemān ebrū.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 (840/1437) s. 56).

O. **bezzaz** ‘kumaş tüccarı, manifaturacı’ < Ar. ***bazzāz*** a.m. ***Meger ol kişi bir meşhūr u muʿteber bezzāzidi.*** (Ferec 855/1451 v. 50a). ***Çarşı boyundaki bezzaz dükkânında oturur, bütün gün kitap okurdu.*** (İ. Tarus 1961 s. 283). Krş. ***bezez, bezzazistan***.

O. **bezzazistan/bezazistan** ‘bedestan’ < Fa. ***bazzāzistān*** a.m. ***bazzāz*** ‘kumaş tüccarı’ + mekân isimlerinde kullanılan ***-istān*** eki, b. ***Acemistan . Mīrī içün ḳabż u żabṭ olunub Bezzāzistānda ... fürūḫt eylemek buyuruldı.*** (Selānikī 1989 II, 724). ‘şehrin çarşı ve ticaret merkezi’: ***Bezāzistānda bir cāriye gördüm, sevdüm, ol daḫı beni sevdi.*** (Ferec 855/1451 v. 209a). Krş. ***bedestan***.

AD. **bezzeke** ‘sümüklü böcek’ DS 653 < Ar. ***bazzāḳa*** a.m. Krş. ***bazraki***.

AD. **bıbık** ‘küçük kızların cinsiyet organı’ DS 653 < çocuk dili ? Krş. ***bıcık, bıtık***.

(Çocuk dili) **bıcı bıcı** ‘yıkanmak’ < ses taklidi kelimelerinden. Çocuk dili için b. ***adda git- . bıcı bıcı yap- Böylece öteki profesörler otel havuzlarında uslu uslu bıcı bıcı yaparken, tek bacaklı Upsala’lıyla ben Pasifik Okyanusu’nun dev dalgalarıyla boğuşuyorduk.*** (M. Urgan 2000 s. 220).

AD. **bıcık** ‘dişi kedinin üreme organı’ DS 654 < ET, ***bıçuḳ*** ‘kesik’ Clauson 1972 s. 294 [***bıç-*** ‘kesmek’ + fiilden sıfat yapan ***-uḳ*** eki]. Krş. ***bıbık, bıtık***.

bıcılgan/bıçılgan ‘sulu yara, egzama, mayasıl’ DS 656–657 < ET. ***bıçılġan*** ‘yarık’ Clauson 1972 s. 295 [***bıçıl-*** ‘kesilmek’ + fiilden sıfat yapan ***-gan*** eki, b. ***alıngan***]. ***Yüzü cılk yara, bıcılgan. Dağlara taşlara, menhus illetin dördüncü devresinde mi, neydi acaba?*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 26.10.1943).

°**bıcılgan–** ‘egzama olmak’ < belki yalnızca tek bir kişinin kullandığı bir kelime (idiolect). ***Al kaşağıyı, gir ahıra, bıcılganan at gocunur.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933az s. 26). Başka kaynaklarda bulunamadı.

EO. °**bıcın–** ‘sevmek, okşamak (?)’, krş. ***pıçi pıçi etmek*** ‘sevmek, okşamak, yaranmak, istemek’ DS 3439. Kelimenin okunuşu şüpheli ve tek kaynağa dayanıyor. ***Gehī ḳoşmaḳ, ḳıcıḳlamaḳ, ḳıcınmaḳ, | Gehī gülmek, geh oynamaḳ, bıcınmaḳ*** (metinde ***bıcnımaḳ***). (Meḥmed 1965 [1398] no. 6502).

bıcır bıcır I ‘sürekli ve çok (konuşmak)’ < ses taklidi. ***Şayeste bıcır bıcır söyleniyor.*** (Reşat Enis 1947 s. 235).

bıcır bıcır II ‘bol bol (terlemek)’ ***Avuçları bıcır bıcır terledi.*** (M. Güler 1990 s. 162).

bıcırda– ‘devamlı ve hafif ses çıkarmak’ < ***bıcır bıcır*** I + ses taklidi kelimelerde /l/ veya /r/ olan son ünsüzden sonra ***-la-*** yerine ***-da-*** fiil genişlemesi, b. ***alda- . Bir ara ufacık bir serçe kuşu bir an kaptanın penceresine kondu, içeriye doğru bir şeyler bıcırdadı bıcırdadı.*** (Orhan Kemal 1954y s. 54). Krş. ***bıdırda-***, /d/ > /c/ değişimi için b. ***bacaluşka / badaluşka .***

AD. **bıcırık** ‘sıska, çelimsiz’ DS 655 < ****bıcır-*** + fiilden sıfat yapan ***-ık*** eki (b. ***akık***). Şu var ki DS 655’te gösterilen ***bıcır-*** ‘iyileşmek, toplanmak’ mâna itibariyle uymuyor. ***Şoför ʿAzīzin eli, kolu tutar, öyle bıcırık, ḳof değildir.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 224). ***Görmüştüm kan oturan tırnaklarını, iki parmak arasındaki nikotin sarılığını Nebiye Hala ile ikisi, bıcırık yaşlarda, kusa öksüre, kendi deyimlerince, ”boklu tiryaki” olup çıkmışlar.*** (M. Seyda 1974 s. 182).

AD. **bıç-/biç-** ‘kesmek’ < ET. ***bıç-/biç-*** a.m. Clauson 1972 s. 292–293. ***bıçtır–*** (causativum hali): ***Ormana gidip iki ağaç getirmeyi, tahtacı Battala bıçtırıp ”şu musibet merdiven”i bir güzel yenilemeyi aklından geçirir.*** (F. Baykurt 1959y s. 30–31). Tk.’deki velar ile palatal ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. ***ayıt- .***

bıçak b.m. (kesme aleti) < ET. ***bıçaḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 293–294 [***bıç-*** ‘kesmek’ + fiilden nomen instrumenti yapan ***-aḳ*** eki, b. ***apuldak***]. ***Almayı soydum, bıcaḳ uciyle sunuvėrdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 44a). ***bıçakla-*** ‘bıçakla öldürmek’ (isim/sıfat’tan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-***): ***Rāzunı baŋa dė ve illā ben gendözümi bıçaḳlaram.*** (Ferec 855/1451 v. 144a).

bıçılgan, b. ***bıçılgan***.

AD. **bıçıntı** ‘yarık; sel yatağı’ DS 657 < ***bıç-*** ‘kesmek’ + fiilden passivum mânasında isim yapan ***-ıntı*** eki, b. ***akıntı . Bizim Okluca’ya çıkan yollar yarıntı, bıçıntı, kaya. Nasıl çıkı gelmişse bu cip, çıkıp geldi.*** (F. Baykurt 1971c s. 239).

AD. **bıçka** ‘kibrit’ < Rus. ***spiçka*** a.m. A. Tietze 1957 no. 190.

bıçkı ‘testere; saraç bıçağı, bağ bıçağı’ DS 657–658, ZTS 1976 s. 22 < ET. ***bıçġu*** a.m. Clauson 1972 s. 294 [***bıç-***

'kesmek' + fiilden nomen instrumenti yapan *-gı/-kı* eki, b. *açgı* . *Cerrāḥ 'avratınuŋ burnın bıçġuyile kesdi.* (A. Zajączkowski I 1934 [1405] I, 16). *Bir bıçkım, bir desterem var; | Birkaç rendem, küsterem var.* (Tevfik Fikret 1958 s. 29).

bıçkın 'kabadayı, külhanbeyi' DS 658 < *bıç-* 'kesmek' + fiilden sıfat/isim yapan *-gın/-kın* eki, b. *akkın* . *Amma sırtımdaki siyah fanilâ? ... Bu bıçkın fanilâsını ne zaman giymişdim?* (Sabahattin Ali 1935 s. 191). (Sıfat olarak) *Direksiyondaki yaşlı adam aynadan dikkatlice yüzümü inceliyordu. Sağlam yapılıydı, dudaklarında bıçkın bir gülümseme.* (A. Yurdakul 1996 s. 44). *Huylu huyunu terk eder mi? Aynı bıçkınlık sürmüş. Aynı içki âlemleri, sabaha dek saz söz.* (M. İlhan 1983 s. 117–118).

bıdı bıdı 'bebeleri okşarken kullanılan nida' < ekspresif tâbirlerden. *Uy, amcası onun inci dişlerini sevmiş, bıdı bıdı.* (M. İzgü 1993 s. 15).

AD. **bıdık** ' küçük, kısa, tıknaz' DS 659 < Erm. *bzdig* < EErm. *pztik* R. Dankoff 1995 no. 619. *Bıdık parmaklariyle kendi göğsü üzerinde ġıdıklama taklīdi yaparak ince bir at sesiyle şöyle kişnedi ...* (H.R. Gürpınar 1335 s. 171).

AD. **bıdıla-** 'bıdırdamak' DS. 659 < **bıdırla-* < *bıdır bıdır*. Ses taklidi isimden fiil yapan *-la-* genişlemesi için b. *ağla-* . *Bunları içinden söyledi, bıdıladı.* (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 138).

AD. **bıdır bıdır** 'kendikendine konuşma, mırıldanma' < ses taklidi kelimelerden; krş. *bıcır bıcır. Birkaç kişi, lâf kucağa düşsün diye başbaşa vermiş, bıdır bıdır konuşuyorlardı,* (F. Erdinç 1958 s. 191).

AD. **bıdırda-** 'kendi kendine konuşmak, mırıldanmak, söylenmek' DS 660–661 < *bıdır bıdır* + ses taklidi kelimelerden (/*l*/ veya /*r*/'den sonra) fiil yapan *-la-* yerine *-da-* genişlemesi, b. *alda-* . *Oturdu yatağın kıyısına, böyle bıdırdadı, bir şeyler anlattı Linlin.* (F. Baykurt 1971t s. 220). Krş. *bıcırda-*, */d/* > */c/* değişimi için b. *bacaluşka* .

AD. **bıdırdaş-** 'mırıldaşmak, fısıldaşmak; ağız kavgası etmek, atışmak' DS 661 < *bıdırda-* fiilinin ortaklık (cooperativum) hali, b. *ağlaş-* . *Bıdırdaşıyorlardı. Gülüşüyorlardı.* (F. Baykurt 1967 s. 104).

AD. **bıdırtı** 'yavaş ve anlaşılmayacak halde konuşma' DS: 661 < *bıdır bıdır* + fiilden nomen actionis yapan *-tı* eki, krş. *parıltı, şangırtı. İçerden bıdırtılar geliyordu.* (F. Bayburt 1971t s. 124). 'ağız kavgası': *Köy içinden Haceli'yile Fatma'nın bıdırtıları geliyordu. Hâlâ tartışıyorlar yavu!* (F. Baykurt 1959 s. 121).

AD. **bığır bığır** 'bıngıl bıngıl, şişman, yağlı' DS 662 < ekspresif sıfatlardan. *Ve ḳarnı yassı ola. Ve bèli bıḳını bıġır bıġır ola.* (Mercümek Aḥmed 1944 [15.yy.] s. 174).

bık- 'bezmek, usanmak' < E.V. Sevortyan 1978 II, 211'e göre birçok Tk. dillerinde *bök-* a.m. şeklinde yaygın olan fiile bağlanıyor. *Bu ḳızıŋ şöyle her ḳılı ayrı ayrı terbiyeye muḥtāc ... Uġraşa uġraşa bıḳdım.* (H.R. Gürpınar 1330 s. 49). İsimle olursa ekseriya ablativus hali kullanılır: *Neden īcāb ėtdi, Doktor, benden bıḳdıŋız mı yoḳsa?* (R.N. Güntekin 1343/1924 s. 42). Nadir olarak dativus hali: *"Ne tuḥaf fikir, Senīḥa," dedim, "Gemliğe [yâni Gemliğe gitmeğe] bıḳmadıŋ mı?* (R.N. Güntekin 1343/1924 s. 22). *Bıkmadınız mı daha güdülmeğe?* (M. Başaran 1964 s. 88). EO. 'istememek, heves göstermemek, caymak üzere olmak': *İttifāḳ Ciypur ġālib geldi. Ḳız ḥacāletden ve Ciypuruŋ mālı ḥāżır bulınmaduġından şarṭına durmaḳdan bıḳdı.* (Ferec 855/1451 v. 239b).

O. **bıka** 'araziler' < Ar. *biḳā'* a.m. [*buḳ'a* 'arazi' kelimesinin çoğulu]. *ve şunlar ki ba'ż-ı bıḳā'a ve sebīle ve mesācide ve zevāyāya meşrūṭ olmış ola, mā-dām ki ṣarf olunacaḳ maḥal mevcūd ve ma'mūrdur, ol-daḫı 'alā ḥālihi dura.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 385).

bıkanak, b. *bakanak*.

AD. **bıkın/buhun/bukun** 'omurga, bel' DS 663–664, 783, 784. TS 537 < ET. *bıḳın* a.m. Clauson 1972 s. 316. Yalnız bel bıkın tabirinde geçer: *Deŋedüŋ mi hīç ol bėlin bıḳının | Ne yaraşdurmış ol ḍonlar biçinin?* (M. Şeyhoğlu 1979 no. 3250). *Belim bıkınım öyle ağrıyor ki, kızım!* (Reşat Enis 1945 s. 73). *Letif şahın ne vezyetde olduğunu, yaşını, g'öyçekliyini, boynu buḫununu, olduğu vez'yetde hâmısını g'ördü.* (A. Caferoğlu 1944 s. 110).

bıkkın 'her şeyden bıkmış' < *bık-* + fiilden sıfat yapan *-kın* eki, b. *akkın* . *Belki bir gün bunca bıkkın, bunca kararlı olmasa, bir gün bunu da araştırmak isterdi. Şimdi, hemen sonuca varamayacağı şeyleri düşünmeye kalkışmak isteği yoktu içinde.* (A. Kutlu 1983 s. 72–73). Zarf olarak: *Metin, çok aykırı, çok saçma, yersiz sözler sarfetmişim gibi soğuk, bıkkın bakıverirdi, bana çabucak ve susardı.* (İ. Aral 1997 s. 143).

AD. **bıkla/mıhla** 'kıymalı ve sebzeli yumurta' DS 664, 3180 ZTS 1976 s. 22 < Ar. (Suriye dial.) *mıḳıl* 'jaune de l'oeuf versé sur un plat et comparé au globe de l'oeil' A. Barthélemy 1935 s. 795, krş. Ar. *muḳla* 'gözün akı ve gözbebeği', (A. Tietze 1958 no. 212).

AD. **bıkyaz** 'yeni ev yapma, yitik bulma gibi sebeplerle hazırlanan şölen' DS 664 < *bakyaz*.

bıldık bıldık, b. *bıllık bıllık*.

bıldır 'geçen sene, bir yıl önce' TS 538–539, R. Dankoff 1991 s. 18 < *bir yıldır*, krş. *bi* 'bir' (krasis için b. *acabola/acabula*) . *Yemsizlikten bıldır sığırları gasaba verdik.* (K. Bilbaşar 1944 s. 71). EO. bıldurlayın 'geçen seneki gibi': *Yine bıldurlayın bir gėce durdı* (Faḫrī 1974 [1367] no. 3619).

bıldırcın I b.m. (maruf göçebe kuş) < ET. *budursun (buldursun ?)* a.m. Clauson 1972 s. 309; baştaki heceler bu yenen kuşun çok yağlı oluşunu hatırlatır (krş. *bıldır bıldır et-* 'yağları sallanmak, pelte gibi titremek' ve *bıl* hecesiyle başlayan başka kelimeler, DS 664–668) fakat I. Vásáry 1993 s. 126 onları ses taklidi kelimelerden sayıyor; son hece olan *-cın* için b. *balıkçın* . *Daḳı indürdük anlaruŋ üzere terengübini daḳı bıldırcını,* (A.

Topaloğlu 1978 II, 79). ***Ali Bey, daha Rize'deyken, beş tane böyle kuşu varmış, gece gündüz bıldırcın avlıyormuş. Bir bıldırcın yakalıyormuş sepet sepet!*** (Yaşar Kemal 1993k s. 15–16). ***İşit kulağim işit / Bıldırcın eti de pişer / Bu tencerede.*** (S. Birsel 1955 s. 29).

(Argo) **bıldırcın** II 'sokak kızı' F. Steinherr 1932 s. 183 < ***bıldırcın*** I; başka dillerdeki paralleller için b. M.L. Wagner 1943 s. 17. ***Bu bıldırcının, eşref saatte doğmuş, paralı, bahtiyar bir sahibi olacak. Nerede o?*** (S.M. Alus 1944 s. 162). (kumarbazlar argosu) 'soyulabilen yağlı av': ***Kış av mevsimidir. Havalar nasıl olsa bir palaz, bir bıldırcın – onların sözüyle – bir enayi ökseye düşürür!*** (H. Kodaman 1944 s. 3).

AD. **bılgıl bılgıl,** b. ***bıngıl bıngıl.***

AD. **bılla/bulla** 'abla', ***bula*** 'hanım ("madonna")' F. Argenti 1938 [1533'ten önce] s. 73, 'yenge (dayının karısı)' Meninski 1680 I, 938 (Meninski'ye göre "İstanbul ağzı") < Kelimenin geniş bir yayılma sahası var: Bulg. ***bula*** 'Türk kadını' (ve bazı nebatların isimleri), ***bulya*** 'yenge; gelin', ***bulka*** (küçültme ekiyle) 'gelin (düğünde)', ***bulo*** 'gelin duvağı' BER 1971 I, 88–89; Slavo–Mak. ***bula*** 'Türk kadını', ***bulka*** 'gelin' RMJ 1961 I, 49; Sırp–Hırv. ***bula*** 'aşağı sınıf Türk kadını' P. Skok 1971 I, 232–233; Arn. ***bullë*** 'gelinin makiyajını yapan kadın' V. Kokona 1977 s. 60; Mac. (16. yy.) ***bulya*** 'Türk kadını' MNTESz 1967 I, 387–388; Yun. (Karadeniz dial.) ***πουλα*** (púla) 'abla' A.A. Papadopoulos 1958 I, 222; bütün bunlar kelimeyi TTk. ***bula***'ya bağlıyorlar. Mânası bakımından bu Yun. varyant için reddedilemez. Şu var ki başka Tk. dillerinde bilinmeyen kelimenin kökü belli değildir. Fakat 1642 senesinde yazılmış bir Yun. kaynakta ***μπουλα*** (búla) 'yüzü örtülü Türk kadını' mânasında, yani öteki Balkan dillerindeki mânada, geçmektedir E. Kriaras 1990 XI, 132–133. Kriaras literatür veriyor ve menşe için "muhtemelen ***baboúla*** (***bamboúla?)***" 'bostan korkuluğu' kelimesini gösteriyor. ***Ol dem Dalla kücük kızına eyitdi: "Var, bulalarını oku, gelsünler!"*** (Ferec 855/1451 v. 217a). ***Emeti bulla, biliyorum, öksüzlerden biri daha sütten kesilmedi..*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1953 I, 199).

AD. **bıllık bıllık/bıldık bıldık** 'sulu, yumuşak, bıngıl bıngıl' DS 667 < ekspresif sıfatlardan. ***Eskiden burada bu saatte bir aşağı bir yukarı ne piyasalar olurdu! Körpe körpe, bıllık bıllık bıldırcın gibi Rum dilberleri, arkalarında gençler.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 18.9.1943). ***Gerçekten sevimli, bıldık bıldık bir adam.*** (A. Nesin 1960g s. 4).

bılut 'bir kâğıt oyunun adı' (H. Kodaman 1944 s. 225). İzahat yoktur.

AD. **bınar/bunar**, EO. **bınar** 'pınar' DS 791–79, TS 539–540 < ET. ***bınar*** a.m. Clauson 1972 s. 351. ***Bir ağac dibinde bir bınara erişdi, armışdı, oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 32a). Krş. ***pınar.***

AD. **bıngıl bıngıl/bılgıl bılgıl** 'sallanan, titreyen (şeyler); etli, yağlı, şişman' DS 667–668 < ET. ***bañıl*** 'geçkin (meyva)'; ekspresif kelimelerden. ***Bıngıl bıngıl delikanlılar dururken bize kim bakar?*** (S.E. Ertem 1930se s. 65). ***Kasadaki kadın koştu. Yüzü çok güzeldi, yuvarlak kalçaları bılgıl bılgıldı.*** (F. Baysal 1992 s. 105). ***bıngılda–*** 'şismanlıktan sallanmak (etler, yağlar)' DS 668. ***bıngıldak/bınkıldayık*** 'süt çocuğunun kafatasındaki yumuşak kıkırdak yerleri' DS 668, R. Dankoff 1991 s. 18.

bıngıldak, bınkıldayık, b. ***bıngıl bıngıl.***

bıraga, b. ***braga.***

bırağıntı, b. ***bırantı.***

bırak– 'elde tutulan şeyi salıvermek' < Tk. dillerinde yaygın, fakat izahı zor (E.V. Sevortyan 1978 II, 307–308). Ramstedt'e göre Altay dillerinde tesbit ettiği ****bır*** 'terketmek, atmak' kökünden. ***Mürşide teyzem arkamdan bırakmıyacağım yakanı, bırakmıyacağım ..." diye bağırıyordu.*** (M.C. Anday 1965a s. 21). Bu esas mânadan bir sürü hususi mânalar çıkarılabilir, ms. 'koymak,': ***Bulḥasanı zindândan çıḳardılar, ḳāżıyı dutub anuŋ yérine bıraḳdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 18b). 'atmak': ***İkisini daḫı saçlarından çekdi, taḫtdan aşaġa bıraḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 8a). 'indirmek': ***Andan daḫı ḳurtılursavuz ḳuyuya bıraḳmaḳ fikri daḫı vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 25a). EO. ***oġlan bıraḳ–*** 'düşük yapmak': ***Müslim bardaġı yigrendi, ḳaḳı vérdi, bardaḳ 'avrat üstine düşdi. Yüklüyimiş, oġlanın bıraḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 234b). Mecazi mânalar: 'tehir etmek, geciktirmek': ***Herifler yerleştikçe yerleşiyor. Maksadları, börekli baklavalı yemeği gövdeye atıp nikâhı yatsıdan sonraya bırakmak.*** (S.M. Alus 1944 s. 81). 'tutmamak, gitmesine engel olmamak': ***Bırakmam! Kuyuya bırakmam! O kuyu benim.*** (M. Hacıhasanoğlu 1955 s. 42). 'mani olmamak, müsaade etmek': ***Geceleri uyuyamıyordu zaten. Sabahları da mahallenin çocukları bırakmıyordu ki ...*** (M. Çelen 1955 s. 98). 'son vermek': ***Malik kıpkırmızı olur. Kızar. O kızdıkça öbürleri alay eder. Çetin bırakır Necdet alır, o bırakır, ben başlarım.*** (Y. Keskin 1953 s. 114). '(bir şeyi veya birisini) beraberinde götürmemek': ***Beni nasıl bıraktın da gittin anne?*** (A. Kutlu 1983 s. 119). (menfi cümlede) 'atlamak, unutmak': ***Şarıltıyı işidince karayağız, çingene azmanı, basmıştı küfürü ne ana bırakmıştı, ne avrat.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 63). 'vazgeçmek, sarfınazar etmek': ***En âlim, en fazılı muhterem diye gösterdiğimize, ilim, bilgi mebhasinde, bırakınız derinleri, hanesini sorsak bilmez. komşusununkinden tefrik edemez.*** (R.H. Karay 1940k s. 103). ***bırak-*** mâna itibariyle ***kal-*** fiilinin causativum hali rolünde olabilir: ***Türkiyenin dâhilî işlerine müdahale etmesi ve Abdülhamidi meşrutiyeti iadeye mecbur bırakması aklın kabul edeceği bir mülâhaza değildi.*** (H.C. Yalçın 1935 s. 138). ***Rakı âlemlerinden, kadın vak'alarından bahsederek dinliyenlerin ağızlarını hayret ve gıpta ile açık bırakıyordu.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 28). ***bırak–*** geçişsiz (intransitivum) fiil

olarak: ‘işlemez hale gelmek’: ***Korkmıyalım, bir şey yok, ... fakat benim de, Âyşe hanımın da iler tutar yerimiz kalmadı kil Elimiz, ayağımız bırakmıştı.*** (S.M. Alus 1933p s. 147).

bıranda, b. ***branda***.

AD. **bırangar** ‘askerin sağ kanadı’ DS 669 < Moğ. ***baran ġar*** ‘sağ kol’ G. Doerfer 1963 I, no. 84.

bıranş, b. ***branş***.

AD., RD. **bırantı/bırağıntı** ‘bırakılmış, yetim, kimsesiz’ < ***bırak-*** + fiilden passivum mânasında sıfat/isim yapan ***-ıntı*** eki, krş. ***kırpıntı, yıkıntı***. ***Bir köyde bir bırantı kız varmış. Bu kız bir karının yanında yaşarmış.*** (Rodop Türk halk masalları 1963 s. 45).

AD. **bırbırlan-** ‘bıdırdamak, mırıldanmak’ DS 669 < ses taklidi kelimelerden. ***Odaların temizliğine bakan hastane hademesi, bunamış mı, bunayacak mı, diline bunu dolamıştı: "Nerde o eski ölümler?" Şaşkınlıkla öfke arası bir yerde dudakları bunu bırbırlanıyordu.*** (A. Ağaoğlu 1981s s. 156).

bıreyk, b. ***breyk***.

bırıçka, bırışka, b. ***briçka***.

AD. **bırkala-** ‘karıştırmak, kurcalamak’ DS 670 < Bulg. ***bırka***, < Sırp.–Hırv. ***brkati*** a.m., ***brka*** ‘karışıklık’ A. Tietze 1957 no. 11.

AD. **bırnar/bordınar** ‘bir ağaç cinsi, Juniperus sabina’ H.Z. Koşay 1932 I, 312, R. Dankoff 1991 s. 19 < Yun. ***πρινάρι*** (prinári) a.m. A. Tietze 1955 no. 227.

AD. **bırtla-/pırtla-** ‘bir patlama ile dışarı uğramak’ DS 670, 3445 < ses taklidi kelimelerden olan ***bırt/pırt***’dan ***-la-*** ile yapılan fiil, b. ***ağla-*** . ***Dünya gözeli Haçça iptel Gözleri pırtlamış. Dili dışına çıkmış.*** (F. Baykurt 1971t s. 149).

AD. °**bısar** ‘??’ < ***bahar*** yerine mürettip hatası mı? ***Gülsüm’ü bu bısarda kaçırdı işte.*** (M. Başaran 1992 s. 168).

AD. **bısat** ‘elbise’ < ***bisāṭ*** ‘halı’. ***Al şu bekçi bısatlarını da, yarın sabah başla işe!*** (H. Sayın 1965 s. 39).

AD. **bıt-/pıt-** ‘sıkıştığı yerden birden kurtulmak, fırlamak, gitmek’ DS 672, 3450 < ****bırt-/pırt-*** a.m. DS 3446.

AD. **bıtık/bitik** ‘kadının cinsiyet organı’ DS 671/711 < ET. ***büt-*** ‘bitişmek, yapışmak, kaynaşmak’ + fiilden passivum sıfat yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***akık*** .

AD. °**bıtır-** ‘sevinçten taşkınlık yapmak’ DS 672 < muhtemelen ****bıtıra-*** yerine hata veya ***butura-*** fiilinin varyantı.

AD. **bıtırak** ‘yabani bir otun dışı dikenli tohumu’ DS 671–672 < ***buturak***.

O. **bıttih** ‘kavun, karpuz’ < Ar. ***biṭṭīḫ*** a.m. ***Bābü n-naṣruŋ ṭaṣrasında ḥaml-i bıṭṭīḫ iki pāreye ve ḳapunuŋ iç yüzinde her bir ḳarpūz bir pāreye satılduġını görüb ...*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 143).

bıyık b.m. (üstdudak kıllarının bir kanadı) < ET. ***bıḍık*** a.m. Clauson 1972 s. 361. ***Üstüne uġrayan eŋsesine sīlī vurur, bıyıġın çeker, şarāb-ḫōrlar cürʿalarını üstüne döker.*** (Ferec 855/1451 v. 212v). ***Bıyıklarım yeni yeni terliyordu.*** (T. Yücel 1955k s. 49). Mecazi mânada: ‘bazı balıkların veya nebatların bıyık şeklinde uzantıları’.

bızbız ‘davula sol elle vurulan ince değnek’ < ses taklidi kelimelerden.

AD. **bızdık/bızdik** ‘çocuk; kalaycılıkta kap silen’ DS 674,’ F. Devellioğlu 1959 s. 70 < Erm. ***bzdig*** < EErm. ***pztik*** R. Dankoff 1995 no. 619. ***Şefika Hocanıma suyu bızdıklardan biriyle gönderince, hakkımda kararını vermiştir.*** (K. Bilbaşar 1957 s. 13). ***"Ne yapıyor bu bızdık bakayım?" diye torununa döndü.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 68). Krş. ***dızdığın dızdığı***.

AD. **bızdıkla-** ‘kaçmak’ DS 674 < ***pıs-*** ‘sinmek, korkudan saklanmak’ DS 3447 fiilinin bir türevi mi? ***Ġızdar beni görüyinçik | Orman içine bızdıklar.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 60).

AD. **bızıgi** ‘eşek arısı’ DS 674 < Gürc. ***bziḳi*** < Erm. ***bidzag*** a.m. (R. Dankoff 1995 no. 621, U. Bläsing 1992 no. 16).

AD. **bızık-/mızık-** ‘oyunbozanlık etmek’ DS 675, 3195 < ****bız-*** (***bez-*** ?) fiili + ***-ık-*** genişlemesi. Krş. ***bızıkçı/mızıkçı***. ***/b/ /m/*** değişimi için b. ***bakara*** II . ***Karagöz: "Hacı baba, kafama tokmağı niye vurdun?" - Şamandıra: "Tokmak bızıkdı."*** (H. Ritter 1953 III, 460).

AD. **bızıkçı/mızıkçı**, ‘oyunbozanlık eden; yalancı’ DS 675, 3195 < ****bız-*** (***bez-*** ?) fiili + ***-ık-*** genişlemesi. Krş. ***bızık-***. . ***/b/ /m/*** değişimi için b. ***bakara II*** .

AD. **bızın** ‘keçi’ DS 675 < Kürd. ***bizin*** a.m. U. Bläsing 1995k s. 184–185.

bızır (anatomi terimlerinden) ‘klitoris’ < Ar. ***baẓr*** a.m.

AD. **bızik** ‘sidik’, ***bızik et-*** ‘işemek’ DS 676 < ses taklidi kelimelerden (çocuk dili için b. ***adda git-***).

AD. **bızla-**, b. buzala–.

AD. **bi** I ‘bir’, sondaki ***/r/***’nin düşmesiyle ondan evvelki ünlü uzatılmıyor. ***/r/*** sesinin düşebilmesi için b. ***arslan*** [2]. ***Bi gitsek fena olmaz.*** (C. Tuncer 1960 s. 29). ***bi*** ile yapılan kelimeler için b. ***bicik, bidüziye***. Hypercorrection: ***birteviye***.

O. **bi** II (bir ismin başına gelince onu sıfat yapar) ‘olmayan, –sız’, ms. biçare ‘çaresiz’ < Fa. ***bī*** a.m. Bu öntakı aslında yalnız Farsça ve (Fa. yolu ile alınan) Arapça isimlerin önüne takılabildiği halde şaka olarak ya da bir kelime oyunu hâtırı için bazen kullanılmıştır: ***Ġıbbe ḏālik yüz görmiş bī-yüzleri ... cidden ḥarem ḥizmetine almayalar.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 22).

O. **biaded** ‘sayısız’ < Fa. ***bī-ʿadad*** a.m. ***Balıḳları ḥareketde, bī-ḥisāb u bī-ʿaded.*** (Ferec 855/1451 v. 47b).

⊡ Fa.’dan alınma kelimelerde ***bī-*** privativum (menfilik) öntakısı ile başlayan sıfatlar pek çoktur. Herhangi bir Ar. veya Fa. ismin önüne takılınca, Türkçe’deki ***-sız*** gibi, o ismin olmayışını bildirir, ms. ***aded*** ‘sayı’, ***bī-ʿaded*** ‘sayısız’. ***bi*** hecesi ile başlayan ve ***/i/***’si uzun olan kelimelerin ekseri – hatta hemen hemen hepsi – , bu zümreden olduğu için bunları burada birer birer saymanın mânası ve imkânı yoktur. Aynı ***bi-*** öntakısının ***bey-*** şekline dönüştüğü kelimeler için b. ***beyhude*** .

O. **biahd** ‘ahidsiz’ < Fa. ***bī-*** ve ***ʿahd***. ***Dutmışam mihrüŋle peymān, ḳılmışam ʿışḳuŋla ʿahd, | Mihr-i ʿışḳuŋ lem-yezel bī-ʿahd iḳrār olmasun.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 194).

O. **biakl** ‘akılsız’ (Fa. ***bī-ʿaḳl*** a.m. ***Eger bir pāzeşāh ola ki işi ʿadl u dād ola, | Dėye ẓālimler anuŋ-çün zihī bī-ʿaḳl u ḫᵛār dėrler.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 49).

O. **bialâka** ‘alâkasız, ilgisiz’ < Fa. ***bī-*** ‘–siz’ ve ***ʿalāḳa*** ‘alâka’. ***Dükkânın bir köşesinde, küçük ḳardaşının küşāyiş-i muʿāmelātına bir şāhid-i bī-ʿalāḳa lā-ḳaydīsiyle, bir temāsākār ṣıfatinde ḳalıyor.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 111).

O. **biaman** ‘amansız, zalim’ < Fa. ***bī-*** ‘–siz’ ve ***amān***. ***Cellād Ḥasan bir cellād-ı bī-amānın önünde bulunan maẓlūm gibi bir ḥāl-i sükūt u sükūnetde ...*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 73).

O. **biar** ‘ârsız’ < Fa. ***bī-ʿār*** a.m. ***ʿAvretinüŋ fuḥşına vāḳıf olan şevher-i bī-ʿār ...*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 131).

O. **biaram ol–** ‘rahatı kaçmak, kararsız olmak’ < Fa. ***bī-ārām būdan*** a.m. ***Ol er vaḳt vaḳt Ürviyyenüŋ şiyrīn sözlerini, mevzūn ḥareketlerini görüb ʿışḳı artardı, şöyle-ki bī-ṭāḳat u bī-ārām olurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 178a).

O. **biasib** ‘zararsız, zarar vermeyen’ < Fa. ***bī-*** ve ***āsīb***. ***Beni ol ḥālde görmiş, sevmiş. Derhāl bir siyb-i bī-āsīb baŋa atdı.*** (Ferec 855/1451 v. 67a).

biat, b. ***bey'at***.

O. **biaynihi** ‘aynen, aynı şekilde’ < Ar. ***bi-ʿaynihī*** a.m. (***ʿayn*** ve ***bi***– öntaksıyle ve 3. şahıs eki). ***Anlar degmede iştirā ėtmezler ve pīşkeş ṭarīḳıyle gelmegin bi-ʿaynihī daḫı riżā göstermezler.*** (ʿĀlī 1587 v. 140a).

⊡ Ar.’dan alınmış kelime ve tâbirlerde başında ***bi-*** (***/i/***’si kısadır) öntakısı bulunanlar vardır. Bu öntakının mânası ‘ile, vasıtasiyle, tarafından’ gibi bir şeydir. A–E cildinde kaydedilenler: ***biaynihi, biddefaat, biemrillah, bigayrıhakkın, bihakkın, bihikmetillah, biinayetillâh, biiznillahi, bilahare, bilakis, bilbedaye, bilfarz, bilfiil, bilhassa, bilhayat, bil'icab, bilicra, bililtizam, biliştigal, bilittifak, bilkasd, bilkemal, bilkülliye, billahi, binnetice, binnisbe, bismillah, bitariki, bitemamihi, bittabi, biltekmil, bittemam, bittesadüf, bituliha, biucerihi, bizatihi, bizzat.*** Bu öntakıyı takib eden daima Ar. bir isimdir, yalnız şu misalde olduğu gibi şaka olarak Ar. olmayan bir kelime kullanılmış olabilir: ***bilmangiz*** ‘para kuvvetiyle’: ***"Gerçi radyoterapi, hidroterapi, ne bileyim işte harmonyoterapi midir nedir? Onlar gibi siz de bir galetoterapi icat etmişsiniz. Galetoterapiyi nasıl tercüme edersin, Ömer?" Doktor gürültülü bir kahkaha ile atıldı: "Tedavi bilmangizl" Hepsi güldüler.*** (Aka Gündüz 1940 s. 89). Ayrıca ***bilâ-*** öntakısı ile başlayanlar için b. ***beleş*** .

O. **bibak** ‘korkusuz, korkmadan’ < Fa. ***bī-bāk*** a.m. ***Bāzār yüzinde heybet-i duḫter-i şāh-ı Yemenden kimse oturmadı ... Şeh-zāde bībāk gelüb "öldürürse zehī ṣafā!" dėyüb oturur.*** (Ferec 855/1451 v. 200a).

O. **bibakâne** (zarf) ‘korkusuzca, korkmadan’ < Fa. ***bī-bākāna*** a.m. [***bī-bāk*** + zarf eki olan ***-āna***]. ***Şehzāde bī-bākāne "Sözi ḳo, getür, neŋ var görelüm!"*** (Ferec 855/1451 v. 134b).

O. **bibahane/bibehane** ‘özürsüz, kusursuz’ < Fa. ***bī***– ‘–siz’ ve ***bahāna*** ‘behane’. ***Ḳāhirenüŋ ḳahve-ḫāneleri ... benī Ādem mecmaʿı bir nişīmen-i bī-behānenüŋ cemʿīyeti-dür*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 108).

O. **bibaka/bibeka** ‘bekasız, fani, geçici’ < Fa: ***bī-baḳā*** a.m. ***Dünyā-yı bī-beḳāyı terk eylemezden evvel | Bir memleket bıraḳma, yā ḥatemü-s-selāṭīn!*** (Şair Eşref 1958 s. 119).

O. **bibasar** ‘görme kabiliyeti olmayan, kör’ < Fa. ***bī-*** ‘–siz’ ve ***ʿbaṣar*** görme kabiliyeti’. ***Bugün nergise beŋzeden senüŋ fitne gözüŋ, Ḫānum, | Görürse gündüz ılduzı aŋa gey bī-baṣar dėrler.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 52).

O. **bibasiret** ‘görgüsüz’ < Fa. ***bī-*** ‘–siz’ ve ***baṣīret***. ***Eline bir kitāb alub lā-yenḳaṭiʿ gözden geçürmek başīrine başılub bī-baṣīret idügine delildür.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 249).

O. **bibedel** ‘misli bulunmaz’ < Fa. ***bī-*** ‘–siz’ ve ***bedel***. ***Biri bīrūnī dīvān-ḫāne-i sāmī-maḥal, ve biri aŋa muttaṣil mihmān-ḫāne-i bī-bedel*** (ʿĀlī 1587 v. 136a).

bibehane, b. ***bibahane***.

bibehre ‘payı olmayan, mahrum’ < Fa. ***bī-*** ‘–sız’ ve ***bahra*** ‘pay’. ***ʿulūm-ı ʿarabīyeden bī-behre.*** (ʿĀlī 1587 v. 140a).

bibeka, b. ***bibaka***.

biber/büber ‘sebze olarak pişirilen bitki; o bitkinin tohumlarından yapılan baharat’ < Yun. ***πιπερι*** (pipéri) a.m. G. Meyer 1893 s. 28. < Sansk. ***pippali*** ‘tane, tohum’. Ünlünün dudaksıllaşması (labialisation) ***/b/***’lerin tesirini gösterir. ***Ol adacük bir ḳara adadur, ol sebebden Biber dėrler.*** (Pīrī Re’īs 1935 [932/1525] s. 831). ***Bahçesine tomat, büber ektirmiş.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 85). biberli ‘küçük benekli (kumaş)’ (?): *** Irıza'nın karısının başındaki biberli ...*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 134).

O. **biberdan** ‘biberlik’ < ***biber*** + bir şeyin kabını ifade eden isimlerde kullanılan Fa. ***-dān*** eki, b. ***abdan*** . ***Çekirdeginüŋ içi boşdur. Biberdān ve nemekdān ėderler.*** (Evliyā Çelebī 1935 [17.yy.] IX, 587, R. Dankoff 1991 s. 18).

O. **bibereket** ‘bereketsiz, mahsulü kıt, kısır’ < ***bī-*** ‘–siz’ ve ***barakat*** ‘bereket’. ***bī-bereketter*** ‘daha çok bereketsiz’ [***-ter*** Fa. comparativus eki]: ***Neḳadar dervīş raʿiyyet***

saġarlarsa ... bī-bereketter u lāġarter olurlar. (Ferec 855/1451 v. 192a).

biberiye 'yaprağı baharat olarak kullanılan bir bitki, Rosmarinus officinalis (veya Hippomarathrum, b. I. Hauenschild 1989 no. 584)' < Yun. *πιπερια* (piperiá) 'karabiber' (?). *Köpekler azalmış. Orada burada gezenler,... ya da eski taşların arasında, agorada, müze önlerinde kendilerine kimsenin dokunmıyacağına güvenerek, biberiyelere sürünseler bile üç adım öteden duyulan keskin kötü kokularını örtemeden dolaşanlar.* (B. Karasu 1995na s. 34).

AD. **biberiza** 'yaprağı bibere benzeyen bir çeşit bitki' < Yun. *πιπεριτζα* (*piperítza*) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 414.

biberon 'bebek için emzikli şişe' < Fr. *bibéron* a.m. [Lât. *bibere* 'içmek']. *Birlikte kahvaltı ettiler, bebeğe biberonla süt içirdiler.* (B. Uzuner 1994 s. 47). *Analarının memelerini saatlerce emerek uğraşacaklarına, çok daha kolayca, adına "biberon" denen, boşalmış bir rakı şişesinin ağzına takılan emzikten yudumluyorlardı.* (M. Margosyan 1996 s. 77).

EO. **bibi** I 'hanım' TS 543 < çocuk dili, b. *adda git-* . E.V. Sevortyan 1978 II, 127–128, M. Räsänen 1969 s. 75, G. Doerfer 1965 II, no. 820. *Cāriye işitdügi ḫaberi vardı, bibiysine dėyü vėrdi.* (Ferec 855/1451 v. 21b).

AD. **bibi** II 'yaşlı kadın akraba (hala, yenge, abla vs.)' DS 677–678 < *bibi* I. *Kızın anası "Gülüşmeyin bibileri, benim kızım Egin gelini değildir," diyerek kızına arka çıktı.* (M. İlhan 1983 s. 36).

AD. **bibi/pipi** III 'hindi' DS 678, 3457 < Balkan dillerinde yaygın olan *biba* 'ördek, kaz veya hindi dişisi' (Bulg., Slav–Mak., Sırp–Hırv., Arom. *biba*, Arn. *bibë*) ekspresif veya ses taklidi kelimelerden (ördekleri *bi bi bi* sesleriyle çağırırlar) BER 1971 I, 45, P. Skok 1971 I, 144–145.

(Çocuk dili) **bibi** IV/**pipi** 'erkek cinsiyet organı' DS 678 < çocuk dili kelimelerinden, b. *adda git-* . *Çocuğun "bibi"sini tutacak, apış-arasını azıcık ovuşturacaksın yani. Bak, o zaman nasıl kesilir sesi!* (M. Seyda 1958y s. 4).

AD. **bibil** I 'ibik' DS 678 < Gürc. *bibilo* a.m. V. Cangidze 1984 s. 46.

AD. **bibil** II 'çekirdek' DS 678 < Yun. (Karadeniz dial.) *πιπιλιν/πιπιλ* (pipilín/pipíl') < Lât. *papilla* a.m. Ch. Symeonidis 1973 no. 178.

bibliyofil 'kitap dostu' < Fr. *bibliophile* a.m. [EYun. *βιβλιον* (biblíon) 'kitap' ve *φιλειν* (filéin) 'sevmek'].

bibliyografya 'bir sahaya ait basılmış mehazları gösteren kitap veya makale' < Lât. *bibliographia* a.m. [EYun. *βιβλιον* (biblíon) 'kitap' ve *γραφειν* (gráfein) 'yazmak']. İt.'dan gelen *-ya* eki için b. *ablatya* . Asrımızın otuzlu yıllarında bir grup aydın tarafından uygulanan yöntem, yâni ilim ıstılahlarının direkt Lâtince'den alınması denemesi için b. *antologya* .

bibliyoman 'kitap delisi' < Fr. *bibliomane* a.m. [EYun. *βιβλιον* (biblíon) 'kitap' ve *μανία* (manía) 'delilik'], krş. *kleptoman*.

⊡ Fr.'dan alınan ve *-man* hecesi ile biten kelimelerin bir kısmı EYun. *μανία* (manía) 'delilik' ile alâkalıdır. Bu gibi kelimelerden A–E cildinde *bibliyoman* ve *eroinman* gösterilmiştir. Fr.'da kullanılan ve Tk.'ye *-man* eki ile geçen başka bir kelime grubu için b. *abonman* .

biblo 'vazo vs. gibi zarif küçük süs eşyası' < Fr. *bibelot* a.m. *Biblo, hediyelik eşya, ıvır zıvır satan bir karı. İstemez düzeni bozulsun.* (A. Kutlu 1987 s. 49).

O. **bibünyad** 'temelsiz, aslı esası olmayan' < Fa. *bī-bunyād* a.m. [*bī-* '–siz' ve *bunyād* 'temel']. *Vaʿde-i vaṣluŋ içün, işitdük, ey peymān-şiken, / ʿAhd-ı bī-bünyādı çün yād eylemişsin, eyleme!* (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 235).

O. **bican** 'cansız' < Fa. *bī-cān* a.m. *Gözüm ḳan aġlayu ṣordı bu sırrı cāna ʿaḳl eydür: / Var, ey bī-cān, cigerden ṣor yürek ḳanda, göŋül ḳanı.* (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 32).

AD. **bicecik** 'birtanecik' DS 681 < küçültme (diminutivum) eki olan *-cik* ile takviye edilmiş *bircе* 'bir tek, yegâne' (krş. A. Tietze 1965 s. 420). *Köy gurulundaki ikinci üye Haceli de sabah sabah avlumuza baskın yapıp, benim bicecik gelinimi bir taşla yere devirdi.* (F. Baykurt 1959y s. 183).

AD. **bicek** 'köşe' DS 775–776 < *bıçak* ile *bucak* kelimelerinin kontaminasyonu. *Damlar akmaya başladı birden... Hemen kalktı. Bir çuval buldu duvardaki delikten. Biceğini içine kattı, geçirdi başına. Dışarı çıktı.* (F. Baykurt 1971t s. 322).

EO. **bicene ol–** 'bir yere gizlenmek, sığınmak' TS 544 < *becene*.

O. **bicevab kal–** 'cevapsız bırakılmak, tatmin edilmemek' < Fa. *bī-* '–siz' ve *cevāb*. *bī-cevāb ḳalmış bir iḥtiyāc-ı sevdā ...* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 30).

O. **bicift** 'tek, bekâr' < Fa. *bī-* '–siz' ve *cuft/cift* 'çift, eş'. *Şimdiki hālde ben bī-ciftem.* (Ferec 855/1451 v. 182b).

AD. **bicik** I 'meme, meme başı' DS 681, TS 544 < ??. *İneğin yidiği çayırla ottur, / Biciğinden sağdığın yoğurtla süttür.* (K. Güngör 1941 s. 60).

AD. **bicik** II 'bir tanecik' DS 681 < **bircik* a.m.; krş. *biricik*. *"Var mı çocukların?" – "Var." – "Birtane mi?" – "Bicik."* (Orhan Kemal 1954b s. 109). 'sevilen birisi için kullanılan hitap şekli': *Tosun Ali, evde unutulan muska ve göz boncuklariyle Sarı celebin arkasından koşarken, diğer üç kardeşi de "Bicik bicik, gel bicik, hakkını helâl et, Sarı bicik!" diye damın tepesinden el ediyorlardı.* (H. Aytekin 1945).

AD. **bicik** III 'biraz, bir parça' DS 685–687 < *bir azıcık* a.m. *Yalnız cıgara kâadından alayım da bicik, iki sulfata içeyim!* (F. Erdinç 1958 s. 59).

AD. **bicik** IV ‘bir kere’ DS 679 < *__birčik__ a.m., krş. __birceğiz__ a.m. DS a.y. __Gırçıl olmuş sakalın, gel de bicük aynaya bak!__ (H. Ritter 1953 III, 228).

AD. **bicik bicik** I ‘(hayvanları çağırırken) dudaklarla yapılan hafif sesler’ DS 680 < ses taklidi kelimelerden.

AD. **bicik bicik** II, b. __bircik bircik.__

biç– ‘kesmek’ TS 545 < ET. __bıç-/biç-__ a.m. Clauson 1972 s. 292–293. EO.’da ünlü /ı/ mı yoksa /i/ mi idi? M. Mansuroğlu onu palatal bir ünlü ile kafiye olmazsa velar okur, ms. __Bıçdı nefsüŋ başın ki gāvurdı__ (Sultan Veled 1958 s. 14), fakat aynı şiirde (s. 12): __Ol buŋardan ki Ḫızır su içdi | Diri ḳaldı vu nefsini biçdi;__ krş. __bıçak, bıçkı.__ ‘ot, ekin kesmek’: __Varuraḳ bir şaḫṣa uġradılar ki ekini ėrişmiş durmış; ekinini tefāvütsüz müdrik ġayrı müdrik dėmez biçer.__ (Ferec 855/1451 v. 190b). ‘ekin biçer gibi öldürmek’: __Yamanları biçdi, yaḫşıları yaḫşıladı.__ (Ferec 855/1451 v. 27b). ‘keserek biçimlendirmek (tahta, kumaş)’: __vüzerā vu ümerā maḥremleri maḥż-ı kir pās olan kirbāsdan cāme biçmek gibidür.__ (ʿĀlī 1587 v. 138b; bu misaldeki __biçmek__ kelimesi ünsüzün 16. asırda palatal olduğunu gösterir). Mecazi mânada: __baha biç-__ ‘fiat koymak’: __Bāzirgān sevindi, bahā biçdi.__ (Ferec 855/1451 v. 106b). __iki biç-__ ‘ortadan kesmek, yarmak’: __Hemīn sāʿat buyuram, seni iki biçeler.__ (Ferec 855/1451 v. 201a).

biç–, b. __bıç-.__

biçare ‘çaresiz; zavallı, acınacak’ < Fa. __bī-çāra__ a.m. [__bī-__ ‘–siz’ ve __çāra__ ‘çare’]. __Ṣad şefāʿatile ol sucsuz biycārei ṣad diynāra indürdiler. Vėrdi, ḳurtuldı.__ (Ferec 855/1451 v. 235b). __İşte, bir biçare olduğum ortaya çıkıyor. Her normal insanın kızıp köpüreceği sorunlar karşısında ben kayıtsız kalabiliyorum.__ (M.C. Anday 1965a s. 174).

AD. **biçenek** ‘otlak’ DS 683 < __biç-__ + fiilden isim yapan __-enek__ eki J. Deny 1921 s. 582. Krş. __gelenek.__ __Biçeneklere uğrattılar yolu. Cılk cılk ediyor bastıkları derin otların dibi.__ (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 24).

AD, **biçi** ‘erkek çocuk’ DS 683 < Gürc. __biçi__ a.m. V. Cangidze 1984 s. 46–47.

biçim I ‘hasat’ < __ET. bıçım__ a.m. Clauson 1972 s. 295 [__bıç-__ + fiilden nomen actionis yapan __-im__ eki, b. __adım I .__ __Resm-i giyāh ot biçiminde alınur.__ (Ö.L. Barkan 1943 s. 283). __Ekime, biçime, harmana ait ne varsa evlerde, sokaklara dökülmüştü.__ (C. Tuncer 1960).

biçim II ‘biçiliş (kumaş ve elbise için); şekil’ < __biçim__ I. __Dolabın kapı kulpları gümüş, kadın elleri biçimindeydi.__ (Füruzan 1972k s. 291). Bâzen aşağılayıcı mânada kullanılır: __Ne biçim tramvay bu__? (R. Ilgaz 1962n s. 3).

RD. **biçim** III ‘belki’ < __belkim.__ __Ceceylen alırsık altınlarıv se olmaz, biçim raslarsik hanci candarmaya da sora ne olur hallımız?__ (N. Hafız 1985 s. 227).

EO. **biçin** ‘hasat’ TS 544–545 < __biç-__ + fiilden nomen actionis yapan __-in__ eki, b. __akın .__ __Vardur sizüŋ içün şunı kim diledüŋüz, ekin biçin gibi.__ (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 9). __Nadas vaḳtinde ve biçin vaḳtinde ġayrı ʿamele mübāşeret ėtmeyüb ...__ (Ö.L. Barkan 1943 s. 91). Krş. __biçim.__

EO. **biçin–** ‘kendine elbise için kumaş biçtirmek’ TS 545 < ET. __bıçın-__ ‘kendisi için kesmek’ [__bıç-__ + reflexivum genişlemesi, b. __acın-__ II], krş. __(elbise) dikin-.__

O. **biçiz** ‘hiç bir şeysiz, yoksul’ < Fa. __bī-çīz__ a.m. [__bī-__ ‘–siz’ ve __çīz__ ‘bir şey’]. __İ yigit! Sen-daḫı ḳatumuzdan bī-çīz, bī-dest-āvīz gitme!__ (Ferec 855/1451 v. 102a).

O. **biçun** (Allahın sıfatlarından) ‘sebebi ve niyeti aranmaz’ < Fa. __bī-çūn__ a.m. [__bī-__ ‘–siz’ ve __çūn__ ‘neden’], __Ḫayr u şer naḳḳāş-ı bī-çūn yazdı bir levḥ-ı cebīn | Ādem oġlı cehd ėdüb ol naḳşı taġyīr eylemez.__ (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 223).

O. **bid** ‘söğüt’ < Fa. __bīd__ a.m. __bīd-i lerzān__ ‘telli kavak’ (__lerzān__ ‘titreyen’): __Üftān-u-ḫeyzān, bīd-i lerzān gibi, bir nice gün ol beyābānlarda daban urdılar.__ (Ferec 855/1451 v. 128b).

O. **bidad** ‘adaletsizlik, zulüm’ < Fa. __bī-dād__ a.m. [__bī-__ ‘–siz’ ve __dād__ ‘adalet’]. __Muʿtād olduḳları cevr u bī-dādı ... iç ėllerde daḫı īcād ėtmeyeler.__ (ʿĀlī 1979 [1581] s. 181).

O. **bidar** ‘uyanık, dikkatli’ < Fa. __bīdār__ a.m. __Biydār miʿmārlar, cābük bennālar, hūşyār mühendisler cemʿ eyledi, vücūh vėrdi, iş buyurdı.__ (Ferec 855/1451 v. 28a).

bid’at ‘sonradan çıkmış ve ananeye aykırı olan usul’ < Ar. __bidʿa__ a.m. __Ben bu işi ḫaṭṭile ḳabāleyile işlersem ehl-i ḥibre anı bidʿate sayarlar.__ (Ferec 855/1451 v. 104b). __Bu mezhebde olanlar için bid’at olmıyan, haram olmıyan, günah olmıyan hemen hemen pek az şey vardır.__ (F.R. Atay 1953 s. 92).

bidayet ‘başlangıç’ < Ar. __bidāya__ a.m. [/__bdʾ__/ kökünden]. __Ol Maʿbūd ḥaḳḳı ki vücūdınuŋ bidāyeti vu nihāyeti yoḳdur, ṣad hezār ḫancer-i ābdār cānuma yüregüme sancılsa yegidi andan ki bu nāzenīnüŋ etegine toz ḳonayidi.__ (Ferec 855/1451 v. 44b).

O. **biddefaat** ‘defaatla, tekrar tekrar’ < Ar. __dafaʿāt__ ‘defalar’, /__d__/ harf–i târif, __bi-__ öntakısı ile. __Ve bid-defaʿāt pāy-ı serīr-i aʿlāya ʿarż olunmaması bi-vechin mine l-vücūh lāyıḳ u sezā degüldür.__ (ʿĀlī 1979 [1581] s. 156).

bide ‘vücudun orta kısımlarını yıkamaya yarayan küçük leğen’ < Fr. __bidet__ a.m. [asıl mânası ‘küçük at’, üstünde yerde oturur gibi oturulduğundan].

AD. **bidek** ‘yabanıl ağaçların yenmeyen meyvası’ DS. 685 < Yun. __απιδακι__ (apiḏáki) ‘küçük armut, ahlat’ [__apídi__ ‘armut’ ve küçültme eki __-áki__] Hist. Lex. 1939 II, 397).

AD. **bidene** ‘badana’ < __badana__ kelimesinin varyantı. __Bidene yapılacak, ondan çıkardılar.__ (M. Makal 1960 s. 14).

AD. **bider** ‘tohum’ DS 684–685, TS 545 < Ar. __biḏār__, (Suriye dial.) __bdār,__ a.m. [__baḏr__’ın çoğulu] A. Tietze 1958 no.

5. ***Ötekiler küçük toprak sahipleri, yarıcı veya üçtebirci köylülerdi ki vilâyete bider, kazma sapı, yahut çapa için ırgat tedarikine gidiyorlardı.*** (Orhan Kemal 1951s s. 22). ***biderci*** 'tarlaya tohum serpmek için tutulan ırgat' DS 685: ***Martın beşinden sonra götürü pazarlıkla tuttukları biderciye öbür tarlanın çiğidini serptirirdi.*** (Reşat Enis 1944 s. 120).

O. **biderman** 'çaresiz, bideva < Fa. ***bī-darmān*** a.m. [***bī-*** '-olmayan' ve ***darmān*** 'çare, ilâç']. ***Lākin nāzük-mizāc olduġı cihetden cefā-yı ḥabs-i zindān giriftār-ı derd-i bī-dermān olmasına sebeb oldı.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 125).

O. **bideva** 'çaresiz, devasız' < Fa. ***bī-davā*** a.m. [***bī-*** '-siz' ve ***davā*** 'deva, çare, ilâç']. ***Çün olurmış müyesser Ḫüsreve Şīrīn, niçün / Yoḳ yėre Ferhād-ı bī-dil yondı bunca ṭaşlar*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 174).

O. **bidevi**, b. ***bedevî.***

O. **bidevlet** 'bedbaht; uğursuz' < Fa. ***bī-davlat*** a.m. [***bī-*** '-siz' ve ***davlat*** 'talih, şans']. ***Gemi başında durduḳ, ol bī-devletlerile ceng eyledük.*** (Ferec 855/1451 v. 46b).

O. **bidil** 'meyus, sevdalı, malihulyalı' < Fa. ***bī-dil*** a.m. [***bī-*** '-siz' ve ***dil*** 'kalb, yürek']. ***Bī-dil 'āşıḳları, bī-ḥāṣıl mehcūr ṣādıḳları esirgemek gerek tā ki derdile cāna giriftārlıḳ olmaya.*** (Ferec 855/1451 v. 113b).

O. **bidin** 'dinsiz' < Fa. ***bī-dīn*** a.m. ***Bunı gördügümce bī-dīnliginden, mülḥidliginden iymīn degülem.*** (Ferec 855/1451 v. 212b).

O. **bidireng** 'derhal, gecikmeden' < Fa. ***bī-dirang*** a.m. [***bī-*** '-siz' ve ***dirang*** 'tehir, erteleme']. ***Bī-direng duru geldi, elin aldı, gendü yėrinde oturtdı.*** (Ferec 855/1451 v. 105b).

O. **bidirhem** 'parasız' < Fa. ***bī-*** '-sız' ve ***dirham*** 'para, akçe']. ***Eyleye her sefīhe luṭf u himem, Kala bī-dirhem.*** ('Ālī 1587 v. 129b).

O. **bidirig** 'inkâr olunmaz, reddedilemez' < Fa. ***bī-dirīġ*** a.m. [***bī-*** '-siz' ve ***dirīġ*** 'ret']. ***Bir kerīm-i bī-dirīġ ...*** ('Ālī 1587 v. 123b). 'reddedilemez, amansız': ***Eylemez ġamzeŋ ḥimāyet, tīġ urur ol bī-dirīġ...*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 180).

bidnus, b. ***bedenos.***

bidon 'teneke veya plastikten büyük kab' < Fr. ***bidon*** a.m. [kelime belki bir İskandinavya dilinden alınmadır]. ***Bir kedi çöp bidonundan atlayıp az önce farenin fırladığı deliğin başına koştu.*** (A. Kutlu 1987 s. 53).

AD. **bidüzeye/ bir dözeye** 'eşit olarak, bir sıraya' DS 688, 698–699, TS 587 < ***bir*** ve ***düzey*** 'düzlük' + dativus hali eki.

bidüziye/birdüziye 'durmadan, ardı arası kesilmeden' DS 688 < ***bir düzeye. İhtiyār Mansūr efendi birdüzüye za'īf burnunun ucuna düşen gözlüğünü düzelterek büyücek bir defterde ḳaydlar yapıyordu...*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 39).

O. **biedeb** 'edepsiz, küstah' < Fa. ***bī-adab*** a.m. [***bī-*** '-siz' ve ***adab*** 'edep, hayâ']. ***Çūn sen ayruḳ kişinüŋ milkidüŋ, evvelden baŋa dėyeydüŋ, böyle zaḥmet çeküb efgār olmayadum nolayidi, bī-edeblik daḫı ėtmeyedüm.*** (Ferec 855/1451 v. 116b).

O. **biemrillâh** 'Allahın buyruğu ile' < Ar. ***bi-'amri llāh*** a.m. ['***amr*** 'buyruk', ***bi-*** öntakısıyle ve ***Allah***]. ***Bi-emrillāh ol dermāndelikde, ol biyçāralıḳda bir aġac elüme girdi.*** (Ferec 855/1451 v. 112b).

O. **biendaze** 'endazeye gelmez, her ölçüyü aşar' < Fa. ***bī-andāza*** a.m. ***Bir bölük nikebāt-ı bī-endāze gürūh gürūh varurlar*** 'sayısız bir felâketzedeler ordusu kıt'a kıt'a gidiyor' ('Ālī 1975 [1599] s. 131).

O. **biesas** 'asılsız, esası olmayan' < Fa. ***bī-*** '-siz' ve ***asās*** 'esas'. ***Nasıl bir ġaflet eşeri olaraḳ bī-esās bir ḥissiŋ bütün veẓā'if-i insānīyeŋize vaż'-i ḥükm ėtdiğine ...*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 93).

O. **bieyyihal** 'her halde' < ***Ḥālbuki Mehpeyker daha Çamlıca'dan 'avdet ėder ėtmez Dilāşūbuŋ bieyyiḥāl ṣatılacaġını teferrüs ėtmiş idi.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 119).

O. **bifaide/bifayide** 'faydasız, netice getirmiyen' < Fa. ***bī-fā'ida*** a.m. ***Bu bī-fāyide kelecileri nėderüz?*** (Ferec 855/1451 v. 140a).

O. **bifasıla** 'fasılasız, aralıksız' < Fa. ***bī-*** '-siz' ve ***fāṣila*** 'aralık'. ***Rü'yāsında bī-pāyān bir ufḳuŋ üzerine sıralanmış çenberlerin arasından bī-fāṣıla bir pervāz ile ṣaḳlanub çıḳan bir genc ḳız gördü.*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 42).

bifayide, b. ***bifaide.***

biftek b.m. (bir et yemeği) < Fr. ***bifteck*** < İng. ***beefsteak*** a.m. [***beef*** 'sığır eti' ve ***steak*** 'et dilimi']. ***İntiharı "en anlamlı aydın başkaldırısı" olarak nitelendirenler sakin sakin bifteklerini kesiyorlar.*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 155).

O. **bifüruğ** 'aydınlıksız, sönüklük' < Fa. ***bī-furūġ*** a.m. [***bī-*** '-siz' ve ***furūġ*** 'parlaklık']. ***ṣadāḳati bezminüŋ şem'-i bī-fürūġı ẓāhir olanlar ...*** ('Ālī 1979 [1581] s. 136).

Biga 'Çanakkale vilâyetinde bir kasaba' < Yun. ***Πηγαι*** (Pēgái), asıl mânası 'membalar'.

Bigadiç 'Balıkesir vilâyetinde bir kasaba' < Biz.Yun. ***Πηγαδια*** (Pēgáḍia) D.J. Georgacas 1971n s. 108.

O. **bigam** 'gamsız' < Fa. ***bī-ġam*** a.m. ***Ādemī bī-ġam olmaz.*** (Ferec 855/1451 v. 70b).

bigâne 'yabancı' < Fa. ***bīgāna*** a.m. ***Değil bīgānelerden, āşinālardan belā gördüm.*** (Şair Eşref 1958 s. 140). (bir şeyden) 'mahrum': ***Şehr-i mezbūruŋ ba'ż-ı ḳahve-ḫaneleri aġzı salyarlu dīvāneler ile memlū, ḫuşūşā 'aḳl u idrākden bīgāneler ile ḍopḍolu ...*** ('Ālī 1975 [1599] s. 109].

O. **bigaraz** 'taraf tutmayan, şahsi maksadı olmayan' < Fa. ***bī-ġaraż*** a.m. [***bī-*** '-siz' ve ***ġaraż*** 'maksat; kötü kasıt, düşmanlık']. ***Mışra ḥükūmet ėdenlerüŋ***

maḳādīrini ba'ż-ı bī-ġaraż lardan ṣordum … ('Ālī 1975 [1599] s. 164).

O. **bigaye** 'sonsuz' < Fa. ***bī-ġāya*** a.m. [***bī-*** '–siz' ve ***ġāya*** 'nihayet, son']. ***Ve bu ẕikr olunan ḥidemāt-ı cihād u ġazā muḳābelesinde ücūr-ı bī-ġāye … bulduḳları …*** ('Ālī 1979 [1581] s. 245).

O. **bigayret** 'üşengen, ilgisiz' < Fa. ***bī-ġayrat*** a.m. ***Farażā 'avretini yanınca uydurub meşābesinde bī-'ār bī-ġayretlikdür..*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 243).

O. **bigayrihakkın** 'buna hakkı olmadan, haksızlıkla' < Ar. ***bi-ḥaḳḳin*** 'hak ile, menfi hale getirmek üzere ***ġayr*** kelimesinin ilâvesiyle. Ar.'da genetivus hali için bkz. ***alâ-rivayetin . Bi-ġayr-ı ḥaḳ niçin nefy eyledi bir çoḳ müselmānı?*** (Şair Eşref 1958 s. 117).

EO. **bigi** 'gibi' TS 546–548 < ET. ***bigi*** < ***kibi*** a.m. [***kīb*** 'kalıp, dökme' + 3. şahıs possessivum eki olan ***-i***], Clauson 1972 s. 686. Metatez için krş. ***albız . Ḳız balıḳ gibi ḥamūş, ṣadef bigi bī-hūş oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 41a).

O. **bigiran/bikeran** 'ölçülmüyecek kadar büyük' < Fa. ***bīgirān/bī-karān*** a.m. [***bī-*** '–siz' ve ***karān*** 'sahil, kenar, son']. ***Ḥattā ḍonanma-i hümāyūnda ol baḥr-i bīgirānda/bī-kerānda vāfir siyāḥat u sibāḥat ėtdi.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 159).

bigudi/bugidi 'saçları kıvırmak için küçük alet' < Fr. ***bigoudi*** a.m. [kelimenin aslı bilinmiyor] ***Sabah vakit bulabilirsem saçlarımı ısıtmalı bigudilerle sararım.*** (Z. Ankara 1991 s. 108). ***Kız, evde olduğu sürece bugidi ile dolaşır. Liseyi bitireli kaç yıl olmuş, evde böyle dolaşılmıyacağından haberi yok. Bir gün "Kızım, hasta mısın sen? Çıkarsana şu bugidileri!" dediydim.*** (M.G. Anadol 1984 s. 6).

O. **bigüft** 'konuşmaksızın, bir şey demeden' < Fa. ***bī-*** '–sız' ve ***guft*** 'konuşma, sözler'. ***Bī-güft durdılar, ol ḳadar beni dögdiler ki biy-hūş oldum.*** (Ferec 855/1451 v. 98a).

O. **bigüftar** 'konuşmasız, dilsiz' < Fa. ***bī-*** '–siz' ve ***guftār*** 'konuşma'. ***Ol bābda dilleri bī-güftār ve dīdeleri perde-i 'illet ile nümūdārdur.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 137).

O. **bigüman** 'şüphesiz' < Fa. ***bī-gümān*** a.m. [***bī-*** '–siz' ve ***gumān*** 'şüphe']. ***Bu ġulām bī-gümān baŋa ġalaṭ gelmişdür.*** (Ferec 855/1451 v. 121b).

bigünah 'günahsız, suçsuz' < Fa. ***bī-gunāh*** a.m. ***Şāyed ol yigit bī-günāh-idi? Taŋrısı ḳurtardı ola.*** (Ferec 855/1451 v. 109b).

bigüzel, b. ***bir güzel***.

O. **bihab** 'uykusuz, uyku tutmaz' < Fa. ***bī-ḫʷāb*** a.m. [***bī-*** '–suz' ve ***ḫʷāb*** 'uyku'). ***Günden güne 'ışḳı ziyāde oldı, bī-ḫāb u bī-ḳarār oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 176a–b).

bihaber 'habersiz' < Fa. ***bī-ḫabar*** a.m. ***Bular mestler, 'ālemden bī-ḫaberler.*** (Ferec 855/1451 v. 98b). ***Ürviyye satılduġından bī-ḫaber.*** (Ferec 855/1451 v. 178b).

O. **bihad** 'sayısız, ucsuz bucaksız' < Fa. ***bī-had*** a.m. [***bī-*** '–sız' ve ***ḥad*** 'had, hudut']. ***Zeyn bu ḥāle rāżī oldı, ẕevḳ eyledi aŋa degin ki ol bī-ḥad māl dükendi.*** (Ferec 855/1451 v. 52b).

bihakkın 'haklı olarak' < Ar. ***bi-ḥaḳḳin*** a.m. [***ḥaḳḳ*** 'hak', ***bi-*** öntakısı ve ***-in*** genetivus ekiyle, b. ***alâ-rivayetin***]. ***Ḳıyām etdi bi-ḥaḳḳın Erzurūmīler vilāyetce.*** (Şair Eşref 1958 s. 114).

O. **bihamal/bihemal/bihümal** 'benzeri mevcut olmayan' < Fa. ***bī-hāmāl/bī-hamāl/bī-humāl*** a.m. ***'Ulemādan mercū olan ḥāl icrā'-i şer'-i şerīfe ihtimām-ı bī-hāmāldür.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 160). ***Re'yīsüŋ bir ṣāḥib-cemāl bī-hümāl oġlı var-imiş.*** (Ferec 855/1451 v. 17b).

bihamdillah 'Allaha şükür!' < Ar. ***bi-ḥamdi llāhi*** a.m. [***ḥamd*** 'Tanrıya şükür', ***bi-*** öntakısı ve ***-i*** eki ile ve ***(A)llāh***]. ***Bāḳī iş mevcūd-ile biterse, mevcūddan çoḳ yoḳ biḥamdi-llāhi*** (Ferec 855/1451 v. 119b).

O. **bihamiyet** 'namus gayreti zayıf olan' < Fa. ***bī-ḥamīyat*** a.m. ***'İyaẕen billāhi bī-ḥamiyyetligi müşbet u muḳarrer olur.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 131).

O. **bihar** I 'denizler' < Ar. ***biḥār*** a.m. [***baḥr*** I 'deniz' kelimesinin çoğulu]. ***Bu diyār-i biḥārda bir ḫurrem ceziyre vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 45b).

O. **bihar** II 'dikensiz' < Fa. ***bī-ḫār*** a.m. [***bī-*** '–siz' ve ***ḫār*** 'diken']. ***Hīc Hurmā bī-ḫār u hīc genc bī-mār olmaz.*** (Ferec 855/1451 v. 74b).

O. **bihareket** 'hareketsiz' < Fa. ***bī-*** '–siz' ve ***ḥarakat***. ***Kendisini arkasına salıverdi, yine öyle bī-ḥareket durdu.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 142).

O. **bihaseb** (Ar. usulü izafet terkiblerinde) '–e göre' < Ar. ***bi-ḥasab*** a.m. [***ḥasab*** 'ölçü, kıymet'. ***bi-*** öntakısı ile]. ***Ḫilḳat-i insānīyeye bi-ḥasebil-'aẕamet u ri'āyet edeb lāzım olduġı gibi …*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 195). ***bi-ḥasebilḫilḳa*** 'tabiat itibariyle, doğuştan': ***Zenān ṣınıfıdur ki bi-ḥasebil-ḫilḳa nefslerine maġlūbelerdür.*** (a.e. s. 228), ***bi-ḥasebil-isti'dād*** 'uygunluk bakımından': ***Fuḳarā olanlar bi-ḥasebil-isti'dād aḥaḳḳ u aḥrā olanlar -ile berāber görülmemek gerekdür.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 152). ***bi-ḥasebil-ıstılāḥ*** 'ıstılahlarına göre': ***Nuḳūd-ı hümāyūnı ki bi-ḥasebil-ıstilāḥ dirhem-i 'oṣmānī dėyü mu'ayyendür …*** ('Ālī 1979 [1581] I, 183). ***bi–ḥasebir–rütbe*** 'derecelerine göre': ***… bi-ḥasebir-rütbe oturduḳlarında binā-yı faẕl u kemālātuŋ dīvār-ı üstüvārı meşābesinde görinürlerdi.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 105). ***bi-ḥasebiş-şer'*** 'şeriata göre': ***Lāzım olmayan mesācid u medāris īcādına bi-ḥasebiş-şer' icāzet yoḳdur.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 146).

O. **bihasıl** 'kazançsız, eli boş' < Fa. ***bī-ḥāṣıl*** a.m. [***bī-*** '–siz' ve ***ḥāṣıl*** 'netice, mahsul, kazanç']. ***Ḥālüme münāsib oldur kim bī-ḥāṣıl nigār ḳatına gelmeyem.*** (Ferec 855/1451 v. 18a). 'hasılat vermeyen, gayrımünbit'; ***Sengistān ve bī-ḥāṣıl yėrlerde sākin ra'āyā …*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 291).

O. **bihaya** 'utanmaz' < Fa. *bī-ḥayā* a.m. [*bī-* '–sız' ve *ḥayā* 'utanma']. *Ol bī-ḥayāya neyledüŋ ėtdüŋ.* (Ferec 855/1451 v. 139a).

O. **bihemak** 'eşsiz, benzeri olmıyan' < Fa. *bī-* '–sız' ve *hamāk* 'benzer'. *Ḥerīfi çeküb çevürmede şitābān u bī-hemāk olurlar.* ('Ālī 1979 [1581] I, 179).

bihemal, b. *bihamal.*

O. **bihemta** 'harikulâde, eşsiz' < Fa. *bī-hamtā* a.m. [*bī-* '–sız' ve *hamtā* 'benzer; eş'. *Ne anuŋ gibi mehrū gördügi var-idi, ne anuŋ gibi zībā vu bī-hemtā sarāya girdügi var-idi.* (Ferec 855/1451 v. 118a).

O. **bihikmetillah** 'Allahın hikmetiyle, nasıl olduysa' < Ar. *bi-ḥikmati llāh(i)* a.m. [*ḥikma* + *bī-* öntakı, ve *(A)llāh*]. *Çocuğu olmayan kadınlar o manastıra adakları ile giderlerdi. Bihikmetillah* (metinde: *bihikmetenlillah) dokuz ay on gün sonra çocukları dünyaya gelirdi.* (K. Bilbaşar 1961 s. 58).

O. **bihired** 'akılsız' < Fa. *bī-* '–siz' ve *ḫirad* 'akıl'. *İ bī-ḫired! Ben ḫōcam. Bu dem seni iki yüz dīnāra satun aldum.* (Ferec 855/1451 v. 223a).

O. **bihisab** 'hesapsız, sayısız' < Fa. *bī-ḥisāb* a.m. *Bī-ḥisāb ḫalḳ uydı. Mışra geldiler.* (Ferec 855/1451 v. 244a).

O. **bihişt** 'cennet' < Fa. *bihişt* a.m. *Aġ bürçeklü anaŋ yėri behişt olsun!* (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 58). *Bir mürġız-ra ėrdük ki bihiştden naġzter ...* (Ferec 855/1451 v. 47b).

O. **bihişţasa** 'cennete benzeyen' < Fa. *bihişt* ve *-āsā* 'gibi, benzeyen'. *mesākin-i bihişt-āsā* ('Ālī 1587 v. 135b).

O. **bihişten** 'kendinden geçmiş, şuuru bozuk' < Fa. *bī-ḫ*ʷ*īştan* a.m. *Çūn bu sözi işitdüm ... gendözümi bī-ḫīşten dopraġa saldum.* (Ferec 855/1451 v. 108a).

O. **bihiştî** 'cennete ait' < Fa. *bihiştī* a.m. [*bihişt* + isimden sıfat yapan *-ī*]. *Dalla cūn ol keniyzeki gördi, sandı-ki ḫūr-ı bihiştīdür* (Ferec 855/1451 v. 214b). 'cennetteki, cennet sakini': *Ol gece ol ḳız-ile ol gece düzdi ki bihiştīlerüŋ ḫūrilerile anuŋ gibi ġėceleri yoḳ.* (Ferec 855/1451 v. 143a).

O. **bihod/bihuz** 'kendinden geçmiş, bayılmış, çıldırmış' < Fa. *bī-ḫod/bī-ḫud* a.m. [*bī-* '–siz' ve *ḫod/ḫud* 'kendi']; Fa. kelimelerde */d/ /ẕ/* gelişmesi için krş. *azine.. Beni dögdiler. Bī-ḫod oldum.* (Ferec 855/1451 v. 109b). *Şöyle bī-ḫūẕ olub anda yatmışam, | Sankim ol dem gendözümden ġėtmişem.* (M. Adamović 1994 [1368–86]. no. 2445).

O. **bihoş**, b. *bihuş.*

O. **bihude**, b. *beyhude.*

O. **bihuş/bihoş** 'kendinden geçmiş, baygın, şaşkın' < Fa. *bī-hūş* a.m. [*bī-* '–sız' ve *hūş* 'akıl, şuur']. *Dārū işledi, bī-hūş olub düşdi.* (Ferec 855/1451 v. 22a). Krş. *beyhuş/beyhoş, bir hoş.*

O. **bihuz**, b. *bihod.*

O. **bihuzur** 'rahatsız, huzursuz' < Fa. *bī-ḫuẓūr* a.m. *Temür-leng buŋa ġāyet bī-ḫuẓūr olub ...* (P.N. Boratav 1995 s. 177). *Bu def'a fuḳarā bu cihetden ziyāde bī-ḫuẓūrsuzlıḳ beyān ėtmegin ...* (Ö.L. Barkan 1943 [1540/947] s. 76).

O. **bihümal**, b. *bihamal.*

O. **bihüner** 'elinden iş gelmez, beceriksiz' < Fa. *bī-hunar* a.m. *Ḳardaşumuŋ bir bī-hüner, bed-ḫışāl 'avratı vardur. Neki eve gelür, 'avrat anı biyhūde yėre ḫarc ėder.* (Ferec 855/1451 v. 191a).

O. **biihtiyar** 'gayrıihtiyari, elinde olmıyarak' < Fa. *bī-iḫtiyār* a.m. [*bī-* '–sız' ve *iḫtiyār* 'istek, karar']. *Çūn şehzādei faġfūr gördi, bī-iḫtiyār ḫidmet ėtdi, ayaġın durdı.* (Ferec 855/1451 v. 134a).

biilâç 'çaresiz' < Fa. *bī-* '–sız' ve *'ilāc* 'derman, deva'. Bugün yalnız *aç biilâç* 'aç ve ümitsiz' kafiyeli çift sözde kullanılır, b. *aç* maddesinde.

O. **biinayetillāhi** 'Allahın inayeti ile' < Ar. *bi-'ināyati llāhi* a.m. (*'ināya, bi-* öntaki ve *Allah*). Ar.'da genetivus hali için b. *arzullahi vasia . Alınduġı taḳdīrce ber-ḫordār olacağı bi-'ināyeti-llāhi muḳarrerdür.* ('Ālī 1956 [1586–87] s. 246).

O. **biinsaf** 'insafsız, merhametsiz' < Fa. *bī-inṣāf* a.m. *İnsānlarıŋ arasında onı ẕelīl ve sefīl bıraḳan bu müdhiş şeyiŋ eẕā-yı bī-inṣāfını ḫiss ėtmiş idi.* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 18).

O. **biintiha** 'sonsuz' < Fa. *bī-intihā* a.m. [*bī-* '–suz' ve *intihā* 'son']. *ba'ż-ı müslimānlara iftirā ve envā'-i kiẕb u durūġ-ıla isnād-ı ṭama'-ı bī-intihā ḳılub ...* ('Ālī 1982 [1581] II, 140).

O. **biintizam** 'intizamsız' < Fa. *bī-intiẓām* a.m. *'Amāyir-i 'imāret-encām beẕl-i ni'met u ṭa'ām bābında ol vech-ile bī-intiẓām olmaḳ münāsib u lāyıḳ mıdur?* ('Ālī 1982 [1581] II, 145).

O. **biirtiyab** 'şüpheden ari' < Fa. *bī-* '–siz' ve *irtiyāb* 'şüphe'. *Bu deŋlü miḥrāb-ı bī-irtiyābı ḳoyub seng u kec u gilden sāḫte ... ḳıblegāha terk-i teveccühi münāsib görmezler.* ('Ālī 1975 [1599] s. 122–123).

O. **biiştibah** 'şüphesiz' < Fa. *bī-iştibāh* a.m. [*bī-* '–siz' ve *iştibāh* 'şüphelenme']. *Ziyāfeti kilārdan görülmeyüb ḫarc-ı lāzımı rūz be-rūz çār-sūdan alınduġına delīl-i bī-iştibāhdur.* ('Ālī 1587 v. 137a–b).

O. **biiznillahi** 'Allahın izniyle' < Ar. *bi-'iḏni llāhi* a.m. (*iḏn, bi-* öntakısı ile ve *(A)llāh*). Ar.'da genetivus hali için b. *arzullahi vasia . Andan secdeye vardı, başını yėrden ḳaldurdı, nā-biynāyı biynā buldı, bi-iẕni-llāhi ta'ālā.* (Ferec 855/1451 v. 185a).

bijuteri 'kuyumcu işi süs eşyası veya ucuz taklidi' < Fr. *bijouterie* a.m. [*bijou* 'mücevher']. *Bayanların beğeneceği son moda bijüteri ...* (Füruzan 1972k s. 58).

AD. **bik** I 'mermer kesmeğe yarayan külünk' < Ar. (Suriye dial.) *bīk* A. Tietze 1958 no. 24 < Fr. *pic* a.m. A. Barthélemy 1935 s. 75. .

O. **bikâr** ‘işsiz’ < Fa. ***bī-kār*** a.m. [***bī-*** ‘–siz’ ve ***kār*** ‘iş, kazanç’]. ***Bir ustād-ı bennā varidi ki mühendislikde naẓīri yoġidi, adı ʿālemde meşhūridi, ammā hemiyşe biykāridi ve teng-dest idi.*** (Ferec 855/1451 v. 18b). ‘kazançsız’: ***Bī-kāruŋ işin düzer u éder anı der-kār | Ger nīm cev aġırı zeri kimseye vérseŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 121b). (***bī-kārī*** yerine) ‘işsizlik, boş zaman’: ***Şeb u rūz şehzādei yanından gidermezidi, şikārda biy-kārda, ṣoḥbetde ḫalvetde ansuz olmazidi.*** (Ferec 855/1451 v. 149b).

O. **bikarar** ‘yerinde durmaz, tedirgin, huzursuz’ < Fa. ***bī-ḳarār*** a.m. ***Seni görüb, gitmiş ḳayġum gérü geldi, oŋulmış yaralarum tāzelendi, ḳarār ṭutmış göŋlüm gérü bī-ḳarār oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 113a).

bikarbonat ‘kimyevî bir birleşim; HCO_3’ < Fr. ***bicarbonate*** a.m. [Lât. ***bi-*** ‘çift’, ***carbo*** ‘kömür’]. ***bikarbonat dö sut*** ‘$NaHCO_3$’ < Fr. ***bicarbonate de soude*** : ***Bir paket bikarbonat dösut alalım.*** (Umran Nazif 1955 s. 30).

⊡ Fr.’dan alınmış kelimeler arasında ***bi-/bis-*** öntakısı olanlar vardır. Bu öntakı, Lât. ***bi[s]*** ‘iki kere, çift’ kelimesinden gelmedir. A–E cildindekiler: ***bikarbonat, bisiklet, bisküvi.***

O. **bikayd ol–** ‘merak etmemek, üzülmemek’ < Fa. ***bī-ḳayd*** ‘bağlı olmayan, serbest’ [***bī-*** ‘–sız’ ve ***ḳayd*** ‘bağ’]. ***Ciypura eyitdiler. "Çıḳışda ʿayyārlardan iḥtiyāṭ étl" dédiler. Ciypur ḳarıcuḳ anasına söyledi. Ol eyitdi: "Bī-ḳayd ol! Gidecegüŋ vaḳt eve naʿlband getür, ḳatırları ters naʿllet [metin: nalet]!"*** (Ferec 855/1451 v. 241b).

AD. **bike** ‘kadın, hanım’ DS 689, ***bike/büke*** a.m. R. Dankoff 1991 s. 18, 20 < G. Doerfer 1965 II, no. 830’a göre belki ***bī*** ‘bey’ + dişilik yapan ***-ka*** eki; krş. M. Räsänen 1969 s. 67, E.V. Sevortyan 1978 II, 134–135. .

O. **bikemukâst** ‘tam mikdarda’ < Fa. ***bī-kem-u-kāst*** ‘ne daha az, ne daha fazla’. ***Ben dédüm bu kel-mi bī-kem-u-kāst: | Aġzı egriye beglik olmaz rāst.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 167).

O. **bikeran**, b. ***bigiran.***

O. **bikes** ‘kimsesiz’ < Fa. ***bī-kas*** a.m. [***bī-*** ‘–siz’ ve ***kas*** ‘kimse’]. ***Ben bunda ġarībem, bī-kesem, dermāndem.*** (Ferec 855/1451 v. 118a).

O. **bikıyas** ‘pek çok, muazzam mikdarda’ < Fa. ***bī-ḳiyās*** a.m. [***bī-*** ‘–sız’ ve ***ḳiyās*** ‘tahmin, ölçü’]. ***Pes bī-ḳıyās niʿmet aldum, ḳardaşlarumile gemiye girdük.*** (Ferec 855/1451 v. 98a).

O. **bikıymet** ‘kıymetsiz’ < Fa. ***bī-ḳīmat*** a.m. ***Köyden iner ikan bi kıymet bir saat ḳazaen kırılmış olduġından ...*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 85).

bikini ‘asgari bir sahası olan iki parçalı kadın mayosu’ < Pasifik okyanusunda bulunan ıssız bir adacık olan Bikini’nin adından (Fransızlar orada atom bombası denemelerini yaptılar; bu mayo modası çıktığı zaman onun tesiri bir atom bombasına benzetilmek isteniyormuş). ***Çepeçevre terastı onun evi de. Mavi bikinisiyle güneşleniyor, içki içiyor, sonuna kadar açtığı teypinde sürekli olarak barok müzikçilerin yapıtlarını çalıyordu.*** (A. Kutlu 1987 s. 48). ***Eflatun bikinisini ve terliklerini giyip plaja indi.*** (U. İlhan 1993 s. 39).

bikr/bikir ‘kız oğlan kız’ < Ar. ***bikr*** a.m. ***Geldükce bir bikir cāriye armaġan getürüridi..*** (Ferec 855/1451 v. 56a). ‘genç kız hali, bekâret’: ***Nihayet, bu yol ile bikrimi izale eylediler.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 171). Mecazi mânada ‘el değmemiş’: ***Teşbīh-i bikre dest-resī bulub ...*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 22). ***Ellerimin altına ḳadar yuvarlanub gelen bu ḥikayeniŋ henüz bikr ve tāze ṣaḥā’ifini ne içün ben açmayam?*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 170).

O. **bikusur** ‘kusursuz’ < Fa. ***bī-ḳuṣūr*** a.m. ***Bī-ḳuṣūr edā’-i ḫizmet édeler.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 398).

bil– b.m. < ET. ***bil-*** a.m. Clauson 1972 s. 330–331. ‘(daha evvel tanışılan birini) gene tanımak’: ***Vezīr-i evvel bucaḳdan baḳdı, yārini bildi, Ḳatına geldi. Vezīr-i düvüm anı gördi, bildi.*** (Ferec 855/1451 v. 24b). ‘malûmat elde etmek, öğrenmek’: ***Aŋa (dair ?) ne bildüŋüz?*** (Ferec 855/1451 v. 21a). ***"Bu kimdür?" dédiler. Muḥtesibmiş bildiler.*** (Ferec 855/1451 v. 234b). ‘haberi olmak, vâkıf olmak’: ***Ölümü bilmek? Hayır, siz bilmiyorsunuz, Asuman Hanım. Hiç biriniz bilemezsiniz. Ama ben biliyorum, ya da öğrenmeye başladım.*** (P. Kür 1983 s. 54). ‘tam olarak anlamak, iyice tadabilmek’: ***Oğlanı doğuran benim; bu boya getiren de ben. Şimdi mektebe başlıyorsa, ben de ele güne karşı analığımı bileyim.*** (E.E. Talu 1935 s. 11). ‘farzetmek’: ***Fadik işini oldu bil! Yarın üzümü, inciri mendile sar da yolla!*** (Kemal Tahir 1957k s. 53). Ablativus hali ile ‘mesuliyet veya kabahati (falanda) görmek’: ***ʿEvlerine ne eyilik gelmişse, hepsini Lemʿandan biliyordu.*** (E.E. Talu 1928 s. 224). ‘ögrenmiş veya alışmış olmak, kabiliyetine sahibolmak’: ***Satranc oynamaḳ bilür misin?*** (Ferec 855/1451 v. 203a). ***Bir kelime okuma bilmez kil*** (H.R. Gürpınar 1933ş s. 39). ***Ḥırşlarını gizlemeyi bilmezler.*** (H.R Gürpınar 1336k s. 57). ***Hizmetçi kadının vazifelerini bu yapar. Yalnız yemek pişirmesini bilmez.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 28). ***Ḍonın aru ḍutan, icini pelīz | Nice ucmaġa ḍuta bile ümīz?*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340/42 s. 40). EO.’da şöylesi de var: ***Sipāhīnüŋ olmayıcaḳ yaraġı | Nite ḍurı bile göricek yaġı?*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340/42 s. 22) Geçişsiz fiil (verbum intransitivum) olarak: ***"Barış olsun istemiyor musunuz?" - "Şartı bilir." (yâni: şartına bağlı)*** (Kemal Tahir 1961 s. 279). ***Yol da gitmekle bitmek bilmiyordu. Nihayet bir mezarlık başına gelmiştik.*** (Mahmud Yesari 1938 s. 29). ***bileme!*** ‘tabii, anladın! farkına varmıyacağını sanmak imkânsız!’: ***"Birader, sen ütülü pantalona çok meraklısındır, değil mi?" - "Ha bileme şunu!"*** (S.M. Alus 1944 s. 20). ***bilemedin*** ‘söylediğimi az buluyorsanız, biraz daha ilâve edeyim’: ***Şöyle başbaşa hızla yaşanmış bir - bilemedin, iki - saatçik.*** (M. Seyda 1966 s. 245). EO. ***bili-ver-/bilü ver-*** ‘söylemek, bildirmek’ TS 576: ***Ḫalümi, ḥikāyetümi baŋa bilivérüŋ!*** (Ferec 855/1451 v. 245a). ***bilmezden gel-/bilmezlen-/bilmezlikten gel-*** ‘bilmiyor gibi görünmek’ (İkinci

varyanttaki *-mezlen-* genişlemesi için b. *almazlan-*): ***Parayı kumarda ezmeyi biliyordun da silâhı mı bilmezden geliyon?*** (S. Soysal 1978 s. 111). ***Ne fettânsın, cihânı hep bilürsin, / Hemân sevdügümi bilmezlenürsin.*** (ʿAmrī 1979 s. 189). ***bilmezlen-*** fiilinin aksi ***bilürlen-*** için b. TS 574. ***bilmezlik*** 'cehalet, toyluk, tecrübesizlik': ***Ḥaḳ taʿālā mübālaġa niʿmet vermişidi. Bilmezlikden hep elümden çıḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 92a). ***bilmiş oll*** (kuvvetlendirilmiş emir hali): ***Kimseyi beğenmediğim yok, fakat be Aliye filân gitmem. Bunu da bilmiş olun!*** (Sabahattin Ali 1937k s. 101).

O. **bilâ** (birçok terkiblerin ilk uzvu olarak) '–sız' < Ar. ***bilā*** a.m. ***Sanakor mahallesinde Toprak sokağında bilâ numaralı bir evde oturuyor.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 51).

O. **bilaca** 'gemi yatağı, sahile yakın mahfuz demir yeri' < İt. (Venedik dial.) ***plagia*** 'deniz sahili, plâj' Kahane–Tietze 1958 no. 503. ***Mezbūr şehrüñ öñleri gün doġusına açuḳ bilacadur.*** (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 596).

O. **bilâd** 'memleket, ülke' < Ar. ***bilād*** a.m. ***Ve ol bilād ehli ʿibād / ḥālik-i şemsüñ vücūdin ʿinād ḫşemse gendüye daparlardı. Āfitāb-perest idiler.*** (Ferec 855/1451 v. 180b). ***Bilâd-ı ʿAcem*** 'İran': ***Ġarīb kişiyem. Bilād-ı ʿAcemdenem.*** (Ferec 855/1451 v. 37b). ***Bilâd-ı selâse*** 'Osmanlı payitahtını teşkil eden eden üç kaza: İstanbul (Eyüb), Galata ve Üsküdar': ***Ṭaʿāmīyelerine müteʿallik olan iḫrācāt-ı bī-meʾāl Bilād-ı ṣelāṣenüñ ḳaḥṭ u ġalāsına bāʿiṣ ...*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 146).

AD. **biladan** 'çınar ağacı' DS 689 < Yun. ***πλατανος*** (plátanos) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 419).

(Halk ağzı) **bilâder** I 'erkek kardeş' < ***birader.*** ***Altı ay sonra eve vardım. Bizim bilâder evlenmiş.*** (S. Kocagöz 1954 s. 9).

(Halk ağzı) **bilâder** II (şikâyet veya sitem nüansları olan nida) 'yahu!' < ***birader.*** .

O. **Bilâdülcebel** 'Lübnan' < Ar. ***Bilādu l-cabal*** a.m. ("dağ memleketi", ***bilād*** 'memleket', ***l*** harf–i târif, ve ***cabal*** 'dağ').

O. **bilâfasıla** 'fasılasız, artsız arasız' < Ar. ***bilā*** '–sız' ve ***fāṣila*** 'aralık'. ***Durmadan kahkaha atmada, böbrek dudaklarının arasından bilâfasıla tükrükler saçmada.*** (S.M. Alus 1933p s. 204).

O. **bilâfütur** 'üşenmeden, çekinmeden' < Ar. ***bilā*** '–sız' ve ***futūr*** 'gevşeme, bezginlik'. ***Bilâfütur her şeyi olduğu gibi anlattı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 119).

bilahare 'sonraları' < Ar. ***bi-l-ʾāḫara*** a.m. ***Niş'de, Vali Midhat Paşa'nın dikkatini çeken Ahmed - Midhat mahlâsını bilâhare Midhat Paşa verecektir - Paşa'nın zorlaması ile, galiba biraz kerhen fransızcaya dalar.*** (O. Okay 1975 s. 2).

O. **bilâihmal** 'ihmal etmeden' < Ar. ***bilā*** '–siz' ve ***ihmāl*** 'ihmal'. ***Ḳāżī ʿavrata bilā-ihmāl ṭalāḳ vérecekdür.*** (Ferec 855/1451 v. 120a).

O. **bilâihtiraz** 'çekinmeden' < Ar. ***bilā*** '–sız' ve ***iḫtirāz*** 'çekinme' [/ḫ rz/ kökünden]. ***O bilā-iḫtirāz naḳl édiyordı.*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 181).

O. **bilâihtiyar** 'gayrıihtiyari' < Ar. ***bilā-*** '–sız' ve ***iḫtiyār*** 'istek, karar' [/ḫyr/ kökünden]. ***Ḳuzuyu o ḳadar medḥ eyledi ki Meḥmed Aġa daḫi bilā-iḫtiyār yutḳunmaġa mecbūr olurdu.*** (Aḥmed Midḥat 1945 [1885] s. 18).

O. **bilâiltizam** 'mecburiyeti olmadan, gönüllü olarak' < Ar. ***bilā*** '–sız' ve ***iltizām*** 'icab ettirme' [/lzm/ kökünden]. ***Kendisini bilā-iltizām aldatdığından baḫş éden ... bu refīḳıŋ ḥikāyesini dinlemekden başḳa bana bir vaẓīfe teveccüh étmiyordu.*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 175).

O. **bilâistisna** 'istisnasız' < Ar. ***bilā*** '–sız' + ***istiṯnā*** 'istisna' [/ṯny/ kökünden]. ***Bilā-istiṣnā her ʿāṣıḳ içün bir sırdaş bulunmaḳ bir ḳāʿide-i ʿumūmīye ḥükmündedir.*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 169).

O. **bilâiştirak** 'ortaksız, yalnız olarak' < Ar. ***bilā-*** '–sız' ve ***iştirāk*** 'ortaklık' [/şrk/ kökünden]. ***Aṣıl niyetleri, yek-dīgerini boġaraḳ ḥazīneye bilā-iştirāk mālik olmaḳdan ʿibāret bulunmaġla ...*** (Aḥmed Midḥat 1296 s. 40).

O. **bilâkaydüşart** 'şartsız olarak' < Ar. ***bilā-*** 'olmadan, –sız'. ***ḳayd*** 'bağ', (Fa.) ***u*** 've', ***şarṭ*** 'şart'. ***Köyümüzün Vatan Cephesinden, partimizin bilâkaydüşart âzası Ali Bayat kulunuzun, zatınıza sonsuz derecede bağlığımızın nişanı ...*** (F. Erdinç 1969 s. 169).

bilakis 'tam tersine, aksine' < Ar. ***bi–l-ʿaks*** a.m. [***ʿaks*** 'tersi', ***bi-*** öntakısı ve ***l–*** harf–i târif ile beraber]. ***Aynı manzarayı belki on defa tekrar tekrar seyrederiz. Gene de güzelliğinden, renginden, parlaklığından bir şey kaybetmez. Bilâkis zaman ilerledikçe daha fazla çeker, daha fazla mest eder bizi.*** (Y. Keskin 1953 s. 116).

O. **bilâkuza** 'bayramda yenen bir şey' < Yun. (Karadeniz dial.) ***πλακουτζα*** (plakútza) 'bir cins tatlı çörek' A.A. Papadopoulos 1961 II, 199. ***Ben istedükce bayrama andan bilāḳuza / Dėr baŋa: "Ḳaḥbe, saŋa yazuḳ ekilen tuza!"*** (Vāṣıf ʿOṣmān 1257 s. 53).

O. **bilâlüzum** 'lüzum olmadan' < Ar. ***bilā*** 'olmadan' ve ***luzūm*** 'gerek'. ***Korkak değilim. Fakat bilâlüzum tehlikelere atılmağı da sevmem.*** (Fazlı Necip 1930 s. 225).

O. **bilâmani** 'zorlayan, mücbir sebep olmadan' < Ar. ***bilā-*** 'olmadan, –sız' ve ***māni'*** 'men eden şey'. ***Kimesne daḫl ve taʿarruż étmeyeler, Meger-ki ol-daḫı üç yıl bilā māni' taʿṭīl eyleye. Ol ḥīnde sāyirler gibi anuŋ daḫı tutduġı yėr elinden alınub dāḫile ve ġayre vérilse cāʾiz ola.*** (Ö.L. Barkan 1943 [1540] s. 78–79).

(Halk dili) **bilâmeccani** 'parasız, para almadan' < Ar. ***bilā–*** 'olmadan' ve ***meccani*** 'parasız', belki ***bilâücret*** 'ücretsiz' kelimesinin tesiriyle, ***Ölünceye kadar sana bilâmeccani, karnı tokluğuna çıraklık edeyim.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 187–188).

O. **bilâmenfaat** 'menfaat aramadan' < Ar. ***bilā-*** 'olmadan, –sız' ve ***manfaʿa*** 'fayda, kâr'. ***Ben size***

bulurum ... Bilâ-menfa'at. Namusumla temin ederim ki bilâ-menfa'at. (Nâzım Hikmet 1965i s. 78).

O. **bilâmünakaşa** 'münakaşasız, tartışmasız, münakaşaya lüzum kalmaksızın' < Ar. *bilā* 'olmadan, –sız' ve *munāḳaşa* 'münakaşa' [*/nḳş/* kökünden]. *Bilâmünakaşa derhal kabul edilmesi lâzım gelen bir teklif.* (Nâzım Hikmet 1932 s. 31).

O. **bilâmüzahim** 'bir engele rastlamaksızın' < Ar. *bilā-* 'olmadan, –sız' ve *muzāḥim* 'rahatsız eden, men eden'. *Doğru geldi, bilā müzāḥim Mışra girdi.* (Ferec 855/1451 v. 243b).

bilan, b. *belen* (bağı).

bilanço (ticaret terimlerinden) 'bir müessesenin malî durumunu gösteren hesap cetveli' < İt. *bilancio* a.m. < Lât. *bilancia* 'terazi' [*bi* 'çift' ve *lanx* 'tabak, kefe']. *Diğer akşamlar gibi o akşam da günün bilânçosunu çıkarıyorduk. Odanın içi, sehpanın üstü kâğıtlar ve broşürlerle darmadağınıktı.* (U. İlhan 1993 s. 61). Mecazi mânada: *27 Mayıs 1960 olayının sonu ve bilançosu Yassıada'da kapandı.* (B. Arpad 1976 s. 90).

O. **bilâniyye** 'niyet olmadan, kasd etmeksizin' < Ar. *bilā-* 'olmadan, –sız' ve *niyya* 'niyet'. *Ġarābet bundadur ki ol gėce hevlnāk rü'yālar müşāhede olundı, ḫuşūşā ki bilā-niyye bu güne bir ḳıṭ'a naẓmına dest-res bulundı.* ('Ālī 1956 [1586–87] s. 236).

O. **bilânoksan** 'eksiksiz' < *bilâ* '–sız' ve *noksan*. *Memurluğunuzca yollanan dört yüz seksen baş işçi bilânoksan alınmış, iki gece misafir edildikten sonra Kastamonu üzerinden Ankaraya sevkedilmiştir.* (R. Ilgaz 1962n s. 63).

O. **bilâözr** 'mücbir sebep olmadan' < Ar. *bilā-* 'olmadan, –sız' ve *'uḏr* 'mâzeret'. *Ve ra'āyānuŋ zirā'ate ḳābil yėrlerinden bilā 'özr üç yıl mütevāliyen boz ḳalsa ...* (Ö.L. Barkan 1943 s. 66).

bilar (gemicilik terimlerinden) 'bir nevi kalafat macunu' < EYun. *πιλαριον* (pilárion) 'macun' Kahane–Tietze 1958 no. 830.

bilârdo/bilyardo 'hususi masalarda ağır toplarla oynanan bir oyun' < İt. *bigliardo/biliardo* < Fr. *billiard* a.m., aslında ıstakanın adı, G. Meyer 1893 s. 62. *Tavla partisi bitmiş olacak ki, içerden şimdi yalnız bilârdo masasının sesleri tek tek geliyordu.* (Z.O. Saba 1956 s. 23).

O. **bilâruhsat** 'müsaadesiz' < Ar. *bilā* '–sız' ve *ruḫṣa* 'müsaade'. *Bir yeŋiçeri içün bilā-ruḫṣat ordugāhı terkle gidivėrmek işden bile olmadığı.* (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 15).

O. **bilarya** 'yenen bir deniz hayvanı (balık?)', krş. *ilârya* ? (Çekmece gölünden bahsederken) *Memdūḥ mār māhīsi, māhī-yi pisi, māhī-yi bilaryası olur ki ġāyet leẕīẕdür.* (Evliyā Çelebī 1314 [17.yy.] III, 290).

O. **bilâsahib** 'sahipsiz' < Ar. *bilā-* '–siz' ve *ṣāḥib*. *Sekiz senedenberü ṣāḥibler ẓuhūr ėtmeyüb bilā-ṣāḥib ḳalmaḳla ...* (Ö.L. Barkan 1943 [1540] s. 346).

O. **bilâsebeb** 'sebepsiz olarak' < Ar. *bilā-* 'olmadan, –siz' ve *sabab* 'sebep', *Neden böyle bir daḳīḳa içinde bilā-sebeb, ġayrı-mü'esses bir şübhe beni sevilmediğime, aldatıldığıma iḳnā' ėtdi?* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 7).

O. **bilâşübhe** 'şüphesiz' < Ar. *bilā* '–siz' ve *şubha* 'şüphe'. *Bu eşḫāṣın ḫafīye yüzde doḳsanı bilā-şübhe.* (Şair Eşref 1958 s. 113).

O. **bilataab** 'zahmetsizce' < Ar. *bilā–* '–siz' ve *ta'ab* 'zahmet'. *Bilā-ta'ab yılda bir Mışr ḫazīnesi ḥāṣıl olmaḳ ...* ('Ālī 1979 [1581] I, 151).

O. **bilâtehir** 'gecikmeden, derhal' < Ar. *bilā–* '–siz' ve *ta'ḫīr* 'sonraya bırakmak'. *Bu güne nā-şāyeste umūrı bilā-te'ḫīr men' u def' buyurmaḳ mühimmāt-ı dīn u devletden idüginde reyb yoḳdur.* ('Ālī 1979 [1581] I, 187).

O. **bilaterahi** 'sertliği bırakmadan, yumuşamaksızın' < Ar. *bilā–* '–siz' ve *terāḫī* 'gevşeme'. *Bilā terāḫī mezbūra siyāset-i eşed, ya'nī-ki ḳaṭ'-i yed, emr eyledi.* ('Ālī 1979 [1581] I, 170).

O. **bilâtereddüd** 'tereddüd etmeden' < Ar. *bilā* '–siz' ve *taraddud* 'tereddüt' [asıl mânası 'defalarca gidip gelmek, girip çıkmak']. *O bilā-tereddüd cevāb vėrdi.* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 22).

O. **bilâveled** 'çocuksuz' < *bilā* 'olmaksızın' ve *veled* 'çocuk', *Arsanın yetmiş iki zira, bir evlek kısmından otuz ikide bir yirmi bir hissesi de benimdir (Birader bilâveled vefat etti).* (F.C. Göktulga 1943 s. 117).

O. **bilâzaruretin** 'bir zaruret olmadan, mecbur olmadan' < Ar. *bilā–* '–siz' ve *ḍarūra* 'zaruret', son–ek ile. *Ferd-i 'āḳil u dānāya gemiye girmek, bilā-żarūretin deryā seferin ėtmek cāyiz degüldür.* ('Ālī 1956 [1586–87] s. 233).

O. **bilbedahe** 'ilk bakışta (anlaşılmak)' < Ar. *bi-l-badāhati* a.m. *Ne deŋlü bā'iş-i meşaḳḳat u żarar olması bil-bedāhe mefhūmdur.* ('Ālī 1982 [1581] II, 133).

bilcümle 'bütün, hep, umumiyetle' < Ar. *bi-l-cumlati* a.m. *Sanır bil-cümle millet kendini taḫte t-taraşşudda.* (Şair Eşref 1958 s. 116). 'sözün kısası, velhasıl': *Ve bil-cümle hīç bir ferdi gendüme feryād-res bulmadum.* ('Ālī 1982 II, 217).

AD. **bilde/pelte** 'pamuk parçacığı, pamuk yumağı, fitil' < EYun. *πτιλον* (ptílon) 'ince tüyler' Ch. Tzitzilis 1987g no. 440. Başka bir etimoloji için b. K. Karapotosoğlu 1999 no. 46a.

bildik 'tanıdık' < *bil-* + *dik* fiilsıfatı (participium) eki. Aslında sıfat: *Kendimi birden dağ başında bulmuşum. Bu dağ neresi? Bir tanıdık, bildik tepe.* (A. Kutlu 1995 s. 76). İsim olarak 'aşina kimse': *"Şu sarışın kadını görüyor musunuz?" –"Şu şimdi geleni mi? Sizin bildik mi?"* (Nâzım Hikmet 1935 s. 56). AD. *bildiklik ver–* 'yabancı olmadığını sezdirmek' krş. Fa. *āşnā'ī dādan* a.m.: *Şindi dōru bizim eve varak, heç bildiklik vermiyek, vaz'yeti āniyek!* (A. Caferoğlu 1945 s. 149). Krş. *bilişlik ver–*.

⊡ Fiilsıfatların (participia) isim olarak kullanılabildiğini biliyoruz (b. ***açacak açar*** I , ***böğürtlen*** I , ***açmaz***), fakat ***-dık*** vs. partisibinin bir hususiyeti var: mâna bakımından passivum'dur, yâni ***tanıdık*** 'tanıyan' değil 'tanınan'dır. A–E cildinden benzer misaller: ***bildik, bulduk, dayanduk, durduk yerde*** tâbiri de bu partisiple yapılmıştır. Şüpheli olan ***dikdik*** kelimesinin muhtemelen bu partisiple alâkası yoktur. Sonraki ciltlerde ***yitdik*** gelecek.

EO. **bile** I (zarf) 'beraber, birlikte' TS 550–552 < ET. 'ile' Clauson 1972 s. 364–365, menşe hakkındaki faraziyeler için b. Clauson 1972 s. 364, E.V. Sevortyan 1978 II, 140–142. EO'da standart zarf olan kelime sonra yerini ***beraber***'e bıraktı. Bugün yalnız AD.'de mevcuttur. /r/ sesinin düşebilmesi için b. ***arslan*** [2]. ***Güzeller çıḳdılar seyre, bile ol māh-ṭal'at yoḳ.*** (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 14). ***Geçen bile gezerduk, | Hani o günler, hani?*** (K. Emiroğlu 1989 s. 56). EO.: ***Sen-de gel, bile gidelüm.*** (Ferec 855/1451 v. 234b). ***Bibī Kapuyı kilitleyüb miftāḫın köye bile alub gitdi.*** (a.e. v. 22b). ***Baḫtı kördür bu gün bu ṭā'ifenüŋ, | Nereye varsa Ṭālī'i biledür.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 181). ***-ce*** aequativus ekini ve possessivum eklerini alabilir, casus (hal) eklerini yalnız possessivum eklerinden sonra alabilir, ms. dativus haliyle: ***Bileme gel, ḳız ḳardaşuma baḳ gör nėderin!*** (Ferec 855/1451 v. 42a). ***Bileme az altun var. Varub daḫı altun getürmege gidersem gelem seni ḳanda bulam?*** (a.e. v. 114b). ***Bileŋe giderem, yoldaş oluram.*** (a.e. v. 181a). ***Bilesine yėmek yėdüm oturdum.*** (a.e. v. 172a). Locativus hali ile: ***Miftāḫ bilesindedür.*** (a.e. v. 25b). ***Ḫōş ola, bilemüzde ol!*** (a.e. v. 44a). ***Ḳırḳ ḳara ḳul ḳırḳ deveye binmişler, iki yėdek temām yaraḳlu bilelerinde dutarlar.*** (a.e. v. 54b). Aequativus hali ile: ***Şeyḫ Edebālī ḳızın bilece getürüb bile gelmişdi.*** (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 9). ***Var, uġur olsun, himmet bileŋcedür!*** (Ferec 855/1451 v. 130b). ***Bileŋüzce varuram.*** (a.e. v. 195a). ***Kimüŋ Mışıra raġbeti varise gelsün, bilesince bir bayḳuş getürsün,*** (a.e. v. 244a). ***ile bile*** 'ile beraber': ***Ḳandahār şehrine giderüz. Bizümle bile gelmege heves ėderseŋ gidelüm!*** (a.e. v. 113a). ***bile ol-*** 'beraber olmak': ***Gerekdür ki ol ḳızı saŋa nikāḫ ėdevüz. Bu gėce bile olasın, şabāḫ aŋa ṭalāḳın vėresin.*** (a.e. v. 118a).

bile II (vurgulu kelimeyi takibeden vurgusuz edat, encliticum) 'umulmayan bir hale veya hadiseye dikkati çeker, takib ettiği kelimede cümlenin ifade ettiği mânaya ters düşen ve dolayısiyle tahakkuk edeceğini umdurmayan bir mahiyetin bulunduğunu ima eder' < ***bile*** I, ondan ***bile*** II'e giden gelişme vurgunun edattan ondan önceki kelimeye kayması ile bir arada olmuş olmalı (***Dedesi bilé geldi*** 'Dedesi [onunla] beraber geldi' > ***Dedesí bile geldi*** 'Dedesi de geldi, halbuki ihtiyar olduğundan dedesinin geleceğini ummuyorduk'. Bu gelişmenin ne zaman vuku bulduğunu tesbit etmek zordur. Yeni mânaya 17. asırdan itibaren lugatlerde rastlıyoruz (b. Meninski 1680 I, 886). Tabiî, çok daha eski olabilir (Clauson 1972 s. 365 onu 11. asırda Kutadgu bilig beyt 2722 [R.R. Arat 1947 I, 284]'de görüyor, fakat R.R. Arat bu ***bile***'yi de aynı eserdeki öteki ***bile***'ler gibi 'beraber' mânasına almıştı). ***Bir kadeh bile içmiyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 183). ***Yalnız köyde değil, kasabada bile hatırı sayılırdı.*** (C. Tuncer 1960 s. 73). Enklitik olduğu için sentaktik grupların içine de girebilir, ms. attributum ile nomen'in arasına. ***Yüz elli lira bile ḳıymeti olmayan bu binā içün māhīye üç yüz ġurūş īcār veriliyor.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 142). Keza zarf grubunda. ***"Göle taş atınca suyu buruşuyor ... Gönül de öyle midir?" – "Daha bile çabuk küser, kızım."*** (S. Ayverdi 1940 s. 69). Haber kompleksine de girer: ***Sonra düşüne düşüne Mihran'ın ... benden bahis bile etmediğine hükmettim.*** (H.C. Yalçın 1935 s. 111). ***Gidip bir iki sinir doktoruna baş bile vurdu.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1954 II, 75).

bile III (fiilden sonra bulunan ve vurgusuz [enklitik] edat kendisinden evvel olan kelimeye değil, bütün cümlenin ifadesine ait olur) 'umulandan daha çabuk, şimdiden' < ***bile*** II. ***Gece oluyor. Oldu bile.*** (Aḥmed Rāsim 1316 s. 7). ***Nereden biliyorsunuz ölmediğini? Belki şu dakikada ölmüşdür bile.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1928s s. 213). AD. ***-dığı bile*** '–dığı zaman, –ınca': ***O geldi, girdiği bile, söken ağaşlarını fururuŋ, arḫaya baḫmadan ġaçırursıŋ.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 61–62).

bile- 'keskinleştirmek' < ET. ***bile-*** a.m. Clauson 1972 s. 332–333. ***Oh, sevgili aletlerim! | Ben sizi her gün bilerim.*** (Tevfik Fikret 1958 s. 29). Mecazi mânada: ***La'lüŋi emmege, ey dōst, 'adū diş bilemiş; | Dilegüm bu ki ola cümle-i dendānı şikest!*** (Ẕātī 1967 I, 72).

bile bile 'bilmekle beraber, bildiği halde, mahsus; göz göre' < ***bil-*** fiilinin mükerrer gerundium hali': ***Yağlı kuyruğu yakalamışken bile bile fırlatıyorsunuz.*** (S.M. Alus 1933p s. 177–178). ***Gözlerimi bağlayan görevsiz anlayamadığım resmî bir belgeyi okuyor, anlaşılır biçimde okuyamıyor veya anlayamayayım diye bile bile yapıyor, ve okuduklarını kabul edip imzalamamı istiyor.*** (İ. Aral 1997 s. 160). ***Hepsinden iyi, umutlu, yenilenmiş olarak başlıyorum güne. Akşama doğru başıma gelecekleri bile bile.*** (L. İpekçi 1998 s. 48).

EO. **bilece**, b. ***bile*** I.

AD. **bilecen** 'her şeyi bilen, bilgiçlik taslayan' DS 691, TS 552 < ***bil-*** + fiilden sıfat yapan ***-ecen*** eki (menşei ??). krş. ***evecen/ivecen.*** ***Karısı pek bilecen bir şeydi.*** (F. Baykurt 1961k s. 50).

bilecik 'iri olmayan bilek' < ***bilek*** + ***-cik*** küçültme eki. Küçültme eki ***-cık*** için b. ***acıcık*** . Bu ekten evvel /k/'nin düşmesi yaygındır, fakat kaide değildir; belki ***bilekçik*** diyen de bulunur. ***Bileciklerinden tutacağım. Kokulu saçlarını yüzüme süreceğim.*** (F. Baykurt 1967k s. 100).

AD. **bileg**, b. ***belen.***

bileği (taşı) 'bıçak vs. bilemek için kullanılan taş' < ET. ***bilegü*** a.m. Clauson 1972 s. 341 [***bile-*** + fiilden

nomen instrumenti yapan *-gı* eki (b. *açgı*)]. *Andan kiyseden bir bilegü çıḳardı. Ustura'ı biledi.* (Ferec 855/1451 v. 208a). *bileyile-* 'bileğitaşı ile bilemek': *Demiri kıp kızıl ateş yaptım, dövdüm, dövdüm, dövdüm. Sonra suya soktum, eyeledim, bileyledim.* (S.E. Ertem 1931 s. 261–262).

bilek I b.m. (kolla el ya da bacakla ayak arası) < ET. *bilek* a.m. *Bileklerinde altun bilezükler, ayaḳlarında altun ḫalḫāller* (Ferec 855/1451 v. 37a). Bir borudan çok bol akan su bileğe benzetiliyor: *Adamlarınız herkesi döğüyormuş, ḳaşabadan bileklerce lira istiyormuşunuz?* (H.E. Adıvar 1926 s. 43).

AD. **bilek** II, b. *belen.*

bilekçe/bilekçek 'kelepçe' Meninski 1680 I, 878, R. Dankoff 1991 s. 18, DS 691, TS 553 < *bilek* I + küçültme eki *-çek*, b. *artucak* . Bu ek belki aynı mânada olan *kelepçe/kelepçek* kelimesinin tesirini gösterir. *Merkebin eŋsesine zincīr ile merbūṭ, elleri ardında bilekce ile baġlu* (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 177).

AD. **bileke** 'fare ve çakal tuzağı' DS 691 < Yun. (dial.) *πλακα* (pláka) Ch. Tzitzilis 1987g no. 418.

AD. **bileki** 'granit şist; mısır ekmeği pişirmeye yarayan taş' DS 691, K. Emiroğlu 1989 s. 56 < Yun. (Karadeniz dial.) *πλακι* (plakí) a.m. A.A. Papadopoulos 1961 II, 199). *Nihāyet-de, parasını vėriyi, bileki ekmēni-de vėriyi, hadı git memleketine diyi.* (A. Caferoğlu 1946 s. 3).

AD. **bilekter** 'küçük arka sepeti' DS 691 < Yun. **πλεκταριον* (**plektárion*) 'sepet' Ch. Tzitzilis 1987g no. 420.

EO. **bileŋ**, b. *belen.*

AD., RD. **bilem/bilene/bilenem** 'bile (*bile* II mânasında)' DS 691–692, J. Eckmann 1940 s. 160 < *bile* II + ek almayan kelimelere halk dilinde ilâve edilen *-m*, krş. *aferim* ve *kim* maddesindeki not. *Mükemmel ḳundıracılık ediyor. Ḥālā bilem, ayağımdaki terlikleri o dikdi.* (E.E. Talu 1928 s. 70). *Üle bir fener bilene getirmemişler bel* (C. Tuncer 1960 s. 29). *Zehir neresindeymiş? O olmasa içimiz bilenem kızmaz.* (M. Makal 1957k s. 34).

AD. **bilemot** 'makinalı tüfek' DS 692 < Rus. *pulemyot* a.m. [*pulya* 'tüfek kurşunu' ve *metáty* 'atmak'].

bilene, b. *bilem.*

bilenem, b. *bilem.*

bilet 'pusula, tezkere' < İt. *biglietto* < Fr. *billet* a.m. Kelime Türkçede 19. asırda evvelâ *bilyeto* (1851), sonra *bilet* (Tinghir–Sinapian 1891: (*duḫūliye bileti, piyanḳo bileti*) şeklinde tesbit edilir. İt. küçültme eki *-etto* için, b. *alborata* . *Aynanın etrafı vizita bilyetoları ile donatılmış* (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 48). 'piyango bileti': *Şu senin bilete bir para vurursa ... kalkar gidersin.* (S. Kocagöz 1954 s,52). 'tramvay bileti': *Yalnız çocuk, okula tramvayla gidip gelirken, tramvay bileti toplamak merakına tutuldu.* (M.C. Anday 1965a s. 56). 'giriş bileti': *Gişedeki yaşlı kadından bilet alıyor.* (A. Yurdakul 1993 s. 329).

bileyile–, b. *bileği.*

bilezik I b.m. (kol halkası) < ET. *bilezük* a.m. Clauson 1972 s. 345, G. Doerfer 1965 II, 765 [*bilek* ve *yüzük*]. M. Erdal 1991 I, 158'e göre *bilek* ve *bilezik* her ikisi *bele-* 'sarmak' fiilinden türemiş olabilir, fakat T. Tekin 1994 s. 252–253, bunu reddediyor. Krasis için b. *acabola/acabula* . *Ayaḳlarına, ellerine altun ḫalḫāller, bilezükler eyledüm.* (Ferec 855/1451 v. 102b). 'kuyu ağzına konulan ortası delik taş': *Ellerini kuyunun bozuk bileziğine koydu, dibine baktı.* (F. Baykurt 1967k s. 21). *Baba: "Altın bileziğini koluna, tek taşlı yüzüğünü parmağına taksın da gelsin!" – Karagöz: "Kuyu bileziğini soluna, denk taşını sağına alsın da gelsin!"* (H. Ritter 1953 III, 496). (Argo) 'kelepçe' (Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 31, F. Develliođlu 1959 s. 70, krş. M.L. Wagner 1943 s. 7).

bilezik II 'kuyu ağzına konan ortası delik taş' < *bilezik* I. *Bahçenin kenarındaki eski, muntazam çıkrıklı, mermer bilezikli kuyuya baktım, ne çıkrık kalmıştı, ne bilezik, ne de kalaylı bakır tası.* (O.C. Kaygılı 1930 s. 98).

bilfarz 'faraza, tutalım ki' < Ar. *bi-l-farḍ* a.m. [*bi* öntakısı, */l/* harf–i târif ve *farḍ*.] *Bilfarż ben de zengīn olmaḳ istersem ticāret yoluna atılabilirim yal* (Aḥmed Midḥat 1945 [1885] s. 59).

bilfiil 'fiilen, gerçekten' < Ar. *bi-l-fi'l* a.m. [*bi-* öntakısı, harf–i târif ve *fi'l* 'iş, gerçek hal']. *Hakkını bilfiil aramıyan, ürkek ve ödleklerin ekseriyette olduğu topluluklar ne kendilerine, ne milletlerine, ne de vatanlarına hayır getirirler.* (F. Otyam 1965 s. 82).

EO. **bilge** 'âlim' TS 559–560 < ET. *bilge* a.m. Clauson 1972 s. 340 [*bil-* + fiilden isim/sıfat yapan *-ge* eki M. Räsänen 1957 s. 124. *Eyitdi ol söz eyden bilge üstāḏ | Ki dutmışdı çoḳ eski dāstān yāḏ* (Faḫrī 1974 [1367] no. 278). *Kimse sesini çıkaramadı. Öksüz Musa gibi yaşlı, bilge birine zaten ne diyebilirlerdi ki?* (Osman Şahin 1994 s. 20).

⊡ Tk.'de *-ga/-ge* ekiyle fiilden yapılan isim ve sıfatlar için b. M. Erdal 1991 I, 376–382. Bunların bâzıları çok eskidir ve diğer Türk dillerinde de yaygındır. Tk.'de sayıları mahdut ve çoğu ya arkaik ya da mahallîdir; */g/* sesi düşmüş olanlar da vardır (b. ms. *bürge büre/pire*). */g/*'yi kaybetmeyenlerden A–E cildinde bulunanlar: *bilge* (arkaik), *bölge/bölke* (mahalle, ve mahalleden neologismus), *dizge* II (mahallî), *ekelge* (mahallî). İsimden yapılanlar (ms. *dizge* I) ve hayvan ve bitki isimleri (b. *çakırga*) bunlara dahil değildir: *başka* kelimesinin teşekkülü büsbütün ayrıdır.

bilgiç 'bilgili' < *bil-* + fiilden isim/sıfat yapan *-giç* eki M. Räsänen 1957 s. 129, krş. *dalgıç, silgiç. Çok bilgiç ve mert bir muallimdi.* (H. Karahüseyin 1958 s. 59), 'çok bilmiş': *Filiz şu sakalı bile henüz terlememiş genç adamın bilgiççe sözlerine gülüverdi.* (Orhan Kemal 1965f s. 239).

bilhassa 'her şeyden önce, en başta, en çok' < Ar. *bi-l-ḫāṣṣa* a.m. [*bi-* öntakısı, */l/* harf–i târif ve *ḫāṣṣa*

'hususiyet, özellik']. ***Herkesden müteneffirdi, bilḫāṣṣa ḳadınlardan.*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 29).

O. **bilhayat** 'yaşayan, canlı' < Ar. ***bi-l-ḥayāt*** [***bi-*** öntakısı, ***/l/*** harf–i târif ve ***ḥayāt***]. ***Gėne buyruḳ oldı salġunile, bil-ḥayāt efā'ī-i inās getürdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 243b).

bili, b. ***bilü***.

bili bili 'tavukları çağırmak için çıkarılan sesler' < ses taklidi. ***(Oltayı atar.) Gel, gel, gel! Bili bili bili gel! (Bir kılıç balığı gelir).*** (H. Ritter 1953 III, 607).

O. **bil'icab** 'böyle icab ettiği için' < Ar. ***bi-*** öntakısı, ***/l /*** harf–i târif ve ***īcāb*** a.m. ***Karıma olan bu doygunluk nefretini bilicab içime sindirerek belli etmemek vaziyetindeyim.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 11).

O. **bil'icra** 'icra ederek, icra ettikten sonra' < Ar. ***bi-*** öntakısı, ***/l/*** harf–i târif ve ***icrā*** a.m. ***Ḥelāllaşmaḳ resmini daḫi bil-icrā, ondan şoŋra gitdi.*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 57).

O. **bililtizam** 'mahsustan' < Ar. ***bi-*** öntakısı, ***/l/*** harf–i târif ve ***iltizām*** 'mecburiyet'. ***Egerçi aḥdetī ḳarārı vechile ṣınıfdan dönmek içün imtiḥānda bil-iltizām ters türs cevāblar vėrerek ṣınıfdan ḳaldı ise ...*** (Aḥmed Midḥat 1945 [1885] s. 58).

AD. **bilin/pilin** 'fıçı biçiminde topraktan kap' DS 693, 3453 < Yun. (dial.) ***πηλινη*** (pēlínē (pilíni)) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 411.

bilistifade (Ablativus halinden sonra) 'istifade ederek' < Ar. ***bi-l-istifāda*** a.m. [***istifāda***, ***bi-*** öntakısı ve ***/l/*** harf–i târifi ile beraber]. ***Anbar memuru ile konuştuğu sırada, Ali Osmanın fırsattan bilistifade tenekeye dalmağa çalıştığını gören Murat çavuş onun uzanan eline kaşığının tersile indirdi ve başını iki tarafa salladı.*** (K. Bilbaşar 1941 s. 95).

AD. **bilistir** 'duvarcı malası' ZTS 1976 s. 23 < EYun. ʿ***ομαλιστηρ*** (homalistē'r) 'düzleştirme aleti' Ch. Tzitzilis 1987g no. 370. Krş. K. Karapotosoğlu 1999 no. 42.

Ad. **biliş** 'tanıdık' DS 693–694, TS 562–565 < ET. ***biliş*** a.m. [°***bilişiş*** nomen actionis veya nomen abstractum'dan (b. ***bağdaş***), şahsa aktarma ile, (krş. Fr. ***connaissance***, İng. ***acquaintance***, Alm. ***Bekanntschaft***), krş. ***tanış***]. ***Yad u biliş ḳatında berāberidi.*** (Ferec 855/1451 v. 71a). ***Biliş uçmaḳ dėmişler, yad ṭamu...*** (Z̲ātī 1987 III, 134). ***bilişlik ver-*** 'tanışıklığını göstermek, aşinalık etmek': ***Beni gördiler, taʿaccüb ėtdiler, ammā bilişiklik vėrmediler.*** (Ferec 855/1451 v. 96b). Krş. ***bildiklik ver-***.

AD. **biliş-** 'tanışmak, tanışık olmak' DS 694, TS 566–567 < ET. ***biliş-*** a.m. Clauson 1972 s. 345. ***Bir birile muṣāḥabet ėderek bilişdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 118a). 'birbirini tanımak': ***Her birbirnüŋ āvāzından, sözinden bilişdiler.*** (a.e. v. 26b).

O. **bil'iştigal** 'meşgul olarak' < Ar. ***bi-*** öntakısı, ***/l/*** harf–i târif ve ***iştiġāl*** 'meşgul olma, meşguliyet'. ***Ḥüsnī bunları gāh dinleyerek ve gāh ẕihni gene Şahāb ile bil-iştiġāl dinlemeyerek ...*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 46).

O. **bil'ittifak** 'ittifakla, bir ağızdan' < Ar. ***bi-*** öntakısı, ***/l/*** harf–i târif ve ***ittifāḳ***. ***Mektebinde çocuḳlar ṭarafından kendisine bil-ittifāḳ itḥāf olunan ḥayvān isimleri delālet ediyordu ki onun insānlardan ziyāde ḥayvānlara müşābeheti vardı.*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 19).

O. **bilkasd** 'kasden, mahsus' < Ar. ***bi-*** öntakısı, ***l*** harf–i târif ve ***ḳaṣd***. ***Ben bil-ḳaṣd bu işe geldüm.*** (Ferec 855/1451 v. 133b).

O. **bilkemal** 'bütün olarak, tastamam' < Ar. ***bi-l-kemāl*** a.m. [***bi-*** öntakısı, ***/l/*** harf–i târif ve ***kamāl*** 'eksiksizlik']. ***Bugün eger ṣavāb ḳısmet ėderseŋ, cānı vu zeri bittemām bil-kemāl iletdüŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 127a).

O. **bilkülliye** 'cem'an; hepsi[ni] birden' < Ar. ***bi-l-kullīya*** a.m. [***bi-*** öntakısı, ***/l/*** harf–i târif ve ***kullīya***]. ***Bir cemāʿati bil-küllīye ḳırmaḳdan nesne doġmaz.*** (Ferec 855/1451 v. 99a).

billahi 'Tanrıya ant içerim; inan olsun!' < Ar. ***bi-llāhi*** a.m. [***bi-*** öntakısı ve Allāh]. ***Evim sizin, sık sık gelmezseniz billāhi gücenirim!*** (S.M. Alus 1944 s. 189). ***billahil'azim*** a.m. (takviyeli): ***Bu ne sözdür? ... Billāhi l-ʿaẓīm, eger pīrcügez degülmisseŋ şimdi buyururdum dilüŋi ḳafāŋdan çekerler-idi!*** (Ferec 855/1451 v. 211a).

⊡ Ar.'da üç adet yemin öntakısı bulunmaktadır: ***bi-, ta-, wa-*** (***bā-i ḳasem*** vs.). Bunlar çoğunlukla Allah'ın adına yemin etmek için kelimenin başına eklenir ve bu kelimeye genetivus hal eki aldırırlar (W. Wrigth 1979 III, 173-175). A-E cildinde bir tek misal bulunuyor: ***billahi***. Ar.'da genetivus hali hakkında daha etraflı bilgi için b. ***alâ-rivayetin*** ve ***arzullahi vasia*** .

billi, b. ***buli***.

AD. **billor** 'cam bardak' DS 694–695, ZTS 1976 s. 23 < Ar. (Suriye dial.) ***ballór*** 'berrak cam', ***ballóra*** 'cam bardak' A. Barthélemy 1935 s. 59; menşe için b. ***billûr***. ***Git, öğretmenin evden billûru al, çeşmeden bir su doldur!*** (F. Baykurt 1961o s. 19).

billûr 'bâzı maddelerin donunca veya sertleşince aldıkları geometrik şekil, kristal' < Fa. ***billūr*** a.m. < EHint. ***vaiḍūrya*** 'cam gibi berrak bir taşın adı' K.H. Menges 1994 s. 161–167. ***İmamın karısı, hararetten yanan adamcağıza billûr kâselerde buzlu su gösteren şeytana fırsat vermemek için, elindeki pamuğu zemzem fincanına batırarak seyrek sakallı ihtiyarın kısık sarı dişleri arasına damlatıyordu.*** (Celâlettin Ekrem 1930 s. 75); mecazi mânada: ***Nerede bizim billur kahkahalarımız?*** (Küçük İskender 1996 s. 39). ***billûr gibi*** 'dupduru': ***Ḥarāreti kesmek içün billūr gibi aḳar ṣudan daha aʿlā bir şey olur mu?*** (Aḥmed Midḥat 1296 s. 29). Krş. ***bellur***.

O. **billûrî** 'billûru andıran, berrak' < ***billûr*** + isimden sıfat yapan ***-î*** eki, b. ***adalî*** . ***Çocuk bu teşbīhden***

maḥẓūẓ olarak billūrī bir sesle ḳahḳahasını tekrār ṣalıverdi. (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 5).

O. **billûrin** 'kristal (sıfat)' < Fa. ***billūrīn*** a.m. [***billūr*** + isimden sıfat yapan ***-īn*** eki, b. ***abherin***]. ***Zerrīn u sīmīn, billūrīn muraṣṣa' ṭabaḳlar.*** (Ferec 855/1451 v. 115b).

bilmece b.m. (muamma) < ***bil-*** + fiilin ***-me*** masdarı ve ***-ce*** ekinden ibaret, oyun isimlerinde çok kullanılan ek terkibi, b. ***aldatmaca*** . ***Öğrendikçe bilmediklerim çoğalmaya başladı. Bu nasıl bir bilmecedir çözemedim gitti.*** (A. Ümit 1993 s. 66).

bilmezlen-/bilmemezlen- '(bir şeyden) haberi olmadığını iddia etmek, haberi olduğunu açığa vurmamak' TS 568, Meninski 1680 I, 5966 < ***bil-*** fiilinin menfi genişzaman partisibinden ***-len-*** genişlemesi ile yapılmış fiil. ***Şimdiye kadar eğlencemi bozmamaḳ içün sāḫte sāḫte ṭavırlarını bilmezlendiğime baḳub da beni gerçekden budalā ẓann ėdiyorsuŋ değil mi?*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 93). ***İki tedbīrde ḳuṣūr ėdilmemek lāzım-gelir. Bunuŋ birincisi beğ-efendiniŋ ḥālini bütün bütün bilmemezlenmekdir.*** (a.e. s. 78).

AD. **bilobo** 'yavrum, küçüğüm' K. Emiroğlu 1989 s. 56 < ***büllü*** + Yun. (Karadeniz dial.) küçültme ve okşama eki olan ***-obo*** (K. Emiroğlu a.y.).

(Halk dili) **biltekmil** 'bütün, istisnasız' < Ar. ***bi-t-takmīl*** a.m. Kelimedeki /l/ Arap yazısındaki lâm'ın yarı ümmi, eksik bilgili bir okuyucu tarafından "l" olarak okunabilir; fakat bu izaha lüzum yok; birçok terkiplerde geçen ***bil-*** hecesi adeta morfem mahiyeti alarak başka bir tabirden (ms. mânaca yakın olan ***bilcümle***'den) ***tekmil***'in başına alınmış olabilir. ***Koskoca bir denizler Şehzadesisin, hem de yedi denizler, biltekmil adalar, has bahçeler ve hem de yılanlar üstüne bir tek Şehzadesin.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 372).

EO. **bilü/bili** 'malûmat' TS 569–571 < ET. ***bilig*** a.m. Clauson 1972 s. 339. Fiilden isim yapan ***-i*** eki için b. ***alu-satu*** . ***Biz senüŋile danışuruz, bize ne bilü vėrürsin?*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 20). ***Ulalup her biri olmışdı bir şāh, | Bilisi çoḳ, gözi açuḳ u āgāh.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 252). ***bililü/bilülü*** 'âlim' TS 573–574: ***Görgil, i az bililü ve ża'īf rāylu, ol gendü ḥīlelerüŋ 'āḳıbet yatlulıġın!*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 42).

bilük, b. ***belik*** III.

bilya/bilye 'bilârdo topu' < Yun. *μπιλια* (bílya) a.m. < İt. ***biglia*** < Fr. ***bille*** a.m. A. Tietze 1962 no. 330. Lingua Franca'daki /a/e/ için b. ***acente/acenta*** [1]. ***Gazinonun kapalı kısmından bilârdo bilyalarının birbirlerine vurdukça çıkardıkları sesler duyuluyordu.*** (Z.O. Saba 1956 s. 22). 'çocukların oynadıkları yuvarlaklar, misket; onlarla oynanan oyun' ***Bilye çukurlarımızı doldurmuşlar.*** (V.O. Bener 1956 s. 51). ***Ḳarşı yanda beş altı çocuk tozların içinde çağırıp bağırarak bir tür bilya oynuyorlardı.*** (Yaşar Kemal 1993h s. 58).

bilyardo, b. ***bilardo***.

bilye, b. ***bilya***.

O. **bilyeto**, s. ***bilet***.

bilyon 'bin milyon' < Fr. ***billion*** a.m. < at. ***bi-*** 'iki' öntakısı [krş. ***bifokal, bisiklet***] ve ***million*** 'milyon'.

O. **bim** 'korku, endişe' < Fa. ***bīm*** a.m. ***Tāze balıḳ etin yėmek mekrūh olur, bād-i laḳveden, ḳulıncdan bīm olur.*** (Ferec 855/1451 v. 207b). ***bīmdür ki*** 'endişe edilir': ***Ne işdür ki sen bīş dutmışsın? Bīmdür ki mülke teşvīş ola, ... pādeşāhlık elden gide!*** (Ferec 855/1451 v. 142a).

O. **bimaksad** 'mahsus değil, istiyerek yapılmayan' < Fa. ***bī-*** '–siz' ve ***maḳṣad*** 'maksad'. ***İki küçük bī-maḳṣad tebessümüŋ kesb-ėtmek üzere olduġı ehemmīyetden ürkmeğe başlayaraḳ ...*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 82).

O. **bimâna** 'mânasız' < Fa. ***bī-*** '–siz' ve ***ma'nā***. ***Maẓmūn ve me'āl kitābda idügin bilmedi ve sevād-ı bī-ma'nā-miṣāl küttābda idügin idrāḳ ḳılmadı.*** ('Ālī 1587 v. 131a).

O. **bimanend/bimenend** 'eşsiz' < Fa. ***bī-mānand*** a.m. [***bī-*** '–siz' ve ***mānand*** 'benzer']. ***Fakat ol bi-menend Rosininin naġmelerini dinleyenler pek çok deyil.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 107).

O. **bimar** 'hasta' < Fa. ***bīmār*** a.m. ***Vücūdum 'ālem-i ṣıḥḥatde bir bīmāra dönmüşdür.*** (Şair Eşref 1958 s. 140).

O. **bimarhane** 'hastane' < Fa. ***bīmār-ḫāna*** a.m.

O. **bimaristan** 'hastane' < Fa. ***bīmāristān*** a.m. [***bīmār*** + mekân isimlerinde kullanılan ***-istān*** eki, b. ***Acemistan***] ***Ve bīmāristān ve buŋa beŋzer ba'ż-ı evḳāfuŋ ...*** (Ö.L. Barkan 1943 [1540] s. 364). 'tımarhane': ***Delü olmışdur, biymāristāna iledüŋ, şerbet içsün!*** (Ferec 855/1451 v. 215b–216a).

AD. **bimbiyaz** 'bembeyaz' DS 695. ***Senin ellerin kâtip eli, yüzün bimbiyaz.*** (Orhan Kemal 1950a s. 85).

O. **bimeal** 'mânasız, abes' < Fa. ***bī-*** '–siz' ve ***ma'āl*** '(bir şeyin) aslı'. ***Gönderilen ümerā vu sipāhuŋ ḥuẓūẓ-ı nefsānīye ile tebdīl-i bī-me'āli ...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 135).

O. **bimecal** 'mecalsiz, kuvvetsiz, âciz' < Fa. ***bī-*** '–siz' ve ***macāl*** 'kuvvet'. ***Ve eger bir ra'īyete āfet yėtişüb bī-mecāl olub çiftin bıraḳsa sipāhīsi ol yėri āḫara vėrüb ...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 46).

O. **bimeded** 'çaresiz, ümitsiz' < Fa. ***bī-*** '–siz' ve ***madad*** 'çare, kurtuluş'. ***Vāz-gel! Maḥāvif bī-ḥaddur, şuḳḳa bī-mededdür.*** (Ferec 855/1451 v. 190a–b).

O. **bimehabe** 'ürkmeden, fütursuzca' < Fa. ***bī-*** '–siz' ve Ar. ***mahāba*** 'ürkme, çekinme'. ***Ḳapuya bir depme vurdı, ḳapu sındı. Düzd bī-mehābe (metin: bī-mehābā) içerü girdi.*** (Ferec 855/1451 v. 105a).

O. **bimelâlet** 'dertsiz' < Fa. ***bī-*** '–siz' ve ***malālat*** 'üzüntü, dert'. ***Vezīr selāmet bī-melālet fāriġ oturur ammā segbānı pārelemişler, yėmişler.*** (Ferec 855/1451 v. 125a).

O. **bimelâmet** ‘azarlanmadan’ < Fa. *bī-* ‘–siz’ ve *malāmat* ‘azarlama’. *Dėdügüm yėre oş giderem. Selāmet bī-melāmet gelürsem saŋa ḳulıḳlar ėdem.* (Ferec 855/1451 v. 133b).

bimenend, b. *bimanend*.

O. **bimer** ‘sonsuz, sayısız’ < Fa. *bī-mar* a.m. [*bī-* ‘–siz’ ve *mar* ‘ölçü, sayı’]. *ʿĀḳıbetü-l-emr bunca zaḥmet-i bī-mer muḳābelesinde gendüye daḫı mücerred bir bitt̲īḫ ḳaldı.* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 143).

O. **bimezak** ‘tatsız, zevksiz’ < Fa. *bī-* ‘–siz’ ve *maz̲āḳ* ‘tad alma kabiliyeti’. *Bī-mez̲āḳlaruŋ ṭaʿnından vücūdında żarar u ziyān müşāhede olunmaz.* (ʿĀlī 1587 v. 127b).

O. **bimezheb** ‘akidesi, inancı bozuk’ < Fa. *bī-* ‘–siz’ ve *maz̲hab* ‘din akideleri, mezhep’. *Bir zamān eşḳiyādan bī-mez̲heb ışıḳlarıla hem-bezm u hem-şürb olmaġıla ...* (ʿĀlī 1979 [1591] I, 131).

O. **bimikdar** ‘kudretsiz, yoksul’ < Fa. *bī-* ‘–siz’ ve *miḳdār* ‘kudret, kıymet’. *Bu ḥaḳīr-i bī-miḳdār.* (ʿĀlī 1979 [1581] I, 133).

O. **bimuadil** ‘aynı kıymette olanı bulunmayan’ < Fa. *bī-* ve *muʿādil*. *Vilāyet-i Rūmda teʾlīf olunan āṣāruŋ maḳbūl u bī-muʿādilidür.* (ʿĀlī 1994 s. 174).

O. **bimucib** ‘mucipsiz, belli bir sebep olmadan’ < Fa. *bī-* ‘–siz’ ve *mūcib*. *Atlarum dek dururken, bī-mūcib ḥareket ėtdiler, baġların üzdiler, nā-bedīd oldılar.* (Ferec 855/1451 v. 197b).

O. **bimunis** ‘dostsuz’ < Fa. *bī-* ‘–siz’ ve *muʾnis/mūnis* ‘oyun arkadaşı, yakın’. *Benüm anlaruŋ-ıla müvānesetüm var-idi, imdi bī-mūnis ḳaldum.* (Ferec 855/1451 v. 197b).

O. **bimüdafaa** ‘müdafaasız, aciz’ < Fa. *bī-* ‘–siz’ ve *mudāfaʿa*. *ʿĀciz ve bī-müdāfaʿa bir maḫlūḳ gibi ʿaczımdan, tehevvürümden, dünyāları parçalamaḳ isteyüb de bir şey yapamamaḳdan ḳıvranıyorduml* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 9).

O. **bimümasil** ‘eşsiz, emsalsiz’ < Fa. *bī-* ‘–siz’ ve *mumās̲il* ‘benzer’. *Bir daḫı ol zümrenüŋ ġurūr-ı bāṭıla ve bī-edebāne evżāʿ-ı bī-mümās̲ileleridür ki muṭlaḳā ehl-i ʿırż̇a selām vėrmezler.* (ʿĀlī 1975 [1599] s. 135).

O. **bimürüvvet** ‘kaba, terbiyesiz’ < Fa. *bī-murūvat* a.m. [*bī-* ‘–siz’ ve *murūvat* ‘adam olmaklık, terbiye’]. *Ve bir ānda niçe fevāyid .. maḥrūm olması ...* (okunamadı) *bāʿiṣ bī-mürüvvetlikdür.* (ʿĀlī 1587 s. 249).

bin I b.m. (bin sayısı) < ET. *bıŋ* a.m. Clauson 1972 s. 346–347. *Ḳız odasına gitdi. Ammā biŋ dürlü endiyşeyile gitdi.* (Ferec 855/1451 v. 41a). (zarf) ‘bin kere’: *Artık olan olmuş. Bin ağlasan para etmez.* (H.R. Gürpınar 1938 s. 62). Krş. *bin beter, bin pişman, bin yaşa-*. ‘muayyen olmayan büyük rakam’: *Derbend-i maḥabbetde göŋül bir pula biŋ baş.* (Z̲ātī 1970 II, 80). *bin beter* ‘besbeter’: *Ayol kadınlara dedikoducu derler ya, erkekler bin beteri.* (A. İlhan 1953 s. 83). *bin bir* ‘sayısız, pek çok’: *Mahalledeki ve etraftaki komşularda gayret başlamış. Bin bir sözün beli bükülüyor.* (S.M. Alus 1934 s. 28). *bin bir ayak* ‘kalabalık’: *Bugün ortalık bin bir ayak olacak.* (S.M. Alus 1933p s. 6). *binde bir* ‘çok nadiren’: *Haftalar, aylar geçer, bunu kapı dışarı çıkarmazmış. Bindebir, akla karayı seçe seçe, sıcağa izin alacak gidecek, yarım saatçiğin içinde de dönecek.* (S.M. Alus 1944 s. 178). *binde biri* ‘ona nazaran gayet az’: *Anı ki sen baŋa ėtdüŋ, bu anuŋ biŋde biri degüldür.* (Ferec 855/1451 v. 51b). *bindallı* ‘gelin elbiseleri için kullanılan bir kumaş cinsi’ (M.Z. Pakalın 1946 I, 234): *Sim işlemeli, kırmızı bindallı örtülerle süslü tabut kapıdan çıkıncı hoca cenaze alayının arkasında kaldı.* (C. Aykın 1955 s. 118). *bin pişman* ‘son derece pişman’: *Huvat sakalını kestiğine bin pişman oldu.* (L. Tekin 1984 s. 81). *Dört günlük tatil boyunca babam ve Seçil o kadar üzerime düştüler, bana öyle bebek muamelesi yaptılar ki, onlarla gittiğime gideceğime bin pişman oldum.* (B. Uzuner [t.y.] s. 115). *bin yaşa-* ‘saadet içinde bin yaşına kadar yaşamak’: *Bir gez alan meyānuŋı āġūşa biŋ yaşar.* (Vāṣıf ʿOs̲mān 1257 s. 46). *Yaşa, Ḫurşut, yaşa, sen biŋler yaşal* (Caferoğlu 1945 s. 235).

AD. **bin** II ‘temel’ THASDD 207 < Kürt. *bın* a.m. Jaba–Justi 1879 s. 56; krş. Fa. *bun* a.m.

bin- b.m. ‘(üstüne) çıkmak; üstünde gitmek’ < ET. *bin-* a.m. Clauson 1972 s. 348. *Bir aġaca bindüm, yapraḳlar arasında gizlendüm.* (Ferec 855/1451 v. 60b). *Sonradan gelen genç köylü ilk defa otomobile biniyordu.* (Sabahattin Ali 1936 s. 16). Bugün her iki mânada dativus haliyle *ata bin-* dendiği halde eski metinlerde de bugünkü diyalektlerde de *at bin-* şekli (veya (accusativus) dahi kullanılır: *Atlı toycular hemen at binerler.* (F. Otyam 1962 s. 61). *Siz atları binin. Hemen Hacı Ağanın köyüne.* (Ü. Kaftancıoğlu 1975 s. 90). Bir de süvariler arasında. *Ben düdük çalıp bataryayı toplarken, onlar at binip ağır ağır uzaklaşıyorlar.* (A. Yurdakul 1987 s. 82). *bin-* geçişli fiil olarak bundan başka nadirdir: *Oldu mu ya, yüzbaşım, kızımın üstüne ası binmek!* (M. Hacıhasanoğlu 1954b s. 3). *binip in-* ‘süvariliğe yararlık’: *Aṣlā binüb inmege ḳudretleri ḳalmaz.* (ʿĀlī 1979 [1581] I, 147). *Az zamānda binüb inmegi taḫṣīl ...* (a.y.). *bin-* fiilinin mecazi mânaları: ‘ağırlık vermek’. *Bir yerde huzur olursa yine çalışma binmez adama.* (M. Hacıhasanoğlu 1954b s. 21). *iş inada (vs.) bin-* ‘iş (herhangi bir şekilde) çıkmaza girdi’: *İş zora binmişdi, pençe pençeye, diş dişe çarpışacaḳlardı.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 425). Krş. *min-*. *İş ağlamağa binince hepsi bir olur, Şefik Beyi avutur, sustururlar.* (M.Ş. Esendal 1934 s. 287). *O günden sonra artık iş ciddiye bindi. Hattâ seferberliğin ikmalini bile beklemeden taarruza başladık.* (Burhan Cahit 1934 s. 216). *Kardeşim, inada bindi, mapusanede yatsam bile size adam bulur gönderirim.* (A. Dino 1944 s. 109).

bina I ‘inşa, yapı kurma; inşa edilen şey, yapı’ < Ar. *bināʾ* a.m. *Binanın arkasında bir fayton duruyordu.* (T. Buğra 1964 s. 26). *bina et-* ‘inşa etmek, kurmak’: *Medāris u ḫavānīḳ binā eyleyüb ...* (ʿĀlī 1587 v. 140a). EO. *binâsını ur-* ‘temelini vurmak’: *Ve gėrü Sulṭān*

Murād Ḫan Edrenede yeŋi cāmiʿuŋ bināsın urub, daḫı Ergene köyinüŋ bināsın urdurub ... (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 51). Mecazi mânada: *Biz bu piyreye ẓulm eylemedük, ammā arada şeriyṭa var-idi, anuŋ üzerine binā ėdüb ber sebīl- muṭābeye bir iş-idi işledük. Ẓulm yoġ-idi.* (Ferec 855/1451 v. 68b–69a).

O. **bina** II ‘gözü gören, kör olmayan’ < Fa. *bīnā* a.m. *Nābiynāyı biynā buldı.* (Ferec 855/1451 v. 185a). ‘her şeyi gören (Tanrının sıfatlarından)’: *Bār-i Ḫudāyāl Dānā vu bīnāsın!* (a.e. v. 131b).

O. **binaberin** ‘bundan dolayı’ < Fa. *binā* ‘binaen, dayanarak’, *bar* ‘üstüne’, *īn* ‘bu’. *... ḳızının naẓar-ı diḳḳatini celb etmiş idi. Binäber-īn vālidesi yeniçeri ile ḳonuşur iken ...* (Aḥmed Midḥat 1942 s. 38).

binaen (dativus halinden sonra) ‘(bir şeye) dayanarak (mecazi mânada); (bir şeyden) dolayı’ < Ar. *binā’an (ʿalā ...)* a.m. Ar. accusativus eki *-an*’ın zarf yaptığı durumlar için b. *aceleten . Kimini manṣabına binā’en taḳdīm ėtmişler ...* (ʿĀlī 1587 v. 122a). ‘–dan dolayı’: *Ehl-i şehrüŋ ... haẓme ḳābil degül yėmekleri ucuzlıġına binā’en ḫāra geçürmesi ...* (ʿĀlī 1975 [1599] s. 118).

O. **binaenalâzalik** ‘binaenaleyh, bundan dolayı’ < Ar. *binā’an* ‘dayanarak’, *ʿalā* ‘üstüne’, ve *ḏālika* ‘o, onun’. *Binā’en ʿalā ẓālik Ġazālīyi ṣaḳlayub dėdügi üzre ʿamel eyler.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 250). *Hali hazırda bendenizin sekiz dönüm tarlasından başka bir ineği ile iki öküzü aşar yüzünden haciz altındadır. Binaenalâzalik sizlere kahve ısmarlıyacak vaz’ühalde değilim.* (S.F. Abasıyanık 1954a s. 101).

binaenaleyh ‘bundan dolayı, bunun için’ < Ar. *binā’an* ‘dayanarak’ ve *ʿalayhi* ‘onun üstüne’. *Binā’en ʿaleyh Obur Taḥsīn ḳapuya gelen ẓātın muṭlaḳā Neşāṭī Efendi olduğunu hükmetdi..* (Aḥmed Midḥat 1945 [1885] s. 38).

O. **binagûş** ‘kulak memesi’ < Fa. *bunāgūş* a.m. [*bun* ‘alt kısım, dip, kök’ ve *gūş* ‘kulak’]. *Hezār mürġūl-i müselsel u meftūl bināgūşında ...* (Ferec 855/1451 v. 116a).

AD. **binam** ‘sevgi ve dostluk bildiren bir nida’ DS 695 < ?? *Kim bu gelen? O binam ... Nasıl inanayım kara sürmeli gözlerime ... Bir de bakarım, İdris karşımda, yıllar yılı göremediğim ...* (Z. Selimoğlu 1970 s. 79).

binamaz/beynamaz ‘hiç namaz kılmayan’ < Fa. *bīnamāz* a.m. /ī/ > /ey/ değişimi için b. *beyhude .* Arap yazısında belli olmayan bu telaffuz halk konuşmasında çok eski olabilir ve hattâ belki doğrudan doğruya Farsî halk konuşmasından alınmıştır. *Bī-namāzuŋ mürüvveti kem olur.* (ʿĀlī 1587 v. 120a). Mecazi mânada ‘uslanmıyan, inatçı’ L. Bonelli 1902 s. 57.

O. **binasib** ‘mahrum, bibehre’ < Fa. *bī-* ‘–siz’ ve *naṣīb* ‘hisse; kısmet’. *Ben kūdek-i ġariybem, murādumdan bī-naṣiybem.* (Ferec 855/1451 v. 109a).

O. **binazir** ‘benzeri olmayan, emsalsiz’ < Fa. *bī-* ‘–siz’ ve *naẓīr* ‘benzeyen’. *Gördüm: bir bī-naẓīr güzel ki vaṣfa sıġmaz.* (Ferec 855/1451 v. 45a).

bindallı, b. *bin.*

bindir– ‘binmesine sebep olmak; binmesine yardım etmek’ < *bin-* fiilinin causativum hali, b. *acıkdur- . Ol māh-ruḫı, ol oġlancuġı deyrden çıḳardı, atına bindürdi, gendü atı yėtdi, gitdiler.* (Ferec 855/1451 v. 46a). Geçişsiz (intransitivum) fiil olarak: ‘(taşıt) baş tarafından başka taşıta veya bir engele çarpmak’: *Karanlıkta mesafeyi iyi hesaplıyamamışım. Bizim 120’nin üstüne bindirince ikimiz de yaralandık.* (B. Felek 1947 s. 147). ‘birdenbire başlamak’: *Yağmur bütün şiddetiyle bir anda bindirdi.* (C. Tuncer 1960 s. 100).

O. **binedamet** ‘özürsüz (?)’ < Fa. *bī-* ‘–siz’ ve *nadāma* ‘pişmanlık, nedamet’. *‘Ömrüm geçdi, evlenmedüm... ‘Āḳıbet bī-nedāmet bir ḳız aldum ki ‘ālemde mānendi yoġ-idi.* (Ferec 855/1451 v. 182b).

O. **binemek** ‘tuzsuz; tatsız tutsuz, yavan’ < Fa. *bī-namak* a.m. [*bī-* ‘–siz’ ve *namak* ‘tuz’]. *Zenci kıralın kıskanç karısı beyaz yabancıyı ”İ rengi bī-nemek!” diye azarlar.* (Ferec 855/1451 v. 112b).

EO. **biner** I ‘(ata) binmek âdeti’ < *bin-* + fiilden nomen actionis yapan *-er* eki, b. *açar I . Aġam Beyrek gideli binerüm yoḳ.* (Dedem Ḳorḳut 1973 s. 47).

biŋer/BSTT. **biner** II ‘her biri bin’. Üleştirme sayıları eki *-er* için b. *altışar- . Bundan māʿadā biŋer filūrılık şīrīn-edā düşīze-i güzīdeler ...* (ʿĀlī 1587 v. 139b). *İstanbul ḫalḳından her şeh-nişīn başına biŋer aḳçe cemʿ ėde.* (Naʿīmā 1280 I, 433).

AD. **binet/bivet/pinavut** ‘ekmek olacak hamurların konulduğu ağaçtan gözlü bir alet’ DS 696, 712, 3454 < Yun. πινακωτη (pinakōtí) a.m. A. Tietze 1955 no. 216.

AD. **binge–** ‘birbiri üstüne koymak, yığmak’ DS 696 < ET. **miŋge-* veya **minge-*, krş. *miŋeş-* ‘bingeşmek’ Clauson 1972 s. 771. *Pınarın sağındaki çayırlıkta birbirine bingenmiş kütükler çıtırdıyarak yanıyordu..* (Feridun Osman 1936 s. 71).

AD. **bingeş–** ‘birbiri üstüne binmek; birbiri arkasına binmek, artlaşmak’ DS 696, TS 578–579 < ET. *miŋeş-* a.m. Clauson 1972 s. 771. Bu tür müşareket halleri için b. *alış- I . Ve gāh ikisi üçi bingeşüb bir merkeb-i ż̇aʿīfe bār-ı girān olması ...* (ʿĀlī 1975 [1599] s. 116). bingeştir– ‘üstüste koymak’: *Riʿāyet-i edebde daḳīḳa fevt ėtmeyüb, şurasını burasını ḳaşımayub, ayaḳların bingeşdürmeyüb, ...* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 208).

O. **bineva** ‘fakir, dilenci’ < Fa. *bī-navā* a.m. [*bī-* ‘–siz’ ve *navā* ‘mal, servet’]. *Ḳardaşlarum bī-nevālar, müfsidler oldılar.* (Ferec 855/1451 v. 96a). *İşidürem ki bī-nevālıḳdan köye varur-imiş. Varmasun, ben aŋa ḫarclıḳdan nesne eksük ėtmeyem.* (a.e. v. 73a). Krş. *benava.*

bini I ‘binme işi’ < *bin-* + fiilden nomen actionis yapan *-i* eki için b. *alu-satu . EO. binü: binüye yaramaz* Meninski 1680 I, 904. *biniden taraf* ‘hayvanın

binilecek tarafında' TS 580: ***Ḥāṣṣaten ki ḳuyruġı binüsinden yaŋa ola eyü degüldür.*** (Mercümek Aḥmed 1944 [15.yy.] s. 195).

AD. **bini** II 'ipliği yumak yapmakta kullanılan haç şeklinde bir alet' DS 697, TS 579 < Yun. (dial.) ***πηννινη*** (pínnini) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 412.

O. **binihayet** 'sonsuz' < Fa. ***bī-nihāyat*** a.m. [***bī-*** '–siz' ve ***nihāya*** 'son']. ***Manşūr ḫazīneye girdi... Bī-nihāyet māl u ni'met gördi.*** (Ferec 855/1451 v. 91a).

biniş I 'padişahın at gezintisi' M Sertoğlu 1958 s. 66 < ***bin-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-iş*** eki, b. ***akış*** . ***Bir piyādeye süvār ve Ḥaydar Paşaya yanaşdılar. Ne görseler? Meger çiçekci başı bāġçesine biniş var imiş.*** ('Alī 'Azīz 1268 s. 100). ***biniş eyle-*** 'cima' (krş. ***aldırış et-***): ***Ol gece bir biniş eyledi.*** (P.N. Boratav 1995 s. 180). '.

O. **biniş** II 'bir nevi cübbe' R.E. Koçu 1967/1969 s. 39 < bâzı lûgatler kelimeyi ***biniş*** I'den gelişmiş görüyorlar (ms. Şemseddīn Sāmī 1317 I, 335 "Vaktiyle ata binildiği vakit giyilen resmî kıyafet" der). Ulemanın ve yüksek rütbeli kişilerin giydiği ve bâzı tariflere göre kürklü bir giyim olduğu için It. ***pelliccia*** 'kürk manto' kelimesinin bozulmuşu olabilir. Anadolu'da tesbit edilen ***biniç*** varyantı (DS 697) bu ihtimali destekler. 19. asrından eski lûgatlerde kelime gösterilmiyor, fakat R.E. Koçu'nun zikrettiği bir beyt (1809'de ölen Sünbülzâde Vehbî'nin) 18. asırda da bilindiğini gösterir; ***Binişinin de yakası yağlı idi / Kuşağı gögsünedek bağlı idi. Bana sırmalı kazaskar sarığile sof binişin lüzumu yok.*** (S.M. Alus 1933p s. 229).

O. **binişan** 'görünmez, izi bile kalmamış' < Fa. ***bī-*** '–siz' ve ***nişān***. ***Sinni yetmişe yetmiş ve dendāneleri ağzında bī-nişān olub gitmiş idi.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 138).

O. **biniyaz** '(bir şeyden) müstağni, ihtiyacı ve hevesi kalmamış' < Fa. ***bī-niyāz*** a.m. [***bī-*** '–siz' ve ***niyāz*** 'yalvarış']. ***Bu bir salḳum üzüm ucmaḳ üzümindendür... Yėriseŋ dünyā ṭa'āmından, dünyā yėmişinden bī-niyāz olursın.*** (Ferec 855/1451 v. 194b).

O. **biniza** 'kavgasız, münakaşasız' < Fa. ***bī-*** '–siz' ve ***nizā'*** 'münakaşa'. ***Bī-nizā' resmlerin yazılduḳları yėre vėre.*** (Ö.L. Barkan 1943 [1540] s. 60).

O. **bink/pink** 'bir nevi ticaret gemisi' R. Dankoff 1991 s. 66 < İt. ***pinco*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 500.

O. **binnetice** 'netice olarak, binaenaleyh, bundan dolayı' < Ar. ***bi-n-natīca*** a.m. [***bi-*** öntakısı, ***-n-*** harf–i târif, ***natīca*** 'netice']. ***Kullanılmış tesisat için bu ömür ve binnetice kapitalizasyon emsali azalır.*** (M. Seyda 1970 I, 239).

O. **binnisbe** 'nisbeten, ötekilere nazaran' < Ar. ***bi-n-nisbati (ilā)*** a.m. [***bi-*** öntakısı, ***-n-*** harf–i târif, ***nisba*** 'nisbet']. ***Birinci, ikinci, üçüncü senenin dersleri binnisbe pek kolay şeyler olarak birlikde sınıfa geçmişler.*** (Aḥmed Midḥat 1945 [1885] s. 57).

EO. **binü**, b. ***bini***.

EO. **binüt/bünüd** 'binek, binek atı' TS 561–583 < ***bin-*** + fiilden isim yapan ***-(ı)t*** eki, b. ***ayırt*** . ***Pes ilanuŋ üstine çıḳdı revan. / Binüd olub anı götürdi ilan.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3226). ***Bünüdi şāhuŋ olduġınca aḳsaḳ.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 1673).

bioenerji '??' < Fr. ***bioénergie*** a.m. [EYun. ***βιος*** (bíos) 'hayat' ve ***enerji***]: ***Metabolizma hızlanır, hazır gerçekleşir; enerji bioenerji atına binip beyne yeni bir ivme kazandırır.*** (M. Kaçan 1997 s. 14).

biosfer 'yeryüzünün canlılar bulunan kesiminin bütünü' < Fr. ***biosphère*** a.m. [EYun. ***βιος*** (bíos) 'hayat' ve ***σφαιρα*** (sféra) 'küre']. ***Artık biosfer, sosyosfer, piskosfer, o vücut ya da beden dediğimiz büyük atmosferin içinde kendi düzenekleriyle yaşama katılmayı beklemektedir.*** (M. Kaçan 1997 s. 14).

RD. **bipara** 'bir az, şöyle böyle' S. Kakuk 1973 s. 73 (yanlış etimoloji ile) < bi (< ***bir***) ve ***para/pare*** 'parça', krş. ***bir parça***, AD. ***bi paça*** DS 697, a.m.

O. **bipayan** 'hudutsuz, ucsuz bucaksız' < Fa. ***bī-pāyān*** a.m. [***bī-*** '–siz' ve ***pāyān*** 'son, uc, hudut']. ***Bular üc kişi ol ṣaḥrā-yı bī-pāyānda 'uryān u giryān ḳaldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 128b).

O. **binur** 'aydın olmayan, kafasız' < Fa. ***bī-nūr*** 'kör' [***bī-*** '–sız' ve ***nūr*** 'ışık']. ***Elhak o mendeburu binurun kellesi dibek āsādır.*** (E.E. Talu 1937 s. 73).

biperva 'korkmadan, çekinmeden; çekinmez' < Fa. ***bī-parvā*** a.m. [***bī-*** '–siz' ve ***pervā*** 'endişe, sakınma']. ***Ne ḥikmetdir ki ḳassām-ı ṭabī'at 'ahd-ı evvelde / Musāvāt üzre taḳsīm etmemiş erzāḳ-ı efrādı? / 'Aceb mi redd edersem ben de bī-pervā bu taḳsīmi?*** (Şair Eşref 1958 s. 150).

biple- 'kısa uyarıcı bir ses çıkarmak' < ***Belli gözeneklere geldiğinde küçük bir sesle bipliyor ve aynı hızla devam ediyor.*** (M. Mungan 1999 s. 75).

bir I (vurgulu) 'bir sayısı; bir rakamı' < ET. ***bir*** a.m. Clauson 1972 s. 353–354. ***Dedem köylü Mehmedle Zağar Mehmed kapı bir komşu idiler.*** (Sabahattin Ali 1935 s. 150). 'bir tek, yalnız': ***Bu on bir can bir bana bakar.*** (M.Ş. Esendal 1958o s. 15). (menfi cümlede) 'bir tane bile': ***Futbolu çok sever. Bir maçı kaçırmaz.*** (Y. Ahıskalı 1944k s. 68). ***Nüzūl diyorlar. İki göziyle bir mi'desinden başḳa ṣağlam yeri yoḳ.*** (Ebūbekir Ḥāzım 1326e s. 152). (zarf) 'aynı şekilde': ***Baba kız hemen hemen bir düşünüyorlardı.*** (Feridun Osman 1936 s. 32). (hissî ifadede kuvvetlendirici zarf) 'o kadar çok, öyle bir': ***Aman, Nebiye, bir sevindim bir sevindim ki sorma!*** (Mahmud Yesari 1932 s. 150). (Kendi başına fiilsiz bir cümlecikte veya başka bir cümlenin içinde parenthèse olarak) 'cesaret verme seslenmesi' (bu mânada ***bir*** yerine ***ha*** nidası da kullanılır); ***Kalbi yerinden çıkacak gibi atıyordu. Kapıyı itip bir cesaret gözlerini içeride***

gezdirdi. (N. Bezmen 1994 s. 81). *Mürvet bir gayret toparlandı. Kendine çeki düzen verdi.* (a.e. s. 70). (Cümle sonunda) 'bu bir, ilk olarak': *A. elbette bilirim. Ḳalb ḳalbe ḳarşıdır, bir. Sonra da ben adamın bakışlarından anlarım.* (E.E. Talu 1928 s. 115). 'her şeyden evvel': *En sonunda aşağı sınıf otellerin birinde buldu bir yer. Hemen hemen Türklere özel bir otel, hem daha ucuz, hem daha tahtakurulu bir.* (O. Duru 1962 s. 10). ***bir*** ile mikdar ifade eden birçok terkip yapılmıştır, ms. *bir alay, bir araba, bir sürü, bir takım, bir yığın* vs. Bunların çoğu üzerinde burada duramayacağız. ***bir ağızdan*** 'ittifakla', ablativus adverbialis için b. *açmazdan* : *Üçü bir ağızdan cevap verdiler.* (S.M. Alus 1944 s. 120). bir baş 'doğrudan doğruya' DS 697, TS 585, R. Dankoff 1991 s. 18: *Karabibik bir baş kiliseye doğru uzandı.* (Nâbî–zâde Nâzım 1943 s. 27). birçok 'büyük sayıda' (takib eden ismin çoğul eki alması halk dilinde başlamış, yazı diline sonra geçmiş: A.C. Emre 1931 s. 260): *Asya'nıŋ eŋ güzel parçası olan zavāllı Anadolu memālik-i mütemeddineye naẓaran oḳadar geri olan, oḳadar noḳṣānları bulunan Rum-ili'ye beŋzeyebilmek içün daha bir çoḳ seneler isteyor.* (Aḥmed Şerîf 1326 s. 220). Zarf olarak: *Evvelâ boz merkebi gördüler. Fundaların ortasında tozlu, topraklı bir yer bulmuş, galiba birçok tepinmiş, yatmış, oynamış, şimdi memnun bir eda ile yan gelip oturuyordu.* (R.H. Karay 1940m s. 85). Zamir olarak ***birçoğu***. Çoğulu ***birçokları***: *Bu daimî acelesi, o vakitki gevşek ve mütevekkil muhitte birçoklarına kendisinin acınacak bir zavallı olduğu hissini verirdi.* (A.Ş. Hisar 1944 s. 150). ***bir dirhem*** (menfi cümlede) 'en ufak mikdarda': *Bütün gece gözüme bir dirhem uyku girmedi.* (R. Ilgaz 1962n s. 48). ***bir iki*** 'bir iki kere': *Huriye Hanım sanki derin bir uykudan uyanıyormuş gibi gözlerini kıpırdattı, bir iki esnedi.* (S.M. Alus 1934 s. 84). 'bir müddet': *Nerede ise Halim Baba gelecek, gidinceye kadar bir iki daha eğlenelim bel* (Aka Gündüz 1940 s. 17). ***bi(r) ayak önce*** 'bir an evvel': *Kimi uygun göreceksek biayak önce kızın başını bağlamalıl* (R. Ilgaz 1981 s. 134). ***bir iki deme-*** 'hiç tereddüt etmemek': *Bir iki demez, ateş olsa atılırdı.* (Orhan Kemal 1950a s. 14). ***bir kere*** 'herşeyden evvel': *Okul idaresi yokuşun aşağısındaki sokaklardan öğrencilerin gidip gelmesini yasak etmişti, ama dinliyen kim? Bir kere kestirmeydi.* (O. Akbal 1953 s. 34) ***bir koşu*** 'acele ile, çabucak (bir yere gitmek): *Bir koşu büfeye kadar gidip küçük bir vazo çıkardı,* (N. Bezmen 1994 s. 22). bir nazar 'bir lahza, bir an': *Yüzüŋi görmez isem bir naẓar helāḳ olurın.* (Ẕātī 1967 I, 433). bir nefes 'bir soluk alış, bir an' *Bir nefes yār-ile ġanīmetdür, | Dünyede, āḫiretde devletdür.* (Elvān Çelebī 1985 no. 1665). ***bir numara*** 'birinci kaliteden': *Mehmet "O her zaman bir numara" dedi. "Ben hiçbir filmini görmedim", dedi Neclâ.* (A. Yurdakul 1991 s. 195). ***bir ol-*** 'birleşmek, anlaşmak': *Rum pādişāhı daḫı bizümle bir oldı.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 223). ***bir önceki*** 'son seferdeki': *Ben geldiğimde o gene bir önceki masada oturuyordu.* (H.E. Bener 1969 s. 29). ***bir tane*** 'tek, benzeri olmayan': *Evin bahçesi Edremitte bir tane idi,* (Sabahattin Ali 1937k s. 55). 'sayılı kimse, şöhret sahibi': *Selimiyeli Şükrü dedikleri tersane sol kol ağalarından ve o zamanın bir tanelerinden. Adını sanını bilmiyen var mı ki?* (S.M. Alus 1944 s. 117). Bir tanecik küçültme ve sevgi anlamıyla (hypocoristicum) 'yegâne, sevgili': *Haydiyin çocuklar, bu bâde bir tanecik karıcığımın aşkına!* (S.M. Alus 1944 s. 83). bir tarafa/bir yana 'şöyle dursun' (krş. ***bertaraf*** ve ***bir*** III): *Bu çetrefil, pis sokaklarda sıkılıyordum. Sokaklar bir tarafa, içinde ömrümüzü tüketmiye çalıştığımız evlerin bile katlanılır hali yoktu.* (F. Baykurt 1955 s. 98). *Seyyit bıçağını çekmedi. Karının karnını deşmek bir yana, kızmadı bile.* (F. Baysal 1955 s. 103). ***bir tut-*** 'müsavi saymak': *Kendini onlarla bir tutma*! (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 208). bir türlü 'birden çok şık arasında hepsinin aynı (yâni kötü) netice verdiğini tesbit için': *"Bu yaştan sonra da korkuyor insan, kardeşim", diyor öteki, "yaşlı alsan bir türlü, genç alsan bir türlü".* (K. Şipal 1971 s. 55). Menfi cümlede 'nekadar uğraşılsa da başarılamadığını bildiriyor': *Bir türlü elim kaleme uzanmıyor da uzanmıyor.* (S.M. Alus 1944 s. 96). ***bir uğurdan*** 'bir arada', ablativus adverbialis için b. *açmazdan* . *Ġāzīler bir uġurdan tekbīr getürdiler ve kāfirlere depindiler.* (Ṣaltuḳ-nāme 1974 s. 1155). ***bir vakit/bir zaman*** 'geçmişte veya gelecekte gayrımuayyen bir zamanda' < ***bir*** ve herhangi bir zaman mefhumundan teşkil edilen zaman zarflarından (ms. *bir sabah, bir Pazar günü, bir kıtlık zamanı*): *Dua etsin de ben onu bırakmıyayım! Onlar bir zamanmış ...* (M.Ş. Esendal 1934 s. 219). AD. menfi cümlede 'hiçbir zaman': *Murat ağam söyledi̇yse doğrudur. Murat ağam bir vakit yalan söylemez.* (Kemal Tahir 1957k s. 190). Bu iki zaman zarfının bir hususiyeti, başında ***bir*** rakamı bulunmasına rağmen, *-lar/-ler* ekini alabilmesidir: ***bir vakitler/bir zamanlar*** 'mazide gayrımuayyen bir müddet zarfında': *Bir vaḳitler maʿnevīyetlerini ʿādī bile bile, māddīyetleri, hüsnleri, ḳadınlıkları içün şāyān-ı naẓar bulurdum.* (Meḥmed Raʾūf 1331 s. 21). ***bir yana***, b. *bir tarafa. bir yana ... bir yana* 'ikisi aynı kıymette': *Gülsüm için deli divane oluyordu. Gözünde Gülsüm bir yana, dünya bir yana idi.* (R.N. Güntekin 1944 s. 132). ***bir yaŋa et-*** 'bertaraf etmek': *Bunları bir yaŋa ėtmeyince ...* (Ṣaltuḳ–nāme 1974 I [15.yy. sonu] 218).

bir II (vurgusuz) 'muayyen olmayan biri; her hangi bir' < ***bir*** I vurgu kayması ile. Bundaki ***bir*** rakam olmayıp ismin gayrımuayyen karakterini gösteren bir unsur olduğu için çoğul isimlere de tatbik edilebilir: *Ben bizim eve gittim deminden, beni bir yabancılar karşıladı.* (E.E. Talu 1935 s. 83). Normal olarak ***bir*** isimden önce bulunur: *Onun bir adam öldürmüş olması Şahendeye hiç de korkunç görünmüyordu.* (Sabahattin Ali 1937k s. 147). Sıfat ile isim arasında: *Bazı yerlerde su cam bir zıpzıp gibi dönüyor, birden aşağı kayıp dağılıveriyordu sonra.* (F. Baysal 1955 s. 52). Sıfat veya başka kısımların

araya girmesiyle isimden ayrılmış olabilir: ***Anlayana bu söz bir büyük sözdür.*** (Kemal Tahir 1957k s. 358). ***Sağdan büyük bir üzeri meşin kaplı sehare denilen sandığı getirirler.*** (Musahipzade Celal 1936k s. 14). Bir rakamdan önce 'tahminen, aşağıyukarı': ***Ne güzel, ne arslan çocuktu! Esrar bir taraftan, öbür taraftan Ateş Safinaz oğlanı bir üç dört sene içinde iğne ipliğe döndürmüştü.*** (S.F. Abasıyanık 1944me s. 97). ***Maġāra ḳapusına bir ulu taş | sürinürek getürdi bir otuz baş.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 5183). Hususi haller: Bir isimden önce olan ***bir***, mantıkça 'her hangi bir' mânasına gelemez, ms.: ***Sen Ömeri bulamazsın. Koca bir Ankara ...*** (Kemal Tahir 1955s s. 186). Cümle, "Ankara çok büyük bir şehirdir" manasına geliyor. Keza, izafetlerin ikinci kısmından önce duran ***bir***, bâzı zaman zarf terkiblerinde hususi bir hal teşkil eder, ms.: ***Şu fırsat insanın eline bir daha geçer mi? Koskoca ev, gecenin bir vakti.*** (A. Nesin 1972m s. 32). Belki mantıkça gecenin bir vakti olabilir, fakat ms.: ***Gecenin bir yarısı. Onarımcı çoktan dükkânını kapayıp gitmiş.*** (A. Ağaoğlu 1982h s. 112). Bu misal (ve buna benziyen başka misaller) ibarelerin daha ziyade 'gece vakti', 'gece yarısı' mânasına geldiğini ve ***bir***'in belli, mantıklı bir mânası olmadığını gösterir. Zarf olarak: 'bir kere': ***Bir görmege ḳāniʿam.*** (Ferec 855/1451 v. 200b). ***Tavukları toplayalım da bir gör!*** (F. Baykurt 1961o s. 70). ***Senin cami avlusundan geçiyordum, | ortalığı bir görme, | yedisinden tut yetmişine kadar | iç ice geçmiş ...*** (R. Ilgaz 1944 s. 33). Sonda: ***Bakayım amca n'olmuş bacağına? Aç bir!*** (Tarık Dursun K. 1955 s. 67). Bir sıfattan önce: 'denebilir ki, adeta': ***Allah, Allah! Bizim Hafıza ne oluyor? Geçen gün de bir acaipti. Fakat bugün büsbütün tuhaf.*** (Sabahattin Ali 1940 s. 130). ***İşte o zamanlar dünya gözüne daha bir başka gözükürdü.*** (İ. Güzelce 1948 s. 119). ***Sade renkler değil, sesler bile bir soluk bugün.*** (H. Taner 1951t s. 97). Krş. ***bir hoş, bir tuhaf.*** 'adamakıllı, iyice': ***Ertesi günü jandarmalar kabahatlileri yakalar, koğuşta bir temiz döverlerdi; mesele de kapanmış olurdu.*** (R.H. Karay 1940m s. 39). ***İlk iş olarak muhakkak pencereleri bir iyi açtırırdık.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 190). Tekrarlanan ***bir*** (halk dili): ***Bir gün Malatyaya bir böyük bir bezirgyan gelir.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 16). ***Bir dürzünün biri karşımıza çıktı, bizi dolandırdı.*** (M.Ş. Esendal 1958m s. 96) bir boy 'bir kere, şöyle bir': ***Hayvan bir boy çarşıyı dolaştı.*** (S.E. Ertem 1931 s. 258). AD. bir çala 'bir aralık' DS 698: ***Bir çala İstanbul'a – pardon, Aylin'e olan uzaklık tabelasını okuyorum. Dört yüz kilometre kadar birşey kalmışım ona.*** (M. Güler 1990 s. 223). ***Kapıyı açan Durmuştu. Yüzü bir çala göründü. kayboldu.*** (M. Makal 1965 s. 29). 'bir parça': ***Köroğlu'nun da o dediğin Kıratı benim işte bu bindiğim kır ata bir çala benzer.*** (Behçet Mahir 1973 s. 21). bir daha/EO. bir daḫı 'bir kere daha, tekrar' Meninski 1680 I, 563: ***Bunnar bir dahı ġeri getdiler.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 30). 'bir tane daha' ***Bunuŋ gibi bir daḫı evde vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 222b). bir de (< ***bir daḫı***) 'bundan başka, ayrıca': ***Kendi yatak odasından küçük bir tahta masa ile bir koltuk, bir demir sandalye, bir de açılır kapanır iskemle getirtti.*** (S.M. Alus 1944 s. 158). bir o kadar 'tekrar aynı mikdar': ***İstanbul'dan ayrılmak istemiyoruz fakat senede kaç defa kaç kütüphaneye gideriz? Üç beş cadde ile bir o kadar kahveden başka ne biliriz?*** (Sabahattin Ali 1940 s. 155).

O. **bir** III Bazı tabirlerde Ar. veya Fa.'nın **/b/** harfiyle başlıyan tek heceli bir öntakısının yerine gelen ***bir***, o tabiri Türkçeleştirir: AD. ***bir kayde*** 'bir sıraya, aralıksız' DS 698–699 < Fa. ***bar ḳāʿida*** (b. ***berkaide***), mâna kaymasiyle beraber, 'bir fırsattan istifade ederek; bir bahane ile' Meninski 1780 II, 167 < Fa. ***be-taḳrīb*** 'in accordance with the occasion' F. Steingass 1930 s. 155. Şemseddīn Sāmī 1317 I, 425'e göre ya Ar. ***bi-t-taḳrīb*** [mâna değişmesiyle] veya Fa. ***bar taḳrīb***'den husule gelmiştir. ***Cāriyeniz bir taḳrīb ile birine söyledim de efendim andan mı ḫaber aldınız?*** (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 199). İlk kelimenin telaffuzu 18. asırda Meninski'ye göre ***ber*** değil, ***bir*** idi, ve zaten öntakının görevini üzerine alan ***ile*** sontakısı (postposition) da bunu gösterir fakat ***ile*** olmadan da kullanılırdı ve kullanılır: ***... belki ziyāde ikrām ile bir/ber (?) taḳrīb kendüme celb u rām ederim ḫayālinde idim.*** (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 194). ***Hemşeri! Ben şu içerideki odaya bir takrib girmek istiyorum.*** (B. Felek 1947 s. 17). Krş. ***bertaraf*** ve ***bir tarafa*** (***bir*** I).

bira b.m. (maruf içki) < İt. ***birra*** < Alm. ***Bier*** a.m. G. Meyer 1893 s. 56. Alm. kelime ekseriya Lât. ***bibere*** 'içmek' fiilinden çıkmış farzedilir (b. F. Kluge 1975 s. 75); bir nazariyeye göre ET. ***boza***'dan kaynaklanmıştır (M. Räsänen 1969 s. 82; G. Doerfer 1965 II, no. 788'e göre yanlış). Bira içme âdetinin Doğu Akdenize yerleşmesi Bavyeralı Wittelsbacher ailesinden olan Otto'nun Yunanistan kralı olması ile alâkalıdır (1832). İstanbul Ansiklopedisi (1961 V, 2805)'e göre Türkiye'de ilk defa 1847 senesinde biradan ***arpa suyu*** adı altında bahsedilmiş (kaynak zikredilmiyor). İstanbul'da bir birahaneden ilk defa Vartan Paşa'nın 1851'de basılan bir romanında söz geçer (b. ***birahane***). ***Masadaki bukaldan bira (arpa suyu) doldurup içiyor idi.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 772).

birader 'erkek kardeş' < Fa. ***birādar*** a.m. ***Birāder-i şūhere eyitdi ...*** (Ferec 855/1451 v. 186a). Herhangi bir adama dostça hitab ederken: ***Zindān-bāna eyitdüm: "İ birāder! Derd-i serümi çoḳ çekdüŋüz, sizden utandum." dėdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 111b–112a). Şikâyet veya sitem nüansları olan nida: ***Koskoca yamaç, yol da dar. Bu viraj da alınır mı, birader? Hey Allahım hey!*** (M. Halıcı 1959 s. 101). ***Ne söylersin birader! 2500'den aşağı yok. Onu da Allah köşk eyliye!*** (B. Felek 1947 s. 36).

O. **biraderan** 'erkek kardeşler' < Fa. ***birādarān*** a.m. [***birādar***'ın çoğulu]. ***Ṭāyife-i ūlā birāderān-ı Yūsufdur.*** (Ferec 855/1451 v. 137b).

O. **biraderzade** 'yeğen' < Fa. ***birādar-zāda*** a.m. (***birādar*** 'erkek kardeş' + ***-zāda*** 'doğmuş, evlât', b. ***Acemzade***). ***Ḫōcanıŋ birāder-zādesi olub mektebde baş ḳalfa bulunan çocuḳ ...*** (P.N. Boratav 1995 s. 270).

birahane 'bira içilen müessese' < ***bira*** ve ***hane***, b. ***abdesthane/apteshane . Eyi havaden söhbet açılub ve birrahaneye ḳadar ... yokarı çıkılub gezinmek fena olmaz deyu söyleşir iken ...*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 85), ***Yakınlardaki bir birahaneden bir erkek şarkısı bize kadar geliyordu.*** (Tarık Dursun K. 1993 s. 104).

O. **birahm** 'merhametsiz' < Fa. ***bī-*** 'olmayan' ve ***raḥm*** 'merhamet'. ***Bu bizüm ḳız 'aẕīm seng-dil u bī-raḥm-dur.*** (Ferec 855/1451 v. 134a).

O. **birahmet** 'merhametsiz, affetmiyen' < Fa. ***bī-*** 'olmayan' ve ***raḥmat*** 'merhamet, bağışlama'. ***Ḫaşmuŋ ḫūn-ḫōrdur, nā-bekārdur, bī-raḥmet-dür, bī-zaḥmet-dür.*** (Ferec 855/1451 v. 133b).

birakil, b. ***brakil***.

biran, b. ***büryan***.

birasya et-, b. ***brasya et-***.

EO. **birazer** 'erkek kardeş' < ***birader*** kelimesinin varyantı, b. ***azine . Vallahi birazer! Ben dahı ol fikirdeyin.*** (P.N. Boratav 1995 s. 100).

AD. **birbandi** 'serseri' DS 697 < Yun. ***μπιρμπαντης*** (birbándis) < İt. ***birbante*** a.m. [Fr. ***bribe*** 'dilenciye verilen ekmek parçası',] Ch. Tzitzilis 1987g no. 347, 1994 s. 204. İt. ***-ante/-ente*** eki için b. ***acenta/acente*** [2] .

bir bir 'birer birer' < ***bir*** I. ***Ol ipligi on yėrde dügdi. Andan afsunını oḳıdı. Ḳarşu bir bir dügümi şeşdi.*** (Ferec 855/1451 v. 39b).

birce 'bir tek' < ***bir*** ve ***tek.*** Belki Dağlarca'dan yarattığı kelimelerden. ***-ce*** eki için b. ***ahça/ ağca . Birce kavak düşmüş düşmüş hızara | Dallı kiraz iki iki kızara.*** (F.H. Dağlarca 1963 s. 6).

AD. **bircik bircik/bicik bicik** 'birer birer' DS 699. Küçültme eki ***-cık*** için b. ***acıcık . Bıçaklanan insanlar nasıl ölür, kurşun yarası nedir, onur yarası ne? Bircik bircik yerleştirmiştim bütün bunların tümünü kafama, yüreğime.*** (N. Üstün 1968 s. 92). ***Çocuklarla da pek oynar: obanın kızlarını ardına takınca ormanda koşturup terletir, sonra da hepsini bicik bicik yanaklarından öpermiş.*** (Sabahattin Ali 1943 s. 127). 'azar azar' DS 682 Krs. ***bicik*** III. ***Ben bu paraları bicik bicik saydım rahmetlinin avucuna.*** (F. Erdinç 1955 s. 118).

AD. **bir çala**, b. ***bir*** II.

birçok, b. ***bir***.

AD. **birde** 'birdenbire' DS 698 ***Sarı atebrin hapları vardı. İkisini ayırıp Fatma'ya uzattı. "Sıtma habı. Birde keser."*** (Orhan Kemal 1954b s. 222–223).

bir demden 'biraz sonra' < ***bir*** II + ***dem*** V. ***İttifāḳ bir gün ḫōca otururken gördi ki vezīr[-i] sulṭān göŋlin avıtmaġa ḳatına geldi, ḫōca ḳatına geldi. Bir demden ḳāḍī-yi şehr daġı ḳatına geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 246b).

birden 'aniden, birdenbire'. (ablativus adverbialis için b. ***açmazdan***) ***Birden 'aḳlıma bir şey geldi.*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 72).

birdenbire 'ani olarak, ansızın' < ***bir***, ablativus ve dativus hallerinde, bu zarf tipi için krş. ***iyiden iyiye***, vs. ***Ḥaḳīḳate böyle birden bire vuḳūf ḥāṣıl étmek pek fenā!*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 65).

⊡ Ablativuslu bir zarfa (ms. ***birden***) dativus halli bir zarf eklenerek, bu zarfın belirttiği durum başlangıçtan sonuna kadar kapalı bir bütün olarak daha iyi ifade edilebilir ve bu kullanım, zarfın manasını mantıklı bir neticeye götürerek daha kolay anlaşılmasını sağlar. Bu zarf tipinden A–E cildinde şu misalleri zikredebiliriz: ***birdenbire, doğrudandoğruya, epeyden epeye.***

birdirbir 'oyuncuların birbirinin üstünden atlıyarak oynadıkları bir oyun' < (oyunun ismi söylenen bir tekerlemeden geliyor olabilir). ***Evinin olduğu çıkmazdan çocuk bağrışmaları geliyordu. Yaklaşınca bir müddet durarak birdirbir oynayan çocukları seyretti.*** (F. Arıt 1957 s. 8).

bir dözeye/birdüziye, b. ***bidüziye***.

bire, b. ***bre***.

birebir I 'güvenilir tesiri olan (ms. ilâç), tam gelen, en iyi çaresi olan'. ***Billahi mideme birebir geldi. Verin şundan bir tane daha bakayım!*** (S.M. Alus 1934 s. 288).

AD. **birebir** II 'birdenbire, birden'. ***Hacınun gızini Keloğlan hemmama götürdi. Keloğlan bire-bir hemmamun içerisine girdi.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 195).

AD. **biredin/bir yedim/piretin** 'kocayemiş' DS 699, 3458, TS 609 < Bulg. Sırp–Hırv. ***brekinya*** a.m. A. Tietze 1957 no. 7. Krş. Tekin–Tietze 1994. no. 155.

EO. **biregü** 'bir kimse' TS 588–590 < ET. ***biregü*** a.m. [***bir*** + başka rakamlara da ilâve edilen ***-egü*** eki] Clauson 1972 s. 364. ***Düşümde gördüm ki ḳaraŋulıḳda ḳalmışam, biregü elüme bir mum vėrür, anuŋ şavḳıyla yolumı görürem.*** (Ferec 855/1451 v. 130a). ***Eger biregü ḫamr içse, türk veyā şehrlü olsa, ḳāżī ta'zīr ura, iki aġaca bir aḳça cürm alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 389).

AD. **bireh** (şaşma bildirir ünlem) 'bak, bak! ne harikulâde!' DS 699 < ?? . ***Gelin hanımın san'ati de bireh bireh bireh!*** (H. Ritter 1953 III, 256).

birehne, b. ***berehne***.

AD. **birem birem** 'birer birer' DS 699–700 < ***birer birer***, son harfi edatlardaki temayüle göre ***/m/***'ye dönerek (b. ***aferim*** ve ***kim*** maddesindeki not). ***Sonra da yalıdaki taşlı tarlanın taşını birem birem ayıklarım.*** (Yaşar Kemal 1955 I, 163). ***Osman Ağam, çenendeki kırçıl fenerin kıllarını, bak bakalım, birem birem yolmaz mı?*** (Kemal Tahir 1961 s. 104).

O. **bireng** 'renksiz' < Fa. ***bī-*** 'olmayan' ve ***rang*** 'renk'. ***Görmüyoruz zira behanelerin kalın ve kesif örtüsü,***

mânanın rakik ve birenk varlığına perde oluyor. (S. Ayverdi 1941 s. 42). 'soluk': *Ḳız dil-teng u ruḫ-ı bī-rengile sarāyına gitdi.* (Ferec 855/1451 v. 136b).

birer 'beher bir' < ET. *birer* a.m. Clauson 1972 s. 358 [*bir* + üleştirme (distributivus) eki olan *-er*, b. *altışar-* .]. *Kafile halinde yürüye yürüye gelirler ve burada birer iş tutarlar.* (B.S. Kunt 1937 s. 71). *Herkesten bir lira kesilecek. Altı yüz amele çalışıyor orada. Birerden tam altı yüz lira.* (Reşat Enis 1945 s. 82). *Haftada bir def'a gelüb her birerlerümüze ṣūret-i iltifāt ve gün-ā-gün ṣaḳa ve laṭīfeler ėdüb ...* (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 144). Zarf olarak: *Durdılar, oġlancuḳları birer getürdiler, dünyāya çıḳdılar,* (Ferec 855/1451 v. 245b). Zarf olarak ekseriya tekrarlanıyor: *Ṣoyra, efendim, ḳarı bu dullardan yaşca en büyüğünüŋ fālından başlayaraḳ birer birer söylemiş.* (H.R. Gürpınar 1927n s. 93). *birer ikişer/birerli ikişerli* 'azar azar'. *Nihāyet ḫalḳ bir ḳaç gün luḥūm-ı baḳar u ġanem vefreti ile muġtenim olub birer ikişer aḳçeye ḳoyun aldılar.* (Naʿīmā 1280 I, 218). *birerli kolda* (askerlik tâbirlerinden) 'kol nizamında': *Ormanın içinden, yağmurda sırılsıklam olmuş bir takım asker göründü. Birerli kolda yürüyorlardı.* (Tarık Dursun K. 1993 s. 114).

bireyk, b. *breyk*.

AD. **birez** 'biraz' DS 685–687, TS 590–591. Arap harfleriyle yazılmış olan metinlerde kelime elifsiz yazılmış ise onu muhtemelen *birez* diye okumalı. Çeviri yazılı (transkription) metinlerde *birez* yazılışı kat'idir. Meninski 1680 I, 153, 768 hem *biraz*'ı hem de *birez*'i veriyor. *Bir gün bir garı birez elbiselik alır.* (A. Caferoğlu 1945 s. 19). *Tabibi birez munisi olmuş.* (E. Kömürciyan 1981 s. 103). *birezden* 'birazdan, neredeyse, çok geçmeden' DS 700. Ablativus haliyle yapılan zarflar için b. *açmazdan* .

AD. **birezim** (zarf) 'biraz' < *birez* + diyalektlerde birçok zarfların ve edatların sonunda görülen *-(i)m* eki, krş. *aferim* . *Padişah bu kör-ocaklığına çoḫ üzilimiş. Vezirleri bunun farkına varilar, üzine birezim seyahate çıkmasını ögütliler,* (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 213).

birgaz, b. *birgos*.

AD. **birge/bürke** 'havuz' DS 770, F. Argenti 1938 s. 73 < Ar. *birka* a.m. A. Tietze 1958 no. 11. *Ol vaḳt Puḫtennaṣr bir bürke kenārında oturmışdı.* (Ferec 855/1451 v. 243b). Krş. *birke*.

EO. **bir gezin** 'bir kere' < *bir* ve *gez/kez* 'kere' + zarflarda kullanılan *-in* instrumentalis hali eki, b. *acın*. *Çalınsa bir gezin 'ışḳ ṭablbāzı | Ḳomaz ḫātırda hergiz gizlü rāzı.* (Meḥmed 1965 [1398] no. 5146). *Arslan anı göricek gerdi gögüz, | Ġurrış ėdüb bir gezin ol şaḳıdı, | Ḳuyruġını yėre urdı, ḳaḳıdı.* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1353–54).

Birgi 'İzmir vilâyetinde bir kasabanın adı' < Yun. *Πυργιν* (Pirgín) < EYun. *Πυργιον* (Pyrgíon) a.m. D.J. Georgacas 1971n s. 108.

EO. **birgos/birgaz** 'kule' < Yun. *πυργος* (pírgos) a.m. Yun. müzekker eki *-os* için b. *aforos* [1]. *Ammā büyük gemiler ẕikr olan birġos öŋüne varurlar, isḳandil ile demür ḳorlar.* (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 108).

bir güzel/bigüzel 'iyice, adamakıllı' < *bir* I ve *güzel*. *Sık tarakla palabıyığı da, bu bıyıklarla yarışan gür kaşları da bigüzel taradı...* (F. Erdinç 1973 s. 74).

bir hoş 'çok iyi, âlâ, en iyi şekilde' Meninski 1680 I, 1971. Sonra Fa. *bī-hūş* 'şuursuz, baygın' kelimesinin tesiri altında 'bir acayip, bayılacakmış gibi' mânasını aldı: *Kanı görüp ürperdi. İçi bir hoş oldu.* (F. Baykurt 1959y s. 169). *bir hoşla-* 'bir hoş olmak': *Ağaoğlu, Muratağayı öyle yatar görünce, bir hoşladı: elden ayaktan oldu.* (Tarık Dursun K. 1959 s. 119). AD. *bir hoşlak* 'bir acayip, şüpheli, gayrıtabii bir halde' DS 701: *Kırların ortasında öpüşmek Senem'e bir hoşlak geliyordu.* (F. Baykurt 1967k s. 101). *Kime sordumsa yüzüme bir hoşlak baktı.* (F. Baykurt 1970 s. 64). Sıfat öncesi *bir* için b. *bir* II.

biri/birisi 'bir kimse' < *bir* + 3. şahıs possessivum eki (+ 3. şahıs possessivum eki, b. *barısı*) . *Hatırlıyamadım kim olduğunu. Genç biri olacak şöyle?* (K.B. Manav 1948 s. 45). 'bir tanesi': *Hasanın annesine o gün biri kız biri oğlan iki çocuklu hatırlı bir hanımefendi misafir gelmişti.* (O.C. Kaygılı 1938a s. 16). (menfi cümlede) 'teki bile, bir tanesi bile': *Bu martavalların birine inanmamıştım.* (S.M. Alus 1944 s. 182). Çoğulu: *birileri*: *Ötelerde oturan birilerini ellerini kaldırıp selâmladı.* (Y. Ahıskalı 1944y s. 17). Aşağılıyarak bahsederken: *Motorun sahibi sarhoş herifin biridir.* (S.F. Abasıyanık 1944me s. 22). Bunun çoğulu da böyle: *Kılkuyruğun biriydi bunlar.* (R. Ilgaz 1959 I, 108). EO.'da çok defa ilk possessivum ekinin ünlüsü hazfolunur (krş. *hepsi*): *vezīrlerüŋ birsi* (Ferec 855/1451 v. 24b). Bu, tek possessivum eki olursa da olur: *İki yüzügi var-idi, birni baŋa teberrük vėrdi.* (a.e. v. 46b). *çūn birnüŋ tereccuḥı yoḳ-idi ki taġallüb ėde ...* (a.e. v. 99b). *Seyfüŋ maḥabbeti müteżā'ıf oldı, ḳol biri birnüŋ boynına bıraḳdı.* (a.e. v. 152a). AD. biri gün/birisi gün '(ertesi değil) öbür gün' TS 597: *[ne] yarın ne biri gün* (a.e. v. 24a). *Nihayet, biri gün, ġadın zabahdan erken ġalḳaraḳ gendisini süsledikden sōra tışarıya çıḳdı.* (A. Caferoğlu 1946 s. 99).

biriç, b. *briç*.

birik I, b. brik.

AD. **birik** II 'iki tekerlekli araba' DS 701 < Fr. *break* < İng. *break* 'bir çeşit araba' (OED I, 1075), veya Rus. *brīka*, Ukr. *brýka* 'bir çeşit hafif araba' (etimolojisi için b. M. Vasmer 1953 I, 124). *Geniş ve bereketli topraklar ortasından ham bir yol uzanır; tek atlı biriği neş'eyle o yoldan süreceksin.* (C.A. Kansu 1954 s. 57).

AD. **birik** III 'örümcek ağı' DS 701 < Kürt. *pīrik* 'örümcek' D. İzoli 1987 s. 163 [asıl mânası 'nine'].

birik– 'birleşmek, bir olmak' TS 594–595 < ET. *birik-* a.m. Clauson 1972 s. 363 [*bir* + isimden fiil yapan -

ik- genişlemesi, b. ***avıḫ- .*** ***İşitdiler bular çün bu ʿitābı / birikdi ikisi, vėrdi cevābı.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 4031). 'toplanıp yığılmak': ***Kirpik diplerinde, göz uçlarında sarı, ak çapaklar birikmiştir.*** (V.O. Bener 1956 s. 60). ***biriktir-*** 'toplayıp saklamak; koleksiyonunu yapmak': ***Salih ... kayaların yanına kabuk toplamaya gitmişti. Bunları pek seviyor, biriktirmeğe doyamıyordu.*** (Kemal Tahir 1955g s. 9).

EO. **°birike** 'hazine, mahzen, sarnıç' TS 593 < doğrusu ***birke*** olmalı, krş. Ar. ***birka*** a.m. R. Dozy 1925 I, 76. Tk. ***birik-*** ile alâkası yoktur (K.H. Menges'in 'gelehrte Volksetymologie' dediği şey için iyi bir misal).

birikim 'birikme, toplanıp yığılma' (***birik-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-im*** ekiyle teşkil edilmiş bu yeni kelime (neologismus), a.m. olan Ar. menşeli ***teraküm*** kelimesinin fonetik faktörlerini Tk'ye aktarmıştır). ***Bakıyorsunuz bir belediye meclisi almış bir karar ve değiştirivermiş yüzyılların birikimi olan bir sokağın ve caddenin adını.*** (O. Duru 1995 s. 58). ***"En son duruma göre kaç milyonum var Deutsche Bank'ınızda?" — "Ne milyonu? Hepsi 1000 mark bile değil." — "Deme yahu! On dokuz yılın birikimi bu kadarcık mı?"*** (F. Baykurt 1982 s. 157).

birikiş- 'birer ikişer bir araya gelmek' < ***birik-*** fiilinin topluca yapmak (verbum collectivum) mânasında ortaklık (cooperativum) hali, b. ***ağlaş- . Köylüler bundan sonra kuşun durduğu yerin altında birikiştiler.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 16).

biriktir- 'birer birer bir araya getirmek; masraflardan keserek (parayı) artırmak tasarruf etmek' < ***birik-*** fiilinin causativum hali. ***Onun yaşında olanlar, değil Şaziment hanımların peşinde koşmalar, âhır ömürlerinde mezar parası, kefen parası biriktiriyorla***r. (Tarık Dursun K. 1957v s. 26).

AD. **birim birim** 'birer birer, adım adım' DS 699–700, TS 596; krş. ***birem birem.*** Diyalektlerde birçok zarfların ve edatların sonunda görülen ***-(i)m*** eki, krş. ***aferim . Birim birim basarak odanın içinde dolanıp duruyor.*** (E.C. Güney 1947 s. 9).

EO. **birin birin** 'birer birer' TS 596 < ***bir*** + instrumentalis hali eki olan ***-in*** (b. ***acın***) ve zarf olarak tekrarlama, krş. ***dizin dizin, kıçın kıçın. Melik daḫı ne kim gördidi yekser / Birin birin dėdi ger ḫayr u ger şer.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 820).

birinc/pirinç I b.m. (hububat) < Fa. ***birinc*** a.m. ***Ve ʿasel yükinden dört akça ve birinc yükinden dört akça ve zeyt yükinden beş akça ... alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 222). ***Pirinç ekili geniş toprakları, portakal bahçeleri olan bir çiftliğe, daha da birçok mallara kondu.*** (Şahap Sıtkı 1958 s. 35).

birinc/pirinç II 'bakır çinko karışımı sarı maden' < Fa. ***birinc/pirinc*** a.m., fakat kelimenin etimolojisi için başka faraziyeler de vardır, b. K. Lokotsch 1927 no. 1657. ***Andan hezār diynār zer-i maġribī bir bėz pāresine baġladı vu mühr urdı vu biy diynār birinc bir bėz pāresine baġladı.*** (Ferec 855/1451 v. 218b). ***Delikleri bundan sonra tahtadan veya yumuşak pirinçten tellerle temizleyiniz!*** (İ. Tarus 1961 s. 246). ***Evimizin sofrası büyük bir sarı prinç tepsi, üzeri çuha kaplı yuvarlak bir iskemle ve birçok erkân minderinden oluşuyordu.*** (A.İ. Tokgöz 1993 s. 17).

birincasif 'misk otu, Artemisia vulgaris' TüS 1983 s. 164, I. Hauenschild 1989 no. 141 < Fa. ***birincāsf/birincāsb*** 'dungwort, motherwort, mugwort' F. Steingass 1930 s. 179; krş. Ar. ***barancāsaf*** 'armoise, herbe de la Saint-Jean' R. Dozy 1927 I, 79).

birinci 'baştaki, ilk' < ET. ***birinç*** a.m. Clauson 1972 s. 367. Sayı sıfatlarında kullanılan ***-inci*** için b. ***ardıncı .*** 'üst kalitede': ***Bu işin olması asıl senin için eyi. Çok birinci bir şey.*** (F. Baykurt 1971t s. 113). ***birincide*** 'ilk defa': ***Ḥīle birincide ḳaçsa bile ikincide ṣırıtub ḳalır.*** (Aḥmed Rāsim 1340 [1922] s. 363). AD. birinciye 'başta, en başta': ***İnsan oğlunu birinciye haset aldatır, İskender Ağal*** (Kemal Tahir 1957r s. 100). ***Bu İbrahim Efendi benim birinciye dostum.*** (Kemal Tahir 1957r s. 52).

AD. **birinde** 'bir zaman, bir kere, günün birinde'. ***Birinde bunun kulağı sancıdı uzun uzun.*** (F. Baykurt 1971c s. 336).

birisi, b. ***biri.***

birit (terzilik terimlerinden) 'kumaşın üstünden geçen iplik veya şerit' < Fr. ***bride*** a.m., asıl mânası 'gem'. .

O. **biriya** 'riyasız, ikiyüzlü davranmayan' < Fa. ***bī-riyā*** a.m. [***bī-*** 'olmayan' ve ***riyā***]. ***Ḳāżī-yi Mıṣr olan Yaḥyā ... bir duʿā-gūy-i bī-riyādur.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 170).

biriyantin, b. ***briyantin.***

bir kaç/birkaç 'az sayıda' < ***bir*** ve ***kaç.*** ***Bir ḳac gün gitdiler, bir kenāra yėtişdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 44b). ***kaç*** kelimesi yalnız sayılabilen şeyler için kullanıldığı için ***bir kaç*** da aslında aynı tahdit altında olmalıydı, fakat istisnalar var: ***Yalıda hayat, bilhassa enistemizin tuhaflıkları yüzünden birkaç zaman için daha eğlenceli olacaktı.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 200–201). ***kaç*** dilbilgisi bakımından sayı olduğu için onu takib eden isimde çoğul eki bulunmamalı, fakat bunun da – herhalde halk dilinin tesiri altında – istisnaları vardır: ***Altı aydan beri Neriman birkaç defalar Macidin randovusuna gitti ve bütün bunları Şinasiden gizledi.*** (Peyami Safa t.y. s. 62). ***... bir ḳaç kereler teʿāṭī ėdilen tezkereler ...*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 181). ***Pes sefīneden ṭaşra çıḳdılar, bir ḳaryeye geldiler, gördiler bir ḳaç oğlancuḳlar oynarlar.*** (Tārīḫ-i ḳırḳ vezīr 1303 s. 281). Zarf olarak 'birkaç kere': ***Suya düşdi, bir ḳaç batdı ve çıḳdı, cānın melike ışmarladı.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 24). 'bir müddet': ***Oradan ... tergi diyar olup getdi. Bi-ġaş getdiler, ġarşılarına böyük bi su geldi.*** (A. Caferoğlu 1951 s. 29).

AD. **bir kal–** (her zaman bir çift gerundium'lu fiilden sonra) '(şaşkınlıktan veya başka bir sebepten) kendine gelememek' < ?? ***Âdil Bey'i dinliyen Servet, dudaklarını ısıra ısıra bir kalıyordu.*** (F. Baykurt 1961k s. 140). ***Herkesin içinde bir pişmanlık: "Ulan, bu nasıl düğün, neye benzedi bu?" diye diye bir kaldılar.*** (F. Baykurt 1971c s. 325). ***Güle güle bir kalıyor Seher. Neye gülüyor, neden gülüyor, anlamıyorum.*** (F. Baykurt 1967a s. 270).

O. **birke** 'havuz' TS 593 < Ar. ***birka*** a.m. ***Ruḫām-ı mülevvinden ḥavżlar, birkeler işletdi ve altun küpeli balıḳlar içine saldı.*** (Ferec 855/1451 v. 91b). Krş. ***birge/bürke.***

(Konuşma dili) **bir kerem** 'bir kere; evvelâ, herşeyden evvel' < ***birkere*** + edatların sonuna eklenen ***/m/*** harfi, krş. ***aferim*** ve ***kim*** maddesindeki not. ***"Bir kerem ifadesini alamaz pulis", dedi. "Mebus evlâdı olduğuna teşrifatı masuniyesi vardır onun".*** (H. Taner 1951t s. 3).

EO. **birki** 'bir iki' < ***bir iki*** gayrımuayyen sayının orta ünlüsünün düşmesiyle. ***Bu ṭarīḳile aṇa birki kelām / Söyleyüb ḳıldı eşek işin temām.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 36960).

EO. **birle** 'ile' TS 599–601, DS 702 < ET. ***birle*** a.m. Clauson 1972 s. 364–365. Kelimenin etimolojisi için çeşitli faraziyeler var, b. E.V. Sevortyan 1978 II, 149–151. ***-la*** zarf eki için b. ***ayıkla*** . ***Faġfūr pederi kenāre ėtdi. ṣad hezār 'izzet birle şehre girdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 141a). ***Hezār zaḥmet birle ol ṭaşı ḳaldurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 53a). ***... murādları üzerine ṣatub maḥṣūlin aġa ve ḫademesi birle bilece görüb ...*** (Ö.L. Barkan 1942 s. 21).

AD. **birle–** 'birleştirmek' < ***bir*** I + isimden fiil yapan ***-le-*** genişlemesi, b. ***acabla-*** . ***Komşuların önüne çıkmadan ağzımızı birleyelim.*** (F. Baykurt 1967k s. 127).

birlik 'bir olma durumu' < ***bir*** I + nomen abstractum yapan ***-lık*** eki, b. ***ağırlık*** : ***Taŋrınuŋ birligine danuḳluḳ vėrmek.*** (Ferec 855/1451 v. 137b). 'beraberlik'; ***İçki dediğin, candan ahbabla birlikte, yarenliği tutturarak, söyleşe, şakalaşa içilir.*** (S.M. Alus 1944 s. 54). Zarf olarak: ***(ile) birlik*** '(ile) beraber': ***Hacı, Mastanla birlik Kesen suyuna gitmişti.*** (C. Tuncer 1960 s. 103). ***birlik ol-*** 'birleşmek; gizlice anlaşmış olmak, danışık döğüşlü olmak' (bu tür, ***-lik*** ekiyle biten isimlerin ***ol-*** yardımcı fiilini almasıyla oluşan terkipler için b. ***aşinalık et-***): ***Şervet ḫanım onun bu fikrine i'tirāż etmişdi. 'Acebā neden? Ḳızıyle birlik miydi?*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 521). ***Ḥikmetle Emīne birlik olur da başına çorab örerlerse, ben ḳarışmam artıkl*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 52).

birman '1950'lerde rağbette olan bir çeşit ipekli kumaş' DS 702 < ??.

AD. **bir niçe/bir nėçe** 'birkaç, bir mikdar' DS 702, TS 604–608 < ET. ***bir neçe*** a.m. [***bir*** ve ***niçe.***] ***Bir nėçe adam yanıŋa all*** (A. Caferoğlu 1942 s. 25).

O. **biro/birov** 'hakim' Meninski 1680 I, 984, F. Miklosich 1889 s. 4, R. Dankoff 1991 s. 18 < Mac. ***bírő*** a.m. ***Ve birolar cizye ve resm-i ḳapu vėrmez, ammā 'ādet-i aġnāmı vėreler.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 301).

AD. **biron/peron/piron** 'çatal' A. Caferoğlu 1940 s. 196, K. Emiroğlu 1989 s. 56 < Yun. ***πιρονι*** (piróni) a.m CH. Symeonidis 1973 no. 179.

O. birov, b. ***biro.***

EO. bir pare 'bir parça, biraz': ***Şitā-yı ġuṣṣa, ey Ẕātī, beni efsürde ėtmişdi, / Yėtişdi pertev-i ḫōrşīd-i mey, bir pāre germ oldum.*** (Ẕātī 1970 II, 481).

birsam/bersam (tıp terimlerinden) 'sayıklama, hezeyan' < Ar. ***birsām*** a.m. (asıl mânası 'zatülcenb, satlıcan'). Belki Aramîce üzerinden < EYun. ***μαρασμος*** (marasmos) 'hasta vücudun zayıflayıp tükenmesi' kelimesinden.

AD. **birsehel/biseel** 'az bir zaman, bir an; birazdan' DS 703 < ***bir*** ve Ar. ***sahil*** 'hafif' A. Tietze 1958 no. 102.

bir şey/birşey 'gayrımuayyen bir nesne', çoğulu ***bir şeyler':*** ***Derken bir şeyler oluyor, ḥākimler yekdigerinin ḳulağına fısıldayorlar.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 41). Şahıslar için de kullanılabir: ***Meşhur bir hoca idi. Tabiî, pek eski kafalı bir şey.*** (H.C. Yalçın 1935 s. 70). 'mühim bir şey': ***Deminden mühim mes'ele dedin de, oğlum, ben de bir şey ẓann etdimdi.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 122). ***Ṭaḳdığı boyun bağların, giydiği ḳostümlerin göze çarpan açık keskin rengleri, bir şey dinlerken ağzının bir az açık durması, bir söz söylerken ma'nāsına kendi de meftūn oluyormuş gibi kināye ile gülmesi, "Teşekkür ederim" denildikce "Bir şey değil" demesi Bedī'a'yı ıżṭırāb içinde bıraḳıyordu.*** (Sāmī–paşa–zāde Sezā'ī 1316 s. 20).

bir şeycik 'en ufak bir şey (bile değil)' < ***bir şey*** + ***-cik*** küçültme eki. ***Vallāhi, bir şeycikler yapmadım, annel*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 124).

birteviye/bir teviye 'ara vermeden devam ederek' < ***biteviye*** kelimesinin yanlış tahlille hypercorrection'u, krş. ***bi*** maddesi. ***Bir denizci ... hakemlere yol açıyordu. Halkı itiyor ve bir teviye bağırıyor.*** (H.Z. Ülken 1941 s. 33).

bir tuhaf 'tarifi güç bir şekilde tuhaf, bir acaip' < sıfat öncesi ***bir*** (b. ***bir*** II) ve ***tuhaf.*** ***Buranın denizi bir tuhaf bir denizdi, günün her anında başka başka renge giriyordu.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 12).

EO. **bir uğurdan** 'hep birden; birdenbire' TS 606–608 krş. ***uğur.*** ***Kāfir bī-ḫużūr olub bir uğurdan toplara od vėrdi.*** (C. Okuyucu 1987 s. 381).

O. **biruh** 'cansız, ölü' < Fa. ***bī-*** 'olmayan' ve ***rūḥ.*** ***Zırhlılarda ne ḳazan var, ne kömür var, gūyā / Cümlesi sāḥil-i deryāda ceseddir bī-rūḥ.*** (Şair Eşref 1958 s. 125).

O. **birun** 'dışarısı; dışında' < Fa. ***bīrūn*** a.m. ***Felā-cerem takşīrātı serdār-ı muḥterem kibār u ṣıġār i'tibārına göre ḥadden bīrūn idi.*** ('Ālī 1982 II, 130). ***Iżṭırābum ḥadden füzūn ve dā'ire-i taşavvurdan bīrūn idi.*** (C.

Okuyucu 1987 s. 378). ‘Osmanlı devlet idaresinde, ”enderun” denen sarayın iç idaresinden farklı olarak bütün ”dış” idaresi’.

O. **biruni** ‘haricî, dış’ < Fa. *bīrūnī* a.m. ***Lā-siyyemā ḳāżī-yi ʿaskerler-ile şeyḫ ul-islām nāmındaki mevālī-yi ʿālī-şān ḥaẕret-i melekīyu ṣ-ṣıfātına lā-aḳal beş ʿaded mesken-i mükemmel ki biri bīrūnī dīvān-ḫāne-i sāmī-maḥal ...*** (ʿĀlī 1587 v. 136a).

O. **biryan** ‘ateşte (ızgarada veya tavada) pişmiş et’ < Fa. *biryān* a.m. ***Götürü bildüginçe lavaş, girde, küliyceler, biryānlar, cūẕābler, ḥalvālar, nuḳullar aldı, eve geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 57b). Mecazi mânada ‘acılar içinde’: ***Dil biryān, gözi giryān bir ḳac gün gitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 44b). ***biryan eyle-*** ‘kızartmak, kebap etmek’: ***Bir ḳuş dutdum, biryān eyledüm.*** (Ferec 855/1451 v. 140b). biryancı ‘kebapçı’: ***Bir semiz ḳuzı getürdüm. biryāncıya vėribidüm ki biryān ėdeler.*** (Ferec 855/1451 v. 224b).

bir yekte ‘teker teker, tıkır tıkır (ödemek)’ < Fa. *yak* ‘bir’; krş. ***yek yek. Babası yüz elli bin lira ödemiş arabayal Üniversiteyi bitirdiği gün, bir yekte saymış paraları”*** (Peride Celal 1978 s. 63).

AD. **biryol/biyol** ‘bir kere’ DS 713 < *bir* ve *yol* (/r/ sesinin düşebilmesi için b. *arslan* [2]). ***Kız, hele şu anbarı bir yol göster bakayım!*** (F.C. Göktulga 1943 s. 100). ***Ona herkesin biyol işi düşebilirdi. Bu yüzden, onu herkes korkarak sayardı.*** (Reşat Enis 1944 s. 130).

O. **birzevn** ‘beygir’ < Ar. *birḏawn* a.m. G. Meyer 1893 s. 26’ya göre < BizYun. *boúrdōn* a.m. Klasik Ar.’daki interdental /ḏ/, Tk.’de /z/ olarak telaffuz edilebilir, b. *ahize* .

O. **bisaadet** ‘bedbaht’ < Fa. *bī-* ‘olmayan’ ve *saʿādat* ‘saadet’. ***Melūl olub oturdı. ”Bī-saʿādetlıġumı gör!” dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 246b).

O. **bisabr** ‘sabırsız’ < Fa. *bī-* ‘olmayan’ ve *ṣabr*. ***Ammā ṣaburalıḳ [l] eyleme, senüŋ gendü cānuŋı ve bizüm cānumuzı yėle vėrme!*** (Ferec 855/1451 v. 200b). *bisabrane* ‘sabırsızca’: ***Oyun biterken onu atın üstünden öyle bir ḥamle-i bī-ṣabrāne ile aldı ki genc ḳız billā-iḫtiyār ve sebebini taʿyīn ėdemeksizin titredi.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 45–46).

O. **bisat** ‘kilim, halı’ < Ar. *bisāṭ* a.m. [*/bst/* ‘sermek’ kökünden] A. Tietze 1992 s. 306. ***Buyurdı, sarāyında anuŋçün yaḫşı maḳām tertīb ėtdiler, bisāṭlar, döşekler, şāhāne döşediler.*** (Ferec 855/1451 v. 71a). Krş. *bısat*.

O. **bisebeb** ‘sebepsiz’ < Fa. *bī-* ‘olmayan’ ve *sabab* ‘sebep’. ***Oşbu cādū ʿavrat bī-sebeb bize bu ḳadar iḥsān eyledi; ḳorḳaram bī-sebeb şāyed gėrü bizi ḳahr ėde.*** (Ferec 855/1451 v. 102a).

biseel, b. *birsehel*.

biseksüel ‘ikicinsiyetli, zatülcinseyn’ < Fr. *bissexuel* [Lât. *bi-* ”çift” + *sexuel*]. ***Ama bütün insanların aslında biseksüel oldukları savı akla yakın geliyor bana.*** (İ. Aral 1998 s. 125).

biseyar, b. *bisyar*.

bisiklet b.m. (iki tekerlekli vasıta) < Fr. *bicyclette* a.m. [Lât. *bi-* ‘çift. iki’ (b. *bikarbonat*) ve Yun. *κυκλος* (kíklos) ‘halka. tekerlek’ + Fr. *-ette* küçültme eki, b. *alborata*]. ***Bisikletlerinin üzerinde birbirlerine sarılmış iki sevgili, canavar gibi bir tramvay ve birbiri ardınca otomobiller geçerdi önümüzden.*** (Y. Keskin 1953 s. 109). *bisiklet fanila* ‘bir cins fanila’: ***Her zaman olduğu gibi, uzun kirli donu, yakası yana kaymış bisiklet fanilasıyla bir hayalet gibi yalnız ve uykusuz aşçıyla karşılaşacak.*** (A. Kutlu 1991 s. 180). *bisiklet yaka* ‘boyuna lâstikle yapışan düğmesiz kazak yakası’: ***Uzun bacaklarına pul gibi yapışan blue-jean giymişti; üzerine açık mavi, bisiklet yakalı ince bir kazak.*** (A. Yurdakul 1991 s. 191).

bisküvi/püsküvüt ‘ince, gevrek, kuru pasta’ < Fr. *biscuit* a.m. aslında ‘gevrek, peksimet’ < Lât. *biscoctus* ‘çifte pişmiş’ [*bis* ‘iki defa’ (b. *bikarbonat*) ve *coctus* ‘pişmiş’]. Halk ağzından alınan ikinci varyant yazılışın tesirini gösterir krş... ***Dolaptan benim Cherry Bocher şişesini ve kadehleri, bisküi ve çikolata tabağını çıkardım.*** (M. Balaban 1959 s. 66). ***Püsküvüt veya makarna gibi besleyici şeyleri de onların ele geçirmesine yine imkân yoltu. Böyle olunca da, çocuğa meme vermek imkânsızlaşıyordu.*** (B. Arpad 1975 s. 65).

O. **Bismark pantalonu** ‘bir zaman moda olan bir çeşit pantalon’, krş. Fr. (19. asırda) *bismarck* ‘bir palto çeşidi’, < Alman siyaset adamı kont Bismarck (1815–1898)’ın adından. Şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. *Abbâs yolcu* . ***Naẕarım birden bire nar çiçeği fesli, ḳahve rengi paltolu, beyāẕ yelekli, Bismark pantolonlu, krem eldivenli, cam göbeğinin ḳoyusu üstü lāden benekli boyun baġlı bir efendiye teşādüf etdi.*** (Aḥmed Rāsim 1328 s. 35).

EO. **bismil/mısmıl/musmul** ‘temiz, pak, tahir’ TS 2807–2808, AD. *bismil/mısmıl/mismil/musmul* ‘besmele ile yapılmış; eti yenilebilen, temiz; iyi, güzel, sağlam, düzgün, derli toplu, tam, eksiksiz; uysal iyi iş yapan (kimse)’ DS 704, 3190–3191, 3203, 3223 < *bismillāh/mismillā* ‘Allahın adiyle’ duasından. Bir kelimenin kısaltılmış hali için b. *afro* ve /b/ /m/ değişimi için b. *bakara II* . ***Ḳarışdı murdār müsmil seçilemez.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 68). ***Ölenlerin yapağısını yolup bırakıvermişler dereye. Mısmıl olanlar eve getirilip yenir.*** (M. Makal 1950 s. 28).

bismillāh/AD. **mismillā** (bir işe başlarken söylenen dua) ‘Allahın adiyle’ < Ar. *ism* ‘ad’ + *b(i)-* öntakısı ve *-i* son eki, ve *(A)llāh*. Krş. *besmele*. ***Sen bismillah çektin mi ağabey? Yeni çıktık yola.*** (S. Kocagöz 1954 s. 6). ***Sevdā buġusimi yapdırdı bilmem; ehlimi mısmıllāsız cin dernegine başmışa, çarpılmışa dönderdi.*** (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 238).

O. **bist** ‘yirmi’ < Fa. *bīst* a.m. ***Mütūn-ı manṭıḳ u hem fıḳh fennin | Oḳumışdum ėrince bīste sin.*** (Ẓaʿīfī 1950 [1555] s. 137).

O. **bistiyar/vistiyar** (dili Rumence olan bir eyalette) ‘defterdar’ R. Dankoff 1991 s. 18 < Rum. *vistierie* ‘devlet hazinesi’. */v/ /b/* gelişmesi için b. *ab I/âv* [2].

bistro 'içki satılan ve içilen küçük dükkân' < Fr. *bistro/bistrot* a.m. Kelimenin aslı bilinmiyor. *O gece dışarıya çıktık. Bir bistroya girip bir şeyler yiyip içtik.* (N. Eray 1994 s. 70).

bisturi 'neşter' < Fr. *bistouri* a.m. < İt. (dial.) *pistorino* 'bir cins bıçak, küçük hançer' [bunların imal edildiği *Pistoja* şehrinin adından.] Coğrafi adlara dayanan appelativa için b. *âbâdî kağıt* . *Ur mu, ben mi, çıban mı? Kötücül. irinli, pis. | Bıçak, bisturi, makas! Beni deşin ve yarın | Çıkarın 'ne vardıysa!* (H. Yavuz 1992 s. 9).

O. **bisyar/biseyar** 'çok' < Fa. *bisyār* a.m. *Baŋa [heves-i] ʿazm-i Ḥicāz oldı. Niʿmet-i bisyārile çıḳdum.* (Ferec 855/1451 v. 120a). *Bediyʿül-çemāl minnet-i biseyār yükletdi (yüklendi?).* (Ferec 855/1451 v. 152b).

EO. **biş/bėş**, b. *beş*.

biş–/BSTT **piş**– 'sıcakta bırakıldıktan sonra yenir ya da içilir hale gelmek; olgunlaşmak, ateşte pişerek yumuşayıp lezzetli duruma gelmek' DS 708 < ET. *biş-* a.m. *Senüŋ ḳılıcuŋ bişmiş çüküŋdüre kâr ėtmez, oḳuŋ büriyādan geçmez!* (Ferec 855/1451 v. 100b). 'uzun tecrübe ile ustalığını kazanmak': *Avcılıkta pişmiş, saç sakal ağartmış usta çıkmış olanlar birbirleriyle bilgiçlik yarışını tuttururlardı.* (S.M. Alus 1944 s. 143). *pişmiş ayva* 'açık kahverengi': *Yenlerinde ḫoroz ibiğiniŋ açığı dantelālar, belde toḳalı siyāh İngiliz kemeri, pişmiş ayva bir jüpon, ayaḳlarda bal rengi bir isḳarpin.* (Aḥmed Rāsim 1328 s. 35).

O. **bişe** I 'orman' Fa. *bīşa* a.m. *Ol ceziyrede biraz yüridüm. Bir biyşe belürdi.* (Ferec 855/1451 v. 32b).

AD. **bişe** II 'bir şey' DS 704–705 < *bir* ve *şey* (/r/ sesinin düşebilmesi için b. *arslan* [2]): *Çıktum karayemişe, | Ne yedum de ne bişe.* (K. Emiroğlu 1989 s. 56).

AD. **bişek** I 'yayık döğmede kullanılan ağaç' DS 705 < **biş-* 'karıştırmak, yayık yaymak' H. Eren 1978 s. 88–89.

O. **bişek** II 'şüphesiz' < Fa. *bī-* 'olmayan' ve *şekk* 'şüphe'. *Ol baŋa dārūy-i hūşber vėrdi ki beni ġarḳ ėde. Biy-şek peşiymān olısar.* (Ferec 855/1451 v. 225b).

O. **bişeref** 'şerefsiz, namussuz' < Fa. *bī-* 'olmayan' ve *şaraf* 'şeref'. *Enāşı fevāḥiş-i bī-şeref maḳūlesi ḳopdı.* (ʿĀlī 1975 [1599] s. 93).

O. **bişerm** 'utanmaz' < Fa. *bī-* 'olmayan' ve *şarm* 'utanma'. *Ḳatı bī-şermsin! Meger bu edebi, bu hüneri issüŋden ögrendüŋ?* (Ferec 855/1451 v. 193b).

AD. **bişi/pişi** 'yağlı ve tatlı ekmek, çörek, saç ekmeği' DS 705–706, 3462, TS 611–612 < *biş-/piş-* + fiilden isim yapan *-i* eki (M. Räsänen 1957 s. 114), b. *alu-satu* .

bişik/pişik 'apış arası gibi tenin birbirine sürtünen yerlerinde terin yakmasiyle husule gelen kızartı' DS 706 < *biş-/piş-* + fiilden daha çok nomen concretum yapan *-(ı)k* eki, b. *acuk/acık I* .

bişir–/BSTT **pişir**– b.m. (ateş üstünde yenir hale getirmek) < ET. *bişür-* a.m. [*biş-* fiilinin causativum hali, b. *artur-*]. Kökü /ş/ ile biten tek heceli fiilerin çoğu causativum halinde *-Ir-* ekini alır (*BSTT.: aş-, deş-, düş-, piş-, şaş-, şiş-, taş-, üş-*; istisnalar: *coş-, eş-, koş-*). *Dürlü dürlü ṭaʿāmlar bişürdiler, şerbetler ḥażırladılar,* (Ferec 855/1451 v. 22a). Mecazi mânada: *Bu fikri bişürdiler, futne başardılar.* (Ferec 855/1451 v. 63b). Konuşma dilinde çok defa mânaya birşey ilâve etmiyen ikinci bir fiil (*düşür-, kotar-, taşır-*) ilâve edilir, krş. *düşün- taşın-*: *Bu gız gine gelir, bişirir düşirir, yiyiller, içiller.* (B. Seyidoğlu 1975 s. 376). *Dimāġında bişirüb ḳotardı.* (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 189). *Çarşıdan al getir, pişir taşır ...* (M.G. Anadol 1984 s. 5).

AD. **bişirgeç** 'saç ekmeğini çevirmek için kullanılan demir ya da tahta alet' DS 706–707, ZTS 1976 s. 23 < *bişir-* + fiilden nomen instrumenti yapan *-geç* eki, b. *atlangaç* . *Yüzü pek esmer, vücūdu ancaḳ kemiklerini örtecek ḳadar semiz, eli ayağı siyāh ve ḫaşīn – kendi taʿbīrleri vech-ile – bişirgec gibi ...* (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 68–69). *Anası Hüseyin'in eline bişirgeçle vurup. "Patladın mı?" dedi, "Bekle hele birazı"* (N. Eruz 1969 s. 43).

AD. **bişşek/pişek** 'yayık döğeci' DS 705, 3461 < *bişek I* *Yağ ... keçi derisinden mamul bir tulum içinde, ucunda delikli bir tahta safiha bulunan bişşek tesmiye edilen bir sopa ile dövmek suretiyle yapılır.* (K. Güngör 1941 s. 45).

O. **bişübhe** 'şüphesiz' < Fa. *bī-* 'olmayan' ve *şubha* 'şüphesiz'. *Solġun bir demet, bir menekşe demeti. Henüz temāmen ḳurumamış, faḳaṭ ezilmiş, başılmış, bī-şübhe cüzdānıŋ arasında şaḳlanaraḳ bozulmuş bir demet.* (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 2).

O. **bişümar** 'sayısız, sonsuz' < Fa. *bī-* 'olmayan' ve *şümār* 'sayı'. *Bilüŋ ki hīc kişi dōstsuz düşmensüz degüldür, ḫuşūşā şol-ki mālı niʿmeti bī-şümārdur.* (Ferec 855/1451 v. 58a).

bişür–, b. *bişir-*.

bit b.m. (kehle) < ET. *bit* a.m. Clauson 1972 s. 296. *Ötede bir Kastamuni takımı küme olmuş mani söylüyor, ve ceketlerini çıkarıp bit kırıyorlar.* (H.Z. Ülken 1941 s. 145). *bitli* 'bitleri olan': *Bitli kaşınmış, aç umsunmuş. Neyi koymuş, neyi arıyorsun sen?* (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 78). (Argo) 'az paralı, hiç parasız' F. Devellioğlu 1959 s. 70. *bitli çoban* 'bir dans ya da oyunun adı': *Derken kazdığı kuyunun başında durup soluklanmadan "bitli çoban" oynamaya başladı. Onun oynamasından köylüler, altın bulduğunu bildiler...* (L. Tekin 1984 s. 18). *bitpazarı* 'kullanılmış şeylerin satıldığı pazar yeri' Meninski 1680 I, 651 (krş. Fr. *marché -puces*, İng. *fleamarket*, Alm. *Flohmarkt*); krş. **bat pazarı, kehle bazarı: Eŋ ednāsı ki arḳa ḥammālleri ve kestāne bişürüb satan manavlar ile bit bāzārı dellālleridür.* (ʿĀlī 1979 [1581] I, 150). *bit yeniği/bityeniği* 'bir işin içinde tahmin edilen gizli bir nokta, açıklanmayan maksat': *Bu bir araya getirilişte bityeniği sezdiğimden çok dikkatliydim, pis bir*

oyuna gelmemek için elimden gelen gayreti gösteriyordum. (İ. Aral 1997 s. 139).

bit– I 'sona ermek' < ET. *büt-* a.m. Clauson 1972 s. 298–299. *Bu bayırlar yürümekle bitmiyor.* (H.R. Gürpınar 1943m s. 64). 'tamamlanmak, kemale ermek, muvaffak olmak': *Ümiydüm sendedür. Eger iş senüŋ sebebüŋden bitmezise helāk oluram.* (Ferec 855/1451 v. 200b). *Aman hatuncuğum, her şey senden bitecek.* (S.M. Alus 1933p s. 230). '(yara için) kapanmak, şifa bulmak': *Yüregümüŋ şerḥa şerḥa yāreleri bitmedi.* (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 75). Dativus hali ile: 'çok hoşlanmak, âşık olmak': *Cart kaba kâğıt, bu fiyakalı söze bittim.* (S.M. Alus 1933p s. 155). *Doğrusu bitiyorum kıza, bitiyorum!* (O.C. Kaygılı 1939 s. 193). *bitti* 'münakaşası kabul edilmez, kat'iyetle böyledir': *Get, defol! Kahve benim değil mi? Bu cezve benim değil mi? Bitti.* (A. Dino 1944 s. 9). *Yaşşa Mihalakiciğim, Kalitaryaya gittik bitti.* (S.M. Alus 1944 s. 182).

bit– II '(ot ya da saç gibi şeyler) çıkıp yetişmek, büyümek' < ET. *büt-* a.m. Clauson 1972 s. 298–299. *Ve ol bıŋaruŋ kenārında bir aġac bitmiş, sāyesi ṣaḥrāya düşmiş gider.* (Ferec 855/1451 v. 47b). 'doğmak, ortaya gelmek' T. Tekin 1982 s. 566 no. 8: *anasından ayırtlanduġılayın ... dişleri bitmiş ola* (Ferec 855/1451 v. 213b). *Deryā kenārına geldük, görürem kenārda bir sivri yüce mināre gibi ḳaya bitmiş.* (Ferec 855/1451 v. 44b). Mecazi mânada: *Ḫaliyfenüŋ göŋlinde gör ki endiyşeler bitdi.* (Ferec 855/1451 v. 4b). 'ansızın ortaya çıkmak': *Elime bir kitāb alub oḳumaya ḳorḳar idim. Hemān başıma biterdi.* (H.R. Gürpınar 1927mu s. 12). *Bizim ihtiyar çok geçmeden başucumda bitti.* (F. Erdinç 1973 s. 27).

bitab/bitap 'bitkin, çok yorgun' < Fa. bītāb a.m. [*bī-* 'olmayan' ve *tāb* 'kuvvet']. *Kadıncağız akşamları bitab eve dönüyordu.* (M. Hacıhasanoğlu 1953 s. 51). *bitab düş-* 'bitkin hale gelmek, çok yorulmak': *[Almanya 17. asırda] ekūl ve müstebid prenslerin didiklemelerinden bītāb düşmüşdi.* (Cenāb Şehābeddīn 1335 s. 172).

O. **bitaharet** 'taharetsiz' < Fa. *bī-* 'olmayan' ve *ṭahārat* 'taharet'. *Ravġan-ālūde el ki olmaya pāk | Döner ol ḳalbe bī-ṭahāret ola.* ('Ālī 1587 v. 135a).

O. **bitakat** 'mecalsiz, âciz' < Fa. *bī-* 'olmayan' ve *ṭāḳat* 'kuvvet, tahammül'. *'Işḳı artardı şöyle ki bī-ṭāḳat u bī-ārām olurdı.* (Ferec 855/1451 v. 178a).

O. **bitaksir** 'kusursuz, özürsüz' < Fa. *bī-taḳṣīr* a.m. [*bī-* 'olmayan' ve *taḳṣīr* 'kusur, günah']. *Pādişeh ise ṣaldı gerdenüŋe | Bend-i zencīr-i 'adli ('azl-i ?) bī-taḳṣīr.* ('Ālī 1977 s. 130).

bitap, b. *bitab*.

bitaraf 'tarafsız' < Fa. *bī-* 'olmayan' ve *ṭaraf*. Kelimeye 19. asırdan evvelki kaynaklarda tesadüf edemedim. Lugatlerde ilk defa A. Handjéri 1941 II, 580 (*neutre* maddesinde) ortaya çıkar. *"İngiltere ve Fransa'da Umumî Seferberlik ilân edildi." - "İtalya bitaraf."* (A. Ağaoğlu 1980ö s. 87).

O. **bitarafane** 'taraf tutmadan, bitaraf olarak' < *bitaraf* + Fa. zarf eki olan *-āna* (Tk. *-ane*, b. *acizane*). *Hakkı düşünmez, bitarafane söz söylemezsin.* (Fazlı Necip 1930 s. 307).

O. **bita'rik** 'sıkıştırmaksızın, taciz etmeden' < Fa. *bī-* 'olmayan' ve *ta'rīk* 'taciz'. *Bī-ta'rīk Bihrūz gece gündüz ol ṣaneme ḫidmet eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 106b).

O. **bitariki** 'yoliyle' < Ar. *ṭarīḳ* 'yol', *bi-* öntakısı ve *-i* sonekiyle, a.m., ms. *bi-ṭarīḳi ta'dād* 'ta'dād yoliyle, sıra ile geçirmek suretiyle': *Kerem ehli cevz-i ma'dūd olmaġ-ila bi-ṭarīḳi ta'dād anlara barmaḳ dolayalar.* ('Ālī 1587 v. 121a–b). *bi-ṭarīḳi t-taḳā'ud* 'takaüd yoliyle': *Maḥṣūl-i iddeden bi-ṭarīḳi taḳā'ud yevmī seksen aḳçaya ḳanā'at eyledi.* ('Ālī 1975 [1599] s. 171).

bite/pide (gemicilik terimlerinden) 'halat bağlamak için güvertede bulunan baba' < İt. *bitta* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 94.

O. **bitecrübe** 'tecrübeli olmayan, acemi' < Fa. *bī-* 'olmayan' ve *tacriba* 'tecrübe'. *Siziŋ bī-tecrübe ḳalb-i cāhiliŋiz, o çocuk ḳalbiŋiz, bunı şormaz, bunı taḥl-ile lüzūm görmez.* (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 9).

O. **bitehaşi** 'çekinmeden, itiraz etmeden' < Fa. *bī-* 'olmayan' ve *taḥāşī* 'kendini ayrı tutma, muhalefet gösterme'. *Biri birine bī-teḥāşī rāz söyleşür oldılar.* (Ferec 855/1451 v. 237a).

AD. **bitek** 'münbit, verimli' DS 708, H.Z. Koşay 1932 s. 38 < *bit-* II + fiilden sıfat yapan *-ek* eki, krş. *dönek, yedek. Neye yarattı gözel Allah bu bitek dere boylarını, kız göğsü gibi yumuşak tepeleri?* (M. Başaran 1992 s. 293.). *Kan izleriyle dolu kıpkırmızı bitek topraklara ilkel karasabanlarla çift koşarak tohum ekmişler.* (Osman Şahin 1994 s. 40). 'ot, çicek ya da ağaç bittiği yer' TS 615.

O. **bitekellüf** 'teklifsiz' < Fa. *bī-* 'olmayan' ve *takalluf* 'resmiyet, resmî davranış'. *Artık bī-tekellüf, lā-übālī iki eski dōst olmuş idik.* (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 72).

O. **bitemamihi** 'tamamiyle, büsbütün' < Ar. *bi-tamāmihī* a.m. [*tamām*, *bi-* öntakısı ve *-hī* possessivum eki ile]. *Faḍlullāh sergüdeştini bi-temāmihī evvel āḫır şerḥ eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 15a).

AD. **bitemi/pitemi** 'arşın ayarında bir ölçü' DS 709, 3463 < Yun. *πιθαμη* (pi̱tamí) a.m. A. Tietze 1955 no. 215.

O. **bitemessük** 'yazılı müsaade olmadan, pasaportsuz' < Fa. *bī-* 'olmayan' ve *tamassuk* 'senet'. *Deryādan ve ḳuru ṭarafından bī-temessük geçmek isteyenlere cidden icāzet u iltifāt yoḳdur.* ('Ālī 1975 [1599] s. 129).

AD. **°biter** 'münbitlik' < *bit-* II fiilinin geniş zamanından yapılmış nomen actionis, b. *açar I* . Yalnız şu

tabirlerde: ***biterli*** 'münbit, verimli; münbit arazi' TS 615: ***Buraları iyi topraklardı, ... Derin topraklıydı. Biterliydi.*** (F. Baykurt 1959y s. 10). Bunun aksi ***bitersiz***: ***Kır tarlaları bitersizdi.*** (F. Baykurt 1961o s. 267).

O, **bitereddüd** 'tereddüt etmeksizin' < Fa. ***bī-*** 'olmayan' ve ***taraddud*** 'tereddüt'. ***Andan Şābūr bir piyāle içdi, andan anlara şundı. Bī-tereddüd elinden aldılar, içdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 120b).

O. **biteşviş** 'tedirgin olmayan, müsterih' < Fa. ***bī-*** 'olmayan' ve ***taşvīş*** 'karışıklık, rahatsızlık'. ***Fuḳarā'-ı Cevādīler*** [O.Ş. Gökyay 1978 s. 300'e göre bunun doğrusu ***Cāmīler*** olmalıymış] ***ibn-i vaḳt olan bī-ḳaydlar ve bī-teşvīşlerdür.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 182).

O. **bitevakkuf** 'duraklamadan, geciktirmeden, tereddüt etmeksizin' < Fa. ***bī-*** 'olmayan' ve ***tavaḳḳuf*** 'duraklama'. ***Ṣabaḥ olduḳda ta'allül étmedin bī-tevaḳḳuf duḫtere ṭalāḳ vėresin.*** (Ferec 855/1451 v. 118a).

bitevi 'bir bütün halinde olan, birbirine yapışık olan, tam, kesiksiz' Meninski 1680 I, 710, DS 709, TS 615 < ET. ***büt-*** + fiilden sıfat yapan ek, muhtemelen ****bütegü,*** krş. Az. ***bütöv*** a.m. ADIL 1966 s. 339. Bugün yaklaşma halli zarf olarak (dativus adverbialis) biteviye 'kesiksiz devam ederek': ***Hayatının örtüsünü teşkil eden üzüntüler, biteviyelikler arasından neşeli bir şey, bir sevinç parıltısı geçti.*** (Şahap Sıtkı 1951 s. 35–36). ***Hasan lāfın biteviye uzayıp gitmesinden sıkılmıştı.*** (C. Tuncer 1960 s. 27).

bitgi, b. ***bitki***.

EO. **biti** I/**bitik** 'yazılmış şey, mektup, senet, kitap' TS 615–619, DS 710 < ET. ***bitig*** a.m. Clauson 1972 s. 303, G. Doerfer 1965 II, no. 717 [***biti-*** 'yazmak' fiilinden]. ***Ben yarın Māhiyāra biti göndereyim, yarın bir gün gelsün.*** (Ferec 855/1451 v. 14b). ***Bitüŋ geldi vü oḳıduḳ sözini, | Delim ağırladuḳ élçüŋ özini.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 2202).

AD. **biti** II **(bitik ?)** 'son' < ***bit-*** I. ***Dün akşam yarım saatte üğütüverdi gazeteyi, baştan bitiye ...*** (F. Erdinç 1958 s. 161). Başka kaynaklarda bulunamadı.

EO. **biti-** 'yazmak; insanın alnına yazmak, takdir etmek' TS 619–620 < ET. ***biti-*** a.m. Clauson 1972 s. 299–300.

bitid-, b. ***bitit-***.

bitik I 'yorgunluktan, sıhhî veya malî sebepten çok fena durumda' < ***bit-*** I+ fiilden sıfat yapan ***-ik*** eki, krş. ***kesik, silik*** vs. ***Hendekteki kadınlar bitik haldeydiler.*** (S.M. Alus 1944 s. 185). (Argo) 'âşık' F. Devellioğlu 1959 s. 70). ***işi bitik*** 'çok kötü durumda': ***Gece işini bıraktım. Yoksa işim bitikti. Hapishane köşelerinde mahvolacaktım.*** (H. Özkan 1979 s. 55).

bitik II, b. ***bıtık.***

bitik III, b. ***biti.***

AD. **biti kara** 'küçük kareli (kumaş deseni)' < Fr. ***points carrés*** a.m. [***points*** 'noktalar, benekler' ve ***carrés*** 'kareli']. Halk etimolojisi ile husule gelmiştir, b. ***atlu karaca . Elifî değil, santrançlı biti kara golifli olacak*** (Halikarnas Balıkçısı 1952 s. 69).

bitim '(bir şeyin) bittiği yer' < ***bit-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-im*** eki, b. ***adım I . Araba, bağ yolunun bitiminde biter.*** (Mahmud Yesari 1930 s. 113). ***Faḳaṭ beğ efendimiz, alnınızın şaç bitimine yaḳın yan ṭarafında bir ḳızartı var. Sivri sinek mi şoḳmuş, ne olmuş?*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 320).

EO. **bitin-** 'yazılmak' < ***biti-*** fiilinin passivum hali. Passivum da yapan ***-(ı)n-*** eki için b. ***acın-*** I . ***Ḳonşıları adın bitide bitinmiş göricek ...*** (Ferec 855/1451 v. 20b).

bitir-, b. ***bitür-***

(Argo) **bitirim** 'sefil, pejmürde, hırpani, perişan, düşkün, sefih, kurnaz ve işini bilir' < ***bitir-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-im*** eki, krş. ***biçim, geçim.*** Böyle kelimelerin sıfat olarak kullanıldığı pek azdır***: kötürüm, yarım***; mâna itibariyle ***bitirim***'e yakın olan ***yıkım***'da böyle bir gelişme düşünülebilir. ***Köşede Bitirim Lokantası. Bu lokantada bitirimler mi yemek yiyor? Hayır. Önünden geçerken normal lokanta müşterilerini görüyorum.*** (O. Duru 1995 s. 39). 'puşt, ibne': ***Kahveye bile zırt zırt gelip dikkati çekmen doğru değil. Sağda solda bitirimler...*** (Orhan Kemal 1965f s. 257). ***bitirim yeri*** 'umumhane': ***Bunca mirāş-yėdi alayınıŋ şızırım, bitirim yėri ... olan bu dārül-fuḥş dīvārlariyle berāber çökmüş idi.*** (Aḥmed Rāsim 1340 [1922] s. 334). 'kumarhane': ***Dolambaçlı sokaklardan bin türlü ihtiyatla bitirim yerine gittik. Daha odaya girmeden dışarıdan oyuncuların seslerini işitiyordum.*** (R.C. Ulunay 1941 s. 198). Kelimenin asıl mânasında 'ölünen yer': ***Oracıkta bir bitirim yeri vardı. Hergün altmış kişi, nöbetçi nizam karakollarından oraya gitmeğe ve doğrudan doğruya ölmeğe mecburdu.*** (F.C. Göktulga 1948 s. 164).

⊡ ***(-ım)*** vs. eki (***adım*** I , ***çekem***) ile fiilden türetilen nomen concretum veya nomen actionis'lerin bir kısmının sıfat olarak kullanıldığı da görülüyor. Bu sıfatlar hep argoya mahsus ve olumsuz anlamlıdır. A-E cildindeki misaller şunlardır: ***bitirim, bozum II, devrim*** (oluşu ayrı), ***doyum II.***

(Argo) **bitirimhane** 'kumarhane' < ***bitirim*** ve ***hane***, b. ***abdesthane/apteshane . Bitirimhanedeki kumarda biriken ganyato Gılı'nin hesabına toparlanırken ...*** (M. Kaçan 1991 s. 106).

bitiş- 'büyürken birbiriyle kaynaşmak, tek haline gelmek; birbirine dokunacak kadar yanaşmak' < ***bit-*** II fiilinin karşılıklılık (réciprocité) hali. .

bitişik 'yanyana; yandaki (ev)' < ***bitiş-*** 'yanyana olmak (binalar, odalar)' [< ET. ***bütüş-*** a.m. Clauson 1972 s. 309–310] + fiilden sıfat yapan ***-ik*** eki, b. ***akık*** . Bu tür müşareket halleri için b. ***alış- I . Bey, bahçesi***

bahçemize bitişik kiralık köşk bugün tutuldu (H.R. Gürpınar 1943g s. 39).

EO. **bitit–/bitid–** ‘takdir etmek, insanın alnına yazdırmak’ TS 620–621 < ET. ***bitit-*** ‘yazdırmak’ Clauson 1972 s. 302 [***biti-*** ‘yazmak’ fiilinin causativum hali, b. ***acıt-***]. ***Doğışı baḫtlu vu ḳutlu baḫtı / Bititmiş ṭāli‘aŋa tāc u taḫtı.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 283).

AD. **bitki/bitgi** ‘son; uç’ DS. 710 < ***bit-*** I + fiilden nomen abstractum yapan ***-gi/-ki*** eki (M. Räsänen 1957 s. 128), b. ***açgı . bitkide*** ‘sonunda, nihayet’ zarfı bilhassa Deli–Orman Türkçesinde ve Gagavuzcada çok kullanılır, ms. ***Bitkidä girer Miti, etişer yılannara, aler bıçaa belindän, duurär onnarı parça parça.*** (Budjaktan seslär 1959 s. 144).

AD. **bitki** ‘ürün’ DS. 711 < ***bit-*** II, b. ***bitki/bitgi.*** Krş. AzT. ***bitki*** ‘göyärti, näbatat’ ADIL 1966 I, 288. Fiilden nomen concretum yapan ***-gı/-kı*** eki (b. ***açgı***) .

bitkin ‘çok yorgun’ < ***bit-*** I + fiilden sıfat yapan ***-kin*** eki, b. ***akkın . Hazdan bitkin bir kedi gibi yere serilmek şöyle dursun, bu güzel başlangıcın bunca acz ile bitmesi doğrusu tiksindiriciydi.*** (Şahap Sıtkı 1958 s. 37). ‘âşık’: ***Bunların hepsi değil ama birçokları Fahamete bitkindi.*** (S.E. Ertem 1935 s. 103).

bitle– ‘(birisinin) bitlerini ayıklamak’: ***Zindānbān uyandı, gordi ki ‘avratı arḳam ḳaşır, başum bitler.*** (Ferec 855/1451 v. 111b). Argo ***bitle-/bit at-*** ‘kavga çıkarmak için bahane aramak’ F. Devellioğlu 1959 s. 70: ***Bit atıyorsun. İşin gücün bu. Fırsat buldun mu hemen bit atıyorsun.*** (A. İlhan 1963 I, 117). ***bitlen–*** ‘bit kapmak, üzerindeki bitler çoğalmak; kendi bitlerini ayıklamak; (Argo) paralanmak’ F. Devellioğlu 1959 s. 70.

AD. **bitne** ‘bir ot çeşidi’ DS 712 < Gürc. ***p’it’na*** < ****pinta*** ‘nane’, krş. Lât. ***menta*** a.m. (V. Cangidze 1980 s. 100–101).

EO. **bitnel** ‘mümbit’ TS 622 < ***bit-*** II + fiilden sıfat yapan ***-nel*** hecesi, krş. ***değnel***.

bitnik ‘tabiata dönüş felsefesiyle cemiyetin kaidelerine isyan eden genç’ < İng. ***beatnik*** a.m. [***beat*** ‘müzikte ritim’ ve Amerika Yahudilerinin kullandığı, aslı Lehçe ***nuda*** ‘sıkıntı’ kelimesinden gelen ***nudnik*** ‘sıkıntı veren kimse, istiskalci’ tabirinin ikinci hecesi]. .

EO. **bitrüm** ‘çok yüksek’ TS 623 (başka mânalandırma ile) < ***bitir-*** fiilinden nomen abstractum ve dolayısı ile sıfat, krş. ***bitirim***; kelime ***münteha*** kelimesinin calque’ıdır, calque için b. ***ab I/âv*** [3].

bittabi ‘tabiî olarak, elbette’ < Ar. ***biṭ-ṭab‘(i)*** a.m. [***ṭab‘*** ‘tabiat, karakter’, ***bi-*** öntakısı ve harf–i târif ile]. BSTT telaffuzunda sondaki /i/ uzundur. ***Bittabi bu meyanda birkaç hanımla teşriki mesai ettim, fakat sizin kadar kanı sıcak, sizin kadar cana yakın olanını tanımadım.*** (M. Seyda 1970 I, 278).

O. **bittemam** ‘tamamen, bakiyesiz’ < Ar. ***tamām*** ‘eksiksizlik’, ***bi-*** öntakısı ve /t/ harf–i târifle. ***Biri daḫı nüzül ve ‘avārıż tekālifidür ki fuḳarādan bittemām alınur.*** (‘Ālī 1982 [1581] II, 155).

O. **bittemam velkemal** ‘tamamen, eksiksiz, başından sonuna kadar’ < Ar. ***bi-*** öntakısı, /t/ harf–i târif, ***tamām*** ‘eksiksizlik’, ***wa*** ‘ve’, /l/ harf–i târif, ***kamāl*** ‘kemal’. ***Bunca dürlü zaḥmetlere, belālara uġradığını bit-temām vel-kemāl söyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 150b).

bitter ‘birkaç acı içkinin adı’ < İng. ***bitter*** ‘acı’. .

O. **bittesadüf** tesadüfen, bir tesadüf eseri olarak’ < Ar. ***taṣāduf*** ‘karşılaşma’, ***bi-*** öntakısı ve /t/ harf–i târif ile. ***... diyü cevāb verdiğini bitteṣādüf oradan geçen bir ādem işitdikde ...*** (Aḥmed Midḥat 1296 s. 40). ***Bitteṣādüf ‘Alī Beğin Mehpeykerle geçirdiği hafta içinde ḥerīf İstanbula gelerek bir ḳaç kerre ḳızı mülāḳatına da‘vet eyledi.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 86).

O. **bituliha** ‘başından sonuna kadar, mufassalan’ < Ar. ***bi-ṭūlihā*** a.m. [***ṭūl*** ‘uzunluk, boy’, ***bi-*** öntakısı ve ***hā*** ‘onun’, yâni ‘onun uzunluğu boyunca’]. ***Bir vāḳı‘aya uġradum. Bi-ṭūlihā dėmek olmaz ammā bir ḳac beyt vaṣf-ı ḥāl işidüŋ!*** (Ferec 855/1451 v. 105a).

bitün, b. ***bütün***.

bitüm ‘tabiî halde asfaltta ve bazı topraklarda bulunan koyu kahverengi bir madde’ < Fr. ***bitume*** < Lât. ***bitūmen*** a.m.

bitür–/BSTT **bitir–** ‘sona erdirmek, tamamlamak’ < ***bit-*** I II fiilinin causativum hali, /-ir/ causativum hali genişlemesi kökü /t/ ile biten birkaç fiilde bulunur ve bir nevi ses basitleşmesi olarak izah edilebir, b. ***artur-*** . < ET. ***bütür-*** a.m. Clauson 1972 s. 308. ***Şol cuval issinüŋ pulcuġazın aldum. Destür buyuruŋ, varayım, ol kişinüŋ ḥācatcuġın bitüreyim.*** (Ferec 855/1451 v. 10a). ***Bir günü daha bitirmenin sevincini, yarına başlıyor olmam yarıda bırakıyor.*** (Ş. Gürbüz 1992 s. 67). ‘husule getirmek, başarmak’: ***Ol işi ḥīleyile bitürmege mümkin degüldür.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 22). AD. ‘senet mukabilinde ödünç vermek’ (?): ***Üç yıl evvel Durmuş Aliye bi yüzlük bitirivedim. Hâlâ alcam deye ardından goşuyom.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 121). ‘yamamak (çöpçatan gibi)’: ***Atiyeye müjdeyi verdi; ”Senin bacılığının kızı Zekiye’yi bizim Halit oğlana bitirdim”.*** (L. Tekin 1984 s. 22). ‘kemale erdirmek, en iyi hale getirmek’: ***Özene bezene bir çay yaptı. Getirip masaya bıraktı, ”Üstüne yoktur”, dedi Mastan, ”Bitirmişsin yâni.”*** (C. Tuncer 1960 s. 130–131). ‘(birini) fazla yormak, ölümüne yaklaştırmak’: ***Yā Rab, bu ne bitmez nezle ki işte her gün bitecek ẓannolunuyor da çocuḳlarını bitiriyor?*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 122). ‘hayatının sonuna yaklaşmak’: ***Bir ḳā’in anam var çacaron ammā artık bitirmiş. Pek yėrinden kalkamıyor.*** (H.R. Gürpınar 1330 s. 56). ‘tüketmek, kökünü kurutmak’: ***Dağlardaki kaplumbağaları bitirmeğe niyetli görünüyorlardı.*** (C. Tuncer 1960 s. 186). ***bitireme–*** ‘bırakamamak, hep

devam etmek': ***Arabada öyle bir oturuş oturuyormuş ki tarif ede ede bitiremiyorlar.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1939 s. 29). ***Şaṭāret ve iḥtişāmını medḥ ėde ėde bitiremezler.*** (Cenāb Şehābeddīn 1335 s. 240).

O. **biucerihi ve bücerihi** '(işin) zahir ve saklı kusurları ile' < Ar. ***bi-'ucarihī wa bucarihī*** a.m. [***bi-*** öntakısı, ***'ucar*** 'düğümler', ***hī*** 'onun', ***wa*** 've', ***bucar*** 'kusurlar']. ***Şeh-zāde vaṣf-ı ḥālini bi-'ucerihī ve bücerihī söyledi,*** (Ferec 855/1451 v. 151b).

O. **biuyub** 'kusursuz' < Fa. ***bī-*** 'olmayan' ve ***'uyūb*** 'kusurlar' [Ar. ***'ayb*** kelimesinin çoğulu], ***Anuŋ gibi ḥūblıḳda, bī-'uyūblıḳda, cemālde, kemālde ... 'ādemī-zād olmaġuŋ imkānı meslūb dėmelü merġūb ṣanemdür*** (Ferec 855/1451 v. 106a).

O. **biümid** 'ümitsiz, meyus' < Fa. ***bī-*** 'olmayan' ve ***umīd*** 'ümit'. ***Kederlerinden yaḫud bi ümid kalır iseler, ol vaḳıt gendulerini telef iderler.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 69).

O. **bivaye** 'kendi haline bırakılmış' < Fa. ***bīvāya*** a.m. ***Henüz ḳanadlarına ḳuvvet gelmeden yuvasından düşmüş bir kuşcağız gibi, ġarīb, metrūk, bīvāye bir çocuḳ olduğumu ḥiss etdim.*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 38).

O. **bive** 'dul kadın' < Fa. ***bīva*** a.m. ***Ve resm-i çift ve resm-i duḫān ve resm-i mücerred ve ispence ve resm-i bīve ibtidā'-i martda alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 281).

O. **bivech** 'sebepsiz' < Fa. ***bī-*** 'olmayan' ve ***vach*** 'sebep'. ***Re'āyā sipāhīlerine 'öşr ve rüsūmların edā eyledükden soŋra bī-vech ḫidmetlendürmeyeler.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 324 [1554/962]).

bivefa 'vefasız' < Fa. ***bī-*** 'olmayan' ve ***vafā.*** ***Sen ādemī ben perī – ne münāsebeti var? Andan ġerü ādemī bī-vefā olur.*** (Ferec 855/1451 v. 151b).

bivet, b. ***binet.***

O. **bivezn** 'münasebetsiz' < Fa. ***bī-*** 'olmayan' ve ***vazn*** 'tartı'. ***I cüvānl Bu ne bī-vezen biyhūde ḫandedür? Kime gülersin?*** (Ferec 855/1451 v. 193a).

O. **bivukuf** 'habersiz' < Fa, ***bī-*** 'olmayan' öntakısı ve ***vuḳūf*** 'malûmat'. ***Çocuḳlarımın bī-vuḳūf, faḳaṭ o vāḳıf olmadıḳları ḥaḳīḳatin ḥiss-i dehşetiyle mütevahhiş gözlerinin ma'nā-yı istirḥāmını görüyorum.*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 182).

biyaban, b. ***beyaban.***

AD. **biyalitsa** 'yaylalarda biten, ineklerin yediği bir ot cinsi' K. Emiroğlu 1989 s. 57 < Ukr. ***bilítsya*** 'çoban dağarcığı, Thlaspi arvense' (?), Türkçesinin mânası tam olarak verilmemiştir.

AD. **biyan/boyan/meyan/piyan** 'kökünden tatlı bir usare çıkarılan bir ot cinsi, Glycyrrhiza glabra' DS 672, 3205, 3415, TS 645, R. Dankoff 1991 s. 18, I. Hauenschild 1989 no. 535, K. Grönbech 1942 s. 70 < ?? Türk dillerinde türlü şekillerde (ms. ***biya, buya, meya, miya***) yayılmış olan kelime belki başka bir dilden gelmiş olabilir. Krş. Kalm. ***buya*** a.m. G.J. Ramstedt 1935 s. 58. ***/b/ /m/*** değişimi için b. ***bakara II .***

O. **biyar** 'yarsız, dostsuz' < Fa. ***bī-*** 'olmayan' ve ***yār.*** ***Cüvān begsin, ġarībsin. bī-kes u bī-yārsın.*** (Ferec 855/1451 v. 133b).

Argo **biyav** 'düğün' F. Steinherr 1932 s. 184, < Rom. ***biyav*** a.m. K. Kostov 1974 s. 358.

biye (terzilikte) 'yaka, kol, etek çevresine geçirilen ince şerit' < Fr. ***biais*** a.m. ***Kendi kumaşından biyeli kolsuz rob dizlerimin bağını çözüverdi.*** (S. Anadol 1949 s. 7). ***Ekose biyeler çok moda. Grogren süsler de öyle.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 8). ***Turkuvaz giysisinin beyaz biyeyle çevrili askıları, bu sedefli buğday yanığını daha da belirginleştiriyor.*** (A. Kutlu 1995 s. 192).

biyel 'makinelerde pistona bağlı çubuk' < Fr. ***bielle*** a.m. < Alm. ***Bleuel*** 'tokaç' veya Isp. ***bielda*** 'yaba.'.

EO. **biyerle-** 'kabul etmek' < ?? Krş. ***eyerle- beyerle-*** 'konuğu en iyi şekilde ağırlamak, her çeşit gerekseme ve rahatını sağlamak' DS 1820. ***Pes biyerledi anı Çalabısı.*** (A. Topaloğlu 1978 II, 96).

O. **biyim** 'Kırım'da bazı saray hanımlarının unvanı' R. Dankoff 1991 s. 18; krş. ***begüm.***

biyografi 'tercümeihal' < Fr. ***biographie*** a.m. [EYun. ***βιος*** (bíos) 'hayat' ve ***γραφειν*** (gráfein) 'yazmak']. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi .*** ***Zerrin, çalıştığı yerde birisinin arandığını, erkek tercih edildiğini ama, yine de bir başvurmamı söyledi. Biyografimi bir kağıda yazdım, randevu aldım gittim.*** (D. Asena 1987 s. 97–98). ***Son haftalar biyografiler, monografiler okumaya merak saldırmıştı.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 404).

biyokimya 'canlı maddeleri inceleyen kimya dalı' < Fr. ***biochimie*** a.m. üzerinden ***kimya*** kelimesiyle ibda edilmiş terim. ***Duygular birer biyokimya olayıdır. Dışsal ve fiziksel bir uyarı harekete geçirmiş diyelim, içsel kimyasal tepkimeleri; sonuçta "duygu" doğmuş; bu deneyim "gerçek", öyle mi?*** (E. Atasü 1996 s. 277).

biyol, b. ***biryol.***

biyolog 'biyoloji âlimi' < Fr. ***biologue*** a.m. < EYun. ***βιος*** (bíos) 'hayat' ve ***λογος*** (lógos) 'söz', ***-log*** için b. ***arkeolog***]. ***Biyolog Hamit Kaya bir rastlantı sonucu bu işe girmişti.*** (N. Güngör 1992 s. 20).

biyoloji 'bitki ve hayvanları inceleyen ilim' < Fr. ***biologie*** a.m. [EYun. ***βιος*** (bíos) 'hayat' ve ***λεγειν*** (légein) 'söylemek' fiilinden bir nomen actionis. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi .*** ***Bu Dr. Thomas'ın işi gücü biyoloji değil mi?*** (N. Eray 1992 s. 127). ***Üç kişi resmini çekiyor cadı ağacının, / Üç biyoloji uzmanı, biri de çakısıyla / Bir parça koparıyor cadı ağacından.*** (E. Cansever 1966 s. 18).

biyolojik 'biyoloji ile alâkalı' < Fr. ***biologique*** a.m. [***biologie*** + isimden sıfat yapan ***-ique*** eki < Lât. ***-ic(us)*** < EYun. ***-ik(os)***, b. ***Adriatik***]. ***Biz sevişebiliriz ama evlenmiyelim. Psikolojik, biyolojik, sosyolojik sebeplerle .*** (A. Muhteremoğlu 1959 s. 111).

biyolojist 'biyoloji âlimi, biyolog' < ***biyoloji*** + Avrupa dillerinden alınan meslek tabirlerinde geçen ***-ist*** eki, b. ***aferist*** . İng. ***biologist*** a.m. kelimesinin de tesiri olabilir.

biz I b.m. (***ben*** kelimesinin çoğulu) < ET. ***biz*** a.m. Clauson 1972 s. 388, E.V. Sevortyan 1978 II, 129–130. [kelimenin sonundaki /z/ harfi çoğul sonekidir, krş. ***sen - siz***]. Bir tek kişi kendinden ***biz*** diye bahsederken bununla şahsının ehemmiyetini ifade eder (pluralis majestatis): ***Māhyār ḫalīfenüŋ elin öpdi, ḳarşusında durdı. Ḫalīfe eyitdi: "I Māhyār! Biz seni oḳımaduḳ, Ne sebebden geldüŋ?" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 18a). Kelime bizzat çoğul olduğu halde ***-ler*** çoğul ekini alabilir; mâna bakımından bizler farklı bir gruba olan aidiyeti ima eder: ***Bu müşterī bu ḫişārı bizden minnetsüz alur dėdi ve bizleri daḫı ḳırarlar dėdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 146). O zaman genetivus halinde 1. şahıs possessivum eki yerine ***-in/-üŋ*** ekini alır, fakat izafet terkibinin ikinci unsuru ya 1. şahıs ya da 3. şahıs possessivum ekini alabilir: ***Bizlerin içimiz rahat, beyefendi.*** (A. Ağaoğlu 1980ö s. 243). ***Onların halkın sırtına nasıl bindiklerini, at sineği gibi bizlerin ensesine nasıl yapıştıklarını anlatırmışsınız,*** (S. Kocagöz 1954 s. 75). Onları ms. ***için*** gibi bir sontakı (postposition) takib ederse ***bizim için*** gibi 1. şahıs possessivum ekini almazlar, eksiz kalırlar: ***Çanta avcılıkta en mühim şeydir. Bizler için en muvafıḳı kıptilerin yaptığı sepetlerdir.*** (S.M. Alus 1944 s. 142). ***bizbize*** 'yalnız biz, yabancı kimse olmadan': ***Kırk ev kedisi karıları savmış, bizbize kalmıştık.*** (S.M. Alus 1944 s. 84). ***bizden iyiler/bizden iyileri*** 'cinler, periler' TS 625 (krş. Fa. ***az mā bihtarān*** a.m.): ***Galiba bizden iyilerin düğününe getirildim.*** (Y. Ahıskalı 1940 s. 5).

biz II 'iğneye delik açmak için kullanılan alet' < Çağ. ***bigiz*** a.m. G. Doerfer 1965 II, no. 760, T. Tekin 1969 s. 58, E.V. Sevortyan 1978 II, 130–131). .

biz III (seyirci veya dinleyicilerden gelen haykırışlar) 'bir daha!' < Fr. ***bis*** a.m. [Lât. ***bis*** 'iki defa', krş. ***bisküvit***]. ***Perde iner inmez ... nerede öğrenildiği anlaşılmayub "bir daha!" maʿnāsına olan bizl, bizl ṣadāları yükselirdi.*** (Aḥmed Rāsim 1926 s. 52).

O. **bizaat** 'tüccar malı' < Ar. ***biḍāʿa*** a.m. ***Bāzirgānam, Ḫorāsāndan geldüm, biżāʿatum vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 214a).

O. **bizahmet** 'zahmetsizce' < Fa. ***bī-*** 'olmayan' ve ***zaḫmet***. ***Eger Taŋrı taʿālā saŋa niʿmet rüzī ḳıldısa bī-zaḫmet yėtişür. Ṣabur eyle!*** (Ferec 855/1451 v. 52b).

Bizans 'Ortaçağda merkezi İstanbulda bulunan imparatorluğa bugünkü tarihçilerin verdiği isim' < Fr. ***Byzance*** a.m.; aslında İstanbul'un Konstantinopolis adını almazdan evvel aynı sahada bulunan ***Byzantion*** şehrinin isminden. ***Aman efendim. İstanbul bu, Bizans, çürümüş şehir ...*** (F.R. Atay 1952 s. 53).

bizar 'bezgin, tedirgin' < Fa. ***bīzār*** a.m. ***Burada daʿvācı, seniŋ nāmüssuzluğundan bīzār ḳalan maḥallelidir. Görmüyor musun, biŋlerce ḫalḳ aleyhiŋde ġaleyāna gelmiş.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 83).

O. **bizarî** 'bezginlik' < Fa. ***bīzārī*** a.m. [***bīzār*** + sıfattan nomen astractum yapan ***-ī*** eki; b. ***bazî***]. ***Kimseden eylemeye bīzārī / Ne efendisi ne ḫidmetkārı.*** (ʿĀlī 1587 v. 121b).

O. **bizatihi** 'bizzat' < Ar. ***bi-ḏātihī*** a.m. [***bi-*** öntakısı + ***ḏāt*** 'şahıs ve ***hi*** 3. şahıs possessivum eki.]. ***"Beyhude konuşmalar'dan birkaç bölümü bizatihi sevgilinin huzurunda canlandırmak istiyeceğim.*** (B. Karasu 1995na s. 112).

bizbize, b. ***biz*** I.

EO. **bizcileyin** 'bizim gibi' TS 625, R. Dankoff 1991 s. 17 < ***biz*** + ***-ci-leyin*** 'gibi', b. ***ancılayın*** . ***Degülsiz siz illā ādemī bizcileyin.*** (A. Topaloğlu 1978 II, 97].

O. **bizeban** 'dilsiz' < Fa. ***bī-*** 'olmayan' + ***zabān*** 'dil'. ***Şöyle bîzebanlar kaidesi üzere gûşei çeşmiyle bakardım.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 3).

O. **bizeval** 'ölümsüz, ebedî' < Fa. ***bī-*** 'olmayan' ve ***zavāl*** 'inkıraz, inhitat'. ***Endîşe yėme. Kārsāz Ḫudāy-ı bī-zevāldür.*** (Ferec 855/1451 v. 122a).

bizim, b. ***bizüm***.

AD. **bizle-** '(hayvanları) övendire ile yürütmek' DS 714, ZTS 1976 s. 23 < ***biz*** II 'övendirenin ucundaki çivi' + fiilden isim yapan ***-la-/-le-*** eki, b. ***acabla-*** . ***Ne-kim dilerse ḳılur cihānda / Ḳılan hep gendü bizi neye bizler?*** (Sulṭān Veled 1341 s. 118).

AD. **bizlengeç/bizlengiç** 'üvendire' DS 714, TS 626, ZTS 1976 s. 24, Meninski 1680 I, 810 < ***bizle-*** + fiilden nomen instrumenti yapan ***-geç/-giç*** eki (b. ***atlangaç*** , izah edilmeyen /n/ harfi ***atlangaç***, ***sallangaç***'da da vardır).

bizlik 'kendi esas karakterimiz, şahsiyetimiz' < ***biz*** I + nomen abstractum yapan ***-lik*** eki, b. ***ağırlık*** . ***Fakat asıl korkuncu, düşündüklerimizi yürütebilecek herhangi bir iktidarı ele geçirdiğimiz zaman düştüğümüz tezatlardır. Sadece hoşa gitmek için katlandığımız fedakârlıklar, verdiğimiz tâvizler, bütün aldatıcı görünüşlerimizin altındaki gerçek bizliğimizi belirtir.*** (F.R. Atay 1953 s. 55).

EO. **bizlü** 'bize ait, bizim tarafımızda' (?) < ***biz*** I + isimden sıfat yapan ***-lü*** eki, b. ***adamakıllı*** [2] . ***İki yüzden daḫı bizlüdür aşşı, / Ziyān içinde hem gizlüdür aşşı.*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 4602).

bizmut (kimya terimlerinden) 'bir cins maden' < Fr. ***bismuth*** < Alm. ***Wismut*** a.m. [***Wissen*** 'bu maddenin ilk bulunduğu bir yerin adı' ve ***muten*** 'maden aranması'. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kağıt***].

bizon 'Amerikada yaşayan bir çeşit yaban öküzü' < Fr. ***bizon*** a.m. < Alm. ***Wisent*** 'Avrupa tipi yaban öküzü' ***Bush'un ataları Amerika'ya geldiği yıllarda o ülke otlaklarla kaplıydı boydan boya. Bunların içinde dolaşıyordu bizonlar. Sonra Kevin Kostner gelerek öldürdü hepsini.*** (O. Duru 1995 s. 27). ***Çağlar öncesi***

/sözün sanat olduğu devirlerde/alabildiğine özgürdü çizilen bizonlar. (M. Mungan 1996 s. 374).

bizüm/bizim 1. şahıs çoğulu zamirinin genetivus hali sıfat olarak kullandığında onu takib eden isimde mülkiyet ekinin lüzumu kalmıyor, ms. ***bu bizüm ḫalḳ*** (Ferec 855/1451 v. 33b) veya ***bu bizüm ḳız*** (Ferec 855/1451 v. 134a). AD.'de böyle terkipler çok samimî bir hitap şekli olarak kullanılır, ms. ***bizim gız*** 'kız kardeş' veya ***bizim oğlan*** 'kardeş, arkadaş, dost' DS 714: ***Bizim gız, sen de hoş geldin!*** (F. Baykurt 1961o s. 325). ***Bizim oğlan, aklını başına devşir!*** (F. Baykurt 1955 s. 64). ***bizimki/bizimkisi*** '(bir şey anlatırken) daha evvel bahsi geçen şahıs, mâlum olan': ***Bizimkini korku sardı.*** (S. Yumer 1955 s. 76). ***Yıllar sonrasında Roger Martin du Gard, Gide'in bu patavatsızlığını yüzüne vurunca bizimkisi de gülerek şu karşılığı kondurur ...*** (S. Birsel 1995 s. 42).

O. **bizzarure** 'zaruretle, ister istemez' < Ar. ***bi-ḍ-ḍarūra*** a.m. [***ḍarūra*** 'zaruret', ***bi-*** öntakısı ve harf–i târif ile]. ***Sā'iḳ-i taḳdīr bi-ż-żarūre gemileri dönderdi, yine Girid'üŋ limānına gönderdi.*** (C. Okuyucu 1987 s. 377).

bizzat 'kendisi, şahsen' < Ar. ***bi-ḍ-ḏāt*** a.m. [***bi-*** öntakısı, ***/ẕ/*** harf–i târif ve ***ḏāt*** 'şahıs, kendisi']. ***Ḫidmetcilere emniyet ėdemiyerek, Ferīde'yi biẕẕāt yatırmaḳ içün yuḳarı çıḳmış idim.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 1).

blânko (ticaret terimlerinden) tam salâhiyet; açık bono < İsp. ***blanco*** a.m., [asıl mânası 'beyaz' ECerm. ***blanc***'dan Lât. dillere geçmiştir].

⊡ Tk.'de kelime başında iki ünsüz bulunamaz. Ancak başka dillerden alınan kelimelerde bir mesele olduğundan bahsedebiliriz. O.'da ödünç kelimelerin büyük ekseriyeti Ar. ve Fa. olduğu ve o lisanların klâsik şekillerinde de Tk.'deki kaide hakim bulunduğu için böyle bir mesele yoktu. Son asırda ve bilhassa Türkiye'de Lâtin harflerine geçildikten sonra telaffuz meselesi ehemmiyet kesbetti. Eskiden beri baştaki iki ünsüzün telaffuzunu becerebilmek için iki yol vardı: ya kelimenin başına bir ünlü eklenirdi, yâni prothesis, ms. ***İskoçya***, ***istasyon;*** ya da o iki ünsüzün arasına bir ünlü sokulurdu (epenthesis), ms. ***diretnot, pisikoloji.*** Birinci gruptaki kelimelerin birçoğu hâlâ yaşamaya devam ediyor (ms. ***istatistik, istop, İsveç, İsviçre***, fakat ***İslâv*** yanında ***Slâv*** denmeye başlandı); ikinci gruptakiler ise bugün ünlü koyulmadan yazılır ve bir yabancı dili biraz bilen bunları ünlü olmadan söylemeye gayret eder. A–E cildindeki bütün ***/bl/***, ***/br/*** ve ***/dr/*** ile başlayan kelimeler epenthesis hadisesine misal olabilir. Kelime veya hece sonunda bulunan yanyana iki ünsüz (consonant cluster) meselesi için b. ***filim*** .

blazer 'bir çeşit spor ceket' < İng. ***blazer*** a.m. ***Siyah bir takım elbise giymişti. Blazer ceket.*** (M. Mungan 1999 s. 36).

blefarit (tıp terimlerinden) 'göz kapağı ilthabı' < Fr. ***blépharite*** a.m. [EYun. ***βλεφαρον*** (bléfaron) 'göz kapağı' + tıp termolojisinde iltihaplar için kullanılan ***-itis***, Fr. ***-ite***, ekleri], b. ***adenit*** .

blero 'traş fırçası' < Fr. ***blaireau*** a.m., asıl mânası 'porsuk' (traş fırçasının iyisi porsuk kılından yapılırdı).

AD. **blider** 'el bezi' < Yun. ****πλυτερι*** (plitéri) 'çamaşır yıkama' K. Emiroğlu 1989 s. 57.

blok I 'kitle, büyük parça, büyük birlik' < Fr. ***bloc*** < Alm. ***Block*** a.m. 'bitişik binalar grubu'; ***Şu çokça rastlanır olan bloklardan birindeki dairenizin penceresinden aşağıya bırakıvermiştin kendini.*** (Z. Ankara 1991 s. 152). Kelime sıfat da olabilir (belki İng.'nin tesiri altında, krş. ***block seminar***): ***Sabahı dinliyorum. Ardımda dev blok apartmanlar uyuyor.*** (N. Eray 1990 s. 101). 'gruplardan ibaret siyasi birlik': ***Padişah ve HİP ... Milli bloka karşı koymaya uğraşıyorlardı.*** (B. Criss 1993 s. 195).

blok II (politika terimlerinden) 'askerî muahedelerle birbirine bağlanmış devletler grubu' < Fr. ***bloc*** veya İng. ***block*** a.m., krş. ***blok*** I. ***Doğu Blokunda olan olayları sana anlatacağım, unutturma.*** (N. Eray 1994 s. 28).

blokaj 'yolu kapatma' < Fr. ***bloquage*** a.m. [***bloquer*** 'yolu kapatmak' + fiilden nomen actionis yapan ***-age*** eki, b. ***ambalaj***]. ***Askerliğin dışındaki heteroseksüel blokajın askerlik duvarlarında da böyledir. Yani "içinde yaşadığımız toplum" dediğimiz duvarlarda da ...*** (M. Mungan 1996 s. 437).

bloknot 'yaprakları kolayca koparılabilen not defteri' < Fr. ***block-notes*** < İng. ***Omzuma asılı küçük çantadan kareli bloknot ile sıfır beş, ince uçlu kalem çıkarıyorum.*** (A. Yurdakul 1993 s. 161).

blöf (poker tâbirlerinden) 'oyuncunun, kendi eli hususunda öteki oyunculara yanlış fikir verme çabası' < İng. ***bluff*** a.m. (belki Fr. vasıtasiyle). ***Blöf, zarardan kurtulmak için değil, kârı ziyadeleştirmek için müracaat edilen bir vasıtadır.*** (H. Kodaman 1944 s. 157). 'karşısındakini yanıltmak için söylenen asılsız söz': ***Blöf yapmıyorsun ya!*** (R. Ilgaz 1981 s. 214). ***General Harington blöf yapmıştı, ama Türk yönetimi de General'e inanmıştı.*** (B. Criss 1993 s. 230).

blucin/blujin '1960–70'lerde moda olan kaba pamukludan pantalon' < İng. ***blue jeans*** a.m. ***blue*** 'mavi' ve ***jean*** 'kaba bir kumaş cinsi' [Eİng. ***gene*** < ***Genoa*** 'Cenova şehri', bu kumaş orada yapılıyordu. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kağıt***]. ***Kıçı beyaza dönüyordu eskilikten, giydiği mavi bulucinin.*** (Peride Celal 1978 s. 27). Kelimenin telâffuzu Türkçe'ye zor geldiği için, bu pantalonun adı, adeta ***grapefruit*** kelimesi kadar çeşitli imlâlara girdi, ms.: ***Caddenin karşısından bulijinli bir gencin seslendiğini duydular.*** (M. Güler 1990 s. 262).

blum/blüm/bulim/bulüm 'bir kâğıt oyununun adı' < Fr. ***blum*** a.m. ?? ***Bizim harçlığımızın yarısı moruktansa, yarısı blumdan.*** (M. Seyda 1963 s. 37). ***Balat'daki Lâzın kahvesinde blüm oynarken ...*** (Orhan Kemal 1957 s. 80). ***Gel de bulim oynıyalım! Tavla da oyun mu ki?*** (S. Şimşek 1960 s. 86). ***Bulüm oynayanlar yeniden kâğıt çekip yer değiştirdiler.*** (S. Şimşek 1960 s. 90).

bluz/blûz 'ince bezden kadın giysisi' < Fr. ***blouse*** a.m. [Ortaçağda Mısır'da mavi blûzlar imal edilen ***Pelusium*** şehrinin adından (b. K. Lokotsch 1927 no. 1647). Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kağıt***]. ***Bluzunun üstünde bir hırka var gibi, balkonun dibinden iyice görünüyor.*** (D. Özlü 1966 s. 79).

blüm, b. ***blum***.

boa/bova 'çok iri bir yılan cinsi' < Fr. ***boa*** a.m. < Lât. ***boa*** 'suda yaşayan yılan'. ***Bir boa yılanını boynuna dolar, elini yılanın ağzına sokar, yılanın gırtlağını sıkardı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 361). 'kadınların boyunlarına sardıkları yılan şeklinde dar ve uzun kürk': ***Boynuma attığım bovaya daha sıkı sarındım.*** (Reşat Enis 1933 s. 158).

boba, b. ***buba***.

AD. **bobaççа**, b. ***babaççа***.

bobi 'süs köpeği, fino' < İng. ***Bobby*** [***Robert*** erkek adının kısaltılmışı, İngiltere'de ve başka memleketlerde sık sık ev köpeklerine takılan ad]. ***Evlerde uyuyanlar, ipekler içinde uyuyanlar, kadın koynunda uyuyanlar, soba başında kıvrılmış bobiler de var. Lastikten kemikleri, topları var.*** (S.F. Abasıyanık 1954a s. 10). ***Siz adam mısınız be? Siz köpeksiniz köpek! Senin adın Bobi, seninki de Karabaş!*** (A. İlhan 1963 II, 71).

bobin 'makara; elektrikçilikte kullanılan tel rulosu' < Fr. ***bobine*** a.m. [makaranın çıkardığı sesi taklid eden kelime]. ***Son bobin de takıldı. Fazlalıkları dahil, en çok yarım saat sürer.*** (A. Yurdakul 1991 s. 142). 'kâğıt fabrikasından matbaaya gönderilen büyük kâğıt rulosu': ***Kâğıt fabrikasından bobin mi gelecek?*** (R. Ilgaz 1962n s. 39).

bobinatör 'ipliği veya şeriti makaraya saran cihaz' < Fr. ***bobinateur*** a.m. [***bobine*** + Lat. köklü nomen instrumenti'de kullanılan ***-ateur*** unsuru, b. ***adaptör***]. ***Her bölüm bittikçe makarayı alıyor, bobinatöre takıp kolu çevirerek filmi öteki makaraya aktarıp yeni matineye hazır ediyordum.*** (B. Arpad 1976 s. 22–23).

AD. **bobo/bobos/momo/momoç/momucu/popos** 'umacı, küçük çocukları korkutmak için uydurulmuş yaratık' DS 715, 3209, 3469, K. Emiroğlu 1989 s. 57 < çocuk dili kelimelerinden olduğu için aslını tesbit etmek zordur (Alm.'da da çocukları korkutmak için "***Der Momo kommt!***" denir). Çocuk dili için b. ***adda git-*** ve ***/b/ /m/*** değişimi için b. ***bakara*** II .

AD. **boboç** 'sümük' DS 715 < Erm. ***bobocag*** a.m. U. Bläsing 1992 no. 13, R. Dankoff 1995 no. 631.

bobos, b. ***bobo***.

(Argo) **bobstil/bopstil** '1940'larda kız ve erkek giyiminde bir moda; züppe' (R.E. Koçu 1967/1969 s. 40–41 < Fr. < İng. ***bobstyle*** (b. Patricia Baker: Fashions of a decade. The 1947s. London 1991 s. 46). ***Ot fışkırmış Arnavut kaldırımlarını öksürüklü emeklilerin, ihtiyar dulların ayakları ile birlikte genç kadın ökçeleri, bobstil delikanlıların süet kunduraları döver.*** (Reşat Enis 1947 s. ??). ***Bobstil bir delikanlı, ağzında ıslıkla tango, paldır küldür salona daldı.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 14.III.1942).

boca et–/boci et– 'birden çevirip boşaltmak' < ?? ***Aşcı başı bir daha boci eder.*** (H.R. Gürpınar 1927m s. 250). ***Kezik yaygıyı serecek yere. Yufka ekmekleri yayacak. Yufka pilâvını boca edecek yufkanın ortasına.*** (Y.Z. Bahadınlı 1964 s. 54).

AD. **boccik** 'keçi kuyruğu' DS 715 < Erm. ***boç*** 'kuyruk' + ***-ik*** küçültme eki (R. Dankoff 1995 no. 629, U. Bläsing 1992 no. 14).

bocga, b. ***boçke***.

boci et–, b. ***boca et–***.

AD. **bocu/boçuk** 'küçük köpek; tazı; domuz yavrusu' DS 716–717 < Erm. ***poci*** < EErm. ***poçi*** a.m. R. Dankoff 1995 no. E21. krş. Rom. ***boyci*** 'köpek' A.G. Paspati 1870 s. 186. ***Bu bocuyuŋ arḫası-sura get-de, zerzamıya düşmüyesiŋ.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 215). ***Herif yağlı yemekten bocuk domuzuna dönmüş!*** (M.Ş. Esendal 1958o s. 182).

RD. **bocur** 'kırmızı renkli bir çiçek, şakayık' DS 716 < Bulg., Sırp–Hırv. ***bójur*** a.m. A. Tietze 1957 no. 6. Kelimenin etimolojisi izah edilmemiştir (BER 1971 I, 83).

bocurgat I **/bucurgat** (gemicilik dili) 'ağır şeyleri kaldırmağa yarayan makaralı cihaz' DS 777, TS 674 < (17. asır) ***boci ırġat/voci ırġat*** a.m. R. Dankoff 1991 s. 18 [***boci/voci*** krş. ***boca/boci et-*** ve ***ırgat*** II, ***/b/ /v/*** gelişmesi için b. ***ab I/âv*** [2]] Kahane–Tietze 1958 no. 769. ***Mermer işçilerinin keski seslerine, makaraların, bocurgatların gürültüsüne karşın sözleri işitilebiliyordu, ama ...*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 121).

(Argo) **bocurgat** II 'iriyarı adam' DS 716 < ***bocurgat*** I (uzunboylu adam bocurgatın sırığına benzetiliyor). ***bocurgat yap-*** 'burnunu karıştırmak, hap hapmak' F. Develliođlu 1959 s. 70, H. Aktunç 1990 s. 56, (bocurgatın yükü tutup çekmesi göz önünde).

bocurum (gemici dili) 'filika ve kotralarda kıç direğinde dört köşe yelken' L. Gürçay 1943 s. 76 < Yun. ***επιδρομος*** (epíḍromos) a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 767. ***Artık onlar sandallarla dost, küreklerle sıkı fıkı, ağlar, oltalar, flok, bocurumla içli dışlı olmuşlardı.*** (S.F. Abasıyanık 1944me s. 133).

AD. **bocut** 'kulpsuz küçük testi, su küpü' DS 716 < ***boduç*** kelimesinin metateze uğramış varyantı (H. Eren 1992s s. 176), krş. ***albız*** . ***Toprak ibriğim içerde buz tutmuş da çatlamış gece. Şimdi helâya da bocutla gitmek mecburiyetindeyim.*** (M. Makal 1950 s. 130). ***Bocut'tan yarısına kadar su doldurup koydu ateşe.*** (R. Ilgaz 1969k s. 67).

O. **boça/poca** (gemici dili) '17. asırda kullanılan bir çeşit top güllesi' < İt. ***boccia*** 'barutluk' Kahane–Tietze 1958 no. 98.

AD. **boççа** 'küçük testi' DS 717 < Yun. ***μποτσα*** (bótsa) a.m. A. Tietze 1955 no. 189.

AD. **boçke/bocga/boşka/buçka** 'testi, yayık, fıçı' DS 717, 743, 777, ZTS 1976 s. 24, < Sırp–Hırv. ***buçka***, Rus. ***boçka*** a.m. A. Tietze 1957 no. 8, 1982 no. 19. (Etimolojisi için b. M. Vasmer 1953 I, 113–114). Slavca ***-ka*** için b. ***ayka*** .

boçov şorba 'bir çeşit çorba' < ?? ve ***çorba***. ***O akşam da "boçov şorba" dediğimiz kuyruklu çorbamızın içine ekmeğimizi doğrayıp afiyetle kaşıkladıktan sonra, tıkabasa doyduk.*** (M. Margosyan 1996 s. 82).

boçuk, b. ***bocu.***

AD. **bodam** 'yapıya büyük kiriş atıldıktan sonra iki tarafta kalan boydan boya bölmeler' DS 717 < Yun. dial. ***ποταμο*** (potamó) < ***hypótono*** Ch. Tzitzilis 1987g no. 554.

AD. **bodana/bötdene/putina** 'tahta kap, küçük fıçı; toprak kap; testi' DS 717, 773, 3448, 4655 < Yun. (dial.) ***μπουτινα/πουτουνα*** (bútina/putúna) 'tahtadan yağ kabı' < EYun. ***πυτινη*** (putínē) 'dallarla sarılmış şarap şişesi' Ch. Tzitzilis 1987g no. 444. Krş. K. Karapotosoğlu 1999 no. 47.

AD. **bodes** 'büyük boy öreke' K. Emiroğlu 1989 s. 57 < Yun. (dial.) ***ποδεσιν*** (poḏésin) 'iğin dibindeki çengel' Ch. Tzitzilis 1990 s. 190.

AD. **bodiri** 'küçük konyak kadehi' DS 718 < Yun. ***ποτηρι*** (potíri) a.m.

AD. **bodiye** 'kızların okul önlüğü' DS 718 < Yun. ***ποδια*** (poḏía) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 422.

AD. **bodla–/botla–** '(deve) yavrulamak' DS 718, TS 642–643 < ET. ***botula-*** a.m. Clauson 1972 s. 305. ***Tanrı buyurmadı hīç deve kim biş gez botlayıcaḳ ḳulaġın yıralar.*** (A. Topaloğlu 1978 II, 99).

bodlacı/bortlacı/botlacı 'gebe deve' DS 741, TS 642.

bodoslama 'gemi omurgasının baş ve kıç taraflarında yukarı çıkan uçları' L. Gürçay 1943 s. 76, R. Dankoff 1991 s. 19 < Yun. ***ποδοσταμο*** (poḏóstamo) a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 834. ***Sığınacak bir liman olmadığından bodoslamasını vermiş dalgalara, denizin ortasında sallanmış durmuş.*** (S. Şengil 1990 s. 105). (Argo) 'burun' (baş bodoslaması geminin en önde bulunan sivriliği olduğu için) M. Mikhaïlov 1930 s. 19, F. Devellioğlu 1959 s. 71, H. Aktunç 1990 s. 56. ***Gözlüklünün bodoslamasına bir tane oturttum, gözlüğü yere düştü.*** (M. Buyrukçu 1956 s. 34). ***bodoslamadan*** 'cepheden' F. Devellioğlu 1959 s. 71. ***Net adam. Her işe bodoslamadan girer.*** (Cemal Süreya 1991 s. 251).

bodrum zemin katının altındaki kat' < Yun. ***υποδρομος*** (hypóḏromos) a.m. [***hypo*** 'altında' ve ***drómos*** 'yol'] G. Meyer 1893 s. 44. ***Maġaralara bodrimlere girmişler, gėrü ṭaşdandur ḳapuları*** (Şaltuḳ–nāme 1974 [15.yy.'ın sonu] s. 281). ***Bayat nahiyesi karakol binası şosenin kenarında tek başına yabancı ve korkunç göründü. Bodrumu sayılmazsa bir katlıydı.*** (Kemal Tahir 1955g s. 91).

Bodrum 'Muğla vilâyetindeki kasaba' < ***bodrum;*** Ortaçağ binalarının kalıntılarından. Eskiçağda şehrin adı Halikarnassos idi.

AD. **boduç** 'küçük testi' DS 718–720, TS 627, ZTS 1976 s. 24, K. Emiroğlu 1989 s. 57, < ET. ***butıḳ*** 'deriden su kabı, küçük kırba' Clauson 1972 s. 302. ***Seni gül gibi dutar her saḳaġı, | Boduç gibi öpersin her dudaġı.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 3631). ***Kör besleyici mi var burada? Ne olur, bir gün kendiliğinden bir boduç alıp su doldursan?*** (İ. İmamoğlu 1949 s. 21).

AD. (?) **boduçka** 'bodur' < ***bodur*** + bir Sl. dilinden alınmış ***-ka*** küçültme eki Slavca ***-ka*** için b. ***ayka*** . ***Cami kabristanına bakan sokağın içinde, viran kapısı acayip iğriliş büğrülüşlerle yanpiri, boduçka bir ev vardır. Bu ev, topalın evidir.*** (Reşat Enis 1933 s. 233). ***Ne boduçka polis, ne çılgın gibi esen rüzgâr ve ne de yağmur, karakol kapısında mıhlanıp kalan meraklı kalabalığı dağıtabiliyor.*** (Reşat Enis 1945 s. 84).

boduk, b. ***bota.***

bodur 'kısa boylu, az büyümüş (insan veya ağaç)' Krş. ***bücür***. ***Abut durmadan küfreden tıknaz, bodur boylunun belinden kavradı, bir hamlede kaldırıp boş bir çuval gibi yere patlattı.*** (F. Baysal 1944 s. 188).

RD. **bog** 'baş, amir' DS 722 < b. ***baş boğ/başbuğ.***

EO. **boğ** 'bohça' TS 627 < ***boġ*** a.m. Clauson 1972 s. 311. ***Bir boġ don getürdiler, gözsüze geydürdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 217a). ***'Işḳ bir ḳıymetī metā'-i merġūb. | 'Arş şandūḳdur aŋa, Kürsī muraṣṣa' bir boġ.*** (Ẕātī 1970 [16.yy'ın ilk yarısı] II, 134).

boğ– I b.m. (havasını keserek öldürmek) < ET. ***boġ-*** a.m. Clauson 1972 s. 311. ***Ol ḫayın kyafir Kırişdiyani | Ḳızınle gyorub niçin boġmadi?*** (E. Kömürciyan 1981 s. 129). 'suda boğulmasına sebep olmak': ***Nuh içün ṭūfān ḳamu kāfirleri | Boġdı, sudan ḳomadı kimse diri.*** (Sulṭān Veled 1958 [1226–1312] s. 20). (kumarbazlar argosu) 'soymak': ***"Meğer beni boğmamışlar mı?" - "Boğmamışlarmı ne demek?" - "Canım, kumarbaz tabirince boğulmak demek, hile ile soyulup soğana çevrilmek demektir."*** (R.C. Ulunay 1941 s. 231). 'susturmak, söndürmek': ***"Kapatır mısın şunu!" Sesi boğdu.*** (Tarık Dursun K. 1993 s. 113). 'bir meseleyi şaka veya palavra ile geçiştirmek': ***Lâfı kıtıra boğma, şu dakikada burada mı, değil mi?*** (S.M. Alus 1934 s. 358). ***Düşünme uzmanı sayılan kimselerin çoğu da işi parlak parlak cümlelere boğup sıyrılıveriyorlar.*** (N. Ataç 1952 s. 79).

AD. **boğ–** II 'donmak' K. Emiroğlu 1989 s. 57 < ?? Krş. ***buy-*** a.m.

boğa ‘damızlık erkek sığır’ < ET. ***buḳa*** a.m. Clauson 1972 s. 112. ***O aralıḳ dīvārıŋ deliğinden bir fāre çıḳub boġanıŋ bacaġını ışırır.*** (Aḥmed Midḥat 1296 s. 5).

boğaça/poğaça ‘bir çeşit tuzlu börek’ < Bulg., Sırp–Hırv. ***pógaça*** < İt. ***focaccia*** a.m. A. Tietze 1957 no. 169, 1982z no. 207. ***Ve ḫırman mevsiminde ẕikr olan vilāyetinüŋ ḳānūn-ı ḳadīmesi üzre her müzevvecden sipāhīsine bir tavuḳ ile bir boġaça alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 [16.yy.] s. 270).

boğada/buğada ‘küllü su ile çamaşır yıkama ameliyesi’ < İt. ***bucata/bocata***, Venedik diyalektinde ve İsp. ***bucada*** a.m., ECerm. aslından G. Meyer 1893 s. 47, A. Prati 1951 s. 176. ***Seni göbek ṭaşında bir güzel terletirim, şoŋra ṣıcaḳ ḫalvetde elbiseŋle berāber bir buğādaya ḳoydurturum.*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 555).

AD. **boğanak/buğanak** ‘sağanak’ DS 722–723, 779 TS 680 < ET. ***boġnaḳ*** ‘insanı boğan şey’ Clauson 1972 s. 316. Krş. ***sağanak.***

AD. **boğasa–** ‘çiftleşmek isteği göstermek (inek)’ DS 725–726, TS 628 < ***boğa*** + dişinin erkeği istemesi mânasında isimden fiil yapan ***-sa-/-se-*** (ve varyantları) eki, b. ***aygırsa-*** .

AD. **boğasak** ‘boğayı isteyen inek’ DS 724–725 < ***boğasa-*** + fiilden sıfat yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***akık*** . ***Birden bir sürü karaltılar peydahlandı. Sanki boğasak bir ineğin ardında yüz, yüz elli kara dana.*** (F. Baykurt 1967a s. 50).

O. **boğası** ‘yerli bez, patiska’ DS 726, TS 627–628 < 14. asırdan beri Avrupa’da bilinen ve adı ***boccascino*** olarak İtalyanca’ya (ve oradan başka Avrupa dillerine) giren asıl menşei (ve kelimenin sonundaki /*i*/ hangi coğrafî mevkiye dayandığı) bilinmiyor. ***Ammā meẕkūr bāzārdüzlar şöyle şikāyet ėtdiler ki evā’ilde Ḳaraman ve Ḥamīd ėli boġasılarınuŋ ḫamı yedi buçuk arşun ve yunmış(ı) yedi arşun olurdı. Üç dört yıl var ki gelen boġasılar aḏlā tamām gelmez.*** (Ö.L. Barkan 1942 [1502] s. 32). Krş. Tekin–Tietze 1994 no. 159.

boğata (gemici tabirlerinden) ‘ağaçtan yapılmış yuvarlak bir nevi makara’ L. Gürçay 1943 s. 77 < İt. ***bigotta*** a.m. [***biga*** ‘çift atlı bir cins araba’, bu makaralar hep çift kullanıldıkları için] Kahane–Tietze 1958 no. 93.

boğaz ‘ağızdan mideye giden geçiş yeri’ < ET. ***boġuz*** a.m. Clauson 1972 s. 322, ayrıca b. ***boğuz.*** ***Ṭa‘ām boġazlarından aşaġa geçdüginleyin ”İt oluŋ!” dėdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 102b). ‘ümük, boynun ön tarafında hava borusunun geçtiği hassas ve korumasız yer’: ***Sıḳradum, boġazına yapışdum. Ol feryād eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 61b). ***Ciğarasından bir nefes çektikten sonra boğazını ayıkladı.*** (H. Aytekin 1945 s. 40). ‘insan vücûdunun dar yeri ve buna benzeyen daralmalar, derbent, deniz boğazı’: ***Aḥmedüŋ boġazına resen taḳub isa eylediler.*** (Ş. Elçin 1977–78 [1876] s. 213). ***Boğaz vapurlarının iskelesinden geçtim.*** (S.K. Aksal 1954 s. 559). Mecazi mâna: ‘yenen yemek’: ***Boğazı da hesap edilirse kaça malolurdu bir hizmetçi?*** (K. Bilbaşar 1944 s. 32). ***boğazsız*** ‘az yer, iştahsız’: ***Emīne boğazsızdı, bu sāyede Muhācir Şerīfenin öğle yemeği çıḳıyordu.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 256).

Boğaziçi ‘İstanbul’un Boğaz semti, Bosfor’ < ***boğaz*** ve ***iç***. Terkip pekişmiştir ve isim eklerini alabilir, b. ***acabola/acabula*** ***Ben ona kendi kendime bir hayat tanzim ede durayım, o hâlâ ”Var mısın Boğaziçisine?” diyordu.*** (M. Hacıhasanoğlu 1951t s. 58).

boğazla– ‘boğazından keserek, sıkarak öldürmek’ < ET. ***boġuzla-*** a.m. Clauson 1972 s. 322. İsim/sıfat’tan fiil yapan ***-la-*** eki için b. ***acabla-*** . ***Andan şāh-ı mārānı boġazlasun, başında noḫūd ḳadar mühresi vardur, alsun.*** (Ferec 855/1451 v. 61a).

boğça/bohça ‘giysi sarmaya yarayan kumaş parçası’ < ***boġ*** ‘bohça’ Clauson 1972 s. 311 + Fa. ***-ça*** küçültme eki, b. ***bağçe*** (G. Doerfer 1965 II, no. 789). O.’da kelimenin eski şekli ***boġça,*** yeni şekli ***bohça,*** dial. ***bokça*** (/ç/’nin tesiriyle dissonorisation, krş. ***bāġça*** > ***bahçe).*** Fakat ***bāġça***’daki ***-ça*** eki Fa. bir ektir. Eğer ***boġça***’daki ek atalardan kalma Türkçe küçültme (diminutivum) eki olsa kelime ***boġca*** olmalıydı ve dissonorisation olmazdı. Demek ki kelime birçok günlük hayata ait kelimeler gibi doğrudan doğruya Fa.’dan geçmiştir (krş. ***bağçe***). Ekin de Fa. ***-ça*** olması ihtimali var. Fakat G. Doerfer 1992 s. 55 bütün kelimeyi Moğ. ***bogça*** a.m. ile karşılaştırıyor. ***Oş bir boġça don ve otuz dīnār getürdüm. Ḳabūl eyle!*** (Ferec 855/1451 v. 119a). ***Gitmezden önce küçük bohçasını, itirazlarına rağmen, Melek hanıma açıp gösterdi. Bohçada iki portakal, bir elma vardı.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 39).

O. **Boğdan** ‘eskiden Romanya’nın ve Ukrayna’nın Karadeniz’e yakın bölgesinde bir prenslik, Avrupa kaynaklarında Moldavia’ < 16. asırda orada hüküm süren Prens Bogdan’ın adından [yaygın Sl. bir erkek adı olan ***Bogdan*** ”Tanrı verdi” demektir, Tk.’de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu***]. ***İsyān ve tuġyān eyleyen Eflāk ve Boġdān vilāyetleri yardımına gidiyorlar.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 476–477).

AD. **boğma** I ‘bir çeşit rakı’ DS 729 < ***boğ-*** + fiilden sıfat (ve dolayısiyle isim) yapan ***-ma*** eki, imal usulü ile alâkalı, b. ***bazlama*** . ***Geçenlerde Zübeyrin evinde toplandık. Boğmanın iyisi vardı.*** (A. Dino 1944 s. 52). ***boğma rakı*** a.m.: ***Karpuzun en ucuzu nerdeydi? Boğma rakıyı nerden getirtmeli?*** (T. Uyar 1982d s. 187).

EO. **boğma** II ‘boğaz ağrısı, anjin’ < ***boğ-*** + ***-ma*** eki, krş. G. Doerfer 1965 II, no. 796. ***Boy boy boğmalar çıḳar, delü ozan, | Gelüb tatlucaḳ şoḥbetümüz bozan.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 53).

boğmaca b.m. (boğaz hastalığı) < EO. ***boğma*** + ***-ca*** küçültme eki, b. ***aldatmaca*** . Korkulan ve ***büyük öksürük*** (DS 833) dahi denilen bu hastalığın adına küçültme eki takılmasına herhalde kötülüğe

karşı koruyucu (apotropaik) düşünceler sebep olmuştur. Şu var ki bu ek başka hastalık isimlerinde de geçer, krş. ***donuca/doluca. Buncağız boğmaca öksürüğü olmuş.*** (H.R. Gürpınar 1335).

EO. **boğmak** I 'boyun halkası, kolye' < ET. ***boġmaḳ*** a.m. [***boğ-*** + fiilden nomen concretum yapan ***-mak*** eki, b. ***artmak***]. ***Ol 'avratuŋ boynundan bir boġmaḳ aldı, cāriyeye vėrdi. On dāne keklik yumurdası deŋlü incüsi varıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 95a).

boğmak II **/boğmuk** 'boğum, kalınca yer, şişkinlik' < ***boğ-*** + fiilden müşahhas isim yapan ***-mak*** ve ***-muk*** ekleri, krş. ***çakmak; kusmuk. Her teke vurulmaz, yaşı onı geçmeli: boynuzunuŋ boġmuḳlarını say, yaşı anlarsın.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 14).

boğnuk, b. ***boğunuk.***

boğuk 'kısık (ses)' < ***boğ-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***açık I . Karın gurultusuna benziyen boğuk sesler.*** (Peyami Safa 1930 s. 17). (zarf) ***boğuk boğuk: Ormana döndü sonra; boğuk boğuk ünledi.*** (M. Başaran 1964 s. 89).

boğul-, ***boğ-*** fiilinin passivum ve medialis-reflexivum hali, b. ***açıl-*** . Eskiden dativus haliyle kullanılırdı: ***'Āḳıbet Süleymān Şāh at tepdi Furāt ırmaġın geçmege, meger öŋi yar-mış, atıyile Furāta boġuldı.*** (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 6). 'garkolmak, içinde kaybolmak': ***Bir donanma aydınlığına boğulmuş evin önünde, siyah esvaplı bir uşak bize bakıyor.*** (F.R. Atay 1952 s. 121).

EO. **boğuldum** 'numilla, collare (gerdanlık ?)' Meninski 1680 III, 5973). Başka kaynaklarda bulunamadı. Fiilin geçmiş zaman şeklinin, isim haline gelmesi için b. ***bastı*** .

boğum 'yanını sıkarak büzmekle husule gelen şişkinlik' < ET. ***boġum*** 'mafsal' Clauson 1972 s. 315 [***boğ-*** + fiilden isim yapan ***-um*** eki (b. ***adım*** I)]. ***Paramount şeridi genç kız rüyalarını yılan gibi, boğum boğum sarmıştır.*** (F.R. Atay 1952 s. 7). 'parmak bölümü': ***Nāzik parmaḳlarınıŋ her boğumuna büyücek birer inci tānesi ṣığabilirdi.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 80).

EO. **boğun** 'boğum' TS 632–633 < ET. ***boġun*** a.m. Clauson 1972 s. 316.

EO. **boğun-** 'kendi kendini boğmak' TS 633 < ET. ***boġun-*** '(başkası tarafından) boğulmak'. Reflexivum hali yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II .

boğuntu I 'sıkıntı' < ***boğ-*** + fiilden nomen actionis mânasında isim yapan ***-untu*** eki, b. ***akıntı . Buğuntulu sokaklar.*** (D. Özlü'nün bir hikâyesinin adı [1966 s. 82]).

(Argo) **boğuntu** II 'soygunculuk, fazla fiyat ya da ücret isteme' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 36 < ***boğ-*** + ***-untu*** (b. ***boğuntu*** I). ***boğuntu yeri*** 'kumarhane' F. Develliođlu 1959 s. 71, H. Aktunç 1990 s. 57. 'girmesi insanın çok parasına malolacak müessese': ***İlle de bar denilen boğuntu yerlere gidilecek!*** (İsmail Galib 1932ydk s. 15). ***Kapısında iri kıyım bir bekçi duran bu mağazanın önünden geçtikçe, harpten evvel burada birkaç kere boğuntuya getirildiğini düşünürdü.*** (Reşat Enis 1947 s. 247).

AD. **boğunuk/boğnuk** 'sıkıntılı, boğuk, kısık, kapalı, donuk' DS 731 < ***boğun-*** + fiilden sıfat yapan ***-uk*** eki, b. ***akık . Sıkım sıkım sıkılmış, öfkeden boğunuk, sedire gelip çöktü.*** (Tarık Dursun K. 1966 s. 62; aynı yazar bir yerde — 1960 s. 10 — ***boğunuk*** yerine ***boğunk*** kelimesini kullanıyor; dizgi hatası değilse, Türkçe'nin yegâne ***-unk*** ile biten kelimesini yaratmıştır). ***Handan asabî bir halde kaşlarını çatmış, esrarengiz bir tavırla, hariçten işitilmemesi için boğnuk bir sesle söylüyordu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 237–238).

boğur, b. ***buğur.***

AD. **boğurdak/boğurtlak** 'gırtlak, nefes borusu' DS 731, TS 634 < ***boġuz*** 'boğaz', ***/r/*** > ***/z/***, + ***-laḳ***, krş. ***gırtlak***, b. ***bağırtlak*** . b. E.V. Sevortyan 1978 II, 184.

⊡ Z'leşme (zetacism) denilen ***r > z*** ses değişimi, Türkoloji alanında çok tartışılan bir konudur. (b. T. Tekin 1969, 1975, 1979, 1986, G. Doerfer 1963 I, 83–100, 1984, L. Ligeti 1980, M. Erdal 1991 I, 33). Çeşitli Türk dillerinde, bir sözün ***/r/*** veya ***/z/*** ünsüzüyle kullanıldığı bir gerçektir. (EO. ***ar-*** ~ Kırg. ***az-*** 'zayıflamak'). Özellikle bir sözün kökünde ***/z/*** varken, aynı kökten türemiş sözlerde ***/r/***'ye rastlanır (BSTT. ***semiz*** 'şişman' ~ ***semir-*** 'şişmanlamak'). Eski ***/r/*** (< ****ry***) sesi bugün yalnız Çuvaş dilinde görülmektedir, bütün diğer Türk dillerinde ***/r/***, ***/z/*** değişimine uğramıştır (ms. ***yüz*** ~ Çuv. ***śĕr*** '100'). Türkiye Türkçesinde bulunan ilgili örnekler şunlardır: ***boğurdak/boğurtlak ~ boğuz, boz/bor ~ bor II*** (?), ***büz- ~ bürü-*** (< ET. ***bür-***), ***bürçek, bürgü, değzin- ~ değirmen, değre, değri-*** (< ET. ****tegir-***) (?), ***dirsek ~ diz, dokurcun/tokurcun ~ dokuz.***

boğuş- 'birbirinin boğazına sarılmak, dövüşmek' < ***boğ-*** fiilinin karşılıklılık genişlemesi olan ***-uş-***, b. ***azguruş- . Hiçbiriniz kımıldayamazsınız; ya beni dinliyeceksiniz, ya boğuşacağız.*** (F.R. Atay 1952 s. 107). Mecazi mânada: ***Her insan kendi yarattığı canavarla boğuşmak zorundadır.*** (A. Yurdakul 1993 s. 167). AD. 'sarılışmak': ***Bir zaman orada erişip boġuşduḫdan sōna Şahmayıl dėdi ki: diziŋi ėndir de bi soluḳ yatīyim dėdi, çünkü seniŋ ismiŋi duydum duyalı hėç gözüme uyḫu girmedi.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 209).

EO. **boğuz** 'boğaz' TS 634 < ET. ***boġuz*** a.m. Clauson 1972 s. 322, EO. metinlerinde hem ***boġaz*** hem ***boġuz*** kullanılır, fakat 15. asırda ***boġaz*** daha çok geçer. (***boğurdak*** kelimesiyle olan ilişkisi için b. ***boğurdak***) . ***Siyāh, ḳarnı acıcak ādemī çıḳarurdı, boġuzlardı, yėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 64a).

bohça I, b. ***boğça.***

(Argo) **bohça** II 'kıç' F. Develliođlu 1959 s. 71, H. Aktunç 1990 s. 57 < ***boğça/bohça.***

bohçalama 'suya atlamada kendini çuval gibi aşağı bırakarak' < ***bohça*** + bazı zarflarda kullanılan ***-lama*** ek grubu, b. ***aykırılama . Kimi boş arsalarda çıplak çocuklar, bohçalama ya da balıklama, denize atlıyor, yüzüyor.*** (G. Dino 1991 s. 82).

bohem 'derbeder bir yaşayış süren kimse (bilhassa sanatkâr, artist); böyle bir yaşayışı andıran (vasıf)' < Fr. ***bohème*** a.m. < 'Çingene' < 'Bohemyalı'

[Çek Cumhuriyeti'ndeki ***Bohemya*** eyaletinden]. ***Yaklaştıkça yüzüne vuran tütün, alkol ve losyon karışımı o bohem koku içini kaldırdı.*** (A. Yurdakul 1989 s. 52).

Bohemya 'Çek Cumhuriyeti'ndeki coğrafi bölge' < İt. ***Bohemia*** a.m. Lingua Franca'dan alınma ve /*ya*/ ile biten coğrafya isimleri, b. ***Abya . Biz, kristal bohemya çanakları içinde halka aşure ve zerde yedirmeğe uğraşıyorduk.*** (İ. Tarus 1961 s. 13).

AD. **bohur** I, b. ***buğur.***

O. **bojik/bojuk** 'noel' < Bulg. ***božik***, Sırp–Hırv. ***božić*** a.m. F. Miklosich 1889 s. 5. ***Ḫırman vaḳtinde birer 'araba otluḳ ve odun bojikde vérürler.*** (N. Beldiceanu 1967 v. 31a).

bok 'pislik, ters, dışkı' < ET. ***boḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 311. ***Otobüsten iner inmez bir köşeye kusar. İnsanın, çoğunluğu boka dönüşmek üzere midesinden bağırsaklarına gidecek olan bulamacı ağzından çıkarması kadar kötü bir şey olamaz.*** (Ş. İşigüzel 1993 s. 75). Nefret edilen, hor görülen veya iğrenilen herhangi bir şey ya da kimse için kaba bir tabir: ***Ulan, bu bok memlekette yedi buçuk kilo kaybettim!*** (A. İlhan 1957z s. 140). 'yanlış iş, kötü hareket, hayınlık, günah': ***Ben onun ne boklarını bilirim ... !*** (K.B. Manav 1948 s. 51). (menfi cümlede) ***bir bok*** 'hiçbir şey': ***Dışarıyı seyrediyorum. Dışarda bir bok yok.*** (A. Yurdakul 1993 s. 288). ***Bu değişimin ortaya çıkardığı insan tipine bakıyorsun, bir boka benzemiyor!*** (A. Yurdakul 1993 s. 130). ***"Ben yaparım ama, inan ki ... " — "Bok yaparsın ..."*** (V. Türkali 1977 s. 28). ***boktan*** 'cansıkan, nefret edilen': ***Amma boktan işl*** (A. Yurdakul 1993 s. 12). ***bokbaşı ol-*** 'adam olmak, bir mevkiye ermek': ***Çit'liler döllerinin okumasını ciddiye alıyorlar, "Okurlar da belki bir bokbaşı olurlar, kendilerini kurtardıkları gibi, bizi de kurtarırlar" diye düşünüyorlardı.*** (F. Baykurt 1970 s. 124). ***bokumbok*** 'aşağılatıcı, maskaralık, hiçe sayılarak': ***Böyle sünepe mi olacaktı bu kapıdan girişim bunca tantanasız, bunca özensiz, bokumbok böyle?*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 12). ***boku bokuna*** 'sebepsiz ve maksatsız' (bu tür dativuslu zarflar için b. ***abes yere***): ***Taşmış sulardan, vergiyi verememiş mandasını satmıştan, boku bokuna adam öldürmüşten bahsediyorlardır.*** (S.F. Abasıyanık 1940 s. 12).

bokaponto (gemici dili) 'ambar ağzı' < İt. (Venedik dial.) ****boca del ponte*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 95.

AD. **boki** 'yaprağı söğüt yaprağı gibi, tarlalarda yetişen bir bitki' DS 732 < Erm. ***pok*** < EErm. ***bog/bogi*** 'Gentiana' U. Bläsing 1992 no. 172. R. Dankoff 1995 no. 62.

AD. **boklağa/boklağı** 'hayvanların arkasına tutularak pislik toplanan kap' ZTS 1976 s. 24, DS 733 < ***bok*** + isimden yer ismi yapan ***-lağa/-lağı*** eki, b. ***avlak .***

boks (spor dilinden) b.m. (yumruklarla dövüş) < İng. ***box.*** ***Birbirinizin suratına boks yumrukları çekerek rezalet çıkarmayı bir yana bırakın, yoksa gelecek sefer hepinizi "Ausländer Polizei"ına teslim ederim!*** (F. Baykurt 1982 s. 58).

AD. **boksak** 'gübrelik, helâ çukuru' DS 733 < ***bok*** + isimden isim yapan ***-sak*** eki, krş. M. Räsänen 1957 s. 109–110. ***Alimgilin boksaktan avuçlayıp getirdim birez, ısıcağı ısıcağına sardım gulağına.*** (F. Baykurt 1961k s. 49). 'hayvan pisliği taşımaya yarayan kap' DS 733: ***Çoluk çocuk dibeğin başındaki küçük alanı doldurmuştu. Düven boksaklarını iplemişler, bağırıp çağırarak oradan oraya toprak çekiyorlardı.*** (F. Baykurt 1967k s. 39).

boksit 'alüminyum imalinde kullanılan ham madde' < Fr. ***bauxite a.m.*** [cenubî Fransa'da bu maddenin ilk defa bulunduğu yerin adı olan ***Baux***'dan. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kağıt***]. Fr. ***-ite*** eki için b. ***andezit .***

boksör 'boks sporu yapan adam' < Fr. ***boxeur*** a.m. [***boxer*** < İng. ***to box*** 'boks sporu yapmak' + Lat.'den gelen ***-eur*** kılıcı ismi (nomen auctoris) eki, b. ***aktör***]. ***Bir yumrukta boğayı öldüren boksör ...*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 95).

AD. **boksu**, ***boksu düş-*** 'ayıbının meydana çıkmasından utanmak' DS 733 < ***bok*** + isim veya sıfattan benzerlik sıfatı yapan ***-su*** eki, b. ***ayruksı/ayrıksı .*** ***Bezirgâncı boḫsu boḫsu düşünmiye başladı.*** (A. Caferoğlu 1944 s. 166).

boku bokuna, b. ***bok.***

bokumbok, b. ***bok.***

bol I 'kıt'ın aksi, yetecek kadar, hattâ artacak kadar' < ET. kaynaklarında bulunmadığı için etimolojisiyle ilgili olan mesele şimdiye kadar halledilmiş değildir. Fa. ***bul*** a.m. Türkçe'den mi alınmış yoksa Türkçesi Farsça'dan mı? Krş. G. Doerfer 1965 II, no. 761. ***'Arafātda ni'met bol-idi, ucuzlıġ-ıdı, dört ḳoyun bir diynāra-yidi.*** (Ferec 855/1451 v. 208a). ***Uçmaḳa girdi, bol süçü içdi.*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 14). 'dar'ın aksi, geniş geniş (ms. bluz, pabuç, eldiven): ***Ayşe önden yürüyordu. Entarisinin etekleri boldu.*** (Kemal Tahir 1955g s. 42). AD. ***bol bolamat*** 'bol bol, döke saça, geniş' DS 734–735 (ikinci unsur mühmel mi? Tip olarak krş. ***bok boklavat***; fakat ayrıca b. ***bolamadi***). ***Etrafına bakınarak büyüdün. Bir lokma ekmeğe yüz ağız açıldığını gördün. Bol bolamatlık bir geçim dünyasına doğmadığını anladın.*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 76–77). ***bol bulamaç*** a.m. (onun bir varyantı): ***Eline üç kuruş geçince böyle bol bulamaç harcarsın işte!*** (H. Özkan 1979 s. 25). ***bollık bollık*** 'tekrar tekrar': ***Elbette gendüsi yābānda ḳalmaz, ḫuşūşā ki yeŋi başdan bollıḳ bollıḳ satılmaz.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 205).

bol II 'meyvalı bir cins içki' < İng. ***bowl*** a.m., aslında onu hazırladıkları büyük 'cam kab'. ***15 tane bol ısmarladım, kendim de içtim. 1500 kâğıt tuttu.*** (C.F. Başkut 1963 s. 116). ***Bizimle bir bol içersin herhalde?*** (N. Cumalı 1970 s. 112).

EO. **bol–** 'olmak' TS 637, R. Dankoff 1991 s. 19 < ET. ***bol-*** a.m. Clauson 1972 s. 331–332, G. Doerfer 1965 II, no. 811. EO.'da dahi nadirdir ve daha sonraki

devirlerde hep yabancı bir şivenin alâmetidir. ***Bolurmıssaydı şāhlıḳ pāyidārī / Saŋa nite degeydi şehriyārī?*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 4455).

bolada, b. ***balada***.

O. **bolaki/bolayki/bolaykim** 'bari, keşki, inşallah; belki' DS 506–507, TS 635–636 < ***bol-*** 'olmak' + istek kipi olan ***-a*** (ola, olsun) ve ***ki/kim***. ***Bir gınali giz cider, / Yolüni şaşurmuş, / Bolaki bizüm eve cider!*** (A. Caferoğlu 1946 s. 188). ***Hoca aydur: "Bire karıl Tınma, söyleme! Bolay ki bir nesne bula, elinden alavuz."*** (P.N. Boratav 1995 s. 97). ***Eṭrāfa cāsūslar göndermişdi, "Bolayki nerede idügini bilüb baŋa ḫaber vėresüz" dėmişdi.*** (C. Okuyucu 1987 [1590–91] s. 375). ***Babaŋ vėreydi seni bolaykim mevāliye / Sāyeŋde biz de ṭaşınuruz belki yalıya.*** (Vāṣıf ʿOs̱mān 1257 s. 47).

EO. **bolal-** 'bol hale gelmek, çoğalmak, genişlemek' < ***bol*** I + sıfattan fiil yapan ***-al-*** eki, b. ***alal-*** . Krş. ***bolar-***, bolalt- 'bol hale getirmek' DS 734, TS 634–635: ***Buna iki amele veriyorlar. O iki amele ile şehirde suyu bolaldıyor bu.*** (M. Tuğrul 1969 s. 343).

AD. **bolamadi** 'ara vermeden' ve **bolamadı** 'bol, geniş, ferah' DS 734. İkincisi ***bol bolamat*** tabirindeki ikinci unsurun aynısı mıdır? Ayrı menşei varsa ***bol bolamat***'ın ***bol***'unun ikinci kelimeden çıkmış tali bir unsur olması ihtimali çıkar (krş. ***per-perişan***; ayrıca ***bosbolamat*** DS 734 de bunu destekler). ***Dünyanın bolamadı olduğunu ne idem, ayakkabım dar olduktan kelli***? (H.Z. Koşay 1932 s. 40). ***Kazandığımın artanı kalmışsa onu da buranın bankalarına yatırıyorum. Türkiye'den bol bolamat arsa marsa aldığım filân yok.*** (F. Baykurt 1982 s. 160).

Bolaman/Boleman 'Anadolu'da yer adı' < Yun. ***Πολεμωνιον*** (Polemōnion) D.J. Georgacas 1971n s. 109.

AD. **bolar-** (DS'de sehven ***bolara-***) 'genişlemek, çoğalmak' DS 734 < ***bol*** + sıfattan fiil yapan ***-ar*** eki, b. ***ağar-*** . Ayrıca krş. ***bolal-***. ***Bolaran aydınlığa bakakalan ablak duvarların ortasında buldu ürkekliğini.*** (V.O. Bener 1957 s. 45). ***bolart-*** 'bol hale getirmek; ferahlatmak' DS 734. ***Dizleri bolarmış gri eşofmanımla tren yolu üst geçidinin basamaklarını çıkacağım ağır ağır.*** (İ. Aral 1998 s. 14). ***Karanlıkta bile, ona bakmak bir mutluluktu, bolartırdı gönlümü.*** (B. Karasu 1995na s. 117).

bolartı 'genişlik (Rusça ***şirokosty*** mânasında), ferahlık' < ***bolar-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-tı*** eki, b. ***ağartı*** . Ancak bir kere raslanan kelime (hapax legomenon). Belki yazarın kelimenin, yalnızca kendisinin bulmuş olduğu kullanım şekli (idiolekt). ***Kendine güveni önce meydana gelen, sonra da pekişen adamların bolartısiyle içiyordu artık o günlerde.*** (B. Karasu 1963 s. 172).

AD. **bolaş-/bulaş-** 'çatmak, sataşmak' DS 787, K. Emiroğlu 1989 s. 57–58. < ***bulaş-***. ***Eller ne derse desin, / Sen bolaşma kimseye!*** (K. Emiroğlu 1989 s. 58).

bolaş-, b. ***bulaş-***.

AD. **bolat** 'sertleşebilen çelik' ZTS 1976 s. 24 < Fa. ***pulād*** 'çelik'. bolatla- 'bıçağın ağzına çelik geçirip kaynatmak' DS 734. Mecazi mânada: ***Genç adam bütün bolatlığına karşılık gene de sıkı adamı gözleriyle tarttı.*** (Orhan Kemal 1965f s. 206).

bolayki/bolaykim, b. ***bolaki***.

bolcana 'bolcana, oldukça bol' DS 735 < ***bol*** I + iki küçültme ekinden ibaret olan ***-cana*** [***-ca*** + ***-yına***] küçültme ek grubu, b. ***acarcana*** . ***Bir sütlü gayfa yap bana, gayfası şöyle bolcana olsun, Kâmile Hanım!*** (F. Baykurt 1971t s. 102).

EO. **bolcaş** 'buluşma vaad ve yeri' TS 691 (***bulcaş***) < Mo. ***bolcal*** a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 107, O.N. Tuna 1972 s. 216.

bold (matbaacılık terimlerinden) 'siyah (harf, hurufat)' < İng. ***bold*** a.m., asıl mânası 'cesur, atılgan'. ***Üzerime bir gazete örtüyorlar. Bold harflerle sekiz sütuna atılmış manşette, İstanbul'da bir örgütün daha çökerdildiği yazıyor.*** (A. Ümit t.y.ç (1990?) s. 83).

Boleman, b. ***Bolaman***.

bolero 'kısa kadın ceketi' < İsp. ***bolero*** a.m. ***Üstü naftalin dolu, bolero tarzında karakül bir hırka ele geçirdi.*** (S. Muhtar 1933k s. 182).

AD. **bolgonok** 'albay' A. Caferoğlu 1951 s. 225 < Rus. ***polkovnik*** a.m.

boliçe/poliçe 'Yahudi kadını' < ?? ***Balat kapısından girdim içeri. / Poliçeler oturmuş iki keçeli. / Çok oldu mu burdan yârim geçeli? / Ben onu görmedim, o beni gördü.*** (H. Ritter 1953 III, 48, not b).

AD. **bolka** I 'çuhadan, kadifeden yapılmış ceket' DS 735 < Yun. ***πολκα*** (pólka) a.m. A. Tietze 1955 no. 219. Kelimenin asıl mânası Lehce 'Polonyalı kadın' ve dolayısiyle Polonyalılar'ın bir köy oyunu ve millî dansı. Polonyalılar'ın millî dâvası, bütün milletlerin sempatisini kazandığı 19. asırda bu ***polka*** denen dans da her yerde moda oldu. ***polka*** ismini alan ceket —belki Polonya kadınlarının millî kıyafetini andırdığı için— Oxford English Dictionary'ye göre ilk defa 1883 senesinde İngiliz literatüründe kullanıldı. Hemen hemen aynı senede E. Misailidis'in Türkçe romanında görülür. Bu böyle olunca TS 637'de bahsedilen, 16. asra ait ve ***bolka*** okunan kelime, onun aynısı olması imkânsızdır ve ***balka*** yerine bir okuma hatası olması muhtemeldir. Slavca ***-ka*** için b. ***ayka*** . ***Bu çelebī şaŋa fuztānlar, bolḳalar ve bilezik yapıverecek, elmas yüzükler alıverecek.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 171).

°**bolka** II 'paket halinde veya perakende ipek ipliği' TS 637 (başka mânalandırma ile) < ***bolka*** I ile aynı kelime olması eskiliğinden dolayı (örnek 16. asırdandır) imkânsızdır. Belki kelimenin doğrusu ***balka*** yâni bir Slâvca küçültme ekiyle 'küçük balya' okunmalıdır. Krş. Tekin–Tietze 1994 no. 160.

Bolkar 'Güney Anadolu'da, Toros dağlarının bir parçası olan yüksek bir dağ silsilesinin adı' < belki ***balkan*** kelimesinin, halk etimolojisi (***bol*** + ***kar***) tesiri altında husule gelmiş değişimi. ***Susuz, kayalık Bolkarların dibindeki Gökkol yaylasında, ünlü Bitli Durmuş aşireti yaşar.*** (Osman Şahin 1994 s. 51). ***Kuzeyin karlı bolkarlarına gideceklerin yolu işte orada.*** (a.e. s. 36).

bollık bollık, b. ***bol.*** I.

EO. **bolsı-** 'çok görmek' TS 638 < ***bol*** I + sıfattan benzerlik fiili yapan ***-sı-*** genişlemesi (M. Räsänen 1957 s. 150–151), b. ***azsın-*** .

Bolşevik 'Rusya'da Bolşevik partisine mensup kimse' < Rus. ***bol'şe*** 'daha çok' (yâni Sosyalistlerden daha fazlasını yapacaklarını programına yazan parti). Krş. ***Menşevik. Kulüpten de kovmağa karar vermişsiniz. Hem de Gazi'nin ismini Bolşevikliğe âlet ediyor diye!*** (F.R. Atay 1952 s. 107–108).

(Halk dili) **Bolşevistan** 'Bolşeviklerin memleketi' < ***Bolşevik*** + bazı memleket isimlerinde yer alan Fa. ***-istan*** eki, b. ***Acemistan . Şu dünyada çok tazı gördüm de bunun gibisini Frenk Frengistanda, şol Arabistanda, Rusya Bolşevistanda bile görmedim.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 44).

Bolu 'şehir ve vilâyet ismi' < Yun. ***πολις*** (pólis) 'şehir', ***Klaudioúpolis***'ten kısaltılmış, yâni (Roma imparatoru) Claudius'un şehri'. Krş. ***Anaboli, Hayrabolu*** vs. ***Bolu'nun beyaz penbe ipliği.*** (M.S. Kütükoğlu 1983 s. 159).

AD. **bolum** 'üzüm ezildikten sonra şırasının toplandığı tekne veya yalak' DS 735 < Yun. (dial.) ***πολημι*** (polími) (< ***hypolênion***) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 553.

AD. **bolut/palıt** 'meşe palamudu' DS 735, 3386 < Ar. ***ballūṭ*** a.m. A. Tietze 1958 no. 16.

Bolvadin 'Afyon vilâyetinde bir kasaba' < Yun. ***Πολυβοτον*** (Polívoton) a.m. D.J. Georgacas 1971n s. 109.

(Argo) **bom** I 'yalan' M. Mikhaïlov 1930 s. 19, F. Devellioğlu 1959 s. 71, H. Aktunç 1990 s. 58 < ***bomb*** ?.

bom II 'bir kâğıt oyunu' H. Kodaman 1944 s. 226 < ?? ***Erkekler geceleri mahallenin kahvesinde toplanırlar. Aksıra tıksıra, koyu ve sıcak bir sigara dumanı içinde iskambil, cimdallı, bom, domina oynarlar.*** (İ. Devrim 1943 s. 21).

O. **bomb** 'bomba' < Fr. ***bombe*** a.m. ***Biz "anarşist" ile "bomb"un, "maşin enfernal"in | Ne demek olduğunu öğrenemezdik sensiz.*** (Şair Eşref 1958 s. 147). ***Kendisinden sonra gelen adama: "İki kişi daha gelse de bir bom uçursak!" derdi.*** (F. Baykurt 1969 s. 112).

bomba I b.m. (patlayıcı silâh) < İt. ***bomba*** a.m. < ***bombo*** 'patlama sesi' (ses taklidi kelimelerden). ***Bu ḳadın ḳaç zamāndır terāküm-i ḥırṣ ve nefsānī hevesātla bir sevdā bombasına dönmüş, iştiʿāl içün bir ḳığılcım bekliyordı.*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 150). ***bomba gibi*** 'sağlam ve kuvvetli bedenî halde': ***Şimdi iyiyim, çok iyiyim, bomba gibi.*** (A. Nesin 1970c s. 59). (Argo) ***(birisine) bomba patlat-*** 'birisini yankesicilikle soymak' M. Mikhaïlov 1930 s. 19, Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 37, F. Devellioğlu 1959 s. 71, H. Aktunç 1990 s. 58.

AD. **bomba** II 'büyük varil' DS 736 < Yun. ***μπομπα*** (bómba) a.m.

bomba III **/bumba** (gemici dili) 'yan yelkenin altındaki ufki seren' < İt. ***boma*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 99. ***Bir kuş gelip iki numaralı ambarın bumbasına konuyor.*** (Z. Selimoğlu 1971 s. 12).

bombar, b. ***bumbar.***

bombarda/mumbarda 'bir eski zaman harb gemisi' < İt. ***bombarda*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 101. ***Kum Kapı açıklarında bir mumbarda sefinesinin geçenlerde kuluçkaya yatıp on bir adet Silivri çektirmesini tevellüt etmiş olduğu ...*** (H. Ritter 1941 II, 200).

bombardıman 'topa tutma' < Fr. ***bombardement*** a.m. Fr.'dan alınmış ***-man*** eki için b. ***abonman . Yüzlerce anısı birbirine karışmıştı bu oda içinde. Ama tek bir anısı vardı en üstte kalan. O bombardıman gecesindeki kadının anısı.*** (O. Akbal 1967 s. 15). Mecazi mânada: ***Cemil'in söz bombardımanından kurtulmak için iyi bir sığınak olabilirdi Rıfat.*** (A. Ümit 1993 s. 139).

bombardon (müzik terimlerinden) 'en kalın sesi veren nefesli çalgı' < Fr. ***bombardon*** < İt. ***bombardone*** a.m. [***bombarda*** + isimden İt. büyültme ismi yapan ***-one*** eki], krş. ***patron, salon .***

bombe 'kabarık' < Fr. ***bombé*** a.m. ***Sırtlarında bombe kollu fistanlar ...*** (S.M. Alus, Akşam gaz. Ocak 1941).

(Argo) **bombili** 'zeker' F. Devellioğlu 1959 s. 71, H. Aktunç 1990 s. 58 < ?? Krş. ***bumbilik*** 'gonca, tomurcuk' DS 653.

O. **bomborisa/bombires** (gemici dili) 'cıvadra' < İt. ***bompresso*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 102.

bombok 'çok kötü, berbat' < ***bok*** + reduplication + ***/m/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl . Tuh! Allah belâsını versin! Bombok bir iş bu.*** (S. Kocagöz 1954 s. 29). ***Eve vardığımda kendimi bombok hissediyordum.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 47).

bombol 'çok bol' < ***bol*** I + reduplication + ***/m/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl . Arabadan peçesi inik, bombol çarşaflı, eniboyu bir, geçkin bir kadın indi.*** (S.M. Alus 1944 s. 80).

bombort (müzik terimlerinden) 'bandoda en kalın sesli üfleme çalgısı' (K. Uz 1964 s. 13) < Fr. ***bombarde*** < İt. ***bombarda*** a.m. ***Düdükler flüt gibi, borular bombort gibi öterek, tokmak davula, değenekler trampeteye vura vura, gürültüyü bir basıyordu ki ...*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 19.10.1943).

bomboş 'tamamen boş' < ***boş*** + reduplication + ***/m/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl . Bomboş olan içimi sahici duygular***

ve sahici düşüncelerle doldurmalı. (M.C. Anday 1965a s. 257).

bomboz 'ucdan uca boz renkte' < *boz* + reduplication + */m/* tezat ünsüzü, b. *apakçıl* . *Bozkır tam mânasiyle bomboz uzayıp gidiyor.* (M. Makal 1950 s. 37). *Ansızın kapı dövüldü. Adamın rengi bomboz oldu.* (D. Akçam 1978 s. 32).

AD, **bomuz**, b. *bamus.*

bonaça/bonazza (gemici dili) 'sütlimanlık' < İt. *bonaccia* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 103. *Oradan geçen bir laz gemicinin tâbirince, kadının sancak tarafının saçları maşalarla kıvırcık kıvırcık edildiği için dalgalı, iskele tarafının saçları bonazza sütlimanlık yâni düz.* (Halikarnas Balıkçısı 1954y s. 28).

bonata/paneta (gemici dili) 'cunda yelkeni' < İt. *bonetta* 'yelken dibindeki ilâve bez parçası' Kahane–Tietze 1958 no. 107.

bonavela/banavele < İt. *bonavoglia* 'kadırgada ücretli kürekçi' Kahane–Tietze 1958 no. 106. veya *banavele deliği* (gemicilik tâbirlerinden) 'direğe çıkmak için geçilen delik' Lingua Franca'daki */a/e/* için b. *acente/acenta* [1].

boncuk I b.m. (kıymetsiz maddeden yuvarlak, ortası delik süs tanesi) < ET. *boncuḳ/monçuḳ* a.m. Clauson 1972 s. 349. Krş. *incik boncuk. O siyah boncuk gibi gözleri, gözlerinin kahverengi altları, dolgun dudakları, inci dişleri gözümün önüne gelmişti.* (S.M. Alus 1944 s. 76). Mavisi nazara karşı kullanıldığı için o bir renk nümunesi olmuş: *Kadife diyişimden de zıpçıktı, mirasyedilerinki gibi kızıl galibarda, boncuk mavisi, kanarya sarısı anlamal* (a.e. s. 18). AD. 'kuyu bileziği (ortası delik taş)' DS 736.

EO. **boncuk** II 'cam' < *boncuk* I. *Ba'dehū siyāh boncuḳdan ḥāzin ṭılsemi yapılub eline bir ḥarba vėrildi ve bir kürsīnüŋ üstine iclās ḳılınub eṭrāfına ḥiddet-ile nāẓır gösterildi.* ('Ālī 1975 [1599] s. 100).

AD. **boncuk** III 'havale illeti' DS 736 (boncuklamak) < ??
Bir çok sübyanların boncuğa (yâni havale illetine) tutulmaları, katık, çiynemik olarak onun veriştirilmesinden olsa gerekti. (S.M. Alus, Akşam gaz. 1941 [Kurban bayramı]).

bond çantası 'bir çeşit evrak çantası' < ?? *Kara paltolarının yakalarını kaldırmış, kara gözlüklü, ellerinde kara bond çantalarla trenden inenlere bakan ve kışkırtıcıları saptamaya çalışan adamlar.* (İ. Aral 1997 s. 159). *Bodrum sıcağında herkes tişörtle şortla dolaşırken, bunun sırtına koyu renk bir takım elbise, boynunda kravat, gözünde kara camlı gözlük, elinde Bond çantası vardı.* (M. Urgan 2000 s. 53).

bone 'yumuşak kumaştan başlık' < Fr. *bonnet* a.m. *Annesi saçlarını toplayıp bir bonenin içine yerleştirmişti. Bonenin dışına çıkan bir tutam saç ensesine doğru kaymıştı.* (A. Altan 1985 s. 157). *Siyah bir giysi giymiş, beyaz dantelli bir önlük takmıştı, kafasında da bir bone vardı.* (Z. İpşiroğlu 1998 s. 36).

O. **boneta** 'külâh' < İt. *bonetto* < Fr. *bonnet* 'başlık, kasket'. Fr. küçültme eki *-et* için b. *alborata* . *Bizim gördüğümüz Corci, Andon gibi pantomima paskalları sivri bonetalı, yüz kalın podralı, tasmalı, bacaklar daha bol, aynı rengden pantalonlu sessiz, mimik bir soytarı idi.* (Aḥmed Rāsim 1926 s. 48).

bonfile (kasap ve ahçı tâbirlerinden) 'yumuşaklığından dolayı tercih edilen bir sığır eti parçası' < Fr. *bon* 'iyi, nefis' ve *filet* 'pişmiş et'. *Taktım fişi, koydum ızgaraya bonfileleri. Bir yandan çektim şarabı, bir yandan da bonfileleri atıştırdım, ohhh!* (R. Ilgaz 1969g s. 53). *"Et yok mu gız et?" – "Dolu, bonfile var."* (M. İzgü 1993 s. 75–76).

bongo 'ellerle vurulan bir nevi çifte dümbelek' < İng. *bongo drums* a.m. *Celal'e "Gitarı, bongoyu al, gel," dedik.* (Ü. Kıvanç 1995 s. 141).

O. **bonjur** '19. asırın sonuna doğru moda olan bir nevi sokak kıyafeti ceket' < Fr. *bonjour* a.m. (b. Schranka 1905 s. 32). *Arḳasında silinme ve ütülenmeden havı dökülmüş, rugānīleşmiş siyāh bir bonjur, iri, şarı düğmeli ḳruvaze, ...* (H.R. Gürpınar 1336k s. 118).

bonjurlaş- 'selamlaşmak, elle tokalaşmak' < Fr. *bonjour* 'iyi günler!': *Hatice – Ellerim balıklı bonjurlaşamıyacağız.. Kusura bakmayın.* (İsmail Galip [Arcan] s. 30).

AD. **bonker** 'vapurda yakılması için verilen kömür' DS 737 < İng. *bunker 'vapurlarda kömür deposu'.*

bonkör 'cömert, eliaçık, yardımsever; geçimli, kızmıyan, darılmıyan' < Fr. *de bon coeur* a.m. [*bon* 'iyi' ve *coeur* 'kalb']. *Bu ikramların içten gelmediğinin farkındaydık, Bu bonkörlükte bir rüşvet çeşnisi de yok değildi.* (R. Ilgaz 1959 I, 30).

Bonmarşe/bonmarşe 'bir zaman Beyoğlu'da bulunan tanınmış bir mağaza; mağaza' < Fr. *bon Marché* 'ucuz', b. S. Naum–Dühani 1947 s. 20. *Söz vermeden bir kere beni görmek arzu ettiler. Bonmarşeyi kararlaştırdık.* (Ömer Seyfettin 1956 s. 83).

bono (ticaret terimlerinden) 'vadeli borç senedi' < İt. *buono* a.m. *Meclis veznecisi de 600 bin liralık tasarruf bonosunu dolandırmıştı. Ama onu sonradan yakaladılar.* (Ç. Altan 1976b s. 56).

O. **bonovardiya** (gemicilik tâbirlerinden) 'her şey iyi!' < İt. *bona vardia!* a.m. (Kahane–Tietze 1958 no. 105). İt.'dan gelen *-ya* eki için b. *ablatya* .

bonservis 'temiz iş kâğıdı' < Fr. *bon* 'iyi' ve *service* 'hizmet'. *Evvelce çalıştığı yerlerin bonservislerini gösterdi.* (Orhan Kemal 1951s s. 87).

bop (poker tâbirlerinden) 'her oyuncunun, ortaya konulan paraya ilâve ettiği kâğıt mikdarı' H. Kodaman 1944 s. 154 < ?? *Ne yapalım, bu adamcağızın bir iki ful, kare düzmesine göz yumacağız. Sen burada iken tanıştığımızın on bopluk kıymeti yoktu.* (F.R. Atay 1952 s. 64).

(Argo) **bop bop** 'poker oyunu' F. Devellioğlu 1959 s. 71, H. Aktunç 1990 s. 59 < *bop.*

AD. **boppa** 'büyükbaba' DS 737 < Yun. *παππος* (páppos) a.m.

bopstil, b. *bobstil*.

AD. **bor** I 'işlenmemiş sert toprak' DS 737, TS 638 < Tk. ve Mo. dillerinde yaygın E.V. Sevortyan 1978 II, 192–193; ET. kaynaklarında geçmediğine göre Mo. aslından olması mümkün O.N. Tuna 1972 s. 216–217; krş. M. Räsänen 1969 s. 80. Anadolu için yerli bir etimoloji de mümkündür, Yun. *πωρι* (pōrì) (EYun. *πωρος* (póros) 'yumuşak taş') A. Tietze 1955 no. 231, ve Erm. *puṛ* < EErm. *buṛ* 'alçı, kireç' R. Dankoff 1995 no.r 77, ve Kürt. *bor* 'ekilmemiş toprak'. *Ve şu başan yérleri mecmū'ın fellāḥa taḥżīr étdüreler, ihmāl ve müsāhele édüb şerāḳī ve bor ve 'āṭıl yér ḳomayalar.* (Ö.L. Barkan 1943 [1524/931] s. 363). *Zengin kırlar bor imiş.* (M. Makal 1971 s. 164).

EO. **bor** II 'boz renk' TS 638 ve **bor** 'gri renkli sığır' DS 737, G. Doerfer 1965 II, no. 780, ikisi de tek şahitler. Krş. O.N. Tuna 1972 s. 216. Aynı mânada olan *bor, boz* ve *mor* kelimeleri arasındaki münasebetler hakkında birbirinden ayrı düşünceler vardır: ET. *boz* ile Moğ. *boro* aynı kökten gelmiştir, yahut Moğ. *boro* ET.'den geçmiş bir unsurdur E.V. Sevortyan da renk kelimesiyle toprak mânasındaki *bor* arasında sıkı bir münasebet görüyor. ET.'de *bor* 'boz' kelimesi için çok zayıf bir esas bulunduğu için bu meseleler üzerinde durmayacağız. (Z'leşme (zetacism) denilen *r > z* ses değişimi için b. *boğurdak*) .

bor III, b. *boz*.

Bor 'Niğde vilâyetinde bir kasaba' < Yun. *Πορος* (Póros) a.m. D.J. Georgacas 1971n s. 109.

bora I 'yağmur getiren âni soğuk rüzgâr' < İt. (Venedik dial.) *bora* < EYun. *Βορεας* (boréas) 'şimal rüzgârı' Kahane–Tietze 1958 no. 108 (fakat M. Räsänen 1969 s. 80'e göre < Moğ. *boruġan* 'sağanak'dan). *Mart bu, hiç belli olmaz. Bir kar, bir bora, tamam!* (Füruzan 1972k s. 87).

bora II, b. *boro*.

AD. **borada** 'demir tozu' DS 737 < Ar. *burāda* 'eğe ile bir madenden alınan toz'.

AD. **borağan/boran/buran** 'kasırga; sağanak, sis' DS 737–738, 794, TS 638, K. Emiroğlu 1989 s. 58, R. Dankoff 1991 s. 19 < Moğ. *boruġan/boraġan* 'kasırga' M. Räsänen 1969 s. 80, E.V. Sevortyan 1978 II, 189–192 (G. Doerfer 1963 I, no. 100'de ileri sürülen fikri anlıyamadım). *Alidağın tepesinde boran savururken, tipi göz açtırmazken, mağarada sabaha kadar ateş yakmalarına rağmen, her gece donma tehlikesi atmışlardı.* (Yaşar Kemal 1955i II, 326). *Tedirgin çiçeğim, kaldın boranda / Bu yıl da yaz gelmeyecek / Gerisin geri dönüyor dünya.* (A. Erhan 1993 s. 99).

boraks 'borik asitten türeyen sodyum tuzu' TüS 1983 s. < Fr. *borax* < Ar. *būraḳ* < Fa. *būrah* a.m.

AD. **boran** I 'yaban güvercini' krş. *boranhane* < ??.

boran, II b. *borağan*.

AD. **borana/barana/borhana/buranya** 'toprak düzeltmekte kullanılan tırmık' DS 525, 738–739, 730. 794, < Slav dillerinde *boroná/braná/brána* a.m. A. Tietze 1957 no. 5.

AD. **boranhane** 'güvercinlik' < *boran* I ve *hane*, b. *abdesthane/aptesane . Karpuzların bu kadar büyük, kalın kabuklu, iri çekirdikli ve leziz olmanın nedeni, boranhanelerden özel olarak getirttiği güvercin gübresini tam kıvamında kullanmasıydı.* (M. Margosyan 1996 s. 95–96).

AD. **borani** 'bir yemeğin adı' DS 739, ZTS 1976 s. 25 < an'aneye göre Halife Maʾmūn'un *Būrān* adlı karısı tarafından icat edildiğinden onun adını almıştır F. Steingass 1930 s. 206 (Tk.'de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. *Abbâs yolcu*); krş. Erm. *borani/porani* a.m. R. Dankoff 1995 no. E22. *Yere çömelip beş parmakla borani yiyeceğine iskemleye oturup çatalla, tabakla sade suya fasulye yel* (Aka Gündüz 1930 s. 16).

boraza, b. *borza*.

borazan (askerlik terimi) 'perdesiz bir nefesli çalgı, boru' < *boruzen/borazan* çalandan çalgıya aktarılmış tesmiye, krş. *davlbaz/davulbaz*.

⊡ Bu dilbilimi alanındaki hadiseyi daha geniş bir çerçeveye koyabiliriz: nomen agentis'ten bir nomen instrumenti, daha geniş mânada nomen concretum, dikkati çeken bir fenomendir. Onun A–E cildinde geçen bütün misallerini bir araya getirelim: *borazan, çamaşır, çuvaldız, davlbaz/daulbaz/davulbaz.*.

borazan II, b. *boruzen*.

borbal, b. *barbal*.

borc/borç I b.m. (ödenmesi gerekle para) < Sogd. *purç* < Süry. *porç* M. Räsänen 1969 s. 80. *Bir ġarīb 'avrat geldi, borcumı ödedi.* (Ferec 855/1451 v. 184a). *"Al karı," dedi, "sakla şunu bir kenara! Borç bini aştı mı, her gün tavuk ye demişler." Kadın çeyrek piyango biletine hayretle baktı.* (Orhan Kemal 1949p s. 49). *borç et-* 'borçlanmak'; *Borç etmiye kalksalar ipin ucunu büsbütün kaçıracaklar, birkaç ay sonra muhakkak aç kalacaklar ve âleme rezil olacaklardı.* (R.N. Güntekin 1930 s. 72). *borç harç* 'borca girerek' (*harç* 'masraf' burada mühmel ilâve): *Halanın evinde borç harç kocaman bir sofra hazırlanmıştı.* (S.E. Ertem 1935 s. 191). *Depremden sonra İstanbul'a dönmüş, borç harç Kasımpaşa'da başka bir eczane açmıştı.* (M. Seyda 1974 s. 177). *borçlu ol-* (accusativus haliyle!): *Ben sana ḥayātımı borçluyum.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 208). *Babasının yardımıyla, borç harç, Beylem'in takılarını bile bozdurarak, girişti bu işe Ender.* (İ. Aral 1997 s. 164).

O. **borca (borça** ?) '??' < Eİt. *bolgia* 'çukur' ??. *Orada iki borçalar da vardur. Ol borcalarda gözçiler olur. Ol borcalardan yanı[n]da şığlar da [vardur], velī ol şığlara*

gücük gemicükler varur. (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 558).

AD. **borcak** 'sarı çiçekli, süpürgeye benzer, yakılabilen bir ot' DS 740 < ***burçak*** kelimesinin varyantı ?? ***Silâh sesini işiten genç kadın, bir kaç kez borcak getirip ocak yakmayı öğreten komşusuna soluk soluğa koşarak "Zeliha abla, adam vurdular, adam vurdular!" diye bağırmış.*** (M. İlhan 1983 s. 78).

borç I b. ***börc.***

borç II 'pancar, lahana ve et konularak yapılan çorba' TüS 1983 < Rus. ***borşç*** a.m. ***Borçu sonra içeriz, Murka. Projkileri atıyorum yağa. Hazır değil mi sofra?*** (N. Bezmen 1994 s. 18).

borda I (gemici terimlerinden) 'güvertenin kenar tahtaları' < İt. ***bordo*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 111. ***En büyük keyflerden biri yandaki, ikinci mevki kamaraların dışındaki çepeçevre sıralara yerleşip ayaklarını vapurun bordasına dayamak!*** (G. Dino 1991 s. 81–82). (Argo) 'yan', ***borda borda*** 'yanyana (oturmak)' F. Develliođlu 1959 s. 71., H. Aktunç 1990 s. 59.

O. **borda** II, yalnız ***borda yelkeni*** tâbirinde, 'eski zaman gemilerinde kullanılan yelkenlerden biri' < İt. ***borda*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 109.

borda III 'düşman gemisine yanaşıp zorla girmek için emir' < İt. (Venedik dial.) ***borda!*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 110. ***bordala–*** '(vapura) binmek': ***Üç güne kalmadı, müşteriler bordaladı birer birer.*** (F. Baysal 1968 s. 82).

AD. **borda** IV/**bort** 'büyük kapı, iki kanatlı kapı' < Yun. ***πορτα*** (pórta) < Lât. porta 'kapı' Ch. Tzitzilis 1987g no. 429.

AD. **bordana** 'düz direk, kereste' < Yun. (dial.) ***προτανο*** (prótano) 'bir çeşit halat' Ch. Tzitzilis 1987g no. 437. Mâna gelişmesi bakımından izaha muhtaçtır. Fakat K. Karapotosoğlu 1999 no. 45'e göre bu kelime ***βορδωνα*** (borḏóna) a.m.'dan geliyor.

AD. **bordel** 'umumhane' İt. ***bordello*** a.m. < Fr. ***bordel*** a.m. L. Bonelli 1902 s. 57.

bordınar, b. ***bırnar.***

bordo 'mora çalan kırmızı renk' < Fransa'daki ***Bordeaux*** şehrinin meşhur şarabının renginden. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kağıt*** . ***Dirsek yerlerinin havı çıkmış, babasının eskisi, bordo kadife ceketini giyerek ve de kravatlı!*** (Peride Celal 1991 s. 295).

bordro (muhasebe terimi) 'bir hesabın tafsilatını gösteren kâğıt' < Fr. ***bordereau*** a.m. ***Biz o bordroların yapraklarında puvantaj mı yaptık, yoksa başbaşa vermiş maziyi, hali unutmuş, yalnız istikbalden bahseden bir romanı mı okuduk?*** (Z.O. Saba 1955 s. 16).

bordür 'bir sahanın kenarını takib eden süs' < Fr. ***bordure*** a.m. [***bord*** 'kenar' ***-ure*** nomen actionis eki]. ***Benden sonra büyük halaya kalmış beyaz çinko, ağız kıyısındaki lacivert bordürü yer yer dökülmüş saplı oturak.*** (İ. Aral 1997 s. 11).

borhana, b. ***borana.***

borina/burina (gemici dili) 'yelkenlilerde bir çeşit halat' < İt. (Venedik dial.) ***borina*** a.m Kahane–Tietze 1958 no. 113.

borineta/burinata (gemici dili) 'yelkenlilerde bir çeşit halat' < İt. ***borinetta*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 114, İt. küçültme eki için b. ***alborata*** .

AD. **borla** 'çamdan oyulmuş su kabı' < Sl. (Sırp–Hırv., Bulg.) ***búrilo/burílo*** < İt. ***barile*** 'fıçı' A. Tietze 1957 no. 10.

borlo (bezik oyunu tâbirlerinden) 'geçti! değişmez artık!' < Fr. ***brulé*** ? ***Eksik kâğıtla kırk yazanların sayıları silinir; marketten indirilir (Kumar hırsızları buna "borlo" [yâni] 'yazılmış yazılmıştır' derler; fakat bu doğru değildir, sayıyı indirmek lâzımdır).*** (H. Kodaman 1944 s. 202).

O. **borlota/burluta** (gemici dili) 'eskiden deniz harblerinde kullanılan ateş gemisi' L. Gürçay 1943 s. 84 < İt. (Venedik dial.) ***burloto*** a.m. Kahane–Tietze no. 132.

borno/perno (gemicilik terimlerinden) 'makara mihveri' L. Gürçay 1943 s. 320 < İt. ***perno*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 494.

Bornova 'İzmir vilâyetinde bir kasaba' < O. ***Bornabad*** < Yun. ***Πρινοβαρις*** (Prinóvaris) D.J. Georgacas 1971n s. 109. Buna benzer ***Yalova <Yalak-abad*** için b. ***âbâd ol-*** .

bornoz 'banyodan çıkarken kullanılan havlu rop' < Fr. ***burnous*** a.m. < Ar. ***burnus*** 'erkeklerin kukuletalı uzun sokak kıyafeti' < EYun. ***βιρρος*** [bírros] < Lât. ***birrus*** 'kukuleteli manto'. Yun. müzekker eki ***-os*** için b. ***aforos*** [1]. ***Macit'in bornozu üzerimdeyken yatağa uzanmak istiyorum.*** (Z. Ankara 1991 s. 101).

AD. **boro/bora** 'çekmeli yarım dolap; üstü iki yarım, altı bütün gözlü büyük dolap' DS 741, K. Emiroğlu 1989 s. 58 < ***buro.***

borsa 'tüccarların ve sarrafların toplanıp hisse alışverişi yaptıkları yer' < İt. ***borsa*** a.m., aslında 'kese' [< EYun. ***βυρσα*** (byrsa) 'meşin'], fakat 16. asırda Anvers'te yabancı tüccarların toplandıkları bir meydanın adından bugünkü mânaya gelmiş. Krş. ***burs.***

bort, b. ***borda.***

bortlacı, b. ***bodla-.***

boru I 'perdesiz madenî nefesli çalgı' < ET. ***borġu/borġuy*** a.m. Clauson 1972 s. 361, G. Doerfer 1965 II, 735. ***Kulaklarımda uzak av borularının uğultusu.*** (A. Yurdakul 1993 s. 314). Mecazi mânada ***borusu öt-*** 'sözü geçmek': ***Yeni resmin boruları öttükten sonra***

köşede koltukta kalan birçok ressamlar yeniden ortaya çıkıyorlar. (T. Yücel 1958 s. 92).

boru II 'birçok işlerde kullanılan uzun ve dar silindir' < ***boru*** I. ***Mahmut türkü söyleye söyleye boru kuturlarını öğrendi.*** (L. Tekin 1984 s. 85).

boru III 'Fahişe', 'Edilgin eşcinsel', 'erkeklik organı' H. Aktunç 1990 s. 59.

(Argo) **boru** IV, 'saf gürültü, mânasız' M. Mikhaïlov 1930 s. 19, Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 37, F. Devellioğlu 1959 s. 71 < ***boru*** I. ***Āh-ı maẓlūm cihānı ḳurutur, | 'Alima-llāh işüŋüz hep borudur.*** (A.S. Levend 1943 s. 473). ***Büyücü kıyafetine ve aletlerin hepsine ateş verüp yaktım. Anladım ki bundan boru şey olamazmış.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 101). yalnız ***boru değil*** 'azımsanacak şey değil' F. Steinherr 1932 s. 184, Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 37–38 tâbirinde < ***boru*** III. ***Boru değil bu, herifçioğlu Epikür'den, Çiceron'dan dem vuruyordu!*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 62).

AD. **boruk/poruk** 'dağlarda yetişen, kokulu, süpürge ve yakacak olarak kullanılan çalı; katırtırnağı' DS 741, 3471, T. Baytop 1994 s. 162 < ?? ***Tandırlarda yanan yalnız tezektir. Tutturmak için de boruk ve kesmik kullanılır.*** (M. Makal 1950 s. 58).

AD. **borumbok** 'bombok' < ***bok*** + reduplication, ***/r/*** genişlemesi ve ***/m/*** tezat ünsüzü, b. ***besebelli*** , krş. ***boramboş*** 'bomboş' DS 737. ***Toprağa para veriyorlar! Vede ortalığı pahalandırıp borumbok ediyorlar!*** (F. Baykurt 1982 s. 88).

boruş, b. ***broş***.

boruzen/borazan (askerlik terimi) 'boru çalmak vazifesi olan kimse' S. Kakuk 1973 s. 77 < ***boru*** I 'nefesli çalgı' + Fa. ***-zan*** 'çalan', krş. ***neyzen***. Konuşma dilinde orta hecedeki ünlünün ***/a/***'ya geçmesi alınma kelimelerde olağandır, krş. ***gramafon, monabolye, saksafon, Selânik. Borazan Emmi çok kızmıştı.*** (M. Başaran 1992 s. 147). ***İzci örgütümüzün borazanıydı.*** (F. Erdinç 1973 s. 153). Çalgıyı çalan kimse'den çalgının ismine semantik bir gelişme de olmuştur (***borazan***'dan tekrar ***borazancı*** yapılmıştır), krş. ***davlbaz/daulbaz/davulbaz.***

AD. **borya/boyra/porya** 'araba tekerleğinin ortasına geçirilen çelik oluk, poyra' DS 747, 3471 < Yun. ***πουρεια*** (puryá) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 426. Metatez için b. ***albız*** .

O. **boryaz/boyraz** 'poyraz' TS 639, 652 < Yun. ***βοριας*** (boriás) a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 750. Metatez için b. ***albız*** . Krş. ***poyraz***.

AD. **borza/boraza** 'yeni dikilen asma çubuğu; meyve fidanı' DS 739, 742 < Yun. ***απορριζο*** (apórizo) 'kökten çıkan sürgün' A. Tietze 1955 no. 22.

bos/pos I, yalnız **boy bos/boy pos** 'vücut yapısı' tâbirinde, < ***boy*** 'vücut uzunluğu' kelimesine uydurulan ve ilâve edilen mühmel unsur, krş. ***tüy(ü) tüs(ü)*** ve ***çırlak çıplak*** . ***Ḳāżī gördi, ayıtdı: Kimse duḫteruŋ boyını bosını*** (metin: ***bosuŋını***) ***görmesün dėyü maḥāfaya ḳoymışlar, eyü eylemişler.*** (Ferec 855/1451 v. 16b). ***Ḳarısınıŋ boyu bosu bile ḥerīfiŋ gözüne diken oldu.*** (H.R. Gürpınar 1927m s. 128). ***Boyu bosu da karar. Ne gökten yıldız toplıyacak kadar sırık, ne yerden yapma bücür.*** (S.M. Alus 1944 s. 161). ***Boyu posu devrilsin! Demek bunu da yaptı bana!*** (Ç. Altan 1978 s. 212).

⊡ Bu yinelenmiş (alliterativus), ve anlamsız olan ikinci kelimede bir ***/s/*** gösteren terkipler hakkında fikir ileri süren olmuş mu bilemiyorum. Sayıları fazla değildir: ***boy bos, buyu busu, huyu husu, tüyü tüsü.*** Belki ***döl dös*** ve ***soy sop***, ***tüy tüs*** aynı tipten bir dissimilation vak'asıdır. Hepsine müşterek olan birinci kelimenin sonunda bulunan ***/y/***'dir. Bu, Fa.'daki uzun ***/ū/*** ile biten, ***/y/***'li ve ***/y/***'siz, kelimeleri akla getirir, yâni örnek ***huyu husu*** olabilir mi?.

O. **bos** II 'öpücük' < ses taklidi kelimelerinden, krş. İng. ***puss***, Alm. (dial.) ***Bussi***, Fa. ***būs/pūsa*** a.m. ***Baḫşi bosi sukerane*** (bakışı, pusesi şeker gibi) (E. Kömürciyan 1981 s. 88). Başka kaynaklarda bulunamadı.

bosa (gemici dili) 'demir zincirini tutmak için kısa halat veya zincir' L. Gürçay 1943 s. 80 < İt. (Venedik dial.) ***bozza*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 116.

Bosna 'Bosna–Hersek Cumhuriyeti'nde bir bölgenin adı' < orada bulunan ve adı çok eski (Hind–Avrupa öncesi) olan ***Bosna*** ırmağının isminden (P. Skok 1971 I, 191). ***Livā-i Bosnada vaż' olunan zaʿāmetler ve tīmārlar ...*** (Ö.L. Barkan 1943 [1516/922] s. 395). ***Bosnasaray*** 'Sarajevo şehrinin Osmanlı idaresindeki ismi'.

bostan 'bahçe; sebze bahçesi' < Fa. ***bustān/būstān*** a.m. [***bū*** 'güzel koku' + ***-stān/-istān*** mekân eki, krş. ***Dağistan, kabristan***]. ***Kūyında cān vėrür dil şeftālūsına yāruŋ, | Bunı bilür egerçi: cān būstānda bitmez.*** (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 67). AD., RD. 'karpuz': ***Ha o, ha ben. Aynı tarlanın bostanı değil miyiz ikimiz de?*** (M. Güler 1990 s. 102). AD. 'salatalık, hıyar' DS 742.

AD. **bostana** 'salata' < Ar. (Suriye dial.) ***bústāne*** 'küçük bahçe' A. Barthélemy 1935 s. 43. ***Bak burada domates, biber, soğan. Yıka o çeşmede, şöyle ince ince doğrayıp yap bakalım bir bostana!*** (A. Özakın 1989 s. 145). Başka kaynaklarda bulunamadı.

boston, b. ***baston***.

boş 'bağlı olmayan, serbest bırakılmış' < ET. ***boş*** a.m. Clauson 1972 s. 376. 'kocası tarafından evliliğine son verilmiş kadın': ***Efendi, seninle istediğin bahse girerim, eğer ben bu kediyi bugün kayıkla Hasköye götürüp bırakmadımsa senden boş düşeyim!*** (O.C. Kaygılı 1938s s. 75). 'işinden atılmış veya iş bulamamış biri': ***Ahmet işe getti. Memmet boş galdı. Aḫşama gader boş gezdi.*** (A. Caferoğlu 1944 s. 23). (menfi cümlede) 'üşenmez': ***Ḥācı aġa ṭabīʿī boş durmaz, her ṭarafa el uzadır.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 263). 'bir işe kullanılmıyan (şey)': ***İpin boşunu alıp kangal eden***

agantacının kaytarışına kulak asmadı. (Reşat Enis 1947 s. 63). *boşa/boşuna/boş yere/boşuboşuna* 'netice alamadan (ümit etmek, emek vermek)'. Bu tür dativuslu zarflar için b. *abes yere* : *Ümīdim boşa çıḳdı. Maḳālem derc edilmemiş.* (Aḥmed Rāsim 1316ge s. 46). *Ne sandın yavu, daha neler bilirim. Ben boşuna aspirin yutmuyorum. Anladın mı?* (N. Meriç 1957 s. 9). *Boşuna biriktirmiyor bu kuponları!* (T. Uyar 1982d s. 168). *İşte, bu çaresizliğimizin verdiği iç tepkilerimizdir ki, bizi böyle bir boşuna hareketliliğe atıyordu.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1958 s. 145). *Boş yere gözlerim kamaşıp sendelememiştim!* (S.M. Alus 1944 s. 161). *Bir gece, böyle sayılı fırtınalı, saldırmalı bir vak'a atlatmıştım. Az kaldı boşu boşuna tantunu boyladım gittiydi.* (S.M. Alus 1944 s. 97–98). *(birini) boş avla-* 'beklemediği anda yakalamak': *Ah, beni pek boş avladı!* (Feraizci–zâde 1979 [1302/1886] s. 126). *boş böğür* 'kaburgalarla kalçanın arasında karnın yumuşak mıntakası': *Büyük hanımla ortanca hanım mütemadiyen birbirlerini dürtüyorlar, dirseklerini vura vura boş böğürlerini çürütüyorlardı.* (S.M. Alus 1934 s. 110). *boş bulun-* 'dalgınlıkla herzamanki ihtiyatı bırakmak': *Paşa da, Sehrî Efendi de boş bulunmuşlar, yerlerinden sıçramışlardı.* (S.M. Alus 1933k s. 18). '(bir şeyi) ağzından kaçırmak': *Aslında sormaması gerekiyordu ya, boş bulundu.* (A. Yurdakul 1989 s. 59). *boş gezenin baş kalfası/boş gezenin boş kalfası* 'işsiz güçsüz, aylak' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 38: *Biri beni bu insanlardan birine şair diye tanıttığında yerin dibine girerdim. Kayıtsız gülücüklerinin ardında içlerinden geçenleri bilirdim çünkü: İşte, beş para etmez bir düşçü, boş gezenin boş kalfası, hem züppe hem çulsuz!* (İ. Aral 1997 s. 90). *boş kâğıdı* '(zevc tarafından verilen) boşama senedi': *Kadının kocası hemen bunun boş kâğıdını gönderir.* (S. Sakaoğlu 1973 s. 578). AD. *boş koy!* 'boş ver!': *Bizimkisi gönül eğlemek emmi, boş koy evlenmeyi mevlenmeyi!* (Tarık Dursun K. 1957r s. 27). *boş ver-* (aslında) 'iskambil oyununda değersiz bir kâğıdı atmak': *Üstte yaramıyan bir kâğıt varsa tutulmaz, boş verilir.* (H. Kodaman 1944 s. 88). (Argo), (yaklaşma hali dativus ile, fakat accusativus da olur) 'aldırmamak, bir tarafa bırakmak': *Ticaret derslerine büsbütün boş verdim.* (B. Arpad 1976 s. 23). *Hadi koyver kendini. Anımsamaktan kaçmayı bile boşver!* (A. Ağaoğlu 1980d s. 35). *"O zaman kamyon ne olacak?" – "Boşver kamyonu. Patron başına çalsın!"* (S. Kocagöz 1954 s. 13).

boşa– 'şeriat kanunlarına göre karısı ile olan evlilik haline son vermek' < ET. *boşu-* 'bırakıvermek, salıvermek' Clauson 1972 s. 377. İsim ya da sıfattan fiil temeli yapılırken ilâve edilen *-e-* genişlemesi için b. *ada- I* . *Ṣabbāḥ Kāẕī kişisi geliser, "'Avratuŋı boşa!" dėyiser.* (Ferec 855/1451 v. 118a).

boşal– 'boş hale gelmek, içindekiler kalmamak' < *boş-* + sıfattan fiil yapan *-al-* genişlemesi, b. *alal–* . *Ne vakit tavşan, keklik vursam boşalmış gibi oluyorum.* (M. Başaran 1964 s. 36). 'beli gelmek (erkek hakkında)': H. Aktunç 1990 s. 59. *Canın çok yanarsa boşalmayı deneyeceksin.* (Ü. Kıvanç 1995 s. 94).

boşalt–/boşat- I 'boş hale getirmek' TS 640 < *boşal-* + *-t-* causativum eki (b. *acıt-*) , */l/*'nin düşmesini, krş. *atlık* .

⊡ Kökü veya esası */l/* ile biten bâzı fiillerin causativum hali, normal olarak */lt/* ile bitmesi gerekirken */l/*'siz, sadece */t/* ile son bulur. Daha evvel gördüğümüz gibi (b. *atlık*), */t/*'den önce */l/*'si düşen isimler de vardır. Bunlar çok yaygın değildir. Bu fenomen fiillerde daha mühim (fiilin diathesisine müdahale ettiği için) ve daha yaygındır. A–E cildinde şu misaller vardır: *boşat–, çarpıt–, çoğat–, büzüt–, dağıt-* (eğer *dağıl–*'dan geldiği kabul edilirse), *dirit–, doğrut–, durut–, düzet–, eğrilt–/eğrit–.* Aynı fenomenle alâkalı, fakat aksi istikamette, başka bir fonolojik gelişimi de müşahede edebiliriz: Kökleri bir ünlü ile biten bâzı fiiller causativum halinde */t/*'den evvel diathesis şartlarına aykırı bir */l/* ilâve ederler. Bunlardan A–E cildinde şunlar vardır: *böyült–/büyült-* .

boşan– I 'kendini bir yerden kurtarmak' (*boşa-* fiilinin reflexivum hali, krş. ET. *boşun-* Clauson 1972 s. 383. Reflexivum hali yapan *-(ı)n-* için b. *acın-* II . *Atları ürkdi, boşanub birbirine çegnedi.* (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 23). 'birdenbire dışarı uğramak': *Sonra biz erkekler odadan boşandık.* (M.Ş. Esendal 1934 s. 155). 'söyleyeceklerini birdenbire ortaya dökmek': *"Günlerdir her gece yolunu bekliyorum burada," der, boşanırdı Salih.* (Yaşar Kemal 1976 s. 199). 'gergin bir yayın veya zembereğin birdenbire çözülmesi': *Büyük ana boşanmış bir yay gibi yerinden fırladı.* (Yaşar Kemal 1976 s. 467). Mecazi mânada: *Sonuna kadar gerilmiş bir telin küçük bir dokunuşla kopması gibi, gergin sinirleri birden boşandı.* (Şahap Sıtkı 1958 s. 150). 'birden gevşemek, halden düşmek': *Salih orada bozulduğunu, elinin ayağının boşandığını anımsıyor.* (Yaşar Kemal 1976 s. 190). *boşandır-* 'salıvermek': TS 639 *Bir sıçan enügin yoḳarudan boşandurdı, gelüb zāhidüŋ öyine düşdi.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 90). *Soŋra bir bir bayḳuşları ḳafeslerinden boşandurdılar.* (Ferec 855/1451 v. 244a). *Şimdi kalkarlar, kapıları açarlar, bebeleri dışarlara salarlar, mal davarı boşandururlar.* (F. Baykurt 1967a s. 439).

boşan– II 'kocası tarafından bırakılmak; eşinden ayrılmak' < *boşa-* fiilinin passivum veya reflexivum hali (b. *acın-* I ve *acın-* II). *Bu kadını Pendikte herkes tanır. Üç kocadan boşanmış bir şıllıktır.* (R.N. Güntekin 1944 s. 155).

boşat- I, b. *boşalt-*.

boşat– II (*boşa-* fiilinin causativum hali, b. *acıt-*) '(birisini) karısına "boş ol!" demeğe mecbur etmek': *Kimse 'avratına ṭalāḳ vėrmelü olıcaḳ, kime ne? Buna ne keṯudā geregimiş? Gücile 'avrat mı boşadurlarimiş?* (Ferec 855/1451 v. 119a).

boşboğaz 'sır saklayamaz; boş lâkırdı eden' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 38: *Hem severim kadın kısmını, hem korkarım. Neden dersen, boşboğaz olur bunlar.* (M.C. Anday 1965i s. 7).

boşka, b. ***boçke.***

boşla 'boş, boş olarak' < ***boş*** + ***-la*** zarf eki, b. ***ayıkla*** . ***Bir gün 'avrat öldi. İki tābūt düzdiler. 'Avratı birine koydılar birini daḫı boşla yanında kodılar.*** (Ferec 855/1451 v. 245b/3).

boşla- 'peşini bırakmak, vazgeçmek' F. Devellioğlu 1959 s. 71. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-*** eki için b. ***acabla-*** . ***Aġapimu! Sevgili kokona! Yeter, artık o laḳırdıyı boşlayalım!*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 12). 'ihmal etmek, ehemmiyet vermemek': ***Tahkikat için bir mebde vardı. Ümit ihtimali yüzde bir raddesinde de olsa boşlamamak lâzım gelirdi.*** (H.R. Gürpınar 1942 s. 119). 'kocalık vazifesini ihmal etmek': ***Ḳocasında ḳabaḥat, Bunu böyle çıldırıncaya ḳadar boşlamış, el erkeklerine muḥtāc bıraḳmış,*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 44).

Boşnak 'Bosnalı' < Sırp–Hırv. ***Boşnyak*** a.m. ***Babası odacısını, daha doğrusu çalıştığı bankanın palabıyık Boşnak polisini yollamış.*** (G. Dino 1991 s. 68).

boşuboşuna, b. ***boş.***

boşuk-, b. ***buşuk-.***

boşver-, b. ***boş.***

bot I 'uzun konçlu, kapalı asker ayakkabısı' < Fr. ***botte*** a.m. ***Aslında ilerleyemiyor, botların altı iyice çamur topladığından adım atmakta güçlük çekiyor.*** (C. Kavukçu 1998 s. 77). ***Kapının önüne dizilmiş terlikler, ayakkabılar ve botlar...*** (Z. İpşiroğlu 1998 s. 62).

bot II 'küçük gemi' TüS 1983, AD. 'sal' DS 743 < İng. ***boat.*** .

AD. **bota/boduk** 'deve yavrusu' DS 721 < ET. ***botu*** a.m. Clauson 1972 s. 299.

botanik 'nebatat, bitkilerle alâkalı ilim' < Fr. ***botanique*** a.m. [EYun. ***βοτανη*** (botánē) 'ot, çim' + ***-ik(os)*** sıfat eki, b. ***akustik*** II]. ***Botanik bilgisine nazaran çeşitli bitkiler, çiçekler ...*** (Nâzım Hikmet 1965i s. 14).

botin/potin 'bir cins kapalı kadın pabucu' < Fr. ***bottine*** a.m. [***botte*** 'çizme' + ***-ine*** küçültme eki, b. ***albino***] G. Meyer 1893 s. 52. ***Siyah canfes şalvarın nihayetinde ufak ayakleri görünür, şöyle ki botinler ḳarar olduġından hüsnüne taaccüb itdirmeye vesile olur idiler.*** (Varṭan Paşa 1991 [1851] s. 57). Krş. ***fotin.***

botla-, b. ***bodla-.***

EO. °**boturasa-** 'dişi deve erkek istemek' TS 643 < yanlış kayıt, doğrusu ***buġursa-*** olmalı, krş. Tekin–Tietze 1994 no. 164.

bova, b. ***boa.***

boy I 'vücut uzunluğu' < ET. ***boḍ*** a.m. Clauson 1972 s. 296–297. ***Çavuş, ben seniyle boy ölçüşemem.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 407). 'vücudun bir kısmı değil, hepsi': ***Ḥasan Feraḥ Efendi, mevsimin ḥazīrān olmasına raġmen, boy kürkü ve elinde ṭıbbī bir kitābla göründü.*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 202). ***Suçatı'da, boy abdesti almak üzere ağır ağır soyunurken, birdenbire ...*** (T. Yücel 1969 s. 93). '(enin aksi) uzunluk': ***Yağmurlukların boyu yere kadar değdiği için fistanları kapadı.*** (S.M. Alus 1944 s. 187). 'büyüklük': ***Boy boy kira sandallarında Boğaziçi'nin ortahalli sınıfı ...*** (S.M. Alus 1944 s. 98). 'çeşit, karakter': ***Bu müddet ẓarfında Erīke Ḫanım taḥḳīḳāt yapmış, benim her teşādüf etdiği ḳadına şulanır boydan olub olmadığımı aŋlamaḳ istemiş.*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 239). 'kıyı, kenar': ***Çarşı boyundaki dükkânında koltuğunda oturur, bütün gün kitap okurdu.*** (İ. Tarus 1961 s. 283). ***boyda: Cüssece pek ayı değil. Teşbihimi afedersiniz, hemen siz boyda, siz çapta bir şey.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 236; bu cümledeki sentaktik şekil için b. ***akl/akıl***). ***boyu*** (zarf) 'boyunca': ***Telgrafımı almıştır. Yarın mutlak Haydarpaşa'da olur, koşar gelir. Vagonlar boyu bir kaç kez bakınır, ben gitmemişimdir, orada değilimdir.*** (A. Ağaoğlu 1984 s. 339–340). (zaman için): ***Kış boyu doğru dürüst kalorifer yakmadılar. Dondurup buydurdular bizi.*** (M. Güler 1990 s. 224). ***Yorgunduk. Gün boyu çalışmıştık.*** (H. Özkan 1979 s. 12). ***Kaynanam gece boyu dövündü.*** (A. Kutlu 1995 s. 100). ***boyuna/boyna*** 'mütemadiyen, durmadan': ***Bir küfür bile edemez. Onun ağzı nasıl olsa perçinli diye, sen zaten en sunturlularının kapağını boyuna açmadasın.*** (B. Akımsar 1943 s. 95). ***boyunca*** 'bütün vücudiyle': ***Ağbisinin elini öpmez, kusurunu bağışlatmazsa boyunca günaha gireceğini oğluna duyurdu.*** (L. Tekin 1984 s. 144). 'bir ucundan öbür ucuna kadar': ***Muazzez odanın sokak tarafı boyunca uzanan sedire bir peşkir seriyordu.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 103). ***boy al-/boy at-/boy çek-/boy sür-*** 'büyümek, boyu uzamak': ***Artık boy alamayıp o kadarcık kalmış.*** (S.M. Alus. Akşam gaz. 27.6.1941). ***Yavaş yavaş Halil boy atıyordu.*** (A. Atasoy 1940 s. 60). ***Çu boy çekdi, gelinlik oldı ol ay ...*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 1995). ***Oğlanlar boy sürerken sararmıyorlar.*** (F. Baykurt 1971c s. 365). ***boy beraber/boyu beraber*** 'kendi boyu kadar': ***Bir yastıkta kocayınız, boy beraber evlâtlar yetiştiriniz!*** (S.M. Alus 1933p s. 78). ***Boyu beraber evlât yetiştiren, aklı başında, durmuş oturmuş bir adam ilk gördüğü bir kadına âşık olamaz.*** (Selâmi İzzet 1934 s. 24). ***boy bos,*** b. ***bos. boydan boya*** 'uzunluğunca, bir başından öbür başına kadar': ***Uzun, dar bir mahal. İki tarafı mermer masalar, boydan boya kadifeli kanapelerle döşeli.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 164). ***boy buhun*** b. ***buhun.***

boy II 'aşiretlerde geniş akraba grubu, klan' TS 644–645 < ET. ***boḍ*** a.m. (***boy*** I ile semantik münasebet tam olarak anlaşılmıyor) Clauson 1972 s. 296–297. ***Ve bu cümlenüŋ her birisi bölük bölük boy begleridür.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 678).

EO. **boy** III halk destanı bölümü < ***boy*** I. ***Ḳazılıḳ Ḳoca oġlı Yegenek boyını beyān eder.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 98, başlık). ***boy boyla-*** destan söylemek: ***Dedem Ḳorḳut gelüben boy boyladı, soy soyladı, bu Oġuznāmeyi düzdi ḳoşdı.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 9).

boy IV 'tohumu pastırma çemeninin yapılmasında kullanılan bir bitki, Trigonella foenograecum' DS 744, TS 643–644 < ET. ***boy*** a.m. Clauson 1972 s. 384; < Fa. ***bū/būy*** 'rayiha; baharat' (?) A. Tietze 1969 no. 23.

boya b.m. (renk maddesi) < ET. ***boḳuġ*** a.m. Clauson 1972 s. 302. ***Ḳara boya yükinden iki aḳça.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 14 [1528/935]). Bu isim kökü, fiil kökü olarak da kullanılmış (b. ***boya-***). Tk.'ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I .

boya- 'boya sürerek renk vermek' < ET. ***boḳu*** a.m. Mecazi mânada 'azarlamak, aşağılamak' DS 745: ***Seni bir boyayayım da talebeliğini anla!*** (R. Ilgaz 1959 I, 32). ***boyama*** 'azar, azarlayış': ***Telefonun zili çaldı; çaldı da boyama yarıda kaldı.*** (R. Ilgaz 1962n s. 10). 'satirik şiir, hiciv' (K. Güngör 1941 s. 59). AD. ***boya-becer-*** 'acele ile bitirmek' (boya küpüne batırıp çıkarmakla boyama işini çabucak tamamlar gibi): ***Çabuk gelsin diye beklemeye başladı avradını. Kâmile bulaşıkları boyadı becerdi hemen.*** (F. Baykurt 1971t s. 40). Bu fiil kökü, isim kökü olarak da kullanılmış (b. ***boya***). Tk.'ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I .

AD. **boyak** 'boya' DS 744, TS 645 < ET. ***boḳuġ*** a.m. Clauson 1972 s. 302. Krş. ***boya.***

boyama, b. ***boya-.***

boyan, b. ***biyan.***

boyan- 'boya ile muamele edilmek; renk maddesini kabul etmek' < ***boya-*** fiilinin passivum ve reflexivum hali; ***Dāye ḳaralara boyanub vardı, ġerü zāviyesinde oturdı.*** (Ferec 855/ 1451 v. 30b). Aşağıda verdiğimiz beyte dayanarak. M. Adamović 1994 [1368–86] s. 295 kelimeyi ***boya***–'nın passivum halinden ayırır ve onu 'varmak, yetişmek, erişmek' mânasında (belki ***boyla-*** gibi ***boy*** kökünden gelen?) ayrı bir fiil gibi gösterir. Bence buna lüzum yoktur. ***Acısı şöyle boyandı cānuma, / Dünyā mālını yıġsalardı yanuma, / Ḳılmayaydum ben aŋa hergiz naẕar.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2446–47).

O. **boyar** 'Eflâk ve Boğdan asılzadesi' R. Dankoff 1991 s. 19 < ESl. ***bolyarin*** a.m. Kelimenin menşei hakkında çeşitli nazariye vardır (b. M. Vasmer 1953 I, 114–115). Mesele henüz halledilmemiştir ***Be ḳadınleri, boyar ḳızları / Ṣunub al duvaḳ telli u pulli.*** (E. Kömürciyan 1981 s. 95).

(Argo) **boyata** 'göt, kıç' F. Develliođlu 1959 s. 72, H. Aktunç 1990 s. 59 < ??.

AD. **boydak** 'yükü olmayan yaya; bekâr; çocuksuz kadın; başıboş, işsiz; kötü kadın' DS 745–746 < ***baydak.*** ***Kimisi kamyonların tepesine tünedi. Kimisi atla, kimisi eşekle, inekle, çoğu da "boydak" yollara düştü.*** (F. Otyam 1963 s. 53).

boydaş 'akran' TS 648 < ***boy*** I + ortaklık eki olan ***-daş***, b. ***adaş*** [1]. ***Gazi Yaşar, gazilikte boydaş oldukları için onu görmeye, biraz da onu takaza etmeye gidiyordu.*** (F. Erdinç 1973 s. 85).

boykot (politika terimlerinden) 'bir zorlama vasıtası olarak her türlü alâkayı kesme' < İng. ***boycott*** a.m. [19. asırda İrlânda'da ortakçılar sömüren Charles Boycott adındaki çiftlik kâhyasının isminden, şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu***]. ***Sonunda öğretmenlere maaşları ödenmez oldu ve öğretmenler boykotlara girdiler, mitingler düzenleyerek sokaklara döküldüler.*** (Ç. Altan 1976b s. 41b). ***Fakültede boykot yarın sona eriyor, sınavlar belki de öbürgün başlayacaktı.*** (A. İlhan 1979 s. 22).

boykotaj 'boykot etme' < Fr. ***boycottage*** a.m. < İng. ***boycott*** + Fr. nomen actionis eki olan ***-age***, b. ***ambalaj .*** ***İttihat ve Terakki Cemiyeti Avusturya'ya boykotaj ilân ettirmiş olduğu için İstanbul halkı başlarından fesleri atıp kadifeden külâhlar giymiş.*** (A.İ. Tokgöz 1993 s. 173).

AD. **boyla** 'değirmen çarkını döndüren suyun çıktığı delik' DS 746 < ***borya*** kelimesinin varyantı, ***/r/ /l/*** gelişmesi için b. ***amelikan . Öteki ōlan -da dėyirmenin boylasına dıḳandı onu-da ōrdan dėyirmençi aldı.*** (A. Caferoğlu 1940. s. 65).

boyla- 'bütün vücudiyle girmek, dalmak' < ***boy*** I. ***Anuŋ vaḥdet deryāsına girüb boylayasım gelür.*** (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 45). 'istemiyerek bir yere düşmek, oraya gitmeğe zorlanmak': ***Çok sürmez, peşi sıra bende Topçuları boylarım.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 180).

boylamasına 'uzunlamasına, uzunluğu ele alınırsa' < ***boy*** I + ***-lamasına*** mekân zarfı ek kümesi, krş. ***aykırılama . Ev, bir zamanlar enlemesine sadece üç buçuk metre, boylamasına en çok altı metreydi.*** (A. Ağaoğlu 1980y s. 165).

boyler 'su ısıtma cihazı' < İng. ***boiler*** a.m. [***to boil*** 'kaynatmak']. ***Mösyö Pol, şalama lambasını yakıp foseptik çukurunun başına oturdu. Boyler bağlantısını kaynatmaya başladı.*** (L. Tekin 1984 s. 85–86).

AD. **boylı/buylu** 'öküz arabasında tekerleğin çıkmaması için mazı başına takılan eğri çivi' DS 746, 807–808 < BizYun. ***βουκλα*** (vúkla) a.m. < Lat. ***buccula*** 'fibula' Ch. Tzitzilis 1987g no. 58. Başka bir etimoloji için b. K. Karapotosoğlu 1999 no. 4.

boylu 'uzun boylu' < ***boy*** I + isimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki, b. ***adamakıllı*** [2]. ***Bu mürgizāruŋ ortasında yüz arşun boylu bir aġac var.*** (Ferec 855/1451 v. 32b–33a). AD. 'gebe' ***Güççük gız ise, varınca boylu olup, bi altın başlı oğlanla bi sırma saşlı gız doğruyo.*** (A. Caferoğlu 1951 s. 126). ***boylu boyuna/boylu boyunca*** 'boyu uzunluğunca' (bu paronomastique syntagma için b. ***adlı adınca***) : ***Kendi kadar uzun bir "p-a-a-atl" ile herif sol tarafına doğru boylu boyuna düşdü.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 199).

AD. **boylum boylum** 'boylu boyunca' (?) < ***boy I***, fakat cümle bilgisi (syntaxe) bakımından teşekkül belli değildir. ***Davut'un ölü yatar boylum boylum, / Davulu yanı başında. / Bundan sonraki bayramlarda / Davulu kim çalacak, Davut?*** (Demirbağ-Demiriz 1944 s. 10).

boyna/boyuna (gemicilik dili) 'sandalı kıçtan yürüten kısa kürek' < İt. (Venedik dial.) ****baona*** a.m. [ilk defa yapıldığı Bayonne şehrinin isminden. Coğrafi

adlara dayanan appellativa için b. *âbâdî kağıt*) Kahane–Tietze 1958 no. 67]. ***Boyuna küreği, ālā 80 akça.*** (M.S. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 292).

boynuz b.m. (bazı hayvanların başındaki müdafaa organı) < ET. **müŋüz* a.m. Clauson 1972 s. 352. ***İsmayil'in tabutunda yatan, başı tıpkı bir keçi gibi boynuzlu, yüzü kıllarla kaplı bir ölüydü.*** (A. Ümit 1993 s. 167). 'boynuzdan (madde)': ***Küçük koç boynuzu orağı koluna takıp uzaklara bakıyor, düşünüyordu.*** (F. Baykurt 1967k s. 26). 'bir cins nefesli çalgı': ***Yasaġ oldı şehirde çeng u nāye, / Meger şimden ġerü boynuz çalasın.*** (Yaḥyā Beg 1977 s. 602). Bu beytden önce şair Ḫayālī'nin teehhülünden bahis var. Demek ki buradaki "boynuz", Ḫayālī'nin, yeni karısı tarafından aldatılacağını ima ediyor. ***boynuz tak-*** 'kocasını aldatmak; karısı tarafından aldatılmak': ***Güle güle boynuzları tak, otur!*** (E.E. Talu 1928 s. 158–159). ***boynuzla-*** 'kocasını başka erkeklerle aldatmak': ***Babamı boynuzlar.*** (M. Başaran 1992 s. 152). ***Herkes diyor ki kocası pek kıskançmış, boynuzlanmaktan hoşlanmazmış.*** (H. Taner 1971h s. 26). Başka dillerde de (ms. Yun. *κερατωνω* (keratōnō) *vázō kérata*, İt. *fare le corna al marito*, Alm. *Hörner aufsetzen*, Rus. *nastavity roga*) bulunan bu imaj eski Yunanistan'da boynuzlu Capricornus (cedi) burcunun erkeklerin iktidarı üzerinde menfi bir tesir yaptığına dair olan ananeye dayanırmış. ***boynuzlu*** 'karısı tarafından aldatılmış (koca)': ***Başıma bu da mı gelecekti Metin? Adımız boynuzluya da mı çıkacaktı?*** (A. Ümit 1996 s. 65).

AD. **boyra** I 'hasır' DS 747 < Fa. *būriyā* a.m.

AD. **boyra** II, b. ***borya.***

boyraz, b. ***boryaz.***

boyun 'gövdenin başla göğüs arasındaki dar yeri' < ET. ***boyın*** a.m. Clauson 1972 s. 386. ***Pes er u 'avrat bir birnüŋ boynına el bıraḳdı, oturdılar, sergüdeştlerini söyleşdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 51b) AD. 'dağ sırtı; dağın geçit veren yeri' DS 747. AD. ***bir boyun öküz*** 'bir çift öküz': ***Bu elimizdeçi olan paranan bir boyun öçüz al. Bi gaş god da toḫum al.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 183). ***boyun kes-*** 'eğilmek' (krş. ***baş kes-***): ***Fazlı Hurufî'nin tasviri önünde boyun keser.*** (Musahipzade Celal 1936ms s. 52). ikinci ünlünün düşmesi için b. ***ağız I*** . Mecazi mânada ***boynuna al-*** '(bir vazifeyi) üzerine almak, garanti etmek': ***Aḳını Bosna vilāyetine ḍoġrıltdılar, Vulḳ oġlı Üngeruzı daḫı boynına aldı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 105). ***Eger bir taḳrīb-ile şöyle bir yüz aḳlıġı ėdecek olursaŋ benüm boynuma: Pādişāhdan her ne murāduŋ var ise ben dileyeyim.*** (Ġazavāt–ı Sulṭān Murād 1978 [15.yy.] s. 51).

boyuna, b. ***boyna.***

boyunbağı 'kravat' < ***boyun*** ve ***bağ*** I'den mürekkep possessivum ekli bir terkib, fakat bazan olduğu gibi possessivum eki fonksiyonunu kaybetmiş olabilir (b. *acabola/acabula*) : ***İri cāmlı ḳollu gözlüğü, ṭasma şeklinde siyāh cānfesden boyun bağısiyle Sulṭān Maḥmūd-u 'Adlī zamānı ricāline maḫṣūṣ bir müzeden firār ėtmişe beŋzer.*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 90).

boyunduruk 'çift süren ya da kağnıyı çeken öküzlerin boynuna bağlanan alet' < ET. ***boyunduruk*** a.m. Clauson 1972 s. 387 [***boyun*** + isimden nomen instrumenti yapan ***-dırık/-duruk*** eki (b. J. Deny 1921 s. 582)]. ***Her ṣabāḥ beni ṣaḥrāya iledür, boynuma boyınduruḳ daḳar. Namāz-ı şām vaḳtine dek yėr yararam.*** (Ferec 855/1451 v. 192b). 'Güreşte karşındakinin başını koltuk altına alıp kolu onun boynuna dolama ameliyesi' (H. Biç 1944 s. 25). Mecazi mânada 'zulüm, baskı': ***Gerçekte de pek şikâyetçi değildi durumundan, boyunduruk altında bile rahat ediyordu.*** (M.C. Anday 1965a s. 144).

⊡ Bir isimden onunla alâkadar bir nomen instrumenti yapan ***-dırık*** vs. eki için b. M. Erdal 1991 I, 104–105. A–E cildinde geçen misaller çok değildir ve bazısı başkasına model olmuş gibi görünüyor: ***boyunduruk, burunduruk, cındırık/çındırık/cıyındırık*** (yalnız sıfat olarak geçiyor), ***dandirik*** (topaç, bu da çocuk dili), ***dişindirik, eğindirik/ekindirek***.

AD. **boyun ol-** 'kefil olmak' DS 748, TS 654–655 ***boyun*** ve ***ol-***. ***Artık tek başına da sayılmazsın. El kızına boyun olduk. Onun da arı, namusu var. Haniya ki iyiliğin söylendikçe gönlü şenlene, haniya ki kötülüğün söylene de mahzunlana.*** (M. İlhan 1983 s. 101).

(Neologismus) **boyut** 'bir cismin herhangi bir yöndeki uzanımı, genişlik' TüS 1983 s. 178 < ***bu'd/buut*** a.m. kelimesine benzettirmek için ***boy*** 'uzunluk' kelimesine nadir isimden isim yapan ***-ut*** genişlemesi (M. Räsänen 1957 s. 112, krş. Yakutça ***ürüt*** 'üst kısım') ilâve edilmiştir.

boz/bor 'toprak rengi, külrengi (at rengi olarak beyaz ve kırmızı kılların karışımından ileri gelir)' < ET. ***boz*** a.m. Clauson 1972 s. 388–389). Aslen ET. ***boz*** ile hemcins olan (ya da ondan alınmış olan, krş. G. Doerfer 1965 II, no. 785) Moğ. ***boro*** a.m. ve onun vasıtasiyle ***mor*** 'kırmızıya çalan menekşerengi' kelimelerine yakınlığı muhakkak, fakat aralarındaki münasebetler hususunda çeşitli fikirler vardır (krş. ***bor*** II maddesi ve E.V. Sevortyan 1978 II, 171–173). Z'leşme (zetacism) denilen ***r > z*** ses değişimi için b. ***boğurdak*** , renk sıfatlar için b. ***ak*** I . ***Yukarılarda yapraksız ağaç, boz tepe göre göre göz yorulur.*** (M. Başaran 1964 s. 11). ***bor*** II'den başka ***boz*** kelimesi de 'sürülmemiş toprak' mânasında tesbit edilmiştir (TS 657): ***Ve bir ra'iyyet çiftligin üç yılda boz ḳosa, sipāhīleri ḳānūn üzre ṭaposın alub āḫere vėre.*** (Ö.L. Barkan 1943 [1539/946] s. 233). Krş. ***bozla-*** II. ***boz*** kelimesi başka renk sıfatlariyle birleşerek bu rengin nüanslarını ifade eder: ***bozbeyaz***: ***Gözlerim gene karşı yamacın sol böğründeki bozbeyaz, gümüş gibi parıldıyan meşe adacığına takılır.*** (H. Birand 1957 s. 26). ***bozbulanık***: ***Mart ayının başlarıdır, bozbulanık akar su.*** (K. Şipal 1971 s. 12). ***Yavşantepe bozbulanık oldu. Bir canlı, bir karartı göremedi.*** (D. Akçam 1978 s. 45). ***bozmavi***: ***Bu eski köşk son yıllarda betonlu,***

çimentolu ilâvelerle biraz asrileşti. Ama bozmavi bir badana da yeyince ... (H. Birand 1957 s. 28). ***bozkır*** 'step' kelimesi ise ***kır*** 'açık külrengi' ile değil, bugün isim olarak kullanıldığına göre herhalde ***kır*** 'işlenmemiş toprak' kelimesiyle yapılan bir terkibdir. ****boz muhalif*** 'kirli boz' b. CTS 661 < böyle bir tâbir yoktur. Bundaki ***boz, yoz*** yerine bir yanlış okuyuştur, mânası da 'ehlileştirilmemiş, aksi' olmalı. Krş. Tekin–Tietze 1994 no. 165.

boz– 'yapmanın aksi, yıkmak' < ET. ***buz-*** a.m. Clauson 1972 s. 389–390. 'işlemez hale getirmek. mahvetmek, kırmak': ***Ṭılsımdan bir arslan düzmişler, miftāḥı eline vėrmişler, dutmış durur. Şehzāde ṭılsımı bozdı. miftāḥı aldı, ḳapuyı acdı.*** (Ferec 855/1451 v. 147b). ***Bir muḳaffel ḳapuya ėrişür, ḳuflı bozar, icerü girür.*** (Ferec 855/1451 v. 64a). ***Hezār diynār şurreyile kelüŋ öŋinde ḳodılar. Kel şurrei bozdı, zeri muṭriblere üleşdürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 203a). 'parçalamak, dağıtmak': ***Diynārı aġcaya boz!*** (Ferec 855/1451 v. 92b). ***Mışır yolında bir kārvān bozmış dutmış.*** (Ferec 855/1451 v. 175b). 'kötü tesir etmek, dokunmak': ***Döndü bacı gürültüyle, hem de üst üste üç kere, caminin havasını bozmuştu.*** (T. Yücel 1969 s. 65). ***Bir ülke cennet de olsa oranın havasını bozar, cehenneme çevirebilir kimileri. İş insanlarda!*** (M. Başaran 1964 s. 47). ***Kocası ölünce o zavallıcık da aklını bozdu böyle.*** (M. Seyda 1969 s. 89). 'iptal etmek, bırakmak, kesmek': ***Ve evvelki 'ahdını bozub nāzlanmaġa başladı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 161). ***Yunusa kurşun sıkmak mı? Allah yazdıyse bozsun!*** (H. Özkan 1979 s. 46). ***Birbirimizin rahatını bozmıyarak yaşayıp gidiyorduk.*** (F.R. Atay 1953 s. 82). '(birini, yalanını meydana çıkararak) utandırmak': 'yeniden yapmak üzere sökmek, değiştirmek': ***Acı acı, titrek titrek bir kaç def'a bağırdıḳdan soŋra işi laṭīfeye bozmaya çalışaraḳ ...*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 527). 'bağın, bahçenin meyvalarını toplamak, mahsulünü kaldırmak': ***Havada güz kokusu vardı. Mısırlar, gündöndüler bozulmuş, içi tezekle sıvalı harmanlara getirilmişti.*** (M. Başaran 1955 s. 89). Geçişsiz fiil olarak: ***Hava bozdu. Arabada üşüyüp hasta olurum.*** (S.M. Alus 1944 s. 15). ***Savran bütün bunları, oğlunun halini, bir tek kelime ile ifade ediyordu. Kederli kederli başını sallayıp Bizim oğlan bozdu! diyordu.*** (S. Kocagöz 1941 s. 73). ***Ben sanırım, bunların ikisi de bozmuş, dırdırlarından bir şey anlıyamam.*** (Ahmed Vefik Paşa 1933dk s. 1). ***Nüzhetin annesi Avusturyalı aşçiyle bozmuştu. Oğlunun ve gelininin zorile tâ Viyanalardan getirtilen bu kadının, her yemeğe şeker atışı olmasa, belki pişirdiği şeyler lezzetli olacaktı.*** (Reşat Enis 1945 s. 15). ***Bir başka tip şair Necip Fazıl. O zaman henüz Müslümanlıkla bozmamıştı. Önüne gelene şiirlerini bastıracağı kitap için düşündüğü eksantrik biçimi anlatırdı.*** (N. Berkes 1997 s. 69).

boza b.m. (darıdan yapılmış hafif içki) < Fa. ***būza*** darı (K. Lokotsch 1927 no. 376, fakat G. Doerfer 1965 II, no. 788 bunu reddediyor ve kelimeyi Türkçe sayıyor. M. Räsänen 1969 s. 8'e göre HuncaE Alm. ***Bier*** 'bira' fakat onu da Doerfer kabul etmez (b. E.V. Sevortyan 1978 II, 173–175). ***Ol ḳırḳ biŋ ḳul cem' olub üçer ādama bir şıġır vėrdiler, bozasın ve ḳımızın vėrüb "Ol şıġır eti dükenince bu ḥendeḳ ḳazuŋ" dėdiler.*** (Ṣaltuḳ–nāme v. 598b). ***Boza içerken genzine darçın mı gitti?*** (H. Ritter 1941 II, 78).

EO. **bozaç** 'bozrenkli' TS 658 < ***boz*** + renk sıfatlarından başka renk sıfatı yapan ***-aç*** eki (b. I. Laude–Cirtautas 1961 s. 118), b. ***anaç*** .

(Halk dili) **bozaki ol–** 'bozum olmak, bozulmak' < ***boz-*** (fakat ***bozul-*** mânasında) + alınma kelimelerde geçen Yun. ***-aki*** küçültme eki. Bu temelde kurulmuş başka misal yoktur. Tabirde bir alay şemmesi, başkasının şanssızlığına sevinme mânası var. ***Berber Ali dükkânını kırmızıya boyayıp softaların şakasını bozdu. Bozaki olan softalar karanlık dükkânlarına çekilince ...*** (M. Kaçan 1990 s. 61). ***bozaki yap-*** 'rezil etmek': ***Milletin içinde beni bozaki yapıyorlardı. Kafamın tası attı ve şişi bastım!*** (M. Kaçan 1990 s. 116).

bozar– 'boz renge dönmek, sararmak, ağarmak' DS 749. TS 658 < ***boz*** + sıfattan renk fiili yapan ***-ar-*** genişlemesi, b. ***ağar-*** . ***Arka bahçedeki çiçekler uzun zamandır sulanmamaktan kurumuşlardı. Toz ve sıcaktan bozarmış zeytin ağaçlarında cır cır böcekleri çatlıyordu.*** (İ. Aral 1997 s. 282).

bozarık 'boza çalan renkte, grimsi' < ***bozar-*** + ***ık*** partisibi. ***Adam, gene duvarların birinde kendiliğinden açılan, bozarık bir ışıkla aydınlatılmış bir bölmede beliren içi çeşitli renkte sıvılarla dolu cam benzeri şişeler arasından birini aldı.*** (M. Mungan 1999 s. 39).

AD. **bozbaş** 'bir et yemeği' DS 750 < ***bozca aş*** 'yoğurtlu çorba' TS 658–659. ***Öyle olursa biz de yėmeye otururuḥ, yėmekde yoğurt, ertmek, bozbaş, yumurta, pilav yiyerik.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 100).

bozcana 'rengi boza çalar, bir parça boz' < ***boz*** + sıfatın mânasını zayıflatan ***-cana*** ekler grubu, b. ***acarcana*** . 'biraz bozum edici, bir parça utandırıcı': ***Bana bakıyordu. Dik dik. Bozcana. Gözlerimi kaçırdım.*** (E. Öz 1957 s. 89).

EO. **bozcıl** 'bir at rengi, bozumtrak' TS 659 < ***boz*** + renk sıfatlarından azaltılmış veya benzeyen renk sıfatı yapan ***-cıl*** eki I. Laude–Cirtautas 1961 s. 119, b. ***akçıl*** .

O. **bozdoğan** I 'eski bir silâh, bir nevi topuz' TS 659–660 < Çağ. ***buzdurġan*** a.m. [ET. ***buz-*** 'bozmak, imha etmek'] M. Räsänen 1969 s. 91. ***İsfendiyār gendüsi daḫı bozdoġan żarbın yėdi, ḳaçub Sinaba düşdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 93).

AD. **bozdoğan/ buzdıġan** II 'iyi bir cins armut' DS 750, buzdıġan 'Pyrum Pompeianum' Meninski 1680 I, 419 < ***bozdoğan*** I, herhalde şeklen benzemesinden. ***Yüksek yüksek dağlarda | Hiç yedun mi bozdoğan?*** (K. Emiroğlu 1989 s. 58).

bozgun I (isim) 'hezimet' < ***boz-*** 'yenmek, dağıtmak, perişan etmek' + fiilden nomen actionis yapan -

gun eki (M. Räsänen 1957 s. 130), b. *akkın* . *Salih yavaş yavaş eriyen ve bir defa daha göremiyecek oldığı, o yürekler paralayıcı bozgun için dikilmiş bir heykelden başka bir şeye benzemiyordu.* (T. Buğra 1963 s. 21). *İttihatçıların kodamanları çoktan Avrupa'ya savuşmuşlardı. Bu müthiş bozgun onları da şaşırtmıştı.* (A.İ. Tokgöz 1993 s. 217). 'iç sıkıntısı, bozum, utanç': *İskemleye sinmişim. İçimdeki bozgun büyük.* (E. Öz 1957 s. 91). AD. 'ishal' DS 751. *bozguncu* 'morali bozan, güvensizlik yaratan kimse': *Ben artık ona göre bozguncu bir muhalif değildim.* (R. Ilgaz 1962n s. 48). *bozguna uğra-* 'yenilip perişan olmak' *Bütün silâhlarım yenildi, bozguna uğradı.* (D. Özlü 1958 s. 18-19).

bozgun II (sıfat) 'bozguna uğramış (hal veya kimse)' < *boz-* + fiilden sıfat yapan *-gun* eki, b. *akkın* .

bozguntu/bozuntu 'sürprize uğramak veya utanmaktan ileri gelen şaşkınlık' < *boz-* 'utandırmak' + fiilden nomen actionis yapan *-untu* eki, b. *akıntı* ; */g/* ile olan varyant *bozgun* kelimesinin tesirini gösterir (bu hususta krş. *askıntı*). *bozuntuya verme-* 'utandırmamak için belli etmemek, nezaketen açığa vurmamak' *Kapıcı Recep onu tanımamıştı. Dikkat edince gözü ısırır gibi oldu. Fakat bozuntuya vermedi.* (Orhan Kemal 1949e s. 47–48). Belki daha evvel dativus hali olmadan kullanılırdı: *Hiç bozġuntu vėrmeyerek girdim ve ḳā'im-maḳāmıŋ oḍasına gitmek üzere merdivenleri çıḳdım.* (Aḥmed Şerîf 1326 s. 173).

EO. **bozla–** I 'böğürmek (deve)' TS 661 < ET. *bozla-* a.m. Clauson 1972 s. 392. Ses taklidi isimden fiil yapan *-la-* genişlemesi için b. *ağla-* .

AD. **bozla–** II 'tarla boş kalmak, sürülmeden kalmak' DS 751 < *boz* sürülmemiş tarla', bozlat– 'tarlayı nadasa bırakmak' DS 75.

AD. **bozlak** 'Anadolu'da söylenen bir çeşit türkü' < *bozla-* + fiilden isim yapan *-(ı)k* eki, b. *acuk/acık I* . *Bozlakların feriştahı Asaf ağabeyimin bozlağıydı.* (F. Otyam 1957 s. 34). *Durmadan türküler söylerler. Uzunhavalar, bozlaklar, ağıtlar.* (N. Üstün 1968 s. 41).

bozma 'biçimi ve kullanılışı değiştirilmiş' TüS 1983 s. 179 < *boz-* 'değiştirmek' + *-ma* participium passivum eki, b. *aşılama* . *Na'llı Ḫan ḳażāsı ḥükümet ḳonaġı bir ḫan bozmasıdır.* (Aḥmed Şerîf 1326 s. 141). x *Peşinde, sokakta bulup edindiği, mahzun yüzlü, sarı av bozması köpeği, ormanlara gidiyor.* (Peride Celal 1991 s. 15).

O. **Bozok** 'eskiden merkezi Yozgat olan sancağın adı, aslında Oğuzların bir kolu' < *boz* ve *ok;* krş. *On-Ok, Üç-Ok.*

bozuk I 'bozulmuş; ekini biçilip alınmış tarla' DS 752 < *boz-* + fiilden sıfat konumunda participium passivum yapan *-(ı)k* eki, b. *açık I* . Krş. G. Doerfer 1965 II, no. 787. Mecazi mânada 'öfkeli, kızgın': *Zaten kafam, günlerdir Ricardo'ya bozuk. Benim yerimi alan o alçak Portekizliye!* (A. Yurdakul 1993).

AD. **bozuk** II 'hasat, mahsulün kaldırılması' DS 752 < *boz-* 'mahsulü toplayıp kaldırmak' + fiilden nomen actionis yapan *-(u)k* eki b. *alık II* . *Onun en en telâşlı zamanı, bozukta, sonbaharda idi. Bu mevsim, mahsulün tarlalardan ambarlara taşınma mevsimi idi.* (S. Kocagöz 1941 s. 71).

AD. **bozuk** III 'bağlamanın bir çeşidi' DS 752, TS 661 < ?? *bozuk çal-* 'bu çalgıyı çalmak; (mecazi mânada) üzgün olmak, surat asmak (aslında *bozuk* I'i ima eden bir kelime oyunu)'. Fiilden daha çok nomen concretum yapan *-(ı)k* eki için b. *acuk/acık I* : *Gene bozuk çalıyorsun! Kendine gelsene yahu, nedir bu, benden betersin!* (Peride Celal 1991 s. 127). *Candarmalar bayağı bozuk çalıyorlardı. Avukat yüzü ise, sevinçten pırıl pırıl. "Kazandık, ben sana demedim mi kazanırız!"* (M. Seyda 1974 s. 143).

bozukdüzen 'düzensiz, karışık' < *bozuk* I ve *düzen* 'intizam'. *Hīç bizde müverriḫ olarak kimse gösterilemez. Tārīḫlerimiz meydānda. Lisānımıza gelince ḥālā bozuḳ düzen.* (Aḥmed Rāsim 1329 s. 8). Asıl mâna 'akordu bozuk': *Çalınur bir bozuḳ düzendür bu, | Uya dėrseŋ uṣūle fikr-i muḥāl.* ('Ālī 1977 [989/1581–82'lerde] no. 9).

bozul–, *boz-* fiilinin passivum veya medialis-reflexivum hali, b. *açıl-* . 'şaşkınlığa uğramak, yadırgamak': *İnsan ne tuhaftır! Fikrine, ümidine, arzusuna muhalif bir şeye rasgelince hemen bozulur.* (Ömer Seyfeddin 1943 s. 23). *(birisine veya bir şeye) bozul-* 'canı sıkılmak, kızmak, sinirlenmek': *Sana çok bozuluyor şişko!* (Peride Celal 1981 s. 110). *Böyle, bunun gibi kendini beğenmiş ukalâlara öyle bozulurum ki!* (Tavtati kütüpati 1959 s. 48).

bozulaş– 'bir arada acı acı bağrışmak (develer hakkında)' DS 753 < *bozula-* 'deve acı acı bağırmak' DS 752 fiilinin ortaklık (cooperativum) hali, b. *ağlaş-* . Krş. Kırg. *bozda–*, YUyg. *buzla-* a.m. W. Radloff 1911 IV, 1687, 1869. *Bozulaşır boz devenin daylağı.* (A. Caferoğlu 1945 s. 142).

Boz Ulus/Bozulus 'Anadolu'daki Türkmenler'in bir grubu' < *boz* ve *ulus*. *Sābıḳā Boz Ulus başḳa emānet olub ...* (Ö.L. Barkan 1943 s. 140 [1540/947]).

bozum I, yalnız *bağ bozumu* 'bağda mahsulün toplanması' tâbirinde < *boz-* 'mahsulün toplanıp kaldırılması' + fiilden nomen actionis yapan *-ım* eki, b. *adım I* .

bozum II, yalnız birkaç tâbirde, < *boz-* 'birisinin yanlışını ortaya çıkarmakla onu utandırmak ve şaşkınlığa uğratmak' + fiilden nomen actionis yapan *-ım* eki (b. *bitirim*) yahut mâna itibariyle *bozul-* fiilinden. *Güzel bir cevap verdiğine, doktoru bozum ettiğine kanidi.* (H. Taner 1951t s. 103).

bozuntu I, b. *bozguntu*.

bozuntu II 'benzemek istediği kimsenin (veya şeyin) sadece kötü bir kopyası' < *boz-* + fiilden nomen concretum yapan *-untu* eki, krş. *çöküntü, döküntü, yıkıntı*, yâni 'bozulan bir şeyin bakiyesi'. *Tellâk*

kıyafetli, fesede kılıklı, frenk bozuntusu bir firavun var, onu arıyoruz. (S.M. Alus 1933p s. 160).

AD. **bö/böy** 'korkunç böcek, zehirli örümcek' DS 753–754, TS 662 R. Dankoff 1991 s. 19 < ET. ***bög*** a.m. Clauson 1972 s. 323. ***Hergiz bu ḫānelerde yılan ve çıyan ve ʿaḳreb ve bö ve güve olmaz.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VIII, 556).

böbrek b.m. (iç organlarından biri) < EO. bögrek a.m. (***böğür + -(e)k*** küçültme eki, b. ***bardak***) [benzeşme (assimilation) veya ***bögrek*** > *__bövrek__ > ***böbrek***]. ***Ben böbreklerimden rahatsızım, üstelik nefes darlığım da var.*** (S. Taşer 1956 s. 118). (sıfat) 'böbrek şeklinde olan': ***Durmadan kahkaha atmada, böbrek dudaklarının arasından bilâfasıla tükrükler saçmada.*** (S.M. Alus 1933p s. 204). AD. ***böbrekli*** 'yürekli, cesur, güçlü' DS 754 (demek ki cesaretin kaynağını böbrekte görenler var; krş. Azerb. ***böyräkli***, ADIL 1966 I, 312).

böbür böbür 'yüksekten atarak, gururla' < ***böbürlen-*** üzerinden yapılan predicate intensifier b. ***apal apal*** . ***Susmuyorum, dedi adam, Sapanca'ya gitmesem şimdi alırdım. Sen alsana, karşıdan böbür böbür öteceğine?*** (F. Baysal 1992 s. 51).

böbürlen- 'öğünerek kabarmak, kurulmak' < ***/b/*** ve dudak tesiriyle (labialisation) ***beberlen-*** 'sich aufbäumen, ergrimmen' Meninski 1680 I, 704'den [< ***bebr*** 'kaplan']. ***-lan-*** genişlemesi için b. ***abaplan-*** . ***"Aslan gibiyim" diye böbürlenerek, ağır bronşitlerle, hattâ yüksek ateşlerle denize girdim.*** (M. Urgan 1998 s. 13). ***O da taraftarlarının alkışlarıyla çok böbürlendi.*** (M. İzgü 1992 s. 26).

böbürlü 'övünç dolu' < ***böbürlen-*** fiilinden reduction ile + isimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki, b. ***adamakıllı*** [2]. ***Erdoğan'ın böbürlü kahkahası bir gece lambasının ışıltısı gibi gecenin içinde yanıp sönüyor.*** (B. Günel 1991 s. 81).

AD. **böce** 'böcek' TS 662 < ***böcek*** a.m. Krş. ***böcü***.

böcek b.m. [dörtten fazla bacağı olan ufak hayvan] < ET. *__bögçek__ a.m. [***bög + -çek*** küçültme eki, b. ***artucak***] M Räsänen 1969 s. 83. ***Kuşçağızlar ararlarmış, | Bulamazlarmış yiyecek; | Ne bir darı, ne bir böcek.*** (Tevfik Fikret 1958 s. 23). Mecazi mânada 'sevimli çocuk': ***Yedi sekiz yaşlarında, kuzguni siyah, yumuk yumuk, şipşirin bir böcek.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 27.VI.1941). O. ***böcekbaşı*** 'bir çeşit zabıta görevlisi'. ***böcekçi*** 'pezevenk' DS 755. ***böcekkabuğu*** TüS 1983 s. 180: 'mor ile yeşil arasında janjanlı bir renk': ***Kadının üstünde mavi böcek kabuğu bir pantalon ile aynı renk bir gömlek vardı.*** (Kenan Hulûsi 1944 s. 100).

AD. **böcelen-** 'tahıl bitlenmek' DS 755 < ***böce*** 'böcek'. Mecazi mânada 'sersemleşmek; kuşkulanmak' (***-lan-*** genişlemesi için b. ***abaplan-***) , DS 755: ***İnsanın midesi kazınmağa gözleri böcelenmeğe başladı mı, herşeyi başka görüyor.*** (M. Başaran 1962 s. 75). ***Hayli yükseldiğimizden mi nedir, dağ tutmasına benzer bir hal vardı üstümde; boşluklara düşüyormuşum gibi oluyor, gözlerimin önü böceleniyordu.*** (M. Başaran 1964 s. 97).

AD. **böcü/böce/böcük** 'kurt, canavar; böcek; umacı' DS 755–757, TS 663, R. Dankoff 1941 s. 19 < ses taklidi kelimelerinden ***böl*** 'anî ve korkutan bağırış' (krş. ***böğlemek*** DS 764); mâna münasebeti için krş. ***kurt***. ***Bunlar da Arap mıdır nedir? Böcü gibi bir kadın yanında; kızı mıdır, karısı mıdır, belli değil.*** (F. Hepçilingirler 1997 s. 27). ***Birinde bunun kulağı sancıdı uzun uzun. Uykuyu düneği uçurdu. Köyde bilinen hepsini yaptı, geçmedi. Kulağının "böcü"sünü bir türlü susturamadı.*** (F. Baykurt 1971c s. 336). ***Bir ġuş getirdim gemiye bekci, | Bütün örümcek böcükleri olmuş yedekci.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 161). böcü börtü 'kurt, çakal, domuz gibi zararlı sayılan hayvanlar' DS 755: ***Geceden sesler geliyordu. böcülerin börtülerin, uyanık gece kuşlarının, sulardaki Sultan Nevruzların sesi geliyor.*** (F. Baykurt 1961ı s. 44).

böcül böcül bak- 'gözlerini iki yana oynatarak (bak-)' < ??. ***Baktım, Zeyrek yokuşunun seddi dibinde uyuymuş bir köpek. Yanına oturdum. Gözünü açtı. Böcül böcül baktı.*** (S.F. Abasıyanık 1954a s. 9).

AD. **bödene** 'bıldırcın' DS 757 < Mo. ***bödänä*** a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 98.

RD. **bödür bödür** 'pütür pütür, pürüzlü' < ***pütür*** 'küçük kabarcık'. ***Dudakları bödür bödür uçukladı.*** (H. Karahüseyin 1957 s. 56).

bödürük, b. ***bedrik***.

böf Stroganoff 'bir çeşit et yemeği' < Fr. ***boeuf*** + şahıs adı ***Stroganoff***. ***Başgarson, Aysel Hanımın böf Strogonofunu, yanıbaşımda oturan, henüz tanışmamış olduğum genç kadının rozbifini ve diğer siparişleri yazarak uzaklaştı.*** (N. Eray 1992 s. 31).

EO. **bög-** 'bir araya getirmek, toplamak' < ET. ***bög-*** a.m. Clauson 1972 s. 324. ***Bu gece ululaŕı cemʿ ėdeyim, ḫālden ḫaberdār ėdeyim. Hem bu ġece anı bögelüm, ṣabāḥ seni saʿādet u iḳbāl-ile taḫta geçürelüm.*** (Ferec 855/1451 v. 48b).

böge-, b. ***böğe-***.

bögrek, b. ***böbrek***.

AD. **böğe-/büğe-** 'suyun önüne bent yapıp toplanmasını sağlamak' DS 761–762 < Mo. ***bög*** 'tıkaç, set' G. Doerfer 1963 I, no. 106, M. Räsänen 1969 s. 974, Clauson 1972 s. 324. İsim/sıfattan fiil temeli yapılırken ilâve edilen ***-a-/-e-*** genişlemesi için b. ***ada-*** I . ***Senden sonra olacakları bögersin derim sana, kesersin derim.*** (F. Baykurt 1971t s. 337). ***böğenmiş su*** 'aqua stagnans' Meninski 1680 I, 936:

AD. **böğelek/büvelek** 'at sineği' DS 759–761 < M. Räsänen 1969 s. 91'e göre *__bügäl__ kökünden, fakat E.V. Sevortyan 1978 II, 212–213 kelimeyi ET. ***bö*** 'korkunç böcek' ve ***büke*** (***böke*** Clauson 1972 s. 324) 'büyük yılan, ejderha' kelimelerine bağlıyor. Krş. ***büve*** 'at sineği'. İsimden hayvan adları yapan ***-lak*** eki için b. ***bağırtlak*** . ***/ğ/ /v/*** değişimi için b. ***avul*** .

Şuradaki böğürtlenliğe bi bak bakalım, belkim böğelekten kaçıp çalıya sokulmuştur. (Feridun Osman 1936 s. 55). *Bir gün çiften dönerken öküzlerden birini büvelek tutmuş, hayvan öteye beriye, taşa ağaca kendini çarparken ayağı yaralanıyor.* (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 10–11). *Hocanıŋ buzaġın bügelek tutmış.* (P.N. Boratav 1995 s. 192).

AD. **böğet/büğet/büvet** 'suyun önüne çekilen set, bent; su birikintisi, gölcük' DS 763, 831–832 < *böge-/büge-* + fiilden isim yapan *-(i)t* eki (M. Räsänen 1957 s. 142), krş. *geçit, öğüt*. Başka bir ihtimal: *bük* I + isimden isim yapan *-et* küçültme (?) genişlemesi, krş. *göl gölet*, ET. *yul* 'kaynak' *yulat* 'derecik' (M. Erdal, 12. IX. 1998 tarihli mektup). *Yolun adamakıllı çetinleştiği, iki taraftaki taşlara, çam fidanlarına tutunmadan yürümenin güçleştiği bir yerde önümüze koskocaman bir büvet çıktı.* (Sabahattin Ali 1943 s. 124). *Durdukları yerin sağı geniş, koyu, söğütlerin sardığı bir büvetti.* (Yaşar Kemal 1992ks s. 107).

böğez, b. *bu* I.

AD. **böğrek** 'böbrek' DS 764–765, TS 663–664 < ET. *bögrek* a.m. [*bögür* 'böbrekler, kasıklar' + küçültme eki olan *-ek*] Clauson 1972 s. 328. *Ve şaḥḥāmı içün daḫı şehrde boġazlanan ḳoyunuŋ ve keçinüŋ bögregi yaġın alurlar imiş.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 147 [1518/924]). Krş. *böbrek*.

böğrülce/börülce 'fasulyeye benzeyen bir bitki ve ondan yapılan yemek' DS 730 < *böğür-* + *-lü-* + *-ce* (b. *akçe*), krş. *böğrükara* a.m. DS 765. *Ve şol bögrülce ki kileden geçmeyüb yük ile gemiye girse, anuŋ gibi olıcaḳ bācdār nesne almayub gümrük alına.* (Ö.L. Barkan 1943 [1528/935] s. 17).

⊡ Esas fonksiyonunu kaybetmiş olan *–ca* eki (b. *ahça/ağca* , *anca* I), sıfat ve isimden çeşitli anlamda isimler yapar. A–E cildinde geçen misaller şunlardır: Yemek, kuş ve yer isimleri: *böğrülce/börülce, delice II, deldelice/deldellice, Düzce*. Eklendiği kökün niteliğini taşıyan veya ona benzeyen cins isimler: *çatalca, eskice, gelince* (ayrıca b. *emerce*) Bu ek isimden isim yapan Fa. küçültme eki *–ça* ile karıştırılmamalı (krş. *bağçe/bahçe*).

AD. **böğün/böön/böyün** 'bugün' DS 765–766 < *bu* I ve *gün*. *Cevap isteyolla böyün.* (A. Caferoğlu 1940 s. 65). *Gardaşım, ben yorgunum. böön biz burada isdirehet ėdek.* (A. Caferoğlu 1945 s. 133). BSTT. yazan bâzı muharrirler *büğün* telâffuzunu tercih ederler; *Büğünün şiiri var ki o, bir roman gibi, bir felsefe kitabı gibi, sessiz okunmak için yazılıyor.* (N. Ataç 1952 s. 9).

böğür 'gövdenin yanı, kaburgalar ile kalça arası'. < ET. *bögür* 'böbrekler; boş böğürler' Clauson 1972 s. 326. (ikinci ünlünün düşmesi için b. *ağız I*) *Gazete kapalı, matbaada işler durmuş. Elimiz böğrümüzde.* (A.İ. Tokgöz 1993 s. 94). AD. 'dağ yamacı' DS 766: *Güneş körfezin üzerine yıkılmış, akşam serinliği başlamıştı. Kazdağının böğürleri koyu gölgeler içindeydi.* (M. Başaran 1964 s. 50). *böğür iği* 'böğür sancısı; (mecazi mânada) yakınında bulunup sürekli olarak rahatsızlık veren şey' TS 664: *Şehr-i Ḳonstantinīye, ey Ferdī, | cum'a mescidleri ile ḍoldı; | Līk her cum'anuŋ mināreleri | Ehl-i küfre bögür igi oldı.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 254).

böğür– '(büyük hayvan için) bağırmak' < *-gür-* gelişmesiyle yapılmış ses taklidi fiillerde, b. *afgur- . Otomobilleri öküz gibi, kuduz boğa, azgın inek gibi böğürüyor.* (Nâzım Hikmet 1932 s. 36). *Beyregüŋ babası ḳaba sarıḳ götürüb yere çaldı, tartdı, yaḳasın yırtdı, oġul oġul dėyüben bögürdi, zārılıḳ ḳıldı.* (Dedem Ḳorḳud 1973 s. 41).

O. **Böğürdelen** 'Belgrad yakınında Šabac kalesi ve şehri' < *böğür* ve *delen*. *Ormanı kesüb yol açsunlar; köpri Bögür-delen ḳal'ası öninde bağlansun.* (Selānikī 1989 [1599] I, 19).

böğürtlen I b.m. (mâlum çalı ve meyveleri) < bir RD. (Bosna) varyantı olan *bok'ürten* kelimenin aslını **böğürten* (O. Blau 1868 s. 208), yâni '*bağırtan*' olması ihtimalini akla getirir: dikenleriyle insanı ve hayvanları bağırtan bir çalıdır, krş. *ısırgan. Böğürtlen koparmak, kavunlar ve mısırlar, ... geçim sıkıntılarıyla yüklü günlerin ağırlığını unuturmasa bile çok hafifletiyordu.* (B. Arpad 1976 s. 12).

⊡ Fiilin ettirgen fiilsıfatı (participium activum) halinden çıkarak isim (appellativum) durumuna gelmiş kelimelerin sayısı az değildir. A–E cildinde şunlarla karşılaşıyoruz: *böğürtlen* I, *çağlayan, çeten/çiten* (?), *çevren, çöpçatan, diken/tiken* (kısmen), *domalan, düzen* (?), *elöpen*. Bâzı kelimelerde bu partisibin mânası daha ziyade passivum mânasında görünüyor (ms. *çevren* daha çok çevrilen bir nesnedir), fakat bu, fiilde de mümkün olduğu için (b. *deyen/diyen*), etimolojileri zayıflatmayabilir.

(Argo) **böğürtlen** II 'kusmuk' < *böğürtlen* I; şekil benzerliği? (Krş. *tavus kuyruğu*). *Şişenin hepsini yuvarlama, böğürtlen çıkarırsın sonra!* (F. Devellioğlu 1959 s. 72, H. Aktunç 1990 s. 60).

bök/böke 'aşık kemiğinin yumru, tümsek tarafı, çik tarafının karşısı' DS 767 < ET. *bög* a.m. Clauson 1972 s. 323; krş. Kırg. *bök/bögö* (Yudaxın 1965 s. 150/149), Özb. *puk/pukka* (UTIL II s. 606); Moğ. *böḫ* (G.J. Ramstedt 1935 s. 8). Aşığın diğer yüzleri için b. *alçı* II ve *aşı* III, *döve* ve *tök*, *cuk* II ve *çik*.

EO. **bök–** 'zıplamak, sıçramak', ekseriya *oyna-* fiiliyle beraber, *oyna- bök-* 'raksetmek' TS 740 (orada *bük-* olarak okunmuş) < ET. ?? Krş. Türkm. *bök-* a.m. N.A. Baskakov 1968 s. 114. *Niyçün gülüb oynayub bökmeyem?* (Ferec 855/1451 v. 128a).

böl– 'kısımlara ayırmak, taksim etmek' < ET. *böl-* a.m. Clauson 1972 s. 332. *Uzun sessizlikler bölüyor konuşmamızı.* (A. Yurdakul 1993 s. 242). Dativus hali ile '(birisiyle) paylaşmak, bölüşmek': *Göz gördü, burnuna koktu diye bahçıvanlara bölenler ...* (S.M. Alus, Akşam gaz. 20.7.1942), krş. *bölün-*. Bölme neticesinde husule gelen kısımlar dativus halinde gösterilir; krş. *ayır-*: *İlyas Reis tanıdık gürültülerle çorbayı boşaltmaya girişmişti; ekmeği de o bölerdi ortasından, önce ikiye, sonra dörde.* (Füruzan

1972k s. 163). EO. dativus hali yerine (casus absolutus) halini kullanırdı: ***Donanma-ı humāyūnı iki bölüb bir böligi gendüsiyle 'ummāna giden ḳadırġalara muḳayyed olub ḳovmaġa şürū' ėdicek ...*** (A. Bombaci 1946 [1560] s. 215).

AD. **bölen–**, b. ***belen-*** II.

AD. **bölene** 'ıssız, tenha yer' DS 768 < Bulg. ***polyana*** 'düzlük, kır'.

AD. **bölge/bölke** 'şube, parça, kısım; tarlalar arasındaki hudut' H.Z. Koşay 1932 I, 42 < ***böl-*** + fiilden sıfat/isim yapan ***-ga*** eki M. Räsänen 1957 s. 124, b. ***bilge . Bölge bölge / bölke bölke timarlarum ḳal dėmiş.*** (Karacaoğlan, TS 664). ***bölge*** kelimesi son 50 senede 'mıntaka' mânasını kazanmıştır. ***Taze bir güçle, yeni bölgeme doğru yürüyeceğim.*** (M. Başaran 1964 s. 70).

bölük 'kısım, parça' TS 665 < ET. ***bölük*** a.m. Clauson 1972 s. 339 [***böl-*** + fiilden daha çok nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki için b. ***acuk/acık I***]. ***Dört bölük eylediler ol leşkeri.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 11). 'bir konağın veya büyük dairenin kısmı, kanat' ***Nadire Hanım sordu: "Neresini hazırladınız?" "Mavi bölük hazırlandı, efem."*** (R.C. Ulunay 1941 s. 178). 'askerî birlik': ***Maṭlūbı olan bölük ḫalḳına mülteḥıḳ olmak ārzūsiyle der-i devlete geldükde Anaḍolı defterdārı ḳaleminde teẕkirecilik vėrildi.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 241). ***Binbaşı bana beşinci bölüğe söylenecek bir emir verdi.*** (A. Nesin 1995 s. 50). ***bir bölük*** 'bir mikdar, bir kaç': ***Bir bölük būzineler cemā'ati bir ḍaġda olurlardı.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 44). ***bölük bozuk/bölük börçük/bölük börtük/bölük pörçük*** 'parça parça': ***Melih Dalyan bölük bozuk uykusundan uyanıp ...*** (F. Baykurt 1967a s. 7). ***Her şeyi bölük börçük duyuyorum.*** (N. Meriç 1957 s. 47). ***Ne miktar aldığını bölük börtük ödemesinden anlardım.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 3). ***Masanın üstünde duran zarfı alıp kâğıtçıkları avucuna döktü: "Bıktık artık bu bölük pörçük kâğıtlardan!"*** (A. Ağaoğlu 1980ö s. 85). ***bölük bölük*** 'kıt'a kıt'a, öbek öbek': ***Bölük bölük yüriyen şīvekārı gördüŋ mi? | Ṭaraf ṭaraf çekilen āh u zārı gördüŋ mi?*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 260).

bölük pürtük, b. ***belik.***

O. **bölükât** 'askerî birlikler, bölükler' < ***bölük*** + Ar. çoğul eki olan ***-āt***, krş. ***erat, gidişat.***

bölüm 'parça, kısım, şube' < ***böl-*** + fiilden isim yapan ***-üm*** eki, b. ***adım I . Mağazanın bu bölümündeki ütü tahtaları arasında güçlükle hareket eden titiz müşteriler, evlerinin divan ölçülerini buruşuk bir kâğıttan sökmeğe çalışmaktan usanmamışlardı henüz.*** (S. Soysal 1979ye s. 5). ***Bütün eşyanızı alır, efendim. Bakın, bu bölümlere gömlek korsunuz.*** (a.e. s. 9). '(kitaplarda) fasıl': ***Sayfalar, bölümler birbirine karışmış; bulamıyorum.*** (A. Yurdakul 1993 s. 328).

bölün– 'taksim edilmek' < ***böl-*** fiilinin passivum hali, b. ***acın-*** I , '(biriyle) paylaşmak, bölüşmek' (krş. ***böl-***): ***Yürürem yaşda ḳurıda | Buŋlulara bölinürem.*** (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 12). ***iki bölün-*** 'ikiye bölünmek': ***Yaz güninde deŋiz rüzgārı ol burundan iki bölinür.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 685).

böm böm böyür- 'öküz gibi bağırmak' < ***böğür-*** ses taklidi kelimeleriyle. ***"Şöyle kessinler, şöyle biçsinler! Ayaklarına taş bağlayın da denize bırakın! Yemen zındanına sürgün ettim, fermanı yazılsın!" diyerek böm böm böğürmesini fena söylüyorlar.*** (Kemal Tahir 1958 s. 350).

AD. **bömböyük** 'çok büyük, çok saygıdeğer' < ***böyük*** + reduplication + ***/m/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl . Umarsız kalınca konuşmaktan daha iyi dile getirmez mi insanın meramını susmak? Bömböyük biri konuşurken, alanın boşalıverdiğini düşün bir!*** (M. Başaran 1992 s. 56). Krş. ***bösböyük.***

bön I 'budala, saf' TS 665–667 < muhtemelen ET. ***bün*** 'sakat, eksikli' Clauson 1972 s. 347. ***İki ortaḳ varıdı, birisi yavlaḳ zīrek ve bilge, ve birisi bön ve ġāfil idi.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 45). ***Uysal, yumuşak başlı, bön bir kadın olmuştur.*** (Şahap Sıtkı 1958 s. 96). ***bön bön*** (zarf): ***"Efendim?" diye sordum bön bön bakarak.*** (B. Uzuner 1997 s. 22).

AD. **bön** II 'öğütülmüş kahve' DS 769 < Ar. ***bunn*** a.m. A. Tietze 1958 no. 19.

böön, b. ***böğün.***

börek b.m. (kıymalı veya peynirli hamur işi) < ET. ***bürük*** [***bür-*** 'sarmak, burmak' fiilden daha çok nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki? (b. ***acuk/acık I***)] E.V. Sevortyan 1978 II, 219. Clauson 1972 s. 362. M. Räsänen 1969 s. 84 kelimeyi ***börk*** 'kalpak' kelimesiyle karşılaştırıyor. ***Ulan, bu börek mi yoksa boğaca mı?*** (H. Ritter 1953 III, 235).

AD. **börekleme** 'bir çocuk oyunu' < ***börek*** + isimden ***-la-*** fiili ve fiilden nomen actionis yapan ***-me*** eki.***-ma*** ekiyle yapılan nomina actionis için b. ***budama . Bunlar, yâni kadınların hareketli yürümeleri, delikanlıların taş atışması, çocukların börekleme oynaması, ancak düğünlerde, hem de zenginlerin düğünlerinde yapılan şeylerdir.*** (M. Makal 1954 s. 43).

EO. **börk** 'bir nevi kalpak' DS 770, TS 667–669, R.E. Koçu 1967/69 s. 45–46 < ET. ***börk*** a.m. G. Doerfer 1965 II, no. 737, Clauson 1972 s. 362. ***Andan ḳapuya getürdiler, aḳ börk geydürdiler, adın yeŋiçeri ḳodılar.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 50). ***Baḫıyollar bir Kelōlan. Başında börḳü var, sırtında abası var.*** (A. Caferoğlu 1948 s. 60).

AD. **börkenek** I 'yağmurdan, soğuktan korunmak için başa alınan başlık, örtü, külâh' DS 770 < ***börk*** + ***-enek,*** belki ***kepenek*** 'keçeden üstlük' kelimesinin tesiri altında.

börkenek II 'geviş getirenlerin ikinci midesi, reticulum' < ***börkenek*** I, bu midenin iç zarının ağa benzemesinden mi? AD. 'peynir mayası olarak kullanılan davar ödü' ZTS 1976 s. 25 (doğrusu:

peynir mayası olarak kullanılan, davarın dördüncü midesi olan şirdenin zarıdır).

AD. **bört** 'yarı kurumuş meyve; çürük; yarı hazırlanmış pekmez' DS 770 < krş. ***bört-***. ***bört bört bört-*** 'börtmek fiilinin takviyeli varyantı: ***Ateşin baş ucundan ayrılmıyarak bört bört börten kadın kadıncıklar ...*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 5.4.1944).

bört- 'az pişmek, hafiften haşlanmak; ateşte yanmak, kabarmak, rengi değişmek (yemek); sıcaktan terlemek, yorgun hale gelmek' DS 772 < ?? ***bört*** ile ***bört-*** arasındaki münasebet açıklanmaya muhtaçtır, ***Avcılıkta sırtta fanilâ şarttır ... zırıl zırıl ter döksen, göbek taşındaymış gibi börtsen, gene fanilâ gömleği giyeceksin.*** (S.M. Alus 1944 s. 142). ***Har har soluyorlardı. Sıcaktan dilleri börtmüştü.*** (F. Baykurt 1961ı s. 166). ***Ateş ocak yakacak, iki kaşık çorba pişirecek, dört biber börttürecek halleri kalmamıştı.*** (M. Başaran 1992 s. 71).

AD. **börtle-** I/**pörtle-** I 'börtmek' DS 771, 3480 < ***bört*** + fiil yapan ***-le-*** eki. ***börtlet-*** 'iyice kavurmak, közlemek' DS 772.

AD. **börtle-** II/**bürtle-/pörtle-** II/**pürtle-** 'fışkırmak, bulunduğu yerden dışarı fırlamak' DS 828, 3499 ses taklidine dayanan fiillerden, b. ***ağla-***. ***Gaş göz börtletmeyinen, gıç titretmeyinen de sinema mı olurmuş, heerif? Yazzık!*** (F.R. Ergüven 1953 s. 107). ***Biraz kanlı olan sol gözünün alt kapağında epeyce bürtlemiş bir itdirseği vardı.*** (F. Erdinç 1955 s. 84). ***Hemen boynuna ilmik, ağzına bir zeytin tanesi, basarmış tekmeyi sonra sandığa, ve herif sallandığı gibi, çiğneyip yutmaya vakit bulamadığı zeytin bürtleyip çıkarmış ağzından.*** (F. Erdinç 1973 s. 144–145).

AD. **börtlek/bürtlek/pörtlek/pürtlek** 'dışarı fırlamış, patlak' DS 771, 828, 3479, 3499 < ***börtle-*** vs. II + fiilden sıfat yapan ***-k*** eki, b. ***akık***. ***Takaların burnuna da üstüste kanatlı kırlangıç balıkları atılmıştı. Büyümüş, pörtlek, aydınlık gözlü.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 18).

börtlen 'böğürtlen' DS 771 < böğürtlen kelimesinin varyantı. ***Bak bu börtlenleri de senin Emriye topladı, üzerine de limon sıkınca ...*** (R. Ilgaz 1981 s. 137).

börtü böcek 'çeşitli (ekseriya tehlikeli ve iğrenç) böcekler' DS 772 < ??, krş. ***böcü börtü. Bunu mezārda börtü böcek yesün!*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 371). ***İsa sizi börtüden böcekten, her türlü kötülükten korusun! Amin!*** (A. Ağaoğlu 1981s s. 8).

börülce, b. ***böğrülce***.

bös- 'patlamak' < YUyg. ***bös-*** Robert B. Shaw (1880, II); W. Radloff, 1911, IV; Tarama Dergisi 1934 I, ***infilâk etmek*** yerine tavsiye edilmiş. Henüz Türkiye Türkçesi'ne girmiş sayılamaz. ***O anda Emine, BUMMM! diye böstü.*** (L. Erbil 1985 s. 32).

bösbös böğür- 'öküz gibi yüksek sesle bağırmak' < ses taklidi tabirlerden, krş. ***basbas bağır-***. ***Salih, Salih, koçum! Namım, şanım, her şeyim senin, senin!" diye bös bös böğürdü.*** (M. Kaçan 1990 s. 29).

AD. **bösböyük/büsbüyük** 'gayet büyük' DS 773 < ***böyük/büyük*** + reduplication + /s/ tezat ünsüzü, b. ***apakçıl***. ***Ḫuysuzluḳ ėtme ġayrı, degülsin, ḳızım, küçük, / Olduŋ şükür yetişdüŋ işte büsbüyük.*** (Vāṣıf ʿOṣmān 1257 s. 46). ***"Deli dedi. Demesin! Ağzıma sıçtı. Sıçmasın!" - "Canım, Uluguş! Bösböyük ağa karşındaki! Sıçsa noolur?"*** (F. Baykurt 1971t s. 299), ***Şu kılığına bak, ellisini aşmış büsbüyük kadın, yakışıyor mu sana?*** (A. İlhan 1981s s. 159). Krş. ***bömböyük***.

bötdene, b. ***bodana***.

böy, b. ***bö***.

böyle I (sıfat) 'bunun gibi' < ***bu/bo*** ve ***ile***, krş. E.V. Sevortyan 1978 II, 107–108. ***Lā-büd her ki hevā bendinde ola böyle ola.*** (Ferec 855/1451 v. 25b). ***Ne olursa olsun, kızım. Böyle günde renge, çalıma bakılmaz*** (H.R. Gürpınar 1933n s. 89). ***bir*** ile olursa da muayyen (accusativus) halinde bulunabilir: ***'Alīye ne içün böyle bir teklīfi redd ėdiyordı?*** (H.E. Adıvar 1926 s. 71). EO. (gelecekte vukubulacak veya söylenecek şeyler için) 'şöyle': ***Şehzādeye çāre eylemek böyle olur ki destūr buyurasın, cihānı ben bilesince gezevüz.*** (Ferec 855/1451 v. 36a). ***böyle iken*** 'bununla beraber, buna rağmen'; ***Dilediği esbāb-ı sa'ādetin hepsine mālikdi. Yine böyle iken, tuhaf bir bezginlik ḥiss ediyordu.*** (E.E. Talu 1928 s. 212). ***böylelikle*** (zarf) 'bu tarzda', (krş, ***kolaylıkla, rahatlıkla, tatlılıkla*** veya ***evleviyetle, kat'iyetle, tabiatiyle*** [< ***tabi'at-ile***] gibi zarf tipleri). ***Söz gelimi, senin iyi bir oyunun kendi oynadığım kişiliğin yorumu konusunda birtakım aydınlatmalar getirebilir bana ... Böylelikle ikimiz de daha iyiye, daha doğruya, daha güzele gidebiliriz.*** (P. Kür 1984 s. 78). Krş. ***beyle***.

böyle II (zarf) 'bu yolda, bu tarzda' < ***böyle***. ***Erenleri sevmedüginden böyle ėderidi.*** (Ferec 855/1451 v. 199a). Soru cümlesinin sonunda şaşkınlık veya endişe bildiren bir nida gibi kullanılır: ***A, ne bu böyle? Bu tazeye acımıyor musun sen?*** (S.M. Alus 1944 s. 179).

böyle III (zamir), yalnız ***böyleler*** çoğulunda (tekil için b. ***böylesi***). ***Her memleketde göbekleri 'anāneye bağlı zavāllılar vardır: bunlar māżī ile 'alāḳaları ḳaṭ' edilince yaşamazlar. 1840 Buḥrānı böylelerin sebeb-i inḳırāżı oldu.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 191–192).

böyle böyle 'bu şekilde' < ***böyle*** II. ***Böyle böyle bir iki sene içinde ihtiyar dayının plânı tamamile tatbik edilmiş oldu.*** (R.N. Güntekin 1944 s. 19). (tafsilâtsız anlatışta) 'falan filân' (krş. ***bu*** I maddesinde ***budur budur***): ***Gidelim heriflere, diyelim böyle böyle, anlatalım vaziyetimizi!*** (Orhan Kemal 1949b s. 121). ***'Abdullāh-ı tācir gendü oġlı Şābūra nāme yazmış, böyle böyle dėmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 122a). Bu gibi cümleler tehdit ifade edebilir: ***Hemīn dem buyurayım sizi böyle böyle ėtsünler!*** (Ferec 855/1451 v. 68b).

AD. **böylecek** 'böylece' < ***böyle*** II + ***-cek*** aequativus–zarf–küçültme eki, b. ***ancak . Çarşaf böylecek yere yakın, e mi?*** (S. Kilimci 1949 s. 63).

böylecene 'böylece' < böyle II + iki küçültme ekinden (***-ce*** + ***-gine***) ibaret olan ***-cene*** ek grubu, b. ***acarcana . Kafkasya'nın dik, yol vermez dağlarında üç ay mı dolaşmışlar, yoksa beş ay mı dolaşmışlar böylecene?*** (N. Eruz 1969 s. 47).

böyleme (sıfat) 'böylesi (II)' TS 670 < ***böyle*** + ***/me/*** [ET. ***yme*** 'dahi' ?], krş. ***niceme***. Kelime tek bir ve biraz müphem bir mehaza dayandığı için sakıncalıdır.

böylesi I (zamir) 'bunun gibi biri; buna benzeyen şey' < ***böyle*** I. ***Hiç bir yerde başıma böylesi gelmemişti, ne diyeceğimi şaşırdım doğrusu.*** (K. Bilbaşar 1943i s. 16). Bu zamirin çoğulu ya ***böyleler*** (b. ***böyle*** III), yahut ***böyleleri*** veya ***böylesiler*** olabilir: ***Beybaba böylelerinden de değildir.*** (S.M. Alus 1944 s. 11). ***Alamanya da bayılıyordu böylesilere! Kızıl götlü maymun! Şuna bak hele, ana ata demeyip gidecekmiş öyle mi?*** (B. Günel 1991 s. 171).

böylesi II (sıfat) 'bunun gibi, bu derecede' < ***böylesi*** I. ***O korkak, çekingen, babasıyla konuşurken bile kekeleyen kızdan kim bekleyebilirdi böylesi bir ataklığı?*** (P. Kür 1987 s. 98). ***O zaman da böylesi geceler yaşanırdı.*** (Osman Şahin 1994 s. 34).

böylesine (zarf) 'bu derecede, aşırı bir biçimde' < ***böylesi*** I + zarf işareti olan dativus hali eki. Bu tür dativuslu zarflar için b. ***abes yere . Dalgakıranın ucundaki fener bütün koyu, bütün sahili güzelleştiriyordu. Feneri kaldırsan ne koy, ne de bu sahil böylesine güzel olmayacaktı.*** (A. Hünalp 1962 s. 38).

böyü–/büyü– 'irileşmek; artmak' DS 774 < ET. ***beḏü-*** a.m. Clauson 1972 s. 299. ***Söz meşelidür ki ağızdan çıḳıcaḳ böyür/büyür, yérine sıġamaz olur.*** (Ferec 855/1451 v. 192a.). 'boyu artmak; yetişkin hale gelmek'; ***Ḳız ni'metī icinde böyidi/büyidi.*** (Ferec 855/1451 v. 188b).

böyücek/büyücek 'bir parça büyük, oldukça büyük' < ***böyük/büyük*** + ***-cek*** küçültme eki, b. ***artucak*** , bu ekten evvel ***/k/***'nın düşmesi normaldir. ***Büyücek bir odaydı.*** (M. Başaran 1964 s. 80).

AD. **böyük/**BSTT **büyük** b.m (***küçük***'ün aksi) < ET. ***beḏük*** a.m. Clauson 1972 s. 302–303 [***beḏü-*** + fiilden sıfat yapan ***-k*** eki, b. ***akık . Bir ḫātūn kişi bir böyük/büyük kirlü eski bardaḳ Müslimüŋ eline şundı.*** (Ferec 855/1451 v. 234b), 'yüksek tabakadan, kibar': ***Gördi: bir taḫt urulmış, üzerinde bir böyük/büyük 'avrat yatur.*** (Ferec 855/1451 v. 152b). ***Büyük Ayı*** 'bir takımyıldız' < Ar. ***Dubb Akbar*** ya da Lât. ***Ursa Maior***'un aynen tercümesi: ***O zaman da ağabeyim bize yıldızları tanıtıyordu. Büyükayı'yı, küçükayı'yı, samanyolu'nu ...*** (A. Özakın 1989 s. 76). Büyük ***Tövbe*** 'Arabî takvimin 5. ayı'. AD. ***büyük traz*** 'bir çocuk oyunu' K. Emiroğlu 1989 s. 59; ikinci kelime < Yun. ***τριαδιν*** (triáḏin) 'üç taşla oynanan bir çocuk oyunu' (kelimenin asıl mânası 'üçlük') Ch. Tzitzilis 1990 s. 190.

AD. **böyüklen–/büyüklen–** 'büyüklük taslamak, kibirlenmek' < ***böyük/büyük*** + sıfattan fiil yapan ***-len-*** genişlemesi (b. ***abaplan-***). ***Yüreklerine batar, bize böyükleniyor dirler.*** (Orhan Kemal 1954b s. 243). ***Ṭa'n ėdüb rinde büyüklenmez idi küh gibi, \| Ẕātīyā, vā'iẓ-i 'āmīde eger olmasa ḳurd.*** (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 120).

AD. **böyüklük**/BSTT **büyüklük** 'kendini büyük görme, küstahlık', krş. ***böyüklen-***. Nomen abstractum yapan ***-lık*** eki için b. ***ağırlık . Allaha böyüklük varmasın, köylünün gözüne bakmaya başladık, ölen olsa diye.*** (M. Makal 1960 s. 84).

AD. **böyüksü**/BSTT **büyüksü** 'büyüklük taslayan, büyük insan haline özenen'. < ***böyük/büyük*** + ***-sü*** benzetme eki, b. ***ayruksı/ayrıksı . Aman, bu kızın büyüksü halleri! Gözünde gözlüğün, başında başörtün eksik.*** (Mahmud Yesari 1932 s. 118).

AD. **böyüksün–**/BSTT **büyüksün–** 'kendini büyük görmek, gururlanmak' DS 774 < ***böyük/büyük*** + sıfattan fiil yapan ***-sün-*** genişlemesi, krş. ***ıraksın–, yoksun–. Allah böyüksünenleri sevmez, oğul!*** (F. Baykurt 1961o s. 189).

⊡ İsimden fiil yapan ***–sın-*** genişlemesi 'kendi kendini bir özellikle donanmış görmek veya göstermek, öyle olmuşçasına davranmak' anlamında geçişsiz benzerlik (simulativum) fiileri yapar: ET. ve AD. ***ersin-*** 'yiğitlik satmak, taslamak' örneğindeki gibi (b. S. Schakir 1933 s. 40-41, T. Banguoğlu 1974 s. 224). A-E cildinde sadece ***böyüksün-/büyüksün-*** örneğini buluyoruz. ET.'de nadir (ve çeşitli görevlerde) bulunan ***–sın-*** eki, buna mânaca yakın fakat daha yaygın olan ***–ımsın-*** genişlemesinin ikinci kısmı olsa gerektir (b. ***acımsa-*** ; ayrıca b. ***ayruksı-*** , ***azsın-***).

AD. **böyült–**/BSTT **büyült–** 'büyütmek (ms. bir fotoğrafı; ***büyült-*** fiilinin sahası ***büyüt-*** fiilininkinden daha dar)' < ***büyüt-*** fiilinin, aksi olan ***küçült–*** fiiline uydurularak genişletilmişi (causativum ***-t-*** eki için b. ***acıt-***). ***Ufacık tütüncü dükkânına çeki düzen verdi; günden güne işi büyülttü.*** (E.N. Gökşen 1949 s. 67). ***Saffet, babasının sahildeki balıkçı kulübesini büyültmüş, kumsala doğru ahşap bir balkon yapmıştı.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 41). 'fazla ehemmiyet vermek, izam etmek': ***Anladım ki kadın işi büyültüyordu.*** (E.N. Gökşen 1952 s. 15).

⊡ ***/l/*** sesinin epenthesis'i ekseriya benzer kelimelerin tesiri altında vukubulur. Bu hadise bilhassa sonu ünlü ile biten fiillerin ***/t/*** ile yapılan causativum hallerinde çok görülür. A–E cildinde geçen misaller: ***böyült–/büyült–, donalt–.*** Bu durumun aksi için b. ***boşalt–*** .

böyün, b. ***böğün***.

AD. **böyüt–**/BSTT **büyüt–** 'büyük duruma getirmek' < ET. ***beḏüt-*** a.m. Clauson 1972 s. 300–301. (causativum ***-t-*** eki için b. ***acıt-***) ***Evin tek oğlu olmasının çocukta her aklına geleni yapıveren bir şımarıklığı büyütüp geliştirmişti.*** (Füruzan 1975 s. 15). '(çocuk, ağaç vs.) yetiştirmek': ***Kolay değil yaban***

otları, ısırganlar arasında alımlı güller büyütmek. (Ş. Yıldız 1989 s. 85). 'lüzumundan fazla ehemmiyet vermek, mubalağa etmek': .

braça/prasya (gemici dili) 'serenin cundasından donatılan selviçe' L. Gürçay 1943 s. 323 < İt. *braccio* a.m. (asıl mânası 'kol') Kahane–Tietze 1958 no. 119.

braçiyol/piraçol (gemici dili) 'köşebent, güverte kemerelerini bağlayan kenet' (L. Gürçay 1943 s. 258) < İt. *bracciolo* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 120 [*braccio* 'kol' + *-olo* küçültme eki]. *Ambarda sarsıntı korkunçtu, çakıl taşı safrasının altından sular, yalnız farsları değil, güverte braçiyollarını bile yalıyordu.* (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 267). *Tahtacı Mustafa'nın eşeği yontulmuş, iki koca braçiyol (20) yüklüydü.* (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 51).

O. **bradone**, b. *bardona*.

braga/bıraga (gemici dili) 'top kuyruğu' < İt. *braga* a.m. [asıl mânası 'sapan'] Kahane–Tietze 1958 no. 121.

bragot (gemici dili) 'trinket veya mayıstıra serenlerinin pırasya tormosu' L. Gürçay 1943 s. 63 < İt. (Venedik dial.) *bragoto* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 125.

brahman 'Hindistan'da en yüksek kasttan biri' < Fr. *brahmane* a.m. < Sansk. Krş. *brehmen*.

brak 'bir av köpeği cinsi' < Fr. *braque* < E.Alm. *Bracke* a.m. [EAlm. *bröhen* 'koklamak']. *Bu havali için en muvafığı, İngiliz seterleriyle Fransız braklarından vücuda gelme kırma dediğimiz zağarlardır.* (S.M. Alus 1944 s. 141).

brakil/birakil (gemici dili) 'büyük bastonu cıvadıraya bağlayan halat veya zincir' L. Gürçay 1943 s. 63 < İt. (Venedik dial.) *braghier* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 124.

brakisefal 'kafasının eni uzunluğuna yakın olan (kimse)' < Fr. *brachycéphale* a.m. [EYun. *βραχυς* (braḫís) 'kısa' ve *κεφαλη'* (kefalé) 'kafa, baş']. *Artık beşeriyet iki guruba ayrılmıştı: birisinin kafası kısadır, ötekisininki uzun; bunlardan birisine brakisefal diyorlar, ötekisine dolikosefal.* (Nâzım Hikmet 1936a s. 28).

branda/buranda (gemici dili) 'gemici hamağı' < İt. *branda* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 128. *branda bezi* 'yelken bezi': *Parmağiyle üzerine branda bezi çekilmiş büyük bir yığını işaret etti.* (Şahap Sıtkı 1958 s. 139).

branş/bıranş 'şube, dal' < Fr. *branche* a.m. (asıl mânası 'ağaç dalı'). *O da doktor. Çocuk doktoru. Daha doğrusu, doğum öncesi DNA'ların durumuyla ilgili bir branş.* (A. Ağaoğlu 1993 s. 84). *Olay yerinde Şube'nin bu bıranşında görevli sivil polisi erketeler birbirlerine sinyal vererek kaçarlar.* (Y. Ertunç 1982 s. 10).

brasya/birasya/prasya et– (gemici dili) 'serenleri pirasya selviçeleri vasıtasiyle çevirmek' L. Gürçay 1943 s. 323 < İt. *braccial* a.m. [*bracciare* 'kasmak, germek' fiilinin emir şekli] Kahane–Tietze 1958 no. 117.

O. °**brava** 'kapı kilidi' Meninski 1680 I, 750 < ??. Başka kaynaklarda bulunamadı.

bravo 'aferin!' < İt. *bravo* a.m. [asıl mânası 'cesur'; etimolojisi mâlum değil] G. Meyer 1893 s. 40. *E, bravo Müfettiş bey!* (R. Bilginer 1965 s. 98). *İspanyolca, Fransızca, İngilizce şarkılar söyleyen bunların arasına ara sıra da bozuk bir Türkçe karıştırınca, dinleyenleri ihya etmiş gibi bravolarla alkışlanan piyanist, dans edenleri coşturuyor, bazı masalara öpücükler yolluyordu.* (N. Alsan 1957 s. 35). *"Pıraval" diyor padişah.* (M. Tuğrul 1969 s. 288). *Bravo! Çok güzel yapmışlar.* (K. Şipal 1971 s. 12).

bre I (birinin dikkatini çekmek veya şaşmayı ifade etmek için kullanılan biraz kaba nida) 'ey! hey! vay!' TS 587–588 < Yun. *vré* a.m. < *mōré* 'ahmak!' [*mōròs* sıfatının vocativus hali] N.P. Andriotis 1983 s. 58, fakat bu etimoloji, kelimenin Türkçe'deki eskiliği bakımından esaslı bir tetkike muhtaçtır; krş. *mari/mere/moru. /v/ /b/* gelişmesi için b. *ab I/âv* [2]. *Bre, boz atı getürüŋ kim ol boz at cān ḳurtarandur!* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 173). *Bre! Bu gün ġāyet çābuk düşmişsin! Maḳṣūduŋ nedür?* (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 30). (birine hitab ederken) 'ey, be' TS 587–588: *Aferīn, bre Çerkes!* (ʿĀlī 1975 [1599] s. 157). *Ne oluyorsun bre avrat?* (F. Baykurt 1971t s. 112).

bre II (aynı fiilin ikinci şahıs tekili emir kipi arasında) 'durmadan, boyuna' < *bre* I veya *vira/vire*; krş. *habire. Ölen ile ölünür mü? Aylar ile aġla bre aġla!* (H.R. Gürpınar 1330 s. 5).

bre bre/breh breh (hayranlık —bazen alayla— ifade eden nida) 'maşallah!' < belki askerlerin yürüyüş sesine benzetme. *Bre, bre! Allah özene bezene, tam dilediği gibi halketmiş.* (S.M. Alus 1944 s. 157). *Cebbar "Breh anasını!" diye haykırdı, "Erdoğan, makine dediğin böyle olur!"* (İ. Tarus 1961 s. 276). *Kemal Paşa'nın Kuva-i milliyesinden celp geldi, breh breh breh ...* (M. Güler 1990 s. 177). *Hesaplar çıkarttık ki breh breh aman! Batmışız lan.* (M. İzgü 1993 s. 173).

brehmen/berhemen 'Hindistan'da en yüksek kasttan biri' < Ar. *brahman* a.m. < Sansk. Krş. *brahman*. *Berhemen Raya dönüb vėrdi cevāb.* (M. Adamović 1994 (1368–86) no. 357). *Feryād ėtmek istedim. Lākin sen bir heykel gibi bārid, bir brehmen gibi ciddī idiŋ.* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 78).

breş 'bir nevi jeolojik kütle' TüS 1983 s. 183 < Fr. *brèche* a.m.

breyk/bireyk 'bir çeşit araba' < İng. *break* 'a large wagonette' OED 1972 II, 1075. *Ammā ne arabalar? Çekçeklerden tutuŋ da, paraşol, bāġ arabası, fayton, bireyḳ, ḳupa, lando, yarım lando, tek atlı, çift atlılarıŋ*

kāffesinden birer dāne var. (Aḥmed Rāsim 1328 s. 21).

brezil 'odunundan kırmızı boya çıkarılan bir ağaç cinsi' < Fr. ***brésil*** a.m. < ***bois de Brésil*** 'Brezilya odunu'.

Brezilya 'Güney Amerika'da bir devlet' < İt. ***Brasilia*** a.m., ilk ünlüde Fr. ***Brésil***'in tesiri, b. ***aforizma*** [2]. ***"Kim bu Monsieur?" diye sordum. "Bir Brezilyalı", dedi.*** (M. Balaban 1959 s. 63). ***Auguste ilgi ile duvarda asılı duran Brezilya batiklerine bakıyordu.*** (N. Eray 1992 s. 122).

briç/biriç 'bir kâğıt oyunu' < İng. ***bridge*** a.m. Bu İng. kelimenin menşei belli değildir; bir faraziyeye göre 'münadi, çağıran' mânasındaki Rus. ***biriç***'ten gelmiştir ki o da muhtemelen bir Türk dilinden alınmadır M. Vasmer 1953 I, 87 ***Ardından kahve, çikolata ile briçe oturulurdu.*** (B. Uzuner 1994 s. 78). ***Çıtı pıtı kadınlar kuş yuvasına döndürmüşler bu gezici evleri. Bir kenarda salon, priç masası, aplikler, avize, çiçeklikler, ayrıca küçük bir bar.*** (İ. Tarus 1961 s. 132).

briçka/bırıçka/bırışka 'bir çeşit küçük at arabası' DS 669, ZTS 1976 s. 22 < Rus. ***briçka*** a.m. A. Tietze 1982z no. 18, krş. M. Vasmer 1953 I, 124. Slavca ***-ka*** için b. ***ayka*** . ***Akşam üstü Bakırköyünden eve tek atlı bir briçka ile dönüyordum.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 41). AD.

brifing 'bir vazifenin nasıl uygulanacağına dair önceden verilen talimat' < İng. ***briefing*** a.m., ***to brief*** 'kısaca malumat vermek' fiilinin nomen actionis şekli [Lât. ***breve*** 'özet', asıl mânası 'kısa'].

⊡ Son 40–50 senede Tk. üzerinde tesirini göstermeğe başlayan İngilizce'nin Tk.'ye verdiği çok az mikdarda morfemden biri, fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) ve nomen actionis yapan ***-ing*** ekidir. A–E cildinde sadece ***brifing*** ve ***dansing*** bulacaksınız (***browning*** bir şahıs adından alınmıştır); bu kelimelerin her ikisi birçok dile geçmiştir ve Tk.'ye doğrudan doğruya bir anglosakson dilden değil de, başka bir dilin tavassutiyle girdikleri mümkün, hattâ muhtemeldir. Krş. ***barmen*** .

brigantin (gemici dili) 'brikten küçük yelken gemisi' L. Gürçay 1943 s. 72 < İt. ***brigantino*** a.m. [***brigante*** 'eşkıya' + ***-ino*** küçültme eki, b. ***albino***] Kahane–Tietze 1958 no. 91. Krş. ***bergende***.

brik/birik I (gemici dili) 'iki direkli yelkenli harb gemisi' L. Gürçay 1943 s. 72 < Fr. ***brick*** < İng. ***brig*** a.m. [***brigantine***'in kısaltılmışı, b. ***afro***]. krş. ***pergendi***.

briket I 'bir çeşit tuğla' < Fr. ***briquette*** a.m., Fr. küçültme eki için b. ***alborata*** . ***Arabadan indim, gözüme ilişen briketten yapılmış kulübeye doğru yüremeye başladım.*** (F. Baysal 1992 s. 38).

briket II 'kalıplanmış kömür tozundan yakıt' < Fr. ***briquette*** a.m. [***brique*** (İng. ***brick***) + ***-ette*** küçültme eki]. ***Bırakırız bazan kuyularda iri bir briketi andıran kellemizi, bazan kolumuzu, bazan da bacağımızı.*** (M. Seyda 1970 I, 43).

briton 'bir saç kesme modası' < Fr. ***breton*** 'Fransa'nın Bretagne bölgesine mahsus', krş. ***chapeau breton*** 'kenarları yukarıya kıvrılmış şapka' Grand Larousse Encyclopédique, Paris 1960 II, 364. ***Bak şuna, briton kırkma nasıl da açtı. Bir de kurdele bağla tepesine!*** (F. Erdinç 1973 s. 64).

briyantin/biriyantin 'saçı parlatmak ve yatırmak için kullanılan güzel kokulu bir madde' < Fr. ***brillantine*** a.m. [***brillant*** 'parlak' < ***briller*** 'parlamak' < Lât. ***beryllus*** 'açık yeşil bir cevher']. Küçültme eki ***-ine*** için b. ***albino*** . ***Bembeyaz ceketleri, briyantinli saçlariyle garsonlar tanınmaz haldeydiler.*** (İ. Tarus 1961 s. 160). ***Biriyantinden yastıklar vıcık vıcık yağ içinde kalmıştı.*** (R. Ilgaz 1959 II, 33).

brizbiz 'pencerede hava cereyanını kesmek için tertibat' < Fr. ***brise-bise*** a.m. [***brise*** 'kır!' ve ***bise*** 'poyraz']. ***Brizbizi açıp pencerenin önüne oturdum.*** (S.M. Alus 1933p s. 131).

brizent 'branda bezi' < Rus. ***brezent*** < Flem. ***presenning*** a.m. < Fr. ***préceinte*** < Lat. ***praecincta*** 'kuşanma, bürünme' M. Vasmer 1953 I, 121. ***Yüklenirdi her sabah mektup dolu, paket dolu brizent çuvalı, ver elini istasyon.*** (F. Erdinç 1960 s. 35).

brokar 'sırma ya da gümüş işlemeli kıymetli ipekli kumaş' < Fr. ***brocart*** < İt. ***broccato*** a.m. [Lât. ***broccus*** 'sivri dişli']. ***Brokar ipek perdeleri çekti.*** (Füruzan 1972k s. 297). ***Aliye, ilkin vitrinin önünde uzun uzun duralamış, acı mor, koyu kırmızı, parlak siyah, brokar ya da kadife zemin örtüleri üzerine özenli bir dağınıkla yerleştirilmiş, birbirinden gözalıcı şişelere dalı gitmişti.*** (M. Mungan 1999 s. 128).

brom (beynelmilel kimya terimlerinden) 'unsurlardan biri' < Fr. ***brome*** a.m. [EYun. ***βρωμος*** (brōmos) 'pis koku'].

bronş (anatomi terimlerinden) 'nefes borusunun akciğere inen tarafı' < Fr. ***bronche*** < Lât. ***bronchus*** < EYun ***βρογχος*** (brónẖos) 'nefes borusu'. ***Bronşlar çok dolu, bir bakalım, demiş adam. Sigarayı bıraktırmak için bana röntgen şantajı yapıyor.*** (Peride Celal 1991 s. 302).

bronşit 'bronş iltihabı' < Fr. ***bronchite*** a.m. [***bronche*** + iltihab terimlerine verilen ***-it(is)*** eki, b. ***adenit***]. ***Ertesi sabah da Veteriner Fakültesine götürülmüş Tekir. Bronşit olduğu anlaşılmış.*** (G. Dino 1991 s. 120). ***Geçmez bronşiti tütünde çalışırken kaptı.*** (M. Seyda 1974 s. 10).

bronz 'tunç' < Fr. ***bronze*** < İt. ***bronzo*** a.m. < Fa. ***pirinc/birinc*** 'bakır; sarı' K. Lokotsch 1927 no. 1657. ***Ben, bu taştan perdenin orta yerinde yükselen büyük, süslü kapıya yaklaşmalı, bronz kilidin geniş anahtar deliğine gözümü dayamalıydım.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 9). ***Esmer ve damarlı, bronz bir heykel gibi. İri yarı, yakışlı gövdesinin üstünde olağanüstü küçük bir kafa taşıyordu gondolcu.*** (E. Atasü 1991 s. 69). 'tunç renginde': ***Kalamış, Feneryolu. Sulara dalıp çıkan bronz gövdeler.*** (İ. Tarus 1961 s. 154).

brostelâ, b. ***prostelâ***.

broş/AD. **boruş** 'kadınların takındıkları süs iğnesi' DS 741 < Fr. ***broche*** a.m., asıl mânası 'uzun iğne, şiş' G. Meyer 1893 s. 51. ***Dikkatle baktığınızı biliyorum broşuma. Güzeldir.*** (A. Kutlu 1991 s. 210).

broşür/buroşür 'kapaksız küçük kitap, kalın olmıyan kitap' < Fr. ***brochure*** a.m. [***brocher*** '(kitapları) kapaksız dikmek' + ***-ure*** nomen actionis eki], krş. ***gravür, karikatür, uvertür. Afiş gelirse duvarlara çakıyor, broşür gelirse bir yerlere yığıyordu.*** (F. Baykurt 1967k s. 113). ***Koltuğunun altına bir demet buroşür, afiş, kitap sıkıştırdılar.*** (T. Apaydın 1991 s. 233).

brovning 'bir çeşit otomatik silâh' onu icat eden John Moses Browning (1855–1926) isimli Amerikalı'nın adından. .

Brötanya 'Fransa'nın batısında bir eyalet' < Fr. ***Bretagne*** a.m. [***breton*** 'Brötanyalı' < Lât. ***britto(n)*** < Keltçe]. ***Brötanya'nın dört yol ağzında çarmıha gerilmiş Sarı İsa'sı gibi dikiliyor.*** (B. Duygulu 1963 s. 22). Lingua Franca'dan alınma ve */ya/* ile biten coğrafya isimleri, b. ***Abya*** .

(Argo) **bruza et–** 'para vermeden ayrılmak' < ??. ***Kerḫanede yeyüp içtiler, her keyflerini çattılar, şoŋra da bruza ėttiler.*** (L. Bonelli 1902 s. 57). Başka kaynaklarda bulunamadı.

Brüksel 'Belçika'nın payitahtı' < Fr. ***Bruxelles*** a.m. ***brüksel lahanası*** 'bir çeşit küçük lahana' < Fr. ***choux de Bruxelles*** a.m., belki bu sebzenin ince görünüşü meşhur Brüksel dantelâlarını hatırlattığı için.

brüt (ticaret terimlerinden) 'kabı veya ambalajı ile beraber (tartılarak); kesintisiz (meblağ)' < Fr. ***brut/brute*** < İt. ***brutto*** a.m. asıl mânası 'kaba' [Lât. ***brūtus*** 'ağır, sakil']. .

bu I (sıfat) 'bu' < ET. ***bu/*bo*** a.m. Clauson 1972 s. 291, G. Doerfer 1965 II, no. 776. EO. (ilerde olacak veya söylenecek olan şeyler için) 'şu': ***Vezīr bu fikirdeyiken ki hele bu gece taşarrufsuz teferrüc ėdeyim.*** (Ferec 855/1451 v. 22a). Krş. ***şöyle***. Başka bir kelime ile beraber ***bu*** zarf olarak kullanılan birçok tâbir teşkil eder, ms.: ***bu ara*** 'bu arada': ***Emine hanımın kızı Zehra bu ara elinde kahve tepsisile gelir.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 57). EO. ***bu aracuġa*** 'buraya': ***Babaŋ hemīşe bu aracuġa dönişde ...*** (Ferec 855/1451 v. 56b). ***bu arada***/(halk dilinde) ***burada*** 'bunda' Meninski 1680 I, 124; 'halihazırda' (***-da*** locativus eki ile yapılmış zarflar için b. ***akab***): ***Bu arada benüm bir oġlancuġum yoḳdur ki benden şoŋra vāriş-i mülk ola.*** (Ferec 855/1451 v. 142a). ***bu aralıkda*** 'o zaman': ***Bu aralıḳda atam daḫı ḫasta oldı, öldi.*** (Ferec 855/1451 v. 72a). EO. ***bu asıl*** 'bu gibi' (krş. ***ne asl/nasıl***): ***Bu aṣl fikirlü nā-sāzkārlar yabānda ḳalması muḳarrerdür.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 245). ***Bu aṣıl şom duʿāyı evlādum ḫaḳḳında niçün ėtdüŋ?*** (P.N. Boratav 1995 s. 171). EO. ***bu ayak*** 'bu sefer' (krş. ADIL 1966 I, 67): ***Bu ayaḳ bu ḳardaş-ile gülişüb söyleşdügimüz bu-yidi.*** (Ferec 855/1451 v. 117a). ***bu babda***, b. ***bab/bap*** I. EO. bu bir 'beriki' (krş. ***o bir/öbür*** ve Azerb. ***bu biri*** ADIL 1966 I, 318): ***Geçende ölen, Sulṭān gendüyidi, bir tābūt diri ʿavratuŋ idi. Bu nevbet ʿavrat öldi. Bu bir tābūt senüŋdür.*** (Ferec 855/1451 v. 245b). EO. ***bu dem*** 'şimdi': ***Biz bunı öldi şaŋub ḫōş-dil olmışıduḳ. Bu dem görürüz diriymiş.*** (Ferec 855/1451 v. 99b). EO. ***bu deŋlü***/AD. ***bu deyni*** 'bu mikdarda, bukadar' (*/ŋl/ > /yn/* için krş. */ŋl/ > /ğŋ/*: ***ağna-*** II, ***kağnı***): ***Beytü l-māl-i Müslimīne fülān māddeden bu deŋlü filori saʿy ėdeyin.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 166). ***Nasıl ola ki bi adam bu deyni mağazaların parasını yėtirmiş?*** (A. Caferoğlu 1945 s. 10). AD. ***bu döne*** 'bu sefer' DS 778 < krş. Az. ***bu dönä*** a.m. ***Biçare padişahın oğli nerden bulsun suyi? Bu döne o da ölir.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 296). AD. ***bu dönüş*** 'bu sefer' DS 778: ***Hilmi, bu dönüş oğlunu ele aldı Kel Ali'nin. Bir kaç da ona yalattı.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 151). ***bu dükelisiyle*** 'bununla beraber, üstelik' TS 679: ***İmdi bilmezem ki bunuŋ aṣlı faṣlı, ḥasebi nesebi nedür. Bu dükelisiyle kel degül-ise bārīl*** (Ferec 855/1451 v. 204b–205a). ***bu esnada*** 'bu arada': ***Bu eṣnāda, şehzādeler geldi dėyü şehre ḫaber oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 34b). ***bu gecelik*** 'bu gece için': ***Bu gecelik bu kadarı kâfi idi.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 70). EO. ***bu gez***/AD. ***böğez*** 'bu defa' DS 763–764: ***Şınuban bu gez Freng anda ḳaçar*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 28). ***Bu gez Huri'yi goşarım.*** (Nâbizâde Nâzım 1943 s. 20). AD. ***bu gidende*** 'bu taraflarda, buralarda': ***İleşberlikten başka ne iş var bu gidende?*** (F. Baykurt 1955 s. 42). ***bu gidişle*** 'böyle devam ederse': ***Ağzına bir lokma ekmek koymuyor, geceleri sabaha kadar göz yummuyordu. Bu gidişle hali neye varacaktı?*** (E.E. Talu 1937 s. 163). ***bu halde*** 'tam o sırada': ***Bu ḥālde atamuŋ ögine müneccimler sözi düşer.*** (Ferec 855/1451 v. 44a). ***bu kabil*** 'bu çeşit, böyle' ***Ali, kimi zaman iyi niyetli bir şaskınlıkla, kimi zaman iğnelemek amacıyla söylenmiş bu kabil sözlerin üzerinde durmuyor, duruma uygun ılımlı cevaplar vererek, gülümseyip geçiştiriyordu.*** (M. Mungan 1999 s. 368). EO. ***bu kerret*** 'bu defa, bu sefer': ***Naṣr-ı ʿAyyār bu kerret daḫı ḳoyını aldı, gitdi, gütdi.*** (Ferec 855/1451 v. 51a). EO. ***bu maʿniden*** 'bu şekilde', ablativus adverbialis için b. ***açmazdan*** : ***Cāhilīyet anlara bu ʿādeti bu maʿniyden maşlaḥat görürmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 107a). ***bu minval üzere***/ EO. ***bu minvalce*** 'bu şekilde, böyle' [***-ca*** zarfları için b. ***anca I***]: ***Bu ḥikāyet bu minvālce Cühūd söyledügi Şehzāde Çipura yėtişdi.*** (Ferec 855/1451 v. 239a). ***Yemişte bulunduğu müddetçe hepsi de çok çok armut yedi. Bu minval üzere yemişte bir ay kadar çalıştılar.*** (Y. Ahıskalı 1944k s. 88). O. ***bu mukabelede*** 'buna bir karşılık olarak': ***Bu muḳābelede baʿż-ı tekālīfden gendüleri muʿāf ḳıldılar.*** (ʿĀlī 1982 [1581] s. 151). ***bu nevbet*** 'bu sefer': ***ʿAcabā bu nevbet buŋa noldı?*** (Ferec 855/1451 v. 58a). EO. ***bu ortalıkda*** 'bu arada': ***Bu ortalıḳda ol söylenen ḳıṣṣanuŋ ser-riṣte-i meʾāli elden gider, yoġ olur.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 48). EO. ***bu resme*** 'bu biçimde, böyle' (dativus adverbialis için b. ***abes yere***): ***Bu resme birāderümüŋ bir ḳızı yavı vardı, ḳandalığı bilinmedi.*** (Ferec 855/1451 v. 149a). ***bu sebepten/bu sebebe*** 'bundan dolayı' (dativus ve ablativus

adverbialis için b. ***abes yere*** ve ***açmazdan***): ***Senden artuḳ kişiye ṣatar olsam iki biŋ dīnārdan eksüge vėrmezdüm ammā bu sebebden-ki benüm saŋa ʿināyetüm var, sehel bahāya ṣataram.*** (Ferec 855/1451 v. 116b) ***İkide bir babasına balta olup üç çeyrek, bir mecidiye ister; yani bu sebebe gelir; parayı alınca da defolur.*** (S.M. Alus, Son Posta gaz. 27.11.1943). ***bu suretle*** 'bu tarzda, böyle hareket ederek': ***Bir müddet bu ṣūretile böyle müstemir oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 180a). ***bu surette*** 'bu takdirde': ***Feʾammā bu ṣūretde ki yoluŋ bir ṭarafı āsān ve bir cānibi suʿūbet-ile nümāyān ola.*** (ʿĀlī 1982 [1581] s. 231). EO. ***bu takdirce*** 'bu şartlar altında, bu takdirde' (***-ca*** zarfları için b. ***anca I***): ***Bu taḳdīrce vilāyetüŋ ḥıfẓ u ḥirāseti mümkin olmayub ...*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 174). EO. ***bu takrib-ile*** 'bu münasebetle, bu vesileyle': ***Şāyed bu taḳrīble bir müddet muṭālaʿa-i kütüb ve mübāḥeşe-i ʿulūm u fünūni taʿṭīl ėde?*** (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 188). EO. ***bu tarika/bu tarikada*** 'bu biçimde, bu tarzda': ***Bu ṭarıyḳa iŋiledi, aġladı durdı.*** (Ferec 855/1451 v. 132a). ***Ol gün bu ṭarıyḳada gitdükden ṣoŋra bir su kenārına yėtişür.*** (Ferec 855/1451 v. 61a). O. ***bu tarikla*** 'bu yoldan, böyle yaparak, aynı şekilde': ***Şeb-i düvüm gėrü bu ṭarıyḳ-ile ʿamel ḳıldı, segbāna zer, itlere niʿmet vėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 125a). AD. ***bu tevir*** 'bu tarzda' DS 3902: ***Köylülerin bu tevir konuşmaları uzayıp giderken Pilâv tepelilerin hali gözümün önünde çarh etti.*** (H. Aytekin 1945 s. 110). ***bu uğurda*** 'bunun hatırı için, bu maksatla': ***Hattâ bu uğurda evimizin bahçesini süslemek için komşuların bahçesinden çiçek ve fidanlar aşırdım.*** (H. Aytekin 1945 s. 70). EO. ***bu vakt*** 'bu zamanda': ***Bu vaḳt bu nesne revā degül ki ben sensüz oluram. Beni ḳoyub nereye gidersin?*** (Ferec 855/1451 v. 199b). ***bu yana*** 'bu tarafa, buraya': ***Baŋa vaṣıyyet ėtdi kim ol gelince ben bu yaŋa gelmeyem.*** (Ferec 855/1451 v. 23a). '(–dan) beri': ***O günden bu yana vâli ile muhtarın yıldızları bir türlü barışmamıştı.*** (H. Aytekin 1945 s. 52). '(hikâyeyi anlatan başka sahaya geçerken) gelelim ...': ***Bu yaŋa: Rıżvān-şād Rūḥ-efzā-yile pādişāhlıḳ sürdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 35a). ***bu yakında*** 'yakın zamana kadar, çok olmadı': ***Peder-i ḳabīḥü l-manẓarı bu yaḳında ʿulbe-fürūş iken, oġlı Merʿī ...*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 158). EO. ***bu yanadın*** 'diğer taraftan' TS 723: ***Oldem bu yaŋadın zen-i bennā bāġceye geldi, bir yėrde oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 22b). ***bu yüzden*** 'bunun neticesi olarak, bundan dolayı, (ablativus adverbialis için b. ***açmazdan***)': ***Bu yüzden şehirde hicret havadisi karışık tehlikeli bir hava eserken, istasyon boyunda sürülerle asker akını ölüme koşuyordu.*** (H.Z. Ülken 1941 s. 95). EO. 'bu şekilde, bunun gibi': ***Ve bu yüzden neẕāfet ve niṭāret ve mücib-i istikrāh olan evżāʿdan ictināba saʿy u himmet hemān cevārīye degül, ḫavātīn-i ḫavārī-pey-kere daḫı vācibdür.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 143).

EO. **bu** II (zamir), dativus halinden başka casus obliqui'de ***bun***, dativus halinde ***buŋa***. fakat çoğulu bular, b.m. (***bu*** III) TS 688–690, 694–703 < ET. ***bu*** a.m. Clauson 1972 s. 291–292. Krş. ***bunca, bunda, bundak, bundan.*** ***Ne itdür ki bunuŋ gibi endīşe ėde?*** (Ferec 855/1451 s. 31a). ***Evvel bulara alayım, andan ḳatle meşġūl olayım!*** (Ferec 855/1451 v. 8b). EO. (tafsilâtsız anlatışda) budur budur 'falan filân' (krş. ***böyle böyle***): ***Ben piser-i melik-i Fārsam. Ḥikāyetüm budur budur.*** (Ferec 855/1451 v. 206a). AD. ***Bular düyü pişdikleri merendi aldılar.*** (yâni: bunlar çeltiği biçtikleri küçük tırpanı aldılar). A. Caferoğlu 1942 s. 4).

bu III (zamir) bütün casus obliqui'de ve çoğulda ***bunlar***, b.m. < ***bu*** II. ***Erkekdir bu, beş ḳadın da sever, on ḳadın da.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 163).

(Çocuk dili) **bu** IV/**bua/buva/büve** 'su' DS 807, F. Steinherr 1932 s. 184 < ??. Çocuk dili için b. ***adda git- . "Baḳ, orada buva var. Baḳ, beğ babaŋ şimdi gelüb bizi atta götürecek!" Buvası da, beğ babası da, atta da çocuġa vız geliyordu.*** (E.E. Talu 1341 s. 23). ***Ben gene karışmıyorum amma çocukluğun, ekmeğe papa, suya buva demenin faydası yok elmasım.*** (S.M. Alus 1933p s. 49). ***"Pepe" yiyerek, "bua" içerek boy atıp gelişiyordum.*** (M. Margosyan 1996 s. 100).

O. **bu** V/**buy** 'güzel koku, rayiha' < Fa. ***bū/būy*** a.m. ***Yüzüŋ rengi, saçuŋ būyı ne zībā reng ü būdur kim / Güli gülzāra gönderdi, buraḫdı müşki şaḥrā'ya.*** (ʿÖmer b. Mezīd 1982 (840/1437) s. 41). ***Buydan hoş, renkten pakize İstanbul, Marmara o gün bir leş gibi kokar.*** (M. Güler 1990 s. 69).

bua, b. ***bu*** IV.

AD. **buba/boba** 'baba' DS 715, 774, TS 671 < ***baba I.*** İlk ünlünün /***b***/'nin tesiriyle labializasyonu, çocuk dilli için b. ***adda git- . Bubam fıkara. Oldu yaşımız on dört, ayıptır bakmak buba eline.*** (Orhan Kemal 1949r s. 40).

RD. **bubaçka** 'böcek' < Sırp–Hırv. ***buba*** 'böcek' + küçültme eki. ***Suyi aldıktan sora dişariya çikar. Ne cürsün, bütün hayvanlar, kuşlar, bubaçkalar doyamaylar su içsınlar.*** (N. Hafız 1985 s. 190).

AD. **bubik** 'gonca, tomurcuk' DS 774 < Yun. ***μπουμπουνκι*** (bubúki) a.m. A. Tietze 1955 no. 191, R. Dankoff 1995 no. 633'e göre kelimenin bazı varyantları Erm. ***bblug*** < EErm. ***ppluk*** 'gonca' kelimesine bağlanabilir.

AD. **bubu** 'bir iki yaşındaki çocuk'. DS 775 < ***bebe*** gibi çocuk dili? Çocuk dili için b. ***adda git- .*** Krş. Ar. (< Suriye dial.) ***bıbbu*** a.m.

AD. **bubulik** 'gonca, tomurcuk' DS 775 < Erm. ***bblug*** < EErm. ***ppluk*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 633.

EO. **bucak** 'köşe' TS 672–674, R. Dankoff 1991 s. 19 < ET. ***bıçġaḳ*** 'kesim' [***bıç-*** 'kesmek' + fiilden isim yapan ***-ġaḳ*** eki Clauson 1972 s. 294]. Fiilden nomen loci yapan ***-ak*** için b. ***akak . Evüŋ bir bucaġına oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 14b). 'dar hudutlu yer': ***Bir şehre bucaġına ėrişelüm, mestūrü l-ḥāl bir yėrde dirilelüm.*** (Ferec 855/1451 v. 10a). 'erzak, odun vs. saklanan yer' DS 775–776. Bugünkü standart dilde kelime sadece ***kıyı bucak*** ve ***köşe bucak*** çift tâbirlerinde ve resmi idare terminolojisinde

eskiden ***nahiye*** denilen idare taksimatı için kullanılır, bir de: ***bucak bucak*** (zarf) 'bir köşeden bir köşeye': ***Bizim efendi bu ġazeteleri benden bucaḳ bucaḳ şaḳlardı.*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 85). ***Ben gayri Şakir Beye görünmiyeyim diye bucak bucak kaçardım.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 80).

O. **Bucak** 'Basarabiya (bugün Moldaviya)'nın güney vilayetleri' < bu bölgenin BizYun. adı olan ***Ónglos*** 'köşe'nin tercümesi M. Vasmer 1953 I, 135. Calque için b. ***ab I/âv*** [3].

bucarda 'çimento döşemelerin üstünden geçirilen merdane' (M.Z. Pakalın 1946 s. 244) < İt. ***bocciarda***, krş. Bulg. ***buçarda*** 'bir nevi taşçı çekici' BER 1971 I, 95.

AD. **bucula/buçula** 'küçük su değirmeni' DS 777 < Gürc. ***budşula*** a.m. V. Cangidze 1983 s. 82.

bucurgat, b. ***bocurgat***.

AD. **buç** I 'kıç, makat' DS 777 < Erm. ***boc*** < EErm. ***poç/puç*** 'kuyruk' R. Dankoff 1995 no. 629, veya ***buç*** 'ferc, am' U. Bläsing 1995 s. 29–30.

(Argo) **buç** II 'erkeksi sevici' < İng. ***butch*** a.m., asıl mânası 'bir çeşit oğlan saç modası'. ***Öpen madamlardır, ve müsyüler titrek, cinsel aşamaya ulaşmış acımalarıyla. İşte bir buç simgesi.*** (L. Erbil 1968 s. 52).

buçka, b. ***boçke***.

buçuğar 'beher buçuk' < ***buçuk*** + sayıdan üleştirme sayıları (numerale distributivum) yapan ***-ar*** eki, b. ***altışar-*** . ***Ve 'asel tulumından birer akça ve küpecükle gelene buçuġar akça alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 225 [1548/955]).

buçuk I (sayı ve üleştirme sıfatlarından sonra) 've yarım, yarım daha' < ET. ***bıçuḳ*** a.m., asıl mânası 'kesik' [***bıç-*** 'kesmek' + fiilden sıfat yapan ***-uḳ*** eki, b. ***açık I***] Clauson 1972 s. 294. Labialisation baştaki ***/b/***'nin tesiriyle; semantik gelişmesi için krş. ***çala, yarım***. ***Diynārını bèş buçuḳ dang-ı Maġribîye vérürem.*** (Ferec 855/1451 v. 214a). Nadiren 'yarım': ***Bence üçde bir ḳısmı olub bitmişdi. Bu tertibāt üzerinden buçuḳ adım daha atarsaḳ muvaffaḳıyeti yarılamış olacaġız.*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 332–333). ***Kalk, bir bere, iki mahzun, iki mavi göz için buraya gel. Ve bizzat buçuk ağziyle Antonio sana gülsün.*** (A. İlhan 1953 s. 173). EO.'da bu daha az nadirdi. ***Baġdāddan buçuḳ ferseng yér gitmişleridi kim Müṣıl yolından aġır kāravān geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 17b). ***buçuk dem*** 'çok kısa müddet, bir saniye, bir an': ***Çü gördiler kim anuŋ göŋli sayru / Buçuḳ dem olmadılar andan ayru.*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 1876). EO. ***dün buçuğu/gecenin buçuğu*** 'gece yarısı': ***Gècenüŋ buçuġı geçicek durdum.*** (Ferec 855/1451 v. 108b). ***Dèye mi dün buçuġında kimesne / Ki baŋa gösterüŋ Ḥurşīd ḳanı.*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 243 no. 3063).

EO. **buçuk** II 'yarım akçe kıymetinde eski bir küçük Osmanlı sikkesi' < ***buçuk*** I. Fiilden nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki için b. ***acuk/acık I*** . ***Yine geldi bir aḫriyān, ḳomaz alur buçuġı, / Vāy bu kāfir, be müselmān, ḳomaz alur buçuġı.*** (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 478). ***Hoca da'vā ėdicek ḳadı ayıtmış: "Sille buçuğadur. Var, buçuğın getüriver!" dėmiş.*** (P.N. Boratav 1995 s. 106). ***buçukçu*** 'Padişah alayla camiye çıktığı sırada fukaraya sadaka dağıtan adam' M. Sertoğlu 1958 s. 51.

buçula, b. ***bucula***.

bud/but 'bacağın üst kısmı' < ET. ***būt/būd*** a.m. Clauson 1972 s. 297. ***Ḫancer iner, budum arasındaġı menşe'-i şevḳ u ẕevḳumı keser.*** (Ferec 855/1451 v. 73a).

bu'd/buut 'boyut' < Ar. ***bu'd*** 'uzaklık' [***/b'd/*** kökünden]. ***Biz ne ḳadar gürülti ṭarafdārı isek, onlar o ḳadar sükūna ārzūkeş olduḳları içün şu mübāyenet-i ḥissīyāt beynimize bir bu'd ḳoymuşdu.*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 33). Krş. ***boyut***.

buda- 'ağaç dallarını veya dalların uçlarını kesmek' < ET. ***butı-***, ***buta-*** a.m. Clauson 1972 s. 69. ***Akşamüstü gülleri budadım. Bazı dalları hastalık sarmış.*** (A. Yurdakul 1993 s. 142). EO. 'bir şeyin ucunu kesmek': ***Kiminüŋ başın kesdüm, kiminüŋ ḳarnın deşdüm, kiminüŋ elin, ayaġın, burnın, ḳulaġın budadum.*** (Ferec 855/1451 v. 69b).

Buda 'Budizm dininin kurucusu' < Sansk. ***buddha***, asıl mânası 'uyandırılmış'. ***Tibette, çocuk Buda'nın karşısında vecde gelen Moğol Lamaları gibi hayret ve huşu ile bakınız!*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 73). ***Grotesk bir Buda heykeli görünüşüyle olduğu yerde durmuştu.*** (T. Ağaoğlu 1957 s. 79). Krş. ***but/put***.

EO. **budak** I 'ağaç dalı' TS 676–678 Kelime 'dal' mânasında bugün yalnız ***dal budak*** terkibinde kullanılmaktadır. < ET. ***butıḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 30–302, krş. T. Tekin 1994 s. 247. [***bud*** + ***-(a)k*** küçültme eki, b. ***bardak***]. ***Bu ṣaḫrāda bir aġac bitmiş, başı havāya gitmiş, budaḳları çevre yayılmış.*** (Ferec 855/1451 v. 54b). Mecazi mânada 'bir ailenin veya hanedanın kolu': ***Ḳanḳı budaḳdansın, Ḥasanī yā Ḥüseynī?*** (Ferec 855/1451 v. 232b).

budak II 'budak deliği, dalın gövde içindeki başlangıç kısmı olan ve tahtalarda görülen yuvarlak bölüm' < ***budak*** I.

budala 'geri zekâlı, ahmak' < ***büdelâ***. Krş. ***abdal aptal*** mâna gelişmesi. Kelime lûgatlerde bugünkü telâffuz ve mânada 19. asırda zuhur eder (A. Hindoglu 1838 s. 111; ***boudala*** 'simple'). Ar. bir çoğulun Tk.'de tekil kullanılması için b. ***abab/ahbap*** , sıfat olarak kullanılması için b. ***acaib/acayip*** [1]. ***Yıllarca içime kapanmak, yıllarca kendimi yiyip bitirmekle meğer ben ne budalalık etmişim.*** (B. Duygulu 1963 s. 55). Mecazi mânada 'bir şeye aşırı ölçüde düşkün': ***Sade kadın değil, insan. / Ne kibarlık budalası, / Ne malda mülkte gözü var.*** (O. Veli 1994 s. 131).

budama (güreş tabirlerinden) 'rakibinin elini kendi kolundan sökmek, koparmak' M.H. Biç 1944 s. 25 < ***buda-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-ma*** eki, krş. ***konuşma, şaşma***.

⊡ Fiilden nomen actionis yapan **-ma** vs. eki, BSTT.'de daha yeni bir ektir ve her fiilden yapılabilir. EO.'daki aslı **-mak** vs.'dir (b. J. Deny 1921 s. 548–549, T. Banguoğlu 1974 s. 264–265). Özel mâna edinmiş örneklerden A–E cildinde şunlar vardır: **börekleme, budama, çelme, çırpma, çitme** (oluşumu farklı) **depme, donanma I, eşkime/eşgime**. Aslı farklı olan sıfat ve isim yapan **-ma** vs. ekiyle karıştırılmamalı, krş. **akıtma , aşıla/aşla (aşılama/aşlama) , bazlama .**

O. **Budamya** 'Mudanya şehrinin eski adı' < ??. ***Ve Çıġāla-zāde te'ḫīr étmeyüb fırġatayla Budamya'dan Bursa'ya gitdi.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 473). Lingua Franca'dan alınma ve /*ya*/ ile biten coğrafya isimleri, b. **Abya .**

AD. **budan** 'bir cins yabani ördek' DS 778 < Yun. ***βουτανι*** (*vutáni) 'dalgıç kuşu' Ch. Tzitzilis 1987g no. 61).

Budapeşte '19. asırda Buda ve Peşt şehirlerinin birleşmesiyle husule gelen Macaristan baş şehrinin adı'. Krş. **Budin** ve **Peşte.**

AD. **bude** 'örümcek ağı' DS 778 < Gürc. V. Cangidze 1983 s. 81–82.

Budim/Budin, b. **Budun.**

budist 'Budizm ile ilgili; Budizm dinine mensup kimse' < Fr. **bouddhiste** a.m. [**Buda** + Fr. **-iste**, b. **aferist**]. ***"Seninle kimsenin bilemiyeceği uzak bir yerde yaşayalım!" demiştin. "Sözgelişi bir budist tapınağında mı?" diye sormuştum ben.*** (Ş. İşigüzel 1993 s. 44).

budizm 'Asya'da yaygın olan bir felsefe ve din adı' < Fr. **bouddhisme** a.m. [kurucusu olanın unvanı olan **Buda** + bazı felsefe ve din isimlerinde kullanılan **-isme** (EYun. **-ismós**) eki, b. **aforizm** [1]].

AD. **budulga** 'kiloluk şişeler şeklinde tenekeden kap' TS 778 < Rus. **butılka** 'muayyen şekilde şişe' < Fr. **bouteille** 'şişe' < Lât. **butis** 'fıçı' (M. Vasmer 1953 I, 155). Slavca **-ka** için b. **ayka .**

Budun/Budin/Budim 'Budapeşte'nin kaleyi içine alan bölümünün Osmanlılara göre adı' < Mac. **Buda.**

budur budur, b. **bu** II.

O. **buefraz** 'güzel koku yayan; esans dökücü' < Fa. **bū** 'koku' ve **afrāz** 'yayan'. ***Ṭaşt u ibrīḳ-i zerrīn getürdiler, kevkebelü süfreler döşediler; bū-efrāzlar, dest-şūlar ... ellerümüzi zefrden pāk eyledük.*** (Ferec 855/1451 v. 115b).

bugenvillea 'aslı Orta Amerika'dan olan bir sarmaşık cinsi' < İng. **bougainvillea** < Fr. **bougainvillée** a.m., 1729–1811'de yaşamış olan Louis Antoine de Bougainville adlı Fransız kâşifin adından. ***Penceremizin hemen altında uyuzca iki nar, arsız, azgın asma, bir kulaç ötede bugenvillea.*** (B. Karasu 1995 s. 120). Krş. **begonvil.**

bugidi, b. **bigudi.**

EO. **buğ** 'buğu, buhar' TS 679–680 < ET. **bu** a.m. Clauson 1972 s. 292. ***Dudaġuŋ tāze ḥalvādur, o tüycügezler anda buġ.*** (Naẓmī 1928 s. 78). Krş. **buğu.**

buğada, b. **boğada.**

buğanak, b. **boğanak.**

AD. **°buğaz** 'gebe' DS 779–780 < ET. **boġuz** a.m. Kelime belki bir ağza değil, başka bir Türk diline aittir, b. H. Eren 1963 no. 29.

buğday/buğda b.m. (bir hububat cinsi) DS 780, TS 681 < ET. **buġday** a.m. Clauson 1972 s. 312–313. Başka bir etimoloji için b. G. Doerfer 1992 s. 53, 80. ***Bu etmegüŋ buġdayını gūristānda ekmişler.*** (Ferec 855/1451 v. 123b). ***Mültezimin hissesi ayrıldıktan sonra, yediyüz gülek kadar buğda geçti ellerine.*** (Reşat Enis 1944 s. 121).

buğdayî 'buğday rengi (ten)' < **buğday** + isimden renk sıfatı yapan **-î** eki, b. **altunî . *Beli şehrīleri safvetli olur, / Reng-i buġdāyisi zeynetli olur.*** (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 38). ***Kadınlar Rumca birbirile birşeyler söyleşip gülüştüler. İçlerinden bir tatlı esmer, daha doğrusu bal gibi buğdayî, fakat hoşur mu hoşur!*** (H.R. Gürpınar 1934 s. 30).

buğdaysı 'buğdayî, buğday renginde olan' < **buğday** + **-sı** benzerlik eki, b. **ayruksı/ayrıksı .**

AD. **buğle** 'sabanın bir kısmı' DS 780 < BizYun. **βουκλα** (vúkla) a.m. [Lât. **buccula** 'toka'] Ch. Tzitzilis 1987g no. 58.

AD. **buğdayık** 'buğdaya benzeyen bir çeşit ot' DS 780, TS 682 < **buğday** + küçültme eki olan **-ık** M. Räsänen 1957 s. 100. TS'in verdiği 'siğil' mânası şüphelidir.

EO. **buğra** 'erkek deve' TS < ET. **buġra** a.m. Clauson 1972 s. 317–318. Krş. **buğur/puhur** I.

buğu 'buhar' < **buğ** a.m. ***Ekilmiş tarlalarda incecik bir buğu vardı.*** (M. Başaran 1964 s. 77). ***Arada eliyle camın buğusunu silerek sokağa bakıyordu.*** (C. Kavukçu 1998 s. 129).

buğulama 'buğuda pişmiş yemek' < **buğu** + isimden fiil yapan **-la-** genişlemesi + **-ma** partisip ek; krş. **bazlama . *Sahilde balıkçı lokantası çalıştırıyor. Çok güzel buğulama yapar.*** (A. Yurdakul 1996 s. 122).

buğuntu, b. **boğuntu.**

buğur I **/bohur/puhur** 'erkek deve' DS 732, 781, 3484, TS 684–685 < **buğra** a.m., b. M. Räsänen 1969 s. 86, Clauson 1972 s. 318.

EO. **buğur** II **/boğur** 'develerle yapılan taşımacılık' < ??. ***Ve Ayasloġ ve İzmir tevābi'lerinde[n] olan buġūrci 'arab[a?]lar zamān-ı sābıḳda buġūr ḫidmetin éderler imiş. Ṣoŋra buġūr ḫidmeti ref' olınub evden eve seksener aḳca vaż' olınmışdur.*** (Ö.L. Barkan 1943 [935/1528] s. 12). **buğurcu** 'deveyle taşımacılık yapan kimse'. .

EO. **buğur** III (**uğur** kelimesini **oğur** olarak okuyanlar **buğur**'u da **boğur** diye okurlar) 'şimdi, işte' Gy. Németh 1919 s. 157 < **bu-uğur, bu** ve **uğur** 'zaman'. Fakat Kilisli Muʿallim Rıfʿat'a göre < **bu kerre**

(Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340–42 s. 94). ***Niçe zamān benümile ceng eyledüŋ bir dāng altunicün, buġur nite getürdüŋ, şāgirdüme vérdüŋ?*** (E. Birnbaum 1981 [14.yy.] v. 97a). ***Ol ilan üstine anı bıraġur, / Gendü ḳaçar, aġaca çıḳar boġur.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 893).

AD. **buğursa–** 'dişi devenin buğur istemesi' TS 685 < ***buğur*** I + isimden ***-sa-*** istek fiili genişlemesi, b. ***aygırsa-*** .

buğz/buğuz 'nefret, garaz' DS 4465 < Ar. ***buġḍ*** a.m. ***Nigār içün ḳalbimde derin bir buğz hiss-etdim.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 47). ***İçinin derinlerinde boğulup kalmış bir buğuz vardı, onu deşsin istiyordu.*** (T. Apaydın 1991 s. 300). ***buğz et-/buğuz et-*** (dativus hali ile) 'kin beslemek, garaz bağlamak'. ***Bana buğuz etme, Muhtar! Benim heç bir habarım yok.*** (F. Baykurt 1961ı s. 110). O. (accusativus hali ile): ***Ḳamu dōst u düşmen u āzād u bende ol nāzenīn-i cihān ucından beni buġż étmişlerdi.*** (Ferec 855/1451 v. 107b).

buhaç/puhaç 'puhu kuşu' Meninski 1680 I, 946 < Sl. ***puhaç*** a.m. F. Miklosich 1889 s. 5.

buhar 'sık buğu' < Ar. ***buḫār*** a.m. ***Gördi ki aġac ardında bir daraçuḳ delük var, andan buḫār çıḳar.*** (Ferec 855/1451 v. 93a). ***Bir trenin derin derin soluduğu duyuluyordu. Bir diğeri durmadan buhar fışkırtıyordu.*** (S.F. Abasıyanık 1954h s. 6).

AD. **buhari/buharı** 'ocak başı; baca' DS 782–783 < Fa. ***buḫārī*** 'soba' A. Tietze 1982z no. 21 [***Buḫārā*** 'şehir adı' + isimden sıfat yapan ***-ī*** eki. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kağıt***]. ***Ol-dem buḫārīde*** (metinde ***buḫārında***) ***od var-idi.*** (Ferec 855/1451 v. 88b). ***... Ṣāliḥıŋ güccük maşalığını babasınıŋ buḫayrısı başında étmesi ...*** (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 185).

O. **buhelâ** 'cimriler' < Ar. ***buḫalā*** a.m. [***baḫīl*** kelimesinin çoğulu]. ***Ol merdek-i baḫīl bir aruḳ deveyi bizden dartındı, ḳurbān étmedi. Laʿnet-i Ḫudā aŋa vu anuŋ sıŋarı buḫelāya!*** (Ferec 855/1451 v. 233b).

buhran 'tehlikeli devre, bunaltı' < Ar. ***buḥrān*** a.m. Ar. yapım eki ***-ān*** için b. ***batran*** . ***'Acab ṣubḥa nite iltem bu géce ben bu buḥrānı.*** ('Ömer b. Mezīd 1982 [840/1437] s. 31). ***Bu diş ağrısı ne müz'iç, ne belâlı şeymişl Hükûmet buhranına benziyor mübarek.*** (M. Körükçü 1953 s. 78).

buhun, b. ***bıkın***.

buhur 'günlük, tütsü' < Ar. ***baḫūr*** a.m. ***"Pādeşāh, ġam yéme, buŋa göz degmiş-dür", dédiler, "Buḫūr gerek, 'azāyim gerek."*** (Ferec 855/1451 v. 104a). ***Standard düşünceye mumlar yakılan, buhurlar serpilen sevgili yurdumuzda, aydınla kitle arasında hiçbir transatlantiğin aşamıyacağı ummanlar var.*** (C. Meriç 1992 s. 168). ***buhur et-*** 'buhurla ayin veya büyü yapmak': ***Andan Mubārek od yandurdı, buḫūr eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 55b).

buhurdan 'içinde tütsü maddeleri yakılan kab' < Fa. ***baḫūrdān*** a.m. [***baḫūr*** 'buhur' + 'tutan, ihtiva eden' mânasına gelen ***-dān*** eki, b. ***abdan***]. ***... zer-endūd ṣaḥānlar ve gümiş buḫūrdānlar ...*** ('Ālī 1587 v. 139b). ***Gerçi buhurdanlar çoktan sönmüş durumda; nice zamandır, son ilâhinin son ezgileri de suskunluğa gömülmüş sayılır.*** (U. Kökden 1995, s. 102).

buhurdanlık 'buhurdan' < ***buhurdan*** + ***-lık***. ***Kiliseyi turlayan papaz yamağı Şişko Agop tam hizasına gelip buhurdanlığı kendisine doğru sallıyordu.*** (M. Margosyan 1996 s. 32).

⊡ İsimden bir şeyin *mahfazası* anlamında da isimler yapan ***-lık*** vs. eki (b. ***akçalık***) bazen aynı fonksiyonu olan Fa. ***-dan*** (b. ***abdan***) ekine ilave edilir ve ***-danlık*** genişlemesi oluşur. Bu örneklerde Fa. ***-dan*** ekinin semantik fonksiyonunu kaybettiği anlaşılıyor. (Buna benzer bir durum için b. ***attarcı***). A–E cildinde şu misaller var: ***buhurdanlık***, ***çaydanlık*** (b. ***çaydan***). Bu temayül bilhassa Tk. isimlerden teşkil edilmiş kelimelerde bellidir, ms. ***iğnedanlık, yağdanlık***.

buhurumeryem/buhuru Meryem 'siklamen (çicek ismi)' Meninski 1680 I, 401 < Ar. ***baḫūr Maryam*** a.m.

buji b.m. (motorda benzin–hava karışımını kıvılcımla ateşliyen tertibat) < Fr. ***bougie*** a.m., asıl mânası 'bir nevi mum' < ***Bougie*** 'Cezayir'deki liman şehri Bicāya'nın Fransızca adı'. ***Berduş motorun kapağını açtı. Bujileri sökmiye başladı.*** (S. Kocagöz 1954 s. 11).

O. **buk** I 'boru (nefesli çalgı)' < Ar. ***būḳ*** a.m. < G. Meyer 1893 s. 61'e göre Lât. ***buccina***.

AD. **buk** II/**büke** 'gelin' DS 783, 816 < Kürt. ***būk*** a.m. Jaba–Justi 1879 s. 59., U. Bläsing 1995k s. 176–177.

O. **buk'a** 'diyar, belde' < Ar. ***buḳʿa*** a.m. ***Müddetdür ki bizi büzürg eyledüŋüz, bu buḳʿaı ḳadem-i mübāreküŋüzile müzeyyen eyledüŋüz. Nola eger göŋlüŋüz bize véresiz, bunda mütevaṭṭın olasız.*** (Ferec 855/1451 v. 71b).

RD. **buka** 'bukadar' < ***bu kadar*** ***Sanın hanci derdın var çi buka zayıflamisın?*** (N. Hafız 1985 s. 195). ***Asıl mâciriz biz. Gelmiş bubamlar Urumelinden, Ben te bukağmışım.*** (Orhan Kemal 1952ç s. 74).

bukadar/bu kadar (sıfat ve zarf) b.m. 'bu mikdarda (az ya da çok), bu derecede' < Fa. ***īn-ḳadar*** a.m. tabirinin Türkçe'ye aktarılmışı. ***Bu ḳadar nesnei bilmek üçün bu deŋlü emenmek hīc lāzım degüldi.*** (Ferec 855/1451 v. 74b). ***bukadara kadar*** 'bu aşırı derecede, böylesine': ***A hemşerim, bu kadara kadar da ıslanır mı insan?*** (F. Erdinç 1958 s. 31). (bir rakamdan sonra) 'küsür': ***Demek, anlatacağım hikâye kırk bu kadar yıllık lâf.*** (S.M. Alus 1944 s. 20). EO. ***bu kadar var ki*** 'şu var ki': ***Bu ḳadar var ki baŋa 'azm-ı Ḥicāz oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 120a).

°**bu kadaracık** (***bukadarcık*** yerine mürettip hatası mı?) 'böyle azıcık, bukadar cüz'î' < ***bu kadar*** + ***-cık*** küçültme eki; aradaki ***/a/*** — dizgici hatası değilse — ***azacık*** kelimesinin tesirini gösterir. ***"Gelecek duruşmada doooru yanıma gel. Mıstık dayı; hediye mediye istemem", demişti. Yürek yufkalaşıyordu ya ilerleyince.***

Bu kadaracık ilgi yetmişti ona. (M. Başaran 1992 s. 103). Başka kaynaklarda bulunamadı.

bukadarı (zamir, çoğulu yoktur) 'bu derecede aşırı bir hareket' < *bukadar. Edepsiz bukadarı da fazla artık!* (T. Yücel 1954 s. 86).

bukağı 'hayvanın ayağına vurulan köstek' TS 685–687 < ET. *buḳaġu* a.m. Clauson 1972 s. 314, G. Doerfer 1965 II, no. 725. *Ve ḳovan ve saban demüri ve çul ve buḳaġı ve üzengi ve eyer, bunlar emṣāli nesne oġurlasa on akça deger olsa dört altun alına.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 125 [tarihsiz]). *bukağılık* 'at ayağının dar olan alt tarafı (bukağının vurulduğu kısım)': b. G. Doerfer 1965 II, no. 726 *İncikleri kısa, bukağılıkları ince, üçü sekili, yağız, tüyleri pırıl pırıl bir mahlûkcağız.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 16.4.1942).

AD. **bukak** 'sığır boynu altındaki sarkık deri, sakak, gerdan' DS 782 < ET. *bokuk* Clauson 1972 s. s. 313.

bukalemun b.m. (renk değiştirmesiyle meşhur küçük hayvan) < Ar. *(a)bū ḳalamūn* a.m. < Yun. *υποκαλαμον* (hypokálamon), krş. R. Dozy 1927 I, 6). *... iki naḫl-i dilārā ki üstādān-ı cihān kārgāh-ı 'ālemde niçe bin dürlü ṣan'at u mehāret iẓhār eyleyüb reng-i bū-ḳalemūn göstermişlerdi.* (Selānikī 1989 [1599] s. 170). *Ruh ki içimizde gizli bir bukalemundur, bu değişen renklerle beraber koyulaşır.* (A.Ş. Hisar 1956 s. 74).

AD. **bukbuka** 'su bardağı; desti' DS 784 < Ar. *baḳbaḳa* 'guruldamak' ses taklidi fiilinden yapılmış bir isimden.

buket 'çiçek demeti' < Fr. *bouquet* a.m. imlânın tesiriyle (krş. *gravyer*). *Ömer etraftan gelincikler, papatyalar toplar, tümseğin üzerine minimini buketler sıralardı.* (Reşat Enis 1933 s. 115).

bukina 'bogle horn' < İt. *búccina* a.m. *Dalgıçlar olsun, Modrovan Reis'in denizcileri olsun, bukinaları – büyükşeytan kulelerini – uzun uzun üfürdüler.* (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 10). *Aralarında birisi, elindeki büyük bukinayı – öttürülen büyük bir şeytan kulesi – sallayarak, genç bir denizciyle tartışıyordu.* (a.e. s. 43).

AD. **bukkal** 'şişe, su kabı' DS 784 < Yun. *μπουκαλι* (bukáli) a.m. G. Meyer 1893 s. 49, A. Tietze 1955 no. 190, belki Ar. (Suriye dial.) *būḳāle* A. Barthélemy 1935 s. 56 vasıtasiyle. *Bir elinde ufak cigareto, diger elinde masadaki bukaldan bira doldurub içiyor idi.* (E. Misailidis 1986 [1872] s. 772).

AD. **bukla** 'ağaçtan yapılmış yuvarlak matra' DS 784 < Bulg. *bukla* 'ağaçtan şarap şişesi' ve başka Sl. dillerde b. A. Tietze 1957 no. 9.

bukle 'lüle şeklinde saç, kâkül' < Fr. *boucle* a.m. < Lât. *buccula* 'küçük yanak' [*bucca* 'yanak' + *-ula* küçültme eki]. *Sarı bukleleri yüzünün yarısını örtüyordu.* (Y. Yazıcı 1990 s. 103).

buklet 'bir çeşit yün' < Fr. *(laine) bouclette* a.m. *Palton olmadığı için Anneanne buklet yünden uzun bir ceket örmüştü. Aynı yünden bir de bere.* (Peride Celal 1991 s. 312).

bukran 'sarraçların kullandığı yün kırpıntısı' TüS 1983 s. 186 < İng. *buckram* 'elbiseleri sertleştirmek için kullanılan kaba pamuklu' < K. Lokotsch 1927 no. 250'e göre Ar. *barrakān* 'kaba kumaş, aba'dan.

O. **Bukrat** 'eski Yunan hekim ve tıp âlimi Hippokrates' < Ar. *Buḳrāt* < EYun. *Ἱπποκρατης* (Hippokrátēs).

bukun, b. *bıkın*.

bul– b.m. (aranan şey ile karşılaşmak) < ET. *bul-* a.m. Clauson 1972 s. 332. *Ne ṣabr ėdebilürem, ne derdüme dermān buluram.* (Ferec 855/1451 v. 15b). *İlâhi oğlum, buldun buldun da bu kabağı mı buldun?* (N. Tezel 1938 s. 195). 'tesadüfen karşılaşmak': *Bulduġın yėmege mütaṣaddī olur.* ('Ālī 1982 [1581] II, 142). (participium praedicativum ile): *Eger cādūyı uyur bulursavuz, başını kesdük, 'ālemi şerrinden ḳurtarduḳ.* (Ferec 855/1451 v. 41b). *Köşkine vardı, cemā'ati ḳaçmış buldı.* (Ferec 855/1451 v. 229a). *İhtiyar adam oğlunu alçak bir kerevetin üstünde horul horul uyuyor buldu.* (R.N. Güntekin 1930 s. 118). *Çocuklarımı evde sereserpe uyuyorlar buldum.* (Z. Termen 1950 s. 12). 'üstüne rastlamak; keşfetmek; icat etmek': *İzzetî Efendi bu vakitsiz engele içerliyordu. Hacı Bey tam bulmuştu hastalanacak zamanı!* (E.E. Talu 1937 s. 199). 'ulaşmak': *Enişte sokak kapısından çıkmış, Molla beyin evini bulmuştu bile.* (S.M. Alus 1933p s. 220). *Bir ay sonra nikâhımız olacak. Evlenmemiz belki mayısı bulur.* (M.L. Dikbaş 1936 s. 16). *Kahveye tek tük köylüler gelmeğe başlamıştı. Yarım saat sonra içerdekilerin sayısı 8-10'u bulmuştu.* (C. Tuncer 1960 s. 205). 'elde etmek, temin etmek': . 'isabet etmek, ârız olmak, uğramak': *Yok, bu kadarı fazla. Sen var gücünle bir şeyler yapmıya çalış, gelsin bir de bu ayak belâsı seni bulsun!* (B. Duygulu 1963 s. 50). '(ceza vs.'ye) uğramak': *Hay, seni buna alıştıran Allahtan bulsun!* (O.C. Kaygılı 1938a s. 161). *Hey ḳıyāmet ḥażer ėt rūz-ı ḥisāb olsa gerek, | Onda bir kişi ėtdüklerini bulsa gerek.* (Ẓātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 195). 'beğenip beğenmemek, uygun saymak': *Bunu nasıl bulduğumu yüzümden anlamak isteyen bakışı yok muydu?* (B. Duygulu 1963 s. 7). *Hepsi kabahati Dal Murada buluyorlardı.* (K. Bilbaşar 1939 s. 34). Kuvvetlendirilmiş tabirler: *bulup buldur– / bulup buluştur–* 'gayret göstererek, emek sarfederek bulmak': *Allah rāżı olsun, adamcağız bulmuş buldurmuş, bize yolladı.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 30). *Şimdi, şapka mapka, ne lâzımsa, bulup buluşturup çabuk getir!* (S.M. Alus 1944 s. 182). *buldukça buna-* 'arzuladığını bulduktan sonra daha fazlasını istemek': *Yetmez mi temāşā-yı nigār? El de sunarsın? | Ey 'āşıḳ-ı miḥnet-zede, buldukça bunarsın!* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 157).

AD. **bula** 'yenge, amca karısı, dayı karısı' DS 784, b. *bılla/bulla* ve *abla/abula*.

EO. **bula–** I 'sallamak' TS 687–688 < ET. *bulġa-* 'karıştırmak' Clauson 1972 s. 337. *Aysuzın oyana,*

ḳuyruḳ bulaya, | Eyleye seni helāk aġulaya. (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 813). *Feraḥşādı çıḳalar ḳarşulayu | Naḳāralar döge, sancaḳ bulayu.* (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 6241).

bula– II 'bulaştırmak' < ET. ***bulġa-*** 'karıştırmak' Clauson 1972 s. 337. *Milyon versen cana kıyamam, elimi kana buluyamam ben, lâkin başka çare yoktu.* (M. Başaran 1964 s. 51). 'her tarafını yapışkan bir madde ile kaplamak': *Dayanabilecek miyim diyor! Ya o, senin gibi bir pırlantayı çamura bulamak köpekliğine dayandı ya?* (İ. Tarus 1961 s. 114).

O. **bulaçına** 'bahçe ve odundan alınan vergi' < Sl. ***platiti, plaçati*** 'para vermek, ödemek' fiilinden bir müştak F. Miklosich 1889 s. 5.

AD. **bulak** 'kaynak, pınar başı, çeşme' DS 785, TS 687 < ET. ***bulaḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 336. *Yolun üstünde bir bulaġın başında çadırrarı ġurdular.* (A. Caferoğlu 1942 s. 27).

Bulak 'Kahire yakınında küçük bir şehir, şimdi Kahire'nin bir semti' < G. Doerfer 1965 II, no. 809'a göre ***bulak*** 'kaynak' kelimesinden. *Her sebt güni Būlāḳ seyrine ekābir u aşāġirüŋ 'azīmeti muḳarrerdür.* ('Ālī 1975 [1599] s. 107). Bu cümledeki Bulak kelimesi yazmaların bir tanesinde ***Bū-Lāyıḳ*** şeklinde yazılmıştır.

bulama 'koyu üzüm şurubu, koyu pekmez' DS 786 < ET. ***bulġama*** 'un çorbası' G. Doerfer 1965 II, no. 770, Clauson 1972 s. 338 [***bulġa-*** 'karıştırmak' + fiilden sıfat ve isim yapan ***-ma*** eki, b. ***bazlama .*** *Köylü şekeri nidecekmiş? Pekmez yesin, bulama yesin!* (İ. Tarus 1961 s. 17).

bulamaç 'cıvık hamur' < ***bulama*** + ***aş***, b. ***bazlamaç .*** *Çu pālūde sunalar ḳarnı açа, | Naẓar nite ḳılısar bulamaca?* (Meḥmed 1965 [1398] no. 2367). *Ellerine saydam eldivenler geçirip aynanın karşısında saatlerce oturup, hazırladığın boya bulamacını saçlarına sürecek türden kadın değildin.* (Ş. İşigüzel 1993 s. 11).

bulan– 'karışmak, karışık hale gelmek, (su, hava) duruluğunu, berraklığını kaybetmek, sönükleşmek, donuklaşmak' < ET. ***bulġan-*** a.m. Clauson 1972 s. 337. *Bu dünyanın pisliklerine bulanmamak için sahne oyuncularının dünyasını seçmişim.* (P. Kür 1984 s. 252). (mide, safra) 'tutulmak, kusacak gibi olmak': *Şehzādei şaŋur ki ḥammāmdan çıḳmışdur, şafrāsı bulanmışdur.* (Ferec 855/1451 v. 49b). *Seniŋ yüzüne baḳdıḳca yüreğim bulanıyor, balḳılıyor!* (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 32). AD. ***bulan- bükül-*** 'kıvranmak': *Uluguş'un dizinde öyle yatıyordu Dürü. Bulanmayı bükülmeyi bırakmıştı.* (F. Baykurt 1971t s. 149).

bulandır– 'karıştırmak' ET. ***bulġandur-*** a.m. Clauson 1972 s. 337. *Ḫalef ol çeşme üzerinde bir dem oturdı, elin yüzin yudı, sucuġaz bulandurdı, icdi.* (Ferec 855/1451 v. 129a). [Burada akla bir soru geliyor: niçin su içmeden hep suyu bulandırırlar?]. Mecazi mânada 'şayialarla entrikalarla kötü bir atmosfer yaratmak': *Kimileri de korkar çekinirdi Hüseyin efendiden, bulandırmağa çalışırdı ortalığı.* (M. Başaran 1964 s. 65).

AD. **bulangın** 'bulanmış, karışmış' < ***bulan-*** + fiilden sıfat yapan ***-gın*** eki, b. ***akkın .*** *Ah, ben dargın, kızgın, zihnim bulangın.* (Ahmed Vefik Paşa 1933ia s. 82). *İnsan mutlaka kara gözlü, dalyan vücutlu, buğdaysı şirini sevmiyor.* (S.M. Alus 1944 s. 44).

bulanık 'duru olmayan, donuk' < ***bulan-*** + fiilden sıfat yapan ***-ık*** eki, b. ***akık .*** *Nehir kıyısına çıktım, suya baktım. Bulanık akıyordu.* (D. Özlü 1966 s. 24).

AD. **bulanık ağrısı** 'bir davar hastalığı'. *Hayvan bulanık ağrısı olursa ne yaparsın?* (Kemal Tahir 1955g s. 69).

bulanıksı 'biraz bulanık' < ***bulanık*** + benzerlik eki ***-sı***, b. ***ayruksı/ayrıksı .*** *Meselâ denizin dibinde baktın bir koca vapur yan yatmış yatıyor. O yeşile çalan bulanıksı, sisli su içinde vapurun her tarafı büyümüş, kocamanlaşmış.* (S.F. Abasıyanık 1944me s. 68).

bulantı 'mide bozukluğu, kusacak gibi hisler' < ***bula-*** + fiilden nomen concretum yapan ***-ntı*** eki, krş. ***çalkantı, uzantı*** , fakat ***bulan-*** fiilinin tesiri altında. *Gerçekten mideme bir bulantı gelmişti.* (N. Eray 1990 s. 94).

bular, b. ***bu*** II.

AD. **bulara** 'dişi sıpa' DS 786 < Yun. ***πουλαρα*** (pulára) 'dişi tay' Ch. Tzitzilis 1987g no. 432.

EO. **bularcılayın** 'bunlar gibi' TS 690 < ***bular*** (b. ***bu*** II) + ***-cı-layın*** 'gibi', b. ***ancılayın .***

EO. **bularuŋçün** 'bunlar için' TS 690 < ***bular*** (b. ***bu*** II) + ***içün.*** *Sen leşkerile ḫarāmīleri al, şehre ilet. Bularuŋicün çıḳduġ-idi.* (Ferec 855/1451 v. 7a).

EO. **bularuŋla** 'bunlarla' TS 690 < ***bular*** (b. ***bu*** II) + ***ile.*** *Andan bularuŋ öŋine ṭa'ām ḳodı. Bularuŋ-ile şuŋuşmadı.* (Ferec 855/1451 v. 123b).

bulaş–/bolaş– 'bir şeye değmekle kirlenmek, bulanmak, yağlanmak, çamurlanmak' DS 786–787, TS 690–691 < ET. ****bulġaş-*** G. Doerfer 1965 II, no. 767. *Bu aralıḳda Dalla caġırdı: "Göylek, dülbend, ḳuşaḳ, yancuḳ ḳana bulaşmasun! Berü vėrüŋ, saḳlayayım," dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 216b). *Hiçbir şey yaşamazsan, pisliğe de bulaşmazsın.* (A. Yurdakul 1933 s. 341). '(hastalık) sirayet etmek': *Onlar bunun tifo veya mananjit gibi bulaşıcı bir hastalık olmasından korkmuşlardı.* (K. Bilbaşar 1953 s. 39). 'çatmak, sataşmak' DS 787, TS 691: *Eller ne derse desin, | Sen bolaşma kimseye!* (K. Emiroğlu 1989 s. 58). *'(yalvararak) sunmak': Padişah vurulmuşa döner, aklı fikrine karışır, Perili Ananın eline, ayağına bulaşır: "Aman ana, yaman ana, sevdiklerinin başıyçin.* (E.F. Güney 1946n s. 14) . 'istemeden bir şeye karışmak': *Kendi deyişiyle birkaç yıldır turizm işine bulaşmış. Kasaba dışında bir motel çalıştırıyor.* (A. Yurdakul 1993 s. 48). AD., RD. 'başlamak' DS 785–786, TS 691, T. Kowalski 1933 s. 18. *Çökeleğin arkası kesilince kara ekmeği sayılı dilimlere bölmeye*

bulaştık. (İ. Tarus 1950k s. 90). ***bulaştır-*** b.m. ***Bıçağı ḳanıyla iledür, Ürviyyenüŋ seccādesi altına ḳor ve donına ḳan bulaşdurur.*** (Ferec 855/1451 v. 176b). (iki morfemden ibaret olan ***-(i)ştir-*** intensivum genişlemesi, b. ***anlaştır- II***).

bulaşık (sıfat) 'üzerinde yağ ve yemek kırıntıları farkedilen, yıkanmamış (kab kacak vs.) < ***bulaş-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-ık*** eki, b. ***akık*** . Mecazi mânada 'yapışkan, sulu' (adam)': . (isim) 'kullanıldıktan sonra henüz yıkanmamış sofra aletleri' (isim yapan ***-ık*** eki için b. ***acuk/acık I***): ***Ali şimdi dükkânın alt başındaki arsaya açılan küçük kapının önünde bulaşıkları yıkayordu.*** (S. Kocagöz 1954 s. 86). Mecazi mânada '(meyhane veya umumhanede) müdavim; balta olan kimse, belâlı': DS 664: ***Bu üç bulaşıḳ söylene söylene yıḳıla yıḳıla def' olub gitdiler.*** (Meḥmed Tevfīḳ 1300 s. 34). ***Ḳanḳı bulaşıḳa çamur olduŋ? \| Ḳanḳı kārḫānelere nūr olduŋ?*** (Enderūnī Fāżıl Beg1286 s. 83).

AD., RD. **bulaşla-** 'başlamak' DS 786–787 < ***bulaş-*** a.m. + ***-la-*** ??: ***Mesmelä çekmedän yimeä bulaşladı.*** (J. Eckmann 1940 s. 160).

AD. **bulat-** 'bulandırmak' DS 787, TS 691 < ****bulġat-*** a.m. [***bulġa-*** fiilinin causativum hali, b. ***acıt-***]. ***Bir bıŋara ḳaṣd eyledüŋ kim ol benüm adıma mensūbdur, ve çeriyi anda iletdüŋ ve anuŋ suyını bulatduŋ,*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 78).

RD. **bulatalık** 'bataklık' DS 787 < Sl. ***blato*** a.m. A. Tietze 1957 no. 4. Krş. ***Baltalimanı, valtalık.***

EO. **bulcaş** 'va'd' TS 691 < Mo. ***bolca-*** 'sözleşmek' fiilinden, krş. G. Doerfer 1963 I, no. 107.

buldog/buldok 'bir cins köpek' < Fr. ***bouledogue*** < İng, ***bulldog*** a.m. [***bull*** 'boğa' ve ***dog*** 'köpek]. ***Buldog köpeği suratlı, karanlık bakışlı herif Tina'nın pezosuydu.*** (M. Kaçan 1990 s. 99). ***Terasımızın tam karşısında bir Macar ailesi oturuyodu, kızıl saçlı bir anne, kır saçlı yakışıklı bir baba, ve ziyaretlerine gittiğimde ayak bileklerime saldıran iki buldok köpeklerinden oluşan.*** (G. Scognamillo 1990 s. 17–18).

buldozer 'toprağı kazıp kaldıran makine' < İng. ***bulldozer*** a.m. [***bull*** 'boğa' ve ***dozer*** '(ilâcı) dozaja göre veren' (?)]. ***Baştanbaşa bir şantiye. Buldozerler, ekskavatörler elevatörler harıl harıl çalışıyor.*** (F. Erdinç 1973 s. 23). Krş. ***dozer, yoldüzler.***

AD. **bulduk** 'piç; üvey çocuk; kimsesiz çocuk' DS 787 < ***bul-*** + fiilden isim yapan ***-duk*** fiilsıfatı (participium) eki, b. ***bildik*** .

buldumcuk ol- 'uzun zaman beklenen şeye (ms. bir çocuğa) erişince sevincinden şımarmak' DS 787 < ***buldum*** [isimlendirilmiş fiil kipi. Fiilin geçmiş zaman şeklinin, isim haline gelmesi için b. ***bastı*** + ***-cuk*** küçültme eki, b. ***acıcık*** . Bu tipte başka misal yok. .

EO. **buldur-** 'arıyarak bulmak' < şeklen ***bul-*** fiilinin causativum hali, fakat mâna hususunda ***bul-*** fiilinin aynı, sadece biraz kuvvetlendirilmişidir; nasıl ki ms. ***koştur-*** 'koşmak'. ***Ol delükde ilanı bulduralar, \| Başını yassılayub öldüreler.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 890).

EO. **buldurat-** '(bir binayı) baştan başa aramak' < ***buldur-*** fiiline mânaca çok yakındır, fakat teşekkülü anlaşılmıyor. ***Ferruḫrūz durdı, ḳaṣrı bulduratdı, naḳd u cins bulduġın çıḳardı.*** (Ferec 855/1451 v. 42a). ***Evi bulduratdı, nefīsce nesne bulduġını heb aldı, bir boġa baġladı.*** (Ferec 855/1451 v. 111a). Aynı kaynakta bir kaç kere daha geçer. Başka kaynaklarda bulunamadı.

O. **bulfakir** 'fakir, yoksul' < Ar. ***(a)bū*** 'baba' + ***/l/*** harf–i târif ve ***faḳīr*** 'fakir', yâni "fakirin babası". ***Oldem ḳarıcuḳ bulfaḳiyri şehzāde öŋine süfre getürdi, ḳonuḳladı.*** (Ferec 855/1451 v. 132a).

Bulgar b.m. (Balkanlardaki Slav milletlerinden biri) < ET. ***bulġa-*** 'bulamak, karıştırmak' fiilinin ***-r*** eki ile yapılan geniş zaman fiilsıfatı (participium aoristi)'ndan, asıl bir Türk kavmi olan Protobulgarlara verilen ad (literatür için b. MNTESz 1967 I, 332). ***Mintanının üstüne fes rengi fermele giymiş, Bulgar çobanlarına benziyor.*** (A. İlhan 1988 s. 216). ***Bulgarlık*** 'Bulgaristan' (Memleket isimlerine gelen ***-lık*** için b. ***Arablık***) : ***Ordunuŋ bir ḳısmını şimāle, bir ḳısmını cenūba göndermiş olan bulġarlıḳ elbette bir mefkūreniŋ 'aḳabgīridir.*** (Aḥmed Rāsim 1333 s. 6).

O. **bulgari** I 'sahtiyan' TS 692 < ***Bulgar*** + memleket ve şehir isimlerinden sıfat yapan Ar. ***-ī*** eki, G. Doerfer 1965 II, no. 766. ***Ve bulġarī yükinden altı 'Oṣmānī alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 137 [1540/947]).

O. **bulgari** II/AD. **bulgarı** '5–6 telli ufak bir saz' K. Uz 1964 s. 13, 'üç telli uzun saplı bağlama' DS 788 < ***Bulgar*** + memleket ve şehir isimlerinden sıfat yapan Ar. ***-ī*** eki. BER 1971 I, 88'e göre Bulg. ***bulgarîya*** 'bir nevi büyük tambur' Bulgarca'ya Türkçe'den geçmiştir.

AD. **bulgarina** 'üç telli uzun saplı bağlama' DS 788 < ***bulgarı*** + İt. çalgı isimlerinde görülen ***-ino*** ekinin tesiriyle, krş. ***albino*** . (Garb müziği ıstılahları için b. ***acitato***) .

Bulgaristan b.m. (Türkiye'ye komşu olan devlet) < ***Bulgar*** + memleket isimlerinde çok kullanılan Fa. ***-istān*** eki, b. ***Acemistan*** . ***Dedem o sıralar henüz altı yaşlarındaymış ve Bulgaristan'da kalan arkadaşlarını özler dururmuş.*** (B. Uzuner 1997 s. 35).

Bulgarya 'Bulgaristan' < Bulg. ***Bılgarya*** a.m. Lingua Franca'dan alınma ve ***/ya/*** ile biten coğrafya isimleri, b. ***Abya*** . ***Yeni Köy'dü Bulgarya'daki köylerinin adı. Yüz yıllardan beri o köyde yaşamışlardı.*** (M. Buyrukçu 1954 s. 106–107).

bulgur/burgul b.m. (ameliyelerle hazırlanmış buğday) < Türkçesi eski değil (Meninski 1680 I, 775'e göre ***burġul, burġur***, halk ağzında ***bulġur***). Batı Asya dillerinde yaygındır (Fa. ***burġol***, F. Steingass 1930 s. 176; Ar. ***burġul*** R. Dozy 1927, 73–74; Gürc. ***burgul***, E. Cherkesi 1950 s. 21. Hazırlanışı eski bir tekniğe benzediği için isminin eski bir yerli Batı Asya dilinden gelmesi muhtemeldir. Metatez için krş. ***albız***. ***"Karnım da bi aç ki" Seyran: "Benim de", dedi, "burgul ne getirmedin ki a hey!"*** (Orhan Kemal 1949e s. 43) ***Annemse Doğu'dan getirdiği lezzetleri armağan etti mutfağımıza. Onun bulgurla yaptığı keşkeği ve aşuresi meşhurdur.*** (B. Uzuner 1997 s. 33).

bulgur bulgur 'tane tane, taneler halinde (ter)' DS 788 < ***bulgur. Alnında bulgur bulgur ter.*** (S. Kilimci 1949 s. 60).

AD. **bulgurcuk** 'küçük taneler halinde yağan kar' < ***bulgur*** + ***-cuk*** küçültme eki, b. ***acıcık***. Kar tanelerinin ve dolunun hububat cinslerine benzetilmesi olağandır, krş. ***gıcı***.

bulın-/BSTT. **bulun-** b.m. [***bul-*** fiilinin reflexivum ve passivum hali, b. ***acın-*** I ve ***acın-*** II] < ET. ***bulun-*** a.m. Clauson 1972 s. 344. ***Yollar bağlu bullundı, kārubān işlemedi.*** (Ferec 855/1451 v. 117b). ***bulun-*** fiili çok defa ***ol-*** fiilinin eş anlamlısıdır ve ***ol-*** fiilinin tekerrürünü önlemek için kullanılır. ***var*** ya da ***yok*** kelimelerinin kullanılamadığı yerlerde mevcudiyeti ifade edebilir (***olmak*** fiili gibi): ***Sen ḫizāneye gir, hīç [bir] ḫaziynede bulınmayan nefāyisden bulduġuŋı al, gel!*** (Ferec 855/1451 v. 5b). Aynı şekilde bir isim cümlesinde de ***ol-*** fiilinin vazifesini yüklenebilir, ms. bir sıfattan sonra: ***Doktor, daha ihtiyatlı bulunmak için, eğer bir cinayet varsa cesedi çıkarıp kasabaya getirmelerini candarmaya sıkı sıkı tenbih etti.*** (Sabahattin Ali 1936 s. 9). ***Bu hareketleriyle poturlu ve yanık yüzlü insanların onlara akrabaları kadar yakın olduğunu, benim uzaktan gelmiş bir yabancı bulunduğumu anlatmak istiyorlardı.*** (K. Bilbaşar 1943d s. 62–63). Sıfat yerine bu noktada geçmiş zaman fiilsıfatı olursa tamamlanmış mazi mevzuu bahs olabilir: ***Va'de temām olduġı vaḳt cühūd zeri istedi. Zer ḫarca sürülmiş bulındı.*** (Ferec 855/1451 v. 234a). Fakat bu gibi bir cümlenin hususi bir ifadesi de olabilir, konuşan sanki bu işten mesul olmadığını, onu istememiş olduğunu, ondan pişman olduğunu hissettiriyor: ***Bir defa karıma "Daktiloya şiddetle ihtiyacım var" demiş bulundum.*** (M.L. Dikbaş 1936 s. 37). ***Ben de böyle namussuz çocuğun bize lüzumu yok, diyerek bir daha arayıp sormamıştım. Ben öldü biliyordum, demek sağ ha? Çok memnun oldum doğrusu. Ne de olsa, efendim, kardeş bulunmuş bir kere.*** (B.S. Kunt 1933 s. 24–25). ***bulun-*** fiilinden evvel gelen ibare çok defa locativus halinde bir masdar ya da nomen actionis'dir: ***Ayruḳ bunuŋ gibi ḫareketde bulınmayam.*** (Ferec 855/1451 v. 125b). EO. dativus haliyle: 'kavuşmak': ***Bir yıla degin ḫaberümi umuŋ. Dirice olursam size bulınam, ölecek olursam du'ādan unutmayasız!*** (Ferec 855/1451 v. 30b–31a).

bulış-/ BSTT. **buluş-** I 'bir araya gelmek, karşılaşmak, kavuşmak' TS 693 < ET. ***buluş-*** a.m. Clauson 1972 s. 345 [***bul-*** fiilinin ortaklık hali, b. ***azguruş-***]. ***Ol iki biri birinden ayrılmayan dōstlar ve ol iki biri biriyle bulışmayan düşmenler kimlerdür?*** (Ferec 855/1451 v. 137b). ***Varşaḳ beglerile buluşdılar, 'aẕīm ceng olındı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 227). ***buluşdur-*** (causativum hali): ***Andan Māhyār dügün eyledi, Baġdādı bezediler, Faẕlı Muvaffaḳ ḳızıyla müceddeden buluşdurdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 18b).

EO. **bulış-/buluş-** II '(birisine) gelmek, (huzuruna) yetişmek' < ***buluş-*** I. ***Ve yine ol tārīḫde evsāṭ-ı nāsdan biri ki bir devletlüye ibtidā'en bulışmaġa gelürdi, hīc olmazsa beş on sükker ile bir iki fāriskūrī alaca 'arẕe ḳılurdı.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 106).

AD. **buli/puli/bülü/billi** 'kuş; civciv, horozcuk', ***bulim/bullim*** 'canım, sevgilim' DS 789, 3484, 694, 821, K. Emiroğlu 1989 s. 59 < Yun. ***πουλι*** (pulí) A. Tietze 1955 no. 223, Ch. Tzitzilis 1987g no. 433. ***Doymadum bullim senden.*** (B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 173). Krş. ***bili bili***.

AD. **buli buli** 'bebe konuşması taklidi' < ***buli/puli*** (?). ***Önüne bir altın tasınan su goyillar. Elini içine goyup buli buli diye gonuşir.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 411).

bulijin, b. ***blucin***.

bulim, b. ***blum***.

bulla, b. ***bılla***.

bullım, b. ***bulım***.

bulli, b. ***buli***.

bulucin, b. ***blucin***.

AD. **buluç/puluç** 'erkekliği olmıyan, innin, süstendam' DS 3485, TS 3201–3202 < Meninski ***pulūc*** 'impotens ad venerem' için Fa. diyor, fakat F. Steingass 1930 s. 199 ***bulūc*** kelimesinde (benzemeyen başka mânalar arasında) sadece 'a bit of flesh, which is cut off in female circumcision' mânasını veriyor. Kelimenin Ar. ****balūc*** gibi bir sıfattan gelmesi mümkün görünüyor, fakat lugatlerde mânaca uygun bir kayıt bulamadım.

AD. **buludu/buluti/bulutu** 'kızıla çalan eflâtun (üzüm)' DS 790–791 < ***bulut*** + renk sıfatlarında çok kullanılan ***-î*** eki, bazen ondan evvelki ünlüye uymuş olarak, krş. ***gümüşî gümüşü***. (Dikkat: Az. ***bir bulud üzüm*** [Azārbaycan nayılları 1960 s. 257] ibaresindeki ***bulud*** Rus. ***blyudo*** 'sahan'dır). Ayrıca b. ***altunî***.

buluğ/bülûğ b.m. (cinsî olgunluk) < Ar. ***bulūġ*** 'erişme'. ***Pādeşāh çūn buları gördi ki ḫadd-i bülūġa yėtdiler, ricāl oldılar, ḳatına oḳıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 143b). Mecazi mânada: ***Bay Yan Yazar sapına kadar Menderesçiydi. Onun zamanında siyasî büluğa erişmiş, onun zamanında dişlenmiş, tırnaklanmıştı.*** (Ç. Altan 1975 s. 146).

⊡ Ar. 1u2ū3 öncelikle tekil kelimeler için kullanılan bir şemadır. Geçişsiz fiilerden nomina abstracta yapar (W. Wright 1979 I, 113). A-E cildinde şu örnekler bulunuyor: ***buluğ/bülûğ, büruz, cülus, cünün, cüruf/cürüf, duhul, dumur***.

EO. **bulun/bulın** ‘esir’ TS 692 < ET. ***bulun*** a.m. Clauson 1972 s. 343. ***Ve ol ḳardaşum zamāndur ḥarāmīlıġa gitmişdür. Şimdi baŋa ḫaber vėribimiş: Üşde coḳ urġun urdum, bulun ile gelürem.*** (Ferec 855/1451 v. 97a–97b).

bulun-, b. ***bulın-***.

buluntu ‘bulunan şey; hazırda, el altında olan şey’ TS 692, L. Bonelli 1899 s. 366 no. 316 < ***bul-*** + fiilden nomen concretum yapan ***-untu***, b. ***akıntı*** , yahut ***bulun-*** + fiilden nomen concretum yapan ***-tu*** ekleri, krş. ***avuntu***. ***Eğer buluntu gibi bir şeylerin varsa, bir şişeye koyalım, biraz şu ilâçtan üzerine dökelim, dışarı, oluğun altına gömelim.*** (M. Tuğrul 1969 s. 254).

buluş–, b. ***bulış-***.

buluşat ‘buluşlar, icatlar’, yalnız ***buluşatlı*** ‘akıllı, icat, keşif yeteneği olan’ DS 790 < ***buluş*** + Ar. ***-āt*** çoğul eki.

bulut I b.m. (buğu veya duman, toz kümesi) < ET. ***bulıt*** a.m. Clauson 1972 s. 333. ***Nāgāh havādan bir ulu bulut belürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 55b). ***Bu eşnāda emr-i ilāhī bir ḳızıl bulıt peydā oldı, yaġmur yėrine od yaġdurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 46b).

(Argo) **bulut** II çok ‘sarhoş’ F. Devellioğlu 1959 s. 72, H. Aktunç 1990 s. 61 < ***bulut*** I ***O kadar sarhoş ki, gene bulut!*** (S.M. Alus 1933p s. 123). ***Bulut gibisin de haberin yok.*** (S.M. Alus 1934 s. 368).

buluti, b. ***buludu***.

bulutu, b. ***bulutu***.

bulüm, b. ***blum***.

bulvar ‘ağaçlı geniş şehir caddesi’ < Fr. ***boulevard*** a.m. < Alm. ***Bollwerk*** ‘sur, tabya’. ***Altından metronun geçtiği boş bulvar, büyük taşıtlar hızla geçti mi garip bir uğultu çıkarıyordu, derinden***. (D. Özlü 1966 s. 10).

O. **bûm** ‘baykuş’ < Fa. ***būm*** a.m. ***Zāġı, būmı, ‘akkei, serçei danuḳ dutdı.*** (Ferec 855/1451 v. 188a).

bum ‘derin ve kuvvetli gürültü’ < ses taklidi kelimelerden, belki yine böyle olan İng. ***boom***’un tesiri altında. ***Kanalet döşeme işi çoktan bitmiş. Ortada ne makine, ne işçi. Ama ben, bir bumun ucuna asılı kalmış kömür parçasını seçiyorum.*** (A. Ağaoğlu 1985 s. 150).

AD. (Kıbrıs) **buma** ‘üzüm küfesinin kapağı; tahtadan yemek tası’ DS 791 < Yun. ***πωμα/πουμα*** (pōma/púma) ‘kapak, yuvarlak yassı taş’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 446.

bumba, b. ***bomba***.

bumbar/bombar/mumbar ‘koyun ve başka havvanların kalın barsağı ve ondan yapılan yiyecekler’ DS 736, 3218 < Fa. ***mubār*** a.m. Redhouse 1890 s. 2037 (***mubār*** > ***mumbār*** > ***bumbār***). Fa. ***mubār/mubā*** a.m. için b. F. Steingass 1930 s. 1148. Baska bir etimoloji (Fa. ***būn*** ‘koyun barsağı’ ve ***bār*** ‘pis kokan’) b. ʿAlī Seydī 1324 s. 62–63. ***Ciğer parçalarını uzunca bir şişe geçir, temizlenmiş bumbar ve bağırsakları bunların üzerine sıkı sıkı sar.*** (Fahriye Nedim 1933 s. 42–43). ***Ceket saltadan farksız, kolları bombar.*** (S.M. Alus 1933p s. 204).

bumbulanık ‘çok bulanık, dibini göstermiyecek kadar bulanık’ < ***bulanık*** + reduplication + ***/m/*** tezat ünsüzü, b. ***apakakçıl*** . ***Anadolu’nun içine doğru gittikçe seyrekleşen asmalar, bağ kuleleri, zeytinlikler arasından ve bulanık, bumbulanık Gediz’in yanısıra ...*** (A. İlhan 1957a s. 14).

(Argo) **bum bum** I ‘kibar, temiz giyinmiş’ (?) < ??. ***Geçen gün, nah, senin şu oturduğun yerde kerli ferli, hükûmet konağı gibi, bum bum bir hanım vardı. Boyuyordum pabucunu.*** (F. Baysal 1955 s. 63).

(Argo) **bum bum** II ‘cinsel ilişki, cinsel birleşme’ H. Aktunç 1990 s. 61.

bumbur/bunbur ‘domuzlan böceği, bok böceği; iri yabani arı cinsi’ TS 695, K. Emiroğlu 1989 s. 59 < Yun. (dial.) ***βουμπουραϛ*** (búmburas) ‘arıdan iri böcek’ N.P. Andriotis 1974 s. 180. Krş. ***bunburiya***.

bumburuşuk ‘çok buruşuk, buruş buruş’ < ***buruşuk*** + reduplication + ***/m/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl*** . Krş. ***burumburuşuk***. ***Bumburuşuk, ıslak ceketinin yakalarını kaldırmıştı.*** (R. Enis 1935 s. 32). ***İhtiyar bir köylü kadın, yanına oğullarını almış, kilim dokuyordu yerde. Kırış kırıştı elleri, bumburuşuk. Yüzü de öylesine.*** (F. Otyam 1962 s. 56).

bumbuz ‘çok soğuk, buzlu’ DS 791 < ***buz*** + reduplication + ***/m/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl***). ***‘Aleşşabāḥ uyandım ki ortalık bumbuz!*** (Aḥmed Rāsim 1333 s. 176). Mecazi mânada: ***İstediği kadar güzel olsun, bumbuz desenize!*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 31.1.1942).

bumerang ‘atıldığı zaman atana geri dönen eğri sopa’ < Avustralya yerlilerinin dilinden.

AD. **bumuz**, b. ***bamus***.

AD. **bun** ‘sıkıntı, zaruret, keder’ TS 693–694 < ET. ***buŋ*** a.m. Clauson 1972 s. 347. ***Bunlar bunca demden berü bize dostluḳ ėderler. Şimdi buŋ demde düşmānlıḳ ėtmegüŋ vechi yoḳdur*** (Ṣaltuḳ-nāme v. 575 b). ***Çıḳarma göŋlüŋ içinden Ḥudāyı | Ki buŋda görmeyesin hīç ḳażāyı.*** (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 11). ***Halımı görmüyon, öyle mi Kır Abbas? Gelmiş başıma bun veriyorsun durmadan.*** (F. Baykurt 1967k s. 38).

buna– b.m. (ateh getirmek) < ET. ***bun-*** a.m. Clauson 1972 s. 348; kökün genişlemesi için krş. ***tık-, tıkar-, tıka-***. ***Bu üç yıl içinde boyuna içki içti ve hiç konuşmadı. Ölüme yakın aylarda da bunadı.*** (M.C. Anday 1965a s. 22). ***buldukça buna–*** b. ***bul-***.

EO. °**buŋa–** ‘engellemek’ C. Brockelmann 1919 s. 25, doğrusu herhalde ***büge-***.

bunak ‘bunamış’ < ***buna-*** + fiilden sıfat yapan ***-k*** eki, b. ***akık .*** ***Gerçi bunaktı ama bazı sözleri hiç de yarı deli sayılan birine yaraşır saçmalıkta değildi.*** (Füruzan 1972k s. 231). ***Bunlar aşklarını, ideallerini, değerlerini, doğrularını, tutkularını kaybettikten sonra, günün şartlarına, hayatın koşullarına, güncelin argosuna uygun olarak yaşayıp gitmektedirler. Toplum kendini sürdürmek için millî bir şuursuzluğa, genelleştirilmiş bir bunaklığa sığınmış durumdadır.*** (M. Mungan 1996 s. 338).

bunal– ‘hava alamamak, havasızlıktan çekmek; darlıktan rahatsız olmak, sıkıştırılmak; çok sıkıntıda olmak’ DS 791 < ***bun/buŋ*** + sıfattan fiil yapan ***-al*** genişlemesi, b. ***alal– .*** ***İznīḳuŋ ḳapusını açdurmazlardı. Be-ġāyet aclıḳdan buŋalmışlardı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 38). ***Bu ḥasretde ḳaldum, bu fikretde buŋaldum büküldüm.*** (Ferec 855/1451 v. 116a). ***Turşucu apartımanının orta katında oturanlar kaç gündür bu puslu, soğuk havadan bunalmışlardı.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 95). AD. bunalma pazar ‘ateş pahasına’: ***Bunalma pazar aldıkları topraktan iyi arpa elde ettiler... Bahara arpa kıtlığı başlayınca Bolver Ağanın çırası yandı, Uzak köylere bunalma pazar sattı.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 110).

bunar, b. ***bınar.***

bunbur, b. ***bumbur.***

AD. (Kıbrıs) **bunburiya** ‘kelebek’ DS 791 < Yun. (dial.) ***boumbulia*** (çoğul) ‘bir cins arı’ N.P. Andriotis 1974 s. 180. ***/l/ /r/*** değişimi için b. ***arın .*** Krş. ***bumbur/bunbur.***

bunca I ‘bukadar’ DS 792, TS 695–697 < ET. ***bunça*** a.m. Clauson 1972 s. 349 [***bu*** II’nin aequativus hali; ***-ca*** zarfları için b. ***anca I***]. ***Bunca vaḳtdür saŋa ḳatırlık ėderem, seni çekerem.*** (Ferec 855/1451 v. 219a). ***Benüm bunca biŋ dīnār ḫarc olmış cāyegāhuma benden öŋ sen oturduŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 20a).

AD. **bunca** II ‘bu kez’ DS 792 < ?? [***-ca*** zarfları için krş. ***anca I***]. ***Bunca seni vuracağım. Şimdiye kadar vurmadım. Bunca vuracağım. Bırakmadın peşimi.*** (Yaşar Kemal 1955i II, 338).

AD. **buncacık/buncacığım** ‘yalnız şukadar az; sevilen küçük için kullanılan söz’ DS 792 < ***bunca*** I + ***-cuk*** küçültme eki, b. ***acıcık .*** ***Melik ḳılından buncacuḳ dütüzüridi. Melik ḥāżır gelüridi.*** (Ferec 855/1451 v. 56b). ***Mustafa gibi namlı şanlı, iri yarı bir delikanlının buncacık kıza âşık olması, kendini tehlikelere atması ne demekti?*** (İ. Tarus 1950a s. 102).

buncağız ‘küçük ve biraz acınacak kimse’ < ***bu*** II + ***-cağız*** küçültme eki. ***Ne de güzel, toramancıḳ bir oğlan. Buncağız boğnaca öksürüğü olmuş!*** (H.R. Gürpınar 1335 s. 226–227). Sevilen küçük için kullanılan söz: ***Üç dört ayda da bir olsa buncağızıma bir piknik yaptırmak gerekiyor.*** (M. İzgü 1993 s. 199).

⊡ O.’da ***-cuġaz/-cügez***, BSTT.’de ***-cağız/-ceğiz*** şekillerinde olan küçültme ekleri, ***-cuk/-cik*** ekinin, ***-az*** eki ile bir genişlemesidir, fakat ondan daha hissî, rikkatli ve okşayıcıdır (hypocoristicum). Bugünkü konuşma dilinde ***-cağız*** ekini, palatal kelimelere de takmak eğilimi vardır. A–E cildindeki misaller: ***buncağız, cancağızım, dilceğiz, efendicağızım/efendicazım, elceğiz/elcağız.*** Krş. ***alağaz .***

EO. **buncılayın** ‘bunun gibi, böyle’ TS 698–699 < ET. ***munçulayu*** a.m. Clauson 1972 s. 767. b. ***ancılayın .*** ***Kimsene görmedi buncılayın iş | Ki şimdi Ḫusreve uġradı oş.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 1223).

EO. **bunda** I ‘buraya’ TS 699–700 < ***bu*** II’nin locativus hali, dativus hali mânasında. ***Ol kişinüŋ raġbeti varise bunda gelsün!*** (Ferec 855/1451 v. 24b).

AD. **buŋda** II ‘burada’ DS 792, TS 700–702 < ***bu*** II’nin locativus hali. Locativus hali ile yapılan zarflar için b. ***akab .*** ***Bunda ne işüŋ vardur? Git!*** (Ferec 855/1451 v. 12a). ***Haydi arkadaş, bize başka yerde nasip arayalım. Bunda boş gösterişe imiş hürmet.*** (Ahmed Vefik Paşa 1933dk s. 53–54).

EO. **bundak** ‘böyle’ TS 702 < ET. ***buntaḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 349.

EO. **bundalık** ‘burada oluş, burada olma’ TS 702 < ***bunda*** II + ***-lık*** nomen abstractum eki (b. ***ağırlık***); locativus haline eklenmesi nadirdir, krş. ***gündelik, kandalık, yüzdelik.*** ***Benüm bundalıġumı eyle ẓāhir!*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 1479).

EO. **bundan** ‘buradan’ TS 702–703 < ***bu*** II’nin ablativus hali. ***Bundan nāḫoşnūd gidiyor bunlar, şikāyetleri nedendir bilsem?*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933dk s. 5). ***bundan böyle*** ‘ilerde’: ***Bundan böyle gerek-dür ki sözümden çıḳmayasın.*** (Ferec 855/1451 v. 40b). ***Ḳāżī ḳorḳusuz sālim ḳaldı, şiddetden şoŋra ferece yėtişdi, bundan böyleki ‘ömri gendüye assı ḳaldı.*** (Ferec 855/1451 v. 105b).

EO. **buŋdaş** ‘dert arkadaşı’ TS 703 < ***buŋ*** ‘dert, keder’ + isimden ortaklık ismi yapan ***-daş*** eki, b. ***adaş*** [1].

EO. **bundıra–** (ilk hecedeki ünlü ***/o/, /ö/*** veya ***/ü/*** de olabilir) ‘şımarmak, buldukça bunamak’ A. Topaloğlu 1978 II, 106–107 < ??.

O. **bunduk** ‘fındık’ < Ar. ***bunduḳ*** < Yun. ***ποντικον [καρυον]*** (pontikón (káryon)) a.m. [”Pontos (=Karadeniz) cevizi”]. ‘ateşli silâhlarla atılan taş veya mermi’ TS 703. Krş. ***fındık.***

O. **bundukçe** ‘küçük mermi, kurşun’ < ***bunduk*** + Fa. küçültme eki olan ***-çe***, b. ***bağçe .*** ***Bundukçe-i sürb ve cevze-i āhenlerinüŋ bir żarbına on ḳat cevşen u miġfer siper olmaz.*** (Tursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 49).

O. **bundukî** ‘Venedik’e ait; Venedik altını, zecchino’ < Ar. ***bunduḳī*** a.m. Krş. ***Bundukiye.***

O. **Bundukiye** ‘Venedik’ < Ar. ***Bunduḳīya*** a.m.

O. **bundukiye** ‘ateşli el silâhı’ < Ar. ***bunduḳīya*** a.m.

bungalov 'verandalı tek katlı ev' < İng. ***bungalow*** a.m. < Hind. ***bangla*** 'Bengal usulü'.

AD. **bungun** 'sıkıntılı' DS 792–793 < ET. **bunġun* 'bunamış, bunak'. [***bun-*** (Clauson 1972 s. 348) + fiilden sıfat yapan ***-ġun*** eki, b. ***akkın***]. ***Doktor Hikmet, genç kızla annesinden oldukça ağır ve bungun bir hava içinde ayrıldı ve mahzun mahzun evinin yolunu tuttu.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1938 s. 319–320). ***Kımıldanmadan ateşe baktı uzun uzun. Yüzü bungundu.*** (T. Apaydın 1991 s. 122).

bunker (askerlik terimlerinden) 'sığınak' < İng. ***bunker*** < Eİng. ***bonker*** a.m.: ***Cephedeki, kum torbalarıyla ve odunlarla muhkemleştirilmiş 3–4 kişilik sığınaklara "bunker" diyoruz.*** (E. Atasü 1996 s. 157).

AD. **buŋlan-** 'doğumu yakın olan kadın hastalanmak' DS 793, EO. 'bunal–' TS 703 < ***buŋ*** + isimden fiil yapan ***-lan-*** genişlemesi, b. ***abaplan-*** .

EO. **bunlaş-** 'tedirgin olmak' < ***buŋ*** 'dert, sıkıntı' + isimden, değişik hale gelmeyi ifade eden fiil yapan ***-laş-*** genişlemesi, b. ***bayramlaş-*** . ***Oḳla ayġırlara yara urdılar, / Buŋlaşur, issin bıraġur, gördiler.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 86).

bunlu 'dertli, sıkıntılı' < ***bun/buŋ*** + isimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki, b. ***adamakıllı*** [2]. ***İffet Hanımın kocasiyle kavga edip erkenden yattığı biraz bunlu, gamlı gecelerde Hakî Bey İskenderin odasına kaçıp geniş kanapenin üstünde uykusunu çekiyordu.*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 122–123).

bunsuz 'bu olmadan' < ***bu*** II + ***-suz*** menfilik (privativum) eki, b. ***adsuz/adsız*** . ***Bu benüm daḫı ḳızum oldı, ben bunsuz nice ṣabur ėderem?*** (Ferec 855/1451 v. 148a).

AD. **bupbu** 'çavuş kuşu' DS 794 < ses taklidi kelimelerden. krş. İng. ***hoopoe***, Lât. ***upupa***, Fr. ***epops***, etc. F. Kluge 1975 s. 857. Krş. ***bübübük***.

bur- '(bir şeyi) kuvvet sarfederek kendi etrafında çevirmek' TS 709–710 < ET. ***bür-*** a.m. Clauson 1972 s. 355. ***Babam fındık yanığiyle kararttığı bıyıḳlarını burdu.*** (H. Özkan 1979 s. 28). EO'da kelime ***bur-*** da okunabilir, bür– de: ***Ḳamışdan ip burdı/bürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 238b). ***Tanbūrını eline aldı, ḳulaḳların burdı/bürdi, rāst eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 204b). 'sarmak': ***Ḳāżī eyitdi: "Var imdi, iş temāmdur." Oldem duḫter-i nīk-aḫter çadırın başına burdı/bürdi, evine vardı.*** (Ferec 855/1451 v. 16a).

bura I (son ünlü konuşma dilinde ***-da*** ve ***-dan*** eklerinden evvel düşebilir) 'bu yer' < ***bu*** I ve ***ara*** (bu kelimenin yön eki olan ***-ra*** ile ilgisinin olup olmaması, henüz çözülmüş değildir, b. ***ardıradın***). Kelime eksiz olarak BSTT.'de yalnız bir izafetin ilk kısmı olabilir: ***Bundan ṣoŋra ta'ḳīb edilecek ḫaṭ bura arabacılarınıŋ "ḳara yolu" ta'bīr etdikleri patiḳamsı bir şey idi.*** (Aḥmed Şerîf 1326 s. 219). Fakat AD.: ***Zeytin ülkesiydi bura.*** (M. Başaran 1964 s. 82). Bu gibi hallerde BSTT.'de tekilde daima 3. şahıs mülkiyet ekini kullanılır (çoğulda bu ihtiyarîdir), krş. ***burası***.

AD. **bura** II 'buraya' < ***buraya***'nın bir fonetik varyantı mı? ***Bobanız öleli hėş bura gelmiyordunuz.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 72). Aynı şey Az. Türkçesi'nde: ***Bura haçan geldiniz?*** (ADIL 1966 I, 326). Krş. ***nere, ora***.

burada, b. ***bu*** I.

Burak 'Muhammed'in miracda bindiği hayvanın adı' < Ar. ***al-Burāḳ*** a.m. ***Gören dėrdi: "Şehīd olmış, felekden buŋa nūr inmiş", / Mezārum üstine inseŋ / Burāḳ-ı berḳ-sür'atden.*** (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] III, 17).

AD. **burak-** EO DS 794, TS 705: ***bırak-*** fiilinin labialisation'lu varyantı.

buralı 'bu yerde doğmuş (kimse)' < ***bura*** I + ***-lı*** eki. ***Nereye böyle bulut abla? / Az bekle, beraber gideriz; / ben de buralı değilimdir.*** (C.S. Turancı 1957 s. 63). 'burada kalmak niyetinde': ***Gece de buralıymış ve kâğıt oyununa devam edeceklermiş.*** (S.M. Alus 1944 s. 28).

AD. **buralık** 'burası' DS 794 < ***bura*** I + ***-lık*** eki. ***Buralıḳ mısafir yer mi?*** (A. Caferoğlu 1945 s. 205).

buram buram 'bulutlar halinde havaya yükselen (koku)' < ET. ***bur-*** 'tütmek' Clauson 1972 s. 355, krş. YUyg. ***bura-*** 'koklamak; kokmak' G. Jarring 1964 s. 61, + bu gibi çiftten ibaret zarf terkiplerinde kullanılan ***-m*** eki, krş. ***ezim ezim, sürüm sürüm***. ***Taşlıkta, mutfağa bitişik helânın buram buram kokusu.*** (S.M. Alus 1934 s. 139). ***Bir kadın çadırlardan birinin önünde buram buram tüten bir ocakta yemek pişiriyordu.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 18). En çok ***terle-*** fiiliyle kullanılır: ***Ben seni buraya buram buram terlesin diye getirmedim.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 122). Kokusu olmadan, bulut gibi havada görünen şeyler için de kullanılır: ***Sıcak buram buram topraktan tütüyordu.*** (Kemal Tahir 155g s. 128). ***Dışarda buram buram kar yağıyor.*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 201). Krş. ***burca burca***.

AD. **buran** 'yokluk, geçim darlığı' DS 794 < ***burhan*** kelimesinin varyantı; kelime içindeki ***/h/*** sesinin düşmesi için b. ***habazan*** .

buran, b. ***borağan***.

buranca 'bir cins balık' < Yun. ***μποραντσα*** (borántsa) < İt. ***borage/borace*** a.m. G. Meyer 1893 s. 29.

burancine/porincine (gemici dili) 'makara orta deliğinin etrafındaki maden oluk' L. Gürçay 1943 s. 324 < İt. ***bronzina*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 130.

buranda, b. ***branda***.

buranya, b. ***borana***.

burası 'bu yer', b. ***bura*** I. 3. şahıs possessivum ekine rağmen öteki şahıslar için ***benim burası, sizin burası*** denir. (zamir) 'bu iş, bu mesele': ***Bu su'āl beni pek ziyāde işġal ediyordu, burası muḥaḳḳaḳ***. (Ḫ.Ż Uşaḳlıgil 1317 s. 141).

burc I (astroloji) 'Zodyaktaki yıldız kümelerinin her biri' < Ar. ***burc*** a.m., krş. ***burc*** II. ***Daḫı bayıḳ ḳılduḳ gökde burclar, ya'nī ol on iki burc kim ma'lūmdur.*** (A. Topaloğlu 1978 II, 107). ***burc-ı akreb*** 'Akreb burcu (Cancer) ': ***Güneş burc-ı 'aḳrebde idi.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 533). ***burcı delv*** 'saka burcu (Aquarius)': ***Āh-ı muḥarremüŋ on dördünci gėcesi ḳamer-i münevver zuḥal ḫānesi burc-ı delvde tamām münḫasif olub yatsu namāzı vaḳtinde 'ālemi ẓülmāt iḥāṭa eyledi.*** (Selānikī 1989 [1599] II, 760).

O. **burc** II 'kale duvarında kule' < Ar. ***burc*** < EYun. ***πυργος*** (purgos) 'kule' G. Meyer 1893 s. 42. ***Bir gün nāgāh şehzāde şehrbend dolayu teferrüclenürek yüridi. Gördi ki bir burcda Ādemiyler başları asılub durur.*** (Ferec 855/1451 v. 239). ***Yukarışehir Kalesinin burçları, uçurumların üstündeki eski konakların kaba silueti görünürdü.*** (Ş. Ünlü 1986 s. 8). ***burc gibi*** 'iri yarı, ızbandut gibi': ***Nāgāh diyvār delindi. Bir burc gibi yigit, şeb-rev donın geymiş, ḫancer elinde içerü girdi.*** (Ferec 855/1451 v. 111a).

burca burca/burcu burcu 'buram buram (güzel koku için)' DS 794, TS 706, R. Dankoff 1991 s. 19 < ET. ***bur-*** 'tütmek' Clauson 1972 s. 355, b. ***buram buram***, fakat ekler başka. ***Baḫ, burcu burcu terlemiş.*** (Ebūbekir Ḥāzım 1326 s. 184). Krş. ***burçak burçak***.

burcak burcak, b. ***burçak burçak***.

burcu burcu, b. ***burca burca***.

burcuva, b. ***burjuva***.

AD. **burç** I 'karabiber' DS 795 < ET. ***murç/burç*** < Sansk. ***marica/marīca*** a.m. Clauson 1972 s. 771–772.

AD. **burç** II **/buruç** 'dallardaki taze yaprak ve filiz; ökse otu' DS 795, 802 < ***burç*** I'e bağlanıyor, E.V. Sevortyan 1978 II, 274–275. ***Deveye burç gereg ise boynın uzada.*** (V. İzbudak 1936a no. 96).

AD. **burç** III 'karın ağrısı' DS 795 < ***bur-*** fiiliyle alâkalı, fakat kuruluşu anlaşılmıyor. ***burcu bulan-*** 'dayanma gücünü yitirmek, ağlayacak duruma düşmek' DS a.y., A. Püsküllüoğlu 1974 s. 21: ***Birden burcu bulandı. Memedi hatırladı. "Memedi yakalarlarsa öldürürlerdi. Benim yüzümden, fıkara!" dedi.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 121).

burçak 'hayvanlara yedirilen bir ot' < ET. ***burçaḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 357. ***Ve arpanuŋ kilesi altışar ve mercimegüŋ kilesi on üçer aḳcaya ve burçaġuŋ altışar aḳcaya ...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 350 [1572/980]). ***Nazifeyle Selim kırda burçak yoluyorlardı.*** (T. Apaydın 1991 s. 236).

AD. **burçak burçak/burcak burcak** 'buram buram' < ***burca burca***'nın varyantı. ***Alınlarında ter burçak burçak.*** (F. Baykurt s. 1967a s. 293). ***Bir ḳılına ḫaṭā gelmemiş burçaḳ burçaḳ dirilmişdi.*** (Ṣaltuḳ-nāme 1974 [15.yy.'ın sonu] v. 251b).

AD. **burçalık** 'yer elması biçiminde siyah kabuklu bir bitki' DS 795 < ***burçak*** kelimesinin bir varyantı (krş. ***ahfadiyelik***). ***Bu evde kuşun südünden yılanın ödüne kadar her şey vardı. Bunu, Ali ile yazılara çiğdem, kenger, burçallık kazmak için gittiğim zaman sezerdim.*** (H. Aytekin 1945 s. 72).

Burdur 'Anadolu'da bir şehir ve vilâyet adı' < EYun. ***Πολνδοριν*** (Polyḏórin) D.J. Georgacas 1971n s. 109.

burgaç 'anafor, girdab' TS 706–707, AD. 'vida' DS 797 < ***bur-*** + fiilden nomen abstractum yapan ***-gaç*** eki. ***Boz bulanık akar su, köprünün taştan iri ayaklarının çevresinde burgaçlar yapar.*** (K. Şipal 1971 s. 12).

⊡ Fiilden ***-gaç*** veya ***-maç*** ekleriyle teşkil edilmiş ve hareketlerden bahseden, bir bakıma nomina abstracta sayılabilecek bir kelime tipi vardır. Bunlardan A–E cildinde bulunanlar: ***burgaç, burgamaç, bükemeç/bükmeç, dolamaç, dönemeç/dönembeç, eğirtmeç*** (nomen instrumenti), ***eğmeç/eymeç***. Bu ekleri gösteren başka mânalardaki kelime tipleri için b. ***aktaraç*** , ***anaç*** , ***atlangaç*** , ***bazlamaç*** , ***büzmeç*** , ***çığırtmaç*** .

burgaçlan- 'burgaçta olduğu gibi dönmek': ***Her kılıkta, her renkte insan seli burgaçlanıp duruyor.*** (A. Yurdakul 1993 s. 198).

burgada, b. ***burgata***.

burgamaç 'girdap veya kasırga' < ***burgaç*** kelimesinin varyantı, krş. ***burgağaç, burgalaç*** DS 797. ***Şimdi ölüversek; herşey, içimizi bir burgamaç öfkesiyle buran sancı, beynimizdeki sivilce, cemiyetin tükürdüğü adam olmak kepazeliği; herşey ve hepsi, ne kadar kolay bitiverecekler?*** (A. İlhan 1957z s. 267).

Burgas 'Bulgaristan'da bir şehir ve Karadeniz limanı' < ***burgaz*** 'kale' < Yun. ***πυργος*** (purgos) 'kule'.

AD. **burgaş-** 'burulmak, kıvrılmak' DS 797 < ***burk-*** + ?? ***Ömer Ali gür sesiyle "Önce yaralılarııı!" diye bağırdı. Sinirleri burgaşıp gitmişti. Kendi sesini tanıyamadı yerin altında.*** (F. Baykurt 1982 s. 170–171).

⊡ Anadolu diyalektlerine (ve EO.'ya) özgün olmak üzere fiilden fiil yapan ***-(ı)ş-*** ekinin (b. ***alış- I***) bir ***-aş-*** varyantına rastlanılır. Tek tük örnekleri hep orta-dönüşkenlik (medialis-reflexivum) anlamında asıl fiilin mânasını pekiştirici geçişsiz fiiler yapar. A-E cildinde ***çataş-*** (b. ***çatış-/çataş-***) ve ***depeş-*** (***depiş-***) örnekleri bulunuyor. Aynı ek, yine anlamca yakın olan ***-naş-*** genişlemesinde de gözükür (krş. ***arnaş-***). O tip fiillerde bir tür fiziksel kavga ile ilgili bir mâna görebiliriz. Nasıl oluştuğu şüpheli olan AD. ***burgaş-*** fiilinde ise bir ***-gaş-*** eki olduğu tahmin edilebilir. Krş. Evliya Çelebi'nin kullandığı garip sözcüklerinin arasında ***azgaş-*** 'hiddetlen-, kavga et-' R. Dankoff 1991 s. 15; Codex Comanicus'da (14. yy) ise ***azaş-*** 'yolunu şaşır-' fiili geçmektedir.

AD. **burgaştır-** 'karıştırmak, karma karışık etmek' < ***burgaş-*** fiilinin causativum hali. ***Mahmut gene de bir iki sövdü içinden. Türkiye'deki gibi kızgın kızgın homurdandı: "Madem çözecektin, neden burgaştırdın sarı şeytan?" dedi.*** (F. Baykurt 1982 s. 110).

burgata/burgada (gemici tabirlerinden) 'halatın muhit mesahası birimi' L. Gürçay 1943 s. 84 < İt. (Venedik dial.) ***purgada*** 'inç' Kahane–Tietze 1958 no. 528. ***Motorculuk ortaklığının üç burgadalık halatları gönderildi mi?*** (B. Arpad 1975 s. 19).

RD. **burgaz** 'kale' THASDD s. 1629 < Yun. *πυργος* (purgos) 'kule' A. Tietze 1955 s. 230. Krş. ***birgos/birgaz, Burgas.***

burgu b.m. (delik açmak için kullanılan alet) G. Molino 1641 (triuello kelimesinde) < ET. ***borġuy*** 'boru (çalgı) Clauson 1972 s. 361 [***bur-*** + fiilden nomen instrumenti yapan ***-gı*** eki (b. ***açgı***)]: ***Çekiç, törpü, keski, kalem, / Torna, burgu bütün elzem / Avadanlıklardır.*** (Tevfik Fikret 1958 s. 29).

burgul, b. ***bulgur.***

burgut–, b. ***burkut-.***

burhan, b. ***bürhan.***

burina, b. ***borina.***

burinata, b. ***borineta.***

O. **buriya** 'hasır' < Fa. ***būriyā*** a.m. ***Ḥāṣılını 'imāret-i mescide, būriyāya, cirāġa vérürem.*** (Ferec 855/1451 v. 236a).

O. **buriyabaf** 'hasırlar imal eden kimse, hasırcı' < Fa. ***būriyā-bāf*** a.m. [***būriyā*** ve ***bāf*** 'diken, dokuyan']. ***Ḳaçan 'aṭṭār ola ṣan'atde bayṭār / Niçe zer-dūz ola būriyā-bāf.*** ('Ömer b. Mezīd 1982 s. 157 [840/1437]).

burjuva/burcuva 'paralı sınıftan biri, kapitalist' < Fr. ***bourgeois*** a.m. [***bourg*** 'surla çevrili şehir']. ***Küçük burjuva esnaflıklariyle iç dünyası kararmamış bir nesildik.*** (B. Arpad 1976 s. 24). ***Evet, eskiden bir dramınız varmış sizin. Oysa burcuvaların dramı yoktur.*** (Füruzan 1972k s. 303).

burjuvazi 'burjuva sınıfı (aristokrasiden ve proletaryadan olmayanlar)' < Fr. ***bourgeoisie*** a.m. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi .*** ***Burjuvazi insan soyunu yaraladı. Onulmaz yaralar açtı insanda bu insan bölüğü.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 88–89).

burk– 'burarak çevirmek, mafsalı zorlayak hareket ettirmek (ms. kol), kanırtmak' < ***bur-*** + ***-ak***, b. M. Erdal 1991 I, 494. ***Tırpanı şöyle bir seferde burkacaksın.*** (F. Baykurt 1971t s. 352). ***Alman'ın "Yanlışlık yapıyorsunuz! Burası erkekler helâsıdır" demesini filân dinlemeden, boş gözlerden birisine soktu karısını. "Anahtarı burk içerden gıuız!" diye de bağırdı özenle.*** (F. Baykurt 1982 s. 107). 'büzüştürmek': ***Ḥiddetle dudaḳlarını burḳuyordı.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 5). Mecazi mânada: ***Onun hafif bir sürme gölgesi ortasında parıltıları artmış, iri mıknatıslı gözleri ruhumu okşarken sonra sonra kalbimi burkar gibi tesirlerini artırdı.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 134).

O. **burka** 'yaşmak' < Ar. ***burḳa'*** a.m. ***Görüb gül yüzüŋi ġonce ḥayādan / Yeşil burḳa'-la heb yüzin yaşubdur.*** ('Ömer b. Mezīd 1982 (840/1437) s. 128).

AD. **burkuk** 'burkulmuş' DS 799 < ***burk-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-uk*** eki, b. ***açık I .*** ***Kahvede çayları dağıtan çocuk, saat takındığı kolunu birazcık burkuk tutuyor. Herkes görsün. İlk kol saati.*** (A. Ağaoğlu 1982h s. 62).

burkul– 'mafsalı zorlanmak, topallamak' < ***burk-*** fiilinin passivum veya medialis-reflexivum hali, b. ***açıl- .*** ***Dönerken yerdeki çam yapraklarından kaydım, sağ ayağım burkuldu.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 87). Mecazi mânada: ***O aldırmadı ama, içi burkulur gibi oldu.*** (S. Kocagöz 1941 s. 67).

burkuntu 'iç organlarda hissedilen krampvari hareketler' DS 799 < ***burk-*** + ***-untu*** (b. ***akıntı***). ***Kalbimdeki burkuntuyu, hayatımdaki çöküntüyü anlatabilmek için iki şey söylüyeyim: Yapayalnız kaldım! Ağlıyamıyorum!*** (Aka Gündüz 1930 s. 222).

burkut–/burgut– 'burkulmasına sebep olmak' < ***burk-*** fiilinin causativum hali; ***/k/*** ile biten bazı fiillerde görüldüğü gibi causativum ***-ut*** ekiyle teşkil edilmiştir, krş. ***korkut–, sarkıt–, ürküt–.*** ***Onun yalnız benim gönlümde onulmaz bir ukdesi, beynimin içinde her lâhze sinirlerimi burgutan simsiyah bir kâbusu kaldı.*** (H.R. Gürpınar 1942 s. 224).

burluta, b. ***borlota.***

burma I 'kıvrılmış' < ***bur-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-ma*** eki, b. ***aşılama .*** ***Beyaz ten, burma bıyıklar, pembe pembe yanaklar ...*** (S.M. Alus 1934 s. 129).

AD. **burma** II 'telleri burularak yapılan bilezik' DS 800, TS 709 < ***burma*** I. ***Altın burmalar dirseklerine kadar çıkıyor muydu? Elif'in kolunda bir tek gümüş bilezik bile yoktu.*** (Reşat Enis 1944 s. 184).

AD. **burma** III 'burma usulü ile enenmiş, iğdiş edilmiş' DS 800, TS 709 < ***bur-*** I + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-ma*** eki, krş. ***asma köprü, basma kitap.*** ***Oulan dört buynuzlu bi ġuzu daha burmaların yanına ġatıp İstanbula gediyo. "Ḳasap-başı, saŋa burma getirdim."*** (A. Caferoğlu 1940 s. 9).

AD. **burma** IV 'musluk' DS 799 < ET. ***bürme*** a.m. Clauson 1972 s. 366 [***bur-*** + fiilden nomen instrumenti yapan ***-ma*** eki, krş, ***çığırtma, saldırma***]. ***Burması gevşeyen çeşmeden su damlıyordu.*** (Şahap Sıtkı 1958 s. 124).

Burma 'Güney Asya'da bir devlet' < Burmalıların dilinde ***Mran-mâ.*** Kelimenin çeşitli izahları için b. Hobson–Jobson 1968 s. 131.

AD. **burnaz** 'büyük burunlu' DS 801, TS 711 < ***burun*** + göze batan bir vasfa dayanarak sıfat yapan ***-az*** eki J. Deny 1921 s. 582, b. ***alağaz .*** ***Beni de huccet yazıp batırmıya sebep olan vekil burnazına lânet olsun!*** (Ahmed Vefik Paşa 1940 s. 29).

burnus 'Arap erkeklerinin giydiği kukuletalı kaftan; bir çeşit başörtüsü' Meninski 1680 I, 788 < Ar. ***burnus*** < BizYun. ***βιρρος*** (bírros) < Lât. ***birrus*** < Keltçe ***birrus*** 'kapuşonlu kısa manto' a.m. G. Meyer 1893 s. 52, Meyer-Lübke 1935 s. 79. ***Āh, o meh-pāre güzel Tūnuslı, / O güzel sāḳī, beyāż burnuslı!*** (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 33). ***Mevleviyye külāhı evlād-ı 'Arab tāclarından burnus ve ṭurṭūr ismiyle meşhūr ve evā'il-i***

İslām'da 'alāmet-i zühd idi. (Müstaḳīm-zāde 18.yy., v. 7b). Krş. *bornoz.*

buroşür, b. *broşür.*

burs 'birinin tahsili için ödenen aylık para' < Fr. *bourse* a.m., asıl mânası 'kese' < Lât. *burs* 'kese' < EYun. *βυρσα* (bursa) 'deri, meşin'. *Bizim oğlan sonunda bir burs kopardı. Almanya'ya gidiyor.* (Peride Celal 1991 s. 358).

Bursa, EO. **Burūse** 'Türkiye'de bir şehir ve vilâyet adı' < Yun. *Προυσα* (Prúsa) a.m. *Nülüfer Ḫātūn ol ḫātūndur kim Ḳapluca Ḳapusına yaḳın yérde Bursa ḥışārı dibinde tekkesi var.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 19).

EO. **burt-** 'surat asmak' < *bur-* fiilinin causativum hali. Krş. M. Erdal 1991 I, 344 *Ayıḳ biz ḳorḳaruz Çalabumuzdan, bir günden, burtmış, ḳatı sarp.* (A. Topaloğlu 1978 II, 107).

EO. **burtar-/purtar-** 'buruşturmak' DS 801, TS 711–712 < *burt-* fiilinin causativum hali, krş. *çıkar-, kopar-. Peyġamber sözin kesdügiçün yüzin purtardı.* (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 69). *Gerçi fikr içinde yüzin burtarur, / Ol belādan gendözini ḳurtarur.* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 952).

burtın-, b. *burtun-.*

EO. **burtuk** 'asık (surat), çatık (kaş)' TS 713, Meninski 1680 II, 5972 < *burt-* + fiilden sıfat yapan *-uk* eki, b. *akık .*

O. **burtun** I 'eskiden bir harb gemisi tipi' < İt. *bertone* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 92.

AD. **burtun** II 'yük gemisi' DS 801 < *burtun* I.

EO. **burtun-/burtın-** 'buruşmak' < *burt-* fiilinin reflexivum hali (b. *acın-* II). *Sāḳī-i ecel elinden tīġ-i kebūduŋ şarāb-ı zehr-ālūdın ṭatmadın yüzleri burtınub ḳanları ḳaçub ve içilmiş piyāle gibi beŋizleri uçub ...* (Maṭraḳçī 1976 [1533–1536] s. 274).

AD. **buru** 'sancı' DS 802, TS 713 < *bur-* + fiilden nomen actionis yapan *-u* eki [ET, *-γu*, b. M. Räsänen 1957 s. 128–129], krş. *koşu, soru. Kişi kim döndüre yüzin beginden | Buru olmasun eksük göbeginden.* (Faḫrī 1974 [1367] no. 612). Mecazi mânada 'uğursuzluk, belâ, felâket': *On iki yaşa giricek bir buru vardur; andan ḫalāṣ olursa ayruḳ ġam u elem yoḳdur.* (Ferec 855/1451 v. 44a).

EO. **°buru-**, yalnız *yüz burudı* 'surat astı, kaşlarını çattı' ibaresinde, A. Topaloğlu 1978 II, 682 < belki *burtdı* ya da *burutdı* yerine?

buruç, b. *burç* II.

buruk 'olmamış meyvaların tadı gibi acı; kekre' < *bur-* + fiilden sıfat yapan *-uk* eki, b. *akık . Damağında buruk, yarım kalmış bir lezzetin tortusu vardı.* (Şahap Sıtkı 1958 s. 66). Mecazi mânada 'acımsı, biraz küskün': *Dudakları, buruk bir gülümsemenin sessizliğiyle aralanıyor.* (A. Yurdakul 1993 s. 262).

burul-, *bur-* fiilinin passivum hali. 'ekşimek, tedirgin olmak, keyfi bozulmak, küsmek': *Her kadın gibi, o da kıskançtır. Kendinden başkalarına gösterilen ilgiden ne olsa burulur.* (S. Anadol 1947ç s. 17–18). *Kadının bu söylediklerine burulmuştu. Recep'e yaptıklarına pişman oldu.* (M. Z. Saçlıoğlu 1997 s. 50–51).

burulu 'rulo halinde, dürülü' < *bur-* + fiilden participium passivum mânasında sıfatlar yapan *-ulu* ek kümesi J. Deny 1921 no. 853, b. *ardılı . İlk bölmede, burulu burulu Frenk keçeleri, yol keçeleri, yer muşambaları ...* (S.M. Alus, Akşam gaz. Nisan 1941).

burum burum, yalnız *burum burum bur-* ve müştaklarında kullanılır, ms. *burum burum burul-* 'çok fazla sancımak' < *bur-* + nomen actionis eki olan *-um* eki gibi ise de büyük bir ihtimalle doğrudan doğruya takibeden fiilden reduplication ve */um/* unsuriyle hâsıl olan kuvvetlendirici (ekspresif) bir çift tâbir mevzuubahstır, b. *apal apal . Benim de karnıma o sancı saplandı. Midemde bir bıçak burum burum buruluyor.* (A. Nesin 1960g s. 60). Ve yahut *burum burum buruştur-* 'tamamiyle buruşturmak' *Kamarot İrfan'ın New York malı çirkin kravatımı hırstan parmaklarının arasında burum burum buruşturdu.* (S.F. Abasıyanık 1953k s. 12).

burumburuşuk 'çok buruşuk' < *buruşuk* + reduplication + */u/* tezat ünlüsü + */m/* tezat ünsüzü, genişlemiş öntakı ile, b. *besebelli . Orta kat sofanın aptesane aralığında, yarı beline çıkan burumburuşuk kombinezonunun örtemediği dantelleri kopuk, kirli, lekeli donile, sıska bir kadın dağınık saçlı başını ıslatıyordu.* (Reşat Enis 1933 s. 134). Krş. *bumburuşuk.*

burun b.m. (yüzün ortasındaki organ) < ET. *burun* a.m. Clauson 1972 s. 366–367. (ikinci ünlünün düşmesi için b. *ağız I*) *Başı eşek başına, burnı firengī bādincāna, deliklerinden çıḳan ḳıllar doŋuz ḳılına beŋzer.* (Ferec 855/1451 v. 146b). *Nazan yorganı başına dek çekmişti. Burnunun ucu ancak görünüyordu.* (Füruzan 1972k s. 94). Mimik ifadeleri yüzünden kibir' vs.: *O burun kime?* (M. Seyda 1966 s. 39). 'gaga': *Bu eşnāda bir burnı ḳızıl ḳarġa gelüb başuma ḳondı ve depemi burnıyla delüb beynümi yémek murād édindi.* (C. Okuyucu 1987 [1590–91] s. 378). 'bir şeyin en ön ucu: pabuç burnu, gemi burnu; karanın denize uzanan çıkıntısı'. 'duttan kaynatılarak alınan ilk şıra: taraktan alınan ilk yün' DS 603.

AD. **burun çalma** 'atın ve eşeğin hızlı soluması' DS 303 < *burun* ve *çal-* II. *Güneşli, aydınlık sonbahar günü bayrama yakışmıştı. Atlar keyifle burun çaldılar, furladılar.* (Ş. Ünlü 1986 s. 103).

EO. **burunduk** 'burna takılan şey (kayış vs.), yular' TS 715 < ET. *burunduḳ* a.m. Clauson 1972 s. 368 [*burun* + *-duḳ* eki, b. M. Räsänen 1957 s. 97]. *Ve her kim işleri ve maşlaḥatları burunduġın bir ögütçi vezīr eline ısmarlaya, her giz murādsuslıḳ anuŋ iḳbāli etegine érmeye.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 96).

AD. **burunduruk** 'hayvanların burunlarının üstüne takılan kıskaç' DS < ***burunduk***'un genişlemiş varyantı. Eki için b. ***boyunduruk*** .

O. **buruni** 'kibirli' < ***burun*** + isimden sıfat yapan Ar. ***-ī*** eki; < Türkçe kelimelere takıldığı zaman bazan alaylıdır, krş. ***kurumi. O yaşmak feraceli burunî de kimmiş beğenir misiniz?*** (S.M. Alus 1933p s. 80). Krş ***burunlu.***

AD. **burunla-** 'burnu ile itmek, gagalamak, beğenmemek' DS 303–304. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-*** : ***Avrupa'da tahsil sizin gibilere bunu mu öğretiyor? Memleketinizin insanlarını burunlayın mı diyor?*** (Orhan Kemal 1951n s. 36).

AD. **burunlat-** 'saban demirinin ucunu onartmak' < burunla- + causativum hali (b. ***acıt-***), DS 804: ***Bir saban demirini burunlatmak için uzun bir yolu taban tepmeden ayaklarında onarıveriyorlardı.*** (S. Şengil 1943 s. 100).

AD. **burunlu** 'kibirli' DS 804, TS 716: ***Anuŋ işi bünyādın gendözin görmek ve tekebbürlik ve burunlulıḳ üzerine yapılmış gördüm.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 97). Krş. ***buruni.***

AD. **burunsalık** 'yularda başlığın burun üstüne gelen parçası' DS 804, TS 717 < ***burunsa-*** + ***lık*** b. N.A. Baskakov 1968 s. 121. ***Ḥaydar Yahūdīden ġayrı ḫamdestlü yünligüŋ burunsalığına ḥīle ėderlerimiş.*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 223). ***Uzviyetin ruha taktığı zincir... Ruha dişlerini geçiren uzviyet. Ruh, uzviyete burunsalık taktığı ölçüde ruh.*** (C. Meriç 1992 s. 234).

burunsuz 'hımhım'. İsimden sıfat, ***-sız*** eki için b. ***adsuz/adsız . Henüz burunsuz, hımhıma, pelteğe, kekemeye, dığdığıya, pepemeye rāst gelmedim.*** (Aḥmed Rāsim 1333 s. 17).

O. **buruntı** 'girdap' R. Dankoff 1991 s. 20 < ***bur-*** + fiilden çeşitli mânada isim yapan ***-untı*** eki, krş. ***çarpıntı, ürküntü.***

AD. **buruntu** 'sancı, gurultu (midede)' DS 804 < ***bur-*** + fiilden çeşitli mânada isim yapan ***-untu*** eki, b. ***akıntı . Açlığım bana tuhaf bir zevk veriyor, midemin buruntusunun aynini sanki siz de vicdanlarınızda hissedecekmişsiniz gibi geliyor bana*** (O. Asena 1955 s. 81).

Buruse, b. ***Bursa.***

O. **Burusevi/Bürusevi** 'Bursa'lı' < ***Buruse*** + ünlü ile biten isimden sıfat yapan ***-vî*** eki, krş. ***ailevi, zührevi. Monlā Ġazālī: Burūsevīdür, nāmı Meḥemmed.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 249).

buruş- 'buruşuk hale gelmek' < ***bur-*** fiilinin ortaklık hali. ***buruştur-*** 'buruşuk hale getirmek (iki morfemden ibaret olan ***-(ı)ştır-*** intensivum genişlemesi, b. ***anlaştır- II***)' : ***Babam oyuncak kadehinden bir yudum alıp yüzünü buruştururdu.*** (Füruzan 1972k s. 44). 'büzülmek. kıvrılmak': ***Haydar oğlan horluyordu. Senem rahat uyuyordu. Yeşer buruşmuştu.*** (F. Baykurt 1967k s. 303).

buruşa kal-/buruşakal- 'birdenbire buruşmak, kaşları çatılıvermek' < ***buruş-*** fiilinin ***-a*** fiilzarfı (gerundium) ve ***kal-*** yardımcı fiili, b. ***artakal-*** ve ***alıko- . Açtı halıyı. Görüp, ondan sonra atacaktı asıl çığlığını. Ama tam tersi oldu birden. Yüzü buruşa kaldı.*** (F. Baykurt 1982 s. 31).

buruş buruş 'kırışık dolu, çok buruşuk' < ***buruş***, ekspresif sıfat olarak tekrarlanmış. ***Seksenlik, akpak, buruş buruş bir ihtiyardı.*** (Orhan Kemal 1951s s. 14). ***Buruş buruş elleriyle dizlerini ovaladı.*** (T. Apaydın 1991 s. 228). ***Bulutlar henüz sıkılmış çamaşırlar gibi buruş buruştu.*** (M. Başaran 1964 s. 77).

buruşuk 'buruşmuş, düzgünlüğü kalmamış' < ***buruş-*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfatlar yapan ***-uk*** eki, b. ***akık . Elleri öylesine buruşuktu ki buruşuklar dönüyordu birbirine doğru.*** (Füruzan 1972k s. 23).

AD. **burut-** 'darılmak, somurtmak' DS 805 < ***burt-*** fiilinin varyantı. ***Çember sakallı buruttu: "Cahil cahil konuşma!" dedi.*** (F. Baysal 1968 s. 62).

AD. **bus/pus** 'sis' DS 805 < ET. ***bus/pus*** a.m. Clauson 1972 s. 370. ***On sekizinci vaşıyyet budur ki donanma giderken pus ve ḍuman olsa eger ḳıyıya rāst gelinürse hemān demürler bıraġub yatalar.*** (Kātib Çelebī 1329/1911 [1656] s. 160). ***Yağmur bir pus gibi kasabaya sarılmış, her yeri ıslatmış.*** (R.H. Karay 1940m s. 81).

O. **bûs** 'öpüş, öpme' < Fa. ***būs*** a.m. ***Furṣat el vėrdükçe dildāra bu dehr-i dūndan | Fevt ḳılma vaḳti kim būs u kenār elden çıḳar.*** ('Ömer b. Mezīd 1982 [840/1437] s. 227). ***Onu tenhada neşeli görünce, saçlarını tutup okşamalı, gülerek bûs etmeli ve sarılmalıdır.*** (Ç. Altan 1975 s. 56). 'ağız': ***Küllī feryād ėtmege açdı būsı.*** (Gy. Németh 1919 [15.yy.] s. 157).

AD. **bus-/pus-** 'gizlenmek; gizlenerek bir konuşmayı dinlemek' TS 806 < ET. ***bus-/pus-*** a.m. Clauson 1972 s. 371 ***Ben ḳorḳdum, vardum, bir yėrde busdum.*** (Ferec 855/1451 v. 33a). ***Elif acı, sindiği köşede küfürle karışık ağır sözleri duydukça korkunç bir karakuş karşısında pusan bir tavşan yavrusu gibi kendini kaybetmek derecesine gelmişti.*** (H. Aytekin 1945 s. 20). 'kaybolmak, inmek, geri gitmek': ***Pusacak mı benim bu garnım?*** (M.G. Anadol 1984 s. 30).

AD. **busar-/pusar-** '(hava) bulutlanmak, kapanmak' DS 3490 < ***bus/pus*** + sıfat/isimden fiiller yapan ***-ar-*** eki, b. ***ağar- . Hüseyin çarşıya girdiği vakit hava iyiden iyiye pusarmış, tek tük kar başlamıştı.*** (Feridun Osman 1936 s. 27).

AD. **busarık/pusarık** 'puslu, bulutlu, yağışlı' DS 806, 3489 < ***pusar-*** + fiilden sıfat yapan ***-ık*** eki, b. ***akık . Baktı. Aşağılarda pusarık bir akşam vardı. Pusun içindekiler de mutluydular.*** (Y. Atılgan 1959 s. 48).

AD. **busat/pusat** ‘elbise; kumaş parçası, bez’ DS 806, 3490 < ***bisat***, b. A. Tietze 1992 s. 306 ***Üç gün sonra bir uçurum kıyısında onun gelinlik pusatlarını bulmuşlar.*** (Feridun Osman 1936 s. 102).

busbudala ‘bütün bütün budala’ < ***budala*** + reduplication + ***/s/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl***). ***Kadın ya bilir de izzeti nefsini muhafaza için metheder, yahut bambasit ve busbudala bir tiptir.*** (Aka Gündüz 1930 s. 77).

busbulanık ‘çok bulanık, sanki sis arkasından’ < ***bulanık*** + reduplication + ***/s/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl***). ***İçtikleri sigaraların dumanından sahne, geridekilere busbulanık görünüyordu.*** (A. Ağaoğlu 1980ö s. 18).

bus bus bunal– ‘büsbütün bunal–’ < ***bunal–***, ekspresif bir çift ön–genişleme ile (ilk hecenin bir ***/s/*** tezat ünsüzü ile iki kere tekrarlanması, b. ***apal apal***). ***Güneş altında busbus bunalıyorduk.*** (T. Apaydın 1952 s. 97). ***Bus bus bunalıyordu.*** (T. Apaydın 1991 s. 236).

buse ‘öpücük’ < Fa. ***būsa*** a.m. ***Bu şanemden bir būse uġurlamaḳ hevesi üzerüme ġālib oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 45a). ***Būseŋe dil ḳāni‘ olmaz, vaṣlınuŋ şeydāsıdır.*** (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 280).

buselik (musikî terimlerinden) ‘bir makamın ismi’ K. Uz 1964 s. 13–14 < Fa. ***bū-selīk*** a.m. ***Andan def ṭutdı, būselīk gösterdi. Filcümle her maḳāmı, her āvāzei envā‘-ı āhengile işledi.*** (Ferec 855/1451 v. 116b).

busı/busu/pusu ‘birine saldırmak için saklanarak beklenen yer’ TS 718–719 < ET. ***busuġ*** a.m. Clauson 1972 s. 373. Fiilden nomen actionis yapan –i eki için b. ***alu-satu*** . ***Gendü busıya girüben oturur.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2145). ***Vardılar, bir yerde buşuya girdiler.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 177). ***Ardına düşdi. Malaṭiya derbendinde erişdiler. O sulṭān ḳulları derbende puşu ḳomışdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 226).

EO. **buş–/puş–** ‘kızmak, öfkelenmek’ TS 719–720 < ET. ***buş-/puş-*** a.m. ***Kimi söger u kimi buşar u kimi doḳınır.*** (C. Brockelmann 1919 [14.–15.yy.] s. 25).

EO. **buş ol–** ‘öfkelenmek’ < krş. ET. ***buşı bol-*** a.m. Clauson 1972 s. 377. ***Şaḳın ol çaġda ḳara pus olub imdi olma buşl*** (Naẓmī 1928 s. 24).

EO. **buşu** ‘öfke’ TS 720 < ET. ***buşı*** ‘kızgın, öfkeli’ Clauson 1972 s. 377 yahut ****buşġu*** ‘öfke’. Fiilden nomen actionis yapan ***-i*** eki için b. ***alu-satu*** .

EO. **buşuk–/boşuk–** ‘kızmak’ < ***buş-*** + ***-uk*** b. M. Erdal 1991 II, 492. Fiilden fiil yapan ***-(ı)k-*** için b. ***acık-*** . ***Buşuġır şāh-ı ‘ālem-i ‘irfān | Girür ol ġāra vü olur pinhān.*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59], no. 168).

AD. **buşur–** ‘tedarik etmek’ DS 806 < ***başar-*** fiilinin (labial) varyantı mı? ***Valide, sen otur burada, Ben ekmek isteyeyim, dileyeyim, bulayım, buşurayım, geleyim de yiyelim!*** (M. Tuğrul 1969 s. 338).

EO. **buşurgan–** ‘sıkılmak’ TS 721 (TS’de ***buşurga-***) < ***buş-*** + ***urgan-*** b. M. Erdal II, 458. ***Gine bir gün Dalle oturmaḳdan buşurġandı.*** (Ferec 855/1451 v. 224b).

but, b. ***bud.***

but, b. ***büt.***

but/put ‘tapınılan cansız şey; haç’ < ET. ***but*** ‘Buda’ < belki Çince vasıtasiyle < Bir İranî dil ‘bir ifritin adı’ G. Doerfer 1965 II, no. 716, Clauson 1972 s. 297. Krş. ***büt*** I. Ayrıca, Tk.’ki şahıs isimlerindeki bu tür mâna gelişmesi hakkında b. ***Abbâs yolcu . Gördi ki bir putdur. İki gövher-i şeb-çirāġ gözleri yerinde ornanmış.*** (Ferec 855/1451 v. 39a). ***Bir gün bu karşılıklı tapınış sona ermiş ve dehşetli bir döğüşten sonra putlar gene karşılıklı kırılmıştı.*** (Reşat Enis 1945 s. 13). ‘haç’ ***Kudüste oteller yarı kilisedirler; uşakları yarı papazdırlar ve hizmetçiler yarı hemşiredirler. Hepsinin cüppesi, putu ve beyaz başlığı, simokinleri, askıları ve önlükleri ile bir dolapta durur.*** (F.R. Atay 1938 s. 70). ‘güzel insan’: ***Egerçi men‘ eder zāhid naẓardan senbüti, līkin | Gözetmek farż-ı ‘ayn oldı ne vaḳtın ‘arż ederseŋ rū.*** (‘Ömer b. Mezīd 1982 (840/1437) s. 60). ***put gibi*** ‘sessiz ve hareketsiz: : ***Onun, bahçeye kurulmuş sofrada rakısını içen babamın karşısında put gibi oturmuş, ona tıpkı kızlık resmindeki gibi baktığını anımsıyorum şimdi.*** (İ. Aral 1997 s. 303). ***put kesil-*** ‘taş kesilmek’: ***Tornavida olduğu yerde put kesildi.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 216).

EO. **buta** I/**puta** (nişancılıkta) ‘hedef, nişan’ TS 3205–06 < Fa. ***būta/pūta*** a.m.

AD. **buta** II ‘sevgili’ DS 806 < Az. ***buta*** ‘nişanlı’ (ADIL’de yok): ***Päri ḫanımın älini ġurbaninin älinä verib, onları bir-birinä buta eyladilär.*** (Azärbaycan ḫalġ dastanları 1961 I, 127). Kelimenin menşei?.

O. **butafoga** ‘eskiden topları ateşlemek için kullanılan ve yanan fitili tutan sopa’ < İt. (Venedik dial.) ***butafogo*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 134. ***Ve butafogalarında fitilleri daḫı ḥāżır müheyyā.*** (F. İz 1965 s. 134).

butik ‘turistik eşyaların satıldığı dükkân’ < Fr. ***boutique*** < İt. ***bottega*** ‘dükkân’ < Lât. ***apothēca*** < EYun. ***αποθηκη*** (apoṯē'kē) ‘mahzen’. Sıfat yapmaya yarayan Fr. ***-ik*** için b. ***Adriatik . Yol üstünde büyükçe bir butik, Vitrininde tanınmış bir sürü yabancı marka.*** (A. Yurdakul 1993 s. 127).

buton I ‘sivilce’ < Fr. ***bouton*** a.m., asıl mânası ‘gonca’ [***bouter*** ‘itmek’ten]. ***Yüzün geri kalan bölümleri koyu külrengi gölgeler altında boğulmuş, görünmez olmuştu. Butonlarla, karanlığı ve aydınlığıyla onu seyredenler üstünde mermerden yontulmuş kaygılı ve sıkıntılı bir maske izlenimi bırakıyordu.*** (U. Kökden 1995 s. 101).

buton II ‘elektrikli cihazı işletmek için basılan düğme’ < Fr. ***bouton*** a.m. [***bouter*** ‘itmek’ fiilinden]. ***Yüzbaşı uzandı, masanın üstünde duran yeşil zil butonuna bastı.*** (C. Tuncer 1960 s. 153).

EO. **butrak** ‘eski bir harb aleti’ TS 722 < ***buturak/butrak.*** Krş. Ar. ***ḫasak*** a.m., asıl mânası ‘dikenli bir bitki’.

butrak, b. ***buturak.***

AD. **buttuk** 'kısa don' SD 806 < ***butluk*** 'şalvar' TS 721–722 [***bud/but*** + ***-luk***, b. ***ahfadiyelik***]. ***/l/*** sesinin düşmesi için b. ***atlık*** .

AD. **butum/buttum** 'yabani Antep fıstığı; yabani fındık' DS 806, R. Dankoff 1991 s. 20 < Ar. ***buṭm*** 'çitlembik ağacı' A. Tietze 1958 no. 14. Bu tür sessiz ikilemesi ihtiva eden diğer misaller için b. ***amman*** .

AD. **butur** 'haşarı, azgın' DS 806, TS 722 (buturluk) < Ar. ***baṭir*** a.m. A. Tietze 1958 no. 13.

AD. **butura-** 'yaramazlık, taşkınlık yapmak' DS 807 < ***butur*** +***-a-*** genişlemesi, b. ***ada-*** I . A. Tietze 1958 no. 13.

AD. **buturak/butrak** 'yapışkan dikenli bir ot' DS 806–807, R. Dankoff 1991 s. 20 < ET. ***buturġaḳ*** 'yumrulu bir ağaç' Clauson 1972 s. 309. Krş. ***bıtırak***.

buut, b. ***bu'd***.

buva, b. ***bu***.

buy, b. O. ***bu***.

buy- 'donmak, donarak ölmek' DS 808–809, TS 724, R. Dankoff 1991 s. 20 < ***buḏ-*** a.m. E.V. Sevortyan 1978 II, 242–243. ***Bu ovadaki sazlıklardan birinde bir ördek avında beyaz bir kış gecesi çeşit çeşit su kuşlarının konserini dinlerken buyuyayazmıştım.*** (H. Birand 1957 s. 20). 'üşümek': ***Aman, yiğitim, iyice buymuşsun, sırılsıklam olmuşsun.*** (A. Nesin 1988 s. 78).

⊡ BSTT.'de bazı sözcükler etimoloji bakımından şüphesiz bağlantılı oldukları halde ortada ortak bir fiil veya isim kökü gözükmemektedir: Mesela ***buy-*** (< ET. ***buḏ-***) ve ***buz*** sözcüklerinin ortak bir ****bu-*** 'dondur–' fiil kökünden türetildiği düşünülebilirse de, böyle bir fiil kökü hiç bir Türk dilinde (ET. dahil) tespit edilememiştir. Fakat buna benzer bir durum başka birkaç örnekte daha görüldüğü için, ET.'de (çok önceden kullanımdan kalkmış olan) geçişli fiilden orta–geçişsiz (medial–intransitivum) fiil yapan bir ***-(i)ḏ-*** genişlemesinin varolduğu farz edilebilir. (b. M. Erdal 1991 II, 642–644). A–E cildinde bulunan başka bir örnek şudur: ***doy-*** (< ET. ***toḏ-*** < ****to-***) ~ ***dol-***, ***tok-*** (ET. ***toḏ-*** fiili, diğer Türk dillerinde fonolojik kurallara uygun olarak şöyle değişmiştir: Kırg. ve Alt. ***toy-***, Tuv. ***tod-***, Hakas. ***tos-***, Yak. ***tot-***). Sonraki ciltlere ait ***siy-*** (< ET. ***siḏ-*** < ****si-***) ~ ***sidik*** örneği de vardır.

AD. **buydur-**, yalnız ***uydur- buydur-*** tâbirinde, labialisationun nadir bir varyantı, DS 807, b. ***ala bele*** , causativum eki için b. ***acıkdur-*** .

buylu, b. ***boylı***.

AD. **buyruk** I 'buyurucu, amir' DS 808, TS 727, Meninski 1680 I < ET. ***buyruḳ*** 'emir verilen kimse, memur, ve dolayısiyle kudretli kimselerin unvanı' [***buyur-*** + fiilden isim yapan ***-uḳ*** eki, b. ***acuk/acık I***].

buyruk II 'ferman, emir' TS 725–727 < ***buyruk*** I. Fiilden daha isim yapan ***-(ı)k*** için b. ***acuk/acık I*** . ***Meydānda doḳsan doḳuz dār ağacın diksünler dėyü buyruḳ oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 66a). 'buyurma salâhiyeti': ***Muvaffaḳ;" Buyruḳ sizüŋ! Eyle olsun," dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 14b). ***"Nilüfer'in müritleri" diyorsunuz siz onlara. Yatağından buyruk çekmesini bekliyorlar kocamış kraliçelerinin.*** (Peride Celal 1991 s. 29).

O. **buyruldı/buyrultu** 'amirden memura yazılı emir' TS 730–731, DS 808 < memurdan gelen arza yazılan şerh: ***buyuruldı/buyruldı*** 'emredildi'. ***/d/ /t/*** degişmesi için b. ***buyurdı/buyurtu.***

buyur 'emir' TS 731 (***buyur al-***) < ***buyur-*** fiilinin emir kipi, krş. ***getir bötür, git gel, kaç göç, sus pus, yaz boz*** gibi çift tabirler, fakat teklerden misal bulamıyorum. ***buyur-*** fiilinin emir şeklinden isim olma durumu için b. ***ayart*** , yardımcı fiilyle yapılan terkibler için b. ***alaşağı et-*** . ***buyur et-*** 'saygı ile teklif etmek, davet etmek': ***Gidelim yal belki sofraya buyur ederler.*** (Kemal Tahir 1955g s. 155).

buyur- 'emretmek' TS 731–732 < ET. ***buyur-*** a.m. Clauson 1972 s. 387–388. ***Kārevān-başı buyurdı, aŋa Kumāş geyürdiler, ata bindürdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 7b). ***Ol sebebden bizi zindāna buyurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 19a). ***Pādişāh aġır 'imāret yapmaḳ buyurdı. Bular ol işüŋ 'uhdesinden gelimediler.*** (Ferec 855/1451 v. 19a). ***Mes'elesine cevāb vėre bilmemiş, ol sebebden anı öldürmege buyurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 133a). ***buyur-*** fiili saygılı konuşmada ***et-/eyle-*** yerine yardımcı fiil olarak kullanılır: ***Şehzādeye çāre eylemek böyle olur ki destūr buyurasın, cihānı ben bilesince gezevüz.*** (Ferec 855/1451 v. 36a). ***Taşavvur buyrulsun ki Macār memālikinde nehirler 'alettaḳrīb beş biŋ kilometroluḳ yol teşkīl ediyorlar.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 284). ***buyur-*** fiili saygılı konuşmada 'söylemek' mânasına kullanılabilir: ***Rāst buyurduŋuz, çoḳ meşaḳḳat gördüŋüz, vaḳt-dur ki āsāyiş olasız.*** (Ferec 855/1451 v. 47b). ***Goethe üstadımız, "Başkasının acısını paylaşmak marifet değildir. Asıl zor olan, başkalarının başarısına sevinebilmek, başkalarının saadetine gönül dolusu katılabilmektir" buyurmuş.*** (H. Taner 1954 s. 76).

O. **buyurdı/buyurtu** 'nizam, kanun' S. Kakuk 1973 s. 84–85, TS 732 < ***buyur-*** fiilinin geçmiş zaman 3. şahıs tekili, b. ***bastı*** . Son ünsüzdeki dissonorisation hadisesi (***/d/ /t/*** kelimenin ***-urdı -urtu*** ile biten ses taklidi isimleri (ms. ***gümürdi gümbürtü***) takibettiğini gösterir. krş. ***buyruldı.***

O. **buyurdum** 'buyrultu, yazılı emir' TS 731 < ***buyur-*** fiilinin geçmiş zaman 1. şahıs tekili burada isim olarak kullanılmıştır, krş, ***boğuldum, buldumcuk, büzdüm, çıtkırıldım.***

buyurgan 'buyurmağa alışık, sert, mütehakkim' < ***buyur-*** + fiilden, insanın tabiatinde olan devamlı bir vasfı bildiren sıfat yapan ***-gan*** eki, krş. ***alıngan*** . Güzel, doğru yapılan ve kolay anlaşılan bir neologismus. Eserimize aldığımız diğer neologisma için b. ***andaç*** . ***Şükran Safinaz, günlerdir bu an için sakladığı o buyurgan bakışlarından vazgeçti.*** (A. Yurdakul 1996 s. 69).

buyurtu, b. ***buyurdı***.

buz b.m. (donmuş su) < ET. *būz* a.m. Clauson 1972 s. 389. *Ḳar atuŋ üzengüsindeydi, belki daḫı ziyādeydi, ve bu Tuna suyın ḫod mubālaġa ḳaluŋ buz ṭutmışdı.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 180). *buz gibi* 'çok soğuk': *Baksanıza avucumdaki şu buz gibi terlerel Yüreğim çarpıntının şiddetinden kopacak.* (S.M. Alus 1944 s. 173). 'taş kesilmiş': *Küçükten beri bir şey hakkında memnun olursa buz gibi donar kalır. Âdeta dili, dişi durur.* (R.C. Ulunay 1941 s. 159). 'mırın kırın yok, itiraf etmeli, şüphe kalmadı': *Kışın soğuk vardı, onu bahane ediyorduk ikimiz de. Yok, yok, soğuk moğuk bahaneydi, buz gibi tembeldik ikimiz de.* (M. Hacıhasanoğlu 1952 s. 51) *"Ben de Galiçyaya muharebeye." - "Ben onu atlattım. Demek sen yakanı kurtaramadın?" - "Buz gibi asker oldum. Galiba bu gidişle ben boyuna asker kalacağım."* (S.E. Ertem 1935). Krş. *buz gibi. buz kay-* 'buz üstünde patinaj yapmak': *Baʿżıları duḫanını içerek, ikişer, üçer kişi muṣāḥabet ėderek buz ḳayarlar.* (Evliyā Çelebī 1314 [17.yy.] II, 334).

buzağu/buzağı, AD. **buzak/buzov** 'sütten kesilmemiş sığır yavrusu' DS 809, 811, 733–734 < ET. *buzaġu* a.m. Clauson 1972 s. 391. *Gördiler ki semüz buzaġular analarıyla buluşdılar, emdiler, aruḳladılar.* (Ferec 855/1451 v. 190b).

AD. **buzala–/buzla–/ bızla–** 'buzağılamak' DS 676, 810 < *buzağı* + isimden fiil yapan *-la-* genişlemesi *Atalar eydür: Oġurlayın yügüren āşikāre buzalar.* (V. İzbudak 1936a no. 260). *Yiŋi bızlamış bi dişi ḳopek yavrusunnan bi ėrkek ḳopek yavrusunu...* (Z. Korkmaz 1994 s. 30). Krş. *buzalacı.*

AD. **buzalacı** 'gebe inek, manda vs.' DS 810 < *buzağıla–* + *-yıcı* ekleri, krş. *kuzulacı. Kumru Gelin'in kayın babası, üç aydan beri ahırında beslediği şeyhinin ineklerini — buzalacı olduklarından — geceleri sık sık yoklardı.* (H. Aytekin 1947 s. 31).

buzar– 'donmak' (?) *buz* + isim/sıfattan bir hâle dönmek mânasın–da fiil yapan *-ar-* genişlemesi, b. *ağar- . Yürekleri buzarmışţı.* (Tarık Dursun K. 1959 s. 70). Başka kaynaklarda bulunamadığı için şüphelidir.

buzdıġan, b. *bozdoğan.*

AD. **buzgi** 'dikenli çalı' DS 810 < Gürc. *budzgi* 'kirpi yavrusu' V. Cangidze 1983 s. 82.

buzhane 'buz deposu; soğukluk' < *buz* ve *hane*, b. *abdesthane/apteshane . Şanki buz-ḫāne gibidür o mekān, | Bel şovuḳluğına uġrar insān.* (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 63).

O. **buzine** 'maymun' < Fa. *būzīne* a.m. *Bir bölük būzīneler cemāʿati bir ḍaġda olurlardı.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 44).

buzla–, b. *buzala-.*

AD. **buzlu** 'bir kumaş cinsi, bir cins kadife' DS 811, H.Z. Koşay 1944 s. 328 < belki buzlu cama benzer görünümü olan bir cins saten. *Kız ve oğlan evinden seçilecek kadın ve erkekler ya bir tüccar dükkânına gider veya tüccarın ayıracağı en iyi keten, çuha, canfes, buzlu, sevayi kumaş topları beğenilmek üzere eve gönderilirdi.* (H.Z. Koşay 1944 s. 136) Sıfat olarak başka eşya için de kullanılır (isimden özellikle sıfat yapan *-li* eki için b. *adamakıllı* [2]). *O günün akşamı toplanan bu eşyadan geline ait olanlar buzlu gelin sandıklarına yerleştirilir.* (H.Z. Koşay 1944 s. 138).

buzov, b. *buzağu.*

buzuki 'Yunanistan'da popüler olan bir telli çalgı' < Yun. *μπουζουκι* (buzúki) a.m. < Tk. *bozuk*, krş. *bozuk* III. N.P. Andriotis 1983 s. 222'de gösterilen etimoloji yanlıştır. *Buzuki hâlâ inlemektedir.* (A. Ağaoğlu 1993 s. 28).

büber, b. *biber.*

AD. **bübübük** 'çavuş kuşu' DS 811 < ses taklidi kelimelerden. krş. İng. *hoopoe*, Lât. *upupa,* EYun. *επoψ* (épops), etc. (F. Kluge 1975 s. 857). Krş. *bupbu.*

bücür (istihfaf veya alaylı konuşmada) 'kısaboylu, bodur (kimse) < E.V. Sevortyan 1978 II, 286'ya göre *bodur* kelimesine ve Kırg. *bücüy-* 'büzülmek' fiiline bağlanıyor. *Meselâ meşhur cüce serseri Simon! Bu bücürü yeni tıkıldığı karakolun birinden ben çıkarttım.* (Nâzım Hikmet 1932 s. 90).

O. **büdelâ**/BSTT **budala** 'Sufiler arasında seçkin bir zümre' M.Z. Pakalın 1946 s. 249 < Ar. *budalā'* [*badīl* 'bedel' kelimesinin çoğulu]. Krş. *budala.*

AD. **büdre–** 'sürçmek, ayağı bir şeye takılarak sendelemek (at hakkında)' DS. 812 < Az. *büdrä-*, Türkm. *büdre-* a.m. E.V. Sevortyan 1978 II, 285–287, T. Tekin 1982 s. 569 no. 17, Krş. *büdür-.*

EO. **büdür–** 'sürçmek, ayağı bir şeye takılarak sendelemek (at hakkında)' TS 735 < Tat. *böterü* 'çevirmek, burmak' Tatarsko–russkiy slovar 1966 s. 94 ve Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 182. *Çapar-iken aġ boz atuŋ büdürmesün.* (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 74). Krş. *büdre-.*

büfe I 'sofra takımlarının saklandığı dolap' < Fr. *buffet* a.m. Kelimenin aslı bilinmiyor. *Sağ duvarda, yine eski zaman işi, büfe olarak da kullanılan, bir konsol.* (A. Nesin 1970c s. 7).

büfe II 'toplantılarda misafirler için yiyecek ve içeceklerin konulduğu masa' < Fr. *buffet* a.m. *Aşağıda, büfe yanında kafalarını dumanlandırmış bir grup gençler aralarında kıs kıs gülerek, Sinandan bahsediyorlardı.* (Fazlı Necip 1930 s. 250).

büfe III 'hazır yiyecek, içecek, gazete vs, satılan küçük dükkân' < Fr. *buffet* a.m. *Karşılaştığı ilk büfeden sigara aldı Nadya.* (A. Yurdakul 1991 s. 21).

büğe–, b. *böğe-.*

büğet, b. *böğet.*

bügid–, b. *büküt-.*

büğrü, b. *bükrü.*

büğü/büyü b.m. (tabiat üstü tertibat) DS 814 < ET. ***bögü*** 'büyücü' Clauson 1972 s. 324–325 (b. ***alu-satu***). ***Evet. Ama, gün geçtikçe, nasıl söyliyeyim, o büyü bozuldu yavaş yavaş. Sevginin yerini arkadaşlık mı aldı ne?*** (M.C. Anday 1965i s. 14). ***büyü yap-*** 'gayrıtabiî vasıtalarla birisine tesir etmeye çalışmak': ***Arada içine bir firfirek de giriyormuş. Ya düşmanlar büyü yaptılarsa?*** (S.M. Alus 1944 s. 78).

büğülü/büyülü 'klarnet' DS 833 < krş. İng. ***bugle*** 'bir nevi nefesli çalgı', fakat aynı cins çalgı olmıyabilir ve 1930'larda İngilizce'den alınmış müzik terimleri yoktur. ***Tam o aralık biraz ilerimizde bir macuncu. Çocuğun biri macun mu aldı, yoksa oradakilerden biri mi çaldırmak istedi, herif büğülüyü dudaklarına yapıştırıp Cezayir marşını tutturur tutturmaz, toz dumana karıştı.*** (S.M. Alus 1944 s. 105).

büğün, b. ***böğün***.

bühtan 'iftira' < Ar. ***buhtān*** a.m. ***Senüŋ bir ḥelāl cüftüŋ vardi, anı töhmet-ile bühtān-ile sengisār eylemişler.*** (Ferec 855/1451 v. 182a). ***bühtan et-*** 'iftira etmek': ***Bundan böyle kimsenüŋ zehresi olmaya ki müsülmānlar ḫātūnlarına, pārsālarına bühtān ėdeler.*** (Ferec 855/1451 v. 26b). ***İlle söz kim kişiye bühtān olur | Abı gėdermege ne dermān olur.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1108).

AD. **bük** I 'su kenarında sık çalılık' DS 814–815, TS 738, R. Dankoff 1991 s. 20 < ET. ***bük*** a.m. Clauson 1972 s. 324. ***Kisle Büküne yalnız olarak gelmişdim. Bu bük kirpikler arasından açılarak çakan çakır bir göz gibi, sık çalılar arasından parlayan bir koydur.*** (Halikarnas Balıkçısı 1947 s. 116). 'koy': ***Meẕkūr burunı gün baṭısı ṭarafına dolaşduḳda Sögüt Büki dėrler bir bucaḳ var.*** (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 157). ***büklük*** 'sulak yerde çalılık': ***Çukurovanın çok yeri büklük, çok yeri bataklık. Büklükler biçilir, bataklıklar kurutulur.*** (Yaşar Kemal 1955ç s. 13).

EO. **bük** II 'yem, lokma' TS 738 < Yun. (İnebolu) ***μπουκι*** (búki) 'ekmek parçası, lokma' A.A. Papadopoulos 1961 I, 64; Papadopoulos'a göre bu kelime Yun. ***μπουκα*** (búka) [< Lât. ***bucca***] 'ağız' kelimesinin küçültme eklisidir. ***Aġyār ile gördi seni, deng oldı dėdi dil, | Bārī yėmişüŋ ḫūbını eyler ḍoŋuza bük.*** (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 188). ***'Yā Temīm, cinnīlerüŋ ṭa'āmı nedür?' ... Temīm eyitdi: 'Ādemīler evlerinde yėmeg-içün saḳladuḳları, bismillāh-ile ḍutub ḳapmasalar, anlaruŋ büki olur. Ve cünüb kişiler ve bīnamāzlar ellerin ṭa'āma şunsalar, ol ṭa'ām daḫı anlaruŋ bükidür. Yėyecekleri bu nesnelerdendür.'*** (Ferec 855/1451 v. 138b).

bük– 'eğmek' < ET. ***bük-*** a.m. Clauson 1972 s. 324. ***Arḳasın bükerek yürürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 214b). ***Pertev dudağını bükmüş, dalgın gözlerle nişanlısına bakmıştı.*** (İ. Tarus 1961 s. 95) 'bir yerinden güç ile zorla–yarak kırmak': ***Ḳatı yėller esüb anı egüb bükemez.*** (Ferec 855/1451 v. 244b). 'katlamak, devşirmek': ***Çoraplarını büktü.*** (İ. Tarus 1961 s. 252). ***Niyçün ġam bisātını nişāṭile dürüb bükmeyem?*** (Ferec 855/1451 v. 128a). '(iplikleri) burarak sarmak': ***Ustabaşı pos bıyığının sağ ucunu yukarıya doğru büktü, bir daha büktü.*** (S.E. Ertem 1930se s. 62).

O. **bükâ** 'ağlama' < Ar. ***bukā*** a.m. ***Hüngür hüngür aġlamaḳ içün ḳocasınıŋ döşeğine ḳapandı. Lākin menba'-ı bükāsı ḳurumuş gibi gözlerinden yaş gelmedi. Aġlayamadı.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 203–204).

AD. **büke**, b. ***buk*** II.

AD. **bükeç** 'köşe, dönemeç' DS 816–817 < ***bük-*** + fiilden isim yapan ***-eç*** eki J. Deny 1921 s. 580. ***Az önce gördüm kocanı bükecin başında ulan!*** (F. Baykurt 1971t s. 13).

bükelen– 'yaltakçılık yapmak, köle gibi eğilmek' < ***bük-*** + fiilden frequentativum fiili yapan ***-ele-*** genişlemesi (b. ***avkala-***) + reflexivum eki, krş. ***eşelen-, silkelen-. Altındiş'e yüz suyu dökmek, iş diye bükelenmek, "Aliosman gelince ..." diye yalvarmak yoktu gayrı.*** (M. Başaran 1992 s. 36).

AD. **bükemeç/bükmeç** 'dönemeç, viraj' DS 815–816 < ***bük-*** + fiilden isim yapan ***-(a)maç*** eki (J. Deny 1921 s. 579–580), b. ***burgaç . İnsan gibi anlayışlı bir hayvandı bu. Kaç kez zor bükmeçlerde birbirimize bakıp konuştuyduk!*** (M. Başaran 1964 s. 89).

bükid–, b. ***büküd-***.

büklüm 'bükülmüş şey, kıvrım, dönemeç' DS 817, TS 739 < ***bükül-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-üm*** eki, b. ***adım I*** . Fiilin ikinci ünlüsünün düşmesi için b. ***arlan-*** . ***Ẓarflarda nāmelerle berāber arada şırada bir büklüm şaç, içinde şolmuş gül, menekşe gibi ma'nālı ma'nāsız eşyā da bulunurdu.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 352–353). ***iki büklüm ol-*** 'iki kat olmak, beli bükülmek' (krş. ***iki bükül-***): ***Kadın sözünü bitirmeden Hacı Ethem birden kolunu yakaladı, kıvırdı ve bağırarak iki büklüm olan kadına şiddetli bir tokat yapıştırdı.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 54–55).

bükmeç, b. ***bükemeç***.

Bükreş 'Romanya'nın (eskiden Eflâk) başkenti' < Rum. ***Bucureşti. /t/*** yitimi için b. ***abdest II/aptes*** [1]. ***Bükreş nām şehr-i ma'mūreye varub anda esīr u destgīr olan mubālaga ehl-i İslām 'iyāllerin āzād ėtdüklerin bildürmişler.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 515).

AD. **bükrü/büğrü** 'kambur' DS 818, TS 737 < ET. ***bükri*** a.m. Clauson 1972 s. 328. ***Ḳāmeti doġrı ola, bükri olmaya.*** (Mercümek Aḥmed 1944 [15.yy.] s. 171).

büksül– 'kamburlaşmak, kamburunu çıkarmak' V. İzbudak 1936i s. 8 < ET. ***büksül-*** (***bükşül-*** ?) 'deşilmek, yırtılmak' Clauson 1972 s. 329–33 ***Karas giriyo odamıza, tüysüz sol kulağını kurşuni keten eteğine sürtüyo D'nin. Büksüle büksüle çıkıyorlar.*** (L. Erbil 1961 s. 45).

AD. **büküd–/büküt–** 'bir sıkıntı ile büzülmek' DS 819 < ET. ***büküt-*** (mânası tam anlaşılmıyor) Clauson 1972 s. 325; ünlü + ***/d/*** ile yapılan mediyal fiiller için b. M. Erdal 1991 II, 642–644. Krş. ***tozut-***. EO. bükid– 'eğilmek': ***Damında kişi yürüseydi yaya |***

Bügideydi kim göge dokunmaya. (Köprülüzâde 1934 s. 52).

⊡ Yalnız tek heceli fiil köklerine gelen causativum şekline (***acıt-***) benzeyen kullanımdan düşmüş ***-it-*** vs. genişlemesi, çok nadiren reflexivum anlamı taşır, yâni vücudun veya aklın oluş veya kılışlarını belirtir (b. M. Erdal 1991 II, 642–643). A–E cildinde geçenler şunlardır: ***büküd-/büküt-, büzüt-, çöküt-, diret-***. Causativum ekine sahip olup da causativum fonksiyonu olmayanlar için b. ***apart-*** .

bükük 'bükülmiş, eğilmiş' < ***bük-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-ük*** eki, b. ***açık I*** . ***Ev içinde yüz kişi ola yaturlar: kimi başı kesük, kimi ḳarnı deşük*** (metinde ***eşük***), ***kimi ḳanı*** (metinde ***ḳarnı***) ***dökük, kimi bėli bükük yaturlar.*** (Ferec 855/1451 v. 11b). ***Vallaha, her seçimde boynumuz bükük kalıyor.*** (M. İzgü 1993 s. 11).

bükül-, ***bük-*** fiilinin passivum hali < ET. ***bükül-*** a.m. Clauson 1972 s. 326. ***Evine gelür, neye baḳarsa ḫarāb görür. Lā-cerem ġuşşadan pīr olmışdur, bükülmişdür.*** (Ferec 855/1451 v. 191a). Mecazi mânada 'kederlenmiş, ümitsizliğe düşmiş': ***Bu ḥasretde ḳaldum, bu fikretde buŋaldum, büküldüm.*** (Ferec 855/1451 v. 116a). ***iki bükül-*** 'beli bükülmek' (krş. ***iki büklüm***): ***Bir pīre uġradılar, sāl-ḫorde, iki bükülmiş, bir yėrde degenegin dayanub durur.*** (Ferec 855/1451 v. 190b).

büküm 'kıvrım, kat' DS 819 < ***bük-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-üm*** eki, b. ***adım I*** . ***Minare boyu kayalar su içindeydi. Dipleri ekili topraktı. Ta aşağılara kadar, merdiven merdiven, teras teras, büküm büküm seriliydiler.*** (İ. Tarus 1961 s. 278).

AD. **büküntü** 'köşe' DS 819 < ***bük-*** + fiilden nomen concretum yapan ***-üntü*** eki, b. ***akıntı*** . ***Sāmī'niŋ, en küçük büküntisüne varıncaya ḳadar neẓāret-i maḫṣūṣa ile gözü önünde kendisine dikdirüb.*** (Ebūbekir Ḥāzım 1326e s. 97).

AD. **büküş-** yere yuvarlanmak; bir köşeye kıvrılıp uyuyakalmak' DS 819, TS 740 < ET. ***büküş-*** 'beraber bükmek' Clauson 1972 s. 329. Ortaklık (cooperativum) mânasında fiil yapan ***-(ı)ş-*** için b. ***ağlaş-*** .

büküt-, b. ***büküd-***.

O. **bül'acab/bül'aceb** 'acayip, şayanıhayret' < Ar. ***(a)bu l-'acab*** a.m. ['şaşkınlığının babası']. ***Nihān-ḫāne-i ġaybdan ne bu-l-'acab işler ẓāhir olısardur?*** (Ferec 855/1451 v. 21b). ***Arḳa vėrme dār-ı dünyāya çü istiḳrārı yoḳ, / Bü l-'aceb vīrānedür kim saḳfı var, dīvārı yoḳ.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 253).

⊡ Ar.'dan alınmış kelime ve tâbirler arasında etimolojisine dayanarak başında bir ***/e/*** beklediğimiz bâzılarında bu ünlü yoktur. Gerçi Tk.'nin Anadolu diyalektlerinde de böyle apocopée hadiseleri vardır (krş. ***abaytaran baytaran***); bu söylediğimiz apocopée'ler, kelimeler Tk.'ye girmeden önce ve en geç Fa.'da olmuşa benzer. A–E cildinde yalnız ***ebu***'dan ***bul'acab*** ve ***emir***'den ***Emirgân Mirgün*** misalleri gösterilebilir, fakat daha sonraki ciltlerde ***emir***'den ***mir, mirahor, miralay, mirî, mirliva, mir-i miran, mirza*** bulunacaktır.

bül'aceb, b. ***bül'acab***.

bülbül 'sesi güzel bir kuş' < Fa. ***bulbul*** a.m. ***Bülbüller serv aġacına üşdiler, nüvāḫt diŋlediler, diŋlendiler.*** (Ferec 855/1451 v. 202a). ***bülbül kesil-*** 'gevezelenmek, coşarak hiç susmamak': ***Sen hiç böyle inatçı değildin. Bir kadın lâfı açıldı mı, hemen bülbül kesilirdin.*** (S.M. Alus 1944 s. 8). ***Bileceksin, sorguda bülbül kesilmişti bu, önüne gelenin adını vermiş, sorulmayan ayrıntıları anlatmıştı.*** (A. İlhan 1973 s. 119).

O. **bülega** 'belâgat sahipleri, güzel konuşanlar' < Ar. ***bulaġā'*** a.m. [***bāliġ*** kelimesinin çoğulu]. ***Ba'ż-ı ẓurefā'-i zamān ve büleġā'-ı nādiredān ...*** ('Ālī 1978 v. 19b).

O. **bülend** 'yüksek, uzunboylu; yüksek (ses hakkında)' < Fa. ***buland*** a.m. ***Şehzāde ṭanbūr eline aldı, bülend āheng dutdı, bir dest germ güyendelik eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 202b).

EO. **bülki-** 'kaynamak', **bülkiyü çık-** 'kaynayarak çıkmak, (yerden) fışkırmak' A. Topaloğlu 1978 II, 111 < ET. ***bürkür-*** a.m. Clauson 1972 s. 363.

bülten 'resmî bildirme; dergi' < Fr. ***bulletin*** a.m., bugünkü bilgilere göre ona benzeyen İt. ***bolletino*** Lât. ***bulla*** 'altından yapılmış muska mahfazası' kelimesinin müştakki. Küçültme eki ***-ino*** için b. ***albino*** . ***Gazete idarehanesi gibi bir yerdeyim. Yanyana masalar, çat çat çat yazı makinelerinin sesleri, duvarlara asılmış bültenler.*** (A. Ağaoğlu 1992 s. 96).

Bülûcistan 'İran ve Pakistan'da yaşayan Bülûclar'ın ülkesi' < Fa. ***Bulūcistān.*** Memleket isimlerine takılan Fa. ***istān*** eki için b. ***Acemistan*** .

büluğ, b. ***bulûġ***.

AD. **bülü** I 'hindi' < ses taklidi kuş isimlerinden, krş. ***bupba, bübübük. Bülüler (hindiye bizim köylü bülü der) iyice zayıfladı, yürüyemez oldular.*** (M. Makal 1950 s. 16).

AD. **bülü** II 'yufka' (THASDD s. 239: 'yulaf ekmeği') DS 820 krş. Kürt. ***bulu*** 'mısır' < Ar. Jaba–Justi 1879 s. 54.

bülü III, b. ***buli***.

bülüç/piliç 'piliç' DS 821 < Yun. ***πουλλιτσα*** (pulítza) 'kuş yavrusu; civciv' [***pulí*** 'kuş' + küçültme eki olan ***-itza***] (A. Tietze 1957 no. 165 yanlıştır). ***Üç dört tavuktan kuluçka düşen birinin altına arkadaşlarından aldığı birkaç hint tavuğu yumurtası koyarak piliç çıkardı.*** (Y. Ahıskalı 1944k s. 67–68). (Argo) 'kız' H. Aktunç 1990 s. 227 (Yunancası aynı zamanda okşama tâbiri): ***Şansımız iyi gider de bir iki piliç düşürdük mü bak keyfimize!*** (M. Güler 1990 s. 187).

AD. **bülür** 'zedelenmeden kabuğundan çıkarılan ceviz çekirdeğinin bütünü' (Akyazı'da duydum) < Erm. ***bolor*** 'bütün'.

O. **büngâh** ‘menkul mallar, ağırlık’ < Fa. ***bangāh*** a.m. ***Sevindiler, ʿābidei ḳopardılar, bār u büngāhiyle aldılar, Ḥarrāna gitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 66a).

AD. **büngül büngül**, **(büngülde–)/büngür büngür (terle–)** ‘(suyun) topraktan kaynayarak fışkırması; (ter) dökmek’ DS 822–823 < ses taklidi ve ekspresif kelimelerden. ***Kan büngüldedi, süzüldü yatağa.*** (F. Baykurt 1971t). ***Çavuş, Kalleşi büngür büngür terleten şu cümle ile sözlerine son verdi.*** (M. Yağmur 1957 s. 78).

AD. **büngülde–** ‘su topraktan kaynamak; su ateşte kaynamak’ DS 321–322 < ses taklidi fiillerde, krş. ***büngül büngül. Sağlık Ekibi’nden Hans Tempell, kanın büngüldediği yerlere gazlı bez bastı, ezik göğsün üstüne bir band daha yapıştırdı.*** (F. Baykurt 1982 s. 170).

büngür büngür, b. ***büngül büngül.***

bünüd, b. ***binüt.***

AD. **bünüş** ‘biniş’, krş. ***biniş*** I. ***Çarşamba günü erkenden bütün köy erkekleri köyün kıyısındaki ”bünüş meydanı”na toplanırlar. Orada nişan atma yarışı yaparlar.*** (M. Makal 1952 s. 10).

O. **bünyad** ‘temel’ < Fa. ***bunyād*** a.m. ***Sarāyuŋ ḳarşusında buyur, benüm-içün bir refīʿ, menīʿ manẓara düzsünler. Bünyādı muḥkem olsun.*** (Ferec 855/1451 b. 40a). Mecazi mânada: ***Her söze bünyād mı olur? Her kişiye iʿtimād mı olur?*** (Ferec 855/1451 v. 2b). ***bünyad et-/eyle-*** ‘bina etmek, inşa etmek’ (krş. Fa. ***bunyād kardan*** a.m.): ***Bunda bir sarāy bünyād eylesünler.*** (Ferec 855/1451 v. 28a). ‘başlamak’: ***Ḳaçmaġa bümyād eyledi.*** (F. Giese 1929 s. 173). ***Savaş büniyādın urdılar. Savaşdılar, ḳırılışdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 99b).

bünye ‘yapı (ms. içtimai yapı)’ < Ar. ***bunya*** a.m. ***Dayakla ve zulümle hiç bir mesele halledilemez. Aksine, daha vahim sosyal çıbanlar sarar millî bünyeyi.*** (F. Otyam 1965 s. 68). ‘vücut yapısı’: ***”Dokunuyor artık, farkında mısın?” – ”Evet. Üç otuzunda da değiliz ama, kaldırmıyor bünye.”*** (Şahap Sıtkı 1958 s. 96).

bür–, b. ***bur-.***

EO. **bürçecük** ‘incecik kâkül’ < ***bürçek*** + küçültme eki olan ***-cük*** (bu ekten önceki ***/k/*** sesi ekseriya düşer, krş. ***köpecik***). Küçültme eki ***-cık*** için b. ***acıcık .*** ***Kaʿbeye giden Kurbānları ḥelāl görüb almaŋ, daḫı boyunlarına asılan bürçecükleri ḥelāl görüb almaŋ!*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 17).

AD. **bürçek/pürçek** ‘kâkül’ DS 825, 3496, TS 3207–08, A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 114–115 < ET. ***bürçek*** a.m. Clauson 1972 s. 357 [< ET. ***bür-***, b. ***bürü-***; ***büz-*** ile ***bür-*** arasındaki ilişkisi (***r > z*** ses değişimi) için b. ***boğurdak***]. ***Yüzi ay, ḳaşları yay, eŋegi aḳ, bürçegi gül bigi-miş.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 66). ***Keçi ḳulaġı gibi yüzünün birer ḳısmiyle ḳulaḳlarını setr eden pürçegin çeneye ḳadar indikden şonra aġız köşelerine doġru ḳıvrılub ḥalḳalanması Şālihiŋ hīç görmediği şeyler idi.*** (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 136).

AD. **büre/pire** ‘pire’ DS 825, TS 741–742 < ET. ***bürge*** a.m. Clauson 1972 s. 362. ***Büre toḫmın isterise neyleyesin?*** (Ferec 855/1451 v. 241a). ***Pireyi deve yapmada, ak koyunu içi dolu yağ sanmada bu milletin üstüne bir millet daha var mı bilmiyorum.*** (F. Baykurt 1967a s. 261).

AD. **bürgü/pürgü** ‘atkı; çarşaf; baş örtüsü’ DS 625–627, 3498, TS 742 < ET. ***bür-*** ‘sarmak’ + fiilden nomen concretum yapan ***-gü*** eki (b. ***açgı***) E.V. Sevortyan 1978 II, 296–298. [***büz-*** ile ***bür-*** arasındaki ilişkisi (***r > z*** ses değişimi) için b. ***boğurdak***]. ***Kezban hala bürgüsünü örtündü, köy odasında barınan şatılmışa koştu.*** (S. Anadol 1950 s. 7). ***Defet şu damalı pürgüyü, yakası tüylü, yünlü bir manto giy!*** (Aka Gündüz 1930 s. 16).

bürhan/burhan ‘ispat’ < Ar. ***burhān*** a.m. ***Bende-i āl-i Resūl olduğumuŋ burhānı | Yetişir māh-ı muḥarremde şu maḥkūm oluşum.*** (Şair Eşref 1958 s. 151). EO. ‘kat’iyet, münakaşa kabul etmezlik’: ***Vardum, ḥāllerini bürhānile bildüm.*** (Ferec 855/1451 v. 48b). ***Ulan Tatar, burhan da ne?*** (R. Enis 1935 s. 58).

bürikle–, b. ***bürükle-.***

büritis ‘çakmak taşı’ < Yun. ***πυριτις*** (pyrtis) a.m. G. Meyer 1893 s. 35. Fr. ***-ite*** eki için b. ***andezit .***

AD. **bürke** ‘havuz’ DS 827 < ***birke***, ***/b/***’nin tesiriyle ilk ünlüde labialisation var. Krş. ***birke.***

O. **bürna** ‘yakışıklı genç’ < Fa. ***burnā*** a.m. ***Sözüŋ ḥatmi duʿā yėgdür ola iḫlāṣıla cāndan, | Kim ol vācib durur her dem dükeli pīr u bürnāya.*** (ʿÖmer b. Mezīd 1982 (840/1437) s. 40).

O. **büro** I ‘dolap, konsol; evrak dolabı; yazı masası, yazıhane’ < Fr. ***bureau*** a.m.; asıl mânası ‘eskiden yazı masalarını kapladıkları bir nevi kaba yünlü kumaş’. Kelime Türkiye’de 19. asrın ortasında kullanılmaya başlar (Varṭan Paşa 1991 [1851] s. 42 ve 49’da ***buro*** diye bir elbise dolabından bahsediliyor). ***Karga bir aralık tavandaki avizeye konacak oldu, vazgeçti, gidip pencereye çarptı, sonra büroya doğru döndü.*** (F. Erdinç 1955 s. 55).

büro II ‘ticarethane, avukat, mimar vs., yazıhanesi’ < Fr. ***bureau*** a.m. < ***büro*** I. ***Böyle ikide bir bürodaki işini bırakıp pazar yerine koşarsan ...*** (Nâzım Hikmet 1965i s. 48).

bürokrasi ‘devlet memuru sınıfı; kırtasyecilik’ < Fr. ***bureaucratie*** a.m. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi .*** ***Doktor, bürokrasi sınıfına geçen meslektaşlara karşı duydukları gizli istihkarla müfettiş mefhumuna karşı duyulan açık çekinme hissinin karıştığı bir tonda, frenkçe tabirlerle bizim oğlanın diş ağrısını anlattı.*** (M. Körükçü 1954 s. 45). ***İfratlar bırakılırsa, bürokrasiye karşı her türlü şiddet benim hoşuma gider: Bürokrasi bilhassa bizde tembelliği, kararsızlığı, kafasızlığı, kötü niyeti, bilgisizliği kanunlaştırmak demek olmuştur.*** (F.R. Atay 1938 s. 96).

bürokrat ‘devlet idaresinde ağır basan memur memur’ < Fr. ***bureaucrate*** a.m. [***bureau*** ‘***büro*** II + politika

terimlerinde kullanılan *-crate* < EYun. *κρατειν* (kratéin) 'hüküm sürmek', krş. *aristokrat, demokrat*].
Sık sık olur böyle şeyler. Bilgisiz bürokratlar ve yargı organları birbirine düşerler. (A. Yurdakul 1993 s. 212). 'kırtasiyeci': .

bürokratik 'resmî dairelere ait' < Fr. ***bureaucratique*** a.m. [***bureaucrate*** kelimesinden ***-ique*** ekiyle yapılan sıfat, b. ***Adriatik***]. ***Bir iki "protokol icabı" sınav, bürokratik yazı çizi derken, yeniden akademik yaşama başladı.*** (B Uzuner 1994 s. 40).

O. **bürrân** 'keskin' < Fa. ***burrān*** a.m. [***burīdan*** 'kesmek' fiilinin etken fiilsıfatı (participium activum)].
Gel, beni öldür, hey āfet, ḫançer-i bürrān ile, / Ḳurtulayın günde biŋ gez ölmeden hicrān ile. (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 232).

AD. **bürtle–**, b. ***börtle-***.

AD. **bürtlek**, b. ***börtlek***.

AD. **bürtlet–/pürtlet–** 'ortaya çıkarmak; kabartmak, şişirmek' < ***bürtle-/pürtle-*** fiilinin causativum hali.
Esker nöbetine dinelir gibi. Madalyayı da yakasında görünecek gibi eyice bürtletmiş. (F. Erdinç 1973 s. 86).

O. **büruc** 'burclar, Zodiyakdaki yıldız kümeleri' < Ar. ***burūc*** a.m. [***burc*** kelimesinin çoğulu]. ***Ṣoḥbet Ḳamer Ḥameldeyiken, Cediydeyiken, Miyzāndayiken ḫūb olur ki bular neşāṭ bürūcıdur.*** (Ferec 855/1451 v. 208a).

⊡ Ar.'da 1u2ū3 kalıbı genellikle tek heceli tekil kelimelerin çoğul hale getirilmesinde kullanılır. A-E cildinde bu kalıp ile yapılmış çoğul kelimelerden şu örnekler bulunuyor: ***büruc, büruk, büyut, cüsur, düyun***. Bu kalıbın diğer bir kullanılış şekli için b. ***buluğ/büluğ*** .

bürudet 'soğuk (isim); his soğukluğu, resmiyet' < Ar. ***burūda*** a.m. ***Nezahet Hanım daha Şefik Celâlettin ile teehhüle razı olduğu zaman kızı Handanın kalbindeki bürudet adeta husumet haline girmişti.*** (Fazlı Necip 1930 s. 221).

O. **büruk** 'şimşekler' < Ar. ***burūḳ*** a.m. [***barḳ*** kelimesinin çoğulu]. ***Ol dem yėl çıḳdı, raʿd u bürūḳ u bārān geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 179a).

Bürusevi, b. ***Burusevi***.

O. **büruz** 'gösterme, teşhir' < Ar. ***burūz*** a.m. 1u2ū3 şemasıyla yapılmış bu tür nomina abstracta için b. ***buluğ*** . ***Nāgāh duḫter tācını başından götürdi, mıḳnaʿasını bıraḳdı. Ẓuhūr u bürūz temām oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 200b–201a).

bürü– 'sarmak, örtmek, her tarafını kaplamak' DS 829, TS 743 < ET. ***bür-*** a.m. Clauson 1972 s. 355. ***büz-*** ile olan ilişkisi (***r*** > ***z*** ses değişimi) için b. ***boğurdak*** . ***Gördi bir aġac bitmiş ki hīç āferiyde anuŋ gibi yoġun ve uzun aġac gördügi yoḳdur. Şöyleki gölgesi ol ḍaġı bürümiş.*** (Ferec 855/1451 v. 195b). Mecazi mânada:
Pādişāhı ġayret-i İslām bürüdi. (F. Giese 1929 [890/1485] s. 178). '(düşmanı) kuşatmak':
Ṣubḥdem ol ḳalʿaya yüridiler, / Ġāzīler çevre yanın büridiler. (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 38).

AD. **bürük** 'bürgü, çarşaf, kadınların sokak giysisi DS 828 < ***bürü-*** + fiilden daha çok nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık I*** . ***Efendim, herifin biri bürüğe bürünüp karı kılığında karılar hamamına girmiş.*** (A. Nesin 1961z s. 136).

AD. **bürükle–/bürikle–** 'baş, yüz örtmek (kadın hakkında), çarşaflamak' DS 828 < ***bürük*** + isimden fiil yapan ***-le-*** eki. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-*** eki için b. ***acabla-*** . ***Oğlan "Ana, hele başını ört. O gelin hasta, doktor getirdim baksın." diyor. Kadın başını örtüyor, yüzünü bürüklüyor.*** (U. Günay 1975 s. 294). ***büriklen-/bürüklen-*** 'örtünmek, çarşaflanmak': ***Gız bürihlenir, "Ben yenmem aşağı" diyir.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 234).

bürüme 'bütün vücudu kaplıyan' TS 743 < ***bürü-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-me*** eki, b. ***aşılama*** . ***Bürime ḍonlu yėg atlar binürler / Ḳılıç elde vü ḳalḳan yapınurlar.*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 5602).

bürümcük/bürüncük/bürüncek 'ham ipekten dokunmuş bez' DS 829, 743–744, R. Dankoff 1991 s. 20 < ***bürün-*** fiilinden yapılmış bir isim (krş. ***derincek***), ***-üm*** eki için b. ***adım I*** . ***Gördi kim bir ʿavrat büründüğin ev dīvārı üzerine ḳomış.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 22).

⊡ Bir fiil köküne takılı ****-cak*** hecesinden müteşekkil nomina concreta belki o fiilin gelecek zaman partisibi halinden, ekin ilk ünlüsünün düşmesiyle husule gelmiş olabilir. A–E cildindeki misaller: ***bürünecek bürüncek***, ***derinecek derincek***, ***eğlenecek eğlencek***, ***emecek emcek***.

AD. **bürün** 'zeytin posası; zeytin çekirdeklerinden yapılan bir çeşit yakacak' DS 829 < Yun. *πυρηνα* (pirína) a.m. Ch. Symeonidis 1973 no. 188. Krş. ***pirina, prina.***

bürün– 'sarınmak, örtünmek' TS 744 < ET. ***bürün-*** a.m. Clauson 1972 s. 367. ***bürü-*** fiilinin reflexivum hali (b. ***acın-*** II). ***Az sonra yağmurluğuna bürünecek, kitaplarını göğsünün üzerinde tutarak yaklaşacak yanıma.*** (M. İzgü 1993 s. 129). EO.'da geçişli fiil (verbum transitivum) olarak: ***Keniyzek durdı, bir eski cādır büründi, Dallayile ḳapudan çıḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 215a).

AD. **büryan/biran** 'et ve pirinçle tepside pişirilen yemek' DS 697, 830 < Fa. ***biryān*** 'ızgarada veya fırında pişmiş (et). ***Girdim kebapçıya, kapıcının sağlık verdiği biranı yedim.*** (R. Ilgaz 1962n s. 45).

EO. **büsbütün** I (sıfat) 'bozulmamış, bölünmemiş, dağılmamış, eksizsiz' < ***bütün*** + reduplication + ***/s/*** tezat ünsüzü. ***Gördi göŋlek büsbütün, yırtduġı yoḳ.*** (Şeyyād Ḥamza 1946 s. 17). Krş. Az. ***büsbütün*** a.m., ms.: ***Ey vay ki, heysiyyāt-i millāt götürüldü, / Millātdä olan büsbütün adāt götürüldü!*** (M. Sabir 1948 s. 229).

büsbütün II (zarf) 'tamamiyle, iyiden iyiye' < ***büsbütün*** I.
Hoca dahi ol pilâvı büs-bütün yemiş. (P.N. Boratav 1995 s. 157). ***Tünel yapısı sonuna yaklaştıkça şantiyede***

yaşama büsbütün çekilmez hale gelmişti. (İ. Tarus 1961 s. 230). *Konuşacak tek şahsın bile yanında olmayışı öfkesini büsbütün arttırıyordu.* (Mehmet Selahattin 1971 s. 5).

büsbüyük, b. *bösböyük*.

büst I (heykeltraşlıkta) 'bir insanın, vucudunun üstkısmından (baş, göğüsün bir kısmı) ibaret olan portresi' < Fr. *buste* < İt. *busto* a.m. < Lât. *bustum* 'mezar taşı; aslında yakılan ölünün küllerinin konduğu mahfaza' [*ambustum* veya *combustum* 'yakılmış, yanmış', *urere* 'yanmak' fiilinden]. *Geniş omuzlarının ortasında köşeli yüzü bir büst kadar güzel.* (A. Yurdakul 1989 s. 289). *Koridorların birbirini keserek genişlediği yerlere çok iyi seçilmiş büstler, soyut heykeller yerleştirilmiş.* (İ. Aral 1997 s. 89).

büst II (terzilikte) 'kadın vücudünün göğüs kısmı' < Fr. *buste* a.m. Krş. *büst* I. .

O. **büste/piste** 'fındık' < Fa. *busta* a.m. *Ne datlusın ki senüŋ bu dehān-ı şiyrīnüŋ | Hemiyşe büste gibi güldügi düşer sükkere.* (Ferec 855/1451 v. 205a).

büstüyer 'sutyen' < Fr. *bustier* a.m. (müennes şeklini lugatler vermiyor) [*buste* [krş. *büst* II] + *-ière* eki, krş. *jartiyer, vestiyer*]. *Korsesi fazla sıkıldığı için göğüslerini dışarı taşıran dantelli büstüyeri ile leğenin başında Renoir kadınlarından biri gibi görünüyor.* (A. Ağaoğlu 1992 s. 64). *O renklerde çeşitli bereler, şapkalar, tişörtler, büstiyerler, jartiyerler, ceketler, çantalar, çoraplar, çizmeler, tişörtler düşünüyor hemen.* (M. Mungan 1999 s. 76).

O. **büt** I 'sanem, tapınılan cansız şey; güzel ve cazip kimse veya resim' < Fa. *but* a.m. Krş. *but/put*. *Nolaydı, ey şeh-i serkeş, perī-şekl ü büt-i mehveş, | Olayduḳ ikimüz ser-ḫōş, ėdeydük 'ayş-ı pinhānī?* ('Ömer b. Mezīd 1982 (840/1437) s. 37). *bütleri sın-* 'sanemleri kırılmak; küstahlığı giderilmek, yılmak': *Āḫir-i kār bütleri şıŋar, olanca 'ırż u nāmūsları ṭopraġa düşer.* ('Ālī 1975 [1599] s. 135). Bunun causativum hali *bütlerini sındur-* 'yıldırmak': *Ammā ışır ḳulına hergiz yüz vėrmedi, bütlerin sındurmaġı münāsib görüb anları göze göstermedi.* ('Ālī 1975 [1599] s. 167). Bu mecazi tâbirlerde *büt* II ile bir kelime oyunu bulunması ihtimali vardır, krş.: *Küffāruŋ biti (büti?) şıŋub ġuztuŋ ḳılıcı 'arşda aşıla.* (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy. başı] s. 144). Krş. *but/put*.

EO. **büt** II 'bit' TS 744 < ET. *bit* a.m. Clauson 1972 s. 296, */b/*'nin tesiriyle labialisation. *Ve ba'ż-ı büt ḳahvelerde gendüden geçmiş vāleh tiryākīler ṣūret-i dīvār gibi dīvārlara ḍayanub ḳalmışlar, mecma'-ı müslimānān olan gūşeleri büt-ḫāneye döndermişler.* ('Ālī 1975 [1599] s. 109).

EO. **büt-** 'bitmek' < *bit-* I, */b/*'nin tesiriyle labialisation. Hapax legomenon. *Canum acıtdı, ḳaldı ġam zaḫmı cānda, bitmez. | Cān acıdan kimesne oŋmaz cihānda bütmez.* (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 67). Okunuş şüpheli: *bitmez* yerine *yitmez*, *bütmez* yerine *bitmez* daha uygun olur.

O. **bütan** I 'sanemler, tapılan cansız şeyler' < Fa. *butān* a.m. [*but* I kelimesinin çoğulu]. *Melāḥat ehli zamānında bulmadı ta'ẓīm | Bütān-ı deyr ile mānend-i devr-i İbrāhīm.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 328).

bütan II (kimya terimlerinden) 'yakıt olarak kullanılan bir gaz' < Fr. *butane* a.m. [Lât. *butyrum* 'tereyağ' kelimesinin ilk hecesiyle kimya terimlerinde kullanılan *-ane* ekinden ibaret sun'î terim].

bütangaz (ticarî neologismus) 'yakıt olarak dağıtılan bir gaz' < *bütan* II ve *gaz*. Bu tür trade name'ler için b. *amaroza* . *Burnunun ucuna yapışıp kalmış bütangaz kokusıyla merdivenleri tırmanıyor.* (A. Ağaoğlu 1991h s. 236).

bütçe b.m. (sarfiyat plânı) < Fr. *budget* < İng. *budget* a.m. < EFr. *bougette* 'kese' [*bouge* < Lât. *bulga* 'deriden yapılmış torba, + *-ette* küçültme eki]. *Bütçesi seksen doksan bini bulan köylerle karşılaşıyordum.* (M. Başaran 1964 s. 69).

O. **büthane** 'içinde bütlere (sanemlere) tapınılan mabed' < Fa. *but-ḫāna* a.m. [*but* 'büt' ve *ḫāna* 'ev, bina', b. *abdesthane/apteshane*]. Misal için b. *büt* 'bit'.

O. **bütperest** 'putlara tapan (kimse)' < Fa. *but-parast* a.m. [*but* 'put' + *-parast* 'tapan', b. *âdetperest*]. *Ey ḫayāl-i dil-firībüŋ pīşvāsı çeşmümüŋ, | Büt-perest olmaḳ yoluŋda reh-nümāsı çeşmümüŋ!* ('Ömer b. Mezīd 1982 [840/1437] s. 170). Krş. putperest.

bütün I (sıfat) 'eksiksiz, her parçası dahil, bölünmemiş, kırılmamış, sağlam' TS 744 < ET. *büt-* 'bitmek' + fiilden sıfat yapan *-ün* eki, Clauson 1972 s. 306–307. *Bütün gün kitap okurdu.* (İ. Tarus 1961 s. 283). *Ahālī cāhil, bütün ma'nāsiyle cāhildür. Ve ma'ārifiŋ lüzūmunu aŋlamaḳ, mekteblere raġbet etmek içün bir emāre yoḳdur.* (Aḥmed Şerīf 1326 s. 252). Krş. *büsbütün* I. Bir çokluk teşkil eden ferdler mevzuubahis olabilir: *Bütün bunları tek başına yapardı Köse İdris.* (Mehmet Selâhattin 1977 s. 10). Konuşma dilinde *her* kelimesi ilâve edilebilir: *Esasen Beyoğlu hayatından bütün herşeyi tatmıştı.* (Y. Ahıskalı 1944k s. 56). *Zaten kaç zamandır elim ayağım, bütün her tarafım, tiril tiril titriyordu.* (F.C. Göktulga 1943 s. 28). Sıfattan ortaya çıkmış isim: *Yaya kalmış bir kişi Beyhan. Amaca kendini bütünüyle verememiş.* (P. Kür 1984 s. 145). *bütün et-* 'bitiştirip sağlam hale getirmek' TS 745: *Şınuġı bütün ėtmek olmaya sehil.* (Ferheng-nāme-i Sa'dī 1340/42 s. 17 no. 202). *bütün ol-* 'bitişib sağlam hale gelmek' TS 745: *Gėrü bitün olmaz kesilen boyın.* (Ferheng-nāme-i Sa'dī 1340/42 no. 206).

bütün II (zarf) 'hep, tamamiyle' < *bütün* I. Krş. *büsbütün* II. *Bunlar bütün ḳuruntu maḥṣūlātı.* (Meḥmed Ra'ūf 1331 s. 94). 'iyiden iyiye, temelli': *Tahirin düğününden takriben iki ay sonra iki çocuk yaz tatilleri münasebetiyle bütün yalıya avdet etdiler.* (E.E. Talu

1939 s. 22). ***bütün bütün, bütün bütüne*** ‘tamamiyle, daha da’: ***Nelerden ḳonuşuyorduḳ, nereye şapıtdıḳ? Ḳafam ẕātī ḳarışıḳdı, bütün bütüne ḳarışdırıverdiŋ.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 399). ***Maamafih, bütün bütün de boş durmadım.*** (H.C. Yalçın 1935 s. 173).

bütüncene ‘bütün olarak, sağ salim’ < ***bütün*** II + iki küçültme ekinden (***-ce*** + ***-gine***) ibaret olan ***-cene*** ek grubu, b. ***acarcana . Bayram daha ölmedi! Balkız’ı deseniz, işte, bütüncene durmadan tarlanın kıyısında.*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 279).

O. **büvanda** ‘içilecek ilâç’ < İt. ***bevanda*** a.m. G. Meyer 1893 s. 41.

büvelek, b. ***böğelek.***

büve, b. ***bu.***

AD. **büvet** I, b. ***böğet.***

büvet II ‘yiyecek ve içecek şeyler satılan küçük büfe’ < Fr. ***buvette*** a.m. [birkaç kelimede mevcut ***buv-*** fiil kökü < Lât. ***bib-*** ‘içmek’, + Fr. küçültme eki olan ***-ette***, b. ***alborata . Postacılar, tahsil memurları, daha bir kaç kişi, istasyonun gölgeli buvetinde oturmuşlar, masadan masaya yarenlik ediyorlar.*** (H. Taner 1952 s. 36).

°**büylük** ‘konca’ TS 745, başka kaynaklarda bulamadığımız bu yalnızca bir defa kullanılan bu deyim (hapax legomenon) muhtemelen a.m. olan ***bubik*** ya da ***bübülük*** (DS 811) kelimelerinin aynısı yahut hatalı bir okunuşu olabilir.

O. **büyut** ‘evler, haneler’ < Ar. ***buyūt*** a.m. [***bayt*** ‘ev’ kelimesinin çoğulu, b. ***büruc***]. ***Yanlarında ḳal‘a fetḥi ḳal‘-i büyūt-ı ‘ankebūt menzilesinde.*** (‘Ālī 1979 [1581], s. 123).

⊡ Ar.’da isimlerin bir çoğunun çoğul hale getirilmesi, düzenli çoğul (pluralis sanus) veya kırık çoğul (pluralis fractus) yapma metodları vasıtasıyla bir veya birkaç şekilde mümkün olabilir, mesela ***habib*** kelimesinin ***ahbab*** ve ***ahibba*** olarak iki değişik çoğul şekli olması gibi. Böyle farklı şekillerde çoğul yapılmış bu kelimeler çoğunlukla aynı manayı taşırlar. Bazı durumlarda tekil halin özündeki çok manalılık (polysemie) çoğul yapılırken belirgin hale gelerek, kelimesinin farklı çoğullarına farklı manalar kazandırır. Bu duruma örnek olarak ilk ciltte ***beyt*** kelimesinin çoğulları olan ***abyat*** (beyitler) ve ***büyut*** (evler) bulunuyor. İkinci ciltte ***ah***’ın çoğulu ***ihvan*** ve ***ihvat*** kelimeleri görülecektir.

büyü, b. ***büğü.***

büyü-, b. ***böyü-.***

büyücek, b. ***böyücek.***

büyük, b. ***böyük.***

büyükbaş, b. ***baş*** III.

büyüklen-, b. ***böyüklen-.***

büyüksü, b. ***böyüksü.***

büyüksün-, b. ***böyüksün-.***

büyült-, b. ***böyült-.***

büyülü, b. ***büğülü.***

büyüt-, b. ***böyüt-.***

büz ‘künk’ DS 633 < Fr. ***buse*** a.m. < Alm. ***Bett*** ‘dere yatağı’. ***Yakın zamanlarda köylere su getirmek için bâzı işlere girişmişiz. Epeycesine, yeteri kadar büz boru verilmiş, yüz metrecik demir boru eksik kaldığı için, iş de öylece kalmış.*** (F. Baykurt 1960 s. 86).

büz- ‘etrafını daraltarak sıkıştırmak’ < ET. ***bür-*** ‘burmak, sarmak, bürümek’ fiilinin varyantı E.V. Sevortyan 1978 II, 294–296. ***büz-*** ile ***bür-*** arasındaki ilişkisi (***r > z*** ses değişimi) için b. ***boğurdak . Zeynep gülüyordu. Dudaklarını yayarak değil, büzerek yaratılan bir gülmeydi bu.*** (İ. Tarus 1961 s. 223).

büzdüm ‘anüs; kuyruk sokumu’ DS 833, TS 746. ‘ < ***büz-*** + fiilden isim yapan ***-düm*** eki, krş. ***buyurdum***, b. ***bastı .***

büzme ‘büzülen, ağzı büzülerek kapatılan’ < ***büz-*** + fiilden participium passivum mânasında ***-me*** eki, b. ***aşılama .*** ‘üstü dar, altı geniş kadın elbisesi’ DS 834. ***büzme baş*** ‘bir çeşit gevşek ve hafif baş örtme usulü’: ***Büzme başı Bedriye biraz becerebiliyorsa da ortanca ve büyük hanımlar bir türlü üstesinden gelemiyorlar, çarşafın üstüne caket veya palto giyileceğine akıl yatıramıyorlardı.*** (S.M. Alus 1934 s. 277).

AD. **büzmeç** ‘büzülen kumaşın kıvrıntılı yeri’ DS 834, ZTS 1976 s. 27 < ***büz-*** + fiilden nomen concretum yapan ***-meç*** eki J. Deny 1921 s. 579–580, krş. ***bükmeç, yırtmaç. Don şalvar biçiminde geniş olur, paça ağızları büzmeçli olduğu gibi.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 340).

⊡ Giyeceklere ait ve ***-maç/-meç*** eki ile biten terimlerden A–E cildinde ***büzmeç*** ve ***delmeç*** bulunabilir. Bu ekle teşkil edilen başka mânada nomina concreta için b. ***bazlamaç*** , ***burgaç*** .

büzrük, b. ***büzürg*** II.

büzük I ‘büzülmüş’ ***büz-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat ve dolayısiyle isim yapan ***-ük*** eki, b. ***açık I . Büyük ana öyle düşmanca bakmıyor artık ona, gözleri yumşak, hüzünlü: kasılmış, bir çizgi gibi olmuş kapalı büzük dudakları aralanıp sertliğini yitirmiş.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 130).

büzük II/AD. **büzzük** ‘göt, makat’ DS 835, Meninski 1680 I, 920, < ***büzük*** I. Fiilden daha çok nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki için b. ***acuk/acık I . Büzük deŋlüce yere oturursın.*** (M. Çavuşoğlu 1970 [16.yy. başı] s. 31]. ***Gāh olur ki açılur gül gibi ḫandāndur büzük, | Gāh olur ġonçe-dehen dem-beste ḫayrāndur büzük.*** (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 249).

(Argo) **büzük** III ‘cesaret, yürek’ F. Devellioğlu 1959 s. 72 < ***büzük*** II H. Aktunç 1990 s. 61; cesur biri korkudan altına etmediği için. Nomen abstractum yapan ***-(ı)k*** için b. ***acuk/acık I . Yüzükler varsa da cevherli milletde, büzük yokdur; | Ezildikce ezildik şadme-i kābūs-u şikletden.*** (Şair Eşref 1958 s. 111).

büzük büzük ‘yara izlerinden bozulmuş, deforme olmuş’ < ***büz-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-ük*** eki, krş. ***sönük, vuruk. Delikanlı hiç te evvelki güzel çocuk değildi, sesinden başka herşeyi değişmişti. Yüzü büzük büzüktü.*** (S.E. Ertem 1930se s. 70).

(Argo) **büzüktaş** ‘kafadar, kafa dengi’ F. Devellioğlu 1959 s. 72 < ***büzük*** II + isimden ortaklık ismi yapan ***-daş*** eki, b. ***adaş*** [1].

büzül- ‘çöreklenmek, bir köşeye sinmek’ < ***büz-*** fiilinin medialis-reflexivum hali, b. ***açıl- . Ol gėce vezīr vardı, bir bucaḳda büzüldı yatdı.*** (Ferec 855/1451 v. 243a). ‘başkasına yer açmak için bir kenara sıkışmak’: ***Ben olduğum yerde biraz daha büzülüyordum. Bana yaklaşıyor. Yanıma oturuyor.*** (Suat Derviş H. 1930 s. 137).

O. **büzürg** I ‘büyük, yüksek, ulu, kudretli’ < Fa. ***buzurg*** a.m. ***. büzürg eyle-*** ‘şeref vermek’ (krş. Fa. ***buzurg dāştan***) a.m.: ***Müddetdür ki bizi büzürg*** (metinde ***büzrük***, krş. ***büzürg/büzrük***) ***eylediniz, bu buḳ'aı ḳadem-i mübārekünüzile müzeyyen eyledünüz.*** (Ferec 855/1451 v. 71b).

büzürg II **/büzrük** (musikî ıstılahlarından) ‘bir makam adı’ K. Uz 1964 s. 14 < Fa. ***buzurg*** a.m. Metatez için b. ***albız . Büzürg āhengini ḳılsa nevādan | Uçar ḳuşları indürür havādan.*** (Aḥmed–i Dā'ī 1973 no. 616).

O. **büzürgvar** ‘büyük, muhterem’ < Fa. ***buzurgvār*** a.m. ***Eger mesā'ilüme cevāb vėrürseŋ cüft-i sezāvāram, hemser-i büzürgvār-ı men olasın.*** (Ferec 855/1451 v. 134b). ***büzürgvarlık*** ‘büyüklük, alicenablık’: ***Melike dergāhına geldük, şil u nā-biynā ve ker ü rencūr getürdük tā melike büzürgvārliginden naẓar ėde, teveccüh-i tām-ile du'ā ḳıla.*** (Ferec 855/1451 v. 181b).

⊡ Fa. ***-vār*** eki isimlere eklenir ve bunlara ‘sahip olma, benzeme’ gibi mânalar yükleyerek sıfat veya zarf yapar; ms. ***nām-vār*** ‘nam sahibi’, ***şāh-vār*** ‘şah gibi’ (G. Lazard 1957 s. 267). Bu ekin benzeri olan ***-vārī*** eki ise sadece ”benzeme” manası kazandırır; ***gül-vārī*** ‘gül gibi’ (A. Tietze 1964 s. 197–8). Bu ek sonunda Türkçe gramatik eklerin bulunduğu kelime veya kelime gruplarına da eklenebilir; ms. ***sinema filimlerivārī*** (S.M. Alus Akşam gaz. 19.X.1943). ***-vârî*** genişlemesi bugünkü konuşma dilinde gayet yaygın bir şekilde spontane kelime üretmede kullanılmaktadır, ms. ***amerikanvarî, rambovarî, yeniçerivarî*** (sonuncusu: S.M. Alus, Akşam gaz. 20.V.1944) gibi. A–E cildinde ***büzürgvar*** ve ***düşvar*** kelimeleri bulunuyor.

O. **büzürgzade** ‘bir büyüğün çocuğu, kişizade’ < Fa. ***buzurg-zāda*** a.m. [***buzurg*** ‘büyük’ ve ***-zāda*** ‘doğmuş’, b. ***Acemzade***]. ***Büzürg-zāde-em. Atam nāmdār bāzırgān-idi.*** (Ferec 855/1451 v. 129a).

büzüştür- ‘buruşturarak sıkıştırarak bir şeyin ağzını daraltmak veya kapatmak’ < ***büz-*** fiilininden verbum intensivum, b. ***anlaştır- II . Celal, elleri ceplerinde, burnunu çeke çeke havalara bakıyor, dudaklarını büzüştürüp duruyordu.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 60).

AD. **büzüt-** ‘soğuktan uyuşup büzülmek’ DS 834–835 < ***büzül-*** + ***-t-*** genişlemesi (b. ***büküd-***) ve ***/l/***’nin düşmesiyle (b. ***boşat*** I), fakat ***büzüt-*** geçişsiz bir fiildir! ***Sırtında olabileceği kısa bir içgömleği. İçdon yok. Çorap yok Çıblak! Büzütüp durur***! (F. Baykurt 1959e s. 29, 1969 s. 41).

büzzük, b. ***büzük***.

C — Ç

O. **ca/cay** 'yer' < Fa. *cā/cāy* a.m. ***Mücerred olan ḫullānı cāy-ı cem'īyetde alı-ḳomaḳ ḫāṭırnevāzlıḳdur.*** ('Ālī 1587 v. 140b). ***Bir şāniye evvel sürūr ve sa'ādetden mürekkeb bir manẓaraya cāy olan bu odadan şoġuḳ bir rüzgār geçmiş idi.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 7).

O. **°cab** 'yay ile okları koymak için bir çeşit kutu' R. Dankoff 1991 s. 20. Böyle kutuların Ar. adı *ca'ba*. Evliyā Çelebī'nin duyduğu isim belki Ar. *ca'ba*'nın çoğulu olan *ci'ab*'ın bir telaffuz varyantıdır.

O. **caba** I 'bekâr ve topraksız re'aya' < ?? ***Caba mücerred olan fuḳarā-ı re'āyāya ve babasiyle olub müstaḳıll kisb ėden mücerrede dėrler.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 47).

caba II 'bedava, parasız' TS 747, 'fiatın veya ücretin üstüne verilen (ya da alınan) para vs., bahşiş; üstelik' DS 837, 4469 < krş. Çağ., Kumük. *çaba* 'hediye' M. Räsänen 1969 s. 93, Meninski 1680 I, 1574 kelimeyi *cebā* diye okur ve mânasını 'hediye; bedava, parasız' olarak verir; ona göre halk dilinde telâffuzu *cabbā*'dır. Fa. *cibā* için F. Steingass 1930 s. 355 'tribute, revenue' mânasını verir. Görünüşe göre kelime Ar. *cabā* 'sadaka veya vergi toplamak' fiiline bağlanır. Krş. G. Barbera 1940 s. 66'ya göre < İtal. *ciappa* (< *acchiappare* 'para vermeden almak' fiilinin emir hali). ***Nerede ise yarın öbürgün cehennemi boylar. Hanlara, hamamlara, akarlara, iratlara konmak da cabası.*** (S.M. Alus 1933p s. 240). ***Onu beş liradan aşağı yaptıramayız, günlerce boşuna akmış olması da caba.*** (R.H. Karay 1939a s. 79). ***caba et-*** 'hediye etmek' Meninski 1680 I, 1574 (krş. Fa. *cibā kardan* 'birisine dostluk alâmeti olarak kadehini buyur etmek' F. Steingass 1930 s. 355). ***Büyük iḥsānları birbirlerine bir fincān ḳahveyi caba*** (bir nushada *çapa*) ***ėtmekdür*** ('Ālī 1975 [1599] s. 133).

caba ekmeği 'bir çeşit ekmek' < ?? ***Keşkek pişirip getirecekti gelirken, diye düşündü anası, caba ekmeği de yapacaktı.*** (R. Ilgaz 1981 s.7).

AD. **caban/cavan/cavana** 'kalın urgan' DS 837 < Erm. *çevon* a.m. U. Bläsing 1992 no. 51, < EErm. *ç'uan/çopan* a.m. R. Dankoff 1995 no. 597, krş. Gürc. *capani* E. Cherkesi 1950 s. 262, Kürt. *çopan* a.m.

AD. **Cabar** 'Çingene' DS 837 < Rom. *Capári/Zapári* 'göçebe Çingene, Çingenelerin en kabası' A.G. Paspati 1870 s. 22, 591 Paspati'ye göre kelimenin menşei Bulg. *zaparyam* 'ter dökmek ve pis kokmak' fiiliymiş.

O. **cabeca** 'yer yer' < Fa. *cā-ba-cā* a.m. (*cā*, ve ikinci cā'nın önünde *ba-* öntakısı, b. *be* I). ***Gördüm, yol üstünde yükden nesne cābecā damlamış.*** (Ferec 855/1451 v. 123b). ***Ayaġındaki pantalonda cābecā mürekkeb lekeleri vardı.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 160).

cabgın, b. *çapgın*.

AD. **cabı** 'su yolcusu' THASDD 1630 < Ar. *al-cābi* a.m. [*cabā* 'recueiller (dans un réservoir)' fiilinden, */cby/* kökünden; krş. *cabi*]. DS'de yoktur.

cabın-, b. *çapın-* II.

O. **cabi** 'bir vakfın varidatını toplamakla vazifelenmiş kimse' < Ar. *cābī* 'vergi toplayan memur, tahsildar', Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* . Krş. *cabı*.

AD. **cabla-** 'uğraşmak, didinmek' DS 1073 < ET. *çap* 'şak!' [ses taklidi kelimelerden, ms. kamçı sesi Clauson 1972 s. 393 + isimden fiil yapan *-la-* genişlemesi]. ***Ol yaŋa bu yaŋa cabladı, ayaġın yėre ḳaḳdı, āḫır duzaḳ yırtıldı, av ḳacdı.*** (Ferec 855/1451 v. 35b). Krş. *çabala-*.

O. **cablus** 'dalkavuk, yaltakçı' < Fa. *cāblūs* a.m. ***Ādemī bī-vefā olur; lābesi ve cāblūslıġı eline nesne girince olur.*** (Ferec 855/1451 v. 151b).

AD. **cacık** I 'bâzı yenen otlar' DS 839, R. Dankoff 1991 s. 20 < ?? ***Cacık deyince şu iştah verici yoğurtlu salata gelmesin aklınıza! Cacık deyince burada karavuluk, mercimek, çıtlık gibi otlara derler. Kadınlar kızlar, bahar boyunca, akşamlara kadar dere bayır dolaşıp sele ve çantalar dolusu bu otları toplarlar. Tuzlanarak yufka ekmeğe sarılıp dürülerek yenir. Yahut kaynatılarak ver yansın edilir kaşıkla.*** (M. Makal 1950 s. 126). (Argo) cacıklık 'aptal, salak, enayi' F. Devellioğlu 1959 s. 73, H. Aktunç 1990 s. 62 (şeklen erkeklik uzvuna benzediğinden adı ağza alınmayıp *salatalık* dahi denen hıyar mı kasdedilir?).

cacık II 'yoğurtlu, sarmısaklı hıyar veya otlarla yapılan salata' < *cacık* I. ***Ooo öğle olmuş, haydi bakalım evel! Hanım ne yapmış, ne pişmiş, acaba yemeğin yanında cacık var mı?*** (M. İzgü 1993 s. 21).

cacım/cecim/cicim (ikincisi bugünkü telâffuzu gösterir) 'ince dokunmuş renkli ve nakışlı kilim' DS. 873 < Fa. *cācim/cācīm* 'a fine bedding or carpet' F. Steingass 1930 s. 348 başka bir kayda göre 'İran'daki yürüklerin dokudukları ve kullandıkları alacalı uzun şeritler' H.E. Wolff 1966 s. 201–202. Fakat bu kelimenin asıl menşei belli değildir. Krş. Gürc. *cecimi* E. Cherkesi 1950 s. 274; Kürt. *carcım* a.m. I.A. Orbeli 1957 s. 454. ***Kayığı bir kenara çektirdik. Biraz kahvaltılık ile bir cicim de getirmiştik; cicimi serdik, oturduk.*** (S.M. Alus 1933p s. 58). ***Karısı, hayata dizilmiş küfelerin üstüne bir cecim örtüyordu.*** (F. Baykurt 1967k s. 40).

O. **caci**, yalnız *caci keman* 'en iyi cins yay' tâbirinde, Meninski 1780 I, 299 < bugünkü Taşkent şehrinin ve bütün bölgesinin eski adı olan *Çāç/Cāc*'dan, isimden sıfat yapan *-ī* eki ilâvesiyle teşkil edilmiş sıfat. ***Mevlānā! İşbu gümiş taḫtası gibi alında ve bu cācī kemān ḳaşlarda ve bu tīġ gibi burunda hīc noḳṣān varmıdur?*** (Ferec 855/1451 v. 15b).

AD. **cad/cadi/catt/cadu** 'mısır unu, mısır ununda ekmek' DS 840, 865, 1033 < Gürc. *çadi/mçadi* a.m. S. Cikiya 1957 s. 212, V. Cangidze 1982 s. 47, G.A.

Klimov 1964 s. 142–143 < Erm. *cat'* a.m. R. Dankoff 1995 no. 443.

cadaloz/cadolos 'çok konuşan, huysuz ve şirret (kadın), kocakarı' DS 840 < *cadu* a.m. *istakoz, varyoz, yakamoz, zifos* gibi *os/oz* ile biten Yun.'dan geçmiş kelimelere benzetilmesi için *-aloz* heceleri ilâve edilmiş; krş. *kartaloz, zartaloz* gibi kötüleyici kelimeler. Yun. müzekker eki *-os* için b. *aforos* [1]. *Haftada ancak bir iki gece cadolos karısından kurtulabildiği için ...* (R.N. Güntekin 1930 s. 168). *Cadaloz çenesine hiç tınmam; kocakarı zırıltısı gibi zar zar öter, kuru gürültü eder.* (S.M. Alus 1933p s. 224). Zarf: *Madam Neri cadaloz cadaloz ikisine de bakıyordu.* (S.E. Ertem 1935 s. 107).

cadde 'mühim ve büyük bir şehir sokağı' < Ar. *cādda* a.m. *Caddeler bomboştu, sabah ezanı yeni okunuyordu daha.* (F. Baysal 1957 s. 30). *Cadde-i Kebir* 'Beyoğlu İstiklâl Caddesinin eski adı': *Artık kavuştuğumuz, yürüdüğümüz "Cadde-i Kebir"de, bugün de yerli yerlerinde ve daha da duracak gibi duran eski büyük sefaret binalarından başka, sağlı sollu daha neler vardı?* (Z.O. Saba 1957 s. 14).

cadı, b. *cadu*.

AD. **cadır** kilim' DS 840 < Fa. *çādar* 'çarşaf, atkı'.

AD. **cadi**, b. *cad*.

cadolos, b. *cadaloz*.

O. **cadu/cazu/cazı/** BSTT **cadı** 'sihirbaz, büyücü), insanlara kötülük yapan hortlak; huysuz ve çirkin ihtiyar kadın' < Fa. *cādū/cāẕū* a.m. Fa. */d/* Tk. */z/* gelişmesi için b. *azine . Başraluyam. Anda bir cādū 'avrat varidi, üstādidi, ol baŋa coḳ ziyān ėdüb dururdı.* (Ferec 855/1451 v. 219a). *Nėdesidüm? Cāẕūları bulub baŋa ḳahr ėtmek yėter.* (Ferec 855/1451 v. 242b). *Bu kaynanam ne cazıymış meğer! Zorla bozacak evimin tadını.* (T. Apaydın 1991 s. 122). *O cadıyı kandırmak kolay şey mi?* (Fazlı Necip 1930 s. 143). *cadıkarı* 'büyücülükten anlayan ve büyücülük yapan kadın': *Cıgara yakıp, okunmuş incirleri Ayşe'ye yedirecek bir cadı karı düşündü. Evvelâ aklına, teyzesinin dediği gibi, Selim'in Şaziye geldi.* (Kemal Tahir 1957k s. 120). AD. *cazgarı/cazgarısı* a.m. DS 870–871. Krş. *cizgarı. caduluk/cazuluk eyle–* 'büyücülük yapmak': *Ḳudret-i ḫudā ol pādeşāhuŋ sunduġı eli dutmaz oldı. Pādeşāh müteḥayyır oldı, eyitdi: "Baŋa cādūlık eyledüŋ."* (Ferec 855/1451 v. 179a). *Gėne cāẕūlıḳmı eyledüŋ, afsūnmı oḳıduŋ?* (Ferec 855/1451 v. 179b).

AD. **cadu**, b. *cad*.

cafcaf 'gösteriş, şatafat' < Ar. *cafcafa* 'tüylerini kabartmak (kuş hakkında)' fiilinden yapılmış bir isimden yahut da *şatafat* kelimesinin bir refleksi. *Canım şimdi bu biçim havaları defet, şöyle oynak, cafcaflı şeyler çal!* (S.M. Alus 1934 s. 117). 'kendini beğenmişlik, gurur': *Küçük hanım sanki sanatın Himalayasını yaratmış gibi cafcaflı gidiyor.* (S.E. Ertem 1935 s. 79). 'ağız kalabalığı' DS 994: *Köyde herkes senin gibi düşündüğü için, yarım sofular cahilliklerini cafcaflı sözlerle pullayıp hikmet gibi yutturuyorlar bize.* (A. Ümit 1993 s. 67). Krş. *caf cof*.

cafciricifcof 'serseri' < anında yaratılmış komik bir tâbir. Yalnızca bir kere görülmüş bir deyim (Hapax legomenon). *Kopuk — (Kanbura) Bırak şu vurdum duymazı be. Kaç aydır şu meyhaneye devam eder, bizimle iki satır konuşmağa tenezzül etmez. Bilmem ki üç tuğlu vezirin torunu mudur, nedir. Alttarafı o da bizim gibi cafciricifcofun birisi.* (M.L. Dikbaş 1936 s. 83).

caf cof 'iddialı konuşma' < krş. *cafcaf;* ikinci kelimede labialisation var. *Hayır, dinim rabbena hakkı için böyle! Ben öyle caf cof bilmem. Ben helâl süt emdim. Büyük, küçük bilirim.* (İ. Tarus 1947k s. 194).

caflak, b. *cavlak*.

AD. **cağ** I 'ince çubuk; çubuklardan ibaret olan parmaklık, korkuluk; çorap şişi, tığ; yassı tahta veya saçtan dokuma tezgâhı makarası' DS 841, 842–843, 1033, ZTS 1976 s. 28, TS 783, R. Dankoff 1991 s. 20 < Erm. *caġ* a.m. A. Tietze 1982z no. 23, U. Bläsing 1992 no. 17, R. Dankoff 1995 no. 444 *Evler kara, kirli, yıpranmış bazalttan yapılmış, kemerleri, kafesleri, cağ denilen demirlerle örülmüş pencereleri, iki kat, toprak damlı evler.* (Yaşar Kemal 1971bd s. 7).

AD. **cağ** II/**çağ** 'gusülhane; kurna; çamaşır teknesi' DS 841–842, ZTS 1976 s. 28 < Fa. *çāh* 'kuyu' A. Tietze 1969 no. 25. Krş. *çah*.

AD. **cağ** III/**cak** 'çanta, kese, torba, çuval' DS 841, ZTS 1976 s. 28, R. Dankoff 1991 s. 21 < Mac. *zsák* < Alm. *Sack* a.m. < Lât. *saccus* < EYun. *σακκος* (sákkos) < Asur. *şaḳḳu* 'esvap, giysi'. *İki ġulāmlarumuz bir çalı dibinde iki caḳ yüki yulaf bulub getürdiler.* (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 114).

AD. **cağak** 'dere kenarlarındaki düzlükler' THASDD 244 < Erm. *cağak* 'orman'. DS'de yoktur.

cağıl cağıl/cağıl cuğul/cavıl cuvul/çağıl cağıl 'devam eden bir gürültü yaparak' DS 843 < ET. *çaġ/çaḳ* 'ses taklidi kelimelerden' Clauson 1972 s. 403–404 + böyle kelimelerde çok kullanılan *-ıl* genişlemesi, krş. *harıl harıl, şarıl şarıl*. Predicate intensifier fonksiyonunda olan bu kelimelerin yinelenmesi sesin devam ettiğini veya tekerrürünü ifâde eder (b. *apal apal*). İkinci varyantta labialisation vardır. *Pancar yüklü kağnılar, arabalar ve traktörler istasyona doğru çağıl çağıl akıyordu.* (M. Yağmur 1957 s. 76). *Mektebin önünden uzanan sokak cavıl cuvul.* (E.E. Talu 1935 s. 18). *Erkek çocuklar peşimize takılmasın diye kimsesiz yerlerde denize girdik. Şimdikiler hafazanallah baş kıç açık oğlanlarla beraber cavul cuvul giriyorlar.* (İsmail Galip 1932s s. 18). *cağılda–/çağılda–* 'gürültü etmek' DS 844 (*/l/*'den sonra isimden fiil yapan *-la-* genişlemesinin başındaki ünsüz benzeşmezliği (dissimilation) için */d/*'ye değişir, krş. *hırılda–, mırıldan– . Şu fıskıyenin sularını yıllarca neşeden çağıldar gibi duymuştum.* (A.Ş. Hisar 1944 s. 42).

cağılda–, b. *cağıl cağıl*.

cağla–/çağla– I ‘ses çıkarmak (akan su hakkında)’ DS 845, TS 791 < ET. *çaḳ* ‘ses taklidi kelimelerden’ Clauson 1972 s. 403–404 + isimden fiil yapan *-la-* genişlemesi, b. *ağla- . Ḳara ḳıldı düni aġlamaġından, | Ḳurur aġzı yaşı çaġlamaġından.* (Faḫrī 1974 [1367] no. 4522). *Anı atasına iltür aġlayu, | Beglerüŋ gözleri yaşı çaglayu.* (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 68).

EO. **cağla–/çağla–** II ‘tahmin etmek, hesaplamak’ TS 791 < ET. *çaḳ* ‘tam’ Clauson 1972 s. 404 + isim/sıfat’dan fiil yapan *-la-* eki, b. *ağla- .*

cağşa–, b. *caḫşa-/çaḫşa-.*

O. **cah** ‘rütbe, paye’ < Fa. *cāh* a.m. *Şehrümde māl u niʿmet u cāh u ḥaşmet u ḥükm issiyem.* (Ferec 855/1451 v. 119a).

AD. **cahal**, b. *cahil.*

AD. **cahavel/çahaveli/sahavel** ‘çalı süpürgesi’ DS 816, 1039, 3515, ZTS 1976 s. 162 < Erm. *tsʾaḫavel* a.m. (*tsʾaḫ* ‘çalı’ ve *avel* ‘süpürge’) A. Tietze 1982z no. 217, U. Bläsing 1992 no. 163, R. Dankoff 1995 no. 727.

O. **cahcahun/cohcohun** ‘karışıklık, anababa günü’ < Erm. *çaḫçaḫun* < EErm. *caḫcaḫun* a.m. R. Dankoff 1991 s. 21, 1995 no. 635.

AD. **cahd ėt–/cahtet**–, b. *cehd.*

cahil ‘bilgisiz, tahsil görmemiş’ < Ar. *cāhil* a.m. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid . Ben bu ḳāżī ḥükmine rāżī degülem. Cāhildür. Cāhil olmayan böylemi ḥükm eyler? Ayruḳ ḳāżīye varalum!* (Ferec 855/1451 v. 234a). ‘din kaidelerini bilmiyen, ahlâksız’: *Çūn ol cāhil Ürviyyeyi bu ḥālde, bu ṣıfatde buldı, saḫt oldı.* (Ferec 855/1451 v. 174b). *(bir şeyin) cahili ol–*: ‘(ondan) haberdar olmamak, bilmemek’: *O yılların Çamlıca belediye bahçesi, "kuş dili" kadar cahili olduğum bir dille anlaşıp sevişen bülbüllerin yurduydu.* (Z.O. Saba 1956 s. 18). AD. *cahil/cahal* ‘genç, toy, tecrübesiz, henüz mesuliyet taşımayan’ DS 846: *Getdiğin gėce bir ġadeh iç, ikincisinde sen seni serhoş eyle, cahal dubarası eyle sen seni, uyumuşluġa vur.* (A. Caferoğlu 1945 s. 195). *Biz ne bilelim, a beyim. Biz cahalız. Anlamayız ki. Cahallık çok kötü. Cahallık gâvurluktan kötü.* (F. Baykurt 1955 s. 83). *cahili cühelâ* ‘tüm cahil, hiç mektep görmemiş’: *Okumak yazmak denilen şeyin onda zerresi yoktu. İmzasını bile atamıyacak kadar cahili cühelâ idi.* (İ. Güzelce 1948 s. 123).

Cahiliye ‘Araplarda Müslümanlıktan önceki çağ’ < Ar. *cāhilīya* ‘cahillik’. Krş. *cahiliyet*; Çeşitli sahalara ait nomina concreta yapan Ar. *-iye* için b. *adliye .*

O. **cahiliyet** ‘cahillik’ < Ar. *cāhilīya* a.m. Ar. *-iyet* için b. *aciliyet . Cāhiliyyet anlara bu ʿādeti bu maʿniyden maṣlaḥat görürmiş.* (Ferec 855/1451 v. 107a).

AD. **cahşa–/çahşa–/cağşa**– ‘gevşemek, parçalara ayrılmak, eskimek’ DS 846, TS 794 < ET. **çaḫşa-* ‘takırdamak, çatırdamak’ [< *çaḳış*] Clauson 1972 s. 412. Krş. *cahşak/çahşak* ve *çağşa–.*

AD. **cahşak/cahşak/çarkak/çarçak** ‘gevşek, yerinden oynamış; dağ eteklerindeki taş yığını’ DS 846, 1080, TS 793 < ET. *çaḫşaḳ* ‘dağ tepesinde gevşek taşlar’ Clauson 1972 s. 412. *Kalıntı burcların üstüne çıktık. Loplop bin parça çarkaklıkta.* (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 118).

AD. **cahtet**–, b. *cehd.*

caiz/cayiz ‘yapılmasına izin verilen, kanunlara uygun, yerinde sayılan’ < Ar. *cāʾiz* a.m. [/*cwz*/ kökünden]. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid . Ar. ā’i* grubunun Tk.’de araya Hiatustilger */y/* alması için b. *acaib/acayip* [2]. *Şāfiʿīsin. Meẕhebüŋde żarūret olıcaḳ namāzı ʿuryān ḳılmaḳ cāyizdür.* (Ferec 855/1451 v. 104b). ‘yakışık alır, işe gelir’: *Uzaktan benimkini görür görmez sokağın birine sapıvereceğim. Kıskanıp peşine düştüğümü, bu derece ehemmiyet verdiğimi bildirmek caiz değil.* (S.M. Alus 1944 s. 89). ‘yapılabilir, mümkün’: *Bütün gėce uyumadım dėsem cāʾiz.* (Aḥmed Rāsim 1333 s. 114). O. ‘vukubulabilir, tesadüf edilebilir’ *Bu cāyizdür ki dāyimā ḳuşlıḳ zamānında mülāzemeti ʿādet ėdine ḥālā ki varduġı devletlü ehl-i keyf ise ol vaḳt u sāʿat kesel u kelāli zamānına rāst gele.* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 245).

caize/cayize ‘bir kaside ile övülenin, şaire takdim ettiği mükâfat’ < Ar. *cāʾiza* a.m. Ar. *ā’i* grubunun Tk.’de araya Hiatustilger */y/* alması için b. *acaib/acayip* [2]. *Başkalarının malı şiirleri, kasideleri, kendi eserleri diye takdim eder, hediyeler, caizeler alırlardı.* (Fazlı Necip 1930 s. 22).

AD. **cak/cek** (dativus halini takib eden vurgusuz ve ünlü uyumuna tabi edat) ‘kadar, değin’ < *dak/dek*’in varyantı olabilir mi ??; kelime başındaki */d/ /c/* değişimi için krş. *cırnak, ciz-, cuncuk.* Zaman için: *Baŋa ḳalsaydı akşama caḳ ḳahveden çıḳamayacaḳdıḳ.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 291). *Gayrı orda esbap yumayı unutarak akşama cak ağlayarak yas tutar.* (H.Z. Koşay 1935 s. 90). Mekân için: *Artin Aġanıŋ defterini başından dibine cek muṭālaʿa ėtdik.* (H.R. Gürpınar 1340a s. 12). *"Nereye gider sonra?" — "Gideceği yerecek."* (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 48).

cak, b. AD *cağ* III.

(Argo) **caka** ‘gösteriş, çalım, fiyaka’ M. Mikhaïlov 1930 s. 22, F. Devellioğlu 1959 s. 73, H. Aktunç 1990 s. 62 < ?? . *Ve o, o vakit bana karşı yaptıklarını, Emineyi gerçekden ve candan sevdiğinden yapmıyor, sırf caka, fiyaka, afi, gösteriş için yapıyordu.* (O.C. Kaygılı 1939 s. 283). *caka etmek/caka satmak* ‘gösteriş yapmak, çalım satmak’: *Edeceğim cakayı düşünüyorum, verdiğim iki liraya yakın paraya da acıyorum.* (S.M. Alus 1944 s. 35). *Al işte piyanonun âlâsını. İstediğin gibi çal; karşıki mebusların kızlarına, bitişikteki paşanın gelinlerine cakayı sat!* (S.M. Alus 1934 s. 279).

cakar, b. *jakar.*

AD. **cakcak** ‘geveze, dedikoducu’ DS 847–848 < ses taklidi kelimelerden; krş. *cakcaka* ve Erm. *çaġatsk’* ‘değirmen’. ***Ar belâsına çağrılmış ukalâ, cakcak, kopuk memurlar, Şube görevlileri filân da bulunuyordu.*** (F. Baykurt 1971t s. 342).

cakcaka ‘keklik ötüşü’ < Ar. ***cakcaḳa*** ‘dilini cıklatmak’ A. Barthélemy 1935 s. 136, ‘lâflama, dırdır’ R. Dozy 1927 I, 202 [Ar. usulü ses taklidi kelimelerden, krş. *laḳlaḳa*]. ***Horoz ötüşleri, kuzu melemeleri, keklik cakcakaları mektebin açık pencerelerinden yekpare gürültü halinde çıkıyordu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1952 s. 64).

cakcakı, b. *çakçaka*.

caket/ceket b.m. (giyim eşyası) < Fr. ***jaquette*** a.m. [belki *Jacques* erkek adından] G. Meyer 1893 s. 52. ***Ḳoyu ḳahve rengi ḳalın caketi ışlanmış.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 56). ***Niko, ceketi pantalonu paramparça, kamburunu çıkarmış, oğunuyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 186).

caketatay, b. *jaketatay*.

calada ‘dalgıçlara ârız olan başdönmesi’ < Yun. ***ζαλαδα*** (zaláda) a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 770; a.m. olan ***calaba*** (DS 849) yanlış olsa gerek, fakat: ***Usta dalgıçlar kolay kolay vurgun yemez, calaba olmaz.*** (Yaşar Kemal 1971bd s. 622).

AD. **caleps** ‘fındığın yeşil kabuğunu ayırmak’ TS 850 < Yun. ***γλεπιζω*** (ğlepízō) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 112.

AD. **calgı–/calkı–** ‘oyunda mızıkçılık etmek; caymak, dönmek’ DS 851, 852 < ?? ***Ahmet! Şu çirkin kızla ne oynuyorsun, hem calgır o. Gel, arka tarafta Orhanlar top oynuyorlar.*** (M. Hacıhasanoğlu 1953 s. 51).

ca’li ‘yapmacık, samimî olmayan, sahte’ < Fa. ***ca‘lī*** a.m. [Ar. */c‘l/* kökünden, + isimden sıfat yapan *-ī* eki, b. *adalî*]. ***Göŋlünüŋ şeṭāretini ca‘lī bir ḫiffet-i ma‘şūmāne ve gelüb gidici bir ḫacālet-i kāẕibe ile setr ėderdi.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 40). ***Bulunduğu muhitte merasim ve tekellüfat içinde cali tebessümler, sahte vakar ile yaşamak onu tazip ediyordu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 232). ***Küçük Sartre’ı hiç sevmedim. Şımarık ve câlî.*** (C. Meriç 1992 s. 267).

O. **calib/calip** ‘celbeden, çeken’ < Ar. ***cālib*** a.m. Geçişli bir fiilin (verbum transitivum) etken fiilsıfatı (participium activum) olduğu için accusativus ile kullanılır. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid . Şüpheyi calip bir hareketleri yoktur.*** (M. Seyda 1970 I, 291).

Calinos ‘ikinci asırda yaşamış, zamanında ve Ortaçağda meşhur olan Yunanlı tabiat âlimi ve hekim Claudius Galenus’ < Ar. ***Cālīnūs***, krş. ***Galen***. Yun. müzekker eki ***-os*** için b. *aforos* [1]. ***Calinos hekim zamanından beri meşhurdur: pelin derler ... ondan yüz elli dirhem kadarını suda kaynatmalı.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 51).

calip, b. *calib*.

calis ‘oturan, ikamet eden’ < Ar. ***cālis*** a.m., Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid . Şehr-i mezbūruŋ bāzāristānında cālis idi.*** (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 229).

O. **calk** ‘istimna, erkekliği ile oynıyarak kendini tatmin etmek’ Meninski 1680 I, 1641 Meninski’ye göre ***çal-*** veya ***sıyır-*** fiilleriyle kullanılırdı. Fa. ***calḳ zadan*** a.m. F. Steingass 1930 s. 368’e göre Tk.’den Fa.’ya geçmiştir yine de F. Steingass 1930 s. 367’de Ar. diye ***callāḳ*** ‘an onanist’ kelimesini kaydediyor, fakat G. Doerfer onu Fa.’daki Tk. kelimeler arasında zikretmemiştir. F. Steingass’ın aynı sahifede Ar.’dan gelen ***cald*** kelimesinin mânaları arasında, fakat öteki mânalara uymayan, zikrettiği ‘onanism’ mânası, ***calk*** ile ***cald*** arasında bir alâka bulunmasına delâlet edebilir. Kelimenin menşei Ar. değilse, ***callāḳ*** gibi muarreb şekilleri vardır: ***"Mütercim dėr ki ‘āmmisiniŋ istimnā’ ma‘nāsına tecalluḳ isti‘mālleri keşf ma‘nāsındandır.*** (Fīrūzābādī 1250/1834 II, 878). ***Daḫı calḳ yaramazdur, erligi ża‘īf ėder.*** (TS 747; orada gösterilen mâna yanlıştır).

calkı–, b. *calgı–*.

O. **cam** I ‘kadeh’ < Fa. ***cām*** a.m. ***Duḫter cāmı doldurdı, şehzāde eline şundı.*** (Ferec 855/1451 v. 139b). ***Müdām elden ḳomaz biz ḍolu cāmı.*** (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 67b).

cam II b.m. (şeffaf madde, sırça) < Fa. ***cām*** a.m. ***Doğrusunu isterseniz, beşinci kattan aşağı uçan bizim emektar Olympia’nın günahsız birinin beynini dağıtmak yerine, aynı zamanda gazetenin ortaklarından olan sayın başyazarımızın arabasını cam çerçeve haşat etmesi, o gün en büyük şansımdı.*** (A. Yurdakul 1993 s. 7). ***camgöbeği*** ‘yeşile çalar mavi renk’ (cam kırıklarında görülen renk): ***Naẕarım birdenbire cām göbeğiniŋ ḳoyusu üst lāden benekli boyun baġlı bir efendiye teşādüf ėtdi.*** (Aḥmed Rāsim 1328 s. 35). ***Yeni aldığı cam göbeği bulüzünü giydi.*** (U. İlhan 1993 s. 38–39). ***camyünü*** ‘bâzı teknik işlerde kullanılan ince cam lifleri’ [İng. ***glass wool*** veya Alm. ***Glaswolle*** kelimelerinin aynen tercümesi (calque), calque için b. *ab I/âv* [3]]: ***İşin, cam yünüyle sarılmış sıcak su borularının üstüne galveniz saç kaplama işi olduğunu anlayınca da donup kaldı.*** (L. Tekin 1984 s. 177).

(Konuşma dili) **cam** III ‘pencere’ < *cam* II. ***Kapkara bir kedi atladı sokağa camın birinden, ağzında koskoca bir çirozla.*** (F. Baysal 1956 s. 32). ***Şu Kahveye girdi. Cam kenarındaki bir masaya oturup içki söyledi.*** (A. Altan 1985 s.73). ***camgüzeli*** ‘pencerelere konan bir saksı çiçegi, kına çiçeği’: .

AD. **cam** IV ‘petrol lâmbasının şişesi’ DS 853 < *cam* II.

AD. **cam** V/**camat** ‘saç demeti’ DS 852, 853 < Yun. ***δια'δημα*** (diaḍima) a.m. ve çoğul: ***διαδματα*** (diaḍimata) Ch. Tzitzilis 1987g no. 94.

AD. **cam** VI/**cem** ‘tencere; su tası’ DS 852, ZTS 1976 s. 28 < *cam* I, A. Tietze 1982z no. 27.

O. **camadan** I **/camedan** II ‘yünden elbise (16. yy.)’ TS 747–748, ‘çapraz düğmeli yelek’ M. Mikhaïlov 1930 s. 22 (resimler için b. R.E. Koçu 1967/1969 s. 49–50) < ***camedan. Yaġmurlıḳ cāmedānı, aʿlā, 235 akça, siyāh meşīn cāmedān, aʿlā, 55 akça*** (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 239).

camadan II (gemici tâbirlerinden) ‘dörtköşe yelkenleri boğarak yüzeylerini küçültme işi’ < ***camadan*** I (yeleği düğmeleme ameliyesine benzediği için). ***Rüzgâr kesiliyor. Camadanları artık çözünüz!*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 6). ***Çocuklar! Gözlerinizi dört açın. Çünkü Yayla Tepmesinin (15) ta göbeğine dahedeceğim. Yelkenleri camdana (16) vurun.*** (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 25).

AD. **camadan** III ‘dar ağızlı, şişkin karınlı büyük şişe’ B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 264 < ***damacana*** kelimesinin bir varyantı, metatez için b. ***albız .***

camat, b. ***cam*** V.

cambaz, b. ***canbaz.***

cambazhane, b. ***canbazhane.***

cambıl cambıl/cambul cumbul/canbur cunbur ‘sulu bir şeyin, bir kab içinde sallanırken çıkardığı ses’ DS 853 < ses taklidi veya ekspresif kelimelerden. ***Geçit yerinin köşesindeki bakkala girdik. Yumurtalar cambul cumbul, kaşar beyaz peynir arama; sabun kırıntılarına dönmüş tulum peyniri vardır.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 24.1.1945). ***Suya varınca Kara Bibik yemenilerini çıkardı, canbur cunbur geçti gitti.*** (Nâbî–zâde Nâzım 1943 s. 25).

O. **came** ‘giyecek şey, giysi, elbise’ < Fa. ***cāma*** a.m. ***Ben ėrte saŋa ḫidmet ėdem, zer u cāme vėrem.*** (Ferec 855/1451 v. 104a). ***Cāmesiyle ḳoça gör ol ṣanemi ḍoyunca; | Ādemüŋ cānı çıḳar cāmesini ṣoyunca.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 285).

O. **camedan** I ‘giyeceklerin saklandığı sandık’ < Fa. ***cāmadān*** a.m. [***cāma*** ‘giysi’ + ***-dān*** ‘bir şeyin, içine konduğu kab veya mahfaza’], Fa. ***-dan*** için b. ***abdan . Ḳāżī ne vaḳt-dür bilmedin durdı, cāmedāndan Mışrī göŋlek geydi.*** (Ferec 855/1451 v. 103b).

camedan II, b. ***camadan*** I.

O. **câmehab/camehob** ‘yere veya bir ”taht” (kerevet, sedir) üzerine döşenen yatak’ < Fa. ***cāma-i ḫ ʷāb*** ‘gece yatmak için giyinen şey, gecelik’ (aynen: ”uyku giysisi”). Bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm .*** Fa. izafet ***-i***’sinin O.’da düşmesi için krş. ***Der-saʿādet, kadı-ʿasker. Yėmeklerin ben getürürem, cāmeḫābların ben döşerem, ben ḳaldururam.*** (Ferec 855/1451 v. 74b).

camekân ‘hamamda soyunulan yer’ Meninski 1680 I, 1562 < Fa. ***cāma-kan*** veya ***cāmkān*** a.m. ***Ve ol minḳūle devletlülerüŋ ḫāneleri ḥammām cāmegānı gibi ve kārbān-sarāy gibi il evi nāmına olub sāde-rū ġılmānı bīgānelerüŋ taḫt-i ḥükminde bulunmışdur.*** (ʿĀlī 1975 s. 127). ‘camlarla çevrili, camlarla aydınlatılan yer; camekânlı bölme’: ***Camekânlı, apaydınlık salonda (beni) kaç kere karşılamıştı?*** (Z.O. Saba 1957 s. 15). ‘vitrin’: ***On on beş metre kadar yürümüş yürümemişti ki, sağ tarafta aydınlık bir camekânın önünde durmak zorunda kaldı.*** (T. Ağaoğlu 1957 s. 78).

AD. **camel**, b. ***çamel.***

O. **cameşuy** ‘çamaşır yıkıyan, çamaşırcı’ < Fa. ***cāma-şūy*** a.m. (***cāma*** ‘giysi’ + ***-şūy*** ‘yıkayan’; Fa. **/ū/** yada **/ūy/** ile biten kelimeler için b. ***âbıru*). *Tekne-i cāme-şūy.*** (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 313). Krş. ***çamaşır.***

camgöbeği, b. ***cam*** II.

camgüzeli, b. ***cam*** III.

AD. **camgur** ‘şalgam’ DS 854 < ET. ***caġmur*** a.m. Clauson 1972 s. 408.

camız, b. ***camus.***

cami b.m. (İslam ibadethanesi) < Ar. ***cāmiʿ*** a.m. (ümmeti toplayan bina). [**/cmʿ/** kökünden] Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid . Cumʿa gün ḫalḳ cāmiʿdeyiken ḳadem renciyde ėdesin, gelesin, seni sittī göre.*** (Ferec 855/1451 v. 207a). Ar. kelimenin son ünsüzü (ʿ) Tk.’de bugün telâffuz edilmediği halde mevcudiyeti fasih dilde silinmiyor, ms.: ***Fatih camiişerifinde cemaati ayaklandırmak için atılan Meşveret gazeteleri yakalanmış.*** (S.M. Alus 1944 s. 183). Fakat halk konuşmasında onun izleri çoktan kaybolmuştur, ms.: ***Ben dün İstanbolda Aya Şofiyayı seyr ėtdikden maʿādā Sulṭān Aḥmed Cāmiʿini*** (transkripsiyonda ***camisini*** !) ***dahi seyr ėtdim.*** (C.C. Carbognano 1794 s. 562–563).

⊡ Kelime sonundaki ayn (/ʿ/) ve hemze (/ʾ/) Tk.’de telaffuz edilmediği halde, kelimeye bir ek takıldığı zaman BSTT. kelime sonunda sanki bir harf varmış gibi eki ona göre koyuyor ve yazıda bir kesme konduruyor, ms. ***cami’i*** yahut ***menşe’i***. Fakat halk dilinde (ve gittikçe umumi konuşma dilinde de) çok kullanılan kelimelerde bu kaide ihmal edilmiş ve unutulmuştur. Yukarıda gösterdiğimiz misalden bu gelişimin çok eskiden başladığı belli olur. Başka misaller: ***Belki bilmezsin, otobüslerin de ikinci mevkisi var.*** (Fürüzan 1981 s. 276). ***Adamı şikâyet edip terfisine neden oluyor.*** (İ. Aral 1997 s. 97).

AD. **camus/camuş/ camız** ‘manda’ DS 854. TS 748 < Fa. ***cāmūs/ cāmūş*** a.m. ***Mehmet arabayı ırmak boyuna getirmiş, camızları suya salmıştı.*** (Reşat Enis 1944 s. 121). ***Delikanlılar askere gitti, camuslar, sığırlar sürüldü.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 4).

camyünü, b. ***cam*** II.

can I b.m. (ruh) < Fa. ***cān*** a.m. (Fa.’dan alınan dini terimler için b. ***abdest II/aptes*** [2]) ***Ol ḫālde atam bir oḳ siyāhuŋ sīnesinde ḳor. Hemāndem siyāh cān cehenneme sımarlar.*** (Ferec 855/1451 v. 46a). ‘hayat’: ***Seni cāndan ʿazīz saḳlayayım.*** (Ferec 855/1451 v. 106b). ‘gönül, istek’: ***Cānuŋ var ise ay-ile güneşi sen-de nücūmdandur dėye[sin].*** (ʿĀlī 1979 [1581] s. 172). ‘sevimli, şirin’: ***Buna sevindim doğrusu. Kambur can çocuktur.*** (S. Turhan 1951 s. 56). ‘sevgili’: ***Çün Muẓaffer ḳızı cānını, maḥbūbını ol ḫālde gördi, aġladı.*** (Ferec 855/1451 v. 119b). (bir isimden sonra) ***canlı***

'istekli, seven', ms. ***akraba canlı*** 'akrabalarını seven, akrabaları için fedakârlıklara hazır': ***Velhasıl cihan âlem kazan, bu kepçe, bizi aramış. Eh, istediğin ne be adam, değil mi? Hiç ... Akraba canlılık.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 8) ***canum*** 'sevilen aziz, sevgili': ***Cānum, oġul!*** (Ferec 855/1451 v. 32a.) canım sitem de ifâde edebilir: ***Nedür cānum oşbu?*** (Ferec 855/1451 v. 26b). Türkçe'nin morfolojisinde basit (eksiz) isimle sıfat arasında fark olmaması hk. b. ***baba*** I . ***can ciğer/canciğer*** 'birbirine çok yakın, sıkıfıkı': ***İkimiz can ciğer. Birbirinden farkımız var mı?*** (H.R. Gürpınar 1943m). ***Vedat'ın kızkardeşi Vedia'yla canciğer arkadaşlar.*** (N. Cumalı 1970 s. 48). ***candan*** 'içten samimi', ablativus adverbialis için b. ***açmazdan : Ne tanıdığı taraf, ne bildiği adam, ne de candan arkadaşı vardı.*** (R.H. Karay 1940m s. 135–136). ***candanlaş–*** 'samimiyeti ilerletmek': ***Bana o kadar açıldı, o kadar candanlaştı ki hayatından, tercümei halinden tutturdu.*** (S.M. Alus 1944 s. 113). ***canına oku-*** 'yormak' ***Yalnızca ben eğlenmiyorum, acı çekiyorum. Romana başlayamıyorum ve bu öykü benim canıma okuyor.*** (Peride Celal 1991 s. 25). ***can u dilden*** 'samimiyetle, bütün kalbiyle' Fa. ***u*** ('ve') ile yapılmış terkipler için b. ***abudane . Meger bu Menüçir Rūḥefzāyı cān u dilden severidi.*** (Ferec 855/1451 v. 29b). Onu takliden: ***can u gönülden*** a.m.: ***"Konyalı" türküsünü tutturmuştu. Madamla beraber canu gönülden bir söylüyorlardı.*** (S.M. Alus 1934 s. 96–97). Krş. ***canım.***

can II (sıfat) 'sevilen, sevimli, şirin' < ***can*** I. ***Kambur can çocuktur. Ama her şeyden evvel işinin ehlidir.*** (S. Turhan 1951 s. 56). Buna yakın bir mânayı başka yoldan elde eden bir örnek: ***Bunu Mustafa duymasın. Kuşoğlan Mehmet de duymasın. Onun can bir yoldaşı, o da duymasın.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 178. Cümlede ***can yoldaşı*** 'çok sevilen, ayrılmaz arkadaşı' tâbiri bir sıfatla bir isim halinde çözülmüştür.). Buna mümasil bir örnek: ***can düşmanı*** 'birisinin ölümünü arayan, ölümle tehdit eden' (yalnız şu cümlede): ***İşte oradaki eşkiyalar var ya, Salmanın can bir düşmanı. Salmanı daha görür görmez öldürürler.*** (a.e. s. 145. Cümlede ***can düşmanı*** 'aşırı düşman' tâbiri bir sıfatla bir isim halinde çözülmüştür).

canan 'sevgili, yâr' < Fa. ***cānān*** a.m. [***cān*** ve çoğul eki ***-ān***]. ***Beşāret vėrene anuŋ viṣālin cān vėrem müjde, | N'ola biŋ cān fidī ėtse dileyen kişi cānānı?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 26).

⊡ Fa. ***-ān*** (ekseriya şahıslar için kullanılan) çoğul eki (b. ***Abbasiyan***) bâzen tekil olarak da kullanılır ve bu şekilde Tk.'ye de geçmiştir. Bu gibi kelimelerde duygu yükü (sevgi, hayranlık, acıma) fazla olur. A–E cildinde şimdilik yalnız ***canan*** geçmiştir, fakat başka ciltlerde ***gariban, yârân*** gibi misaller geçecektir. Belki ***Müslüman*** kelimesi de bunlardan sayılabilir.

canavar 'vahşi hayvan; kurt veya yaban domuzu gibi yırtıcı hayvan; köpek balığı gibi yırtıcı balık' < Fa. ***cānvar/cānvār*** a.m. ***Sabahleyin gidip çıkarıyor. Tutulan balıkların yarısını canavar temizlemiş.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 141). Mecazi mânada 'zorba ve acımasız kimse' ***Bu bir bölük insan babadan oğula geçen sömürme işinde öylesine ustalaşmışlar, öylesine canavar kesilmişlerdir ki, kafaları kesilmedikçe bu iş bitmez.*** (N. Üstün 1970 s. 143). ***Adam canavarmış, birden boğuverir.*** (A. Nesin 1970c s. 27). EO. ***canavar/canever*** a.m.: ***Dünyāda nice heybetlü 'aẕametlü cānavarlar vardur, fīl u şīr u bebr u peleng gibi.*** (Ferec 855/1451 v. 96a). ***canavarcuk*** 'mahlûk': ***Deŋiz cānavarcuḳların gördüŋ ola.*** (Ferec 855/1451 v. 196b).

AD. **canaz/zandos** 'sinirli; deli' DS 855, 4347 < Yun. (dial.) ***τζαννος/ζαντος*** (tzanós/zandós) a.m. < EYun. ***σαννας*** (sánnas) 'palyaço' Ch. Tzitzilis 1987g no. 518. Yun. müzekker eki ***-os*** için b. ***aforos*** [1].

O. **canbaha** 'can parası, fidye' < Fa. ****cān-bahā*** a.m., Bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm . Biŋ cān-bahā diler vėre başı-le bir selām.*** (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 232).

canbaz/cambaz I 'akrobat' < Fa. ***cān-bāz*** 'canı ile oynayan, hayatını tehlikeye sokan; ip cambazı vs.' (***cān*** + ***-bāz*** 'oynayan', b. ***ateşbaz***). ***/nb/ /mb/*** gelişmesi için b. ***ambar . Cambaz yukardan palyaçoya gülerek selâm verip ellerini iki yana açarak telde sırıksız yürümeye başlıyordu.*** (A. Özyalçıner 1991 s. 24).

canbaz/cambaz II 'at tüccarı; at yetiştirip satmakla geçinen kimse' < Fa. ***cānbāz*** a.m. ***Ve iki cānbāz şirket üzre davar almayub ve birbirlerine ṣatmaya.*** (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 266). ***Ertesi günü tekrar eşek almak içün pazara varmış. Bakmış ki dünki aldığı eşek yine canbaz elinde dolaşıyor.*** (P.N. Boratav 1995 s. 195).

O. **canbazhane/cambazhane** 'sirk' < ***canbaz*** I ve ***hane*** 'bina, ev', b. ***abdesthane/apteshane . Sen-Klo panayirinde sefīl bir ṣoytarıyı alḳışlayan çocuḳla şimdi dünyānıŋ eŋ büyük şehirlerinde, eŋ büyük cānbāzḫānelerde, eŋ güzīde ḫalḳıŋ alḳışlarını ṭoplayan bu şan'atkār arasında ne 'aẕīm bir mesāfe vardı!*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 28).

O. **canbeleb ol–** 'ölmek üzere olmak' < Fa. ***cān ba-lab rasīdan*** a.m. ["can dudağa (***ba-lab***) gelmek"]. Fa. dativus ***be*** için b. ***be I . Eger düşvārlikde 'ömrüm āḫır oldısa, cān be-leb oldı, al, beni 'aḏābdan ḳurtar!*** (Ferec 855/1451 v. 131b–132a).

canbur cunbur, b. ***cambıl cambıl.***

cancağızım (samimi hitap şekli) 'şekerim' < ***can*** + ***-cağız*** küçültme eki, b. ***buncağız . Sayım suyum yok, bu bukadardır cancağızım. Benim hatırım için birkaç kuruş ziyan etsen ne çıkar?*** (S.M. Alus 1944 s. 22).

AD. **cancal** 'demet, tutam' DS 855, 1063 < Yun. ***τζαντζαλο*** (tzántzalo) 'tutaç, bez' < İt. ***cencio*** a.m. N.P. Andriōtis 1983 s. 363.

cancoloz, b. ***cangaloz.***

AD. **cancor/cancur** ‘kırmızı, siyah erik’ DS 855 < Erm. *cançul* (dial.) *cancul/çancul* R. Dankoff 1995 no. 446. /l/ /r/ değişimi için b. *arın* .

O. **candar** ‘birinin hayatını kurtaran, onu hayatta muhafaza eden kimse’ < Fa. *cān-dār* a.m. [*cān* + *-dār* ‘elinde tutan’, b. *abdar*]. *Ez behr-i Ḫudā, ez behr-i cāndār-ı dirāz-i tü dilerem ki ṭıfıl vāḳı‘asında söyledügüm ḳabīḥ kelecileri ‘afv ėdesin.* (Ferec 855/1451 v. 186a).

candarma/candırma b. *jandarma.*

O. **candirazî** ‘ömür uzunluğu, uzun ömür’ < Fa. *cān-dirāzī* a.m. [*cān* ve *dirāzī* ‘uzunluk’]. *Cān-dirāziy-i Ḫudāvend-çün bendeye biraz altun olursa ki yolda nafaḳa ėdinem, ġāyet-i kerem u bendenevāzlıḳ ola.* (Ferec 855/1451 v. 130b).

caneriği/can eriği ‘erken yetişen ve yeşilken yenen bir cins erik’ < Yun. *τζανερικι* (tzaneríki) a.m. < Sl. *çırnik* [Slavo-Mak. *çırn* ‘siyah’ + küçültme eki: *-ka* Çek. *çernitsa* ‘bir erik cinsi’] a.m. Ch. Tzitzilis 1994.

canever, b. *canavar.*

O. **canfes** ‘düz renk ipekli kumaş’ < Ar. *cunfāṣ* a.m. < Yun. *κανναβις* (kánnavis) ‘keten’ (BER 1971 I, 356’daki etimoloji yanlıştır). *Şal entarinin etekleri ceblerde olub siyah canfes şalvarın nihayetinde ufak ayakleri görünür.* (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 57).

O. **canfeza** ‘cana ferah getiren, mutlu’ < Fa. *cān-fizā* a.m. [*cān* ‘can’ ve *fizā* ‘artıran’]. *O canfeza dorukta yalnızca şiir söylenir, şiir yaratılır, şiir düşlenirmiş.* (B. Uzuner 1994 s. 56). ‘eski bir makam ismi’ (K. Uz 1964 s. 15).

AD., RD. **canga/çanga** ‘kova, küçük bakraç’ DS 1069 < ??. *Küçük Emin’in getirdiği buz gibi soğuk suyu, terli vücutla, canganın dibine kadar lıkır lıkır içiverdi.* (İ. Cambazof 1957 s. 65–66).

AD. **cangalaboz/congalamas** ‘ihtiyar kadın, bunak kadın’ < *cancaloz/congalos* kelimesinin varyantı. *Kaynanam da yıkar ama, iki gün de ”çamaşır ertesi” olur, yatar. Suratından düşen de bin parça olur. Eyice cangalaboz olmadıkça Tanrım Behice kulunun canını almasın!* (M.Ş. Esendal 1958m s. 61).

AD. **cangalaz** ‘salyangoz DS 856 < *salyangoz* veya Yun. **κοχλιαγκος* (*koẖliangós) a.m. A. Tietze 1962 no. 326.

AD. **cangaloz/cancoloz** ‘cadı, vampir’ DS 855, 856 < *koncolos* b. Kahane–Tietze 1958 no. 783. Yun. müzekker eki *-os* için b. *aforos* [1], metatez için b. *albız* . Krş. *karakoncolos.*

cangama, b. *cargama.*

cangıl ‘Hindistan’daki yaygın bakir ormanlar’ < İng. *jungle* < Hind. *cangal* a.m. < Sansk. *cangala* ‘kuru, çöl’. *Yasak aşkın cangılında dolandım, bir yerine bin kez yanıp kavruldum.* (B. Günel 1991 s. 296). Krş. *cengel.*

cangırdı/cangırtı ‘şangırtı’ DS 857, TS 750 < ses taklidi kelimelerden, ayrıca b. *anırtı* .

cangırtla–, b. *çangırtla-*.

O. **cangüdaz** ‘insanı bitiren, tahammülfersa’ < Fa. *cān-gudāz* a.m. [*cān* + *-gudāz* ‘eriten’]. *Kendi, intizār belālariyle bir ızṭırāb-ı cān-güdāz içinde iken Mehpeykeriŋ ‘arabası ḳarşıdan görünmeğe başladı.* (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 48).

⊡ Fa. *gudāḫtan* ‘eritmek’ fiilinin fiil unsuru olan *-gudāz* ‘eriten’ ilâvesiyle yapılan sıfatlardan pek azı Osmanlıca’ya geçmiştir. A–E cildi için yalnız *cangüdaz* kelimesini not ettik.

canhıraş ‘kulak tırmalayan, tüyler ürpertici, acı (çığlık hakkında)’ < Fa. *cān-ḫarāş* a.m. [*cān* + *ḫarāş* ‘tırnaklarla çizen, yaralayan’] *Ben biraz bekledikten sonra, hoşuma giden bu oyun yarıda kesildiği için deminkinden de canhıraş bir sesle bağırıyordum.* (M. Margosyan 1996 s. 75). *Çelik rayların canhıraş feryatlarıyla duruyor tren.* (A. Ümit t.y.ç [1990] s. 35).

canım (sıfat) ‘çok sevilen, çok kıymetli, çok güzel’ < *can* + 1. şahıs possessivum eki. Bu ek ile yapılan başka bir sıfat için b. *güzelim, gülüm balım. Eskişehirin canım yaz akşamları!* (Ç. Göçmen 1959 s. 57). *Ben cānım gençliğime ḍoyacağım, şunda beş gün ‘ömrümüz var, yaşıma başıma göre eğlencemi ararım.* (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 38).

cani ‘cinayet işlemiş olan kimse, katil’ < Ar. *cānī* a.m. [/*cny*/ kökünden] Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* . *Bu sabahki cinayetiyle sapık cani dokuzuncu kanlı cinayetini de işlemiştir.* (A. Nesin 1991 s. 17).

canib/canip ‘yön, taraf’ < Ar. *cānib* ‘yan’. *Kütahya Kastamoni’nin hangi cânibine düşer?* (A. Ağaoğlu 1993 s. 11). *canibinden* ‘tarafından’: *Ol-daḫı baŋa Süleymān cānibinden yėtişüb durur.* (Ferec 855/1451 v. 144b). *canibine* ‘tarafına’: *Ataŋ emīrel-mü’minīn cānibine hem nāme yazmışdur.* (Ferec 855/1451 v. 122a). *andan cānibe* ‘ondan yana’: *Herkesüŋ güş-ı hūşı andan cānibe taraşşud ... (??) ‘iyān ola.* (‘Ālī 1956 [1586–87] s. 249). EO.’da dativussuz de olurdu, krş. *taraf*: *Nasraddin Ḫāce bir gün bir ağacıŋ dalına çıḳub ucından cānib oturub dibinden keserdi.* (P.N. Boratav 1995 s. 97).

O. **canibeyn** ‘iki taraf (ms. bir dâvada)’ < *canib* + dualis eki olan *-eyn*, b. *Beynennehrreyn* . ‘yanyana (?)’: *Ḫuşūşā cānibeyn olan kiçeler birbirine uymaya ve eger maḳ‘adlar velentseler ise tenāsüb gözetmeye ...* (‘Ālī 1587 v. 134r).

O. **Canik** ‘Karadeniz kıyısında merkezi Samsun olan dağlık eski bir vilâyet’ < Eskiçağda orada yaşayan *Tzan*’lar milletinin isminden. Krş. İA 1945 III, 25 (B. Darkot).

caniko (hitap olarak) ‘sevgili’ < *can* + Slav dillerinde müennes küçültme eki olan *-ka*’nın vocativus halinde aldığı *-ko* şekli, b. *anaçko* . Aradaki /i/

belki *ciciko*'ya benzetme. ***Hadi öldürsene canikom!*** (A. Nesin 1970c, kitap başlığı).

canip, b. *canib*.

AD. **canka** 'küçük sarı bir çeşit erik' DS 857 < krş. Bulg. *djanka* 'Prunus myrobalana' < Tk. *can eriği*'nin ilk kelimesi + Bulg. küçültme eki olan *-ka* BER 1971 I, 356. Slavca *-ka* için b. *ayka* . ***Muhtarın evleği başında pıtrak gibi bir canka yolumu kesti. Uzandım, sarı sarı erikler kopardım.*** (M. Başaran 1955 s. 77).

cankama, b. *cargama*.

EO. **cankı** 'danışık kurulu' TS 753 < Moğ. *cankı* 'müşavere; anlaşma' G. Doerfer 1963 I, no. 151.

AD. **canp** 'kola bitişik vücut parçası' THASDD 1041 I, 246, 'kağnıda kola bitişik parça' DS 857 < Ar. *canb* 'vücudun yanı, böğür' A. Tietze 1958 no. 44.

O. **canperver** 'can besleyen, insanın kalbine iyi gelen' < Fa. *cān-parvar* a.m. [*cān* + *-parvar* 'besleyen']. ***Misāfire çıḳan ṭa'āmları ẕikr olunduġı üzre leẕīẕ u cān-perver ve ḫāne-perver aşçılar bişürdügi ni'metden bile eleẕẕ u ḫōşter olub ...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 146).

⊡ Fa.'dan alınan kelimelerde sonu ***-perver*** ekiyle bitenler vardır. Bu ek, 'besleyen; beslenmiş, eğitilmiş' mânasına gelen Fa. ***parvardan/parvarīdan*** 'beslemek, (evlât) büyütmek' fiilinin bir fiil unsurudur. A–E cildinde bu unsurla teşkil edilmiş şu kelimeler geçmektedir: ***canperver, edebperver.***

O. **canrüba** 'cazip, hoş, latif' < Fa. *cān-rubā* 'öldürücü'; muhtemelen *dilrübā* yerine yanlış kullanım. ***Gönül çekici, canrüba bir koruya açılıyordu kapı.*** (B. Uzuner 1994 s. 59).

cansiperane 'canını verircesine, canını feda edercesine' < Fa. *cān-siparāna* [*cān* + *sipar(dan)* 'üstünde tepinmek, tepmek' + zarf eki olan *-āna*, b. *acizane*]. ***Muzaffer bir dergi çıkardı. Hapse girdi, ama otele girer gibi bir hapse giriş. Ne sefaleti tattı, ne cansiperane bir gazaya girişti.*** (C. Meriç 1992 s. 145). ***Neden saç sakal, giyim kuşam daha cansiperane savunuluyor da, iç dünyalar, düşünceler bukadar bir heyecanla değiştirilip dışa vurulmuyor?*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 70).

O. **cansitan** 'katledici, öldürücü' < Fa. *cān-sitān* a.m. [*cān* + *-sitān* 'kapan, alıp götüren']. ***Gün olmazdı ki bir āfitāb-ı 'ālem-tābı dest-i taġallüb-ile çeküb almaya ve vücūdı gencini ḫarāb ėdüb kenz-i 'iffetine ef'ī-i denān u şu'bān-ı cān-sitān şalmaya.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 181).

O. **cansuz** 'canı yanan, ıztırap çeken' < Fa. *cān-sūz* a.m. [*cān* + *-sūz* 'yanan']. ***'Āşıḳa raḥm eylemekde şem'dür rūşen delīl | Kim döker pervāne-i cān-sūz içün ḳan yaşlar.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 176).

cant 'araba tekerleğinin çemberi' < Fr. *jante* ***Bin beş yüz kilometrelik yolları döne döne kavrulmuş cantlara bakıyorum: pırıl pırıl o cantlar, kendimi içinde görüyorum.*** (M. Güler 1990 s. 124).

cantiyane, b. *centiyane*.

capcanlı 'dipdiri, sapsağlam, taptaze, uyanık' < *canlı* + reduplication + */p/* tezat ünsüzü, b. *apakçıl*]. ***Yaslı olmasına yaşlıydı ya, gene de boz şayak urbaları içinde dimdik, capcanlı bir vücudu vardı.*** (M. Başaran 1964 s. 74). ***Ben bu kemik parçalarını devamıyım, annem hâlâ diri miydi gömülürken, bilmiyorum ama ben capcanlı duruyorum işte burada.*** (L. İpekçi 1998 s. 44).

caran, b. *ceran* I.

AD. **car/çar** I 'çarşaf, baş örtüsü' DS 859, ZTS 1976 s. 28, TS 830–831, A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 80, R. Dankoff 1991 s. 21 < Ar. *'izār* a.m. A. Tietze 1958 no. 3.), krş. *ameskene* . ***Bu aralık cara bürünmüş, yüzünde peçe ile bir kadın muhzir ile beraber içeri girer.*** (Recaizāde Ekrem 1941 s. 74).

AD. **car/çar** II 'çağrı, tellâl ile duyurma' DS 859, R. Dankoff 1991 s. 21 < Moğ. *car* a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 146, a.m. Tk. *çar* R. Dankoff 1995 no. 448'e göre Erm. *caṛ* < EErm. *caṛ* 'çağrı' kelimesinden alınmadır. ***Durdı, Şām melikine car*** (kelime *ḫaber* de okunabilir) ***şaldı, "Baŋa uyuŋ!" dėdi.*** (Şaltuḳ-nāme 1974–84 [15.yy.'ın sonu] s. 228). 'yardım, imdad' DS 859: ***Ben de sizden car umdum. Ve debizim köylü akıtlıdır sandım.*** (Yaşar Kemal 1968 [2. baskı] s. 103, b. A. Püsküllüoğlu 1974 s. 23). *carlu* 'meşhur, ünlü' TS 755.

AD. **car/çar** III 'dilenme, toplama' DS 859 < *cer*. ***Senin çüçuh oğlunan benim çüçüh gızım cel çara yollıyah, baah ki hangisi çardan gelir. Hangisi çarlı celirse ona göre gurul.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 393).

AD. **cara/cere** 'toprak testi' DS 859, 884, G. Molino 1641 *gierre* maddesinde < Ar. *carra* a.m. A. Tietze 1958 no. 37. ***Salġun-ile ḫalḳa emr oldı, cerreler ile tulumlar-ile getürdiler, küplere doldurdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 243b). ***Babası bu tümsekten bir avuç toprak almış, ırmaktan doldurduğu cerenin içine karıştırarak sallamış, ona içirmiş.*** (Reşat Enis 1944 s. 64).

AD. **câra** 'cığara' DS 859 < *cığara*. ***Birer câra içek mi?*** (Orhan Kemal 1952m s. 33).

AD. **caral/çaral** 'az ürün veren kuvvetsiz toprak' DS 859, 1080 < Ar. *caral* a.m. A. Tietze 1958 no. 39.

AD. **caraskal/ceraskol** 'birbirine çatılmış üç sırıkla yapılan vinç' < *cerr-i eskal*, b. *cer/cerr*. ***Günlerce sonra bir ceraskol, bir kaç kriko ve bir sürü küçük şehirlinin heyamolası ile, halatlarla çekilerek kamyon oradan çıkarıldı.*** (S. Şengil 1948p s. 69).

AD. **carcar/cercer/cırcır** I 'döven' DS 860, 927, TS 760 < Ar. *carcar* a.m. Krş. Kürt. *cercer* a.m. I.A. Orbeli 1957 s. 457. A. Tietze 1958 no. 34.

AD. **carcar/cercer/cırcır** II **çırçır** 'geveze, dedikoducu' DS 860, Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 45 < ses taklidi tâbirlerden. *carcar et-* 'gevezelik etmek': ***Artıḳ söyler miyim yā ben aġzı ḳaraya? İşte cār cār ėdenin ḫāli budur.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 43). ***Of! Ne cırcır şeymiş bu be!*** (M.L. Dikbaş 1936 s.

40). *Bundan önceki attırık ve çırçır gazetelerde geçen iki yıl içinde böylesinden yığın-yığın gelmişti.* (A. Hünalp 1962 s. 85).

AD. **carcara** 'çağlayan' DS 860 < Ar. *carcara* 'su sesi' [Ar. tipinde ses taklidi kelimelerden, krş. *zamzama, şarşara*.].

AD. **carcı** 'tellâl' DS 860 < *car/çar* II, krş. Moğ. *carçi* a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 147.

AD. **carcur** I (askerlik terimlerinden) 'taşıdığı fişekleri arka arkaya namluya sürmeğe yarayan cihaz' < Fr. *chargeur* a.m. [*charger* 'yüklemek' + kılıcı ismi (nomen actoris) eki olan *-eur*, b. *adaptör*]. *Geçerken bir carcur fişek yakarım anlarsın!* (F. Baykurt 1971t s. 311). Krş. *şarjör*.

AD. **carcur** II/**cırcır/circir** 'fermuar' DS 860–861, ZTS 1976 s. 31 < ses taklidi kelimelerden. A. Tietze 1982z no. 33. *Mavi tulumunun cırcırını açarken gevrek kahkahalarının birini koyuveriyor.* (Mustafa Şerif 1959 s. 33).

AD. **cardın/cartın/circan** 'iri fare' DS 861, TS 754, A. Caferoğlu 1948 s. 226 < Ar. *cirḏawn* a.m. A. Tietze 1958 no. 36, b. *baydak* . *Bilmiyor bu çocuk, eyvan denilen penceresiz bir girintide yaşamak ne demektir. Yere yığılan, her gün düzeltilen, ama düzeltilirken bile dağınık duran gönleri, kötü dabaklanmış derileri, onları sürekli kemiren cardun ordularını görmedi.* (A. Kutlu 1991 s. 86). *Hele yahaladım! Sıçan değul, circan imiş ...* (F.C. Göktulga 1953 s. 11).

O. **care** 'mahalle' < Ar. *cāra* a.m., [/*cwr*/ kökünden, krş. *civar*.] *Çün Mışra yėtişdi, cārei sordı, Mubārek evin buldı.* (Ferec 855/1451 v. 53b).

AD. **cargama/cangama/cankama** 'ağız kaygası, gürültü' DS 856, 1071 < Fa. *çār-gāma* 'tumultuous mirth' F. Steingass 1930 s. 385.

carḫadaḫ, b. *çarkadak*.

AD. **carı** 'canlı, becerikli, eli çabuk; çabuk' DS 861–862, Caferoğlu 1948 s. 226 < Yun. (dial.) **τζαρο/τσαρο* (*tzaró/tsaró) < BizYun. *ταρον* (tarón) a.m. Ch. Symeonidis 1973 no. 213.

AD. **carık** 'keklik avlarken avcının arkasına saklandığı keklik resimli bez' DS 862 < *carik/çarik*.

carık, b. *carut*.

AD. **carıs/caris** 'arsız, yaramaz' DS 863, *carıs et-* 'rüsvay etmek' TS 755 < Ar. *cāris* 'utandıran, rezil edici' Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* . A. Tietze 1958 no. 38.

O. **cari** I 'akan, akmakta olan' < Ar. *cārī* a.m. [/*cry*/ kökünden]. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* . *Ve livā'-i mezbūreden ba'ż ḫarḳlar olub cārī olan ṣuyla ḳurāsınıŋ zirā'ati ṣuvarılub intifā' eyler imiş.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 70).

cari II 'tedavülde olan, yürürlükte olan' < Ar. *cārī* a.m., asıl mânası 'akmakta olan' [/*cry*/ kökünden]. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* . *Ḳabā'il-i 'Arab içinde resm böyle cārī imiş kim her ki yolda yürürken yöni Ḫātim-i Ṭāy sinine uġraya ... anda ḳurbān ėde.* (Ferec 855/1451 v. 233a). *cari hesap* (ticaret terimi) 'alacak verecek hesabı, banka hesabı': *Maşa, cari hesabında yüzbinlerin yattığından başka İstanbulda apartmanı olan Maşa, bu ufacık kızın emrini hakaret saymaz.* (Orhan Kemal 1965f s. 177).

O. **carih** 'yaralı' < Ar. *carīḥ* a.m. [/*crḥ*/ kökünden, 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb*]. *Çün carīḥ-i ġamzeŋem geh geh ṭuz eksün kim lebüŋ | Andan artuḳ iḥtiyācum kimseden merhem degül.* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 219).

carik/çarik 'bir cins kuşak' R. Dankoff 1991 s. 21 < Kürt. *çarik* 'peçe' K.K. Kurdoev 1960 s. 150, krş. *car/çar* I + küçültme eki olan *-ik*.

AD. **caris**, b. *carıs*.

cariye 'genç kadın köle' < Ar. *cāriya* a.m. [/*cry*/ kökünden, Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* ve *-a/-e* müenneslik eki, b. *âbide* II]. *Bir cāriyeye buyurdı: "Var, şol yatan geyicegi al, odaya gel!" dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 37b).

(Argo) **carmak/carmakcur** 'rakı' M. Mikhaïlov 1930 s. 22, F. Devellioğlu 1959 s. 71, H. Aktunç 1990 s. 63 < Erm. *cermag* 'beyaz' ve *çur* 'su' M.L. Wagner 1943 s. 12, 31–32, R. Dankoff 1995 no. 455. *"Carmaḳcur nedir?" - Ḏāten gülmeğe bahāne aradığı içün ḳahḳahayı şalıverdi. "Onu da bilmiyor musun? Raḳı ... raḳı!"* (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 85).

carp 'kâğıt kesilmesi sesi' < ses taklidi kelimelerden. *Kıs kıs, kahkahaya varmıyan gülüşler kapladı camiyi. Ama Emin bunları carp diye kesti.* (F. Erdinç 1973 s. 111).

carse 'bir cins kumaş' < İng. *jersey* a.m.– aslında İngiliz Jersey adasındaki balıkçıların giydiği kumaş. *Mahmutpaşa malı carse gömleğinin bir yanı yırtıktı kızın.* (M. Seyda 1974).

cart I/**cart cart** 'kâğıt veya kumaş yırtılması sesi; osuruk sesi: kaba alay nidası' < ses taklidi kelimelerden; krş. *carta*. *"Çocuklarıma gazoz, bana da bir az şekerli." Kahveci Ahmet efendi: "Cart!" deyince, Yorgi şaşalardı.* (Orhan Kemal 1949b s. 103). Labialisation ile: cart curt 'çalımlı konuşma' (Labialisation'lu terkipler için b. *abidik gubidik* [2]): *Biraz cartcurt, hötmöt edip kuyruğunu tava sapına çevirsene be adam!* (S.M. Alus 1944 s. 90).

cart II 'frapan, göze batan (renk hakkında)' < *cart* I. *Evini döşemesi gerekince, elinde olmadan bir Hollywood living-room'una özenmesi, villasını alçak plastik koltuklar, cart perdeler, cam masalarla donatıp ...* (A. İlhan 1981s s. 180). *Berin Hanım'sa, bigudili saçlarını cart kırmızı bir naylon eşarpla örtmüş ...* (A. İlhan 1981s s. 422). *Çorapları cart yeşildi.* (Yaşar Kemal 1992ks s. 75).

carta/zarta 'yellenme, osuruk' < *cart I /cart cart*, fakat sondaki */a/* bu genişlemenin başka bir dilde vukubulduğunu gösterir, ms. Ar. (Suriye dial.) *ḍarṭa* a.m. A. Tietze 1958 no. 121. *Loḳumları*

getirmeye giden Tosun yürürken aġziyle bir carta çekerek "Yavaş gel! Benim ṣūratımı pişmiş kelle mi ṣanıyorsun dağılacaḳ" (H.R. Gürpınar 1926b s. 23). *O sıra esteri zarta çektiğinden tüm Dersimli ṣıhlar, seyitler Ṣıh Said'in tehdidine daha bir keyifli güldüler.* (K. Bilbaşar 1969 s. 38). Mecazi mânada 'ölmek': *Ulan, bir bıçakta cartayı çekti bel* (Orhan Kemal 1963d s. 69).

cartadak (ekspresif kelimelerden) 'yırtılma gürültüsünü ve bu gürültünün ani olarak kesilmesini anlatır' DS 863 < *cart* + âni bitimi ifâde eden *-adak* genişlemesi, krş. *zıngadak*. *Karagöz: "Ulan karı, ağzını topla, şimdi gelirsem yanına, ağzını mutfak paçavrası gibi cartadak yırtarım!* (M. Rona 1944a s. 14).

⊡ Bir ses taklidi veya ekspresif kelimeye takılan *-adak/-edek* genişlemesi, bu hareketin aniden kesilmesine ya da bu gürültünün birdenbire susmasına eşlik eder. A–E cildinde onunla teşkil edilmiş kelimeler: *cartadak, cazzadak, cırkadak, combalak/cumbadak, çarkadak/carḫadaḫ, çatadak/çattadak, dangadak, dingedek.*

cart curt, b. *cart* I.

cartın, b. *cardın*.

O. **caru** 'süpürge' < Fa. *cārū* a.m. *Pāk eyleyeyin yoluŋı tozdan yüzüm üzre, | Bel bağladum ol ḫizmete ben nite-ki cārū.* (Ẕātī 1987 III, 140).

AD. **carut/carık** 'ateş küreği' DS 862, 864 < Erm. *caṛud/çaṛug* R. Dankoff 1995 no. 449. *Mestan, pastırma hırsızlığına soyunduğu bir başka gün, "carut"un sacdan yapıldığını, esasen odun sobasından ateş çekip mangala aktarmaya yaradığını, en önemli yan işlevinin de pastırmalara dadanan kendi gibilerinin bitli başına indirilmek olduğunu öğrendi.* (M. Margosyan 1996 s. 15).

AD. **cascavlak/casacavlak/cascavuldak** 'tamamen saçsız; çırılçıplak; cebi boş, eli boş' < *cavlak* + reduplication + /s/ tezat ünsüzü, b. *apakçıl* ; ikinci varyantta öntakının sonunda /a/ ünlüsü görülür. *Eyice yolunduk bu işte. Tam yüz beş pannot da postaneye yatırdık mı? Köye cascavlak döneceğiz bu gidişle.* (F. Baykurt 1971c s. 260). *Tek kollu, kır bıyıklı, başı da casacavlak bir ihtiyar, ansızın o tek koluyla koluma yapıştı.* (F. Erdinç 1973 s. 27).

AD. **casıl casıl yan–** 'cızırdıyarak yanmak' < ses taklidi tâbirlerden. *Yüreğimin başına bir kızgın demir gelip saplandı, yüreğim casıl casıl yanıyor* (F. Baykurt 1967a s. 416). *casılda–* 'cızırdamak': *Çil Abdulla'nın saban demiri çelikleşiyordu. Biraz casıldattıktan sonra getirip ustanın önüne koydu.* (F. Baykurt 1961o s. 205). *casıltı* 'cızırtı': *Götürüp usulca duvarın dibindeki su yalağına soktu. Yalaktan bir buğu, bir casıltı yükseldi.* (a.y.).

casus b.m. < Ar. *cāsūs* a.m. *Cāsūs ḫaber getürdi: fülān yėrde aġır kārvān ḳonub durur dėyü.* (Ferec 855/1451 v. 9b).

caşır, b. *çavşır*.

AD. **catt,** b. *cad*.

AD. **cav–/çav–** 'amaçtan şaşmak, yol değiştirmek; evvelâ yaklaştıktan sonra, âni olarak uzaklara kaçmak' DS 1095, TS 843–844 < belki *cay-* ve *cıv-/çıv-* ile beraber ET. *sap-* fiiline bağlı bir grup. *Mustafayı gördü, hançerini ona fırlattı. Mustafa hançerden sakındı. Çavan hançer uzaklara gidip geriye döndü.* (Yaşar Kemal 1992ks s. 163). *Bir gün dağın yamacında bir tavşana bırakmış Ali Çavuş kuşunu. Kuş çavmış gitmiş, bir daha da dönmemişti.* (a.e. s. 15). *çavl* 'def ol!': *Ḳakıyub dėdi: "Ne söyler şu? Şuradan yüri, çavl"* (Nazmī 1928 s. 54).

(Argo) **cavalacoz** I/**cavalacosti** 'dermeçatma, kıymetsiz' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 45–46, F. Devellioğlu 1959 s. 73, H. Aktunç 1990 s. 63 < Ch. Symeonidis 1973 no. 54'e göre Yun. (dial.) *ζαβαλης* (zavalís) vs. 'zavallı'. İkna edici değil. *Öbürlerinin hepsi çoluk çocuk, cavalacoz takımından, buysa bambaşka, kerli ferli, üstelik çok duygulu, düşünceli.* (M. Seyda 1966 s. 219).

AD. **cavalacoz** II 'gereksiz lâf' DS 865.

cavan/cavana, b. *caban*.

cavıl cuvul, b. *cağıl cağıl*.

AD. **cavır** 'gâvur' DS 866 < *gâvur* < Fa. *gabr* 'ateşperest' (belki < Ar. *kāfir*) K. Lokotsch 1927 no. 632. *Herif tanyerleri ışımadan, cavır müslüman seçilmeden kalkacak da yola düşecek, terleyip yorulacak, Çubuk'a varacak.* (F. Baykurt 1970 s. 187).

cavi 'kıymetli bir tahta cinsinden imal edilmiş (?)' < *Cava* Adasının isminden *-î* ekiyle yapılmış sıfat. *Tavan arasında büyük cavi sandıklar, sandıklarda yazın torbalara koyup kaldırdıkları içi samur, dışı ipek, ev giysileri Nazır'ın.* (Peride Celal 1991 s. 294–295).

O. **cavidan/cāviẕān** 'ebedî;' < Fa. *cāvidān* a.m. Fa. kelimelerdeki /d/ /ẕ/ gelişmesi için b. *azine* . *Fenā dārında, ey şen-gül, senüŋle gülşene girmek | Bihişt-i cāviẕān oldur, beḳā-yı dār-ı ʿuḳbā-dur.* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 72). 'ebediyen, ilel'ebed' *Çünki bunda yoġ-imiş hīç bīm-i cān, | Burada durmaḳ gerekdür cāviẕān.* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2515).

AD. **cavk** 'topluluk' DS 866 < Ar. *cawḳ* 'kıt'a; topluluk' A. Tietze 1958 no. 45. [/cwḳ/ kökünden]. *Uyandı, gördi ki bir cavḳ atlu üstin almışlar dururlar.* (Ferec 855/1451 v. 32a). O. *cavk cavk* 'takım takım' TS 755: *Her gūşei bir ṭāyife dutmış, cavḳ cavḳ oturmışlar.* (Ferec 855/1451 v. 92b).

AD. **cavka**, b. *çavka*.

cavla– I 'parıldamak, pırıldamak (?)' < *cağla-* fiilinin varyantı. *Kristal hokka takımı cavlıyordu. Masanın aydınlık camını yankılamıştı.* (Tarık Dursun K. 1960 s. 48). *Güneşin eğri dönüklüğünde, camda, Fiyamma'nın yankısı cavlıyordu.* (a.e. s. 21).

AD. **cavla–** II 'tüyünü dökmek, çıplak kalmak' DS 866–867 < **çıpla-* fi'linin varyantı.

AD. **cavlak** I/**caflak** 'tüysüz, çıplak' DS 840, TüS 1983 s. 203 < *cavla-* II + fiilden sıfat yapan *-k* eki (*akık*), krş. *büyü- > büyük, uza- > uzak.*

cavlak II '??', yalnız şu tâbirde: (Argo) *cavlağı çek-* 'ölmek' H. Aktunç 1990 s. 63 *Sizin anlıyacağınız, Settar efendi bir kalb sektesinden cavlağı çekti.* (S.E. Ertem 1933 s. 86).

AD. **cavra** 'köpek' DS 867 < krş. Kürt. *cevir* 'av köpeği' ve küçültme eki ile *cevrik* 'köpek yavrusu' Jaba–Justi 1879 s. 120.

AD. **cavra-** 'gayret etmek, uğraşmak' < ET. *tavra-* 'acele etmek' Clauson 1972 s. 443 (?). *Seni mahçum edeceğim, diyerek korkutmiye cavradi.* (A. Caferoğlu 1946 s. 243).

O. **cavri** 'bir rayiha çeşidi' R. Dankoff 1991 s. 22 < Ar. *cūrī* 'Damaszener Rose' H. Wehr 1958 s. 133.

cavul cuvul, b. *cağıl cağıl.*

cay, b. *ca.*

cay- 'vazgeçmek, kararından dönmek' < *cav-/çav-* (?). Eski kaynaklarda bulunamadı. *Yalnız son dakikada bir şey oldu, yaşlı kadın gitmekten cayıverdi.* (V.O. Bener 1953 s. 77). *Kız bir defa kararını vermişti: Kolay kolay cayacak gibi görünmüyordu.* (C. Tuncer 1960 s. 118–119). *Gene de seni sevmekten caymadı. Sabırlıydı.* (İ. Aral 1997 s. 321).

AD. **caygın** 'vazgeçen, işin ardını bırakan, dönek', *caygınlık* 'kararsızlık' DS 868–869 < *cay-* + fiilden sıfat yapan *-gın* eki, b. *akkın . Bir acıma duydu, bir caygınlık getirdi. "Benim işim iş değil ya, ne yapacaksın ...* (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 102).

O. **caygir ol-** 'yer tutmak, yerleşmek' < Fa. *cāygīr şudan* a.m. [*cā/cāy* 'yer' + *-gīr* 'tutan', b. *afakgir*]. *Zaten hanım efendiyi kurtarmak hususu kalbimde caygir olmuştu.* (H.R. Gürpınar 1938 s. 165).

cayır cayır/çayır çayır 'hız ve şiddet ifâde eden ekspresif tâbir' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 46: *Ṣaḥrāda ḳaçdı benden ol āhū çayır çayır.* (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 215). *Durmadan cayır cayır telefonu işliyor.* (S.M. Alus 1934 s. 36). *Adamakıllı çirkinlere de âşık oluyor. Hem de nasıl? Kerem gibi cayır cayır yanarak.* (S.M. Alus 1944 s. 44). *Asıl cennet orada serilmiş yatıyor, asıl cehennem orada çayır çayır yanıyor.* (A.Ş. Hisar 1944 s. 64). *Tahkikat komisyonu kurulmuş, beni de cayır cayır arıyor.* (M. Makal 1960 s. 59). *cayırda-* (ve isim olarak: *cayırtı*) 'bir şey hızlı yanarken veya yırtılırken duyulan ses': *Bunca yıldır kaç pantalonum söküldü. Hiç birinin cayırtısı böyle olmadı. Hiç biri böyle cayırdamadı.* (A. Nesin 1959k s. 42). *Bir radyomuz vardı, sattık, sattık da çok iyi oldu, kafamız dinlendi. Bir cayırtıdır gidiyor.* (F. Baysal 1992 s. 38). Mecazi mânada 'çıkışma, azarlama': *Onun cayırtısı bir şey değil gene. Asıl kızılca kıyamet Bayan Naciye ayılınca koptu.* (M. Seyda 1962z s. 36).

EO. **cayır u cümen**, b. *çayır çemen.*

O. **cayigâh** 'ikametgâh, konut' < Fa. *cāygāh* a.m. Fa. *-gâh* unsuru için b. *âdemîgâh . Şehre girdiler, şerîf cāyigāhlarda ḳondılar.* (Ferec 855/1451 v. 141a).

cayiz, b. *caiz.*

cayize, b. *caize.*

caynak, b. *cıynak.*

cayro (havacılık terimlerinden) 'uçağın uçuş vaziyetini gösteren alet' < İng. *gyro, gyroscope*'un kısaltılmışı, a.m. [EYun. *γυρος* (gıros) 'daire' ve *σκοπειν* (skopéin) 'görmek']. *Yoksa cayro arızalı mı? Yanlış yöne mi gidiyorum?* (B. Günel 1991 s. 311).

caz I 'bir modern müzik çeşidi; onu çalan orkestra' < İng. *jazz* a.m. [kelimenin aslı için çeşitli nazariyeler vardır]. *Çilek Bayramında "Refah" şilebi kiralandı, ambarına iskemleler dizildi ve bir caz konuldu, Ereğli'ye gidildi.* (M. Seyda 1970 I, 141). *Yumuşak bir caz melodisi mutfağa, oradan da evin içine yayıldı.* (B. Uzuner 1997 s. 14).

(Argo) **caz** II 'gevezelik, boşa konuşma; mırın kırın etme, sırtarma' H. Aktunç 1990 s. 63 < *caz* I. *Reise berberin caz yaptığını kusmaya gittiler.* (M. Kaçan 1990 s. 38).

cazbant 'caz müziği çalan orkestra' < İng. *jazzband* a.m. [*jazz* ve *band* 'bando']. *Çalsın Maksimbarın cazbant kolu, / Çal bre kara köpoğlu, / Anlatayım Konstantinoplu!* (Nâzım Hikmet 1930 s. 60).

AD. **caz caz** 'yakan, yakıcı' DS 870 < ekspresif kelimelerden, krş. *cazır cazır. Ayak bileklerine çıkan toz caz caz ayaklarını yaktı.* (Yaşar Kemal 1993h s. 23). Krş. *cazır cazır.*

cazgarı, b. *cadı.*

cazgır I (güreş tâbiri) 'güreşten evvel pehlivanları halka takdim eden şahıs' < Fa. °*şaḍgīr* a.m. [Ar. *şadd* 'kuşak' R. Dozy 1927 I, 736, ve Fa. *-gīr* 'tutan', b. *afakgir*]. Fa. */d/* Tk. */z/* gelişmesi için b. *azine . Cazgır, pehlivanları önüne alarak seyircilere bağıra bağıra adlarını, sanlarını, maharetlerini ve tehlikeli oyunlarını sayar: Peşinden duasını okur.* (M.H. Biç 1944 s. 13). *Cazgırın önünde eğilerek başbaşa verir, bileklerimizi tutardık: "Allah Allah... İki yiğit çıkmış meydane, birbirinden merdane!"* (R. Enis 1957 s. 71).

cazgır II 'fitneci, dedikoducu' TüS 1983 I, 203 < *cazgır* I. *Yoksa o cazgır bunun da mı farkındaydı diye geçirdim.* (L. Erbil 1985 s. 148).

cazı, b. *cadu.*

cazır cazır 'cazırdıyarak, harlı ateşte kaynıyarak' < ses taklidi kelimelerden', krş. *caz caz. Ticaret boru mu be? Çekirdekten yetişmezsen yaya kaldın; benim gibi piyasanın içinde pişmeli, cazır cazır kavrulmalı.* (S.M. Alus 1934 s. 134). Krş. *caz caz.*

cazib/cazip ‘çekici’ < Ar. ***cāḏib*** a.m., (Ar. ***/ḏ/***’nin Tk.’de ***/z/***’ye dönmesi için b. ***ahize***) ***Göŋülleri ceẕbeler-ile cāẕib ėtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 14a). ***Benim için ağırlık olacak hiç bir şeyi cazip bulmuyordu.*** (C. Oğuz 1959 s. 89).

cazibe ‘çekicilik’ < Ar. ***cāḏiba*** a.m. ***Bu incelikleri, zarafeti, nezaketi, sehhar tebessümleri Nesrine mümtaz bir cazibe veriyordu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 41). (fizik terimi olarak) ‘çekim’: ***Arada sırada bazı hanımların araları açılır, fakat evin içindekilerin heyetini döndüren bir cazibe kanunu varmış gibi derhal bunların diğer bazılariyle münasebetleri daha iyileşir.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 41).

cazibedar ‘cezbedebilen, çekici’ < ***cazibe*** + Fa. ***-dār*** ‘malik olan, ihtiva eden’, b. ***abdar*** . ***Nihayet, bütün bu güzellikler üstünde parlıyan derin nazarlı, cazibedar bir çift göz.*** (Fazlı Necip 1930 s. 81).

O. **cazim** ‘kararlı’ < Ar. ***cāzim*** a.m., Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid*** . ***Oġlan yėŋilmedi, "Elbette cāzimem, ʿāzimem, ḥāzimem!" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 49b).

cazip, b. ***cazib***.

cazu, b. ***cadu***.

cazzadak ‘âni bir cazırtı ile dokunanın elini yakarak’ < ses taklidi ve ekspresif kelimelerden olan ***cazz*** + birdenbire sona ermesini ifâde eden ***-adak*** eki, b. ***cartadak*** . ***Ḳurşun eriyince Monla Ḳadın bir eline yeşil çanaḳlı tepsiyi, diğerine kiçeyi alaraḳ, yorġana medfūn Kenʿān'ıŋ başı üzerinde kiçeniŋ muḥteviyātını cazzadaḳ çanaġa boşaltır.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 506).

ce!/cee! (küçük çocukları yalandan korkutmak için kullanılan bir nida) ‘sürpriz!’ DS 874: ***Bu bir "ce!" ama çocuḳluḳdaki "ce!" gibi ḳorḳuluca değil.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 69). ***ce de-*** ‘birdenbire ortaya çıkıp korkutmak’: ***Salcı Ali'nin ölümden, salgından korkusu yoktu. Azrail kaç kere burnunun ucuna gelip "cö" demiş!*** (Reşat Enis 1944 s. 246). ‘birdenbire görünüp tekrar kaybolmak’: ***Mevsim yaz; ağustos ayındayız. Akşam cee derken sabah olur, değil mi?*** (S.M. Alus 1944 s. 68).

ceb/cep ‘göğüs (ten ile gömlek arası)’ < Ar. ***cayb*** a.m. [***/cyb/*** kökünden]. ***Ceybinden bir ḥoḳḳa daḥı çıḳardı, ici dolu aḳ dopraḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 38a). b.m. (Ar.’da da bugün bu mâna var): ***Ceplerini paltosunun ceplerine soktu, boynunu yakasının içine çekti.*** (T. Ağaoğlu 1957 s. 77). ***cep harçlığı*** ‘padişahın has hazinesi’: ***Sulṭān Süleymān zamānında Mıṣr ḫazīnesinden vāṣılü l-irsāl ceyb ḫarcluġı ki sāl be-sāl beş kerre yüz biŋ altundan ġayrı ḳalem evlerindeki memāliküŋ senevī vāridātı beş biŋ yük akça idi.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 240).

O. **cebabire** ‘kudretliler’ < Ar. ***cabābira*** a.m. [***/cbr/*** kökünden; ***cabbār***’ın çoğulu]. ***Ṣāḥib-ḳırān-ı rūy-i zemīn ve fermānrān-ı cebābire-i ḫavāḳīn ...*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 143).

O. **cebanet** ‘korkaklık, yüreksizlik’ < Ar. ***cabāna*** a.m. ***Otuz yıldan beri ḳurtulmadın gitdi cebānetden.*** (Şair Eşref 1958 s. 116).

cebbar I ‘cebredici, zorlayıcı; kudretli (Tanrı)’ < Ar. ***cabbār*** a.m. ***Ben ʿayyārlikden, cebbārlıġumdan, ḫūblıġuma maġrūrlıġumdan hīc kimseye baş egmezidüm.*** (Ferec 855/1451 v. 107a).

AD. **cebbar** II/**ceber** ‘becerikli, açıkgöz, cesur’ DS 871, R. Dankoff 1991 s. 25 < ***cebbar*** I. ***Ellerinden bir maʿrifet ḳurtulmaz, ġāyet ceber ve Cemşīd-şanʿat ādemleri vardur.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 713).

AD. **cebcebe** ‘tuvalet malzemelerini koymak için üzerinde küçük cepler bulunan işlemeli bez’ DS 871 < Fa. ***cīr u caba*** < Moğ. ***cėr cebä*** ‘asker techizatı’ G. Doerfer 1963 I, no. 170.

EO. **cebe** ‘zırh’ TS 756–757 < Moğ. ***cebä*** a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 155, O.N. Tuna 1972 s. 217–218. ***Ḫudādād ḳorḳdı, daşra çıḳdı, at bindi, cebe geydi.*** (Ferec 855/1451 v. 63b). ***cebe sat-*** ‘caka satmak’ TS 759 (kıymetli zırhlarını giyip onları alayda gösterenler, gûyâ onları satışa çıkarmışlar): ***Zīrā mevālī-i ʿiẓām ʿadd olunan ekābir-i fiḫām ki vardur, mücerred cübbe geymeg-ile birbirlerine caba şatmadan ve bir ṣūf ėdinmeg-ile feylesūf-ı mevṣūf geçinmeden ḫālī degüllerdür.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 177). ***Daġlar ḫalḳası geydürdi zırıhlar tenüme, | Cebe şatmaḳ nic' olur göstereyin düşmenüme.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 179).

cebehane, b. ***cebhane***.

O. **cebel** ‘dağ; kırlık’ DS 872 < Ar. ***cabal*** a.m. ***Sengīn dilüŋi vaṣf ėdüb āh eyledi Ẕātī, | Ṭaşlar bile saḫt oluban āh ėtdi cebelden.*** (Ẕātī 1987 III, 92). ***Tapuda "Garben Çıkrıkçı Deresi, şarken Hacı Molla tarlası, şimalen cebel, cenuben Ahlatlı-İkiarmutlu yolu" diye kayıtlı.*** (C. Tuncer 1960 s. 29).

Cebelitarık/Cebeltarık ‘Batı Akdeniz’de bir yarımada’ < Ar. ***Cabal Ṭārīḳ*** a.m. [***cabal*** ‘dağ’ ve ***Ṭārıḳ*** ‘Endülüs fatihi Târık b. Ziyâd’].

cebellebe ‘cebe girsin!’ < ***ceb/cep*** kelimesi üzerine kurulmuş şaka yollu tâbir. ***Tuzsuz: "Al bakalım sana bir yüzük!" - Karagöz: "Cebellebe"*** (H. Ritter 1924 I, 116).

cebelleş–, b. ***cedelleş-***.

cebellezi et– ‘cebine kaydırmak, dercep etmek’ F. Devellioğlu 1959 s. 74 < ***ceb/cep*** kelimesi üzerine kurulmuş şaka yollu tâbir. ***Ticaretin yolunu bulduk, cebellezi etmeğe bakalım!*** (S.M. Alus 1933p s. 234). Çok defa fiilsiz: ***Sonra benim evimi bilmem kime kiralasınlar, parasını da cebellezi! Yağma yok!*** (E.E. Talu 1935 s. 84).

Cebeltarık, b. ***Cebelitarık***.

ceber, b. ***cebbar*** II.

O. **cebertî (at)** ‘bir cins at’ < ***Cabart*** ‘Habeşistan’da bir bölgenin adı’ R. Dankoff 1991 s. 21.

O. **ceberut** I ‘Tanrının her şeyin üstünde olan kudreti’ Ar. *cabarūt* a.m.

ceberut II ‘zalim, acımasız kimse’ < *ceberut* I. *Seyyah, tarihte eşine emsaline rastlanmadık bir zalim ceberut çıkmış.* (M. Baler 1944 s. 232).

cebhane/cephane ‘silâh deposu; müteharrik harb malzemesi, ağırlık; (b.m.) ateşli silâhlarla atılan patlayıcı madde’ < Fa. *caba-ḫāna* ‘silâh deposu’ [*caba* ‘cebe, zırh’ ve *ḫāna* ‘hane, ev’, b. *abdesthane/apteshane*]. *Ordunun seferberliği ve yıllardır biriktirilen cephanenin düşman eline geçmesi büyük zararlar vermişti.* (A.İ. Tokgöz 1993 s. 217). EO. *cebehane* ‘silâh deposu’: *Bārūt işlenmek ref‘ olunmışdur. Ol ḳazġanları getürüb Mıṣrda cebe-ḫāne-i ‘āmireye teslīm eyleye.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 356). ‘harb malzemesi, silâhlar’: *Kazan aydur; "Maṣlaḥatdur. Tėz cebe-ḫāneyi yükletsünler, hep begler binsünler!" dėdi.* (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 150).

O. **cebhe** I ‘alın’ < Ar. *cabha* a.m. *Gördi-ki üç cüvāndur; pākīzeler, ḫūb-rūlar, ululuḳ ferri cebhelerinde ẓāhir, devlet nūrı yüzlerinde bāhir.* (Ferec 855/1451 v. 120b).

cebhe II/**cephe** b.m. (ön taraf; karada savaş hattı) < Ar. *cabha* a.m., krş. *cebhe* I. *Cephede geçirdiğim ilk gün herşeyin değiştiğini öğretti bana. Bir gün önceki sakin ve mutlu yaşamım çok uzaklarda kalmıştı.* (A. Ümit 1994 s. 33).

O. **cebin** I ‘korkak, ödlek’ < Ar. *cabīn* a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb* . *Kendisini bu ḳadar cebīn bulmaḳdan ḥiddet ėtdi.* (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 47). *Dünyada bu derece cebin, bu kadar korkak, ne kimseyi gördüm, ne de işittim.* (S.M. Alus 1933p s. 188).

AD. **cebin** II ‘uslu’ DS 672 < *cebin* I.

O. **cebin** III ‘alın’ < Ar. *cabīn* a.m. .

O. **cebin** IV ‘bir cins yüğrük deve’ < ?? . *İki cebīnüŋ* (metin: *cenībüŋ*) *biri senüŋdür, göŋlüŋ diledügine bin, ṣilāḥuŋı gey; birini baŋa ḳol* (Ferec 855/1451 v. 54b).

cebken, b. *cepken.*

cebr I/**cebir** I ‘zor, baskı, tazyik’ < Ar. *cabr* a.m. *İmdi eger şāh beni aŋa cebrile vėrürse, gendözümi helāk ėderem.* (Ferec 855/1451 v. 107b). Fa. izafet cebr–i nefs ‘kendine hakim olma’: *Bir ḳābūsuŋ içinden doġan bu rü’yāyı üfürüb silmek içün cebr-i nefs ėtdim.* (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 6).

cebr II/**cebir** II ‘bir matematik usulü, algebra’ < Ar. *‘ilm ul-cabr* a.m. *Cebir problemi ezberlemekten toplama yapmağı unutmuş olmalıydı.* (B. Arpad 1975 s. 25).

O. **cebr** III ‘çıkık kemikleri yerine koyma’ < Ar. *cabr* a.m. Fa. izafet *cebr-i hatır* ‘gönlünü almak, yüreğine kuvvet vermek’: *Anuŋ gibileri manṣablarında ibḳā ve gāh u bī-gāh irsāl-i ḫil‘at u tīġ-ıla cebr-i ḫāṭırlarına beẕl-i himmet-i ‘ulyā-dur.* (‘Ālī 1979 [1581] I, 135).

Cebrail ‘Kur’an’da bahsedilen meleğin adı’ < Ar. *Cabrā’īl* < İbr. *Gabhriël* ‘bir erkek ismi’ [*gabher* ‘adam’ ve *ēl* ‘Tanrı’]. *Süleymān buyurdı eyitdi: "Cebrā’īl ‘aleyhi s-selām baŋa buŋuŋ gibi ḫaber vėrdi."* (Ferec 855/1451 v. 167b). *Sülün gibi kızdı. Cebrail’i baştan çıkarırdı.* (K. Bilbaşar 1961 s. 55).

cebren ‘zorla, zorlayarak’ < *cebr* + Ar. *-en* zarf eki, b. *aceleten* . *Serseriliğin önüne ancak bütün serserileri cebren işe sevkederek geçilebilinir.* (Nâzım Hikmet 1932 s. 89). AD. *cerben* a.m. (*/br/* > */rb/* metatezi için krş. *arbet*): *Padişahın da bütün develeri acından ölecek gibi olmuş. Herkese dağıtmışlar cerben.* (M. Tuğrul 1946 s. 26).

cebret– ‘zorlamak’ < *cebr* I ve *et-* dativus hali ile: *Seni, saŋa müte‘allik olan bütün şeyleri düşünmemek içün fikrime cebr ėtmiş idim.* (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 129).

AD. **cebreze** ‘zorlanarak iş gören adam’ DS 872 < *cerbeze* kelimesinin metatezli varyantı (krş. *celbeze*), fakat verilen mâna cebr’in tesirini gösteriyor. Krş. *cerbeze.*

cebrî (sıfat) ‘zor kullanarak yaptırılan’ < *cebr* + isimden sıfat yapan *-î* eki, b. *adalî* . (zarf olarak) ‘cebren, zorla, ister istemez’ (halk dilinde *-î* ile biten bâzı sıfatlar zarf olarak kullanılabilir, krş. *azamî, cüzî, hasbî, mecburi*): *Biz bunun hakkından gelemiyeceğimiz gibi, karı bir gecede bizi cebrî Azraile devreder de bir solukluk ruhumuzu kolunda teslim ederiz.* (A. Nesin 1960g s. 59).

AD. **cece** ‘kalıntı, tortu’ DS 873 < Az. *cäcä* < Gürc. *çaça* a.m. S. Cikiya 1957 s. 210 < Erm. *cenc* < EErm. *çenç* a.m. R. Dankoff 1995 no. 452.

cecik, b. *çecik.*

cecim, b. *cacım.*

cedd/ced/cet ‘dede, büyükbaba’ < Ar. *cadd* a.m. *Bana öyle bir oyun oynadılar, öyle bir oyun oynadılar ki ceddimde ecdadımda görmedim. Acısı ta yüreciğime oturdu.* (İsmail Galip 1932dk s. 6). *Bendeniz yedi cedden Türk oğlu Türküm.* (Y. Keskin 1957 s. 86). ‘Bil’umum atalar’: *Nihayet, hepimizin ceddi bir: maymun.* (Reşat Enis 1933 s. 176).

O. **cedde** ‘nine, büyükanne’ < Ar. *cadda* a.m. [*/cdd/* kökünden] *cadd*’ın te’nîsi, Ar. müenneslik eki *-a* için b. *âbide* II . *Benüm ceddem vardur, Şehristān-ı Siymiynde olur.* (Ferec 855/1451 v. 152a).

O. **cedel** ‘münakaşa, kavga’ < Ar. *cadal* a.m. *Müriş-i nizā‘ u cedel olan umūruŋ men‘i ve nehyi vācib görilüb ‘adem-i cevāzı deftere ḳayd olundı.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 84).

cedelleş-/cebelleş-/becelleş- ‘çekişmek, münakaşa etmek’ < Ar. *cadal* ‘münakaşa, kavga’, DS 872. Buradaki *-leş-* genişlemesi için b. *bayramlaş-* , metatez için b. *albız* . *Ne kadar olmaz şeylerle becelleşiyoruz, yarabbim! Şu kavgaların, geçimsizliklerin, şu küçük küçük didişmelerin ne mânası var?* (A.M. Dranas 1947 s. 68). *Evden getirttiği dokuma bir yatak örtüsüyle, öteki ranzalardan titiz bir*

görünümle ayrılan yatağının üstünde oturmuş, alfabeyi yeni sökmeye başlayan çalışkan bir öğrenci sabrıyla cebelleşiyor şişleriyle. (S. Soysal 1979yı s. 23). *Fokur fokur kaynayan pis kokulu suların içinde her an ölümle cebelleşir salcı.* (Osman Şahin 1994 s. 10).

cedi 'Oğlak burcu, Capricornus' < Ar. *cadī* a.m., asıl mânası 'oğlak' [Lât. *capricornus* 'dağ keçisi' demektir]. *Bilmek gerekdür ki ṣoḥbet ḳamer Ḥameldeyiken, Cediydeyiken, Miyzāndayiken ḥūb olur.* (Ferec 855/1451 v. 208a). *Ben oġlan iken atam remmāla ṭali'im tutdurdı. Ol remmāl ayıtdı: "Bunuŋ ṭāli'i cedidür" dėdi.* (P.N. Boratav 1995 s. 188).

cedid I/**cedit** 'yeni; yenilenmiş' < Ar. *cadīd* a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb* . *Faġfūra leşker u şehzādenüŋ elçileri vardılar, fetḥ-i cediydi ḥaberin vėrdiler.* (Ferec 855/1451 v. 141b). *Samsun'da arabacı Zeynel Ustaya da yeni bir karoseri yaptırmış. Bir de boyamış yukardan aşağı, al sana cedit yeni otobüs!* (F. Erdinç 1969 s. 73).

O. **cedid** II 'Osmanlı sikkelerinin bazılarına verilen ad' R. Dankoff 1991 s. 22 < *cedid/cedit. Bir zirā' bez ise Circede bir pāra ve iki cedīde ya'nī manġıradur.* (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] X, 867).

O. **cedvel** I 'su kanalı, ark' < Ar. *cadwal* a.m.

cedvel II/**cetvel** I 'liste, fihrist; (kitaplarda) yazıyı çevreleyen çerçeve' < Ar. *cadwal* a.m. 'cetvel tahtası': *Ölçülerim, pergellerim, | Gönyelerim, cetvellerim, | Kıskaçlarım, kerpetenim, | Hepsi mükemmeldir benim.* (Tevfik Fikret 1958 s. 29).

ceel, b. *cel.*

cefa 'büyük sıkıntı, eziyet' < Ar. *cafā* 'katılık, sertlik, kabalık, acımazlık' [/*cfy*/ kökünden]. *Ol sebebden bizi zindāna buyurdı. Zamāndur ki ḥabs cefāsın çekerüz.* (Ferec 855/1451 v. 19a). *cefa eyle-* 'tartaklamak, hor kullanmak, sıkıştırmak': *Dutdı, cefālar eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 215b).

cefakâr 'eziyet eden' < Fa. *cafā-kār* a.m. [*cafā* 'cefa' + *-kār* 'yapan, eden', b. *alımkâr*]. *Temaşā-i dünyā ve cefākār u cefākeş.* (E. Misailidis 1986 [1872] kitabın başlığı). Fakat bugün tersine 'eziyet çeken' mânasında kullanıyor (TüS 1983 s. 204): *Adam o anda karısını öyle sevdi ki, bileğinden [tutup] yanına oturttu: "Ulan karı, ulan cefakâr karı!"* (Orhan Kemal 1965f s. 170).

cefakeş 'eziyet çeken' < Fa. *cafā-kaş* a.m. [*cafā* 'cefa' + *kaş* 'çeken', b. *abkeş*]. *Şu bizim cefakeş Anadolumuzun katlandığı işkenceyi iyice belirtiyor.* (İ. Tarus 1961 s. 283).

O. **cefapişe** 'cefayı iş edinen, zalim, izaç eden' < Fa. *cafā-pīşa* a.m. [*cafā* 'cefa' ve *pīşa* 'iş, meslek']. *İ pederek-i cefā-piyşe ve i bī-ḥamiyyet-i bī-endiyşe!* (Ferec 855/1451 v. 172a).

ceffelkalem 'hiç düşünüp taşınmadan, bir çırpıda' < Ar. *caffa l-ḳalam* 'kaderin kalemi kurumuştur', yâni alın yazısı artık değişmez. *Bizi çok uğraştırdı, çok. Kaç kere temyize gidip geldi. Fakat son yazdığım lâyiha, hani öyle ceffelkalem reddedilecek cinsten değildi.* (B.S. Kunt 1948 s. 72–73).

AD. **ceft/çeft** 'çam ve palamut ağacının meyvasının kabuğu' DS 1106 < Fa. *caft* 'kabuk', *caft-i ballūṭ* 'acorn–cup' F. Steingass 1930 s. 365, H.E. Wolff 1966 s. 189 < Süryan. *gawt* C. Brockelmann 1928 s. 110.

AD. **cegen** 'hasır otu; buğday, çavdar, mısır sapı' DS 874, 875 < Kürt. *cegen* a.m. Jaba–Justi 1879 s. 116.

cehalet 'bilgisizlik; ümmilik' < Ar. *cahāla* a.m. *'Ulūm-ı 'arabīyeden bī-behre ve cehālet u ḥamāḳat-ile şöhre-i şehre ba'ż-ı aġbiyā-ı aġniyā tefāsīr u aḥādīṣ kitābların alurlar.* ('Ālī 1587 v. 140a). Krş. *cehl.*

O. **cehcehe** 'aydınlık, parlaklık' R. Dankoff 1991 s. 21 (başka mânalandırma ile) < Ar. *cahcaha* A. Barthélemy 1935 s. 125. *Bir cehcehe-i dehliz-i Circedir.* (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] X, 811).

cehd/ceht 'çalışıp çabalama' < Ar. *cahd* a.m. *Baŋa ḥacc hevesi oldı. Hezār cehdile māẕer u peẕer rižāsın elikdürdüm.* (Ferec 855/1451 v. 117b). *cehd et-* 'çalışıp çabalamak': *Cehd ėdelüm, gendözümüzi bir ābādānlıġa bıraġayıduḳ ola-mı?* (Ferec 855/1451 v. 128b). *Cehdettiği halde kendini toparlayamıyor.* (S.M. Alus 1934 s. 365). AD. *cahd ėt-/cahtet-* 'çabalayıp uğraşmak, cehd etmek': *Ġızıŋ ardından cahd ėtdi ki ulaşa.* (A. Caferoğlu 1945 s. 24). *Ben hep eyi olsun deye cahtettim, heç böyle olmasını istemedim.* (F. Baykurt 1967k s. 353).

O. **cehele** 'cahiller' < Ar. *cahala* a.m. [*cāhil* kelimesinin çoğulu, Ar. 1a2a3a kalıbı için b. aceze]. *Diğerleri de birincilere gençliği gayritabiî, rezil bir sefahete teşvik eden cehele güruhu diyorlardı.* (Fazlı Necip 1930 s. 133).

Cehennem b.m. (kötülerin gideceği yer) < Ar. *cahannam* a.m. < İbr. *gēhinnōm. Cānı çıḳdı, çehenneme dek gitdi.* (Ferec 855/1451 v. 39b). *cehennemin bir bucağı* 'çok uzakta': *Semt dağ başı. Çarşı pazar cehennemin bir bucağı.* (H. Taner 1951t s. 84). *cehennem ol-* 'defolmak, gitmek': *Ey, şoŋra? Buradan nereye cehennem oldular?* (H.R. Gürpınar 1926b s. 108).

cehennemî 'Cehennemi andıran, korkunç' < *Cehennem* + isimden sıfat yapan *-î* eki, b. *adalî* . *Tam bu şırada müdhiş bir ṭarāḳa eflāki titretdi, cehennemī bir ẓiyā semāları yırtdı.* (Ḥ.Ż. Uşaklıgil 1307 s. 6). *Bu çocuk da maazallah diğer çocuklar gibi Diyarbakır yazının cehennemî sıcağına dayanamaz da anide hastalanıp öte tarafı boylarsa, o zaman dinî ayinsiz mi gömülecek?* (M. Margosyan 1996 s. 24).

cehil, b. *cehl.*

cehizle-, b. *cihaz.*

cehl/cehil 'bilgisizlik' < Ar. *cahl* a.m. *La'net cāhillere, cehlile ḥüküm ėdenlere gelsün!* (Ferec 855/1451 v. 236a). *cehl-i mürekkeb* 'katmerli cahil, cahilin teki' *Cehl-i mürekkeb olmaġ-ıla ḥayli incinüb ezmiş.* ('Ālī 1975 [1599] s. 149). Krş. *cehalet.*

AD. **cehre** ‘çıkrık’ DS 876, ZTS 1976 s. 28 < Fa. ***cahra*** a.m. A. Tietze 1982z no. 26.

O. **cehren** ‘yüksek sesle, uluorta’ < Ar. ***cahran*** a.m. [***cahr*** ‘aleniyet’ + isimden zarf yapan ***-en*** eki, b. ***aceleten***]. ***Orada birisinin bulunduğundan ḫaberdār değilmiş, cehren düşünüyormuş, yalnız kendi içün söyleyormuş gibi ...*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 19).

AD. **cehri** I ‘sarı boya imalinde kullanılan bir bitki DS 876 < ??, Suriye Arapçası’nda ***cıhra*** ‘grain jaune’ A. Barthèlemy 1935 s. 126 bu müellife göre Tk. ***cehri***’den geçmiştir.

O. **cehrî** II ‘yüksek (ses)’ < Ar. ***cahrī*** ‘aşikâr, alenî’. ***Hattâ bu teessüflerini az ve çok açık, cehrî suretde de beyan ediyorlardı.*** (Türk masalları 1991 s. 125).

ceht, b. ***cehd.***

cek, b. ***cak.***

ceket, b. ***caket.***

ceketatay, b. ***jaketatay.***

AD. **cekle-/ceklen-** ‘paslanmak’ DS 677 < Fa. ***jang*** ‘pas’. ***/n/***’nin düşmesine sebep birkaç ünsüzün bir araya gelmesidir, krş. ***zevkle- zekle-.***

AD. **cel** ‘açık deniz, engin’ < Fa. ***cal*** a.m.

O. **celâcil** ‘çıngıraklar’ < Ar. ***calācil*** a.m. [***/clcl/*** kökünden; ***culcul*** ‘çıngırak’ kelimesinin çoğulu] R. Dankoff 1991 s. 21. ***Biri hemen atından inüb benim seyishanemiŋ celācillerin yaʿnī çınḳıraḳlarım kesüb benim ṭarafıma atınca tā öŋüme düşdi.*** (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] X, 1043).

O. **celâdet** ‘yiğitlik, kahramanlık’ < Ar. ***calāda*** ‘sebat’. ***Ve şol mīr-i livā ki ... kemāl-i şecāʿat u celādet-ile mevṣūf ola ...*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 135).

celâl I ‘büyüklük, ululuk, azamet’ < Ar. ***calāl*** a.m. ***Bu ẕikr ėtdügümüz aḥvāl ekābirden olan ehl-i kemāl ve rūşināsān ʿidādındaki şāḥib-i cāh u celāl ḥaḳḳında maḳbūldür.*** (ʿĀlī 1587 v. 135a).

celâl II ‘hışım, öfke’ < ***celâl***, hışmın şartı kudret olduğundan. ***celâllen-*** ‘öfkelenmek, hırslanmak’. ***celâlli*** ‘öfkeli, hırslı’: ***Hanımefendi sinirli, celâlli, fakat oldukça zekilerdendi.*** (S.M. Alus 1933k s. 65).

AD. **celâl** III ‘güzel’ < Fa. ***calāl*** ‘illustrious’ F. Steingass 1930 s. 367. ***Gergefin üstüne bir kuş geliyor, konuyor. O kuş ta o kadar celâl ki bu kız o kuşa vurgun oluyor.*** (M. Tuğrul 1946 s. 20).

O. **celâlî** ‘eşkıya’ < 16. asırda Anadolu’da vukubulan bir isyanın elebaşısı olan Şeyh Celâl adında bir adamın isminden. ***Her biri memālik-i maḥrūsede birer celālī olduġı bī-reybdür.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 149).

celâsin/celâsun/cılasın ‘yiğit adam’ TS 767–768 < Moğ. ***calagu*** a.m. + bir ek O.N. Tuna 1972 s. 217, fakat I. Vásáry 1993 s. 131’e göre ET. ***çal-*** ‘yere çalmak’ ve yahut ondan türemiş olan ***çalık*** ‘inatçı, sinirli (at hakkında)’ kelimesi + ***-sun/-sın*** eki: ‘eli çabuk, becerikli’ ***Şöyle vakur, terendaz, cilasın bir hizmetçi haline gir***! (H.R. Gürpınar 1938 s. 12). ***cilâsın gibi*** ‘boylu boslu gürbüz babayiğit’ Ö.A. Aksoy 1946 III, 135: ***”Bu kız da onu sever.” - ”Eh, sever ya. Celasin gibi delikanlı. Dört kaşlı, eti budu yerinde.”*** (S.E. Ertem 1930se s. 64).

AD. **celavruk** ‘romatizma’ DS 877 < Karaçay ***cel auruu*** yâni ***yel ağrığı***, olmakla Anadolu Türkçesi değildir (H. Eren 1963’te yoktur). ***Türkiye’nin sanırım en büyük celavruğu, en büyük romatizması, iş başında bulunan büyüklerimizin sorumluluk nedir bilmemesi.*** (S. Birsel 1995 s. 41; bu örnek, bâzı yazarların yazı yazarken DS lûgatinden istifade ettiklerini gösterir).

O. **celâ-yı vatan et-** ‘vatanından ayrılmak’ < Fa. ***calā-yi vaṭan*** < Ar. ***calā’ ʿani-l-waṭan*** a.m. ***Sipāh u zuʿamā tīmārlarına yazılu raʿīyet ve evlād-ı raʿīyet iken celā-yi vaṭan ve terk-i mebhen ėdüb.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 150).

celb/celp ‘getirtme, kendi üzerine çekme’ < Ar. ***calb*** a.m. [***/clb/*** kökünden]. ***Postacı gelmiş. ”Şunu imzalal” dediler. Baktım, bir celp. Yazdığım bir hikâyeden mahkemeye vermişler.*** (A. Nesin 1960a s. 56). ‘askerliğe çağrı’: ***Otuz ikililerin celbi uzadıkça uzadı.*** (F. Erdinç 1948 s. 59). ‘para sızdırma, sömürme’: ***Ḫālen ki ẓāhiren ol kātib-i meẕālim-nümā celb-i dīnār u dirhem-ile irtişā ėtmeyüb, erbāb-ı ḥācātde gördügi yüz altunlıḳ atı yigirmi floriye almaġ-ıla baʿdehū bāzāra ḳoyub, satub.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 137). (adlî terimlerden) ‘mahkemeye çağrı; celbname’; ***”Bir mübaşir mi?” — ”Evet. Elinde galiba bir celp vardı.”*** (Reşat Enis 1933 s. 214). ***celbet-*** ‘kendi üzerine çekmek’: ***Memlekete yabancı sermayeler celbedeceğiz.*** (A. Özakın 1989 s. 102). ***Gözlerinde parlıyan zekâ nuru ile dikkatleri celbederdi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 41).

O. **celbe** ‘Kızıl denizde bir cins kayık’ R. Dankoff 1991 s. 21 (***”celebe”***) < Ar. ***calba*** a.m. R. Dozy 1927 I, 204. ***Yemen ve Habeş gemileri ve celbeleri ...*** (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] X, 939). ***Baḥr-ı Ḳulzumdaki celbeler ve zaʿīmeler ...*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 199).

celbet-, b. ***celb.***

AD. **celbeze** ‘gösteriş, heybet’ DS 877 < ***cerbeze.*** ***/r/ /l/*** gelişmesi için b. ***amelikan .***

O. **celd** ‘tez, atik, çevik’ < Fa. ***cald*** a.m. < Ar. ***cald*** ‘sebatlı, kuvvetli’. ***Bir uşlu celd èlçiyile hemāngāh | Vėribidi Şāh Pervīze ol şāh.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 4634).

AD. **celeb/celep** I ‘celepçi, hayvan tüccarı’ < ***celebkeş*** a.m. kelimesinin kısaltılmışı ve yahut Ar. ***callāb*** a.m. kelimenin ünsüz tekleşmesine (Degemination) uğramış varyantı (b. ***akke/ake***) . ***Yanındaki kadınlara sorup soruşturmağa lüzum görmeden kendi kendine ”Hı işte, celepçi bu adam” dedi.*** (H. Aytekin 1945 s. 16). ***Anadolu’nun dört bir yanından kopup gelmiş kimseler de vardı. Adlarına celep dedikleri bu hayvan tüccarları, sabahtan akşama kadar pazar pazar dolaşarak ağlarına düşürecek acemi köylü ararlardı.*** (H. Aytekin 1965 s. 19–20).

AD. **celeb/celep** II ‘sürülerek getirilmiş (tüccar malı hayvan)’ < Fa. *calab* < Ar. *calab* a.m. ‘öküz’ *Canımızı alın, sarı celebimizi almayın. Yedi baş horanta ona bakıyok.* (H. Aytekin 1945 s. 21). AD. *celepçi* ‘hayvan ticareti yapan kimse’ DS 878. ‘dişi tay; tek hörgüçlü dişi deve’ DS 677–676.

O. **celebkeş** ‘hayvan ticareti yapan kimse; hayvanları toplayıp başka vilâyete sevk eden kimse’ < *celeb/celep* I + Fa. *keş* ‘çeken’, b. *abkeş* . *Vilâyet-i mezbūrenüŋ baʿż-ı yaylaḳ ve çayırlu yėrlerinde olub celebkeşlik ve arabacılıḳ ėdüb …* (Ö.L. Barkan 1943 s. 252). *El-ḥaḳ zebān-ı vuḳūʿa meyyāl ġazelde ve meşnevīde ṣāḥib-ḥāl bir şāʿir-i ehl-i kemāl idi. Eger-çi üzerine celeb-keşlikden başḳası yaḳışmazdı.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 287; Yaḥyā Beg hakkında söylenen bu sözler her halde Arnavutluğundan kinayedir).

AD. **celep** I ‘kaba, biçimsiz, düşük kaliteden, âdi’ DS 877 < Ar. (Suriye dial.) *cálab* a.m. A. Tietze 1958 no. 41. *Celeb ḳamçı 4 [aḳça]. On iki telden ḳamçı 8 [aḳça].* (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 249).

AD. **celep** II ‘acemi, toy’ DS 877 < O. ‘Saraydan yeni çıkmış ve henüz vazife tecrübesi olmayan paşa’ Meninski 1780 I, 379 < *celep* I. *Mādāmki istiḥḳāḳlarına baḳılmaya … mücerred içerüden çıḳmaları vezīr olmalarını mucib ola, lāzım gelür ki yigirmi biŋe ḳarīb bölük ḫalḳından ve lā-aḳall on biŋden ziyāde celeb sipāhīnüŋ vekālet-ile imtiyāzlarını müstevcib ola.* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 126).

AD. **celfin** ‘piliç’ DS 878 < Byz.Yun. *σελκες* (*selkes*) ‘genç horoz’ < bir Küçük Asya dilinden, Ch. Tzitzilis 1989 s. 3. *Bir küçük sepetcik taze yumurta, bir çift semiz celfin alıyordu.* (Reşat Enis 1944 s. 255–256).

O. **celi** (sıfat) ‘açık, aşikâr’ < Ar. *calī* a.m. [/*cly*/ kökünden, 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb*]. *Bu çocuḳ o ḥaḳīḳatiŋ celī bir bürhānı idi ki beni bir daḳīḳa içinde değişdirmiş idi.* (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 179). (zarf) ‘açık olarak’: *Bir şey şormaḳ istediği pek celī aŋlaşılıyordı.* (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 59).

O. **celil** ‘çok büyük, ulu’ < Ar. *calīl* a.m. *Fārs iḳliyminde bir melik var-idi, cemīl u celīl-idi.* (Ferec 855/1451 v. 198b).

O. **celilürrütbe** ‘rütbesi yüksek olan’ < *celīl*, harf–i târif ve *rütbe*’den ibaret Ar. terkib. [Peygamber] *… meşālih-i cümhūrda aṣḥāb-ı bā-ṣafādan muẓāheretleri ümmet-i celīlü r-rütbetine taʿlīm … idügi ẓāhirdür.* (ʿĀlī 1979 [1581] I, 144).

O. **celis** ‘sohbet ve içki meclislerinde arkadaş’ < Ar. *calīs* a.m. *Evlādınuŋ mihteri Sinān Çelebī imiş ki ḫōş-nüvīs ve ʿulemāya ve ẓurefāya celīs …* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 249).

O. **celiyyeihal** ‘her şey olduğu gibi, tam hakikat’ < Ar. *calīya* ‘belli olan şey’ krş. Ar. *caliyyatu l-ʾamr/caliyyatü l-ḫabar* a.m. *Sulṭāna celiyye-i ḥāli vu maṣdūḳa-i maḳāli dėdiler.* (Ferec 855/1451 v. 239a).

O. **cellâbe** ‘Sudan’da ticaret yapan tüccar’ R. Dankoff 1991 s. 21 < Ar. *callāb* ‘tüccar’. *Ve bu varoşda biŋden mütecāviz cellābe yaʿnī Sūdān ve Istüvān ve Funcistān bāzirgānları sākin olurlar.* (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] X, 870).

cellâd/cellat b.m. (idam cezasını yerine getiren) < Ar. *callād* a.m. *Bir demden soŋra ḳapu açıldı. Cellād geldi dėyü cāndan ümīd üzdük.* (Ferec 855/1451 v. 47a). *cellâd et-* ‘idam etmek’: *Bunun üzerine padişah dedi çi: ”Oğlumu cellâd edin!”* (B. Seyidoğlu 1975 s. 308). *cellâd ol-* ‘idam edilmek’: *Olum Kelōlan, ne yapdıŋ! Zabaḫdan cellat olacām!* (A. Caferoğlu 1944 s. 45).

O. **cellâse** ‘lamba, şamdan’ < Ar. *callās* a.m. R. Dozy 1927 I, 207. *Gece olduḳda kāfūrī mūmlar, şāmī cellāseler vażʿ ėtdiler.* (Ferec 855/1451 v. 143b).

cellat, b. *cellâd*.

O. **cellâyi** ‘geniş ve açık yenleri olan elbise’ Meninski 1780 I, 379 < Ar. *calā* ‘parlaklık, süs, debdebe’ kelimesinden bir sıfat, (?) krş. (Suriye dial.) *ʿarūs lıdcíle* ‘nouvelle mariée parée de tous ses atours’ A. Barthélemy 1935 s. 119, şu. *Ekşeri ḫidmetkārlarına māvī ḍon ve gömlek geydürürler, lākin yaraşsun dėyü gāhī beyāż kirbāsdan cellāyī maḳūlesi libās ile mülebbes ḳılurlar.* (ʿĀlī 1975 [1599] s. 134).

cello bello ‘Kürt adamlar’ < Kürt. *Cello* ‘Celâl erkek adının kısaltılmışı’ ve *Bello* ‘Bilal erkek adının kısaltılmışı’. Şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. *Abbâs yolcu* . *Paralandıktan sonra çevresine topladığı bir kaç cello belloyu çağırtmıştı. Bunlar gizli güçleriydi. Vur deyince vuran, dur deyince duran tokmaklarıydı.* (Ü. Kaftancıoğlu 1975 s. 189).

celp, b. *celb*.

celse ‘(mahkemede veya parlâmentoda) oturum’ < Ar. *calsa* a.m. *Meb’usan meclisinin bütün celselerinde hazır bulunurdu.* (Fazlı Necip 1930 s. 65). *Bu gizli celse hiç hoşuma gitmedi, efendiciğim.* (C.F. Başkut 1956 s. 96). Daha evvel belki ‘mola’ mânasında kullanılırdı: *Henüz dīvāndan öŋine düşüb gelen çavuşlar celse-i ḫafīfe ile diŋlenmek üzre iken ard ḳapudan bir iki flōrī ele getürür.* (ʿĀlī 1975 [1599] s. 137).

celve/cilve ‘gerdekte gelin duvağının açılması’ < Ar. *cilwa* a.m. [/*clw*/ kökünden]. *celve/cilve et-/eyle-* ‘gelinin yüzünü açmak’: *Dügün evinde gelini celve ėdecek vaḳt geldükde ʿarūsı bir ḳat don-ile, bir dürlü zer u ziyver-ile celve eylediler.* (Ferec 855/1451 v. 220a). Krş. *cilve*.

cem I (eski yazmalarda kelime çok defa *cemaʿ*/*ceme*ʿ veya *cemʿa* olarak harekelenmiş olur) ‘toplama, bir araya getirme işi; (matematikte) toplam, (gramerde) çoğul’ < Ar. *camʿ* a.m. *… cemʿ-i māle ḫarīş u māʾil olub bir altun resmi alınacaḳ ḫuşūşlara ḳırḳar ellişer flōrī alub …* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 129). ‘(Alevilerde) şeyh huzurunda mevsimlik ayin’: *Cem törenlerine bir hafta kala İsmayil’de bir canlanma başladı.* (A. Ümit 1993 s. 104). *cem’et-/cem’eyle-* ‘toplamak’: *Anı çölmekde duz-ile biraz bişürsün, üstüne gelen yaġı cemʿ ėtsün, şiyşeye ḳoysun.* (Ferec

855/1451 v. 61a). *Hūşyār mühendisler cem‘ eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 28a). cem evi (Alevilerde) ‘toplanma evi, cami yerini tutan cemaat binası’: *Kaldıkları köydeki cem evinde de tıpkı buna benzer bir direk vardı. Adı "Murat Direği" idi.* (A. Ümit 1993 s. 28). *cem ol-* ‘toplanmak, bir araya gelmek’: *Ekābir cem‘ oldılar.* (Ferec 855/1451 v. 16a). Fa. izafet terkibi: *cem’-i mütekellim* (gramer terimi) ‘birinci şahıs çoğulu’: *Cem’i mütekellim sigasiyle konuşurdu. Meselâ nabzına parmağını koyar koymaz: "Maşallah nabzımız muntazam ve 78!* (S.M. Alus, Akşam gaz. 1.7.1941).

cem II, b. *cam* VI.

cemaat ‘topluluk, bir takım insan, zümre, grup’ < Ar. *camā‘a* a.m. *Meger bir cemā‘at anuŋ ḳatında Kişmīr melikinüŋ ḳızınuŋ vaṣfın eylemişler. Görmedin aŋa ‘āşıḳ oldı.* (Ferec 855/1451 v. 36b). ‘güruh, çete, avene’: *Ṣa‘lūklikde naẓīri yoḳ-idi. Mışır yolında bir kārvān bozmış, dutmış, cemā‘atiyle evine gide yürür-imiş.* (Ferec 855/1451 v. 175b). ‘bir arada namaz kılan veya aynı mahallede yaşıyan müminler’: *Çūn yatsu namāzına cemā‘at cem‘ oldılar namāz ḳıldılar.* (Ferec 855/1451 v. 57b).

O. **cemad** ‘cansız şey’ < Ar. *camād* a.m. *Beğ bulunduğu yerde ādetā bir cemād gibi ḥis ve ḥareketden berī ḳalmış idi.* (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 114).

cemal ‘yüz güzelliği’ < Ar. *camāl* a.m. *Kız Ferruḫ-rūza naẓar eyledi. Ol ḫaddı, ḳaddı, ol manẓarı, maḫberi, ol cemāli, kemāli görüb müteḥayyir oldı.* (Ferec 855/1451 v. 38a). ‘lütufkâr çehre, güleryüzlülük (?)’: *O, sanki Himalâya dağlarının henüz görülmemiş tepelerinden kâinata bakmaz gibi tavırlarından ürktüm. Ben öyle aşağılık zamparalardan mıyım? Amma gel gör ki, cemali yok.* (F.C. Göktulga 1943 s. 28).

cem’an ‘toplu olarak’ < *cem* + zarf eki olan *-an*, b. *aceleten* . *Çem‘an ḫāṣıl der vilāyet-i Diyār-ı Bekir.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 144).

O. **cemapur/çemapur** ‘derme çatma (ordu hakkında)’ < Hindistan’da farzolunan bir şehir adından (R. Dankoff 1991 s. 21–22). *Çemāpūr keferesi gibi bir ‘asker-i bī-ḥadd u pāyān ile ‘ubūr ėtdi.* (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 305).

cemaziyül’âhir/cemaziyel’âhir ‘Arap aylarından biri’ < Ar. *cumādi l-âḫira* a.m.

cemaziyül’evvel/cemaziyel’evvel ‘Arap aylarından biri’ < Ar. *cumādi l-ūlā* a.m. *Yalanım varsa yalnız cemaziyel’evvelimden değil, zilkademden, zilhicremden de başla!* (yâni beni paylamağa başla!). S.M. Alus 1934 s. 241) (halk dili) ‘evveliyat’: *Kandilzade’nin cemaziyelevvelini karıştırmıyalı. Nenin nesi olduğu, nereden türediği, ne veçhile günün adamları arasına karıştığı nemize gerek!* (S.M. Alus 1934 s. 133). *Herkesin cemaziül’evvelinden sana ne?* (Orhan Kemal 1971f s. 71). *Mutaf Hoca, cemaziyülevelini hep biliriz.* (K. Bilbaşar 1961 s. 149). ‘daha evvelden, eskiden’: *Suat hanım, bu madamın cemaziyelevvelden tanıdığı değil.* (S.M. Alus 1934 s. 53).

cembiye, b. *cenbiye.*

cemcenabet ‘çirkin, suratsız, meymenetsiz’ < *cenabet* + reduplication + */m/* tezat ünsüzü, b. *apakçıl* . *Dudaḳların iki ucundan sicim gibi salyalar aḳmaya başladı. Nūrī’nin uğursuz şūratı bütün bütün cemcenābet bir şey oldu.* (H.R. Gürpınar 1341 s. 307–308).

O. **cemel** ‘deve’ < Ar. *camal* a.m. *Ben ol nesnei ol laḥm-ı ḥamelde kim laḥm-ı cemel andan yėg bāşıra ḳuvvetiyle ol hey’eti idrāk ėtdüm, andan söyledüm.* (sic!) (Ferec 855/1451 v. 123b).

cemi ‘bütün’ < Ar. *camī‘* a.m. Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb* . *Cemi yanında olan ḳızlar al geymişler idi.* (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 86). Ar.’da kelime isim gibidir ve takib eden kelime ile izafet teşkil eder. O.’da da böyle olabilir: *Cā’iz ki bir yār-ı ḳadīm andan cemī‘-i mā-melekini isteye.* (‘Ālī 1587 v. 123a). Konuşma dilinde Ar. *‘ayn*’ın yerine gelen hiatus hep kaybolur (fakat yazıda muhafaza edilir): *Begler Ḳazan-ıla oġlınuŋ üzerine at saldılar, çevre aldılar, cemīsi atdan inüb Ḳazanuŋ elin öpdiler.* (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 143). *Doḳsan doḳuz ḳardaşı daḫı, cemīsi* (metinde *cemī‘sini*) *bunda dutsaḳ olmışlar.* (Ferec 855/1451 v. 64a). *Böyük Frederik dėrsek kim imiş? Eflātun deyu işidirsek nasıl adem imiş? Bunlarıŋ cemisi zihine yorġunluḳ vėrici mevādden ibāret.* (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 7).

O. **cemian** ‘birlikte, büsbütün’ < Ar. *camī‘an* a.m. [*camī‘* + *-an* zarf eki, b. *aceleten*]. *Biri daḫı ‘ummāluŋ cemī‘an ref‘i ve bölük ḫalḳınuŋ ber vech-i emānet istḥdām olunmasınuŋ nef‘idür.* (‘Ālī 1982 [1581] II, 167).

cemi cümle ‘istisnasız bütün’ < *cemi* ve *cümle.* *Siz ki cemi cümle deŋizleri bilürsünüz ...* (A. Caferoğlu 1946 s. 134). ‘istisnasız hepsi’ *Cenab-ı Mevlâm bu çocuğa sonradan bir zihin açıklığı verdi ki, adam oldu, hem de adam olanların cemi cümlesini geride bıraktı.* (A. Nesin 1972m s. 88). Az.’de bu tâbire yakın ve aynı mânada *cemi cümlätanı* tâbiri vardır: *Amma män bu yolda cemi-cümlätanı üç manat altı şahı ḫärc élemişäm.* (E. Haġvėrdiyev 1971 I, 154). *Cemi-cümletanı bėş min gärāk olubdur.* (S. Rähimov 1959 I, 48).

cemil ‘güzel, latif’ < Ar. *camīl* a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb* . *Fārs iḳliyminde bir melik var-idi, cemīl u celīl-idi.* (Ferec 855/1451 v. 198b).

cemile ‘gönül alma, lutuf’ < Ar. *camīl* a.m.

cemiyet ‘toplantı, dernek’ < Ar. *cam‘īya* a.m. *Şeher ḫalḳı vaẓī‘ u şerīf cümle ḳarşu çıḳdılar. Ol cem‘iyyeti dağıtmadın on gün muttaṣıl düğün eylediler.* (Ferec 855/1451 v. 42b). ‘toplu davet, salon, parti’: *Her ġėce cem‘iyyeti eksük olmazdı.* (Ferec 855/1451 v. 244a). *Onların salonlarına gitmemeğe, onları davet etmemeğe başladı. "Lisanımızla konuştuğumuz cemiyetleri daha ruhlu ve samimî buluyorum", dedi.* (Fazlı Necip 1930 s. 180). ‘düğün’: *Naṣr-ı ‘ayyār bėl bağladı. Biŋ ḳızıl altun cem‘iyyetinde ḫarc eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 50a). ‘dernek, kurum, birlik’: *Artık lâfların arasında sık sık "Şarkî Anadolu müdafaai Hukuk cemiyeti", "Muhafazai Hukuk", "Merkeziyet Cemiyeti" gibi tâbirler geçiyor ve bunlar hepsi için ayni*

şeyler söyleniyor. (T. Buğra 1963 s. 76). ‘toplum’: *Bütün ḥayātını kendi nefsine ḥaṣr ve ḥabs edenler cem‘īyet içinde münferid yaşayanlar gibi zavallıdır.* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 65). *Cemiyetimizin bünyesine vâḳıf olmadığı için sayın profesör böyle şüphe dolu bir sual sormada yerden göğe kadar haklıdır.* (K. Bilbaşar 1961 s. 118–119). ‘asker tahaşşüdü’: *Devletlü sulṭānum! Üngürüz kāfirinüŋ cem‘iyyeti vardur.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 142) ‘(savaşta) karşılaşma, muharebe’: *Sulṭān Muḥammed Ḫan ve oğlı Bā-Yezīd Ḫan ve Sulṭān Muṣṭafā cem‘iyyetinde vāḳi‘ olundı.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 175). *cemiyet-i hal* ‘durumun bütünü’: *Ḳara gözler ve çekme burun ve çehrenin cem‘īyet-i ḥāli dahi ṣırf ṣecā‘at ve besālete delālet edüb.* (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 6). *cem‘iyet-i nisvān* ‘kadınlarla sohbet, kadınlarla bir araya gelme’: *Her cum‘a gėcesi cem‘īyet-i nisvān ve raġbet-i cimā-ı zenāna maḫṣūṣ olduġı gibi ...* (‘Ālī 1956 [1586–87] s. 191). *cem‘iyet-i sur* ‘sünnet düğünü’ *Meclis-i ẓiyāfetleri cem‘iyyet-i sūr gibi keşret olub ...* (‘Ālī 1587 v. 125a).

O. **cemiz** ‘yabani incir, Ficus sycomorus’ < Fa. *camīz* F. Steingass 1930 s. 372 < Ar. *cummayz* a.m. H. Wehr 1958 s. 121. *Müsāfirlerden anları bilür kişi bullındı. Eyitdi: ”Bu nebıḳdur, bu mevz, bu cemīzdür”.* (Ferec 855/1451 v. 242b).

cemre ‘Şubatta üç safhada sıcaklık yükselişi’ < Ar. *camra* a.m. asıl mânası ‘kor’, R. Dozy 1927 I, 212. *Viṣālüŋüŋ hevesinden çu yėrde āh ḳılam, | Cigerden ol dem ile cemreler havāya düşer.* (Meḥmed 1965 [1398] no. 2696). *Hem ol gün cemre düşmişdi hevāya | Ki olmışduḳ süvārān bād-pāya.* (Ża‘īfī 1950 [1555] s. 147). *Cemreler düşürür yüreğime | Sözcüklere sinmiş sevdalı sesin.* (E. Aykız 1992 s. 51).

cemse ‘bir askerî kamyon markası’ < markanın üç harfli (GMC) kısaltmasının akustik alınması, b. *afro* . *Yoldan kamyonlar, otobüsler, özel araçlar geçiyordu. Tanklar, top arabaları, cemseler gerilerde kalmıştı.* (B. Günel 1991 s. 13).

Cemşit ‘eski İran edebiyatında meşhur bir şah’ < Fa. *Camşīd.* *Tahir adında utangaç, emme Cenşit gibi pehlivan yapılı bir argadaşımız vardı.* (K. Bilbaşar 1961 s. 173).

AD. **cen/cenk/cenk** ‘küf, bar; bakır pası’ DS 880, 883, 1139 < Fa. *jang* a.m. veya Erm. *jank* ‘pas’ U. Bläsing 1995a s. 31–34, R. Dankoff 1995 no. 189; krş. *jeng.*

O. **cenab/cenap** (saygı unvanı) ‘beyefendi, zatiâli, hazret’ < Ar. *canāb* a.m. *Neşatī efendi cenābları Taḥsīniŋ bu ḥāllerini dalḳavuḳluḳ ġayretiyle ihtiyār ėdilmiş bir şoydārılıġa ḥaml ėderse ne dėrsiŋiz?* (Aḥmed Midḥat 1945 [1885] s. 43). *Cenaballah* ‘Allah’: *Cenaballah böyle emretmemiş. Yokluk içindeki insana bir tekme de sen at dememiş.* (Orhan Kemal 1951b s. 10). *cenabınız* ‘zatiâliniz’ (krş. Ar. *canābukum* a.m.). *Cenabınız neden biliyorsunuz?* (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 8). *cenab-ı vacib* (*vācibü l-vücūd* yerine mi?) ‘Allah’: *Cenāb-ı vācibe tevekküli müşāhed u ‘iyān ola.* (‘Ālī 1982 [1581] s. 239).

cenabet I ‘ibadete mâni olan bedenî hal’ < Ar. *canāba* a.m. *Bu çocuğunun halini hiç beğenmiyorum ben. Böyle giderse verem olacak verem Her gece eli uçkurunda. Üstelik cenabet cenabet de geziniyor aramızda ha.* (F. Baysal 1992 s. 96).

cenabet II ‘cünüp’ < *cenabet* I. ‘çirkin, iğrenç, aşağılık’ krş. *beşaret II* : *Cenabet misin nesin, git lan başımdan!* (C. Kavukçuoğlu 1998 s. 19). *Mori kimmiş bakayım bu cenabet evde keyif çatan pırasa kabadayısı?* (S.M. Alus 1933p s. 207). ‘sıkıcı, menfur’: *Bir bitse diyordu savaş, bir bitse şu cenabet!* (N. Üstün 1970 s. 188).

cenah ‘ordunun iki yanından her biri’ < Ar. *canāḥ* a.m. [asıl mânası ‘kuş kanadı’ krş. Lât. *ala* ‘kuş kanadı; ordu cenahı’]. *Sol cenah önündeki tepeler ateşe, dumana ve demire boğuldu.* (F.R. Atay 1938 s. 168).

cenap, b. *cenab.*

cenaze, b. *cinaze.*

O. **cenbiye/cembiye** ‘hançer’ < Ar. *canbīya* a.m. R. Dozy 1927 I, 221.

AD. **cendek** ‘insan veya hayvan ölüsü’ DS 881, Balhassanoglu 1904 s. 127, K. Emiroğlu 1989 s. 62–63 < ?? . *Ne yapacaġam o öli cendegi?* (A. Caferoğlu 1951 s. 3).

cendere ‘mengene, pres’ Meninski 1680 III, 6029 < Fa. *candara* a.m. G. Meyer 1893 s. 47. *Ba‘dehū ḳuyudan ṭaşra çıḳarub cenderelere ḳoyub zeyt yaġı çıḳarurlar.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 344). Mecazi mânada ‘sıkıntılı vaziyet’: *Ortalığı ne diye idare edeceğim, sevmediklerimi niye sever görüneceğim? Bir cendere içindeyim bu evde.* (B. Duygulu 1963 s. 42–43).

cenderme, b. *jandarma.*

RD. **cenek** ‘yine de, buna rağmen’ < *gene* + diyalektlerde zarflara eklenen /k/, krş. *gayrik, bir kerrek, şimdik.* *”Beni dinlesen vaz ceç o yoldan!” — ”Anami kurtarmak içın her cuçlüge dayanacam”, der ve yolona cenek kuyulu.* (N. Hafız 1985 s. 189).

O. **ceneral** ‘bir Hırıstiyan donanmasının admirali’ < İt. (Venedik dial.) *zenerá* Kahane–Tietze 1958 no. 718. *Gemüklü Burnı verāsında yatan küffār-ı ḫāksār donanmasınuŋ ḳapudanı Kör Cenaral nām la‘īn ...* (Silihdār 1928 I, 84).

cenes ‘bok’ R. Dankoff 1991 s. 22 < *necis* a.m. kelimesinin örtmece metatezi, b. *albız .*

O. **Ceneviz/Cinviz/Cinibiz** ‘Cenova’ Meninski 1680 I, 1 II, 6030 < İt. *Genovese* ‘Cenevizli, Cenovalı’ [*Cenova* + *-ese* (Tk. *-ız/-iz*) eki]. Yer isminin, o yere mensup kimsenin tesmiyesinden alınması için krş. *Portekiz.* *Cinviz ve Gadalan ve Vanedik | Her birisi leşkerile bir melik.* (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 105). *Bu faṣıl Cinviz ḳıyıların beyān ėder.* (Pīrī Re’īs 1935 [932/1525] s. 567). Bugün ise *Cenevizli: Orada Cinibizler – eski Roma ve Hellenistik harabeler var. Ama halk hangi eski kalıntıyı görse ona, Cinibizlilerden kalma, der. Cinibiz Cenova demektir. Söz, Cenoveze lafından gelir.* (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 60). *Cenevizlilerden*

kalma kalesi ile burası oldukça hareketli bir köyüdür İstanbulun. (N. Güngör 1992 s. 117).

⊡ İtalyanca'dan, yâni Lingua Franca'dan Türkçe'ye giren coğrafya terimleri arasında ***-ız/-iz*** ekiyle bitenler vardır. Bunlar, memleket isimlerinden İt. ***-ese*** ekiyle yapılan sıfatlar ve dolayısıyle isimlerdir (o memleketin yerlisi, konuşulan dili vs.). Tk.'de hâlâ bilinenler şunlardır: ***Ceneviz, Fransız, İngiliz, Maltız, Portekiz.***

Cenevre 'İsviçre'de bir şehir' < İt. ***Ginevra*** a.m.

ceng/cenk 'savaş' < Fa. ***cang*** a.m. ***Gelen yaġıya ḳarşu gerd-i rāh ile bī-tevaḳḳuf cenge başladılar.*** (Ferec 855/1451 v. 42a). ***ceng et-/eyle-*** 'savaşmak, muharebe etmek': ***Anı gördi, üstine at saldı. Ḳatı ceng eylediler.*** (a.e. v. 64a). ***ceng-i sultanî*** 'şiddetli muharebe': ***Çoḳ çeri cem' eyleyüb kāfir gelür. | Ceng-i sulṭānī bularuŋla ḳılur.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 4).

cengâr/cenkâr/AD. **cenger** M.Z. Pakalın 1946 I, 279, DS 881–882 'bakır pası' < Fa. ***jangār*** a.m. U. Bläsing 1995a s. 33. Tk.'de olmıyan /j/ sesi ve onun halk dilindeki telaffuzu için b. ***abajur/abajör*** . Krş. ***cen.***

cengâri 'demir pası renginde, açık yeşil' < Fa. ***jangārī*** a.m. Tk.'de olmıyan /j/ sesi ve onun halk dilindeki telaffuzu için b. ***abajur/abajör*** . Renk sıfatlarına takılan nisbe için b. ***altunî*** . ***Her renk boyadık da cangâri mi kaldı?*** (Vâ–Nû. Akşam gaz., tarih bilinmiyor). ***Canfes: - Mor, cengari, dama taşı, çatmalı.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 328).

O. **cengâver** 'cenkçi, savaşçı' < Fa. ***cang-āvar*** a.m. [***cang*** 'savaş' ve ***-āvar*** 'getiren']. ***Ne lazım güzel resimler ile fikri eylendirmek, yaḫud tevariḫde vasıl olan akil ve cengyaver kimselerin tasvirleri ile zihni uyandırmak?*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 7). ***Can çekişmekte olan yaralı cengâverler arasında ölüp de dirilen birine rastlanırım...*** (O. Pamuk 1999 s. 10).

⊡ Fa.'dan alınma kelimeler arasında ***-aver*** ekiyle bitenler var. Bunlar, 'getiren; götüren' mânasına (ve bâzı mecazi mânalara) gelen Fa. ***āvardan*** fiilinden ***-āvar*** fiil unsuru ile yapılmış sıfatlardır. A–E cildinde bahsedilenler: ***cengâver, cülâver, dilâver***.

O. **cengcu** 'kavgacı, münakaşaya hazır' < Fa. ***cang-cū*** a.m. [***cang*** 'savaş' ve ***-cū*** 'arıyan', b. ***bahanecu*** ; ayrıca Fa. /ū/ yada /ūy/ ile biten kelimeler için b. ***âbıru***]. ***Gazeteler vatan sevdası ile ateşli yazılarla efkârı Rusya aleyhine alevlendiriyordu. Cenkcu ve coşkun bir muhit peyda olmuştu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 65).

cengel 'Hindistan'daki yaygın bakir ormanlar' < Fa. ***cangal*** < Hind. ***cangal*** a.m. < Sansk. ***cangala*** 'kuru, çöl'. Krş. ***cangıl.***

cenger, b. ***cengâr.***

O. **cengî** 'harbe yarar' < Fa. ***cangī*** a.m. [***ceng*** I + isimden sıfat yapan ***-ī*** eki]. ***[Ānı] leşker-i enbūhile, iş görmiş erenler-ile, cengī pīllerile Mışır meliki 'Āṣım ibni Ṣafvāna gönderdi.*** (Ferec 855/1451 v. 142b–143a).

cengyaver, b. ***cengaver.***

O. **cenib** 'yedek at' < Ar. ***canīb*** a.m. [/***cnb***/ kökünden]. ***İki ceniyb̲ıŋ biri senüŋdür, göŋlüŋ diledügine bin!*** (Ferec 855/1451 v. 54b).

AD. **cenik/cenük** 'kadınların başlarına taktıkları, çevresine altınlar sıralanmış olan fes' DS 882 < Kürt. ***cimik*** 'duvak' Jaba–Justi 1879 s. 122, K.K. Kurdoev 1960 s. 143 (?). ***Bir-ez sōna elinde çıra, çoḫ gözel bir gelin geldi. Annında altınlarla bėle cenük yapmış.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 76).

cenin 'döl, embriyo' < Ar. ***canīn*** a.m. ***Cemiyetin pençesi cahil bir ebenin kirli elleri gibi kafatasımın içinde, yaşamaya başlayan her cenini boğuyor.*** (C. Meriç 1992 s. 244). ***Makedonya'nın rüzgârını çekerken iyot yüklü havayı içine, kanına, canına, karnındaki cenine. Doğum yeri: Selânik.*** (E. Atasü 1996 s. 204).

cenistre 'katırtırnağı' < İt. ***ginestra*** < Lat. ***genesta/genista*** a.m. ***"Ve sapları kermeşek ingilizkârî ustura ve genistre ..." — "Aman bu süprüntüyü kim ne yapsın?"*** (Aḥmed Vefik Paşa 1933az [19.yy.'ın ikinci yarısı] s. 53).

AD. **cenk** I 'tek avuç dolusu' DS 882 < Fa. ***çang*** 'açılmış avuç'.

cenk, II b. ***cen.***

cenk, III b. ***ceng.***

cenkâr, b. ***cengâr.***

Cennet b.m. (ahirette iyilerin ikametgâhı) < Ar. ***canna*** a.m., asıl mânası 'bahçe'. ***Ben vaḳtdā bu yėre gelürdüm, bu cennet gibi sarayı bunda görmezidüm.*** (Ferec 855/1451 v. 28b). Mecazi mânada 'çok güzel yer': ***Honolulu bir cennetti. Sokaklarda yürürken insanın gördüklerine inanası gelmiyordu.*** (N. Eray 1994 s. 29). ***cennetle-*** 'ölmek ve muhtemelen Cennete nakletmek': ***Hanımı cennetleyince ehli, kadınların "erkekten vefa, zehirden şifa" meselini yerine getiriyor.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 4.5.1942). ***cennetlik*** 'dindarlığından dolayı öldükten sonra Cennete gireceği şüphesiz olan (kimse)': ***O eski badanalı kale kapısı yosması şimdi tamamile cennetlik muhterem bir banu halini alır.*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 11).

O. **cennetabad** 'Cennete benziyen yer' < Fa. ***Cannat-ābād*** a.m. [***cannat*** 'Cennet' + ***ābād***]. ***İrem gülzārını yād ėtmek'oldı | Cemālüŋle cihān oş cennet-ābād.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 1359).

O. **cennetmekân** 'Cennette bulunan, merhum' < Fa. ***cannat-makān*** a.m. [***cannat*** 'cennet' ve ***makān*** 'mekân, bulunduğu yer']. ***Cennet-mekān Sulṭān Selīm Ḫān ḥażretleri bizim ocaġımızıŋ tanẓīmine pek büyük himmet eylemişken, her naşılsa o zamān Yeŋiçerilere uyduġumuzdan nāşī lekelendik.*** (Cevdet Paşa 1301/1883 XII, 182).

O. **cennetnişân** 'Cenneti andıran, Cennete benzeyen' < Fa. ***cannat*** 'cennet' ve ***nişān***. ***Ġilmān-ı ḥarem-i cennet-nişān ve aġayān-ı dergāh-ı sütūde-erkān mā-taḳaddemden ala-geldükleri aṭ'imei ma'a ziyādetin alsunlar.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 155).

censiyan, b. *centiyan*.

cenşit, b. *cemşit*.

centilmen 'herkese karşı ve bilhassa hanımlara karşı terbiyelice ve kibarca davranan adam' < Fr. *gentleman* < İng. *gentleman* a.m. < Fr. *gentilhomme* 'asilzade (erkek)' [Lât. *gentilis* 'soydan olan' ve *homo* 'insan']. *Şimdi bizim Sulhi efendiyi güzelce tanıdınız ya bir centilmendir. Hem de gentilmenlerin Türk olan kısmındandır. Zira alafranga olan kısmı Türk âlemlerinde eğlenemedikleri halde Sulhi bilâkis Türk âlemlerinde eğlenir.* (Aḥmed Midḥat 1945 [1885] s. 61). *Sonra siyah gözlerimi pek güzel bulduğunu söyledi. Centilmenlik gösteriyordu.* (M. Balaban 1959 s. 67).

O. **centilom** 'Hıristiyan asilzadesi' < İt. *gentiluomo* a.m. [Lat. *gentilis* 'soydan olan' ve *homo* 'insan']. *geldükleri gibi mecmū'ınuŋ mālın alub beglerin ve çentilomların ḳadanaya urub ...* (Selānikī 1281 s. 106; 1989 [1599] I, 83).

centiyan/censiyan 'yüksek dağlarda bulunan sarı bir çiçek' < İng. *gentian* < Lât. *gentiana* a.m. Krş. *centiyane. Rehanın dokunuşu tasasız bir centiyan kökü gibi.* (E. Atasü 1996 s. 117). *Gümrah yeşilliğini süsleyen censiyan çiçekleriyle karşıladı yayla onları. Reha, sarı çiçeklerden bir tanecik kopardı, ablasının yakasına iliştirdi.* (a.e. s. 105).

centiyane/cantiyane/kantiyane 'kızıl kantaron; yılan otu, Gentiana lutea' (fakat Lât. ismi sarı cinsine mahsustur) Meninski 1680 III, 6029, I. Hauenschild 1989 no. 80 < Yun. γεντιανη (gentianē) a.m. < Lât. *gentiāna* a.m. (rivayete göre, bu çiçeğin köklerinin ilâç olarak kullanmasını icad eden Milâddan önce 2. asırda yaşayan İliriya kıralı *Gentius*'un adından.) G. Meyer 1893 s. 29. Krş. *censiyan*, şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. *Abbâs yolcu .*

cenub/cenup (isim) 'Güney' < Ar. *canūb* a.m. [/*cnb*/ kökünden]. *İbrahim Şimalî Amerikaya gitmedi, Cenuba, Arjantine gitti.* (C.F. Başkut 1956 s. 89).

O. **cenuben** 'Güney tarafta, Güneyde' < *canūb* + Ar. zarf eki olan *-en*, b. *aceleten . Tapuda "garben Çıkrıkçı deresi cenuben Ahlatlı-İkiarmutlu yolu" kayıtlı tarla ...* (C. Tuncer 1960 s. 29).

cenubî (sıfat) 'Güney' < Ar. *canūbī* a.m. [*canūb* + sıfat eki olan *-ī*, b. *adalî*]. .

cenup, b. *cenub*.

cenük, b. *cenik*.

°**cenzurut** 'rakı, şarap' DS 883, herhalde *anzarot/anzarut* yerine bir okuma hatası.

cep, b. *ceb*.

AD. **cep** 'eğri' < Fa. *çap* 'sol taraf'.

cepçi 'yankesici' < *ceb/cep* + kılıcı ismi (nomen auctoris) yapan *-çi*, *Ben yalnız iş için binerim otobüse. Cepçilikten yakalandığımı unuttun mu yoksa?* (A. Özyalçıner 1991 s. 86).

AD. **ceper/çeper** 'çit' DS 883, 1142, ZTS 1976 s. 29, 38 < ET. **çeb-* 'çevirmek' + geniş zaman eki, krş. *döner, keser, topçeker* M. Räsänen 1969 s. 102, A. Tietze 1982z no. 28.

cephane, b. *cebhane*.

(Argo) **cephane** 'afyon' F. Develliöğlu 1959 s. 74, H. Aktunç 1990 s. 64 < *cebhane/cephane* (saklanan malzeme olmak itibariyle).

cephe, b. *cebhe*.

AD. **cepin**, b. *çepin*.

cepken/cebken/çepken 'kolsuz veya yenleri açık olan kısa bir çeşit üst giysi' < H. Eren 1940 s. 4–5'e göre Tk. *çek-* + giyim eşyası için kullanılan *-man/-men* (krş. *dolaman*)'dan ibaret olan *çekmen* kelimesinin metatezli varyantıdır. G. Doerfer 1967 III, no. 1103, M. Räsänen 1969 s. 103 tarafından kabul edilen bu etimolojiyi, Erzurum'da kullanılan *çekman* varyantı (Balhassanoghlu 1904 s. 127, E. Gemalmaz 1978 III, 63) teyid eder. Meninski 1680 I, 1673 *çopman* varyantını kaydediyor. Bâzı sözlükler (F. Steingass, Yu. Rubinçik) Fa. *çapkan* kelimesini veriyorsa da, onu Fa. *çap* 'sol' ve *kan* 'koparan' veya *çevgân* 'polo değneği'ne bağlamak (İ.Z. Eyuboğlu 1991 s. 116) iyi netice vermez. Metatez için b. *albız* . *Gençler şalvar, üzerinde cepken, cepkenin üzerinde ceket giyiyorlar.* (F. Otyam 1960 s. 38–39).

ceple- 'cebe indirmek' < *ceb/cep* + isimden fiil yapan *-le-* genişlemesi, isim/sıfat'tan fiil yapan *-la-* eki için b. *acabla-* . *Evvelâ köşkte poker çevirmişler, şansı yerindeymiş, beş altı lirayı ceplemiş.* (S.M. Alus 1944 s. 28).

cer, b. *cerr*.

AD. °**cer** 'arpa' DS 883 < muhtemelen *cev* yerine okuma hatası (*cev* varyant olarak *cer* VII'de gösterilir) < Fa. *cau/cav* 'arpa'.

cerb, b. *çerb*.

O. **cerad** 'çekirgeler' < Ar. *carād* a.m. *Bir melik var-idi ... çeriysi cūn cerād münteşir idi.* (Ferec 855/1451 v. 198b).

cerahat, b. *cirahat*.

O. **cerahor** 'Osmanlı ordusunda hizmet gören Hıristiyan' < Fa. **carā-ḫōr* [*carā* 'bir nevi maaş' ve *ḫōr* 'yiyen, alan', krş. *köftehor, mirashor*]. *Mā-dāme-ki ḫidmet-i pādişāhī edā édeler ulaḳdan ve cereḫōrdan mu'āf ve müsellem olalar.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 247).

O. **ceraim/cerayim** 'para cezaları; küçük para vergileri' < Ar. *carā'im* a.m. Ar. *ā'i* grubunun Tk.'de araya Hiatustilger /*y*/ alması için b. *acaib/acayip* [2]. *Ḳānūn üzre ta'yīn olan cerāyimüŋ nışfın şancaḳ-begi*

ala, ve nışf-ı āḫarın ṣāḥib-i tīmār ala. (Ö.L. Barkan 1943 s. 268).

ceran I/**caran** 'ıtır çiçeği' DS 859, 884 < İt. ***geranio*** < Lât. ***geranium*** EYun. ***γερανιον*** (geránion) a.m., asıl mânası 'küçük turna (kuş)', meyvesi turnanın gagasına benzediği için. ***Aç koca tahta kapıyı, toprak bir avlu, saksılarda ceranlar, karanfiller.*** (A. İlhan 1973 s. 58).

AD. **ceran** II/**ceren** 'ceylân' DS 883–884 < Moğ. ***jēr̈ān*** a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 171, O.N. Tuna 1972 s. 218. ***Dağın eteklerine cerenler iner. Göle inmek demek, cereni avare etmek demektir.*** (M. Mungan 1996 s. 286). Mecazi mânada 'sevimli, uzunboylu, güzel gözlü insan, hayvan' DS 883–884. ***Binlerce kırmızı yalım gibi ceren gelmişti aşağıdan, çölden.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 151).

ceraskol, b. ***caraskal.***

cerayim, b. ***ceraim.***

cerben, b. ***cebren.***

cerbeze 'kurnazlık, hilekârlık' < Ar. ***carbaza*** a.m. ***Hiç aklıma gelmezdi böylesine çekingen olacağın. Cerbezeli bir kıza benziyorsun.*** (P. Kür 1984 s. 227). 'tesirli konuşma kabiliyeti, beceriklilik': ***Lisanca cerbezesi berkemal bulunan bizim Sulhi efendi.*** (Aḥmed Midḥat 1945 [1885] s. 56). ***Cerbezesi eşsizdir.*** (İ. Aral 1997 s. 331).

AD. **cer cehennem** 'zoraki, isteksizce' DS 884 < buradaki ***cer*** kendi başına bir kelime değildir, réduplication ve /r/ ile yapılmış mühmel. krş. ***çır çıḫın, çör çöp, tor top.*** Maalesef DS'de örnek cümle verilmemiş ve başka kaynaklarda da bulamadık; bu yüzden tâbirin mânasını ve fonsiyonunu tam olarak tesbit edemiyoruz. Şekil itibariyle sıfat pekiştirmeden ziyade ***cer cehiz*** ' de tarif edilen ifade tipine benzemektedir.

AD. **cer cehiz** 'çeyiz ve ne lâzımsa' DS 883 < ***cehiz*** + reduplication + /r/ ile teşkil edilmiş bir mühmel, krş. ***çör çöp, tor top*** (b. A. Tietze 1966 s. 423–428). ***Bu atı, bu ġılıncı eline vėr, bene yolla, eger ġızım olursa, cerle cehizle evler.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 305).

⊡ Burada Türkiye Türkçesi'nde nadir, fakat Az.'de yaygın olan bir ifade tipi ile karşı karşıyayız (b. A. Tietze 1966). Yukarıdaki ifadenin şekli sıfat pekiştirmesine (b. ***apak***) benzemekle beraber fonksiyonu bambaşkadır; önüne konduğu isme şümullü bir mâna verir, ms. ***cer cehiz*** 'cehiz ve ona müteallik şeyler'. A–E cildinde bu ifade tipinden şu misaller verilmiştir: ***cer cehiz, çır çıḫın, çor çocuk, çör çöp/çer çöp.*** Belki de ***cer cehennem*** de bu tiptendir.

cercer, b. ***carcar.***

cere I, b. ***cara.***

AD. **cere** 'nafaka, güç, erk' DS 884 < Fa. ***cīra*** < Ar. [/***cry***/ kökünden]. ***Şimdi giderse ne canı var ne ceresi.*** (M. İlhan 1983 s. 26). Krş. Az. ***cirä*** a.m.

AD. **cerek** 'ince uzun yuvarlak sırık' Balhassanoglu 1904 s. 127, DS 884–885 < ?? krş. Kürt. ***cerek*** a.m. I.A. Orbeli 1957 s. 456. ***Bir merdiven içine dört kişi girip üzerine halı örterler. Hörgüce benzetmek için tömsekli yaparlar. Bir cerek (uzun sırık) alıp üzerine kuru bir at kafası takarlar.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 270).

AD. **cerelik** 'musluk, su haznesi (??)' < ***cara/cere*** + isimden mekân ismi yapan ***-lik*** eki, krş. ***kömürlük, odunluk. Biraz evvel uyanıp cerelikte ellerini, kollarını, yüzünü, başını yıkayan Elif elinde bakraçla ahıra ineği sağmağa geldi.*** (Reşat Enis 1944 s. 132).

cereme 'para cezası' G. Hazai 1973 s. 284 < ***cerime. Bir kaç yuz degenek çaldirür ona ve akçe ile cereme dahi çeker.*** (G. Hazai a.e. s. 120). ***Niye aldı beni? Madem aldı, çeksin ceremesini. Uyandırırım, uyandırırım işte. Uyansın!*** (Orhan Kemal 1963d s. 29).

ceren, b. ***ceran*** II.

EO. **ceres** 'deve çanı' < Ar. ***caras*** 'çan, çıngırak'. ***Dört yüz 'Arabī feres, dört yüz 'Ubārī deveyile ālet u ceres ḫāżır ėdeler.*** (Ferec 855/1451 v. 142b).

cereyan 'akma, akıntı' < Ar. ***carayān*** a.m. [/***cry***/ kökünden + ***-ān*** nomen actionis eki, krş. ***feveran, hezeyan***]. 'elektrik akımı': ***Canım, belki cereyan kesilmiştir. Ne var bunda bu kadar üzülecek?*** (M. B. Kanok 1984 s. 129). 'hava cereyanı (ms. pencereden kapıya)': ***Pencere açtırmam elbette, cereyan oluyor.*** (M.Ş. Esendal 1958m s. 188). ***cereyan et-*** 'akmak': ***Temīz āb çūn şarāb-ı nāb sebze-i ḫandān üzerinde cereyān ėder.*** (Ferec 855/1451 v. 129a). 'vukubulmak, geçmek, birer birer hasıl olmak': ***Bayağı mücādeleye yaḳın bir muḥāvere cereyān etmeğe başladı.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 50).

AD. **cerge** I 'dizi, sıra, grup; sürek avında sürücüler dizisi' DS 885 < Moğ. ***cėrge*** a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 161. Krş. ***çerga.***

AD. **cerge** II, b. ***çerge.***

cerh (hukuk tabiri) 'yaralama' < Ar. ***carḥ*** a.m. [/***crḥ***/ kökünden]. ***Bak gazetelerde her gün bir iki vukuat, katil, cerh, soygunculuk vakası var.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 46). ***cerh et-*** 'yaralamak': . 'delillerle reddetmek': ***Bu son cümledeki inceliğe gülenlerden biri "Peki, sebeplerden digerlerini de cerhet bakalım!" dedi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 252).

cerha, b. ***ceriha.***

O. **ceri** 'cür'etkâr, yüzsüz, küstah' < Ar. ***carī***'a.m. [/***cry***/ kökünden,1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb***]. ***İcrā-yı aḥkām ėtmekde cerī olduġı gibi celb-i māl u ṭama' yollarında serserī oldı.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 163).

O. **cerib** '(Arap vilâyetlerine mahsus) eski bir tarla ölçüsü' < Ar. ***carīb*** a.m. W. Hinz 1955 s. 65–66. ***Bir baḫşı a'lādur ki beher cerībi dörder ve beşer kile ve bir baḫşı daḫı evsaṭ ikişer ve ikişer buçuḳ ve bir baḫşı daḫı ednā birer ve birer buçuḳ kile maḥṣūl olmak üzre ...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 334).

ceride ‘gazete’ < Ar. *carīda* a.m.; asıl mânası ‘liste, cetvel’ < ‘palmiye yaprağının sapı’: *O aşı keyfiyetini oğlun ceridede mi okudu?* (H.R. Gürpınar 1940 s. 17). *Böyün bi ceride gelmiş.* (A. Caferoğlu 1940 s. 108).

ceriha/cerha ‘yara’ < Ar. */crḥ/* köküne dayanan isimler; ikinci varyantın orta hecesi düşmüştür, b. *ağda* . Kelime lugatlerde 19. asrın sonunda ortaya çıkar. *Nigār beni o ḥāl-i heyecān-ı ḥissiyātda gördüğü vaḳit tesliyeye muḥtāc olan bu ḳalbi istifsār ėtmeli, yeŋi açılmaġa başlayan cerīḥasını sarmaġa çalışmalı değil-mi idi?* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 77).

cerihadar ‘yaralanmış, zedelenmiş, gücenmiş’ < *ceriha* + Fa. *-dār* ‘tutan’, b. *abdar* . *Bu sözlerden Kenan Bey cerihadar olmuş gibi seri bir hareketle doğruldu.* (Fazlı Necip 1930 s. 308).

cerik̟, b. *cırık* II.

O. **cerim** ‘Mısır’da kullanılan bir çeşit kayık’ R. Dankoff 1991 s. 22 < Ar. *carm* a.m. *Kenāra ḳarīb varumazlar, ṣıġdur. Kenāra cerīmler ve ḳayıḳlar varur.* (Pīrī Re’īs 1935 [932/1525] s. 707).

cerime ‘para cezası’ < Fa. *carīma* a.m. < Ar. *carīma* ‘suç, cürüm’ [*/crm/* kökünden]. *Yā işümi başaruŋ yā biŋ dīnār ceriyme vėrüŋ.* (Ferec 855/1451 v. 19a). Krş. *cereme.*

O. **ceriyüllisan** ‘korkmadan konuşan’ < Ar. *carī* ‘cür’etkâr’, *l* harf–i tarif ve *lisān* ‘dil’. *Kārdān u şīrīn-zebān ve cerī’-ü l-lisān firistādeler-ile aḥkām-ı ‘alīye gönderilüb ...* (ʿĀlī 1979 [1581] I, 115).

Cermen ‘Eskiçağda Orta Avrupa’nın büyük bir kısmını işgal eden halktan bir kimse; Almanca, Felemenkçe, İngilizce ve İskandinavya dillerinin ait olduğu dil grubu ile alâkadar’ < Fr. *germain* < Lât. *germanus* a.m. *Onun öyle Cermen İmparatoruna esir düşmesi Osmanlı için büsbütün kötü olmuş.* (A. Ağaoğlu 1993 s. 55).

AD. **cerp** ‘et suyunun üstündeki yağ tabakası’ DS 886 < Fa. *çarb* ‘yağlı’ A. Tietze 1969 no. 29.

O. **cerr** I/**cer** I ‘çekme, sürükleme’ < Ar. *carr* a.m. *cerr-i eskal* ‘ağır şeyler kaldırma’ (Fa. izafet terkibi için b. *abıhayat*): . *cerret-* ‘çekmek, sürüklemek; (birisinde para, sadaka) çekmek, dilenmek’: *Sulṭān Maḥmūd zamānında bir ḳac nā-dāşt yoḳlular ittifāḳ ėtdiler ki Sulṭān Maḥmūddan nesne cer ėdeler.* (Ferec 855/1451 v. 231b). *Cerr ėdüb ‘arż-ı ḥāl sunar şeklinde gelüb yeŋi içinde ser-tīz ḥançer ile sīnegāha urub ...* (Selānikī 1989 [1599] I, 125).

cerr II/**cer** II ‘medreselerde okuyan softaların para ve erzak toplamak için sayılı aylarda köylerde imamlık veya müezzinlik yapmaları’ < *cerr/cer* I. .

cerrah ‘yaralılara yardım eden’ < Ar. *carrāḥ* a.m. *Cerrāḥ getürdi. māl vėrdi, tiymār ėtdürdi.* (Ferec 855/1451 v. 65a). ‘operatör’: *Şimdi deneyimli bir cerrah ve araştırmacı olarak kadavraları korkusuzca kesip biçiyorum.* (Ş. İşigüzel 1993 s. 17).

cerrahî ‘cerrahiye’ < Fa. *carrāḥī* a.m. [*carrāḥ* + *ī*, b. *bazî* ve ayrıca çeşitli sahalara ait nomina concreta yapan Ar. *-iye* için b. *adliye*]. *Ben cerrahi ihtisasına başlamıştım.* (O. Baydar 1998 s. 34).

cerrahiye ‘tıbbın cerrahlık şubesi; hastanenin cerrahlık bölümü’ < *cerrah* + tıbbın branşları için kullanılan *-iye* eki, krş. *ayniye, bevliye, nisaiye.* .

cerrar I ‘zorlu, karşı durulmaz (ordu için); savaş araçlariyle donatılmış kalabalık ordu’ < Ar. *carrār* a.m. *Faġfūr leşker-i cerrār tertīb eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 141a).

cerrar II ‘Ramazanda biraz para kazanmak ya da dilenerek toplamak için köylere giden medrese talebesi’ < Ar. **carrār* a.m. *Molla bey vaktile ister cerrar yobaz olsun, ister dilenci softa ...* (S.M. Alus 1933p s. 212). ‘zorla para çeken kimse’ *Zaten fal, remil dediğin nedir? Bir sürü yalancının, cerrarın uydurmasyonu.* (S.M. Alus 1933p s. 43). ‘dilenci’ *Cerrārlarınuŋ şiḳleti ve aʿmā dilencilerüŋ keşreti ... bir derecededür ki ...* (ʿĀlī 1975 [1599] s. 126). krş. *cerr/cerr* II.

cerret-, b. *cer* I.

cesamet ‘irilik, kalınlık’ < Ar. *casāma* a.m. *Baḳ baŋa, ne ḳadar cesāmetim, ne ḳadar ‘aẓametim var!* (Aḥmed Midḥat 1296/1879 s. 34).

cesaret ‘yüreklilik’ < Ar. *casāra* a.m. *Bir gün cesarete geldi.* (R.H. Karay 1940m s. 29). *cesaret et-* korkulması gereken bir işe korkmadan girişmek’: *Bir şeyler söylemek istedi, sonra bu sükûtu bozmaya cesaret edemeyerek durdu.* (A. Atasoy 1940 s. 19).

cesed/ceset ‘ölü vücut’ < Ar. *casad* ‘vücut, gövde’. *Nā-gāh yėl u ġubār ḳopdı, havādan ḳan yaġdı, andan bir ulu cesed yėre düşdi.* (Ferec 855/1451 v. 148b). *İki değil, yüz kişi olsalar, dinim hakkı için cesedimi çiğnemeden bir adım atamazlar!* (Ç. Altan 1975 s. 80).

cesim ‘iri, kalın’ < Ar. *casīm* a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb* . *Şöyle cesīm ṭoplarımız da vardı.* (P.N. Boratav 1995 s. 262). *Ġāyet cesīm bir meşe agacı henüz ter u tāze bulunan bir ḳamışa dedi ki ...* (Aḥmed Midḥat 1296 s. 34).

O. **ceste ceste** ‘kısım kısım, taksitle’ < Fa. *casta casta* a.m. *Naẓm ėtdügi mecālisi ceste ceste gönderdi ve ol maḳūle küllīyeti olan eşer-i ḥāşşı cüz’ cüz’ irsāl ėdüb deste deste sünbül u gül gönderen bāġbāna döndi.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 238).

cesur ‘yürekli’ < Ar. *casūr* a.m. *Cesūr ḳardaşınıŋ yanında bu ḳadar ḳorkaklık göstermesinden neş’et eden maḥcūbīyetini setr içün gülmeğe çalışıyordu.* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 6).

cet, b. *cedd.*

cetik, b. *çedik.*

cetvel II ‘doğru çizgi çizmeye yarayan alet’ < cedvel II. *Birkaç rendem, küsterem var; | Ölçülerim, pergellerim, | Gönyelerim, cetvellerim,* (Tevfik Fikret 1958 s. 29).

O. **cev** I ‘arpa’ < Fa. *cau/cav* a.m. *Gendümden ve cevden ve ʿaleden ve çavdardan onda bir taʿşīr oluna.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 200).

O. **cev** II ‘çok küçük bir ağırlık ölçüsü’ < *cev* I; ihtimal ki Fa.’da da bu mânası vardır. *Ger nīm cev aġırı zeri kimseye vėrseŋ | Cān u dilile medḥ u şenāŋı ėde tekrār.* (Ferec 855/1451 v. 121b). *Ḥāşılı bir cev ḳadar ḳalmış cevāba ḳudretüm.* (Ẕātī 1987 [16.yy.ın ilk yarısı] III, 155).

cevab/cevap b.m. (soruya karşılık, yanıt) < Ar. *cawāb* a.m. [*/cwb/* kökünden]. *Geldi, buluşdı. Şuʾālin ėtdi ve cevābın işitdi.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 184). ‘hesap verme’: *Gerekdür ki melike bu işi duymaya, duyacaḳ olursa kimsemüz cevābına döymeye.* (Ferec 855/1451 v. 30a). ‘esbab–ı mazeret’: *Bu ġafleti aŋa cevāb olmaz; yaʿnī ki ”Beni iżlāl ėtdiler” dėmesi ve minbaʿd tevbeler olsun ve bu iʿtiẕār eylemesi semʿ-i ḳabūle işġā olunmaz.* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 184–185). *cevab et-* ‘cevap vermek’: *Ortancıl oğlana da aynı söyledi. İkisi de cuvab ėttiler.* (A. Caferoğlu 1945 s. 59). EO. *cevāb eyit-* ‘cevap vermek’ *Bende iḳbāl-i ḥudāvendile cevāb eydürise ser-i heme-i şehzādegān olam, cevāb eydemezise pey-i dīgerān duta.* (Ferec 855/1451 v. 134b). *cevaba gel-* ‘konuşmağa başlamak’: *Bilā teʾḫīr cevāba gelüb ”Bu ḳabāḥati ben ḳaşden ėtdüm”, dėr.* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 197). *cevab ver-* (b.m.) *Ġam degül, muḳayyed olma, ben aŋa bir vechile cevāb vėrem ki göreler, müteḥayyir ḳalalar.* (Ferec 855/1451 v. 15a). ‘boy ölçüşmek’: *Baŋa bir bī-ġam kişi bulu-vėrüŋ, anuŋile veziyre cevāb vėreyin ve illā ben anuŋ yüki altında ḳaluram.* (Ferec 855/1451 v. 70b). ‘elvermek, karşılamak’: *Ve bu ẕikr olunan ve mültezimīnüŋ ol maḳule mevācibleri cümleten ḥisāb olunsa şübhesüz ebnā-i sipāhīyān ve siliḥdāruŋ vaẓāyifine cevāb vėrmek ṭabʿ-ı müstaḳīm şāḥiblerine lāyiḥdür.* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 168). ‘mesʾūl tutulmak’: *Bilmem yevmü s-suʾālde bunuŋ cevābını kim vėrür.* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 154). ‘hesap vermek, kendini müdafaa etmek’: *Ol bed-baḫt-ı nā-bekār iḫtiyār-ı ġaybet u firār ėdüb der-i devletde cevābümi vėrürüm.* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 127). AD. (hikâye üslubunda) ‘söylemek’: *Yarım sähät sōna kör paşa başını galdırarak Mığır ōluna şu cuvabı verdi: ”Dosduŋ Ebibōlu şāyir imiş; iki türkü söylesiŋ de dīyniyek” der demez ...* (A. Caferoğlu 1945 s. 136). *Yol iki çatal oldu. Iḫdıyar söyledi ki: ”Oğlum, benim yolum ayrılıyor, allā ısmarladıḫ!” dėyin cuvap verdi.* (A. Caferoğlu 1945 s. 164).

O. **cevabat** ‘cevaplar’ < Ar. *cawābāt* a.m. *İlḳā ėtdügüŋüz müşkilātuŋ cevābātı maʿa ziyādetin budur.* (Ferec 855/1451 v. 192a).

cevaben (zarf, bâzan dativus halinden sonra) ‘cevap olarak’ < *cevab* + Ar. zarf eki olan *-en*, b. *ʿacaleten . Bütün vücūdu kemiklerini dağıdacaḳ bir raʿşe ile şarşılıyordu; o vaḳit küçük bir şayḥa-i ḥaşyete cevāben eğildi.* (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 47).

cevap, b. *cevab*.

cevaplaş- ‘karşılıklı haberleşmek, mektuplaşmak’ < *cevap* + isimden fiil yapan *-la-* ve *-ş-* müşareket genişlemesi, b. *bayramlaş- . Tīmūr Ḫan Yıldırım Ḫana ėlçi gönderdi. Cevāblaşdılar.* (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 32).

O. **cevâbname** ‘yazılı cevap, cevabî nota’ < *cevab* ve *name* ‘mektup’. Fa. *-nāme* için b. *ahdnâme . Çūn emīr-i Sāmire cevāb-nāmei oḳıdı, ḫurrem oldı.* (Ferec 855/1451 v. 63a).

O. **cevad** ‘cömert, eliaçık (kimse)’ < Ar. *cawād* a.m. [*/cwd/* kökünden] *İmdi saḫī ol ol şaḫş-ı kerīm ve cevād-ı naʿīmdür ki mā-melekini aşdiḳāsından dirīġ ėtmeye.* (ʿĀlī 1587 v. 123a).

cevahir ‘kıymetli taşlar (veya taş)’ < Ar. *cawāhir* a.m. [*/cwhr/* kökünden *cawhar* ‘cevher’ kelimesinin çoğulu, b. *ahbab*]. *Pādeşāha nefīs cevāhirler, ḳıymetī donlar vėribiridi.* (Ferec 855/1451 v. 71b). Güzel ve kıymetli sözler ağızdan dökülen kıymetli taşlara benzetildiği için alay olarak *cevahir yumurtla-* ‘saçmalamak’ tâbiri kullanılır Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 47. (sıfat) ‘cevahire benzeyen, parlak’: *Kara kadını unutmak için yapmadığım yoktu. Tüysüz Haçiğin peşine takılarak en nadide, en cevahir kızları görmeğe gidiyordum.* (S.M. Alus 1944 s. 71).

O. **cevaiz** ‘caizeler, şairlere verilen mükâfatlar’ < Ar. *cawāʾiz* a.m. [*cāʾiza*’nın çoğulu]. *Gāh u bī-gāh cevāʾiz-i seniyyelerin alub iltifāt-ı ʿaliyyelerine maẓhar düşmiş idi.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 176).

O. **cevali** ‘ihtiyarlık ve malûliyet emekliliği’ < Mısır maliyesinde kullanılan bir terim, Ar. *cawāla* ‘vergi’ R. Dozy 1927 I, 236, S.J. Shaw 1962 s. 151’e göre *māl-i cevālī* ‘gezegenler vergisi’ [*/cwl/* kökünden]. *Mışr-ı Ḳāhirede ve sāyir memālikde zevāyid ve cevālī ʿasākir-i müslimīnden pīrlig-ile veyā ḫōd zaḫm u cirāḥet ve nakş-ı ʿużv u żarīrlig-ile ʿamelmāndeler meşrūṭ iken.* (ʿĀlī 1982 [1581] II, s. 161).

O. **cevami** ‘camiler’ < Ar. *cawāmiʿ* a.m. [*cāmiʿ* kelimesinin çoğulu]. *Her varduġı şeherde bir ḳac gün olur-idi, cevāmiʿe, mecāmiʿe, ḫānāta, esvāḳa girürdi.* (Ferec 855/1451 v. 71a).

O. **cevamis** ‘mandalar’ < Ar. *cawāmīs* a.m. [*cāmūs* kelimesinin çoğulu). *Ve sābıḳā diyār-ı ʿArabda resm-i cevāmīs baʿż-ı yėrlerde on ikişer aḳça imiş.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 230).

O. **cevanî** ‘gençlik’ < Fa. *cavānī* a.m. [*cavān* ‘genç adam, civan’ + isimden nomen abstractum yapan *-ī* eki]. *Evāʾil-i cevānīde bāde-i nāb meclisinüŋ meyyāli [idi].* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 249).

O. **cevanib** ‘yanlar, taraflar; etraf, havali’ < Ar. *cawānib* a.m. [*/cnb/* kökünden *cānib* kelimesinin çoğulu]. *Ḫareketi ziyāde oldı, cevānibe gecdi, her ṭaraf deprenür oldı.* (Ferec 855/1451 v. 242b).

O. **cevari** ‘cariyeler’ < Ar. *cawārin* a.m. [*/cry/* kökünden, *cāriya*’nın çoğulu]. *Baġışladuġı cevārī ve ġilmān mıdur ve yā ḫōd raḫş-ı çābük-ʿinān mıdur?* (ʿĀlī 1587 v. 128b).

cevaz 'müsaade' < Ar. *cawāz* a.m. *Zenlerüŋ büyük ʿaybları bu-dur ki ruḫṣat-i şerʿīye ile cāʾiz olan iştirāke rıżā vėrmezler, gendülerden ġayrı bir menküḫenüŋ vücūdüne cevāz göstermezler.* ('Ālī 1956 [1586–87] s. 229).

cevelân/cevlân 'dolaşma, gezinti' < Ar. *cawalān* a.m. [/*cwl*/ kökünden] *Bāġa gel, tavūsuŋ ėt, cānā, naẓar cevlānına!* (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] III, 170). Bâzan *deveran* kelimesiyle karıştırılıyor: *Nefesi daralmış kanının cevelanı tutulmuş derecelerine gelmiş idi.* (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 14). *cevelân/cevlân et-* 'dolaşmak, dönmek': *Erenler meydānlarda cevlān ėder.* (Ḳāżī Burhānüddīn 1980 s. 531, no. 1390).

O. **cevelângâh** 'dolaşma sahası, hareket etme mekânı' < *cevelân* ve Fa. *-gâh* 'yer, mekân, saha', b. *âdemîgâh* . *Sen sürür-ı ḥissīyātına kāfī vāsiʿ bir cevelāngāh bulmuş gibi bütün çılġınlıḳlarıŋı serbest bıraḳıyorduŋ.* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 104).

cevgân, b. *çevgân*.

cevher I 'maden filizi' < Ar. *cawhar* < Fa. *gauhar* a.m. *Zaʿīfī gerçi sengistāndandur, | Maʿādin cevheridür, kāndandur.* (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 136). 'kıymetli taş' *Zifāf gėcesi pādişāh Naṣr-ı ʿayyāruŋ elin aldı, gelin ḳatına girdi, resmce eli ele sımarladı. Andan bir destārce zer u cevher ki ḳıymetini Taŋrı bile, üstlerine nişār eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 51b). Mecazi mânada 'kıymetli şey, nadide varlık': *Gerçekten ne cevhermişim de haberim yokmuş.* (M. İzgü 1993 s. 35).

cevher II 'bir şeyin esası, özü' < Ar. *cawhar* < Fa. *gauhar* a.m. *Lamarck'ın nazariyesindeki cevher şudur ki, daha yüksek bir merhaleye ulaşmak için sefalet değil, ekmek lâzımdır.* (Nâzım Hikmet 1936a s. 19).

O. **cevherî** I 'cevahirci, kuyumcu' < Ar. *cawharī* a.m. [*cawhar* + Ar. meslek isimlerinde bâzan kullanılan *-ī* eki, b. *acabrûdî* . *Cevheriyler bāzārında dükkān dutdı, oturdı.* (Ferec 855/1451 v. 60a).

O. **cevherî** II 'cevahirle süslenmiş, mücevher' < Fa. *cauharī* a.m. [*cavhar* + isimden sıfat yapan *-ī* eki, *-î* için b. *adalî*]. *Ne farḳ-ı zāde-i ṭabʿumda efser-i zerrīn, | Ne bikr-i fikrüm ayaġında cevherī ḫalḫāl.* ('Ālī 1982 [1581] II, 175).

cevir, b. *cevr*.

ceviş-, b. *geviş-*.

ceviz, b. *cevz*.

AD. **cevizi** 'ceviz rengi; ceviz boyası' DS 887 < *ceviz* + isimden renk sıfatı yapan *-i* eki, b. *altunî* .

cevlan, b. *cevelan*.

cevr/cevir 'zulüm, eziyet' < Ar. *cawr* a.m. *Göŋül, cevrin saŋa dilber egerçi kim ḳılur bī-ḥad, | Çeke gör, bir gün ola kim saŋa raḥm eyleye Ḫānuŋ.* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 81). *cevr et-* 'üzmek, eziyet etmek': .

cevre, b. AD. *çevre* III.

O. **cevşen** 'zırh, cebe' < Ar. *cawşan* a.m. [/*cwş*/ kökünden]. *Ḳapusı ḫalḳını geregi gibi cebe vü cevşen ... ile tezyin u tertīb eyleyüb ...* (Selānikī 1989 [1599] II, 807).

cevşen-pūş 'zırh giyen' < *cevşen* + *-pūş*, b. *ahenpuş* . *Ṣadrında Ḫüsrev ve Şīrīn ḍaşdan yonulmuş. Ḫüsrev at üzerinde, cevşen-pūş.* (M. Naʿīmā 1280 III, 34).

EO. **cevüngar/cuŋġar** 'ordunun sol kanadı' < Moğ. *cegüngar/cüüngar* O.N. Tuna 1972 s. 218–219.

cevval 'atik, hazırcevap' < Ar. *cawwāl* 'gezegen, dolaşan'. *Onun cevval zekâsına, istidadına pek dar gelen harem dairesi hayatı içinde kitaplar tatlı bir refik olmuştu.* (Fazlı Necip 1930 s. 43).

O. **cevvar** 'cevredici, zalim' < Ar. dilbilgisine göre */cwr/* kökünden yapılmış isim (Ar. bu mânada onun yerine *cāʾir* sıfatını tercih eder). *Eger-çi Raḥmī taḫalluṣ ėtmişdür. Lākin cevvār u bī-raḥm idügi tevātüre yėtmiş idi.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 218). *Zemāne gibi cevvār u sitemkār, | Ṣaçınuŋ ṣaġışı ʿāṣıḳları var.* (a.e. s. 316).

cevvî 'atmosferik, meteorolojik' < Ar. *cawwī* a.m. [/*cww*/ kökünden *caww* 'hava küresi, atmosfer']. İsimden sıfat yapan nisbe eki *-î* için b. *adalî* . *Şu da var ki bir astronomun elindeki teleskop nihayet cevvî hadiseleri görebilir, fakat aşkla kuvvetlenmiş bir göz için görülmiyen hiç bir gizlilik yoktur.* (S. Ayverdi 1941 s. 112).

cevz/ceviz b.m. (sert kabuklu yemiş) < Ar. *cawz* a.m. [/*cwz*/ kökünden]. *Ve zeytūn-i islāmīnüŋ ve cevz ve encīr aġacından ġayrı sāyir meyveye gelmiş fevākih-i muḫtelifenüŋ her yüz aġacına ḳırḳar aḳça ḫarāc alınur.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 207). *cevz-i Hind* 'Hindistan cevizi': *Ben uvacuḳ ḳuşları şekker u bādām u ḳaranful u cevz-i Hind ... doldururam.* (Ferec 855/1451 v. 67). Mecazi mânada *ceviz kır-* 'kabahatlar işlemek, herkesin bamteline basmak': *Hiddetle ağzımdan öyle bir şey çıktıysa bunda beni mazur görün; çünkü onun kırdığı cevizler artık haddini aştı.* (O.C. Kaygılı 1939 s. 252). *cevz-i maʿdud* 'mahdut, sınırlı bir mikdar' R. Dankoff 1991 s. 22: *Vilāyet-i Mışra vālī olanlaruŋ ekşeri ḫarem-i muḫterem-i pādişāhīden çıḳmışdur, ṭaşradan ḫāṣıl olanları cevz-i maʿdūd gibi taḫḳīḳa yetmişdür.* ('Ālī 1975 [1599] s. 172). *ceviz oyna-* 'bir çocuk oyunu' (nasıl oynandığının tarifi için b. H. Ritter 1953 III, 408, not 1). *Vaḳtini dersden ḳaçaraḳ cāmiʿ avlılarında ceviz, birdirbir oynamaḳla geçirmişdi.* (H.R. Gürpınar 1336k s. 106).

Cevza 'İkizler burcu' < Ar. *al-cawzā* a.m.

O. **ceyb** 'cep', b. *ceb/cep*.

ceyran/ceylân b.m. (zarif bir çeşit karaca) DS 888, TS 763 < *ceran* II, Meninski 1680 I, 1571'e göre *cayran*, halk dili *ceyran*. *ceylân* varyantı lugatlerde 19. asrın ortasından sonra ortaya çıkar J.Th. Zenker 1866 I, 379. Kelime ortası */r/* > */l/* değişmesi yabancı kelimelerde olağandır, b. *amelikan* . İkinci varyanttaki *-lan* eki için b. *arslan* [1]. *Elinde doksandokuzluk kuka tesbih, salonun tahtalarında Kafkas*

dağlarının badem gözlü ceylânları kadar çevik, dolaşır. (Orhan Kemal 1963d s. 11).

ceza 'karşılık (tazminat, mükâfat veya tecziye)' < Ar. *cazā'* a.m. [/*czy*/ kökünden]. *Yollarını azıtdılar. Şimdi göŋlümüz ḫoş oldı ki cezālarını buldılar.* (Ferec 855/1451 v. 34b). 'karşılık, mükâfat': *Bu eylük ki baŋa ėtdüŋ, cezāsı oldur ki diri olduġumca ḳuluŋ olam.* (Ferec 855/1451 v. 178a). *ceza et-* 'cezalandırmak': *Gemide beni beyçün dögdüŋ, cezā ėtdüŋ, yüzüme ṭapanca urduŋ?* (Ferec 855/1451 v. 186b). *cezayı amel* 'kendi sebebiyet verdiği ceza: *Kızım olacak karıda ne keyif var ne neşe. Cezayı ameldir, köşede pineklesin dursun!* (S.M. Alus 1934 s. 294). *ceza çek-* 'cezanın gerektirdiğini yerine getirmek': . *ceza ye-* 'hapis cezası hükmünü giymek': *Bir sirkat ve katil cinayetinden dolayı yedi seneye ceza yedi.* (H.R. Gürpınar 1939 s. 40). *ceza-yı nakdiye* 'para cezası' (Fa. izafet terkibi için b. *abıhayat*): *Kimin kapısının önü süpürülmezse ona cezayı nakdiye yazılacak. Duyduk duymadık demeyin hal* (M. Makal 1960 s. 71).

O. **ceza'**, yalnız *ceza' feza'* tâbirinde. 'korku, endişe, tedirginlik' < Ar. *caza* a.m.; *faza'* kelimesi de a.m. *Ḫışmile gelürse 'afārīt ṣūretinde gelür, ceza' u feza' 'āleme dolar.* (Ferec 855/1451 v. 55b).

Cezayer, b. *Cezayir.*

O. **cezayir** 'adalar' < Ar. *cazā'ir* a.m. [*cazīra* 'ada' kelimesinin çoğulu]. *Hind deŋizinüŋ cezāyirinde Gülistān-ı İremi isteyü gitdiler.* (Ferec 855/1451 v. 146a). *Meẕkūr Ḳıbrīz adası ḥaḳīḳatte (I) sāyir cezāyir gibi degüldür.* (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 768). *Cezair-i Bahr-ı Sefīd:* 'Ege Denizi adalarını ve bâzı sahil limanlarını ihtiva eden Osmanlı eyaleti'.

Cezayir/Cezayer 'Şimalî Afrika'da bir memleket' < O. *Ceza'ir-i Garb eyaleti. Kendi de molla kadar ağır oturur, Cezayir dayısı gibi kurulurdu.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 23.6.1941).

cezbe 'aşırı ölçüde coşup kendinden geçme, vecit' < Ar. *caḏba* a.m. (Ar. /*ḏ*/'nin Tk.'de /*z*/'ye dönmesi için b. *ahize*) *Birbirine iẕhār-ı şevḳ-ı kāẕib ėtdiler, göŋülleri ceẕbelerile cāẕib ėtdiler.* (Ferec 855/1451 v. 14a). *İri elektrik ampulleri, cezbeye tutulmuş çılgın birer zakir gibi sallanıyordu.* (Reşat Enis 1933 s. 123). *cezbeye getir-* 'aşırı ölçüde coşturmak': *Sīması genc iḫtiyār bütün maḥalleliyi ceẕbeye getirir.* (H.R. Gürpınar 1339 s. 177).

cezb et-/cezbet- 'güzelliğiyle veya mânevi vasıflariyle kendine doğru çekmek' < Ar. *caḏb* 'kendine çekme'. *Nigārı ciddī bir 'aşḳ başḳa bir noḳṭaya ceẕb ėdebilir i'tiḳādında idim.* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 91).

O. **cezebat** 'kendine çekici vasıflar' < Ar. *caḏba* 'cezbe' kelimesinin çoğulu. Ar. /*ḏ*/'nin Tk.'de /*z*/'ye dönmesi için b. *ahize . Gāh manṣıb-ı tedrīse, gāh mesned-i ḳażāya 'āzim oldı. Bil-āḫire ceẕebāt-ı ilāhīyeden bir şemmeye maẕhar düşüb cümleden el çekdükde nefs-i İstanbulda zāviye-nişīn olan meşāyiḫden Ekmel Efendi ki yine gendüsi gibi ṭarīḳ-i tedrīsden ferāġat ile meşīḫat silkine sülūk ėdenlerüŋ ercümendi idi, anlardan bey'at ėtdi.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 295).

O. **cezil** 'mebzul, çokça, bol' < Ar. *cazīl,* 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb . Dünyāda ve āḫiretde ecr-i cezīlleri müyesser ola!* ('Ālī 1982 [1581] II, 132).

cezir, b. *cezr.*

O. **cezire** I 'ada' < Ar. *cazīra* a.m. *İki gün dün-u gün yüridiler, bir ḫūb ceziyreye çıḳdılar.* (Ferec 855/1451 v. 188b).

(Halk dili) **cezire** II 'zorlama, sıkışırma, işkence, eziyet' < *zecr/zecir* kelimesinin metatezi, Redhouse 1890 s. 660. *Başıma ne cezīreler geldil* (H.R. Gürpınar 1332 s. 109). *Bu güne ḳadar başıma bār olduŋ, ḫer eẕiyetiŋe, her maşrafıŋa, her isrāfıŋa, her cezīreŋe ḳatlandım.* (a.e. s. 138).

O. **cezm** 'kararlılık, karar' < Ar. *cazm* a.m. asıl mânası 'kesip atma'. Arap yazısında üstünde bulunduğu harften sonra ünlü gelmediğini gösteren işarete de *cezm* (Ar. *cazma*), ünlüyü "kesip attığı" için. *cezm et-/cezmet-* 'karar vermek, niyet etmek' (krş. Fa. *cazm kardan*): *Vezīr anuŋ üzerine cezm ėtdi ki ėrte vara, Bul-Ḳāsimi öldüre.* (Ferec 855/1451 v. 6b). Masdarla: *Vezīr neyçün geldügin bildi, aŋa münasib 'amel ḳılmaġa cezm eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 21b). 'hükmetmek, neticesine varmak': *Yüki sirke idügine cezm ėden ėyitdi ...* (Ferec 855/1451 v. 123b). *Dünyāda sa'ādet var ise Beğiŋ ḫande-i iltifātında bulunabileceğine ḳalben cezm eyledi.* (Nāmıḳ Kemāl 1944 [1876] s. 95).

cezr I/**cezir** I 'deniz seviyesinin alçalması' < Ar. *cazr* a.m. [/*czr*/ kökünden]. *Bir cezir olayı da beklenmektedir. Sular çekilebilir.* (A. Ağaoğlu 1991r s. 23). Mecazi mânada: *Bellek çekiliyor — bu bir cezir — bilinen amaçlarından, gerçeklik sanılandan maddenin ilksel durumuna.* (E. Atasü 1996 s. 196).

cezr II/**cezir** II (matematik terimi) 'kök' < Ar. *caḏr* a.m.; asıl mânası bir bitkinin kökü' [/*cḏr*/ kökünden, Ar. /*ḏ*/'nin Tk.'de /*z*/'ye dönmesi için b. *ahize*]. Botanikteki 'kök' > matematikteki 'kök' münasebeti EYun. *ριζα* (rhíza)'dan itibaren bütün Avrupa dillerinde görüldüğü gibi Ar. terminolojide de vardır: O da aynı kökten mi neş'et etmiştir?

cezrî 'kökten, çok derinlere giden' < *cezr/cezir* II + isimden sıfat yapan –î eki, b. *adalî* ; yalnız mecazi mânalarda kullanılan kelime lugatlerde 19. asrın sonunda ortaya çıkıyor (Tinghir–Sinapian 1892 II, 346, *radical* kelimesinin karşılığı olarak) ve Fr. *radical* kelimesinin aynen tercümesi (calque) görünüyor.

cezve 'kahve pişirmeğe yarayan saplı kap' < Ar. *caḏwa* 'kor, yanan kütük' [/*cḏw*/ kökünden, Ar. /*ḏ*/'nin Tk.'de /*z*/'ye dönmesi için b. *ahize*]; mâna kayması göze çarpar. *İkilik cezveyi sürüp hepsini*

içti. (S.M. Alus 1933p s. 111). ***Küçük cezvemi dereden doldurup ateşe oturttum.*** (C. Kavukçu 1997 s. 75).

Cezvit/Cizvit/Çezvit '16. asırda kurulan bir Katolik din kurumuna mensup kimse; mürai, riyakâr, ikiyüzlü' < Fr. ***jésuite*** a.m. ***Candide, yamyamların eline tutsak düşünce bir çezvit sanıldığı için şişe dizilip kebap edilmek istenir.*** (S. Birsel 1995 s. 76). ***cizvitlik/çizvitlik*** 'riyakârlık' ***Onuncu nokta okunduğu zaman Hattı Hümayûndaki çizvitliği tamamen anlamıştık.*** (A.İ. Tokgöz 1993 s. 147).

AD. **cıbar** 'bebeklikten çıkmış çocuk' DS 889 < ***Cabar*** 'Çingene' veya ***şopar*** 'Çingene çocuğu' ?.

AD. **cıbar**, b. ***cibar.***

AD. **cıbıl** I 'çıplak; tüysüz, yapraksız; yoksul' DS 891, 925 < ***çıplak*** kelimesile aynı kökten, fakat aralarındaki münasebet tam anlaşılmıyor. ***Benimlen evlenirse dünyanın dadını anlar. Bir cıbıla vardığını düşün. Üç gün sonra alacaklılar ümüğüne basarlar.*** (F. Baykurt 1971t s. 129). ***Arkadaş, biz cıbıl bir köyüz. Köyoğlu köyüz yanii*** (F. Baykurt 1970 s. 97). Krş. ***cıbır*** II, ***cıbız.***

AD. **cıbıl** II (su sesiyle alâkalı tâbirlerde) < krş. ***cıp et-*** 'yıkanmak'; onomapoetica tarzında sonuna ***-ıl*** eki ilâvesiyle ekseriya ikizlemeyle (gemination) kullanılması ses taklidi karakterini teyid eder, krş. ***horul horul, şarıl şarıl: cıbıl cıbıl (yıkanmak), cıbıl cıbıl (çimmek), cıbıl cıbıl et-, cıbıl cıbıl ol-*** DS 891, ***cıbıl ıslak: Tabanlarım buz kesti, yer cıbıl ıslak.*** (F. Otyam 1957 s. 24).

AD. **cıbır** I 'tüyü dökülmüş, kel; ağaçsız ova; cılız, zayıf' DS 893 < ***cıbıl*** I'ın varyantı (fonetikte, karşılıklı /l/ /r/ gelişmesi, sıkça raslanan bir durumdur). ***Sedyenin birer ucunda iki cıbır hademe dikiliyordu. Ben veremliyim ama, ikisinin ağırlığındaydım aşağı yukarı.*** (R. Ilgaz 1962s s. 51). ***Sanıklar çeşit çeşit. Kimi iri, kimi cıbır,*** (İ. Balaban 1965 s. 85). 'züğürt, yoksul' DS 892–893, TS 763: ***Doğru doğru dosdoğru, cıbırım, annem fazla para vermedi desene şuna!*** (H. Olcay t.y. [1952?] s. 8).

cıbır II, b. ***çıbır.***

AD. **cıbız** 'tüyü dökülmüş, kel' DS 894, 'sade' (örnek verilmediği için 'sade'nin ne mânaya geldiği belli değil) < ***cıbıl*** I kelimesinin başka bir varyantı. K. Emiroğlu kelimeyi ET. ***yabız*** (***yavuz***?) ile karşılaştırıyor.

AD. **cıcık** I/**cicik/cıncık/çınçık** I 'güzel; süs' DS 894–895, 918 Krş. ***ıncık cıncık, incik boncuk, cıncık boncuk/cincik boncuk. Akşam Han Ayvaz'ı Köse Kenan hamama götürüp çimdirerek, bir kaç cıcık elbise giydirerek, ...*** (Behçet Mahir 1973 s. 255). ***Sonra çerçiliğe heves ettim. Cincik boncuk, kına, sakız. Kutum sırtımda. o köy senin, bu köy benim. gider, gelirdim.*** (N. Kurşunlu 1952 s. 43). ***cıncık/çınçık*** 'cam veya porselen gibi parlayan (şey)' DS 918–919. ***Küçük odanın üst yanını dört duvarda kesintisiz saran raflarda, Fransızların dağıttıkları cıncık tabaklarını saklardık.*** (A. Kutlu 1995 s. 102). ***Bir evin üstünde leylek yuvası gibi bir oda varmış cıncıktan.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 121). ***Çınçık bir oğlan!*** (Y. Yazıcı 1990 s. 25). ***Ben seni alınca beyle miydin? ... çıncık bebekler gibiydin.*** (T. Yücel 1954 s. 30). ***cıncık boncuk*** 'camdan veya yalancı taşlardan yapılmış süs eşya': ***Camekânlarda naylon iç çamaşırları, çıncık boncuk, irili ufaklı, zarif şişelerde renk renk lavanta, kolonyalar ...*** (Orhan Kemal 1965f s. 21–22). ***cıncıklı*** 'süslü': ***Mustafa cıncıḫlı degenecini yasdığının altına goyir.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 314).

AD. **cıcık** II 'iç organlar' DS 895 < krş. ***iç*** köküyle teşkil edilmiş Çağ. ***içāk*** vs. a.m. kelimeler (W. Radloff 1893 I, 1515). ***cıcığı çık-*** 'suyu çıkmak' DS 894, 'paramparça olmak, sağlam yeri kalmamak': ***Palyaço, o zaman öteki yarısını, çadırının kapısı dibinde bıraktığını birdenbire hatırlar; almak için koşup gidince, cıcığı çıkmış cıgara kutularından ezilmiş izmaritlerden, renkli giriş biletlerinden bir de fındık fıstık kabuklarından başka bir şey bulamazdı.*** (A. Özyalçıner 1960 s. 6). 'çok yorulmak' TüS 1983 s. 209.

cıcım, b. ***cacım.***

AD. **cıda/cida** 'mızrak' DS 895, 960, TS 763–764 < ET. ***çıda*** < Moğ. ***cida*** a.m. M. Räsänen 1969 s. 106, O.N. Tuna 1972 s. 219. ***Ḳraluŋ başını bir cıdaya şancub münādīler nidā ėdüb çaġırdılar kim bu ḳral başıdur dėyü.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 57).

AD. **cıdağı/cıdav/cidav** 'kürek kemiğinin üstü (insan veya hayvanlarda); hayvanın omuzbaşında semer veya eğer vurmasından hasıl olan yara; derin ve büyük çıban' DS 960–961, TS 764–765 < Moğ. ***cidüü*** 'kaşıntılı cilt hastalığı' A. Luvsandendev 1957 s. 179. W. Radloff 1911 IV, s. 131 kelimeyi yalnız Osmanlıca için kaydediyor. Krş. Kürt. ***cideu*** 'plaie au dos d'un cheval faite par la selle' Jaba–Justi 1879 s. 115, Erm. ***citaġ*** 'ulcère à l'échine des chevaux' M. Ohanessian 1925 s. 540, Gürc. ***cidao*** 'withers' E. Cherkesi 1950 s. 275.

AD. **cıdır** 'öfke, sinir' DS 897 < ?? ***cıdırına bas-/cıdırına git-*** 'öfkesini tahrik etmek' DS 898: ***Erkek kısmı yumuşak olur mu, adı üstünde erkek daha? Çenkirip cıdırına cıdırına gidersen azdırdığın gibi boyunca günaha da batarsın.*** (M. İlhan 1983 s. 26).

AD. **cıfra/cifre** 'mürekkep kallemin sapı' (!) DS 962, 'kalem ucu' THASDD 273, 1633 < Yun. ***τζιφρα/τσιφρα*** (tzífra/tsífra) < Lât. ***cifra*** 'imza' < Ar. ***ṣifr*** 'sıfır' N.P. Andriotis 1983 s. 383.

AD. **cığa/cıga** 'süs olarak kullanılan uzun kuş tüyü; ibik' DS 899, TS 765, R. Dankoff 1991 s. 22 < krş. Fa ***caġa/ciġa*** a.m., fakat G. Doerfer 1967 III, no. 1029'a göre ne Fa. ne de Tk. asıldan. ***Ḳaplan postlu ve şammur tāclu velī mehīb-hey'et 'askerler kim her birinüŋ başında gün-ā-gün çelengler ve çıġa ...*** (Evliyā Çelebī 1935 [17.yy.] IX, 680). ***Eğer Ayvaz'ın yakasına bir turna cığası olursa ...*** (Behçet Mahir 1973 s. 281).

AD. **cığan/cıgay** 'züğürt, parasız; cimri, hasis, insafsız' DS 900, 1158, TS 765–766 Meninski 1680 I, 1622, ***cığal*** 'aldatıcı, hileci' DS 899 < ET. ***çıġaŋ/çıġay*** 'fakir,

yoksul' < BizYun. *τσιγγανς* (Tsiŋgán) 'Çingene' M. Räsänen 1969 s. 107, Clauson 1972 s. 408–409. Krş. *çingen. Düşüb pīl ayaġı altında yatmaḳ | Yėg andan kim çıġana el uzatmaḳ.* (Faḫrī 1974 [1367] no. 3995).

cığara/cigara 'sigara' < İt. *cigarra/cigara/cigarro* < İsp. *cigarro* < Maya dili (Orta Amerika) *yigar* 'yaprak sigarası, puro'. *Kapıda bir cigara içimi bekledim beklemedim kırmızı mantolu bir kadınla çıkageldi.* (Orhan Kemal 1950k s. 32). *cıgaralık* (argo) 'esrar' F. Devellioğlu 1959 s. 74.

AD. **cıgay**, b. *cığan.*

AD. **cığcığa** 'genç küçük ağaç dalları; süs olarak kullanılan uzun kuş tüyleri' DS 900 < *cığa* + reduplication R. Dankoff 1991 s. 22. *Atlarınuŋ başlarında daḫı ablaḳ cıġ-cıġaları ...* (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 243–244).

O. **cığı cığı** 'şaşma ifade eden nida' R. Dankoff 1991 s. 22 (Dankoff kelimeyi Fa. *cigi cigi* a.m. ile karşılaştırıyor).

cığıl, b. *cıngıl* I.

cığıla–/çığıla– 'hafiften çağlamak' < ses taklidi fiillerden, krş. *cığıl cığıl*, fakat normal olarak **cığılda–* beklenirdi; b. *ağla– . Büvetten sonra inceden cığılayarak akan su gittikçe yayılıyor, ilerde, karanlıktan gelen bir suya karışıyordu.* (Yaşar Kemal 1992ks s. 107–108). *Yandaki sığ su çakıl taşlarının üstünden akarken çığılıyordu.* (a.e. s. 114).

cığıl cığıl/çığıl çığıl/çıkıl çıkıl/çiğil çiğil 'suyun akarken çıkardığı yavaş ve tatlı ses' DS 901 < ses taklidi kelimelerden. *Büyük kırmızı keremit parçaları havaya fırladı, çığıl çığıl altınlar yere döküldü.* (F. Baysal 1944 s. 200). *Çıkıl çıkıl bir su duydu. Gözlerini araladı. Pınarda kalaylı bir bakır tas gördü.* (N. Meriç 1956 s. 104). *Gerdanı öyle beyazdı kim, içtiği su bilem görünürdü ümüğünün altından. Çiğil çiğil ...* (M. Seyda 1962z s. 62).

cığıltı/çığıltı 'su gürültüsü' DS 901, TS 766 < *cığıl cığıl/çığıl çığıl* ses taklidi tabirlerden normal kılıcı ismi (nomen actionis). *Bayram, seyran, çığıltı, kıyamet derken, yeni bir mesele çıkıyor ortaya ...* (İ. Tarus 1961 s. 70).

AD. **cığır** 'boğazı sıkılan kimsenin çıkardığı boğuk ses' < ses taklidi kelimelerden. *Sekinin tahtaları cığır cığır ediyordu.* (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 37).

AD. **cığız** 'oyunbozan, mızıkçı, oyunda hile yapan' DS 903 < Kürt. *cığız* a.m. [*cığızın* 'kesmek, çentmek'] Jaba–Justi 1879 s. 116, fakat Kürt. kelimenin Türkçesinden gelmesi de mümkündür.

AD. **cık/cik** 'yok, hayır' DS 905 < dil çaklatma sesi. *Recep: – Teslim olsa ya: — Köylü Dayı: – Cık! Onun teslim olacağını heç aklım kesmez.* (C. Atay 1963 s. 62–63).

cık cık/cıkcık 'şaşma mânasında nida: *Hayrullah Abi cıkcıkı çekti.* (M. İzgü 1993 s. 113). *cıkcıkla–* 'cık cık sesleriyle hayretini ifade etmek' *İsveçli çizikleri saymaya yumulmuştu. Saydıkça cıkcıklıyor, kafasını sallıyordu.* (M. İzgü 1993 s. 178). Krş. *çırk/çirk.*

AD. **cıkkadar/cıkkada** 'azıcık, minnacık' DS 906 < *acık* 'pek az' ve *kadar*; krş. *cıkka* 'gelişmemiş' a.y. *Bi ġat elbise cıkkada cövüz ġabuğna sığar mı?* (A. Caferoğlu 1943 s. 40). *Böyle bir hesabın, saçmalamaktan cık kadar öteye geçmiyeceğini de biliyorum.* (B. Karasu 1995na s. 105).

AD. **cıkla/çıkla** 'saf, katıksız' DS 906, 1168–69 < ?? Fakat Az. *cılḫa* a.m. Sırp–Hırv. *cigli* 'tek, yalnız'. *Cıklayıbilmez misin? Zenginler buğdayın içine arpa katmadan yerler. Buna cıkla buğday derler. Yoksullar da arpa içine buğday katmadan yerler. Buna da cıkla arpa derler. İkisi de cıkladır emme, cıkladan cıklaya fark var.* (F. Baykurt 1961o s. 251). *Üç patates yedi, cıkla, ekmeksiz.* (M. Makal 1965 s. 26).

cıkla– 'dili cıklatarak "hayır!" demek' < *cık* + kelimeden fiil yapan *-la-* genişlemesi. *"Şefle mi yine, vatandaşla mı, odacıyla mı, otobüs sürücüsüyle mi?" — Cık cık cıkladı Zihni Bey.* (M. İzgü 1992 s. 35).

cıla, b. *cila.*

cılasın, b. *celasin.*

AD. **cılav** 'at yuları, dizgin' DS 907, TS 768 < Moğ. *cillau* a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 164, O.N. Tuna 1972 s. 219–220. *Ehl-i seferden biri atına inanmaḳ ve yā ḫōd cılav ḳatırına ḳaçmaz dėyü i'timād ḳılmaḳ gendi ḥamāḳatini iş'ār ėtmekdür.* ('Ālī 1956 [1586–87] s. 157).

AD. **cılbak/çılpak/çılpaḳ** 'çıplak; yoksul' DS 907–908, 1174 TS 895, 897, R. Dankoff 1991 s. 27 < *çıplak* kelimesinin metatezli varyantı, */pl/ /lp/* metatezi için b. *albız . Anaŋ babaŋ cehennemde aç cılbak gapılarda dileniyler.* (Ö.A. Aksoy 1945 I, 388). *Ajları doydurdular, çılpaḫları ġėydirdiler.* (A. Caferoğlu 1942 s. 20).

AD. **cılban** I 'yabani bezelye' DS 908 < Ar. *culbān* a.m. A. Tietze 1958 no. 42.

cılban II, b. *çırban.*

AD. **cılbır**, b. **çılbır.**

AD. **cılga** I 'küçük pulluk, saban' DS 910 < Gürc. *cilġa* a.m. E. Cherkesi 1950 s. 275.

AD. **cılga** II/**cılkı** 'patika, dar, taşlı yol' DS 910, TS 769 < krş. Kırg., KazTat. *cılga* 'dar bir vadide akan dere' < Moğ. *cilga* a.m. M. Räsänen 1969 s. 200–201, O.N. Tuna 1972 s. 220. *Kuru dereyi geçtiler. Hafif yokuşa yukarı tırmanan cılga yolu koğuşturdular.* (T. Apaydın 1991 s. 25). *cılga balası* (alay sözü) 'Tatar' (başka bir *cılga* kelimesinden mi?): [Kavuklu Tatar'a hitaben:] *Kaç kere sorulacak, cılga balası?* (Cevdet Kudret 1973 I, 316).

AD. **cılık** 'çok ıslak, cıvık, çürük' DS 910 < *cılkcı* kelimesinin varyantı. *O yıl her kök on tel ve on başak vermişti. Başaklarda da, maşallah, bir cılık tane yoktu.* (Halikarnas Balıkçısı 1952 s. 44).

cılız 'çok zayıf, etsiz butsuz; kuvvetsiz' < Erm. ***cılız*** a.m. M. Ohanessian 1925 s. 541. ***Vücuduna nisbetle çok cılız kalmış hareketsiz bacakları tutmuyordu. Ve, yürürken koltuk deyneklerine dayanıyordu.*** (Reşat Enis 1933 s. 233).

cılk 'çok ıslanmış, cıvık; çürümüş, kokmuş (yumurta); cerahatlanmış (yara)' Meninski 1680 I, 1641, DS 913, TS 769, < ses taklidi kelimelerden. ***Yüzü yara, bıcılgan.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 23.10.1943). Mecazi mânada 'dönek, sözünün eri olmayan; kötü kalbli' DS 912–913. ***cılk çık-*** 'boş çıkmak, netice vermemek; kötü netice vermek': ***Birçoklarile kur yaptım. Hep cılk çıktı.*** (İsmail Galip 1932hs s. 16). ***cılkı çık-*** 'bozulmak, eskimek': ***Bu pantolonun cılkı çıktı.*** (M. İzgü 1993 s. 44). 'tadı kalmamak': ***Turhan, artık bu konuların cılkı çıktığını, konuşmaktan usandığını belli etmek isteyen bezgin monoton bir tınıyla konuştu.*** (L. Erbil 1985 s. 69).

cılkı, b. ***cılga*** II.

O. **cılkava/çılkava/çılkafa** 'kurdun ense kökünden yapılan kürk' TS 896 < Bulg. ***cılkava*** < Rum. < Sl. ****vılk-avā*** [***vılk*** 'kurt'] BER 1971 I, 373. Halk etimolojisi ile husule gelmiş, b. ***atlu karaca . Kelle ve cılkava her men-i 'oşmānīde yigirmi dört akça-ı 'oşmānī ...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 137). ***Bosna çılḳafāsı ...*** (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 167).

AD. **cıllaka** 'şımarık' DS 1174 < ?? ***Sahan benzer cıllaka kızın | Belini sardığım çoḫ demiş.*** (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 198).

AD. **cılpık/çılpık** 'bir çeşit tatlısu balığı' DS 914 < ?? . ***Bu Sakarya balıklarının etinin lezzetinden ziyade isimleri hoşuma giderdi: oklama, cılpık, hösgün.*** (S.F. Abasıyanık 1950m s. 9).

cıma, b. ***çıma.***

AD. **cımak** 'ekşimiş' DS 914 < Gürc. ***cmaḫe*** a.m. V. Cangidze 1984 s. 48, Erm. ***ts'maḫ*** 'acı bir bitki' U. Bläsing 1992 no. 27, R. Dankoff 1995 no. 731.

cımbıştıra, b. ***cimbistira.***

cımbız b.m. (kıl çekmeye yarayan alet) < Yun. ***τσιμπίδι*** (tsimbíḍi) a.m. A. Tietze 1955 no. 272 [***tsimpíḍa*** + küçültme eki < EYun. ***εμπις*** (empís), N.P. Andriotis 1983 s. 382]. ***Selahattin tek tek insanları dünyadan cımbızla çekip, onlarla bir uzay boşluğunda samimiyet kurmayı becerir.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 13). ***cımbız gibi*** 'atik': ***Asker olmadan evvel müthiş, uçarı, cımbız gibi bir zanpara idim.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 126). Krş. ***cimbîştıra.***

AD. **cımcılık** 'sırılsıklam' DS 917 < ***cılık*** + reduplication + /m/ tezat ünsüzü, b. ***apakçıl . Tüm bedeni cımcılık tere batıp çıkmıştı.*** (M. Güler 1990 s. 25).

AD. **cımcıma** 'yollarda ve tarlalarda meydana gelen bataklık' DS 917 < Kürt. ***cımcımä*** I.A. Orbeli 1957 s. 461 < Fa. ***cumcuma*** F. Steingass 1930 s. 370 < Ar. ***cumcuma*** 'çorak yerde kazılmış kuyu' Fīrūzābādī 1250 III, 420.

AD. **cımcime** 'bir çeşit karpuz' < şüphesiz Ar., fakat R. Dozy 1927 I, 211'de zikredilen nebat ve meyvelerin hangisi? Krş. ***şamama?***.

cımcılız 'çok cılız' < ***cılız*** reduplication + /m/ tezat ünsüzü, b. ***apakçıl . Benim üstüme hā, bu mıymıntıyı, bu şoğulcanı, bu cımcılız ḳızı sevdiy hā?*** (H.R. Gürpınar 1928 s. 134). Şeyler hakkında da kullanılır: ***Çarpık satırlı, felerin, mimlerin başları bellisiz, cımcılız bir yazısı vardı.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 11). Krş. ***cıpcılız.***

cıncık, b. ***cıcık I.***

AD. **cındırık/çındırık/çıncırık/cıyındırık** 'sinirli yağsız et' DS 945 < ?? ***-dırık*** eki için b. ***boyunduruk . Cındırık, iri bir tokaç altında ezilmiş kara, çiy bir et parçasının elyaf haline gelişiydi. Bu elyaf bulgurla karıştırılıyor ve çöç (köfte) haline getiriliyordu.*** (Reşat Enis 1944 s. 228). ***Tünel turnikesinden başka kıskaca girmeyen bir kızdın. Kendine göre, o cıncırık yüreğine göre, değer yargıların vardı.*** (A. Hünalp 1962 s. 35).

AD. **cıngar/çıngar** 'kavga' DS 920, F. Steinherr 1932 s. 185 < Yun. ***τσιγκρα*** (tsíngra) a.m. A. Tietze 1955 no. 271; K. Kostov 1974 s. 358'e göre Türk argosuna Çingene dili vasıtasiyle girmiştir. ***Tadsızlık, oyun bozanlık, cıngar mıngar mı? Ne münasebet? Bir kere bile vukuunu işiten yok.*** (S.M. Alus 1944 s. 154).

AD. **cıngıl/çıngıl** I, **cığıl** 'küçük üzüm salkımı, üzüm salkımındaki küçük salkımcıklar' DS 920–921, TS 923 < Yun. ***ατσιγγανο*** (atsíngano) 'dalcık, kurutulduktan sonra üzüm salkımının üstünde kalan küçük dal' (asıl mânası 'Çingene') HistLex 1942 III, 279, A. Tietze 1955 no. 30. ***Süt beyazına kesmiş buzlu rakıları yudumlayan siz, dilinizi damağınızı buran o aşina acılığı gidermek için buğusu üstünde üzüm cıgılından iki habbe koparıp atın ağzınıza!*** (N. Güngör 1942 s. 52).

AD. **cıngıl/çıngıl** II, **cıngır/cingil** I 'küçük bakraç; kuyu kovası' DS 921–922, 1181–82, 1227–28 ZTS 1976 s. 30 < ***cıngıl*** I veya ses taklidi kelimelerden, A. Tietze 1982z no. 30. ***Bir kadın süt çingilini getirdi.*** (M. Makal 1950 s. 28). 'inci, boncuk, cam bilezik' DS 921, 1181. ***çıngıl*** 'bağ, demet': ***Toprak zeminde eski bir hasır vardı. Duvarda birkaç çıngıl mısır koçanı asılıydı.*** (F. Erdinç 1955 s. 177). ***çıngıl çıngıl*** 'bol, sık (meyve hakkında)' DS 1181: ***Baktık ki üç beş kocayemiş çıngıl çıngıl yemişleriyle yer yer esmer, pembe, külrengi toprağa saye salar.*** (S.F. Abasıyanık 1950m s. 42). ***cıngılda-*** 'kırılan cam gibi ses çıkarmak': ***Gülüşü çıngıldadı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 58).

AD. **cıngılıfıs/cıngılız** 'bir çocuk oyunu; köy erkeklerinin haşarı bir oyunu' < ?? . ***Bereket versin cıngılıfıs oyunu sona ermeden delikanlılardan birinin karnına bir arkadaşının indirdiği yumruk üzerine yaptığı bir kabahatin herkes tarafından duyulması oyuncuları bismillaha uğramış şeytan gibi dağıtıverdi.*** (H. Aytekin 1945 s. 78).

cıngır, b. *cıngıl* II.

AD. **cını-** 'oyunda mızıkçılık etmek' DS 903–904 < ?? . *Yine cınıma! Çinko dedim, cınıyorsun! Okumaz olur muyum?* (A. Ağaoğlu 1982o s. 99).

cıpcılız 'çok cılız' < *cılız* + reduplication + /p/ tezat ünsüzü, b. *apakçıl* . *Bebelerin gözleri irinli, salyalar akıyordu soluk ağızlardan. Cıpcılızdı bebeler, cıpcılız.* (F. Otyam 1965 s. 36). Krş. *cımcılız*.

(Çocuk dili) **cıp et-** 'yıkanmak' DS 95 < ses taklidi kelimelerden, krş. *cıbıl* II. *cıpcıp* çırpınarak yıkanmayı anlatır DS 94. *Bakıyordum, çayırlık bir yerde bir eski zaman küvetinin Şoray'la Yavuz cıp cıp yapıyor.* (A. Ağaoğlu 1992 s. 11).

cıpıldık, b. *çıpıldak*.

AD. **cır-/çır-** 'yırtıp parçalamak' DS 933 < krş. Çağ. *yır-* 'azıcık yarmak' M. Räsänen 1969 s. 201.

AD. **cırba/cirbe** 'üzüm posası' DS 983–984 < *cibre* kelimesinin metatezli varyantı.

AD. **cırba/cırbağ/cırbağa/cırbana** 'gelişmemiş cılız çocuk' DS 925, R. Dankoff 1991 s. 23 < ?? Fa. *carbā* 'uyuz' < Ar. (Suriye dial.) *cırbe* 'épreuve, envoyée par Dieu' ve *carbāne* 'uyuz (kimse, müennes)' A. Barthélemy 1935 s. 106) ?. *Tayyar Efendi 55, 60 lık boylu, cırba, çelimsiz bir adamdı.* (S.M. Alus 1944 s. 138).

cırboa/cırboğa 'çöl sıçanı, Dipus' < Ar. *carbū'* a.m.

cırcır I 'geveze' DS 927 < ses taklidi kelimelerden. *(Mektubu fırlatır, atar.) "Of! Ne cırcır şeymiş bu be!* (M. Dikbaş 1936 s. 40).

AD. **cırcır** II 'ishal' DS 98 < ses taklidi kelimelerden. *Aç karnına içersen karnın ağırır, cırcır olursun.* (M. Seyda 1958y s. 22).

cırcır III, b. *carcur*.

cırcır (böceği) IV 'ağustos böceği' DS 96–97 < ses taklidi kelimelerinden. *Cırcır böceklerinin bitmeyen sesleri ...* (A. Kutlu 1983 s. 91). *Bu, artık yaz aylarının en sıcak, en şiirli günleridir. Cırcır böceği bu günlerde sesini bütün bütüne yükseltir, şarkılarına hiç ara vermemeğe bakar.* (S. Birsel 1995 s. 110).

cırcır, V b. *carcar*.

cırgına (gemici dili) 'kırılan bir direk veya sereninin eğreti tamiri' < İt. **cercina* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 192.

AD. **cırık** I/**çırık** 'yırtık, paramparça' DS 929 < *cır-/çır-* + fiilden sıfat yapan *-ık* eki, b. *açık I* . *Üsdü murdar, cırıḳ. Ne üs var, ne baş var.* (B. Seyidoğlu 1975 s. 396).

AD. **cırık** II/**cirik/cerıḳ/çerık** 'bir çeşit para, eski bir bakır para, mangır' DS 929, M.Z. Pakalın 1946 I, 294–295. (Barbier de Meynard 1881 I, 527 < *ceyrek* (*çeyrek* kelimesi – hangi mânada? – Bursa'da *cırık* şeklinde kayedilmiştir, DS 929)? Bu isimden başka bir Osmanlı parası bilinmediği ve kaynaklar zayıf olduğu için, yalnız Antakya'da kaydedilen *cırık* kelimesi (DS 929) belki *çırnık* II kelimesinin bir varyantıdır veya başka türlü izah edilmeli. *Alacaḳlılardan şaḳlanmaḳ eyi ādet değildir. Bir şey vėrüb onları ilzām ėtmeli. Baḳ, ben cırıḳ bozdurmam da gene onları rāżı ėderim.* (Aḥmed Vefik Paşa 1933dc [19.yy.'ın ikinci yarısı] s. 64). *cırık demeden* 'damdan düşercesine' (Barbier de Meynard a.y. bu tâbiri aynı kelimeye bağlıyor, fakat acaba başka bir *cırık* mı?): *Ne haltediyorsun, adam? Bir aslı nesli bilinmedik kızı hemen, çırık demezden nikâh ediverüb alsın?* (Ahmed Vefik Paşa 1933db [19.yy.'ın ikinci yarısı] s. 31).

AD. **cırıkta/çirahta** 'lokma tatlısı' DS 930 < Yun. *τζιριχτα* (tzırıḫtà) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 527. *Şeker Bayramı olur mu bu böyle? Ne biçim bayram? Hani tadı, şekeri?" — "Ne yapalım? Köyde olsak evde belki balli bi çirahta yeniridi.* (Z. Selimoğlu 1970 s. 100).

AD. **cırıl cırıl** 'çocuğun bağırarak ağlamasını anlatır' DS < ses taklidi kelimelerden.

cırıltı I 'cırcır böceklerinin çıkardığı ses' < ses taklidi kelimelerin normal formasyonu, ayrıca b. *anırtı* . *Gün, kupkuru, sıcak, sarı gün, ağustos böceklerinin cırıltısı yüklü gün, müthiş bir can sıkıntısı halinde uzayıp gitmekteydi.* (Orhan Kemal 1954b s. 56).

AD. **cırıltı** II 'ağlayan çocuk sesi, bağırtı' DS 930 < *cırıl cırıl* üzerinden ses taklidi kelimelerinin normal formasyonu, ayrıca b. *anırtı* . *Fadime gıl İmine ağlıyor, niye bakmıyon gı? Yanına varısam ölüne köpeği işedürün diye bağırdı mı cırıltısından bütün mahalle inlerdi.* (M. Hacıhasanoğlu 1954b s. 110).

AD. **cırım** 'ince kesilmiş bez parçası' DS 930 < *cır-/çır-* + fiilden nomen actionis yapan *-ım* eki, b. *adım I* . *cırım et-/cırım çıkar-* 'parça parça etmek' DS 930–931: *Ben giderim ki başıma bir iş gele de, el içinde gezmez olasın, başını ala da yitesin bu köyden. Sonra kardaşlarım seni cırım çıkara, cırım!* (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 64).

cırkadak 'o anda, ansızın, birdenbire' < ses taklidi ve ekspresif kelimelerden, bu kelimelere takılan *-adak/-edek* genişlemesi için b. *cartadak* . anî durmayı, kesilmeyi, bitmeyi belirtir. *Birden "Kütı" etti, kocca bir taş düştü ayaklarının önüne. Başına denk gelse, gitmişti, cırkadak çıkardı canı.* (M. Başaran 1992 s. 127).

AD. **cırkım/çırtım** 'bir damla, az bir parça' DS 1190–91 < *çırt-* 'damla damla sağmak' DS 1191 fiilinden *-ım* ekiyle yapılan nomen actionis, b. *adım I* . *O mübarek hayvan da benden viran. Allah seni inandırsın, iki aydır bir cırkım süt sağamadık.* (F. Erdinç 1958 s. 150).

AD. **cırla-** 'ince ses çıkararak ağlamak; tiz sesle bağırıp çağırmak; şarkı söylemek; gevezelik etmek' DS 933, 'cıvıldamak' Meninski 1680 I, 1603 < ses taklidi kelimelerden, b. *ağla-* . *Bu meret*

kaplumbağa, tavuk değil ki gıdak gıdak desin ... domuz değil ki cırlasın ... (M. İzgü 1993 s. 188).

cırlak 'çirkin, tiz (ses hakkında)' < *cırla-* + fiilden sıfat yapan *-k* eki, b. *akık* . *Kadın gene cırlak bir sesle bağırmağa başladı.* (Y. Ahıskalı 1940 s. 56).

AD. **cırlavuk** I/**cırlayık** I 'cırcır böceği, ağustos böceği' DS 933 < *cırla-* + mahiyeti belli olmayan *-vuk* eki; krş. *cırlavuk/cırlayık* II. *Çekirge ıslıkları bütün ovayı doldurdu, cırlavuklar öttü, gece kuşları inildedi.* (F.C. Göktulga 1943 s. 119).

⊡ Sıfat ve isim yapan *-(ı)k* vs. eki (b. *açık I*) genelde ünlü ile biten fiil köküne takılarak kendi ünlüsünü düşürür, ms. *çıpla-k*. Bazı EO. veya AD. kelimelerde ise *-yık* vs. şekli de görülür. Bunun aslı *-vuk* vs. da olabilir. Hepsi de nomen concretum anlamındadır. A–E cildinde geçen misaller şöyledir: *cırlavuk/cırlayık I–II, ditreyik*.

AD. **cırlavuk** II/**cırlayık** II 'akbabaya benzeyen bir cins kuş; göğsü ve karnı benekli ve çilli karatavuk boyunda bir kuş' DS 933, TS 770–771, C. Avcı 1937 s. 63 < krş. *cırlavuk/cırlayık* I; her iki madde aynıdır, müşterek olan hayvanların çıkardığı sesler (*cırcır*).

AD. **cırmala-** 'tırmalamak, tırnaklarla çizmek; tırmanmak, sürünmek' DS 933–935 < *tırnak* > *cırnak* gelişmesine kıyasen. *El bir baştan girmiş, bir başa ulaşmış, benimki daha kayaların arasında cırmalıyor.* (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 84).

cırman, b. *cumran*.

AD. **cırmık/cirmık** 'su deliği, evlere veya bahçelere alınan suyun duvar altından geçtiği delik' DS 935, 986 < Erm. *çrmuk* 'su yolu' M. Ohanessian 1925 s. 833.

AD. **cırnak/çırnak** 'tırnak, pençe' DS 935–936 < ET. *tırnaḳ* a.m., ilk ünsüzün (belki *cır-* 'yırtmak' filinin tesiri altında) /*c*/'ye değişmesi ile. *Onun gibi ne kontrollar geldi geçti burdan! Yarın dokumacıların cırnağına bir düşerse ...* (Orhan Kemal 1952m s. 32). *Orada, en sivri bir kayaya nasıl edip tutunmuş, çırnağını geçirmiş bir kuşa benziyordu.* (Yaşar Kemal 1976 s. 340). *Feleğin bir ġuşu var, | Çırnağı demirdendir.* (A. Caferoğlu 1945 s. 125).

cırnık set duvarlarında 'su akacak delik' TüS 1983 s. 10 < *cırmık/cirmık* kelimesinin varyantı ya da bir hata?

cırt I 'kapı sürgüsü DS 937 < Yun. *συρτης* (sírtis) a.m.

AD. **cırt** II 'kümes hayvanları ve kuş gübresi; küçük çocukların zamansız işemeleri' DS 937 < ses taklidi ve ekspresif kelimelerden; fakat Kürt. *çirt* a.m. Jaba–Justi 1879 s. 128. L. Bonelli 1902 s. 60'a göre o zaman Trabzon'da kaba alay olarak kullanılıyordu. *cırt cırt* 'her işe karışarak' (DS 938): *Tavla oynuyoruz. Cırt cırt musallat olmanın âlemi var mı? Buraya ne geliyorsun?* (S.M. Alus 1934 s. 393).

cırt–, b. *çırt-*.

cırt et– 'çırt diye ses çıkarmak.' *Bir kamış kalem çıkardı, kalemi sol baş parmağının tırnağına bastırdı. Kalemin ucu hafif bir gürültü ile cırt etti ve ortasından ortasından ayrıldı.* (S.E. Ertem 1931 s. 107.).

cırtan 'küçük şelâle' DS 937 < Yun. *τζιρτον* < *τζιρτιζω* (tzirtízō) "fışkırmak".

cırtla– I 'tiz ve nahoş ses çıkarmak' < *cırt* II + ses taklidi isimden fiil yapan *-la-* genişlemesi (b. *ağla-*) . *Bir vakitler o konuşurken cızırtı olurdu. Artık uğultu. Cırtlaklığını bile ayırd edemiyorum. Belki de hiç cırtlamazdı.* (P. Kür 1983 s. 129).

AD. **cırtla–** II 'pislemek (kuş ve kümes hayvanları hakkında)' < *cırtla-* I.

cırtlak I 'çirkin ve tiz (ses ve renk hakkında); çırtlak sesi olan (kimse)' < *cırtla-* I + *-(ı)k* eki, isim yapan *-(ı)k* eki için b. b. *acuk/acık I* . *Annem hiç değilse cırtlaktır. Ayırd edilebilir onun sesi.* (P. Kür 1983 s. 129). *Dekoltesi çok açık, cırtlak renkli, daracık, yırtmacı kalcasına kadar gelen rüküş bir giysi vardı üstünde.* (M. Urgan 2000 s. 73).

cırtlak II 'olgunluktan ezilebilecek duruma gelmiş (meyva).' < *cırtla-* I + sıfat yapan *-(ı)k* eki, b. *akık* . *Küfelerde, işportalarda, yerlerde çürük limonlar, portakallar, mandalinalar, cırtlak pırtlak karpuzlar ...* (S.M. Alus, Akşam gaz. 15.1.1943).

cırtlambuk, b. *çitlembik*.

cıs, b. *cız*.

AD. **cıscıbıl/cıscıbıldak/cıscıbır/cıscıblak** 'çırçıplak; çok fakir, yoksul' DS 940, 1191 < *cıbıl* + reduplication + /*s*/ tezat ünsüzü, b. *apakçıl* . *Böyle bir namlı efe cıscıbıl olaraktan bu bizim kasabamıza ne demeye göç etmiş* (A. Nesin 1961z s. 135). *O, omuzbaşları cıscıbıldak, şakrak hanım değil mi?* (İ. Tarus 1961 s. 159). *Anası suya ġedincek. ōlan ḫoruzu yolmuş, cıs cıbır, cız çıplaḳ bırakmış, yüḳluġa ġuymuş.* (A. Caferoğlu 1951 s. 206–207).

AD. **cıscıvık** 'çok cıvık, ıpıslak, taptaze' < *cıvık* + reduplication + /*s*/ tezat ünsüzü, b. *apakçıl* . *Bir ara gözleri yine ete ilişti: cıscıvık, kanlı kanlı duruyordu tepside.* (K. Şipal 1962 s. 37).

cıtı, b. *çıt* II.

AD. **cıv–/çıv–** 'sıçramak, fırlamak; hedeften aşmak (mermi hakkında)' DS 100–101 < *cav-/çav-* fiilinin varyantı. *Kurşun taşa değmiş, sonra taştan cıvmış, Dursunhacı'ya değmiş.* (M.Ş. Esendal 1958m s. 176–177).

cıva b.m. (çok yumuşak maden) < Fa. *cīva/jīva* a.m. *Ve zeybaḳ ya'nī cıvanuŋ her ḳadızına üçer akça.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 225). *İçki ne garip şeydir. Bakarsın, kuzu gibi kimseleri çileden çıkarıp cıva gibi oynatır, barut gibi parlatır.* (S.M. Alus 1934 s. 365). Sıfat olarak 'yerinde durmaz' (krş. Alm. *Quecksilber* 'cıva; yerinde durmaz çocuk'): *Cıva oğlan bir türlü tek duramıyor.* (S.M. Alus, Akşam gaz. Nisan 1941). Krş.: *Zeybaḳ gibidür ol jive bardağınuŋ teni, | Görse*

ḳaçan ki āteş-i āhum hemān ḳaçar. (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 55).

cıvadra/cıvata (gemici dili) 'geminin baş tarafında uzatılan mail seren' L. Gürçay 1943 s. 91 < İt. ***civadera/civada*** < İsp. ***cebadera*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 200–201.

cıvarna, b. ***civarina***.

cıvata 'iki parçayı birleştirmek için kullanılan ucu somunlu uzun vida < İt. (Venedik dial.) ***giaveta*** a.m. [Lât. ***clavis*** 'anahtar' + küçültme eki, b. ***alborata***] G. Meyer 1893 s. 47, Kahane–Tietze 1958 no. 330. ***Hangi musluğun cıvatasının gevşediğini biliyordum.*** (A. Özakın 1982 s. 38). Mecazi mânada: ***Yapar mı yapar; zaten cıvatası eksiğin biri.*** (S.M. Alus 1934 s. 365).

AD. **cıvga/civga** 'dik ve sivri; ince ve uzun ağaç; sığır boynuzu' DS 94, 988, 'uzunboylu ve sıska kimse' Meninski 1680 I, 1679. < ET. ***çıvğaçı*** a.m. Clauson 1972 s. 1972 s. 396.

cıvı– 'cıvıklaşmak, ıslak ve yapışkan hale gelmek' < birkaç Tk dilinde ***yibi-*** 'ıslanmak' M. Räsänen 1969 s. 202. Mecazi mânada 'sulanmak; şımarıklık yapmak; ciddiyetten ayrılmak, saçmalamağa başlamak; verdiği sözü tutmamak' DS 943 ***Hususi saz takımı onun şerefine çalsa çoktan ipliğini pazara çıkarır, şımarır, cıvır.*** (S.M. Alus 1934 s. 160–161). ***Tornavida Hasan, boyuna doldurup doldurup iri iri kadehlerle susuz yuvarladığı rakıdan cıvımıya yüz tutar gibi olmuştu.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 16).

cıvık 'ıslak ve yapışkan, bulaşık' < ***cıvı-*** + fiilden sıfat yapan ***-k*** eki, b. ***akık*** . Mecazi mânada 'soğuk ve can sıkıcı, laübali, sulu (söz veya kimse)' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 47, Devellioğlu 1959 s. 47: ***Kara Fatma "Cıvık tavuk pisliği sürün!" dedi. Dediğini yaptık, bir tesiri olmadı.*** (M. Yağmur 1957 s. 29). Mecazi mânada 'kirli, sulu, sıvışık': ***Lā-übāliliğiŋ bir ḳaç perde üstüne çıḳan bu cıvıḳ sözleriŋ ḳarşısında Semā Ḫanım bütün vücūdiyle ürperme geçirdi.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 558). ***cıvıklık et–*** 'edepsizlik etmek, yakışıksızlık etmek': ***Ah, başıma gelenler! Bu gece bir cıvıklık ederse mahvoldum!*** (Musahipzade Celâl 1936y s. 20).

AD. **cıvıla–** 'havada ıslık sesiyle geçmek (mermi hakkında)' < ses taklidi kelimelerden. ***Bu anda da kurşunlar cıvıladı.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 10).

cıvıl cıvıl/civil civil '(kuşlar) ötüşerek; canlı, hareketli olarak; çok canlı renkli' DS 989 < ses taklidi kelimelerden. ***Hep birlikte civil civil ağlaşırlar.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 149). ***Yolun iki yanı eskiye göre daha ışıklı, günün her saatinde cıvıl cıvıl.*** (O. Baydar 1998 s. 114). ***Çocuğun odasıysa rengârenk, cıvıl cıvıl olmalı.*** (a.e. s. 53).

cıvılda–/civilde– 'ötmek, şakırdamak, tatlı sesle konuşmak; fısıldamak' DS 943, 989, TS 776 < ***cıvıl/civil*** + ses taklidi kelimelerde /l/ veya /r/ olan son ünsüzden sonra ***-la-*** yerine ***-da-*** fiil genişlemesi, b. ***alda-*** .

cıvıltı 'kuşların ötüşürken çıkardıkları sesler < ***cıvıl cıvıl*** ses taklidine dayanan ***cıvılda-*** fiiline ait normal onomatopoetica nomen actionis formasyonu (ayrıca b. ***anırtı***). EO. ***cıvıldu/cıvıldı*** 'fısıltı' TS 771.

AD. **cıvır** 'kadın' DS 943, H. Aktunç 1990 s. 64 < ?? ***İnanın ki o yıldız geçerken bütün erkeklik damarım kabarıyor, acaip hisler duyuyorum. Sanki bir cıvırla yatıyormuş gibi oluyorum.*** (M. Kaçan 1990 s. 17).

cıvıt– '(bir şeyi) cıvık duruma getirmek (ms. hamuru)' < ***cıvı-*** + causativum genişlemesi (b. ***acıt-***). Mecazi mânada (ekseriya geçişsiz fiil olarak; o zaman gerçi causativum şeklinde fakat mâna itibariyle ***cıvı-*** fiilinin aynı, b. ***apart-***) ' ciddiyetten ayrılmak, münasebetsizlik etmek; sarhoş hale gelmek' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 47: ***Kandilzade yavaş yavaş cıvıtmağa başlamıştı.*** (S.M. Alus 1934 s. 310).

AD. **cıvla–** 'hava içinden hızla geçen cismin ses çıkarması; fırlamak' DS 944 < ses taklidi fiillerden. ***İş elbiselerini giyip tamiraneye doğru sakar kurşun gibi cıvladı.*** (M. Kaçan 1990 s. 55).

cıyak cıyak/ciyak ciyak 'acı acı ve (bağırıp durmak)' < ses taklidi kelimelerden. ***Cıyak cıyak kadın feryadları, çocuk feryadları; sille, muşta, tekme, sopa sesleri ve gene çığlıklar.*** (S.M. Alus 1944 s. 185). ***Agavninin ciyak ciyak feryadını duyunca bayılmışım.*** (S.M. Alus 1933p s. 208).

cıyındırık, b. ***cındırık***.

AD. **cıynak/caynak** 'tırnak, pençe' DS 935–936, TS 771–77, R. Dankoff 1991 s. 23 < ***cırnak*** kelimesinin varyantları, /r/'nin düşmesi için b. ***arslan*** [2], krş. ***çınak/çınaḳ***.

cız/cıs 'küçük çocuklara sıcak şeylere dokunmamaları için söylenir' < ses taklidi kelimelerden, krş. ***cızbız, cızırtı*** ve b. ***çat I*** [1].

AD. **cız–** b. ***çız-/çiz-***.

cızbız 'ızgarada pişirilmiş (et)' < ***cız*** + labial başlangıçlı echo–word. Labialisation'lu terkipler için b. ***abidik gubidik*** [2]. ***Kimi akşamlar onun payına cızbız, ızgaralık yumuşak etlerden mezelik ayırmayı unutmazdı.*** (S. Şengil 1990 s. 77).

(Argo) **cız et–** I/**cızla**– 'kaçmak' M. Mikhaïlov 1930 s. 22 < ?? ; H. Ritter 1924 I, 4'e göre Karagözcü Nazif Efendi'nin verdiği (ve çoğu "Roma dilinde tesbit edilen") Çingene'yi karakterize eden tâbirlerin listesinde ***cizlan-*** 'kaçmak' da bulunuyor; fakat başka kaynaklarda bulunamadı. Kelimelerin kökü de Roma dili lugatlerinde bulunamadı.

cız et- II/**cız de-/ cızla-** 'âni bir acı ile seğirmek'. Ses taklidi isimden fiil yapan ***-la-*** genişlemesi için b. ***ağla-*** . ***O mavi kamyona şimdi bile elleri değince yanar gibi oldu. Yüreği de cızız etti.*** (Yaşar Kemal 1976 s.

309). ***Kalbim cız dedi.*** (F. Erdinç 1955 s. 146). ***Ah keşke vermeseydim o emri diye cız cız eder.*** (Ç. Altan 1975 s. 141).

(Argo) **cızdam/cızlam/cizlam** 'kaçma, savuşma' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 47, F. Devellioğlu 1959 s. 74, H. Aktunç 1990 s. 64 < ?? krş ***cız et-*** I, fakat ***-lam*** ve ***-dam*** diye ekler yoktur. ***Bana bak ulan züppe! Sen şimdi buradan ağzın burnun dağılmadan cızdam eder misin yoksa ...*** (O.C. Kaygılı 1938a s. 72). ***Arkama baktım. İbrahim çoktan cızlamı çekmişti.*** (S. Birsel 1961 s. 64). ***Biz can cana, baş başa iken cizlâmı çekip peşkeşe konmak yok!*** (S.M. Alus 1933k s. 218).

AD. **cızı/çizi/çızı** 'çizgi, karık, saban izi' DS 1252, TS 928, Meninski 1680 I, 1613 < ET. ***çız-*** 'çizmek' Clauson 1972 s. 432 + fiilden isim yapan ***-i*** eki, b. ***alu-satu . Galiba bu bahar Veysel'in dalgınlığına gelmiş olacak ki çizi başında öküzlere "Oha!" demekte gecikmiş.*** (F. Erdinç 1949i s. 11). ***Cızı cızı çapalayıp geçiyor. Hem o bizim kadar da ekiyor.*** (M. Makal 1950 s. 26). Mecazi mânada 'sıra': ***Hepsi bir çizide toplanmıştı.*** (F. Baykurt 1967k s. 80). ***O karnındaki aksi cinle ya geber, ya çızıya gir!*** (F. Baykurt 1971t s. 188).

AD. **cızık/cizik/çızık/çizik** 'sıyrık, tırmık' DS 948 < ET. ***çız-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat ve dolayısile isim yapan ***-ık*** eki, b. ***acuk/acık I . Alnında hafifçe sızlayan bir çizik vardı.*** (A. Ümit 1993 s. 172). 'kâğıt vs.'de çizgi': ***Zaten hoca nikâyınnan duruyorsun üzerimde. Daha olmadı, bir cızık çekerim kalırsın yetim cin gibi. Yenisini de hökümet nikâhı yaparım, tamam!*** (F. Baykurt 1971t s. 43). ***Abdest suyu istiyenlere de birer çızık çekecem bundan sonra.*** (F Baykurt 1961k s. 21).

AD. **cızıklat-** 'büzmek, buruşturmak, çizgi çizgi haline koymak' < ***cızık*** + isimden fiil yapan ***-la-*** genişlemesi ve bu fiilin causativum hali (b. ***acıt-***). ***Dudaklarını büzüp çızıklatarak ...*** (K. Bilbaşar 1961 s. 198).

cızıktır-/ciziktir-/çızıktır-/çiziktir- 'yazmak, karalamak, baştan savma yazmak' DS 949 < ***çız-*** + iki ekten ibaret olan ***-ıktır-*** fiil genişlemesi. ***Tahsilini bitirmiş, yazıya heves etmiş, bir de makale cızıktırmış, onu getiriyordu.*** (H.C. Yalçın 1935 s. 181). ***Babasına karşı her zaman saygılı, ama kızkardeşine, Ausburg'daki yeğenine (Marie-Anne Thekla) çok daha serbest, hele bu sonuncuya, nasıl diyeyim, çok daha laubali, zaman zaman belden aşağı kaba şakalara varan nameler çiziktiriyor.*** (N. Nadi 1989 s. 38). Krş. ***çiziştir-.***

⊡ Causativum (ettirgenlik) ekinin ***-dır-*** şekli (b. ***acıkdur-***) ve fiilden fiil yapan ***-(ı)k-*** ekinin (b. ***acık-***) birleşmesinden yeni bir fiil genişlemesi olan ***-(ı)ktır-*** ortaya çıkar. Fiile yineleme (iterativum), yâni tekrar tekrar yapılma, ve diminutivum anlamı verir (b. T. Banguoğlu 1974 s. 280–281). A–E cildinde tek bir örnekte görünebilir ***cızıktır-/ciziktir-/çızıktır-/çiziktir-***. Buraya uyan ***biriktir-*** ve belki de ***elikdür-*** fiilleri isimden gelir (b. ***avıḫ-***).

EO. **cızıldu** 'cızırdama sesi' BSTT ***–tı*** DS 772 < ses taklidi kelimelerden (b. ***anırtı***); krş. ***cızır cızır. Tabak tabak tıkırtıları, yağ cızırtıları.*** (V. Türkali 1977 s. 7).

cızır cızır 'kızartılan etin veya yazı yazarken kamış kalemin çıkardığı ses' < ***cız*** + onomatopoetica'da seslerin devam ettiğini gösteren ***-ır*** eki ile ikizleme (gemination), krş. ***fısır fısır, fışır fışır. Daha ehli mide isen seslen meyhaneciye, mangalı önüne getirt, bıldırcınları cızır cızır kızart!*** (S.M. Alus 1944 s. 155).

cızırda- 'cızır cızır ses çıkarmak (tavada et, kâğıt üzerinde kamış kalem veya radyo hakkında)' < ***cızır*** + ses taklidi kelimelerde ***/l/*** veya ***/r/*** olan son ünsüzden sonra ***-la-*** yerine ***-da-*** fiil genişlemesi, b. ***alda- . Dündenberi yağı bitmiş bir kandil gibi cızırdıyorum. Sabaha çıkmıyacağım.*** (K. Bilbaşar 1953 s. 81).

cızırdak 'cızırtılı' < ***cızırda-*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan ***-k*** eki, b. ***akık . Gürültülerini, kahkahalarını, cızırdak sesli gramofonu ta köşe başından duymak kabil oluyordu.*** (Reşat Enis 1933 s. 29).

cızırtı, b. ***cızıldu.***

cızıştır- 'keskin bir aletle yüzünü çizmek' < ***cız-*** + iki ekten ibaret olan ve mânayı kuvvetlendiren intensivum ***-(ı)ştır-*** genişlemesi, b. ***anlaştır- II . "Yarası derin mi?" — "Kıymeti yok. Cızıştırdık birazcık."*** (Kemal Tahir 1961 s. 57). Krş. ***çiziştir-.***

cızla-, b. ***cız et-.***

cızlam, b. ***cızdam.***

AD. **cızlama** 'yağda pişirilmiş bir çeşit ekmek' DS 951 < ***cızla-*** + fiilden sıfat ve dolayısı ile yemek ismi yapan ***-ma*** eki, b. ***bazlama . Havayı, pişen mamaligaların, cızlamaların, soğan yahnilerinin ağır ve iştahâver kokusu doldurmuştu.*** (F. Baysal 1944 s. 61).

cib, b. ***cip.***

O. **cibal** 'dağlar' < Ar. ***cibāl*** a.m. (***cabal*** 'dağ' kelimesinin çoğulu). ***Cibālde ve evdiye vu tilālde medār-ı ma'āşları ve menāt-ı intifā' u inti'āşları olan dār u diyārdan ...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 298).

O. **cibalî** (sıfat) 'dağlık' < ***cibal*** + isimden sıfat yapan ***-ī*** eki, b. ***adalî . Ve cibālī ḳurāsınuŋ sükkānı Erāmine ṭāyifesi olub maḥṣūlleri buġday ve arpa ve ḳapluca ve erzendür.*** (Ö.L.Barkan 1943 s. 195).

AD. **cibar/cıbar** 'bel ağrılarında, kırık ve çıkık tedavisinde kullanılan iç yağı ve karasakız karışımı yakı' DS 889 < Ar. ***cibāra*** 'kırıkları tedavi etme usulü'. ***Komşu Fatma Hanımın iki yumurta akına rendelenmiş sabunla yaptığı cibar da tutmamış, kırılan bacak Hüt dağı gibi şişip morarmıştı.*** (N. Üstün 1970 s. 149).

O. **cibayet** 'bir vakfın varidatını toplama vazifesi, cabilik' < Ar. ***cibāya*** 'vergi toplama vazifesi' (***/cby/*** kökünden).

cibelek, b. *civelek*.

AD. **cibilde–** ‘(kurbağa gibi hayvanlar) suda yüzerken ses çıkarmak’ DS 955 < ses taklidi fiillerden, krş. *cıp et–*. *Sevecekleri şeyi çok gerilerde veya ileride arıyorlardır. Kısacası hep demir attıkları yerin ötesinde cibildemeye çalışmaktadırlar.* (S. Birsel 1995 s. 15).

O. **cibillet**/BSTT. **cibilliyet** ‘(huy ve ahlâk bakımından) yaradılış, tabiat’ < Ar. *cibilla* a.m., Ar. *-iyet* eki için b. *aciliyet* . BSTT.’deki şekil *cibillî* ‘fıtrî’ sıfatının nomen abstractum’udur. *Cibilletümde muḥabbet-i nisvān ġālibdür.* (Ferec 855/1451 v. 114a). *Felā-cerem sen saŋa lāzım olanı i‘ṭā ve cibilletüŋdeki kerem müsted‘āsınca bezm-i luṭfüŋı inşā eylemekden ḫālī olma!* (ʿĀlī 1587 v. 126a). *Nasıl da belli ediyor cibilliyetini!* (R. Bilginer 1964 s. 63).

O. **cibillî** ‘doğuştan, yaradılıştan, fıtrî < Ar. *cibillī* a.m. *Ve Çamlıca köşkünün fazla yorgun günlerinden sonra uyku saatlerinde rüyaların ıttıratsız bir nevi cibillî, felsefî buhran ve istiğrak üzerine açılırdı.* (A.Ş. Hisar 1956 s. 62).

cibilliyet, b. *cibillet*.

AD. **cibin/çibin** ‘karasinek’ DS 1202–1203, TS 772–773 < ET. *çıbın* ‘sivrisinek’ Clauson 1972 s. 838, *siŋek* maddesinde. *cibinlik* ‘sivrisinekten koruyan ince perde’(*-lik* eki için b. *ahfadiyelik*): *Ġayrı-iḫtiyārī bir naẓarla yanı başındaki yataḳda, cibinlikler arasından ḫayāl-i muẓlim gibi görünen bu ölüye baḳdı.* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 124). *Ḳırmızī aṭlas dāḫte cibinlik içine cevāhirle muraṣṣa‘ egerlü at ve yedegi çekilüb ...* (Selānikī 1989 [1599] I, 343).

AD. **cibindirik** ‘cibinlik’ DS 956 < *cibin* + isimden nomen instrumenti yapan *-dırık* eki (J. Deny 1921 s. 582). Krş. *boyunduruk*.

cibre, b. *çipuri*.

cicer, b. *civcer*.

AD. **cicgar** ‘dana kapatmak için ahırın bir köşesine yapılmış yer’ DS 957 < Gürc. *cişkari* ‘çit kapısı’ V. Cangidze 1983 s. 84.

(Çocuk dili) **cici** ‘sevilen; sevimli, hoş; güzel, süs’ DS 958, TS 773 < tekrar edilen basit bünyeli bir heceye dayanan çocuk dili tâbirlerinden, b. *adda git-* . ‘çocuğun oyuncakları’ Meninski 1680 I, 1698; ‘yeni veya güzel, süslü, yabanlık giyecek ya da takacaklar; süs eşyası’: *Bütün bu kadınlar tahayyül ettikleri süslü günler için, kendilerinin kullanmaya lâyık buldukları bu cicileri, senelerce sandıklarında saklarlar da, acaba kaç defa kullanmış olurlardı?* (A.Ş. Hisar 1956 s. 46–47). *cicim* (hitap şekli) ‘şekerim!’: *Aman cicim, ne yap ne et, populdağın ağzından gir, burnundan çık, yüzüne gül, fingirdel* (S.M. Alus 1933p s. 165). *cicianne* ‘(çocuğun) gerçek annesi olmayıp annesi rolünde bulunan kadın (büyük anne, üvey anne ya da annesinin kuması)’: *Peşkircibaşının küçük mahtumunun ciciannesiyim.* (S.M. Alus 1933p s. 20).

(Çocuk dili) **cici bici** ‘süslü şey(ler)’ TS 773 < *cici* ve labial mühmel. Labialisation’lu terkipler için b. *abidik gubidik* [2]. Çocuk dili için b. *adda git-* . *Ne ḳadar elması, cicisi bicisi varsa başında, ḳulaḳlarında, göğsünde, bileklerinde, parmaḳlarında parlıyordu.* (H.R. Gürpınar 1926b s. 464). Sıfat olarak: *Fakir fukara çocukları, muhacir çocukları ... Nerden bulsunlar öyle cici bici şeyleri?* (M. Özay 1957 s. 62). *cicili bicili* ‘süslü’: *Cicili bicili, yağlı boyalı, mamur köşklerin çoğu pencerelerinde bu testilere rasgelirdim.* (R.H. Karay 1940g s. 114). Bâzen kötü zevkli, dar görüşlü bir süs mefhumunu alaylı bir tonla ima eder: *Bırak bu cicili bicili lâflarıl* (F. Baysal 1944 s. 99). *Molière o cicili bicili konuşmak istiyen kimseleri anlamıyor mu? Anlıyor, onların yaptığının kötü olduğunu anladığı için onlarla alay ediyor.* (N. Ataç 1952 s. 14).

AD. **cicik** I ‘meme’ DS 958–959 < Ch. Symeonidis 1973 no. 223’e göre Yun. *τσιτσι* (tsitsí) ‘meme; et’ [EYun. *τιτθιον* (titt͡íon) ‘meme’]’den geliyormuş, fakat N.P. Andriotis 1983 s. 382–383 gösterdiği gibi, çocuk dilinde kullanılan bu kelimenin birçok dillerde benzer paralelleri vardır.

cicik II ‘cici’ < *cici* + /k/, krş. *cenek*, fakat orada gösterilenler hep zarf’. *Virjin’se bebeklerinin cicik kutusunu kerevetin altından çıkardı.* (Orhan Kemal 1949b s. 88). *Sahi, Fati, seninle eş yaparsam cicik düşmez. Gülünç olmıyalım.* (Mahmud Yesari 1932 s. 159). EO. *cicigi geŋşe-* ‘gönlü yumuşamak, iştihası kabarmak’ TS 910.

°**cicik** III ‘uyuz’ Meninski 1680 I, 1596 < *çiçek* ile karıştırılmış mı? Başka kaynaklarda bulunamadı.

cicik IV, b. *çecik*.

cicik V, b. *cıcık I*.

cicim I, b. *cacım*.

cicim II ‘naz, yapmacık, kibarlık iddiası, gösteriş’ < *cicim* hitabından geliştirilmiş tâbir. *Sen baktıkça değer verip kendine, cicimler yapıyor.* (M. Seyda 1966 s. 77). Ekseriya cicimlik a.m. şeklinde: *Küt kalın ayaklar takılmış iri şarap fıçıları gibiyken, bir cicimlerle, bir nazlarla, bir de küçük dağları ben yarattımlarla yaklaşıyordu.* (M. Seyda 1966 s. 125). *cicimlik et-* ‘nazlanmak, yapmacıklar yapmak’: *”Uzak dur, yanıma sokulma! Ayaklarını yıkamıyorsun, safram kabarıyor” diye cicimlik edermiş.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 25.7.1941).

ciciko ‘yakın dost, sevgili’ < *cici* + Sl. *-ko* vocativus halindeki küçültme ve okşama eki, b. *anaçko* . *Melek, Ahmet Bey ”XX” fabrikasında şeftir. Benim cicikomdur. Seninle kalacak bu gece.* (Reşat Enis 1944 s. 280).

(Argo) **cicoz** I ‘yok, kalmamış’ F. Devellioğlu 1959 s. 74, H. Aktunç 1990 s. 65 < ?? *Ekmeğiniz, kazancınız*

cicoz. (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933ta s. 34). ***cicozu çek-*** ‘yok olmak, savuşmak’ Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 47 (bu argo tâbir Bulg.’da da kullanılır; BER 1971 I, 363’e göre kaynağı bilinmiyor): ***Seyircilerin alayı cicozu çekti.*** (S.M. Alus 1934 s. 339). ***cicozla-*** ‘savuşup gitmek’ F. Devellioğlu 1959 s. 74–75.

AD. **cicoz** II ‘bâzı çocuk oyunlarının adı (DS 1952 s. 42–43)’ DS 960, K. Emiroğlu 1989 s. 63 < ??.

cid, b. ***cidd.***

AD. **cida**, b. ***cıda.***

O. **cidal** ‘kavga, mücadele; münazara’ < Ar. ***cidāl*** a.m. ***Fülān senüŋ ḥaḳḳuŋda nā-sezā söz söyledi. Ben anuŋ-ıla cidāl ėtdüm.*** (ʿĀlī 1587 v. 133b).

cidav, b. ***cıdağı.***

O. **cidd/cid** ‘emek sarfetme, uğraşma, gayret’ < Ar. ***cidd*** a.m. ***Sen vişāl istersin, ey dil, dilberüŋ vėrmez rıżā; / Aşşısı ne cidd u cehdüŋ çün ki taḳdīr eylemez?*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 224). ***cidd-ile*** ‘gayretle’ (krş. ***be-cid/becit***): ***Ol bī-günāhı baʿż-ı cidd-ile, baʿż-ı mühābā-yile daşladılar.*** (Ferec 855/1451 v. 175b). Krş. ***becid.***

cidden ‘gerçekten, ciddî olarak’ < Fa., Ar. ***ciddan*** (bugünkü Ar. ***ciddīyan***) a.m. (***cid/cidd*** + Ar. zarf eki olan ***-an***, b. ***aceleten***). ***Bizim vişālimiziŋ ṭālibleri nev-heves, gelici geçici kimselerdir. Bunlardan hīç birini cidden sevmeye gelmez.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 307). ***Bu sesinden azametinden ben onu tabiatın ruhundan geliyor sanırdım. Cidden bu sarnıcın yarığından tabiatın ruhuna varmak mümkün olacağına inanırdım.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 12).

ciddî ‘şaka olmayan, gerçek, mühim (mesele)’ < Ar. ***ciddī*** a.m. (***cidd*** + isimden sıfat yapan ***-ī*** eki, b. ***adalî***). ***Niyetleri ciddî değil, gönül eğlendirmek istiyorlar.*** (A. Nesin 1970c s. 12). ‘ağırbaşlı (kimse), güleç olmayan (yüz ifadesi)’: ***Avcı gayet ciddî bir yüzle masamıza yaklaştı.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 199). ***ciddiye al-*** ‘gerçek sanmak, önem vermek’. ***Esas olan, değişmeye, hiçbirisine önem verip ciddiye almadığıydı.*** (A. Hünalp 1962 s. 15).

ciddi–biddi/citti bitti ‘çocukların saklambaç oyunu (krş. THASDD 1952 VI, 106)’ < ***git-*** fiilinin Karadeniz’deki telâffuzu ve geçmiş zaman üçüncü tekil şahıs şekli ve ***bit-*** fiilinin geçmiş zaman üçüncü tekil şahıs şekli. Labialisation’lu terkipler için b. ***abidik gubidik*** [2]. ***Durmadan oynuyorlardı: ciddi-biddi, saklambaç, kurdusan-kuyruk ...*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 44–45).

O. **ciddiyat** ‘ciddî mevzular; vahim tehlikeler’ < ***ciddî*** + Ar. çoğul eki olan ***-āt*** ve nomen abstractum collectivum mânasında isim yapan ***-iyat*** için b. ***abesiyat. Maʿlūmdur ki ciddīyātıŋ birçoğu uysallıḳdan tevellüd eder.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 [1876] s. 22).

ciddiyet ‘ciddilik’ < Ar. ***ciddīya*** a.m. Ar. ***-iyet*** eki için b. ***aciliyet. Sen vaziyetin ciddiyetini takdir edemiyorsun.*** (Fazlı Necip 1930 s. 245).

°**cidos** ‘umacı’ TS 773 < ?? Başka kaynaklarda bulunamadı.

cif (ticaret terimlerinden) ‘sigorta ve navlun fiata dahildir’ < Fr. ***cif.*** (telaffuz: ***/sif/***) < İng. ***c.i.f. cost insurance freight.*** kelimelerinin kısaltması.

O. **cife** ‘leş’ < Ar. ***cīfa*** a.m. (***/cyf/*** kökünden). ***Bir yıl tamām yabanda gezdiler, bulduḳları ciyfe(ler)le ḥaşerāt-ile dirildiler.*** (Ferec 855/1451 v. 102b). Sıfat olarak ‘alçak, pis’: ***Sizin gibileri cebimde leblebi diye taşımağa tenezzül etmem, cife herifler!*** (Orhan Kemal 1968g s. 34).

cifre, b. ***cıfra.***

EO. **cift** I/ **cüft** I/BSTT **çift** ‘bir çift öküz’ < Fa. ***cift/cuft*** a.m. ***Vaḳt olduḳda pīr ciftini şeşdi, Ebü l-Fevārisi bir gāva bindürdi, gendü bir gāva bindi. gitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 229a). ***cift sür-*** ‘çift sürmek’: ***Bir daġ gördi. dibinde bir mürġizār gördi. Anda bir kişi cift sürer buldı.*** (Ferec 855/1451 v. 229a). ***ciftci*** ‘çiftçi; tarla işiyle uğraşan uşak’: ***Evine girdi, ciftcisini oḳıdı, eyitdi: "Bu ėtmegüŋ buġdayını ḳanda ekdüŋ?"*** (Ferec 855/1451 v. 123b).

EO. **cift** II/**cüft** II ‘eş, zevce veya zevc’ < Fa. ***cift/cuft*** a.m. ***Ol yigidüŋ cifti olasın.*** (Ferec 855/1451 v. 137a). ***Cüft-i ḳāżī olmaġa riʿā vėrürseŋ ḳāżī senüŋ ḥaḳḳuŋda saʿy eylesün.*** (Ferec 855/1451 v. 15b). (Bir kız konuşuyor:) ***Benüm cüftüm olmaġa şāyiste degülsin.*** (Ferec 855/1451 v. 110b). ***cift ol-*** ‘evlenmek’: ***Perī ādemīyile ḳanda cift olduġı var ki şimdi daḫı ola?*** (Ferec 855/1451 v. 151a). ***ciftlendür-*** ‘evlendirmek’: ***Ben eylük ėdeyim, seni bu yigide ciftlendüreyim. Cihāzum yoḳ dėyüb yėrinme ...*** (Ferec 855/1451 v. 102a).

cigara, b. ***cıgara.***

ciğer I ‘karaciğer’ < Fa. ***cigar*** a.m. ***Mey-ḫāneciler faḳīr ʿayyāşlaruŋ cigerin kebāb ėde.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [15.–16.yy.] s. 150). ***Aşında ... ne omuzdaşvari vapur dumanı, ne de hafiyelerinki gibi ciğer alı, yâni ikisi ortası, lâ'l ile vişne çürüğü arası bir fes.*** (S.M. Alus 1944 s. 14). ‘akciğer’: ***Serin havanın ciğerlerini doldurmasından büyük bir haz duyuyordu.*** (T. Ağaoğlu 1957 s. 70). ‘insanın herhangi bir iç organı’: ***Sevgülüm, sen hangi padişahın gızısın ki bėyle bir ah çāḳdiŋ, cigerimi āzıma getürdüŋ?*** (A. Caferoğlu 1944 s. 43). ***Dana Meḥmed elinden gelse, seni cigeriniŋ içine şoḳacaḳ!*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 346). Mecazi mânada ‘kalb, yürek’ ***Ben Duranâ'nın ciyerini bilirim. Duranâ da kim imiş? Ağzına tüküreyim Duranâ'nın!*** (F. Baykurt 1961o s. 5). ‘iç’: ***Ben öyle ciğeri ḳof ḳarılarıŋ minneti altında ḳalır mıyım?*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 72). ‘sevgili’ (krş. ***can ciğer***): ***"Ya benden ayrılacaksın, ya oğlanı kayedeceksin!" Eee? Bunun birisi ciğer, padişah ne etsin, oğlunu cellât ettiremez.*** (S. Sakaoğlu 1973 s. 574). AD. ciğerli ‘merhametli’ DS 963: ***Haçan öyle ciğerli bir anaydı, dura da onu büyüteydi.*** (S. Sakaoğlu 1973 s.

577). *ciğersiz* 'korkak' DS 963: ***Kezban ablam bile. İbrahim dayının kardeş bildiği o cigersiz yüzünden kovulmuş bankadan.*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 310).

O. **ciğerdar** 'cesur' < Fa. ***cigar-dār*** a.m. [***cigar*** 'karaciğer' ve ***-dār*** 'malik olan']. ***Ben cigeri ciger-dār olayım dėyü yėrem.*** (P.N. Boratav 1995 s. 148).

AD. **ciğerdeldi** 'dikiş teğeli sökmekte ve delik açmakta kullanılan kemik veya metal aygıt; bu aletle küçük delikler açma işi' DS 962 < ***ciğer*** ve ***del-*** fiilinin geçmiş zamanı; fiilin 3. şahıs geçmiş zaman şekli ile yapılmış isimler için b. ***bastı*** . ***Kızlar, belki iyi teğel atamam ama, ciğerdeldide üstüme yoktur haal Ciğerdeldilerime söz etmeyin e mi?*** (A. Ağaoğlu 1982h s. 21).

O. **Ciğerdelen** 'Tuna'nın sol kıyısında bir kale, Mac. Párkány, Slo. Štúrovo' S. Kakuk 1973 s. 94 < ***ciğer*** ve ***delen***; kalelere ürkütücü isimler takılırdı, krş. ***Böğürdelen, Elbasan.***

(Halk dili) **ciğergâh ol-** 'ne yapacağını şaşırmak' ?? < Fa. ***cigar-gāh*** 'karın; barsaklar', b. ***âdemîgâh*** . ***Çocukda bir feryād, bir figān ... Ammā ne aġlama, ne çıġlık! Dayanacaḳ gibi değil ... İnan olsun, ciğergâh oldum.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 30).

EO. **cigergûşe**/BSTT. **ciğerköşe** 'çok sevilen kimse (bilhassa kendi çocuğuna hitaben)' < Fa. ***cigar-gūşa*** a.m. (***cigar*** ve ***gūşa*** 'köşe', yâni "karaciğerin bir köşesi). ***Ey taŋrıdan ḳorḳmaz ẓālim! Ciger-gūşemi necün öldürdüŋ?*** (Ferec 855/1451 v. 44b). ***İyi hoş amma, ciğer köşem, gündüz de mi?*** (S.M. Alus 1934 s. 269).

ciğerpare 'çok sevilen kimse (bilhassa kendi çocuğu hakkında)' < Fa. ***cigar-pāra*** a.m. (***cigar*** 'ciğer' ve ***pāra*** 'parça', yâni "karaciğer parçası"). ***Elbette torun evlâttan fazla sevilir, çünkü ciğer parenin ciğer paresidir.*** (S.M. Alus 1933p s. 233).

cihad 'İslâm dini uğruna yapılan harp' < Ar. ***cihād*** a.m. ***Ġuzāt-ı İslām kefere ṭarafında cihāde meşġūller idiler.*** (Ch. Schefer 1852 s. 31).

cihan 'âlem' < Fa. ***cahān/cihān*** a.m. ***Cemālüŋ, ey büt-i Çīnī, cihānı dutdı ser-ta-ser.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 33). ***Ben seni cihāna vėrmem.*** (Tārīḫ-i ḳırḳ vezīr 1303 s. 84). EO. (sıfat) 'çok büyük mikdarda, dünya kadar': ***Cihān etmek u ḍuz almışlar imiş.*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 6176). ***Cihān er ḳoşdı, gey uslu kişiler / Ḳamunuŋ 'aḳlı gün bigi ışılar.*** (a.e. no. 6619). ***cihanda*** (menfi cümlede) 'hiçbir suretle, aslâ, dünyada': ***Karnında sağlam yer bırakmadılar, delik deşik ettiler. Beni de kendisi gibi yapmak istiyor galiba. Cihanda gitmem!*** (Y. Kerimof 1957 s. 113). ***cihan âlem*** 'bütün dünya, herkes': ***Kırk senedir. Onu cihan âlem bilir, hakkında hüsnü şahadet ederdi.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 4). EO. ***cihan cihan*** 'pek çok': ***Cihān cihān ḥaẓ ėdüb ḥaḳīre ikrāmlar ėtdi.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 808). ***cihandan taşra*** 'hiç görülmedik işitilmedik': ***Çu Şīrīn ḳaşrına aŋsuzda girdi / Cihāndan ṭaşra bir işkence gördi.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 854).

O. **cihanara** 'dünyayı süsleyen' < Fa. ***cihān-ārā*** a.m. (***cihān*** ve ***ārā*** 'süsleyen', b. ***bezmara***). ***Ferruḫ rūzuŋ cemāl-i cihān-ārâyı gördi, na'ra vurdı, 'aḳlı gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 41b).

O. **cihanarayî** 'güzellik' < Fa. ***cihān-ārāyī*** a.m. [***cihān-ārā*** + sıfattan nomen abstractum yapan Fa. ***-ī*** '–lik' eki, b. ***bazî*** . ***Ey sipihr-i ziybāyī ve ey şem'-i cem'-i cihān-ārāyī!*** (Ferec 855/1451 v. 107a).

O. **cihanbanî** 'sultanî, padişahî' < Fa. ***cihān-bānī*** a.m. [***cihān*** 'dünya' + ***-bān*** 'bakan, tutan' eki (b. ***arvan***) + isimden sıfat yapan ***-ī*** eki, b. ***bazî***]. ***Her dīnār-ı sulṭānī bir levḥ-i zerrīn-i cihān-bānīdür.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 182).

O. **cihandar** 'dünyaya hükmeden, dünya hükümdarı' < Fa. ***cihān-dār*** a.m. (***cihān*** + ***-dār*** 'tutan, malik olan', b. ***abdar***). ***Rūzigār-ı ḳadīmde bir melik var-idi, cihān-dār u şehriyār-idi.*** (Ferec 855/1451 v. 87b).

O. **cihandide** 'dünyayı görmüş (kimse)' < Fa. ***cihān-dīda*** a.m. (***cihān*** ve ***-dīda*** 'görmüş olan', b. ***asırdide***). ***Ulular-ile, ziyrekler-ile, cihān-diydeler-ile ṣoḥbet ėder.*** (Ferec 855/1451 v. 188b). ***Gerek ḫānesiniŋ ve gerek ḳaleminiŋ işlerine büyümüş de küçülmüş bir pīr-i cihān-dīde gibi tebaṣṣur ve kār-āşinālıḳla çalışır idi.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 45).

O. **cihangeşte** 'dünyayı gezmiş (kimse)' < Fa. ***cihān*** ve ***gaşta*** 'dönmüş, dolaşmış'. ***Ol cihān-geşte kişi dėdi meger, / Gendü ḫālinden aŋa vėrdi ḫaber.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2356). ***Müsāfirlik, cihān-geştelik sözi çıḳdı. Her bir kişi bir yėrden nişān vėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 244a).

O. **cihangir** 'dünyayı fetheden' < Fa. ***cihān-gīr*** a.m. (***cihān*** + ***-gīr*** 'alan, kavrıyan', b. ***afakgir***). ***Pādişāh-ı baḥr u ber Sulṭān Murād-ı rād kim / Ancılayın bir cihān-gīr u cihān-dār olmasun.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 196).

O. **cihanpenah** 'herkesi himaye eden; hükümdar' < Fa. ***cihān-panāh*** a.m. (***cihān*** ve ***-panāh*** 'sığınılan yer'). ***Ol eṭrāfuŋ pādişāhları ve ol eknāfuŋ cihān-penāhları temāmet 'ışḳum demin ururlardı.*** (Ferec 855/1451 v. 107a).

O. **cihanî** 'dünyada yaşayan (kimse), insan' < Fa. ***cihanī*** a.m. [***cihān*** + isimden sıfat yapan ***-ī*** eki; sıfat eki ***-ī***'nin şahıs isimleri için kullanılması için b. ***acabrûdî***]. ***Cihāniylere ma'lūm olsun ki duz etmek bilmez kişiden it yėgdür.*** (Ferec 855/1451 v. 125b).

cihannüma 'dünya haritası' < Fa. ***cihān-numā*** a.m. (***cihān*** ve ***numā*** 'gösteren', b. ***âlemnüma***). 'manzaralı dam üstü taraçası': ***Camları kırılmış, pervazları düşmüş, cihannümasında güvercinler gurulduyan bir ev.*** (M. Mungan 1989 s. 166).

cihar 'dört' < ***çar/çehar.*** /ç/ > /c/ değişimi için krş. ***cop.*** EO. ***Ol dört direk ne direklerdür ki cihānuŋ cihār ṭāḳı anuŋ üzerine üstüvārdur?*** (Ferec 855/1451 v. 135b). (tavla oyununda) 'dört': ***Müslimin pencüyek sallayıp pencüdü diye yutturuşunu görmemezlikten geldi. Sadece***

"cihar attım, şes oynadım, yine felek yendi beni" diye mırıldanmakla yetindi. (H. Taner 1954 s. 18). *Bizim tavla partisi de "cıharı-yek", "sebayi-dü" diye pul şakırtıları arasında ilerledi durdu.* (B.G. Güney 1953 s. 12).

O. **cihat** 'cihetler; vakfın şart koyduğu hizmetler ms. imamlık, müezzinlik vs.' < Ar. *cihāt* a.m. (*cihet* 'cihet' kelimesinin çoğulu). *Bir ḳaç aḳça cihete berātla mutaşarrıf olmaḳla "ben ehl-i berātım" ve yā ḫōd "cihāta mutaşarrıf oldum" dėmeye, sāyir müslimānlar ile 'avārıż vėre.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 18). *cihat-ı erbaa* 'dört esas istikamet (ön, arka, sağ, sol, ya da doğu, güney vs.)'. *cihāt-ı sitte* 'altı esas yön' (ön, arka, sağ, sol, üst, alt), dünya': *Bir gün tīmārına giderken yolına inüb başına üşüb vücūdına ḍarb üşürüb vuruşurlar. Ya'nī-ki nā-çār bir ḳaç yėrde mecrūḥ ėdüb cihāt-ı sitteyi başına ḍar ėderler.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 114). Krş. *cihet* I ve II.

cihaz I 'gerekli şeylerin hepsi, techizat' < Ar. *cihāz* a.m. 'cenaze teçhizatı, ölü ile mezara konan şeyler': *Gece oşbu nebbāş-ı ḳallāş geldi ki şehzādenüŋ cihāzını ala.* (Ferec 855/1451 v. 108b). 'alet, makina': *Bu bir meteoroloji rasat cihazıdır.* (F. Baykurt 1967k s. 251. *cihaz-ı fakr* 'yeni bir tarikat mensubuna verilen teçhizat' R. Dankoff 1991 s. 23.

cihaz II/BSTT **çeyiz** 'gelin için hazırlanan eşya' DS 675, 1107 < Ar. *cihaz* I *Andan Yemen meliki cihāz düzdi. Yėdi pīl yüki zer-i şāmit ...* (Ferec 855/1451 v. 142b). *Köyün imamı gizlice nikâh kıydı, muhtarı çeyiz kâğıdı yazdı.* (L. Tekin 1984 s. 47). *Öykü ve romanları, evlerinde oturup koca bekleyen, göz nuru döküp çeyiz hazırlayan kızlar okuyabilirdi.* (C. Kavukçu 1998 s. 39). EO. *cihāz* a.m.: *Görür ki ḳırḳ elli deve bir ḳızuŋ cihāzını götürüb güyegü evine girerler.* (Ferec 855/1451 v. 58b–59a). Bu imlâ 20. asra kadar muhafaza edilir: *Bu deli-ḳanlıyı göreydiŋ, cihāz ḳaṭırına beŋzetirdiŋ. On parmaġında pırlanta, yāḳūt, zümrüd çifter yüzük, ḳravatınıŋ ortasında şaḳāyıḳ ḳadar iri bir elmās iğne ...* (H.R. Gürpınar 1339 s. 571). *cihazla-/cehizle-* 'kızlara cihaz temin etmek': *Üç ḳızın daḫı cehizledi.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 232). *çeyiz çemen/çeyiz çimen* 'gereken herşeyi ihtiva eden çeyiz '(ihatesi genişletilmiş), mânası uymayan ikinci kelime için b. *çayır çimen* ve *çerez çemen. Recebin kızına talip olduğu zaman, müstakbel kayınpederi için: "Babam hiç üzülmesin istemez, düğün masarifi de benden!" dedi.* (S. Kocagöz 1941 s. 103). *Gelse āġūşuma bir kerre o billūr-beden/ Ne cihāz ister idim, vālide, senden ne çemen.* (Vāṣıf 'Oṯmān 1257 s. 77). *Vālidesi gāh henüz küçüklüğünden ve gāh çeyiz ve çemeni olmadığından baḫişle kızı hīç birisine vermek istemez idi.* (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 7).

cihet I 'yan, taraf' < Ar. *ciha* a.m. [/*wch*/ kökünden]. *'Amūduŋ dört ciheti var.* (Ferec 855/1451 v. 242a). *Şimdi biz harem cihetinde üç canız. Kayın baba, Servinaz, ben.* (H.R. Gürpınar 1943m s. 14). 'istikamet, yön': *Sāmiḥle Şekīb ayaḳda, gürültünüŋ geldiği cihete bakıyorlardı.* (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 152). Mecazi mânada *cihetinden/cihetiyle* 'bakımından, itibariyle': *Büyüyecekler, babalarınıŋ, büyük ḳardaşlarınıŋ yerlerini alacaḳlardı. Faḳaṭ ḳafā cihetinden onlardan ḳıl ḳadar farḳları olmayacaḳlardı.* (R.N. Güntekin 1928 s. 48). *Her iki ṭaraf pek memnūn ve mes'ūd idiler. Yalnız para cihetiyle olan şiddetli żarūretleri bellerini büküyordu.* (H.R. Gürpınar 1926b s. 424). *-dığı cihetle* '–dığından, –dığı için': *Hüseyin Çorbacı zaten erbab-ı servetten bir adam olmadığı cihetle hin-i vefatında terk etmiş olduğu zevcesiyle ḳızına miras denilecek bir şey bıraḳmamış olduğu gibi ...* (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 7). *cihet cihet* 'birçok bakımdan': *Zaten ben sizden cihet cihet şübhelenmekde vicdanımı haklı bulurum.* (H.R. Gürpınar 1943m s. 87).

O. **cihet** II (evkaf ıstılahlarından) 'hizmet, vazife; ücret' < Ar. *ciha* 'idare şubesi'. *Ve eger ol-daḫı vefā ėtmeyüb küllī maḥṣūli ḫarc olmaḳ lāzım olursa, imām ve mü'ezzin ve ḫaṭīb ve nāẓir cihetlerinden ... mā-'adāsın raḳabe ėdüb ta'mīr eyleyeler.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 384). Krş. *cihat*.

O. **cihetan** 'iki cihet' < Ar. *cihatān* a.m. (*ciha(t)* + dualis eki olan *-ān*, krş. *kalbatān* 'kerpeten'; Ar. dualis için b. *Beynennehreyn*). *Öŋdin ḳayġum bir cihetden idi, şimdi cihetān oldı.* (Ferec 855/1451 v. 122a).

Cihut, b. *Cühud*.

AD. **cik** I, b. *çik*.

AD. **cik** II, b. *cık*.

AD. **cikcik** I 'civcivleri çağırma ünlemi' < ses taklidi kelimelerden. Krş. *civciv*.

(Argo) **cikcik** II 'yaşı küçük kız, kolayca aldatılabilecek toy kız veya kadın' < *cikcik* I. *"İki kız buldum. Bu gece gelecekler." | "Cik cik mi?" | "Hayır! İşler yürür mü, yürümez mi diye düşünme."* (Y. Keskin 1957 s. 20). *Boş ver ona! Ağzı anasının memesinde cik-cik.* (a.y.).

AD. **cikile–** 'cikciklemek' < ses taklidi fiillerden. Ses taklidi isimden fiil yapan *-la-* genişlemesi için b. *ağla-* . *Gece böcekleri cikiliyor, kuşlar ötüyorlardı.* (Yaşar Kemal 1976 s. 430). *Gece daha cikilemeye başlamamıştı.* (Yaşar Kemal 1992kk s. 7).

ciklet, b. *çiklet*

AD. **cil** 'hasır örülen ot' DS 964 < belki bir komşu dilden alınma, krş. AzTk. *cil/cıġ*, Kürt. *cil* Jaba–Justi 1879 s. 122, Erm. *cil* M. Ohannessian 1925 s. 540, R. Dankoff 456; Gürc. *dşili* E. Cherkesi 1950 s. 263, Osetçe *cīl* V.I. Abaev 1958 I, 312, hepsi a.m. Krş. A. Tietze 1982z no. 31.

cilâ I 'parlaklık; bir şeyin sathını parlatma macunu' < Ar. *calā* 'temizleme, parlatma, cilâlama ameliyesi' [/*clw*/ yada /*cly*/ kökünden]. *Ne 'Īsīdür 'acab bu kim sözindem dirilür mürde, | Göze kuḥl u cilā erer ayaġınuŋ ġubārından.* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 88). *Sanki buradaki ışıklar, kadın tenine daha çekici, daha göze batıcı bir cilâ veriyorlardı.* (İ. Tarus 1961 s. 130).

cilâ II /**cıla** 'esrarkeşlerin tenavül ettiği helva ya da başka tatlı' M. Mikhaïlov 1930 s. 22 < *cilâ*

kelimesinin mecazi bir mânası. ***cılaya gel-/cilâlan-*** 'sarhoşlukta iyice neşelenmek': ***Bu sözlerden pek hoşlanan Turgut Şen cılaya geldi, bardağını "Enayilerin şerefine!" kaldırdı.*** (Orhan Kemal 1949s s. 33). ***Bu kaçıncı bardaktı? Yavaştan kafasının cilâlandığını hissediyordu Süha.*** (A. Ümit 1993 s. 143).

O. **cilbab** 'uzun peçe' < Fa. ***cilbāb*** a.m. F. Steingass 1930 s. 368 < Ar. ***callābīya***, b. R. Dozy 1927 I, 204. (***/clb/*** kökünden). ***Bu-gez cilbāb-ı ḥayāyı yüzinden götürdi, gelene gidene göyindi.*** (Ferec 855/1451 v. 17a).

cilban, b. ***culban***.

cilbent , b. ***cildbend***.

cild/cilt I 'deri' < Ar. ***cild*** a.m. ***Cildi fevkalâde düzgün, pürüzsüz ve esmerdi. Sert ve dolgun görünen yanaklarından sıhhat fışkırıyordu.*** (T. Ağaoğlu 1957 s. 73). 'ham veya işlenmiş deri, kösele, meşin': ***Ve her 'aded cild-i gāvdan bir akça alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 303).

cild/cilt II 'kitap cildi, kapak' < Ar. ***cild*** a.m. 'bir eserin ayrı ciltlenmiş bölümü' (Ar.'sı ***mucallad***): ***Eski bir paşa; karşısında cild-i sanisi bir bey.*** (S.M. Alus 1934 s. 174).

O. **cildbend/cilbent** 'dervişlerin kemeri arasındaki meşin cep' TS 773, 'içine yazı veya resimler konulan, bir kenarından bez ile yapışmış iki kartondan ibaret mahfaza' M.Z. Pakalın 1946 I, 292 < Fa. ****cild-band*** olmalı. Başka malûmat bulamadım. Buradaki ***/d/***'nin düşmesi, telaffuzu kolaylaştırır. Fa. ***-band*** için b. ***bazubend*** .

cilet 'jilet' < ***jilet*** a.m. ***/j/ /c/*** gelişmesi için b. ***abajur/abajör*** . ***Biliyon mu annecim, hani ben elimi kesmiştim ciletle.*** (M. Buyrukçu 1959k s. 50).

O. **cilf** 'kaba, cahil' < Ar. ***cilf*** a.m. ***Cilf u māder-celeb-i ḳaḥbe-zen-i kūn-dāde!*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 258).

AD. **cilis/ciliz** 'bütün, hep;' DS 966 < ?? ***Saman derdi cilis belâ. Mamıdefendi yal*** (M. Makal 1950 s. 49). 'tamamen': ***Hele benim oğlanı derseniz, iş cilis değişir.*** (M. Makal 1957k s. 62). 'sonuna kadar' DS 966: ***Hiç olmazsa senede veya altı ayda bir defa yolumuz sinemaya uğrayor. O da olmasa, bu kadarını da göremeyip cilis kör kalırdık.*** (M. Makal 1952 s. 21).

O. **cille** 'sığır tezeği' R. Dankoff 1991 s. 23 < Ar. ***cilla/culla*** a.m.

AD. **cilpirti/çilpirti** 'bir çeşit çalı' DS 967, 1220 < ***çalı çırpı*** tâbirinin bozulmuşu mu? . ***Başka köylerde huğun çiti cilpirti çalılarıyla örülür. Burada çitler kamıştandı.*** (Yaşar Kemal 1955t s. 81).

cilt, b. ***cild***.

cilve 'naz, kırıtma' < Fa. ***cilva*** a.m., krş. ***celve/cilve***. ***Otobüsün cilvesini çektiğim için vapurla döneceğim. İskeleyi boyladım.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 15.12.1943). 'tecelli': ***Burada her şey dünyanın başka köşelerindeki hayat tecellilerinden daha güzel bir cilveye benzerdi.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 21).

cim I 'Arap elifbasında ***/c/*** harfi' < Ar. ***cīm*** a.m. Türkçe'de şu tâbirlerde kullanılır: ***lâmından cimine kadar*** 'başından sonuna kadar': ***Gazetelerin hepsini lâmından cimine kadar okumak lâzım.*** (S.E. Ertem 1935 s. 97). ***lâm cim bilmem*** 'hiç söz dinlemem': ***Agavni hanım, ben lâm cim bilmem, enişte ile sözü kestik!*** (S.M. Alus 1933 s. 123). ***lâmı cimi yok*** '(orası) inkâr kabul etmez': ***Lâmı cimi yok, adamakıllı tersim dönmüştü.*** (S.M. Alus 1944 s. 84). ***cim karnında nokta*** 'kara cahil' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 47: ***Sen bizi kim sanıyorsun, kızım, cim karnında nokta cahil mi?*** (A. İlhan 1973 s. 98).

cim II 'bir kâğıt oyununun adı' H. Kodaman 1944 s. 225 < ??.

cima '(insanlarda) çiftleşme, heteroseksüel cinsî münasebet' < Ar. ***cimā'*** a.m. ***Seyit Hoca son bir gayretle bunlara da saldırdı; ve bir müddet sonra soluk soluğa itiraf etti ki cimâda bunlardan lezzetlisi yoktur.*** (Celâlettin Ekrem 1930 s. 86).

cimbakuka 'çelimsiz ve biçimsiz (kimse) TüS s. 213 <

O. **cimbistira/cımbıştıra** 'cımbız' Meninski 1560 I, 1660, R. Dankoff 1991 s. 23 < Yun. ***τζιμπηστρα*** (tzimbístra) a.m. A. Tietze 1955 no. 272.

AD. **cimbiş/cimbit** 'cımbız' DS 968 < Yun. ***τσιμπιδι*** (tsimbíḏi) a.m. A. Tietze 1955 no. 272.

cim bom/cimbom (sporcular arasında kullanılan, çetin bir savaş ifade eden nida) < ses taklidi ve ekspresiflik. Daha sonra bir spor kulübünün şiarı olmuştur. ***"Dikkat edin," diyor Yusuf, "bu pazar cim bom!"*** (A. Yurdakul 1989 s. 229).

AD. **cimcik/çimcik/çimçik** 'çimdik' DS 969 < Mo. ***çimçi*** 'çimdiklemek' M. Räsänen 1969 s. 111, krş. ***cimdik***, ***/d/ > /c/*** değişimi için b. ***bacaluşka*** . ***Sōra ġız gēmiş, ġıza bir cimcik vurmuşla. Canı acıyınca gözünden inci dökülmüş.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 67). ***bir çimdik*** 'çok küçük mikdar [başparmakla işaret parmağı uçları arasına alınan mikdar),: ***Hastane bu. Bi cimcik yimek viriyorlar, töbe doymuyor adam.*** (Orhan Kemal 1954b s. 122). ***Bizim uşakların çullarını bit almış, sende aktoz varımış, bir çimcik ver de ...*** (M. Makal 1952 s. 107). ***– Bir çimçik beyaz peynirin de yok mu? Biraz da turşu..*** (İ. Tarus 1957 s. 139).

AD. **cimcik/cimcok/cimcuk/cincik/cincik makarna** 'şekil itibariyle çimdiklenmiş bir şeye benzeyen makarna ev makarnası, erişte' DS 970, 972, 976, ZTS 1976 s. 31 < ***cimcik*** ve ***makarna***. ***Deli Davut'un elinde iki karabatak kuşu. Osmana cimcok tutar gibi salladı.*** (İ. Balaban 1968 s. 263).

cimcime I 'küçük ve nefis bir cins karpuz' Şemseddin Sami 1317 I, s. 481 < Ar. ***cumcuma*** 'cône, fruit des pins' R. Dozy 1927 I, 211. ***Öğleyin bir de cimcime karpuzu getiririm ben ona.*** (F. Erdinç 1960 s. 15).

AD. **cimcime** II ‘ufak tefek’ DS 971 < *cimcime* I. *Biri yamrı yumru cimcime bir karpuzu, diğeri de sevimsiz ve uzun bir mısır koçanını andıran bu iki mahlûk birbirinden bir an bile ayrılmıyorlardı.* (R.C. Ulunay 1941 s. 133). ‘körpe, yavru’ DS 971: *Yaşının kızı değil. Cimcime.* (M. Seyda 1966 s. 83; buradaki mânası belki ‘büyümüş de küçülmüş’).

AD. **cimcir-** ‘çimdiklemek’ < *cimcik* kelimesinin icap ettirdiği **cimci-* fiilinden kaide harici teşkil edilmiş bir fiil mi? *Dünya Güzeli’nin yanına gidiyor, bunu öte cimcirip beri sıktırırken, kız diyor ki …* (M. Tuğrul 1969 s. 267).

AD. **cimcirik** ‘ufak tefek; açıkgöz’ DS 972 < *cimcir-* + fiilden sıfat yapan *-ik* eki, b. *akık* . *Evet, kısa boylu olduğum, yürürken yaylandığım, konuşurken çok el oynattığım doğru. Gene de kırk yıl düşünsem aklıma gelmeyecek bir niteleme bu: cimcirik!* (P. Kür 1983 s. 37). *O cimcirik oğlan gelesiye, bizim işlerimiz iyiydi. Ne zaman ki o cimcirik geldi. Bizim oranın işleri tüm bozuldu.* (A. Nesin 1968 s. 61).

cimcok, b. *cimcik*.

cimcuk, b. *cimcik*.

cimdal hocası ‘ilk okul öğretmeni’ < Arap elifbasında birbirini takib eden iki harfin (*/c/* ve */d/*) adları. *Bir düşeş gelip, dağın çobanı vezir ve cimdal hocası hakim olur, ve cümle âlem evvel emirde bu makuleleri zemmederler …* (E. Misailidis 1986 [1872] s. 768).

cimdallı I ‘bir kâğıt oyununun adı’ H. Kodaman 1944 s. 92 < ?? İsimden özellikle sıfat yapan *-lı* eki için b. *adamakıllı* [2] *Dutlu kahvede cimdallı oynayan delikanlılar vardı.* (İ. Devrim 1943 s. 52).

O. **cimdallı** II ‘bir erkek giyim eşyası’ < ?? *İskemlelerine edibane oturmuş Şam hırkalı, redingotlu, bonjurlu, cimdallı, baş açık, külâhlı, takyeli davetliler arasında … bir ut duvara dayanmış duruyordu.* (F.C. Göktulga 1943 s. 128). Başka kaynaklarda bulunamadı. Aceba *bindallı* yerine hata mı? *Şu masa başında cimdallıya oturan sakallıları gördün mü?* (R. Enis 1935 s. 68).

AD. **cimlâ/çimla/cimlâs/zimnas** ‘göz çapağı’ DS 973, 1224, K. Emiroğlu 1989 s. 238 < Yun. *τζιμπλα* (tzímbla) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 523. EO. *cimloz* ‘gözleri çapaklı’: *Ḳanda … aḳsaḳ, kötrüm, cimloz, gözsüz … var-ise öŋine iltürler.* (Ferec 855/1451 v. 180b). *Cimloslık* G. Molino 1641 scolatione degli occhi maddesinde. *cimlozrak* ‘azçok çapaklı’ TS 776 (*cumluzrak* okunuşu ve yanlış mânalandırma ile).

(Halk dili) **cimlâstik** ‘jimnastik’ A. Tietze 1952 s. 252 < *cimnastik/ jimnastik* kelimesini dissimulation’lu varyantı (*/mn/* > */ml/*, krş. *lamnı* > *namlu*, A. Tietze 1955 no. 166). *Elbette, ev işi biz kadınların cimlâstiğidir evlâdım.* (İsmail Galip 1932s s. 16).

cimloslık, b. *cimlâ*.

cimloz, **cimlozrak,** b. *cimlâ*.

cimnastik/jimnastik ‘idman, jimnastik’ < Fr. *gymnastique* a.m. (EYun. *γυμνασιον* (gymnásion) Spor sahası’ < *gymnós* ‘çıplak’, b. *Adriatik* ve *akustik II* .) *Siz idman gibi, jimnastik gibi şeylerden anlar mısınız?* (İsmail Galip 1932s s. 9). *cimnastik adım* (spor tâbirlerinden) ‘yaylanan adımlarla’ (*adım* kelimesiyle yapılan zarf terkiplerinden, b. *adım* II). *Mu‘ayyen bir hedefe ḳoşuyormuşuz gibi cimnastik adım gidiyorduḳ.* (H.R. Gürpınar 1929m s. 125).

RD. **cimpir** ‘cin, hortlak’ < *cin* ve Slâv dillerinde yaygın, ‘hortlak’ mânasına gelen *vampir* kelimesinin ikinci hecesi. *Cimpir kızmiş çi bu et vermemiş, çendi almiş etleri hem kaçmiş.* (N. Hafız 1985 s. 222). Krş. *cimpir* ‘çabuk kızan’ DS 974.

AD. **cimre** ‘göz çapağı’ DS 974 < Erm. *cimre* a.m. U. Bläsing 1992 no. 23.

EO. **cimri** I ‘yoksul, sefil, ayak takımı’ TS 774–775, Meninski 1680 I, 1650 < Fa. *cimrī* a.m. *Şol iki tavuḳ dutan cimrī nā-dāştı oḳı gelsün!* (Ferec 855/1451 v. 232a). *Bozuldı ḥişārı, alındı mālı, | Tekvor daḫı oldı cimrī evbāş.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 24).

cimri II ‘hasis, elisıkı’ < *cimri* I. Kelimenin bu mânaya kayması *bahil/pahil* kelimesinin tedavülden düşmesine paraleldir (18. asırda). *Evde bir dirhem kömür bulamadık, eski kiracı da hani cimri mi cimri imiş, tozunu bile elemiş, elekten geçirmişl* (F.C. Göktulga 1953 s. 10).

cin I, b. *cinn*.

cin II ‘bir cins içki’ < İng. *gin* a.m. < Flem. *jeniver* < EFr. *geneivre* < Lat. *juniper* ‘ardıç’. *Cin içtiğinde Gordon’s Dry ya da Beefeater’i ararḍı.* (B. Uzuner 1994 s. 15). *cin tonik* ‘tonikle karştırılmış cin’ < *gin* ve Fr. *tonique* [EYun. *τονικος* (tonikos) ‘gergin’]. *”Bir cin-tonik daha verir misiniz?” dedi kadın.* (N. Bucak 1994 s. 42). *Az sonra cin tonik, bir tabak çerez ve barmen. Hepsi önünde Nadya’nın.* (A. Yurdakul 1991 s. 13).

cinaî/cinai ‘cinayetlere ait; cinayetten bahseden (hikâye)’ < Ar. *cinā’ī* a.m. *Cinaî bir roman.* (Peyami Safa 1937 s. 22).

O. **cinan** ‘cennetler’ < Ar. *cinān* a.m. (*canna* ‘cennet’ kelimesinin çoğulu). *Cinān bigi cihāna vėrdi zīnet | Bahāruŋ revnaḳınuŋ gėrü çaġı.* (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 121).

O. **cinannişan** ‘Cenneti andıran’ < *Cinan* ve *-nişān*. *… tafṣīl hemān sarāy-ı ḫāṣṣ-ı cennet-nişānları ḥücerātına müte‘allıḳdur.* (‘Ālī 1587 v. 137a).

cinayet ‘adam öldürme veya onun kadar ağır suç’ < Ar. *cināya* ‘cürüm’ (*/cny/* kökünden). *Bir katil vardı. İki kişiyi öldürmüştü. Cinayetten gelmiş bütün mahkûmlar gibi o da efendiden bir kişiydi.* (Ç. Altan 1974 s. 86). *cinayet işle-* ‘adam öldürmek’: *Aklı yatmıştı, karşıki evde bir cinayet işlendiğine …* (R. Ilgaz 1969g s. 80). EO. *cinayet ėt-* ‘suç işlemek’: *Ḫıyānet cināyet ėdemezem.* (Ferec 855/1451 v. 116b).

cinaze/ BSTT. **cenaze** ‘mezarlığa götürme ve gömme merasimi’ < Ar. ***cināza/canāza*** a.m., asıl mânası ‘musallâ taşı’. ***Dönüşte pek keyifliydi. Cenazeden değil de, bir eğlenceden geliyor sanırdınız.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 172). ‘götürülmeğe ve gömülmeğe hazırlanmış ölü’: ***Cenazesi bugün öğle namazından sonra kaldırılacak.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 171). ***Melik u ulular ser u pā birehne cenāze öŋince feryād-künān gelürler.*** (Ferec 855/1451 v. 108a). ‘ölü’: ***Cināzei ve beni gemiye ḳoydılar.*** (Ferec 855/1451 v. 44b).

⊡ Nomen actionis’ten husule gelmiş nomen concretum olarak şu ânda A–E cildinden yalnız şu misaller aklıma geliyor: ***cinaze/cenaze, cirahat/cerahat.***

cin başına ‘yapayalnız, tam bir inzivada’, b. ***başına.*** ***Evvelden cin başınıza nasıl otururdunuz siz buralarda?*** (A. Ağaoğlu 1981y s. 67).

AD. **cincar/zıncar** ‘ısırgan otu’ DS 975 < Gürc. ***dşandşiri*** a.m. V. Cangidze 1984 s. 48: kelime Azerî’nin Nuḫa diyalektinde de kullanılır (ADDL 1964 s. 459). ***Çalılar sıktı, böğürtlen, zıncar yabangülüne karışmış kalın bir çit oluşturmuştu.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 431).

cincik, b. ***cimcik.***

AD. **cincilis ol–** ‘kaymak (toprak hakkında ve çocukların kayarak oynaması için)’ K. Emiroğlu 1989 s. 63 < Yun. dial. (***τσιντσινιζω***) (tşintşinis-tşintşinízō) fiilinin aorist şekli) ‘buz kaymak’ Ch. Tzitzilis 1990 s. 190.

AD. **cindal** ‘kedi yavrusu’ DS 977 < ?? ***Öz yavru yabana atılmaz, ay kızım. Anaç tavuk cücüğüne kanat açar. Pisik cindalını, it eniğini yemez.*** (D. Akçam 1978 s. 59).

AD. **cindar/cinder** ‘cinci, büyücü, üfürükçü’ DS 975–976 < Fa. ****cin-dār*** a.m. [***cin*** + ***-dār*** ‘malik olan, tutan’, b. ***abdar*** ; ***cindar*** a.m. kelimesi yazıda da vardır. ***Bu hoca çok mükemmel bir cindermiş. Felek dayı ha şura, ha bura, on beş gün yol teptikten sonra cinder hocayı köyün birinde ele geçirmiş.*** (H. Aytekin 1945 s. 13).

AD. **cinde** ‘ yamalı eski şey’ DS 977 < Kürt. ***jinde*** Jaba–Justi 1879 s. 230 < Fa. ***janda*** a.m.

cinder, b. ***cindar.***

cindi, cindilik, b. ***cündi.***

AD. **cinel** ‘yük hayvanlarına bağlamakta kullanılan yaş ağaçtan yapılmış bağ’ DS 978 < Gürc. ***jinel*** a.m. V. Cangidze 1983 s. 84.

cinellen–, b. ***cinlen-.***

AD. **cinet otu** ‘darı’ < ?? ***Çeltik ekildikten 20-40 gün sonra cinet otu adını verdikleri darı el ile kökünden çıkarılmalıdır.*** (M. Gökgöl 1937 s. 60).

AD. **cineviz/cinevüz** ‘kısaboylu fakat çok akıllı adam; köse; cimri’ DS 978 < ***Ceneviz/Cinviz.***

AD. **cineya/çineya** ‘kuş gübresi’ DS 97, 1227 < Yun. ***τζινεα*** (tzinéa) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 525. K. Karapotosoğlu 1999 no. 60 tarafından tenkid edilir.

cinfiz ‘bir cins içki’ < İng. ***gin fizz*** a.m. (***gin*** II ve ses taklidi kelimelerden olan ***fizz*** ‘köpüklenen içki’). ***Üçüncü katta cinfiz içilip kumar oynanır.*** (A. Ağaoğlu 1980d s. 9).

Cingan, b. ***Çingan.***

Cingen, b. ***Çingan.***

AD. **cingi/çingi/cingi taş** ‘sert taş, granit’ DS 979 < ?? . ***Kara tepelerden ve kara tepelerde kararan çingiden başka kimseciklere rastlamazsın yolda.*** (M. Makal 1950 s. 55). ***Cezası idamlık olmasa, yolunun üstüne bir cingi kaya koyacam, kınalı götünü havaya getirecem al*** (N. Üstün 1970 s. 230).

cingil, b. ***çingil*** I.

cini, b. ***çini*** I.

Cinibiz, b. ***Ceneviz.***

cin ifrit şu tâbirlerde: ***cin ifrit et-*** ‘çok kızdırmak’: ***Karşındaki seninle dalga geçti mi, hiç kızmıyacaksın; bir kızdın mıydı, üstüne üstüne varırlar ve de adamı cinifrit ederler.*** (A. Nesin 1965 s. 11). ***cin ifrit ol-*** ‘küplere binmek’: ***Bütün Çukurova bize düşman göziyle bakıyor. Bir kıl adır görmesinler, cin ifrit oluyorlar.*** (Yaşar Kemal 1971bb s. 55–56).

AD. **cinik** ‘dişi’ DS 980 < Kürt. (Zaza) ***cinike*** ‘kadın’ U. Bläsing 1995k s. 178–179.

AD. **cinlen–/cinellen**– ‘öfkelenmek’ < ***cin*** I + isim veya sıfattan fiil yapan ***-len*** genişlemesi, b. ***abaplan-*** . İkinci varyantın –o başka kaynaklarda bulunamadı– izahı güçtür: belki ****cinel-*** ‘öfkelenmek’ (***-el-*** genişlemesi için krş. ***düzel-***) diye bir fiile tekrar ***-len-*** genişlemesi ilâve edilmiş, krş. ***çoğallaş-*** ‘yığılışmak, kalabalık etmek’ DS 1256. ***Kadın böyle bir dönüyor, erkeğin kollarının altından sıvışıyor, tutamıyor erkek onu. Erkek cinelleniyor a, ele geçiremiyor ki ...*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 173).

cinn/cin b.m. (âlemigayb mahlûklarından) < Ar. ***cinn*** a.m. ***Ben melik-i cin ḳızıyam. Adum Rūḥ-efzāy-ı Bānū-dur.*** (Ferec 855/1451 v. 28b). ***cin akıllı/cin fikirli*** ‘çok zeki, çok kurnaz’: ***Fikrinden çıkarmaz bunu Seyyid. Cin akıllıdır.*** (Füruzan 1981 s. 97). İnsanlar cinlerden zarar görür, onları kızdırmaktan korkar: ***Cinler sizinle matrak geçiyor.*** (K. Türkmen 1959 s. 116). Bir cinin, bir kimsenin içine yerleştiği bilhassa âni öfke nöbetlerinden anlaşılır; krş. ***cin ifrit.*** AD. ***cin otu*** ‘kereviz’: ***Ben yemekde oṭun yėrsem, aġa, herġun eger / Garuşuḳ ġorgü ġorub uyḫuda ġorḳu çekerün.*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 42). ***cinine gitmek*** ‘hoşlanmamak, sinirini bozmak’ ***Yalnız Selim’in cinine giden bir sey vardı: bulaşık yıkamak.*** (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 197). ***cinli*** ‘çok sinirli’ DS 982: ***Gelgelelim mizacı limoni mi***

limoni, cinli mi cinli. Bazan hiç yoktan yere tutarağı tutar. (S.M. Alus, Akşam gaz. 18.6.1941).

cinnet 'delilik, çılgınlık' < Ar. *cinna* a.m., asıl mânası 'bir cinin tahakkümü altında olmak'. *Ḳorḳmayınız, cinnet getirmedim ve çıldırmaḳ isti'dādında bir ādam değilim.* (H.R. Gürpınar 1929m s. 248).

AD. **cinni** 'kötü ruh, cin' DS < Ar. *cinnī* a.m. *Biz şimdi cinniyler ėlindeyüz, anlaruŋ elindeyüz.* (Ferec 855/1451 v. 54b).

O. **cinniye** 'cinninin dişisi, kadın cinni' < Ar. *cinnīya* a.m. (*cinnī* + te'nis eki, Ar. müenneslik eki *-a* için b. *âbide* II). *Melik cinnīyeyile gėce gündüz 'ayşa temāşāya meşġūl, 'avratların sürriyyelerin unıtdı.* (Ferec 855/1451 v. 88b).

cin otu, b. *cinn.*

cins 'nevi, ırk' < Ar. *cins* < Yun. *γενος* (génos) a.m. *Sīmurġ senüŋ nesneŋ degül, senüŋ cinsüŋ benem.* (Ferec 855/1451 v. 196a). 'cins (erkek veya dişi)': *Biz de cinsi lâtiften bir iki ahbap getirelim, bir âlemiap yapalım.* (S.M. Alus 1934 s. 305). 'asıl, soy': *Sen babanın has oğlu olduğunu daha şimdi isbat ettin. Cinsini sevdiğimin nasıl da cinsine çekmiş*! (A. Nesin 1961z s. 11). 'çeşit': *Sevdiği erkeğe en az bir aile kadını kadar sadık kalabilecek cinstendi.* (B.G. Güney 1953 s. 53). (sıfat) 'halis, safkan; iyi cins, âlâ': *Cins kediler ölüsünü göstermezler.* (N. Cumalı 1970 s. 166). *Bu piliçler cins horoz değil. Cins olsalar talime ne hacet?* (H.R. Gürpınar 1934 s. 69). *Cins bir nutukçu dilerse, "Basın Balosuuu!" derken sesini öyle bir titretir, alçaltır yükseltir ki, bütün dinliyenleri hüngür hüngür ağlatabilir.* (A. Nesin 1960a s. 63). (Argo) 'garip, tuhaf, başka türlü, normal değil': *Allah Allahı cins misin beybaba, yahu? Çattık ha! Yoktan anlar mısın, yoktan? Bak, yığınla iş var daha.* (N. Ay 1991 s. 56). Türkçe'nin morfolojisinde basit (eksiz) isimle sıfat arasında fark olmaması için b. *baba* I . EO. 'mal, kıymetli şeyler (paradan başka)': *Ferruḫ-rūz durdı, ḳaşrı bulduratdı, naḳd u cins bulduġın çıḳardı.* (Ferec 855/1451 v. 42a). *Naḳd u cinsden al ne kim göŋlüŋ diler.* (M. Adamović 1994 [1368–86] s. 45 no. 203). EO. *cinslik* 'cinsiyet': *Hem cinslik odı, yigitlik odı muḳtażāsı taŋrınuŋ ḳażāsına muvāfıḳ düşdi.* (Ferec 855/1451 v. 195b).

EO. **cinsiyet** I 'aynı cinsten olma mahiyeti, cins veya ırk eşliği' < Ar. *cinsīya* a.m. Ar. *-iyet* eki için b. *aciliyet* . *Melik[-i cin] güldi, eyitdi: "Ey ġulām! Ben ādemī-zādı nėderem. Cinsiyyet-dür 'illet-i żam olan.* (Ferec 855/1451 v. 59b). 'erkek cinsinden mi, kadın cinsinden mi olması': *Dominolar kimliği, cinsiyeti gizlerdi.* (N. Bucak 1994 s. 64).

cinsiyet II 'cinsî münasebet, cinsî ihtiyaç' < Ar. *cinsīya* a.m. *Kolejdeki öğrenciliğinde, Freud okumuş, cinsiyet konusunda gereğinden fazla önem vermişti bir süre.* (S. Soysal 1979ye s. 198). *Artık dünyanın her yerinde din, dil, ırk ayrımı olmadan insanlar âşık olabiliyorsa, cinsiyet ayrımı olmadan da âşık olmak kabul edilmeli ve yaşanmalı.* (M. Mungan 1996 s. 362).

Cinviz, b. *Ceneviz.*

cip I/**cib** 'bir tip Amerikan arabası' < İng. *jeep* < *G.P.* a.m. (*general purpose* "her türlü iş için" kelimelerinin kısaltılmışı, b. *afro*). İkinci Cihan Harbi zamanında icadedildi. *Cip durdu. Şöför artık bir daha bu arabayı hiç kullanmayacakmış gibi, direksiyonu bıraktı. Sanki, cibin işi sonsuzca bitmişti.* (N. Üstün 1970 s. 53).

AD. **cip** II/**cib** 'büsbütün, çok' DS 983 < ?? *Bizim oğlan cip sakarlandı bu yıl. Bıldır çellik gibiydi.* (Orhan Kemal 1954b s. 7). *Avratların da yaşlılığı da cip beter oluyor.* (Yaşar Kemal 1955i II, 213). 'hep': *Ah o ayı misali imama da, tuhaf, cib maskara; onu duydum duyalı gülüp duruyon.* (Feraizci–zâde 1979 s. 70). *cipten* 'hepten, büsbütün; gerçekten' DS 983: *"Gözlerin heç farketmiyor mu gayri?" — "Uzaktan olursa heç farketmiyor ... Bir gün gelecek, cipten görmez olacağım."* (F. Baykurt 1961o s. 80). EO. *cip yalıncak* 'çırılçıplak' TS 903: *Dėdi: Bir gün bir yetīm gördüm nāgāh, | Çib yalıncaḳ. "Ḳarnum aç" dėr, ḳılur āh.* (Gy. Németh 1919 [15.yy.] s. 157).

cips 'ince çubuk ya da ince yuvarlak dilimler şeklinde kızartılmış patates' < İng. *chips* a.m., asıl mânası 'yongalar'; (/ç/ > /c/) değişimi Türkçe'de husule gelmiştir; sondaki /s/ İngilizce'de çoğul ekidir, Türkçe'de bu fonksiyonu yoktur (çoğulu *cipsler* olur), krş. EIng. *cakes* > Alm. *Kecks*, İng. *rails* > Rus. *rels. Bardak konur konmaz, küçük bir tabak cips, ayıklanmış şam fıstığı, tuzlu badem de beraber konuyordu.* (Ç. Altan 1976v s. 11).

O. **cir** 'yevmiye, günlük nafaka' < Fa. < Ar. *cīra* a.m. (/*cyr*/ kökünden). *Şefḳat ėdüben bıraġur encīri, | Şeh ḳulına nėte kim vėrür cīri* (metinde: *çeri*). (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3282). Başka kaynaklarda bulunamadı.

O. **cirahat/cerahat** 'yaralama; yara' Meninski 1680 I, 1594 (Meninski'ye göre *cerahat* varyantı "halk dili"dir) < Ar. *cirāḥa* 'cerrahlık' [/*crḥ*/ 'yaralamak' kökünden, nomen actionis'den husule gelmiş nomen concretum için b. *cinaze/cenaze*]. *Cerāḥatleri var-idi. Ḫoş oldı.* (Ferec 855/1451 v. 184b). *Bir göŋlek pārelediler, cirāḥatlerümi bağladılar.* (Ferec 855/1451 v. 98a). 'irin' *Kan ve cerahat saçarak yürüyen yaralı bir lânetli yaratıktım şimdi.* (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 122). *cerahat et-* 'yaralamak': *Bunca māh-peyker yigitleri cerāḥat ėtdüŋ.* (Ferec 855/1451 v. 137b). *Eger ādem cirāḥat eyleseler şer'an diyeti alınub şāḥibine vėreler.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 121).

ciranta (bankacılık terimi) 'bir senedi ciro eden kimse' < İt. *girante* a.m. [*girare* 'çevirmek' fiilinin etken fiilsıfatı (participium activum)]. İt. *ante/-ente* eki için b. *acenta/acente* [2] .

O. **ciraye** 'günlük nafaka, tayın' < Ar. *cirāya* a.m. *İki pāre milk köyi oşde ḳabālesi senüŋdür. Daḫı her ayda cirāye vu müşāhere mā-yaḥtācı mu'temed degüreler.* (Ferec

855/1451 v. 68b). ***Eŋ ednâsı a'lâdan a'lâ vaẓîfeler ve cirâyeler almışdur.*** ('Âlî 1975 [1599] s. 175).

cirbe, b. ***cırba.***

circan, b. ***cardın.***

circir, b. ***carcur.***

AD. **cirenk** 'ana arktan ayrılan büyük ark' DS 985 < Erm. ***çrank'*** a.m. M. Ohannessian 1925 s. 832.

cirik, b. ***cırık*** II.

cirit 'bir oyunda atlıların birbirinin üsrüne attığı değnek; atlıların bu değneklerle oynadıkları oyun' < Ar. ***carîd*** 'bu oyunda kullanılan değnek', asıl mânası 'yaprakları koparılmış palmiye dalı', Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. ***âbid .*** ***Amanın da amanın, tüm kasaba köprünün yanına toplanmış, dersiniz düğün var, dersiniz cirit var. Kasabaya eğlence gerek.*** (M. İzgü 1993 s. 158).

AD. **cirleş** 'güzel kokulu küçük bir kavun cinsi' Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 42 < ?? (masal tekerlemesi) ***Enteşten, menteşten, üç oğlan çıktı cirleşten.*** (a.y.), Başka kaynaklarda bulunamadı.

cirmık, b. ***cırmık.***

ciro (ticaret terimlerinden) 'bir çekin arkası imzalanarak alacaklısı tarafından bir başkasına çevrilmesi' < İt. ***giro*** a.m., asıl mânası 'daire' [Lât. ***girus*** < EYun. ***γυρος*** (giros) a.m.]. ***ciro et-*** 'çeki, arkasını imzalıyarak başkasına çevirmek': Mecazi mânada 'havale etmek': ***Önce Selâhattin Bey kullanmıştır da bir eyyam sonra ağabeyine ciro etmiştir.*** (Kemal Tahir 1955s s. 216).

AD. **cirşane** 'içi yivli büyük tüfek' DS 986 < ***şeşhane; /r/*** sesinin epenthesis'i bir nevi hypercorrection'dur, b. ***alengilli/alengirli .***

AD. **cisen cisen/cisil cisil/cisim cisim (yağ–)** 'ince ince (yağmur hakkında)' DS 986 < ekspresif ve ses taklidi tâbirlerden (***-il*** ve ***-im*** ekleri ve ikizleme (gemination) ve ***cisele-*** (a.y.) fiilinin tesiri. ***Yağmur cisim cisim düşüyordu. Daha ıslanmamış dalları, çalı çırpıyı bir kucaklayışla aldı, mağaranın ağzına yığdı.*** (Tarık Dursun K. 1959 s. 83).

cism/cisim 'vücut, beden' < Ar. ***cism*** a.m. ***Êrişdüm çün ol âstâna / Ṣafâ geldi vu ferḥân cism u câna.*** (Ża'îfî 1950 [1555] s. 147). 'güneş, ay, yıldız gibi gök cisimleri': ***Uzayda gezinen cisimler gibi birbirine yaklaşıyor ve birbirinden uzaklaşıyor insanlar.*** (E. Atasü 1996 s. 201). 'şekilli ve azçok katı bir şey': ***Yine onu, fakat bu sefer en küçük hatlariyle, elle tutulabilecek bir cisim kadar canlı ... görür gibi oluyorum.*** (B.G. Güney 1953 s. 22).

O. **cismaniyet** 'vücutça görünüş' < Ar. ****cismânîya*** a.m. Ar. ***-iyet*** eki için b. ***aciliyet .*** ***Küçük ḳıṭ'ada a'ẓâsiyle berâber ġayrı-mütenâsib boyu bütün cismânîyetine bir 'adem-i nisbet veriyordu ki ġarîb olduğu için leṭâfetden 'ârî degildi.*** (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 58). 'şahsiyet': ***Lâkin bunda sem' içün bir luṭf-i mûsiḳîden ziyâde bir ẓiyâfet-i naẓarîye vardı: onuŋ bütün cismânîyeti ma'ânî'-i mûsiḳîyeniŋ bütün nikâtini ta'ḳîb edersek güyâ bu besteye bir güfte-i nâ-şenîde 'ilâve ederdi.*** (a.e. s. 36).

AD. **cisir** 'dam için kullanılan kalın, iri ağaçlar' DS 986 < Ar. (Suriye dial.) ***cîsır*** a.m. (asıl mânası 'köprü') A. Barthélemy 1935 s. 112.

AD. **cit/çit** III 'çuval' DS 1241, TS 175 < ?? ***Patla, kara domuzl Daha güz çıkmadan bitirdin bir çit samanı. Boşan da semerini ye, emil*** (F. Erdinç 1955 s. 114). ***Beş çit saman yakılmış orada...*** (M. Başaran 1962 s. 52).

citdaş, b. ***çetdaş.***

citti bitti, b. ***ciddi-biddi.***

civan 'genç ve yakışlı (kimse)' < Fa. ***cavân*** 'genç (erkek), delikanlı'. ***Pırıl pırıl gelinlik duvağiyle geçen sene bir cıvan kız da ben gördüm. Ah Afifem yavrum ah!*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 11). ***civan kaşı*** 'örgü ve dokumada bir nakış örneği' DS 987, H.Z. Koşay 1944. ***civan kaşı kundura*** 'eskiden delikanlıların giydikleri burnu kesik ayakkabı' DS 987. ***civan kaşı sarık*** '18. asırda bir kadın başlığı modası': ***Bir civân ḳaşı sarıḳ başında, / Böyle on dörde gire yaşı-da.*** (Enderunî Fâżıl Beg 1286 s. 127). Krş. ***cüvan.***

civanmerd/civanmert 'mert yaradılışlı' < Fa. ***cavân-mard*** cesur bir genç, yiğit delikanlı; cömert bir genç adam', Krş. ***cömerd/cömert, cüvanmerd.***

civar 'etraf, yöre' < Ar. ***ciwâr*** a.m. (***/cwr/*** kökünden). ***Gece, Düzce civarındaki bir köyün loş ve duman dolu bir odasında karnını doyurdu.*** (T. Buğra 1964 s. 15). (sıfat) 'yakında olan, komşu': ***Kocasının iş münasebetiyle bir kaç gün için civar kazalardan birine gitmiş olması aksiliğine esefleniyordu.*** (K. Bilbaşar 1943d s. 50).

civarina/cıvarna (gemici dili) 'durgun havalarda zaman zaman esen rüzgârlarla su yüzünde hâsıl olan meyvecikler' L. Gürçay 1943 s. 91 AD. 'hortum; rüzgârla karışık yağmur, kar fırtınası! DS 942, 987 < İt. (Venedik dial.) ****ciavarina*** a.m., asıl mâna 'oğlak' Kahane–Tietze 1958 no. 198).

civatoz 'deniz böceği, Cardium edule' < Yun. ***αχηβαδες*** (aḫivádes) (çoğul) a.m. Yun. müzekker eki ***-os*** için b. ***aforos*** [1]. ***Onun en çok tuhafına giden civatozlardı. Kabuğiyle ateşin üzerine oturunca kıpkırmızı bir dil çıkardı.*** (Reşat Enis 1945 s. 161). Krş. ***aşivada/aşvades, şıfata.***

AD. **civcer/cicer/civcür** 'küçük tulum' DS 58, 987, TS 776 < ??.

civciv I b.m. (yumurtadan yeni çıkmış tavuk cücüğü) < ses taklidi kelimelerden; çağrıldıkları seslenmeden ismini alan ehlî hayvanlar için b. H. Eren 1952 s. 134-137. ***Kerim alıştığı üzere, bağdaş kurularak yemek yeme âdetini "Çingenece bir yemek yiyiş" diye kötüledi. Babası "Civciv çıktığı kabuğu beğenmez" diye her zamanki darbı meselini söyledi.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 50).

civciv II ‘heyecanlı faaliyet, telâş’ < belki *civciv* I. ***Güz zamanı köy bir civcive girdi. Yeni sığırlar için türlü lâf çıktı.*** (F. Baykurt 1967a s. 282) ***civcivlen-*** keskinleşmek, şiddetlenmek’: ***Sıcak iyice civcivlendiği için onlar da çardağa çekilmişlerdi.*** (C. Tuncer 1960 s. 84). ***civcivli*** ‘hareketli, telâşlı’: ***Günün en civcivli vaktiydi.*** (S. Birsel 1961 s. 80). ***Diyeceğim güzel yerdir Akçay. Ege’nin en civcivli köşesi. Onun pırıltısından, seslerinden senin de bir parça düşer gönlünce.*** (M. Başaran 1964 s. 54).

civcür, b. ***civcer***.

AD. **civelek** I/**cibelek** ‘canlı, oynak, neşeli ve sokulgan; geveze’ DS 954, 988 < ?? ***Kız da çok civelek bir şeydi.*** (S. Şengil 1990 s. 47). ***Eski Dahiliye nazırlarından Sait Efendi de çakır pençe bir konuşmacı, bir cibelekmiş.*** (S. Birsel 1995 s. 17–18).

O. **civelek** II ‘çok genç yeniçeri’ M.Z. Pakalın 1946 I, 297 < ***civelek*** I. ***Civelek Ḥüsnü Üsküdar iskelesinde ḳayıḳçılıḳ éder idi.*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 33). Yeniçeri teşkilâtına dair olan eski metinlerde kelimeyi bulamadım, fakat 16. asırda kendi sürüsü olmayan göçebelere bâzı yerlerde böyle denirmiş: ***Ḳoyunu olmayub ṣadāḳāt-ı nās-ile geçinür olan fuḳarāsından ki anlara ayrancı ve civelek déyü ta'bīr éderler, otuz üçer aḳça ṭaleb olınurmış.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 81–82).

civga, b. ***cıvga***.

AD. **civgar/çıvgar/çivgar/zilkar** ‘yedek koşulan at, tek atlı arabaya bir at daha bağlama, öküz çifti’ DS 988, 1199, 4387 < Yun. ***ζευγαρι*** (zevgári) ‘koşum’ A. Tietze 1955 no. 76. ***İki öküz ḳoşulan 'arabadan ikişer aḳça ve çivġarludan dörder aḳça alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 283). ***Çok yüklü olan arabalar çıvgarsız çekilemediği için kervan burada fazlaca vakit kaybetti.*** (Z. Yamaç 1956 s. 63).

AD. **civil** ‘peyniri yağda pişirerek yapılan yemek; yağı alınmış sütten yapılan peynir’ DS 989 < Erm. (dial.) ***çivil*** < Gürc. ***çvili*** a.m. U. Bläsing 1995 s. 43–45.

civil civil, b. ***cıvıl cıvıl***.

civilde–, b. ***cıvılda-***.

AD. **civildek** ‘ince sesle konuşan’ DS 989 < ***cıvılda-/civilde-*** + fiilden sıfat yapan ***-k*** eki, b. ***akık*** . ***Veysel kardaşımın düzeni eyi. Karısı da bir civildek suna.*** (F. Baykurt 1971c s. 272).

AD. **ciya/ciyakela** ‘solucan’ DS 990, 1249 < Gürc. ***çiyaḳela*** a.m. V. Cangidze 1984 s. 48.

ciyak ciyak, b. ***cıyak cıyak.***

AD. **ciyan/çiyan** ‘meyvelerde olan kurt’ DS 990, 1249 DS < ***çiani*** a.m. V. Cangidze 1984 s. 48.

ciycek, b. ***çiçek***.

AD. **ciye** I ‘kıvılcım’ < Yun. dial. ***τζια*** (dzía) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 126.

AD. **ciye** II ‘büyükanne; hala, teyze; görümce; abla’ DS 957 < Yun. ***θεια*** (tía) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 138 hala, teyze’.

ciyer, b. ***ciğer***.

AD. **ciz–** ‘(ipe) dizmek’ DS 992 < ***diz-***; ***/d/*** > ***/c/*** değişimi için b. ***bacaluşka*** . ***Kardeşlerine "Bu devleri ben öldürdüm", diyor. Devlerin kulaklarını bir ipe diziyor.*** (M. Tuğrul 1969 s. 331).

(Halk dili) **cizgarı** ‘büyücü kadın’ < ***cadı-karı/cazu-karı.*** ***Grup ḥālinde olduḳları zamān, sāzıŋ yanı başına cizġarı denilen eŋsiz, müstaṭīlī, ibtidā'ī bir kemān ile bir de sanṭūr gelir.*** (Aḥmed Rāsim 1926 s. 255).

cizik, b. ***cızık***.

ciziktir–, b. ***cızıktır-***.

cizlam, b. ***cızdam***.

cizvi, b. ***cüzvi***.

Cizvit, b. ***Cezvit***.

O. **cizye** ‘Müslüman devletlerde Müslüman olmayanlardan ferd başına alınan vergi’ < Ar. ***cizya*** a.m. [***/czy/*** kökünden]. ***Ve ilvā'-i mezbūrede vāḳi' olan keferenüŋ emr-i hümāyūn ile her neferine ḳırḳar pāre ki seksener 'oşmānī olur cizye ta'yīn olınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 230).

cof, b. ***coh***.

EO. **cogi** ‘Hind fakiri’ < Fa. ***cōgī*** F. Steingass 1930 s. 378 < Sansk. ***yōgīn*** a.m. K. Lokotsch 1927 no. 2169, Hobson–Jobson 1968 s. 461–462. ***Ne-ḳadar ki Hindūstānda ṭabiyb-i ḥāẕıḳ ve covgiy-i ṣādıḳ var-ise getürdüm, kimse çāre édemedi.*** (Ferec 855/1451 v. 39b).

coğrafya b.m. (yer yüzü bilimi) < Türkçeye 19. asırda ya Ar. ***cuġrāfiyā*** a.m. vasıtasiyle yahut da doğrudan doğruya İt. ***geografia***'dan girmiş olan terim EYun. ***γεωγραφια*** (geōgrafía) a.m. kelimesine dayanır. [***gê*** ‘dünya’ ve ***gráphein*** ‘yazmak’]. ***Ben ne tarih hocasıyım, ne de coğrafya.*** (Nâzım Hikmet 1930 s. 59). ***Coğrafya öğretmeninden öğrendiği herşey bir bir kafasındaydı.*** (S. Yumer 1955 s. 72).

coğru–, b. ***çoğru-***.

°**coğuk boğuk** ‘işitilmesini istenmediği için sesi alçaltarak’ < yazarın icadı (ya da ***boğuk boğuk*** yerine bir dizgi hatası mı?) ***Neveser, Schwester Magda'yla "Tante Ulrike"nin, coğuk boğuk, Almanca geliştirdikleri evlenme dedikodularından, fırsat buldukça kopup, Doktor Schlosser'in söylediklerine kulak kabartıyordu.*** (A. İlhan 1988 s. 216).

AD. **coh/cof** ‘cömert, eli açık’ DS 994–995 < Erm. ***coḫ*** ‘zengin’ M. Ohannessian 1925 s. 543. Belki de ***cohu/cofu*** ‘gösterişli, görkemli’, ***coh*** ‘gamsız, şen’, ***cog*** ‘usta, maharetli’ a.y.

cohcohun, b. ***cahcahun***.

cok/cuk ‘aşık oyununda aşığın istenilen biçimde oturması hali’ DS 1011 < ?? geniş sahada yaygın kelime (Erm. *cog*, Rus. *joḳ* ‘aşık’) fakat aslı belli değil. Krş. *cik/çik* ‘aşık kemiğinin çukur tarafı’ ve Kalm. *sayä* b. G. J. Ramstedt 1935, s. 343. ***Kimseye göstermeden aşık kemiğini atarsınız cuk oturursa tasvip buyurursunuz.*** (Musahipzade Celal 1936kd s. 54). ***aşığı cuk otur-*** ‘işi çok olumlu bir biçim al-’ (TüS 1988 s. 97): ***Masal etme, gene aşığın cuk oturdu.*** (M.Ş. Esendal 1958 II, 53). Aşığın diğer yüzleri için b. ***alçı*** II ve ***aşı*** III, ***bök/böke***, ***döve*** ve ***tök***.

cokey ‘yarış atının binicisi’ < İng. ***jockey*** a.m., asıl mânası ‘delikanlı, uşak’ (***Jock*** (***Jack*** adının İskoçya diyalektindeki şekli) + küçültme eki. ***At sahiplerinin o haftaki düşüncelerini, jokeylerin niyetlerini, atların sağlık durumlarını hesaplar.*** (S.K. Aksal 1956 s. 39).

RD. **col–** ‘gelmek’ < ***gel-*** > Batı Rumeli dial. ****göl-*** > ***col-*** [***/g/*** > ***/c/***, ***/ö/*** > ***/o/*** (ms. ***göl*** > ***col***)]. ***Hemen kız saraya colunce, babasına neler anladığını diverır.*** (N. Hafız 1985 s. 193).

AD. **colab** ‘temiz, duru su’ DS 995 < Ar. ***culāb/cullāb*** < Fa. ***gul-āb*** ‘gül suyu; hoşaf’. Krş. ***colaf, cüllâb***.

AD. **colaf** ‘şerbet, hoşaf’ DS 995 < ***colab***.

columbudak, b. ***combalak***.

AD. **comart** ‘eli açık, cömert’ DS 996, b. ***cömerd/cömert***. ***Bir lekes, bir comart arḫadaş olmışlar.*** (M. Räsänen 1933 s. 78).

AD. **combak** ‘küçük göl’ DS 997 < ?? ***Combakta çocuklar çimiyorlardı.*** (H. Aytekin 1965 s. 16).

AD. **combalak/cumbadak/columbudak** ‘takla’ DS 997, TS 777 < ses taklidi ve ekspresif kelimelerden, bu kelimelere takılan ***-adak/-edek*** genişlemesi için b. ***cartadak***. Ch. Symeonidis 1973 no. 217’de ***tumbala*** varyantını, G. Meyer 1893’e göre İt. ***tombolo***’dan gelen Yun. ***τομπαλα*** (toúmbala) ‘takla’ ile mukayese eder. ***Demir kapı aralanır aralanmaz, özgürlüğe atlayıp bir combalak aştı İbram Ali.*** (İ. Balaban 1968 s. 49).

AD. **combaz** ‘başın tepe kısmında bırakılan uzun saçlar, perçem’ DS 997 < ?? ***Bir âdem suya düşmüş olup, birisi kurtarmağa seğirtmiş ve elkine başı rast gelmekle combazından tutmuş ise, meğer perukâ imiş. Elinde perukâ kalmış ve âdem boğulmuş.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 710).

combo ‘orkestra, bando’ < İng. ***combo*** (***combination*** kelimesinden kısaltma). Başdaki ***/c/*** Türkçe’ye göre telaffuz edilmiştir, b. ***arp***. ***Beş kişilik, Brezilyalı bir combo belirmiş, hafif bir müzik çalıp söylüyorlardı.*** (N. Eray 1986 s. 46).

AD. **comfur/compur/cumbur** ‘topluluk, toplantı’ DS 997–998, 1016 < ***cumhur***.

AD. **con** ‘çavdar’ DS 998 < Erm. ***con*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 470.

AD. **concolos**, b. ***koncolos***.

congalamas, b. ***cangalaboz***.

AD. **congalaz**, b. ***koncolos***.

Coni ‘Amerikalı için alay sözü’ < İng. ***Johnny*** ‘küçük John’ (erkek adı, Tk.’deki şahıs isimleri için b. ***Abbâs yolcu***). ***Öğleden sonra tüm Amerikalı deniz erleri Kapalıçarşıya doluşmuşlardı. Coniler kahkahalar atıyorlar, konuşuyorlar, dükkânlara girip çıkıyorlardı.*** (N. Eray 1994 s. 96).

coni (yankesiciler argosu) ‘büyükler tarafından çalıştırılan yankesici çocuk’ (Y. Ertunç 1982 s.18) < İng. ***Johnny*** ‘küçük John’ (erkek adı).

(Argo) **conkikirik** ‘İngiliz’ F. Devellioğlu 1959 s. 75, H. Aktunç 1990 s. 66 < İng. ***John*** ‘çok yaygın bir erkek adı’ (Tk.’deki şahıs isimleri için b. ***Abbâs yolcu***) ve ***kikirik***.

conta I ‘su geçirmezliğini temin için araya konan kauçuk veya katran parçası’ < İt. ***giunto*** a.m.

conta II/**cunta** I (gemici dili) ‘yanyana gelen iki saç levhasını yekdiğerine bağlamak için kullanılan parça levha’ L. Gürçay 1943 s. 96 < İt. (Venedik dial.) ***zonta*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 719.

cop ‘cirit oyununda kullanılan kısa değnek’ DS 999 < Fa. ***çōb*** a.m. ***/ç/*** > ***/c/*** değişimi için krş. ***cihar***. ***Gelin alındı. Alay giderken kasabadan biraz uzakça bir yerde, bir ufak köprü başında, kasaba delikanlıları alayın önünü kestiler. Hepsinin ellerinde uzun sopalar, coplar vardı.*** (M.Ş. Esendal 1958m s. 92–93). ‘polis sopası’: ***Copunu kaldırdı, geldiği o büyük caddeyi gösterdi.*** (M. Güler 1990 s. 140). ***Üç gün birine dayak atmazsam, dördüncü günü canım istiyor, başlıyorum bu kez cobu şap şap kendi avucuma vurmaya.*** (M. İzgü 1993 s. 15). ***copla-*** ‘copla dövmek’: ***Dün burada yine elli beş öğrenci coplandı.*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 24).

cora, b. ***cura*** I.

(Argo) **corcak** ‘çocuk’ F. Steinherr 1932 s. 184 < ?? Başka kaynaklarda bulunamadı.

cornal (gemici dili) ‘gemi jurnalı’ < İt. ***giornale*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 331.

corum ‘balık akını; uskumruların büyük balıklardan korkarak sahile sığınması hali’ DS 1003 < ?? çoğu balıkçılık ıstılahları gibi kelimenin Yun.’dan geçmiş olması muhtemel, fakat sesçe uyan Yun. (Karadeniz dial.) ***τζουρωμα*** (tzúrōma) ‘tükeniş’ (A.A. Papadopoulos 1961 I, 393) mâna itibariyle çok uzak. Kelimenin mânası için M. Mikhaílov 1930 s. 22 şöyle diyor: ”Se prononce au moment de la pêche où l’on tombe subitemet sur la poisson en tas.” ***Kıyıya çekilmiş sandallar yavaş yavaş karla örtülecek. Gitgide soğuyan yüzey suları damar damar, oluk oluk akaklar bularak balık corumlarının çekildiği kuytulara sızacak.*** (B. Karasu 1979 s. 15–16). ***Balık curum halinde.*** (S.F. Abasıyanık 1944me s. 136).

RD. **coslat–** ‘cızlatmak’ < ses taklidi kelimelerinden. Ses taklidi isimden fiil yapan *-la-* genişlemesi için b. ***ağla-*** . ***Bilmem kaç kere kurşun coslattırmışlar, Salih hocaya perileri yaktırmışlar... muska tütüzlettirmişler.*** (H. Karahüseyin 1957 s. 56).

coş– ‘kızgınlık göstermek, yeşillenmek’ < Fa. ***cūşīdan*** ‘kaynamak’ fiiline şeklen ve mâna hususunda çok yakındır, üstelik */c/* ile başlayan fiiller BSTT’de çok nadirdir (***coş-***’dan başka sadece ***cay–*** ve ***cıvı-*** vardır); lâkin ünlüsü kısa (Meninski 1680 I, 1678 onu ***cūşmek*** ve sıfatını ***cūşkun*** şeklinde veriyor*l*) ve Türkçeye yabancı bir kökten gelmiş genişlemesiz (krş. ***butur-a-mak, harc-a-mak***) yegâne fiildir (Meninski’nin kaydettiği fakat başka kaynaklarda bulamadığımız ***badanamak*** ve keza şüpheli olan ***bıtır-*** ve ***çabuk-*** fiillerinden sarfınazar edersek). ***coş-*** fiili aynen Az. Türkçesi’nde de mevcuttur. ‘heyecana gelmek, galeyana gelmek, hararetlenmek, aşka gelmek’: ***Coşamıyordum, coşkunluklara bırakamıyordum kendimi.*** (N. Üstün 1970 s. 142). ‘dili çözülmek, hararetle konuşmağa, müdafaa etmeğe başlamak’: ***Fransız şairi coştu. Vatanı o müstebiddin pençesinden nasıl kurtaracaklarını anlatıyordu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 30).

coşgun/coşkun ‘kızgın hale gelmiş (hayvan), kösnük’ Meninski 1680 I, 1678 < ***coş-*** + fiilden sıfat yapan ***-gun/-kun*** eki, b. ***akkın*** . ‘coşmuş olan, heyecanlı’: ***Tarafların coşkun teşvikleriyle ilk yarışma başlıyor. Murat Öğretmen’in Pembe-Kurt’u büyük bir hiddetle toprağa saldırıyor.*** (K. Bilbaşar 1953 s. 27).

(Argo) **covino** ‘şık’ M. Mikhaïlov 1930 s. 22, F. Devellioğlu 1959 s. 75, H. Aktunç 1990 s. 66 < İt. ***giovine*** ‘genç’.

AD. **covuk** ‘şemsiye teli’ DS 842 < Erm. ***caġ*** ‘ince çubuk’ + küçültme eki, U. Bläsing 1992 no. 17, R. Dankoff 1995 no. 444.

coy– ‘kaybetmek; yok etmek, imha etmek’ DS 1004, R. Dankoff 1991 s. 23 < ***yoy-*** fiilinin bir Kıpçak Türkçesi varyantı.

coyıl–/coyul– ‘yok edilmek, yıkılmak’ R. Dankoff 1991 s. 24 < ***coy-*** fiilinin passivum hali; ***yoyul-*** fiilinin bir Kıpçak Türkçesi varyantı.

coyt– ‘kaybetmek’ DS 1004 < ***coy-*** fiilinin causativum hali (b. ***acıt-***); ***yoyut-*** fiilinin Kıpçak Türkçesi varyantı.

coyul–, b. ***coyıl-***.

AD. **cöğen**, b. ***çöğen***.

AD. (Gelibolu dial.) **cömer–** ‘bakakalmak’ R. Dankoff 1991 s. 24 < krş. ET. ***çömerük*** ‘gözleri zayıf ve çapaklı olan (kimse)’ Clauson 1972 s. 424 ?.

cömerd/cömert ‘eliaçık’ Meninski 1680 I, 1684 < Fa. ***cūmard*** < ***cuvān-mard*** a.m. ***Engin, babasını bugünkü kadar zengin ve cömert hiç görmemişti. Ne isterse babasının alacağını sanıyordu.*** (K. Bilbaşar 1953 s. 69). Krş. ***civanmerd***.

cöng/cünk/cüng ‘bir çeşit büyük gemi’ Meninski 1680 IIII, 6029 < Fa. ***cüng*** < Malay. ***cong*** a.m. ***Bir ulu cünge girdük, ḫurrem u ḫandān, āsūde bir ay gitdük.*** (Ferec 855/1451 v. 32b). ***Bunda fetḥ oldı yine bir niçe cüng.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 45). ‘halk şairlerinin, şiirlerini not etmek için kullandıkları uzunlamasına ciltlenmiş defter’ Meninski 1680 I, 1663 < ***cüng***; ‘gemi’‘ defter, kitap’ mâna değişimi için krş. ***sefine***. ***Şeh-nāmesindeki meşhūr olan ebyātı bunlardur ki īrād olundı; cönglerde ve mecmū‘alarda ancaḳ bunlara dest-res bulundı.*** (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 240).

cörten, b. ***çortan***.

O. **cu** ‘açlık’ < Ar. ***cū‘*** a.m. (*/cw‘/* kökünden). ***Ḳā‘ide-i ma‘hūdca ac eve gelür. Cū‘ odı nihādında müşta‘il olmış.*** (Ferec 855/1451 v. 57a).

cubbadak, b. ***cuppadak***.

AD. **cubi** ‘çeşme tıkacı’ DS 1009 < Yun. (Karadeniz dial.) ****τζουπι*** (****tzupí*) < EYun. ***στυππειον*** (styppéion) ‘üstüpü’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 497.

AD. **cubur** ‘üzüm posası’ DS 1009 < Yun. ***τσιπουρο*** (tsípuro) a.m. A. Tietze 1955 no. 274; krş. ***cibre***.

AD. **cucuk/cücük** I ‘civciv’ DS 1021–23 < civcivleri çağırırken kullanılan ***cü cü*** (DS 1021) seslenmesinden ve esasen kendi çıkardıkları veya annelerinin çıkardığı seslerin taklidinden. U. Bläsing 1992 no. 1’e göre aslı Erm. ***cucik***’dir, (R. Dankoff 1995 no. E132’ye de bakınız.) fakat onomatopoetica’da aslı tesbit etmek güçtür. Krş. ***civciv, cüce***. ***Bu cücük iki üç günlükken bu şehirde bir kıtlık olmuş. Öyle bir kıtlıkmış ki cücüklerine yedirecek bir nebatat bulamamışlar.*** (S. Sakaoğlu 1973 s. 576).

AD. **cucuk/cücük** II ‘soğanın tohum veren uzun, sert yaprağı’ DS 1023 < ***cucuk/cücük I*** ***Bol soğanlı yumurta salatası amma hep soğan cucuğunnan.*** (İsmail Galip 1932p s. 17). ***cücüklen-*** ‘filizlenmek’ DS 1024: ***Ben cücüklenmiş sovan başı değilim. Bu memleketin belediye reisiyim!*** (C.F. Başkut 1956 s. 8).

cuçuk veya **çüçük** ‘erkeklik organı’ F. Argenti 1938 s. 73. Çocuk dili olabilir, b. ***adda git-*** . Başka kaynaklarda bulunamadı.

O. **cud** ‘eliaçıklık’ < Ar. ***cūd*** a.m. (*/cwd/* kökünden). ***Heme-i cihān, kehān u mihān, cūduŋuz zebiybidür, ‘aṭāŋuz ‘ayālidür.*** (Ferec 855/1451 v. 14a).

AD. **cudam** ‘beceriksiz; kötü; yaramaz, sakat pis ve çirkin’ DS 1009, K. Emiroğlu 1989 s. 64, L. Bonelli 1899 s. 367 no. 330 < Ar. (Suriye dial.) ***jdām*** ‘daülfil’ < Ar. ***cuḏām*** ‘cüzam’ A. Tietze 1958 no. 33: mâna gelişmesi için krş. Ar. ***ḥaşba*** ‘kızamık’ > Tk. ***haspa*** ‘nazı zor çekilen kadın veya kız’, Ar. ***miskīn*** ‘fakir, dilenci’ > O. ‘cüzamlı’ ve Türkçe’de ***yumurcak*** ‘veba çıbanı’ > ‘insanı sinirlendiren çocuk’. Ar. */ḏ/*, Ar.

diyalektlerinde dental /d/ olarak da telaffuz edilebilir ve bunun aynen Tk.'ye de alındığı da olur, b. ***baydak . ... cudam, aslı alçak, nadan, terbiye ve tecribesiz kişiler ...*** (G. Hazai 1973 s. 158). ***Sen geber, hey cudam cadi!*** (Kömürciyan 1981 s. 124). Krş. ***cüdam.***

AD. **cudayma** 'leblebi' DS 850, 1009 < Ar. ***kudama/kudayma*** a.m. A. Tietze 1958 no. 182; ***gudayma*** varyantının bir varyantı olabilir, H. Eren 1993s 10–11.

cueto 'kahvelerde oynanan oyunlar (tavla, piket, pastra vs.)' H. Kodaman 1944 s. 245 < Fr. ***jeu*** 'oyun' veya ***jouet*** 'oyuncak' + İt. küçültme eki olan ***-etto*** ? ***"Basma" kumarbazların cueto adını verdikleri oyunlardan değildir. Bakara, poker, paseta, kılıç ve benzerleri gibi bir oyunlur.*** (H. Kodaman 1944 s. 117).

RD. **cugu** 'piliç' DS 1010 < ?? ***Kümesten tavuğu ile cuguları çıkarıp kaçmasınlar diye bir iple hepsini bağlamış.*** (Rodop Türk halk masalları 1963 s. 160).

AD. **cugun/cukun/çüven** 'büyük çaydanlık' DS 1010, 1310 < Rus. Ukr. ***çugun*** 'dökmedemir tencere' A. Tietze 1957 no. 23; 1982z no. 34, < Tk. dillerinden birinden (M. Vasmer 1958 III, 351]; kelimenin kökü ve yayılışı için b. G. Doerfer 1967 III, no. 1149.

cuğrafî (sıfat) 'coğrafyaya ait, coğrafya ile ilgili' < Ar. ***cuġrāfī*** a.m., krş. ***coğrafya. Aralarındaki coğrafî mesafe açılıyordu ama yaşlarındaki mesafe de o ölçüde yaklaşıyordu.*** (A. Kulin 1997 s. 102).

cuğun, b. ***çuğun.***

cuğur–, b. ***çoğru-.***

AD. **cuḫnis**, b. ***çuğnis.***

Cuhud, b. ***Cühud.***

(Argo) **cuk** 'esrar' F. Devellioğlu 1959 s. 75, H. Aktunç 1990 s. 66 < ??.

cuk II, b. ***cok.***

AD. **cukcuk** 'karatavuk kuşu' DS 1011 < ses taklidi kuş isimlerinden. ***Benim demem, biri kanatlı kartal, biri serçe! Biri akbuba, biri cukcuk kuşu! Onların onu, otuzu birden, bizimkisi kuru ellerle birem birem!*** (F Baykurt 1971t s. 293).

cukun, b. ***cugun.***

AD. **cukurda–** 'istekle yutkunmak' DS 1011 < ***cukur cukur*** 'arka arkaya yutkunurken çıkan ses' (DS a.y.) + ses taklidi kelimelerde /l/ veya /r/ olan son ünsüzden sonra ***-la-*** yerine ***-da-*** fiil genişlemesi, b. ***alda- . Geniş tahta sini üzerine döşenmiş hindi dolmasından balina, böreğine kadar çeşitli ve bol yemekleri görünce boğazı cukurdadı.*** (H. Aytekin 1945 s. 94).

AD. **cula** 'karga, kargaya benzeyen bir kuş' DS 10ll–12 < ***çulha kuşu*** 'saksağan' DS 1013. ***Gızlarım çoğ uslu, Bayram arkadaş. Siyah önlükleri içinde cula guşları gibi gidip geliyorlar.*** (F. Baykurt 1961ı s. 191).

AD. **cula–** 'eskimek, yıpranmak, dökülmek' (?) < ?? krş. ***çığla-*** 'hastalanmak' DS 1162 ? ***Üstümüz başımız da culadı. İğne, iplik, birkaç düğme de alacağım.*** (M. Makal 1957k s. 43).

O. **cūlāh** 'örümcek' < ***cüllâh. Āyu eyitdi: "İsitdüm kim bir cūlāh var-idi."*** (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 262).

AD. **culban/cilban** 'yabanî bezelye, burçak; çok küçük taneli fasulye' DS 964, 1012 < Ar. ***culbān*** a.m. A. Tietze 1958 no. 42.

AD. **culcul** I 'hindi' DS 1012 < onomatopoetica'dan ve ehlî hayvanları çağırmakta kullanılan seslenmelerden (***cul cul*** 'hindiyi çağırma ünlemi' DS 1012), krş. ***civciv.***

AD. **culcul** II 'kuş yemi' DS 1012 < Ar. ***culcul*** 'susam ağacı', ***culculān*** 'susam' A. Tietze 1958 no. 43.

AD. **culfa/çulfa** 'dokumacı' DS 1012, 1302, TS 960 < ***culha*** kelimesinin varyantı; /h/ > /f/ değişimi için krş. ***çıfıt, softa. Nessāc ki fārisīde culāh, türkīde culfa dėrler ...*** (Meḥmed Şefīḳ 1288 s. 97). 'çul ve çuval dokuma tezgâhı' DS 1302, ZTS 1976 s. 45.

AD. **culha/cülḫa** 'dokumacı' < Fa. ***culāh*** a.m., fakat ikinci hecedeki ***/āh/ > /ḫa/*** değişiminin izahı güçdür, b. ***albız .*** Krş. ***cüllâh/cülâh. Ḥikmet-i Ḫudā bir gün bir çulḫa öldi.*** (P.N. Boratav 1995 s. 152).

AD. **culku** 'öküz arabasının tekerleğinin çıkmaması için dingil başına takılan demir' ZTS 1976 s. 31 < krş. Az. (dial.) ***çulġu*** a.m. ADDL 1964 s. 451, A. Tietze 1982z no. 35.

AD. **culuf** 'fındığın yeşil kabuğu' DS 1013 < Yun. (Karadeniz dial.) ****γλουπα*** (*ğloúpa) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 77. Başka bir ihtimal: ***cüruf*** kelimesinin varyantı ***/r/ /l/*** değişimi için çok misal var, krş. ***amelikan, mandalina.***

AD. **culuk** 'hindi' DS 1012–14 < ses taklidi kelimelerden, krş. ***culcul. Culuk yumurtası kadar bir şişlik karnından aşağı bacaklarının arasından dışarı uğradı.*** (L. Tekin 1984 s. 16).

cum'a/cuma b.m. (haftanın bir günü) < Ar. ***cum'a*** a.m., asıl mânası 'toplanma (günü)'. ***İstanbul'lu Hoca, Cuma'dan sonra konuşacaktı.*** (T. Buğra 1963 s. 89) EO. ***Cum'a gün gel, bir dem biri birimüzi görelüm!*** (Ferec 855/1451 v. 208b). ***cuma ertesi/cumartesi*** 'Pazardan bir gün evvel' (bu terkip artık kelime olmuştur ve ikinci varyanttaki possessivum eki fonksiyonunu yitirmiştir, b. ***acabola/acabula***): ***Liseyi bitirmesine tatiller çıktıktan sonra yalnızca ondört ay vardı. Yarım ders günü cumartesilerle pazarlar çıkınca üçyüzotuzbir gün kalıyordu.*** (A. Nesin 1968 s. 143).

O. **Cumadel'ahire** 'İslâm takviminde bir ayın adı' < Ar. ***Cumāda l-āḫira*** a.m. Krş. ***Cemaziyül'âhire.***

O. **Cumadel'ulâ** 'İslâm takviminde bir ayın adı' < Ar. *Cumāda l-ūlā* a.m. Krş. *Cemaziyül'evvel.*

cumartesi, b. *cuma.*

cumba 'eski evlerde üst katın pencereleri hizasında sokağa doğru çıkıntısı olan camlı ya da kafesli bölüm' < Fa. *cunbad* 'kemer' (mimari unsur olarak). */nb/ /mb/* gelişmesi için b. *ambar . Eski, iki katlı bir ahşap ev. Alt katında kafesli pencereler. Üst katta bir yarım cumba.* (M. Mungan 1996 s. 410).

cumbadak, b. *combalak.*

cumbur I, b. *çumbul.*

cumbur II, b. *comfur.*

cumburlop 'ağır bir cismin suya düştüğü zaman çıkardığı sesi anlatır' < ses taklidi ve ekspresif kelimelerden. *Ayağının altındaki kızıl kumlu topraklar kaydı ve haydi kendisi cumburlop batak derenin içine yuvarlandı.* (O.C. Kaygılı 1938s s. 12).

O. **cume** 'elbiselik' < Kürt. **cûme* < Fa. *cāma* 'elbise' (Kürt. kelime için krş. *cûm* 'elbise' K.K. Kurdoev 1960 s. 147). *Ve nefs-i Dekukda ve ḳurāda her cüllāhdan resm-i cūme dėyü her cūmeden altı aḳca alınur.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 194).

cumhur/cümhur 'halk, umum, herkes' < Ar. *cumhūr* a.m. *Şehzāde gelicek faġfūr u ekābir u cumhūr duru geldiler, 'izzet ėtdiler, oturdılar.* (Ferec 855/1451 v. 140a). İsviçre'nin kantonlarından bahsederken 18. asra ait bir metin İt. *repubblica* kelimesini *cumhūr* diye tercüme eder: *Siviçeri dedikleri vilayet bir kaç cumhurdan ibaret İtalyaya yakın bir böyücek vilayetdir.* (C.C. Carbognano 1794 s. 679). *cumhur cemaat* 'topluluk', krş. *cümbür cemaat: Elinizle yalnız kendinize veremediğiniz ölümü. Size armut piş ağzıma düş kabilinden cümhur cemaat temin edecek bir musibet!* (R.H. Karay 1939a s. 48).

cumhuriyet b.m. (bir devlet idaresi rejimi) < Ar. *cumhūrīya* a.m. Ar. *-iyet* eki için b. *aciliyet . İnsanlar böyledir. Daha düne kadar kapımızda uşaklık edenler, Cumhuriyet ilân edildiğinde, bize kafa tutar, huzurumuzu bozar oldular.* (Mehmet Selahattin 1971 s. 29).

°**cumra** 'kozadan ipek sağmak için kullanılan bir aygıt' TS 778 < okunuş kesin değil ve nasıl bir aygıt olduğu meçhul? Başka kaynaklarda bulunamadı (krş. *çevirme* 'kozayı tozundan ayırmak için kullanılan dolap' DS 1153?).

AD. **cumran/cırman** 'iri sıçana benzeyen bir hayvan' DS 861, 1016, R. Dankoff 1991 s. 24 < krş. Mo. *cumran* 'Zieselmaus' G. Doerfer 1975 IV, no. 1917, M. Räsänen 1969 s. 210. Metatez için b. *albız . Ve cumran/çumran nām sincāb gibi tüylü ve ol ḳıṭ'ada ve cüṣṣede bir maḫlūḳ var, ammā ḳuyruġı sincāb gibi uzun degüldür.* (Evliyā Çelebī 1314 [17.yy.] II, 808).

AD. **cumur/çumur** 'peynirle mısır ekmeğinden yapılan bir çeşit yemek' DS 1016 < Erm. *çmur* R. Dankoff 1995 no. 468. Yun. etimolojisi *τζουμουρ* (tzumúr) K. Karapotosoğlu tarfından reddedilir.

EO. **cuncuk–** *duncuk-* fiilinin varyantı; */d/ > /c/* değişimi için b. *bacaluşka .*

cunda (gemici dili) 'seren' < İt. (Venedik dial.) *zonta* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 720. *Cundaya ādem çıḳdı, eṭrāf-ı cevānibe naẓar ṣalub dikḳatle baḳdı.* (C. Okuyucu 1987 [1590–91] s. 375).

EO. **cuŋġar**, b. *cevüngar.*

cunta I, b. *conta* II.

cunta II memleketin idaresine el koyan grup' < İsp. *junta* (telaffuzu ḫunta); Türkçe'deki telaffuz yazının tesirini gösterir, b. *arp .* Kelime 1970'lerin başında Yunanistan'da böyle bir hükûmet kurulduktan sonra yayıldı *Yalnızca Ada'ya değil, komşumuz Yunanistan'a da barış götürüyoruz. Orada cunta var, devireceğiz cuntayı, Yunan halkını da kurtaracağız.* (B. Günel 1991 s. 5).

cup 'suya düşen bir şeyin çıkardığı sesi anlatır' < ses taklidi kelimelerden. *Onun mahkemesi yerin altında. Katran kaynayan kara kazana cup diye attılar mı görürsün mahkemeyi sen!* (M. Makal 1960 s. 4). Daha umumi olarak, herhangi bir âni hadiseyi de anlatabilir: *İlkin, dünyanın en geri kalmış ülkelerini dolaşırız. Bizim mutluluğumuzu görünce, onlar da cup diye gelişkin ülkelerin arasında yer alırlar.* (F. Kayacan 1968 s. 14).

cûp, b. *çöp.*

AD. **cuppadak/cubbadak** 'suya birdenbire atlamayı anlatır' DS 1017 < *cup* + ses taklidi kelimelerde çok görülen *-adak* genişlemesi, krş. *cumbadak, hopadak, şakkadak, zıppadak. Az daha cubbadak aşağıya gidiyordum, gücle kurtuldum.* (S.E. Ertem 1931 s. 260).

cura I/**cora/cüre** I '2 ilâ 4 telli küçük saz' THASDD 288, DS 1000, H. Ritter 1924 I, 10 not 2 < Fa. *curra* 'bir çalgı' (fakat nasıl bir çalgı?) Steingass 1930 s. 36, fakat Az. Türkçesi'nde *cürä* aynı Anadolu'daki gibi mızrakla çalınan telli bir saz. *Köy çocuğu solumda, gözleri curasından ve mızrabından ayrılmıyor.* (Aka Gündüz 1930 s. 57). *Bana bir kaç ay sonra dut ağacından, değerli, güzel bir cura gönderdiğini anımsıyorum.* (Yaşar Kemal 1980 s. 368).

AD. **cura** II /**cüre** II 'küçük zurna' DS 1018 < ?? krş. Arn. *xhura* a.m. [N. Boretzky 1976 II, 141'e göre Türkçe'den].

AD. **cura** III 'erkek atmaca; doğan' DS 1018 < Fa *curra* a.m. *Yarasa gibi dünle ḳılma pervāz, | Cura doġança gündüz uç ḳış u yazı* (Faḫrī 1974 [1367] no. 3960).

AD. **cura** IV/**cüre** III 'ufaktefek, gelişmemiş; cılız, çelimsiz' DS 1017–18, TS 778–779 < Fa. *curra* 'anything small' F. Steingass 1930 s. 361 Türkçe'den > Sırp.–Hırv. *cora* a.m. P. Skok 1971 I, 475.

(Argo) **cura** V 'esrar' < *cür'a* '(içkiden) yudum; kadehten son yudum'. *Dilberlersekisi'nde esrarkeşlerle cura çekti.* (Orhan Kemal 1949e s. 54). 'cıgaranın son yudumu' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 48, F. Devellioğlu 1959 s. 75, H. Aktunç 1990 s. 67. *Yeni gelen mezelerin hatırı için de birer cur'a çekiliyordu.* (R.C. Ulunay 1994 s. 71).

(Halk dili) **cura et–** 'başkasına bırakmak' < *ciro et–*. *İster cura et ister etmel* (H. Ritter 1953 III, 526).

curcuna 'ana baba günü, gürültülü karışıklık' < *curcuni*. *Aşcı bulunmaz, bulunanlar ise yā pis, yā ḫūd ḫırsız olurlar; ev bir curcuna içinde yuvarlanır idi.* (Meḥmed Raʾūf 1331 s. 100).

curcuni 'kaba yeri oynatarak yapılan hızlı ve gürültülü bir raks çeşidi' TS 779–780, R. Dankoff 1991 s. 24 < ses taklidi kelimelerden, krş. Yun. (Karadeniz dial.) τζιρτζιριζω (tzirtzirízō) 'cızırdamak' (A.A. Papadopoulos 1961 II, 387).

curnal 'birisi hakkında kötüleyici rapor' < Fr. *journal Alt ṭarafı işte daha böyle marṭaval. Böyle curnalleri çok yedik, ezberimdedir.* (H.R. Gürpınar 1339 s. 105–106). *curnal et-* 'böyle bir rapor verme'. *Beni iş ortağım, genel kurmaya curnal etmişti, iltimasla İstanbulda kalıyor diye.* (M. İzgü 1993 s. 98). Krş. *cornal*.

curnata (avcılık terimi) 'göç eden bıldırcınların bir yeri kalabalıkla işgal etmeleri' C. Avcı 1937 s. 78 < İt. *giornata* 'çalışma günü'. Mecazi mânada 'hareketli ve fevkalâde verimli bir mola, ara': *Bugün SHP'de bir curnata var. Kimisi koşuyor, kimisi dans etmekte, kimisi güneşleniyor.* (Cemal Süreya 1991 s. 77).

curu, b. *çuru*.

AD. **curum** 'lahana çiceği' DS 1019 < EYun. κορυμβος (kórymbos) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 233.

AD. **curun** 'taş veya tahtadan oluk, yalak, kurna; harman yeri' DS 1019, ZTS 31 < Ar. *curn* 'yalak; havuz' A. Barthélemy 1935, R. Dozy 1927 I, 189, R. Dankoff 1991 s. 24, A. Tietze 1958 no. 40. *Eniği boğazladı, kanını curuna akıttı, yüzdü, temizledi, yağda iyice kızarttı.* (Orhan Kemal 1950c s. 32).

AD. **cusun** 'cins' < Kürt. *cisin* Jaba–Justi 1879 s. 116 < Ar. *cins* a.m. Metatez için b. *albız* .

O. **cuş** 'heyecan, coşkunluk' < Fa. *cūş* a.m. *Oba ḫalḳı barçası cūşa ḫurūşa geldiler, dürlü dürlü sözde oldılar.* (Ferec 855/1451 v. 176b). *cuş et-* 'kaynıyarak kabarmak': *Rūḥumuz ol cāmdan mey nūş ėdüb | Mest olub çūn baḫr-ı ʿummān cūş ėdüb ...* (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 91a). 'coşmak': *İşidüb erġanūnı cūş ėderdi, | Süçiler erġuvānı nūş ėderdi.* (Faḫrī 1974 [1367] s. 272).

O. **cuşan** 'kaynayan, dalgalanan' < Fa. *cūşān* a.m. *Adı Server-i Bānüvāndur. Deryāy-i cūşāndan ötedür.* (Ferec 855/1451 v. 152a).

AD. **cuvab/cuvap** 'cevap' < *cevap* kelimesinin varyantı; labial ünsüzden önce ünlünün yuvarlaklaşması için b. *avuç* . *Cuvap verl* (F. Baykurt 1961o s. 32).

O. **cuvariş** 'mide ilacı' M. Kütükoğlu 1983 s. 103 < Ar. *cuwāriş* < Fa. *guvāriş* a.m. Fa. *-iş* için b. *aferiniş* . F. Steingass 1930 s. 376 (*guvār* 'hazmı kolay şey').

O. **cuybar** 'ırmak' < Fa. *cūy-bār* a.m. *Bīmār olub ḫarāret-i rūz-ı bahārdan | Her bir diraḫt şerbet içer cūy-bārdan.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 196).

O. **cuzab** 'bir yemek adı' < Fa. *cūẕāb* 'a dish of sugar, rice, and meat' F. Steingass 1930 s. 377. *Bizüm ḳul[l]uḳcı götürübildügince lavāş, girde, küliyceler, biryānlar, cūẕāblar, ḥalvālar, nuḳullar aldı, eve geldi. Yėdük, saŋa daḫı ḳoduḳ.* (Ferec 855/1451 v. 57b).

cübbe/cüppe 'uzun, geniş yenli, düğmesiz resmî üst giyim' < Ar. *cubba* a.m. *Yüŋden cübbe geyür, yüŋden başı örtüsi var.* (Ferec 855/1451 v. 33b–34a). Eski devirlerde "cübbe ve destar" bir kimsenin yüksek bir içtimai mevkinin alâmetiydi: *Kel-i nā-dāştı hem sulṭān ḳatına iletdi. Sulṭān bunı gördi ki ḳuḥdur, cübbe vu destār ehli degül.* (Ferec 855/1451 v. 232b). *Şalvar gibi bir pantolon, üzerine de cüppeye benzer acayip bir palto giyip dolaşıyor.* (C. Kavukçu 1998 s. 33).

O. **cübn/cübün** 'peynir' < Ar. *cubn* a.m. *Ve cübnü n-naṣārā yükinden dört aḳca.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 222).

AD. **cüce** I 'civciv' DS...1021 < Fa. *cūca* a.m. A. Tietze 1969 no. 58.

cüce II b.m. (yaşına göre çok kısaboylu kimse) < *cuce* I *Cüce Naṣūḥ Aġa Yedi Ḳulleye ḥabs olundı.* (Selānikī 1989 [1599] I, 136).

cücük, **cücüklen–**, b. *cucuk* II.

AD. **cücül darı** 'ince, ufak darı' DS 1024 < *gilgil darı*, A. Tietze 1958 no. 43.

O. **cüda/cüza** 'ayrılmış, uzak kalmış' < Fa. *cudā* a.m. Fa. kelimelerdeki */d/ /ẕ/* gelişmesi için b. *azine* . *Anadan babadan cüdāyam.* (Ferec 855/1451 v. 206a). *Bir nefes bunlar cüẕā olmaz-idi, | Ayrılub hergiz uzaḳ ḳalmaz-idi ...* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2519). '(kötü bir şeyden) ayrılmış, kurtulmuş': *Cüẕā olsun yavuz dilden, ıraġ olsun yavuz gözden!* (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 63). *Beni bir ṣāḥib-miʿmete satasız, bahām sizüŋ ola, anuŋla muḫteşem olasız, bu yaramaz manṣıbdan cüdā düşesiz.* (Ferec 855/1451 v. 112a). *cüda ḳıl-* 'ayırmak': *Der-ḥāl gögercinüŋ başını gövdeden cüdā ḳıldı.* (Ferec 855/1451 v. 148b). *cüda ol-* 'ayrılmak': *Diri olduġumca ḳuluŋ olam, senden cüdā olmayam.* (Ferec 855/1451 v. 178a).

O. (halk ağzı) **cüdam** 'cüzam' Meninski 1680 I, 1589 < *cüzam. Meʾkelüŋ tuzsuz aşını içerek | Sūḫte iseŋ uyuz cüdām olduŋ.* (ʿĀlī 1977 [989/1581–82 civ.] no. 77). Krş. *cudam*.

cüft, b. *cift*.

AD. **cügen/cüğen** ‘at başlığı’ DS 1025, R. Dankoff 1991 s. 24 < ET. ***yügün*** ‘dizgin’ Clauson 1972 s. 913.

cühan ‘cihan’ < özentili yüksek bir üslupta ***cihan***’ın varyantı, başka yerlerde hep ***cihan***; krş. ***cüvan, düman. Yaradıcıdur mekānı, yürüdicidür zamānı ve zamānīyānı, ḳānūn-ı ḥikmet üzerine düzücidür cühānı, cühānīyān içün ezicidür nebāt-i iḥsānı.*** (Ferec 855/1451 v. 1b).

O. **cühelâ** ‘cahiller’ < Ar. ***cuhalā’*** a.m. [***cāhil*** kelimesinin çoğulu]. ***Bu cühelâ güruhu ahvali hazıra hakkında mütalâalar beyan ediyor.*** (Orhan Kemal 1968g s. 23).

O. **Cühud/Cuhud** ‘Yahudi’ < Fa. ***Cuhūd*** < İbr. ***Yāhūdī*** a.m. ***Gideriken gördi ki bir zuḳāḳda bir Cühūd evinden çıḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 220b). ***cühud ısıtması*** ‘yüksek ateş, sıtma’: ***Cıhut sıtması tutmuş gibi titremeye başladım.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 375). ***Ḳurılalar yedi gün yası bigi, | Yayılalar Cühūd sıtması bigi.*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 4589). Krş. ***çıfıt.***

O. **Cühudek** ‘küçük Yahudi; kurnaz Yahudi’ < ***Cühud*** + Fa. küçültme ek olan ***-ek***, b. ***ahmedek . Cühūdek eyitdi "Ben bu işi bilmezem. Saŋa diynār vėrürem, mekseb gerekmez."*** (Ferec 855/1451 v. 234a).

AD. **cük kadar** (menfi cümlede) ‘en ufak’ < ?? lugatlerde ***cük*** için gösterilen mânalardan hiçbiri uymuyor. ***Toprakta cük kadar ot, çöp, taş yoktu.*** (F. Baykurt 1967a s. 253–254). ***Bir boka yaramadı, cük kadar faydası olmadı.*** (a.e. s. 357). (Aceba ***çük*** [küçük çocuğun erkeklik organı]’den mi?).

cükür, b. ***çukur.***

cül, b. ***cüll.***

cülâh, b. ***cüllâh.***

O. **cülâver** ‘çulla örtülü, çullu’ R. Dankoff 1991 s. 24 < ***cül*** ve Fa. ***-āvar*** ‘getiren, taşıyan’; ***- âver*** için b. ***cengâver*** . Evliyā Çelebī’nin cenkçi yiğitler hakkında kullandığı bu sıfat ***dilâver*** ‘yürekli, cesur’ sıfatına kafiye teşkil eder.

AD. **cülcül/cücüldarı** ‘yabani darı’ THASDD 286, 287, 1639 < Ar. ***culcul*** ‘susam’ A. Tietze 1958 no. 43. Krş. ***gilgil.***

cülḫa, b. ***culha.***

cülinnar, b. ***cüllenar.***

O. **cüll/cül** I ‘en fazlası, ekseri, çoğu, bütünü’ < Ar. ***cull*** a.m., ekseriya ***cüll-i himmet*** ‘elinden gelen gayret, en fazla dikkat, (bir işe) kendini tam verme’ tâbirinde: ***Bunca ḫidemāt edā ėdüb ‘arż-ı kemālāt ėtmiş iken ṣıfru l-yed avdetümüze cüll-i himmetleri muḳarrer oldı.*** (‘Ālī 1982 [1581] II, 214).

O. **cüll/cül** II ‘at çulu’ Fa. ***cull/cul*** a.m. ***Bir cüll-i aṭlas-rengiyni arḳasına salmış. Şehzāde ol avı dutmaġa ḳaşd ėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 28a). ***Bir aṭlas cül-lü geyik ol bāġuŋ ḳapusından daşra geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 37a), Krş. ***çul.***

O. **cüllâb** ‘gül suyu’ Ar. ***cullāb*** < Fa. ***gul-āb*** a.m. ***gul*** ‘çiçek, gül’ ve ***āb*** ‘su’). ***Cüllāblar, müferriḥler. devā’ülmiskler getürdiler. Tenāvül ėtdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 98a). Krş. ***colab, colaf.***

O. **cüllâh/cülâh** ‘dokumacı’ < Fa. ***cullāh/culāh*** a.m. ***Ve cüllāhdan her cūmeden beş aḳca ve derzīden her neferden beş aḳca.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 194). Krş. ***culfa, culha.***

O. **cüllenar/cülinnar** ‘nar çiçeği’ < Ar. ***cullanār*** < Fa. ***gul-nār*** a.m. (***gul*** ‘çiçek’ ve ***anār*** ‘nar’). ***Bu niylüfer-i aḥmerdür, bu cülinnārdur. Bular ḳamusı Mışırda olur.*** (Ferec 855/1451 v. 242b).

cülûs ‘hükümdarlık tahtına çıkma, tahta oturma merasimi’ < Ar. ***culūs*** a.m. [***/cls/*** ‘oturmak’ kökünden]. ***Cülūsuŋdan beri ḳaç ādem öldürdüŋ, beyān eylel | Yatırmaḳ üzre banḳa ḳaç ḳuruş çaldıŋ bu milletden?*** (Şair Eşref 1958 s. 117). ***cülûs et-*** ‘tahta çıkmak’: ***Abdülhamit halolundu, Yeni padişah cülûs etti.*** (Fazlı Necip 1930 s. 248).

O. **cülûsiye** ‘padişahın tahta çıkması münasebetiyle takdim edilen kaside’ < ***cülûs*** + böyle şiirlerin başlıklarında kullanılan ***-iye*** eki, b. ***adliye . Mezbūr Şükrī Sulṭān Süleymān Ḫāna cülūsīye daḫı vėrmiş.*** (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 235).

cümbiş, b. ***cünbiş.***

(Halk dili) **cümbür cemaat** ‘toplu olarak, grup halinde’ < ***cumhur cemaat. Denize çok meraklıymış, kadınlı erkekli, cümbür cemaat girmeğe bayılırmış.*** (S.M. Alus 1933p s. 102).

cümbüş I ‘canlılık, şevk, coşkunluk’ < ***cünbiş***; bu mâna Fa.’da da var. ***/nb/ /mb/*** gelişmesi için b. ***ambar . Gürgāne ṭa‘ām yėmek, şīrāne cünbişle ṭu‘meye girişmek, sür‘atle ḳarnın ḍoyurub sofradan el çekmek ...*** (‘Ālī 1956 [1586–87] s. 247). ‘hareketli eğlenti’: ***Her gün düğün-bayram havası içinde yaşardık. Evin içinde bir neşe, bir cümbüş, gürültü, patırtı.’*** (A. Nesin 1970c s. 28). ***cümbüşlen-*** ‘neşelenmek; keyfini tazelendirmek’: ***Etemin karısı arasıra kocasına çaktırmadan ufak ufak rakıda cümbüşleniyordu.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 219).

cümbüş II ‘madeni gövdesi olan telli çalgı’ < ***cümbüş*** I; herhalde onu icad ve imal eden ustanın koyduğu ad. .

O. **cümeyz** ‘firavun inciri’ < Ar. ***cummayz*** a.m. ***Bu mevz, bu cümeyzdür.*** (Ferec 855/1451 v. 242b). ***Turunc u ayva vu nārinc-ile nār, | Cümeyz u mevz u hem bādām u gülnār.*** (N. Beldiceanu 1967 [1501] no. 1085).

cümhur, b. ***cumhur.***

cümle I ‘hey’et–i mecmua, tamamiyet, bütünlük’ < Ar. ***cumla*** a.m. ***Cümle-i cihān anuŋ ḳahrı pençesinüŋ maḳhūrıdur.*** (Ferec 855/1451 v. 31a). (sıfat, tekil ile) ‘bütün’: ***Gözü pek, bileğine de kuvvetli bir adam olduğunu cümle âleme tasdik ettirmiştir.*** (S.M. Alus 1944 s. 9). (sıfat, çoğul ile) ‘bütün’: ***Cümle ḫalāyıḳ - ādemī vu perī vu dīv ... ḫidmetinde ... ṣaf bağlayub***

dururlardı. (Ferec 855/1451 v. 187b). (zarf) ‘hep, hep beraber’: ***Leşker cümle ḳondılar, ḥaymeler urdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 188b). ***cümleden*** (krş. ezcümle ‘başka şeyler arasında’ (krş. Ar. ***fī cumlatin,*** Fa. ***az cumla***): ***Cümleden biri altmış yetmiş nefer zer-kūb, her biri iki üç sipāhīnüŋ ʿulūfesini yer.*** (ʿĀlī 1979 I [1581], 156). ***cümle kapısı*** ‘büyük bir binanın ana kapısı’: ***Burası artık mekteb olmadığı içün içeriye giremedi. Cümle kapısının tā ḳarşısındaki dīvārıŋ dibinde durdu.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 49). ***Hep beraber kilisenin avlusuna girer, sonra taş yapılı, toprak damlı kilisenin cümle kapısına yönelirlerdi.*** (M. Margosyan 1996 s. 31).

cümle II (matematikte) ‘yekün, toplam’ < Ar. ***cumla*** a.m. b. ***kara cümle. Eyledüm cümle darb ėdüb taḳsīm.*** (Ża‘īfī 1950 [1555] s. 141).

cümle III (dilbilgisinde) ‘tümce, kelime dizisi’ < Ar. ***cumla*** a.m. ***Onunla bir cümle teati edenler kendilerini muvaffak sayarlardı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 79). ***Yalvarıp yakarmama rağmen silmeye yanaşmadığın bir kaç cümle başıma bir sürü belâ açtı.*** (L. Tekin 1990 s. 171).

cümleten (zarf) ‘hep birden, toptan’ < Ar. ***cumlatan*** a.m. (***cumla(t)*** + zarf eki olan ***-an***, Ar. accusativus eki ***-an***’ın zarf yaptığı durumlar için b. ***aceleten***). ***Saŋa göz ʿāşıḳ u ten ʿāşıḳ u cānile ben ʿāşıḳ, / Tenümde her ḳılum, cānā, olubdur cümleten ʿāşıḳ.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 320). ***(Gardiyan girer) Gardiyan: – Cümleten merhaba!*** (Nâzım Hikmet 1966 s. 19). ‘hepsi, istisnasız’: ***Hamdenlillah mahallemizin kızları cümleten ehli iffettir.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 8–9).

O. **cümletülmülk** (hukuk terimlerinden) ‘mal mülk ortaklığı’ < Ar. ***cumla***, harf–i târif ve ***mulk***’dan müteşekkil terkib. ***Şūher ḫōd cümletülmülkdür ammā …*** (Ferec 855/1451 v. 186b; yâni, herkese hediyeler verdiği halde kocasına vermiyor çünkü onunla zaten mülk ortaklığı var).

O. **cünbiş/cümbiş** ‘hareket, faaliyet, meşgale’ < Fa. ***cunbiş/cumbiş*** a.m. ***ʿUḳalāsını istiḫdām ve cünbiş-i vājgünlarını tetebbuʿ-ı tām ehemm-i mühimmātdandur.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 125). ***cünbiş et-*** ‘hareket etmek, bir tarz–ı hareket göstermek’: ***Gāh u bī-gāh burnı ucını ḳaşıması ve ve ġayra muḫālif ol yüzden cünbiş ėtmesi ḫaber vėrildi.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 172).

O. **cündî/cindî** ‘Osmanlı devrinde Mısır’da asker’ < Ar. ***cundī*** ‘asker’ (***cund*** ‘ordu’ + mensubiyet gösteren ***-ī*** eki). ***Cündīlerinüŋ kemāl-i edeb ve şecāʿatine … lemā-yenbaġī vuḳūf u şuʿūr bulmış idüm.*** (ʿĀlī 1975 [1581] s. 92). ‘Mısır’da Memlûkler’. ***Çādır resminde görinen püştenüŋ üzerinde bir birġos vardur. Cindī zamānında deŋizden gelen gemi ol birġosdan gözedürlerdi.*** (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 702). ‘faris, birçok marifet yapabilen atlı’ (İstanbul’daki ***Cinci Meydanı***’nın aslı ***Cindî Meydānı***’dır): ***Ve cundīlerüŋ cirīd oynaması … meydān-ı ḫayālde ḫayyāllik ėtmek maḳūle levendānelikdür.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 159). ***cündilik/cindilik*** ‘farislik’: ***Tāzī atlar ile cündīlige müsāraʿatleri …*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 147). ***Bu kuvvetli bazu ve cindilik kadınlarımızda değil, maalesef erkeklerimizde bile kalmamıştır.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 251).

cüng, b. ***cöng.***

cünha ‘suç; (hukukta) cürümden ağır ve cinayetten hafif suç’ < Ar. ***cunḥa*** a.m. ***Yamandır iş şorarlar bir taḳım cünḥa, cināyetden, / Niçün dėrler ḳapatdın Bāb-ı Mebʿūsānı, Aʿyānı?*** (Şair Eşref 1958 s. 117).

cünk, b. ***cöng.***

cünun ‘delilik; akıl hastalığı’ < Ar. ***cunūn*** a.m. (***/cnn/*** kökünden, aslında ‘bir cine mesken olma’). ***Kimseye ḫālümi dėyemezem, ḳorḳaram ki cünūna, ḥamāḳate nisbet ėdeler.*** (Ferec 855/1451 v. 36a).

cünüb/cünüp ‘ibadete mani olan bedenî halde olan’ < Ar. ***cunub*** a.m. ***İzmir oġlunuŋ üzerine hücūm ėtdi, Cüneyd ḫōd cünüb imiş, yunmaġa ḥışāra ḳaçdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 97). ***Memo dere boyuna, cünüp apdesi almıya gitti.*** (K. Bilbaşar 1953 s. 48).

cüppe, b. ***cübbe.***

cür’a/cüra ‘yudum, damla; < Ar. ***curʿa*** ‘yudum’. ***Zehī süçü ki bir cürʿası anuŋ / Bay eyler yoḫsulı …*** (Sulṭān Veled 1958 [1226–1512] s. 39). ‘kadeh dibinde kalan son damla’: ***Şarāb-ḫōrlar cürʿalarını üstüne döker.*** (Ferec 855/1451 v. 212b). ***Kadehte bir cür’a bile yok.*** (C. Meriç 1992 s. 182). Krş. ***cura*** IV.

O. **cürafe** ‘Mısır’da sulama kanalları (?)’ (krş. ’nettoyage des canaux’ R. Dozy 1927 I, 187). ***Baʿż-ı cüsūr ve cürāfeler ʿimāret olunmayub ḳalmaḳdan şerāḳī lāzım gelse …*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 360 [1524/931]).

cüre, b. ***cura.***

cür’et/cüret ‘yüreklilik, cesaret; gözüpeklik, küstahlık’ < Ar. ***cur’a*** a.m. ***Hain padişah ile damadının uyanan münevver Türklüğe besledikleri gayz u nefretle İngilizlere, Rumlara, Ermenilere verdikleri cür’et İstanbul muhitini altüst etti.*** (Fazlı Necip 1930 s. 296–297). ***cür’et et-*** ‘cesaret etmek’: ***Her kişinüŋ öŋinde ṭabaḳ-ile zer ḳodılar. Andan gördüm ki ḫalḳ zeri zelle götürürler. Ben ol işe cür’et ėdemedüm.*** (Ferec 855/1451 v. 68a).

cürm/cürüm ‘suç’ < Ar. ***curm*** a.m. ***Günāh u cürmini aŋub göŋül āh ėtmedi bir gün.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 77). ***cürmü meşhud*** ‘suç üstü yakalanma’: ***O elindeki tenekeyi neye atmıyordu acaba şaşkınlıktan Deyyus, atmasın tenekeyi daha iyi diye bir an Yakup düşündü, cürmü meşhut dediğin böyle olurdu işte …*** (S. Kocagöz 1954 s. 44).

cüruf/cürüf ‘maden filizleri eritilirken kalan posa’ < Ar. ***curūf*** ‘alluvion, accroissement du sol par le dépot latéral des eaux’ R. Dozy 1927 I, 187. ***Kömür ve maden üretimi ve bu işler için kullanılan fırınlar, ocaklar ve benzerlerindeki ateş, cüruf ve temizleme işleri: kadınlarla çocukların çalıştırılmaları yasaktır*** (M. Seyda 1970 I, 123). ***Sabun kaynamaya başladığında çok cürüfü çıktı.*** (A. Kutlu 1995 s. 142).

cürüm, b. ***cürm.***

cüsse 'insan gövdesi' < Ar. *cuṯṯa* a.m. */ṯ/ /s/* gelişmesi için b. *abes . Yolda düzenli aralıklarla sıralanan şu yedi salkımsöğütün boyları, cüsseleri bile tıpatıp aynıydı.* (A. Ümit 1993 s. 24).

EO. **cüst**, b. *çüst.*

EO. **cüstele-** 'aramak, araştırmak, teftiş etmek' TS 780 < Fa. *custa* 'aranmış' + isim/sıfattan fiil yapan *-le-* genişlemesi, b. *acabla- . Ol 'avratı hücūm ėdüb öldüreni cüsteleyimedüŋ-mi?* (Ferec 855/1451 v. 172b). *Paşanuŋ ādemīsin yollayub nāmenüŋ mefhūmı üzre küffār-ı ḫākisāra göz ḳulaḳ dutub cüstelemege başladı.* (Ġazavāt–ı Sulṭān Murād 1978 [15.yy.] s. 52).

O. **cüstücu/cüstücuy** 'sıkı arama, araştırma' < Fa. *cust u cū/cust u cūy* a.m. (sondaki *-uy* varyantı için b. *âbıru* , Fa. *u* ('ve') ile yapılmış terkipler için b. *abudane* , ayrıva b. *bahanecu*). *Bir ṭarafa cüst ü cūya vardı.* (Ferec 855/1451 v. 129a). *cüstücu et-/eyle-* 'sıkıca aramak, araştırmak': *Ḳamu ḫalḳ ḫarekete geldiler, cüst u cū ėtdiler. Bir virānede buldılar, getürdiler.* (Ferec 855/1451 v. 150a). *Çoḳ cüst-ü cūy eyledük tā oġluŋı bir evde küşte bulduḳ.* (Ferec 855/1451 v. 109a). *cüst-u-cū olun-* 'araştırılmak, teftiş edilmek': *Bu taḳdīrce ba'ż-ı evḳātde cāsūslar aḥvāli daḫı cüst u cū olunub.* ('Ālī 1979 I [1581], 136).

O. **cüsur** 'köprüler' < Ar. *cusūr* a.m. (*cisr* 'köprü' kelimesinin çoğulu, b. *büruc*). *Cüsūruŋ ve cürāfenüŋ kemā-yenbaġī ta'mīri ve termīmi bābında ihtimām ėdeler.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 363 [1524/931]).

cüvan 'genç ve yakışıklı (erkek)' < *civan*; */i/ > /ü/* değişimi */v/*'nin tesiri altında olmuş olabilir, fakat onun stilistik bir sebebi de olabilir, krş. *cühan*, şu var ki Ferec 855/1451 metninde *cüvān*'dan başka varyant kullanılmaz. *Sen kızsın, ben cüvān. Hevā-yi nefs ikimüzde daġı ġālib.* (Ferec 855/1451 v. 46b).

O. **cüvanbaht** 'mutlu, asil, cömert' < Fa. *cavān-baḫt* a.m. (*cavān* b. *cüvan*, ve *baḫt*). *Çūn bu cüvān-ı cüvān-baḫt bu maḳāma geldi, ümīd dutaram ki beni bu dem sizüŋ ḫuż ūruŋuzda āzād ėde.* (Ferec 855/1451 v. 54a).

O. **cüvanî** 'gençlik' < Fa. *cavānī* a.m. (*cavān* 'genç' + nomen abstractum eki olan *-ī*, b. *bazî* .). *Ey gül-i ravża-ı cüvānī!* (Ferec 855/1451 v. 45b).

O. **cüvanmerd** 'cömert' < Fa. *cavān-mard* a.m. (*cavān,* b. *cüvan* ve *merd/mert*). *Bu Naṣr-ı 'Ayyār-ı cüvān-merdüŋ ni'meti ol ḳadar-idi ki muhāsiblerüŋ fehmine vehmine ṣıġmaz-idi.* (Ferec 855/1451 v. 49b). *cüvanmerdlik ėt-* 'cömertlik etmek, centilmence hareket etmek': *Ḳız yolda tehzen eline uġraduġını, andan ol ḫarāmī cüvān-merdlik ėdüb beni salı-vėrüb" yoldaşlıḳ ėtdügini söyledi.* (Ferec 855/1451 v. 49a). Krş. *civanmerd, cömerd/cömert.*

AD. **cüvere** 'sigara' < *cığara* kelimesinin bir varyantı. */ğ/ /v/* değişimi için b. *avul . Tiryaki adamın cüveresi neyse bizimki de kirman. Bi efkâr basar: sarılın kirmana!* (C. Atay 1964 s. 41).

cüz 'parça, bölüm' < Ar. *cuz'* a.m. [*/cz'/* kökünden]. *Dünya bana bütün cüzleri inleyen bir sahra tesiri verirdi.* (A.Ş. Hisar 1956 s. 29). 'Kur'anın otuzda bir kısmı': *Mektep çocuğu gibi boynuna bir cüz kesesi astı.* (H.R. Gürpınar 1940 s. 55). *Onun içindir ki, tabur dağılıp köşeler dönülüp dönülmez, hiç vakit kaybetmeden Cüz keseleri hemen boyunlara takılır.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 113).

cüda, b. *cüza.*

O. **cüzaf** 'tahmin, atıp tutma' < Ar. *cüzāf* a.m. (Fa. *guzāf* kelimesinin muarreb şekli). *Ma'lūm ola kim ṣarrāf cüzāf söyler.* (Ferec 855/1451 v. 214a).

cüzam/cüzzam 'bir cild hastalığı' < Ar. *cuḏām* a.m. Klasik Ar.'daki interdental */ḏ/*, Tk.'de */z/* olarak telaffuz edilebilir, b. *ahize . Bilin ki onun | döküyor parça parça cüzam illeti | ruhunun etini.* (Nâzım Hikmet 1930 s. 32). 'frengi' R. Dankoff 1991 s. 24. Krş. *cüdam. Işık uygun, harika bir fotoğraf olacak bu; Bir de fonda şu cüzzamlı yeryüzü olmasa!* (A. Ümit 1996 s. 159).

cüzdan 'Kur'anın bir cüzünü muhafaza etmek için kullanılan süslü çanta; eskiden mektebe giden çocukların yanlarında taşıdıkları ve Kur'anın bir cüzünü koydukları küçük çanta' < Fa. *cuz-dān* a.m. (*cuz'* 'cüz' + *-dān* 'tutan, muhafaza eden', Fa. *-dan* için b. *abdan*). ' (18. asırda) daha büyük bir çanta': *Cüzdānından nefīs bişmiş ṣıçaḳ bir ṭavuḳ ve bir ḫāṣ etmek çıḳarub öyüme ḳoydı.* ('Alī 'Azīz 1268 s. 183) '(19. asırda) not defteri': *Sonra divardaki evḳāt-nümāya baḳarak cebinden çıḳardığı cüzdānına tārīḫini ḳayd etdi.* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 157). 'hüviyet cüzdanı': *Mevzu sözü, akla en başta insanın kendini getirir, onun için bizdeki romancılar ilk eserlerini tercümei hal cüzdanına benzetmişlerdir.* (F.R. Atay 1952 s. 12). *Ben bir kadınla otellerden birine girsem, evlenme cüzdanı bile sorulmaz.* (R. Ilgaz 1962n s. 49). 'para çantası, portföy': *O saat elcep ederekten çekivermiş cüzdanını. Cüzdan da cüzdan ha! Derinin kadifesi, pufböreği gibi de kabarık ...* (F. Erdinç 1973 s. 87).

cüz'î 'gayet az, az mikdarda, ehemmiyetsiz derecede' < Ar. *cuz'ī* a.m. (*cuz'* + isimden sıfat yapan *-ī* eki İsimden sıfat yapan nisbe eki *-î* için b. *adalî*). *Ne revādur ki ... re's-i māl-i cüz'īden | Nef'-i küllī bülüb riyāset ėde?* ('Ālī 1979 I [1581], 151). Zarf olarak: *Ḫanımıŋ mā-ba'd-i ifādātını anlamaḳ merāḳiyle Şemsīniŋ ḳaşları cüz'ī çatıldı.* (H.R. Gürpınar 1340c s. 168). Krş. *cüzvi/cizvi.*

O. **cüz'îce** (zarf) 'son derecede az, azıcık' < *cüz'ī* + sıfatın mânasını zayıflatan *-ce* eki, krş. *büyükçe, sıhhatlice.* (*-ca* zarfları için b. *anca I*) . *Rūzgār-ı muḫālif cüz'īce muvāfaḳat göstermekle ol-gėce göçülüb bir miḳdār yüriyüb ...* (A. Bombaci 1946 [1560] s. 281).

O. **cüz'iyet** 'teferruat' < ***cüz'ī*** + nomen abstractum eki olan ***-(y)et*** (b. ***aciliyet***). ***Sözüŋi söyle! Külliyet-ile vu cüz'iyyet-ile maḳṣūduŋı diŋleyeyim.*** (Ferec 855/1451 v. 151b).

(Konuşma dili ve halk ağzı) **cüzvi/cizvi** 'cüz'î' < ***cüz'î*** kelimesi ve müştakları hemze altında vavla da yazılabildiği ve üstelik hemze çokça ihmal edildiği için kelime Ar. yazıda belli bir fark olmadan ***cüzvî*** (veya ***cizvi***) diye de okunabilir. Onun böyle telaffuz edildiğini Lâtin harfli metinler isbat eder, ms. Meninski 1680 I, 1612 ***cüzvī*** 'poco, pochi' diyor; ***cizvice*** 'per poco tempo' C.C. Carbognano 1794 s. 509 (***-ca*** zarfları için b. ***anca I***). ***Ḳanon üzre, her sene onbin alton asitanei seadete göndörmek, bir cüzvi peşkeşlerle lazum olurdi.*** (G. Hazai 1973 s. 149–150). Az. konuşma dilinde de yeni devirlere kadar muhafaza edilmiştir: ***Färraşlar bir cüzvi häräkät ädirlär.*** (M.F. Aḫundov 1958 I, 122).

cüzzam, b. ***cüzam***.

Ç

AD. **ça** ‘(içilen) çay’ DS 1030 < Kürt. ***ça*** K.K. Kurdoev 1960 s. 148, Wahby-Edmonds 1966 s. 24, Kurdoev–Yusupova 1983 s. 181, < Fa. ***çā*** < Çin. ***ça*** a.m. Krş. ***çay*** II.

çab, b. ***çap*** II.

çaba ‘zorlu, sürekli çalışma, ceht, uğraşma, emek’ < ***çabala-*** fiilinin yanlış bir bölünüşüne dayanarak elde edilen reduction’u (Cep kılavuzu 1935 s. 71), b. ***adaş*** [2]. ***Avârelik bu ya, sanki çabası bana düşmüş gibi bir mukabil kampanyaya geçmek için çare düşünüp durdum.*** (M. Körükçü 1953 s. 91).

AD. **çabak/çapak** ‘patiska’ DS 1072, TS 781, 821 < ***çarbak*** (b. ***çarkab***). ***Gördiler bir kişi bir geyŋ cübbe geymiş, bir ulu ‘imāme çapaḳdan başına urmış ...*** (Ferec 855/1451 v. 234b).

çabak, b. ***çapak***.

çabala– ‘çırpınmak, debelenmek’ R. Dankoff 1991 s. 24 < ET. ***cap-*** a.m. Clauson 1972 s. 394 (krş. ***cabla-***) + fiilin ardarda tekerrür ettiğini gösteren ***-ala-*** genişlemesi, b. ***avkala-*** . ***Şu kim sıtma ṭutub çabalar ola | Dünŋ üzerinden ḫaberdār ola.*** (Ferheng-nāme-i Saʿdī 1340/42 s. 11). ‘hızlı hareketlerle güç bir durumdan kurtulmağa çalışmak; var kuvvetiyle uğraşmak’ ***Haydi çabala! Uğraşl Bakᵭ, muvaffaḳ olabilir misin?*** (Şahābeddīn Süleymān 1326 s. 38). ***Hele yeni yetişen delikanlılarla genç kızlara ne yapıp yapıp mutlaka bu noksanımı hissettirmeğe çabalardım.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 8).

çabalaklan– ‘çabalanmak’ TS 781, Meninski 1680 I, 539, R. Dankoff 1991 s. 24 < ***çabala-*** fiilinden ***-k*** ekiyle teşkil edilen ***çabalak*** ‘daima sıçrayan (at)’ DTS 781 sıfatı üzerine ***-lan-*** genişlemesiyle yapılan fiil, b. ***akık*** ve ***abaplan-*** .

çabık, b. ***çapük***.

çabın–, b. ***çapın-*** II.

çabik, b. ***çabük***.

çabucak (zarf) ‘tezce, asgari bir müddet zarfında’ < ***çabuk*** + cetvelin sıfıra bakan ucunda mânayı yücelten küçültme eki, krş. ***azacık, daracık, kısacık***. Sıfatlarda nadir olan buradaki küçültme eki ***-cak/-cek*** için krş. ***büyücek, ısıcak/sıcak***. Bütün küçültme eklerinde olduğu gibi, eklendiği kelime ***/k/*** ile biterse o fonem düşebilir, krş. ***alçacık, küçücük.*** (İsim olarak) ***çabucağın içinde*** ‘çabucak’: ***Kadına her şeyi ve bulduğum yeni yolu, iyice, anlattım. Kestirme. Çabucağın içinde varırdı.*** (A. Özyalçıner 1960 s. 43).

AD. **çabuk** I ‘birisini çabuk olmağa, acele etmeğe sevketmek için kullanılan nida’ < ***çapuk/çabuk*** I ***”Hüsnü kendi nerdeymiş?” — ”Bilmiyorum nine, çabıksana!”*** (F. Baykurt 1971t s. 191). Krş. ***çabuğu-***.

⊡ ***baksan a*** ’da bahsedilen ***-sana*** genişlemesinin bazı nidalara eklendiği de vakidir. Meselâ ***çabıksana*** ifadesinde yanlış bölme nedeniyle (krş. ***adaş*** , ***abar-***), nida olarak kullanılan ***çabuk/çabık*** sözcüğüne eklenmiştir. Ayrıca krş. ikinci ciltte ***haydisene, haydisenize***. (Benzer bir durum için b. ***amanın/ananındı***).

çabuk II, b. ***çapük***.

çabula, b. ***çapula***.

O. **çabük** ‘çevik, atik, becerikli’ < Fa. ***çābuk*** a.m. ***Biydār miʿmārlar, çābük bennālar, hūşyār mühendisler cemʿ eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 28a). ‘hafif giyimli ve böylece iş görmeye daha serbest’; ***Ḥaccām donın çıḳardı, fūta dutındı, cābük oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 207b). ***Hemān-dem bir çābük fustān geydi, bir bābūç geydi.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 [15.yy. sonu] s. 29). AD: ***Ben yoruldum. Eski cabikliğim kalmamış.*** (Kemal Tahir 1957r s. 40). Krş. ***çebük/çevük***.

O. **çabükdest** ‘eli işe yatkın, becerikli’ < Fa. ***çābuk-dast*** a.m. (***çābuk*** ‘çevik’ ve ***dast*** ‘el’]. Bu tür bir sıfat ve onu takip eden bir isimden meydana gelmiş Fa. asıllı sıfatlar için b. ***asudedil*** . ***Çābük-dest ve rūşen-dil u tīz-naẓar naḳḳāşlar cemʿ eyle!*** (Ferec 855/1451 v. 40a).

O. **çabüksüvar** ‘ata binmekte usta’ < Fa. ***çābuk-suvār*** a.m. [***çābuk*** ‘çevik’ ve ***suvār*** ‘binici’). ***Andan soŋra ʿilm-i fürūsiyyete meşġūl oldı. Çābük-süvār oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 91a).

çaca, b. ***çaça*** II.

AD. **çaç/çeç** ‘savrularak samanından ayrılmış tahıl yığını’ DS 1031, 1103–1104, ZTS 1976 s. 36, TS 845 < Fa. ***çāç*** a.m. A. Tietze 1982z no. 247. ***Sulṭān Yıldırım Bāyezīd Ḫan Ḳonya üzerine düşdükde ḫırman vaktiydi. Ḫırmanuŋ çāçları yığılmış yaturdı.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 31). ***O gün buğdayı çuvallara doldurup eve taşıyamadılar. Çeç harmanın ortasında olduğu gibi kaldı.*** (Yaşar Kemal 1955 I, 43). ***çeç et-*** ‘üstüste yığmak’: ***Bir adam harmanı savurmuş, çeç etmiş, yabayı ortasına dikmiş.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 163). ***Bu gėce yėŋ içüŋ, işdür degül geç, | Ecel yėli ḳılası başūz çeç.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 784).

AD. **çâç** I ‘şalgam ve patates vs. bitkilerin toprak üstündeki yeşil dalları’ DS 1031 < Erm. ***ç’aç’*** a.m. M. Ohannessian 1925 s. 757, R. Dankoff 1995 no. 586.

AD. **çaç** II ‘şapka’ < Gürc. ***çaçi*** ‘yüksek şapka’ E. Cherkesi 1950 s. 245.

Çaç ‘Özbekistan’daki Taşkent şehrinin eski adı’.

çaça I ‘bir cins küçük balık’ DS 1031 < Yun. ***τσατσα*** (tsátsa) ***O, açık deniz balıkçısıdır. Gelir de buralarda, bu sığ sularda, bu çaça balıkları ardında sürünür mü o?*** (Yaşar Kemal 1976 s. 218–219).

çaça II ‘fahişe; kadın pezevenk; genelev işleten kadın’ < Yun. ***τσατσα*** (tsátsa) ‘teyze; nine’ < EYun. ***θεια*** (teía) ‘teyze, hala’ N.P. Andriotis 1983 s. 379–380, A. Tietze 1955 no. 269 ***Hepsinde el ayak tertemizdir.***

Cacasını ḳapan şoluġu Doġru Yolda alır. (Aḥmed Rasim 1328 s. 196). *Pakize hanım kaşarlanmış bir Aydın orospusu, hattâ kızını kendi eliyle sağa sola taşıyan bir çaça.* (K. Bilbaşar 1943d s. 71). *Umumhane değil burası. Ben çaça değilim. Şerefli bir yurt yöneticisiyim.* (A. Kutlu 1991 s. 174–175).

çaça III 'hatırlı kabadayı' M. Mikhaïklov 1930 s. 22, F. Devellioğlu 1959 s. 75, ticaret gemilerinde eski ve usta gemici' TüS 1983 s. 217 < K. Kostov 1974 s. 358'e göre Rom. *çaço manuş* 'hakikî bir insan'dan gelmiş olabilir.

çaça IV **/çaçaça** 'Güney Amerika veya Meksika'dan her tarafa yayılan bir çeşit modern dans' < İsp. *chacha/chachacha* a.m. *Yatakhanede kız arkadaşlarımdan tangonun, valsin, ça ça ça'nın kurallarını öğrenmeğe çalışıyordum.* (A. Özakın 1989 s. 139).

çaça V 'bir zaman moda olan bir kadın pabucu modeli' < belki *çaça* IV veya Türkiye'de *Çaça Gabor* diye tanınan artistin şerefine. *Buyurun bayanlar, şöyle oturun. Önce Çaça'dan başlıyalım. Çaça hanginiz için olacak?* (Orhan Kemal 1965f s. 114).

çâçaça, b. *çaça* IV.

AD. **çaçan arabası/çeçen arabası** 'yaylı, dört tekerlekli, çift atlı, iki pencereli ve süslü, arkada bagajı olan eski posta arabası' DS 1032 < Kafkaslar'daki Çeçenlerin usulünde araba? *Demir kapının önünde etrafı sımsıkı kapalı, içi zifirî karanlık bir çaçan arabası durdu.* (Reşat Enis 1945 s. 191). *Mevsim sonu, zahire yüklü tek atlı, yapağı, keçi kılı yüklü çeçen arabalarının zinciri, şoseye dizildiği zaman artık ağanın çiftlikte yapacağı işi kalmaz.* (Şahap Sıtkı 1958 s. 8).

çaçaron/çeçeron 'çok ve boş yere konuşan' < İt. *chiacchieróne* a.m. (*chiacchierare* fiilinden < *chiacco* 'dil şaklaması', ses taklidi kelimelerden). G. Meyer 1893 s. 37'ye göre İt. *cicerone* 'seyyah rehberi'; onu kabul etmemeli. *Onu en fazla Abdullah Efendinin çaçaron karısının dedikoduları, kavgaları üzüyordu.* (S. Kocagöz 1941 s. 13). *Yengesi çeçeronun biriydi.* (E.N. Gökşen 1952 s. 74). *çaçaronluk et-* 'gevezelik etmek, lüzumsuz yere çok konuşmak': *Mükâlemede ilim döküp saçmıya hacet yok, yeri değil. Kürsiye kurulmuş vâiz gibi yüz gıcırtılı kelâm tükürmek, çaçaronluk etmek ne lâzım?* (Ahmed Vefik Paşa 1933ia s. 42).

O. **çâçî keman** 'eski zamanda çok iyi sayılan bir nevi yay' < Fa. *kamān-i çāçī* a.m. (*kamān* 'yay' ve *çāçī* 'Çaç şehrinde imal edilen. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. *âbâdî kağıt*). *Bu çāçī* (metinde *cācī*) *kemān ḳaşlarda hīç noḳṣān varmıdur?* (Ferec 855/1451 v. 15b).

AD. **çaçka** 'çinko veya teneke tas' DS 1032 < Sl. (Bulg., Rus., Sırp.; Hırv.) *çaşka* a.m. Kelimenin aslı münakaşa mevzuudur, b. M. Vasmer 1958 III, 306.

O. **çader/çadir** 'üst giyim olarak çarşaf' TS 781–782 < Fa. *çādar* a.m. Kelimenin etimolojisi için b. G. Doerfer 1967 III, no. 1042. *Bir pīre zen gördüm, bir hindibārī çāder örtünmiş.* (Ferec 855/1451 v. 114b). 'atkı, bez': *Anam çādırı bėşik üstünden götürdi.* (Ferec 855/1451 v. 148a). *çadirlen-* 'çarşaflanmak': *Erte çādirlen, bāzāra gel, mihter-i şarrāfān ḳatında otur; hünerümi anda göresin.* (Ferec 855/1451 v. 213b). Krş. *çazer/çazir.*

O. **çaderşeb** 'yatak çarşafı' < Fa. *çādar-şab* a.m. (*çādar* 'çarşaf' ve *şab* 'gece'. Bu tür Fa. kelimeler için b. *ahuçeşm*). *Bir taḫt gördüm, altunlu nāsinclerile bezenmiş. Üstinde bir şaḫş uyur, üzerine bir cādir-şeb örtülmiş.* (Ferec 855/1451 v. 45a).

çadır 'direklerle tutturulan ve duvarları deri veya bezden olan barınak' TS 782–783 < Fa. *çādar* a.m. A. Tietze 1969 no. 24. Aslen Sansk. *çattra-* 'güneş şemsiyesi' kelimesinden alınan kelime ET.'de de tesbit edilmiştir (Clauson 1972 s. 403), fakat oradan EO.'ya hangi yoldan geldiği kat'iyetle belli değildir. Krş. *çetir. Ertesi günü de şaḫzāde Meydan dağına gėdir, cadiri vurir.* (A. Caferoğlu 1942 s. 63). (Bahriye terminolojisinde) 'kadırganın kıç örtüsü': *Paşa baştardasınuŋ çādırı Cıġal-oğlı zamānında serāserden olub şoŋra bir yeşil, bir ḳırmızī ḳaṭīfeden ėtdiler.* (Kātib Çelebī 1329/1656 s. 156). *çadır çatak/çadır çotak/çadır çötek* mânası ?? *Gördüm o kazıcıları ben de o zamanlar, çadır çatak, serilmişler köyün üst yamacına.* (A. Ağaoğlu 1981f s. 249). *Yukarıdan, köyün ardındaki tepelerden aşağı, çadır çotak bir kalabalık iniyor. Develer, merkepler, çocuklarla renkli bir kalabalık.* (A. Ağaoğlu 1981y s. 250). *Şu savaşların gözü kör olsun. Kimbilir, bütün o ercikler öyle, çadır çötek oralarda, "kemirir içimi bir sinsi firak" diye diye ayrılık ateşiyle kavrularaktan.* (A. Ağaoğlu 1993 s. 72).

çadir, çadirlen-, b. *çader.*

çâdir-şeb, b. *çaderşeb.*

çadu, b. *cad.*

çafka, b. *çavka.*

çaganoz, b. *çağanos.*

çağ 'vakit, zaman parçası, hayat parçası, mevsim, devir' TS 783–786 < ET. *çaḳ* a.m. Clauson 1972 s. 404, G. Doerfer 1967 III, no. 1045. *Çoḳ geçürmiş zemāneden çaġlar | Yükler altında sızırub yaġlar.* (M.F. Köprülüzade 1934 s. 83). *Vakıa gelinlik çağına gelmişti.* (F.C. Göktulga 1953 s. 92). *Süleymān pādişāhlıġı çaġında.* (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 14).

çağ, b. *cağ* II.

AD. **çağa** 'bebek, çocuk' DS 1033–34, TS 786 < Çağ. *çaḳa*, krş. Moğ. *çaḳa* a.m. M. Räsänen 1969 s. 95. *Ekmek parası kolay kazanılmıy bu zamanda. Garın, cağalar.* (M. Hacıhasanoğlu 1952 s. 56–57). *çağa çoluk* 'çocuk

çoluk': ***Ben bu yılanı daima yazıya eletirsem çā çoluḫ gorḫar.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 8).

çağala/çağla 'olgunlaşmadan yenilebilen meyve (bilhasasa badem)' DS 1034, TS 787 < Fa. ***çaġāna*** a.m. Ch. Symeonidis 1973 no. 222'ye göre Yun. ***τσαγαλο*** (tsáġalo)'dan alınmıştır, fakat bu kelimenin bizzat Türkçe ***çağala***'dan geçmiş olduğu mümkündür, b. N.P. Andriotis 1983 s. 377. ***Bir derdim var, o da çağalar çağalaları çıġıynan gırıy. Çağalanın çiri mi olur?*** (A. Caferoğlu 1944 s. 96).

çağana 'basit bir çalgı', ekseriya ***çeng ü çağana*** veya ***çalgı çağana tabirlerinde geçer*** < Fa. ***çaġāna/çaġana*** a.m. ***Bu, kadınlar için, mahalleyi ayağa kaldıran çeng ve çağanalı bir düğün sayılırdı. Kına gecesinden başlayıp üç gün elekçi karıları zilsiz deflerini gümbürdeterek ... camları zangırdattılar.*** (R.H. Karay 1940m s. 79).

çağanos/çağanoz 'yengeç' Meninski 1680 I, 1553 < Yun. ***τζαγανος*** (tzaġanós) a.m. Yun. müzekker eki ***-os*** için b. ***aforos*** [1]. Krş. ***çakanos***. ***Bodur mu bodur, akıntı çağanozu gibi bir yürümesi var, miskin illeti de varmış dediler.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 117).

Çağatay 'Orta Asya'da Cengiz Han ile Timur devirleri arasında hüküm süren Moğol hanedanı' < Cengiz Han'ın ikinci oğlu olan ***Çağatay*** (Moğ. ***Cagatay***)'ın adından.

çağ çağ 'akan su gibi ses çıkararak' TS 187 < ses taklidi kelimelerden, krş. ET. ***çağ/çaḳ*** Clauson 1972 s. 403–404. ***Aḳıdur her çaġ ḳanum şu gibi çaġ çaġ o yār. / Baŋa urub āh şol keskin ḳılıclarla yara.*** (Nazmī 1928 s. 9). ***Krş. cağla/çağla–.***

çağdaş 'muasır' < ***çağ*** + ***daş*** (***-daş*** için b. ***adaş***). (Dipnot) ***Mozart'a çağdaş ünlü bir besteci ve piyanist.*** (N. Nadi 1989 s. 51).

çağıl, b. ***çakıl***.

çağıl çağıl, b. ***cağıl cağıl***.

çağılda– 'ses çıkarmak (hızlı akan su hakkında)' < ses taklidi fiillerden, krş. ***çağıltı***. ***Bahar selleri çağıldadı.*** (E. Atasü 1996 s. 103).

çağıltı 'suyun akarken kayalara çarparak çıkardığı ses' < ***çağılda-*** fiilinden, ses taklidi fiiller için normal olan ***-tı*** (EO. ***-du***) ekli nomen actionis, b. ***anırtı***. ***"Öğretmenim! Öğretmenim!" diye haykırışları derslikleri çınlatan mavi bir çağıltıydı bugün.*** (M. Başaran 1992 s. 218).

AD. **çağır/çahır/çakır** 'içki, şarap' DS 1040, 1044, TS 788 < ET. ***çaġır*** a.m. Clauson 1972 s. 409.

EO. **çağır–** I 'bağırmak' TS 789–790 < ET. ***çaḳır-*** a.m. Clauson 1972 s. 410. [***-kır–*** hecesiyle yapılmış ses taklidi fiillerden, b. ***afgur-***]. ***Örviyye bu sözi dėyicek emīr-i sāḥ ilüŋ göŋline ḳorḳu düşdi, çaġırdı, ögi yayındı.*** (Ferec 855/1451 v. 179b). ***çağır- bağır-*** 'üstüste bağırmak': ***Ebü'l-fevāris çaġırdı baġırdı.*** (Ferec 855/1451 v. 227a).

çağır– II 'seslenerek celbetmek, gelsin diye haber yollamak, davet etmek' < ***çağır-*** I. ***Bu cāriye beni 'ādetümce durur gördi, çaġırdı ...*** (Ferec 855/1451 v. 12a). Dativus haliyle: ***Andan K. oġlına çaġırdı ve Evrenoz oġlanlarına çaġırdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 87). AD. bunu devam ettiriyor: ***O bir gardaşına çağırır: "Gardaş, bizim babamız bir mektep yapmışl"*** (A. Caferoğlu 1945 s. 46). Bugün accusativus ile: ***Necip bey uzun parmaklarından birini kıvırarak garsonu çağırdı.*** (S. Soysal 1979ye s. 76).

çağırış–/çağrış– 'hep birden bağırmak' < ***çağır-*** fiilinin ortaklık (cooperativum) şekli, b. ***ağlaş-***. ***Ḳamu bir uġurdan çaġırışdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 73b).

çağış çağış et– 'takırdamak (zincirler hakkında)' R. Dankoff 1991 s. 25 < ses taklidi kelimelerden, krş. ***tıpış tıpış.***

AD. **çağıştı** 'çıkır çıkır sesi' TS 790 < ***çağış*** + onomatopoetica'da görülen ***-tı*** nomen actionis eki, b. ***anırtı***. TS 790'da gösterilen ilk örnek cümlenin müellifi bu ***-tı*** ekini (onu, kendisi ***-dı*** olarak yazar) bir fiilin geçmiş zaman eki telakki ettiğini söylüyor. Buna benzer bir hal için b. ***çığrıltı***.

çağla, b. ***çağalâ***.

çağla–, b. ***cağla-***.

EO. **çağlağan** 'çağlayarak akan su' TS 790–791 < cağla–/çağla– I fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) ve frequentativum mânasında sıfat yapan ***-ğan*** eki; b. ***alıngan***.

EO. **çağlaŋ/çavlan** 'şelâle' TS 791–792 < ***cağla-/çağla-*** I + fiilden nomen actionis mânasında isim veya etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan ***-ŋ*** eki (krş. M. Räsänen 1957 s. 138–139; orada ve TS 1974 VII Ekler'de EO. için misal gösterilmemiştir). ***/-ŋ/*** ile biten iki heceli kelime: ***alaŋ*** (?), ***cıġaŋ*** Clauson 1972 s. 408–409. ***Yukarıdan bakıldığında aşağıdaki vadi parlak kumları, renk renk çakıl taşları, yosunlu durgun gölcükleri, köpüklü çavlanları, karanlık mağaraları, karşı kıyıda yükselen geçitsiz sıradağları ile göz alabildiğine uzar giderdi.*** (Ş. Ünlü 1986 s. 117–118). Krş. ***çağlağan, çağlayan***.

çağlayan 'şelâle' < ***çağla-*** fiilinin ***-(y)an*** ile yapılan fiilsıfatı (participium), b. ***böğürtlen I***. Krş. ***çağlağan, çağlaŋ/çavlan***. ***Dereler vardı, çağlayanlar.*** (Orhan Kemal 1963d s. 28).

AD. **çağna–** 'ağnamak, yerde yuvarlanmak (hayvanlar için); kıvranmak, çırpınmak, sarsılmak' DS 1037, TS 792 (TS'de verilen 'haykırmak, çığlık koparmak' mânasının neye dayandığı anlaşılmıyor) < ***ç*** + ***ağna-***; krş. ***çevür-*** < ***ç*** + ***evür-***. ***Cevāba ḳalmadı hergiz mecāli, / Buŋaldı, çaġnadı, şarp oldı ḥāli.*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 5425).

EO. **çağnam çağnam/çığnam çığnam** ‘damla damla’ TS 793 < *çeynem/çiğnem*’in velar varyantı mı? Fiilden isim yapan *-m* eki, b. ***adım I .*** ***Çaġnam çaġnam ḳayalardan çıḳan su ...*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 20).

AD. **çağnan-** ‘şaşkınlığa uğramak (?)’ < *çağna-* fiilinin reflexivum veya passivum hali, b. ***acın-*** I ve ***acın-*** II . ***Hayret! Dünyada neler var, oğulcanı ... Ne diyordum? Lâfı karıştırdım, oğulcan. Çağnanınca insan konuşmasını dolaştırıyor.*** (F. Baykurt 1960 s. 75).

EO. **çağnaş-/çaknaş-** ‘meraka düşüp aralarında tahminler yürütmek’ TS 793 < AD. *çağna-* ‘meydanı boş bulup cesaret alarak söylenmek; toplanmak’ DS 1038, 1046.

çağrılı ‘davetli’ < *çağır-* II + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-ılı* ekler grubu (b. ***ardılı***). Aslında *-ı* ekiyle nomen actionis (b. ***alu-satu***) ve *-lı* ekiyle sıfattır, fakat kulakta *-ıl-* genişlemesini andırdığı için passivum mânası hakimdir. ***Numan Bey yakın tanıdıklarını o gece yemeğe çağırdı. Bu arada biz de çağrılıydık.*** (A. Nesin 1961y s. 13).

çağrış–, b. *çağırış-*.

EO. **çağrışdır-** ‘yüzüne haykırmak, sövmek’ TS 793 < *çağır-* + *-(ı)ş-* ile *-dır-*’dan ibaret olan intensivum genişlemesi, b. ***anlaştır- II .*** ***Ḳara beŋzer ḳızumuz, gelinümüz çaġrışdurdılar. Menüm ḳara başuma gör neler geldi!*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 146). BSTT. *çağrışdır-/çağrıştır-* TüS 1988 s. 269 ‘bir şeyi anımsatmak’: .

AD. **çağşa-** ‘gevşemek, eskimek (duvar hakkında)’ DS 846 < ET. *çaġşa-* ‘fısıldamak’ Clauson 1972 s. 412. Krş. *çahşa-*.

AD. **çağşak** ‘çakıllı yer’ DS 1038 < *çağşa-* + fiilden nomen concretum yapan *-(ı)k* eki, b. ***acuk/acık I .*** ***Ak çağşaklı pınarların başına oturup çökelek ekmek yediler.*** (Yaşar Kemal 1993h s. 12).

çağşır I, b. *çakşur*.

çağşır II, b. *çavşır*.

O. **çah** ‘kuyu, derin çukur’ < Fa. *çāh* a.m. ***Nā-gāh evde bir çāh belürdi. Ḳapusın acdı. Gördü, nerdübān var. Aşaġa indi.*** (Ferec 855/1451 v. 65a). Mecazi mânada ‘çene çukuru’: ***Eŋegi sīb gibi nu‘ūmetde, şafāda, çāhinde var niçe ‘uşşāḳ cānile kim bile nicesi-dür.*** (Ferec 855/1451 v. 116a–b). Krş. *cağ* II.

çahar, b. *çar* II.

çaharşenbih ‘çarşamba’ < Fa. *çahār-şanbih* a.m. (*çahār* ‘dört’ ve *şanbih* ‘cumartesi’). ***Māh-ı ẕi-l-ḳa‘denüŋ evvel çahār-şenbihinde yürimege niyyet olunub ...*** (A. Bombaci 1946 [1560] s. 198). Krş. *çarşamba*.

çahaveli, b. *cahavel*.

çahır, b. *çağır*.

AD. **çaḫmur/çakmur** ‘süt mavisi göz; yarı uykulu bakış’ DS 1040. 1046 < ?? krş. Kürt. *çaḫmūr* ‘sarışın ve mavi gözlü’ Jaba–Justi 1879 s. 127.

AD. **çaḫo** ‘iskofri balığı (uskumru?) < Yun. *τσαχος* (tşáḫos) ‘deniz akrebi’ A.A. Papadopoulos 1961 II, 431. ***Çaḫo olur, yâni çaḫo ki İstanbula derler çaḫoya iskofri. Biz çaḫo deruk onda.*** (T. Günay 1978 s. 203).

AD. **çaḫşa-**, b. *cağşa-*.

çahşa–, b. *cahşa-*.

çahşak, b. *cahşak*.

EO. **çahşat-** ‘şangırdatmak’ < *çaḫşa-* fiilinin causativum hali (b. ***acıt-***). ***‘İşveler gösterdüben çaḫşat*** (matbu metinde ***çaḫşıt***) ***yine ḫalḫāli kim | Ḥōş Muġālī resmdur ḫalḫālile ḫān oynamaḳ.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 189).

çahşır, b. *çakşur*.

AD. **çaḫudi** ‘paçavra, işe yaramaz bez parçası’ T. Günay 1978 s. 313 < ?? ***Eski çayluğun içerisini çay orānlen ayıḳlarsun, o çaḫudiyi maḫudiyi seresun altına, ayıḳlarsun oni.*** (T. Günay 1978 s. 239).

çak I (zarf) ‘tam’ TS 795–798 < ET. *çaḳ* a.m. Clauson 1972 s. 404. ***Subḫān allāh çaḳ gözine mi urduŋ.*** (Ebu’l-Leyṣ Semerḳandī 1965 s. 108). ***Kime şeydādur Necātī dėr iseŋ: | Çaḳ saŋa, ey gül-‘iẕārum, çaḳ saŋa!*** (Necātī Beg 1963). ***‘Işḳuŋda ḫalḳ-ı ‘ālemi çaḳ ben ḳadar şanur, | Dil şan‘atinde her kişiyi pīşe-ger sezer.*** (Ẕātī 1967 [16.yy.’ın ilk yarısı]I , 319). ‘tâ’: ***Hüsnü Yusuf cene bi bük padişah imiş, çak Şamda yaşaymış.*** (N. Hafız 1985 s. 195). ***Hem limandur hem poryaz ṭarafından girilür. Ammā çaḳ içerü girilmez, ol miḳdār girilür kim ada gün ḍoġısı ṭarafında ḳala.*** (Pīrī Re’īs 1926 [16.yy.] s. 130).

O. **çak** II ‘yırtık’ < Fa. *çāk* a.m. Yalnız şu tabirlerde; *çak et-/çak eyle-* ‘yırtmak’: ***Āh ėtdiler, yaḳalarını çāk ėtdiler.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 41). *çak ol-* ‘yırtılmak’: ***Yüzüŋe gül teşebbüh ėtdüġi-çün | Ṣabā elinde çāk oldı yaḳası.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 143).

çak– I ‘vurarak yerleştirmek’ < ET. *çaḳ-* a.m. Clauson 1972 s. 405 ***Komşularda ne kadar halı, seccade, yatak, yastık varsa yığmıştı Güllü. Odanın içini kat kat üstüne döşemiş, artanları duvara çakmıştı.*** (M. Makal 1965 s. 55). ***İki kovanı suyla doldurup ağız ağıza çakıyorduk. Sokakta yaktığımız bir ateşin içine atıyorduk.*** (A. Özakın 1989 s. 32). AD. ‘(ağaç, odun) kesmek’: ***Yonız hocasına hızmat ediyo, odunnu getiriyo, dağdan çakıyo.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 34). ‘vurarak kıvılcım çıkarmak’: ***Yanında büzme yancuġ u çaḳmaḳ | Bulınmaz ḳav ki çaḳmaġın çaḳaydı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 81). ‘sürterek ateşlemek’ (kibrit hakkında): ***İstemezin biri bir kiprit çakar da patlatır deye ödümüz sıddı vallaı*** (F. Baykurt 1967k s. 252). ***şimşek çak-: Bir ara bir şimşek çaktı. Gök gürledi.*** (H.E. Bener 1956 s. 22). ‘gün ışımak, güneş doğmak’ ? ***Ne vaḳtin ḳol bėzi açub baḳardı | Yüzinden şu, gözlerinden ḳan aḳardı. | Çaḳınca ḳarşusına aġlar idi, |***

Göŋül baġlar u baġrın daġlar idi. (Şeyḫoġlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 6526–27).

EO. **çak–** II ‘iftira etmek, gizlice ihbar etmek, arayı bozmak’ TS 803 < EO. *çaḳ-* a.m. Clauson 1972 s. 405. *İşüŋ aġmanın gözedürlerdi ki pādişāha çaḳalardı, pādişāhı müteġayyir ėdelerdi.* (Ferec 855/1451 v. 19b). ‘bildirmek, ifşa etmek’ TS 802–803: *Dėme yıllar bu rāzum ola pinhān | Ki çaḳıcı olur gizlüyi devrān.* (Meḥmed 1965 [1398] no. 1198).

(Argo) **çak–** III ‘istenmeyen şeyi birisine kurnazlıkla kabul ettirmek, yamamak’ < *çak-* I. *Kamer – "Gittikçe azıtıyor." – Civizade — "Adam sen de, birine çakamadın gitti ... Bu kızı kâr getirmiyen sermaye gibi saklayacak mısın?*" (Musahipzade Celâl 1936aa s. 15).

(Argo) **çak–** IV ‘sezmek, anlamak, keşfetmek’ < *çak-* I *Abe şair, | bizim de bir çift sözümüz var | aşka dair. | O meretten biz de çakarız | biraz.* (Nâzım Hikmet 1930 s. 29).

(Argo) **çak–** V ‘(içki) içmek’ < *çak-* I ? *Şehā, gėce ol şuḫ ile meclisde çaḳarken ...* (Vāṣıf ʿOsmān 1257 s. 71). *Köşede dört, beş kişiden mürekkeb bir grup vardı. Bunlar çaḳıyorlardı.* (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 89). *Bir kaç tek daha çaktıktan sonra Benli açıldı.* (S.M. Alus 1944 s. 113). *cak- çakıştır-* ‘hep içmek, durmadan içmek’: *Saat üçe kadar çaktılar çakıştırdılar.* (E.E. Talu 1937 s. 205).

(Mektep argosu) **çak–** VI ‘sınıfta kalmak’ *Yedinci sınıfta çakmış, okula gitmemeyi birlikte kararlaştırmışlardı.* (M. Seyda 1970 I, 249).

çak– VII (altmışaltı kâğıt oyununda) ‘masadaki kağıt kapatıldıktan sonra karşısındakinin kâğıdını kozla almak’ H. Kodaman 1944 s. 122’ *"Verin maça beyine!" – "Bir maça daha!" – "Bir koz!" – "Şu maçaya çak!" Maçanın kızı da, papaz koz da aynı elde kalmıştı.* (R. Ilgaz 1962s s. 72).

(Argo) **çak–** VIII ‘sıçmak, tükürmek (mecazi manada)’ < *çak-* I. *... bir ara çok bunalmıştım, çakayım böyle hayata dedim.* (C. Kavukçu 1997 s. 64).

O. **çakaçak** ‘sert şeylerin birbirine çarpmasından çıkan ses’ TS 798 < ET. *çak* ses taklidi kelimelerinden, Clauson 1972 s. 403–404, iki defa ve Fa. usuliyle *ā* ile birbirine bağlı (b. *beraber I*). G. Doerfer 1967 III, no. 1087’de bu terkip Tk. sayılır, fakat eski kaynaklarda bulunamadı. Krş. *çakicak.*

çakal I b.m. (mâruf hayvan) < Fa. *şaġāl* < Sansk. *şrigāla* a.m. *İşitdüm ki bir çaḳaluŋ bir bāġ ḳatında īni var-idi.* (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 207). *Çakallar uluyordu. Baykuş sesleri duyuluyordu.* (A. Özakın 1989 s. 76).

⊡ Kelime başındaki */ş/* sesinin affricata’sı olan */ç/* sesine geçdiğine dair A–E cildinde şu misaller bulunuyor: *çakal, çarlatan, çeltük/çeltik, çeşta/çeşte, çığşana/çıḫşana, çimendifer, çimşir, çitil, çor II, çora, çorak, çorba, çökür, çuhrut.* Başka misaller için b. *çekeleve* .

çakal II ‘yalancı, düzenci, aşağılık kimse’. < *çakal* I. *Delikanlılardan üçü, inşaatta çalışan Rizeli çakallardandı.* (R. Ilgaz 1962n s. 69). ‘sinsi, kancık’: *Ya cayarlarsa, ya İdris Ağa bu çakal havayı göze alamayıp bizlerden apartacağı cil cil banganotlara omuz silkiverirse?* (M. Eloğlu 1957 s. 45). *çakal ol-* ‘şüpelenmek, işkillenmek’; *Sonra çakal mı oldu ne, bir daha göndermedi. Leblebiden nem kapıyor.* (Orhan Kemal 1965i s. 49). *çakalla–* ‘sezmek, anlamak’: *Amatörlerin en dangalağı nasıl bir bakışta ne yapmak istediğini çakallıyor!* (A. İlhan 1973 s. 100).

çakaleriği ‘Prunus spinosa’ < *çakal* I + *erik. Bir çakaleriği ağacı, yaprakları küskün, hastalıklı, pencerenin dibindeydi.* (Füruzan 1972p s. 37).

O. **çakalos** ‘orta boyda bir top tipi’ Meninski 1680 I, 1627; M. Sertoğlu 1958 s. 62’ye göre kelimenin *sakaloz* ve *sakloz* imzaları da vardır < ?? *Kāfirān-ı bī-ḫired daḫı olanca ʿaḳlın başına ve çān-ı cemādlerin dişine alub çaḳalūs ve zenbürek ve ḍarb-zen ve tüfeklerine baġteten āteş vėrüb...* (Taʿlīḳī–zāde 1983 [1596] s. 205). Yun. müzekker eki *-os* için b. *aforos* [1].

(Argo) **çakanos** ‘dikkafalı, inatçı, serkeş’ F. Steinherr 1932 s. 184 < *çağanoz* ‘yengeç’ (Yun. müzekker eki *-os* için b. *aforos* [1]) *çak-* ‘içki içmek’ fiilinin tesiriyle. Steinherr şu misali veriyor: *Tosun çakanosvari yanpürü bir bakışla "Para vermezsen elbette gidüb tebaşir çekeceğim.*" (H.R. Gürpınar 1926b s. 22). Steinherr’in, kelimenin mânası için verdiği izah belki tam değil; verdiği misalden ve başka kaynaklardan kelimenin içkiyi seven Akdeniz’li gemiciler ve bu tipten kimseler için kullanıldığı anlaşılıyor: *Maltızlardan, Çakanozlardan adamı çok. Balyozu Şişman Virjiniye alaturka tarzda işletmeye başlayı ...* (S.M. Alus, Akşam gaz. 25.9.1943). *Meyhane uzakta değil, sobacının izbesinin arkasında, İtalyan boyacılar, nakkaşlar, duvarcılar, Maltız gemiciler, çakanoz ipsizlerle dopdolu.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 1.2.1944). Anadolu’da bir otobüsten bahseden daha yeni bir yazar *çağanos*’un yengeçliğini hatırlamış görünüyor: *Bizim çakanoz bir sallandı, homurdandı, yola koyulduk.* (F. Otyam 1962 s. 16). H. Aktunç 1990 s. 68’e göre kelime çingene dilinden gelir ve ’değnek’, ’sopa’ manasında kullanılır.

çakaralmaz ‘eski zaman tüfeği’ < *çakar* ‘çakmak, çakar’ (genişzaman fiilsıfatı (participium aoristi) yapan *-(ünlü)r/-maz* için b. *açar I* ve *açmaz*) ve *almaz* ‘kıvılcımı tutmaz, işlemez’. *Çaḳar-almazlar varsa ileri gelsin!* (H.R. Gürpınar 1339 s. 63). (Argo) ‘bozuk tabanca’ F. Devellioğlu 1959 s. 75. ‘iyi işlemeyen, bozuk olan herhangi bir şey’: *O düldül çakaralmaz faytonuna mı güvenip güzellere göz atıyor.* (S.M. Alus 1933p s. 111).

AD. **çakçaka/cakcakı** ‘değirmende öğütülen buğdayın bittiğini takırtı ile haber veren bir alet’ DS 848, TS 799 < Ar. *caʿcaʿa* ‘değirmen çarkından çıkan takırtı sesleri’.

AD. **çaketa** ‘kadınların giydiği astarlı buluz’ DS 1042 < İt. *giacchetta* a.m., belki başka bir dilin aracılığiyle.

çakı I ‘açılır kapanır cep bıçağı’ < Moğ. *çaḳu* ‘direk, destek’, fakat Moğ. *çaḳu* < Tk.’den gelmesi muhtemel G. Doerfer 1963 I, no. 174. *Memet cebinden çakısını çıkardı. Babası çakıyı bir bilemiş, bir bilemiş, kılı kesecek kadar keskinleştirmişti.* (Yaşar Kemal 1992ks s. 26). Mecazi mânada: *Çakı gibi dik duruyordu. Kaymakamın önünde sert bir selam verdi.* (T. Apaydın 1991 s. 196). *En ateşli, en ele avuca sığmaz, aynı zamanda da en parlak ve yakışıklı zamanım, tığ gibi, çakı gibi vakitki devrim.* (S.M. Alus 1944 s. 96).

çakı II ‘çakı gibi’ < *çakı* I: *Evinin bir duvarında kahramanlık günlerinin fotoğrafı asılıydı, Kore’ye gitmeden az önce Cumnur Özgecan, çakı bir üsteğmen.* (E. Atasü 1996 s. 178–179).

(Argo) **çakıcı** ‘içkici, ayyaş’ < *çak-* III ? + *-ı-* + *-cı* (b. *alıcı*). *Biraz çakıcılardan olduğu için tepsisini tabak tabak seçme mezeler, kuyuya sarkıtılmış şiselerle donatıyorlar.* (S.M. Alus, Akşam gaz. Mayıs 1941).

çakıl/çağıl ‘akan suyun yuvarlaklaştırdığı taş; küçük taş parçaları’ < EO. *çağıl* a.m. TS 787, M. Räsänen 1969, s. 96. *Lokma yerine çakıl taşı yut sen, baba!* (Z. İlhan 1945 s. 8).

çakıl–, *çak-* fiilinin passivum veya medialis-reflexivum hali, b. *açıl-* . *Bir çivi söküldü, bir yenisi çakıldı.* (F.C. Göktulga 1953 s. 92). ‘asker usulü daha yüksek rütbeden olanı selâmlamak’: *Nöbetçi çavuş içeri girdi. Çakıldı.* (S.V. Örnek 1959 s. 75). *çakılıkal-* ‘yerinde donup kalmak’: *Ömer olduğu yerde çakılı kalmıştı.* (Mahmud Yesari 1930 s. 166).

çakılda– ‘tak tak gibi sert ve kuru ses çıkarmak’ < *çakıl* + ses taklidi kelimelerde */l/* veya */r/* olan son ünsüzden sonra *-la-* yerine *-da-* fiil genişlemsi, b. *alda-* . Krş. *tak tak et-*.

çakıldak ‘tak tak gibi ses çıkaran bâzı cihazlar (ms. değirmen, dokuma tezgâhı, çocuk oyuncağı)’ DS 1043, TS 799, ZTS 32, G. Doerfer 1967 III, no. 1095 < *çakılda-* + fiilden daha çok nomen concretum yapan *-(ı)k* eki, b. *acuk/acık I*). ‘koyunların kuyruk altındaki kıllarına yapışıp kuruyan pislik’ DS 1036, TS 799; ‘pislik, kir’: *Kıçınızın yarım çakıldağı ile Allahın evine gelirsiniz, uyuklar, burayı da kirletirsiniz.* (M. Makal 1980 s. 35). *çakıldaklı* ‘pis, boklu’: *Hökümet bir çakıldaklı Duranâ için yekûn köylüsünü mü ezecek?* (F. Baykurt 1961o s. 95).

EO. **çakıldu**/BSTT **çakıltı** ‘şakırtı, takırtı’ TS 800 < *çakırda-* fiilinden onomatopoetikada normal nomen actionis ekleri olan *-du* > *-tı* ekleri (b. *anırtı*). *çakıltılı çukultulu* ‘takırtılı (ms. yazı makinesi)’; *Hiç unutmam, makinesi şimdiki en köhnelerden daha çakıltılı çukultulu idi. Gürültüsü, sefer tası gibi evin en yukarı katlarından duyulurdu.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 14.11.1944).

çakılıkal–, b. *çakıl-*.

çakıltı, b. *çakıldu*.

AD. **çakım** ‘şimşek’ DS 1043 < *çak-* I + fiilden nomen actionis yapan *-ım* eki, b. *adım I* . *Bir çakım oddur, şakıŋ, ey ḫusrev-i şīrīn-zebān, | Her şerer kim tūşe-i Ferhād-ı miskīnden çıḳar.* (Helākī 1982 [16.yy.] s. 89).

Vicdan niçin Burhan’ı daha çok seviyor? Burhan’ın gözlerindeki mavi çakım, ona hayran olduğu adamı çağrıştırdığından mı? (E. Atasü 1996 s. 117).

çakıntı I ‘parlaklık, şimşeklenme’ < *çak-* + fiilden nomen actionis yapan *-ıntı* eki, b. *akıntı* . *Gök ve deniz baştanbaşa bir pırıltı ve çakıntı idi.* (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 61).

(Argo) **çakıntı** II ‘içki meclisi’ < *çak-* ‘içki içmek’ + fiilden nomen actionis yapan *-ıntı* eki. *Vagonda gizliden gizliye başladık çakıntıya.* (S.M. Alus 1944 s. 153).

çakır I ‘mavi hareli elâ veya bu renkte gözü olan kimse’ TüS 1983 < ET. a.m. Clauson 1972 s. 409, G. Doerfer 1967 III, no. 1090. *İhsan Kâmil gözlükleri altında parlıyan çakır gözlerini kısarak, müstehzi tebessümlerle cevap verdi.* (Fazlı Necip 1930 s. 142). Bu renkteki gözler uğursuz sayılır: *Çakırlar uğursuz olurlar. Bak, şimdi onlar burada olmasalardı, o kuş çoktan gelip ağımıza düşmüştü.* (Yaşar Kemal 1993k *s.* 17). ‘karışık, tam değil, yarım; yeni olgunlaşmaya başlamış meyve; karışık içki’. *çakır pilav* ‘pirinçle bulgurun karıştırıldığı pilav’, *çakır su* ‘yalnız yağmur yağdıktan sonra akan dere suyu’ DS 1044–45. Krş. *çakırkeyf*. Semantik saha itibariyle krş. *ala* I.

çakır II ‘bir cins doğan’ TS 800–801, Meninski 1680 I, 1553 < *çakır* I, G. Doerfer 1967 III, no. 1090. *Havada karaca karaca kartalların, çakırdoğan kuşlarının, akbabaların üleşime dönüştüğünü görüyorum.* (F. Baykurt 1961o s. 302). *çakırcı* ‘padişahla ava giden doğancı’. *Hasan Paşa Harem-i muhteremde doğancı-başı iken çakırcı-başılık ile çıkub ...* (Selānikī 1989 [1599] I, 285–286).

AD. **çakır** III ‘ısırgan otu’, *çakırca dikeni* ‘sarı çiçek açan, uzun ve sert sapı olan diken’ DS 1044 < *çakır* I. *Çakır dikeniyse, hele çöğürse, o zaman semercilerin kullandığı kıyık’la çıkarılır.* (M. Makal 1960 s. 20).

çakır, b. *çağır*.

çakır çukur ‘düzgün olmayan (yol)’ < ikinci uzvu labialisation gösteren çifte tâbir tipinde, fakat mânası ikinci kelimeden kaynaklanır; krş. G. Doerfer 1967 III, no. 1091. Labialisation’lu terkipler için b. *abidik gubidik* [2]. *Yollarsa hem toz toprak içinde, hem de çakır çukurdu, yürümek başlı başına bir belâydı ...* (T. Yücel 1954 s. 58).

AD. **çakırga/çakırka** ‘mazı ağacı’ DS 1044 < acaba *çakırca dikeni* ile aynı mı? *Çakırganın dikeni battı elime.* (İ. Balaban 1968 s. 144).

⊡ ET. *-ğa/-ge* ekiyle teşkil edilmiş hayvan ve bitki isimleri için b. M. Erdal 1991 I, 83, 85. TT.’de bunlardan tek tük misaller vardır. A–E cildinde sadece *çakırga/çakırka* ve *çekirge/çekürge* yer almıştır. Başka mânadaki kelimeler için b. *bilge.* .

çakırkeyf 'hafif sarhoş' < ***çakır*** I ve ***keyf***. Fa. terkip örnek alınarak yapılmış bu tür Tk. terkipler için b. ***açıkgöz*** . ***Üç dört kadeh yuvarlamış, iki kadeh de bana içirmişti. Hacı beyin halini hiç görmeyin. Çakır keyifliği aşıp pürkeyif olmuş.*** (S.M. Alus 1933p s. 168).

AD. **çakırlı** 'alaca' DS 1044–45 < ***çakır*** I + isimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki, b. ***adamakıllı*** [2]. ***Güzsü güzsü kokan sokak eğrelti otlarının üzerinde, kabukları nakışlı karpuzlar, sarı topatan kavunları, çakırlı kırkağaçlar ...*** (M. Başaran 1992 s. 40). 'çakırkeyf': ***Kafası çakırlıydı.*** (M. Başaran 1992 s. 295).

çakırpençe 'tuttuğunu koparan, her şeyde çıkarını arayan (kimse)' < ***çakır*** II ve pençe'den ibaret Fa. usulü terkib. ***Onlar sayesinde bu insanların son derecede hesaplı, hakkının on parasında bile dikkatli ve titiz, alabildiğine açıkgöz ve çakır pençe olduklarını bir kere daha anlardık.*** (A.H. Tanpınar 1961 s. 135). ***Eski Dahiliye nazırlarından Sait Efendi de çakır pençe bir konuşmacı, bir cibelekmiş.*** (S. Birsel 1995 s. 17–18).

AD. **çakırım/çakrım** 'çağrılınca ses duyulan mesafe, kilometre' DS 1046 < ***çağır-*** I + fiilden nomen actionis yapan ***-ım*** eki, b. ***adım I*** , ortadaki kısa ünlünün düşmesi için b. ***arlan-*** . ***Yalan, elinde muti bir av köpeği haline gelmişti. Onu hadiselerin girift ormanına saldığı zaman, bir çakırım uzaktan emniyetle takib edebilirdi.*** (H.Z. Ülken 1941 s. 214).

çakış- 'birbirine geçip kenetlenmek; birbirine tam uymak' < ***çak-*** I fiilinin ortaklık (cooperativum) hali, b. ***alış- I*** . ***Alt yatağa kazağın ön ve arka kısımlarını sermiş. Yeni ördüğü kolun öteki kısımlarla çakışıp çakışmadığına bakıyor.*** (S. Soysal 1979yı s. 25). Mecazi mânada 'birbirine uymak, uyumda bulunmak: ***Gözlerinin önünden, Macideyle ötekinin üstüste çekilmiş iki filim gibi çakışan hayallerini boşuna uzaklaştırmağa çalıştı.*** (H.E. Bener 1956 s. 51–52). ***Çocuklar genellikle uyumlu davrandılar. Selahattin'in konuşmaları televizyondaki bir takım dizelerle çakışmadığı zamanlarda maraza çıkarmadılar.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 33). 'yarışmak, yarış yapmak DS 1045': ***At çakıştırmak suretiyle her iki taraf dolu dizgin düğün odasına hücum ederler.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 67). İki âşık için: ***Okulda, düğünlerde bayramlarda beni hep aşık ecitle çakıştırırlardı, Aşık ecitle Kadirlide bir kahvede bir gece sabaha kadar çakıştığımı şimdi iyice anımsıyorum.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 367).

çakıştır- 'birisinin aklına vesveseli bir şey koymak' < ***çak-*** II fiilinin ***-(ı)ş-tır-*** genişlemesiyle intensivum hali, b. ***anlaştır- II*** . ***Epey dedikodu yapılacak, iş kıvamına getirilecek, bir iki hadise uydurulacak veya bulunacak. Sonra asıl mühimi, gayrı resmî kuvvetler tahrik edilecek: Murtaza Bey vilâyette vali ile konuşurken sureti haktan görünerek iki kelime ile çakıştırabilir de ...*** (M. Körükçü 1953 s. 81). '(***kadehleri çakıştır-***'dan) içki içmek' x ***Efendim, geçen hafta ikisinin de canı Maksuda gidip çakıştırmak ister.*** (R.C. Ulunay 1994 s. 74).

(Konuşma dili) **çakiçak et-** 'gümbürdetmek, çınlatmak' < Fa. ***çak-ā-çak***; krş. ***çakaçak***. ***Madam Viyolet gök gürültüsü gibi ortalığı çakicak ederek içeri girmiş, yıldırım düşer gibi tepeye inmişti. Ağız, ağız değil, bir volkan krateri.*** (S.M. Alus 1933h s. 331–332).

çaklat- 'şaplatmak' < ***çak*** ses taklidi kelimesinden teşkil edilen fiil (causativum genişlemesi ***-t-*** için b. ***acıt-***) . ***Kendi mamulâtından olan şarabın tadı biraz acayıp ... Ben de bozmadım, içince damağımı çaklattım, pek hoş çeşnisi olduğunu söyledim.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 12).

çakmak I 'taşa vurulup kıvılcım çıkarılan çelik parçası' < ET. ***çakmaḳ*** a.m. (***çak-*** işi için alet, krş. ***tokmak***, ayrıca fiilden isim yapan bu ek için b. ***artmak***) G. Doerfer 1967 III, no. 1097, Clauson 1972 s. 409. ***Ḫal āyıḳ güniden bu rāzı çaḳdı, / Oda urdı èli çaḳmaḡı çaḳdı.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 7881). 'aletleri içinde olan modern çakmak' ***Celâl'in çakmağına uzandım. Paketimdeki son sigarayı yakıp paketi buruştura buruştura cücük kadar yaptım.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 70).

çakmak II 'şimşek; korkulu veya öfkeli bakış' < ***çak-*** I. ***Leylānıŋ gözleri tehevvürden çaḳmaḳ çaḳmaḳ olmuşdu.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1928s s. 185).

çakmur, b. ***çaḫmur***.

çaknaş-, b. ***çağnaş-***.

(Argo) **çakoz ol-** 'işi anlamak, sezmek' < ***çak-*** 'anlamak, sezmek' + Yun. asıllı argo tabirlerine benzetmek için ***-oz*** eki, b. ***aforos*** [1]. ***Bir iki derken otel kâtibi çakoz olmuş. Bunu çekmiş bir kenara: "Baba, bize oteli mi kapattıracaksın?"*** (M. Seyda 1969 s. 53). ***çakozla-*** '(gizli bir meseleyi) sezmek, anlamak' F. Devellioğlu 1959 s. 75, H. Aktunç 1990 s. 69 (***-(ı)zla-*** genişlemesi için b. ***alızla-***) : ***Valla Osman abi, bir dubara döndü amma, çakozlıyamadım.*** (Kemal Tahir 1961 s. 70). ***O kadarını bilmiyor ya, çakozladıkları da yok değil.*** (R. Ilgaz 1981 s. 45).

çakrım, b. ***çakırım***.

AD. **çakşur/çahşır/çağşır** 'bir nevi pantalon veya don' DS 1038–39, TS 793–794, R. Dankoff 1991 s. 25 < ya Fa. ***çakşūr*** a.m. ya da Fa. kelime Tk.'den alınma; G. Doerfer 1967 III, no. 1048'e göre aslının Türkçe olması muhtemeldir. ***Bir ḫidmetkāruŋ ki gerçekligi ve ḳılığı dürüst olmaya, iligi dügmesi, ve çaḫşırı ve yırtmacı 'ömrinde sökükden ḳurtılmaya, ol maḳülenüŋ müddet-i 'ömri müptezellikde geçer.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 246).

çaktır- 'çivilerle taktırmak' < ***çak-*** I fiilinin causativum hali, b. ***acıkdur-*** . ***Hemen otobüslerin kalktığı meydana kapı kadar bir tabela çaktır, hemen sevkiyata başla!*** (R. Ilgaz 1962n s. 62).

EO. **çaku** 'iftira' < ***çak-*** II + fiilden nomen actionis yapan ***-u*** (< –ġu) (b. ***alu-satu***). ***Ol kişiye rāz söylemek ż̇āyi' olur kim anuŋ dil pīşesi ġammāzlıḳ ve eli pīşesi çaḳucılıḳ ol.*** (Zajączkowski 1934 [1405] I, 49).

AD. **çal** I 'taşlık yer, çıplak tepe' DS 1046; Türkiye'de ***Çal*** isminde 25 köy ve mahalle ve bir ilçe vardır, bu isimde kaç dağ bulunduğunu tesbit edemedim < Fa. ***çāl*** 'ravine' F. Steingass 1930 s. 386, krş. ***çamçal*** 'müstahkem dağ geçidi' ve ***ḳabçal*** 'dar geçit, yar', ikisi de Moğolcadan, G. Doerfer 1963 I, no. 183, 264.

AD. **çal** ‘ala renk; ben, çil, leke’ DS 1047 < ET. ***çal*** ‘kırçıl’ Doerfer 1967 III, no. 1049, Clauson 1972 s. 417. Krş. Az. ***çal*** a.m.

çal– I ‘elle (ellerle) vurmak’ < ET. ***çal-*** a.m. Clauson 1972 s. 417. ***Bu güft u gū içindeyiken ol siyāh-ı müfsid Örviyyei götürdi, yére çaldı.*** (Ferec 855/1451 v. 177a). ***Ṭaşa çaldı şīşesin nām u nengüŋ, | Oda yaḳdı yuvasın ad u şanuŋ.*** (Eşrefoġlı Rūmī 1286 s. 66). ‘silâhı kaldırarak vurmak’: ***Zindāndan bir ölecek ḫūnī getürüŋ, Kılıcile çalayım, bu sīmber benüm erliġümi görsün.*** (Ferec 855/1451 v. 100b). ***Keçiye bıçaḳ çalıcaḳ oġlaḳ bucaḳda osurur.*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 614). ‘el sürmek, sığamak’ TS 815. ‘diş geçirmek, ısırmak, sokmak’ ***Nā-gāh bir ḳara cānever arḳuru geldi. Aŋa niyze ḫamle ḳıldı, şancdı. Oldaḫı iti dişile atı ucası altında çaldı.*** (Ferec 855/1451 v. 128b). ‘zarar vererek dokunmak’ DS 1060 (çalmak IX): (***bakır çal-***) .

çal– II ‘bir şeye vurarak ses çıkarmak’ < ***çal-*** I. ***Dāye ṣabāḥ durduḳda Rıżvān-ṣādı bulımadı. Sézdügi yérleri çaldı, başarımadı.*** (Ferec 855/1451 v. 30b). ‘bir çalgıyı çalmak’ A. Topaloğlu 1978 II, 118–119: ***Rebābı gökçek çalar-idi.*** (Ferec 855/1451 v. 117a). ***Bir itfaiye arabası geçti. Sirenini çalmıyordu.*** (Ş. İşigüzel 1993 s. 30). Geçişsiz olarak ‘ahenk etmek’: ***Muṭribler her ṭarafda çalarlar, raḳḳāṣlar oynarlar.*** (Ferec 855/1451 v. 44b). ‘ses çıkarmak (ms. saat veya çalgı hakkında)’: ***Zil çalmağa başladı.*** (H.E. Bener 1956 s. 24). Müzik parçası hakkında: ***Caz başladı. Eski bir tangoydu çalan.*** (N. Cumalı 1956 s. 5). Çalgının kendi sesini çıkarması için krş. ***dög-/döv-*** II.

çal– III ‘sirkat etmek’ < ***çal-*** I; aslında herhalde bir argo tabiri, krş. ***çarp-***. ***İttifāḳ étmişler ki bu biżā‘ati bu Ciypür-i mükāriynüŋ elinden şehre gelüb ḳabbānda ḳonmadın ḳapalar*** (metinde ***ḳaḳalar***), ***çalalar.*** (Ferec 855/1451 v. 240a). EO. ***calub çarp-*** ‘talan etmek’: ***Ü Ḫayraboli ve Çorluyı ve vilāyeti varub çalub çarpub gérü gelürleridi.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 18). ***calub çırp-*** ‘hırsızlık etmek’: ***İşi gücü çalsın çırpsın.*** (F. Baysal 1944 s. 215).

çal– IV ‘(çeşitli iş ameliyeleri için; hepsi çal– I’den) ‘ilâve etmek, katmak (yemek pişirirken) DS 1060 çalmak V, TS 315. ’(bir şeyin sathına) sürmek’ DS 1060 (çal– II): ***Kaşlara rastık sürerlerdi, misk çalarlardı ...*** (H.Z. Koşay 1944 s. 328). ***”Oğlum, anan ne sardı başına?” – ”Aha öğretmenim, sabahleyin sıcak sıcak adam boku çaldı.”*** (M. Yağmur 1957 s. 15). ‘yoğurt yapmak için sütü mayalamak’ DS 1059–60: ***Hasan her gün yoğurt çalmak için kendisine lâzım olan mayayı saklamağa mecbur oluyor.*** (Sabahattin Ali 1943 s. 36). ‘(beline, boynuna, başına) sarmak’ TS 819. ‘biçmek (kumaş, elbise)’ DS 1060. ‘silmek, çizmek (yazı hakkında)’, krş. ***çalık*** II. R. Dankoff 1991 s. 15.

çal– V (insan dışı münasebetler için) ‘hafifçe andırmak, bir nüansını göstermek’ (dativus haliyle) < ***çal-*** III. ***Bakıra çalan kızıl yüzleri, parlak kara gözleriyle ova halkına hiç benzemiyorlar.*** (H.Z. Ülken 1941 s. 198). ***Dur bakayım, saçları sarı desem değil, kumral desem değil, ikisine de çalıyor.*** (S.M. Alus 1933k s. 134). ***Hani bir zamanlar bankalarda kapıcılık eden al camadanlı Karadağlılar vardı; dili onlarınkine çalıyor.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 15.4.1941). ***O sabah hava lodosa çalmıştı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1947 s. 62).

çal– VI ‘bir yere yollanmak’ < ***çal-*** IV ? ***Gece oldu rıhtıma çıktım bir başıma. Torbamı sırtıma vurdum, şehre çaldım. Yabancı bir yerdeydim.*** (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 121).

EO. **çala** I ‘biraz, kısmen, natamam’ A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 80 < ***çal-*** + ***–a*** fiilzarfı (gerundium) eki, b. ***arkuru*** ; Tk. dillerinde yaygın, W. Radloff 1905 III, 1877–78, M. Räsänen 1969 s. 97. Semantik gelişme için krş. buçuk, yarım.

AD. **çala** II ‘bir an, bir ara’ DS 1047 < ***çala*** I. Bakınız ***bir çala.***

AD. **çala** III ‘hayvanlara yedirilen tahıl sapları, mısır koçanı’ DS 1047 < Gürc. ***çala*** a.m. E. Cherkesi 1950 s. 242. V. Cangidze 1980 s. 101–102.

EO. **Çalab/ Çalap** ‘Tanrı, Allah’ TS 804–806, ***Çalap Taŋrı*** a.m. TS 806 < M. Erdal 1982 s. 409–415 ***Calab*** < Ar. ‘*köle sahibi’ < ***callāb*** ‘köle ithal eden’. ***Elin yüzine sildi, ”Şükr Çalabum saŋa!” dédi.*** (Ferec 855/1451 v. 50b). ***Gerçi azdur bu ‘ibadet zaḥmeti, | İlle çoḳdur Ḥaḳ Çalabuŋ raḥmeti.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] s. 52 no. 332). ***Çalaba çoḳ şükür olsun, ulu Sulṭān geldi.*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 8).

çalaçakmak ‘savaş gürültüsü ile dolu’ < ***çal-*** ve çakmak ‘şimşek’den müteşekkil görünen bu terkip belki çakaçak veya çakiçak’ın tahavvülüdür. ***Cezayirin çebellerinde kendi Mustafa Kemallerini bulan ve altı yıldır bağımsızlık uğrunda çalaçakmak döğüşen Cezayirden yana konuşmazsa, böyle Türkiye’nin kurtuluşçuluğu nerde kalır.*** (F. Erdinç 1969 s. 173).

AD. **çalak** ‘işaret, iz’ DS 1948 < ***çal-*** I + ***-ak***. ***çalakla-/çakkakla-*** ‘araştırmak; ivedilikle aramak DS 1019, 1058.

O. **çalak** ‘çevik, becerikli’ < Fa. ***çālāk*** a.m. ***Ṣad hezārān āferīn Rabbü l-ʿālemīne, ṭabʿ-i pāküŋe, ḫāṭır-ı çālāküŋe!*** (Ferec 855/1451 v. 138a).

çalakalem ‘durmadan, düşünmeden, sür’atle (yazmak)’ Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 49 < ***çal-*** + ***-a*** fiilzarfı (gerundium) eki ve kalem, yâni ”kalem çalarak”. Bu ve bu tipten olan öteki terkiplerde fiil Tk. gramerine mugayır nesneden öncedir. Bu terkip tipine örnek olabilecek Fa.’da bir ifade tarzı bulunmuyor (bulunsa ****ḳalam-zanān*** şeklinde olurdu ve gene fiil nesneden önce olurdu). Onun için bu tipin ortaya çıkmasını araştırmak lâzımdır. ***Banknotlar destelerle gelip masaların üstüne yığılıyor, alelacele varakalar kesiliyor, çalakalem defterler dolduruyor.*** (S.M. Alus 1934 s. 36).

çalakamçı 'kamçıyı vurarak' < *çal-* + *-a* fiilzarfı (gerundium) eki ve *kamçı*; bu terkip tipi için b. *çalakalem*. 'bütün ayrıntılariyle at arabası' DS 1049.

çalakaşık 'çabuk çabuk kaşıklıyarak' < *çal-* + *-a* fiilzarfı (gerundium) eki ve *kaşık*. Terkip tipi için b. çalakalem. *İri iri ekmeği koparıyor, çalakaşık gidiyor mantıya.* (Tarık Dursun K. 1955 s. 64).

O. **çâlâkî** 'çeviklik, çabukluk, uyanıklık' < Fa. *çālākī* a.m. Nomen abstractum yapan Fa. *-î* için b. *bazî* . *Bu muvaffakıyet, sıhhati üzerinde bir mucize tesiri göstermiş gibi idi. Zihninde bir küşayiş, hareketlerinde bir çâlâkî!* (H. Taner 1954 s. 72).

AD. **çalakop/çalkap** 'çalı çırpı kesilen bıçak' DS 1019, 1058 < Yun. τσαλουκοπους (*tsalukópus*) a.m. (*tsalí* 'çalı' < Tk. *çalı* ve *kóptō* 'kesmek') Ch. Tzitzilis 1987g no. 545.

Çalap, b. *Çalab*.

çalar, b. *çilar*.

çalar saat 'saatleri çalarak bildiren saat' < *çal-* fiilinin genişzaman fiilsıfatı (participium aoristi) ve *saat*, Meninski 1680 II, 2517: *Ol dem hemān Şanşar Muṣṭafā bir yol ḳoynundan bir pala çıḳardı ki çalar sa'at gibi sadālar vėrdi.* (Ş. Elçin 1977–78 [1876] s. 210).

çalataban 'paldır küldür (kaçmak, koşmak)' < *çal-* + *-a* fiilzarfı (gerundium) eki ve taban; terkip tipi için b. çalakalem. *Haydarpaşa'da, Papazın bahçesi çayırlarında, ellerinde yarımşar limon, yalaya yalaya, çala taban koşuyorlar!* (S.M. Alus, gaz. ve tarih mâlum değil).

AD. **çalba** 'adaçayı' < Lât. *salvia* a.m. ve birçok dillerde müştakları var (b. ms. P. Skok 1973 III, 197).

çalbadar, b. *çalpatur*.

çalçene 'hep konuşan, çenesi düşük' < *çal* fiilinin 2. şahıs tekili emir hali ve konuşmak eyleminin esas vücut uzvu olan *çene* (krş. *dalburun*), fakat bu iki unsur birbirine nasıl bağlanmıştır? *Çene çall* gibi bir cümlenin devrik haliyle mi karşı karşıyayız? *Bilirdi teyzesinin çalçene, huysuz kadın olduğunu.* (M. Seyda 1974 s. 127).

AD. **çaleser** 'yıkanmak amaciyle yerde yapılmış çukur' ZTS 1976 s. 32 < Kürt. *çal-a-sar* (?) (*çal* 'çukur' ve *sar* 'soğuk', yâni "soğuk çukur") A. Tietze 1982z no. 39.

çalgavur, b. *çalkağı*.

çalgı, b. *çalgu*.

çalgıhane 'çalgı çalınan yer, eski zaman konser salonu' < *çalgı* ve *hane*, b. *abdesthane/apteshane* . *İşte o esnada çalgıhaneler, meyhaneler, kahvehaneler açıldı.* (S.F. Abasıyanık 1955 s. 47).

AD. **çalgın** '(cin tarafından) çarpılmış' < *çal-* I + participium passivum mânasında sıfat yapan *-gın* eki, b. *akkın* . *Atının gıçını gırdım, yarın söyle bi-daha bėle işler yapmasın, yoḫsa gendiyi çalgın ederim.* (A. Caferoğlu 1945 s. 6).

çalgu/BSTT. **çalgı** 'musikî aleti' < *çal-* II + fiilden nomen instrumenti yapan *-gı*/EO. *-gu* eki (b. *açgı*) . *Onlarla geziyor, eğleniyor, çalgı cümbüş vakit geçiriyordu.* (Sabahattin Ali 1937k s. 26). *Ne-var çalġuda aŋlamazsa bām zīr, | Ḳuş ünin işitse iŋiler faḳīr.* (Ferheng-nāme-i Saʿdī 1340/42 s. 38).

çalı, b. *çalu*.

EO. **çalıcı** 'çalgıcı' TS 807, Meninski 1680 I, 1556 < *çal-* II + fiilden âdet ve meslek ismi yapan *-i* ve *-cı* eklerinden müteşekkil *-ıcı* genişlemesi (b. *alıcı*). *Reng-ā reng ḍonlar geymişler, çalıcılar-ile, raḳḳāṣlar-ile şeh-zādei almaġa geldiler.* (Ferec 855/1451 v. 44b). Fakat RD. *çalıcı* 'hırsız' O. Blau 1868 s. 211 *çal-* III'e dayanır.

AD. **çalık** I 'yara, çıban izi; kesik; yüzünde yara izi bulunan' DS 1054, TS 808, Meninski 1680 I, 1558, R. Dankoff 1991 s. 25. < *çal-* I + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-ık* eki (b. *açık*). *Kime beŋzetsem anı? Bir yėre baḳan āfitāb? | Māh ise yüzi çalık, her-cāyī şehr oġlanı-dur.* (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 285). 'çarpık, yamuk' DS 1054: *Bu arada kenarı boğaza göre çalık leğeni Cuma'nın çenesi altına sürdü, ılık suyu lıkırdatarak yıkadı.* (F. Erdinç 1973 s. 74).

çalık II 'cin çarpmış gibi, hastalıklı, yüzü solgun, sakat' < *çalık* I. *Çalık bir güneş.* (N. Meriç 1965 s. 10). *Yüzüne iğneyi batır, irini al! Cehresinin çalıklığı sadriesbakın oğlununkinden beter.* (S.M. Alus 1933p s. 82). 'normal insan gibi hareket etmeyen': *Bi çalık garı bu Naciye gız. Ha düşünür, ha düşünür.* (N. Meriç 1965 s. 10). 'delice hareket eden, haşarı; gemtutmaz, idaresi zor (at)' TS 807–808, 808–809. G. Doerfer 1967 III, no. 1052.

O. **çalık** III 'silinmiş, çizilmiş (yazı)' Meninski 1680 I, 1558, M. Sertoğlu 1958 s. 62 < *çal-* IV + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-ık* eki, b. *açık I* .

EO. **çalım** I 'vurma hareketi, vuruş; vuruş mesafesi, kılıç vururken çizilen daire' DS 1055, TS 809–810. < *çal-* I + fiilden nomen actionis yapan *-ım* eki, b. *adım I* . *Ḫusrevān-ı 'ālī-cāhuŋ saġ cānibinden yanaşub, gendüsi anlaruŋ çalımında ola, anlar gendünüŋ çalımına düşüb emr-i ber-'as olmaya.* (ʿĀlī 1982 [1581] s. 231). Mecazi mânada (bir işin) *çalımını al-* 'nasıl yapıldığını tecrübe ile öğrenmek': *Öğleden sonra ellerim hayli kırılmış, bayağı çalımını almıştım işin.* (M. Başaran 1955 s. 23). *çalımına getir-* 'bir işe veya söze fırsat bulmak, punduna getirmek': *Egoist insanların en sık kullandıkları ben kelimesi gibi, asalet sözünü dilinden düşürmez, bir çalımına getirip bu konu üzerine söz açmadığı gün olmazdı.* (A. Çakır 1949 s. 22–23). *çalımla-* 'Oyunda topu karşı tarafa kaptırmamak için el, ayak ya da vücutla şaşırtıcı hareketlerde bulunmak' TüS 1983 *Halam kızı kulak vermiş*

radyoya: "Kadri geldi ... Kadri çalımladı ... Kadri verdi ... Kadri atlattı ... Kadri kıvırdı ..." (A. Nesin 1965 s. 8).

çalım II 'gösteriş, kurum, caka' < *çalım* I. *Şunun çalımına bakl "Arabam var, çiftliğim var. Herkesten başka yaşıyorum, yiyorum, içiyorum, eğleniyorum" diye düşünüyor olmalı.* (C. Yörük 1957 s. 95).

EO. **çalın–** I 'yaralanmak' TS 810 < *çal-* I fiilinin passivum hali, b. *acın-* I . AD. 'cin çarpmak; inme inmek; delirmek; tutulmak, vurulmak; rüzgâr veya sıcaktan bozulmak (ekin hakkında)' DS 1055–56, R. Dankoff 1991 s. 25. *Salih büyülüydü, dünyaya çalınmıştı. Neyi, nerede görse şaşırıveriyordu bu büyü karşısında.* (Yaşar Kemal 1976 s. 60).

çalın– II, *çal-* II fiilinin passivum veya reflexivum hali, b. *acın-* I ve *acın-* II.: *Ajans bitince plak çalınmaya başladı. Sağda ve soldaki kahvelerde de çeşit çeşit şarkılar çalınıyor.* (O. Akbal 1946 s. 44). *Bildiler ki çalınan rebābdur.* (Ferec 855/1451 v. 120a). *çalınmış* 'üstüne bir şey sürülmüş': *Kimi büyükçe kartonları kesip yapıştırıyor. Kimi fırçadır, ucu çalınmış tahta parçasıdır, eline ne geçirmişse, harıl harıl yazıyor.* (F. Erdinç 1973 s. 27).

AD. **çalın–** III 'kendi üzerine sürmek' < *çal-* IV fiilinin reflexivum hali (b. *acın-* II) . *Her akşam tuzlu su çalınıyorum, öğretmenim.* (M. Yağmur 1957 s. 11). 'kendi kendine aranmak, yoklamak' DS 1056: *El yordamiyla ciğara tabakasını aradı: Ulan şu tabaka nereye gider? Çalınırım bulamam.* (Kemal Tahir 1957r s. 119). 'örtünmek, sarınmak' DS 1056. . 'silinmek (yazı hakkında)' TS 810.

EO. **çalış** 'savaş, muharebe' TS 811 < ET. *çalış* a.m. (*çal-* I fiilinin ortaklık hali aynı zamanda *-ış* eki varmış gibi nomen actionis oluyor, b. *apış*) . *Eyle çalış [ve] uruş eylemişdür ki evşāfı imkān-ı taḳrīr u taḥrīrden bīründur.* (A. Bombaci 1946 [1560] s. 300). *çalış ḳıl-* 'savaşmak, muharebe etmek' TS 811 (bu tür tabirler için b. *aldırış et-*): *Yolumuzı kim vurursa, ileyümüze durursa, | Duravuz çalış kılavuz, dartavuz ḳılıç uravuz.* (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 36).

EO. **çalış–** I 'savaşmak, vuruşmak' TS 811–812 < ET. *çalış-* a.m. (*çal-* fiilinin ortaklık hali) Clauson 1972 s. 421. *Ġāzīler daḫı gördiler kim bu kāfirler ġāyet eyü himmetler ėtmişler kim İslām leşkerilen eyü çalışalar.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 179).

çalış– II 'uğraşmak, emek sarfetmek' < çalış– I. *Aḥālīniy, köylünüy boyununu büken, çalışub çabalayub rāḥat edeceği bir zamānda ḳarşūsına dikilen ağalar, eşrāf bu civārda daḫi mevcūddur.* (Aḥmed Şerīf 1326 s. 294). 'işlemek' (bir cihaz hakkında). *Daha kurgusunu ilk büküşte canlandı. Çalışmağa başladı saat.* (M. Seyda 1974 s. 57).

çalışkan 'çalışmak âdetinde olan, çalışmayı seven' < *çalış-* II + fiilden o işi âdet edindiğini gösteren sıfat yapan *-kan* eki, b. *alıngan* . *"Türk Milleti çalışkandır, zekidir. K. Atatürk."* (T. Apaydın 1991 s. 328).

AD. ***çalk–** 'çalkalamak' DS 1058 < yalnız bir yerden bildirilen kelime *çalka-* fiilinin hatalı bir kaydı olabilir (fakat b. *calkın-*). Başka kaynaklarda bulunamadı.

çalka– 'silkmek, sarsmak' DS 1057, TS 812 < M. Räsänen 1969 s. 97'ye göre *çal-* 'vurmak' ile *çayka-* 'çalkalamak' fiilerinin karışımı. *Bir gün muḫālif yėl çıḳdı, gemiyi çalḳadı.* (Ferec 855/1451 v. 195a). Mecazi mânada: *Küffār ordusuna naẓar eyledi gördü ki bir baḥr-i bī-pāyāndır, sahrāyı çalḳayor.* (M. Naʿīmā 1280 I, 149).

AD. **çalkağı/çalkavu/çalgavur/çalkay/çalkak** 'tahıl elemeğe yarayan alet; mısır kalburu; pamuk kozasını temizlemekte kullanılan en seyrek kalbur; yoğurdun yağını almak için kullanılan ağaç; testi yayık' DS 1051, 1056, 1058 < *çalka-* + fiilden nomen instrumenti yapan *-ğı/-gi* eki, krş. *bileği, burgu. On yıldır bozuk bir çalkavu var bizde. Onbeş yıl önce bir parçasını Demirci'ye, bir parçasını Ağaçlı'ya koydular, "Bize nerden oy fazla çıkarsa bütününü oraya yerleştireceğiz" dediler.* (M. Makal 1975 s. 64).

çalkala–/AD. **çalpala–** 'silkelemek, karıştırmak; yoğurt, pekmez gibi şeyleri sulandırarak ezmek' DS 1061 < *çalka-* + kökü ünsüzle biten fiillerden *-ala-/-ele-* (b. *avkala-*), kökü ünlü ile biten fiillerden *-la-/-le-* ekleriyle (ms. *okşala-, yaykala-*) diminütif–iteratif fiil yapan genişleme (yahut, hakikaten böyle bir fiil varsa, doğrudan doğruya **çalk-*'dan). *Esmer, uzunca boylu, ince yapılı, tirşe gözlü kız metelikle baklaları bir iki çalkaladıktan sonra açtı ağzını: ...* (O.C. Kaygılı 1939 s. 10). *Üstüme başıma bakamaz oldum. Elimi yüzümü soğuk suyla çalpalayıveriyorum. Pislik içinde yüzüyoruz ya, aldırdığım yok.* (M. Makal 1950 s. 43). *çalkalan-* 'silkinmek; dalgalanmak; titretilmek': *Büyük kalçalarını sağdan soldan gösteriyor, göbeği erkeklere karşı kıvır kıvır istifham işaretleriyle çalkalanıyordu.* (F.C. Göktulga 1953 s. 111).

AD. **çalkama** 'ayran' DS 1057, K. Emiroğlu 1989 s. 66 < *çalka-* + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-ma* eki, b. *bazlama* . *Çay bişireyim mi, çalkama yapayım mı?* (F. Baykurt 1971t s. 14).

AD. **çalkamaç** 'şekerden veya pekmezden yapılan şerbet' DS 1057 *çalkama aş* b. *bazlamaç* .

AD. **çalka malka ol–** 'kaynamaya başlamak, çalkalanmaya geçmek' < isim haline gelmiş emir sıygası ve labialisation'a uğramış echo word" (başka misal bulamadım). Labialisation'lu terkipler için b. *abidik gubidik* [2], , "echo word" için b. *alay malay* . *Köyün içi çalka malka olmuş. Adamlar Velikul'a "gözaydın" etmişler. Çayını gayfasını içmişler.* (F. Baykurt 1971t s. 65).

çalkamçı et– '(atı) kamçılıyarak koşturmak' DS 1057 < *çal-* I'den emir ve kamçı; bu terkip tipi için b. *çalçene. Yıllar geçip en küçük gezgin oğlan, anasını,*

babasını, ağalarını ve bacısını özlediğinde çalkamçı etti atına ... (A. Kutlu 1991 s. 26).

çalkan– 'çalkalanmak, çakalanarak yürümek' TS 812 < *çalka-* fiilinin reflexivum hali (b. *acın-* II). *Ancak o gece Sabir Efendi ailesi yeni, ve evvelkilere nisbetle daha etraflı bir dedikoduyla çalkandı.* (E.E. Talu 1939 s. 47).

çalkantı 'dalgalanma' < *çalka-* + fiilden nomen actionis yapan *-ntı* eki, b. *akıntı* . *O günden bugüne kadar, denize atılmış bir tahta parçası gibi, hayatın çalkantıları üzerinde yüzdüm durdum.* (H. Aytekin 1945 s. 74).

çalkap, b. *çalakop*.

çalkaşık 'kaşıklama yarışı' < *çal-* II fiilinin emir hali ve kaşık; terkip tipi için b. *çalçene*. *Herkes pilâva çalkaşık girişmişti.* (Orhan Kemal 1954b s. 140). *çalkaşık et-* 'kaşıklamak': *Sıcak sıcak yemek, ooh! Ekmeğini doğrar, çalkaşık edersin!* (Orhan Kemal 1954y s. 11).

AD. **çalkatura** 'hayvan sayımı' DS 1058 < *çārvā-dār* (b. *çalpatur*) *ağa* (?),/r/ /l/ gelişmesi için b. *amelikan* . *Yarın sabah erkenden herkes davarını sığırını evden dışarı çıkarmıyacak! Çalkaturacı geliyor köyümüze haaa!* (H. Aytekin 1945 s. 59).

çalkavu, b. *çalkağı*.

çalkay, b. *çalkağı*.

AD. **çalkın–** 'çalkalanmak, çalkanmak' < **çalk-* fiilinin (hakikaten böyle bir fiil varsa) reflexivum hali, yahut da *çalkan-* fiilinin bir varyantı. Reflexivum hali yapan *-(ı)n-* için b. *acın-* II . *Koy çalkınır gayrı!* (Orhan Kemal 1954b s. 280).

EO. **çalk koyun/çalkoyun** 'sırt üstü (yatmak)' TS 813–814 < krş. *yüzü koyun* A. Bodrogligeti 1972 ??. *'Avratıŋ çalḳ ḳoyun yatırmış.* (P.N. Boratav 1995 s. 111). *"Vah! Ben ölmüşüm!" dėr. Hemān çal ḳoyun yatur.* (a.e. s. 124).

AD. **çalla–** 'görmeden el yordamıyla aramak, yoklamak' DS 1058 < krş. *çalakla-/çallakla-* + ??.

AD. **çallan–** 'dolaşıp aranmak' < *çalla-* fiilinin reflexivum hali. *O kadar sıkı da çalışıyordu ki derse! Beşi bitireceği yıl oraya buraya çallanmağa başladık. Bir yandan Enstitu sınavına girdi, bir yandan Gedikliye başvurdu.* (F. Baykurt 1969 s. 21).

AD. **çalma** 'başörtüsü; sarık' DS 1059, TS 815, R. Dankoff 1991 s. 25 < ET. *çalma* başka mânalarda Clauson 1972 s. 420, 'sarık' < *çal-* 'sarmak' M. Räsänen 1969 s. 97, A. Tietze 1982z no. 24. Fiilden nomen concretum yapan *-ma* eki için b. *akıtma* . *Kej raḳībüŋ ben, eyā serv-i sihī, şimdiye dek | Taḳyecaḳ şanur idüm başını, çalmalı imiş.* (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 95).

çalpala–, b. *çalkala-*.

çalpara 'parmaklara takılıp çalınan zil' Meninski 1680 I, 1556 < *çarpara*; /r/ > /l/ değişimi *çal-* II, krş. *amelikan* . *Oyuna kalkdılar. Ḳol ḳol üstüne atıldı, boş ḳalan elleriŋ parmaḳları çalparalıḳ ediyordu.* (H.R. Gürpınar 1339 s. 142).

AD. **çalpatur** 'katırcı, kervancı' DS 1061 < Fa. *çārpā-dār* a.m. (*çār-pā* 'dört ayaklı hayvan' (*çār/çahār* 'dört' ve *pā* 'ayak') ve *-dār* 'malik olan, sahibi'). A. Tietze 1969 no. 31. *calbadar* 'at veya katır kervanının önünde giden hayvan' DS 1050. /r/ > /l/ değişimi icin b. *amelikan* .

AD. **çaltı** 'dikenli çalı' DS 1062, ZTS 33 < ?? *Padişahı tutuyorlar, katırın kuyruğuna bağlayıp da bir çaltı kıstırıyorlar kuyruğunun altına, haydı bakalım! gidiyor.* (M. Tuğrul 1969 s. 257–258).

çalu/ BSTT. **çalı** 'böğürtlen gibi bodur ağaç' < Tk. dillerinde yaygın b. M. Räsänen 1969 s. 97; M. Räsänen kelimeyi istifham işaretile *çal-* fiiline bağlıyor. *Nāgāh bir çalu dibinden bir keklik uçdı.* (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 254). *Ol vaḳtden bėrü yalan danuḳlaruŋ tüsi oŋmadı, zāġ ḍaġda, bayḳuş vīrānede, serçe çaluda, 'akke başını oŋine bıraḳmış-dur.* (Ferec 855/1451 v. 108 a–b). *Ve ḳadīmü l-eyyāmdan ilā hāẕe l-ān odunı ve çalısı herkese mubāḥ ḳılınub...* (Ö.L. Barkan 1943 s. 338). *çalı çırpı* 'kolayca ateş yakmaya yarayan ince ağaç dalı, kuru ot gibi şeyler': *Üzerleri toprāḳla çalı çırpı ile örtülmüş birer kümese beŋzeyen evler görüldüğü ḥālde dīgerlerinde muntaẓam binālarda, olduḳca temīz giyinmiş insānlar, bir eşer-i ḥayāt muşādif-i naẓar-ı dikḳat oluyordu.* (Aḥmed Şerīf 1326 s. 219–220).

çalyaka et– 'yakasına yapışmak, yakalamak, ele geçirmek' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 49, Meninski 1680 I, 6555 < *çal-* I ve yaka, terkip tipi için b. *çalçene*. *Baḳalım ḍamdan, bacadan, dīvārdan atlayub yaḳayı ḳurtara bilir isek ne a'lā ḳaçamaz isek bizi çal yaḳa edenleriŋ merḥametlerini celb içün laḳırdı ḥāżırlamadan ġayrı çāre yoḳ.* (H.R. Gürpınar 1316 s. 384–385).

çam b.m. (iğne yapraklı ağaç) < kelimenin yaygınlığı için b. M. Räsänen 1969 s. 97. *Ve Uyvar ḳal'asına ra'āyā ṭāyifesi dār-ı ḥarbden getürdükleri ve nehr-i aga ile sal ėdüb gelen çam taḫtasından ve sāyir kerāsteden her 'arabadan beşer aḳca alınub ...* (Ö.L. Barkan 1943 s. 315).

AD. **çaman** 'kebap, pirzola: ıskaralık et' DS 1063, ZTS 33 < Erm. *çaman* 'kimyon' veya Ar. (Suriye dial.) *çámman* 'çemen' ve ondan *çámman* 'saupoudrer de cumin des prés' A. Barthélemy 1935 s. 138. Krş. *çemen* I.

çamariva/çımariva (gemicilik tabirlerinden) 'gabyerlerin direklere çıkması için kumanda' L, Gürçay 1943 s. 25, 110 < İt. (Venedik dial.) *ciama arriva* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 44 not 1.

çamaşır 'iç giysisi' Meninski 1680 I, 1561 < *cameşuy* 'çamaşır yıkayan'. Ünlüden sonra inorganik bir /r/'nin hypercorrection vasıtasıyla türemesi için b. *alengilli/alengirli* ve nomen agentis'ten bir nomen instrumenti, daha geniş mânada nomen concretum çıkması hadisesi için b. *borazan* . *Ẕāten çāmaşır azgını iki üç yerinden yamalı.* (Aḥmed

Rāsim 1334 s. 9). 'kirli çamaşırı yıkama işi': *İşte o zamandan beri dadım tahtaya, çamaşıra gider, ben de ona yardım ederdim.* (A. Atasoy 1940 s. 24–25).

AD. **çambuna** 'bir çeşit düdük' DS 1064 < Yun. *τσαμπουνα* (tsambúna) < İt. *zampogna* < Lât. *symphonia* < EYun. *sym-phonía* 'aheng' A. Tietze 1955 no. 268.

AD. **çamça** 'ağaçtan oyularak yapılmış kepçe' DS 1964 < Fa. *çamça* a.m. (*çam* 'büyük kepçe' + *-ça* küçültme eki, b. *bağçe*) .

AD. **çamçak** 'ağaçtan oyulmuş saplı su kabı' DS 1064 < Meninski 1680 I, 1649 ve M. Räsänen 1969 s. 98'e göre *çamça* 'kepçe'den – mâna bakımından çok uygun; sonundaki /k/ ilâvesinin izahı güç; *çapçak* I'in varyantı olması daha muhtemeldir. *Bihter'in çamçağından bir kaç damla ayran mantosuna döküldü.* (Aka Gündüz 1940 s. 231). Krş. *çapçak.*

O. **çamçarşu** 'her tarafta, büsbütün' Redhouse 1890 s. 703 < Fa. *çār sū* 'dört taraf' + reduplication + /m/ tezat ünsüzü, b. apak . *Bir şofa üstünde taḫt üzerinde bir er ve bir zen şüreti olub her birinüŋ bir eli üzerinde ya'nī birinüŋ şağ elinde ve birinüŋ şol eline birer – zirā' çam çarşu zācdan bir levḥ nihāde olunmuş.* ('Alī 'Azīz 1268 s. 126–127).

AD. **çamdı** 'tavan' DS 1064 < ?? *Bıgün kose ġardaşlar gelir, su isterlerse bardaġanan vėrme, tasinan vėr. Bardaġanan vėrirseŋ çamdıdaki yaġ derisini goreller, çalallar.* (M. Räsänen 1933 I, 109).

AD. **çâmel/çeğmel** 'eğri, kavisli' DS 1064, 1107 < ?? *Gözler öşek öşek, kaşlar câmel câmel, yanaklar alma gimi, dodaklar kiraz gimi, ağız güccuycek, bel inceciḳ!* (T. Yücel 1954 s. 76).

AD. **çamıç/çemiç** 'dut kurusu; kuru üzüm' DS 1065, 1129 < Erm. *ç'amiç'* a.m. R. Dankoff 1995 no. 585, krş. Gürc. *çamiçi* a.m. E. Cherkesi 1950 s. 242. *Çemiç gelsin, ġoġurġa gessin, çerez iki ġuplu, yallâh dėyince, polatnan geliyi.* (A. Caferoğlu 1944 s. 97).

çamır, b. *çamur.*

AD. **çamış** 'huysuz, çifteli, hırçın (at, katır hakkında)' DS 1065, TS 820 < Ar. *şamūş* a.m. *Ne ġanber beni bıraḫır, ne 'Alī Ḫaccanıŋ, o çamış ḳaṭırıŋ payvandını çözer.* (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 171). Krş. *semuş.*

AD. **çami** 'taze peynir' DS 1065 < EYun. **τραφιον* (*tráfion) a.m. [Tsak. dial. /tr/ > /ç/] Ch. Tzitzilis 1987g no. 536, fakat b. K. Karapotosoğlu 1999 no. 62.

AD. **çampara/çanpara** 'zil, arabaların ses çıkarması için tekerleklere konulan demir levha' DS 1065, 1071 < *çarpara. Eskiden geceleri Çukurova'da yürürken, uzaklardan, karanlığın ötelerinden arabaların çamparalarının sesleri tok, koygun gelirdi.* (Yaşar Kemal 1955ç s. 25). *Arabacık büyümüş büyümüş; çamparaları bir güzel ses çıkarıyordu sabahın içinde...* (M. Başaran 1962 s. 64).

çamuha/çumua 'düşük kaliteli sünger' D.J. Georgacas 1978 s. 142 < Yun. *τσιμουχα* (tsimúḫa) a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 865. *Bizimle kesiştikleri paranın içinde yemek diye verdikleri yenir değil. Ancak çumua çıkarmaya gücü yetenin yövmiyesiyle oynuyorlar.* (Füruzan 1982g s. 198).

çamur/çamır I b.m. (vıcık toprak) TS 819 < Tk. dillerindeki yaygınlığı için b. M. Räsänen 1969 s. 98. Madde'nin ilk varyantındaki fonetik gelişme için b. *abuk . Bu Ergene köprüsinüŋ yėri evvel ormanlıġıdı, çamur ve çökegidi.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 104). *Koskocaman bir otomobil çarşıyı hızla ikiye biçti. Dükkânlara, incecik kaldırımdaki insanların üstlerine başlarına çamurlar sıçrattı.* (Yaşar Kemal 1976 s. 85). Mecazi mânada: *Dana Meḥmed tevḳīf edildi, edilmek üzere diye rivāyetler de dönüyordu. Bundan Ḥacı Ḳadīre de çamur şıçrayacaḳdı.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 376). AD. *çamur çaylak/çamur çökek/çamur gömük* 'bir çamur denizi, dipsiz çamur': *Artık çocuklar okuyacakları bir yapıya kavuşmuşlar, köylüler çamurda çaylakta çıkamadıkları şehir yolunun bayağı bir yol haline getirilişini dünya gözüyle görmüşlerdi demek.* (M. Makal 1971 s. 101). *Şeytanım diyor, bastır şunu suya, boğulana dek bırakma ensesini. Kalsın çamurda çökekte.* (A. Ağaoğlu 1980d s. 36). *Emme ḥayvanın ayağı sağlam-mı, ḳorḫma sür, git, ne çamır var ne gömük!* (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 115).

(Argo) **çamur** II 'terbiyesiz, ahlâksız, yapışkan, sırnaşık' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 49, F. Devellioğlu 1959 s. 76 < *çamur* I. *Haydi oradan, olan çamur! Top gibi karıyı böyle diye diye tahtalı köye gönderdiğinizin daha senesi olmadı.* (Umran Nazif 1948y s. 70).

çamurcıl/çamurçıl 'nadir ve kıymetli bir cins yaban ördeği; balıkçıl' C. Avcı 1937 s. 111, DS 1066 < *çamur* + bâzı kuş isimlerinde görülen *-cıl/-çıl* eki (J. Deny 1921 no. 547), b. *balıkçın .*

çamurlan- 'sululanmak, cıvımak, sarhoşlukta edepsizleşmek' < *çamur II* + isimden fiil yapan *-lan-* genişlemesi, b. *abaplan- . İki kadeh yuvarladı mıydı, başlar dayak yeyinceye kadar çamurlanmıya.* (O.C. Kaygılı 1939 s. 219).

çamurlaş- 'edepsizleşmek, (birisine) kaba hakaretlerle hücum etmek' < *çamur* II + isimden '... haline gelmek' mânasında fiil yapan *-laş-* genişlemesi, b. *bayramlaş- . "Aman eskici başı, düşün de söz ver. Perşembe tez gelir. Buraya gelince çamurlaşırım!" — "Çamurlaş." — "Sonra karakolluk olmaz mıyız?"* (M.Ş. Esendal 1958m s. 58).

çaŋ/çan I b.m. 'ses çıkaran madenî cihaz' < ET. *çaŋ* Clauson 1972 s. 424; Clauson'a göre bu kelime ses taklidi kelimelerden de olabilir yahut Çince *çēng* veya Fa. *çang*'dan alınma olabilir. EO. kelime de ET. ya da Fa.'dan geçme olabilir. Mefhumu taşıyan unsurlar Budizm, Hristiyanlık ve deve kervanlarıdır. *Ṭaşradan ġavġā u ġalebe işidildi, çaŋ āvāzı geldi.* (Ferec 855/1451 v. 121b). *Billāhi 'acab mı yıḳılub gitse kilisā, / Ot ṭıḳdı senüŋ kūyuŋ çaŋına, cānā.* (Ẕātī 1967 [16.yy.ın ilk yarısı] I, 19). O. *çaŋ sā'at* 'zamanı çalarak bildiren saat' (lüks eşya arasında zikrediliyor) *... ke-ẕālik zerrīn ve sīmīn devātlar ve zer-endūd çaŋ sā'atler ve bunlaruŋ emṡāli*

edevāt-ı muraṣṣa'āt ile zīb u zīnet ... ('Ālī 1587 v. 139b).

RD. **çaŋ** II 'haç' O. Blau 1868 s. 211 < *çaŋ* I.

AD. **çana** 'kızak' DS 1067 < Tk. dillerindeki yaygınlığı için b. M. Räsänen 1969 s. 98, G. Doerfer 1967 III, no. 1129'a göre kelime başka dilden alınma değil, eski bir **çan-* fiilinden neş'et etmiştir. Rusça ve başka İslâv dillerindeki *sana* a.m. ile olan benzerliği M. Vasmer 1955 II, 576–577'e göre tesadüfidir.

çanak 'yayvan çukurca kab' < ET. *çanaḳ* a.m. Clauson 1972 s. 425, G. Doerfer 1967 III, no. 1125 [*çan* + *-(a)k* küçültme eki, b. *bardak* ; M. Räsänen 1969 s. 111'e göre *çin* ve *ayaḳ*'tan, T. Tekin 1997 s. 171'e göre ET. *çan* (Çin. *çan* 'a cup for wine or fat/oil') + *-(a)k* küçültme eki. *Buyurtdi, bir çanaḳ yiyecek getürdiler.* (Ferec 855/1451 v. 38a). *çanak tut-* 'davranışları ya da sözleriyle kötü bir karşılığı hak etmek' *Şimdiyse ilişkilerimizdeki çatakları derinleştirip, oyuklar oluşmasına çanak tutar olmuştuz bu düzenlemeler.* (U. Alpay 1999 s. 9). *çanaklık* (gemicilikte) 'direğin üstündeki gözetleme yeri' (boş çanakları muhafaza etmek için kullanılan bir sepete benzediğinden olmalı): *Beni kucakladığı gibi, bir gemi direğinin dingildek çanaklığına çıkarıp sımsıkı sarıldığım direkle başbasa bırakmıştı.* (Z.O. Saba 1957 s. 15).

AD. **çanakte** 'şelale' DS 1067 < (belki) Yun. (Karadeniz dial.) *τσανιχτρα* (tsaníḫtra) a.m. (*çanízo* 'dökmek' fiilinden) A.A. Papadopoulos 1961 II, 429.

AD. **çançala** 'iki yaşındaki tosun' < Gürc. *çançala* a.m. V. Cangidze 1983 s. 87.

çançan 'lâklâkiyat' < ses taklidi kelimelerden. *Madam Viyolet, Bedriye ile çançanda idi.* (S.M. Alus 1954 s. 92). *Çan, çan, çan, çene ... Oğlan bana bağırır, kıza bulaşır, bana sataşır.* (H.R. Gürpınar 1940 s. 21). Krş. AD. *çan çan çarık* 'hakkında dedikodu çıkan (kimse)', *çan cangara et-* 'dedikodu yaymak' DS 1067: *canna-* 'dedikodu yaymak' DS 1071.

çançun 'gevezelik' < *çançan*'ın varyantı; ikinci hecede labialisation var. Labialisation'lu terkipler için b. *abidik gubidik* [2]. *Ama, karıya çançun istemez. Mola, mola!* (Ahmed Vefik Paşa 1940 s. 57).

çanda, b. *çandı*.

EO. **çandavul** 'orduda artçı' < Mo. *çagdagul* 'nöbetçi, devriye' O.N. Tuna 1972 s. 220–221. */ğ/ /v/* değişimi için b. *avul* .

AD. **çandı/çanda** 'duvarları birbirine geçme kalın tahtalardan yapılan ev' DS 1068 < ?? *Burası bir çandalı ev damıymış.* (A. Caferoğlu 1945 s. 76). Krş. *çamdı*.

AD. **çandırma** 'jandarma' < *jandarma* kelimesinin birçok varyantlarından biri. *Şu, çandırmaların elleri kelepçeli bir adam soktuğu bina Adliye olmalı.* (Reşat Enis 1944 s. 100). Krş. *candarma*.

çanga, b. *canga*.

AD. **çangal** 'çengel; dallı budaklı' DS 1069, 'eğri, çarpık, mukavves' R. Dankoff 1991 s. 25 < Fa. *çangāl* 'pençe, parmaklar'; krş. *çengel*. *Keskin bir kayanın sivrisinde, boynuzlarını, büyük çangallı boynuzlarını sırtına yatırmış bir geyik, bacaklarını gerip, sonsuzluğa bakarcasına durur.* (Yaşar Kemal 1955i I, 10). *Büyük bir çayırın ortasında çangal boynuzlu bir çift tosun.* (a.e. s. 45). *Bu da güzel bir adamdı. Uzun bıyıkları çangaldı.* (Yaşar Kemal 1955ç s. 43). Krş. *çengel*.

çangama, b. *çangara*.

AD. **çanga manga et–** 'araştırarak altını üstüne getirmek' (?) < ?? Labialisation'lu terkipler için b. *abidik gubidik* [2], */m/* ile başlayan "echoword" için b. *alay malay* . *Baktık. Her yakayı çanga manga ettik. Yok!* (F. Baykurt 1971t s. 262).

AD. **çanga manga ol–** 'herkesin ağzında olmak, umumun heyecanına sebep olmak, çok gürültü uyandırmak' DS 1070 (verilen mâna anlaşılmıyor) < ?? Labialisation'lu terkipler için b. *abidik gubidik* [2], */m/* ile başlayan "echoword" için b. *alay malay* . *Köyün içi yarım saatte çanga manga oldu. Rezilliğimiz, kepazeliğimiz göğe değdi.* (F. Baykurt 1969 s. 78–79).

AD. **çangara/çangama** 'kavga, gürültü, cıngar' DS 1070 < Yun., *τσιγκρα* (tsíngra) a.m. Krş. *cıngar/çıngar*. *Bissürü sakarlık üstüste geliyor. Bir çangama da burda çıkarmayalım.* (F. Baykurt 1971t s. 226).

çangıl çungul et– 'kaba ve zevksiz ses çıkarmak' < ses taklidi kelimelerden, tekerrür, ikinci kelimede labialisation. Labialisation'lu terkipler için b. *abidik gubidik* [2]. *Atları Rus kadanaları andırır, arabası çangıl çungul etmez.* (S.M. Alus 1933p s. 74–75).

AD. **çangırtla–** ' tırnaklarla çizmek, çiziktirmek, çizgilerle zedelemek' < Erm. *cangaṛt'* < EErm. *çankart* 'pençe'. U. Bläsing 1992 no. 20. İsimden fiil yapan *–la-* eki için b. *acabla-* .

AD. **çanguş et–/çanguşla–** 'tırnaklarla sökmek' < Erm. *cangel* a.m. U. Bläsing 1992 no. 19.

çanılda– 'durmadan ve yüksek sesle konuşmak' < *çanıl* (krş. *çançan*) + ses taklidi kelimelerde */l/* veya */r/* olan son ünsüzden sonra *-la-* yerine *-da-* fiil genişlemesi, b. *alda-* . Krş. *fıs fısıl, fısıl fısılda–*. *Kaptanın karısını evinde bulamadılar. Sürtük karı gene kimbilir nerelerde çanıldıyordu.* (H. Taner 1951t s. 50).

çanıldat– 'çaldırmak' < *çanılda-* fiilinin causativum hali (b. *acıt-*) , fakat mânası *çan* kelimesinin tesirini gösterir (krş. *çanıltı* 'çan sesi' TüS 1983 s. 224). *Çok geçmeden, kırmızı şapkalı bir adam, saatin altındaki sarı çanı bir kere çanıldattı.* (F. Erdinç 1958 s. 168).

AD. **çanışla–** ‘şuurunu kaybetmek, bunamak’ DS 1071 < Yun. *tzannis-* a.m. (*τζαννίζω* (tzanízō) fiilinin geniş zamanı (aorist), *tzannós* ‘deli’) Ch. Tzitzilis 1987b s. 106.

AD. **çank** ‘pençe, keskin tırnak’ DS 857, 1071 < Erm. *cank/cang* < EErm. *çank/çang* yahud < Fa. *çang* ‘pençe’ a.m. R. Dankoff 1995 no. 445. *çankla-* ‘tırmalamak’ DS 1071.

Çankırı/O. **Kângırı** ‘Anadolu’da bir şehir ve vilâyet adı’ < Yun. *Γαγγρα* (Gángra) a.m. D.J. Georgacas 1971n s. 109.

⊡ Yun.’dan gelme kelimeler arasında başında */ky/* sesi olanlar, Anadolu Türk diyalektlerinde başta */ç/* sesine dönmüşlerdir. Bu değişme, Anadolu’nun Yun. diyalektlerinde vukubulmuş olduğu veya bu diyalektlerdeki telaffuzun Türkler tarafından */k/*’den çok */ç/*’ye yakın görüldüğü ihtimaliyle izah edilebilir. Bu ciltte şu misaller vardır: ***Çankırı, çebeş, çerçelli, çıkla II, çikli/çıklı, çilar/çalar, çilik I, çipar/çıpar, çisan, çitar/çitari, çurumba***.

çanna–, b. *çaŋ/çan* I.

çanpara, b. *çampara*.

çanta ‘b.m. (kese, torba, bavul)’ < G. Doerfer 1967 III, no. 1053’e göre Rum. *geantă /cantı/*’dan; fakat Rum. kelime T. Papahagi 1963 s. 350’ye göre < TT. *çanta*’dan alınmıştır. *çantacı* ‘çanta yapan veya satan esnaf’; sürek avlarında vurulan kuş ve hayvanları çantasında taşıyan kimse’: ***Saat alaturka üçü buldu bulmadı, bütün çantalar lebaleb. Çantacılar, sırtlarındaki yükün ağırlığından soluk soluğa.*** (S.M. Alus 1944 s. 139).

çap I ‘top ve tüfek namlusu eni; kağnı tekerleğinin ölçüsü’ DS 1072 < Erm. *ç’ap’* ‘ölçü; pergel’ U. Bläsing 1995 s. 49–52, R. Dankoff 1995 no. 588. ***Kaçakçı pervasız bir adam. Silâh ortada yok, markası, çapı, bir de fiatı dönüyor alış verişte.*** (F. Otyam 1960 s. 93). Mecazi mânada: ***Jandarmaları da bizim gibi çaptan düşmüş ihtiyarlardan, bir de beyzadelerle ağa oğullarından ayıracaklar.*** (Kemal Tahir 1957r s. 17). *çaplı* ‘çapı geniş olan; tomruk’: ***Gerçi kaçak çaplı ve kereste bulmak parayı gözden çıkarınca kolaydı.*** (M. Hacıhasanoğlu 1954b s. 111). *çapta*: ***Cahil bir adamım. Fakat siz çapta büyük âlimlerin vazifeleri bizim ilim ve irfan mahrumlarını tenvirdir.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 150; bu cümledeki sentaktik şekil için b. *akl/akıl*).

AD. **çap** II ‘tahıl ölçeği’ DS 1072 < *çap* I. ***Abdülbari Yatkın yılda 13-15 çap buğday ekiyor. Yâni efendim 5 teneke bir çap ediyor. Kiloya vurursan 1 çap 80 kilodur.*** (F. Otyam 1962 s. 38). ***Cümle ḫāṣṣa-i hümāyūn içün üç yüz cab çeltük ekilüb ziyāde ekilmeye.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 112).

çap III ‘mesaha, arazi ölçme’ < *çap* I. ***O zaman ben Fatih yangın yerinde idim. Orasının da çap işleri vardı.*** (Aka Gündüz 1940 s. 32). ‘mikyas, ölçü’ ***İngilizlerin topa tuttuğu yerlere gidip bir saat kadar muhtelif çapta birçok mermi ölçtüm.*** (F.R. Atay 1938 s. 168). Mecazi mânada: ***Bu yıl için olağanüstü çapta yağmur düştü diyelim. Biz yine sularız.*** (İ. Tarus 1961 s. 104). ***Eğitmen teşkilâtının yeterli olamıyacağını öne sürdüm. Daha geniş çapta, derinlemesine ele alınmasını istiyordum işin.*** (M. Başaran 1964 s. 105).

AD. **çap** IV ‘aykırı, eğri, dolaşık’ DS 1072 < Fa. *çap* a.m., asıl mânası ‘sol’.

AD. **çap** V ‘hile’ < Çağ. *çap* ‘yalan, dolandırma’ G. Doerfer 1967 III, no. 1032. TT. kelime başka kaynaklarda bulunamadı.

çap– I ‘vurmak; (atı) vurarak koşturmak; koşmak, ivmek’ DS 1077, TS 826–828, Meninski 1680 I, 1539 < ET. *çap-* a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1039, Clauson 1972 s. 394; Clauson’a göre fiilin kökü bir ses taklididir. (Krş. ***Miğferin altında gizli bir kilit varmış. Çap diye kapanıvermiş.*** (M. Baler 1944 s. 109). ***Bir süvâr çapub geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 233b). ***Şunı aymaz ki şoŋı n-olısardur, / Binüb ‘ömr atına, durmaz ha çapar.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 79). AD. ‘ayrılmak, gitmek’: ***Oğlan bir çındik yemiş, geri kalanini orda bıraḫmiş ve çapmiş.*** (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 171).

AD. **çap–** II ‘çapa ile toprağı kabartmak’ < *çapala-* a.m. fiilinin, yanlış bölünüş (b. *adaş* [2]) esasına dayanarak, diminütif–iteratif *-ala-* genişlemesini çıkarmakla yapılmış hali. ***Söke ovasına indi. Pamuk çaptı, suladı, topladı.*** (F. Baykurt 1971c s. 345). ***Gine sulanmış, çapılmıştı ağaçların dibi.*** (F. Baykurt 1967a s. 306). ***İnekleri sağarım sağarım, bostanları çaparım çaparım ...*** (F. Baykurt 1967k s. 328).

çapa I ‘toprağı kabartmak için kullanılan alet’ < İt. *zappa* a.m. G. Meyer 1893 s. 47. ***Mezkūr adada ḳızların çıḳarub ere vérmek murād olunsa ol ḳıza esbāb yérine demür kürek ve çapa vérürler imiş.*** (Pīrī Re’īs 1935 [932/1525] s. 243). ***Yirmi yaşında bir delikanlının güç dayanacağı bütün ağır işleri görüyordu. Yük taşıyordu. Çapa çapalıyordu.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 41). ‘çapalama işi’: ***Bütün bu tarla onun. Burasını o sürer, eker, çapasını da o yapar, o sular, ürünü de o satar.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 122).

çapa II (gemici dili) ‘2–4 kollu gemi demiri’ L. Gürçay 1943 s. 98 < İt. *zappa* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 717. ***Bir gün -ne akıl Allahım- kayığı demirleyip denize girmek istemiştim. Çapayı ipine bağlamadan denize atmış bulundum. O kadar aradım da bulamadım.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 43). ***Yapıştı çapanın zincirine Recep.*** (R. Ilgaz 1969k s. 349).

çapa III (gemici dili) ‘su kesiminin biraz aşağısından top ambarı lumbarına kadar vurulan kalın dış kaplamalardan biri’ L. Gürçay 1943 s. 99 < İt. (Cenova dial.) *ciappa* Kahane–Tietze 1958 no. 197.

AD. **çapa** IV ‘bir metre uzunluğunda kalın kalas’ DS 1072 < krş. *çaplı*. ***Sütūn-ı çapa, kebīr.*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 294).

AD. **çapa** V ‘av köpeği’ DS 1072 krş. Fa. *çapa* ‘a sagacious dog’ F. Steingass 1930 s. 388.

AD. **çapa** VI ‘tüysüz’ DS 1072 < ?? ***Allah uçun derin, Cıbır Ağa, senin bu çapan okur. Okur amma, göndermişleyin yünsek mektebe göndermeli.*** (M. Makal 1965 s. 53).

çapaçul/çapoçul ‘pasaklı; kıyafetsiz ve dağınık adam’ F. Devellioğlu 1959 s. 76 < son hece ***çul*** ‘atlara örtülen keçe’ olabilir, ilk heceler belki ***çaput***’dan veya ***paça***’nın metatezi. ***Kızın arkasında sarı Bursa büründüğünden gayet fena çapaçul biçilmiş elbisenin yakası bir tarafa sarkmış, kolları bir yana çarpılmış …*** (H.R. Gürpınar 1933n s. 50). ***Her yer, her şey temiz ve süslüydü. Huriye’nin odasında hüküm süren çapoçulluğa bedel burada bir intizam-ı tam meşhut oluyordu.*** (E.E. Talu 1939 s. 23).

çapak I **/çabak** I ‘göz pınarında çıkan akıntı’ DS 1030, 1072 < ET. ***çelpek*** a.m. Clauson 1972 s. 418.

çapak II **/çabak** II ‘bir cins tatlı su balığı’ DS 1030, 1073 < ET. ***çabak*** a.m. Clauson 1972 s. 395, G. Doerfer 1967 III, no. 1061. ***Tatlı su çapağı.*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 94).

çapak III, b. ***çabak***.

AD. **çapan** ‘ceket’ DS 1073 < Çağ. vs. ***çapan*** ‘önü kavuşmayan kaba üst giysisi’; Fa. ***çapān*** ‘tattered garments’ F. Steingass 1930 s. 388. Kelimenin etimolojisi hakkında düşünceler için b. G. Doerfer 1967 III, no. 1062.

Çapanoğlu ‘17.–19. asırlarda Orta Anadolu’da kuvvetli bir mevkii olan bir derebeyi sülâlesi’ (İ.H. Uzunçarşılı 1974 s. 215–262). İsmi iki tabirde yaşıyor: ’sonradan ortaya çıkan beklenmedik bir aksilik veya kötü durum’ < Kahane–Tietze 1958 no. 343 not. 1 bu tabirin aynı mânada olan altından ***çaparız çık-*** tabirinden gelmiş olabileceğine dikkati çekiyor (ms. ***Her meselenin altından bir çaparız çıkarırsın da …*** (Musahipzade Celâl 1936ak s. 45); başka bir ihtimal yine aynı mânada kullanılan ***içindän ġämbär-ġulu çık-***. Az. tabiriyle münasebettar olmasıdır (ms. ***İşin içindän ġämbärġulu çıḫsa, müġässir başġası olar.*** Y. Şirvan 1958 s. 126). ***Vay gidi tilkiler vay, bakalım altından ne çapanoğlu çıkacak!*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 38). İkinci tabir: ***Çapanoğlunun abdest suyu*** ‘sulu ve tatsız (çay hakkında)’: ***Çok sıcak ve demli bir çay, kardeşim — çapanoğlunun aptest suyu gibi olmasın!*** (M. Seyda 1966 s. 110).

EO. **çapar** I ‘haberci, posta tatarı’ < ***çap-*** I fiilinin genişzaman fiilsıfatı (participium aoristi), b. ***açar I*** , G. Doerfer 1967 III, no. 1033. Ekseriya ***çapar ulak*** terkibinde, TS 823–824.

AD. **çapar** II ‘bir çeşit kayık’ DS 1074 < ***çap-*** I fiilinin geniş–zaman fiilsıfatı (participium aoristi), krş. ***açar, keser.*** ***Kıyı boyunca daima oraya buraya koşuşan hamallar çaparlara çuval çuval fındık yüklüyorlardı.*** (N. Tirali 1947 s. 31).

AD. **çapar** III ‘karışık renkli, benekli (hayvan)’ DS 1073–74, 822, R. Dankoff 1991 s. 25 < Fa. ***çapār*** a.m. F. Steingass 1930 s. 388. ‘çiçek bozuğu, çopur’ DS 1074: ***Arabacı, on beşinden fazla göstermiyen çapar bir oğlandı.*** (F. Baykurt 1961k s. 146).

AD. **çaparız/çapariz** ‘içinden çıkılamıyacak karışık iş’ DS 1074 < ya ***paçariz*** kelimesinin metateze uğramış varyantı (b. Kahane–Tietze 1958 no. 343), ya da Fa. ***çap-rāst*** ‘unsteadiness’ F. Steingass 1930 s. 388 [asıl mânası ‘left–right’]’dan, (b. ***albız***) . ***İş çaparızda; yanlış kapı çalmıyalım!*** (S.M. Alus 1944 s. 110). ***çaparız gel-*** ‘karşı gelmek’: ***Sizin bir işinize ḳarışub mānī‘ olmam, siz de umarım baña paçarız gelmezsiniz.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1339/1341 s. 14).

çapari ‘çok iğneli olta’ < İt. (Venedik dial.) ****ciaparín*** ‘olta’ Kahane–Tietze 1958 no. 196. ***Dalmışık, bir taraftan lâflıyoruz, bir taraftan çapariyi atıp çekiyoruz.*** (H. Özkan 1979 s. 49).

çapariz, b. ***çaparız***.

çaparya ‘bir balık cinsi’ < ?? ***”Balık mı çaparya?” — ”Balık ya! Çaparya da sen gibidir tıpkı. Oltaya çok güç gelir.*** (F. Baysal 1955 s. 6). Balık isimler için b. ***akya*** .

O. **çapavul** ‘düşman arazisini talan eden cenkçi, akıncı’ M.Z. Pakalın 1946 I, 324 < Çağ. ***çapavul*** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1063 [***çap-*** + Moğ. ***-avul*** eki, krş. ***yasayul, karakol***].

çapçak I ‘ağaçtan oyularak yapılan su kabı’ < Tk. dillerinde olan yaygınlığı için b. M. Räsänen 1969 s. 99. ***Elimi çapçağa daldırdım, karidesi bıyığından yakaladım.*** (S.F. Abasıyanık 1952s s. 37). Krş. ***çamçak***.

AD. **çapçak** II ‘çarçabuk’ DS 1074 < a.m. olan ***çabucak*** kelimesinin orta hecenin düşmesi halindeki varyantı, b. ***arlan-*** . ***Buraya geldi geleli ḳız bir lahẓa durub eğlenmedi, ḳaç gündür birikmiş işlerinizi oña çapçağıŋ içinde gördürdüŋüz.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 68).

EO. **çapgın** ‘hızlı koşan (at)’ TS 824 (Meninski 1680 I, 1538’e göre ’rahvan yürüyüşlü at’) < Çağ. ***çapḳun/çapġın*** ‘hızlı koşan kara at’ G. Doerfer 1945 III, no. 1036 [***çap-*** ‘gece baskını yapmak’ + fiilden sıfat/isim yapan ***-kun/gın*** eki, b. ***akkın***]. ***Ol dem hasekinin biri cabgına binüp doğrı zindana gelüp ikisine birden eyitdi: Sizleri şevketlü hünkârımız ister …*** (Ş. Elçin 1977–78 s. 206–207). ***capkun er-*** ‘akın etmek’ TS 826.

çapık, b. ***çapuk***.

çapılda– ‘suya düşerken ses çıkarmak’ < ses taklidi fiillerden. ***Bir gün elinden bir encīr düşürür. | Su çapıldar düşicek encīr suya …*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3376–77).

EO. **çapın–** I ‘atılmak, saldırmak, hızlı koşmak’ TS 825 < ET. ***çapın-*** ‘***çap-***’ fiilinin reflexivum hali (***-(ı)n-*** eki için b. ***acın-*** II), Clauson 1972 s. 398. ***Dāneyi gördi bular, aŋmadı dām, | Dükeli dutuldı ol dāma temām. | Tėz çapındı duruban ṣayyād aŋa …*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2149–50). ***Erenler savaşıŋ bu gez gore***

ol, | Nite er çapınur savaşda saġ ṣol. (Faḫrī 1974 [1367] no. 1006).

AD. **çapın–** II/**cabın–** 'yapmaya çalışmak, davranmak' < *çapın-* I. *Çok cabındım, çok uğraştım, baş vurmadık taş, tırnaklamadık kapı komadım.* (M. Başaran 1992 s. 42).

çapıt, b. *çaput*.

çapkın (19. asır lugatlerinde ortaya çıkan yeni mânalar) 'her tarafa koşub bir yerde dikiş tutmaz, serseri; hovarda, sefih, zendost, işret ve kumar gibi münehhiyata münhemik' (Şemseddin Sami 1317 I, 493). 'geçici aşklar arkasında koşan; cinsellik taşıyan (ms. bakış)' TüS 1983 s. 225 < *çapgın*. Mâna gelişmesinde iki mânası Fr. *coureur* '1. koşan, koşucu. 2. çapkın adam' tabirinin rolü olması mümkündür.

çapoçul, b. *çapaçul*.

çaprast, b. *çeprast*.

çaprastlama/çaprazlama (zarf) 'eğik şekilde kesişerek' < *çaprast/çapraz* + isim/sıfattan mekân zarfı yapan *-lama* genişlemesi, b. *aykırılama . Ḳollarını çaprastlama başınıŋ altına ḳoymuşdu.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1928s s. 231). *Herkes yanındaki ile veya çaprazlama tâ öbür baştaki biriyle lâfa koyuldu.* (Sabahattin Ali 1936 s. 15).

çapraş–/çepreş– 'birbirine geçmek, çitişmek, çapraz olmak; sıkışmak, kenetlenmek, şiddetlenmek' Şemseddin Sami 1317 I, 506; (yalnız *çapraş-*) 'iki şey birbiriyle çapraz olarak kesişmek, karışmak, çözülmez duruma gelmek' DS 1077, TüS 1983 s. 225 < *çapraz* kelimesinin sonundaki /z/ yerine Tk. müşareket fiillerinde bulunan /ş/ konarak husule gelmiş yeni bir fiil.

çapraşık/çepreşik 'birbirine geçmiş, dolaşık' DS 1144, Şemseddin Sami 1317 I, 506; (yalnız çapraşık) 'karışık, anlaşılması veya çözülmesi güç' TüS 1983 I, 22 < *çapraş-* + fiilden sıfat yapan *-ık* eki, b. *açık I . Bu iş acık çapraşık göründü bana, Müdür Bey. Günü gelir, parayı bana ödetmiye kalkarlar.* (K. Bilbaşar 1961 s. 31).

çapraşla- *Kollarını taş döşeme üzerinde çapraşlayıp başına yastık yapmış.* (R. Enis 1935 s. 62).

çapraz I (güreş terimlerinden) 'kollarını karşısındakinin koltuk altlarından sokup sırtında kilitleme oyunu' M.H. Biç 1944 s. 26 < *çeprast/çapraz*. /t/ yitimi için b. *abdest II/aptes* [1]. *Vay canına bel Muharebede o enayiyi iki defa çapraza getirmiştim, ikisinde de bir kaç yüz papel çıkmıştı. Bu mütareke yaman geldi.* (Aka Gündüz 1940 s. 7).

O. **çapraz** II 'kaytanla sarılmış süs düğmesi' Meninski 1680 I, 1537 < Fa. *çeprast/çapraz* 'silk button, buckle, breast plate, badge' F. Steingass 1930 s. 38, A. Tietze 1969 no. 28. Krş. *çebres*. /t/ yitimi için b. *abdest II/aptes* [1].

çapraz III, b. *çeprast*.

çaprazlama, b. *çaprastlama*.

AD. **çapuk** I /**çapık** I 'pantalon ve don genişlemesi için iki bacak arasına eklenen parça' DS 1075, TS 829 < Çağ. *çapuḳ* a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1038.

AD. **çapuk** II /**çapık** II 'alkış' DS 1075 < *çap-* I + fiilden nomen actionis yapan *-(ı)k* eki, b. *alık II . "Kolları çapuk çalan, etekleri "gelgidek" olan entari al, bu da devlerde bulunur", demiş kız.* (M. Tuğrul 1946 s. 13). Krş. *çibik/çipik*.

AD. **çapuk** III /**çepik/çepük** I 'ağzı açık el sepeti' DS 1078, 1143, ZTS 38 < A. Tietze 1982z no. 45'e göre belki Kürt. *çepik* 'demet' < Kürt. *çep* 'avuç' + küçültme eki, fakat U. Bläsing 1995 s. 49–62'ye göre doğrusu Erm. *ç'ap'uk* < Erm. *ç'ap'* 'hububat ölçüsü', krş. R. Dankoff 1995 no. 589, krş. *çap* II. *Dédiler ki arpa yoḫdu, bir küçük çepikde çavdar samanı, getti, verdiler atının ögüne.* (A. Caferoğlu 1942 s. 54).

çapul 'yağma, talân' TS 829, R. Dankoff 1991 s. 25 < *çap-* + *-ul-*, b. M. Erdal 1991 I, 330–332. Krş. *çap* I. *Yāş şehrinden Tātār-ı ṣabā-reftār 'aduv-şikār ile çāpūl civerüb bu maḥalle geldükde.* (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 487). *çapulcu* 'yağmacı': *Bir şey bırakmıyacak bu çapulcular evde.* (S. Şengil 1990 s. 34).

AD. **çapula** 'kaba deriden yapılmış, ucu sivri ve kıvrık ayakkabı, yemeni' DS 1078 < Fa. *pāçīla* a.m. kelimesinin metateze uğramış bir varyantından, krş. *albız . Cabulamun altından | Töküldi kabarası.* (A. Caferoğlu 1946 s. 191).

AD. **çaput/çapıt** 'paçavra' DS 1075–76, TS 825, Meninski 1680 I, 1539 < Fa. *çaġbut/çaġbūt* a.m. F. Steingass 1930 s. 395. *Birkaç saat sonra eski, yamalı, yırtık çaputlarını giydirecekler, içi boş dağarcığı sırtına vurup sopasını eline verecekler.* (Mahmud Yesari 1938 s. 94). 'yelken': *Üfürük ġızdu, ġarardu havā, indür çapıdıl* (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 48).

AD. **çaputlama** 'grip, enflüenza' < *çaput/çapıt* + *-la-ma* ekleri (ne mânada?). BSTT'de hastalığın bir adı *paçavra hastalığı*'dır (bu hastalığın paçavralarla ne münasebeti var?) Ekler, hastalığa karşı paçavralarla bir ameliyenin yerine getirildiğini düşündürür. *-ma* ekiyle yapılan isimler için krş. *akıtma . Kumpir Osmanın burnu, çaputlama hastalığına tutulduğu zamanlardaki gibi sızlamağa başladı.* (F. Baykurt 1961k s. 168).

çapük/BSTT. **çabuk**/AD. **çabık** III b.m. (tez, hızlı hareket eden) < *çabük*. Kelime eski lûgatlerde gösterilmiyor, ancak 19. asırda ve evvelâ *capuḳ* şeklinde ortaya çıkıyor. M. Räsänen 1969 s. 99 kelimenin ET. *cap-* fiiline bağlanmasını mümkün görüyor (fakat soru işareti koyuyor). *Dünyā işinde ḳatı çapük ola, | Ètdügi işler ḳamu nāzük ola.* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1855). *Ben işiŋ çabuḳ ṭutulduğunu isterdim.* (Nāmıḳ Kemāl 1307 s.

115). *çabuk ol-* ‘acele etmek’: ***Herifin arkasından çabuk olmadı diye tekme savuruyordu.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 18). Yuvarlak ünlüye değişim için b. ***abuk*** .

Çar ‘bir zamanın Rusya hükümdarı’ < Rus. ***tsary*** < ERus., EBulg. ***tsesary*** < Lât. ***Caesar*** ‘imperator, hükümdar’ M. Vasmer 1958 III, 283. ***St. Petersburg Sarayında, Çar’ın Çariçe ile dans ederek açtığı baloda, İngiliz sefiresinin, boynunu üç kez dolayan hakikî inci kolyesi kopmuş, inciler yerlere sarpılıp dağılmış; kimse istifini bozmamış, telâş göstermemiş, dansa devam etmiş.*** (G. Dino 1991 s. 11–12).

AD. **çar** I ‘hastalık’ < ***çer*** veya ***çor*** a.m. kelimesinin varyantı. ***Bizim arvada iki aydır bi çar tebelleş oldu, elleri yumuldu, açılmıyor. Aman bir sızı ki, Allah düşmanıma göstermesin!*** (M. Makal 1952 s. 45).

O. **çar** II/**çahar/çehar** ‘dört’ < Fa. ***çār/çahār*** a.m. Krş. ***cihar***. Şu tâbirlerde: ***çar aktar-ı cihan*** ‘dünyanın dört mıntakası, bütün dünya’: ***Yahu, çar aktarı cihanı gezdin, nerede züppe olduğunu bilirsin. Bize bir züppe lâzım.*** (S.E. Ertem 1933 s. 90). ***çahar çeşm ile*** ‘dört gözle (beklemek)’: ***Bu ḥālde yevm-i mezkūrda birlikde gitmek üzere ḫānemize teşrīfiŋize çahār çeşm ile intiẓār ėdeceğimi ʿarż u beyāna ictisār eylerim efendim.*** (Ẓafer Ḫanım 1994 [1877] s. 56). ***çar divar*** ‘dört duvar’: ***Çār dīvārı sıvanmış, şayḳallanmış.*** (Ferec 855/1451 v. 117a). ***Durdı, andan bundanu aġaccuklar, cöbcügezler dėrşürdi, ol çār diyvārcuġı örtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 65a). ***çar etraf*** ‘dört taraf, her taraf’: ***O dağları dolanı dolanı çıkarken kulak verip çar etrafı dinleyesin.*** (E.C. Güney 1946 s. 17). ***çār şuffa*** ‘dört sedir’: ***İçerü girdük, bir şaḥn u çār şuffa gördüm.*** (Ferec 855/1451 v. 68a).

çar, b. ***car***.

çaral, b. ***caral***.

çarbak, b. ***çarkab***.

çarçabuk ‘hemencecik, vakit kaybetmeden’ < ***çabuk*** + reduplication + /r/ tezat ünsüzü, b. apak . ***İkinci konyağı da çarçabuk indiriyor midesine. Hesabı görüp atkasına bakmadan çıkıyor Mahzen ar’dan.*** (A. Yurdakul 1993 s. 336).

çarçak, b. ***cahşak***.

çarçur et– ‘büyük bir iş için ayrılan parayı o kadar mühim olmayan küçük masraflara kullanarak tüketmek’ < ?? ***Artan parayı, arabacı İbrahime, Kanariyanın ev kirasına, bakkala çakkala çarçur etmenin lüzumu yok.*** (S.M. Alus 1933p s. 66).

O. **çarçube** ‘çerçeve’ < Fa. ***çār-çūba*** a.m. [***çār*** ‘dört’ ve ***çūba*** ‘oklava, çubuk, çıta’). ***Çār-çūve-i cām, sāde, beher ẕirāʿı yigirmişer akçadur.*** (M. S. Kütükoğlu 1983 s. 309). Krş. ***çerçeve***.

çardak ‘konağın tepesinde dört direk üzerinde kurulmuş ve önü açık olan büyük oda’ Meninski 1680 I, 1546 < Fa. ***çār-ṭāḳ*** a.m. A. Tietze 1982z no. 40. ***Ḫālid durdı, çārdāġa çıḳdı, aşaġa baḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 210a). ‘bahçe yanları ve üstü asmalı kameriye; tarlada iptidai barınak’: .

O. **çardarb/çarzarb** ‘sakal, bıyık ve kaşları tıraş edilmiş’ R. Dankoff 1991 s. 25 < Fa. ***çār-ẕarb-zada*** a.m. Maddenin iki varyantı arasındaki /d/, /z/ telaffuz farkı için b. ***adale*** . F. Steingass 1930 s. 375 [***çār*** ‘dört’, ***ẕarb*** ‘darbe, vuruş’, ***zāda*** ‘vurulmuş’].

çare ‘çıkar yol, çözüm yolu, deva’ < Fa. ***çāra*** a.m. ***Fabrikanıŋ ḫastalara muʿāvenet şandığı vardır, oradan almanıŋ çāresine baḳacağım.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 94–95). ***çare ne?*** ‘elden ne gelir? ister istemez razı olmak lâzım’ Meninski 1680 I, 1548: ***Çāre nedür, ḫāmūş oldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 50a). ***çāre eyle-*** ‘yardım etmek, bitmesini, kurtulmasını temin etmek’: ***Şehzādeye çāre eylemek böyle olur ki ...*** (Ferec 855/1451 v. 36a). ***çāre sal-*** ‘çare bulmak, yol göstermek’ ***Ṭavşan eyitdi: ”Ben saŋa çāre salıvėreyin, bu zaḥmetden ḳurtıl.”*** (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 254-255). ***çaresiz*** (sıfat) ‘ümitsiz’: ***Çāresüz işde ṣabardan artuḳ ne çāre ola?*** (Ferec 855/1451 v. 38b). (zarf) ‘ister istemez’: ***”Tam nargilenin tadı gelmişken onu kaçırma; otur bir az daha da şunu bitireyim!” Biz çaresiz ”Pekî!” dedik.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 290).

O. **çarebru** ‘bıyıkları yeni çıkmış (delikanlı)’ < Fa. ***çār*** ‘dört’ ve ***abrū*** ‘kaş’. ***Uġradum bir çār-ebrū bī-bedel pehlū-keşe.*** (Ẓātī 1987 [16.yy.ın ilk yarısı] III, 161). ***Muzaḫrafāt-ı dünyevīyeye raġbetleri bir mertebeye vardı-ki sammūr u vaşaḳ kürkleri ve ḫüsndār ve melāḥat-āşār uşaḳlar ve çār-ebrū nāzenīn maḥbūblar ve ay yüzlü cāriyeleri muḳarrer oldı.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 253).

O. **çaresaz** ‘çare bulan, tedavi eden’ < Fa. ***çāra-sāz*** a.m. [***çāra*** ‘çare’ + ***-sāz*** ‘yapan’]. ***... zuʿm-i fāsidince teşḫīş-i emrāż ėdüb geregi gibi çāresāzlige cür’et ėderek ...*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 171).

çargâh (musiki terimlerinden) ‘bir makamın adı’. K. Uz 1964 s. 25 < Fa. ***çār-gāh*** ‘yayla’ [***çār*** ‘dört’ + ***-gāh*** ‘yer, mekân’, b. ***âdemîgâh***]. ***Çārgāh ḳolundan bir beste var, Ferahnāk; bilir misiŋ onu?*** (H. Ritter 1953 III, 185).

AD. **çargat** ‘baş örtüsü’ DS 1081, ZTS 34 < Fa. ***çār-ḳad*** a.m. [***çār*** ‘dört’ ve ***ḳad*** ‘boy; bölüm’], krş. değişik olan A. Tietze 1982z no. 41.

çarh/çark ‘tekerlek gibi bir eksen üzerinde dönen cihaz’ < Fa. ***çarḫ*** a.m. A. Tietze 1969 no. 30. ***Değirmenin çarkı öyle bir dönüyordu ki, uğunuyordu.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 133). ‘dairevi hareket; daire’: ***Bu ḳamu gemileri biri birine baġladuk çarḫ gibi, bizüm gemimüzi ol gemilere baġladuḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 227b). ‘dönen bileği taşı’: ***Bir orağı çarka tutturmak için uzun bir yolu taban tepmeden onarıveriyorlardı.*** (S. Şengil 1943 s. 100). ‘felek’: ***Görelüm*** (metinde: göre kim) ***bu çarḫ ne yüz gösterdi.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 40). ***çark çevir-*** ‘cepeçevre dolaşmak’: ***Melise ruhu bulacağım diye eczane eczane koştu, koca Kadıkoyünü çark çevirdi.*** (S.M. Alus 1933p s. 130). EO. ***çarḫ ur-*** ‘semada dönmek’: ***Anuŋ şevḳinde vecd ile***

ḍururlar, | Semā‘ u rakṣ ėderler, çarḫ ururlar, (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 25b). Krş. *çark-ı felek* ‘talih, kader’.

O. **çarhacı/çarkacı** ‘Osmanlı ordusunda öncü asker’ TS 832–833, R. Dankoff 1991 s. 26, Meninski 1680 I, 1546 < Fa. *çarḫa* ‘çark’ + *-cı* eki, G. Doerfer 1967 III, no. 1076. *... ol ki āyīn-i Tatardur tertīb ėdüb, çarḫacılıḳ içün Şīr-begi olan Ḳurtlu Giray Beg ve Emīr Sulṭān beg ta‘yīn olunub ḳalb-i āskerde gendümüz yürüyüb ol gün bir ‘aẓīm ceng oldı.* (Selānikī 1989 [1599] I, 401).

çarık I, b. *çaruk*.

(Argo) **çarık** II ‘para cüzdanı’ M. Mikhaïlov 1930 s. 22, F. Devellioğlu 1959 s. 76, H. Aktunç 1990 s. 70 < *çarık* I (ikisi de deriden yapılmıştır). *Ceketin iç cebinden çalınan cüzdandır. Onun da adına çarık denir.* (Y. Ertunç 1982 s. 12).

Çariçe ‘kadın Çar veya Çarın karısı’ < Rus. *tsaritsa* a.m. [*tsar* + bu kelime ile Tk.’ye giren dişilik eki *-içe*, krş. imparatoriçe, kraliçe. *Önce atların üzerinde amazonlar göründü, ardlarından krallar, kraliçeler, çarlar, çariçeler, çingeneler, dilenciler, masal kahramanları yetişti.* (N. Bucak 1994 s. 35).

çarik, b. *carik*.

çark, b. *çarh* I.

çarkab/çarbak ‘kıymetli bir cins kumaş’ R. Dankoff 1991 s. 25–26 < Çağ. *çārḳab* a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1043’e göre *çar* III ve *ḳab/ḳap*, fakat terkibin mahiyeti iyi anlaşılmıyor. metateze uğramış bir varyant: *çarbak* ‘ipekten veya yünden dokunan kuşak’ DS 1080. Krş. *çabak*.

çarkadak/AD. **çarḫadaḫ** ‘birdenbire’ DS 863 < *çark* ses taklidi kelimelerden, ses taklidi veya ekspresif kelimeye takılan *-adak/-edek* genişlemesi için b. *cartadak . Çingene ḳarısı ḳaplumbağayı sepetiŋ içinde getirdi. Muṣībet ḳarı ḥāṣā ḥuẓūruŋuzdan ḥayvānıŋ ḳıçına ḳoca çiviyi çarḳadaḳ şoḳu vėrince bī-çāre ḥayvān cān acısiyle başı çıḳardı.* (H.R. Gürpınar 1339 s. 386).

çarkacı, b. *çarhacı*.

çarkak, b. *cahşak*.

AD. **çark çark** ‘savaş gürültüsü’ DS 1080 < ses taklidi kelimelerden. *Ḳırdılar ḳılıcla çalub çarḳ çarḳ, | Kim Tuna’ya, kim suya olurdı ġarḳ.* (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 98).

çark et– (askerlik tâbirlerinden) ‘(geri) dönmek’ < *çarh/çark. Konuşmalar öyle bir yere gelmiştir ki, geriye çark etmek çok ayıp olacaktı.* (S. Birsel 1995 s. 105).

AD. **çarkıt** ‘bozuk, sakat’ DS 1082 < ?? *Araba bir yolun kıyısında zınkl deyip durdu mu, hemen eller kulakta, namaza duruyorlar. Arabanın çarkıtlığı, külüdtürlüğü okadar da işlerine yarıyor ki, ne arabamızın tamiri bitiyor, ne de bizimkilerin namazları niyazları.* (H. Aytekin 1965 s. 78).

O. **çarköşe**/AD. **çark köşe** ‘kare, dörtköşe’ DS 1082 Fa. *çār-gūşa* a.m. [*çār* ‘dört’ ve *gūşa* ‘köşe’]. *çār*, halk etimolojisiyle *çark*’a benzetilmiş ve böylece A.D. *çark köşe* meydana çıkmıştır.

çarlatan ‘kendi mallarını överek müşterilerini aldatan kimse’ < İt. *ciarlatano* a.m. [Eİt. *ceretano* ‘dolaşarak para kazanan üniversite talebesi’, sonra *ciarlare* ‘bağırmak’ fiilinin tesiri altında bugünkü mânayayı almış]. Tk.ye 19. asırda girmiş; daha sonra Fr.’dan gelen *şarlatan* kelimesi onun yerini aldı, b. *çakal . Ben böyle çarlatan orman hekimlerinden olmayub hastalarımı yalnız otlardan hasıl olan mualecat ile tedavi ederim.* (E. Misailidis 1986 [1872] s. 712).

çarliston ‘1920’li senelerde popüler olan bir dans çeşidi’ < İng. *Charleston* a.m. [dansın adı Amerika Birleşik Devletleri’nın South Carolina eyaletinde bulunan Charleston (*Charles* erkek adı ve *-ton* < *town* ‘şehir’) şehrinden alınmıştır]. *Kaymakamla eşi çarlistonu andıran adımlarla dansı açıyorlar.* (N. Cumalı 1974 s. 50). *Köy çocukları ilâhî yerine çarliston dedikleri o yere batası havaları mırıldanıyorlardı.* (Celâlettin Ekrem 1930 s. 78–79). ‘(o zamanki) en yeni modaya uygun’ M. Mikhaïlov 1930: *Yirmialtılık Memet - takım kaptanımızdı - kısacık boyu, dirseklerine kadar sıvalı kolları, çarliston pantolonu ve leş gibi hasır şapkasıyla, hepimizden önce gelmiştir.* (Orhan Kemal 1949b s. 117). ‘züppe’ F. Devellioğlu 1959 s. 76: *Bekir Bey’den on-onbeş yaş büyük, kılık kıyafetine bakarsanız eski filimlerde gördüğümüz çarliston karılara benzeyen ”deli hala” egemendi oradaki köşke.* (P. Kür 1983 s. 119).

çarmıh/çarmık ‘ip cambazının ipi ya da ipi tutan kazıklar; idam sehpası, darağacı’ Meninski 1680 I, 1547 < Fa. *çār-mīḫ* a.m. [*çār* ‘dört’ ve *mīḫ* ‘çivi’]. *Doġru dė, Ḥālidi keniyzekünyile dutmaduŋ-mı, cār-miyḫa çekmedüŋ-mi, ḳamcı urmaduŋ-mı?* (Ferec 855/1451 v. 211a). (Gemici dili) ‘ana direklerini ve gabya çubuklarını yandan tutan kalın halatlar’ L. Gürçay 1943 s. 103: *Cār-mīḫlar ve sā’ir ḫurda ālāt ikişer yılda bir tecdīd olunur.* (Kātib Çelebī 1329/1656 s. 155). *Mübalağa bir cenk sonra Börklüçe Mustafa’yı yakalayıp bir deve üstünde çarmıha germişler.* (F. Erdinç 1961 s. 180).

O. **çarnaçar** ‘ister istemez’ < Fa. *çār nā-çār* a.m. (*çār* ‘çare’, *nā* ‘değil, yok’ (b. *benahak*) , tekrar *çar*]. *Çār u nā-çār olub bunlara ḥişārı teslīm ėtdiler.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 97). *Kızcağız ortada kalır, zorla baştan çıkar: çar naçar bu yollara dökülür.* (S.M. Alus 1944 s. 160).

çarp– I ‘vurmak’ < Tk. dillerinden yalnız Oğuz grubunda mevcut olan fiil ET. *çap-* fiilinin bir gelişmesi görünüyor, krş. *kert-* < ET. *ket-*, *sark-* < ET. **saḳ-*, *serp-* < ET. *sep-*; belki de *aslan < arslan*, *göz kıp- < göz kırp-*. *Ağları denize çarpa çarpa yıkıyorlardı.* (S.F. Abasıyanık 1952s s. 62), ‘istemiyerek veya tesadüfen vurmak’: *Vakit vakit, ayağımı toprağın*

üstüne fırlamış bir söğüt köküne çarpıyorum. (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 49). 'tokatlamak': *Ağa kısmına lâflar etmek ne mümkün? Şamarı çarpar.* (Kemal Tahir 1957r s. 12). *Otur ulan aşşa! Şinci iki dene çarpacam!* (F. Baykurt 1971t s. 225). '(birisine) dokunmak, hasta etmek': *Bir gece yakılmadan odama konulan mangal beni çarptı. Evelâ başımda bir ağırlık hissettim. Sonra tatlı bir uyku geldi.* (S. Şengil 1948p s. 66) *Titreye titreye kafasını uzatır uzatmaz, elektrik çarpmış gibi birden irkildi.* (S.M. Alus 1934 s. 123). Mecazi mânada: *Dükkânlar kapalı, sokak çok tenha idi. Bu hal bana birdenbire çarptı.* (H.C. Yalçın 1935 s. 185).

(Argo) **çarp–** II 'kapmak, çalıp kaçmak' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 51, H. Aktunç 1990 s. 71 < *çarp-* I. *Pek yanına yaḳlaşdırma. Parmaḳlarınıŋ ucu caketine, yeleğine doḳunmasın, ucuz bahâlı dėmez, hemān çarpar.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 231). *Tülây'ı da Boby'e verir, dâvaya hizmet ederiz. Sonradan bizim oraya giden oğlanlar da birer ikişer çarpar gelirler, ödeşiriz.* (F. Baykurt 1967a s. 289).

O. **çarpa/çarva** 'dört ayaklı hayvan' < Fa. *çār-pā/çār-vā* a.m. *Raʿāyānuŋ atı ve yā ḫūd ṣıġırı ve bil-cümle çār-pā cinsi birinüŋ ekinine ziyānlıḳ ėtse ...* (Ö.L. Barkan 1943 s. 69). 'yük taşıyan hayvan': *Çārvālar çöġ-idi. Yükletdiler.* (Ferec 855/1451 v. 42a).

AD. **çarpag** 'balık avlamak için bir direğe eklenmiş küçük yuvarlak ağ' DS 1082–83 < Yun. *αρπαγη* (arpági) a.m. Baştaki */ç/ çarp-* I fiilinin veya *çarpma* 'bir çeşit büyük olta iğnesi' kelimesinin tesirini gösterir, fakat kelimenin sonunda */ag/* yerine daha ziyade */ay/* beklenirdi. Ch. Tzitzilis 1987g no. 39.

AD. **çarpana** 'eski ayakkabı' DS 1083 < ?? 'orospu' (mâna gelişmesi için krş. *postal*): *Şimdi ister Ardahan'lara ister Kars'lara götürün satın kahpenizi, orospunuzu, çarpananızı! Benim oğlumun ayağına kurban olacak kız mı yok?* (Ü. Kaftancıoğlu 1975 s. 183).

çarpara/çarpare 'parmaklara takılıp çalınan zil, çalpara' < Fa. *çār pāra* 'bir çift çalpara' [*çār* 'dört' ve *pāra* 'parça']. *Andan çār-pāre eline alub çaldı ve oynadı.* (Ferec 855/1451 v. 116b). Krş. *çalpara*.

çarpık 'düzgün olmayan, eğrilmiş' < *çarp-* I + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-ık* eki, b. *açık I* . *Alt dudağı ortasından yarılmış. Üst dudağı çarpık.* (H.E. Bener 1956 s. 47). Mecazi mânada: *Çarpıḳ endīşe! Çingāne maşası, siz ṣabāḥleyin maḥallenizi şaşırmışsınız.* (H.R. Gürpınar 1332 s. 100). *çarpık çurpuk* 'çok çarpık' (ikinci kelimede labialisation vardır): *Kaldırımlar çarpık çurpuk ve çamurludur.* (R. Enis 1935 s. 18). *Ard ayağı vücudunun altında bükülmüş kalmış, diğerleri çarpık çurpuk oraya buraya uzanmış.* (H.R. Gürpınar 1939 s. 97). Ünlülerde régressif bir assimilation ile: *Yalnız Valantino'nuŋ ḳuvvetli, bülend vücūdüne muḳābil Ḫayrı Begiŋ carpıḳ çurpuḳ, ḳışa vücūdü, ḳabadayılığıŋ vaḥşīye ḳanlı bir ṣafḥasına 'ā'id olan ḳostümle ḫaylı gülünc olmuşdu.* (H.E. Adıvar 1928 s. 339).

çarpıl– 'cinler veya başka bir gizli kuvvet tarafından vurularak yüzünde veya başka bir yerinde felce ya da sakatlığa uğramak; elektrik cereyanı tarafından bir şok almak' < *çarp-* I fiilinin passivum veya medialis-reflexivum hali, b. *açıl-* . *Bu üç ağaca kim dokunursa, bu üç ağacı kim keserse, bir dalını, bir tek yaprağını bile kim koparırsa çarpılıyordu.* (Yaşar Kemal 1976 s. 365). *Derken efendim, hırsızların birine bir tokat inmiş, herif düşmüş, ölmüş! Öbürleri de ağırca yaralanmışlar, ağızları, yüzleri çarpılmış, nüzül inmiş.* (F. Otyam 1960 s. 114).

AD. **çarpım** 'tutam, deste, küme' DS 1083 < *çarp-* I + fiilden nomen actionis yapan *-ım* eki, b. *adım I* . *Sofralar konmuştu. Karakazan indirilmişti. Çarpım çarpım ekmekler dizilmişti sofraların üstüne.* (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 182).

çarpın– 'telâşla çırpınmak' < ET. *çapın-* a.m. [*çap-* fiilinin reflexivum hali, *-(ı)n-* için b. *acın-* II] Clauson 1972 s. 398. *Aḫşam olunca çıḫdı ki gine teyarasına bine deġızın yànna gide; baḫdı ki teyara ataş düşmüş yanmış. Çarpınmıya durdu.* (A. Caferoğlu 1945 s. 7). *çarpınıp çırpın-* 'çok çırpınmak': *Yeştı Ordu göŋüllüleri 'askere gitmemek içün ağıŋ içindeki balıḳlar gibi haftalarca çarpınub çırpındılar.* (R.N. Güntekin 1928 s. 256).

çarpıntı I 'hızlı ve sık çarpma (kalb hakkında)' < *çarp- I* + fiilden nomen actionis mânasında isim yapan *-ıntı* genişlemesi, b. *akıntı* . *Çay kahve çarpıntı yapıyor, şu bir ay içinde bir bardak bile çay içmedim.* (M. İzgü 1993 s. 47).

AD. **çarpıntı** II 'çalınmış eşya' DS 1083 < *çarp-* II + fiilden participium passivum mânasında isim yapan *-ıntı* genişlemesi, krş. *kırıntı, süpürüntü. Böylelilen biri ġece çarpıntısı biri-de gündüz çarpıntısīle idare ediyólarmış.* (A. Caferoğlu 1940 s. 118).

çarpıt– 'çarpık duruma getirmek' < *çarp-* I fiilinin causativum hali (fakat yalnız bu mânada; başka mânalarda ve *çarp-* II'nin causativum hali *çarptır-* şeklindedir, krş. *çapıt-* ve *çapdur-* Clauson 1972 s. 395). *-ıt-* ile yapılan causativum bugün ekseriya */k/* ile biten fiil köklerinde kullanılır (b. *acıt-*); */p/* ile bitenlerde nadirdir, krş. *kırpıt-*, *sapıt-*. Kökü veya esası */l/* ile biten bâzı fiillerin causativum hali, normal olarak */lt/* ile biterken */l/*'siz, sadece */t/* ile son bulur; b. *boşat-* . *Kasketini yana çarpıtıp, ellerini mavi tulumunun ön cebine daldırı şöyle bir durdu mu garajın önünde!* (Peride Celal 1978 s. 43). Çok defa insanın şaşkınlıktan veya sıkılganlıktan aldığı gayrıtabiî bir duruşu tarif eder: *Malik efendi omuzlarını silkti, başını çarpıttı: "Evlât, ben nideyim ki? ...* (Reşat Enis 1933 s. 73).

çarpuk, b. *çarpık*.

O. **çarsu** 'çarşı' < Fa. *çār-sū* 'dört yol ağzı, meydan, pazar yeri' [*çār* 'dört' ve *sū* 'taraf, yön']. Kelimenin böyle

yazılması 19. asra kadar devam etti, (Az.'de kelime hâlâ *çarsu*'dur) fakat onun yanında halk dilinde *çarşu* ve nihayet *çarşı* telaffuzları yavaş yavaş yer aldı. Şemseddin Sami 1317 I, 497'de kelimeyi asıl çarşı'da veriyor, çarsu'da sadece "b. çarşı" diyor. ***Leẕẕetsüz yėmekler-ile iẓhār-ı niʿmet-i bī-intihā ṣāḥib-i meclisüŋ tedārüksüzligine güvāh ve ẓiyāfeti kilārdan görülmeyüb ḫarc-ı lāzimi rūz-be-rūz çār-sūdan alınduġına delīl-i bī-iştibāhdur.*** (ʿĀlī 1587 v. 137a–b). Krş. *çarşı*.

çarşaf 'yatak çarşafı; bütün vücudu içine alan bir yetişkin kadın sokak giysisi' Meninski 1680 I, 1542, 1546 < *çaderşeb*. ***Üçüncü yılıŋ ortalarına doğru Mümtāz Beğiŋ on üç yaşına başan ḳızı Melīḥa çarşafa girdi.*** (E.E. Talu 1928 s. 45).

çarşamba b.m. (haftanın bir günü) < Fa. *çārşambih* a.m. [*çār* 'dört' ve *şambih/şanba* 'cumartesi']. ***Balkonda bisiklet bulunan dairedekiler çarşamba ve pazar günleri dışında sevişmezlerdi.*** (Ş. İşigüzel 1993 s. 29). *çarşamba karısı* 'cadı karı': ***Cinlerden, perīlerden, şeyṭānlardan ödü ḳopar. Çārşamba ḳarılarından, ḳara ḳoncoloslardan titrer.*** (H.R. Gürpınar 1340a s. 37). *Çarşamba pazarı* 'çok karışık bir manzara' (ya çarşamba günleri vuku bulan bir haftalık pazar veya İstanbul'un Çarşamba semtinde yapılan pazar, ya da her ikisi bir arada): ***Adamın yüzü Çarşamba pazarına döndü ve fırlıyan iki ön dişinin yerinden kanlar boşandı.*** (Aka Gündüz 1930 s. 104). Krş. *çaharşenbih*.

çarşı b.m. (şehrin alışveriş semti) < *çarsu*. ***Dükkânlar kasabanın anacaddesine dizilmişlerdi. Sanki bütün kasaba uzun bir tek çarşıydı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 83). *çarşı boyu* 'dükkânların yanyana sıralandığı sokak': ***Alt tarafı kulağına gitmeden tabanları kaldırmış, kendini çarşı boyunda bulmuş.*** (S.M. Alus 1933p s. 211). *çarşı pazar* 'şehrin bütün alışveriş semtleri': ***İstanbul'a geldiği zamān Murād işini gücünü bırakmış, yabancılık çekdirtmemiş, onunla çarşı pazar dolaşmışdı.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 388).

O. **çarta** 'dört telli bir çalgı' < Fa. *çār-tār* a.m. [*çār* 'dört' ve *tār* 'saz teli', krş. *dutār, sitar, şeştār, /r/*'nin düşmesi için b. *arslan* [2]]. ***Sāzendegān-ı çārṭāyān (I) — Nefer 15. Çārṭā diyār-ı ʿAcemde Kemāl Ḥaydar Şeyḫ Ṣafī'nüŋ taʿlīmiyle īcād ėdilmişdür.*** (Evliyā Çelebī 1314 [17.yy.] I, 637).

çarter 'muayyen bir iş için kiralanmış (uçak hakkında)' < İng. *charter* a.m. < EFr. *chartre* 'berat' < Lât. *chartula* a.m. [*charta* + küçültme eki olan *-ula*].

EO. **çaruk**/BSTT **çarık** I 'sepilenmemiş sığır derisinden yapılan kaba ayakkabı' < ET. *çaruḳ* a.m. Clauson 1972 s. 428, G. Doerfer 1967 III, no. 1044. ***Anuŋ içün her kim bir ġālib ve ḳāhir düşmene mübtelā ola, andan ḳurtulmayınca güni dünden ve ayaġı başdan ve çaruġı tācdan bilmez olur.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 97). ***İsmail kaptan daha ilk çatışma olmadan çarıkları yağlamış, "Medet!" diye bağıra çağıra ormanı boylamıştı.*** (Feridun Osman 1936 s. 75). *çarık çürük/çürük çarık* 'acınacak vaziyette olan, bir işe yaramıyan' (Labialisation'lu terkipler için b. *abidik gubidik* [2]): ***Koca Kürt isyanını bastırdı bu hükûmet, iki çarık çürük eşyaya hele hele ...*** (Yaşar Kemal 1955i II, 244).

O. **çarüm** 'dördüncü' < Fa. *çārum* a.m. [*çār* 'dört' + sayıdan onun sıra sıfatını yapan *-um* eki]. ***Nişīmenüŋ çarḫ-ı çārümi gibi tābān u diraḫşān ...*** (ʿĀlī 1587 v. 126b).

çarva, b. *çarpa*.

O. **çaryek** 'çeyrek' < Fa. *çār-yak* a.m. [*çār* 'dört' ve *yak* 'bir']. Kelime bu imlâ ile 19. asrın sonuna kadar devam etti, fakat telâffuzu 17. asırda bile halk dilinde bugünkü gibiydi (b. *çeyrek*) Yine de, okumuş kimselerde 19. asırda bile yazılışı gibi telâffuz edenler vardı. ***Sāʿat altıyı çāryek ḳadar geçdikden soŋra iki kişi ... taʿrīf ėtdiyimiz ʿarṣaya geldiler.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 29).

çarzarb, b. *çardarb*.

O. **çasar** 'Alman ve Avusturya prenslerinin başı olan imperator' Meninski 1680 I, 1550 < Mac. *czászár* a.m. F. Miklosich 1889 s. 6, G. Meyer 1893 s. 69, R. Dankoff 1991 s. 26 < Lât. *caesar*, krş. *Çar* I.

çaşıt, b. *çaşut*.

O. **çaşni/çeşni** 'tadımlık' < Fa. *çāşnī* a.m. ***Oturdılar. Ulular ʿādetince şerbet getürtdi. Evvelā gendü çāşnī gördi, andan Şābūra şundı.*** (Ferec 855/1451 v. 118a). ***"Bu genci bir kere görebilir miyim?" — "Hay hay. Az ḳalsın ki baŋa çāşnisi ḥelāl dedirtecekdüŋ!"*** (H.E. Gürpınar 1336k s. 27).

O. **çaşnigir/çeşnigir** 'padişahın sofrasından mes'ul olan saray hizmetçisi' < Fa. *çāşnī-gīr* a.m. [*çāşnī* 'tadımlık' + *-gīr* 'alan', b. *afakgir*]. ***Beglerbegiler ve Ḳapudan ve Yeŋiçeri Aġasına çāşnīgīrler maḳrama ve ibrīḳ vėrdiler.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 170).

AD. **çaşur**, b. *çavşır*.

AD. **çaşut/çaşıt** 'casus' DS 1085, K. Emiroğlu 1989 s. 67, TS 833–834, R. Dankoff 1991 s. 26 < ET. *çaşut* 'iftira (?)' Clauson 1972 s. 431. Fiilden isim yapan *-(ı)t* eki, b. *ayırt* . ***Ol görklürekdür kim çaşutlar ve ḫaberciler ulaşduru veribiyevüz, düşmen ḥāl niteliginüŋ ḥaḳīḳatin bilevüz.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 71). *çaşıtla-/çaşutla-* 'casusluk etmek, casuslukla öğrenmek' DS 1086, TS 834: ***Şahin — "Nerede? Ne yanda, ağam?" Balaban (Fehmi ve Nafiz'i göstererek) — "Nah bunlar çaşıtladı. Alın götürün, göstersinler!"*** (Musahipzade Celal 1936ba s. 26).

çat I 'sert bir şeyin kırılırken veya vurulurken çıkardığı ses' < ET. *çat* a.m. Clauson 1972 s. 401, ses taklidi kelimelerden. ***Kapıyı çat diye çekip kapadı.*** (S.M. Alus 1944 s. 41). ***Tetiğe parmağımı bastım. Çat diyip horozun ikisi de indi.*** (a.e. s. 140). *çat çat*: ***Atılur çat çat ėdüb bī-ḥad tüfek, / Şan-ki yaġmur çekreyile semberek.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 59). *çat çut* (ikinci kelimede labialisation var): ***Ṭavlayı açarlar. Çat çut iki sāʿat oynarlar.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 21). *çat et-* 'çat diye bir ses çıkarmak': ***Ben kovayı koyarken birisinin testisi çat etti kırıldı. Telâşla***

çarpmışım. (S.E. Ertem 1933 s. 96). ***çat kapı/çat çat kapı*** (fiilsiz cümle) 'beklenilmediği zaman birisi sokak kapısını çalıyor': ***Ricācıların elinden ḳurtulmaḳ da ḳābil değil ki. Gece sā'at yedi, çat ḳapu! Ṣabāḥ sā'at sekiz, çat ḳapu!*** (Aḥmed Rāsim 1334 s. 63–64). ***Her gün çat çat kapu! Cevdet efendinin anneliğinin evini ziyaret.*** (S.M. Alus 1934 s. 29).

⊡ Ses taklidi (onomatopoeticum) kelimeler hakkında ***afkur-/afkır-*** paragrafında bazı şeyler söyledik. Bunlara burada birkaç pratik nokta ilâve etmek istiyoruz. Etrafımızda müşahede ettiğimiz seslerin en kısa ve basit halini dilimizde tek heceli bir söyleyişle ifade ederiz, meselâ bir dalın kırılışı ***çat*** olarak tahakkuk edilebilir: Kırılma hadisesinin mürekkep ve muğlak ses melodisini ifade eden, başındaki ***/ç/***'dir. Sesin yüksekliğini ***/a/*** ünlüsü ve sesin koparılmış gibi birden kesildiğini sondaki ***/t/*** haber verir. Bu suretle oluşan kelimenin sentaktik mahiyeti gayrı muayyendir, nida da olabilir, zarf da, isim de. Bu kelimeye, başka isimlerde yaptığımız gibi ***-la-*** genişlemesini takarak ondan bir fiil de yapabiliriz. Fakat onun kendine mahsus morfolojisi de vardır: Dar bir ünlü ile liquidalar (***/r/*** veya ***/l/***) ilâve ederek ve gemination'la bir nevi çoğul elde edebiliriz, ms. ***çat*** bir tek akustik hadiseyi ifade ederse ***çatır çatır*** bir müddet devam eden veya tekerrür eden bir hadiseler dizisini gösterir. Böyle genişlemiş kelimeden yine ***-la-*** ile, fakat liquidadan sonra ***-da-*** getirilerek (b. ***alda-***), ***çatırda-*** fiilinin ve üstelik ***-du/-dı/-tı*** ekleri ile bu fiilin nomen actionis (nomen abstractum)'unu elde ederiz (b. ***anırtı***). Burada çizdiğimiz kelime yapım plânı oldukça basit ve kelimelerin etimolojisi için yeni malumat vermediği için bundan sonra normal ses taklidi kelimeler üzerinde ayrı ayrı durulmayacak. Yalnız, ses taklidi kelimelerin iki hususiyetine değinmek istiyoruz. I. Fonolojik hususiyeti: Dilin fonolojik bünyesi bir takım kaidelere tabidir, yalnız ses taklidi kelimeler (belki dışardan gelen sesleri taklid etmek istedikleri için) bazen bu kaidelere zıt gider, meselâ ***/l/*** sesi bir kelimenin baş harfı olamaz, fakat onomatopoeticada ***lakırdı*** gibi kelimeler mevcuttur. Bundan başka dilin fonemleri stokundan olmayan sesler icabında hizmete alınabilir (meselâ Türkçe kelimelerde bulunmayan ***/j/*** sesi, krş. ***abajur/abajör***). II. *Ablaut*: ***çat*** kelimesindeki ***/a/*** sesi yüksek sesli bir akustik hadise gösterdiği gibi, onun yerine daha dar bir ünlü olan ***/ı/*** sesi konursa bu kelimenin mânası biraz hafiflemiş olur. Meselâ ***çat*** yerine ***çıt*** daha ince bir dalın kopuşunu ifade eder ve aynı şekilde ***çıtla-***, ***çıtır çıtır***, ***çıtırda-***, ***çıtırdı***. Benzer şekilde ***haşılda- hışılda-*** vs. Bu hususiyetlerle ses taklidi kelimeler sair kelimelerden ayrılır.

⊡ Tabiat seslerini taklit eden onomatopoeticum (yansılama) unsurları dünyanın bütün dillerinde bulunmakla beraber, ses taklitleri her dilin kendine ait fonetik ve morfolojik sisteminin kurallarına göre yapılır (ms. kuş sesinin taklidi: türk. ***cıv-ıl-da-***, Alm. ***zwitsch-er-n*** (b. Metzler 1993 s. 437). Buna rağmen birçok dillerde ortak olarak, belirli ünsüzlerin belirli seslerin taklidi için kullanılması dikkat çekicidir. Su veya hava seslerinin taklidi için özellikle ***/ş/***, ***/s/***, ***/f/*** ünsüzleri kullanılır (Tü. ***şarıl sarıl***, Alm. ***rauschen***, İng. ***splash***). Devam eden titreşim seslerinde: ***/n/***, ***/r/***, ***/z/*** (Tü. ***vızılda-***, Alm. ***surren***, İng. ***ring***). Bir anlık patlama–çarpışma seslerinde: ***/k/***, ***/t/***, ***/p/*** (Tü. ***çat pat***, Alm. ***zack***, İng. ***crack***). Daha geniş bilgi için b. H. Marchand 1953 s. 50–62.

AD. **çat** II 'iki derenin birleştiği yer; yolun ikiye ayrıldığı yer' DS 1086–87 < ***çat-***, ***çatış-*** fiilleri ve ***çatal***, ***çatı*** isimlerine mâna bakımından yakın olduğu aşikârdır, fakat kelimenin teşekkülü izaha muhtaçtır. ***Öleyse bu ġarı yol çatına gömülsüŋ!*** (Z. Korkmaz 1994 s. 30). Krş. ***çatı*** I. 'iki bacağın teşkil ettiği çatal; bel, kuyruk sokumu' DS 1087: ***Biliyon mu beni? Bana Hacı Ahmedin oğlu dirler, daha olmazsa çatını ayırıveririm ben adamın.*** (M. Makal 1950 s. 83). Buna benzer bir cümlede kelime ***çat*** yerine ***çatı*** da olabilir (b. ***çatı*** I). ***alın çatı*** 'alnın ortası, iki kaşın arası' DS 219, 1087: ***Ben neşan almasını bilsem, onu anının çatından vurmamıdım heç?*** (H. Sayın 1965 s. 67).

çat– 'bir araya getirmek, birbirine dayamak' < ET. ***çat-*** a.m. Clauson 1972 s. 402. ***Söyleyen bir ola, dinleyici vāfir ola, baş başa çatub ikişer söyleyici nādir ola!*** ('Ālī 1587 v. 131b). 'istiflemek': ***Ocağa tezek çatıp çaydanlığı da sürdü.*** (M. Makal 1965 s. 37). 'birbirine tutturmak, kurmak, bina etmek' TS 838. 'birbirine bağlamak' R. Dankoff 1991 s. 26. 'kavuşturup bağlamak' ***Başı ağrıyan insan ilâç alır, çatkı çatmaz.*** (Peride Celal 1991 s. 432). 'yüz adalelerini kasmakla yüzüne öfkeli bir ifade vermek': ***Aç kapıyı girsin hava azıcık. Ne var yani suratı öyle buruşmuş incir gibi yapıp da kaş çatacak?*** (M. İzgü 1993 s. 39). 'rast gelmek' DS 1092: ***Yolda u köyün ġorucusuna çatıya.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 14). 'yetişmek, yaklaşıp varmak': ***Bu sırada adam Phlippon'un isim günü çattı.*** (Burhan Cahit 1934 s. 57). 'yetmek, kâfi gelmek': '(bir şeye) 'çarpmak' TS 838. 'hücum etmek, sataşmak, kavgaya başlamak; birisini terslemek, sert söz söylemek': ***Ben birşey yapmadım boba. Durup dururken çattı.*** (T. Apaydın 1991 s. 287). ***Babayiğit olaydı göğsü kıllısına çatardı.*** (S.M. Alus 1944 s. 107–108). ***Babam o zaman dinin yanlış yorumuna, bağnazlığa çatan sözler söylemişti ...*** (A. Özakın 1989 s. 44). '(yüksek mevkide olan birine) sokulmak, iltimasını kazanmak': ***Bu arada ordu âmirlerine ve bilhassa levâzım reislerine çatanlar yüksek kazançlar elde ediyorlar.*** (Burhan Cahit 1934 s. 226).

çatadak/çattadak 'çat diye aniden çatlıyarak' < ***çat*** I + ses taklidi kelimelerde çok kullanılan ***-adak*** genişlemesi, ***-adak/edek*** genişlemesi için b. ***cartadak*** . İkinci varyant gemination'la kuvvetlendirilmiştir. ***Aman kardeş, şimdi merakımdan çatadak çatlayacağım!*** (B. Felek 1947 s. 187).

AD. **çatak** 'iki dere veya iki yolun birleştiği yer; su akıntılı yerler, dağlarda derin dereler' DS 1087 < ***çat-*** + fiilden mekân ismi yapan ***-ak*** eki, b. ***akak*** . ***Toprağın iki geniş dalgası arasında ovaya doğru uzanan, gittikçe de alçalan genişçe bir çatak.*** (M.Ş. Esendal 1958o s. 25). 'çukur': ***Otomobilin arka tekerleklerinin bir çukura saplanmış olduğunu gördüler ... Ahmet onları selâmladı: "Çatağa mı saplandınız?"*** (O. Hançerlioğlu 1951k s. 102). ***Süleyman karakol çavuşuydu, çok silâh sakladı Uluağaç çatağına.*** (M. Başaran 1992 s. 34).

çatal 'bir yerinde iki kola ayrılan uzun şey; uzun bir şeyin iki kola ayrıldığı yer; diğren/dirgen' < ***çat-*** + fiilden isim yapan ***-al*** eki (B. M. Räsänen 1957 s. 132–133, 1969 s. 101), krş. ***sakal*** < ET. ****saḳ-*** 'sarkmak' (Clauson 1972 s. 805'e göre bu fiil ****saḳa-*** olmalı). ***Çobanın elindeki kalın çatal, boğumlu sopanın ucunu tuttu.*** (A. Kutlu 1995 s. 72). 'lokmaya

saplanan ve onu ağza getiren alet' (19. asırdan itibaren). ***Sofrayı kaldırıyorlar. Tabak, çanak, bıçak, çatal sesleri içimi kıyıyor.*** (Ş. İşigüzel 1993 s. 79). 'insanın bacakları ve teşkil ettikleri zaviye': ***Velikul ocağın başına oturdu, çatalını ayırdı.*** (F. Baykurt 1971t s. 92). (belki bir güreş tabiri) ***Kalkıp çatalından daldım avradın; kaldırdım havaya, başının üstüne diktim. "Bir daha beni üstümden kitleyip gidecek misin?"*** (F. Baykurt 1967a s. 438). (Sıfat olarak) 'ucu iki kola ayrılan, çift': ***Davar, sığır gelip te ortalık kararınca, üzerinde iki çatal öküz boynuzu asılı çatal kapu ardına kadar kapanıyordu.*** (H. Aytekin 1945 s. 65). ***Odasında erzihallar yazılır, | Çatmasında*** [= etin asıldığı sehpa] ***çatal ġurban asılır.*** (bir ağıttan, A. Caferoğlu 1945 s. 253). O. ***çatal*** 'Yürükler kanununa göre seferlerde askerî olmayan bazı hizmetlerde çalışan bir çeşit vazifeli': ***Yigirmi dört kişiden biri eşkünci, üçi çatal, yigirmisi yamaḳ ola.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 393). O. ***çatal at*** 'iki tarafta birer denk taşıyan yük beygiri' R. Dankoff 1991 s. 26: ***Hemān ol-dem Ṭuraḫan Beg çatal ata binüb segirderek Pādişāh-ı 'ālem-penāh ḥaẓretlerine gelüb ...*** (Ġazavāt-ı Sulṭān Murād 1978 [15.yy.] s. 15). AD. ***çatala bin-*** 'pantalon giymek': ***Yeleğinden sarkan kalın kösteği altındı. Üstelik süslü bir çatala da binmişti. Evet, karadona artık tenezzül etmiyor, İstanbullular gibi pantalon giyordu.*** (Reşat Enis 1944 s. 4). O. ***çatal fitil*** 'bir çeşit eski zaman tüfeği' R. Dankoff 1991 s. 26: ***Pür-silāḥ ve çatal fitīl elde, seyf-i ḳāṭi' belde, gül-bāng-ı Muḥammedī dilde, cümlesi piyāde olub ...*** (Evliyā Çelebī 1935 [17.yy.] IX, 681). ***çatal yük*** 'atın iki tarafına yerleştirilen yük' R. Dankoff 1991 s. 26: ***Senede niçe kerre yüz biŋ deve yükü leẕīẕ ṭuz ḥāṣıl olur. Çatal yüke üç divanī para ve hāviye yüke beşer maḳṣuṣ para alınır.*** (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] X, 950). ***iki çatal*** 'iki kola ayrılan': ***Bunnar vardı Isdanbula. Dahil olduğu zaman yol iki çatal oldu.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 164). ***Lodos ṭarafından gelürken meẕkūr ada iki çatal görinür. Andan ġayrı iki çatal görinür oralarda yėr yoḳdur. Cümle Rūm ėli kenārları deŋizden ulu ḍaġlar görinür; bu ada ol ḍaġlardan alçaḳ iki çatal görinür.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 303).

⊡ Fiilden isim yapan ***-(a)l*** vs. eki, yalnız tek heceli köklere eklenir gelir ve başlıca nomen instrumenti ve sıfat oluşturur (b. T. Banguoğlu 1974 s. 231–233, krş. M. Erdal 1991 I, 330–332): ***çatal, çökel, dükel/tükel***. Bunlara şeklen benzeyen ***çöpel*** kelimesi bambaşka gelişmiştir.

çatal çutal 'çok çatallaşmış, dal budak salmış' < ***çatal*** gemination'u, ikinci kelimede labialisation görünüyor. ***Velhasıl zihnime çatal çutal batarak bir türlü aklıma yerleşemeyen zamanın inkârı felsefesi dinlemekten pek bıkmıştım. Hemen odadan sıvıştım ...*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 159). Çok defa aldatılmış koca için kullanılan boynuzları yaldızlamak tâbiri ile tedai vardır: ***Azizim, seninkiler çatal çutalsa, bil ki benimkiler de Beyazıt kulesini aşacak kadar etrafa dal budak salmıştır.*** (M.L. Dikbaş 1936 s. 88).

AD. **çatal matal** I 'bir çeşit çocuk oyunu' DS 1088 < ***çatal*** ikizlemesi (gemination), ikinci kelimenin baş harfinde labialisation görünüyor; bütünü bir nevi tekerleme, yâni spontane 'echo word'lerden değildir. ***Kendini imtihanı birincilikle kazanmış yüzlerce çocuğun konuştukları, birdirbir, uzuneşek, çatal matal oynadıkları okulun geniş, dümdüz bahçesinde buldu.*** (M. Buyrukçu 1956 s. 20). ***Bu oyunda bir çocuk bir başkasının omuzlarına binip bir mikdar parmağını uzatarak çatal matal kaç parmak? diye sorar. Alttaki oyuncu sayıyı bilene kadar inmez.*** (THASDD 1952 VI, 46). ***Birbirlerinüŋ gözlerin ṭutmışlar idi ve şāḫ-ı mevzūn sā'idleri ucından ibhām ve sāyir engüşt-i bārīklerini ibhām ėdüb çatal matal ḳac aġac nāmındaki bāzīçeye başlamışlar idi.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 112). Aḥmed Rāsim 1328 s. 121'e göre ***çatal matal kaç çatal*** diye o senelerde (1912) bir sakal modası vardı, her halde çift sivri uclu sakal.

çatal matal II 'çatallaşmış, net olmıyarak (görünüm hakkında)' < ***çatal*** I. ***Dili tutulduğundan konuşamadı. Odadakileri çatal matal görüyordu. Hayli bir zaman kendine gelemedi.*** (H. Aytekin 1945 s. 15).

AD. **çatalca** 'lâdes kemiği' < ***çatal*** + isimden isim yapan küçültme eki ***-ca*** M. Räsänen 1957 s. 92–93, krş. ***kokarca, sivilce. Ġocasīnen ġadın çatalca çeḳişmişler, birer ġonaḫdan.*** (A. Caferoğlu 1948 s. 194).

çatallan- ?? ***"Amma ebe hanım, yetiş, doğruyor!" Kim doğruyor, nerde, sordurmamış. "Çabuk ebe hanım, çocuk çatallandı!"*** (F. Erdinç 1961 s. 160).

çatana 'filika büyüklüğünde küçük vapur' < ananeye göre Kırım Harbi zamanında bir çarpışmanın vukubulduğu bir yerin adından (Romanya'da Tuna sahilinde bir kasaba) ??. ***Arkasına bir sürü mavuna takmış, bacasını yıkmış bir çatana köprünün altına gidiyordu.*** (N. Alsan 1957 s. 3). ***O güneşlenirken, sen eğilip elindeki mumla işleyen çatanayı dalgalı denize bırakıyorsun. Motorun devriliyor, sert dalganın içinde hemen kayboluyor.*** (A. Kutlu 1995 s. 229).

çatapat/çatıpatı 'patlayan bir eğlence fişeği' DS 1090 < ses taklidi kelimelerden, krş. ***çatpat. Bizde bu şapşallık varken atom bombasını elimize geçirsek, çocukların bayram çatapatlarından beter ederiz zavallı atomu.*** (A. Nesin 1976d s. 45). Krş. ***çatpat.***

çatapata 'gemi sahibiyle tüccarlar arasında mukavelename' L. Gürçay 1943 s. 105 < ??.

AD. **çataş-**, b. ***çatış-***.

AD. **çatayaz** 'çok soğuk' DS 1088–89 < ***çat*** I ve ***ayaz***. Ses taklidi kelimelerden olan ***çat*** kelimesi buzların çatlarken çıkardığı sesi düşündürür (kelime birleşimleri için b. ***acabola/acabula***). ***Zemherinin çat ayazında ve sabahın bu erken vaktinde yola çıkmak her babayiğidin harcı değil doğrusu.*** (M. Makal 1965 s.95).

çat çat, b. ***çat*** I.

çat çut, b. ***çat*** I.

çatgı/çatkı 'alna bağlanan üç parmak eninde tülbent' DS 1089, 1090 < ***çat-*** fiilinden ***-gı/-kı*** ekiyle yapılan nomen instrumenti, b. ***açgı***. ***Ayşe ḫanım yorgun argın geldi, kendini mindere attı; hemen***

çatkısını başına çattı. (S.M. Alus 1933p s. 113). *Alnında başı ağrıdığı vakitlerdeki gibi, beyaz tülbentten bir çatkı vardı.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 106).

çatgın/çatkın I 'kaşlarını çatarak, hoşnutsuzlukla' < *çat-* + fiilden sıfat yapan *-gın/-kın* eki, b. *akkın* . *Hane sahibi efendi bu defa biraz çatkınlıkla: "Hiddetten, şiddetten bir şey çıkmaz, beyefendi!".* (H.R. Gürpınar 1943g s. 272).

çatgın/çatkın II '(birisinin) iltimasını kazanan himayesinde olan' < *çat-* + fiilden sıfat yapan *-gın/-kın* eki, b. *akkın* . *İmzasını atamıyacak kadar yazıdan nasipsiz olan Filip efendi Tarik gazetesini çıkarıyordu. Saraya çatkın olduğu için şımarıktı. Gazetesinde kendisinden bahsedilirken "Saadetlû Filip Efendi Hazretleri" yazılırdı.* (M.Z. Pakalın 1946 s. 198).

AD. **çatı** I 'yolun ikiye ayrıldığı yer' < ET. **çatıġ* [*çat-* fiilinden yapılan nomen actionis]. *Dizgeme'ye giden yolun çatısına çırılçıplak dineldi.* (L. Tekin 1984 s. 40). 'iki bacağın teşkil ettiği çatal': *Dev de tutup gızı catusından ayırıvermiş.* (U. Barlas 1975 s. 19). Krş. *çat* II. 'kadının tenasül organı' H. Aktunç 1990 s. 71, S. Özel 1993 s. 28.

çatı II 'bir binanın üstünü örten yapının bütünü;' < *çatı* I, krş. *koşu, satı, yazı. Yola yakın yapılan evlerin çatıları çabucak örtülmüş oluyordu.* (A. Özakın 1989 s. 76). 'düz dam': *Otelin çatısındaki orkestra eski bir valsı çalıyor.* (A. Özakın 1982 s. 90). Dolayısiyle: 'ev, ikametgâh': *Sen sen ol, bundan sonra çocuğunu gözünün önünden ayırma. Yetişkin oluncaya kadar kendi çatının dışında bir yere salma.* (A. Ümit 1993 s. 161). *çatı kat /çatı katı* 'yapılarda çatı ile son kat arasında yapılan küçük kat': *Çatı kata çıktılar. Merdivenler geniş ve rahattı.* (F. Baykurt 1967a s. 97). *İşyeri ve çatı katı arasında gidip geliyordum.* (A. Özakın 1982 s. 97).

AD. **çatı** III 'ip, urgan' DS < *çat-* 'birbirine bağlamak' fiilinden nomen instrumenti, krş. *ölçü, soku, tartı*, A. Tietze 1982z no. 25, 42.

çatık 'çatılmış olan' < ET. *çatuḳ* a.m. [*çat-* + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-ık* eki, b. *açık I*] Clauson 1972 s. 402. *Bir aralık başını döndürdü. Kaşları çatık, pek ciddî bir bakışla baktı.* (S.M. Alus 1944 s. 29).

çatıl– 'kaşları çatıp düşünceli durmak' < *çat-* + medialis-reflexivum anlamındaki *-(ı)l–* eki, b. *açıl-* . Krş. *çatın-*. *"Ömer, bir baba gözlenir mi?" Ömer çatıldı "Bir baba, babalık vazifelerini unutursa gözlenir, anne."* (Selâmi İzzet 1934 s. 47).

AD. **çatılı** 'birbirine bağlanmış' DS 1089 < *çat-* fiilinden *-i-li* genişlemesiyle participium passivum mânasında sıfat, b. *ardılı* . *Heyetin başkanı, güler bir yüzle muhtar ve öğretmenin halini hatırını sorup el sıktıktan sonra, iple birbirine çatılı ürkek küçük buzağılar gibi, pel pel gözlerinin içine bakan talebelere de ayrı ayrı iltifatta bulundular.* (H. Aytekin 1945 s. 76).

çatın– 'kasları çatıp surat asmak' < *çat-* fiilinin reflexivum hali. (*-(ı)n-* için b. *acın-* II). Krş. *çatıl-*. *Kenan Bey bu manzara karşısında çatındı. Infial gösterdi.* (Fazlı Necip 1930 s. 47). *Uranarak gülümsedi, sonra çatındı.* (M. Seyda 1974 s. 167).

çatıpatı, b. *çatapat*.

çatır çatır 'sert bir şey kırılırken çıkan tekrarlanan ses' < *çat* I. *Kendisi de bunalıyor, aile babası, düzenli ve prensipli küçük burjuva rollerinin daracık kalıpları içinde çatır çatır çatlıyordu.* (B. Uzuner 1994 s. 31). *Sepeti kapan koşa koşa incir toplamıya gider, sırığı kapan çatır çatır incir silkmiye. Az sonra sırık sesi her tarafı kaplar, çat-çat-çat vurur durur dallara.* (B. Duygulu 1963 s. 16). 'zor kullanarak, mukavemet edilemez bir güç ile': *Nereye cehennem oldun? Seni paralamayım da kimi paralayayım?* (S.M. Alus 1934 s. 386). 'bir engele çarpmadan, tereddüt etmeden': *Artık Ayşe'nin tek koruyucusu olmuştu. Anası Ayşe'ye kötü bir lâf söyleyecek olsa, yavrusunu koruyan bir kartal gibi karşısına dikiliyor, çatır çatır cevabını veriyordu.* (N. Üstün 1970 s. 49).

çatır çutur 'sert bir şey kırılırken üstüste çıkan sesler' < *çatır çatır*, ikinci kelimede labialisation var. Labialisation'lu terkipler için b. *abidik gubidik* [2]. *Çatır çutur fıstıḳ ḳabuḳlarını çiğneyerek tiyatrodan çıḳarsın.* (H.R. Gürpınar 1339 s. 275).

çatırdı/çatırtı 'sert bir şeyin kırılmasında veya patlamasında çıkan ses' < *çat* I ve *çatır çatır*'dan yapılan normal nomen abstractum, b. *anırtı* ve *çat* [1]. *Dışarda bir tüfek çatırdısıdır koptu.* (K. Bilbaşar 1961 s. 42).

çatış–/AD. **çataş–** 'birbirine çatmak, buluşmak' TS 834, R. Dankoff 1991 s. 26 < *çat-* fiilinin ortaklık (cooperativum) hali, b. *alış- I* . *çataş-* varyantının */iş/* > */aş/* değişimi mânaca yakın olan *daklaş-, sataş-* fiillerinin tesiri altında husule gelmiş olabilir, ayrıca b. *burgaş-* . *Babası Hicazdan geliyü, ġonşuları ġarşulayōlar. Ġonşularına çatışıncı ḫoca sorúya ki, bizim evde ne var ne yok.* (A. Caferoğlu 1946 s. 23). 'biriyle kavga etmek': *Fena halde sinirliyim. Bugün muavin hanımla behemehal çatışacağım.* (F.N. Çamlıbel 1933 s. 109). 'çiftleşmek (bilhassa köpekler hakkında, aşağılıyarak insanlar hakkında)' M. Mikhaïlov 1930 s. 23: *Bir leylek bir hindiyle dünyada çataşamaz. Hemi de çataşsa bile, çıkan yavru böyle arı duru hindi olmaz.* (F. Baykurt 1961k s. 9). *Dedik ya, köpekler gibidirler diye. Dövüşmenin arasında çataşmayı da ihmal etmezler.* (F. Baykurt 1971c s. 342). (Çiftleşen köpeklerin birbirinden ayrılamaması hakkında), Meninski 1680 I, 1540: *Kocabaş, bitiştiği sarı dişiyi sürükleyerek Mustafaya geldi. Mustafa köpeklerin böyle çatıştıklarını çok görmüştü.* (Yaşar Kemal 1992ks s. 163–164).

çatkı, b. *çatgı*.

çatkın, b. *çatgın*.

çatla– I 'çat sesiyle kırılıp dağılmak' < ET. *çatla-* a.m. [*çat* I + isimden fiil yapan *-la-* genişlemesi, b. *ağla-*].

Der-ḥāl şīşeler çatladı, pāre pāre oldı. (Ferec 855/1451 v. 34b). 'parçaları ayrılıp dağılmıyacak şekilde yarılmak': ***Dudaklarım çatladı.*** (O. Arayıcı 1979 s. 52). ***Bir kişi ḳuyuya su almaġa gelmiş, çeker, ḫalḳuŋ ḳabını doldurur, gönderür. Gendünüŋ ḳabı susuzlıḳdan çatlamış.*** (Ferec 855/1451 v. 190b). 'kayalara vurup dağılmak (dalga hakkında)' (EO.'da fiil belki geçişlidir): ***Ġāyet iḫtirāz ėdecek yėrlerdür zīrā kim berk eserse her yėri çatlar, gemi helāk ėder.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 98). 'yorgunluktan, bitkinlikten veya üzüntüden ölecek hale gelmek': ***Hayır, hiç aldırış etme yok. Çatlıyacağım.*** (S.M. Alus 1944 s. 30). 'takırdamak, çatırdamak': ***Göz boncukları, kaplumbağa kabukları taktı, Her taktığı çatır çatır çatlıyor, bebek ölecek diye bizleri korkulara salıyordu.*** (A. Kutlu 1995 s. 100).

AD. **çatla–** II 'def'i hacet etmek' < ***çatla-*** I. ***Aferim diyeceğine tembeh et de böyle çatladığı yerde namazlık okumasın. Her yerde kelâmullahı ağza almak doğru değildir.*** (F. Baykurt 1961k s. 134). ***Çatlanmadan önce el yüz yıkanmaz, usulden değildir, şeriata sığmaz.*** (Orhan Kemal 1951b s. 11).

O. **çatladı** (isim) 'çatlak, çizik' Meninski 1680 I, 1540 < ***çatla-*** I + geçmiş zaman 3. şahıs eki olan ***-dı***, b. ***bastı . İstanbul deniz surlarındaki Çatladı Kapu(sı) 1532 zelzelesinde çatlamış.*** (R.E. Koçu 1965 VII, 3782).

çatlak I (sıfat) 'çatlamış olan, çatlaklar gösteren'; (isim) 'çatlak yer, çizik' < ***çatla-*** I + fiilden sıfat yapan ***-k*** eki için b. ***akık*** , fiilden isim yapan ***-k*** eki için b. ***acuk/acık I . Beni çekiştirenlere hem kızıyor, hem hak veriyordum. Çapkınlık vücudumdan çatlak desti gibi sızıyordu.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 19). 'pürüzlü (ses hakkında)': ***Madamın sesi çatlak zurna gibi ötüyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 119). 'kaçık, deli': ***Böylelerine yardım ederim. Çatlakmışım ben! Çatlaksam çatlağım. Çatlak olmasam bunca adama, gözün görmediğini göstermeye kalkar mıydım?*** (Oktay Rıfat 1961 s. 6).

çatlak II 'sahile veya kayalara çarpıp dağılan dalga' < ***çatla-*** I. Fiilden daha çok nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki için b. ***acuk/acık I . Birçok kayıkçı gibi babası da – gemi daha limana funda etmeden kayığını çakıldan çatlaklara koyverir.*** (Reşat Enis 1947 s. 76).

çatlak çutlak 'çok çatlakları olan' < ***çatlak*** ikizlemesi (gemination), ikinci kelimesinde labialisation. Labialisation'lu terkipler için b. ***abidik gubidik*** [2]. ***Bu işe fena halde tepesi atan mühendis efendi çatlak çutlak künkleri değiştirmediği gibi, demir kapağı, muslukları tam gözlükçü mağazasının önüne getirtmez mi?*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 22.2.1944).

AD. **çatma** I 'çeşitli işlerde kullanılan tahtadan destek' DS 1091–92 < ***çat-*** + fiilden isim yapan ***-ma*** eki, b. ***akıtma . Çatma, bir metre kadar uzunluğunda üç ağaç sopayı birleştirmek suretile vücude getirilen bir destektir.*** (K. Güngör 1941 s. 45). 'etin asıldığı sehpa': ***Çatmasında çatal ġurban yüzülür.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 233). ***çatma kapı*** 'iki kanatlı kapı': ***Gitti, çatma kapıyı açtı.*** (F. Baykurt 1961ı s. 39).

O. **çatma** II 'kıymetli bir kumaş cinsi' M.Z. Pakalın 1946 I, 132 < ***çat-*** + fiilden isim yapan ***-ma*** eki (b. ***akıtma***); dar parçalar halinde dokunduğu için birbirine çatılırdı. ***Çatma ḳaftān gey, vėrür zīnet, benüm cānum, saŋa: / Yaraşur ḳaplan derisi takye, aslanum, saŋa.*** (A.N. Tarlan 1949 IV, 11).

çat pat 'çok sık değil, ara sıra uzun aralarla; vakitli vakitsiz' < labialisation'a yönelmiş ve kafiyeli ses taklidi terkiplerden, b. ***abidik gubidik*** [2]; krş. ***çat*** I. 'duraklamalarla, akıcı değil; başını gözünü yararak (yabancı dili konuşmak)'; ***"Senin okuman yazman var mı?" — "Var emme kulak asma, çat pat.*** (T. Apaydın 1991 s. 186). ***Sadık söylediklerimi çat pat Alekse tercüme ediyor.*** (M.B. Kanok 1984 s. 91).

çatpat 'çocuk oyuncağı maytap' DS 1092 < ses taklidi kelimelerden: ***çat*** I ve labialisation'u. Krş. ***çatapat.*** Labialisation'lu terkipler için b. ***abidik gubidik .***

çatra patra 'gürültü patırdı' Meninski 1680 I, 626, S. Kakuk 1973 s. 100 < ses taklidi kelimelerden, fakat şekli değişiktir (labialisation'lu terkipler için krş. ***abidik gubidik*** [2]), belki başka bir dilden geçme. 'yalan yanlış konuşarak (lisan hakkında)': ***Beyruttaki frer mekteplerinden birine bir aralık devam etmiş; çatra patra fransızcası var.*** (S.M. Alus 1933p s. 141).

çattadak, b. ***çatadak.***

çattadan 'çat sesiyle aniden düğmeye basarak' < ***çat*** I + ses taklidi kelimelerde çok görülen ***-adan*** genişlemesi, krş. ***hoppadan***, ***pattadan***, ***şakkadan.*** Bu ***-adan*** genişlemesi belki de zarf görevindeki ablativus halinin tesiri altında ***-adak*** genişlemesinden husule gelmiştir. ***Sevmediği bir siyasî konuşurken oparlörü açа kısa nutku kepazeye çevirip bırakır. Sonunda "kes lan!" diye çattadan kapatışı da caba.*** (H. Taner 1951t s. 90).

çatu, b. ***çatı.***

çauş, b. ***çavuş.***

çauşan, b. ***çavuşan.***

EO. **çav** I 'şöhret, nam' TS 839–841, DS 1093, Meninski 1680 I, < ET. ***çav*** a.m. Clauson 1972 s. 393. ***Temāşā ėtdi, devşürdi vü çoḳ av, / Ki düşdi Ḫusrev şāhdan ėle çav.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 329). 'haber' TS 839: ***Bu işden açıla elden söz u sav / Çu şāhuŋ ḳulaġına düşe bu çav.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 1303). ***çav ol-*** 'dile düşmek' TS 844: ***Tenümde yilegi çāk ėtmeg ile oldum çav.*** (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] III, 145). ***Yāre dėdüm ki senüŋ sevgüŋ-ile oldum çav.*** (Nazmī 1928 s. 54).

AD. **çav** II 'ottan örülmüş urgan' DS 1093 < Kürt. ***çaw*** a.m. Jaba–Justi 1879 s. 126, I.A. Orbeli 1957 s. 439, K.K. Kurdoev 1960 s. 155.

çav III 'ayrılırken kullanılan selâm' < İt. (Venedik dial.) ***ciao*** a.m. (bilhassa İtalya ve İsviçre'de kullanılır) < İt. ***schiavo*** < Lât. ***sclavus*** 'köle'. Selâmın mânası

"Kölenizim!". Krş. Avusturya ve Macaristan ve belki eski Avusturya–Macaristan'ın başka bölgelerinde de bugün dahi çok kullanılan ***servus***! selâmı < Lât. ***servus*** 'köle'. ***"Öyleyse anlaştık. Çav dostum!"*** (A. Yurdakul 1993 s. 247).

AD. **çav–** 'doğmak (güneş hakkında)' DS 1094–95 < ?? Krş. ***gün çav-.***

AD. **çav**-, b. ***cav-.***

çavalye, b. ***çavela.***

AD. **çavan** 'hayvanların erkeklik organı' DS 1093 < ?? krş. Kürt. ***çavan-i hespī*** 'at yarağı' Jaba–Justi 1879 s. 126. İnsan için de kullanılabilir (tabu kelimelerinden): ***Herkes kendi boyuna göre çavan taşısın. Duydunuz mu?*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 138). ***Hiç birimiz yaş kesmedik. Kessek bile, ben hangi öküzle, arabayla, hangi gücümle çekeceğim bu dağlara, bu yokuş yukarı götüreceğim? Öyle ya, burda bir eşek çavanı yitti, ya anasında, ya kızındadır.*** (a.e. s. 153). 'inek, manda ve başka hayvanların dişilik organı' TS 1093.

çavdar b.m. (bir hububat cinsi) < Fa. ***çūdār*** M. Räsänen 1969 s. 101. ***Ḥubūbātdan ḥınṭa ve şa'īr ve 'alef ve çavdār ve ḳaplucadan on kileden bir kile 'öşr alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 281).

çavela/çavelya/çavalye/çevale/çevele 'balıkların satış için tutulduğu sepet' DS 1152 < ?? ***Belediyenin eli yakındadır. Bir de çavela parası keserler.*** (Reşat Enis 1947). ***Balıkçıya "İhsan Bey gülüm, çavelyaları boşaltmışsın!" — "Çıkmıyor, Haşmet Bey."*** (M.Ş. Esendal 1958m s. 53). ***Adam iki keresinde de boş yemiş sandıklarına, ot dolu çavalyelere ve yerde tekerlenip duran elmalara takılarak tökezlenmişti.*** (A. Özyalçıner 1960 s. 14). ***Anası kırmızı, yeşil boyalı tahta bir çevale bulmuş, balıkları güzelcene çevaleye dizmişti.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 22) ***çavelacı*** 'sele ile bir eşya gezdirip satan' L. Bonelli 1902 s. 58.

RD., AD. **çavka/cavka/çavga/çafka** 'bir çeşit karga' DS 866,1094, R. Dankoff 1991 s. 26 < Sl. (Bulg, Sırp–Hırv.) ***çavka*** a.m. A. Tietze 1957 no. 18. (Kosovo dial.) Slavca ***-ka*** için b. ***ayka .*** ***Sokakta ne cürsün, içi çafka karlar üstünde kapışimişlar.*** (N. Hafız 1985 s. 194). 'siyah tüylü bir göçmen kuş' < Sl. ***çavka*** a.m. A. Tietze 1957 no. 18.

AD. **çavgın/çıvgın/şıvgın** 'şiddetli rüzgârdan yandan yağan yağmur, karla rüzgârla karışık yağan yağmur ' DS 1199–1200, 3774 < ***cav-/çav-*** fiilden fiilsıfatı yapan ***-gın*** eki, b. ***akkın .*** Krş. Az. ***çovgun*** ***Hava sisli, bulutlar başlarını eğmişti. Hafiften, çıvgınla karışık bir yaz yağmuru püskürdü üstümüze.*** (C. Yörük 1953 s. 125).

çavır, b. ***gevür.***

çavlan, b. ***çağlaŋ.***

AD. **çavşır/çaşur/caşır/çağşır** 'dağlardan toplanan, yedirildiği zaman hayvanlarda cinsel istek duyuran bir çeşit ot' DS 1038, 1095 TS 755 < Ar. ***cawşīr/cāwşīr*** 'opopanax' R. Dozy 1927 I, 234 < Fa. ***gāvşīr*** a.m. [***gāv*** 'inek' ve ***şīr*** 'süt']. ***Daha yukarlara, "dağlar" diye sözedilen yerlere çıkıldıkta sekiz, on tür ağaç da ortalıktan kaybolur. Sonrası göz alabildiğince çaşurluk, keslik, kevenliktir.*** (M. İlhan 1983 s. 9).

çavuş/çauş 'Osmanlı devlet teşkilâtında, sarayda ve orduda bazı hizmetler görenlere verilen ünvan; orduda bir rütbe' < ET. ***çavuş*** 'kumandan' Clauson 1972 s. 399. Kelimenin etimolojisi için b. G. Doerfer 1967 III, no. 1055. ***Nāgāh çavuşlar serhengler ḳapudan içerü girdiler, emīr el-mü'minīn geydügi ḍonlardan bir boġça ḍon geyesi getürdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 122a).

O. **çavuşan/çauşan** 'çavuşlar' < ***çavuş/çauş*** + Fa. çoğul eki olan ***-ān.*** ***Cemā'at-i çavuşān-ı Mışr.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 359).

çay I 'küçük ırmak, dere' < Çağ. ***çay*** a.m. M. Räsänen 1969 s. 95. ***Güneş biraz ḳalḳduḳlayın ḫalḳuŋ a'zāsından çaylar aḳmaġa başladı.*** (Ferec 855/1451 v. 54b). ***Çayda çimerken biz ġızu tehnece avlayub | Varduḳ uṣulcana ġutusun bi hapazladuḳ.*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 32).

çay II b.m. (ot, kurutulan yaprakları, ondan yapılan içki) < Çin. ***ça*** 'su; çay' G. Doerfer 1967 III, no. 1057. ***Geliyi māyis ayi, | Toplıyalum çaylari, | Gidelum fabrikaya, | Alalum paralari.*** (T. Günay 1978 s. 210). ***Demlenen taze çayın kokusu çevreyi sarmıştı.*** (N. Eray 1994 s. 27). 'çay ve tatlılar ikram edilen davet': ***Öğrenci çaylarında dansediyorduk.*** (A. Özakın 1989 s. 139). ***çay*** ile ***kahve*** kelimeleri ayrı yollardan gelişmiştir: ***Yaşlıca bir bayanla tanıştım bir çayda. Sonra bir kahvede buluştuk.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 82).

(Argo) **çay** III 'kız' < Rom. ***çay*** a.m. A.G. Paspati 1870 s. 523. ***Çingeneler azdı, çeri-başı kızdı, çayları düzdü.*** (H. Ritter 1924 I, 32).

(Argo) **çay** IV 'esrar' H. Aktunç 1990 s. 71 < ***çay*** II.

çaydan/çaydanlık I. Chlōros 1899 I, 651 'çay pişirmekte kullanılan kap' < ***çay*** + bir şeyin mahfazasını ifade eden ***-dan*** (Fa. ***-dan*** için b. ***abdan***) eki (krş. Az. ***çaydan*** a.m.); ***-dan*** ekiyle aynı mânada olan ***-lık*** ekinin ilâve edilmesi ***-dan*** ekinin semantik fonksiyonunun zayıfladığını gösteriyor, b. ***buhurdanlık .*** ***Satılmış ... Getir çaydanlığı!*** (Sabahattin Ali 1943 s. s. 26).

AD. **çaygara** 'çay kenarında çıkan kaynak' DS 1097 < ***çay*** I ve ***gāra*** 'maden suyu' DS 1917 (?). ***O köyden bir çay akar, çayın sağına, soluna hep hep çaygara eşmişlerdir. Çaygaraların suyu o kadar soğuktur ki dişlerini tıkırdatır.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 57).

çayır b.m. (çimen dolu yer, mera) < kelimenin Tk. dillerinde yaygınlığı için b. M. Räsänen 1969 s. 95. ***Ve bir ra'iyyet ve ġayrı her kim olursa bir ḫālī yėrden ve bir ṣāḥibsüz çayırdan ot biçse ġallesi 'öşrin kime vėrürse biçdügi otlıġuŋ 'arabasına aŋa ikişer akça vėreler.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 273). ***çayırla-*** 'otlamak': ***Atlar çayırladuḳdan ṣoŋra bir aydan ziyāde***

Arż-ı Rūmda ḍurulub Ḳarş üzerine teveccühde te'ennīsi ... ('Ālī 1982 [1581] II, 134).

çayır çayır, b. *cayır cayır*.

çayır çemen/cayır çimen 'çayırlar, meralar' < *çayır* ve *çemen*, mânaları birbirine yakın ve baş harfleri aynı olan iki kelimeden ibaret hendiadyoin; fakat ikinci kelime mühmel de telâkki edilebilir, krş. *çerez çemen, çeyiz çemen/çeyiz çimen, çiçek çimen. Önü deniz, arkası çayır çemenmiş.* (S.M. Alus 1933p s. 102). *Dereye gelip Anadolu hisarındaki köprüyü geçer geçmez, bütün çayırlar çimenler mahaşerallah!* (S.M. Alus 1944 s. 09). EO. *cayır u çümen* (ikinci kelimese labialisation ile): *Yüri, i Veled, ki bu gün süçü Tengriden içevüz, | Cayır u çümen içinde ayumuz yüzin görevüz!* (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 36).

O. **çayka** 'bir çeşit kayık' M.Z. Pakalın 1946 I, 339, b. *şayka*. Slavca *-ka* için b. *ayka* .

çaylak I 'küçük bir yırtıcı kuş' < G. Doerfer 1967 III, no. 1958'e göre yalnız Az. ve BSTT fakat M. Räsänen 1969 s. 95 kelimeyi Şor. *şaylaḳ* 'martı' ve Tob. *çaylan* 'akbaba' ile karşılaştırıyor. Kelime belki *çaylak* 'boynuzlarının arası çok açık olan (hayvan), bacaklarının arası çok açık olan (at)' DS 1097 ve *caynak* 'kolları ve bacakları düzgün olmayan, çarpık ve apışık olan' THASDD 313 sıfatlariyle alâkalı, kuşun vücut hususiyetlerine işaret eden bir isimdir. İsimden hayvan adları yapan *-lak* eki için b. *bağırtlak* .

(Argo) **çaylak** II 'acemi, tecrübesiz, toy şoför' F. Devellioğlu 1959 s. 76 < umumiyetle a.m. olan *acemi çaylak* tâbirinin kısaltılmışı telakki edilen bu kelime belki A.D. *çaylak* 'bebek, çocuk' DS 1033 (*çağa*) kelimesinden ileri geliyor. *Mesleğinin ölü saatleriydi; şu çaylağa yardımcı olabilirdi.* (E. Atasü 1991 s. 73). *Ulan, avanaklar, burnunuzun dibinde benim gibi mal varken bu acemi çaylak için boğuşulur mu?* (R. Erduran 1963 s. 58).

O. **çaylak** III 'devletçe verilen rütbe ve nişanların sahiplerine koşup kendisine rütbe veya nişan verildiğini haber veren ve böylece müjde toplayan kimse' M.Z. Pakalın 1946 I, 339 < *çaylak* I. *Gel, sahibini sevindir; çaylaklar kethudasını sevindirirsen müjdesi var.* (H. Ritter 1941 II, 200). *Haydi, resmî kavuğumu getir; çaylaklara bahşiş hazırla!* (Musahipzade Celal 1936pp s. 46).

AD. **çaynik** 'çaydanlık' DS 1098 < Sl. (Bulg., Sırp–Hırv., Rus.) *çaynik* a.m. A. Tietze 1957 no. 15, 1982z no. 38.

AD. **çaysa–** 'çaya susamak' < *çay* II + istek ifade eden *-sa-* genişlemesi (J. Deny 1921 no. 844, M. Räsänen 1957 s. 150), b. *aygırsa- . Bırak abdası da bana bir çay yap, çaysadım!* (F. Baykurt 1971t s. 131).

EO. **çazer/çazir** 'üst giyim olarak çarşaf' < *çader/çadir*'in varyantı. Fa. kelimelerdeki */d/ /ż/* gelişmesi için b. *azine . Başuŋa cāẕer örtem, bir evde ḳoyam, oturasın.* (Ferec 855/1451 v. 200b). *Manşūr cāriyenüŋ gözin baġladı, bir çāẕire doladı.* (Ferec 855/1451 v. 95a).

çeber, b. *cebbar*.

AD. **çebeş/şebeş** 'bir çeşit gemi; geminin damaklı ve demirden ibaret olan kısmı' DS 1099, 3755 < EYun. *κεμος* (kēmós) (dial.) *çimós, şimós* 'burunsalık, hayvan ağızlığı' Ch. Tzitzilis 1987g no. 203. */k/ /ç/* için b. *Çankırı* .

çebiş, b. *çepiş*.

AD. **çebre** 'turşu, özellikle üzüm turşusu için kullanılan üstü geniş, altı dar fıçı' DS 1101 < Sl. *çıbır* grubuna ait olması muhtemeldir, b. *çıbır*, A. Tietze 1957 no. 28, P. Skok 1971 I, 285 (*çabar*).

AD. **çebres** 'kopça' DS 1101 < *çapraz* II.

EO. **çebük/çevük** 'çevik, becerikli, cevval, atik, seri' TS 881–882 < Fa. *çābük* a.m. *Ḥıyānatlıḳ ve el uzunlıġı içinde çebük ve dilīrdür.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 33). *Ve çevük ulu naḳḳāş ḳalemīle ṣūratlar ve naḳaşlar düzede kim baḳmaḳda doġru gözüge.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 7).

AD. **çecik/cicik** 'kapların kulpunu tutturmak için kullanılan çivi' DS 959, ZTS 1976 s. 30 , krş. Az. (dial.) *çäçiy* 'süs boncuğu' ADIL 1964 s. 443. *ciciği gevşe-/ ceciği gevşe-* 'ağzı sulanmak, aşırı ilgi göstermek; inat veya mukavemetten vazgeçmek' DS 873, 958, *çiciği geŋşe-* TS 910 (krş. *aklının çivileri gevşe-*, ya da *cecik/çecik* 'kulp, sap'). *Vālī 'avratı göricek anuŋ daḫı maraż ı depreşdi, çeçigi geŋşedi.* (Ferec 855/1451 v. 103b). *Kim olursa olsun. Bir asıldım mı, elimden kurtulamazlar. "Allah gençliğini bağışlasın, sevdiğin çift olsun!" dedim mi enâyilerin ciciği gevşeyiverir, toslarlar çeyrekleri, onlukları.* (Orhan Kemal 1953 s. 33). *Ġoca-ġarı da parayı görünce çecikleri gevşedi. Yavaş yavaş ġoca-ġarı delü Memmedin evine yürüdü.* (A. Caferoğlu 1946 s. 42). *Gülmeden çeŋelerin çecikleri gevşemiş, şındı gibi açılıyor, ağzıŋ ḳulaḫlarıŋa ulaşıyordu.* (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 238).

çeç, b. *çaç*.

çeçe 'Afrikada yaşayan ve bir hastalığın mikrobunu taşıyan bir sinek' < aslen bir Güney Afrika Bantu dilinden gelen ve beynelmilel tıp literatüründe *tsetse* diye tanınan kelimeden.

çeçen arabası, b. *çaçan arabası*.

Çeçenistan 'bir Kafkas ülkesi' < *Çeçen* etnik adı [M. Vasmer 1958 III, 334] + Fa. *istan* b. *Acemistan. Kafkasya patlamaya hazır bir bomba! Gürcistan, Abhazya, Çeçenistan'dan her an yeni ölüm haberleri geliyor.* (B. Uzuner 1997 s. 15).

çeçeron, b. *çaçaron*.

AD. **çeçil/çeşil** 'yağı alınmış sütten yapılan peynir' DS 1105, ZTS 1976 s. 39 < ?? A. Tietze 1982z no. 46. *Her biri Haydar'a yol azığı getirmişti. Kimi tavuk*

kızartmıştı, kimi çeçil peynir hazırlamıştı, kimi bal getirmişti. (Ü. Kaftancıoğlu 1975 s. 95).

AD. **çedene/çetene** 'kendir, kenevir veya keten tohumu' DS 1105–06 < Fa. *caudāna* 'arpa danesi' [*cau* 'arpa' ve *dāna* 'tane'], fakat Fa.'da 'kendir tohumu' mânasına gelmediğine göre, bu etimoloji şüphelidir. Krş. Az. *çätänä* a.m. *Çedene tarlalarında döne döne kuş yuvası aradı.* (L. Tekin 1984 s. 45).

AD. **çedik/çetik** 'mes, terlik; çocuk ayakkabısı' DS 886, 1106, 1150–51, TS 846 < *iç* ve *edik*, pabucun veya lâstiğin içine giyildiği için. Bu birleşik kelimede varolan krasis durumu için b. *acabola/acabula* . Baştaki ünlünün düşmesi için krş. *sıtma, şimdi.* *Mahallenin genç kadınları ve kızları önlerine bakarak ve sarı cetik papuçlu ayaklarile kısa adımlar atarak bu kasabaya mahsus oyunlar oynamakta idiler.* (Sabahattin Ali 1937k s. 113–114). 16. asırda Türkiye'yi gezen Hans Dernschwam 1923 s. 131 kelimeyi *iczeduk* 'kadın çizmesi' olarak kaydediyor.

çeft, b. *ceft.*

çegzin–, b. *çezgin-.*

AD. **çeğin/çiğin/çiyin** 'omuz' DS 1207–08, TS 911–913, Meninski 1680 I, 1632 < Çağ. EO. *çigin*, Az. *çiyin* 'kürek kemiği, omuz' Clauson 1972 s. 415, M. Räsänen 1969 s. 103. Kelimeye ünlü ile başlayan bir ek takıldığında, vücut kısımları ve akrabalık terimlerinde kaide olduğu gibi, ikinci /*i*/ düşer, b. *ağız I . Feriştelер yazduġı ḥaḳḳıyçün Ādem oğlanlarınıuŋ çeginlerinde!* (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 60). *Bir ġır atdı on sekkiz on doḳġuz yaşında elinde mızraġı, çiyninde şaḥan ġuşu, ġolana baġlı olan tazısı.* (A. Caferoğlu 1944 s. 109). *Zıraatçı ellerini iki yana açtı, çiğinlerini çekti.* (F. Baykurt 1967k s. 114).

çeğiz 'daire, çevre' < ?? .

çeğmel, b. *çâmel.*

çeğne–, b. *çeyne-.*

EO. **çeğz** 'daire, çevre' ?? < krş. *ceğzin-. Ḫuşūşā ki göz çeğzine getürüb mizācına muġāyir ḥarekāt u iltifāt gördükde görmezlenmesi müteʿayyin ola.* ('Ālī 1956 s. 163; O.Ş. Gökyay 1978 T. 179 kelimeyi –metne mugayir olarak– *gözceğzine* diye tefsir ediyor; eğer bu doğru ise bu maddeyi kaldırmak icabeder). Başka kaynaklarda bulunamadı.

çeğzin–, b. *çezgin-.*

Çeh 'İslâv kavimlerinden birine mensup olan bir kimse' < Sl. *Čeḫ* a.m. F. Miklosich 1889 s. 6. M. Vasmer 1958 III, 332'ye göre **çetınik* 'çeteci' kelimesinin kısaltılmışı. *Bile Çėh u Alaman u Ungaros | Eflaġ u Bosna hem andaydı Babos.* (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 105).

çehar, b. *çar* II.

O. **çeharbaliş** 'şeref sadrı, taht' < Fa. *çār-bāliş/çahār-bāliş* a.m. [*çār/çahār* 'dört' ve *bāliş* 'yastık']. *Baŋa ṭapu ḳıldı, ḫidmet gösterdi, elüm aldı, bir şuffaya çıḳardı, çehār-bāliş-i zerbeft üzerine tekellüf ėtdi.* (Ferec 855/1451 v. 115a).

O. **çeharpa** 'dört ayaklı hayvan' < Fa. *çahār-pā* a.m. [*çahār* 'dört' ve *pā* 'ayak']. Krş. *çarpa/çarva. Ve yaylaḳcı olan kimesnelerüŋ ki çehār-pāsı ola her ḫāneden bir nügi yaġ alalar.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 158).

çehre 'yüz, sima' < *çihre. Şol bāde ki 'aks-i pertev-i ḫurşīd u nūr-ı çehre-i nāhīd idi ...* (Ferec 855/1451 v. 115b). *Ṭālibāt, ṭalebeniŋ çehrelerinden ḫayāt, ḳan fışḳırıyor.* (Aḥmed Şerīf 1326 s. 333). 'halet–i ruhiyeyi aksettiren sima': *Çehreyi bir karış asmış büyük hanım.* (S.M. Alus 1934 s. 139) *çehre et-* 'surat asmak': *Bu ḥālet-i rūḥīyesini başḳa türlü tefsīr eden ve aḳrabāsına ḳaşden çehre etdiğine ẕāhib olan zavallı Şerefeddīn tenhāda kendisine yalvarıyordu ...* (E.E. Talu 1928 s. 112).

çek 'bankadaki parasından bir mikdarı bir başkasına ödeme emri' < İng. *cheque/check* a.m. (aslında 'satrançta şaha "kış!" demek' < EFr. < Ar. < Fa. *şāh*, J. İbrahim 1991 s. 152.

Çek 'Çek milleti mensubu' < Fr. *Tchèque* < Sl. *Čeḫ* a.m. Krş. *Çeh.*

çek– (geçişli fiil olarak) 'tutup kendine doğru hareket ettirmek' < ET. *çek-* a.m. Clauson 1972 s. 413. *Ey çeken uçmaġa müşkīn zülf-i pür-çīnüŋ beni, | Cinnete zincīr-i zülfüŋdür çeken dīvāneyi.* ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 207). 'geri almak; zorla veya hile ile almak': *Bir gün Sulṭān Maḥmūd zamānında bir nā-dāşt kel var-idi. Heveslendi ki ṭuruḳīlıḳ ėdüb Sulṭāndan nesne çeke.* (Ferec 855/1451 v. 232b). *Gece gündüz içer, hiç çalışmaz, durmadan da karısının ... elmas iğnelerini çekermiş.* (S.M. Alus 1934 s. 27). 'celbetmek; (binek atını) çekip birinin önüne getirmek': *Melik buyurdı, ḫāṣ yėdegi Ferruḫ-rūza çekivėrdiler.* (Ferec 855/1451 v. 39b). AD. dişi hayvanı çiftleşmek için erkeğin yanına getirmek': *Maşallah demedi. Ondanberi kaç kere çektiysem avunmadı, döl tutmadı.* (M. Makal 1960 s. 6). 'cezbetmek, sarmak, açmak': 'daralıp kısalmak' *Islanınca çekermiş! Yıllardır çekmiştir çekeceği kadar babamın sırtında!* (S. Dölek 1999 s. 69). 'kapalı bir yerden ortaya çıkarmak, bir kalabalık arasından seçerek almak': *Bu aralıḳda ḳara bıcaḳ ceküb segirdür gelür.* (Ferec 855/1451 v. 177a). 'söylemek, ilân etmek, ezbere okumak': *Bir sesi vardı. Kalın, mahabetli ... Konuşmağa başladı mı, sanırsınız Meclisi Meb'usanda Nafıa nazırı Osman Efendi nutuk çekiyor.* (İ. Tarus 1949 s. 105). *Elin çapḳını bile bize yūf çekiyor.* (H.R. Gürpınar 1339). *Vedat bu son şaheser şi'ri de kaydettikten sonra vedaını çekip savuştu.* (H.R. Gürpınar 1939 s. 79). *Allahın yüz güzel ismini çekmeğe başlıyor.* (F. Otyam 1960 s. 94). 'germek, uzatmak': *Eyü atlar ve eyü ḳılıçlar, peşkeşler çekdi.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 24). Fakat bugünkü Tk'de *peşkeş çek-* geçişli bir fiildir: *Demek bütün Eyubun haytalarına kendini peşkeş çektin, öyle mi?* (H.R. Gürpınar 1940 s. 92). 'tartmak, içine almak,

emmek': ***Der-ḥāl iki biŋ diynār daḫı çekdiler, rengrezüŋ etegine dökdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 16b). (argo) 'içmek': ***Mest olub nergis-ṣıfat, ey ġonçe-leb, çek cām-ı Cem; | Çün geçer gül mevsimi faṣli bahār elden geçer.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 226). ***Mustafa çekmiye başladı. Bir sıkıntı vardı yüreğinde.*** (F. Baysal 1955 s. 58). Belki uykunun lezzeti içkininkine benzer: ***uyku çek-*** 'mışıl mışıl uyumak, kestirmek': ***Tarlalardan yazın üç başak mısır, kafam kadar bir karpuz, iki domates çalarım; oturur bir söğüt altına, yer, uyku çekerim.*** (S.F. Abasıyanık 1944me s. 104). Fakat ***kafayı çek-*** 'içki içmek' tabirinin izahı gücdür. 'atmak, vurmak': ***Önce çok temiz bir dayak çekti. Öyle sık sık dövmezdi bizi, ama dövdüğünde de tam döverdi hani.*** (P. Kür 1984 s. 109). 'sert muameleye tabi tutmak; ırzına geçmek': ***Mayıs ayın on beşi, | Toḫum aldum ekmiye. | Künlerden bir kün kittim | Fadimeni çekmiye.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 192). '(güç durumlara) uğramak, dayanmak, katlanabilmek': ***Cān-ı ŋev'ī'ye tīrüŋ işledügin | Kimse bilmez, bilür, efendi, çeken.*** (Nev'ī 1977 s. 436). ***Büyük mü söyledik nedir, galiba çekeceğimiz var!*** (S.M. Alus 1934 s. 42). '(bir hastalıktan) muzdarıb olmak': ***Bu şāh-ı İrem ḫōd işitmeg-ile anuŋ 'āşıḳı dururmış. Ol sebebden bir yıl ḫastalıḳ daḫı çeküb dururmış.*** (Ferec 855/1451 v. 100a). ***Bizim şişko Salim her kış romatizma çeker.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 87). 'şaşkınlık duymak, güçlükle tetabuk etmek': ***Buraya alışdım efendim. Başḳa dā'irede 'acemīlik çekeceğim.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 139). (yardımcı fiil olarak) 'bir aletle veya elle işlemek', ms.: ***Boya çekiyor.*** (M. Seyda 1958y s. 66). ***Şeyh efendilerinin bir resmini çekmemi istiyormuş.*** (F. Otyam 1960 s. 89). ***çek- çekiştir-*** 'pek fazla uzatmak' (fiilin bir intensivum hali. krş. ***çak- çakıştır-***, ***tak- takıştır-***): ***Teyze Ḫanım sözü ağdalaşdırarak çeke çekişdire taḥammülünden pek faẓla uzatdı.*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 155). ***çek- çevir-*** '(birisini, bir evi) idare etmek, intizama sokmak, muntazam hale getirmek': ***Şofiya çoḳ yaman ḳarı imiş, benim gibi serseriyi çekdi çevirdi, bas-bayağı adam ėtdi.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 450). ***Ben şunu bunu bilmem, biraz kendini çek çevir, bu ağlamayı, bu şomurtganlığı bıraḳ!*** (H.R. Gürpınar 1330 s. 3). EO. ***çek- çevür-*** 'tartaklamak, hırpalamak': ***Ol bī-çāre ġāfil and içe gördi, assı ḳılmadı. Pes çeke çevürü anı ḳāżīye iletdi.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 45). ***Şimdiki ḥālde bir ḳaç gün esüb savursunlar ve 'ibādu llāha dest-i dirāz ėdüb çeküb çevürsünler.*** (Maṭraḳçī 1976 [1533–36] s. 233). ***Āh kim çekdüŋ çevürdüŋ sen beni dolāb-veş!*** (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 96). 'sataşmak, ırzına geçmek': ***Ḳamudan 'acab bunı gördüm: bir oġlan seni çeküb çevürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 236a). ***çek- git-*** 'bırakıp gitmek, savuşmak': ***Kamyoncu parasını peşin almıştı, çekti gitti, idareciler çekti gitti, küçük, büyük oğlanlar çekti gittiler.*** (Orhan Kemal 1949b s. 120).

çek- II (geçişsiz fiil olarak) 'daralıp kısalmak (ıslanıp da kurumuş kumaş hakkında) < ***çek-*** I. ***Pantolonun yırtık dizlerinden yılların rüzgârları geçmiş, haki yün kumaş yağmurlarla ıslanıp, kızgın yaz güneşleriyle kuruyup çekmiş.*** (İ. Aral 1997 s. 10). 'tartısı veya boyu olmak': ***Gördiler ki ufaḳ boyları, kendüler ol ḳadar miṣillü, ikişer ol ḳadar ḳad çekerler, cümlesi bunları maṣḫaralıġa alub gülişdiler.*** (Tārīḫ-i ḳırḳ vezīr 1303 s. 55). 'sürmek (zaman hakkında)': ***Kartal buraya bir buçuk saat çeker.*** (Mahmud Yesari 1938 s. 28). Dativus hali ile: 'ailesinden birine benzemek': ***Benim karnımdan çıktı amma huyu husu hiç bana çekmedi.*** (S.M. Alus 1934 s. 293).

çekap 'insanda sağlık bakımından yapılan umumî muayene' < İng. ***checkup*** a.m. [***to check*** 'yoklamak, kontrol etmek' ve ***up*** 'sonuna kadar']. ***Altı ayda bir kentin bir özel hastanesinde çekaptan geçerdi.*** (Peride Celal 1985 s. 132).

çekçek/çekçek arabası 'eskiden taksi gibi kullanılan ve bayramlarda çocukları gezdiren bir çeşit atlı araba' < ***çek-*** fiilinin emir halinden yapılmış bir çocuk dili tabiri, aynı teşekkül tipi için b. ***alver- .*** ***Haydarpaşaya kadar bir çekçek arabasiyle inecek, oradan trene atlayıp Feneryoluna çıkacak.*** (S.M. Alus 1933p s. 116).

O. **çekdürü/çektiri** 'küreklerle yürütülen gemi' TS 847, S. Kakuk 1973 s. 102 < ***çekdürür*** (gemi).

O. **çekdürür (gemi)** 'küreklerle yürütülen gemi' (genişzaman fiilsıfatı (participium aoristi) yapan ***-(ünlü)r/-maz*** için b. ***açar I***): ***Mersincik dėrler biŋar var, ekşer çekdürür gemiler varurlar, oradan şulanurlar.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 157). ***Meẕkūr bucaḳ ḳıbla eyyāmlarında çekdürür gemilere eyü yataḳdur.*** (Pīrī Re'īs 1935 s. 149). < ***çekdür-/çektir-*** 'kürek çekenleri olan bir tene ile bir yere gitmek': ***Daḫı çekdürmedin Boġaza o cüst | Niçeler lengerin şalub ḍura süst.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 248). Krş. ***çektir-.***

AD. **çeke** 'ufak, küçük' DS 1108, krş. Fa. ***çaka*** 'çok küçük, minacık'. Farsçasının Tk'.den alınmış olması muhtemeldir. Bakınız ***çekerek.***

çekecek 'eskiden çizmeyi çıkarırken kullanılan alet, kerata; dar pabucu giymekte kullanılan alet' < ***çek-*** I + nomen instrumenti mânasında isim yapan ***-acak*** participium intentionis eki, krş. ***açacak, silecek.*** 'bir silâh adı' (?): ***Haddehaneli mutlaka ya bir saldırma, ya bir "söğüt yaprağı" bıçak, hiç olmazsa arka cebinde bir sustalı çakı yahut ki bir "çekecek" taşırdı.*** (E.E. Talu 1935 s. 75).

çeke düzen/çekidüzen (ilk şekil daha eskidir) 'intizam, bilhassa üstbaş için', ekseriya ***ver-*** fiiliyle 'kılık kiyafeti düzeltmek, süslenmek' TS 847–848, Meninski 1680 I, 1633, 8 Meninski parantez içinde ***çeki*** şeklini de kaydediyor) < belki ***çeke*** 'sıkı, gergin' DS 1108, Az. ***çäkä*** a.m. sıfatından. ***Taḥsīn ėder cemālüme baḳdūḳca merd u zen ... | Kendime ānīde vėrüb çeke düzen | On beş yaşında kendime bir oynaş arayım.*** (Vāṣıf 'Oṣmān 1257 s. 53). ***Suat, ondülasyonu ve manikürü bittikten sonra tuvalet dolabının önüne geçip çekidüzene başlamıştı.*** (S.M. Alus 1934 s. 307). ***çekidüzenle-*** 'kılığını düzeltmek':

Gömleğini pantalonunun içine bir güzel yerleştir, kılığını kıyafetini çeki düzenle! (N. Cumalı 1970 s. 195).

çekek 'kayıkların ve küçük gemilerin sahile çekildiği yer' DS 1109, ZTS 1976 s. 36 < ***çek-*** I + fiilden nomen loci mânasında isim yapan ***-ek*** eki, b. ***akak***

Kıyıda yosun tutmuş çekekler. Çekilmiş sandallar. (A. Özyalçıner 1991 s. 62). ***Çayın taşması evler kadar çekekteki motorlar için de tehlikeliydi.*** (R. Ilgaz 1981 s. 40.).

AD. **çekel** 'öğendirenin alt ucundaki demir sıyırgı' DS 1109 < Yun. ***τζακελιν*** (tzakélin) 'iki uclu küçük çapa' Ch. Tzitzilis 1987g no. 516, 1994 s. 205. ***Bıdık Ahmet, Enver çavuşun iki candarmayla üstüne geldiğini görünce bir "va-ha!" demiş öküzlere, çekelle sabanın boğazını temizlemeye başlamış.*** (F. Erdinç 1958 s. 71). ***O parlayıp karkaran upuzun sez var ya, işte o donuyor, yaman bir çekel oluyor ucu nodullu.*** (M. Başaran 1962 s. 70).

çekele- 'tekrar tekrar çekmek' < ***çek-*** + fiilden frequentativus mânasında fiil yapan ***-ele-*** genişlemesi, b. ***avkala-*** . ***Hüseyin Avninin hâlâ yattığını ve küçük kızının onu kaldırmak için şurasından burasından çekelediğini gördü.*** (Sabahattin Ali 1947 s. 54).

O. **çekeleve** (gemici dili) 'bir nevi yelken; bir çeşit yelkenli' R. Dankoff 1991 s. 26 < Yun. ***σακκολεβα*** (sakkoléva) a.m. [***sáḡos*** 'kaba giysi' ve ***laîfa*** 'yelken'] Kahane–Tietze 1958 no. 838. ***Bu ḳal'anuŋ maşrıḳ ṭarafında ... bir limān-ı 'aẕīmi var, ammā büyük barcalar ve ḳaravana ḳalyonlar giremezler. Ammā küçük şayḳa ve ġalyeta ve ḳadırġa ve çekeleve ... girüb müstevfā yaturlar.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VIII, 221–222).

⊡ Kelime başındaki **/s/** veya **/ş/**'nin **/ç/**'ye değişmesine dair A–E cildinde bir kaç misal var: ***çekeleve, çelem, çırçıl, çimidi.*** Bunlardan ***çimidi***, **/s/** harfiyle başlayan Yun. bir kelimeden geliyor, fakat bir çok Yun. diyalektinde bâzı **/s/**'ler **/ş/**'ye kayar. Gemici diline ait ***çekeleve*** ve ***çırçıl*** kelimelerinin de Yun. üzerinden Tk.'ye alınmış olmaları muhtemeldir. Fa.'dan alınan ***çelem*** kelimesi ise zaten **/ş/** ile başlayan bir etimondan gelir. Böyle olunca burada gördüğümüz fenomen esasında bir **/ş/ /ç/** (sibilant affricata) gelişimidir (b. ***çakal*** I).

EO. **çekem** 'kuyudan bir çekimlik su' < ***çek-*** I + ölçü birimi mânasında isim yapan ***-em*** eki (ekseriya ***-im***), krş. ***tutam.*** ***Cemālüŋ ravżasına sellimü kim | Ki Riżvān zemzeminde bir çekemdür.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 112).

⊡ A–E cildinde iki örneği bulunan ***-am*** eki, herhalde nomen actionis yapan ***-(ı)m*** ekinin (b. ***adım*** I), kökü **/a/** ile biten fiillere eklenmiş şekline (ms. ***doğra-m***, ***dola-m***) benzetilerek yanlış bölme ile ortaya çıkmış çok eski olmayan fonetik bir varyantdır. Tek heceli fiil köklerine takılan ***-am*** vs. eki ölçü birimi anlamında isimler türetmektedir. Aynı fiil kökünden farklı manada hem ***-(ı)m*** hem ***-am*** türevlerinin bulunması (ms. ***tutum/tutam***) ilgi çekicidir. A–E cildindeki misaller: ***çekem, dutam/tutam***. Bazı neologismada ***-am*** vs. ekinin daha geniş bir anlamı vardır (ms. ***dönem, kuram***). (B. J. Deny 1921 s. 550–1, T. Banguoğlu 1974 s. 233).

AD. **çekerek** 'daha küçük' DS 1111, TS 848 < ***çeke*** 'küçük' + ***rek*** comparativus eki (b. ***acırak***). ***Senin gezyarma iyiymiş, kardaşlık. Benimki çekerek kalıyor az.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 161).

AD., RD. **çek et-/çeket-** 'hareket etmek, yola koyulmak' DS 1111, J. Eckmann 1940 s. 160, T. Kowalski 1933 s. 18 < ****çeki*** 'çekme işi, çekilme işi' (nomen actionis) + ***et-*** (b. ***alaşağı et-***): ***Çek ediyor bu. Giderken giderken bir kuyuya varıyor.*** (M. Tuğrul 1969 s. 245). Krş. Türkm. ***çeke dur-*** 'yanda durmak, karışmamak' N.A. Baskakov 1968 s. 726 ve AD. (ayağını) ***çeke dut-*** 'birisine sık gidip gelmemek, sık görüşmemek' DS 1109.

çeki I 'odun için ağırlık ölçüsü (bugün 250 kilo)' DS 1112, S. Kakuk 1973 s. 102 < ***çek-*** 'tartmak' + fiilden isim yapan ***-i*** eki, b. ***alu-satu*** . ***Yüreğimde bir çeki ağırlıkla, bu yorgun dizlerim beni yandaki bir ağacın altına kadar taşıdılar.*** (M.B. Kanok 1984 s. 73). Mecazi mânada 'ölçü, örnek, nümune': ***İstediğim gibi kendim terbiye ederim. Çekime göre yetiştiririm.*** (H.R. Gürpınar 1933n s. 87).

AD. **çeki** II 'üzüntü, sıkıntı' DS 1112 < ***çek-*** I + fiilden nomen actionis yapan ***-i*** eki, b. ***alu-satu*** . 'muzdarıp olmak' ***Terk-i dünyā gibi, ḳocamla bir mezārda cānlu cānlu ḳapanmaḳ niyetinde değilim, o çekiye gelemem.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 37). ***Yaz akşamları dereciğin kıyısındaki armut ağacının altına sofra kuruldu da, hepimiz başına toplandık mı, tüm çekilerini unutmuş gibi ışırdı gözleri.*** (M. Başaran 1992 s. 186).

AD. **çeki** III 'düğüne getirilen hediye' DS 1112 < ***çek-*** I + fiilden, bilhassa düğünle ilgili ameliyeler için söylenen tabirler yapan ***-i*** eki, b. ***alu-satu*** .

AD. **çeki** IV 'kadın başörtüsü veya onun bir süsü' DS 1111–1112, ZTS 1976 s. 37, H.Z. Koşay 1944 s. 330 < ***çek-*** I + fiilden isim yapan ***-i*** eki b. ***alu-satu*** . ***Varurun çarşuya, saŋa çeki çenber alurun.*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 29). ***Başı ağrıdığı zamanlar bağladığı beyaz çekiyi çözüp alnını bölmek istemişçesine var gücüyle sıkıp yeniden düğümledi.*** (M. İlhan 1983 s. 46).

çekiç I 'başı çekice benzeyen bir cins balık', krş. Yun. ***σφυραινα*** (sfiraina) a.m. < ***sphyrion*** 'çekiç' D.J. Georgacas 1978 s. 136. Calque için b. ***ab I/âv*** [3].

çekiç II, b. ***çeküç***.

çekiç kuşu 'Türkiye kuşlarından biri' (gagası çekiç şeklinde olan Scopus umbretta mı?). ***Sürüyle sığırcıklar, cukcuk, karabakkal, çekiç kuşları kırları tarıyorlar.*** (F. Baykurt 1971t s. 122–123).

çekidüzen, çekidüzenle- b. ***çeke düzen***.

çekik I 'yana doğru veya içeriye doğru çekilmiş (ms. Doğu Asya tipi gözler gibi) < ***çek-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-ik*** eki (b. ***açık***). ***Göle doğru bakan tepenin en yukarısı olduğundan, şehrin bütün sahil manzarasını görürdü. Ama bu gece görülecek hiçbir şey yoktu ve perdeler çekikti.*** (Y. Keskin 1957 s. 63). Uzak doğu

insanlarında olduğu gibi, al göz kapağı gözü daraltan (göz hakkında)': ***Elmacık kemikleri çıkık, gözleri iri, çekikti.*** (A. Özakın 1989 s. 80). ***Çekik gözleri gülümseyince iyice kapanıyor, neredeyse görünmez oluyordu.*** (H. Akdoğan 1998 s. 72).

çekik II, b. ***çekük.***

çekil– I 'tartılmak' TS 848 < ***çek-*** fiilinin passivum hali. 'çekerek getirilmek (hayvan hakkında)': ***Ṭaşra çıḳdı, gördi: bir ḫāṣ ḳatır, muġraḳ eyerlü, zerkeş künbüşlu, çekilmiş durur.*** (Ferec 855/1451 v. 122a–b).

çekil– II 'kendini geri çekmek, gerilemek, uzaklaşmak, ayrılmak, istifa etmek' < ***çek-*** + medialis-reflexivum anlamındaki ***-(ı)l***– eki, b. ***açıl-*** . ***Ol bed-baḫt-ı nā-bekār ... ne meṣāliḥüm düşerse ben ėllerüŋ meṣāliḥini gördüğüm ṭarīḳ-ıla görürin ḫāṭırasiyle çekildi gitdi.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 127). ***Çekilüb deryā yüzince gitdiler.*** (Enverī 1926–29 [869/1464] s. 46).

çekim 'çekme kabiliyeti, güç, kuvvet' DS 1113 < ***çek-*** I + fiilden nomen actionis yapan ***-im*** eki, b. ***adım I*** . (argo) 'bir tutam eroin' F. Devellioğlu 1959 s. 76. 'filim çekme ameliyesi': ***Sinan Bey yok efendim. Çekimde. İsterseniz not alalım, kim arıyor?*** (A. Özakın 1979 s. 208).

EO. **çekin–** I 'kendini (bir yere) çekmek' < ***çek-*** I fiilinin reflexivum şekli; krş. ***çekil-*** II. Reflexivum hali yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II . ***Kemend atavuz, bir aġaca neye ilnişe; çekinevüz, ḳuruya düşevüzl*** (Ferec 855/1451 s. 227b). 'gerilemek, çekilmek': ***Varduḳca şehzādenüŋ renci ḳuvvetlendi. Fil-cümle mu'azzimler 'āciz olub çekindiler. Aṭıbbāyı oḳıdılar ...*** (Ferec 855/1451 v. 144a). 'var kuvvetiyle çekmek': ***Dükeli dutuldı ol dāma temām. / Ol gögercinler ḳamo dürişdiler, / Çekinüben ıżṭırāba düşdiler.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2149, 2151). ***[Cengī ḳoç] çekindi, zenciyrini üzdi, keniyzeke bir baş eyle urdı ki sesmedi, öldi.*** (Ferec 855/1451 v. 212a). 'kaçınmak, tereddüt etmek' (krş. ***çekin-*** II): ***Ferruḫ-rūz çekindi. Be-cid oldılar, yalvardılar.*** (Ferec 855/1451 v. 39b). 'arzulamak, içi çekmek' TS 848–849.

çekin– II 'korku, saygı veya utanma yüzünden bir işten kaçınmak' < ***çekin-*** I. Aslında ablativus haliyle, fakat bugün masdarda ekseriya dativus hali ile; krş. ***kork-***, ***utan-*** fiillerindeki aynı gelişme. ***Bu gün nedense onu daha munis görüyor. Gözlerine bakmadan çekinmiyor.*** (H.Z. Ülken 1941 s. 112). ***Başındaki şarıḳla onlarıŋ arasına ḳarışmağa çekiniyor, bunuŋ bir riyākārlıḳ 'add edilmesinden ḳorḳuyordu.***, (R.N. Güntekin 1928 s. 51–52). ***Ona bakmağa çekiniyor ... ve ne yapacağını şaşırmış bir halde bakınıyordu.*** (M. Körükçü 1954 s. 68).

AD. **çekince** 'çekinilecek durum, utanç' DS 1113 < ***çekin-*** + fiilden nomen actionis mânasında isim yapan ***-ce*** eki (b. M. Räsänen 1957 s. 118), krş. ***düşünce, eğlence.*** ***Çekincesinden kızara kızara okuyup bitirdi sayfayı.*** (M. Makal 1957k s. 54).

⊡ Nasıl oluştuğu belli olmayan deverbal ***-ınca*** eki nomina actionis yapar. Bazen kılışın ürününü de belirtebilir. A–E cildinde bu ekle yapılmış şu misaller var: ***çekince, dokanca, düşünce, eğlence***. Ekin oluşumu kesin olmamakla beraber, ET.'de aynı kullanılıştaki ***-(ı)nç*** (< ****-(ı)n-ış***) ekini andırıyor (b. ***dınç I***). Fakat ***-(ı)nç*** ekinin, bir taraftan BSTT.'nde kullanılmaya devam etmesi (***kazanç, sevinç*** gibi), öbür taraftan bazı kelimelerde neden ***-a/-e*** ünlüsüyle genişlediği anlaşılmıyor.

çekingen 'hep geri çekilen, çekinme huyu olan, ürkek, sıkılgan' < ***çekin-*** + fiilden, insanın karakterinde olan bir vasfını gösteren sıfat yapan ***-gen*** eki, b. ***alıngan .*** ***Kadehinde kalanı dikti. Birden çekingen çelebi bir adam oluverdi.*** (L. Erbil 1984 s. 202).

çekinik 'tereddütlü, ürkek' < ***çekin-*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan ***-ik*** eki, b. ***akık .*** ***Az sonra başını kaldırmadan gözlüğünün üstünden bakarak, çekinik bir ağızla evdekilere sorduğunu söyledi.*** (E. Öz 1960 s. 44).

AD. **çekinti** 'çekinme, sakınma' < ***çekin-*** + fiilden nomen actionis mânasında isim yapan ***-ti*** eki, b. ***akıntı .*** ***Menfor bir yerden gelen paranın meşruiyetsizliği önündeki irgilti bize nerden geliyor? Duyulunca âlem ne der çekintisinden.*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 12). ***Hamdi Beyden çekintime, Denizli'ye de gidemedim bir daha.*** (F. Baykurt 1955 s. 56).

çekirdek, b. ***çekürdek.***

çekirge, b. ***çekürge.***

AD. **çekiş** 'ağız kavgası' DS 1114, TS 849 < ***çek-*** fiilinin ortaklık halinin eksiz – yâni ****çekişiş*** şeklinin sondaki ***-iş*** ekini haplologie vasıtasiyle kaybetmiş (b. ***apış***) hali. ***çekiş et-*** 'ağız kavgası yapmak, münakaşa etmek' (bu tür tabirler için b. ***aldırış et-***): ***Gocasīle "Bėn ġayrı bu vaziyetde durmaŋ!" dėye çekiş ėtmeye başlamış.*** (A. Caferoğlu 1943 s. 13).

çekiş– '(iki kişi) karşılıklı çekmek; mücadele etme, kavga etmek' TS 850 < ***çek-*** fiilinin ortaklık hali. ***Memuriyle değil, âmiriyle çekiştiği içün paşa olamamıştı*** (F.C. Göktulga 1953 s. 15). 'karşılıklı silâha davranmak': ***Ṭāyife-i mezbūre dāyimü l-evḳāt biri biriyle ceng ü cidālden ve elfāẓ-ı ḳabīḥe ile birbirlerine sögüb, ḥattā ikide birde çekişüb var yoḳ yėre çalub pāreleyüb ḳıtālden ḫālī degüllerdür.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 133).

AD. **çekişken** 'başkasiyle yarışarak üstünlük arıyan (kimse); kavgacı' DS 1114 < ***çekiş-*** + fiilden, insanın karakterinde olan bir vasfını gösteren sıfat yapan ***-gen/-ken*** eki, b. ***alıngan .*** ***Sözin yeŋmek (metin: yenilmek) içün şoḥbet ḫalḳıyla çekişgen olmal*** (Mercümek Aḥmed 1944 [15.yy.] s. 306).

EO. **çekişik** 'çekişme' TS 850 < ***çekiş-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-(u)k*** eki (b. ***alık II***). ***Göyülü geh saçuŋ u geh lebüŋ u geh dişüŋ / Çekişige buraḫurlar size gerekmez-mi?*** (Ḳāżī Burhāneddīn, b. TS 850). Belki ***çekişüŋe*** diye okumalı.

AD. **çekişte** 'tuzla terbiye edilmiş yeşil zeytin' DS 1114 < Yun. *τσακιστη* (tsakistí) 'ezilmiş (zeytin)' Ch. Tzitzilis 1987g no. 544. ***Zeytinlerden, tuzlama çekişteler evlere iniyordu. Çatal çatal batıyordu. Sütü, zeytinin üzerlerinde toplanıyor, acıyordu.*** (Tarık Dursun K. 1960 s. 17).

çekiştir– I 'kuvvetle çekmek' < ***çek-*** + iki ekten ibaret olan ***-(i)ştir-*** intensivum genişlemesi, b. ***anlaştır- II .*** ***Elinin teriyle ıslanmış sigarayı ağzına götürüp çekiştirdi.*** (Y. Atılgan 1959 s. 81). a.m. ***Alafransez kesilmiş sakalını sarı, uzun, örümcek bacakları gibi meharetli parmakları arasında çekiştirerek, yüksek, haileengiz sesile söylüyordu: ...*** (F.C. Göktulga 1943 s. 109). ***Çırak sanki çağrılmasını bekliyormuş gibi donunu çekiştire göründü bahçe kapısından... "Gidelim, baba!" diye yalvarırdı, ceketinin eteğini çekiştirerek.*** (İ Aral 1997 s. 113).

çekiştir– II 'birisinin kötü vasıflarını uzun uzadıya sayıp dökerek dedikosunu yapmak' < ***çekiştir-*** I. ***Bir az millî ḥarekete ṭarafdār telaḳḳī ėtdiği her adama Yūnān idāresini, Damyānosu çekişdiriyordu.*** (H.E. Adıvar 1926 s. 132). ***Bunlar, dördü beşi bir araya gelince hemen orada olmayan birini çekiştiriyorlardı.*** (S. Birsel 1961 s. 98).

çekkin 'çekingen' < ***çekin-*** + fiilden sıfat yapan ***-kin*** eki, b. ***akkın .*** ***İsminiy söylenmesini istemiyecek ḳadar çekkin bulunanlar ...*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 365).

çekme I 'çekilmiş' < ***çek-*** I + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-ma*** eki, b. ***aşılama .*** ***Çekme burun*** 'güzel, düz burun': ***Çekme burun ender. Ucuna yaḳın başık, sip-sivri, biçimsiz tümsek, etli, ne-grek (nez grec) denilen cins oldukca mebẕūl.*** (Aḥmed Rāsim 1333 s. 16–17).

AD. **çekme** II 'çizme' DS 1115, TS 851 < ***çekme*** I sıfatından isim G. Doerfer 1967 III, no. 1104, b. ***akıtma .***

çekme III 'çekilerek çıkarılan masa veya dolap gözü' < ***çekme*** I sıfatından isim. ***Bu masanın çekmeleri gittikçe küçüldüğünden bunların araları bir eski zaman 8'ine benziyordu.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 10).

çekmece I 'çekilerek çıkarılan masa veya dolap gözü' < ***çekme*** III gibi. ***-ce*** ekinin ilâvesi mânada fark yapmaz, b. ***aldatmaca .*** 'kıymetli şeyler (altın para, cevahir) muhafaza etmek için süslü ve kilitlenebilir kutu' N.R. Büngül 1939 s. 64 (bu mânada daha eski kaynaklar var). ***Çekmecede duran haplardan iki tane alıp susuz yuttu.*** (S. Soysal 1979ye s. 133). A.D. 'tek gözlü küçük masa' DS 1115.

AD. **çekmece** II 'bulgur pilâvı' ZTS 37 < ***çek-*** 'öğütmek' (?) A. Tietze 1982z no. 43.

AD. **çekmece** III 'çirkin görünüşlü bir cilt hastalığı' < ***çek-*** 'muzdarip olmak, katlanmak'. ***Çariye olan kız bu çekmece suratlı kızın karnını doyuracakmış.*** (E.B. Şapolyo 1946 s. 40). ***Allah seni tevekkelli böyle arḳanda çekmece ile yaratmamış Anan yerinde ḳadına bu yolda iftirālarda bulunmaya utanmıyor musun?*** (H.R. Gürpınar 1927m s. 159).

çekmece IV 'derin koy' < ***çek-*** + burada dönüşken mâna taşıyan ***-me-ce*** eki, b. ***aldatmaca .*** ***Ve iki çekmecelerde olan balıḳcılar ḳullardan olmayub āzādelerden ve ehl-i ẕimmetden olmaḳ ḳānūnken ri'āyet ėdilmeyüb ...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 102).

EO. **çekre** 'oluktan atılan küçük ok; böyle okun atılmasında kullanılan oluk' TS 914–915 < F. Giese Ungar. Jahrbücher VIII, 266'a göre Yun. *τζαγρα* (tzágra)'dan. ***Çoḳ gemide çekre oḳile tüfek, / Yelken açıldı, çekildi hem kürek.*** (Enverī 1928–1929 [869/1464] s. 22.) ***Düzdiler hem çekreler hem zenberek.*** (a.e. s. 57).

çektir– 'çek– fiilinin causativum hali', b. ***acıkdur-*** , ms.: ***Bir talika bulup, arabacıyı üç kuruşa razı etti, Haydarpaşa iskelesine çektirdi.*** (S.M. Alus 1933p s. 113). Krş. ***çekdür–.***

çektiri, b. ***çekdürü.***

çekürdek/çekirdek b.m. (meyve tohumu; kabak tohumu) TS 852 < ses taklidi kelimelerden (b. ***afgur-*** ; ayrıca krş. ***çekirge***): ****çekirde-*** 'çekirdeği kırarken ya da çiynerken sesler çıkarmak' [ses taklidi kelimelerde /l/ veya /r/ olan son ünsüzden sonra ***-la-*** yerine ***-da-*** fiil eki, b. ***alda-***] + fiilden daha çok nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık I .*** ***Ḫurmā çekürdek çuḳurcaġındaġı çöp gibi ḳadarınca*** (A. Topaloğlu 1978 II, 121). ***çekirdekten yetişme*** 'küçük yaştan başlayarak yetişmiş olan': ***Cuma olduğu için mahallenin çekirdekten yetişme olan bu küçük tulumbacı namzetlerini önüne katmıştı.*** (O.C. Kaygılı 1938a s. 33).

çekürge/çekirge b.m. (bilinen böcek) TS 852–853 < ET. ***çekürge*** a.m. Clauson 1972 s. 416–417. Clauson, bazı eski hayvan adının sonunda ***/ge/*** hecesinin bulunduğuna işaret eder. İlk hecelerinin ses taklidi mânasını taşıdığı tahmin edilebilir (krş. ***çekirdek***, ayrıca b. ***afgur-***). ET. ***-ġa/-ge*** eki için b. ***çakırga .*** ***"Ol ne ḳuşdur ki davar gibi arpa vu saman yėr?" — "Çekürge."*** (Ferec 855/1451 v. 137b). ***Adamlarımız, daha yabancı devlet büyüğünün ayağı kaymaz çekirge gibi sıçrar, kuş gibi yakalarlar.*** (M. İzgü 1993 s. 56).

çeküç/BSTT. **çekiç** II b.m. (bilinen alet) < ET. ***çekük*** ve ***çeküş*** a.m. < EFa. ***çakuş*** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1105, M. Räsänen 1969 s. 103, fakat Clauson 1972 s. 415'e göre ET. ***çekük*** için < ***çek-*** + ***-ük*** de mümkündür. ***Çekiç, törpü, keski, kalem, / Torna, burgu ... bütün elzem / Avadanlıklardır.*** (Tevfik Fikret 1958 s. 29).

AD. **çekük/çekik** II 'tarla kuşu' DS 1112, TS 852 < ET. ***çekik*** a.m. Clauson 1972 s. 415.

çekyat 'açılır kapanır karyola' < iki fiilin emir halleri, ***çek!*** ve ***yat!***, 'dan ibaret yeni yapma mürekkep

isim, b. *alver- . Yaptırttığın mutfağını, portatif eşya dolaplarını; her şeyi, her şeyi! Sitelerden birlikte seçtiğimiz çek-yat'ı.* (N. Eray 1990 s. 41). Mecazi mânada: *Çünkü, sonuçta istedikleri demokrasi de, böyle bir demokrasi; günün ihtiyaçlarına göre düzenlenmiş "günün mönüsü" biçiminde kolay uygulanabilir, çek-yat kullanışlılığında bir orta-sınıf demokrasisi ...* (M. Mungan 1996 s. 431).

EO. ***çekzin–**, b. *çizgin-*.

çel– 'ayağına takılarak düşürmek' < *çal-* fiilinin varyantı, krş. *Çalab çelebi*. Kelimenin yayılışı için b. M. Räsänen 1969 s. 103. *Merdivenin üst basamağına kadar gelmişken yürüyemedi, adımını atamadı. Aksi şeytan ayağını celiyor.* (S.M. Alus 1934 s. 123). AD. 'çelik çomak oyununda, havaya fırlayan çeliğin ortasına değnekle vurup ileri fırlatmak' DS 1125. AD. '(kalemi) açmak' DS 1125. AD. 'bıçak ağzını keskinleştirmek' ZTS 38.

O. **çelebi** I 'ileri gelen, sayılı erkeklere verilen ünvan' (efendi, bey ünvanları gibi ismi takip eder) < M. Erdal 1982 s. 409–415'e ve başkalarına göre *çalab* kelimesinden Ar. *-ī* ekiyle yapılan bir sıfattır Bunun münakaşası henüz kapanmamıştır. *Manṣūr anlaruŋ ile ṣoḥbet ėtdi, ırladı, ṣātirlik eyledi. Çūn mest oldılar Manṣūr çelebiye on diynār baġışladılar.* (Ferec 855/1451 v. 92b–93a). Bu ünvan Osmanlı hanedanının şehzadelerine, yüksek din adamlarına ve en yüksek tarikat şeyhlerine verilirdi. Karagöz oyunlarında çelebi, genç ve zengin bir mirasyedi olurdu. AD. 'kayınbirader; Hıristiyan tüccar; istasyon şefi; homoseksüel erkek' DS 1118. Sıfat olarak 'terbiyeli, efendi (kimse)': *Zafiraki'nin yay çekişi de çok tatlıdır; kendisi pek çelebi ve efendiden adamdır.* (S.M. Alus 1933p s. 200). *Ṭıynetinden ġayr-ı me'mūl bir çelebilikle hepimiziŋ ellerimizden sıḳaraḳ yedi-belā dōstiyle berāber def' olub gitdiler.* (H.R. Gürpınar 1339 s. 560). Suriye Ar'da *çálabi/şálabi* 'berber' mânasına geliyor (T. Halasi–Kun 1973 V, 86); bu bakımdan bir halk hikâyesinde padişahın, berberine çelebi diye hitab etmesi dikkati çeker: *Sulṭān Murād: "Çelebī, bizi bir ṭırāş eyle!" dėdikde çelebī daḫı "N'ola, Sulṭānum?" dėyüb ...* (Ş. Elçin 1977–78 [18.yy.'ın sonu–19.yy.'ın başı] s. 197).

çelebi II 'bir hurma cinsi' < *çelebi* I. *Hicaz Arapları yüz çeşit hurmanın yalnız beyaz cinsini yer, anbere ve çelebi cinslerini hediyeler için ayırır veya satarlar.* (F.R. Atay 1938 s. 124).

***çelebon**: Ahmed Vefik Paşa'nın Lâtin harflerine çevrilmiş bir piyesinde geçen bu kelime herhalde *çeliba* yahut *çelibam* yerine bir okuma yanlışıdır: *Aman, çelebon, yavaş!* (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933az s. 117).

AD., RD. **çelek** I/**çelik** III 'bir boynuzu kırık (hayvan)' DS 1119 < ?? *Beş altı adım sürdüler sürmediler, çelek inek yatıverdi çizinin içine!* (N.M. Ahmedof 1957 s. 82). AD. *Ahır kapısını el yordamiyle açtı. Kibriti çaktı. Çelik öküz, dana, inek, eşek, yatıyorlardı.* (F. Baykurt 1959y s. 65).

çelek II/**çellek** 'demir su kovası' DS 1119, 1124, Meninski 1680 I, 1641–42 < H. Eren 1963 s. 104'e göre Karaçayca, fakat eskiliğe ve yaygınlığına göre (b. M. Räsänen 1969 s. 104) Anadolu'nun yerlisidir. Bu tür ünsüz ikilemesi ihtiva eden diğer misaller için b. *amman* .

AD. **çelek** III 'kuş kanadının büyük tüyü, yelek, telek' DS 1119, Meninski 1680 I, 1641, III, 6025 < belki yelek kelimesinin kognatlarından.

AD. **çelem** 'şalgam' DS 1119 < Fa. *şalam* a.m. /ş/ /ç/ için b. *çekeleve* .

AD. **çeleŋ/çelen** 'saçak' DS 1119–20 < *çeleng*. *Yazın avlularındaki kavağın çatalında yuva yapan leylekle, çelenlerindeki kırlangıçlarla, kışın halasının uğlunun keklikleriyle oyalanırdı.* (İ. İmamoğlu 1949 s. 21).

AD. **çelen** 'canlı, becerikli, çabuk; yakışıklı' DS 863, 1120 < Kürt. *çelenk/çelek* a.m. Jaba–Justi 1879 [Fa. *çālāk*], *çeleng* a.m. K.K. Kurdoev 1960 s. 157.

çelenç 'sporda rekor kıranlar arasında elden ele geçen kupa ve bu kupayı kazanmak için yapılan yarışma' < İng. *challenge* a.m. [eski bir hukuk teriminden, Lât. *calumnia* 'iftira'].

çeleng/çelenk 'eskiden askerlere nişan olarak verilen, bugün cenaze ve mezar süsü olarak kullanılan, dallar ve çiceklerden yapılan halka (eski zamanda gümüş ve altından da yapılırdı)' < Fa. *şālang* 'at çulu' F. Steingass 1930 s. 724 (?). *Şāhīnüŋ baş çelengi.* (M. Kütükoğlu 1983 s. 224). *Bir çelenk var. Mezara konacak belli.* (A. Nesin 1960a s. 26).

AD. **çelepne** 'üstünde gözleme pişirilen veya ocakta pişirilen ekmeğin üstüne kapanan toprak saç' DS 1120 < Bulg. vs. *çerepna* a.m. A. Tietze 1957 no. 20. /r/ > /l/ değişimi için b. *amelikan* .

AD. **çeler–** 'şişip ölmek (zehirli ot yiyen hayvan hakkında); sinirlenerek gözlerini açıp bağırmak' DS1121 < *çerer-*; belki *beler-*, *belert-*'in tesiri altında. /r/ > /l/ değişimi için b. *amelikan* . (koyun hakkında) *Çelerme: serpek ve sair zehirli otları yiyerek zehirlenmeleridir.* (K. Güngör 1941 s. 37).

AD. **çeliba** 'kayınbirader' DS 1118 < *Çelebiağa* a.m. DS 1119 [*çelebi* ve *ağa*]. *Aslında iyi kadınmış bu Emine hanım. Kocasına, kaynatasına, kaynanasına, eltisine, çelibasına, görümcesine saygılıymış.* (F. Baykurt 1971c s. 281).

çelik I 'sertleştirilmiş demir' < K.H. Menges Ungar. Jb. XII, s. 180–181'e göre a.m. olan Sl. *otsyely* kelimesinden (M. Räsänen 1969 s. 104.) *Firengī çelik. Samakov çeliği.* (M. Kütükoğlu 1983 s. 252). *Benim oğlan cip sakarlandı bu yıl. Bıldır cellik gibiydi.* (Orhan Kemal 1954b s. 7). 'çelikten yapılmış kab' (madde ismi > eşya ismi, krş. bakır II): *Hemşire*

karı iğnenin kırk parçasını dolaptan aldığı gibi kaynayan çeliğin suyuna attı, su cazırdadı. (Tarık Dursun K. 1966 s. 38).

çelik II 'kısa kesilmiş dal' < ***çel-*** (krş. 'kalem açmak) + fiilden participium passivum mânasında sıfat (isim) yapan ***-ik*** eki, yâni 'yontunuş'. Başka bir etimoloji: Yun. ***τσιλικι*** (tsilíki) < ***ksilíki*** a.m. [***ksílo*** 'odun' + ***-ki*** küçültme eki] N.P. Andriotis 1951 [1. basım] s. 267, 270, fakat 1983, s. 381'e göre Yun. ***τσελικι*** (tselíki) < Tk. ***çelik*** II. ***Çelik çevgānına bıraḳdılar ṭop.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 1394). 'aşı kalemi; çelik çomak oyunundaki kısa değnek' Meninski 1680 III, 1625.

çelik III, b. ***çelek.***

AD. **çelik çubuk** 'çelik çomak oyunu' L. Bonelli 1902 s. 58; ***Çelik çubuk oynamak için meydanlığa çıkıyor. Bu çelikle çubuğa bir vuruyor, padişahın davar komunun üzerine düşüyor ...*** (U. Günay 1975 s. 380).

AD. **çelim** 'güç, kuvvet' < ***çel-*** + fiilden nomen actionis mânasında isim yapan ***-im*** eki, b. ***adım I . Çelim*** aynı zamanda ***çalım*** kelimesinin kognatıdır ve hattâ varyantı bile olabilir. ***Buna ne hacet? Siz yüz yıl yaşayacak çelimdesiniz.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933az s. 63). ***çelimsiz*** 'zayıf, nahif, ince yapılı'. İsimden sıfat, bâzen de zarf yapan ***-sız*** eki için b. ***adsuz . Sağında çelimsiz bir sokak köpeği duruyordu.*** (Ş. İşigüzel 1993 s. 56).

O. **çelipa** 'haç' R. Dankoff 1991 s. 26. < Fa. ***çalīpā*** a.m. < Ar. ***ṣalīb*** a.m. fakat kelimedeki şekil değişikliği izaha muhtaçtır.

AD. **çeliş-** 'birbirine ters düşmek, birbirine uymamak' < ***çel-*** fiilinin ortaklık hali. Kelimeyi eski lûgatler kaydetmediği halde imparatorluğun taşra eyaletlerinin bâzılarında kullanıldığı mümkündür. Yirminci asrın ortalarında BSTT.'ye girmiştir. ***"Sen gene öyle belle, öretmen," diye çelişiyor onunla, "Garı kısmının malı mı olurmuş?"*** (K. Bilbaşar 1961 s. 25).

AD. **çelişik** 'birbirini tutmayan (sözler)' < ***çeliş-*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan ***-ik*** eki, b. ***akık . çelişik çülüşük*** (ikinci kelimede labialisation var) 'birbirini hiç tutmayan (sözler)': ***Böyle çelişik çülüşük konuşaraktan, anladın mı, kızı Evci köyünün ayısına verdirecersin.*** (F. Baykurt 1971t s. 31).

AD. **çelle-** 'gebermek' DS 1124 < ***çeler-*** fiilinin varyantı. Bu tür ünsüz ikilemesi ihtiva eden diğer misaller için b. ***amman*** , ***/r/***'nin düşmesi için b. ***arslan*** [2]. ***Benim de iyi kötü üç beş sene tahsil görüp, dört kitap karıştırdıktan sonra, bu vaziyet içinde verem olup çellemeden nasıl yaşadığıma hayret ettiğini kaydetmeliyim.*** (M. Makal 1952 s. 57).

çellek, b. ***çelek.***

çello 'garp müziği telli çalgılarından' < İt. ***cello*** a.m. [violoncello'nun kısaltılmışı]. Garb müziği ıstılahları için b. ***acitato . Piyano tuşlarına dokunuşların yerini ağırdan ağıra çello ve kemanlar almaktadır.*** (A. Ağaoğlu 1991r s. 56–57). Krş. ***viyolonsel. Çellonun o doyumsuz sesiyle bir kelebek gibi manolya ağacının mis kokulu çiçekleri arasında dönerken; sen hiç ayrılmama yeminini fısıldıyordum kocanın kulağına hem de bilmem kaçıncı kez.*** (U. Alpay 1999 s. 84)

çelme 'birini düşürmek için ayağının önüne ayak uzatma işi' < ***çel-*** fiilinden nomen actionis, b. ***budama . tak-*** fiiliyle kullanılır: ***Oğlardan biri eteğimi çekiştirdi, bana çelme takdı.*** (L. İpekçi 1998 s. 28). ***Sağlı sollu, bütün istedikleri birbirlerine çelme takmak.*** (Peride Celal 1991 s. 18).

çelmele- 'çelme takmak' < ***çelme*** + isimden fiil yapan ***-le-*** genişlemesi, b. ***acabla- . Ese Ağa'nın üzerine koştu. İri kesekler ayaklarını çelmeliyor, nefesini tıkıyordu.*** (Reşat Enis 1944 s. 86).

AD. **çelmik** 'buğday veya başakla karışık iri saman' DS 1125–26 < ***çal-*** I + ***–mik*** eki, krş. ***çiynemik, kusmuk. Gün batımızda erkenci Ferik Hasan her işi bitirdi. Şimdi çelmik sürüyor.*** (F. Baykurt 1969 s. 83). 'bir yere sürülen ufak bir mikdar' ***Bir çelmik domuz yağı ile ayağımı kaydıramadılar.*** (N. Eray 1994 s. 90).

⊡ BSTT. ve özellikle AD.'de fazla üretken olmamakla beraber çok da nadir sayılmayan fiilden isim yapan ***–mık*** vs. genişlemesine dair ET.'de tek tük örnekler bulunmaktadır, ms. ***ügrümük*** 'beşik' < ***ügrü-*** 'beşik salla-' (b. M. Erdal 1991 I, 101; ET.'deki renk belirten sıfatlara takılan ***–(a)muk*** ***-karamuk***, ***kızamuk***- genişlemesiyle karıştırılmamalı.) Çağ.'da örnekleri olan bu ***–mık*** (ms. ***kiymük*** 'giysi' b. M. Räsänen 1957 s. 137), ile Türkm.'deki ***–mıt*** (***iymit*** 'yiyecek' < ***iy-*** 'ye-') genişlemelerini de aynı eke benzer kabul etmek mümkündür. TTk.'deki örneklerde de görüldüğü gibi ***–mık*** eki, fiilden çoğunlukla küçültücü bir anlatımla bir kılışın nesnesi veya ürünü anlamında isimler yapar, ms. ***tekme***'nin biraz hafifletilmiş varyantı olan. AD. ***dekmik/dekmük*** örneği gibi. A–E cildindeki diğer misaller: ***çelmik, çitlembik/AD. çıtlamık/cırtlambuk/çitlemik, çiynemik/çiğnemik, ditmik ditmik, düğmük, ekşimik.*** İkinci ciltte AD. ***gicimik/gicümük***, ***işemik*** örnekleri geçmektedir.

AD. **çelpeşik/çerpeşik** 'karışık, dolaşık, bozuk; çamurlu arazi, bataklık' DS 1117, 1147, Balhasanoğlu 1904, K. Emiroğlu 1989 s. 68 < ****çelpeş-*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan ***-ik*** eki, b. ***akık*** [ET. ***çalpaş-*** 'kirlenmek, boklanmak' Clauson 1972 s. s. 418]. ***/l/ /r/*** değişimi için b. ***arın .***

AD. **çelt** 'üzerinde meyve kurutulan çalıdan örülmüş büyük sele' DS 1126 < Gürc. ***çelti*** a.m. V. Cangidze 1983 s. 87.

AD. **çeltek** 'çoban yamağı' DS 1126 < ?? ***Zebil bir kıyafette memleketine geliyor. Bir gün çobanın biri çeltek istemiş. O da çeltek durmuş. Koyunları güderken ...*** (M. Tuğrul 1968 s. 266).

çeltiyan, b. ***çiltiyan.***

çeltük/çeltik 'kabuğundan çıkarılmamış pirinç' < Fa. ***şaltūk*** a.m. Kelime başındaki ***/ş/ /ç/*** gelişmesi

için b. *çakal* . ***Bu ḳayayı birez daḫı gideresin ve birez daḫı ırıldı ve birisi daḫı eyitdi: bir gez çeltük ekdim-idi.*** (Ş. Şeyhoglu 1973 s. 282). ***Ol daḫı alçaḳ adadur, üzerinde çeltik ekerler.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 717). 'çeltik nebatı': ***Şon on beş gün miḳdārı ot ve çeltük biçdürüb ...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 113). 'çeltik tarlası': ***Nahiye-i mezbūrda vāḳi' olan çeltük arḳlarına ve zirā'atine üçer gün ḫidmet ėderlermiş.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 148). O. ***çeltük arpası*** 'pirinç': ***Çeltük arpasın alanlar dögdüreler.*** (M. Çavuşoğlu 1977 s. 152; latifenin nüktesi acaba ***dögdüre*** kelimesinin ***dökdüre*** de okunabilmesinde mi?).

AD. **çemak/çımak** 'bit öldüren zehirli bir ot' DS 1175 < Erm. *ts'maḫ* R. Dankoff 1995 no. 731, 'bir zehirli ot' < Gürc. *çmaḫe* 'ekşimiş' U. Bläsing 1992 no. 27. ***Ha, anayın muradı, babayın çemağı Şerfali hal*** (Tarık Dursun K. 1966 s. 42).

çemapur, b. *cemapur*.

çembalo/çimbalo 'garb müziği eski çalgılarından klavsen' < İt. *cembalo* a.m. G. Meyer 1893 s. 61. Garb müziği ıstılahları için b. *acitato* . ***Aḳabi dudu çaldığı havayı tekmil itdikden sonġra başını çimbalonın üzerine dayadub ...*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 140). ***Sana bir çalgı ustası getireyim mi, çimbalo öġrenirsin?*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933ta s. 11).

çember I 'daire, halka; araba tekerleğine takılan demir; çerçeve' DS 1128 < Fa. *çanbar/çambar* a.m. */nb/ /mb/* gelişmesi için b. *ambar* . ***Gözlerinin önünde ışıklı çemberler dolaşıyordu. Yeşil, kırmızı, sarı, pırıl pırıl.*** (H.E. Bener 1956 s. 10). Çocuk oyuncağı olarak: ***Çember çeviren çocuklar.*** (O. Akbal 1967 s. 14). 'fıçı çemberi': ***Resm-i obruçine cenber haḳḳına dėrler ... evinde sıḳub çenber ḳaldırub satsa fıçı başına sekizer akça çenber resmi alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 284–285. Obruçine'nin tercümesi 'fıçı çemberi vergisi', fakat *çember ḳaldır-* tâbirinden ne anlaşıldığı münakaşa mevzuu olabilir. Belki kadının mühürüdür).

O. **çember** II 'esirlik, esaret' < Fa. *çanbar/çambar* a.m. ***Beyüyüy dānesi müşk u saçuyuy dāmı 'anberden, | Ḫalāṣ ola mı mürġ-ı dil bu bend u çenberden?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 81).

AD. **çember** III 'kadın baş örtüsü, yemeni, yazma' DS 1127–28, TS 855 < *çember* I. A. Tietze 1969 no. 26. ***Ömer Ağanın Meryem Hanım'dan bir endaze çember var.*** (Kemal Tahir 1955s s. 90).

çember IV (musikî terimlerinden) '12 darblı bir usul' K. Uz 1964 s. 16 < *çember* I.

çemen I 'kimyon otu, Cuminum cyminum; bu otun tohumu' < Erm. *çaman* a.m. 'kimyon ve başka baharatla yapılan ve pastırma üzerine sürülen macun'. ***Kaç parça pastırma öyle, her biri kol gibi, dizmişler üstüste. Nasıl da koyu çemenle sıvanmış üzerleri.*** (M. İzgü 1992 s. 192). Krş. *çaman*.

O. **çemen** II 'çayır otu' < Fa. *çaman* 'bostan, bahçe; çayır, mera [Fa. kelimenin ET. *çimgenl*'den alınmış olması mümkün görülüyor. G. Doerfer 1967 III, no. 1124, Clauson 1972 s. 423]. ***Ḳız atı bir bāġ ḳapusına iletdi, Ḫudādādı indürdi, bir çemen üzerinde su kenārında aġac gölgesinde yaturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 64b). Krş. *çimen*.

AD. **çemender** 'eşek' THASDD 1645, TS 854, R. Dankoff 1991 s. 26, krş. Fa. *camand/çamand* 'ağır yürüyen beygir' [*cāy-mānd*] F. Steingass 1930 s. 372, 399 ? ***Eşekler şu ile evleri öyine geldükde segāh maḳāmında āġāze-i ḫimār ėtdükde ḫāne şāḫibi çemenderinüy şu ile geldügin bilüb eşekden şuyı alub yine gönderür.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VIII, 210). ***Şuncocuk bir kâhat üstüne sizin beşyüz koyununuzu, yirmi davarınızı, iki çemenderinizi sığdırdım.*** (Reşat Enis 1944 s. 97).

O. **çemenistan** 'çayırlık, yeşeren kırlar' < Fa. *çamanistān* a.m. [*çaman* + *-istān*, b. *Acemistan*]. ***'Acabā az rüzgārlı, ḫafīf bulutlu bir havāda bir bahārıy çemenistāna ziyā 'aks edince ḫāṣıl ėtdiği ḫāle hīç diḳḳat ėdilmiş midir?*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 [1876] s. 11).

O. **çemenzar** 'çayırlık, yeşeren kırlar' < Fa. *çaman-zār* a.m. [*çaman* + *-zār*]. ***Bir kerre ebr-i bahārıy in'iṭāfı çemenzār üzerinde mevceler, ḫāreler teşkīl eylemeye ...*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 [1876] s. 9–10).

⊡ Fa. *-zār* sontakısı bir nesnenin çokça mevcut olduğu yerleri belirten yer isimleri yapar. Ms. ***gül-zār*** 'gülün çok bulunduğu, güllük yer'. Yine bu ekle yapılmış ***mürġ-zār*** kelimesinin bazı eski metinlerde ***mürġe-zār*** veya ***mürgi-zār*** olarak harekelendiği görülür. Araya giren bir fazla sesli harf burada ilk kelimenin son harfleri ile takının ilk harfinin bir araya gelerek sebep oldukları consonant cluster'ı yumuşatmak içindir (b. ***âbrîz***). O.'da bu ekle kurulmuş diğer bazı kelimeler şunlardır: ***harabezar, lâlezar, sebzezar***.

AD. **çemiç**, b. *çamıç*.

AD. **çemirle-** (geçişli fiil) '(kolları veya paçaları) çemremek' DS 1129, 1132 < *çemren-* fiilinin bir varyantı. ***Güllü kollarını çemirledi, işe girişti. İki genç yaraşır gibi işe başladılar.*** (Orhan Kemal 1952c s. 83).

AD. **çemirlen-** (geçişsiz fiil) 'kolları veya paçalar çemremek' DS 1129, 1132 < *çemirle-* fiilinin mediale-reflexivum hali (b. *acın- II*). ***Çarıklarını, çoraplarını çıkardı. Çemirlendi, topladı şalını donunu baldırlarına kadar.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 19).

AD. **çemirli** 'çemrenmiş' < *çemirle-* fiiline uydurulmuş sıfat, *-li* eki için b. *adamakıllı* [2]. ***Kulaklarına geçmiş soluk kurşuni fötrü, açaları diz kapaklarına kadar çemirli kara donu, yalın ayaklarıyla.*** (Orhan Kemal 1949e s. 23). ***Az sonra, kolları dirseklerine kadar çemirli, duru beyaz yüzlü bir dokuma işçisi dokuma ustasının yanına geldi.*** (Orhan Kemal 1968g s. 11).

AD. **çemiş** '1–2 yaşındaki keçi yavrusu' DS 1129 < *çebiç/çebiş* kelimesinin bir varyantı. Mecazi mânada yaşından küçük görünen bir oğlan için: ***Ulan çemiş, daha ne kadar mı bekleycen oğlum?*** (Füruzan 1982g s. 72).

AD. **çemkir-** I 'köpek olduğu yerde kesik kesik havlamak; av köpeği, ava yaklaştığı zaman ses

çıkarmak, vahşi hayvanlar ulumak' DS 1130–31 < ses taklidine dayanan ve *-kir-* vs. genişlemesini ihtiva eden fiillerden, b. *afgur- . Sahurda gene kırk günlük aç gibi midem çemkirmeye başlar.* (M. Makal 1954 s. 87).

AD. **çemkir–** II 'hırlamak, terslemek, karşı gelmek, sert cevap vermek' DS 1130–31 < *çemkir-* I. *Kötü olsun deye yapmadı. İkide bir hır çıkarıyor, çemkiriyor, varmam diyor.* (F. Baykurt 1971t s. 222). *Kayserili Suat'ın karısı Meryem, biriktirmiş biriktirmiş, sabah sabah, birden patlayıverdi. Hatice güya "Kıçının pisliğini bizim kâğıtlara siliyorsun!" diye çemkirmiş.* (F. Baykurt 1982 s. 69). *Anama da çemkiriyormuşsunuz. Bak, kızdırmayın kafamı, yapmadığım bir şeyi yaptırmayın bana!* (T. Apaydın 1991 s. 191). *Çemkirip cıdırına cıdırına gidersen, azdırdığın gibi boyunca günaha da gidersin.* (M. İlhan 1983 s. 26).

çemre– '(kol veya paça) sıvamak' < *çerme-* fiilinin metateze uğramış varyantı, b. *albız . Mu'tādı vechile cübbesiniŋ eteğini arḳaya çemremiş, yıldırım gibi ḫānesine doğru ḳoşarmış.* (P.N. Boratav 1995 s. 232). *Tavuk sahibi Ayşe yeldirmesinin eteklerini beline çemremiş ...* (H.R. Gürpınar 1940 s. 31). Aynı muharrir bu fiili başka mânada da kullanır: *Hemān ān-ı vāḥidde iki kolunu arḳasına çemreyerek gözlerini ḳalın bez ile şımşıḳı bağladılar.* (H.R. Gürpınar 1335 s. 83).

AD. **çemrek** 'çemrenmiş; kolları veya bacakları sıvalı (kimse)' DS 1131, TS 854 < *çemre-* + fiilden paticipium passivum mânasında sıfat yapan *-k*, b. *açık I . Tepeden tırnağa çamura, toza batmış, dize kadar çemrek kalabalığı görenler bunda bir iş, mühim bir iş olduğunu anlamakta gecikmediler.* (Yaşar Kemal 1955t s. 61). Mecazi mânada 'becerikli, kıvrak (kimse)' DS 1132, TS 854).

çemren–/çimren– 'kendi kol, etek veya paçalarını çemremek' DS 1132–33, 1225, TS 855, R. Dankoff 1991 s. 27 < *çermen-*. Reflexivum hali yapan *-(ı)n-* için b. *acın-* II . *Dizine kadar çemrenip denize girdi ...* (Yaşar Kemal 1976 s. 318).

AD. **çemrenik** 'kolları sıvanmış, paçaları çemrenmiş, etekleri toplanmış' < *çemren-* + fiilden sıfat yapan *-ik* eki, b. *akık . Beyim, kollarını yumadın, beyim. Hemi de çemrenik değil kolların, beyim.* (F. Baykurt 1961k s. 143).

çenber, b. *çember*.

AD. **çencere** 'tencere' DS 1133 < *tencere* kelimesinden geriye dönük Fernassimilation'la, krş. *böyün, öbür. Ġonum-ġonşu sandıḳ getiri, ayna getiri, çencere-de getiren vā.* (A. Caferoğlu 1940 s. 22).

çenci 'tutaç' (Rize) DS 1133 < Yun. *τζεντζι* (tzéntzi) < İtal. cencio.

O. **çendân** (menfi cümlede) 'o kadar, o kadar çok (değil)' < Fa. *çandān* a.m. *Donanma-yı hümāyūnla ol baḥr-ı bī-girānda vāfir siyāḥat u sibāḥat ėtdi. Fe'ammā ḫidmeti çendān netīce vėrmedi.* ('Ālī 1975 [1599] s. 159).

AD. **çendele–** 'ufak ufak doğramak, yontmak' DS 1134–35, TS 855 < *çent-* + tekrarı bildiren *-ele-* genişlemesi, b. *avkala- . .*

çendik/çentik 'bir eşyanın kenarında bıçakla açılan küçük kesik, kertik, tırtık' DS 1135, R. Dankoff 1991 s. 26 < *çent-* + fiilden participium passivum mânasında sıfat ve dolayısiyle isim yapan *-ik* eki, b. *açık I . Kazmalar, dinamitler, bombalar — Bakır Dağı çentik çentik, delik deşik oldu.* (Yaşar Kemal 1976 s. 367). 'küçük mikdar': *İsteyene birer çentik vėrir, Çocuḳlar "Efendi, bu ne ḳadarcık şey?" diye azınsamaları üzerine ...* (P.N. Boratav 1995 s. 230).

O. **çendin** 'bukadar çok, nice' < Fa. *çandīn* a.m. Fa. sıfat eki *-īn* için b. *abherin . Ol çendīn hezār cānverler yanumca yüridiler.* (Ferec 855/1451 v. 102a). *Merg ḫāline düşdüm. Çendīn vaḳt iflāc zaḥmetin çekdüm.* (Ferec 855/1451 v. 186b).

çene /AD. **çenge** I 'ağızda alt sıra dişleri taşıyan kemik' DS 1137 < **iç-engek/eŋek*, krş. *çedik < iç-edik*, yahut *ç-engek/eŋek* M. Räsänen 1969 s. 104, krş. *çağna- < ç-ağna*, *çevir < ç-evir-*. *Dudakları, çenesi titreyerek gülümsedi.* (A. Özakın 1989 s. 80). 'yüzün alt kenarı': *Öyle de alçak gönüllü ki geçkin, çenealtı katmer katmer, duba gibileri bile beğenmede.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 10.7.1941). 'yüzün alt kenarındaki ön tümseği': *Kahverengi küçük beneklerle kaplı elini çenesine dayamıştı.* (A. Özakın 1982 s. 12). 'yelkenli teknelerde baş bodoslamasının alt kısmından ileriye doğru görülen enli çıkıntı' L. Gürçay 1943 s. 106. Mecazi mânada 'sohbet, yarenlik; çok konuşma kabiliyeti ve huyu': *Bohçacı kadın, cesaret bularak, gayrete geldi. Başladı çeneye: ...* (S.M. Alus 1933p s. 46). 'sohbet': *Yeni yeni kişilerle kucaklaşıp çeneye başlamışlardı.* (V. Türkali 1977 s. 40). *çenesi at-*, b. *at-*.

AD. **çene/çenge** II 'köşe (erkek mânasında)' DS 1135–36, 1137, TS 855 < çene I. *Caminin çenesinden kıvrıldılar.* (F. Baykurt 1971t s. 206). *Geldiği o büyük caddeyi gösterdi, "Hemen çenenin ağzında çiçekçi var", dedi.* (M. Güler 1990 s. 140). *Ben çeneyi dönüp kendimi evin kapısına vurdum.* (M.B. Kanok 1984 s. 24).

çenebaz 'çok konuşan, konuşkan, hoş konuşan' < *çene* I ve Fa. *-baz* 'oynayan' (b. *ateşbaz*); bu genişlemenin Türkçe (Az. ve Türkiye Türkçesi) isimlere takılması hakkında b. A. Tietze 1964 s. 164–170. *Bir iki sene geçti geçmedi, o ahbapçıl, çenebaz, şen ve şakrak, teklif tekellüfsüz mösyö cenaplarında birdenbire bir tebeddül ki sormayın!* (S.M. Alus, Akşam gaz. 4.11.1943). *Naciye çenebazlıkta annesinin eşiydi.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 14.III.1942).

çenele–, b. *çenile-*.

AD. **çenelen–/çenilen–** 'dır dır etmek, dırlanmak' DS 1139 < *çenile-/çenele-*, yahut *çene* I + isimden fiil yapan *-len-* genişlemesi, b. *abaplan- . Fazla çenelenme sen!* (F. Baykurt 1961k s. 82).

AD. **çeneleş–** ‘dır dır etmek, dırlanmak; ağız kavgası yapmak’ DS 1136 < *çenile-/çenele-*, hattâ *çeŋleş-*, yahut *çene* I + isimden ‘(bir şey) haline gelmek’ mânasında fiil yapan *-leş-* genişlemesi, b. *bayramlaş- . Çeneleşme karı gibi, çavuş. Nereye varacaksa varsın!* (F. Erdinç 1958 s. 71). Krş. *çeŋleş-*.

AD. **çenet** ‘kanat (kapının ve onun gibi birbirine bağlı iki müsavi parçası olan şeylerin, ms. fasulya kabuğu); kalça’ DS 1135–37 < bünye ve mâna itibariyle yakın olan kenet kelimesiyle akrabalığı olması muhtemeldir; baş harflerinin münasebeti için krş. *çent- < ket-* ? *Çavuş, çenedinin üstüne doğruldu peykede.* (F. Baykurt 1971t s. 298).

O. **çeng** I/**çenk** ‘15.–17. asırlarda kullanılan ve 17–40 arasında teli olan bir saz’ K. Uz 1964 s. 16 < Fa. *çang* a.m. *Andan çeng eline aldı, rāstda nevāḫt ėtdi.* (Ferec 855/1451 v. 116b).

O. **çeng** II ‘pençe’ < Fa. *çang* a.m. *Göŋül zülfüŋ ‘ikābınuŋ ‘uḳābı çengine düşmiş, | Nitekim avda şāhīnüŋ düşer minḳārına tīhū.* (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 53).

AD. **çenge** ‘avuç, el’ DS 1137 < Fa. *çang* ‘the expanded hand, the fingers somewhat hooked’ F. Steingass 1930 s. 400, A. Tietze 1969 no. 27, krş. Kürt. *çeng* K.K. Kurdoev 1960 s. 158, Erm. *çang* a.m. U. Bläsing 1992 no. 18-20.

çenge, b. *çene*.

çengel ‘çeşitli işlerde kullanılan ucu kıvrık bir çubuktan ibaret olan alet’ DS 1137, ZTS 1976 s. 38 < Fa. *çangal* a.m. *Ḳarıl Ay ḳuyuya düşmiş. Bir çengel vėr baŋa, çıḳarayım.* (P.N. Boratav 1995 s. 139). ‘yemek çatalı’ DS 1137. ‘eskiden bir idam aleti’: *Boynına zencīr ṭaḳdılar; Mışra iletdiler; üç ḳardaşiyle çengele urdılar, helāk ėtdiler.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 224). (güreş tâbiri olarak) ‘bir ayakla rakibin bir ayağını sarma oyunu’ H. Biç 1944 s. 25: *ANAP’a DYP çengeli.* (Cumhuriyet gaz. 29.7.1994 s. 1, manşet). Mecazi mânada *çengel at-* ‘kendi tarafına çekmeye çalışmak’: *İki devrimci bana çengel attı.* (A. Ağaoğlu 1980d s. 58). *çengel çiçeği* ‘dara çekilen, asılan’: *Göreyin dār-ı fenāda ola çengel çiçeği | Kim ki sünbül dėr ise zülf-i perīşānuŋ içün.* (Ẕātī 1987 [16.yy.’ın ilk yarısı] III, 28). *çengel tak-* ‘biriyle çok uğraşmak, onu parmağına dolamak’: *Hiç cürüm ve günahı olmıyan hazrete ne sebebe binaen çengel taktınız?* (S.M. Alus 1933p s. 177). Krş. *çangal*.

RD. **çengel çüngel** ‘eğri büğrü, kargacık burgacık’ < *çengel* ve labialisationa uğramış tekrarı. *Kör kalemini tükürükliye tükürükliye, çocuğunun hesap defterinden kopardığı kâğıdın üzerine çengel çüngel bir şeyler çizdi.* (İ. Cambazof 1957 s. 68).

AD. **çengeme** ‘yontma taş’ DS 1138 < ?? *Kimi günlerde koltuğunun altında yontulmuş güzel bir taşla döniyordu. Taşlar kocaman kocamandı. Adına da çengeme diyorlardı.* (N. Üstün 1968 s. 87).

O. **çengî** ‘çeng çalan’ Meninski 1680 I, 1665 < Fa. *çangī* a.m. *(çang* + isimden meslek sahibi ismi yapan *-ī* eki, b. *acabrûdî*]. *Naḫḫās beni bir çengī ‘avrata biŋ mişḳāl ḳızıl altuna satıvėrdi.* (Ferec 855/1451 v. 112a). *Meh-rūlar ile dün gėce ḍolmışdı bezm-gāh, | Kim anda Zöhre çengī idi, sāḳī idi māh.* (Ẕātī 1987 [16.yy.’ın ilk yarısı] III, 158). ‘eski zaman tipi dansöz’ *Geçmişte Küçüksu tepelerinde ok ve tüfek yarışmaları yapılırmış. Saz eğlenceleri, çengi ve köçek dansları birbirini izlermiş.* (U. Kökden 1995 s. 107).

çenil çenil ‘köpeğin birşeyden korktuğu zaman kesik kesik havlamasını anlatır’ < ses taklidi kelimelerden, krş. *çenile-*. Çok eski bir kelime olan *çenile-* ya *çenil çenil* gibi bir ses taklidi tâbirden husule gelmiştir (o zaman beklenilen *çenilde-* şekli de vardır, b. DS 1138) ya da *çenil çenil* o fiilden bir backformation (b. *abar-*) olmalı. Her iki halde bu unsurların birbirine dayandığı aşikârdır. *Hele şu mevsimi gelmeden gürleyen gök, peşi sıra horozların gözlerine bir şeyler görünmüş gibi çıngır çıngır ötüşmeleri, köpeklerin kuyruğunu kısarak çenil çenil ahır ve samanlıkların dip köşelerine sinişleri, bu gece Perçimlide mutlaka bir şeyler olacağına işaretti.* (H. Aytekin 1948 s. 29).

AD., RD. **çenile–/çenele–** ‘köpek can acısından havlamak’ DS 1138, TS 856 < ET. *çaŋıla-* a.m. Clauson 1972 s. 426. Kelime aslında ses taklidine dayanmalıdır, krş. *çenil çenil. Abe oşt! Nâz kavrarım çomağımı, atlarım üzerine, başlar cenilemeğe pis hayvan.* (Orhan Kemal 1949r s. 38).

çenilen–, b. *çenelen-*.

çenk, b. *cen*.

EO. **çeŋleş–** ‘kısık kısık havlamak’ < ET. *çanıla-* a.m. Clauson 1972 s. 426 fiilinin müşareket hali (b. *ağlaş-*), krş. *çeneleş-. Bir yüklü it ḳarnında enükleri çeŋleşür.* (Ferec 855/1451 v. 192a).

çenk, b. *çeng* I.

çent–/çint– ‘bir şeyin kenarında, keserek kertik açmak, kertmek; bir şeyi (ms. soğanı) ince ve küçük parçalara doğramak’ DS 1140, 1230–31. TS 856 < *çet-/çit- Sabunu çentti, yumurtanın akıyla zeytinyağında karıştırıp ezdi.* (Tarık Dursun K. 1957r 62). ‘yararak açmak’: *Bazen de çekirdek alırız, çok değil canım, birazcık, onu çinter, yeriz.* (M. İzgü 1993 s. 22). Krş. *çit-*.

AD. **çentez** ‘bozuk para’ DS 1140, M. Mikhaïlov 1930 s. 23 < Yun. *τσεντεζιμο* (çentézimo) ‘kuruş’ < İt. *centesimo* ‘liretin yüzde biri’ A. Tietze 1962 no. 343.

çentik, b. *çendik*.

EO. **çenzin–** ‘dönmek’ < *çezgin-/çeğzin-* fiillerinin varyantı. *Başı çenzinüp (çeŋzinüp/çegzinüp* ?) *kerevetden düşüp başın yarar.* (P.N. Boratav 1995 s. 115).

O. **çep** ‘sol’ < Fa. ***çap*** a.m. Mecazi mânada ‘uğursuz’ (bir çok dilde – ve kültürde – sağ taraf ‘sağ, right, recht’ sayıldığı gibi sol taraf kötü, uğursuz sayılır, krş. ms. Lât. ***sinister*** ‘sol’F r. ***sinistre*** ‘uğursuz’): ***Ḳulavuzuŋ şuda rūzı şeb olmış, | Bunuŋ heb rāst işleri çep olmış.*** (Ża῾īfī 1950 [1555] s. 151).

O. **çepakin** ‘çapkınlar’ < Türkçe ***çapkın*** kelimesinin Ar. grameri usulüne göre çoğulu (hem şaka olarak, hem de herkes anlıyamasın diye yapılan teşekkül). ***Bir tarafta çalgı çağana, bir tarafta çepakinle şırfıntıların soğuk soğuk yılışıklıkları.*** (S.M. Alus 1934 s. 355).

⊡ Eski zamanlarda, ümmisi ekseriyette olan bir memlekette, okur yazarlar, adeta ayrı bir sınıf teşkil ederlerdi. Okullarında bir mikdar Arapça ve Farsça görmüş olanlar, aralarında başkalarının anlamadığı bir dille anlaşabiliyorlardı. Bu vaziyetten istifade edenler, Türkçe’yi kamufle etmek maksadiyle herkesin anlamadığı kelimeler icadederek eğlenirlerdi. A–E cildi, bize bunların bir kaçını gösteriyor; ***çepakin, dercep, dertop, dibuhu, elcep, epşet.***

çepçevre/çepeçevre ‘fırdolayı’ TS 856 < ***çevre*** + reduplication + /***p***/ tezat ünsüzü). İkinci varyantta öntakıdan sonra bir ünlü var, b. ***besebelli*** . ***Server eyitdi: ”Herze söylemel Ḫıżır diridür, ḳardaşı İlyās daḫi diridür. [...] Zīrā āb-ı ḥayāt içmişlerdür, ḳıyāmete dek ölmezler.” Pes çep-çevre ḍuran kāfir begleri eyitdiler: ”Yā melikü z-zamān, bunı ne söyledür? Amān vėrme, hemān öldürgil!” dėdiler.*** (Şaltuḳ-nāme v. 567b). ***İstanbul artık yalnız sahillerden görünen ve çepçevre tepelerde biten şehir değildir.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 120). ***Öbür odacılar Hakkı Efendiyi çepe çevre aldılar aralarına. ”Söyle!” dediler, ”Nasıl adam?”*** (M. İzgü 1993 s. 16).

EO. **çepel** I ‘kirli, pis’ TS 856–857, Meninski 1680 I, 1578 < Fa. ***çapal*** a.m., krş. Kürt. ***çepil*** a.m. Jaba–Justi 1879 s. 127. ***Arılar ḥaḳḳıyçün çepel işden | Ayruḳ ṭut her dürlü teşvīşden.*** (Ferheng-nāme–i Sa῾dī 1340/42 s. 87). ***Ḫer vaḳt kim pādişāhlıḳ tācı anuŋ ol zişt u çirkīn ḫulḳı birle mülevveṯ u çepel ola ...*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 81). ***Ḫalḳınuŋ gözi kör, kellesi kel, | Bıyığı mühmel, saḳalı çepel.*** (K. Erimer 1973–74 s. 272). ‘pis, sefil (kimse)’: ***Be Naẓmī, eylük eyle, dünyeden geç. | Erenler anısevmez, bir çepeldür.*** (Naẓmī 1928 s. 16). Krş. ***çöpel.***

AD. **çepel** II ‘pislik; ayıklanmamış, pislikten arınmamış hububat’ DS 1141, TS 858 < ***çepel*** I. ***Kocası, elin pamuk tarlasında çepel ayıkladıkları çok sıcak bir günün öğle paydosunda bir ağaç gölgesinde üzerini örtmeden uykuya varmış.*** (Reşat Enis 1944 s. 55). ‘çamur’: ***Bir an geldi ki salon bu halile çepelde davar yürür gibi ”şapır, şapır, şapır!” diye ses vermeğe başladı. Bu sesler, damaklardan ayrılan dillerin şaklaması idi.*** (B. Felek 1947 s. 188). ***çepelli*** ‘karışık, pislikli, çöplü’: ***Lâfla vakit öldürüğümüz yeter, bitirelim bu çepelli işi böön ...*** (M. Başaran 1962 s. 73). ***Avucundaki çepelli buğdaya baktı baktı da başını sallıyarak ”cık, cık, cık!” etti babam.*** (M. Başaran 1992 s. 287).

çeper, b. ***ceper.***

AD. **çepi** ‘küçük çapa’ DS 1143 < Yun. ***τσαπι*** (tsapí) a.m. Ch. Tzitzilis 1987b s. 107.

çepiç, b. ***çepiş.***

çepik, b. ***çapuk*** III.

AD. **çepik** ‘örme yün terlik’ DS 1143 < Bulg. ***çepitsik*** ‘kısa çizme’ E. Berneker 1924 I, 143, A. Tietze 1957 no. 19 (şüpheli).

AD. **çepin/cepin** ‘küçük çapa’ DS 1113, 1143 < Yun. (dial.) ***τσαπιν*** (tsapín) a.m. [***tsápa*** kelimesinin küçültmesi] Ch. Tzitzilis 1987b s. 107, 1994 s. 292. A. Tietze 1957 no. 12’ye göre < Sl. ***tsepīn/ tsàpūn*** < İt. ***zappone*** ‘büyük çapa’ [***zappa*** ‘çapa’ + İt. augmentativum eki olan –one] P. Skok 1973 III, 203.

AD. **çepiş/çebiş/çebiç** ‘1–2 yaşındaki keçi yavrusu’ DS 1099–1101, K. Emiroğlu 1989 s. 67, TS 845 < ET. ***çepiş*** a.m. Clauson 1972 s. 399. ***Hadin arkadaş! Gazili Dağları’nın çebişinden bu kavurma; sade kekik, yonca, yarpüz, mübareğin eti. Yeyin, göresiz, gevrek.*** (Ş. Ünlü 1986 s. 248). ***Bu gedir, lotunun birisine iras-gelir, bu lotu dėyir ki: bu çepişi māa satarmısaŋ?*** (A. Caferoğlu 1942 s. 129).

çepken, b. ***cepken.***

Çepni ‘Anadolu’nun bazı yerlerinde yaşayan bir etnik ve dinî akalliyet ve ona mensup olan fert (isimleri ilk defa 11. asırda Kaşgarlı Mahmud tarafından Oğuz grubunun bir dalı olarak zikredildi)’ < kabile adının ET. ***çap-*** fiil kökünden geldiği teklif edilmiştir, fakat şeklinin izahını girişilmemiştir (K. Emiroğlu 1989 s. 68). ***Ḥabāşetiyle iki ḳavm olupdurur mümtāz: | Birisi ṭāyife-i Çebnidür anuŋ, biri Lāz.*** (῾Ālī 1982 [1581] II, 139).

çeprast/çaprast/çapraz ‘enine geçerek; birbiriyle eğik olarak kesişen (hatlar) < Fa. ***çap-rāst*** ‘soldan sağa ve sağdan sola (dönmek)’ [***çap*** ‘sol’ ve ***rāst*** ‘sağ’], A. Tietze 1969 no. 28. ***Ey cāme-i siyāh giyen şāh-ı ḫışmnāk, – Çep-rāst dügme ile beni eyledüŋ helāk.*** (῾Ālī 1994 [1591–99] s. 316). ***Semīḥ ‘Āṭıf Beğ ḳollarını çaprast göğsüne ḳavuşdurur.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 286–287). ‘mâni, engel’ (çaparız yerine bir okuma hatası mı?): ***Dil-i üftāde kāmını alsın da şoŋra çaprāz çıḳarsa, onu da o zamān düşünürüz.*** (Feraizci-zâde 1978 s. 123). ***Güzel Flora, Alber’in hemşiresi olduğu takdirde meseleyle yine bir çaprızlık ârız oluyor.*** (H.R. Gürpınar 1942 s. 150).

çepreş, b. ***çapraş-.***

çepreşik, b. ***çapraşık.***

O. **çep-u-rast** ‘sola ve sağa, her tarafa’ < Fa. ***cap*** ‘sola’, ***u*** ‘ve’, ***rāst*** ‘sağa’. ***Bir gün ḫalīfe ol maḳāmda iki üc ḫāṣekīyile oturub çeb u rāst baḳarlaridi.*** (Ferec 855/1451 v. 113b).

çepük, b. ***çapuk*** III.

AD. **çer** ‘hastalık’ DS 1144 < eski ve yaygın Tk. kelime, b. M. Räsänen 1969 s. 105; krş. *çar* II, *çor*.

çer çöp, b. *çör çöp*.

O. **çerağ** ‘kandil, fitilli yağ lambası’ < Fa. *çirāġ*, bugün *çerāġ* a.m. O. */e/* ile telaffuz eski kaynaklarda tesbit edilemiyor, fakat Avrupa’daki lugatler 18. asırdan beri böyle bir ananevi Osmanlıca telâffuzunun mevcudiyetini isbat ediyor (Meninski, Kieffer–Bianchi, A. Hindoglu, J.Th. Zenker, A.C. Barbier de Meynard). Krş. *çirağ*.

Çerakise ‘Çerkesler’ < Ar. usulüne göre dört kök harfli isimlerin çoğulu. ***Bu cemāʿat-i Çerākise ṭāyifesinüŋ pīr ve nā-tüvān olub ḫidemāt-ı pādişāhīye ḳādir olmayanlarındandur.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 359 [1524/931]). ***Mülūk-i Çerākise ḫiyānet-ile maʿrūfdur.*** (ʿĀlī 1975 s. 157).

O. **çerb** I ‘yağlı’ < Fa. *çarb* a.m. ***Ḫidmetden dönicek ḳıza meşġūl olurdı. Ter u ḫuşkden, cerb u şiyrīnden bulurdı, getürürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 188b).

O. **çerb** II ‘daha becerikli, üstün’ < Fa. *çarb* a.m. ***Senden cerb çıḳub, senden cüst çıḳub yaġrınuŋdan gerek göni dėrise nėdisersin?*** (Ferec 855/1451 v. 241a).

O. **çerbdest** ‘becerikli, ustalıklı, marifetli’ < Fa. *çarb-dast* a.m. [*çarb* ‘becerikli’ ve *dast* ‘el’]. Bu tür bir sıfat ve onu takip eden bir isimden meydana gelmiş Fa. asıllı sıfatlar için b. ***asudedil . Şeh-zādeler yüregini çerb-destligile eritmek her birinüŋ ... āsānıyıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 143a–b).

O. **çerbzüban** ‘tatlı dilli’ < Fa. *çarb-zabān* a.m. [*çarb* ‘yağı’ ve *zabān* ‘dil’; */a/ > /ü/* labialisationu */b/*’nin tesiriyle izah edilir]. Bu tür bir sıfat ve onu takip eden bir isimden meydana gelmiş Fa. asıllı sıfatlar için b. ***asudedil . Bādām gibi çerb zübānile, şekker gibi şīrīn beyānile benümile söze girişdi.*** (Ferec 855/1451 v. 115a).

AD. (Kıbrıs) **çerçelli** ‘bir çeşit hamur tatlısı’ DS 1144 < Yun. (dial.) *κερκελλι* (kerkélli) a.m. (Ch. Tzitzilis 1987g no. 272). */k/ /ç/* için b. *Çankırı* .

çerçeve ‘resim vs. kenarlığı’, *çerçive* ‘pencere pervazı’ Meninski 1680 I, 1598 < Fa. *çār-çūba* a.m. [*çār* ‘dört’ ve *çūba* ‘çubuk, değnek’]. Krş. *çarçube*. */b/ /v/* gelişmesi için b. *âb/âv* I . ***Birinin elinde dürülü bayrak. Ötekinin koltuğunda Atatürk’ün çerçeveli portresi.*** (F. Erdinç 1961 s. 204). ***Bu eski mekân, ahşap çerçeveleri yağmur, toz ve kuş pisliğinden çürümüş bir yerdi.*** (H. Akdoğan 1998 s. 73.).

AD. **çerçi** ‘pazarcı; seyyar satıcı; AD. tuhafiyeci’ Meninski 1680 I, 1598 < Fa. *çarçī* a.m. < *cārçī* ‘haberci, münadi’ [Moğ. *car* ‘haber’ + *-çi*]. Alınma bir kelime olduğu, *-çi* ekinden bellidir, krş. *elçi*; *-çi* ekinin fonksiyonsuzluğu için b. *çerçici*. Kelimenin başka bir etimolojisi için b. G. Doerfer 1967 III, no. 1075: ET. *çert* ‘ufak parça, kırıntı’ Clauson 1972 s. 428 + *-çi*; EO. *çert* TS 869 bu etimolojiyi destekler. ***Akanyalı ve Aksekili çerçiler bağıra bağıra bilezik, kurdelâ, sakız, kına ve saire satıyorlardı.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 36). ***... aḳrānı silāḥ-ı ḥarb u ḳitāl-ile sefer seferledükde, ol çerçi gibi hegbesiyle meydān-ı rezme gele.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 145).

AD. **çerçici** ‘çerci’ DS 1144–45 < *çerçi* + meslek sahipleri için kullanılan *-ci* eki; kelimenin ilk hecesi Türkiye Türkçesinde bir mâna taşımadığı ve */r/*’den sonra *-ci* yerine *-çi* eki usulsüz olduğu için *-çi* hecesi ek fonksiyonunu kaybetmiş ve *-ci* ekinin ilâvesi mümkün olmuştur. Ayrıca halk dilinde vuku bulan bu tür fazladan *-ci* eki için b. ***attarcı . Yere serilmiş dört çuval üstünde çerçici ufak tefek ve çeşit çeşit neler dizmiştil*** (R.H. Karay 1939i s. 40).

O. **çerende** ‘otlayan (hayvan)’ < Fa. *çaranda* a.m. [*çarīdan* ‘otlamak’ fiilinin fiilsıfatı (participium), b. *ayende*]. ***çerende perende*** ‘otlayanlar ve uçanlar, her türlü hayvan, kurt kuş’: ***Yarındası gün cümle insi cinni, çerendei perendei, vuhūşı ṭuyūrı cemʿ buyurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 187b).

O. **çeremonya** ‘merasim, teklif tekellüf’ < Yun. *τσεριμονια* (tserimónya) İt. *ceremonia* a.m. [Lât. *caeremōnia* ‘kudsiyet’]. ***Bu adam hiç politika sevmez, çeremonya düşmanı!*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933ia s. 51).

AD. **çerepene** ‘ekmek pişirmek için topraktan yapılan çanak’ DS 1145 < Bulg. *çerepna* a.m. A. Tietze 1957 no. 20.

EO. **çerer–** ‘korku ile çok açılmak, berermek (gözler hakkında)’ TS 860–861 < ET. *çerlen-* a.m. Clauson 1972 s. 430. Krş. *çeler–*.

çeres/çerez ‘yemek dışında yenilen kuruyemiş gibi şeyler’ TS 861, Meninski 1780 II, 347 < Fa. *çaras* ‘sadaka’. ***Müftü elini uzatıp iri parmaklarının arasına doldurduğu çerezi ağzına atmış, sakalını sallaya sallaya geviş getiriyordu.*** (Mehmet Selâhattin 1971 s. 9). AD. *çerez çemen* (allitérationlu hendiadyoin’un ikinci kelimesi mâna uymayan ”mühmel”, krş. *çayır çemen*, *çeyiz çemen*): ***O, bayramları boğazına ipekli poşiler takar, cepleri envaı çeşit çerez çemenlerle dolar; ben, sert buğday kavurgasını bile bulamazdım.*** (H. Aytekin 1945 s. 12).

AD. **çereşme/çireşne** ‘pulluk bıçağı, saban demirinin önüne konan uzun demir’ DS 1145, 1235 < Sl. (Rus., Ukr., Bulg.) *çereslo* a.m. A. Tietze 1957 no. 21. Kelime ortasındaki */s/, /ş/*’ ye dönebilir, b. *avşar* .

çerez, b. *çeres*.

çerga ‘ot biçme içinde biçilen sıra’ K. Emiroğlu 1989 s. 69 < *cerge*.

AD., RD. **çerge** I ‘kilim, yün örtü’ DS 1145–46, < Yun. *τσεργα* (tsérġa) /Sl. (Bulg., Sırp., Hırv.) *çerga* < Lât. *serica* a.m. G. Meyer 1894 s. 61, T. Papahagi 1963 s. 352, P. Skok 1971 I, 310, N.P. Andriotis 1983 s. 380. ***Bir gün köy kızları toplanıp çergeleri yıkamağa gitmişler.*** (N. Hafız 1985 s. 61).

AD. **çerge** II/ **cerge** ‘çadır; derme çatma kulübe’ DS 885, 1146, ZTS 1976 s. 29, 38, Meninski 1680 II, 1884 < Bulg. *çerga* a.m. (b. *çerge* I). Meninski *çerge*’nin Fa. *ḫargāh* ‘çadır’ kelimesinin bir ”halk telâffuzu” olduğunu söyler. Benzerlik sadece Ar. grafisindedir. Maamafih, bir kanunname yazmasında (N. Beldiceanu 1967 v. 59a) kelime hem *ḫargāh* hem de *çerge* diye okunabilecek şekilde harekelenmiştir. *Çingene ona bir çerge halkı kadar çocuk doğurttu.* (K. Bilbaşar 1961 s. 65).

EO. **çeri** ‘ordu, askerler’ TS 861–863, R. Dankoff 1991 s. 26 < ET. *çerig* a.m. Clauson 1972 s. 428–429, G. Doerfer 1967 III, no. 1079. *Anuŋ gibi yoġun ve uzun aġac gördügi yoḳdur ... bir ulu meliküŋ çerisini sıġındursalar sıġına.* (Ferec 855/1451 v. 195b). *ceribaşı* ‘çingenelerin muhtarı’: *Sulukulenin en ünlü çingeneleri, çeribaşıları bilem, hünerde, insanlıkta, dostlukta, mertlikte eline su dökemezler Ali Şahın.* (Yaşar Kemal 1993k s. 51). *Erkenden çıkıyoruz yola. Bir Çeribaşı olarak emir verdim bizim Şoparlara, yıkın çadırları! dedim.* (R. Ilgaz 1981 s. 146).

çerıḳ , b. *cırık* II.

AD. **çerik** ‘bir hububat ölçüsü’ THASDD 1646, DS 1146 < *çeyrek*, A. Tietze 1969 no. 32, fakat Ch. Tzitzilis 1987g no. 519’a göre < Yun. *τζαρικιον* (tzaríkion) ‘şarap, zeytinyağı vs. saklamak ve ölçmek için kullanılan küp’, krş. K. Karapotosoğlu 1999 no. 59.

EO. **çerikçi** ‘asker’ < Çağ. *çerikçi* a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1080. *Yine zülfüŋ çeri ḳıldı, bilimezem siyāhīsin, | Nédeyim çün seçimezem çerikçiden sipāhīsin.* (Ḳāżī Burhānüddīn, TS 860; burada *çerekçi* diye gösterilmiş ve başka mâna verilmiştir).

*__çerikle-__ ‘gübrelemek’ TS 867, doğrusu herhalde *çirkle-* olmalı.

Çerkes tavuğu ‘bilinen bir tavuk yemeği’ *Buzdolabımda fırına konmayı bekleyen en az bir tepsi börek her an hazır beklerdi, şuburu dökülecek bir tatlı, yalnızca sosunu bekleyen bir kızartma, soğuk etler, çerkestavuğu için didilmiş tavuk, humus için haşlanmış nohut, sebzeler, meyveler...* (F. Hepçilingirler 1997 s. 19).

O. **çerme** ‘kötü vasıfları olan bir at cinsi’ < Fa. *çarma* ‘at; beyaz veya farerengi at’ F. Steingass 1930 s. 891. *Cerne egri ata dėrler, Ḳatı żaʿīf ve süst olur.* (Mercimek Aḥmed 1944 [15.yy.] s. 192).

EO. **çerme-** ‘çemremek’ TS 854–855 < ET. *çerme-* a.m. Clauson 1972 s. 430. *Baḳtı ki Belḳīs anı gördi, deriŋ şu şandı, daḫı etegini baldırlarından çermedi.* (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 53).

AD. **çermen-** ‘çemrenmek’ DS 1147, TS 855 < *çerme-* fiilinin passivum veya reflexivum hali. *-(ı)n-* için b. *acın-* II . *Aŋ, yā Muḥammed, ol güni ki baldırlar çermeniser ḥisābiçün varmaġa.* (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 61). Krş. *çemren-*.

AD. **çermik** ‘sıcak su kaynağı; kaplıca’ DS 1147, R. Dankoff 1991 s. 27, R. Dankoff 1995 no. 637 < Erm. *çermug* < EErm. *cermuk* a.m. *Kazaya geldim geleli halk arasında bir kaplıca lâfı duyarım. Nerede olduğunu pek bilmiyorlar, kimisi vilâyetin yolu üzerindeki sıcak su membaı ile, kimisi civar ilçelerdeki çermiklerle karıştırıyor.* (M. Körükçü 1950 s. 57).

O. **çerminebaz** ‘erkeklik uzvu şeklinde seks aleti kullanan kadın’ < *çarmīna-bāz* a.m. [*çarmīna* ‘dildo’ (*çarmīn* ‘deriden yapılmış’, *çarm* ‘deri’] ve *-bāz* ‘oynayan’, b. *ateşbaz* . *Delle gibi dellāleligi ve rūspī vu çermīnebāzlar sıfatinde fāḥişe-i muḥtāleligi ẓāhir u āşikār oldı.* (ʿĀlī 1975 [1581] s. 92–93).

çerne, b. *çerme*.

O. **çernik**/AD. **çırnık** ‘küçük gemi, balıkçı veya tahıl kayığı’ DS 936, 986, 1188, TS 907, R. Dankoff 1991 s. 27, Meninski 1680 I, 1604 < Sl. *çolnak* vs. F. Miklosich 1889 s. 6, G. Meyer 1894 s. 61, MNTESz 1967 I, 552–553. *Alçak köpeşteli alamanalar, aykırı seren çırnıklarla açık denizlere uzanarak gözü yılmaz korsanlar geçit resmi yapıyorlardı.* (Sabahattin Ali 1935 s. 36).

çerpeşik, b. *çelpeşik*.

EO. **çert aleti** ‘çerçi malları’ < ET. *çert* ‘küçük parça, kırıntı’ Clauson 1972 s. 428; alet kelimesinin buradaki mânası pek anlaşılmıyor, üstelik bu terkibdeki çert ne mânaya gelir? Krş. *çerçi*.

çertenek ‘??’ *Deden iyi denizciydi bir tane ... Ama sen, sen babanun oğlisun, bi işe yaramazsun ... Çertenek ...* (Z. Selimoğlu 1970 s. 43).

çerviş/çevriş ‘kasaplık hayvanlardan elde edilen yağların eritilmişi; yemeğin sulu kısmı’ TS 870, R. Dankoff 1991 s. 27 < Fa. *çarbiş* a.m. İkinci kelime birincinin metateze uğramış varyantıdır, b. *albız* . *Şu yenmez şeyler vardır ki bir lokması adamı bıktırır. Bol çervişle kuru fasulya ...* (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933az s. 81). *Koca tabak paparaya yetecek çevriş yağı ...* (S.M. Alus, Akşam gaz. Eylül 1942).

çesçevre ‘çepçevre’ < *çevre* + reduplication + */s/* tezat ünsüzü, b. apak . *Çesçevre oturmuş olan kadınlar vücutlarını sağa sola sallıyarak fısıltı halinde hafız kadının söylediklerini tekrarlıyorlardı.* (Z. Yamaç 1956 s. 47).

AD. **çeş-/seş-** ‘düğümü çözmek’ DS 1148, TS 3659–62, Meninski 1680 II, 2812 < ET. *seş-/çeş-/şeş-* a.m. Clauson 1972 s. 857. *Çeşmegil ...* (C. Brockelmann 1917 s. 50). *Ne ḫōş dėdi ulular, işit, aŋla: | Sesebilecegüŋ düğümi bağla!* (Meḥmed 1965 [1398] no. 2595).

çeşil, b. *çeçil*.

çeşit ‘nevi, makule, cins, türlü’ < eski kaynaklarda geçmeyen ve başka bir Türk dilinde mevcut olmayan kelime belki Kürt. *çışt* ‘şey, satılacak mal, meta’ (Jaba–Justi 1879 s. 129, K.K. Kurdoev 1960 s. 164) kelimesiyle münasebettardır. *O da bir çeşit, ne yaparsın?* (V.O. Bener 1957 s. 57). *çeşit çüşüt* ‘çeşit çeşit, her türlü’ (ikinci kelime

labialisationa uğramıştır): ***Karılar adamın başına çeşit çeşüt iş açar!*** (F. Baykurt 1971t s. 198). ***çeşit çarşısı*** 'bit pazarı': ***Adamcağızın yüzünü böyle çeşit çarşısına çeviren şey düpedüz esrarın, işretin, uzvi suiistimallerin neticesi olan felçti.*** (A.H. Tanpınar 1961 s. 45).

O. **çeşm** 'göz' < Fa. ***çaşm*** a.m. ***çeşm-i bülbül*** 'Venedik'te ve İstanbul'da (Beykoz ve Paşabahçe'de) imal edilen çizgili cam eşyası; (bu cam süsüne benzeyen örneklerle süslenmiş kumaştan) eski bir giysi': ***Libāsın ṣanmaŋuz ol gül-'iẕāruŋ çeşm-i bülbüldür, / Hezārān çeşm-i bülbülden tecellī ėtdi bir güldür.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 313). ***çeşm-i çerez*** 'gözleri (bir şey üzerinde) gezdirme' (krş. Fa. ***çaşm çarāndan*** 'gözleri otlatmak'): ***Paşa gelir gelmez yanına ḳoşacak, ... kendi tabirile "karşıdan karşıya bir nebze çeşm-i çerez"den sonra dönecekti.*** (S.M. Alus 1933k s. 80). ***çeşm-i zahm*** 'nazar, uğursuzluk' < Fa. ***çaşm-i zaḫm*** 'a fatal misfortune in consequence of witchcraft' F. Steingass 1930 s. 394: ***Bir ḳac gün bu ḥāl üzerine gitdi. Nā-gāh bize çeşm-i zaḫm ėrişdi.*** (Ferec 855/1451 v. 98b).

çeşme I b.m. 'su içilen veya alınan umumi tesisat' < Fa. ***çaşma*** a.m. [***çaşm*** I 'göz' + ***-a*** eki A. Tietze 1969 no. 33]. Su kaynağını bir nevi göz olarak gören başka tabirler için krş. ***ayn, göze.*** ***Nā-gāh çeşme kenārında vefā-dār-ı dil-dārumı buldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 100a).

AD. **çeşme** II 'helâ' DS 1148 < ***çeşme*** I.

Çeşme 'İzmir vilâyetinde bir kasaba' < eski adı olan ***Krēnē***'nin aynen tercümesi (D.J. Georgacas 1971n s. 109).

AD. **çeşmek** 'karaçalı denilen bir otun tohumu' DS 1148 < Fa. ***çaşmak*** 'göz melhemi yapılan parlak siyah bir dane' F. Steingass 1930 s. 394 [***çaşm*** 'göz' + Fa. ***-ek*** küçültme eki, b. ***ahmedek***].

O. **çeşmesar** 'su kaynakları olan yer' < Fa. ***çaşma-sār*** a.m. [***çaşma*** ve ***sār*** 'yer']. ***Gördi, ol aġacuŋ dibinde çeşme-sār-ı ḫōş-güvār var.*** (Ferec 855/1451 v. 129a).

AD. **çeşmezen** 'bir göz ilâcı' < Fa. ***çaşma-zan*** F. Steingass s. 395 < ***çaşm-zan*** 'a small black grain good for sore eyes' F. Steingass s. 394. Belki ***çeşmek***'in aynı. ***Gözlerinin içi pıtrak pıtrak. Bazısı çeşmezen sürmüş gözune şifa niyetine.*** (F. Erdinç 1960 s. 26).

çeşni, b. ***çaşni.***

çeşnigir, b. ***çaşnigir.***

AD. **çeşt** 'bayram yemeği' DS 1149 < Sırp–Hırv. ***çast*** 'ziyafet' A. Tietze 1957 no. 15.

çeşta/çeşte 'bir cins telli saz' TS 870, R. Dankoff 1991 s. 27 < Fa. ***şeş-tā*** a.m. [***şeş*** 'altı' ve ***tār*** 'tel'], kelime başındaki ***/ş/ /ç/*** gelişmesi için b. ***çakal*** . krş. ***dütar, sitar.*** ***Ben oruç namāz içün süci içdüm, esridüm, / Tesbīḥ u seccādeyçün diŋledüm çeşte ḳopuz.*** (Yūnus Emre 1965 [14.yy.] s. 70).

O. **çet/çit** 'hudut, kenar' R. Dankoff 1991 s. 27 < Çağ. ***çet*** a. m. M. Räsänen 1969 s. 106 < ET. ***çıt/çit*** 'çit' Clauson 1972 s. 401. ***Ba'dehū ta cenūba Nīkl çitince sekiz sā'at gidüb ...*** (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] X, 866). Krş. ***çit.***

AD. **çet–/çit**– 'kesmek, yarmak' DS 1151 < ET. ***ket-*** a.m. Clauson 1972 s. 700–701. 'çekirdeğin kabuğunu iki diş arasında ayırarak yemek': ***Tuzlu çekirdeğine döndü. Denize, gökyüzüne, karşı kıyılara bakarak çekirdeğini hızla çitmeye başladı.*** (M. Güler 1990 s. 66). Krş. ***çent-/çint-, çitaçit.***

O. **çetdaş/çitdaş** 'hemhudut' R. Dankoff 1991 s. 27 < ***çet/çit*** + isimden ortaklık ismi yapan ***-daş*** eki, b. ***adaş*** [1]. ***Bāġdād-ı behişt-ābād ile çitdaşdur.*** (Evliyā Çelebī 1935 [17.yy.] IX, 724). Krş. ***çit*** I.

çete I 'bir grup eşkiya, soyguncular birliği' < Sl. (Bulg., Sırp–Hırv., vs.) ***çeta*** a.m. F. Miklosich 1889 s. 6, E. Berneker 1924 I, 152–153, G. Doerfer 1967 III, no. 1071. ***Çukurova'nın en zengin adamını seçer, bir çetesiyle ona bir mektup yollardı. Şu kadar para isterim diye.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 57).

çete II 'sapan' ZTS 39 < Yun. ***σαγιττα*** (sagítta) a.m. < Lât. ***sagitta*** 'ok' Ch. Tzitzilis 1987g no. 452.

çetele/çetene 'kertik; kertiklerle tutulan hesap' DS 1150 < İt. (Venedik dial.) ***cetola*** < Lât. ***schedula*** 'liste, pusula'. Ch. Tzitzilis 1987g no. 546'ya göre İt. kelime Yun. ***τσετουλα*** (***tşétula***) vasıtasiyle Türkçeye girmiştir, fakat semantik güçlükler vardır. ***Sütçü, hesap görmeden süt, yoğurt bırakmıyormuş. Ekmekçi "Ömrümüz çetele tutmakla mı geçecek?" deyip beygirini sürmüş.*** (S.M. Alus 1933p s. 125). ***Amma veresiye kalem garson hesabı yazıyor: "Altı yedi daha on üç, elde var iki!" Kahvecide çetele. Fırıncıda çetele.*** (F. Erdinç 1961 s. 83).

AD., RD. **çeten/çiten** 'bir çeşit sepet' DS 1149–50, 1242, ZTS 1976 s. 43 < ***çit-*** + ***-en*** ?? ***Çeten dedikleri bir büyük sepet. Altında kızak gibi ayaklar. Önüne bir öküz koyuyorlar. Hastayı sepete koyup sürüyorlar.*** (F. Baykurt 1960 s. 22). ***Çiten, bura insanlarının cankurtaranı idi. Büyükçe bir örgü sepet. Altında bir ağaç kızak. Kışın katır koşulur, öküz koşulur, ya da insan koşulur önüne. Her yer yoldur artık.*** (F. Erdinç 1960 s. 56). Fiilin ettirgen fiilsıfat halinden gelmiş isimler için b. ***böğürtlen I .***

çetene I, b. ***çedene.***

çetene II, b. ***çetele.***

AD. **çeti** 'dikenli bir çalı (taneleri hayvanlara verilir, çalısından süpürge yapılır), Prosopis stephaniana' DS 1150 < ?? ***El ağız yıkıyanlar da vardı. Sabun yerine toprak, yahut çeti otu, ayrık kullanıyorlardı.*** (Orhan Kemal 1954b s. 151). ***İri kahverengi gözleri yaş içinde, çeti otu ayıklamaktan yara olmuş avuçlarını açıp kapıyor.*** (Reşat Enis 1944 s. 163). Belki aynı kökten: ***ceti sineği*** 'bir cins sivri sinek (?)': ***Bakla büyüklüğü sivrisinekler korkunç vızıltılarla etraflarında fır dönerdi. Ya çeti sineklerininin ettiği! Kâfirlerin öyle bir sessiz sadasız sokuluşu ve sokuşu vardı ki!*** (Reşat Enis 1944 s. 181).

AD. **çetil/çitil** 'fidan' DS 1151 < Ar. *şatl* a.m. A. Tietze 1958 no. 104). *çitillik* 'fidanlık': *Babasının da bahçesi çitillik imiş bu kızın.* (M. Tuğrul 1946 s. 29).

AD. **çetili/çitili** 'çitilenmiş, örülmüş (çarık hakkında)' participium passivum mânasında sıfatlar yapan *-ılı* genişlemesi için b. *ardılı* : *Çuluyla çaputuyla, kaba dokuma önülceğiyle, çetili çarıklariyle, köylü yürüyüşü ve bakışlariyle buralara yabancı olduğunu iyi anlıyordu.* (F. Baykurt 1961ı s. 173). *Çitili çarığın içinde fasır fasır kabardı ayaklarım.* (M. Makal 1950 s. 42).

çetik, b. *çedik*.

çetin 'müşkül, zor, kolayın aksi' < Tk. dillerindeki yayılışı için b. M. Räsänen 1969 s. 106. *Ḳıyāmet güni oldı, kāfirler üzerine çetiŋ gün oldı.* (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 48). *Sonra bir sessizlik oldu ve çetin bir soru geldi.* (F. Erdinç 1961 s. 37). *çetin ceviz* 'kolayca kırılamıyan ceviz': *Ceviz alacaksın, onu götür, kükürt dumanına tuttur, çetin ceviz kehrübar gibi olur. Ucuz ucuz sat* (S.E. Ertem 1933 s. 52). Mecazi mânada *Ama bir evlensinler, o zaman ne çetin ceviz olduğunu göstercekti.* (S. Soysal 1979ye s. 85). *çetin çetrefil* 'müşkül ve karışık, girift' (müteradif iki sıfattan ibaret allitérationlu hendiadyoin): *Mehmet Raufun mektuplarında en çok bana çarpan şey üslûbu idi. Bu karışık, çetin çetrefil bir şeydi.* (H.C. Yalçın 1935 s. 61).

çeti sineği, b. *çeti*.

AD. **çetir–** 'sivri bir aletle çizdirerek yazdırmak (?)' < *çet-* fiilinin causativum hali. *Rıza kalan yeri bölüştürdü. Numaralar yazdı. Ad çetirdi.* (F. Baykurt 1967k s. 87).

O. **çetr/çetir** 'şemsiye' THASDD 329, A. Caferoğlu 1943 s. 239 < Fa. *çatr* < Sansk. *çattra-* a.m.; krş. Az. *çätir*, Kürt. *çetir* a.m. A. Tietze 1969 no. 34. Bu eski ödünç kelime ET.'de *çatır* 'güneş tentesi' mânasında zuhur eder (Clauson 1972 s. 1972 s. 403), fakat Anadolu'daki kelime fonetik ve mâna bakımından Fa. varyanta daha yakındır. EO. mâna 'güneş tentesi' midir, 'çadır' mıdır tesbit edilemiyor. *Ey hümāl Ẕātī senüŋ sāyeŋde sulṭānlıḳ ėder, | Dūd-ı āhı ḏutdı bir çetr-i hümāyūn üstine.* (Ẕātī 1987 III, 192). *Gerdūn-miṣāl oṭāḳlar, çetr u sāye-bānlar ḳurulub ...* (Selānikī 1989 [1599] I, 325). Krş. *çadır*.

çetrefil 'karışık, anlaşılmaz, muğlak' < ?? Kelime *çatra patra*, *çapraşık/çepreşik*, *çapraş-/çepreş-* kelimelerini andırdığı halde bu benzeyiş *çetrefil* kelimesinin izahına kâfi gelmez. *Cümle amma da çetrefil!* (A. Ağaoğlu 1993 s. 7). 'doğru dürüst konuşamayanın dili gibi anlaşılmıyan': *Bir türlü dilini düzeltememesinden ve Türkçe iki kelimeyi doğru dürüst söyleyememesinden "Çetrefil" lâkabını almıştı.* (S.M. Alus 1944 159–160).

AD. **çetük** 'kedi yavrusu; kedi' DS 1152, TS 871–873 < ET. *çetük* a.m. Clauson 1972 s. 402. *Çetük kim pencesin ura aşlana | Diri ḳalursa varı uşlana.* (Ṣaltuḳ-nāme 1974 [15.yy.'ın sonu] s. 316).

çevale, b. *çavela*.

çevele, b. *çavela*.

O. **çevgan** 'polo oyununda atlıların topu fırlatmak için kullandıkları değnek' < Fa. *çaugān* a.m. A. Tietze 1969 no. 35. *Kiminden düzdiler çevgān u sancaḳ.* (Aḥmed–i Dā'ī 1973 s. 52). 'derviş asâsı': *Lām-ı cehli gösterüb "Abdāller çevgānıdur" dėseler "gerçeksizl" dėyü inanurdı.* ('Ālī 1979 I, 165). 'davul değneği': *Bir büyük dühül aŋa asılmış ve bir altun cevgān zenciyrile dühüle asılmış.* (Ferec 855/1451 v. 227b). Krş. *çögen*.

AD. **çevicek** 'küçücük' DS 1152 < **çevik* 'küçük', fakat sıfatın bu mânası lugatlerde gösterilmiyor, + *-cik* küçültme eki, b. *artucak* . *Gazanını nėyniyecem ille, benimki böyük, gurbasın oldūm, onuŋḫu çevicek.* (A.S. Aksoy 1945 I, 378).

çevik b.m. (çabuk ve becerikli) < *çebük/çevük* a.m. J. Deny 1921 s. 909'a göre kelime Tk. *çev-* + *-ik* olarak izah edilebilir. */b/ /v/* gelişmesi için b. *âb/âv* I . *Çevik, inatçı bacakları her yere götürebiliyordu onları.* (A. Özakın 1982 s. 26). EO. *cevüklen-* 'acele etmek' TS 882.

çevir–, b. *çevür-*.

AD. **çevirgeç** 'kızgın saç üzerindeki yufkayı alt–üst yapmaya yarayan tahta' DS 1152, ZTS 1976 s. 39 < *çevir-* + fiilden nomen instrumenti yapan *-geç* eki, b. *atlangaç* .

AD. **çevirgel** 'tesbih çekilerek okunan dua' DS 1152 < belki iki fiilin emir halinden, *çevir* ve *gel* [çevrildikten sonra tekrar aynı yere gelinir], b. *alver-* . Ya da *çevir-* + *-gel* eki, krş. *tutkal* ? Fakat b. *çevirgil*.

çevirgel II, b. *çevirgil*.

AD. **çevirgi** 'çamaşır eteklerindeki çevrilmiş kısım' TS 873 < *çevir-* + fiilden nomen concretum yapan *-gi* eki (b. *açgı*) .

çevirgil/çevirgel II (**duası**) 'aşk büyülerinde kullanılan dua' < belki *çevir-* + EO. emir eki olan *–gil*. Fakat *çevirgel* ile *çevirgil* kelimelerinin aynı teşekkülün iki varyantı olması da muhtemeldir. *Yıldız barışıklığı için de neler tavsiye edilmiyordu? Sürmeyi okutup göze çekmek; çevirgil duası; nalın üstüne paşanın 41 ismini yazıp mangalın dibine gömmek ...* (S.M. Alus 1933k s. 141). *Dürdane kız için çevirgel duası yazdırtıp ocağa atmış.* (A. Nesin 1961z s. 45).

çevirme 'şişe saplanarak kızartılmış kuzu vs.' TS 873–874 < *çevir-* + fiilden participium passivum mânasında sıfat ve ondan yemek ismi yapan *-me* eki, b. *bazlama* .

(Neologismus) **çevirmen** 'tercüman' < *çevir-* + İng. *-man*'dan alınan *-men* eki, b. *barmen* . *Nereden avukat bulup, çevirmen bulup, fenik fenik biriktirdiğim*

paralardan 500 markı, 1000 markı ödeyeceğim? (F. Baykurt 1982 s. 39).

AD. **çevlik** 'etrafı çevrilmiş bahçe veya tarla' DS 1163, TS 874–875 < *çevrik* II, /r/ > /l/ değişimi için b. *amelikan* . Mekân isimleri yapan *-lik* ekinin tesiri altında, krş. H. Eren 1989ç s. 278-279.

EO. **çevre** I (zarf) 'fır dolayı, çepcevre' TS 877 < *çevür-* fiilinin gerundium hali (b. *arkuru*), ortadaki kısa ünlünün düşmesi için b. *arlan-* . *Bitmişidi anda bir ulu aġac, - Çevre gėtmiş budaġı bir ḳac ḳulac...* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2136). *Ol saḥrāda bir aġac bitmiş, başı havāya gitmiş, budaḳları çevre yayılmış.* (Ferec 855/1451 v. 54b). *Aşılmış ḫargehe çevre keçeydi; | Sovuḳ aŋa (ki) pes ḳandan geçeydi?* (Faḫrī 1974 [1367] s. 293). (sıfat) 'etraftaki' *Çevre ėllere aḳın vėrdi.* (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 28). *Aḥmed Begi cuvāle ḳodı. Çevre yanına otlıḳ dıḳdı.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 98).

çevre II (isim) 'etraf, muhit' TS 875–877 < *çevre* I. *Ḫadem u ḫaşem cevresinde dururlar.* (Ferec 855/1451 v. 32a). *Bir masanın çevresinde otururlar.* (O. Arayıcı 1979 s. 63). 'kenar': *Bu alanda çevresi çiçekli büyük bir havuz vardı.* (A. Özakın 1989 s. 124).

AD. **çevre** III 'kenarları pullu mendil' ZTS 39 < *çevre* I. *Yaġlıḳ, boyama çevre, geh havlu ve pīrehen, | Başdır ḳo servī ṣanduġa dizile çehīz çemen.* (Vāṣıf ʿOs̱mān 1257 s. 49). *Gelinler altın akçalarını taksın. Delikanlılara cevrelerini, poçularını verin.* (F. Baykurt 1967k s. 198). *Başına bir çevre sarmıştı, güneşten sakınacaktı sözümona.* (T. Apaydın 1991 s. 104). *çevre/cevre* 'büyük mendil, başörtüsü' DS 887.

çevrecek, b. *çevürecek*.

çevrek I 'girdap, burgaç' Meninski 1680 I, 1975 < *çevür-* + fiilden isim yapan *-ek* eki, b. *akak* .

AD. **çevrek** II 'etrafı çevrilmiş bahçe veya tarla' DS 1154 < *çevrik* II kelimesinin varyantı. *Bizimkinin dudakları yayıldı, bir çevrek pırlanta diş belirdi.* (Ü. Kaftancıoğlu 1975 s. 171).

çevrele– 'etrafını sarmak, kuşatmak' < *çevre* + isimden fiil yapan *-le-* genişlemesi. *Kasabanın etrafını çevreliyen küçük süslü tepelerde bu nevi delikanlılara uymuştu.* (S. Kocagöz 1941 s. 3).

O. **çevren** 'karın zarına sarılmış karaciğer (kebabı veya tavası?)' [in das Netz eingewickelte Leber zum Braten] Meninski 1680 I, 1676 < *çevür-* fiilinin *-en* fiilsıfatı (participium), b. *böġürtlen I* , ortadaki kısa ünlünün düşmesi için b. *arlan-* . *Bizden uzak, hay küregci, çevrenci!* (E. Kömürciyan 1981 s. 142; bir kadının, kızını kaçıran Arnavut üzerine lânetlemesinden; çevrencilik Arnavutların tipik bir meselesi olmalı).

AD. **çevrendi/çevrenti** 'cılız tahıl' DS 1154 < **çevren-* (?), belki 'karışık hale gelmek' [krş. *çepreş-*, b. *çapraşık/çepreşik*] + fiilden isim yapan *-di/-ti* eki. *Bu cümle su degirmenine iledüb ve un eylemelü oldukda bir kile buġday degirmen ḫakkına gitdi ve bir buçuk şinik daḫı çevrendi çıkdı.* (Ö.L.Barkan 1942 s. 330 [1716/1129]).

çevrik I (sıfat) 'çevrilmiş' < *çevir-* + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-ik* eki, b. *açık I* . *Eski meslekdaşlarda, hele böyle çevrik çukur yerlerde, kitap mı olur, olsa bile, işe mi yarar, diye tasalanıyordum.* (F. Baykurt 1969 s. 107).

AD. **çevrik** II (isim) 'etrafı çevrilmiş bahçe veya tarla' DS 1154, TS 879. Fiilden nomen concretum yapan *-(ı)k* eki için b. *acuk/acık I* . *Bazı küçük çevriklerde domates, biber yeşilliği tütüyordu.* (F. Baykurt 1967k s. 355).

çevrili 'çevrilmiş' < *çevir-* + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-ili* genişlemesi, b. *ardılı* . *Bahçe alçak bir çitle çevrilidir.* (V.N. Tör 1977 s. 13).

çevrin-, b. *çevrün-*.

AD. **çevrinti** 'girdap' TS 881 < *çevrin-* + fiilden isim yapan *-ti* eki, krş. *ağartı, özenti*.

çevriş, b. *çerviş*.

EO. **çevrün–/çevrin–** 'dolanmak, kıvrılmak' < *çevür-* fiilinin reflexivum hali (b. *acın-* II). *Bir ḳızıl altundan ṣandukça eli altında ḳonılmış. Bir büyük yılan ol taḫtı çevrinmiş yatur.* (Ferec 855/1451 v. 33a). 'bir şeyin etrafını dolanmak' TS 880: *Çevrünürem çü ḳubbenüŋ nışfın | Görürem durur anda Faḫruddīn.* (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 154). *İçlerinden bir ikisi havada çevrinerek, ağır, gölün sularına düşüyordu.* (Yaşar Kemal 1976 s. 315).

çevük, b. *çebük*.

çevüklen–, b. *çevik*.

EO. **çevür–** /BSTT. **çevir–** (geçişli fiil olarak) 'döndür–' < ET. *çevür- a.m.* Clauson 1972 s. 398 [*ç-evür-* J. Deny 1921 s. 909, krş. *çağna* < *ç+ağna-*, *-çene* < *ç-engek*]. *Bir düm-pāyı yüzmiş, büyükligince şiyşe sancmış, çevürür.* (Ferec 855/1451 v. 45b). 'torna etmek': *Sarmsak dögeci çevürürlermiş.* (M. Çavuşoğlu 1970 s. 40). 'bir işin (bir oyunun, bir gizli teşebbüsün) dönmesine sebep olmak': *Bir iki el çevirelim istersen, ne dersin?* (Sabahattin Ali 1937k s. 57). *Şöhret, pek gizliden, marifetlerini çevirmeğe başlamış.* (S.M. Alus 1944 s. 175). 'istikametini değiştirmek': *At başın çevürdi, Vāsıṭ yolın dutdı.* (Ferec 855/1451 v. 18a). *Bir fayton çevirdim. "Sür Sirkeci istasyonuna!" emrini verdim.* (S.M. Alus 1944 s. 35–36). 'önünü arka, arkasını ön yapmak': *Aman, şimdi sırası değil, çevir o yaprakları!* (S.M. Alus 1934 s. 136). 'kabul etmemek, reddetmek': *Bu ödülü verenlerle uzlaşmadığımı göstermek için geri çevirdim.* (A. Özakın 1982 s. 81–82). 'etrafını çizmek, sarmak, kuşatmak, ortaya almak': *Çoluk çocuk çevirmişlerdi yer sofrasını. Ağaç kaşıklar ellerinde, kendisini bekliyorlardı.* (T. Apaydın 1991 s. 337).

(accusativus ve dativus halleriyle) 'bir şeyi başka bir hale geçirmek': ***Gerçeği duygularımızla değiştirmek, gerçeği düşe çevirmek büyülüyordu bizi.*** (A. Özakın 1982 s. 33). ***Şapka ve fistan giyip, kokona kıyafetine girip, ismini de Evdoksiyaya çevirip Kalitaryaya gelmek! Doğrusu hayret.*** (S.M. Alus 1944 s. 176). (geçişsiz fiil olarak, yalnız dativus haliyle) 'başka bir hale geçmek): ***Bacağı ezilen Mehmet ... cahil bir pansımancının mikroplu elleriyle kangrene çeviren bacağını testereye verebilir.*** (Reşat Enis 1947 s. 189). ***Akşam oldu. Kar yağmura çevirdi.*** (T. Yücel 1960 s. 10).

EO. **çevürecek/çevrecek** '(şişe saplanmış ateşin üzerinde) çevirmeye yarayan alet, şiş' H. Vambéry 1901 s. 155 < ***çevür-*** + fiilden nomen instrumenti yapan ***-ecek*** eki, b. ***açacak*** . ***Durdı, evi gezdi, iki sīḫ buldı, ser-tīzler, ḳuzı çevürecekler.*** (Ferec 855/1451 v. 228b).

çeyiz, b. ***cihaz.***

AD. **çeyle** 'ufak taşlı toprak' DS 1156 < ?? ***Ordan geşdim deyiz ġıysına, topladım çeyleleri darıdū dėyi...*** (Z. Korkmaz 1994 s. 29).

AD. **çeyne-/çeğne-** 'çiynemek' DS 1156, TS 883–884, Meninski 1680 I, 1700 < Çağ. vs. ***çayna-*** a.m. M. Räsänen 1969 s. 95, Az. ***çeynä-*** a.m. ***Melik-zād almayı ısırub ḳodı, çeyneyüb yutduġınlayın ḳuş uçar gibi elinden salḳum ucdı.*** (Ferec 855/1451 v. 195a). ***Ada göğsündeki gülü çıkardı ve ince, beyaz ellerini çok zarif bir biçimde kullanarak taç yapraklarını tek tek koparıp ağır ağır ciğneyerek yedi.*** (İ. Aral 1997 s. 73). 'ayak altında çiynemek' Meninski 1680 I, 1700: ***'Aşrında böyle şāh-ı kerīmüŋ revā mıdur \| Ben nā-murādı çegneyeler nite-kim türāb?*** ('Ālī 1982 II [1581], 217). 'ısırarak parçalamak'. Krş. ***çiyne-*** : ***Yüzügi aġzına aldı, çeynedi.*** (Ferec 855/1451 v. 8b). 'kemirmek': ***Ol şehrde kim sıçan yüz batman demür çeyneye, on batman oġlanı bi doġan götürürse hīç 'acab degüldür.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 48). Krş. ***çiyne-/çiğne-.***

⊡ Palatal kelimelerdeki /***g***/ sesinin /***y***/ sesine yaklaşmasiyle en geç 18. asırda /***y***/ harfiyle /***ğ***/ harfi arasındaki fark unutulmağa başlandı. Yazıdaki bu çift imkân, birbiriyle aynı yazılan fakat mânaca farklı olan kelimelerin karıştırılmaması için kullanıldı, ms. ***öyle*** ile ***öğle.*** A–E cildinde, /***y***/'nin /***ğ***/ olarak yazılmasına örnek olarak şu kelimeler var: ***çeyne-/çeğne-, çiyne-/çiğne-, eyer/eğer, eğreti/eyreti/iğreti.***

çeynem, b. ***çiynem.***

çeyrek 'dörtte bir' Meninski 1680 I, 1549 < Fa. ***çār-yak*** a.m. [***çār*** 'dört' ve ***yak*** 'bir']. Metatez için b. ***albız*** . 'beş kuruşluk sikke' (mecidiyenin dörtte biri), '15 dakika' (bir saatın dörtte biri): ***Bir çeyrekten beri bilâfasıla işaret eden.*** (S.M. Alus 1933p s. 148). (konuşma dili) ***çeyrek dakika*** '15 dakikalık müddet' (çeyrek saat ile onbeş dakika arasında bir karışım): ***Saat yediye çeyrek vardı. Çeyrek dakika gecikmişti adam.*** (M. Seyda 1962b s. 86). ***çeyrek saat*** '15 dakika': ***Bağırsa duyulur sesi. Hani, sıkı bir yürüyüşle en fazla çeyrek saat.*** (A. Yurdakul 1996 s. 35).

çeyrekle– 'uzuvlarını hareket ettirerek bir başkasına yaptırılan bir nevi idman, ms. çocuğu yüzüstü yatırıp sağ elini sol ayağı, sol elini sağ ayağı uçlarına dokundurmak' DS 1156 < ***çeyrek*** ile alâkası olmasa gerek. Krş. AD. ***çeynik-*** 'beden eğitimi yapmak, beden eğitimi yaparak çevikleşmek' DS 1156. ***Omuzlarını, ḳollarını oġun, şıḳıca çeyrekleyin! Şimdi ayılır.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 112). ***Yıldız'ı çeyreklediler. Ümmü teyze bir yandan, Zehra bir yandan peştemallarla onu sıkıştırdılar: loğusa doğururken kemikleri açılırmış da, kemikler yerleşsin diye***! (Reşat Enis 1945 s. 107). Krş. ***çörekle-.*** İsim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-*** eki için b. ***acabla-*** .

AD. **çez–** 'çözmek' DS 1156–57, TS 885 < Clauson'a göre ET. a.m. olan iki varyant grubu vardır, ***seş-/çeş-/şeş-*** grubu ve ***çöj-/çöz-*** grubu; bahsetmediği ***çez-*** varyantı her iki gruba bağlanabilir. Böyle olunca bütün varyantların yeniden düzenlenmesine ihtiyaç vardır. ***Bir dilki geldi, baḳdı ki bir at baġlı duror. Bu dilki atı çezdi, başladı otlu yėrlerde yaymaya başladı.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 184). ***Ġız ōlanı görürse \| Uşḳur bā çezilir.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 67). Krş. ***çeş-/şeş-*** ve ***çöz.***

EO. **çezgin–/çizgin-/çegzin–** 'dönmek, dolaşmak' TS 915–919, Meninski 1680 I, 1630 < Çağ. ***çizgin-*** 'touner, décrire un cercle' A. Pavet de Courteille 1972 s. 305 ***Bu Rūm ėlinde ġam yėme, gül, ışı, \| Ki budur cegzinen gerdūnuŋ işi.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 344 no. 1806). ***Çigzinmez idüm dā'iresin nite ki pergār \| Resm olmasa dil levḥine resmi eleminüŋ.*** (Z̲ātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 277). Metatez için b. ***albız*** . Krş. ***değzin-.***

⊡ Fiilden fiil yapan ***-gın-*** vs. genişlemesi büyük ihtimalle orta–dönüşken ***-ık-*** vs. eki (***acık-***) ile dönüşken ***-(ı)n-*** vs. ekinin (***acın- II***) birleşimidir, yani < ****-ık-ın-*** (b. T. Banguoğlu 1974 s. 279). ***-gın-***, orta (medial) anlamlı, geçişsiz (intransitivum) fiiller yapar. A–E cildinde şu misaller bulunuyor: ***dolgun-. değzin-*** fiilinden metatez yoluyla ortaya çıkan ***tezgin-*** fiili gibi, buna mâna ve şekil bakımından çok benzeyen ***çezgin-*** fiili de büyük ihtimalle bu genişlemeye ait değildir. Bu cildde bulunmayan diğer örnekler: ***sergin-, taşkın-, tiksin-*** (< ***tez-/tes-*** + ***-gin-***), ***uçkun-/uckun-, yutkun-***. (b. J. Deny 1921 s. 532). ET. ***kertgün*** 'inan' da bu genişlemeye ait olabilir (b. Clauson 1972 s. 739; M. Erdal 1991 II, 605).

Çezvit, b. ***Cezvit.***

çıban I b.m. (deride rahatsız eden şişkinlik) < ET. ***çıbıḳan*** a.m., asıl anlamı ünnap bitkisi (renginden dolayı) Clauson 1972 s. 396. ***Seni utanıp arlanmaz, Allahtan korkmaz, fırında sütlâç, cam göbeği, çıban gözlü, şakak lâdeni karı!*** (İsmail Galip 1932mb s. 11–12). ***Aynaya baktım ve hüngür hüngür ağlamaya başladım. Burnum ve çenem dışında, bütün suratımda kocaman çıbanlar vardı, her tarafım acıyordu.*** (L. İpekçi 1998 s. 38). ***çıban başı*** 'çıbanın patlamak üzere olan noktası; mecazi mânada: gürültüye patırtıya sebebiyet veren şey': ***Karım bana ait olan bu mektubu açmıştı. Ve bu çıbanın***

başını koparmıştı. (R.C. Ulunay 1941 s. 185). *Bu dedikoduları çıkaran, orta yerde çıban başı koparmaya uğraşan sensin.* (H.R. Gürpınar 1926b s. 469).

(Argo) **çıban** II 'irice ve altın yüzük' H. Aktunç 1990 s. 73 < *çıban* I. *Tilki, parmaklarında altın çıbanlar, sağlam bileğinde pırlantalı bir künye, bedeninde parıldayan takım elbise, façayı düzmüştü.* (M. Kaçan 1990 s. 125).

AD. **çıbık** I/EO. **çıbuk** 'çubuk' DS 1157, ZTS 39, TS 885 < ET. *çıbık* a.m. Clauson 1972 s. 395, G. Doerfer 1967 III, no. 1059, H. Eren 1979 s. 7. *Atalar eydür: çıbuġı yaş-iken egmek gerek.* (V. İzbudak 1936a [1466] no. 463). *Cüvān-ı Başrī bir çıbuġile ol ṭavusı arḳuncaḳ başıra urdı.* (Ferec 855/1451 v. 3b). Krş. *çubuk.*

AD. **çıbık** II 'göz hastalığı' DS 1157 < Erm. *çipr* 'çapak' U. Bläsing 1992 no. 23.

AD. **çıbır/cıbır** 'küçük tahta fıçı' DS 893, R. Dankoff 1991 s. 27 < Sl. (Bulg. vs.) *çıbr* a.m. A. Tietze 1957 no. 28. *Ṣāḥib-i raʿiyyete ʿöşr-i şīre taʿyīn olunmaduġı yerde otuz çıbır şīreden bir çıbır şīre alına.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 321 [16.yy.]).

çıbuk, b. *çıbık.*

çıcık, b. *cıcık.*

EO. **çıdam** 'sabır' TS 886 < Mo. *çidān* 'dayanıklılık' O.N. Tuna 1972 s. 221–222.

çıdılgı, b. *çıtılgu.*

çıdırgı, b. *çıtılgu.*

Çıfut/Çıfıt 'Yahudi' Meninski 1680 I, 1626 < *Cühud/Cuhud. Şübhesiz, bu iki ḳadınıŋ göŋülleri de, bu tuvalet oḍaları gibi olacaḳ: biri böyle Çıfıt çarşusına beŋzeyecek, dīgeri de eŋ nezīh, pāk emellerle meşbūʿ bir ḥücre-i ʿişmete.* (H.R. Gürpınar 1316 s. 531–532).

çıfuta/çifita (gemici dili) 'kızak üzerinde yapılıp denize indirilmek üzere bulunan geminin, destekler alındığı zaman devrilmemeleri için altlarına ve baş kıç kuruzlarına puntallarla yapılan çerçeve' L. Gürçay 1943 s. 107 < İt. (muhtemelen Cenova dial.) *cifutti* a.m. [İt. kelime bir alay tabiri olan Tk. *çıfut/çıfıt*'tan alınmış mecazi bir mânaya tatbikidir; böylece Tk. gemici tabiri aslında bir Rückwanderer'dir]. Kahane–Tietze 1958 no. 600.

çıgay, b. *cığan.*

çığ I 'dağdan aşağı kayan toplu kar' < ??. Başka Tk. dillerinde yoktur. *İşsizler ordusu her gün bir çığ gibi büyüyor.* (Yaşar Kemal 1980 s. 155).

AD. **çığ** II/**çiğı** 'sert hasır otu, kamış demetlerinden yapılan çadır koruması' DS 1159, ZTS 39–40, TS 886, K. Güngör 1941 s. 48 < ET. *çıġ* a.m. Clauson 1972 s. 404, G. Doerfer 1967 III, no. 1155.

AD. **çığ** III/**çiğ** 'süt üzerinde toplanan kaymak; ekşimiş süt' DS 1159, ZTS 42 < belki Çerkes. *şḫûy* 'ekşimiş süt' A. Tietze 1982z no. 47.

AD. **çığ** IV 'çığlık, haykırış' DS 1159 < ses taklidi kelimelerden mi? Fakat tipik vasıfları yoktur. Bugünkü Fa.'ya ait bir lugatte *çīġ* 'faryād' diye bir açıklama var. Fazla mâlumat yoktur. Krş. *çığlık.*

AD. **çığ** V 'kırağı; şebnem' DS 1159, b. *çiğ/çiy.*

çığa, b. *cığa.*

çığı, b. *çıġ* II.

çığıl çığıl, b. *cığıl cığıl.*

çığıla–, b. *cığıla–.*

çığıltı, b. *cığıltı.*

çığır 'patika' DS 1160–61, A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 81 < ET. *çıġır* a.m. Clauson 1972 s. 409. Son asırlarda kelime yalnız mecazi mânada kullanılır: *Varteni dudu bir kere çığırdan çıkmış, suhulat ile sus olmağa nieti yoğudu.* (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 16). *Türk resminde bir çığır açan, yeri dolduramaz bir ressam olarak tanıtmışlardı onu.* (A. Özakın 1982 s. 123). 'kar yolu, buz yolu' O. Blau 1868 s. 215, 'karlı yerlerde kürekle açılan yol' DS 1160, 'kardaki ayak izleri' (b. Clauson 1972 s. 409): *Şol-ḳadar ḳış-idi-kim atlu yürise çıġırdan çıḳamazdı ve hem ḳaruŋ deriŋligi şol-ḳadar olmışdı, ḳar atlar üzengüsindeyidi, belki daḫı ziyādeyidi.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 180).

AD. **çığır–** I 'çığlık koparmak, bağırmak' DS 1161 < belki *çağır-* fiilinin *çığı*'ya dayanan bir varyantı. *Gece çardahta bir ufah gız mefat etti. Anası çığırdı, bağırdı.* (A. Dino 1944 s. 29). '(türkü) söylemek' DS 1161: *Na, istersen mâni çığır, hiç kulak asmam.* (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1940 s. 52).

AD. **çığır–** II (dativus hali ile) 'seslenmek' DS 1161, TS 886–887 < *çığır-* I. *Oġrı zāhide çıġırdı kim oşbunda dīv vardur!* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 86). 'ad koymak, çağırmak': *... ẓaʿīf çocuḳlara babalarınıŋ "tosunum" diye çıġırması ḳabīlinden bir şey.* (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 129). (accusativus ile) 'çağırmak, davet etmek' DS 161, TS 887: *Çıırıyo mahle imamını* (J. Eckmann 1940 s. 161).

AD. **çığırış–/çığrış–** 'yüksek sesle bağrışmak' DS 1163, TS 890 < *çığır-* fiilinin ortaklık (cooperativum) hali, *-(ı)ş-* için b. *ağlaş- . Bir müddetden şoŋra Dalle evden çıḳdı. Ḳızları çığırışdılar: "Bize pīrāye getür!" dėdiler.* (Ferec 855/1451 v. 218b). *Çığrışub kāfirler eydür el-amān, / Şehr içi ḫōd ḍolu feryād u fiġān.* (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 39).

EO. **çığırt–** 'bağırtmak, bağırta bağırta mecbur etmek' TS 887–888 < *çığır-* fiilinin causativum hali (b. *acıt-). Bizüm ėlümüzde ʿādet şöyledür ki ḳızı, ḳız begendügü yigide vėrürler. Şeh-zāde bir gedāya raġbet ėderse menʿ ėtmezler. Daḫı bir şeh-zāde buŋa raġbet ėderse ki bu dilemeye kifāʾet bulundı dėyüb dutub çığırdı çığırdı vėrmezlerdi.* (Ferec 855/1451 v. 107a).

çığırtkan 'münadi, tellâl, birşeyi yüksek sesle umuma duyuran' < şeklen *çığırt-* 'bağırtmak' + fiilden

etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat/isim yapan **-kan** eki. ***Halk geliyordu akın akın. Çığırtkanlar bağırıyordu avaz avaz.*** (O. Duru 1962 s. 3).

⊡ Mânaya bakılırsa ***çığırtan*** değil, ***çığıran*** kimsedir. Aynı sual ***çağırtkan*** için de sorulabilir, neden ***bağırgan*** gibi **çağırgan* degildir? Aynı şey ***çığırtma*** ve ***çığırtmaç***, ***eğirtmeç*** için de sorulabilir. İzahı hece sonundaki **/r/**'nin fonetik hususiyetinde aranmalı. Çünkü fiil müştakı olmayan kelimelerde de tesadüf edilir. krş. ***sığırtmaç***. Münadilik bugün yalnız küçük yerlerde yaşayan bir şey olduğu için, BSTT.'de taşra şivesindeki terimin kabul edilip yaşaması hayret verici değildir.

AD. **çığırtma** 'bir nevi kaval' DS 1162, TS 887, O.Ş. Gökyay 1978 s. 333. Fiilden nomen concretum yapan **-ma** eki için b. ***akıtma*** . Krş. ***çığırtkan*** .

AD. **çığırtmaç** 'tellâl' DS 1162 < ***çığırt-*** ya da ***çığır-*** (b. ***çığırtkan***) + isimlere bağlanan nadir bir meslek erbabı eki olan **-maç**.

⊡ **-maç/-meç** ile biten meslek terimlerinden A–E cildinde geçenler: ***çığırtmaç, dilmaç***. Aynı ekle biten başka mânalı kelime tipleri için b. ***bazlamaç*** , ***burgaç*** , ***büzmeç*** .

AD. **çığış çığış** 'harman savururken yabanın çıkardığı ses' DS 1162, TS 888 < belki ***çığ*** ses taklidi kelimesine dayanan, **-ış** ekiyle biten ikiz ekspresif veya ses taklidi tabirlerden, krş. ***tepiş tepiş, yapış yapış***.

çığlık 'tek haykırış' ***çığ*** IV + nomen abstractum yapan **-lık** eki, b. ***ağırlık*** . ***Kadın gösterilen kumaşların birini beğenmiyor. Bir tanesine çığlığı bastı: "Aman rica ederim, kaldırın bu kaz tersi renkli topu, gözüm görmesin!*** (S.M. Alus 1944 s. 51–52). ***çığlık çığlığa*** 'bağıra çağıra': ***Küçük hizmetçi Nihal sabah banyoda, suyun içinde ölüsünü bulmuş, çığlık çığlığa bütün apartmanı yerinden oynatmıştı.*** (Peride Celal 1981 s. 73).

çığnam çığnam, b. ***çağnam çağnam***.

AD. **çığrıltı** 'bağrışma' DS 1163 < ***çığır-*** fiilinden ses taklidi kelimelerin örneğine göre yapılan bir nomen actionis, krş. ***fısıl fısıl fısıltı, horul horul horultu,*** fakat ***çığır***–ın passivum hali ***çığrıl-*** **+-tı**. Buna benzer bir hal için b. ***çağıştı***. Bu tür kelimeler için ayrıca b. ***anırtı*** . ***Köyün bu yanından bir çığrıltı koptu.*** (Yaşar Kemal 1955i II, 231).

AD. **çığrın–** 'haykırmak; bağrışmak' DS 1153 < ***çığır-*** fiilinin reflexivum hali (**-(ı)n-** için b. ***acın-*** II). ***Kapıdan girdi usulca. Kızlar çığrınıp kalktılar.*** (F. F. Baykurt 1971t s. 376). ***Nine "Gâvurlar mı bastıı ı?" diye çığrındı.*** (İ. Balaban 1968 s. 391).

çığrış–, b. ***çığırış-***.

AD. **çığrış çığrış** 'bağrışma dolu' < ***çığrış-*** + fiilden nomen actionis yapan **-ış** eki, fakat haplologie yüzünden **-ış**, b. ***apış*** . ***Karı, kız, kızan konağa koştu. Köyün içi çığrış çığrış oldu.*** (F. Baykurt 1971t s. 376).

AD. **çığsı–/çiğsi–** 'nemlenmek, terlemek' DS 1163–64, 1211 < ***çığ*** V + TT.'de çok nadir olan isimden simultatif (benzeme veya benzetme) fiili yapan **-sı-** genişlemesi (b. ***ayruksı-***). Krş. M. Räsänen 1969 s. 150–151; fakat ET.'de mevcut değildir, M. Erdal 1991 II, 534–535. ***Tuncer'in alnında ince bir ter çığsıyor.*** (A. Ağaoğlu 1980d s. 162). Krş. ***çiğse-/çiğsi-/çise-*** 'uyuşmak, ürpermek' DS 1211: ***Yusuf yamaçtan aşağıya emekleyerek iniyor, boğuluyor, yüreği çiğsimiş, kusacağı geliyordu.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 192).

AD. **çığşana/ çıḫşana** 'bir cins eski zaman tüfeği' DS 1165 < ***şeşhane***. Kelime başındaki **/ş/ /ç/** gelişmesi için b. ***çakal*** . ***Av çifte tüfekle veya tek tüfekle yapılır. Eskiden çığşana adını verdikleri bir silâh ile yapıldığını söylüyorlarsa da bu silâh hakkında hiç bir malûmat elde etmek imkânını bulamadım.*** (K. Güngör 1941 s. 46).

EO. **çığşaş–** 'madenî eşyaların çıkardığı seslerle şangırdamak' TS 890 < ***çığşa-*** fiilinin ortaklık (cooperativum) hali, b. ***ağlaş-*** . Bu kelimenin teşekkülü ve mânası ***çaḫşa-/cağşa-***'dan farklı değildir, fakat metin harekeli olduğu için **/ı/** ile okunmalı. Krş. ***çıŋşaş***.

EO. **çığşat–** 'çığış çığış sesi çıkarttırarak' TS 890 < ***çığşa-*** fiilinin causativum hali.

AD. **çıḫari/çıkari** 'dışarı; kır' DS 1165 < ***çıkar-*** fiilinden fiilzarfı (gerundium), krş. ***dolayı***. ***Çıḫı Urfa kapısından çıḫari.*** (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 148). ***Gidip pencereden çıḫari baḫı.*** (a.e. s. 215).

çıḫşana, b. ***çığşana***.

AD. **çık/çılk** 'temiz, karışığı olmayan, sırf, hâlis' DS 1165, TS 798 < ET. ***çıḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 404. ***Hemān ol nāmenüŋ yazdı cevābın, / Çıḳ uçmaḳ budaġı gibi ḫıṭābın.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 367). ***Gündüzden Pinelopi ve Horepsima için çılk beyaz urubalar tertip ederek.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 417). Krş. ***çıkla/cıkla*** I.

çık– I (geçişsiz fiil olarak) 'içeriden dışarıya hareket etmek' < ET. ***çıḳ-*** a.m. Clauson 1972 s. 405–406. ***Gemici tiz yèlken gerdi, gemi sürdi. Az vaḳtda öte gecdi, gemi ḳıraŋında baġladı. Andan "Çıḳuŋ!" dèyü işāret eyledi. Çıḳdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 55a). (zaman için) 'sona ermek, geçmek': ***Ağustos çıktıktan sonra Boğazicinin tadı tuzu kalmaz.*** (S.M. Alus 1944 s. 150). (zaman hususunda) 'ermek, o zamana kadar yaşamak': ***Bahara çıkmaz. Mart sonları, bir, Yaprak Dökümü, iki ince hastalıklıları götürür.*** (Mahmud Yesari 1943 s. 164). 'bir şeye dönmek': ***Evinde zeytin ekmek yemekten kadidi çıkmıştır.*** (İsmail Galip 1932ed s. 5). ***Masalardan birinin üzerinde hurdası çıkmış bir daktilo makinası.*** (C.F. Başkut 1956 s. 66). 'netice olarak ortaya gelmek': ***Ḫartun naşıl ẓābiṭ çıḳmış ve dört sene naşıl ẓābiṭlik etmiş, buŋa herkes şaşıyor, kimseniŋ 'aḳlı ermiyordu.*** (O.C. Kaygılı 1339 s. 3). ***Taḫmīnimde ḍoğru çıḳdım.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 22). 'böyle olduğu sonradan anlaşılmak': ***Kocası Allahın haşarısı, zırzobu, rezili çıkmış, etmediği eza, cefa kalmamış.*** (S.M. Alus 1944 s. 43). ***Sen oğlumı öldürmiş çıḳacaḳ olursaŋ göresin saŋa***

nėdem. Suçsuz çıḳacaḳ olursaŋ ḫōd ḳurtılasın. (Ferec 855/1451 v. 44b). 'doğruluğu meydana çıkmak': *İşte duvara yazıyorum; dediğim çıkmazsa alnımı karışlayın!* (S.M. Alus 1933p s. 112). '(bir şeye ya da birisine karşı) beklenmiyen bir vaziyet almak': *Büyük hanım taraftar çıktı.* (S.M. Alus 1934 s. 67). 'aşağıdan yukarıya hareket etmek, yükselmek': *Baŋa destūr vėrüŋ, şol bıŋarı göreyin, suyın içeyin! Bir gün çıḳayın, bir gün anda durayın, bir gün ineyin.* (Ferec 855/1451 v. 244b). *Ḳoşaraḳ merdivenden çıḳmışdı.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 93). *çık- çıkış-* 'büsbütün çıkmak' DS 1168: *Bizim esasımız köylü, köylü amma çıkmış çıkışmışız. Ben kendim şehirde doğmuşum.* (Orhan Kemal 1949b s. 104).

çık– II (geçişli fiil olarak) '(bir yoldan, bir çıkıştan) içerden dışarı çıkmak' < *çık-* I. *Köyü çıktıklarından az sonra, katil oğlu soluk soluğa yetişti, teslim oldu.* (Ş. Ünlü 1986 s. 77). *Bir sabah arabalara yükletir, Prenses hazretlerine vedâ eder, kapıyı çıkarız.* (R.C. Ulunay 1941 s. 157). *Yedinci vaşıyyet budur ki Boġazı çıḳduḳdan şoŋra ṣabāḥ namāzı ḳılmayınca ḳalḳılmaya.* (Kātib Çelebī 1329/1913 [1656] s. 159). '(bir yoldan) aşağıdan yukarı hareket etmek, tırmanmak, yükselmek': *Sırtı çıkınca önünüze birdenbire Karadeniz yayılır.* (R.H. Karay 1939a s. 139). 'yükseltmek; kurmak': *İki katlı ve taştan. Ama yalnızca doğu ve kuzey duvarlarını çıktım. Bu kış yıkılmazsa, yaza tamamlarım.* (F. Edgü 1977 s. 134). '(dışarıya ve yukarıya) yerleştirmek': *Hasan daha gün doğmadan kamyonu kapı önüne çıktı.* (F. Erdinç 1973 s. 66). *Adalet Partisi, Demirel'in ağzından "ara rejimi" hırpalamaya başladı. Daha dün AP Gençlik Kolları Genel Merkezi'nde söylediklerini manşete çıktık.* (A. İlhan 1981f s. 21). (Argo) 'ödemek, (parayı) sökülmek': *Marsettim. Çık bakalım paraları!* (S.C. Ertem 1931 s. 74).

EO. **çık–** III (Ablativus hali ile) 'bir şeyden olmak, onsuz olmak, onu kaybetmek' < *çık-* I–II. *Oġlandan çıḳdum. Söylersem 'avratdan daḫı çıḳam.* (Ferec 855/1451 v. 88b). *Atalar eydür: Boynuz isterken ḳulaḳdan çıḳdum.* (V. İzbudak 1936a [1466] no. 138).

çıkagel– 'beklenmedik bir zamanda gelmek' < *çık-* fiilinin fiilzarfı (gerundium) hali ve *gel-* fiili (b. *alıko-*). *Bu bāġı Bānū bir ṭarafdan yürimiş, Düstūr bir ṭarafdan yürimiş. Nā-gāh birbirine ḳarşu çıḳa geldiler.* (Ferec 855/1451 v. 236b). 'bir şey olarak meydana çıkmak': *On yėdi yaşında temām hünerleri istikmāl ėtdi. Bir 'ālim-i zamān, bir fāris-i meydān çıḳa geldi.* (Ferec 855/1451 v. 91a).

AD. **çıkak** 'su ve gübreyi ahırdan akıtmak için oluk' (?) < *çık-* + fiilden yer ismi yapan *-ak* eki, b. *akak* . *Yaş çamlardan çıkak yaptı.* (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 132).

AD. **çıkakoy–** 'çıkagelmek' < *çık-* fiilinin fiilzarfı (gerundium) hali ve *koy-* (b. *alıko-*). *Onların ardısıra al şalvarlı ve mor çepkenli bir çoban kızı çıkakoydu.* (Halikarnas Balıkçısı 1954y s. 16).

çıkar I (sıfat) 'hedefe götüren, netice vâdeden' < *çık-* fiilinin genişzaman fiilsıfatı (participium aoristi), b. *açar I* ; krş. *çıkmaz. En çıkar yol, madamın apartımanını kollamak. Bu sebeple, sokağın köşesindeki tatlıcı dükkânına postu sermiş, pencerenin önünde bitmez tükenmez saatler geçirmişti.* (S.M. Alus 1934 s. 328).

çıkar II (isim) 'menfaat' < *çık-* fiilinin genişzaman fiilsıfatı (participium aoristi), krş. *gelir. Ḳarınıŋ muṭlaḳā bir çıḳarı vardır. Çıḳarı olmazsa 'alimallāh serçe parmağını oynatmaz.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 341).

çıkar–, *çık-* I ve II fiillerinin bütün mânalarında causativum hali: 'içerden dışarı hareket ettirmek': *İkisine daḫı "çıḫ" dėdüm. Daşra çıḳdılar.* (Ferec 855/1451 v. 102b). 'cebinden veya kapalı bir yerden almak': *Zāhide çıḳarub bir ḳaç pāre vėrdi.* (Tārīḫ–i ḳırḳ vezīr 1303 s. 271). 'kusmak': *İçim kalktı, çıkardım.* (O. Arayıcı 1979 s. 52). 'ciltte kendini gösteren bir hastalığa tutulmak': *Mavi püsküllü masumun kızamık çıkarırken ateşi içine vurup hüttalar gibi şiştiğini söylüyordu.* (S.M. Alus 1944 s. 90). 'soyunmak': *İki göŋleklü iymān ḥalāvetin bulmaz. Evdeki saŋa yėter. Elbette bunı çıḳar!* (Ferec 855/1451 v. 104b). '(zaman hususunda) ermek, o zamana kadar yaşamak': *Yavrucuğum o kışı çıkaramadı. Zatürreden bir haftanın içinde uçup gidiverdi.* (S.M. Alus 1933p s. 31). 'elde etmeğe muvaffak olmak': *Ambarlıdaki köhne kahveye her gün boynu bükük dönerdi. Tüfeğine, fişeğine, kamçıkuyruk köpeğine küfürler yağdırarak, çıkara çıkara ya dört, ya da beş kuş meydana kordu.* (S.M. Alus 1944 s. 139). *Çalışsın, nafakasını çıkarsın!* (S.M. Alus 1934 s. 26–27). 'yukarı götürmek': *Duḫter ḳaşra çıḳdı. Buyurdı, beni daġı çıḳardılar, bir taḫt üstünde yaturdılar.* (Ferec 855/1451 v. 98a). '(bir şeyi ya da birini) başka hale çevirmek': *İyice poşasını çıkaralım. Sızdırılacaḳ şuyu, özü ḳalmayınca ben onu iki tekme ile ḳapu ḍışarı atmanıŋ yolunu bilirim.* (H.R. Gürpınar 1339 s. 291). 'bir durumu sonunda ortaya koymak': *Aman gorem seni, Hafız; yüzümüzü gara çıkarma!* (K. Bilbaşar 1943i s. 16).

⊡ Causativum (ettirgenlik) ekinin birkaç şekli vardır (*acıt-* , *acıkdur-* , *artur-/artır-* , *damzur-/damzır-*). Günümüzde az sayıda kelimede yaşayan *-er-* eki, *-ir-* ekinin değişik eski bir hali gibi görünür. İlgili misaller: *çıkar, çöker-/çökert-*. *-dür-* ekine paralel olarak *-it-* ile *-er-* eklerinin birleşmesinden yeni bir *-der-* şekli ortaya çıkmıştır: *aktar-, dönder-*. *çökert-* fiilinde iki ettirgenlik şekli bulunmasına rağmen iki dereceli ettirgenlik fonksiyonu yoktur (b. T. Banguoğlu 1974 s. 278, M. Erdal 1991 II, 737–738, 799). Causativum ekine sahip olup da causativum fonksiyonu olmayanlar için b. *apart-* .

EO. **çıkarın–** 'çıkarılmak' A. Topaloğlu 1978 II, 125 < reflexivum genişlemesinin bir fiilin causativum şekline takılması ile ilgili başka misal bulamadık. Reflexivum hali yapan *-(ı)n-* için b. *acın-* II .

çıkari, b. *çıḫari.*

(Argo) **çıkarmış** 'adamın umumhaneden çıkarıp metres veya zevce edindiği kadın' < *çıkar-* + burada passivum mânasına gelen *-mış* fiilsıfatı

(participium) eki, krş. ***yemiş. "Meclis" diye bir iki arkadaşıŋ çıḳarmışlarıŋ ile berāber oṭurub eğlenmelerine dėnir.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 224).

çıkı/çıkın 'küçük bohça, torbacık' DS 1166–67, TS 892, R. Dankoff 1991 s. 27 < ***çıkı***'nın asıl mânası belki 'büyük düğüm' (DS 1167), krş. ***çıkıl*** 'düğümlü; karışık' TS 1167. İkinci varyantın son ünsüzü yanlış ayrılma yüzünden ilâve olunmuş olabilir. (b. ***alu-satu***). ***On yedi lirayı bir sana bir bana Esma ile paylaştı, fakat karşısındakine sekiz verip kendisi dokuz aldı. Ayrıca gümüş köstekli saati de çıkısına koydu.*** (Sabahattin Ali 1943 s. 107–108). ***Avcı len, dağda karacayı denk getiremedin mi gene? Çıkının boş görünüyor.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 30). ***Biyşe ucında bir ḳac ulu aġac gördi. Kirbāsa ḍolamışlar. Yėr yėr çıḳın çıḳın sarḳuḳlar var.*** (Ferec 855/1451 v. 189b).

çıkık I 'dışarı fırlamış' < ***çık-*** + fiilden sıfat yapan ***-ık*** eki, b. ***akık . Göz çukurları derin, elmacık kemikleri çıkık.*** (A. Özakın 1989 s. 53). 'yerinden çıkmış (kemik hakkında)' . ***çıkıkçı*** 'çıkıkları iyi eden kimse': ***Ünlü bir kırıkçı çıkıkçı. Doğranmış adamı götür, ekler de kaldırırmış ayağa.*** (F. Erdinç 1961 s. 112).

AD. **çıkık** II 'netameli' (?) < ***çıkık*** I; normallikten çıkmış (?). ***Aḫali sülah atmak istemiş; ḫoca aman atman, bu herif çıḳıḳ çıḳdı, çarpılūsuz, demiş.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 76).

AD. **çıkıl/çikil** 'küçük taş parçası' DS 1167 < ***çağıl/çakıl*** kelimesinin varyantı. ***Öteygün gözüme bir çikil gitti de uğraşa uğraşa çıkaramadım. Kel Haççа sağ olsa bir solukta yalar yutar temizleyiverirdi gözümü.*** (M. Makal 1954 s. 22).

çıkıla– I 'bir çıkıya doldurmak, sarmalamak' < ***çıkı*** + isimden fiil yapan ***-la-*** genişlemesi. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-*** eki için b. ***acabla-*** . ***Bulama, toplanan paraları bir beze çıkılayıp Keko'nun potur cebine koydu.*** (F. Baysal 1944 s. 59).

çıkıla– II 'kış! kış! sesleriyle kovalamak (ms. tavukları)' < ses taklidi kelimelerden, krş. ***ağla-*** . ***Etem hiddetle çocuklara bağırıp, onları hep birden geldikleri yere çıkıladı.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 32).

çıkıl çıkıl, b. ***cığıl cığıl***.

AD. **çıkım** 'tarla sürülürken, çapalanırken, veya ekin biçilirken, birbuçuk–iki metre genişliğinde ayrılmış şeritlerden her biri' DS 1167 < ***çık-*** + fiilden ölçü birimi gibi sayılabilen parça ismi yapan ***-im*** eki, b. ***adım I . Bu sırada orakçılar çıkımı çıkmışlar, kızın biçeceği yeri bırakmışlardı.*** (İ. Balaban 1968 s. 373). ***Duyulan hışırtıdan, kavrama seslerinden, kırda yatanların çıkım tuttuğu anlaşılıyordu.*** (M. Başaran 1955 s. 24).

çıkın, b. ***çıkı***.

çıkıntı I 'bir şeyin dışarı çıkan parçası' < ***çık-*** I + iki morfemden ibaret, fiilden nomen concretum yapan ***-ıntı*** genişlemesi, b. ***akıntı . Dudakları renksiz. Gırtlağının çıkıntısı fırlak.*** (H.E. Bener 1956 s. 8).

(Argo) **çıkıntı** II 'cıgara' F. Devellioğlu 1959 s. 76 < ***çıkıntı*** I. ***Bir çıkıntı atla abi!*** (Kemal Tahir 1961 s. 103).

AD. **çıkıntı** III 'İşe yaramıyan, eskimiş diye atılmış (eşya)' DS 1167 < ***çıkıntı*** I. ***"Erika" marka, kimbilir kimin, nerenin çıkıntısı, kocamış yazı makinasıyla çat çut, dura düşüne yazmağa başladı.*** (F. Baykurt 1982 s. 05).

AD. **çıkıntı** IV 'kirli çamaşır, kirlendiği için çıkarılan çamaşır' DS 1168 < ***çıkıntı*** I. ***Başına yünden örülmüş mor beresini giydirir, çıkıntılarını alır, yukarı giderdi.*** (F. Baykurt 1967k s. 316). 'kullanılmış, elden düşme': ***Bâzı yıllar harmanları kaldırınca askerlik yaptıkları yerlere doğru bir gezi yapmayı kararlaştırırlar, oralardan çıkıntı ceket, palto, şapka gibi giyim eşyası getirip üç beş kuruşçuk kazanmayı kurarlar.*** (F. Baykurt 1955 s. 29).

çıkıntı V (sıfat) 'davranışları etrafındakilerce hoş görülmeyen (kimse)' < ***çıkıntı*** I. ***"Bak Neco," diyorum. "Adam dövmeye meraklı değilim. Oteldeki gibi çıkıntılık yapmazsan, canını yakmayız. Ama bizi uğraştırmaya kalkarsan..."***. (A. Ümit 1996 s. 132).

çıkış I 'gidiş, azimet, hareket < ***çık-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-ış*** eki, krş. ***kalkış, varış. Çıḳışda 'ayyārlardan iḥtiyāṭ ėt!*** (Ferec 855/1451 v. 241b).

çıkış II 'sert konuşma' < ***çıkış-*** II + fiilden nomen actionis yapan ***-ış*** eki, fakat bu ek, ***/ış/*** ile biten müşareke, ortaklık (cooperativum) halinde haplologie yüzünden düşer, b. ***apış . çıkış eyle-*** 'sert sözlerle hücum etmek' (bu tür tabirler için b. ***aldırış et-***): ***"Her kim iseŋ, var, Allāh ḥaḳḳından gelsün, buradan def' oll" dėyü şeh-zādeye bir ḳat-daḫı ġażab ile çıḳış eyledükde.*** ('Alī 'Azīz Efendi 1268 s. 230).

çıkış– I 'yetmek, kâfi gelmek' < ***çık-*** fiilinin ortaklık (cooperativum) hali [yâni 'aynı noktaya varmak', b. ***ağlaş-***], krş. ET. ***çıḳış-*** Clauson 1972 s. 412. ***Genç adam uzun boylu saydıktan, hesap ettikten sonra, karanlık bir yüzle kimseye hitap etmiyormuş gibi uzaklara bakarak mırıldandı: "Para çıkışmıyor."*** (S. Kocagöz 1946 s. 85). ***Pazartesiye haftalığımla birlikte verecek. Sabah meşrubat kamyonu gelmişti, parası çıkışmadı.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 40). '(biriyle) başa çıkmak': ***Bir ḳac gün ṣabr eyledüm. Başarımadum, göŋlümile çıḳışamadum, ki 'ādet eskiyüb ṭabī'at olmışıdı.*** (Ferec 855/1451 v 114a).

çıkış– II 'birinin yüzüne karşı sert konuşmak' < ***çıkış-*** I. ***Babamın eskiden beri sık sık birşeyleri devirdiğini, kırdığını, üstüne birşeyler döktüğünü hatırlıyorum. Böyle durumlarda hep küfreder, çıkışırdı kendine.*** (A. Özakın 1989 s. 162).

çıkkın 'çıkmış, kabarık' < ***çık-*** + fiilden, etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan ***-kın*** eki, krş. ***aşkın, ölgün. Şakakları çıkkın, saçları siyah, gürdü.*** (Osman Şahin 1994 s. 5).

AD. **çıkla** I, b. ***cıkla***.

AD. **çıkla** II 'civcivden büyük, fakat tavuk sayılmayan tavuk yavrusu' < Yun. *τσιχλα* (tsíẖla) < EYun. *κιχλη* (kíẖlē) 'ardıç kuşu' N.P. Andriotis 1983 s. 383. */k/ /ç/* için b. ***Çankırı*** .

çıklet, b. ***çiklet***.

çıklı, b. ***çikli***.

çıkmaz sokak/çıkmaz b.m. (bir ucu kapalı olan sokak) < ***çık-*** + menfi genişzaman eki ***-mez***, b. ***açmaz*** . Mecazi mânada: ***Bu sene istiḳraż eden köylü gelecek sene her senekinden faẕla olarak borcunuŋ taḳsīṭı ile fā'iẕını da tedārükine mecbūr oluyordu. Bu bir çıḳmaz soḳaḳdı.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 193). ***'Aşḳımız bir çıḳmaza girdi, Muḥsin.*** (E.E. Talu 1928 s. 281).

EO. **çıkraş-** 'fokurdamak' TS 893 < ET. ***çıḳraş-*** 'gıcırdamak (dişler hakkında)' Clauson 1972 s. 411.

çıkrık 'ipi sarmağa yarayan döner eksen, dola' DS 1170 < ET. ***çıġrı*** a.m. Clauson 1972 s. 410, G. Doerfer 1967 III, no. 1083, M. Räsänen 1969 s. 108, fakat G.J. Ramstedt ve M. Vasmer'e göre İran asıllı bir kelimeden. .

çıktı (bilgisayar tekniği) 'basılmış, sayfalar; hesap neticesi' < ***çık-*** fiilinin geçmişzaman 3. şahıs şekli; bu şeklin isim olarak kullanılması için krş. ***dedikodu, girdi çıktı, imambayıldı. Yazının yayımlamadan önceki son şeklini görmek istedi. Akşama doğru bilgisayar çıktısını alıp yanına gittim.*** (A. Yurdakul 1996 s. 121).

AD. **çılbır** I/**cılbır**/**çilbir**/**cilbir**/ 'yular' DS 909, 1171, TS 895-896< Mo. ***çilbūr*** a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 181. ***Esma kadın çılbırlarından çekerek hayvanları yediyor.*** (F. Erdinç 1955 s. 179). 'hayvanların yular başlığının çene altındaki halkasına bağlanan ip veya takılan zincir' DS 1171: ***Atı satmış. Çılbırını da istemişler, lâkin adam "Atın parası kadar para verseniz yine vermem" demiş.*** (Rodop Türk halk masalları 1963 s. 94). ***Su atı yuvarlamış. Cilbirinden tutup kurtarayım derken kendi de gitmiş.*** (F. Baykurt 1960 s. 155). ***Bismillah deyip Kır Abbas'ı bindirdiler. Atın gemini, çilbirini verdiler eline.*** (F. Baykurt 1967k s. 206). ***Tavlanın önünde seyisi bineğini tımar ederken, başında durur, sonra da ravlanın bitişiğindeki arsada, çılbır bağlığıyla bineğini en az yarım saat çalıştırırdı.*** (N. Cumalı 1970 s. 142).

çılbır II/**çilbur** 'yoğurtlu yumurta yemeği' DS 1171, 1214 < eski bir Bosna kaynağına göre kelimenin aslı Fa. ***cunbul*** 'dilenci' (P. Skok 1971 I, 324 onu reddeder, fakat mâna cihetinden imkânsız değildir, krş. ***keşkül***). U. Bläsing 1995 s. 45–46'ya göre kelimenin ikinci hecesi olan ***-bur*** başka yemek isimlerinde de bulunan ve Erm. ***abur*** 'aş, çorba' ile izah edilebilen bir unsur olabilir. Krş. R. Dankoff 1995 no. 22. ***"Yarın akşam yemeğe geleceğim, peynirli böreğimi isterim" dedi. Kadın da "Çılbır yapmıyayım mı?" dedi ona, "Sen seversin".*** (M.C. Anday 1965a s. 229).

çılbır, b. ***cılbır***.

AD. **çıl çıbıl** 'çırıl çıplak' DS 891, 907 < ***cıbıl*** + kuvvetlendirici öntakı. ***Bu nasıl Kerbelâ beyni imiş ki elçisine bir kat elbise uyduramamış... Böyle çıl-çıbıl elçi mi olur?*** (Kemal Tahir 1958 s. 150).

çıldır- 'delirmek, aklını oynatmak' < ****çıl-*** 'delirmek' fiilinin causativum şekli (b. ***acıkdur-***), fakat causativum mânası yoktur, nasıl ki ms. ***koştur-, saldır-***. Fakat Az. ***çıldır-*** 'çıldırtmak, delirtmek' mânasındadır. Kelime elimdeki lugatlerde gösterilmiyor, fakat 1934'te basılan bir hikâyede şöyle bir cümle var: ***Sabrinin ädäbsizliyi az ġaldı mäni çıldırsın.*** (A. Puşkin 1934 s. 57). ****çıl-*** için b. ***çılgın, Ḥaḳ benim iken ben ḳabāḥatlı çıḳdığıma çıldırırım.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1306 s. 26). ***Akşama kadar görünmedi Semiha, onu beklemekten çıldırıyordu.*** (H.Z. Ülken 1941 s. 159).

EO. **çıldıra-** 'ışımak, parlamak' TS 896 < ***çıldır çıldır*** tabirinden ekspresif ve ses taklidi tabirlerde bâzan kullanılan ***-a-/-e-*** ilâvesiyle yapılan fiil, b. ***ada-*** I .

çıldırasıya 'çıldıracak derecede' < ***çıldı-*** fiilinin eski gelecek zaman fiilsıfatı (participium futurum) olan ***-ası*** ve son haddine dek (sativus) 'çıldırıncaya kadar'. ***Bir kadını çıldırasıya beğenmesi için onunla tanışması ve konuşması lâzım gelmiyor, uzaktan görmesi kâfi geliyordu.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 295).

⊡ EO. gelecek zaman partisibi (participium futuri) ***-(y)ası***'nın yerini BSTT.'de ***-(y)acak*** vs. eki almıştır (EO. ***Şaltıḫ gėrü gelesi degüldür*** (Şaltuḳ-nāme v. 575a = BSTT. 'Saltuk geri gelmeyecek'). J. Deny 1921 s. 500 ***-(y)ası***'nın etimolojisi için şunu öneriyor: < EO.'da kullanılmayan ET., Çağ. ***-gu*** partisibi + benzetme–küçültme eki ***-sı*** (b. ***açgı*** , ***ayruksı/ayrıksı***). ***-(y)ası*** partisibine bugün sadece bazı kalıplaşmış şekillerde, özellikle beddualarda rastlanır: ***geberesi çocuk, kör olası herif,*** vs. Bu arada isim haline gelmiş olanlar da vardır: ***geyesi/geysi/giysi, veresi***, vs. Dativus hali ile genişletilmiş şekli gerundium limitativum anlamınadadır, yani ***çıldırasıya*** = 'çıldırıncaya kadar' (T. Banguoğlu 1974 s. 435-436). Bu sonuncuya A–E cildinde şu örnekler var: ***çıldırasıya, deşilesice*** (isim), ***doyasıya*** (b. ***doy-***).

çıldır çıldır 'ışıyan, ışıklı (göz hakkında)' DS 1172 < ekspresif tabirlerden ve ***çıldıra-*** fiilinden önce predicate intensifier, b. ***apal apal*** . ***Altı yaşında bir kız koşarak babasının göğsüne sokuldu, karışık saçlarının arasından çıldır çıldır gözleriyle baktı.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 104).

AD. **çıldırık** 'çıldırmış, deli olmuş' ***çıldır-*** + fiilden ***-mış*** ekli fiilsıfatı (participium) mânasında sıfat yapan ***-ık*** eki, b. ***akık*** . ***"A, a, a, al" diye birer çığlık attı karılar. "Çıldırık mısın sen giii? Heç insan evinin üstüne gelmiş komşuyu koğar mı giii?"*** (F. Baykurt 1971t s. 66).

AD. **çılgı** 'biçim; terbiye; akıl' DS 1173 < belki ***çal-*** 'bir şeyin üzerine bir şeyi sürmek' DS 1060 fiilinden ***çalgıla-*** 'tohumun toprağa karışması için toprak üzerinde bir dal parçası dolaştırmak' DS 1051

fikriyle alâkalı bir tabir. Fiilden nomen abstractum yapan *-gı* eki için b. *açgı* . *çılgısız* 'akılsız, terbiyesiz' DS 1173: ***Bana bak, çılgısızlığın âlemi yok!*** (Feridun Osman 1936 s. 73).

çılgın 'deli' < **çıl-* 'delirmek' + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan *-gın* eki, b. *akkın* . Bu *çıl-* belki *çal-* fiilinin varyantıdır. Krş. *çıldır-* 'aşırı derecede hevesli, çok düşkün': ***Etem avın çılgınıdır.*** (S.M. Alus 1944 s. 150).

çılkafa, b. *cılkava.*

çılkava, b. *cılkava.*

çılk, b. *çık.*

AD. **çılkın-** ?? < ?? ***Derken evlerden evlere horoz çılkınmaları başladı. En uzun öteni, Şerfalinin baharda gorklattığı genç, akçıl ibik horozuydu.*** (Tarık Dursun K. 1966 s. 52).

çılpak/çılpah, b. *cılbak.*

AD. **çılpık** I 'yırtılan kumaşın kenarındaki iplik uçları' DS 1175 < *çırp-* I + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-ık* eki.

AD. **çılpık** II, b. *cılpık.*

çılpık III, b. *çırpık.*

AD. **çılpıklı** 'yıpranmış, yamalı' < *çılpık* + isimden özellikle sıfat yapan *-li* eki, b. *adamakıllı* [2]. ***Meretleri başka hayrınız yok a, hiç olmazsa partiye faydanız olsun da şu çılpıklı esvaplarınız yenilensin, pırtı ucuzlayınca!*** (M. Makal 1952 s. 90).

çıma/cıma/çima (gemici tabirlerinden) 'halat ucu' < İt. *cima* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 199. ***Yapımı biten Akpelit'in iskelesinin babasına ilk çimayı atan Çapar Yusuf'un Selâmet'i olmuştu.*** (R. Ilgaz 1981 s. 180). *cımacı* 'vapur iskelesinde çıma uzatan veya tutan işçi': ***Halat atma, sarma, vapurun çekilmesiyle halatların gıcırdaması. Cımacıların iskele uzatması, iki iskele bitiştirme.*** (G. Dino 1991 s. 82).

çımak, b. *çemak.*

EO. **çımara/çumara** 'külhancı, külhan işçisi' TS 697 < Ar. *camrī* 'boute–feu' [*camr* 'kömür'] R. Dozy 1927 I, 213.

çımariva, b. *çamariva.*

AD. **çımgış-/çımkış-/çimçiş-** (**çımçış-** ?) 'ürpermek' DS 1176, 1177–78, TS 898, 922 < ?? ***Tir tir titriyordu. Her bir yanı ateşe kesmişti. Bedeninde çımgışmalar oluyordu.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 71). 'uyuşmak': ***Üstünde yorgan yoktu. Çımkışıp kalmıştı. "Gazuk gibiyim", dedi kendi kendine.*** (F. Baykurt 1959y s. 123).

AD. **çımkı/çıpkı** 'ince, uzun değnek' DS 1177 < ?? ***Gücüm yetmez ki iki çıpkı sarıp, kolundan çekiverim.*** (Orhan Kemal 1954b s. 104).

AD. **çımkır-** 'fışkırmak' DS 1177, TS 897–898 < ses taklidi kelimelerden *-kır-* genişlemesiyle yapılan fiillerden, b. *afgur-* . 'fışkırtmak': ***Maşrabalarla birbirlerine su çımkırtıp duran çocukların da yenleri, paçaları ıslaktı.*** (M. Makal 1954 s. 42).

AD. **çımkırık** 'sıvının fışkırması' DS 1177 < *çımkır-* 'ishal olmak' DS 1177 + fiilden nomen actionis yapan *-ık* eki (b. *alık II*) . ***Bu çımkırıklı mahlûku paket yapıp da posta ile gönderemem ya!*** (F. Erdinç 1955 s. 50).

çımkış-, b. *çımgış-.*

çımne-, b. *çımle-.*

EO. **çın/çin** 'doğru, hakikî, gerçek' TS 922 < ET. *çıŋ* a.m. Clauson 1972 s. 424. Tk.'deki velar ile palatal ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. *ayıt-* . ***Ne bilsün, çın sandı, daşına muvāfık için sandı.*** (Ferec 855/1451 v. 14a). *çin sabah/çın seher* 'sabah erken, sabahın alacakaranlığı' (yâni "hakikî" — fecr–i kâzib olmayan — sabah) Meninski 1680 I, 1699: ***Taḥḳīḳ aldı anları çin ṣabāḥ bir 'aẕāb ki āḫıret 'aẕābına ulaşur.*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 57). ***Cāme-ḫābumda görüb çın seḥer ol māh-veşi | Öyle ṣandum ki inüb ḳoynuma girdi güneşi.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 125).

AD. **çınak/çınaḫ** I 'yırtıcı kuş pençesi' DS 1179, R. Dankoff 1991 s. 27 < yayılış için b. M. Räsänen 1969 s. 108 (*çınacaḳ*), *cırnak* ve dolayısiyle ET. *tırnaḳ* ile yakın alâkası muhakkaktır. Krş. *cırnak, ciynak/caynak.*

AD. **çınak/çınaḫ** II 'yağmurdan sonra açan hava' DS 1179 < ET **çıŋ aḳ* (b. Clauson 1972 s. 424), krş. *çın akşam, çın sabah* (?). ***Padişah lalesini alir, seyhatlığa gidir. Çınaḫda baḫir ki bir dağın böğründe bir altın parlir.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 361).

AD. **çınakla-/çınnaḫla-** 'cırmalamak' DS 1179 < *çınak/çınaḫ* I. ***E ġozel ḫanım efendi ne-ġorub batir? Saçini pörçegini yolub baġrini boġazini çınaḫlayub duryor mi?*** (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 166).

çınar b.m. (malûm ağaç) < Fa. *çanār* a.m. ***Vâsi bahçeler arasında bir katlı eski, fakat güzel ve muntazam bir köşktü. Yanında asırlar görmüş muazzam bir çınar ağacı vardı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 209).

AD. **çınayaz** 'açık, mehtaplı, çok soğuk hava' DS 1179 < *çin* II ve *ayaz.*

çıncık, b. *cıcık* I.

çıncırık, b. *cındırık.*

çın çın çınlat- '(ortalığı) gürültü ile doldurmak' < ses taklidi tabirlerden. Ayrıca causativum genişlemesi *-t-* için b. *acıt-* . ***Daha gözüm kızarsa ben de bir maskara alayı yapıp Kalitaryanın içini dışını çın çın çınlatacağım.*** (S.M. Alus 1944 s. 170).

çınçık, b. *cıcık* I.

çındırık, b. *cındırık*

çındik, b. *çindik.*

çıngar, b. *cıngar.*

çıngıl, b. *cıngıl*.

çıngırak b.m. (küçük çan) < ET. *çıŋrak* < *çıŋra-* '(çıngırak gibi) *çıŋır çıŋır* sesini çıkarmak' Clauson 1972 s. 426. *Son tekeyi satarken çıngırağı boğazından çıkarıp cebime attım. Ne yapayım a evlât, çıngırak sesine alışmıştım.* (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 40). Krş. *çıŋraġu*.

çıngır çıngır 'kaynana zırıltısı gibi ses çıkararak' < ses taklidi tabirlerden, b. ET. *çıŋır çıŋır*, Clauson 1972 s. 426. *Şuna bakın, çıngır çıŋgır bağırıyor.* (Musahipzade Celal 1936ba s. 22).

çıngır mıngır 'at arabalarının giderken çıkardıkları devamlı ses' ses taklidi tabirlerden. İkinci kelimede labialisaton var, labialisation'lu terkipler için b. *abidik gubidik* [2]. *Arabalar çıngır mıngır, nakışlı, işlemeli, yaylı arabalar.* (Orhan Kemal 1949b s. 13).

çıngırtı 'tıngırdamak, şıkırdamak' < ses taklidi kelimelerden, b. *anırtı* . *Onları çevreleyen çalılıklarda keçiler, koyunlar tintin çıngırtılar gezdirirlerdi Pites, Müskebi, Akçalan, ve Gümüşlü gibi Bodrum köylerinin adları denizcilerin iç kulaklarında tatlı bir türkü gibi çınlıyordu.* (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 9).

AD. **çınkı/çingi** 'kıvılcım' DS 1177, 1180–81, TS 899 < ?? : *Ḳaptan ya'nī gözlerinden zınpara taşı ṭarzı cınḳı ṣıçratıyor.* (E. Misailidis 1986 [1872] s. 196). *Gözlerini bir noktaya, bir çingiye dikip düşünüyordu.* (Fakir Baykurt 1961ı s. 58).

çınnaḫla–, b. *çınakla–*.

EO. **çıŋra–** 'çınlamak, çıngırdamak, şıngırdamak' TS 901–902. < ET. *çıŋra-* a.m. Clauson 1972 s. 426.

EO. **çıŋraġu** 'çıngırak' TS 900–901 < *çıŋra-* + fiilden nomen instrumenti yapan *-ġu* eki, krş. *kaşağı, sargı, yaygı*.

EO. **çıŋrat–** 'çınlatmak, şıngırdatmak' TS 902–903 < *çıŋra-* fiilinin causativum hali, (b. *acıt-*). *Adını çıŋratdılar ėdüb ceres feryādını, | Ẕātī'yi murġ-ı belā ṣaydında şeh-bāz ėtdiler.* (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 156).

EO. **çıŋşaş–** yahut **ciŋşeş–** (?) '(toplu olarak) şangırdamak' < ET. *çaḫşa(ş)-* Clauson 1972 s. 412 fiilini teşekkül ve mâna bakımından andırıyor, b. bir de *çaḫşat-* ve *çığşaş-*. Cooperativum mânası veren *-(ı)ş-* için b. *ağlaş-* . *Hem zırhlar hem çoḳallar çıŋşaşur/çiŋşeşür.* (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 100 ve 106).

çıpa, b. *çipa* I.

çıpa, b. *çipo*.

çıpar, b. *çipar*.

(Çocuk dili) **çıpçıpla–** 'yıkanmak, yüzmek' < *çıpı çıpı*. Ses taklidi isimden fiil yapan *-la-* genişlemesi için b. *ağla-* . *Kara Mustafa Paşa, kentin kapısına dayanıldığında, eh artık gerisini nasıl olsa askerlerim halleder Allahın izniyle, deyüp, Baden kaplıcalarının şifalı sularında çıp çıplamaya gidesi.* (A. Ağaoğlu 1993 s. 71).

(Çocuk dili) **çıpı çıpı/çıpıl çıpıl** 'yıkanmayı, su ile oynamayı anlatır' < ses taklidi tabirlerden. Krş. *cıbıl* II, *cıbız, cıp et-*. *Yanaşmış oturaklı duran yüklü motorların kenarlarına Boğazın dalgacıkları çıpı çıpılarla tırmanıyordu.* (Y. Ahıskalı 1944k s. 63). *Doğumun yedinci günü küçük Engini kırkladılar: altın bir yüzüğün kırkbir kere içine sokulup çıkarıldığı bir leğen suda çıpıl çıpıl yıkadılar.* (Reşat Enis 1945 s. 106).

AD. **çıpıldak/çıpıldık** 'tepeden tırnağa vıcık vıcık' A. Püsküllüoğlu 1974 s. 27 < *çıpıl çıpıl* ses taklidi kelimesine dayanan *çıpılda-* fiili + fiilden sıfat yapan *-(ı)k* eki, b. *açık I* . *Yorulmuş, cıpıldık tere batmıştı.* (Yaşar Kemal 1976 s. 206).

çıpkı, b. *çımkı*.

AD. **çıpla–** 'çıplak duruma gelmek, çıplak kalmak' < **çıb/çıp* + isim/sıfattan fiil yapan *-la-* genişlemesi b. *afalla-* , krş. *cıbıl* I. *Odanın içi soğuk değildi ama tüyleri kalkınmıştı. Elleriyle çıplamış omuzlarını kapattı.* (Tarık Dursun K. 1966 s. 38). AD. *çıplan-* 'örtülerinden sıyrılmak' < *çıpla-* fiilinin medialе-reflexivum hali (b. *acın- II*), fakat mâna farkı olmadan. *Buralarda kışlayan kuşlar, her gün biraz daha çıplanan dallarda, tüylerini kabartarak üşümemeğe çalışıyorlardı.* (E.E. Talu 1935 s. 40). Bu maddede geçen iki varyant arasındaki mâna aynılığı için b. *afalla-/afallaş-* (*afal* maddesinde) .

çıplacık 'çıplak' < *çıplak* + *-cık* küçültme eki (ondan evvel */k/*'nın düşmesi normaldir, krş. *eşek eşecik, küçük küçücük*). Küçültme eki *-cık* için b. *acıcık* . *İşte, bastığı yerde iki parke taşını birden örten ayakları çıplacık.* (F. Erdinç 1955 s. 135).

çıplak b.m. (giysisiz, örtüsüz) < *çıpla-* + fiilden sıfat yapan *-k* eki, b. *akık* . *Yoldaşlarum oşbu ḥavżda gizlenüb dururlar. Beni çıplaḳ eyleŋ, futa dutunayım, gireyim, buları çıḳarayım.* (Ferec 855/1451 v. 243b). 'lüferin veya sazan balığının pulsuz cinsi' DS 1181: *Aralarında acaip, ismini duymadığım balıklar da var: zifoz, çıplak, iskalatarya ...* (K. Bilbaşar 1961 s. 59). *çıplak ayak* (zarf) 'yalınavak': *Şermin, çıplak ayak yürüdü, bahçe kapısını açtı.* (T. Uyar 1982d s. 165).

AD. **çıplat–** 'soymak, çıplak hale getirmek' DS 1184 < *çıpla-* fiilinin causativum hali, (b. *acıt-*). *Çocuğu gönderirim yanına, çıpladırsın çocuğu, sararsın ipeliyi her yanına, giydidirsin elbisesini üstünden. Getirir bana.* (Y. Kemal 1971bd s. 75).

çıpra, b. *çipuri*.

AD. **çır–**, b. *cır-*.

çıra 'reçineli ağaçların kolay yanan kabuk altı bölümü' < *çirağ* 'lamba'. Bugün mangal veya sobada ateş yakmak için kullanılan bu odun parçaları eski zamanlarda aydınlatma vasıtası olarak da

kullanılırdı; onlara 'lamba' denmesi ondandır. Köylerde kandile, küçük lambaya hâlâ **çıra** denir. ***"Şu çırayı yak!" Kadın baş ucundaki bezir kandilini yaktığı zaman alnının hizasında bir namlunun soğuk demirini buldu.*** (T. Evren 1943 s. 40). ***Azacuḳ çırā bir ḏul 'avrat yaḳar.*** (Ferheng–nāme–i Sa'dī 1340/42 s. 8 no. 99).

O. **çırağ** 'bir hükûmet kalemine maaşla tayin olunmuş birisi' < Fa. ***çirāġ*** 'yardımcı, yamak'.

çırak 'bir zenaat ustası yanında çalışan ("çırak duran"), zanaatını öğrenen ve ilerde usta çıkmak ümidinde olan birisi' < ***çırağ***. ***Gönder şişeleri çıraklan!*** (R. Ilgaz 1962n s. 66). ***çırak çıkar-*** 'çalışanın hizmetine son vermek, emekliliğe çıkarmak': ***Nihayet pantalonumu çırak çıkardım.*** (E.N. Gökşen 1949 s. 34). AD. ***çırak et-*** 'kocaya vermek, evlendirmek': ***On iki yaşında gızın birni çıraḳ ettiler.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 112).

çırak, b. ***çirâğ***.

AD. **çırakpa/çırakma/çırakman** 'lamba konulan yer, mum dikilen yer' DS 1186, TS 905 < Fa. ***çirāġ-pā*** a,m, [***çirāġ*** 'lamba, mum' ve ***pā*** 'ayak'] A. Tietze 1969 no. 37. ***Ḥacca ocağın şol tarafında çıraḳma üstünde duran ṭoprak bezir çırāġını yaḳub ...*** (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 145).

çıramoz (balıkçılık terimlerinden) 'balıkları çekmek için gece bir ızgara üstünde yakılan ateş' < ***çıra*** + ***yakamoz*** kelimesinin son hecesi. Bu birleşik kelimede varolan krasis durumu için b. ***acabola/acabula***.

AD. **çırban/cılban** 'sulama suyunu ve su yollarını idare eden memur' < Erm. ***çrban*** a.m. [***çur*** 'su' + Fa. ***-bān*** 'idare eden', b. ***arvan***] R. Dankoff 1995 no. 646. ***/r/ > /l/*** değişimi için b. ***amelikan***.

AD. **çır çıḫın** 'torbalar' < ***çıkın*** + reduplication + ***/r/*** tezat ünsüzü, b. ***cer cehiz*** ve A. Tietze 1966. ***Gadın gahir, selesini sepetini, çırını çıḫınını toplir, gapıdan dışârı çıhır.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 410).

çırçıl (gemici dili) 'fıçıları ufkî olarak kaldırmak için çift kancalı bir cins sapan' L. Gürçay 1943 s. 110 < İt. (Venedik dial.) ***sercélo*** 'çember' Kahane–Tietze 1958 no. 596. ***/s/ /ş/ /ç/*** için b. ***çekeleve***.

çırçıplak 'tamamen çıplak' < ***çıplak*** + reduplication + ***/r/*** tezat ünsüzü, b. apak . ***Cır-çılbaḫ, yalın-ayaḫ, baş-açıḫ guşun pèşine düşdü.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 18).

çırçır I 'pamuğu çekirdeğinden ayıran makine' < ses taklidi kelimelerden mi? yoksa Fr. ? ***Kooperatif adına bir çırçır değirmeni kurmuşlar.*** (K. Bilbaşar 1953 s. 34). ***çırçır fabrikası*** 'çiğidi pamuktan ayıran çark': ***Ama artık köyde barınamazdım. Kasabada bir çırçır fabrikası açılmış.*** (A. Ümit 1996 s. 212).

çırçır II, b. ***carcar*** II.

çır çır çırpın– 'ümitsizce gayret sarfetmek' < fiilden önce predicate intensifier b. ***apal apal***. Reflexivum hali yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II . ***İstasyonda beklenmedik bir kalabalıkla karşılaştılar. Kemal Nevin'i bırakıp bilet almaya koştu. Sonra tren geldi. Kapıları gürültüyle açıldı. Kalabalık dalgalandı. Nevin, Kemal'i göreceğim diye çır çır çırpındı; göremedi.*** (Tarık Dursun K. 1967 s. 45).

AD. **çırgıt/çırkıt/çırkıdı** 'bir cins çekirge' DS 1187, TS 906 < ses taklidi kelimelerden, krş. Lât. ***cicada*** a.m.

AD. **çırğış**– 'çağrışmak' < ***çığrış***–, ***/ğr/ /rğ/*** metatezi ile, b. ***albız*** . ***Haman cücükler çırğışiy ki "Yèmel O bizim canımızı ġurtardı."*** (A. Caferoğlu 1945 s. 129).

çırık, b. ***cırık I***.

AD. **çırıl** 'çırılçıplak' (?) Başka kaynaklarda bulunamadı. ***Giriyor ki, "zer zefil" bir oda. Ot yok ocak yok. "Çırıl".*** (M. Seyda 1962z s. 12).

çırılçıplak 'tamamen çıplak' < ***çırçıplak,*** genişlemiş öntakı ile, b. ***besebelli*** . ***Bakır dağında hiç ot bitmiyordu. Dağ, yıl on iki ay çırılçıplak tüten bir kızıllıktı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 365). 'hiçbir şeye malik olmayan, eli boş': ***Ne yapsın fıkaralar, kocaya elleri boş mu gitsinler, çırılçıplak?*** (Yaşar Kemal 1965 s. 252).

AD. **çırk/çirk** 'hayır, yok' < dil çıklatışı; krş. ***cık/cik***. ***Çırk, diye ret ve menfi cevabı verdi, çırk! Sizin yaptığınız düpedüz ihtikâr.*** (B.S. Kunt 1933 s. 55).

AD. **çırk–** I 'çamaşırı taş üstünde döverek yıkamak' DS DS 1187 < ***çırp-*** fiilinin varyantı.

AD. **çırk–** II 'sarsmak, silkelemek' DS 1187 < ***çırp-*** fiilinin varyantı. ***Omuzlarından tutup çırktı kızın! Havana: "Catlattın bei gıu, ne susuyorsun?"*** (F. Baykurt 1971t s. 63). ***Yorgun olunmaz mı heç? Hayvan çırkar adamı.*** (F. Baykurt 1961o s. 190).

çırkıdı, b. ***çırgıt***.

çırkıt, b. ***çırgıt***.

EO. **çırlak çıplak** 'çırılçıplak' TS 907 < ***çırçıplak*** tabirinin kafiyeli varyantı. ***Gendüler bir çırlaḳ çıplaḳ 'Arab ḳavmı ile eḥyānen savaş ėtmegin delīr u dilāverüz dėrler.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 135).

⊡ Başı ve sonu aynı olan iki kısım ya da iki kelimeden müteşekkil terkiplerden A–E cildinde birkaç nümune var: ***çırlak çıplak, çoluk çocuk, delik deşik***. İlk ikisinde mâna ikinci kelimeden kaynaklanıyor. Daima possessivum ekiyle kullanılan ***boy bos*** vs. (b. ***bos/pos***) da bu gruba katılabilir, şu var ki bunların mânaları ilk kelimeden kaynaklanır.

çırnak, b. ***cırnak***.

çırnık I, b. ***çernik***.

(Argo) **çırnık** II 'değersiz, kıymetsiz; çirkin, sakil' F. Devellioğlu 1959 s. 77 < başka kaynaklarda bulamadığımız kelime görünüşe göre Ahmed Vefik Paşa'nın piyeslerini yeni harflere çevirenler tarafından bazan ***çırık*** (b. ***cerik/çerik***)

bazan da *çırnık* diye okunan kelimeye dayanıyor; kelimenin kullanılışı çok küçük bir para birimi ('mangır') fikrini veriyor. Acaba aslı *zırnık* mıdır? ***Dokuz para, bir akça, beş pul, daha bir çırnık fazla yok. Geliyor mu işinize? ... Haydi, iki çırnık daha. Etme be yahu, iki çırnık dediğin birer kadeh rakı parası!*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933ka s. 53–54).

AD. **çırona** 'baykuş'/**çirona** 'çulluk' DS 1188, 1236 < Yun. (Karadeniz dial.) *τζιρονα* (tziróna) 'bir çeşit kuş' A.A. Papadopoulos 1961 II, 387 (Yun. kelimenin aslı belli değildir).

EO. **çırp-** I '(kılıçla) kesmek' TS 908 < *çarp-* I fiilinin varyantı.

çırp- II '(halıyı) silkelemek' < *çarp-* I fiilinin varyantı. ***Ellerindeki ekmek kırıntılarını, unları çırparak dışarıya çıktı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 130). 'yiyecek bir şeyi çatalla hızlı hızlı vurarak köpürtmek': '(ellerini) birbirine vurmak, alkış tutmak': ***Salondakiler ellerini hep birlikte ağır, durgun bir tempoyla çırptılar.*** (A. Özakın 1982 s. 117).

(Argo) **çırp-** III 'çalmak, hırsızlık etmek' < *çarp-* II fiilinin varyantı.

AD. **çırp-** IV 'boyalı çırpı ipiyle çizgi çekmek' Meninski 1680 I, 1597 < *çarp-* I fiilinin varyantı. 'elden geçirmek, düzeltmek; (evi) silmek süpürmek, badana yapmak; (çamaşır) yıkamak; (çabucak) bitirivermek, tüketmek': ***Lâf değil, 27 beygir kuvvetinde; saatte 70 kilometreyi çırpıveriyor.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. mayıs 1941).

AD. **çırpak** 'çok ince değnek' DS 1188) < *çırp-* II + fiilden nomen instrumenti yapan *-ak* eki, b. ***apuldak*** . ***Katıra bir çırpak vuruyorlar. Hâlâ dağdan dağa sürüyüp durur katır Arap kızını.*** (M. Tuğrul 1969 s. 329).

çırpala- '(suyu) püskürtmek' < *çırp-* + fiilden küçültme ve tekrarlama fiili yapan *-ala-* genişlemesi, b. ***avkala-*** . ***Hemen ırmakta avuçlarına doldurduğu su ile yüzünü hızlı hızlı çırpalar ve kendini fabrikanın içine dar atardı.*** (Kenan Hulûsi 1938 s. 124).

çırpı I 'dal kırpıntısı' (ekseriya *çalı çırpı* terkibinde) < *çırp-* II + fiilden nomen instrumenti yapan *-ı* eki, b. ***alu-satu*** . AD. 'yün atmak için kullanılan araç' DS 1189. çırpı bacaklı 'çok zayıf bacakları olan': ***Çırpı bacaklı incecik kız çocugu ...*** (O. Baydar 1998 s. 118).

çırpı II, yalnız ***bir çırpıda*** 'ara vermeden; bir lahzada' terkibinde < *çırp-* (hangi mânada?) + fiilden nomen actionis yapan *-ı* eki, ***alu-satu*** . ***Salih bütün bu sözleri bir çırpıda ustaya söyledi.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 196). ***Bizim gözlerimizin bir çırpıda göreceği çirkinlikleri o hiç fark edemiyordu.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 26). 'gerilmiş boyalı iple düzgün çizgi çekme usulü'. O. 'dokunmuş bezleri beyazlatma ameliyesi'. *çırpıcı* 'bez beyazlatıcısı' Meninski 1680 I, 1598, TS 907.

AD. **çırpık/çılpık** 'kumaş parçası, kırpıntı, paçavra' DS 1175, 1189 < *çırp-* I + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-ık* eki (*/r/* ve */l/*'nin karşılıklı yer değiştirmeleri fonetik bakımdan olağandır, b. ***amelikan***), krş. *çentik, kesik. çılpığını çıkar-* 'yıpratmak': ***Osman ağa kalktı. Duvarda taka gibi bir yerden, yıllardır çılpığı çıkarılmış Mevlüt kitabını indirdi.*** (M. Makal 1957k s. 39).

çırpın- 'elle ayaklarla debelenmek' < *çırp-* fiilinin reflexivum hali, *-(ı)n-* için b. ***acın-*** II . ***Şöyle soluğumu keserek bir kuş yuvasına yaklaşır gibi usullacık elimi uzatsam, avucumda. Yakalandım diye çırpınıyor o zaman.*** (F. Erdinç 1961 s. 145). 'bir şeye çok çaba göstermek, ümitsizce mücadele etmek': ***"Etme hoca" dediler, müslüman adamsın, bu kadar çırpınmak Allaha isyan olur."*** (F. Erdinç 1961 s. 133).

çırpış- 'saçılmak, dökülmek, her tarafa sıçramak' < *çırp-* fiilinin ortaklık (cooperativum) hali. ***Yaşlı olanı, öfkeyle fırlattı elindeki kafayı. Taneler çırpıştı.*** (M. Başaran 1992 s. 66).

çırpıştır- 'bir işi çaçabuk, özensiz ve üstünkörü yapmak' < *çırp-* + fiil köküne iki morfemden ibaret olan ve intensivum mânasını gösteren *-(ı)ştır-* genişlemesi, b. ***anlaştır- II*** . 'acele not etmek, yüzüne su fışkırarak uykusunu açtırmak': ***Birden aşka gelip cebe el daldırdım, kâğıdı kalemi çıkarıp hemen çırpıştırdım.*** (S.M. Alus 1944 s. 73). ***Ağzını pası, her yanının hastalık geçirmiş gibi sızlaması sürüyordu, ama kafasını daha dinç duyuyordu. Yüzünü çırpıştırdıktan sonra pijamasını çıkarıp giyinmeye başladı.*** (Kemal Bekir 1961 s. 39).

çırpma 'güreş ıstılahlarından' < *çırp-* + fiilden nomen actionis mânasında isim yapan *-ma* eki, b. ***budama*** . ***Çırpma yahut budama, bir yerimizi tutmak için rakibin uzattığı eli ellerimizle kesmek, yâni tutmasına mâni olmaktır.*** (M.H. Biç 1944 s. 25).

AD. **çırt-** 'ince ince doğramak; kan almak için ustura ile vücudu kesmek; küçük delikler açmak' DS 1191 < *çırp-* I ve II.

AD. **çırt-/cırt-** 'osurmak; öğünmek, böbürlenmek' DS 940 < krş. *cart/cart curt, carta*, ve *cırtavi*. Aslı bir ses taklidi kelime olursa, genişleme olmadan bir fiil kökü olması kaideye aykırıdır. ***Bir kavara cırttı.*** (Meninski 1680 I, 1598).

çırtan, b. *çortan*.

***çırtavi** 'öğünen biri' Meninski 1680 I, 1598 < *cart/cart curt* veya *cırt-* + bir şahsı tavsif eden bâzı Ar. sıfatlarda (ms. *lenfavi*) görülen *-avi* hecelerinden ibaret alay sözü. Başka kaynaklarda bulunamadı.

çırtıboğa 'ötleğen kuşu' TS 908 < ?? Belki yabancı bir dilden alınma.

çırtım, b. *cırkım*.

çırton, b. *çortan*.

AD. **çırya** 'elma armut kurusu' < Yun. (dial.) *τζίρια* (tsirya) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 520. Yun.'dan gelen *-ya* eki için b. ***ablatya*** .

çıt I 'hafif kırılma sesi' < ses taklidi kelimelerden, b. ***çat*** [1] ***Ha şöyle, karşımda hanım hanım oturup çıtınız çıkmadan konforansımı dinleyin emi?*** (İsmail Galip 1932ed s. 4). 'en hafif bir ses': ***Sinemaları, tiyatroları gezerlerken Nabiye hanımın çıtı çıkmaz da ancak dönerlerken ablalık taslayacağı tutar ...*** (M. Seyda 1966 s. 47). ***çıtçıtlar*** 'hafif dalga sesleri': ***Şu yeşil deniz, ufak çıtçıtlarla açılmıştır Enis beyin önünde.*** (T. Uyar 1980 s. 96). ***çıt et-*** 'ses çıkarmak': ***Çoluğuna çocuğuna derin bir sükûn, sükût tenbîhinde bulundu. Kimse çıt ètmiyordu.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 39).

AD. **çıt** II DS 1191, **cıtı** (?) 'çalı çırpı' < ***çıt-*** I. ***Tahrirat kâtibi ahıra giden yolun çıtıları üzerinde yumurta yapmak için döğünmeğe başlıyan çil tavuğunu ana avrat söverek folluğa soktuktan sonra ...*** (Kenan Hulûsi 1938 s. 105).

çıta 'uzun ve ensiz ince tahta' < ***cıda/cida*** ? ***Bir yanda levhaları çıtaya geçiriyorlar. Sonra bir sopaya, kadrona takıyorlar. Hazır.*** (F. Erdinç 1973 s. 27). ***çıta gibi*** 'sırık gibi (kadın)' (Fr. ***grande perche*** a.m.den calque, calque için b. ***ab I/âv*** [3]): ***Atik, çıta gibi kadınlar, üçü de ama, bir an dengelerini yitiriyorlar, sandalın sağlı sollu bordalarına sarılıyorlar, düşmemek için.*** (N. Cumalı 1970 s. 209).

AD. **çıtak** 'köylü, kaba adam, yontulmamış herif' DS 1192 < ?? ***Belâ ḳażâ çoḳdur. Dükelinden yavuzı oldur ki köyden çıtaḳlar gelür, bizi yère bıraġub üstümüzden gèçerlerdür.*** (Ferec 855/1451 v. 25a). ***Ṭāyife-i Eflāḳ, ki kāfirüŋ çıtaġıdur, yaġı ve 'āḳ olub, derbendi baġlamışdur; ḳuş uçurmazlar.*** (Tursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 136).

çıtçıt 'bir cins düğme, fermejüp' < ses taklidi kelimelerden. ***Mutallip, şu göğsümün çıtçıtlarını ilikleyiverl*** (F. Erdinç 1948iç s. 58).

çıtari I 'bir cins balık, Sarpa salpa' < Yun. *κιθαρι* (kiṯári) a.m. D.J. Georgacas 1978 s. 128.

O. **çıtari** II/**çitari** 'bir çeşit ağır kumaş' DS 1241 < M.Z. Pakalın 1946 I, 379'a göre Fa. ***se*** 'üç' ve ***tār*** 'iplik'. ***Bu ḳoyu mor iplik çitārī yüzlü, ḳırmızı astārlı minder ve yaşdıḳlar mürūr-u zamān ile ḳaryeniŋ erāżīsi ḳadar 'ārıżalar peydā ètmiş idi.*** (Ebûbekir Ḥāzım 1326y s. 141).

EO. **çıtılgu** 'birbirine girmiş ağaçlık, çalılık, orman' TS 908–909, AD. **çıtılgı/çıdılgı/çıdırgı** 'çalı çırpı; söğüt ve kavak ağaçlarının ince dalları; su içinde, dal ve molozlardan meydana gelmiş duvar, mania' DS 119; 1158, 1193 < ***çatıl-*** fiilinin varyantı olan ****çıtıl-*** + fiilden isim yapan ***-ġu/-gı*** eki (b. ***açgı***); ilk heceler dalların kırılırken çıkardıkları sesleri taklid edebilir (***çıtır çıtır***). ***Hüseyin ile Elif herbiyana dağılıp taş ve çıdırgı toplamaya başladılar.*** (N. Eruz 1969 s. 42). Sıfat olarak 'sık' DS 1193: ***Dāyire-i ḳal'a bīşelü ve aġaclu çıtılġu yèrdür.*** (Tursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 111).

çıtıpıtı/çıtırpıtır 'ufaktefek ve sevimli' < ekspresif tabirlerden, belki yürüyüşün ses taklidi; kafiyeli ikinci kelimede labialisation var. Labialisation'lu terkipler için b. ***abidik gubidik*** [2]. ***"Orada, havaya asılmış, ne konuşuyorsunuz çıtıpıtılar?" İki kadın güldüler "çıtıpıtı" sözcüğüne.*** (Peride Celal 1978 s. 10). ***Kırıta kırıta, bir koliyle eteklerini kavramış, ötekini sallıya sallıya geliyor ... Ufak tefek, çıtır pıtır bir taze.*** (S.M. Alus 1944 s. 25). Krş. ***çıtırpıtır***.

çıtır çıtır '(yanan odun gibi) tekrar tekrar sesler çıkararak' < ses taklidi tabirlerden, ***çatır çatır***'ın daha hafifi, krş. ***çat*** [1]. ***Salonun ortasında dev bir şömine çıtır çıtır yanıyordu.*** (B. Uzuner 1994 s. 60). ***Lıkır lıkır bir hayli içtikten sonra ağzına iki çığ çiroz sokup çıtır çıtır yedi.*** (S.M. Alus 1944 s. 127). 'utanılacak veya sır olan şeyi açık açık ve teferruatiyle anlatarak': ***Sıkıştırılınca Servinaz da olanı biteni çıtır çıtır söyliyecek.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 29).

çıtırda- 'yanan odun gibi ses çıkarmak' < ***çıtır çıtır*** + ses taklidi kelimelerde /l/ veya /r/ olan son ünsüzden sonra ***-la-*** yerine ***-da-*** fiil eki, b. ***alda-*** . Krş. ***gümbürde-, inilde-. İçeriden ḳumlarıŋ çıtırdadığı işidildi; bir az şoŋra ḳapunıŋ demiri ġıcırdadı.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 15).

çıtır gülü 'bir gül cinsi' < hangi mânada ***çıtır***? ***Hava sıcaktı, yaprak kıpırdamıyordu. Çıtır gülleri boyunlarını bükmüş öyle duruyordu.*** (Ç. Altan 1978 s. 29).

AD. **çıtırık** 'karışık, birbirine girmiş, dolaşık; seyrek olmayan, sık' DS 1194–95 < ***çıtır-*** (DS 1195 bu fiili yalnız aşık oyunu terminolojisinde gösteriyor) + fiilden sıfat yapan ***-ık*** eki, b. ***açık I*** . ***Yumurtayı çerçiye verdi, yanar döner eşarplar, çıtırık basmalar, saç tokaları, küpeler getirtti.*** (L. Tekin 1984 s. 23).

çıtırpıtır I 'üstüne basılınca çıtırdıyan oyuncak fişek' < ses taklidi kelimelerden. ***Çamların tek dalı oynamıyor, ancak kozalakların, çocukların sokakta patlattıkları çıtırpıtırları çağrıştıran çıtırtılı seslerle açıldıkları işitiliyordu.*** (A. Ağaoğlu 1981y s. 216).

çıtır pıtır/çıtırpıtır II 'çocuk gibi biraz safça ve tatlı tatlı konuşarak' < ses taklidi zarflardan, krş. ***çıtıpıtı/çıtırpıtır*** ve ***çat*** [1]. ***Ne yapayım, anneciğim, beni bu akşam üç tane genç kız denizde alıkoydular, beni onlar o çıtır pıtır dilleri, o cana yakın tavırları ile, denizin üzerinde saatlarca oyaladılar.*** (O.C. Kaygılı 1938s s. 45).

çıtırpıtır III, b. ***çıtıpıtı***.

çıtırtı 'çıtırdama sesi' < ses taklidi kelimelerden. ***Kabak çekirdeği, tuzlu leblebi, Amerikan fıstığı çıtırtıları yaz gecelerin cır cır böceklerini andırıyordu.*** (B. Arpad 1975 s. 34).

çıtkırıldım 'aşırı incelik, dayanıksızlık ve çekingenlik gösteren kimse' < ***çıt*** (kırılma sesi) ve ***kırıldım***. Fiilin geçmiş zaman şeklinin, isim haline gelmesi için b. ***bastı*** . Şahsın karakteri ve duruşu bir cümlecik ile gösterilir. Bundaki ***çıt*** kelimesi

kabak çekirdeğinin dişler arasında açılırken çıkardığı sesi andırır; netekim Hacivat *"Malûm ya, kızlar biraz çıtkırıldım yürürler,"* deyince Karagöz *"Ulan, beni sana kabak çekirdeği diye kim söyledi?"* cevabını verir (M. Rona 1944g s. 29). *Sözün doğrusu: erkeğin güzelliği kuvvetli olmasındandır. Çelimsiz, zayıf nahif, çıtkırıldım erkeği de neyneyim?* (İsmail Galip 1932ydk s. 13). *Soyumuz ilâhî misyonuna ihanet etti. Köylerden uzaklaştı, sarayı ve salonu icat etti, kadınlaştı, çıtkırıldımlaştı, nanemollalaştı.* (C. Meriç 1992 s. 222).

çıtla– 'çıt sesini çıkarmak' < *çıt* ses taklidi kelime (b. *çat* [1]) + ses taklidi isimden fiil yapan *-la-* genişlemesi, b. *ağla-* .

AD. **çıtlak** 'kıvılcım' DS 1196 < *çıtla-* + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat ve dolayısiyle isim yapan *-k* eki, b. *akık* .

çıtlamık, b. *çitlembik*.

çıtlat– I 'bir şeyin çıt sesini çıkarmasına sebep olmak' < *çıtla–* fiilinin causativum hali, (b. *acıt-*). *Yere baktı, parmaklarını çıtlattı.* (İ. Tarus 1961 s. 216).

çıtlat– II 'ima ile söylemek, sezdirmek' < *çıtlat-* I, yâni açık açık söylemeden hafif sinyallerle bildirmek. Causativum genişlemesi *-t-* için b. *acıt-* . *Mızıkalının bir şeyden haberi yok. İhtimal uzaktan yakından işi çıtlatanlar da var, fakat adam hiç oralı değil. Ayıp degil a, mezhebi geniş.* (S.M. Alus 1944 s. 175–176).

AD. **çıtlık** 'yenen bir yabani ot; labada' DS 1197 < ?? *Caçık diye burada karavuluk, mercimek, çıtlık ... gibi otlara derler. Kadınlar kızlar dere bayır dolaşıp bu otları toplarlar.* (M. Makal 1950 s. 126).

çıtpıt I 'ayak altında ezilerek çıtır çıtır ses çıkaran bir türlü patlangaç' < ses taklidi kelimelerden: krş. *çıtıpıtı* ve *çat* [1]. Labialisation'lu terkipler için b. *abidik gubidik* [2]. *Bu sandıklarla Karadeniz kasabaları çocukları sevindirecek olan çıtpıt, kapsollu, tapa ... gibi kibritli şeyler sevkediliyordu.* (F. Erdinç 1955 s. 9).

AD. **çıtpıt** II 'bir çeşit düğme; fermejüp' DS 1198 < *çıtçıt*'ın bir varyantı. Labialisation'lu terkipler için b. *abidik gubidik* [2].

AD., RD. **çıv– I/çiv–/çüv–** 'hoplamak, zıplamak' DS 1200, 1201, 1310 < ?? *Karı onu çok seviyormuş. Ve horozunun boğazına bir dizi altın takıvermiş. Horoz da sevinerek çüve çüve, öte öte gezmeğe gitmiş.* (Rodop Türk halk masalları 1963 s. 180).

AD. **çıv–** II 'yoldan çıkmak (hayvan hakkında)' DS 1200–01 *cav-/çav-*'ın varyantı. 'yere vurulan top gibi yukarı yukarı fırlamak': *Düyün ertesi deyenek oynāla. elindeki copu atā yere, yerden çıva, urganın üstünden aşırıla.* (A. Caferoğlu 1940 s. 4–5). 'yukarıya doğru büyümek': *Mart gelir gelmez dalları patlar, çıvar giderlerdi yukarı yukarı.* (F. Baykurt 1971t s. 348).

çıv–, b. *cıv-*.

AD. (Erzincan) ***çıvangar*** 'sol cenah' THASDD 345 < Mo. *ce'ün ġar* a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 165. DS ve TS'de gösterilmeyişi belki Türkiye Türkçesi'nde kullanılmadığına delâlet eder.

AD. **çıvdır–** 'fırlatmak' DS 1199 < *çıv-* I fiilinin causativum hali, b. *acıkdur- . Bütün iş, bu şamandıra kadar, hem de çok daha ağır aygıtı o yürüdüğü yere kadar yükseğe çıvdıran şeyde.* (F. Erdinç 1969 s. 152). *(aklını) çıvdır-* 'delirmek': *Korkudan aklını çıvdıracak.* (F. Baykurt 1961ı s. 89). Fakat geçişsiz fiil olarak da mümkün: *Aklım çıvdırıp gidecek başımdan, aaaaah!* (F. Baykurt 1971t s. 177).

AD. **çıvgar**, b. *civgar*.

AD. **çıvgın**, b. *çavgın*.

AD. **çıvgın/çıvgın** 'yeni sürgün, filiz' DS 1200, 3774 < *çıv-* + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan *-gın* eki, krş. *azgın, dalgın*. *Tut ki ben, bir yanına yıldırım inmiş yaşlı bir çınardım, sen bu çınarın kökünden fışkırmış yemyeşil, tazecik bir çıvgındın.* (F. Erdinç 1948ik s. 23–24).

çıyan 'çok ayaklı sarı bir böcek' < ET. *çaḏan* 'akrep' Clauson 1972 s. 403. *Bir çok zehir hātıralar; | O mezarın çıyanları, | Akrepleri, yılanları!* (Tevfik Fikret 1958 s. 24). 'sarışın ve hain bakışlı': *Aralık kapıdan gözüme ilişti: başında hotoz ve arkasında iki örgü saç, kart ve çıyan gibi bir Çerkes kadını.* (S.M. Alus 1933p s. 80).

çız–/çiz– 'sivri bir aletle birşeyin yüzünü berelemek' < ET. *çız-* a.m. Clauson 1972 s. 432. *Ecel olıcaḳ sünü cevşen bozar, | Ecelsiz yalıncaġı nite cızar?* (Ferheng-nāme-i Saʿdī 1340/42 s. 47). *Ol dem Mübārek durdı, Haymenüŋ çevresini ḥarba ucıyla cızdı, bir nice ṭılsım ol dāyire üzerinde yazdı.* (Ferec 855/1451 v. 55a). 'çizgi çizmek; kalemle resmetmek; birkaç çizgiyle taslağını yapmak' *Reco dükkânın buharlanmış aynasın parmağıyla komik resimler çiziyordu.* (M. Kaçan 1990 s. 12). AD. 'çapalanacak mısır sıralarının arasını sabanla çizmek' DS 1253: *Seninle ektiğim mısırları nasıl çizeceğim şimdi?* (M. Başaran 1992 s. 114). Krş. *cız-/çız-*.

çızgı/çizgi 'hat' < *çız-/çiz-* + fiilden nomen actionis ve nomen concretum yapan *-gı/-gi* eki (b. *açgı*). *Denizin ucuna, çizgi gibi olan gibi olan yerine baktıkça ürperiyor.* (Yaşar Kemal 1976 s. 59). 'yüz hatları': *Alnındaki derin çizgiler de yeni yeni oluşmaya başlamıştı.* (Ş. İşigüzel 1993 s. 80). 'kaydırak oyunu': *Komşunun yedi yaşındaki kızı kendi kendine çizgi oynuyordu.* (Orhan Kemal 1951s s. 14). Mecazi mânada 'sıra, had': *Öküzleri pek dartaklama. Motora benzemez. Onlar çızgıyı bilirler.* (S. Kocagöz 1954 s. 61). *Allah muhafaza etsin! Mustafa, sen çizgiden çıktın temelli!* (Kemal Tahir 1957k s. 343). krş. *çizgiroman*.

çızı, b. *cızı*.

çızık, b. *cızık*.

çızıktır–, b. *cızıktır-*.

çib, b. *cip* II.

(Argo) **çibek** 'bekçi' H. Aktunç 1990 s. 74 < *bekçi* kelimesini tanılmaz hale getiren metatez, b. *albız* . *Kolera'da güvenliği muhafaza etmek için dolaşan çibekler, kahverengi elbiseleriyle Fil Hamit'in atölyesine yanaşıp içeride dönen tezgâha göz gezdirdiler.* (M. Kaçan 1990 s. 72).

AD. **çibik/çipik** 'alkış' DS 1232, *çibik çal-* 'alkışlamak' TS 910 < *çapık/çapuk* a.m. fiilinin varyantı.

çibin, b. *cibin*.

EO. **çiciği geŋşe**–, b. *çecik* .

çiççiribiççom 'ananeye bağlı bir kadının, hiç beğenmediği, fazla "asrî" bulduğu gelinine lâyık gördüğü bir sıfat, belki 'şırfıntı' < affektif, uydurma bir kelime. *Şimdikiler analarını sayıyorlar mı? Onlara göstermeğe, beğendirmeğe lüzum görüyorlar mı? Kendi başlarına buyruk, bir tane çiççiribiççom bir şey buluyorlar, kendi kendilerine karar veriyorlar, gelin güvey oluyorlar.* (İsmail Galip 1932ed s. 7).

AD. **çiçe/çirçe** 'küçük parmak' DS 1203 < çocuk dili veya ekspresif kelimelerden. *Tek bi tāne çirçe barnānı uzat-da yüssük daḫ ayım!* (A. Caferoğlu 1948 s. 107).

çiçek I b.m. (ağaç ve otların renkli ve kokulu kısmı; mevsiminde çiçek açan ot) < ET. *çeçek* a.m. Clauson 1972 s. 400–401. *Bu gez varıcaḳ meclisden ciycek ve yémiş oġurlasun getürsün.* (Ferec 855/1451 v. 242b). Mecazi mânada 'güzel kız veya kadın': *Bakıyorsun ki piyasa mallarından değil; yüksek, nadide bir çiçek.* (S.M. Alus 1944 s. 33). Müstehzi tonda: *Hele birkaç sene daha geçsin, görünüz ne çiçek olacak! Artık mekteplerde filân da adam olmaz.* (R.N. Güntekin 1944 s. 133). *çiçeği burnunda* 'çok taze, yepyeni' (daha çiçeği üstünde duran salatalık gibi): *En çiçeği burnunda zamanım, en fiyakalı ve yosma devrim, Şehremanetinin kantar idaresinde kâtiplik vaktimdi.* (S.M. Alus 1944 s. 12). *çiçek çimen* 'çayır çimen': *Kırların tadı geliyor. Çiçek çimen sardı toprağın yüzünü.* (F. Baykurt 1967a s. 45). *çiçeğe dur-* 'çiçek açma mevsiminde olmak': *Çok su vermeye gelmez. Çiçeğe durmaları yakın, belli.* (Peride Celal 1985 s. 31). *çiçek gibi* 'bakımlı, tertemiz': *Adettir. Kızlar kendilerini beğendirmek için evlerini çiçek gibi tutarlar.* (Y. Ahıskalı 1944k s. 33).

çiçek II 'hastanın cildinde görülen kabarcıklar; bu kabarcıkları husule getiren sari hastalık' < ET. *çeçek* a.m. Clauson 1972 s. 400–401. *Bir gülistān-ı melāḥatdur kim ol rūyy-ı laṭīf | Nev-bahār aŋa göre yüzin çiçek bozmış ḥarīf.* (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 141). *çiçek bozuğu* 'çiçek hastalığından yüzünde yara izleri kalmış (kimse), çopur': *Ayakta, kır bıyıklı, çiçek bozuğu bir bey, fıldır fıldır, etraftaki hanımlara bakıyor.* (S.M. Alus 1933p s. 77).

AD. **çiçili** 'solucan' THASDD I, 347 (DS'de yoktur) < Gürc. *tsitskni* ? *İstedi bi su. Kocakarı geturdi, ağa, bi kurtli murtli bi, o solicanla var ya bizum o hangi taşlarun altına, çiçili, o çiçililerden, efendi, eyle çiçililerden içine geturdi.* (T. Günay 1978 s. 199).

O. **Çiçilya** 'İtalya'nın Siçilya adası' < İt. *Sicilia* < Lât. *Sicilia* < Yun. *Σικελια* (Sikelía) a.m. *Mesine adalarına ve Çiçilya yaḳalarına uġranub ...* (Selānikī 1989 [1599] I, 93).

çif, b. *çift*.

O. **çifaide** 'ne faydası var? nafile' < Fa. *çi* 'ne?' ve *fāyida* 'fayda'. *İş işten geçtikten sonra, bade harabülbasra, ne halt ettiğimi anlamıştım ama çi faide!* (S.M. Alus 1944 s. 82). *Bunlar muvakkaten diye birbirlerinden ayrıldılar. Çi faide ki muvakkaten değil müebbeden ayrılmış oldular.* (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 11–12).

çifita, b. *çıfuta*.

çift/çif I (isim olarak) b.m. (ikilik) < *cift/cüft*; */t/* yitimi için b. *abdest II/aptes* [1]. *Metin'in bıyıklarına bakın bıyıklarına, dudaklarının üstünde sanki bir çift mum yanıyor, öyle parlak, kıvılcımlı.* (Yaşar Kemal 1976 s. 86). 'bir erkek ile bir dişiden oluşan iki eş': *Caddede gezmeye çıkmış bazı aileler, bir iki de sevişen çift görünüyordu.* (D. Özlü 1963 s. 10). 'tarla sürme işi': *Bereket versin, akşam üzeri çiften dönen köylüler öğretmen ve muhtarın imdadına yetişerek yüzlerini kara çıkartmadılar.* (H. Aytekin 1945 s. 77). *çift çubuk* 'tarla sürme işi': *O, karısı kadar yorulmaz. Yorulsa yorulsa çift çubuk zamanı yorulur.* (F. Baykurt 1971c s. 335). *çift sür-* 'tarlayı sürmek, toprağı sürmek' Meninski 1680 I, 1624: *Kosening ġarısına: "Kose nérde?" déyi sormuşlar. Ġarısı da: "Şu depenin arḫasında çit sürüyo." démiş.* (A. Caferoğlu 1943 s. 84). 'çiftçilik yapmak, ziraatla geçinmek': *Bu söze Rūm élinüŋ begleri rāżī olmadılar. Anuŋçün rāżī olmadılar: Eger Belġırad feṯḥ olunacaḳ olursa bize çift sürmek lāzım gelür dédiler, zīrā ġayrı yérde düşmanumuz ḳalmadı.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 138).

çift/çif II (sıfat olarak) 'iki tekten ibaret, iki misli' < *çift/çif* I. */t/* yitimi için b. *abdest II/aptes* [1]. *Çift mi, tek mi?* (oyun ismi) Meninski 1680 I, 1630. *çift dikiş* 'çifte dikiş; (mecazi mânada) iki misli, çok fazla': *Ben memnunum o başka, zaten gönlüm yoktu kitapta kâğıtta. Liseyi bile çift dikiş zorla.* (P. Kür 1987 s. 72). *çift kale* 'futbol maçı'; *Sonra çift kaleye başlarız. Ben santrfor oynuyorumdur.* (Orhan Kemal 1949b).

çifte I (sıfat olarak) 'iki tekten ibaret', ms. *çifte hamam* 'erkeklerin ve kadınların olmak üzere iki ayrı kısımdan ibaret olan hamam'. *çifte çifte* 'çok sayıda, müteaddit' (krş. *çifter çifter*): < Fa. *cifta/cufta* a.m. *Ḫanım hīç bizlere baḳar mı ya? Çifte çifte dostlar sağ olsun!* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 120). *çifte kâğıtlı* 'esrarlı sigara': *Nasırlı, kocaman avucunda ufaladığı esrarla kalın bir çifte kâğıtlı sardı.* (Orhan Kemal 1954b s. 197). *çifte kardeş koş-* '??' (O.C. Kaygılı buna sadece "cinaslı bir tulumbacı tabiri" der): *Eh, bir gün olur bizim de sizin mahalleye yolumuz düşer; o zaman çifte kardeş koşarız inşallah!* (O.C. Kaygılı 1938a s. 62). *çifte kumrular* 'birbirinden hiç ayrılmayan kimseler' *Çifte kumru hemşireler. Yani Memnune ve Mesrure hanımlar, gene bir örnek yeldirme giymişler, bir örnek başörtü örtmüşler.* (S.M. Alus 1933p s. 185). *çifte*

nâra/ciftenağra ‘birbirine bağlı iki küçük dümbelek’: ***Valide bendinin kenarında yemek yedik; zurna, ciftenara, zillimaşa çaldırdık; Kıptî kızlarını oynattık.*** (S.M. Alus 1933p s. 236). Zarf olarak: ***O saniye kalbim çifte çarptı.*** (S.M. Alus 1933p s. 123).

çifte II (isim) ‘iki arka ayakla tekme’ < ***çifte*** I. ***Er ḳuyruḳdın-yaŋa yörendi. Behiyme sümüşidi. Bir nice çifte eyle doḳundurdı ki ḳo varsun!*** (Ferec 855/1451 v. 235b). ‘kıç’: ***Keşfī ḫātūnı yapaydı iki ḥammāmı eger, | Ben anı görmesine nem var ise vėrür idüm. | Birisi çifte, biri yalunuz olaydı anuŋ, | Hele ben varub anuŋ cüftesine girür idüm.*** (M. Çavuşoğlu 1970 [16.yy.’ın başı] I, 29). ***çifte/cifteatar*** ‘iki namlulu tüfek’ (hayvanın vurmasından silâh ismi olması için krş. ***tabanca***): ***Uzandı, çiftesini aldı ambardan.*** (M. Başaran 1992 s. 100). ***Hemmen Göocō bėlinden çifte-atarnı çekip deliġannıya dėh ėtmiş.*** (A. Caferoğlu 1943 s. 6). ***çifteli*** ‘ansızın çifte atan, arkadan vuran, tehlikeli’: ***Böyle kadınlar çifteli olurlar.*** (Musahipzade Celal 1936kd s. 9).

O. **çifte** III ‘muvazene (?)’ < Fa. ***cuftī*** ‘ayniyet, denklik’. ***Nicesi yıldırım gibi giderken bir ayağını ḳaldırub Mevlevī gibi öyle semāʿ ėder ki aṣlā vechi görünmeyüb yine çiftesini bozmadan ḳayar.*** (Evliyā Çelebī 1314 [17.yy.] III, 334).

çifteatar, b. ***çifte*** II.

AD. **çiftelik/çiftelek** ‘zıpzıplarla nişana atma oyunu’ DS 1952 VI, 54 < ***çifte*** ve ***ellik*** ‘zıpzıp’. Nomen abstractum yapan ***-lık*** eki için b. ***ağırlık . Hacı Ahmet yalkısını sıkılamakta iken geyikler tutuşmuşlar, lâkin Hacı Ahmet hemen atmıyor, boynuzları birleşsin de doğrulmasın diye bekliyor. Tam dediği yere çiftelek gibi çakıyor ve vuruyor.*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 112).

çiftenağra, b. ***çifte*** I.

çiftenara b– ***çifte*** I.

çifter çifter ‘her seferinde iki tane’ < ***çift*** II + sayıdan üleştirme sayıları (numerale distributivum) yapan ***-er*** eki, b. ***altışar- . Birinci ḳarılarınıŋ üzerine çifter çifter evlenen erkekler yoḳ mu? Bir kere o baḫtsızlıġa uġrayan ḳadınlarıŋ ḫāllerini göz önüne getirsenize!*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 227–228). ***Bizim çifter çifter ḫizmetcilerimiz yok ya!*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 523).

çifthane ‘fuhuş yuvası’ < ***çift*** I ve ***hane*** ‘ev’, b. ***abdesthane/apteshane . Dand dedikleri illet, balo dedikleri çifthaneler insanı baştan çıkarır.*** (İsmail Galip 1932b s. 20).

çigan ‘Çingene müziği diye bilinen tarzda parçalar çalan çalgıcı’ < Fr. ***tzigane*** < Mac. ***czigány*** ‘Çingene’. Belki ***cıġan*** kelimesinin kognatı. ***Pariste komediler, Berlinde haileler, | Londrada dramlar artık kucak kucaktır. | Bazı gelir Peşteden çigan orkestrası ...*** (Z. Güvemli 1949 s. 113). ***Kulaklarının tekine halka küpe takılı erkekler, kemanlarının yaylarından süzülen baygın çigan müziğiyle mesttiler.*** (N. Bucak 1994 s. 65).

O. **çigareto** ‘sigara’ < İt. ***cigaretto*** < Fr. ***cigarette*** a.m. Bu küçültme eki için b. ***alborata . Bir elinde ufak çigareto, diger elinde masadaki bukaldan bira doldurup içiyor idi.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 772).

EO. **çigid–** (okunuş kesin değil) ‘topallamak’ < ET. ***çökit-/çökün-*** ‘dizini bükmek’ Clauson 1972 s. 414 (?). ***Dėdi varuŋ ḳovuŋ tīz bu yigidi, | Ki bundan gide çigidi çigidi!*** (Meḥmed 1965 [1398] s. 244 no. 7904). ***Giderdi gördi çobān bi yigidi, | Yürürdi līkin aḳsayı çigidi.*** (a.e. s. 246 no. 7977).

çigzin–, b. ***çezgin-***.

çiğ/çiy I ‘pişmemiş’ < ET. ***çig*** a.m.’ ***Orda o avratlar cığı köfde yörerdular, bir tabaḳ sıḳdılar.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 159). ‘göz kamaştıran (aydınlık veya renk hakkında)’: ***İkindi güneşinin gözler alan çiy aydınlığı içinde bilmediği sokakları yabancı yabancı dolaşmıya mecbur oldu.*** (R.H. Karay 1940m s. 34). ***Onbeş, onaltı yaşlarında görünen, çiğ beyaz derili, çakır gözlü çocuk yarı yarıya ortaya çıktı.*** (İ. Tarus 1961 s. 216). ***Salıncaklarda minimini çocuklar bin türlü çiy renkte elbiseleriyle ağır ağır sallanıyorlardı.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 36). Mecazi mânada ‘talimsiz, acemi’ TS 911: ***Süleyman askerliğinde tabur aşçısıymış, Tabiî, onu çiğ’e çıkarmışlar.*** (F. Erdinç 1948h s. 70) (zarf) ***çiğ çiğ/çiy çiy*** ‘pişirmeden, tabiî halinde’: ***Duyarsa vallahi beni çiy çiy yer, ablacığımı da boşayıp sokağa atar.*** (S.M. Alus 1944 s. 59). ***çiğlik*** ‘görgüsüzlük’: ***Hemen yiyecek gibi göz dikmek çiğliktir.*** (S.M. Alus 1944 s. 158). ***çiğliğine*** ‘görgüsüzlükten, patavatsızlıktan’ (tabirin şekli için krş. ***körlüğüne***): ***Canım, ben fena demiyorum. Senin içinde kötülük yoktur, çiğliğine söylemiyorsun elbet. Ama ...*** (Tarık Dursun K. 1957r s. 53).

çiğ/çiy II ‘şebnem’, **çih** Meninski 1680 I, 1688 < ET. ***çig*** ‘nem, rutubet’. ***Salih orada kaskatı kesilmiş, kayığın omurgasına ellerini geçirmiş, sabaha kadar kaldı. Sabaha doğru üstüne çiğ yağmış.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 462). Krş. ***çıġ*** V.

çiğ III, b. ***çıġ***.

çiğde ‘hünnap (ağacı ve meyvesi)’ < ET. ***yigde*** a.m. Clauson 1972 s. 202; krş. ***iğde***, .

çiğdem/çiydem/çiğdene ‘bir çiçek ismi’ < ET. ***çigdem*** ‘bir çicek ismi’ Clauson 1972 s. 414. ***Ṣaru cigdem oldı yanaġuŋ güli. | Güneşüm uyaḳmaġa ṭutdı yolı.*** (Ferheng-nāme-i Saʿdī 1340/42 s. 78 no. 957). ***Papatyalar, ṣarı ṣarı açan çiğdeneler ...*** (Aḥmed Rāsim 1316ge s. 48).

çiğid/ciyit/çivit ‘pamuk tohumu’ DS 1250–51 < ET. ***çigit*** a.m. Clauson 1972 s. 414. ***/ğ/ /v/*** değişimi için b. ***avul . Vaḳtiyle buraları buġday, arpa, yulaf, çigid, toḫum almazdı. Eviŋ ṭaşlığına doldururduḳ, şundurmaya üst üste yığardıḳ.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 295). ‘çekirdek, tohum’: ***Benden selâm söyle, binanın altından bir avuç toprakla her ağaçtan bir ciğit versinler.*** (U. Günay 1975 s. 399). ***Çivitsiz meyva derler de, | E ġız, ġoynunda biter.*** (B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 132). ‘çok ufak, değersiz şey’: ***Ėle bir imza***

verejeksen-ki, bir kimsenin bir çiğidini aldıysa, seniy sinsileni keserem. (A. Caferoğlu 1942 s. 27).

çiğil çiğil, b. *cığıl cığıl*.

çiğin, b. *çeğin*.

çiğit, b. *çiğid*.

çiğne–, b. *çeyne–*.

çiğne–, b. *çiyne–*.

çiğnek, b. *çiynek* II.

çiğnem, b. *çiynem*.

çiğnemik, b. *çiynemik*.

AD. **çiğse–/çiğsi–** I/**çise–** 'ince ince yağmak (yağmur hakkında); çıy, kırığ düşmek, terlemeğe başlamak' DS 1211 < *çiğ/çiy* II + isim/sıfattan fiil yapan *-se/-si* genişlemesi, krş. *garipse–, susa–*. *Ḳatı ḳaraŋıyıdı, yaġmur daḫı çisedi.* (Ferec 855/1451 v. 73a). Krş. *çığsı–/çiğsi–*.

çiğsi- II, b. *çığsı–*.

çih, b. *çiğ*.

çihle 'bir balık cinsi' < Yun. *τσιχλα/τσικλα* (tsíḫla/tsíkla) a.m. D.J. Georgacas 1978 s. 134. Balık isimler için b. *akya* .

O. **çihre** 'çehre, yüz' < Fa. *çihra* a.m. *Ger çihre-i vaṣle gül saçasıŋ | Bī-şübhe çū men hezār olasıŋ.* (Ferec 855/1451 v. 204b).

O. **çihregüster ol–** 'yüz açmak, kendini göstermek' < Fa. *çihra* 'yüz' ve *-gustar* 'seren, teşhir eden'. *Gerekdür ki şāhid-i nuṣret u ẓafer ġuzāta niçe vech-ile çihre-güster ola.* (ʿĀlī 1982 [1581]II, 122).

O. **çihresay ol–** 'yüz sürmek, hizmet etmek' < Fa. *çihra* 'yüz' ve *-sāy* 'süren'. *Eben ʿan ceddin bāb-ı saʿādetlerine çihre-sāy olan bendegān-ı bāhirü l-iḫlāṣ ...* (ʿĀlī 1979 [1581] I, 158).

AD. **çihrit** 'çekirge' DS 1212 < Yun. (dial.) *τσιχριτες* (tşiḫrítes) a.m. Ch. Tzitzilis 1994 s. 199.

AD. **çik/cik** 'aşık kemiğinin çukur tarafı, bök tarafının karşısı' DS 1212 (*çik, cak, cık, cik, cike, çık)* < ET. *çik* a.m. Clauson 1972 s. 413; krş. Özb. *çikka* (UTIL 367), Kırg. *çik/çige* (K.K. Yudaḫin 1965 s. 862 ve 860); Moğ. *çoxı* (G.J. Ramstedt 1935 s. 8). [*çik* aşık ise yüzünün adı ise, bunun varyantı *cuk* (b. *cuk* II) daha çok aşığın düşme halini belirtiyor olabilir]. *Erkeklerin "çik yanı, tök yanı!" diye aşık attıkları bir gecenin sabahında köyün on bir iti mezarlıkta ölü bulundu.* (L. Tekin 1984 s. 42). Aşığın diğer yüzleri için b. *alçı* II ve *aşı* III, *bök/böke*, *döve* ve *tök*.

çikil, b. *çıkıl*.

çikita 'bir muz cinsi yahut bu isimde bir şirketin ithal ettiği ve sattığı muz' < İsp. *chiquita* 'küçük' (müennes), *Kivici, ananascı, Hindistan cevizci, çikitacı (maymun marka muz satanlar) ortalığı öyle dolduruyor ki, aralarında, kavun karpuzla şeftali ... gibi tepeleme meyveyle yüklü arabalar pek görünmüyor.* (A. Özyalçıner 1991 s. 96).

çiklet/ciklet/çıklet/jiklet 'bir çeşit sakız' < *jiklet* < Fr. *jiclet* a.m. (*/j/* > */c/*) için b. *abajur/abajör* . *Çikleti bu memlekete ilk önce ben getirdim. Amerikan ekzantrik danslarını bütün İstanbula ben öğrettim.* (C.F. Başkut 1956 s. 45). *Kaykılmış koltuğunda bir kız | Çiğner ciklet.* (B. Necatigil 1956 s. 71). *Her acıyı ciklet çiğneyerek karşılayan ve bir omuz silkmesiyle geçiştiren kızlardan biri olmuştu sonunda.* (M. Mungan 1999 s. 12).

AD. **çikli/çıklı** 'çember (çocuk oyuncağı); simit' DS 1170, 1212 < Yun. *κυκλιον* (kyklíon) 'halka' Ch. Tzitzilis 1987g no. 278. */k/ /ç/* için b. *Çankırı* .

çikolata b.m. (kakao tatlısı) < *çokolata*. *On paraya göbek atan bir Zencī Ġarbda "Çiḳolata" gibi ṭatlı bir bir ʿunvānla biylerce lira ḳazanır.* (H.R. Gürpınar 1336k s. 54). *Bisküi ve çikolata tabağını çıkardım.* (M. Balaban 1959 s. 66).

çil I 'yüzde olan kahverengi benek' < ET. *çil* 'deride bir darbeden husule gelen çürük, bere' Clauson 1972 s. 417. *"Nasıl adam idi bilür misin?" — "Şöyle bir çil yüzlü adam idi.* (Ş. Elçin 1977–78 s. 208).

çil II 'alaca renkli, benekli' TS 919–920 < *çil* I, G. Doerfer 1975 IV, no. 2026. *[Ḳaplumbağa] çil yumurtalarını bırakmıştı çukurun içine.* (F. Baykurt 1967k s. 193).

çil III 'eti için avlanan bir kuş, bir cins keklik' TS 919 < belki benekleri için *çil* I'den, krş. Clauson 1972 s. 417. *Şöyle ḳorḳar başın gören cāhil, | Nite-kim bāzdan bir alay çil.* (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 138). *Oldı çil yavrusı gibi tār-u-mār | Ḥayl-i cerrār ėrdi dėyine Fireng.* (İbn Kemal 1957 s. 248).

çil IV 'parlak (bilhassa tedavüle çıkan yeni basılan paralar için kullanılırdı: *çil akçe, çil altın*)' < *çil* II ? *İlk anda dikkatimi çeken şey, Hacerin gelin tacını andıran başlığı oldu. Bu başlık türlü püllar ve çil boncuklarla süslüydü.* (F. Erdinç 1955 s. 34).

AD. **çil** V 'topraktan yeni çıkan bitki, ekin' DS 1212–13 < Erm. *cil* a.m. M. Ohannessian 1925 s. 389. Krş. *çillen–*.

AD. **çilar/çalar** 'köpek balığına benzeyen bir çeşit balık' DS 1049, 1213 < Yun. **σκυλλαριον* (*skyllárion) Ch. Tzitzilis 1987g no. 481. */ky/ /ç/* için b. *Çankırı* .

çilbir, b. *cılbır*.

çilbur, b. *çılbır* II.

çilçil 'ışıldayan, alacalı, bol (para)' < *çil* IV (mâna yoğunlaşması için yapılmış *çil* kelimesinin tekrarlanması): *İçi de bir kaç saat evvel annemle halamdan aldığım çilçil sekizliklerle doluvermişti.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 31–32).

çile I 'dervişlerin kapanıp yarı aç yarı tok ibadetle geçirdiği kırk gün' < Fa. *çilla/çila* a.m. [*çihal/çihil* 'kırk']. *Ne dėdi işitdüŋ-mi ol kelleyi | Çıḳarur-iken*

zāhide cilleyi? (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340–42 s. 14 no. 178). *Herkes budala mı? 1 Mayıs günü loş, kasvetli yere kapanıp çile çıkarır m*ı? (S.M. Alus 1933p s. 7). ‘uzun süren eziyet, bitmek bilmiyen zahmet’: *Şimdi otomobilde, trende bile hissedilen bu sıkıntı o zamanlar atta ve arabada daha şiddetle duyulur, yolculukta göz ve gönül mütemadiyen çile doldururdu.* (R.H. Karay 1940g s. 123).

çile II, < *çile* I yalnız bazı tabirlerde: *çileden çık-* ‘çığırından çıkmak’ < ekseriya *çile* I ile izah edilir (çileden çıkan kimse çok sabırsız veya sinirli olurmuş), fakat bu izah mukni değildir; acaba kelimenin başka bir mânası (*çile* III ya da *çile* IV (*çille*) ‘yay kirişi’) mı kasdediliyor? *Artık ittifak-ı ârâ ile karar verilmişti: Lûtfiyi, yüzü gözü açılmadan, bir ân evvel evlendirmek; çileden çıkmadan eve bağlamak; aynı zamanda mürüvvetini de görmek.* (S.M. Alus 1934 s. 41). ‘sarhoş olmak’: *İçti, içti, çileden çıktı.* (S.M. Alus 1944 s. 183). ‘edepsizliğe başlamak’: *Arabacıları bile çileden çıkmış, o da boyuna duduya ışmarda.* (S.M. Alus 1933p s. 161). ‘delirmek’: *Baksana adamcağızın haline: Kırk yıllık sakalını bile kazıttı. Vallahi çileden çıktı; billahi zırdeli, morkerraki oldu!* (S.M. Alus 1934 s. 276). *çileden çıkar-* ‘birisini çığırından çıkarmak’: *İstanbul bul Nelerin gözünü açmamış, Neleri çileden çıkarmamış?* (S.M. Alus 1944 s. 175).

çile III ‘iplik kangalı’ < *çille*. *Boyuna deniz kıyısına gidiyordum. Günlerce, dağılan ipek çileleri gibi okşayan, insanı incitmeyen kumlarda yürüdüm.* (A. Kutlu 1995 s. 95).

AD. **çile** IV ‘genişlik, en’ DS 1214 < *çille*.

AD. **çile** V ‘sağlık, şişmanlık (hayvanlar hakkında)’ DS 1214 < *çile* I (hayvanların besiye konulduğu müddet dervişlerin çilesine benzetilir). *çileli* ‘besili’ DS 1215: *Paşanın atını getirdiler. Ġarını sepet gimi çileli.* (A. Caferoğlu 1945 s. 137).

çile VI, b. *çille*.

çile– ‘(yağmur) çiselemek’ < ET. **çigle-* [*cig* ‘nemli, yaş’ Clauson 1972 s. 413, + sıfattan fiil yapan *-le-* genişlemesi]. *Yağmur çilese de çilemese de, Hilde, Seine kıyısındaki ulu ağaçların altında dolaşmakta.* (A. İlhan 1957z s. 163).

O. **çilehane/çillehane** ‘dervişlerin çile için kapandığı oda’ < Fa. *çilla-ḫāna* a.m., b. *abdesthane/apteshane* . .

çilek b.m. (maruf meyve) < *çigelek* vs. şekillerde Tk. dillerinde yaygın (G. Doerfer 1967 III, no. 1110, M. Räsänen 1969 s. 202). *Arnavutköy çilek tarlasıydı o zamanlar.* (N. Güngör 1992 s. 93). *Çileği avuçla yiyişim gazetelerin birinci sayfasına çıktı.* (M. İzgü 1992 s. 214).

çilekeş ‘her zaman çile çeken’ < *çile* + Fa. *kaş* ‘çeken’, b. *abkeş* . *Bu gelinler, bu çilekeş analar ki her kıtlıktan, her kuraktan, askerlikten sonra milleti yeni baştan fışkırtıyorlar.* (F. Baykurt 1967k s. 358). *Sonra bir gün, çilekeş değneğine tutunarak, düştü yollara.* (N. Bucak 1994 s. 88).

AD. **çilganat** ‘yüz liralık banknot’ < *çil* ‘parlak’ ve *ganat* ‘kanat’; bu tesmiyenin sebebini anlamak için o senelerin yüzliralıklarının görünüşünü araştırmak lâzım. *Beş tane çilganat gider bu işe. Aşşa gurtarmaz. Beş tane, hemi de bütün.* (F. Baykurt 1961ı s. 121).

AD. **çilik** I ‘at eğerinin altına konulan keçe’ DS 1218 < Yun. *κιλικιον* (kilíkion) ‘Kilikya keçi kılından yapılmış kaba bir dokuma’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 207. */k/ /ç/* için b. *Çankırı* .

AD. **çilik** II ‘dişilik organı’ DS 1218 < Erm. *dzilig* < EErm. *tsilik* ‘bızır, klitoris’ M. Ohannessian 1925 s. 390, R. Dankoff 1995 no. 299.

çilingir ‘anahtarcı’, **çilinger/çilingir** Meninski 1680 I, 1642 < Fa. *çilingar* a.m. [*çilin* ?? + *-gar* ‘yapan’, b. *aferidegâr* . *O gün bizim komşu çilingirin Ziya ile sıpayı yine Rum mezarlığına doğru götürürken alay etmek istemişti bizimle.* (M. Özay 1957 s. 61). *çilingir sofrası* ‘1. A leather wallet that opens out to serve as a table. 2. A very frugal repast.’ Redhouse 1890 s. 729, ‘improvisierter Rakı–Tisch’ F. Steinherr 1932 s. 185: *Şehrî efendi çilingir sofrasının kurulduğu kameriyede iskemlesine oturmuş, rakı şişelerini burnuna yaklaştırıp kokluyordu.* (S.M. Alus 1933k s. 11).

AD. **çilkim** ‘küçük üzüm salkımı’ DS 1218–19 < *cıngıl* a.m. (veya onun bir varyantı) ile *salkım* karışması. Bu birleşik kelimede varolan krasis durumu için b. *acabola/acabula* . *Üzüm verin çocuklara! Birer çilkim üzüm verin!* (F. Baykurt 1967k s. 40).

çilki, b. *çulki*.

O. **çille** ‘bez veya kumaş ölçüsü’ < Barkan 1943 [16yy.] s. 303’e göre kelimenin yazılışı *ç[i]hle*’dir, yâni Fa. *çihil* ‘kırk’ ile alâkalı olmalı. Bugünkü Fa. *çéllé* dokumacılıktaki ‘atkı’ ipliğidir H.E. Wulff 1966 s. 340. Asıl mânası *çilla* ‘yay kirişi’. Fakat ʿĀlīʾde ve Barkan’ın neşrettiği kanunda iplik değil, kumaş ölçüsüdür. *Ve Nemçe cānibinden gelen yüz cile (Cihle) iskarlaṭdan ki elli endāze ola. iki yüz akça gümrük alına.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 303, Kānūn–nāme–i Budun ve Esterġon, 1570). *Ke-ẓālik çuḳa aṣnāfınuŋ daḫı yüz çillesi istiʿmāli selāṭīnden başlanub ümerāda nihāyet bula.* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 201). ‘dokuma tezgâhındaki tarağın boy ölçüsü’: *Onüç çile ṭaraḳ.* (M. Kütükoğlu 1983 s. 212). Krş. *çile* I ve *çile* III.

çillehane, b. *çilehane*.

AD. **çillen–** ‘yeşermek, çimlenmek’ DS 1219, K. Emiroğlu 1989 s. 70–71. < *çil* V + isimden birşey ile donanmak mânasında fiil yapan *-len-* genişlemesi, b. *abaplan-* . *Yaz geldi şükür, bak. yine çillendi höyükler.* (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 21).

AD. **çilli** 'hapishane' DS 1219 < Yun. *κελλι* (kellí) a.m. < Lât. *cella.* 'hücre' Ch. Tzitzilis 1994 s. 202.

çilpirti, b. *cilpirti.*

AD. **çilte** 'şilte, minder' DS 1221 < *şilte* kelimesinin varyantı Ch. Tzitzilis 1987g no. 441. Mâna bakımından daha az uygun başka bir ihtimal: Fa. *çilta* 'a thick doubled coat for soldiers; a coat of mail' F. Steingass 1930 s. 898 [*çil* < *çihil* 'forty' ve *tah* 'kat'].

AD. **çiltik** 'düşmüş kadın' DS 1221 < Erm. *çlt'ig* 'gueuse' M. Ohannessian 1925 s. 763, R. Dankoff 1995 no. 639.

AD. **çiltiyan/çeltiyan** 'şalvar' DS 1220, Meninski 1680 I, 1639 < *çintiyan* kelimesinin varyantları. *Uçkurın çözüb fora çeltiyān eyledi.* (P.N. Boratav 1995 s. 162).

çim I 'çayırı teşkil eden basit yeşil ot' < ET. *çim* veya *çım* a.m. Clauson 1972 s. 421. Kelime ile yakın alâkası olduğu kabul edilen, fakat bu alâkanın mahiyetinin henüz tam olarak aydınlatılmamış olan *çimen* kelimesine bakınız. *Şimdiki bu kurak, çatlak yaylalar vaktiyle ... bağlar, bahçeler, çimler, çiçeklerle süslü idi.* (Mahmud Yesari 1930 s. 13). AD. *çim çayır* 'çayır çimen': *Öyle diyor ama davarı devin götürme dediği aksi yoldan götürüyor. Bakıyor ki çim çayır herkes zevkte. Çobanlar değnek saklamaca oynuyorlar.* (U. Günay 1975 s. 371).

çim II 'toprağın katılaşmış üst tabakası' < *çim* I. *Toprağı oyup sürünerek gireyim deye düşündüm. Emme toprak çim tutmuş. Oyulacak gibi değil.* (F. Baykurt 1967a 294). (sıfat) 'katı. sert': *Ve Ḳanija üç ḳat: bir ḳat çim ṭoprak; yuvalaḳlar kār ėtmezdi.* ('Abdülḳādir 1054 v. 135b).

çim III 'pastırmanın üzerine sürünen çemen' < *çemen* ile *çimen* kelimelerinin ses ve mâna yakınlığına dayanan karışma. *Çimli, sarmısaklı pastırmanın kokusu burnumuzun direğini kırıyordu.* (F.C. Göktulga 1943 s. 47).

AD. **çim–** 'suya bütün vücuduyla girip çıkmak' DS 1224–25, TS 921, R. Dankoff 1991 s. 27, Meninski 1680 I, 1654 < ET. *çom–/çöm–* a.m. Clauson 1972 s. 422. *Bu kumsallar yazın ne iyi olur. Hanımlar, efendiler çıkar. Çocuklar denizde çimerler.* (Aka Gündüz 1940 s. 210).

çima, b. *çıma.*

O. **çimazi çoha** 'bir çeşit kumaş' Meninski 1680 I, 1647 < ?? Meninski'nin verdiği Almanca isimler *Kremesin*, *Tschamasin* Tk.'den geçmedir, birinci *kırmızı*'dan, ikincisi *çimazi*'den. Başka mehazlarda bulunamadı.

çimbalo, b. *çembalo.*

AD. **çimbile–** 'ucu sivri değnekle hayvan dürtmek' DS 1221 < Yun. *τσιμπω* (tsímbō) a.m. Ch. Tzitzilis 1987b s. 107.

çimçiş–, b. *çımgış–.*

AD **çimdi–** 'çimdiklemek' DS 1222, TS 921 < krş. Mo. *çimçi–* a.m. M. Räsänen 1969 s. 108.

çimdik b.m. < *çimdi–* + fiilden nomen actionis yapan *–k* eki, krş. *cimcik. Çocukluğumda beni yakaladığın zaman ya bir yumruk vurur, ya bir çimdik atardın.* (C.F. Başkut 1956 s. 141). *çimdikle–* 'birisinin etini canını acıtacak şekilde parmaklarla sıkıştırmak': *Onlar bizim eteklerimizi kaldırıyorlar, mememizi görmek istiyorlar, çimdikliyorlar.* (D. Asena 1987 s. 15)

AD. **çimdin–** 'isteksizce yemek yemek, azar azar ve acelesizce birşeyler yemek' DS 1222 < *çimlen–* fiilinin varyantı. /l/ > /d/ değişimi için krş. *kütürde–, patırda–.* Reflexivum hali yapan *–(ı)n–* için b. *acın–* II . *Bataklıkta çimdinen bir kaç balıkçıl kanat çırpıp havalandı.* (F. Baykurt 1961k s. 95).

AD. **çimdir–** I 'yıkamak' DS 1222 < *çim–* fiilinin causativum hali, b. *acıkdur– . Çocuklular, beşiktekileri emzirirdi. Daha büyükler çişe tutulur, bir maşrapa suyla kıçları çimdirilirdi.* (Reşat Enis 1944 s. 181).

çimdir– II 'çimdiklemek' < *çimdi–* fiilinin varyantı (belki BSTT'de kökü *–di* ile fiilerin alışılmamış olduğundan). *Kolumu çimdirdi Edip. "Yapma lan leblebici, çürüteceksin!" dedim.* (M. Buyrukçu 1982 s. 82). *Polis kolundan çimdire çimdire çekiyordu.* (O.N. Atmaca 1950 s. 12).

AD. **çime** 'balık yavrusu' DS 1223, R. Dankoff 1991 s. 27 < ??.

çimen 'çayır, mera' < ya Fa. *çemen*'in varyantı, yahut ET. *çimgen* a.m. Clauson 1972 s. 423, fakat Fa. kelimenin Tk.'den eski bir alınma, ET. kelimenin de bir İran dilinden eski bir alınma olduğu düşünülmüştür; krş. *çemen* II. *Çicekler açmışlardı. Çimenler diz boyuydu.* (Yaşar Kemal 1976 s. 369).

(Halk dili) **çimendifer** 'demir yolu' < Fr. *chemin de fer* a.m. [*chemin* 'yol', *d'* harf–i tarif, *fer* 'demir']. Kelime başındaki /ş/ /ç/ gelişmesi için b. *çakal* . Halk etimolojisi ile husule gelmiş, b. *atlu karaca* . *Her aybaşı yolcu edildiklerinde çimendiferle dört saatte su başına, dokuz saatte de yaya olarak köyüne varıyordu.* (Umran Nazif 1948y s. 60).

çimenî 'canlı bir yeşil renkte' < *çimen* + isimden renk sıfatı yapan *–î* eki, b. *altunî* . *Bu saf, muhterem kadın, kınalı saçlarının üzerine kundakladığı çimenî tırtıl oyalı şarabî yemenisiyle ... hâlâ gözümün önündedir.* (H.R. Gürpınar 1938 s. 7).

çimento b.m. (inşaat malzemesi) < İt. *cimento* a.m. G. Meyer 1893 s. 35. *Taşlar kırıldı. Kum, kireç, tahta, saman, çimento taşındı.* (A. Özakın 1989 s. 75).

AD. **çimidi** 'beyin' DS1223 < Yun. *σιμιδια* (simiḍía) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 472, 1994 s. 205. /ş/ /ç/ için b. *çekeleve* .

AD. **çimilde–/çimile–** 'fısıldamak' DS 1223 < ses taklidi fiillerden, ses taklidi kelimelerde /l/ veya /r/

olan son ünsüzden sonra *-la-* yerine *-da-* fiil genişlemesi, b. ***alda-*** . ***Ġulāna bi şeyler çimilemiş.*** (A. Caferoğlu 1943 s. 84).

çimla, b. ***cimla***.

AD. **çimle-/çimne-** 'otlamak (koyunlar hakkında)' DS 1225 < ***çim*** I + isimden fiil yapan *-le-* genişlemesi (ikinci varyantta assimilation vardır).

çimlen- 'azar azar yemek' < ***çimle-*** fiilinin mediale-reflexivum hali (b. ***acın- II***). Bu, koyun otları (çimleri) teker teker çekip yer, nasıl ki şu "Ustura" bilmecesindeki koyun: ***Bir tepede çim çim otlar.*** (N. Güngör – İ. Ozanoğlu 1939 s. 73). ***Arkadaşlarla biraz öteberi çimlendik; yemek yemiyeceğim!*** (S.M. Alus 1934 s. 197). 'gizlice bir yiyeceğin tadına bakmak': ***Usta bizden pisboğazdır. O muṭlaḳ buradan bir ḳaç ḳırıntı çimlenmiştir. Görmüş gibi bilirim, ḍuramaz.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 99).

AD. **çimpon** 'piston, suyu fışkırtan aygıt' DS 1225 < Yun. ***ζαμπουνα*** (zampúna) < İt. ***sampogna*** 'gayda, düdük' Ch. Tzitzilis 1987g no. 129.

çimren–, b. ***çemren-***.

çimşir 'bir ağaç çeşidi < ***şimşir*** kelimesinin dissimilation'lu varyantı; Kelime başındaki /ş/ /ç/ gelişmesi için b. ***çakal*** . ***Beyāż çimşīrden saḳal ṭarağı.*** (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 212).

AD. **çin** I 'omuz' DS 1225 < ***çeğin/çiğin*** kelimesinin varyantı. ***Keçel tokmağı çinine ali, yola düşi.*** (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 174).

AD. **çin** II 'doğru, hakikî, tam' TS 922 < ET. ***çiŋ*** a.m. Clauson 1972 s. 242. ***çin akşam*** 'tam akşam vakti' DS 1226. ***çin sabah/çin seher*** 'hakikî tan (krş. ***subḥ-i sadık***); sabah erkenden' DS 1230, TS 923, Meninski 1680 I, 1699: ***Leşker-i Çīn-i Ḫiṭā milket-i Rūmı ḍutalar, I Çin seḥer bu şeb-i zülfeynin amuŋçün ṭaramaz.*** (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 63). Krş. ***çınak/çınaḫ*** II, ***çınayaz***.

çin III, b. ***çın***.

Çin 'Doğu Asyadaki memleket ve devlet' < Fa. ***Çīn*** a.m. < Çin. ***Çin*** 'en eski Çin'de bir hanedan ismi'. ***Ḳaçub Behrām-ı Çübīn Çīne vardı.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 377 no. 2477). ***Gece yarısından sonra biri mütemadiyen telefonla arıyor. Açıyorum, kimse yok. Çin işkencesi gibi.*** (T. Özakman 1955 s. 48).

çinakop/çinekop 'lüfer balığının küçüğü' < Yun. ***τσινοκοπος*** (*tşinokópos) [***τσενες*** (tşenès) < Tk. çene ve ***κοπτω*** (kóptō) 'kesmek'] Ch. Tzitzilis 1987g no. 548, fakat b. K. Karapotosoğlu 1999 no. 64. ***Tezgâhlarda cıvıl cıvıl çinekoplar oynaşıyor.*** (N. Güngör 1992 s. 89).

çincebin, b. ***çinicebin***.

AD. **çinçe parmak** 'serçe parmak' DS 1226 < ***çinçe*** 'serçe' DS 1226 ve ***parmak***. ***Daha geriden esnaf, ırgat, orta halk, halay çeker gibi birbirlerinin çinçe parmaklarından tutarak güle oynıya yürüyordu.*** (Reşat Enis 1944 s. 291).

AD. **çindik/çındik** 'küçük mikdar' DS 1227 < ***çimdik*** kelimesinin varyantı. ***bir çındik*** 'azıcık': ***Oğlan bir çındik yemiş, geri kalanını orda buraḫmış.*** (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 171).

AD. **çinedur** 'iri gözlü kalbur' DS 1227 < Biz.Yun. ***σινιατηριον*** (sinyatírion) a.m. Ch. Tzitzilis 1987b s. 107.

çinekop, b. ***çinakop***.

çinerarya/çineralya 'bir bitki, Cineraria maritima' < İt. ***cineraria*** a.m. G. Meyer 1893 s. 29. İt.'dan gelen *-ya* eki için b. ***ablatya*** .

çineya, b. ***cineya***.

AD. **Çingan/Cingan/Çingen/Cingen** 'Çingene' DS 978–979, K. Emiroğlu 1989 s. 71. < Yun. ***Τσιγγα'νος*** (Tsingános) < Biz.Yun. ***Ατσι'γγανος*** (Atsinganos) a.m. < ***Αθι'γγανος*** (Aṯínganos) (kabile adı) N.P. Andriotis 1983 s. 43, E. Kriaras 1973 III, 324–325. ***Çingen kısmı mümkünü yok, yorulmaz, nefesi kesilmez.*** (Kemal Tahir 1955s s. 108). ***Cingenner hemen ġızı vėrip altunu alıp gideller.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 27).

O. **Çingane/Çingene** b.m. (Hindistan asıllı göçebe halk) < Yun. ***τσιγγανοι*** (Tsingáni) [***Tsingános'un*** çoğulu, b. ***Çingen***]. ***Lisānları başḳa dildür. 'Arab ṭāyifesi ol dilden aŋlamaz. Çingen miṣālinde söylerler.*** (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 665). ***İstanbul ve Edirne ve sāyir Rumeli Müsülmān Çingāneleri her ḫāne ve her mücerredden yigirmi ikişer akça resim vėrürler.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 249).

Çingen, b. ***Çingan***.

çingene 'cimri' < ***Çingene***. ***Kâmil beyin dört aylık ev kirasını vermek mecburi. Vermesek çingene herif hem ağzını açacak, hem de eşyaları salıvermiyecek.*** (S.M. Alus 1933p s. 129).

çingi, b. ***cingi***.

çingi, b. ***çınkı***.

çingil, b. ***çıngıl***.

AD. **çingil/cingil** 'ağaç veya dağ doruğu' DS 1228 < ?? ***Sizleri, köyümü anımsadıkça, yüreğimin cingil doruğu sızlıyordu.*** (M. Başaran 1992 s. 31).

O. **Çini** 'Çin'e ait, Çin mamulâtı, Çin usulü' < Fa. ***Çīnī*** a.m. Fa. isimden sıfat yapan *-ī* eki için b. ***âbî*** . ***Bir ḳaṣar var ḳapusı Çiynī pulāddan muravvaḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 55a).

çini I b.m. (sırlı seramik mamulâtı, porselen; sırlı levha) < Fa. ***çīnī*** a.m. < ***Çini***. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kağıt*** . AD. 'kulplu çömlek': ***Ābında ve ḫōş-ābında iznīḳī bardaḳlar-ile anlara muʿādil cīnīler ola.*** (ʿĀlī 1587 v. 134b). ***Yağ toplamış, bir ufak çiniye koymuş, bir serikle ağzını kapatmış, çininin kulplarına kuvvetli bir ip***

bağlamış, eline almış, yola çıkmış. (U. Günay 1975 s. 285). **çini mürekkebi** 'koyu siyah mürekkep': ***Gökyüzünü kızıl bir aydınlık kaplamıştı, kızıllığın içine çinimürekkebi gibi dalga dalga yayılan bir gece başlıyordu.*** (A. Altan 1985 s. 145).

AD. **çini** II 'açık mavi' DS 1228, Meninski 1680 I, < **çini** I (Fa. isimden sıfat yapan **-ī** eki için b. **âbî**). ***Buyurdı ḳarayu günde debīre | Ki ḳara müşkile çīnī ḥarīre | Yaza Ḫāḳān-ı Çīn özine biti.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 378 no. 2487–88).

O. **çinicebin/çincebin** 'çatık kaşlar, sert bakış' < Fa. **çīn** 'kırışık, alın çizgisi' ve **cebin** III. ***Sen baya çīn-i cebīn gösterirseŋ şoŋra peşīmān olursun.*** (H.R. Gürpınar 1927m s. 282). ***Bu buluşmadan, muhatabınızın zannettiği kadar sizin memnun olmadığınızı, ne kadar çin cebin göstererek kendisine işraba uğraşırsanız karşınızdaki anlamaz.*** (H.R. Gürpınar 1934 s. 6).

RD. **çinka** 'tabak, kâse' < **çini** I + Sl. küçültme eki olan **-ka**, b. ***ayka*** . ***Yemezden önce kediye vermiş. Kedi hemen ölmüş. Çucuk çinkayı yumurtasiyle alıp kıra atmış.*** (Rodop Türk halk masalları 1963 s. 13).

O. **çinkçink** 'eskiden hesap işlerinde kullanılmak için kıymetsiz madenden yapılan marka' Meninski 1680 I, 1664 < ses taklidi kelimelerden. Başka kaynaklarda bulunamadı.

AD. **çinke/çinko** I 'sağlam, sert (taş hakkında)' DS 1229 < ?? ***Tulumbanın önündeki taş tekne ta eskilerden kalmıştı, çinke taştandı, mavi damarlıydı.*** (Yaşar Kemal 1993h s. 75). ***Az ötede mavi çinko taşından, yarıyarıya toprağa gömülmüş, büyüklerin mezar olduğunu söylediği taş duruyordu.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 162).

çinko II b.m. (bir maden) < İt. **zinco** < Alm. **Zink** a.m. G. Meyer 1893 s. 36. ***İçeriden görünüşü güzeldi mor salkımların sardığı balkonun. Oysa taban tahtaları çökmüş, kenar çinkoları çürüyeli çok olmuştu.*** (Peride Celal 1991 s. 141).

çinko III 'tombalada bir satırın numaralarını doldurmakla erişilen kazanç' < İt. **cinque** 'beş'. ***Sokarım elimi bu torbaya, çekerim 77 numarayı, çinko, 19 numarayı, tombala!*** (S.F. Abasıyanık 1950m s. 79).

çint-, b. **çent-**.

çintili, b. **çintli**.

O. **çintir-** 'gözden geçirerek dikkatle muayene etmek' TS 924, Meninski 1680 III, 6028 < ?? Krş. Tkm. **çintge-**.

AD. **çintiyan** 'içi astarlı kadın donu, şalvar' DS 1230, TS 924, G. Molino 1641 (**calzoni** ve **spada** altında). Meninski 1680 I, 1639 < ?? Meninski **çiltiyan** şeklini de veriyor. Ar. lugatlerde **cintiyān** ve **şintiyān** 'pantalon de soie et coton, de mousseline' R. Dozy 1927 I, 223 ve 790. ***Borlu boğasısınuŋ heft renginden üçi bir kesim boyı 1,5 ẕirā', bir ṭarafı çifte tegel, bir ṭarafı yalın ḳat çintiyan*** (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 134). Krş. **çiltiyan/çeltiyan.**

çintli/çintili 'ateşte kızartılmış taze, sütlü mısır' DS 1230 < Gürc. **çqintli** a.m. V. Cangidze 1983 s. 87.

AD. **çip** 'göbek' DS 1231 < Gürc. **çipi** a.m. V. Cangidze 1984 s. 49.

çipa I/**çıpa** 'iki kollu gemi demiri' < **çipo** ile **çapa** II kelimelerinin karıştırılması (krasis için b. **acabola/acabula**) . ***Namnam rüzgârı gelmeden balığa çıkalım, dedi Feridun. Tekneyi çözüp çipayı aldım.*** (F. Otyam 1957 s. 65). '(bahriyenin sembolü olan) iki kollu gemi demiri resmi': ***Kenarına ne güzel manzaralar çizilmiş halat arabasının! ... iki ay çiçeği, bir kuzu, bir çıpa, bir derede yıkanan ördekler ...*** (S.F. Abasıyanık 1952h s. 78).

AD. **çipa** II 'arı iğnesi' DS 1231 < Sl. (Rus., Bulg.) **şip** 'diken, böcek iğnesi'.

çipa III, b. **çipo**.

AD. **çipar/çıpar** 'biçim, şekil' DS 1183, 1231 < Yun. **τυπαρι/κυπαρι** (tipári/kipári) 'kalıp' Ch. Tzitzilis 1987g no. 550. **/k/ /ç/** için b. **Çankırı** .

çipçiğ 'tamamen çiğ' < **çiğ** + kuvvetlendirici öntakı (ilk hecenin tekrarı + **/p/** tezat ünsüzü). ***Uzak uzak dağlarda büyük ışıldaklar çipçiğ aydınlanıyor.*** (A. İlhan 1957z s. 273).

çipçirkin 'çok çirkin' < **çirkin** + reduplication + **/p/** tezat ünsüzü, b. apak . ***Cicim Ali! çipçirkin olmasaydın, yanımdaki sarı kızı sana alırdım.*** (Aka Gündüz 1930 s. 21).

AD. **çipik**, b. **çibik**.

çipil 'ağrılı ve kirpiksiz (göz)' < ?? Kelimeye yakın olan birkaç Erm. ve Gürc. kelime için b. U. Bläsing 1992 no. 23. ***Zayıf, kupkuru, sıska bir kadın çipil gözlerine kuyruklu sürmeler çekmiş, kaşını rastıklamış, suratını gaz boyaması ile boyamıştı.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 22). 'kör gibi yanan (lamba)': ***Karşı kıyıda ışıklar seyrekleşmişti. Kalan ışıklar da çipil çipildi.*** (T. Yücel 1958 s. 108). 'loş, alaca karanlık': ***Bir çipil akşamüstü.*** (S.F. Abasıyanık 1951h s. 50).

çipo/çipa/çıpa (gemici dili) 'gemi demirinin kollarına amut olan çubuk' L. Gürçay 1943 s. 108 < İt. **ceppo** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 191. 'gemi demiri': ***Tekneyi çözüp çipayı aldım. Biraz açıldıktan sonra motorun ipini çektim.*** (F. Otyam 1957 s. 65). 'Bahriye sembolü olarak şematik gemi demiri resmi': ***Kenarına ne güzel manzaralar çizilmiş halat arabasının! ... bir kuzu, bir çıpa, bir derede yıkanan ördekler.*** (S.F. Abasıyanık 1952h s. 78).

çipura/çupra 'bir cins balık' < Yun. **τσιπουρα** (tsipúra) < EYun. **'ιππουρος** (híppouros) a.m. [**'ιππος** (híppos) 'at' ve **ουρα** (ourá) 'kuyruk]' D.J. Georgacas 1978 s. 134 no. 146. ***Söz verdim, balığa çıkıcam, koca koca çipura, kopes ... öğlene yeriz.*** (Y. Yazıcı 1990 s. 99).

çipuri/çıpra/cibre 'sıkılıp suyu alınan üzüm ve başka meyvaların posası' DS 1184, 1234, Meninski 1680

I, 1577 < Yun. *τσιπουρα* (tsípura) (çoğul) a.m. A. Tietze 1955 no. 274; M. Vasmer'e göre kelime aslında bir Türk dilinden alınmıştır (b. N.P. Andriotis 1983 s. 382 ve daha mufassal BER 1971 I, 362). ***Okka okka buğdayları getirip üzüm deye cibreye değişiyorsunuz.*** (F. Baykurt 1967k s. 49). Mecazi mânada 'çok dövmek': ***Aldılar komutanı aşağıya ve cibresini çıkarmağa başladılar. "Vurun!"*** (F. Erdinç 1955 s. 91). Krş. ***pestilini çıkar-.***

AD. **çir** I 'kaynamamış sütün kaymağı' DS 1234 < ?? (Fa. ***şīr*** 'süt' coğrafi sebepten düşünülemez). Belki bu kelimeden: ***çir gibi*** 'iyi çalışan, sağlam (silâh hakkında)' A. Püsküllüoğlu 1974 s. 28, Yaşar Kemal'in bir cümlesine dayanarak. ***Adamı çir gibi yirler.*** (Orhan Kemal 1952m s. 122). Bütün bunlar kesin değildir.

AD. **çir** II/**çiri** 'meyve kurusu' DS 1234, 1235 < Ch. Tzitzilis 1987g no. 520'ye göre Yun. (Karadeniz dial.) *τζειριν* (tzírin) a.m.'dan (A.A. Papadopoulos 1958 II, 387. Papadopoulos 'yabancı kelime' diyor, fakat Ch. Tzitzilis onun *τζειρωνω* (tziróno) (< EYun. *σειριοω* (seirióō)'dan geldiğini ve Yun. asıllı olduğunu muhtemel görüyor. Kelimenin yayılmış olması aslının tesbitini güçleştiriyor: Erm. ***ç'ir*** M. Ohannessian 1925 s. 763, R. Dankoff 1995 no. 592, Gürc. ***çiri***, E. Cherkesi 1950 s. 247. ***Çağalanın çiri mi olur? Bergeler oluyu.*** (A. Caferoğlu 1944 s. 96).

O. **çirâğ/çırak** 'lamba, kandil' TS 903–904 < Fa. ***çirāg*** a.m., krş. ***çerāğ. Çirāġ yandurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 111b). ***Dökilürse altundan anda uvaḳ | Be-cidisteyeler ḍutuban çıraḳ.*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340/42 s. 55 no. 674).

çirahta, b. ***cırıkta.***

çirçe, b. ***çiçe.***

AD. **çirçitlem** 'ehemmiyetsiz, ufaktefek (?)' ***çitlim*** 'küçük üzüm salkımı' DS 1246 + reduplication + /r/ tezat ünsüzü, b. apak , fakat ***çitlim/çitlem*** diye bir sıfat bulamadık. ***Köylük yerinde gomşuluk deye bir şey vardır. Çirçitlem bir şey olmayla hemen mahkemeye goşulmaz.*** (F. Baykurt 1961ı s. 124).

AD. **çirdek** 'toprak testi' DS 1234 < ?? ***Evelden de çirdeḫler varmış. Bu ġız da yay oḫ atirkan gidir nenenin çirdegine degir. Nenenin çirdegini delir ġirir.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 374).

çireşne, b. ***çereşme.***

çiri, b. ***çir.***

AD. **çiriş** I 'dağ pırasası, Allium vineale' DS 1235, I. Hauenschild 1989 no. 61 veya Hauenschild'e göre 'Eremurus spectabilis', I. Hauenschild 1989 no. 469 < Erm. ***çreç*** a.m. ***Dağlar çiriş kokar güzün.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 12). Az. Türkçesi'nde: ***Yaz yänicä girmişdi ... Märävçä, Dağdagäzär, käkev, çiriş, ḫinçilovuz çıḫmışdı.*** (Ġaçaġ Näbi 1961 s. 188). ***çiriş otu*** 'bir çiçeğin ismi, Asphodelus albus' DS 1236, I. Hauenschild 1989 no. 252: ***Çamlıktan devedikenlerini, çiçeğe durmuş çirişleri yararak, kara incirlerin altından narlı koyağa indiler.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 91).

çiriş II 'öğütülmüş bir kökten yapılan bir nevi tutkal' < ***çiriş*** I. ***Kese kağıdı deyip geçme. Dibini bolcana çirişledin mi, elli tanesi bir kilo.*** (F. Erdinç 1961 s. 194). O. ***çiriş geç-*** 'çamur sürmek (mecazi mânada)' (?): ***Çiriş geçme, dilā, ol yāra zinhār | Ṣaḳın, eyler başuŋa taḳyeŋi ḍar.*** (Yaḥyā Beg 1977 s. 264). ***Ol güzel başmaḳcıya çiriş geçermiş seg raḳīb, | Vay, bozaydı aġzınuŋ ol yunmaduḳ güldānını!*** (Necātī Beg 1963 s. 509). ***Her kim çiriş geçerse, başdan savar çün ol yār, | Var sen 'işābe gibi ḍur ḳarşusında dikil!*** (Helākī 1982 [16.yy.] s. 134).

AD. **çirişsiki** 'bir otun ve çiçeğin adı' < ***çiriş*** I ve ***sik.*** Çoğul: ***çirişsikleri. Mustafa orada, boyunu aşmış çirişsiki çiçeklerinin ortasında öyle dimdik durmuş kalmış, köpeklerin sevişmesine bakıyordu.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 161).

O. **çirk** I 'kir, pislik' < Fa. ***çirk*** a.m. ***Ve yėmek çekildükde eṣrāf-ı (?) ṣoḥbete birer çirk maḥraması vėrilmek ... ekābir-i rindānuŋ 'ulüvv-i himmeti 'alāmetidür.*** (ʿĀlī 1587 v. 134b). ***Ḳalbini çirk-i ḥasedden ṣāf ėt!*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 268). AD. 'gübre' tütün zifiri; üzüm posası; küçük toz parçaları' DS 1236.

çirk II, b. ***çırk.***

(Argo) **çirkef** I 'iğrenç ve bulaşkan' < ***çirkev/çirkef*** II. ***Nereye gidiyorsun, yumurcak? Çirkef karıyı duyar duymaz safa geldine mi koşuyorsun?*** (S.M. Alus 1934 s. 396). Türkçe'nin morfolojisinde basit (eksiz) isimle sıfat arasında fark olmaması için b. ***baba*** I .

çirkefsi çirkefsi 'lağım suyu gibi (kokmak)' < ***çirkev/çirkef*** II + benzetme eki olan ***-si*** (b. ***ayruksı/ayrıksı***) ve bilhassa çift olarak ***kok-*** fiili ile 'kötü kokmak' mânasında, krş. ***hamamsı hamamsı kok-. Sokak çirkefsi çirkefsi kokmakta.*** (Orhan Kemal 1950â s. 102).

çirkev/çirkef II 'pis su' TS 925 < Fa. ***çirk-āb*** a.m. [***çirk*** 'pislik' ve ***āb*** 'su'. Bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm***]. ***İki loḳma ekmek bahāne ... Anaŋı, ḳardeşiŋi çirkefe atıyorsun.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 27). ***çirkef at-*** 'çamur atmak, iftira etmek': ***'Āleme çirkef atacağına Allahla ġavġā et!*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 137). ***Hala üç plâğı getirmişti babaannesine. "Rahmetli bunları çok severdi. dinleyemeden çekilip gitti şu çirkef dünyadan!" diye ağlıyordu.*** (Ç. Altan 1974 s. 65).

çirki, b. ***çulki.***

çirkin b.m. (güzel'in aksi) < Fa. ***çirkīn*** a.m. [***çirk*** 'pislik' + isimden sıfat yapan ***-īn*** eki, b. ***abherin . Gördi, bir çirkīn sevādlu ḳarı*** (Ferec 855/1451 v. 31b). ***Güzeldi. Çirkin yüzlü güzellerden. Çok geçmeden görmüş geçirmiş, olgun bir kedi olduğunu da anladık.*** (B. Karasu 1885na s. 21).

AD. **çirmar** ‘tarlaları sulamak için açılan su yolu’ DS 1236 < Erm. *çur* ‘su’ + ??, krş. *çırban*. *Kocaaa üç çirmar tutluğuyla tarlası tapanı da var.* (M. İlhan 1983 s. 82).

AD. **çirnik** ‘bir kiloluk buğday ölçeği’ ZTS 42 < ölçeğin şaşılacak küçüklükte gösterilen hacmi acaba hatalı mı? Hacmi daha büyük olursa, kelime belki *şinik* (8 kilo) veya – Kars’ta kullanıldığına göre – Rusların *çetverik* (26 kilo) hububat ölçeği isimlerine bağlanabilirdi, krş. A. Tietze 1982z no. 48. Ünlüden sonra inorganik bir /r/’nin hypercorrection vasıtasıyla türemesi için b. *alengilli/alengirli* .

çirona, b. *çırona*.

çiroz I ‘yumurtasını atarak zayıflamış uskumru balığı’ < Yun. *τσιρος* (tsíros) a.m. G. Meyer 1893 s. 22, D.J. Georgacas 1978 s. 134. Evliyā Çelebī, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi – T 2371 v. 243b. Yun. müzekker eki *-os* için b. *aforos* [1]. *Lakerdanın âlâsını kendi elleriyle yapar, çirozun yirmi tanesini onbeş kuruşa verirdi.* (N. Güngör 1992 s. 46). *Lacivert Mersedes Balıkpazarına girip artık çoktandır orada olmayan Lefter’in meyhanenin önünde duruyordu. Kapıyı açıp çıkıyorduk dışarıya. Elimizde çirozlar, balıklar, ıstakozlar.* (N. Eray 1992 s. 128).

çiroz II ‘çok zayıf (kimse)’ < *çiroz* I. *Arkasından kuşlu şapkalı, mavi fistanlı, un çuvalına girmiş gibi pudralara bulanmış, çiroz bir kokana.* (S.M. Alus 1944 s. 80).

AD. **çirp–** I ‘sıçramak (su ya da çamur hakkında)’ DS 1238 < *çarp-* I fiilinin varyantı. *Dikeldiğiniz yerden küçük su dökmeyin, üstünüze çirpmesin.* (F. Baykurt 1955 s. 29).

AD. **çirp–** II ‘tuzağa düşmek, yakalanmak’ (?) < *çarp-* I fiilinin varyantı. *Çalıların dibinde bir kuş dönüyordu. Çayırı sofra gibi çeviriyor, cık cık cık dönüyordu. ”Çirpmiiişl” diye bağırdı Dürü.* (F. Baykurt 1971t s. 374).

çirpme ‘keklik tuzağı’ DS 1238 < *çirp-* II + fiilden nomen instrumenti yapan *-me* eki, b. *akıtma* .

çirtiçoz ‘??’ < müellifin icad ettiği kelime mi? Başka kaynaklarda bulunamadı. *Sen de çok yaşa, koca çirtiçozl* (S. Şengil 1990 s. 77).

***çis–** ‘çiselemek’ Meninski 1680 I, 1617 < *çise-* yerine hatalı bir kayıt olsa gerek. Başka kaynaklarda bulunamadı.

AD. **çisan** ‘sarmaşık’ DS 1239 < Yun. (dial.) *κισσον* (kisón) a.m. Ch. Tzitzilis 1987b s. 107. /k/ /ç/ için b. *Çankırı* .

çise/tise ‘ince yağmur’ DS 1239, 3940, TS 926 < *çise-* fiilinden réduction vasıtasiyle husule gelmiş isim, backformation hâdisesi için b. *abar-* . Krş. *çiğ/çiy*. *Çiseli, rütubetli bir sabahtı.* (O.C. Kaygılı 1938a s. 152). *çisele-/tisele-* ‘yağmur ince ince yağmak’ DS 3940. *Yağmur çiseliyor, | korkarak | yavaş sesle | bir ihanet konuşması gibi.* (Nâzım Hikmet 1936s s. 44–45).

çise–, b. *çiğse-*.

AD. **çisenti** ‘ince yağmur’ DS 1239 < *çise-* + *-nti* genişlemesi, b. *akıntı* . *Milyonlar vuruyordu kaçakçılar aylı aysız, çisentili çisentisiz gecelerde.* (Orhan Kemal 1963d s. 76).

çisil çisil ‘ince bir yağmur gibi ses çıkararak’ < ses taklidi zarf kılığına sokulmuş *çise* kelimesi. *Çisil çisil yağan yağmura aldırdığı yoktu.* (M. Buyrukçu 1961 s. 14).

(Çocuk dili ve konuşma dili) **çiş** ‘sidik’ < ses taklidi kelimelerden, b. *ada git-* . *Koskoca bir paşanın bir köylüye benzemesi, onun gibi yiyip içmesi, çişini etmesi, yorulunca uyuması akla sığabilecek bir olay değildi.* (N. Üstün 1970 s. 186). *çişi gel-* ‘sıkışmak’: *Ali, artık birkaç saatinin orada geçeceğinden emin olarak intikamının keyfini sürmeye çalışırken, Elbet, çişin gelir senin, diyor annesi.* (M. Mungan 1999 s. 340).

°**çişik** ‘tavşan yavrusu’ < birçok lugatlerde gösterilen kelime bir okuma hatasından ileri gelen bir ghostword’dür, b. S. Tezcan 1993 s. 257-266.

(Çocuk dili) **çişloz** ‘sık sık altını ıslatan, gece yatağını ıslatan (çocuk)’ < *çişli* + *-oz* veya *çiş* + *-loz* ilâvelerinden. Bu ilâveler kelimelere alaylı veya aşağlayıcı renk verir, krş. *cicoz, paçoz, cadaloz, kartaloz, şaşkoloz, yelloz*. Çocuk dili için b. *adda git-* . *Ne asık suratlı çocuksun sen! Sişloz, pis mendebur!* (Peride Celal 1991 s. 13).

çit I ‘bahçe, bostan gibi yerlerin çevresine çalı, kamış, ağaç dalı gibi şeylerden çekilen duvar < *çet/çit*. M. Räsänen 1969 s. 112 kelimeyi *çit-* fiiline bağlıyor. *Ve Aġac-ḥişār ḳarşusında iki mīl miḳdārı yėre ṭūlānī iki ḳol çit urdurdı.* (Tursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 111). *Çitin kıyılarında uzun, katmerli nergisler açmıştı, top top.* (Yaşar Kemal 1976 s. 46). *çit arabası* ‘kenarları çubuklu at arabası’ DS 1241: *Çit arabaları mısırları taşımakla bitiremiyorlardı.* (F. Baysal 1944 s. 196). *çit ev* ‘basit bir ahşap ev’: *Çit evin önündeki üç dönüm tarlanın mahsulü. Dikkatli yemek içmek şartiyle, insanı belki bir sene doyurabilir.* (S. Kocagöz 1946 s. 61).

O. **çit** II ‘pamuktan dokunmuş Hindistan basması’ Meninski 1680 III, 6033, TS 927 < Fa. *çīt* < Hind. *çits* a.m. < Sansk. *çitrá* ‘rengâreng’ G. Doerfer 1967 III, no. 1153, A. Tietze 1982z no. 49. *Bayaġı Felemeng çīti ...* (Ş. Turan 1967 s. 95). AD. ‘başörtüsü’ DS 1240: *Çuḫadaroğlu gelmeh isdemeyince, başından çiti çıḫardaraḫ sürükliye sürükliye getirir.* (B. Seyidoğlu 1975 s. 387).

çit III, b. *cit*.

çit IV, b. *çet*.

AD. **çit–** ‘takmak, yerleştirmek’ R. Dankoff 1991 s. 27 < *çat-* fiilinin varyantı. *Ol ṣıġlaruŋ aralarına ḳalemler çitüb balıḳ ḍalyanları ḳurmışlardur, bī-ḳıyās balıḳlu*

yėrdür. (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 665). 'yanyana sıralanan şeyleri birbirine sıkıca bağlamak' DS 1243': ***Ḳırḳ elli biŋ 'arabaların ... dā'iren mā-dār cümle ḳanad ḳanada ve tekerlek tekerlege çitüb ...*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 536). 'kumaştaki deliği örerek kapamak' (krş. ***çite-/çiti-***): .

AD. **çit–**, b. ***çet-***.

O. **çitaçit** 'bir kenarından öbür kenarına' R. Dankoff 1991 s. 27 < ***çet/çit***, Fa. ***ā*** ile yapılan bir terkipte, krş. ***beraber*** I . ***Ḫalḳ çitāçit olub her şāhrāh ādem deryāsı gibi temevvüc édüb ...*** (Evliyā Çelebi 1935 [17.yy] I, 713.)

AD. **çitar/çitari** I 'horoz veya tavuk ibiği' DS 1241 < Yun. (dial.) ***κιταρ/κιταρι*** (kitár/kitári) < EYun ****κιταριον*** (*kitárion) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 205. ***/k/ /ç/*** için b. ***Çankırı*** .

çitari II, b. ***çıtarı***.

çitdaş, b. ***çetdaş***.

AD. **çite/çiti** 'çarıktaki dikiş; ince sicim, ip' DS 1242 < ?? Fiilden isim yapan ***-i*** eki b. ***alu-satu*** . ***Garip'in çarıkları şapul şupul. "Kaldım" diyor çarıklar. Çiteleri açıldı.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 32). Bu isim kökü, fiil kökü olarak da kullanılmış (b. ***çite-***). Tk.'ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I . ***çitele-/çitile-*** 'çarığın altını sırımla örerek onarmak' DS 1243.

AD. **çite–/çiti–** 'çarığın altını sırımla örerek onarmak' DS 1213 < ***çit-*** fiilinin varyantı, krş. ***sür- sürü-***. ***Çarıkları babası çitemiş, ilemiş, düzeltmişti. Yolda ayağını sıkmasın diye de ıslağa konmuştu akşamdan.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 15). ***Ben kendim çitilerim.*** (F. Baykurt 1967k s. 297). 'kumaş ve örgülerin yırtıklarını örmek, dikmek' DS 1244–45: ***Gülü durmadan kör lambanın ışığında yamalık yamadı, çorap çitedi, zıbının yakasına iki asker düğmesi dikti.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 15). Bu fiil kökü, isim kökü olarak da kullanılmış (b. ***çite***). Tk.'ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I .

AD. **çitele–/çitle–** 'mısır tanelerini koçandan ayırmak; çekirdeğin kabuğunu iki diş arasında ayırarak yemek' DS 1242, 1246 < ***çet-çit-*** + fiilin ardarda tekerrür ettiğini gösteren ***-ele-*** genişlemesi, b. ***avkala-*** ; ikinci kelime ses taklidi kelimelerden de olabilir. ***Ḳızlar çekirdekleri çitelerler, gazozları höpürdetirlerdi.*** (M.G. Anadol 1984 s. 91). ***İnsanlar parkta kanepelerin üstüne doluşmuşlar. Kabak çekirdeği çitliyorlar.*** (A. Ağaoğlu 1980ö s. 295).

çiten, b. ***çeten***.

AD. **çiten–/çitin–** 'örülmüş gibi birbirine girmek' DS 1245 < ***çite-/çiti–*** fiilinin reflexivum hali ***(-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II). ***Geç kalanlar, önemsizler gerilere çitenmiş, kadın-kız, erkek, yaşlı, çoluk-çocuk arasına uygulandılar.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 162). ***Kızaklar geldi, çitendi.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 158).

çiti, b. ***çite***.

çiti–, b. ***çite-***.

AD. **çitil** 'sebze fidesi' DS 1243 < ***şitil*** a.m. Kelime başındaki ***/ş/ /ç/*** gelişmesi için b. ***çakal*** . ***Bahçenin sebzeleri ve çiçekleri daha çitildi.*** (A. Kutlu 1995 s. 107).

çitil, b. ***çetil***.

çitile–, b. ***çite***.

çitili, b. ***çetili***.

çitin–, b. ***çiten-***.

çitle–, b. ***çitele-***.

çitlembik/AD. **çıtlamık/cırtlambuk/çitlemik** 'bir ağacın ufak zeytine benzeyen meyvesi; o ağacın kendisi' DS 1196, 1216, R. Dankoff 1991 s. 28 < ***çitle-/cırtla-*** gibi ekspresif bir köke dayanan fiil meyvenin kayganlığını anlatır, arkası da ***-mık/-mik*** ekinin bir varyantıdır; b. ***çelmik*** (l7. asırda ***çitlemik***). Ünlüden sonra inorganik bir ***/r/***'nin hypercorrection vasıtasıyla türemesi için b. ***alengilli/alengirli*** . Tk.'deki velar ile palatal ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. ***ayıt-*** , ***/m/***'den sonra labial bir plosif'in türemesi için b. ***atlambaç*** . ***Serinlik bir yer aradım. Kocaman bir çitlembik ağacı ilişti gözüme. Hemen gidip altına oturdum.*** (F. Baysal 1956 s. 30). ***çitlembik gibi*** 'ufak tefek, esmer ve sevimli': ***Saçından, sakalından utanmuyorsan nur topu gibi kızından, citlenbik gibi damadından utanı*** (S.M. Alus 1933p s. 222).

AD. **çitme** 'çift ayaklı tekme, çifte' DS 1246–47 < ***çit*** 'çift' DS 1211 ve ***tekme*** (?). Bu birleşik kelimede varolan krasis durumu için b. ***acabola/acabula*** , ayrıca b. ***budama*** . ***Bir kaçının ayağına eşek çitmesi rast olup sınıkçıya muhtaç olmuş.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 578).

AD. **çitmik** 'fiske, küçük mikdar' DS 1247 < ***çimdik*** kelimesinin metateze uğramış varyantı, b. ***albız*** . ***Fes üstüne pullu büründük örterler. Bu büründüğün çitmik çitmik pulları olur.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 326).

AD. **çito** 'sus! susun! (nida)' < Yun. ***τσιτα*** (tsíta)! a.m. ***Amanın çito, kimse sezmesin sakın, düşmanlarımız işten haber alıp arkamızda gezmesin!*** (Feraizci–zâde 1979 s. 116). AD. (Trabzon) 'zarif': ***Dar pantalon, dar yelek geyinmiş, dal fes başında çito bir delikanlı.*** (L. Bonelli 1899 s. 352 no. 110, 1902 s. 58).

AD., RD. **çiv–**, b. ***çıv-***.

AD. **çivgar,** b. ***civgar***.

çivi b.m. (ucu sivri ufak çubuk) < belki bâzı Tk. dillerinde tesbit edilen ***çoy/çöy*** 'dökme demir' (b. G. Doerfer 1967 III, no. 1149, M. Räsänen 1969 s. 121). Kelime Avrupa lugatlerinde 17. asırda 'tahta çivi; kama' mânalarında kaydedilir. Daha evvel çok kullanılan ***eŋser/eŋseri /eğser*** kelimeleri yavaş

yavaş kaybolur. ***Bir ḳadırġaya yüz ḳanṭār çivi gider.*** (Kātib Çelebī 1329 [1656] s. 154). ‘soğuk (isim)’, krş. ***çivi kes-*** (Gürcü dilinde ***tsivi*** kelimesinin ‘soğuk’ demek olması (E. Cherkesi 1950 s. 249) tesadüf mü?): ***Müthiş soğuk yedik. Bir şişe rakı ile çiviyi kıralım?*** (Reşat Enis 1947 s. 267). ***çivi kes-*** ‘çok üşümek, donmak’ (krş. ***eŋser kes-***): ***Gırgırların içinde çivi kesmek kolay değildi.*** (Reşat Enis 1947 s. 266). (argo) ***çivile–*** ‘tabanca ile vurmak, öldürmek’ (isim/sıfat’tan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-***): ***Küçük Rıza deyyusu vaziyeti çakallayıp çivilediyse aynasızlar bize nerede posta edebilirler en çok?*** (A. İlhan 1964b s. 232). (su sporu) ***çivileme*** (zarf) ‘dimdik ve ayaküstü bir durumda ’suya atlamak’, b. ***aykırılama .***

çivid/çivit ‘mavi renkli çamaşır boyası’ Meninski 1680 I, 1687 < ET ***çivit*** a.m. Clauson 1972 s. 395. ***Bulunan erzāḳınuŋ ekşeri metā‘-i ticāret olub fülfül ve erz ve kettān ve sükker ve hinnā’ ve çivīd ve baḳḳam idi,*** (Selānikī 1989 [1599] II, 380). ***çivit mavisi*** ‘çivit rengindeki mavi’: ***Alman Nazilerinin motörlü birlikleri bütün dünyayı bir yandan kuzeyin uçsuz bucaksız bozkırlarına, öte yandan Atlantiğin, Akdenizin çivit maviliklerine sürüyorlardı.*** (Orhan Kemal 1963d s. 66).

çividî ‘çivit renginde’ < ***çivid/çivit*** + isimden renk sıfatı yapan ***-î*** eki, b. ***altunî .*** ***Hava güneşli, deniz durgun, çividî mavi olduğu zaman bu çayırlık şenlenir.*** (H.R. Gürpınar 1933i s. 39).

AD. **çivit** ‘çift’ < ***/ft/*** ünsüzleri Türkçe kelimelerde hece sonunda olamadığı için aralarına ***/i/*** ünlüsü sokulmuş. ***Evveli bi ileçbe vāmış. Sabālan çivit sürmeye getmiş.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 137).

çivit, b. ***çiğid.***

çivit, b. ***çivid.***

EO. **çivşe–** ‘fısıldamak’ (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 81) < ***civ/çiv*** diye bir ses taklidi kökden (krş. ***cıvıl cıvıl/civil civil***) ***-şe-*** genişlemesiyle (krş. ***kağşa-***) yapılan bir fiil. ***Ḥasedden çivşemekden bitsedi iş | Vezīri nā’ibi başmazdı teşvīş.*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 422 no. 7760).

çiy, b. ***çiğ.***

AD. **çiya** I ‘kıvılcım’ DS 1249 < Yun. (Karadeniz dial.) ***τζια*** (tzía) a.m. < EYun. ***εστια*** (hestía) ‘ocak’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 126.

AD. **çiya** II (halk oyunu tabirlerinden) ‘horon oynarken ortaya toplanıp ayakları yere vurma’ DS 1249 < Yun. (Karadeniz dial.) ***τσια*** (tşía) a.m. < ***τρια*** (tría) ‘üç’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 537.

çiyan, b. ***ciyan.***

çiydem, b. ***çiğdem.***

AD. **çiye** I ‘abla’ DS 1260 < Yun. ***θεια*** (tía) ‘teyze, yaşlı kadın’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 138.

AD. **çiye** II ‘kabuklu meyvelerin ve fasulyenin içi, çam kozalağının tohumu’ DS 1250 < ?? ***Doktor, kulağının içinden sarımsak çiyesi büyüklüğünde peynir gibi ak bir şey çıkarmış.*** (F. Baykurt 1971c s. 336).

çiyim çiyim (çiyne–) ‘ayak altına almak, üstünde tepinmek’ < ***çiyne–*** fiilini anlam pekiştirmesi (réduplication) + ***-im*** ekinden ibaret bir öntakı çifti ile kuvvetlendiren ekspresif tabir yâni predicate intensifier; b. ***apal apal . Tiycan’ın meydan okuyuşunu karşılamak, onu ayaklarının altına alıp çiyim çiyim çiynemek vazifesinin kendisine düştüğünü Zehra anladı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 348).

çiyin, b. ***çeğin.***

çiyit, b. ***çiğid.***

çiyne–/çiğne– ‘dişleri arasında ezmek’ < ***çeyne-***; ***/g/***’den neşet etmeyen ***/y/*** sesinin yazıda ***/ğ/*** harfiyle gösterilmesi için b. ***çeyne- . Bir lokma kopardı. Şöyle bir bakıp attı ağzına. Azıcık çiğneyip yuttu.*** (F. Erdinç 1961 s. 38). ‘üzerinde yürümek’: ***İşlemeli yün çoraplariyle beton kaldırımları çiğneyenlerin arasına karıştı.*** (Orhan Kemal 1950e s. 62). ‘tekerlek altına alarak ezmek’: ***Çiğnersek şimdi çocuğunuzu, vebali sizindir.*** (F. Erdinç 1973 s. 82). Mecazi mânada ‘aldırmamak, saymamak, yok bellemek’: ***”Yasa var, anayasa var.” — ”Çiğner be.”*** (F. Erdinç 1973 s. 71–72).

AD. **çiynek** I ‘kıvılcım’ DS 1251 < Yun. ***τζιναkι*** (tzináki) a.m. [***zína*** a.m. + ***-ki*** küçültme eki] Ch. Tzitzilis 1987g no. 524.

AD. **çiynek** II/**çiğnek** ‘çok gidilen, çok ziyaret edilen (yer), ayak altı’ DS 1210, TS 914, R. Dankoff 1991 s. 27 < ***çiyne-/çiğne-*** + fiilden nomen concretum yapan ***-k*** eki, b. ***akak . Köprü dediğin, yankesicilerin çiynek yeri.*** (F. Erdinç 1955 s. 46). ‘kalitesini anlamak için ağızda çiğnenen parçacık (tütün hakkında)’ ***Birer kırım aldılar kocabaşın oğlanın harmanından. Kokladılar, kırıp ufaladılar, ağızlarına bir çiğnek attılar.*** (Tarık Dursun K. 1966 s. 49).

AD. **çiynem/çiğnem/çeynem** ‘çiğnenecek büyüklükte bir parça sakız; bir kere çiğnenecek kadar, lokma, küçük mikdar, bir parça’ DS 1210–11, TS 882–883 < ***çiyne-*** + fiilden birim mânasında nomen actionis yapan ***-m/-ım*** eki, b. ***adım I . Padişah üyüdüğünde lalanın ağzında bi çiynem saḳız. Gözleri üyüyö, āzı saḳız çiyniyo āır āır.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 118). ***İki koyunumuz bir çiğnem ot bulamaz oldu.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 11). ***O bakkal olacak boyu devrilesi de hep çocukları aldatır. Bir çiğnem sakıza üç yumurta ister.*** (F. Erdinç 1958 s. 87).

çiynemik/çiğnemik ‘ağızda çiğnenip çocuğun ağzına itilen lokma’ < ***çiğne-/çiyne-*** + fiilden yiyecek isimleri yapan ***-mik*** eki (M. Räsänen 1957 s. 137), b. ***çelmik . ”Yakında altına bez ḳoyacağım.” — Ağzına çiğnemik vereceksin.” —”Ḳucağıma alub attaya götüreceğim.”*** (H.R. Gürpınar 1928 s. 348).

çiz–, b. ***çız-.***

AD. **çizek** 'birşeyin sathını çizmeğe yarayan alet; haşhaş tohumunun kabuğunu çizmeye yarayan alet; sabanın okuna takılan ve toprağı kesmeye yarayan bıçak' DS 1252 < *çiz-* + fiilden nomen instrumenti yapan *-ek* eki, b. ***apuldak . Sırtında bir buçuk, ikisinde bir çocuk, sepetinde algısı, çizeği. "Bugün kadınlar çeşmenin gumunu yuyacaktı. Senin böyle afyona gitmene sebep ne?"*** (F. Baykurt 1955 s. 51).

çizele- 'ince yağmur yağmak' DS 1252 < *çisele-* fiilinin varyantı. ***Dün bir parça yağmur çizeldiydi. Küllü şu yapdım, kirlileri başdırdım.*** (H.R. Gürpınar 1335 s. 19).

çizgi, b. *çızgı*.

çizgiroman b.m. (bir resim tekniği) ***Orada beni kırmızı çizgiroman kahramanları bekliyor.*** (Küçük İskender 1996 s. 33).

çizi, b. *cızı*.

çizik, b. *cızık*.

çiziktir-, b. *cızıktır-*.

AD. **çizim** 'saban izi' < *çız-/çiz.-* + fiilden nomen actionis yapan *-im* eki– ***On altı senedir bu köyde nekadar su basar tarla satıldıysa bir çizimini ele kaptırmadı.*** (F. Baykurt 1955 s. 30). ***Hey gozel Allahım, bir iki gün daha sabret de iki çizim yer ekelim.*** (F. Baykurt 1961k s. 125). Bundan sonraki cümledeki ***çizim çizim*** daha evvel ***çiyim çiyim***'de karşılaştığımız sentaktik tipe benzemekle *cız/cıs* maddesindeki ***cız et-*** tabirinine dayandığı görünüyor: ***Kalbi çizim çizim çarpıyordu.*** (N. Meriç 1957 s. 30).

çiziştir- 'karalamak, baştansavma yazmak' < *çiz-* + intensivum genişlemesi olan *-(i)ştir-*, b. *anlaştır-* ***II . Notları ufak bir deftere sağdan sola doğru çiziştiriyordu.*** (F. Otyam 1960 II, 91). Krş. *cızıktır-, cızıştır-*.

çizme b.m. (uzun konçlu ayakkabı) < M. Räsänen 1969 s. 112'ye göre belki *çözme*'den. Krş. H. Eren 1981t s. 3-4. ***Görmezlikten geleceksin! Çizmeyi aşmadıkça görmezlikten geleceksin.*** (L. Erbil 1977 s. 85).

çizvitlik, b. *Cezvit*.

A.D. **çoba** 'çalgıcıların topladığı para' DS 1253 < *şabaş* kelimesinin varyantı, A. Tietze 1969 no. 112.

çoban b.m. (sürüleri güden kimse) < Fa. *çōbān/çōpān* < *şubān* a.m. (Fa. *-bān* 'bakan, tutan' unsuru için b. *arvan*) G. Doerfer 1967 III, no. 1130'a göre /ş/ /ç/ değişimi belki bir Tk. dilinin tesirini gösterebilir. ***Köroğlu çoban kılığına girmiştir.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 299). 'arka çantası' (*çoban çantası*'nın kısaltılmışı): ***Blûcinli kızlar sokaklara çıkmışlar hep. Sırtlarındaki çobanlar da çok moda oldu.*** (F. Baykurt 1967a s. 17). *çoban çantası* 'bir ot ismi' (aynen İng. *shepherd's purse*, Alm. *Hirtentäschchen*, Lât. *Capsella bursa pastoris*. I. Hauenschild 1989 no. 243), krş. *çoban dağarcığı* a.m. Meninski 1680 I, 1672: ***Yeşilin daha yenilip yutulmaz acısiyle çimleri boyadı. Arasına peygamber çiçekleri, çobançantaları, nergisler.*** (M. Özünal 1991 s. 17). AD. *çoban çırası* 'kuşkonmaz' DS 1254: ***Çam, gürgen, mantuvar, peryavşan, çobançırası ter kokuyordu.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 127). *çoban çoluk* 'köy çocukları', krş. Az. *çoban çoluġ* a.m. ***Daġdakı çoban-çoluġ onun yanına toplandı. Abbas onlardan yolu soruşdu.*** (Azärbaycan ḫalġ dastanları 1961 I, 245): ***(Depegöz) yol kesdi, adam aldı ... Çoban çoluḳ ḳalmadı, hep yėdi.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 167). ***Sen Duranâ'yı çoban çoluk belleyip de korkuturum sanma, delikanlı!*** (F. Baykurt 1961o s. 153). *çoban yıldızı*: 'sabah yıldızı' (aslı: *Çolpan yıldızı*). Krş. *çopan, çûbân*.

çocuk 'domuz yavrusu; (halk dilinde) oğlan çocuk' Meninski 1680 I, 1673; b.m. < Çağ. *çoçuḳ* 'domuz yavrusu' M. Räsänen 1969 s. 113, geniş bilgi için b. K. H. Menges 1984 s. 70. İsimden sonra: ***O gün gelip benden borç para istemelerinden bu yana bizim çocuklar bir daha görünmediler. Öteki Kemal çocuk neyse ne ama, Hulûsi itine ne buyrulur? Kâğıt düzmesini, istediği zarı atmasını ona kim öğretti? Hep bu fakir Cemal!*** (Tarık Dursun K. 1956r s.46). Zarf olarak: ***Ne yapalım, biz şā'irler biraz çocuḳ yaşarız ve tā ölünceye ḳadar biraz çocuḳ ḳalırız.*** (Cenāb Şehābeddīn 1335 s. 104). AD. *çocuk çengi* 'çoluk çocuk': ***Alın terimizin ortakçısı çekilecek aradan. Karının kızın, çocuğun çenginin yüzü gülecek.*** (F. Baykurt 1961o s. 347). *çocuk et-* 'çocuk doğurmak, dünyaya getirmek': ***Nerice ġarısı bir çocuḳ etmiş.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 92). *çocuk getir-* 'doğum yapmak': ***Bir müddet sonra da, Nedime Hanımın, bilmem nerede, çocuk getirirken öldüğünü haber almışlardı.*** (B.S. Kunt 1948 s. 107). *çocuğa kal-* 'gebe kalmak': ***Lâkin aradan zaman geçip de Elif Sarı Mehmetten çocuğa kalınca iş değişti.*** (H. Aytekin 1945 s. 25). *çocuk üstüne öl-* 'doğumda ölmek (kadın hakkında): ***Falancanın bir gelini vardı, melek gibi, tasa go iç, o da çocuk üstüne gitti ... Falancanın gelini de, falanın gelini de hep çocuk üstüne gittilerdi.*** (M. Makal 1952 s. 82).

çocuksu 'çocukça, bir çocuğunki gibi, saf, naif' < *çocuk* + isimden benzeme ifade eden sıfat yapan *-su* eki, krş. *ölümsü, üzümsü*, b. *ayruksı/ayrıksı* . ***Nişanlımın boyasız, çocuksu bir yüzü vardı.*** (M.Ş. Onaran 1957 s. 84). Zarf olarak: ***Yağmur başlıyor camlara. "Oh", diyor kadın, iki elini yumruk yapıp aşağı sallıyor çocuksu, "bayılıyorum bu havaya!*** (B. Duygulu 1961 s. 24).

AD. **çoç/çöç** 'çiğ köftenin yağda kızartılmışı' DS 1255 < ?? ***Çiğ köftenin cındırığını çöç yaptım.*** (Reşat Enis 1944 s. 228). Tk.'deki velar ile palatal ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. *ayıt-* .

AD. **çoçka/çoşka** 'domuz' DS 1256, 'domuz yavrusu' DS 1274, R. Dankoff 1991 s. 28 < Çağ. *çoçuḳ* 'domuz yavrusu' ve bundan gelen Rus. *çoçka* ile olan münasebeti için b. Clauson 1972 s. 400 ve K. H. Menges 1984 s. 70. Kelime ses itibariyle Rus. *tsutska* 'köpek' [Ukr. *tsuts* 'köpek' + dişilik küçültme eki olan *-ka*] kelimesine benzemektedir. Yabancı

bir kelime olarak: ***Lisān-ı Rūs'da çoçḳa domuz yavrusına dėrler.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VIII, 26).

çoğa/çoğay 'gölge' Meninski 1680 I, 1679 < ?? Başka kaynaklarda bulunamadı.

çoğaç, b. ***çoğaş.***

EO. **çoğak** 'ışıklı, ziyadar' TS 931 < ET. ***çoġ*** 'yalaz' Clauson 405 + ***-(a)k*** küçültme eki, b. ***bardak*** .

çoğal– 'sayıca artmak' < ***çok*** + sıfattan bir hale gelmek mânasında fiil yapan ***-al-*** genişlemesi, krş. ***boşal-, daral-. Çenesinin iki yanında, şakaklarında aklar çoğalmıştı birden.*** (T. Apaydın 1991 s. 252). ***Köyden gelen uğultu gittikçe çoğalıyor, koygunlaşıyor, karşıki kalenin kayalıklarında da yankılanıyordu.*** (Yaşar Kemal 1992kk s. 8).

çoğal–, b. ***çokal-.***

çoğalt–, b. ***çokalt-.***

AD. **çoğan/çöğen/çöven** 'Saponaria, kökü ve sapları sabun yerine kullanılan bir bitki' DS 1256, TS 931, Meninski 1680 I, 1568 < ***çoġan*** şeklinde Az. ve Türkm. dillerinde vardır. Tk.'deki velar ile palatal ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. ***ayıt-*** .

çoğar 'her biri belli bir sayıdan fazla olan' < ***çok*** + ***-ar*** üleştirme (numerus distributivus) eki, b. ***altışar*** . ***İki öküz koşulan arabadan ikişer aḳça, ve çoġarludan dörder aḳça alına. Ziyāde alınmaya.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 283).

AD. **çoğaş/çoğaç/çovaç/çoveş/çuvaş** (belki Anadolu'ya muhacir olarak yerleşmiş etnik gruplarda) 'güneş, güneşlenilen yer' DS 1256, 1306, TS 930–931 < Çağ. ***çoġaş*** 'yaz sıcaklığı' W. Radloff 1905 III, 2013. Krş. ET. ***çuvaç*** a.m. 'güneş ve yağmur şemsiyesi' Clauson 1972 s. 395 (Clauson'a göre aslı tesbit edilmemiş yabancı kelime). ***Çoveş yeryer gölgelerle delinmiş tek bir alev gibi ovayı bürümüştü.*** (Feridun Osman 1936 s. 54).

çoğay, b. ***çoğa.***

EO. **çoğru–** veya **çuğru–** belki AD. ***çoğur-*** 'sinmek, gizlenmek, uyumak' DS 1259'un varyantı < ?? H. Vámbery 1901 kelimeyi ***cuğur-*** diye okumuş ve 'düşünüp durmak, düşüncelere dalmak' diye mânalandırmıştır. ***Öŋdünkiler coġrumışlardı. ḳulaḳları ögretmişleridi. Gülişdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 25b). Mesele halledilmiş sayılamaz.

çoğu (sıfat olarak) 'ekseri' < ***çok*** + 3. şahıs possessivum eki. Bu ekle yapılmış sıfat olarak bundan başka yalnız ***kimi*** vardır. (1. şahıs possessivum ekiyle yapılmış sıfatlar için b. ***canım, güzelim*** maddelerine). Bu yüzden, onun aslında possessivum ekiyle değil, ***ekser*** kelimesini takibeden ve Fa. izafet eki ile yapılmış bir neologismus olması şüphesi akla yakındı, krş. ***andaç . Çoğu babalar gibi Haceli de çocuklarının kendine benzemesini istiyor tabiî.*** (F. Baykurt 1961k s. 17). ***çoğu*** kendi başına (isim yeya zamir olarak) da kullanılır ('ekserisi' mânasında): ***Bekle bekle, çoğu gitti azı kaldı.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 97). Onun çoğulu da vardır: ***çokları: İslâmiyet yahut din çokları için bir umde olmaktan ziyade bir iklimdi.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 54). Krş. ***ekseri.***

EO. **çoğuldaş–** veya **çuğuldaş–** 'curcuna, ses gürültüsü yapmak (kalabalık hakkında)' TS 932 (başka mânalandırma ile) < ses taklidi fiilin ortaklık (cooperativum) hali, ***-(ı)ş-*** için b. ***ağlaş-*** . [Ses taklidi kelimelerde /l/ veya /r/ olan son ünsüzden sonra ***-la-*** yerine ***-da-*** fiil genişlemesi, b. ***alda-*** .] ***Ḫalḳ üşmiş, be-yekbāregī bir ağızdan çoġuldaşdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 122a). ***"Baŋa bir çāre buluŋ, benüm-çün bir tedbiyr-i münāsib endiyşe édüŋ" dédi. Cemā'at çoġuldaşdılar eyitdi: "Éy ḫudavend[-i] hünermend!"*** (Ferec 855/1451 v. 136b).

AD. **çoğumsa–** çok görmek, kıskanmak' DS 1258 < ***çok*** + isim veya sıfattan, bir şey karşısındaki hissi gösteren fiil yapan ***-(ı)msa-*** genişlemesi, b. ***azımsa-*** . ***Kara Bibik bunu çoğumsadı: yüz deve yükü odun altı çeteleye mi? Vay insafsız vay!*** (Nâbî–zâde Nâzım 1943 s. 34). ***Görmesi mi kalmış bre emmi? ... Herif bir de "Vay bu kadarcık parayı siz çoğumsamaktasınız öyle mi?" diyerek caysın mı şimdicik?..*** (Kemal Tahir 1958 s. 209). Krş. ***çoksun-.***

(Neologismus) **çoğun** 'ekseriya' < ***çok*** ve instrumentalis hali eki ***-ın***, b. ***acın*** . ***Aktör fikrini söylemeğe kalktığı zaman Halit çoğun Eminle birleşerek kendi fikrini kabul ettiriyordu.*** (S.F. Abasıyanık 1951k s. 63). Kelime için eski misal bulunamadı.

AD. **çoğun**– 'çok görmek, kıskanmak' DS 1258 < ***çok*** kelimesinden husule gelmiş ****çoğu-*** fiilinin reflexivum hali (***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II). Bu fiil bir yazar tarafından 'iktifa etmek, yetinmek' mânasında kullanılır (DS bu mânayı göstermiyor): ***Düşman yalnız İzmirle çoğunup otururken, Kemal Paşanın ettiklerine kızıp daha ileriye varmış, Bursaya kadar gelmiş.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 46).

AD. **çoğunca/çoğuncası** 'ekseriya' DS 1257–58 < ***çok*** + 3. şahıs possessivum ekiyle sıfattan zarf yapan ***-ca*** eki (b. ***anca I***); ikinci varyantta üstelik 3. şahıs possessivum eki de var. Zarf (adverbialis) ekine fonksiyonu iyice anlaşılmıyan ikinci bir 3. şahıs possessivum ekinin takılması için krş. ms. ***nicesi.*** ***O işine çoğunca gitmiyordu.*** (S.F. Abasıyanık 1951h s. 19). ***Onlar da boş zamanlarında, çoğuncası ellerindeki işi de bırakarak, Arslan Horaz'a bakıyorlardı.*** (H. Olcay 1951 s. 41).

çoha, b. ***çuha.***

çoḫal–, b. ***çokal-.***

çoḫ, b. ***çok.***

çok b.m. (*az*'ın zıddı; zaman hakkında 'uzun') < *çoḳ* evvelâ HvarTk.'sinde görünür, Clauson 405. Krş. A. Ata 1996 s. 1310–1313. Sıfat olarak: ***Çok lâf Kur'ana yaraşır, ḳalkın arkadaşlar ...*** (F. Baykurt 1961o s. 34). İsim olarak: ***Rum gençleri, yalnız gençleri değil, eli silâh tutanların çoğu akın akın Pontos ruhunu gerçekleştirmek için Trabzon'a koşuyordu.*** (T. Buğra 1963 s. 95). Zarf olarak: ***Ben senden çok yaşadım. Saŋa nisbetle bir ḳoca-ḳarı demekim.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 158). Sayı sıfatlarında olduğu gibi takib eden isimde umumiyetle çoğul eki konmaz: ***Başımıza çok şey geldi.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 366). Fakat icabında konabilir: ***Çok geceler bir şey yemeden aç yattığımız oluyordu.*** (O. Hançerlioğlu 1956 s. 41). ***bir çok/birçok***, b. ***bir*** I. ***çokdan/ çoktan*** 'çok evvel, uzun zaman önce' (Ablativus haliyle yapılan zarflar için b. ***açmazdan***): ***Oğlanı çoḳdan satun alub dururdum. Evüm işini ol görürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 183a). AD. ***çok bir*** 'birçok, bir sürü': ***Onnar da ġaḫıp çoḫ bi adamınan geldiler.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 36). 'bir çok': ***Coḫ bi gözel gemi gelmiş.*** (a.e. s. 61). ***çok bir*** (menfi cümlede) 'pek fazla değil, ancak yetecek mikdarda': ***Çok bir yer kalmadı.*** (H.R. Gürpınar 1938 s. 15). ***Önünde çok bir para yoktu.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 60). ***çok çok*** 'en fazla': ***"Siz ne kadar kalacaksınız burada?" – "Çok çok bir hafta. Belki on gün. İşlerim var İstanbulda, gitmeliyim."*** (Kemal Bekir 1961 s. 116). ***çokdan çok*** 'pek fazla': ***Ḥālen ki der-i devletde aġalıḳ rütbe-i rātibesine vāṣıl olmışı yoḳdur ve bu zümrenüŋ ekşeri ḳapu oġlanlığından gelmiş iken, anlara bu deŋlü ri'āyet olunmaḳ çoḳdan çoḳdur.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 176). ***çok geçmeden/çok sürmeden/çoğa varmadan*** 'az bir zaman sonra': ***Çok geçmeden, elinde rakı tepsisiyle girdi.*** (S.M. Alus 1944 s. 12). ***Çok sürmeden, hükümdarın odasına girdi.*** (Billûr Köşk 1940 s. 50). ***Onlara yetişmek için hızlandı. Çoğa varmadan yaklaştı.*** (C. Tuncer 1960 s. 52). ***çok gör-*** 'kıskanmak, çoktur diye vermek istememek': ***Doğunun kışında bir tabak fasulya ve bir çulhaki ceketle yetişmeyi çok göreceksin halk çocuklarına, ötede binlikleri cebe indiren Süper Mörşit il il gezip ulusal değerlere saldıracak!*** (M. Makal 1971 s. 72). ***çok ol-*** 'haddini aşarak karşısındakini usandırmak': ***"Şimdi yangın var diye bağırırım, bütün komşuları senin başına toplarım, utanmaz herif, arlanmaz herif!" — "Karı, çok oluyorsun!"*** (M.N. Özön 1941 s. 20–21). ***çok şey!*** (eski nesilde şaşkınlık bildiren nida): ***Azmi Efendi – "Acayip! Musul'dan mı gelmiş?" — Uşak – "Evet efendim." — Azmi Efendi – "Çok şey! Musul'da bildiğim, tanıdığım kimse hatırlıyamıyorum."*** (Recaizāde Ekrem 1941 s. 13–14).

AD. **çok–** 'toplanmak, birbirine sokulmak, kalabalık etmek' DS 1261–62, TS 937–938 < ET. ***çoḳ-*** 'üstüne düşmek, çullanmak' Clauson 1972 s. 406. ***Anda çoḳ ḫalḳ āzād u bende ol ḳapuya çoḳmışlar.*** (Ferec 855/1451 v. 3a).

çoka, b. ***çuha***.

EO. **çokal** (ilk ünlüyü /o/ olarak okumakla G. Doerfer'e uyuyoruz) 'zırh altına giyilen yünden veya kumaştan gömlek; bir çeşit at zırhı' TS 957–959 < ?? G. Doerfer 1967 III, no. 1084, M. Räsänen 1969 s. 114. ***İşide ra'd gibi na'ra erden, | Nite yaş olur çoḳalı derden.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 1008). ***Beg daḫı aṭlas-ı alı çıḳarub zırh ve çoḳal geydi.*** (C. Okuyucu 1987 [1590–91] s. 375).

çokal–/çoḫal–/çoğal– 'azken çok olmak, artmak' TS 934 < ***çok*** + sıfattan fiil yapan ***-al-*** genişlemesi, b. ***alal–***. Mecazi mânada 'canlanmak': ***Koşu atları meydanı gördüler mi önlerinde, sırtlarını kabartırlar, kuyruklarını dikerler, gözler fırlar dışarı. İşte ona çoğaldı derler. At çoğaldı derler.*** (İ. Tarus 1961 s. 175).

çokali, b. ***çukali***.

çokalt–/çoğalt–/çoğat- 'mikdarını veya sayısını artırmak' < ***çokal-*** vs. fiilinin causativum hali, (b. ***acıt-***). Kökü veya esası /l/ ile biten bâzı fiillerin causativum hali, normal olarak /lt/ ile biterken /l/'siz, üçüncü varyanttaki gibi sadece /t/ ile son bulur; b. ***boşat-***. ***Şimdiki ḳavm öginür işlemedin, | Sözi çoḳaldur işe başlamadın.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 43). Mecazi mânada 'canlandırmak, canına can katmak': ***Kendini İstanbul'a, Aylin'e bağlayan bir köprüydü bu sınavlar. Şimdi bu köprüyü yıka yıka dönerse üzülürdü İstanbul'a. Aylin'le çoğalttığı kendini, tüm yaşama gücünü yitirirdi.*** (M. Güler 1990 s. 264).

AD. **çokan** 'mısır sapı' DS 1259 < Bulg., Sırp–Hırv. ***çokany*** 'daneleri alınmış mısır koçanı' A. Tietze 1957 no. 22. Krş. ***koçan***.

AD. **çokaş–** 'toplanmak, birikmek; kalabalık etmek' DS 1260 < ET. ***çoḳ-*** fiilinin varyantlarından ****çoḳa-*** (krş. ***çoḳu–, çokı–*** Clauson 1972 s. 406) fiilinin ortaklık (cooperativum) hali, b. ***ağlaş-***. ***Tavla uzmanı arkadaşlar hemen tavlanın başına çokaştılar.*** (F. Baykurt 1960 s. 160). ***Irazca'ya doğru saldırmaya başladı. Kadınlar çokaşıp tuttular.*** (F. Baykurt 1961ı s. 138).

çokay, b. ***çokoy***.

çokca/çokça 'daha çok, adamakıllı' < ***çok*** + zarf/sıfattan sıfat yapan ***-ca*** eki, b. ***ahça/ağca***. ***Şol ḳadar ni'metden bu alduġuŋ nedür? Çokça alsaŋa!*** (Ferec 855/1451 v. 231a). ***çokçası*** (zarf, b. ***anca I***) ' en fazla, en başta, bilhassa': ***"Ne aç gözlü şeysin be, kızı yiyecektin!" — "Ben çokcası, senin hesabına baktım." — "Ne demek? Benim gözlerim yanımda değil mi?" — "Öyle değil; epeyi zaman var ki, sana kız arıyorum."*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 191).

çokçaca (yanılmıyorsam vurgu ikinci hecededir) 'biraz bolca' < ***çok*** + küçültme eki olan ***-ca*** eki (bu ek burada tevazu ifade eder) + zarf eki ***-ca***, b. ***anca I***. ***Yağmur damlalarına bakarken "Ver, Allahım ver. Çokçaca ver ..." diye mırıldanmaya başlamış ve dalmıştım.*** (H. Birand 1957 s. 36).

AD. **çokçalayın** 'ekseriya, en fazla' < *çokça* + *-layın* ek grubu, b. ***akşamleyin . Alışverişi Çapıtçı Veysel'le ederiz çokçalayın.*** (F. Baykurt 1955 s. 45).

AD. **çokcana** 'çok defa' DS 1260, J. Thury 1885 s. 37 < *çok* + isimden küçültme/hafifletme sıfatı yapan *-cana* ek grubu, krş. ***acarcana .***

çokkala, b. ***çukala.***

çokluk I (isim olarak) 'çok olma durumu, kesret' TS 936 < *çok* + sıfattan nomen abstractum yapan *-luk* eki, b. ***ağırlık . Nerde çokluk, orda bokluk.*** (Ö.A. Aksoy 1965 s. 124). AD. ***Aġşam oḍada çoḳluġla yaṭṣuyu ġılduḳ.*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 32).

EO. **çokluk** II (sıfat olarak) 'büyük sayıda' TS 936 < *çokluk* I. Bir nomen abstractum'un sıfat haline gelmesi dikkati çeker, (b. ***aşağılık***). ***... bir körfez var, meẕkūr körfezüŋ içinde içecek şu bulınur. Hem poryazlu günlerde coḳlıḳ gemi yatur.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 169).

çokluk III (zarf olarak) 'çok, fazla, ciddî olarak'; TS 936 < *çokluk* II. Nomen abstractum'dan sıfat olmuş kelimelerinden yalnız *çokluk* – hem eskiden beri, hem de hâlâ – zarf olarak kullanılır (fakat sıfattan gelmeyen ve kendi üssü de zarf olan, *-luk* ekiyle teşkil edilmiş zarflar vardır, ms. ***şimdilik***). ***Müẕehheb revāḳlar temellükine çoḳlıḳ taḳayyüd u i'tibār eylemeyeler.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 239). ***Seneden seneye vėrilen yıllıḳları irkilür. Az zamānda çoḳlıḳ melbūsāta mālik olur.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 294). ***Monlā 'Āşıḳ ḳavlince saḫāvet u semāḥati Bermekīlerden efzūn degülse çoḳlıḳ dūn degül imiş.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 149). (b.m.) 'ekseriya, çokça' ***Ben fazla gürültülü adamlardan çoḳlıḳ hazz ėtmem.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 45). ***Ne kardeşleri ne de bunların çocukları kendisini çokluk aramazlarmış.*** (A.Ş. Hisar 1941 s. 102).

AD. **çokmak** 'tokmak' DS 1261 < *tokmak* kelimesinin varyantı, belki *çak-* fiilinin veya *çekiç* (AD. *çakıç* DS 1042 < Kom. *çaḳuç*) kelimesinin tesiriyle. */t/ /ç/* değişimi için krş. ***tomruk çomruk***. M. Räsänen 1969 s. 114'e göre < Mo. *çoki* 'vurmak' fiilinden. Krş. ***çokmar***.

EO. **çokmar** 'başı topuzlu değnek, çomak' TS 938 < Çağ. *çaġmar* a.m. W. Radloff 1905 III, 1851. *çokmak* kelimesine şekil ve mâna bakımından benzeyen kelime yalnız sonundaki */r/* ile ondan ayrılıyor. M. Räsänen 1969 s. 114 *çokmar*'ı da Mo. *çoki* 'vurmak' fiiline bağlıyor. ***Sen mi öleceksin yoksa ben mi, şimdi görürsün! diyerek çokmarını kaldırıp devin kafasına vurmuş. Dev de oraya yıkılarak ölmüş.*** (N. Tezel 1938 s. 183).

EO. **çoknaş–** (hapax legomenon) '??' < belki *çagnaş-/çaknaş-* 'çok şaşmak', fakat mânası uymuyor. H. Ayan (M. 1979 s. 444), ve onu takiben TS 938, kelimeyi *çoklaş-* olarak tefsir ediyor. *gül-* fiiliyle paralel olan mânası başka birşey olmalı. Mânası ekseriya açıklanamıyan bu *-naş* eki için b. ***arnaş- .***

Ol oḫt ülkerleyin çoḳnaşdı güldi, yedigen bigi şoŋra bir bir öldi. (Muṣṭafā Şeyḫoğlı 1979 [1540] s. 344 no. 5696).

çokolata/çukulata b.m. '(kakao tatlısı)' < İt. *cioccolata* G. Meyer 1893 s. 56 < İsp. *chocolate* a.m. < Meksika yerlilerinin dili olan Aztek'de *xocolatl* [*xococ* 'acı' ve *atl* 'su']. ***İki kadeh vermut doldurup getirdim. Ayrıca portokal, mandalin, çukulata koydum, divanın önündeki sehpaya.*** (N. Cumalı 1956 s. 23). 'derisi çukulata renginde olan': ***Harem ağası değilmiş, simsiyahı Habeş asilzadesi, çukulatası da Sudanlı imiş.*** (Aka Gündüz 1938 s. 10). Krş. ***çikolata.***

RD. AD. **çokoy/çokay** 'köy zengini, çiftlik sahibi; eşkiya' DS 1260, 1261 < Rum. *ciocoi* 'büyük çiftlik sahibi, boyar'. ***Birkaç sene bir çokoya faytonculuk ettiğinden, çok gezmiş, çok görmüştü.*** (Z. Yamaç 1956 s. 210).

EO. **çokra–** 'tencere içinde yemek kaynamak, çokurdamak' DS 1261, TS 938 < ET. *çoḳra-* a.m. Clauson 1972 s. 410–411 [bir ses taklidi kelime olan **çokur* + fiil yapan *-a-* genişlemesi, krş. ***okra-, şakra-***].

⊡ ET.'deki sonunda *-ra-/-re-* hecesi bulunan ses taklidi fiil kökleri için b. M. Erdal 1991 II, 569–574. Bunlardan TTk.'de de vardır. A–E cildinde yalnız *çokra–* gösterilmiştir.

AD. **çokrak** 'çamurlu, bataklık yer' DS 1261 < . ***Şahrā bir gezden çoḳraḳ ve bataḳ oldı.*** (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 258).

AD. **çoksun–** 'çok görmek, kıskanmak, kendisine çok gelmek' TS 939 < *çok* + isim veya sıfattan, o şeye hangi hisle bakıldığını ifade eden fiil yapan *-sın-* genişlemesi; b. ***azsın- . Hastasının, yüzlüğü çoksunduğunu sanan doktor ...*** (Orhan Kemal 1963m s. 18). ***Dakacağın altınları çoksunma sakın. Öyle gıza az bile!*** (F. Baykurt 1961o s. 58). Krş. ***çoğumsa-.***

AD. **çokuş–** 'toplanmak, üşüşmek' DS 1261–62, TS 939 < *çok-* fiilinin ortaklık hali. ***"Gelin, sarın sofrayı ..." diye seslenmesiyle çokuştular. Dokuz kaşık çanak çanak doğramacı bir solukta bitirdi.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 62). ***Yaşlı bir hayvan. Belki on beş. Gözlerine sinekler çokuşuyordu.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 41).

çolak 'eli ya da kolu sakat olan' < ET. *çoluḳ* a.m. Clauson 1972 s. 419–420, G. Doerfer 1967 III, no. 1111 [*çol-* 'sakatlanmak' M. Räsänen 1969 s. 115]. ***Çolak Hüseyinin Rıza İstanbuldan gelmiş.*** (A. Nesin 1960g s. 49).

⊡ *-ak* vs. eki fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) şeklinde, olumsuz anlamlı sıfatlar yapar (b. T. Banguoğlu 1974 s. 230–231). ET.'deki aslı *-(g)ak* vs.'dir (b. M. Erdal 1991 I, 391–396). A–E cildindeki ilgili misaller şunlardır: ***çolak, çökek I, dangalak***?, ***dönek I***. Bunun yanında *-ak* nomen agentis'i de vardır: ***eşek I*** (< ET. *eş-* 'eşkin yürü–' fiilden), ***evek/ivek***. Aynı ek ile yapılan nomen instrumenti ve nomen loci için b. ***apuldak*** ve ***akak*** . İsimden isim yapan *-ak* eki için krş. ***bardak*** , ***damak*** .

RD. **çolan** 'paça yemeği yapılan sığır bacağı' DS 1262 < Rum. *ciolan* 'kemik'.

çolbaz, b. *çolpaz*.

AD. **çol çocuk/çol çocuḫ** 'çoluk çocuk' DS 1263 < *çor çocuk* terkibinin varyantı. ***Annem "Olgunlaştı artık," diyor, "Çola çocuğa karıştı".*** (M. Mungan 1996 s. 283).

çolçolak 'büsbütün çolak, sakat' < *çolak* + kuvvetlendirici öntakı (ilk hecenin tekrarı + /*r*/ /*l*/ tezat ünsüzü), şu var ki tezat ünsüzü daima /*m*/, /*p*/, /*r*/ veya /*s*/ olduğu halde burada /*l*/'dir Bunun sebepleri ise; /*r*/ ile /*l*/ arasındaki fonetik ilişki ve pekiştirilen kelimenin ilk hecesindeki son ses /*l*/'nin etkisidir (buna ilâven b. *apaçık*). Krş. *çol çocuk.* ***Öz derdime düştüm, aklım başımdan gitti. Sizi yarımyamalak bıraktım. Çolçolak ettim sizi.*** (Y. Feyzioğlu 1985 s. 22). Kelime başka kaynaklarda bulunamadı.

çolpa/çulpa 'beceriksiz, işe yaramaz, hantal' DS 1263, 1303, TS 939–940 < Fa. *çūl* 'eğri' ve *pā* 'ayak, bacak'. ***Muntazam bir eve hiç girmemiş olduğunu anlatır bir çolpalık ve salaklıkla oturdu.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 66). 'kaba, yakışıksız': ***Kızın elbisesinde çulpa duran yerleri tanzim etti, iliştirdi.*** (H.R. Gürpınar 1933n s. 57). Krş. *çorpa/çurpa*.

EO. **çolpada** veya **çulpada** 'ağır bir cismin suya düşünce çıkardığı ses' ses taklidi kelimelerden, krş. ***cumbadak. Nāgāh yuḳarudan çulpada bir nesne su içine düşdi.*** (Ferec 855/1451 v. 97b).

Çolpan/Çulpan 'sabah yıldızı' DS 1304 < ET. *Çolpan* a.m. Clauson 1972 s. 418. < Mo. *çolbun, çolban* a.m. M. Räsänen 1969 s. 115, H. Eren 1979 s. 7'de kelime için sadece Türkçe demekle yetiniyor.

AD. **çolpaz/çolbaz** 'beceriksiz, sakar' DS 1262–63, K. Emiroğlu 1989 s. 72, A. Püsküllüoğlu 1974 s. 29 < belki *çolpa/çulpa* + şahsı vasıflandıran *-az* eki, b. ***alağaz*** , yahut da ikinci hece *-baz* ile biten kelimelere uydurulmuştur, krş. ***ateşbaz*** .

çoltar, b. *çultar*.

AD. **çoluk** 'çoluk çocuk' < *çocuk* + ek değişmesi *-cuk -luk* veya *çoluk çocuk* tabirinin kısaltılmışı. ***Çoluklar da eyiler mi?*** (F. Baykurt 1967k s. 286).

çoluk çocuk 'bir evdeki çocuklar; küçük yaşta ve tecrübesiz olanlar; kadınlar ve çocuklar, yetişkin erkeklerden başka bütün aile' < *çoluk* ve *çocuk*, allitération'lu ve kafiyeli hendiadyoin mânası ikinci kelimeden kaynaklanır (b. ***çırlak çıplak***). Bu ve buna benzeyen çift sözler (*çocuk çengi*, *çol çocuk*, *çoluk çolan*, *çoluk çomak/çoluk çomalak*, *çor çocuk*) çok defa cümlenin içinde bir nevi zarf gibi, sanki muallâkta dururlar. ***Sen de barış artık! Vallahi, çoluk çocuk bu hale çok üzülüyoruz.*** (E.E. Talu 1937 s. 158). *çoluğa çocuğa karış-* 'evlenip aile kurmak': ***O vaḳit Hanyayı Ḳonyayı ögrenir. Bir kere çoluḳ çocuğa ḳarışmıya görsün!*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 391). Krş. *çoban çoluk*.

AD. **çoluk çolan** 'çoluk çocuk' < allitérationlu çift sözün mânası belki *çoluk çocuk* tabirini hatırlatmakla çıkabilir; her iki kelimenin açık bir mânası yok (yukarıdaki *çolan*'la alâkası yoktur). ***Terkeder giderim bu toprağı. İstanbula gider, bir ip atarım boynuma, günde iki sandık taşısam nefsimi körletirim. Çoluk çolan da niderse etsin.*** (M. Makal 1971 s. 180).

AD. **çoluk çomak/çoluk çomalak** 'çoluk çocuk' DS 1264 < allitérationlu ve hafif kafiyeli çift söz belki *çoluk çocuk* tabirini hatırlatmakla anlaşılır. *çomak* kelimesinin ilhamı belki *çelik çomak* çocuk oyunundan gelmiştir. ***Mahallenin bütün kadınları akşamüstleri birlik olurlardı, çoluğu çomağı toplarlar, kol halinde parka çıkarlardı.*** (Tarık Dursun K. 1960 s. 59). ***Teyzemin evine indik çoluk çomalak. Teyze demek, anne demek; ne zamandır bizi çağırır; vaktiyle cenupta şirin bir yerdeyken o da çoluk çomalak bize gelip haftalarca kalmıştı.*** (M. Körükçü 1954 s. 28).

AD., RD. **çom** 'küme, bir tutam (saç; küçük tümsek, yumru ağaçlarda)' DS 1264, C. Avcı 1937 s. 94 < ?? ***Ensesinden bir çom saç kestiriyo.*** (J. Eckmann 1940 s. 161). *çom çam* 'çam kütüğü' TS 942. *çom çom* 'öbek öbek' DS 1266.

AD. **çomağ** 'zehirli bir bitki' DS 1265 < Erm. *ts'maḫ* a.m. (?) U. Bläsing 1992 no. 27, R. Dankoff 1995 no. 731.

çomak I 'kalın değnek, sopa; gürz' DS 1265, TS 940–941 < ET. *çomaḳ* a.m. Clauson 1972 s. 422–423, G. Doerfer 1967 III, no. 1120. ***Dedem Ḳorḳut himmet ḳılıcın beline bağladı, çomağı omuzına bıraḳdı, yayı ḳarusına geçürdi.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 115). 'dayak cezası, darbe': ***Bir kişinüŋ atı veyā ḳatırı veyā öküzi ekine girse ḍavar başına bėş çomaḳ vurub bėş akça alına.*** (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 5b). *çomak çek-* 'işaret ile orta parmağın arasına başparmağın sokulmasıyla gösterilen, hakaret anlamına gelen hareket' . *çomak sok-/çomakla-* '(arabanın tekerleğini değnekle) durdurmak': ***Çukurun bunca yıllık töresine çomak sokmak sana mı düştü?*** (O. Arayıcı 1979 s. 63). ***Söyle hocam, sittin sene Agobun kazı gibi oturup bilmem nemizi çomaklıyacak mıyız?*** (S.M. Alus 1933k s. 25).

AD. **çomak** II 'çıban (?)' < Sl. (Bulg. Srp–Hr., Ukr., Rus., Leh.) *çuma* 'veba' (?). Yalnız *çomak çık-* bedduasında: ***Ḳafana çomak çıksın! Anlamadın kil*** (F. Baykurt 1971t s. 277). ***Çomak çıkası aklım her şeyi unudur oldu.*** (a.e. s. 156). Krş. ***baba çıksın!*** (EO. *baba* IV maddesinde).

AD. **çomar** I 'bodur, bacaksız, kısaboylu; kuyruğu kısa veya sonradan kesilmiş at, eşek veya katır; iri köpek, burunsuz koyun; çoban köpeği' DS 1265, TS 941, R. Dankoff 1991 s. 28 < ?? , krş. M. Räsänen 1969 s. 115. ***Kapıyı çalar çalmaz senin koca çomar pencereye koştu.*** (H. Ritter 1953 III, 125).

(Argo) **çomar** II 'ihtiyar çapkın' M. Mikhaïlov 1930 s. 23, 'ihtiyar meyhaneci, pimpon' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 55, F. Devellioğlu 1959 s. 77 < *çomar* I.

(Argo) **çomar** III 'bodigard' < *çomar I.* ***Kişizâdem, dedi, sen böyle üst perdeden konuşuyorsun. Çünkü etrafındaki çomarlara güveniyorsun.*** (R.C. Ulunay 1994 s. 14).

AD. **çomça** 'pınardan su içmek için çamdan oyulmuş saplı su kabı' DS 1266 < b. *çömçe, -ça* küçültme eki için b. ***bağçe . Büyük çomçalarla büyük kazana yağ aldılar.*** (A. Kutlu 1995 s. 141).

AD. **çomçok** 'pek çok' < *çok* + reduplication + */m/* tezat ünsüzü, b. apak . ***Dev karısı tutmuş bunu, çuvalın içine koymuş. Çomçok köpek enikleri varmış, onları da koymuş, çuvalın ağzını bağlamış.*** (M. Tuğrul 1969 s. 304).

AD. **çomru-** 'dibinden kesmek' DS 1266 < *tomur-* fiilinin varyantı. */t/ /ç/* değişimi için krş. ***tokmak çokmak.***

AD. **çomruk** 'tomruk; kullanıla kullanıla eskimiş süpürge' DS 1266, TS 942 < *çomru-* + fiilden participium passivum mânasında sıfat ve isim yapan *-k* eki, yahut da *tomruk* kelimesinin varyantı (b. *çomru-*).

AD. **çon** 'kalça, but' DS 1267 < ?? krş. Kürt. *çong* 'diz' K.K. Kurdoev 1960 s. 172. ***Topal Satı çonunu kaşıya kaşıya girdi kahveye.*** (R. Ilgaz 1981 s. 20).

AD. **çon-** 'ateşte ısınmak; ısınmak için güneşte oturmak' DS 1268, TS 942, Meninski 1680 I, 1685 < ?? ***Meyl ėtse ḥādd-i yāra cān u gönül, baña ne? | Bir iki çıplaḳ abdāl od buldılar, çonarlar.*** (Necātī Beg 1963 s. 202). ***Yolda ḳonacaḳ çaġda hep bay evine ḳon, | Yė yėmecügüñ müftçe hem ocaġına çon.*** (Naẓmī 1928 s. 47).

AD. **çongaş-** 'yığılışmak' < *çokuş-* fiilinin varyantı, krş *çokaş-* DS 1260. Ortaklık (cooperativum) hali yapan *-(ı)ş-* için b. ***ağlaş- . Kuyruğa doğru aç, kuyruğa! Birbiriniz üzerine ne çongaşırsınız bre?*** (Reşat Enis 1944 s. 37).

AD. **çonoş** 'mezarlıkta sandukanın üzerine konan ağaçlar' DS 1268 < Yun. (Tsak. dial.) *θρονος/θρανος* (trónos/trános) 'kürsi, sıra, teskere' Ch. Tzitzilis 1987g no. 141, fakat b. K. Karapotosoğlu 1999 no. 11.

AD. **çont/çönt** 'felç, inme; felçli; kaba, görgüsüz, iş bilmez' DS 1268, 1289 < *çot/çört (?)*; */n/*'li – */n/*'siz varyantlar için krş. ***künt/küt. Attığı öteberiler Arapgirli'nin yamrı yumru et parçalarından ibaret, çont bacaklarına değiyor, canını yakıyordu.*** (Orhan Kemal 1949e s. 98). ***Ben de kalkarak yatağımdan – çönt olup da mıhlanmadım ya – ...*** (M. Güler 1990 s. 179). 'donuk': ***Çont bakışlarımın gözyaşlarımı içime biriktirirken kımıltısızca, ablası üzerine atladı.*** (L. Erbil 1977 s. 50). Krş. *çot*. Tk.'deki velar ile palatal ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. ***ayıt- .***

çonur, b. *çöğür*.

EO. **çopan** 'çoban' < *çoban.* ***Kāşkī beni ḳurt alub giderken çopan feryād ėrişmeyedi!*** (Ferec 855/1451 v. 246b).

çopşiş, b. *çöp*.

çopur/çöpür 'aşırı çiçekbozuğu olan kimse' DS 1291 < ET. *çöpür* 'keçi kılı' Clauson 1972 s. 398, krş. *çöpür* 'keçi kılı; karışık' DS 1291, M. Räsänen 1969 s. 116. Fakat kelimenin *çapar, çubar* (b. M. Räsänen 1969 s. 118–119), *çotur* (G. Doerfer 1967 III, no. 1131) Mo. *çoḳur* ile bağları var. Bu gruba ayrı bir araştırma gerek. Tk.'deki velar ile palatal ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. ***ayıt- . Küçükken çiçek çıkarmış, tırnak çalmış yüzüne, işte ondan çukur çukurdur. Çopur deriz biz buna.*** (M. Başaran 1992 s. 167). ***Hic şormayuŋ bizim çopur oğlan doġuzladu. | Ġandillüniŋ bāzār ġayuġunda kürekçüdü.*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 48). ***İlk gördüğünde fazla üzerinde durmamıştı Gülsüm'ün. Okul önlüğünün altında kara kuru, çöpürünün biriydi.*** (M. Güler 1990 s. 110).

AD. **çor I/çör** 'dert, keder, hastalık' DS 1269 < ?? krş. Kürt. *çor* 'salgın hayvan hastalığı' Jaba–Justi 1879 s. 133. ***Karısının koltuğunun altında meme gibi bir çor türemiş.*** (M. Makal 1957k s. 45). ***Köyde "kazboğan" denen bu çora doktorlar difteri diyorlar.*** (M. Makal 1954 s. 92). ***- Gam gam getirir, yavrum; gam çör getirir, çör ölüm getirir.*** (R. Enis 1957 s. 205). 'salgın hayvan hastalığı': ***Yakınındaki Kanlıdüz mevkiinde çor tutmuş, bütün hayvanlar ölmüşler.*** (S. Sakaoğlu 1973 s. 339). *çor ol-* 'hastalanmak': ***Gezbānum, āh, senüŋ 'aşḳuŋla çor oldum ġaldım.*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 25). *çorlu* 'hastalıklı, dertli, illetli' DS 1272, R. Dankoff 1991 s. 28: ***Gözsüz çorlu donını dülbendini çıḳardı, göŋlekcek, taḳıyacaḳ oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 217b). ***Yırṭarun aġzını hem de keserün ġulaġuŋu, | Sen-mu ġalduŋ baŋa çorlu diyecek, hey oṭuraḳ.*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 33). 'akılsız, deli' DS 1272: ***Ol bir nā-dān çorlu, bu dikḳati ol ne bilsün?*** (Ferec 855/1451 v. 241a).

AD. **çor II** 'tuzlu, tuz; zehir, zehir gibi' DS 1270 < Fa. *şōr*, Kürt. *şur* a.m. Kelime başındaki */ş/ /ç/* gelişmesi için b. ***çakal .***

AD. **çora** 'tuz; çamaşır ve bulaşık yıkamakta kullanılan bir çeşit toprak' DS 1270 < Fa. *şūra*, Kürt. *şure* 'saltpeter, salt deposits' H.E. Wullf 1966 s. 164, Jaba–Justi 1879 s. 263. Kelime başındaki */ş/ /ç/* gelişmesi için b. ***çakal . Koyunun derisi çıkarıldıktan sonra derisi temizlenir, tuz konur ve kurumağa terkedilir. Sonra yağ, yoğurt ve tuzdan mürekkep "çora" tesmiye edilen bir mahlût sürülür.*** (K. Güngör 1941 s. 47).

çorab/çorap 'örülmüş ayak giyimi' < Meninski 1680 I, 1975 < Ar. *cawrab* < Fa. *gūrāb* a.m. ***Önden lâkırdı yakası açan, peşinden çorap söküğü gibi çekip uzatan, büyük hanımdı.*** (S.M. Alus 1934 s. 140).

çorak I 'acı su, tuzlu su, salamura' < Ar. *şūrac/şūrak* 'nitre' R. Dozy 1927 I, 601 < Fa. *şōra*, kelime başındaki */ş/ /ç/* gelişmesi için b. *çakal* . 'batak yer, bataklık' Meninski 1680 I, 1975: ***Yolun içinde bir çorak gördüm, deve çorā düşmüş. Çorān bir tarafına bal, bir tarafına bekmez sızmış.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 50).

çorak II ‘bitkilere elverişli olmayan (toprak)’ A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 81 < *çorak* I. ***Yüz yıl evvel Anadolu’da taşkınların önüne geçmek, çorak toprakları sulamak, bataklıkları kurutmak gerektiğini … biri ortaya atılıp öne sürseydi, deli diye akıl hastahanesine tıkarlardı onu.*** (İ. Tarus 1961 s. 13–14). ‘toprak damlara çekilen, su geçirmiyen tuzlu toprak’: ***O dam ki, şehre saatlerce uzak köylerden tuzlu ”çorak” taşımış, damın toprağına karıştıracağı tuzu satın alabilmek için el kapılarında günlerce çalışmıştı.*** (Reşat Enis 1944 s. 240).

çorap, b. *çorab*.

(Argo) **çoraybe** ‘meni, sperma’ F. Steinherr 1932 s. 185 < Rom. *çoraibe* a.m. K. Kostov 1974 s. 358.

çorba b.m. (sulu yemek) < EO. *şōrbā/şōrvā* < Fa. *şōrbā/şōrvā* a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1134. Kelime başındaki */ş/ /ç/* gelişmesi için b. *çakal* . ***Elimizden faʾila bir iş gelmez ki … Çorbada maydanuz ḳabīlinden yeŋi mektebe bizim de bir ufaḳ ḫidmetimiz doḳunsun!*** (R.N. Güntekin 1928 s. 113). Krş. *şorba/şorva*. Mecazi mânada ‘karışık durum’ ***Yani işler çorbaydı çorba | ”Tersine akıyordu nehir” | Her adımda bir numara | Gerisini Allah bilir.*** (S. Birsel 1955 s. 27).

O. **çorbacı** ‘Yeniçeri teşkilâtında küçük zabitlerden biri’ İ.H. Uzunçarşılı 1943 I, 234–235, ‘Osmanlı tebaası gayrımüslim erkek ilerigelenleri için kullanılan ünvan’: ***Kamburunu çıkara çıkara, kandilli temennahları basa basa, kimler karşısına gelmiyordu? Saçlı sakallı mütekait paşalar, kerliferli beyefendiler, mösyöler, çelebiler, çorbacılar.*** (S.M. Alus 1934 s. 136). AD. ‘zevce’: ***Bir eyice çeten koşak. Öğretmenin çorbacıyı içine yatırak. Böylece gidelim hökümete doğru.*** (F. Baykurt 1960 s. 22).

AD. **çor çocuk** ‘çoluk çocuk’ DS 1271 < reduplication ve */r/* tezat ünsüzü ile yapılan allitération’lu çift söz (b. A. Tietze 1966), bu ifade tipi için b. *cer cehiz* . ***Ailesi, çōr çocuuda vāmış.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 68). ***İnsanın adam pömaz soyundan. Çoru çocuğu perişan.*** (F. Baykurt 1969 s. 71). *çora çocuğa karış-* ‘çoluğa çocuğa karışmak’: ***Çora çocuğa karışmaktan da korkuyorum.*** (F. Baykurt 1961o s. 249). ***İyi kötü bir kız buldular. Evlendi barklandı. Çora çocuğa karıştı.*** (F. Baykurt 1982 s. 162). Krş. *çol çocuk*.

çorçil/çörçil I ‘bir tip asker ayakkabısı’ S. Akalın 1993 s. 55 < Sir Winston Churchill (1874–1965)’in isminden; ikinci cihan harbinin sonuna doğru Churchill başvekil iken İngiliz ordu levazımatından Türkiye’ye büyük mikdarda asker ayakkabısı hediye edilmişti. Tk.’de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. *Abbâs yolcu* .

Yolları biraz uzuncadır. Bu sebeple askerî hurdalardan birer rozvelt veya çorçil düşürmeyi cana minnet bilirler. (İ. Tarus 1947t s. 87). ***Bazı deppoylardan erlere postal yerine çarık verilmektedir. Ruzvelt, Çörçil tipi ayakkabılar yakında gelecek deniyor.*** (M. Seyda 1970 I, 200).

çorçil/çörçil II ‘bir İngiliz kamyonu’ < *çorçil/çörçil* I gibi. II. Dünya Savaşı’ndan sonra, belki bu da ”army surplus” malzemesinden. Tk.’de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. *Abbâs yolcu* .

21 Temmuz sabahı Çörçil tomruk kamyonu kapımıza dayandı … (M. Başaran 1964 s. 84).

EO. °**çork** ‘çorak’ A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 116 < *çorak* yerine bir okuma hatası olması muhtemeldir. ***Ve her kim ḳullıġı bir kişiye ḳıla ve ögüdi bir kişiye vère kim ol ögüdüŋ ve ḳullıġuŋ ḳadrın bilmeye, şol kişiye beŋzer kim taḫıl getürmek ümīdine toḫmı çorḳ yère saça.*** (a.e. s. 36).

Çorlu ‘Tekirdağ vilâyetinde kasaba’ < BizYun. *Τζουρουλος* (Tzouroulòs). ***Maʿzūl buyurılub çıḳub şehirden Çorlı’da oturmaḳ fermān olundı.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 236).

AD. **çoroş/çoruş** ‘iki öküzlü kağnı arabalarında öne takılan ikinci çift öküz’ DS 1272–73 < Erm. *ç’oroç’k’* a.m. [*çor* ‘dört’] R. Dankoff 1995 no. 596. ***Ben verdim ilk çoruşu. İki çift koşumluk bile yerinden kıpırdatamadı.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 139–140).

O. **çorpa/çurpa** ‘topal (?)’ < belki *çolpa/çulpa*’nın varyantı. */l/ /r/* değişimi için b. *arın* . ***Künd u çurpā buŋa esīr kimi.*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] no. 1857).

AD. **çort** ‘kaba, görgüsüz, uyuşuk’ DS 1273 < Az. *çorta get-* ‘uyuklamak, pineklemek’ < Fa. *çurt* ‘uyuşukluk’.

AD. **çortan/çörten/cörten/çırtan** ‘pınar veya damdan su akıtan ağaç veya teneke oluk’ DS 1190, 1293–94, TS 956 (*çörlen*), R. Dankoff 1991 s. 28 < Erm. *çrortan* < EErm. *crordan*. a.m. R. Dankoff 1995 no. 645. ***İçi yoşunlu ağaç çörtenden siyāh ṭaş yalağa aḳan çeşmenin dāʾimī şırıltısı …*** (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 129). ***Elindeki tahtanın nihayet bir su arkına, bir dam ”cırton”una dönüştüğünü anladığımızda sorumuzun cevabını alırdık. O, elindeki keseri yere bırakır, dama çıkar, eski ”çırton”u yerinden söker, yenisini koyardı.*** (M. Margosyan 1996 s. 42).

AD. **çortke** ‘mihsap, hesapta toplamayı öğreten alet’ THASDD 1951 IV, 1650 < Rus. *çotki* a.m. Krş. *çotgu*. Ünlüden sonra inorganik bir */r/*’nin hypercorrection vasıtasıyla türemesi için b. *alengilli/alengirli* .

AD. **çortutu/çortu** ‘turşu’ DS 1273 < Erm. *ç’ort’t’u* a.m. [*ç’or* ‘kuru’ ve *t’t’u* ‘ekşi’] R. Dankoff 1995 no. 594.

çoruş, b. *çoroş*.

AD. **çoşga** ‘Müslümanların İslâm olmayan çocuklara verdikleri isim’ DS 1274 < *çoşka*.

çoşka, b. *çoçka*.

AD. **çot** I/**çöt/çört**, belki de *çont/çönt* ‘el veya ayağı sakat olan kimse, kötürüm; çolak, topal’ DS 1274, 1293 < aşağıda bahsedilen *çotuk* kelimesinden, bu *çot*’un yanında bir de **çot-* diye mânaca yakın eski bir Tk. fiil kökü bulunduğu anlaşılır. Böyle

olunca E. Berneker 1924 I, 160'ın İt. *ciotto* 'topal, aksak' kelimesine bağladığı Sırp–Hırv. ve Slov. *çot* 'topal' kelimesi belki Tk.'den alınma olabilir ya da Tk. kelime ile hiç alâkası olmayabilir. Tk.'deki velar ile palatal ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. *ayıt- . /r/* ile olan hypercorrection için b. *alengilli/alengirli . Eğer bunları yapmazsan, Allahın cehenneminde çatır çatır yanarsın. Yediğin ekmek gözüne durur, kör olursun. Yediğin ekmek dizine durur, çot olursun.* (N. Üstün 1968 s. 71). *Bu kadar gayretin sonunda iyileşmezse eğer, çöt Havva'nın dediği gibi "İyilik bilmezin biri" dense yeri, Ayşeye.* (M. Makal 1954 s. 95). Krş. *cont/cönt.*

AD. **çot** II 'ağaç dallarının gövdeye bitiştiği yer ve bunlardan iki dalın arasında kalan kısım' < *çot* II [dallara ağacın kolları diye bakılıyor]. P. Skok 1971 I, 335–336'ün bahsettiği asılları meçhul Rum. *ciot* 'Astknoten' ve Sl. kognatları Tk.'den alınmış olabilir.

AD. **çot** III 'veresiye defteri' DS 1274 < Rus. *sçot/sçotıy* 'hesap defteri'.

AD. **çota–** 'bir ağacın dallarını gövdeden ayrıldığı yerin hemen üstünden kesmek' DS 1274 < *çot* II + isim/sıfat'dan fiil yapan *-a-/-e-* eki, b. *ada-* I .

AD. **çotak** I 'çolak' A. Caferoğlu 1946 s. 313 < *çota-* + fiilden participium passivum yapan *–k* eki, krş. *adak, budak.*

AD. **çotak** II 'ağacın gövdesinden dallarının ayrıldığı yer' F. Baykurt 1959y s. 272 < *çota-* I + *-k* eki (b. *çotak* I). *Koca kırın ortasında bir tek armut. Gerçekten çotağında bir karaltı var. "Kartal olmalı," dedim.* (F. Baykurt 1959e s. 63, 1969 s. 75). Krş. *çot* III.

çotara, b. *çotra.*

AD. **çotgu** 'eskiden dükkânlarda hesap yapmaya yarayan bir aygıt' DS 1275 < Rus. *çotki* a.m. Ch. Tzitzilis 1987b s. 107 no. 62.

AD. **çotku** 'elbise fırçası' < Az. *çotkä* vs. < Rus. *şçotka* a.m. A. Tietze 1982z no. 50.

çotra/AD. **çötre/çutra/çotara/çutura** 'tahta şişe, tek tahtadan ya da ağaç gövdesinden oyulmuş su kabı' DS 1274, 1297, Meninski 1680 I, 1673 < İt. *ciòtola* a.m. *Çam ağacından yapılmış kocaman çotrayı kolayca aldı. Bakır tası doldurup kana kana su içti.* (Kemal Tahir 1955g s. 130). *Çutraya sarıldım. İmansız çutra ağzına kadar su dolu imiş, kaldıramadım.* (Kemal Tahir 1955s s. 36).

AD. **çotuk** I 'kullanıla kullanıla aşınmış, parçaları eksilmiş (ms. fırçanın kılları, tarağın dişleri)' < **çot-* + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-uk* eki, b. *açık I .* Mânaca yakın şu kelimelere bakın: *çırtık* 'işe yaramaz duruma gelmiş süpürge' DS 1190, *çörtük* 'çalı süpürgesi', *çörtmek* 'üzüm kütüğü', *çörtmük* 'parça parça' DS 1295. *Hemen herkes çotuk süpürgesini gezdirdiği odasının bütün tozunu, gübürünü kapısı önüne çıkarır, öylece bırakır.* (Reşat Enis 1947 s. 195). *Elif, ırgat Zeliha'nın sekiz yaşındaki kızını önüne oturtmuş, çotuk bir sık tarakla dolaşık saçlarını tarıyor, bitlerini ayıklıyordu.* (Reşat Enis 1944 s. 183).

çotuk II 'kesilen ağacın topraktan yukarıda kalan bölümü, kütük; üzüm kütüğü' TS 943 < *çotuk* I. Fiilden daha çok nomen concretum yapan *-(ı)k* eki için b. *acuk/acık I . Daha bir yekinişte, meşe çotuğu kökler gibi, çatırdatmış topu da, apalaya apalaya düze çıkarıvermiş.* (F. Erdinç 1958 s. 73).

AD. **çoturak** '?? (sazın kulakları?)' < ?? *Eskiden biri sazını kucaklayıp bir yörüğe konuk gitmiş. Yörük demiş ki, şunun çoturağına dokanmadan çalarsan, sana bir erkeç veririm! Çalgıcı bir sınamış. Bakmış ki sesler düzensiz çıkıyor. Olmaz, çalamam ağa, demiş.* (F. Baykurt 1951o s. 120).

çovaç, b. *çoğaş.*

çoveş, b. *çoğaş.*

AD. **çoyür**, b. *çöğür* III.

çozama 'çirkef' < Yun. *συζωμα* (sízōma), b. Tzitzilis 1990 204.

çöb, b. *çöp.*

çöblik, b. *çöplük.*

çöç, b. *çoç.*

AD. **çöçün** 'çok gezen kimse; yabancı, gariban' DS 1276, V. İzbudak 1936i s. 12 < ?? *Bu manastirde bunca pīş-ḳadem keşīş vardur. Ben çöçün kişi bulardan taḳaddüm ėdemezem.* (Ferec 855/1451 v. 39b). *çöçün/cöçen* 'bitkin, âciz, miskin, elinden iş gelmiyen' DS 1275: *Nice yıldur ki bu sarāy meskūn degüldür. Oşbu bir iki gün icinde bir iki elgin çöçün geldiler, gölgelendiler, gitdiler.* (Ferec 855/1451 v. 224a).

AD. **çöğ–/çöy–/çöv–** 'otururken ayağa kalkar gibi yapmak, doğrulmak, fırlamak; ayakları üzerinde kalkmak (hayvanlar hakkında), yılan çöreklenip başını kaldırarak karşısındakine atılacak duruma gelmek; kaymak, fışkırmak, aşağı inmek' DS 1279, 1298 < ?? */ğ/ /v/* değişimi için b. *avul . İki gündür yük almakta olan vapurun burnu biraz daha havaya çövmüş ve kıçı su kesimini aşacak kadar oturmuş.* (F. Erdinç 1955 s. 3). *Gözleri yıldızların orda bir vakit avundular, Sonra yıldızlardan kopan iki göz çırağını görmek için iki kuyruklu yıldız gibi çöverek aktılar onun gözlerine.* (İ. Balaban 1968 s. 220).

AD. **çöğdür–/çöydür–/çövdür–** 'fışkırtarak, kavis çizerek işemek' DS 277–278 < *çöğ-/çöy-/çöv-* fiilinin causativum hali, b. *acıkdur- .* Bu fiilin başka bir causativum şekli için krş. *çöğür–*, bir fiil kökünden iki causativum şeklini gelişmesi için b. *akıt- . Ağadır, şöyle bi ağacın altına gitti, çöğdürdü. Câra yakdı bir iki.* (Orhan Kemal 1954b s. 18). *Başka zaman bir yara olsa, ecizayınan mı sarıyordun? Kalk da çöydür! — Heç de çöydüresim yok.* (F. Baykurt 1961o s. 289). *Bir gün taş vagonetinin üstüne cövdürüvermişler.* (F. Erdinç 1955 s. 117).

AD. **çöğen/cöğen** 'ucu eğri baston' DS 1279, TS 943, Meninski 1680 I, 1682 < ET. *çögen* a.m. Clauson 1972 s. 416 < Fa. *çaugān* a.m. ***Gizlin evden bir ufak çöğen aldı, değnek, yani eskiden çöğen derlerdi, lâkin şimdi çubuk, değnek diyorlar.*** (Behçet Mahir 1973 s. 8). Krş. *çevgân*. /ğ/ /v/ değişimi için b. *avul* .

çöğen, b. *çoğan*.

çöğün– 'bir yanı inerken öbür yanı kalkmak' < *çöğ-/çöy-/çöv-* fiilinin reflexivum hali. Krş. *çöğür-*.

AD. **çöğür** I 'bir çeşit saz, tambur' DS 1280, TS 944, Meninski 1680 I, 1882, R. Dankoff 1991 s. 28 < Çağ. *çögür* a.m. G. Doerfer 1975 IV, no. 2024.

AD. **çöğür** II/**çonur** 'dikenli ağaç; ağaç dalları üzerinde bulunan uzunca diken' DS 1268, 1280, TS 943 < Çağ. *çükür/çügür* 'diken' M. Räsänen 1969 s. 121. ***Dönerken bir çöğür ayağıma battı. Ne ettimse o çöğür çıkmadı. Ayağım böyle şişti kaldı.*** (U. Günay 1975 s. 340). ***Çakır dikeniyse, hele çöğürse, o zaman semercilerin kullandığı kıyıkla çıkarılır.*** (M. Makal 1960 s. 20). ***Harımın işi tamam sayılır. Yarın da cöyür getirip çitini beslicem birez.*** (F. Baykurt 1959y s. 31).

AD. **çöğür** III/**çoyür** 'ahlat ağacı' DS 1280 < *çöğür* II. ***Çivit sürēkene sabanın burnuna demre (?) bir bakır geçmiş. Öküzümün ayānığıyo dėye āmış, çoyürün dalına asmış.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 137).

EO. **çögür–** 'kaldırmak, yükseltmek' < *çöğ-* fiilinin causativum hali, b. *artur-* . Bu fiilin başka bir causativum şekli için krş. *çöğdür-* (b. *akıt-*), krş. *çöğün-*. ***Güneş ṭaŋla çögürdi yüce başın.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 272 no. 340). ***Keşīş gibi çögürdi boyın şimşād.*** (a.e. s. 282 no. 546).

EO. **çök** 'çökme hareketi' < ET. *çök* a.m. [*çök-* fiilinin emir hali, b. *ayart*] Clauson 1972 s. 413. İkinci şahıs tekil emir şeklinin *et-* ile beraber bir fiil teşkil etmesi — ekseriya kuvvetlendirici faktör olarak — BSTT'de de vakidir, b. *alaşağı et-* . *çök et-/çök ur-* 'çökmek; diz çökmek' TS 947, 948, G. Doerfer 1967 III, no. 1141.

çök– I 'bacakları katlıyarak yüzükoyun yere yerleşmek (deve hakkında)' < ET. *çök-* a.m. Clauson 413–414. ***Çökdügi yėrde ḳıġlarimiş.*** (Ferec 855/1451 v. 123b). 'diz çökmek' (bu mâna ET.'de de vardı): ***Ėlçi[yi] Sulṭān ḥuẓūrına iletdiler. Ėlçi ʿādet üzerine çökdi, mektūbını şundı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 222). ***Dizlerin üstüne çöktü.*** (A. Ümit 1993 s. 165). (biraz kaba konuşmada) 'acele ile veya ani olarak bir iskemleye ağırlığını üstüne bırakarak oturmak': ***Lök gibi çöktü yanımızdaki boş iskemleye. Çok yorulmuştu anlaşılan.*** (H. Özkan 1979 s. 38). ***Ev sahibiymiş gibi çökmüştü sofranın başına.*** (A. Ümit 1993 s. 106–107). 'yıkılmak (tavan veya ev hakkında): ***Görüyorsun işte, içinde insan yaşamayınca evler nasıl yaşlanıp çöküyor.*** (C. Kavukçu 1998 s. 81). 'yıkılmak, inkıraz etmek': ***Koca sistem çökmüş, kapitalistler göbek atarken, yıkıntıların altında kalan üç beş kuruşun hesabını yapmaktan yana değilim.*** (A. Ümit 1993 s. 140–141). 'hastalıktan veya yaşlılıktan kötü hale gelmek': ***Biraz çökmüş gördüm onu.*** (A. Ümit 1993 s. 124). 'dibe inmek, teressüb etmek': ***Çalkantılı su duruluncaya kadar, tortusu dibe çökünceye kadar bekleyebilirsiniz.*** (M. Seyda 1974 s. 88) Mecazi mânada: ***İçime bir sıkıntı çökmüştü.*** (A. Ümit 1994 s. 47).

çökek I 'yaşlılıktan çökmüş, < *çök-* + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) yapan *-ek* eki (M. Räsänen 1957 s. 132), b. *çolak* . ***Sabi sübyan çocuklarla çökek ihtiyarlardan başka kimsenin bulunmadığı köylerde Gaffur aygırlaşan bir kazanç ve namus kargası olmuş hasılı.*** (Feridun Osman 1936 s. 100).

AD. **çökek** II 'çukur yer' DS 1281 < *çök-* + fiilden nomen loci mânasında isim yapan *-ek* eki, b. *akak* . ***Bu Ergene köprüsinüŋ yėri evvel ormanlığıdı, çamur ve çökegidi*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 104). ***Sabahleyin elimle temizledim şu çökeği. Bakın ne hale koydular*** (S.F. Abasıyanık 1952s s. 32). 'bataklık, balçık': ***"Ayaklarını çıkar bari hatun, baksana çökek lastikleri." — "Ortalık çamurdur da."*** (A. Ağaoğlu 1982ö s. 248).

AD. **çökel** 'tortu; su taşıp çekildiği zaman bıraktığı çamur; büyük kerpiç' DS 1281, TS 945, ZTS 1976 s. 44 < *çök-* + fiilden isim yapan *-el* eki (M. Räsänen 1957 s. 133), krş. *çatal* .

AD. **çökelek** 'tortu' TS 945–946 < *çök-* + *-elek* genişlemesi, krş. (deverbal olmayan) *göbelek*. 'ayrandan yapılmış yağsız peynir' DS 1281: ***Kafilenin son yolcusu buraya gelirken, köyünden getirdiği darı unundan yapılmış bazlama ile çökelek peyniri ancak beş, on gün yetişmişti.*** (S. Şengil 1943 s. 9).

(Neologismus) **çökelti** (kimya terimlerinden) 'rüsup, dibe çöken madde' < *çökel-* + *-ti*. ***Belleğim, aybalara sır olan bir çökelti.*** (H. Yavuz 1992 s. 25).

çöker–/çökert– '(deveyi veya başı kesilecek olan adamı) çöktürüp oturtmak' TS 946–947 < *çök-* fiilinin causativum hali, b. *çıkar-* (başka mânalarda *çöktür-* şekli kullanılır, bir fiil kökünden iki ve daha causativum şeklini gelişmesi için b. *akıt-*). ***Doġru gīvedüz evine develeri çekdiler, kapusında çökerdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 59a). ***Ol melʿūn aldı, ṣaḥrāda bir ısssuz yėre iletdi, çökerdi ki öldüre.*** (Ferec 855/1451 v. 8b).

çökertme 'deniz dibine indirilerek üstüne balıklar geldiğinde köşelerinden çekilip kaldırılan ağ' TüS 258 < *çökert-* + fiilden nomen actionis mânasında isim yapan *-me* eki, b. *akıtma* . ***Kara Memedin çökertmesi sudaydı, onun dolabını döndürmeye, ağı yukarı kaldırmaya uğraştı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 472).

çökkün 'canı sıkılmış, meyus' < *çök-* + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan *-kün* eki, b. *akkın* . ***Pişmandı artık, iyice utanıyordu, çökkündü, kendini hınçla küçümsüyordu.*** (T.

Buğra 1964 s. 39). ***Bir zamandır gözlerin ışığı sönmüş, bakışları matlaşmış, hırkasının gevşemiş ilikleri düğme tutmamaya başlamış, omuzları çökkün, öylece oturuyor kasanın başında ...*** (M. Mungan 1999 s. 122).

AD. **çöksek** 'çökük' DS 1282 < ****çökse-*** 'çökmek istemek, çökmeğe yüz tutmak' + fiilden sıfat yapan ***-k*** eki, b. ***akık . Bir çöksek yere giriyorlar.*** (U. Günay 1975 s. 420).

EO. **çöksü** 'gemi demiri, çapa, yahut gemi safrası mı?' TS 9478 < ***çök-*** + ?? ***Daḫı ḍaġları çöksü ėtmedük-mi siz rāḥat olmaġiçün*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 68).

çökük 'çökmüş, çukurlaşmış, içeri çekilmiş' Meninski 1680 I, 1682 < ***çök-*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan ***-ük*** eki, b. ***akık . Çökük avurtlar, mısır püskülü bıyıklar, yomruk bir gırtlak.*** (S.M. Alus 1944 s. 104).

AD. **çökür** 'kazma' DS 1282 < Yun. ***τσεκουρι*** (tsekúri) < Lât. ***securis*** 'balta' A. Tietze 1962 no. 342. Kelime başındaki /ş/ /ç/ gelişmesi için b. ***çakal .***

çöküş– 'bir şeyin başına çöküp toplanmak' < ***çök-*** fiilinin verbum collectivum mânasındaki ortaklık (cooperativum) hali, b. ***ağlaş- . Kaymakama bi duyursam, yarın jandarmalar çöküşür başınıza.*** (M. Başaran 1992 s. 127–128).

AD. **çöküt–** 'korkudan kaçmak' DS 1282 < ET. ***çökid-/çöküd-*** 'diz çök–' [***çök-*** fiilinin orta–dönüşken (medial reflexivum) hali, b. ***büküd-***] Ş. Tekin 1980 no. 247. Fakat Clauson 1972 s. 414 ile M. Erdal 1991 II, 768–769 bu sözcüğü causativum anlamındaki ET. ***çöküt-*** 'çöktür–' sözcüğüyle birleştirerek bir arada göstermektedir. Krş. ***çiġid-***.

çöl 'ıssız yer, sahra' < Clauson 1972 s. 420 (***çülig*** maddesi)'ne göre kelime aslen Moğolcadır ve Tk. metinlerde 15. asırdan önce bulunmaz (krş. G. Doerfer 1967 III, no. 1145). Yayılışı için b. M. Räsänen 1969 s. 117. ***Sanki o kum çölleri gibi sonsuz savaş yine başlamıştı.*** (T. Buğra 1964 s. 25).

O. **çöl çölistan** 'tam çöl, hiçbir şey yetişmiyen ıssız arazi' < ***çöl*** ve ***çöl*** + isimden mekan ve memleket isimleri yapan ***-istan*** eki, krş. ***kabristan, Macaristan***. Tabir ikizlemeli (réduplication'lu) terkibleri andırıyor (krş. ***yok yoksul***). ***Ehl-i Mekke ve Medīnenüŋ ṣurre ve cirāyeleri Mıṣrdan gelmeg-ile Mıṣr kimde ise ehl-i Mekke aŋa tābi'lerdür. Zīrā eyāleti çöl çölistān olmaġ ile Ṭayf ve Ḥicāz ve 'Abbāsdan gelen galāl kifāyet ėtmez.*** (Evliyā Çelebī 1935 [17.yy.] IX, 724).

çölgü, b. ***çulki***.

çölmek/çömlek (BSTT. ikinci varyantı kullanıyor) 'toprak tencere' DS 1283, TS 949–950 < Tk. dilleri arasında her iki varyant eskidir, fakat ilk varyant daha yaygındır (b. M. Räsänen 1969 s. 117–118). Metatez için b. ***albız . Andan anı çölmekde duzile biraz bişürsün, üstüne gelen yaġı cem' ėtsün, şiyşeye ḳoysun.*** (Ferec 855/1451 v. 61a). ***Benüm ḳocam çömlekcidür. Çoḳ çölmek yapdı.*** (P.N. Boratav 1995 s. 186). ***Bir pīr gölüge cömlek bardaḳ yükledüb küydan şehre gide yorurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 232a). ***cömlekle-*** 'çömleğe doldurmak, çömlekte muhafaza etmek' (isim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-*** eki için b. ***acabla-***): ***Köyde kurban kesmiyenlere et gönderilirse de, onlar kelle ve ayakları toplayıp çömleklemekle gözlerini doyururlar.*** (M. Makal 1954 s. 60). ***çömlekleme (atla-)*** 'bir suya atlama usulü, krş. ***balıklama, bohıçalama, çivileme***: ***İskelede, elleriyle burunlarını kapayıp çömlekleme denize atlıyan yanık tenli çocuklar.*** (H.E. Bener 1969 s. 118).

AD. **çöm** 'demet; birkaç kişinin bir arada bulunması' DS 1284 < ?? krş. Çağ. ***çom*** (ünlüsü /ö/, /u/, /ü/ de olabilir) 'bütün, büsbütün' (krş. ***tüm*** ?). ***çömle-*** 'toplamak' DS 1287. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla- .***

AD. **çöm–** 'çömelmek, dizlerini bükerek topukları üzerine oturmak' DS 1287 < ?? Krş. Az. ***çömb otur-*** (< ***çömüb otur-***) a.m.: ***Kosa aşıb-daşan, köpüklänän vedränin ġabağında çömb oturub, yırğalanırdı.*** (S. Rähimov 1959 s. 118). ***Yatağın üzerine oturup cigara yaktı. Anası kapı önünde çömmüş, çamaşır yıkıyordu.*** (Tarık Dursun K. 1966 s. 154). ***Kadınlar, kızı babasının elinden aldılar, sürüklediler. Kız direndi, çömdü. Ayaklarını yere yapıştırmak istercesine sıkıca bastı.*** (A. Kutlu 1991 s. 155).

AD. **çömçe** 'tahta kaşık; tahtadan oyulmuş kepçe' DS 1284–85, TS 951, R. Dankoff 1991 s. 28 < G. Doerfer 1967 III, no. 1121'e göre Çağ. ***çöm-*** 'dalmak, çimmek' Tk. kökünden gelip (fakat kelimenin morfolojik bünyesi?), belki de ***çam (ağacı)***'nın tesiriyle gelişmiştir. M. Räsänen (1969 s. 117) ise kelimeyi ***çoy*** 'dökme demir' köküne bağlamak istiyor. Mesele halledilmiş değildir. Aslı ne olursa olsun, Anadoludaki ***çömçe*** her halde birçok ev eşyasının tesmiyeleri gibi İrandan alınmıştır (Fa. ***çumça*** a.m.). Bunu Fa. küçültme eki olan ***-çe*** de gösteriyor, b. ***bağçe . Çorba-şavuran eline bir çömçe almış, ġırġ ġazanın ġırḫınıŋ da duzuna baḳmaynan tüketmiş.*** (A. Caferoğlu 1943 s. 106). ***çömçe gelin*** 'yağmur duasında kullanılan, gelin gibi giydirilip süslenmiş kepçe': ***Uğradıkları büyük bir köyde 'çömçe gelin' alayiyle karşılaştılar. Çerçöpten yapılmış, başına çiçekler takılmış bodur bir bebeği taşıyan köy çocukları bir ağızdan haykırışıyor, yağmur dileniyordu.*** (Reşat Enis 1944 s. 250). Krş. ***çomça.***

çömçürük, b. ***çümçürük***.

çömel– 'dizlerini bükerek topukları üzerine oturmak' < ***çöm-*** + ***-el-*** genişlemesi. Bu genişleme sıfata takılan ***-al-/-el-*** (ms. ***azal-, boşal-*** b. J. Deny 1921 § 811) değildir, fonksiyonu başka olduğu için ***-ala-/-ele-***'nin kısaltılmışı da değildir. Başka misalleri de vardır, ms. ***çöğ- çöğel-*** (DS 1278–79). ***Misafirler kenarlardaki hasır iskemlelere oturmuşlardı. Köyün yaşlılarından birkaç kişi de duvar dibine çömeldiler. Kalabalık dışarda kaldı.*** (İ. Tarus 1961 s. 81).

⊡ Nadiren fiilden fiil yaptığına rastlanan **-al-** genişlemesi (krş. ***alal-***) geçişsiz (intransitivum) fiiller yapmada kullanılır. Büyük ihtimalle orta-dönüşkenlik (mediale-reflexivum) anlamında **-ıl-** vs. (***açıl-***) ekinin fonetik bir varyantıdır. A-E cildindeki bu ekle türetilmiş kelimelerin fiil kökleri zaten geçişsiz olduğu için bir mana değişmesi olmamıştır, yani genişlemiş fiilin anlamıyla sade fiil kökünün anlamı aynıdır, krş. ***çöğel-*** (b. yukarıda), ***çömel-***, ***esel-*** fiilinde ise **-al-** genişlemesi sade fiil köküne orta-dönüşken anlamı katar.

çömelek, b. ***çömelik***.

çömelekal- 'çömelmiş vaziyette durmak, çömeldiği yerde kalmak' < ***çömel-*** fiilinin fiilzarfı (gerundium) hali ve ***kal-***, b. ***artakal-*** ve ***alıko-*** . ***Şişko çömelekalmış, baygınlıklar geçiriyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 119).

çömelik/çömelek 'çömelmiş vaziyette' DS 1286 < çömelmiş vaziyette' DS 1286 < ***çömel-*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan **-ik** eki, b. ***akık*** . ***Ziya Bey yere çömelik kucağından ona baktı, olup bitenlere ilgi duymuyordu.*** (S. Burak 1965 s. 7).

AD. **çömeş-** 'başkalariyle beraber çömelmek ya da çömelmiş bulunmak' < ***çöm-*** fiilinin ortaklık halinin, ***çömüş-*** diye beklenirken neden ***çömeş-*** olduğu anlaşılmıyor, maamafih başka misaller de var, krş. ***savaş-***, ***yanaş-*** (***-(ı)ş-*** için b. ***ağlaş-***) . ***Köylüler, çocuğumun kendi çocuklariyle beraber çömeşmesini istemiyorlardı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1952 s. 62-63). ***Güneş sızdırmayan gölgelerinde öbek öbek heybeliler, torbalılar çömeşirdi.*** (M. Özay 1951 s. 67). Ortaklık fonksiyonu çok defa kaybolmuştur 'çömelmek' DS 1286: ***Bir su başında Murat Ağa hayvanından atladı. Yere, toprağa çömeşti.*** (Tarık Dursun K. 1959 s. 111).

°**çömelez** 'kısık' TS 951: okuma hatası, kelime ***çümlaz***'dır, ***cimlâs*** kelimesinin bir varyantı, ve mânası 'çapaklı' olmalı.

AD. **çömez** I 'kısa boylu' DS 1286 < ***çöm-*** + kişinin göze çarpan bir bedenî hususiyetini tarif eden **-ez** eki (J. Deny 1921 s. 582), b. ***alağaz*** ; bunlar arasında fiilden yapılmış olanları da var, ms. ***tıknaz***.

çömez II 'hocasının hizmetine bakan medrese talebesi' < ***çömez*** I. Kelime eski kaynaklarda bulunamadı. ***Çömez sedirin yanına diz çökmüş, gözlerini yere indirmiş, ellerini birbirine kenetlemişti. Heyecandan kıpkırmızıydı, terlemişti.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 53). 'avcı yamağı': ***O sıralarda bir gün gene Reşit Paşa torunlarile ava çıktık. Çantacılar, çömezler, 30, 40 kişi varız.*** (S.M. Alus 1944 s. 138).

çömlek, **çömlekle**-b. ***çölmek***.

AD. **çön-** I 'dönmek' DS 1288 < krş. Az. (dial.) ***çön-*** 'dönmek, arkaya dönmek', ***çöndär-*** 'döndürmek'. /d/ > /c/ değişimi için b. ***bacaluşka*** . Geçişli fiil olarak 'çevirmek, döndürmek' DS 1289: ***Gün ḳandan doġarsa elüŋ o yaŋa çön!*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 465).

AD. **çön-** II 'çömelmek DS 1288 < ***çöm-*** fiilinin varyantı, fakat hangisi esastır? Krş. ***çönel-*** (DS 1288) ve ***çömel-***. ***Canavar varmış, soğuk bir günde gölün başına çönmüş, kuyruğunu suya sallamış.*** (M. Tuğrul 1969 s. 207).

AD. **çöneke** 'ağzı körleşmiş bıçak; yorgun, fersiz, donuk (göz) DS 1288 < ??.

EO. °**çönge** 'küntleşmiş; kuvvetini kaybetmiş, vazifesini yapamaz hale gelmiş' TS 951-952 < ?? Kelime bugünkü dilde tesbit edilmediğine göre, ilk ünlü /ü/ de olabilir. Arap harfli harekesiz metinlerde kelime yakın mânada olan ***çöneke*** kelimesinden ayırt edilemez. Diğer taraftan kelime ***çöngül (ol-)*** ve ***çöngel-*** 'zayıflamak, kuvveti kaybolmak' TS 954 ve 952-953 kelimeleriyle kolay kolay bağdaşmıyor. Bu yüzden ***çönge***'ye şimdilik güvenilir nazariyle bakamıyacağız.

EO. **çöngel-** veya **çüngel-** 'küntleşmek; kuvveti kaybolmak, vazifesini yapamaz hale gelmek' TS 952-963 < ***çönge***, + fiil yapan ***-el*** eki, b. ***alal-*** . ***Ve andan ṣoŋra küffāra ṣol-ḳadar ġazā ėtdiler-kim oḳları dükendi ve ḳılıcları çöngeldi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 112). ***Ḳuvveti gėtdi, teni oldı ża'īf, | Eyledi andan güẕer vaḳt-i şerīf, | Çöngelüben ḳalmadı gözinde nūr.*** (M. Adamović 1994 [1368-86] no. 3349-50). ***Ṣol vaḳt ki evlāda ḳarışurlar, ḳarıları ile çoḳ çekişüb az barışurlar. Zīrā ki ḥidmet-i mücāma'atdan ḳalub ḳılıc çöngelüb ḳalḳan ḳullanmaları bir yüzden olub faṣıl faṣıl oḳ yapışurlar.*** ('Ālī 1956 [1586-87] s. 24-25).

çönt, b. ***çont***.

çönt, b. ***çot***.

çöp 'ince sap, dal veya tahta parçası' < ***çûb***, A. Tietze 1969 no. 38, fakat ET. ***çöb*** 'rüsup, tortu' Clauson 1972 s. 394 ile karışmış. ***Atalar eydür: ṣaḳınan göze cöb düşegen olur.*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 228). ***Böyle dėyicek gāv tīz tīz 'alefin yėmege başladı. Yėdi, āḫūrı yaladı, bir saman çöpin ḳomadı.*** (Ferec 855/1451 v. 193a). ***İnce kibrit çöpünün titrek ışığında onu gördüm.*** (Reşat Enis 1933 s. 152). 'inceliği ve zayıflığıyle göze batan boyun, kol vs.': ***Dėdüm: cismüm cūpe döndürmeyince cānum almazsın.*** (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 86). ***Resmiye'yi de görsen, sıçan gibi, boynu çöpten ince.*** (A. Nesin 1960g s. 89). Menfi cümlede 'çok küçük ve kıymetsiz bir şey': ***Sulṭān Murād Ḫān daḫı Ḳaramandan bir aḥaduŋ bir çöpini ẓulm-ile aldurmadı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 108). ***Ṭosun Beğ Kaşabanıŋ, hattā eşrāfından bir çöp istemiyordu.*** (H.E. Adıvar 1926 s. 46). 'muhafaza edilmesi gerekmiyen değersiz veya zararlı ev idaresi artıklarının tümü': ***Öyle birisini bulsaydı önce bunu anlatacak, içini bir çöp tenekesi gibi dökecekti.*** (T. Buğra 1963 s. 98) ***çöpçatan*** 'evlenmelerde aracılık eden kimse'. Fiilin ettirgen fiilsıfatı (participium activum) halinden çıkarak isim (appellativum) durumuna gelmiş diğer kelimeler için b. ***böğürtlen I*** . ***Armuduŋ dalı***

yėşil; | Alġıyı başıya dėvşür; | Çöp çatan melākesi, | Beni yarime düşür! (Z. Korkmaz 1994 s. 39). *Üzülüyordu muhakkak. Evlenmelerinde çöpçatanlığı olmuştu.* (H.E. Bener 1956 s. 47). ***çöp çör*** 'çör çöp' TS 954 < ***çör çöp*** tabirinin eski metinlerde geçen varyantı, fakat neden icabetti belli değildir. *Ḫatun evden çıḳdı, bir etek çöp çör devşürdi, gerürdi, tennūra od yaḳdı.* (Muṣṭafā Żarīr 1965 s. 166). *Meşeldür: ġarḳ olıcı kim şalar ḳol, | Dükeli çöre çöpe yapışur ol.* (Şeyḫoġlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 7861). ***çöpşiş*** 'bir lokanta ya da kebapçı dükkânında bulunabilen bir kebap çeşidi (et parçaları ince sopacıklara takıldığı için)' (sondaki possessivum ekinin hazfı ile modern ticaret dili için tipik bir misal): *O sıcak İzmir gecesinde beni otelden alıp Pavyon Sokağındaki bir çöpşiş'çiye götürmüştün.* (N. Eray 1990 s. 15).

AD. **çöpel** 'çöp, pasaklı, miskin' DS 1289 < ***çepel; çöp*** kelimesinin tesiri altında değiştirilmiş olarak. *Aşçı da bir çöpel aşçı imiş.* (M. Tuğrul 1969 s. 291).

çöpleme 'bir çiçek ismi, Helleborus' DS 1289 < ***çöp*** [kökü müshil olarak kullanıldığı için]. ***-ma*** ekiyle yapılan nomina concreta için krş. ***akıtma***.

çöplen– 'türlü yiyeceklerden azar azar yemek' < ***çöp-*** [bir kümes hayvanı gibi yerlerdeki daneleri ve saman çöplerini birer birer gagalayarak yemek], 'kendine açıktan ufak ufak çıkarlar sağlamak' + aslında isimden fiil yapan ***-len-*** genişlemesi (b. ***abaplan-***): *Evet, bizim Beğ ḳarı dalaveresiyle meşġūldür. Yanı sıra ben de 'aşḳ meyvasiyle çöpleniyorum.* (H.R. Gürpınar 1926b s. 35).

çöplük 'çöplerin atıldığı yer, süprüntülük; ahır artıklarının atıldığı yer, gübrelik, bokluk, mezbele' < ***çöp*** + neye tahsis edildiğini gösteren ***-lük*** eki, krş. ***kışlık, kömürlük***. *Ma'lūmum oldı ki sebze imişsin, lākin ḳanḳı çöblikde ḥāṣıl olduŋ?* ('Ālī 1982 I [1581], 173).

AD. **çöpük** 'yünün kirli ve çöplü yerleri, işe yaramayan yün' DS 1290, ZTS 44 < Kürt. *__çopik__ [__çop__ 'çöp' + __-ik__ küçültme eki] A. Tietze 1982z no. 51).

AD. **çöpür** 'kaba kilim yapılan koyun yünü ile keçi kılı' DS 1290–81, ZTS 44 < ET. çöpür 'keçi kılı' Clauson 1972 s. 398.

çöpür, b. ***çopur***.

çörçil, b. ***çorçil***.

çör, b. ***çor I***.

çör çöp/çer çöp 'çalı çırpı kırıntısı; süprüntü' (Meninski 1680 I, 1674–75: ***çor çop***) < ***çöp*** + réduplication ve ***/r/*** ile yapılmış mühmel kelimeden ibaret hendiadyoin, b. A. Tietze 1966 s. 423–428; bu ifade tipi için b. ***cer cehiz***, krş. Az. ***çör çöp*** a.m. Mânası ikinci kelimeden kaynaklayan bu tip çift sözler TT.'de nadirdir, fakat Az.'da pek çoktur. Bu izah doğru ise, ***çer*** ile başlayan ikinci varyant tali bir gelişmedir. *Çörden çöpden bir salcuġaz düzündiler.* (Ferec 855/1451 v. 147a). *Ol ḳuyunuŋ aġzını çör çöpile berkitdiler.* (Ferec 855/1451 v. 224a). Nida olarak şaşkınlık ifade eder: ***çörçöp!*** 'hayret!': *"Çörçöp! ... bu da nesi?" diye şaşalamışım.* (S.M. Alus 1933p s. 82).

çördek (gemici terimlerinden) 'yan yelken kandilisası' L. Gürçay 1943 s. 111, R. Dankoff 1991 s. 28, 'dalyanlarda kullanılan bağlama aygıtı' DS 1291 < ***üçürdek*** 'yelkenleri yukarı basan makaralara dolanan ip' DS 4056 [***üçür-*** 'üçleşmek' fiiline dayanan bir kelime, krş. ET. ****ėkir-*** '***ikileşmek***'].

AD. **çördük/çörtük** 'ekinler arasında yetişen, kökü yenilebilen bir çeşit kokulu ot' DS 1292, 'Echinophora' I. Hauenschild 1989 no. 449 < ?? *Öteki eliyle yakınındaki bir çörtük dikenin[in] dallarını kopararak kokluyor. "Ne gözel kokuyor şu çörtük!" diyor koklarken.* (M. Makal 1965 s. 73).

çöreğotu, b. ***çörek otu***.

çörek 'yuvarlak ekmek' TS 955–956 < ET. ***çörek*** a.m. Clauson 1972 s. 429. M. Räsänen 1969 s. 118'e göre kelime ***çi-börek***'den ileri gelmiş olabilir (krasis için b. ***acabola/acabula***). Krş. Az. ***çörək*** 'ekmek'. *Egerçi her kişi çöregine kül eşer, ammā ḳadre muḳāvemet ėdemez beşer.* (Ferec 855/1451 v. 111a). AD. 'tandır ekmeği': *Saba gün-ortaya ġeder arvat ... düyü pilovu pişitdirif, çörek yapdırıf, çay ġoyduruf ...* (A. Caferoğlu 1942 s. 6). 'simit gibi halka şeklinde ekmek': *Andan ejdehā geldi, taḫt üzerine çıḳdı, çörek gibi ḳıvrıldı, yatdı.* (Ferec 855/1451 v. 101b). 'yağlı ve tatlı hamur işi' *Zamān ḫalḳı ḳamu dünyā severler, | Ṣōfūlar murādı yaġlu çörekdür.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 231).

çörekle–, '??' ***çeyrekle-*** fiilinin varyantı. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-*** eki için b. ***acabla-***. *Vücudumu çörekliyor.* (S.M. Alus 1933p s. 231).

çöreklen– 'halka durumunda kıvrılıp toplanmak' < ***çörek*** + isimden, birşey haline gelmek mânasında fiil yapan ***-len-*** genişlemesi, b. ***abaplan-***.

çörek otu/çöreğotu/çöreotu 'bir ot ismi, Nigella; bu otun susam iriliğindeki siyah tohumu' < ***çörek*** ve ***ot*** (tohumu tat versin diye ekmek hamuruna ekilir); bu tür kelime birleşimleri için b. ***acabola/acabula***: *Elmasım, çocukluğu bırak, beni dinle: cöroğtu kadar hatırımı sayıyorsan, şu Araba iki satırcık bir şey yazalım.* (S.M. Alus 1933p s. 117). Bu otun sihirli kuvvetlerine inanılır: *Fenā gözden muhāfaẓa içün kitābların üzerine beş penceli, çörek otulu naẓar ṭaḳımı aşdı.* (H.R. Gürpınar 1336k s. 59).

çörkü** 'sayı boncuğu' TüS 259 < şüpheli kelime, ***çotgu, çortke veya onların bir varyantının okuma hatası.

çöroğtu, b. ***çörek otu***.

çört, b. ***çot***.

çörten, b. ***çortan***.

çörtük, b. ***çördük***.

AD. **çörüş–** 'soğuktan büzülmek; uyuşmak' DS 1295 < ?? *Soydu ayaklarını. Cumağa'nın ne elinde ne ayağında can var. Ak-pak ayaklar, çörüşmüş, çörüşmüş, kırk yıl ateşe, buza soksan, duymaz.* (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 153).

AD. **çöt–** 'birbirine bağlamak (?)' < ?? *Eşek yaladıktan sonra sıpanın kulaklarını çöttük (dik dursun diye, âdettir).* (M. Makal 1950 s. 46). *Fasulya, mercimek gibi çiğ kuruları torbalarla evin dip bucağına yerleştirdiler. Altı tavuk vardı toplanan. Onları da ayaklarından birbirine çöterek danalığa bıraktılar.* (M. Makal 1954 s. 42).

çöt , b. *çot* I.

çötre, b. *çotra*.

çöv–, b. *çöğ-*.

çövdür–, b. *çöğdür-*.

çöven, b. *çoğan*.

çöy–, b. *çöğ-*.

çöydür–, b. *çöğdür-*.

çoyür , b. *çöğür*.

AD. **çöyür–** 'çevirmek' DS 1299 < *çevir-*. */ev/ /öy/* değişimi için krş. *töybe*. *Gemiyi çöyürddüler, gėri gėtdiler.* (A. Caferoğlu 1942 s. 42).

AD. **çöz** 'bağırsak yağı' DS 1299, TS 956 < ?? *çöz bez* 'kebap şişine saplanan bezler vs.' Ö.A. Aksoy 1946 III, 175 (DS 1299'daki *çözber* yanlış olmalı).

çöz– 'düğümlü, sarılı, bağlı ya da düğmeli bir şeyi açmak' < ET. *çöc-* 'çözmek; gerilmek' Clauson 1972 s. 400 (M. Räsänen 1959 s. 118 kelimeyi bu iki mânaya göre ikiye ayırıyor). *Başımı çözüp, aynanın karşısına geçtim, Evde acele hazırlandığım için saçlarım, topuzum, peçem darma dağınık.* (S.M. Alus 1933p s. 69). (dokumacılıkta) 'çözgü iplerini tezgâha germek': *"Yeşil ipekleri çözdünüz mü?" — "Beşinci tezgâha çözdük. Argacı pembe, telli süvainin çeşidini düzmek için sizi bekledik."* (Musahipzade Celal 1936kd s. 16). Mecazi mânada '(bilmece, problem) halletmek': *Yılda bir, iki yılda bir "dede"'leri gelir, anlaşmazlıkları bir gecenin içinde çözer, küsleri barıştırır, yatıştırır, gider.* (F. Baykurt 1967k s. 82). Krş. *çez-*.

AD. **çözdür–** 'abdest bozmak' < *çöz-* fiilinin causativum hali, b. *acıkdur-* . *Bir de üzerine alacak olan, meşin kap geçirmeden almasın. Amanın, siz siz olun, cebinize atıp da çözdürmeye gitmeyin! Çıkarın, koyun yüksek bir yere, öyle gidin.* (M. Makal 1957k s. 14).

EO. **çözelendür–** 'saçmak' TS 956 < *çöz-* + *-ele-* genişlemesi, reflexivum ve causativum, b. *acıkdur-* , krş. Az. *därdini çözälä-* 'derdini dökmek'.

çözgü '(dokumacılıkta) 'atkıların geçirildiği uzunlamasına ipler' TS 957 < *çöz-* 'gerilmek' + fiilden nomen instrumenti mânasında isim yapan *-gü* eki (b. *açgı*). AD. *çözgü* terimi bazı dokumacılık aletleri için de kullanılır: 'dokumacıların yumak yapmak için kullandığı bir araç' DS 1300. 'kücü' ZTS 45; 17. asra ait *çözgü-i kirpās* (M. Kütükoğlu 1983 s. 309) da herhangi bir alet olmalıdır.

AD. **çözme** 'bir çeşit keten dokuma' DS 1300 < *çöz-* + fiilden nomen actionis yapan *-me* eki, b. *akıtma* . *Manda arabasına yumuşacık şilteler, yastıklar konmuş; üzerlerine sakız gibi örtüler yayılmış; en üste de muhacir çözmesinden tente gerilmiş.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 13.5.1942).

çözül– 'erimek, etrafındaki maddede parçalanıp yok olmak' < *çöz-* + medialis-reflexivum anlamındaki *-(ı)l*– eki, b. *açıl-* . *Buzlar çözülmeden.* (C.F. Başkut 1965 başlık). 'dağılmak, irtibatını kaybetmek': *Çözülen uzun saçlar yastık üzerine dağılmış.* (M. Seyda 1974 s. 172). 'gevşemek, mukavemetini bırakmak': *İkinci tutuklanışında, aksine o çözüldü, bence bu da o kadar önemli sayılmaz, aşağı yukarı hepsi çözüldüler.* (A. İlhan 1973 s. 218). 'geri çekilmek, kaçmak, uzaklaşmak' R. Dankoff 1991 s. 28, F. Devellioğlu 1959 s. 77; *Buraya şimdi gelirler, haberini aldım. Hemen buradan çözülmek lâzım.* (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933dc s. 42).

O **çu/çü/çun/çün** I (öntakı gibi ait olduğu kelimeden önce) 'gibi' < Fa. *çū/çu/çūn/çun* a.m. *Çerisi çūn cerād münteşir idi.* (Ferec 855/1451 v. 198b). *Bir gece 'avrat ḳatuma geldi, şurāḥi-i şarāb-ı nāb-ı çūn-gülābı öŋümde ḳodı.* (Ferec 855/1451 v. 110a). *Ḳaşra geldiler, ḳız-ile dāyei bir serheng-i çūn-Fireng eline vėrdiler.* (Ferec 855/1451 v. 8b).

O. **çu/çü/çun/çün** II (zaman yan cümlesinin başında) 'ne zaman ki' < Fa. *çū/çu/çūn/çun* a.m. *Çūn güneş doġdı, bacadan şavḳ ėndi.* (Ferec 855/1451 v. 24b). 'iken': *Çūn aclıḳlar susuzlıḳlar çekdi, Āḫır bir yad iḳlīme düşdi.* (Ferec 855/1451 v. 238b).

O. **çu/çü/çun/çün** III (sebep yan cümlesinin başında) 'çünkü' < Fa. *çū/çu/çūn/çun* a.m. *Çūn bennā 'avratı geŋezin ele girürmiş, ben-daḫı anı görüb göreyim.* (Ferec 855/1451 v. 26a). 'madem ki': *Çūn işüŋi bitürmegi boynuma aldum, ben daḫı saŋa ḥālümi şerḥ ėdeyim.* (Ferec 855/1451 v. 32b).

çuçuk, b. *cücük*.

O. **çub** 'değnek' < Fa. *çōb* a.m. A. Tietze 1969 no. 38. *Havān-ı çūb, şaġīr.* (M. Kütükoğlu 1983 s. 303).

O. **çuban** 'çoban' < Fa. *çōbān* a.m.

O. **çubaniye** 'göçebe sürülerinden alınan vergi' < *çuban* + vergi isimlerinden çok kullanılan *-iye* eki, b. *adliye* . *Bil-fiil 'ādet-i aġnāmların Ẕülḳadirlü sipāhīleri alub resm-i çūbānīyeleri ve resmī ḳışlaḳları ... ḫāṣṣa-i hümāyūn içün żabṭ olunub ...* (Ö.L. Barkan 1943 s. 143).

çubuk b.m. (körpe dal; ince değnek) < *çıbık/çıbuk* a.m. *Kim ḫulḳ çubuġın ne-dürlü dikerise ve ḳavl toḫmın ne cinsden ekerise, yėmişi ve daḫlı ol dürlüden ėrer olur.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 50). 'ince kemik; bir kaburgaya yapışık olan pirzola': *Bakır kablarda gerçekten iştiha açıcı şeyler vardı: dört çubuk pirzola, midye böreği, zeytin yağlı enginar.* (Şahap Sıtkı 1958 s.

48–49). ‘uzun pipo ağızlığı’ G. Doerfer 1967 III, no. 1059: ***Bunun üzerine Mustafa Paşa hiddetle çubuğunu sürdü, meclisi terketti.*** (M.Z. Pakalın 1946 s. 77). (gemici ıstılahlarından) ‘ana direkler üzerine sürülen ikinci ve üçüncü parça direkler’ L. Gürçay 1943 s. 111. ‘kumaşta düz renk şeridi, sopa, çizgi’: ***Mantin: cıbıklı ipekten bir nevi kumaştır, direkleri beyaz, sarı, yeşil, pembe olur.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 328). Krş. ***çift çubuk*** (***çift*** I maddesinde).

çuçur ‘küçük çocuğun konuşması gibi zor anlaşılır’ < ses taklidi kelimelerden. ***Memedi, Hüseyinciimi, Meryemciimi görüyorum kimi zaman da. Dilleri çuçur çuçur. Yuvadan uçmamışlar daha.*** (M. Başaran 1992 s. 76).

çuçurya ‘bir balık cinsi’ R. Dankoff 1991 s. 28 < belki ***çurçur/çırçır*** balığının Yun. çoğulu, fakat Yun. adını bulamadık. Yun.’dan gelen ***-ya*** eki için b. ***ablatya*** , balık isimler için b. ***akya*** .

AD. **çuğnis/cuḫnis** ‘yemeğin yanmağa başlaması, tencerenin dibinin tutması’ DS 1301 < Yun. ***τσικνιζω*** (tsiknízō) Ch. Tzitzilis 1987g no. 547 (ve 522).

çuğru–, b. ***çoğru-***.

çuğuldaş–, b. ***çoğuldaş-***.

AD. **çuğun/cuğun** ‘çay demliği’ ZTS 31 < Rus. ***çugun*** ‘dökme demir ibrik’ A. Tietze 1982z no. 34. Rus. kelimenin etimolojisi için b. M. Vasmer 1958 III, 351.

çuha/çuka ‘tüysüz, ince, sık dokunmuş yün kumaş’ TS 957 (Meninski 1680 I, 1681’e göre ***çuḳa***, halk dilinde ***çoha***), AD. ***coḫa***, ***cufa***, ***çuha*** a.m. DS 1258, 1300, 1301, ***çuka*** ‘kepenek’ DS 1302 < Fa. ***çōḫā*** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1133, M. Räsänen 1969 s. 114 (Fa. kelimenin aslı üzerinde henüz fikir birliği yoktur. ***İmdi gerekdür ki Dubrovniklülerüŋ meẕkūr Hersek oġlı coḳadan ve mūmdan ve ġayrından bī-vech her nelerin almış ise gėrü anlara alı-vėresin.*** (F. Kraelitz 1921 [15.yy.’ın ikinci yarısı] s. 53).

O. **çuhadar** ‘eskiden yüksek bir saray memuru, daha sonraları orta hizmetçisi, uşak’ < Fa. ***çōḫā*** ‘çuha’ + ***-dār*** ‘tutan, idare eden’, b. ***abdar*** . ***Bu eṣnāda Büyük Mīr-Āḫūr Ḥüseyn Aġa daḫı tā‘ūndan vefāt ėdüb, içerüde çuḳadār ve ṣā‘atci Ḥasan Aġa Mīr-Āḫūrlıḳ ile çıḳdı.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 148).

AD. **çuhrut** ‘lahana turşusu’ DS 1302 < Fr. ***choucroute*** a.m. [***chou*** lahana’ ve ***croute*** < Alm. ***Kraut*** ‘lahana’. Kelime başındaki /ş/ /ç/ gelişmesi için b. ***çakal*** .

çuka I ‘bir balık cinsi, kolan balığı’ < Sl. ***şçuka*** vs. a.m. F. Miklosich 1889 s. 6, P. Skok 1973 III, s. 419.

çuka II, b. ***çuha***.

O. **Çuka** ‘Ege’deki adalardan biri’ < Yun. ***Κυθηρα*** (Kyt͟íra), İt. ***Cerigo*** < ?? ***Bir tārīḫde yedi pāre Çuḳa bārçāların deŋizden ḳova ḳova ol līmāna ḳoyduḳ.*** (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 536).

çukadâr, b. ***çuhadar***.

çukal, b. ***çukali***.

AD. **çukala/çokkala** ‘toprak tencere’ DS 1260/1402 < Yun. ***τσουκαλα*** (tsukála) ‘büyük toprak tencere’ A. Tietze 1955 no. 275.

AD. **çukalat–** ‘öküzü nalbanta enetmek’ DS 1302 < Bulg. ***çukam*** ‘kısırlaştırıyorum’ < ***çuk*** ‘çekiç’ A. Tietze 1957 no. 24.

AD. **çukali/çukal/çokali** ‘toprak tencere’ DS 1259, 1302 < Yun. ***τσουκαλι*** (tsukáli) a.m. < İt. ***zucca*** ‘kabak’ G. Meyer 1893 s. 49, A. Tietze 1955 no. 276. ***Bir köşeye bir iki kırık, murdar toprak çukal, bir iki tahta kaşık, bir iki kırık tabak yığılmıştı.*** (Nâbi-zâde Nâzım 1943 s. 17). M. Räsänen 1969 s. 114 kelimeyi ***çokal*** kelimesine bağlıyor.

AD. **çukla–** ‘kapı çalmak’ DS 1302 < ses taklidi fiillerden, krş. Bulg. ***çuk*** ‘çekiç; çekiç sesi’ E. Berneker 1924 I, 159, Arn. ***çokás*** ‘kapı çalıyorum’. Ses taklidi isimden fiil yapan ***-la-*** genişlemesi için b. ***ağla-*** .

çukulata, b. ***çokolata***.

AD. **çukundur/çüküṅdür** ‘pancar; havuç’ DS 1307, TS 960–961 < Fa. ***çuġundur*** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1086. ***Senüŋ ḳılıcuŋ bişmiş çüküṅdüre kār ėtmez, oḳuŋ büriyādan geçmez.*** (Ferec 855/1451 v. 100b). Tk.’deki velar ile palatal ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. ***ayıt-*** .

çukur I ‘derinleşme, alçak arazi’ < Çağ. vs. ***çuḳur*** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1199. ***İmdi nedür sebebi ki Sulṭan Aḫmed zemāninda Frantza Jesuit dėdikleri papasları ḫaps ėdüp, ve biyuk derin cüküre atup üldürmek istediler?*** (G. Hazai 1973 s. 118–120). ‘mezar’ TS 960: ***Çukurunda kaynıyası babası Irmak mahallesinin fakir bir müezzini iken dağları tutacak kadar parayı nereden bulmuştu?*** (K. Bilbaşar 1941 s. 5). ‘kubur, lağım çukuru, fosseptik’: ***Olaki helâ çukuruna düşmüştür.*** (M. Seyda 1974 s. 171). ‘yüzdeki içerlek yerler; gamze’: ***Çuḳura ḳaçmış gözleriniŋ bütün ıẕṭırābiyle oğlana baḳdı.*** (H.R. Gürpınar 1928 s. 165). (Argo) ‘makat, göt’ (F. Devellioğlu 1959 s. 77): ***Çuḳurundan bulacaḳ muġlim idi.*** (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 119).

AD. **çukur** II ‘hindiba’ DS 1302 < Yun. ***τσιχοριον*** (tsiḫórion) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 209, krş. A. Tietze 1957 no. 13.

çul ‘at örtüsü’ < Ar. ***cull*** a.m. Krş. ***cül***. ***Mahmut kalkıp öküzlerin üstüne çul örttü.*** (T. Apaydın 1991 s. 201). ‘yere serilen kaba dokuma’: ***Akşam komşular eve geldiler. Anamın geniş odasında çulun üstüne bağdaş kurup oturdular.*** (F. Baykurt 1967k s. 6). ‘ev eşyası’: ***Raʿiyyet-ki gendü gitse, ḍamı ve çulı sipāhīnüŋdür.*** (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 48a). ***cul çaput*** ‘köyde giyilen üstbaş, iş elbisesi’: ***Kadın, çulların çaputların içinde bir taze.*** (F. Baykurt 1971c s. 366). ‘eski giysiler’: ***Eğer eski elbiseleri dayısına gelseydi,***

Hüsnü Tapar onu çoktan bu çulçaputtan kurtaracaktı. (K. Bilbaşar 1944 s. 1944 s. 49). ‘yırtık bezler, kumaş parçaları’: *Bir yol kıvrımında ufacık, pırıl pırıl bir yatır-çeşmeye rastladık. Parmaklıklarına çul çaput bağlanmış olmasına rağmen göze munis görünen bir manzarası vardı.* (M. Körükçü 1950 s. 79). ‘manifatura’: *Çul çaput satan bir sürü dükkânı hızla geçiyor.* (A. Kutlu 1987 s. 13). *çul çuval* ‘giyecekler’: *İşleri yoluna koyduk sayılır. Evi tavanlattım. Bağ diktim. Bir ahır yaptım. Çul çuval dersen, onları da Serfe beceriyor.* (F. Baykurt 1971c s. 272). ‘evde ne varsa’: *Bir istemede şıkır şıkır sayacaksın paraları avucuma. Saymazsan, çulunu çuvalını satılmış bil.* (a.e. s. 300).

AD. **çula** ‘küçük kulaklı koyun veya keçi’ DS 1302 < Sl. *çula/çul* a.m. A. Tietze 1957 no. 25.

çulaki/çülâki/çulhaki ‘kaba, ucuz, el dokuması bir kumaş’ DS 1307 < *çul* + Yun. *-aki* küçültme eki? İkinci varyant *culha* kelimesinin tesirini gösterir. Balkan dillerinde bulunmayışı oldukça yeni bir kelime olduğuna delâlet eder. *Oğlanın üstü başı düzgünceydi. Bacağında çulakiden bir kilot pantolon, sırtında şayaktan lâcivert caket.* (Orhan Kemal 1954b s. 12). *Sırtında eskiciden alındığı besbelli, küçük memur eskisi kaba çulhakiden partal elbiseler vardı adamın.* (H.E. Bener 1960 s. 67).

⊡ Konuşma Yunancasında çok geçen ve kolayca farkedilip hatırlanan Yun. *-ακι* (–áki) < EYun. *-ακιον* (–ákion) vs. küçültme eki Tk.’de bir takım mensucat terimlerinden bilinir. Bunlardan A–E cildinde sadece bir kumaş adı olan *çulaki* geçmiştir. Herhalde bir zamanlar Yunan tüccarları kumaş ticaretinde mühim bir rol oynamıştır. İlerde başka sahalardan da tek tük misaller göreceğiz.

çulçaput, b. *çul*.

EO. **çuldı** (ünlüler belli değil) ‘askere verilen mükâfat’ < Çağ. *çuldu* (ünlüler belli değil) a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 298. *Saġum ala baḳduġumda ḳardaşum Ḳara ğöneyi gördüm, | Baş kesüpdür, ḳan döküpdür, çuldı alupdur, ad ḳazanupdur, | Solum ala baḳduġumda ḍayım Aruzı gördüm, | Baş kesüpdür, ḳan döküpdür, çuldı alupdur, ad ḳazanupdur.* (Dedem Ḳorḳut 1964 [14.–15.yy.] s. 48).

çulfa, b. *culfa*.

EO. **çulga–** ‘sarmak, belemek’ < ET. *çugla-* a.m. [*çuġ* ‘bohça, demet’] Clauson 407. metateze uğramış varyant, b. *albız . İbrāhīmi ṭutdurduŋ, | Ḥānum, göne çulġaduŋ, | Götürüb oda atdurduŋ.* (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 123).

çulhaki, b. *çulaki*.

AD. **çulki/çülki/çölgü/çilki/çirki** ‘çorap’ DS 1283, 1303, 1307, K. Emiroğlu 1989 s. 70, 71, 73 < Rus. *çulki* a.m. A. Tietze 1957 no. 26.

çullama ‘bazı yemeklerin adı’ TüS 1983 I, 261, DS 1303 < *çul* + isimden fiil yapan *-la-* + fiilden nomen actionis yapan *-ma* ekleri (bu yemeklerde et parçaları bir şey ile kaplanır, ms. pane edilir, una bulanır; b. *bazlama . Tavşan çullama denen tavşan pane yiyorduk da …* (A. Ağaoğlu 1992 s. 51).

çullan– ‘bütün ağırlığını koyarak birinin üzerine abanmak, hücum ederek üstüne kapanmak’ M. Mikhaïlov 1930 s. 23, Meḥmed Ḥālid [Bayrı] 1934 s. 56 < *çul* + isimden bir şey haline gelmek mânasında fiil yapan *-lan-* genişlemesi, b. *abaplan- . Sivrisinekler uğuldayarak bulut gibi gelip üstlerine çullandılar.* (Yaşar Kemal 1993h s. 100). Mecazi mânada ‘şikâyetlerle, protestolarla birinin üzerine düşmek, birine saldırmak’: *Suyu bulandırdığımızı iddia ederek üzerimize çullandılar.* (M. Yağmur 1957 s. 36).

çulluk ‘eti için avlanan bir kuş’ < ET. *çulıḳ* a.m. Clauson 1972 s. 420. Hayvan ve bitki ismi yapmada kullanılan *-lık* eki için b. *ahfadiyelik . .*

çulpa, b. *çolpa*.

çulpada, b. *çolpada*.

AD. **çulpalaz/çulpaz** ‘eski kara çul’ DS 1304 < *çul* ve *pelâs* (krasis için b. *acabola/acabula*) . *Veli dışarı bir çulpaz serdi, üstüne oturdular.* (Yaşar Kemal 1993h s. 40).

Çulpan, b. *Çolpan*.

çulpaz, b. *çulpalaz*.

(Argo) **çulsuz** ‘giyecek bir şeyi olmayan’ S. Özel 1993 s. 30 < *çul* + *-suz*. İsimden sıfat, bâzen de zarf yapan *-sız* eki için b. *adsuz/adsız . ”Eh,” diye söylendi kendi kendine, ”çulsuzun göynünden kırk arşın bez geçer”.* (M. Seyda 1970 I, 102). ‘yoksul, sefil’: *Ömer, sefahetin son haddinde, işsiz ve çulsuz bir eski akraba evine sığınmıştı.* (H.Z. Ülken 1941 s. 254).

çultar/çoltar ‘bir çeşit kilim; at örtüsü, eyer örtüsü’ DS 1304, TS 960, *çuldar* a.m. Meninski 1680 III, 6025, S. Kakuk 1973 s. 114 < ??.

EO. **çum–** (ünlü belli değil) ‘tartaklamak (?)’ < ?? *Şehzādei dutdılar, çādırını başından aldılar, dürtdiler, çumdılar.* (Ferec 855/1451 v. 201a).

çumara, b. *çımara*.

AD. **çumbul/cumbur** ‘küçük taneli yabani üzüm’ DS 1015, 1304 < krş. Fa. (Gilan dial.) *çunbul/çumbul* ‘çilek’ F. Steingass 1930 s. 400 (fakat belki hiç alâkası yoktur).

çumçukur ‘ortası çok derin olan’ < *çukur* I + reduplication + */m/* tezat ünsüzü, b. apak . *Eşyamızdan hiçbiri rahatı temin edemez. Kazık gibi sandalyeler, dimdik kanapeler, çumçukur koltuklar vardır ki sanki azamıza istirahat vermek için değil, iz’aç için yapılmıştır.* (R.H. Karay 1939a s. 81).

çumran, b. *cumran*.

çumua, b. *çamuha*.

çumur, b. *cumur*.

AD. **çun–** I ‘imrenmek’ DS 1304 < ?? *Aç kaldılar gitti. Sair köyleri dersen, onlar da çunulacak kadar iyi değildir.* (M. İlhan 1983 s. 37).

çun, b. ***çu*** I-III.

O. **çunin** 'böyle, bu gibi' < Fa. ***çunīn*** a.m. Fa. sıfat eki ***-īn*** için b. ***abherin .*** ***Ey Ḫudāvend Ḥikāyet çunīn u çunīn.*** (yâni 'İş bunun bunun gibi' – anlatan onu tekrarlamağa üşeniyor) (Ferec 855/1451 v. 223b).

O. **çunki/çünkü** I 'ne zaman ki' TS 962 < ***çun*** II ve ***ki.*** ***Çünki ṣabāḥ oldı. melike buyurdı, bārigāhı düzdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 182a). ***çunkim*** (***çunki***'nin varyantı). Fa. ***ki*** Tk. ***kim*** gelişmesi için b. ***ki/kim.*** ***Ṭaşra çünki oldı bu resme ḳitāl, | İçerüde daḫı oldı ṣa'b ḥāl.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 39). 'çünki, mademki': ***Ḫāki zer ėdersin naẓar-ı pāk ile çünkim | Ben ḫāke daḫı, nola, ėderseŋ naẓar, ey dōst.*** (M.F. Köprülüzade 1934 s. 121).

O. **çunki/çünkü** II 'şunun için ki, şundan dolayı ki' TS 961–962 < ***çun*** III ve ***ki.*** Krş, ***çüni/çünkü.***

AD. **çunkur** 'küçük kazma' DS 1304 < Yun. ***τσουγγρανα*** (tsuŋgrána) 'tırmık'. Fonetik ve semantik güçlükler vardır.

AD. **çupa** 'yetişmiş genç kız' DS 1305 < Arn. ***çúpë*** a.m., belki Bulg. ***çupa*** ya da Yun. ***τσουπα*** (tsúpa) üzerinden, A. Tietze 1957 no. 27.

RD. **çupçe** 'küçük kız' < ***çupa*** + Sl. ***-çe*** küçültme eki, krş. ***oğlançe. Birincisi çupçe. İkincisi çupçe. Üçüncüsü çupçe. Dördüncüsü çupçe. Beşincisi de çupçe olursa, alırım kafamı giderim erangi bir dağa da ururum başımı taşlara taşlara.*** (M. Buyrukçu 1959u s. 36).

çupra, b. ***çipura.***

AD. **çur** 'sarışın, açık sarı renkli' DS 1305 < Kürt. ***çur*** a.m. Jaba–Justi 1879 s. 133.

AD. **çuran** 'hindi' DS 1305 < Arn. ***çuran*** a.m. E. Çabej 1987 II, s. 145.

çurçal (topçuluk terimlerinden) 'die Zündkette an einer Kanone' G. Meyer 1893 s. 70 < ***carcur*** kelimesinin varyantı, metatezi için krş. ***albız .***

çurçur I 'Lapina familyasından, eti pek sevilmiyen küçük bir deniz balığı' TüS 261 < ?? krş. ***çuçurya.*** ***Ne 'ādī tip! Akşamlara ḳadar rıḫtımlarda çurçur ṭutan serserīlerden biri ...*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 346).

çurçur II 'serseri, terbiyesiz' < ***çurçur*** I. ***Öfke kabarıyordu içinde oğlana karşı. Ulan! Ulan! Ulan! Bana oynadığı oyuna bak şu çurçur herifin!*** (Peride Celal 1978 s. 92). 'işe yaramıyan (kimse)': ***Aileden olan, hatırla, gönülle işe sokulmuş çurçurları temizleyeceğiz. Önemli kesimlerin başına inandığımız bir kaç kişi ...*** (Peride Celal 1985 s. 177–178). (Kumarbazlar argosu) ***çurçurcu*** 'kumarbazın züğürdü': ***Sermayeleri kuvvetli kumarbazlar kasa olmak haklarını satmazlar. Ancak, sermayeleri az olan ve kumarbazların "çurçurcu" dedikleri az sermayeli oyuncular satarlar.*** (H. Kodaman 1944 s. 119).

çurlamak 'avaz avaz bağırmak' DS 1305 < Yun. (Karadeniz dial.) ***τσιουριζω*** (tziurízō) a.m.

O. **çurma** 'bir kadırganın kürek çekenlerinin hepsi' < İt. (Venedik dial.) ***zurma*** a.m. < Lât. ***celeusma*** < EYun. ***κελευσμα*** (kéleusma) 'kürekçilere ölçü veren gemicinin haykırışları' Kahane–Tietze 1958 no. 723.

çurpa, b. ***çorpa.***

AD. **çuru/curu** 'özleşmemiş, koyulaşmamış, sulu (yemek hakkında)' DS 1019, 1305 < Erm. ***çrt*** a.m. M. Ohannessian 1925 s. 832.

AD. **çurumba** 'kara lahananın çiçeği' DS 1305 < Yun. (dial.) ***κολουμπρα*** (kolúmbra) a.m. < EYun. ***κορυμβη*** (korımbē) 'perçem'. Ch. Tzitzilis 1987g no. 233. ***/ky/ /ç/*** için b. ***Çankırı .***

çutra, b. ***çotra.***

çutura, b. ***çotra.***

çuval b.m. (büyük torba) < Fa. ***cuvāl*** a.m. ***Şol çuvāl götüren yigit benüm ḫōcam-dur.*** (Ferec 855/1451 v. 10a).

çuvaldız b.m. (büyük ve kalın iğne) < Fa. ***cuvāldūz*** a.m., asıl mânası 'çuval diken, çuvalcı' [***cuvāl*** 'çuval' + ***dūz*** 'diken']. Nomen agentis'ten bir nomen instrumenti, daha geniş mânada nomen concretum çıkması hadisesi için b. ***borazan .*** ***"Makas getirdiniz mi?" — "Getirdik, Abbas emmi." — "Çuvaldız? İp?"*** (F. Baykurt 1967k s. 204).

⊡ Fa.'dan alınmış kelimeler arasında ***-duz/-dız*** hecesiyle bitenler bulunuyor. Bu ek, ***dūḫtan*** 'dikiş dikmek' fiilinden gelen ve '(dikiş) diken' mânasındaki Fa. ***-dūz*** fiil unsurudur. A–E cildinde şu misaller geçmektedir: ***çuvaldız, deledüz.*** Bir nomen agentis'in nomen instrumenti'ye dönüşmesi hakkında b. ***borazan .***

(Mektepli argosu) **çuvalla-** 'hapı yutmak; sınıfta kalmak, hata yapmak, yanlış davranışla başarısızlığa uğramak' H. Aktunç 1990 s. 76, F. Devellioğlu 1959 s. 77 < ***çuval*** [ağır bir çuval gibi düşüp yerleşip kalmak]. ***Alibo, Eko ve ben okulu bitirmiştik, ama üniversite giriş sınavlarında çuvallamıştık.*** (C. Kavukçu 1997 s. 27). ***Müjgân Hanım oğluna orta ve liseyi Fransız Okulunda okuttu. Ama üniversitede çuvalladı bizimki.*** (İ. Aral 1997 s. 114). ***Şarkı sözü yazmak benim için yeni, daha önce denemediğim ve heyecan verici bir şeydi; dolayısıyla işin sarhoşluğuna kapılıp bir oyun için hayli fazla sayılabilecek sayıda söz yazmış, oyunu şişirmiş, hafif çuvallamıştım.*** (M. Mungan 1996 s. 217).

çuvaş, b. ***çoğaş.***

AD. **çuvurt-** 'çağırtmak' < ***çağır-*** fiilinin varyantı [***çağır-*** II'nin causativum hali]. ***Artu biz bu uşā yimē çuvurtdullum, yimēne zėhir ġataruz.*** (Z. Korkmaz 1994 s. 32).

AD. **çü** 'gitti' DS 4481, 'eşeği hızlı yürütme ünlemi' DS 1306 < Kürt. ***çūn*** 'gitmek' Jaba–Justi 1879 s. 184–185, fiilinden ***çū*** 'gitti' U. Bläsing 1995k s. 186.

çü, b. ***çu.***

(Çocuk dili) **çüç et–** ‘oturmak, susmak’ DS 1306 < küçük çocuk tabirlerinin (b. ***adda git-***) a slını tesbit etmek umumiyetle güçtür, fakat bu aslında nida olan tabir her halde şimalî Irak’ta konuşulan Kürtçe’deki ***çîçî*** ‘otur!’ Wahby–Edmonds 1966 s. 29 kelimesinden gelmiştir. ***Şinasi profesör, Fethi ey müsteşar, Cevat Bey albay. Bir bizimli bir baltaya sap olamadı, çüç edip bir yerde kalamadı.*** (A. Özakın 1989 s. 140).

çüçük I, b. ***cuçuk.***

(Çocuk dili) **çüçük** II ‘işeme ihtiyacı, çiş’ < ***küçük*** kelimesinin konuşmayı yeni öğrenen ağzındaki telaffuzu, b. ***adda git-*** . ***Anneanneciğim, çüçüğüm geldi.*** (B. Felek 1971 s. 81).

O. **çühre** ‘sarayda hizmet eden erkek çocuk, iç oğlanı’ < Fa. ***çuhra*** a.m. ***Ḥarem-i ekābire ḫidmet éden çühreler, yaʿnī ki sāde-rū gül-çihreler velī-i niʿmetleri ḫāżır degül iken ṣadr-ı maḫṣūṣına oturmaḳ ġāyetle edebsüzlikdür.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] v. 140a).

O. **çühregân** ‘iç oğlanları’ < Fa. ***çuhragān*** a.m. [***çuhra*** (< ***çuhrag***) + ***-ān*** çoğul eki. ***Zīrā-ki edeb-perver olan ġilmānda az ve çoḳ ḫidmet ḫisābı olmaz ve ilerü gelecek çühregānda sen ben kelimātinüŋ iḫtisābı taʿayyün bulmaz.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 246).

çük ‘erkeklik organı’ Meninski 1680 I, 1682 < Çağ. ***çük*** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1140, krş. Clauson 1972 s. 396 (***çübek***). ***Pantalonunun düğmesini çözdü, çükünü çıkardı, uzun uzun, bitip tükenmeden işemeğe başladı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 342). ***çük gibi*** ‘daracık’: ***Volkswagen bile çok sizin o çük gibi yollarınıza, göt içi kadar alanlarınıza, park yerlerinize.*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 198).

AD. **çüklü çümbüllü** ‘erkeklik organları olan’ < ***çük*** ve ***çümbül*** kelimelerinden yapılmış allitération’lu ve kafiyeli terkip. ***Bir de çocuk olsaydı! Hele şöyle çüklü çümbüllü bir oğlan doğursaydı!*** (A. Kutlu 1995 s. 126).

çükündür, b. ***çukundur.***

AD. **çükür** ‘bir yüzü balta, bir yüzü kazma olan aygıt’ DS 1307 < Erm. ***cgur*** < EErm. ***çkur*** ‘kazma’ R. Dankoff 1995 no. 466.

çülâki, b. ***çulaki.***

çülki, b. ***çulki.***

AD. **çümbül** ‘erkek çocukların erkeklik organı’ DS 1808 < ***çük*** kelimesine ilâve edilen mühmel mi? Krş. ***çüklü çümbüllü.***

çümçürük ‘fena halde çürük’ < ***çürük*** + reduplication + /m/ tezat ünsüzü, b. apak . ***Elin adamı çümçürük*** (metinde ***cömçürük***) ***gibi kızı netsin? Evlenmek için et but gerek, döşü möşü olması gerek.*** (N. Üstün 1970 s. 145). ***Maḥbūslardan birini getirmişler, yüz göz çümçürük imiş.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 327).

çün, b. ***çu.***

çüngel–, b. ***çöngel-.***

çünki/çünkü ‘şunun için ki, zira’ < ***çunki*** II. ***Çünkü, komşular, belimize kadar kazıp aktardık mı, bağ eyi olur.*** (F. Baykurt 1967k s. 74). ***Her şey yerli yerindeydi. Başka türlü de olamazdı, Mevhibe hanım izin vermezdi çünkü.*** (S. Soysal 1979ye s. 110).

(Halk dili) **çünküm** ‘çünkü, zira’ < ***çunkim*** veya ***çünkü.*** Diyalektlerde birçok zarfların ve edatların sonunda görülen ***-(i)m*** eki, krş. ***aferim . Çünküm, senin anlıyacağın, benim iki şeyden ötürü canım sıkıldı ...*** (İsmail Galip 1932mb s. 5).

(Halk dili) **çünküleyim** ‘çünkü, zira’ < ***çünküleyin***; sondaki /n/ /m/ değişmesi için b. ***ki/kim. Şimdi beni babam arar. Arar bulamazsa kıyameti koparır, ben onun tek oğluyum çünküleyim ki.*** (Yaşar Kemal 1978 s. 248).

(Halk dili) **çünküleyin** ‘çünkü, zira’ < ***çünkü*** + isimden zarf yapan ***-leyin*** ek grubu, b. ***ancılayın*** ; Bu genişlemenin bu kelimede kullanılması fonksiyonel değildir, sadece diskurs icabı, bir vakit kazanma elemanı olarak kullanılmıştır. Diaylektlerde birçok zarfların ve edatların sonunda görülen ***-(i)m*** eki, krş. ***aferim . Çünküleyin bu dünyada kuş dilinden Ali Şah gibi anlayan kimse yoktur, olamaz.*** (Yaşar Kemal 1993k s. 52).

AD. **çüpeç** ‘küçük küp, çömlek, kazan, testi’ DS 3040 (***küpeç***) < ***küpeç*** kelimesinin varyantı. ***Daracuḳ tamda tay oynā. = Çüpeç, tereyavı.*** (bilmece) (Z. Korkmaz 1994 s. 36).

O. **çürbek** ‘vesvese, suizan’ A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 122 < Fa. ***çurbak*** a.m. ***ʿAḳluŋ āfeti öginmekdür ve dōstlıġuŋ āfeti cürbek urmaḳdur ve żaʿīf yüregüŋ āfeti ḳatı āvāzdur.*** (a.e. s. 11).

çüri–/çürü– ‘çürümek, bozulup dağılmak’ < Tk. dillerinde yayılmış fiil, b. M. Räsänen 1969 s. 121. ***Yürimekden ayaḳları ḳabardı, geyesi yunmamaḳdan üstünde çüridi.*** (Ferec 855/1451 v. 92a). ***Emīr şöyle ısmarladı-ki ber-dār édeler, ayruḳ éndürmeyeler çürüyüb düşünce.*** (Ferec 855/1451 v. 119b). ‘vurulma yüzünden deride koyu leke husule gelmek’: ***Elektrikçi Hans’ın dizi çürümüştü tekmeden.*** (F. Baykurt 1982 s. 57).

çürük ‘çürümüş’ < ***çürü-*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan ***-k*** eki, b. ***akık*** . K. Emiroğlu 1989 s. 73’e göre < Yun. ξηρος (ksirós) ‘kuru’, ***Çürük baklanuŋ kör alıcısı olur.*** (M. Çavuşoğlu 1970 [16.yy.’ın ilk yarısı] I, 35). ’vurma veya çarpma yüzünden deride kalan mor leke’: ***Geçen gün bir arkadaşımız bir apartmana girerken kapağı açık olan kömür deposuna düştü. Birkaç kaburga kırığı, birkaç çürük ve yarıkla atlattı bu vartayı.*** (O. Duru 1995 s. 41). ***Hiç önemi yok, sayın polisim! Dizimin çürüğü bir haftada geçer.*** (F. Baykurt 1982 s. 57). ***çürük çarık*** ‘çürümiş (yiyecekler)’ (allitérationlu ve kafiyeli çift söz. Mânası ilk kelimeden kaynaklanıyor): ***İşte Hürriyet ve İtilâf grupunu teşkil eden güruh ta İttihat ve Terakki bostanlarından arta kalan böyle çürük çarık mahlûklardır.*** (Burhan Cahit 1934 s. 146). ‘defolu

(mal), dermeçatma (bina): ***Bu ev pek çürük çarıktır. Dolabın kilidi bilem yok.'*** (İsmail Galip 1932p s. 9). 'zayıf, çelimsiz, cılız': ***Zavallı çocuk zaten çürük çarık bir şey. Korkuyorum geçen seneki hastalığı gelmiş olmasın.*** (R.N. Güntekin 1930 s. 159). (Argo) 'fahişe' F. Devellioğlu 1959 s. 77. ***çürüğe çık-*** 'ıskarta etmek': ***Bu yıl tam dört saban çürüğe çıḳdı.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 295). 'kadro dışı bırakılmak; vazifesine son verilmek; emekliğe ayrılmak': ***Harbiye mektebinden çıkmış, biraz hizmetten sonra çürüğe çıkmış, tekaüt olmuş.*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 74). ***çürüğe çıkar-*** 'kadro harici etmek': ***Umumi harpte Halili askere almak istedilerse de, o sırada ağzından kan geldiği için çürüğe çıkardılar.*** (A. Atasoy 1940 s. 61).

AD. **çürüklen–** 'tedirgin olmak, şüphelenmek' DS 1308 < ***çürük*** + isim/sıfat'dan, başka bir hale gelmek mânasında fiil yapan ***-len-*** genişlemesi, b. ***abaplan- . Önce hiç kötülük ummamıştı ama, sonra sonra kalbi çürüklenmişti.*** (F. Baykurt 1959y s. 94). ***Aldıkları karşılık gene "Yok." Irazca çürüklenmeye başladı.*** (F. Baykurt 1961ı s. 176).

çürüm çürüm (çürü– veya çürüt–) 'devamlı ve durduramıyacak şekilde (çürümek veya çürütmek)' < ***çürü-*** veya ***çürüt-*** fiillerini ikizleme (réduplication) + ***-m*** ekinden ibaret bir öntakı çifti ile kuvvetlendiren ekspresif tâbir (predicate intensifier), b. ***apal apal . Bu çıkan tozlar var ya, insanı çürüm çürüm çürütürmüş. Bir lağımcı en fazla, ama en fazla, beş yıl çalışabilirmiş bu işte.*** (F. Otyam 1962 s. 86).

AD. **çürüntü** 'çürük şeylerin döküntüsü' DS 1309, TS 962 < ***çürü-*** + fiilden nomen concretum yapan ***-(ü)ntü*** eki, b. ***akıntı . Bir olgunluk, bir içi geçmişlik içindedir çevre, çüruntü kokar. Bayırlarda geç kalmış yabani ahlatlar bile yumuşamış, yerlere dökülmeğe başlamıştır.*** (M. Başaran 1964 s. 11–12).

çürüt– 'çürümeğe bırakmak' < ***çürü-*** fiilinin causativum hali, (b. ***acıt-***). 'vurmakla deride koyu leke olmasına sebebiyet vermek': ***Büyük hanımla ortanca hanım mütemadiyen birbirlerini dürtüyorlar, dirseklerini vura vura boş böğürlerini çürütüyorlardı.*** (S.M. Alus 1934 s. 110). ***Oğlu babasına kızıyor, hıncını benden alıyor. Ona karşı yüzü yumuşak, sesi kısık. Ama beni döğdü çürüttü!*** (F. Baykurt 1982 s. 148). 'bir düşüncenin, bir davanın boşluğunu ortaya koymak': ***Adlî Tıbbın meclis raporu geldi mi, gelmedi mi? Rapor iddiayı çürütüyor mu, çürütmüyor mu?*** (M. Seyda 1974 s. 123–124). ***Bu dairenin 3813 sayılı kararının, bütün iddiaları birer birer ele alarak çürüttükten sonraki son cümlesi şöyleydi ...*** (N. Berkes 1997 s. 445).

O. **çüst/cüst** 'çevik, tez' < Fa. ***çust*** a.m. ***Ḫidmetkāruŋ gözi açuġı ve berḫūrdār olub dīn u devletden behremend olacaġı elbette ḫidmetinde çüst u çālāk olur.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 245). 'yüksüz, serbestçe koşabilen': ***Siz nice şāṭırlarsız, çüstlersiz, silāḫuŋuz yoḳ?*** (Ferec 855/1451 v. 220b). 'gözü açık, zeki, hazırcevap, kurnaz': ***Bu ḥikāyetüŋ fāyidesi oldur ki çüstlik ziyreklik her ḥālde, yoḫsullıḳda baylıḳda gereklüdür.*** (Ferec 855/1451 v. 127b). ***Küyüŋ, i ular kim yigitsiz cüst, / Güc içinde var ḳocalar ḳatı süst.*** (Ferheng-nāme-i Saʿdī 1340/42 s. 11). ***çüstce*** 'oldukça çevik ve hafif (kimse)': ***Ol ceziyrede bir daġ vardur, çıḳacaḳ yolı şarbdur. Yėynicek oġlancuḳlar, cüstceler, gerekdür ki ol daġa çıḳabile.*** (Ferec 855/1451 v. 60a).

çüş 'yürüyen eşeği durdurmak için kullanılan seslenme' < İran'daki eşekler ***çoşi***'tan anlar, Y. Rubinçik 1970 I, 480 ***Köylü "Çüüüşl" diye seslendi. Eşek durdu.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 70). Hitab edilen insan olursa çok ağır bir hakarettir: ***"Haaa çizmeyi aşıyorsun haa, bana bakl" — Baksam nolacak be? Çüş yanil" — "Aaaa bana ha? Bana ... Lan Sadık ..."*** (M. İzgü 1993 s. 51). Ağırlığından dolayı kelime bâzı tabirlere takılır, krş. ***ebkemçüş, eblemçüş.***

AD. **çüt** 'çift' DS 1309 < AD. ***cüvt*** < Fa. ***cuft*** a.m. ***Ġurt götüren uşaġı aşaġıda bir çüftci çüt sürerken baḫdi ki, bir ġurdun aġzında bir uşaḫ.*** (A. Caferoğlu 1951 s. 29).

AD., RD. **çüv–**, b. ***çıv-.***

D. **çüven** 'tunçtan yapılan ve dibi yuvarlak tencere' DS 1310 < Gag. ***çüven*** a.m. Krş. ***çuğun/cuğun.*** Belki Anadolu yerli ağzı değildir.

çüven, b. ***cugun.***

D

da/de (encliticum, yâni vurgusu kendisinden evvelki kelimeye dayanan edat, krş. ***bile, dahi, gibi, ile, kadar***; aynı zamanda, takip ettiği kelimenin son ünlüsüne uyar, yâni velar olursa ***da***, palatal olursa ***de*** halini alır, (bu hususta krş. ***mı/mi/mu/mü***) 'dahi' Meninski 1680 II, 2198 < ***daḳı/daġı*** kelimesinin kısa varyantı. ***Baba oġul ḳazanur ad içün, | Oġul da ḳılıç ḳuşanur, baba ġayretiyiçün.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 63). ***Bunda siz de nistersiz?*** (Ferec 855/1451 v. 26b). Eski metinlerde çok defa önündeki kelime ile bir arada yazılmıştır: ***Olda ḫalḳile bile çıḳmış yürürmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 246a). ***Bu felāketle bir civānda sevüb | 'Işḳınuŋ bādesine cām olduŋ.*** ('Ālī 1977 [989/1581–82 civ.] s. 133 no. 82). Kelimenin cümle içindeki yeri ve görevlerinden birisi de, isim ve zamirden sonra aşağılayıcı olabilir: ***Loyd George da kimmiş? Poincaré de ne oluyormuş?*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 268). Bir isim grubuna ait olan sıfatın arkasında: ***O zaman yakışıklı da bir adamdım.*** (S.E. Ertem 1931 s. 243). Sayı sıfatından sonra bu sayının bütün mevcudu söylediğini ifade eder: ***Nacidenin iki elini de yakalar, ağzına götürür.*** (M.L. Dikbaş 1936 s. 8). Önünde sayı sıfatı bulunan ve accusativus eki olmayan nesneye eklenirse, bu nesne ile fiilin arasına başka bir unsurun girmesini mümkün kılar: ***Bitṭabi' bu meyānda ḫaṣṣaten Leylā ile Cakson Rid'ler zümresi aṣlā unutulmamışdı. Netekim bu da'vetnāmelerden bir tāne de Necdet aldı.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1928s s. 206). ***Cum'a ertesi günleri zenginlik zamānımdır. Zīrā vālide ḫōcaya altmış, ḳalfaya ḳırḳ pāra gönderir. Yiğirmi de baŋa verirse tām üç ġurūşum olur ki o zamān içün büyük bir ṣervetdir.*** (Aḥmed Rāsim 1316ge s. 10). Cümlede birbirine paralel unsurları birbirine bağlar: ***Daha araba gelecek de, bineceğiz de gideceğiz.*** (Aḥmed Rāsim 1333 s. 161). ***Turnalar gider de gider, kış yaklaştı galibal*** (Z. Yamaç 1956 s. 141). İki cümleyi de birbirine bağlar: ***Bir güzelin elā gözlerine vurulmuş da beynine bir ḳurşun ṣıḳmış.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 580). ***Allah ruzi kılmasın, ölürüm de Üsküdar arabasına binmem.*** (S.M. Alus 1933p s. 10). ***Āh beğceğizim, ben ağlamıyayım da kim ağlasun?*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 231). ***...da, ... da*** 'hem o, hem o': ***Çocuk olmayın yahu! Yol değil mi bu, atlı da geçer, araba da geçer.*** (S.M. Alus 1944 s. 184).

AD. **dabak/tabak** I 'ham deriyi işleyen kimse' DS 1312, Meninski 1680 II, 3083 < ***debbaġ*** kelimesinin varyantları. ***Şimdi efendim bir söz vardır, tabak sevdiği deriyi yerden yere çalarmış.*** (M. İzgü 1992 s. 15).

AD. **dabak/tabak** II 'koyun, keçi ve sığırların şap hastalığı' DS 1311 < ?? Krş. Az. ***dabaġ/dabaḫ*** a.m. ***Ağacları bèle dolu görüb, dabaḫ däymiş öküz kimi ağzının suyu dabanını ıslatdı.*** (Azärbaycan Ḫalġ Dastanları 1961 I, 312). ***Tabak: havvanın ağzında ve ayağında yaralar hasıl olur; tedavisi bol su ile yıkamaktan ibarettir.*** (K. Güngör 1941 s. 37).

AD. **daban** I/BSTT. **taban** 'ayağın veya ayakkabının alt yüzü' < ET. ***taban*** a.m. Clauson 1972 s. 441. ***Bir nice gün ol beyābānlarda daban urdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 128b). Mecâzi mânada 'bir şeyin alt tarafı (yâni riski, âzami ziyanı)': ***Tayyare Cemiyetine kurban derisi vermek istemiyen adamları hiç sevmem. Bir dertli keçi derisi bunun tabanı.*** (F. Baykurt 1955 s. 85). ***tabana kuvvet*** 'son süratle koşarak (kaçmak)' (***kuvvet*** kelimesine dayanan eliptik bir zarf cümleciği, krş. ***hançereye kuvvet, kamçıya kuvvet, koluna kuvvet, parasına kuvvet***): ***Herif şeklimden fena halde ürkerek fenerini söndürdü. Gerisin geri tabana kuvvet kaçmaya başladı.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 211). ***taban tabana zıd*** 'tamamen zıt, tam aksi, aykırı': ***Berlin'i Volter sevmemiş, Mozart beğenmemiş, Şiller ẕevḳine muġāyir bulmuş, Göte kendi naẓariyātiyle ṭaban ṭabana żıd bulduġunu i'lān ėtmişdi.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 119).

⊡ Palatal ünlülü Türkçe kelimelerin başında bulunan /***d***/ ve /***t***/ sesleri, Ar. yazıda biri ***dal***, öteki ***te*** harfleri ile birbirinden iyice ayırt edilir, halbuki velar ünlülü kelimelerde bu iki ses (media ve tenuis) için Ar. yazıda kelime başında bir tek harf kullanılırdı, yâni /***ṭı***/ (Arapça'daki telâffuzu: /***ṭ***/). Bu yüzden EO.'daki kelime başı ***ṭ***'lar hem /***d***/ hem de /***t***/ olarak okunabilir. Bunları birbirinden ayırmak için zamanla /***d***/ sesi için ***dal*** harfi (başlangıçta ***ṭ*** ile karışık) velar kelimelerde de kullanılmağa başlandı. Bu yazı hususiyetlerinin bâzıları zamanımıza kadar devam etmiştir.

AD. **daban** II 'tarlayı düzeltici tahta sürgü' DS 1313 < ***tapan*** < Erm. ***tap'an*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 703.

AD. **dabıl** 'dört (iki takım) kişi ile oynanan masa tenisi' DS 1315 < İng. ***double*** a.m. < EFr. ***double*** < Lât. ***duplus*** 'çift'. Doğrudan doğruya İngilizce'den alınan spor terimlerinden.

AD. **dabilyon** 'beşibirlik' DS 1316 < ***madalyon*** kelimesinin metateze uğramış varyantı, b. ***albız*** .

AD. **dabra-** 'hızlı koşmak' DS 1316 < ET. ***tavra-*** a.m. Clauson 1972 s. 443.

AD. **dabrak** 'hızlı (koşma hakkında)' DS 1316 < ET. ***tavraḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 443, /***v***/ /***b***/ gelişmesi için b. ***ab I/âv*** [2]. Sıfat yapan –***(ı)k*** eki için b. ***akık***

AD. **dabran-** 'davranmak' DS 1316 < ET. ***tavran-*** 'acele etmek' Clauson 1972 s. 444, /***v***/ /***b***/ gelişmesi için b. ***ab I/âv*** [2]. Reflexivum hali yapan –***(ı)n-*** için b. ***acın-*** II .

AD. **dacik** 'İslâm dininden başka dinde olan' DS 1316 < Fa. ***Tācik/Tācīk*** 'Arap; İran'da yaşayan Arap, krş. Clauson 1972 s. 449 (***Tat***), krş. Erm. ***dacig*** < EErm. ***tacik*** R. Dankoff 1995 no. 693.

O. **dâd** I 'hediye, ihsan' < Fa. ***dād*** a.m. ***dād-ı Ḫaḳ/dād-ı Ḫudā*** 'Allah vergisi': ***Ẓāhir, bizüm sülāleye bu ḳurnazlıḳ dād-ı Ḫaḳdur ...*** (P.N. Boratav 1995 s. 271). ***Meleke-i ẕihniyyesinde dād-ı Ḫudā olan suḫanverlikle bülend sözler söylemege başlamış.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 112).

O. **dâd** II ‘adalet’ < Fa. ***dād*** a.m. ***Umūr muʿaṭṭal ḳaldı, kimseye dād vėrmez oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 142a). ‘intikam, öç’: ***Senden benüm dādumı kim alıvėre?*** (Ferec 855/1451 v. 219a). ***dâdını eyle-*** ‘intikamını almak’: ***Buyur, bu laʿiyni ol bī-günāh sengisār olduġı yėrde iledeyim depeleyeyim, dādumı eyleyim!*** (Ferec 855/1451 b. 185a).

O. **dâd** III ‘adalete müracaat, birisinin adaletinden yardım isteme’ < ***dâd*** II. ***Aḥmedīnüŋ ḳanın içer dem-be-dem ẓālim gözüŋ, | Ẓulmi elinden anuŋ, ey şāh-ı ʿādil, dād dād!*** (Köprülüzâde 1934 s. 59). ***dâd bir, feryat iki*** (nida) ‘Allah yardımcımız olsun!: ***Bunların elinden żabṭiyede dād bir, feryād iki!*** (Aḥmed Rāsim 1340 s. 115).

dad IV, b. ***dat.***

dad–, b. ***dat-.***

AD., RD. **dada/tada** ‘büyük kardeş, ağabey’ DS 1317, 3798 < çocuk dilinden alınmış kelimelerden, b. ***adda git-***. ***Tada, sen cit bucün, odon çes, ben anay bakarım!*** (N. Hafız 1985 s. 232).

dada–** ‘tatmak; dadandırmak’ Meninski 1680 II, 1997 < ET. ***tatı- ‘tatmak’ Clauson 1972 s. 452. İsim ya da sıfattan fiil temeli yapılırken ilâve edilen ***-e-*** genişlemesi için b. ***ada-*** . Başka kaynaklarda bulunamadı.

AD. **dadak** ‘tadımlık; şeker, tatlı’ DS 1317, 1318 < ***dada-*** + fiilden daha çok nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık I*** . ***Ḳız çūn āyīneye baḳdı iki dudaḳ gördi dadaḳ, dehān gördi cihān, dendān gördi ḫandān.*** (Ferec 855/1451 v. 196a).

dadan– ‘tadını aldığı, hoşlandığı bir şeyi sık sık aramak’ < ***dada-*** fiilinin reflexivum hali [isim/sıfattan fiil yapan ***-a-/-e-*** eki için b. ***ada- I*** , ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II]. ***Ḫaliyfe Muʿtaṣım Aḥmed bin Ṭulūnuŋ ḫaziynesini defīnesini istiḫrāc ėtdüginde dadandı. Maṭlab istemege ḥarīṣ oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 90a). ‘bir yere sık sık gitmeğe alışmak’: ***Elbette yanlıştı gördüğümüz eğitim. Doğru olsaydı Nahide bu denli çabuk yenilir miydi? Nahide’nin bucak müdürü kocası kendi yurdundan, kendi insanlarından bunalıp içkiye, barlara dadanır da güvensiz bir evliliğin çocuklarını yetiştirirler miydi?*** (Füruzan 1972k s. 48). ***O küçük cennete gitmeye yeni yeni başlamıştı. Sonra fena halde dadandı.*** (B. Uzuner 1994 s. 14).

AD. **dadaş** ‘erkek kardeş’ DS 1319 < ***dada*** + okşama eki olan ***-(o)ş***. G. Doerfer 1967 III, no. 1172’ye göre ikinci hece < O. ***ḳardaş*** kelimesinin tesirini gösterir. Krş. Az. ***dadaş*** ‘ağabey’. ‘Arkadaş, ahbap’: ***Sizi mi ḳurtaralım? Dadaş, kaç kişisiŋiz?*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 149).

⊡ Küçültme ve okşama eki olan ***-(o)ş***, en çok şahıs adlarına takılır, ms. ***Ali Aliş***, ***Fatma Fatoş***, ***İbrahim İboş*** vs.; fakat bir şahıs adıyla birlikte kullanılmayan okşayıcı hitaplar da var, ms. ***minni*** ‘küçük’ sıfatından ***minnoş,*** yahut esası mâlum olmayan ***nonoş***. A–E cildinde ***dadaş***’dan başka bu eki gösteren bir kelimeyle karşılaşmadık.

O. **dad–dihiş/dad u dihiş** ‘eli açıklık, kerem’ < Fa. ***dād-dihiş*** a.m., Fa. ***u*** (’ve’) ile yapılmış terkipler için b. ***abudane*** . ***Ferruḫşād Melik Hūb-siyretler gösterdi, dād u dihiş ḳapusın açdı.*** (Ferec 855/1451 v. 42b).

AD. **daddula** ‘çok ekşi’ DS 1319 < ***tatura/tatula*** ‘Datura stramonium; bad–tasting thing’ Redhouse 1968 s. 1106 < Hind. ***dhatūrā*** < Sansk. ***dhattūrā*** a.m.

dadı ‘sütnine; çocuk bakımı ile görevlendirilmiş kimse (ekseriya kadın)’ Meninski 1680 II, 1997 < ***dadu***. ***O zamanki Taksim bahçesinde uzun kurdelesi sarkan hasır şapkalı, elbette biraz haşarı oğlanlar dadılarının mı, mürebbiyelerinin mi, nezaret ve himayesinde oynamaya, koşuşmaya çalışırlardı.*** (O.Z. Saba 1956 s. 18). [Vezir içeri girince] ***İsmâyil beg ”Dadım gelmiş!” diye boyunna sarıliy ve yerine otutturiy.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 96).

AD. **dadır–** ‘alıştırmak, dadandırmak’ DS 1320 < ***dadur-***. ***Eyi düşün Bozoğlan. Gara Bayram’la gomşudur onlar. Sen eskere gidince Bayram’ı bir dadırırsa yandın arkadaş! Fatmaca’nın gızı dadırınca duramaz.*** (F. Baykurt 19611 s. 54). Krş ***dadur-***.

O. **dâd–istâd/dâd–sitâd** ‘tedbirler, emirler’ < Fa. ***dād-istād/dād-sitād***, bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm*** . ‘alışveriş’. ***ʿĀmme-i ʿasākirüŋ ıżṭırābı bu maḳūle nā-hemvār dād-īstāddandur.*** (ʿĀlī 1975 [1599] I, 159). ***dâd-sitâd et-*** ‘intikam almak’; ***Hemşīrelerinüŋ kīnini sizden alalar, dād-sitād ėtmiş olalar.*** (Ferec 855/1451 v. 25b).

O. **dadu** ‘dadı’ < Fa. ***dādū*** ‘an aged servant; one who has served from his youth; a tutor’ F. Steingass 1930 s. 495, krş. ***dādā*** ‘a female servant, particularly an old one who has attended upon anyone from her youth’ a.e. s. 494 (çocuk dilinden mi alınma?). ***Ve ḫātūnlardan gidenler gelin almaġa: Ḥācı Ḫalīl Paşa ḫātūnı ve Sulṭān Meḥemmed dādüsı Dādū Ḫātūn ...*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 94).

dâd u dihiş, b. ***dâd-dihiş.***

EO. **dadur–**/AD. **dadır–/tadır–** ‘tattırmak’ TS 963–964, DS 1320 < ***dad-*** fiilinin causativum hali (b. ***artur-***); ET. ***tatur-*** a.m. Clauson 1972 s. 459, krş. ***artır-***. ***Şek degüldür kim tīzirek gėrü geleler ve size ikinci gez şol evvelki ḫörlıġı göstereler ve şol öŋdünki şerbetden yine daduralar.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 70). ‘tat vermek, tatlandırmak’ DS 1320: ***Yemeğe konur. Sıcak suda kaynayınca yemeği tadırır.*** (Cevdet Kudret 1958 s. 134). Krş. ***dadır-***.

O. **dafık** ‘fışkırtan, püsküren; fışkıran’ < Ar. ***dāfiḳ*** a.m. [***/dfḳ/*** kökünden etken fiilsıfatı (participium activum), b. ***âbid***]. ***Ālet ḳayim, münteşir māsı dāfıḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 117a).

O. **dafia** (fizik terimlerinden) ‘geri itme (cazibe’nin aksi)’ < Ar. ***al-ḳuwwatu d-dāfiʿa*** a.m. [***/df/*** kökünden]. ***Aynı gece, o şimdiye kadar hoppa cüretkârlığı, hattâ erkekçe küstahlığı ile hiç hoşuma gitmeyen Şermin, sanki istihalesinin uyku devresine giren bir mahluk gibi sakinlemiş, cazibe ve dafia kanununun zıd tesirlerile muallakta kalmış mebhut bir cisim gibi idi.*** (S. Ayverdi 1941 s. 65).

EO. **dafşur–/dapşur**– ‘tevdi etmek, emanet etmek’ < *tapşur-* fiilinin varyantı. ***Ḫaliyfe ol cevāhiri saḳla dėyü ḥoḳḳasiyle Yaḥyā-yı Bermekī Veziyre dapşurmışdı.*** (Ferec 855/1451 v. 173a). ***Çūn ki leşkerüŋ ḍaġılduġın aŋladı, ‘aḳılların başlarına cem‘ eyleyüb fi l-fevr dafşurdı ve zāġ u kalāġı başına üşürdi, Tata altında ṭabur baġladı.*** (Taʿlīḳī–zāde 1983 s. 157).

AD. **dagış–** ‘kavgaya tutuşmak’ < *takış-* fiilinin varyantı. ***Nankörler! Emme şu gadarını söyleyim: ağaynan dagışanın hali duman bu koyde.*** (H. Sayın 1965 s. 63).

dağ b.m. (yüksek tepe) < ET. *ṭaġ* a.m. Clauson 1972 s. 463. ***Bir gün durdı, daġa dırmandı, dik yuḳaru gitdi, elf cehdile daguŋ üstüne çıḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 195b). ***dağ başı*** ‘ıssız yer’: ***Ḳaçan-ki Yemene varurlar, ne mīr-i mīrānı ne pāy-ı taḫtı görürler; ḍaġ başlarındaki ḳılāʿa tevzīʿ olınurlar.*** (‘Ālī 1975 [1599] s. 131). ***dağ gibi*** ‘çok büyük, iri’: ***Anda bir taḫt urulmış, üzerinde bir daġ gibi bir ḳara Zengī oturur.*** (Ferec 855/1451 v. 146b).

dâğ ‘davara kızgın bir demirle vurulan damga’ TS 964 < ET. *daġ* < Fa. *dāġ* a.m. Clauson 1972 s. 463. ***İşidildükce ḳuşlardan bu nāle | Ḳara baġrına dāġ ururdı lāle.*** (Şeyḫoġlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 178 no. 1328). Mecazi mânada ‘yara, büyük sıkıntı’: ***Bilürsin ki bu işde günāhum yoḳdur. Taḳdīr işidür ki işlendi. Dāġum üstüne dāġ ḳomal*** (Ferec 855/1451 v. 74a–b). ***dağla-*** ‘dâğ vur, kızgın demirle yakmak’ < ET. *taġla-* a.m. Clauson 1972 s. 469: ***Aşaġadan yuḳarudan altı dişin çıḳardılar, yėrlerini zeytile ḍaġladılar.*** (Ferec 855/1451 v. 216a). Mecazi mânada: ***Yüreklerin ḍaġladılar.*** (Ferec 855/1451 v. 7a).

O. **dağa** ‘hilekâr’ < Fa. *daġā-bāz* a.m. (*daġā* ‘aldatma, hile’ + *bāz* ‘oynayan’). ***Ḥikmet nerdini öŋine aldı, endiyşe kaʿbeteyni yuvaladı meger daġābāz ḥeriyfi müşeşderde giriftār ėde.*** (Ferec 855/1451 v. 124b).

AD. **dağar/tağar** ‘topraktan yapılmış, ağzı geniş, dibi dar küp; çömlek; topraktan kazan; toprak mangal’ DS 1322–23, 3799–3800, TS 965, ZTS 47, Balhassanoglu 1904, 129 < ET. *taġar* ‘büyük kab, büyük torba’ Clauson 1972 s. 471; kelimenin aslı hakkındaki hipotezler için b. G. Doerfer 1965 II, no. 905. ***Şuffa kenārında bir bir siyāh-ı tebāh-ı zebānī-manẓar dīv-maḫber bir taġār şarābı ḳomış, bir düm-pāyı yüzmiş, böyükligince şiyşe sancmış çevürür.*** (Ferec 855/1451 v. 45b). tağarcuk/dağarcık ‘torba’: ***Şehzāde rāz daġarcuġınuŋ aġzını şeşdi, nesi varise çıḳardı, gösterdi.*** (Ferec 855/1451 v. 205b).

O. **dağdağa** ‘hercimerç, gürültü patırtı’ < Ar. *daġdaġa* ‘gıdıklama’ (/*ḍġḍġ*/ kökünden). ***Şehriŋ daġdaġa-i ḥayātı içinde yorulmuş dimāġımı bir müddet sīne-i sükūn-perver-i ṣaḥrāda uyutmaḳ üzere bir köye çekilmiş idim.*** (H.Z. Uşaḳlıġil 1317 s. 205).

dağdağan/dardağan ‘bir ağaç cinsi’ DS 1624, TS 966 < Fa. *daġdaġān* a.m. (*dardağan* II’nin etkisi görülür). Ünlüden sonra inorganik bir /r/’nin hypercorrection vasıtasıyla türemesi için b. *alengilli/alengirli* . ***Yollardaki koyu gölgeli melengiç veya dardağan ağaçları altında dinlene dinlene şehre vardı.*** (Orhan Kemal 1949e s. 63–64). ***dardağan darısı*** ‘(büyücülükte kullanılan) ılgın tohumu’: ***Evini barkını dağıtıp altüst etmek için etrafına okunmuş darı tanesi serpmek: daha âlâsı ”dardağan darısı” denilen ılgın tohumunu saçmak.*** (S.M. Alus 1933k s. 141).

O. **dağdar** ‘yaralı, üzgün, muzdarip’ < Fa. *dāġ-dār* a.m. [*dāġ* ‘yanık yarası’ + *-dār* ‘malik olan’ b. *abdar* . ***Vālidesi bayağı çocuğu bütün bütün ġāyib etmiş ḳadar dāġdār olurdu.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 75).

EO. **dağı** (vurgusuz ve kendisinden önce olan kelimeye dayanan encliticum) ‘da, dahi’ < *daḫı* < ET. *taḫı* a.m. 14.–15. asırlarda çok kullanılırdı, sonra ***dahi*** kelimesi yavaş yavaş yerini aldı. Eski yazmalarda kelime ekseriya kendisinden evvelki kelimeye takılmış olur. ***İki oġlanı dağı dāyeye sımarlandı.*** (Ferec 855/1451 v. 143a). Tekerrürle: ***Çoḳ olur ki kişi sevinmek icinde aġlar. Bu rüşen delīldür, ziyrā ġamdaġı aġladur, şādaġladur.*** (Ferec 855/1451 v. 70b). Krş. ***dahi***.

dağıd–/dağıt– ‘dağılmasına sebep olmak’ < **dağ-* fiilinin causativum şekli (*-t-* genişlemesi için b. *acıt-*) . Bu fiil **dağ-* fiilinin mânasını üzerine almış ve mâna itibariyle ***dağıl-*** fiilinin causativum hali olarak hizmet etmektedir (kökü veya esası /*l*/ ile biten bâzı fiillerin causativum hali, normal olarak /*lt*/ ile biterken /*l*/’siz, sadece /*t*/ ile son bulur; b. *boşat-*) . ***Çıḳdı deryānuŋ yüzinde yėl ḳatı, | Ḍaġıdır bunları mevcüŋ şiddeti.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 37). ‘dağılmasına müsaade etmek’ ***Ol cemʿiyyeti dağıtmadın on gün muttaṣıl düğün eylediler.*** (Ferec 855/1451 v. 42b). ‘birer tane vermek suretiyle tevzi etmek’: ***Islanmış yufkaları, tahta kaşıkları dağıttı herkesin önüne.*** (F. Baykurt 1967k s. 280). ‘bir yerin düzenini bozmak, bir şeyleri ortaya saçmak’: ***Ol şarābdan döker, piyālei, nuḳli daġıdur, ol maḳāmı mülevveş ėder.*** (Ferec 855/1451 v. 20a). ‘(yas için başındakileri) çözüp yere atmak’: ***Māderi ve hemşiyreleri bu sözleri işidüb başların daġıtdılar, yüzlerin yırtdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 210b). ‘hezimete uğratmak’: ***Ḳoyına ḳurt girür gibi girdi, ol leşkeri alaḳ bulaḳ eyledi, daġıtdı.*** (Ferec 855/1451 v. 42b).

dağık, b. **dağuk*.

dağıl– ‘toplu durumda iken ayrılıp birbirinden uzaklaşmak; parçalanarak yayılmak’ < **dağ-* ‘dağıtmak’ + medialis-reflexivum anlamındaki *-(ı)l*– eki, b. ***açıl-*** . ***Andan yėg olmaya kim daġılavuz, her birümüz bir yaŋa gidevüz.*** (Ferec 855/1451 v. 24a). ***Dügün daġılduḳdan ṣoŋra melik erkān-ı ṣudūrı, aʿyānı oḳıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 42b).

dağılgan ‘dağılmağa mütemayil, kolayca dağılan, net hudut hatları olmayan’ < ***dağıl-*** + fiilden sıfat yapan *-gan* eki, b. ***alıngan*** . ***Ben, yani Yakubun dağılgan şekli | Nerdeydim?*** (E. Cansever 1966 s. 10). Başka kaynaklarda bulunamadı.

dağılın– ‘***dağıl-*** fiilinin gayri şahsî hali’ < ***dağıl-***. ***Gecekondularda, işçi ilk trenlere, ilk otobüslere yetişilip***

sabah vardiyalarına, okullara, işlere dağılınırdı. (O. Baydar 1998 s. 154).

dağılış– ‘dağılmak (bir topluluk hakkında)’ < *dağıl-* fiilinin ortaklık hali; bu ek sıralanışı yalnız reflexivum mânasındaki passivum ekinde mümkündür, b. *ayrılış- .* *Dîv işine peşîmân olub maġaralara ve yėr altında daġılışdılar.* (Ṣadru’d-dîn Şeyhoğlu 1973 s. 231). *Millet köşede bucakta toplaştı, dağılıştı, gine toplaştı, gine dağılıştı.* (H. Aytekin 1945 s. 40).

dağınık ‘yayılmış, tek tek, perakende; çözük’ < *dağıt-* fiiline tekabül eden passivum/reflexivum hali olan **dağın-* (krş. *dağıl-*) + fiilde partisip mânasında sıfat yapan *-ık* eki (b. *akık*) . *Dağınık kızıl saçlarıyla öyle çarpıcı bir uyum yaratıyor ki bu siyah beyaz-bej tonların hâkim olduğu geniş salonun ortasında dikkati ilk anda üzerine çekiyor.* (İ. Aral 1997 s. 96).

dağıt–, b. *dağıd-*.

O. **dağî** ‘dağ adamı, dağlı, hödük’ R. Dankoff 1991 s. 29 < *dağ* + isimden sıfat/isim yapan *-î* eki, krş. *asker askerî, nazar nazarî.* Güldürme kelimesi. *Baŋa çirkīn diyenlerde aṣlā ṭabī‘at yoḳdur. Eŋ meşhūr bir ressāmıŋ furçasından çıḳan bir levḥa-i taṣvīre baḳub-da hīç bir şey aŋlamayan dāġīlere beŋzerler.* (H.R. Gürpınar 1336 s. 16).

O. **dâğî** ‘asi’ < Fa. *ṭāġī* a.m. < Ar. *ṭāġī* ‘gaddar hükümdar, despot’ [/*ṭġy*/ kökünden] Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* . İsyan edenler hakkında ‘dağa çıktı’ dendiği için ve *dağ* kelimesi eskiden *ṭaġ* olarak yazıldığı için, aslında Ar. olan bu kelime Tk. *dağ* kelimesine bağlanmıştı. *Mevcudatta her varlık, mazhar olduğu isim ve istidat dolayısiyle kendini yaratana itaat ve inkiyad etmekte. Her ne kadar bir başka istidad ve isme göre âsî ve dağî görünürse de.* (S. Ayverdi 1941 s. 88).

EO. **dağlağu** ‘dağlama aleti’ TS 966–967, R. Dankoff 1991 s. 29 < *dağla-* + fiilden nomen instrumenti yapan *-gı* eki (b. *açgı*) .

dağlı ‘dağ insanı, bir dağ köyünden gelen’, (kumarbazlar argosu) ‘iskambil kâğıtlarında papaz’, H. Kodaman 1944 s. 58. İsimden sıfat yapan *-li* eki için b. *adamakıllı* [2], isim gibi kullanması için b. *atlu* .

AD. **dağsı dağsı** (zarf) ‘dağdan inmiş bir insan gibi, yabansı yabansı’ < *dağ* + benzeme sıfatı yapan *-sı* eki, b. *ayruksı/ayrıksı* . *Sanki bu köyün insanı değildi. Yukarı Kırlı’dan. Biloş’tan filân gelip gelmişti. Öyle dağsı dağsı bakınıyordu.* (F. Baykurt 1971t s. 206).

***dağuk/dağık** ‘dağınık (saç hakkında)’ TS 967–968, Meninski 1680 II, 2006, 2908 < **daġ-* ‘dağıtmak’ + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-uk/-ık* eki, krş. *açık, boğuk.* *Datlucaḳ dirildiler, daġuḳlıḳdan derildiler.* (Ferec 855/1451 v. 174a).

AD. **dah/deh** (nida) ‘atı vs. yürütmek için kullanılan seslenme’ DS 1326 *Hele şuna bir dah de bakalım!* (M. Baler 1944 s. 71). *dah et-* ‘(hayvanı) yürütmek, sürmek’: *Pazar günü olunca eşeği yükleyip buraya dâhettim.* (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 41). ‘dökmek, boşaltmak’: *Arpayı olduğu gibi değirmenin hunisine dahettim.* (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 319). *Yarı çıplak bir halde ne yaptığının farkına varmıyarak çocuğun oturak çanağını üzerlerine dahetmiş.* (H. Aytekin 1945 s. 47). ‘saplamak’: *Ellerindeki hançeri karşılarındakilerin en öldürücü yerlerine dah edebilmek için fırsat kolluyorlar.* (A. İlhan 1964 II, 43). (Kumarbazlar argosu) *dahla!* ‘teklif et!’ H. Kodaman 1944 s. 246. Krş. *deh.*

daha I (vurgulu mukayese zarfı) ‘bir şeye nisbetle, başkasına kıyasen’ < *dahı.* İkinci ünlü uzundur ve Türkçe kelimede ünlünün sebepsiz uzaması dikkati çeker. Meninski 1680 II, 2038’e göre *daha* şekli *daḫı* kelimesinin, halk arasında ve konuşma dilinde kullanılan varyantıdır. Yazılı kaynaklarda 19. asırdan evvel görünmez. *Bundan böyle üçümüz daha sık görüşecektik.* (Ü. Kıvanç 1995 s. 75). *daha başka* ‘büsbütün başka’: *Kendisine, köydeki delikanlıların o kadar bakmadığı aklına gelince İstanbula gitmek ve orada daha başka olmak hevesi içinde arttı.* (Y. Ahıskalı 1944k s. 79). *daha bir* ‘bir bakıma, bir derece, sanki daha’: *Ana-oğlun bu terbiyeli konuşmalarına hayran olmuştu. Bu işten bu rütbe nazik bahsedebilen insanların, abdest bozuşları da her halde öbür insanlarınkinden daha bir ince, daha bir hanımefendice olurdu.* (H. Taner 1954 s. 54). *daha daha* ‘evvelkinden daha çok, daha uzun’: *Salih, daha daha düşündükçe, kendini bir kahraman sayıyordu.* (S. Kocagöz 1948 s. 40). *daha doğrusu* (ve buna benzer bağlaç cümlecikleri) ‘bunun, hakikate daha uygun ifadesi şudur’: *İhtiyata riayeten, daha açıkçası yolda parlatmak için, biraz imam suyu ile hafif tertip meze de lâzım.* (S.M. Alus 1944 s. 152). *Halimi görmeyin. Aşağılık lokantalardaki Rum garsonların, daha doğrusu meyhane miçolarının tıpkı eşi olmuştum.* (a.e. s. 119–120). *Birden aklıma bir fikir geldi: Bunları erkek kıyafetine, daha iyisi avcı kıyafetine sokmak.* (a.e. s. 186). *daha hâlâ* ‘devam ederek’: *O öyden gören ġurt dā hala yerinde duriy.* (A. Caferoğlu 1945 s. 60). *dahaca* ‘biraz daha’: *Ev hiç değişmemişti sanki. Duvarlar dahaca sararmış, perdeler solgunlaşmıştı biraz.* (Y. Yazıcı 1990 s. 127).

daha II (vurgusuz zaman zarfı) ‘henüz’ (menfi cümlede) < *daha* I. *Evvelki mektubumda yazdığım çamur daha şehirden çıkmadan başladı.* (Aḥmed Şerîf 1326 s. 130). *”İsterseniz ben size bir ev de bakayım,” — ”Yok, daha değil, ben süylerim. Kendisiyle bir kere konuşalım da ...”* (M.Ş. Esendal 1934 s. 420). *Nice şairler daha bir mısra söylememişken zamanlarının en büyük dâhisi olduklarına inanırlar.* (A.Ş. Hisar 1941 s. 164–165). *daha olmazsa* ‘hiç olmazsa’: *Bana bu daḳīḳada bir polis devriyesi, daha olmazsa bir bekci gönderin!* (R.N. Güntekin 1928 s. 191). ‘başka çare yoksa’: *Parasız mı ḳaldın? Ṣarrāfa filān borc etdin-de ödeyemiyor-musun? ‘Ayıb değil, cümle ‘ālemiŋ başına gelir. Dahā olmazsa, biricik evlādımıŋ ḫāṭırı içün evimi rehin eder,*

heriflere paralarını veririm. (E.E. Talu 1928 s. 113–114).

daha III (isim) 'başka(sı)' < *daha* I. *Bu gizli bir söz degüldür. Herkes bilür. 'Āyişe Ḳadın ve işci Nāzlı-da dahāları-da bilür.* ('Alī 'Azīz 1268 s. 219; yazıldıktan 60 sene sonra basılan bu eserin aslında belki *daḫıları* deniyordu, krş. *daḫı* [isim]). (bağlaç cümlecikleri): *daha* 'bundan başka': *Bir takım ilâçlar, limonatalar ve şerbetler içer, daha, sigara içer, su içer, köşesine geçer ve tesbih çekerdi. Daha, kurşun kalemlerini yontar.* (A.Ş. Hisar 1944 s. 134). *dahası* a.m.: *Dahası, yerde geçen bu hâdise, sanki bir naziresi yapılıyormuş gibi, gökte de tekerrür ediyordu.* (a.e. s. 348).

(Çocuk dili) **dahdah** 'at' < *dah* (nida). *Haydi tontonum. Dahdahına bin de koş bakayım, Akıfl* (Musahipzade Celal 1936mh s. 22).

dâhet–, b. *dah.*

EO. **daḫı** 'daha' < EO. *daḳı* < ET. *taḳı* a.m. Clauson 1972 s. 466. Yazılı kaynaklarda 19. asrın ikinci yarısına kadar devam eder, fakat telaffuzun çok daha evvel *daha* şekline geçtiğini biliriz. (b. *daha* I). (mukayese zarfı) krş. *daha* I: *Daḫı ziyādelere lāyıḳsın.* (Ferec 855/1451 v. 51b). *Kāşki beni balçıḳda bulan balıḳcı beni daḫı bėter balçıġa depeydil* (Ferec 855/1451 v. 246b). *Sencileyin daḫı ebleh yoḳdurur.* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1392). 'başka': *Nice zārī ėdersin? Var, bir ḳız daḫı al!* (Ferec 855/1451 v. 180b). 'bundan başka': *Daḫı ne gerek?* (Ferec 855/1451 v. 197a). 'buna ilâveten, artı': *Zer yüz bir diynār daḫı dört buçuḳ dāngdur.* (Ferec 855/1451 v. 214a). 've dahi, ve de': *Atamı daḫı, ulu begleri götür, Rūḥ-efzāya vėribil* (Ferec 855/1451 v. 31a). Comparativus'lu sıfattan önce: *Saŋa daḫı yėgrek menzil vėreler.* (Ferec 855/1451 v. 39a). (Zaman zarfı) 'daha, henüz', krş. *daha* II: *Hey, noldı saŋa? Daḫı ne fikir ėdersin? Utanmazmısın, bunuŋ gibi bāzār ḳanda bulasın?* (Ferec 855/1451 v. 16b). *Daḫı İstanbula vāṣıl olmadın benüm-ile bulışurlar.* ('Ālī 1982 [1581] II, 228). 'bundan sonra, artık': *Tevbesi naṣūḥ-ise, daḫı bir kişiye bühtān ėtmeyeceg-ise 'afv ėtdüm.* (Ferec 855/1451 v. 185a). (isim olarak. krş. *daha* III) 'başka(sı)' TS 968: *Kişi öz 'aybını görmek revādur. | Daḫılar 'aybını dėmek ḫaṭādur.* (Meḥmed 1965 [1398] s. 73 no. 451). *...daḫı ... daḫı* 'hem ... hem, : *Gör ben daḫı seni maḳāma yėtürem, seni atam daḫı ḳardaşlarum daḫı seveler.* (Ferec 855/1451 v. 119b). *daḫı birisi gün* 'yarın değil öbür gün': *Bir günüm ḳaldı. Daḫı birisi gün müddet temām olur.* (Ferec 855/1451 v. 121a).

dahi I (vurgusuz ve kendisinden evvelki kelimeye dayanan encliticum) 'da' < *dağı* a.m. Türkçe'nin fonetik kaidelerine uymayan nadir Türkçe kelimelerden biridir, krş. *akçe, anne, elâ, hadi/haydi, hangi, hani, kardeş. Hemşireml Beni dahi seniŋ gibi ṭāli'-i nā-sāzım vaṭanımdan ėdüb buralara atdı.* (Ẓafer Ḫanım 1994 [1877] s. 46).

AD. **dahi** II (vurgulu) 'hattâ' < *daḫı. Ayakları, dişleri var. Mala, cana, dahi insana zarar veriyorlar. Bu cinlerin elinden kurtulmak çok zor.* (F. Baykurt 1967 s. 395).

dâhi 'fevkalâde zeki, mucize kabilinden yaratıcı gücü olan (kimse)' < Ar. *dāhī* 'kurnaz' [/*dhy*/ kökünden] Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid . Aşık kemiğinin ne tarafı üste geleceğini hiç kimse bilmez, fakat üste gelen tarafa niyet tutmuş olanlara bizde dahi denir.* (F.R. Atay 1938 s. 107). *Bir tek bildiği şey, Menderes'in dâhi olduğu ve bir talihsizliğe kurban giderek halkı öksüz bıraktığı idi.* (Ç. Altan 1975 s. 146).

dahil I 'iç, içeri < Ar. *dāḫil* 'giren'. [/*dḫl*/ kökünden fiilsıfatı (participium activum), b. *âbid .*]. *Bu şerā'iṭ dāḫilinde naṣıl teraḳḳī ėtdiğine gelince, bunu īżāḥ ėtmek pek de güç değildi.* (E.E. Talu 1928 s. 101). 'dahil olmak üzere': *Gelin, ne alacaksınız alın! canımız dahil.* (F. Baykurt 1967k s. 350). *dahil ol-* 'içine girmek': *Evlād-ı 'Arabdan biri güyegü olub dāḫil-i ḫalvet olacaġı leyle-i zifāfda atlandururlar ...* ('Ālī 1975 [1599] s. 125).

dahil II, b. *dahl.*

O. **dahil** 'türedi, sonradan görme' < Ar. *daḫīl* 'klâna sonradan katılan kimse', Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb . Delüdür ola mı işbu kişi, istemedin getürür, danışmadın götürür. Yā daḫīldür, yā baḫīldür.* (Ferec 855/1451 v. 4a).

dâhiyane 'dâhice' < Fa. *dāhiyāna* a.m. Fa. zarf eki *-āna*, b. *acizane . Hangi fasileden, hangi soydan olursa olsun, bir yaratık neslini yok etmek için bundan dâhiyane bir usul bulunamaz.* (Ç. Altan 1975 s. 219). *Kısmen de olsa dahiyane bir eser, bu Le Feu, ve dâhi bir mütercim bulmüş...* (C. Meriç 1992 s. 194).

O. **dahl/dahil** II 'karışma hakkı, alâka' < Ar. *daḫl* a.m. *Bu şehri ben ḫōd gendü ḳılıcumla aldum. Bunda Sulṭānuŋ ne daḫli var-kim andan iżin alam?* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 209). *Baŋa ḫayret veriyorsuŋ, Vecdī. Seni mużṭarib görüyorum, faḳaṭ bu ıżṭırāba benim daḫlim olabileceğini aṣlā taṣavvur ėtmemişdim.* (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 18). *dahlet-* 'karışmak', AD. 'itiraz etmek; inadetmek' DS 1329. *Ḳaramanlılara daḫl ėtmekle İstanbullulardan daḫl ėtmiş olursun, zīrā aṣıl Ḳaramanlı ararsan, İstanbullulardır.* (E. Misailidis 1986 [1872] s. 134).

dahiliye '(evin, ailenin) içi' < *dahilî* 'iç' (sıfat). Çeşitli sahalara ait nomina concreta yapan Ar. *-iye* için b. *adliye . Karısı kokar atma ileş gibi kokar on adım öteden. Köy içine ev yapacak adamın dahiliyesi düzgün olmalı. Karataş'ın şerefi yok mu?* (F. Baykurt 1959y s. 42). *Dahiliye Vekâleti* 'İçişleri Bakanlığı' < Nezaret–i Umūr–ı Dāḫilīye. *Eski Dahiliye nazırlarından Sait Efendi de çakır pemçe bir konuşmacı, bir cibelekmiş.* (S. Birsel 1995 s. 17–18).

O. **dahme** I 'türbe, kümbet' < Fa. *daḫma* a.m. (aslında Zerdüştîlerin, ölülerini koydukları üstü düz kuleleri). *Cenāzei şehrüŋ dervāzesinden ṭaşra bir melikāne daḫmeye, bir şāhāne ḳubbeye getürdiler.* (Ferec 855/1451 v. 108a).

O. **dahme** II ‘kıvılcım saçan donanma fişeği’ < *dahme* I. *Güneş batarken bir top gibi patlıyarak, dünya üzerine süslü ve zararsız milyonlarca ziya dahmeleri serpmeliydi.* (R.H. Karay 1939i s. 35). ‘atılan şey, mermi’: *Eline bir iskemle aldı, havāya ḳaldırdı. Bu tedbiriyle hem kendisini, hem de bizi uçub gelecek daḫmelerden, bira bardağı, şu ḳadeḥi, şurāḥisi, ṭabaḳ gibi edevātıŋ ḍarbelerinden ḳorumaḳ isteyordu.* (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 204).

AD. **dahra/tahra** ‘bir çeşit budama bıçağı’ DS 1329–30, 3802, TS 968–969 < Fa. *dahra* a.m. A. Tietze 1969 no. 39. *Delikanlılık çağında bir gün dağdan tahra ile odun kesmeğe gitmiş.* (K. Bilbaşar 1961 s. 20).

O. **dai** ‘dua eden, duacı’ < Ar. *dāʿī* a.m. [/*dʿw*/ kökünden]. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* . *Benī Ādemden müteneffis yoġ-idi. Ne dāʿī varidi, ne mücīb varidi.* (Ferec 855/1451 v. 243b).

O. **daim/dayim** (sıfat ve zarf) ‘devam eden, ebedî’ < Fa. *dāyim* < Ar. *dā'im* a.m. [/*dwm*/ kökünden]. Ar. 1ā2i3 kalıbı için b. *âbid* , Ar. *ā'i* grubunun Tk.’de araya Hiatustilger /*y*/ alması için b. *acaib/acayip* [2]. *Dāyim ẕevḳ u ṭarabda bir kişidür.* (Ferec 855/1451 v. 204a). *Kimi çalub çaġırmada dāyim, | Kimi gūş eyleyüb işitmekde.* (ʿĀlī 1975 [1599] s. 107). *daim ol-* ‘çok yaşamak’: *Melike dāyim olsun!* (Ferec 855/1451 v. 183b). *Varol, daim ol!* (F. Baykurt 1967k s. 112).

daima/dayima ‘her zaman’ < Fa. *dāyimā* a.m. < Ar. *dā'iman* a.m. (*dā'im* + Ar. zarf eki olan *–an*, zarf eki *-ā* için b. *acaba/aceba* I). Ayrıca Ar. *ā'i* grubunun Tk.’de araya Hiatustilger /*y*/ alması için b. *acaib/acayip* [2]. *Dāyimā pādeşāhdan müteḥarriz u mütecennib idi.* (Ferec 855/1451 v. 70b). *Ve her yerde ve her yerde — bāzārlarda ve ḳalʿelerde, siperlerde ve dükkānlarda, dā'imā ve dā'imā nāẓım-ı ḥarekāt ve mülhim-i teşebbüṣāt ʿayni şeydir: fen!* (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 109).

O. **daimülevkat/dayimülevkat** ‘daima, her zaman’ < Fa. *dāyimulavḳāt* < Ar. *dā'imu l-awḳāt* a.m. *ʿUlemā vu fużelā zümresine dāyimü l-evḳāt beẕl-i mürüvvet u ʿināyetde ...* (ʿĀlī 1979 [1581] II, 124).

O. **dair/dayir** I ‘dönen; (bir şeyin) etrafında dönen; etraf, çevre’ < Fa. *dāyir* a.m. Ar. *ā'i* grubunun Tk.’de araya Hiatustilger /*y*/ alması için b. *acaib/acayip* [2]. *Dallei ve cemāʿatini oda yandurdılar. Şāfesini istiyṣāl ėtdiler, dāyirini ḳaṭʿ ėtdiler.* (Ferec 855/1451 v. 226b).

O. **dair/dayir** II ‘(bir şeye) göre, (bir şeye) bağlı, (bir şeye) tabi’ (Fa. *dāyir* a.m., *dāyir şodan* ‘to depend upon, belong or relate to’ F. Steingass 1930 s. 502): *Ḳudrete dāyirdür: anuŋ biŋ altunı digerüŋ on biŋ filorisi ile tesāvī ṭarīḳıyla ẓāhirdür.* (ʿĀlī 1587 v. 129a).

dair III ‘üzerine, (bir şeye) ait, (ondan) bahseden’ < *dair* I. *Unutturma, ileride ona dair de bir meraklı hikâye nakledeyim.* (S.M. Alus 1944 s. 107).

AD. **dair** IV (menfi cümlede) ‘namına’ < *dair* III. *Köyde kimse galmamış. Evlere giriyo. Un, ekmak, yağ, bal, hepisi var; insana dayır kimse yok.* (A. Caferoğlu 1943 s. 75).

daire I/**dayire** b.m. (halka ile çevrelenen satıh parçası) < Fa. *dāyira* < Ar. *dā'ira* a.m. [/dwr/ kökünden]. Ar. *ā'i* grubunun Tk.’de araya Hiatustilger /*y*/ alması için b. *acaib/acayip* [2]. *Ol-dem Mübārek durdı, ḫaymenüŋ cevresini ḥarba uciyle cizdi. Bir nice ṭılsım ol dāyire üzerinde yazdı.* (Ferec 855/1451 v. 55a). *Biz de etrafında daire çevirerek dinliyorduk.* (H.R. Gürpınar 1943g s. 189). Mecazi mânada ‘muhit, çevre’: *Emṣāl u aḳrān ve dāyire-i uḫuvvetdeki yārān bir-birinüŋ ḫānesine varduḳda ...* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 156). ‘saha, had, hudut’: *Nite-kim ayaġı alınacaḳlar lā-yenḳaṭıʿ buz depenler, dāyiresin bilmeyenler dolāba binenlerdür.* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 160). *Bir kabahatlı nezaket dairesinde işte bu kadar tekdir olunabilirdi.* (H.R. Gürpınar 1943g s. 258).

daire II ‘bir binada oturulan ayrı bölüm’ < *daire* I. *Seyit yeğenine küçük bir daire kiralamıştı.* (N. Bezmen 1994 s. 47). ‘devlet memurunun çalıştığı yer, makam’: *Oḳurlar postalarda yazdığın mektūbu evvelce, | Bu gün hālī değil her dā'ire böyle rezāletten.* (Şair Eşref 1958 s. 116). *Oturduğumuz yer iki oda bir mutfak banyosuz, karanlık, küçük, ucuz bir daireydi.* (İ. Aral 1997 s. 117).

O. **daire** III/**dayra** ‘tef’ G. Molino (timpano) < *daire* I. *Dā'ireŋ ḫōrşīd ola bezmüŋde, çengüŋ māh-ı nev | Ol perī bir gün ḳabūl eylerse, Ẕātī, daʿvetüŋ* (Ẕātī 1970 [16.yy.ın ilk yarısı] II, 208). *Müveddetle Veli yürüyor, arkalarından ise, ellerinde dayreler olduğu halde, gençler geliyordu.* (S. Gavazof 1957 s. 103).

O. **daiye** ‘emel, niyet’ < Ar. *dā'iya* a.m. (/*dʿw*/ kökünden). *Dahā ḫaḳīḳati aŋlamamışsınız. Yā-ḫūd anlamamaḳ dā'iyesindesiniz.* (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 169).

AD. **dak** I/BSTT. **dek** (dativus halli kelimeden sonra) ‘(–a) kadar, değin’ < kendisinden evvelki kelimeye dayanan vurgusuz edat. Kelimenin ünlüsü, dayandığı kelimenin son ünlüsüyle her zaman uyumda değildir. Krş. *dan/den.* III *Para istemeğe gelen olursa, ṭaşra çıḳdı, akşama daḳ gelmez deyüveriŋ!* (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1339/1341 s. 4). *Dinlemesen de yanına oturup, kolundan çekiştirip gene anlatıyor. Gülümseyinceye dak bırakmıyor yakanı.* (M. Seyda 1963 s. 68). *Bu gėce yārı dün yarusına daḳ ḍurmaduḳ umduḳ. Çü gördük gelmedi, oş ṭaŋ yėri aġardı, göz yumduḳ.* (Naẓmī 1928 s. 78). *Mr. Ellis kovayı yarıyadak doldurduktan sonra bahçesine döndü.* (F. Kayacan 1962 s. 7). *Öyleye dek atı bir ḫōş yėre ėrdi.* (Ferec 855/1451 v. 18a). *Olḳadar aḫsurdı ki cānı çıḳdı, cehenneme dek gitdi.* (Ferec 855/1451 v. 39b). *Aŋa dek gitdi ki bu şehre "Faġfūr-ı Cīn şehridür" dėdiler.* (Ferec 855/1451 v. 132a). *Uyur idi ikindü vaḳtine dek.* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 130). Krş. *cak/cek, değin.*

O. **dak** II, yalnız *dak eyle-* ‘(kapıyı) çalmak’ < Ar. *daḳḳ* a.m. [/*dḳḳ*/ kökünden]. *Çūn Mışra yėtişdi, cārei şordı, Mubārek evin buldı. Ḳapuya geldi, daḳ eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 53b).

EO. **dak** III ‘özür’ TS 969, yalnız ***dak dut-/tut-*** ‘(birisinin) kusurlarını yakalamak’ < Fa. ***dak giriftan*** ‘azarlamak’. ***Ulular dutalar her sözüme dak.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 279, no. 492). ***Ḥüsn-i cemāl-efrōzı gökdeki güneşe dak ḍutar*** (Sehī Beg 1978 s. 296).

dak-/BSTT. **tak-** b.m. (bir şeyi başka bir şey üzerinde yerleştirmek) < ET. ***taḳ-*** a.m. Clauson 1972 s. 464. ***Üstüne bir aṭlas cül bıraḳdı, bilezükler, ḫalḫāller daḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 37b). ‘bağlamak’: ***Şehzādei çoḳ dögdiler, boynına ip daḳdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 201a). Mecazi mânada: ***Eger dilerseŋ kim saŋa delü adın daḳmayalar bulınmaz nesneyi istemel*** (E. Birnbaum 1981 [14.yy.] v. 33b). ‘atfetmek’: ***Dünyādaki yaramazlığı baŋa daḳar.*** (Ferec 855/1451 v. 15b). Başka mânalar için b. ***tak-.***

O. **dakaik/dakayık** ‘incelikler’ < Fa. ***daḳāyiḳ*** < Ar. ***daḳā’iḳ*** [***daḳīḳa*** kelimesinin çoğulu, ***/dḳḳ/*** kökünden]. Ar. ***ā’i*** grubunun Tk.’de araya Hiatustilger ***/y/*** alması için b. ***acaib/acayip*** [2]. ***Ḳur’ān ögretdiler. Tenzīl u te’vīl u tefsīr u taḳrīr u nāsiḫ u mefsūḫ muḥkem u müteşābih daḳāyıḳın, ḥaḳāyıḳın, raḳāyıḳın ögretdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 91a). (saat veya hendesede) ‘dakikalar’: ***Ḥikmet-i felāsife, ṭıb, nücūm, derec u daḳāyıḳ ve şevānī ve şevāliş u zīc u taḳvīm ögretdiler.*** (a.y.).

EO. **dakı** ‘ve, dahi, da’ TS 969–977 < ET. ***taḳı*** a.m. Clauson 1972 s. 466; krş. ***daḫı, daha,*** ve ***dağı, dahi, da. Ben daḳı ḍamla gibi deŋiz olam.*** (Sulṭān Veled 1958 s. 18).

dakıllaş-, b. ***daklaş-.***

dakın-/BSTT. **takın-** ‘kendine takmak, kendi üstüne takmak’ DS 1331 < ***dak-/tak-*** fiilinin reflexivum hali (***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II). ***Girān-māye donlarumı geydüm, zer u ziyverümi daḳındum.*** (Ferec 855/1451 v. 172a).

dakıyka, b. ***dakika.***

dakik I ‘dikkatli, titiz, yapması gerekeni vaktinde yapan’ < Ar. ***daḳīḳ*** a.m., asıl mânası ‘ince’. ***”Çok beklettim mi?” — ”Hayır, oldukça dakiksiniz.”*** (A. Yurdakul 1989 s. 205). ***Geçen yıl apartman sakinleri onu işten çıkarmayı istemişlerdi. Ağır kanlıymış, gönderilen yerden geç geliyormuş. Benim çabamla kaldı. Şimdi daha dakik.*** (A. Ümit 1996 s. 89).

O. **dakik** II ‘un’ < Ar. ***daḳīḳ*** a.m. ***Ve ṭaşradan Uyvar ḳal‘asına saṭılmaḳ içün ra‘āyā ‘araba ile getürdükleri rūġan ve ‘asel ve daḳīḳ ve şa‘īr ve sā’ir zevāḫir u me’kūlāt maḳūlesinden gümrük alınmayub ...*** (Ö.L. Barkan 1943 [16.yy.] s. 315).

O. **dakika** I ‘incelik, marifet’ < Ar. ***daḳīḳa*** a.m. ***Ben evvelden yüzmek daḳıyḳalarını bilürdüm. Gendözümi ḳurtardum.*** (Ferec 855/1451 v. 13a). Krş. ***dakaik/dakayık.***

dakika II**/dakka** ‘bir saatin veya bir zaviyenin altmışta biri’ < Ar. ***daḳīḳa*** a.m. [EYun. ***λεπτον*** (leptón) kelimesinin tercümesidir]. Orta hecesinin aslında uzun olan ünlüsünün düşmesi için b. ***ağda . Bir daḳıyḳa mühmel ḳomaduŋ, beni rāḥata bıraḳduŋ. Taŋrı saŋa cezā-yı ḫayr vėrsün.*** (Ferec 855/1451 v. 65b). ***dakika başı*** ‘dakikada bir’, krş. ***saat başı: Sükûnu seven karım, yaramazlık çağlarını süren çocukların ateş, barut afacanlıklarına söylenir durur. Benden çekinmese dakika başı pataklıyacak.*** (S. Anadol 1947ç s. 18).

O. **dakkakiye** ‘Ba’lbek bezlerinden alınan bir vergi’ < Ar. ***daḳḳāḳ*** ‘un tüccarı’ + birçok vergi isimlerinde tesadüf edilen ***-īye*** eki, b. ***adliye*** (fakat unla ne alâkası var?). ***Ve bundan evvel daḳḳāḳīye dėyü her Ba‘lbekīden doḳuz manḳur alınurmış.*** (Ö.L. Barkan 1943 [16. yy] s. 179).

AD. **daklaş-/taklaş-/dakıllaş-** ‘sataşmak’ DS 1332, 3810 < krş. ***dakılan-*** ‘saldırmak’ DS 1331. ***Döğüş! Daklaşan olursa hemen patlat! Suratının ortasına patlat!*** (F. Baykurt 1967k s. 333–334). ***Cinlerin şeytanların başka işi yok da Dürü gibi bir sabiye mi daklaşacaklar?*** (F. Baykurt 1971t s. 154). ***Karıya dakıllaşıvermiş.*** (M. Tuğrul 1969 s. 345). ***Muhtarın gelinine daklaşıldığını biliyorsun!*** (R. Ilgaz 1981 s. 134).

daktilo I ‘yazı makinesi’ < Fr. ***dactylo*** < ***dactylographe*** a.m. [EYun. ***δακτυλος*** (ḏáktylos) ‘parmak’ ve ***γραφειν*** (gráfein) ‘yazmak’]. ***Deli Fahri, başını daktilonun durduğu kirli masaya koymuş uyukluyordu.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 124). ***Yazar olduğunuzu varsayalım. Bilgisayar çağında modası geçmiş köhne bir daktiloya ilgi duyan adam yazar ya da antikacıdan başka ne olabilir zaten?*** (İ. Aral 1997 s. 19).

daktilo II ‘makine ile yazı yazmağı meslek edinmiş olan kimse’ < Fr. ***dactylo*** < ***dactylographe*** a.m. [EYun. ***δακτυλος*** (ḏáktylos) ‘parmak’ ve ***gráfein*** ‘yazmak’]. ***İdare meclisi daktilosunu bir erkekle görmüşler.*** (R. Bilginer 1965 s. 19).

daktilo III ‘yazı makinesiyle yazı yazma işi’ < ***daktilografi*** kelimesinin kısaltılmışı. ***Sendika hesabına, öğleden sonraları daktilo kursuna devam edeceğim.*** (Orhan Kemal 1965f s. 283).

daktilografi ‘yazı makinesiyle yazı yazma işi’ < Fr. ***dactylographie*** a.m. [EYun. ***δακτυλος*** (ḏáktylos) ‘parmak’ ve ***γραφειν*** (gráfein) ‘yazmak’]. ***Daktilografi öğrenebilirdi, bir kursa giderdi.*** (M.C. Anday 1965a s. 134).

daktilos ‘midye’ < Yun. ***δακτυλος της θαλασσας*** (ḏáktylos tis ṯálassas) a.m. [”deniz parmağı”] D.J. Georgacas 1978 s. 128.

EO. **dakuk** ‘tavuk’ TS 978 < ET. ***taḳuġu*** a.m. Clauson 1972 s. 468.

dal I b.m. (ağacın kolu) < ET. ***tal*** a.m. Clauson 1972 s. 489. ***Dürlü yėmişler ėrişüb ḳanġı yėmişi-kim bir kimse ārzūlaya, dal budaġile gelüb öŋine şalınur.*** (Tārīḫ-i ḳırḳ vezīr 1303 s. 212). Mecazi mânada: ***Demek gizliden gizliye, daldan dala konarken Badi Necmi denilen bacaksıza da rasladı, onunla da tanıştı.*** (S.M. Alus 1944 s. 176). ***Eğer bir dalda durur takımından olsam, alimallah Ilgaz dağlarına çekilir, bir peynir imalâthanesi tesis ederdim.*** (Aka Gündüz 1930 s. 23). ‘kol, bölüm’ ***Tüm bilimlerin birbirlerini***

geliştirdikleri, her bilim dalındaki yeni buluşun öteki bilimlerin gelişimini sağladığını yadsımıyorum; ama bana öyle geliyor ki, gelişmemizden kendimizi koruyabilecek kadar gelişemedik henüz. (Z. Saçlıoğlu 1997 s. 138), krş. *şube* < Ar. *şu'ba* 'dal'. *dal gibi* 'zayıf, cılız': *Üzüntüden, mihnetten, genç yaşında dal gibi kalmış.* (S.M. Alus 1934 s. 103).

AD. **dal** II 'sırt, arka' DS 1333 < EO. *ḍalu* 'omuz' Balhasanoglu 1904 s. 127 < Moğ. *dalu* 'kürek kemiği' M. Räsänen 1969 s. 130. *Bu gün, ya sen benim dalımı yere getirirsin, ya ben senin.* (Behçet Mahir 1973 s. 61). *dalınca/dalından* 'arkasından' DS 1344 (krş. *anca I* ve *açmazdan*): *Bu da ġaḫdı. Bu oğlan dalınca getdi.* (A. Caferoğlu 1942 s. 42). *Meḥriban hanım dalınnan geldi.* (A. Caferoğlu 1942 s. 46).

dal III 'çıplak' DS 1333 < ?? M. Räsänen 1969 s. 130. 'bir tek (giyim parçası)': *Şarı Ḳamış gibi uzaḳ bir memleketden buraya dal bir fanilā ile gelinmez yāl* (H.R. Gürpınar 1929m s. 166). *Ṣoluḳ lāciverd caket üstünde ilikleri tār-mār dal bir pardesü.* (Aḥmed Rāsim 1334 s. 57). *dal tuman* 'üzerinde sadece diz donu bulunan' TS 983. *Herkes çifte kürk ile üşüyor, bu ne hikmettir ki dal yelekçek üşümüyor?* (E. Misailidis 1986 [1872] s. 562) 'tek (çiftlik hayvanları hakkında)': *Tellilerin bir tek maya eşekleriyle buzlayıcı düvelerinin, bir dal öküzlerinin otu samanı kalmadı.* (H. Olcay 1951ak s. 32). BSTT'de ekseriya *dalfes, dalkılıç* gibi 'örtüsüz' mânasında ve *dalgündüz, dal öğlen* gibi 'tam' mânasında zaman terkiplerinde kullanılır. Bunlar alfabetik yerlerinde gösterilecek.

O. **dâl** I 'Arap yazısında d harfi' < Ar. *dāl* a.m. *Fitneyile ḳaddümi döndürdi dāla rā ḳaşuŋ; | Bir belāya uġradur peyveste bu kec-rā beni.* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 181).

dâl II, b. *dâll*.

dal– b.m. (suya atlamak) < ET. *tal-* a.m. Clauson 1972 s. 490. *Ben deŋize daldum, ġerü çıḳdum.* (Ferec 855/1451 v. 112b). *Sendedür şol genc-i pinhān, gezme her vīrāneyi, | Deŋize dal, andan iste, ey göŋül, dür-dāneyil* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 207). '(bir yere) birdenbire girmek': *"Hereke" vapuruna cümbür cemaat daldık.* (S.M. Alus, Akşam gaz. Ocak ayı 1941). 'bir şey almak için elini cebine sokmak, davranmak': *Haman piçağna daldi.* (A. Caferoğlu 1946 s. 252). Mecazi mânada '(uykuya, şuursuzluğa, düşünceye, işe, vs.) dalmak': *Semā'-i erġanūnī, şarāb-ı erġavānī ẕevḳına ḍaldı.* (Ferec 855/1451 v. 52a).

dala– 'ısırmak (köpek hakkında); sokmak (yılan ve arı hakkında)' DS 1337, TS 980–981, R. Dankoff 1991 s. 29 < ET. *tala-* < Moğ. *tala-* 'yağmalamak' Clauson 1972 s. 492. *Başra itleri bularuŋ başlarına üşdiler, buları daladılar, şehrden daşra çıḳardılar.* (Ferec 855/1451 v. 102b). Krş. *tala-*. *Sivrisinekler bulut gibi geliyorlar, kurt gibi dalıyorlardı.* (Yaşar Kemal 1993h s. 63).

EO. **dalab dalab dalabı–** 'çok hızlı çarp– (yürek hakkında)' < *dalabı-* fiilinin ikilenmiş (réduplication'lu) öntakı çifti ile kuvvetlendirilmiş predicate intensifier hali, b. *apal apal*) . Krş. AD. *dalap dalap oyna-* 'ateşli hasta şuursuzca hareketler yapmak' DS 1338. *Ḍüb faẓā-yı vaşluŋı, ey serv-ḳad, ṭaleb | Cān u göŋül ḳuşı ḍalaburlar ḍalab ḍalab.* (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 56).

AD. **dalab et–** 'istemek; çiftleşmek istemek (dişi hayvan hakkında)' DS 1333 < *taleb et-*. *dalaba gel-* a.m. DS 1333: *Yüzümde dalaba gelmiş kösnük inek soluması duydum.* (A. Nesin 1961k s. 44).

dalabı–, b. *dalbı-*.

dalabın–, b. *dalbın-*.

dalabış–, b. *dalbış-*.

dalacan, b. *dılacan*.

AD. **daladiken** 'ısırgan otu' DS 1335 < *dala-* ve *diken*; krş. *dalagan (otu)* a.m. DS a.y. *Eğildi mermer yazıtın ayak ucuna, yaprakları daladikenlerine dönmüş ama çitlembikleri hâlâ mor kırmızı duran küçük dal parçasını bıraktı.* (Tarık Dursun K. 1993 s. 52).

AD. **dalagan** 'ısırgan otu' DS 1335 < *dalağan* 'insana saldıran, ısıran (köpek)' DS a.y. [dala– + fiilden daimî sıfat yapan *-gan/-ğan* eki, krş. *ısırgan, olağan*. *dalagan böreği* 'bir çeşit börek': *Odacım Hayrı'nın anası çok güzel dalagan böreği yapıyor.* (M. İzgü 1993 s. 165).

dalak/dalaḫ I b.m. (iç organlarından biri) < ET. *talaḳ* a.m. Clauson 1972 s. 495. *"Ḳanḳı meyyite ḳanḳı dem ḥelāldür?" — "Māhī vu melaḫ, ciger u dalaḫ"* (Ferec 855/1451 v. 137a). *Kasap Osman: "Yenge, böbrek var, dalak var! ..."* (F. Baykurt 1967k s. 323).

AD. **dalak/dalaḫ** II 'fazla su içmekten ileri gelen bir hastalık' DS 1336 < *dalak/dalaḫ* I. *Dalak olunca sürü dereye, çaya vurulur. Akıntıya doğru yürür de, zorlamasiyle dalağını eritir hayvan.* (Kemal Tahir 1955g s. 69).

AD. **dalak/dalaḫ** III 'bozulmamış bal peteği' DS 1336 < *dalak/dalaḫ* I. *Beher ḳovandan bedel-i 'öşr beşer akçe ḳayd olunmışdur. Güz eyyāmında dalağı dolub kesilmege şālih olduġı vaḳtda resmi alınur* (Ö.L. Barkan 1943 s. 329 [1716/129]).

dalak IV 'telâk' < *telâk* kelimesinin varyantı. *O musibetin neye inat ettiğini biliyorum. Babandan para koparmak için senin dalağını satın aldırmak istiyor.* (Musahipzade Celal 1936ba s. 37).

Dalama 'Aydın vilâyetinde bir köy adı' < Yun. *τα Λουμα* (tà Loūma) D.J. Georgacas 1971n s. 109.

AD. **dalân** 'avlu, hol' DS 1337 < Fa. *dālān* a.m.

AD. **dalari/dalar** ‘içine hellim denilen peynir koyulan, ince dallardan örülmüş bir çeşit sepet’ DS 1338 < Yun. *ταλαρι* (talári) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g s. 506.

AD. **dalaş** ‘ağız kavgası’ DS 1338 < ***dalaş-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-ış*** genişlemesi, ve fiilin ortaklık halinde olağan olan */aşış/* > */ış/* haplologie, b. ***apış*** . ***Herkes üşüşmüş, seyirde. Bereket versin araya girdiler, dalaşı mayna ettiler.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 28.9.1943).

dalaş- ‘boğuşup birbirini ısırmak; kavga etmek’ TS 981–982 < ***dala-*** fiilinin ortaklık hali. ***Benden soŋra ittifāḳile yurduŋuzda uruşmadın, dalaşmadın oturuŋ, dirilüŋ!*** (Ferec 855/1451 v. 123a).

EO. **dalaşgan** ‘kavgacı’ TS 981 < ***dalaş-*** + fiilden daimî sıfat yapan ***-gan*** eki, b. ***alıngan*** .

dalat- ‘yaralatmak’ R. Dankoff 1991 s. 29 < ***dala-*** fiilinin causativum hali, (b. ***acıt-***) .

(Argo) **dalaveraj** ‘dalavere’ < ***dalavera*** + Fr.’dan alınma kelimelerde sık sık görülen ***-(a)j*** eki, b. ***ambalaj*** . ***Ben de o zaman şöyle sizler gibi bir memur olacaktım. Sizde biliyor musun dalaveraj daha çoktur.*** (Umran Nazif 1948y s. 33).

dalavere/dalavera ‘dolandırıcılık, hile; gizlenen oyun’ M. Mikhaïlov 1930 s. 25, Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 58 < b. ***alavere dalavere/alavera dalavera. Avniciğim, dalaveremin farkında olmıyarak mı, yoksa muziplik olsun diye mi, lâfa tuttukça tutuyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 29). ***Geceleri fenerle bahçeye çıkması, kestane ağacına işaretler koyması, hep definenin hakikî yerini gizlemek için bir dalavera idi.*** (Peyami Safa 1944 s. 222). (Argo) ‘erkeklik uzvu’ F. Steinherr 1932 s. 197.

dalaz I ‘saçsız, dazlak (?) < ??. Sıfat eki ***-az,*** b. ***alağaz*** . ***Şişman karınlı, şişman yanaklı, kafası ense köküne kadar dalaz, bıyıkları inadına kulak hizasına kadar uzun, pehlivan manzarası arzeden bir zat.*** (İ. Tarus 1950a s. 50).

AD. **dalaz** II/**talaz** ‘kasırga, hortum’ DS 1339, 3814, TS 3705–3706 < Yun. *θαλασσα* (ṯálassa) a.m. (asıl mânası ‘deniz, yâni denizin dalgalı hali’] Kahane–Tietze 1958 no. 773. ***dalazlan-/talazlan-*** ‘deniz kabarmak, dalgalanmak; bulanmak, karışmak’ DS 1339, 3814: ***Bunlar nazik şeylerdir. O da soz çıkmasını, işin talazlanmasını istemez.*** (Mahmud Yesari 1930 s. 79).

AD. **dalbı-/dalabı-/talabı-** (baş harfi DS’de ve iki kere Ferec 855/1451’de */d/*, Meninski’de */t/*, öteki kaynaklarda her ikisi olabilir) ’çarpmak (yürek hakkında)’ DS 1334, TS 978–980, Meninski 1680 II, 3118 < ET. ***talpı-*** a.m. Clauson 1972 s. 493. İki heceli şekil DS ve TS’de de kaydedilmiştir; kelime ortasındaki ünlünün husule gelmesi izaha muhtaçtır. ***Ḍalbır cān u teni ceng ėtmege.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 20). ***Melik-zāde bu ḫaberi işidicek yüregi dalabidi.*** (Ferec 855/1451 v. 148b). ***Ḳızuŋ göŋli şehzādedin yaŋa ḍalabıdı, ‘ışḳ ġalebesinden gendüyi aşaġa bıraġası geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 195b). ‘çırpınmak, sallanmak’ DS 1334: ***Benim ġurbetde burnumuŋ diregi sızlayacaġını, yüreğim cız diyerek ḍalabıyacaġını, çırpına çırpına ḳanayacaġını o bilir.*** (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 194).

dal bıçak/dalbıçak ‘bıçağı kınından çekerek, bıçakla tehdit ederek’ < ***dal*** III ve ***bıçak***. ***”Seni bana sayı ile mi verdiler?” diye dal bıçak Oruç’un üzerine saldırmıştı.*** (M. Seyda 1970 I, 309).

EO. **dalbın-/dalabın-** ‘çırpınmak’ TS 979 < ET. ***talpın-*** Clauson 1972 s. 493 ve ***dalabı-*** fiilinin reflexivum hali (***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II). ***Ben deŋize daldum, ġerü çıḳdum. Dalbindum.*** (Ferec 855/1451 v. 112b). ***Murġı-ı dil, ey yüzi gül, küyına varmaġ ister, | Ḍalbınur, bāl ü peri yoġ iken uçmaġ ister.*** (Meylī, ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 277).

EO. **dalbış-/dalabış-** ‘hep beraber çırpınmak’ < ET. ***talpış-*** a.m. Clauson 1972 s. 493. Ortaklık (cooperativum) hali yapan ***-(ı)ş-*** için b. ***ağlaş-*** . ***Yavrıcaḳlarına ḍalbışur bular | Kim yuvalarına iltüb ḳoyalar.*** (Gy. Németh 1919 [15.yy.] s. 157).

dal budak sal-/dalbudak sal- ‘her tarafa yayılmak’ < ***dal budak*** ‘dallar’. ***Rezalet ayyuka çıkacak, kepazelik daha ziyade dalbudak salacak.*** (S.M. Alus 1934 s. 210).

AD. **dal-bud et-** ‘kesilen ağacın bütün dallarını gövdesinden kesip ayırmak’ < ***dal*** I ve ***buda-*** kelimesinin kısaltılmışı görünen ***bud*** hecesi, fakat doğrusu herhalde bu tabirin ***kol-bud et-*** ‘kesilen hayvanın kol ve butlarını gövdeden kesip ayırmak’ tabirinin örneği üzerine yaratıldığıdır. Krasis fenomeni için b. ***acabola/acabula*** . ***Öbür baltalar katıldı. Dal-bud edildi çamlar.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 139).

dalburun ‘burnunu her yere sokan’ < ***dal-*** fiilinin 2. şahıs tekili emir hali ve ***burun***; aynı bünyede terkipler için b. ***çalçene, dal kese***. ***Bizim dalburunlar görünmedi. Galiba işlerini bitiremediler.*** (S.M. Alus 1933p s. 172).

AD. **dalda/dulda** ‘yağmura, rüzgâra ve güneşe maruz olmayan yer’ DS 1596–97, TS 983, 1248, R. Dankoff 1991 s. 29 < Çağ. ***dalda*** ‘başın arkası; herhangi bir şeyin arkası’ A. Pavet de Courteille 1972 s. 316 (Moğ. ***dald*** ‘gizli’ veya ***dal*** II + locativus eki). M. Räsänen 1969 s. 13, O.N. Tuna 1972 s. 222; fakat bugün çok yaygın olan ***dulda*** varyantı izaha muhtaçtır. ***Tek sıkıntısı rüzgârdı şimdilik. Kabinde iki büklüm oturuyordu; boynunu büküp başını gövdesinin ve kabinin duldasına çekmişti.*** (B. Günel 1991 s. 74). ***daldalan-/duldalan-*** ‘siperlenmek, himayesine sığınmak’ [isim/sıfat’dan fiil yapan ***-lan-*** genişlemesi için b. ***abaplan-***]: ***Bir kayanın dibine duldalandılar. Kar önlerine, kayanın iki yanından yılan gibi kıvrılıp geliyordu.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 124). ***Bulutlar sallandı, yağmur başladı. Ballı Ana eşiğe daldalandı.*** (D. Akçam 1978 s. 52). ***duldalık*** ‘sığınılabilen yer, melce; tenha yer, trafikdiz yer’:

Bir büyük vitrinin gölgesine çekiliriz. İçerdeki ışıklı malları seyretmeye küme küme Almanlar gelince, biz de o duldalıktan onları seyreder, hoşça vakit geçiririz. (M.B. Kanok 1984 s. 142).

AD. **daldaşak/daltaşak/dal taşak** 'çırılçıplak' DS 1342 < *dal* III ve *daşak/taşak*. *Çokları korku ve şaşkınlıkla kazma, küreği sırtladığıynan daldaşak harman yerini boylamışlardı. Telaş ve acele ile, karısının tumanını giyen erkekler ...* (H. Aytekin 1945 s. 9). *Kapısız olması, bizim gibi akşama kadar avluda dal taşak dolaşan çocuklar için zaten önemli değildi.* (M. Margosyan 1996 s. 44).

daldır- I 'bir dalı gövdeden ayırmadan toprağa gömerek köklenmesini temin etmek' < *dal-* fiilinin causativum hali, b. *acıkdur-* . *Bana sardunye daldırmasını unutmasın, kafasını kırarım!* (N. Meriç 1951 s. 12).

AD. **daldır-** II 'bir şeyi bir şeyin içine sokmak' < *dal-* fiilinin causativum hali. 'düşüncelere dalmak, kendini düşünceye kaptırmak' DS 1342 < *dal-* fiilinin kendisi bu mânaya geldiği için bu causativum şekli bu fonksiyonunu kaybetmiş görünüyor, krş. *bastır-, koştur-*. *Hangi yoldan gideceğim diye oğlan atın üzerinde daldırıp gidiyor.* (U. Günay 1975 s. 426).

O. **dalfes** 'sarıksız fes; onu giyen kimse' TS 983 < *dal* III ve *fes*. *Gerek a'lā, gerek ednā, herkes | Bir beyāż bornosile dal fes.* (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 69). *Osman Efendi düğün için epey hazırlık yaptı. Sarığı çıkarıp dal fes kaldı. Sakoyu ve şalvarı atıp yerine ceket pantalon yaptırdı.* (B.S. Kunt 1948 s. 33).

RD. **dalfidan** 'ince ve uzun (boy)' < *dal* I ve *fidan*. *Böyle giderse, bu dalfidan boyu bir gün olup yere serer.* (A. Tımış 1958 s. 47).

dalga I 'su sathındaki kıvrımlı hareket' TS 983 (*dalka*) < ET. *talġaġ* 'tipi' M. Räsänen 1969 s. 458. *Deniz kenarında, ıslak kumlar üzerinde, otuz sekiz numara ayak izleri bırakıyor, ama hemen ardından aceleci, küçük bir dalga gelip, yumuşacık siliyordu izleri.* (B. Uzuner 1994 s. 16). 'dalgınlık' M. Mikhaïlov 1930 s. 24: *Bir el omuzuna dokundu. Hasan: "Hangi dalgadasın?" dedi.* (O. Akbal 1950 s. 27). 'uyuşturucu maddelerin verdiği keyif durumu': *dalgacı Mahmut* 'yapılması gereken bir işi benimsemiyen, kaytarıcı'. Şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. *Abbâs yolcu* :

Sami onu bana karşıdan gelirken gösterecekti ki, yüzünü göreyim. Dalgacı Mahmut! Kız yanımızdan geçip gitmiş de görmemiş. (M. Seyda 1970 I, 110).

(Argo) **dalga** II 'esrar, haşiş' F. Devellioğlu 1959 s. 78, H. Aktunç 1990 s. 77 < *dalga* I. *Kodaman kendini içkiye, dalgaya verecekti. Allahtan ki parası yoktu.* (E.E. Talu 1935 s. 165).

(Argo) **dalga** III 'gizli iş, dalavere' < *dalga* I. *İnanmalı mı? Bu dargınlık doğru bir şey olsa Cevat söylemezdi. Kimbilir ne dalgadır?* (M.Ş, Esendal 1934 s. 198). 'aşıktaşlık; geçici sevgili': *Benim o kızla dalgam var. Sevişiyoruz.* (M. Seyda 1970 I, 61).

dalgıç 'suya dalarak dipte iş gören işçi' TS 983 (*dalguç*) < *dal-* + fiilden sıfat/isim yapan *-gıç* eki. krş. *bilgiç*. *Ḳızdır ihtimal deryaye düşdi. | Filhal getirub dalgıc arayci, | Belki oralıḳde buluna leşi.* (Kömürciyan 1981 [1668] s. 111). Mecazi mânada 'girgin, insanlara yaklaşmaktan korkmayan': *Yüz yetmiş dalgıç. Yazıcıya gidiyo, idareye sokuluyo.* (M. Başaran 1992 s. 62). (Argo) 'başkasının cebine dalan, birinden habersiz bir şey almak âdetinde bulunan' M. Mikhaïlov 1930 s. 24, F. Devellioğlu 1959 s. 78.

dalgın 'kendinden geçmiş, düşüncelere dalmış' < *dal-* + fiilden sıfat yapan *-gın* eki, b. *akkın* . *Sen hatırlamazsın, dalgın tarafıma gelmiş olacak dersin.* (B. Akımsar 1943 s. 96).

AD. **dalgır** 'yıkanan kaplar silinmeden kuruduğu zaman üzerinde beliren lekeler, hare' DS 1314 < *dalga* I kelimesini andırmakla beraber kelimenin sonu buna uymuyor. Belki *dal* III ile *kır* (renk) ? *Bir dalıcının büyük bir beceriyle çıkarıp bir kayanın düzlüğüne bıraktığı bir yengeç. Dalgırlı mavi-yeşil renkli, kocaman bir şey.* (B. Karasu 1979 s. 77–78).

dal gündüz/dalgündüz 'güpegündüz' < *dal* III ve *gündüz*. *Çükünü çıkardı, dalgündüz mahallenin ortasında işiyordu.* (F. Baykurt 1976 s. 342). Krş. *dal öğlen*.

dal hançer/dalhançer ol- 'hançerle tehdit etmek' < *dal* III ve *hançer*. *Pur silah olub beni buldukde | Dal ḫançer olub girub içeri.* (Kömürciyan 1981 [1668] s. 113).

dalınca, b. *dal* II.

O. **dalkavuk** I 'üstüne sarık sarılmamış kavuk' < *dal* III ve kavuk.

dalkavuk II 'nedim, musahip; bir şey umduğu veya korktuğu kimseye riyakârca yaranmaya çalışan kimse, tufeyli' < *dalkavuk* I. *Oğlan-daḫı az zamānda dal ḳavuḳlar ile mālı telef ėdüb fülūs-ı aḥmere muḥtāc oldı.* (Tārīḫ-i ḳırḳ vezīr 1303 s. 222). *Bu herifler para pul tutacak takımından değil. Olsa olsalar bir mirasyedinin dalkavuğu olabilirler.* (S.M. Alus 1944 s. 104–105).

dal kese 'elini kesesine sokarak' < *dal-* 'girmek' fiilinin 2. şahıs tekilinin emir hali ve *kese*; aynı bünyede terkipler için krş. *çalçene, dalburun*. *Vālide ḍurur mu yā? Ḍal kėse paraları vėrdi.* (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 60).

dal kılıç/dalkılıç 'savrulan kılıçla tehdit ederek' Meninski 1680 III, 2007–2008 < *dal* III ve *kılıç*. .

O. **dal kir/dalkir** 'utanç yerleri meydanda, şallak mallak' R. Dankoff 1991 s. 29. < *dal* III ve *kîr* 'erkeklik uzvu'. *Andan pehlivān alāmele'innās içre dal kīri olub meydān-ı ma'rekede bāḳī ḳalan āteş üzre sepe sepe işedi.* (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] X, 905).

O. **dall/dal** I (dativus haliyle) 'gösteren, işaret eden' < Ar. *dāll* a.m. [*/dll/* kökünden]. *Zu'mınca rūzgārun ferd-i yek-tāsı ve şu'arā-yı Rūmun ferīd-i bī-hem-tāsı*

idi. Ḥālā ki naẓmında olan me'āl rütbesine dāl ve bā'iş-i istidlāldür. (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 276).

O. **dâll/dâl** II 'günaha giren' < Ar. *ḍāll* 'yolunu şaşan' [*/ḍll/* kökünden, */ḍ/* harfin Tk.deki iki ayrı telaffuzu için b. *adale/adele*]. *Biz kadınlar erkekten öcümüzü diğer bir erkek vasıtasile alırız. Kadının aşk cinayetlerinde şerik-i cürmü daima bir erkektir. Dal bizden ise mudıl sizdendir.* (H.R. Gürpınar 1943m s. 99).

AD. **dallama** I 'yelek' DS 1345 < K. Emiroğlu 1989 s. 75'e göre *dalla-* 'dallarla veya dal şeklinde nakışlarla süslemek' + fiilden sıfat/isim yapan *-ma* eki, b. *akıtma* .

(Argo) **dallama** II 'aptal, enayi, bön' H. Aktunç 1990 s. 78 < ?? *Uzaktan bakınca, siyah dalgalı saçları, sert ve düzgün yüz çizgileriyle, Amerikan polisiye dizilerinin attığını vuran, vurduğunu deviren ve her kadını bir bakışta âşık eden dallama tiplerini çağrıştırıyor.* (A. Yurdakul 1996 s. 108–109).

dallan- budaklan- 'dal budak salmak, yayılmak, büyümek' < *dal I* ve *budak* + isim/sıfat'dan fiil yapan *-lan-* genişlemesi, b. *abaplan-* ; krş. *dalbudak sal-. Bir cüzvī ḫuşūşı dallandurub budaḳlandurub ... bir birlerine bildürürler.* (ʿĀlī 1975 [1599] s. 128). *Henüz on altısındaki kıvırcık kızıl saçlı Rozita'yla, on dokuz yaşında mavi gözlü Plevneli terzi Muharrem'in aşkı öyle dallanıp budaklanmış ki, kısa zamanda dillere destan olmuş.* (B. Uzuner 1997 s. 36).

AD. **dallık** 'çinko tabak' ZTS s. 47 < *talika* 'tabak' DS 3815 (?) < Rus. *tarelka* a.m. A. Tietze 1982z no. 47.

AD. **dalmacaya** 'boğulasıya, başından aşkın; gırtlağına kadar' (?) < *dal-* + *-ma* masdar ekiyle *-ca* aequativus ekinden ibaret olan *-maca* modal zarf ek grubu, b. *aşırtmaca* ; sonuna bir de dativus adverbialis eki takılmış, b. *abes yere . İkinci gün çocuk dalmacaya işe koyulur.* (Yaşar Kemal 1976 s. 182).

Dalmaçya 'Hırvatistan'ın Adria Denizi sahilindeki bölgesi' < İt. *Dalmazia* < Lât. *Dalmatia* a.m. [*Dalmatae* < EYun. *Δαλμαται* (Ḏalmátai) 'o bölgede yaşıyan eski bir millet']. Lingua Franca'dan alınma ve */ya/* ile biten coğrafya isimleri, b. *Abya . Dalmaçyalı köpek* 'kısa beyaz tüylü, siyah benekli köpek cinsi', krş. İng. *dalmatian*: *Omuzlarında tüfekleriyle torbaları, yanlarında Dalmaçyalı köpekleriyle iki avcı.* (Tarık Dursun K. 1993 s. 33).

AD. **dal öylen/dal öğlen** 'tam öğle vakti' DS 1347 < *dal* III ve öylen/öğlen. *Dal öğlen bir seet uyumadan edemiyor heçbiriniz. Uyku dediğin geceye mahsus.* (F. Baykurt 1967k s. 267). *Sabah erkenden, ya da dal öğlen, ne zaman aklına eserse, işi gücü bırakıp dizlerine dayana dayana tepeyi tırmanıyor, dua ediyordu.* (T. Apaydın 1991 s. 315). Krş. *dal gündüz*.

O. **dal satur** 'dal bıçak, dalkılıç' < *dal* III ve *satur/satır*. *Gülbāng-ı Allāh Allāh ėdüb dal sāṭūr olub bu ġāfil küffāra bir giriş girdiler kim ta'bīri mümkin degül.* (Ġazavāt-ı Sulṭān Murād 1978 [15.yy.] s. 45).

daltaban 'yalınayak' < *dal* III ve *taban*. (Rasim 60o16).

O. **dal tac** 'dervişlerin bir çeşit başlığı' < *dal* III ve *tac*. *Géyer dal tācı başına, ṣūfīdür.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 331).

daltakke 'bir çeşit takke' < *dal* III ve *takke*; krş. *dalfes, dalkavuk. Her sanatçı böyle değildir. En daltakkeleri bile çıngıraklı külah giydiğini sanır.* (S. Birsel 1995 s. 31). Fakat aynı yazar başka bir yerde kelimeyi 'kendini beğenmiş' mânasında kullanır: *La Fontaine bile Fransızların bu daltakkeliğine karşı çıkmış: "İspanyolların gururu bizimkinden daha deli doludur. Ama bizimki kadar budalaca değildir."* (S. Birsel 1995 s. 73).

daltaşak, dal taşak, b. *daldaşak*.

daluyku 'derin uyku' < *dal* ?? ve *uyku*. *Mutlaka bir yerinden aktı kan. | Şimdi | Olsa | Hafif bombeli | Daluykularda | Kongo.* (B. Necatigil 1956 s. 46).

dalya I 'bir şeyler sayılırken yuvarlak bir sayıya gelince seslenen kelime' DS 1347 < İt. *taglia!* 'kes!' [İt.'dan gelen *-ya* eki için b. *ablatya*]. G. Meyer 1893 s. 93'e göre Yun. *τελεια* (téleia) 'tamam, bitti' kelimesinden. *Soluk soluğa herkesten evvel harman yerine varan tilki, "onbir, oniki dalya" diye kaplumbağanın buğdayı ölçtüğünü görünce şaşırmış.* (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 63). Bazı yerlerde aşık oyununda da kullanılır, K. Emiroğlu 1989 s. 75.

dalya II 'bir bahçe çiçeği çeşidi' DS 1347 < Fr. *dahlia* a.m., bu güzel çiçeğe, 18. asırda yaşıyan İsveçli botanikçi Anders Dahl'in şerefine bu isim verilmiştir. .

dalyan I 'külliyetli balık yakalamak için denizde ve başka sularda kazıklardan ve ağlardan kurulan geniş tuzak' Meninski 1680 I, 1297, R. Dankoff 1991 s. 29 < BizYun. **τ' αλιανειον* (*t' aliáneion) a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 729. *Dalyanlarda nemikdār balıḳ avlanur ise nıṣf-ı mīrī ve nıṣf-ı āḫarı balıḳcılaruŋdur.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 329 [1716/1129]).

O. **dalyan** II 'bir çeşit uzun tüfek' R. Dankoff 1991 s. 29 < *İtalyan* 'güzel, yakışıklı (erkek veya kadın)' L. Bonelli 1902 s. 59. *dalyan gibi/dalyan vücutlu* 'uzun boylu, boylu boslu' (güzel vücutlu insanın silâha benzetilmesi için krş. *flinta/filinta*, b. *alabarda*): *Kaymakam üniformalı, vakur, boylu poslu, dalyan gibi, fakat mahzun bakışlı kırklık bir zabit.* (H.R. Gürpınar 1933n s. 50). *İnsan mutlaka ... kara gözlü, dalyan vücutlu, buğdaysı şirini sevmiyor.* (S.M. Alus 1944 s. 44). Krş. *dalyasan boylu*.

(Argo) **dalyaprak** 'giyeceği olmayan, baldırıçıplak' H. Aktunç 1990 s. 78 < *dalyarak* tâbirinin örtmece olarak yaratılan varyantı. *Her zamanki Rasim'di artık. Dinlemeden konuşan, bol bol sövüp sayan Rasim. "Dinle ulan dalyaprakl"* (V. Türkali 1977 s. 27).

EO. **dalyarak** I 'çıplak silâhla saldırarak, dalkılıç' < *dal* III ve *yarak* 'silâh', mecazi mânada 'kasılmış halinde

erkeklik uzvu'. 'çırılçıplak' R. Dankoff 1991 s. 29. ***Hemān cāriyenüŋ elinden ḳılıcı alub, 'uryān Türkmān dal-yaraḳ olub, ḥammāmda cāriyelere yaraḳ ururken ...*** (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] X, 565).

dalyarak II 'budalalığı yüzünden her zaman densizlik eden' TüS s. 269 < ***dalyarak*** I. .

AD. **dalyasan** 'sarığın omuz üzerine dökülen ucu' TüS s. 269 < ***taylasan*** kelimesinin metateze uğramış varyantı, b. ***albız*** . < Ar. ***ṭaylasān*** 'baş ve omuzlara sarılan bir nevi şal' [/ṭls/ kökünden]. ***Başında, dalyasanı omuza sarkık yeşil sarık, uzun sof cübbe giymiş, hacı yağı kokuları buram buram.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 15.4.1941). AD. ***daylasan boylu*** 'boyu bosu yerinde olan' DS 1347 (***dalyan*** II kelimesinin ***dalyasan*** kelimesiyle karışması).

O. **dalye** 'palmiye dalı; asma dalı' Meninski 1680 II, 2009 < Ar. ***dāliya*** 'asma dalı' R. Dozy 1927 I, 459.

O. **dalzeker** 'çırılçıplak' R. Dankoff 1991 s. 29 < ***dal*** III ve ***zeker*** < Ar. ***ḏakar*** 'çük'. ***Melik ḥuẓūrında dal ẕeker-i müẕekker olub meyyitüŋ üzerine, aġzına ve cemī'-i endāmına, ol-ḳadar teşelşül eyledi-kim ol meydānı sidik seyli seyl-āb ėtdi.*** (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] X, 908).

AD. **dam** I 'toprak damlı ev, kulübe, köy evi' DS 1347–48, 983–984 < ET. ***tam*** a.m. Clauson 1972 s. 502–503. ***Sol böğrüne doğru bir tarafına kimbilir nasıl bir kurt musallat olmuştu da İhal'daki hekim, kendisine üç ay, tam üç ay damdan dışarı çıkmaya izin vermemişti.*** (Nâbî-zâde Nâzım 1943 s. 5). 'ahır': ***Analığının kapı önünde bıraktığı bir parça ekmekle yoğurdu yiyor, öküz damındaki kerevete kıvrılıp yatıyordu.*** (Feridun Osman 1936 s. 25–26). (Argo) 'hapishane' H. Aktunç 1990 s. 78: ***Onun kanaatince kış zamanında şurada burada titreyerek ekmek parası kazanmaktansa üç dört ay hapiste yatabilmek için ufak bir vak'a çıkarmak ve dama tıkılmak daha iyi idi.*** (C.S. Gürler 1939 s. 79). ***Onlara göre kitap okumak, kendi ayağıyla dama girmektir.*** (S. Birsel 1995 s. 63).

dam II 'yapının üstünü tamamlıyan düz satıh; yapının üstünü örten kısım' < ***dam*** I. ***Keniyzek dam üstüne çıḳar, aşaġa baḳar.*** (Ferec 855/1451 v. 207a).

dam III 'dansta kavalyenin eşi' < Fr. ***dame*** < Lât. ***domina*** 'ev sahibesi, evin hanımı' (***domus*** 'ev'). ***Engin "dam"ını seçmeği şimdiden biliyor.*** (Reşat Enis 1945 s. 111). '(kâğıt oyunlarında) kız': ***Dam: halk arasında kız derler.*** (H. Kodaman 1944 s. 58). Krş. ***dama*** I.

O. **dâm** 'tuzak, ağ' < Fa. ***dām*** a.m. ***'Arż ḥācet degül, ol ḳuş hemān dāmuŋdadur.*** (Ferec 855/1451 v. 140b).

EO. **dam–** 'damlamak' Meninski 1680 II, 3078 < ET. ***tam-*** a.m. Clauson 1972 s. 503. ***Ḍamup gül suyı gümiş cām içine.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 4257). ***Ey şeker-leb, ḳanda ṭamsa şerbet-i la'lüŋ senüŋ ...*** (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 110.).

AD. **dam–/dan–** 'akla gelmek, malûm olma, önceden hissedilmek, sezilmek' DS 1354 < ***dam-***, fakat neden ***dan-***? Ms. ***içime dandı.***

O. **dama** I 'dansta kavalyenin eşi' < İt. veya İsp. ***dama*** 'hanımefendi' < Lât. ***domina*** 'ev sahibesi, evin hanımı' (***domus*** 'ev'). ***Boġos aġa her oyun başlanmazden evvel birer başġa damaleri anġaje idub bana hiç bir defa gendusi ile birlikde oynayum deyu teklif itmedi.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 99). Krş. ***dam*** III.

dama II 'dama oyunu' < İt. ***dama*** a.m. asıl mânası 'hanımefendi' G. Meyer 1893 s. 59 < Lât. ***domina*** 'ev sahibesi, evin hanımı' (***domus*** 'ev'). ***Şaṭranc-ı merḳūm emşāli nerd ve ḍama ve manḳala ve pecīç*** (metinde ***becīs***) ***ve ġüncefe (??) diyerek mil'abe-i keşīrü'l-vücūddur.*** (M. Ḥafīd 1221 s. 234). ***Var mısın bi damaya?*** (C. Tuncer 1960 s. 72). ***Mehmet Amca bana üç taş, dama ve kızma birader oynamayı öğretti.*** (L. İpekçi 1998 s. 18). ***dama dama:*** dama oyunundaki kareleri hatırlatan bir şekilde. ***Sol kulağı üstüne kaymış kasketinden taşan ağarık saçları, kapkara ve dama dama buruşuk ensesinde bir kuyruk yapıyordu.*** (F. Erdinç 1973 s. 142). ***dama de-*** 'vaziyeti ümitsiz görerek oyunu bırakmak, pes demek': ***Atlar istasyona varmadan dama dedi. Ne bir adım ileri, ne de bir adım geri.*** (S.M. Alus 1934 s. 212).

damacana, b. ***damicana***.

damad/damat b.m. (kızının kocası) < Fa. ***dāmād*** a.m. ***Bu ġece mübāreklig-ile dāmād olasaŋ gerek.*** (Ferec 855/1451 v. 237a). ***Büyük bir aileye damat olmak, ikbale vusul için en kestirme yol değil miydi?*** (Fazlı Necip 1930 s. 93).

damak 'ağız boşluğunun tavanı' < ET. ***tamgaḳ*** 'boğaz' < ***tam-*** 'damlamak, sızmak' fiilinden Clauson 1972 s. 505, başka etimoloji için b. T. Tekin 1994 s. 267 no. 66; Kelimenin yayılışı için b. M. Räsänen 1969 s. 460. ***Eger ḳaṭresi le'īm cigerine ḍoḳuna kerīm-i cihān ola | Bir ḥām damaġına dege püḫte-i zamān ola.*** (Ferec 855/1451 v. 115b).

⊡ Benzerlik (similativum) anlamında olan ***–ak*** vs. eki isimden bir vücut parçasını betimleyen isimler yapar. ET.'deki aslı ***–(g)ak*** vs. ekidir (b. M. Erdal 1991 I, 74–76). A—E cildinde şu misaller vardır: ***damak, daşak/taşak*** (= ***taş***'a benzetilmiş), ***dirsek I*** (***diz***'e benzetilmiş), ***kulak***. İsimden küçültme anlamında isim yapan ***–ak*** eki için krş. ***bardak*** ; fiilden isim yapan ***–ak*** eki için krş. ***çolak*** .

damalı 'kareli' < ***dama*** II + ***–lı*** eki. ***Damalı sofra bezini çıkardı sandıktan. Serdi.*** (F. Baykurt 1982 s. 11). 'taksi (taksilerin kareli işaretinden): ***Küçükhanımla o şımarık züppe, yanımdan geçen bir damalıyı durdurup bindiler.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 92).

AD. **daman** 'kira ile tutulan ekili bağ, bostan, bahçe' DS 1349 < Ar. ***ḍamān*** a.m. A. Tietze 1958 no. 122. Ar. /ḍ/ için b. ***adale*** .

damar b.m. (kanın dolaştığı kanal) < ET. ***tamır/tamar*** a.m. < ***tam-*** 'damlamak, sızmak!' (?) Clauson 1972 s. 508. ***Tenüm yėtmiş iki dürlü damardur; | Kimin ırmaḳ, kimin deryā ḳılan kim?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 150). 'insanın hassas yeri': ***Durmuş, Ali efendinin damarına bastı: "Sen Beşiktaşın eski külhan***

beylerindenim diyon, emme pek ödelek ışşeymişsin!" (K. Bilbaşar 1941 s. 67). *İzmaro pek cilveli, alınlı, şen bir mahlûktu. Nasılsa Kodaman'ın damarına giriverdi.* (E.E. Talu 1935 s. 144). 'huy, mizaç'. *Karımın kıskançlık damarları depreşti.* (H.R. Gürpınar 1943m s. 6). *Murâdın hovardalık damarları ḳabarıvermişti.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 347). *Bazan herifin damarı tutuyor, hepimizin dışarı çıkmamızı istiyor.* (Y. Ahıskalı 1940 s. 68). *damarına bas-* 'birini, duyarlı olduğu bir konuda kızdırmak' *Damarıma basmaya iyi biliyordu.* (C. Ersöz 1999 s. 39). *damarsız* 'huysuz, inatçı:' DS 1350: *Gûya kocası çok kıskanç, fevkalâde celalli, aksi, damarsız bir adammış.* (S.M. Alus 1944 s. 178).

O. **damarhindi/** BSTT. **demirhindi** 'Hindistan'da yetişen bir ağaç (Tamarindus indica); bu ağacın meyvesi; bu ağacın meyvesinden yapılan şerbet' < Ar. *tamr hindī* a.m. (*tamr* 'hurma' ve *hindī* 'Hind, Hindistan'a ait'). *Bana buzlu bir koka-kola, beye demirhindi!.* (V.O. Bener 1957 s. 143).

AD. **damaskene** 'bir çeşit erik' DS 1350 < Yun. *δαμασκηνο* (ḏamáskino) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 90.

damasko 'ağır bir kumaş cinsi' < İt. *damasco* a.m. G. Meyer 1893 s. 54 [aslında Şam (Lât. *Damascus*) şehrinde imal edilirdi]. *Çarşı boyundaki bezzaz dükkânında, kırk yıllık damasko kumaşla kaplı koltuğunda oturur, bütün gün kitap okurdu.* (İ. Tarus 1961 s. 283).

damat, b. *damad.*

AD. **dambal** 'ahmak, bön, saf' DS 1350 < Fa. *danbāl/dambāl* 'maskara, soytarı'.

dambıço, b. *dambuço.*

dambır dumbur 'yaysız telli çalgı nağmesi' < ses taklidi kelimelerden; ikinci kelimede labialisation vardır, labialisation'lu terkipler için b. *abidik gubidik* [2]. *Bitişik evden dambır dumbur ud sesleri geliyor.* (M.G. Anadol 1984 s. 49). **avlaştır-** *"Balığı avlaştırmalı" – avlaştırmak, güneyde kollamak, idare etmek anlamına gelir.* (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 65).

dambuço/dambıço (gemici dili) 'kaptan kamarası' < İt. (Venedik dial.) *tambuccio* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 639. *Ateşoğlu, Haşmet Bey'in ve onunla beraber gönüllü gelen üç kâtibin oturmaları için, kayığın dambuçosunun (kayığın kıç tarafında kaptana ait kulübemsi yapı) önüne kilim ve halılar serdirmişti.* (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 263).

AD. **dambur** 'bir telli halk çalgısı çeşidi' < *tambura* < Fa. *ṭanbūra/ṭambūra* a.m.

damdar 'çok dar' < *dar* + reduplication + /*m*/ tezat ünsüzü, b. apak . *Belki kirli gömleğinden başka kefen bulamayarak bir mezarcı ḳazmasının açacağı şandık gibi damdar bir çuḳura gömülecekdi.* (H.R. Gürpınar 1341 s. 630). Krş. dapdar.

damdazlak/dımdızlak 'hiç saçı olmayan' < *dazlak/dızlak* + reduplication + /*m*/ tezat ünsüzü, b. apak . *Dımdızlak başlı barba hiç istifini bozmadan: ...* (O.C. Kaygılı 1939 s. 77). Mecazi mânada 'eli boş, cebi boş, çaresiz (kalmak)', DS 1460: *Kazanç gitti, Türk Tütün Limited'den aldığım on beş günlüğüm gitti, damdazlak kaldım.* (M. Seyda 1962b s. 108). *Zehra dımdızlak ortada kalacak. Bana ne?* (A. İlhan 1964 II, 142). *Kaldık mı ortada dımdızlak, sipsivri?* (Yaşar Kemal 1978 s. 22). 'düpedüz, süslemeden': *Fakat bu da böyle dımdızlak mösyö Bernar yazılmaz.* (H.R. Gürpınar 1942 s. 172). Krş. *dıpdızlak.*

EO. **damdur–** 'damlatmak, akıtmak' < ET. *tamdur-* a.m. Clauson 1972 s. 504; krş. *damzur. Gözlerinden ḍurmadın yaş ḍamdura.* (C. Brockelmann 1919 s. 25).

O. **damen** 'etek baskısı, etek' < Fa. *dāman* a.m. 'etek dolusu': *Dāmen dāmen nuḳūd hibesini nā-maḥallerde hebā ...* ('Ālī 1587 v. 130a). Sembolik mânada, onun temizliği veya kirliliği, onu giyen şahsın namusluluğuna ya da namusunda leke bulunduğuna işarettir : *Ol aḳ yüzile, dāmen-i pākile güliserdür, siz şermesārīlıġile, günāhkārlıġile aġlayısarsız.* (Ferec 855/1451 v. 26b). Yüksek bir şahsın eteğini tutup öpmek ona yalvarmanın ifadesidir: *Serv serkeşlik ḳılur ḳumrī niyāzından meger | dāmenin duta ayaġına düşe yalvara şu.* (Fużūlī 1958 s. 24).

O. **damen–alude** 'eteğinin kenarı kirlenmiş olarak' < Fa. *dāman* ve *ālūda* 'bulaşmış'. *Dāmen-ālūde mest olub ...* ('Ālī 1977 [989/1581–82 civ.] no. 204).

O. **damen–dermiyan** 'iş görmeğe hazır' < Fa. *dāman dar miyān* a.m. ["etekler belde (kuşağa sokulmuş)"]. *Ḫulūş-ı ṭavīyet-ile ḫidmet-i pādişāhdan dāmen der miyān kimse görmedüm.* ('Ālī 1975 [1599] I, 117).

O **damengir** 'eteğinden tutan köstek, engel, mâni' < Fa. *dāman-gīr* a.m. (*dāman* ve *gīr* 'tutan', b. *afakgir*). *Benüm bir anam vardur, anuŋ-ile 'ahd ėdüb dururam kim ansuz ben ol işi işlemeyem. Dāmen-giyrüm hemān 'ahd u sevgende ri'āyetdür.* (Ferec 855/1451 v. 59a). *damengir ol-* 'mâni olmak': *Endiyşe-i cān dāmen-gīr olacaḳ dem degül bir kişi terk-i cān ėdicek.* (Ferec 855/1451 v. 41b).

damga 'kızgın demirle hayvana vurulan nişan; nişan' Meninski 1680 II, 2010 < ET. *tamġa* a.m. Clauson 1972 s. 204–205. *Damġa-yı ḥarīr: her men-i Āmidīde ki bėş yüz seksān dirhem olur, on iki ḳara akça bāc alınur.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 151 [1518/924]). (kâğıt oyunlarında) 'büyük kâğıtların kıymeti' *Damgada kız valeden, papaz kızdan büyüktür.* (H. Kodaman 1944 s. 92). *damga vur-* (mecazi mânada) 'kara listeye koymak': *Falanca şehzadeye mensup diye damgayı vurup tukaka ettiler mi, çekiver kuyruğunu!* (S.M. Alus 1933p s. 140).

O. **damgabaha** 'damgalama ücreti (bir vergi çeşidi)' < *damga* ve *baha*, Bu tür Fa. kelimeler için b. *ahuçeşm* .

Bir gün gördük, esīrlerden damġa-bahā almaġa giden Ḫan aġalarınuŋ başları yarıḳ gelüb Ḫana ... şikāyet ėtdiler. (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] VIII, 35).

damızlık, b. ***damuzlık***.

damicana/damacana ‘dar ağızlı, şişkin karınlı büyük su şişesi’ Kieffer–Bianchi 1835 I, 780 < İt. ***damigiana*** < Fr. ***dame-Jeanne*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 266. ***Damacanalarla kasabaya içme suyu götürüyordu.*** (C. Tuncer 1960 s. 122). ***Ayetullah efendi, damacanaya sarılır gibi sarılma bana!*** (N. Eray 1990 s. 134).

damla I b.m. (su taneciği) < ***dam-*** ‘damlamak’ fiili + fiilden nomen actionis yapan ***-ma*** eki (b. ***akıtma***) ve dissimilation’la ***/m/ /l/***, krş. ***dimlit, iskemle,*** b. ***ahçı*** . Kelimenin Türk dillerinde yaygınlığı mahduttur. ***Donına ḳan bulaşdurur. Ḳan damlalarını aŋa dek ulaşdurur.*** (Ferec 855/1451 v. 176b). AD. ‘saçak altı’: ***”Atıŋ bunu damlanın altına!” dedi. Orda āşamdan sabağa ḳadar bayġun yatmış.*** (A. Caferoğlu 1943 s. 9). AD. ‘esans, parfüm’: ***Camı kırıp damla şişesini sokağa atıyor. Bu koku bütün İstanbula yayılıyor.*** (U. Günay 1975 s. 423). ***bir damla*** ‘çok küçük şey’ (***bir*** burada sayı sıfatı): ***Büyükler kendisini gördükçe baş çevirdikleri halde, böyle şeyleri idrakten uzak bulunan şu bir damla çocuk, gayet tabiî olarak, selâm vermekten çekinmemişti.*** (E.E. Talu 1935 s. 86). ***Bir damla yeşillik yok. Göz alabildiğine çöl.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1955ç s. 56). Bu isim kökü, fiil kökü olarak da kullanılmış (b. ***damla-***). Tk.’ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I .

damla II ‘yüreğe inen inme’ < ***damla I*** (?). ***İflâs edince zavallıya kederinden damla inmiş, ölüvermiş.*** (S.M. Alus 1944 s. 113).

damla- ‘damla damla akmak’ < ***dam-*** + ?? ***Başını dizine almış, aġlar. Gözi yaşı Bediy’uŋ yüzine damlar.*** (Ferec 855/1451 v. 151b). ‘azar azar gelmek, azar azar elde edilmek’: ***Ne kadar çok gelirlerse, doktordan bana o kadar çoğu damlar. Ek kazançları olmasa bu işin, bir gün durur muyum acaba buralarda?*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 264). ‘beklenmediği zaman ansızın kapıdan içeri gelmek’ M. Mikhaïlov 1930 s. 25: ***Gözüne kestirdi, kafayı çekip bu gece damladı.*** (S.M. Alus 1933p s. 179). Bu fiil kökü, isim kökü olarak da kullanılmış (b. ***damla*** I). Tk.’ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I .

damper ‘kamyona takılmış, yükü kendinden hareketli boşaltan düzen, böyle düzeni olan kamyon’ < İng. ***dumper*** a.m. (***to dump*** ‘bir yere bırakmak, indirmek, atmak, dökmek’). ***Damperli kamyonlar arka arkaya yanaşıp sırtlarındaki moloz yığınlarını deniz gibi görünen bir sığlığa boca edip duruyordu.*** (A. Özyalçıner 1991 s. 112).

EO. **damuzlık/damızlık** ‘(yoğurt vs. yapmak için kullanılan) maya’ DS 1352-53, TS 984-985, R. Dankoff 1991 s. 29 < ET. ***tamuz-/tamız-*** ‘damlatmak’ [***tam-*** fiilinin causativum hali] Clauson 1972 s. 510, fakat kelimenin gelişmesi izaha muhtaçtır. ***[Süt] ılık bir hal alınca, içine damızlık tabir ettikleri, bir kaşık miktarı yoğurt konularak sıcak bir yere bırakılır.*** (K. Güngör 1941 s. 44). ‘sütçülük idaresi, mandıra’: ***Biraz yağ, yumurta. ”Damızlıktan, şefim”, derim. ”isterseniz daha getireyim ...”*** (M. Başaran 1992 s. 64). ‘yalnız dölü alınmak üzere yetiştirilen yüksek kaliteli hayvan’: ***Bu köyde iki mahlûk, kendi ipi kendi üstünde yaşıyor: birisi Karacabey hârasından verilen damızlık boğa, birisi de Muttalip.*** (F. Erdinç 1948iç s. 56).

EO. **damzur-/damzır-** ‘damlatmak’ DS 1354–55, TS 988–989 < ET. ***tamız-*** fiilinin causativum hali, b. ***artur-*** . ***Çeşme-i la'lüŋ āh ėderem ḳuru ḳuru | Susuz ölütsem eger, aġzuma ḍamzırmaya şu.*** (Ẕātī 1987 III, 137). ***damzırıcı*** ‘çam ağaçlarından sakız sızdıran kimse’ DS 1354 (b. ***alıcı***). ***damzurma*** ‘mühür mumu’ Meninski 1680 III, 3126, ‘sütlü bir nevi yemek’ R. Dankoff 1991 s. 29.

⊡ Causativum ekinin birkaç şekli vardır (***acıt-*** , ***acıkdur-*** , ***artur-/artır-*** , ***çıkar-*** , ***cızıktır-***). ET.’de oldukça yaygın olan yalnız tek heceli (özellikle ***/m/***, ***/t/*** ünsüzleriyle biten) fiil köklerine gelen ***-ız-*** vs. şekli tamamıyla kullanımdan düşmüş ve yalnız çok az örnekte fark edilmeden kalmış durumdadır (b. T. Banguoğlu 1974 s. 293): ***damzur-/damzır-*** (< ET. ***tamuz-/tamız-***), ***dütüz-, emzür-/emzir-*** ile ***emzik*** (< ET. ***emüz-***). Causativum ekini alıp da bu mânaya sahip olmayan fiiller için b. ***apart-*** .

EO. **dan**/BSTT. **tan** I ‘sabah vakti, seher; sabah ışığı, şafak’ DS 1355, Meninski 1680 III, 3074 < ET. ***taŋ*** a.m. Clauson 1972 s. 510. ***Yārdan yaŋadan, ey daŋ yeli, gel, baŋa yetiş, | Dün u gün göster esenlikle anuŋ gibi gelişi.*** (Naẓmī 1928 s. 25). ***danla/tanla*** ‘şafakla, sabah: ***Re’īs daŋla uyandı, geldi, ol ḳapuyı açdı, beni bulımadı.*** (Ferec 855/1451 v. 109b). ***Yatdum. Ḍanla gendözümi meflūc buldum.*** (Ferec 855/1451 v. 184a). ***-la*** zarf eki için b. ***ayıkla*** . ***danlacak*** ‘şafakla birlikte, sabah erken’ ***Eger edügin daŋlacaḳ geyse ve ābdesti ikindin ṣınsa gėrü yarındası (i)kindüye-degin mesḥ ėde.*** (Ḳuṭbeddīn İznīḳī [15. yüzyıl başı] v. 33a)

AD. **dan/tan** II, elifsiz **dang/deng** imlâsı da bulunur, ‘şaşma; şaşılacak şey’ DS 1355, TS 989–990, Meninski 1680 III, 3074 < ET. ***taŋ*** a.m. Clauson 1972 s. 510–511. ***Melike bu sözi işidicek, ruḫ-ı ferruḫınuŋ rengi döndi, endāmları ditredi. ”Ne daŋ iş olur, hay!” dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 30b). EO. ***daŋa bat-/daŋa gel-/daŋa ḳal-*** ‘şaşmak, hayret etmek’ TS 990–993: ***Ḫaliyfe ġulāmuŋ ve cāmuŋ ḥalāvetinden ... ḍaŋa batdı.*** (Ferec 855/1451 v. 4a). ***Ol tedbīrlerde, zīnetlerde ḍaŋa ḳaldum. ‘Ömrümce anuŋ gibi ḫōş, dil-āvīz maḳām gördügüm yoḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 115a). ***İ cān-ı peder! Noldı saŋa ki böyle deng u şīfte olduŋ?*** (Ferec 855/1451 v. 36b). ***Nice deng olmasun Ẕātī cihān bāġında ḥayretden, | Eser yoḳ bār-ı rāḥatden, velī bār-ı belā yük yük.*** (Ẕātī 1970 [16.yy.’ın ilk yarısı] II, 219). Krş. ***danla.***

O. **dan** III/**den** (dativus halinden sonra) ‘kadar’ < (Pīrī Re’īs 1935 tab’ına esas olan yazma her yerinde ***kadar*** mânasında ***dan/den*** kelimelerini kullanır. Bu aceba ***dak I /dek*** kelimelerinin bir varyantı mı? Fakat hem böyle bir varyantın izahı güç, hem de başka kaynaklarda böyle şey bulamadığımız için, meseleyi sadece zikredip geçmekle iktifa

edeceğiz. ***Ve ol ḳal'anuŋ önü eyü yataḳdur. Deriŋligi on sekizden yigirmi ḳulacadandur.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 366).

dan IV 'tabanca, tüfek sesi' < ses taklidi kelimelerden. ***dan dun*** 'birkaç el ateş sesi' (ikinci kelimede labialisation): ***Zağarları öne saldık. Sağda solda dan dunlar başladı.*** (S.M. Alus 1944 s. 139). Mecâzî mânada 'şikâyet etmek, kafa tutmak': ***Bir muzır sızmış içlerine. Bir baktım, dan dun diyor. Yemek beğenmez, içmek beğenmez.*** (Orhan Kemal 1954b s. 184).

AD. **dan–** I 'inkâr etmek' DS 1363 < ET. ***tan-*** a.m. Clauson 1972 s. 513–514. Krş. Az. ***dan-*** a.m. ***İskender ortak olduklarını söyleyince İhsan bey sözünü danmış, inkâr etmiş.*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 286).

AD. **dan–** II 'danışmak' < ***danış-*** fiilinden backformation, yâni ET. ***tanu-*** fiilinden gelen ***danış-*** yanlışlıkla ****dan-*** fiilinin ortaklık hali zannedilmiş. ***Ki oldur bilge vü beŋdeşsüz ü bir, | Ne kimseye ḍandı, ne ḳıldı tedbīr.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 343 no. 1768). ***Atalar eydür: Bilüre dan, bildugüŋ işle!*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 290). ***Her kişi ehl-i deryā ṣanmaġıl, | Degmeye zinhār işüŋi ḍanmaġıl.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 13). AD. ***dan- danış-*** 'danışmak': ***Oruç'um yanına varaydın, danaydın danışaydın. Bir name, bir de boy resmi alıp geleydin yük olurdu?*** (D. Akçam 1978 s. 45).

dan– III, b. ***dam-***.

dana I 'ineğin, buzağıdan büyük erkek yavrusu' < EFa. ***daenu*** 'inek' ? b. M. Räsänen 1969 s. 460. ***Yeşil sarıḳlı dedenin ṣopasını yemeğe ṣoḳaḳ ortalarında bayılıb "Amānallāh!" diye danalar gibi böğürmeğe rāżī olanlar teşrīf edebilirlerdi.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 106). ***dana düve*** 'ineğin (erkek ve dişi) yavruları; çocuklar': ***Hayırsız Elif, danası düvesi, deli kocası, düşmüşler öküzlerin ardına, tarlayı sürüyorlardı.*** (F. Baykurt 1971c s. 348). AD. ***dana doluk*** 'karışık hayvan sürüsü' DS 1356, 'çocuklar' (krş. ***dana düve***): ***Anası, babası, kızı-kısrağı, danası-doluğu şimdi, yedikleri elinde, yemedikleri belinde. Çulunu sudan kurtardı Dımbıl'ın oğlu.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1975 s. 33). Bu tabirdeki ***doluk*** kelimesinin mânası unutulmuştur. Tabir Az. Türkçesinde de vardır: ***Dana-doluġ oğurlamaġ da bizä çätin olubdur.*** (M.F. Aḫundov 1958 I, 191). ***danalık*** 'ahırda buzağıları koymak için yapılan yer' DS 1356: ***Altı tavuk vardı toplanan. Onları da ayaklarından birbirine çöterek danalığa bıraktılar.*** (M. Makal 1954 s. 42).

AD. **dana** II 'bıçak' DS 1355 < Gürc. ***dana*** a.m. E. Cherkesi 1950 s. 63.

O. **dânâ** 'çok bilgili, çok okumuş' < Fa. ***dānā*** a.m. ***Ḫalīfenüŋ sarāyında bir ḫūb-ṣüret, dānā vu mü'eddeb Hādım varidi.*** (Ferec 855/1451 v. 121a).

danaburnu 'Gryllotalpa vulgaris, toprak içinde yaşayan bir böcek' < ***dana*** I + ***burun***. ***Ektiği fideler kurumuş, kurumayanlarını da danaburnu kesmişti.*** (A. Nesin 1958k s. 8).

AD. **danalya** 'ayakkabıyı kalıba çekmeye yarayan aygıt' DS 1356 < İt. ***tenaglia*** 'kerpeten' [İt.'dan gelen ***-ya*** eki için b. ***ablatya***] < Lât. ***tenacula***.

Danca 'Danimarka'da konuşulan dil' < Danca ***Dane*** 'Danimarkalı' + dil isim, sıfat ve zarflarında kullanılan ***-ca*** eki, krş. ***Fransızca***.

AD. **dandan guşi/dandaniça** 'kuyruksallayan kuşu' DS 1357 < Yun. ***ταντανιτζα*** (tantanítza) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 508.

AD. **dandanna–** 'oyalanmak, sallanmak' DS 1357, K. Emiroğlu 1989 s. 76 < Yun. (Karadeniz dial.) ***ταντάλω/ταντανιζω*** (tantaló/tantanízō) 'sallamak' Ch. Tzitzilis 1987g no. 507.

AD. **dandik** I 'hevesi çabuk geçen, kararsız (kimse); çabuk küsen, huysuz, kavgacı' DS 1357 < ??.

(Argo) **dandik** II 'çok düşük kaliteli, sahte, zayıf' H. Aktunç 1990 s. 79 < ***dandik*** I. ***Kolera Sokağı da güzelim parke taşlarının üzerine iğrenç asfaltı yedi. Tamirci çırakları patinaj yapıp dandik asfaltın üzerinde kaymağa başladılar.*** (M. Kaçan 1990 s. 50). ***Işıkların çağırdığı birahaneye daldılar. Dandik ibnelerin isterik bakışları altında biralarını fondiplediler.*** (M. Kaçan 1990 s. 83). (antikacılar argosu) 'düzme, halis olmayan': ***Yapan gayet iyi yapıyordu bu işi, detaylara dikkat etmişti. Fakat evvel emirde, vurmuş oldukları tuğra dandik idi.*** (N. Ay 1991 s. 69). ***dandik babı*** 'ince, nazik, çapraşık his ve hayal meseleleri' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 60.

AD. **dandiligaç kuşu** 'kuyruksallayan kuşu' DS 1358 < ***dandan guşi*** ve ***gaç*** 'kaç!', ürkekliğinden kinaye. Mecazi mânada 'bir işte sebat etmeyen' a.y.

AD. **dandilik/dandirik** 'topaç, fırıldak' DS 1358 < çocuk dili tabirlerinden, krş. ***dandini***. ***-dirik*** eki için b. ***boyunduruk*** , /l/ /r/ değişimi için b. ***arın*** . ***"Dandilik, on para dandilik!" Çocuk babasının kollarında başını çevirip, gelip geçene dandilikleri gösteren satıcıya bir daha baktı.*** (F. Baysal 1944 s. 62–63).

AD. **dandin** 'küçük çocuğu yürütürken tekrarlanan kelime' L. Bonelli 1902 s. 59 < müzik sesini taklit eden kelime, ***dandin***'nin aynı. ***dandin et-*** 'çocuk oynatmak' TS 994, 'raksetmek' R. Dankoff 1991 s. 29.

(Çocuk dili) **dandini** 'ninni tekerlemesi' < çocuk dili tabirlerinden, krş. ***dandin***. ***Dandini dandini, danalı bebek, | Elleri kolları kınalı bebek ...*** ninni başlangıcı, (E.B. Şapolyo 1938 s. 54). Oyun tekerlemesi (çocuğu hoplatırken), H. Ritter 1953 III, 264: ***Ferīdenin bu sefer keyfi pek yolundaydı, | Epeyce dandiniler yapdı, ḫayli hoplatdı.*** (M.A. Ersoy 1911 I, 211). 'karışıklık, intizamsızlık': ***Nedir bu dolabın hali, bu kahve takımının kılığı? Hepsi dandinide!*** (S.M. Alus 1933p s. 1200). ***Ev dandini.*** (M. Seyda 1974 s. 216). 'ikide bir sekerek (yürümek): ***Adımını atmaḳ içün ayağını her ḳaldırışında başacağı noḳṭayı güçlükle ta'yīn eder gibi tereddüdler içinde dandini terelelli ġarīb bir yürüyüşle çıḳar gider.*** (H.R. Gürpınar 1340a

s. 32). *Hay Allah! Bir insan, üstelik bir kadın, salonunu böyle "dandini ayakta" bırakıp, memleket aşırı yolculuğa nasıl çıkabilir?* (A. İlhan 1982 s. 253).

dandirik, b. *dandilik*.

dane I/BSTT. **tane** 'hububat tanesi' < Fa. *dāna* a.m. A. Tietze 1969 no. 31. 'pilâv': *Yā ḳoyubdur aġzına dāne birinci yėr ḥerīf. | Şöyle ḥayrāndur ki yoḳ yutmaġa anda iḳtidār.* (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 429). *Dökülmiş dāne vu zerde, ḳuzı biryān u ḳaz yaḫnı.* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 85). 'meyva çekirdeği': *Ol aġacdan bir enār getürtdi, dāneledi, yüz dāne çıḳdı, tamāmın yėdi.* (Ferec 855/1451 v. 63a). 'üzüm tanesi': *Gördi, bir salḳumdur, dört renglü: bir nice dānesi süd gibi aḳ, bir nicesi ḳīr gibi ḳara ...* (Ferec 855/1451 v. 195a). 'tuzağa konan yem': *Anuŋ yüzi dānesi üzresine | Niçe 'āşıḳ aŋa dutunmışdı.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 87). 'kıymetli taş, cevher': *Dellāle vardı cevherīler bāzārında 'aẓīm bahāya dānei satdı.* (Ferec 855/1451 v. 246b). 'sayarken birim (şeyler ve kişiler hakkında)', krş. *baş, nefer: On dāne keklik yumurdası deŋlü incüsi varidi.* (Ferec 855/1451 v. 95a). *dane pirinç* 'pirinç pilâvı: *Dāne pirinc getürürler, yėrler.* (P.N. Boratav 1995 s. 192) Krş. *tane*.

AD. °**dane** II 'başörtüsü, yemeni' DS 1358 < ??. A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 117 böyle bir EO. kelime kaydediyor, fakat dayandığı kaynaktaki kelime *dane* I'dir.

RD. **dane** III 'olsun, peki, bir şey değil' < *daha ne?* (ilk hece uzun okunur). *Demiş anasına, ben cidecem, bekleyem kralın kızını. Anasi demiş, dane cit.* (N. Hafız 1985 s. 85).

O. **danedar** 'mahsuldar, verimli' R. Dankoff 1991 s. 29 < Fa. *dāna* 'tane' + *-dār* 'tutan' (b. *abdar*) yâni 'çok taneli'.

AD. **danesi gün**/danekisi gün 'ertesi gün' DS 1358 < ?? *Dānekisi gün olur. Ḥızmekar-başı gine sesler: Ağa dėr, gidek mi? dėr.* (A. Caferoğlu 1945 s. 18).

O. **dang** I/**deng** V 'küçük bir ağırlık birimi' < Fa. *dāng* 'bir dirhemin dörtte biri'. *Şarrāf eyitdi: "Diynārını bėş bucuḳ dāng-i Nişābürīye vėrürem".* (Ferec 855/1451 v. 214a). *Saŋa ḥürmetėderem, sehel bahāya sataram, şöyle ki bir direm gümişüŋ, bir deng altunuŋ çıḳmasun.* (Ferec 855/1451 v. 116b). *Her üc deng çeker florileri altmış akçaya cārī olmaḳ üzre ...* ('Ālī 1956 [1586–87] s. 240).

dang II/**dank** 'bir hastalık ismi, bir nevi grip' DS 1362 < Fr. *dengue* a.m. < bir Afrika dilinden. *Anlara dank u ġrip ėtmedi te'şir meger, | Erişe ḳahr-ı ilāhī ile dehşetli vebā!* (Şair Eşref 1958 s. 131).

dang III, b. *dan* II.

dangadak, ekseriya **dangadak ortaya at-** 'fütursuzca uluorta ilân etmek' < *-adak* heceleriyle biten ekspresif, bâzan da ses taklidi zarflar bir hareketin ani olarak kesilmiş gibi son bulduğunu ifade eder, *-adak/-edek* genişlemesi için b. *cartadak* . Buradaki misalde de kabaca ve densizce (krş. *dangalak, dangıl dungul*) ortaya atılan söz ağır bir taş gibi yere düşer. *Elindeki demiri ile göz kapaklarını kıvırırken, teşhisini dangadak ortaya atmıştı: "Gözlerin kör olmağa başlamış, babalık!"* (Reşat Enis 1944 s. 255).

dangalak 'kaba ve akılsız, düşüncesiz, kafasına söz girmiyen' < belki Erm. *dan gluḫ* 'capital letter', b. R. Dankoff 1995 no. 717. *Dangalak mahlûk, neredesin? Çabuk buraya gel!* (S.M. Alus 1934 s. 200).

dangıl dungul/dangır dungur 'davranışları kaba' < ekspresif tabirlerden; krş. aynı hece ile başlayan öteki kelimeler. İkinci kelimede labialisation var, labialisation'lu terkipler için b. *abidik gubidik* [2]. *Sana bizim gibi nazik, nazenin dilberler yaramaz, sana öyle dangıl dungul şalvarlılar yarar.* (O.C. Kaygılı 1939 s. 247). Ekseriya şehirlilerin kulağına çirkin kaba gelen taşra ağızları hakkında kulanılır: *Kerem sahnesinde ben lehçe taklidi yapıyorlar sanmıştım, meğer kendi lehçeleri imiş! Epeyce dangıl dungul.* (Aka Gündüz 1930 s. 150–151). *Çocuklar bir türkü söyliyecek olsalar, o dangır dungur dili, o bozuk köylü sesile o da karışıyordu.* (R.N. Güntekin 1944 s. 27).

dangırda- 'kulakları rencide eden devamlı ve çirkin ses çıkarmak; bağırarak konuşmak' DS 1395–60 < ses taklidi fiillerden, krş. *bangır bangır, dangır dungur.* Ses taklidi kelimelerde /l/ veya /r/ olan son ünsüzden sonra *-la-* yerine *-da-* fiil genişlemesi, b. *alda-* . *İki gazinodan birden müşteri celbi için çığırtganlık için lâtarnalar dangırdamağa başlar.* (H.R. Gürpınar 1933i s. 19).

dangır dungur, b. *dangıl dungul*.

O. **dangiyo** 'bir çeşit gayda' R. Dankoff 1991 s. 29 < Yun. (Karadeniz dial.) *τ' αγγειο* (t'angío) a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 726.

AD. **dangü** 'mısırdan yapılmış bulgur' DS 1360 < Kürt. *dä'nú* 'pişmiş buğday' I.A. Orbeli 1957 s. 128, K.K. Kurdoev 1960 s. 181, 'kabuğu çıkarılmış buğday' Kurdoev–Yusupova 1983 s. 266.

AD. **danık/tanık** 'şahit' DS 1361, TS 3720–25 < ET. *tanuḳ* a.m. Clauson 1972 s. 518–519. Fiilden şahıs ismi yapan *-(ı)k* için b. *acuk/acık I* . *"Ḫaşm inkār ėder. Güvāhüŋ var mı?" - "Ḍanıġum ḥāżırdur."* (Ferec 855/1451 v. 126a). *Taŋrı danuḳdur ki sözümde kem u bīş yoḳdur.* (Ferec 855/1451 v. 146b).

danış 'danışma, meşveret' < *danış-* + fiilden nomen actionis yapan *-ış* genişlemesi, ve fiilin ortaklık halinde olağan olan /ışış/ /ış/ haplologie, b. *apış* . *Kız tarafı arasında danışlar uzun sürmedi. Boyalı sakal Mehmet gerçi haşarıydı çapkındı amma ... Dünya evine girince elbet uslanacaktı.* (Reşat Enis 1944 s. 116).

EO. **danış et-** 'danışmak müşavere etmek' < *danış-* fiilinden haplolojik nomen actionis, krş. *dalaş, dövüş*. Böyle nomen actionis'in *et-* fiiliyle kullanılması için krş. *aldırış et-*. *Geldiler, yediler,*

içdiler, söz açdılar, danış ėtdiler, ayıtdılar. (Dedem Ḳorḳut 1973 [14./15.yy.] s. 37).

EO. **danış–** I 'meşveret etmek' TS 999–1000 < *tanuş-* a.m. Clauson 1972 s. 52. Bu tür müşareket halleri için b. *alış- I .* *Bunı nice 'uḳūbetile öldürelüm dėyü danışudururken ...* (Ferec 855/1451 v. 9b).

EO. **danış–** II (dativus ve accusativus halleriyle) 'akıl sormak, müracaat edip istişare etmek' < *danış-* I. Bu mânada daha evvel *dan-* deniyordu. *A doktor, bugün size ben aṣıl başḳa mühim bir mes'ele danışmaḳ içün geldim.* (Ḥ.E. Adıvar 1928 s. 32).

AD. **danış–** III '(birisiyle) konuşmak' DS 1361 < *danış-* I. Krş. Az. *danış-* a.m. *Arvat o zaman briynen hėş danışmayıf.* (A. Caferoğlu 1942 s. 6).

danışık 'meşveret, istişare' TS 995–997, Meninski 1680 II, 2013, G. Doerfer 1967 III, no. 1175 < *danış-* + EO.'da kullanılan, fiilden nomen actionis yapan *-ık* eki, krş. *becerik, yaraşık.* *Bir yėre der-ḥāl cem' oldılar, | Baġa-yiçün çoḳ ḍanışıḳ ḳıldılar.* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2551). *Dėdüm: "Ey[ü] söze danışıḳ olmaz, | Gündüzin şem'de ışıḳ olmaz."* (Ża'īfī 1950 [1555] s. 140). *danışık et–* 'meşveret etmek': *Bir demden durdılar, ayru danışıḳ ėtdiler.* (Ferec 855/1451 v. 64b). *O günün akşamı Fadikle başbaşa verdiler, işlerini düzenlemek için danışık ettiler.* (H. Olcay 1951ak s. 35). *danışıḳçı* 'nasihat veren; akıl hocası, müşavir': *Ve pādişāhlara elbette bir danışıḳçı ve ınam vezīr gereklüdür.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 74). *danışıklu* 'birinden nasihat alan': *Atalar eydür: ḍanışıḳlu ḍaġ aşar.* (V. İzbudak 1936a no. 357).

danışıklı 'gerçek olmadığı halde gizli bir anlaşmaya dayanarak öyle gösterilen' < *danışık* + *-lı.* EO.'da kullanılan, fiil kökü + *-ık* ekinden ibaret nomen actionis şekli için b. *alık II .* *Şehremaneti Perrier Bankası'yla ikinci bir borçlanma sözleşmesi yapmıştı. Savaş nedeniyle doğrudan borç alamayan hükûmet, bunu danışıklı olarak yaptırtmıştı.* (A.İ. Tokgöz 1993 s. 232). *Bu yenilik eskilik ḳavġası bir nevi' danışıḳlı döğüş. Medreseyi ıṣlāḥ demek eski şekliyle yaşamasına imkān ḳalmayan şoftayı ḳuvvetlendirmek, daha yeŋi āletlerle silāḥlandırmaḳ demek değil midir?* (R. N. Güntekin 1928 s. 77).

O. **daniş** 'bilgi, mâlumat, tahsil' < Fa. *dāniş* a.m. *Beğiŋ vālidesi, behredār-ı ma'ārif olan milletler ḳadınları gibi dānişli bir şey değil ise de ...* (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 18).

AD. **danışman** 'okumuş kimse, âlim' DS 1361, TS 1000, A. Topaloğlu 1978 II, 136 < *danişmend*, fakat *danış-* fiilinin tesiriyle. *Bundan artuḳ neseneyile denişmene nesene vėrmezler.* (E. Birnbaum 1981 [14.yy.] v. 90b).

Danimarka 'Kuzey Avrupa devletlerinden biri' < İt. *Danimarca* a.m. [*Dane* 'ora ahalisinden biri' ve *marka* 'bölge'].

daniska 'âlâ, en birinci cins' < Alm. *Danzig*, Lehce *Gdánsk* adlı Baltık Denizi limanının isminden geldiği kabul ediliyor. Orası bir zaman mühim bir buğday ihracatı merkeziydi ve kelimenin aslında iyi bir buğday cinsi için kullanıldığı düşünülebilir. *Ulan Yusuf, Allahından bul emi? Bu yaptığın, rezilliğin daniskası değil de nedir?* (M. B. Kanok 1984 s. 35). *Burası seyir yeri değil, daniska mezarlıktır.* (S.M. Alus 1933p s. 147).

O. **danişmend** 'ilerlemiş medrese talebesi; hoca, ulema' < Fa. *dānişmand* a.m. Fa. *-mand* eki için b. *arzumand .* *Dānişmend oḳıdılar, geldi, kābīn kesdi. 'aḳd eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 65b). *Mevlâna Hayder derler | Mülkü Acemden henüz gelmiş | Bir ulu danişmend kişi ...* (Nâzım Hikmet 1936s s. 43).

dank I, yalnız *kafasına dank de-/et-* 'çoktanberi kavranılmayan bir şeyin ani olarak anlaşılması' tabirlerinde geçer < belki bir ses taklidi kelime olarak izah edilebilir. *Anladın mı, herif? Kalın kafana dank dedi mi?* (A.Ş. Hisar 1944 s. 72). *Bütün bunlara karşın, Bingo'yu büyük heyecanlar içinde, derin hazlar duyarak seyredince, öteden beri sezdiğim bir şey dank etti kafama.* (M. Urgan 2000 s. 167). Krş. *tak de-/et-.*

dank II, b. *dang* II.

AD. **danla– I/tanla–** 'hayret etmek, şaşmak, şaşırmak' DS 1362–63, 3821, TS 1001–1003 < *dan/tan* II. *Ḍaŋlamazdı pādişāh-ı mülk-i 'ışḳam dėdügüŋ | Ẕātiyā, ol şāh eger göreydi dīvānuŋ senüŋ.* (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 303). Accusativus ile: *Bu firāsetleri, bu ṣāyib ḥadesleri daŋladı.* (Ferec 855/1451 v. 123b). danlamalu 'hayret verici, şaşılacak (şey)': *Ḫayāl-i bī-fāyide zaḥmetin çekme! Senden bunuŋ gibi endiyşe daŋlamaludur.* (Ferec 855/1451 v. 63a).

AD. **danla– II /danna–** 'birisini över ya da kınarken çok abartarak konuşmak' DS 1363 < *dan/tan* II 'yalan'; krş. *danlı danlı.*

AD. **danla–** III 'sabahlamak' DS 1363 < *dan/tan* I.

danlamalu, b. *danla-* I.

EO. **danlaş–** '(toplu olarak) şaşmak, hayrette kalmak' TS 1003–1004 < *danla-* + *-laş-* verbum collectivum mânasında ortaklık (cooperativum) genişlemesi (b. *ağlaş-*). *Ādemīler anı görüb daŋlaşdılar ve eyitdiler: "Görüŋ! Görüŋ! İki ḳaz bir baġayı götürmiş, uçar!" dėdiler.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 40).

AD. **danlı danlı** 'kinayeli (konuşmak)' F. Baykurt 1959y s. 272 < krş. *danla-* II 'abartılı konuşmak'. *"Kalk çabuk, Bayram Bey!" — "Bizim sülâlemizde bey yok!" diye bağırdı Irazca, "Danlı danlı konuşup durma, Mistafa!"* (F. Baykurt 1959y s. 248).

danna–, b. *danla-* II.

dans b.m. (Avrupa üslûbunda raks) < Fr. *danse* a.m. *Salonları, çay âlemlerini, müsamereleri henüz dans iptilâsı istilâ etmiş değildi.* (Fazlı Necip 1930 s. 266). *dans et-* 'raksetmek': *Hayıfl sad hayıf ki vaḳtiyle Avrupa'dan istifādeye iḥtiyāc görülmeğe başlanıldı; dans*

etmeyi aldık, büyük balolar vermeyi aldık, ... biŋ türlü murdārlıḳlarını aldıḳ. (Namık Kemal 1967 [1869] I, 164). *Geceliğinin eteğini savurtarak, dans edermiş gibi odanın ortasında döndü birkaç kez.* (M. Başaran 1992 s. 216).

AD. **dansa–** 'beğenmemek, ayıplamak, alay etmek' DS 1363 < *dan* II + isimden fiil yapan *-sa-* desideratívum genişlemesi, krş. *çoksa-, susa-*. Az. *danla-* a.m. bu fiilin mukabilidir. *Seni dansallar. Sen bu dā ġızını alma*! (A. Caferoğlu 1948 s. 58).

dansing 'umuma açık ücretli' dans salonu' < İng. *dancing hall* tâbirinin kısaltılmışı, muhtemelen Fr. ya da İt.'nın tavassutuyla; b. *brifing* . *Bu dansinglerden iş çıktığı görülmüş şey değildir zaten. Binde bir güzel bir kız düşer.* (Y. Keskin 1957 s. 20). *Pasajın sonunda Almara dansingi.* (G. Scognamillo 1990 s. 54).

dansöz 'dans etmeyi meslek olarak icra eden kadın' < Fr. *danseuse* a.m. [*danser* 'dans etmek' + meslekçe ve dişilik belirten *-euse* eki, krş. *şantöz*. *Geçen yaş gününde bu parçayla dansetmişti, annesi bir de ona dansöz giysisi dikmişti.* (A. Altan 1985 s. 108).

⊡ Fr.'dan alınan kelimelerde sonu *-öz* ile bitenler vardır. Bunlar *-ör* ile biten (b. *aktör*) nomina agentis'lerin dişileridir, ms. *dansöz*. Fakat müzekker olanların gibi (b. *adaptör*) bunların da aletlere tatbik edilenleri vardır, ms. *arozöz/arazöz/arazoz, batos I/patoz*, b. P.A. Buvet 1997, s. 5–19.

EO. **dansuk/tansuk** 'şaşılacak (şey)' TS 1007–1008 < ET. *tansuḳ* a.m. Clauson 1972 s. 525–526 [**tansu-* + *-ḳ* > *dan* II, krş. *yabansı-, yadsı-*]. *Yine ṭaŋsuḳ nesne gördi gözlerüm.* (C. Brockelmann 1919 s. 25). *Mustafa gözlerini yeşilde ışılayan attan bir süre ayıramadı. Sanki ömründe böyle bir at, böyle bir tansık görmemişti.* (Yaşar Kemal 1992ks s. 13).

dantel b.m. (tığla yapılan bir örgü çeşidi) < Fr. *dentelle* a.m. [*dent* 'diş' + küçültme eki]. *İyi ki eteği dantelli hasse gömleğimi, kısa donumu giymişim.* (M. Başaran 1992 s. 141). ' *Annemin karyolası, şifonyeri, halamın hazeran koltuğu, ninemin bakır mangalı, elişi dantelinde ağız ağza iki kuş motifi bulunan köşe yastığı.* (İ. Aral 1997 s. 11). *dantelli* 'tırtıllı (sikke)': *Fakir fukaraya verilmek üzere her gün kasadan 30 tane dantelli kuruş, 10 tane beşlik çıkarır, masanın üzerine dizer.* (K. Bilbaşar 1944 s. 6).

dantela 'dantel' < Yun. *δαντελλα* (d̲antélla) < Fr. *dentelle* a.m. Sona eklenen */a/*'nın izahı için b. *aforizma* [2]. *İncu misillu müdevver ve parlak bir göz yaşı gül yanaklerden yuvarlanub kar gibi beyaz boynunden aşağı indikde dantelalı gömleyin arasında gizlendi.* (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 68). Krş. *tentene*.

danuk, b. *danık*.

O. **danz/tanz** 'maskaralık', *daŋza al-* 'alaya almak' Meninski 1680 II, 3115, 3129 < Ar. *ṭanz* a.m. R. Dozy 1927 II, 63. TS 3718'de kelime *tanaz* şeklinde gösterilmiştir; buna bir delil bulunamadı.

dap–/BSTT. **tap–** '(Tanrıya) kulluk etmek' < ET. *tap-* 'hizmet etmek' Clauson 1972 s. 435. *Bu Kesāyā dėdügüm bir ulu putdur ki bu ḫalḳ aŋa daparlar.* (Ferec 855/1451 v. 38b). Accusativus'la. *Eyitdi: "Dün gün tapar idim ben seni, | Tulaz, yoḫsul, ac ḳoyduŋ āḫir beni."* (Şeyyād Ḥamza 1946 s. 83). 'biat etmek': *Vilāyeti ṭapdı.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 22). *Yaġı olan yėri vīrān ėtdiler. | Her ki ṭapmadıysa giryān ėtdiler.* (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 47).

EO. **dapa** (isimden sonra) 'istikametinde, kadar' TS 1009 < ET. *tapa* a.m. Clauson 1972 s. 435–436 (*tap-* 'bulmak' fiilinin fiilzarfı (gerundium) şekli, b. *arkuru* ve krş. EO. *ārzūlayu*). *Uralum çomaḳ. dilinsün yėr dapa.* (Firdevsī–i Rūmī 1980 s. 228). Metatezli varyant (*yėr dapa* > *yėre dap*). *İ göŋül, hicret aġusına var ḳan, | gözüm, yėre dap dök yaş ile ḳan!* (Meḥmed 1965 [1398] no. 4076).

EO. **dapa/tapa** 'çekiştirilen (kimse); alay mevzuu' TS 3740 < ? H. Vambéry 1901 s. 159 kelimeyi *depe* okuyor, 'oyun topu' diye tefsir ediyor ve *dep-* fiiline bağlıyor. *Ḥālüme münāsib oldur ki bī-ḥāṣıl nigār ḳatına gelmeyem, ḳāżī dapası olmayam.* (Ferec 855/1451 v. 18a). *İmdi cāhilüŋ ögdüginden saḳınmaḳ gerek, tā ki 'ākiller tapası olmayasın. Zīrā 'āmlar ḳatında ögülen ḫāṣlara tapa dėrler.* (Mercümek Aḥmed 1944 [15.yy.] s. 59).

dapadar 'çok dar, daracık' < *dar* + reduplication + */p/* tezat ünsüzü + */a/* ünlüsü, b. *besebelli* . *Ayşe bu dapadar menfaat tasasından bir karış ötesini göremediği için karşısındakilerin yüreklerini kırıp incitiyordu.* (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 140).

dapdar 'çok dar' < *dar* + reduplication + */p/* tezat ünsüzü, b. apak . *Benim geniş odanın içine bir bunaltı çöktü. Koca dünne dapdar oldu.* (F. Baykurt 1967a s. 416).

dapdağınık 'çok dağınık, intizamsız' < *dağınık* + reduplication + tezad ünsüzü, b. *apakçıl* . *Yatak bembeyaz, dapdağınık, yabanıl bir hayvan gibi duruyordu ötemde.* (F. Edgü 1959 s. 54).

dapdaracık 'son derece dar' < *daracık* + reduplication + */p/* tezat ünsüzü, b. apak . *Kupa arabasının içi kadar bir dükkân. Üç kişi sığmaz, o kadar dapdaracık bir yer.* (S.M. Alus 1944 s. 109). Krş. *dasdaracık*.

AD. **dapduru ol–** birden doğrulup ayağa kalkmak, fırlamak' DS 1364 < *tap* 'doğru' DS 3822 ve *dur-* fiilinin fiilzarfı (gerundium) hali. *Kulağımın dibinde denecek bir yakınlıkla acı acı bir horoz öttü. Döşeğin içinden birden bire dap duru fırladım.* (H.R. Gürpınar 1938 s. 34). *dapduru gel-* 'kendine gelmek, kendini toparlamak': *Uyumuşum. Bir patırdıyla dapduru geldim.* (M. Eloğlu 1957 s. 48). Krş. *tap dur-* (başka mânada) DS 3824. Krş. *darpılı*.

AD. **dapıcı** 'tapu memuru' < *tapu* + *-ı-* + *-cı* (b. *alıcı*). *Taaa geçen gun, dapıcının nikâhında, on üç yaşındaki bannak gader gıza gaymaḫam gendi şahitlik etmedi mi ki?* (K. Bilbaşar 1953 s. 54).

EO. **dapın–/tapın**– ‘hizmet etmek’ < ET. *tapın-* a.m. Clauson 1972 s. 441–442. Reflexivum hali yapan *-(ı)n-* için b. *acın-* II . *‘Ömrüŋ varısa rāḥatda geçüresin, zīrā pāẕişāh üstine dapınduŋ.* (E. Birnbaum 1981 [14.yy.] v. 114a).

AD. **dapkur/tapkır** ‘bölük, manga, kafile’ DS 3827, TS 3741–42 < Moğ. *dapḳur* a.m. G. Doerfer 1965 II, no. 848 (burada *tapkur-tabur* münakaşasının şümullü bibliyografyası verilmiştir). Krş. O.N. Tuna 1972 s. 222-223.

EO. **dapşur–/tapşır**– ‘teslim etmek; emanet etmek’ TS 3744–48 < ET. *tapşur-* a.m. Clauson 1972 s. 447. Causativum için b. *artur-* ; *Bunı yā siz öldüresiz yâ melike dapşurasız, ḫırsuzdur dėyesiz, ol öldüre.* (Ferec 855/1451 v. 100a).

dapşur–, b. *dafşur-*.

EO. **dapu/tapu** ‘hizmet’ TS 3748–55 < ET. *tapıġ* a.m. Clauson 1972 s. 437. Fiilden nomen actionis yapan *-i* eki için b. *alu-satu* . *Benüm ḳatumda ol yėgrek kim ... ol melik ṭapusında ögütçilik bābın yėrine getüre.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 85). ‘huzur (hizmet edenin efendisi önünde durup emirlerini beklemesi)’ TS 3748–51: *Ṣabaḥ şehzāde vu Ṣā‘id gėrü dapuya geldiler.* (Ferec 855/1451 v. 143b). ‘zat–i âli, hazret’ (hitab ederken *dapuŋ*) TS 3751–54: *Sürüldi Maḥmūd Paşa ḳapudan, | Iraġ oldı o sevgülü ḍapudan.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 164). *Göz degüldür, ey gözüm nūrı, ṭapuŋsuz bu gözüm, | Nūrı gitmiş şanki bir bezdür ḳalanı çeşmümüŋ.* (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 165). *dapu ėt-/eyle-/ḳıl-* ‘hizmet etmek’: *Oġul, iki yıldur bize dapu ėdersin, biz saŋa iḥsān ėtmedük.* (a.y. v. 189a). ‘efendisi önünde eğilmek gibi bir itaat jesti (reverans) yapmak’: *Nāgāh bir kenīzek ... geldi, baŋa ḍapu ḳıldı, ḫidmet gösterdi.* (a.y. v. 115a, o zamanki dilde *ḫidmet ėtmek* de aynı mânaya gelirdi). *Ḳız utandı, ḥacil oldı, söyleyecek söz bulımadı, durdı, ḍapu ḳıldı, odasına gitdi.* (a.y. v. 137b). ‘tapmak, ibadet etmek’ TS 3759: *Ehren eyitdi: "İş-bundan dapu ḳıl, dönelüm."* (a.y. v. 139a). *dapucı/tapucı* ‘hizmetçi’ TS 3755–56: *Hārūn odasına geldi, gördü ki ... ṣanduḳlardur, āzād u bende dapucılardur ...* (a.y. v. 5a).

dapurda– ‘tepinmek, yalnız ayaklarla debelenmek’ Meninski 1680 III, 1993 ses taklidi fiillerden. Başka kaynaklarda bulunamadı. Ses taklidi kelimelerde /l/ veya /r/ olan son ünsüzden sonra *-la-* yerine *-da-* fiil genişlemesi, b. *alda-* .

dar I (sıfat) b.m. (geniş’in aksi) < ET. *tar* a.m. Clauson 1972 s. 528. *Gider-iken bir köprüye uġradı. Yol dar-idi.* (Ferec 855/1451 v. 232a). ‘kifayetsiz, elverişsiz’: *Arkadaşını böyle dar vakit eşeğin üstünde görünce koştu.* (F. Baykurt 1971c s. 270). *dar akşam* ‘akşam geç vakit, münasip olmayan bir saatte’: *Dar akşam olmasa atarlardı canlarını Sansarlı’ya. Geldi karanlık.* (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 166).

dar II (zarf) ‘güçlükle, ancak, ucu ucuna’ Meninski 1680 III, 3064 < *dar* I. *Helva tabağıŋı bıraktı, dar kaçtı.* (Reşat Enis 1944 s. 222). *Bütün gece bir ata sahip olabilmek saadetinin kendisine verebileceği hazla çırpındı durdu. Sabahı dar yaptı.* (C.S. Gürler 1939 s. 53). AD. *darsildi* ‘az kalsın’: *Dar sildi beni de telef edecekler idi.* (E. Misailidis 1986 [1872] s. 614).

dar III (isim) ‘geçim zorluğu, para sıkıntısı’ < *dar* I. *Elektrik ve su paralarını ihtar kâğıdını almadan ödemez. Bu hareketleriyle darda bir insan gibi görünmek ister.* (K. Bilbaşar 1944 s. 6). *Böyle olacağını bilseydim, dört yüz marka o tosba Volkswagen’lerin eskisinden alırdım da, dara girmezdim.* (A. Ağaoğlu 1981f s. 198).

EO. **dâr** I ‘darağacı’ < Fa. *dār* a.m., asıl mânası ‘ağaç, kiriş, tahta’. *Beni bāzārda iletdiler, ḳollarumdan dāra asa ḳodılar.* (Ferec 855/1451 v. 108b). *dâr et-/dâra as-/çek-/ur-* ‘darağacında idam etmek’: *Benem Manşūrı dār ėden, benem aġyārı yār ėden.* (Eşref–oğlı Rūmī 1286 s. 72). *Ay’ı kāfirler ortaya alub giriftār eylediler. Daḫı melik ḳatına getürdiler. Pes melik emr ėtdi, şerveri dār ėdeler. Bir dār diküb Ayās’ı dāra çekdiler.* (Ṣalṭuḫ-nāme T v. 590a).

O. **dâr** II ‘hane, ev’ < Ar. *dār* a.m. *Diyār u dārı teşrīf ėt demüŋle, | Müşerref ḫānemüz ḳıl maḳdemüŋle!* (Ża‘īfī 1950 [1555] s. 145). Fa. izafet terkiblerinde: *dâr-ı dünya* ‘bu dünya’: *Şuna yėtişdi ki dār-ı dünyāda bir diynārı ḳalmadı.* (Ferec 855/1451 v. 206b). *Darı dünyada köyün diline destan olacak kadar güzel bir kızı, bir de ihtiyar karısından başka kimsesi yoktu.* (S. Kocagöz 1941 s. 103). *dâr-ı fena* ‘bu fani dünya’: *İ Melike, Taŋrı saŋa yaş vėrsün! Ataŋ dār-ı fenādan dār-ı baḳâya göçdi.* (Ferec 855/1451 v. 29b).

EO. **dar–** ‘dağıtmak, perişan etmek’ < ET. *tar-* a.m. Clauson 1972 s. 329. *Seni yaġı nereden darmış* (metinde *darımış*), *güzel yurdum?* (Dedem Ḳorḳut 1973 [14./15.yy.] s. 19; başka bir açıklama için b. TS 1011).

dara/tara (ticaret terimlerinden) ‘malın tartısında kabın, ambalajın ağırlığı veya onun için yapılan indirim’ < İt. *tara* a.m. < Ar. *ṭarḥ* ‘indirim’. 1548 tarihli Vilâyet–i Şam kanunnamesinde *dārī* diye yazılan ve belki dara mânasına gelen bir kelime bulunuyor (Ö.L. Barkan 1943 s. 225 [1548/955]). *O sıra bir çocuk yoğurt almaya geldi. Allahım, yarım kilo yoğurdun tas darası, kendi, paranın alınması, üstünün verilmesi — yıl geldi Zihni Beye.* (M. İzgü 1992 s. 34). Mecazi mânada *daraya çık-* ‘bir yandan hasıl olmak’: *Ḥişşedār olsun ona köylü bütün, | Olacaḳ kārı verin mekteb içün; | Ṣoḳunuz baḳḳālı böyle araya, | Mektebiŋ maṣrafı çıḳsın daraya.* (Şair Eşref 1958 s. 143). *daraya çıkar-* ‘hesaba katmamak, saymamak’: *Ben onu satın aldığımda, yemişci çekirdeğini ṭaraya çıḳarmadı ki! Eğer çekirdeği atılıverecek olsaydı, para ile satılmazdı.* (P.N. Boratav 1995 s. 253). ‘değersiz diye atmak’: *Böyle iki başlı bir meselede beni şüpheli gösterip kendinizi daraya çıkaramazsınız.* (H.R. Gürpınar 1943m s. 89).

AD. **dara–/tara–** ‘(saçları) taramak’ DS 1367 < ET. *tara-* a.m. Clauson 1972 s. 532. *Ebrişüm saçını darayu yürür.* (Ferec 855/1451 v. 205a). ‘her tarafı

araştırmak' TS 1010: ***Şahin gözleri yöreyi, sararmış çıtların aralarını tarıyor, aradığını bir türlü bulamıyordu.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 65). Başka mânalar için b. ***tara-***.

AD. **daraba/taraba** 'dükkân kepengi; tahta bölme, tahta perde' DS 1365 < Ar. ***darrāba*** a.m. A. Tietze 1958 no. 63. ***Tarabası, hanayı, sütlüğü, çıkrıklı kuyusu ve sedirleri ile tastamam bir ecdat evindeyim.*** (Aka Gündüz 1930 s. 9). ***Dükkânlarının "darabalarını", yani kepenklerini kapatıp üzerine de sayısız asma kilitlerini vurduktan sonra, günlük kazançlarının heyecanıyla evlerinin yolunu tutarlardı.*** (M. Margosyan 1996 s. 55).

O. **daraban** 'kalb atışı' < Ar. ***ḍarabān*** a.m. Baştaki ünsüzün /z/ olarak telaffuz edilmemesi kelimenin medrese Arapçası vasıtasiyle alındığını gösterir. Ar. /ḍ/ için b. ***adale*** . Ar. yapım eki ***-ān*** için b. ***batran*** . ***Kenan Bey zayıf elini kalbi üzerine koymuş, şiddetli darabanı teskine çalışıyor, rahat nefes alamıyordu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 313).

AD. **dar acele** 'acele ile' < ***dar*** I ve ***acele***. ***Yèlkesen hemen dar acele geldi, üstüne atladı, yoluna revan oldu.*** (A. Caferoğlu 1944 s. 37). ***Suyu dar acala dökünüp çıktım. Dar acele geyindim.*** (F. Baykurt 1967a s. 76).

daracık 'çok dar' < ***dar*** I + ***-cık*** küçültme eki, b. ***acıcık*** . Azlık gösteren sıfatlarda küçültme eki mânayı kuvvetlendirir. ***Gördi ki aġac ardında bir daraçuḳ delük var.*** (Ferec 855/1451 v. 93a). ***Omuzları daracık, kısa boylu, kavuruk ve çekingen bir adamdı.*** (Kemal Tahir 1955g s. 121). ***Daracık sokakta kimseye rastlamadan yürüdüm.*** (C. Kavukçu 1997 s. 117).

daraç, b. ***daraş***.

daraça/taraça/tarasa 'bir yapının damında çevresi ve üstü açık yer' < İt. ***terrazza/terrazzo*** a.m. ***Daraça ile aramızda iki arşunluḳ bir geçid var.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 196). ***Köşkün bahçeye bakan tarasası.*** (Mahmud Yesari 1937 s. 78).

daraçuk, b. ***daracık***.

dara dar/daradar 'güçlükle' < ilki dativus halinde olmak üzere tekerrür eden ***dar*** kelimesi ile yapılmış zarf, krş. ***kıtakıt***, fakat bu zarf terkibi tipinin nadirliği (krş. dativus halinin mantıklı olduğu ***başa baş***), onun belki yabancı (yâni Fa.) bir örneğin taklidi olduğunu düşündürebilir (krş. ***dazara dazar/dazıra dazır,*** ayrıca b. ***beraber I***). ***Nerīmān bu def'a da taḫlīṣ-i nefse muvaffaḳ olaraḳ kendini dara dar otodan dışarıya atabildi.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 124). 'ucu ucuna': ***Ay başları oldu mu, ilk işi, kendisini dara dar idare edecek bir kısmını ayırdıktan sonra, geriye kalan parayı, telgraf havalesi olarak İstanbula göndermekti.*** (B.S. Kunt 1948 s. 46–47). 'ancak son anda (yetişebilmek)': ***Yokuş aşağı uçarcasına indi. 8/15'e kalkmak üzereyken daradar yetişti.*** (M. Seyda 1962b s. 12).

darağacı 'idam sehpası' < ***dâr*** I ve ***aġaç***. ***Doḳsan doḳuz dār aġacın diksünler dèyü buyruḳ oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 66a).

O. **darai/darayi** 'bir cins ipekli kumaş' G. Molino 1641 (ormesino maddesinde), R. Dankoff 1991 s. 30 < Fa. ***dārāyī*** a.m., asıl mânası 'bir şaha yakışan' (***Dārā*** 'bir eski İran şahının adı' + Fa. isimden sıfat yapan ***-ī*** eki için b. ***âbî*** I). Ayrıca Ar. ***ā'i*** grubunun Tk.'de araya Hiatustilger /y/ alması için b. ***acaib/acayip*** [2]. ***Florentin heft reng dārāyī, eni 1 zirā' 5 rub' 1 girih.*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 115).

darak/BSTT. **tarak** 'taranma aleti' < ET. ***tarġaḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 539. Bu tür nomen instrumenti için b. ***apuldak*** . ***Eger demür daraḳile etümi darayasın, ben sana rām olmazam.*** (Ferec 855/1451 v. 11b). 'dokuma tezgâhındaki tarak': ***Arış baġladı, arġac gecürdi, delüklü taḫtayı ki daraḳdur, ḳaḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 238b). Başka mânalar için b. ***tarak***.

AD. **darak-** 'darda kalmak, zor duruma düşmek' A. Püsküllüoğlu 1974 s. 30 < ***darık-*** fiilinin varyantı, ya da bir tertip hatası (isimden fiil yapan ***-(ı)k-*** için b. ***avıḫ-***). ***Başınız darakırsa bana gelin!*** (Yaşar Kemal 1955i II, 257). Başka kaynaklarda bulunamadı.

AD. **darakka** 'yemek tabağı' DS ZTS 48 < Rus. ***tarelka*** a.m. A. Tietze 1982z no. 56 (asıl kökü İt. ***tagliare*** 'kesmek'). Slavca ***-ka*** için b. ***ayka*** .

daral- 'dar hale gelmek, incelmek' < ***dar*** I + sıfattan o sıfatın vasfını almak mânasında fiil yapan ***-al-*** 'genişlemesi, b. ***alal-*** . Krş. Clauson 1972 s. 532 (***taru-***). ***Dolaştıkça, karamsar konuşmaları dinledikçe yüreğim daraldı.*** (M. Başaran 1992 s. 10). AD. 'sıkıntıya düşmek': ***Benim aklım köyümde. Bizimkiler daralmıştır işten.*** (M. Başaran 1992 s. 153). 'sıkışmak' DS 1367: ***Kelōlan daralmış. Tuluġun içine işemiş.*** (A. Caferoğlu 1948 s. 101).

daraş/daraç 'dar, sıkıntılı' < ***dar*** I + sıfata nahoş bir mâna veren ***-(a)ş-/(a)ç*** eki, b. ***anaç*** . ***O oda hem daraş, hem nezaretsiz, hem de lodosa karşı.*** (S.M. Alus 1933p s. 193). ***daraşlık*** 'dar, sıkıntılı (yer)' DS 1367 (nomen abstractum yapan ***-lık*** eki için b. ***ağırlık***): ***Herkesin güzel bir evi olsun isterim. Daraşlık olmasın.*** (F. Baykurt 1959y s. 128). ***daraşlık ver-*** 'sıkıntı vermek, sıkmak' (bu tür, ***-lik*** ekiyle biten isimlerin ***ver-*** yardımcı fiilini almasıyla oluşan terkipler için b. ***aşinalık et-***): ***Burası daraşlık, şavk yok, buranın damı alçak.*** (F. Baykurt 1961o s. 228).

AD. **daraşmalık** 'dar, sıkıntılı (yer)' DS 1367 < ***daraşlık*** kelimesiyle a.m., fakat görünüşe göre bir ****daraş-*** fiilini esas alıyor. ***Eşim, daraşmalık evin sıkıntılarına katlanıyordu güleryüzle. Oğlum Ahmet, kızım Ayşe üç beş saat deniz ve güneşten yararlanıyor diye.*** (B. Arpad 1976 s. 14).

O. **darat** 'debdebe, şatafat' Meninski 1680 II, 2000 < Fa. ***dārāt*** a.m. < Ar. ***dārāt*** (***dāra*** 'hükümdar sarayı'

kelimesinin çoğulu). ***Büyük bir ihtişam ve darat içinde yaşardı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 7).

darayi, b. ***darai***.

O. **darb** I/**darp** I 'vurma, dövüş' < Ar. ***ḍarb*** a.m. Ar. /***ḍ***/ için b. ***adale . Öğrendik: Karşılıklı darp ve hakaret. Ali, sen koy makinaya kâğıdı!*** (M. Seyda 1970 I, 56). (müzik terimlerinden) 'ölçüyü oluşturan birimlerden her biri' K. Uz 1964 s. 75: ***Benüm ḍarb u uṣūlümde çaġāne | Gelür ta'līm eder ḳavl u terāne.*** (Aḥmed–i Dā'ī 1973 v. 32b).

darb II/**darp** II/**zarb/zarp** (matematik terimlerinden) 'çarpma' < ***darb I***, /***ḍ***/ harfin Tk.deki iki ayrı telaffuzu için b***. adale . Eyledüm cümle darb ėdüb taksīm.*** (Ża'īfī 1950 [1555] s. 141).

darbe 'vuruş' < Ar. ***ḍarba*** a.m. Ar. /***ḍ***/ için b. ***adale . At teper, eşek teper, araba çarpar. Onlar darbe değil mi?*** (M. İzgü 1993 s. 48). 'hükûmet darbesi' (Fr. ***coup d'état*** tabirinin tercümesi): ***Birkaç yıldır darbe söylentileri içerisinde yaşıyoruz ama bir darbenin yapabileceğini her şeyi hükûmetler zaten yapıyor.*** (M. Mungan 1996 s. 370).

darbhane/darphane 'madenî paraların basıldığı müessese; para basılan yer' < Fa. ***ḍarb-ḫāne*** a.m. (***ḍarb*** 'madenî paraların basılması' ve ***ḫāna*** 'bina', Ar. /***ḍ***/ için b. ***adale*** ve ***abdesthane/apteshane . Vüzerā-i 'iẓām ḥaẕretleri yeŋi kesilen akçaları görmege ḍarbḫāneye varduḳlarıdur.*** (Selānikī 1989 [1599] II, 753).

darbımesel 'atalar sözü' < Fa. ***żarb-i maṯal*** a.m. [Ar. ***ḍarb*** 'para basılması' (/***ḍ***/ için b. ***adale***) ve ***maṯal*** 'atalar sözü']. ***Zaten Fransızların darbı meseli meşhur: bana kiminle ahbaplık ettiğini söyle, senin kim olduğunu söyliyeyim.*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 59).

AD. **darbız** 'rutubet, nem' DS 1368 < Ar. ***tarbīṣ*** 'tarlayı sulama' A. Tietze 1958 no. 72.

darbuka 'bir çeşit vurmalı çalgı aleti' < Fa. ***dabūḳa*** 'gayda'; Ünlüden sonra inorganik bir /***r***/'nin hypercorrection vasıtasıyla türemesi için b. ***alengilli/alengirli . /r/***'nin girmesi ***darb, darbe*** kelimelerinin tesirini gösterir. ***O pis müzik, o udlu, darbukalı, o yayvan, baygın sesler üşüşüyor sinekler gibi.*** (B. Duygulu 1963 s. 21).

O. **darbuzan/zarbuzan** 'eski zamanda kullanılan bir nevi küçük top' **< Fa.** ***żarbuzan*** a.m. Kelime belki daha evvel bu topta hizmet eden topçu demekti, sonra topun kendisine kullanıldı (aynı gelişme için krş. ***davlumbaz***). ***İki bülend burc temām olub, üstüne ikişer ḳıṭ'a şāhī ḍarbuzenler çıḳarub, atılub şenlikler oldı.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 206).

AD. **°darç** 'tenekeden yapılmış su bardağı' DS 1369 < muhtemelen ***parç*** yerine bir hatalı kayıt.

darçın/tarçın b.m. (maruf baharat) Meninski 1680 II, 2001 < Fa. ***dār-çīnī*** a.m. [***dār*** 'ağaç' ve ***çīnī*** 'Çin'e ait']. ***Ve bahār ḳısmı ki dār-çīn ve ḳaranfül ... resm-i bahār dėyü alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943[1571/979] s. 213).

darçini/tarçini 'tarçın renginde' < ***darçın/tarçın*** + renk sıfatlarında kullanılan ***-i*** eki, b. ***altunî . Vücuduna gayet iyi biçilmiş darçinî ipek çarşaflı bir kız nazenin bir eda ile yürüdü.*** (H.R. Gürpınar 1936b s. 83).

O. **darda** 'mızrak' < İt. ***darda*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 269.

dardağan I, b. ***dağdağan.***

AD. **dardağan** II 'dağınık, perişan' DS 1369, Meninski 1680 II, 2001 < ****dağan*** 'dağınık' + reduplication + /***r***/ tezat ünsüzü, b. apak , krş. A. Tietze 1966; fakat bu ****dağan*** ile ***dağın-*** arasındaki münasebet izaha muhtaçtır, belki sadece fonetik bir varyanttır. ***Hoca başın makpere delüginden çıḳarduġı gibi davarlar ürküb dar-daġan olmış.*** (P.N. Boratav 1995 s. 125). ***Her görince baŋa ādem gibi görünmeyüb | Ey perī, uşşum benüm hep dardaġan ėtmek neden?*** (Naẓmī 1928 s. 51). Krş. ***darmadağan.***

O. **dardağan** III 'bir zamanın başlık cinsi' Aḥmed Rāsim 1926 s. 230 onu "Şapḳaya dā'ir" başlıklı makalesinde zikrediyor < ***dardağan*** II. Krş. ***perişan.***

AD. **dardar** 'geveze' DS 1369 < ses taklidi kelimelerden. krş. ***dırdır.***

AD. **dardıkız** 'darı darına, kıtı kıtına' DS 1369 < ***dar*** I ve ***dıkız/tıkız.***

AD. **dardıngaç** 'bebekleri baş, ense ve omuzlarından sarmaya yarayan üç köşeli patiska parçası' DS 1369 < ***dartın-*** 'örtünmek' + fiilden nomen instrumenti yapan ***-gaç*** eki, b. ***atlangaç .***

AD. **dare** I 'ağaç' DS 1369 < Kürt. ***dar*** (terkiplerde ***dara***) a.m. Jaba–Justi 1879 s. 170.

AD. **dare** II/**dariye** 'tef' < ***daire*** III kelimesinin varyantı, b. ***albız .***

dargan, b. ***darikan.***

dargıl/darkıl 'hayvanların (sığır, güvercin) bir tüy rengi' R. Dankoff 1991 s. 30 < ET. ***tarġıl*** 'çizgili' Clauson 1972 s. 539; krş. Kırg. ***tarġıl*** 'kara çizgilerle kızıl (sığır)' K.K. Yudaḫin 1965 s. 707.

dargın, b. ***dargun.***

AD. **dargilli** 'yapı harçlarında kullanılan bir çeşit beyaz toprak' DS 1370 < Yun. (dial.) ***ταργιλλη*** (táryilli) < EYun. ***αργιλλος*** (árgillos) 'kil' Ch. Tzitzilis 1987g no. 35.

dargun/BSTT. **dargın** 'kızmış. öfkeli; darılmış, küs' Meninski 1680 II, 2001 < M. Räsänen 1969 s. 463'e göre ET. ***tar*** 'dar' kökünden; ***–gun/-gın*** eki yalnız fiil köklerine bağlanabildiği için kelimeyi ET. ***taru-*** 'daralmak' fiiline (Clauson 1972 s. 532–533) daha münasip olacak (b. ***akkın***). ***Necip bey, dargın ve kızgın bir yüzle, bu kıza kızarak çıktı bankadan.*** (S.

Soysal 1979ye s. 74) *Selma! Gülüm! Elmasım! Dargın mıyız?* (Reşat Enis 1933 s. 210).

AD. **darğa** 'mübaşir' DS 1370 < *daruga* kelimesinin varyantı.

darı I 'ufak bir hububat cinsi, akdarı' < ET. *tarıġ* 'hububat' Clauson 1972 s. 537–538. *Ḳaŋlılar arpa vu buġday u ḍaru, | Altı biŋ arbayla çalınur boru.* (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 52). AD. 'mısır' DS 1370: *Çalışıyordum, darı satıyordum, su satıyordum kaynar güneşin altında. Bir yanım yanıyordu darı kovasının sıcaklığından.* (M. İzgü 1993 s. 131). *darıca* 'bir danecik kadar': *Depece büyümişsin, darıca beynüŋ yoḳ.* (Dedem Ḳorḳut 1973 [14./15.yy.] s. 60).

darı II, yalnız *darısı başına!* 'bana vaki olan bu mutluluk inşallah sana da olur!' < bugün *darı* I kelimesinin aynı sanılan bu *darı* II Ar. *li-llāhi darruhū* 'başarısı Allahındır' deyiminden alınmıştır. *Oldı gelin, baḳ, 'Ātike, darısı başına! | Tā Ḳız-ṭaşında girdi birinüŋ firāşına.* (Vāṣıf ʿOṯmān 1257 s. 47).

EO. **darı–**, b. EO. *dar–*.

AD. **darık/taraklık** 'kurutulmış balık, çiroz; küçük sazan balığı' DS 1366, 1371 < EYun. *ταριχιον* (taríḫion) 'tuzlanarak muhafaza edilmiş balık' Ch. Tzitzilis 1987g no. 511.

EO. **darık–** 'içi sıkılmak' TS 1010–1011 < ET. *tarıḳ-* a.m. Clauson 1972 s. 540 (ET.'de canlı olan, isimden fiil yapan *-(ı)k-* için b. *avıḫ-* . 'öfkelenmek' TS (misallerin bazıları): *Çūn düşmen ġālib ola, gendüŋ muḳarriblerin mütehhim ḳıla ve darıġa, suçı bulara ḥavāle eyleye.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 30). *Ḍarıġub ḳamu olduḳ deng u ḥayrān.* (Ża'īfī 1950 [1555] s. 151).

O. **darıl–** I 'sıkılmak' < ET. *tar* 'dar' sıfat kökünden yapılmış fiil, belki *taru-* 'daralmak' (Clauson 1972 s. 532–533) üzerinden. *Ḍarılmışdı ḳuşı bu dar yuvadan.* (A. Bombaci 1946 [1560] s. 301). 'öfkelenmek' Meninski 1680 II, 2001. AD. *darıl-darsık-* 'içi sıkılıp öfkelenmek': *İneklere falan darılır darsığır da gelirse, beni dövecek olursa, dayak aramasın, hemen alıp beni dövsün diye koydum.* (M. Tuğrul 1969 s. 185).

darıl– II 'gücenip görüşmez olmak, küsmek' < *darıl-* I. *Kimin kime darılmağa hakkı var, kızım?* (Reşat Enis 1933 s. 210).

EO. **darılgan–/darlıgan–** 'tedirgin olmak, kederlenmek' TS 1011–14, Meninski 1680 II, 2065 < *darıl-* + fiilden fiil yapan *-gan-* genişlemesi, krş. *ḳızġan-/kıskan-*. Reflexivum hali yapan *-(ı)n-* için b. *acın-* II . *Ḳaçan arslan anası ol sözleri diŋledi ve maḳṣūdı aŋladı, yavlaḳ ḥarekete geldi ve darılġandı.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 64).

darılış– 'karşılıklı birbirine darılmak' < *darıl-* II + fiilin ortaklık halini teşkil eden *-ış-* genişlemesi (bu ek sıralanışı yalnız reflexivum mânasındaki passivum halindeki fiillerde mümkündür, b. *ayrılış-*). *Hanımefendi Paşafendiye şu sözü söyledi de ondan sonra darılıştılar.* (F.C. Göktulga 1948 s. 172).

darılmaca yok 'şimdi söyliyeceğim şeye lütfen darılmayınız' < *darıl-* fiilinin masdarına, bir tenkidin sertliğini azaltmak için biraz çocuk dilini hatırlatan *-ca* eki takılmıştır, krş. *aldatmaca* . *Gücenmeyiniz, Bedri Bey, mademki işbirliği ettik, darılmaca yok. Benimkisi hatırlatmak.* (İ. Tarus 1961 s. 247).

AD. **darış** 'dar' DS 1371 < *dar* + *-ış* geniş genişlemesi, krş. *gen geniş. darışlan-* 'darlaşmak, sıkılmak': *Hele Allah aşğine, yüreğim darışlanıyor; Allah aşğine doğrisini söyle bana!* (A. Caferoğlu 1946 s. 197).

darış– 'karşılıklı darılmak' < *darılış-* fiilinin contraction'u mu? *"Seviyorsun da bir haftadan beri neye dargınsın?" — "Kızı Sevdiğim için dargın değilim. Dövdüğüm için darıştık."* (Aka Gündüz 1940 s. 12).

O. **darifülfül** 'bir biber cinsi, Piper longus' < Fa. *dār-filfil* a.m. (*dār* 'ağaç' ve *filfil/fulful* 'biber'). *Ve dār-i fülfül ve zencebil ve cevz cümlesi olıgeldügi üzre bahāya dutulub her yüz akçada on akça bāyi'den alınur.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 213 [1571/979]).

AD. **darikan/dargan** 'çavdar' DS 1370 < Erm. *daregan* a.m. R. Dankoff 1995 no. 702.

dariye, b. *dare* II.

darkıl, b. *dargıl*.

darlamasına 'dar bir biçimde' < *dar* I + şekil ve mekân sıfatlarından zarf terkipleri yapan *-lamasına* ek grubu, b. *aykırılama* . *Oda darlamasına upuzun bir odaydı.* (N. Üstün 1970 s. 268).

AD. **darlan–** 'canı sınılmak, sıkıntılı vakit geçirmek' DS 1371 < *dar* I + sıfattan, o hale düşmek mânasında fiil yapan *-lan-* genişlemesi, b. *abaplan-* . *Göğsüm sıkışıyor, darlanıyordu.* (M. Seyda 1974 s. 182). *Atın mı yok? Silâhın mı yok? Neyine darlanıyorsun?* (F. Baykurt 1971t s. 286).

AD. **darlat–** 'rahatsız etmek, sıkmak, üzmek' < *dar* I + sıfattan, o hale düşürmek mânasında fiil yapan *-lat-* genişlemesi, causativum genişlemesi *-t-* için b. *acıt-* . *Bu gelmiş eve, anasini darlatmiş, "Ana, daha para yok mi?"* (T. Günay 1978 s. 242).

darlıgan–, b. *darılgan–*.

darmadağan/darmadağın 'çok karışık, intizamsız, dağınık' < **dağan* + reduplication + /r/ tezat ünsüzü, b. *besebelli* ve bir fazla *ma* hecesi; **dağan* için b. *dardağan* II. İkinci varyant *dağınık* kelimesinin tesiri altında değişmiştir. /ma/ hecesi için krş. *darmadolaşık* (DS 1372), *karmakarışık. Bir nefer postasınıŋ ökçe sesleri, yavaş yavaş temāşāsına ışındığım bu şaḥne-i maḥşer-nümūnı ḍarma-ḍağan bir ḥāle getiriyordu.* (Aḥmed Rāsim 1333 s. 69). *Yatağı darmadağın. Bir an toplaması gerektiğini düşünüyor, hemen unutuyor.* (A. Kutlu 1983 s. 19). Krş. *darmadağınık.*

darmadağınık ‘çok dağınık’ < ***dağınık*** + reduplication + /r/ tezat ünsüzü (b. ***besebelli*** ve /ma/ hecesi, krş. ***darmadağan, karmakarışık.*** ***Aklı başında olsa, bütün duyduklarını gerektiği gibi değerlendirebilecekti ama, değildi kil Tam tersine, darmadağınıktı.*** (A. İlhan 1973 s. 183). ***Herşey darmadağınık! Ben miyim sanki orda / Sanki bir uçuruma giden yolda uçurum?*** (H. Yavuz 1992 s. 44).

darmadolaşık, b. ***dormadolaşık.***

darma duman/darmaduman/darman duman ‘her tarafa dağılmış, çil yavrusu gibi dağılmış’ < ***duman*** (mecazi mânada) + ***darmadağan*** kelimesinin öntakısı (b. ***besebelli***): İkinci varyantta bundan kafiyeli bir çift söz olmuş (krş. ***karman çorman, karmankarışık).*** ***Bu defa iş ciddî, Beyefendi. Bozguncu takımiyle esaslı bir hesap görecek, darman duman olacaksınız, her biriniz kimbilir hangi sürgün yerinde.*** (A. İlhan 1973 s. 365). ***Benzi sarıydı, gözleri yorgun, üç günlük sakalları diken diken, gittikçe seyrekleşen saçları darmaduman.*** (C. Kavukçu 1998 s. 41). ‘bozulmuş, perişan’: ***Şurda yeni yeni kendimize gelmeğe başladıydık, Ah Rabbim! Her şey darmaduman olacak gene.*** (M. Başaran 1955 s. 58).

AD. **darnı** ‘tavan arası’ DS 1372 < Yun. (dial.) ***δρανι*** (d̠raní) ‘raf, düz dam’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 109. Metatez için b. ***albız*** . Krş. ***dıranı.***

AD. **darp** I ‘bağırsakları örten yağlı zar’ DS 1372 < Ar. ***ṭarb*** a.m. A. Tietze 1958 no. 31.

AD. **darp** II ‘balık tutmak için su akıntılarına konan sepet veya çit’ DS 1372 < Yun. ***ταρπη*** (tárpi) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 512.

darp III, b. ***darb.***

darphane, b. ***darbhane.***

AD. **darpılı** ‘derhal, dosdoğru’ < ***darb/darp*** ? Belki de ***dapduru***’nun varyantı. Krş. ***darpadak*** ‘birdenbire, hemen’. ***Tay at darpılı gölün içine girer, içer.*** (A. Caferoğlu 1943 s. 104).

AD. **darsık–** ‘canı sıkılmak, bunalmak’ DS 1372, TS 1013–14 < ***darsı–*** + ***-k-*** fiili orta dönüşken (mediale–reflexivum) hale koyan ***-(ı)k-*** genişlemesi, b. ***acık-*** . ***O günleri ansıdıkça yüreği darsıkır.*** (M. Başaran 1992 s. 75).

darsildi, b. ***dar*** II.

dart–/tart– ‘çekmek, sürüklemek, teraziye koyup ağırlığını tayin etmek’ < ET. ***tart-*** a.m. Clauson 1972 s. 534–636. ***Buyurdı şāh kim atını başalar, / Bıçaḳ dartup siŋirlerin keseler.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 72 no. 348). ‘(ıztırap) çekmek, katlanmak’: ***Sen hemīşe bizi avlamaḳda yėlüb yortub emek dartarsın.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 23). Başka mânalar için b. ***tart-.***

AD. **dartı** ‘ip, urgan’ DS 1373, ‘kolan, halat’ R. Dankoff 1991 s. 30 < ET. ***tartıġ*** ‘terazi’ + Fiilden isim yapan ***-i*** eki, b. ***alu-satu*** . Clauson 1972 s. 535.

EO. **dartın–/tartın–** ‘esirgemek’ TS 1014–15 < ET. ***tartın-*** a.m. Clauson 1972 s. 536–537 Reflexivum hali yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II . ***Eylük bābında ben senden nesne dartınmadum.*** (Ferec 855/1451 v. 177b). ***Ol merdek-i baḫīl bir aruḳ deveyi bizden dartındı, ḳurbān ėtmedi.*** (Ferec 855/1451 v. 233b). ***Emek dartınma, iste yārumı sen!*** (Meḥmed 1965 [1398] s. 179 no. 5056). AD. ***dartın-*** ‘çekiştirmek, asılmak’ DS 1373: ***Kara ineğin direkte bağlı buzağısı tartınıp duruyordu.*** (F. Baykurt 1967k s. 60). ‘kendini naza çekmek’ DS 1373: ***Kız, Alime! Alırım seni ayağımın altına, köpek! Kime dartınıyorsun öyle?*** (F. Baykurt 1967k s. 376). ‘örtünmek, yüzünü örtmek’ DS 1373: ***Dastarını dartınıp dışarı çıktı. Köy içi ıpıssızdı.*** (F. Baykurt 1959y s. 127).

AD. **dartış–** ‘birbirini tartmak; güreşe başlarken, güreşçiler birer defa birbirlerini kaldırarak kuvvetlerini tartmak’ DS 1373 < ET. ***tartış-. /tart-*** fiilinin ortaklık hali. ***Elbōlu yīt dēl, benim yīt. Aşşā yoḫarı birbīrinen dartışdılar.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 135). EO. ***dartışmaklık*** ‘münakaşa, kavga’: ***Benümile öküz arasında dartışmaḳlıḳ ve çekişmeklik sebeblerinden nesne yoġıdı.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 55).

EO. **dartışık** ‘ağız kavgası’ < ***dartış-*** fiilinden ***-ık*** ekiyle yapılan nomen actionis, b. ***alık II*** : ***Bu dartışıḳ bularuŋ arasında ulaldı, savaşa başladılar.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 86).

EO. **dartuk** ‘armağan’ TS 1018 < ***dart-*** ‘çekmek’ + fiilden daha çok nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık I*** . Mukayese için b. ***piş-keş*** < Fa. ***pīş kaşīdan*** ‘önüne çekmek’.

O. **daru** I ‘ilâç’ < Fa. ***dārū*** a.m. ***Ben İsḥāḳ-ı ṭabīb ḳatına varuram ki senüŋiçün dārū alam.*** (Ferec 855/1451 v. 220b). ***dārūy-ı hūşber*** ‘uyuşturucu madde’: ***Ol baŋa dārūy-ı hūşber vėrdi ki beni ġarḳ ėde.*** (Ferec 855/1451 v. 225b).

daru II, b. ***darı*** I.

O. **daruga** ‘İran’da yüksek bir idareci, Anadolu’da sadece bir köy vazifelisi’ < Moğ. ***daruġa*** ‘yüksek idareci’ [kelimenin etimolojisi hakkındaki nazariyeler için b. G. Doerfer 1963 I, no. 193]. ***Ve resm-i daruġa dėyü ... üçer taġar biġday ve altışar taġar arpa ve naḳid ḳırḳar akçe alınu gelmiş.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 195 [1548/955]).

O. **dar u gir/darugir** ‘muharebe, savaş kargaşalığı’ < Fa. ***dār u gīr*** a.m. [harfiyen: ‘kavra ve tut!]. Fa. ***u*** (‘ve’) ile yapılmış terkipler için b. ***abudane*** . ***Çıḳdı İzmire geldi tenhā emīr, / Anuŋ-ile kimdür ėde dār u gīr?*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 43).

EO. **darus** ‘rüzgâr’ (?) < hapax legomenon. Mânası ‘rüzgâr’ veya ‘sür’at’ olabilir. ***Gemiye girdiler, yėlken acdılar. İki gün iki gėce eyü darus ele girdi, yüridiler, üc yüz mīl miḳdārı mesāfet ḳaṭ‘ ėtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 181a).

O. **darüddevle** ‘padişah sarayı; payitaht’ < Ar. ***dār*** ‘ev’, ***/l/*** (d’den evvel) ***d*** harf–i târif ve ***dawla*** ‘mutluluk’. ***Bunlardan mā‘adā Edrene sarāyı başḳa bir dārü d-devle-i fesīḥ u n-na‘īmdür.*** (‘Ālī 1982 [1581] II, 155).

darül’aceze ‘fakirler yurdu’ < Ar. ***dār*** ‘ev’, ***l*** harf–i târif ve ***‘acaza*** ‘âcizler’. ***Bir darülacezeye filân yatırsanız.*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 91).

Darülbedayi ‘İstanbul Şehir Tiyatrosunun eski ismi’ < Ar. ***dār*** ‘ev’, ***l*** harf–i târif ve ***badāyi*** ‘bedialar, enfes sanat eserleri’. ***Darülbedayide bir inhisar şirketi bulunduğu söyleniyor. Bütün oynanan eserler heyet azasınınmış.*** (Fazlı Necip 1930 s. 269). ***İngiliz kültürünü Darülbedayi’in perdesini çekerken suflörlükte geliştirmişti.*** (R. Ilgaz 1991r s. 108).

O. **Darülfünun** ‘İstanbul Üniversitesinin eski ismi; üniversite’ < Ar. ***dār*** ev’, ***l*** harf–i târif ve ***funūn*** ‘fenler’. ***Onun ne tahsil ettiğini, hangi meslek için, hangi darülfününa devam ettiğini aileden bilen yoktu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 293).

O. **darülhadis** ‘hadis okutulan medrese’ < Ar. ***dār*** ‘ev’, ***l*** harf–i târif ve ***ḥadīṯ*** ‘Peygamber sözü’. ***Edirne ḳāżīsi ... ref‘ buyuruldı. Yerine Medrese-i Darül-ḥadīṯ-i Sulṭān Süleymān Ḫān’dan Mevlānā Es‘ad Efendi ḳāżī olmaḳ fermān olundı.*** (Selānikī 1989 [1599] II, 569).

O. **darülharb** ‘Gayrımüslimlerin idaresindeki memleketler’ < Ar. ***dār*** ‘ev’, ***l*** harf–i târif ve ***ḥarb***. ***Ẕikr olan üç pāre ḳaryelerüŋ keferesi dārül-ḥarbden emrile sürülüb getürülmiş ortaḳcılardur.*** (Ö.L. Barkan 1943 [982] s. 104).

O. **darül’islâm** ‘İslâm idaresindeki memleketler’ < Ar. ***dār*** ‘ev’, ***l*** harf–i târif ve ***İslām***. ***Dārü l-İslām tüccār ṭāyifesi getürdügi ki melbūsāt ḳısmından ola, biŋ akçalık esbābından elli akça gümrük alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 [16.yy.] s. 303).

O. **Darülmusikî** ‘konservatuar’ < Ar. ***dār*** ‘ev’, ***l*** harf–i târif ve ***mūsīḳī***. ***Darülmusikîden arkadaşları geldi, heyheyler, yemekler, rakılar ...*** (F.C. Göktulga 1943 s. 106).

O. **darülmülk** ‘payitaht’ < Ar. ***dār*** ‘ev’, ***l*** harf–i târif ve ***mülk*** ‘hükümdarlık’. ***Daḫı bunda ulu şeherler vardur, ammā dārü l-mülk bu şehrdür.*** (Ferec 855/1451 v. 96b). ***Māl-i mevrūşla ticāret ḳaşdın ėdüb dārülmülk-i İstanbula geldi.*** (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 173).

O. **Darüssaade** ‘Osmanlı padişah sarayı; Osmanlı payitahtı’ < Ar. ***dār*** ‘ev’, ***/l/*** (s’den evvel) ***s*** harf–i târif ve ***sa‘āda*** ‘saadet’. ***Dārü s-sa‘ādeyiçün biŋ beş yüz arna balamud odunı ṣarf u ḫarc olur.*** (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 66a).

Darüşşafaka ‘İstanbul’da bir yetimler yurdunun ismi’ < Ar. ***dār*** ‘ev’, ***/l/*** (ş’den evvel) ***ş*** harf–i târif ve ***şafaḳa*** ‘şefkat’.

O. **darüşşifa’** ‘hastahane’ < Ar. ***dār*** ‘ev’, /l/ (ş’den evvel) ***ş*** harf–i târif ve ***şifā*** ‘iyileşme, sıhhate kavuşma’. ***Az zamānda selāṭīn ‘imāretleri dārü ş-şifālarında riyāsete ve ... giderek ḥakīm-başılıġa vāṣıl ...*** (‘Ālī 1982 [1581] II, 170–171). ‘tımarhane’: ***Ḳahve-ḫāneleri aġzı salyarlu dīvāneler ile memlū, ḥālā-ki dārü ş-şifāları mecānīn ḥasretine giriftār ...*** (‘Ālī 1975 [1599] s. 109).

EO. **darvan–** ‘davranmak’ TS 1019 < ***davran-*** fiilinin varyantı. ***/vr/ /rv/*** metatezi için b. ***albız*** ; aksi istikamette ***devriş, kavra–, savran.***

dasdaracık ‘çok dar’ < ***dar*** I + reduplication + ***/s/*** tezat ünsüzü, b. apak . ***Herkes işini açık havada beceriyordu. Bu yüzden, dasdaracık, bu acaip gecekondu mahallesinin sokaklarında pislik ve sidik kokusu, evlerden fışkıran ter ve insan kokusuna karışıyordu.*** (O. Duru 1962 s. 78). Krş. ***dapdaracık.***

dasitan, b. ***dastan.***

(Argo) **daskalos** ‘usta pezevenk’ M. Mikhaïlov 1930 s. 24 < Yun. ***(δι)δασκαλος*** ((di)ḏáskalos) ‘öğretmen’.

(Argo) **dasnik** ‘pezevenk’ Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 60, F. Devellioğlu 1959 s. 78 < ***daskalos*** kelimesinin ilk hecesi ve Rus. ***svodnik*** a.m. kelimesinin son hecesi (?); krasis için b. ***acabola/acabula*** . F. Devellioğlu 1959 s. 78 ve H. Aktunç 1990 s. 79’a göre Erm.’den. ***dasnıhink*** ‘onbeş’; R. Dankoff 1995 no. 698: ‘pimp’; ***Utcu musun, dasnik misin, vur ulan kerata bir Arap havasıl*** (S.M. Alus 1933p s. 148).

O. **dastan/dasitan** ‘destan’ < Fa. ***dāstān*** a.m. Fa.’ya özgü, ardarda gelen iki uzun ünlülü hecenin arasında bir kısa ünlünün türemesi durumu için b. ***âbrîz/abiriz*** . ***Her kişi bu bābda bir dāstān, bir hikāyet söyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 175b). ***Bi iş işledi kim tā devir-i ḳıyāmet dāsitān olısardur.*** (Ferec 855/1451 v. 26b). ***dastan ol-*** ‘çok meşhur olmak’: ***Mezbūruŋ luṭf u kerem u iḥsānı çünki āfāḳa dāstān olmışdur, bu miḳdār iş‘ār-ile iktifā münāsib görülüb kelāmumuz fayṣal bulmışdur.*** (‘Ālī 1975 [1599] s. 158). Krş. ***destan.***

AD. **dastar/destar** ‘baş örtüsü’ < Fa. ***dastār*** ‘başlığın üzerine sarılan ince bez, mendil; önlük; sofra örtüsü’ A. Tietze 1969 no. 43. Krş. Erm. ***dastarag*** ‘bez, mendil’, R. Dankoff 1995 126. ***Yancuḳ ve yā destār oġurlasa, elin kesmelü olsa daḫı, ḳāżī ta‘zīr ėde. İki aġaca bir akça cerüme alına.*** (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 5a). ***Ne olur buba, anamla bize birer dastar getiriver!*** (F. Baykurt 1967k s. 343).

EO. **daş** I (sıfat) ‘dış’ TS 1019–21 < ***taş*** (***daş*** ?) a.m. Clauson 1972 s. 556–557. ***Manşūr delügüŋ daş yüzinde ḳılıcın eline alub durdı.*** (Ferec 855/1451 v. 93a). (isim) ‘dış taraf’: ***Ol ḳapünüŋ daşında durdı.*** (Ferec 855/1451 v. 11a).

daş II/BSTT. **taş** (isim) b.m. (kayanın küçüğü) < ET. ***taş*** (***daş*** ?) a.m. Clauson 1972 s. 557. ***Bu kāfir yanına aġır daşlar yıġdı.*** (Ferec 855/1451 v. 7a). ***daşla-*** ‘taşa tutmak, recmetmek’ (isimden fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-***): ***Ol bī-günāhı ba‘żı ciddile, ba‘żı müḥābāyile daşladılar.*** (Ferec 855/1451 v. 175b). (sıfat) ***daş yürekli*** ‘yılmaz’: ***Perī şūratlu, aṭlas ḍonlu ‘ayyār, | Gümiş ḍuluŋlu, ḍaş yüreklü dilsār.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 400 no. 2933). ‘acımasız’:

Ṭal'at ḫanım bu def'a en ṭaş yüreklileri rikḳate, merḥamete getirecek ḳadar ḥazīn, mü'eṯṯir bir girye-i istirḥāmla yerlere ḳapanarak ... (H.R. Gürpınar 1927n s. 269). Kelimenin başka mânaları için b. ***taş***.

daş–/taş– 'yatağından çıkıp çevresini kaplamak (akarsular hakkında)' DS 1377 < ET. ***taş-*** a.m. Clauson 1972 s. 559. ***Geçmişte kim bilir kaç kere taşarak nice ocaklar söndüren Deliçay, işte asıl bu gün taşıp da şu yangını söndürmeyi akıl etmez.*** (F. Erdinç 1961 s. 48). 'kabararak kabının kenarından aşmak (ms. süt, kahve hakkında)' ***Özer'in kaygılarını paylaşmayacak kadar doldum taşdım Beyhan'la bütün bir gece boyu.*** (P. Kür 1984 s. 90).

daşak/BSTT. **taşak** 'haya' < ET. ***taşaḳ*** a.m. [***taş*** + ***-aḳ*** vücut parçaları betimleyen eki, b. ***damak***] Clauson 1972 s. 562. ***Ağalarının, dedelerinin taşağı dibinden ayrılmayacak daha kim varsa, bugünden tezi yok siktir olsunlar obamdan!*** (K. Bilbaşar 1969 s. 117). Krş. ***daşşak***.

EO. **daşgaru** 'dışarı' DS 1021 < ET. ***taşġaru*** a.m. Clauson 1972 s. 563. ***-(a)ru*** directivus eki için b. ***aŋaru*** .

daşı–/BSTT. **taşı–** 'ağır bir şeyi bir yerden başka bir yere götürmek' < ET. ***taşu-*** a.m. Clauson 1972 s. 561. ***Ol bizüm gemideki ni'metlerümüzi daşıdılar, ḳatumuza getürdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 48a). ***Bizim desteleri harmana daşımak sana düşüyor Şükrü.*** (F. Baykurt 1961ı s. 170).

daşır–/taşır– 'taşmasına sebep olmak' DS 1376 < ET. ***taşur*** a.m. Clauson 1972 s. 566.

EO. **daşıra** 'dışarı' TS 1021–23 < ***daşra/taşra*** kelimesinin varyantı, istikamet eki ***-ra*** için b. ***ardıradın . Şād u ḫurrem gelür meger daşıra | Her ki Ḥaḳḳıladur işin başara.*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] no. 862).

daşıt–/BSTT. **taşıt–** 'birisine taşımayı yaptırmak' < ET. ***taşut-*** a.m. [***taşu-*** fiilinin causativum hali, (b. ***acıt-***)] Clauson 1972 s. 561–562. ***Arḳayile odun daşıtdılar. Arḳaları daḫı yaġır oldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 146b).

EO. **daşra/taşra** I (zarf) 'dışarı' TS 1021–23 < ET. ***taşra*** a.m. Clauson 1972 s. 565–566 [***daş*** I + ***-ra*** yön (directivum) eki, b. ***ardıradın . Faẕlullāh gelini daşra göndürdi, geleni içerü oḳıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 14b9.). 'dışarıda': ***'Avrat dėdügi, işledügi 'aḳl ḳānūnından daşradur.*** (Ferec 855/1451 v. 27a). ***daşradın/daşradan*** 'dışarıdan': ***Nāgāh uyḳudan durdum, ḳapuya yöneldüm. Ḳapuyı daşradın baġlu buldum.*** (Ferec 855/1451 v. 48a). ***Bir demden soŋra daşradan içerü bir it girür.*** (Ferec 855/1451 v. 88b).

daşra/BSTT. **taşra** II (isim) '(evin ya da şehrin) dışarısı' < ***daşra/taşra*** I. ***Çün ol ḳardaşum daşralarda ḫalḳ ṣoḥbetinden üşenüb usanub durub evine gelür, neye baḳarsa ḫarāb görür.*** (Ferec 855/1451 v. 191a). ***Taşralılar için ne büyük acılarla dolu büyük kentler.*** (C Kavukçu 1998 s. 72–73).

AD. **daşşak** 'haya' DS 1377 < ***daşak/taşak*** kelimesinin varyantı. Ortadaki ünsüzün çift olması kelimeyi kuvvetlendirmek, üzerinde durmak içindir. Bu tür sessiz ikilemesi ihtiva eden diğer misaller için b. ***amman . Her ne yaptıysa, Şükrü efendi daşşağını burup kandırmış paytar beyimizi.*** (F. Baykurt 1971c s. 265). ***daşşaklı*** 'yiğit, cesaretli' DS 1377: ***Benim bu gelin çok daşşaklı. Lâfı gözüne gözüne söylüyor.*** (F. Baykurt 1967k s. 337).

AD. **dat/dad**/BSTT. **tat/tad** 'tat, lezzet' DS 1317 < ET. ****tāt*** a.m. M. Räsänen 1969 s. 466; krş. ***tātıġ*** Clauson 1972 s. 452. ***Oş nice yıldur ki yėmişler ėrişüb emidüb emidüb durur. Dadın görmedüm, ḳorḳaram ki yėyem, ol yigide ṭalāḳ vāḳi' ola.*** (Ferec 855/1451 v. 231b). ***datlu***/BSTT. ***tatlı*** 'güzel tadı olan': ***Bir küb var, içi dolu datlu su.*** (Ferec 855/1451 v. 30b). 'hoş': ***Müddet-i medīd ḥürr u 'abīd birle datlu dirildüm. 'Āḳıbet baŋa heves-i vaṭan oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 49a). ***datlucak*** 'hoşça': ***Biri birine münāsib u muṣāḥib u muvāfiḳ u muṭābıḳ düşdi. Datlucaḳ dirildiler.*** (Ferec 855/1451 v. 174a). Bu isim kökü, fiil kökü olarak da kullanılmış (b. ***dat-***). Tk.'ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I .

dat–/dad–/BSTT. **tat–/tad–** 'tadına bakmak' TS 964 < ET. ***tāt-/dād-*** a.m. Clauson 1972 s. 449–450. ***Suyı datdı, gördi acıdur.*** (Ferec 855/1451 v. 227a). ***Ben anı şarāb-ḫāneler üzerine ḳoyub dururam. Küpleri iḥliyāṭ ėder, dadar, andan satmaġa destūr vėrür.*** (Ferec 855/1451 v. 236a). ***O yemekleri, bizim hayatı daha iyi anlatan ve duyuran filozofları ve şairleri sevdiğimiz tarzda seviyordu. Onları tadarken âdeta niçin doğmuş olduğunu ve yaşadığını anlıyor gibi oluyordu.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 102). ***Hikmet keskin keskin bakıyor. Bu bakış hasretın ayrılığın acısını tatan bir bakıştı.*** (S.C. Ertem 1935 s. 96). Bu fiil kökü, isim kökü olarak da kullanılmış (b. ***dat***). Tk.'ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I .

datif (gramer terimlerinden) 'e hali' < Fr. ***datif*** < Lât. ***dativus*** a.m. [***dare*** 'vermek' fiilinden sıfat, b. ***akreditif***].

daulbaz, b. ***davlbaz***.

AD. **daun/davun** 'veba, kan çıbanı' DS 1379 < ***taun*** kelimesinin varyantı. ***Allah gözünü kör etsin! Davun ol işallah!*** (F. Baykurt 1971t s. 153).

daussilâ 'vatan hasreti' < Ar. ***dā'*** 'hastalık' ve ***ṣıla*** 'kavuşma'. ***Eyüpte, Bahariyede tabiat çıplak, sarı, yeşilimtrak bir kır ve dağlar; ölgün sular, daimî bir daüssıladır.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 56).

dav , b. ***tav***.

dava 'ileri sürülen fikir, iddia' < Ar. ***da'wā*** a.m. (***/d'w/*** kökünden) ***Da'vā-yı ulūhīyet ėden Fir'avn Mıṣr-ı Ḳāhireye pādişāh olub ...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 143). 'bir hukuk meselesinde mahkemeye başvurma': ***Bu kadın mı bakacaktı davaya acaba?*** (M. Başaran 1992 s. 134). ***dava et-*** 'mahkemede şikâyetini bildirmek, hakkını istemek, dava açmak': ***Biz ḳamumuz bunı***

ḳāżīye alub giderüz. Sen-daḫı gel, daʿvāyı ėt! (Ferec 855/1451 v. 234b). Krş. *daʿvi*.

Davala ‘Manisa vilâyetinde, Kula yakınında bir köyün adı’ < Yun. *Ταβαλα* (Távala) D.J. Georgacas 1971n s. 110.

EO. **davar** I ‘mal mülk’ TS 1027–28, F. Argenti 1938 [1533] s. 73 < ET. *tavar* a.m. Clauson 1972 s. 442–443. *Eger bilge, eger bilmez ola yār, / Mühürsüz aŋa ısmarlama davar.* (Faḫrī 1974 [1367] no. 3660).

davar II ‘dört ayaklı çiftlik hayvanı veya onların sürüsü, bilhassa koyun ve keçi’ DS 1026–27 < *davar*, fakat ET. *tavar*’da da bu mâna vardır; mal mülk sürülerle ölçülür, krş. Lât. *pecus* ‘davar’ *pecunia* ‘para’. *Ol ne ḳuşdur ki davar gibi arpa ve saman yėr?* (Ferec 855/1451 v. 137b). ‘binek hayvanı’ TS 1025–26: *Ben ol ʿavrat-i bī-çāre-i nīm-mürdeyem ki ḍaş altından çıḳarduŋ, davara bindürdüŋ.* (Ferec 855/1451 v. 186a). ‘yük hayvanı’: *Ṣabāḥ olıcaḳ gördi ki bir fellāḥ davara odun yükletmiş, evine gider.* (Ferec 855/1451 v. 11a).

Davas/Tavas ‘Denizli vilâyetinde bir kasabanın adı’ < Yun. *Ταβαç* (Távas) asıl mânası ‘kayalar’, D.J. Georgacas 1971n s. 110.

davetiye, b. *daʿvetiye*.

da’vet/davet ‘çağırma, çağrı’ < Ar. *daʿwa* a.m. *Baʿżı ekābirinüŋ düğün evi gibi giren çıḳan belürsüz olub da daʿvet-i ʿām maḳūlesi cemʿīyetleri ʿacab nesnedür?* (ʿĀlī 1975 [1599] s. 127). *da’vet et-* ‘(yanına ya da evine] çağırmak’: *Nāmei dōstlarına, ḫısımlarına gösterdi, anları düğüne daʿvet eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 237a). *da’vetlen-* ‘da’vet edilmek’: *O gece Meliḥa’nıŋ ḳocası, aḫbābāsından biriniŋ ḳına gecesine daʿvetlenmiş, ḳa’in anası da Üsküdara misāfirliğe gitmişdi.* (E.E. Talu 1341 s. 57).

O. **da’vetî** ‘cinleri davet eden kimse’ < Fa. **daʿvatī* a.m. [*daʿvat* + meslek sahibi ismi yapan *-ī* eki, b. *acabrûdî*]. *Daʿvetīler dāyireden çıḳmayalar.* (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy. başı] II, 148 no. 61).

da’vetiye/davetiye ‘yazılı davet, davet pusulası’ < *daʿvet/davet* + bazı yazılar için kullanılan *-iye* eki, krş. *haşiye, reddiye. Kemal hepimize ayrı gayrı, özel davetiyeler hazırlamıştı.* (Ü. Kıvanç 1995 s. 75).

da’vetkâr/davetkâr ‘davet eden, cazip’ < *da’vet* + *-kâr* ‘yapan, eden’, b. *alımkâr* . Fa. *daʿvatgār* a.m. *Pembe beyaz çehresi üzerinde iri siyah gözlerinin mahmur bakışları davetkâr muhabbet kasideleri okurdu.* (Fazlı Necip 1930 s. 9).

AD. **davı** ‘kavga, harb’ DS 1379 < *da’vi*. Krş. Az. *dava* a.m.

AD. **davış/tavuş** ‘ses, hafif gürültü, takırtı; ayak sesi’ DS 1379, 3850, TS 3774 < ET. *tavış* a.m. Clauson 1972 s. 446.

AD. **davıştı/davuştu/tavıştı** ‘ses, hafif gürültü, hışırtı, tıkırtı; ayak sesleri’ DS 1379, 3846–47 < *davış/tavuş* + *-tı/-tu* eki, b. *anırtı* . *Beklerken uzaktan ayak davuştuları duyulmağa başlamış, biraz sonra silâhlı, bıçaklı bir sürü eşkıya çıkagelmiş.* (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 181).

EO. **da’vi** ‘ileri sürülen fikir, iddia’ < Fa. *daʿvī* < Ar. *daʿwā* a.m. *Müsāfirlik, cihān-geştelik sözi çıḳdı. Her bir kişi bir yėrden nişān vėrdi. Bir suḫte-dil verende ol dernekde ḥāżır idi, kimsenüŋ daʿvīsını müsellem dutmadı.* (Ferec 855/1451 v. 244a). *daʿvī et-* ‘mahkemede şikâyetini bildirmek, hakkını istemek, dava açmak’: *Ḳāżī cemāʿat göricek eyitdi: "Bir bir daʿvī ėdüŋ!" dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 235a). *daʿvīleş-* ‘karşılıklı dava açmak’: *Meger bu pīl bir piylüŋ şucşuz yėre dişiyle ḳarnın deşmiş, öldürmiş. İşleri daʿvīleşmişler.* (Ferec 855/1451 v. 45a). *Eger bilge, eger bilmez ola yār, / Mühürsüz aŋa ısmarlama davar.* (Faḫrī 1974 [1367] no. 3660).

(Argo) **davlamboz** ‘kıç’ F. Steinherr 1932 s. 185 < *davlumbaz* II. Başka kaynaklarda bulunamadı.

AD. **davlanbaz** ‘dümbelek’ DS 1380 < *davlbaz/davulbaz*.

EO. **davlbaz/daulbaz/davulbaz** (harekesiz) ‘davul’ TS 3774 < Fa. *ṭabl-bāz* ‘davulcu; eyere asılan davul’ F. Steingass 1930 s. 809. Çalgıyı çalan kimse’den çalgının ismine olan semantik gelişme için krş. *boruzen/boruzan*. Nomen agentis’ten bir nomen instrumenti, daha geniş mânada nomen concretum çıkması hadisesi için b. *borazan* , Fa. *-baz* unsuru için b. *ateşbaz* . *Şāhīn Lala daḫı ḥāżır olan ġāzilerilen ḳarşuladı. Aḫşām ḳarauŋusında ḍavlbāz ḳaḳdı, kāfirüŋ üzerine uġradı.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 51).

AD. **davlı** I/**tavlı** ‘çarık yapmak için uzunlamasına kesilen ham deri’ DS 1380 < krş. *tavla-* ‘neşini su serperek yumuşatmak’ DS 3847. *Kim ġızarsa bir davlı gön yüzmee bazarlıḳ yapdıla.* (A. Caferoğlu 1940 s. 73).

AD. **davlı** II ‘ucu yarı yanmış ya da yanmakta olan odun parçası’ DS 1380 < Yun. *δαυλι* (ḏavlí) Ch. Tzitzilis 1987g no. 93.

davlumbaz ‘büyük yuvarlak çıkıntılara verilen isim: dumanı toplayıp bacaya veren çıkıntı; ocaklığın üstündeki raf, üzeri oymalı, işlemeli, birkaç gözü olan bir çeşit dolap; yandan çarklı vapurların çarklarını örten yarım daire biçimindeki kapak, kaptan köşkü, gemideki idare yeri’ DS 1380–81, ZTS 1976 s. 49 < *davlunbaz*. *Basık mutfak davlumbazına kaç kez başımı vurmuştum da eviyeye dayanıp ovunmuştum.* (U. Alpay 1999 s. 57).

EO. **davlunbaz** ‘davul, kös’ TS 1028–29 < *davulbaz*. *Hemān-kim ḍavlunbāz urub bir gezden tekbīr getürdiler, küffāruŋ üzerine hücūm ėtdiler.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 108). *Beg hemān bir davlumbāz urmış. Ḳazlar iki ayaḳ üzerine basdılar.* (P.N. Boratav 1995 s. 124).

AD. **davrada** 'çifte kanatlı kapı' THASDD 406 (DS'ye alınmamıştır) < Fa. ***darvaza***, Kürt. ***dervaze*** a.m. (krş. ***azine***) / ***rv***/ /***vr***/ metatezi için b. ***albız*** .

davran– I 'çabuk olmak, derhal harekete geçmek' < ET. ***tavran-*** a.m. Clauson 1972 s. 444. ***davran-*** ve ***depren-*** fiillerini — ET.'de iki ayrı kök göründükleri için — burada ayrı ayrı gösteriyordu. Fakat şeklen ve mânaca birbirine o kadar yakındırlar ki ikisisinin aynı kökten gelmiş veya sonradan birbirine yaklaşmış ve karışmış olmaları ihtimali gözden uzak tutulamaz (krş. ***davran-*** II — ***depren-*** II) Reflexivum hali yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II , metatez için b. ***albız*** . ***Ağa beğ vapura yetişmek içün ḳalḳdı. Biz de davrandıḳ.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 259). ***Davran bakalım! Vaktimiz yok.*** (H.Z. Ülken 1941 s. 5). 'bir şeye el atmak, bir yere sunmak': ***İhtiyar cebine davrandı. Titriyen elleri bütün ceplerine daldı, çıktı.*** (K. Bilbaşar 1939 s. 70). 'elini silâhına atmak': ***Bu picam ıynan gelen adamı Delü Memmet görmüş. "Davranma!" demiş, "Vururum seni, gıpranma!" demiş.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 43). AD. 'erişmek': ***Uç seneye tavrandı | İtduğumuz sevdalık.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 190). ***davrandır-*** 'eriştirmek': ***Cumuriyet Bayramı yaklaşıyor, hısımım! Korkarım elimizdeki işi davrandıramayacağız.*** (F. Baykurt 1971t s. 135). Krş. ***darvan-***.

davran– II '(bir kimseye veya şeye karşı filân tarzda) tavır takınmak ve hareket etmek' < ***depren*** II fiilinin tesiri altında ***davran-*** I fiilinin modern bir gelişmesi. Reflexivum hali yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II . ***Bu gidişin gidiş olmadığını anlayor, ama başka türlü davranamıyordu.*** (Orhan Kemal 1959 s. 6).

AD. **davrı** 'gibi, benzer' DS 1381 < Ar. ***ṭawr*** 'hal, safha'. ***ağız davrı*** 'anlatış, ifade tarzı, konuşma tarzı' DS 95.

davudî 'kalın ve gümrah (insan sesi)' < K. Uz 1954 s. 18'e göre ***davud*** 'tam perde üzerinde bir aheng' kelimesinden ***-î*** ekiyle yapılmış sıfat. ***Ḫudā vėrdi bize dāvudī āvāz.*** (Vāḥidī 1993 [929/1522] s. 57]. ***Cevdet efendi, gözleri madamda, bu sefer davudi sesle höykürdü.*** (S.M. Alus 1934 s. 114).

davul b.m. (bilinen çalgı) Meninski 1680 II, 2016, 2087 < Ar. ***ṭabl*** a.m. ***Kulağımın dibinde davullar çalınıyor, etrafımda cinler hora tepiyordu.*** (M. Başaran 1992 s. 143). (Argo) 'göt, kıç' F. Devellioğlu 1959 s. 78, H. Aktunç 1990 s. 79 (krş. ***davlamboz***). Sıfat olarak 'yuvarlak ve şiş': ***Hacı dediğin davul göbeğin biri. Sivilceli ensesine bakmadan Aysel'e yanaşacak da kız da ona yüz verecek! Sevsinler!*** (A. İlhan 1963 I, 117). Yuvarlak ünlüye değişim için b. ***abuk*** .

davulbaz, b. ***davlbaz***.

AD. **davulgu/davulga** 'kocayemiş ağacı ve meyvesi' DS. 1382 < ET. ***tavılḳu*** 'Spiraea' Clauson 1972 s. 440–441. Yuvarlak ünlüye değişim için b. ***abuk*** . ***Tabancasını çıkarıp davulgu öbeğinin içine bir kurşun sıktı.*** (İ. Balaban 1968 s. 323).

davun, b. ***daun***.

davuştu, b. ***davıştı***.

davya 'dişçi kerpeteni' < Fr. ***davier*** a.m. < EFr. ***daviet***, asıl mânası 'küçük David'. Fr. ***davier*** aynı zamanda bir marangoz aletinin adıdır ve bu mânada da Tk.'ye geçtiği mümkündür: ***david*** 'yanyana yapıştırılan tahtaları sıkıştırmak için kullanılan bir nevi kıskaç' M.Z. Pakalın 1946 I, 407 (Ar. harflerinde ***daviye***'yi yanlışlıkla ***david*** diye okumak mümkündür).

O. **daya/daye/taya** 'dadı, sütnine' TS 3775, Meninski 1680 II, 3081 (***dāye***, halk ağzı ***taya***) < Fa. ***dāya*** a.m. ***Nīk-nihād dāyeler anı beslediler.*** (Ferec 855/1451 v. 27b). ***Ḳızuŋ bir dāyesi ve bir lālāsı var-idi.*** (Ferec 855/1451 v. 41a). ***Tohumunu bilen var mı? Kim bilir babası hangi ipsiz sapsızdır, anası hangi kakavan halayık, hangi şırfıntı tayadır?*** (S.M. Alus 1933k s. 146).

daya– 'ağırlığını koyacak şeye abanmak' < ET. ***taya-*** a.m. Clauson 1972 s. 567. ***Ḫanceri çıḳardı ki yüregine dayaya ve üstüne düşe.*** (Ferec 855/1451 v. 144b). 'yerleştirmek': ***Cevdet efendiyi Yemiş iskelesindeki kabzımallardan birinin yanına dayamış.*** (S.M. Alus 1934 s. 27). 'önüne koymak, takdim etmek': ***Bizim kaynana olacak acuze, evvelki akşam getirdiğim palamutların kafalarını, kılçıklarını hep benim Fidele dayamamış mı?*** (S.M. Alus 1944 s. 141). ***daya- döşe-*** 'mükemmel şekilde tefriş etmek': ***Yarın bunun bir evi olsa, ne güzel dayar döşer diyorum içimden.*** (F. Baykurt 1971c s. 290). Krş. ***dayalı döşeli***. ***dayayı ko-*** 'yerleştirmek, dikip bırakmak': ***Bir ḫaşīr oldı. Kesdi, dayayı ḳodı.*** (Ferec 855/1451 v. 238b).

AD. **dayak** I 'destek' DS 1383–84, TS 1029, Meninski 1680 II, 2159 < ET. ***tayaḳ*** a.m. [***daya-*** + fiilden nomen instrumenti yapan ***k*** eki, b. ***apuldak***]. ***Taŋrı adıdur ḍayaḳ her bir işe, | Taŋrı adıdur ḥükm her cünbüşe.*** (Gy. Németh 1919 s. 171). AD. ***dayakla-*** 'kapıyı bir destekle arkasından kapamak, sürgülemek' DS 1384: ***Evin kapısını dayakladık.*** (İ. Tarus 1947t s. 59).

dayak II 'dövülme, darb' < ***dayak*** I. ***Hani ben de ara sıra dayağa kaşınmıyor değilim. N'apiyim, bam teline basar, kızdırırım.*** (M. Seyda 1958n s. 33).

dayalı 'dayanmış' < ***daya-*** fiili + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-(ı)lı*** genişlemesi, b. ***ardılı*** . ***Pirinç karyola aynı yerde, başucu duvara dayalı odanın ortasında duruyor.*** (A. Ağaoğlu 1997 s. 275). ***dayalı döşeli*** 'mükemmel şekilde döşenmiş', krş. ***daya- döşe-***: ***Dayalı döşeli tertemiz bir odada oturmuştuk.*** (M. Başaran 1964 s. 44). ***Gepgeniş bir salon, saray gibi dayalı döşeli.*** (A. Nesin 1975 s. 57).

AD. **dayama** 'ölü mezara konduktan sonra üzerine toprak dolmasın diye, mezar üzerine uzunlamasına dizilen tahtalar' DS 1385 < ?? ***daya-*** + fiilden nomen concretum yapan ***-ma*** eki, krş. ***çatma, kabarma.*** ***Babamla komşumuz Mustafa Emmi, harıl harıl evi bitirmeye çalışıyor, ağaç yontuyorlarmış bir***

yandan da. Benim dayamalıklar mı hazırlanıyor nedir öyle, Memmet? (M. Başaran 1992 s. 81).

dayan– I 'desteklenmek, yaslanmak' < ET. *tayan-* a.m. Clauson 1972 s. 569 [*taya-* fiilinin reflexivum hali, *-(ı)n-* için b. *acın-* II]. *Dalle gine bir gün bir ḳarıcuḳ oldı, eline āṣā aldı, dayanu dayanu yüridi.* (Ferec 855/1451 v. 220b). Mecazi mânada: *Oğlan cüce, yengeç, maskara, fakat paralı. Bu işlerin eni de sonu da dünyalığa dayanır.* (S.M. Alus 1944 s. 176). '(yattığı yerde) doğrulmak': *Yémek yédürdiler, içmek içürdiler. Biraz dayandı, gözin acdı, söze geldi, eyitdi ...* (Ferec 855/1451 v. 181a). 'durmak, duraklamak' DS 1386, krş. Az. *dayan-* a.m.: *Ḥacāletden oda yandum, şermesārlikden dayandum, bilmedüm ki ölü miyem ölüler gibi, diri miyem diriler gibi.* (Ferec 855/1451 v. 74a). Mecazi mânada 'güvenmek, itimad etmek': *Dayanma bu baylığuŋa, ey dede, | Gün ola ki niʿmet elüŋden gide.* (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340/42 s. 64 no. no. 884). *dayan-* fiili EO.'da umumiyetle (ve bugünkü dilde daima) dativus ile kullanılır, fakat EO.'da accusativus ile kullanıldığı tek tük cümle gördük (reflexivum halindeki fiillerin accusativus ile kullanıldığı haller için b. *dikin–, edin–, giyin–, kesin–*): *Bir pīre uġradılar, sāl-ḫörde. İki bükülmiş, bir yérde degenegin dayanub durur.* (Ferec 855/1451 v. 190b). *İndi, içeri girdi, gördi: fertūt ʿaṣāsın dayanub durur.* (Ferec 855/1451 v. 231a). (geçişli fiil (verbum transitivum) olarak): *Bacağını pamukla alkolledikten sonra, dayandı iğneyi.* (R. Ilgaz 1962n s. 24).

dayan– II 'mukavemet etmek; tahammül etmek' < *dayan-* I. *Bu eve kız getirilir mi? Bir başka yer tutacak olsan, ona da masraf dayanmaz.* (M.Ş. Esendal 1934 s. 199). 'kullanılışı uzun sürmek' : *Epeyce ekmek var daha bu cekette. Hiç değilse yeniden kumaş dağıtacakları zamana kadar dayandırırım.* (F. Erdinç 1948f s. 51). *dayanama-* 'kendine hakim olamamak': *Dayanamadı, üstüne yürüdü babası.* (M. Başaran 1992 s. 156).

EO. **dayanduk** 'destek' < *dayan-* I fiilinin *-duḳ* fiilsıfatı (participium), b. *bildik* . *Dayınduġı yérde dayanduġı olub riʿāyetler édüb elini dutsam gerek.* (Ferec 855/1451 v. 2b).

dayanıklı 'dayanabilen, muhafaza edilir, çabuk bozulmaz; tahammüllü, çabuk yorulmaz' < EO. **dayanıḳ* 'dayanıklılık' [EO.'da kullanılan, fiil kökü + *-ık* ekinden ibaret nomen actionis şekli için b. *alık II*]. *Hele alacanın dayanıklılığı? İki kişi çekişseler zorla yırtabilirler.* (Nâbî-zâde Nâzım 1943 s. 35). *Mardin'in sıcak iklimine dayanıklı olur taş evler. Serin tutar insanları.* (M. Mungan 1996 s. 112). *Bu köylü milletini anlamak biraz zor. Onların dayanıklılığı, aza razı olma huyu, açıklanır gibi değil.* (T. Apaydın 1991 s. 243).

dayat– 'kendi istediğinde ısrar etmek, direnmek' < *daya-* fiilinin causativum şekli (b. *acıt-*), fakat fonksiyonu değil; krş. *diret–*. *Erkek kardeşinin dayatması sonunda da baş eğmek zorunda kalmış, konağın satılmasına ses çıkarmamıştı.* (Peride Celal 1991 s. 118).

daye, b. *daya*.

dayı 'annenin erkek kardeşi ya da ağabeyisi' < kelimenin etimolojisi izah edilmemiştir, M. Räsänen 1969 s. 454. *Yok dayım oğlu, bu işler senin bildiğin gibi değil.* (H. Aytekin 1945 s. 115). 'bir kimsenin kayırıcısı olan, sözü geçer kimse': *Her iki tarafın da dayısı kuvvetliydi.* (H. Aytekin 1945 s. 8). 'kabadayı': *Ebedī gitmez elinden bıçaġı, dayı geçer, | Ādem öldürmegi ʿālemde ẓarāfet anlar.* (A.N. Tarlan 1948 s. 9). 'polis': *Polisin, durakta gizlenip suçluları suç üstü yapmak üzere beklemekte olduğunu gören erketeler sinyal vererek Polis (kendi tabirleri ile dayı veya keş) Volta! (yâni kaçalım) diyerek sağa sola yayılmak suretiyle kaçarlar.* (Y. Ertunç 1982 s. 10). Bir zaman Osmanlı idaresindeki Cezayir'in valilerine *dayı* deniyordu. *dayılan-* AD. 'kabadayıca hareket etmek, meydan okurcasına davranmak; büyüklenmek, böbürlenmek' DS 1388 [*-lan-* genişlemesi için b. *abaplan-*]: *Öteki de şöyle bağrıyordu: "Ben de bu kadının geçmişiyim. Dayılanma kıskanç herif! Sen bu kadını benden daha mutsuz etmişsin besbelli ..."* (N. Eray 1990 s. 51).

AD. **dayıbaşı** 'amele başı' DS 1388 < *dayı* ve *baş* II. *Tarlada, bu dönümlerce pamuğun içinde çalışan, dört dayıbaşının emrinde, dört kalabalık amele paryası vardı.* (S. Kocagöz 1954 s. 20).

EO. **dayın–/tayın–** 'ayağı takılıp sendelemek, sürçmek' TS 1778–91 < ET. *tay–* a.m. fiilinin reflexivum hali (*-(ı)n-* için b. *acın-* II), Clauson 1972 s. 567. *Ol demde revende oġlancuġile su icinde bulındı. Öte gecmege, ḳurdı ḳovmaġa iveyin, tiz geceyin dédiyse ayaġı dayındı.* (Ferec 855/1451 v. 246a).

dayır, b. *dair* IV.

dayim, b. *daim*.

dayima, b. *daima*.

dayimül'evkat, b. *daimül'evkat*.

dayir, b. *dair*.

dayire, b. *daire* I.

AD. **daylak** I 'üç yaşında olan deve yavrusu' DS 1388–89, TS 1031, K. Güngör 1941 s. 36 < G. Doerfer 1975 IV, no. 2043'ye göre Türkçe, ve Moğ. *taylaġ* a.m. Tk.'den Moğ.'ya geçmiştir. *Bozulaşır boz devenin daylağı.* (A. Caferoğlu 1945 s. 142).

AD. **daylak** II 'sakalı bıyığı çıkmamış delikanlı; ince, uzun boylu (kimse)' DS 1389 < *daylak* I'den olabilir. Fakat krş. ET. *taylaŋ* 'narin, güzel endamlı genç' Clauson 1972 s. 569.

AD. **daylı** '(beddualarda kullanılan söz) dert, şiddetli sancı; şeytan; hayalî zehirli hayvan' DS 1289) < ?? *Dam gibi ṣandığı ṣırtında ġotürecek deġil ya, gölüge, bilmem ne ölüŋüŋ körine yükletmiş, daylınıŋ dibine ġotürmiş.* (Ebū–Bekir Ḥāzım 1326y s. 217). *Ekmeği bir köpeğe at, tuzu da bir ateşe at, çatır çatır çatlasın,*

gözünde daylı gelesinin de gözleri patlasın! (M. Makal 1954 s. 74–75).

dayra, b. *daire* III.

dayre, b. *daire*.

AD. **daz/taz** 'saçsız baş, kel' DS 1390, 3853, TS 1031–32 < ET. *taz* a.m. Clauson 1972 s. 570 *Kimi dün gün dürişür, manḳır ister, | Yolar sac saḳal, başın ḍaz eyler.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 62).

AD. **dazara dazar/dazıra dazır** 'çabuk çabuk' DS 1390 < ses taklidi veya ekspresif tâbirlerden. İlk kelimenin sonundaki */a/* için krş. *dara dar. Zevahire niçin aldanıyorsun? Sadece gece gündüz, dazıra dazır koşmak mı çalışmaktır?* (Peyami Safa 1931 s. 53).

dazla– 'saçları dökülmek, kelleşmek' < *daz* + sıfattan 'bu gibi hale gelmek' mânasında fiil yapan *-la-* genişlemesi, krş. *genişle–, ihtiyarla–*. Kelimeyi ihtiva eden *Dazlayan daza düşer, kel başlı kıza düşer* bugün başka mânada anlaşılıyor, bundaki *dazla-* fiiline 'güç beğenmek' mânası veriliyor. *Genç yaşından beri kimseleri beğenemediğinden evlenemeyip ellisini bulmuş bir zatı şerifin fasafisosu idi. "Dazlayan daza düşer, kel başlı kıza düşer" meseli malum. Despina hanımın şekil ve şemailini tarif edeyim de kadın beğenmekte müşkülpesendliğiyle meşhur hısım beyimizin kara yazısını görün.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 11.9.1941).

dazlak/dızlak 'başında veya başının tepesinde saçı olmayan' TS 1032 < *dazla-* + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan *-k* eki, b. *akık* . *Dazlak kafalı ufak tefek bir adamdı.* (K. Bilbaşar 1944 s. 78). 'ağaçsız': *Ve ol şunuŋ ḳara yel ṭarafı bāğlar baḫçalardur ve şuluḳ ḍazlaḳdur.* (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 643).

de I (encliticum), b. *da/de*.

AD. **de** II/**di** (emirden önce vurgulu edat) 'haydi!' DS 1391 < ?? *De, gel! Atam iki tek!* (K. Bilbaşar 1961 s. 17). *De gir içeri!* (C. Tuncer 1960 s. 160). *Di haydin yıkılın huzurumdan!* (A. Nesin 1961z s. 72). *Di buyur Hamza Bey, sen particilik işinde benden kıdemlisin.* (a.e. s. 160). *de imdi* a.m. Meninski 1680 III, 2198, 2206.

de III, b. *da*.

de– 'söylemek (söylenenler aynen nakledilirken, onlar bir nevi nesne gibi bu fiilin cümlesine alınır)' < ET. *tė-* a.m. Clauson 1972 s. 433–434. *Ḳız eyitdi: "İ pīr! Ḳac yaşuŋdasın?" dėdi. Pīr eyitdi: "Yėtmiş yaşumdayam." dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 69a). Bu cümle tipinde *dė-* yerine başka fiil kullanılmaz (yalnız nezaket icabı *buyur-* kullanılabilir). Fakat *dė-* fiili — başka fiiller gibi — söylenenleri fiilsıfatlı (participium) veya masdarlı bir nesne ile ya da tek kelime ile de ifade edebilir: *'Alāmetin dėdüklerin dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 123a). *Her biri gendü vāḳı'asını taḫlīṭsuz dėrler.* (Ferec 855/1451 v. 183a). *Eger ben bu sü'ālüŋ cevābın dėmeyem ḥaḳiyḳat ölürem.* (Ferec 855/1451 v. 138b). Bugünkü dilde olduğu gibi, EO.'da da bu 'söylemek' sadece bir 'düşünmek' de olabilir: *Bir ġavġa peydā oldı, her kişi bir ṭarafdan ḳacdı, Müslim daḫı durduġı yėrden ḳaçayın dėdi, ḳalġıdı, bir kişi yatur-imiş, üstüne indi. Ayaġı ḳarnına gecdi. [Cānı] der-ḥāl ucdı.* (Ferec 855/1451 v. 234b). *dėme-* 'dikkate almamak, farketmemek': *Bulduġum odunı, yaş ḳuru dėmedüm, hep ocaġa vurdum.* (Ferec 855/1451 v. 69b). *Karı söyletmek istedikçe değneği kapıp gözü başı demeyerek karıya indirmeğe başlamış.* (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 189). Nakledilen sözler *dė-* fiilinin bir nevi nesnesi olduğu halde, cümlede bir de accusativuslu nesne bulunabilir *Gel, seni şāh gelsün dėdi.* (Q. Vizir 132/u1). *Seni geldi mi acaba diye hergün buraya uğradım durdum.* (M.L. Dikbaş 1936 s. 33). *dė-* fiilinin mânası çok umumi olabilir, "söyleyen" canlı olmayan bir şey olabilir: *Genç mühendis gömleğinin fermuarını crrrrt diye çekti.* (R. Ilgaz 1969g s. 65). *Saat altı buçuk, yedi dedi mi idi, "190"lığı açar.* (S.F. Abasıyanık 1948 s. 82). *Kasabadaki konak yıkıldım yıkılayım diyordu.* (Mahmud Yesari 1930 s. 129). *Kar yağdım, yağacağım diyor.* (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 12). 'tesmiye etmek': *Aşk dediğin bu mudur?* (S.M. Alus 1944 s. 78). *Bu mırıltı, şimdiye kadar hiç duymadığımız yepyeni bir şeydi. Şarkı desek pek şarkıya, türkü desek pek türküye benzemiyordu.* (O.C. Kaygılı 1939 s. 7). 'tahmin etmek': *Bıçağını çeker çekmez Kâzımın üstüne atıldı. Ama nasıl, o demezsin!* (A. İlhan 1963 I, 152). 'merak etmek, bilmek istemek' *Ṣabāḥları uyḳudan uyanmuyor muyum, ağzımıŋ içi çiriş çanağı gibi; ṣaçlarımıŋ kökünü derseŋ, ṣanki birisi yaḳalamış da var ḳuvvetiyle çekiyor.* (E.E. Talu 1928 s. 186). 'tasdik etmek': *Topaç'tan da ümidi kestik desene?* (S.M. Alus 1933p s. 223). deyip geç– 'ehemmiyet vermemek, önemsememek': *Bahçıvan kızı deyip geçiyorum. Lâkin onun da benim gibi bir gönülcüğü var.* (O.C. Kaygılı 1938a s. 33). *Ev ilâcı diyip geçmeyin. İçinde öyle hasiyetlileri vardır ki acaba doktor ilâçları yanında kaç para eder?* (İsmail Galib 1930ei s. 13). Şunlara da b.: *deme, demek, derken, deyen, deyü/diye.*

O. **deavi** 'davalar' < Fa. *da'āvī* < Ar. *da'āwā* a.m. (*da'wā* kelimesinin çoğulu, */d'w/* kökünden). *Meclis-i şer'a vekālet ṭarīḳiyle gelen de'āvīde müvekkil ṭaleb eyleye.* (Ö.L. Barkan 1943 [1524/931] s. 383).

O. **debabic** 'ipekli ağır kumaşlar' < Ar. *dabābīc* a.m. (*/dbc/* kökünden) (*dibāc* kelimesinin çoğulu). *Ol sarāyları enmāṭ-ı mülevvenile, debābīc-i müzeyyenile bezedi.* (Ferec 855/1451 v. 93b).

debagat, b. *dibagat*.

O. **debbağ** 'deri işleyicisi, tabak' < Ar. *dabbāġ* a.m. (*/dbġ/* kökünden). *Meger ol 'ayyārlaruŋ biri başcımış, biri debbāġ-imiş, biri baḫcevān-imiş.* (Ferec 855/1451 v. 240a).

AD. **debbe** 'güğüm, ağzı dar, altı geniş yağ kabı' DS 1391, TS 1033, R. Dankoff 1991 s. 30 < Ar. *dabba* a.m., A. Tietze 1958 no. 61 *Ḫuşeteynleri bir dopdolu debbe.* ('Ālī 1975 [1599] s. 117).

debboy, b. ***deppoy***.

O. **debbus** 'topuz, gürz' < Ar. ***dabbūs*** < Fa. ***dabūs*** a.m. Bu kelimenin bir mânası 'the rabble, people of low extraction' F. Steingass 1930 I, 503. ***Kelle-i nā-trāşīdelerine göre ḫass u ḫāşāk-ile dolmış delv idügi nümāyān, ve yā ḫōd cündīlerüŋ debbūsları żarbinden ekşerīyā debbūslarınuŋ depesi yabyassı olduġına bürhān bir ġarīb ḳażiyedür.*** ('Ālī 1975 [1599] I, 116).

debdebe 'şatafat, ihtişam' < Fa. ***dabdaba*** a.m. < Ar. ***dabdaba*** 'ayak patırdısı', ses taklidi kelimelerden (***/dbdb/*** kökünden). ***Birinci Leopold'ün Margarit-Terez'le Viyana'daki görkemli düğünlerinin neredeyse baş konukları bizler olduk. Aman efendim, o ne debdebeydi öyle, değil mi?*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 40).

AD. **debe** 'fıtık; fıtıklı' DS 1392, TS 1033, A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 81, R. Dankoff 1991 s. 30 < Fa. ***daba*** a.m. ***Gendüleri ve ālet-i rücūlīyetleri emrāżdan müte'ellim olub şıḥḥat-i cismānīyesi ṣarīḥ kimesne ḳatı nādirdür; Ya'nī-ki ekşeri debe ...*** ('Ālī 1975 [1599] s. 117).

debelen-/debellen- 'çırpınmak, tepinmek' < ***dep-/tep-*** fiilinden ***-ele-*** genişlemesiyle yapılan verbum frequentativum (b. ***avkala-***); buradaki fiil reflexivum halindedir (***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II), fakat ***debele-*** şekli de aynı mânadadır (DS 1302). İkinci varyant debenle- fiilinin assimilation'lu şekli olabilir. ***Gasap Mustuvanın satırından gurtulaman, nafile debelenme!*** (K. Bilbaşar 1961 s. 119). ***Güçlü bir dalga kendisini altından kavrayıp boşluğa fırlatıvermişti. Su yüzünde dengesini tutturabilmek için debeleniyordu.*** (R. Ilgaz 1981 s. 246). ***Öğretmenlikten batak iş yok. Yok ama, battın mı bir kere, artık debelenme! Daha çok batarşın.*** (F. Erdinç 1961 s. 217). AD. 'ayaklarını sürterek yürümek; sendelemek' DS 1392: ***Kadın debelene debelene kıza geliyor.*** (U. Günay 1975 s. 366).

debelleş- 'bir arada debelenmek' < ortaklık haliyle yapılan verbum collectivum. ***Mücadele arttı. Debelleşe debelleşe nihayet kız altta, oğlan üstte, ikisi orta yerdeki mezarın üzerine devrildiler.*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 62).

AD. **deben düben** 'gelişi güzel, bozuk düzen (yürüyüş ve konuşma hakkında)' DS 1393 < alliteratif ve labialisation'a yönelen terkip.

AD. **debenle-** 'yavaş yavaş gezmek, gezinmek' DS 1393 < ***deben düben*** + ses taklidi isimden fiil yapan ***-la-*** genişlemesi, b. ***ağla-*** . ***Dırnak gadar çocuk, a gızım! Akşama gadar gırlardan debenleye deneleye yorulmuştur.*** (F. Baykurt 1961ı s. 150. Krş. ***debellen-***.

AD. **deber** 'hoyrat, sözünü bilmez, patavatsız' DS 1393, **teper** 'sakar, uğursuz, sataşkan (kimse)' DS 3883 < ?? Bir kaynakta ***ḫaber*** ile kafiye olan ***deber*** kelimesi geçiyor, belki 'namussuz, alçak herif' mânasında olabilir. Acaba aynı kelime mi? ***Zehī nā-merd deber!*** (Ferec 855/1451 v. 178b).

AD. **deber-** 'göze görünür hale gelmek, belirmek' < ***debert-*** fiilinden backformation: ***Oğlan, dumandan acıyan gözlerini öveleyince, sürme gidiyor, kendisi deberip çıkıyor. Bunu tutuyorlar, asmak için ilân ediyorlar.*** (M. Tuğrul 1969 s. 288).

AD. **debert-** 'dürtmek, ilişmek; eşelemek, karıştırmak; gizli, unutulmuş bir şeyi meydana çıkarmak' DS 1393–94, TS 1033–34 < ***debret-*** fiilinin metateze uğramış varyantı, b. ***albız*** . Ayrıca causativum genişlemesi ***-t-*** için b. ***acıt-*** . ***Her vaḳt deberdürdi. Nā-gāh evde bir cāh belürdi, ḳapusın acdı, gördi, nerdübān var.*** (Ferec 855/1451 v. 65a).

debi 'bir akar suyun saniyede geçen su hacmi' < Fr. ***débit*** < Lât. ***debitum*** 'borç'. ***Demek ki, bu atanmayı kendim istemiş, kendim başarmıştım. Biliyordum onu, damarlarında akan kanın debisini biliyordum artık; bunu sorup öğrenmek için dolanıyordu çevremde.*** (B. Günel 1991 s. 57).

EO. **debi-** 'yıkılacakmış gibi tökezleyerek yürümek; dili, eli, ayağı dolaşmak' TS 1034 < ***deben düben*** tâbiriyle olan münasebet açık değildir.

debil (tıp ıstılahlarından) 'zayıf yapılı' < Fr. ***débile*** < Lât. ***debilis*** a.m.

AD. **debil debil/dibil dibil** 'tıpış tıpış, kımıl kımıl' DS 1394, 1480 < ses taklidi ve ekspresif kelimelerden; belki ***dep-/tep-*** fiilinin tesiri altında. ***Daha tavuğun karnındaki yumurtada horoz olur da, dibil dibil eder.*** (F. Erdinç 1958 s. 179).

O. **debir** 'yazıcı, kâtip' < Fa. ***dabīr*** a.m. ***Dükeli hünerlerde ārāstedür, ḫaṭda, dėbīrlikde, nerdde, şaṭrancda, fürūsiyyetde mehāreti vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 199b). ***Ba'ż-ı ekābir ḥüsn-i terbīyet ve şefḳat-i mü'eşşir ẓāhir ėtmegile anda daḫı debīr-i ḫāḳānī oldı.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 321).

EO. **debit-** 'itmek' TS 1034 < ***dep-/tep-*** fiilinin causativum hali, krş. ***sapıt-***.

AD. **deblek/deplek** 'dümbelek, küçük davul' DS 1395, TS 1092–03 < Fa. ***ṭablak*** a.m. (***ṭabl*** 'davul' + ***-ak*** küçültme eki, krş. ***arusek, destek***). ***Ba'd ez ān rüsūm-ı ḳadīmelerince ellerine deblek, dāyire ve ḳudūm alub ...*** (Vāhidī 1993 [929/1522] v. 74b). ***Kadın evinde cümbüş gece yarısına kadar sürdü. Debleklerin tıngırtısı yarı geceye kadar köyün havasında heyecanlı bir kalb gibi vurdu durdu.*** (Reşat Enis 1944 s. 120).

debrayaj/debriyaj '(otomobil terimlerinden) 'motorla vites kutusunu birbirine bağlayan ya da birbirinden ayıran mekanizma' < Fr. ***débrayage*** 'işlemesini kesmek', aslında değirmen hakkında [***débrayer*** 'çözmek' fiilinden ***-age*** ekiyle yapılan nomen actionis, b. ***ambalaj***]. ***Adam debreyajdan ayağını çekip gaz pedalına basamadı. Yüzüme, giysilerime baktı.*** (B. Günel 1984 s. 119). ***Ayağımı debriyajdan çekip gaza basıyorum, otomobil hareket ediyor.*** (A. Ümit 1996 s. 13).

AD. **debre** 'ot, saman, yulaf, yonca gibi hayvan yemi' DS 1396 < Fa. ***dabara*** 'unripe corn cut for cattle' F.

Steingass 1930 s. 503 < Ar. ***dabra*** 'terre ensemencée' P. J.–B. Belot 1929 s. 188, C. Brockelmann 1928 s. 140. Kürt. ***debre*** 'provision de bouche, toute sorte d'approvisionnement' Jaba–Justi 1879 s. 175.

debrem, b. ***deprem***.

debreş–, b. ***depreş-***.

debret–, b. ***depret-***.

debreyaj, b. ***debrayaj***.

debriyaj, b. ***debrayaj***.

O. **decac** 'tavuklar, kümes hayvanları' < Ar. ***dacāc*** a.m. (/***dcc***/ kökünden). ***Ve livā'-i mezbūrede Çerākise zamānında ba'ż-ı akça alınurmış, resm-i decāc ve resm-i ġanem ...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 230 [1555/963]).

Deccal 'yalancı Mesih, kıyametten önce kısa bir müddet zarfında dünyaya hakim olacağına inanılan şahıs' < Ar. ***Daccāl*** < Suriyanice ***daccālā*** 'dolandırıcı, yalancı'. ***Tevfik yüzüme bakınca bir kahkaha attı: "Bu ne hal? Yangın Deccali misin mübarek? Yıkanmadan mı yattın yoksa?" dedi.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 167).

deccal/teccal (sıfat) 'yalancı, fesat' < ***Deccal***; şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu .*** ***Kamyonlar alıp toprağı götürüyorlar. Dereye varınca kıç dönüp deviriyorlar. Bir teccal işler ki, ne görmüş, ne duymuşuz!*** (F. Baykurt 1967a s. 80).

O. **ded/dez** 'vahşi, yırtıcı hayvan' < Fa. ***dad*** a.m. İkinci varyant Fa. dâl harflerine nokta koymak âdetinden kaynaklanıyor, b. ***azine .*** ***Cümle ḥalāyıḳ: ādemī vu perī vu dīv u ded u mürġ u vuḥūş ḥidmetinde maḳāmlu maḳāmında ṣaf baġlayub dururlardı.*** (Ferec 855/1451 v. 187b). ***Buyurdı, cümle ādemiyler, periyler, dezler, vuḥūş u ṭuyūr bārigāhda ḥāżır olalar.*** (Ferec 855/1451 v. 198a). ***ded u dam*** a.m. ***Bin yėdi yüz dürlü murād u maḳṣūd bu ad berekātında ḥāṣıl olur. Ednāsı dīv u perī u ded u dām u ādemī müsaḥḥar olmaḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 33a).

dede I 'büyükbaba' < F. Miklosich 1889 s. 6–7 Sl. ***ded*** a.m. ile karşılaştırılmış, fakat çocuk dili kelimelerinden olduğu için böyle bir bağlılık G. Doerfer 1967 III, no. 1179'de reddedilmiştir. Çocuk dili için b. ***adda git- .*** ***Ve şol ḳoz aġacları-ki yoḫsuluŋ bāġcesi içinde aşlaması olsa ve atasınuŋ ve dedesinüŋ aşmalamış*** (doğrusu: aşlamış) ***olsa, andan hemān 'oşr alına.*** (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 12b–13a). 'atalardan biri': ***Biz Yemen melikleri hemiyşeden mülūk-i 'Acemden icāzet duta geldük. Biz sizüŋ atalaruŋuzuŋ dedelerüŋüzüŋ ḳullarıyuz.*** (Ferec 855/1451 v. 206a). 'lala': ***Dedeyem lalayam dėmek saŋa assi ėtmeyser-dür.*** (Ferec 855/1451 v. 124b). 'saygıdeğer ihtiyar; bâzı tarikatlerde ilerigelen kimse': ***Mevleviyye ve Gülşeniyye gibi ba'żılarda dede, Naḳşbendiyye'de ḫᵛāce, Bektaşiyye'de baba ve cümlesinde şeyḫ ve 'azīz ve mürşid ve pīr ve Özbekde şāh ve Ḳādiriyye ve Eşrefiyye'de sulṭān derler ve her ṭarīḳda müctehid bulunanlara sulṭānü ṭ-ṭarīḳa dėnir.*** (Müstaḳīm-zāde 18.yy., v. 16a). (Argo) yaşlı esrarkeş, serseri' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 61, F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 80.

dede II 'cin' < ***baba*** V yerine alışılmamış tâbir. ***Receb'in bütün dedeleri üstündeymiş.*** (M.G. Anadol 1984 s. 100).

O. **dedegân** 'dedeler' < ***dede*** I + ***-(g)ān*** Tü. sözcüğüne Fa. çoğul eki, b. ***Ṭarīḳ-i Naḳşbendiyye meşāyiḫleriniŋ ve dedegānlarınıŋ tāc ve sikke ve tāḳiye 'alāmetleri "Leṭā'if-i ḫamse" i'tibārıyla dört 'aded terkleriŋ miḥrāblarında "ḫaṭṭ-ı elif" resminde naḳşları...*** (Yaḥya Āgāh b. Ṣāliḥ 1899/1900 s. 32).

dedegülüç, b. ***gedakıl***.

AD. **dedekılıcı** 'boyunduruk ve sapanı birbirine bağlayan kayış halkaya geçirilen ağaç çivi' DS 1398 < A. Tietze 1957 no. 214'e göre Bulg. ***tegliç*** a.m. kelimesinden, fakat Ch. Tzitzilis 1987g no. 180'e göre doğrudan doğruya ve halk etimolojisi tesirlerile Yun. **κατακλειδι** (katakleiḍí) a.m.'dan, krş. ***gedaklıl***.

dedektif 'gizli polis, polis hafiyesi' < Fr. ***détective*** < İng. (bu mânada ilk defa 1856, OED) ***detective*** a.m. [Lât. ***detegere*** 'keşfetmek', ***-if*** için b. ***akreditif***]. Doğrusu ***detektif*** olmakla beraber, /***t***/ /***d***/ assimilation'una dayanan ***dedektif*** şekli umumidir (TüS 277) ve başka dillerde de vardır (ms. Alm. konuşma dili), krş. ***dedektör*** TüS a.y. ***Yüzünde, yıllar süren çetin bir araştırmanın sonucunu nihayet açıklayan bir dedektif edası vardı.*** (B. Uzuner 1994 s. 21).

dediğim dedikçi 'inatçı, itiraz kabul etmiyen (kimse)' < ***de-*** fiilinin ***-dik*** partisiplerinden yapılmış ***-çi***'li terkip. Krş. ***dedik.*** ***İyiliğime söylenen hiçbir sözü dinlemez zaten. Kendi bildiğine gider. İddiacı, inatçı, dediğim dedikçi bir adamdır.*** (F. Baykurt 1969 s. 68).

dedik 'denmiş' < ***de-*** fiilinin ***-dik*** fiilsıfatı (participium). Bâzı tâbirlerde: ***dediği dedik*** 'her dediğini yaptırır, söylediği sözden dönmez': ***Aġanıŋ dediği dedik, hükmü, ḳararı ḳaṭ'ī idi.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 382). ***Etme, eyleme, çocuğa yazıḫdır dedim emme diŋler mi? Bi kere aḫlına ḳoymuş, dediğim dedikdir dedi, gitdi.*** (Ebü–Bekir Ḫāzım 1326y s. 216). ***On bir yıl, Salih Sıtkı Paşa, Yukarışehir yöresinde egemenlik sürdü. Dediği dedik, çaldığı düdüktü!*** (Ş. Ünlü 1986 s. 90). ***Uysal, alttan alır, boynu bükülü görüşünün altında gizli, yenilmez, bükülmez, kırılmaz bir dedim-dedikçiliğin barındığını bir kere daha anladım.*** (M. Seyda 1970 I, 146).

dedi kodu/dedikodu 'rivayet, şayia' Meninski 1680 II, 2040 ("esser cosa sopposta") < ***de-*** ve ***ko-***, ikisi de geçmiş zaman 3. şahıs tekilinde, bütünü bir isim haline gelmiş, b. ***bastı .*** Mânası ilk kelimeden kaynaklanıyor; ikinci kelime bir yardımcı fiildir, b. ***alıko- .*** ***Cān gibi nihāndur ġam-ı la'lüŋ dil içinde, / Bilmem yā nedür bu dėdi ḳodı ėl içinde.*** (A.N. Tarlan 1948 I, 102). Bütün tâbir bugün bir tek kelime gibi kullanılır (ms. çoğul ***dedikodular***), fakat eski nesiller onu çok defa iki ayrı kelime gibi kullanırdı (ms. ***dediler kodular***). Üstelik

kelimelerin fiil karakteri unutuldu ve onlara isim ekleri takıldı: ***Dedilere kodulara girişdi.*** (H.R. Gürpınar 1927m s. 123). ***Ḳahr olsun o dedici ḳoduculaı*** (H.R. Gürpınar 1330 s. 99). Tâbirin bugünkü mânası şöyle tesbit edilir 'konusu çekişme veya kınama olan konuşma' TüS 277: ***Ḥacılık, ḥāfıẓlıḳ ʿunvānları bir müddet kendilerini dediden ḳodudan, düşnāmdan, kem-naẓardan muḥāfaẓa etdi.*** (H.R. Gürpınar 1335 s. 13).

dedirgin, b. ***dedürgün.***

dedirt– 'demeye sebeb olmak' < ***de-*** fiilinin çifte causativum hali. ***"Beni o devletden maḥrūm eder misin?" gibi birkaç laḳırdı ile: "Siz bilirsiŋiz" dedirtdi.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 [1876] s. 101). ***Araçlar bizim kadar dayanıklı değil. Zamanı gelince onlar kendilerini çürüğe çıkarmasını bizden iyi biliyorlar. En kötüsü yolda kalmaları. O zaman pes dedirtiyorlar bize de.*** (R. Ilgaz 1981 s. 117).

dedit– 'demeye sebebiyet vermek' < ***dedirt-***. Çifte ettirgenlikte (causativum) /r/ düşmüştür. ***Bıldırdan beri yemediğimiz tekmesi kalmadı bu gâvur öküzünün. İllallah deditti bize.*** (M. Başaran 1955 s. 106).

EO. **dedürgün**/BSTT. **dedirgin/tedirgin** 'rahatsız, huzursuz' DS 1398, TS 1034 < ?? Fiilden sıfat yapan ***-gün/-gin*** eki için b. ***akkın*** . Krş. Az. ***didärgin*** 'gurbetçi, yurdundan vatanından mahrum olarak başka yerlerde dolaşan, sergerdan'. ***Bir takım garip mahlûkların hizmet edeceği bir köye düşmüş gibi hemen tedirgin oldu.*** (Kenan Hulûsi 1944 s. 129). ***dedirgin/tedirgin et-*** 'huzurunu kaçırmak': ***Odadan bir şey almak gerekti. Sizi dedirgin etmek istemezdim. Kusura kalmayın!*** (H.Z. Ülken 1941 s. 203).

def I/**tef** b.m. (maruf çalgı) < Fa. ***daf*** < Ar. ***daff*** a.m. ***Neyleri söyletdiler, defleri yipretdiler*** (?). (Ferec 855/1451 v. 3b).

O. **def** II 'savma, uzaklaştırma' < Ar. ***daf'*** a.m. ***Ḫuşamā def'ine meşġūl olaydum!*** (Ferec 855/1451 v. 118b). ***Bir şeb İstanbul ḍutuşub, Aġa mest u medhūş bulunub ateş def'ine varması mümkin olmaduġı ḍuyulur.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 253). ***def' et-/def' eyle-*** 'savmak': ***Anları def' ėdelüm, ġėrü seni göreyim!*** (Ferec 855/1451 v. 26b). ***def' ol-*** 'savuşmak, çekilip gitmek': ***Gördüler ki şaḳam yok, selām vermeden yanımdan def' oldular.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 51). Fa. izafet terkibleri (ayrıca b. ***abıhayat***): ***def'-i belâ için*** 'belâyı önlemek için mecburiyet tahtında, zorlanarak': ***Bu ʿādetā bir meclis-i ṭarab-efzā idi. Def'-i belā için yapılan cebrī eğlenceye beŋzemiyordu.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 535). ***def'-i gam et-*** 'eğlenmek, iyi vakit geçirmek': ***Çabuk gel de Balıkpazarında biraz defi gam eyleyelim!*** (N. Girginsoy 1955 s. 107). ***def'-i hacet*** 'dışarı çıkmak, büyük aptes': ***def'-i leyyin*** 'nezaketle savmak': ***İcabı maslahat bunu iktiza eder; işte böyle def'i leyyinle savarsın, gider.*** (Musahipzade Celal 1936pp s. 7). ***def'-i rih*** 'gaz çıkarma, yellenme': ***Ekrād arasında andan ma'yūb nesne yoġ-idi ve içlerinde def'-i rīḥ faż'āḥati cümleden artuġ-idi.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 155). (Tıp terimlerinden) ***def'-i tabiî*** 'bağırsak faaliyeti': O. ***def'-i takaza*** 'def–i hacet': ***Cümleden ḳabīḥ bir fi'l ki insānuŋ ḥelāya varması ve biż'arūreti def'-i taḳāżā ḳılmasıdur, anda daḫı edeb ri'āyetine sa'y ėtmek ...*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 196). ***def'-i zarar*** 'zararı önlemek': ***Ve ra'āyā ʿādetā zirā'at olunu gelen yėrlerini bilā māni' mütevāliyen üç yıl boz ḳosa, def'-i żarar için elinden alınub ġayrı kimesneye ṭapuya vėrilmek ʿörfen cāyizdür.*** (Ö.L. Barkan 1943 [1583/991] s. 78).

def'a/defa I (isim) 'kere' < Ar. ***daf'a/duf'a*** a.m. (/df'/ kökünden) ***Şehzāde na'ra vurdı, ilerü geldi, doḳuşdılar. Bir nice def'a bir birinden ḫaṭā gecdi.*** (Ferec 855/1451 v. 206a).

def'a/defa II (zarf, vurgusu ilk hecede) 'yine, tekrar' < ***def'î*** a.m. ***Hicretüŋ sekiz yüz elli ḍoḳuzında def'a Belġırada vardı.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 71). ***Lütfullah (Kahve ocağına): — Defa bir, az şekerli!*** (C.F. Başkut 1963 s. 88).

O. **defaat ile/defaatla** 'tekrar tekrar, çok defa' < Ar. ***dafa'āt*** 'kereler' [***daf'a*** kelimesinin çoğulu]. ***Ḫattā bu ḥaḳīr-i nā-tüvān defa'āt-ile ol ʿamāyire mihmān olmaḳ vāḳi' olmışdur.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 146). ***Üfürükcü nusḫayı muşamma' içine şararaḳ ve aŋlaşılmaz bir çoḳ şeyler söyleyerek defa'ātle öpüb başına ḳoyduḳdan soŋra müşterīsine veriyordu.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 55).

(Halk konuşması) **defam** 'kere' < ***defa*** I + zarf ve edatlarda çok defa gördüğümüz gibi kelimenin sonuna eklenen bir /m/, krş. ***aferim*** . ***Ocak, Kurban ve Şeker bayramlarında olmak üzere yılda iki defam tüm tatil olurmuş.*** (F. Otyam 1962 s. 95).

defans I (futbol tabirlerinden) 'savunma' < Fr. ***défense*** a.m. [Lât. ***defensus*** a.m.] (Tk.'ye Fr.'dan giren spor terimleri için b. ***abandone*** [2]). ***Zafer taç çizgisinin yakınında, ellerini uzatmış, defans oyuncusu arkadaşına bağırıyor.*** (A. Yurdakul 1989 s. 132).

(Argo) **defans** II 'kıç, göt (bütün olarak)' F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 80 < ***defans*** I.

O. **def'aten** 'birden, hepsi bir kerede' < Ar. ***daf'atan/duf'atan*** a.m. (***daf'a*** + Ar. zarf eki olan ***-an***). ***Def'aten bir ḳaç pāye ḳaṭ' eylemesini müstevcib idi.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 203).

O. **defatir** 'defterler' < ***defter*** kelimesinin Ar. çoğuludur. ***Ne deŋlü tafṣīl olunsa, yine defātir-i muḥāsebāt-ı eyyāmda ṣūret-i icmāl göstermesi muḳarrerdür.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 175).

defe/tefe (dokumacılık terimlerinden) 'çulha tarağı' DS 1399, 3858, TS 1934–35 < Ar. ***daffa*** 'birçok el işlerinde ve bu meyanda dokumacılıkta da kullanılan düz tahta' A. Barthélemy 1935 s. 243. ***Defe-i kirpās, 1 zirā', 6 parmaḳ. 'arż 7: 8 akça.*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 310).

defet–, b. ***def'***.

O. **deffaf** 'tef çalan' < Ar. ***daffāf*** a.m. (/dff/ kökünden). ***Bugün bu dügüne gelmiş eger çengī ve ger deffāf, |***

Çalarlar ʿūd u şeş-tālar, dutub āhengi deflerden. (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 85).

O. **deffeteyn** 'bir kitap kabı gibi ortasından menteşeli ve açılır kapanır iki kanat şeklinde çift sahife ya da levha' (M.Z. Pakalın 1946 I, 410) < Ar. *daffa* 'tahta, levha' + *-ayn* dualis eki, b. *Beynennehrreyn .*

O. **def'î** 'o saat, derhal; tekrar, gene' Meninski 1680 (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525]'de bazı yerde *dāfʿī*) < Fa. *dafʿī* (telaffuzu *dafʿe*) a.m. F. Steingass 1930 s. 529. Krş. *defʿa* II. *Baḥrı ḥüsn içre dėdüm ḳaşlaruŋa iki ḳayık; | Anları defʿī çatub ʿarż-ı melāl eylediler.* (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 367). *Varurken balamarı şandālda gerekdür kim defʿī kenāra yetişdürüb baġlayalar.* (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 814).

defile 'yeni moda giyeceklerinin mankenler tarafından gösterilmesi' < Fr. *défilé* a.m. (*défiler* 'sıra ile geçmek' fiilinin geçmiş zaman fiilsıfatı/participium perfect'i). *Her kursçu sergilediği işlerden bir tanesini defilemsi biçimde konuklara gösteremez miydi?* (R. Ilgaz 1981 s. 223). *Bir iki firma için üç büyük kentte defilelere katıldım.* (D. Asena 1987 s. 172).

defin, b. *defn.*

define 'gömülmüş para veya kıymetli şeyler' < Ar. *dafīna* a.m. (*/dfn/* kökünden). *Bir gün vardılar, defiynei medfenden çıḳardılar.* (Ferec 855/1451 v. 123a). *Bir define var gitsem bulur muyum | Öpüştüğümüz ağaçlar altında.* (C.S. Turancı 1957 s. 82).

defke, b. *devke.*

defle- 'defetmek, savmak' < *def'* + isimden fiil yapan *-le-* genişlemesi. *Evvelā şu ḳaḥbeyi şuradan defleyelim!* (R.N. Güntekin 1928 s. 195).

defn/defin 'gömme' < Ar. *dafn* a.m. *Ne mürseldür ki ādemī degül, cinnī degül, melek degül?" — "Ḳābīle meb'ūṯ olan ġurāb ki defni ta'līm ėtdi."* (Ferec 855/1451 v. 136a). *Asurilerin her zaferi eski bir medeniyetin defin merasimidir.* (C. Meriç 1992 s. 157). *defn et-/defnet-* 'gömmek': *Oġlanlar ol māli ittifāḳ-ile defn ėtdiler. Yėre emānet ḳodılar ki anuŋ gibi emānetkār yoḳdur.* (Ferec 855/1451 v. 123a). '(ölüyü) gömmek': *Geldügüŋde beni ölmiş bulısarsın. Beni defn eyle.* (Ferec 855/1451 v. 194b).

defne/tefne 'her mevsimde yeşil bir ağaç; onun baharat olarak kullanılan yaprağı' Meninski 1680 II, 2100 < Yun. *δαφνη* (d̲áfni) a.m. G. Meyer 1893 s. 29. *Silindir makinesi, ata bindirilip gerdeğe girecek duvaklı bir gelin gibi duruyor. Renkli krepon kâğıtlarla süslenmiş, ön tekerlekle arkasındaki iki büyük tekerlek mersin, defne dallarıyla donatılmıştı.* (S. Şengil 1990 s. 40). *Defne dallarıyla donatılmış kürsüden önce kaymakam konuştu.* (T. Apaydın 1991 s. 196).

defnet-, b. *defn.*

defo 'özür, yapılışında kusur' < Fr. *défaut* a.m. [Lât. *fallere* 'aldatmak, eksik gelmek']. *Defolu gibi. Eski birlikteliğimizi kuramadık. O eskiden çok sert erkekti; şimdi tam tersi.* (N. Eray 1990 s. 131).

defol-, b. *def'.*

deformasyon 'şeklin bozulması' < Fr. *déformation* a.m. [Lât. *deformare* 'şeklini bozmak' fiilinin nomen abstractum'u]. *Toprağın birkaç santim aşağı kaymış olabilaceğini, bu kaymanın mezarda zamanla çeşitli gerilmelere, deformasyonlara neden olabileceğini söyledi.* (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 23).

deforme et- 'şeklini bozmak' < Fr. *déformé* 'şeklini kaybetmiş' ve *et-*. *Durağan bir pozu çekmenin bana göre olmadığını, ama gerçekleri deforme etmeyi çok sevdiğimi filan ağdalı cümleler kurarak belirttim.* (L. İpekçi 1998 s. 69). *deforme ol-* 'şeklinden çıkmak, şeklini kaybetmek' *Döpiyes, deforme olmayan bir kumaştandı.* (A. Özakın 1982 s. 12).

defransiyel, b. *diferansiyel.*

defter 'yazmak için birbirine tutturulmuş sayfalar' < Ar. *daftar* < EYun. *διφθερα* (d̲iftéri) a.m. G. Meyer 1893 s. 39; asıl mânası 'meşin'. *Andan biżā'ati defter-ile muḳābele eylediler. Bit-temām ve l-kemāl issine ısmarladılar.* (Ferec 855/1451 v. 241b). 'resmî evrak': *Şuhūd-ı 'udūl ḥużūrında ṣūret-i ḳażiyyeyi deftere yazdılar.* (Ferec 855/1451 v. 120a). *defter et-* 'listesini çıkarmak': *Defter ėtmek dilesey dīvānesini zülfüŋüŋ | Dilberā, yaz evvel ol dīvāna ben dīvāneyi.* (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 208).

O. **defterdar** 'yüksek maliye memuru' < Fa. *daftar-dār* a.m. [*daftar* 'defter' + *-dār* 'tutan, sahibi', b. *abdar*]. *Bu ḥaḳīr vilāyet-i Baġdādda defterdār-ı emvāl iken.* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 153).

O. **defterhane** 'defterlerin muhafaza edildiği ve araziye ait (timar vs.) muamelelerin yapıldığı merkez binası' < *defter* ve *hane*, b. *abdesthane/apteshane .* *İşbu defter mücebince müceddeden icmāl ve mufaṣṣalı taḥrīr ve defter-ḫāne-i ʿāmirede ḥıfẓ ...* (Ö.L. Barkan 1943 [1133/1720] s. 348].

O. **defterî** 'defter tutan, kayıt memuru' < Fa. *daftarī* 'an office–keeper' F. Steingass 1930 s. 529. hususi kalemi' (M. Sertoğlu 1958 s. 13–14). Sıfat eki *-ī*'nin meslek isimleri için kullanılması için b. *acabrûdî .* *Ehl-i tīmāra defterī olsan | Derd-i ḳānūn ėder seni bīmār.* (ʿĀlī 1979 [1582] I, 135).

deg-, b. *değ-.*

degaj (futbol tâbirlerinden) 'topu sert bir vuruşla uzağa atma' < *degajman* kelimesinin kısaltılmışı. Bu gibi kısaltmalar için krş. *afro .* *Kaleci degajıyla yeniden başlıyor maç.* (A. Yurdakul 1993 s. 365).

degajman (futbol tâbirlerinden) 'topu sert bir vuruşla uzağa atma' < Fr. *dégagement* a.m. [*dégager* 'çözmek, ayırmak' fiilinden *-ment* ekiyle nomen actionis, b. *abonman*]. Tk.'ye Fr.'dan giren spor terimleri için b. *abandone* [2].

degeg, b. *değek.*

degeneg, b. ***değenek***.

degerlen–, b. ***değerlen–***.

degin, b. ***değin***.

degin–, b. ***değin–***.

degir–, b. ***degür–***.

degirmen, b. ***değirmen***.

degirmi, b. ***değirmi***.

degiş–, b. ***değiş–***.

degişür–, b. ***değşür–*** II.

degme, b. ***değme***.

degmede, b. ***değmede***.

degrade 'küçük düşürülmüş, aşağılanmış' < Fr. ***dégradé*** a.m. ***Bir kent müsveddesi bu! Harelenmiş, cıvımış, | Kanadıyla bulanık ve nedense degrade, | Sokakları yol yol akıyorken âh rüküş.*** (H. Yavuz 1992 s. 26).

degre, b. ***değre***.

degşür–, b. EO. ***değşür–*** I.

EO. **degül**/BSTT. **değil** b.m. (isim cümlesinin menfi haberi) < ET. ***tegül*** a.m. Clauson 1972 s. 480. [***daġ*** 'değil' ve ***ol*** 'o' Clauson 1972 s. 463]. ***Babama benzettim değil, babamı buldum!*** (Feridun Osman 1936 s. 32.) Litotes'li cümlelerde ifadeyi kuvvetlendirir, Meninski 1680 II, 2108: ***Engelüŋ imdi senüŋ hîç ādeme beŋzer degül.*** (Naẓmī 1928 s. 17). Menfi cümle onu takib eden müsbet cümleyi vurguluyor: ***Fransızcayı değil a, lisān-ı māderzādını bile unutmuşdu.*** (H.R. Gürpınar 1927m s. 90). ***Beni bu aşktan değil arabacı, ecel dahi döndüremez.*** (A. Nesin 1972i s. 163). Kelimenin, cümlenin başına alınması da ifadeyi kuvvetlendirir: ***Değil birkaç ufak hürriyet, birçok ve hem daha büyük şeyler bile bu yolda feda edilebilir.*** (Sabahattin Ali 1940 s. 188). EO.'da aynı fikir, başka sıralanışla: ***Bunca rūzigārdur, mütevātir ṣıdḳ-ile, degül nifāḳ-ile, saŋa ḫidmet eyledüm.*** (Ferec 855/1451 v. 125b). EO. ***degül idügi*** 'olmadığı: ***Merd-i ḫired-i ḫurde-bīn ol maḳūle evżā' gördügi gibi ol ḫāne işlek degül idügine vuḳūf u şu'ūr bulur.*** ('Ālī 1587 v. 128a). değilken 'olmadığı halde': ***Hiç yaptığım şey değilken, bir gece yalnız başıma içtim.*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 391). ***değil ki*** 'şöyle dursun, nerede kaldı ki (fakat aslî cümleden evvel)': Deyil ki kimse beni omuzumdan yukarı kaldıra, bileğimi büken olmadı. (Behçet Mahir 1973 s. 73). EO. ***degül ki*** 'demek ki ... değil, haşa ki': ***Dīvāra el urdı, gördi kim yaş-mış; bir gemüg-ile eşdi, gördi dopraġ-imiş, degül ki daş-mış.*** (Ferec 855/1451 v. 7b). ***Ammā kerem-i 'āmmuŋuzdan ümīd dutaram ki ülfet-i dōstī içün - degül ki niyāz u ḫācet-içün - işāret buyurasın Ḫorāsān tuḫafından, Hindüstān ṭarafından, ḫāṭır-ı 'āṭıra ne nesne muvāfıḳ-ise bunda getürem yā vèribiyem.*** (Ferec 855/1451 v. 106a). ***degil mi ki*** 'mademki': ***Değil mi ki bu medresenin artık bir muḫāfıẓı var, kimse artık ona ilişemeyecek.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 103–104). ***Değil mi ki âmirine karşı geldi, biletçi bu işte haksız.*** (H. Aytekin 1945 s. 97). AD. EO. ***degülmise*** 'olmasaydı': ***Göŋlüm oşbu kele meyl ètdi. İmdi bilmezemki buŋuŋ aşlı faşlı, ḥasebi nesebi nedür. Bu dükelisiyle, kel degül-mise bārī!*** (Ferec 855/1451 v. 204b–205a). AD. değilse 'ondan sarfınazar': ***Ofislerindeki bu pipo kokusunu sevmem. Değilse, kibar insanlardır. Terbiyelidirler.*** (F. Baykurt 1967a s. 20).

EO. **degül** II (sıfattan önce): ***degül ḳur*** 'kur (yâni küfv) olmayan': ***Degül ḳuruŋ ḳalur ancaḳ belāsı.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 1798). Çok nadir olan bu sentaktik fenomen Gagavuzcayı andırıyor: ***Diil uzak rayonun tsentrasından - Taraklıdan - var bir büük köy.*** (Budjaktan seslär 1959 s. 76). ***Biraz daa içerdä görüner bir başka yapı — o yeni banya; onu diil çoktan bitirdiler.*** (a.e. s. 24). Menfi yaptığı sıfattan sonra bulunmasına eski O. yazı dilinde çok daha sık tesadüf edilir: ***Dünyā ki ber-ḳarār degül (=olmayan) bir diyārdur. | Ol reh-güzāra oġrayıcı bī-şümārdur.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 152). ***Aşlı ḳoyub fer' ile muḳayyed olmaḳ te'vīle ḳābil degül ḫaṭādur.*** ('Ālī 1587 v. 148b).

EO. **degür** 'vergi, resm' (onu alanın noktainazarından)' < ***değ–*** II fiilinin genişzaman partisibi (***-(ünlü)r/-maz*** için b. ***açar I***), krş. ***değer***. ***Ve eger sü[vā]rīnüŋ ḳızı çıḳsa gerdek degürin şu-başı ala.*** (N. Beldiceanu 1967 v. 34a, ve aynı metinde birkaç başka yerde).

EO. **degür–**/AD. **degir–/değir**- 'değdirmek; ulaştırmak, duyurmak' DS 1401, TS 1041–43 < EO. ***degür–*** < ET. ***tegür–*** a.m. [***teg–*** 'değmek' fiilinin ***değdir–***'den daha eski causativum şekli, Clauson 1972 s. 485, b. ***artur–***]. Bir fiil kökünden iki causativum şeklini gelişmesi için b. ***akıt–*** . ***Aldı ve ağzını açıp matarayı dikti, dudaklarına değirmeden dökmeğe başladı.*** (F. Erdinç 1955 s. 105). ***Ol kişi vardı, Bu l-Ḳāsıma peyġāmı degürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 3a). ***Şehzādenüŋ selāmın degürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 58a). ***Kebapçi, sıcak yumuşak francalayı ikiye bölerek ortasını soğanlı ciğer tavasıyla doldurup elime verince daha dudaklarımı değirmeden ağzımın suyu akardı ve bunu, bir hamlede sömürüp yuttuktan sonra yandaki tatlıcı ...*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 183).

degzin–, b. ***değzin–***.

değ– I 'ermek, yetişmek' TS 1048–50 < ET. ***teg–*** a.m. Clauson 1972 s. 476. ***Bu söz vezīr ḳulaġına degdi.*** (Ferec 855/1451 v. 93b). ***Bu cemā'at ḍanuḳ olsunlar mı ki fütürsuz, ḳuşūrsuz meblaġ dege?*** (Ferec 855/1451 v. 16a). ***On dört yaşına degicek aŋa bir ḳatı iş düşe.*** (Ferec 855/1451 v. 143a). 'duçar olmak, ârız olmak' R. Dankoff 1991 s. 30: ***Benümle 'ahd eyle ki ayruḳ bundan böyle ādemī-zāddan kimseye maẓarratuŋ degmeye.*** (Ferec 855/1451 v. 34a). ***Saŋa ne sucum degdi ki beni helāk èdersin?*** (Ferec 855/1451 v. 104a). 'dokunmak, el sürmek': ***Faḫr gendüyi yenemedi, degdi, şehzādeye dolaşdı, öpdi, ḳocdı.*** (Ferec 855/1451 v. 205b). '(birisine miras olarak) geçmek': ***Bir ḳac günden şoŋra pīr daḫı bāḳī sarāya göcdi, kedḫudālıḳ oġlanlarına degdi.*** (Ferec 855/1451 v. 123a). 'kemale ermek, olgunlaşmak' DS 1403: ***Ṭūbī budaġında***

yemiş degmedi. (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340/42 s. 44 no. 528).

değ– II (bu mânada geniş zaman EO.'da ekseriya – ET.'de olduğu gibi – ***degir*** şeklindedir) 'düşmek, yakışmak' TS 1048 < ***değ-*** I. 'iyi gelmek, hoşa gitmek (yenen, içilen şeyler için)': ***"Değdi mi çay?" — "Eline sağlık!"*** (A.K. Tecer 1947 s. 101). 'karşılık olmak, kıymetinde olmak': Meninski 1680 II, 2110 ***"Atuŋuŋ gözi saġ-iken ne degerdi/degirdi*** (her iki şekilde hareke vardır)" — ***"Hezār diynar degirdi."*** (Ferec 855/1451 v. 235a). ***Bir cāriye daḫı satun alub dururam ki 'ālemde anuŋ cemāli, kemāli gibi hīc yoḳdur. On biŋ diynār bir barmaġı degir.*** (Ferec 855/1451 v. 97a). Fakat ekseriya dativus hali alır: ***Ol leẕẕet bu miḫnete degmez.*** (Ferec 855/1451 v. 32a). ***Elini kirlettiğine değmez bel*** (S.M. Alus 1944 s. 106). Bugün dahi accusativus mümkündür: ***Benim oğlum bir köyü, bir memleketi değerdi.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 174).

değdir– 'dokundurmak' < ***değ-*** fiilinin causativum hali (b. ***acıkdur-***), krş. ***değir-/değür-***, bir fiil kökünden iki causativum şeklini gelişmesi için b. ***akıt-*** . ***Elini ateşe değdirmişçesine hemen çekti.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 166).

AD. **değek/devek/tevek/tefek/tiyek** 'asma kütüğü ve çubuğu; asma, karpuz, kavun, kabak vs. bitkilerin dalları' DS 1441, 3901–02, TS 1035–37 < Çağ. ***tikek*** a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 260. Krş. Az. ***tänäk*** a.m. Belki de ET. ***tügek*** 'bir ipin ucundaki tahta halka' Clauson 1972 s. 480. ***Pādişāhlar gendü yaḳınların ḫōş dutar olur. Nite kim üzüm degegi şol yaḳındaġı aġaca sarmaşur, şol ırakdaġı yemişlü aġaca sarmaşmaz.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 6). ***Kavun karpuz tevekleri çok kelek dökmüş, keleklerin kimisi yumruk, kimisi bir çocuk başı kadar olmuştu.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 146). ***Bozulmuş bağlardan, bahçelerden geçiyoruz. Her tarafta yığın yığın dökülmüş ağaç yaprakları, kurumuş tefekler.*** (M. Makal 1975 s. 74). ***Kiremit kızılı toprak üstünde yaygın, büyük bağ kütükleri (kütüklere orda tüyek derler) göz alabildiğine uzanır.*** (O. Barlas 1950 s. 99). ***Kır Abbas, bağdan yolup geldiği tiyekleri veriyordu torununa.*** (F. Baykurt 1967k s. 275).

EO. **değenek**/BSTT. **değnek/deynek** 'ince sopa, asâ, baston' DS 1400, TS 1037, Meninski 1680 II, 2113 < Yun. δεκανικι (dekaníki) 'old man's staff for walking' < δεκανος (dekanós) 'beadle' R.M. Dawkins 1916 s. 595, yâni bir memurun payesini gösteren nişan (krş. ***arda*** I; hattâ ***değenek/değnek*** dahi O.'da ve günümüze kadar bu sembolik karakteri muhafaza etmiştir, krş. ***değnekçi***) G. Doerfer 1975 IV, no. N 92 kelimenin ET. ***teg-*** 'değmek, hücum etmek'den geldiğini mümkün görüyor. Krş. Az. ***däyänäk*** a.m. ***Bir pīre uġradılar, sālḫ ūrde, iki bükülmiş, bir yerde deyenegin dayanub durur.*** (Ferec 855/1451 v. 190b). ***Çoban eline aldi degenegini.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 197). ***Bir gün mahallenin marangozuna minimini bir çift koltuk deyneği ısmarlanmıştı.*** (Reşat Enis 1933 s. 234).

değer 'kıymet, fiat' Meninski 1680 II, 2105 < ET. ***tegir*** a.m. [***teg-*** fiilinin genişzaman şekli, genişzaman fiilsıfatı (participium aoristi) yapan ***-(ünlü)r/-maz*** için b. ***açar I***] Clauson 1972 s. 485.

EO. **değerlen–/dekerlen–**/BSTT. tekerlen– 'yuvarlanmak' < ***değerle-/dekerle-*** 'yuvarlamak' TS 1085, Meninski 1680 I, 1341 fiilinin passivum–reflexivum hali. ***O avlarken ḳażā'-yı āsumānī érişüb atınuŋ ayaġı bir delüge geçer, atiyle bile degerlenür. Ol arada şehīd oldı.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 19).

değik '??' < ***değ-*** I + fiilden fiilsıfatı (participium) mânasında sıfat yapan ***-ik*** eki, b. ***akık*** . ***Gözleri değik değikti.*** (Tarık Dursun K. 1960 s. 21).

değil, b. ***degül***.

değil– 'dokunulmak' < ***değ-*** I fiilinin passivum hali, fakat ***değ-*** I geçişsiz olduğuna göre, bu hakikî pasif olmasa gerek. ***Her seferinde on yaşındaymışım gibi sanırım kendimi. Sanki hiç kimseyi sevmemişim gibi. Öyle, el değilmemiş.*** (N. Cumalı 1970 s. 136; mânası ***el değmemiş*** gibidir).

değilken, b. ***degül*** I.

değilse, b. ***degül*** I.

değin (dativus halinden sonra) 'kadar' TS 1038–40 < Çağ. ***tegin*** a.m., krş. ***dek***, C. Brockelmann 1916 s. 203'e göre ***değ-*** fiilinden. Instrumentalis hali eki ***-ın***, b. ***acın*** . Mekân için: ***Başuŋ al, vaṭanuŋa degin gide gör!*** (Ferec 855/1451 v. 101a). Zaman için: 'filân zamana kadar': ***Vezīr-i evvel bu vaḳte degin cāriye sözine ümīd dutar-idi. Bu gez bildi ki ḥaḳiyḳat mekr-imiş. Ümīdi kesdi.*** (Ferec 855/1451 v. 24b–25a). 'şukadar zaman zarfında': ***Bir haftaya degin cāriye bacadın-yaŋa gelmedi.*** (Ferec 855/1451 v. 24a). 'filân zamana doğru': ***Meclis ḳavā'idin nıṣf-ı leyle degin ref' ėtdiler. Andan cāmeḫāblarına girdiler, uyıdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 143b). Mikdarlar için: ***Anı üç geze degin ḳurtarur.*** (Ferec 855/1451 v. 36b). 'takribî bir rakam (?)': ***Bir demden şoŋra bir bunuŋ gibi geyik daḫı çıḳdı. El-ḳışşa on geyige degin çıḳdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 37a-b).

EO. **değin–** I 'kavuşmak' TS 1040–41 < ET– ***tegin-*** a.m. Clauson 1972 s. 484. Reflexivum hali yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II . ***Çu Şīrīne degindi dėr-idi fāṣ: | Ki Şīrīn baŋa çift olsaydı, ėy kāṣ!*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 467 no. 4293).

EO. **değin–** II 'takınmak (?)' < ***değ-*** fiilinin reflexivum hali bu mânaya nasıl geldiği anlaşılmıyor, başka kaynaklarda da bulunamadı. Reflexivum hali yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II . ***Bu otuz dāne gevher-ile ḳılādei boynuŋa degin ki cihān cihāzı bir dānesindedür.*** (Ferec 855/1451 v. 102a).

AD. **değindi** 'haydi anlamında kışkırtma, isteklendirme için kullanılır' DS 1401 < ***de/dey*** + vurgulanmış emir eki olan ***-indi***, b. ***amanın/amanındı*** . ***"Eh, Hurşit, artık aş pişmiş, tadına varmak sırası geldi!' dedi.***

Hurşit de: "Deyindi gayrik, ağam" diye sırıttı. (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 303).

değir–, b. *degür-*.

değirmen I b.m. (taneleri (vs.) öğüten cihaz ve ona mahsus yapı) < ET. *tegirmen* a.m. [**tegir-* 'çevirmek, döndürmek'] Clauson 1972 s. 486–387; < **tek-* 'dönmek vs.' kökünden M. Özmen 1993. [*değzin-* ile olan muhtemel ilişkisi (*r* > *z* ses değişimi) için b. *boğurdak*] *Bularuŋ eline degirmen vėrdi. "Un ögüdüŋ!" dėdi. Ögütdiler.* (Ferec 855/1451 v. 146b). *Bir degirmendür cihān, her kimse bekler nevbetin.* (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] III, 79).

(Argo) **değirmen** II 'saat' M. Mikhaïlov 1930 s. 25, F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 80 < *değirmen* I, elleri yel değirmeni gibi döndüğü için.

değirmi 'yuvarlak' Meninski 1680 II, 2196 < ET. *tegirme/tegirmi* a.m. [**tegir-* 'çevirmek', fakat *-mi* için başka misal yoktur] Clauson 1972 s. 486. *Bir yüksek, degirmi şekil ḍaġ görinür.* (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 272). 'dört köşe ve eni boyu bir olan (kumaş veya bez parçası)': *Ṣar bir degirmi, pullu yemeni fino fesel* (Vāṣıf 'Oṣmān 1257 s. 49). *değirmilik* 'yuvarlaklık': *Bu aḳlıḳda, bu degirmilikde ḳarıca gördügüŋ var-mıdur?* (Ferec 855/1451 v. 15b).

değiş 'mübadele, münavebe' Meninski 1680 II, 2107 < *değiş-* + fiilden nomen actionis yapan *-iş* eki, fakat müşareket fiillerinden sonra hep vukubulan haplologie ile */işiş/* > */iş/* değişimi, krş. *barış*. *değiş et-/değiş eyle-* 'mübadele etmek TS 1044, R. Dankoff 1991 s. 30. *değiş tokuş et-* 'mübadele ermek' (*değiş-* ve *tokuş-* fiillerine dayanan kafiyeli ve labialisation'a yönelmiş bir terkiple teşkil edilmiş mürekkep fiil; krş. Az. *däyiş düyüş et-* a.m.) *Ben onun karısile bulunmuştum, o da benimkile. Bu tekabül diger bir hususta olsa, insan "fit olduk" der, işin içinden çıkar. Ama nikâhlı kadın maddesinde bu değiş tokuşu bir türlü zihnim kabul etmiyordu.* (H.R. Gürpınar 1943g s. 300).

değiş– I (geçişli fiil olarak) 'mübadele etmek; değiş tokuş etmek' < ET. *tegiş-* a.m. [*teg-* 'değmek' fiilinin müşareket hali, b. *alış- I*] Clauson 1972 s. 487. *İ çoban, gel senüŋile ḳaftān degişelüm!* (Vāhidī 1993 [929/1522] v. 107b). *Ellerimizdeki şeyleri değişdik.* (H.R. Gürpınar 1929 s. 161). *Şevket, seninle yerimizi değişeceğiz. Sen baba, ben ailenin büyük çocuğu olacağız.* (R.N. Güntekin 1930 s. 29). 'değiştirmek, başka hale getirmek': *Ḫorāsāna gitmek dilediim. Biżā'atümi zer-i Ḫorāsānīye degişeyim dėdüm.* (Ferec 855/1451 v. 214a). *Aduŋuzı değişmek gereg-imiş.* (Ferec 855/1451 v. 126a). 'üstünü değişmek; soyunup başka şey giymek': *Yeni hizmetçi kız sağdan görünür; esvabını da değişmiştir.* (Mahmud Yesari 1937 s. 87). Hem geçişli hem geçişsiz (krş. *değiş–* II) halde kullanılan fiiller için b. *aç-I* .

değiş– II (geçişsiz fiil olarak) 'başka hale geçmek' < *değiş-* I. *Görelden cānum, ey dilber, şol iki çeşm-i maḫmūrı, | Degişdi fısḳa mest olup göŋülden zühd-i mestūrī.* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 74). 'yerine başkası gelmek': *Bugün muhalif partiden olanlara "ısyancılar" damgasını vururlar. Yarın iktidar değişince, bugünki efendilerine de iftira etmekten çekinmezler.* (R. Bilginer 1964 s. 79). Hem geçişli (krş. *değiş–* I) hem geçişsiz halde kullanılan fiiller için b. *aç-I* .

değiş oyna–, b. *değişik et-*.

değişik 'değiştirilmiş' < *değiş-* I + fiilden participium activum mânasında sıfat yapan *-ik* eki, b. *akık* . *Değişik çocuklar gibi bir kafa, dımdızlak bir alın, solucan gibi kaşlar.* (S.M. Alus 1934 s. 204).

AD. **değişik et–/değişiklik oyna–/değiş oyna–** 'aynı cinsten biriyle cinsî münasebette bulunmak; bir hayvanla cinsî münasebette bulunmak' DS 1402 < *değiş-* + fiilden nomen actionis yapan *-ik* eki, b. *alık II* . *Eger şehr ve türk oġlancuḳları degişik ėtseler, te'dīb ėdüb her birinden otuz akça cerem alına.* (U. Heyd 1973 s. 64). *Ben seni* (metinde *saŋa*) *ṭanırım. Çoḳ evvelden, küçük iken, sen vīrānelikde degişiklik oynadıŋ.* (H.R. Gürpınar 1341 s. 393). *Erkek eşekle değiş oynanmaz.* (F. Baykurt 1961o s. 92).

değişil– 'mübadele edilmek' < *değiş-* I fiilinin passivum hali. 'başkası haline gelmek; başkalaşmak': *Sen benim ġocam iseŋ, ben de seniŋ aileŋ isem, bu deyişilmenin sebebi nedir söyle!* (A. Caferoğlu 1943 s. 36).

değişken 'değişebilir' < *değiş* + sıfat eki *ken* b. *alıngan* . *Suratındaki değişken, anlaşılmaz ifade...* (F. Edgü 1959 s. 37).

EO. **değlügeç** 'çaylak' TS 1124–25 (*devlengeç*) < ET. *teŋlegüç* (*teŋlügeç* ?) a.m. [*teŋle-* 'denkleştirmek; havada muallakta kalmak ?] Clauson 1972 s. 522. *Bir deŋlügec (l) bir sıçan enügin yoḳarudan boşandurdı. Gelüb zāhidüŋ öŋine düşdi.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 90). Krş. *dölengeç*.

değme I 'her hangi bir, rasgele' TS 1044–47 < *değ-* I + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan *-me* eki, b. *aşılama* . *Degme bir yoḳsula vėrür mālı bol.* (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 24). Ekseriya menfi cümlelerde geçer: *Degme kişinüŋ ḳarārı yoḳ, | Sen, umum bu ki, ber-ḳarār olasın.* (Ferec 855/1451 v. 204b). *Sağa uçan kuşu vurmak değme avcının kârı değildir.* (S.M. Alus 1944 s. 143). *değme gez/değme kerret* 'her defa' TS 1047–48: *Arpa gördi göġermiş aç eşek. | Buldı cān derdine 'ilāc eşek. | Degme kerret ki şevḳ ile ḳarvar, | Toprağın bile götürür ḫarvār.* (M.F. Köprülüzade 1934 s. 55). *değme kimse* 'her kes': *Ve ol līmāndan içeri bucaḳda şıġlar vardur. Ol şıġlara gündüz ile ḳayıklar girür yatur. Velī degme kimse girimez. Ṣıġdur, yolın başarımaz.* (Pīrī Re'īs 1988 s. 321).

değme II 'seçilmiş, seçkin, seçme, üstün' TS 1047 < *değ-* II + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan *-me* eki, krş. *dönme, inme*.

Gece, yüzüne yaptığı makyaj değme ustaların işiydi. (F. Otyam 1962 s. 56).

EO. **değmede** 'her yerde, her zaman' TS 1047 < *değme* I + mekân (locativus) eki. Menfi cümlede 'kolay kolay' TS 1047, Meninski 1680 II, 2112: *Senüŋ nefsüŋ bunda eşer ėdecek-leyin degüldür, zīrā vefā degmede bulınmaz.* (Ferec 855/1451 v. 12b). *Gün olur ki degmede ġayrı ṭa'āma el sunmazlar.* ('Ālī 1975 [1599] s. 102). (inanılmıyacak şey için) 'galiba, herhalde; gûya, sanki' DS 1403.

değnek, b. *değenek*.

değnekçi 'sokak nizamına bakan küçük bir vazifeli' DS 1403 < *değenek/değnek*, eskiden bir değnekle mücehhezdi. *Bunların değnekçileri, sakatlığından dolayı çürüğe çıkarılan Şirketi Hayriye çımacısı Ömer ağa topalları, çolakları, körleri, kanburları tasnif etmek terakkiperverliğinde bulunmuştu.* (H.R. Gürpınar 1940 [1919] s. 56–57). 'taksi ve dolmuşçu kâhyası': *Taksim durağındaki dolmuş arabalarının şoförleri ve oradaki dolmuş değnekçisi "Karaköy bir!" diye bağırışıp duruyorlardı.* (A. Nesin 1976d s. 56).

EO. **değnel** 'kötü nazarlı (göz hakkında)' TS 1050 < *değ-* I + fiilden sıfat yapan *-nel*, krş. *bitnel*.

EO. **değre** 'civar' TS 1950 < ET. *tegre* 'etrafında' [**tegir-* 'çevirmek, bir daire çizmek'] Clauson 1972 s. 485. [*değzin-* ile olan muhtemel ilişkisi (*r > z* ses değişimi) için b. *boğurdak*]. *Her gün şehrüŋ yöresini yörenürdi, degresini degzinürdi, temāşā ėderidi.* (Ferec 855/1451 v. 199b).

EO. **değri-** 'devretmek, dolaşmak' TS 1051 < ET. **tegir-* a.m. Clauson 1972 s. 485 ? Aslında mümkün olan okunuş, bir tek kaynağa dayandığı ve bu kaynağın başka bir nushası (Ferec 855/1451 v. 199b) bu kelime yerine *degzin-* fiilini gösterdiği için (b. *değre* maddesi), pek sağlam sayılamaz, bilhassa eğer TS'de onu takib eden *degrin-* kelimesinin de *degzin-* yerine bir hata olduğunu farzedersek. [*değzin-* ile olan muhtemel ilişkisi (*r > z* ses değişimi) için b. *boğurdak*].

EO. **değşür-** I 'değiştirmek' TS 1051–52 < ET. *tegşür-* a.m. [*tegiş-* 'değişmek' fiilinin causativum hali, b. *artur-*] Clauson 1972 s. 488. Ortadaki kısa ünlünün düşmesi için b. *arlan-* . Bir fiil kökünden iki causativum şeklini gelişmesi için b. *akıt-* . *Ol nokṣān kemāle degşürüldi, ol renc rāḥata döndi.* (Ferec 855/1451 v. 66b).

EO. **değşür-** II 'devşirmek' TS 1117–21 < *değşür-* I şeklinde, fakat *derşür-* mânasında ("occasionally occurs as a corruption of *derşür-* 'to assemble, collect, recruit'" Clauson 1972 s. 488). *Degşürüb ehl-i 'ırżāne ḳuşanmaları yėgrekdür.* ('Ālī 1956 [1586–87] s. 207). *Vā'iẓ-i şehr — öyle beyzer, dōstlar — oġlan sever, | Hücresine degişürür ḍurmaz ölü ḫalvāsını.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 271).

EO. **değzin-** 'etrafında dönmek, dolanmak' TS 1056–57 < ET. *tegzin-*/ (methathése ile) *tezgin-* a.m. Clauson 1972 s. 488–489; daha yeni bir incelemede kök olarak **tek-* 'dönmek vs.' fiili teklif ediliyor M. Özmen 1993 s. 148. kelimeyi *tegiz-* ['*teg-* fiilinin causativum hali] + reflexivum genişlemesi farzeden etimolojiyi tatmin edici bulmayan Clauson'a göre kelimenin etimolojisi henüz aydınlanmış değildir. [*değirmen, değre, değri-* kelimeleriyle olan muhtemel ilişkisi (*r > z* ses değişimi) için b. *boğurdak*]. Şu var ki *değzin-* ile *çegzin-* fiilleri arasında şekil ve mâna bakımından göze çarpan bir benzerlik vardır (kelime başındaki */c/ — /d/* yakınlığı için krş. *cak/cek, cırnak, cız-, cuncuk-*). *Ḳaşruŋ yöresin degzinür.* (Ferec 855/1451 v. 64a). degzindür- 'dolaştırmak'. *İki ḳamçı iki ḳaravaş eline vėrdi, Üstümde degzindürdiler. Feryād ėrdügümce "Uruŋ! Uruŋ!" dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 112b).

AD. **deh** I 'çuval' DS 1404 < *dek* 'denk' kelimesinin varyantı. *Orda bütün dehlerini teslim edir. Gahir, çıhir, gidir.* (B. Seyidoğlu 1975 s. 300).

AD. **deh** I, b. *dah*.

O. **deh** III 'on' < Fa. *dah* a.m. *Sulṭān buyurdı, piyre deh diynār zer vėrdiler.* (Ferec 855/1451 v. 232a).

deh IV/**deha** I 'binek ya da koşum hayvanları yürütmek için kullanılan seslenme' DS 1404 < ehlî hayvanlara yönlendirilen seslenmeler: ikinci kelimenin sonunda *a* nidası var. Krş. Sırp–Hırv. *dékati* 'yük taşıyan hayvanı haydamak' E. Berneker 1924 I, 192. *Zavallı Agavni, oğuna oğuna, gene arabanın içine. Gene deh! varda! cadda boyuna.* (S.M. Alus 1933p s. 177). *deh et-/dehle-* 'hayvanı "deh!" söziyle yürütmek' (Ses taklidi isimden fiil yapan *-la-* genişlemesi için b. *ağla-*): *Çocuğunu heğbenin üstüne akoydu kendini de zorlukla çekip eşeğin üstüne aldı. Eşeği dehledi.* (N. Üstün 1970 s. 156). (Argo) 'kovmak' M. Mikhaïlov 1930 s. 25, F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 80 : *Hacivat bozuntusunu evden büsbütün dehle!* (S.M. Alus 1933p s. 115). 'bırakıvermek, koymak': *Garson, önünde mavi iş önlüğü, kravatsız ve beyaz ceketsiz, önüne bir kakao, bir sütlü kahve dehler ve bırakır gider.* (A. İlhan 1957z s. 169).

deha II (nida) 'işte!' *"Ne kızı lan?" — "Neriman." — "Hani?" — "Deha! Baksana!"* (Orhan Kemal 1952ç s. 12).

deha III 'üstün zekâ' < Ar. *dahā'* 'kurnazlık' (*/dhy/* kökünden). *Meryem: "Bir dehâ idi belki de ... "* (Ç. Altan 1965m s. 90). *"Siz tehditlerle mi idare ediyorsunuz devleti?" — "Hayır, aklımla, dehamla".* (R. Bilginer 1965 s. 34). 'üstün zekâsı olan kimse, dahi' *Bizim tıp dehâsı, kızın yüzüne bir büyüteçle bakınca, yarada kalan küçük cam parçalarını dakikasında görmüş.* (M. Urgan 1998 s. 17). *Zulüm Tiyatrosu'nun yaratıcısı bu garip deha ile nasıl bir iletişim kurabilecek acaba?* (N. Eray 1999 s. 90).

dehalet ‘sığınma’ < Ar. ***daḫāla*** ‘aile’ R. Dozy 1927 I, 427; Tk.’deki mânada Ar. lûgatlerinde verilmiyor. Kelime belki 20. asrın başında (Redhouse 1890 ve Şemseddîn Sāmī 1317–18 lûgatlerinde yoktur) ***dahîl*** sıfatı üzerine uydurulmuştur.

O. **dehan/dehen** ‘ağız’ < Fa. ***dahān/dahan*** a.m. ***Dehānından dür-i maʿnī döker sözile Dehhānī.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 28). ***ʿAbherīn kirpükler gördi, ḫancerīn dehen gördi.*** (Ferec 855/1451 v. 151b).

dehdehle- ‘hayvanı ***deh!*** seslenişleriyle yürütmek’ < ***deh/deha*** + ses taklidi isimden fiil yapan ***-la-*** genişlemesi b. ***ağla-*** . ***Ada yollarında kırbaç şaklatan, at dehdehleyen insanlar kaç kuruş kazanıyor?*** (N. Güngör 1992 s. 12).

dehen, b. ***dehan.***

deher, b. ***dehr.***

dehliz ‘koridor’ < Ar. ***dahlīz*** a.m. < ? ***Bir uzun ḳaraŋu dehlīz buldı. Gitdi, yüriyürek bir aydınlıġa yétişdi.*** (Ferec 855/1451 v. 93a). ‘zindan’: ***Aŋa doŋuz duşaġın urdılar, dehliyze bıraḳdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 212a). ***Uzun zamandır bir dehliz kazıyordu Ante.*** (H. Akdoğan 1998 s. 97).

O. **dehr** ‘zaman’ < Ar. ***dahr*** a.m. ***Andan pādişāh bu cevri, bu ḳahr-ı dehri, bu āzār-ı rūzegārı görüb aġladı.*** (Ferec 855/1451 v. 30b). ***Her hünerde ferzāne-i deher oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 63a). ***dehrine mālik ol-*** ‘zamanına uymak, yaşamasını bilmek’: ***Ḳanġı ʿameldārdur ki ölmekden dirlik yeg dėmeye, dehrine mālik ise, beglerbegiye ekl ėtdürüb gendü daḫı bulduġın yėmeye?*** (ʿĀlī 1979 [1582] I, 161).

dehrî ‘çok âlim, hezarfen’ < ***dehr*** ‘zaman’ + isimden sıfat yapan ***-ī*** eki, b. ***adalî*** , yâni kendi zamanının büyük âlimlerinden biri. ***Cevdet efendi, kızının okuma hevesine karşı da takkesini bir yana basmış: "Ulan buna da pardon amma dehrî mi olacaksın be?"*** (S.M. Alus 1934 s. 278).

dehşet I ‘âni ve aşırı korku’ < Ar. ***dahşa*** a.m. ***Şābūr dehşetden sögüt gibi ditredi.*** (Ferec 855/1451 v. 122a). ‘şaşkınlık’: ***Çūn Faźluŋ gözi ol şanem-i cihān-ārā-yı ārāyīdei gördi, hezār dürlü ḫayret u dehşet üzerine müstevlī oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 14b).

dehşet II/**dehşetli** ‘korkunç; şaşırtıcı, olağanüstü’ < ***dehşet*** I; Ar.’dan ve sonu ***/et/*** ile biten kelimelerin bâzılarının, halk dilinde ve konuşma dilinde çok hissî, kuvvetli, menfi veya kötü mânalı sıfat olarak kullanıldığı vakidir, b. ***beşaret II*** . ***Bahri uyanır uyanmaz kalktı, yumruklarını sıktı, yılan çocuğa dehşet bir yumruk aşketti.*** (F. Baykurt 1976 s. 247). ***Şahini yakaladılar mı, yakalayamadılar mı, dehşet merak ediyordum.*** (Yaşar Kemal 1993k s. 30).

EO. **dehul** ‘davul’ < ***davul*** kelimesinin varyantı, belki ***dahul*** diye okunacak, kelime ortasında inorganik ***/h/*** (bilhassa ***/ʿayn/*** yerine) çok görülür, krş, ***sahlep, şehriye, tamahkâr.*** ***Orman içre ḳalmış idi ol dehul, / Kāfir anı görmemişdi, pür-uşūl.*** (Firdevsī–yi Rūmī 1980 [15./16.yy.]s. 252).

dejenerasyon ‘yozlaşma’ < Fr. ***dégénération*** a.m. [Lât. ***degenerare*** ‘yozlaşmak’, ***genus*** ‘cins’]. Ayrıca b. ***aberasyon*** . ***Bir zamanlar bütün istediğin insanların onuruyla yaşamasıydı. Ama amaçlar ve hedefler altüst olmuştu. Bir şeyler bizi dejenerasyona uğratmıştı.*** (Z. Ankara 1991 s. 156).

dejenere ‘yozlaşmış’ < Fr. ***dégénéré*** a.m. Fr.’den giren sonu vurgulu ***/-e/*** ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** [1]. [Lât. ***degenerare*** ‘yozlaşmak, cinsinden sapmak’, ***de-*** ‘sapmak’ ve ***genus*** ‘cins’]. ***Hem niçin yalan söylüyorsun, yoksa yavaş yavaş dejenere mi oluyorsun?*** (M. İzgü 1992 s. 188).

EO. **dek/tek** I ‘gibi’ TS 3785–87 < ET. ***teg*** a.m. Clauson 1972 s. 475. ***Şunun tek gürbüz ulu pehlevānı / Nite bir oḳ ile yoġ ėtdi anı.*** (Meḥmed 1965 [1398] s. 236 no. 7547).

dek/BSTT. **tek** II ‘yalnız, sadece’ TS 1060–61 < ET. ***tek*** a.m. Clauson 1972 s. 475. ***Bular senüŋ sözüŋle ol işden durur degüldür, dek sen zaḥmet görürsin.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 44). ***Tek gitsinler de bahçenin yarısını da götürsünler de razıyım.*** (R.H. Karay 1939a s. 68). ‘yalnız bir tane’: ***Kimbilir ne pırlanta gerdanlıklar, ne tek taş küpeler ve yüzükler kopardıktan sonra ahbaplaştılar.*** (S.M. Alus 1944 s. 176). ‘çift olmayan’: ***Tek tüfeğini kavrayıp kucağına koydu.*** (F. Baykurt 1959y s. 132). (alay veya hakaret olarak) ‘bir vasfın nümunesi’: ***Arabası ile fiyaka satan züppenin tekil*** (Peride Celal 1978 s. 71). ‘bir kadeh içki’: ***Birkaç tek daha çaktıktan sonra enli açıldı.*** (S.M. Alus 1944 s. 113). ***tek başına*** (zarf) ‘yalnız olarak; başkasının yardımı olmadan’; dativus adverbialis için b. ***abes yere*** : ***Tek başına bir kenara büzülüp rakı atmanın ne zevki vardır ki?*** (S.M. Alus 1944 s. 54). ***Koca şehirde tek başıma kaldım.*** (L. Tekin 1984 s. 213–214). (sıfat) ‘yalnız, kimsesiz’: ***Arkamda düşüneceğim kimsem yok. Tekbaşına bir adamım.*** (Mahmud Yesari 1943 s. 10). ***Şimdi tekbaşınayım ve bekliyorum.*** (Ş. İşigüzel 1993 s. 110). ***teke tek*** ‘birer birer, ferd ferd’ (mânası başka, fakat şekil itibariyle krş. ***birebir***): ***Teke tek tanımadığı kalabalıklar için derin bir sevgi.*** (A. Ağaoğlu 1981s s. 130). ***tek u tenha/tekütenha*** ‘yapayalnız’ ***Bu karanlık handa tek ü tenha ömür sürmeden memnun görünüyor.*** (H.Z. Ülken 1941 s. 104).

AD. **dek/tek** III ‘uslu, terbiyeli, namuslu; sessiz, rahat, sakin’ DS 1406, 3862, TS 1062 < ET. ***tek*** a.m. Clauson 1972 s. 475. Ekseriya ***dek dur-/tek dur-*** ‘hareketsiz durmak, sesini çıkarmamak’ şeklinde DS 1406, TS 1063–64. Meninski 1680 I, 1330: ***Dek dururken hevesüm düşdi kim Niylüŋ başın görem.*** (Ferec 855/1451 v. 194a). ***Etrafta ne olup ne bitiyor, mutlâka anlamalıyım. Kısacası tek duramam.*** (S.M. Alus 1944 s. 157). ***dek otur-*** ‘tek oturmak’: ***Cihānı ol alur kim dek oturmaz, / Cihān dutılıcaḳ güymek getürmez.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 338 no. 1684).

O. **dek/tek** IV 'hile, oyun' TS 1061 < Ar. ***dakk*** 'hokkabazlık, el çabukluğu' R. Dozy 1927 I, 453. ***Kimseler görücü gelmiyor. Gelecek olsalar babam o saat karşılayıp türlü türlü deklerle gelenleri geri yolluyor.*** (Recā'īzāde Ekrem 1942 s. 80). ***O dekinen beni isdir.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 397). ***Yusufpaşada kendisinin idare ettiği bitirimde bir oyuncuyu teke düşürmüş, üç zarla oynuyor, parasını alıyordu.*** (H. Kodaman 1944 s. 42). ***dek et-*** hile yapmak': ***Sakın Kumru Hanımın yerine onu sana verip de bir dek etmesinler!*** (Şināsī 1940 [1860] s. 51).

dek V, b. ***dak*** I.

dekad 'on senelik zaman parçası' < Fr. ***décade*** a.m. [EYun. ***δεκα*** (d̲éka) 'on']. ***İşte bu sonuncu dekadda medeniyet dâvamız yeniden tehlikeye girmişti. Çünkü irticaa demokrasi hürriyetlerinden faydalanma hakkını verdik.*** (F.R. Atay 1953 s. 86).

dekadan 'aşırı hissîliği ile tanınan (bir şiir cereyanı)' < Fr. ***décadent*** a.m. [Lât. ***decadere*** 'çökmek, yıkılmak, tedenni etmek'], bu tür etken fiilsıfatları için b. ***acenta/acente*** [2]. ***Muallim Naci tarafdarları Malûmat mecmuasına yazıyorlardı, Serveti Fünun muhiti ile istihza ediyor, onlara "dekadan" diyorlardı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 185).

dekagram 'on gramlık ağırlık' < Fr. ***décagramme*** a.m. [EYun. ***δεκα*** (d̲éka) 'on' ve ***γράμμα*** (grámma) 'harf']. Birinci Fransız İhtilâli'nin eseri olan desimal sistem ile icad edildi.

dekamen/dokmen/kameen (çocuk oyunlarında) 'eller yukarı!' < belki Fr. ***droit les mains*** a.m. ***Daracık pantolonun ön ceplerindeki iki tabancasını da çeker: "Kameen ! ! !"*** (Orhan Kemal 1957 s. 88–89). ***Şey de al babacığım, tabanca. Dokmen oynarken, Erdal'ın var. Kovboy tabancası.*** (Orhan Kemal 1963d s. 30).

dekan 'fakülte başkanı' < Alm. ***Dekan*** a.m. (Lât. ***decanus***, < EYun. ***δεκα*** (d̲éka) 'on']. 1933'te başlıyan üniversite reformu ile Türkçe'ye girdi, b. ***akupunktur*** [1]. ***Biliyorum, rektör hain değil, dekan hain değil, bizim bölüm şefi hain değil, ama o bürodaki sekreter hain.*** (M. İzgü 1992 s. 123).

dekape 'aşındırılmış, sathı asitle temizlenmiş' < Fr. ***décapé*** a.m. [***dé-*** 'giderilmiş' ve ***cape*** 'kılıf']. ***Beş plaka sıfır elli dekape sac alıp atölyeye kapandı.*** (M. Kaçan 1990 s. 86).

dekapotablı (otomobilcilik terimlerinden) 'üstü açılır kapatılır binek arabası' < Fr. ***décapotable*** a.m. [***dé-*** 'ayrılan', ***capote*** 'arabanın üstü', aslında 'kadın başlığı', ***-able*** 'edilebilir'. Metindeki kelimenin sonunda Türkçe ***-lı*** eki var. Ondan önceki ***/l/*** kalkmıştır. ***Gözleri yeni gelen, kırmızı dekapotablı bir Aston-Martin'e takılıp kaldı.*** (Peride Celal 1978 s. 32).

dekar (desimal sistem terimlerinden) 'bin metre karelik arazi ölçü birimi' < Fr. ***décare*** a.m. [EYun. ***δεκα*** (d̲éka) 'on' ve Fr. ***are*** 'ar']. ***Bizim üç dekarlık yerimiz de, çiftliğin ortasında sıkışıp kalmıştı.*** (M. Başaran 1992 s. 289).

dekatlon (spor terimlerinden) 'on çeşit vazifeden ibaret olan atletizm yarışması' < Fr. ***décathlon*** a.m. Kelime 1912 senesinde EYun. ***δεκα*** (d̲éka) 'on' ve ***αθλον*** (á̲tlon) 'yarışma' üzerine icadedildi.

dekatraş (sinemacılık terimlerinden) 'ekrandaki filmin üst ve alt bitimi ekranınkine uymaması' < Fr. ***décadrage*** a.m. [***dé-*** 'ayrılmak', ***cadre*** 'çerçeve', ***-age*** nomen actionis eki, b. ***ambalaj*** . ***Filmi geçerken bir yandan da perdeyi gözlediğimden, dekatraş olursa hemen ayarlardım. Oysa başkaları bağrışlardan, ıslık seslerinden farkına vararak dekatraşı düzeltirlerdi.*** (S. Şengil 1990 s. 90).

O. **dekembris/dekevris** 'Aralık Ayı' Meninski 1680 II, 2114 < Yun. ***δεκεμβριος*** (d̲ekémvris) < Lât. ***december*** a.m. [***decem*** 'on', çünkü Julius Caesar'ın koydurduğu takvimde 1 Mart yılbaşı idi] G. Meyer 1893 s. 68.

AD. **dekerek/tekerek** 'tekerlek' DS 3863, TS 106 < ET. ***tegrek*** a.m. Clauson 1972 s. 485. Krş. ***teker, tekerlek.***

dekerlen-, b. ***değerlen-.***

dekevris, b. ***dekembris.***

deklanşör 'fotoğraf makinesinin resim çekilirken basılan düğmesi' < Fr. ***déclencheur*** a.m. [***clenche*** < Alm. ***Klinke*** 'kapı mandalı']. Nomen instrumenti yapmaya da yarayan bu ek için b. ***adaptör*** . ***"Çekiyorum, gülümseyin!" demiş, deklanşöre basmıştı.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 15). ***Yaşar ilkin şiire sarılmış, sonra da deklanşörüne basmaya başlamıştır. Sonunda 2000 slayt'tan oluşan bir belgesel çıkar ortaya.*** (S. Birsel 1995 s. 22).

deklarasyon 'ilân, bildirme' < Fr. ***déclaration*** < Lât. ***declaratio*** a.m. [***declarare*** 'aydınlatmak; ilân etmek' fiilinden nomen actionis, b. ***aberasyon***]. ***Bitmemiş bir çalışmanın deklarasyon gibi yayınlanması rahatsız ediyor Nadya'yı.*** (A. Yurdakul 1991 s. 151).

deklase 'ayarları arasında değerinden kaybeden (kimse), düşkün' < Fr. ***déclassé*** a.m. Fr. sıfat eki ***-é*** için b. ***abandone*** [1]. ***Deklaseliğinin hıncını dilden alan Ataç. Mızmız ve mıymıntı bir fikir serserisi.*** (C. Meriç 1992 s. 299).

AD. **dekmik/dekmük** 'tekme, çifte' DS 1407 < ***dep-*** + ***-mik/-mük***, krş. ***çiğnemik, ilmik***, dissimilation yüzünden ***/p/ /k/***, krş. ***tekme. Külcü Memmet gidiy. Ġarısı èşikde iraslayıp, ġarnına bir dekmük vurup yuvarliy.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 26).

dekne/BSTT. **tekne** 'ağaçtan yapılmış uzun ve geniş kap' Meninski 1680 I, 1351 < ET. a.m. ***tekne*** (belki başka bir lisandan eski bir alınma) Clauson 1972 s. 484. ***Vezīri bir dekneye ḳoydılar, ḥavż icinde ḳodılar.*** (Ferec 855/1451 v. 243a). 'geminin güverteden aşağı olan temel kısmı': ***Evvelā tekne binā olunduḳda funda ile yaḳub ḳurudurlar.*** (Kātib Çelebī 1329/1913 [1656] s. 157). 'her çeşit kayık ve gemi': ***Balığa çıkan teknelerden bir haber geldi: adada hayat izlerine rastlanmış.*** (M. Mungan 1996 s.

330). ***Manş'ın sevimsiz dalgaları tekneyi fındık kabuğu gibi sallayordu.*** (E. Atasü 1996 s. 113).

dekolte 'gerdan, göğüs ve sırtın bir bölümünü açık bırakan kadın giysisi veya kadın' < Fr. ***décolleté*** a.m. Fr.'den giren sonu vurgulu ***-é*** ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** [1]. [***dé-*** 'ayırmak, çıkarmak' ve ***collet*** 'boyun atkısı' < Lât. ***collum*** 'boyun']. ***Hasbahçede, kıpkırmızı tafta dekoltenle ve artistliğinle büyülendim.*** (L. Tekin 1990 s. 106). 'açık saçık, müstehcen': ***Eski başvekille yalnız kaldığı zamanlar son derece dekolte Paris hikâyeleri anlatıyormuş.*** (H. Taner 1953 s. 42).

dekor 'sahne düzenlenişi, süslenişi' < Fr. ***décor*** a.m. [Lât. ***decor*** 'süs' kökünden]. ***Işıklar yavaş yavaş açılır, İkinci tablodaki ayni dekor.*** (Nâzım Hikmet 1935 s. 22). 'manzara; (bir yerin) havası, ruhu': ***Gizli ışıklı egzotik salonlarda palmiyeler, kaktüsler, kauçuklar serin bir yeşilliğin tazeliğinden bir düş dekoru gibidirler.*** (Ç. Altan 1976v s. 10).

dekoratif 'süs olarak kullanılan, süslemeye yarayan' < Fr. ***décoratif*** a.m. [Lât. ***decor*** 'süs' kelimesinden yapılan bir fiilin sıfatı, b. ***akreditif***]. ***Dekoratif sütunlar, işlevi olmayan basamaklar, duvarlara gömülü küçük saksılarıyla mezar bir yıl içinde tamamlanmıştı.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 21–22).

dekovil 'rayları normalden dar olan küçük demiryolu' < Fr. ***decauville*** a.m., ilkini 1889'de inşa eden mühendisin isminden. ***Çakıl yığınlarının arasından iskelenin üstüne kadar dekovil hattı döşeliydi.*** (Kemal Tahir 1955g s. 13).

dekupaj (sinema terimlerinden) 'fragman, parça; kupür' < Fr. ***découpage*** a.m., b. ***dekupe***; ***-aj*** eki için b. ***ambalaj*** . ***Mithat Ağakay'ın çoğu sinemalar için yaptığı dev dekupajlar Türk sinemacılık tarihine çoktan girmiştir.*** (G. Scognamillo 1990 s. 109).

dekupe '(bir yerden, bir bütünden) kesilerek ayrılmış' < Fr. ***découpé*** a.m. Fr.'den giren sonu vurgulu ***-é*** ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** [1]. [***de-*** 'ayrılarak' ve ***coupé*** 'kesilmiş']. ***Ehemmiyet derecelerine göre mizanpajda yerlerini tayin etti. Her haberin ortasına, yazıyla alâkadar üç sütun, çift sütun, tek, çift oval, tek dekupe resim işaret etti.*** (Reşat Enis 1933 s. 86).

del- I (geçişli fiil olarak) 'delik açmak' < ET. ***tel-*** a.m. Clauson 1972 s. 490. ***Ḫancer ucıyla burunını deldi, ḳıl gecürdi, eline aldı.*** (Ferec 855/1451 v. 34b).

del- II (geçişsiz fiil olarak) 'karanlığı delmek' < ***del-*** I. Dizgici bir kelime atlamadıysa, yazarın şahsi üslûbünde caiz olan bir licentia poetica. ***Sonra yıldırım yakınlarda bir yerde uzun uzun deldi.*** (A. H. Tanpınar 1955 s. 15).

O. **delâil** 'deliller' < Ar. ***dalā'il*** a.m. [***dalīl*** kelimesinin çoğulu]. Ar. ***ā'i*** grubunun Tk.'de araya Hiatustilger /y/ alması için b. ***acaib/acayip*** [2]. ***Hanımefendi bu delâil karşısında, cevapsız, âciz, biraz düşündü.*** (Fazlı Necip 1930 s. 110).

O. **delal** 'naz, işve' < Ar. ***dalāl*** a.m. ***Şehzāde ol ṣūret u cemāle ve ol hey'et u delāle baḳub müte'accib oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 139a).

delalet 'yol gösterme, kılavuzluk, liderlik' < Ar. ***dalāla*** a.m. ***Bu pansiyona İsveç sefaretinin delâletile yerleşmişti.*** (Burhan Cahit 1934 s. 120). ***delâlet et-*** 'yol göstermek': ***Ol dildār delālet eyledi. Bir maḳāma varduḳ, firdevse beŋzer.*** (Ferec 855/1451 v. 115b). EO.'da accusativus ile: ***Beni delālet eyleseŋ ...*** (Ferec 855/1451 v. 125b). 'aracılık etmek, yardımcı olmak': ***Huzura çıkmalarına mâni oldu. Yalnız damat sıfatile Ferit Paşanın huzura kabul olunabileceğini anlatarak onun çıkmasına delâlet etti.*** (M.Z. Pakalın 1946 I, 321). Mecazi mânada 'göstermek, belirtmek': ***Āfitāb Miyzāndadur. Delālet éder ki faṣd u ḥacāmat, ḥalḳ ḫūbdur.*** (Ferec 855/1451 v. 207b). ***"Aktörlük diye bir sanat tanımıyorum" sözü, tıpkı "Su sadece hidrojendir, başka bir şey değildir", sözü kadar anlayışsızlığa, bilgisizliğe delâlet eder.*** (S. Taşer 1956 s. 81).

AD. **delânlı/delânnı** 'delikanlı' < iki ünlü arasındaki /ḳ/ /ğ/ değişimi için krş, ***ağda, heybe, lağap, nağış, şağul***. Bu birleşik kelimede varolan krasis durumu için b. ***acabola/acabula*** . ***O bilir işini. Aslan gibi delânlı.*** (İ. Tarus 1950a s. 103). ***Orospu olduğunu biliyon da, ne tutuyon bile bile? Sende hiç mi delânnılık yok?*** (Orhan Kemal 1954b s. 145).

AD. **delbek** 'tef' DS 1408 < ***deblek*** kelimesinin metateze uğramış varyantı, b. ***albız*** . ***Delbek, kalbur veya elek kasnağına tüyü yolunmuş bir deri gerilerek yapılır.*** (K. Güngör 1941 s. 51).

AD. **deldelice/deldellice** 'atmaca kuşu' DS 1408, A. Püsküllü 1974 s. 30 < Az., Çağ. ***delice*** ve Fa. ***dalīca/dalīça*** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1189'a göre O. ***delüce (toğan)***'dan alınmıştır. Kelimemizin ilk hecesinin izahı güçdür. ***Çok kanatlarının altı kırmızı kelebek, çok sarısma, çok deldellice, çok çok arı gördü.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 66).

AD. **dele** 'sansar' DS 1408 < Fa. ***dala/dalla*** 'gelincik, kakım', krş. ***dālā*** 'sincap'.

AD. **deledüz** 'mayası bozuk, yalancı, dönek' DS 1409 < Az. ***dālāduz*** < Fa. *__dalladūz__ a.m. (***dalla*** 'yalan, yalancılık, dolandırıcılık' + ***dūz*** 'diken, dikerek imal eden', b. ***çuvaldız***).

delegasyon 'bir grubu temsil etmek üzere gönderilen heyet' < Fr. ***délégation*** a.m. [Lât. ***delēgāre*** 'göndermek' fiilinden); ***-syon*** eki için b. ***aberasyon*** . .

delege 'temsil için gönderilen kimse, murahhas' < Fr. ***délégué*** (Fr.'den giren sonu vurgulu ***-é*** ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** [1]) < Lât. ***delēgātus*** a.m. ***Başkan elindeki koca çanı durmadan çalıyordu. Gürültü öylesine artmıştı ki, üst kat salonu dolduran üçyüz kadar delegenin uğultusu caddenin uğultusu caddenin öbür başlarına dek yayılıyordu.*** (İ. Tarus 1961 s. 258).

delem ‘arı ve sinek için kullanılan bir sıfat’ R. Dankoff 1991 s. 30 < ET. ***talım*** ‘yırtıcı, dalayıcı’ (?) Clauson 1972 s. 499.

AD. **deleme/teleme** ‘maya ile kestirilmiş süt; yağı alınan çiğ sütten yapılan peynir’ DS 1409, TS 1066, Meninski 1680 I, 1014 < ***tele-*** ‘pıhtılaşmak’ DS 3869 + fiilden sıfat yapan ***-me*** eki, b. ***bazlama*** . ***Ve teleme peynirinüŋ ibtidāsı üc yüz dirhem bir akçaya ola, soŋra geldügine göre ziyāde alına.*** (Ö.L. Barkan 1942 [1592] s. 25). ***Papazi yaşmağın altında altın sarısı gibi saçlarım, mor feracenin içinde teleme peyniri gibi vücudum.*** (S.M. Alus 1933p s. 58).

AD. **delfin** ‘yunus balığı’ D.J. Georgacas 1978 s. 128 < Yun. ***δελφινι*** (ḏelfíni) a.m. G. Meyer 1893 s. 22.

AD. **delgi** ‘zımba’ DS 1410, ZTS 49 < ***del-*** + fiilden nomen instrumenti yapan ***-gı*** eki (b. ***açgı***) .

deli, b. ***delü***.

delice I ‘deli gibi’ < ***deli*** + sıfattan zarf yapan ***-ce*** eki, b. ***anca I*** . ***Bir vakitler, çocukluktan genç kızlığa geçmeye çabaladığım yıllarda herkesin delice tutkun olduğu Amerikalı sinema yıldızların parlaklığı vardı üstünde.*** (P. Kür 1984 s. 14). ***delicesine*** a.m. (zarf görevi, ***-sine*** genişlemesiyle kuvvetlendirilmiştir; dativus adverbialis için b. ***abes yere***): ***En iyiye, en güzele varabilmek için delicesine çırpınıyordum.*** (O. Hançerlioğlu 1956 s. 53). (sıfat olarak) ***Teşebbüsümün pek delicesine olduğunu anlıyarak niyetimden vaz geçtim.*** (H.R. Gürpınar 1938 s. 15).

delice II ‘bir dereceye kadar deli’ < ***deli*** + sıfattan zayıflatıcı sıfat yapan ***-ca*** eki, b. ***ahça/ağca*** . AD. ‘yabani, aşılanmamış (bağ kütüğü veya zeytin ağacı)’ DS 1411: ***Sizin köye delice çubuk bulmaya kudretim vardır.*** (F. Baykurt 1967k s. 112). ***O kadın! Tırnakları siyah, dudakları siyah, gözleri o kavuniçiden mora çalan gözleri hafif bir mil çekilmiş gibi deliciydi; deliceydi.*** (M. Kaçan 1997 s. 14). ***Bu kısmın şurasında burasında aşı görmemiş delice zeytinler, cüce çam ağaçları vardı.*** (O.R. Gökçe 1943 s. 27). ‘bir otun ismi’ O. Blau 1868 s. 219, R. Dankoff 1991 s. 30. ***delice (doğan)*** ‘atmaca, çaylak’ DS 1411, TS 1066–67, G. Doerfer 1967 III, no. 1189. ***Göğsü kırmızı çizgili atmacalar geçti ilkin. Atmacaları delicedoğanlar izledi, yuvalarını Tanrıya emanet etmiş.*** (N. Güngör 1992 s. 59). Krş. ***deldelice/deldellice***.

delicik, b. ***delicük***.

delicoş ‘sevinçli bir heyecan içinde’ < ***deli*** ve ***cuş-*** fiilinin emir şeklinden ibaret olan kelime belki bir yazarın icadıdır. ***Ben delicoşum. Bir büyünün etkisi altındayım.*** (M. Güler 1990 s. 238). ***İlkyaz bir ses, ilkyaz bir renk coşku. Delicoş değişme dışımızda olduğu kadar da içimizde.*** (a.e. s. 80). Başka kaynaklarda bulunamadı.

delicük/delicik ‘küçük delik’ < ***delik*** II + ***-cük/-cik*** küçültme eki, b. ***acıcık*** . Küçültme eklerinden evvel olan ve bir ünlüyü takibeden /***k***/ ekseriya düşer, krş. ***köpecik, küçücük***. ***Nūrı bėz delicüklerinden balķır.*** (Ferec 855/1451 v. 191a).

delidolu, b. ***delü***.

deli-düz, b. ***delü***.

delifişek, b. ***delü***.

delik I, b. ***delük***.

(Argo) **delik** II ‘tevkifhane, hapishane, cezaevi’ Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 62, F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 81 < ***delük/delik*** II. ***Polis çağıracaķlar. Haydi, hepimizi deliğe ṭıķacaķlar.*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 113).

delikanlı, b. ***delükanlu***.

(Argo) **delikli** ‘tabanca’ M. Mikhaïlov 1930 s. 25, H. Aktunç 1990 s. 81 < ***delikli demir*** a.m. kelimesinin kısaltılmışı. Kendisini takip eden isim olmadan isim gibi kullanılan bu türden diğer misaller için b. ***atlu*** . ***Altmış uzun yıl Karagöl koyünün başına belâ kesilen hortlağı bir gece katil Aliço’nun delikli demiri ortadan kaldırıyor.*** (Reşat Enis 1945 s. 226).

O. **delil** I ‘kılavuz’ < Ar. ***dalīl*** a.m. ***Süvār oldılar. Mübārek deliyl oldı. Gitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 54b). ***Delil olup önümüze düşerekten bu işimizi görmeni iricaya geldim.*** (F. Baykurt 1967k s. 112).

delil II ‘emare; inandırıcı nişan, dâvayı isbat eden unsur, vesika’ < Ar. ***dalīl*** a.m. ***Ol oğlanuŋ ‘aḳlī kifāyeti büzürgzāde idügine delīl-i vāżıḥ-idi, burhān-ı lāyiḥ-idi.*** (Ferec 855/1451 v. 141a). ***Elimdeki deliller bunları ispatlıyacak durumda.*** (R. Bilginer 1965 s. 93).

delilen-/AD. **dellen-** ‘delirmek, deli gibi davranmak; hiddetlenmek’ DS 1114 < ***deli*** + sıfattan, böyle bir hale gelmek mânasında olan bir fiil yapan ***-len-*** genişlemesi, b. ***abaplan-*** . İkinci varyantın ortasındaki kısa ünlünün düşmesi için b. ***arlan-*** . ***Fatma, elinden sustalıyı aldı: ”Dellendin mi Ali?”*** (Orhan Kemal 1954b s. 116). ***Sen de çabuk ol birez, hala. Muhtar bana dellenir sonra.*** (F. Baykurt 1959b s. 112). ‘deli gibi saldırmak’: ***Arıların dellenmesi gibi oldu mapuslar. Kovandan boşanan arılar gibi uradı mapuslar meydan yerine.*** (İ. Balaban 1968 s. 205).

AD. **delim** I ‘çok fazla, ziyade’ DS 1412, TS 1067–68, Meninski 1680 II, 2133 < ***telim*** a.m. Clauson 1972 s. 499–500. ***Serā-perde delim eyvān-ı ḳaṣrı, | Mu‘āṣır görmedi hīç aŋa ‘aṣrı.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 263 no. 166). ***delim delim*** ‘bol bol’: ***Ol kim ekdi, delim delim götüre.*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 13 no. 40).

O. **delim** II (ikinci ünlü uzun okunacak) ‘çok fazla’ < ***delim*** I; kelime konuşma dilinden kalktıktan sonra, Ar.’dan alınma zannedilerek ***elîm*** tipinden kelimeler gibi telaffuz edilmiş ve Fa. izafetlerde de kullanılmıştır (b. ***al I***): ***Erlerini ayaklarından ve ‘avratlarını saçlarından asarlar, żarb-ı elīm ve ‘azāb-ı***

delīm ėdüb oġlını çıḳardurlar. (ʿĀlī 1982 [1581] II, 148).

AD. **delimsirek/delimsek/delisek** ‘sersem, salak, çılgın’ DS 1413, A. Püsküllüoğlu 1974 s. 30 < ***deli*** + benzerlik eki olan ***-msi*** (***kekremsi, mavimsi***, b. ***akordeonumsu***) + ***-rek*** küçültme eki (b. ***acırak***). ***Komşunun delimsirek kahkahası, gecenin dibinde, bir salkım çıngırak gibi asılmış kalmıştı.*** (A. İlhan 1973 s. 40). ***Kendini seyrediyor delimsirek bakışlarla.*** (M. Mungan 1996 s. 426). ***Haddini bilmez bir oğlan. Delisek.*** (A. Ağaoğlu 1984 s. 167).

delir– ‘deli olmak, çıldırmak’ TS 1970 < ***deli*** + sıfattan filân hale girmek mânasında ***-(e)r-*** genişlemesi (krş. Çağ. ***ḳaḏġu-r-*** M. Erdal 1991 II, 500, M. Räsänen 1957 s. 149) . ***Çıldırıyor muyuz? Yoksa delirdik mi?*** (Reşat Enis 1933 s. 31). ‘yozmak (pamuk çubuğu hakkında, ms. fazla yağmurdan)’: ***Pamuk çubukları adam boyunu geçer. Delirir. Kuvvetini meyvaya vermez de boyuna verir. Mahsul yarı yarıya azalır.*** (Reşat Enis 1944 s. 32).

delisek, b. ***delimsirek***.

delişmen ‘şımarık ve delice tavırlı, zıpır’ < ***deli*** + ***-ş*** okşama eki + mânayı zayıflatan ***-men*** eki, krş. ***küçümen***. ***Cırcır böceğine delişmen, uçarı, eğlence düşkünü bir yaratık gözüyle bakarlar.*** (S. Birsel 1995 s. 108).

O. **deliyane** ‘deli gibi; deliye yakışır tarzda’ Meninski 1680 II, 2131 < ***deli*** + Fa. zarf eki olan ***-yāna***, Tk. ***–ane***, b . ***acizane*** .

deliyl, b. ***delil***.

delk et–/delket– ‘ovmak, ovuşturmak’ < Ar. ***dalk*** a.m. ***Hüsnü elini alnına götürüp ve alnını sağa sola delkettikten sonra Karaköy’e doğru yola düzüldü.*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 53).

dellâk/dellek/tellak/telek ‘hamamda müşterileri keseleyip yıkayan hizmetçi’ DS 1414 < Ar. ***dallāk*** a.m., asıl mânası ‘oğuşturan’. Degemination için b. ***akke/ake*** . ***Tosya’nın dellāk kīsesi.*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 282). ***Sen kendine başka bir iş tedarikle. Zaten tellâklik senin harcın değil.*** (B.G. Güney 1953 s. 8).

dellâl/tellal ‘ücret makubilinde birisinin satılacak şeyini çarşıda pazarda yüksek sesle ilân eden; münadi, çığırtkan’ < Ar. ***dallāl*** a.m. (***/dll/*** kökünden). ***Dallenüŋ bir ḳatırı var-idi, aldı bāzāra vardı. Dellāle eyitdi: "Bu ḳatırı satl"*** (Ferec 855/1451 v. 222b).

O. **dellale** ‘aşk tellâli kadın’ < Ar. ***dallāla*** a.m. [***dallāl*** + dişilik eki olan ***-a***, b. ***âbide*** II]. ***Dellāleligi ... ve fāḥişe-i muḥtāleligi ẓāhir u āşikār oldı.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 92–93).

O. **dellaliye** ‘tellal ücreti’ < ***dellâl*** + vergi ve ödeme isimlerinde kullanılan ***-iye*** eki, b. ***adliye*** . ***Ali efendi dahi dört yüz elli guruşunu kendi dellâliye alıkoyup küsur akçayı câriyeye teslim eyledi.*** (Ş. Elçin 1975–76 s. 178).

AD. **delle** ‘su güyümü’ THASDD 414 < Ar. (Suriye dial.) ***dalla*** ‘cezve’ A. Barthélemy 1935 s. 248, A. Tietze 1958 no. 67.

dellek, b. ***dellâk***.

dellen–, b. ***delilen-***.

AD. **delme** ‘önü işlemeli bir çeşit yelek, çepken’ DS 1414, TS 1869 < ***del-*** + fiilden isim yapan ***-me*** eki, b. ***akıtma*** . ***Babası da peki diyor ve kızına kırk düğmeli delme diktirivermiş.*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 137).

AD. **delmeç** ‘açıklık, yırtmaç’ < ***del-*** + fiilden nomen concretum yapan ***-maç*** eki, b. ***büzmeç*** . ***Duranâ, delmecinden atın terkisine bağladı heybeyi.*** (F. Baykurt 1961o s. 16).

delmik, b. ***demlik***.

delta (coğrafya terimlerinden) ‘nehrin, denize dökülüşüne yakın birkaç kola ayrılmış durumu’ < beynelmilel terim, Yunan yazısında üçken şeklini gösteren d (Δ) harfinin ismi olan ***délta*** kelimesinden alınmıştır. ***Bakırçay, Ömür dağlarından doğar. Dağları hızla, ovayı yavaşça geçip, Çandarlı kıyısında denize delta yapar.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 91).

EO. **delü/** BSTT. **deli** ‘mecnun’ Meninski 1680 II, 2131 < ET. ***telve*** Clauson 1972 s. 493. ***Oşbu Melik-i Sāmire delüdür, ola mı?*** (Ferec 855/1451 v. 66a). ‘zorlu, azgın, inatçı’ TS 1066. ***Gördi, delünüŋ elinden ḳurtulmaḳ yoḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 54b). ‘gözü pek, yılmıyan’: ***Esgi zamanda Deli Memmet nāmında ġāyet namnu bir ışġıya varmış.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 40). ‘hudayınabit, aşılanmamış (ağaç)’, krş. ***delice***: ***Deli zeytinlere aşı vurduk.*** (Sabahattin Ali 1943 s. 115). ***(bir şeyin) delisi*** ‘aşırı derecede düşkün’: ***Baḳmaz Helākī ḥ ür daḫı olsa Leylīye, | Mecnūn gibi degüldür, ol oġlan delüsidür.*** (Helākī 1982 [16.yy.] s. 88). ***Ne oldum delisi oldun, ondandır.*** (H. Taner 1971s s. 160). ***deli depek/deli depelek*** ‘akılsız, sersem’ DS 1211: ***Sen deli misin, depek misin? Ne istiyorsun suçsuz günahsız çocuktan?*** (F. Baykurt 1961ı s. 79). ***Yavri, seniŋ yüzüŋden | Oldum deli depelek.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 89). ***deli divane*** ‘çılgın; aşırı derecede âşık’: ***Onlar baʿżan ṣuratına tükürmekden iğrenilecek ḥeriflere deli dīvāne olurlar.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 181). ***deli dolu/delidolu*** ‘karmakarışık; saçma sapan (konuşmalar)’ L. Bonelli 1902 s. 59, Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 62 (ikinci kelimede labialisation var; b. ***abidik gubidik*** [2]): ***Biy-hūş oldı, düşdi. Ḫalḳ anı gördi, kimi delü, kimi dolu dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 200; ***dolu*** burada acaba ‘sarhoş’ mu?). ***Ağa-beğimiŋ deli ḍolu aḥvālinden, kendimi öldürürüm gibi lāflarından, netīceyi olduḳca kesdirmiş idim.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 73). AD. deli–düz ‘ıssız yerde, dağ başında, Allahın kırında’ (?): ***Yedi göbek öteden gelen deli-düz, baba-dede tarlam.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 71). ***Adamlar arabalarını açıyor,***

deli-düzde, dağın başında, alıyor abdasını, kılıyor namazını. (a.e. s. 77–78). ***deli et-*** ‘delirtmek’: ***Ger sen dilemez sen kim bini delü ède sen, | Ol ay yüz ile gündüz damda nişe gezer sen?*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 33). ***deli fişek/delifişek*** ‘delişmen ve atak’: ***Bu gece yatdığımız oḍanın penceresine ḫaricden ṭırmanmaḳ cür’etine ḳadar varır. Böyle deli fişek görmedim!*** (H.R. Gürpınar 1332 s. 177). ***deli ol-*** delirmek, çıldırmak; çok sinirlenmek’: ***Delü olmışdur. Biymāristāna iledüŋ!*** (Ferec 855/1451 v. 215b). ‘aşka kapılmak’: ***Ḳāżī bu endāmları görüb delü oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 15b). ***deli Raziye*** ‘hoppa (kadın veya kız)’, şahıs adının bir appellativum’da kullanılması için b. ***Abbâs yolcu : Anası da öyleydi. Hâlâ da öyledir, o deli Raziyeliği bırakmadı.*** (N. Meriç 1957 s. 38). EO. delü tiril ‘çok öfkeli, kızgın’: ***Çūn benden atama ḫaber vèrdiler, delü tiril-imiş.*** (Ferec 855/1451 v. 45b).

delük/delik I (sıfat) ‘delinmiş, delikli’ < ***del-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-ik*** eki, b. ***açık I . Oldem ḥaşıyrcı delük taḫtayile bir ḳac ḳazuḳ getürdi. Delüklü taḫtayile ki daraḳdur ḳaḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 238b). ***delik deşik*** ‘delik dolu’ TS 1067. ***Delik deşik ḳalbümi durmayub öldüresiye ḍarblayorsun.*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 358). ***Yasaklar peşpeşe geldi, ama yasaklar kahve tiryakilerini arttırmaktan başka işe yaramadı. Sonuçta da delik deşik olmuş yasak kaldırıldı.*** (H. Akdoğan 1998 s. 17). Krş. ***çırlak çıplak .***

delük/delik II (isim) ‘dar küçük açıklık’ < ***delük/delik*** I. Fiilden nomen concretum yapan ***-(ı)k*** için b. ***acuk/acık I . Gördi ki aġac ardında bir daraçuḳ delük var, andan buḫār çıḳar.*** (Ferec 855/1451 v. 93a). ***Andan bir delik eline girdi. Ol delüge sürtdi. Biraz balçıḳ elinde sürtündi.*** (Ferec 855/1451 v. 227a). AD. ***delik dırsık/delik dersik*** ‘delikler’ DS 1412: ***Hiç deliġi dırşığı, peçesi olmayan yüreğimin dibini bucaġını Allah bilir.*** (Ebü–Bekir Ḥāzım 1326y s. 194). ***Üstte başta ne varsa, onların deliğini dirseğini uygunca yamamıştılar.*** (M. Makal 1957k s. 31).

delükanlu/delikanlı ‘sıcakkanlı; ergin, erkek genç’ Meninski 1680 II, 2130 < ***delü/deli*** ve ***ḳanlu/kanlı.*** Kendisini takip eden isim olmadan isim gibi kullanılan bu türden diğer misaller için b. ***atlu .*** ***Yüz bulıcaḳ çoġ iş eyler ol delü ḳanlu saŋa.*** (Ẕātī 1967 [16.yy.ın ilk yarısı] I, 22). ***Ayaḳdaşlaruma dèdüm ki: Birāderler, cümlemüz deli ḳanlu dilber çelebīlerüz. Ġālibā şecer sāyesinde oṭuran ḫanum bizi begenüb naẓar èdti.*** (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 211).

Delv ‘Kova burcu, Aquarius’ < Ar. ***dalw*** ‘kova’. ***Güneş ḏelv burcında, kānūn-ı ṣānīnüŋ ve yenarisüŋ on yedinci gün ...*** (Selānikī 1989 [1599] II, 433).

dem I ‘kan; kadının aybaşında kaybettiği kan’ < Ar. ***dam*** a.m. (/***dm***/ kökünden) ***”Ḳanḳı meyyitde ḳanḳı dem ḥelāldür?” — ”Māhī vu melaḫ ciger u dalaḫ.”*** (Ferec 855/1451 v. 137a). ***Kımıldandıkça ağzından dem geldi. Onun için böyle dümdüz yatırıyoruz.*** (E.E. Talu 1935 s. 61). ***Beline yediği tekmeler ile çocuğunu düşürdü. Dereler gibi dem geldi.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 512).

dem II ‘içki’ < ***dem*** I. ***demlen-*** ‘rakı içmek’: ***Necatüddinle masanın başına geçtiler, demlenmeğe başladılar.*** (S.M. Alus 1933p s. 144).

dem III ‘çayın renk ve kokusu; sulandırılmamış çay hülâsası’ < ***dem*** I; krş. ***tavşan kanı. Çayın demini iyi ayarlamalıyım.*** (Z. Ankara 1991 s. 113). ***demle-*** ‘(çayı) sıcak suda bekletmek’: ***Kendime çay demledim.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 96). ***demlen-*** ‘sıcak suda bekletilmek (çay hakkında): ***Burnuna iyi demlenmiş çay kokusu çarptı.*** (S. Soysal 1979ye s. 182). ***Önce pirinç sıcak tuzlu suda haşlanarak süzülür, sonra içine az tereyağ konarak demlenirdi.*** (S. Soysal 1979ye s. 108). Krş. ***demlik.***

dem IV ‘soluk, nefes’ < Fa. ***dam*** a.m. Ekseriya şu tâbirlerde: ***dem çek-*** ‘solumak; kuğurmak (güvercin hakkında)’ (Fa. ***dam kaşīdan*** a.m.): ***Serçelerin cıvıltıları, güvercin ve kumruların dem çekmeleri, çınar yapraklarından bütün semte yayılır.*** (B. Arpad 1974 s. 129). O. ***dem-i serd et-*** ‘derin bir ah çekmek’ (krş. Fa ***dam-i sard*** ‘a cold sigh, a sigh of despair’ F. Steingass 1930 s. 584): ***Şābūr dem-i serd èdüb, gözinden ḳan aḳıdub, maḥzūn u maġbūn ṭaşra geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 118b). EO. ***dem ur-*** ‘solumak, nefes almak’ (Fa. ***dam zadan*** a.m.): ***Heybetden hīc āferiydenüŋ zehresi yoġidi kim dem urayıdı yā ḳadem depredeyidi.*** (Ferec 855/1451 v. 187b). ***dem ur-/dem vur-*** ‘konuşmak; (bir şeyden) bahsetmek’: ***Ben her dem görürem, ḫūn-ı ciger yudaram, dem urmazam.*** (Ferec 855/1451 v. 74b). ***Dōstılıġumuzdan dem urduŋ. Andan fāriġ olduŋ, oturduŋ, bizi istemedüŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 29a). Başka sentaktikle: ***Ol eṭrāfuŋ pādişāhları ... temāmet ʿışḳum demin ururlardı.*** (Ferec 855/1451 v. 107a; anladığıma göre ‘bana âşık olduklarından bahsederler’). BSTT.: ***Boru değil, bu herifçioğlu Epikür’den, Çiçeron’dan dem vuruyordu.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 62).

dem V ‘zaman, an, lahza; çağ, mevsim’ < Fa. ***dam*** a.m. ***Deminde ḳaçmaḳ daḫı erlikdendür.*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 514). ***Gençlik demlerinden tutturdu.*** (S.M. Alus 1933p s. 141). Fiilsıfatlı (participium) zaman zarfında: ***Münāẓara èdüb ġālib geldüğüŋ dem ben ol yigidi şefāʿat èdiserem.*** (Ferec 855/1451 v. 134b). ***Aldılar ḳalʿayı gün ḍoġduġı dem.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 30). ‘tam zamanı, muayyen an, fırsat’: ***Demidür kim göreyüm neylersin.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 148). ***Endiyşe-i cān dāmengīr olacaḳ dem degül.*** (Ferec 855/1451 v. 41b). O. ***dem-i naḳd*** ‘hazır para’ (fakat Fa. ***dam-i naḳd*** ‘ready (as dinner)’ F. Steingass 1930 s. 534: ***Eger dem-i naḳd isterseŋ Ciypura bir ḳac yük ḳumāş dutu vèrelüm, tācirāne vaż‘ile varsun, çoḳ aşşı getürsün.*** (Ferec 855/1451 v. 240a). ***dem oldı ki*** ‘zamanlar oldu, bâzan’: ***Dem oldu ki ağa-beğim kendini ġā’ib eder gibi oldu.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 45). ***dem tut-*** ‘tempo tutmak’: ***Bir kaç ev ötede bir tavuk gıdaklayor, bir horoz da ona yardım ediyor, sanki ona dem tutuyor.*** (M.Ş. Esendal 1958 II, 192).

O. **dem**’ ‘göz yaşı’ < Ar. ***dam‘*** a.m. (/***dm‘***/ kökünden). ***Gözüm, göŋlüm yèter ʿışḳum nişānı, | Ki biri dem‘ olubdur, birisi***

dem. (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 108; ikinci *dem* ʿah').

O. **demadem** 'her an, her zaman' < Fa. *dam-ā-dam* a.m. [*dam* 'zaman, an' ve Fa. çift tâbirlerde sık sık kullanılan *ā* bağı, b. *beraber I .* ***Şeb u rūz Rūm éli ser-ḥadlerinde yararlıḳlar édüb dem-ā-dem ḳılıcından ḳan ḍamlayan mücāhidleri aŋmazlar.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 135).

demagog 'halkın duygularını kamçılayarak oylarını avlamaya çalışan kimse' < Fr. *démagogue* a.m. ʿEYun. *δημαγωγος* (ḏēmagōgós) 'halk lideri' [*δημος* (ḏēmos) 'halk' ve *αγω* (ágō) 'çobanlık etmek']. ***Ne var ki bu Ankara Üniversitesi ile Atatürk geleneğini yürütme ve Yücel'e, bakanlığa, kendi fakültemize karşı düşmanlık yürüten parti içi ve dişi demagogların daha çok gözüne batar olduk.*** (N. Berkes 1997 s. 158).

demagoji 'demagogun yaptığı iş' < Fr. *démagogie* a.m. Fr. *-i* eki için b. *afazi .* ***Dün Kurultayda hep onu düşünüyordum: Niçin fikir adamları arasında bile bir türlü demagojiden kaçınamıyoruz?*** (F.R. Atay 1952 s. 102). ***Faşist dünya görüşünü temsil eden demagojilere ve barbarlıklara karşı vaziyet almış, mücadeleye girişmiş bulunuyorlar.*** (Buryan - Günyol 1975 s. 24). *demagoji yap-* 'demagogca konuşmak': ***Süha "İyi demagoji yaptın" diye geçirdiğinden.*** (A. Ümit 1993 s. 110).

AD. **deman et-** 'bir yeri veya bir hayvanı, ondan faydalanmak için, geçici olarak tutmak' DS 1415 < Ar. *ḍamān* a.m. A. Tietze 1958 no. 122. Ar. */ḍ/* için b. *adale*

O. **demar** 'yoketme, mahvetme' < Ar. *damār* a.m. ***Bunca yıldır ki ḥaṭākārlig ile şehzādelerden demār götürürsin.*** (Ferec 855/1451 v. 136b).

O. **dembedem** 'zaman zaman, her zaman, mütemadiyen' < Fa. *dam ba-dam* a.m. < Fa. *dam ba-dam* a.m. [*dam* 'zaman, an' ve çift tâbirlerde sık sık görülen Fa. dativus hali ön-eki, b. *be I*]. ***Her ḥirfet u ṣınāʿat dem-be-dem kemālde, ve maʿrifet u kemāl u faẓīlet neden ki sāʿat-be-sāʿat zevālde ola?*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 176).

AD. **dembel**/BSTT. **tembel** b.m. (çalışkan'ın aksi) < Fa. *tanbal/tambal* a.m. */nb/ /mb/* gelişmesi için b. *ambar .* ***Kır Abbas hemen alındı: "Yetmiş yıllık ömrümde kimse bana dembel demedi ula!"*** (F. Baykurt 1967k s. 127).

AD. **dembelek** 'basit bir çalgı, dümbelek' Reşat Enis 1944 s. 295 < Fa. *danbal/dambal* a.m. + *-ek* küçültme eki, krş. *gölek.* ***Neden sonra bir denbelek sesi ve kaşık şıkırdayışı ile kendine gelmişti.*** (Reşat Enis 1944 s. 72).

O. **dembeste** 'dilsiz, nutku tutulmuş' < Fa. *dam-basta* a.m. [*dam* 'nefes' ve *basta* 'bağlı, kilitlenmiş']. Fa. *-(i)de/-te* için b. *aferide .* ***Cevāb vėremedi, dem-beste ḳaldı.*** (Ferec 855/1451 v. 135b). ***El ayaḳ dutmaz oldı pes soukdan, | Ḳamumuz ḳaldı dem-beste, fürūtdan.*** (Ża'īfī 1950 [1555] s. 148).

O. **demdeme** 'homurdanma, mırıldanma' < Ar. *damdama* a.m., ses taklidi kelimelerden (*/dmdm/* kökünden). ***ʿAvratuŋ hücre-i ḫāṣṣına gelmiş. Bizüm demdememüz işitmiş. Ḳapu yaruġından baḳar, ḥāli görür.*** (Ferec 855/1451 v. 110a).

deme 'şaşmayı, inanmamayı bildiren nida' < *de-* fiilinin menfi, olumsuz emir hali. ***"Etme! Deme Allah aşkına! Vay canına!" gibi hayretler gösteriyordum amma, kendi hesabıma, bu martavalların birine inanmıyordum.*** (S.M. Alus 1944 s. 182).

demed, b. *demet.*

demek 'mânasına gelmek' < *de-* fiilinin masdarı. ***Bugün dünya demek, beşeriyet demek, Garp demekti.*** (H.C. Yalçın 1935 s. 86). ***Sana nisbetle bir ḳoca ḳarı demekim.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 158). ***Bu civār içün büyük ve maʿmūr bir köy demek olan Ḥasan-Beğliyi ḫarābeye çevirmek içün neler lāzım olduğunu düşünüyordum.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 279).

O. **demenhurî** 'Demenhur şehrine ait; kıymetli bir kumaş cinsi' < Ar. *Damanhūr* 'Mısır'da birkaç şehrin adı' < Eski Mısır dili *Timinhur* 'Horus'un şehri', + isimden sıfat yapan *-î* eki. ***Ol sarāyları nefīs perdelerile zenburī, laṭīf miḫaddelerile demenhūrī bezedi.*** (Ferec 855/1451 v. 93b).

demet/demed 'deste' TS 1071, Meninski 1680 II, 2137 < Yun. *δεματι* (ḏemáti) a.m. G. Meyer 1893 s. 58. ***Ben bir demet mor menekşe olsun getiremedim sana.*** (Nâzım Hikmet 1930 s. 30). (Yankesiciler argosu) 'paralar': ***Arkadan sıkıştıran üçüncü şahıs iki parmağı ile cepte bulunan "demet" diye isimlendirdikleri parayı alır.*** (Y. Ertunç 1982 s. 10).

O. **demevanî** 'bir çeşit mermer' < Kuzey İran'daki *Damāvand* dağından, R. Dankoff 1991 s. 30.

demevi '(eski bir inanışa göre) kan mizaçlı' < *dem* I isminden sıfat.

AD. **dėmi** 'değil mi' DS 1416. ***Canım, bi nikâh demi alt tarafı ... Ne vakit olsa ederiz.*** (S. Kocagöz 1954 s. 17).

O. **demî ... demî** '... gâh ... gâh ...' < Fa. *dam* 'an, zaman' + *-ī.* 'bir'. ***Demī suyı bulandurdum, icdüm, demī otcuġaza otladum, demī uyıdum.*** (Ferec 855/1451 v. 112b).

demin 'az önce' Meninski 1680 II, 2144 < ET. *témin* 'çok yakında' Clauson 1972 s. 507. ***Yani, nasıl anlatayım, deminden beri, daha çok seviyorum seni.*** (S. Soysal 1979ye s. 126). *demincek* a.m. (*-cek* eki için b. *ancak*): ***Faltaşı gibi açılmış, kan çanağı gözlerinde hâlâ demincekki korkularının kalıntıları görülüyordu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 184). ***Meryem: "Ya demincekki tahminin doğruysa, ya doktor gönderdiyse?... "*** (Ç. Altan 1965m s. 88). *demincekten beri* a.m.: ***Meryem: "Demincekten beri bana da böyle takılıp duruyor."*** (Ç. Altan 1965m s. 65). *deminden* a.m. Ablativus haliyle yapılan zarflar için b. *açmazdan .*: ***Deminden sen bana acıyarak o tek lirayı vereydin zekât yerine geçer, Allah da sana merhamet ederdi.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 69).

demir, b. ***demür***.

demirbaş 'devlet müesseselerinde bulunulan eşya ve kayıtlı oldukları sicil' < belki Fa. ***ḥāżir-bāş*** 'her zaman hazır, hep yerinde' kelimesinden bir halk etimolojisi. ***Fareleri sopa ile kovaladım. Kedileri atamazdım. Ödenekle alındığı için demirbaşa kayıtlı idiler.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 27). ***Demirbaşa 410 kuruştan yazdık bunları, Demek ki ciltler 400 kuruş. 10 kuruşluk kitaba 400 kuruşluk cilt!*** (F. Baykurt 1969 s. 109). 'her zaman bir yerde bulunan birisi': ***Bir lokantada, demirbaş olan garson sevimlidir, alçakgönüllüdür, işini bilir, adamın ciğerini okur.*** (Kemal Bekir 1961 s. 7).

demirgırat, b. ***demikırat***.

demirhindi, b. ***damarhindi***.

O. **demir kapan** 'mıknatıs' Meninski 1680 II, 2138, 3611 < ***demir*** ve ***kap-*** fiilinin ***-an***'lı fiilsıfatı.

O. **demirkazık** 'kutup yıldızı' R. Dankoff 1991 s. 30 < Çağ. ***temür ḳazuḳ*** a.m A. Pavet de Courteille 1972 s. 217. ***Bu şimālüŋ kevkebin dut 'aḳluŋa / Kim demür ḳazıḳ da dėr Etrāk aŋa.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 27).

demirkırat 'Demokrat partisi âzâsı' < yeni kurulmuş Demokrat Partisinin adı halk ağzında ve bilhassa taraftarları ağzında "demir kırı at" partisi olarak tefsir edilirdi. ***Köylülerin bile demirkırat sözü ağzından düşmüyordu.*** (M.K. Su 1951 s. 47). ***On yıl boyunca bizden üç kere rey istemiye gelen demirgırat bizim gölü kurtardı mı?*** (F. Erdinç 1973 s. 109). Krş. ***demokrat***.

demir kırı/demirkırı 'siyah ve beyaz tüylerin karışık olmasından ileri gelen bir at donu' < ***demir*** ve ***kır***. ***Himmet çavuşun işte demir kırı ...*** (Kemal Tahir 1955s s. 107).

AD. **demirok** 'namuslu, hilesiz' (?) < ?? ***İngiliz gıralları menciliste, biribirileriyle dalaşırlar; dışarı çıkınca kolkola gezerler. O hesap, ben de gayet demirok mücadele ederim. Her iş açık açık, kapalı iş yok bende!*** (F. Baykurt 1961o s. 117). İsim olarak '??': ***"Gız, birer demirok gayfası yap!" dedi karısına.*** (a.e. s. 211). Başka kaynaklarda bulunamadı.

demiryol/demiryolu b.m. (tren hattı veya üzerinde işleyen vasıtalar) < tren için raylarla demirden bir yol yapılır, bu aynı zaman Fr. ***chemin de fer***'in tercümesi; zamanla bundan demiryolu, yâni bir izafet terkibi oluyor. Buna benzer bir gelişme için krş. ms. ***pencşenbih gün perşembe günü. Bu mağmūm ve yağmurlu ẓulmet-i ḥazān içinde gâh u bī-gâh timür yol fenārlarından biri ve yā bir ḳaçı ışlaḳ āteş böcekleri gibi ḳaçıyordu.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 225). ***Ertesi gün ṣabāḥleyin timür yolı mevḳi'inde ḍolaşmaḳda idim.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 138).

O. **demkeş** I 'bir güvercin veya kumru cinsi' R. Dankoff 1991 s. 30 < Fa. ***dam-kaş*** 'ah çeken' (Fa. ***kaş*** için b. ***abkeş***), krş. ***dem*** IV.

AD. **demkeş** II 'semaverin üstünde demliğin konulduğu kısım' DS 1418 < ***dem*** III + Fa. ***kaş*** 'çeken, taşıyan' (b. ***abkeş***).

demlik I/AD. **delmik** 'çayın demlendiği kap' DS 1415 < ***dem*** III + isimden, 'filân şeye veya işe mahsus' mânasında nomen concretum veya nomen instrumenti yapan ***-lik*** eki, b. ***ahfadiyelik*** . İkinci varyantı metateze uğramıştır, b. ***albız*** . ***Ateşler yanıyor, sular fokurduyor, beyaz porselen demliklerde çaylar koyulaşıyor.*** (N. Güngör 1942 s. 56).

demlik II, **bir demliğe** 'bir an için, kısa bir müddet için' tâbirinde < ***dem*** V + nomen abstractum yapan ***-lık*** eki, b. ***ağırlık*** . ***Bir demlige aġlaşalar, andan varub bayraşalar, / Seni çukura gömüşüb tîz döneler güle güle.*** (M.Ş. Yaltkaya 1934 s. 156).

demode 'modası geçmiş' < Fr. ***démodé*** a.m. Fr.'den giren sonu vurgulu ***-é*** ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** [1]. ***Buik ve Kraysler'inden tut ta en külüstür, demode Ford'a kadar bir sürü taksinin sıralandığı kaldırımdan geçerken.*** (Reşat Enis 1933 s. 89). ***Sararmış defterlerden söz etmeyi de bayağı ve demode buluyor, ama onları koklarken ağlıyordum.*** (M. Mungan 1996 s. 278).

demografi 'nüfusbilim' < Fr. ***démographie*** a.m. [EYun. ***δημος*** (d̲ē'mos) 'halk' ve ***γραφειν*** (gráfein) 'yazmak']. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi*** .

demokrasi b.m. (bir devlet idaresi sistemi) < Fr. ***démocracie*** a.m. [EYun. ***δημος*** (d̲ē'mos) 'halk' ***κρατειν*** (kratéin) 'hüküm sürmek']. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi*** . ***İngiltere demokrasisinin benzerini kurmağa yetkili, hazır olduğumuz hakkında meydanlarda nutuklar çekilebilir. Hiç birisi gerçeğe uymaz ama, sözünü etmek mümkündür.*** (İ. Tarus 1951 s. 296).

demokrat 'demokrasi taraftarı; Demokrat Partisi âzâsı' < Fr. ***démocrate*** a.m. [EYun. ***δημος*** (d̲ē'mos) 'halk' ve ***κρατειν*** (kratéin) 'hüküm sürmek']. (halk dili ***demir kırı at***) ***"Kim diyecek, yeni partiler." "Kim ki lan onlar?" "Demirkıratlar". "Hay kıratına kurban olduğumun."*** (M. İzgü 1992 s. 71).

demokratik 'demokratça (idare), demokrasiye yakışır tarzda' < Fr. ***démocratique*** a.m. [***démocrate*** + isimden sıfat yapan ***-ique*** eki < EYun. ***-ikós***, b. ***Adriatik***]. ***Şimdi demokratik düzene inanmışların, demokratik düzenden memlekette faydalar umanların durumu daha güçleşti.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 135).

AD. **demre** 'paslanmış' (?) < ***demreği***. ***Çivit sürekene sabannın burnuna demre bir baḳır geçmiş.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 137).

Demre 'Antalya vilâyetinde bir köy' < Yun. ***τα Μυρα*** (ta Mıra) a.m., asıl mânası 'güzel kokulu yağlar' D.J. Georgacas 1971n s. 110.

AD.**demreğü/demreği/temreğü/temreği/temriye/temre** 'bir cild hastalığı, temriye, egzama' DS 1419, TS 1072–73, Meninski 1680 II, 2139 < ET. ***temregü*** a.m. Clauson 1972 s. 509. ***Gel, bir daha koklayayım saçının temresini.*** (M. Güler 1990 s. 180).

EO. **demren** ‘ok ucu’ TS 1073–74, Meninski 1680 II, 2139 < ET. *temürgen* a.m. Clauson 1972 s. 509. *Demrenlü oḳlar atılub cigerlere geçüb …* (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 62).

O. **demsaz** ‘samimi; samimi dost’ < Fa. *dam-sāz* a.m. [*dam* ‘soluk, teneffüs ve *-sāz* ‘eden’, yâni ‘bir arada teneffüs eden’] *Oldem ol demsāz yigit Manṣūra elli miṣḳāl ḳızıl altun vėrdi.* (Ferec 855/1451 v. 92a). ‘ahengli’: *Ḳuşlar muḫtelif āvāzile nevây-ı demsāz ṣaḥrāya kemişmişler.* (Ferec 855/1451 v. 55a).

demür/demir b.m. (bilinen maden) < ET. *temir* a.m. Clauson 1972 s. 508. *Dīvārı seng-i ḫārādanidi, ḳapusı demürdenidi.* (Ferec 855/1451 v. 47a). Demirden yapılmış birçok şeylere kısaca *demir* denir, ms. *gemi demiri: Bir kampana çaldı. Gemi demir alıyordu.* (Sabahattin Ali 1947 s. 12); ‘esirlerin ayak demiri’: *Bir taḫt üzerinde bir güzel ḳız bendlü yatur, boynında ġul, ayaġında demür.* (Ferec 855/1451 v. 41b); ‘zırh’: *Bular bu sözdeyiken siyāh çıḳa geldi, demüre ġarḳ olmış.* (Ferec 855/1451 v. 64a). Çok sert olan şey *demir gibi* olur, demire benzetilir, ms. *demir leblebi* ‘çetin iş, başarılması çok güç olan vazife’: *Gerçi öpsem dėdügüm müzesinüŋ kebkebidür, – Līk diş ḳoyurmaz kimse, demür leblebidür.* (Ẕātī 1967 [16.yy.ın ilk yarısı] I, 398).

demür ḳazıḳ, b. *demirkazık.*

AD. **den** ‘hububat’ DS 1420 < Fa. *dān*, Kürt. *dan* a.m. A. Tietze 1969; krş. Az. *dän* a.m.

den, b. *dan* III.

den- ‘söylenmek’ < *de-* fiilinin passivum hali, passivum da yapan *-(ı)n-* eki için b. *acın-* I . *Denir ki hâlâ sağ.* (A. Ağaoğlu 1982h s. 43). ‘ad verilmek’: *Malûm a, kaçak diye avcının tüfeğinden kurtulmuş kuşlara denir.* (S.M. Alus 1944 s. 144).

denaet ‘alçaklık, namertlik, kahpelik’ < Ar. *danā’a* a.m. (*/dn’/* kökünden). *Bu casusluk denaetini Arif Hâmitten ümit etmem. Bunu olsa olsa Hasan Kâmil yapmıştır.* (Fazlı Necip 1930 s. 158).

O. **denanir** ‘bir eski zaman altın parası olan dinarlar’ < Ar. *danānīr* a.m. (*dīnār* kelimesinin çoğulu). *Daşra çıḳdı, denāniyri saydı, gördi, yüz altmışdan bir eksük diynārdur.* (Ferec 855/1451 v. 127b).

O. **dendan** ‘diş’ < Fa. *dandān* a.m. *Leb-i laʿlüŋe ger dendān uravuz, / O kānı biz bilürüz, cevherīyüz.* (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 148).

denbelek, b. *dembelek.*

dene- ‘dikkatle gözden geçirmek, imtihan etmek’ TS 1078–80 < ET. *deŋe-* a.m. [*teŋ* ‘denk’ + isimden fiil yapan *-a-/-e-* genişlemesi, b. *ada-* I] Clauson 1972 s. 516. *Gey ṣınamayınca ve deŋemeyince ėvmek gerekmezidi.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 12). *Cevāmiʿa, mecāmiʿa, ḫānāta, esvāḳa girürdi, ḫalḳuŋ ḫālin görürdi, deŋerdi, ṣorardı, teftīş ve tefaḥḥuṣ ėderdi.* (Ferec 855/1451 v. 71a). ‘tecrübe etmek’ Meninski 1680 II, 2112: *Bal gibi Pavlov’un köpeklerde denediği şartlı refleks deneyi bu ve bunlar bizim insanlarımız.* (B. Uzuner 1997 s. 27). *Kendim sigarayı bırakamam ama, bırakanlara büyük bir hayranlık duyarım; bırakmayı kaç kez denedim.* (M. Urgan 1998 s. 47). ‘tadına bakmak’: *Niyazi anlar şaraptan, bir denesin hele!* (R. Ilgaz 1991r s. 25).

AD. **denes** (**deneş** DS 1422) ‘alçak, namussuz’ THASDD 416 < Ar. (Suriye dial.) *denes* ‘pis (kimse)’ A. Barthélemy 1935 s. 251, A. Tietze 1958 no. 68.

deng/teng/tek/denk I ‘yük hayvanın karşılıklı sağ ve sol yanlarına asılan parçaların bir tanesi’ TS 1062, Meninski 1680 II < J. Deny 1921 no. 930’a göre *tek* ‘biricik’ kelimesinden, fakat G. Doerfer 1965 II, no. 941’e göre EFa. aslından olan Fa. *dang* a.m. Clauson 1972 mâna itibariyle yakın olan ET. *teŋ* ‘aynı ağırlıkta’ kelimesinden bahsederken Doerfer’in düşüncesini biraz tereddütle kabul ediyor, yalnız ET. kelime için Doerfer’in mümkün gördüğü Çince aslını reddediyor. TT.’ne yalnız kenardan dokunan bu meseleye giremediğimiz için kelimenin iki mânasını burada iki müstakil kelime gibi ayrı ayrı ele alıyoruz. Halbuki at ve deve yükünün, kıt’a ticaretinde oynadığı büyük rolü nazar–ı itibare alarak EFa. kelimenin pek erken yayılmış olmasını ve ‘muvazene’ mefhumunun ondan çıkmış olabileceğini (krş. Ar. *ʿidl ʿādil*) hiç de imkânsız görmüyoruz. Böylece TT.’deki *deng/teng* kelimesi Fa.’dan alınan bir Rückwanderer oluyor. *Bir ağızdan ḳamu ol uyanuḳlar / Arulıġına oldılar ṭanuḳlar / Ki kimse Şekerüŋ açmadı tengin, / Ḳızıl güldür ki hīç saçmadı rengin.* (Faḫrī 1974 [1367] s. 434 no. 3642–43). *Ve bādemüŋ içinden her çuvalına ki bir deng ola dörder akçā alınur.* (Ö.L. Barkan 1943 [1548/955] s. 225). Krş. *deh.*

deng/teng/tek/denk II ‘aynı ağırlıkta olan’ < K.H. Menges’e ve onu takiben G. Doerfer 1965 II, no. 941’e göre Çince’den, fakat Clauson 1972 s. 511 bunu mümkün görmüyor (bundan evvelki maddeye bakınız). *Dengi yoḳ ḫāṣılı bir fitne-i cān.* (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 10). ‘küfüv’: *Elif’in dengi değil o it.* (M. Başaran 1992 s. 152–153). AD. ‘hiza’: *Koştu Kır Abbas. Dallarına bebelerin çullandığı bir dut ağacının denginde yetişti Tahriratçı beye.* (F. Baykurt 1967k s. 315). *denk gel-* ‘raslamak’: *Kocca bir taş düştü ayaklarının ucuna … Başına denk gelse, gitmişti.* (M. Başaran 1992 s. 127). *Bir bokluğa denk geldik mi, emek de, para da kuş olup uçar. Tut tutabilirsen artık!* (Tarık Dursun K. 1966 s. 71).

O. **deng** III ‘şaşmış, şaşkın’ < Fa. *dang* a.m. *Ḍarıġub ḳamu olduḳ deng u ḥayrān.* (Ża‘īfī 1950 [1555] s. 151).

deng IV, b. *dan* II.

deng V, b. *dang.*

O. **dengâdenk** ‘dengeli durumda, birbirine denk’ Meninski 1680 II, 2148 < Fa. *dang-ā-dang* a.m. Fa. *-a-* için b. *beraber I . Eski bilād-ı Naṣārālardır kim ‘Devletimiz iki altıyüz yıllıḳ eski devletdir’ dėyü tefāḫür*

kesb ėderler. Ḥaḳḳā ki āl-i ʿOṣmān ile ve Mosḳova ḳıralıyla deng-ā-denklik iddiʿāsın ėder bir ḳalın devletdir. (Evliyā Çelebī 1314 [17.yy.] II, 321).

dengbej 'Kürt âşık, saz şairi' < Kürt. ***dengbej*** a.m. K.K. Kurdoev 1960 s. 191 [***deng*** 'ses' ve ***-bej*** 'söyleyen']. *Artık kuğu hikâyeleri anlatıyordu Salih, bir eski zaman masalcısı, destancısı, dengbejı gibi.* (Yaşar Kemal 1976 s. 328). *Eskiden, çok eskiden, uzun kış gecelerinde, kısık lambaların puslu camlarda titrek ışıltılarla kıpraştığı köy kahvelerine gece masalcıları, dengbejler, âşıklar gelirlermiş.* (M. Mungan 1996 s. 121).

EO. **dengdeş** 'küfüv, denk' TS 1073 < ***deng*** II + ***-deş*** ortaklık eki, b. ***adaş*** [1].

AD. **dengel-** 'düzelmek, iyileşmek' DS 1423 < ***deng*** + sıfattan filân hale gelmek mânasında fiil yapan ***-el-*** genişlemesi, krş. ***azal-, gencel-***. *Bahardır; erkek eşekler ipleri kırıp harman yerlerinde kancıkları kovalamaktadırlar. Bir defa ipi kıran, en az bir ay dengelip düzelemiyecek, yokuşu çıkamıyacak, odunu taşıyamıyacaktır.* (F. Baykurt 1955 s. 50).

AD. **dengelt-** 'düzeltmek; tamamlamak' DS 1423 < ***dengel-*** fiilinin causativum hali. *Birden para toplanacağını düşündü Ömer Ali. Topla topla, taşıma ücretinin eksiğini dengelt!* (F. Baykurt 1982 s. 172).

AD. **dengeser** 'sersem, dengesiz' DS 1423 < Fa. ****dang-sar*** a.m. [***dang*** 'şaşkın' ve ***sar*** 'baş, kafa'.]; krş. Az. ***dängäsär*** a.m.

deni 'hain, alçak (kimse)' < Ar. ***danīy*** a.m. (***/dny/*** kökünden,1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb .***) *Ḳāżī vu ekābir ḥużūrında ol ini, ol denī geldi, daʿvī étdi.* (Ferec 855/1451 v. 175b).

denil- 'denmek' < ***de-*** fiilinin passivum hali olan ***den-*** ikinci bir passivum haline konarak kuvvetlendirilmiştir, krş. ***başlanıl-***. *Daha çocuk denilecek yaşta olan Şöhret, iki üç sene, ne kocasının emrinden, ne de kapıdan dışarı çıkmamış.* (S.M. Alus 1944 s. 175). 'filân ad verilen, fakat bu ada lâyık olduğu şüpheli olan': *Kuzum Reha Bey, bu Feridun denilen katır benden ne istiyor?* (O.C. Kaygılı 1939 s. 252). 'adını ağıza almak istemediğim': *Ben rakı denilen şeyden nefret ederim.* (S.M. Alus 1944 s. 84). ***denilmez*** 'tarif edilemez': *Ekl u şürb-i bī-intihāları bir derecededür ki dėnilmez.* (ʿĀlī 1975 [1599] s. 127). *Eḥyānen diyār-ı Yemene ve Ḥabeşe ḳul yazılmaḳ ḳışşası Rūmīlere bir belā-yı ʿaẓīmdür ki dėnilmez.* (a.e. s. 130).

AD. **deniş-** 'değişmek' < ***değiş-*** fiilinin varyantı; ***degiş- *deŋiş- deniş-***, krş. ***denşik, geğir- genir-, yüksek *yüğsek *yüŋsek yünsek***. *Devir iyice denişmiş.* (K. Bilbaşar 1961 s. 129).

denişmen, b. ***danışman***.

AD. **deniştir-** 'değiştirmek' DS 1424 < ***deniş-*** fiilinin causativum hali, b. ***acıkdur-***. *Fırsattır deyip gözümü cama uydurdum ve resimleri deniştire deniştire seyre daldım.* (A. Nesin 1965 s. 62).

EO. **deŋiz**/BSTT. **deniz** b.m. (büyük su birikintisi) < ET. ***teŋiz*** a.m. *Muḥīṭ deŋizinde bir ceziyre vardur.* (Ferec 855/1451 v. 28b). *Van gölü değil, Van denizi -öylesine geniş ki denizden başkası yakışmaz. Zaten Vanlılar da deniz diyorlar.* (Yaşar Kemal 1971bd s. 43). 'denizin dalgalı hali': *Bir iki dün u gün mütevāliyen ḫayli ıżṭırāblar vėrüb muḥkem şalıntılar ėdüb deŋiz tutmaduḳ az ādem ḳaldı-ki ʿaḳılları başlarında ola.* (A. Bombacı 1946 s. 286). ***deniz derya*** 'bir yerin (ms. pencerenin) manzarasını dolduran deniz (allitération'lu iki sinonimden ibaret asyndétique terkib)': *İzin ver, bir gececik olsun bize götüreyim. Deniz derya görür, hava alır, yüreği ferahlanır, yüzüne renk gelir.* (S.M. Alus 1944 s. 179). ***deŋiz gibi*** 'ucsuz bucaksız': *Çūn Mıṣra yėtişdi, gördi ki bir deŋiz gibi şeherdür.* (Ferec 855/1451 v. 92a).

denizaltı 'suya batabilen harb gemisi' < O. ***tahtelbahir*** kelimesinin tercümesi. ***deniz*** ve ***alt*** kelimelerinden terkib, fakat terkib vasfını kaybetmiştir, krş. ***ayakkabı, kahvaltı***. Bu tür kelime birleşimleri için b. ***acabola/acabula .*** *Bir küçük devlet düşünün ki kendini korumak için kurşundan değil sevgiden, toptan değil kardeşlikten, ... denizaltıdan değil kayıktan ve balıktan, harpten değil bayramdan silâhlarla mücehhez olsun.* (S.F. Abasıyanık 1953d s. 4).

denizî 'deniz renginde' < ***deniz*** + renk sıfatlarında çok defa görülen ***-î*** eki, krş. ***jemgârî, limoni***. Aḥmed Rāsim 1328 s. 36'da bir nadir renk isimleri listesinde zikredilir (izahatsız).

Denizli 'Anadolu'da bir şehir ve vilâyet ismi' < eski O. kaynaklarda şehrin adı ***Doŋuzlu*** diye gösterilir. ***Denizli horozu*** 'ötüşünü çok uzatmakla meşhur olan bir horoz cinsi': *Komşunun bahçesindeki Denizli horozu uzun uzun öterek ortalığın ışığını haber verince, döşekten fırladı, giyindi.* (E.E. Talu 1935 s. 85).

denk, b. ***deng***.

denkleştir- 'denk hale getirmek: (parayı) gerekli miktara getirmek' < ***deng*** vs. + isim veya sıfattan 'filân hale getirme' mânasında fiil yapan ***-leştir-*** genişlemesi. *Yazın atlarla birlikte ahırlarda, faytonların içinde yatıp kalkarak birkaç yüzbin lira denkleştirirler.* (N. Güngör 1992 s. 13). *Düğün parasını da denkleştirdik miydi işi bitireceğiz. Sheratonda olsun istiyoruz.* (İ. Aral 1997 s. 93).

EO. **deŋle-**, yalnız ***ḫaber deŋle-*** 'haber sormak, haber toplamak, tecessüs etmek' < ET. ***teŋle-*** 'denklemek, kıyaslamak' Clauson 1972 s. 521–522. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-*** eki için b. ***acabla-***. *Bu eṭrāfa ḫaber deŋlemege giden kişiler on dört ayda geldiler.* (Ferec 855/1451 v. 145a). *Ṣabrı ḳalmadı, Ġaznīn melikinden av bahānesine destūr diledi, Kişmīr yolında ḫaber deŋlemege, diŋlemege yüz dutdı.* (Ferec 855/1451 v. 42b). *Bir ḫaberler deŋleyürek.* (Meḥmed 1965 [1398] no. 2657).

AD. **denli** 'uslu, terbiyeli, doğru, namuslu (kimse)' DS 1426 < ***densiz*** kelimesinin aksi, bir backformation misali, krş. ***hırsız hırlı***, isimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki için b. ***adamakıllı*** [2].

EO. **deŋlü** I ‘kadar (boy, ağırlık vs. için), gibi’ TS 1084–86, R. Dankoff 1991 s. 30 < ET. ***teŋlig*** a.m. Clauson 1972 s. 520, isimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki için b. ***adamakıllı*** [2]. ***Boynından bir boġmaḳ aldı, cāriyeye vėrdi. On dāne keklik yumurdası deŋlü incüsi varidi.*** (Ferec 855/1451 v. 95a). Kelimeden evvel zamir bulunursa, o da nominativus halinde olur: ***Ben maġribden oşbuŋa degin oşbu deŋlü iş-icün-mi geldüm?*** (Ferec 855/1451 v. 39a). Kelimeyi ***denli*** şeklinde tekrar dirilten BSTT. ise, öteki postposition’larda olduğu gibi genetivus hali kullanılır: ***Ümmü Ninem denli cömert değilmişem demek. Onun denli cömert olsaydım ...*** (A. Ağaoğlu 1980ö s. 111).

EO. **deŋlü** II (dativus halinden sonra) ‘kadar (zaman ve mesafe için)’ < ET. ***teŋlig: maŋa teŋlig*** ‘ben gibi, benim kadar’, fakat zaman ve mesafe için değil. ***Ol gün ėrteye deŋlü ḳaydda olub ...*** (V.L. Ménage 1976 s. 319). ***Gendüleri başından ayaġa deŋlü ālāt-i ḥarbe müstaġraḳ olub ...*** (a.e. s. 320). ***Ösek’e deŋlü serpindüsi gelür.*** (Taʿlīḳī-zāde 1983 [1596] s. 155).

deŋlügec, b. EO. ***değlügeç***.

EO. **deŋsüz**/BSTT. **densiz** ‘münasebetsiz, yakışıksız, saygısız’ TS 1086, Meninski 1680 II, 2107 < ET. ***teŋsiz*** a.m. [***teŋ*** ‘denk’ + ***-siz*** privativum eki, b. ***adsuz/adsız***]. ***Şımarık çocuklar gibi bir densizlik yapma!*** (H.R. Gürpınar 1933ke s. 25–26). ***Yalan bu, yalandır ağam. Ben böyle densizlik yapmam.*** (A. Kutlu 1995 s. 137).

AD. **denşik** ‘değiş dokuş’ < ***deniş-*** + fiilden eskiden nomen actionis yapan ***-ik*** eki, b. ***alık II*** . Ortadaki ünlünün düşmesi için krş. ***yumşak***. ***Bunnar orada deŋşik yapdılar. Ġatırları çobana vėrdi, gendi de geçileri aldı.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 72).

(Argo) **denyo** ‘alık, kaçık, sersem, bön, budalâ’ Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 63, F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 81 < Rom. ***deniló*** ‘deli’ A.G. Paspati 1870 s. 203 ? M.L. Wagner 1943 s. 28 kelimeyi BSTT. ***deni*** ve İt. ***degno***’ya bağlamayı deniyor. ***Sınıf öġretmeni Perrin hanım, ruh hastası ve hafif denyo olduğundan, ...*** (M. Kaçan 1990 s. 12).

deodoran/deodorant ‘kötü kokuyu bastıran ilâç’ < Fr. ***déodorant*** a.m. [Lât. ***de-*** ‘gideren’ ve ***odor*** ‘koku’]. ***İstanbul’da çok lüks, çok temiz, deodoranlı tuvaletler bulunuyor.*** (O. Duru 1995 s. 73). ikinci varyant yazının tesirini gösterir, b. ***arp*** . ***Sıra sıra deodorantlar diziliydi camdan tezgâhların üstünde.*** (N. Eray 1990 s. 92 s. 115).

deontoloji ‘insaniyet vazifeleri bilgisi’ < Fr. ***déontologie*** a.m. [Yun. ***δεοντ-*** (deont–), ‘mecburi’ ve ***λογος*** (lógos) ‘söz, haber’, b. ***antoloji***].

AD. **dep–**/ BSTT. **tep**– ‘tekmelemek; (hayvan) çifte atmak’ TS 1093–94 < ET. ***tep-*** a.m. Clauson 1972 s. 435. ***Geldiler, beni depdiler, uyardılar.*** (Ferec 855/1451 v. 20b). ‘ayaklarla çiğnemek, bastırmak’: ***Kāşki beni balçılıḳda bulan balıḳcı beni daḫı bėter balçıġa depeydi!*** (Ferec 855/1451 v. 246b). ‘(atı) üzengi ile dürtmek, harekete getirmek, koşturmak’: ***Atını depdi, kenārdan deŋize girdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 168). ‘saldırmak, hücum etmek (belki yalnız atlı hakkında)’: ***Çūn geldi, ḥāli bildi, Kişmīr cerisine depdi.*** (Ferec 855/1451 v. 42b). ‘nüksetmek, tazelenmek (hastalık hakkında)’ ***Esved bacının doğma büyüme romatizması mı tepti?*** (S.M. Alus, Akşam gaz. Ocak ayı 1941). ‘(bir şeyin değerini anlamadan) onu geri çevirmek’: ***Oş bir boġça ḍon ve otuz dīnār getürdüm. Ḳabūl eyle, devletüŋi depmel*** (Ferec 855/1451 v. 119a). ***tepe tepe kullan-*** ‘sakınmadan, yıpranmasından korkmadan hoyratça kullanmak’: ***Yedi kızımın yedisinden bir tanesini seçersin; sana veririm, delikanlı. Tepe tepe kullan!*** (S.F. Abasıyanık 1944me s. 54).

depar ‘yola çıkış, azimet, kalkış’ < Fr. ***départ*** a.m. [***dé-*** ‘ayrılarak’ ve ***partir*** ‘gitmek’]. Fr. üzerinden alınmış spor terimleri için b. ***abandone*** . ***Asiye’ye doğru, yerden depara kalkacakmış gibi diz vurdu.*** (L. Erbil 1985 s. 234). (futbol tabirlerinden) ‘maça daha girmemiş yedek oyuncunun, girmeğe hazırlanarak ısınmak için kısa mesafe hızlı koşulara kalkması’: ***Zafer yan tarafta kısa deparlarla ısınma hareketleri yapıyor. Belli ki birazdan oyuna girecek.*** (A. Yurdakul 1989 s. 133).

depderin ‘çok derin’ < ***derin*** + reduplication + ***/p/*** tezat ünsüzü, b. apak . ***İşte o zaman birdenbire karnını duydu. Depderindi. Ta dipte bir taş ... Eve koştu.*** (A. Özyalçıner 1960 s. 58).

AD. **depe**/BSTT. **tepe** ‘(bir şeyin) en üstü; küçük dağ’ DS 1426, TS 1086–87, Meninski 1680 II, 2027 < ET. ***töpü*** a.m. ***Ol ḳubbenüŋ depesi açuḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 194a). ‘üst, üzeri’: ***Ayaklarından bir mitralyöz yağmuru geçmiş, yere uzanınca tepesinde bir şarapnel patlamıştı.*** (Ömer Seyfeddin 1943 s. 26). Son kelimesi ***tepe*** olan izafetli yer adlarında çok defa possessivum eki kaybolmuştur, ms. ***Gültepe***, ***Maltepe***. ‘baş’: ***Yatağa girdim, yorganı tepeme çektim.*** (Orhan Kemal 1949b s. 47). Başka terkipler için b. ***tepe.***

°**depe–** ‘tepmek’ < ***depele-*** fiilinden backformation (***dep-ele- depe-le-***). Krş. ***depek, depen-, depeş-***. Backformation için b. ***abar-*** .

AD. **depedenk** ‘tamamen eşit’ DS 1427 < ***denk*** + kuvvetlendirici öntakı (réduplication + ***/p/*** tezat ünsüzü; aradaki ***/e/*** için krş. ***düpedüz, gepegenç***).

EO. **depegen** ‘her zaman çok çifte atan (hayvan)’ < ***dep-*** + fiilden ‘filân şeyi yapmak huyunda olan’ mânasında sıfat yapan ***-egen*** eki, krş. ***gezegen, küsegen.***

⊡ BSTT.’de fiilden ***-agan*** genişlemesiyle yapılmış ‘bir şeyi çok veya âdet olarak yapmak’ anlamında sıfatlar (adjectivum habitualis) bulunmaktadır: ***geçegen***, ***güleğen*** ‘hep gülen’, EO: ***Ḳāḍı ḥubları sevegen-idi*** (‘Kadı genelde güzel kadınlardan hoşlanırdı’ (Ferec 855/1451 v. 15a). Sonradan türetilmiş sözcüklerde de kullanılmaktadır: ***olağanüstü*** (<

O. ***fevḳal'āde***). **/g/** sesi iki ünlü arasına geldiği halde, beklenenin aksine çoğu zaman **/ğ/**'ye dönüşmüyor. Esasen bir partisip olan **-*agan*** genişlemesi, **-*gan*** ekiyle (b. ***alıngan***) bağlantılıdır (J. Deny 1921 s. 569, J. Kornfilt 1998 s. 448-449 vb. **-*agan***'ı **-*gan***'ın ikincil bir formu sanmaktadırlar, T. Banguoğlu 1974 s. 229-230'nun iddiası ise tamamen temelsizdir). L. Johanson bugünkü Türk dillerinde yaygın olan **-*agan*** genişlemesinin ***-A ergen*** formundan çıkmış olup BSTT.'de tek heceli fiil köklerinden sonra aynen korunduğunu (***çök-egen***), buna karşın iki hecelilerinkinden sonra ise **-*gan*** şeklini aldığını göstermektedir (***doğurgan*** < ****doğur-agan***), b. Johanson-Csató 1998 s. 117, L. Johanson 1998 s. 145. A-E cildinde ***depegen, düşegen*** (b. ***çöp*** maddesinde) örneği bulunuyor.

AD. **depek** 'sapık' DS 1427, yalnız ***deli depek*** tâbirinde, b. ***deli*** < ****depe-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan **-*ik*** eki, b. ***açık I*** .

EO. **depele-** I 'yol tepmek, koşturmak, seğirtmek' < ***dep-*** + fiilden frequentativum fiili yapan **-*ele-*** genişlemesi, b. ***avkala-*** . ***Nāgāh şāhuŋ ḫāṣ doġanı pervāz ėderken gözlerden ġāyib olur. Şāh ol cihetden müvezza'u l-ḫāṭır olur. Dört yaŋa mīr-şikārlar vaṣṭaḫarlar segirdürler, atlar depelerler, isterler, bulımazlar.*** (Ferec 855/1451 v. 130a).

depele- II/BSTT. **tepele-** 'ayakları altında ya da atının ayakları altında ezmek' TS 1088–89 < ET. ***töpüle-*** 'başına vurmak; (umumiyetle) vurmak, öldürmek'. İkinci mâna belki ***dep-/tep-*** fiilinin tesirini gösterir, Clauson 1972 s. 441. ***Dāra asa ḳodılar, daşile depelediler.*** (Ferec 855/1451 v. 68a). Mecazi mânada 'yenmek, alt etmek, üstün gelmek': ***Beni depeledüŋ! Ben bunca gezdügümden murād ol-idi ki müsāfirler arasında keşret-i esfārile imtiyāzum ola. Pes sa'yum 'abeş imiş. Ben ol şehri görmeyince olmazam!*** (Ferec 855/1451 v. 244a–b).

EO. **depeleş-** 'savaşarak birbirini öldürmek' TS 1090 < ***depele-*** II fiilinin ortaklık hali.

EO. **depen-** 'yürüyüş yapmak, saldırmak' H. Vambéry 1901 s. 160 < ****tepe-*** fiilinin reflexivum hali. Krş. ***tepin-***.

AD. **depen üstü/tepen aşağı** 'baş aşağı' DS 1427 < ***depe/tepe*** + ***üst/aşağı;*** ikisi arasındaki **/n/** belki Hiatustilger (gerçi böyle bir şey için başka misal bulunamadı). ***Bardağı tepenaşağı tutup salladı.*** (A. Ağaoğlu 1980d s. 100).

EO. **depere (çal-)** 'tepesine (vurmak)' TS 1090 < ***depe*** + **-*re*** yön eki, b. ***ardıradın*** . ***Ḳaşd ėdüb saldı depere pençesin.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3663).

deperen-, b. ***depren-*** I.

EO. **depeş-** 'tepişmek, birbirini tepmek' < ****depe-*** fiilinin ortaklık hali. **/iş/** > **/aş/** değişimi için b. ***burgaş-*** . ***Ol yaŋa bu yaŋa itişdi, depeşdi.*** (Ferec 855/1451 v. 234b). Krş. ***depiş-/tepiş-***.

depik, b. ***depük***.

EO. **depin-** I 'yürüyüş yapmak, saldırmak' TS 1091–92 < ***dep-*** fiilinin reflexivum hali (**-*(ı)n-*** için b. ***acın-*** II). ***Oşbu ḳaşra bir depinelüm.*** (Ferec 855/1451 v. 41b). ***Her alay kim kāfirden İslāma depindi, ol alay ayruḳ yėrine varmadı.*** (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 61). Krş. ***depen-***.

EO. ***depin-** II 'kesilmek': ***Ortalık depindi mi? 'Yollar kesildi mi?'*** (Meninski 1680 II, 2026). Başka kaynaklarda bulunamadı.

deplasman (spor tâbirlerinden) 'bir spor takımının maç yapmak için başka bir yere gitmesi' < Fr. ***déplacement*** a.m. [***déplacer*** fiilinden **-*ment*** ekiyle nomen actionis, b. ***abonman***]. Fr. üzerinden alınmış spor terimleri için b. ***abandone*** [2].

deplek, b. ***deblek***.

EO. **depme** 'tekme' TS 1093–94, Meninski 1680 II, 2025 < ***dep-*** + fiilden nomen actionis yapan **-*me*** eki, b. ***budama*** . ***Hemāndem 'avrat veziyrüŋ yüregine bir depme ile vurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 243a).

depo 'bir şeyleri muhafaza etmek için yapılmış kab, oda, bina vs.' < Fr. ***dépot*** a.m. [< Lât. ***dēpōsitum*** 'konulmuş, yatırılmış']. ***Suyun kaynağında sağlam bir depo var. Demir borularla su buradan kasabanın sekiz yüz metre güneyine kadar tatlı bir meyille iniyor.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 29). Krş. ***deppoy***.

depozito gemisi / kayığı (sünger avcılığı tâbirlerinden) 'dalgıçların, o gün topladıkları süngerleri bıraktıkları yük teknesi' < İt. ***deposito*** 'depo' < Lât. ***dēpōsitum*** 'konulmuş, yatırılmış'. ***Avlandıktan sonra akşam üzeri depozito kayığına dönerler. Yorgun dalgıçlar büyük depozito kayığında yemeklerini hazır, döşeklerini güvertede serili bulurlar.*** (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 221). ***Elli tonluk kartal burunlu tirandil depozito gemisi (2) çift bıyık (3) salarak önde uçuyordu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 8).

deppoy/debboy (askerlik tabiri) 'bir şeylerin saklandığı kapalı yer' < ***depo*** a.m. Bu tür ünsüz ikilemesi ihtiva eden diğer misaller için b. ***amman*** . ***Alt katta askerlik şubesinin deppoylarile hapishane, üst katta da resmî daireler vardı.*** (İ. Tarus 1950a s. 100). ***Beş yaşının umulmadık yaşlılığiyle, sanki kışla debboyu önünde nöbette bir askerin şakasız çatıklığı içinde dikiliyor.*** (F. Erdinç 1973 s. 80).

AD. ***deprem** 'yer sarsıntısı, zelzele' DS 1431 < ET. ***tepre-*** 'sarsmak' Clauson 1972 s. 443–444 + fiilden nomen actionis yapan **-*m*** eki, b. ***adım I*** . ***İki leşker birbirine ḳatılub at ayaġı altından yėrler panbuḳ gibi atılub deprem deprem*** (veya debrem debrem) ***olub toz*** (metinde yüz) ***havāya aġub güneşüŋ şu'lesini başub.*** (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 62–63; kelimemiz matbu metinde **/dyrm/** olduğundan, düzeltişimiz sadece bir tekliftir). Kelime, ***zelzele***'nin yerini tutmak için yeniden diriltildi: ***Su basmamış, deprem yıkmamış burayı.*** (B. Karasu 1995na s. 106).

EO. **depren-** I/**deperen-** 'hareket etmek, kımıldanmak' TS 1095–97 < ET. ***tepren-*** a.m. Clauson 1972 s. 444–445. Reflexivum hali yapan **-*(ı)n-*** için b. ***acın-*** II . ***Görürem, henüz vaż' ėtmemiş oġlan ḳarnında deprenür.*** (Ferec 855/1451 v. 213b). ***Gemi daḫı deperendi,***

yolına vardı. (Ferec 855/1451 v. 245a). ‘isyan çıkarmak’: ***‘Ālemde şūr u şerr, fitneler daḫı yayılmaġa başladı. İzmir oġlı deprendi ve daḫı Menteşe oġlı deprendi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 85). Mecazi mânada ‘kabarmak, kaynamağa başlamak’: ***Bizi ol ḥālde gördi, ġayret üzerine ġalebe eyledi, reşki deprendi.*** (Ferec 855/1451 v. 112b).

EO. **depren–** II ‘(bir kimseye veya şeye karşı filân tarzda) tavır takınmak ve hareket etmek’ < ***depren-*** I, fakat b. ***davran-*** I. Reflexivum hali yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II . ***Erlerine ḫidmetde daḫı Rūmīyeler gibi deprenmeyüb ...*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 114). ***Evżāʿ u aḳvālde ve eṭvār u efʿālde temām murād-ı laṭīflerine muvāfıḳ deprenilüb inḥirāf-ı ṭabʿ-ı müşigāflarına bādī olan kelām-ı nā-fercāma cürʾet olunmaya.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 226).

depresif (ruhbilimi) ‘çökkün, mutsuz’ < Fr. ***dépressif*** a.m. (***-if*** eki için b. ***akreditif***). ***Ben kimden koptumdu, akşamlar depresif, manik?*** (H. Yavuz 1992 s. 23).

depresyon (ruhiyat terimlerinden) ‘marazî bir vurdum duymazlık ve ümitsizlik hali’ < Fr. ***dépression*** a.m. [Lât. ***depressus*** ‘bastırılmış’, ***de-*** ‘aşağı’ ve ***premere*** ‘bastırmak, sıkıştırmak’]. ***-syon*** eki için b. ***aberasyon***]. .

depreş–/debreş– ‘kımıldanmak (ekseriya hisler hakkında)’ TS 1097 < ET. ***tepreş-*** a.m. Clauson 1972 s. 445. Ortaklık (cooperativum) hali yapan ***-(ı)ş-*** için b. ***ağlaş-*** . ***Çūn duḫter keli gördi, bī-ḳarār oldı, göŋlinde mihr-i şefaḳat depreşdi.*** (Ferec 855/1451 v. 204a). AD. ‘nüksetmek’ DS 1396, TS 1097: ***Gelgelelim asıl hastalığımız depreşivermiş.*** (İ. Tarus 1961 s. 266).

EO. **depret–/debret–/tepret–** ‘harekete getirmek, silkmek, sallamak; titretmek (bir çalgının telini)’ Meninski 1680 II, 2023 < ET. ***tepret-*** a.m. [***tepre-*** ‘hareket etmek’ fiilinin causativum hali, (b. ***acıt-***)] Clauson 1972 s. 444. ***Ol dānişmend germiyyetile elin şalub başını depredüb ol yigide söyler, ḳatı ḳatı gülişürler.*** (Ferec 855/1451 v. 114a). ***Bir deŋiz kenārına yétişdi. Gördi, bir gemi gider. ʿAlāmet depretdi. Gördiler, geldiler.*** (Ferec 855/1451 v. 195a). ***Ḳılları debretdiler, ditretdiler, neyleri söyletdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 3b). ‘eşelemek, araştırmak’ (krş. ***debert-***): ***Şabāḥ dur, balta elüŋe al, bu evi debred!*** (Ferec 855/1451 v. 52b). ***Bir kimseden bir pāre yér almış. Deperedüriken defiyne çıḳmış.*** (Ferec 855/1451 v. 191a).

depser–/tepser–/tepsir– ‘kabarcıklanmak, çatlamak (bilhassa dudaklar hakkında)’ TS 1098–1100, Meninski 1680 II, 2024 < Fa. ***tabsīdan*** a.m. (‘to have the lips cracked with heat’ F. Steingass 1930 s. 280) < ***tab*** ‘hastalık ateşi’. Fa.’dan fiil alınmaları çok nadir olduğu için (krş. ***coş-***), bu etimoloji ihtiyatla kabul edilmeli, fakat mânaların tıpatıp aynı oluşu kuvvetli bir delildir.

O. **depter** ‘defter’ R. Dankoff 1991 s. 31 < ***defter*** kelimesindeki Türk dillerine yabancı olan ***/f/*** harfinin ***/p/***’ye değişmesi birçok Türk dilinde görülür. Başka kelimelerdeki ***/f/*** sesleri de Anadolu’nun birçok ağızlarında ***/p/*** diye telaffuz edilir, ms. ***pavlika, payton***. BSTT.’de de bunun izleri vardır, krş. ***kepçe***.

AD. **depük/depik** ‘tekmeleme, tekme’ DS 1428–29, TS 1100 < ET. ***depig/depük*** a.m. Clauson 1972 s. 438–439 [dep– + fiilden nomen actionis yapan ***-ük/-ik*** eki, b. ***alık II***]. Krş. Az. ***täpik*** a.m.: ***Yanında dolaşurken bā bi depük savurdu.*** (Z. Korkmaz 1994 s. 29).

EO. **depüngü** ‘eyerin altına konulan içi doldurulmuş keçe’ TS 1091 < ***depin-*** + fiilden nomen concretum yapan ***-gü*** eki (b. ***açgı***), M. Räsänen 1969 s. 474. ***Ve bir nice çift eyer depüngüsi bulındı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 34).

der I/BSTT. **ter** ‘terlerken deriden dışarı sızan tuzlu su’ TS 1100–1101, Meninski 1680 II, 2040 (Meninski’ye göre onun zamanında baş harfi olarak ***/t/*** daha çok kullanılır) < ET. ***ter*** a.m. Clauson 1972 s. 528. ***Ḳarşuda bir yérde durdı, başın öŋine bıraḳdı, dere ġarḳ oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 122b). Bir tedavi usulü olarak: ***Vāh vāh! Sesinde ışıtma var. Titrek, boğuḳ, derinden geliyor. Tere mi yatdıŋ?*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 306). ***derle-/terle-*** ‘ter dökmek’ TS 1109–10 (isim/sıfat’tan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-***): ***Issıdur, derledüŋ. Donlaruŋı çıḳar, oġlana vér, duta dursun.*** (Ferec 855/1451 v. 217b). ***Ḫidmetde gèce şāhid-i mey derledi ḳanlar.*** (Nevʿī 1977 s. 461). ***derleme*** ‘yüksek hararetli hastalık’ TS 1109.

O. **der** II ‘kapı’ < Fa. ***dar*** a.m. ***Ol manẓaruŋ der u diyvārını nigāristān-ı Çīn gibi münaḳḳaş eylesünler!*** (Ferec 855/1451 v. 40a).

der III ‘içine, içinde’ < Fa. ***dar*** a.m., yalnız terkiblerde, b. ***derambar, derbağal, derhal, derkenar***, ve O.’nın mahsulü olan ***dercep, dertop***. ***Ümiydüŋ ayını der mīġ ve dilegüŋi dirīġ dutmayam.*** (Ferec 855/1451 v. 28b).

der– ‘toplamak’ TS 1111–13 < ET. ***tėr-*** a.m. Clauson 1972 s. 529. ***Dāye durdı, gül dėrmek bahānesine bāġ içine gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 204a). ‘(kol, bacak) toplamak, bükmek’: ***Bir müddetdür ki eli ayaġı dėrmez u dutmaz oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 181a). ***derip çat-*** ‘toplamak, bir araya getirmek’ (krş. ***deril-çatıl-, derme çatma***): ***Çoluk çocuğun on iki aylık emecikleri gırlarda. Çare yok, derip çatacaksın. Garıncalar gibi yollara dökülüp dane dane toplayacaksın.*** (F. Baykurt 1961ı s. 90). ***dėrüb dėrşür-/derip devşir-*** ‘derleyip toplamak, yığmak’ TS 1108: ***Durduḳ, dėrdük dėrşürdük, bu gövdeyi bir kiliyme ḳoyduḳ, bir bucaḳda ḳoduḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 69a).

O. **deraguş et–** ‘kucaklamak, bağrına basmak’ < Fa. ***dar āġūş kardan*** a.m. [***dar*** ‘içine’, ***āġūş*** ‘kucaklayış’ ve ***kardan*** ‘etmek’]. ***Boyu, bir ḳadına yaḳışacaḳ derecede***

uzun ve her erkeği meftūn eyleyecek mertebede nārīn olarak, beli on iki yaşında bir çocuğuŋ ḳoluyla tamāmen der-āġūş olunacaḳ ḳadar ince idi. (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 79).

O. **derahim** I 'dirhemler (eski bir ağırlık ölçüsü, b: ***dirhem***)' < Ar. ***darāhim*** a.m. [***dirham***'ın çoğulu, ***/drhm/*** kökünden].

O. **derahim** II 'dirhemler (eski bir gümüş para, b: ***dirhem***)' < Ar. ***darāhim*** a.m. [***dirham***'ın çoğulu] ***Eger atam ḥālümi bilse, derāhim u denānīr u cevāhir yük ile vėribiyedi.*** (Ferec 855/1451 v. 118a–b). ***Ṭarīḳ-ı sādis: Sikke-i celīle ile merġūb olan derāhim u denānīr ḫuṣūṣdur.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 182).

derakab/derakap 'arkasından, hemen sonra; derhal' < Fa. ***dar 'aḳab*** a.m. [***dar*** 'içinde' ve Ar. ***'aḳib*** 'topuk']. ***Kederinden çok üzüldü. "Onu bana mutlak, derakap bulun!*** (Yaşar Kemal 1976 s. 170).

O. **deranbar et–** '(mahsulü) ambara koymak' < Fa. ***dar anbār/dar ambār kardan*** a.m. [***dar*** 'der III = içine' ve ***anbār*** 'ambar' ve ***kardan*** 'etmek, kılmak']. ***Baġdād-ı ḫilāfet-nişān ser-ḥadlerinde ... müstevfī ẕaḫīre der-anbār ḳılınmaḳ gereg-idi.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 115).

O. **der-bağal kıl–** 'kucaklamak' < (Fa. ***dar*** 'içine' + ***baġal*** 'koltuk') + kılmak. ***Dilberlerini, sāde-rū ḫidmetkārlarını der-baġal ḳılurlar.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 192).

O. **derban** 'kapıcı; kapıcıbaşı' < Fa. ***dar-bān*** a.m. [***dar*** 'kapı' + ***-bān*** 'koruyan', b. ***arvan***]. ***Şāh u Gedā te'līfine bā'iş olan Aḥmed Şāh [idi] ki derbān-ı pādişāhī olmışdur.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 288). ***Der-bānlar ḳapuya düşüb gözleri ḳapuda ḥalḳa ola.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy. başı] s. 144).

derbeder 'bohem, yaşayışı bir kaideye girmeyen (kimse)' < Fa. ***dar-ba-dar*** 'dilenci; serseri', asıl mânası 'kapı kapı dolaşan'. Fa. dativus ***be*** için b. ***be I . Gör, ol bī-devlet u cimrī dilenür der-be-der dėrler.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 49). ***Gözlerinden boncuk boncuk döküyordu. Bu derbeder ömrü daha ne zamana kadar taşıyacaktı?*** (Orhan Kemal 1959 s. 40).

derbend/derbent 'bir dağ geçişini koruyan kale' < Fa. ***dar-band*** a.m., asıl mânası 'kapı sürgüsü' [***dar*** 'kapı' ve ***-band*** 'bağlayan, kapayan' b. ***bazubend***]. ***Çok şehrler ve vilāyetler, yollar, derbendler anuŋ fermānındayidi.*** (Ferec 855/1451 v. 198b). 'eşkiyalardan korkulduğu tehlikeli geçit': ***Hicr der-bendinde 'ışḳuŋ rehzeni elinden āh, | Kim boyanur ḳana her dem kārubānı çeşmümüŋ.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 163). 'dağlar arasında dar boğaz şeklinde geçiş': ***Gideceği kaza onun hayalinde vücut verdiği gibi ... müthiş uçurumlar, derin derbentler, vahşi ve muhteşem letafetlerle bezenmiş dağları olan şairane güzel bir yer değildi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 206).

O. **derc** 'dürülü yazı, tomar' < Ar. ***darc*** a.m. ***Bu derci dürce ḳoyub ḳolı altında saḳladı.*** (Ferec 855/1451 v. 33a).

O. **dercengi evvel** 'ilk hamlede, ilk tedbir olarak' < ***der*** III, ***ceng*** + Fa. izafet ***-i*** ve ***evvel***. ***O zamanın belediye reisliği makamında olan şehremini kolları sıvamış. Dercengi evvel hıfzısıhha ve bakteriyoloji mütehassısı meşhur doktor Chembemeuse Paristen getirtilmiş.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 7.8.1943).

dercep et– 'kendi cebine indirmek' < ***der*** III ve ***cep***. Tezatlı terkip mânaya alaylı bir ton katıyor. K rş. ***elcep et–***. Osmanlıca'nın mahsulü olan bu tür kelimeler için b. ***çepakin .***

derc et–/dercet– 'almak, kaydetmek; (yazılı bir metne) koymak, ilâve etmek, yerleştirmek': ***Bunca sözler bunda ben derc eyledüm.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] s. 54 no. 351). ***Kıranta bir adamın resmini sahifelerinize dercetmekte ne güzellik buluyorsunuz allahaşkına?*** (Reşat Enis 1933 s. 192).

derd/dert 'hastalık, ağrı, yara, ur' < Fa. ***dard*** a.m. ***Ṭabībüm dėr ise gelsün, bu derde derdini döksün, | Ayaġum dert alubdur, varmaġa derdā ki çārem yoḳ.*** (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 162). 'üzüntü, keder, telâş': ***Gecikdi, gelmedi. Ḳorḳaram derdden helāk olam.*** (Ferec 855/1451 v. 65a). ***Derdinden çıldıracağımı, iltifatından mehcūr ederse canıma kıyacağımı ... sayıp döktüm.*** (S.M. Alus 1944 s. 30). 'müşkülât, mesele': ***Ne ṣabr ėdebilürem, ne derdüme dermān buluram.*** (Ferec 855/1451 v. 15b). ***Bu, Arnavuda evvelâ nişan derdini açmış. Deli herif, göğsündeki mecidiye nişanını çıkarır çıkarmaz bunun göğsüne takmaz mı?*** (S.M. Alus 1944 s. 116). 'zorluk, güçlük': ***Dışarısı da bir soğuk ... Canımı, dert ile, buraya attım.*** (Kemal Tahir 1955s s. 21). ***derdi günü*** 'hep düşündüğü, hep istediği, hep meşgul olduğu' (bu tâbirdeki ***gün*** kelimesinin mânası anlaşılmaz, fakat krş. ***el gün***): ***Müdür V.A., çiftliğe gelir gelmez beni doğru atelyelere götürdü. Onun derdi günü atelyeler.*** (Yaşar Kemal 1955ç s. 58). O. ***derd-i ser*** (Fa. izafet terkibi) 'baş ağrısı (hakikisi ve mecazisi)': ***Ben daḫı varam, bir ḳız evlenem, fārıġ düşem. Ne derd-i serdür bu!*** (Ferec 855/1451 v. 238a). ***derd-i şikem*** 'karın ağrısı (hakiki ve mecazi)': ***Ve ol ḳızuŋ evvelki eri bu aḥvāli görüb derd-i şikeme düşdi vu helāk oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 122b).

derder 'Ermeni papazı' R. Dankoff 1991 s. 31 < Erm. ***dêrdêr*** a.m. ***"Her günah derdere söylenmez" fehvasınca, benim artık bir daha pnevmatikosuma bir şey söylemememe sebeb oldu.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 47).

O. **derdest et–** 'yakalamak, tevkif etmek' < Fa. ***dar dast*** 'elde (etmek)'. ***Bunun üzerine Aslan Yürekli Rişard, tebdil kıyafet eyler. Yine de bir gün köylü kılığı içinde tanınır, derdest edilip Durnstein Kalesi'nin en kuytu zindan hücresine atılır.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 142). ***Gidin Rıdvan Paşanın kâhyasını Ahmet Ağayı derdest getirin.*** (A. Altan [t.y.] s. 25).

EO. **derdlen–/dertlen–** 'kafayı çekmek' (?) < dertlerini unutmak için içmek ? < ***derd*** + isimden fiil yapan ***-len-*** genişlemesi, b. ***abaplan- . Bulsa yėridi, bulmasa öyleden gėrü evine ac gelüridi, derdlenecek isteridi, fitne ḳoparurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 57a). ***Od***

yandurdı, kebāb eyledi, yėdi, doydı. Bir tulum şarābı varimiş, dertlendi, mest oldı, yatdı, uyıdı. (Ferec 855/1451 v. 228b). *Yanḳo dėdükleri melʿūn ... raḳı, şarāb dėdükleri herzelerden derdlenürken* (matbu metin: *dürtlenirken*) *ve saġa sola dolular inʿām ėderken.* (Ġazavāt–ı Sulṭān Murād 1978 [15.yy.] s. 40).

O. **derdmend/derdümend** 'hasta, muzdarıb; cefakeş, yoksul' < Fa. *dardmand* a.m. [*dard* + Fa. sıfatlarda çok kullanılan *-mand* eki, b. *arzumand* . *Her derdümend, her müstemend ki ḳatına vara, maḥrūm gitmezmiş, merḥūm gidermiş.* (Ferec 855/1451 v. 180b). *Bir de şu ayak ucunda uzanan emektar kedi ... Sanki, uzun seneler süregelen tasalarını, başbaşa vererek paylaşmak istiyen iki dertmenttirler.* (Reşat Enis 1933 s. 80).

dere 'küçük ırmak, çay' < Fa. *daryā* 'deniz; büyük nehir' M. Räsänen 1969 s. 133. *Drektör, derenin öbür ucunda, ıssız bir köşkte oturur.* (Reşat Enis 1933 s. 144–156). *dere depe/dere tepe* 'düz olmayan yer': *Mecmūʿ leşker bir yėre cemʿ olmaġa yėr ḍar idim dere depeyidi.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 122). *dereden tepeden (konuş-)* 'şundan bundan, havadan sudan, gelişi güzel (konuşmak): *Selâmün aleyküm, aleyküm selâm, safa geldin, hoş bulduk, hava mava, dere tepe derken, Benli kalktı.* (S.M. Alus 1944 s. 112).

O. **derec** (hendese ıstılahlarından) 'dereceler' < Ar. *darac* a.m. [*daraca* kelimesinin çoğulu. R. Dozy 1927 II, 431]. *Derec u daḳāyıḳ* (Ferec 855/1451 v. 91a, bir şehzadeye öğretilen ilimler arasında).

derece 'bir taksimatta (ms. suhunet, zaviye, meridyen) tek bir basamak! < Ar. *daraca* a.m., asıl mânası 'merdiven basamağı' (krş. Lât. *gradus* 'adım merdiven basamağıd erece'). *Eyü sāʿatdür: āfitāb Miyzāndadur, on iki dereceden Zühreye muttaşıldur.* (Ferec 855/1451 v. 207b). 'termometre': *"Dün akşamdan beri bir ateş, bir ateş! Yemiyor, içmiyor." — "Derece ḳoyduŋuz mu?"* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 93). Mecazi mânada: *Benüm ḥeriyfüm sizüŋ ḥeriyfüŋüzden biŋ derecede yėgdür.* (Ferec 855/1451 v. 69a). *Yolculuk bir dereceye ḳadar ḳolaylaşdı.* (Aḥmed Şerīf 1326 s. 316). *İhtiyar adam bu çocuğu da torunları derecesinde severdi.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1939 s. 32). O. *derece-i muḥāl* 'imkânsızlık': *Beglerbegileri ādemlerinden maḥlūl artmaḳ ve niçe yıllardan berü nā-murād ḳalan maʿzūller tīmār u ziʿāmet almaḳ derece-i muḥāldedür.* (ʿĀlī 1979 [1581] I, 186).

O. **derek** 'bir derbendin emniyetinden mesul kimse, derbentçi' C. Orhonlu 1967 s. 35 < Fa. *dar* 'kapı' + *-ak* küçültme eki ?? *Fülān derbendüŋ dereki olub bekleyeyin.* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 166).

AD. **derence/terence** 'merdiven' DS 1890 < Ar. *daraca* a.m. +/n/ epenthesis'i, b. *alankese* . *Sisli Baco derencelerden düşmiş, ayaġı yencinmis. Topal Enne'yi çaġırmişlar, o da gelmiş, yumurtali, sabunli merhem yapmiş, ayaġını sarmiş.* (M. Margosyan 1996 s. 33).

AD. **dereni/deroni** 'altında hafif ateş yakılarak mısır ve ot kurutulan, seyrek sırıklardan yapılmış yer' DS 1133 < Yun. (dial.) δρανιν/δρανι (ḏranín/ḏraní) 'raf' Ch. Tzitzilis 1987g no. 109.

dergâh 'büyük kapı, cümle kapısı' < Fa. *dargāh* a.m. [*dar* 'kapı' + *-gāh* 'yer', b. *âdemîgâh*]. *Gördi, bir yėrde bir sarāy var. Veziyrāne dergāhı var.* (Ferec 855/1451 v. 222b). 'hükümdar sarayı' (hükümdarın tebaası onun "kapı"'sında hizmet eder, krş. *Babıâli*): *Ferahşād cemāʿatiyle Şāh dergāhına teveccüh eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 36a). 'tekke': *Melike dergāhına geldük, şil u nā-bīnā ve ker u mehcūr getürdük, tā Melike büzürgüvārliginden naẓar ėde ...* (Ferec 855/1451 v. 181b). 'dükkân': *Şabāḥ şehzāde bāzāra girdi. Gördi, ser-pez dergāhında durub şatırlıḳlar ėder, ucuz ucuz baş baca satar.* (Ferec 855/1451 v. 241a).

EO. **dėrge–** 'toplamak, bir araya getirmek' TS 1101. A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 31, 110 < ET. **tėrge-* a.m. Clauson 1972 s. 545 (*tėrgeş-*). *Gördi, māl gitmiş, ziyāʿ u ʿḳār satılmış, at, ḳatır, ḳul, ḳaravaş, heb gitmiş. Ne dėrgemiş ḳalmış ne satılmış.* (Ferec 855/1451 v. 91b, Metin tam anlaşılmıyor).

EO. **dergek** 'toplantı' < *dėrge-* + fiilden nomen actionis yapan *-k* eki, b. *akak* . *Bu dergekden ol ügü kim anı tepeletmek isterdi, bileydi.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 90).

EO. **dėrgen–** 'toplanmak' TS 1102 < *dėrge-* fiilinin reflexivum hali (*-(ı)n-* için b. *acın-* II). *Dīni dīn ėdin u dīne dėrgen!* (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 115 no. 1330).

EO. **dėrgeş** 'topluluk' < ET. *tėrgeş* a.m. Clauson 1972 s. 545. *dėrgeş-*. fiilinden haplologie ile nomen abstractum, krş. *biliş*. *Dīn dėrgeşine dėrgenmeyince | Ḥaẓret kimseye menzil mi olur.* (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 115 no. 1329b).

EO. **dėrgeş–** 'toplanmak, üşüşmek' TS 1102. Ortaklık (cooperativum) hali yapan *-(ı)ş-* için b. *ağlaş-* .

EO. **dėrgi** 'sofra' TS 1167 < ET. *tėrgi* a.m. Clauson 1972 s. 544. Clauson'a göre bir fiil kökünden olamaz, fakat M. Erdal 1991 I, 321 böyle müştaklar mümkündü ve *tėrgi/tėrki* de onlardandır.

derhal 'hemen, o anda; çabucak, vakit kaybetmeden' < Fa. *dar-ḥāl* a.m. [*dar* 'içinde' ve *ḥal* 'durum']. *Der-hāl reng-rezi oḳıtdı.* (Ferec 855/1451 v. 17a). *Evvelden telefonla randevu aldığı için, memur beyin yanına girmek derhal kabil olmuştu.* (Reşat Enis 1933 s. 101).

O. **derhast et–** 'rica etmek, niyaz etmek' < Fa. *dar-ḫʷāstan* a.m. *Yüz yėre ḳodı, Taŋrıdan pādeşāhuŋ elini der-ḫāst ėtdi. Ḥaḳ taʿālā duʿāsını müstecāb ėtdi: Pādeşāhuŋ eli saġ oldı.* (Ferec 855/1451 v. 179a).

O. **derhatır et–** 'hatırlamak' < *der* III ve *hatır*. *Ne cevāb verdiğimi der-ḫāṭır edemiyorum.* (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 208).

O. **derhem ol–** 'karışmak; üzülmek, incinmek' < Fa. *dar-ham būdan* a.m. *Ṣaçuŋa sünbül-i ter dėdügüm-çün |*

Benefşe bigi zülfüŋ oldı derhem. (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 103).

deri I b.m. (cild, gön) < ET. ***teri*** a.m. Clauson 1972 s. 531. ***Çu Ḫusrev gördi ḳızıl gül perīden | Sevindi gül gibi çıḳdı deriden.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 461 no. 4174). ***Gėyce ḥaşarātdan üşenüb at derisine girüb yaturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 195a).

AD. **deri** II/**dėri** ‘toplantı, düğün; pazar kurulan gün, pazar (yerine göre Çarşamba, Perşembe, Pazar günü)’ DS 1433–34, TS 1102 (mânalandırma şüphelidir), R. Dankoff 1991 s. 31, A. Püsküllüoğlu 1974 s. 31 < ***tėrig*** a.m. Clauson 1972 s. 543, M. Erdal 1991 I, 207. Fiilden isim yapan ***-i*** eki için b. ***alu-satu*** .

O. **derî** ‘saraya ait, padişah sarayına yakışır, zarif, kibar’ < Fa. ***darī*** a.m. krş. ***der*** II. ***Fārisī naẓmı da taḥsīne sezāvār imiş. Bu beyt zebān-ı derīdeki vāridātındandur.*** (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 150).

Derî ‘Afganistan’da konuşulan fasih Farisî’ < ***derî.***

O. **derik** ‘yağlık, mendil’ < Fa. ***darak*** a.m. < ?? ***Dėdi ḳullıḳcıya şāh-ı cihāngīr | Ki çıḳarġıl bu ḳuşaḳdan derik bir | Ki ol derikde vardı beş ḳızıl taş.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 472 no. 4400).

AD. **deril-** ‘toplanmak’ DS 1434, TS 1102–1104, Meninski 1680 II, 2211 < ***der-*** + medialis-reflexivum anlamındaki ***-(ı)l-*** eki, b. ***açıl-*** . ***Ḫalḳ mescide dėrildiler.*** (Ferec 855/1451 v. 58a). ‘birleşmek’: ***‘Ālem dėrilüse ki bu işi ayruḳsı ėdeler, ėdemezler.*** (Ferec 855/1451 v. 187b). ***derilip çatıl-*** ‘başgöz olmak, evlenmek’ krş. ***derip çat-***): ***Bizim Demirci kardaşımız da bir derilir çatılır. Bir ev hazırlarız. Hemen tangur tungur iş olmaz yal*** (F. Baykurt 1961o s. 278).

AD. **derim** I ‘derleme, toplama; sonbahar ortasında elma derleme günleri’ DS 1434 < ***der-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-im*** eki, b. ***adım I*** . ***Dėrim dėrdüm, küllī dikende ḳaldum.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 394 no. 2803). ‘kuş yemi’ TS 1104. ***derim ayı*** ‘sonbahar’ DS a.y.

AD. **derim** II/**derim evi** ‘tahtadan çadır iskeleti; etrafı keçe ile örtülen göçebe çadırı’ DS 1434, TS 1105–1106, R. Dankoff 1991 s. 31 < ***derim*** I; krş. ***derme çatma. Oturmış bile Şīrīnile Ḫusrev; | Yüzinden uçmaḳ olmışdı derim ev.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 328 no. 1459). ***İki gerdek düzetmişidi Ḫusrev, | Biri çadırdı vu biri derim ev.*** (a.e. s. 455 no. 4049). ***Derimevi çadırı öyle öteki çadırlar gibi uzunlamasına değildi. Derimevi çadırları hep yuvarlak olur. Ve kubbelerini keçelerle, kilimlerle örterler.*** (Yaşar Kemal 1971bb s. 11–12).

derin b.m. (sığ’ın aksi, yüksek’in karşılığı) < ET. ***teriŋ*** a.m. ***”Ġār-ı cehennem” deŋiz kenārında bir ḳaya delügiyidi. Daracuḳ aġzı varidi, iki yüz arşun deriŋligi varidi.*** (Ferec 855/1451 v. 96b). Mecazi mânada. ***Alabahtek dedim ya artık derin düşünmeyip neşelenmeğe başlamıştım.*** (S.M. Alus 1944 s. 118). ***Partiler gibi bölünüverdik birden. Bakıyorum da derin boylu değişmeler oluyor köyümüzde.*** (F. Baykurt 1967a s. 153). ‘üstün ruhî kuvvetleri olan (kimse): ***Çok mu çarpıldın, güccük Musdu? Geredeye gitmişken derin hocalara okut bari kendini!*** (F. Baykurt 1971t s. 126–127). ***derinden derine*** ‘içerden, gözün erişemediği derinliklerde’: ***Ḳurduŋ tekrar canlandığını, başladığı taḫrīb işine derinden derine devām etdiğini duyuyordu.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 36).

EO. **derincek** ‘baş örtüsü’ TS 1106–1107 < ET. ***terinçek*** ‘çarşaf gibi sarılınan üst giyim’ Clauson 1972 s. 552. **dėrin-* fiilinden (b. ***bürümcük***) y a da ET. ***tėrin-***’den (Clauson a.y.) mümkün görünür, fakat ilk ünlüsü /***ė***/ değil /***e***/’dir. M. Erdal 1991 I, 47’e göre kelime ***ter-inç-çek*** şeklinde daha iyi tahlil edilebilir. ***Oldem ḳız derincegini başından götürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 15a).

derinlemesine (zarf) ‘derinliklerine nüfuz ederek’ < ***derin*** + sıfatın zarf karakterini vurgulayan ***-lemesine*** ek grubu, b. ***aykırılama*** . ***Asıl görülmesi gerekenlere derinlemesine bakmadınız.*** (A. Ağaoğlu 1981y s. 248). ***Bir uçtan bir uca derinlemesine, genişlemesine Anadolumuzu gezdim.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 31).

AD. **derinti/dirinti** ‘şurdan burdan toplanmış (eşya, şey, insan)’ DS 1434, TS 1107 < ***der-*** + fiilden çeşitli mânalarda isimler yapan ***-inti*** eki, b. ***akıntı*** . ***Lākin küffār ‘askerinde Nemçe’den imdād ṭarīḳıyla gelmiş vāfir kāfir olup ḳırḳ biŋ ḳadar dėrinti melā‘īn var idi.*** (Na‘īmā 1280 I, 81).

Der-i Sa’adet/Dersaadet ‘İstanbul’, asıl mânası ‘saadet kapısı’. < ***der*** II, Fa. izafet ve ***saadet***. ***Dersaadet’te sabah ezanları.*** (A. İlhan 1972, kitap başlığı).

⊡ Fa. usulüne göre yapılmış izafetlerde (b. ***abd*** [1]) ortada bulunan ve kısımları birbirine bağlayan /***i***/ unsuru, bâzı çok kullanılan tâbirlerde zamanla unutulmuş ve düşmüştür. Bu gibi tâbirlerden A–E cildinde yalnız yukardaki ***Dersaadet*** ve ***esercedid*** (b. ***eser II*** maddesinde) kelimeleri geçmektedir, fakat sonraki ciltlerde geçecek olan ***kadıasker/kazasker, tebdilhava, tebdilkıyafet, vekilharç, veliahd, velinimet***, ve yer adlarından ***Saraybosna***, ***Tarabulusgarb, Tarabulusşam*** gibi tâbirler bu fenomenin oldukça yaygın olduğunu gösterir.

EO. **derişdür-** ‘toplamak’ TS 1108, A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 82 < ***der-*** + iki ekten ibaret olan ***-(i)ştir-*** intensivum genişlemesi, b. ***anlaştır- II*** .

O. **derk et-/derket-** ‘anlamak, idrak etmek’ < Ar. /***drk***/ kökünden. ***Mehpeyker bu sözleri söylerken ‘Alī Beğiŋ sīmāsında ḥāṣıl olan şiddet-i hicāb u infi‘āle göz ucuyle dikḳat ederek ḳalbiniŋ her türlü te’eşşürātı ḳabūl ist‘dādında bulunduğunu lāyiḳiyle derk eyleyerek ...*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 33).

O. **derkâr** ‘besbelli, aşikâr, meydanda’ < ***derkâr ol-***. ***Meziyet denilen şey ne kadar saklansa gizlenemiyeceği gibi saklamak istenildikce keyfiyete bir de tevazu munzam olacağından sahibinin değeri bir kat daha artacağı derkârdır.*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 6).

EO. **derkâr ol–** ‘iş görmek’ < Fa. ***kār*** ‘iş’, ***der*** ‘içinde’ öntakısıyle, yâni ‘işte bulun, işi yap!’ ***Kel eyitdi: "Ben anuŋ heybetinden ḳorkaram küstāḫlıḳ ėdersem." — Dāye eyitdi: "Bāk degüldür. Der-kār ol!"*** (Ferec 855/1451 v. 204a).

derken ‘bu vesile ile’ < ***de-*** fiili ve ***iken.*** ***Kimbilir, başka yerlerde bahar ne güzeldir. Bittabi, başka yerler derken, İstanbulu, İstanbulun sayfiyelerini düşünüyorum.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 50). ‘tam o sırada’: ***Ağır bir cezā bekliyormuş gibi, ʿaẕāb ve ıżṭırāb içerisinde idi. Derken, mektubcu geldi.*** (E.E. Talu 1928 s. 64). ‘niyeti hilâfına, niyetinin aksine’ ***Azmî Efendi bize fenalık edeyim, aldatayım derken kendi aldandı.*** (Recaizade Ekrem 1941 s. 65):.

derkenar ‘bir yazının kenarına ilâve edilmiş not’ < Fa. ***dar-kanār*** a.m. [***dar*** ‘üstünde’ ve ***kanār*** ‘kenar’]. ***Reis: "Evrakı dava okunsun", dedi. Erzurumdan yazılan derkenar okundu.*** Başka kaynaklarda bulunamadı. (S.E. Ertem 1930su s. 51). ***der kenar et-*** ‘bir tarafa bırakmak’: ***Niçe mīr-i şāḥib-i ṭabl u ʿalem vardur ki şanʿatı intisāb ile bir maʿnīdār sancaġı der-kenār ėtmişdür.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 145).

derkendi ‘tam o sırada’ < ***derken*** + ***-di*** gösterme eki, krş. ***bakındı, hadi/haydi. Derkendi, Hayrettin bey geliyordu. Derkendi, uşağı geliyordu. Derkendi, uşağı Hayrettin beyin arkasında duruyor, beyin çantasını saygıyle tutuyordu.*** (Tarık Dursun K. 1960 s. 8).

AD. **derle–** ‘toplamak’ DS 1434–35. < ***derli*** üzerine kurulmuş bir fiil. ***derle- topla-*** ‘toplamak, intizama sokmak’ (isim/sıfat’tan fiil yapan ***-la-*** eki için b. ***acabla-***): ***Biraz kendini, saçlarını derledi, topladı.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 464). ***derlen- toplan-*** ‘kendi üstüne başına çeki düzen vermek, kılığını intizama sokmak’, ***-lan-*** genişlemesi için b. ***abaplan-*** : ***Vakit geçirme, hemen sen de derlen toplan, adamakıllı süslen!*** (S.M. Alus 1933p s. 155).

derli ‘toplanmış, intizamlı’ < ***der-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-i*** eki + ***-li*** (b. ***ardılı***), orta hecedeki ***/i/***’nin düşmesiyle: ***derli toplu*** terkibinde çok kullanılır; metinlerde yalnız olarak tesadüf edilmedi. ***derli toplu*** a.m.: ***Asmaaltında bir bakkaliye dükkânı. Kutu gibi ama derli toplu.*** (S.M. Alus 1934 s. 29). ‘hamarat, her şeyini intizamda tutan (kimse)’: ***Şöyle eteği belinde, atik tetik, derli toplu bir kadın değildir.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 88). Krş. ***dersiz topsuz.***

EO. **derlik** ‘kadınların üstten giydikleri ince giysi’ TS 1110–11 < ET. ***terlik*** ‘teri masseden giysi vs.’ (Clauson 1972 s. 546 8 Fa. ve Ar.’daki parallelleri ile). Krş. ***terlik.*** Nomen instrumenti yapan ***-lik*** eki için b. ***ahfadiyelik*** .

derman I ‘ilâç, çare’ < Fa. ***darmān*** a.m. ***Ben bevāsīr derdine mübtelāyın. Dermānuŋuz var mı?*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 243). ***Dāyei şehre vėribidüm: "Benümiçün dermān iste ki gerdek gėcesi güyegüden utanmayam!" dėdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 69b). ‘mualece’: ***Sebebini bilevüz, aŋa göre şerbet baġlayavuz, dermānına meşġūl olavuz.*** (Ferec 855/1451 v. 183a).

derman II ‘güç, kuvvet’ < ***derman*** I. ***Mādām ki iş bu dereceye vardı, günden güne żaʿīfleyüb dermāndan düşüyorsun, otur, seninle ḳonuşalım!*** (E.E. Talu 1928 s. 114).

O. **dermande** ‘çaresiz, ümitsiz, bitkin’ < Fa. ***dar-mānda*** a.m. [***dar*** ‘içinde’ ve ***mānda*** ‘kalmış’]. ***Yılan gibi ol zencīr elüme dolaşdı. Der-mānde oldum.*** (Ferec 855/1451 v. 101b).

O. **dermandegân** ‘çaresizler, âcizler’ < Fa. ***dar-māndagān*** a.m. [***dar-mānda*** kelimesinin çoğulu]. ***İ çāre-i biy-çāregān ve destegīr-i der-māndegān! Meded!*** (Ferec 855/1451 v. 42a).

dermason ‘bir çeşit fasulye’ < ?? ***İşit kulağım işit | Bıldırcın eti de pişer | Bu tencerede | Dermason fasulyası da.*** (S. Birsel 1955 s. 29). ***Fasulyeler de mısırlara sardı. Ayşe var, çalı var, barbunya var, dermason var, horoz fasulyesi var.*** (A. Nesin 1958k s. 10).

dermatoloji ‘tıbbın cildiye bölümü’ < Fr. ***dermatologie*** a.m. [EYun. ***δερμα*** (d̲érma(t)) ‘deri, cild’ ve birçok ilim şubeleri için kullanılan ***λογια*** (logía) kelimesi, b. ***antoloji***]. .

derme çatma ‘gelişigüzel toplanmış, karışık’ < ***der-*** ve ***çat-*** fiilleri + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-me-/ma*** ekleri, b. ***aşılama*** . Fiillerin mânaları birbirine yakındır, krş. ***derip çat-, deril- çatıl-. Pes, bir vilāyetüŋ ümerāsı bu maḳūle derme çatma eşḫāṣ ola ...*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 147). ‘sağlam olmayan, eğreti’: ***Avlunun bir köşesinde bulunan bu derme çatma yerde (artık iyice harabe, her gümbürtüyle çökebilir) neler yoktu ki ...*** (C. Kavukçu 1998 s. 40).

dermeyan, b. ***dermiyan.***

AD. **derne–** ‘toplamak’ DS 1436, 1115 < ET. ***tėrne-*** ‘toplanmak (!)’ Clauson 1972 s. 552 (***tėrin-***) yahut ***dernek*** kelimesinden backformation (b. ***abar-***). DS’de ***derle-*** fiilinin bir varyantı olarak gösteriliyor. ***Kız ertesi gün kırk tane kız derneyip varıyor hamama.*** (M. Tuğrul 1969 s. 253). ***O iki amele ile şehirde suyu bolaldıyor bu. Sonra buna para derneyiveriyorlar.*** (a.e. s. 343).

dernek ‘toplantı, içtima; ordunun, sefere çıkmadan bir yerde toplanması; cemiyet’ DS 1436, TS 1113–14, Meninski 1680 II, 2063, R. Dankoff 1991 s. 31 < ET. ***tėrnek*** a.m. [***tėrin-*** ‘toplanmak’] Clauson 1972 s. 551–552. Fiilden nomen loci yapan ***-ek*** için b. ***akak*** . ***Bir sūḫte-dil revende ol dėrnekde ḥāżır idi.*** (Ferec 855/1451 v. 244a). ***Dernek toplansın, bu akşamdan tezi yok dernek toplansın, böyle adam istemiyoruz başımızda!*** (M. Başaran 1992 s. 240). ‘cemiyet, kurum’: ***Biran gözüne Dernek kâtibi ilişti.*** (Orhan Kemal 1949a s. 138). ***dernek et-*** ‘toplantı ilân etmek, toplantıya çağırmak’ Meninski 1680 III, 6062: ***Bāġda dėrnek ėdüb leşker-i ezhār oldı, | Gül siper, lāle ʿalem, sev-i sehī şancaḳdār.*** (M.F. Köprülüzāde 1934 s. 116). ***dernek ol-*** ‘toplanmak’: ***Ḳāżīler hep***

cem‘ oldı ḫāṣ u ‘ām, | Bir araya dėrnek oldılar temām. (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1841).

AD. **derneş–** ‘toplanmak’ DS 1436, TS 1115–16 < *derne-* fiilinin ortaklık (cooperativum) hali, *-(ı)ş-* için b. *ağlaş- . Eyle dėyicek bu ḫalḳ ağlaşdılar, | Ol ‘ukā yanına dėrneşdiler.* (Gy. Németh 1919 [15.yy.] s. 158). *Çeri derneşdi, gelmez vaşfı dile.* (Faḫrī 1974 [1367] s. 326 no. 2164).

AD. **derneştir–** ‘toplamak, bir araya getirmek’ < *derneş-* fiilinin causativum hali. *Atiye geleni gideni derneştirip gelininin yanına vardı.* (L. Tekin 1984 s. 47).

O. **dermiyan/dermeyan** ‘ortada’ < Fa. *dar miyān* a.m. [*dar* ‘içinde, içine’ ve *miyān* ‘orta’]. *dermeyan et-* ‘ortaya koymak (maddî ve mecazi mânada)’: *Süfresinde bir ḳurş der-miyān ėder kimse bulınmaz oldı.* (‘Ālī 1587 v. 120b). *Hasbi hiç bir sebep ve mazeret dermeyan etmeden on beş gündür vazifesi başına gelmediği için ...* (A. Nesin 1967 s. 64).

O. **der oğlanı/ter oğlan** ‘genç hizmetçi, uşak’ TS 1116, Meninski 1680 II, 2040, O. Blau 1868 s. 301 < *der/ter* II ‘kapı’ ve *oğlan*. Tâbirin *der/ter* I ‘ter’ kelimesinden gelmemesi için sadece terlemenin bir hizmetçide alâmeti farika pek olamıyacağı düşüncesidir.

deroni, b. *dereni*.

AD. **derpe** ‘dizlik, don’ DS 1436 < Kürt. *derpi/derpê* ‘don’ Jaba–Justi 1879 s. 113, K.K. Kurdoev 1960 s. 196, D. Îzolî 1987 s. 295.

derpet– ‘kımıldatmak’ R. Dankoff 1991 s. 31 < *depret-* fiilinin varyantı. Krş. Az. *tärpät-* a.m. */pr/ /rp/* metatezi için krş. *albız* .

ders b.m. (bir saatlik öğretim) < Ar. *dars* a.m. *Ol pīr ḥāżır olmış, ḫalḳına va‘ẓ u naṣıyḥat ve ders eydür, fetvā vėrür.* (Ferec 855/1451 v. 61b). *ders-i ‘âm* ‘umuma açık ders; venia sahibi medrese hocası’. . AD. *dersle-* ‘ders vermek, nasihat vermek, öğretmek’: *Karyolanın üstünde derslemeye çalışıyordu Dürrü’yü. Ama dinlemiyordu Dürrü.* (F. Baykurt 1971t s. 365).

Dersaadet, b. *Der–i Sa’adet.*

dershane/dersane ‘ders verilen oda’ < Fa. *dars-ḫāna* ‘mektep’. Fa. *hāna* için b. *abdesthane/apteshane . Sana gelince, İlhan Cemal, edebiyat derslerini üstlenebileceğini söyleyip Fransısca için Yahudi Anjel’in Sirkeci’deki küçük dershanesini önerdiğinde, Nilüfer’in nasıl bozulduğunu görmüştün.* (Peride Celal 1991 s. 13).

dersiz topsuz ‘gayrımuntazam, düzenli olmayan’ < *derli toplu*’nun olumsuz varyantı; muhtemelen yazarın kendi icadı. Labialisation’lu terkipler için b. *abidik gubidik . Gönlü olunca da, verdiği dersiz topsuz bilgiler, sarışının kimliğini aydınlatmak şöyle dursun, daha yoğun bir karanlığa boğdu.* (A. İlhan 1981f s. 102).

EO. **dersu** ‘bütün bütün, her tarafta’ TS 1117 < Fa. *sū* ‘yön, istikamet’, *der* ‘içinde’ öntakısiyle, fakat Fa.’da böyle bir tâbir alışılmış olmadığı için onun bir şeyden bozulmuş olması ihtimali vardır. *Ceng-i ḥarbi çarḫa vėrmiş velvele, | ‘Ālem içi der-sū ḍolmış zelzele.* (Firdevsī–i Rūmī 1980 [15./16.yy.] s. 206). *Benüm bu ‘aḳlum u fikrüm cemī‘i tārumār oldı | Ki ‘ışḳuŋ leşkeri ṣaf ṣaf yöridi göŋlüme der-sū.* (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 56).

EO. **derşür–** ‘toplamak’ TS 1117–20 < ET. **tėrşür-* a.m. [*tėriş-* fiilinin causativum hali, b. *artur-*] Clauson 1972 s. 488 (*tegşür–*). *Der-ḫāl durdılar çārvāları dürşürdiler, yükletdiler.* (Ferec 855/1451 v. 42a). *Cörden cöpden bir salcuġaz düzündiler, biraz yėmiş dėrşürdiler, azuḳ ėdindiler.* (Ferec 855/1451 v. 147a). *gendüyi derşür-* ‘kendini toplamak, kendine gelmek’ (krş. *gendüyi devşür–*): *Medhūşliginden gendüyi dėrşürdi.* (Ferec 855/1451 v. 134b). Krş. *degşür- II, devşür-.*

dert, b. *derd.*

dertlen–, b. *derdlen-.*

dertment, b. *derdmend.*

dertop et– ‘top haline getirmek, yuvarlaklaştırmak, yumaklaştırmak’ < *der* III ve *top*. Türkçe bir kelimenin Fa. öntakı ile kullanılması nadirdir; Osmanlıca’nın mahsulü olan bu tür kelimeler için b. *çepakin . Boyasız cilasız, örtüsüz en ucuzundan bir tabut ve ak kefene dertop edilmiş bir cenaze.* (B. Arpad 1976 s. 49). *dertop ol-* ‘büzülerek top şekline gelmek’: *Anama doğru yürüyünce o, durduğu yerden geri geri çekilmiş, ardında duvarı bulup yaslanınca dertop olmuştur.* (A. Kutlu 1995 s. 77). *Levhanın yanında, avuçta sıkılarak buruşturulmuş, dertop olmuş bir kâğıt parçası duruyor.* (M. Mungan 1996 s. 418).

der uhde/deruhte ‘üstlenmiş, söz verilmiş, mesuliyetini üzerine almış’ < Fa. *dar ‘uhda* a.m. [*dar* ‘içinde’ ve Ar. *‘uhda* ‘mükâleme şartı, vazife, mes’uliyet’]. *der uhde/deruhte et-* ‘(vazifeyi) üzerine almak, üstlenmek’: *Mühim rolleri deruhde eden artistlere ziyafetler verdi.* (Fazlı Necip 1930 s. 275).

O. **derun** ‘iç’ < Fa. *darūn* a.m. *Ferruḫdil daḫı şād olub Mevlā’nuŋ luṭfına ḥamd u şenā eyledi. Lākin derūnı maḫzūn.* (Ş. Elçin 1975–76 [1876] s. 1181). *Āh, kim sirr-i derūnum ser-be-ser fāş eyledi.* (Ẕātī 1987 [16.yy.’ın ilk yarısı] III, 29).

derunî (sıfat) ‘dahilî, iç’ < Fa. *darūnī* a.m. [*darūn* + isimden sıfat yapan *-ī*, b. *adalî*]. *Çocuk içindeki sıkıntının sebebini dışarda arar, halbuki derunidir.* (C. Meriç 1992 s. 113).

O. **dervakt** ‘derhal, o ânda’ < Fa. *dar* ‘içinde’ ve *vaḳt* ‘vakit’. *Andan Melike du‘ā ḳıldı. Der-vaḳt siyāha şifā ve ‘āfiyet geldi.* (Ferec 855/1451 v. 184b).

O. **dervaze** 'büyük kapı, şehir kapısı' < Fa. *darvāza* a.m. *Çūn kervāne ḫaberi işidildi, ḫalḳ yönlerin dervāzeye dutdılar.* (Ferec 855/1451 v. 71a).

O. **derviş** I 'fakir, dilenci' < Fa. *darvīş* a.m. *Sen bularuŋ küfvi degülsin, nafaḳadan ʿācizsin, dervīş u yoḫsulsın.* (Ferec 855/1451 v. 119a). *Keşkül-ü fukara zaten tatlının adı değildi. Dervişlerin, fukaranın bellerine asılı, uzun saplı, tahta kaplar.* (A. Kutlu 1995 s. 233–234). *derviş ol-* 'fakir düşmek': *Ol māl u mülk u esbāb benden gitdi, derviş oldum.* (Ferec 855/1451 v. 68b).

derviş II 'sadaka ile geçinen, bir tarikate mensup (kimse), sufi' < *derviş* I. *Pes ʿAynī Dede daḫı dervīşüŋ sözün ṭutub ber-ser ü çeşm dėyüb İstanbula gelür zāviyeyi bulur şeyḫi selām vėrüb dest-būs ėder mācerāyı beyān ėder. Şeyḫ daḫı ḫōş dėyüb dervīşlere bunı ısmarlar ve aḫşama dek telḳīn-i ẕikr ėdüb ḫalvete iḳʿād ėder.* (el–Belgradi). *Bir ṭaġ olsa vėrsem arḳa dervīş olsam giysem ḫırḳa \ çıksam gitsem şāma şarḳa bile götürsem yārimi.* (Karacaoğlan v. 38b). Krş. *devrüş.*

AD. **derviş** III 'bir balık cinsi' < *derviş* II. *Oltadan çıkarılıp yere atılırken inleyen, büyük gözlerini balıkçıya diken "derviş" müslümanları ürkütürdü. Onu avlamaktan korkarlardı.* (Reşat Enis 1947 s. 16).

O. **dervişane** 'fakirane, ben fakirin elinden geldiği kadar' < *derviş* I + Fa. zarf eki olan *-āna*, b. *acizane* . *Ol işde olayım, dervīşāne seni techīz ėdüb Kişmiyre göndereyin.* (Ferec 855/1451 v. 112a).

derya 'deniz' < Fa. *daryā* a.m. *Ṣabāḥ oldı, gördüm, deryādur bī-pāyān, ne içecek su, ne yėyecek etmek var, ne ḳurudan nişān, ne ādemiyden eŝer var.* (Ferec 855/1451 v. 96b). *Ne o? Deryada gemilerin batmış gibi?* (Orhan Kemal 1954y s. 78). *derya gibi* 'çok geniş (bilgi, malûmat hakkında), krş. *deniz gibi*: *Cevdet bey, bu derya gibi malumatlı gencin medhü senasını dilinden düşürmüyordu.* (S.M. Alus 1934 s. 282).

O. **deryabar** 'çok büyük deniz, okyanus' < Fa. *deryābār* a.m. *Cihān pādeşāhları, deryābār ḫosrevleri ḫasretümden ölürler.* (Ferec 855/1451 v. 98b).

O. **deryaçe** 'göl' < Fa. *daryā-ça* a.m. [*daryā* 'deniz' + *-ça* küçültme eki]. *Ṭabʿ-ı pāki mā'-i cārī gibi leṭāfet u ṭarāvet göstermeyüb dā'imā berriyyelerde ḳarār ėden deryāçe suyı miŝālinde nev'an keŝāfet-i ʿırżdan ḫālī olmamışdur.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 195).

O. **deryadil** I 'deniz kadar cömert' < Fa. *daryā-dil* a.m. (*daryā* 'deniz' ve *dil* 'kalb']. *Pādişāh-ı deryā-dil ...* (Ferec 855/1451 v. 43a).

deryadil II 'her şeyi hoş gören, çok sabırlı' < *deryadil* I. *İddialar da hararetli, çetin olur vakıâ kavgaya ve nizaa varmazsa da epeyce sürüp gider, avcı kısmı babacan ve deryadil kimseler olduğundan, mutlaka tatlıya bağlanırdı.* (S.M. Alus 1944 s. 143). *Hülâsa umumî manzara evin kadın eli girmemiş, deryadil, kalender-meşrep bir bekâr adamının evi olduğunu anlatır.* (C.F. Başkut 1963t s. 30).

O. **deryafet et–** 'anlamak, kavramak' < Fa. *dar-yāftan* a.m. [*dar* 'içinde' ve *yāftan* 'bulmak']. *Sulṭān çūn bu sözi pīrden işitdi, der-yāfet ėtdi, gendözinden ḫaberdār oldı.* (Ferec 855/1451 v. 231b).

O. **deryaşinas** 'denizi bilen, denizin kurdu' < *derya* ve *-şinās* 'bilen' krş. *hatırşinas, vazifeşinas. Rūḥ-ı deryā-şinās Nūḥ gibi miyān-ı ṭūfāna düşdi.* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 236).

O. **deryuze** 'dilenme, dilencilik' < Fa. *daryūza* a.m. *deryūze et-* 'dilemek, rica etmek, niyaz etmek': *Ḫaḳdan ferzend deryūze ėderdi.* (Ferec 855/1451 v. 127b).

AD. **derz** 'iki kaya arasında veya duvarın taşları arasında dar boşluk' THASDD 421 < Fa. *darz* a.m. A. Tietze 1969 no. 42.

derzi/terzi b.m. (elbise dikicisi) TS 1121, Meninski 1680 II, 2055 < Fa. *darzī* a.m. *On üc yaşumda delüligümde bir bāzārdan gecdüm. Bir derzī oġlana naẓarum düşdi.* (Ferec 855/1451 v. 69a).

O. **desakir** 'kasabalar, köyler; dağ kaleleri' < Ar. *dasākir* a.m. [*daskara*'nın çoğulu, */dskr/* kökünden].

O. **desakirgüşâ** 'kasaba veya kaleleri fetheden' < *desakir* + Fa. *-güŝā* 'açan, fetheden'. *Bu mā-beynde mümā-ileyhim vüzerā ʿaṣlā ʿasākir-i desākir-güşānuŋ zaḫmet u meşaḳḳatlerine teveccüh ėtmeyüb ...* (ʿĀlī 1979 [1581] I, 113).

desdeğirmi 'büsbütün değirmi, yusyuvarlak' TS 1121 < *değirmi* + reduplication + */s/* tezat ünsüzü, b. apak . *Desdeğirmi bir surat, yusyuvarlak bir vücut, altı karış bir boy.* (S.M. Alus 1933p s. 77).

desen 'çizgi resmi; süs örnek' < Fr. *dessin* a.m. < *dessiner* 'çizgi resmi yapmak' < Lât. *designare* 'işaretlemek' [*signum* 'işaret']. *Türlü renk ve desenlerde bir sürü elbise duvar diplerindeki raflara yerleştirilmiştir.* (Reşat Enis 1933 s. 99). *Deminden beri siz burda konuşurken, ben o halıyı inceliyordum. Renkler de, desen de harika.* (A. Nesin 1995 s. 94).

desi 'desimetre' < Fr. *déci* a.m. [*décimètre* kelimesinin kısaltılmışı, b. *afro*]. *Yakub'un gözleri, parke taşlar üzerinde dikilip duran Eleni'yi görebilecekmiş gibi, arkadaki birkaç desilik köselenin göz alan parlaklığından ayrılıp dışarı kaydı.* (M. Özünal 1991 s. 71–72).

desimetre 'metrenin onda biri' < Fr. *décimètre* a.m. Fransız İnkilâbında metrik ölçüler kanuniyle ortaya atılan terimlerden *déci* (< Lât. *decimus* 'onuncu') hep 'onda bir' mânasında kullanıldı, ve *mètre* 'metre'.

desise 'entrika' < Ar. *dasīsa* a.m. [*/dss/* kökünden[. *Ḫoca'nın birāder-zādesi olup mektebde baş ḳalfa bulunan çocuk bunuŋ desīse olduğunu anlayaraḳ gider gitmez kendi yardağı olan çocukları başına toplar.* (P.N. Boratav 1995 s. 270).

O. **despot** I 'Bizans imparatorlarının bazı kimselere bahşettiği yüksek bir ünvan; Balkanlarda bir zaman bazı müstakil prenslere verilen ünvan; Rum Ortodoks Kilisesi'nde piskopos ve metropolitlere verilen ünvan' Meninski 1680 II, 2074 < Yun. δεσποτης (despótēs) a.m. G. Meyer 1893 s. 66 [asıl mânası 'ev sahibi, aile reisi']. *İttifāḳ ol*

ḥavl içinde despūt-ı fertūt ol ḳış içinde ʿasākir-i zebānīlerle memālik-i cehennemīyi gendüye teshīr ėtdi. (Tursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 77–78).

despot II ‘müstebit, diktatör, tiran’ < Fr. *despote* a.m. Krş. *despot* I. *Bir duvarın üstüne bu masrafın yapılmasını, köylüler, belediye ilişkinleri doğru bulmadılar. Ama o bir despot, devrimin devirmenin ne olduğunu anlayamamış bir et ve kemik yığını.* (M. Makal 1960 s. 77). ‘(aile içinde) kazak’: *Sen ki hürriyet için savaşmış bir ihtilalci olduğunu söylersin, kadın anlayışın despotça. Kimin içindi o hürriyet? Hep erkekler için!* (M.C. Anday 1965a s. 71). *Hocamız bizim kadar genç, özellikle alçakgönüllü, başka hocalar gibi despot değildi.* (N. Berkes 1997 s. 46).

despût, b. *despot* I.

O. **dessas** ‘entrikacı’ < Ar. *dassās* a.m. *Bizim zavallı saf arkadaş, belki de o çok kurnaz, çok dessas, çok hilekâr Etem’in eline tam bir yemlik olarak düşecekti.* (O.C. Kaygılı 1939 s. 73).

O. **dest** ‘el’ < Fa. *dast* a.m. *bir dest* ‘bir avuç (dolusu), bir takım: *İki dest don getürdiler, ol iki yigidi donatdılar.* (Ferec 855/1451 v. 199a). *ʿAnḳayı eline aldı, bir dest güyendelik eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 203a). Fa. izafet terkibleri (ayrıca b. *abıhayat*): *dest-i izdivaç* ‘izdivaç eli, evlenmeyi kabul’: *Birinci Leopold, Ispanyadaki Avusturya prensesi Mari-Terez’in desti izdivacına talip olmuş.* (A. Ağaoğlu 1993 s. 59). *dest-i tasarrufunda* ‘malikiyetinde’: *Ol ʿaṣruŋ beglerbegisi żabṭına girüb dest-i taṣarrufına almışdur.* (ʿĀlī 1975 [1599] s. 173). *dest-i zeval* ‘inkırazın eli, çöküş, bitiş’: *Saŋa māl u mülk ısmarladum ki dest-i zevāl aŋa ėrişecekleyin degüldür.* (Ferec 855/1451 v. 52a).

AD. **destamaz** ‘aptes’ DS 1436 < *destnamaz.* Bu birleşik kelimede varolan krasis durumu için b. *acabola/acabula* . *Bu ikisi namaz ḳılanda aftafa götrellermiş destamaz aklağa.* (A. Caferoğlu 1942 s. 3).

destan ‘kahramanlık hikâyeleri anlatan uzun şiir’ < Fa. *dastān* a.m. Krş. *dastan/dasitan. Dillere destan sesiyle tane tane sıraladığı sözcükler ...* (P. Kür 1984 s. 235). *Bozgun havası içinde Türk ordusunun bütün destanı, kahramanlığı, ıstırabı unutulduğunu görüyorum.* (F.R. Atay 1938 s. 139). ‘hiç bitmiyen dedikodu’: *Bugün bunlar bizi eyice udlu edecekler ... Sırtımızda avuç avuç bit kaynıyor. Ardımızdan destan yakarlar bel* (F. Baykurt 1971c s. 274).

O. **destansaz** ‘yalan şeyler anlatan’ < *destan* + Fa. *-sāz* ‘yapan, uyduran’ *Bu benüm bibim şūh zendür, çoḳ mekirlüdür, gūl,-gīrdür, tezvīrdür, merd-nevāzdur, destān-sāzdur.* (Ferec 855/1451 v. 23a.).

destar, b. *dastar.*

O. **destarçe** ‘küçük bir sarık; mendil’ < Fa. *dastārça* a.m. [*dastār* + *-ça* küçültme eki, b. *bağçe*]. *Andan bir destārçe zer u cevher ki ḳıymetini Taŋrı bile üstlerine nişār eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 51a).

O. **destbus** ‘el öpme’ < Fa. *dast-būs* a.m. *destbus et-* ‘el öpmek’: *Ataŋ ve anaŋ selām u ṣenālar ėderler ḥısımlaruŋ ḳavmlaruŋ dest-būs ėderler.* (Ferec 855/1451. v. 121b).

O. **destbürd** ‘üstünlük, ustalık’ < Fa. *dast-burd* a.m. [*dast* ‘el’ ve *burd* ‘taşıdı, götürdü’, *dast burdan* ‘üstün gelmek, galib olmak’]. *Dest-bürdümi göresin!* (Ferec 855/1451 v. 220b).

O. **destdiraz** ‘el uzatan’ < Fa. *dast-darāz* ‘saldırıcı, mütecaviz’ [*dast* ‘el’ ve *darāz* ‘uzun’]. *destdirazlık et-* ‘el uzatmak, saldırmak’: *Dest dirāzlık ėtdi. Ḥādim bir muḥkem muşt naḫḫāsuŋ ṣūratına yoḳadı.* (Ferec 855/1451 v. 223a). *Vücūd-ı pür-cūd-ı pādişāhīnüŋ nabżına dest-dirāzlige cür’et ėderek ...* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 171).

⊡ Fa.’dan edebî O.’ya alınmış bir isimle onu takib eden bir sıfattan müteşekkil mürekkep kelimelerden A–E cildinde şimdilik sadece *destdiraz* kelimesine rastladık, halbuki bir sıfatla onu takibeden bir isimden müteşekkil bir kaç misal vardı (b. *asudedil*).

deste I ‘tutam’ TS 1121 < Fa. *dasta* a.m., aslen ‘bir avuç dolusu’ [*dast* ‘el’]. *Bir büyük yılan ol taḫtı cevrinmiş yatur. Aġzında bir deste reyḥān dutar.* (Ferec 855/1451 v. 33a). ‘buket’: *O ḳanlardan şanki deste güller açılıyor.* (Nāmıḳ Kemāl 1307 s. 145). ‘demet’: *Bizim gücümüz deste çekmeğe yetmez. Bizim desteleri harmana daşımak sana düşüyor Şükrü.* (F. Baykurt 1961ı s. 170). ‘üst üste duran kâğıtlar’: *Amma onu boyu ile ölçen yok. Bağlariyle, bankadaki desteleriyle ölçüyorlar.* (F. Erdinç 1961 s. 88). ‘tarlada biçilen ekinlerden yapılan küme’ ZTS 51: *Kalk, birez gezin, birez yörü destelerin arasında.* (F. Baykurt 1967k s. 157).

deste II ‘yağlı güreşte pehlivanların ayrıldıkları beş dereceden en küçüğü’ < Fa. *dasta* ‘bir grup insan’ [*deste* I ile aynı kelime]. destebaşı ‘bir grubun başında olan kimse; bir tane, eşsiz’ DS 1436: *Gördün mü sen şimdi belâyı? Destebaşı ben gidiyorum galiba?* (M. Rona 1944b s. 24).

destegir, b. *destgir.*

destegül ‘bir çeşit kolsuz ceket’ H. Ritter 1953 III, 324, M.Z. Pakalın 1946 I, 433. Bu tür Fa. kelimeler için b. *ahuçeşm* .

destek ‘dayanak, dayak’ < Fa. *dastak* ‘sabanın elle tutulan sapı’ [*dast* ‘el’ + *-ak* küçültme eki]. *Sağ elini destek yapıp oturdu.* (B. Yıldız 1978 s. 11).

destele– I ‘istiflemek, deste haline getirmek’ < *deste* + *-le-* genişlemesi. İsim/sıfat’tan fiil yapan *-la-/-le-* genişlemesi için b. *acabla-* . *Dize kadar pantolon, omuza kadar kol, kırdığımız yaprakları desteleyip kucakladığımız sol meme üstü sıvama zifir. Tütünün kara sakızı.* (F. Erdinç 1961 s. 77).

destele– II ‘ellemek’ < **destle-* a.m. *Ev sahibi yakamı desteledi bugün kahvede.* (Orhan Kemal 1965 s. 169). Başka kaynaklarda bulunamadı.

destemura (gemici dili) 'direğin üst ucundaki kapak' < İt. (Venedik dial.) ***testa de moro*** a.m. [***testa*** 'baş' ve ***Moro*** 'Zenci', yâni "Zenci başı"] Kahane–Tietze 1958 no. 649.

destere/testere b.m. (kesme aleti) Meninski 1680 III, 6063 < Fa. ***dastara*** a.m. [***dast*** 'el' ve ***ara*** 'testere'. Bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm***]. ***Bir tārīḫde gün doġusı ṭarafından meẕkūr ḳaġuy destere dişi miṣālinde yigirmi beş ḳullesin ṣaydum.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 523). ***Bir bıçkım, bir desterem var, / Birkaç rendem, küsterem var ...*** (Tevfik Fikret 1958 s. 29).

destgâh/tezgâh I 'dokuma cihazı' < Fa. ***dast-gāh*** a.m. [***dast*** 'el' + ***-gāh*** 'yer', b. ***âdemîgâh*** ve bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm***] ***Evlerde işlenen dezgāhlardan alınmaḳ ref' olunub hemān bāzārlarda olan dükkānlardan alınmaḳ muḳarrrer ḳılındı.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 164 [16.yy.]). ***Tezgāhı ḳurma alub eve tāze bir uşaḳ, / Bez çöz geçin de çözme ḳızım kimseye ḳuşaḳ!*** (Vāṣıf ʿOs̱mān 1257 s. 46). tezgâhla– 'dokunacak bezi tezgâha yerleştirmek; bir iş için hazırlık yapmak': ***Paşa'nın da ayağını kaydıracaklarmış, yakında Yeniçeriler bir şey yapacaklarmış, Sarayın içinde de bir şeyler tezgâhlandığını seziyormuş.*** (O. Pamuk 1991 s. 47).

destgâh/tezgâh II 'çalışma masası; (mağazada, barda, bankada) satış ve ödeme bankosu' < Fa. ***dast-gāh*** a.m. (***destgâh*** I ile aynı kelimedir). ***Hele şu oḍaya sofra başına geliŋiz, birer tezgāh önü yapalım ... uyuşuruz.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 151).

O. **destgir/destigir/destegir** 'elinden tutan, yardım eden, koruyucu' < Fa. ***dast-gīr*** a.m. [***dast*** 'el' + ***-gīr*** 'tutan', b. ***afakgir***]. ***Bunca zevāller anuŋiçün gördüm. Baŋa destegīr ol!*** (Ferec 855/1451 v. 150b). ***destgirlik et–*** 'yardım etmek, kurtarmak': ***Destegīrlik eyle, beni varṭadan ḳurtar!*** (Ferec 855/1451 v. 23b).

O. **desthat/destihat** 'kendi eliyle yazılmış ve imzalanmış senet' < Fa. ***dast-ḫaṭ*** a.m. [***dast*** 'el' ve ***ḫaṭ*** 'yazı', bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm***]. ***Devāt u ḳalem u kāġed ḥāżır-dur, desti-ḫaṭ vėreyin.*** (Ferec 855/1451 v. 104b).

desti/testi b.m. (kulplu toprak kab) Meninski 1680 III, 6063 < Fa. ***dastī*** F. Steingass 1930 s. 525. ***Ve çömlek ve bardaḳ desti yükinden bir akça bāc alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 292 [1570/978]).

destigir, b. ***destgir.***

destihat, b. ***desthat.***

O. **destmal/destimal** 'el bezi, havlu; peştimal' Meninski 1680 II, 2079 < Fa. ***dast-māl*** a.m. [***dast*** 'el' + ***-māl*** 'silen']. ***Tīmār destemāldür, kime varursa silinür.*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 418). ***Herkesin önüne çorba ve pilâv için mercan saplı sadef kaşıklar, katlanmış bir destimal, bir dilim ekmek konmuştu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 28). Krş. ***peştemal.***

O. **destmüzd** 'ücret, gündelik' < Fa. ***dast-muzd*** a.m. [***dast*** 'el' ve ***muzd*** 'ücret'. Bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm***]. ***Ḫayyātīn ve sāyir kāsibīn ḫilāf-ı ʿāde dest-müzd almaḳ ...*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 144).

O. **destnamaz** 'namaz öncesi abdest' < Fa. ***dast-namāz*** a.m. [***dast*** 'el' ve ***namāz***]. ***Ol dem Mubārek geldi, Ebū Bekrüŋ ḳapusın ḳaḳdı. Ebū Bekir dest-namāz ḳaydın göre yörürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 57b–58a).

O. **destres/destüres** 'imkân, kudret, malî vasıtalar' < Fa. ***dast-ras*** a.m. [***dast*** 'el' + ***-ras*** 'erişen']. ***Benüm destü-resüm kemdür. Ansuz ṣoḥbet yaraġın gören kimdür?*** (Ferec 855/1451 v. 221b). ***(bir şeye) destres bul-*** 'erişmek, varmak, muvaffak olmak': ***Elbette ben aŋa vāṣıl ve cevher-i keşīrü l-menāfiʿine dest-res bulub kāmil olurun.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 130).

destroyer 'büyük harb gemisi' < İng. ***destroyer*** a.m., asıl 'imha eden! EFr. üzerinden Lât. ***destrugere*** 'imha etmek' fiilinden [***strugere*** 'kurmak, bina etmek', mânayı tersine çeviren ***dē-*** ontakısiyle].

O. **destşu** 'ziyafetten sonra misafirlerin ellerine su döken hizmetçi' < Fa. ***dast-şū/dast-şūy*** a.m.' [***dast*** 'el' + ***şū/-şūy*** 'yıkayan', krş. ***cameşuy***]. ***Bū-efrāzlar, dest-şūlar ... ellerümüzi zefreden pāk eyledük.*** (Ferec 855/1451 v. 115b).

destur I 'müsaade' < Fa. ***dastūr*** a.m. ***Ḳapu sıduŋ, selām vėrmedüŋ, destūrsuz ṣuffaya çıḳduŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 105a). ***Ve ḥubūbāt ḳısmından ʿaṣada gelüb satılsa, her müdd-i Ruhā'dan bir kile-i Ruhā'ī alınur imiş. Ammā ḳurāda satılsa nesne alınmaḳ destūr*** (veya ***düstūr***. b. ***düstūr*** maddesindeki not) ***degül imiş.*** (Ö.L. Barkan 1943 [924/1518] s. 157). ***destūr vėr-*** 'müsaade etmek': ***Tedbīr oldur ki baŋa destūr vėresin ėrte varam, Bu'l-Ḳāsımı oŋad gercekden öldürem.*** (Ferec 855/1451 v. 6b). 'kalkıp gitmesine müsaade etmek': ***Baŋa destūr vėr, bir dōst ḥātūn kişinüŋ ʿayāli ḥasta olmışdur, varayım, göreyim, sorayım.*** (Ferec 855/1451 v. 15a). ***destūrlan-*** 'ayrılmağa müsaade almak': ***Bir nice gün Simcur ḳatında durdılar, andan Cıypur destūrlandı, eviyle atasına anasına gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 241b).

destur II (sokaktaki insanlara ya da karanlık bir yerdeki cinlere seslenme) 'yol açın! dikkat!' < ***destur*** I. Ayıp sayılan bir şeyden bahsederken de kullanılır. Krş. ***desturun.***

desturun! bir nida yâni bir nevi emir olan ***destur*** II emirler gibi çoğul da yapabilir, krş. ***amanın , haydiyin*** vs. ***Bir dakika izin ver, iki gözüm, desturun aralığa çıkıp şimdi geleceğim.*** (S.M. Alus 1933p s. 161). ***Hiç vakit geçirmeden desturun dört sülük yapıştırın!*** (S.M. Alus 1933k s. 123).

desturül'amel, b. ***düsturül'amel.***

AD. **destuvan** 'sofra bezi! DS 1437 < Fa. ***dastār-ḫʷān*** a.m. [***dastār*** 'bez' ve ***ḫʷān*** 'sofra']; krş. Az. ***dästärḫan*** a.m.

destüres, b. ***destres.***

O. **destvan** 'eldiven' < Fa. *dast-vān* a.m. [*dast* 'el' + *-vān* 'tutan, koruyan', b. *arvan*]. *Ahu postundan yalın kat destvan.* (M. Kütükoğlu 1983 s. 188).

deş- 'delerek içini açmak (ms. çıban)' DS 1438–39 < ET. *teş-* a.m. Clauson 1972 s. 559. *Meger bu pīl bir pīlüŋ şucsuz yère dişiyle ḳarnın deşmiş, öldürmiş.* (Ferec 855/1451 v. 45a). Mecazi mânada 'kötü hatırayı yeniden ortaya çıkarmak': *Deşme beni, komşucuğum, deşme! Yüreğimde neler var.* (H.R. Gürpınar 1933ke s. 78).

deşarj 'dışarı akma' < Fr. *décharge* a.m. [Lât. *carricare* 'yüklemek' < *carrus* 'araba', ve fiilin mânasını tersine çeviren *dis-* öntakısı]. *İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Kınalıada'nın artık suları için deşarj yeri olarak Manastır Koyu'nu seçmiş.* (N. Güngör 1992 s. 121).

deşele- 'tekrar tekrar deşmek' < *deş-* fiilinin frequentativum hali, b. *avkala-* . *Önce senin zayıf bir yanını arar, bulur da. Sonra başlar hep o yanına vurmaya, hep o yanını deşelemeğe.* (Tarık Dursun K. 1957r s. 22). Mecazi mânada: *Gözlerimin ta içerisine bakıyor, zorla orada bir şeyler okumıya ve geçmiş günlerin hâtıralarını deşelemiye çabalıyordu.* (Umran Nazif 1964 s. 55).

deşifre et- 'şifreli bir yazıyı çözmek' < Fr. *déchiffrer* a.m. [< İt. *cifra* < Ar. *şifr* 'sıfır']. Bu tür tabirler için b. *afişe et-* . Mecazi mânada 'gizli bir şeyi açıklamak': *Bana kalırsa, kaymakam bey bal gibi biliyor, ama deşifre etmek istemiyor.* (M. İzgü 1993 s. 151). *Anlamak sözünden ne anlıyoruz? Karısını, kocasını, sevgilisini anlamaktan âciz insanlar bir oturuşta şiiri anlayayım istiyor, dur bakalım o kadar kolay mı? Bence anlamaktan anladıkları, daha önce bildiklerini bir kere daha ima eden şeyi deşifre etmek.* (M. Mungan 1996 s. 106).

deşik, b. *deşük*.

deşil-, *deş-* fiilinin passivum hali. *deşilesice* 'inşallah kurşunlarla deşilecek olan (kimse). Eski gelecek zaman partisibi *-(y)esi-* için b. *çıldırasıya* . *İkindin geçti mi gelir o deşilesice, fazla gecikmez.* (F. Baykurt 1971f s. 159).

deşir-, b. *deşür-*.

AD. **deşirici/döşürücü** 'dilenci' DS 1437, 1591 < *deşir-/döşür-* + fiilden nomen actoris mânasında sıfat ve dolayısiyle isim yapan, iki ekten müteşekkil *-ici* genişlemesi, krş. *dikici, geçici*. 1533 senesinde F. Argenti (1938 s. 73), kelimeyi *deuiscirgi* (devişirci) 'riscotitore' (toplayan) diye kaydeder, yâni *devşir-*'den *devşirici* olarak. *Hanımların izni olmadan deşiricilere öteberi vermek kesin olarak yasaktı.* (N. Üstün 1968 s. 79).

O. **deşne** 'hançer, kama' < Fa. *deşne* a.m. *Ḳorḳudan deşnemi elüme aldum, oturdum.* (Ferec 855/1451 v. 73a).

O. **deşt** 'çöl' < Fa. *daşt* a.m. *Deşt-i Kipçak:* 'bir zaman göçebe Türk aşiretlerinin bulunduğu Güney Rusya çöl sahası': *Ol oddur furḳatüŋ, ey kān-ı vuṣlat, / Yaḳar bir ẕerresi biŋ deşt u dağı.* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 117). *Deşt-i Kipçak ve Ḳırım ḫānı Ġāzī Giray Ḫan ḥażretlerine ... leşker-i bī-şumār ile ḥāżır u müheyyā olasız dènildi.* (Selānikī 1989 [1599] I, 322).

AD. **deştban/deştivan/deştiman/deştimal** 'kır bekçisi' DS 1437 < Fa. *daştubān* a.m. [*daşt* 'kır, çöl' + *-bān* tutan, koruyan']. *Ḳoruyub tutulan davarlardan ẕikr olunduġı üzre alınub resm-i deştbānī dèyü her ḫāneden maḳṭū' èdüb nesne alınmaya.* (Ö.L. Barkan 1943 [1570/981] s. 199). *Domuzun eniği! Deştivandan danasını kurtaramaz daha o. Dünyayı nasıl öğrenirmiş?* (F. Baykurt 1961k s. 178). *Bir bir söylemişti: Deştimanın halini, Düver Salinin, Yusufun, Bekir Hacının hallerini anlatmıştı.* (C. Tuncer 1960 s. 8). *Dört candırma, iki de deştimal göndermiş bucak müdürü.* (K. Bilbaşar 1953 s. 20).

deşük/deşik 'deşilmiş olan' < *deş-* + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-(ı)k* eki, b. *açık I* . *Kimi başı kesük, kimi ḳarnı deşük* (metinde *eşük*), *kimi ḳanı* (metinde *ḳarnı*) *dökük, kimi bèli bükük yaturlar.* (Ferec 855/1451 v. 11b). *delik deşik*, b. *delik* I.

AD. **deşür-/deşir-** 'toplamak' DS 1437–38, TS 1117–21 < *derşür-* fiilinin varyantı, /r/ nin düşmesi için b. *arslan* [2]. *Benefşe saçını çözüb dèr, 'Ömer, / Deşürme ki ol müşk-ber öldürür.* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 249). 'dilencilik etmek' DS 1438, krş. *deşirici*.

detay 'teferruat' < Fr. *détail* a.m. *Ben geçende bir taksim elliye Beyoğlu caddesinde resim çektim. Hayret edersiniz. Bütün detaylar üzerinde idi.* (H. Taner 1954 s. 28). *Kolay bir iş değil elbet ... Ama plânım hazır, detaylarına kadar.* (M.C. Anday 1965a s. 230).

deterjan 'yağı yok eden bir temizleme maddesi' < Fr. *détergent* a.m. [Lât. *detergere* 'temizlemek' fiilinin etken fiilsıfatlarından (participium activum), b. *acenta/acente* [2]]. *Aradık, taradık, hanımın istediği deterjan yoktu Salih'in evinde.* (M. İzgü 1993 s. 87). *Avludaki çeşmeden doldurulan kova kova sularla, deterjanlarla mutfak zeminini yıkadılar.* (A. Kutlu 1995 s. 141).

determinizm 'tarihte her durumu, önceden beklenilebilen başka bir durumun takib edeceği kanaatı' < Fr. *déterminisme* a.m. [*déterminer* 'nasıl olacağını önceden icab ettirmek' fiilinden]. *Hegel diyorduk, idealizm, materiyalizm diyorduk. Determinizm endeterminizm diyorduk.* (Ç. Altan 1975 s. 248).

detone 'falso yapmak' < Fr. *détonné.* Fr.'dan giren sonu vurgulu *-é* ile biten isim/sıfat için b. *abandone* [1]. *Gramofonda alaturka taş plaklar dinler, en küçük detone sesleri yakalayıp eleştirir, şarkılar söylerdi.* (İ. Aral 1998 s. 82).

dev I 'masallarda bahsedilen çok iri ve korkunç kuvvetli bir mahlûk' < *dīv*. *Mahalleyi bir yandan polislerle jandarmalar sardılar, bir yandan da Belediyenin yıkım ekipleri dev gibi kazma makineleriyle içeri daldılar.* (F.

Erdinç 1973 s. 151). ***dev anası*** ‘dişi dev’: ***Bir de baktım ki, ortada o devanası karı.*** (S.M. Alus 1934 s. 355). ***dev aynası*** ‘bakanı, olduğundan büyük gösteren ayna’: ***Nekadar hoşsohbet ve nekregû ise, okadar da avcılıktan habersiz. Aklınca da kendini dev aynasında görürdü.*** (S.M. Alus 1944 s. 138–139).

dev II (sıfat) ‘dev gibi, pek çok büyük, muazzam’ < ***dev*** I. ***Ne de olsa eski bir başkent İstanbul. Eski imparatorluk merkezi. Büyük ve dev kent.*** (O. Duru 1995 s. 86).

AD. **dev–/devi–** ‘kaşımak’ DS 1443 < ET. ***tev–*** a.m. Clauson 1972 s. 435.

deva ‘ilaç; çare’ < Ar. ***dawā’*** a.m. (***/dwy/*** kökünden). ***Derdüme ölmekden özge devā yoḳ şimdengėrü.*** (Ẕātī 1987 [16.yy.’ın ilk yarısı] III, 134). ***İç iç, devadır, iyi gelir!*** (A. Nesin 1995 s. 132). ***deva et–*** ‘(hastayı] iyi etmek: ***Kimesne bu kāra ėdemez devā, | Ki tīmār ėdüb şayrulıġı şava.*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340/42 s. 33 no. 396). ***deva–i misk*** b. ***deva’ülmisk.***

O. **devab** ‘yük hayvanları’ < Ar. ***dawābb*** a.m. [***dabba*** kelimesinin çoğulu, ***/dbb/*** kökünden]. ***Der teşbīhāt–ı devāb beyānındadır.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 200, bölüm başlığı).

devaimisk, b. ***deva'ülmisk.***

O. **devair/devayir** ‘resmî daireler’ < Ar. ***dawā’ir*** a.m. [***dā’ira*** kelimesinin çoğulu, ***/dwr/*** kökünden]. Ar. ***ā’i*** grubunun Tk.’de araya Hiatustilger ***/y/*** alması için b. ***acaib/acayip*** [2]. ***Devā’irde çalarlar isteseŋ her hangi evrāḳ ı.*** (Şair Eşref 1958 s. 116). ***Hem de vallahi kulağımla duydum, işi gücü devairi işgaldür, dedi. Hiç hakime ihsası rey yaraşır mı?*** (F.C. Göktulga 1953 s. 53).

AD. **deval** ‘arının balla doldurduğu petek gözleri, arı kovanında bulunan acı tortu’ DS 1439, TS 1122 < Yun. ***διβαλον*** (ḏívalon) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 95.

devalüasyon ‘tedavüldeki paranın değerini resmen düşürme’ < Fr. ***dévaluation*** a.m. [***value*** ‘kıymet’, ***dé–*** ‘eksiltme’ öntakısiyle, < Lât. ***valēre*** ‘sağlam ve kuvvetli olmak, onmak’]. Bununla ilgili olarak b. ***aberasyon . Pahalılık, enflâsyon, devalüasyon almış başını gidiyordu.*** (H. Özkan 1979 s. 99).

devam ‘sürüp gitme, kesilmeme’ < Ar. ***dawām*** a.m. (***/dwm/*** kökünden). ***Bir şey seçemedi, lākin taraşşudunda devām için pencereden çekilmedi.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 395). (bir işe ya da bir faaliyete) ***devam et–*** ‘onu sürdürmek’: ***Sen icāb edeni yap da, ben rāḥatca çalışmakda devām edebileyim!*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 162).

O. **devan** ‘koşarak, acele ile yürüyerek’ < Fa. ***davān*** a.m. ***Çeküb zaḥmet gelüb bir kūya ėrdük. | Devān bir ḫāne–i dihḳāna girdük.*** (Ẓaʿīfī 1950 [1555] s. 148).

devanası, b. ***dev*** I.

devasa ‘normal ölçülerin çok üstünde, şaşılacak büyüklükte’ < ***dev*** + Fa. ***–āsā*** ‘gibi’. ***Kentin mutena semti Kızılay’da, meydanın ortasındaki ayaklı saate bakan, dört ayrı giriş kapısı bulunan, kocaman bir bloku olduğu gibi kaplayan devasa ve modern bir bina idi.*** (A. Kulin 1997 s. 37). ***Değişik şekillerde düzenlenmiş havuzların yer aldığı devâsâ prömenadlardan geçip, sonunda konağa benzeyen bir başka evin kapısından izini sürdü öncü kadın.*** (B. Uzuner 1994 s. 59).

O. **devat** ‘mürekkep hokkası; kalemliği ile hokkası bir arada olan yazı takımı’ < Fa. ***davāt*** a.m. < Ar. ***dawāt*** ‘mürekkep hokkası’ (***/dwy/*** kökünden). ***Devāt u ḳalem getürdiler. Şāh medḥinde bir ḳac saṭr–ı ḫūb–mensūb yazu yazdı.*** (Ferec 855/1451 v. 203b). Krş. ***divit.***

O. **deva’ülmisk/devaimisk** ‘bir eski zaman ilâcı’ < ***deva*** ve ***misk***’ten ibaret Ar. ve Fa. terkibler. ***Bir taḫt üstünde yaturdılar. Cüllāblar, müferriḥler, devā’ülmiskler getürdiler. Tenāvül ėtdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 98a).

devayir, b. ***devair.***

deve b.m. (maruf hayvan) < ET. ***teve*** a.m. Clauson 1972 s. 447–448’e göre kelimenin asıl şekli ***devey*** idi. G. Doerfer 1992 s. 53’e göre kelime Moğ.’dan Tü.’ye geçmiştir. ***Ol dem Mubārek buyurdı, devei ḳondurdılar, ḫayme urdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 54b). (Argo) ***deveye bin–*** ‘sarhoş olmak; esrar çekmek’ F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 82): ***Oturmuş içiyorlardı demin. Deveye binmişler tekmil.*** (Orhan Kemal 1952c s. 86). ***deve et–/deve yap–*** ‘kendine mal etmek’ Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 64 (belki bir fıkradan alınmış tâbir): ***Sözü uzatmıyalım, allem ettiler, kallem ettiler, sonunda bizim eşeği deve ettiler.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 44). ***Yaman çingene onu bir takım dalaverelerle tez zamanda soyup sovana çevirecek, rahmetli babasından kalan evleri, dükkânları bir takım maceralar yüzünden deve yapacaktı.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 73). ***devede kulak*** ‘çok az, kifayetsiz’ Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 64: ***Tekaüt aylıkları, günün ihtiyaçları karşısında devede kulak gibi kalıyordu.*** (R.N. Güntekin 1930 s. 48). ***devekuşu*** ‘uçamayan uzun bacaklı çok iri bir kuş’ (bir çok dilde deveye benzetilir, ms. Fa. ***şutur–murġ*** [***şutur*** ‘deve’ ve ***murġ*** ‘kuş’. Calque için b. ***ab I/âv*** [3]], hayvanat terimi olarak ***Struthio camelis: Ḳor giresi boğazı içün çalışur müdām | Döndi deve ḳuşına bu cemʿiyyet–i beşer.*** (Yaḥyā Beg 1977 [1582] s. 107). O. ***deve tabanı*** ‘bir zaman Bursa’da dokunan bir nevi kumaş’ M.Z. Pakalın 1946 I, 434. ***Ḳadem basub gele çün ḳabr–ı Ḳaysa nāḳa–ı Leylā, | Mezārı üstine örter deve ṭabanı bir kemḫā.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 313). ***deve tüyü/devetüyü*** ‘deve tüyünden yapılmış (kumaş); deve tüyü renginde’ Meninski 1680 II, 2196: ***Deve tüyü fincan kahveyi aldığı sırada ...*** (F.C. Göktulga 1943 s. 70).

devek, b. ***değek.***

devekuşu, b. ***deve.***

(Argo) **develeş–** ‘sarhoş olmak, sızmak’ (?) < krş. ***deveye bin–. –leş–*** genişlemesi için b. ***bayramlaş– . Yanındaki sarı bıyıklı genç bereliye dimdik baktı. ”Develeşme lan,” dedi, Tütünle beraber ciğerlere dolan ve orada bir yere***

yapışıp kalan zehir onu da beni de aptallaştırmıştı. (M. Buyrukçu 1956 s. 51–52). Başka kaynaklarda bulunamadı.

deveran et– ‘dolaşmak, daire çizmek’ < Ar. ***dawarān*** a.m. (/***dwr***/kökünden). Ar. yapım eki ***-ān*** için b. ***batran*** . ***Bir günde ḳırbāb-ı āsumānı seyr eylerüz ve dāyire-i cihānı deverān ėderüz.*** (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 84a). ***Arada kadehler deveran eyliyor, neş’eler parlıyor, gözler süzülüyordu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 20).

RD. **deverle–** ‘devirmek’ < ***devir-*** fiilinden verbum diminutivum, b. ***başarla-*** . ***Ateş başında otururka, anasının yapmış olduğu mancayı ayağı ile deverleyip dökmüş.*** (Rodop Türk halk masalları 1963 s. 8).

devetüyü, b. ***deve***.

O. **devha** ‘çok geniş ve yüksek ağaç’ < Ar. ***dawḥa*** a.m. (/***dwḥ***/ kökünden). ***Kerem nevberlerin bezl ėtmez oldı devḥa-ı himmet.*** (ʿĀlī 1587 v. 121a).

devi–, b. ***dev-***.

AD. **devin–/divin**– ‘kımıldamak, kıvranmak’ DS 1443, TS 1124 < ET. ***tevin-*** ‘kıvranmak’ Clauson 1972 s. 442. Reflexivum hali yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II . ***Divini divini ādem oluban bir meleküŋ, | Ṣūfiyā, yolına ḫarc eyle mā-meleküŋ.*** (Ẕātī 1970 [16.yy.ın ilk yarısı] II, 215). Krş. ***evin- devin-.***

devir, b. ***devr***.

devir– ‘(dik duran bir şeyi) düşürmek, yere yatırmak’ < ET. ***tevir-*** a.m. (krş. T. Tekin 1974 s. 274), belki ***çevir-*** fiilinin daha eski şekli Clauson 1972 s. 443. Krş. ***evir-***. ***Pulluk işini de anlattıydı. Hem daha derin sürürmiş hem de devirirmiş toprağı.*** (T. Apaydın 1991 s. 113). ‘(kabını yana meyl ettirerek) dökmek’: ***Kazdığı toprağı kürekleyip yanlara devirdi.*** (F. Baykurt 1967k s. 59). ‘(hükümdarı ya da hükûmeti) düşürmek’: ***Şimdi kalkmışlar seni devirip, beni bekçilikten atmaya.*** (R. Bilginer 1964 s. 55). AD. ‘(bir hayvanı kesmek için) yere yatırmak’: ***Guzu muzu bir şey devirsinler.*** (F. Baykurt 1955 s. 84). ‘içkisini sonuna kadar mideye indirmek’: ***Günay kadehini devirdi.*** (N. Cumalı 1956 s. 11). ‘(bir kitabı) başından sonuna kadar okumak’: ***Halit Fahri, Fransız ediplerinden birçoklarının külliyatını belki devirmiştir ...*** (Vâ–Nû, Akşam gaz. 1.7.1941). ‘bir zaman kesimini bitirmek, sonuna gelmek’: ***Gerçi çok zaman geçmiş, Serdar da kırkını devirmişti ama, üvey baba ile oğlanın arası hep tatsız kalmıştı.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 96). ***devirip dök-*** ‘(bütün derdini) ortaya çıkarmak’: ***Amma artık bıçak kemiğe dayanmıştı. Gelen Amire her şeyi devirip dökeceklerdi.*** (H. Aytekin 1945 s. 41).

devirgânlık ‘isyancılık’ < ***devir-*** + fiilden, doğuştan olan veya alışılmış bir vasfı ifade eden sıfatlar yapan ***-gen*** eki (b. ***alıngan***), fakat yazar kendi uydurduğu bu kelimede bu eke ***-gân*** şeklini veriyor; bu suretle onu yabancılaştırmak, belki de onu ***bezirgânlık*** gibi bir kelimeye benzeterek ona menfi bir ton vermek istiyor. Aynı zamanda, dili güzelleştirme gayretleriyle bir nevi alay olabilir. Nomen abstractum yapan ***-lık*** eki için b. ***ağırlık*** . ***Bu düpedüz mutluluğumuzu devirmeğe kalkmak demektir. Biz bu türlü devirgânlıklara dayanamayız.*** (F. Kayacan 1968 s. 12). Başka kaynaklarda bulunamadı.

RD. **devke/defke** ‘kız’ R. Dankoff 1991 s. 30 < Sl. ***deva*** a.m. + ***-ka*** küçültme eki, b. ***ayka*** . ***Ve yüz biŋ altı-yüz defke ḥürler taḥrīr olundı.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VIII, 24). Krş. ***devoyka***.

devlengeç/devlingeç ‘çaylak cinsinden bir alıcı kuş’ TS 1124–25, R. Dankoff 1991 s. 31 < okuma varyantları çoktur; kelimenin aslı??.

O. **devlet** I ‘talih, mutluluk’ < Ar. ***dawla*** a.m. ***Bu dem cihānda bencileyin kim vardur, eyyāmı müsā‘id, kār be-kām, devlet yār, iḳbāl ḳarīn ...*** (Ferec 855/1451 v. 128a). EO. ***devletümde*** ‘bahtıma, çok şükür, Allahtan’: ***Devletümde oş bir şerbetüm daḫı vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 221a). ‘yüksek bir şahsın etrafa yayılan bahtı esiriyle, sayesinde’: ***Gece oşbu nebbāş-ı kellāş geldi ki şehzādenüŋ cihāzını ala. Şāh devletinde dutduḳ, oş getürdük.*** (Ferec 855/1451 v. 108b). ***devletlen-*** ‘saadet bulmak’: ***Maşlaḥat oldur ki bu ‘aḳd-ı nikāḥa girmemiş ḥürrei ‘aḳd-ı nikāḥa getürem. Dilegi yėrinde ola, ben daḫı devletlenem.*** (Ferec 855/1451 v. 113b). ***devlet düşkünü*** ‘bolluk ve mutluluk içindeki iken bunları yitirmiş olan (kimse)’ ***Zabel Teyze de gizli bir mutluluk duyuyordu bundan. Devlet düşkünü olmanın ezikliğini her ne kadar üzerine taşısa da, oğlunu mutlu görmek, kadının yüzündeki keder çizgilerini silmeye yetiyordu.*** (N. Güngör 1998 s. 16). ***devletli*** ‘baykuş’ DS 1443 (apotropéique kelime).

devlet II b.m. (siyasi bakımdan memleket) < Ar. ***dawla*** a.m. ***Pes neden-ki ṣūret-i ṣalāḥda ol maḳūle devlet düşmenleri güft u gū ėdeler ve hezārān hezār sāde-dil ‘avāmmı ... taḥrīḳ-ı silsile-i fitne vu fesād-ile ġulüvv eyleyeler?*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 149). ***”Devletin malı deniz, yemiyen domuz” düsturu da kulaklarda küpedir.*** (E.E. Talu 1937 s. 13). O. ***devletlü/devletli*** ‘devlet idaresinde yüksek şahsiyet; aziz’, isimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki için b. ***adamakıllı*** [2] ve isim olmadan isim gibi kullanılan bu türden diğer misaller için b. ***atlu*** : ***Bana sıhhat ve afiyet duaları ediyor, evliyaları adaklar, devletlilere mumlar ve yağlar adayormuş.*** (S.M. Alus 1944 s. 78). ‘fıtıklı’ R. Dankoff 1991 s. 31 (euphémique kelime).

(Argo) **devlet** III ‘yellenme’ Meninski 1680 I < ***devlet*** I. ***Maḥbūb ardınca yegin yüriyenler devlete yetişe.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy. başı] s. 150).

O. **devletmend** ‘mutlu vaziyette; hali vakti yerinde, zengin (kimse)’ < Fa. ***davlatmand*** a.m. [***davlat*** ‘devlet’ + ***-mand*** eki, b. ***arzumand***]. ***Ve ṭaşra çıḳduġı gibi, bir iki yüz levend, ekşeri gendüden devletmend, ḳarşusına el ḳavşurur.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 137).

O. **devletnişan** 'büyüklük ve zenginlik görünüşlü' < *devlet* I + *-nişan* 'gösteren'. *Mīr-i mīrān-ı devlet-nişān-ı direm-feşān* (ʿĀlī 1587 v. 130a).

O. **devletpenah** 'bütün memleket halkının sığındığı' < Fa. *davlat-panāh* a.m. [*davlat* 'devlet' + *panāh* 'sığınma yeri olan']. *Bāʿiş-i intiẓām-ı benī Ādem olan vükelāʾ-i devlet-penāhuŋ eṭvār u efʿāline envāʿ-ı türrehāt-ile zebān-dirāzlik ėdüb ...* (ʿĀlī 1979 [1581] I, 149).

AD. **devliki/devlüküsü** 'erte, ertesi' DS 1445 < *devriki* kelimesinin varyantı, */r/ > /l/* değişimi için b. *amelikan . Devlüküsü gün cuma imiş.* (A. Caferoğlu 1945 s. 157).

AD. **devliküsün** 'ertesi gün' < *devlüküsü* + *-n* instrumentalis eki, veya *devliki* ve *gün. Ōlan getdi. Devliküsün gėri geldi.* (A. Caferoğlu 1945 s. 178).

devlingeç, b. *devlengeç*.

AD. **devlip** 'tahıl değirmeni; değirmen taşı' DS 1444 < Ar. *dawālīb* (Suriye dial. *dwēlīb*). *Biré-hėy tiksinmiş orusbu, seniŋ bir götüŋ var ki gür-lavuḳ dėėrmeniŋ devlip daşından büyük.* (A. Caferoğlu 1945 s. 159). 'değirmen çarkı' [*dūlāb* kelimesinin çoğulu] A. Tietze 1958 no. 70.

devlüküsü, b. *devliki*.

O. **devm** 'Mısır'da yetişen ve yenir meyvesi olan bir çeşit palmiye' R. Dankoff 1991 s. 32 (*dom*) < Ar. *dawm* a.m. *Bāġçelerinde ekşeriyā devm ḫurmāsı yaʿnī ʿāşī ḫurmā ḫāṣıl olur.* (Evliyā Çelebī 1938 [17.yy.] X, 821).

devoyka 'kız' < Bulg. *devoyka* a.m. [*deva* a.m. + *-ka* küçültme eki, b. *ayka*]. *Ḫoroz oynar devoykalar.* (Ġazālī 1974 [16.yy.] s. 243). Krş. *devka/defka*.

O. **devr/devir** I 'etrafında dolaşma, daire çizme; (hendesede) muhit' < Ar. *dawr* a.m. (*/dwr/*kökünden). *Miyān-sarāda bir ḫavż var. Devri bīst der bīst, deriŋligi hezār arşun.* (Ferec 855/1451 v. 93a). 'bir mecliste şarap kabının adamdan adama geçmesi': *Bir ḳac devir gecdi. Cāriye şehzādeye artucaḳ vėrürdi, ḳıza azacuḳ vėrürdi.* (Ferec 855/1451 v. 139b). *devr-i âlem/devriâlem seyahatı* 'dünya turu': *Padişahımızın öğrenmek arzusunu izhar buyurdukları nokta pek pek basittir: devri âlem seyahatine.* (Türk masalları 1991 [1328–29] s. 114). *devr et-* 'dönmek': *Felek-i aʿẓam bu ḳubbe üzerinde devr ėder.* (Ferec 855/1451 v. 184b).

devr/devir II 'çağ' < Ar. *dawr* a.m. *Tā devr-i ḳıyāmete dek neyler?* (Ferec 855/1451 v. 186b). *Devir dönüyor. Anavarzanın dibindeki Ağcasaz bataklığından kurtarılmış topraklara iki Yürük köyü yerleştirmiş hükûmet.* (Yaşar Kemal 1955ç s. 13). *devr-i rūzigārda/devr-i zamānda* 'herhangi bir çağda': *Taşavvur eyleme ki devr-i rūzigārda āferiyde ġamsuz mümkindür ki ola.* (Ferec 855/1451 v. 70b). *Şöyle dėmişler ki meger devr-i zamānda bir ulu melik varidi.* (Ferec 855/1451 v. 238a).

O. **devr/devir** III (musikî ıstılahlarından) 'eski bir usul ismi' K. Uz 1964 s. 18 < Ar. *dawr* 'bir musikî parçası'. *Devr-i hindî, devr-i kebir, devr-i revan* 'çeşitli usul isimleri' (a.y.).

devr al-/devral- '(nöbet değişince) resmen teslim almak' < *devr/devir* II + *al-*. *Derhal mahalleye gidip, sandığı, bir seneden beri ölen eski reisin vekilinden devir almak lâzımdı.* (E.E. Talu 1935 s. 99). Mecazi mânada: *Şehir Tiyatroları kendi oyunculuk geleneğini Darülbedayi'den devralırken, Konservatuvar, kurucu hocalarından çarl Ebert'in bir hayli yıpranmış Alman Barok oyunculuğu eğitimini uyguluyordu.* (M. Mungan 1996 s. 295).

O. **devran** 'feleğin dönmesi, zaman, çağ' *deveran* kelimesinin varyantı; Fa. *davrān* a.m. *Ceziyre-i İreme geldüm, pādişāhlıḳ eyledüm, devrān sürdüm.* (Ferec 855/1451 v. 102a). 'kader': *El altındaġılaruŋı ėtme güc | Ki devrān eli üstin olur şoŋ uc.* (Ferhengnāme-i Saʿdī 1340/42 s. 45).

devre I 'bir işle alâkalı belli bir zaman parçası, dönem' < Ar. *dawra* a.m. *Devre-i āḫir zamānda ḫūblar ḫatmi dėyü | Düşmiş efvāh-ı ricāle Muṣṭafādur söylenür.* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 238). *Şimdi hayatlarında yeni bir devre başlamıştı.* (Orhan Kemal 1959 s. 58). *Kendi söylediğin gibi gidiciydin. Artık hastalığın son devresindeydin.* (M. Hacıhasanoğlu 1951t s. 10).

devre II 'dolaşım; elektrik cereyanın bir daire teşkil etmesi' < Ar. *dawra* a.m. *devreden çıkar-* 'cereyanı kesmek; (mecazi mânada) hariç bırakmak': *Hükûmetle Meclisi yok eden Özal, prenslerle de hükûmeti devreden çıkardı.* (Cemal Süreya 1991 s. 329). *devreye gir-* 'el katmak, karışmak': *Bakkala, kasaba, fırıncıya borç büyür. Böyle durumlarda bir kurtarıcı olarak ablam devreye girer, işe el koyardı.* (S. Şengil 1990 s. 78). *Ne kızkardeşler kimseleri beğeniyor, ne de erkekler bu züppe kızlara talip oluyorlardı. Taa ki, Devlet Demiryollarında görevli Cemal Bey devreye girene kadar.* (A. Kulin 1997 s. 29).

O. **devre** III 'bazı yerlerde eski bir vergi' < Ö.L. Barkan 1943 [929/1519] s. 436'ya göre 'tekrar alınmış vergi' olduğuna göre belki **devre/devri* I kelimesine bağlanabilir. *Her köy ḫalḳına birer miḳdār akçe salub alurmış ve yaylaḳ vaḳti olub yaylaġa çıḫıcaḳ yaylaġa ḳarīb ḳurādan devre alurmış.* (Ö.L. Barkan 1943 [929/1519] s. 117.

AD. **devre** IV 'yanlış, ters; bir kumaşın tersi' DS 1444, TS 1126 < ?? *Ah anam gözüŋ kör ola, baa devre ḫuy belletdiŋ!* (A. Caferoğlu 1945 s. 196). *devre düvre* 'ters türs' (ikinci kelimede labialisation var): *Onun kusuruna bakma, biçarenin evi barkı darma dağın olduğu için canı sıkkın da devre düvre konuşuyor.* (H. Aytekin 1945 s. 39).

AD. ***devre/devri/devresi/devrisi** 'erte, ertesi (gün, ay, vs.)' < *devre* III. Üçüncü hece 3. şahıs possessivum eki, krş. *ertesi. Devrüsü gün sabánan dayısı ava gėtmek isdemiş.* (A. Caferoğlu 1945 s. 70). *Devrisi günü beni odasına çağırdı.* (M. İzgü 1992 s.

167). Krş. ***devliki. Devri gece ortanci ġardaş Aḥmede gidi.*** (A. Caferoğlu 1951 s. 3). ***Devriki gün Mirze Mehmet beyaz ata mindi, ava gitdi.*** (a.e. s. 5). ***Devrisi gün köyde arabalar goşuldu.*** (K. Bilbaşar 1941 s. 79). ***Ulan bu ne iş, hafta oldu, ay oldu, devrisi ay.*** (A. Nesin 1960g s. 51). Krş. ***devliki.***

Devrek 'Zonguldak vilâyetinde bir kasaba' < EYun. ***Δαδυβρα*** (Ḏádybra) haplologie ile > ***Dybra.*** D.J. Georgacas 1971n s. 110.

devren '(bir şeyi) olduğu gibi bir başkasının mülkiyetine geçirerek (satmak)' < ***devr/devir*** I + ***-en*** zarf eki, b. ***aceleten . Serkl d'Oryan Pasajının bitişiğinde "Hay Layf" (sonradan Behzat Butak'ın Butak Pastahanesi, Varlık Vergisinden devren) bulunuyordu.*** (G. Scognamillo 1990 s. 54).

AD. **devrend/devrent** 'dar geçit, boğaz; derin çukur, uçurum; dağ üzerindeki konak yeri' DS 1444–45 < ***derbend/derbent. /b/ /v/*** gelişmesi Fa.'da olmuş olabilir.

devr et–/devret– '(nöbeti gelince) resmen teslim etmek' < ***devr/devir*** II. ***Artık buradan ayrılmaktan başka çarem kalmamıştı. Yerime bakacak birisini buldum. Nöbeti devredecektim.*** (S. Şengil 1990 s. 132). ***Geldi, bī-bāk devredden cıḳdı, yüriyü vėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 229b).

devrense (eski gemici ıstılahlarından) 'demirin bağlandığı halat' < ****traversa*** a.m. krş. İsp. ***traversa***, Fr. ***traverse***, İt. (Venedik dial.) ***tressa*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 664. Kelimenin yazılışı bir kaç türlü okunabilir. Başka kaynaklarda bulunamadı.

devresi, b. ****devre.***

devri, devrisi, b. ****devre.***

devrik 'devrilmiş' < ***devir-*** + geçişli fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-ik*** eki, b. ***açık I . İhtilâlcilerin bu kararlara gereksinileri çok büyüktü. İhtilâlin haklılığını, devrik iktidarın ceza görmesi kanıtlayacaktı.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 117).

devril– ***devir-*** fiilinin passivum veya medialis-reflexivum hali (b. ***açıl-***) < ET. ***tevril-*** a.m. Clauson 1972 s. 444. ***Büyük bir çam civarda otlayan kuzuların üzerine çatırtılar içinde devrildi.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 74). 'kendini bir yere bırakmak, oturuvermek, çökmek': ***Birkaç bardak daha votka almaya mecal buldum, sonunda devrildim.*** (a.e. s. 138). 'geçmek, sona ermek) zaman hakkında)': ***Günler, aylar geçti yavaş yavaş. O kış da devrildi.*** (T. Apaydın 1991 s. 172).

devrilin– reflexivum mânasında ***devril-*** fiilinin passivum hali, b. ***açıl- . Sabahın beşinden, akşamın beşine, altısına kadar ayaküstü, çömelinerek, yahut bir kenara devrilinerek bekleniyordu.*** (Orhan Kemal 1950e s. 62).

⊡ Reflexivum manasında kullanılan ***–il–*** ekinin passivum manasında kullanılan ***–(i)n–*** ekiyle birleşmesinden, edilgen–dönüşken bir anlam veren ***–(i)lin–*** genişlemesi ortaya çıkar. BSTT.'den misaller: ***Öyle çalıştıktan sonra burada da para kazanılınır.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1975 s. 84) ***O ilk ve son kez karşılaşılıp ayrılınılan gece ...*** (A. Özyalçıner 1963 s. 23). Erdal, başındaki ünlüsü genelde düşen bu genişlemeyi yeni bir ***–lin–*** eki olarak kabul etmeyi uygun görüp, edilgen–dönüşken/orta (medial) manasını reddederek bunu anti–transitif olarak nitelemeyi tercih ediyor (b. M. Erdal 1991 II, 639–642): ***devrilin–, diklin–.***

devrim I 'yuvarlak' < ***değirmi*** a.m. kelimesinin, ***devir-*** fiilinin tesiriyle değişik bir şekle girdiği düşünülebilirse de sondaki ünlünün düşmesinin izahı güçtür. ***-ım*** eki için b. ***bitirim . Bir de baktım ki sekiz on kişi orada devrim bir masanın etrafına çepçevre oturmuşlar.*** (İsmail Galib 1930dk s. 13–14).

(Neologismus) BSTT. **devrim** II 'İnkılâb, ihtilâl'. Ya ***devir-*** yada Ar. ***dawr***'dan yapılan uydurma ve calque; calque için b. ***ab I/âv*** [3]. Fr. ***révolution*** kelimesinin anlam etkisi çok mühimdir. ***Devrimine bağlıyız yürekten / Çalış'la öğün'le Güven'le / Atatürk Atatürk Atatürk / Doluyuz seninle.*** (V. Timuroğlu 1994 s. 180).

devriş, b. ***devrüş.***

RD. **devriş–** 'güreşmek' < ***devir–*** fiilinin ortaklık hali, yâni 'birbirini yere devirmeğe çalışmak'. ***Ayo Osman babasilen cüya şaka devrişmemege başlamış, babasını devirmiş.*** (N. Hafız 1985 s. 194).

devriye 'polislerin, askerlerin kontrol yürüyüşü yapan müfrezesi' < Ar. ***dawrīya*** a.m. ***Sokaktan tek tük geçenler oluyor. Sen onları kollayacaksın. Bir de devriyenin gelişini.*** (G. Sümer 1962 s. 70). ***"Her yerde jandarmalar tüfekli, yayan ... " — "Atlı devriyeler de var."*** (F. Baykurt 1967k s. 342).

devrü, b. ****devre.***

AD. **devrüş/devriş** 'derviş' DS 1445 < 1553–55 senelerinde Türkiye'de bulunan H. Dernschwam (1923 s. 120) kelimeyi Almanca olarak ***Dewescher*** (deveşer) diye yazar. ***/rv/ /vr/*** metatezi olağandır, b. ***albız . Üş devrüş gėmiş, bu çocuun ismini ġömuşla.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 67). ***Devriş oğlanın adı Şahmayıl, tayın adı-da Ġammer Tay ossun dėdi, gözden ġayıp oldu.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 209).

devşir– 'toplamak' < ***devşür-*** a.m. '(bez, çamaşır) 'katlamak' .

devşirme 'toplanılmış (acemi–oğlanları ve yeniçeriler hakkında)' < ***devşir-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-me*** eki, b. ***aşılama . Devşirme 'acemī oġlanı ve sā'ir ocaḳlaruŋ ḥ uddāmı ... bī-edeb oldı.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 482).

EO. **devşür–** 'toplamak' TS 1126, Meninski 1680 II, 2222 < ***değşür-*** II < ***derşür-*** a.m. ***/ğ/ /v/*** değişimi için b. ***avul . Vardılar, oğlan dėvşürdiler. Getürüb Anadolıda Türk ḳavmına üleşdürdiler.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 22). ***gendüyi devşür-*** 'kendini toplamak, kendine gelmek' (krş. ***gendüyi dėrşür-***): ***Eymendi, ammā Taŋrıya tevekkül ėtdi, gendüyi dėvşürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 119b).

AD. **dey/tey/deyy/teyy/tiyy** ‘işte, şurada, ta’ DS 1446, 3942, 4756 < ?? ***Dėy, muṭribler yanında otur!*** (Ferec 855/1451 v. 203a). ***Müslim ḳuyruġına yapışmış oldı. Çekeyim dėdi. Üzüldi, eline geldi. Gendü dėy anda düşdi.*** (Ferec 855/1451 v. 234b). ***Deyy içerlerden balta sesi duyulur bazan.*** (M. Başaran 1992 s. 153). ***Okullar teyy anasının gözündeydi hep. Nasıl gidilir, nerde kalınır, hangi kuvvetle çocuk okutulur orada?*** (a.e. s. 253).

O. **deycur** ‘karanlık (sıfat ve isim)’ < Ar. ***daycūr*** a.m. (***/dcr/*** kökünden). ***Rūz-ı hecrüŋ farḳı yoḳ, ey meh, şeb-i deycūrdan.*** (Ẕātī 1987 [16.yy.’ın ilk yarısı] III, 60).

deye, b. ***diye***.

EO. **dėyen/diyen** ‘denilen, adlı’ TS 1189–90 < ***dė-*** fiilinin ***-en***’li fiilsıfatlı (participium), fakat şeklen etkenlik (activum) manasında olduğu halde mâna itibariyle passivum halindedir. Bu fenomene ne bu fiilin başka siygalarında ne de başka fiillerde tekabül eden bir paralellik yoktur. Bu arkaik anomali (ET. ***tėyin/tėyen*** Clauson 413) Osmanlıca’da 16. asırdan sonra kaybolmuştur ***Sulṭān şordı-kim: ”Hey bre ḳavvad, o Hersek deyen ne kişi-yidi?”*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 230). ***Sorduġum bu bilmezem kim būse dėrler ol mıdur, | Miyve-i bāġ-ı maḥabbet, sulu şeftālu dėyen?*** (ʿAmrī 1979 [17.yy.] s. 126).

deyenek, b. ***değenek***.

AD. **deyeze**, **diyeze**, **deze**, **teyeze** ‘teyze’ DS 1386, Meninski 1680 II, 2212 < ***teyze***. ***Yoḳdur gözsüz üzere ṭarlıḳ kim yėyesiz evlerüŋüzden ... yā deyezelerüŋüzden ...*** (A. Topaloğlu 1978 II, 147). ***”Dezeel” diye bağıran sesi duydu.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 72).

deyi, b. ***deyü***.

deyil, b. ***degül*** I.

deyil–, b. ***deyül-***.

deyindi, b. ***değindi***.

deyip geç–, b. ***de-***.

AD. **deyiş** ‘mâni, destan, ağıt, türkü, şiir, söz’ DS 1446–47, TS 1127 < ***dė-/de-*** fiilinin ***-iş*** ekiyle nomen actionis. ***Hem men çaġır içermen, hem men tėyiş bilermen.*** (M.Ş. Yaltkaya 1934 s. 162).

AD. **deyiş–** ‘bir birine demek, söyleşmek; karşılıklı türkü söylemek (saz şairleri hakkında)’ < ***dė-/de-*** fiilinin ortaklık hali, b. ***alış- I .*** ***Biri birümüze iẕār-ı şevḳ-ı kāẕib ėtdük. ”Nitesiz? Ḫōş mısız? Ārzūmendüz.” dėyişdük.*** (Ferec 855/1451 v. 102b).

AT. **deyişat/deyişet** ‘konuşma; çekişme, rivayet, dedikodu’ DS 1447, TS 1127 < ***deyiş*** + Ar. ***-āt*** çoğul eki.

deyişil–, b. ***değişil-***.

O. **deymas** ‘zindan’ < Ar. ***daymās*** < EYun. ***δημοσιον*** (d̲ēmósion) a.m. G. Meyer 1893 s. 43.

O. **deymus** ‘bazı Suriye vilâyetlerine mahsus maktu ziraat vergisi’ < Ar. ***dēmūs*** a.m. A. Barthélemy 1935 I, 250 < Yun. ***δημοσιος*** (d̲ēmósios) ‘halka ait, resmî’, ***Ve ba‘ż-ı ḳurā defter-i ʿatīḳde ḳayd olınan deymūsa müteḥammil olmayub ḫarāba müşrif olmış.*** (Ö.L. Barkan 1943 [978/1570] s. 206).

O. **deyn** ‘borç’ < Ar. ***dayn*** a.m. (***/dyn/*** I kökünden). ***Üzerümde ḥaḳ-ı lāzım deyn-i ṣābit hezār diynār fülānuŋ dėyü yazayın.*** (Ferec 855/1451 v. 104b).

deynek, b. ***değenek***.

AD. **deyni** ‘kadar’ < ?? Krş. ***değin***. ***Yarım sahat deyni gėtdim.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 76).

O. **deyr** ‘(İslâmî olmayan) mâbed’ < Ar. ***dayr*** ‘Hristiyan manastırı’ (***/dyr/*** kökünden). ***Vardı, gördi: bir deyrdür. Ulu ṣuffası vardur. Ṣuffa öŋinde od yanar.*** (Ferec 855/1451 v. 45b). ***Melāḥat ehli zamānında bulmadı ta‘ẓīm | Bütān-ı deyr ile mānend-i devr-i İbrāhīm.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 328).

AD. **deyü/deyi** ‘diye’ DS 1446, TS 1127–29 < ***dė-*** fiilinin EO.’da ***-yü***, bugünkü AD.’de ***-yi*** ekiyle yapılan rabıt sıygası. ***Ol kişinüŋ maḳāmını dükkānını ḳanda olur dėyü sordı.*** (Ferec 855/1451 v. 126a). ***Ḥammāma varsam geregidi, gėycikem dėyü seni oḳutdum. (Elüŋi) tėzce dut!*** (Ferec 855/1451 v. 207a–b). ***Biz Bermekīlerüz. Çūn bizi dėyü geldüŋ, vācibdür ki her ḥācetüŋi görevüz.*** (Ferec 855/1451 v. 68b). ***”Vay bubam, vay dedem!” deyi karşılamış bunu vekil bey.*** (F. Erdinç 1973 s. 86–87). Krş. ***diye***.

AD. **dėyül–/deyil–** ‘denilmek’ DS 1446, TS 1129 < ***dė-*** fiilinin passivum hali. BSTT. bunun yerine ***den-/denil-*** şekillerini kullanır. ***Pes nice dėyüle aŋa settār?*** (M.F. Köprülüzāde 1934 s. 63).

O. **deyyar** ‘(menfi cümlede) hiç kimse’ < Ar. ***dayyār*** ‘ruhban’. ***Bānū ḫalḳı ḫacāletden perākemde oldılar. Evde deyyār ḳalmadı.*** (Ferec 855/1451 v. 237b). ***Aġız açmazdı söze anda deyyār, | Dėyeydüŋ ḳullar olmış naḳş-ı dīvār.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 389 no. 2719).

deyyus/AD. **doyyüs/deyyas** ‘karısının iffetsizliğine göz yuman (kimse); namussuz, alçak herif’ 1448 < Ar. ***dayyūṯ*** a.m. (***/dyṯ/*** kökünden). ***/ṯ/ /s/*** gelişmesi için b. ***abes .*** ***Kanına susamış doyyosun oğlu.*** (H. Aytekin 1945 s. 35). ***Ulan hangi namussuz, hangi deyyus, hangi it yaptı bunu?*** (Ç. Altan 1975 s. 168).

dez, b. ***ded***.

dezavantaj ‘gayrımüsait durum’ < Fr. ***désavantage*** a.m. [***avantage*** ‘müsait durum’ + mânayı aksine çeviren ***dés-*** öntakısı, < ***avant*** ‘önde, önce’ < Lât. ***ab ante*** ‘önceden’]. Fr. ***-age*** eki için b. ***ambalaj .*** ***Fiziksel dezavantajlarının onu kadınlardan ya da evlilikten uzak tuttuğu söylenir.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 67).

deze, b. ***deyeze***.

dezenfekte et– ‘mikroplardan temizlemek’ < Fr. ***désinfecter*** a.m. [***dés-*** ‘gidermek’ ve ***infecter*** ‘mikrop bulaştırmak’]. ***”Benden sonra evi dezenfekte ettirseler bari,” diye düşündüm.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 110).

dezgâh, b. ***destgâh.***

AD. **dıbık** ‘ökse; tatlı bulaşığı’ DS 1448 < Ar. ***dibḳ*** a.m. A. Tietze 1958 no. 62.

AD. **dıbıl dıbıl** ‘ufak adımlarla yavaş yavaş (yürümek), tıpış tıpış’ DS 1449, ses taklidi kelimelerden. ***Dıbıl dıbıl yürüdü önümde eşek.*** (M. Makal 1950 s. 55).

AD. **dıdıla–** ‘titremek’ DS 1449 < ses taklidi veya ekspresif kelimelerden. Ses taklidi isimden fiil yapan ***-la-*** genişlemesi için b. ***ağla- . Güvertede sıra bekleyen dalgıçlar, bir sürü karabatak gibi dizgiye dizilmişler, dıdılıyorlardı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1947 s. 125). ***”Uuu enişte, su çok soğuk”, demiş Şencan. Dıdılaması Feti’ye düşmüş.*** (M. İzgü 1992 s. 98).

AD. **dığa/tığa** ‘büyümeyen, cılız kalan; yaşından küçük duran beş altı yaşındaki erkek sığır’ THASDD 424, DS 3908 < Erm. ***dġay*** ‘çocuk’. M. Ohannesian 1925 s. 968, R. Dankoff 1995 no. 710.

AD. **dığan/tığan/dıvan** ‘tava, tencere, kazan’ DS 1450–51, 3908, Meninski 1680 II, 3110 < Yun. ***τηγανι*** < EYun. ***τηγανον*** (tēgánon) ‘tava’ G. Meyer 1893 s. 51, A. Tietze 1955 no. 257. ***Cennet karı eline bir boş dığan alıp ocağın başına çömeldi. Ateş yakıp aş koyacaktı.*** (F. Baykurt 1967k s. 123).

AD. **dığarık** ‘lohusa’ DS 1451 < Erm. ***tġaruk’*** R. Dankoff 1995 no. 711.

AD. **dığdı** ‘uzak akraba’ DS 1451, 1452 < ?? ***Neyi kayırıyormuşum ben? Dığdının dığdısı, anamın köylüsü. Kayırıyormuşum ... Lâf!*** (A. Ağaoğlu 1982o s. 390). Krş. ***dızdığının dızdığı.***

dığdığı ‘/r/’yi /ġ/ gibi telaffuz eden (kimse)’ < ses taklidi kelimelerinden. ***Henüz pelteye, kekemeye, dığdığıya rast gelmedim.*** (Aḥmed Rāsim 1333 s. 17).

AD. **dığdının dığdısı** ‘uzak akraba’ DS 1452 < krş. ***dızdığının dızdığı. Çocukluk arkadaşıydık evet. Dığdının dığdısı bir akrabalığımız bile söz konusuydu.*** (A. Ağaoğlu 1982 s. 390).

AD. **dık** I ‘mangal kömürünün tozu’ DS 1454 < Ar. (Suriye dial.) ***dikḳ*** a.m. A. Tietze 1958 no. 64.

AD. **dık** II/**dik** ‘verem hastalığı’ DS 1454 < Ar. ***dikḳ*** a.m. A. Tietze 1958 no. 65; krş. Az. ***dig*** a.m. ***dığlı/tığlı*** ‘zayıf, çelimsiz’ DS 1453, 3908. ***Bir tığlı eşeği vardı. İlçeden döndükten sonra, her gün güneşe çıkarıp tımar etmeye başladı bu eşeği.*** (F. Baykurt 1971c s. 339).

AD. **dık–/tık–** ‘iterek zorla sokmak’ R. Dankoff 1991 s. 31 < ET. ***tıḳ-*** a.m. Clauson 1972 s. 465. ‘hapishaneye sokmak’: ***”E, ne yapıyor şimdi İskender?” — ”Hiç, tıktılar, içerde oturuyor.”*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 419).

AD. **dıka–/tıka–** ‘iterek zorla sokmak’. ***Soğuk hava giren aralıklara paçavraları tıkadı gene.*** (M. Seyda 1974 s. 60).

AD. **dıkıl–/tıkıl–** ‘soyulmak, girmek’ DS 1454, TS 1129 < ***dık-/tık-*** fiilinin passivum veya reflexivum hali, b. ***açıl- . Ünümden yüce dağlar yıḳılalar, | Yėre yırtığılar hep dıḳılalar.*** (Faḫrī 1974 (1367) s. 305 no. 1011).

AD. **dıkım/tıkım** ‘lokma’ DS 1455–56 < ***dık-/tık-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-ım*** eki, b. ***adım I . Belki Esme gilde yirim iki dıkım.*** (F. Baykurt 1967k s. 179). ***Rıza, yufkanın arasına dürdüğü yumurtayı iki tıkımda bitirdi.*** (a.e. s. 190).

AD. **dıkın–/tıkın–** ‘eline ne geçerse yemek’ DS 1456 < ***dık-/tık-*** fiilinin reflexivum hali (***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II). ***Kurban kavurmasını tek bir tane bırakmayıncaya kadar tekmil tıkınmış.*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 25).

AD. **dıkış–/tıkış–** ‘birlikte dar bir yere tıkılmak’ DS 1457 < ***dık-/tık-*** fiilinin müşareket (cooperativum) hali, b. ***ağlaş- . .***

AD. **dıkıştır–/tıkıştır–** ‘bir şeyi zorla veya acele ile bir yere sokmak’ < ***dık-/tık-*** fiilinin iki ekten ibaret olan frequentativum genişlemesi. ***Çocukların bacak aralarını ḥamam boğçasına çevirir mertebede eski vālidelerin bir ʿādet-i saḳīmeye riʿāyetle oralara pamuḳlu bezler tıḳışdırmaḳdaki taʿannüd-i cāhilāneleri eşeri olaraḳ ʿAmca Beğde bacaḳlar yılanḳavīleşmişdi.*** (H.R. Gürpınar 1927mü s. 48).

AD. **dıkız/tıkız** I ‘çok sıkıştırılmış, bastırılmış, çok dolu, sıkışık’ DS 1456, 3911, TS 1129 < ***dık-/tık-*** + fiilden sıfat yapan ***-ız*** eki, krş. ***diniz, semiz. Çam budağı kadar tıkız olan Muttalip, inadına pısırıktı.*** (F. Erdinç 1948iç s. 55).

⊡ BSTT.’de çok nadir olarak, fiilden ***-(ı)z*** eki ile yapılmış sıfatlar bulunur. A–E cildindekiler: ***dıkız I /tıkız, diniz/dinğiz.*** Canlılığını ET.’de kaybeden ***-(ı)z*** eki isim ve sıfat oluşturuyordu. Bunlardan bazıları BSTT.’de hâlâ kullanılır: ***boğuz*** (> ***boğaz***, yani ‘boğulan nesne’), ***kuduz*** vb. Buna benzeyen ***yavuz*** ve ***semiz*** sıfatlarının ise, ***(-ı)z*** ekiyle yapılmış oldukları şüphelidir (bu konuda M. Erdal’ın itirazı için b. M. Erdal 1991 I, 323–327, bundan başka b. T. Banguoğlu 1974 s. 183–184). Ayrıca son zamanlarda ***-(ı)z*** ekine birleşik bir kullanım olarak ***-ızla-*** şeklinde de rastlanıyor, b. ***alızla- .***

EO. **dıkız** II ‘zorluk, müşkülât’ (?) < ***dıkız*** I. ***Siyāvüşüŋ eger var ise ḳızı | Saŋa vėrmekde hīç yoḳdur dıḳızı. | Senüŋ bigi güyegü ḳanda bulsun? | Buyurursaŋ ḳuluŋ varayın, olsun.*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 290 no. 4281–82). Başka kaynaklarda bulunamadı.

dıknaz/tıknaz ‘şişmanca, toplu, kısa ve kalın yapılı (kimse)’ DS 1457 < ***dıkın-/tıkın-*** + şahsa ait vücut vasıflarını bildiren sıfatlar yapan ***-az*** eki, b. ***alağaz*** . Yalnız Türkiye Türkçesinde mevcut bulunan kelimenin bu etimolojisinde zorluklar var: 1. ***-az*** eki umumiyetle denominaldir, deverbal olan başka misalimiz yok. 2. Kaynaklarda bildiğimiz en eski kayıt metateze uğramıştır (b.

dıngaz/dınkaz) ve bu metatez hiç alışılmamış mahiyettedir. Aceba aslı ***dınkaz*** ve ***dıknaz*** da onun varyantı mı? Bunu kabul edersek, Metatez halk etimolojisi ile daha kolay izah edilir. O zaman ***dınkaz***'ı (etimolojisi belli olmayan) Yun. ***τιγγα*** (tínga) 'çok dolu' kelimesine bağlayabilir miyiz? (Krş. ***dınga*** 'karnı şiş olan, hastalıklı' DS 1463) Meseleyi bu vaziyette bırakmalıyız. ***Büfedeki ṭıknazca direktör sert sert bir şeyler söylüyor.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 209).

AD. **dılacan/dalacan** 'hırçın, canı tez, titiz' DS 1335, 1457 < Fa. ***dil-āzār*** 'gönül yaralayan', Tk. ***dalağan*** 'ısıran, yaralayan' kelimesinin tesiri altında halk etimolojisi ile husule gelmiş, b. ***atlu karaca . Aman, dılacan, kurtlu peynir, bir dakika yerinde rahat oturamaz mısın***? (S.M. Alus 1934 s. 18). ***Hem-şirem pek dalacan Hindistān cevizi çetin bir ḳadındır.*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 503). ***Bu suretle onun dalacanlığından kurtuluyorum. Karım bazı gecelerde ısırgan otu gibi muharriş sitemlerle kavgaya çanak açsa da aldırmayıveriyorum.*** (H.R. Gürpınar 1933n s. 86).

AD. **dılak** 'klitoris' DS 1457–58, TS 1130, Meninski 1680 II, 3162, O. Blau 1868 s. 225 < ET. ***tılaḳ*** a.m. [***tıl*** 'dil' + ***-aḳ*** küçültme eki, b. ***bardak***] Clauson 1972 s. 495.

AD. **dılar/tılar** 'çocuk beşiğine konulan şilte' DS 1458, 3912, TS 3798 < Yun. ***τυλαρι*** (tilári) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 549.

dımdızlak, b. ***damdazlak.***

AD. **dımdıkız/tımtıkız** 'son derece tıkız' J. Thury 1885 s. 40 < ***dıkız/tıkız*** + reduplication + /***m***/ tezat ünsüzü, b. apak . ***Tatlısiylen, ekşisiylen fıstık gibi tımtıkız karnını doyurmuş.*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 13).

O. **Dımışk** 'Suriye'deki Şam şehrinin adı' < Ar. ***Dimaşḳ/Dimişḳ***, krş. Lât. ***Damascus.***

AD. **dımışkı** I 'düz, cilâlı, parlak; çok sık (saç); güzel, yakışıklı' DS 1461 < ***dımışkı*** II. ***Dışı buḳadar dımışḳı, yalabıḳ, içi keven gibi dikenli, ḳara çalı ḳadar çöğürlü bir ḫanım yere batsın!*** (Ebū–Bekir Ḥāzım 1326y s. 168).

O. **Dımışkî**/AD. **dımışḳı** II 'Şamlı (kimse); Şam'da imal edilen; sert demir, çelik; ambalajlarda kullanılan demir şerit; tepsi' DS 1461, S. Kakuk 1973 s. 125 < ***Dımışk*** + isimden sıfat yapan ***-î*** eki. ***Zikr olınan Ḳalḳanuŋ göbegi Dımışḳī olursa, Firengī ile Dımışkī beyninde olan tefāvüt ne miḳdār ise Dımışḳī göbeklü ḳalḳan Firengī göbeklüden ol miḳdār ziyādeye furūḫt olına.*** (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 217). ***dımışkı*** 'çelik, çelikten imal edilmiş': ***Yanlarında dımışḳīden birer zengleri [var].*** (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 66a).

EO. **dımran–** 'tırmanmak' TS 1130 < ***dırman-***, /***rm***/ /***mr***/ metatezi ile, krş. ***dırman-*** ve ***albız .***

EO. **dın** (menfi cümlede) 'hafif ses' TS 1130 < ET. ***tın*** 'nefes, soluk' Clauson 1972 s. 512. ***İşitmezdi hīç kimse ünin, dının.*** (Mesʿūd bin Aḥmed 1991 [14.yy.] s. 468 no. 4019). Belki aynı kökten: ***dıŋ dur-*** 'sükût etmek, sesini çıkarmamak' TS 1130. Krş. ***dîn dinle***, (***diŋü*** vs. maddesinde).

dın, b. ***diŋü.***

dın–/tın– (menfi cümlede) 'ses çıkarmamak; aldırış etmemek' DS 1466, TS 1131–32, R. Dankoff 1991 s. 31 ***Bu söz ʿāmile ḫōş geldi, dınmadı.*** (Ferec 855/1451 v. 189b). ***Senin ne ḫaltlar etdüğini ben bilürüm. Gelen gideni sen içerü alursın, seni ṭınmaz melā'ike senil*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 24). Nadiren müsbet cümlede: ***Dönerlerse gazi, ölürlerse şehit. Tınmıyordu, Tındığı, arkada kalan gözü yaşlı eksik etekler.*** (Orhan Kemal 1963d s. 13). Geçişli fiil (verbum transitivum) olarak AD. '(birisine karşı) ağızını açmak, söz söylemek' (?): ***Gocabeyi kimse tınmıyacak.*** (H. Sayın 1965 s. 63).

AD. **dınaz/tınaz** I 'savrulmak için hazırlanan döğülmüş ekin yığını' DS 1462, 3914 < Yun. (Karadeniz dial.) ***θινος/θονος*** (dinás/danás) < EYun. ***θις*** (dís). N.P. Andriotis 1974 no. 2783. Tınaslar gibi yığılmış karpuz, kavun ***sergileri.*** (S.M. Alus 1944 s. 99). ***tınaz yeli*** 'harmanı savurmak için müsait olan rüzgâr': ***Tınaz yeli çıkmıştı. Harmanının başına gitmişti her biri.*** (F. Baykurt 1961k s. 23).

AD. **dınaz/tınaz** II 'şaka, alay, taklit ederek eğlenmek' DS 1462, 3914 < Erm. ***dnaz*** a.m. U. Bläsing 1992 no. 31; R. Dankoff 1995 no. 714.

dınc/dinç 'iyi dinlenmiş' TS 1160 < ET. ***tınç*** a.m. [***tın-*** 'dinlenmek' fiilinden] Clauson 1972 s. 516. ***Engürüsden dinc leşker getürdi, ḫişāra ḳoydı.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 71). 'rahat, huzurlu, emin': ***Melik taḫtı üstinde ger ḫōş uyır | Nite dınc oluban uyıya faḳīr?*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340/42 s. 10). 'tendürüst, sağlam, güçlü': Meninski 1680 II, 2146.

⊡ Eski ve nadir bir ek olan ***-(ı)nç*** vs. ekinin bugün sıfat yapmak için kullanıldığını görüyoruz (ms. ***gülünç, kıskanç, korkunç*** vb.). Fakat ET.'deki asıl fonksiyonu isim, özellikle nomen actionis yapmaktı (***kazganç, kılınç, sevinç*** vb.). A–E cildinde EO.'da kullanılan iki ***-(ı)nç*** ismi var: ***dınc/dinç I, eğlenc***. İlki ET.'de de sıfat olarak kullanıyordu, b. ***dınç/dinç veya dinc/dinç II***. Ekin nasıl oluştuğu şüpheli ise de, /***n***/ ile biten fiillerin (dönüşkenlik eki ile, ***sev-in-*** gibi, ya da fiil kökünün son harfiyle, ***tın-*** 'sakin olmak' gibi) sonuna ***-(y)ış*** ekinin (b. ***aldırış*** , ***apış***) geldiği sanılıyor, yani < ****-n-ış***. Sonra aradaki ***-ı-*** sesi düşmüş ve ****-nş*** şeklinin telaffuzu zor olduğu için ***-(ı)nç*** şekline dönmüştür (b. T. Banguoğlu 1974 s. 257, M. Erdal 1991 I, 275–285). ***Eğlence*** gibi sözlerde görülen ***(ı)nca*** ekinin de, ***(ı)nç*** ekinin bir devamı olması münkündür (b. ***çekince***).

AD. **dıngala/dingala** 'ağır hareket eden, en geride gelen (kimse)' DS 1463, 1502 < ?? krş. ***dınkabak.*** ***Yengem çocuḳ doğurmuş, dıŋgala, ḳabaḳ başlıca.*** (Aḥmed Rāsim 1328 s. 79; bir çocuk türküsünden).

AD. **dıngaz/dınkaz** 'kısa boylu, kuru yüzlü; tıknaz' DS 1463, TS 1131 < b. ***dıknaz/tıknaz***. Metatez için b. ***albız . Biri bir dınḳazca ḫerīf idi, Ḳoç Ṭaşağı dėrler idi.*** (M. Çavuşoğlu 1970 [16.yy. başı] I, 33).

AD. **dınkabak/dingabak/tiŋgabak** 'içi boşaltılmış, bir su kabı olarak kullanılan asma kabağı; saçları sıfır numarayla kesilmiş (kimse); sinirli, sert, çabuk öfkelenen (kimse)' DS 1465, 1502, 3934 < Ar. ***cinḥāb*** 'ṭıḳnaz gövdelü, ṭopac, bodur' (M.Y. Fīrūzābādī 1250/1834 I, 98; ikinci hece birinci ve dolayısiyle ikinci, ve birinci hece üçüncü mânayı vermiş olabilir. Başka bir izah için b. ***din*** V. ***Hem de o çehreden, nasiyeden tanımıyor ki ben gibi tostoparlak, dıngabak adama, hamdolsun, kimse hilekârlık azvedemez.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933ia s. 8).

dınkaz, b. ***dıngaz***.

EO. **dıŋsuz** 'sessiz, sakit, sakin' TS 1134–35 < ***dıŋ*** + privativum eki. Krş. ***dipdiŋsuz***. Fakat başka bir ihtimal. El yazısı Arap yazılarında ***sin*** harfi, bâzan düz bir çizgiden ayırt edilemez, Bu bakımdan ilk defa A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 31'de böyle okunan kelimenin ****diŋüz*** (b. ***diniz/diŋiz***) yerine bir okuma hatasından ileri gelmiş olduğu düşünülebilir.

AD. **dıpdızlak** 'çırçıplak; otsuz, dümdüz yer' DS 1466 < ***dızlak*** + reduplication + ***/p/*** tezat ünsüzü, b. apak . Krş. ***dımdızlak***. 'yapayalnız': ***Ziya'yı diyorum, neden istemiyorsun Sultan? Yarın ölürsem dıpdızlak kalacaksın.*** (A. Ağaoğlu 1982h s. 22).

AD. **dırabıza/tırabeza** 'masa' < Yun. ***τραπεζα*** (trápeza) a.m. G. Meyer 1893 s. 47. ***Ooo ... Hallâm da burdaymış. Dırabızayı kurmuşsunuz.*** (Orhan Kemal 1952c s. 53).

dırabzan/tırabuzan/tırabzan/trabzan 'parmaklık; şehir kapısındaki parmaklık' Kahane–Tietze 1958 no. ?? Meninski 1680 II, 2043, 3103 < G. Doerfer 1967 III, no. 1170'e göre belki Çince ***dà banqiáŋ*** ('große Bretterwand')'dan gelmiş olabilir. A.e. 1975 IV, 460 no. 1170'e göre Fa. ***darābzīn***'dan alınmıştır. Bu Fa. kelimeyi H. Eren 1999 s. 407'ye göre ***darbazīn*** 'a parapet'e bağlayor. ***... ve trabuzenleri ḫurrem-i ṭāvus ve saḳfınuŋ levḥaları taḫt-ı Keykāvus.*** (N.S. Maṭraḳçī 1976 [1533–36] s. 242). 'merdivenlerin kenarındaki korkuluk' DS 1466, 3937: ***Ben bu durumda, tırabzana tutunarak, dura dura basamakları çıktığımı çocuklarımın görmesini istemiyorum.*** (A. Nesin 1995 s. 18). ***Taşlıktan yukarıya doğru çift taraflı merdivenler çıkıyordu. Trabzanları altın gibi pırıl pırıl parlıyordu.*** (N. Eray 1990 s. 14).

AD. **dıraf et–/tıraf et–** 'döven sürerken öküzleri döndürmek; içteki öküzü dışa, dıştaki öküzü içe getirmek' DS 1466, 3917 < Ar. ***ṭarrif*** 'atları kıt'anın başından alıp kıt'anın arkasına getirmek için emir' A. Tietze 1958 no. 127.

AD. **dıraga** 'karaçalı' DS 1466 < Bulg. ***draka*** a.m. A. Tietze 1957 no. 32.

(Argo) **dıragon** 'parasız, züğürt' M. Mikhaïlov 1930 s. 25, Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 65, F. Develliođlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 82. < Fr. ***dragon*** 'atlı asker, süvari' < 'eski bir çeşit tüfek' < 'ejderha' < Lât. ***draco[n]*** 'ejderha'. ***Dıragon Aḥmed gibi yalnız isimlerini işitdiğim "Onikiler".*** (Aḥmed Rāsim 1340 s. 337). Kelimenin mânasını aksine çeviren de var: ***On papelden aşağı olmaz. Dıragonluğun tutar da yirmi atarsan o da senin efeliğin.*** (Kemal Tahir 1961 s. 72).

AD. **dırağan/dırağana** 'geç olgunlaşan, pembe renkli, uzun saplı, sert bir kiraz çeşidi' DS 1466 < Yun. ***δραγανα*** (ḏragána) 'mercan' (krş. Rum. ***cireşe drăgănele***), renginden dolayı, fakat sertliğinden dolayı Yun. ***τραγανος*** (traganós) 'gevrek, kıtır kıtır' kelimesinden Ch. Tzitzilis 1987g no. 535.

AD. **dırağat** 'bağ bekçisi, kır bekçisi' DS 1466 < Yun. ***δραγατης*** (ḏragátis) a.m. A. Tietze 1962 no. 314. Yun. kelimenin etimolojisi için b. N.P. Andriotis 1983 s. 87–88.

dırahoma '(Ortodokslarda) çeyiz' Yun. ***τραχωμα*** (trahōma) a.m.

O. **dırahşan** 'parlak' < Fa. ***duruḫşān*** a.m. [***duruḫş*** 'şimşek']. ***Gülsitānda, ey meh-i tābān, ḫırāmān yöriseŋ, | Reşk eder sāyende ḫurşīd-i duraḫşān oynamaḳ.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 191).

O. **dıraht** 'ağaç' < Fa. ***diraḫt*** a.m. ***Ol zamān ehl-i şoḥbet her bābda, her nev'de tecāzüb-i eṭrāfı ḥadş ėtdiler. Bu dıraḫt-ı nūrānī ḥaḳḳında hem kelimāt gecdi.*** (Ferec 855/1451 v. 190a).

Dıral dedenin düdüğü gibi (ortada kal–) 'yapayalnız' < menşei unutulmuş bir tâbir, şahıs isimlerinden çıkmış olan tabirler için b. ***Abbâs yolcu . Alıp başımı gidersem Dıral dedenin düdüğü gibi kalırsın.*** (H. Ritter 1953 III, 336). Ondan daha mânalı olmayan başka bir varyant: ***dıraz düdüğü gibi (ortada kal–)*** a.m. ***Taksime vardım, dıraz düdüğü gibi kaldım ortada, sipsivri. Kadın gelmiş, beklemiş, gitmiştir.*** (M. Seyda 1966 s. 187).

AD. **dıram/tıram** 'kazılması zor çakıllı, sert toprak' DS 3918 < Erm. ***dram*** 'sert, katı' R. Dankoff 1995 no. 723.

dırâm, b. ***dram***.

dıramudana, b. ***dramudana***.

AD. **dırandık** 'hallaç yayı' DS 1467 < Sırp–Hırv. ***drȍnda/drȍndalo*** a.m., krş. Bulg. ***drındam*** 'yünü yay ile atmak', ***drındar*** 'hallaç' BER 1971 I, 137, 138. Krş. ***tırancı, tırantıs***.

AD. **dıranı** 'damın düz kısmı, tahtaboş' DS 1467 < Yun. ***δρανι*** (ḏraní) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 109. Krş. ***darnı***.

AD. **dırap** 'arabanın yan tahtası; kağnının iskeletini oluşturan iki ağaç' ZTS 1976 s. 51 < Rus. ***trap*** 'asma merdiven' < Flem. ***trap*** 'borda iskelesi' A. Tietze 1982z no. 60.

(Argo) **dırav** ‘para’ Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 65, F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 83 < Kürt. *dirav* Jaba–Justi 1879 s. 177.

AD. **dıravacı** ‘yalancı, palavracı’ DS 1467 < Kürt. *direv* ‘yalan’, *direvin* ‘yalan söylemek’ Jaba–Justi 1879 s. 180, 181.

dıraveçe (gemici terimlerinden), birkaç terkipte < İt. *traversa* b. Kahane–Tietze 1958 no. 663.

AD. **dırdalaç** ‘geveze, yerli yersiz konuşan’ DS 1468 aslında onomatopoeticum türü kelimelerden, fakat sonu bakımından Sırp–Hırv. **drdljivac* gibi bir kelimeden alınma olabilir A. Tietze 1957 no. 33. Krş, *dırdır*.

dır dır/dırdır ‘bezginlik veren gevezelik’ Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 65 < ses taklidi kelimelerden. *Kendi keser göbeğini öksüz olan - savul! | Yaŋşaḳ, ḳarışma dırdır edüb! Ḳalayım mı dul?* (Vāṣıf ʿOs̱mān 1257 s. 54).

O. **dırdıriyat** ‘yersiz ve bezdirici uzun konuşma’ < *dırdır* + nomen abstractum collectivum mânasında isim yapan Ar. *-iyat* için b. *abesiyat* . *Sultan Bayezid meydanında sıraya durup, bakla atan hatunlar misilli bakla dökmek bu yolda dırdıriyattan ibaret bir şeydir.* (E. Misailidis 1986 [1872] s. 626).

dırga ‘lâgar, zayıf (kimse)’ < ?? *Sıskalar kendi aralarında cılız, dırga, kuru, kara kuru gibi ayrımcıklarla donatılabilecekleri gibi şişmanlar da tombul, tombik, kilolu, kalın sınıflamalarıyla kalkınabilirler.* (T. Uyar 1985 s. 105).

AD. **dırıç** ‘kuru, mecalsiz (kimse)’ DS 1469 < Kürt. *dirij* ‘uzun’ Jaba–Justi 1879 s. 182, krş. Fa. *dirāz* a.m.

AD. **dırıl** ‘âdi kaput bezi’ DS 1470 < *diril* (bir çeşit bez), krş. *diril*.

AD. **dırıldan–** ‘gereksiz ve çok konuşmak’ DS 1470 < *dır dır* ses taklidi kelimesinden fiil, krş. *mırıldan-, vızıldan-*. Ses taklidi kelimelerde */l/* veya */r/* olan son ünsüzden sonra *-la-* yerine *-da-* fiil genişlemesi, b. *alda-* . Reflexivum hali yapan *-(ı)n-* için b. *acın-* II . *Ḥerīf, belāya şoḳarsın, dırıldanub ḍurmaz!* (M.ʿĀ. Ersoy t.y. [1911] s. 167).

dırıltı ‘dırdır; çekişme’ < *dırıldan-* ses taklidi fiilinden nomen actionis, b. *anırtı* . *Haydi çık, bre sefīh, git geldügüŋ yola, burada dırıltı édersin ve dėmezsin burası serçenüŋ ḥaremgāhıdır.* (Tārīḫ–i ḳırḳ vezīr 1303 s. 85).

DS. **dırla–** ‘gereksiz ve çok konuşmak’ DS 1470 < *dır dır* ses taklidi kelimesinden fiil (ses taklidi isimden fiil yapan *-la-* genişlemesi için b. *ağla-*). .

dırlan– ‘gerekli gereksiz söylenmek, mırıldanmak’ DS 1470–71 < *dırla-* fiilinin reflexivum hali *(-(ı)n-* için b. *acın-* II). *Onun dırlanmasına bakmayın. Isıracak köpek dişini göstermezmiş.* (R. Bilginer 1964 s. 36).

AD. **dırmaç/dirmaç/tırmaç** ‘sırtta taşınan yükün düşmemesi için koltuklar altından geçirilerek bağlanan ip’ DS 1471, K. Emiroğlu 1989 s. 81 < ET. *tarma-/tırma-* ‘tırmalamak’ Clauson 1972 s. 550 + fiilden nomen instrumenti yapan *-(a)ç* eki, b. *aktaraç/akdaraç* .

dırmaçla–/tırmaçla– ‘taşınacak yükü sırta sıkıca sarmak’ DS 1471, 3923 < *dırmaç/tırmaç* + isimden fiil yapan *-la-* genişlemesi. İsim/sıfat’tan fiil yapan *-la-/-le-* genişlemesi için b. *acabla-* . *Ṣālih̬ içün īcād ve taṭbīḳ edilen ʿuḳūbāt-ı ṣayfīyeden biri de tarlaya gidüb gelirken Güssün’üŋ Ṣālih̬’üŋ şırtına dırmaçlanması oldu.* (Ebū–Bekir Ḥāzım 1326y s. 256). *dırmaçlan–, dırmaçla-* fiilinin passivum ya da reflexivum hali DS 1471: *Ol arḳa yükini dırmaçlandum.* (Ferec 855/1451 v. 111a).

AD. **dırma çorbası** ‘kesilmiş ufak hamurdan yapılan çorba’ DS 1471 < Yun. (dial.) *τριμμα* (trímma) a.m. ve *çorba* Ch. Tzitzilis 1987g no. 538.

AD. **dırmala–/tırmala–** ‘tırnaklariyle çizmek, tırmalamak’ DS 1471 < ET. *tarma-/tırma–* am. Clauson 1972 s. 550 fiilinin *-ala-* genişlemesiyle (ilk */a/*’nın hazfiyle, krş. *çalkala-*) frequentativum hali, b. *avkala-* .

dırman–/tırman– ‘el ve ayaklarını ya da tırnaklarını kullanarak dik bir yere çıkmak’ < ET. *tarma-/tırma-* ‘tırmalamak’ (Clauson 1972 s. 550) fiilinin reflexivum hali *(-(ı)n-* için b. *acın-* II). *Andan ol ḳubbeden çıḳdı, daġa dırmandı.* (Ferec 855/1451 v. 228a). *Yokuşa tırmanan, tırnaklıyan tek bir araba vardı.* (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 148). Geçişli fiil (verbum transitivum) olarak: *Ḍağı ṭırmandıḳca yol fenālaşdı.* (Aḥmed Şerīf 1326 s. 288). *Dizlerine dayana dayana tepeyi tırmanıyor, dua ediyordu.* (T. Apaydın 1991 s. 315).

AD. **dırmaş–/tırmaş–** ‘tırmanmak; asma, sarmaşık, diken gibi bitkiler bir yere sarılarak tırmanmak’ DS 3923, Meninski 1680 II, 3101 < *tırman-* fiiline tekabül eden ortaklık (cooperativum) fiili, b. *ağlaş-* .

dırmık/tırmık I ‘tırmalanış, tırnak beresi’ < ET. *tarmaḳ* ‘pençe’ [*tarma-* ‘tırmalamak’ + fiilden isim yapan *-(ı)k* eki, b. *acuk/acık I*] Clauson 1972 s. 549. *Kedi tırmık atınca köpek korkar. Farenin fazla iricesinden kedi yılar.* (R.H. Karay 1939a s. 65).

dırmık/tırmık II ‘tırmık tarla ve bahçe aleti’ DS 1471, O. Blau 1868 s. 306 < *dırmık/tırmık* I. Fiilden nomen concretum yapan *-(ı)k* eki için b. *acuk/acık I* . *Tırpanı tırmığı alıp ekin biçmeye gittiler.* (T. Apaydın 1991 s. 316).

dırnak/tırnak b.m. (insanın ve birçok hayvanın parmak uçlarındaki sert organlar) < ET. *tırŋaḳ* a.m. Clauson 1972 s. 551. Nomen instrumenti için b. *apuldak* . *Mevlānā! Bu hüsünde barmaḳlar, bu leṭāfetde dırnaḳlar, bu nāzüklikde aya ... gördügüŋ var*

mıdur? (Ferec 855/1451 v. 15b). 'at ayağı': ***Aḫıra yaḳlaşınca Ceylān'ın neş'esi gelmişdi. Başını şallayor, gāh ṭırnaḳ çalaraḳ, gāh ḳış oynataraḳ keyfli keyfli kişneyordu.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 277). ***tırnak kadar*** 'çok küçük': ***Canım, sen de işi izam ediyorsun. Gülser daha tırnak kadar kız ...*** (K. Bilbaşar 1944 s. 17). ***dırnakla-*** 'tırmalamak' (isim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-***): ***Ḳız döşegi üstünde zārī gösterüb, yüzini dırnaḳlayub, Şābūrı ınaḳlayub oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 118b).

EO. **dırt–** 'çekmek' < ***dart-/tart-*** kelimesinin varyantı. ***Yolumuzı kim durursa, ileyümüze durursa, | Duravuz çalış ḳılavuz, dırtavuz, ḳılıc uravuz.*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 36).

AD. **dırtıl–** 'küsmek, dırtılıp bir işe karışmamak' DS 1472 < ***dırt-*** fiilinin medialis-reflexivum hali, b. ***açıl-*** .

AD. **dırtlak** 'zayıf, kuru, mecalsiz; korkak' DS 1472 < Bulg. ***dırtak*** 'kuvvetten düşmüş ihtiyar' [Sl. ***dırt-*** 'yırtılmış'] E. Berneker 1924 I, 257.

AD. **dırvana** 'yayık; çobanların süt sağdıkları iki kulplü çinko kap' DS 1472 < Bulg. ***dırvena*** 'tahtadan olan kap' A. Tietze 1957 no. 36; belki Yun. üzerinden, b. Ch. Tzitzilis 1994 s. 208.

dış b.m. (***iç***'in aksi) < ***daş*** I. ***Ürperek, baştan çıkarılmış kızlardan, bir lokma ekmek için katlanılan kepazeliklerden ... bahsediyordu. "Kocaköy mü? Dışı seni, içi beni yakar" diyordu.*** (M. Başaran 1955 s. 8). ***dışında*** 'dışarısında' (Locativus hali ile yapılan zarflar için b. ***akab***): ***Baktım, pencerenin dışında bir kadın. Eliyle beni dışarı çağırıyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 71). 'hariç, maada': ***Cuma günleri dışında tenha olurdu cami.*** (M. Başaran 1972 s. 51). ***dışla-*** 'dışa vurmak, göstermek, grup harici bırakmak' (isimden fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-***): ***Mehmedali içindeki korkuyu dışlamamıya çalışarak "Sen delirdin mi karı, ne söylüyorsun?" dedi.*** (İ. Cambazof 1957 s. 66). AD. ***dişe*** 'dışarıya': ***O iki bacıları ġuyudan dişe veriy.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 128).

dışarı I b.m. (***içeri***'nin aksi) Meninski 1680 II, 2084 (Meninski'ye göre ***ṭaşrada*** yerine halk ağzında ***dışarda***) < ET. ***taşġaru*** a.m. [***taş*** 'dış' kelimesinin dativus hali + ***-ru*** yön, hedef (direktivus) eki, b. ***aŋaru*** .] Clauson 1972 s. 563; krş. Az. ***dışġarı/dışarı.*** (Ablativustan sonra) 'çıkarak': ***Beni dışarı çağırıyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 71). (Ablativustan sonra) 'çıkarak': ***Komiser, "Şimdi yol başlarını tuttur, köyden dışarı kuş uçurtmal"*** (S.M. Alus 1944 s. 185). 'taşan, ayrılan': ***Çocuklar onu, o çocukları kızdıra kızdıra, terbiyeden dışarı alaylar, yuhalar, haykırışmalar içinde Nafiz efendi ... bata çıka gidiyordu.*** (H.R. Gürpınar 1942 s. 14). İsim haline gelmiş zarf ismin eklerini alır. Lokativus ile ablativus hallerinde sondaki ünlüyü düşürmesi bu tipteki mekân kelimelerinde normaldir, krş. ***içerde, yukardan:*** ***Gözüm pencereden dışarda.*** (S.M. Alus 1944 s. 96). ***dışarlı*** 'şehirli olmayan, taşralı': ***Ben de dışarlıyım.*** (Recaizāde Ekrem 1941 [1874 ?] s. 25). ***dışarlık*** 'şehirden uzak yer, taşra': ***Dışarlık erkekleri bizim ta'līmli maymūnlara beŋzeyen şalon centilmenlerimizden değil.*** (R.N. Güntekin 1927 s. 21).

(Konuşma dili) **°dışarı** II a.m. < ***dışarı*** I kelimesinin sonundaki yön (direktivus) ekinin ünlüsü 3. şahıs possessivum eki telakki edilerek ona göre çekime tabi tutulur. Bu anormal ameliye için bir tek misal bulabildim (metin hatalı değilse) onu kaydı ihtiyatla zikredeyim: ***Gene de yüreğinde duyduğu, ürettiği, büyüttüğu sevgi dışarından kolayca seçilmekte. Başkasıyla paylaşmaya hazır bir zenginlik.*** (U. Kökden 1995 s. 17).

(Neologismus) **dışkı** 'mevaddı gaita' < ***fışkı*** kelimesinin ilk hecesinin yerine ***dış*** konmakla sun'î mânalandırılış (halk etimolojisi değil, Prof. K.H. Menges'in tâbirine göre "Gelehrtenetymologie"). ***Hüznümüz bile bizim çürümüş insan eti: | Semirirken bir aşkın dışkısıyla öbürü.*** (H. Yavuz 1992 s. 26).

AD. **dışlık** 'rahat, huzur, iç ferahlığı' DS 1473–74, TS 1138 < ?? Şeklen ***dış*** kelimesinin bir müştakkı gibi görünürse de mânası apayrıdır. Ona mâna itibariyle yakın olan ***dirlik*** (krş. ***dirlik dışlık*** 'dirlik' DS 1518) daha çok maddîdir, ***dışlık*** daha ziyade manevidir. Belki ***dışlık***'ın, ***dirlik*** kelimesinin velar ünlülü eski bir varyantından husule geldiği düşünülebilir, fakat ***/r/ /ş/*** gelişmesi için henüz başka bir misale rastlıyamadık. Bugün ***dışlık*** kelimesi yalnız olumsuz, menfi ifadelerde kullanılır. ***Ben Sivazdayken, töbe, dışlığım gelmezdi. Koy aklımdan çıkmazdı.*** (Orhan Kemal 1954b s. 7).

dıvan, b. ***diğan.***

AD. **dıza/tıza/tize** 'kene' DS 3928, 3942, B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 267 < Yun. ***τιζα*** (tíza) A.A. Papadopoulos 1961 II, 396 < Erm. ***diz*** a.m. U. Bläsing 1992 no. 32.

AD. ***dızbar/dızmır** 'huysuz, ara bozucu, inatçı' DS 1478 < Kürt. ***dizvar/dijvar*** 'titiz, hırçın, haşin' Jaba–Justi 1879 s. 182, 183, krş. Fa. ***duşvār***. ***O yaşta o cüherl Boyu kadar yükün altına girmiş, dızmır gibi yol gider.*** (M. İlhan 1983 s. 41). ***dızbarla-*** 'direnmek, üzerinde durmak' DS 1475.

O. **dızbî** 'düz (saç hakkında)' (?) < Ar. ?? ***Şakak saçları eski tabirce dızbî yâni gergin ve seyrek.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 11.9.1941).

dızdığının dızdığı (dış kapının mandalı) 'uzak akraba' < belki ***bızdık*** 'çocuk', ***dızdık***'ın tesiriyle ***/b/ /d/***. ***Asıl enişte değil a, dızdığının dızdığı, dış kapının mandalı.*** (S.M. Alus 1933p s. 115). Krş. ***dığdının dığdığısı.***

AD. **dızdık** 'göt, makat' DS 1475 < ses taklidi kelimelerinden.

AD. **dızdız** I 'büğelek denilen sinek' DS 1376 < ses taklidi kelimelerinden. ***Çamlardaki bu hışırtı, hışırtı değil,***

dızdızların yankılarıdır. (M. Başaran 1964 s. 13–14; kasdedilen belki ağaç kurtlarıdır).

AD. **dızdız** II 'hırçın, çabuk öfkelenen (kimse)' DS 1476 < ***dızdız*** I.

(Argo) **dızdızcı** 'başlangıçta kazandırmakla tuzağa düşüren dolandırıcı' H. Kodaman 1944 s. 139 < ses taklidi kelimelerinden. ***Ama öyle korkup çekinmeyelim o kadar yolsuzluk, hırsızlık ... soygunculuk, dızdızcılık, yankesicilik, lobicilik ve iş takipçiliğinden. Hemen her demokraside olur böyle olaylar.*** (O. Duru 1995 s. 93).

(Argo) **dızgal** 'sakal' M. Mikhaïlov 1930 s. 26, F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 83 < ?? ***Kim gelirse gelsin, isterse zaptiye nazırı dızgallısı, serhafiye enayisi. Geleni vuracağım, yakacağım, devireceğim.*** (S.M. Alus 1944 s. 169).

dızgırıç/dızkırıç 'kimsesiz, fakir' DS 1477 < ***dızgır-*** I 'hiddetlenmek; annesi ya da babasına karşı isyan etmek' ve ***dızgır-/dızkır-*** II 'yellenmek' DS 1476 + ***-ıç*** (?). [***-kır-*** hecesiyle yapılmış ses taklidi fiillerden, b. ***afgur-***]. ***A a ... ne oluyor? Bu dızgırıç herif de kim?*** (Musahipzade Celal 1936ba s. 81).

AD. **dızır dızır** 'sağlığı yerinde olanın dimdik, çevik, sert adımlarla yürümesini anlatır' DS 1477 (ses taklidi kelimelerden, 'dinmeden hafif sesle yağan yağmurun sesini anlatır'): ***Bayram ertesi, yağmurun dızır dızır aralıksız çiselediği o sonbahar günü, ...*** (Ş. Ünlü 1986 s. 148).

dızkırıç, b. ***dızgırıç***.

(Argo) **dızla-** 'dolandırmak' F. Devellioğlu 1959 s. 79 < ****dız, daz*** 'saçsız, çıplak' kelimesinin varyantı – krş. ***dazlak/dızlak*** + isimden fiil yapan ***-la-*** genişlemesi, yâni 'çıplak hale getirmek'. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-*** .

dızlak, b. ***dazlak***.

AD. **dızman/dizman** 'uzun boylu, iri yapılı, kocaman, şişman (kimse)' DS 1477, TS 1139, R. Dankoff 1991 s. 31 < Kürt. ***dijmin*** 'düşman'. Fa. mukabili olan ***duşman*** kelimesinde olduğu gibi ikinci hece, Türkçe'deki sıfat kuvvetlendirici ***-man*** ekine (krş. ***kocaman, şişman***) benzetilerek mânası da büyümüştür. ***Güçlü ḳuvvetlü azman ve tuvānālıġı taḥḳīḳ u muḳarrer dizman taşma-ḳıranlardan bir ḳaç aḥriyān elbette ol nādānı çıḳarub günā-günile ṭaşra sürmek gerekdür.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 49–50).

dızmır, b. ****dızbar***.

di, b. ***de*** II.

dia/diya 'projeksiyon için kullanılan slayt' < Alm. ***dia*** a.m., almanca'dan alınma kelimeler için b. ***akupunktur*** [1]. [***diapositif*** kelimesinin kısaltılmışı, b. ***afro***]. ***Sesin evrenselliği üzerineydi konferansı. Dialarla insan sesinin görüntüsünü gösteriyordu.*** (N. Bucak 1994 s. 58). ***Neden sadece siyah beyaz çalışıyormuşum, efendim dialarım banyosunu özel metotlarla yapsaymışım farklı efektler bulabilirmişim.*** (L. İpekçi 1998 s. 68).

diaframa, b. ***diyaframa***.

EO. **dib/dip** I 'kök' TS 1164 < ET. ***tüb*** a.m. Clauson 1972 s. 434–435. AD. 'şeker pancarı' DS 1478. 'bir kök üzerindeki ot' ***Veger öŋinde bir dip ot göreydi, | Gerek öpeydi, gözine süreydi.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 405 no. 3047). ***Reyhāndan bir dib, gülden bir deste ol cemā'atler ḳatına iletdi.*** (Ferec 855/1451 v. 92b). AD. dipli 'köklü; yerli, devamlı' DS 1511 (isimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki için b. ***adamakıllı*** [2]): ***Tüfekçi bana dedi ki, "Her zaman gel arkadaş, gayri sen benim dipli müşterimsin!"*** (F. Baykurt 1971c s. 315).

dib/dip II 'temel, taban; ağacın köke yakın kısmı, dağın eteği, denizin derin yeri, bardağın, tencerenin alt bitimi, toprağın altı' < ***dib/dip*** I. ***Dibi görünmedik küpten su içme derler.*** (Reşat Enis 1944 s. 179). 'kıç, makat' DS 1478': ***Bırak Allasen alayı. Dibimi mi dövdüreyim yani?*** (A. Hünalp 1959 s. 45). 'kül altındaki kor': ***Bu sabah da mangalda dip çıkmadı.*** (Musahipzade Celal 1936g s. 30). 'bir şeyin altındaki yer': ***Ol aġacuŋ dibinde çeşme-i āb-ı zülāl çıḳmış.*** (Ferec 855/1451 v. 54b).

dib/dip III (sıfat) 'son, en uçtaki' DS 1178 < ***dib/dip*** II. ***Bu dib Frengistanda Lāṭīn dėrler bir memleket var.*** (Ṣaltuḳ-nāme 1974 [15.yy.'ın sonu] I, 122). ***dipdede*** 'en büyük dede' DS 1510, TS 1165. ***dib oğul*** 'en küçük oğul' (?): ***Gencine ḳarṭına baḳmazdı gidi, Belki dib oġlına üftāde idi.*** (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 118). ***dib bucak*** 'saklı köşe' ***Bazen, eski fotografların bulunduğu kahverengi kartondan albümü dip bucak bir yerlerden ortaya çıkardıklarında, geçmiş günlerin o dilsiz ağızsız görüntüleri arasında, sanatoryumun bahçesinde çekilmiş birkaç resime rastlanıyordu.*** (N. Güngör 1998 s. 67).

EO. **dib/dip** IV (zarf) 'tam olarak, büsbütün; (menfi cümlede) hiç' < ***dib/dip*** III. ***Cehūd yėrinde ḳalḳub ḳaçdı. Şerīf ol kāfiri dip depeledi.*** (Ṣaltuḳ–nāme 1974 [15.yy.'ın sonu] I, 104). ***Baḫrdan āb istesem, olur havāya münḳalib | Güşe güşe arasam, ḳaṭre bulınmaz anda dib.*** (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 59).

diba/diyba/zība 'altın ve gümüş işlemeli ipekli kumaş' < Fa. ***dība*** a.m. Fa. kelimelerde ***/d/*** harfinin noktalı (yâni ***/ẕ/***) olarak yazılması ve okunması için b. ***azine*** . Fa. kelime için G. Meyer 1893 s. 54'te Yun. ***díbafos*** etimolojisini (bir soru işareti ile) teklif ediyor. ***Ḫʷāca keniyzeki getürtdi, yüzi niḳāblu, dībāy-ı ẕiybā şiyāblu.*** (Ferec 855/1451 v. 106b). ***Yer yer çimenjer toprağın çıplak göğsüne yeşil dibalar yayıyor.*** (H.R. Gürpınar 1934 s. 60).

dibace 'kitap önsözü, giriş' < Fa. ***dībāca*** a.m. 'evveliyat': ***Ferzend-i şulbīsi olan Ādem çelebī dīvānı dībācesini bize getürdi.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 287). ***Bulgar anayasasının dibacesinde de Sovyetlerle ebedî dostluktan söz ediliyor.*** (Cemal Süreya 1991 s. 362). Mecazi mânada 'evveliyat': ***Ben bu köyde herkesin dibacesini***

bilirim, beyim. Tarlasını, tohumunu, bağını bostanını, karış karış benden sor! (F. Baykurt 1967k s. 262).

O. **dibagat/debagat** 'tabaklık mesleği; tabaklık ameliyesi' < Ar. *dibāġa* a.m. (*/dbġ/* kökünden). *Ve dibāġat olunmış gön ve saḫtiyān ḫāricden gelüb satılsa yedi akçada bir akça alınurmış.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 178 [16.yy.]). *Debagat kimyası mütehassısıyım. İş arıyorum.* (Reşat Enis 1933 s. 48).

dib–diŋiz, b. *dipdiniz.*

°**dibdiŋsüz/dipdiŋsüz ol–** 'sükûnetini büsbütün kaybetmek' TS 1165 < *dib-diŋüz* (b. *dipdiniz*) yerine bir okuma ve mânalandırma hatasıdır.

dibek/divek 'büyük havan' DS 1526, Meninski 1680 II, 2208 < etimolojisi daha kâfi derecede aydınlatılmamıştır, A. Tietze 1982z no. 62. H. Eren'e göre kelime aslında *döv-*'den gelmiştir. H. Eren 1974d s. 763-764. */b/ /v/* gelişmesi için b. *ab I/âv* [2]. *Aşağı mahalle harmanlarındaki dibek taşının yanına varıldığı zaman ihtiyarlar yerlerine çoktan oturmuşlardı.* (Kemal Tahir 1955s s. 86). *dibek alayı* 'bâzı yerlerde düğünlerde vukubulan bir âdet': *"Dibek alayı" yavaş yavaş yürüyordu.* (a.e. s. 80).

EO. **dibelek/dibelik** 'büsbütün, tamamiyle' DS 1479, TS 1139–40, R. Dankoff 1991 s. 31, Meninski 1680 II, 2025 < ET. *tüble-* 'bir şeyin dibine varmak' Clauson 1972 s. 440 + fiilden sıfat yapan *-k* eki, b. *akık* . Meninski ve DS *dibelik* telaffuzunu veriyorlar. *Yehūdā ṣarrāfları dibelek akçayı ḳırḳmaġa ve zamān-ı sābıḳdakı 'oṣmānīnüŋ birisini veznen üç akçaya müsāvī ḳılmaġa başladılar.* (ʿĀlī 1979 [1581] II, 185). *Beni ḳatl ėtseŋüz dibelek mālüŋüz żāyiʿ olur.* (Peçevī 1283 II, 160).

O. **dibet** 'bir zaman kullanılan bir yünlü kumaş cinsi' M.Z. Pakalın 1946 I, 449–450 < İng. *tibet* a.m. (OED'de yoktur).

dibil dibil, b. *debil debil.*

AD. **dible** 'sebzeli ve pirinçli bir yemek' DS 1480 < ?? *Yėdügi çöreg-idi, dibleyidi, pişiyidi, / Nėdelüm, āh pisi, neyleyelüm, vā pisi?* (Meʾālī 1982 s. 176).

O. **dibs** 'koyulaşmış üzüm suyu, pekmez' < Ar. *dibs* a.m. *Ve her dibs maʿṣarasına altışar pāra resim taʿyīn olınmışdur, ziyāde alınmaya.* (Ö.L. Barkan 1943 [955/1548] s. 226). *Livā'i Safedde vāḳiʿ olan 'ādet-i iḥtisābdan bāzāra gelen dibsden ... ve erüz ve tüffāḥ ve iccāṣ ve sā'ir bunlaruŋ gibiden üçer akça alınur.* (Ö.L. Barkan 1943 [963/1555] s. 229).

dibsüz, b. *dipsüz.*

dibuhu ol– (şaka sözü) 'alabura olmak; batmak (gemi hakkında)' < *dib* '(kayığın veya denizin) dibi' + klâsik Arapça'dan alınmış, 3. şahıs mülkiyet zamirini ihtiva eden bir ek. Osmanlıca'nın mahsulü olan bu tür kelimeler için b. *çepakin* . *Allah kahretsin, bunlar vapur değil, salapurya. Bir gün, yarı yolda dağılıverecek, dibuhu olacak!* (S.M. Alus 1934 s. 168).

Dicle 'Fıratla birleşen büyük nehir' < Ar. *Dicla* < Akkatça *Diglat* a.m.

did–/dit– 'yünü veya pamuğu ince liflere ayırmak; didiklemek' DS 1482 < ET. *tit-* a.m. Clauson 1972 s. 450. *Dittin, yün oldu; attın, keçe; sivriltdin külâh oldu.* (E. Misailidis 1986 [1872] s. 802). *Ḍaġ u ḍaşı at ayaḳları dider.* (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 49).

O. **didar** 'yüz, çehre' < Fa. *dīdār* a.m. *dizar* varyantı için b. *azine* . *Bunca zamānidi ki diydāruŋdan maḥrūm idüm.* (Ferec 855/1451 v. 73a). *Egerçi yėrüm uçmaḳdur, bezenmiş ḳaṣr-ı nūrānī, / Çü dīẕāruŋı görmezven ṭamudur, nėderem anı?* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 33). 'görüşme': *İmdi benümile senüŋ araŋda diydār ḳıyāmete ḳaldı.* (Ferec 855/1451 v. 90a).

O. **dide/dize** 'göz' < Fa. *dīde* a.m. *dize* varyantı için b. *azine* . *Benüm ḳayġumdan diydeleri pür-āb ve sīneleri pür-tāb.* (Ferec 855/1451 v. 98b). Mecazi mânada. *Dīde-i ḥaḳiyḳatile baḳ gör ki ol ḳaġşaşub yatan miskīnlere neyleyüb durursın!* (Ferec 855/1451 v. 230a). *dideler ruşen* 'gözünüz aydın!': *Dideler ruşen, artık çekiver kuyruğunu.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 30.1.1941).

O. **dideban** 'gözcü, bekçi' < Fa *dīdabān* a.m. [*dīda* 'göz' + *-bān* 'koruyan, muhafaza eden', b. *arvan*]. *Derdmend Rāḥıḳī, Aġa ṭarafından cevāna dīdebān olmaġıla dirliginden ayrılır.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 254).

AD. **didek** 'gaga' DS 1481 < *dit-* + fiilden nomen instrumenti yapan *-ek* eki (b. *apuldak*), fakat varyantların çoğu Az. *dimdik* a.m. ile bir grup teşkil eder. *didekle-* 'gagalamak' DS 1481: *Haydin şu ocağı sönesiyi kaz damına koyuverin de kazlar didekleye didekleye öldürsün.* (M. Tuğrul 1969 s. 211).

didele– 'didiklemek' < *did-* + fiilden iterativum fiili yapan *-ele-* genişlemesi, b. *avkala-* . Kelime bu mânada TT, kaynaklarında tesbit edilemedi, fakat Az. *didälä-* (ADIL 1980 II, 94) bu mânadadır: *Sübhanverdizadä bir az çığırtmadan didälädi, çaydan bir-iki ġurtum içib ayaġa ġalḫdı.* (S. Rähimov 1959 s. 449). Mecazi mânada 'gözden geçirmek, dikkatle süzmek': *İlk zamanlar, biribirimize merdivende tesadüf ettikçe karının beni didelemesi hoşuma gitmedi.* (R.C. Ulunay 1941 s. 39).

didik, b. *dikdik.*

didik didik 'didikliyerek, çok karıştırarak ve dağıtarak' < *didikle-* fiilinin (veya o mânada başka bir fiilin) önüne konan predicate intensifier. *Biz olsaḳ, çanṭamıza baḳmamaḳ değil, çorabımızıŋ, foṭinlerimiziŋ içerilerine ḳadar didik didik dider, elek elek eklerdi.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 152). *Şuşduruŋ şu ḳaltağı! Vallāhi şaçını başını didik didik yolacağım şimdi.* (a.e. s. 137). *didik didik et-* 'didiklemek, parçalamak, incelemek': *Geçmişin savcılarındanım yargıçlarından kurtulan yüzyıllar, bizim savcının eline düşmüştü. Didik didik ediliyordu herbiri.* (M. Başaran 1992 s. 261).

didikle– ‘didik didik etmek, diterek parça parça etmek’ < ***dit-*** fiilinin ***-ikle-*** genişlemesiyle yapılan iterativum–frequentativum hali; veya ***didik didik*** ekpresif tâbirine dayanan ekspresif fiil. ***Antolojiler karıştıracağım. Ah, güldeste, evet! O güldestelerin çoğuna fazla güvenmesem de, bir "belki" ile sayfalarını didikleyip duracağım.*** (A. Ağaoğlu 1981s s. 27).

⊡ Fiilden fiil yapan ***-(i)k-*** (***acık-***) ile ***-la-*** eklerinin (***acabla-***) birleşmesinden meydana gelen ***-ikle-*** genişlemesi eklendiği fiile yineleme (iterativus) ve pekiştirme (intensification) anlamı katar: ***didikle-, dürtükle-***.

didim didim didikle– ‘didiklemek, parça parça etmek < ***dit-*** fiilinin ***-im*** genişlemesiyle yapılan nomen actionis tekrarlanarak bir predicate intensifier oluyor, b. ***apal apal .*** ***Şu göbekli domuzu yolup didim didim didikliyeceğim.*** (S.M. Alus 1933p 220).

didin– ‘çok güçlük çekerek sürekli çalışmak, inatla uğraşıp durmak’ < ***dit-*** fiilinin reflexivum hali (***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II). ***En güç şartlar altında didinen Ahmet Ağacık, çok yakın bir gün, ağır kurşun yükünün altında ezilerek kalıbı dinlendirecek elbet.*** (Reşat Enis 1933 s. 80). ***Sadece kalemlerimiz vardı ve taşan kalblerimiz. Vesait yoksuzluğu içinde didine çırpına, Tanin'i çıkarmağa başladık.*** (H.C. Yalçın 1935 s. 179). AD. ***didinip dürdün-*** ‘çok uğraşmak, çok emek çekmek’ (krş. ***dürton-/dürdün-***) ***Tavuklar kendi başlarına oyalanıyor. Yem, ne sabah var, ne akşam. Kıyıdan bucaktan didinip dürdündükleriyle kalıyorlar.*** (F. Baykurt 1969 s. 68).

didiş– ‘hep kavga etmek; didinmek’ < ET. ***tıtış-*** ‘birbirini didiklemek, döğüşmek’ [***dit-*** fiilinin müşareket hali] Clauson 1972 s. 462. ***Bu türlü ne akıl hocalarıyla didiştim durdum şimdiye kadar.*** (N. Cumalı 1970 s. 198).

didişken ‘her zaman kavga etmeğe hazır olan (kimse)’ < ***didiş-*** + fiilden, doğuştan ya da alışkanlıkla kesbedilmiş bir vasıf gösteren sıfatlar yapan ***-gen*** eki, b. ***alıngan .*** ***Didişken kadının yin bir dâva bahsini acısından korkarak ...*** (R.C. Ulunay 1941 s. 137).

(Argo) **didon** I ‘(alay olarak) Fransız’ M. Mikhaïlov 1930 s. 24 < Fr. ***dis donc*** ‘söyle’. ‘züppe’ DS 1482, F. Devellioğlu 1959 s. 80, H. Aktunç 1990 s. 83: ***Didon kılıklı herife saplanıp kalmakta eş mâna?*** (S.M. Alus 1933p s. 68). AD. ‘karısı kötü yolda olan, pezevenk’ DS 1482.

didon II ‘bisiklet sürücüsünün elle tutarak bisikleti idare ettiği ön kısmı’ < Fr. ***guidon*** a.m. kelimesinin halk ağzındaki şekli. Krş. ***gidon.*** ***Pırıl pırıl didon, tekerlekler. Bisiklete bir adım daha yaklaştı, elini didona uzattı.*** (Orhan Kemal 1949s s. 50). ***Simsiyah pırıl pırıl bir bisiklet. Lâstikleri gıcır gıcırdı. Sarı beyaz kurdelelerle süslüydü didonu.*** (F. Baysal 1957 s. 33).

difana (balıkçılık tâbirlerinden) ‘bir çeşit balık ağı’ < Yun. ***διφανα*** (d̲ífana) Kahane–Tietze 1958 no. 764, D. Georgacas 1978 s. 139.

diferansiyel/defransiyel (otomobil aksamından) ‘arka tekerleklerinin dönüşünü ayarlayan cihaz’ < Fr. ***différentiel*** a.m. [***différence*** ‘fark’]. ***Renaultları, Peugeotları ne yapıyorsun? Boyuna devrilip duruyorlar, ikide bir diferansiyelleri çat diyor, kırılıyor.*** (Y. Keskin 1953 s. 112). ***Ama kamyonun yalnız adı Ford. Motorun yarısı Opelmiş, defransiyeli Şevrole, direksiyonu Fiat.*** (F. Erdinç 1969 s. 72). (şoför argosu) ‘kıç, makat’ F. Devellioğlu 1959 s. 79: ***"Beyim, kıyak bir akrabam var, daktilo ... Sonraaa (Elleriyle işaret eder) Bir defransiyel var kızda, tam sizlik!"*** (Orhan Kemal 1965i s. 58).

difteri ‘bulaşıcı bir çocuk hastalığı’ < Fr. ***diphtérie*** a.m. < EYun. ***διφθερα*** (d̲ift̲éra) ‘meşin parçası’. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi .*** ***"O da, Süleyman efendi, o da difteri." — "Demek" — "Baktım boğazına, çepçevre, bembeyaz."*** (F. Erdinç 1960 s. 54).

AD. **difti–/tifti–** ‘yıpranmak, tarazlanmak, erimek (kumaş hakkında)’ < ekspresif fiillerden, krş. ***tivil tivil ol-*** a.m. DS 3941. ***Paltom zamanla bir çok yerinden incelmiş, tarazlanmıştı. En çok da tiftimiş yenlerinden utanıyordum.*** (E. Öz 1960 s. 13).

diftik/tiftik ‘tiftik keçisinin yünü’ TS 1141 < ***difti-/tifti-*** + fiilden daha çok nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık I .*** Krş. Çağ. ***tiftik*** a.m. M. Räsänen 1969 s. 479; Fa. ***taftīk*** a.m. ***Asıl bir keçinin kılını demir tarakla tarıyarak ince tüylerini almak suretiyle çıkan tiftik var ki ipek gibi oluyor.*** (M. Körükçü 1950 s. 97). ***diftikle-/tiftikle-*** ‘yünü atmak, kabartmak, didiklemek; kumaşın havını elle kabartmak’ DS 1482, 3929, Meninski 1680 II, 2098 (isim/sıfat’tan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-***): ***Sar'Osman ağır hareketlerle cebinden kav-çakmak çıkardı. Kavı tırnaklarının ucunda uzun uzun tiftikledi.*** (C. Tuncer 1960 s. 6). ***diftiklen-/tiftiklen-*** ‘tarazlanmak (kumaş hakkında); mecazi mânada boşa gitmek, seyrelmek’, ***-lan-*** genişlemesi için b. ***abaplan-*** : DS 1482, 3929. ***Bir ḳaç dakīḳa şāhidi olduğum bu ʿazīmetler bilmem niçün ve naṣıl baña, nüfūs-u beldeniñ ġarlarda tiftiklendiği ḥissini verdi.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 224).

diftong (dilcilik terimlerinden) ‘ikili ünlü’ < Fr. ***diphtongue*** < EYun. ***διφθογγος*** (d̲íft̲ongos) a.m. [***di-*** ‘iki’ ve ***phthongos*** ‘ses’].

O. **dig** ‘kazan’ < Fa. ***dīg*** a.m. ***Dirāz-gūşum varidi, yükiyile leşker ġalebesinden suya düşdi, dīglerüm telef oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 232a).

diger/diğer ‘başka, öteki’ < Fa. ***dīgar*** a.m. ***Eger fitne vu ḳaṣd-ı āzār ėdeler, ol işe çāre-i dīger düzevüz.*** (Ferec 855/1451 v. 47a).

digerkâm ‘kendinden çok başkalarını düşünen (kimse)’ < Fa. ***dīgar*** ‘başkası’ ve ***kām*** ‘istek’ kelimelerinden ibaret olan tâbir alelâde Fa. lugatlerinde yoktur; her halde çok yenidir ve belki Türkçe’de

ḫodbīn/ḫodkâm mefhunun aksi olarak icad edilmiştir.

diğer, b. ***diger.***

AD. **diğne–/diyne–** 'dinlemek' DS 1483 < ***dinle-*** fiilinin varyantı. ***/nl/ /ğn/*** gelişmesi için b. ***ağna-*** I . ***Bu adam ġulağını yere vermiş, yer diğniyordu.*** (A. Caferoğlu 1948 s. 117). ***Biz neyiz ki gazetemiz ne olacak? Başka ne işleri var, falanca evlenmiş, falanca nişanlanmış. Gözlediğimize, diğnediğimize değmiyor.*** (M. Makal 1950 s. 120). ***Avrat bu türkülerin hepsini diyniyör.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 141). ***Beni çok dikkatli diğneyin, ki size çok mühüm tebligatım vardır.*** (F. Baykurt 1969 s. 121).

AD. **diğren/dirgen** 'harmanda sapları yaymağa yarayan ucu çatallı alet' DS 1515–16, TS 1142, R. Dankoff 1991 s. 32, Meninski 1680 II, < Yun. ***δικρανι*** (ḏikráni) a.m. [***di-*** 'iki' ve ***kran-*** 'baş'] A. Tietze 1955 no. 66. Metatez için b. ***albız .*** ***Digren ve kürek yükinden iki akça.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 15). ***Adam elindeki dirgeni sapların üstüne atıp yanlarına geldi.*** (Yaşar Kemal 1993h s. 24).

O. **dih** 'köy' < Fa. ***dīh*** a.m. ***Dīh temām senüŋ oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 56a).

O. **dihende** 'fahişe' < Fa. ***dihanda*** a.m. (asıl mânası '[kendini] veren'; Fa. fiilsıfatı (participium) için b. ***ayende***). ***Bu ḳıṭ'a-ı merġūbe Hind nām dihende-i maġlūbe ḥaḳḳında vāḳı' u bāhirdür.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 184). 'ibne': ***Rūsīyü' l-aṣl olan cāriyenüŋ rūspī olmaması ve sāde-rū ġilmānuŋ dihendeligi vücūd bulmaması her vech-ile muḥāldür.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 152–153).

O. **dihkan** 'çiftçi' < Fa. ***dihḳān*** a.m. ***Ḫar gāva sordı: "Dihḳānile ḥālüŋ nicedür?"*** (Ferec 855/1451 v. 192b).

dik 'yukarıya yönelmiş' < ET. ***tik*** a.m. Clauson 1972 s. 475. ***Bir gün durdı, daġa dırmandı, dik yuḳaru gėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 195b). ***Tahta bölmede sıra ile dizilmiş nargileler ve dikine konmuş sarı bakır tepsiler parlıyordu.*** (Sabahattin Ali 1937 s. 86). Fakat ***dikine*** çok defa mecazi mânada kullanılır 'kimsenin sözünü dinlemiyerek kendi bildiğini yapan'. Bu tür dativuslu zarflar için b. ***abes yere*** : ***Beğendim ha! Dikine bir oğlan.*** (Ş. Ünlü 1986 s. 26). 'hür (efkâr), serbest, zülfü yâre dokunan': ***Ne o, dikine bir lâf mı ettik yoksa?*** (F. Erdinç 1948r s. 29). 'son derece, aşırı derecede' b. ***dik âlâsı*** ve ***dik dorıda***. ***dike bak-*** 'dikkatle bakmak' TS 1142: ***Ḳızuŋ başını dizi üstine aldı, te'emmülile dike baḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 51b). ***dik gel-*** 'dik görünmek': ***Bize gerçi ki dik geldi ferāzı gūy-ı cānānuŋ ...*** (Ḳınalı–zāde Ḥasan Çelebī 1981 [1546–1607] II, 623). 'muhalefet etmek, kafa tutmak' TS 1143: ***Ey māh, felek āhumuzı yoḳuşa sürdi; / Yalıŋ ḳılıc ile nola bu gelse aŋa dik?*** (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 263). ***dikine doğru git-*** a.m. : ***Fakat inatları inat, geri dönmeyi kabadayılarına yediremiyorlar, dikine doğru gidiyorlardı.*** (E.E. Talu 1937 s. 44). ***dik dur-*** 'geri çekilmemek fikrinde ısrar etmek': ***Olanlara bakma. Kendine bak da dik dur! Gevşek konuşma!*** (F. Baykurt 1971t s. 32). ***dikine tıraş*** '(tıraş ederken) kılların yatışına ters gitme' Meninski 1680 II, 2104; mecazi mânada 'kavgayı açıktan açığa davet etmek': ***Şimdi gördün mü olanları? Belki yirmi senedir bu çeşit dikine tıraşıŋ vukuu yoktu.*** (S.M. Alus 1933k s. 184).

dik II, b. ***dık*** II.

dik– I '(ağaç vs.) toprağa yerleştirmek; (uzun bir şeyi veya bir kimseyi) dik durdurmak, kurmak' < ET. ***tik-*** a.m. Clauson 1972 s. 476–477. ***Muṣḥafı daḫı aldum ki and içem ki ayruḳ alma aġacın dikmeyem.*** (Ferec 855/1451 v. 231a). ***Üç dār dikdiler, üç veziyri ol dārlarda asıldı.*** (Ferec 855/1451 v. 27a). ***Şam'uŋ ucını kesmege oturduḳca, diz dikmeyüb oturmada ... vaṣf-ı ḥālleri besbellü olur.*** (ʿĀlī 1587 v. 128a). 'içki bardağını baş aşağı tutarak içindekini içmek': ***Bakayım şu cenabetin tadına, diyerek binliği dikti.*** (S.M. Alus 1944 s. 127).

dik– II 'iğne iplikle tutturmak' < ET. ***tik-*** a.m. Clauson 1972 s. 476–477. Plevneli terzi Muharrem'in ruhundaki incelik, diktiği elbiselere de yansır, ***elinden çıkan giysiler sanat eseri gibi hemen dikkat çekerdi.*** (B. Uzuner 1997 s. 37).

dik âlâsı/dikâlâsı '(bir halin) tam bir nümunesi, aşırı bir misali' (ekseriya pejoratif) < ***dik*** 'aşırı' ve ***âlâ***. ***Lebip bu; delifişeğin dik alâsı. Yapar mı yapar.*** (S.M. Alus 1934 s. 155). ***Sen Ahmedi bana sor. Ahmet namussuzların en dikalâsı be!*** (Ç. Altan 1975 s. 162).

AD. **dikar** 'kurt' DS 1484 < Rus. ***dikar*** 'vahşi, vahşi kabile mensubu' A. Tietze 1957 no. 29. ***Dikar gibi saldırdı.*** (a.y.).

dik başlı/dikbaşlı 'inatçı, bildiğinden dönmeyen' < ***dik*** ve ***baş***. ***Dik başlı ḳaḥbe, yanşıllayub gitme dikime!*** (Vāṣıf ʿOṣmān 1257 s. 50).

dikdik/didik 'eyer altı' TS 1141, Meninski 1680 II, 2105, R. Dankoff 1991 s. 32 < ?? Başka kaynaklarda bulunamadı.

dik-direş ol- 'direnmek, diretmek, inadetmek' < ***dik*** I ve ***diren-/diret-*** fiillerin ortaklık hali. ***Yalanıla gendü ṣalāḥını nėte böyle fesāda vėreyidi, bāṭıl üzerine dik-direş olub durayıdı?*** (Ferec 855/1451v. 2b).

AD. **dikeç** 'bağ çubuğu dikmek için delik açmaya yarayan demir' DS 1485 < ***dik-*** + fiilden nomen instrumenti yapan ***-eç*** eki, b. ***aktaraç/akdaraç*** .

dike dik 'göz dikmek, göz dikerek bakmak' < ***dik*** I. ***Suratına, ağır-erkek bakışlariyle dike dik bakan kara oğlanın yanağını kinle okşayıp yürüdü.*** (Kemal Tahir 1958 s. 281). ***Bir de insanın gözlerine dikedik bakabilse, bu rezilin geçmişini hatırlamıya, ben bile cesaret edemiyeceğim!*** (a.e. s. 368).

AD. **dikel** 'bel, çapa' DS 1485 < Yun. ***δικελλι*** (ḏikélli) 'iki uçlu çapa' [EYun. ***di-kélla*** + ***-ïon*** küçültme eki] G. Meyer 1893 s. 47, A. Tietze 1955 no. 65.

AD. **dikel–** ‘dik durmak, ayakta durmak, ayağa kalkmak’ DS 1486 < ***dik*** + sıfattan, o vasfı almağı ifade eden fiil yapan ***-el-*** genişlemesi (b. ***alal–***), krş. ***dinel-***. ***Dikeldiğiniz yerden küçük su dökmeyin, üstünüze çirpmesin.*** (F. Baykurt 1955 s. 29). ‘dikleşmek, dayatmak, kafa tutmak’ DS 1485–86: ***”O gâvurlara vermem”, diye dikeldi büyük ana.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 31).

diken/tiken b.m. (sivri uçlu çıkıntı) < ET. ***tiken*** a.m. Clauson 1972 s. 483–484. Fiilin ettirgen fiilsıfatı (participium activum) halinden çıkarak isim (appellativum) durumuna gelmiş kelimeler için b. ***böğürtlen I .*** ***Dükeli işüme ol-idi meded, | Dōstlarum yüzine beŋ-idi ebed, Gözine düşmenlerüŋ ol-di diken.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1527–28). ‘dikenli çalı’: ***Olur pādişāhlar yüregi delük | Diken ṭartariken düşerse gölük.*** (Ferheng-nāme-i Saʿdī 1340/42 s. 11 no. 127). ***diken diken ol-*** ‘dikleşmek (saçlar hakkında)’: ***Karşılaştığımız manzara aklıma geldikçe hâlâ tüylerim diken diken oluyor.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 92). ***Benzi sarıydı, gözleri yorgun, üç günlük sakalları diken diken, gittikçe seyrekleşen saçları darmaduman.*** (C. Kavukçu 1998 s. 40).

dikili ‘dikilmiş’ < ***dik-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ve iki ekten müteşekkil olan ***-ili*** genişlemesi, b. ***ardılı .*** ***Çukurova’nın köylü, ırgadı arasında ev ve dikili ağacı bulunan kaç kişi vardır***? (Reşat Enis 1944 s. 174).

dikim ‘(ağaç vs.) dikme ameliyesi’ < ***dik-*** I + fiilden nomen actionis yapan ***-im*** eki; b. ***adım I .*** ***Şimdi size istirât veriyorum. Cubuklardan bir haber çıkmadı, Hemi de dikime vaktimiz var.*** (F. Baykurt 1967k s. 108).

dikimlik ‘bir şey dikmeğe yetecek kadar (kumaş hakkında)’ < ***dik-*** II + fiilden nomen actionis yapan ***-im*** eki + ***-lik*** eki, b. ***ahfadiyelik .*** ***Paltoyu verecek ve bakkaldan bir dikimlik şayak isteyecek.*** (C.A. Kansu 1949 s. 45).

dikin– ‘kendine (giyecek bir şey) dikmek’ < ***dik-*** II fiilinin reflexivum hali (***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II). ***Taksitçiye çabucak giderlerse pabuçlarla eteklikleri, blûzlukları çabucak alırlar, çabucak dikinirler, çabucak güzel görünürdü ona.*** (Orhan Kemal 1965f s. 1049). Geçişli olabilen dönüşken fiillerden, krş. ***edin-, giyin-.*** ***Ben ona varacaktım varmasına. Kendimi beğendirmek için topralkodan yeni bir entari bile dikinmiştim ama, adam topralko basmamın yakasını açık buldu. Ahlakımı gözü tutmadı.*** (A. Ağaoğlu 1980d s. 108).

dikiş I ‘(kadehi) dikme hareketi’ ***En susuz olduğun anda bile bir dikişte değil de yudum yudum içmek suyu, her yudumu bir bir yaşıyarak.*** (P. Kür 1984 s. 170).

dikiş II ‘dikme işi; terzilik’ < ***dik-*** II + fiilden nomen actionis yapan ***-iş*** eki, krş. ***açılış, geçiş.*** ***Sıkışırsam, dikiş dikerim, bebek elbisesi örüp satarım, berberde manikürçülük yaparım, dert mi?*** (S. Soysal 1979ye s. 19). ***Doktor alnıma dikiş atarken annem dayanamayıp dışarı çıktı.*** (L. İpekçi 1998 s. 19). ‘dikilişin kumaş üstünde bıraktığı iplik yolu’: ***Adlî Subay, ellerini pantolon dikişlerine yapıştırmış, yüzlerine tükürür gibi böyle dedi.*** (M. Seyda 1974 s. 46). Krş. ***çift dikîş.*** Mecazi mânada ‘tutacak yol’: ***Birkaç gün, birkaç hafta dikişin uç tarafını bulamadı.*** (İ. Tarus 1950a s. 96). ‘iğneyi bir kere batırış’ mefhumu mecazen şu tâbirde: ***dikiş kal-*** ‘ramak kalmak, az kalmak, az daha’: ***Limon koklattılar. Ah yavrum, dikiş kaldı yüreğime inecekti.*** (H.R. Gürpınar 1933i s. 55). ***Ben de bittim, kazasker efendi de bitmişti. Arka üstü kendimi vermiş, dikiş kaldı bayılıyordum.*** (S.M. Alus 1933p s. 231). Eski giysilerin tamirinde kullanılan dikişlerin kifayetsizliğine de şu tâbir ima eder: ***dikiş tutturama-*** ‘(bir işte) yer edememek, (bir yerde) kökleşememek’: ***Hangi işe soktunsa burnunu | dikiş tutturamadın. | Ne zormuş ekmek parası çıkarmak***! (R. Ilgaz 1944 s. 14). ***Mümkin değil o gece oralarda dikiş tutduramadılar.*** (H.R. Gürpınar 1316 s. 349). ***Bu yüzden hiçbir işte dikiş tutturamamış, başladığı hiçbir şeyi sürdürememiştir.*** (M. Mungan 1999 s. 21).

AD. **dikittir**–’ayakta durmasını söylemek, ayakta bekletmek’ DS 1487 < ***dik-*** II + ***-it-*** causativum genişlemesi (bilhasa ***/k/*** ile biten fiillerde sık bulunur, krş. ***akıt-, korkut-, ürküt-***) ve yahut ***-il-*** reflexivum + ***-t-*** causativum genişlemesi (b. ***acıt-***) , ***/lt/ /t/*** b. ***boşalt-***), + kuvvetlendirici ikinci bir ettirgenlik genişlemesi olan ***-dir-*** (b. ***akıt-***) . ***O gün öğle ezanı okunduktan sonra gelin olacak kız giydirilir, kuşatılır ve evin avlusunda, güveyi evine birlikte gidecek iki yenge kadınla, bir seccade üzerine dikittirilir.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 209).

(Argo) **dikiz** ‘gözetleme’ < Rom. ***dikés!*** ‘bak!’ [***dikáva*** ‘bakmak’ fiilinden] A.G. Paspati 1870 s. 207. ***Vapur boşaldıktan sonra kamaranın kapısını açtım. Biletçiler, çarkçılar da uzaktan dikizde.*** (S.M. Alus 1944 s. 63). ***dikiz!*** ‘bak! dikkat!’ F. Devellioğlu 1959 s. 80, H. Aktunç 1990 s. 84 ***”Kollara dikiz!” dedi ”Bak benimkilerel” Pazısını şişirip Samiye gösterdi.*** (Orhan Kemal 1947 s. 216). ***dikiz aynası*** ‘otomobilde geriyi görmek için ayna’: ***Arkamdaki arabada kısa bir kararsızlık. Az sonra, dikiz aynamda aynı farlar, uğultu, rüzgâr çanları ... Büyük takip, sonunda başladı.*** (A. Yurdakul 1993 s. 358). ***dikize çek-*** ‘gözden geçirmek’: ***Karşısındakinin üstüne başına bakıyor, Kandilzadenin ortağını dikizden çekiyordu.*** (S.M. Alus 1934 s. 347). ***dikiz et-*** gözetlemek’: ***Günlerini pencereleri dikiz etmekle geçiren sessiz, zayıf bir çocuktu.*** (N. Tirali 1947 s. 62). ***dikiz gel-*** ‘bakmak, dikkatlice bakmak’: ***Arkadaşlar, dikiz geliŋ, dilsiz oyunu var!*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 62). ***Aç dilber yüzüŋü, dikiz gelelim. Ḥaş boya mı, baḳām mı?*** (a.e. s. 146).

dikiz geç– ‘dikizle-, onu iyice gözden geçirmek’ < ***dikiz*** ve ***geç- VI.*** ***Gözünüzü dört açıp etrafa dikiz geçireceksiniz ha!*** (S.M. Alus 1933p s. 156).

⊡ Yukarıdaki ***dikiz geç–*** tâbirinin gösterdiği gibi, ***geç–*** fiili bâzı terkiplerde yardımcı fiil rolünü oynar. Bu gibi leksikal terkiplerin büyük bir kısmı argo veya yarı argo tınısındadır. Bu terkipler yerlerinde gösterilecektir. Yalnız burada muvakkat bir liste verebiliriz: ***dikiz geç–, diskur***

geç-, fiskos geç-, hora geç-, makbule geç-, medhini geç-, muayene geç-, nutuk geç-, seyir geç-, sinema geç-, takip geç-, takkat geç-, tamir geç-, taşkala geç-, tehdit geç-, tenbih geç-.

dikizle- 'gözetlemek' < ***dikiz***. İsim/sıfattan fiil yapan ***-la-*** genişlemesi, b. ***acabla-*** . ***O duracak şinci ayakça sofra bitesiye kadar. Ha, bulaşalım biz habe kaymaya, o dikizlesin bizi ayaküstü.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 29).

O. **dikkat** I 'incelik' < Ar. ***dıḳḳa*** a.m. ***Burnı tīġ gibi dıḳḳatde.*** (Ferec 855/1451 v. 116a). Mecazi mânada 'fikir inceliği, zevk inceliği': ***Ol bir nā-dān çorlu, bu dıḳḳati ol ne bilsün?*** (Ferec 855/1451 v. 241a).

dikkat II b.m. (zihnin dağınık olmayışı, dalgınlığın aksi) < ***dıḳḳat*** I 'fikir inceliği'. ***dikkat et-*** 'gözünü açmak, aklını başına toplamak': ***dikkat et-*** 'dört yana bakmak, gözleriyle araştırmak (?)': ***Ṣā'id icün çoḳ dıḳḳat ėtdi. Āḫir "Muḳadder buyidi", dėyüb ḳażāya boyın vėrdi, sākin oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 146a).

diklemesine 'dimdik, dosdoğru' < ***dik*** + sıfattan dört ekten müteşekkil olan ve bilhassa mekân (şekil veya istikamet) zarfı yapan ***-lemesine*** genişlemesi, b. ***aykırılama*** . ***Ayaklarımızın altında diklemesine sarkan sırtların korkunçluğu vardı.*** (İ. Kültür 1943 s. 50). ***Güneş epeyi yükselmişti. Toprağa ışıkları diklemesine vuruyordu.*** (F. Baysal 1944 s. 21).

diklen- 'birine karşı sert bir reaksiyon göstermek' < ***dik*** + isim veya sıfattan, o hale gelmek mânasında fiil yapan ***-lan-*** genişlemesi, b. ***abaplan-*** . ***"Lâfını geri al!" diyerek diklendi Hasan.*** (F. Erdinç 1973 s. 124).

EO. **diklin-** 'dikilmek' < ***dik-*** I + takviye için tekrarlanmış passivum ekleri (b. ***devrilin-***), ortadaki ünlünün düşmesi olağandır. ***Diklinmiş butlar*** (yâni putlar) (A. Topçuoğlu 1978 II, 148).

EO. **dikme** 'işlemeli (?)' < ***dik-*** II + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-me*** eki, b. ***aşılama*** . ***Ḳara yėr geydi ḫil'at dikme vu al.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 409 no. 3122). ***Soŋında raḫtı ve yapuġı ve altun üzengisi ve dikme 'abāyīsi mükemmel baḫşiş atına binüb 'avdet ėtdüm.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 105–106).

AD. **dikse** 'ağaçsız yerde kuş yakalamak için üstüne ökse yerleştirilen sunî ağaç' < ***ökse*** < Yun. ***ιξος/ιξια*** (íksos) veya (iksía) (G. Meyer 1893 s. 33, A. Tietze 1955 no. 90) gibi, ***dikse*** de aynı ya da ona yakın bir kelimeden gelmişe benziyor. Baştaki ***/d/*** belki Yun. harf–i târifin agglutination'iyle izah edilebilir. ***Toza, dumana boğulmak istemezseniz, dümeni ḳırub uzaḳlara ḍoğru süzülmek, dikseden ḳuş ḳalḳar gibi bir ḳaç yüz metre yükselmek kāfī.*** (Aḥmed Rāsim 1334 s. 157). ***Necibin Yemişten satın aldığı ökseleri, bir mahalle ötedeki şimşirli konağın bahçesinden hırsızlama kesilen dikseye yerleştirmişler, kuş geçişini bekliyorlardı.*** (R. Enis 1957 s. 23).

diksiyon 'çok net telâffuz etme sanatı' < Fr. ***diction*** a.m. < Lât. ***dictio*** 'konuşma'. Bununla ilgili olarak b. ***aberasyon*** . ***Tam bir İstanbul sesiyle, çok temiz bir diksiyonla ve inanın edebiyat hocamdan daha güzel, dolgun bir erkek sesiyle konuşuyordu.*** (B.G. Güney 1953 s. 50).

dikta 'körükörüne uyulması istenen buyruk' < Fr. ***dictat*** a.m. < Lât. ***dictatum***. Fr. ***-at*** eki için b. ***anonima*** . ***Onun için ikide bir tepelerine bir zorlunun diktası iner.*** (F.R. Atay 1953 s. 8).

diktafon 'bir çeşit ses alma makinesi' < Fr. veya İng. ***dictaphone***. 'imal eden firmanın 1935'te böyle isimlendirdiği cihaz' [Fr. ***dicter***, İng. ***dictate*** 'dikte etmek' ve ***phone*** 'ses']. ***Umum Müdür (diktafonda sekretere): "Evrak şefi dosyayı getirsin."*** (R. Bilginer 1965 s. 33).

diktatorya 'diktatörlük' < Fr.'da ***dictatoriat*** diye bir nomen abstractum mevcut olmadığına göre, bu kelime bu tipten başka Fr.'dan geçmiş isimler (ms. ***bakalorya, proletarya***) üzerine yaratılmış olmalıdır. Başında ***diktatör*** yerine Lât. ***dictator*** bulunması, kelimenin 1940'larda faaliyet gösteren, modern terminolojiyi Fr.'den değil, doğrudan doğruya Lât. veya Yun. aslından almayı tavsiye eden bir cereyanın eseri olduğunu gösterir, krş. ***bibliyografya, biyografya***, vs. ***Meclisin tek ve tam hakimiyetine doğru gitmek, yürütüm kuvvetini felce uğrattıktan başka, Meclis diktatoryasına yol açar.*** (F.R. Atay 1953 s. 47).

diktatör 'bütün siyasal yetkileri kendinde toplamış bulunan kimse; zorba' < Fr. ***dictateur*** < Lât. ***dictator*** a.m., nomina agentis yapan ***-ör*** eki için b. ***aktör*** . ***Ellerindeki güçleri kötüye kullanarak insanlara acılar çektirmiş diktatörleri yalnızca ölmüş oldukları için bağışlayacak mısınız?*** (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 88).

dikte 'yazdırma, başkası tarafından yazılmak için söyleme; böyle bu biçimde yazdırılan şey' < Fr. ***dictée*** a.m.

dikte et- 'yazdırmak için söylemek' < Fr. ***dicter*** a.m. Bu tür tabirler için b. ***afişe et-*** . ***Başmüfettişin sonradan bu sözleri özetleyip dikte edeceğini sanıyordu.*** (İ. Tarus 1961 s. 297).

dil I b.m. (ağzın içindeki organ) < ET. ***tıl*** a.m. Clauson 1972 s. 489–490. ***Ḫalḳ göŋülini, dilini anuŋ du'āsına, ṣenāsına vaḳf eylediler.*** (Ferec 855/1451 v. 27b). ***Cün ol māh-rūydan, zencīr-mūydan bu sözleri işitdüm, ḫacāletden oda yandum. Dilüm dutuldı.*** (Ferec 855/1451 v. 74a). ***dil altı/dilaltı*** 'bir tavuk hastalığı; ağız tabanında çıkan bir çeşit küçük ur' DS 1490, Meninski 1680 II, 2115: ***Ağustos sıcakları başlar başlamaz, maazallah dilaltı hazır.*** (S.M. Alus 1933p s. 193). ***Keşret-i 'ayş u nūşdan dil altı olan buru geçen ḳandīl gecesi fitīl gibi ḍolaşmaḳda iken ...*** (Aḥmed Rāsim 1328 s. 45).

dil II 'anahtar; yazı kaleminin ucu; hayvanların boynuna asılan çanın içinde sallanan parça;

klitoris; denize uzanan toprak ucu' vs. DS 1490, TS 1145–46, ZTS 1976 s. 52 < *dil* I; şeklen dile benzeyen şeyler. *Göbē'nin üsdünde bir ufacıḳ bir ġapı dili buldu.* (A. Caferoğlu 1945 s. 195). *dil balığı* Yun. *γλωσσα* (glōssa) (asıl mânası 'dil') kelimesinden calque olabilir D.J. Georgacas 1978 s. 135. Calque için b. *ab I/âv* [3].

dil III 'konuşma kabiliyeti' < *dil* I. *Çocuḳ aḫıra ėndi. Atların yanına kirdi. Ağlamā paşladi. Atların piri til kedirdi, çocua sordi: "Niye ağlāyisin?"* (A. Caferoğlu 1946 s. 218–219). 'lisan' (birçok dilde 'lisan' kelimesi 'dil' kelimesinden kaynaklıyor ve aynıdır, ms. Ar. *lisān*, Fa. *zabān*, Lât. *lingua*, Yun. *γλωσσα* (glōssa), Rus. *yazık*): *Bir zamān anlaruŋ şehrinde oldum, dillerin öğrendüm.* (Ferec 855/1451 v. 60b). *Ėrdi elçi, yüzini urdı yėre, | Dėr dilince: "'Ömr çoḳ Taŋrı vėrel"* (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 41). *diller* 'söz, konuşma': *Aman efendim, ne diller de ne diller!* (S.M. Alus 1933p s. 166). 'umumun konuşması, dedikodu' *Dil-rübālıḳda, ḳuzum, düşdüŋ dile, | Oldı mā'il ṭavrına Vāṣıf bile.* (Vāṣıf ʿOṣmān 1257 s. 104). *dil ağız verme-* 'konuşamamak' TS 1146: *Kırk beş gün dil ağız vermeden yattı.* (R.N. Güntekin 1930 s. 142). *dil bağı* 'bir nevi büyü veya büyüden korunmak için tertibat (?)' TS 1147: *Emīn olmaġ içün ḫalḳuŋ dilinden | Başında dil baġı var kākülinden.* (Yaḥyā Beg 1977 s. 266).

O. **dil** IV 'harbde sorguya çekilmek için yakalanan düşman' TS 1146 R. Dankoff 1991 s. 32 < *dil* III. *Aḫirü l-emr anuŋ leşkerinden bir dil ele getürdiler. Aŋa şordılar kim: "Boġdan oġlı ḳanı?"* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 193).

O. **dil** V 'yürek, gönül' < Fa. *dil* a.m. *Vehm ilen söyler dil-i mecrūḥ peykānuŋ sözin | iḥtiyāṭ ilen içer her kimde olsa yāre şu.* (Fużūlī 1958 s. 19).

dil- 'küçük ve yassı parçalara ayırarak kesmek, yarmak' TS 1158 < ET. *til-* a.m. Clauson 1972 s. 490–491. *Ağzı daima açık duran paslı bir sustalı çakı ile ekmeği dilmeğe başlayınca Hamdi tekrar çıkıştı: "Bak! Yine elini, yüzünü yıkamadan ekmeğe yapıştın, soysuz!"* (Kemal Tahir 1955g s. 7).

AD. **dilan** 'kadınlı erkekli oynanan halay' DS 1490 < Kürt. *dīlān* a.m. Jaba–Justi 1879 s. 199 (orada bulunan bir notta kelimenin Araplar ve Süryaniler tarafından da kullanıldığı kaydediliyor).

O. **dilara** 'sevgili' < Fa. *dil-ārā* a.m. [*dil* V + *-ārā* 'süsleyen', b. *bezmara*]. *Görüb 'ayşuŋ şafāsını melāyik bezmüŋe müştāk, | Nite kim 'āşıḳ-ı şādıḳ şu ma'şūḳ-ı dil-ārāya.* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 39).

O. **dilaram** 'sevgili' < Fa. *dil-ārām* a.m. [*dil* V + *-ārām* 'yatıştıran']. *Benden ol dil-ārāma eyidüŋ: Senden bunuŋ gibi cevāb ne revādur?* (Ferec 855/1451 v. 74a).

O. **dilaşub** 'özlenen' < Fa. *dil-āşūb* a.m. [*dil* V + *-āşūb* 'sarsan, tedirgin eden']. *Madam Periye, Mariluizin dilaşub hareketlerini görüyor, emellerini anlıyordu.* (Fazlı Necip 1930 s. 31).

O. **dilaver** 'yiğit' < Fa. *dil-āvar* 'kalpleri kendine çeken' [*dil* V + *-āvar* 'getiren'] *-âver* için b. *cengâver* . *Meger 'Arab içinde bir dilāver kişi vardı ki erlikde, behādürlikde, ṣa'lūklikde naẓīri yoġidi.* (Ferec 855/1451 v. 175b).

O. **dilaviz** 'kalbi coşturan' < Fa. *dil-āvīz* a.m. [*dil* V + *-āvīz* 'muallakta tutan']. *'Ömrümce anuŋ gibi ḫōş, dil-āvīz maḳām gördügüm yoḳ.* (Ferec 855/1451 v. 115a).

O. **dilazar** I 'kalbi kırık, perişan' < Fa. *dil-āzār* 'zalim, acımaz' [*dil* V + *-āzār* 'yaralayan']. *Kim beni yıḳdı ise, ta'mīre sa'y ėtdüm anı; | Zār zār oldum, dil-āzār olmadum, olmam yine!* (Vāṣıf ʿOṣmān 1257 s. 350).

dilazar II/**dil azar** 'hırçın, azgın, kavgacı (mahalle karısı)' < *dilazar* I, fakat *dil* V'in homonym'i *dil* III'ün tesiri altında, ve *azar az-* fiilinin geniş-zaman şekli sanılarak, halk etimolojisi ile husule gelmiş, b. *atlu karaca . Evlādı ḍoğur, büyüt, yetişdir, eli ekmek ṭutar ṭutmaz, eve gelin nāmiyle bir dil azar ḳarı getirl* (H.R. Gürpınar 1336k s. 89). Krş. *dılacan*.

AD. **dilbağı** 'birini kendine minnettar etmek için verilen hediye; nişandan önce erkek tarafının kız tarafına verdiği hediye' DS 1491 < Fa. *dil* 'gönül' ve Tk. *bağ* I.; Fa.'dan calque (calque için b. *âb* I) : *Biz de bunun üzerine düşündük, üstüne bir dil bağı atak dedik. Sandığımdaki karakalem gümüş bileziği götürüp koluna takacağız, Allah hayır ede.* (M. İlhan 1863 s. 69–70).

O. **dilbaz** I 'şuh' Fa. *dil-bāz* a.m. [*dil* 'kalb, gönül' + *-bāz* 'oynayan', b. *ateşbaz*]: *Girdüŋ a dil-bāz artuḳ on üçünci yaşına.* (Vāṣıf ʿOṣmān 1257 s. 47).

dilbaz II 'güzel söz söyliyen, konuşkan; konuşmasiyle kandıran' < *dil-bāz* I. kelimesine F. Steingass 1930 s. 531 gerçi 'eloquent, verbose' mânasını veriyor, fakat buraya yanlışlıkla Tk. kelimenin mânası karışmış olmalı, yâni halk etimolojisi ile husule gelmiş olabilir (krş. *atlu karaca*) . A. Rubinçik 1970 I, 652'de Fa. *dil-bāz* için sadece 'güzel' mânası kaydedilmiştir. Binaenaleyh Tk. *dil* III + *-baz* eki; bu ekin Tk. kelimelere takılması için krş. A. Tietze 1964 s. 162–170. *Doktorun akrabası arasında en dilbazlarından seçdiği, ne suretle hareket edeceklerini, ne sözler söyliyeceklerini talim ederek gönderdiği görücüler hanımefendi üzerinde iyi bir tesir bırakmamıştı.* (Fazlı Necip 1930 s. 102).

O. **dilbend** I 'sevgili, aşkla bağlı' < Fa. *dil-band* a.m. [*dil* V + *band* 'bağlı, tutsak', b. *bazubend*]. *Ammā bir dilbend oġula ḫācetmend idi.* (Ferec 855/1451 v. 27b). Krş. *dülbend*.

O. **dilbend** II 'tercüman' TS 1147 < *dil* III + Fa. *-band*, belki başka bir meslek teriminden, krş. *nalband, pazvant*. Başka kaynaklarda bulunamadı. *Bir sipāhī-zādeye göŋül vėrüb aŋa dil-bend oldı.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 259).

dilber 'sevimli, genç ve hoş kimse (ekseriya kadın)' < Fa. *dilbar* a.m. [*dil* V + *-bar* 'taşıyan, götüren', krş.

emirber, rehber, rençber. Çūn ḳız bu andları içdi, Ferruḫrūz rāz daġarcuġını acdı, ḥālini, vāḳıʿasını temām şerḥ eyledi. Ol dilber ʿacebe ḳaldı. (Ferec 855/1451 v. 41a).

O. **dilbeste** ‘hüzünlü, dertli’ < Fa. *dil-beste* a.m. [*dil* V + *-beste* ‘bağlanmış’]. Fa. *-(i)de/-te* için b. *aferide* . *Üçinci cünbiş-i nā-revā … ḥarem-i ḫāṣ cāriyeleri zümresinden biri ḫāstelenmekle ve yā ḫūd ġayr-ı ʿillet bir behāne peydā ėdüb dil-bestelenmekle ṭaşradaki āşināları ārzū ėtmekdür* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 39).

AD. **dilbidir** ‘kunduracıların kullandığı delik delmeye yarayan araç, zımba’ DS 1491 < Yun. *τρυπητηρι* (tripitīri) a.m. A. Tietze 1955 no. 266.

dilceğiz ‘dil’ < *dil* I + *-ceğiz* hypocoristicum eki; b. *buncağız* . *Hay dilceğizine sağlık Mansurcuğum, ne güzel söyledin! İt, köpek dedin de …* (Orhan Kemal 1950ö s. 43).

EO. **dilcik** ‘küçük dil’ Meninski 1680 II, 2121 < *dil* I + *-cik* (15. asra kadar *-cük*) küçültme eki, b. *acıcık* . Birçok dilde buna tekabül eden tâbirler var, ms. Lât. *lingula*, Rus. *yazıçók*. ‘terazi ibresi’ TS 1147, Meninski 1680 II, 2121.

dildade I ‘âşık; sevgili, ma’şuka’ < Fa. *dil-dāda* a.m. [*dil* V + *dāda* ‘vermiş olan’]. Fa. *-(i)de/-te* için b. *aferide* . *Gelibolıya indik. Bizden önce buradan denizi yüzerek geçen olmuş. Galiba bir dildade yüzünden.* (Nâzım Hikmet 1936s s. 27).

O. **dildade** II ‘bir zamanki kuşak bağlama modası’ < *dildade* I. *Ḳuşaḳ "dildāde" ṭarzında muḫtaṣar şarılır, o zamān makine eŋseden bele ḍoğru şarḳıdılır idi.* (Aḥmed Rāsim 1926 s. 295).

O. **dildar** ‘sadık, sevgili’ < Fa. *dil-dār* a.m. [*dil* V + *-dār* ‘tutan, malik olan’, b. *abdar*]. *Nā-gāh çeşme kenārında vefādār dildārumı buldılar.* (Ferec 855/1451 v. 100a). *dildarlık* ‘şefkat’: *Ekşer-i evḳāt ol şanem gendü eliyle muʿāleceye meşġūl olurdı. Andan, luṭfinden, dildārlıġından ḳatı utandum.* (Ferec 855/1451 v. 98a).

dile- ‘talep etmek, istemek’ < ET. *tile-* a.m. Clauson 1972 s. 492. *Ḳāżī eyitdi: "Dile! Ne dilersin?! dėdi. Rengrez eyitdi: "Biŋ ḳızıl altun vėr!" dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 16a). ‘bir kıza talip olmak, bir kızı babasından istemek’: *Meymūnei atasından diledi, aldı, evlendi.* (Ferec 855/1451 v. 31b). ‘(bir mahpusu kendisine bağışlamasını) rica etmek’: *Eger şāhdan dilerseŋ, bile varam, | Ḳılam savaş, eren baġrını yaram.* (Faḫrī 1974 [1367] s. 292 no. 749). ‘beğenmek, razı olmak, kabul etmek’: *Keniyzekümsin, seni zerümile satun alub dururam. Dileseŋ dilemeseŋ benümsin.* (Ferec 855/1451 v. 178b). Fiilin nesnesi accusativus halindeki masdar olabilir: *Sen-daḫı bu yigidüŋ cemāline baḳ; göŋülcügüŋ seni aŋa satmağı dilerse satayım, dilemezise seni candan ʿazīz saḳlayayım.* (Ferec 855/1451 v. 106b). Bugün nadirdir, fakat EO.’da *dile-* fiili çok defa sade masdarla (bugün *iste-* gibi) kullanılırdı, ms. *ʿĀlemiyler cemʿ olursa, bu ḳażāyı döndürmek dilerlerse başarımazlar.* (Ferec 855/1451 v. 187b). *Hāy kāfirler, beni Türk esīr ėtmek diler.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 135). *Bana bir şeyden veya bir kimseden şikâyet etmek dileyor.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 254).

O. **dilefruz** ‘gönlü aydınlatan’ < *dil* V + Fa. *afrūz* ‘parlatan’. *Bihrūz çūn ol rūy-ı dil-efrūzı gördi, rāġıb u müteʿaccib oldı.* (Ferec 855/1451 v. 106b).

dilek ‘arzu, emel’ < ET. *tilek* a.m. [*tile-* ‘dilemek’ + fiilden daha çok nomen concretum yapan *-(ı)k* eki, b. *acuk/acık I*] Clauson 1972 s. 498. *Elbette dilek oldur, ḳabūl ėdesin.* (Ferec 855/1451 v. 9a). ‘rica’: *Bu hemyām biŋ diynārdur, saŋa baḫşişdür. Senden dilekdür ḳoyasın bāġa girem, tā bir gez şol ḳızuŋ yüzin görem.* (Ferec 855/1451 v. 200b). EO. *(birini) dilek et-* ‘şefaatte bulunmak, birinin kendisine bağışlanmasını rica etmek’ TS 1150: *Paşalar dilek ėtdiler; şuçunı ʿafv ėtdi.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 109). *Şara Ḫātūn Ṭırabuzını Sulṭān Meḥmedden dilek eyledi.* (a.e. s. 153). EO. *dilegile* ‘istiyerek, gönüllü olarak’: *Dilegile teslīm olurlar ḥaḳḳā.* (Ferheng-nāme-i Saʿdī 1340/42 s. 38 no. 457).

dilen- b.m. (dilencilik etmek) < ET. *tilen-* a.m. [*tile-* ‘dilemek’ fiilinin reflexivum hali, *-(ı)n-* için b. *acın-* II]. *Ne ʿacebdür, kişi olur imiş ḫān u mānı terk ėdermiş, eski muraḳḳaʿ geyüb dilenürimiş.* (Ferec 855/1451 v. 216b).

dilenci ‘geçimini dilenmekle temin eden’ < **dilen[g]ci* veya **dileni[g]ci* a.m. İzahsız: G. Doerfer 1967 III, no. 1199 (b. *alıcı*). *Gördiler ki dilenci ehli degül; sordılar ki "Ne kişisin? Ḳandansın?" dėdiler.* (Ferec 855/1451 v. 129a).

EO. **dileş-** ‘birbirinden dilemek’ TS 1151 < *dile-* fiilinin müşareket hali, b. *alış- I* . *İnşāʾallāh ʿan-ḳarīb bulışavuz, bilişevüz, ulaşavuz, alışavuz, dileşevüz, dolaşavuz ammā gerekdür ki ḥālümi anamdan şorasın, iştiyāḳumı işidesin.* (Ferec 855/1451 v. 222a).

O. **dilfigâr** ‘kalbi yaralı, sevdalı’ Fa. *dil-figār* a.m. [*dil* V + *-figār/efgār* ‘yaralı’. *Saçları vaṣfında medḥüm işidüb eydür nigār: | "Şiʿri müşkīn, gendü miskīn dil-figārum ḫoş mıdur?"* (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 245).

O. **dilfirib** ‘aldatıcı’ < Fa. *dil-firīb* a.m. ‘*dil* V + *-firīb* ‘aldatan’, b. *avamfirib*] *Ser-leşker-i kāmgār anuŋ mekr-i dil-firībine iʿtibār ėtmeg-ile.* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 133). ‘cazip, çekici, alımlı’ *Görenler bu cihānı görmediler | Saŋa beŋzer nigār u dil-firībi.* (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 147).

O. **dilgerm** ‘sıcak kanlı, yürekli’ < Fa. *dil-garm* a.m. [*dil* V + *garm* ‘sıcak’]. *dilgermlik ver-* ‘yüreklendirmek’ (bu tür, *-lik* ekiyle biten isimlerin *ver-* yardımcı fiilini almasıyla oluşan terkipler için b. *aşinalık et-*): *Ḫādime dil-germlik vėrdi, , eyitdi: "Saŋa melāmet yoḳdur."* (Ferec 855/1451 v. 223b).

O. **dilgir** ‘dehşet veren; çok üzücü’ < Fa. *dil-gīr* a.m. [*dil* V + *-gīr* ‘tutan, kavrıyan’, b. *afakgir*]. *Levvaḥaya bu cevāb nā-şavāb geldi. Bu teʾḫīr-i dil-gīrden renciyde*

oldı. (Ferec 855/1451 v. 126a). ***Babasının bu zehirli sözleri Handanı ziyade dilgir etmişti.*** (Fazlı Necip 1930 s. 273).

(Argo) **dilgoz** 'aptal, enayi, sersem' F. Devellioğlu 1959 s. 80, H. Aktunç 1990 s. 84 < ??.

O. **dilgüşa** 'iç açıcı' < Fa. ***dil-guşā*** a.m. [***dil*** V + ***-güşā*** 'açan']. ***Dilberüŋ şīrīn lebi şīr-i şifādur söylenür, / Cān-fizādur ḳamu dilde dil-güşādur söylenür.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 238). (musikî ıstılahlarından) 'bir makam ismi' (K. Uz 1964 s. 19; ***dilküşa***).

O. **dilhah** 'gönlüŋ dilediği, mergub, makbul' < Fa. ***dil-ḫāh*** [***dil*** V + ***-ḫāh/ḫʷāh*** 'isteyen, dileyen]. ***Taḫt üstünde bir ṣanem oturur ... Ḳırḳ elli ḳaravaş, dil-ḫʷāhlar, nāzükler, ḳarşusında dururlar.*** (Ferec 855/1451 v. 28b).

O. **dilhoş** 'memnun' < Fa. ***dil-ḫōş/dil-ḫʷuş*** a.m. ***dilhoşluk ver-*** 'teselli etmek' (Fa. ***dil-ḫōşī dādan*** a.m.): ***Ḳamusı aġlaşdılar, fiġān ėtdiler. Çūn gendüliklerine geldiler, pādeşāh anları nüvāḫt ėtdi, dil-ḫōşlıḳ vėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 141a).

O. **dilhun** 'çok üzgün' < Fa. ***dil-ḫūn*** a.m. [***dil*** 'kalb' ve ***ḫūn*** 'kan']. ***Ancaḳ bī-çāre, diyār-ı ġurbetde eşi, kendine enīs olacaḳ bir dişi bulunmadığı cihetle āh u enīni bizi dil-ḫūn ediyor.*** (P.N. Boratav 1995 s. 241).

O. **dilijans** 'ekspres posta arabası' Fr. ***diligence*** a.m., asıl mânası 'ihtimam, özen'. Fr. ***-ence*** eki için b. ***alyans . Dilijans arabası üç çift atıyla şafak sökerken Şam'dan yola çıkmıştı. Şam'la Beyrut arasındaki yolu 12 saatte almak için saatte bir hayvanları değiştirerek Beyrut'un tozlu şosesinde koşuyordu.*** (A.İ. Tokgöz 1993 s. 23). ***Kırmızı yanaklı Alman Yahudi kızları dilijanslar üstünde şarkı söyliyerek bağdan köye döner.*** (F.R. Atay 1938 s. 73).

AD. **dilik** 'yırtmaç, uzun bıçak yarası' DS 1494 < ***dil-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-ik*** eki, b. ***açık I . Yanıbaşında derileri dilik dilik yüzülmüş bir kaç öküzle iki at yatıyordu.*** (H. Aytekin 1945 s. 125).

dilim 'bir bütünden kesilmiş yassı parça' < ***dil-*** + fiilden nomen concretum yapan ***-im*** eki, b. ***adım I . Kimse kimseye bir dilim nān sunmaz oldı.*** (ʿĀlī 1587 v. 120b). ***Geçinür bir dilim etmegile faḳīr, / Yedi iḳlīmi yėyüb ḍoymaz emīr.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 288).

O. **dilir** 'yiğit, yılmaz (kimse); cüretkâr, küstah' < Fa. ***dilīr*** a.m. ***Bu dilīrligi, bu edebsüzligi ki bu cāriyeŋüzden sizüŋ ḥaḳḳuŋuzda bilmedin vücūda geldi, maʿẕūr dutuŋ!*** (Ferec 855/1451 v. 27a). ***dilirlik et-*** 'başını tehlikeye atmak': ***Eyü ḳurtulduŋ. Ayruḳ dilīrlik eyleme, bir ʿavratdan ötrü cāncuġazuŋa ḳıyma!*** (Ferec 855/1451 v. 201b). 'bir cür'etkârlıkda, yakışıksız harekette bulunmak': ***İlāhīl Seyyidīl Mevlāyīl Bu günāhı bu ḳuluŋdan sorma, bu dilīrlik ki ėderler ḥelāl olsun!*** (Ferec 855/1451 v. 225a).

AD. **dilkem** 'büyük et parçası, külbastı' DS 1495, TS 1151 (***dilgem***) < ?? Krş. ***dilkeç*** 'pirzola' DS 1195.

O. **dilkeş** 'hoş, alımlı, cazip' < Fa. ***dil-kaş*** a.m. [***dil*** V + ***kaş*** 'çeken, çekici', b. ***abkeş . Sehel zamānda bir ḫūb, dilkeş, mevzūn sarāyı yasadılar.*** (Ferec 855/1451 v. 40a).

EO. **dilkü**/AD. **dilki**/BSTT. **tilki** b.m. (küçük yırtıcı hayvan) TS 1153–54, Meninski 1680 II, 2126 < ET. ***tilkü*** a.m. Clauson 1972 s. 498–499. ***Zīrek eyitdi: bir bidnūs vār-idi, cihān görmiş ve duzaḳlar kesmiş ve çoḳ dilkü dāsitānın oḳumış.*** (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 246). ***"Ne oldu?" — "Tilki galiba." — "Ben görmedim." — "Tilkiydi, kaçırdık. Gel bak ayak izlerini görürüz şimdi."*** (C. Kavukçu 1998 s. 100). 'kurnaz': ***İyi söylüyorsun ya, koklamıyacağını bildiği için büyüye dayanıyor. Az tilki mi o kokmuş?*** (S.M. Alus 1934 s. 92). ***Rasim'e uzun boylu soramadım, herif tilki; ilgimi gördü mü, yakaladım diyecek.*** (V. Türkali 1977 s. 29). ***dilküceklik/tilkicilik*** 'yaltaklanma, tabasbus' TS 1154–55, Meninski 1680 II, 2127. Küçültme eki ***-cek*** için b. ***artucak*** , nomen abstractum yapan ***-lık*** eki için b. ***ağırlık . dilkülen-/tilkilen-/dilkülik et-*** 'yaltaklanmak', ***-lan-*** genişlemesi için b. ***abaplan-*** ; ve son varyant için: bu tür ***-lik*** ekiyle biten isimlerin ***et-*** yardımcı fiilini almasıyla oluşan terkipler için b. ***aşinalık et-*** . TS 1155–56, Meninski 1680 II, 2127: ***Ammā ʿArab ve ʿAcem cinsi ḫilḳatinde birbirlerine müteḳāribdür. Nihāyet ʿArab ḳavmınuŋ tabaşbuş ėdüb dilkülenmesi ve ʿAcem cinsinüŋ ḫaşvetle vaḫşet göstermesi aġreb-i ġarāyibdür.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 155).

EO. **dille-** 'dili açılmak, dillenmek, konuşmağa başlamak' < ***dil*** III + isimden fiil yapan ***-le-*** genişlemesi. ***Dürr-i eşküm ḫaşre dek vaṣf ėdemez Baḥr-ı ʿAden, / Her ṣadef aġız olub, diller olursa her semek.*** (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 190). DS 1496 'birisine dille saldırmak, hakkında dedikodu yapmak, onu çekiştirmek' DS. 1496, TS 1156, Meninski 1680 II, 2128.

AD. **dillen-** I 'dile düşmek, dedikodusu yapılmak' DS 1496, < ***dille-*** fiilinin passivum hali, b. ***acın- I .***

AD. **dillen-** II 'dili açılmak, söylemeğe başlamak; cevap vermek, karşısındakine inat edercedine konuşmak' DS 1496, TS 1156 < ***dil*** + isimden fiil yapan ***-len-*** genişlemesi, b. ***abaplan-*** .

AD. **dilleş-** 'söyleşmek, ağız kavgası yapmak, çekişmek' DS 1496, TS 1157, Meninski 1680 II, 2127 < ***dille-*** fiilinin müşareket hali, b. ***bayramlaş- . Ne çaġ gelse şol iki yüzlü dillü ḫançeri yāruŋ, / Göŋül ḳo dilleşür anuŋla, sen, ey cān, aradan çıḳ!*** (Naẓmī 1928 s. 29). ***İki nāme-resān miyānı ṭarīḳda teşādüf ėdüb dilleşdüklerinde ṭarafeynüŋ maḳṣūdı bir olduġını taḥḳīḳ ...*** (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 146).

dillü/dilli 'cerbezeli' TS 1157 < ***dil*** III + isimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki, b. ***adamakıllı*** [2]. ***dillü dilince*** 'her biri kendi lisanında' (bu syntagma için b. ***adlı adınca***): ***Dillü dilince kılurlar şükr ü tesbīḥ ü niyāz.*** (M.F. Köprülüzāde 1934 s. 80). ***dilli dişli*** a.m. ***Ali Rıza Bey, Fikretin hemen her gün kaynana ile, görümce ile, kocasile, üvey çocuklarile pençeleştiğini görüyordu. Bereket versin ki kızı dilli***

dişli bir kadın olmuştu. (R.N. Güntekin 1930 s. 166). *dilli düdük* 'bir çeşit düdük' DS 1496; 'geveze' A.S. Levend 1943 s. 464: *Var-mı fercinde* (yâni *değerinde, rütbesinde*) *'aceb bir şā'ir? | Yoḫsa dillü düdük-mi kāfir?* (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 66). *Bu dilli düdük Huriye hanım, ağzımı yoklamak ve sırrımı kapmak işini üstüne almıştı* (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 139). *dilli düdük ol-* '(bir haberi, sırrı, dedikoduyu) etrafa yaymak' DS 1496: *Pek yakın sandıkları bir iki komşuya açıldılar. Onlar da dilli düdük oluverdiler.* (H. Olcay 1951ak s. 34).

AD. **dilmaç** 'tercüman' DS 1497, TS 1158 < Kom. *tölmaç* a.m. K. Grönbech 1942 s. 248, M. Räsänen 1969 s. 487. Meslek ismi yapan *-maç/-meç* için b. *çığırtmaç . Of, aman! Benim ağzımda dilim var. Sizin gibi vekil dilmaca ihtiyacım yok.* (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933az s. 98).

AD. **dilme** 'dört köşe kesilmiş ağaç, kereste' DS 1497 < *dil-* + fiilden participium passivum mânasında sıfat ve dolayısiyle isim yapan *-me* eki, b. *akıtma . Yerden bir iki basamak ve üç beş dilme ile yükseltilmiş çardağın yamrı yumru tabanında ...* (S. Şengil 1949t s. 12).

AD. **dilmeç** 'üç etekli elbisenin yanlarındaki yırtmaçlardan biri' DS. 1497, TS 1158 < *dil-* + fiilden çeşitli mânalarda isim yapan *-meç* genişlemesi, krş. *yırtmaç*.

dilmit, b. *dimnid*.

O. **dilnüvaz** 'gönül okşayan' < Fa. *dil-navāz* a.m. (*dil* V + *-navāz* 'okşayan', b. *bendenevaz*). *Vėrelden göŋlümi sen dil-nüvāza ...* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 126).

O. **dilpesend** I 'hoşa giden, sevilen, sayılan' < Fa. *dil-pasand* a.m. [*dil* + *-pasand* 'seven; sevilen', krş. *müşkilpesend*].

O. **dilpesend** II 'bir giyim eşyası' (?) < *dilpesend* I. Ok müsabakalarında, okun düşeceği yere yakın olan gözetleyiciler, okun düştüğü mesafeyi çeşitli giyim eşyasını havaya atmakla bildirirler: ilk nişandan önce düşerse bir ferrāce, ilk ile ikinci nişanın arasında düşerse bir dilpesend, bütün nişanları geçerse bir dülbend atarlar. Daha fazla bilgi için b. *Künhü l-aḫbār*, İstanbul Üniversitesi Kütübhanesi 5959 v. 426a.

O. **dilpezir** 'hoş, sefalı' < Fa. *dil-paẕīr* a.m. [*dil* V + *-paẕīr* 'kabullenen']. *Çūn pādeşāh vezīrden bu dil-peẕīr sözi istimā' ėtdi, saḫt oldı, yarı boġazında ḳurıdı.* (Ferec 855/1451 v. 70b).

O. **dilriş** 'kalbi yaralı kimse' < Fa. *dil-rīş* a.m. [*dil* V + *-rīş* 'yaralı']. *Pādeşāha ḫaber oldı. Sevindi, şükrāne derviyşlere dil-rīşlere ol ḳadar māl vėrdi ki vaṣfa gelmez.* (Ferec 855/1451 v. 143a).

O. **dilrüba** 'gönlü çalıp götüren' < Fa. *dil-rubā* a.m. [*dil* V + *-rubā* 'kapan']. *Bu eṣnāda bir gün Rūḥ-efzāy-ı dil-rübā çoḳ ḫadem u ḫaşemile ḫavż-ḫāne ḳapusından girüb geldi.* (Ferec 855/1451 v. 30b).

dilsiz, b. *dilsüz*.

O. **dilsuz** 'gönlü yakan' Fa. *dil-sūz* a.m. [*dil* V + *-sūz* 'yakan; yanmış' *Ḳamusı 'ilm-i müsiḳīde kāmiller ... ḫōş-āvāzlar, dil-sūz u cān-güzārlar.* (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 66a).

dilsüz/dilsiz 'dili dönmüyen, konuşma kabiliyeti olmayan' < *dil* III + *-süz/-siz* privativum eki İsimden sıfat, bâzen de zarf yapan *-sız* eki için b. *adsuz/adsız . Bayaġı dilsüz gemici ḳazāz gemiyi getürdi. İşāretile bindiler, işāretile indiler.* (Ferec 855/1451 v. 56b).

O. **dilşad** 'gönlü sevinçli' < Fa. *dil-şād'* a.m. [*dil* V ve *şād* 'sevinen']. *Şehriyār sözinden ol Müşterī-nihād dil-şād oldı.* (Ferec 855/1451 v. 29b).

O. **dilteng** 'kalbi sıkıntılı, müteessir, meyus' < Fa. *dil-tang* a.m. [*dil* V ve *tang* 'dar']. *Bir gün dilteng olub kenārda otururken bir ulu gemi belürdi.* (Ferec 855/1451 v. 227a). *Sulṭān bu ḫaberi işitdüginleyin be-ġāyet dilteng oldı.* (Ferec 855/1451 v. 231a).

dimağ 'beyin' Meninski 1680 II, 2135–36 < Ar. *dimāġ* a.m. (*/dmġ/* kökünden) *Ben ol sevdādan gecdüm, ol biyhūde fikri dimāġumdan çıḳardum.* (Ferec 855/1451 v. 40b). *dimağ fazlası* 'balgam': *Bir sarḳuḳ salyarlu dil gördi, dimāġ faẕlası sümüklü bir yüce burun gördi.* (Ferec 855/1451 v. 17a).

dimdik I 'dik duran, eğilmemiş; çok dik (yokuş)' < *dik* + reduplication + */m/* tezat ünsüzü, krş. *dımdızlak, dümdüz. Atlı öyle dimdik eyerinin üstüne oturmuş, kıpırdamadan tam karşıya bakıyordu.* (Yaşar Kemal 1992ks s. 31). *dimdik (bak-)* 'gözlerini kaçırmadan, küstahça': *Vezir yılmadan dimdik bakmış Padişahın yüzüne.* (A. Ümit 1994 s. 8).

AD. **dimdik** II 'kuş gagası' DS 1498 < ET. *tumşuḳ* a.m. Clauson 1972 s. 509–510 kelimesine bünye bakımından benziyor; krş. Az. *dimdik* a.m.

dimdoğru 'doğru, dik (bakmak)' < *dimdik* ile *dosdoğru* zarflerinden bir amalgam. *Camdan dışarıyı seyrediyor. Gözleri dimdoğru bakıyor denizin ortasına.* (M. Mungan 1996 s. 403). Başka kaynaklarda bulunamadı.

dimen 'insan meskenlerinin artıkları' < Ar. *diman* a.m. (*dimna* kelimesinin çoğulu). *Sehel müddetde ol dimen u diyārda ḫayrdan şalāḥdan emānetden diyānetden nişān ḳalmadı.* (Ferec 855/1451 v. 128a–b).

AD. **dimenit** 'en iyi cins buğday' DS 1499 < Yun. *διμηνιτης* (d̲iminítis) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 100.

Dimetoka 'Batı Trakya'da (bugün Yunanistan) bir kasabanın O. ismi' < Yun. *Διδυμοτειχος* (D̲idimótiḫos) D.J. Georgacas 1971n s. 110.

dimi 'bir çeşit pamuklu kumaş' DS 1499, 1159, ZTS 52, Meninski 1680 II, 2143 < Yun. *διμιτο* (d̲ímito) a.m.

G. Meyer 1893 s. 54, A. Tietze 1955 no. 67 ***Ve diminüŋ pastavından yigirmi beş akça ...*** (Ö.L. Barkan 1943 [16. yy] s. 303). 'bez şalvar, iç donu' DS a.y.: ***Diminin içindeki çocuğun sesi kısılmış; kıraca atılmış kurbağa gibi ağlayıp duruyordu.*** (M. Makal 1957k s. 17).

(Konuşma dili) **di mi** 'öyle değil mi?' < ***değil mi?*** sorusunun allegro şekli. ***Adım adım geziyor kefereler. Hem gömü işi olur, tarihi eser olur, di mi?*** (C. Kavukçu 1997 s. 59). ***Parayı sen vercen di mi?*** (a.e. s. 113).

diminuendo (beynelmilel müzik terimlerinden) 'sesi gittikçe azaltarak (çalınız)' < İt. < Lât. ***diminuere*** 'azaltmak'. Garb müziği ıstılahları için b. ***acitato*** .

Dimişk, b. ***Dımışk.***

AD. **dimnid/dimlit/dilmit** 'erken olgunlaşan bir çeşit siyah üzüm' DS 1498 < Yun. ***διμηνιτης*** (d̲iminítis) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 101. ***Dür-revān dimlit demidür, eyle iḥsān oynamaḳ ...*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 188). ***He, kara dimlit. Murat çok severdi bunu. Ben yiyemem gayrı o üzümleri, boğazımdan geçmez.*** (T. Apaydın 1991 s. 270). Krş. ***dimrit***.

AD. **dimrit** 'bir çeşit siyah üzüm' DS 1498 < EYun. ***θυμβριτης*** (tymbrítēs) (***οînos*** 'şarap' için bir sıfat) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 142. Varyantlarda şekil ve mânaları yakın olan ***dimnit*** ile ***dimrit*** kelimeleri birbirine karışmıştır.

EO. **din** I 'yular veya dizgin' < ET. ***tin*** a.m. Clauson 1972 s. 512. ***Baŋa din daḳdı 'ışḳuŋ, ögredür dīn, | Firāḳı küfrine īmān olan, gel!*** (Meḥmed 1965 [1398] s. 111 no. 2110). Başka kaynaklarda bulunamadı.

AD. **din** II/**tin** 'ilmek; dokuma tezgâhlarında çözgü unutularak dışarda kalmış tek ilmek; dokuma tezgâhlarındaki ana ipler' DS 1500, 3933–34, ZTS 192 < ***din*** I.

din III b.m. (topluluk çerçevesinde dünya görüşü) < Ar. ***dīn*** a.m. (/***dyn***/ kökünden). Kelimenin etimolojisi b. L. Gardet, EI^2 II, 293. ***Bu benüm cāriyemdür. Er donına ḳoydum, dīnde ḳardaşumdur dėdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 48b). 'dine bağlılık, dindarlık': ***Ol dīn ve diyānet, ol zühd u taḳvā, ol setr u şalāḥ ki ol ḳızda varidi, neden böyle ḥiẕlān aŋa yol buldı?*** (Ferec 855/1451 v. 180a). '(birinin mensup olduğu) din grubu': ***Ferruḫ-nāza tersā dīninçe yėtmiş and vėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 31a). ***din ve devlet*** 'kurulu nizamın bütünü': ***Cevap versene, be itoğlu it! Çıkar kadınları, din ve devlet haini, ırz ve namus düşmanı alçak!*** (S.M. Alus 1944 s. 184). ***din iman*** 'din' (yemin ve küfürlerde): ***Bu da lâf mı şimdi? Dinime imanıma, ellemedim.*** (Kemal Tahir 1955s s. 21). ***Kimimizin başı yumrukları arasında, kimimiz din iman düpedüz gidiyorduk.*** (Orhan Kemal 1949b s. 120).

AD. **din** IV 'bir şeyin en sivri ve yüksek noktası' DS 1500 (Bu kelime için iki izah mümkündür: ***din*** IV ve ***din*** V) < derlenen mâna doğru ise, kelime ET. ***tiŋ*** 'dik' (Clauson 1972 s. 512) köküne dayanır ve ***dinburç*** 'doruk, uc' DS 1500, ***dindoru*** 'dağın en sivri yeri, tepe' DS 1301 ve ***dintepe*** 'yüksek tepe; ağacın doruğu' DS 1509 kelimelerinin ilk hecesiyle aynı kelimedir; eski bir kaynakta kaydedilen ***diŋdoru*** yüzünden aslen ***diŋ*** olmalı ve ***diŋel-*** fiilinin kökünü teşkil edebilir.

AD. **din** V b. ***din*** IV < ***din*** sadece 'çok, aşırı' gibi kuvvetlendirici bir unsurdur – derlendiğinde Kütahya'daki informant keza Kütahya'da tesbit edilen ***dindoru***'daki mânasını düşünmüş olmalı – ve dolayısiyle kelime ***dingabak*** 'büsbütün saçsız', ***dingala*** 'en geri; en geride gelen' ve ***diŋgarga*** 'çok zayıf, kuru (kimse); donmuş gibi dimdik duran (kimse)' (hepsi DS 1502) gibi kelimelerin ilk hecesini teşkil eder. Bunlara hattâ belki de ***dimyeni*** 'çok yeni' DS 1500 kelimesini ilâve edebiliriz.

din- I 'kesilmek, bitmek, susmak' TS 1163 < ET. ***tın-*** a.m. Clauson 1972 s. 514. ***Bārebāhuŋ ḥareketi bereketlendi, artdı, diŋmedi.*** (Ferec 855/1451 v. 242b). ***Yoḳ azıḳ. Yel diŋmez. Andan aşdılar, | Engine nā-çār oluban düşdiler.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 42). ***Ḳız u dāye sevinişdiler, aġlamaḳları diŋdi, avındılar.*** (Ferec 855/1451 v. 8b). ***Sonra o ağır, bezdirici uğultu dindi.*** (A. Akıncı 1959 s. 70).

AD. **din-** II 'çok yorulup iş göremez hale gelmek' DS 1508–09. ***Ulan bu geçmişi kınalı da eyice dindi be!*** (F. Baykurt 1961k s. 96).

dinamik I (sıfat) 'müteşebbis, canlı' < Fr. ***dynamique*** a.m. < EYun. ***δυναμικος*** (d̲ynamikós) 'kuvvetli'. Sıfat yapmaya yarayan Fr. ***-ik*** için b. ***Adriatik*** . ***Bir çocuk var, Sadullah diyorlar. Genç, dinamik, yaratıcı biri.*** (İ. Tarus 1961 s. 224).

dinamik II 'fiziğin kuvvetlerden bahseden bölümü; bir cisimde faaliyette olan kuvvet' < Fr. ***dynamique*** a.m. < EYun. ***δυναμικος*** (d̲ynamikós) 'kuvvetli'. ***Yazınsal yaratıcıkla uğraşmayan bilmez: gerçekliğin tıpkısını romanda yaratabilmek yazınsal metnin iç dinamikleri yüzünden imkânsızdır.*** (E. Atasü 1996 s. 16).

dinamit 'bir çeşit patlayıcı madde' < Fr. ***dynamite*** (Fr. ***-ite*** eki için b. ***andezit***) < İsv. ***dynamit*** a.m. Mucidi tarafından 1866'da Yun. ***δυναμις*** (d̲inamis) 'kuvvet' kelimesine dayanılarak bu isim verilmiş. Bu tür trade name'ler için b. ***amaroza*** . ***Beyin taşocağında öldü kocası Ömer Dayı. "Dinamit atılınca toprağın altında kalmış", diye duyduk bi akşam...*** (M. Başaran 1992 s. 167).

dinamizm 'dinamiklik' < Fr. ***dynamisme*** a.m. Fr.' dan Tk.'ye giren ***-izm*** için b. ***aforizm*** [1]. ***Türk değiller demek! Tahmin etmeliydim. Batı terbiyesi, disiplini ve dinamizmi elbette ...*** (B. Uzuner 1994).

dinamo 'elektrik ortaya getiren makine' < Fr. ***dynamo*** < Alm. ***dynamoelektrische Maschine***'den kısaltma, b. ***afro*** . ***Kâfi kuvvet var artık- bütün sinirlerimde, |***

Muazzam bir dinamo kayışı gibi. (N.V. Çakırhan 1996 s. 29). *Ürküye kapılmadığımı göstermek için acele etmiyorum, hatta tekerlekteki dinamoyu bile indirdim. Bisiklete bindim, karanlık çayırlığa doğru sürdüm.* (C. Kavukçu 1997 s. 104).

O. **dinar** 'eski bir altın para' < Ar. *dīnār* a.m. < Lât. *dēnārius* '(aslında on *as* kıymetinde) bir gümüş para (asıl mânası 'onluk'). *Şanduḳdan altun kiysesin çıḳardılar, getürdiler, miyzānile çekdiler, biŋ dīnar zer-i münevver-i müdevver rengrez öŋinde ḳodılar.* (Ferec 855/1451 v. 16 a). '(umumiyetle) para': *Beni dünyā vü dīnār yoldan iletdi. 'Ālemde kimde ol ki dīnār anı yoldan iletmedi?* (Ferec 855/1451 v 67b).

dinazor, b. *dinozor.*

dinc/dinç I 'dinlenme, istirahat' < ET. *tınç* a.m. Clauson 1972 s. 516, M. Erdal 1991 I, 275. AD. *dinc al-/dincal-* 'dinlenmek, uyuklamak' DS 1500.

dinc/dinç II 'dinlenmiş, sağlam, güçlü, dayanıklı' TS 1160, Meninski 1680 II, 2146, R. Dankoff 1991 s. 32 < ET. *tınç* a.m. Clauson 1972 s. 516. *Şoŋra yüriyiş olıcaḳ Yanḳo mel'ün ḳıral-idi, Ungarusdan dinc leşker getürdi, ḥışāra ḳoydı.* (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 71). 'sakin, rahat': *Melik taḫtı üstinde ger ḫōş uyır, / Nite dinc oluban uyıya faḳīr?* (Ferheng-nāme-i Sa'dī 1340/42 s. 10).

AD. **dincel-** 'dinlenmek, dinçleşmek' DS 1500, TS 1161 < *dinc* + sıfattan, o hale gelmek mânasında fiil yapan *-el-* genişlemesi, b. *alal-* .

AD. **dincerle-** 'bir malın alım satımında fiyat üzerinde direnmek' DS 1500 < *dincel-* fiilinden verbum diminutivum, b. *başarla-* ; esas mânası 'üzerinde durmak' olmalıdır.

dinç, b. *dınç.*

dinç, b. *dinc.*

dindar 'dinine çok bağlı, din vazifelerini yerine getiren' < Fa. *dīn-dār* a.m. [*dīn* III + *-dār* 'malik olan, tutan', b. *abdar*]. *Köyün dindar kişileriyle sık sık konuştuğunu görüyordu.* (T. Apaydın 1991 s. 315). *Dinî semboller sistemi sadece dindarları değil, toplumsal kültürel yüzeydeki bilinçsiz alışverişler aracılığıyla dinsizleri de fazlasıyla etkilemekteydi.* (Ü. Kıvanç 1995 s. 79).

dindaş/dindeş 'aynı dinden olan (kimse)' < *din* III + *daş* ortaklık eki, b. *adaş* [1]. Bu ekin *-deş* şekli de mevcuttur (ms. *köydeş*), fakat *daş* şekli daha yaygındır. *dindaş* kelimesi *dīn-dāş* olarak Fa.'ya da girmiştir. A. Topçuoğlu 1978 II, 151'de 15. asra ait bir metinde kelimeyi *dindeş* olarak alıyor, fakat Arap harflerinde emin olunmuyor. *Berāberimizde iki genc hemşehrimizle 'Alī Ṣabrī Beğ nāmında Romanya żābiṭlerinden bir dīndaşımız vardı.* (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 75).

dindir-, b. *dindür-.*

dindon/tinton 'oyuncak' DS 3936 < küçük çocuk dili ve ses taklidi kelimelerden. *Ben olaydım, ona dindon oynatırdım. Dünyanın kaç bucak olduğunu gösterirdim.* (Musahipzade Celal 1936ka s. 10). 'müzikli okul veya kapı zili': *Yasemin okuldan dönünceye dek gözü hep yolda, kulağı dindon zilinde kalıyormuş.* (M. İzgü 1992 s. 102).

AD. **dindorı/dindoru/dinturu** 'en yüksek nokta, zirve' DS 1501, 1509 < *din* IV veya V ve *dorı* 'doruk, zirve'. *Şāḥib-i meclis ise şom şom şorıda, şadr-nişīn ola diŋ dorıda.* ('Ālī 1587 v. 125a).

dindür-/dindir- 'azalmasına veya büsbütün kesilmesine sebep olmak (ms. ağrı hakkında)' < *din-* fiilinin causativum hali, b. *acıkdur-* . TS 1161'de verilen misalde *dindürmeyen* olarak gösterilen fiil herhalde *diŋdürmeyen* olmalıydı; mâna 'söyletmek' değil, 'susturmak' olacak (misal bunu gösterir).

dine (sosyete dilinde) 'resmî giyimli yemek, ziyafet' < Fr. *dîner* a.m. < Lât. **disjējūnāre* [*jējūnus* 'midesi boş, aç' + mânayı aksine çeviren *dis-* öntakısı, ve fiil masdar eki]. *İsmini duyduklarımızın, bildiklerimizin kimi çayımdan, kimi dine'mden geçti.* (F.R. Atay 1952 s. 68).

AD. **dinel-** 'dikilmek, ayağa kalkmak, ayakta durmak' DS 1501–1502, TS 1161 < *diŋ/din* IV + isim ve sıfattan 'o hale gelmek' mânasında fiil yapan *-el-* genişlemesi (b. *alal-*), krş. *dikel-. Gel baḫalım ġız, diŋel şuriye, sāa türkü söyliyecēm.* (A. Caferoğlu 1945 s. 148). *Şimdi gözün alabildiğine uzanan pamuk tarlalarına, amele gruplarının önüne dinelen ırgatbaşıların duası ve âmin sesleri hakimdi.* (Reşat Enis 1944 s. 145).

dineri/dineyri/diniri 'iskambil kâğıtlarında karo' DS 1507 < Yun. *δινερι* (dinéri) a.m. < *dinário* 'bir sikke' < *dēnárion* < Lât. *dēnārius* a.m. Krş. *dinar. Sopayı yerken Hasan ağanın göğsünden iskambil dineyrisinin kızı da düşmüştü.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 1940).

AD. **ding/dink** 'hayvanlarla çevrilen büyük değirmen' DS 1506–08, Meninski 1680 II, 2148, R. Dankoff 1991 s. 32 < Fa. *ding* a.m. *Dink köylünün hayatına karışan en mühim unsurdur: Ekip biçtiği buğdayı dinkte dövdürür. Dinkte kırdırır. Yarma yapar.* (Reşat Enis 1944 s. 144–145).

dingabak, b. *dınkabak.*

dingala, b. *dıngala.*

dingalopişto 'tahtarevalli (?)' < ?? *Onları nerelere oturtacağız? Onları nasıl dingalopiştolardan, tahtarevallilerden indireceğiz?* (S. Birsel 1995 s. 77).

AD. **dinge** 'bir çeşit kadın başlığı' DS 1503, Balhasanoğlu 1904 s. 127 < ?? Krş. Az. *dingä* a.m.

AD. **dingedek** 'ani olarak, derhal' DS 1503 < ekspresif kelimelerden; kelimenin başı onomatopoeticum olabilir. Ses taklidi veya ekspresif kelimeye takılan *-adak/-edek* genişlemesi için b. *cartadak* . *Irazca birden: "Nadası gurtardın mı Bayram?" diye*

bağırdı. Bayram dingedek düştü: "Gurtardım ana" dedi. (F. Baykurt 1961ı s. 10).

AD. **dingene** 'kendir dövmeğe yarayan bir aygıt' DS 1503 < *dinghane* [*ding/din* ve *hane*, b. *abdesthane/apteshane*]; fes imali için 19. asırda kurulan ilk fabrikaların adı *dinkhane* imiş. (M.Z. Pakalın 1946 I, 452).

dingi 'bir çifte kürekli küçük patalya' < İng. *dinghy* < Hind. *dīngī* a.m.

dingil I 'sağlı sollu tekerleklerin ortasından geçen ve arabayı taşıyan mil' < ses taklidi ve ekspressif kelimelerden, arabanın sallanarak ve dimgil dingil yürümesini göz önüne getirir. Krş. *dingedek*, *dingil dingil* 'sallana sallana, yavaş yavaş' DS 1506, *dingilbaş* 'takla' DS 1504, *dingilde-* DS 1504–05 vs. Ses taklidi kelimelerde */l/* veya */r/* olan son ünsüzden sonra *-la-* yerine *-da-* fiil genişlemesi, b. *alda-* .

dingil II 'geveze; kırıcı, düşüncesizce konuşan; oynak, hoppa (kimse)' DS 1503–04 < *dingil* I. Fa. *dingil* a.m. F. Steingass 1930 s. 538 herhalde Türkçe'den alınmadır.

dingildek 'tabanı üzerinde hareketsiz duramayıp sallanan, oynak' DS 1504 < *dingilde-* + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan *-k* eki (b. *akık*), krş. *fingirdek, kıkırdak. Bir dingildek iskemleye oturdu.* (A. Ağaoğlu 1980ö s. 298). *Beni kucakladığı gibi, bir gemi direğinin dingildek çanaklığına çıkarıp ...* (Z.O. Saba 1957 s. 15).

AD. **dingin** I 'kuvvetsiz, zayıf, yorgun' DS 1506 < *din-* + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan *-gin* eki, krş. *bilgin, kızgın. Muhacir ḳafilesi aḳın aḳın yoldan geçmekde devām ediyordu. Omuzlarındaki ağır yüküŋ altında, dingin yük hayvānları gibi ṣoluyan erkekler, yürükler gibi çocuklarını ṣırtlarına bağlamış ḳadınlar ...* (R.N. Güntekin 1928 s. 266–267).

AD. **dingin** II 'durgun, sessiz, düşünceli; huzurlu' DS 1506 < *dingin* I. *Bir yaprağın kımıldanması, bir kuşun ötmesi bile insana dokunur. Eriyip, tabiate karışıvermek istenilen dingin zaman bir saattir ...* (M. Başaran 1955 s. 66). *Sahilde güneşin batışını izledim. Gök yüzünde işitilmesi güç bir sessizlik; her şey olağanüstü dingin.* (A. Yurdakul 1993 s. 142). *Sakin ve şasırtmasız bir sevgiydi tüm istediğim. Dingin bir yaşam buna bağlı olarak.* (H. Akdoğan 1998 s. 46).

Dingo Kürt. kısaltılmış erkek adı, yalnız şu tâbirde geçer: *Dingonun ahırı mı sandınız burayı*? (ve buna benzer cümlelerde) Tk.'de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. *Abbâs yolcu . "Boyunbağı olmayanlara yasaktır burası sör. Dingonun ahırı değildir burası sör." dedi kapıcı.* (O. Duru 1962 s. 30).

diŋi, b. *diŋü*.

diniri, b. *dineri*.

AD. **diniz/dinğiz** 'sakin, durgun, sessiz' DS 1507 Meninski 1680 II, 2215 < *din-* + fiilden sıfat yapan *-iz* eki, b. *dıkız* .

dink, b. *ding*.

diŋle–/dinle– I '(bir sese ya da söze) kulak vermek' < ET. *tıŋla-* a.m. Clauson 1972 s. 522, M. Erdal 1991 II, 448; *tıŋla-* fiilinin Çin. *t'ing* 'dinlemek' kelimesinden alınmış (b. M. Räsänen 1959 s. 478) olabileceğini Clauson 1972 şüpheli buluyor. */ŋl/ /ŋġ/* metatezi icin b. *aġna* II İsim/sıfat'tan fiil yapan *-la-/-le-* genişlemesi için b. *acabla-* . *Damına cık, bacaya var, yat, daḫı ḳulaḳ ur, ne söz gecdügini diŋle.* (Ferec 855/1451 v. 240b). '(söz, öğüt) tutmak, aldırmak': *Kim ögütçiler sözin diŋlemezise, anuŋ işlerinüŋ 'āḳıbeti ve ṣoŋı peşīmānlik olur.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 29).

diŋle–/dinle– II 'kendi vücudunda olan hareketlere dikkat etmek' < *diŋle-/dinle-* I. İsim/sıfat'tan fiil yapan *-la-/-le-* genişlemesi için b. *acabla-* . *Yatakta yatıyordum ve dinliyordum gövdemin ötesinde berisinde ağrıları. Karnımdan, bacaklarımdan ağrılar yükseliyordu.* (O. Duru 1962 s. 74). *Divitoğlu gene cevap vermedi. Sıcaklığı dinliyordu. Sıcaklık bütün damarlarında geriniyordu.* (T. Yücel 1960 s. 19).

diŋle–/dinle– III 'rahat ettirmek, dinletmek' < *diŋle-/dinle-* II. İsim/sıfat'tan fiil yapan *-la-/-le-* genişlemesi için b. *acabla-* . *İyisi mi, sen çekil bir tarafa, keyfine bak, ben de burada biraz başımı dinliyeyim!* (O.C. Kaygılı 1939 s. 267). *Sırf çocuklardan olduğu için "bari tenha bir yer bulup da kulağımı dinliyeyim" diye tarlalara kaçtığına şüphe mi var?* (R.N. Güntekin 1944 s. 122). *A, ben öyle uykusuzluğa gelemem. Bir iki saat vücudümü dinlemezsem, bütün gün başım ağrır.* (Mahmud Yesari 1932 s. 103).

dinlen– 'istirahat etmek' < *dinle-* III fiilinin reflexivum hali *(-(ı)n-* için b. *acın-* II). *Ḫ"āca cāriyesiyle içerü girdi, ben daşra diyvār gölgesinde diŋlenmege oturdum.* (Ferec 855/1451 v. 97b). 'ağrıdan kurtulmak, ağrısı dinmek': *Dişlerinüŋ aşaġası yuḳarusı heb ağrır. Anuŋ dişlerin çıḳaru vėr, diŋlensün.* (Ferec 855/1451 v. 216a). *diŋlen- gönen-* 'canlanmak, kuvvetlenmek': *Uyur baḫtı uyandı, diŋlendi gönendi.* (Ferec 855/1451 v. 138b).

dinlet– '(birisinin) bir şey dinlemesine müsade etmek; (birisini) bir şey dinlemeğe zorlamak' < *dinle-* I fiilinin causativum hali (b. *acıt-*). *Gece yarılarına kadar otobüs şirketinin işlerini dinletir.* (Aka Gündüz 1930 s. 13). Nesne (ms. bezdirici konuşma, sıkıcı müzik, hattâ fena koku) cümlede ifade edilmese de anlaşılır: *İçtikçe zevzeklenir. Dinletir, dinletir.* (H.R. Gürpınar 1943m s. 71). *Hasılı bu davette Muhtar Bayram dayı köyün meşhur yemeklerini yedirdiği kadar da dinletti.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1944 s. 50).

dinozor/dinazor 'İlkçağda yaşayan ve şimdi kalmamış olan bir cins hayvan' < Fr. *dinosaure* a.m. (EYun. *δεινος* (deinós) 'korkunç' ve *σαυρος* (sáuros) 'kertenkele'). *Dinazorlar, dişleri insan*

boyunda mamutlar, dev yarasalar ve daha nice yırtıcı yaratıklar arasında yaşamak kadar zormuş ki, yaşayabilmek için herkes birbirine yardım etmek zorundaymış. (A. Ümit t.y.ç [1990?] s. 109). *Dinozorlar, öteki canlılar nasıl oluştu? Ya bunca bitki?* (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 37).

dinturu, b. *dindorı*.

AD. **diŋü/diŋi/dın** 'dinleme; gizli olarak dinlenen söz' DS 1462, TS 1161 < ET. *tiŋü ve belki ET. *diŋ* 'gürültü (?)' Clauson 1972 s. 512, fakat bu ikisi arasındaki münasebet anlaşılmıyor. (b. *alu-satu*). *İşledügüŋ iş ḥarām-zādeler işidür. Öŋümüze ṭa'ām ḳoduŋ, sen diŋüye meşġūl olduŋ.* (Ferec 855/1451 v. 123b). EO. *diŋü diŋle-/diŋi diŋle-* ve AD. *dın dinle-* 'iki kişinin hafifçe konuştuğu sözlere kulak vermek' TS 1162, DS 1462 (paronymique tipten bir tâbir, krş. *içki iç-, uyku uyu-*): *Ḳarı ḫaberümüzi veziyre degürmedin tefaḫḫuş eyle, diŋi diŋle, bu kişinüŋ aḥvālini bil!* (Ferec 855/1451 v. 21b). *Bir yére gitdiler-ki, bir tenesi-de bir daşı ġaldırmış-da diği-diŋniyor ... Maarıptan Maşrıfa döğşüyorlar, ben onnarı diŋniyorum dėdi.* (A. Caferoğlu 1942 s. 107). Krş. *diŋ dur-* (*dın* maddesinde).

dinyakos ayakkabısı 'çok zarif ve pahalı ayakkabı' < Beyoğlu İstiklal caddesinde yüksek kaliteli pabuç satan bir dükkânın isminden. *Ayaklarında dinyakos ayakkabılariyle gezermiş duygusundadır çoğunluk. Öyle basar yere.* (Füruzan 1981 s. 240).

diopter/diyopter 'adeselerin inkisar derecesini ölçme birimi' < Fr. *dioptre* a.m. [b. *dioptri*]. *Okurken yahut yazarken kullandığım yarım diyopierlik gözlüğüm ...* (Orhan Kemal 1954k s. 13).

dioptri/diyoptri 'adeselerin inkisar derecesini ölçme birimi' < Fr. *dioptrie* a.m. Lât. *dioptra* 'zaviyeleri ölçme aleti' < EYun.'ya dayanır.

AD. **dip/div** 'pek, çok < *dib/dip* (?). *Evin uçmaġ u anı ḥūrī ṣandı, | Aŋa yol bulduġına div utandı.* (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 s. 165 no. 993).

dip, b. *dib*.

dipçik 'ateşli silâhların namlu arkasındaki taban kısmı' < *dib/dip* + *-çik* küçültme eki, b. *acıcık* . *Dipçikler indi başına, tekmenledi, devrildi.* (D. Akçam 1978 s. 23). Krş. KazTat. *töpçök* 'uç; mum dibi; sigara izmaridi'. *Sırtına inen bir dipçik vuruşiyle yere yıkıldı.* (R. Enis 1957 s. 93).

dipdede, b. *dib* III.

dipdinç 'şaşılacak derecede dinç' < *dinç* + reduplication + /p/ tezat ünsüzü, krş. *dapdar, dopdolu*. *Bir de kapıdan içeri gireyim ki beş on dakika evvel minderde serili olan benimki kalkmış, ayaklanmış, dipdinç, keyfi yerinde, parmağında zilleri eksik.* (S.M. Alus 1944 s. 64).

AD. **dipdiniz** 'çok uslu, çok sakin, sessizce' DS 1510 < *diniz* + reduplication + /p/ tezat ünsüzü. *Dip diŋiz girür, döşeginde yatur.* (M. Adamović 1994 [1368–86] s. 72 no. 651). *Kükreyüb mevci urur gerçi deŋiz | Ḳorḳusından ādem ammā dib-diŋiz.* (Firdevsī–i Rūmī 1980 s. 197). Krş. *dipdiŋsüz*.

EO. **dipdiŋsüz** 'çok sakin' TS 1165 (başka mânalandırma ile) < *diŋsüz* [privativum eki *-sız* için b. *adsuz/adsız*] + reduplication + /p/ tezat ünsüzü. Fakat TS 1134'de velar ünlülerle okunan şimdi palatal ünlülerle gösterilmiştir ve orada 'sessiz' olarak mânalandırılan sıfat şimdi (*olmak* fiiliyle beraber) 'büsbütün sükûnetini kaybetmek' şeklinde tercüme edilerek tam aksine çevrilmiş görünüyor. Verilen misaller maalesef bu tenakuza kat'î bir hal getirmiyor. Eğer *diŋsuz* maddesinde teklif ettiğimiz düzeltme doğru ise, bu *dipdiŋiz* yukarıdaki *dipdiŋiz*'den başka bir şey değildir. Krş. *dibdiŋsüz ol-*.

dipdiri 'capcanlı' < *diri* + reduplication + /p/ tezat ünsüzü. *Isıtan, ama yakmayan güneş altında soyunup dökünen insanlar. Genç yüzlü, orta yaşlılar, dipdiri yaşlılar ve gençler.* (N. Güngör 1992 s. 61). *Karlman Pasajı ve Karlman Pazarı dipdiri aklımda.* (G. Scognamillo 1990 s. 47). *dipdirilice* TS 1165.

dipfriz 'yiyecekleri dondurarak saklayan buzdolabı' < İng. *deepfreeze* a.m. [*deep* 'derin, düşük' ve *freeze* 'dondurmak']. .

dipi/BSTT. **tipi** 'kar fırtınası' TS 1165–66 < ET. *tüpi* a.m. *Dėdiler: "Daġlardur yollaruŋuz, | Dipidür, ḳar şaġ u şollaruŋuz.* (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 147). *Tipiden göz gözü görmüyor.* (Mahmud Yesari 1943 s. 187).

dip köşe 'en gizli köşelere kadar (ev temizliği)' < *dib* II ve *köşe*. Krş. *dip bucak* a.m. DS 1509. *Evi dip köşe temizledik.* (A. Ağaoğlu 1982h s. 121).

diplarya 'pisi balığının küçüğü' Redhouse 1968 s. 301 < Yun. *διπλαρια* (d̲ipláriya) 'ikizler' ?.

diple- I 'birden dibine kadar içmek' DS 1510 < *dip* + isimden fiil yapan *-le-* genişlemesi. İsim/sıfat'tan fiil yapan *-la-* eki için b. *acabla-* . *İlk viskimi bir yudumda dipledim.* (T. Uyar 1983 s. 85).

AD. **diple-** II 'bir şeyi diger bir şeyin iyice içine, tabanına kadar sokmak' DS 1511 < *dip* + isimden fiil yapan *-le-* genişlemesi. İsim/sıfat'tan fiil yapan *-la-* eki için b. *acabla-* . '(kapıyı) sürgülemek': *Kapıları dipliyorlar. Paşaların ayağına yirmi sefer varmalı!* (F. Baykurt 1971c s. 299).

AD. **dipli**, b. *dib*.

diploma 'okul bitirme şehadetnamesi; bir imtiyaz veya salâhiyet kazanana verilen resmî vesika' < İt. veya İng. *diploma* a.m. < EYun. *διπλωμα* (d̲íplōma) 'ikiye katlanmış kâğıt'. *Mesele diploma değil, bir şeyler bilmek. Daha doğrusu, nasıl nerden öğrendiğin önemli değil, ne yaptığına bakarım der adını unuttuğum bir düşünür.* (Orhan Kemal 1965f s. 270–271). *Üniversiteyi bitirdim, koskoca diplomamı aldım.* (D. Asena 1987 s. 95).

diplomat 'devletini temsil etmekle vazifelendirilen hariciyeci' < Fr. *diplomate* a.m. [*diplomatique* < sıfatından backformation, b. *abar-*]. *Ailesi tanınmış diplomat ve politikacı yetiştirmiş, baba tarafından Osmanlı sarayına dek uzanan köklü bir soy ağacı taşırdı.* (B. Uzuner 1994 s. 22).

diplomatik 'hariciye işlerine ait' < Fr. *diplomatique* a.m. [*diploma* + isimden sıfat yapan *-ique* eki]. *Casa d'Italia'da düzenlenen toplantılar daha düzeyliydi, daha üstün ve diplomatik bir çevreye hitap ederdi çünkü.* (G. Scognamillo 1990 s. 118).

dipnot 'sayfa dibine konulan açıklama' < İng. *footnote* veya Alm. *Fußnote* a.m. örneğince yaratılan neologismus, yalnız *not* bölümü Fr.'dan. *Saatte yüz yetmiş kilometre hızla buralarda ne arıyorum? Geçmiş ölümlerden birine dipnot düşmeye mi çalışıyorum?* (A. Yurdakul 1993 s. 359).

dipsüz/dipsiz 'dibi olmayan, çok derin' < *dib/dip* + privativum eki, b. *adsuz/adsız* . *Bir dipsüz ḳuyusı vardur, aña salarlar.* (Ferec 855/1451 v. 23b). *Muḫanneşlere ve zenlere yat yaraġ hibe ḳılmaḳ bir seyf-i mücevheri dibsüz ḳuyıya bıraḳmaḳdur.* ('Ālī 1587 v. 129b).

dip temel 'tam, eksiksiz' < *dib/dip* II ve *temel*. *Bayram üstü diptemel bir temizlik. İlle şu bitin kökünü kesmek!* (F. Erdinç 1969 s. 195). *Öbür gün gazete gelsin de, Gagılı'ya dip temel okutalım.* (F. Erdinç 1958 s. 215).

EO. **dir** I 'geçim, gıda' TS 1166 < *dirlik* III kelimesinden backformation (b. *abar-*). *dirsizlik* 'geçimsizlik', krş. *dirliksizlik*, b. *dirlik* II: *Nihayet anladı ki bu kahveler işsizlikten ve aile dirsizliğinden doğan ıstıraplara karşı sığınılacak yegâne mabetlerdir.* (R.N. Güntekin 1930 s. 47).

O. **dir** II 'geç; gecikmiş; eski' < Fa. *dīr* a.m. *Bu taḳdīr işidür ki ezelde olmışdur ve bu 'ışḳ dīrdür ki göŋlümde durmışdur.* (Ferec 855/1451 v. 236b).

AD. **diraatlı** 'becerikli' (?) < *dirayetli*. İsimden özellikle sıfat yapan *-li* eki için b. *adamakıllı* [2]. *O iyi dayanıyor. Diraatlı. Bizi bile yoruyor.* (M. Makal 1950 s. 26).

O. **diraset** 'tahsil' < Ar. *dirāsa* a.m. *Manşablar ehline vėrilmemeg-ile ve medreseler dirāset-ile mevṣūf olanlara lāyıḳ görülmemeg-ile ...* ('Ālī 1979 [1581] s. 175).

O. **dirayet** 'pratik anlayış, beceriklilik, iz'an, akıl' < Ar. *dirāya* 'bilgi, malûmat' (/*dry*/ kökünden). *Evet. Bu çocukta bir çeşit asalet, kibarlık, ve ne demeli bilmem ki, bir dirayet göze çarpıyor.* (İ. Tarus 1961 s. 89). *Leyla Hanım hastalığına rağmen, her zamanki dirayetiyle hem çocuklarını hem de kocasını idare etmeye çalışıyordu.* (A. Kulin 1997 s. 55).

O. **dirazgûş** 'merkep' < Fa. *dirāz-gūş* a.m. [*dirāz* 'uzun' ve *gūş* 'kulak']. Bu tür bir sıfat ve onu takip eden bir isimden meydana gelmiş Fa. asıllı sıfatlar için b. *asudedil* . *Giderken gördiler, bir kişinüŋ dirāz-gūşı yük altında düşmiş.* (Ferec 855/1451 v. 234b).

dir dir ditre–/tir tir titre– TS TS 1166–67' (üşümekten ya da korkudan) çok titremek' < *ditre-/titre-* + ondan önce iki defa réduplication ile /*r*/'den ibaret predicate intensifier, b. *apal apal* . *Bu dem Sulṭān Murāduŋ bu ḥālin görüb ḥazān gibi dir dir ditreyüb ayaḳ üzre durmaġa iḳtidārı ḳalmadı.* (Ş. Elçin 1877–78 s. 200).

AD. **dire–** 'bir şeyin ağırlığına dayanmak' < ET. *tire-* 'desteklemek' Clauson 1972 s. 533. 'bir şeyi dikine koymak, dayamak, durdurmak' DS a.y. (krş. Çağ. *tirä-* a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 254. *ayak dire-* 'inat ve ısrar etmek': *Kabul etmişti kesintileri. Şimdilik, kendi kendine bahanesi de daha başka kesinti çıkarırlarsa, onda ayak direyebilmek içindi.* (Kemal Bekir 1961 s. 119).

diregümen, b. *dragman*.

direk I 'ağaç ve saireden yapılan uzun ve kalın destek' < ET. *tirek* 'kavak' Clauson 1972 s. 543. *Ol dört direk ne direklerdür ki cihānuŋ cihār ṭāḳı anuŋ üzerine üstüvārdur?* (Ferec 855/1451 v. 135b). 'gemi direği': *Bu oġlanı su alup giderken balıḳcı uġrar, çıḳarur, gemi diregine asaḳor.* (Ferec 855/1451 v. 246a). 'ufkî mertek veya sırık': *Kenārda bir sivri yüce münāre gibi ḳaya bitmiş; depesinde bir pulād direk berkinmiş ve ol direkden bir yoġun zencīr asılmış.* (Ferec 855/1451 v. 44b–45a). Mecazi mânada. *direk et-/direklendir-* 'havaya doğru dikmek, yükseltmek' DS 1512: *Kızlar hengi direk etmişlerdi.* (F. Baykurt 1971t s. 176; *henk* 'aheng, oyun, cümbüş, eğlence'). *direk direk bağır-'* çığlıklarla bağırmak' *İki kişi kavga ediyordu. Birinin sesi çıkmıyor, biri direk direk bağırıyordu. Seyircilerden biri: "Kavgada esas bağırmaktır," sesi.* (A. Nesin 1958g s. 37). AD. *direklen-* 'göğe doğru yükselmek (alev, toz, duman hakkında)' DS 1512–13. *-lan-* genişlemesi, b. *abaplan-* .

(Halk ağzı) **direk** II 'doğruca; doğruca giden' < *direkt* kelimesinin varyantı; /*t*/ yitimi için b. *abdest II/aptes* [1]. *Ne oldunuz, daha pek erken ... Direk postaya vaktiniz çok. Kuzum, son vapurla gidiveriniz!* (S.M. Alus, Akşam gaz. 3.7.1941). *Salih, Şenol'un gözüne saplanan oku direk bir el hareketiyle korkusuzca çekip çıkardı.* (M. Kaçan 1990 s. 16).

AD. **direkle–** 'direk gibi yerinde durmak' < *direk* I + isimde 'o şey olmak' mânasında fiil yapan *-le-* genişlemesi, krş. *ihtiyarla–, yağmurla–*. *Ekin tarlasına, tarlanın ortasına bir adım atamadı, tarlanın kıyısında direkledi kaldı.* (Yaşar Kemal 1980 s. 299). AD. *direkle-* ile *direkleş-* arasındaki mâna benzeşmesi için b. *afalla-/afallaş–* (*afal* maddesinde) .

direkleş– 'inat etmek, ısrar etmek' < *direk* I + isimden 'bir şey olmak' mânasında fiil yapan *-leş-* genişlemesi, b. *bayramlaş-* . *Oğlum bak, bir hökümet, bir kaymakam, bir muhtar, bir onbaşı, her kimse, bir şeyi yok dedi mi, o şey yoktur. Var diye kuru kuru direkleşip durulmaz.* (F. Baykurt 1959y s. 258). *direkle-* ile *direkleş-* arasındaki mâna benzeşmesi için b. *afalla-/afallaş–* (*afal* maddesinde) .

direksiyon I ‘müdiriyet, müdürlük’ < Fr. *direction* a.m. [Lât. *dirigere* ‘yöneltmek’ fiilinden nomen abstractum olan *directio* kelimesinden]. Bununla ilgili olarak b. *aberasyon* .

direksiyon II/(halk ağzı) dreksiyon ‘otomobilde istikameti ayarlayan halka’ < Fr . *(volant de) direction* a.m., b. *direksiyon I.* Ayrıca bununla ilgili olarak b. *aberasyon* . *Sol sinyal verip kırıyorum direksiyonu.* (A. Yurdakul 1993 s. 347). *Otomobilin önündeki manivelâyı çevirerek motörü işlettikten sonra dreksiyona geçti.* (Reşat Enis 1933 s. 158).

direkt ‘doğruca, doğruca giden’ < Fr. *direct* a.m. [Lât. *dirigere* ‘yöneltmek’ fiilinin partisibi olan *directus* sıfatından]. .

direktif ‘talimat’ < Fr. *directive* a.m. (*-if* eki için b. *akreditif*). *Yürüyüşün disiplinli sürmesi için sağa sola direktifler yağdırıyorduk.* (A. Ümit 1993 s. 43).

direktör/(halk ağzı) **drektör** ‘müdür’ < Fr. *directeur* a.m. [Lât. *dirigere* ‘yöneltmek’ fiilinden nomen actoris). *Büfedeki ṭıknazca direktör sert sert bir şeyler söylüyor.* (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 209). *Namus mu? Onu, yağmurlu bir gecede, kasa soyan muhasebeci babanı kurtarmak için, şirket drektörünün yatağında bıraktığını unutuyorsun, kızım!* (Reşat Enis 1933 s. 174).

direktris ‘müdire’ < Fr. *directrice* a.m. *-tris* eki için b. *aktris* . .

AD. **direl–** ‘canlanmak’ < *diril-* fiilinin varyantı mı?, fiil yapan *-el* eki için b. *alal–* . *Yusuf uzun boynunu tulumbanın altına doğru uzattı, başının üstünde Mehmedin çektiği su şakırdadı. Yusufun içini birden bir sevinç aldı, bir an hastalığını unutup direldi.* (Yaşar Kemal 1993h s. 58). *direlt-* ‘canlandırmak’ DS 1513.

O. **direm/dirhem** ‘(ağırlık ve para birimi) okkanın dört yüzde biri; onu tartmak için kullanılan ağırlık ölçüsü’ < Fa. *diram* < Ar. *dirham* < EYun. *δραχμη* (ḏrachmē') a.m. G. Meyer 1893 s. 64. *Sana hürmet ėderem, sehel bahāya ṣataram: şöyle-ki bir direm gümişüŋ, bir deng altunuŋ çıḳmasun.* (Ferec 855/1451 v. 116b). ‘para’: *Ėrüren sevdügine, bil, ‘İmādı | Hüner ṣaŋmaŋuz anı kim diremdür.* (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 113). *Ėrdiler Kā‘be viṣāline ḳıyanlar direme.* (Ẕātī 1987 [16.yy.’ın ilk yarısı] III, 182). *Elli dirhemlik bir şişeyi, Emirgâna varıncıya kadar, kursağına boşaltırmış.* (Reşat Enis 1933 s. 81). ‘eski bir gümüş sikke’: *Fī zamāninā pādişāhumuzuŋ ... nuḳūd-ı humāyūnı ki bi-ḥasebi l-istilāḥ dirhem-i ‘oṣmānī dėyü mu‘ayyendür, ḳırḳılı ḳırḳılı bir ḳırık ṣūret-ile be-dīdār olmışdur.* (‘Ālī 1979 [1581] I, 183). ‘(umumiyetle) para’, krş. *derahim: Ba‘ż-ı aġniyā’-i aġbiyā mücerred niṣār-ı dirhem u dīnār ėtmegi saḥā vu kerem ‘add ėderler.* (‘Ālī 1979 [1581] I, 152).

O. **diremharide** ‘para ile alınmış (köle)’ < Fa. *diram-ḫarīde* a.m. [*diram* ‘direm ve *ḫarīda* ‘satın alınmış’. Bu tür Fa. kelimeler için b. *ahuçeşm*]. *Gendüler ribā-ḫōrāna bende-i direm-ḫarīde ve evlādları evlād-ı nā-ḫaleflerine verāṣet-ile intiḳāl ėtmiş memālīk-i miḥnet-keşīde meṣābesinde olurlar.* (‘Ālī 1979 [1581] I, 137).

O. **dirempaş/dirhempaş** ‘para dağıtan, parasını etrafındakilere saçan’ < *direm/dirhem* + Fa. *-pāş* ‘saçan’. *Her benān-ı direm-pāşını bir bārende miġ eylese ...* (‘Ālī 1587 v. 123b).

AD. **diren–** ‘ayağa kalkmak, ayakta durmak’ DS 1514 < *dire-* fiilinin reflexivum hali (*-(ı)n-* için b. *acın-* II). ‘karşı koymak, kafa tutmak’: *Heç aklımızda, aynımızda yoğiken bir belâ çıkıp geldi başımıza. Direndik dartındık emme arlaştıramadık.* (F. Baykurt 1971t s. 179). *Adamlar, ”Pendik’te kücük bir arsa var” diyorlar; annem” yok efendim, yok. Hepsini çoktan sattık” diye direniyordu.* (M. Urgan 1998 s. 90).

O. **direng** ‘oyalanma, işi sonraya bırakma’ < Fa. *dirang* a.m. *Cūn uyandum, cānuma cigerüme od düşdi, şehzāde sevdāsı rengümi direngümi giderdi.* (Ferec 855/1451 v. 107b). *direng et-* ‘tehir etmek; oyalanmak’: *Vuṣūl-i nāmeden ṣoŋra daḫı siz | Direng ėtmeŋ ol ėlde, ėrişüŋ siz!* (Ża‘īfī 1950 [1555] s. 145).

AD. **direngeç** I ‘duvarların yıkılmaması için konulan ağaç destek, payanda’ DS 1614 < *diren-* + fiilden nomen instrumenti yapan *-geç* eki, b. *atlangaç* .

direngeç II ‘mukavim, dayanıklı’ < *diren-* + fiilden sıfat yapan *-geç* eki, krş. *utangaç, üşengeç. Çaylar gürüldeyerek odunları katıp önlerine iner yarlardan aşağıya. En direngeci de bu çamlardır. Suyun tepmesini hiçe sayarlar.* (Füruzan 1972k s. 293). Başka kaynaklarda bulunamadı.

direngen ‘dayanıklı’ < *diren-* + *gen*, b. *alıngan* . *Dünyanın bütün kırlarının en gösterişsiz ama en direngen bitkisini, hindibanın küçük mavi çiçeklerini görüyor.* (O. Baydar 1998 s. 214).

AD. **direp** ‘yapağının tarakta kalan çöplü kısmı’ DS 1514 < Bulg. *dreb* a.m. BER 1971 I, 422, A. Tietze 1957 no. 34.

AD. **direş–** ‘dayanmak, sebat etmek’ DS 1514 < *dire-* fiilinin müşareket hali, fakat mânada *diren-* fiiline çok yakındır, krş. *alış-* II . *Anlat Hasibe’ye. İlle götüreceğim diye direşmesin! Sen anlatırsan anlar.* (F. Baykurt 1982 s. 177).

AD. **direşkin/dirişken** ‘sebatlı, dayanıklı’ DS 1514 < *direş-* + *-kin* eki, b. *akkın* . *Herhangi bir işi ve dersi bitirmek için kimi gün olağanüstü dirişken duralı, kimi gün pek geldi geçti gönüllü.* (M. Seyda 1966 s. 146).

diret– ‘direnmek, inat et–’ < *dire-* fiilinin causativum hali, fakat mâna itibariyle geçişsiz fiil (verbum intransitivum), krş. *büküd-* . *Evvelki gece bir ateş bir ateş! Sayıkladı durdu. Dün gece iyiyim, ben de gideceğim diye diretti.* (M. İlhan 1983 s. 31). *”Canım olur mu?” dedim, ”Cadde üstünde yatak odası? Burası oturma odası olsun!” — ”Olmaz” diye diretiyordu, ”güneş alan yalnız bu oda ...”* (R. Ilgaz 1991r s. 20).

diretnavıt, b. *dretnot.*

diretnot, b. ***dretnot***.

AD. **direz/direzin/direzi** (dokumacılıkta) 'çözgü ipliği' DS 1514–15, TS 1167 < Fa. ***dirāz (kaşīdan)***, ***darāzīna*** (uzunlamasına), ***darāza*** a.m. H.E. Wulff 1966 s. 344, F. Steingass 1930 s. 507. ***Tezgâhı bir çekmiş, direzi olduğu gibi omzuna almış.*** (U. Günay 1975 s. 284).

direzin, b. ***drezin***.

AD. **dirfil/tirfil** 'yonca' DS 1515, 3936 < Yun. ***τριφυλλι*** (trifíllo) a.m. ['***tri***– 'üç' ve ***fíllo*** 'yaprak'] G. Meyer 1893 s. 35, A. Tietze 1955 no. 251, Ch. Tzitzilis 1987g no. 540. Metatez için b. ***albız*** .

dirgen, b. ***diğren***.

AD. **dirgona/dirvana/tırgona** 'güvercin büyüklüğünde gri renkli göçmen bir kuş' DS 1519, B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 267 < EYun. ***τρυγων*** (trygón) 'kumru' Ch. Tzitzilis 1987g no. 542. ***/ğ/ /v/*** değişimi için b. ***avul*** .

EO. **dirgür–** 'diriltmek' TS 1168–70, (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 82, Meninski 1680 II, 2060, 2211 < ET. ***tirgür–*** a.m. Clauson 1972 s. 545. Causativum için b. ***artur–*** . ***Dōstum, dirgür beni, öldür ḥasedden düşmenil | Kāfir öldürmekdürür ʿālemde kārı Ḥaydaruŋ.*** (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 290). ***Gel, ey ʿĪsī-nefes ḳaddi ḳıyāmet, | Beni dirgür, ḥasedden düşmen ölsün!*** (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] III, 58).

dirhempaş, b. ***dirempaş***.

diri 'yaşamakta olan, canlı' < ET. ***tirig*** a.m. > Clauson 1972 s. 543–544. Fiilden participium passivum yapan ***-i*** eki için b. ***acı*** I ve ***alu-satu*** . ***İ bī-vefā! Henüz diri misin?*** (Ferec 855/1451 v. 62a). ***diri eyle–*** '(ölüyü) diriltmek': ***Duʿā ḳıldum; sengisār olmış ḥelālüŋi Allāh taʿālā diri eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 185b). ***dirile*** 'diriyken, diri diri' TS 1174–75 < ET. ***tirigle*** (***-le*** zarf eki için b. ***ayıkla***): ***Ben dilemezem ki ḥaḳḳuŋ żāyiʿ ola, sen ölecek olursaŋ miyrāṣ-ḫ"ārelerüŋ beni dirile yėyeler.*** (Ferec 855/1451 v. 216b). ***diri ol–*** 'yaşamak': ***Ol-daḫı vardı, bir yıl miḳdār[ı] diri oldı; Allāh raḥmetine vardı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 105). ***(geceyi) diri tut–*** 'uyumamak, uyanık kalmak': ***Uyumadı. Gözünü yummadı. Diri tuttu Sarısu gecesini.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 136). ***dirice*** 'diri olarak' TS 1170, fakat 'diri (sıfat!)' de olabilir (o zaman ***-ce***'nin fonksiyonu nedir?; ***-ca*** sıfatları için b. ***ahça/ağca*** , ***-ca*** zarfları için b. ***anca I***): ***Şehzāde ögin derer, gendüyi dirice görür, yüzin yėre ḳor, şükr eyler.*** (Ferec 855/1451 v. 60a). ***Bir yıla degin ḫaberümi umuŋ, dirice olursam size bulınam, ölecek olursam duʿādan unutmayasız.*** (Ferec 855/1451 v. 130b–131a).

diriçça/dirisa/dirise (gemici terimlerinden) 'bir taraftan bir tarafa dönme, tebdili cihet etme' L. Gürçay 1943 s. 132 < İt. ***drizza!*** komandosu 'çevir!' Kahane–Tietze 1958 no. 272. Bir fiilinin emir şeklinden isim olma durumu için b. ***ayart*** , yardımcı fiil ***et–*** ile olan terkibler için b. ***alaşağı et–*** . ***diriçça et–*** 'dönmek': ***Provezza birdenbire doksan derece diriçça ederek, batıda kırılmıştı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 270). ***Gece kalkıp rüzgâr drise etti mi etmedi mi diye başım gökyüzünde...*** (R. Ilgaz 1969k s. 251). ***Karadeniz bu! Rüzgâr bir dir dirise etti, başladık voltaya.*** (R. Ilgaz 1981 s. 141).

O. **diriğ** I 'ah! vah!' < Fa. ***dirīġ*** a.m. ***İ dirīġ! Varısarlar, ol müfsidler beni anda bulmayub bennāyı üşendüriserler!*** (Ferec 855/1451 v. 26a). ***Ḳatı dilteng oldı, aġladı. "Dirīġ dirīġ," dėdi, "ne ʿacab işl"*** (Ferec 855/1451 v. 180a). 'yazık': ***Birisi diledi-ki tiyġile çala. Şehzādenüŋ cemālin gördi, ḳıyamadı. Eyitdi: "Dirīġ yigitligüŋe ki gendüŋi esirgemezsin. Dur, bundan git!"*** (Ferec 855/1451 v. 200a).

O. **diriğ** II 'reddediş, esirgeyiş' < Fa. ***dirīġ*** a.m. ***Ṭaʿām nedür? İtden daḫı dirīġ degüldür.*** (Ferec 855/1451 v. 123b), krş. Fa. ***dirīġ nīst*** 'There is no denial or refusal, you are welcome to it' F. Steingass 1930 s. 517. ***dirīġ dut–*** 'reddetmek': ***Ümiydüŋ ayını der mīġ ve dilegüŋi dirīġ dutmayam.*** (Ferec 855/1451 v. 28b). '(bir şeyi birinden) esirgemek': ***Ben kimseneden nesne dirīġ dutmazam.*** (Ferec 855/1451 v. 61a).

O. **diriğâ** 'eyvah! efsus!' < Fa. ***dirīġā*** a.m. [***dirīğ*** I ve ***â*** 3]. ***İ dirīġā! Bu ʿavrat beni er sanmışdur, ol sebebden baŋa el şunmışdur.*** (Ferec 855/1451 v. 110a).

diril 'yerli dokuma bezi' DS 1517 < İng. ***drill*** < Alm. ***drillich*** a.m. [***dri*** 'üç', üçlü iplikle yapıldığı için], krş ***dırıl***. ***Siyah renkli diril gömleğinin bütün düğmeleri çözüktü.*** (C. Tuncer 1960 s. 205).

diril– '(tekrar) hayata kavuşmak, canlanmak' Meninski 1680 II, 2061 < ET. ***tiril–*** a.m. Clauson 1972 s. 547–548. ****tir–*** + medialis-reflexivum anlamındaki ***-(ı)l–*** eki, b. ***açıl–*** . ***İti bir gez ur ölsün, bir daḫı ur dirilsün.*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 215). EO: 'yaşamak, hayat sürmek' TS 170–174: ***Bir şehr bucaġına ėrişelüm, mestürü l-ḥāl bir yėrde dirilelüm.*** (Ferec 855/1451 v. 10a). 'geçinmek, geçimini temin etmek': ***Gendünüŋ yüz kişi ṣadaḳasın yėr ola, ol ḫalḳ ṣadakasıyla dirile!*** (Ferec 855/1451 v. 216b)). '(biriyle) iyi geçinmek': ***Benden ṣoŋra ittifāḳile yurduŋuzda uruşmadın dalaşmadın oturuŋ, dirilüŋ, bed-mestlik ėtmeŋ!*** (Ferec 855/1451 v. 123a).

dirild–/dirilt– '(ölüyü) tekrar hayata kavuşturmak' < ***diril–*** fiilinin causativum hali (b. ***acıt–***). Krş. ***dirildür–***, ***dirgür–*** bir fiil kökünden iki ve daha fazla causativum şeklini gelişmesi için b. ***akıt–*** . ***Baŋa ne ḳul[l]uḳ ėdersin eger ol sengesār olmış ʿavratuŋı duʿāyile dirildürsem?*** (Ferec 855/1451 v. 185b). Otlar için de kullanılır 'canlandırmak, ter ü taze kılmak': ***Ḫazān yėli helāk ėder nebātı; | Ṣabā ṣūrı dirildüb ḳıla ḫurrem.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 98).

EO. **dirildür–** ‘diriltmek’ < ***diril-*** fiilinin causativum hali, b. ***acıkdur-*** . Krş. ***dirilt-***. ***İsm-ile ‘İsī, dirildürdi öli.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 4).

EO. **dirilik** ‘hayat, ömür’ TS 1175–78 < ***diri*** + sıfattan nomen abstractum yapan ***-lik*** eki, b. ***ağırlık*** . ***Anam ol, ben ḳızuŋ olayım. Diriligüm — diriligümüz muḳadderise — varuraḳ diyrilelüm.*** (Ferec 855/1451 v. 246b).

dirilt–, b. ***dirild-***.

dirim, b. ***dirüm*** .

O. **dirine** ‘eski, emekdar’ < Fa. ***dīrīna*** a.m. ***Ol sebebden ki veziyri diyriyne kemiynesi idi, ḥuḳūḳı ṣābitidi.*** (Ferec 855/1451 v. 70a).

AD. **diringa** ‘bilye (?)’ < ?? ***Gülsefa Hanım’ın oğlu, sonra Doga, Remzi, bir de ben; diringa oynuyorduk bahçede ... Önlüğümün cebinden bütün diringalarımı aldı, Doga’ya verdi. Doga diringaları aldı, kaçtı.*** (Tarık Dursun K. 1966 s. 22–23).

AD. **diringi** ‘erkekler tarafından oynanan bir kişilik halk oyunu’ DS 1517 < Az. ***dirinkä/dirinki*** ‘oyun havası’ ADDL 1964 s. 191 < Rus. ??.

AD. **dirinti**, b. ***derinti.***

dirisa, b. ***diriççа.***

dirise, b. ***diriççа.***

dirişken, b. ***direşkin.***

dirit– ‘diriltmek’ < ***dirilt-*** fiilinin varyantı; fiil sonundaki ***/lt/ /t/*** basitleşmesi için b. ***boşat-*** , fakat aksi istikamette ***büyüt- büylt-*** . Ayrıca causativum eki ***-t-*** için b. ***acıt-*** ***Zübükzâde, muhtara verdiği akılla, kayıtta kimini ölü, kimini diri gösteriyor. Herifteki akla bak ki sen, ölüleri dirittı, dirileri öldürttü.*** (A. Nesin 1961z s. 185). ***İnce duygulardan süzülerek gelmiş, çekici, yumuşak, güven sağlayıcı sözcüklerle büyümüş bir sevgiyi sönmeye yüz tutmuşken diritmek uğruna ömrünün yarısını seve seve verebilirdi.*** (N. Cumalı 1970 s. 188).

dirlik I ‘hayat, ömür’ TS 1175–78 < ***dirilik*** a.m., ortadaki ***/i/***’nin düşmesiyle (b. ***arlan-***) . ***Pādeşāh ol şükrāneye kerem elin acdı, çoḳ māl u niʿmet dervīşlere sacdı, rūzigār-ı ḳadīmden unudulmış ḳalmış maḥbūsları, dirlikden meʾyūsları āzād eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 127b). ***dirlik eyle-/dirlik sür-*** ‘hayat geçirmek, ömür sürmek’ (bu tür, ***-lik*** ekiyle biten isimlerin ***eyle-/sür-*** yardımcı fiilini almasıyla oluşan terkipler için b. ***aşinalık et-***): ***Yėdi yıl daḳı oşbu ṣūret-ile / Sürdi dirlik Mıṣırda ḥikmet-ile.*** (Elvān Çelebī 1984 s. 72 no. 816).

AD. **dirlik** II ‘sağlık, huzur’ < ***dirlik*** I. ***Şöyle böyle geçiştirmek istedise de karı başının etini yemiş, onu söyletmek için gece gündüz dirlik vermemiş.*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 188). ***dirlik dışlık/dirlik düzen/dirlik düzenlik*** a.m.: DS 1518: ***Evde ne dirlik ara ne düzen, ne bet bul ne bereket!*** (S.M. Alus 1934 s. 96). ***Dirlik düzenlik başlarken hiç yoktan yine dargınlık baş gösterir.*** (R.H. Karay 1939a s. 58). ***dirliksiz*** ‘geçimsiz, hırçın’ DS 1518 (privativum eki ***-sız*** için b. ***adsuz/adsız***): ***Aranızda bir dirliksizlik mi vardı ha?*** (Musahipzade Celal 1936ba s. 27). Krş. ***dirsizlik.***

O. **dirlik** III ‘geçim, nafaka, geçim tahsisatı; bir ailenin yıllık yiyecek, içecek ve geyeceği; varlık, servet’ DS 1518, TS 1178–89 < ***dirlik*** I. ***Benüm dirligüm bu Ḳastamoniden ve Gerededendür.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 79). ***Pādişāh daḫı tekvorına ve sipāhilerine yaḫşı dirlik ve eyü tīmārlar vėrdi.*** (a.e. s. 136).

dirmaç, b. ***dırmaç.***

AD. **dirmit/tirmit** ‘bir cins mantar’ DS 1519, 3923, 3939 < Yun. *δριμιτης (d̲rimítis) < δριμυς (d̲rimís) ‘acı’. Ch. Tzitzilis 1990 s. 190. Krş. ***akdirmit.***

dirsek I b.m. (kolun ek yeri) < ET. ***tirsgek*** a.m. Clauson 1972 s. 553. Clauson’a göre etimolojisi tespit edilmemiştir. T. Tekin 1969 s. 65’e göre ilk hecesi ***diz*** kelimesinin kökü olan ***dir***’dir. Z’leşme (zetacism) denilen ***r > z*** ses değişimi için b. ***boğurdak*** ve similativum eki olan ***-(g)ek*** için b. ***damak*** . ***Nafiz: Yahu Molla İshak biraz dişimi sıkıp çalışsam, çatır çatır Arapça konuşacağım.” İshak: — ”Oh ne kolay, ne kolay! Ben on altı yıldır dirsek çürütüyorum, ancak nahiv, mantık, avamil okuyabildim.”*** (Musahipzade Celal 1936ba s. 12).

AD. **dirsek** II ‘arpacık denilen göz hastalığı’ DS 1519 < ET. ***tirsgek*** a.m. Clauson 1972 s. 553, krş. ***dirsek*** I, ***et dirseği/it dirseği.***

AD. **dirsek** III ‘köşe’ < ***dirsek*** I. ***Emine, ha bir gayret daha! Bizim evin dirseğini dönüp karşıki yokuşu tuttuk mu, soluğu mezarlığın içinde alırız.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 310).

dirüm/dirim ‘hayat’ F. Argenti 1938 s. 73 < ET. ****tirim*** a.m. [****tir-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-im*** eki, b. ***adım I***]. BSTT,’de yalnız ***ölüm dirim*** bağlantısında. ***dirim kanı*** ‘öldüreni öldürmekle öldürülenin hesabına alınan öç’: ***Bir yigid aramızdan eksildi, senüŋ yoluŋda baş vėrdi. Dirim ḳanın alalum. Hem size ısmarlamış, menüm ḳanüm alsun demiş.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 150).

dirvana, b. ***dirgona.***

O. **dirve** ‘zirve’ < ***zirve*** üstündeki nokta mı unutulmuş, fonksiyonsuz zannedilerek mi konmamış? Yoksa telâffuz böyle miydi? Kelime noktalı olarak Ferec 855/1451’de geçmiyor. ***Bir altundan ḍaġa varuriseŋ ol ḍaġa çıḳ. Dirvesinde bir altundan ḳubbe vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 194a). ***Āḫir bir daġ dirvesine çıḳdı, öte yanına baḳdı.*** (a.e. v. 245a).

O. **disar** ‘üstlük’ < Ar. ***diṯār*** ‘üstlük, atkı’. ***/ṯ/ /s/*** gelişmesi için b. ***abes*** . Mecazi mânada ‘alışıklık, âdet’: ***Oymasun yetmesün şu ḫidmetkār / Ola küfrān-ı niʿmet aya diṯār.*** (‘Ālī 1956 [1586–87] s. 147). Krş. ***şi’âr u disar.***

disiplin I ‘yüksek tahsil bölümü’ < Fr. ***discipline*** < Lât. ***disciplina*** a.m. ‘[***discipulus*** ‘talebe’ + nomen

abstractum yapan *-a* eki]. ***Roman yazmanın, çok özel bir disiplin olduğunu savunageldim.*** (A. Yurdakul 1993 s. 58).

disiplin II 'zapturapt' < Fr. ***discipline***, krş. ***disiplin*** I. ***Bizim parolamız, önce disiplin, sonra gene disiplindir. Devlete hizmet, vazifede ciddiyet, hepsi, her şey bu disipline bağlıdır.*** (R. Bilginer 1965 s. 12–13). ***Bir asker disiplini içinde çalışıyorlardı.*** (T. Apaydın 1991 s. 327).

disk (spor tabirlerinden) 'atmak için kullanılan yuvarlak kurs' < Fr. ***disque*** veya İng. ***disk*** < Lât. ***discus*** < EYun. ***δισκος*** (ḏískos) a.m.

diskalifiye (spor terimlerinden) 'yarış dışı bırakılmış' < Fr. ***disqualifié*** a.m. [***disqualifier*** 'diskalifiye etmek' fiilinin participium passivum]. ***Çakal Rüstem de böylece adaylıktan diskalifiye oluyor.*** (H. Taner 1971s s. 152).

diskalifiye et- (spor terimlerinden) 'yarış dışı bırakmak' < Fr. ***disqualifier*** a.m.

disket (bilgisayar tekniğinde) 'muhafaza diski' < Fr. ***disquette*** a.m. [***disque*** + ***-ette*** küçültme eki, b. ***alborata***]. ***Sandıklar dolusu evrakı metrukenin küçük bir bilgisayar disketine sığdığını görse, gözleri faltaşı gibi yuvalarından fırlardı.*** (N. Güngör 1992 s. 113). ***Bilgisayarındaki disketi çıkarıyor ve resimlerle birlikte büyükçe bir sarı zarfa koyuyor.*** (İ. Aral 1997 s. 30).

AD. **diskin-/tiskin-**/BSTT. **tiksin** 'korkmak, ürkmek, korkudan sıçramak; iğrenmek bıkmak, usanmak, istememek' DS 1519, 3940, < Çağ. ***tiskin-/tizkin-*** 'uzaklaşmak '(s'éloigner, s'écarter, se ranger)' [***tiz-*** 'ranger en files' + ***-kin-*** genişlemesi] A. Pavet de Courteille 1972 s. 258.

disko 'dans müziği çalınan lokal' < Fr. ***disco*** a.m. [***discothèque*** kelimesinin kısaltılmışı, b. ***afro***]. ***Kendini kaç yaşında sanıyorsun ha? Diskoya filân da gidiyor musun bari?*** (B. Günel 1991 s. 135). ***Kulakları sağır eden bir disko müziği çalıyordu.*** (N. Eray 1992 s. 83). Krş. diskotek.

diskotek 'dans müziği çalınan lokal, disko' < Fr. ***discothèque*** a.m., aslında 'plâk kütüphanesi' '***disque*** 'plâk' ve ***-thèque*** 'depo', krş. ***bibliothèque***. ***O sıralar diskotekler bu kadar yaygın ve çok sayıda değildi. Apple, Ankara'nın tek diskoteğiydi.*** (M. Mungan 1996 s. 384). ***Kentin ünlü bir diskoteğine gitmek için evden çıkar.*** (İ. Aral 1997 s. 21).

diskur 'nutuk' < Fr. ***discours*** 'konuşma, muhavere, münakaşa' < Lât. ***discursus*** 'o yana bu yana koşmak'. ***Dişḳuru kes şimdi, lâfıma ḳulaḳ ver!*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 58) . (Argo) ***diskur geç-*** 'nutuk verir gibi konuşmak': ***O Etemi bir gün bana gönder; ben ona bir diskur geçeyim, bak bir daha senin yanına uğrar mı?*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 159–160). ***geç-*** yardımcı fiil olarak kullanılması için b. ***dikiz geç-*** .

dispanser 'hastalara ayakta bakan ve ilaç veren tababet şubesi' < Fr. ***dispensaire*** a.m. [Lât. ***dispensāre*** 'dağıtmak, tevzi etmek' + yer mefhumunu ifade eden ***-aire*** (-er) eki, krş. ***seminer***. ***Bundan bir zaman önce hükümet adada bir dispanser açmaya kalkmış.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 134).

diş b.m. (ağızdaki dişler) < ET. ***tış*** a.m. Clauson 1972 s. 557, fakat T. Tekin 1994 s. 253 no. 23'e göre ***tış*** değil, ***tiş***. ***Bu pīl bir piylüŋ ṣucsuz yére dişiyle ḳarnın deşmiş, öldürmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 45a). İnsan dişi şeklinde ve küçüklüğünde şeyler: 'bir diş sarmısak', 'bir diş esrar' M. Mikhaïlov 1930 s. 26, F. Devellioğlu 1959 s. 80: ***Çifte kâğıdlı tüttürecek. Kanburdan bir diş ampes istiyor.*** (M.L. Dikbaş 1936 s. 95). ***diş bile-*** 'hıncını almağa fırsat aramak: ***Ben imdi Hürmüzüŋ kīnin dilerven, Bu İrān taḫtına hem diş bilerven.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 309 no. 1094). ***Eli érmez. Bilerdi dişlerini.*** (Meḥmed 1965 [1398] s. 225 no. 1042). ***Diş biler 'āşıḳı çalmaġa raḳībüŋ o ḍoŋuz, / Ḳoma, çāk eylemesün dāmen-i 'ırżuŋ o ḳuduz!*** (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 30). ***Bu yıl havalar da bize diş mi biledi nedir. Her işimiz birbirinden yolsuz gitmeye başladı.*** (M. Makal 1950 s. 128). ***diş buğdayı*** 'bebeğin ilk dişi çıktığı zaman yapılan bir aile toplantısı', krş. ***diş hediği***: ***Diş buğdayı eğlencesi çok neşeli oldu.*** (Reşat Enis 1945 s. 111). ***diş kirası*** 'iftar veya ziyafetten sonra davetlilere verilen hediye': ***Erenköyündeki köşkünde yatar kalkarken, bu hocalara ufak tefek iyilikler eder, para, erzak gönderir, diş kirası verdirirdi.*** (R.H. Karay 1940m s. 132).

dişbudak 'kerestesi sert bir ağaç, Fraxinus' < ***diş*** ve ***budak***, sertliğinden dolayı dişe benzer, krş. RD. ***diş-ağaç*** 'dişbudak' O. Blau 1868 s. 222. ***Ol vaḳti Kemāl Re'īs eline ve faḳīr eline birer ḍiş-budaḳ aġacından degenek vérdi.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 636). ***Ve iki dümen ki biri yedekdür, diş budaḳ aġacından olur.*** (Kātib Çelebī 1329 [1656] s. 154).

AD. **diş**, b. ***dış***.

AD. **dişe-** I 'diş çıkarmaya başlamak (bebek hakkında); süt dişlerini döküp esas dişlerini çıkarmak' DS 1521–22 < ET. ***tişe-*** a.m. Clauson 1972 s. 561, M. Erdal 1991 II, 424 (***tiş*** + isimden fiil yapan ***-a-/-e-*** genişlemesi, b. ***ada-*** I).

AD. **dişe-** II 'değirmen taşına diş açmak' DS 1522, TS 1183 < ***diş*** + isimden fiil yapan ***-a-/-e-*** genişlemesi (b. ***ada-*** I) . ***Aleyküm selâm! dedi [değirmenci]. Pek erkencisin ama, bugün taşı dişeyeceğiz, oğul.*** (F. Erdinç 1958 s. 58). 'testere dişlerini eye ile bilemek, orağı çekiçle döverek keskinletmek' DS 1522: ***Kilit bozulur, o onarır. Testere dişemek dersen, birincidir.*** (F. Erdinç 1958 s. 155). ***Yüzleri bir parmak kalmış kavramalarla döndüğüm zaman babamı, toprağa kaktığı küçük örsün başında, elinde dişeme çekici ile bekler buldum.*** (M. Başaran 1955 s. 19).

dişe diş, göze göz 'zor şartlarda yaşama savaşı (vermek)' ***En ilkel içgüdülerdi dişe diş, göze göz olmak, yoketmek ama hep yaşamda kalabilmek içindi ...*** (Ş. Yıldız 1989 s. 67).

AD. **dişeği/dişengi** ‘değirmen taşına diş açmaya yarayan bir çeşit külünk’ DS 1521, DS 1523, TS 1182–83 < ***dişe-*** II + fiilden nomen instrumenti yapan ***-gı*** eki (b. ***açgı***). İkinci varyant için b. ***alankese*** .

AD. **dişehleti** ‘kadın’ DS 1521 < ***dişehli*** + kelimenin müennesliğini daha çok belirtmek için ona uydurulan ***-eti*** genişlemesi, krş. ***emi*** ‘amca’ ***emeti*** ‘hala’. Bu birleşik kelimede varolan krasis durumu için b. ***acabola/acabula*** . ***Erkeklere canlarının istediği kadınlarla muaşaka mubahmış. Fakat bize, zavallı diş ehletilere, kocalarından başkalarile gönül eğlendirmek memnumuş.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 99).

AD. **dişehli/dişeyli** ‘refika, karı’ < ***dişi*** ve ***ehl(i)*** ‘eş’, krş. ***er-ehlim*** ‘kocam’. Bu birleşik kelimede varolan krasis durumu için b. ***acabola*** . ***Dirse Ḫan dişi ehlinüŋ söziyile ulu toy eyledi, ḥācet diledi.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 s. 6). ***Erkek istediği yerde serbest mahalle danası gibi gezsin ve dişehli evde kümes kazı gibi kilitli mi kalsın?*** (E. Misailidis 1986 s. 275). ‘kadın’ DS 1521: ***Dişeylinin bir çocuk doğurması, sağlam yapıdan bir kerpicin düşmesi gibidir. İnsan her çocukta bir az daha farır!*** (F. Baykurt 1971c s. 334).

dişengi, b. ***dişeği***.

AD. **dişeri** ‘iki avuç dolusu’ B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 267 < Yun. (Karadeniz dial.) ***διχερι*** a.m. [***δνο*** (ḏío) ‘iki’ ***χερι*** (ḫéri) ‘el’] Ch. Tzitzilis 1987g no. 103.

dişeyli, b. ***dişehli***.

AD. **diş hediği** ‘bebeğin ilk dişi çıktığı zaman yapılan bir aile merasimi’ DS 1523, krş. ***diş buğdayı*** < ***diş*** ve ***hedik***. ***Bugün bu mutluluğa yeni bir halka daha eklenecek, bir tanecik erkek kuzusu Serop’unun diş hediği yapılacaktı.*** (M. Margosyan 1996 s. 33).

dişi ‘erkeğin mukabili olan cinsten’ < ET. ***tişi*** a.m. Clauson 1972 s. 560–561. ***Bir ṣayyād geyik duzaġın ḳurdı. Bir erkek geyik dutuldı. Ṣayyād gelmedin dişi geldi. Ol yaŋa bu yaŋa cabaladı, āḫır duzaḳ yırtıldı, av ḳacdı.*** (Ferec 855/1451 v. 35b). ‘kadın’ TS 1184. ***Peki, İştvan? ... İlk gençlik deliliği, susamışlık bir çeşit, dişiliğinin patlamasıl*** (Peride Celal 1991 s. 25).

AD. **dişindirik** ‘ipe ilmek atarak hayvanın ağzına yapılan gem’ DS 1524, TS 1184 < ***diş*** + isimden nomen instrumenti yapan ***-dirik*** genişlemesi, b. ***boyunduruk*** ; aradaki ***/in/*** hecesi belki ***boyunduruk*** kelimesinin tesirini gösterir. ***İp sapan nasıl örülür, onu biliyordum. Kama nasıl tutulur, çıplak gemsiz ata dişindirik vurarak nasıl binilir, taş kavgalarında nasıl kaçılır ...*** (N. Üstün 1968 s. 92).

dişlek I ‘ısırıcı; sözünü geçiren, istediğini yaptıran (kimse)’ < ***dişle-*** ‘ısırmak’ + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan ***-k*** eki, b. ***akık*** . ***Bu ses Fatin Hakkıyı en dişlek, kara yoksulluğa fırlatıp atan kahpenin sesi idil*** (Mahmud Yesari 1938 s. 91).

dişlek II ‘dişleri dışarıya doğru olan (kimse)’ < ***dişlek*** I, fakat ***dışarlak, içerlek*** gibi kelimelerin tesiri altında bir mâna kaymasiyle. ***Bir tek ışık pek uzaktaki bir yıldız gibi parlıyordu: ihtiyar onbaşının dişlek tebessümü.*** (E.E. Talu 1935 s. 33).

⊡ ***dışarlak, içerlek*** (< ***içerü-rek***; b. ***acımtırak***) gibi kelimelerin tesiri altında—aslında isimden fiil yapan ***-la-*** (b. ***acabla-***) ile fiilden sıfat yapan ***-(ı)k*** (b. ***açık I***) eklerinin birleşmesinden ortaya çıkan***-lak*** genişlemesi, doğrudan doğruya isimden sıfat yapar. Sonraki ciltlerde geçecek olan ***içlek*** ‘manevi’ ve ***ödlek*** ‘korkak’ örnekleri galiba buna benzer yapıdadırlar. Bunun aksine Mahmud al-Kaşgari’nin (11. yy.) değindiği küfür anlamındaki ***götlek*** (b. R. Dankoff I, 356) ve TTk.’deki ***dazlak*** ve ***iğlek*** ‘zayıf, hasta’ gibi örnekler ise, ***-la-*** fiillerinden (***götle-***, ***dazla-***, ***iğle-***) ***-(ı)k*** ekiyle yapılan isim-sıfatlarıdır. Ayrıca krş. ***bağırtlak***.

dişli I ‘dişli çark’ < sıfatın, bütün terkibin mânasını alması. Kendisini takip eden isim olmadan isim gibi kullanılan bu türden diğer misaller için b. ***atlu*** . ***Kendimi kişi olarak değil, büyük bir makinenin işi aksamadan yapması gereken bir dişlisi gibi görürken, yani varlığımı yadsamanın mümkün olduğunu sanırken giriverdin yaşamıma.*** (A. Kutlu 1987 s. 20).

dişli II ‘sözünü geçiren, istediğini yaptırabilen güçlü (kimse)’ < ***dişli*** kelimesinin mecazi mânası. İsimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki için b. ***adamakıllı*** [2]. ***Bu ortanca kız, devrimden sonra Halk Partisinin dişli mebuslarından biriyle evlenmişti.*** (Peride Celal 1991 s. 390).

AD. **dişti** ‘öküz arabasının ön kısmı’ ZTS s. 54 < Rus. ***dışlo*** ‘araba oku’ (?) A. Tietze 1982z no. 61.

AD. **diştir** I (halıcılıkta) ‘ipleri sıkıştırmak için kullanılan bir aygıt’ DS 1525 < Yun. (Karadeniz dial.) ***δαστηρα*** (ḏastíra) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 92.

AD. **diştir** II ‘doğurmamış keçi’ DS 1525 < Yun. ***διστειρον*** (ḏistiron) ‘kısır hayvan’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 102.

dit–, b. ***did-***.

AD. **ditsin–/titsin–** ‘tiksinmek, iğrenmek’ DS 1526, TS 1188–89 < ***tiksin-***, ***/ks/ /ts/*** assimilation’iyle. Krş. ***diskin-/tiskin-/tiskin-***. Reflexivum hali yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II .

AD. **ditmik ditmik** ‘didik didik’ TS 1186 < ***dit-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat ve dolayısiyle isim yapan ***-mik*** eki (b. M. Erdal 1991 I, 100–102), b. ***çelmik*** . ***ditmikle-*** ‘didiklemek’ DS 1526.

ditre–/titre– b.m. (ihtizaz etmek) TS 1187–88, Meninski 1680 II, 2028 < ET. ***titre-*** a.m. Clauson 1972 s. 460. ***Cūn ol sözi işitdüm, firāḳ ḳorḳusından yapraḳ gibi ditredüm.*** (Ferec 855/1451 v. 35b). ***Kirpükleri ġāzīler oḳları gibi zehr-ālūde, teni nāzüklükden titrer nite-ki pālūde.*** (Ferec 855/1451 v. 116a). ***Zülfüŋden istedi kese bir ‘anberīn teli; | Miḳrāż sındı, ditredi meşşāṭanuŋ eli.*** (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 328). Dativus ile ‘acımak’: ***Mevḳūflarda bulunan***

bīçārelerin ḥāline titredim. (Aḥmet Şerīf 1326 s. 59). ***üstüne/üzerine titre-*** ‘çok sevdiği birisinin, bir tehlikeye maruz kalmasından endişe etmek’: ***Çok başka adamdır, yavrumun üstüne titrer, evlâdından ayırt etmez.*** (S.M. Alus 1933p s. 192). ***Ol bāzirgān ‘avretini bir oġru erine sevgülü eyledi ve anuŋ üzerine ditredi.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 84).

ditret–/titret– ‘(ms. bir sazın telini) titretmek, ihtizaz ettirmek’ < ***ditre-/titre-*** fiilinin causativum hali. ***Dilleri, ḳılları depretdiler, ditretdiler, neyleri söyletdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 3b). ***kendini titret-*** ‘(göbek dansında) vücudunu titretmek’: ***Kel elin ḳoltuġuna çekdi, gendözini ditretdi, anda raḳṣa girdi.*** (Ferec 855/1451 v. 203a).

EO. **ditreyik** ‘küpe’ < ***titre-*** + ***-yik, -yık*** için b. ***cırlavuk/cırlayık I . Vaṣfına ben zerd u lerzānuŋ ḳulaḳ ḍut, dil-berā, | Yaraşur sīmīn-beden gūşuŋda altun ditreyik.*** (Ẕātī 1970 [16.yy.’ın ilk yarısı] II, 296).

O. **div** ‘dev, cin, şeytan’ < Fa. ***dīv*** a.m. ***Ḫān u mānı, ten u cānıbu dīve fidā eylemiş, dünyāyı anuŋile görür.*** (Ferec 855/1451 v. 74b). ***İ cüvān-merd, şitāb ėtmek, şitāb ėtmek dīv işidür.*** (Ferec 855/1451 v. 208a). Krş. ***dev.***

AD. **div**, b. ***dip.***

AD. **dival** ‘sırmayla işlenmiş kadife kumaş’ DS 1526, M.Z. Pakalın 1946 I, 455–456 < Fr. ***toile*** (?). ***Bir adam kızının gelinlik elbisesine dival mı işletecek ... bir Ermeni dudusunun kapısını çalmış.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 6.2.1943). Koşum takımları arasında ***duval***’den bahsediliyor (M. Kütükoğlu 1983 s. 236 ve 346) fakat bu her halde bizim ***dival*** maddesinde gösterdiğimiz şeydir.

O. **divan** I ‘eski zamanda devlet idaresinin büyük meclisi’ < Fa. ***dīvān*** a.m. ***Uluları, begleri ve vezīrleri, ra‘iyyetleri oḳıdı. Dīvāna geldiler.*** (Ferec 855/1451 v. 73b). ‘resmî daire; maliye şubesi’: ***Emīr el-mü’minīn Ḫaliyfe bize, anda maḥalleŋüzde buŋu gibi kişi varidi, dīvāna necün ‘arż ėtmedüŋüz dėmeyiserler midür?*** (Ferec 855/1451 v. 57b). ***divan dur–*** ‘beyin önünde el bağlayıp durup emirlerini beklemek’: ***Vüzerā ve erkān yėrlü yėrinde ḳarār ėtdiler, dīvān durdı vu dağıldı.*** (Ferec 855/1451 v. 245a).

divan II ‘bir şairin muayyen bir şekilde tertib edilmiş şiir külliyatı’ < Fa. ***dīvān*** a.m. ***Ḍaŋlamazdı pādişāh-ı mülk-i ‘ışḳam dėdügüŋ, | Ẕātīyā, | Ol şāh eger göreydi dīvānuŋ senüŋ.*** (Ẕātī 1970 [16.yy.’ın ilk yarısı] II, 303).

divan III ‘bir çeşit sedir’ < Fa. ***dīvān*** a.m. < ***divan*** I. ***Kürk yakalı mantosunu çıkarıp, divana boylu boyunca uzanıyor.*** (A. Yurdakul 1993 s. 394).

divane ‘deli’ < ***dīvāna*** a.m. ***Oşbu er diyvānedür ola-mı?*** (Ferec 855/1451 v. 214a). ***Bir ḳılca ‘aḳlum yoḳ benüm, gör kim nice dīvāneyin.*** (Ẕātī 1987 [16.yy.’ın ilk yarısı] III, 4).

O. **divani** ‘resmî dairelere mahsus; örfî, hukukî’ < ***divan*** I + isimden sıfat yapan ***-ī*** eki. ***Bunuŋ gibi ḳażiyyede yoḳ yėre ādemī ölmegüŋ ne maṣlaḥati vardur? Ne zevācir-i şer‘īde, ve zevācir-i dīvānīde vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 119b). ‘Ar. yazıda bir cins üslûp’. .

divar/duvar b.m. (yapının yanları) Meninski 1680 II, 2219 < Fa. ***dīvār*** a.m. ***Dīvārı seng-i ḫārādanidi, ḳapusı demürdenidi.*** (Ferec 855/1451 v. 47a). Mecazi mânada ‘delinmez, geçilmez engel’ ***Kendi eliyle kitlediği kapılar gene kilitli: kale duvarı*** (Reşat Enis 1944 s. 18). ***Ses seda yok, Çat, çat, çatı gene vurdu. Kapı duvar.*** (S.M. Alus 1933k s. 48). ‘sağır’: ***Kimse ile görüşmezmiş, daha doğrusu görüşemezmiş. Çünkü iki kulağı duvarmış.*** (S.M. Alus 1933p s. 194).

°**divar** II ‘bir çeşit mâni veya türkü’ (?) < hapax legomenon, şüpheli. ***Ağziyle çifte naġāra çalarak mānī, dāstān, semā‘ī, dīvār, ḳoşma oḳuyan ...*** (Aḥmed Rāsim 1334 s. 31). Başka kaynaklarda bulunamadı.

O. **divek** I ‘sülük’ < Fa. ***dīv*** ‘şeytan’ + ***-ak*** küçültme eki. ***Ḫūn-ı dildür içdügi sensüz Sinānuŋ mey dėyü, | Ṣanasın k’olmış durur dīvek lisānum; sensedüm.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 233).

divek II, b. ***dibek.***

AD. **divel** ‘üzengi kayışı’ DS 1526 < Fa. ***duvāl*** a.m.

AD. **divi guşu/divi/divlik** ‘güvercin büyüklüğünde bir deniz kuşu’ DS 1526 < ses taklidi kuş isimlerinden. ***Bacakları çok uzun, ince yapılı, rengi yeşile çalan, duman gibi ... , boynu, gagası gövdesinden ayrı dedirtecek kadar uzun bir kuş vardır. Hep su kıyılarında bulunur. Adına Değirmenoluk köylüleri divlik kuşu derler. Sesinden kinayedir.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 69).

divik ‘ak karınca’ < Fa. ***dėvak*** (bugün ***divä***) a.m.

divin–, b. ***devin-.***

AD. **divina** ‘bir tür kuş’ K. Emiroğlu 1989 < ?? Başka kaynaklarda bulunamadı.

O. **divit** ‘kalemliği ile hokkası bir arada olan yazı takımı’ < ***devat.*** ***Günahı benim boynuma. Sen çıkar bakalım dividinil Biz söylüyeceğiz, sen yazacaksın.*** (F. Erdinç 1973 s. 105).

divitin ‘bir yüzü havlı, pamuklu ya da yünlü kumaş’ < İng. ***tweeding*** (?). ***Karısı torbayı açtı, pılı pırtıyı. Basmalar, divitinler gözden geçirildi.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 84).

divlik, b. ***divi guşu.***

AD. **divranos** ‘bir kuş türü’ K. Emiroğlu 1989 < ??. Yun. müzekker eki ***-os*** için b. ***aforos*** [1].

Divriği ‘Sivas vilâyetindeki kasaba’ < Yun. ***Τεφρικη*** (Tefrikē').

AD. **divrim divrim** ‘kıvrım kıvrım’ < ***devir-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-im*** eki ve yahut ***devril-*** fiiline bağlı predicate intensifier. ***Dere altında***

guzi, | Divrim divrim boynuzi. (B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 36).

diya, b. *dia*.

diyabet 'şeker hastalığı' < Fr. *diabète* < EYun. *διαβητης* (diabē'tēs), asıl mânası 'öbür tarafa geçmek', yâni sık sık helâya koşmak.

diyafon 'bina içi telefonu' < ?? *Sekreterin odasında küçük bir masa, masanın üzerinde iki telefon, diyafon, ve sandalyeler.* (R. Bilginer 1965 s. 8). *Kapının yanındaki diyafona gittim. Düğmeye bastım. "Kim o?" diye sordum.* (N. Eray 1994 s. 60).

diyafram (anatomi terimlerinden) 'göğüs ve karın boşluklarını birbirinden ayıran organ' < Fr. *diaphragme* a.m. < Yun. *διαφραγμα* (diáfragma) a.m. G. Meyer 1893 s. 41. (fotoğrafçılıkta) 'makinaya giren ışığı kıstıran cihaz': *Ben geçende bir taksim elliye üç buçuk diaframla Beyoğlu Caddesinde resim çektim.* (H. Taner 1954 s. 28). *"Ka açılmamıştır ki diyafram çekesin!"* (R. Ilgaz 1996 s. 157).

diyagonal '(geometri terimlerinden) 'bir köşeden karşı köşeye geçen hat' < Fr. *diagonale* a.m. [Lât. *diagonalis* < Yun. *διαγωνιος* sıfat: (dia) 'geçerek' ve (gōny) 'köşe']. *Bir hazırlık öncesi gibi yatay, dikey, verev çizgiler, diyagonal eğriler geçip durdu ekrandan.* (M. Mungan 1999 s. 96).

O. **diyak** (kilise tabirlerinden) 'papaz naibi' Meninski 1680 II, 2207, R. Dankoff 1991 s. 32 < Yun. *διακος* (diákos) a.m. G. Meyer 1893 s. 66.

O. **diyakça** 'Lâtince' Meninski 1680 II, 2207 < *diyak* + dil isimlerinde kullanılan *-ca* eki, krş. *Almanca, Eskimoca*. Katolik Hıristiyanlarca kullanılan Lâtince.

diyalekt 'lehce' < Fr. *dialecte* a.m. < Yun. *διαλεκτος* (diálektos) a.m. *Yerli diyalektle şöyle bişeyler söylüyorlardı: ...* (A. Nesin 1995 s. 106).

diyalog 'karşılıklı konuşma' < Fr. *dialogue* < EYun. *διαλογος* (diálogos) a.m. *-log* için b. *arkeolog . İhtilâlcilerle nizam koruyucular arasında bu hiç değişmez bir diyalogdur.* (F.R. Atay 1953 s. 25).

diyanet 'dine bağlılık' < Ar. *diyāna* a.m. (/*dyn*/ kökünden). *Bu ḳadar sa'y kim ėtdüm diyānetümden ėtdüm.* (Ferec 855/1451 v. 212b).

diyapazon (müzik terimlerinden) 'U şeklinde akort aleti' < Fr. *diapason* a.m. < EYun. *διαπασων* (diapasōn) 'bütün (tellerin ahengi) için'.

diyar 'memleket, ülke' < Ar. *diyār* a.m., aslında *dâr* II kelimesinin çoğulu (/*dwr*/ kökünden). *Yürüdügüm yėrlerde bu diyār gibi diyār görmedüm. Ḥayfdur ki yağı atı doynağı bunuŋ yėrine basa.* (Ferec 855/1451 v. 242a).

Diyarbekr/Diyarbekir 'malûm şehir ve vilâyet adı, bugün Diyarbakır' < Ar. *Diyār Bakr* 'Bakr bin Wā'il isimli Bedevî Arab kabilesinin memleketi'.

diyare 'ishal' < Fr. *diarrhée* < EYun *διαρροια* (diárroya) *Çocukluğumda, diyare geçirenlere bir yudum su verilmezdi.* (M. Urgan 1998 s. 20).

(Argo) **diyari** 'bir zaman tedavülde olan iki kuruşluk sikke' M. Mikhaïlov 1930 s. 25, F. Devellioğlu 1959 s. 80, H. Aktunç 1990 s. 86 < Yun. *δναρι* (diári) 'eski bir paranın adı' Ch. Tzitzilis 1987g no. 106.

diyaridon 'aktarların imal ettiği bir ilâç' H. Ritter 1941 II, 320 < *Pyramidon* gibi ilâç isimlerini taklid eden uydurma bir isim.

diyba, b. *diba*.

diydar, b. *didar*.

diyde, b. *dide*.

diye 'diyerek' < *dėyü/deyi*. *Kadın da kapının önüne çıkıp "polis" diye bağırırdı.* (S. Soysal 1979ye s. 259). Söylenmiş, işitilmiş veya okunmuş bir şeyi aynen anlatmak için cümlenin içinde *diye* kelimesiyle biten bir ibare haline getirilir: *İstanbulun kaldırımları altın diye işitmişler.* (Orhan Kemal 1950â s. 33). 'istediği için' (kasıt cümlesi): *Çoğu ile karşılaşınca, adını unuttuğumu anlamasın diye ne yapacağımı şaşırıyorum.* (N. Cumalı 1970 s. 147). 'iddia ederek': *"Öyle ellenilmiş karıyle evlenilir mi?" — "O kendini kız deye satıyor."* (M.Ş. Esendal 1934 s. 267). 'olduğu düşünülebilindiği için, nazarı itibare alarak': 'düşünerek, düşündüğü için': *Beni, üstüne yük olurum diye mi korktu?* (T. Evren 1943 s. 69). İlk kelimedeki accusativus, o kelimeyi cümlenin bünyesinden ayrı tutmağa yarar; bunu daha açık göstermek için bir iki misale daha bakalım: *Yoksa Müzehher evvelce çağırdı da şimdi, beni geldi diye savmak mı istiyor?* (Mahmud Yesari 1943 s. 31). *Bak, seni diye gelmişler buraya. Niye boş veriyorsun?* (Orhan Kemal 1950â s. 33).

(Neologismus) **diyelek** 'lehçe' < *diyalekt'* kelimesine bedel olmak üzere sesçe benzeyen ve Türkçe unsurlardan müteşekkil (gerçi gramerce zorlanmış) bir kelime bulmak gayretinden doğmuştur. Muvaffak bir buluş olduğu halde tutmayanlardan. *Dünürüm deyip yeniden dirsek attı Arif Ustaya. İçtenleşti miydi, Ereğli'li diyeleği debreşir: "Görüyon ve biliyon kız elinde büyüdü; başlık olarak ne verecen?"* (M. Seyda 1963 s. 58).

diyen, b. *dėyen*.

AD. **diyesi** 'demek istediği' < *de-* fiilinin eski istikbal partisibinin son hecesi 3. şahıs possessivum eki mânasına alınarak zamir gibi kullanılır (b. J. Deny 1921 § 798): *İmamın diyesine göre, orada çocuklara gâvurluk örgedilecekmiş.* (K. Bilbaşar 1941 s. 80).

diyet I '(şeriat ıstılahlarından) öldüren veya yaralayanın, yaralanana veya öldürülenin ailesine ödemeğe mecbur olduğu para' < Ar. *diya* a.m. *Kim anuŋ ḥükmi ola 'adla yaḳın, | Kimsenüŋ kimseye ḳomaya ḥaḳḳın, | Buyura ölene ḳanile diyet ...*

(M. Adamović 1994 [1368–869] no. 1684–85). ***Ve göz çıḳaran daḫı diyetin şāḥibine vėrüb ḳaṣd ile ise on dörd altun alına ve ḳaṣd ile degül ise beş altun alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 [tarihsiz] s. 126). Mecazi mânada 'taviz, ceza veya mükâfat': ***Diyeti biraz pahalıya patladı kuşkusuz çünkü çete elemanlarının her birine yüklü ücretleri dışında oldukça pahalı armağanlar alması da gerekti.*** (İ. Aral 1997 s. 137). ***Tek bir şey istesem sizden? Bir hakkın diyeti olarak bir soru sorsam, yanıtını istesem?*** (A. Kutlu 1994 s. 239).

diyet II 'yemek yeme kaideleri, rejim' < Fr. ***diète*** a.m. [EYun. ***διαιτα*** [d̲iaita] 'yaşayış, yaşama tarzı']. ***Sobanın üstünde ince bir dilim kepek ekmeği kızartılacak. Tuzu alınmış bir parça beyaz peynirle yenecek (Kibrit kutusu büyüklüğünde. Diyet formüllerinde öyle yazıyor).*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 17).

diyez (müzik ıstılahlarından) 'tam perdenin nim perde fevkinde bulunan perde ve onun işareti' < Fr. ***dièse*** a.m. [Lât. ***diesis*** < EYun. ***διεσις*** (d̲íesis) 'aralık']. ***Diyezler düşürür şiirlerim | Duygu ezgimin kıyılarına.*** (E. Aykız 1992 s. 13).

diyeze, b. ***deyeze.***

diyne–, b. ***diğne–.***

diyopter, b. ***diopter.***

diyoptri, b. ***dioptri.***

diyrine, b. ***dirine.***

diz I b.m. (bacağın büküldüğü yer) < ET. ***tiz*** a.m. Clauson 1972 s. 570. [***dirsek*** ile olan ilişkisi (***r > z*** ses değişimi) için b. ***boğurdak***]. ***Naṣr-ı 'ayyār bu ḥāleti gördi, ġızuŋ başını dizi üstine aldı, te'emmülile dike baḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 51b). ***diz boyun*** 'dize kadar (çamur veya kar hakkında)' (instrumentalis hali eki ***-ın***, b. ***acın***): ***Dışarda kar diz boyun.*** (Orhan Kemal 1952ç s. 45). ***diz çök–*** 'dizlerini yere koyarak oturmak' (habere dahil nesne, krş. ***diz gel–, top oyna–***): ***İlçiler geldi, yėre yüz urdılar, | Kimi diz çökdi, kimi durdılar.*** (Enverī 1926–29 [869/1464] s. 48). ***Gel, dāmād, diz çöküŋüz!*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 75). ***diz gel–*** 'diz üstü oturmak' (krş. ***diz çök–***): ***Yatağın ayak ucuna ettahiyatiye oturur gibi diz geldi.*** (S. Şimşek 1960 s. 36).

⊡ Aslında nesnesiz olan bir fiil (ms. ***çök***-), bir nesne alırsa (***diz çök***-) bu tür nesneye iç nesne (internal object, cognate object) denilmektedir. İç nesne ya aynı fiil kökünden türetilmiş bir isimdir (b. ***adım ad-***), ve yahut fiil köküne anlamca çok yakın bir isim olabilir (T. Givón 1984 s. 105, H. Bußmann 1990 s. 388). A-E cildinde ***diz çök***- ve ***diz gel***- (b. ***diz*** I) örnekleri bulunuyor. Sonraki ciltlere ait olarak ***kar yağ***-, ***kitap oku***-, ***şarkı söyle***-, ***top oyna***- örneklerini gösterebiliriz.

O. **diz** II 'kale' < Fa. ***diz*** a.m. ***İki baş bir dizde, iki dizdār bir dizde, iki el bir girevde, iki ḫātūn bir evde olmaḳ olmaz.*** (Ferec 855/1451 v. 16b).

A.D. **diz** III 'kene' < Erm. ***tiz*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 708.

diz– I (geçişli fiil/verbum transitivum olarak) '(ipliğe, tele) geçirmek' < ET. ***tiz-*** a.m. Clauson 1972 s. 572. ***İkiyüz dāne ṣoġanı ipe dizmiş, boynına boġmaḳ ėdinmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 146b). 'sıraya komak, tanzim etmek; (harfleri) tertib etmek': ***Vitrinin önündeyim ... Kaç parça pastırma öyle, her biri kol gibi, dizmişler üstüste.*** (M. İzgü 1992 s. 192).

diz– II (geçişsiz fiil/verbum intransitivum olarak) 'küfürleri dizmek, söylemediğini bırakmamak' < ***diz-*** I. ***"Yıktın beni mubarek hayvan. Belin kırıla, ocağın söne kart dünya! Leşine kurtlar üşe! Bunu da mı gösterecektin bana?" Ellerini dizine vurup vurup diziyordu.*** (M. Başaran 1992 s. 111). 'sıklaştırmak, sık sık tekrarlamak': ***Çok geçmedi bizimki bi gün: Zınk! Bilmem nesi kopmuş. Ondan sonra dizdi gayrı. Bi gün şurası, bi gün burası ...*** (M. Başaran 1955 s. 106).

dizanteri 'bir bağırsak hastalığı' < Fr. ***dysenterie*** < EYun. ***δυσεντερια*** (d̲ysentería) a.m. [***δυσ*** 'kötü' ve ***εντερα*** 'bağırsaklar']. ***Kimi beyin hummasına tutulup ısırgan otlarının arasında can verdi, kimi kanlı basura, dizanteriye yakalandı.*** (Şahap Sıtkı 1958 s. 14).

dizâr, b. ***didar.***

dizayn 'model, üslûp, fason' < İng. ***design*** a.m., ***design*** 'çizmek' fiilinden [Lât. ***designare*** 'işaretlemek; tayin etmek'). ***Kafenin bulunduğu asma kata geldiğimizde, burasının aşağıdan daha geniş bir mekân olduğunu görüyorum. Metal ve camdan modern stilde dizayn edilmiş on beş kadar masanın yalnızca ikisi dolu.*** (A. Ümit 1996 s. 169).

dizbarko (gemicilik tabirlerinden) 'boşaltma' < İt. ***disbarco*** a.m. [***dis-*** 'çıkarmak' ve ***barca*** 'kayık, tekne'] Kahane–Tietze 1958 no. 280.

O. **dizbediz** 'diz dize' < ***diz*** I ve ***be*** I. ***Saŋa göstermeye Mevlānā-yı 'azīz | Beni aġyāruŋ ile dīz-be-dīz (!).*** (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 58).

O. **dizdar** 'kale kumandanı' < Fa. ***dizdār*** a.m. [***diz*** II + ***-dār*** 'tutan, malik olan', b. ***abdar***]. ***Alay begilerüŋ ve zu'amā ve ser-'asker ve çavuş ve dizdārlaruŋ tīmārları serbest olmaḳ ḳānūn-ı ḳadīmdür.*** (Ö.L. Barkan 1943 [977/1569] s. 287).

dize, b. ***dide.***

dize–** 'dizmek' < ***diz- fiilinin varyantı; krş. ***tık- tıka-***. 'ahşap evin bölmelerine tahtalar dizmek'. ***dizeme*** 'ahşap evlerde kullanılan çeşitli tahta aksamı' DS 1530, TS 1192. Fiilden nomen concretum yapan ***-ma*** eki, b. ***akıtma*** .

AD. **dizek** 'dizi; kadın feslerinin önüne dikilen bir sıra altın; yazı satırı' DS 1530, TS 1192 < ****dize-*** + fiilden daha çok nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık I*** .

EO. **dizek–** 'dizilmek' TS 1192 < ***diz-*** + fiili orta dönüşken (mediale–reflexivum) hale koyan ***-ek-*** genişlemesi (b. M. Erdal 1991 II, 645–651). Fiilden fiil yapan ***-(ı)k-*** için b. ***acık-*** .

dizel I 'bir çeşit petrolle işliyen motör' < mucidi olan Alman mühendis Rudolf Diesel'in (1858–1913) isminden. Tk.'de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu*** . ***Şirketin dizelle***

çalışan vasıtalarında işçilik bile ettim. (İ. Tarus 1961 s. 243).

(Argo) **dizel** II 'ahlâkı zayıf olan kadın' Devellioğlu 1959 s. 80, H. Aktunç 1990 s. 86 < *dizel* I (argolarda umumiyetle motorlar daha ziyade erkeklerin olur). Tk.'de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. *Abbâs yolcu* .

dizele– 'dizivermek' < *diz-* + *-ele-* frequentativum genişlemesi, b. *avkala-* . *Saat üç olunca kalıptan çekilmiş son sekiz çifti dizelediler.* (Tarık Dursun K. 1966 s. 55).

AD. **dizge** I 'diz bağı; erkeklerin giydiği getre biçiminde çorap' DS 1530–31, TS 1193, Meninski 1680 II, 2073 < *diz* + *-ge* eki, böyle bir ek varsa da (krş. *bilge*), bu kelimeye uygun mânada başka misal bulamadık.

AD. **dizge** II 'kadınların boyunlarına taktıkları altın gerdanlık' DS 1531 < *diz-* + fiilden nomen actionis ve dolayısiyle nomen concretum yapan *-ge* eki, b. *bilge* .

(Neologismus) **dizgi** 'basmak için harflerin dizilmesi' < *diz-* + fiilden isim yapan *-gi* eki, (b. *açgı*). 'tütün yapraklarını kurutmak için ipliklere dizme işi': *Çoluğun çocuğunla sarıl iğnelere, teker teker yaprak diz sicime. Dizginin ardından gene tarlanın yolu.* (M. Makal 1971 s. 178).

dizgin 'gemin uçlarına bağlanarak hayvanı yöneltmeye yarayan kayış' TS 1193, R. Dankoff 1991 s. 32 < ET. *tizgin* a.m. [*tiz-* + fiilden participium passivum mânasında sıfat ve dolayısiyle isim yapan *-gin* eki, krş. *ezgin, yaygın*] Clauson 1972 s. 374. *Düzd geldi, dirāzgūşuŋ dizginine yapışdı.* (Ferec 855/1451 v. 103b). *Arabacımız dizginleri kastı.* (Nâzım Hikmet 1936s s. 51). Mecazi mânada: *Keratanın dizginlerini ele almasaydım, sermayesini çoktan yel üfürmüş, su götürmüştü.* (S.M. Alus 1934 s. 134).

AD. **dizi** 'sıra; saban izi; kadınların boyunlarına taktıkları altın kordon' DS 1531 < ET. *tizig* a.m. + Fiilden isim yapan *-i* eki, b. *alu-satu* , Clauson 1972 s. 574.

dizil– I 'bir sıraya konmak' < *diz-* fiilinin passivum hali.

dizil– II 'bir sıra teşkil etmek' < *diz-* fiilinin medialis-reflexivum hali, b. *açıl-* . *Dizilsinler koğuşun ortasında da, göreyim!* (R. Ilgaz 1969g s. 45).

dizili 'dizilmiş' < *diz-* + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-ili* genişlemesi, b. *ardılı* . *Tezgâhta fincanlar, cezveler, semaver, nargile dizilidir.* (V.N. Tör 1977 s. 13).

dizim 'ipliğe dizilen şeyler' DS 1531, TS 1194 < ET. *tizim* a.m. Clauson 1972 s. 576. Fiilden isim yapan *-im* eki, b. *adım I* . *Eliyle ördüğü tığ işi dantelleri, mavi, yuvarlak yastıklara geçirdi. Dizim dizim arkasına koydu kanepenin.* (Peride Celal 1991 s. 311). *dizim dizim* 'sıra sıra' (belki *dizim dizim dizil-*'den predicate intensifier, b. *apal apal*): *Ege kentleri kıyılardan içlere doğru dizim dizim. Evleri beyaz badanalı, pancurları renk renk, arnavut kaldırımlı yokuşları zeytin ve iğde kokulu deniz kasabaları.* (E. Atasü 1996 s. 264).

dizin 'dizleri üstünde' TS 1193–1194 < *diz* ve instrumentalis hali eki *-ın*, b. *acın* . *Oturdı, dizin çökdı, şavt-i ḥazīnile bir penc āyet oḳudı.* (Ferec 855/1451 v. 116b). *Dizin dizin yürüdü. Velikul'un yanına kadar vardı, dürttü ardından.* (F. Baykurt 1971t s. 94).

dizin dizin 'sıra sıra' TS 1194 < *diz-* + fiilden isim yapan *-in* eki, krş. *akın, ekin.* *Zülf-u-ruḫuŋda göŋüller dizin dizin | Rūm ėllerinde nite ki zencīr ile esīr.* (Necātī Beg 1963 s. 193).

diziştir– 'sıraya koymak, üstüste tekrarlamak' < *diz-* + intensivum mânasını veren *-(i)ştir-* genişlemesi, b. *anlaştır- II* . *İçki hakkında atıp tutarken, "âyeti kerime, hadisi şerif" diye bir takım yalan yanlış lâflar diziştirirken sen burada idin.* (Seyfettin Turhan 1951 s. 62).

dizle– 'dizleri üstünde yürümek, dizleri üzerinde kaymak' < *diz* I + isimden fiil yapan *-le-* genişlemesi, b. *acabla-* . *Alevi olmadığından el öptükten sonra dizlememiş, âdeta dönüp arkadaşlarının yanında durmuştu.* (Kemal Tahir 1957r s. 193).

AD. **dizleme** 'dize kadar uzanan uzun konçlu çorap, tozluk' DS 1531 < *diz* I + bazı giysi isimlerinde geçen *-me* genişlemesi, b. *akıtma* . *Başında dal fes, el dokuması, kalın kahverengi yün şalvar, yün şalvarın üstüne çekilmiş dizleme, işlemeli çoraplar.* (Yaşar Kemal 1971bb s. 334).

AD. **dizlik** 'önlük, peştemel' DS 1532, TS 1194 < *diz* I + *-lik*, b. *ahfadiyelik* . *Turuncu, sincābī, siyāh dizlikli, ḳırmızı, mā'ī fermeneli genc ḳızlar, ḳadınlar ṭopraḳ destilerle çeşmeden şu ṭaşıyor.* (Ebū–Bekir Ḥāzım 1326y s. 123–124).

dizman, b. *dızman*.

dizyem 'santigradın onda biri' < Fr. *dixième* a.m. [Lât. *decimus* 'onuncu'].

dobiç 'kısa boylu, tıknaz (kimse)' DS 1522 < *dobuç.* *Ertesi sabah şeytan kuyruklu, şeytan kulaklı dobiç bir gemicinin — şeytanın çiroz gibi zayıf, kuru olması gerekir — sallantılı teknesinde açıyordu gözlerini.* (M. Seyda 1969 s. 39).

doblin I (gemici istilahlarından) 'gevşek olan halatın veya yelkenin aşağa sarkan kısmı' L. Gürçay 1943 s. 134 < İt. (Venedik dial.) **doplin* a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 271.

O. **doblin** II/**toblin** 'eski bir İspanyol altın sikke' < İsp. *doblón* a.m. [Lât. *duplus*' çift' + İsp. *-ón* büyütme eki, krş. *balon, salon*]. *"Ey, ne cins akçe idi bu meblağ?" —*

"Hep tam yeni zincirli flori ile toplindir." (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933az s. 130).

dobra 'gerçeği sakınmadan (birinin yüzüne karşı söyleyen)' < Sl. *dobro* 'iyi, peki'. *Dudaklarında, tiz sesine yakışmayan sonradan edinme bir gülüş, "Selam" deyişi de aynı yapaylıkta, sert ve dobra görünmenin kaçınılmaz olduğu günlerin ürünü.* (C. Kavukçu 1998 s. 38). *Aranızda halledilecek kozunuz varsa, git, kendisini bul, karşı karşıya, dobra dobra konuş*! (O.C. Kaygılı 1939 s. 252). *dobracı* 'gerçeği sakınmadan söyleyen kimse': *Sözünü kimseden esirgemezdi, dobracıydı ama, iş Genel Müdür'e gelince değişirdi, çok hesaplı konuşması gerekirdi.* (R. Ilgaz 1991r s. 7).

AD. **dobranca** 'sakaların su taşımak için kullandıkları omuz değneği' DS 1533 < Sırp.–Hırv. *obramnica* a.m. A. Tietze 1957 no. 150.

O. **Dobrevenedik/Dobrevnik/Dobrovenedik** 'Adriyatik sahilindeki Dubrovnik şehri ve cumhuriyeti' < aslı Sl. *dubrov* 'meşelik' olan isim *dobre/dobro* 'iyi' ve *Venedik*'ten müteşekkil zannediliyordu (b. *atlu karaca*). *İvlaḳdan ve Firengden ve Dobrevnikden ve ġayri yérlerden her ne gelse yüzde iki aḳca alına.* (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 18a).

AD. **dobuç** 'çam bardak; ağaçtan yapılmış, suyu soğuk tutan kap' DS 1533 < *boduç* kelimesinin metateze uğramış varyantı, b. *albız* .

O. **doce** 'Venedik Cumhuriyeti'nin reisi' Meninski 1680 II, 3140 < İt. (Venedik dial.) *doge* < Lât. *dux* 'başbuğ, başkumandan' G. Meyer 1893 s. 69). Krş. *doj*, *duzi*. *Venedik doçu, Padişahımız Hazretleri'nin kızları Nurhayat Sultan'a hediye olarak Çin ipeğinden başka ne yollamış biliyor musunuz?* (O. Pamuk 1999 s. 21).

doçent 'üniversite hocası (profesör olmadan)' < Alm. *Dozent* a.m. [Lât. *docens* 'öğreten']. Doğrudan Alm.'dan alınmış kelimeler için b. *akupunktur* [1]. *Doçent Üner, gecenin saat on bir sularında, yanına Alev'i de almış olarak çıkageliyor.* (A. Ağaoğlu 1991h s. 292).

AD. **dodi/dodik** 'ayının el gibi kullandığı ön ayağı; kesilmiş koyun keçi ayağı; çocuk ayağı, çocuk eli' < Gürc. *toti* 'hayvan ön ayağı'; ikinci varyantta *-ik* küçültme eki var, U. Bläsing 1992 no. 130, 1995 s. 58–60, V. Cangidze 1984 s. 52; R. Dankoff'a göre (1995 no. 149) kelimenin kaynağı Erm. a.m. *t'at'ig*'ten gelir.

AD. **dodili/dudili** 'tarla kuşu' DS 1534, K. Emiroğlu 1989 s. 84 < EYun. *τροχιλος* (troḫílos)' bir kuş cinsi, Ch. Tzitzilis 1987g no. 541; fakat K. Karapotosoğlu 1999 no. 63'a göre < İt. *lodola* a.m. Krş. *dorfil*.

AD. **dof dof** 'küme küme' < Ar. *fawc fawc* a.m. tabirinin metateze uğramış varyantı, b. *albız* . *Arḫadaḫı kimsėy yitmemeli. Sırėynan dof dof çıkmalı.* (Ö.A. Aksoy 1945 I, 368).

dogma 'körükörüne inanılması icabeden din vs. esası, vas' < EYun. *δογμα* (ḏógma) a.m.; nomen actionis yapan Yun. *-ma* eki için b. *akromatik* .

dogmatik 'dogma mahiyetinde' < Fr. *dogmatique* a.m. [*dogma*'dan Yun. usulüne göre sıfat, b. *Adriyatik* ve *akustik* II . *Dogmatik bir ahlâk öğretimiyle köleler yetiştiririz ancak.* (O. Buryan – V. Günyol 1995 s. 39).

doğ– I 'dünyaya gelmek' < ET. *tuġ*– a.m. Clauson 1972 s. 465–466. *Doğduġumda müneccimler ṭāli'um dutdılar.* (Ferec 855/1451 v. 44a). 'tulû etmek, ufuktan görünerek yükselmek': *Ay u güneş sudan doġarlar, suya batarlar.* (Ferec 855/1451 v. 30b). 'hasıl olmak, husule gelmek': *'Aḳlı var kişiler 'ibret aldılar ki eyülikden eyülik doġar, yavuzlıḳdan yavuzlıḳ doġar.* (Ferec 855/1451 v. 66b). Hem geçişli (krş. *doğ*– II), hem geçişsiz halde kullanılan fiiller için b. *aç-I* .

AD. **doğ**– II 'doğurmak' < ET. *doġ-* fiili, bazı dillerde (ms. Az.'da) 'doğurmak' mânasını alıp geçişli oluyor, b. Clauson 1972 s. 465–466. *Bir de baḫir ki beş tene kötü kötü ġara ġara ġadınnar gelir. Diyiller ki: "Bu hanım doġacaḫ. Ebe olaḫ, doġsun." Doġurdillar.* (B. Seyidoğlu 1975 s. 281). Hem geçişli hem geçişsiz (krş. *doğ*– I) halde kullanılan fiiller için b. *aç-I* .

EO. **doğa dur–** 'doğmaya devam etmek, doğmakta olmak (güneş, ay hakkında)' TS 1194–95 < *doğ-* fiilinin *-a* fiilzarfı (gerundium) ve *dur-* yardımcı fiili. *Ḍoġdı, ḍoġadur evvel u āḫır, | Ḳāf tā Ḳāf gün nūrı yeksān.* (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 151 no. 1760).

doğan 'kuş avında kullanılan küçük bir yırtıcı kuş' < ET. *toġan* a.m. Clauson 1972 s. 470–471. *Mere, yürü, doġan ḳuş oluban uçayın-mı?* (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 94). *Nā-gāh şāhuŋ ḫāṣ doġanı pervāz ėderken gözlerden ġāyib olur.* (Ferec 855/1451 v. 130a). *doğancı* 'Saraya doğan temin eden ve onlara bakan hizmetli': *Pādeşāh doġancılarına ḫışm ėder: "Tīz buluŋ! Bulmazsaŋuz hepüŋüzi öldürürem."* (Ferec 855/1451 v. 130a).

AD. **doğdu** 'loğusa cemiyeti' TS 1195 < *doğ-* fiilinin geçmiş zaman şekli. Fiilin geçmiş zaman şeklinin, isim haline gelmesi için b. *bastı* . *Şah Mahammediŋ avradı hamlėymiş, doğdusuna gendisine esbap biçīyik.* (A. Caferoğlu 1945 s. 196).

doğdur– 'doğmasına yol vermek veya sebebiyet vermek (güneş, ay vs.)' < *doğ-* I fiilinin causativum hali, fakat yalnız bu mânada. *Sabaha kadar içtiler, sonra da çalgılarını önlerine katıp, köyün üst başındaki pınar yerine çıktılar, güneşi doğdurdular.* (M.Ş. Esendal 1958m s. 92). Krş. *doğur-*. *Gelecekte bir gün ellerimiz buluşacak, işte o gün hiç batmayacak olan güneşi doğduracağız.* (U. Alpay 1999 s. 62).

doğma büyüme 'yerlisi, orada hem doğmuş hem büyümüş' < *doğ-* I ve *büyü-* fiillerinin *-ma/-me* ekli (b. *aşılama*) fiilsıfatlarından (participia)

müteşekkil atribütif terkib. ***Doğma büyüme Aksaraylı, Taşkasaplıyımdır.*** (S.M. Alus 1944 s. 12).

doğra– ‘küçük parçalar halinde kesmek’ < ET. ***toġra-*** a.m. Clauson 1972 s. 472. ***Elümde bıçaḳ varidi, et doġrayu dururdum. Noldı bilmezem, nāgāh oġlanuŋ boġazına doḳundı, sesmedi, öldi.*** (Ferec 855/1451 v. 59a).

AD. **doğram** ‘doğranmış bir şeyin bir parçası’ DS 1537 < ***doğra-*** + fiilden ölçü birimi mânasında nomen concretum yapan ***-(a)m*** eki, b. ***adım I .*** ***Bakmıyor musun, bir doğram et yok yüzünde. Gören, mezerden çıkmış sanacak.*** (F. Baykurt 1961k s. 87). ***doğram doğram doğra-*** ‘keserek parça parça etmek’ (predicate intensifier): ***Eyvah! Şimdi Kırık Ali bir azarsa, hoca moca demez, sakalından tuttuğu gibi bunu doğram doğram doğrar.*** (A. Nesin 1995 s. 829). ***doğram doğram eyle-*** ‘parçalamak’: ***Ayağın bir kavun kabının üstüne bastı, ayağı tayındı ve yıkıldı. Durulageldi, yanından bir bıçak çıkardı. Ve ol kavun kabını doğram doğram eyledi.*** (Mercümek Aḥmed 1944 [15.yy.] s. 220).

doğrama I ‘bir yapının kapı, pencere, dolap, bölme gibi tahta kısımları’ < ***doğra-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-ma*** eki, b. ***aşılama .***

AD. **doğrama** II ‘??’ < ***doğrama*** I. ***Rıza’nın sırtı kalın. Culfa örmesi doğrama-kırma ceket, dizlikli, yancıklı, doğrama şal. Sepili, hasıllı çarık, yepyeni çoraplar.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 18).

AD. **doğramaç** ‘yağda kızartılan ekmek parçaları; ekmeği süt, yoğurt, ayran içine doğrıyarak yapılan papara’ DS 1537 < ***doğrama*** I ve ***aş***, b. ***bazlamaç .*** ***Dokuz kaşık çanak çanak doğramacı bir solukta bitirdi.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 62).

doğrı/doğru I (zarf; vurgu ilk hecede) ‘dosdoğru, doğruca’ < ET. ***toġuru/toġru*** a.m. [***toġur-*** fiili + ***-u*** fiilzarfı (gerundium)] Clauson 1972 s. 473. ***Nā-gāh ıraḳdan bir köşk gördi, aŋa doġru gitdi. Geldi, gördi ki bir ʿālī sarāydur.*** (Ferec 855/1451 v. 147a). Dativus halli kelime ***doğru***’yu takib edebilir: ***Belġıraddan geçdiler, hemān ḍoġru Varnaya yüridiler.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 121). ***Doğru New York’a!*** (A. İlhan 1953 s. 158). Dativus hali olmadan da anlaşılır: ***Hemen, çeyreğe bir arabaya atladım. Doğru bizim ev.*** (S.M. Alus 1944 s. 34). Hareketin hedefi konuşanın kendisi olursa, hareketin nereden veya hangi yönden geldiğini ***doğru***’dan evvel ablativuslu bir kelime bildirir: ***Uzaktan doğru koşup gelen bir çocukla konuşmağa başladılar.*** (Sabahattin Ali 1936 s. 13). ***Taraça, denizden doğru nemli bir esintiyi alıyordu.*** (A. Ağaoğlu 1981y s. 51). ***içeri, ileri, yukarı*** gibi istikamet zarfları –dativus haliyle veya olmadan– onları takib eden ***doğru*** ile kuvvetlendirir, ms. ***Her gün bir ölünün, bir hastanın arkasından geri doğru gidiyoruz. Hatıradan hatıraya.*** (A. H. Tanpınar 1955 s. 122). ‘dik’: ***Uyandı. Doğru oturdı. Beni gördise yeŋini yüzi üzerine ḳodı, yaşındı.*** (Ferec 855/1451 v. 45b). Mecazi mânada ‘yalansız, yanlışsız’: ***Baŋa körlik yėgdür andan ki ḳardaşum ḳatında doġru söyleyem.*** (Ferec 855/1451 v. 183a). ***doğru dürüst*** (ekseriya menfi cümlelerde) ‘lâzım olduğu gibi, istenildiği gibi, muntazam’ ***Dağlı arkadaşlar konuşmaya katılmıyorlardı. Doğru dürüst dinlemiyorlardı bile.*** (F. Baykurt 1971c s. 276). ***doğruca*** ‘dosdoğru, hiç bir yöne sapmadan’ (***-ca*** zarfları için b. ***anca I***): ***Bu yollar sizi doğruca Çamlıca’ya ulaştırır.*** (N. Güngör 1992 s. 104).

doğrı/doğru II (sıfat ve isim) ‘virajsız, düz bir çizgi üzerinde duran’ < ***doğrı/doğru*** I. ***Doğruyol’da (şimdiki İstiklâl Caddesi) akşam dolaşıp arkasına takacağı bir kızla Amerikan Oteli’ne gidecek.*** (A.İ. Tokgöz 1993 s. 225). Mecazi mânada ‘gerçek, sahici’: ***Ġalebe gidüb ḫalvet ḳalıcaḳ ḳıza eyitdi: ”Doġrusın eyit, āhiste dėdügüŋ söz ne sözidi?” dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 50b). ***Doğru söze ne denir?*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 30). ***doğru ol-*** ‘haklı olmak, iyi etmek’: ***Biz ḍoġrımıyuz kim düşmān olan şunda pādişāhumuzuŋ ḥişārınuŋ üzerine düşdi, döge ḍurur; biz şunda ṭınmazuz, epsem otururuz?*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 107). doğrusu ‘hakikat, gerçek’: ***”Āh, zemānede öyle ḫāliş dost nerede?” — ”Ḍoğrusu da budur, sulṭānım.”*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1339/1341 s. 5). ***Doğrusu lâzım, Eşyayı ayniye gümrüğü hoşuma gitmişti.*** (S.M. Alus 1944 s. 51). Bu son misaldeki cümlenin başında bulunan yan cümle (ve buna benzer başkaları) çok defa haberin düşmesiyle sırf ***doğrusu*** kelimesiyle ifade edilir: ***Şapka ve fistan giyip, kokona kıyafetine girip Kalitarya’ya gelmek? Doğrusu, hayret!*** (S.M. Alus 1944 s. 176). ***Bu münakaşayı evlenmek çağındaki bir kızın karşısında yakaşıksız buluyorum doğrusu.*** (H.R. Gürpınar 1933ke s. 13).

(Halk ağzı) **doğru** III/**gün doğrusu** ‘doğu, şark’ < ***doğu*** kelimesinin varyantı, yani ‘doğum’ mânasında artık kullanılmayan ***doğu*** kelimesini mânalandırmak gayretiyle yaratılan bir varyant. ***Güneş devrilmiş. ırgatların gölgeleri doğruya taraf uzamış, sıcak kırılmıştı.*** (Orhan Kemal 1954b s. 146). ***Limanı gerçi ḳapulu liman degüldür, ammā gün doġrusından ve poyrazdan ve yıldızdan emīn liman-ı metīndür.*** (Evliyā Çelebī 1935 [17.yy.] IX, 321). ***Bir gündoğrusu bu sisi temizleyiverdi. Bu sefer de gündoğrudan bir kara bulut gelip yağmurunu boşalttı.*** (S.F. Abasıyanık 1952s s. 65).

doğruca, b. ***doğrı*** I.

doğrucana ‘dosdoğru’ < ***doğru*** I + ***-cana*** sıfat ve zarf eki, b. ***acarcana .*** ***Furdun bana öyle mi? Aha, ben de doğrucana savcıya gidiyom.*** (M. Seyda 1974 s. 177).

doğrucu/doğrucu Davut ‘susmayı bilmeden her şeyin doğrusunu mutlaka söylemeyi huy edinmiş kimse’ < ***yalancı*** kelimesine eş olarak yaratılmıştır. Tk.’de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu .*** ***Āh şu seniŋ boş-boġazlığın! Doğrucu sen-mi ḳaldıŋ dünyāda?*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 303). ***Söz politikadan açıldı mı, hemen atışmaya başlarlardı. Dedem, Rasim Amca’yı hep doğrucu Davut olmakla suçlar: ”Sana ne el-âlemin üç tavuğundan,***

beş kazından?" derdi. (A. Ümit t.y.ç [1990?] s. 104). *1854 Temmuzuna kadar sürecek olan görev süresinde zaptedemediği hiddetinden ve doğrucudavutluğundan "Giritli" unvanına "Deli" de eklenerek tekrar azledildi.* (A. Kulin 1997 s. 19).

doğrul– 'doğru şekle veya vaziyete gelmek, düzelmek' DS 1337 < ET. *toġur-* fiilinin passivum hali. *Bu boş çabalamadan vaz geçerek dizlerinin üzerinde mümkün olduğu kadar doğruldu.* (T. Buğra 1963 s. 108). 'dik bir duruma gelmek': *Uyuyamıyacağımı anlayıp doğruldum.* (Ü. Kıvanç 1995 s. 88). 'yönelmek': *Timür Engüriye ḍoġruldı.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 70).

doğrula- 'yönelmek' < *doğru* + isimden fiil yapan *-la-* genişlemesi. *Kirkor emmisinin tüccar dükkânını doğruladı.* (Kemal Tahir 1958 s. 206).

doğrulamasına (zarf) 'doğru, doğrudan doğruya, direkt' < *doğru* I + isim ya da sıfattan mekân zarfı yapan *-lamasına* genişlemesi, b. *aykırılama . Doğrulamasına gelen ışık, odayı, sanki bir bıçakla kesilmiş gibi iki kısma bölüyordu.* (Tarık Dursun K. 1952 s. 99).

doğrult– I 'doğru şekle veya vaziyete getirmek; düzeltmek' < *doğrul-* fiilinin causativum hali (b. *acıt-*). *Gördi ki bir küp egrirek durur. Doġruldayım dėyü altını biraz ḳazdı.* (Ferec 855/1451 v. 53a). 'yöneltmek' *Aḳını Bosna vilāyetine ḍoġrultdılar.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 105).

(Halk tabiri) **doğrult–** II 'sağlamak, temin etmek (para, kazanç, geçim hakkında)' < *doğrult-* I. *Al müşterini, sıkı sıkı çek kürekleri, kısa zamanda var öteki yakaya, çabucak tekrar gir sıraya! Böylece ekmek paranı doğrult!* (E.N. Gökşen 1949 s. 77). *Dükkânda iş arkadaşım olan Sermet'e baktım, o da "Çok iyi olur valla, üç beş kuruş doğrultur, okula da yetişiriz," dedi.* (A.F. Kakınç 1993 s. 59).

(Halk tabiri) **doğrult–** III '(bir şeyin) doğruluğuna kail olmak, kani olmak, emniyet getirmek' < *doğrult-* I. *Sokağın öteki ucunda çivit boyalı bir tek ev var. Sen gece gideceğine göre, boyası gözükmez. Uzun minare gibi bir bacası var. Oradan doğrultursun. Belli olur.* (Yaşar Kemal 1955i II, 349).

***doğrum doğrum** 'küçük parçalar halinde' Meninski 1680 II, 3146 < *doğram doğram* yerine bir hata olmalı.

doğrusu, b. *doğrı* II.

doğrut– 'doğrultmak, eğriliğini gidermek' R. Dankoff 1991 s. 32 < *doğrult-* I fiilinin varyantı. */lt/ /t/* gelişimi için b. *boşat- . Keşti-yi dil yine ġam baḥrine ḍoġrutdı dümen.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 159). *Ba'dehū Egri ḳal'asına şarılub doġrultmaḳ istedükde ḳırḳ gün dögüb.* (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 161).

Doğu 'Şark' < *gün doğusu* tabirinden kısaltma. *doğ-* I + fiilden nomen actionis yapan *-u* eki. Fiilden nomen actionis yapan *-i* eki için b. *alu-satu .* Türk dillerinin çoğunda Şark için *doğ-* fiilinin başka müştakları kullanılır. Krş. *doğru* III.

doğum I 'kadının çocuk dünyaya getirmesi, vazı haml' < *doğ-* II + fiilden nomen actionis yapan *-um* eki, b. *adım I . Bir doğum tablosu var, doğum tablosunda bütün sancısı, belâsı, yokluğu ile koy doğumunu görüyoruz.* (Yaşar Kemal 1993b s. 16). *doğum yap-* 'çocuk doğurmak': *[Azrail] hastaneye koşuyor, doğum yapan annenin canını alıyor.* (M. İzgü 1992 s. 45).

doğum II 'çocuğun dünyaya gelmesi, doğuş; tevellüd' < *doğum* I. *Başucundaki taşta arkadaşının adı, doğum, ölüm yılları yazılıydı.* (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 18). *Bizim de sizin İsa gibi bir peygamberimiz var. Nasıl İsa'nın doğumu varsa, bu Regaip de bizimkinin doğumu.* (R. Ilgaz 1969g s. 15).

doğur– I 'çocuk dünyaya getirmek, yavru çıkarmak' < *doğ-* I < *doġ-* II fiilinin causativum hali, b. *artur-* , fakat bugün */g/*'den sonra bu tipten başka causativum yoktur. Ayrıca krş. *doğdur-*. < ET. *tuġur-* a.m. Clauson 1972 s. 472. *Anuŋ bir oġlı vardur ki hīc ana anuŋ gibi oġlan doġurduġı yoḳdur.* (Ferec 855/1451 v. 41a). *Āh, seni doğuracağıma taş doğursa imişim!* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 36). Mecazi mânada *Vücudundaki sağlıklı değişim, onda eyi giyinme, güzel görünme isteği de doğurmuştu.* (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 19). *doğur- doku-* 'çocuk dünyaya getirmek' (alliteratif terkib, ikinci fiil mühmel): *Şanki ben o ḫırsız oğlanın anası değilmişim ... Doğur, doḳu, büyüt! İşte sonra böyle ...* (H.R. Gürpınar 1336k s. 13). *Senin gibi doğurmuş dokumuş karıyı oğlum ne yapsın? Ben ona tazeden taze huri gibi bir kız alacağım.* (H.R. Gürpınar 1927mu s. 9).

AD. **doğur–** II 'doğurtmak, doğum yapana yardım etmek' < *doğ-* II fiilinin causativum hali. *"Bu hanım doġacaḫ. Ebe olaḫ, doġsun." Doġurdıllar.* (B. Seyidoğlu 1975 s. 281).

doğurgan 'çok doğuran, çok döl getiren' < *doğur-* I + fiilden 'onu yapmak âdetinde olan' mânasında sıfat yapan *-gan* eki, b. *alıngan . Doğurgandır diye sağlık verilen bir diş ehilliğini görmek için bize gelmişti.* (F.C. Göktulga 1948 s. 149).

doğuş 'dünyaya geliş' < *doğ-* I + fiilden nomen actionis yapan *-uş* eki, krş. *dönüş, kurtuluş. O zamana kadar Ömeri doğuştan miskin, cansız, yorgun ruhlu sanmıştı.* (Mahmud Yesari 1930 s. 27). Ablativus adverbialis için b. *açmazdan .* 'ufuktan çıkış (ay, güneş hakkında)': *Ne ḫōş gündür bu, ol mihr-i cihān-ārā çıḳageldi, | Bu rūşendür ki ḳutlu gün olur bellü ḍoġuşdan.* (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] III, 95).

dohtur, b. *doktör.*

doj 'Venedik Cumhuriyeti'nin reisi' < Fr. *doge* < İt. *doge* < Lât. *dux* 'başbuğ, başkumandan'; krş. *duzi. Ve evāḫir-i şehr-i mezbūrede Venedik keferesinüŋ dojlarından birisi ... südde-i sa'ādet-medāra cülūs-ı salṭanat-ı hümāyūn tehniyeti içün geldi.* (Selānikī 1989 [1599] II, 532).

dok I/**tok** I b.m. (’aç’ın aksi) DS 1539 < ET ***toḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 464. ***Almayı almayasıduŋ, üzümden yéyesiydüŋ. Bir dānesi ebedā saŋa doḳluḳ yéterdi.*** (Ferec 855/1451 v. 195a). ***Duḳ olan kimseyi hīç aç ṣanmaz.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 3910).

AD. **dok** II/**tok** II ‘gümüş kadın gerdanlığı’ DS 1540; ‘tasma, halta boyuna geçirilen zincir’ TS 3814 < Ar. ***ṭawḳ*** ‘gerdanlık’ A. Tietze 1958 no. 130.

dok III (deniz ticareti) ‘yükletme ve boşaltma yeri, rıhtım’ < İng. ***dock*** a.m. ***Sahneden bir çekiç sesi geliyordu | Doklarda, traverslerde, gece yarıları garajlarda | Duyulan bir sesti ki bu.*** (E. Cansever 1966 s. 32).

AD. **dok** IV ‘keten bez’ DS 1540 < İng. ***duck*** ‘keten veya pamukludan çok sık bir cins kumaş’. ***Beyaz dok pantalon ile siyah setri giyinsem olmaz mı?*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 5).

dokan–/**tokan**– ‘dokunmak’ DS 1540, TS 1196 < ***dokun***- fiilinin bütün mânalarında varyantı, fakat üslûpça düşük sayılır. Reflexivum hali yapan -***(ı)n***- için b. ***acın***- II . ‘ilgilendirmek’: ***Gözlerini müşterilerde de gezdirerek, sözünün yalnız şoföre değil, başka sabırsızlanan varsa onlara da dokanır olduğunu anlatmak istiyordu.*** (Sabahattin Ali 1936 s. 14). ‘duygulandırmak, merhamet uyandırmak: ***Af dileyici mahcubane sözleri ev sahiplerine çok dokanır.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 76). ‘hisleri yaralamak’: ***Ortakçı oğlu olmak onuruma dokanır gibi geliyordu.*** (T. Apaydın 1959 s. 9). ‘nefret uyandırmak’: ***Kanıma tokanıyor. Yiğit adamın ha avradını alıp kaçmışsın, ha da işini!*** (Orhan Kemal 1954b s. 245). ‘hissesine düşmek, nasip olmak’: ***Traktörün köylüye bir faydası dokandı mı ki.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 144).

dokanca ‘zarar, kötü tesir’ < ***dokan***- + fiilden nomen actionis mânasında isim yapan -***ınca*** eki, b. ***çekince*** . Kelime çok yeni olmalı, belki bir yazarın icadı, fakat kolayca anlaşılır. ***Memet çavuşun sırtı terliydi. Ama esen yelin dokancası yoktu. Ilık, ıpılık, taptatlı esiyordu.*** (F. Baykurt 1970 s. 178). ***Benim sakalımın kaymakama dokancası yok!.*** (F. Baykurt 1971c s. 257).

dokandır– ‘dokundurmak, dokunmasına müsaade etmek’ Meninski 1680 II, 3148 < ***dokan***- fiilinin causativum hali, b. ***acıkdur***- . ***Beni kucaklarken üstüne sürünmememe dikkat etmiş, öpmeyip yanaklarını dokandırmıştı yalnız.*** (Ç. Göçmen 1959 s. 56).

AD. **dokı**– I/**tokı**–/**doku**– I/**toku**– ‘vurmak, kakmak, çakmak’ DS 1541, 3945, TS 1196–98 < ET. ***toḳı***- a.m. Clauson 1972 s. 466; aslı muhtemelen ses taklidi kelime olan ***toḳ*** + isimden fiil yapan -***ḳı***- genişlemesi M. Erdal 1991 II, 468. ***Hem oğlı adını aḳçadan oḳıdı, | Ṣanayıduŋ anı kimse doḳıdı.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 288 no. 664).

dokı– II/**doku**– II/**tohu**– ‘tezgâhta çalışarak mensucat, tekstil imal etmek’ DS 3945 < ET. ***toḳı***- a.m. Clauson 1972 s. 466. ***Ciypur bir uzun diyvār ḥaṣıyrı doḳıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 239a). Mecazi mânada ‘en ince noktalarına kadar özen göstererek, emek vererek, ortaya çıkarmak’: ***Fahim Beyin birtakım işlere doğru koştuğuna ve bu faaliyetiyle kendisine bir takım muvaffakıyetler dokuduğuna kani olmuştu.*** (A.Ş. Hisar 1941 s. 38).

EO. **dokın**–/**dokun**– I ‘çarpışmak’ < ET. ***toḳın***- a.m. [***toḳı***- fiilinin reflexivum hali, -***(ı)n***- için b. ***acın***- II] Clauson 1972 s. 471. ***Nā-gāh bulut, yağmur, ra'd u barḳ çıḳdı. Keştīler, zevraḳlar bir birine doḳındı, ḫurd oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 189a). ‘isabet etmek’ TS 1198: ***Şāh-ı mārānı bir oḳile atsun. Eger doḳınacaḳ olursa elbette yére düşse gerek.*** (Ferec 855/1451 v. 61a).

dokın–/**dokun**– II ‘temas etmek’ < ***dokın***–/***dokun***– I; mâna ve kullanılış için krş. ***dokan***-. Reflexivum hali yapan -***(ı)n***- için b. ***acın***- II . ***Ḳaraŋuda elin uzatdı. Eli bir kesük başa doḳundı.*** (Ferec 855/1451 v. 11b). ***Ol ne yérdür ki 'Alem yaradılalı güneş aŋa bir gez doḳındı, ayruḳ doḳunacaḳ degül?*** (Ferec 855/1451 v. 136a). ‘(insanın hislerine) tesir etmek’: ***Yıldızların bizim mukadderatımızla hiç bir alâkası olmadığını düşünmek, tarif edemiyeceğim kadar rikkatime dokunuyor. Zira bu düşünce, bize göre, onların da ciddî olmadıklarını görmeğe müsavi oluyor.*** (A. Ş. Hisar 1944 s. 349). ‘zarar vermek, yaralamak’: ***Fāsiḳuŋ şerri doḳınur ḳamuya.*** (Gy. Németh 1919 [15.yy.] s. 176). ‘fayda vermek, iyi gelmek’: ***Bu çadırlarıŋ bugün bize büyük eyiliği doḳundu.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 300). Geçişli fiil (verbum transitivum) olarak: ***Millet, kılıcını çekerek derhal meydana atılıyor, cümhuriyet perisinin önüne geçiyor: "Ey hain saltanat: sen ona parmağını bile dokunamazsın. Onu müdafaa, benim vazifemdir!"*** (F.N. Çamlıbel 1933 s. 63).

EO. **dokış**/**dokuş**/**tokuş** ‘çarpışma, mücadele, muharebe’ TS 1198 < ***dokış***–/***dokuş***– + fiilden nomen actionis yapan -***ış***/-***uş***, fakat haplologie ile /***ışış***/ /***ış***/ ve /***uşuş***/ /***uş***/, krş. ***çalış, dövüş, savaş.*** ***Doḳış güninde Rüstemdür ki bulur | Ḳılıcı düşmeniniŋ gögsini ḳın.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 265 no. 217). ***Düşmanı uzlık ve aŋullık birle dibinden ḳoparmaḳ tizirek olur savaşile ve doḳuşlıḳile ḳoparmaḳdan.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 95).

dokış–/**dokuş**–/**tokuş**– ‘çarpışmak, musademe etmek’ TS 1198–99 < ET. ***toḳış***- a.m. M. Erdal 1991 II, 570. [***toḳı***- fiilinin ortaklık hali]. ***Şeh-zāde na'ra vurdı, ilerü geldi, doḳuşdılar. Bir nice def'a bir birinden ḫaṭā geçdi.*** (Ferec 855/1451 v. 206a). ‘tartaklamak’: ***Arslanı oḳıdı, meliki aŋa ısmarladı: "Var, bunı oyatca doḳuş!" Şīr şiyrāne melik-i İremi ḳapdı, daşra çıḳardı, helāk eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 102a).

dokmen, b. ***dekamen***.

doksan, b. ***dokuzan***.

doktor I ‘üniversite tahsilini bitirenlere verilen ünvan’ < Alm. ***Doktor*** a.m. (b. ***akupunktur*** [1]) < Lât. ***doctor*** ‘öğreten’ [***docēre*** ‘öğretmek’, krş. ***doçent***].

doktor II, b. ***doktör.***

doktora ‘doktor unvanını kazandıran imtihan’ < Fr. ***doctorat*** a.m. [Lât. ***doctoratum***]. Fr. ***-at*** eki için b. ***anonima . Partal blucini ayağında özgürlük şarkısı söyleyen çek çocuklarının peşinde dolanıp "Savaşma, sevişl" diye bağırırken, üniversitede doktora yapan bir fizikçiye takılan ve dünyasını değiştiren bir hippi kızdı.*** (A. Kulin 1997 s. 13). ***doktora talebesi*** ‘o imtihana hazırlanan ilerlemiş talebe’: ***Yarın doktora öğrencileriyle Enstitü’de çalışacağım. Saat beşe kadar.*** (A. Yurdakul 1993 s. 83).

(Kumarbaz argosu) **doktorlu (kâğıt)** ‘sirkaf (tırnak işareti) yapılmış iskambil kâğıdı’ (H. Kodaman 1944 s. 246). İsimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki için b. ***adamakıllı*** [2]. ***Doktorlu kâğıtla oynarlar, asları, iyi onlu ve ikiliyi almak için plân hazırlarlar.*** (a.e. s. 116).

doktör/doktor II/**dohtur** ‘doktor, hekim’ < Fr. ***docteur*** a.m. < Lât. ***doctor*** ‘öğreten’, nomina agentis yapan ***-ör*** eki için b. ***aktör . Kadın usulca, sanki doktordan başkasına duyurmamak istercesine: "Doğurdum, dohtur" dedi.*** (H. Taner 1951t s. 100).

doku–, b. ***dokı–.***

dokun–, b. ***dokın-*** I.

dokunaklı ‘insanın içine işleyen (söz)’ < ****dokunak*** [***dokun-*** II + EO. fiilden nomen actionis yapan ***-ak*** genişlemesi, krş. ***istek, kaçamak***] + bugün artık ayrılmayan ***-lı*** eki, krş. ***okunaklı.*** Benzer bir durum için (***becerikli***) b. ***alık II . Kızım! Eyi ḫoş ammā, sen burada sevdiciğimiŋ göŋlünü okşayacaḳ, şöyle doḳunaḳlı hīç bir şey yazmamışsın kı!*** (E.E. Talu 1928 s. 135).

dokundur– ‘isabet ettirmek, vurmak’ < ***dokın-/dokun-*** fiilinin causativum hali, b. ***acıkdur- . Behiyme sümüş-idi. Bir nice çifte eyle doḳundurdı ki ögi gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 235b). Mecazi mânada ‘bir şeyi üstü kapalı ve sitem yollu hatırlatmak’: ***Kināye ṭarīḳiyle ḍoḳundurub söyleye.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 148). ***Bir defa, Bostancıda, Sadi beyin donanmasına gittiğimiz gece, araba parası dokundurmuştuk da dört mecidiye ile iki lira mı, iki buçuk lira mı ne lûtfetmişti. İşte verdiği vereceği bu kadar.*** (S.M. Alus 1933p s. 218).

AD. **dokurcun/tokurcun** I ‘muayyen, fakat yer yer çeşitli (ms. Bosna’da 13, O. Blau 1868 s. 303) sayılardaki ekin demetlerinden yapılmış yığın’ DS 1541 < J. Deny 1921 § 547’ye göre ***dokuz*** kelimesinden (on demetten bir demet öşüre ayrılırmış). Z’leşme (zetacism) denilen ***r > z*** ses değişimi için b. ***boğurdak .*** Son hecede bulunan ***-cun*** eki bazı kimseler tarafından kuş ve hayvan isimlerinde görülen ***-cin*** ekine bağlanır, N. Yüce 1977 s. 255–259 onu Moğolca’dan geçmiş sayar, fakat bu eki alan bütün kelimeler göze alınmadan bir karar verilemez (krş. ms. ***hapırcın*** ‘birdenbire devinen’ DS 2280). ***İkbalımız (!) varmış, bi boylanacak ki, içine girince kaybolacaksınız kırmabaşak buğdayın. Her bir tokurcunu kile dökecek.*** (M. Başaran 1992 s. 290).

AD. **dokurcun** II ‘dokuztaş oyunu’ DS 1541, Meninski 1680 II, 3148 < ***dokurcun*** I; bu da J. Deny’nin görüşünü (b. ***dokurcun*** I) teyid ediyor, T. Tekin 1969 s. 65.

dokusan, b. ***dokuzan.***

dokuş, b. ***dokış.***

dokuş-, b. ***dokış-.***

dokuz b.m. (9 rakamı) < ET. ***toḳḳuz*** a.m. Clauson 1972 s. 474. [***dokurcun/tokurcun*** ile olan ilişkisi (***r > z*** ses değişimi) için b. ***boğurdak***]. ***Doḳuz güne degin ḫōş-vaḳt idük. Doḳuzıncı gün buyurdı ...*** (Ferec 855/1451 v. 44a). ***dokuz doğur-*** ‘bir şeyi sabırsızlıkla beklemek’: ***Hafakanlar geçiriyoruz, dokuz doğuruyoruz, elimiz ayağımız buz; ne arabacı var, ne araba!*** (S.M. Alus 1933p s. 161). ***dokuz parça ol-*** ‘işe boğulmak, iş çokluğundan başını kaşıyacak vakti olmamak’: ***Senin nasıl dokuz parça olduğunu biliyorum.*** (N. Cumalı 1970 s. 215). ***dokuzla-*** ‘dokuzu bulmasına müsaade etmek’ (krş. ***dörtle-*** II): ***Saati dokuzlamışız. Biri mi gelecekti bu gece, Mehlika?*** (Füruzan 1981 s. 219).

dokuzan/dokusan/ BSTT **doksan** b.m. (90 rakamı) DS 1541 < ET. ***toḳuz on > toḳson*** a.m. M. Räsänen 1957 s. 81. ***Doḳsan doḳuz ḳardaşı daḫı cemīʿsi bunda dutsaḳ olmışlar.*** (Ferec 855/1451 v. 64a). (Futbol terimi olarak). ***doksan*** ‘kale direklerinin birleştiği, açısı doksan derece olan üst kısım’: ***Beykozlu Şirzat, on sekizinden epeyce dışından ki yaklaşık otuz metre var, bir bazuka çıkarmış; top ampul gibi sol üst doksanda.*** (A. Yurdakul 1989 s. 61).

AD. **dol** ‘sığır derisinden yapılmış torba’ DS 1541 < Fa. ***dōl*** ‘kova, içine süt sağılan kap’.

dol– ‘dolu hale gelmek’ < ET. ***tol-*** a.m. Clauson 1972 s. 491. Bu kelimenin kökündeki ilginç durum için b. ***buy- . Şehr içi ġavġā, ġalebe, girye vu zārī dolmış.*** (Ferec 855/1451 v. 108a). ***Ev aydından bu gėce eyle ḍoldı.*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 42). ***Senüŋ fikrüŋile ḍoldum temāmet.*** (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 5). ‘çekilmek, gerilmek (yay hakkında), kurşun konmak (silâh hakkında)’: ***Oḳ çekilür ṭırnaġa deŋlü ḍolar.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 165). ‘girmek’: ***Bes esīr u māl-i bī-had aldılar, | Gemiye cümle gelüben ḍoldılar.*** (Enverī 1928–29 [869/1485] s. 45). Geçişli fiil (verbum transitivum) olarak ‘(nargileyi) doldurmak’: ***Kör ocakçıya bağırdı; "Okkalı az şekerli bir! Dol biiir! İşin iş gene, Arap!"*** (V.O. Bener 1957 s. 51).

dola–/tola– ‘sarmak, dolamak’ < ET. ***tolga-*** a.m. Clauson 1972 s. 497. ***Bir ḫūb muṣḥafum vardur, veziyre armaġan getüreyim. Şol seccādei vėr, aŋa dolayayım, toz olmasun.*** (Ferec 855/1451 v. 224a). ***Onun karısı Kokar Fatma, burnunun sümüğünü bile tolayamaz!*** (F. Baykurt 1959y s. 42).

dolab I/**dolap** I ‘kuyu çıkrığı, su çekme tertibatı ve benzer tertibatlar’ DS 1544, Meninski 1680 II, 2183–84 < Fa. ***dolāb*** a.m. [***dol*** ‘kova’ ve ***āb*** ‘su’]. ***Dolāb öküzi gözi bağlu nède, | Dün-ü-gün yügürüb ne yère gide?*** (Ferheng-nāme-i Saʿdī 1340–42 s. 49 no. 595). ***Döne döne iŋlerem, yaşum aḳar, başum döner, | Būstān-ı kūyy-ı yāruŋ dönmişem dōlābına.*** (Ẕātī 1987 [16.yy.’ın ilk yarısı] III, 174). ***Eşek, sabahtan akşama, yol gidiyorum zannıyla aynı yerde dolabı gıcırdata gıcırdata dönerdi de, dönerdi.*** (Ç. Altan 1975 s. 166). ‘atlı karınca, bayram yeri dönme dolabı’: Meninski 1680 II, 3151: (ʿĀşıḳ Çelebī – Âşir ef. v. 166 r 14 o ??).

O. **dolab** II ‘eski konaklarda haremlik ile selâmlık arası bölme duvarında bir nevi küçük turnike’ < Fa. ***dolāb*** ‘a machine in the walls of monasteries, hospitals, or lazarettos, into which people on the outside put victuals or other necessaries (sometimes also superfluiries, as children) and then, turning it upon its axis, have them to be carried off by those within’. F. Steingass 1930 s. 546.

dolab III/**dolap** II ‘içinde elbise asmak için kullanılan mobilya’ Meninski 1680 II, 2183 < Fa. ***dolāb*** a.m. veya ***dolab*** II. ***Zevcim odadan içeri girerken aynalı dolaba tehlikeli evrak saklayormuşum gibi telâşlar, et bend olmalar gösterdim.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 98). ‘önden kapakla açılan kutu’: ***Titiz müşteriler, ... banyolarına asmayı kurdukları ecza dolabınının kapağını açıp kapatmaktan usanmamışlardı henüz.*** (S. Soysal 1979ye s. 5).

dolab IV/**dolap** III ‘düzen, hile, dalavere’ < Fa. ***dolāb*** a.m. veya ***dolab/dolap*** I ‘dönme dolabı’. ***Enişteden hâlâ ses sada yok. El altından dolaplar mı çeviriyor, kokusu sonradan mı çıkacak?*** (S.M. Alus 1933p s. 137–138). ***dolabçı/dolapçı*** ‘hilekâr, dolandırıcı’ Meninski 1680 II, 2184. ***Vay gidi tilki suratlı vay! Ne dolapçı herifmiş!*** (K. Bilbaşar 1941 s. 114).

O. **dolab** V ‘bir idrar yolu hastalığı’ TS 1202 < Fa. ***dolāb*** ‘şeker hastalığı’.

°doladı (okunuş şüphelidir) ‘bilhassa’ TS 1200 < ?? Tk. olduğu söylendiği halde Tk.’ye benzemiyor. Başka kaynaklarda bulunamadı.

dolağaz, b. ***dolaz***.

AD. **dolak/dulak** I ‘başörtüsü, yazma, peçe; boyun atkısı’ DS 1542, 1595 < ***dola-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat ve dolayısiyle isim yapan ***-k*** eki (b. ***acuk/acık I***). ***E yā ḫōd başı dolaḳlu, ḳalıŋ dudaḳlu ... nev-civān nāmına bir süvārdur.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 132). ***Ak sakallı, boyluca olanı öndeydi. Ucu püsküllü, kırmızı bir dolak sarmıştı başına.*** (M. Başaran 1992 s. 123). ‘çobanların çarıklarını giymeden önce bacaklarına sardıkları sargı, tozluk’ DS 1542: ***İşitmezse gele şāhuŋ ḳulaġı, | Yaḳında şarar ayaġa dolaġı.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 470 no. 4346). ***Yerli, misāfir, sekiz, on avcı idik. Kimimiz dolaḳ şarmışdı, kimimiz ayaḳlarına çarıḳ, telātin çizme geçirmişdi.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 4).

dolak/dulak II ‘mertek, kalınca sırık’ Meninski 1680 II, 3151 < ?? ***dolak direk*** ‘direk olarak kullanılan kalın mertek’ Meninski 1680 II, 2211. Fiilden nomen instrumenti yapan ***-ak*** eki b. ***apuldak***. Başka kaynaklarda bulunamadı.

dolakoy– ‘her tarafı doldurmak’ < ***dol-*** ve ***koy-*** yardımcı fiili, b. ***alıko-***. ***Çay getirdi bana. Radyoyu açtı. Takur tukur bir caz müziği dolakoydu odaya.*** (E. Tokmakçıoğlu 1957 s. 98).

AD. **dolama** I ‘dolanmış; başörtüsü, dülbend, sarık’ DS 1542, R. Dankoff 1991 s. 32 < ***dola-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat ve dolayısiyle isim yapan ***-ma*** eki, b. ***akıtma***.

O. **dolama** II/**dolaman** ‘entari gibi önü açık, üstüne kuşak bağlanan çuha elbise’ TS 1200–1201, Meninski 1680 II, 2151 < ***dolama*** I. Her iki varyant birçok Avrupa diline geçmiştir, b. K. Lokotsch 1927 no. 530. ***Şarığı ve destmāli kirli olmış, çāġşīrinde ve dolamalarında sökük bulunmaḳ loş ve tenbel olmasına delālet eder.*** (ʿĀlī 1595–96 v. 137a). ***Yaşlılar ekseriya dolama dedikleri, alt tarafı baştan aşağa çevreleyen bir peştemal, üstüne yelek giyerler.*** (K. Güngör 1941 s. 50).

dolama III ‘tırnak çevresinde vukubulan iltihap’ < ***dolama*** I. ***Nitekim, ananas kabuğundan bir diken, tırnağım altına battı, dolama oldum.*** ((M. Urgan 2000 s. 22).

AD. **dolamaç** ‘viraj’ DS 1543 < ***dola-*** + ***-maç*** genişlemesi, b. ***burgaç***, krş. ***dönemeç*** a.m.

dolaman, b. ***dolama*** II.

dolan I ‘hile’, yalnız ***yalan dolan*** tabirinde < ***dolan-*** fiilinden backformation (b. ***abar-***). ***dolancı*** ‘hileci, dalavereci’: ***Nikâhlı haremim olduğun yarın meydana çıkar. Ah! Eh, bir dolancı isem de namus düşmanı olmadığımı herkes anlar.*** (Feraizci-zâde 1979 [1302/1886] s. 114).

(mineraloji terimlerinden) **dolan** II ‘bir nevi taş’ < Fr. ***dolérite*** a.m. < EYun. ***δολερος*** (dolerós) ‘hilekâr’ (tahlili çok güç olduğu için ona bu isim verilmiş). Tk.’si hem şekil itibariyle hem mânaca iyi bir uydurmadır.

dolan– I ‘kendi kendine dolaşmak, gezinmek; bir şeyin etrafında dönmek’ TS 1202 < ET. ***tolġan-*** a.m. Clauson 1972 s. 497, veya ***dola-*** fiilinin reflexivum hali, ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II, passivum yapan ***-(ı)n-*** eki için b. ***acın-*** I. ***Sarāyuŋ ḳapusına dolandılar.*** (Ferec 855/1451 v. 120b). ***Ḫūyın bilmedügüŋ ḍavaruŋ ardına ḍolanmal*** (V. İzbudak 1936a).

EO. **dolan–** II ‘belenmek, sarılmak sarmalanmak’ < ET. ***tolġan-*** a.m. veya ***dola-*** fiilinin passivum hali, b. ***acın-*** I. ***Ol ḳayġumdan ölmiş yigidi gördüm, ḫarīrlere dolanmış yatur.*** (Ferec 855/1451 v. 108b).

dolan– III ‘aldatılmak, dolandırılmak’ Meninski 1680 II, 2185 < ***dolan-*** II. Passivum da yapan ***-(ı)n-*** eki için b. ***acın-*** I . .

dolanbaz ‘hileci, sahtekar’ < ***dolan*** + isimden bir takım azçok kötü vasıflar yapan Fa. ***-bāz*** (aslında ‘oynayan’) unsuru, b. ***ateşbaz*** . Bu Fa. ek Tk. kelimelere de takılıyor, b. A. Tietze 1964 s. 162–170. ***Bak sen dolanbaza!*** (N. Cumalı s. 1969 s. 36).

dolandır– I ‘birini aldatarak parasını elinden almak’ < ***dolan-*** III fiilinin causativum hali, b. ***acıkdur-*** . ***Muhterem: — İşte o Hamza olacak köpek beni beş yüz altın dolandırdı. - Zuhûrî: — İşte o Hamza olacak köpek beni de iki yüz altın dolandırdı.*** (ʿĀlī Beğ 1940 [1871] s. 112).

AD. **dolandır–** II ‘(devleti) yönetmek’ DS 1544 < Kars’tan tesbitedilen bu mahallî tâbir Az. ***dolandır-*** fiilinin aynen kopyasıdır. ***dolandır-*** I ve II’nin tezatlı mânaları için krş. Alm. ***anführen*** fiili.

dolar ‘Amerikan parası’ < Fr. ***dollar*** < İng. ***dollar*** < Alm. (dial.) ***daler*** < Alm. ***Taler*** ‘büyük bir gümüş sikke’ [aslında ***Joachimstaler***, çünkü 16. adırdan beri Joachimstal madenlerinden (bugünkü Çek Cumhuriyetinde) gelen gümüşle basılırdı). ***Kendini demokrat olduğuna inandırmaya çalışıyorsun ama süslü sözler ve dolarlardan başka inancın yok senin.*** (İ. Aral 1997 s. 340).

dolap, b. ***dolab***.

EO. **dolaş–** ‘ilişmek, sarılmak’ TS 1202 < ET. ***tolġaş-*** a.m. Clauson 1972 s. 497. ***Sandum kim yapışub çıkmaġiçündür. Yapışdum kim çıkam; yılan gibi ol zencīr elüme dolaşdı.*** (Ferec 855/1451 v. 101b). ‘bir şeye takılmak, kapılmak’ ***Kesilür ḫalḳdan o Ḥaḳḳa ulaşur, | Ḥaḳḳı ḳoyandurki ḫalḳa dolaşur.*** (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 70). ‘tutunmak’: ***Revende gėrü ḳuşa dolaşdı, bayaġı yėrine geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 244b). ‘yakalamak, tutmak’: ***Müslim bir daşile atı atar, bir gözin çıḳarur. At issi Müslime dolaşur. "Atumuŋ bahāsını vėr!" dėr.*** (Ferec 855/1451 v. 234b). ‘(birine) sarılmak, deragûş etmek’: ***Faḫr gendüyi yeŋemedi, degdi, şeh-zādeye dolaşdı, öpdi, ḳocdı.*** (Ferec 855/1451 v. 205b). ***Bularuŋ odasına geldüm, gördüm, dolaşub yaturlar. Bildüm, ḫaḳıyḳat biri erdür, biri ʿavratdur.*** (Ferec 855/1451 v. 48a). ‘sataşmak’: ***Şeyṭān tertībiyle aŋa ʿāşıḳ oldum. Aŋa dolaşdum. Ol baŋa hayḳırdı: "Utanmaz mısın? Mükāfatum bu-mudur?" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 184a). ***Çaḳşırcı Şeyḫīnüŋ şaḳalı uzun olduġı içün her kişi şaḳalından ḍolaşurdı.*** (M. Çavuşoğlu 1970 [16.yy.ın başı] s. 31). ***Bir velede muḥtāc olan zehr-i ḳāṭili ziyāde vėrecegini bilüb elbette aŋa ḍolaşurlar.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 148).

dolaş– II ‘gezinmek’ < ***dolaş-*** I, fakat daha ziyade ***dolan-*** I fiilinin mânasiyle. ***Kâfir Arap her sefer esrarı çekince bir köşede uyur kalırdı ama, bu sefer domuzuna dolaşacağı tutmuştu.*** (Sabahattin Ali 1936 s. 65). ‘??’ ***Bana yeğen dolaşır Kalender. "Yeğenim, sen particilik, Ecevitçilik dışında bir şey bilmez misin?"*** (M. Makal 1975 s. 47).

dolaşık ‘düz olmayan, virajlı’ Meninski 1680 II, 2184 ***dolaş-*** II + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan ***-ık*** eki, b. ***akık*** . .

dolaştır–, ***dolaş-*** I ve II’nin causativum hali, b. ***acıkdur-*** . ***Ḳollarını erümüŋ boynına dolaşdurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 69b).

EO. **dolav** ‘su dolabı’ TS 1202 < ***dolab*** I kelimesinin varyantı. ***/b/ /v/*** gelişmesi için b. ***ab I/âv*** [2].

dolayı I (ablativus’tan sonra) ’sebebiyle, yüzünden’ < belki ***dolayısiyle***’den backformation. .

dolayı II/**dolay** (isim ve sıfat) ‘çevre, muhit’ TS 1203, Meninski 1680 II, 2185 < ***dolayu/dolayı*** zarfından yapılan isim, b. ***arkuru*** . İkinci varyant ilkinden backformation. ***Dolay köylerin hayvanlarını yiyen de aynı canavarmış.*** (M. Başaran 1992 s. 112).

dolayı III, b. ***dolayu***.

dolayısiyle ‘bilvasıta, buna bağlı olarak’ < ***dolayı/dolay***. ***Her Alman’ıŋ ḥareke-i müfīdesine bütün Almanyā yaḳından ve uzaḳdan, ḍoğrudan ḍoğruya veyā ḍolayısiyle ḥabbe-i fikrini ve ḳaṭre-i saʿyini getirir.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 111). ‘münasebetiyle’: ***Bayram dolayısiyle gene gelmişler.*** (S.M. Alus 1944 s. 179). ‘yüzünde, sebebiyle’: ***Bu yābānīler iş dolayısiyle arḳadaşlarımdır.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 208).

EO. **dolayu/dolayı** III ‘çepçevre, fırdolayı, etrafında’ TS 1203 < ***dola-*** fiilinin ***-yu*** fiilzarfı (gerundium, b. ***arkuru***). ***Bir gün şeh-zāde şehr-bend dolayu teferrüclenürek yüridi.*** (Ferec 855/1451 v. 239b). ***Geldiler, İstanbuluŋ ḥişārınuŋ üzerine kondılar, ḳurıdan ve gemilerlen deŋizden ḍolayı ḳuşatdılar.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 132).

AD. **dolaz/dolağaz/talloz/tolaz** ‘işsiz güçsüz (kimse), serseri’ DS 1656, 3952 < ?? sıfat eki ***-az***, b. ***alağaz*** . ***Dul dolağaz, yetim malını yutma, | Haram mal kursağa ılıgan olmaz.*** (D. Dilçin 1945 s. 60).

AD. **dolça** ‘su bardağı, maşrapa; kepçe’ DS 1546 < Fa. ***dōlça*** ‘deriden kova’ [***dol*** + ***-ça*** küçültme eki, b. ***bağçe***], A. Tietze 1969 no. 45, 1982z no. 63. Krş. ***döl*** II.

doldur– I b.m. (dolu hale getirmek) < ET. ***toltur-*** a.m. Clauson 1972 s. 495. Causativum eki için b. ***acıkdur-*** . ***Zenbiyli ḍoldurdı, pīr yuḳaru cekdi.*** (Ferec 855/1451 v. 227a). Başka sentaktik şekiller: ***Süŋüklerin çıḳardı, yaḳdı; ḳabrını necis ḍoldurdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 69). ***Meşaḳḳat tozı kim bugün dimāġuŋı acı ḳıldı, | Yarın feṭḥ u ẓafer şekkeri bile ḍoldura aġzuŋ.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 93). ***Budaḳlarında muraşşaʿ ḳuşlar ḳondurdılar, içlerini müşk ile, ʿanberile ḍoldurdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 91b). ***Āvāzesini ʿāleme ḍoldurdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 187a). ***Ne ki vardur cihānda bildüreven, | Sini Ḥaḳdan tamām tolduravan.*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 11). Bugünkü şekiller: ***Avucumu altun ḍoldur baḳ yumruğum ne ḳuvvetli olur!*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 31). ‘tamamlamak’: ***Ömer daha ikisini doldurmadan, karı koca yataklarını***

ayırmışlardı. (Mahmud Yesari 1930 s. 17). ***Beni Ali Kenana fitledi; doldurdu, doldurdu, üzerime saldırdı.*** (Mahmud Yesari 1937 s. 38).

EO. **doldur–** II ‘gerginleştirmek (dizgin veya yay hakkında)’ TS 1294 < ***doldur-*** I. ***Yayın aldı eline, oḳ gezledi, | Çekdi, ḍoldurdı, ḍoŋuzı gözledi.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2384). ***İçinden dolduruvermek atı, başını alıp kaçmak geçiyordu. Dolu dizgin!*** (Yaşar Kemal 1955 I, 91).

dolgun ‘dolmuş; şişmanca; çokça (bir para meblâğı hakkında)’ < ***dol-*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan ***-gun*** eki, krş. ***dargın, yorgun. Bugis Street'te geceyarısı meydana çıkan dar yırtmaçlı parlak elbiseli, dolgun kırmızı dudaklı, uzun kirpikli eşcinseller ...*** (N. Eray 1994 s. 29) ‘birikmiş öfke ile dolu’: ***Söyletme beni, Reyhan, dolgunum. İçimde neler var neler!*** (H.R. Gürpınar 1933ke s. 76). ‘sarhoş’: ***Herkes bize bakıyordu. Fā'iz epeyce ḍolġun idi.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 317).

EO. **dolgun–** ‘öfkelenmek, hiddetle köpürüp taşmak’ TS 1204, 1207 < ***dol-*** + ***-gun-*** genişlemesi; b. ***çezgin- . dolgundur-*** ‘öfkelendirmek’ TS 1204.

dolikosefal (antropoloji terimlerinden) ‘kafatası yanlardan dar, ön–arka istikametinde uzun olan’ < Fr. ***dolichocéphale*** a.m. [EYun. ***δολιχος*** (ḍóliḫos) ‘uzun’ ve ***κεφαλη*** (kefalē') ‘baş’]. ***Birisinin kafası kısadır, ötekisinin uzun. Birisine brakisefal diyorlar, ötekisine dolikosefal.*** (Nâzım Hikmet 1936a s. 28).

dolma I ‘dolmuş, doldurulmuş’ < ***dol-*** + fiilden sıfat ve dolayısiyle isim yapan ***-ma*** eki, krş. ***Dolma Bahçe, dolma kalem/dolma kalemi. Ben dolmakalemi gibi bir teğmenken, çok doğal değil mi, kız arkadaşlarım vardı. Bunların hiçbiri "iyi aile kızı", "temiz aile kızı" değildi.*** (A. Nesin 1988 s. 67). Krş. birçok yemek isimleri: ***haşlama, oturtma, sarma.*** ‘kıyma ya da pilâvla doldurulan biber, patlıcan vs.’ Meninski 1680 II, 2189: ***‘Ayşe Ḳadın, ḍolma pişirme, burnuŋa sokarım! | ‘Ayşe Ḳadın, ‘aşīde pişir, entārī yaparım!*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 54).

(Argo) **dolma** II ‘yalan; hile, dalavere’ F. Devellioğlu 1959 s. 81, H. Aktunç 1990 s. 86 < ***dolma*** I. ***Cahillikten gelme, İrfan Bey. (Parmağı ile göz kapağını aşağı çekerek) Bize de mi dolma?*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 218). ***dolma yut-*** ‘aldatılmak’: ***Şıḳı şıḳıya pazarlıḳ eder. Çünki o, malıŋ fi'āt-i aşliyesini bilir. Ḍolma yutmaz.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 30).

EO. **dolmaç** ‘bir çeşit dolma’ TS 1204 < ***dolma*** I ve ***aş***, krş. ***bulamaç, sütlaç.***

EO. **dolmış** ‘içki ile dolu kadeh’ TS 1205 ***dol-*** + ***-mış*** fiilsıfatı (participium) eki.

dolmuş ‘müşterisi dolunca kalkan kayık veya taksi’ < ***dol-*** + ***-muş*** fiilsıfatı (participium) eki. ***Bir an öne atılır gibi oldu, son dakikada eski bir dolmuşun frenine basmış gibi kendini tuttu.*** (N. Eray 1994 s. 91).

dolomit (mineraloji) ‘bir taş çeşidinin adı’ < Fr. ***dolomite*** a.m. Alp dağlarının bir bölgesinin adı olan ***Dolomit***’lerden. Aynı zaman kelimenin sonundaki ***it*** hecesi minerallerin terminolojisine uygundur, krş. ***antrasit, granit.***

EO. **dolp/tolp** ‘yığın, küme, hepsi’ TS 1248–49 < ET. ***tolp*** a.m. Clauson 1972 s. 492–493.

dolu I b.m. (***boş***’un aksi) < ET. ***tolu*** a.m. Clauson 1972 s. 491–492 (b. ***alu-satu***). ***Gemi gözcisi gemi küleginden gördi ki bir gemi ḍolu silāḥlu ḳaralar gelürler.*** (Ferec 855/1451 v. 146b). Çeşitli sentaktik şekiller krş. ***dol-, doldur-***: ***Teŋri nūrından ḍoludur cānları.*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 26 no. 117). ***Gördi kāfir ölüsi ṣaḥrā ḍolu, | Ḳırġınile ḍolu yazıda ölü.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 28). ***Öŋleri yine yemiş ḍolu.*** (H.R. Gürpınar 1330 s. 60). ***Bakmış ki Bay'ın yanı bir sürü misafirle dolu.*** (Zaparta 1943 s. 9). ***Bin bir gece masalları gibi, kasa dolusu altınlardan bahsetti.*** (B.S. Kunt 1937 s. 26). ‘atışa hazır ve çekilerek gerginleştirilmiş yay; içinde mermi bulunan (ateşli silâh): ’atılan mermi’: ***Ara sıra bir domuz dolusu patlıyordu. "Vızı" ediyor, ve sakin havada garip bir ıslıkla geçip gidiyordu.*** (Kenan Hulûsi 1944 s. 65). ‘içinde, kafasında çok düşünce veya kuvvetli duygular olan (kimse): ***Aman yavrum, beni söyletmeye çalışma! Ben çok doluyum. Bir ağzım açılır da içimi boşaltmağa başlarsam sonu gelmez.*** (İsmail Galib 1932mb s. 4). ***dolu dizgin*** ‘son hızla’: ***Gün evine girme sıralarında batıdan tüfek sesleri, nal şaḳırtıları duyuldu. Yüzlerce atın dolu dizgin gelişiyle yüzlerce delişmen zeybeğin narası durgun köy havasında ürküntülü bir şamata koparmıştı.*** (Feridun Osman 1936 s. 42).

dolu II (vurgusu ilk hecede) ‘bol, lüzumundan çok’ < ***dolu*** I. ***İşkodradan asker istedik. Göndermediler. İşkodrada doluydu, bize göndermediler nedense.*** (Mahmud Yesari 1938 s. 42).

EO. **dolu** III ‘içki dolu kadeh veya bardak’ TS 1205–06 < ***dolu*** I. ***‘İşrete meşġūl olur. Ol eşnāda bir aġır dolu götürür götürimez ...*** (Ferec 855/1451 v. 111a). ***Sevdüginüŋ dudaġın öpe ḍolu üzre o kim, | Şöyle dad alur o kim dadı anuŋ cāna deger.*** (Naẓmī 1928 s. 5). ***"Yiyelim ama benim hiç isteğim yok." — "İki dolu içelim mi? İyidir."*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 306; bu misaldeki ***dolu*** kelimesi kasden kullanılan bir arkaizmdir).

dolu IV ‘buz parçaları halinde yağmur’ < ET. ***tolı*** a.m. Clauson 1972 s. 491. ***Eger incü olaydı yaġan dolu | Olaydı boncuḳlayın şar ḍolu.*** (Ferheng-nāme-i Saʿdī 1340–42 s. 34 no. 412).

EO. **dolu ay** ‘bedir’ TS 1206–07 < ***dolu*** ve ***ay***. Krş. ***dolun ay. Ḳamusı şāz olub yérler, içerler, | Ḍolu ay bigi menziller geçerler.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 275 no. 429).

doluca, b. ***donuca.***

AD. **dolucak** ‘dolu tanesi’ DS 1547, TS 1207 (başka mânalandırma ile) < ***dolu*** IV + ***-cak*** küçültme eki, b. ***artucak .***

dolucana 'oldukça dolu, boş vakit bırakmadan' < ***dolu*** I + ***-cana*** küçültme ek grubu [***-ca*** + ***-γana/-γına***], b. ***acarcana*** . ***Okuma işi üç gün sürdü dolucana.*** (F. Baykurt 1971t s. 117).

doluk- 'çok dolmak, taşmaya yakın olmak' DS 1547–48, TS 1207, R. Dankoff 1991 s. 32 < ***dol-*** + fiilden medial fiil yapan ***-uk*** genişlemesi (b. M. Erdal 1991 II, 645–651), fiilden fiil yapan ***-(ı)k-*** için b. ***acık-*** . ***Satılmış Dayı yılanını koynunda besliyordu. Yarası içinden kanıyordu. O kadar dolukmuş, o kadar dolukmuştu ki, patlamak için bir fiske bekliyordu.*** (H. Olcay 1949 s. 46). 'yaşla dolmak, yaşarmak (göz hakkında)': ***Gözleri doluktu. Kalkıp dışarı çıktı.*** (F. Baykurt 1971t s. 289). Krş. ***doliksa-***.

doluksa- 'yaşla dolmak, yaşarmak (göz hakkında)' < ***doluk-*** + ***-sa*** similatif genişlemesi, krş. ***duruksa-, kanıksa-***. ***Mahcuptu. Gözleri doluksamıştı.*** (F. Erdinç 1958 s. 21). ***Adamın gözlerinde, yağmurdan sonra saçak uçlarında doluksayan damlalar gibi yaşlar donmuştu.*** (F. Erdinç 1948a s. 36).

⊡ Çoğu AD.'ne ait birkaç ***-(ı)ksa-*** genişlemeli fiil bulunuyor. ***-(ı)ksa-*** genişlemesi manaca zayıflatılmış (diminutivum) geçişsiz orta-dönüşken (mediale-reflexivum) fiiller türetir, ms. ***duruksa-/duruksı-*** fiilinin varyantı olan ***duraksa-*** 'kısaca tereddüd etmek', ***durumsa-*** fiilinden anlaşıldığı gibi ***-(ı)msa-*** genişlemesi ***-(ı)ksa-***'ya paralel ve manaca çok yakındır (b. ***acımsa-***). A-E cildinde ***doluksa-***, ***duraksa-*** örnekleri bulunuyor (sonraki ciltlerde ***kanıksa-***, ***yanıksa-*** geçmektedir). T. Banguoğlu 1974 s. 280'e karşın, bu ***-(ı)ksa-*** fiilerini ET. ***-(ı)gsa-*** istek fiillerine bağlamak zordur (krş. ***aygırsa-***). Genişlemenin ***-(ı)k-*** kısmı ortak türevleri olan ***-(ı)k-*** fiillerini andırıyorsa da (***doluk-, duruk-,*** b. ***acık-***), isim yapan ***-(ı)k*** eki de olabilir (b. ***akık***). Similativ ***-sa-*** [***-sı-/-sın-***] kısmı için b. ***ayruksı-*** , ***böyüksün-/büyüksün-*** .

AD. **dolun-/dulun-** 'gözden kaybolmak; batmak (güneş, ay vs. hakkında)' DS 1548, 1599–1600, TS 1260–53, A. Topaloğlu 1978 II, 580 < Çağ. ***tulun-*** a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 245. Krş. ***dulın-***. Reflexivum hali yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II . ***Ḳadduŋ ḫamīde olduğı 'ömr āḫırına dāl / Zīrā ki tīzrek ḍolanur dīdeden hilāl.*** (Z̲ātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 331). ***Dulundı güneşi, ḳarardı güni, / ne ġayret şāhlıḳda var, ne güni.*** (Faḫr̲ī 1974 [1367] s. 374 no. 2416).

°**dolun-** 'bedir haline gelmek' TS 1208 < ***dolun-/dulun-*** fiilinin başka türlü mânalandırılması mı? Başka kaynaklarda bulunamadı.

dolun ay/dolunay 'bedir' < ET. ***tolun ay*** a.m. Clauson 1972 s. 501. ***Dolunaya bakardım, köpekler havlardı uzak uzak.*** (İ. Aral 1997 s. 308). Krş. ***dolu ay***.

EO. **dolundur-/dulundur-** 'gizlemek, göstermemek' < ***dolun-/dulun-*** fiilinin causativum hali, b. ***acıkdur-*** . ***Ḥaḳḳı sevi Ḥaḳ sevenlerden ḍulundurmaz cemālini / Velī sevmeyene hergiz ḍadurmaz vaşlı balını.*** (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 48).

doluş- 'bir yerde toplanarak orayı doldurmak' < ***dol-*** fiilinin ortaklık (cooperativum) hali, ***-(ı)ş-*** için b. ***ağlaş-*** . ***Çocuklar sınıflardan fırlıyarak bahçeye doluştular.*** (C. S. Gürler 1939 s. 37).

AD. **dom/tom** 'çatıyı döşemek için ince tahtalar yapmaya yarayan küçük tomruk' DS 1548, 3953 < Yun. ***δομη, δομη*** (d̲ómi, d̲omí) 'kaba yapı' Ch. Tzitzilis 1987g no. 105; K. Karapotosoğlu 1999 no. 6.

AD. **doma** 'evlerin dam ve duvarlarına konulan ağaç direk' DS 1548 < Yun. ***δωμα*** (d̲óma) 'düz toprak tavan' Ch. Tzitzilis 1987g no. 105.

domal-/dömel-/tomal- 'kıçını çıkararak çömelmek' DS 1549, 1581, 3954 Meninski 1680 II, 2190, 3154 < ****dom/döm*** 'yuvarlak çıkıntı' gibi ekspresif bir kökten teşkil edilen fiil, (***-al-*** için b. ***alal-***), krş. ***domaş-, tümsek***. Tk.'deki velar ile palatal ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. ***ayıt-*** . ***Mangal başına domalma yok artık, insan gibi oturmasını öğren!*** (Peride Celal 1990 s. 432). ***Kalk, böyle dömelip yatma deli! Kalk toparlan, gebertirim seni!*** (F. Baykurt 1971t s. 145). ***domalt-/dömelt-*** (causativum, b. ***acıt-***) DS 1549–50, 1581, Meninski 1680 II, 3154 .

AD. **domalan** 'yer elması, Arap mantarı, keme' DS 1549, TS 1208–1209 < ***domal-*** fiilinin ***-an*** fiilsıfatı (participium). Fiilin ettirgen fiilsıfatı (participium activum) halinden çıkarak isim (appellativum) durumuna gelmiş kelimeler için b. ***böğürtlen I*** .

AD. **domalıç** 'tümsek, kambur, yumru; patlak göz' DS 1549, TS 1209 < ***domal-*** fiilinden tipik olmayan bir müştak.

O. **domana** 'sarık' R. Dankoff 1991 s. 32 < ***dolama*** I kelimesinin varyantı.

domaş-, b. ***domuş-***.

AD. **domat/tomat** 'domates' DS 1550, 3954 < Yun. ***ντοματα*** (domáta) < İt. ***tomata*** < İsp. ***tomata*** < Nahuatl dilinde ***tomatl*** a.m. A. Tietze 1955 no. 196. ***Gidip bağdan üzüm getireyim. Kalmamıştır emme domat biber ne bulursam koparıp getireyim.*** (T. Apaydın 1991 s. 18). ***Bahçesine tomat büber ektirmiş.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 85).

domates/dometes b.m. (maruf meyva) < Yun. ***ντοματες*** (domátes), ***domata*** kelimesinin çoğulu. ***Karabiberli, domates suyuyla karışık votka içiyorduk.*** (N. Cumalı 1956 s. 16). ***Herkes püreli rostoda iken, ona dometesli çorba geldi.*** (H. Taner 1971h s. 250).

AD. **dombadiz** 'şişman (kimse)' DS 1550 < ***domates***. Kelime içi ***/m/***'den sonra bir plosi'in türemesi için b. ***atlambaç*** . ***Endamına gelince dalyan mı dalyan, eti budu da yerinde, amma öyle dombadiz, çeki taşlık değil, Rumelilerin babaçko namını verdikleri vücut.*** (S.M. Alus 1944 s. 103).

AD. **dombay** 'manda' DS 1551–52, TS 1210, R. Dankoff 1991 s. 32 < Gürc. ***domba*** 'yaban öküzü' E. Cherkesi 1950 s. 77, Osset. ***dombay*** a.m. V.I. Abaev 1958 I, 365; Abaev'e göre umumi Kafkas dilleri

kelimelerinden. Meninski 1680 I, 1563'de onun yerine ***dūnbāṭ*** diye bir kelime var. ***Dombayla ġart öküzde de dat vardu emme baḳ, | Keklük ḍururḳana dime, Ġalib, ḫoraza leẕīẕ.*** (Ġālib Paşa t.y. s. 18). ***Haa, pek tanımıyorum ben o dombaya benzer adamı, yeni gördüm.*** (M. Seyda 1966 s. 311).

dometes, b. ***domates.***

dombaz/tombaz 'ırmaklarda işleyen altı düz kayık; üstünde köprü kurulan, kayık biçiminde duba' DS 3956, TS 3819, Meninski 1680 I, 1480 (***tūmbāz*** 'barca da far ponte') < Rum. ***dubás*** a.m. Krş. ***duba.*** .

AD. **domik/domuk** 'bahçe ve bostanları beklemek için ağaç ve çamurdan yapılan kulübe; avcıların kışın yaptıkları bekleme yeri' DS 1553 < Rus. ***domik*** 'evcik' [***dom*** 'ev' + ***-ik*** küçültme eki] A. Tietze 1957 no. 31. R. Dankoff 1995 no. 715'te kaynak olarak Erm. a.m. ***domig*** gösterilmektedir.

domino I 'kukuleteli karnaval maskesi' < İt. ***domino*** a.m. aslında papaz kıyafeti [Lât. ***dominus*** 'efendi, bey']. ***Sağdan-sola üç, beş kişi maskeli, kukuletalı, siyah kadife dominolar içinde meydana çıktılar.*** (N. Bucak 1994 s. 64).

domino II/**domina/domine** 'mâlum oyun' < Fr. ***dominos*** a.m. [***domino*** 'domino taşı' nın çoğulu] G. Meyer 1893 s. 59; ***domino*** I ile münasebeti belli değil, bir izaha göre taşların arkası siyah olduğundan oyunun adı olmuş. ***"Dübeşle bağlıyorum." — "Yağma yoḳ!" — "Eliŋdeki ne?" — | "Seyek." — "Amān ḍuruŋ öyleyise: pencüyek, dominel"*** (M.A. Ersoy t.y. I, 166). ***Hafız ağanın kasabadan getirdiği altın gibi parlak dominalar hoş geliyordu köylüye.*** (A. Alp 1959 s. 80–81).

O. **domna** '(Eflâk'ta) kraliçe' R. Dankoff 1991 s. 32 < Rum. ***doamna*** < Lât. ***domina*** 'ev sahibesi'. ***Ve dīvān-ḫānesinden içeri iç oġlanları ḥücreleri ve ḥarem odaları ve domna ya'nī beg ḳarısı ḥücreleri ve ḥamāmları ...*** (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VII, 483).

domşuk, b. ***domuşuk.***

domuk, b. ***domik.***

AD. **domur/tomur** 'kabarık; kabarcık, damla' DS 1553 < ***domur domur*** tâbirinden backformation (b. ***abar-***). ***Gülizar kardeşleri için ağladı. Bir tomur yaş Şah İsmailin yüzüne düştü.*** (U. Günay 1975 s. 346).

AD. **domur domur/tomur tomur** 'kabarık kabarık; damla damla (akan ter ya da göz yaşları hakkında)' DS 1553 < ****dom*** 'yuvarlak kabarıklık' gibi ekspresif bir kökten (krş. ***domal-, domaş-***) teşkil edilmiş (ses taklidi tâbirlerin tipinden ya da praedicate intensifier tipinden) bir tâbir. ***Tomur tomur terliyor.*** (A. Ağaoğlu 1992 s. 82). ***Atın tüyleri domur domur olmuştu. Islanmıştı.*** (Yaşar Kemal 1955i II, 288). ***Bu ağaçlar kesileli belki yirmi gün olmamış. Akmaları, acı göz yaşları gibi domur domur parlıyor balta yerlerinde.*** (F. Baykurt 1960 s. 121).

AD. **domur-/tomur-** 'kabarmak; kaynayarak çıkmak (su kaynaktan); damla damla çıkmak (kan yaradan) DS 1554 < ET. ***tomur-*** 'kanamak (burun hakkında)' Clauson 1972 s. 509. Fiilin, ***domur domur*** ile olan münasebeti izaha muhtaçtır. ***Döndi. Ḍoġrul, geldi. Rey'de ol zamān | Burnı ḍomurdı, olur ḳanı revān.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 7; TS 3820'de başka mânalandırma ile). ***Sol gözünün pınarında irice bir damla domurmuş.*** (V.O. Bener 1957 s. 35). ***Kapıda oniki yaşlarında yeni yeni gelişen göğüsleri tazecik tomurmuş bir kız, elinde bir tepsi ile belirdi.*** (Tarık Dursun K. 1967 s. 35).

domurcuk/tomurcuk 'b.m. (sap, çiçek veya yaprak başlangıç safhası) DS 1553 < ***domur/tomur*** + küçültme eki ***-cuk***, b. ***acıcık .*** ***Akasyaların tomurcuğa durduğu günlerde, annemin kumruları sokağımızda görünmez oldular.*** (A. Ağaoğlu 1982a s. 82).

domurlan- 'yaş dökülmek' < ***domur*** + isimden fiil yapan ***-lan-*** genişlemesi, b. ***abaplan- .*** ***Hıçkırdı. O şaşı gözünde domurlanan ilk damla, bıçak kesiği gibi yanak kırışığından süzülüp pos bıyığa giriverdi.*** (F. Erdinç 1961 s. 197). 'damla damla birikmek': ***Artık alkışlıyan mı ararsın, İlçe başkanı gibi gözlerinde domurlanan yaşları göstermek için iki yanına bakınan mı ...*** (F. Erdinç 1969 s. 170).

AD. **domuş-/domaş-** I 'soğuktan üşüyen insan, ve hayvan, büzülmek, büzülerek oturmak; çömelmek' DS 1554–55 < ****dom*** 'yuvarlak çıkıntı' gibi ekspresif bir kökten teşkil edilmiş fiil, krş. ***domal-.*** ***Fāḫir donları geydi, domuşdı nehālī üzerinde, puştīye arḳa vėrdi, oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 217a). ***Haceli bir köşede domaşıyordu.*** (F. Baykurt 1959y s. 156; bundaki fiilin mânası 'somurtmak' da olabilir). ***domuştur-*** 'oturtmak': ***Ahali yemek yirken, anasını alıp geliyor, ġazanın başına, domuşduruyor.*** (A. Caferoğlu 1943 s. 180).

AD. **domuş-/domaş-** II 'somurtmak' DS 1554 < ***domuş-/domaş-*** I. ***Kara kara domaşıp durma anan karı gibi inatlaşma!*** (F. Baykurt 1955 s. 11). ***Domaştı. Yaklaşabilirsen yaklaş! Elleme, domaşsın aman! Sen de domaş kız Havana!*** (F. Baykurt 1971t s. 93).

AD. **domuşuk/domşuk** 'somurtuk' DS 1555 < ***domuş-*** II + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan ***-uk*** eki, b. ***açık I .*** ***Zeki, şımarık, domuşuk bir suratla "Hayır," dedi, "Söylesin hamfendi söyliyeceğini."*** (Kemal Bekir 1961 s. 85).

domuz, b. ***doŋuz.***

AD. **domuzcuk** 'çocukların sokakta oynadıkları bir oyun' DS 1555 < ***domuz*** + küçültme eki. Küçültme eki ***-cık*** için b. ***acıcık .*** ***Eve yaklaşırken caminin önünde domuzcuk oynayan yaşıtlarını görünce dayanamadı. Büyük bir kalabalık halinde ellerindeki değnekleri sallaya sallaya yuvarlak bir taşın ardından deli gibi koşuyorlardı.*** (Seyfettin Turhan 1951 s. 21; DS'de anlatılan başka türlü bir oyundur).

domuzlan, b. ***doŋuzlan.***

domuzluk, b. ***doŋuzluk.***

domuzuna ‘inadına’ < *domuz* + 3. şahıs possessivum eki + dativus; bu tür dativus halli zarflar için b. *abes yere* . Domuz, yâni yaban domuzu, çok inatçı bir hayvan sayılır. *Ali Onbaşı’nın ağalığını bir türlü tanımıyan Eskimahalle halkım Ali Onbaşı demekten domuzuna Yenimahalle’lilerin bu zaafını çok iyi bilirler; ondan söz açarken domuzuna zevk duyarlar.* (K. Bilbaşar 1953 s. 7). *Her şeyi domuzuna anlarlar ama, işte, hernedense, pek konuşmaktan hoşlanmazlar.* (V.N. Tör 1977 s. 47). ‘eyice, adamakıllı’: *On iki senedir, yani Erenköyüne gittik gideli, o muannit inkıbazı, o kâfir idrar zorunu çekerim; hem de şöyle böyle değil, domuzuna.* (S.M. Alus 1933p s. 205).

EO. **don** I ‘elbise, üst baş, kılık kıyafet’ DS 1557–58, TS 1211–13, A. Tietze 1982z no. 64 < ET. *ton* a.m. Clauson 1972 s. 512–513. *Emīr-el-mü’minīn geydügi ḍonlardan bir boġça ḍon geyesi getürdiler.* (Ferec 855/1451 v. 122a). *Hindisdan élinde eylendim ġaldım, | Tevdil dona girdim, bezirgen oldum.* (A. Caferoğlu 1944 s. 131). *don degşür-* ‘üstünü değişmek’: *Ṣabāḥ olıcaḳ gėrü şeh-zāde ābdest aldı, namāz ḳıldı, donın degşürdi, düzündi ḳuşandı, faġfūr sarāyına vardı.* (Ferec 855/1451 v. 137a). *donın yırt-* (yas tutarken) ‘elbisesini, yâni gömleğini, yırtmak’: *Melik ‘avratlar gibi saġu saġdı, yüzin yırtdı, başına doprak ḳoydı, donın yırtdı, ḳolın çeynedi.* (Ferec 855/1451 v. 89b).

don II ‘iç çamaşır; gecelik; külot’ DS 1557–58, Meninski 1680 II, 3155 < *don* I. *Orta halli insanlarla don, sutyen, sigara, ütü, bardak pazarlığı yapmak sıkıcı ve yorucu bir işti.* (S. Soysal 1979ye s. 90) *don fanilâ/don gömlek* ‘üzerinde sadece don ve fanilâ veya gömlek bulunarak’: *Damda kedilerin gürültüsünü hırsız sanıp bekçiye düdük çalar ve don fanilâ yataktan fırlardı.* (B. Arpad 1974 s. 128). *Pantalonunu çıkardı, Baş güverteye doğru don gömlek yürüdü.* (S.F. Abasıyanık 1944me s. 165). *don paça* ‘üzerinde uzun paçalı dondan başka şey olmadan’: *Sağlığa yararlıymış yürümek. Son zamanlarda herkesin sokaklarda don paça koşması da bundan zaten ...* (Peride Celal 1985 s. 25).

don III ‘at tüyünün rengi’ TS 1213, R. Dankoff 1991 s. 33 < *don* I. *Bu atın donu mu efendim? Biraz bozukça. Bu ne aldır ne doru. Kula demek daha doğru olacak*! (R. Ilgaz 1959 II, 107).

don IV ‘havanın soğumasiyle suların buz tutması’ < ET. *toŋ* a.m. Clauson 1972 s. 513. *Yol don tutmuş. Yolda cam parçaları gibi pırıldıyan kaskatı su birikintilerinde kızıltılar.* (Nâzım Hikmet 1936s s. 51).

AD. **don** V ‘somurtkan, içine kapanık, soğuk adam’ DS 1558 < *don* IV. *don don* (zarf) ‘soğuk bir tarzla’: *‘Adūlar söylese ḍoŋ ḍoŋ, yetiş, gir göŋlüme, ey dōst, | Şitā olsa, cihān ḍoŋsa, gül-i gül-zār olur külḫan.* (Ẕātī 1987 [16.yy.’ın ilk yarısı] III, 98).

don– I ‘donuk hale geçmek, katılaşmak’ < ET. *toŋ-* a.m. Clauson 1972 s. 515. *Bir kişi eydür: "Şōrbāyı deldüm, yanuma asdum — bundan yalan görmedüm." dėr. Herze söyler! Noldı kim geregise görür ki suyı delerler, aġac gecürürler, doŋduġından soŋra.* (Ferec 855/1451 v. 103a).

don– II, b. *dun-* II.

don ağacı (gemici tâbirlerinden) ‘bir nevi küpeşte trabzanı’ L. Gürçay 1943 s. 135 < Yun. *εντονιον* (endónion) Kahane–Tietze 1958 no. 766. Belki AD. *don deliği* ‘samanlığa dışardan saman atılan delik’ DS 1559 ve *don kazığı* ‘kağnıda okun kımıldamamasını sağlayan kazık’ DS 1561 aynı köke bağlanabilir.

AD. **donak** ‘gelin elbisesi, kadın elbisesi’ DS 1558 < ET. *tona-* ‘giymek’ [*ton* ‘elbise’ + isimden fiil yapan *-a-* genişlemesi] Clauson 1972 s. 517, M. Erdal 1991 II, 424 + fiilden nomen concretum yapan *-(ı)k* eki, b. *acuk/acık I* .

donakal– ‘şaşkınlıktan bir müddet ağzını açmamak’ < *don-* filinin *-a* fiilzarfı (gerundium) + *kal-*, b. *artakal-* ve *alıko-* . *Tüfekçisi, tersanelisi, karılar, çalgıcılar, estepetaya uğramış gibi yerlerinde put kesilivermişler, donakalmışlardı.* (S.M. Alus 1944 s. 135).

EO. **donalt–** ‘elbise giydirmek’ TS 1213 < *donat*, bâzı kökü ünlü ile biten fiillerin causativum halinde (b. *acıt-*) */t/* yerine */lt/* harfleriyle, b. *böyült-* .

EO. **donan–** ‘giyinip kuşanmak, süslenmek’ TS 1214 < ET. *tonan-* a.m. [*tona-* fiilinin passivum veya reflexivum hali. Reflexivum hali yapan *-(ı)n-* için b. *acın-* II , passivum için b. *acın-* I . İsim/sıfattan fiil yapan *-a-/-e-* genişlemesi için b. *ada-* I] Clauson 1972 s. 523. *Gördüm bir gemi gökcek āletlerile bezemişler, icinde ḫalḳ var, donanmışlar, reng-ā-reng ḍonlar geymişler.* (Ferec 855/1451 v. 44b). ‘halat, yelken vs. ile techiz edilmek (gemi hakkında)’: .

AD. **donangı** ‘yeni giyilen elbise, süs’ DS 1558 < *donan–* + fiilden nomen cocncretum yapan *-gı* eki (b. *açgı*). *Hangi ağaların haremlerinin süsü ve donangısı oldun, ah hemşerim Kiriakula, acep sağ mısın*? (E. Misailidis 1986 [1872] s. 277).

O. **donanma** I ‘şenlik vesilesiyle resmî binaların, evlerin, dükkânlarınn bayraklarla süslenmesi ve gece kandillerle ışıklandırılması’ (M.Z. Pakalın 1946 I, 474) < *donan-* + fiilden nomen actionis mânasında isim yapan *-ma* eki, b. *budama* . *Bunnara da padışah donanma bayramı yapdı harbı ġazandığındançün.* (A. Caferoğlu 1945 s. 7). *Bostancıda, Sadi beyin donanmasına gittiğimiz gece ...* (S.M. Alus 1933p s. 218). ‘gemilerin halat ve yelkenlerle teçhiz edilmesi’: *Yılda bir kerre donanma ola bes ‘ādetdür, | Vaḳti-dür çünki bahār ėrdi, donandı gülşen.* (A. Tietze 1950–55 s. 453).

donanma II ‘donanmış, teçhiz edilmiş (gemi)’ TS 1214 < *donan-* + fiilden sıfat yapan *-ma* eki, b. *aşılama* . (isim olarak) ‘bir devletin deniz kuvvetleri: *Üçinci sınġun ḍonanma seferinde şehīd ve ḳa‘r-i deryāda*

dürr-i ferīd gibi nā-bedīd olan ḳapudan ʿĀlī paşanuŋ ferzendi Meḥemmed bīk Mışr ḳapudanı nāmına olmışdur. (ʿĀlī 1975 [1599] s. 142). *Bu arada kayığa geçen mürettebatın şansı varsa Osmanlı donanmasına ait bir gemiye ulaşıp kurtuluyordu.* (H. Akdoğan 1998 s. 67).

EO. **donat**– I 'giydirmek, yeni giysiler hediye etmek' TS 1214–15 < ET. *tonat-* a.m. Clauson 1972 s. 517 [*tona-* fiilinin causativum hali, (b. *acıt-*)]. *Andan şeh-zāde buyurdı, iki dest don getürdiler, ol iki yigidi donatdılar.* (Ferec 855/1451 v. 199a). *Habar ettik, şöyle Angarada donattıkları gibi bi geyinip geliversin odanın önüne, dedik.* (F. Erdinç 1973 s. 85). 'techiz etmek (gemi hakkında)': *Andan melik buyurdı, Zeynül-aşnām üçün bir gemi donatdılar* (metin donutdılar), *niʿmet ḍoldurdılar.* (Ferec 855/1451 v. 61b).

donat– II 'azarlamak, sövmek' TS 1215 < *donat-* I, örtmeceli tâbirlerden. *Devr-i ḥüsnüŋde, Ẕātī, gül dėricek, | Başına üşüben donatmışlar.* (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 260). *Bu sabah enişteyi adamakıllı haşlamış, ağzına geleni söylemiş, bir âlâ donatmış.* (S.M. Alus 1933p s. 202).

(Halk ağzı) **doncak** 'üzerinde sadece don varken' < *don* II + *-cak* zarf eki, b. *ailece/ailecek* : *Şakir Bey yataktan çıkıp doncak arkamdan koştu, amma tutamadı.* (Sabahattin Ali 1937k s. 80).

dondur– 'donuk hale getirmek, katılaştırmak; (suyu) buz haline getirmek)' < *don-* fiilinin causativum hali, b. *acıkdur-* . .

AD. **dondur–** II 'bir şey hakkında kesin olarak bir karara varmak' DS 1560 < *dondur-* I: yâni bir takım tereddütlerden sonra kat'î bir fikre varmak. *Duranâ eyice dondurdu ki buraya bir "kancık" ister. İster ki, çekip çevirsin adamakıllı.* (F. Baykurt 1961o s. 19). *Ne bıdırdaştıklarını duymadım. Eme kalbimde dondurdum ki, bâça dâvasını konuşuyorlar.* (F. Baykurt 1967a s. 276).

dondurma b.m. (dondurulmuş şerbet) < *dondur-* I + fiilden participium passivum mânasında sıfat ve dolayısiyle isim yapan *-ma* eki, b. *bazlama* . *Öyle bārid o mekān, hīç şorma, | Kīr-i bī-çāre olur ḍoŋdurma.* (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 63). *Biz varmadan pātşaḫ doŋdurmadan bir havuz yapdırmış olacaḫ.* (A. Caferoğlu 1948 s 25).

AD. **dongabaş** 'kalın kafalı, avanak' DS 1560 < Az. *donga* 'kambur' ve *baş.* K. Emiroğlu 1989 s. 83'e göre kelime Fa. *dang* 'şaşkın'a bağlanabilir.

donki (gemicilik tâbirlerinden) 'gemide çeşitli işlerde kullanılan küçük buhar makinesi' L. Gürçay 1943 s. 136 < İng. *donkey* (engine) a.m. Asıl mânası 'merkep'.

donkişotluk 'her zaman bir kahramanlığa kalkışmağa hazır olma gülünçlüğü' < Fr. *Don Quichotte* < İsp. *Don Quichote*, Miguel de Cervantes Saavedra (1547–1616)'nın meşhur romanındaki şahsın adından.

AD. **doŋra** 'tabaka haline gelmiş kir' DS 1561 < ET. *toŋra* a.m. Clauson 1972 s. 524.

AD. **donuca/doluca** 'tetanos hastalığı' DS 1547 < *don-* + bazı hastalık isimlerinde görülen *-ca* eki, krş. *boğmaca*; fakat ortadaki */u/* ve bil'umum kelimenin teşekkülü izah edilmemiştir.

donuk, b. *dunuk/donuk.*

donuksu 'mat, fersiz (gözler hakkında)' < *donuk* + *-su* similatif eki, isimden similatif sıfat yapan *-sı* eki için b. *ayruksı/ayrıksı* . *Kafeste siyah bir kuş var, dışarıya bakıyor. Gözleri iki donuksu leke.* (S.V. Örnek 1957 s. 102). *Şaşırmadı beni görince. Öyle donuksu donuksu "Gel," dedi "içeri!"* (E. Tokmakçıoğlu 1957 s. 87).

doŋuz/domuz 'mâruf vahşi veya ehlî hayvan' TS 1217–18, Meninski 1680 II, 3149 < ET. *toŋuz* a.m. Clauson 1972 s. 427; fakat K. H. Menges'e göre Çin. *t'uŋ-cze* 'domuz yavrusu'ndan, b. K. H. Menges 1984 s. 70. ET. */ŋ/* umumiyetle BSTT. */n/*'ye dönüştüğü halde *doŋuz* kelimesinde 16. yüzyıldan itibaren */m/*'ye dönmüş (ms. Georgievits 1544–48, b. W. Heffening 1942 s. 104). Buna başka bir örnek: *göŋlek gömlek. İki engel ki bir bek güzüŋ ola ḳapusında | Biri birini sevmezler ḍoŋuzla nite kim ayı.* (Naẓmī 1928 s. 61). *Avcılar domuz sürüyor. Cesaretiniz varsa şu yol kenarında bir bekliyelim!* (Kenan Hulûsi 1944 s. 65). *doŋuz balığı/domuz balığı* 'yunus balığı' TS 1218, Meninski 1680 II, 3150 (Yun. *γουρουνοψαρο* (gurunó psaro) < *γουρονι* (guróni) 'domuz'dan calque, D.J. Georgacas 1978 s. 135. Calque için b. *ab I/âv* [3]). EO. *doŋuz duşaġı* 'mahpuslara vurulan ayak kösteği': *Andan buyurdı, aŋa doŋuz duşaġın urdılar, dehliyze bıraḳdılar.* (Ferec 855/1451 v. 212a). *domuz gibi (bil-)* 'çok iyi (bilmek)' (sitem veya kıskançlıkla denir): *Domuz gibi Fransızca çakar.* (S.M. Alus 1934 s. 185). *Domuz gibi her şeyi biliyordu.* (R.N. Güntekin 1930 s. 51).

doŋuzlan/domuzlan/tomuzlan 'hamam böceği; bok böceği' DS 1562, TS 1218–19 < *doŋuz/domuz* + bâzı hayvan isimlerinde geçen *-lan* eki, b. *arslan* [1]. *Tomuzlana mindeliŋ üsdünde yėr göstermiş.* (Ö.A. Aksoy 1945 I, 384).

doŋuzluk/domuzluk 'değirmende suyun çıktığı ve çarkın döndüğü yer' DS 1556–57, ZTS 56 < Tarif edilen şeyin domuzla alâkası anlaşılmıyor. *Degirmen yapıcılaruŋ ḍoŋuzlıḳda naẓīri olmaya.* (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy.'ın başı] II, 151 no. 207). *Yusufu Avşar değirmenine yollamıştı. Değirmenin domuzluğundan bir testi su alıp gelmişti.* (F. Baykurt 1967k s. 160).

don yağı/donyağı 'eritilmiş içyağı' < normal suhunette donuk bulunduğu için *don* IV veya *don-* ile sıkı alâkası olduğu belli, fakat kelime teşekkülü bakımından izahı kolay değil. Mecazi mânada 'soğuk ve sevimsiz kimse': *Dişlek Hacer, don yağı gibi karıdır. Soğuk mu soğuk! Beni Ali Kenana fitledi.* (Mahmud Yesari 1937 s. 37–38). *Nesini*

sevmiş bizim Akif? Donyağı gibi kızl (R. Ilgaz 1981 s. 280).

dopdoğru 'tamamen doğru' < *doğru* + reduplication + */p/* tezat ünsüzü. krş. *dopdolu*. *Anlıyorsun, değil mi Celâl? Hayâl değil, uydurma değil, doğru. Bir telefon direği kadar dopdoğru.* (Reşat Enis 1932 s. 220). (zarf olarak) 'doğrudan doğruya': *Irgadının üstüne, hiddetlenip de yürüyecek olsa, o önliyebilirdi. Yıllıkçıların parasını meteliğine kadar dopdoğru o öder, alacakları o toplar, su böreklerini, gaziler helvasını o pişirirdi.* (F.C. Göktulga 1948 s. 38). Krş. *dosdoğru*.

dopdolu 'tamamen dolu, ağzına kadar dolu' < *dolu* + reduplication + */p/* tezat ünsüzü, krş. *dapdar, dupduru*. *Ḥelāl ola kişinüŋ oyını | Ki ḍopdoludur yārdan ḳoyını.* (Ferheng-nāme-i Saʿdī 1340–42 s. 39 no. 472). 'ucuna kadar çekilmiş (kiriş üstündeki ok): *'Ömrüŋ senüŋ oḳ gibi yay içinde dopdolu, | Dolmış oḳa ne durmaḳ ha? Sen anı atduŋ dut!* (M.F. Köprülüzāde 1934 s. 16).

doping (spor tâbirlerinden) 'yarıştan önce vücuda uyarıcı ilâç verme işi' < İng. *doping* a.m. [*dope* 'koyu sıvı' < Flem. *doop* 'sos'].

doprak/toprak b.m. (sürülebilen yer) < ET. *toprak* a.m. Clauson 1972 s. 443. *Bir gemügile eşdi, gördi: dopraġimiş, degül ki daşmış.* (Ferec 855/1451 v. 7b). 'toz': *Ḳaşduŋ ol olsun ki bu aḳ ḍopraḳdan Ehrenüŋ burunına üresin.* (Ferec 855/1451 v. 39a). Mecazi mânada: *Sen kerem eyledüŋ, bizi doprakdan ḳaldurduŋ, bizi 'azīz eyledüŋ, vezāret mesnedini baŋa vérdüŋ.* (Ferec 855/1451 v. 49a). *toprağınca yaşa!* 'çok çok yaşa!' (toprağın bolluğundan kinaye; hayatta olan birini ölmüş birine benzetirken ihtiyat tâbiri): *"Toprağınca! Oğlu olduğun nasıl da belli!" diye boynuma sarıldı.* (S. Anadol 1948 s. 20).

dopraksı 'toprak gibi' < *toprak* + isimden similatif sıfat yapan *-sı* eki, b. *ayruksı/ayrıksı* . *Hava topraksı kokuyor.* (Yaşar Kemal 1955t s. 76).

dopuk/topuk 'ayağın arkasındaki yuvarlak çıkıntı' TS 1219 < ET *tobıḳ* a.m. Clauson 1972 s. 437–438. *Zekiyenin ayağından topuk çorabını aldı, önü dürtekleye dürtekleye naylon çorapların içine soktu.* (L. Tekin 1984 s. 77). *topuk tep-* (askerlik tâbirlerinden) 'topukları birbirine vurmak': *Recep Çavuş içeri girdi, topuk tepip durdu. Kumandan onu görünce ...* (M.Ş. Esendal 1958m II, 77).

dorahilli, b. *dorfil*.

AD. **dorak/torak** 'çökelek' DS 1563, 3967, TS 1219–20, G. Doerfer 1967 III, no. 1195'e göre Tk. dillerinde yaygın, fakat kökü belki yabancı. Krş. Rus. *tvarog* a.m. *Yağsız sütten keş peyniri veya torak yapılır.* (M. Körükçü 1950 s. 18). *dorak otu* 'dere otu, Anethum graveolens' DS 1563, I. Hauenschild 1989 no. 93.

AD. **dorfil/dorahilli** 'tarla kuşu' DS 1563, 1564 < Yun. *τροχιλος* (troḫílos) 'bir çeşit kuş' Ch. Tzitzilis 1987g no. 541. Metatez için b. *albız* . Krş. *dodili*.

AD. **dormadolaşık/darmadolaşık** 'çok dolaşık, içinden çıkılmaz' DS 1372, 1564 < *dolaşık* + reduplication + */r/* tezat ünsüzü ve ayrıca *-ma-* genişlemesi, krş. *darmadağınık, karmakarışık.* .

O. **doroda** 'çıplak (baldırlar hakkında)' R. Dankoff 1991 s. 33 < Sırp–Hırv. *do roda* 'tenasül organına kadar'.

doru I 'gövdesi kızıl ve yelesi, kuyruğu ve ayak uçları kara olan (at)' < ET. *toruġ* a.m. Clauson 1972 s. 538 (b. *alu-satu*). *Bu atın donu mu efendim? Biraz bozukça. Bu ne aldır, ne doru!* (R. Ilgaz 1959 II, 107).

AD. **doru** II/**doruk** 'en yüksek yer, tepe, zirve' DS 1564–65, TS 1220–21, Meninski 1680 II, 2163 < ?? (b. *alu-satu*). *Limanuŋ üzerinde bir ḍaġ vardur, ol ḍaġuŋ dorusı aḳ ḳar gibi görinür.* (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 807–808). *Karşılarına dikilen dağ sırası alıyor gözlerini. Ak bir doruk onları heyecanlandırıyor: "Allah be," diyorlar, "Sarıkıza bak!"* (M. Başaran 1964 s. 71). Mecazi mânada: *Ṣāḥib-i meclis ise şom şom şorıda, ṣadr-nişīn ola dil dorıda.* (ʿĀlī 1587 v. 125a). *"Hassas bir mevsim," diyor Necmi, "hüzün ve duygular dorukta. İncitmeğe gelmiyor."* (A. Yurdakul 1993 s. 367). *doruklu* 'tepeleme olarak' Meninski 1680 II, 2163: *Ammā buġdayuŋ kilesi silme ölçüldi ve unun kilesi doruḳlu ölçüldi. Bu taḳdīrce cemīʿ doruḳ vāḳiʿ-olan un buġdaydan ziyāde vāḳiʿ olmış olur. Lākin unuŋ kilesi doruḳlu ölçülmek müteʾārif olduġı sebebden doruḳlu ölçüldi.* (Ö.L. Barkan 1942 I, 331).

dorum/torum 'deve yavrusu' DS 1566 3970, TS 3830–31 < ET. *torum* a.m. Clauson 1972 s. 540. *Düvenin de sırtını sıvazlayıp döşünü dövdü. "Gızzım!" dedi, "Has gızım, dorumum!"* (F. Baykurt 1959y s. 128). *Daha sonraları babalarımıza yardım etmeğe özenir, kaybolan deve torumlarını aramak için en sık yerlere dalardık.* (Sabahattin Ali 1935 s. 127).

AD. **dos** 'dost' DS 1566 < *dost*, */t/* yitimi için b. *abdest II/aptes* [1]. *Bu ahcıynan dos olüya.* (Z. Korkmaz 1994 s. 31).

°dosa (gemicilik tâbirlerinden) 'iskele tahtası' Redhouse 1968 s. 310 < Başka kaynaklarda bulunamadı. Kelime şüpheli. Rus. *doská* 'tahta' mı?.

dosdoğru 'en doğru şekilde; hep doğru, sağa sola sapmadan' Meninski 1680 II, 2169 < *doğru* + reduplication + */s/* tezat ünsüzü, krş. *dasdaracık, desdeğirmi*. *Şu baŋa müdārā etmeyesiz, hemān derünuŋuzdakini dosdoğru, tastamām baŋa olduğu gibi söyleyiŋiz!* (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1339/1341 s. 5).

dosdolayı/dosdolay 'çepeçevre' < *dolayı* + reduplication + */s/* tezat ünsüzü. *Devrisi gün, kararlaştırılan saatte kitaplıkta buluştular. Dersliklerin uzağında, koca bir odaydı. Duvarlar dosdolay kitap dolabıydı.* (M. Başaran 1992 s. 267).

dosdolayince 'çepeçevre' Meninski 1680 II, 2165, 2169 < *dosdolayı* + *-ce* zarf eki, ünlülerin uyuşmazlığından başka, aradaki */n/*'nin fonksiyonsuzluğu göze çarpar.

dost b.m. (düşmanın aksi) < Fa. ***dōst, dūst*** a.m. ***Aramuzda vāḳı‘ olan vāḳı‘alar, ḳażiyeler düşmenler ucındanidi. Çün dōstumuzı, düşmenümüzi bildük, sizden ‘öẕr-ḫāhlik ėderüz.*** (Ferec 855/1451 v. 14a).

O. **dostdar** ‘seven, dost’ < Fa. ***dōst-dār, dūst-dār*** a.m. [***dōst*** ve ***-dār*** ‘tutan’, b. ***abdar***]. ***Dükeli anuŋ dōst-dārı oldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 42b).

O. **dosti** ‘dostluk’ < Fa. ***dōstī, dūstī*** a.m. [***dōst*** + isimden nomen abstractum yapan ***-ī*** eki, b. ***bazî***]. ***Ümīd dutaram ki ülfet-i dōstī içün - degül ki niyāz u ḥācet içün - işāret buyurasın, Ḫorāsān tuḥafından, Hindüstān ṭarafından ḫāṭır-ı ‘āṭıra ne nesne muvāfiḳ-ise bunda getürem yā vėribiyem.*** (Ferec 855/1451 v. 106a).

dosya b.m. (aynı mevzua ait evrakın muhafaza edildiği kartondan kap) < Fr. ***dossier*** a.m. Vurgunun ilk heceye geçmesi ve kelimenin son ünlüsünün /e/’den /a/’ya değişmesiyle İtalyancalaştırılmış denilebilen Fr.’dan alınma kelimelerden, b. ***aforizma*** [2]. ***"Mavi dosyayı ver!" dedi mi, çantadan dediği dosyayı bulup "Buyur!" diye hemen uzatacaksın.*** (A. Nesin 1960g s. 85).

AD. **doşa–/doşan**– ‘duşaklamak, kösteklemek’ DS 1567, TS 1276 < ET. ***tuşa, tuşan-*** a.m. Clauson 1972 s. 561, 565 (ikinci fiil birincinin passivum’u olmak üzere, ki bu DS’de de böyle olmalı). Krş. ***duşak.***

dover ‘hafif afyonlu, sancı dindirici bir hap’ < İng. ***Dover’s powder*** a.m. [onu icad eden ve 1660–1742 yaşayan Thomas Dover adlı bir İngiliz hekimin isminden, appelativum haline gelmiş şahıs isimleri için b. ***Abbâs yolcu***]. ***Çıktı hap aramağa öbür koğuşlara. Hap olsun da dovere kadar yolu vardı.*** (R. Ilgaz 1962s s. 67).

EO. **doy/toy** ‘şenlik, ziyafet’ TS 3832 < ET. ***toy*** a.m. Clauson 1972 s. 566–567. ***Pes cün nev-rūz güni oldı, doy eyledi, ḫil‘atler üleşdürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 124b). ***Ġırḫ gün ġırḫ gėce toy ėtdi. Yėdi, işdi, murādına gėşdi.*** (A. Caferoğlu 1951 s. 32).

doy– b.m. (açlığı kalmamak) < ET. ***toḳ-*** a.m. Clauson 1972 s. 451. Bu kelimenin kökündeki ilginç durum için b. ***buy-*** . ***Aldı, vardı, şunda boġazladı, od yandurdı, kebāb eyledi, yėdi, doydı.*** (Ferec 855/1451 v. 228b). Mecazi mânada ‘ihtiyacı ve isteği kalmamak’: ***Ḫazāyin u defāyin ḳapusın acdı, uluya kiciye olḳadar ni‘met bağışladı ki doydılar.*** (Ferec 855/1451 v. 48b–49a). ‘bezmek, usanmak’: ***Ādemī bī-vefā olur ... tīz doyar, tīz usanur, yārine yavuz sanu sanur.*** (Ferec 855/1451 v. 151b). Ablativus ile: ***Ger imşağısaŋ düşmen iŋen ḳıyar, / Ḳaḳıġanısaŋ ḫalḳ senden doyar.*** (Ferheng-nāme-i Sa‘dī 1340–42 s. 17 no. 196). Dativus hali ile: ***Ben canım gencliğime doyacağım, beş gün ‘ömrümüz var, yaşıma başıma göre eğlencemi ararım.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 38). ***Sizi ḳarı ḳoca biri biriŋize çoḳdan doyduŋuz.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 263). İstihzalı, alaylı konuşmada: ***Bir erkek sizi bırakmış. Belli ki alıkmış. Olmasa bırakır mıydı yahu? Enayiliğine doymasın!*** (M. Seyda 1958n s. 55). ***doyasıya*** ‘doyuncaya kadar’. Eski gelecek zaman partisibi ***-(y)esi-*** için b. ***çıldırasıya*** . ***Bırak da doyasıya uyuyayım.*** (T. Uyar 1983 s. 79). ***doyunca*** ‘doyuncaya kadar’ (yalnız bu fiilde ***-ınca*** fiilzarfı (gerundium) EO.’daki fonksiyonunu bugüne kadar muhafaza etmiştir): ***Kırk yıl evinde oturdum, koca öküz gibi çalıştım, bir gün doyunca yemek yemedim.*** (Sabahattin Ali 1943 s. 108). ***doymak bilme-*** ‘hep daha çok istemek, hiçbir zaman yeter dememek’: ***Köylü ḳadın ḫasīs, köylü erkek ṭama‘kārdır; biri mütemādiyen maşārif vidasını ḳışmaḳ, öteki lā-yenḳaṭi‘ vāridāt muşluğunu açmaḳ ister! İkisi de doymaḳ bilmez.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 6). ***doya doya*** ‘doyuncaya kadar, tadını çıkara çıkara’: ***Oturacak bir yer bulup bir kenara iliştim. Şunu, uzaktan olsun, doya doya seyreder, kim olduğunu da her halde öğrenirim, dedim.*** (S.M. Alus 1944 s. 157).

AD. **doydur–** ‘doyurmak’ < ***doy-*** fiilinin ***-dur-*** genişlemesi ile causativum hali. BSTT.’de bunun yerinde a.m. ***doyur-*** kullanılır. ***O saatdan leleynen vezir, ġalḫdılar, getdiler, bir ḫaznanın ağzın aşdılar. Ajları doydurdular, çılpaḫları gėydirdiler.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 20).

doygun ‘doymuş halde bulunan’ < ***doy-*** + fiilden sıfat yapan ***-gun*** eki, b. ***akkın*** . ***Kocalık hissim işbaa geldi. O, üzerime düştükçe nefretle sarsılıyorum. Karıma olan bu doygunluk nefretini bilicab içime sindirerek belli etmemek vaziyetindeyim.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 11).

EO. **doyla–/toyla**– ‘ziyafet vermek, yedirip içirmek, ağırlamak’ DS 1568, TS 3837–30, R. Dankoff 1991 s. 33 < ***doy/toy*** + isimden fiil yapan ***-la-*** genişlemesi, b. ***acabla-*** . ***Hemān-dem meclis düzdiler, şarāb getürdiler, Mışır ėlçisini doyladılar, ḫil‘atlediler.*** (Ferec 855/1451 v. 142b).

doyum I ‘doymaklık, tatmin’ < ***doy-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-um*** eki, b. ***adım I*** . ***Aşka gelen Türk erkekleri, şişirilmiş balonları sigarayla patlatarak havaya tabanca sıkmış gibi doyuma ulaşıyorlar.*** (N. Güngör 1992 s. 91). ***Bıldırcın avının üstüne uyar yoktu. Eğlencesine, keyfine doyum olmazdı.*** (S.M. Alus 1944 s. 136).

EO. **doyum** II (sıfat olarak) ‘doymuş’ < ***doyum*** I; ***-ım*** ekiyle yapılan sıfatlar için b. ***bitirim*** . ***Ne çekdügin ne bilsün, Naẓmī, acuŋ / O kim ḍoyum olub lōta ola ṭoḳ.*** (Naẓmī 1928 s. 31). ***Ḫ"andgār eyitdi-kim "Var, aḳıncılarumı ḍoyum eyle!" dėdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 112). ***Eflāḳ ėlini tālān eyledi. Ġāyet ḍoyum geldiler.*** (Oruc b. ‘Ādil 1343/1925 s. 47). ‘dolu’: ***Dün iki ġarrā ḍoyum ḫum maḫrem olmışdı bize, / Cümle varı vėrdiler, bu gün yine boş oldılar.*** (Ẕātī 1967 [16. yy.’ın ilk yarısı] I, 352). ***doyum tokum*** ‘doyuncaya dek’: ***Yüz elli gram alsana! Ne olacak yâni? Zaten sen bunu doyum tokum yemiyorsun ki, tadımlık, o zaman yüz elli gram yeter.*** (M. İzgü 1993 s. 196). ***doyumluk*** ‘geçim; ganimet’ DS 1568, TS 1222–23, Meninski 1680 II, 2197 (b. ***ahfadiyelik***): ***‘Ālī Beg bu ḍoyumlıḳlarla ḍoġrı Edreneye geldi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 111).

AD. **doyun–** ‘karnını doyurmak, doymak’ DS 1568, TS 1224 < ***doy-*** fiilinin reflexivum şekli, fakat

dönüşken mânayı sadece kuvvetlendirir. Reflexivum hali yapan *-(ı)n-* için b. *acın-* II . *Şuncacık suyla ceddimiz, atamız büyümüş, döl döş yetiştirmiş. Bahçemiz, bağımız mahsul vermiş, Bizler de, bizden sonra gelecekler de, Yezdan-ı bariye bin şükür, doyunup gidiyorduk, gidecektik.* (İ. Tarus 1961 s. 80). *... yahut bizimle beraber gelmişse başkalarının aşiyle doyunmaktan, ...* (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 137).

doyur– '(birinin veya karnının) açlığını gidermek' < *doy-* fiilinin causativum hali, b. *artur-* . *Ben cāriyeye nesne bağışlayam, göŋüli ḫōş ola, bizi doyura.* (Ferec 855/1451 v. 25a). *Ḍoyurub ol iki élden leşkeri, | Döndi, İzmire gider yine gėri.* (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 41).

doyyüs, b. *deyyus*.

doz 'bir ilâcın ön görülen mikdarı; herhangi bir şeyin tavsiye edilen ölçüsü' < Fr. *dose* < Lât. *dosis* a.m. [EYun. *δοσις* (dósis) 'verme, veriş']. *Dışarıda yağmur dozunu giderek artırıyordu.* (A. Ümit 1993 s. 7). *Ramazan Efendi duymadı mı, duydu da aldırmadı mı, konuşmasını aynı dozda sürdürdü.* (M. Güler 1990 s. 94).

dozaj '(bir ilacın) dozunu ayarlama: bir şeyin ölçüsünü tayin etme' < Fr. *dosage* a.m. [*doser* 'ilâcın dozunu ayarlamak' fiilinden, çok kullanılan *-age* genişlemesiyle yapılan nomen actionis, b. *ambalaj*]. .

dozer 'buldozer' < İng. *dozer* a.m., *bulldozer* kelimesinin kısaltılmışı, b. *afro* . *Hemen, bugünden tezi yok, toprağın üzerinden bir tırmık geçiririz. Sonra bir dozerle düzeltiriz tarlayı.* (İ. Tarus 1961 s. 104).

dögün-, b. *döğin-*.

döğ–/döv– I (geçişli fiil/verbum transitivum olarak) 'bir seri vuruşlara tâbi tutmak' TS 1225 < ET. *dög-* a.m. Clauson 1972 s. 477. İki ünlü arasındaki /ğ/'nin öteki yarım ünsüz olan /v/'ye değişmesi hem ince hem kalın ünlülü kelimelerde çok olur, b. *avul* . *Durdılar, ellerine maṭraḳlar aldılar, beni olḳadar dögdiler kim biy-hūş oldum.* (Ferec 855/1451 v. 96b). *'Avratdan, öğlancuḳlardan cüdā düşdi. İki ḍaş eline aldı, gögsini döge döge bir ṭarafa gitdi.* (Ferec 855/1451 v. 246a).

döğ–/döv– II (geçişsiz fiil/verbum intransitivum olarak) 'dövülmek (davul hakkında)' < *dög-/döv-* I; çalgının kendi sesini çıkarması için krş. *çal-* II. /ğ/ /v/ değişimi için b. *avul* . *Zurna, boğazlanmış bir koca inek gibi pervasız ötüyor, davul deli deli dövüyordu.* (F. Baykurt 1959 s. 190).

döğe, b. *düğe*.

AD. **döğecek/dövecek** 'tahta havanın eli' DS 1569, 1592, Meninski 1680 II, 2179 < *dök-/döv-* I + fiilden nomen instrumenti yapan *-ecek* eki, b. *açacak* .

AD. **döğeç/döveç** 'havan eli' DS 1569–70, TS 1224–25 < *dög-/döv-* I + fiilden nomen instrumenti yapan *-eç* eki, b. *aktaraç/akdaraç* . *Ol Keşfī dükkān öŋine uġrasa, sarmsaḳ dögecini anuŋ götine soḳarduḳ, ḳıyāmete degin acısı içinden çıḳmazdı.* (M. Çavuşoğlu 1970 [16.yy. başı] s. 40). *Burnu iri bir sarımsak dövecini andıran şaşı gözlü adam ilk söze karışanlardan oldu.* (H. Aytekin 1945 s. 107).

AD. **döğer/döver/düver** 'direkten büyük ağaç kiriş, mertek' DS 1570, 1592, 1642, TS 1301–02 < Yun. *δοκαρι* (dokári) a.m. A. Tietze 1955 no. 68. İki ünlü arasındaki /ğ/'nin öteki yarım ünsüz olan /v/'ye değişmesi hem ince hem kalın ünlülü kelimelerde çok olur, b. *avul* . *Çıḳ daşra yoḫsa buyururam, ḳafāŋı dögerler, icindekini dökerler, yā bezenür senüŋile dikilmiş dögerler.* (Ferec 855/1451 v. 211b). *En evvel dikilen kavaklar adamakıllı büyümüş, her yapılacak evin, – tabiî köy evinin – damını tutacak düverler kadar kalın olmuştu.* (S. Kocagöz 1941 s. 106). *Deh demiş kafasına koca düveri. Ölmüş zavallı.* (C. Tuncer 1960 s. 69).

döğil–/döğül– b.m. (dayak yemek) TS 1225 < *döğ/döv-* fiilinin passivum hali. *Sīlīler yėr, sögilür, dögilür.* (Ferec 855/1451 v. 69a). *Gordi ki baġluyam ve dögülmekden evgāram.* (Ferec 855/1451 v. 100a).

döğin–/dögün–/dövün– 'aşırı üzüntü duyarak kendi göğsünü dövmek' < *döğ-/döv-* fiilinin reflexivum hali (*-(ı)n-* için b. *acın-* II). *Revende ṭālī'-i şüriydesine ḳaḳıyub durdı, gėrü iki daşile dögünü gitdi.* (Ferec 855/1451 v. 246a). *Kadıncağız benim iyiliğimi istemiş de, kadrini bilememişim. Ona dövünüyorum!* (M.Z. Pakalın 1946t s. 244).

AD. **döğme/dövme** I 'dövülmüş buğdaydan yapılan yemek' DS 1570–71, 1592–93 < *döğ-/döv-* I + fiilden participium passivum mânasında sıfat ve dolayısiyle isim yapan *-me* eki, b. *bazlama* .

döğme/dövme II 'vücut derisi üzerine iğne ile çizilerek ve boyayarak yapılan nakış veya yazı' < *döğ-/döv-* I + *-me*, b. *akıtma* . *Kaşları rastıklı, gözleri sürmeli, birinin bileğinin sağ iç yanında, birinin çenesinde çiçek biçimli dövmeleri olan bu iki kadın meğerse çirkin değillermiş.* (A. Kutlu 1995 s. 123). *Cigarasının dumanını havaya savurur, müşteri beklerdi. Omzuna yakın bir yerde ufak bir dövmesi vardı.* (N. Eray 1992 s. 166).

AD. **döğmeç/dövmeç** 'dövülmüş buğdaydan yapılan yemek' DS 1570–71, 1593 < *döğme/dövme* ve *aş*, b. *bazlamaç* . *Uzandı, attı ağzına döğmeçten bir lokma. "Döğmeç iyi olmuş. Ellerin var ola!"* (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 85).

EO. **döğnen–** 'çiğnenmek, bastırılmak' TS 1225 < ET. *tögne-* 'dâğlamak' [*tögün* 'dâğ' + isimden fiil yapan *-e-* genişlemesi] Clauson 1972 s. 485; kelime bu fiilin passivum halidir, fakat mânaca gelişme var. Ona tekabül eden Türkm. *dövnen-* lugatlere göre 'bir şeyin üzerinde çok durmak, bir kitabı çok dikkatle okumak' mânasındadır. Reflexivum hali yapan *-(ı)n-* için b. *acın-* II , passivum için b. *acın-* I .

döğül–, b. ***döğil-***.

EO. **döğün** I ‘dâğ, cilde kızgın demirle vurulan damga’ TS 1226–27, 1227–28 < ET. ***tögün*** a.m. Clauson 1972 s. 484. ***Baŋa ʿışḳ odı urdı dāġ u dögün.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 120 no. 3353). ***Anuŋ ölümine gey şād oldılar, | Zīrā düşmen ölmegi olur dügün, | Oŋılur yürege urılan dögün.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 876–877). ***O, ḳıyāmet ėrişüb sīneŋe urmazsa dögün, | Ḥaşre dek derd ile feryād u fiġāneyle, dögün!*** (Ẕātī 1987 [16.yy.’ın ilk yarısı] III, 20).

döğün II ‘deriye iğne batırarak yapılan nakış veya resim’ < ***döğün*** I.

°**döğündü** ‘dalga’ TS 1227 < böyle kelime mümkün olmakla beraber, okunuşu ve verilen mâna yanlıştır. Doğrusu ***döküntü***, bugün ***döküntü*** ‘sahile ve deniz sathına yakın bir sürü kaya kümeleri’ (L. Gürçay 1943 s. 137). Bu kelimeye bakınız.

döğüş/dövüş ‘tokat, yumruk, tekme gibi saldırışlarla yapılan kavga’ < ***döğüş-/dövüş-*** fiilinden ***-üş*** ekiyle yapılan nomen actionis ve haplologie yoluyla bu genişlemenin düşmüşü, b. ***apış*** , ayrıca b. ***aldırış et-*** . ***döğüş çekiş*** a.m. ***O evde hiç döğüş çekiş olmaz, herkes birbirine son derece iyi muamele eder kanaatındaydım.*** (H. Aytekin 1945 s. 72).

döğüş–/dövüş– ‘tokat, yumruk, tekme ile kavga etmek’ < ***döğ-/döv-*** fiilinin ortaklık hali. .

döğüşgen/dövüşken ‘dövüşmeyi seven; iyi dövüşen’ < ***döğüş-/dövüş-*** + fiilden, doğuştan veya alışılmış bir vasıf bildiren sıfatlar yapan ***-gen/-ken*** eki (b. ***alıngan***). ***Delikanlı hemen bir münakaşaya hazır, dövüşken horoz gibi gerilerek boynunu uzattı.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1938 s. 332). ***Döğüşgenliği ve gözünün karalığı ile ün almış bir kaç delikanlının oturdukları köşeden burunları fosurdadı.*** (H. Aytekin 1945 s. 19).

dök–/tök– ‘akıtmak, bırakmak, saçmak’ < TS 1229 < ET. ***tök-*** a.m. Clauson 1972 s. 477. ***İki biŋ diynār daḫı çekdiler, reng-rezüŋ etegine dökdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 16b). ***Buyurdı, ḳum dökdiler, naṭʿ döşediler, naṭʿ üzerinde başın aldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 48b). ***İrviḫden su tökdü istikana.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 27). ‘üstündekileri atmak’: ***Bu od u suyile ḍopraḳ libāsın çıḳarub döküb | Anuŋ vaḫdet deryāsın[a] girüb boylayasım gelür.*** (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 45). ‘(gemiden) çıkarmak’: ***Yine Germenek ḳatına yėtdiler. | Anda ėrüben esīri dökdiler.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 45). ‘kalıba akıtarak biçim vermek’: ***Sanayıduŋ ki şeh-zādenüŋ vücūdı balçıġını şāhuŋ ārzūsı ḳālıbına dökdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 36b). ‘ortaya sermek, anlatmak, yazmak’: ***Tatlı diller dökeler mihmāna, ekşi yüz göstereler nādāna.*** (ʿĀlī 1587 v. 121b). ***Bu yaşamasına engel olan şey çıḳtı mı, işte o zaman şiirini döker.*** (Y. Ahıskalı 1944k s. 61–62). ***dök aşağı et-*** ‘(geri tutulan şeyi) bırakıvermek, ortaya atmak’: ***Koltuğunun altından yakalanan biti parmakları arasında ufalarken, sanki eliyle bit değil yüreğindeki derdi söküp çıkarmış gibi, gözü bite bakarken ağzı dök aşağı eder derdini.*** (M. Makal 1971 s. 90). ***dök-döşen-***: ‘üzerinde durarak anlatmak’: ***Söylendim artık, komşum. Şurama geldi; döktim, döşendim. Olsun, canıma değsin! Sonunda ablasına yazdı.*** (A. Ağaoğlu 1980d s. 132). ***dök- düşün-*** ‘(bir şeyi) her tarafını göz önüne getirerek mülâhaza etmek’: ***Dök düşün garar ver. İşine gelirse bana habar ver.*** (F. Baykurt 1961o s. 223). ***dök- ölç-*** ‘eyice mülâhaza etmek’. ***Öküş dökdiler, ölçdiler mükerrer, | Uru duta şuna oldı muḳarrer*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 302 no. 4587). ***dök- saç-*** ‘harcamak, çar çur etmek’: ***Sen anı vārişe ḳorsın, döker saçar u yėr içer.*** (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 57).

dökdür–/döktür– ‘güzel ve kolaylıkla yazmak, söylemek vs. < şekil itibariyle ***dök-*** fiilinin causativum hali, fakat bundaki ettirgenlik eki olan ***-dür-*** genişlemesi fonksiyonsuzdur, b. ***acıkdur-*** . ***Ben küçük bir yazarım. Aşk üstüne, insanlar üstüne ufacık tefecik hikayeler yazarım, şiirler döktürürüm.*** (M. Seyda 1974 s. 24). ***Sen de içli bir zurna taksimi döktür, arkadaşım!*** (H. Taner 1971s s. 160). (geçişsiz fiil/verbum intransitivum olarak) ‘göbek atmak; cinsî istekler uyandıran hareketlerde bulunmak’: ***Dökdürür ḍurma ḳızaḳ taḫtasınuŋ üstinde | Müşterī ḳızdırıcı her göti ḳızmış ḥīzān.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 160). ***Geçen sene, çiftlikte. Ne oynuyor o kara kız, biliyor musun, nasıl döktürüyor yarabbi?*** (F. Erdinç 1948i s. 23).

dökil–/dökül–/tökül– ‘akmak, düşmek; aşağı kaymak’ TS 1229 < ***dök-/tök-*** fiilinin medialis-reflexivum hali, b. ***açıl-*** . ***İledüŋ bu nebbāşı, bāzārda ḳolından asuŋ, dursun, indürmeŋ, anı ölüb pāre pāre olub dökilince!*** (Ferec 855/1451 v. 108b). ***Miyvelerden yėdiler, oynadılar, Ṣabāḥ olıcaḳ ḳamusı*** (metinde ***ḳamusın***) ***deŋize döküldiler.*** (Ferec 855/1451 v. 147a). ***Bir gün de, cuma günü, gene geldi. Başını ġırḫanda pātşah baḫdı, gördü kü, başınnan aġ ġıllar ileyne töküldü.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 20). ‘kendi içinden dışarıya bırakmak, akıtmak, dökmek’: ***İçimde bir ferahlık hissettim. Dökülmeye, anlatmaya ihtiyacım yoktu.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 109). ‘(gizli tutkusunu) açığa vurmak’: ***Niçin öyle gizli saklı güldüğünü sordum. Derhal döküldü: "Aklıma ne geldi biliyor musun," dedi ve her şeyi anlattı.*** (a.e. s. 14). ***dökülüp açıl-*** ‘çok para harcamak, büyük masrafları olmak’: ***Bizim için o kadar dökülüp açılmıya!*** (Recaizade Ekrem 1941 s. 43). ***dökülüp saçıl-*** ‘soyunmak’: ***Ėrdi bahār, gül gibi gülşende gül, açıl; | ʿAyş ėt müdām, nite ki cürʿa dökül ṣaçıl!*** (Ẕātī 1970 [16.yy.’ın ilk yarısı] II, 347). ’büyük masraflara girmek’: ***Cevdet efendi keseyi açmağa ḳarar vermiş, fakat dökülüp saçılmağı pek göze aldırmamıştı.*** (S.M. Alus 1934 s. 145). ***dökülüp taş-*** ‘hayatın tadını çıkarmak’: ***Hep genç olduk, dökülüp taşardık. Dayının Nuh kuyusundaki düğününde bütün halk gözlerini benden ayıramadıydı.*** (a.e. s. 22).

döklüm döşek (zarf) ‘pervasızca uzanarak’ < ***yatak döşek*** zarf terkibine benzetilerek yaratılan bu allitération’lu tâbirin ilk kelimesi ***dökül***– ‘kendini bir yere bırakmak’ + fiilden nomen actionis

yapan *-üm* eki, krş. *ölüm*, ortadaki ünlünün düşmesiyle, krş. *büklüm*, husule gelmiştir. ***Bentlere döklüm döşek serileceklerdi artık, yemekler açılacaktı öğleye doğru, bağdaş kurup üşüşeceklerdi başına.*** (L. Erbil 1977 s. 154).

döktür–, b. *dökdür-*.

dökük 'dökülmüş' < *dök-* + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-ük* eki, b. *açık I* . ***Ev içinde yüz kişi ola yaturlar: kimi başı kesük, kimi ḳarnı deşük*** (metinde *eşük*), ***kimi ḳanı*** (metinde *ḳarnı*) ***dökük, kimi bėli bükük yaturlar.*** (Ferec 855/1451 v. 11b). ***Başasistanın saçları dökük olduğundan onu doçent filân sanıyordu.*** (H. Taner 1954 s. 26).

dökül–, b. *dökil-*.

dökülüş– 'hep beraber bir yere dökülmek' < *dökül-* fiilinin müşareket hali. Yalnız reflexivum mânasında olan *-il-* genişlemeli mümkün olan *-iliş-* ek bağlantısı için b. *ayrılış-* . ***Galip, Halim'i ... Tepebaşına, Tiyatro'nun oradaki, kanlı ağaçlarına güneş kızılı güvercinlerin sapır sapır dökülüştüğü Cumhuriyet Bahçesi'ne götürüyordu.*** (A. İlhan 1973 s. 331).

döküm 'dökülüş' DS 1574 < *dök-* + fiilden nomen actionis yapan *-üm* eki, b. *adım I* . 'köylülerin, köyün bütçesine ödedikleri bir nevi vergi' a.y.: ***Bir muhtar olsam, seni hep angaryaya koşardım. Köye döküm döküldü mü, hainlikle hep sana fazla yazardım.*** (Kemal Tahir 1957k s. 274). ***döküm saçım*** 'darmadağınık' DS 1574: ***Yemek sofrada döküm saçım kalmıştı.*** (H. Aytekin 1945 s. 43).

dökümhane 'fabrikalarda döküm yapılan yer' < *döküm* ve *hane*, b. *abdesthane/apteshane* . ***Şefik Celil: "Bir dökümhane açacağım" diyordu. Gece sekreterliği neredeydi, dökümcülük neredeydi?*** (A. Hünalp 1959 s. 49–50).

dökün– 'kendi üstüne dökmek' < *dök-* fiilinin reflexivum hali (*-(ı)n-* için b. *acın-* II). ***Ter döküdü. Sağına çevirdi başını. Bu kez yanlarından bir çıtırdı geldi.*** (Tarık Dursun K. 1959 s. 105). ***soyunup dökün–*** 'bütün üstündekileri atıp soyunmak: ***Bunlar soyunurlar dökünürler, ustanın birisi benim işvebazım, nazeninimin koltuğuna girer, doğru hamamdan içeri tıpış tıpış, kurnanın başına otururlar.*** (H. Ritter 1953 III, 520.).

döküntü I (gemicilik tabirlerinden) 'sahile ve deniz sathına yakın bir sürü kaya kümeleri' DS 1574, L. Gürçay 1943 s. 137 < *dökün-* 'saçılmak, serpilmek' [*dök-* fiilinin reflexivum hali]. Krş. **dögün-*. ***Limanuŋ gün baṭısı ṭarafında bir ṭaş-da vardur. Meẕkūr döküntüden şehre varınca deŋizüŋ deriŋligi sekiz ḳulacdan on bir ḳulacdandur.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 569).

döküntü II 'dökülmüş saçılmış şeyler' < *dökün-* + fiilden kütle halinde nomen concretum yapan *-tu* (EO.'da *-dü*) eki, (b. *akıntı*). ***Gözlerini döküntü[lü] şaçlar arasından dil-āşūb bir leṭāfet peydā etmiş bu boyalı çehreye dikdi.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 183).

AD. **döl** I 'yavru (ekonomik mânada); çocuk (fiziyolojik mânada); soy, halef (köy sosyolojisi mânasında)' DS 1575, TS 1229–30 < ET. *töl* a.m. Clauson 1972 s. 490. ***Ḳoyun tamām dölüni dökdükden şoŋra mayıs içinde şayılur ve hem ḳoyunıla ḳuzı bile şayılmaḳ emr olunmuşdur.*** (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 25b). ***Ve ba'ż-ı çavuşlar tā diyār-ı 'Arabdan yararca yondlara binüb tedrīc-ile Rūma getürmek ve ser-i menzile geldügi gibi bir ādemine vėrüb döl niyetiyle çiftligine göndermek mirāren vāḳi' olmışdur.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 153). ***'Ömrüŋ çoḳluġı ve dirligüŋ bizüm dölümüz artuḳ olmaġındadur.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 20). ***Kırıḳlı avrat dölül*** (Ebū–Bekir Ḥāzım 1326y s. 191). ***Döllerin şehirde sefillik çektikleri, evi de yükleyip şehire götürmeyi düşündüğünü Atiye'ye çıtlattı.*** (L. Tekin 1984 s. 62). ***döl dök-*** 'yavrulamak; çocuklar doğurmak': ***Daha iyi oluruz belki. Döl döker benden. Döksün. Feda olsun.*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 287). ***döl döş*** 'evlât, çocuklar' DS 1576, TS 1230–31, R. Dankoff 1991 s. 33 (allitération'lu terkip, ikinci kelime mühmel): ***İnşallah dünya evine girip, döl döş sahibi olurlar da, hayrülhalef yetiştirirler.*** (E.E. Talu 1937 s. 101). ***döl döşeği*** 'rahim': ***Aynı döl döşeğinden çıksak, bilmem bu kadar olur mu? Bilmem adama kardeşi bu kadar arka durur mu?*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 260).

AD. **döl** II 'maşrapa' < Fa. *dōl* 'bucket, milk–pail, pitcher' F. Steingass 1950 s. 546. Krş. *dolça*.

AD. **dölcek** 'kuyudan su çekmeye yarayan kova' DS 1576 < *döl* II + *-cek* küçültme eki, b. *artucak* , veya Fa. küçültme eki olan *–ça* yerine Tk. *-cek* küçültme eki geçmiş *dolça* kelimesinden.

EO. **döle–** 'yavrulamak' TS 1233 < ET. *töle-* a.m. [*töl* 'döl' + isimden fiil yapan *-a-/-e-* genişlemesi, b. *ada-* I] M. Erdal 1991 II, 425.

AD. **döleç** 'izbe, mahzen, yer altında olan mahal' TS 1231 ET. *töleç* 'karşılıksız' (?) Clauson 1972 s. 493–494 ile semantik bir münasebet görünmüyor. Türkm. *döle* 'ahır' N.A. Baskakov 1968 s. 282 kelimesi ise sondaki */ç/*'yi izahsız bırakıyor.

AD. **dölek** I 'uslu, ağırbaşlı' DS 1577, TS 1231–32, R. Dankoff 1991 s. 33 < ET. *tölek* a.m. Clauson 1972 s. 498, M. Erdal 1991 I, 248–249. Krş. *dölek* II. Fiilden sıfat türeten *-(ı)k* için b. *açık I* . ***Adı orospuya çıktı gelinin, asıl adı unutuldu. Evdeki öteki gelinler, kızlar, görümceler, kaynana: "Kız orospu, suyu getir!", "Kız kaltak, davarı sağ!", "Kız kancık it, götünü dölek salla!" ... Yeni gelin alıştı bütün bunlara.*** (N. Üstün 1970 s. 20) ***dölek dur-*** 'uslu durmak, dek durmak': ***Arkadaşlar dölek durmaz, bir kadeh, bir şişe derken, işi ayyaşlığa dökdük.*** (İ. Tarus 1950k s. 92).

AD. **dölek** II/**dülek** 'düz arazi, düzlük; tepe eteği' DS 1577, 1637 < *dölek* I gibi bir **döle-* fiil kökünden, krş. *dölen-* 'bir yere doğru yönelmek', *döleş-* 'düzelmek, yoluna girmek' DS 1578. Fiilden nomen loci yapan *-ek* için b. *akak* . ***Pes endīşe ḳıldı ve eyitdi kim yigitligi gėrü getürmege yaramaz kim, ḳocalıḳ bārī dülek ve pāyidār oladı*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 94). ***Koç yigitler cirit oynar dölekde.***

(YTEA 1974 I, 416; Dadaloğlu'nun koşmasından). ***Döleğe çingeneler konmuştu.*** (L. Tekin 1984 s. 19).

dölek III, b. ***dülek I*** .

AD. **döleke** 'büyük maşrapa' DS 1578 < ***döl*** II + ?? Krş. Kürt. ***dolke*** 'kova' K. Kurdoev 1960 s. 225.

AD. **dölen–** 'yatışmak, avunmak' DS 1578, TS 1234–36, (A. Zajączkowski 1934 I, 121–122, Meninski 1680 II, 2189–90 < ET. ****tölen–*** a.m. M. Erdal 1991 I, 248–249. Reflexivum hali yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II . ***Dölenmez göŋlüŋ, ansuz dutsun ārām, | Unıt çün gitdi gözüŋden dil-ārām.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 429 no. 3537). ***Dirīġā, dil dölenmez dil-sitānsuz, | Vilāyet gibi şāh-ı kām-rānsuz.*** (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 35).

EO. **dölendür–** 'yatıştırmak, avutmak' TS 1234 < ***dölen–*** fiilinin causativum hali, b. ***acıkdur-*** . ***Eligdürmek gerek ālile anı, | Dölendürmek gerek bu göŋli, cānı.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 277 no. 451).

AD. **dölengeç/dülengeç** 'çaylak' DS 1578, TS 1124–25 (***devlengeç***) Meninski 1680 II, 2189 < Çağ. ***dülgenç*** a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 32. M. Räsänen 1969 s. 142, fakat b. ***değlügeç.***

AD. **döllek** 'davarların yavruladıkları yer' DS 1579, TS 1236 < ***dölle–*** fiilden mekân ismi yapan ***-ek*** eki, b. ***avlak II*** .

döllü döşlü 'çoluk çocuk sahibi' TS 1237 < ***döl döş*** (b. ***döl***). ***A dostlar, bunca yıldan sonra, boyunca evlâtlar yetiştirip döllü döşlü ol da ...*** (Musahipzade Celal 1936pp s. 85). 'vücutça tam yetişmiş (kız)': ***Getirip avlunun ortasına uzattılardı. Döllü döşlü, görülmemiş bir kızdı, emme bir daha dirilmezdi ki.*** (F. Baykurt 1971t s. 149).

AD. **dölük** 'hayvan; hergele, kısrak' DS 1579, 4487 < ***döllük***'den degemination, b. ***akke*** . Hayvan ve bitki ismi yapmada kullanılan ***-lık*** eki için b. ***ahfadiyelik*** . ***Harmanını yeşilken biçen dölük Hoca gibi kalıyorsun ipipallah sivri külâh.*** (M. Körükçü 1950 s. 117; kelime burada belki lakap, mânası belli değildir).

AD. **dölüm** 'dönüm (tarla ölçüsü)' DS 1579, R. Dankoff 1991 s. 33 < ***dönüm*** kelimesinin varyantı. Krş. Bulg. ***dulyum***, Boşnak. ***dulum***, Sırp. ***dulyum*** a.m. ***Hep o topraksızlık dâil mi belimizi büken? 50 dölüm ekinimiz var yekun.*** (M. Makal 1950 s. 49).

dömel–, b. ***domal–***.

dömelt–, b. ***domal–***.

dömifinal (spor tâbirlerinden) 'sona kalacak iki takımı belli eden karşılaşmalar' < Fr. ***demi-finale*** a.m. '[***demi*** < Lât. ****dimēdius*** 'yarım' ve ***finale*** < Lât. ***finālis*** 'sona ait olan (kısım)'.

dön– 'yan sapmak, yön değiştirmek, daire çizmek, geri gelmek' < ET. ***dön-*** a.m. Clauson 1972 s. 514–514. ***Sen 'Arabāne dönüb raḳṣa giricek dėr güneş: | Çarḫ içinde kim görübdür māh-ı tābān oynamaḳ?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437]s. 187). 'değişmek': ***Adeta rengi döndü, tavrı değişti, fena şaşaladı.*** (S.M. Alus 1944 s. 68). 'cereyan etmek (gizli şeyler hakkında)': ***Giren çıkmayor, içeride ne esrār dönüyordu?*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 85). (Ablativusla) 'vazgeçmek, terketmek': ***Ḳalan ucda bucaḳda bāṭıl dīnden dönmemiş ḫalḳ bulduġını cidd u cehd ėdüb īmān u islām yolını anlara gösterdi.*** (Ferec 855/1451 v. 179b). (Dativus haliyle) 'şeklini değiştirmek başka hale geçmek': ***Aclıḳdan susuzlıḳdan ḫayāle vu hilāle dönüb ...*** (Ferec 855/1451 v. 177b). ***Ev ḫastaḫāneye dönmüşdü.*** (accusativus ile) ' ***Vechimi ḳıblaya döndüm.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 561). ***Arkamı döndüm, kendimi bildirmedim.*** (S.M. Alus 1944 s. 168). ***dön- debelen-*** 'uğraşıp durmak': ***Her gün şafak sökerken uyanmak, akşamları ortalık kararana kadar dönmek debelenmek, ... Haççа'yı öldürüp bitiriyordu.*** (F. Baykurt 19611 s. 184). ***dönüp dolaş-*** 'gezerek birçok yerlerden geçmek; uzun istitratlar yapmak': ***Uydurup uydurup söylediği, bire bin kattığı besbelli. Dönüp dolaştı, kendine niçin Mecidiyeli dendiğine geldi.*** (S.M. Alus 1944 s. 185). ***döne döne*** 'tekrar tekrar' TS 1239 (krş. ***dönüş dönüş***, Az. ***dönä dönä*** a.m.): ***Mest olıcaḳ ehl-i bezme döne döne luṭf ėdüb | Gāh ayaġın öpdürür gāhī leb-i la'līn ḳadeḥ.*** (Helākī 1982 s. 61). ***Her kız bu hakikati böyle benim gibi kulaklarile işitip de gözlerile görse erkeğin kalbini anlar, bu felâketten döne döne ibret alır.*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 266–267). ***dön geri et-*** 'geriye dönüş yapmak' (talimhane tâbirlerinden) [***dön-*** fiilinin emir halı + ***et–***, b. ***alaşağı et-***]: ***"Düğüne gitti onlar," dedi, akşama gelirler anca." İki arkadaş çaresiz dön geri ettiler.*** (H. Taner 1951t s. 52). Krş. ***çön-***, ***/d/ > /c/*** değişimi için b. ***bacaluşka / badaluşka*** . Hem geçişli hem geçişsiz halde kullanılan fiiller için b. ***aç-I*** .

dönbaba/dön baba dönelim 'bir çiçek ismi, Erodium cicutarium' I. Hauenschild 1989 no. 473 < tohumunun kıvrık şeklinden dolayı. ***C [harfi] "dön baba dönelim" diye bir çiçek tohumu vardır, onun gibi kıvrılmış, acayib bir şeydir.*** (B. Felek 1957 s. 4).

AD. **dönder–** 'çevirmek' DS 1581, TS 1237–38, R. Dankoff 1991 s. 33 < ET. ***töŋder-/toŋtar-*** a.m. [***tönit-*** 'a.m. fiilinin causativum hali] Clauson 1972 s. 518, b. ***çıkar-*** . ***Arslan andan yüz dönderdi.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 54). ***Beri dön, yönügü bā dönder!*** (A. Caferoğlu 1946 s. 93). ***Heç kimseyi boş döndermez.*** (K. Bilbaşar 1941 s. 96). ***Yapağı yıkamış, sermiş güne, onları aktarıp dönderiyordu.*** (F. Baykurt 1971t s. 158). Krş. ***döndür-***.

döndür– 'çevirmek' Meninski 1680 II, 2193. < ***dön-*** fiilinin causativum hali, b. ***acıkdur-*** . BSTT.'de ***dönder-***'in yerini almıştır, fakat 15. asırdan beri mevcuttu ve ***dönder-*** ile beraber kullanılırdı. Azerbaycan Türkçesinde yalnız ***döndär-*** vardır, ***döndür-*** yoktur. ***Andan dehliyzi dutdı, daşra çıḳdı, aġacı döndürdi, üstüvār eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 93b). ***Allāh gör neyler, feleki nice döndürür.*** (Ferec 855/1451 v. 121b). Bu misaller, ***dönder-*** maddesindeki misallerle mukayese edilirse,

aceba bu ikisi arasında bir mâna farkı var mı diye sorulabilir. Aceba *döndür-* fiiliyle olanlarda causativum fonksiyonu daha çok mu önde? Fakat başka misaller bu düşünceyi teyid etmiyecek mahiyettedir: ***Kız ṭiyre oldı, durub gitmek istedi. Ḳarıcuġa ḫaber oldı, şefāʿat eyledi, duḫteri ġerü döndürdi. Duḫter döndi, melūl-şekl oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 139b). — ***Bir at issini düşürmiş, ḳaçmış gider. Ḳarşudan çaġırur: "Dutuŋ yā berü dönderüŋ!" dėr.*** (Ferec 855/1451 v. 234b). Ve yahut: ***Süleymān eyitdi: "Eylese ḳażāyı döndürmişsin." dėdi. Siymürġ eyitdi: "Dönderdüm." dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 198a). Demek ki bu metinde her iki fiil promisque kullanılmıştır.

EO. **döndür et–** 'tekrarlamak' TS 1238 < ***dön-*** fiilinin emir hali ve ***et-***, b. ***alaşağı et-*** .

dönek I (sıfat) 'güvenilmez, sözünde durmayan, fikirlerini sık sık değiştiren' < ***dön-*** + fiilden sıfat yapan ***-ek*** eki, b ***çolak*** . ***Ama unutma, kendini satarken dinini ve halkını da satıyorsun. Ve biz asla yok olmayacağız. Senin gibi döneklere rağmen.*** (H. Akdoğan 1998 s. 63).

AD. **dönek** II 'dönülen yer, dönemeç' DS 1583 < ***dön-*** + fiilden mekân adı yapan ***-ek*** eki, b. ***akak*** . ***İki yolcu gidiyorken | Yolun döneğinde birden | Biri durdu, biri sordu.*** (Tevfīḳ Fikret 1958 s. 38).

°**dönel–** 'en yüksek aşamaya çıktıktan sonra alçalmaya başlamak' TüS 329 < hakikaten böyle bir kelime varsa, etimolojik açıdan ***dûn*** sıfatından ve ****dunal-*** şeklinde olmalı. ***dönel-*** için bulduğum yegâne misal başka mânada ('dolaşmak' veya 'dikilmek') veya ***dönele-*** fiilinin bozuk bir yazılışıdır yahut ***dinel-*** yerine bir mürettip hatasıdır: ***Her iş için ayrı hizmetçilerimiz de var. Buna kalan iş yeyip içip gezmek, bir de arasıra ortada dönelivermek.*** (R.N. Güntekin 1944 s. 14).

AD. **dönele–** 'dönüp durmak' DS 1583 < ***dön-*** + fiilden verbum frequentativum yapan ***-ele-*** genişlemesi, b. ***avkala-*** . ***Gece aklına düşer. Uykun kaçar, "Şurasını yoklamadın, tüh Allah belânı versin!" diye dönelersin.*** (Kemal Tahir 1961 s. 31).

AD. **dönemeç/dönembeç** 'köşe başı; yolun kıvrım yeri' DS 1584 ****döne-*** 'dönmek'+ fiilden, çeşitli mânalara gelen isimler yapan ***-meç/-mbeç*** genişlemeleri (b. ***burgaç*** , kelime içi ***/m/***'den sonra bir plosi'in türemesi için b. ***atlambaç***). ***Birbirimize sarılıyor, canımızı terliyoruz dönemeçlerde. Biz bağrıştıkça daha bir delleniyor Çörçil.*** (M. Başaran 1964 s. 85; bundaki Çörçil 'kamyon').

AD. **dönen–** 'geri dönmek, tersyüz olmak' A. Topaloğlu 1978 II, 173 < ****döne-*** fiilinin dönüşken (reflexif) hali (***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II). 'olduğu yerde dönmek; bir daire çizmek, bir şeyin etrafında dönmek' DS 1584. ***Kumrunun biri Boğazda dönendi, dönendi, gitti kanadını bala buladı, sonra gelip Ali'nin üstünde atmaca gibi süzüldü havada.*** (F. Erdinç 1958 s. 56). ***Ağlamalı bir halle dönenip duran Bekir Kalfaya yardım ediyor, yerden simitleri alıp tablaya sıralıyordu.*** (Şahap Sıtkı 1951 s. 28). ***Bu hayvanladaki huysuzluk da ne oluyordu? Hele şu çakır ineğin tedirginliği? Yularından kurtulmak ister gibi dönenip duruyordu.*** (R. Ilgaz 1981 s. 265).

döner 'dönen bazı şeylerin veya cihazların kısa ismi' < ***dön-*** fiilinin, sıfat ve dolayısiyle isim olarak kullanılan geniş zaman fiilsıfatı (participium aoristi), ***-(ünlü)r/-maz*** için b. ***açar I*** . 'Sakuli şişteki kebaptan kesilen et', ***döner kebap***'ın kısası, ***Naşide Hanım, Karakız'ı masanın altında gizlice beslerken sözgelimi, Burhan Bey, garsonu köşedeki dönerciye yollanıp bir porsiyon döner aldırıyor.*** (T. Uyar 1986 s. 89). AD. 'pulluk' ZTS 57. AD. 'tabanca' DS 1584, M. Mikhaïlov 1930 s. 25.

AD. **döngel** 'muşmula' DS 1585, Meninski 1680 II, 3149 < ?? krş. Az. ***döngäl*** a.m. ***Komşu çocuklarile birlikte, dizleri dibine serdiği yazma mendildeki onlukları toplardık. Kendimize döngel ziyafetleri çekerdik.*** (Reşat Enis 1945 s. 43). Kelimenin aslı ne olursa olsun, Türkçe'de ***dön*** ve ***gel*** emirlerinden ibaretmiş gibi bir intiba var, uzaklaşan ve tekrar aynı yere gelen bir şey veya kimse (b. ***alver-***), ms. AD. ***döngel*** 'saat' DD 1585 ve 'sözünde durmayan kimse' a.y. ***Yaşam bir döngel değil ki.*** (M. Özünal 1991 s. 101). ***döngel orucu*** 'aç kalanın, üstüste bir kaç gün oruç tutması' (b. H.R. Gürpınar 1341 s. 497–498; W. Radloff 1905 III, 1735'te başka şekilde tefsir edilmiş).

AD. **döngele** 'bozkırda biten bir çeşit diken' < ?? ***Bu yıl döngelelerin kökünde bir şey var. Köklerini kurt yemesin zıkkımların? Kopup kopup geliyorlar.*** (Yaşar Kemal 1960 s. 5). ***Yine döndüğümde her yanın karla kaplı olduğunu görmüşüm. Nerede döngeleler, nasıl kalır ki bu kışta?*** . (A. Kutlu 1995 s. 85).

döniş/dönüş 'geri geliş, avdet' < ***dön-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-iş*** eki, krş. ***geliş, gidiş.*** ***Bir gün şehzāde ḥammāma vardı. Dönişinde bir maḥalleye uġradı ki Başr-ı 'Ayyāruŋ evi ol döşdeyidi.*** (Ferec 855/1451 v. 49b). ***Millet bahçesi dönüşünde piliçlerden kimler var kimler yok diye bir kolaçana çıkmışlar.*** (S.M. Alus 1944 s. 28). Bu misaldeki lokativuslu zaman zarfı yerine, ***dönüş*** kelimesinin bir hususiyeti olmak üzere çok kolaylıkla aynı fonksiyonda hem casus absolutus ile hem de instrumentalis ile zaman zarfları yapılabilir: ***Sınıfın en devamsızını | Bir sinema dönüşü tanıdım, | Koltuğunda satılmamış gazeteler.*** ! (R. Ilgaz 1944 s. 7). ***Okul dönüşleri kızlarını-oğlanlarını bekleyen analar, geç saatlerde bu nöbeti babalara devrediyorlardı.*** (T. Uyar 1980 s. 17). Bu tip zaman zarfı için krş. ***avdet***. Instrumentalis ile olanlardan bir misal (b. ***acın***): ***Kaymakam bey bir gün, akşam üzeri, hükûmet dairesinden dönüşün, Satılmış Efendiye uğramak mecburiyetinde kaldı.*** (E.E. Talu 1937 s. 101).

dönme 'dönmüş, dönen' < ***dön-*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan ***-me*** eki, b. ***aşılama*** . 'başka dinde iken Müslüman olan':

dönme dolap ‘içinde oturanları baş aşağı kadar döndüren eğlence cihazı’: ***Haddi mi, Fatihte, Cinci meydanında, bayram yerlerine gitsin, salıncaklara, dönme dolaplara binsin?*** (S.M. Alus 1934 s. 57). Başka bir mânası için b. ***dolab*** II maddesinde tarif edilen cihaza.

dönülü ‘dönmüş, dönük’ < ***dön-*** + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan ***-ülü*** genişlemesi (J. Deny 1921 § 853), krş. ***asılı, sokulu.*** ***Bu sırada kadın duvardan yana dönülü oturuyor.*** (M. Makal 1971 s. 165).

dönüm I ‘yol dönüşü, dönemeç’ < ***dön-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-üm*** eki, b. ***adım I .*** ***Bizi çoḳ defʿa düşmenleriŋ ṭuzağından bu ḳurtardı; her yol dönümünde, o gece, onlara rāst gelmez miyidik?*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1928e s. 5). ‘gidip gelme ile yapılan bir işin her seferi’: ***İşte o bugün çamaşır temizliği yapıyormuş ta ... Elime kocaman tenekeleri sıkıştırdı; bir dönüm, iki dönüm, üç dönüm, arkasını bilmiyorum, boyuna taşıttırdı. Bak ellerimin halineʾ*** (F.N. Çamlıbel 1933 s. 7).

dönüm II ‘bir tarla ölçüsü’ < ***dönüm*** I, sabanın dönmesinden. ***Oldı kāfir gövdesi ṣaḥrā ḍolu, | Bir dönüm yėrde ola beş biŋ ölü.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 26).

dönüş, b. ***döniş.***

AD. **dönüş-** I ‘dönmek, yuvarlanmak (bir kaç kişi hakkında)’ < ***dön-*** fiilinin müşareket (cooperativum) hali, ***-(ı)ş-*** için b. ***ağlaş- . Acı, kokulu bir duman yayıldı odaya. Uyuyanlar kıpırdadı, dönüştüler, sövdüler.*** (M. Buyrukçu 1957 s. 30).

AD. **dönüş-** II ‘hasta iyileşmeye yüz tutmak, nekahet devresine girmek’ DS 1586 < ***dön-*** fiilinin müşareket hali. Neologismus olarak daha geniş mânada: (dativus haliyle) ‘başka hale dönmek, tahavvül etmek’. Eserimize aldığımız diğer neologisma için b. ***andaç . Sesi mırıltıya dönüştü.*** (B. Karasu 1963 s. 114).

AD. **dönüş dönüş** ‘tekrar tekrar’ < ***dönüş*** (zarf olarak); krş. ***döne döne*** (***dön-*** maddesinde) ve ***dönüm. Mimberden söyledi gene Hamza Dayı, nasıl eğileceklerini, nasıl katlanacaklarını, nasıl yatıp kalkacaklarını.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 80–81).

AD. **dönüş et-** ‘geri dönmek’ < krş. ***dön geri et-***, yardımcı fiil ***et***-iyle terkibi için b. ***alaşağı et-*** ve ***aldırış et- . Ordan dönüş ėdiyor ġarı, geliyor eve.*** (A. Caferoğlu 1948 s. 4).

dönüştürüp dur- (geçişsiz fiil) ‘vaziyetini değiştire değiştire uzun bir zaman geçirme’ < ***dön-*** + verbum frequentativum yapan, iki morfemden müteşekkil ***-üştür-*** genişlemesi, b. ***anlaştır- II . Odanın siyah perdelerini sokağa çekip yattı. Dönüştürdü durdu, uyuyamadı.*** (F. Baysal 1955 s. 85). ***Dumlupınar gündoğuda, boz bir dumanın çökmekte olduğu çukurdaydı. Hava dönüştürüp duruyordu. Yağmur ha yağdı, ha yağacak.*** (F. Erdinç 1958 s. 41).

döper (poker tabirlerinden) ‘iki çift’ < Fr. ***deux paires*** a.m. ***Kâğıtlar battaniye serilmiş masaya açıldı. ”Sende döper onlu var, sende iki kız var, o açtı mı oyuna girer”.*** (M. Seyda 1969 s. 20–21).

döpiyes ‘ceketle etekten ibaret olan kadın kostümü’ < Fr. ***deux pièces*** ‘iki parça (Fransa’da ilk defa 1925’te bir mayo modası için kullanılmış)’ ***Bir Cumhuriyet Türkiyesi profesörüne uygun düşecek biçimde, derli toplu bir şeyler seçilip giyilecek. Yine döpiyes? Etek ceket ciddiyetine her zamanki gibi bazı küçük başkaldırılar olacak.*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 16). ***Diğer gerçek olay, 1935 yazındaki dağa tırmanış. Annem, gerçekten de İrlanda keteninden şık bir beyaz keten döpiyes ve — inanılmaz ama — topuklu pabuçlar giymektedirl*** (E. Atasü 1996 s. 18).

dörd/dört ‘4 sayısı ve rakamı’ < ET. ***tört*** a.m. Clauson 1972 s. 534. ***Ḳāżīyi buldılar ki dört ayaġ üzerine durmış; bir oġlan ardından işler dülcinür.*** (Ferec 855/1451 v. 235a). ***dört aç-*** ‘(göz veya kulağı) çok açmak, dikkat kesilmek’: ***Herkes gözlerini dört açmış, kadına bakıyordu.*** (B.S. Kunt 1937 S. 23). s. ***Acemi çaylaklar da kulaklarını dört açar, bilmediklerini öğrenirlerdi.*** (S.M. Alus 1944 s. 143). ***dört başı mamur’*** ‘kusursuz ve eksiksiz’: ***Feriduna bizim evde parlak ve dört başı mamur bir ziyafet çekeceğim...*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 270). ***dört bir taraf/dört bir yan*** ‘her yan, çepçevre’: ***Dört bir yanına çocuklar yığılmışlar, ışıklandırılmış akvaryumu izliyorlardı.*** (M. İzgü 1993 s. 26). ***dört buçuk at-*** ‘korkmak’ (ekseriya ‘üç buçuk ***at-***): ***Sen gan davasından dört buçuk atıyorsun süfli rezilʾ*** (H. Taner 1971s s. 166). ***dört dön-*** ‘bir şey ararken çok dolaşmak’: ***Tam bir hafta Tevekkül hamamının sokağını, aktarın önünü, mescidin karşısını dört döndüm.*** (S.M. Alus 1944 s. 65). ***dört başlı/dört dörtlük*** ‘mükemmel şekilde’: ***Orhan Veli bugüne kadar şöyle dört başlı incelenmemiştir daha.*** (M.C. Anday 1961 s. 59). ***Demin yolda bir hususi geçti. İçinde bıyıklı bir subay vardı. Adam, vallahi dört dörtlük kurulmuştu.*** (N. Meriç 1957 s. 110). ***Eko’nun düşü gerçekleşiyor ve Dört Örümcek Şov Orkestrası kuruluyor. Dört dörtlük bir grup değil kuşkusuz; Eko’ya göre kötünün iyisi.*** (C. Kavukçu 1997 s. 37). ***dört köşe*** ‘memnun etmek’ ***Bir akşam Niyazi Akıncı oğlu gelmiş geçmiş ozanlardan, daha çok da kendinden şiirler okuyor, hepimizi dört köşe ediyordu.*** (R. Ilgaz 1996 s. 105). ***Hele Gas Station adlı bir disko vardı ki, temelli kapandığını öğrenince keyfimden dört köşe oldum.*** (M. Urgan 2000 s. 56). ***dört taraf/dört yan*** ‘her yan, çepeçevre’: ***Dört yaŋadan: ”Hey, noldı saŋa? Daḥı ne fikir ėdersin?” dėdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 16b).

dörder ‘beher dört’ < ***dörd*** + üleştirme sayıları (numerale distributivum) eki olan ***-er*** eki, b. ***altışar .*** Fakat a.m. ***dörtşer*** TS 1241. ***Üçer dörder yüz altunlıḳ semendler ... elbette zirve-i ʿulyāda olan nāmdārlara maḫṣūs olmaḳ gerekdür.*** (ʿĀlī 1587 v. 139b). ***Ne-deŋlü ṭop ursaŋ gömülür ḳalur. Serdār-ı aʿẓam ʿināyet-i Ḥaḳ’a tevekkül ėdüb muḥāṣara fermān ėtdi. Günde dörder beşer yüz dāne atılurdı.*** (Tārīḫ-i Naʿīmā 1280 I, 229).

EO. **dördül** ‘dört köşeli’ TS 1240 < ET. *törtgil* a.m. Clauson 1972 s. 535.

döre–, b. *dürü-*.

AD. **dörin–/dörün–** ‘eşinmek (tavuk vs. hakkında)’ DS 1588 < ET. **tör-* fiilinin reflexivum hali (*-(ı)n-* için b. *acın-* II). *Siyāh-ı bed-baḫt ġalebeden uyanmış olur, ġulaġına söz dörinmiş olur.* (Ferec 855/1451 v. 176b).

dörpi/törpü b.m. (dişleri uzun ve aralıklı olan eğe) TS 1240–41, Meninski 1680 I, 1461 < ET. *törpig* a.m. [*törpi-* ‘törpülemek’ + fiilden isim yapan *-g* eki] Clauson 1972 s. 533. *Baʿżısı köle ḳısmınuŋ ehl-i keyfi, söze geldükce dörpi dillülerüŋ keskin seyfi, daḳāyıḳ-ı ʿāleme vāḳıf geçinür kölemenlerdür.* (ʿĀlī 1975 [1599] s. 108).

dört, b. *dörd.*

AD. **dört–** ‘sürmek (ms. ekmek diliminin üstüne yağ sürmek) DS. 1588, TS 1331–32 < ET. *türt-* a.m. Clauson 1972 s. 535 *Ol ḥoḳḳadan bir şīşe yaġ çıḳardı. Ol yaġdan bir pāre gendözine dörtdi, bir küpe bindi, ol küp ḳuş gibi havāya dügdi.* (Ferec 855/1451 v. 60b). *Yüzine kireç dörtmiş, aġartmış.* (Ferec 855/1451 v. 146b). *Ḳızlarına, ḳaravaşlarına ḳara ḳura dörtdi, yalıncaḳ eyledi, her birinüŋ eline bir silāḥ vėrdi.* (Ferec 855/1451 v. 220a).

AD. **dörtle–** I ‘dörtnala koşmak’ DS 1588 (*dörtleme*), Meninski 1680 II, 2162 < krş. *dörtnala.*

dörtle– II ‘dördü bulmak, dörde ulaşmak (saat hakkında)’ < *dört* + isimden fiil yapan *-le* eki; krş. *dokuzla-*. *Her ānıŋ mürüriyle ümīdimiz şola şola şoŋ beş daḳīḳayı da geçirdik. Sāʿat dörtledi. Şeker beğ görünmedi.* (H.R. Gürpınar 1341 s. 213). *O sabah Atiye Dirmitin yatağında üç gıgı buldu. Kaldırıp bir kenara koydu. Gıgılar dörtledi, beşledi ...* (L. Tekin 1984 s. 26).

dörtnal/dörtnala ‘her adımda dört ayağının birden yerden ayrıldığı at koşuşu’ < *dört* ve *na’l/nal.* Kelime ekseriya zarf olarak dativus hali ekiyle kullanıldığı için *-a* eki ona aglütine olmuştur. Krş. Az. *dördäm* a.m. [*dört* + *häm* ‘beraber, bir arada’] aglutination’la: *Elä ki, mindin ata, dala baḫmadan dördäm, yä çap!* (Azärbaycan nayılları 1960 I, 167). *Hem, bayır aşağı dört nal olur mu?* (B. Akımsar 1943 s. 95). *Dört nalı tuttum. Benim bu gidişimi gören kalıpçı çırağı da dört nala koşuyor.* (S.M. Alus 1944 s. 38). *Derken, paçasından tutuşmuşlar gibi kapıdan dışarı dört nalayı tuttuk.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 2.10.1941).

EO. **dörtün–** ‘(yağ vs.) kendi üstüne sürmek’ < *dört-* fiilinin reflexivum hali (*-(ı)n-* için b. *acın-* II). *Donuŋı çıḳar, bu yaġdan dörtün!* (Ferec 855/1451 v. 38b). *Dörtünem kim gide bendegi uyuz...* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3608).

dörün–, b. *dörin-*.

AD. **döş** ‘göğüs, bağır’ DS 1589, TS 1241 < ET. *töş* a.m. Clauson 1972 s. 559. *Bir kaç defa nefes darlığına benzer, kalbini tırmalıyan bir acıyla beraber gelen, tıkanmalar hissetti. Çarşaf yırtılışına benzer bir öksürük döşüne yerleşip oturdu.* (T. Evren 1943 s. 127).

°döş– ‘toplanmak (?)’ TS 1244 < TS’deki misalde *döşer* aceba *devşer* mi okunmalı? *döş-* aceba *döşür-* ‘toplamak’ ya da *devşe-* a.m. fiilinden bir backformation mı (ilk hecesi uzun olmakla beraber)? ET. *devşe-* ‘karıştırmak’ Clauson 1972 s. 446 tam aksi mânadadır. *Geçdi üç gün, çün birez ʿaḳlı döşer | Geldi, Seyyid’üŋ ayaġına düşer.* (*Baṭṭāl-nāme*’den, TS a.y.). Başka kaynaklarda bulunamadı.

döşe– ‘(yere) sermek’ < ET. *töşe-* a.m. Clauson 1972 s. 561. *Naṭʿ döşediler.* (Ferec 855/1451 v. 48b). ‘odanın tabanını bir şeyle örtmek’: *Taḫt öŋinde kül döşedi. Anuŋ üstünde oturub işini aġlamaġa düzdi.* (Ferec 855/1451 v. 30b). ‘(bir evi) gerekli eşyalarla teçhiz etmek, tefriş etmek’: *Bārigāhı döşediler.* (Ferec 855/1451 v. 133b). *döşe- daya-* ‘tamamen teçhiz etmek’: *Sakın ha! Ben dolabımı başkaları için döşeyip dayamadım, yiyecekleri başkası için hazırlamadım.* (F.N. Çamlıbel 1933 s. 74).

döşek ‘halı, kilim gibi yere sermeğe yarayan şeyler’ TS 1242 < ET. *töşek* a.m. (*töşe-* + fiilden daha çok nomen concretum yapan *-(ı)k* eki, b. *acuk/acık I*] Clauson 1972 s. 563. *Buyurdı, sarāyında anuŋ-çün yaḫşı maḳām tertīb ėtdiler, bisāṭlar, döşekler, şāhāne döşediler.* (Ferec 855/1451 v. 71a). ‘yere ya da bir şeyin üzerine serilen yatak’ : *Ṣabāḥ geldi, ġėrü döşeginde bulındı. Ben ol ʿavratuŋ fiʿlinden ḳorḳdum, her gece gideridi, her ėrte gelürdi ġėrü.* (Ferec 855/1451 v. 60b). *döşek yorgan* ‘yatalak’ (zarf terkibi, krş. *yatak yorgan*): *Ne belediye hekimi, ne de nefesinin kudreti mücerrep olan tekke şeyhi, adamcağızı diriltmeğe, davrandırmağa muvaffak olamamışlardı. Döşek yorgan yatıyordu.* (E.E. Talu 1937 s. 198).

döşeme ‘(yapılarda) taban’ < *döşe-* + fiilden nomen actionis ve dolayısiyle nomen concretum yapan *-me* eki, krş. *bölme, düğme. Bekir Hoca, o iri gövdesiyle, göbek attıkça, evin tavanı, döşemesi sallanıyor.* (A. Nesin 1995 s. 85).

döşen– I ‘serilmek; tefriş edilmek’ < *döşe-* fiilinin passivum hali, b. *acın-* I . *Ḫandaḳuŋ ortasında pulād taḫtalarından ferş döşenmişdür.* (Ferec 855/1451 v. 38b). *Konaklar tutulmuş, tınaslar gibi eşyalar taşınmış, döşenmiş dayanmış.* (S.M. Alus 1933k s. 62). RD. *düşenik dayanık* ‘döşeli dayalı’: *Bi ev yeni yapasın, içi düşenik dayanık olsun.* (N. Hafız 1985 s. 192).

döşen– II ‘uzun uzadıya ve yererek yazmak’ < *döşe-* fiilinin reflexivum hali (*-(ı)n-* için b. *acın-* II). Uzun bir yazıyı kâğıda sermek gibisinden. *Savcılığa, İlyas Kadıoğlu tarafından hakarete uğradığımı bildirir uzun bir dilekçe döşendim!* (R. Ilgaz 1962k s. 5). ‘birine kızarak küçük düşürücü sözler söylemek’: *Ona adını bile sormadan bir döşendi; "Ülen," dedi, "bizim altın adımızı bakır eden senin gibilerdir işte! "* (F. Erdinç 1948r s. 44–45). *Bir şair, başka bir şairle karşılaştı mı, bir üçüncüsü üzerine akla gelmiyecek küfürler döşeniyordu.* (S. Birsel 1961 s.

98). *Ḥerīf saŋa bir pāra vermedikden mā'adā şi'riŋ altına bir döşenir, alafranga "ḳırıtıḳ" yapar.* (H.R. Gürpınar 1339 s. 126). 'edepsizce açık saçık tekliflerde bulunmak, küfür etmek': *Anasına sövdük çıkmadı. Nişanlısına döşendik* (metinde *düşendik) tınmadı. Can kurban böyle efeye be!* (H. Taner 1971s s. 225).

AD. **döşür–** 'toplamak' DS 1437–38 < *devşür-*. 'dilencilik etmek' DS 1439; .

döşürücü, b. *deşirici*.

döv–, b. *döğ-*.

dövecek, b. *döğecek*.

döveç, b. *döğeç*.

döven, b. *düğen*.

döver, b. *döğer*.

döviz I 'üzerine bir propaganda sloganı yazılmış bez veya karton' < Fr. *devise* 'slogan', asıl mânası 'alâmet–i farika' < Lât. *divisare* 'ayırmak, bölmek'.

döviz II 'altına dayanan yabancı memleket parası' < Fr. *devise* a.m. b. *döviz* I. *Turistin partisi martisi olmaz. Hattâ dini, milleti de olmaz. Turistin dövizi olur.* (R. Ilgaz 1962n 49).

dövme, b. *döğme*.

dövmeç, b. *döğmeç*.

dövün–, b. *döğin-*.

dövüş, b. *döğüş*.

dövüş–, b. *döğüş-*.

dövüşken, b. *döğüşgen*.

AD. **döy–** 'tahammül etmek, dayanmak, sabretmek' DS 1593, TS 1244–47 < ET. *töz-* a.m. Clauson 1972 s. 572. Krş. Az. *döz-* a.m. /z/ ile /y/ seslerinin yakınlığı için krş. *yaz* ile Az. *yay* (ve *yayla, yayla-*). *Öldürürseŋ bir uġurdan öldür, ḳurtılayım, bu 'uḳūbete döyemezem.* (Ferec 855/1451 v. 6b). *Bu ışşıya ḳarlar mı döyer, billāhi, Ẕātī?* (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 454). Kelime ekseriya menfi mânada kullanılır, müsbet mânada nadiren: *Eyitdi: İşbu derde döy, ögün! dėr. | Dėdi kim: Cāna kim doydı, ḫaber vėr!* (Faḫrī 1974 [1367] s. 111 no. 3164, doğru anladımsa).

EO. **döyiş ver–** 'tahammül etmek, dayanmak' < *döy-* + fiilden nomen actionis yapan *-iş* ve *ver-*, b. *aldırış et-* . *Şol 'askere ki ḳal'alar döyiş vėrmez, becene anlara niçeye dek ḍurış vėre?* (Tursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 123). *Bu bedenle ben o ra'd-endāz-ı ṭa'ne ṭōpına | Nice döyiş vėreyin kim bürc-i pūlād olmadum?* (Ẕātī 1970 II [16.yy.'ın ilk yarısı], 475).

döynak, b. *duynak*.

AD. **dragamon** 'ekini biçerken orakçılar dizisinin önünde yürüyen usta orakçı' < Bulg. *dragoman* a.m. < 'bir diplomatik heyetin başında bulunan kimse' BER 1971 I, 418; krş. *dragman/diregümen. "Dragamon sen olmalısın," dedi babam, "İlk çıkımı sen tutmalısın." Sonra nasıl biçileceğini tarif etti.* (M. Başaran 1955 s. 21–22).

AD. **dragana** I 'mercan, corallium rubrum' < Yun. *τραγανα/δραγανα* (d̲ragána) a.m. D.J. Georgacas 1978 s. 133.

AD. **dragana** II 'la gorgonia, la palma marina' < Yun. *τραγανα* D.J. Georgacas 1978 s. 142.

O. **dragman/diregümen** 'tercüman' < İt. *dragomanno* < Ar. *tarcumān* a.m. G. Meyer 1893 s. 63. Ar. yapım eki *-ān* için b. *batran* . *Çīḫ bānı esīr ėtmişler. Ḫundkāra getürdiler. Ḫundkār diregümen getürtdi. Şordı-kim.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 125).

dragonya/trahonya 'bir cins balık' < Yun. *δρακαινα* (d̲rákaina) G. Meyer 1893 s. 26. *Orada skorpit balıklarının en büyükleri olan kızıl dikenli lipsoslar bulunur. Büyük dragonyalar insanı bir vurdu muydu.* (S.F. Abasıyanık 1944me s. 135).

draje (eczacılık) 'şekerli bir madde ile kaplanmış hap' < Fr. *dragée* 'şekerleme' < EYun. *τραγηματα* (tragēmata) 'şekerleme'. *Reçeteme iki ayrı ilaç yazıyor. İlk on iki gün östrojen drajelerini tek başına alacağım.* (İ. Aral 1998 s. 72). *Bordo rengi drajeler yutuyorum aksatmadan.* (İ. Aral 1998 s. 73).

dram 'tiyatro oyunu; düşündürücü, ekseriya acıklı sahne oyunu' < Fr. *drame* < EYun. *δραμα* (d̲ráma) a.m. *Şāhım, tiyatro-ḫāne-i 'ālemde ḫālimiz | Īrāş-i ḫayret eyleyecek bir dırāmdır.* (Yenişehirli 'Avnī Beğ, ETEA 1974 I, 350). Mecazi mânada 'acıklı hadise, facia': *İnsan dramında ve çoğunda, kadın-erkek bütün kişilerinizde kendi dramınız yatıyor.* (Peride Celal 1985 s. 112).

drama 'sahneye konmak için yazılan edebî eser' < İng. veya Alm. *drama* a.m., b. *akupunktur* [1], krş. *dram. Dergilerden birini öfkeyle eline aldı, sayfalarını karıştırdı; Nadya'nın önüne fırlattı. "Şuna bak! Bunu yazan hıyara bakılırsa, ben dramayı bilmiyormuşum!"* (A. Yurdakul 1991 s. 59).

dramatik 'dramaya ait, drama kabilinden' < Fr. *dramatique* a.m. 'dram kabilinden, duyguları kamçılıyan; acıklı': *Bununla birlikte, dudakların uçlarında kimi zaman belirip yok olan iki küçük, keskin, ince çizgi, yüzün dramatik etkisini daha bir kat arttırmaktaydı.* (U. Kökden 1995 s. 102). *Dramatik anlarda hiç ağlamam zaten, hep sonradan ağlarım.* (P. Kür 1984 s. 244).

dramaturg 'tiyatro oyunu yazma ve yönetme mutahassısı' < Alm. *Dramaturg* a.m. 1850–1950 senelerinde Garp kültürü terimlerinde hâkim olan Fransızca'dan alınmaların aksine bu terimin Almancadan alınmış olması göze çarpar; belki bunda 1936 senesinde Ankara'da kurulan Konservatuarın drama kısmında profesör olan Alman tiyatro yazarı Carl Zuckmayer'in tesirini görebiliriz. b. *akupunktur* [1]. *Bunun asıl nedenini, tiyatronun bir edebiyat türü olarak öbürlerinden daha*

geniş olanaklar ve sadece dramaturg'a bağlı olmayan koşulla istemesidir. (S. Eyuboğlu – V. Günyol 1995 s. 81).

dramaturgi/dramatürgi 'tiyatro oyunu yazma ve yönetme ihtisası' < Alm. *Dramaturgie* a.m. *dramaturg* maddesindeki izahata ve *akupunktur* [1] bakınız. *Dramatürgiye uğrayıp bir tekst alın. Pazartesi sabahı provaya başlıyoruz.* (P. Kür 1984 s. 182).

dramudana/dıramudana 'bir çeşit rüzgâr veya fırtına' < Yun. *τραμουντανα* (tramudána) < İt. *tramontana* 'şimal rüzgârı' < Lât. [*ventus*] *transmontanus* a.m. [*trans-* 'ötesinde' ve *montanus* 'dağa ait']. *Kış, adanın bir tarafında yerleşebilmek için rüzgârlarını, poyraz, yıldız poyraz, maystro, dramudana ... halinde seferber ettiği zaman ...* (S.F. Abasıyanık 1952s s. 3). *Kışın sırtındaki paltoyu artık ne dıramudana, ne de levanti rüzgârı uçurabiliyordu.* (a.e. s. 99).

dreksiyon, b. *direksiyon.*

dreksiyun, b. *direksiyon.*

drektör, b. *direktör.*

dretnot/diretnot/diretnavıt 'büyük harb gemisi' < İng. *dreadnought* a.m. [*dread* 'kork' ve *nought* 'hiçbir şey', yâni 'hiçbir şeyden korkma']. Birinci varyant İng. aslına göre "doğru" imlâyı gösterir, fakat ilk harflerin telaffuzu Türkçenin kaidelerine göre umumiyetle */dir/* iledir (krş. *direksiyon, direktör*: imlâları baştaki */dr/* harflerinin daima */dir/* diye okunduğunu isbat eder). Üçüncü varyantın ikinci hecesi yazının telâffuza tesir ettiğini gösterir, b. *arp . Karaca Tiyatro'nun bulunduğu Toplar pasajının dış kapısında diretnot gibi bir otomobil beklemekte.* (B. Arpad 1974 s. 25). *Bir Nezaret haykırır "Nerde diretnavıt?" diye.* (Şair Eşref 1958 s. 137). *O küçük sandal bir yerde bir diretnot olmuş gibi geldi bana.* (Ç. Altan 1974 s. 41).

drezin/direzin '(demiryollarında] küçük ray arabası' < Fr. *draisine* a.m., mucidi Baron Drais von Sauerbronn (l785–1851)'un isminden.

dua b.m. (Tanrıya yalvarış) < Ar. *duʿā* a.m. (*/dw'/* kökünden) *Ḫalḳ göŋülini, dilini anuŋ duʿāsına, ṣenāsına vaḳfeyledi. Eyü adı ʿālemde şöhret dutdı.* (Ferec 855/1451 v. 27b). *duʿā et-/eyle-/kıl-* '(birisine) bir dua ile şükranlığını ifade etmek': *Andan şükr eyledi, ḳāżīye duʿā eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 14b). *dua et ki* 'şükret ki [daha kötü bir şey olmadı]' *Ben saŋa körü, ṭopalı gösterirdim ama duʿā et ki ḫırlaşacak vaḳtim yoḳ!* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 159).

O. **duagû** 'yüksek sesle dualar okumakla vazifeli olan kimse' < Fa. *duʿā-gū* a.m. (*duʿā* ve *-gū* 'söyleyen', b. *bezlegû* ; ayrıca Fa. */ū/* yada */ūy/* ile biten kelimeler için b. *âbıru*). *Burada mücadele böyle devam ederken, duagû ve dilenci sürüsü sel akar gibi mezarlığa doldu.* (H.R. Gürpınar 1940 s. 58).

duayen 'kordiplomatikte kıdemlilik bakımından başta gelen diplomat' < Fr. *doyen* a.m. < Lât. *decanus* 'onbaşı' (*decem* 'on'), krş. *dekan. -an* eki için b. *Amerikan . Kasım 1920'de İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbuld Londra'dan itimatnamesinin hazırlanmasını istedi. Çünkü Rumbold Antlaşmanın onaylanmasından sonra kendisinin İstanbul'daki kordiplomatiğin duayeni olacağını umuyordu.* (B. Criss 1993 s. 112).

duba 'altı düz büyük yük kayığı; köprü kurmak için kullanılan bu çeşit kayık, büyük şamandıra' < Rum. *dubäs* a.m. Moldavsko–Russkiy slovary 1961 s. 194. Krş. *dombaz. Cemal gözlerini kıstı. Köprünün dubalarına vuran küçük dalgaların sesi dudaklarından çıkan fısıltıyı Boğazın karanlık sularına taşıdı.* (A. Yurdakul 1989 s. 298). *Dikilir köprü üzerine, | Keyifle seyrederim hepinizi. | Kiminiz kürek çeker, sıya sıya; | kiminiz midye çıkarır dubalardan.* (O. Veli 1994 s. 104). Mecazi mânada 'çok şişman (kimse)': *Panayırda, Benli'nin omuz başındaki boyalı saçlı, kartaloz duba "ay, sensin?" diyerek beni içeri aldı.* (S.M. Alus 1944 s. 111).

AD. **dubak** 'bir metre boyunda kesilmiş ağaç' DS 1594 < Sırp–Hırv. *dubak* 'küçük meşe' [*dub* 'meşe' + *-ak* küçültme eki'] A. Tietze 1957 no. 35.

dubara/dübara I (tavla oyunu tabirlerinden) '(zarlarda) çift iki' H. Kodaman 1944 s. 17 < Fa. *dō-bāra/du-bāra* 'iki defa' [*dō/du* 'iki' ve *bāra* 'kere'].

(Argo) **dubara** II 'hile, yalan, dalavere' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 71, F. Devellioğlu 1959 s. 81, H. Aktunç 1990 s. 88 < *dubara* I; krş. *oyun. İnanma ḳızım, bu ḫastalıḳda da bir dubārā var. Senin onu çoḳ sevdiğini biliyor. Seni kendine acındırmaḳ içün öyle ḫastayım diye yazmış.* (H.R. Gürpınar 1927n s. 243).

dublaj 'yabancı bir dilde olan sesli filme Türkçeleştirilmiş ses ilâve etme işi' < Fr. *doublage* a.m. [*doubler* 'kopyasını çıkarmak' + fiilden nomen actionis yapan *-age* eki, krş. *makiyaj, röportaj*]. *Filmin sesleri oraya kadar gelirdi. Hele arada bir dublaj filmi oldu mu, Kevser hanım konuşmalardan filmin konusunu da çıkarmağa çalışırdı.* (H. Taner 1954 s. 57). *Bobin değiştirilmişti. Dublaja başlayacakları sırada, hiç önemsemiyormuş gibi, aradan ekledi: ...*(A. İlhan 1973 s. 326).

duble 'iki kat içki alan kap' < Fr. *doublé* ?? [*double* 'iki kat' < Lât. *du-plicare* 'iki katına çıkarmak' [*duo* 'iki' ve *plicare* 'katlamak']. *Acaba bir duble yuvarlasam mı? diye düşünüyor.* (S.M. Alus 1934 s. 38). *"Bir duble rakı Sinan Bey, sonra da bir tek, ama geç saate."* (T. Uyar 1986 s. 93). *"Ver," dedik, "Birer duble rakıl"* (R. Ilgaz 1991r s. 80). 'iki kişilik': *Sen bize bira getir, ortaya duble bir patates tava yaptır.* (C. Kavukçu 1998 s. 124). 'paçasının dışa kıvrılmış şekilde dikilerek iki kat (duble) hale geldiği modern bir pantolon kesim tarzı': *Adam'ın pantolon paçasındaki dubleler, pantolon askıları, blazer ceketinin kesimi, gömlek yakası, kol düğmeleri, şimdi gözlerinin önünde bambaşka bir anlam kazanmıştı.* (M. Mungan 1999 s. 73).

dubleks/dupleks 'iki kat üzerine tertib edilmiş daire; girişleri ayrı iki daireden müteşekkil küçük ev' <

Fr. veya İng. ***duplex*** a.m., /p/ /b/ gelişmesi Fr. ***double*** 'iki kat' sıfatının tesiriyle. ***Önüme çıkan bir minibüse atladım, dublexler'in acımasız saldırısına uğrayan Sapanca'nın kıyısında açtım yaşlı gözlerimi.*** (F. Baysal 1992 s. 15).

dublve 'Türkiye alfabesinde bulunmayan W harfi' < Fr. ***double V*** a.m., asıl mânası 'çift V'.

duçar ol– '(bir şeye) maruz kalmak' < Fa. ***dū-çār kardan*** 'karşılaşmak, tesadüfen birbirine rastgelmek' [***dū*** 'iki' ve ***çār*** 'dört', yâni 'iki gözü dört etmek']. ***Kahkahalarla karşısına çıkacak arkadaşlarının istihzalarına duçar olmak ihtimaline rağmen Göksuya gelmek merakına galebe edemedi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 88).

O. **dud** I 'duman' < Fa. ***dūd*** a.m. ***Biz bu sözdeyiken dūd u ṣā'iḳa peydā oldı, varduḳca yaḳın geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 33b). ***Āhumuŋ dūdı dutışdı deftere, yandı ḳalem, | Ḫod ḳalemde baḫṣ yoḳdur, līk söz defterdedür.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 212).

O. **dud** II/**dude** 'tırtıl, kurt, solucan' < Ar. ***dūd/dūda*** a.m. (/***dwd***/ kökünden). ***Bil-āḫir şikemini yardı. Ol kelbüŋ yüregine yapışmış bir kelebek buldı ki ibrişīm dūdesine beŋzer-idi.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 171).

dudak 'ağız kenarı' < Kom. ***tōdaḳ*** vs. a.m. M. Räsänen 1969 s. 491. ***Ve ḳara gözler vaṣf ėt, ve ḳara ḳaşlar vaṣf ėt ve yufḳa ḍudaḳlar vaṣf ėt.*** (E. Birnbaum 1981 [14.yy.] v. 116b). ***Ol Māhpeyker durdı, elini şeh-zādenüŋ boynına bıraḳdı, bir ḳac būse yüzinde, gözinde, yanaġında, dudaġında ḳodı.*** (Ferec 855/1451 v. 139b). ***Bizim hırsızlarla aramız iyidir. Biri şaşırsa da uğrasa, fukaralığımızı görüp korkudan dudağı yarılır.*** (Kemal Tahir 1957r s. 181). ***dudakla-*** 'birinin dudağından öpmek' [isim/sıfat'dan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-***]: * ***Ustanın başından tuttu: "Buradan öpersin!" Dudakladı. Isırdı tuttu, bırakmadı dudaklarını.*** (F. Baykurt 1961o s. 314).

dude, b. ***dud*** II.

dudili, b. ***dodili***.

dudu I 'papağan' < Fa. ***ṭūṭī*** a.m. ***Bizimki dudukuşu gibi ötüyor.*** (S.M. Alus 1933p s. 161). 'bir kız ismi, kadın adı' < ***dudu*** I. Krş. ***Suna***. .

AD. **dudu** II 'hanım; abla; küçük kardeş' DS 1595 < ***Dudu***. ***Aradan iki üç sene mürur eyledikte Osman Çorbacı pederini ve Ayşe Dudu dahi validesini kaybederek ...*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 10). ***Ağlama dudu kızım, keder etme benim kuzum, sana ben bir koca bulayım ki âlem de haset etsin!*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 322).

AD. **dudu** III 'kadının dişilik organı' DS 1595 < ***dudu*** II.

dudu IV 'yaşlı Ermeni kadını' < ***dudu*** II. .

Duduşka/Duduşko (ilk ve ikinci hecedeki ünlüler /o/ da olabilir) 'Dalmaçya sahilinde 16. ve 17. asırlarda bir hükümdarlık' Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 387–388, Evliyā Çelebī 1315 [17.yy.] V, 288 < H. Turková 1950'ye göre Sırp–Hırv. ***Koruška***, Slov. ***Koroško*** 'Avusturya'nın Kärnten (Karintiya) Eyaleti'.

duglas bıyıkları 'Amerikalı film artisti Douglas Fairbanks (1883–1939)'inkilerine benzeyen bıyıklar'. ***Şu garsonu da tanıyorum bir yerden. Bizim o duglas bıyıklı garson olmasın?*** (B. Günel 1984 s. 40).

AD. **duğran** 'iki kulplu olan seramik yayık' ZTS 1976 s. 58. < Yun. ***δικρανος*** (ḏíkranos) 'iki başlı, iki uçlu' Ch. Tzitzilis 1987g no. 98.

O. **duhan** 'duman; tütün' < Ar. ***duḫān*** a.m. ***Kāfir bī-ḥużūr olub bir uġurdan ṭoplara od vėrdi; bunlar daḫı bir uġurdan od atdılar. 'Ālem duḫān ile ḍoldı. Güpe gündüz iken gėceye dönüb dünyā ḳaraŋlıḳ oldı.*** (C. Okuyucu 1987 [1590–91] s. 381).

O. **duhanî** 'duman renginde' < Fa. ***duḫānī*** a.m. [***duḫān*** + isimden renk sıfatı yapan ***-ī*** eki, b. ***altunî***]. ***Bitdi sīnemde dögünmekden duḫānī lāleler. | Üstine anuŋ sirişkümden saçıldı jāleler.*** (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 416).

O. **duhavi** 'bir cins yeşil kadife' R. Dankoff 1991 s. 33 < ??. Başka kaynaklarda bulunamadı.

O. **duhne** 'günlük, buhur' < Ar. ***duḫna*** a.m. ***Bū-efrāzlar, dest-şūlar, su'd-i Kūfī gibi sābūn-ı Raḳī, duḫne-i Baġdādī ... gibi ellerümüzi zefrden pāk eyledük.*** (Ferec 855/1451 v. 115b).

O. **duḫter** 'kız, kerime' < Fa. ***duḫtar*** a.m. ***Bil u āgāh ol ki bu büzürg-zāde mu'temedlerden, mu'teberlerden duḫterüŋüzüŋ cemālī ṣıfatını işitmiş, görmedin aŋa 'ışḳ getürmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 14a). 'kız, küçük hanım': ***Ben eyitdüm: "Maṣlaḥat oldur kim gendözüŋi baŋa 'avratlıġa vėresin. Gėce gündüz ben daḫı saŋa ḳulıḳ ėdem." dėdüm. Duḫter: "Fermān senüŋ!" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 46b).

O. **duhul** 'girme, giriş' < Ar. ***duḫūl*** a.m. 1u2ū3 şemasıyla yapılmış bu tür nomina abstracta için b. ***buluğ*** . ***Erinüŋ aġzından yavuz keleci çıkmış. Bu ḳız aŋa ḥarām olmış. Zevc-i ṣānīnüŋ duḫūli gerekmiş ki gėrü bayaġı erine 'avdet ėde.*** (Ferec 855/1451 v. 118a).

duhuliye 'giriş ücreti' < ***duhul*** + vergi ve ödeme isimlerinde görülen ***-iye*** genişlemesi, b. ***adliye*** .

O. **duka** I 'bazı küçük hükümdarlıkların başındakinin unvanı;, bir asalet ünvanı, dük' Meninski 1680 II, 2179 < İt. ***duca*** a.m. < Lât. ***dux*** 'ordu kumandanı'. G. Meyer 1893 s. 69'a göre payıtahtları Firenze (Floransa)'da olan 'duca di Toscana'lardan kalma bir unvandır. ***Ḥālā bu dostıŋuz ṭarafına ėlçi Duḳa Ġaşpar Beg ile gönderdüginüz Ḳapudan ...*** (L. Fekete 1932 s. 21).

(Argo) **duka** II 'erkeklik uzvu' F. Steinherr 1932 s. 185 < M.L. Wagner 1943 s. 14'e göre ***duka*** I'den mecazi mâna olması mümkündür. H. Aktunç 1990 s. 88. Aynı kelime Bulg. argoda da aynı mânada kullanılır (BER 1971 I, 444, etimolojisi için izahat yok). ***Beli salık, iri duka alamaz.*** (H. Ritter 1941 II, 330).

O. **dukat** 'Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'dan gelen bir çeşit altın para' R. Dankoff 1991 s. 33 < İt. *ducato* 'eski bir altın sikke'. Kelime Bizans İmparatoru X. Konstantinos Doukas (1059–1067)'ın altın paralarında yazılı olan Doukas kelimesinden ileri gelmiş.

dul 'eşi ölmüş olan kimse' < ET. *tul* a.m. ***Bize varlıḳda bir ev ḳaldı, büriyā üstünde otururuz. Dullıḳdan*** (metinde ***dulıḳdan***, krş. ***ḳullıḳ*** yerine ***ḳulıḳ***) ***daḫı cānuma gecdi.*** (Ferec 855/1451 v. 223b). ***Resm-i bīve altı aḳçadur. Başḳa evi olan dul kāfir 'avratından alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 281 [1569/977]). ***Siz erkeksiniz ve size göre hava hoş; gelgelelim ben bir kadınım, üstelik de dul bir tazeyim. Beni dile getirmek, uçuruma sürüklemek ister misin?*** (S.M. Alus 1944 s. 59). Kadın olursa, halk ağzında ***dul avrat*** denmesi sadece ***dul***'dan daha ziyade erkek anlaşıldığı mânasına gelebilir (***dul erkek*** demeğe lüzum yoktur). Azerî ve Türkmence'de de aynı durum vardır. ***dulavrat otu*** 'meyveleri hayvanların tüylerine yapışan bir ot, Arctium lappa' I. Hauenschild 1989 no. 117 (Türk dillerinden yalnız Türkiye Türkçesi'nde bulunan bu ismin, otun hangi vasfına dayandığı belli değildir).

dulak, b. ***dolak*** I.

dulda, **duldalan–**, b. ***dalda***.

O. **duledar/tolatar** 'göbekli, tombul, gürbüz, kanlı canlı' DS 3952, R. Dankoff 1991 s. 33 < Fa. ***dūla*** 'göbek' + ***-dār*** 'sahibi olan'.

AD. **dulku–** 'ıslanmak' < ??: ***Ayağı çukurun içine geldi. Donu filân ıslandı adamakıllı. "Dulkudu her yanım, nere gideyim?" dedi kendine.*** (F. Baykurt 1971t s. 144).

AD. **dulkut–** 'ıslatmak' < ***dulku-*** fiilinin causativum hali. ***Kolundan tutup kaldırdı. Eliyle eteğini yokladı. "Ohhooo! Dulkutmuşl" dedi.*** (F. Baykurt 1971t s. 28).

AD. **duluk** I 'şakak' I DS 1598–99 < ET. ***tuluŋ*** a.m. Clauson 1972 s. 501. Krş. ***tulun***. ***Keronun sağ yüzünde duluğundan çenesinin altına kadar uzanan derin bir hançer izi vardı.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 75). 'şakaklardaki saç, zülüf' DS 1599: ***Koyu esmer ve yuvarlak bir yüz, kahverengi gözler, koyu siyah saçlar. Biraz uzun tutulmuş kalın duluklar.*** (K. Şipal 1971 s. 101). 'yanak, avurt' DS 1598: ***Ġuzġunnu Oġlu üfülerken duluḫlarını ġabarttı.*** (M. Räsänen 1933 I, 119).

AD. **duluk/tuluk** II 'peynir vs. koymaya yarayan tulum DS 3988, TS 3850–52 < ET. ***tolḳuḳ*** a.m. [***doluḳ-*** + fiilden isim yapan ***-uḳ*** eki] Clauson 1972 s. 406. ***Ġırḫ tuluḫ et istīm.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 129). ***Gelini Senem, sırtında su tuluğuyla soludu geldi. Kuyunun beri yanındaki yokuşu tırmanırken yanık yüzü kıpkırmızı kalmıştı.*** (F. Baykurt 1967k s. 34).

DS. **dulun/tulun** 'şakak' DS 1599, 3989, TS 1249 < ET. ***tuluŋ*** a.m. Clauson 1972 s. 501.'DS 1600 Krş. ***duluk*** I.

dulun–, b. ***dolun-***.

dulundur–, b. ***dolundur-***.

AD. **dulup/tulup** 'yumak, atılarak eğrilmeğe hazırlanmış yün veya pamuk' DS 1600, 3989, TS 1253 < Yun. ***τουλουπα*** (tulúpa) a.m. A. Tietze 1955 no. 258.

AD. **dum–** 'batmak, suya dalmak; gözden kaybolmak' DS. 1604, E. Gemalmaz 1978 III, 83 < ***dolun-/dulun-*** fiilinin varyantı. ***Köroğlu baktı ki Ayvaz gitti, dumdu, gelmedi.*** (Behçet Mahir 1973 s. 117).

AD. **dumağû/dumağı/duma** 'nezle' DS 1600-1601, TS 1253, Meninski 1680 II, 2190 < ***dolun-/dulun-*** fi'ilinin varyantı.

duman I 'sis' Meninski 1680 II, 3154 < ET. ***tuman*** a.m. Clauson 1972 s. 507, G. Doerfer 1992 s. 54, T. Tekin 1994 s. 266 no. 64 maddesinde. ***Hemān-dem melik buyururidi, bulıtlar, dumanlar, bürūḳ u ṣavā'ıḳ peydā oluridi.*** (Ferec 855/1451 v. 56b). ***Ortalık gittikçe soğuyordu. Sabah akşam köyün üstüne duman çöküyordu. Dağların başı dumana kesiyordu.*** (F. Baykurt 1967k s. 109). 'bacadan çıkan yanık kokulu gaz': ***Tıpkı yüz elli yıl önceki gibi kara dumanlarını çevreye savura savura gelen şehir hatları vapurunu özlemle bekliyorlar.*** (N. Güngor 1992 s. 117). ***dumanı üstünde*** 'çok yeni, çok taze': ***Doğrusu dumanı üstünde pek taze bir vak'a.*** (H.R. Gürpınar 1942 s. 9). ***dumanlı*** 'çakırkeyf, sarhoş': ***O sırada oldukça da dumanlıyım, yani epeyce çakmışım.*** (S.M. Alus 1944 s. 73). Krş. ***düman***.

(Argo) **duman** II 'sigara' < ***duman*** I. ***"Kız bacı, versene bi duman, ayakta kalmaktan kalçam başladı sızlamaya, dinle kız ışşş!" Cıgara paketini uzattım.*** (L. Erbil 1985 s. 150). 'boş, boşuna, fena, âdi; korkak, avanak; içilen esrar' M. Mikhaïlov 1930 s. 25; F. Devellioğlu 1959 s. 81: ***Kuşağının arasından gazeteye sarılı bir paket çıkardı. "Bak yavrum ... Sarıkız! Dumanın merkezi bu Ilgaz.*** (Kemal Tahir 1957k s. 144).

(Argo) **dumancı** H. Aktunç 1990 s. 88?: ***Köşe başındaki dumancılardan bir nefes cıgara üfleyip Tina'ya söylüyeceği sözleri düşündü.*** (M. Kaçan 1990 s. 88). ***dumanla-*** 'sigara içmek'; ***Yankoviç verdiğimiz cıgarayı düşünceli düşünceli alıyor. "Dumanla!" diyoruz. Dumanlıyor.*** (A. İlhan 1957z s. 158).

dumbal 'tombul' (?) < ekspresif kelimelerden. ***Ev sahibinin dumbal karısı çıngırdayacak yine.*** (S. Soysal 1978 s. 28). Başka kaynaklarda bulunamadı.

AD. **dumban** 'davul' DS 1602 < Yun. ***τουμπανο*** (túmbano) a.m. A. Tietze 1955 no. 259.

AD. **dumbi/tumbi/tombu** 'küçük tepe, tümsek' DS 3956, 3991, 4488, B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 295 < Yun. (dial.) ***τουμπι*** (tumbí) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 531.

AD. **dumbuz** 'düzlük yerlerin ortasındaki küçük tümsek(ler)' DS 1602 < Yun. (dial.) ***τουμπουζι*** (tumbúzi) a.m. A.A. Papadopoulos 1961 II, 405.

dum dum 'davul sesi' < ses taklidi kelimelerden. ***Elindeki tefin dum dumuna karışan çingenenin bed sesi***

sokaktan duyuldu mu, haydi yedi mahallenin çocuğu bu ahengin peşine takılır. (H.R. Gürpınar 1943m s. 80).

dumdum 'büyük yara açan tüfek kurşunu' < Alm. ***Dum-dum*** < İng. ***dum-dum bullet*** a.m. Aslı Hind. ***demdeme*** 'tepe'; bu isimde bir tepe üzerinde 1783–1853 senelerinde Calcutta şehrinin yakında bir topçu üssü varmış ve orada bu çeşit mermiler ilk defa yapılmış (Hobson–Jobson 1968 s. 330). ***Kişioğulları savaşmak, dövüşmek, düşmanlarının kalbine dum-dum kurşununu yollayıp kendi derilerini kurtarabilmek için yusyuvarlak yapılar yükseltiyorlardı.*** (S. Birsel 1961 s. 8).

EO. **dumru** 'tef' TS 1254 < ET. ***tümrüg*** a.m. Clauson 1972 s. 509.

O. **dumur** (patoloji terimlerinden) 'körelme, atrofi' < Ar. ***ḍumūr*** 'yıkılış, inhitat'. 1u2ū3 şemasıyla yapılmış bu tür nomina abstracta için b. ***buluğ*** ve Ar. ***/ḍ/*** için b. ***adale*** ***Şehrin dumura uğratıcı, kötürüm edici tozunu üzerimden akıtmaya hakkım yoktu.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 121).

O. **dun** 'alçak; (bir şeyden) aşağıda, (kalitede ve kıymette) düşük' < Ar. ***dūn*** a.m. (***/dwn/*** kökünden). ***Minnet Tanrıya ki bana mubārek yüzüni gösterdi, gördüm. Cānumı bu şükrāneye vérürsem, mevhibet-i Ḫudādan — ki budur — dūn ola.*** (Ferec 855/1451 v. 186a). ***Bu tarafsızlık, ümidinden dûnundaydı. Bundan dolayı eniştemiz babama fena halde öfkelendi.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 261). 'aşağılık, alçak, hain': ***İ mel'ūn-ı dūn ve i mebūn-ı pür-fünūn!*** (Ferec 855/1451 v. 110a). ***dun et-*** 'alt etmek, yenmek': ***Ne heybet gösterür gerdūn ki dūn ėtdi Felāṭūnı, / Ne ḥikmet ḫarc ėder devrān ki māt eyledi Loḳmānı?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 32).

AD. **dun-** I 'kederlenmek, düşünmek' DS 1604, < ET. ***ton-*** 'kapatılmak, kapanmak; sıkılmak, asılmak (çehre hakkında)' Clauson 1972 s. 514–515, fakat ***dun-*** okunuşu daha doğru, T. Tekin 1994 s. 274–275.

EO. **dun-** II veya **don-** 'kamaşmak (göz hakkında)' < ET. ***ton-*** a.m. (***köz tondı***) Clauson 1972 s. 514–515. Clauson'a göre ***/o/ /u/*** gelişmesi vardır, fakat O.'da bunun aksi bir gelişmesi daha muhtemeldir (şekil ve mâna itibaiyle yakın olan ***doŋ-*** fiilinin tesiri altında). Halbuki T. Tekin 1994 s. 274–275'e göre ünlünün doğrusu ***/u/***'dur.

AD. **duncuk-** 'sıkılmak, bunalmak; fazla yem yiyen, uzun zaman dinlenen hayvan, dışarı çıkınca atlayıp zıplamak, haşarılaşmak' DS 1603, TS 1255–57 < ET. ***tonçuḳ-*** 'boğulmak, sıkılmak' Clauson 1972 s. 517, M. Erdal 1991 II, 496. ***Veger isterse şaḥrā ol dil-ārām, / Revānı duncuġup dutmazsa ārām, / Ne yazıda dilerse serv-i āzād - Anuŋiçün bir ḳaşra uruŋ bünyād!*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 289 no. 692–693). Krş. ***cuncuk-***, ***/d/ > /c/*** değişimi için b. ***bacaluşka / badaluşka .***

O. **dunelbülûğ** 'bülûğa ermemiş, bülûğ yaşından küçük' < Ar. ***dūna l-bulūġ*** a.m. ***Gördüm, bir maṭbū'ca, özdekce cāriyecük*** (metin ***cārıyaçuḳ***) ***satarlar, kiçirecük, dūnelbülūġ.*** (Ferec 855/1451 v. 97a).

AD. **dungun** 'üzgün, düşünceli: somurtuk' DS 1604, TS 1257 < ***dun-*** I + fiilden sıfat yapan ***-gun*** eki, b. ***akkın .***

O. **dunhimmet** 'himmeti eksik olan, yeter derecede ikramcı olmayan' < Fa. ***dūn-himmat*** a.m. ***Ol kimesne tevābi'ine bezl-i dīnār u direm ėtdügini yād ḳılmaḳ, fi l-meŝel ana "sen dūn-himmetsin" dėmekdür.*** (Ālī 1587 v. 133r).

EO. **duŋıl-** 'parlaklığını kaybetmek, donmak' < ***dun-*** II fiilinin passivum hali ve ***doŋ-*** fiilinin tesiri altında. Fakat krş. ***dunul-***. ***Ḳaçan-ki güneşüŋ şu'lesi gire, daḫı yılduzlar duŋıla ...*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 71).

AD. **dunuk** I/**tunuk/donuk** 'donuk, mat, bulanıkça; kederli' DS 1604, 3993, TS 1257 < ***dun-*** I–II + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan ***-uk*** eki, b. ***akık .*** ***Gösteremez ḍunuḳ āyine yüz.*** (Ferheng-nāme-i Sa'dī 1340–42 s. 71 no. 866). ***Gözlerinde mika gibi tunuk bir su zarı ...*** (F. Erdinç 1969 s. 88). ***Mahmudun gözleri tablasında yatan toriğin gözleri gibi irileşir, tunuklaşır.*** (F. Erdinç 1955 s. 131). ***Çocuk anasının soluk, zayıflamış yüzüne donuk donuk baktı.*** (M. Buyrukçu 1959k s. 48).

AD. **dunuk** II 'güneş tutulması' DS 1604 < ***dun-*** II + EO.'da mevcut olan, fakat BSTT.'de yalnız izleri kalan, fiilden nomen actionis yapan ***-uk*** eki, b. ***alık II .*** ***dunuklu*** 'parlak olmayan, donuk, bulanık' TS a.y.

EO. **dunuk** III 'keder, kederlilik' TS 1257 < ***dun-*** I + EO.'da mevcut olan,fakat BSTT.'de yalnız izleri kalan, fiilden nomen actionis yapan ***-uk*** eki, b. ***alık II .***

EO. **dunuk-** 'küsufa uğramak' TS 1257 < ***dun-*** II fiilinin medialis hali. Fiilden fiil yapan ***-(ı)k-*** için b. ***acık-***.

AD. **dunul-** 'batmak, tutulmak (ay ve güneş hakkında)' DS 1604 < ***dolun-/dulun-*** fiilinin varyantı, b. ***albız .***

duodenum (tıp ıstılahlarından) 'onikiparmak bağırsağı' < Lât. a.m. [***duodecem*** 'oniki'den sıfat]. ***"... Nevres Verdim. Manifaturacı. Çocuksuz. Kazancı iyi. Duodenum ülseri çeker. Yaş dönemi bunalımı geçiriyor.*** (N. Eray 1990 s. 126).

dupduru I 'çok duru, hiç bulanıklığı olmayan' < ***duru*** + reduplication + ***/p/*** tezat ünsüzü, b. apak . ***Ṣaff ṣaf ḫalḳ dubdurı ḫʷān yėr.*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 107 no. 1231). ***Dibinde küçük bir bucak var. İçinden dup duru bir su akar.*** (S. Şimşek 1960 s. 7). ***Cemile gerçekten güzelmiş. Saçları ve kaşları simsiyah, teni de dupduru.*** (N. Eray 1976 s. 77).

EO. **dupduru** II 'ayak üstü, dik durarak' < ***duru dur-*** + reduplication + ***/p/*** tezat ünsüzü. ***Öküz dup-duru gelüb hemān Ḫōcayı sallayub öyle yėre urdı kim Ḫōcanuŋ 'aḳlı başından gitdi.*** (P.N. Boratav 1995 s. 155).

O. **dupla çoha** 'bir cins kumaş ("Kappentuch")' Meninski 1680 II, 2155 < Sırp–Hırv. *dupla* < İt. *duplo* < Lât. *duplus* 'çift, iki kat' + *çuha*.

dupleks, b. *dubleks*.

O. **dur** 'uzak' < Fa. *dūr* a.m. *Bī-naẓīrdür. Yavuz göz bu cüvānüŋ cemālinden dūr olsun!* (Ferec 855/1451 v. 198b). *Ḳarīn-i bezm-i iltifāt olmaġın, ḥarem-i muḥterem-i pādişāhīden dūr daḫı düşemedi.* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 40). *dūr et-* 'uzaklaştırmak': *Beni bil-küllīye ṣabrdan, ʿaḳldan dūr ėdüb āvāre vu bī-çāre eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 116a).

dur– I 'ayağa kalkmak; ayakta durmak; bir yerde kalmak; hareket etmeği kesmek' < ET. *tur-* a.m. Clauson 1972 s. 529–530. *Üçer dörder gün durub saġlıġıla durdılar, yollarına gitdiler.* (Ferec 855/1451 v. 26a). *Gemiciye dėdiler, zevraḳı kenāra getürdi. "Ḍur bunda, oş geldük!" dėdiler.* (Ferec 855/1451 v. 120b). 'intibaını bırakmak': *Öyle ise, neden durgun duruyorsun? Bir sıḳıntıŋ var. Gizleme!* (E.E. Talu 1928 s. 73). Bir praedicate specifier ile beraber: 'olarak': *Ekin biçme vakti ırgad durur ağalara.* (M. Makal 1950 s. 38). Dativus haliyle: 'bir yere dikilmek': *Hemīn ki ʿOşmān ġāzī atasınuŋ yėrine ḍurdı, yaḳın ḳonşı kāfirlerile ġāyet müdāraya başladı.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 8). *Nasihatım olsun, meyhane kapısile düğün evi önünde avuç açmayın. Hastahane kapısına durun, mezarlık önüne dikilin!* (F. Erdinç 1948r s. 44). EO. 'mukavemet edebilmek, dayanmak': *Çerinüŋ serveri kim ʿāḳıl olmaz, | Ne ḳadar çoḳ ola, düşmana ḍurmaz.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 172). Dativus halli masdar ile: 'başlamak': *Ethem bey parmak boyundan çıktı, büyümeye durdu. Büyüdü, büyüdü: el kadar, kol kadar, çocuk kadar oldu.* (Tarık Dursun K. 1967 s. 63). Lokativus ile: 'bırakmamak, terketmemek': *Eğer siparişimde duruyorsam, adresime derhal gönderebileceğini söyledi.* (Kenan Hulûsi 1944 s. 67). *Sözüŋüzde ḍurub kerīmeŋizi baŋa vėrecekmisiz?* (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 222). *ile* ile: 'ondan başka bir şey yememiş veya içmemiş olmak': *Öğle yemeği bile yemedim, bir çayla duruyorum.* (Mahmud Yesari 1932 s. 38). *dururken* 'olduktan sonra, varken' *Öyle güzel havāda, Tepe-Başı dururken, eve ḳapanılır-mı? Haydi, oraya gidelim!* (E.E. Talu 1928 s. 183). *Karısını hepten unutuvermek dururken, ona kafa yormak ne denli sıkıcı, boğucuydu.* (P. Kür 1976 s. 34). Tekrarlanan *dur-* 'bukadar zaman bekledikten sonra (netice hayal kırıklığı yaratır)': *Gelinlik kazık kadar kızı var. Durdum durdum, babam yerinde adama varmam a!* (S.M. Alus, Akşam gaz. 9.5.1942). *Yaraşdıramadım. Seni bıraḳmaḳ içün durdu ḍurdu da böyle gün-mü buldu?* (H.R. Gürpınar 1927n s. 223). *dur- otur-* 'bir arada yaşamak, düşüp kalkmak': *Eyülerile dur otur, yavuz bisāṭın dür götür!* (Ferec 855/1451 v. 62a).

dur– II (yardımcı fiil olarak) < *dur-* I. Durativum fonksiyonunda: *Yā müsülmānlaruŋ mālını vėr, yā zinde ber-dār ol, ölince anda asıl dur!* (Ferec 855/1451 v. 225a). *Ol evüŋ bir oğlancuḳları varıdı, ayruḳ yoġıdı, anı oḫşayub avınur dururlardı.* (Ferec 855/1451 v. 176b). *Siz kelimelerle zehirlenin durun, hayat her gün yeni bir şey keşfediyor.* (A. H. Tanpınar 1961 s. 222). *-a* fiilzarfı (gerundium) ekiyle: 'devam etmek': *Yazuḳlu ki ḳorka ḍura Ṭaŋrıdan ...* (Ferheng-nāme-i Saʿdī 1340–42 s. 41 no. 494). *Boşuna bir güzellik, renklilik, aydınlık, ferahlık, her şey kendi kendine, konduğu yerde duraduruyordu.* (N. Meriç 1957 s. 28). *-ip* fiilzarfı (gerundium) ekiyle: 'her zaman, devamlı olarak': *Bilip dururken yine ürktüm.* (F. Erdinç 1958 s. 128). *durup dur-* 'uzun zamandan beri orada olmak': *Acar gözlerini yumdu. Bir de orda, aklının köşesinde durup duran muharebe yıllarındaki Afyona baktı.* (F. Erdinç 1958 s. 175).

AD. **dura/durra/tura** 'çatı saçağı vs.' DS 1604, 3993 < Ar. *ṭurra* 'kumaş kenarı' (/trr/ kökünden). *Çam ağaçlı, serin, gölgeli yol, deniz, barakanın durrasında yemek yeyişleri, hepsi güzelleşti.* (K. Şipal 1962 s. 56). *durralı* 'kasket; şapka kenarı' DS 1606: *Ayaklarında kısa şortlar, üzerlerinde kısa kollu gömlekler vardı, başlarına turistlerin giydikleri geniş durralı şapkalar geçirmişlerdi.* (a.e. s. 53).

O. **duradur** 'uzun uzadıya' < Fa. *dūr-ā-dūr* 'çok uzak' [*dūr*, Fa. terkip, b. *beraber I*]. *İçlerinde hīç biri yoḳ idi ki sāḫteliği naẓarında bedīhī görünmesin. Ḥattā eŋ ḫalişāne ḥareketlerinde bile dūr-ā-dūr te'vīllerle birer behāne-i şeyṭānet bulurdu.* (Nāmıḳ Kemāl [1876] 1944 s. 89).

Durağan 'Sinop vilâyetinde bir yer adı' < Yun. *Τυραιον* (Tyráion) D.J. Georgacas 1971n s. 110.

durak 'durulan yer' < *dur-* I + fiilden yer, nomen loci yapan *-ak* eki, b. *akak* . *Bu Ergene köprüsinüŋ yėri evvel ormanlığıdı, çamur ve çökegidi ve ḫarāmīler ḍuraġıyıdı.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 104). *durak ara verme-* 'ara vermemek': *Tokatlar, tekmeler hiç durak ara vermiyor.* (Mahmud Yesari 1930 s. 21).

durakal– 'durup geri kalmak' < *dur-* ve *kal-* fiillerinden ibaret terkip, b. *alıko-* . *Ölmekte olanların katili olan bir adam gibi, beni tutacak olan kolun ne taraftan uzacağını düşünerek, şaşkın durakalmıştım.* (F.R. Atay 1938 s. 92).

duraklan– 'yer edinmek, yerleşmek' < *durak* + isimden fiil yapan *-lan-* genişlemesi, b. *abaplan-* . *Şoŋra Ḫundkāra ʿāşī oldı, ḳaçub vardı, Arnavıdda bir şarpca yėrde ḥarāmī gibi ḍuraḳlanmışdı.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 112).

duraksa– 'düşünerek bir ara durmak, tereddüt etmek' < *duruksa-*'nın varyantı [*dur-uk* + *-sa-*], b. *doluksa-* . *Topal elini çenesine verip duraksadı. Epeyi düşündükten sonradır ki "Çok zor," dedi, "düpedüz ölüm demektir."* (Yaşar Kemal 1955i II, 294).

(Neologismus) **dural** 'hep bir durumda ve hiç değişmeden kalan' TüS < *dur-* fiilinden + birçok neologisma'da isimden (!) sıfat yapan *-al* eki gibi görünen bu terimin ilhamı herhalde Fr. *durable* a.m. kelimesinden gelmiştir; b. *andaç* . *"Ne fırtınaydı ama?" dedim. Aldırmayan, dural bir sesle: "Geçti, gitti." dedi.* (Peride Celal 1985 s. 44).

durala– ‘kısaca durmak’ < ***dur-*** + fiilden verbum iterativum yapan ***-ala-*** genişlemesi, b. ***avkala-*** . ***”Karşı karşıya iki yabancıdan başka kimse değildik!” cümlelerine gelince duralayorum.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1928 s. 66–67). ***Kızın şaşaladığını hissetti. Muhakkak arkadaşlarından birine randevu vermiş, arkadaşı geliyor diye atılmış, muallimini görünce duralamıştı.*** (Selâmi İzzet 1934 s. 16).

duralak ‘sakin, hareketsiz, yerine yapışık’ < ***durala-*** + fiilden sıfat yapan ***-k*** eki (b. ***akık***). Belki tutunamayan bir neologismus. Krş. ***duruk***. Eserimize aldığımız diğer neologisma için b. ***andaç*** . ***Çıngırtısız bir dünya içinde garipseyordum. Küçük bir tarlam vardı. Onu ekip biçeyim dedim Fakat duralak bir hayat yaşayamıyordum.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 40). Başka kaynaklarda bulunamadı.

duralı ‘sabit’ < ***dur-*** fiiline dayanan idiolect, ya da ***dural*** kelimesinin varyantı. ***Herhangi bir işi ve dersi bitirmek için kimi gün olağanüstü dirişken duralı, kimi gün pek geldi geçti gönüllü.*** (M. Seyda 1966 s. 146).

AD. **durba** ‘soba borusu’ THASDD 475 < Slavca (Rus., Ukr., Bulg.) ***trubá*** a.m. A. Tietze 1957 no. 220. Metatez için b. ***albız*** .

O. **durbaş** ‘saray kapıcısının, kalabalığı yaklaştırmamak için kullandığı ağır sopa’ < Fa. ***dūr-bāş*** a.m. [***dūr*** ‘uzak’ ve ***bāş*** ‘ol!’]. ***Ḥācib ėrişdi, elinde dūr-bāş dutar. Çūn gördi ki şeh-zāde durur, diledi ki dūr-bāşı aŋa ḥavāle ėde.*** (Ferec 855/1451 v. 200a).

O. **durbin** ‘keskin görüşlü’ < Fa. ***dūr-bīn*** a.m. [***dūr*** ‘uzak’ ve ***bīn*** ‘gören’ A. Tietze 1969 no. 46. Krş. ***dürbin, dürbün***. ***Diyde-i tiyzüŋüzile, başiyret-i dūr-biynüŋüzile aŋa naẓar eyleŋ!*** (Ferec 855/1451 v. 106a).

AD. °**durdab** ‘vaziyet, şekil’ < ***tertip*** kelimesinin varyantı (?). ***Biri ötekine sıra sıra cemaati göstererek ”Durdabları güzel!” demiş.*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 7). Başka kaynaklarda bulunamadı.

AD. **dur dinek/dur durak** (menfi cümlelerde) ‘dinlenme, istirahat’ DS 1605 < ***dur-*** fiilinin emir sıygası ve onunla alliteratif bir terkib teşkil eden ***dinek/durak*** kelimesi. ***Nereye kayboluverdi eşşek sıpaları? Dur dinek bilmez hınzırlar!*** (T. Apaydın 1991 s. 174) ***Arada bir defa Damalı’ya, bir defa ilçeye, bir defa da Tokaköy’e gitti. Ondan başka dur durak bilmedi, hep çalıştı.*** (F. Baykurt 1961o s. 264). ***Şu yüzbaşından, dur durak yok. Öteki eşkıyaları bırakmış, hep benim peşimde.*** (Yaşar Kemal 1955i II, 345). ***Muavin dursuz duraksız eşya indiriyor, yere yığıyordu.*** (Tarık Dursun K. 1967 s. 27). Krş. ***durak ara verme-, dur otur yok.***

durduk yerde/durduk yere ‘durup dururken, lüzumsuz yere’ < sentaks bakımından izahı güç; belki mahallî bir tâbirin son zamanlarda moda olması (yazılı kaynaklarda 1960’dan sonra gözüküyor). Fiilden isim yapan ***-dık*** eki için b. ***bildik*** . ***Durduk yerde iş çıkardın başımıza. Bizi elâleme rezil etmek mi istiyorsun?*** (F. Hepçilingirler 1990 s. 108). ***Kadın görünce efelenir bunlar. Şimdi durduk yerde başımıza iş açmayalım.*** (F. Hepçilingirler 1997 s. 27). ***Durduk yere gülmeye başlıyor.*** (A. Yurdakul 1991 s. 212). ***Hiç olacak şey mi, durduk yere gelip, seninle ne diye kavga etsin bu adam?*** (M.B. Kanok 1984 s. 61). Tâbirin nasıl husule geldiğini belki biraz anlamak için onu EO.’da normal olan şu cümlelerle karşılaştırınız: ***Savaş ḳarılırsa çeri ḳarıla. Bular yine durduḳlayın duralar.*** (TS 1259, *Süheyl ü Nevbehār*’dan). ***Ayaġumı taḫt üstinde ḳodum kim çıḳam. İki ayağum durduḳlu durduġı yėrde berkindi.*** (Ferec 855/1451 v. 101b). Benzerlik var, fakat morfoloji ve mâna aynı değil.

AD. **durdur/turturu** ‘üveyik kuşu’ DS 1605, 3995 < Yun. ***τουρτουρα*** (turtúra) ‘kumru’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 533.

durdur–, ***dur-*** I fiilinin causativum hali, b. ***acıkdur-*** . Krş. ***durgur-, durur-, durut-***. Bir fiil kökünden iki veya daha fazla causativum şeklini gelişmesi için b. ***akıt-*** . ***Cami kapısının önünde durdu. Erkekler kaloşlarını giyip evlerine seğirttirken, Bahubike yollarını kesti, muhtarı handiyse göğüsleyip durdurdu.*** (A. Kutlu 1995 s. 12).

durendiş ‘ileriyi düşünen (kimse)’ < Fa. ***dūr-endīş*** a.m. ***Murat bey tarla tecrübesi plânını pek mülâyim karşılamadı. Temkin, itidal, durendişlik gibi bir sürü arapça, farsça kelime karıştırarak öyle bir söylev geçti ki, delikanlı ne diyeceğini şaşırdı.*** (İ. Tarus 1961 s. 107–109). ***Dükkân saçaklarının sakat oluklarından bilek kalınlığında dökülen yağmuru, ense köklerinden girdirip kuyruk sokumlarına dayatmamak için, bu durendişliğe ihtiyaç vardır.*** (Reşat Enis 1933 s. 79).

dur-geç polisi ‘trafik polisi’ < ***dur!*** ve ***geç!*** – iki emir sıygasından ibaret bir terkip, b. ***alver-*** . ***Cadde taşıt doluydu. Dur-geç polisi kollarını kaldırıp indiriyor; taşıtlar gürültüyle gidip geliyorlardı.*** (A. Özyalçıner 1960 s. 72).

durgun ‘hareketsiz, sakin’ < ET. ***turḳun*** a.m. Clauson 1972 s. 540 [***dur-*** I + fiilden sıfat yapan ***-gun*** eki, b. ***akkın***]. ***Gülmüyor, durgun bakıyordu daha çok.*** (V. Türkali 1977 s. 37). ‘neşesiz, keyifsiz, yorgun’: ***Ve gendüler ḍurġun ve atları yorġun olan ‘asākir ...*** (‘Ālī 1982 [1581] II, 166). ***Hoca bir akşam yorgun, zihni durgun bir halde hanesine gelüb ...*** (P.N. Boratav 1995 s. 224). ‘canlının aksi, suskun’: ***Otuzbeş yaşında, orta boylu, durgun denecek kadar içine kapanık bir adam olan Haydar bey Arabistan cebhesinde zabit idi.*** (T. Buğra 1963 s. 72).

EO. **durgur–** ‘durdurmak; ayağa kaldırmak’ TS 1260–63, Meninski 1680 II, 2163, R. Dankoff 1991 s. 33 < ***dur-*** I fiilinin causativum hali, b. ***artur-*** . ***dur-*** fiilinin başka causativum halleri için b. ***durdur-, durgut-, durut-***. Bir fiil kökünden iki veya daha fazla causativum şeklini gelişmesi için b. ***akıt-*** . ***Hersek oġlını kim Mışra iletdiler, sulṭānuŋ ḳarşusında ḍurġurdılar, yėr öpdürdiler.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 230). ‘kurmak’: ***‘Oşmān Ġāzī daḫı Eski***

Şehrde ḥamām yöresinde bazār ḍurġurdı. (F. Giese 1929 [890/1485] s. 14).

EO. **durgut–** ‘ayağa durdurmak; ayakta durdurmak’ TS 1263; ‘tevkif etmek, hapsetmek’ Meninski 1680 II, 2163 < belki ***durgur-*** fiilinin fonksiyonsuz bir ikinci causativum hali olan ****durgurt-***’dan ***/r/***’nin düşmesiyle (b. ***arslan*** ² ve ***artur-***). Gag. ***dur-*** fiilinin causativum hali olarak aynen böyle bir ***durġut-*** fiili vardır (N.A. Baskakov 1973 s. 164): (Gag.) ***Padişah birdän durgudėr beygirini.*** (Budjaktan seslär 1959 s. 133).

EO. ***durı** ‘teemmül ermek, durup düşünmek’ TS 1273 < teşekkülü anlaşılmayan ve yalnız Ferheng–nāme–i Saʿdī’nin bir beytine (beyt no. 691) dayanan leksem için onu neşredenler ”kelime ***duruḳ*** - olsa gerek” mülâhazasını koydukları için, onu şimdilik sağlam bir veri sayamıyacağız. Başka kaynaklarda bulunamadı.

durı gel–, b. ***duru gel-.***

durış–, b. ***duruş-*** I.

AD. **durla–** ‘durulamak’ DS 1605 < ***durula-*** fiilinin varyantı, kısa ünlünün düşmesi için b. ***arlan-*** . İsim/sıfat’tan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-*** . ***Elini durlayıp tekrar hamurun başına oturdu.*** (F. Baykurt 1959y s. 88).

AD. **durlan–** ‘çalkalanmak, duş yapmak’ DS 1606 < ***durla-*** fiilinin reflexivum hali. ***(-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II). ***Duranâ perşembe akşamları durlanır, cuma için ”Resulü Ekrem efendimizin emridir” diye hoş kokular sürünürdü.*** (F. Baykurt 1961o s. 9).

durma/durmaya ‘durmadan, kesilmeden’ TS 1263–64 < ***dur-*** fiilinin menfi emir sıygası, fakat morfolojik bünye artık unutulmuştur ‘durmazdan’ mânasındaki ***durma*** kelimesi Sırp–Hırv. diline de geçmiştir, K. Lokotsch 1927 no. 548. İkinci varyantta galiba zarf karakterini kuvvetlendirmek için dativus hali eki ilâve edilmiştir. ***Pādişāh ise taḫt u baḫt ve cümle ḥazāyini ḍurma Üsküdāra geçürmek üzre idi.*** (Tūġī 1987 [17.yy.] s. 125). ***Bu yere ayak bastığım günden beridir, durma ha, yağmur yağıyor.*** (E.E. Talu 1937 s. 5). ***Tasarım düşüncelerimde durma burgaçlanıyor.*** (A. Ağaoğlu 1981y s. 10). ***Kadın durmaya haykırıyor.*** (L. Erbil 1985 s. 244). ***durma-*** (menfi) fiilinin başka şekilleri de böyle parantez olarak kullanılır: ***Şerīʿat ehlini durmaz ḳırardı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 71). ***Mūsā Beg ḍurmadın éller, memleketler açmaġa başladı.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 39). ***Ḍurmayuban dün u gün u (!) gitdiler, | Monevaşiyanuŋ altına yetdiler.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 36).

durmuş oturmuş ‘olgun, tecrübeli, kendine hakim’ < bir zaman kalkmış, durmuş, fakat sonra yatışmış, oturmuş’ ***Hayır, yirmibeş seneden beri sakin yaşayan, boyu beraber evlât yetiştiren, aklı başında, durmuş oturmuş bir adam, ilk gördüğü bir kadına âşık olamaz.*** (Selâmi İzzet 1934 s. 24).

dur otur (menfi cümlede) ‘dinlenme, istirahat’ < iki fiilin emir sıygalarından yapılmış terkip, b. ***alver .*** ***Ben senin yaşında iken ağa yanında sığırtmaçlık ederdim. Akşama kadar dur otur yok.*** (Kemal Tahir 1955s s. 59). Krş. ***dur durak.***

durra, b. ***dura.***

AD. **dur–tut/durtut** ‘bir nevi birdirbir oyunu’ DS 1606, Meninski 1680 III, 6039. < İki fiilin emir sıygalarından ibaret bu oyun ismi belki mahiyetin bilmediğimiz oyunun şeklinden izah edilir. Bu tür terkipler için b. ***alver-*** .

duru ‘bulanık olmayan, berrak’ TS 1269 < ET. ***turug*** a.m. M. Erdal 1991 I, 210 (krş. ***durmuş su*** ‘dura dura tazeliğini kaybeden su’). Fiilden participium passivum yapan ***-i*** eki için b. ***acı*** I ve ***alu-satu .*** ***Ḥalīline odı gülistān ėder, | Bir niceye ḍuru suyı ḳan ėder.*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340–42 s. 1). ‘şeffaf’: ***Düğünden sonra duru ipekli gömlek giyecektir.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 182). ***duru beyaz*** ‘açık renk ve pürüzsüz (ten hakkında): ***Duru beyaz, kaymaklar gibi vücut. Kaşlarım doğuştan rastıklı.*** (S.M. Alus 1934 s. 23). ***durula-*** ‘yıkanmış şeyleri duru sudan geçirmek’. İsim/sıfat’tan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-*** .

O. **durubı emsal** ‘atalar sözleri, darbımeseller’ < Fa. ***żurūb-i amṯāl < Ar. ḍurūb al-amṯāl*** a.m.

AD. **durucuk dur–** (küçük çocuk tâbirlerinden) ‘tay durmak, ayakta durmak (yeni yürümeye başlayan çocuk hakkında, b. ***adda git-***)’ < ***dur-*** I ve ***-cuk*** küçültme ekinden ibaret gramer ötesi bir tâbir; krş. ***duru dur-.*** Küçültme eki ***-cık*** için b. ***acıcık .*** ***”İki gözüm, bu ne hal?” — ”İşte görüyosun ya ... Durucuk duruyorum, ötesini sorma. Oof, az kalsın beni sızdıracaklardı.*** (Musahipzade Celal 1936kd s. 48).

O. **durudiraz** ‘uzun; uzun uzadıya’ < Fa. ***dūr u dirāz*** a.m. [***dūr*** ‘uzak’, ***u*** ‘ve’, ***dirāz*** ‘uzun’]. Fa. ***u*** (‘ve’) ile yapılmış tekipler için b. ***abudane .*** ***Yarım yamalaḳ gördüğümüz, bir daha göremiyeceğimiz vücūdlar ḥaḳḳında dūr u dirāz muṭālaʿalar yürüdiyorduḳ.*** (Aḥmed Rāsim 1340 s. 67–68).

EO. **duru dur–/durudur–** ‘ayakta durmak, durmağa devam etmek, biraz beklemek’ TS 1269–70 < ***dur-*** I fiilinin ***-u*** fiilzarfı (gerundium) ve ***dur-*** II fiili (b. ***alıko-***). ***Sen oşbunda duru dur, ben varayın, ḫaber ėdeyin, muştılayayın!*** (Ferec 855/1451 v. 215a). ***Ev ḳapusında duru dur, ben gireyim, cübbemi destārumı geyeyim.*** (Ferec 855/1451 v. 209b).

EO. **duru gel–/durı gel–** ‘ayağa kalkmak’ < ***dur-*** I fiilinin ***-u*** fiilzarfı (gerundium) ve ***gel-*** (b. ***alıko-***). ***Ḥālümi ḳonşılardan birsi duymış. Baŋa ögüt vėrdi, eyitdi: ”Duru gel, Bermekiylere var, işüŋ anlaruŋ ḳatında biter” dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 88a). ***Ḥamza Beg yėrinden ḍuru geldi, Cüneydüŋ yaḳasın ḳarvadı, ḍutdı, aldı, gendü çādırına iletdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 97).

duruk I ‘durmuş’ < ***dur-*** I + fiilden sıfat yapan ***-uk*** eki, b. ***akık*** . ***Hani şu hem kekeme hem konuşkan olan, bunu nasıl becerebildiğini uzun uzun düşündüren, zekâsı duruk ve donuk olan ama kusursuz bir güzelliği sarışınlandıran, mutsuz ve yaşlı eşcinsellerin ...*** (M. Mungan 1996 s. 280).

(Neologismus) **duruk** II ‘statik, dinamik’in aksi’ < ***duruk*** I, fakat belki Fr. ***durer*** ‘devam etmek’ kelimesinin tesiri ile, krş. ***dural, duralak***. Eserimize aldığımız diğer neologisma için b. ***andaç*** . ***Öndersiz, desteksiz olamaz mıyız, yollarımızı kendimiz bulmak! İyi ama duruk bir toplumda, ortamda, çölde Amerika’yı bin kez keşfedip bin kez kaybediyoruz.*** (B. Duygulu 1963 s. 13).

AD. **duruk-** ‘büsbütün durmak’, bir şeye takılıp durmak’ DS 1607, TS 1272 < ET. ***turuḳ-*** a.m. Clauson 1972 s. 540. Fiilden fiil yapan ***-(ı)k-*** için b. ***acık-*** . ***Būzine eydür: ”Taḥayyür ėtdügüŋ | Görürem, ẓāhir duruġub ḳalduġuŋ.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3512).

durul- ‘duru hale gelmek (su hakkında)’ TS 1272–73 < ET. ***turul-*** ‘tedirgin olmak, bezmek, iğrenmek’ Clauson 1972 s. 548, fakat daha ziyade medialis-reflexivum mânasında, b. ***açıl-*** .

durumsa- ‘durur gibi olmak, kısaca durmak, duraksamak’ < ***dur-*** I + fiilden verbum simulativum (müşabehet fiili) yapan ***-umsa-*** genişlemesi, b. ***acımsa-*** . ***Hayvan haklı olarak durumsayınca, bu defa, etine geçene kadar dayanırsın mahmuzu.*** (B. Akımsar 1943 s. 95). ***İnsanoğlu durumsıyanda bir sözü durur dinler de, o sözün ne olduğunu, mealini de anlar.*** (Behçet Mahir 1973 s. 140).

EO. **durundur-** ‘durmasına vakit ve imkân bırakmak’ TS 1273 < ET. ***turun-*** ‘duraksamak, tereddüt etmek’ Clauson 1972 s. 552 fiilinin causativum hali, b. ***acıkdur-*** . Reflexivum hali yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II .

durup durup ‘kısa ya da uzun aralarla’ < ***dur-*** I fiilinin tekrarlanmış ***-up*** fiilzarfı (gerundium). ***Ṭoprakḷar durub durub bir canavardan ürkmüş gibi titreyor.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 268). ***Durub durub da ḳarı boşayan erkekler de aḥlāḳ ve bünyece sizin gibi ẓa‘īf, mariż, şayān-ı merḥamet zavāllılardır.*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 95).

durup dururken ‘birden, belli hiç sebep yokken, beklenmediği bir anda’ < krş. ***durup dur-*** (***dur-*** II maddesinde). ***Birdenbire babama bir hastalık geldi. Durup dururken beti benzi ḳaçıyor, bayılıyordu.*** (H.R. Gürpınar 1335 s. 214).

EO. **durur** ‘–dır/–dir’ < ***dur-*** fiilinin hal sıygası. 14. asırdan sonra arkaizm olarak ya da bir beytin boş yerini doldurmak için kullanılırdı. ***İ dōstlar, bilürmisiz ki maḥallemüz ḫalḳı ... ehl-i setr u ‘iffetler dururlar. İmdi ...*** (Ferec 855/1451 v. 57b). ***Heme-i Baġdād benüm ḫʷācam-ile ser be-ser rāżīler dururlar.*** (Ferec 855/1451 v. 223a). ***Yā bunda oturuŋ bizümle bir ay, | Yā azuḳ çoḳ götürüŋ, bu durur rāy.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 150).

EO. **durur-** ‘durdurmak vs.’ A. Topaloğlu 1978 II, 584–585 < ***dur-*** fiilinin causativum hali, b. ***artur-*** ; krş. ***durdur-, durut-***.

EO. **duruş-/düriş-/dürüş-** I ‘karşıkarşıya durmak, çarpışmak, savaşmak’ TS 1338–40 < ***dur-*** fiilinin müşareket hali, b. ***alış- I*** . Palatalisation için krş. ***bıçak biç-***. ***Daḫı Sulṭān Muḥammedlen durışdı, | Ḳırıldı leşkeri, eyü urışdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 192). ***Oşbu duruşan, dürişen kel-i bāġubāndur. Bu çeriynüŋ yüzin döndürecek olursa, ḳızumı oŋa vėrürem, kel olduġiçün nola?*** (Ferec 855/1451 v. 205b). ***Ḳızıl-baş anda bī-ḥad encümendür. | Dürüşmek anlaruŋla bize olmaz.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 154).

duruş-/dürüş- II ‘çalışmak, uğraşmak, gayret etmek’ DS 1608, 1637, TS 1335–40 < ***duruş-*** I. Mâna gelişmesi için krş. ***çalış-, uğraş-***. ***Her gėce el ayaḳ urdı, dürişdi, ol cevāhirden ... zīr-i zemīnleri doldurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 93b). ***Dėdüm: biz böyle durmaġile olmaz, | Duruşmaz /Dürüşmez yolcı lā-büd menzil almaz.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 151).

AD. **duruşga** ‘fayton’ A. Caferoğlu 1951 s. 234 < Rus. ***drojki*** a.m. Slavca ***-ka*** için b. ***ayka*** .

EO. **duruş ver-** ‘karşı koymak, mukavemet etmek’ TS 1274 < ***duruş-*** ‘birbirine karşı durmak’ > ****duruş-uş,*** b. ***apış*** v e ***aldırış et-*** . ***Göl-başı ḳal‘ası ḍurış vėrmeyüb, Dāvud Paşa varduġı gibi feth oldı.*** (Tursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 178).

AD. **durut-** ‘(birini veya bir şeyi) bir yere dikmek, bir yerde durdurmak; bir yere koymak, bir yerde bırakmak’ TS 1274, Meninski 1680 II, 2162 < ***dur-*** fiilinin causativum hali (***-t-*** genişlemesi için b. ***acıt-***) . Kökü ***/r/*** ile biten fiillerde bu genişleme ile yapılan causativum hali için başka misal bulamadım. M. Erdal 1991 II, 790’da ET.’de bir ****turıt-*** fiili şüphe ile karşılanıyor. Kökü veya esası ***/l/*** ile biten bâzı fiillerin causativum hali, normal olarak ***/lt/*** ile biterken ***/l/***’siz, sadece ***/t/*** ile son bulur; b. ***boşat-*** . ***Koyduğumuzu koyduk yerde, dediğimizi dedik yerde durutmaz oldun.*** (M. Makal 1950 s. 58). ***Dışardan gelen sesler içerde durutmadı bizi.*** (M. Makal 1954 s. 55). ‘hareket etmesine mani olmak, durdurmak’ ***Dağa taşa hökmü yörür idi. Gayaları yörütür, suları durutur idi.*** (F. Baykurt 1961o s. 120). ***Bir yeri kanayan insan, kanı durutmak için derhal yaranın üstüne toprak eker.*** (M. Makal 1952 s. 107).

(Argo) **duruzla-** ‘kısaca durmak, duraksamak’ < ***dur-*** I + fiilin diminutivum halini yapan ***-uzla-*** genişlemesi, b. ***alızla-*** . ***Şoparlar Berber Ali’nin evinin önünde duruzladılar.*** (M. Kaçan 1990 s. 19).

AD. **duş** I ‘yön, cihet, istikamet; karşı taraf’ DS 1608, TS 1342 (***düş***) < ET. ***tuş*** ‘mukabil, küfüv’ Clauson 1972 s. 558. Clauson ünlüyü velar gösterir ve yön, istikamet’ mânasında yalnız ***tuş*** şeklini verir. Kelimeyi ***düş*** (II ve III) olarak gösteren TS’in verdiği misallerde velar ve nötr yazılışlar vardır, mutlaka palatal olan misal yok. Ferec

855/1451'de misallerin çoğu nötr, fakat bir palatal misal vardır *"Hanḳı ceziyredensin?" dėdi. "Ḳaranfül ceziyresi düşindegi ceziyredenem" dėdüm.* (Ferec 855/1451 v. 61b). Neticede, henüz kat'i bir şey söylenemez. Belki iki ayrı (mânaları da ayrı) kelime vardır. *Bir duşa gitdiler. Taḳdīr-i rabbānī Ebul-Ḳāsim olduġı küya yetdiler.* (Ferec 855/1451 v. 8b). *Bilmedüm ki ol yėr ne yėrdür, duşı ne duşdur.* (Ferec 855/1451 v. 114b). *Üstinde bir er ve bir ʿavrat yaturdı. Başları duşında bir muʿallaḳ altun lavḥ varidi.* (Ferec 855/1451 v. 95a). *Çıḳdı andan Iġrıbosuŋ ḏuşına.* (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 41). *duş eyle-* 'yöneltmek': *Gel, bi-küllī mā-sivādan yüz çevir, yum gözüŋi, | Gel, bu gün cān gözin aç, Dōst yüzine duş eylegil!* (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 50). *duşuna gel-* 'rastgelmek' TS 1346–47: *Şor ol Rūm aşlısına çun gele ḏuş: | Ki yavuz ḳarġa mıdur yā ki bayḳuş.* (Faḫrī 1974 [1367] s. 346 no. 1836). *duşuna git-* 'gelişigüzel yürümek': *Yol bilmezem, duşuma giderem.* (Ferec 855/1451 v. 11a). *duş kıl-* 'rast getirmek, karşıkarşıya getirmek' TS 1345: *Şükr u minnet Kerīm u Raḥmāna - Kim seni ḏuş ḳıldı Elvāna!* (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 132 no. 1529). *duş ol-* 'rast gelmek' Meninski 1680 II, 2172, R. Dankoff 1991 s. 33: *Bir gün cāriyenüŋ gözi baŋa duş oldı. Başını içerü çekdi, yaşındı.* (Ferec 855/1451 v. 12a). *Kime ḏuş olsa ḥayādan ter aḳar rüyından — | Şākirüz dil-berüŋ ol ḫūb u ḥasen ḫūyından.* (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] s. 57). *duşlı duşına* 'her biri kendi tarafına': *Yıldırım Ḫanuŋ ḳalan leşkeri daḫı alayların bozub ḏağıldılar, her biri bir ṭarafa gitdiler. Ve Anadolı begleri daḫı duşlı duşına döndiler.* (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 34–35).

duş II 'yüksekten püskürtme yoliyle su dökünme; ona yarayan tesisat' < Fr. *douche* < İt. *doccia* a.m. < Lât. *ductio* 'su tesisi, su boru hattı' [asıl mânası 'iletme', *ducere* 'iletmek'). *Ben duşun altındayken zil çaldı. Kulağım kapıdaydı.* (A. Yurdakul 1993 s. 318). *duş al-* 'duş ile yıkanmak': *Soyunduk, tulumbanın altında çabucak birer duş aldık, giyindik.* (Orhan Kemal 1949b s. 113). *Bu sözler Sinanın başından aşağı dökülmüş bir soğuk duş tesiri yaptı, onu susturdu.* (Fazlı Necip 1930 s. 287; Fr. *une douche froide*'dan calque, calque için b. *ab I/âv* [3]).

O. **duş** 'omuz' < Fa. *dūş* a.m. *Zeynül-aşnām süvār oldı, Mübārek dūşına ġāşiye götürdi, öŋince yüridi.* (Ferec 855/1451 v. 53b).

O. **duşab** 'üzüm veya başka meyvadan yapılmış şurup' < Fa. *dūşāb* a.m. [*dōş/dūş* 'süt' ve *āb* 'su']. *Bunuŋ daḫı ḳānūnu buyimiş ki mīve-i ḫuşkden ve terden ve dūşābdan her yükde getürenden bir buçuḳ akça ṭamġa-ı ḥāmil alınub ...* (Ö.L. Barkan 1943 s. 137 [1540/947]).

AD. **duşak** 'hayvanın ayak bağı, köstek' DS 1609, TS 1275–76,R. Dankoff 1991 s. 34 < ET. *tuşaġ* a.m. Clauson 1972 s. 562. Nomen instrumenti yapan *-ak* için b. *apuldak* . Krş. *doşa-*. *Altmış yaşındaki kocakarının ayağına duşak mı vurayım?* (F. Baykurt 1959y s. 80). Krş. *doŋuz duşaġı.*

EO. **duş deng** 'eşler, akran' < *duş* I ve *deng*, krş. ET. *teŋ tuş* a.m. Clauson 1972 s. 558. *Getürmezler ulular oş öŋine | Güher kim sata ḏuşına deŋine.* (Faḫrī 1974 [1367] s. 346 no. 1843).

O. **duşine** 'dün gece' < Fa. *dūşīna* a.m. *Şeh-zāde mest idi, uyıdı. Ṣabāḥ durdı. Aḥvāl-i dūşīne ögine düşdi.* (Ferec 855/1451 v. 140a).

O. **duşize** 'bakire; genç kız' Fa. *dūşīza* a.m. *Bizümiçün bir pākize duşiyze cāriye isteyesin, bulasın, getüresin.* (Ferec 855/1451 v. 56a).

dut/tut mâlum meyva; dut ağacı' Meninski 1680 I, 1451 < Fa. *tūt* < Ar. *tūt* a.m. (/*twt*/ kökünden) *Dut dallarını hışırdatır dururdu rüzgâr kulaklarımızın dibinde.* (M. Başaran 1964 s. 81).

(Argo) **dut** 'çok sarhoş' F. Devellioğlu 1959 s. 81, H. Aktunç 1990 s. 89 < meyvanın renginden kinaye olsa gerek. *Biz zaten dut olmuşuz, ama zarar yok, enişte bey, bu can sana feda, içelim!* (M.C. Anday 1965a s. 120). *dut gibi* a.m. *Ben dut gibiyim. Zor duruyorum ayakta.* (A. Yurdakul 1993 s. 216). 'sırılsıklam âşık': *O anda bizim oğlanın dut gibi âşık olduğunu anladım.* (A. Ümit 1996 s. 180). *dut gibi olmak* 'mahcub olmak, utanmak, bozum olmak' F. Devellioğlu 1959 s. 82.

dut–/tut– '(geçişli fiil olarak) 'elle kavramak; elde bulundurmak; elden bırakmamak' < ET. *tut-* a.m. Clauson 1972 s. 451. *Kenīzeküŋ eline yapışmış, ḏuta geldi.* (Ferec 855/1451 v. 116a). 'yakalamak': *Ḳaravaşa "Ḳacı" dėrem, saŋa "Ḏut, ḳucı" dėrem; ḏutabilürseŋ, hemān-dem ʿalel-fevr ḳucarsın, murāduŋı alursın.* (Ferec 855/1451 v. 117a). *tez tut-* 'acele etmek': *Tėz ḏutuŋ, varuŋ, İstanbuluŋ ve Gelibolinüŋ gemilerini ḏonaduŋ!* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 156). *Müşteri gelince buraya getir! Ayağını tez tut, Abdullah, tez tut!* (A. Dino 1944 s. 21). *Elbisem ikiye kadar bitmezse rezil olacağım. Bahşışlarınız hazır matmazeller, elinizi çabuk tutunuz rica ederim!* (S.M. Alus 1934 s. 307). 'ikram için uzatmak': *"Bir ḳacın baŋa vėrmek elüŋden gele mi?" dėdi. Pīr sepedüŋ aġzın acdı, dutu vėrdi. "Neḳadar göŋlüŋ dilerse al!" dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 230b). 'kiralamak': *Bir ḫānda hücre dutdı.* (Ferec 855/1451 v. 117b). Mecazi mânada '(bir yürüyüşe, faaliyete) başlamak' *Dehliyzi dutdı, daşra çıḳdı.* (Ferec 855/1451 v. 93b). *Yoldaş oldılar. Niylüŋ kenārın dutdılar, gitdiler.* (Ferec 855/1451 v. 190b). '(bir yere) varmak, yetişmek': *Vapur Midilli'den şoŋra pazar ertesi günü İzmir'i ṭutdu.* (Aḥmed Şerīf 1326 s. 181). 'devam ettirmek, sürdürmek', ms. *oruç tut-*Meninski 1680 I, 500: *Ḳuşlar bir birine āheng ḏutarlar.* (Ferec 855/1451 v. 115b). *Keko ile mısırları patlatıyor, sabah, öğle, akşam mısır yiyor, üstüne de bol bol su yuvarlayorduk. Mısır oldukça tok tutuyordu.* (F. Baysal 1944 s. 133). 'beğenmek, himaye etmek': *Dīger me'mūrlar ḫālā Ḥilmi Efendiyi ṭutuyorlar.* (Aḥmed Şerīf 1326 s. 152). *Banka müdürü beni sever ve tutar.* (M.Ş. Esendal 1934 s. 242). 'işgal etmek, kaplamak' TS 1283–84: *Ḏoŋdı Maric ırmaġı, ḳaldı gemi; | Ḳış günidür, ḳar ḏutdı ʿālemi.* (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 47). *Bu*

ḫanuŋ heybeti ḍutdı cihānı. (F. Giese 1929 [890/1485] s. 143). (birisinin sözüne) uymak, ona göre hareket etmek, itaat etmek': *Ne dėrseŋ dutam, muḫālefet ėtmeyem.* (Ferec 855/1451 v. 40b). 'sahibi olmak': *Para tutuşumdan, kıyafetimden beni paşazade sanıyor.* (S.M. Alus 1944 s. 69). *Karun olacak değilim ya, bunca yıldır tutacağım kadar dünyalığımı tuttum.* (E.C. Güney 1946k s. 24). *Evlendirüb ṭorun ṭutmaḳ mevsimi geldi.* (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 214). 'farzetmek' TS 1280–82 (kelimeyi bu mânada kullanmak Fa. *giriftan*'ın tesirini gösterir): *Bu sevdādan gec! Eyle dut ki beni görmedüŋidi.* (Ferec 855/1451 v. 176b). *Kendiŋizi şimdiden ölmüş ṭutmaḳ eliŋizden gelir mi?* (Nāmıḳ Kemāl 1307 s. 37). (accusativus ve dativus halleriyle) '(birisini bir şeye) maruz bırakmak': *Avniciğim, dalaverenin farkında olmıyarak mı, yoksa muziplik olsun diye mi, lâfa tuttukça tutuyor.* (S.M. Alus 1944 s. 28). *Bizi alaya tuttu. Kızdım da yattım aşağı.* (Kemal Tahir 1957k s. 166). *Çalgıcıları şaplağa tutup bahçeye oturttular.* (L. Tekin 1984 s. 39). 'hesab etmek, mahsub saymak': *"Reis, hani balıktan bac almadık, para yok mu, para?" — "Pezevenk! Yolda gemiye gizlice aldığın yolcuların navlumuna tut!"* (Şahap Sıtkı 1959 s. 54). Ablativusla 'filân şeyden başlıyarak': *Mutasarrıftan tutarak âmir ve memurların hepsini yola getireceğine emindi.* (R.H. Karay 1940m s. 34).

dut–/tut– II (geçişsiz fiil (verbum intransitivum) olarak) < *dut–/tut–* I. *Emīnim ki rü'yā görmüyorum. Yāḫud benim de — oğlum gibi — yā ṣarʿam ṭutdu, veyā ḫummādan geberiyorum da ḫaberim yok!* (ʿA.Ḥ. Ṭarḫan 1334 s. 324). *Arabacı yerine şıçrar. Şaḳlat şaḳlata bildiğin ḳadar! Bu sefer de ḥayvānların 'ināda tutar.* (H.R. Gürpınar 1927n s. 21). *Gecikirse halasına haber gönderip sorduracakları tutar, yalanı da meydana çıkarmış.* (S.M. Alus 1944 s. 65). 'tesirli olmak, tesirini göstermek': *Dehr ḳahrından düşerdüm ḳa'r-ı çāh-ı ġuṣṣaya | Zāhidā, raḥm eyleyüb ger ḍutmasa mā'-i 'ineb.* (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 53). 'hareket edebilmek, vazifesini yapabilmek (vücut âzaları hakkında)': *Bir ḳara ġulāmum vardur. Bir müddet-dür ki eli, ayaġı dėrmez u dutmaz oldı.* (Ferec 855/1451 v. 181a).

AD. **dut–/tut–** III 'alevlenmek, yanmak' < *dut–/tut–* II. Krş. *dutuş–/tutuş–. Şavaş arada oda beŋzer, dutar. | Velī ḳoçı oda ḍuturuḳ atar.* (Ferheng-nāme-i Saʿdī 1340–42 s. 61 no. 745, fakat bu beytteki *dutar* kelimesi *düter* de olabilir). *Anuŋile ol bāzırgān 'avratı arasında 'ışḳ dutmışidi.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 57). *Üçyüz atmış altı damarı dutuf yanmağa başdadı.* (A. Caferoğlu 1942 s. 28).

dutak/tutak 'sıcak tencereyi tutmaya yarayan bez parçası' < *dut–/tut–* I + fiilden nomen instrumenti yapan *–ak* eki, b. *apuldak* .

AD. **dutacak/tutacak/tutcak** 'sıcak tencereyi tutmağa yarayan bez parçası' DS 1610–11, TS 1276 < *dut–/tut–* + fiilden nomen instrumenti yapan *–acak* partisibi, b. *açacak* . Bir varyantta orta hecenin ünlüsü düşmüştür, krş. *kısçak. Daha bulgur inmemişti ocaktan. Cennet karı tutcakları aldı, indirdi.* (F. Baykurt 1967k s. 177).

dutam/tutam 'tek elle tutulabilen mikdar' DS 1612, R. Dankoff 1991 s. 34 < *dut–/tut–* I + fiilden ölçü birimi mânasında nomen concretum yapan *–(a)m* eki, b. *çekem* , (fakat ünsüzle biten fiil için *tutam*'dan başka misal bulamadım). *Buldı ḳazlar bir aġac, dört beş dutam; | Ol baġa dişleriyile anı berk | Ortadan ısırdı, ḳılmaz gibi terk.* (M. Adamović 1994 (1368–86) no. 1301–02). *Saḳal olur yaraşığı çün erüŋ | Bir dutamdan ziyādesin giderüŋ!* (Ẕaʿīfī 1950 [1555] s. 138). *Ocağa bir tutam odun bilen sıkışdırmamış! Nasıl aş etmeli himdi?* (Nâbî–zâde Nâẓım 1943 s. 18).

dutarak/dutarık/tutarak 'sara nöbeti' DS 1612, TS 1278–79, R. Dankoff 1991 s. 34, Meninski 1680 II, 3136 < *dut–/tut–* II + genişzaman fiilsıfatı (participium aoristi) + *–ak/–ık* eki, b. *bakarak ol–* ; krş. Az. *ġaçaraġa sal–* 'paniğe düşürmek'. *Tutarıklılar "Şeyh Muhittin" ziyaretinde yatınca iyileşiyorlardı.* (Reşat Enis 1944 s. 259). *Zavallının böyle zamān zamān ṭutarağı ṭutardı.* (R.N. Güntekin 1928 s. 266). Krş. *tutamak.*

dutgal/tutkal 'zamk' DS 1612 < Çağ. *tutġar* a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 222. Kelimenin menşei belli değildir.

dutgun/tutkun 'esir, tutsak, mahbus' TS 1279–80 < ET. *tutġun* a.m. Clauson 1972 s. 453 [*dut–/tut–* I + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *–gun* eki, b. *akkın*].

dutın–/dutun–/tutun– 'kendi üzerine koymak, örtünmek' DS 4001, R. Dankoff 1991 s. 34 < ET. *tutun–* a.m. Clauson 1972 s. 458. Reflexivum hali yapan *–(ı)n–* için b. *acın–* II . *Yoldaşlarum oşbu ḫavżda gizlenüb dururlar. Beni çıplaḳ eyleŋ, futa dutunayım, gireyim, bulara çıḳarayım.* (Ferec 855/1451 v. 243b).

AD. **dutma/tutma** 'ırgat, uşak' DS 1612, 4000, TS 1280 < *dut–/tut,* I + fiilden participium passivum mânasında sıfat ve dolayısiyle isim yapan *–ma* eki, b. *akıtma* .

AD. **dutmaş/dutmaç/tutmaç** 'ince ince kesilen hamurdan yapılmış çorba' DS 1612–13, 4000, TS 3862, R. Dankoff 1991 s. 34 < *dutma/tutma* 'tutulmuş' (buradaki mânası tam anlaşılmıyor) + *–aş*, b. *bazlamaç* .

dutruk, b. *duturuk.*

dutsak/tutsak 'mahbus; esir' TS 1236–38 < *dut–/tut–* + ?? Fiilden *–sa–* genişlemesi ile yapılan fiil olmadığı için bu *sak* morfeminin nasıl husule geldiği anlaşılmıyor (b. G. Doerfer 1967 III, no. 1183). Başka teklifler için b. Clauson 1972 s. 462-463, M. Erdal 1991 II, 758. *Perdei ḳaldurdı, gördi, bir ḳubbedür, bacalu, aydın, içi dolu maḥbūs ḫalḳ; doḳsan doḳuz ḳardaşı daḫı cemīʿsini, bunda dutsaḳ olmışlar.* (Ferec 855/1451 v. 64a).

EO. **dutu/tutu** ‘rehin’ TS 1289–91, DS 4000 < ET. ***tutuġ*** a.m. + Fiilden isim yapan ***-i*** eki, b. ***acı*** I . Clauson 1972 s. 452–453. ***Ciypura bir ḳac yük ḳumāş dutu vėrelüm, tācirāne vaʿiyle varsun, coḳ aşşı getürsün.*** (Ferec 855/1451 v. 240a). ***Ẕikr olan Üngürus kāfiri ʿasker cemʿ eylemekden mezbūn olub baʿż-ı ḳalʿaların Venedike dutu ḳoyub ʿaskere ḫarc ėtmege mālin vėrūb dutusın alub ḫarc ėtmege māl alur imiş.*** (Pīrī Reʾīs 1926 [16.yy.] I, 126).

AD. **dutuk/tutuk** ‘perde, gelin duvağı’ DS 4001, TS 1291–92 < ET. ***tutuġ*** ‘çadır örtüsü (?)’ Clauson 1972 s. 452–453. Fiilden daha çok nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki için b. ***acuk/acık I .*** ***Gīvedūz evini dürlü dürlü döşeklerile, dīvārını izārile, saḳflarını dutuḳlarile, peşşe-ḫānelerile, ḳapuları, miyān-sarāyı perdelerile bezedi.*** (Ferec 855/1451 v. 59a). ***Cihāna dutdı dutuḳ gėce müşkīn, | Ḳatı ḳış u sovuḳ yėl esdi çirkīn.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 440 no. 3750).

dutun–, b. ***dutın-.***

AD. **duturuk/dutruk/tuturuk** ‘ateş tutturacak çörçöp’ DS 4001, TS 1295–97 < ***dut-/tut-*** fiilinin causativum hali (krş. ET. ***tutur-/tuttur-*** Clauson 1972 s. 459–460) + nomen instrumenti yapan ***-ak*** eki, b. ***apuldak*** , ‘tutuşturan’ veya ‘sürdüren, söndürmiyen’. ***Ḳaçuŋ ve ḳorḳuŋ oddan, şol oddan kim anuŋ dutruġı ādamdurur!*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 3). ***ʿAzīz olduḳça görme düşmeni ḫōr, | Ki dutruḳ bulsa yaḳar dünyeyi ḳor.*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 389 no. 6892).

dutuş–/tutuş– I birbirini tutmak, güreşmek’ TS 1297 < ***dut-/tut-*** fiilinin müşareket hali; ET. ***tutuş-*** a.m. Clauson 1972 s. 462. ***Göŋül ʿışḳuŋıla pençe dutuşduġı şuŋa beŋzer | Ki bir şāhin ḍoġanıla dutışa pençeyi tīhū.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 57). ***Faḳar nārı yüregüm yaḳa yaḳa | Dutuşmışdum anuŋla yaḳa yaḳa.*** (Ża῾īfī 1950 [1555] s. 137).

dutuş–/tutuş– II ‘ateş almak, ateşin sirayet etmesiyle yanmağa başlamak’ TS 1297 < ***dutuş-/tutuş-*** a.m. ***ʿAcab mı āteşīn oldıysa āhum, | Yüregüm şemʿ bigi dutuşupdur.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 127). ***Bu sevdāŋ odıdur dün gün yanar içümde penhānī, | Sirāyet ėdüben bir gün dutışısar süveydāya.*** (a.e.s. 42).

AD. **duv** ‘içkiyi yudumladıktan sonra çıkarılan ses’ Behçet Mahir 1973 s. 595 < ses taklidi kelimelerden. ***Baktım, tas ile koçaklar kafasına bir şey dikiyor. İçen duv ediyor. Acep o neidi içiyorlar? Keloğlan, onlar rakı içiyorlar.*** (Behçet Mahir 1973 s. 181).

duvak ‘gelin alayında gelini bürüyen örtü’ < Tk. dillerinde yaygın olan ***tubaḳ/tumaḳ*** ‘kürk kalpak’ kelimesinden. H. Eren’e göre kelime ***tuğ + -ak*** küçültme ekinden gelmiştir, H. Eren 1978 s. 6. ***Kapudan Paşa hażretlerinüŋ tedārük eyledügi duvaḳ ve çizme elli biŋ altun taḫmīn olunub ...*** (Selānikī 1989 [1599] I, 168). ***duvak düşkünü*** ‘evlenmeğe hevesli olan kadın’: ***Filān yerde fevḳalʿāde bir duvaḳ düşkünü var. Onu size yapıversek pek aʿlā olur.*** (H.R. Gürpınar 1332 s. 27).

duvar, b. ***divar.***

duvîst, b. ***düvist.***

duy ‘elektrik ampulünün takıldığı borumsu çerçeve’ < Fr. ***douille*** a.m. < Alm. ***Tülle*** ‘çaydanlıkta çayın döküldüğü kısa boru, emzik’.

duy– ‘hissetmek, sezmek’ < ET. ***tuy-*** a.m. Clauson 1972 s. 567. ***Gendözüŋi ayaġınuŋ ḳıc barmaġı üzerine berkit, ayaġına muḫkem yapışl Ol seni duymayısar.*** (Ferec 855/1451 v. 194a). ‘kokusunu almak’: ***Ḳaşduŋ ol olsun ki bu aḳ ḍopraḳdan Ehrenüŋ burunına üresin, ḳoḳusın duyduġınlayın öle.*** (Ferec 855/1451 v. 39a). ‘işitmek; (başkasından) öğrenmek’: ***Ammā gerekdür ki melike bu işi duymaya, duyacaḳ olursa kimsemüz cevābına döymeye.*** (Ferec 855/1451 v. 30a). ***Pādişāhuŋ bir ʿāḳıl veziyri varidi. Bu endiyşeden duydı.*** (Ferec 855/1451 v. 63a).

EO. **duyar** ‘duygu, duymuşluk, haber’ < ***duy-*** fiilinin genişzaman fiilsıfatı (participium aoristi), ***-(ünlü)r/-maz*** için b. ***açar I .*** ***Zāhidā, var, var ki bu ʿışḳdan ḍuyāruŋ yoḳ senüŋ; | Bilmedi, bilmeyiser bī-derd bizüm esrārumuz.*** (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s.3).

EO. **duydur–** ‘işittirmek, sezdirmek’ TS 1297–98 < ***duy-*** fiilinin causativum hali, b. ***acıkdur- .*** Krş. ***duyur-***, bir fiil kökünden iki causativum şeklini gelişmesi için b. ***akıt- .*** ***Andan gendözini şāh-ı mārāna duydursun. Bir gizlenecek yėrde gizlensün.*** (Ferec 855/1451 v. 61a).

duygu ‘his’ < ***duy-*** + fiilden nomen abstractum mânasında isim yapan ***-gu*** eki (b. ***açgı***) .

AD. **duynak/döynak/toynak** ‘(at, eşek gibi tek tırnaklı hayvanların tırnağı’ DS 1594, E. Birnbaum 1981 s. 78 < ET. ***tuŋaġ*** Clauson 1972 s. 519, G. Doerfer 1965 II, no. 991. Krş. Türkm. ***toynak*** a.m. N.A. Baskakov 1968 s. 638. ***Yürüdügüm yėrlerde bu diyār gibi diyār görmedüm. Ḥayfdur ki yaġı atı duynaġı bunuŋ yėrine basa.*** (Ferec 855/1451 v. 242a).

duyul– ‘işitilmek’ < ***duy-*** fiilinin passivum hali. ***Ṣabāḥ oldı. Meliküŋ başı kesildügi duyuldı. Ḥalāyıḳdan ġırīve ḳopdı.*** (Ferec 855/1451 v. 47a). ***Yalancılıġümüz duyulmadın tīz durub melike hediyyesini degürmek, udlu düşmemek gerekdür.*** (Ferec 855/1451 v. 59b). ‘herkesin ağzında olmak, meşhur olmak’: ***Ey Karagöz, artık duyuldum. Bana gelen gelene. İrandan Tahrandan bir Acem geldi, bana yüz tane dinar verdi. Sen orada çatla patla patla!*** (H. Ritter 1953 III, 136).

duyur– ‘hissettirmek’ < ***duy-*** fiilinin causativum hali, b. ***artur-*** ; krş. ***duydur-***, bir fiil kökünden iki causativum şeklini gelişmesi için b. ***akıt- .*** ***Göllüce mahallesinde oturanlardan rahatsız oldukları için ellerine, uyuşturan bur zehir taşıyan mermilerle silâhlarını almışlar, Göllüce mahallesini basarak karşılarına çıkan küçük büyük her Göllüceliyi acı duyurmadan öldürmüşler.*** (B. Karasu 1993na s. 61). ‘işittirmek, sezdirmek, ilân etmek, bildirmek’: ***Yüzbaşı Selahattin Romanı’nı size sunamadığım için bana çok öfkelendiğinizi dostlarınız duyurdular.*** (V. Günyol 1995 s. 253).

duz/tuz b.m. (yiyeceğe konan madde) DS 1615 < ET. *tuz* a.m. Clauson 1972 s. 571. *Andan anı cölmekde duzile biraz bişürsin.* (Ferec 855/1451 v. 61a). *tuz buz/tuzbuz (ol-)* 'bin parça, paramparça (olmak)' (ikinci kelimesi labialisation'lu ve mühmel olan kafiyeli terkib): *Ortalık hallaç pamuğu gibi darma dağınık, masalar sandalyalar devrilmiş, rakı şişeleri, meze tabakları tuzbuz olmuş.* (S.M. Alus 1944 s. 187). *tuz etmek/tuz ekmek (ye-)* 'dostluk kurmak': *Şāh-zāde eyitdi: "Sunuŋ! Duz etmek yėyelüm! dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 29b). *Bu göylüm böyle yıkmaḳ niceye-dek? | Senüŋle yėmedük-mi hey duz etmek?* (Naẓmī 1928 s. 62). *tuz parça/tuzparça (ol-)* 'tuz buz (olmak)' (juxtaposition asyndétique): *Su yüzeyine yıldırım hızıyla çarpan güneş tuzparça ufalanıp, dibe doğru yağ yeşili bir aydınlık halinde dağılıyor. Daha aşağıları, önce siyaha çalar nefti, sonra düpedüz karanlık.* (A. İlhan 1981f s. 17). Mecazi mânada *tuzlu* 'çok pahalı': *Tekerrür eden bu barış görüşler Ken'ān'a tuzluya oturur.* (H.R. Gürpınar 1339 s. 226). *Fiyatları tuzluca. Altlı üstlü takım tam iki buçuk lirayı Osmanî.* (S.M. Alus 1944 s. 22). *duzsuz/tuzsuz* 'yavan'. İsimden sıfat, bâzen de zarf yapan *-sız* eki için b. *adsuz* . *Ḍuzcılaruŋ bāzārları ḍuzsuzlarla ola.* (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy. başı] II, 152).

duzak/tuzak 'kuş vs. yakalamak için hazırlanan tertibat' DS 1615 < ET. *tuzaḳ* a.m. Clauson 1972 s. 573. *Bir ḳuş daḫı duzaġa düşmiş. Gel, ḥālini görelüm!* (Ferec 855/1451 v. 133b). *Daḳar ḳulpına beg ḥīle ipini, | Ḳurar duzaḳ müslimānlar yolında.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 64). AD. 'hile, yalancılık, kendini olduğundan başka türlü gösterme': *O ah çekerken Halit bir nizah, bir tuzakla başına ağrılar saplandığını söyleyerek yerinden doğruldu.* (L. Tekin 1984 s. 143–144).

O. **duzi** 'Venedik Cumhuriyetinin reisi' < Yun. (15. asır) *ντουζης* (dúzis) < İt. (Venedik dial.) *dose* ve İt. *doge* a.m. E. Kriaras 1990 XI, 305; krş. *doj.* *Şimdiki-ḥālde on iki başdur. Ol sebebden ulularına duzi dėrler, on iki başı dėmek olur.* (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 423–424; müellif kelimeyi *düzine* kelimesiyle izah eder).

duziko 'rakı' F. Devellioğlu 1959 s. 82 < Yun. *ντουζικο* (dúziko) a.m. [Tk. *düz* + isimden sıfat yapan *-ικο* (–iko) eki Ch. Tzitzilis 1987g no. 360, 1994 s. 204; Rückwanderer. *Benli kalktı. "İstersiniz biraz düziko içmek?" diyerek rakı tepsisini işaret etti.* (S.M. Alus 1944 s. 112).

O. **dü** 'iki' < Fa. *du/dū* a.m. *Sīne gördi sīm-i ḫām-ı şāḫ-dār; dü pistān gördi dü enār.* (Ferec 855/1451 v. 161b).

dübara, b. *dubara*.

dübdürüst, b. *düpdürüst*.

dübdüz, b. *düpdüz*.

dübeş '(tavla ve başka zar oyunlarında) her iki zarın beş rakamını göstermesi' H. Kodaman 1944 s. 36 < Fa. *du* 'iki' ve *beş*, krş. *dubara/dübara, düse/düsse, düşeş.* *Esnaflıktan ne anlar? Nasılsa fırsatı bulup dübeş, düşeş kapılarını tutmuş; kendini adam oldum zannediyor. Ticaret boru mu be?* (S.M. Alus 1944 s. 134).

O. **dübeyt** 'bir şiir ve şarkı çeşidi, rubai' < Fa. *du-baytī* a.m. [*du* 'iki' ve *bayt* 'beyt']. *Şarābcuġın içüb rebābcuġın çalub firāḳ-nāme dü-beytlerini ırlaridi.* (Ferec 855/1451 v. 120a).

dübür 'makat, göt' < Ar. *dubur* a.m. *Ṭahāret vaḳtında ẕekerin evvel, yā da dübürin evvel mi yıḳamalıdur?* (P.N. Boratav 1995 s. 168–169). *Bu gün taḳāżā-yı ḥācet vāḳi' oldı. Oturur iken nā-gāh gördüm ki dübürümden bir ḳarġa çıḳub uçdı gitdi.* (Ş. Elçin 1975–76 [1876] s. 200). *Darakllı köyünde de bir adamın evini basmışlar. Elini ayağını bağlayıp dübürüne gazık çakmışlar.* (F. Baykurt 1961ı s. 179).

AD. **düden** 'suyu yer altına çeken delik, girdap, uçurum, bataklık' DS 1616–17, TS 1299, A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 26, 121 < Çağ. *dödän* 'Amu–Darya nehrinin eski (şimdi kuru olan) yatağı' W. Radloff 1905 III, 1739. *Kulaklarında koyunların çıngırak sesleri, yol alır. Daha alçak bir arazide, kırk göz sularının düdene karıştığı yerde kısrakların kuyruklarını sallıya sallıya nazlı nazlı otladıklarını görür.* (Şahap Sıtkı 1958 s. 8).

düdü, b. *düğdü*.

düdük I b.m. (nefesli çalgılardan) DS 1617, TS 1299 < ET. *tütek* a.m. Clauson 1972 s. 455. *Meger bir yigitcük heves eylemiş | Ney ögrenmegiçün düzermiş ḳamış. | Atası ḳaḳıyub girürmiş oda, | Düdügini anuŋ ururmış oda.* (Ferheng–nāme–i Sa'dī 1340–42 s. 39 no. 466–467). *düdük gibi* 'çok dar (giyecek hakkında)': *Arkasında yerlere sarkan bir keten gecelik, geceliğin üstünde düdük gibi bir alpak ceket.* (S.M. Alus 1933p s. 204). *düdük makarnası* 'içi delik makarna; (argo) ahmak, anlayışsız': *Sözde, babanın elinden kurtarıyor beni. Hım, kime yuttururuyorsun a düdük makarnası?* (M. Seyda 1958y s. 39). *düdük sigara* 'çok ince sigara: *Babasından kalan, kalın gümüş tabakadan ince kâğıtları çıkarıp tütün sarıyor. Sardığı düdük sigaraları üst üste tabakaya sıralıyor.* (Peride Celal 1991 s. 386).

(Argo) **düdük** II 'ahmak, anlayışsız' H. Aktunç 1990 s. 89 < *düdük* I; düdük bir çoban ve köy çalgısı olduktan sonra iptidailiğin sembolü olmuştu. *Görüb geyimli élleri yüksünme, hey düdük, | Elbet biçer saŋa da, ṣaġ olsun, ḳoca kütük.* (Vāṣıf 'Oṣmān 1257 s. 57). *Ya ne zannettin düdüğüm? Ben çalışayım, o yesin, öyle mi?* (H.R. Gürpınar 1940 s. 23).

(Argo) **düdükle-** 'sikmek' F. Steinherr 1932 s. 185, Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 71 < *düdük* I *'erkeklik uzvu'. İsim/sıfat'tan fiil yapan *-la-/-le-* eki için b. *acabla-* . *Bir erkekle bir karı buluşup zevki sefaya dalarlar, bizi peydahlarlar. Karının karnı şişti mi şişer, erkek toz! E, erkeklik kolay mı? Düdükleyip kaçacaksın.* (Füruzan 1982g s. 89).

düdüklü 'düdüklü tencere' < *düdüklü tencere* tâbirinin kısaltılmışı. Kendisini takip eden isim olmadan

isim gibi kullanılan bu türden diğer misaller için b. ***atlu*** . .

⊡ Sıfatın bu şekilde appellativum haline gelmesi, nomina instrumenti olarak yaygın değildir (krş. ***havlu, saplı, sustalı, tükenmez***). Başka sahalarda (ms. yemek isimlerinde) olağandır, ***haşlama (et)*** gibi. Mukayeseye dayanan renk sıfatları rengin isminden sonra gelmesi gereken ***renkli*** ya da ***rengi*** kelimesinin düşmesinden ileri gelmiş olabilir, ms. ***eflâtun (renkli)***, yahut sıfat ekinin hazfedilmesinden: ***eflâtunî eflâtun, elektrikli elektrik*** (doğrudan doğruya Fr. ***électrique***'den gelmiyorsa).

düdünürcü, b. ***dünür*** II.

düello 'iki kişi arasında yapılan silâhlı vuruşma' < İt. ***duello*** < Lât. ***duellum*** 'harb' (***bellum*** kelimesinin eski varyantı), sonradan ***duo*** 'iki' kelimesinin tesiriyle 'iki kişi arasındaki muharebe' mânasına gelmiş: Türkçe'deki şekil İtalyanca'nın Fr. telâffuza kaydığını gösterir. ***'Âdetleridir ki, maḥallelerde gündüzleri ḥayvānca bir sebebden dolayı iki köpek düelluya*** (veya ***duelloya***) ***çıkarlar.*** (YTEA 1974 1280/1864] I, 523). ***Bu huylarını bildiğimden girişmedim söz düellosuna.*** (M. Yağmur 1957 s. 27).

düetto/düeto 'karşılıklı iki kişi tarafından söylenen şarkı' < Fr. ***duetto*** < İt. ***duetto*** a.m. Garb müziği ıstılahları için b. ***acitato*** ve küçültme eki için b. ***alborata*** . ***Ahmet Bey, köpekle Fıtnat Hanımın karşılıklı uluma düetolarını görünce "Sus Fıtnat Hanımcığım sus!" dedi.*** (R.C. Ulunay 1941 s. 246).

düg-/dügdür- 'yükselmek, fırlayıp yukarı çıkmak' TS 1304-1305 < ?? ***Deŋizden tōz hevāya düger.*** (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 252). ***Anlaruŋ umduġı oldı ki her biri bir cānavar ḫortumıyıla hevāya dügdürüb süŋügin uvadub ḫord eyleyedi.*** (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 252).

dügâh (Şark musikisi ıstılahlarından) 'bir perde ve o perdeye nisbetle bir makam adı' < Fa. ***dū-gāh*** a.m. [***dū*** 'iki' ve ***gāh*** 'zaman, yer', b. ***âdemîgâh***].

O. **dügâne** 'çift, iki türlü' < Fa. ***du-gāna*** a.m. (***du*** 'iki' + sayı sıfatlarına takılan ***-gāna*** 'türlü' eki] ve 'iki rekât'. ***dügāne kıl-*** 'namaz kılmak': ***Ṣabāḥ durdı, ābedest aldı, dügāne ḳıldı, mūze geydi, atını oġlana eyerletdi, bindi, Faġfūr sarāyına vardı.*** (Ferec 855/1451 v. 133a).

dügdür, b. ***düg.***

dügen, b. ***düğen/döven.***

dügüm, b. ***düğüm.***

dügün, b. ***düğün.***

dügürçi, b. ***dünür*** II.

düğ- I 'düğümlemek' DS 1621, TS 1303–1304 < ET. ***tüg-*** a.m. Clauson 1972 s. 477. ***Bir iplik getürtdi. Ol ipligi on yérde dügdi. Andan afsūnını oḳıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 39b). ***Elin dizine ḳoyub yumruġın dügmiş ve bıyıḳları gögsine inmiş.*** (Ṣaltuḳ-nāme 1974 [15.yy.'ın sonu] I, 326).

EO. **düğ-** II 'havaya uçmak' TS 1304–1305 < ?? ***Bir küpe bindi. Küp kuş gibi havāya dügdi, nā-bedīd oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 60b). ***Çūn 'ifrīt Seyfi arḳasına alduġınlayın dügdi, gök yüzine çıḳdı, ol ḳadar aġdı ki indüginleyin ... Şāristān-ı Siymiyne ḳondı.*** (Ferec 855/1451 v. 152b). ***Küdüret demleri döndi ṣafāya, \| Ġam u ġuṣṣa tozı dügdi havāya.*** (Meḥmed 1965 s. 113 no. 2162). Krş. ***tüy-.***

AD. **düğdü/düdü** 'balta, keser gibi olan aletlerin küt ve yuvarlak olan yanı' DS 1619, TS 1300, ZTS 1976 s. 58, Meninski 1680 II, 2179 < ?? Fiilin geçmiş zaman şeklinin, isim haline gelmesi için b. ***bastı*** . ***Bayram, taşların birazını birbirine vurarak, birazını da çapanın düdüsiyle parçaladı. Deliklere doldurdu.*** (F. Baykurt 1959y s. 36).

AD. **düğe/düve/döğe** 'boğaya gelmemiş iki üç yaşında dişi dana' DS 1619–20, TS 1300–1301, R. Dankoff 1991 s. 34 < ET. ***tüge*** a.m. Clauson 1972 s. 478. ***Dön geriye! Bir başına işin ne buralarda? Boğasak düve gibi nereye?*** (M. Başaran 1992 s. 163). ***Hatice, Boyalısakalgillerin evi önüne geldikleri zaman, kayınbabası kırmızı düğeyi bağışlamadan attan inmedi.*** (Reşat Enis 1944 s. 129). ***At, inek, tosun, döğe vesaire gibi hediye verilir. Güvey, oradaki arkadaşları tarafından şifa olarak bir kaç tokat ve yumruk aşkedildikten sonra içeri girer.*** (H.Z. Koşay 1943 s. 305).

AD. **düğelek/düvele/dülek** 'bir kavun cinsi' DS 1627, TS 1302–1303 < Çağ. ***tükelek/dükülek/tüynek*** a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 322, M. Räsänen 1969 s. 503.

AD. **düğen/düven/döven** 'harmanda ekinin sap ile tanelerini ayıran eski bir Yakın Şark aleti' DS 1620 < Yun. ***δουκανη*** (ḏukáni) a.m. G. Meyer 1893 s. 58, A. Tietze 1955 no. 69. ***Dügen-i ḫırman 'an cānib-i İzmid.*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 313). ***Düven süren çocuk cambazlar gibi çevik olmalıdır.*** (M. Yağmur 1957 s. 74).

EO. **düğesi-** 'boğa istemek (düğe hakkında)' TS 1302 < ***düğe*** + isimden veya sıfattan verbum desideratívum mânasında fiil yapan ***-sa-*** genişlemesi, b. ***aygırsa-*** .

AD. **düğle-** 'düğümlemek, bağlamak' DS 1621 < ***düğ-*** I fiilinin frequentativum hali olan ***düğele-*** (DS 1620; ***-ele-*** genişlemesi için b. ***avkala-*** , ikinci ünlünün düşmesi ile. ***Barsak düğümlenmesine ne yapacak doktor? Şimdi Kömüğün koca avrat gelip bir ip düğledi çözdü mü bir şeyi kalmaz onun.*** (M. Makal 1954 s. 56). 'bir çıkına koyup bağlamak': ***Gelin komşular, celebin taksiti geliyor, satın, kırın, dökün, ulayın, şu borcunuzu bir tarafa düğleyin, sonra iş kötüye varır.*** (H. Aytekin 1945 s. 18).

AD. **düğlek** 'kalın kabuklu olgun kavun; olgun ufak kavun; ham kavun, kelek' DS 1527–28, TS 1302–1303 < Çağ. ***tüynäk*** vs. 'ham kavun' M. Räsänen 1969 s. 503. ***Monlā Kelbī déyen Deli Düglek, \| Ḳardaşı ol ḳara ḫıyār eyü mi?*** (Ġazālī 1974 [16.yy.'ın ortası] s. 232).

düğme b.m. (giyim malzemesi) < ET. *tügme* a.m. Clauson 1972 s. 482. *Ḳazzāzlar barmaġında iligi görinen dilberlerüŋ tügmeyi yolında ḳoyalar.* (M. Çavuşoğlu 1977 [901/1496] s. 145; cinaslı bir ifade). *Gözlerimi kaçırıp ayağa kalktım, ceketimin düğmesini vurdum.* (Tarık Dursun K. 1960 s. 46). Fiilden nomen concretum yapan *-ma eki*, b. *akıtma .*

AD. **düğmük** 'düğüm; düğümcük' < *düğ-* I + fiilden nomen concretum yapan *-mük* eki, b. *çelmik . düğmüklen-* 'düğümlenmek', *-lan-* genişlemesi için b. *abaplan-* : *Pembe'nin hiç iştahı yoktu. Her kaşık çorba boğazında düğmüklenip kalıyordu.* (Ç. Altan 1978 s. 122).

DS. **düğü** 'ezilmiş buğday, bir çeşit bulgur; pirinç' DS 1622–23, TS 1305 < ET. *tögi* a.m. Clauson 1972 s. 478.

düğüm b.m. (ipliğe vurulan boğum) TS 1306 < *düğ-* I + fiilden nomen actionis ve dolayısıyle nomen concretum yapan *-üm* eki, b. *adım I . Ol ipligi on yėrde dügdi. Andan afsūnını oḳıdı. Ḳarşu bir bir dügümi şeşdi.* (Ferec 855/1451 v. 39b). Mecazi mânada: *"Yağmur yağınca trafik büsbütün düğüm oluyor" dedi şöför.* (O. Baydar 1998 s. 76). *Kız: "Sana iyi bir koca bulurum; mal mülk de veririm" deyip ağanın kendisini baştan çıkardığını açıklamak zorunda kaldı. Düğüm çözülmüştü ama ben de bitmiştim.* (M. Başaran 1964 s. 63). Krş. *düğün* I.

EO. **düğün** I 'düğüm' TS 1306 < ET. *tügün* a.n. Clauson 1972 s. 484. *Belüsüz oldılar oş nice gündür. | Yüregümüzde işler bir dügündür.* (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 s. 185 s. no. 1516). Krş. *düğüm.*

düğün II/**düvün** 'evlenme veya sünnet münasebetiyle yapılan ziyafetli ve eğlenceli şenlik ya da köy şenliği' < *doy/toy* ve *gün* M. Räsänen 1969 s. 488. Bu birleşik kelimede varolan krasis durumu için b. *acabola/acabula . Cūn mektūb māder-i Bānūya yėtişdi, sevindi, nāmei dōstlarına, ḫışımlarına gösterdi, anları dügüne da'vet eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 237a). *düğün et-/eyle-* 'düğün yapmak' *On gün muttaṣıl dügün eylediler. Ferruḫ-nāzı Ferruḫ-şāda nikāḥ eylediler. Dügün daġıldukdan soŋra ...* (Ferec 855/1451 v. 42b). *düğün bayram et-* 'muvaffakıyetini kutlamak, sevincinden oynamak': *Biz şu gadar bir gayret edelim de, sonra eller düğün bayram etsin? Olur mu canım?* (A. Nesin 1972m s. 97). *düğün dernek yap-* 'düğün şenliği': *G. bey şimdi de düğün dernek taraflısı değil, zira acılı ... anneciği yeni ölmüş.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 23.6.1941). *"Sen geleli oralardan hīç ayrıldıkları yoḳ." — "Onları düğün dernek ben-mi da'vet ediyorum?"* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 277). AD. *düğün düzgün* 'düğün (burada çocuğa ad koyma toplantısı)': *Düyün düzgün ġurdular, mencilis toplandı, buna ad ġoymaya düşünürken, o devriş orada bulundu.* (A. Caferoğlu 1945 s. 209). *düğün et-/eyle-* 'çok sevinmek': *Dügün eylerdi görüb sür-ı ḫitān | Sünnet oġlanları ardınca hemān.* (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 118). *düğün şenlik* 'düğün' (bu da *düğün dernek* misalinde görüldüğü gibi 'büyük şenlik ile, büyük şenlik yaparak' zarf mesabesinde kullanılabilir): *Benim tarlalarımı, babamdan kalma tapulu tarlalarımı köylüye düğün şenlik dağıtan adam, hükümet değil de nedir ya?* (Yaşar Kemal 1955i II, 315).

düğürcü, b. *dünür* II.

AD. **düğürcük** I 'ince bulgur' DS 1625 < *düğü* + *-cük* küçültme eki, b. *acıcık .* Ünlüden sonra inorganik bir /r/'nin hypercorrection vasıtasıyla türemesi için b. *alengilli/alengirli .*

AD. **düğürcük** II 'küçük dolu, yuvarlak kar taneleri' DS 1624 < *düğürcük* I. Küçültme eki *-cık* için b. *acıcık .*

O. **dühn** 'sıvı yağ' < Ar. *duhn* a.m. *Bir niçe semüz tavuḳ ḥāṣıl eyledi, icini cevāhir-i girān-māyeyile ḍoldurdı ve dühn-i levz-ile biryān eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 67a).

O. **dühül** 'davul' < Fa. *duhul* a.m. *Bir kişi bu cevgānile bu dühli üc gez ḳaḳa, gemi belādan ḳurtıla. Ben dühüli üc gez ḳaḳayım; siz ḳurtuluŋ, varuŋ, gidüŋ. Benüm daḫı başuma ne gelürse gelsün.* (Ferec 855/1451 v. 228a).

dük 'yüksek bir aristokrasi unvanı; bâzı küçük Avrupa devletinde hükümdar unvanı' < Fr. *duc* a.m. [Lât. *dux* 'ordu kumandanı']. Krş. *duka* I. *Bir zamanlar prenslerin, düklerin, kontların binlerce taş işçisi çalıştırarak kurdukları avlu, park, saray duvarlarının hiçbirinin üstünde "Yabancı defol!" gibi yazılar yazılmış bulunmamalı!* (A. Ağaoğlu 1993 s. 9).

dükân 'dükkân' < Fa. *dukān* < Ar. *dukkān* a.m. [*/dkk/* kökünden, degemination için b. *akke/ake*]. *Levvāḥa ol kişinüŋ maḳāmını, dükānını ḳanda olur dėyü ṣordı.* (Ferec 855/1451 v. 126a). *Bir dükān dutdı, ḳumāşın yaydı, alış vėriş eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 246b).

AD. **dükel/tükel** 'tam, bütün, eksiksiz' DS 4006, TS 1306–1309, R. Dankoff 1991 s. 34, Meninski 1680 II, 2109 < ET. *tükel* a.m. Clauson 1972 s. 480. [*tüke-* + fiilden sıfat yapan *-l* eki (M. Erdal 1991 I, 332), b. *çatal*]. *Senüŋ 'āṣıḳlaruŋ çoḳdur dükelden, | Bu Eşref-Oğlı Rūmī kemterīndür.* (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 5). 3. şahıs possessivum eki ile 'hepsi': *Dükelinüŋ ümiydisin.* (Ferec 855/1451 v. 28a). *Dükeline şarābile zeher icürdüm. Öldiler.* (Ferec 855/1451 v. 69b). Çok defa possessivum eki agglutination'la kelimenin bir parçası olmuş: *dükeli* (sıfat) 'bütün, her': *Dükeli murādlarda kāmgāridi.* (Ferec 855/1451 v. 27b). *Beni dükeli kişi bilür.* (Ferec 855/1451 v. 207b).

düken–/tüken– 'sona ermek' TS 1310–11 < ET. *tüken-* a.m. Reflexivum hali yapan *-(ı)n-* için b. *acın-* II . *Rıdvān-şāduŋ daġı şuyı, azuġı dükenmişidi.* (Ferec 855/1451 v. 31b). *Ḳanda olursa benimçün kim dökersin ḳanlu yaş | Göresin sen, i gözüm, görem dükenmez nice yaş.* (Naẓmī 1928 s. 23). *İngilizlerin Parsel'ine ve Fransızların Bize'lerine ve Berlioz'larına muḳābil Almanlarıŋ esātiẕe-i mūsīḳīsi saymaḳla tükenmez.* (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 212–213).

EO. **dükenle–** ‘aramak, araştırmak, teftiş etmek, yoklamak’ TS 1309–10 < Çağ. ***tügällä-*** a.m. [***tügäl*** ‘teftiş’] A. Pavet de Courteille 1972 s. 2241). ***Ne dükenlersiz? dédiler, yaʿnī, ne yitürdüŋüz?*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 31). ***Ḳuşları Süleymān dükenledi. ”Noldı baŋa? İbigi görmezem” dédi.*** (a.e. s. 51).

düket–/tüket– ‘sonuna kadar harcamak, kullanarak bitirmek’ TS 1311 < ET. ***tüket-*** a.m. Clauson 1972 s. 479. Causativum genişlemesi ***-t-*** için b. ***acıt- . Muttaṣıl avlamaḳ ardınca oldı. Béş gün icinde ceziyrenüŋ cāneverini düketdi.*** (Ferec 855/1451 v. 189a). ***Oġul cūn-ki dükede on yaşını, / Yad ādem anuŋ étme yoldaşını.*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340–42 s. 64 no. 776).

dükkân/tükkân ‘zenaat sahibinin çalıştığı yer; küçük mağaza’ < Ar. ***dukkān*** a.m. Krş. ***dükân***, b. ***ake . Büyük Ḳaramān Bāzārında dükkān açmış. Ẓātīden şoŋra şuʿarā anuŋ dükkānını mecmaʿ édinmiş.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 201). ***Ne olurdu şöyle bir pisikletim olsaydıl Yarım saatin içinde bütün siparişleri dağıtır, tükkâna dönerdim.*** (H. Taner 1951t s. 109).

dülbend/tülbent/tülbet ‘ince ve seyrek dokunmuş bez; başörtü’ Fa. ***dul-band*** a.m. < ***dil-band*** ‘kalbi bağlayan, çok sevilen’ [***dil*** ‘yürek’ ve ***-band*** ‘bağlayan’, Fa. ***-band*** için b. ***bazubend***]. Krş, ***türban. Āh étdi, durdı, şehre gitdi, emīr-i Baṣra öyinde dülbendini yére urdı.*** (Ferec 855/1451 v. 8a). ***Mahalle aktarından aldığım boyalı mukavvadan Karagöz figürleri, annemin tülbet başörtüsünü gererek kurduğum hayal perdesini büyükçe bir gaz lâmbasıyla arkadan iyice aydınlattığım halde, pek seçilmiyordu.*** (B. Arpad 1976 s. 18).

EO. **dülcin–** (ilk ünlü ***/o/***, ***/ö/*** veya ***/u/*** da olabilir) ‘?? (iki erkek arasında bir cinsî yaklaşma ameliyesi)’. ***Ḳāżīyi buldılar ki dört ayaġ üzerine durmış, bir oġlan ardından işler dülcinür. Cemāʿat utandılar, daşra geldiler.*** (Ferec 855/1451 v. 235).

AD. **düldül** I ‘ihtiyar ve zayıf beygir, eşek’ DS 1627 < ***Düldül*** < Ar. ***Duldul*** ‘Peygamber’in katırının adı, bir rivayete göre hazret–i Ali de ona binmiş (kelimenin asıl mânası ‘uzun oklu kirpi’). ***O düldül koşulu çakaralmaz faytonuna mı güvenip güzellere göz atıyor?*** (S.M. Alus 1933p s. 111). Eski araba, vapur gibi şeylere sıfat olarak kullanılır: ***Günde kırkyedi defa karşıya gidip gelen düldül vapurun kontrol memuru Ruşen Hakkı Bey gemiden çıkanlara bakıyordu.*** (A. Hünalp 1962 s. 11).

AD. **düldül** II ‘dürbün’ < ***dürbün*** a.m < ***durbin*** ‘uzağı gören’ A. Tietze 1969 no. 47. ***Gelme de, Ḫulus ā, vururum seni! / Düldül aynasiynen görürüm seni.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 26).

*__dülebek__ ‘yürek çarpması’ Meninski 1680 II, 2120 < ?? Başka kaynaklarda bulunamadı.

dülek I veya **dölek** (eski gemici tabirlerinden) ‘direk tepesindeki tarassut yeri’ R. Dankoff 1991 s. 34 < ?? ***dölek yelkeni*** ‘gabya yelkeni’ W. Radloff 1905 III, 1739.

dülek II, b. ***dölek*** II.

dülek III, b. ***düğelek.***

dülengeç, b. ***dölengeç.***

dülger, b. ***dürger.***

O. **düm** I ‘kuyruk’ < Fa. ***dum*** a.m. ***Düm-i ṭāvūsdur gül-bün, gerek kim / Aḫıda bülbüle ḫūn-ı kebūter.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 91). ‘bir şeyin arka ucu’: ***Yüridük berf üstinde piyāde, / Ḳar idi altı ḳarışdan ziyāde. / Erişince düm-i nīze zemīne, / Bu miḳdār idi, ölçdüm ben kemīne.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 147–148).

düm II (Şark musikisi terimlerinden) ‘usul çeşitlerini teşkil eden dört unsurdan biri’ K. Uz 1964 s. 21. ***düm düm*** ‘tef sesleri’: ***Nedür def étdügi düm düm ve yā ney ḳılduġı zārī?*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 88). ***düm tek*** ‘tempo tutma’: ***Uta ve dümteğe âşık Halime hanımefendi, elmaslı parmaklarını birkaç defa havaya kaldırarak bizi alkışladı.*** (Aka Gündüz 1930 s. 57). ***Darbukanın düm-tek düm-tek’lerine uyup iki omuzum birden kalkıp, kalkıp inmeye başladı.*** (M.B. Kanok 1984 s. 47).

düm III/**tüm** ‘büsbütün’ TS 1628 < ET. ***tum*** (***tum ḳara*** ‘tamamen kara [at]) Clauson 1972 s. 503, krş. Az. ***düm ağ*** ‘tamamen beyaz’, ***düm ġara*** ‘tamamen kara’, ***düm sarı*** ‘tamamen sarı’ ADIL 1980 III, 175. ***Saç-saġġalı düm ağ.*** (Azärbaycan nayılları 1960 I, 230) ***Burdan gedändä ġabağına üç bulaḫ çıḫacaḫ, birinin suyu dümağ süd gimi.*** (a.e. 1963 IV, 21); belki de Türkm. ***tüm-ġaraŋḳu*** ‘kapkaranlık’ (fakat ***tüm/tümlük*** ‘karanlık’!). ***Yeni asker, doğrusu, yaman acemilerdendi: ne tüfek tutmasını biliyor, ne Hazıroll durmasını. Yani askerliğin tüm cahili.*** (B.S. Kunt 1937 s. 56). ***Ülen, siz Allahınızı tüm unuttunuz, Allahın âsi kulu.*** (B.S. Kunt 1949 s. 72).

AD. **dümağ** ‘bembeyaz’ DS 1628 < ***düm/tüm*** + ***ağ*** ‘ak’ veya doğrudan doğruya Az. ***dümağ*** a.m.

düman ‘duman’ Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 71 < ***duman*** kelimesinin hakikaten böyle bir telaffuzu varsa, uzun ***/a/*** ile Fa. asıllı ***dükân, güman, günah*** gibi benzetilerek, belki de Fa. zannedilerek, ve muhakkak ki böylesini daha nezih bularak yapılmıştır. ***Bu tek katlı, küçücük evler bir haftadan beri yağan karlarla o kadar örtülmüş ki bacalarından düman tütmese, insan her birini birer büyük kar yığını zannedecek.*** (S. Ayverdi 1940 s. 92). ***Malûm ya bu deniz bodrumlarının hava deliği yoktur. Onun için ağızdan, burundan, elhasıl gövdemizdeki bütün deliklerden çıkan her türlü düman, nefes ve gaz burada kalır.*** (B. Felek 1947 s. 154).

dümbedüdük, b. ***dümbürdüdük.***

dümbedüz, b. ***dümdüz.***

dümbek, b. ***dümbelek.***

O. **dümbeki** ‘ulemalar için kullanılan bir alay sözü’ Meninski 1680 II, 2145 (Meninski sarıklarını da

dümbeki sarığı olarak tarif ediyor) < Redhouse 1890 s. 916'ya göre kelime Fa. ***dunbakī*** 'a man who wears a tail to his turban'dır ve ***dunbak*** 'little tail'den geliyormuş [***dunb*** 'kuyruk' + ***-ak*** küçültme eki]. ***Serāvīle ve pīrāhene raġbet göstermezler. Bā'iş i şorulsa bundadur dėrler: dümbekīler gibi ten-perverlikde ne 'ālem vardur? deyü söylerler.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 131). ***Ehl-i 'ırża selām vėrmezler. Ol gendülere selām vėrdükde edeb-ile redd-i selām ėtmezler. Zu'm-ı fāsidlerine göre "Nedür ki dümbekīdür, ya'nī yarar olub binici degüldür" dėmek isterler.*** (a.e. s. 135).

AD. **dümbelek** I/**dümbek** 'tef' DS 1628, Meninski 1680 II, 2146 < ***deblek*** kelimesinin labialisationlu varyantı. ***Dümbelek suratlı, davul karınlı, yusyuvarlak bir köylü kızı kaz çobanlığı ediyor.*** (S.M. Alus 1933p s. 126).

dümbelek II 'kafa işçisi züppe için alay tâbiri' < ***dümbelek*** I. ***Biri beni bu insanlardan birine şair diye tanıttığında yerin dibine girerdim. Kayıtsız gülücüklerinin ardında içlerinden geçenleri bilirdim çünkü: İşte, beş para etmez bir düşçü, güvenilmez bir ukalâ dümbeleği, hem züppe hem çulsuz!*** (İ. Aral 1997 s. 90).

(Argo) **dümbelek** III < ***dümbelek*** I. 'ibne' F. Devellioğlu 1959 s. 82, H. Aktunç 1990 s. 90 < ***dümbelek*** I. ***Ben geçerken ardımdan bağırıyorlardı: "Beşlik! Beşyıldız! Dümbelek!"*** (M. Mungan 1978 s. 166).

AD. **dümbük** 'pezevenk' DS 1628–29 < ?? ***Gireceksenіz, şoo eve girin. Mavi kapılı eve. Bizim ırgatbaşının kızları orda. Biri yeşil giyinmiş, biri al. Dümbük babalarının yüzünden düşmüş fıkaralar.*** (Orhan Kemal 1954b s. 249).

dümbülde– 'düm düm gibi ses çıkarmak (dümbelek hakkında)' < ses taklidi fiillerden. ***Zurna kabadan taksimi tutturdu. Çiftenara dümbüldemeğe başladı.*** (S.M. Alus 1944 s. 131).

AD. **dümbüldek** 'dümbelek' DS 1629 < ***dümbülde-*** + fiilden isim yapan ***-k*** eki, ve aynı zamanda ***dümbelek***'in varyantı. ***Dümbüldek oğlu ...*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 48).

dümbürdüdük/dümbedüdük 'herkesin ağzında, çok dedikodusu yapılan' DS 1629 < ***dümbelek*** ve ***düdük*** kelimelerinin halitası. ***Savranın, develerinden ikisini satmağa razı olması, kasabada dümbürdüdük oldu. Artık küçük kahvede mevzu bu idi.*** (S. Kocagöz 1941 s. 74). ***"Öyle deyelim aman!" dedi Velikul, "Dümbür düdük etmeyelim!"*** (F. Baykurt 1971t s. 26). ***İster misin bu işin bizlere de serpintisi gelsin, bizler de dillere düşelim, ortalığa dümbedüdük olalım?*** (S.M. Alus 1933p s. 210).

dümdar/dündar (askerlik terimlerinden) 'artçı' Zs. Kakuk 1973 s. 134, R. Dankoff 1991 s. 34 < Fa. ***dumdār*** a.m. [***dum*** 'kuyruk' + ***-dār*** 'tutan, malik olan', b. ***abdar***]. İkinci varyant, kelimenin ***Dündar*** erkek adına benzetilmiş olan şeklidir.

dümdüdük 'çok dar, boru gibi (kol ya da paça hakkında)' < ***düdük*** I + reduplication + ***/m/*** tezat ünsüzü, krş. ***dimdik, dümdüz. Bizi o dümdüdük pantolların içine tıkıp "uygar" yaptılar. Sahiden maskaraya benziyorduk.*** (F. Baykurt 1970 s. 145).

dümdüz/dümedüz/dümbedüz 'tamamen düz, düpedüz' < ***düz*** + reduplication + ***/m/*** tezat ünsüzü, krş. ***damdazlak, dımdızlak. Şoför yerinin üstü gecekondu kümeslerine benziyor: boyasız konturplaklarla, rendelenmemiş tahta parçalariyle çakıştırılmış, rahatça tomruk sarılabilsin diye kasanın yanları da alınmış, dümdüz taban kalmış yalnız.*** (M. Başaran 1964 s. 85). Mecazi mânada 'aklı oynamış, bunamış': ***Veysel'in karısı da dümdüz oldu sanıyorduk, İkide bir kaçar, günlerce gelmez. Kocası bilmem hangi dağın arkasından tutar, gelir.*** (İ. Tarus 1950a s. 56). ***Sarhoş Ömer, önce bunu izzetinefis meselesi diye düşünmek istedi, sonra kendisini aldatdığını anladı. Dümbedüz ve basit kıskançlığını kendi kendine itiraf etti.*** (Aka Gündüz 1940 s. 149).

dümedüz, b. ***dümdüz.***

dümen I 'gemiyi yöneltme cihazı' Meninski 1680 II, 2190 < İt. (Venedik dial.) ***timón*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 650. ***Bir ceziyre belürdi. Dümeni ceziyreye dutdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 226b). ***dümenci*** I 'dümeni idare eden gemici': ***Bėş on gün gitdi, bir yėre ėrişdi. | Dümenciye buyurdı, çoḳ dürişdi, | Gemiyi düzdi, çıḳardı kenāra.*** (Meḥmed 1965 s. 171 no. 4682–83).

(Argo) **dümen** II 'hile, dalavere' F. Devellioğlu 1959 s. 82, H. Aktunç 1990 s. 90 < ***dümen*** I. ***Eskiden fakir odamda gözlerimi açtım mı, pencereden onu görürdüm. Elini yüzünü yıkama dümeniyle uzun uzun oyalanır, bakar, güler, başıyla selâm verirdi.*** (Orhan Kemal 1965i s. 44). ***Kemal'in elinden kumar dümenleri gelmez.*** (Tarık Dursun K. 1957r s. 21). ***dümenci*** II 'üçkâğıtçı; üçkâğıtçının yardımcısı': ***Kara kâğıdı bulanlar, ırgatların arasına katılmış olan Hasan'ın dümencileridir.*** (Reşat Enis 1944 s. 157).

O. **dümpa/dümpay** 'koyun kuyruğu' < Fa. ***dumba*** a.m. ***Ṣuffa kenārında bir siyāh-ı tebāh-ı zebānī-manẓaru dīv-maḫber bir taġār şarābı ḳomış, bir dümpāyı yüzmiş, büyükliginde şiyşe sancmış, çevürür.*** (Ferec 855/1451 v. 45b).

AD. **dümsük/tümsük** 'yumruk' DS 1629, 4011 < ****düğümsi-*** + fiilden isim yapan ***-k*** eki? Krş. Az. ***dümsük*** 'atılan yumruk veya dirsek ya da başka bir sivri vücut parçasiyle vuruş' ADIL 1980 II, 175–176. ***dümsükle-*** 'dirsekle vurmak' DS 1629–30. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-*** . ***"Direktör de Akreplerin Telli sanki, baksana Kemal!" diye fısıldadı. Kemal gülmemek için başını eğdi. Rıza Kemal'i dümsükledi.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 40).

(Argo) **dümtekle–** 'ırzına geçmek' H. Aktunç 1990 s. 91 < ***düm tek*** (***düm*** II maddesinde) + isimden fiil yapan ***-le-*** genişlemesi; aslında örtmece tabirlerden. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-*** eki için b. ***acabla-*** . ***Bu çıfıt doktor, gün battıktan sonra bizüm kümese gidiyor, kızları bedavadan dümtekliyor.*** (Kemal Tahir 1961 s. 301).

O. **dümuy** ‘saçları iki renkli; kırantalaşmış’ < Fa. ***du-mūy*** a.m. [***du*** ‘iki’ ve ***mūy*** ‘saç’]. ***Dü-mūy olmaḳ mertebelerine varduḳda …*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 228).

EO. **dümük** I ‘iş, meşguliyet’ TS 1312 < Mo. ***dümüg*** ‘faydalı, işe yarar’ O.N. Tuna 1972 s. 223–224. ***Ki sulṭānuŋ mizācı ḫōş ṣafā mı? | Dümügi dāyimā ʿahde vefā mı?*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 399 no. 7164). Dativus ile ‘meşgul’ (EO.’da ***meşgul*** sıfatı da dativus haliyle kullanılırdı): ***Dümük oldı anı ögretmege pīr.*** (a.e. s. 155 no. 731).

AD. **dümük** II ‘alâka, düşünce, hırs’ DS 1630 < ***dümük*** I.

EO: **dümük-** ‘(bir işe) kendini vermek, iyice uğraşmak’ TS 1312 (ikinci misal fiil değildir) < Mo. ***dümü-*** O.N. Tuna 1972 s. 224. Fiilden fiil yapan ***-(ı)k-*** için b. ***acık-*** . ***Oḳımaġa, yazmaġa yaḫşı dümük, | Ḍurma, baş ḳaldurma, bėlüŋ iki bük!*** (Naẓmī 1928 s. 78). ***Eger sen dünyādan fāriġisedüŋ dünyānuŋ eyüsine, yavuzına dömükmeyedüŋ.*** (Attar v. 56a).

EO. **dün** I ‘gece’ TS 1312–1314 < ET. ***tün*** a.m. Clauson 1972 s. 513. ***Dünüŋ bir baḫşını gecdüginden ṣoŋra biyşenüŋ bir ṭarafından görür ki od ışır.*** (Ferec 855/1451 v. 45b). ***Serḫōşlıḳ fiʿliyle Muḳbilek dün icinde durur, ḳatuma gelür, ḥikāyeti söyler.*** (Ferec 855/1451 v. 69b). ***Hīc yėrde ḳonmadın üc gün üc dün gitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 64b). ***dün buçuġında*** ‘gece yarısı’: ***Melik çerisiyle ol gėce ṣabāḥa degin şöyle at üstinde ṭurdılar kim: "Şāyed laʿīn yine gelüb bize şebḫūn ḳıla" dėyü. Nā gāh dün buçuġında çeri ḳonduġı yėrden ġavġa belürdi.*** (I. Mélikoff 1960 s. 263). ***dün yarusı*** ‘gece yarısı’: ***Ḳacan dün yarusı oldı, durdı.*** (Ferec 855/1451 v. 245a).

dün II b.m. (dünkü gün; dünkü günde) < ***dün*** I, krş. EO–***dünki gün*** ‘dün’: ***Dünki gün baŋa bir bunuŋ gibi ṣıfatlu ḳız geldi, baŋa böyle böyle dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 17a). ***dün bir bugün iki*** ‘daha çok yeni’: ***Buranın garibiyiz. Mahpustan çıḳalı, daha dün bir, bugün iki.*** (E.E. Talu 1935 s. 89). ***dün degül o bir gün*** ‘dün değil evvelki gün’ Meninski 1680 II, 2191.

dündar, b. ***dümdar.***

(Konuşma dili) **dünden** ‘çoktan’ < ***dün*** II kelimesinin ablativus hali, ablativus adverbialis için b. ***açmazdan*** . ***Daha ne istediğini bilecek yaşa gelmemişdir. Ona meṣelā avcı yaḫud balıḳcı olmaḳ hevesini telkīn etseŋiz, dünden ḫāżırdır…*** (R.N. Güntekin 1928 s. 144).

AD. **düne-/tüne-** ‘geceyi geçirmek, barınmak’ DS 1631, TS 1318, R. Dankoff 1991 s. 34 < ET. ***tüne-*** a.m. [***tün*** ‘gece’ + isimden fiil yapan ***-a-/-e-*** genişlemesi, b. ***ada-*** I] Clauson 1972 s. 516. ***Şeker dodaḳlu gėce çun dönerdi, | Hümāyı dirligüŋ şındaḳ dünerdi.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 326 no. 1417). ‘kuşlar ve kümes hayvanları gibi bir dal veya sırık üstünde oturmak’: ***Dördüncüsü de: küvetin tahtasına oturmayıp kirli iskarpinleri ile tahtanın üstüne çıkıp tüneyenler.*** (H. Taner 1954 s. 52).

AD. **düne gün/dünegün/dünegen/düneyin** ‘dün’ DS 1630, TS 1317 < ***dün*** ve ***gün***, fakat terkibin mahiyeti anlaşılmıyor. ***İşbu bir ḳāżī kişidür. Buŋa düne gün bir vāḳıʿa olmış. Anı baŋa şerḥ eyledi ki gülüşmelü ḥikāyet-idi. Gülüşdük.*** (Ferec 855/1451 v. 114a). ***Düneyin bir atlı geçmiş köyün içinden, Deli Durdu'yla çarpışmağa gidiyormuş.*** (Yaşar Kemal 1955i II, 194). ‘daha dün, düne kadar’: ***Bu Baġdādī düne gun mey-ḫānelerde reyhānīcilik ėderdi. Şimdi bu niʿmeti bu ḳanda buldı?*** (Ferec 855/1451 v. 93b).

AD. **dünek I/tünek** ‘kümes hayvanlarının, üstünde tünedikleri sırık’ DS 1631, TS 1317 < ***düne-/tüne-*** + fiilden nomen instrumenti yapan ***-k*** eki (b. ***apuldak***). ***dünekle-/tünekle-*** ‘tünek üstünde oturmak’ R. Dankoff 1991 s. 34.

AD. **dünek** II ‘huzur, istirahat, dinlenme’ DS 1631 < ***dünek*** I. ***Düşde, dünekde ne gördün?*** (Z. Korkmaz 1963 s. 135).

düneyin, b. ***düne gün.***

dün gün, b. ***dün ü gün.***

EO. **dünile/dünle** ‘geceleyin’ TS 1319–20 < ET. ***tünle*** (***-le*** zarf eki için b. ***ayıkla***) . ***Beni vu ḳızı bir dün-ile evine iletdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 99a). ***Dünle Ḫudā-dād üzerine geldiler, elin ayaġın baġladılar.*** (Ferec 855/1451 v. 64b). ***Dünlerek çıḳ git!*** (Ferec 855/1451 v. 241b).

O. **dünim** ‘iki bölüm’ < Fa. ***du*** ‘iki’ ve ***nīm*** ‘yarım’. ***dünim ol-*** ‘ikiye bölünmek’ ***Bilā fetḥ-i ḳavīm bir memleket dünīm olmada fesād-ı ʿaẓīm var idügi bundan daḫı maʿlūmdur ki.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 169). ***Bir ṣadef idi cihānda ay u gün oldı dü-nīm, | Ol ṣadefden sen ẕuhūra heldüŋ, ey dürr-i yetīm.*** (Ẕātī, b. ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 217).

dünin günin, b. ***dün ü gün.***

dünkü çocuk ‘tecrübe edinecek kadar yaşamamış kimse (birisini küçük görmek için kullanılır)’ < ***Gerine gerine kendilerine "avukat" diyen o dünkü çocukları, isteseler bir kalemde siler atarlardı en zor davalarda.*** (M. Mungan 1999 s. 233).

dünle, b. ***dünile.***

dün ü gün/dün gün/dünin günin ‘gece gündüz’ TS 1321–22, 1323–24 < ***dün*** I ve ***gün***; Fa. ***şab u rūz*** ‘a.m. tâbirinin aynen tercümesi (calque); Calque için b. ***ab I/âv*** [3], son varyant instrumentalis halinde, b. ***acın*** , Fa. ***u/ü*** ‘ve’ için b. ***abudane*** . (***İki gün dün-ü gün yüridiler.*** (Ferec 855/1451 v. 188b). ***Dün ü gün avurt ururṣın sen ėl ile ḍatlu ḍatlu, | Baŋa acı dil vėrürsin, nice ḍatlu yār imişsin!*** (Ẕātī 1987 [16.yy.’ın ilk yarısı] III, 93). ***Dün gün, Eşref oġlı Rūmī, derdüŋ artar. Neden | Zaḫmuŋa ḫod dōst elinden merhem ėrgürdi bu ʿışḳ?*** (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 2). ***Üc dün gün ol cehennem bucaġında ḳalduḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 97b).

dünür I/dünüşü ‘evli bir kadının ana ve babası ile, kocasının ana ve babası arasındaki sıhriyete

dayanan karşılıklı hısımlık hitabı' < ET. *tüŋür* a.m. Clauson 1972 s. 523. İkinci varyant acaba agglutination'a uğramış *düŋürsi*'nin fonetik bir gelişmesi mi? (b. *arlan-*) ***Bir müddetden soŋra Çīn şehrine yėtişdiler. Şeh-zāde vu faġfūra ḫaber oldı: "Düŋür düŋürsi geldi" dėdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 141a; buradaki ifade için elimizde bir izah yoktur; ilk *düŋür* 'damat' mânasında olmalı). ***Kurt ağzına düştük kırkımızdan sonra, borçlarımı ödiyemedim. Neyim varsa o adama geçti. Bizim dünürün bu koyunlar, onun çobanıyım şimdi.*** (M. Başaran 1964 s. 45). ***Akrabası da bizim Molla Cafer'in kardeşi oğlu. Dünüşü olurlarmış.*** (İ. Tarus 1957 s. 63).

AD. **dünür** II/**düdünürcü/düğürcü** 'görücü; kız istemeye giden kimse, elçi' DS 1632 < *dünür* I. ***Koskoca avrat oldun. Bir kimsenin dünürcü çıktığı var mı?*** (İ. İmamoglu 1949 s. 22). ***Fatma gitti, kızı gördü, beğendi. Düğürcü gittiler. Hasanın babası Vakkasın düğüne yetecek parası yoktu. İkibin üçyüz liraya bir tarla sattılar.*** (O. Barlas 1951 s. 83). ***Gız on beş yaşına girmeden bir topal leyleh gelir, dügürçi taşına oturir.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 169).

dünüşü, b. *dünür* I.

dünya/dünye 'kürreiarz' < Ar. *dunyā* a.m. [/*dny*/kökünden]. asıl mânası 'alçak yer, aksi *uḳbā* 'öbür dünya, ahiret dünyası'. ***Ben hem sögerin ve hem dünyāda ve 'uḳbāda cevābını veririn.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 173). ***Atam dünyādan gitdi, beglik baŋa degdi.*** (Ferec 855/1451 v. 12a). ***Çün vefā gelmez bilürem dünye-yi ġaddārdan | Pes neçün yüz döndürem ben ol vefālu yārdan?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 222). 'pek çok, dünya kadar'; ***Daha Ortaköy'e dünya yol vardı.*** (F. Baykurt 1961o s. 181). ***Kamyonlar olmasa götürüp satamazsın. Kamyonlar da dünya para.*** (F. Baykurt 1971t s. 39). ***dünyada*** 'kat'iyen!': ***Yalnız başıma dünyada bulamazdım.*** (Mahmud Yesari 1932 s. 22). ***dünya evi*** 'evlilik, evli hayat': ***Nihayet bunların hatırları yerine gelsin, gönülleri olsun diye, dünya evine girmeğe rıza gösterdi.*** (E.E. Talu 1935 s. 101). ***dünyayı (birisi ile) görmek*** '(birini) çok sevmek, gözü (ondan başka bir şey) görmemek': ***Ḫān-u-mānı, ten u cānı bu dīve fidā eylemiş, dünyāyı anuŋile görür.*** (Ferec 855/1451 v. 74b). ***dünyalık*** 'mal mülk, servet': ***Ol ol kişi ṣıfatıdur ki zaḥmet-ile dünyālik ḳazanur.*** (Ferec 855/1451 v. 192a). ***Āyā üzerümde dünyālıḳdan nesne var mı dėyü köhne nimteninüŋ ḳoyunın yoḳlayub on iki filori buldı.*** ('Alī 'Azīz 1268 s. 228).

dünyavi/dünyevi 'dünyaya ait, dünyaya yakışır' < Ar. *dunyawī* a.m. [*dunyā* + isimden sıfat yapan *-ī* eki, krş. *abidevî*]. ***Başra şehrinde bir ulu melik varidi. Ḥaḳ ta'ālā aŋa çoḳ dürlü esbāb-ı dünyāvīden naṣīb vėrmişdi.*** (Ferec 855/1451 v. 52a). ***Amicis'e sorarsanız Eyüp, "Fevkalâde bir sessizliğe gömülmüş aristokratik bir mahalle gibi, uhrevi bir hüzünle beraber dünyevi bir hürmet hissini ilham eden bembeyaz, gölgeli ve şahane bir güzelliğe sahip bir mezar şehridir.*** (N. Güngör 1002 s. 78).

dünye, b. *dünya*.

düp düp 'yürek çarpması sesi' < ses taklidi kelimelerden; krş. ***düpürde-, düpürtü*** ***Her ayaḳ kim olam ayıḳ oynar yüregüm düp düp. | O çaġlar düşerem varub sücinüŋ küpine küb küb.*** (Naẓmī 1928 s. 77).

düpdürüst 'tam' < *dürüst* + reduplication + /*p*/ tezat ünsüzü, krş. ***dupduru, düpdüz.*** ***Oldı zindānda dübdürüst yüz gün, | Yėdi içmedi ne dün u ne gün.*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 79 no. 894). ***Geçdi ol ḳış, geçdi ol güz, yay, | Düpdürüst oldı sayula ḍoḳuz ay.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3821).

düpdüz 'dümdüz' < *düz* + reduplication + /*p*/ tezat ünsüzü, krş. ***dapdar, depderin.*** ***Şöyle görnür ki dünye ser-tā-ser, | Cümle dübdüz daḳı ne kūh u kemer.*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 107 no. 1228). 'her taraf, baştan başa' TS 1325–26: ***Muṣṭafā nūrı çün ṭulū' ėtdi, | Şarḳı ve ġarbı düpdüz dutdı.*** (a.e. s. 140 no. 1630). 'çepeçevre': ***Ol aġacı düpdüz oda urdılar.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1379). 'dosdoğru': ***Düpdüz ġirīv ėtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 48b). 'düpedüz': ***Bana gözleriyle düpdüz lütfen azıcık dışarıya çıkar mısınız. Sizin yanınızda telefon etmek istemiyorum" dedi. Ben de çıktım.*** (Nâzım Hikmet 1935 s. 9).

düpdüzgün 'tamamen düzgün, dümdüz, pürüzsüz' < *düzgün* + reduplication + /*p*/ tezat ünsüzü, krş. ***dıpdızlak.*** ***Ben düpdüzgün ġaldırımın üstünde gėderken atımıŋ birden dizi ġırıldı.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 6).

düpedüz 'açıktan açığa, çekinmeden, adeta' < *düz*+ reduplication + /*p*/ tezat ünsüzü ve /*e*/, krş. ***çepeçevre, sapasağlam).*** ***Bir hoş olmuştu içi. "Vay kavvatın kızı vay!" dedi yüksek sesle. Onu görmüş, dil çıkarmıştı. Düpedüz cilvelenmişti işte.*** (Mehmet Selâhattin 1977 s. 13).

AD. **düpülde-** 'heyecanla çarpmak (yürek hakkında); gürültü yapmak' DS 1633 < ses taklidi fiillerden, krş. ***düp düp.*** Ses taklidi kelimelerde /*l*/ veya /*r*/ olan son ünsüzden sonra *-la-* yerine *-da-* fiil genişlemesi, b. *alda-* . ***Gözlerimiz misafirlerin çıkacağı odanın kapusundaydı. Ha çıktılar, ha çıkacaklar. Yüreğimiz düpürdüyordu.*** (H. Aytekin 1945 s. 42).

düpültü/düpürtü 'heyecandan ileri gelen yürek çarpıntısı; gümbürtü, gürültü' DS 1633, TS 1236–27 < ses taklidi kelimelerden, b. ***anırtı*** .

dür, b. *dürr*.

dür- 'kıvırıp tomar gibi kendi üzerine sarmak' Meninski 1680 II, 2165 < ET. *tür-* a.m. Clauson 1972 s. 530–531. ***Yolı nāme gibi dürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 138b). ***Ebül-Ḳāsim hemān-dem ḍurdı, bisāṭ-ı inbisāṭı dürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 4b). ***dürüp dürümle-*** 'katlayıp sarmak, sarıp sarmalamak': ***Karı hemen toparlandı. Hovardasını hasırın içine dürdü dürümledi, duvara dayadı.*** (M. Tuğrul 1969 s. 258).

O. **dürbar** 'inci saçan' < Fa. *dur* 'inci' + *-bār* 'yağdıran' b. ***ateşbar .*** ***Ebr-i dür-bāram, gözümden her-dem aḳar yaşlar.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 175).

dürbin/dürbün ‘uzakta olanı görmeğe yarayan cihaz’ Meninski 1680 II, 2161 < ***durbin.*** ***Ḳapudan gemilerinde bir dūr-bīn daḫı olur.*** (Kâtib Çelebī 1329 s. 158). ***Hemen, insanı dürbine çeviren kuvvetli bir müshil yazdım.*** (B. Felek 1971 s. 252). ***Ellerinde kırma tüfekler, dürbünlüsü, dürbünsüzü.*** (F. Baykurt 1970 s. 49).

O. **dürc** ‘mücevher kutusu, mahfaza’ < Ar. ***durc*** a.m. Mecazi mânada ‘ağız (inci gibi dişlerin mahfazası ve cevhere benzeyen sözlerin çıktığı yer)’: ***Ḳız dürc-i ʿaḳīḳ-rengi açub ḳāżīye şenā ėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 15a).

O. **dürd** ‘tortu, rüsup; telve’ < Fa. ***durd*** a.m. ***Ve dürd-i ḫamr ki tārtīr dėmekle meşhūrdur ...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 211).

O. **dürd-alude** ‘şarap tortusuna bulaşmış’ < ***dürd*** ve Fa. ***ālūda*** ‘bulaşmış’. ***Ey niçe rindüŋ ki dürd-ālūde ola kisveti | ʿĀlem-i maʿnīde şūfīden yeg ola himmeti.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 204).

O. **dürdane** ‘inci tanesi’ < Fa. ***dur-dāna*** a.m. [***dür*** ve ***dāne***]. ***Sendedür şol genc-i penhān, gezme her vīrāneyi, | Deŋize dal, andan iste, ey göŋül, dür-dāneyi.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 207). Mecazi mânada ‘eşsiz güzel ve sanatkâr kimse’: ***Dür-dānenüŋ eline yapışdı, aldı, daşra gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 4b).

dürdün–, b. ***dürtün-II.***

düre–, b. ***dürü-.***

O. **dürefşan** ‘inci saçan’ < Fa. ***dur-afşān*** a.m. [***dur*** ‘inci’ + ***afşān*** ‘saçan’]. ***Yüz gördi; māh-ı dür-efşān.*** (Ferec 855/1451 v. 151a).

düremeç, b. ***dürmeç.***

düret–/türet– ‘yaratmak, icadetmek’ TS 1328–30 < ET. ***törüt-*** a.m. Clauson 1972 s. 536. Causativum genişlemesi ***-t-*** için b. ***acıt- .*** ***Sanırsın bağbozumuna değil, bayrama gidiyoruz. Bu ossuruğu cinlinin düretmesi bunlar!*** (F. Baykurt 1967 s. 202).

dürger/BSTT. **dülger** ‘doğramacı’ < Fa. ***durūd-gar*** a.m. [***durūd*** ‘kereste, tahta’ + ***-gar*** ‘yapan, işliyen’, b. ***aferidegâr***]. /r/ > /l/ değişimi için b. ***amelikan .*** ***Büzine dürger olımaz, diŋle sen.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 397). ***Burası, alt katı gazino ve birahane olan bir oteldi. Dediğim tarihte yeni yapılmış, dürgerler içinden yeni çıkmıştı.*** (S.M. Alus 1944 s. 153).

dürid–, b. ***dürüt-.***

düriş–, b. ***duruş.***

dürlü/türlü ‘çeşit’ < ET. ***törlüg*** a.m. Clauson 1972 s. 546–547. Clauson’a göre etimolojisi belli değildir ve bugün Türk dillerinin bazısında bulunan ***tür*** ‘şekil, örnek vs.’ (b. M. Räsänen 1969 s. 506) kelimesiyle alâkası yoktur. Bugün TT.’de kullanılan ***tür*** ‘nevi, çeşit’ kelimesi ***türlü*** kelimesinden bir backformation’dır. ***Dört dürlü sāza çār-pāre uydurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 203a). ‘çeşitli, mütenevvi, ayrı ayrı’: ***Dört yaŋa baḳa dururken gördi ki havādan bir ulu ḳuş indi. Dürlü reng üzerinde mevcūd, ʿaceb-ṣüret.*** (Ferec 855/1451 v. 233b). ***Bu gez uġramışam dürlü ḳażāya.*** (Meḥmed 1965 [1398] s. 90 no. 1230). ***Yaldızlı döşeği bir köşeye taḫt gibi ḳurulmuşdu. Her ṭarafı irili ufaḳlı türlü biçimde ẓarīf püfler dolduruyordu.*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 188). ***Her kasık mutlaka yumruk gibi fırlamaz ya, onun da türlüsü var. Bazı kasıklar çatlar da üstünden hiç belli olmaz.*** (S.M. Alus 1933p s. 122). ***türlü bin*** ‘bin türlü’: ***Deminden beri herifin türlü bin edepsisliğini anlatır, sonra da herife eyvallah edersiniz.*** (A. Nesin 1961z s. 186). ***dürlü dürlü/türlü türlü*** ‘çok çeşitli’ Meninski 1680 II, 2061, 2163: ***Zen-i bennā buyurdı, dürlü dürlü ṭaʿāmlar bişürdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 22a). ***Dürlü dürlü tezvīrātile, ne dėdiyse dėyüb Sulṭān Cemi gėrü Rūm ṭarafına ḥareket ėtdürdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 185). ***Kadınlar, Satılmışın evinde davulcunun bağırdıklarını türlü türlü tefsir ederlerken. komşulardan birinin küçük oğlu çıkageldi. "Annel" dedi, "Moskofla muharebe edecekmişiz."*** (E.E. Talu 1937 s. 184). ***bir dürlü daḫı*** (15. asır Osmanlı fermanlarında kullanılan formül) ‘her hangi bir başka şekilde’: ***Her ne bulınursa bunlara teslīm ėdesiz. Bir dürlü daḫı ėtmeyesiz.*** (F. Kraelitz 1921 [15.yy.’ın ikinci yarısı] s. 63). ***bir türlü ... bir türlü*** ‘ikisi de iyi olmayan iki şık arasında bocalayanın kararsızlığını ifade eder’: ***Şimdi, kalksam bir türlü, kalkmasam bir türlü idi. Bereket versin, Emine, pişkin davranarak, beni bu güç mevkiden kurtardı ...*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 217).

AD. **dürmeç/düremeç** ‘içine katık konularak sarılmış yufka ekmeği’ DS 1634 < ***dürme*** ‘dürülmüş’ ve ***aş***, b. ***bazlamaç*** . Üç heceli varyant, ***dür-*** fiilinin ****düre-*** diye bir varyantını icabettirir. ***Bu soğukta arpa ekmeği! Çaresiz, yiyecekti. Dürmeç yaptı. Kopardı. Aç kurt gibi yemek istedi. Gitmiyor aşağı.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 12). ***Yufkalar arasına soğanı, patatesi doldurup, tuzluyor, sonra düremeç yapıp ısırıyordu.*** (F. Baykurt 1961o s. 27).

O. **dürr/dür** ‘inci’ < Fa. ***dur*** < Ar. ***durr*** a.m. ***Bunuŋ gibi ki görürsiz, ʿibāretler düzerem, söz dürrini elmās-ı beyānile dizerem.*** (Ferec 855/1451 v. 138b).

O. **dürrâa** ‘bol kollu ceket’ < Ar. ***durrāʿa*** a.m. ***İmdi dürrāʿa vu ṭaylasāna ḳanāʿat ėt!*** (Ferec 855/1451 v. 104b).

AD. **dürrac/turaç** ‘keklik cinsinden eti yenen bir av kuşu’ DS 3994 < Ar. ***durrāc*** a.m. ***Bir ḫūb ceziyreye çıḳdılar. Teẕervler, dürrāclar, mürġ-ābīler ḥadden ḍaşra.*** (Ferec 855/1451 v. 188b).

O. **dürre** ‘darı’ R. Dankoff 1991 s. 34 < Ar. ***durra*** a.m. ***Zirāʿat ile muḳayyed olub şaʿīr ve dürre yaʿnī darı eküb biçüb, ġıdāları arpa ve ...*** (Evliyā Çelebī 1938 [17. yy.] X, 870).

dürşür–, b. ***derşür-.***

dürt– ‘hafifçe itmek’ DS 1635 < ET. ***türt-*** M. Räsänen 1969 s. 507, fakat bunda ***dört-*** ‘(yağ vs.) sürmek’ fiili ***dürt-*** ‘hafifçe itmek’ fiilinden tefrik

edilmemiştir. ***Şeh-zādei dutdılar, cādırını başından aldılar, dürtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 201a). Accusativus ile: ***[Tütün] Kırmaya gideceğimiz ilk geceyarısı, babam üstümüzdeki anam kokulu yorganı aralayıp, üçümüzü ayrı ayrı dürtmeye başladı.*** (F. Erdinç 1961 s. 75). Dativus ile: ***Masanın altından usulca Hüseyn'e dürttü.*** (Şahap Sıtkı 1959 s. 53). ***Sağdan soldan dürttüler Osman'a.*** (F. Baykurt 1955 s. 64). ***Oğluna dürttü: "Sen de sık bir kaç el, utanma!" dedi.*** (F. Baykurt 1971t s. 291).

AD. **dürtele–** 'dürtüp durmak' < ***dürt-*** + fiilden verbum frequentativum yapan ***-ele-*** genişlemesi, b. ***avkala- . Dürtelemel Billāhi iğnelerim!*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 78).

AD. **dürtükle–** 'üstüste bir kaç kere dürtmek' < ***dürt-*** + fiilden verbum iterativum yapan ***-ükle-*** genişlemesi, b. ***didikle- . Zekiye'nin ayağından topuk çorabını aldı, Onu dürtükleye dürtükleye naylon çorapların içine soktu.*** (L. Tekin 1984 s. 77). ***Elime almıya vakit olmuyor ki şekerim. Ev işlerinden bazı gün oturup da iki şiş dürtükleyemiyorum.*** (A. Ağaoğlu 1964 s. 23). ***Başhemşire, usulca yatağı sarstı. Rizeli oralı olmadı, Kadın bu sefer omuzunu dürtükleyince Rizeli gözlerini açtı.*** (H. Taner 1954 s. 34).

dürtün– I 'sormaya, düşünmeye dürtülmek' < ***dürt-*** fiilinin reflexivum hali'. ***Yol boyunca, bir kıyıdan ötekine bunca kurbağa niye geçmek ister, diyeceğim ya, dürtünüyorum.*** (B. Karasu 1975na s. 31).

AD. **dürtün–** II/**dürdün–** 'bir işle uğraşmak' DS 1635 < ***dürt-*** fiilinin reflexivum hali'. Krş. ***didinip dürdün-.***

EO. **dürtüş–** 'birbirine karşı sivri silâhlarla mücadele etmek, birbirine mızrak saplamak' TS 1333–34 < ***dürt-*** fiilinin müşareket hali, b. ***alış- I . Dürtüşüriken ala gönderüŋ ufanmasun.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 15).

dürtüşdür–/dürtüştür– 'kuvvetli darbelerle dürtmek' < ***dürt-*** + fiilden verbum frequentativum yapan ***-üştür–*** genişlemesi, b. ***anlaştır- II . Hoca sabahleyin neden sonra ayının geberdiğine hükm edüb ağaçdan, dürtüşdürerek yakīn hāsıl eyledikden sonra, inmiş.*** (P.N. Boratav 1995 s. 223). ***Tıknazca bir dal keserek ucunu sivriltti. Onu hayvanın dümenine ve iskele kıç omuzluğuna dürtüştürürken ağziyle "tsü, tsü" dedi.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 142).

dürtüşle– 'dürtüp durmak' DS 1635 < ***dürt-*** fiilinin ***-üş*** ile yapılan nomen actionis'e ***-le-*** ilâvesiyle hasıl olan fiil, çok nadir bir teşekkül tipidir; ***alkışla-*** gibi çok eski misallerden ve ***karışla-, söğüşle-, tapışla-*** gibi fiil müştakları olmayan kelimelerden sarfınazar edersek, ona BSTT'de paralel bulamadık. Kelime, edebiyatta da yaygın olmasına rağmen TüS'e alınmamış. ***Değneği ile toprağı dürtüşlüyor. Bana bir şeyler söylemek istiyor. Fakat, nereden başlıyacağını bilmiyor.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 57). 'dehlemek, harekete getirmek': ***Biz olmasak erkekler şuradan şuraya kımıldayamazlar. Nasıl olsa, üvendire bizim elimizde. Biz dürtüşlemesek erkekler bu arabayı biraz zorca sürüklerler.*** (İsmail Galib 1932p s. 19). 'dokunarak uyandırmak': ***Görüyordum, müşterīlerden biri uyuḳlasa, der-ḥāl ġarson gelüb dürtüşliyerek uyandırıyor!*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 207).

⊡ Fiilden fiil yapan, yeni ve nadir bir ek olan ***-(ı)şla*** vs. genişlemesi aslında fiilden nomen actionis yapan ***-(ı)ş*** vs. eki (b. ***alkış***) ile isimden fiil yapan ***-la-*** vs. (***acabla-***) eklerinin birleşimidir. Anlamca ***-(ı)zla*** vs. genişlemesine paraleldir (b. ***alızla-***). Eklendiği fiile yineleme (iterativum) ve küçültme (diminutivum) anlamı verir. A–E cildinde tek misali var: ***dürtüşle-***. Gelecek ciltlere şu örnekler geçecek: ***sivaşla-/sıvazla–***, AD. ***tutuşla-*** ~ Argo ***tutuzla-***.

dürtüştür–, b. ***dürtüşdür-.***

O. **dürud** 'dua, hayırdua' < Fa. ***durūd*** a.m. ***Şad hezār dürūd u taḥniyyet Muḥammed-i muṣṭafāya vu āferīn bunı yazana, oḳıyana.*** (Ferec 855/1451 v. 62b).

O. **düruğ** 'yalan' < Fa. ***durūġ*** a.m. ***Ol 'avratuŋa uġrayan vāḳı'ası nice bilürsin, dürūġ mıdur, dürüst-midür?*** (Ferec 855/1451 v. 182b).

AD. **dürü** 'düğün hediyesi' DS 1635–36 < ***dür-*** + fiilden bilhassa ananevi düğün terminolojisinde kullanılan ***-ü*** eki < ET. **türüg*** 'paket, çıkın', krş. ***türgek*** a.m. Clauson 1972 s. 544, M. Erdal 1991 I, 395. Fiilden isim yapan ***-i*** eki için b. ***alu-satu . Kız, erkeğe işlediği çevreyi, güdük vesair gönderir. Buna dürü tabir ederler.*** (K. Güngör 1941 s. 71).

dürü– I/**düre–/türe–**, AD. **döre–** 'türemek, peyda olmak, zuhura gelmek' DS 1637 TS 1327 < ET. ***törü-*** a.m. Clauson 1972 s. 533. ***Pādişāhı ġayret-i İslām bürüdi, ve daḫı göŋlinden niçe tedbīrler dürüdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 178). ***Ġırat-ōlu Memet dėyor ki: "Ne babayığıtler törerimiş" dėyor. O da dėyor ki: "Bende ne var? Bir Ġırat-ōlu Memet töremiş, onu görsen nōrüŋ?" dėyor. "Ġırat-ōlu Memet bėnim" dėyor.*** (A. Caferoğlu 1948 s. 45).

AD. **dürü–** II 'dürmek' DS 1637 < ***dür-*** fiilinin varyantı. ***Yedi tanesi "Ne yiyeceğim?" diye ağladıktan sonra yavan ekmek yiyip gelmişler. Onbir kişi soğan tuzlayıp dürümişler.*** (M. Makal 1950 s. 125).

AD. **dürük** 'dürülmüş olan; büklüm; buruşukluk' DS 1636, TS 1334 < ***dür-*** + fiilden daha çok nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık I . Kelem ve marul satanlarda dürükler çoġ ola.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy. başı] s. 151 no. 195).

dürül– I ***dür-*** fiilinin passivum hali < ET. ***türül-*** a.m. Clauson 1972 s. 548 ***'Ālemden saḫāvet bisāṭı dürüldi.*** ('Ālī 1587 v. 128b).

dürül– II 'çöreklenmek' < ***dür-*** fiilinin medialis-reflexivum hali, b. ***açıl- . Pes Kelīle rencūr ve ḳayġulu gėrü döndi, gitdi ve ġuşşayile vardı, dürüldi, yatdı.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 61).

dürülü 'dürülmüş; dürülmüş olarak' < ***dür-*** + fiilden participium passivum mânasında ***-ü-lü/-ülü*** genişlemesi, b. ***ardılı . Evin mefruşatı henüz düzülmemiştir. Halılar dürülü, kilimler yerde.*** (Y. Ahıskalı 1944k s. 51).

AD. **dürüm** ‘yufka ekmeğin içine sarılmış katık’ DS 1637 < *dür-* + fiilden nomen actionis yapan *-üm* eki, b. *adım I* . *Hemen herkesin yediği şimdi sabah cacıklı pilâv, öğleyin cacıklı dürüm, akşam cacıklı pilâv. Unu olmayan sadece cacık.* (M. Makal 1950 s. 125). *dürüm dürüm* ‘büklüm büklüm’ TS 1335: *Herîfdeki eŋseye baḳ! Dürüm dürüm!* (Aḥmed Rāsim 1334 s. 116).

AD. **dürün-** ‘yufka ekmeğinin içine katık koyarak kendine dürüm yapmak’ DS 1637 < *dür-* fiilinin reflexivum hali (*-(ı)n-* için b. *acın-* II). *Bir ataş yakar, Uluguş ninemin getirdiği ekmekleri gevretir, çökelekleri dürünür yirdik.* (F. Baykurt 1971t s. 100).

dürüst ‘doğru, yanlışsız ve eksiksiz’ < Fa. *durust* a.m. *Ol ʿavratuŋa uġrayan vāḳıʿaı nice bilürsin, dürüġ mıdur, dürüst-midür?* (Ferec 855/1451 v. 182b). *O düş dürüst düşe beŋzemez.* (Ferec 855/1451 v. 52b). ‘tam ayar, halis (altın ve gümüş hakkında)’: *Hezār dürüst maġribī çıḳdı.* (Ferec 855/1451 v. 218b). ‘dümdüz, dosdoğru’: *Ḳaşlaruŋ yayın ḳurub oḫ baġruma ḳarşu dürüst, | Tīr-i ġamzeŋ dem mi var kim urmaya ol ya beni?* (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 186). ‘doğruluktan ayrılmıyan, namuslu (kimse)’: *Yöneticilerimizi kendimiz seçeceğiz. Kim akıllıysa, kim dürüstse başa onu getireceğiz.* (T. Apaydın 1991 s. 126). *dürüst et-/dürüst eyle-* ‘iyi etmek, tedavi etmek’: *Yā elümi ayaġumı dürüst eyleye yā cān-ı şiyriyni ḳabżede.* (Ferec 855/1451 v. 65b). ‘tesbit etmek, tam olarak öğrenmek’: *Gündüzin soyam, aydında tenini temāşā ėdem, nişānlarını dürüst ėdem.* (Ferec 855/1451 v. 22a).

dürüş–, b. *duruş*–.

dürüşt ‘sert, haşin, kırıcı’ < Fa. *duruşt* a.m. *Sāʿat üçü geçmeğe başladığı cihetle müsāfirler artıḳ dürüşt bir lisān ile şedīd ısrāra başladıḳlarından ...* (P.N. Boratav 1995 s. 250).

AD. **dürüt-** ‘yaratmak’ < ET. *törüt-* a.m. [*törü-* fiilinin causativum hali, *-t-* için b. *acıt-* , krş. *dürü-* I] Clauson 1972 s. 536. *Dėdi kim: "Dürlü ḥayvān düridenden, | Yaşardandan u soŋra ḳurıdandan | Bir eylük bilmesün Bendü, meger renc!"* (Faḫrī 1974 [1367] s. 319 no. 1288–89). ‘uydurmak, yalan söylemek’ DS 1637–38.

EO. **dürütdür-** ‘yarattırmak’ < *dürüt-* fiilinin causativum hali, *-t-* için b. *acıt-* . *Cevher degül mi ḳaṭre-i nīsān-ı ʿışḳ-ı dōst? | Deryāy-ı ṭabʿ-ı Ẕātī'ye dürler dürütdürür.* (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 415).

O. **dürzî**/BSTT. **dürzü** ‘herif’ gibi kabaca konuşanlarda hafif sövme tabiri < Ar. *Durzī* ‘Suriye’deki Durûz cemaatine mensup kimse’. *Muhbiri yanına al, dakika geçirmeden Samatya'ya koş, dürzüyü yakala!* (S.M. Alus 1933p s. 171).

düse/düsse (tavla tabirlerinden) ‘zarların çift üç göstermesi’ < Fa. *du* ‘iki’ ve *se* ‘üç’ H. Kodaman 1944 s. 17.

O. **düstur** ‘kanun topluluğu, kaideler manzumesi’ < Ar. *dustūr* a.m. < Fa. *dastūr* ‘kanun ve kaidelere vakıf kimse’. Krş. *destur*. Harekesiz metinlerde aynı asıldan olan *destur* kelimesinden ayırt edilmiyor, onun için ‘müsaade’ mânasında olan misalleri *destur* maddesinde gösterdik. *Bu, herhangi fenden olursa olsun, ifadesi Ahmed Midhat'ın ömür boyunca kültürde düstur edineceği bir hayat görüşü karakterini kazanacaktır.* (O. Okay 1975 s. 3).

O. **düsturül'amel/desturül'amel** ‘tatbikat talimatı, talimatname’ < birincisi doğrudan doğruya Ar.'dan, ikincisi Fa. üzerinden Ar.'dan. [*düstur* veya *destur* ve *amel* I]. *Tā ki ol maḳūle aḫbār ṣafahāt-ı rūzigārda sevād-ı midād-ile ber-ḳarār olub serdārlige me'mūr olan düstūrlara destūrül-ʿamel ola.* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 119–120).

düş I ‘rüya’ TS 1340–42 < ET. *tüş* a.m. Clauson 1972 s. 559. *Şābūr bu ḥāli işitdi, sandı-ki düş gördi.* (Ferec 855/1451 v. 118a). *Getür neŋ var görelüm, düşümüz aŋa göre yoralum!* (Ferec 855/1451 v. 113a). *düş az-* ‘ihtilâm olmak’ Meninski 1680 I, 166, II, 2171–72: *Rü'yā gördünse, ḫayrdır inşallāh derler geçerler. Düş azması mı olduŋ?* (H.R. Gürpınar 1332 s. 93). *düşle-* ‘hayallere dalmak’: *Yalnızca düşleyordum.* (Tarık Dursun K. 1960 s. 10). *düşlen-* ‘kendini hayallere vermek’; isimden fiil yapan *-len-* genişlemesi için b. *abaplan-* . *Bülbül-i ḫaste-dile nāleler ėtdürmeg içün | Zāġ düşlendi dirīġā nėdeyin gülşenüŋe?* (ʿAmrī 1979 [17.yy.] s. 145).

düş II, b. *duş*.

düş- I (geçişsiz fiil (verbum intransitivum) olarak) ‘yüksekten yere inmek’ < ET. *tüş-* a.m. Clauson 1972 s. 560. *Ḍoġan ḫōd be-hükm-i rabbānī şeh-zāde Ḫalef ḳatına düşer. Ḫaleföŋ doġancılıḳ eski şanʿatiyidi, rıfḳile doġanı eli üstünde ḳondurur.* (Ferec 855/1451 v. 130a). *(Ḳāżī) doġru ḥavżа yöneldi, suya düşdi, ʿavratini seter ėtdi.* (Ferec 855/1451 v. 104b). ‘kendini yere atmak’: *İlerü yürüdi. Çūn yaḳın ėrişdi, miyān-sarāda düşdi, yüzin yėre ḳodı, aġladı.* (Ferec 855/1451 v. 122b). ‘bir yere erişebilmek’: *Gendü mecrūḥ, ḫidmetkārlarla Baġdāda düşer.* (Ferec 855/1451 v. 49b). *Kanarya ile Agavni eve düştüler; kapıdan girer girmez taşlığa serildiler.* (S.M. Alus 1933p s. 151). ‘hücum etmek için üstüne varmak’: *Sulṭān Bāyezīd Ḫān İstanbula düşdi. Ḫişār ėtdi.* (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 28). ‘(bilmediği veya gitmek istemediği) bir yere varmak’: *Bunda neden düşdüŋ?* (Ferec 855/1451 v. 34b). *Bazan gönülsüz olarak kızı kaçıran delikanlılar bu yüzden mahkemelere düşerler.* (H.Z. Koşay 1943 s. 341). *Bu sebepten de köylüler yalnız mısır ekmeğine düşmüşlerdi. Ara sıra bir soğan kıvırıverirlerse büyük bir ziyafet oluyordu.* (Kenan Hulûsi 1944 s. 61). *Daha on yaşımda yokken, annem yatağa düşmüştü.* (S.M. Alus 1933p s. 23). ‘(birinin arkasına, önüne vs.) katılmak’: *Ḥācı Élbegi ve Evrenoz Ġāzī geldiler, Murād Ġāzīnüŋ öŋine düşüb Edreneye getürdiler.* (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 21). *"Nėreye gėdiyoŋ?" dėdi. — "Mısıra gėdiyom." — "Ben-de gėderim dėdi yanna düşdü.* (A. Caferoğlu 1948 s. 118).

Mecazi mânalar: ‘(bir ruh haletine) kapılmak’: *Ḫaber Ferruḫ-nāza yétişicek melūl düşdi.* (Ferec 855/1451 v. 40a). *Bir ara, her ana gibi, oğlunu evlendirmek hevesine düştü.* (Y. Ahıskalı 1944k s. 3). *Gız, evi yalnız bulunca çay demlendirmek sevdasına düşmüş.* (K. Bilbaşar 1941 s. 32). ‘çıkmak, netice vermek’ *Ve her işde kim anı sürmek ve bitürmek içün sana inandum ve i‘timād eyledüm, ḳamusı uz ve oŋat düşmişdür.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 96). *Kararımız Göksu’ya gitmek ya, bir sandal çevirdik. Sandalcı aradığımdan âlâ düştü.* (S.M. Alus 1944 s. 61). ‘değişerek bir hale girmek’: *Ḳız ‘ā’ilesine ḳarşı maḥcūb düşmek bana ölüm gelir.* (H.R. Gürpınar 1926b s. 425). *Bu insanlar toprağa etleriyle ve rüyalarıyla bağlıydılar. Topraktan ayrı ve öksüz düşmenin acısıyla kıvranıyorlardı.* (F. Baysal 1944 s. 185). *Efendi, seninle istediğin bahse girerim, eğer ben bu kediyi bugün kayıkla Hasköye götürüp bırakmadımsa senden boş düşeyim!* (O.C. Kaygılı 1938s s. 75). ‘vazifeleri arasında olmak’: *Ben kızım, o oğlan. O dururken bana mı düşer konuşmak* (O.C. Kaygılı 1938a s. 53). ‘yakışmak, yakışık almak’: *Sen benüm aḫıratlıḳ ḳız ḳarındaşumsın. Daḫı bu evde oturmak bize düşmez.* (Ferec 855/1451 v. 27a). ‘(azçok tesadüfen) kendini göstermek, vukubulmak’: *Amerikanlar adamakıllı öğrendiler piyasayı. İlk zamanlar bilseniz ne okazyon şeyler düşüyordu!* (H. Taner 1954 s. 85). *Sırası düşsün, düşmesin "Valideciğim!" diyordu, "Gelinimiz Hanımefendiye ziraatteki ihtisasımı, idaredeki maharetimi anlatmalı!"* (R.C. Ulunay 1941 s. 104–105). ‘ilhamı gelmek, rastgelmek, güzel uymak, muvaffak olmak’: *Şevḳ-ı ruḫ-ı yār ile seḥer düşdi bu mışra‘, | Ḍoğınca güneş dindi, tamām oldı bu maṭla‘.* (Ẕātī 1970 [16.yy.’ın ilk yarısı] II, 125). *Seni mā’il étmiş gibi ol ġazāl | Neden düşdi, Nev‘ī, bu güne ġazel?* (Nev‘ī 1977 s. 400). ‘(ata) atlamak’: *Paşanuŋ aḳlı başından gidüb, at boynuna düşüb …* (M. Na‘īmā 1280 I, 205). Ablativus ile ‘bir şeyden olmak, onu kaybetmek’: *Ġamı göŋlümde saḳladu. Lācerem etden tenden düşdüm.* (Ferec 855/1451 v. 36a). *Mā-dām-ki iş bu dereceye vardı, günden güne żayīflayub dermāndan düşüyorsun, otur, seninle ḳonuşalım, da buna bir netīce verelim. Göz göre göre, yavrumu verem döşeklerine yatıramam.* (E.E. Talu 1928 s. 114). *Gün gün güçten düşüyorum.* (S. Birsel 1995 s. 108). Hem geçişli (krş. ***düş–*** II) hem geçişsiz halde kullanılan fiiller için b. ***aç-I*** .

düş– II (geçişli fiil (verbum transitivum) olarak) ‘(bir mikdardan) çıkarmak, indirmek, eksiltmek’ < ***düş-*** I. *"Paraları aldık, yedi yüz elli bin akçe … Arpa eminliğine verdiğimiz otuz bin akçeyi düşelim, ne kaldı?" — "Yedi yüz yirmi bin."* (Musahipzade Celal 1936pp s. 43). (Argo) ‘ödemek, vermek’: *Düş kırk kâğıt, ilk kafileye aldırayım seni.* (Ç. Altan 1975 s. 112). ***kayıt düş-*** ‘(yazılı olarak) kaydetmek’: *O, Nemrud’un biridir. Kantarın başında, ırgadın pamuk dolu hararını tartar ve defterlere kayıt düşerken, ecel teri döktürür.* (Reşat Enis 1944 s. 182). Krş. ***düşül-***. Hem geçişli hem geçişsiz (krş. ***düş–*** I) halde kullanılan fiiller için b. ***aç-I*** .

AD. **düşelek/düşelik** ‘hasılât, gelir, maaş; miras payı’ DS 1638, TS 1344–45 < eski ve harekesiz kaynaklarda kelime belki ***düşelek*** idi; o zaman onu ***düş-*** fiilinin frequentativum hali (****düşele-***) + fiilden isim yapan ***-k*** eki olarak izah etmek mümkündür. Son hece sonradan ***-lik*** ekine benzetilmiş olabilir. *Sulṭānum! Bunlaruŋ düşelekleri* (veya *düşelikleri*) *azdur ve cihetleri yoḳdur.* (Oruc b. ‘Ādil 1343/1925 s. 30).

O. **düşembe** ‘Pazartesi günü’ < Fa. ***du-şanbah/du-şambah*** a.m. Krş. ***çarşamba, perşembe***. *Ay, bayıḳ siz kāfir mi olursuz aŋa kim yaratdı yéri iki gün içinde? Ya‘nī yekşenbe, dü-şenbe.* (A. Topaloğlu 1978 II, 187, orada sehven ‘salı’).

EO. **düşer/düşeri** (hep 3. şahıs possessivum eki ile kullanıldığı için, bu ek kelimenin bir kısmı olabilir) ‘yapılması gereken, yakışan iş’ TS 1345 < ***düş-*** fiilinin genişzaman fiilsıfatı (participium aoristi)’nden sıfat, ***-(ünlü)r/-maz*** için b. ***açar I*** . *Bize düşerisi oldur ki bu şehrden riḫlete ḳaṣd édevüz ve bir āḫer vilāyete gidevüz.* (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 18b).

düşes ‘Avrupa müennes asalet ünvanlarından’ < Fr. ***duchesse*** a.m. (***dük*** + ***-esse*** dişilik eki, krş. ***barones, kontes, prenses***].

düşeş ‘(zar oyunlarında) çift altı’ < Fa. ***du*** ‘iki’ ve ***şaş*** ‘altı’. *Terlikçi İhsan, üstüste iki düşeş atmakla marsı sağlamış gibiydi.* (H. Taner 1954 s. 18). Mecazi mânada ‘hoş sürpriz, umulmayan mutlu tesadüf Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 72: *Göŋül bir ḫūba düşmişdür, görüb aŋa dédi ‘aḳlum: | Bu daḫı bir dü-şeşdür hey fitāde her zamān düşmez.* (Ẕātī 1970 [16.yy.’ın ilk yarısı] II, 46). *Yabana atma, deli kız, bu da bir düşeş!* (S.M. Alus 1933p s. 46).

AD. **düşgün/düşkün** I ‘düşmüş, ihtiyar, halsiz, zayıf, fakirleşmiş’ DS 1639, Meninski 1680 II, 2173, M.Z. Pakalın 1946 I, 487 < ***düş-*** I + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan ***-gün/-kün*** eki, b. ***akkın*** . *O ara sesler birden kesildi. Kalabalık açıldı. Açılan yolun ağzından çok yaşlı, düşkün, ak sakallı bir ihtiyarcık göründü.* (Osman Şahin 1994 s. 19). *Köylü düşkün. Veremeyiz o kadar parayı.* (T. Apaydın 1991 s. 277). ‘dertli, endişeli, kara düşünceli’: *Devresi sabah ġız gene düşgün geliyoru oğlanın yanına. "Ne o, bi tasaŋ mı var deyi soruyoru ġıza.* (A. Caferoğlu 1951 s. 173). ***kıyafet düşkünü*** ‘kopuk kıyafetli, kılıksız’: *Güzel ḳadın, faḳaṭ ḳıyāfet düşkünü.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1928s s. 217). ***kibar düşkünü*** ‘üst tabakadan sefalete düşmüş’: *Hepsi şehrin eski ve itibarlı ailelerinden oldukları için, bugün kibar düşkünü bile olsalar, eski nüfuzlarını devam ettirmek isterler.* (Sabahattin Ali 1937k s. 40).

düşgün/düşkün II ‘bir şeye çok hevesli, aşırı derecede istekli hatta bağımlı’ < ***düşgün/düşkün*** I. *İkimizin kafası denk mi denk; o da benim gibi içkiye düşkün, keyif ehli.* (S.M. Alus 1944 s. 24). *Müdür bey boğazına çok düşkündür. Canı sıkılmış görürseniz, anlamalı ki, müdür istediği yemeği bulamamış, yahut, bulduğu yemekten istediği kadar yiyememiştir.* (M.Ş. Esendal 1934 s.

387). ***Vallaa ben hatun kişilere biraz düşkünümdür.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 68).

O. **düşhar/düşvar** 'müşkül' < Fa. ***duşẖār*** a.m., ***düşvār*** kelimesinin varyantı; Fa. ***-vār*** unsuru için b. ***büzürgvar .*** ***Rāy u tedbīr ile düşẖār işümi - Genez ėtdüm şöyle kim var işümi.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3722). ***Bir kişi terk-i cān ėdicek düşvār iş aŋa āsān olur.*** (Ferec 855/1451 v. 41b). ***Dėdiler: "Yoluŋuzda ulu daġ var, \| Olur bir günde anı geçmek düşvār."*** (Ża'īfī 1950 [1555] s. 150). ***düşvarlık*** 'zorluk': ***Ve ol ḳuş ki āsānlıġile çıḳdı, düşvarlıġile girdi, söz meṯelidür ki aġızdan çıḳıcaḳ büyür, yėrine sıġamaz olur.*** (Ferec 855/1451 v. 192a).

düşkün, b. ***düşgün.***

düşman , b. ***düşmen.***

O. **düşmen/** BSTT **düşman** b.m. (dost'un aksi) < Fa. ***duşman*** a.m. Meninski 1680 II, 2085'e göre ***düşman, düşmen*** kelimesinin halk dilindeki varyantıdır ve son ünlüsü uzundur. Halk dili ve konuşma dili /a/'yı uzatarak kelimeyi ***derman, ferman, pişman*** gibi başka Fa. kelimelere benzetmiştir. Krş. ***düman, harman, şişman. Tacım Dede mezarında yatarken bir gün yabancı sesler duymuş. Başını kaldırıp bakmış ki, düşman askerleri başucunda dolaşıyorlar.*** (T. Apaydın 1991 s. 161). Mecazi mânada 'bir şeyi çok sevdiği için onu çabuk tüketen kimse': ***Şişman şişman, pilava düşman!*** (S.M. Alus 1934 s. 35). ***Bunlar ṭatlı düşmanıdır, açıḳ şofra buldular mı, öyle hābe ḳayarlar ki Allāh sizin efendiye bu akşam imdād etsin!*** (H.R. Gürpınar 1335 s. 64). ***Bir yasakçı kadar şarap düşmanıyım.*** (A. Kutlu 1995 s. 175). ***Düşmen taḫtuŋa baḫtuŋa ḳaṣd ėder.*** (Ferec 855/1451 v. 28a). ***Ol ḳara yılan ki beni andan ḳurtarduŋ, benüm atam ḳulıydı. Benümile düşmenligi varidi.*** (Ferec 855/1451 v. 88a).

O. **düşnam** 'sövgü, küfür' < Fa. ***duş-nām*** a.m. [***duş*** 'kötü' ve ***nām*** 'ad']. ***Ben aŋa medḥ u şenā, anuŋ baŋa \| Sözi düş-nām u tefūdur. Çāre ne?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 246).

düşük I 'düşmüş, aşağı sarkan' < ***düş-*** I + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan ***-ük*** eki, b. ***akık .*** ***Yine atım, kulakları düşük, yürümeye başladı.*** (A. Nesin 1995 s. 51). 'eksik, azalmış, az' ***Büyüme hızı düşük de olsa, gün gelecek bütün denizi kaplayacak mıydı?*** (M. Mungan 1996 s. 381). 'hatalı': ***Haşim'in şiirlerinde yüzlerce yanlış, yüzlerce düşük yer bulunduğunu da öne sürerler.*** (S. Birsel 1995 s. 63).

düşük II 'vaktinden evvel doğan ve yaşayamayan çocuk; düşürülen çocuk' < ET. ***tüşük*** a.m. Clauson 1972 s. 563. Fiilden daha çok nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki için b. ***acuk/acık I .*** ***Düşüğü ḳubūra atması günāh imiş. Bu ḳanlı sümüğü bāğçede ṭaflānıŋ dibine gömdük.*** (H.R. Gürpınar 1339). ***Düşük şaşık bilmez kancıklarımız.*** (F. Baykurt 1967a s. 47).

düşül– 'çıkarılmak, eksiltilmek' < ***düş-*** II fiilinin passivum hali. ***Çalıştığı bir ay zarfında çektiği madene karşılık alacağı paradan bakkal borcu düşüldükten sonra elinde epeyce harçlık kalacak ümidinde idi.*** (S. Şengil 1943 s. 10).

düşün– b.m. (aklından geçirmek) < Çağ. ***tüşün-*** [***tüş-*** 'düşmek' fiilinin reflexivum hali] 'aklına gelmek' M. Räsänen 1969 s. 507. ***(ı)n-*** için b. ***acın- II .*** AD. ve EO.'da dativus ile: ***Bir müddet icinde hīc ben bu ma'nīlere düşündügüm yoḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 191a). ***Babası dėdi ki: "Herhalda benim oğlum, atsız olduğuna düşüniy" dėdi. "Tederik görek, oğlumun adını ġoyaḳ" dėdi.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 209). Accusativus ile: ***Beyaż ince boyunu parmaḳları arasında şıḳacağını düşünürken temāmen 'Aliyeye temellük olmanıŋ dīvāne eden, ḳudurtan ẕevḳını ṭadıyordu.*** (Ḥ.E. Adıvar 1926 s. 138). Masdar tipleri: ***Hemen ona bir teselli yetiştirmek düşündüm ve şunu bularak seslendim ...*** (Peyami Safa 1937 s. 17). ***Taarruz edenlerle düello etmeyi düşünür.*** (H.R. Gürpınar 1934 s. 33). ***Günlerce ḳaşabaya gidüb reji müdürünü görüb görmemeği düşündü.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 356). 'tereddüt etmek': ***"Evet," dedi, "hiç düşünme, yap!" Fakaṭ 'Ayşe Ḫanım tereddüdle duruyordu.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 31). ***On gün, bir ay düşündüm bunu. Düşün düşün, boktur işin!*** (F. Baykurt 1971c s. 384). ***Bu kadına güzel demekte belki birçokları düşünürler.*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 425). ***düşün- taşın-*** 'acele etmeden her cihetini düşünmek': ***Düşündü, taşındı, nihayet telefonla müracaata karar verdi.*** (S.M. Alus 1934 s. 374).

düşünce 'fikir' < ***düşün-*** + fiilden isim yapan ***-ce*** eki (M. Räsänen 1957 s. 118), b. ***çekince .*** ***Bu gün evlendim. Artık aile sahibiyim. Bir çoklarınız gibi artık ben de ekmek parası düşüncesiyle buraya gelip gideceğim.*** (Sabahattin Ali 1940 s. 129).

AD. **düşünceme** 'düşünce' DS 1639–40 < ***düşün-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-ceme*** genişlemesi, krş. ***sürünceme.*** ***Aman efendiciğim, elini yanağına koyma, düşünceme verir. Bilâli Habeşî efendimizi bile, ezan okurken menetmişler.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 25.9.1951). ***Bire komşular! Sizde hiç düşünceme yok mu? Birbirinize bu kadar garazın sebebi ne?*** (F. Baykurt 1959 s. 71). ***düşüncemeli*** 'düşünceli, yol yordam bilen (kimse)' DS 1640: ***Aman bubaaa, şimdiye kadar neden gelmediğini anladım. Vallaha düşüncemeli adamsın.*** (F. Baykurt 1967k s. 176). İsme takılan ***-lı*** eki için b. ***acımaklı .***

düşündür–/düşündürt– 'düşünmesine yol açmak, akla getirmek, zannettirmek' < ***düşün-*** fiilinin causativum hali; ikinci kelimede mânayı kuvvetlendirmek maksadiyle ilâve edilen ikinci bir ettirgenlik eki de görülür (krş. ***attarcı*).** ***İnce uzun, zarif bir adamdı orman tanrısı. Temizliğini yitirmemişliğini düşündürten soylu bir yüze sahipti.*** (N. Bucak 1994 s. 93).

düşür– I 'düşmesine sebep olmak' < ***düş-*** fiilinin causativum hali, b. ***artur- .*** ***Ḥüsün-ārāya bir ḳılıc urdı, yėre düşürdi, ḫancerile başını kesdi.*** (Ferec 855/1451 v. 42a). ***Söyleşürken ḥareketden liṣāmın düşürdi, yüzini bezzāza gösterdi.*** (Ferec 855/1451 v.

218a). Mecazi mânada: ***Ağzından tensīḳāt kelimesi bir dürlü düşmüyor.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 175). (işaretlerden) tanımak, sezmek': ***... 'ilm-i firāset müstedāsınca mümā-ileyhe kemāl-i ẕekāvet düşürüb ...*** ('Ālī 1979 [1581] I, 140).

(Ticaret argosu) **düşür–** II 'düşük fiatla ele geçirmek' < ***düşür-*** I. ***Elektrik süpürgesini ucuz düşürdünüz doğrusu.*** (H. Taner 1954 s. 85).

AD. **düşüt** 'düşürülen çocuk, düşük, cenin' DS 1640, TS 1355–56, R. Dankoff 1991 s. 34 < ***düş-*** I + fiilden nomen actionis ve dolayısiyle nomen concretum yapan ***-(ı)t***, eki, b. ***ayırt*** .

düşvar, b. ***düşhar.***

(Kaba konuşmada) **düt de–** 'saygısızlık ifade etmek' < ?? ; belki aşağıdaki tabirden veya bir hikâyeden alınmıştır. ***"Siz beni polise vermek istiyorsanız ... hepinize birden evvelâ düt derim, sonra: ...". 1'inci müşteri: "Ey artık çok oluyorsunuz!"*** (İsmail Galib 1932bb s. 17). Başka bir mâna ifade eden bir de şu tabir var: ***Halis, hâlâ her tuttuğu altın olacak, düt dediği dağlar keçi ile dolacak sanıyordu.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 171).

düt–/tüt– 'tütmek, dumanı çıkmak' TS 1357 < ET. ***tüte-*** a.m. Clauson 1972 s. 452. ***Yüregümde ne datlu 'ışḳuŋ odı | Yüregüm 'od bigi yandıydı, dütdi.*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 42). ***Bir marsık gibiydi yüzü, ufacık bir hastalıktan hemen kötü bir şekilde tütmeye hazırdı.*** (H. Özkan 1979 s. 38). AD. 'güzel kokmak, rayihalı olmak': ***Sofralar bolluklu. Etler kebap olmuş. Meyveler, bostanlar tütüyor.*** (F. Baykurt 1961ı s. 162).

O. **düta et–** 'iki büklüm kılmak' < Fa. ***du-tā*** 'iki büklüm' [***du*** 'iki' ve ***tā*** 'kat']. ***Dü-tā ėtmişdi ḳaddum bār-ı fāḳa; | Yoġ idi kim ṭaḳam bir ḥabbe fāḳa.*** (Ża'īfī 1950 [1555] 137).

dütsü/tütsü 'ayinlerde yakılan kokulu madde, buhur' < ET. ***tütsüg*** a.m. [***tütüz-*** + ***-üg***] Clauson 1972 s. 461, M. Erdal 1991 I, 251. ***dütsüle-/tütsüle-*** 'dumana tutarak temizlemek, tebhir etmek': ***Babanuŋ muraḳḳa'ı müteberrek muraḳḳa'dur. Anı temīz dutuŋ, dütsüleŋ, ṭībleŋ, Firengī ṣanduḳa ḳoyuŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 217a). ***Süpründüyi çıḳaruŋ; eve tütsü vėrüŋ.*** (Ferec H v. 138b).

RD. ***dütsü–/tütsü–** 'tütsülemek' < ***dütsü/tütsü.*** ***Bunu bir çanak su içine koyacaksın, hasta yedi gün aç karnına suyunu içecek. Sekizinci gün yakıp külünü, tütsünecek. Peri de kalkıp gidecek, karın iyileşecek.*** (İ. Cambazof 1957 s. 68).

düttürü 'dar ve kısa (giysi)' < ekspresif kelimelerden, menşei belli değildir. ***Yağmurlu günlerde dar omuzlu düttürü paltosu, bir elinde şemsiyesi, daracık kısa pantalonunun paçalarından picaması görünerek, beygirin üstünde sıçrar durur İlyas Bey.*** (M. Seyda 1970 I, 226). ***düttürü Leylâ*** 'tuhaf kılıklı, dar ve kısa giyimli kadın', Tk.'deki şahıs isimleri için b. ***Abbâs yolcu . Habibe hanım telsiz telefonda adam çekiştiriyor diye alafranga bir düttürü leylâ benim hakkımda dedikodu yapmış.*** (İsmail Galib 1932mb s. 6). Sıfat haline gelmiş olarak: ***Galata balozlarından çıkmış gibi allı morlu boyalı bir karı. Bacaklarına o tül gibi çorapları geçirmiş. Diz kapaklarının üstünde zibidi, düttürü leylâ bir çarşaf.*** (H.R. Gürpınar 1933i s. 55).

AD. **dütü/tütü** 'tütsüleme' TS 1360 < ***düt-/tüt-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-ü*** eki, fiilden nomen actionis yapan ***-i*** eki için b. ***alu-satu . "Sufraya oturmadan, geysilerinden bir parça yırtayım da, tütü yapayım ... " — "Ula, ben onun öz dedesiyim! Benden ne zarar gelecek ki tütü yapıyorsun?"*** (F. Baykurt 1967k s. 178).

EO. **dütün** I 'duman' TS 1357–60 < ET. ***tütün*** a.m. Clauson 1972 s. 457–458. Nomina actionis yapan ***-in*** için b. ***akın . Daġ üstünde bir ṣaḥrā gördi. Bir yėrden bir ḳara dütün çıḳar, ol ṣaḥrāya yayılur.*** (Ferec 855/1451 v. 228a).

AD. **dütün** II/**tütün** b.m. (yaprakları kıyılarak içilen nebat ve onun yaprakları) DS 1640, Meninski 1680 II, 2156 < ***dütün*** I. ***Esrarlı tütün çıkarıp sigara sarmıştı.*** (S. Soysal 1979ye s. 264). ***tütün iç-*** 'pipo vs, içmek' Meninski 1680 II, 2156: ***Tabakamı uzattım, "tütün içmem, sen sar" dedi.*** (T. Buğra 1963 s. 148).

EO. **dütüz–** 'hafifçe yakmak, göymek' TS 1360–62 < ET. ***tütüz-*** 'tütsülemek' Clauson 1972 s. 463, M. Erdal 1991 II, 759–759. ***-ız-*** causativum genişlemesi için b. ***damzur-***. ***Bu ḳılı saḳlal Baŋa ḥācetüŋ olduġı dem bir ḳıymığını dütüz, ben saŋa yėtişem, ḥācetüŋi vėrem.*** (Ferec 855/1451 v. 56b). ***Evde süpründü ḳomamaḳ; evde yüzerlik dütüzmek.*** (Ferec H v. 139a). Krş. ***tütüzle-***.

düve, b. ***düğe.***

O. **düvel** 'devletler' < Ar. ***duwal*** a.m. [***dawla*** 'devlet' kelimesinin çoğulu, ***/dwl/*** kökünden]. ***Devlet de Suriyeye satar tabii afyonu, yahut bir başka düvele. Belki daha fazla fiata. Daha ucuz olmasa Suriye kaçakçıdan mı alır?*** (F. Baykurt 1969 s. 47). ***Yedi düvelin baş edemediği Kırık Ali'nin, bir Bekir ḫoca iman kuvvetine, hakkından geldi.*** (A. Nesin 1995 s. 87).

düvele, b. ***düğelek.***

düven, b. ***düğen.***

düver, b. ***döğer.***

O. **düvist** 'ikiyüz' < Fa. ***duvīst*** a.m. (***du/dū*** 'iki ve ***ṣad*** 'yüz']. Duvīst diynār vėrdüm, satun aldum. (Ferec 855/1451 v. 223b).

düvün, b. ***düğün.***

düyek (Şark musikisi ıstılahlarından) 'bir usul tipinin adı' K. Uz 1964 s. 21 < Fa. ***du/dū*** 'iki' ve ***yak*** 'bir'.

O. **düyun** 'borçlar' < Ar. ***duyūn*** a.m. [***dayn*** 'borç' kelimesinin çoğulu, b. ***büruc***]. ***düyun-ı umumiye*** 'devlet borçları' < Fr. ***dettes publiques*** tabirinin tercümesi' (1879, M.Z. Pakalın 1946 I, 487–491).

düyün, b. ***düğün.***

düz I ‘bir seviyede olan, inişli çıkışlı olmayan, engebesiz, pürtüksüz’ < ET. *tüz* a.m. Clauson 1972 s. s. 571–572. ***Küçükken kimbilir ne düz duvara tırmanan yaramazmışı*** (N. Meriç 1951kt s. 57). ‘istikametinden sapmayan, doğru’ ***”Düzce yolu düz gider | Aman bir edalı kız gider”.*** (O. Veli 1951 s. 84). ***(birinin anasına avratına, yedi ceddine) düz git-*** ‘yakınlarına, soyuna sopuna ağırca küfretmek’: ***Maraza çıkarıp bunu bozanın yedi ceddine düz gidilecek.*** (H. Taner 1971s s. 154). ***düztaban*** ‘ayak tabanlarında bir nevi çökmesi olan (kimse)’; mecazi mânada ‘uğursuz’. Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 72. Fa. terkip örnek alınarak yapılmış bu tür Tk. terkipler için b. ***açıkgöz .*** ***Ulan, ne düztaban şeysin! Seniyle ne zamān buluşsam bir çapariz çıḳar.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 326).

EO. **düz** II ‘müsavi’ < ***düz*** I. ***Şoḥbetde oturan ḥerīflerüŋ ṭabī‘atı düz degüldür.*** (Mercümek Aḥmed 1944 [15.yy.] s. 301). ***düz pembe*** ‘her tarafı aynı pembe renkte’; mecazi mânada ‘aşırı derecede olan’: ***Hīç bir yere gitmem. Bu yaz öyle şayfiyeye mayfiyeye para vermek dīvāneliğin düz penbesi. Baḳ, ekmek ḫālā on sekiz buçuğa!*** (E.E. Talu 1341 s. 189).

AD. **düz** III ‘düzlük, ova, kır’ DS 1643 < ***düz*** I; sıfattan isim, krş. ***sıcak, soğuk.*** ***Gerçekten bu Florya düzüne kuş yağıyordu.*** (Yaşar Kemal 1993k s. 39). ***Para neyimiş? İş ki, benim meseleyi düze indirelim! Yoksa para gani!*** (F. Baykurt 1971t s. 237). ***düz dünya*** ‘âlem, bütün dünya’ (juxtaposition asyndétique): ***Bu Çalak Camal var ya, düze-dünyaya yayar ki, hakimle kardaş gibiydi, elbet alırdı oğul gibi tarlayı.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 59). ***Biz burda ölsek, acımızdan kan kussak, bize el uzatmıyor da, deeey düzü dünyayı tutan İslâmla uğraşıyor!*** (a.e. s. 75). Doğu Anadolulu olan yazarın bu tabiri Az.’de iyi bilinir (ADIL 1980 II, 169), ms. ***O saat ilanlar düzü-dünyanı aḫtarıb ovçu Pirimi tapdılar.*** (Azärbaycan naγılları 1963 IV, 9).

(Argo) **düz** IV ‘rakı’ H. Aktunç 1990 s. 91 < ***düz*** I, ‘katıksız’ mânasından. Krş. ***duziko.*** ***Üç düzü çektim. Fazlası lâzım değil, o kadarı kâfi ve vâfi.*** (S.M. Alus 1944 s. 110). ***Beybaba, kolay gelsin! Düzü bardakla mı dikiyorsun?*** (S.M. Alus 1934 s. 367).

düz- I ‘tanzim etmek, tertip etmek,yapmak’ TS 1371–76, Meninski 1680 II, 2168 < ET. *tüz-* a.m. Clauson 1972 s. 572–573 ***Meclis-i bezm düzdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 3b). ***Ābnūsdan bir tābūt düzdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 5b). ***Kāfirler aŋa ḍuzaḳlar düzerdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 18). ***Ol sarāyı ol yérde düzmişlerimiş.*** (Ferec 855/1451 v. 7b). ‘süslemek’ TS 1376 ***En iyisi, dört binini bankaya yatıralım, bin liranın beş yüzüyle üstümüzü başımızı düzelim. Meselâ benim iç çamaşırım adamakıllı eskidi.*** (Orhan Kemal 1949p s. 30). ‘aracılık ederek temin etmek’: ***Anlara ḳulıḳ eyledüm. Bennā ‘avratını anlara düzi vérdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 26a). ‘(birine) tesir etmek, teşvik etmek’: ***Babaŋa déyesin, ḫalḳı düze, beni pādişāha édineler.*** (Ferec 855/1451 v. 31a). ***Göŋli düşdi ‘avrete bir ḳonşınuŋ, | Az zamānda göŋlini düzdi anuŋ.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3014). ***Ḳızuŋ bir dāyesi ve bir lālası varidi. Anları düzdi, gendüye yār édindi.*** (Ferec 855/1451 v. 41a). ‘yöneltmek, idare etmek’: ***Ne ayaḳ kim süreydi atını tīz, | Ne el kim duta tā kim düze Şebdīz.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 452 no. 3980). ***düz- koş-*** ‘eyice süslemek’ TS 1376–77: ***Meşāṭalar geldiler, Bānüyı düzdiler ḳoşdılar ki bu géce dāmād gelse gerek.*** (Ferec 855/1451 v. 237a). ***Ḳız beyġāmı işidicek durdı, gendözini hezār bār bayaġıdan yéġrek düzüb ḳoşub geldi, taḫtı üzerinde oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 139a). Başka bir mâna için b. ***düz-*** III maddesinde verilen misal.

EO. **düz–** II ‘hazırlanmak, koyulmak’ < ***düz-*** I ***Taḫt öŋinde kül döşedi. Anuŋ üstünde oturub işini aġlamaġa düzdi.*** (Ferec 855/1451 v. 30b). Başka kaynaklarda bulunamadı.

düz– III ‘erkek ile dişinin birleşmesi, çiftleşmek, sikmek’ F. Steinherr 1932 s. 186 < ***düz-*** I, aslında örtmece. Fiilin bu mânada kullanılması eskidir, krş. ***düzil-/düzül-*** II ve ***düz- koş-*** için aşağıda verilen misal. ***Ol ḳızile ol géce düzdi ki bihiştīlerüŋ ḥūrīlerile anuŋ gibi géceleri yoḳ. Emr-i rabbānī ol géce ‘ulūḳ vāḳi‘ oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 143a). ***Ne zararı var şuncağızın onlara? Pezevenkler, puştlar, düzemiyorlarmış, gidip de analarını düzsünler eşşoğlu eşşekler.*** (N. Üstün 1970 s. 270). ***Vallahi Romanya’lara, İsveç’lere özel seferler yaparmış, sırf karı düzmek için.*** (D. Asena 1987 s. 179). Kadın hakkında da (mânası ‘kendi tarafına çektiği’ degilse): ***Gün boyu çamaşır yıkıyacağına evin beyini düzdüğü için mi babama hali kalmazdı?*** (P. Kür 1979 s. 31). ***düz- koş-*** a.m.: ***Keniyzek yanumda yaturdı, uyardum, erüm ḳoyınına soḳdum. Erüm aŋa el uzatdı, gökcek düzdi ḳoşdı.*** (Ferec 855/1451 v. 69b).

AD. **düzara** ‘ara vermeden, devamlı’ DS 1643 < ***düz*** I ve ***ara*** III. ***Artık mühendis arada bir yutkunarak anlatıyor, senatör de ufacık defterine düzara not alıyordu.*** (F. Erdinç 1973 s. 44).

düzayak ‘tek seviye üzerinde, basamaksız’ < ***düz*** I ve ***ayak*** I. Fa. terkip örnek alınarak yapılmış bu tür Tk. terkipler için b. ***açıkgöz .*** ***Beş odalı bir apartuman — olmaz mı kocacığım? — hem de düz ayak olsun!*** (İsmail Galib 1932p s. 13).

düzce ‘oldukça düz’ < ***düz*** I + sıfatın mânasını zayıflatan ***-ce*** eki, b. ***ahça .*** ‘düzgünce, tatmin edici’: ***Sivri-Ḥişār rāḥat olub oturacaḳ yér degüldür. Bir düzcesin, ya‘nī maḥşūli özcesin, ‘ināyet édüŋ déyü taḍarru‘ ḳılmış.*** (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 250). ***düzcesi*** ‘açıkçası’ (***-ca*** zarfları için b. ***anca I***): ***Yaptığın çocukluk da değil, düzcesi densizlik.*** (Mahmud Yesari 1932 s. 280). ***Ḳalbini bir ġaribsilik, bir vehim, daha düzcesi ince bir ḳorḳu aldı.*** (H.R. Gürpınar 1335 s. 79).

Düzce ‘Bolu vilâyetinde bir kasaba’ < Yun. **Δουσαι** (Ḏusai) D.J. Georgacas 1971n s. 110.

O. **düzd** ‘hırsız; eşkıya’ < Fa. *duzd* a.m. ***Bu endiyşedeyiken ḳulaġuma bir taḳıldu geldi. Meger bir düzd ev evlemege gelmiş, naḳb ḳazarmış.*** (Ferec 855/1451 v. 111a). ***Bu dün icinde bize yürimek bezedür. Bir ḫerīf düzd yolaġursa (?) nédevüz?*** (Ferec 855/1451 v. 103b).

O. **düzdefşar** 'hırsızlara yataklık yapan kimse' < Fa. *duzd-afşār* a.m. < *duzd* 'hırsız' ve *-afşār* 'yardımcı, ortak'. *Karagöz: — "Hırsız değilim, çalıp bana getirirlerse saklarım." Hacivat: — "Demek ki düzdefşarsın."* (H. Ritter 1953 III, 485).

düzdür- 'yaptırmak, bina ettirmek' TS 1363 < *düz-*I fiilinin causativum hali, b. *acıkdur-* ; krş. *düzütdür-*. *Sarāyılar, köşkler düzdürdi ki Mışırda naẓiyri yoġıdı.* (Ferec 855/1451 v. 93b).

°**düze** 'üslûp, tarz' TS 1363 < *düzen* yerine yazma veya okuma hatası. Krş.: *Bir ḳaç gün bu düzen üzerine geçdi.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 122).

düzel- 'düzleşmek, nizama girmek, iyileşmek' < *düz* I + fiilden 'filân hale gelmek' mânasında olan fiil yapan *-el-* genişlemesi, b. *alal-* . *Sinirlerin düzülmedi hâlâ, dün gece de yine rüyanda bağırdın.* (Ç. Altan 1974 s. 37).

düzelt- 'tamir etmek; tashih etmek' < *düzel-* fiilinin causativum hali, *-t-* genişlemesi için b. *acıt-* . *Camda kravatını düzeltti.* (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 42).

düzeltilmen (matbaa- ve gazetecilikte) 'musahhih' < *düzeltmen*; ortadaki passivum hali genişlemesine benzeyen fonksiyonsuz */il/* hecesi her halde *centilmen* kelimesinin tesirinden ileri gelmiştir, b. *barmen* . *Gazetedeki düzeltilmenlik işinden her akşam yorgun çıkıyordu.* (A. Özakın 1979 s. 19) *Ancak düzeltilmenlik falan gibi bir iş bulabilirsiniz.* (a.e. s. 32).

(Neologismus) **düzeltmen** (matbaa ve gazetecilikte) 'musahhih' < *düzelt-* + İng.'den alınmış spor ve ihtisas mesleği isimlerinden melûf olan *-men* 'sahibi, ustası', ve Türkçe unsurlara takılarak yapılan neologisma: *eğitmen, öğretmen.* (b. *barmen*) *Armağan düzeltmen olarak çalıştığı gazeteye de telefon etti. Bir günlük izin istedi.* (A. Özakın 1979 s. 66). *Mine'nin ilk işi, Nilüfer'in kitapçıda bulduğu satıcılık olabilir. Küçük bir kitabevinde düzeltmenlik örneğin?* (Peride Celal 1991 s. 103).

düzen I 'tertip, nizam, intizam' DS 1644, TS 1363–64, Meninski 1680 II, 2168 < *düz-* I + *-en* fiilsıfatı (participium) eki? Bu tarzda teşkil edilmiş ismin (b. *böğürtlen I*) nadir olduğu ve bilhassa nomen actionis mânasında bulunmadığı için bu izahı kaydı ihtiyatla karşılamak lâzım. *Der-ḥāl şiyşeler patladı, pāre pāre oldı. Ṭılsım düzeni bozuldı.* (Ferec 855/1451 v. 34b). *Bir ḳac gün diŋlendiler. Andan bayaġı düzenile melik-i Çinden-yaŋa yöneldiler.* (Ferec 855/1451 v. 59b). 'iş takımı, avadanlık, âlât u edevat; dokuma tezgâhı' DS 1644, ZTS 1976 s. 59. 'at takımı': *Faġfūr der-ḥāl bėş at tamām düzeniyle Şeh-zādeye vėribidi.* (Ferec 855/1451 v. 138b). 'çeyiz' H.Z. Koşay 1944 s. 106: *Atiye şehre gidip gelininin düzenini gördü.* (L. Tekin 1984 s. 39). *düzen ḳoşan* 'bütün ev eşyası' (krş. *düz- koş-*): *Evümi, cāriyemi, düzenümi, koşanumı ḳardaşuma sımarladum, deryā seferine gitdüm.* (Ferec 855/1451 v. 97a). *Dükānı, düzeni ḳoşanıyile revendeye sımarladı.* (Ferec 855/1451 v. 247a). *düzen takan* 'alet edevat takımı' DS 1644: *Çift sürerken boyunduruğuŋ kayışı üzülür ve düzen taḳan ser-cümle bozulur.* (P.N. Boratav 1995 s. 93). 'ev eşyası' DS 1645: *Aysel gelsin görsün. Bak bir kere. Beş oda, banyo, mutfak! Üstelik kaloriferli de. Mobilyası, düzeni takanı ayrı.* (A. İlhan 1963 I, 212).

düzen II 'bir musiki aletinin akort vaziyeti' TS 1363 < *düzen* I. *Çalınur bozuḳ düzendür bu, | Uya dėrseŋ uşūle? Fikr-i muḥāll* ('Ālī 1977 [989/1581–82 civ.] s. 126). *düzenlik* 'aheng, iyi geçinme, anlaşmışlık': *Bulara göŋül vėrmeye ehl olan | Ki dāyim düzenlikleridür yalan.* (Ferheng-nāme-i Sa'dī 1340–42 s. 75 no. 918).

düzen III 'yalan, hile' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 72 < *düzen* I. *Vālidesiniŋ evinde ḳocaŋıŋ ḫastalanmasında muḥaḳḳaḳ bir düzen var.* (H.R. Gürpınar 1927n s. 258). *Bu martavalların birine inanmamıştım. Hepsinin baştan aşağı düzen olduğu ağzından akıyordu.* (S.M. Alus 1944 s. 182). *düzen bezen* 'hile': *Sen utanmıyor musun, koskoca kartalos herif? Bir düzen bezen yapamıyor musun? Kafanda bir dolap kuramıyor musun?* (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933db s. 20).

AD. **düzen** IV 'düz damlı köy evi' < *düzen* I. *Memlekette usta diye geçinenler, değil konak yapmak, düzen yapmaktan âciz kimselerdi.* (M. Hacıhasanoğlu 1954b s. 111).

AD. **düzen** V 'bez dokuma tezgâhı' DS 1644 < *düzen* I. *Bu ketenleri biçtikten sonra Deliçay'da yıkayıp tokaçlarlarmış. Sonra örekelerle eğirip iplik yaptıktan sonra düzenlere gerip dokurlarmış.* (R. Ilgaz 1981 s. 106).

düzenbaz 'hileci, dolandırıcı' < *düzen* III + Fa. *-bāz* 'oynayan' (b. *ateşbaz*) . *Anam babam, sen o düzenbaza inanıyor musun?* (S.M. Alus 1934 s. 378).

AD. **düzet-** 'tanzim etmek, hazırlamak; düzletmek' DS 1646, TS 1366–68, Meninski 1680 II, 2166 < *düzelt-*; /l/'nin /t/'den evvel düşmesi için çok misal var, b. *boşat-* . *Emīr-i sāḥil Örviyyeyiçün bir pākīze maḳām düzetdi.* (Ferec 855/1451 v. 179b). *Konsolun üstündeki sinek pislikli kâğıt çiçeklerini ve bir asker fotoğrafını elleriyle düzetti.* (S.F. Abasıyanık 1936 s. 79).

O. **düzevkî** 'iki zevkli kimse (hem erkeğe hem de kadına meyli olan)' < Fa. *du/dū* 'iki' ve *ẕavḳ* 'zevk' + isimden sıfat yapan *-ī* eki. *Zümre-i ġulāt götde ḳalmış boḳ işlü mücrimlerdür. Zenbāreler nāmındaki mühmelāt ferce muḥabbet fürce bulmış nefsānīlerdür. Dü-ẕevḳīler ise muḥannet-i bī-'ārlar[dur].* ('Ālī 1956 [1586–87] s. 159).

EO. **düzgin/düzgün** I 'tertibat, tanzim' TS 1369–70 < *düz-* I + geçişli fiilden (verbum transitivum) participium passivum mânasında isim yapan (ET.'deki gibi, b. M. Erdal 1991 I, 327–329) *-gin/-gün* eki, b. *akkın* . *Ḫūb u ẕarīf ḫavż düzdiler, taḫt-ı refī', baḫt-ı menī' gölgesinde ḳodılar. Rıżvān-şād Şāh geldi, gördi, düzgini begendi.* (Ferec 855/1451 v. 28a).

Her düzgünüŋ daḫı şöyle gerekdür. (Mercümek Aḥmed 1944 [15.yy.] s. 365).

düzgün II ‘yüze sürülen boya’ DS 1646 < *düzgün* I. *Düzgünü, allığı sürmüş sürmüş; rastıkları, sürmeleri çekmiş; püskürme benleri kondurmuş.* (S.M. Alus 1944 s. 80). *düzgünci hatun* ‘düğünlerde gelini süsleyen kadın’ Meninski 1680 II, 2167.

düzgün III ‘muntazam, tertipli’ < *düz-* I + fiilden participum passivum mânasında sıfat yapan *-gün* eki, krş. *sürgün, yorgun. Üstü başı düzgün gençten birisi konuşuyordu.* (T. Apaydın 1991 s. 260).

düzgüncene ‘oldukça düzgün’ < *düzgün* III + *-cene* küçültme ek grubu, b. *acarcana . Kıyafeti düzgüncene değil de örtünüyor mu diyeceksiniz? Hâşâ. Elbisesi yerlere kadar; baştan aşağı pırıl pırıl ipek.* (S.M. Alus 1944 s. 161).

düziko, b. *duziko*.

EO. **düzil–/düzül–** I ‘tanzim edilmek, yapılmak’ TS 1377–79 < *düz-* I fiilinin passivum hali. *Yaprakları yeşil zümürrüdden, yémişleri dürlü dürlü cevāhirden düzülmiş.* (Ferec 855/1451 v. 3b). *Dört ṣuffa biri birine ḳarşu düzülmiş.* (Ferec 855/1451 v. 72a). ‘bitirmek, başarmak’: *Altun eyü terāzūdur, ḳamu iş anuŋile düzilür.* (Ferec 855/1451 v. 58a). ‘kurmak, akdetmek’: *Görüşdiler, oturdılar. Ḫʷān geldi, meclis düzüldi.* (Ferec 855/1451 v. 150a). ‘süslenmek’: *Bādem, şeftelü hem çınār aġacı | Düzenmiş idi hem bezenmiş idi.* (Mesʿūd bin Aḥmed 1991 [14. yy.] s. 227 no. 494–495). *yola düzül-* ‘yola çıkmak, azimet etmek’: *Neden sonra yola düzüldük.* (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 91).

EO. **düzil–/düzül–** II ‘anlaşmak, barışmak, birleşmek’ < *düz-* I fiilinin medialis-reflexivum hali, b. *açıl- .* Krş. *düzün-* ve *düz-* III. *Yaraşmazdı yeŋi şāhdan üzülmek, | Yégidi şehriyār ile düzülmek.* (Faḫrī 1974 [1367] s. 312 no. 1147). *Düzil, ey yār, içi yanmışlarile, | Yürek ḳanı ile ḳanmışlarile.* (a.e. s. 459 no. 4122). *Bu benüm cezām u sezām mıdur ki ʿömrüm ḫirmenini ḫidmetüŋde yéle vérmiş olam, sen ayruġile düzilesin, bir nice yıllıḳ ḥaḳumı ziyāna véresin?* (Ferec 855/1451 v. 111b).

düzine/düzüne ‘oniki tanelik takım’ < İt. *dozzina* a.m. [Lât. *duodecim* ‘oniki’] G. Meyer 1893 s. 65. *Vaktin ilerlemesiyle, parkın müşterileri değişiyordu. Lokantadan çıkan sarhoşlar, koltuklara kurularak bira şişelerini düzüne işi devirenler ... ekseriyeti teşkil etmiye başlamıştı.* (N. Tirali 1947 s. 84). *Vilâyetimiz dahilinde 180 kilo ile 220 kilo arasında iki düzine Fil Hamdi yakalanmış ...* (A. Nesin 1995 s. 122).

düzme ‘sun’î, hakikî olmayan, uydurma, yapma, sahte’ Meninski 1680 II, 2168 < *düz-* I + geçişli fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-me* eki, b. *aşılama . Selanikde bir düzme var-idi kim "Ben Bāyezīd Ḫan oġlı Muṣṭafāyem" dérdi.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 86). *Sıkıfıkı temaslarla, en yüksek makamlardan çıkan haberlerin, gazete sütunlarının düzme cümleleri arkasında kaybolan hakikatini öğrenebiliyordu.* (Reşat Enis 1933 s. 101).

düzül– I ‘koyulmak’ < *düz-* fiilinin reflexivum hali, fakat *düzil-/düzül-* II fiilinden bir mâna gelişmesi olup olmadığı anlaşılmıyor. *Ezanla beraber yola düzüldüler.* (Sabahattin Ali 1937k s. 186).

düzül– II, b. *düzil-*.

AD. **düzün–** ‘kendine yapmak, kendi için bina etmek’ < *düz-* I fiilinin reflexivum hali; krş. *düzil-/düzül-* II. *(ı)n-* için b. *acın- II . Cerden çöpden bir salcuġaz düzündiler, biraz yémiş dérşürdiler, azuḳ édindiler.* (Ferec 855/1451 v. 147a). ‘süslenmek’ DS 1648TS 1380–81. *düzün- koşun-* ‘güzelce giyinmek, süslenmek’ DS 1648, TS 1381 (krş. *düz- koş-*): *Bir gün düzündi ḳoşundı, gendözüni muʿaṭṭar u münevver eyledi, yanuma geldi.* (Ferec 855/1451 v. 73b).

düzüne, b. *düzine*.

düzüş– ‘cinsî münasebette bulunmak, çiftleşmek’ < *düz-* III fiilinin müşareket hali. *Al sana bir bük dolusu yılan, sabahlardan akşamlara kadar düzüşen yılanları seyret seyredebildiğin kadar!* (Yaşar Kemal 1992ks s. 128). *İnsanlar düzüşüp düzüşüp gusül abdesti mi alıyor gece yarıları tepemde?* (L. Erbil 1985 s. 10). *Allah belânı versin Zafiru! Biz seni İzmire düzüşmen için mi yolladık?* (A. Yurdakul 1996 s. 19).

EO. **düzütdür–** ‘tesis ettirmek, tanzim ettirmek, yaptırmak’ < *düz-* I fiilinin çifte causativum hali, *-t-* genişlemesi için b. *acıt-* ; krş. *düzdür-*. BSTT.’de kökü /z/ ile biten fiiller arasında causativum hali bu fiilinki gibi *-üt-* ile teşkil edilen yalnız *tozut-* fiili vardır. *Ḳonşulıḳdaġı evleri bahā vérdi, satun aldı, götürtdi. Yérine şāhāne evler, köşkler, manẓaralar yapdurdı, bāġlar, bostānlar düzütdürdi.* (Ferec 855/1451 v. 91a–b).

E

e? (başkasından bir bilgi veya bir cevap isterken kullanılan nida) 'yâni nasıl?' *"E, ne yaptın?" — "Esi, kendisine meram anlattım. Gidecek."* (ʿĀlī Beg 1961 s. 44). *"Bu fukara demin harman yerinde ağanın önüne çıkmış da, senin geldiğini diyecek olmuş." —"Ee?" — "Esi, o da kamçıyı yapıştırıvermiş yüzüne!"* (F. Erdinç 1958 s. 95). (tekrarlanınca, gittikçe artan heyecanı ifade eder): *Ne diller dökmedi, neler söylemedi! Bilāl Efendiyi e bir medḥ etdi, e bir medḥ etdi, hani evvelce görüb ṭanımamış olsam, vallāhī ḥayālen göŋül verirdim.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 341). Krş. *e mi/emi*.

O. **eazım** 'en büyükler' < Ar. *aʿāẓim* a.m. (*aʿẓam* kelimesinin çoğulu, /ʿẓm/ kökünden). *Kenan edipler, şairler arasında sayılmak davasında bulunmazdı. Fakat bu eazımla hembezm olmağı severdi.* (Fazlı Necip 1930 s. 21–22).

O. **eba** 'yiyecek, yemek' < Fa. *abā* < spoon meat, soup, bread' F. Steinherr 1930 s. 3. *Ebāhā-yı gūn-ā-gūn, dāne vu zerde, sikbāc u zīrbāc, biryānlar, şişlikler ...* (Ferec 855/1451 v. 91b).

O.**ebaanceddin/ebaanced/ebenced** 'eskidenberi, bir kaç nesilden beri' < Ar. *ab[ā]* ve *ʿan* '–dan' öntakısıyle *cadd* 'dede'. *Eba an ceddin hafiye ibni hafiyedirler. Nimetî Mollayı sultan Hamide curnal eden bizim damadın babasının kendisidir.* (F.C. Göktulga 1943 s. 40). *Vahdet bey, eba an cet, İstanbullu imiş.* (B.S. Kunt 1948 s. 45). *Bizim sokak sakinleri de ebenced bu fenerin sokağı aydınlatacağını akıllarına bile getirmemişlerdir.* (A. Nesin 1959s s. 59).

ebabil 'efsanevi kuşlar' < Ar. *abābīl* 'çavuş kuşu' R. Dozy 1927 I, 3. *Ebabiller ve turnalar göğün yeşil kapılarına doğru uçarlar.* (İ. Aral 1997 s. 63). 'denizin üzerinde sürü halinde uçan kuşlar' *Bir takım bölücü ebabil kuşları Boğaziçi'nin sularını yalayarak sürüler halinde çıktılar Karadenize güvenlik güçlerinin gözleri önünde.* (O. Duru 1995 s. 27).

AD. **ebbe/ebe** 'aceba?' DS 1650–51 (*ebe* X), R. Dankoff 1991 s. 34 < ??. **ebced** 'Arap harfleriyle rakam gösterme sistemi' < Ar. *abcad* a.m. (/bcd/ kökünden). Bu sistemi ezberlemek için ilk dört rakamları temsil eden harflerden yapılmış sun'î kelime. *Ebced'in maʿnāsını bilir misiŋiz? Bakıŋ, size söyleyeyim: Ebced, "ġāfil köylünüŋ ḳulağını pek çek!"* (P.N. Boratav 1995 s. 258). *Tahtın çevresinde süzülen kanatların birbirinin canına avcı olduğu, yazgının ebced hesabına göre yaşandığı imparatorluğun kalın duvarları ardındaki her şey gibi, durup dururken ölen padişahın ölümüne de rivayet bulmak kaçınılmazdı.* (M. Mungan 1996 s. 82).

ebdal, b. *abdal* I.

AD. **ebe** I 'nine' DS 1649–50, TS 1383, Meninski 1680 I, 33 < ET. *apa* 'ata' vs. Clauson 1972 s. 5. *Ebem (annemin annesi) hastalanınca getirip tüttürdiler de gördüm.* (M. Makal 1952 s. 50). *Evin ebesi bebesi, torunu dedesi radyonun başına yumulmuşlar, radyodaki gümbür gümbür sesi dinliyorlar.* (A. Nesin 1965 s. 8). *ebe kulağı* 'salyangoz': *Cadı son hünerini de geçen gün gösterdi: Ebekulağının kabuğunu dibekte dövdü. Bunu elekten eleyerek yaraların üzerine ekti.* (M. Yağmur 1957 s. 43). Başka bir *ebe kulağı* 'kuzuların yediği küçük yapraklı bir ot' DS 1653. *ebemkuşağı* 'gökkuşağı': *Gök gürlüyordu. Ebemkuşağı görünmüştü. Hava açacaktı.* (Reşat Enis 1944 s. 96).

ebe II 'çocuk doğurtan, doğumda yardımcı olan kimse (ekseriya kadın)' Meninski 1680 I, 33 < *ebe* I. *Gözlerinin biri adamakıllı kaymış, Sana bakıp beni görüyor. Ebe nine mi bastırmış kim bilir.* (F. Erdinç 1958 s. 68).

ebe III 'çocuk oyunlarında gruptan ayrı durumda oynayan çocuk' DS 1650 < *ebe* I. *Ebenin gözünü bağlarlar, ötekiler etrafında dolaşıp ellerile ona dokunurlar ve bağırırlar "Ebe çıldır!".* (H. Kodaman 1944 s. 81). *Teneffüste saklambaç oynadık, o ebeydi, beni ağacın tepesinde gördü ama görmemiş gibi yaptı.* (L. İpekçi 1998 s. 20). *Banyoda ebecilik oynamak, okulun bahçesinde oynamaktan çok daha tatlıydı.* (Peride Celal 1978 s. 170). (iskambil oyunlarında) 'paseta oyununa başlarken seçilen ve kâğıtları karıştırıp dağıtan kimse' H. Kodaman 1944 s. 99, 102.

ebe IV, b. *ebbe*.

O. **ebed** 'müstakbel sonsuzluk, ebediyet' < Ar. *abad* a.m. (/ʾbd/ kökünden). *Yā ḥabs-ı ebed ėdersin, ġāyet-i ʿināyetüŋ olursa elümi kesersin, salıvėrürsin.* (Ferec 855/1451 v. 204b).

O. **ebeda/ebeden** (zarf) 'sonsuz, hiç bitmiyecek şekilde' < Ar. *abadan* (*abad* ve Ar. zarf eki olan *-an/-a*, b. *aceleten* ve *acaba I*). *Almayı almayasıduŋ, üzümden yėyesidüŋ; bir dānesi ebedā doḳluḳ yėterdi.* (Ferec 855/1451 v. 195a). *Sen eve* (metin: *evde*) *yaġ, pirinc alduġuŋ var mı ebedā, şimdi çorba istersin?* (P.N. Boratav 1995 s. 189).

ebedî (sıfat) b.m. (hep baki kalacak olan) < Ar. *abadī* a.m. [*abad* + isimden sıfat yapan *-ī* eki]. *Sen benim için ebedî gençsin.* (Nâzım Hikmet 1935 s. 23).

ebediyen (zarf) 'hiç değişmeden, hep aynı, daima' < *ebedî* + *-an/-en* Ar. zarf eki. *Sizinle ebediyen böyle uzaktan uzağa, karşıdan karşıya mı sevişeceğiz?* (Fazlı Necip 1930 s. 61–62). *Biri hayat gibi sonsuz, biri ölüm gibi derin, | Unutulmak ebediyen o iki an arasında. .* (F.H. Dağlarca 1957 s. 66).

ebediyet 'sonsuzluk, sınırı olmayan istikbal; beka' < *ebedî*'den nomen abstractum. *1288'de ebediyete kavuşarak bu siyah muhitten kurtulan Şinasi'den sonra İstanbul'da teceddüt cereyanları büsbütün sönmüş gibidir.* (Fazlı Necip 1930 s. 39).

ebenced, b. *ebaanceddin*.

ebenneka, b. *hebenneka*.

ebeveyn 'ana ile baba' Meninski 1780 I, 42 < Ar. *abawayn* a.m. [*ab(ū)* 'baba' + dualis eki, b. *Beynennehrreyn*]. *O zamanlar ebeveynler kızlarını ve çocuklarını kendi istedikleri ile evlendiriyorlardı.* (H. İdrizof 1957 s. 52).

O. **ebgaz** ‘en çok nefret edilen’ < Ar. ***abġaḍ*** a.m. (***/bġḍ/*** kökünden. Ar. elativus için b. ***a’cab***). ***Ebġaż-ı mubāḥāt ṭalāḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 122b).

AD. **ebice** ‘amca’ DS 1656, TS 1384 (?) < ***amca*** kelimesinin varyantı, krş. ***emice***.

ebir cubur/ebir cübür ‘şu bu, öteberi’ DS 1657 < ***öbür*** ve labialisation gösteren mühmel; krş, ***abur cubur***. ***Onu yemlemek için ona ara sıra ebir cuburlar bağışla!*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 139).

AD. **ebis** ‘geri’ DS 1657 < Yun. ***οπισω*** (opísō) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 373.

O. **ebkar** ‘bakireler’ < Ar. ***abkār*** a.m. [***bikr*** kelimesinin çoğulu]. ***Ḥasnā dūşīzeler ve ebkār satun alub ‘ayş u nūş-ile eglenürler ḳalurlar.*** (‘Ālī 1982 [1581] II, 155). ***Ġonçe ebkārı ‘andelībi görüb | ”Ḳız, ḳaçan geldi bunda bu?” dėdiler.*** (Sāḳī, ‘Ālī 1994 [1591–99] s. 226).

O. **ebkem** ‘dilsiz’ < Ar. ***abkam*** a.m. (***/bkm/*** kökünden). Ar. sıfat türü için b. ***ablak I*** . ***Söylesün cān bülbüli, çün kim dili ebkem degül.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 218).

ebkemçüş ‘ahmak, akılsız’ < ***ebkem*** ve ***çüş,*** Krş. ***eblemçüş***. ***(Ḳafāsına vurarak): Ah biz ebkem çüş ḳalmış ḳarılarız! Saŋa da, baŋa da yazıḳlar olsun!*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 201). ***Öteki, zavallı ḳırḳbeşlik ebkemçüş bir kadın.*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 80).

ebleh ‘akılsız’ < Ar. ***ablah*** a.m. (***/blh/*** kökünden). Ar. sıfat türü için b. ***ablak I*** . ***Benden ebleh ne kişi ola eger ben naḳdı ḳoyam, nesīyeye güvenem?*** (Ferec 855/1451 v. 104a). ***eblehlik et-*** ‘akılsızlık etmek; saçmalamak’ (bu tür, ***-lik*** ekiyle biten isimlerin ***et-*** yardımcı fiilini almasıyla oluşan terkipler için b. ***aşinalık et-***) : ***Eblehlik eyleme! İnkār ba‘de l-iḳrār işidilmez.*** (Ferec 855/1451 v. 235b).

eblemçüş/eplemçüş ‘aptal, eşek’ < Ar. ***ablam*** ‘ahmak, aptal’ R. Dozy 1927 I, 115 (Ar. sıfat türü için b. ***ablak I***) ve ***çüş***. ***Sen karışma, Eblemçüş beyim***! (H. Ritter 1953 III, 537). ***Eplemçüş, öküze zeydün bir dangalakmış.*** (S.M. Alus 1934 s. 378; anlamıyorum). Krş. ***ebkemçüş***. Krş. ***heplem***. ‘aşağılık, adi (kimse)’.

O. **ebna** ‘oğullar’ < Ar. ***abnā’*** a.m. [***ibn*** ‘oğul’ kelimesinin çoğulu]. ***ebnā’-i aṣr/ebnā’-i zamān*** ‘zaman adamı, çıkarcı, oportünist’ ***Ehl-i Mışruŋ ve yābāndan gelüb anda muḳīm olan ebnā’-i ‘aṣruŋ keşret-i buġż u ḥased u nifāḳları sā’ir memālik ahālīsinde görilmiş degüldür.*** (‘Ālī 1975 [1599] s. 125). ***Ẓāhir budur ki bu ḥaḳīre sū’-i ẓann ėderler, belki iḥtiyārāt-ı ebnā’-i zamāna göre ġaraż u nisbet-ile yazmışdur dėyü söylerler.*** (‘Ālī 1982 [1581] II, 174). ***ebnā’-i cins*** ‘aynı cinsden kimseler’: ***Ġėce olsun, inem, tecessüs ėdem, bu ḫalḳı görem. Ebnā-yı cinsden iseler, gendözümi bulara gösterem.*** (Ferec 855/1451 v. 245a). ***ebnā’-i sebīl*** ‘yolcular’: ***Ol derbendde ne maḳūle nehb u ġāret ve ebnā’-i sebīle ḫasāret vāḳi‘ olursa ben ödeyin.*** (‘Ālī 1982 [1581] II, 166). ***ebnā’-i sipāhīyān*** ‘sipahi oğulları’: ***Şübhesüz ebnā’-i sipāhīyān u siliḥdāruŋ veẓāyifine cevāb vėrmek ṭab‘-ı müstaḳīm ṣāḥiblerine lāyiḥdür.*** (‘Ālī 1982 [1581] II, 168).

O. **ebniye** ‘binalar’ < Ar. ***abniya*** a.m. (***binā*** kelimesinin çoğulu, ***/bny/*** kökünden). ***Ve ḫāṣlar içinde mezāri‘den ba‘żı ebniyeye iltiḥāḳla ba‘żı müstaḳıl mutaṣarrıf olanlar ‘āmil ma‘rifetinsüz mezre‘a satub ḳāżīler ḥüccet daḫı vėrürimiş.*** (Ö.L. Barkan 1943 [904/1498] s. 101). ***Ebniye kurduk, çalışmaya başladık.*** (Kemal Tahir 1955g s. 26).

ebonit ‘koyu renkli sertleştirilmiş kauçuk’ < Fr. ***ébonite*** (Fr. ***-ite*** eki için b. ***andezit***) < İ ng. ***ebonite*** a.m. [***ebony*** ‘abanoz ağacı’ + böyle madde terimlerinde kullanılan ***-ite*** eki, krş. ***bakalit, grafit, karbit***].

O. **ebr** ‘bulut’ < Fa. ***abr*** a.m. ***Cihānı ṭal‘atuŋ şevḳı ḳılurdı nūra müstaġraḳ | Eger ebr olmasa ḥāyil yüzüŋe, ey hilāl-ebrū.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 55). ***Bir kerre ebr-i bahārıŋ in‘iṭāfı çemenzār üzerinde mevceler, ḫāreler teşkīl eylemeye ...*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 9–10).

O **ebras** ‘cüzzamlı’ < Ar. ***abraṣ*** a.m. (***/brṣ/*** kökünden). Ar. sıfat türü için b. ***ablak I*** . ***İmdi işitdüm ki diyār-ı Sevāḥilde bir melike be-dīd olmış, ibrā’-i ekmeh u ebraṣ ėdermiş.*** (Ferec 855/1451 v. 180b).

ebreş, b. ***abraş***.

ebrişim/ebrişüm/ibrişim ‘ipek iplik; saz teli’ Meninski 1680 I, 24–25 < Fa. ***abrīşam/abrīşum*** a.m. ***Zībā perdelerden, ebrīşüm ṭanāblardan, daḫı bī-ḥad tekellüfātdan gecdükde bir ḫandaḳa varasız.*** (Ferec 855/1451 v. 38b). ***Yigirmi dört ibrīşim ḳılı var, | Velī her ḳılınuŋ yüz biŋ dili var.*** (Aḥmed–i Dā‘ī 1973 s. 25 no. 592). ***Buyurdı çunki ḳırnaḳlar oturdı, | Muġannīler el ibrişime urdı ...*** (Aḥmed Ḥarāmī 1972 [14.yy.] s. 116 no. 612).

O. **ebrişimin** ‘ipekten, ipekli’ < Fa. ***abrīşamīn*** a.m. [***abrīşam*** + isimden madde sıfatı yapan ***-īn*** eki, b. ***abherin***]. ***Cūn ġėce oldı, cāme-ḫāb-ı ebriyşümīn getürdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 217a).

ebrişüm, b. ***ebrişim***.

O. **ebru** I ‘kaş’ < Fa. ***abrū*** a.m. ***Ebrū gördi, kemān-ı ‘anberīn.*** (Ferec 855/1451 v. 151a).

ebru II ‘boyalarla yapılmış bir nevi süslü kâğıt’ < ***ebru*** I. ***ebru ebru*** ‘dalga dalga kırmızı (yanaklar hakkında)’: ***Kaşları atkılı, yanaklar ebru ebru ...*** (S.M. Alus 1944 s. 161).

ebrulu/ebruli ‘ebru kâğıtları ile süslenmiş; birbirine geçen renklerle boyanmış (bez hakkında), çift renkli (çicek hakkında, ms. karanfil)’ < ***ebru*** II; b. ***adamakıllı*** [2] ; ikinci varyantta yanlış bölme (b. ***adaş*** [2]) ile isimden renk sıfatı yapan ***-î*** eki kullanılmıştır, b. ***altunî*** . İsimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki için b. ***adamakıllı*** [2]. ***Yazı masamda küçük bir vazo içinde bir kaç gül var. Kâh kadifeleşen, kâh bir genc kız yanağı gibi şeffaflaşan ebruli renklerine bakıyorum.*** (S. Ayverdi 1940 s. 45). ***... girdi zengin bir cocenin kolunda | bahçesinde ebruli | hanımeli | açan***

eve. (Nâzım Hikmet 1967 I, 221). ***Akşam safaları kırmızılı, beyazlı, ebrulili gene kaplamış avluyu.*** (B. Duygulu 1963 s. 16).

O. **ebter** I 'kuyruğu kesik, kuyruksuz; enenmiş' < Ar. *abtar* a.m. (*/btr/* kökünden). Ar. sıfat türü için b. ***ablak I*** . ***Bir ḥimār-ı leng u ebtere binmiş, mest olmış, Kay ède ède gider.*** (Ferec 855/1451 v. 234b).

O. **ebter** II 'kötü, yaramaz' > Fa. *abtar* 'devoid of all good qualities, full of defects' F. Steingass 1930 s. 4 < Ar. *abtar* b. *ebter* I. Mâna gelişmesinde belki Fa. *batar* 'beter' kelimesinin tesiri var: *abtar* Fa. *batar* sıfatının Ar. gramerine göre mukayese sıfatı görünebilir. Halk etimolojisi ile husule gelmiş, b. ***atlu karaca . 'Işyān-ı kebīre ėdüb şeyṭān-ı ḳaḳīre uyub Yehūdīden beter ve Naṣrānīden ebter olursız.*** (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 50a). ***Dedi: "Vardur buŋa bir dürlü sebeb, / Yoḫsa ḳablu sīsāma yavlaḳ 'aceb / Kim arıdılmış berāber vėreler / eyiyi aluban ebter vėreler.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2407–08).

ebucehil (karpuzu) 'eşek hıyarı, Citrullus colocynthus' < Ar. ***abū cahl*** 'tüm cahil' (asıl mânası 'cahilin babası'), her halde bu çok acı meyvayı yemeğe yanaşan çok cahil olmalı. ***Karpuz değil mi? Kabağını da severim, olmuşunu da, çürümüşünü de. İsmi karpuz olması kâfi olduğundan, bana karpuz olsun da isterse varsın ebucehil karpuzu olsun!*** (Aḥmed Midḥat 1945 s. 12).

AD. **ebune** 'papazlara kullanılan hitap şekli' < Ar. a.m. [***abū*** 'peder', ***abūnā*** 'pederimiz']. ***Ebune Hore, şu Dört Ayaklı Minare'nin hemen yanıbaşındaki Keldani Kilisesi'nin kır başlı, bodur, göbekli rahibi.*** (M. Margosyan 1996 s. 27).

Ebülhevl 'Eski Mısır binalarından Sfenks' < Ar. ***Abu l-hawl*** a.m. ***Ba'dehū siyāh boncuḳdan ḫazin ṭilsemi yapılub eline bir ḫarba vėrildi ve bir kürsīnüŋ üstine iclās ḳılınub etrāfına ḥiddet-ile nāẓır gösterildi. Ve anuŋ nāmına Ebü l-hevl dėnildi.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 100).

O. **ebüşşikem** 'obur' < Ar ***abū ş-şikam*** a.m. [asıl mânası 'göbek babası']. ***Bir taraftan evrak imzalar, öteki eliyle çekmecesinden badem şekeri şakullendirir, ne de ebüşşikem şey!*** (F.C. Göktulga 1943 s. 114).

O. **ebvab** 'bablar, fasıllar' < Ar. ***abwāb*** a.m. (*/bwb/* kökünden) ***İmtişālen lil-emri-l'ālī ẕikr olunan nevāḥīde ḳurādan ve vavlaḳlardan ve bil-cümle ebvāb-ı maḥṣulātdan her ne var ise naḳīr u ḳıṭmīr mufaṣṣalan defter ve taḥrīr olundı.*** (Ö.L. Barkan 1943 [991/1583] s. 75).

O. **ebyat** 'beytler' < Ar. ***abyāt*** a.m. (***bayt*** kelimesinin çoğulu). ***Bu veche kim düzer ebyāt u inşī / Bu resme kim yazar dīvān u defter?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 97). ***Bu ebyāt mezbūruŋ vāridātındandur.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 225).

ecdad/ecdat 'atalar, dedeler' < Ar. ***acdād*** a.m. (***cadd*** 'dede' kelimesinin çoğulu). ***Ḳamu ecdādum olmışlar sipāhī.*** (Ża'īfī 1950 [1555] s. 136). ***Daha evlendikleri gün ecdat yadigârı kösteğini yitirmiş.*** (V.O. Bener 1953 s. 67).

AD. **ece** I 'ağabey; büyük erkek yakın akraba' DS 1659, TS 1384, R. Dankoff 1991 s. 34 < ET. ***èçi*** a.m. G. Doerfer 1965 II, 16, Clauson 1972 s. 20. O.N. Tuna 1972 s. 224-225'e göre bu kelime Moğ. ***ece(n)***'den alınmıştır. (Neologismus) 'kraliçe' TüS 1983 s. 351 Eserimize aldığımız diğer neologisma için b. ***andaç*** . (mecazi mânada, burada eski bir vapurdan bahsederken) ***Ya da güzelliği ve inceliğiyle Boğaziçinin son ecesi "Halâs", şimdi acaba nerelerde? Hangi düş ülkesinde, hangi anılarda?*** (U. Kökden 1995 s. 107).

AD. **ece** II (masallarda) 'korku veren çirkin cüce' DS 1658 < ***ece*** I. ***Antika bir tezgâhtar: Koca kafa, sarı çıyan, boncuk mavisi gözlü, bastı bacak, ece, sıska.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 26.10.1943). ***Şarkı söyliyen sudeğirmeni ecesine yalınayak gidiyorum!*** (A. Ağaoğlu 1992 s. 25). Krş. ***ecemsi.***

ecel 'kişinin kaderine bağlı ölüm zamanı' Meninski 1680 I, 62–53 < Ar. ***acal*** a.m. (*/'cl/* kökünden). ***Ḳaraman oġlı İsḥāḳa ḳudret-i Ḥaḳ ecel èrdi, öldi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 161). ***ecel beşiği*** 'ölüm tehlikesi taşıyan kayık vs.': ***Bu fecī'alardan 'ibret almayub da o ḳanadlı ecel beşiklerine binüb yine havalanlara tam 'aḳıllı denir mi?*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 65). ***Haydi gelip geçen 214 Sadrazamdan kaçının eceliyle öldüğünü, kaçının ipten kazıktan gittiğini bilen varsa içinizde çıksın karşıma!*** (F. Erdinç 1961 s. 177).

ecelacaip, b. ***acelacaib.***

ecemsi 'bir eceye benzeyen' ***ece*** II + ***-msi*** benzeme eki, b. ***akordeonumsu . Kısa boylu, sarı benizli, bütün dişleri çürük, bacakları çarpık, ecemsi, kavruk bir gençcağızdı.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 1942).

AD. **ecene** 'taşçı ve marangoz keskisi, demir kalem' DS 1659–60, ZTS 60, R. Dankoff 1991 s. 34 < Fa. ***ājana*** a.m. A. Tietze 1969 no. 16. Tk.'de olmıyan */j/* sesi ve onun halk dilindeki telaffuzu için b. ***abajur/abajör .***

O. **echel** 'tüm cahil' < Ar. ***achal*** a.m. [***cāhil*** kelimesinin comparativus ve superlativus hali, Ar. elativus için b. ***a'cab***]. ***Echel u dūn u denīyem, baŋa da bir naẓar ėt!*** (Şānī, 'Ālī 1994 [1591–99] s. 232).

eciç bücüç/ecüç bücüç/eciş bücüş 'çarpık çurpuk, eğri büğrü (şahıs, , giyim vs. hakkında)' < ***ece*** II + labialisation'lu mühmel, b. ***ala bele*** , krş. ***eciş meciş .*** ***Kaç senedir at cambazlarına gidememiştik; işte ayağınıza geldi. Hem de cambazların eciç bücüçlerinden değil, aliyülâlâsı.*** (S.M. Alus 1933p 236). ***Ḥālā mīrāş da'vālariyle didişen bir ḳaç ecüc bücüc maḥlūḳ*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 159). ***Dabaramana mı idi, paramana mı idi, neydi, öf, canım böyle eciş bücüş şeyleri nasıl da hatırda tutmalı?*** (Nābī–zāde Nāẓım 1943 [1889] s. 28).

ecil, b. ***ecl.***

ecinne/ecinni ‘cin, peri’ < Ar. *acinna* ‘cinler’ a.m. (/*cnn*/ kökünden). *Tā ṣabāḥa dek cemīʿ ḳızları ḳavm-ı ecinne efʿāl bābına çeküb bekāretlerin izāle ėdüb nā-pāk ėderler.* (Evliyā Çelebī 1928 [17.yy.] VIII, 525). *Kızım, sen sabaha karşı ecinnilerin üzerine kirli su dökmüşsün. Bu işe kızan ecinniler de burnuna üflemişler.* (M. Yağmur 1957 s. 3–4). *Poyraz esmeğe başladı mı, yalıların hepsi boşalır. Her tarafta ecinniler top oynar.* (S.M. Alus 1944 s. 150).

ecir, b. *ecr*.

eciş bücüş, b. *eciç bücüç*.

AD. **eciş meciş/ecüç mecüç** ‘cin, peri cinsinden olan’ DS 1662 < *eciş bücüş*’ün varyantı. /*m*/ ile başlayan “echoword” için b. *alay malay* . *Erkek kısmına kadın olsun da, ne olursa olsun. Ne ecücüne bakar, ne mecücüne.* (M.G. Anadol 1984 s. 88).

O. **ecl/ecil** ‘sebep’, yalnız *ol ecilden* ‘bundan dolayı, bu sebepten’ < Ar. *ʿan acli hāḏā* a.m. *Ol ecilden sen cümle şuçtan beri olub, gendiler talihlerine sebeb olur.* (G. Hazai 1973 [17.yy.] s. 176).

O. **ecnad** ‘askerler, ordu’ < Ar. *acnād* a.m. (/*cnd*/ kökünden). Krş. *cündi*. *Ecnād ḳılıcların ellerinde dutsunlar, ḥavż ḥavālīsinde dursunlar.* (Ferec 855/1451 v. 243b).

O. **ecnas** ‘türlü, çeşitli, mütenevvi’ < Ar. *acnās* [*cins* kelimesinin çoğulu]. *Der-ḥāl bir taḫta ecnās ḳumāş ʿacūz-ile göndürdi.* (Ferec 855/1451 v. 24b). *Bir kimse geçdiyi yerde hem meşhūr Rosininiŋ yapdıġı emşālsiz nāğmeleri işidebilir hem daḫı İshaḳıŋ beyātisini, cemiʿetiŋ ecnas oldıġı bundan beyān olur.* (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 330).

ecnebi ‘akraba veya tanıdık olmayan, yabancı’ < Ar. *acnabī* a.m. İsimden sıfat yapan nisbe eki *-î* için b. *adalî* . *Şeh-zāde-i Ḫudādādı ol māh bildi, anı kenārına aldı, öpdi, aġladı. Döndi Ḫudādād, "Ecnebī degüldür," dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 66a). *Mü’eddeb iç oġlanı arasına evlād-ı Etrākden nā-cins ecnebīleri getürüb ṣoḳmaḳ ...* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 145). ‘başka memleketten gelmiş, başka devlete mensup (kişi): *Hemān-ki mezbūruŋ bu yüzden ẓuhūrı yad ėlden gelme ecnebīlere maʿlūm oldı.* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 122). *Köylüler işi boşladılar, kazmayı kapan kazdı toprağı, ne bulduysa, ne çıkardıysa, buralara doluşan ecnebilere sattı boyuna.* (A. Nesin 1995 s. 92).

ecr/ecir ‘ücret, mükâfat; sevap’ < Ar. *acr* a.m. *Beytü l-māl-i Müslimīne bu ṭarīḳ-ile saʿy-i cemīlleri ve ʿizz-i ḥuẓūr-ı pādişāhīden niçe imtinān ḥuẓūra gelüb dünyāda ve āḫiretde ecr-i cezīlleri müyesser olal* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 132). *Bu sabrın ecri büyüktür. Yarın ahrette ulu makamlara nail olursun.* (H.R. Gürpınar 1940 s. 11). *Yılların, yüz yılların eciri, köylü toprak sahibi oluyordu.* (Yaşar Kemal 1955ç s. 52). ‘ceza’: *Avcı, sen bu hayvanın ecrini çekeceksin.* (K. Bilbaşar 1961 s. 202).

O. **ecsad** ‘bedenler, cisimler, kütleler, maddeler’ < Ar. *acsād* a.m. (/*csd*/ kökünden). *ecsād-ı sebʿa* ”yedi cisimler” (Ferec 855/1451 v. 55b; simyada veya alşimide kullanılan maddeler).

ecüç bücüç, b. *eciç bücüç*.

ecüç mecüç, b. *eciş meciş*.

O. **ecvef** ‘içi boş, kof’ < Ar. *acwaf* a.m. (/*cwf*/ kökünden, Ar. sıfat türü için b. *ablak I*) *ecvefi vavî* ‘(Ar. gramer ıstılahlarından) kelime kökünün ortadaki harf /*vav*/ olduğundan onun muayyen hallerde boş kalmasıyla kelimenin ortasının boş olması; (mecazi mânada) kafası boş, boş beyinli’: *Bunları hep inşa ve kitabet lisaniyle, lûgatli kelimelerle söylemiştim. Pek ecvef-i vavîlerden değilizdir.* (S.M. Alus 1944 s. 30–31).

O. **ecvibe** ‘cevaplar’ < Ar. *acwiba* a.m. [*cawāb* kelimesinin çoğulu]. *Yaḳınumdur-ki ėrtegi esvileme ecvibeŋ bulunmayısar.* (Ferec 855/1451 v. 135a).

O. **ecza** I ‘kısımlar, unsurlar’ < Ar. *aczā*’ a.m. [*cuz*’ ‘cüz’ kelimesinin çoğulu]. *Bir vaḳit yine eczā’-ı vaṭanımızdan bir ḳısmı kesb-i istiḳlāl eyleyüb de onuŋ içün Evropa beldeleriniŋ birinde muʿāhede yapıldıġı eşnāda ...* (P.N. Boratav 1995 s. 272).

ecza II/**ezza** ‘aktariye ve eczane malları, kimyevi maddeler, ilaçlar’ Meninski 1680 I, 61 < *ecza* I. *Has ravent, amber, misk, baş ve sürecek haplar, macunlar ve bazi ezzalar bulunur.* (G. Hazai 1973 [17.yy.] s. 102). *Titiz müşteriler, ... banyolarına asmayı kurdukları ecza dolabınının kapağını açıp kapatmaktan usanmamışlardı henüz.* (S. Soysal 1979ye s. 5). *eczacı/ezzacı* ‘eczacılık mutahassısı; eczahane sahibi’: *Melâli Beyin reçetesini yaptırdım, dünya kadar para da ezzacıya verdik. Günler geçti. Hürmüzcük hâlâ uğunup duruyor.* (İsmail Galib 1932ei s. 18).

eczahane/eczane b.m. (ilâç satılan dükkân) < *ecza* ve *hane*, b. *abdesthane/apteshane* . *Depremden sonra İstanbula dönmüş, borç harç Kasımpaşa’da başka bir eczane açmıştı.* (M. Seyda 1974 s. 177).

EO. **ėçi** ‘büyük erkek kardeş, ağabey’ < ET. *ėçi* a.m. Clauson 1972 s. 20. *Teŋri rāzın andan işit, ėçi, | Gey uludur, görmegil anı kiçi.* (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 27).

AD. **eçki** ‘keçi’ DS 1663 < *keçi* kelimesinin metateze uğramış varyantı J. Deny 1955 s. 79, b. *albız* .

ed-, b. *et-* I.

eda I ‘tarz, tavır; hoş ifade, albenilik, zarafet, şirinlik’ < Fa. *adā* a.m. *Hocanın muzaffer edâsı kimseye batmıyor, aykırı gelmiyordu.* (T. Buğra 1963 s. 115). *eda et-* ‘ifade etmek’ (krş. Fa. *adā kardan* a.m.): *Biz bu inʿāmuŋ şükrini ḳanḳı dilile edā ėdevüz?* (Ferec 855/1451 v. 13b). *Ḥaḳ budur ki bir kāmil mışraʿda güzel edā eylemişdür.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 113).

eda II ‘ödeme; yerine getirme, icra, bitirme’ < Ar. *adā*’ a.m. [/’*dy*/ kökünden]. *Oldukları mahallede imāmidi. Mubārek ṣalavātı bilesine edā kılurdı.* (Ferec 855/1451 v. 57a). *Faraż ki igne ile bir ḳuyu ḳazmaḳ, veyā ḫūd*

bir ḳaġı yérinden ayırmaḳ daḫı buyurulsa ʿale r-reʾs ve l-ʿayn edāsın édüb … (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 187).

edat (gramer terimlerinden) 'kendi başına olmayan ve ek almayan kelime, ms. *de, ile, ki* < Ar. *adāt* 'alet' (*/ʾdw/* kökünden).

AD. **ede** 'büyük erkek kardeş, ağabey' DS 1663–64, TS 1384 < belki Lallwort, krş. *dede* (bazı yerlerde 'dede' mânasındadır). Mânaca *ece* kelimesine yakındır, fakat ünsüzlerdeki fark güçlük yaratır. 'dede' DS 1664: *Ke … uşaġının edeleri, azbet ağası kardaşlarım!* (K. Bilbaşar 1969 I, 110).

edeb/edep 'terbiyeli davranış, kabalıktan içtinap' < Ar. *adab* a.m. *Diledüm-ki elin öpem, ayaġına baş ḳoyam. Tünd oldı, ḳaḳıdı, "Edebi saḳla!" dédi.* (Ferec 855/1451 v. 116a). *Ol vaḳt sār dédükleri bir ḳuşcuġazdan bir ḥareket vücūda geldi. Süleymān ol ḳuşcuġaza edeb buyurdı.* (Ferec 855/1451 v. 187b). *Bu ne edebsüzlikdür?* (Ferec 855/1451 v. 101b 9). 'edebî kültür, okumuşluk, malumatlılık'; *Bu ʿaḳlı, bu edebi, bu söz ḳolayın hīc āferiydede gördügüm yoḳdur.* (Ferec 855/1451 v. 135a). *edeb erkân* 'âdâbı muaşeret, töre': *İhtiyarlara aşka dair malûmat vermeyi bir nevi pezevenklik addederlerdi; köyün edebi erkânı böyle idi.* (S.E. Ertem 1931 s. 31). *edebden hariç* 'edebe uymayan': *Ḫuşūşā edebden ḫāric vaż'a cür'et eylemeye!* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 226). *edeble-* 'azarlamak' Meninski 1680 I, 112: *Seni yaḫşi edebleridüm, ḥürmetüŋ gideridi. Gel, tevbe ét, daḫı bu resme söz dème!* (Ferec 855/1451 v. 188a).

edebî 'milletin yazı kültürüne uygun (dil)' < Ar. *adabī* a.m. (*adab* 'terbiye, edebiyat' + isimden sıfat yapan *-ī* eki, b. *adalî*). *Annen karşı çıkmış ve çok güzel, 'edebi' bir mektup yazmıştı yarı kırgın ayrıldığı ablasına.* (Peride Celal 1991 s. 14).

edebiyat 'okumuşluk, iyi terbiye görmüş kimsenin hali' < *edebî* + Nomen abstractum collectivum mânasında isim yapan *-iyat* için b. *abesiyat* . *Ḥükümdārān böyle edebīyāt ve aḫlākīyeti iḫlāl édici sebebleri def u izāle étseler pek ḫoş olur idi.* (E. Misailidis 1986 [1872] s. 147). Bugünkü mânada *edebiyat* kelimesi 19. asrın ortasından sonra kullanılmağa başladı: *Bir iki edebiyat dergisinde, sinema üstüne birkaç yazı yazdı.* (S. Soysal 1979ye s. 158).

O. **edebperver** 'edepli, terbiyeli' < Fa. *adab-parvarda* 'iyi yetiştirilmiş' [*edeb* + *-perverde/-perver* 'yetiştirilmiş', b. *canperver*]. *Egerçi ol ḫuddāmuŋ ekṣeri edeb-perver olur, feʾammā içlerinde baʿżısınuŋ müẕıblıġı muḳarrerdür.* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 198).

edep, b. *edeb*.

eder 'fiat; kıymet' < *et-* fiilinin geniş zaman fiilsıfatı (participium aoristi), *-(ünlü)r/-maz* için b. *açar I* , krş. *değer*. *Sesinde belli bir saygı vardı. Yatağın, yorganın ederini şöyle bir hesaplamış, Kâmil Efendinin değeri gözünde bi kaç kat artmıştı.* (Kemal Tahir 1961 s. 167). *Nuri Beyinin kartını çekecek, hemen yazı makinesine geçirecek, günün tarihini, alınan malın cinsini ve ederini yazacakmış.* (M. İzgü 1992 s. 151).

edevat 'aletler, iş görmek için lâzım olan şeyler' < Ar. *adawāt* a.m. [*ādā* kelimesinin çoğulu, krş. *edat*; */ʾdw/* kökünden]. *Göğsün alt tarafında silâhlık bulunurdu. Bir çok gözleri vardı, Efe delikanlılar kendisine ait edevatı o gözlere yerleştirirdi.* (H.Z. Koşay 1943 s. 339).

EO. **ėdi** 'yapılış tarzı' < ET. *ėtig/ėdik* a.m. Clauson 1972 s. 50. Fiilden nomen actionis yapan *-i* eki için b. *alu-satu* . *Benümiçün bu vaż'lu, bu ėdiylü köşük* (veya *köşkü*) *ve sarāyı düz!* (Ferec 855/1451 v. 19b).

edib/edip 'edebî eserler veren, yazar' < Ar. *adīb* a.m. *Yédi yaşar olduḳda ediybe sımarlandılar, edeb u hüner ögrendiler.* (Ferec 855/1451 v. 143a).

edik, b. *edük*.

edikt 'resmî kararname, sıkı yönetim emri' < Alm. *Edikt* < Lât. *edictum* a.m. Gürpınar'ın kelimeyi Fransızca'dan değil (Fransızcası *édit*), Almanca'dan alması, mefhumun o zamanki gazetelerde Almanya ile ilgili haberlerde geçtiğini muhtemel kılar (b. *akupunktur* [1]). *"Ṣaçı uzun, 'aḳlı ḳışa" maḥkümiyetiyle alınmaz birer ḥamāḳat tamġası vurmuşlar, bu meş'üm edikt'iŋ altında insānlığımız unudulub gidiyor.* (H.R. Gürpınar 1336k s. 84).

edil–, *et-* yardımcı fiilinin passivum hali: *Edilen lâflara bütün dikkatimle kulak misafiri oluyordum.* (H.R. Gürpınar 1933kp s. 32).

O. **edim** 'deri, meşin' < Ar. *adīm* a.m. *Edīm müze ayaġına çekdi.* (Ferec 855/1451 v. 103b). *Yér yér edīmden ḫaymalar urulmış, ṭanabları ebriyşem, mıḫları altun.* (Ferec 855/1451 v. 152b).

edin– 'eline geçirmek, kendine almak, tesahub etmek' TS 1387 < ET. *ėtin-/ėdin-* a.m. Clauson 1972 s. 61; *ėt-* yardımcı fiilinin reflexivum hali ve aynı zamanda geçişli fiil, *(ı)n-* için b. *acın- II* . *Her kim-ki baŋa nişān muştılar, aŋa bir deve yüki altun vérem, ḫavāşumdan ėdinem.* (Ferec 855/1451 v. 145a). *Ehren seni oġul edine.* (Ferec 855/1451 v. 39a). *Fırsat elinde varken, işe aldığı bu ressamlardan hediye olarak bir kaç tablo edinmek.* (Y. Ahıskalı 1944k s. 49).

edip, b. *edib*.

Edirne, b. *Edrene*.

EO. **ediş** 'iş, hareket, faaliyet' < *et-* fiilinden nomen actionis, krş. *geliş, gidiş*. *Geceki evi baŋa göster. Aŋa ėdiş göstereyim, bir aylık ḫarclığumı anuŋ soyḳasından çıḳarayım!* (Ferec 855/1451 v. 23b–24a).

AD. **ediş–** 'beraber veya karşılıklı yapmak' < ET. *ėtiş-/ėdiş-* a.m. [*ėt-* fiilinin ortaklık (cooperativum) hali, *-(ı)ş-* için b. *ağlaş-*] Clauson 1972 s. 73. *Şāh-ı Yemen temāmet leşkerile üc günlük yol gönderü çıḳdılar, andan vidāʿ édişdiler.* (Ferec 855/1451 v. 206a). *Ve ṭavāyif-i muḫtelifeyile muṣāḥebet eyleyüb kelimāt édişelüm.* (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 20a). (Geçişsiz

fiil (verbum intransitivum) olarak) 'söz atışmak, tartışmak' DS 1666, K. Emiroğlu 1989 s. 85. 'düzüşmek, sikişmek' DS 1666.

editör 'kitap veya gazete bastıran, naşir' < Fr. *éditeur* a.m. [Lât. *edere* 'çıkarmak, neşretmek', nomina agentis yapan *-ör* eki için b. *aktör*]. *Bana bu kitabın müsveddesini gönderen Amerikan editörüne bir mektup yazarak, bu kitabı yayınlamamasını rica ettim. Bakalım, sayın editör bu ricamı yerine getirecek mi*? (A. Nesin 1960g s. 34).

O. **edna** 'en aşağı, en düşük' < Ar. *adnā* a.m. [*danī* 'deni' kelimesinin comparativus–elativus hali, */dny/* kökünden]. *Biŋ yėdi yüz dürlü murād u maḳṣūd bu ad berekātında ḥāṣıl olur. Ednāsı dīv u perī müsaḥḫar olmaḳdur.* (Ferec 855/1451 v. 33a). *Ednā behāne ile ḥükkāmdan intiḳām almaġa ḳoyuldılar.* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 251). Kalite ölçüsü olarak: *Ve ḫāṣṣa-ı humāyūnum içün işlenen şekerlerüŋ ʿaselleri ḥāṣıl olduḳda rencber ṭāyifesine ṭarḥ olunub ednā ʿasel evsaṭ ve evsaṭ ʿasel aʿlā ḥisābınca taḥmīl olunub rencber ṭāyifesine ẓulm olur.* (Ö.L. Barkan 1943 [931/1524] s. 386–387).

Edremit 'Balıkesir vilâyetinde bir kasabanın adı' < Yun. *Αδραμυτι* (Aḏramíti) D.J. Georgacas 1971n s. 110. *Edremit ovasından baktın mı, dalga dalga Ege denizine yürüyen, böğürtlen gizleri dolu bir yücelik.* (M. Başaran 1964 s. 87).

Edrene/Edrine/Edirne 'Trakya'daki şehir' Meninski 1680 I, 114 < Yun. *Αδριανουπολις* (Aḏrianúpolis), şehri tekrar imar eden Roma İmparatoru Adrian/Hadrian'ın adına (117–138). *Edrenā'dan nā-gehān ėrdi çeri.* (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 53). *Edrine tekfurı geldi ilerü; | Depdi atın, durdı durdı ol leşker gėrü.* (a.e. s. 54).

edriye 'çapraz demir (?)' < Fr. *étrier* a.m., asıl mânası 'üzengi' [Flem. *striepe* 'kayış']. *Tonluk kovanın bir çağlıyan gürlemesiyle temele akıttığı taze betonu, çeyrek saatte, öteki gelinceye kadar, kalıplar içinde, örme demirler, edriyeler arasına yaymak, şişlemek kolay değildi.* (F. Erdinç 1973 s. 24).

AD. **edük/edik** 'köylü çizmesi' DS 1664–65, TS 1385–86 < ET. *etük/edük* a.m. Clauson 1972 s. 50. *Çūn ṣabāḥ oldı, Ebū l-Fetḥ-i ẓālim durdı, edügine bir ḫancer-i ābdār soḳdı, yalaŋuz gür-ḫāneye yöneldi, tā Bū l-Ḳāṣımı öldüre.* (Ferec 855/1451 v. 7a). *Ėlçi daḫı ḳapudan içerü girdi, edügin çıḳarmadı, geçdi, oṭurdı.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 222). 'kadın ayakkabısı' O. Blau 1868 s. 225, S. Akalın 1993 s. 63: *Gendü gitdi. Bir sāʿatden geldi, bir çāder ve bir edük getirdi.* (Ferec 855/1451 v. 114b). *Karatepeli gelinlerinin ... ayaklarına sarı edik giydirilir.* (H.Z. Koşay 1943 s. 335). Krş. *çedik/çetik*.

O. **edvar** (Şark musikisi) 'musiki kaidelerini ve makamları gösteren kitaplar' K. Uz 1964 s. 22 < Ar. *adwār* 'devriye, daire' [*dawr* 'devir' kelimesinin çoğulu]. *Nāmı Muṣṭafā olub ḫōş-āvāzeler nāmındaki aṣḥāb-ı edvārdan idi.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 317).

O. **edviye** 'ilâçlar' < Ar. *adwiya* a.m. [*dawā*' 'deva' kelimesinin çoğulu (*/dwy/* kökünden)]. *'Aṭṭāristānda bir dükānı içindegi edviyeyile aŋa gösterdi.* (Ferec 855/1451 v. 90b).

(Çocuk dili) **e'e/ee** 'def'i hacet' < Lallwort. *Eesini tutamıyan çocuklar için bir ilâç var.* (İsmail Galib 1932ei s. 13). *"Söyle kızım?" — "Dede, eem vaaay!" — "Een mi var kızım? Dur öyleyse, seni götüreyim!"* (F. Baykurt 1967k s. 293). *Çocuğun altı da değişecek, eesine* (*eesini* yerine mi?) *etmiş.* (a.e. s. 101).

efâîl ve tefâîl 'aruz temeline dayanan şairlik' < nazımda hecelerin uzun ya da kısalığı bakımından ölçü olarak kullanılan sembolik kelimelerden ikisi'. *İṣābet-ki ḳorkmuşum. O ḳorḳu ile efāʿîl ve tefāʿîli bir ṭarafa bıraḳdım. Var ḳuvvetimi tercümeye verdim.* (Aḥmed Rāsim 1342/1924, 117). *Şehrî efendi üslûbu renginle, efail ve tefaille karşısındakinin sıkıldığını, işin sökmiyeceğini anladı.* (S.M. Alus 1933k s. 98).

O. **ef'al** I 'işler, hareketler, faaliyetler' < Ar. *afʿāl* a.m. [*fiʿl* kelimesinin çoğulu]. *Pederi gibi tāzeliginden efʿāl-i şenīʿa ile dillerde meẕkūr ...* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 125).

O. **ef'al** II (gramer terimlerinden) 'fiiller, eylemler, verba' < Ar. *afʿāl* a.m. [*fiʿl* kelimesinin çoğulu]. *Çūn on bėş yaşına girdi, ʿadiymü l-miŝl olub gūy-i sabaḳ aḳrānından ḳapdı, envāʿ-ı ʿulūmı, esmāʿı, efʿāli ... temāmet ḥāṣıl eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 128a).

AD. **efe** 'yiğit, genç erkek, kabadayı, zeybek' < *efendi* kelimesinin kısası, krş. *efem*. İ.Z. Eyuboğlu 1991 s. 218'de teklif edilen EYun. *εφηβος* [efē'bos] iştikakı kelimenin nedreti, azlığı yüzünden ve ikinci ünlünün sonradan */i/* olarak telâffuz edildiğinden muhtemel değildir. *Bektaş Emmi oğlanın yüzündeki efe kasılmasını hiç beğenmedi.* (Kemal Tahir 1957r).

AD. **efek/efek otu** 'iki otun adı, Vicia sativa; Onobrychis viciifolis' DS 1667, I. Hauenschild 1989 no. 798 ve 1141 < Yun. *αφακι* (afáki) 'bir cins yabani yonca' A. Tietze 1955 no. 33.

efekt 'netice, sonuç' < İng. *effect* veya Alm. *Effekt* a.m. [Lât. *effectus* a.m.). *Bir dönem mâkul bir sıklıkla cinsî ilişkisi olan insanlar, uzun süre bundan uzak kalırsa böyle efektler oluyor.* (Ü. Kıvanç 1995 s. 93). 'tesir; sanatta yaratılmak istenen tesir' *Geleneksel hikâyeci – eğer bunu on yıl evvel yazsaydım, bizzat kendim – bu hikâyede efekt kaygısiyle Elif kızın ölümünde sözü bağlardım.* (F. Erdinç 1969 s. 7) *Neden sadece siyah beyaz çalışıyormuşum, efendim dialarım banyosunu özel metotlarla yapsaymışım farklı efektler bulabilirmişim.* (L. İpekçi 1998 s. 68). '(radyo piyeslerinde) perde arkası gürültüleri': *Demek ki burası bir ara yerdir. Açılıp kapanan kapıları, geçilen dehlizleri gözümüzde canladırmamıza yarayacak radyo oyunu efektleri.* (M. Mungan 1996 s. 247).

efektif (bankacılık terimlerinden) 'hazır para' < Fr. *effectif* a.m. [Lât. *effectus*'dan sıfat, b. *akreditif*].

efele–, b. *efille–*.

AD. **efelek/efelik**, b. ***evelik/evelek***.

AD. **efelen–** 'efelik taslamak, kabadayılığa kalkmak' < ***efe*** + isimden 'falan hale gelmek' mânasına fiil yapan ***-len-*** genişlemesi, b. ***abaplan-*** . ***Kasketini sağ kaşına iyice eğmiş. Bıyıkları memur bıyığı gibi kırpık ama efelenmesi tam kopuk efelenmesi.*** (Kemal Tahir 1957r s. 46). ***Kahveye doğru efelenerek yürüyorlardı.*** (A. Nesin 1972m s. 15).

(Konuşma dili, güya Çerkes hanımlara mahsus) **efem** 'efendim!' < ***efendi*** kelimesinin kısaltması + 1. şahıs possessivum eki. ***Temellük : — "Selefi âlinize verilen aidatı elbette efemize takdim edecekler, efem."*** (Musahipzade Celal 1936pp s. 32). ***Nadire Hanım sordu: "Neresini hazırladınız?" - "Mavi bölük hazırlandı, efem."*** (R.C. Ulunay 1941 s. 178).

efemine 'hanım evlâdı, erkek işlerinden uzak kalan' < Fr. ***efféminé*** a.m. [Lât. ***ex-***, assimilation'la ***ef-***, 'ayıran, uzaklaştıran', ve ***femina*** 'kadın' kelimesinden yapılan fiil]. ***Küçük bir taşra kasabasında doğan kişi, daha çocukluğunda, kafası gelişime düşman insanlarla çevrili bulur kendini. Sanata ilgi duyarsa yaşıtları onu efemine sayarlar. Kendinden büyük olanlar da ona ahlak dışı biri gözüyle bakarlar.*** (S. Birsel 1995 s. 118).

AD. **efen** 'kolay' DS 1668 < ***ehven*** kelimesinin varyantı.

efendi I 'adam, bey, bay; şahıs isminden veya meslek ünvanından sonra tahsilli kimse, memur, şehirli için kullanılan hitap ve anma şekli < Yun. ***ανθεντης*** (avṭéntis) a.m. G. Meyer 1893 s. 37. 'akrabalık terimlerinden önce saygı ve nezaket ifadesi': ***Benim paşa oğlum, efendi amcan vallahi evde hasta.*** (S.M. Alus 1944 s. 50). 'kölenin sahibi': ***İ ġulām, var, bu sevdādan gecl Eyle dut ki beni görmedüŋ-idi. Yoḳ dėriseŋ efendüŋe, kirecüŋe dėrem, senüŋ şerrüŋi benden ıraġ ėderler.*** (Ferec 855/1451 v. 176b). 'koca, zevc': ***Analığım bu mektuptan da, babamın tepkisinden de hoşnuttu. "Dayaktan değil efendi, tütünden kaçıyor o, tütünden!"*** (F. Erdinç 1961 s. 82). ***efendiden adam*** 'herkes tarafından sayılan kimse': ***Memduh bey ellibeşlik, efendiden bir adamdı. Düyunu umumiye Tuz müdürlüklerinde vilâyetleri gezmiş, uyanık, hoşsohbet, çelebimizaç bir kimse idi.*** (S.M. Alus 1934 s. 283).

efendi II (sıfat) 'saygıdeğer, ince, çelebi' < ***efendi*** I. ***Öyle olmasa, Necip bey, bu güngörmüş, bu efendi adam, parasını, hem de bütün parasını çeker miydi?*** (S. Soysal 1979ye s. 72). (zarf olarak) ***efendi efendi*** 'bir efendiye yakışır tarzda, akıllı uslu': ***Çocuklarım, başınızda sarıḳ var. Siz 'ulemādan şayılırsıŋız. Ḳoşmaca, ḳayıraḳ oynamaḳ, çamurlara, tozlara yuvarlanmaḳ size yaḳışır mı? Bāġçenin bir köşesinde efendi efendi oṭuruŋ!*** (R.N. Güntekin 1928 s. 124).

(Halk ağzı) **efendicağızım/efendicazım** (İng. 'filler' denilen, uzun bir izahatın arasına sokuşturulan ve sırf vakit kazanmak için kullanılan ara söz, krş. ***ondan sonracağızım***) 'azizim! mirim!' gibilerden < ***efendi*** + ***-cağız*** küçültme eki (b. ***buncağız***) ile 1. şahıs possessivum eki. ***Ne kadar rakı, konyak varsa, hepsini döküp yakmalı, kumarı, içkiyi, kökünden temizlemeli, ondan sonra efendicazım ... okumak, yazmak, hesap yapmak öğrenmeden top oynamağı, koşmağı, sırıkların tepesine çıkmayı yasak ederim...*** (İsmail Galib 1932p s. 19). Dativus hali ile: ***Hanımları pek bilmem ama herhal evlerinde oturur, dikiş dikerler, un elerler efendicağızıma, çocuk doğururlar falan.*** (T. Uyar 1982d s. 129).

efendim (nida, yâni değişmez, bir kaç kişi olursa, ne ***efendimiz*** olabilir, ne de ***efendilerim***) 'bir hitap şekli' < ***efendi*** + 1. şahıs possessivum eki. ***Nāẓır, eliniŋ bir ḥareketiyle cümlesini yerli yerine oṭurtdu. "Ḫayır, efendim!" dedi, ...*** (E.E. Talu 1928 s. 230). 'bir sözü anlamayanın tekrarlanmasını yahut daha çok izahat isteyişi; çağrılanın cevap olarak seslenişi' (ki o da bir nevi sorudur : "Ne istiyorsun? Ne yapmamı istiyorsun?" gibisinden)': (konuşan, dinleyenin fikrini sorar) 'ne dersiniz? söylediklerim doğru mu?' ***Ben çok defa sizin hakkınızda ... Yani, belki ihtara mecbur oluyorum. Efendim? Yani, haksız oluyorum da denilebilir. Efendim? Bunu sebepsiz olarak kabul edemezsiniz.*** (M.Ş. Esendal 1958o I, 119).

Efes 'İzmir vilâyetinde eski bir şehrin arkeolojik yeri' < Fr. ***Éphèse*** < Lât. ***Ephesus*** < Yun. ***Εφεσος*** (Éfesos) D.J. Georgacas 1971n s. 110.

AD. **effaya git–** 'heba olmak, heder olmak' < ***ifna*** (?). ***Alibey köyüne gidecek misin? Emir altı. Bukadar da emek çekmişsin. Gitmesen atarlar seni. Emeklerin effaya gider.*** (F. Baykurt 1961o s. 204).

Efgan/Afgan/Efganlı 'Afganistan ahalisinden biri' < Fa. ***Afġān*** a.m. Fazladan ***-lı*** ilâvesiyle ahalinin ferdi mânası için başka misal bulamadık (ms. ***°Arnavutlu***, ***°Moğollu*** denmez (belki ***Afşarlı*** ?). ***Öyle bilgiç ki Tesalyayı şanır Afrikada, | Zann ėder kim Atina merkez-i Afġān gibidir.*** (Şair Eşref 1958 s. 124). ***Babası yaşındaki Afgan şaire çılgınca âşık bir genç kadındı.*** (A. Kulin 1997 s. 13). ***Afgan halısı*** 'bir halı cinsi': ***Köşesi sobadan yanmış, kırmızısı solmuş Afgan halısını.*** (İ. Aral 1997 s. 299).

Efganistan/Afganistan 'Asya'da bir memleketin adı' < Fa. ***Afghanistān*** a.m. (***Afgan*** + yer ve memleket adlarında kullanılan ***-istān*** eki, b. ***Acemistan***). ***Afganistandan gelir bu tazılar, dünyanın başka hiç bir yerinde bir eşleri daha yoktur.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 44).

Efganlı, b. ***Efgan***.

O. **efgâr/efkar/evgâr** 'yaralı, acılı, muzdarıb' < Fa. ***afgār/avgār*** a.m. ***Evgār u rüsvā gėce ḳaraŋu olunca yatdum. Dünle hezār renc u ṭa'abile geldüm, odamı buldum.*** (Ferec 855/1451 v. 117a). 'üzüntü, tasa' ***Öyle ne daldın leylek amca? | Efkârın mi var akşam akşam?*** (C.S. Tarancı 1957 s. 63). ***efgâr/evgâr et-*** 'yaralamak, üzmek': ***Bu ḫaber beni efgār eyledi. İtdügüm işlere peşīmān oldum.*** (Ferec 855/1451 v. 114a). ***efgâr/evgâr ol-*** 'yaralanmak, incinmek': ***Evvelden baŋa dėyedüŋ böyle zaḥmet çeküb evgār olmayaydum nolayidi!*** (Ferec 855/1451 v. 116b).

O. **ef'i** 'yılan' < Ar. *af'an* a.m. [/f'y/ kökünden]. *Her bir ef'iyden yüz biŋ mār-ı ḳahḳaha mütevellid oldı. Yüzi Ādemī yüzi, bedeni ef'ī bedeni.* (Ferec 855/1451 v. 243b). *Medrese bu cinayete de yaldızlı bir fetva sundu: "Nef'īnüŋ ef'ī gibi ḳaṭ'li vācibdür" dėdi.* (C. Meriç 1992 s. 250–251).

AD. **efil** 'çok küçük taze körpe bitki yaprağı' DS 1668 < Yun. *φυλλον* (fíllon) 'yaprak'. Ch. Tzitzilis 1987g no. 571.

AD. **efilde–** 'korku veya sevinç etkisiyle yürek çarpmak' DS 1668, TS 1387 < *efil efil* 'acele, telâşlı olmayı anlatır' DS 1669 + ses taklidi kelimelerde /l/ veya /r/ olan son ünsüzden sonra *-la-* yerine *-da-* fiil genişlemesi, b. *alda-* .

efile–, b. *efille-*.

AD. **efil efil** 'rüzgârın hafif hafif, yavaş yavaş esmesini anlatır' DS 1668, TS 1387, R. Dankoff 1991 s. 34 < ses taklidi tâbirlerden. *Köyü çıktılar. Çakırdikenliğin içine daldılar. Güz yelleri efil efil dağlardan dikenli düzüne iniyordu.* (Yaşar Kemal 1955i II, 270).

AD. **efille–/efile–/efele–** 'hafif hafif esmek (rüzgâr hakkında)' DS 1668–69 < ses taklidi fiillerden, krş. *efil efil*. Ses taklidi isimden fiil yapan *-la-* genişlemesi için b. *ağla-* . *Seher yeli ormandan, denizden, Çekmece gölünden, her bir yandan efiliyor, insanın içini yuyup arıtıyor.* (Yaşar Kemal 1993k s. 49).

AD. **efin tefin/efun tüfun eyle-/et-** 'harap, bitik, yok' DS 1669 < krş. Az. *äfn-däfn elä-* 'gömmek, defnetmek' *Ġäbir ġazıyıb, izvanı äfn-däfn elädilär.* (Azärbaycan nayılları 1960 I, 224). Baştaki *efin* kelimesi *kefen/kefin* kelimesinin bakiyesidir: *Padşah väzirini käfn-däfn eläyib, gäldi väzirin arvadının yanına.* (a.e. s. 179). Şarki Anadolu'da bu da vardır. *Bilbili kefin defin eyledi, ġoydu haġġına.* (A. Caferoğlu 1942 s. 98). *Muhtarımızla mutayidimiz bir olup efun tüfun ettiler parayı. İkisi de makemelik şimdi.* (F. Baykurt 1960 s. 78). Kafiyeli çift sözlerdeki labialisation için b. *abidik gubidik* [2].

AD. **efiyen** 'tütün tozu' < *enfiye* kelimesinin varyantı. Metatez için b. *albız* .

efkâr I 'fikirler, düşünceler' < Ar. *afkār* a.m. [*fikr* 'düşünce' kelimesinin çoğulu). *Gazeteler vatan sevdası ile ateşli yazılarla efkârı Rusya aleyhine alevlendiriyordu.* (Fazlı Necip 1930 s. 65). *Nihāyet Yūnān neferleriniŋ çirkīn temāyülleri ḳızıŋ eteğini çekmek, ḳolunu çimdiklemeğe müncer olunca azıcık efkārını ṭopladı.* (Ḥ.E. Adıvar 1926 s. 156). *efkâr-ı umumiye* 'kamuoyu': *Doktor Dalbanezo hem bizi, hem profesör heyetimizi, hem de efkârı umumiyeyi aldatmıştır.* (Nâzım Hikmet 1932 s. 53).

efkâr II 'kaygı, endişe, merak; içki içmeğe götüren haleti ruhiye' < *efgâr/evgâr*, fakat bâzı hallerde *efkâr* I'e de bağlanabilir. Halk etimolojisi ile husule gelmiş, krş. *atlu karaca* . *Patronla hırlaştığı günlerin gecesinde efkârını dağıtmak için fazla içer.* (S. Kocagöz 1946 s. 92). *O da efkârla daha ziyade içmiş; sızıp sesi sedası kesilmiş.* (S.M. Alus 1933k s. 191). *efkârlan-* 'endişe verici düşüncelere dalmak, tasalanmak': *Adamakıllı efkârlanmıştı. Eski sevgilisine inat olmak üzere, herçi badabat, her şeyi göze almıştı.* (S.M. Alus 1934 s. 320). *efkârlı* 'kara düşünceli': *Ne yapabilirim? Zaten efkârlıyım. Yapacak bir şey var: daha mükemmel efkârlanabilirim*! (B. Akımsar 1943 s. 96).

efkar, b. *efgâr*.

O. **eflâk** 'gökyüzü' < Ar. *aflāk* a.m. [*falak* 'felek' kelimesinin çoğulu]. *İnse ḳabrüm üstine 'Īsī eflākden, | Bir du'ā ėdüb götürmez bu faḳīri ḫākden.* (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] III, 114). *Ḳatı bī-çāre olub otururken, | Dönüb eflāke yüz el götürürken, | Hemīn dört şaḫṣ oldı anda peydā.* (Ża'īfī 1950 [1555] s. 14). *İnebolu civarında dağlık bir yere gelmişler. Bakmışlar, eflâke ser çekmiş kayalıklar arasında dar bir kovuk.* (S.M. Alus 1944 s. 145).

Eflâk/İflak 'Balkanlarda Lâtince'den gelen bir dil konuşan bir kavim' < Sl. *Vlaḫ* a.m. *Ocaḳlarda kömür yaḳanlar sipāhiler ve İflāḳlar içinde yaḳanlardan sancaḳbegi ala.* (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 21b-22a). *Ve ra'āyādan Arnavut ve Rum ve Eflāḳ ... on beşde iki alınur.* (Ö.L. Barkan 1943 [927/1520] s. 289). 'bugünkü Romanya'nın bir kısmı olan bir Osmanlı vilâyeti': *Eflāḳ vilāyetine beglerbegi ta'yīn olunan Saṭūrcı Meḥmed Paşa ...* (Selānikī 1989 [1599] II, 508).

Eflâtun 'eski Yunan filozoflarından Platon (M.Ö. 427–347)' < Ar. *Aflāṭūn* < EYun. *Πλατων* (Plátōn). *Eflâtun bir yerde diyor ki: felsefe insanların ve toplumların güçlü oldukları çağlarda yararlıdır; zayıf oldukları zamanlarda ise acınacak bir şeydir.* (M.C. Anday 1965a 171). *Eflâtun-u zaman* 'zamanının ileri gelen filozofu': *Onun zannınca dünyada kendisinden fikirli, kendisinden ferasetli kimse yok. Asrın Eflâtunu zamanı o.* (S.M. Alus 1933p s. 106).

O. **eflâtun** I 'Commiphora cinsinden bâzı ağaçların reçinesi' Redhouse 1890 s. 159 < *Eflâtun* ile olan alâka anlaşılmıyor. Başka kaynaklarda bulunamadı.

eflâtun II 'açık mor renkte' < *eflâtunî* kelimesinin kısaltılmışı. *Akşam üstünün eflâtun bulutları birden çöktü. Üzerimize doğru alçalmaya başladılar.* (A. Yurdakul 1993 s. 367). *Eflatun bikinisini ve terliklerini giyip plaja indi.* (U. İlhan 1993 s. 39).

eflâtunî 'açık mor renkte' < *eflâtun* I + renk sıfatlarında kullanılan *-î* eki, b. *altunî* , A.C. Barbier de Meynard 1881 I, 82.

O. **efrad** 'fertler, âzalar, mensuplar' Ar. *afrād* a.m. [*fard* kelimesinin çoğulu]. *Büyük bir millet efradını, edebiyatını nura, selâmet yoluna sevkeden bir dâhiyi selâmlamakla bahtiyar oluyorum.* (Fazlı Necip 1930 s. 21).

O. **Efrenc** ‘Frenkler, Avrupalılar’ < Ar. ***Afranc*** < Afrang < ***Frank*** ‘Alman kavimlerinden biri’, prothesis hadisesi için b. ***arasta .*** ***Ol vaḳt Efrenc-i laʿīn ittifāḳı bile olub gemiler gönderdi.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 55). ***Ḳānūn-ı Ḳumāme der Ḳuds-ı şerīf: ziyārete gelen Efrencden yedişer sikke filori alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 [t.y.] s. 219). ***Modistra Efrenc telaffuzu ile cevab verdi.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 1).

efsane ‘mitolojik hikâye; masal’ < Fa. ***afsāna*** a.m. ***Gerçi, babalarımız, Yakacıkta sabah erken avlandıktan sonra, öğleye doğru Babıâliye varır, vazifelerini görerek, akşam yine Yakacığa döndüklerini de anlatırlardı ama bu bize bir efsane gibi gelirdi.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 85).

efsanevi ‘efsane kabilinden, masal gibi’ < ***efsane*** + isimden sıfat yapan ***-(v)î*** eki, sonu ***-a/-e*** ile biten kelimelerdeki sıfat eki ***-ī***’nin önüne gelen Hiatustilger ***-v-*** için b. ***abidevî .*** ***Orman uyanmış, Kazdağı uyanmış, efsanevî hayatlarına başlamışlardı. Ağaç perileri, su perileri, dağ perileri görülmemiş halaylar çekiyordu ötelerde.*** (M. Başaran 1964 s. 91).

O. **efsar** ‘yular’ < Fa. ***afsār*** a.m. ***Efsār ...*** (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 240).

O. **efser** ‘taç’ < Fa. ***afsar*** a.m. ***Şanki begdür ʿazīz u ḥürmetlü, | Efseri vu libāsı ḳıymetlü.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 138).

efsun I, b. ***afsun.***

efsun II, b. ***efzun*** II.

O. **efsunkâr** ‘büyüleyici’ < Fa. ***afsūn*** ‘büyü’ + ***-kār*** ‘yapan’, b. ***alımkâr .*** ***Zengin kızları teshir eden güzelliği yoktu. Gerçi gözlerinin efsunkâr şeytanca bir cazibesi olduğunu bilirdi. Fakat bunun pek zengin genç kızları avlıyabilecek bir kudret olmadığını tecrübelerle anlamıştı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 257).

O. **efsus** ‘vah ne yazık!’ < Fa. ***afsūs*** a.m. ***Bugün bu furṣatı fevt étme, vérgil cānuŋa ruḫṣat, | Ki yarın aşşı eylemez bu efsūsuŋ peşīmānı.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 29).

O. **Efsus** ‘Maraş vilâyetindeki Afşın kasabasının eski adı’ < Yun. ***Αραβισσος*** (Aravissós) a.m. D.J. Georgacas 1971n s. 110.

AD. **efşan/evşan/evşen** ‘işeme, tebevvül; sidik’ DS 1816 < ***ab-efşan*** [Fa. ***āb*** ‘su’ ve ***-efşān*** ‘saçan’] kelimesinin kısaltılmışı (bu hususta krş. ***efşancı***), b. ***abefşan et-.*** ***Ṭaʿām yénürken efşāna ve ḳażāʾı ḥācete müteʿallik söz söylemek, tebevvül ve ḳuşmaġı dile getürmek aşlā cāʾiz degüldür.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] v. 134b). ***Evşanda işedügüŋ zamān ...*** (P.N. Boratav 1995 s. 104). ***evşan et-/efşen et-*** ‘işemek’ DS 1816.

O. **efşancı** ‘kâğıtları ve kitap sayfaları nakışlarla süsleyen usta’ < Fa. ***afşān*** (bir ismin arkasına takılmış olarak) ‘saçan, dağıtan’; buradaki kelime kısaltılmış, başı yok, yalnız arkası kalmış (krş. ***efşan***). ***Ḥüsnüŋ evrakın étmege tezyīn | Çeşm-i Aḥmed olubdur efşāncı.*** (Aḥmed Paşa 1966 s. 317).

(Argo) **eftamintokofti** ‘atmasyon, yalan, uydurma’ Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 73, F. Devellioğlu 1959 s. 83, S. Özel 1993 s. 37, H. Aktunç 1990 s. 93 < ***εβδομη'ντα κοφτε*** (evḏomínda kófte) ‘[yüzde] yetmişini kes!’ Ch. Symeonidis 1973 no. 48.

O. **Eftele** ‘Balıkesir vilâyetinde Pamukçu köyünün eski adı’ < Yun. ***Πτελεαι*** (Ptelée) D.J. Georgacas 1971n s. 110.

eften püften ‘derme çatma, baştansavma hazırlanmış, sağlam değil, dayanıksız’ < ekspresif tâbirlerden, labialisation’a doğru giden allitératif, ***ekten pukten*** tâbirinden ileri geldiği mümkün. Labialisation’lu terkipler için b. ***ala bele .*** ***Amerikalıların istediği eften püften kitapların onbinlerce bastırılıp satın alınmasına ...*** (M. Makal 1970 s. 50). ***74’ün Mercedes motorları eften püften.*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 22). ***Şoförün sıkı fıkı olduğu adamlar öyle eften püften kişiler değil; İşkence Tiyatrosu’nun kurucusu, modern tiyatronun temellerini atmış olan Antonın Artaud ile birlikte dolaşıyor şoförüm.*** (N. Eray 1999 s. 164).

efun tüfun, b. ***efin tefin.***

O. **efzal** ‘daha faziletli, en faziletli’ < Ar. ***afḍal*** a.m. [***faḍīl*** sıfatının comparativum veya superlativum hali. Ar. elativus için b. ***aʿcab***]. ***Oşbu üc mürüvvet islerinüŋ ḳanḳısı efżaldür?*** (Ferec 855/1451 v. 124a).

O. **efzun** I ‘ziyade, daha çok’ < Fa. ***afzūn*** a.m. ***ʿAle l-ḫuṣūṣ bunlaruŋ ṣāʿirīyeti ve fenn-i muʿammādaki ḳudret u dikḳati anlardan efzūn idüginde reyb yoḳdur.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 245–246). ***ʿİlmi, fażīleti, dirāyeti, terbīyeti ḥüsninden ḳat ḳat efzūndur.*** (P.N. Boratav 1995 s. 264).

efzun II/**evsun** ‘kısa eteklikli Yunan askeri’ < Yun. ***ευζωνας*** (évzōnas) a.m. ***Önüme bıyıkları yeni terlemiş bir efsun askeri çıktı.*** (A. Yurdakul 1989 s. 282).

eg-, b. ***eğ-/iğ-.***

AD. **egan** ‘ekini harmana yaymak için kullanılan bir araç’ DS 1672 < Erm. ***eġan*** ‘yaba’ R. Dankoff 1995 no. 138.

(Argo) **egavla-** ‘almak, yakalamak’ H. Aktunç 1990 s. 93 < Erm. ***ega*** ‘geldim’ R. Dankoff 1995 no. 86. İsim/sıfattan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi, b. ***acabla- . Her gün bu tertip sekiz on müşteri egavlasak, dünyalığı düzeriz, he?*** (A. İlhan 1964 II, 177). ***Hiç değilse saçların bu kadar dökülmemiş olsaydı, ne yapar yapar, sana bir ikinci jön rolü egavlardık.*** (A. İlhan 1973 s. 53).

(Neologismus) **Ege (denizi)** ‘Türkiye ile Yunanistan arasındaki deniz’ < Fr. ***la mer Égée*** a.m., fakat Alm. ***Ägäisches Meer***’deki ya da EYun. ***Αιγαιον Πελαγος*** (Aigáion Pélagos)’daki ***/g/*** ile. Eserimize aldığımız diğer neologisma için b. ***andaç .*** ***Efsanelerini söylüyor mavi mavi | Kulağımın dibinde Ege.*** (M. Başaran 1964 s. 67).

ege I, b. ***eğe.***

AD. **ege** II, b. ***eye.***

(Neologismus) **egemen** 'hakim, hükümran' < yabancılığı iki ünlü arasındaki */g/*'nin */ğ/*'ye dönmemiş olmasından belli olan kelime ***egemenlik***'ten backformation'dır, b. ***abar-*** . EYun. ***ηγεμων*** (hēgemōn) veya ***ηγουμενος*** [hēgúmenos] 'önde yürüyen, orduya emreden, başta olan' kelimesinden ilham alınarak. Eserimize aldığımız diğer neologisma için b. ***andaç*** . ***O sırada, ağır koşulların egemen olduğu öyle bir ortamda, bana olağanın dışına görünen acaba neydi?*** (U. Kökden 1995 s. 99). ***egemenlik*** 'hakim olma, hükümranlık' < Fr. ***hégémonie*** < EYun. ***ηγεμονια*** (hēgemonía) a.m. ***Eğer Fransa da Şarlken'in hakimiyetine, yâni egemenliği altına girerse, Avrupalılar artık Osmanlı üstüne yeni bir Haçlı seferi düzenleyebilirlermiş.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 55). Krş. ***hegemonya***.

eger/eğer 'şayet' TS 1388 < Fa. ***agar/gar*** a.m. ***Eger bularuŋ birisi varub — 'avratumuŋ ẓāhir nişānı var - getürecek olurlarise, hep sözleri rāst ola, ben aŋa ṭalāḳ vèrem.*** (Ferec 855/1451 v. 21a). Conditio irrealis için misal: ***Bizüm ilde diyvāra ḥaşīr dutarlar. Eger bu sarāyuŋ daḫı izārı ḥaşīr mise bir buḳadar daḫı ziybā görinürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 239a). EO.'da çok defa optativus ile: ***Eger bu işi duya, aramuza niçe melāletler düşe.*** (Ferec 855/1451 v. 38a). Conditio irrealis ile: ***Eger şeriyṭada bile olayidüm, ben-daḫı bir sergüdeştcük (l) dèyedüm.*** (Ferec 855/1451 v. 69a). Geçmiş zaman ile (Az.'de çok kullanılan bu tarz, Türkiye Türkçesi'nde yalnız Doğu Anadolu diyalektlerinde bulunabilir): ***Eğer ben seni yıktım, sen bana eş ol! Sen beni yıktın, ben sana eş olayım!*** (Behçet Mahir 1973 s. 61–62). ***eger ... eger ...*** 'gerek ... gerek, ister ... ister' TS 1388–89, Meninski 1680 I, 458–349: ***Vücūd-ı muṭlaḳuŋ baḥrı ne mevci kim èder peydā | Eger pādeşāhsın, eger gedāsın, maḥbūbum, maṭlūbumsın.*** (Ferec 855/1451 v. 15a). ***Her bir taraftan seyirci geldi, eğer atlı, eğer piyade.*** (Behçet Mahir 1973 s. 71). ***eğer ki*** (şartın biraz daha üstüne basarak) Meninski 1680 I, 348. Halk dilinde bâzan ***eğer çi*** ile karıştırılır: ***Eğer ki Tanrı bizi senin yapacağın camıyla kul sayacaksa, eğer ki sen ikiliği böylece yok edeceksen, öptük başımıza koyduk.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 77). Krş. ***ger***.

O. **egerçi/eğerçi** 'gerçi, her nekadar' < Fa. ***agar-çi*** a.m. ***Eger-çi sen uyursın ammā baḫtuŋ uyanuḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 236b). ***Ḫālid bī-günāh idügini eger-çi bildi, ammā ḳılıc cekdi, üstüne dutdı.*** (Ferec 855/1451 v. 212a). Halk dilinde ***egerçi*** bâzan ***eğer*** (belki ***eğer ki*** ?) ile karışır: ***Eğerçi vakti ile bir ata evlâdının hüsn-ü terbiyesine devam eder ise, nasıl hayırsız evlât olabilir?*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 312). ***Ekerce iki defa çalarsan, onlari pir aslaninen pir kablan ketirir sana.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 252). ***egerçi-ki*** 'gerçi, her nekadar' ***Egerçi-ki gendülerüŋ behānesi, yanlarında ḳul mevācibine kifāyet èder ḫazīne bulunmaduġı idi, lākin ...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 132). Krş. ***gerçi***.

AD. **egerem/eğerim** 'eğer, şayet' DS 1676, K. Emiroğlu 1989 s. 85 < ilk varyantın izahı güçtür; ikinci, halk dilinde edatlarda çok gördüğümüz ***-(i)m*** ekinin bir misali, krş. ***aferim***. ***Acap babası çalıştırmadı mı ki Kur'ana? Eğerim çalıştırmadıysa; demek hiç kafa yoğmuş herifte.*** (M. Makal 1954 s. 107).

AD. **egerti** 'iri yapraklı meşe ağacı' DS 1672 < Erm. ***eġrti*** 'Salix aegyptiaca vs.' R. Dankoff 1995 no. 141.

egiç, b. ***eğiç***.

egil–, b. ***eğil-/iğil-***.

egin, b. ***eğin/eyin***.

egir, b. ***eğir***.

egir–, b. ***eğir-***.

egiş, b. ***eğiç***.

AD. **egit–** 'götürmek' DS 1673 < ***al-git-*** a.m. Teşekkül için krş. mâna itibariyle de yakın olan ***al-götür–***, ***apar-*** ve belki de ***elikdür-*** fiillerini. ***Alya çöcukları, evine ēgidiya. Ġarı emzürya çocukları.*** (Z. Korkmaz 1994 s. 30).

egle–, b. ***eğle-***.

eglen–, b. ***eğlen-*** I.

eglence, b. ***eğlence***.

AD. **eglik**, b. ***eğlik***.

(beynelmilel ruhiyat terimi) **ego** 'kendi şuurunun insana hazır ve açık olan sahası' < Lât. ***ego*** 'ben'. ***Bükülüp kıvrılan, kolayca esneyebilen bir lastikten dokunduğu besbelli egoları ve önyargısız ilgileriyle kolayca tanınan bu karakterler sevecenliklerini tutumsuzca harcarken, aramızda insan kılığında dolaşırlar.*** (B. Uzuner 1994 s. 73). 'benlik, yalnız kendini düşünme': ***Her ego kendi yörüngesinin yıldızı.*** (Z. Ankara 1991 s. 64).

egoist 'hodbin, bencil' < Fr. ***égoiste*** a.m. [***ego*** + şahsın karakterini tesbit eden ***-ist(e)*** eki, b. ***aferist***]. ***Onlar bu dakikada — hiç şüphesiz ki — egoist düşünüşlerinde mazurdular.*** (Reşat Enis 1933 s. 61). ***Ne kadar egoist olabiliyorsun bazen!*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 67).

egoizm / egoizma 'bencillik' < Fr. ***égoisme*** a.m. < EYun. [***ego*** + ***-isme*** nomen abstractum eki, b. ***aforizm*** [1]]. ***Korkunç bir egoizmaydı bu... Dokuz kazmacı da "sen öl, ben yaşyayım!" diyordu o anda..*** (R. Enis 1957 s. 151). ***Anlıyorsun değil mi? Korkunç bir egoizm ve saygısızlık.*** (N. Eray 1994 s. 74).

egri, b. ***eğri/iğri***.

Egri, b. ***Eğri***.

egüb bük–, b. ***eğip bük-***.

egzantrik/eksantrik 'delişmen, zıpır' < Fr. ***excentrique*** a.m. Sıfat yapmaya yarayan Fr. ***-ik*** için b. ***Adriatik*** . ***Şu 31 Nevzat, ne ekzantrik çocuktur!*** (Reşat Enis 1933 s. 10). ***Çıkleti bu memlekete ilk önce ben getirdim. Amerikan ekzantrik danslarını bütün İstanbula ben öğrettim.*** (C.F. Başkut 1956 s. 45). ***Sevgi, Hilmi Bey'in eksantrik eşi Feyha'yı hayretle izlerdi.*** (A. Kulin 1997 s. 42).

egzema/ekzama 'bir deri rahatsızlığı' < Fr. *eczéma* < Yun. *εκζεμα* (ekzéma) a.m. *Daha ne öneriler var bizim yeğende! Bildiği bir yerde bir kaplıca varmış, o kaplıcanın çamuru ekzamaya, yaraya, deri hastalıklarına birebirmiş.* (A. Nesin 1995 s. 127).

egzersiz 'alıştırma, idman' < Fr. *exercice* a.m. < Lât. *exercitium* 'askerî talim'. *Şan egzersisleri için gırtlağından çıkardığı garip sesleri dinlerken gülmekten yerlere yatarlardı.* (A. Kulin 1997 s. 52).

egzistensiyalist '20. asırda ortaya çıkmış bir felsefe ekolüne mensup kimse' < Fr. *existencialiste* a.m. [*existence* 'var olma' ve şahısları düşünme tarzlarına göre karakterize eden *-iste* eki, b. *aferist* . *Egzistensiyalist özentisi züppe!* (A. Hünalp 1959 s. 45).

egzistansiyalizm 'egzistansiyalistlerin felsefesi' < Fr. *existencialisme* a.m. [*existence* 'mevcudiyet' + sıfat eki + *-isme* nomen abstractum eki, b. *aforizm* [1]]. *Sermet yeni bir tartışma sürdürüyordu. Egzistansiyalizmin ileri bir anlamı varmış bizim ülkede.* (V. Türkali 1977 s. 48).

egzost/egzoz (otomobilcilikte) 'motorun gazlarını dışarı atan boru' < İng. *exhaust* a.m. [Lât. *ex-* 'dışarıya' ve *haurire* 'emmek']. İkinci varyanttaki */t/* yitimi için b. *abdest II/aptes* [1]. *Egzozu kora kesmiş. İki karış kadar ileriye kırmızı alev püskürtüyor.* (M. Güler 1990 s. 157). *Sisler, dumanlar ve egzos gazı bulutlarından geçiyorum.* (O. Duru 1995 s. 12).

egzotik 'uzaktan getirilmiş, yabancı ve dolayısiyle cazip' < Fr. *exotique* a.m. [EYun. *εξωτικος* (eksōtikós) 'haricî, memleket haricine ait' sıfatı için b. *Adriatik* . *Gizli ışıklı, egzotik salonlarda palmiyeler, kaktüsler, kauçuklar serin bir yeşilliğin tazeliğinden bir düş dekoru gibidirler.* (Ç. Altan 1976v s. 10). *O zamana değin hiç bilmediğim egzotik meyvelerden satın almıştım.* (N. Eray 1990 s. 94 s. 30). *Mistik ve egzotik olması için de çaba harcanıyordu.* (M. Kaçan 1977 s. 9).

egzoz, b. *egzost*.

eğ-/iğ- 'dik olan şeyi ufki duruma yaklaştırmak; sert olan uzun şeyi zorlayarak bükmek' < ET. *eg-* a.m. Clauson 1972 s. 99–100. *Ben 'ayyārlikden, cebbārlıġumdan, ḫūblıġuma maġrūrlıġumdan hīc kimseye baş egmezidüm.* (Ferec 855/1451 v. 107a). Mecazi mânada 'kendine meylettirmek': *Cūn yaşına degdi, göreni gendüye egdi.* (Ferec 855/1451 v. 128a). 'ikna etmek, kararını değiştirtmek': TS 1400: *Atam baŋa kişi vėribidi, hezār dürlü dilile baŋa söyledi. Beni egemedi, daş gibi ḳatı göŋlümi yumşadımadı.* (Ferec 855/1451 v. 107b).

AD. **eğdi** 'sebze diplerindeki otları kesmeye ve sebze diplerini kabartmaya yarayan bir çeşit çapa' DS 1674, TS 1387 < ET. *egdü* a.m. Clauson 1972 s. 102.

eğe I/**iye** b.m. (demiri perdahlamağa yarayan alet) DS 2573 < ET. **eke* a.m. M. Räsänen 1969 s. 38. *Zerger ḫarcı ṣıçan ḳuyruġı ege.* (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 253). *Çekiç gördüm. Bu örs imiş. | Yanında bir kucak eğe.* (Tevfīḳ Fikret 1958 s. 31).

AD. **eğe** II 'kaburga' < *eyegi/iyegi*'nin kısaltılmışı. *Ege sümügüm ile bu cigerüm oldı kebāb, | Etümi yėdi benüm ġuṣṣa da bir yanumdan.* (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] III, 120). *Kayanın başında size bakıp gülerken eğe kemiklerim kırıldı.* (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 69).

EO. **eğegi**, b. *eyegü/iğegi.*

eğer I, b. *eger.*

eğer II, b. *eyer.*

eğerçi, b. *egerçi.*

eğerim, b. *egerem.*

EO. ***eğerle-** 'eğmek, meyillendirmek' < *eğ- + -erle-* (belki *-er-* genişzaman partisibi/participium aoristi + isimden fiil yapan *-le-* genişlemesi, isim/sıfattan fiil yapan *-la-/-le-* genişlemesi için b. *acabla-*) . A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 106. Fakat tek misal cümle bu fiilin mevcudiyetini isbat edemez çünkü *eğ-er-ler-se* olarak da anlaşılabilir. *Anuŋ maşalı bir süŋü aġacına beŋzerkim güneşe berāber dike ḳoyalar: eger anı azkinek egerlerse, gölgesi yavlaḳ uzanur; eger çoḳ egerlerse, gölge ḳısalur, dibine yıġılur.* (a.e. s. 72). Başka kaynaklarda bulunamadı.

(Halk ağzı) **eğerleyim** 'eğer, şayet' < *eğer* + *-leyin* ve halk ağzında edatlarda çok görülen */-im/ /-in/* değişmesi. Diyalektlerde birçok zarfların ve edatların sonunda görülen *-(i)m* eki, krş. *aferim* . *Elmāsım, Mā'ilciğim! Seniŋ içün cān fedāl Eğerleyim gözümü budaḳdan şaḳınırsam, yūf baŋa bel* (H.R. Gürpınar 1316 s. 426). *Eğerleyim yıllar böyle kötü giderse, kızı başgöz edinceye kadar çok harman kalkar.* (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 147).

AD **eğiç/eğiş/iğiç** 'çeşitli işlerde kullanılan ucu iğri demir alet (meyve koparmakta, ekmek yapımında, balcılıkta vs.) DS 1677, 1679–80, 2510, TS 1398–99 < Erm. *agiş* a.m. A. Tietze 1982z, R. Dankoff 1995 no. 7; krş. Fa. *āgūç* 'çengel'. *Böylece "egiş"in, Demirci Haço tarafından yapıldığını, esasen mangaldaki külleri düzeltmek, közleri külle örtmek için kullandığını belletiyordu.* (M. Margosyan 1996 s. 15). *"Delikanlı, o elindeki nedir?" — "Egiç." — "Bu ne işe yarar?" — "Bizim çocuklarımız bununla doğar. Efendim, bundan köyde iki tane vardır. Güç doğan çocukları bununla alırlar.* (S.E. Ertem 1933 s. 26). *Anam aldı maşayı, babam aldı egişi.* (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 138; bir tekerlemeden). *Bu egişi ġızdıraḫ, biz onun başına vuraḫ, sora ġazı yeriḫ.* (B. Seyidoğlu 1975 s. 408).

eğik 'eğilmiş' < *eğ-* + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-ik* eki, b. *açık I* . *Gözlerim Mecidiyeliden yana kaçacak diye başım eğik.* (S.M. Alus 1944 s. 129). *İclâl döndü. Başı öne eğik kızını süzdü uzaktan.* (Kemal Bekir 1961 s. 136). *eğik büğük* 'eğri büğrü' (krş. *eğip büğ-*, labialisation'lu terkibler için b. *ala bele*): *Nerede o güzel gözlüler? Benimle onların*

arasında karlı dağlar var. Dudaklarım eğik büğük. Saçlarım kurumuş ot. Gözlerim dersin ki bıçak altına giden öküzün gözleri! (Ü. Kaftancıoğlu 1975 s. 159). Labialisation'lu terkipler için b. ***abidik gubidik*** .

eğil–/iğil–, ***eğ-*** fiilinin medialis-reflexivum ve passivum hali, b. ***açıl-*** . *Daġuŋ başında fevvāre gibi bir su çıḳmış, gök yüzine ʿamūd gibi atılmış, andan ḳavsu ḳuzah gibi egilmiş, ucı gelmiş, deŋize düşmiş.* (Ferec 855/1451 v. 144b). Mecazi mânada 'ikna edilmek, yola getirilmek': *Faġfūr senden ötürü savaş ėtdi. Ol nā-bekār-ı ʿayyār, ol ġaddār-ı ḫūn-ḫār egilmedi.* (Ferec 855/1451 v. 139a).

AD. **eğilt–** 'birini fikrinden vazgeçirmeğe çalışmak' DS 1678, Meninski 1680 I, 355 < ***eğil-*** fiilinin causativum hali, ***-t-*** genişlemesi için b. ***acıt-*** . *Keziban, iradesini kimsenin eğiltemiyeceğinden emin haliyle ve gururla cevap verdi: "Buyurun efendim, polis iki adımlık yerde, arzu ederseniz ben çağırayım.* (T. Deliorman 1943 s. 113).

AD. **eğin/eyin** 'omuzlar, sırt, arka; bede, boy bos, endam' DS 1678, 1921–22, TS 1390–94 < ET. ***egin*** a.m. İlk ünlü */e/* ile */ė/* arasında değişir. Vücut kısımlarının isimlerinde çok görüldüğü gibi, kelimenin sonuna ünlü eklenirse ikinci ünlü düşer, b. ***ağız I*** . Ekseriya giyilen şey ile münasebet var. *Başında külāh-ı zerrīn, egninde ḳabā-yı mülemma, bėlinde kemer-i muraṣṣaʿ ...* (Ferec 855/1451 v. 32a). *İki futa çıḳardı, birin bėline baġladı, birin egnine aldı.* (Ferec 855/1451 v. 55b). *Eğnime er giysisi geçirip ben mi gideyim senin yerine?* (O. Arayıcı 1979 s. 30). *Letif Şah emir vėrdi, eynindeki elbiseleri aldırırdı, onnan sōra yolladı.* (A. Caferoğlu 1944 s. 110). ***eyn baş*** 'üst baş': *Bizim eybnimiz başımız kireldi* (A. Caferoğlu 1943 s. 50). EO. ***egin egin geydür-*** 'bir kaç kişiye giyecek ihsan etmek': *Ḫil'atler getürdiler, ol cemāʿate ėgin ėgin geyürdiler.* (Ferec 855/1451 v. 186b).

AD. **eğinç** 'ısırgan otu' DS 1678, I. Hauenschild 1989 no. 1120. < Erm. ***eġic*** a.m. U. Bläsing 1992 no. 34, R. Dankoff 1995 no. 140.

AD. **eğindirik/ekindirek/ekinderef** 'elbise, gömlek gibi şeylerin çabuk eskimemesi için yakanın ön ve arka taraflarına konan astar' DS 1678 (burada gösterilen ***eğindirlik*** şeklini hatalı kabul ederiz), 1694, TS 1394 < ***eğin*** + isimden nomen instrumenti yapan ***-dirik*** eki, b. ***boyunduruk*** .

AD. **eğindü/eğinti** 'eğenin ağzından dökülen demir ufakları' DS 1678, TS 1394–95, fakat ***egendi/egenti*** a.m. Meninski 1680 I, 361 < ET. **ēke-* 'eğelemek' M. Räsänen 1969 s. 38 + fiilden nomen resultativum yapan ***-(I)ntı*** eki, b. ***akıntı*** .

AD. **eğip büğ–** 'özür bulmak, kaçamak yapmak' DS 1478 < geçişsiz olduğu halde belki geçişli olan ***eğip bük-*** tâbirine bağlanabilir. Labialisation'lu terkibler için b. ***ala bele*** . *Gerçi eninde sonunda hepsi valinin dediğine geliyor, heykel kampanyasına katılıyor ama, çok eğip büğüyorlardı. Dangalak dangalak sorularla insanı yoruyorlardı.* (F. Baykurt 1970 s. 123).

eğip bük– 'eğmek; kararından vazgeçirmek' (?) < bundaki ***bük-***, tabiî, ***büğ-*** de olabilir, krş. ***eğip büğ-***; fakat ***büğ-***'ün ***bük-*** fiilinin varyantı olması daha muhtemeldir. *Ḳatı yėller esüb anı egüb bükemez ammā eṭrāfından reşāş ḥāṣıl olur. Ol daġuŋ saṭḥını yaġmur gibi sulamış.* (Ferec 855/1451 v. 244b).

AD. **eğir** 'karın ağrısına karşı kullanılan bir çeşit kök, Acorus calamus' DS 1678, TS 1395–96, R. Dankoff 1991 s. 34, Meninski 1680 I, 349, I. Hauenschild 1989 no. 22 < Yun. ***ακορον*** (ákoron) a.m. G. Meyer 1893 s. 29, M. Räsänen 1969 s. 39. *Yürekde ġuşṣa şancısını refʿ ėder şarāb | Derd-i derūnı nite ki, ey kāmyāb, egir.* (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 366).

eğir I, b. ***ağırotu***.

eğir II, b. ***ekir***.

AD. **eğir–** I 'kuşatmak, hayvanları bir araya toplamak' DS 1679 < ET. ***egir-/eŋir-*** a.m. G. Doerfer 1965 II, no. 652, Clauson 1972 s. 113, krş. M. Erdal 1991 II, 537. *Ṣaḥrā-yı dilde egrile tā leşker-i feraḥ, | Ẕātī, müdām ol şeh-i ʿālī-cenāb egir!* (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 366). Krş. ***eğirt-***.

eğir– II b.m. (yünü bükük iplik haline getirmek) < ET. ***egir-/eŋir-*** a.m. Clauson 1972 s. 113; krş. ***eğir*** I. *Bu azġun dutsaḳ ipligi üzmeyüb oŋatca egirürse aŋa daḫı etmek vėr!* (Ferec 855/1451 v. 25b). *Onlar süründükçe bir ḫaylı yün ḥāṣıl olur. Onları alub eğireceğiz, bükeceğiz, iplik yapub satacağız.* (P.N. Boratav 1995 s. 244). Mecazi mânada: ***eğirip bük-/eğirip sar-*** 'düşünüp taşınmak': *Müfettiş uzun uzun durdu, eğirdi büktü. Sonra onun da aklı eğitmenin dediğine yattı.* (F. Baykurt 1961o s. 35). *Şükrü eğirip bükmedi, "Pekey, deyze" dedi.* (F. Baykurt 1961ı s. 171). *Eğirip sardılar, ölçüp biçtiler, yarından tezi yok, yola çıkılacak.* (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 139).

Eğirdir, b. ***Eğridir***.

EO. **eğirt–** 'kuşatmak, muhasara etmek' TS 1397–98 < ***eğir-*** I fiilinin causativum hali, fakat mânası ***eğir-*** I gibi, krş. ***açdur-/açtır-/açtırt-*** . *Geldi, ḳıldı Saḳız üzre kār u zār, | Bir niçe gün egirdüben alur.* (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 22). *Andan ṣoŋra Ḥüseyn ... gelüb İstanbulı egirtdiler, niçe ādemler öldürdiler* (Ṣaltuḳ-nāme 1974 [15.yy.'ın sonu] s. 308 v. 154b).

AD. **eğirtmeç** 'eğirmekte kullanılan alet' DS 1678–79, ZTS 61 < ***eğir-*** II + fiilden çeşitli mânada isim yapan ***-maç*** eki, b. ***burgaç*** ; ortadaki */t/* fonetik bir hadisedir, b. ***çığırtkan*** . Ayrıca b. ***aktaraç*** .

AD. **egistiren/eğsiren/eyseran** vs. 'hamuru kazımaya veya kesmeye yarayan alet' DS 1687–88, TS 1398 < Yun. ***ξυστεριν*** (ksistérin) 'kazıma aleti' Ch. Tzitzilis 1987g no. 364. ***eksistıra*** 'ateş küreği' Meninski 1680 I, 351. DS'de ve Tzitzilis'de gösterilen pek büyük sayıdaki varyantlar arasından bilhasssa ***ersin*** ve ona benziyenler için

A. Tietze 1982z no. 71'de Kürt. ***hesin*** 'demir' ve T. Tekin 1969 s. 59 no. 5 ve. İ. Vásáry 1993 s. 132–133'de Türkçe menşeler teklif ettiler, fakat Tzitzilis'in etimolojisi daha az problemlidir.

eğiş, b. ***eğiç***.

AD. **eğle–** 'durdurmak, geciktirmek, oyalamak' DS 1680, TS 1399, Meninski 1680 I, 357 < ?? mahdut yayılış için b. M. Räsänen 1969 s. 37. ***Tāze mektūbı gelübdür ḫaṭ-ı cānānumuzuŋ; / Bizi bu mekteb-i 'ālemde o mektūb egler.*** (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] s. 378). ***Dėdi hızmatçılara: "eylėn develeri!" dėdi.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 31). ***Gemiciler cavaf verdi: "Sultanım, bėle fırtına ömrümüzde görmedik. Gemileri eyledik, terpenmeye imkanımız yoḫdu.*** (A. Caferoğlu 1944 s. 128). ***Mustafa bahçede oynuyor. İçeri girip bizi ararsa onu ağlatmadan eğlemeye bak. Biz biraz sonra geleceğiz.*** (Y. Ahıskalı 1944k s. 36). 'teselli etmek, avutmak': ***Ḳonuġumuzdur, şunda ġariybānece oturub şarābcuḳ içüb göŋülcügin egleyü durur.*** (Ferec 855/1451 v. 150b–151a). 'bırakmak, park yapmak': ***Sokakta, her zamanki yerine eğledi otomobilini.*** (F. Baykurt 1982 s. 29). 'ikram ederek alıkoymak': ***Gitmek istedi. Ḳomadum, egledüm. Yėmek getürtdüm, yėdük.*** (Ferec 855/1451 v. 69a). 'bekletmek': ***Şāyed melik-i cin bizi eglemeye, tīzcek gele, işümüz bitürevüz.*** (Ferec 855/1451 v. 55b).

AD. **eğlen–/eglen–** I 'vakit geçirmek, oyalanmak' DS 1673, TS 1399–1400, R. Dankoff 1991 s.34 < ***eğle-*** fiilinin reflexivum hali. ***(ı)n-*** için b. ***acın- II***. ***Ol ḳuşlaruŋ birisi eyitdi: "Biraz eglenelüm tā kim ol zāġ daḳı ėrişsün!".*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 76). ***Sulṭān Murād Ḫān alayına ṣıġınub biraz eglenüb gėrü kāfirüŋ ardına girüb ceng ėderlerdi.*** (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 63). ***Ve bil-cümle diyār-ı Mıṣr ḳahve-ḫānelerinüŋ ekşeri süfehā vu tiryākīler ile memlū olub seḥer zamānından-ki gelürler, eski ḥaşīr döşeyüb aḫşām olınca eglenürler.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 108). ***Baḳ, tepemizden şimdi çoḳ ġarbe inen ay 'aynı noḳṭada bir şāniye tevaḳḳuf etmeyor. O, kimseniŋ ḫāṭırı içün ebedī yolunda eğlenmez.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 453). 'gecikmek, geç kalmak': ***Ne eglendüŋ, ne gec geldüŋ? Çoḳ muntaẓır oldum.*** (Ferec 855/1451 v. 124a). 'geçinmek, geçimini temin etmek': ***Hīc piyşe bilmezem ki anuŋile eglenem.*** (Ferec 855/1451 v. 90b).

eğlen– II 'hoşça vakit geçirmek' < ***eğlen-*** I (***(ı)n-*** için b. ***acın- II***); bu yeni mâna lugatlerde 19. asırda ortaya çıkıyor (Kieffer–Bianchi 1835 I, A. Hindoğlu 1838). ***Adam, vaz geç, gel çıkma da eylenelim! Köye gidub ne yapacaksın?*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 40).

EO. **eğlenc** 'zevk, safa' < ****eglen-** + ***-n-ış***, b. ***dınc***. ***Eyiyse erine gey eglenc olur, / Yavuz-ise gey miḥnet, renc olür.*** (Ferheng-nāme-i Sa'dī 1340–42 s. 67 no. 756).

eğlence 'hoş vakit geçirme, teferrüç' < ***eğlenc*** ve ***eğlen-*** II (lugatlerde ***eğlen-*** II fiilinden daha evvel kaydedilir, ms. Meninski 1780), b. ***çekince***. ***Fikr-i zülfüŋdür şeb-i ẓulmetde cān eglencesi, / Gėcelerle muršuŋ olur āşiyān eglencesi.*** (Lem'ī, 'Ālī 1994 [1591–99] s. 269). ***Stanbulde eylence yok dur dersek belki cevap eden olur ki, islam taifesinin hali gayri oldugından Evropa misillu eylenceler olmaz deyu ...*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 12). ***eğlencelik*** 'eğlencelerde yenen kuru yemiş gibi ufak şeyler': ***Sigara sehpalarında paket paket Bafranın yüzlük kalın sigaraları ve şamalı kibritler. Ortadaki masanın üstünde kese kâğıtlarında eğlencelik fıstık, fındık, tuzlu badem.*** (S.M. Alus 1944 s. 111–112).

EO. **eğlencek** 'oyalanış' < ***eğlenecek*** [***eğlen*** I + ***-ecek***]'den contraction; b. ***bürümcük***. ***Seni her ne-kim Dōstuŋdan yarar / Ger eglencegüŋdür dėrisem yarar.*** (Ferheng-nāme-i Sa'dī 1340–42 s. 36 no. 437).

eğlenti 'neşeli ve hoşça vakit geçirilen toplantı' < ***eğlen-*** II + fiilden nomen actionis yapan ***-ti*** eki, b. ***akıntı***. ***Bu düğün dernek, debdebe, eğlenti onlar kadar kendi için de yapılıyordu.*** (E.E. Talu 1935 s. 68).

AD. **eğleş–/eyleş–** 'oturmak, yerleşmek' DS 1680 < ***eğle-*** fiilinin müşareket hali, fakat müşareket mânası kalmamıştır, tek kişi için de söylenir. ***"Bir ara geldi. Kapı ağzında konuştuk, gitti." — "Köyde kalmadı mı?" — "Azıcık eğleşti."*** (O. Arayıcı 1979 s. 88). 'oyalanmak, vakit geçirmek, beklemek': ***Kapıya geldiğimde ışığı hâlâ yanıyordu. İleriye doğru yürüdüm. Biraz eyleştim. Geri dönüp döndüm. Kapı aralıktı.*** (B. Duygulu 1961 s. 13). 'oturmak, düşüp kalkmak': ***"Benim ne anam var ne babam." — "Kimin yanında eyleşiyorsun ya?" — "Halamın."*** (Orhan Kemal 1950d s. 53). ***Bu gün it bağlasan eğleşmez olmuş hepsi. Helâları ortak, hamamları yok.*** (F. Baykurt 1982 s. 44–56).

AD. **eğleşdir–/eyleştir–** 'kalmasına müsaade etmek, tutmak, misafir etmek' < ***eğleş-/eyleş-*** fiilinin causativum hali, b. ***acıkdur-***. ***Elimiz ayağımız mis kokar, temizlik kokar. Evin içinde toz duman eyleştirmeyiz.*** (F. Baykurt 1961o s. 309).

AD. **eğlik/iylek/iğli** 'zayıf, hastalıklı, cılız, perişan' DS 2511, 2574–75 < ET. ***iglig*** 'hasta' [***ig*** 'hastalık' + ***-lig*** '–li eki', b. ***adamakıllı*** [2]] Clauson 1972 s. 106. ***Dėdiler Sencere: "İş oldı müşkil, / Kesildi yollar u götrüldi menzil. / Ne gelmek var ne gitmek var bu şara, / Ḫalāyıḳ eglik oldı. Eyle çare!"*** (Meḥmed 1965 [1398] s. 189 no. 1500–01). ***Ḳanı ol taḫt u baḫt u raḫt u beglik / Kim iflās içre oldum şimdi eglik?*** (a.e. s. 228 no. 7164).

AD. **eğmeç/eymeç** 'kıvrıntı, viraj' DS 1824 < ***eğ-*** + fiilden çeşitli mânada isim yapan ***-maç*** eki, b. ***burgaç***. ***Bacakları akordeon kırışığı paçaları içinde iki eğmeç yapıyordu. Ve galiba titriyordu bu paytak bacaklar.*** (F. Erdinç 1973 s. 142). ***Basık burnunun kanatları, eğmeçli kaşları hafif hafif oynamaktaydı.*** (M. Seyda 1970 I, 321).

AD. **eğne–/eyne–** 'omuzlamak, üzerine almak, yüklenmek' DS 1681 < ***eğin/eyin*** + isimden fiil yapan ***-a-/-e-*** genişlemesi, b. ***ada-*** I.

AD. **eğner/eynel/enel** 'bir takım ırgattan birine düşen tarla kısmı' DS 1681, 1749, 1825 < ***eğne-*** fiilinin

genişzaman fiilsıfatı (participium aoristi), *-(ünlü)r/-maz* için b. *açar I* ; fakat izah edilemeyen varyantlar kelimenin yabancı bir menşeden geldiği şüphesini uyandırır. ***Komşu köylerin birinden çok ucuz günlüklerle tutulup getirilen ırgatlar, eğnel durmuşlardı. Dizilmişler, ekini önlerine almışlardı. Çelikleri parlayan orakların her birden çıkardığı ses ap ayrı bir sesti.*** (F. Baykurt 1961k s. 32–33). ***Rıza da en sağdan eğneli alıp götürüyordu.*** (F. Baykurt 1967k s. 146). ***eğnel başı*** 'ekin biçilen tarlada işçiyi idare eden kimse' DS 1681: ***Ali eğnel başının bahşişini verdikten sonra orakçılar birer ikişer tekrar eğildiler toprağa.*** (İ. Balaban 1968 s. 372).

eğre I 'kağnıda mazının yerinde durmasını sağlayan eğri ağaç' DS 108 < Yun. *αυρα* (áura) a.m.

AD. **eğre** II 'toprak damlı evlerin saçağı' DS 1682, ZTS 61 < Yun. *ακρα* (ákra) 'uç, kenar, kıyı' A.A. Papadopoulos 1958 I, 37.

AD. **eğre–/eyre–** 'sıcak aylarda hayvanları gölgelik yerde toplamak' DS. 1683, 1826 < *egir-* I fiilinin varyantı. ***Davarı sulayıp, eğreyip, gene buraya getirmeyi kuruyordu içinden.*** (F. Baykurt 1961k s. 35).

AD. **eğrek** I/**eyrek/erek** 'hayvanların yazın öğle sıcağında toplanıp dinlendikleri yer' DS 1682, 1765, 1825–26, TS 1402 < *eğre-* + fiilden mekân isimleri yapan *-(a)k* eki, b. *akak .* ***Güzel otlar birer karıştan fazla büyür, çiçeklenir, kokardı. Sonra otlar kurur, koyunlar eğreğe gelirlerdi.*** (F. Baykurt 1967k s. 227).

EO. **eğrek** II 'su birikintisi, havuz' TS 1401–02, Meninski 1680 I, 350 < ET. *egrik* 'anafor' Clauson 1972 s. 112–113. ***Oşbu egrekde balık çokdur. Avlamak tedbīrin eylemek gerek.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 20).

eğrelti (otu) b.m. (bir çeşit bitki) < ?? DS 1682'ye göre ***eğrelti Anadolu'nun birçok yerinde 'yıkılmak üzerinde olan' mânasına da gelirmiş, fakat ihtimal eğreti***'nin varyantı olan kelimenin ***eğrelti otu*** ile ne münasebeti olabilir? ***Çam kabuğu, eğrelti, kayın yosunu topluyor, kat kat döşüyoruz çadırların tabanına.*** (M. Başaran 1964 s. 87).

AD. **eğren/ergen/kiren** 'kızılcık' DS 1683, 1767, 2876, TS 2575 < Yun. *κρανο* (kráno) a.m. A. Tietze 1955 no. 155. Metatez için b. *albız .*

AD. **eğren–** 'toplanmak (sürü hakkında)' < *eğre-* fiilinin reflexivum hali, *(-(ı)n* için b. *acın- II*) ***Sürü, küçük Asar'ın altına eğrenmişti. Ak koyunlar, kara ve mor koyunlar bir birine girmişti.*** (F. Baykurt 1970 s. 89).

AD. **eğret–** 'öğle sıcağında sürüyü dinlendirmek (çoban hakkında denir)' < *eğre-* fiilinin causativum hali. ***Çobanın biri her gün koyun güder, öğlenin sıcağında koyunları bir ağacın gölgesinde eğredirmiş.*** (M. Tuğrul 1969 s. 362).

eğreti/eyreti/iğreti 'kendi malı olmayan, ödünç alınmış; temelli olmayan geçici, muvakkat' Meninski 1680 I, 350, 590 < *ariyetî* kelimesinin metateze uğramış varyantı. */ğ/ ile /y/* arasındaki fark için b. *çeyne- .* ***Gömleğinin yakası da biraz bolcaydı. Kıravatı da öyle iğreti duruyordu ki, bu resim çekileceği için geçici olarak bağlandığı belliydi.*** (Kemal Bekir 1961 s. 128). ***Güzel kumaş, iyi de dikilmiş, ama model ona pek gitmemiş, eğreti duruyor üstünde.*** (B. Duygulu 1963 s. 40). 'tam olarak yerleşmemiş': ***Aslan başlı demir tokmaklı kapı, bükülmüş bir telle eğreti kapatılmış.*** (O. Baydar 1998 s. 44). ***eğretiye al-*** 'bir yapının alt kısmını onarmak için üstünü destekler üzerinde durdurmak': ***"Eğretiye alsaydınız!" — "Körolası kalfaya gösterdik. Hiç tehlike yoktur, bu bina daha altmış sene dayanır dedi de keratanın sözüne inanarak eğretiye filân lüzum görmedik."*** (Cevdet Kudret 1973 I, 390).

eğri/iğri 'doğru olmayan, düz olmayan' < ET. *egri* a.m. Clauson 1972 s. 112. ***'Avrat egri eyegüden yaradılmışdur dėrler. Anuŋ egriligine ḳalmaḏ*** (Ferec 855/1451 v. 27a). 'çatık, asık (yüz)': ***Seniy yüzüy neden eyri?*** (Z. Korkmaz 1994 s. 31). Mecazi mânada 'yanlış, kötü' TS 1404, Meninski 1680 I, 351: ***Ol maḳāmda degülem ki buyuruḳsuz ne dilersem ėdem. Ḳılca ayaġumı egri basarasam beni Kesāyā oda yaḳar.*** (Ferec 855/1451 v. 40a). ***Doğru yoldan dönme, egri söze inanma, eyülerile dur otur ...*** (Ferec 855/1451 v. 52a). ***Raif efe, harp başlıyalı, yeniden eğri yollara sapmış: karaborsacılık yapıyordu.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 78). ***eğri bak-*** 'hor bakmak, düşmanca bakmak': ***Basduġı-çün neyleri āvāzını nālem benüm | Ben ġarībe nāy-zenler egri egri baḳdılar.*** (Ẕātī 1967 [16.yy.'ın ilk yarısı] I, 259).

O. **Eğri** 'Osmanlı idaresindeki Macaristan'da bir kale ve eyaletin ismi < Mac. *Éger*, galiba *éger* 'gürgen' kelimesinden. ***Egri gibi ḥiṣār-ı üstüvārı bir ḳaç gün içinde feth ėtdügümüz.*** (Selānikī 1989 [1599] II, 645).

eğri büğrü 'çarpık çurpuk' < *eğri* ve labialisation'lu mühmel, krş. *egip büğ-*. Labialisation'lu terkipler için b. *ala bele .*

eğrica 'kağnı arabalarının tekerlekleri arasında mazı üzerine konan yay şeklinde ağaç' < Erm. (dial.) *agṙay* < Erm. *gayṙi* a.m., R. Dankoff 1995 no. 323, DS 1674.

AD. **Eğrice** 'Hıdrellez günü' < Yun. *Αι-Γεωργος* (Ai–Yórgos) 'Aziz Yorgos'; onun günü 23 nisandır. Hist. Lex. 1933 I, 107.

Eğridir/Eğirdir 'Isparta vilâyetindeki kasaba' < EYun. *Ακρωτηριν* (Akrōtē'rin) a.m. D.J. Georgacas 1971n s. 110.

AD. **eğridoma/eğridomar** 'dam kenarlarına uzunluğuna konan ağaçları tutan çubuk veya korniş taşları; kapı saçağı' DS 1683–84, TS 1403 < Yun. *ακρο'δωμα* (akróḏōma) 'duvarın üst kenarındaki çıkıntı' A. Tietze 1962 no. 306.

eğril– I/**iğril–** 'eğri hale gelmek, kıvrılmak' < *eğir-* + medialis-reflexivum mânasında *-(i)l-* genişlemesi, b. *açıl- .* Krş. */k/*'nin hazfiyle *küçül-seyrel-*. Clauson 1972 s. 114 Osm. *eğril-* fiilini aynı

mânada olan *eğil-* ile karşılaştırır. ***Aman, siper ol, beni görmesinler! Başını iğ, şağa dön, şola iğril!*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 53). ***eğril- büğrül-*** 'durmadan kıvrılmak': ***Dünya çalkanır; hudutlar, solucanlar gibi, eğrilip büğrülür; insan ırmakları sağa sola akar.*** (İ. Tarus 1947t s. 79). ***eğrilt-/eğrit-*** 'meylettirmek' (krş. ***eğilt-***): ***Kendisine gayet güzel bir saka sopası yapmış, parlak, küçük tenekeler bulmuştu. Omuzunu eğriltip, mert adımlarla su taşımasını seyrederken bizim içimiz giderdi.*** (S.M. Alus, Akşam gaz. şubat 1941). */lt/ /t/* basitleşmesi için b. ***boşat-***.

EO. **eğril–** II 'birikmek, toplanmak' TS 1404, Meninski 1680 I, 351 < ***eğir-*** I fiilinin passivum veya medialis-reflexivum hali, b. ***acıl-*** .

eğrilemesine 'eğri olarak' < ***eğri*** + mekân zarflarında kullanılan, dört ekten müteşekkil ***-lemesine*** genişlemesi, b. ***aykırılama*** . ***Şu sol elimde görmüş bulunduğunuz patates soyacağına bir göz atınız! Bu sihirli patates soyacağı, hem kabak oyar, hem de şöyle eğrilemesine tutulduğunda harikalar yaratır.*** (T. Uyar 1982d s. 40). ***O evlerdeki tavana yakın, üst yanı tavanı gösterecek gibi eğrilemesine asılmış ceviz ağacından, işlemeli aynalara, onlara eş konsollara vurgundu.*** (A. Kutlu 1995 s. 103).

AD. **eğrim/eyrim** 'at eğerinin altına konulan keçe' DS 1827, TA 1594–95, Meninski 1680 I, 592, R. Dankoff 1991 s. 35 < ET. ***eḏrim*** a.m. Clauson 1972 s. 66. Fiilden nomen actionis yapan ***-im*** eki için b. ***adım I*** .

AD. **eğrim eğrim** 'küme küme' (?) < ***eğir-*** + fiilden nomen actionis yapan ***-im*** eki (b. ***adım I***), krş. ***akım akım, kürem kürem***. Fakat krş. Az. ***äyrim üyrüm*** 'eğri büğrü, düz gitmeyen' ADIL 1980 II, 247, ms. ***Äyrim-üyrüm gedän yollar, | Yollar, Äslimi gördüz-mu?*** (Azārbaycan ḳalġ dastanları 1961 I, 35). ***Turnalar uçuyordu, eğrim eğrim bir baştan bir başa.*** (Yaşar Kemal 1993k s. 86). ***Çok yücelerden uçuyor, eğrim eğrim de gidiyorlar. Yani katar.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 86).

AD. **eğrimboz** 'eğri ayaklı ve yürüyüşlü kimse' DS 1685 < Yun. ***γρυπος*** (gripós) 'çarpık, iki büklüm' Ch. Tzitzilis 1987g no. 86; kelimenin başında ***eğri***'nin tesiri bellidir.

EO. **eğrirek** 'biraz eğri' < ***eğri*** + burada zayıflatıcı mânada olan ***-rek*** comparativus eki (b. ***acırak***). ***Küpleri ta'addüd ėderiken gördi ki bir küp egrirek durur.*** (Ferec 855/1451 v. 53a).

AD. **eğsi** 'yarı yanmış odun' DS 1686–87, TS 1406–07 < ?? Krş. ***ense*** II.

EO. ***eğsin–** 'temayül göstermek' TS 1407 < ***eğ-*** + ***-sin-*** [***-si-*** + reflexivum genişlemesi, krş. M. Erdal 1991 II, 533; fakat TS'nde kaydedilen fiil muhtemelen ***aŋsın-*** fiilinin yanlış okunuşudur. Krş. ***ansın-***. ***(ı)n-*** için b. ***acın- II*** .

eğsiren, b. ***eğistiren***.

AD. **eğzi**, b. ***ezgi***.

eh (yarım ağızla kabulü ifade eden nida) 'fena değil' < menşe aranmaz. ***Giyimi ne iyi, ne kötü. Eh işte ...*** (A. Nesin 1968 s. 33). ***Bizi apar topar Anadolu'dan merkeze çağırdılar. Bu kurs, yaşlı başlı adamlar olduğumuz zamana rasladı ama, sonunda başarı gösterirsek, ol babdaki rütbemizin artacağını söyleyiler. Eh dedik, iyi olacak.*** (F. Erdinç 1948f s. 49). Bezginlik de ifade edebilir: ***Eḫ, sen de çoḳ gevezesin!*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 52; bu cümlede kelime */ḫ/* ile yazılmıştır).

ehali, b. ***ahali***.

O. **ehem** 'daha mühim; çok mühim' < Ar. ***ahamm, muhimm*** kelimesinin comparativus ve elativus'u. Ar. elativus için b. ***a'cab*** . ***ehemmi al-*** 'ehemmiyeti artmak': ***Seferberlik işleri ehemmi alıp hararetlenince, İzzetî Efendinin de kapısını aşındırmağa başladılar.*** (E.E. Talu 1937 s. 1909).

ehemmiyet 'önemlilik' < ***ehem*** sıfat comparativus'undan O.'da ***-iyet*** ekinin ilâvesiyle yapılan nomen abstractum galatçılar tarafından yanlış sayılırdı (ms. ʿAlī Seydī 1924 s. 48), fakat O.'dan bugünkü Arapça'ya da girmiştir (***ahammīya***). ***Refahı kuran malzemenin hangi zehirli ticaret kaynaklarından geldiği ehemmiyet götürür birşey değil.*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 12). ***Gururlarını beslemek için saltanat hanedanı ile peyda ettikleri karabete büyük bir ehemmiyet ve kıymet veriyorlardı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 292).

ehem öhüm 'hafifçe öksürme sesi' < ses taklidi kelimelerden; ikinci kelimede labialisation var. Labialisation'lu terkipler için b. ***abidik gubidik*** [2]. ***Boğazını temizlemek için bir iki ehem öhüm ettikten sonra günah işliyenlerin cehennemde neler çekeceklerini sayıp dökmeğe koyuldu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 154).

ehey (hayranlık ifade eden nida) 'maşallah!' ***Eheyl Ne ḳıyaḳ mala çatmışsın!*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 53).

ehibba, b. ***ahibba***.

ehil I 'salâhiyetli, yetkili' < ***ehlî*** veya ***ehliyet*** kelimelerinden backformation; krş. ***ehl. Herif ilân vermiş Vilâyet gazetesine. İhaleye girmeye ehil olmadığı halde.*** (R. Ilgaz 1969g s. 33).

ehil II, b. ***ehl*** III.

O. **ehl** I 'kişiler, adamlar; zümre' < Ar. ***ahl*** a.m. ***Bir mescide vardı, bir göŋlecuḳ tevaḳḳuʿ ėtdi. Gördiler ki dilenci ehli degül. Sordılar ki: "Ne kişisin? Ḳandansın?" dėdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 129a). ***İşte haftada iki defa kasabanın keyif ehlileri burada toplanırdık.*** (F.C. Göktulga 1948 s. 39). ***ehl-i beyt*** 'ev halkı, aile, Peygamberin ailesi': ***Bir gün Hoca ile ehl-i beyti yaturken, ehlinin cānı cimāʿ isteyüb ...*** (P.N. Boratav 1995 s. 182). ***ehl-i cihat*** 'vakıftan aylık alan kimseler': ***Bir bölük müflisān-ı ehl-i cihāt | Seni eyler her ay başı taʿzīb.*** (ʿĀlī 1977 [989/1581–82 civ.] s. 140 no. 193). ***ehl-i dil*** 'hayatın tadını çıkaran kimseler': ***Hemen mahallenin eski, ehlidil***

mütekaitleri toplanır, ona ud çaldırır; bazı evlerde içkili eğlenceler tertip ederlerdi. (S. Kocagöz 1941 s. 36). ***ehl-i dünya*** 'varlıklı kimseler, zenginler': ***Zu'afā ḳahruŋ bār-ı belāsı muḥkem, ehl-i dünyāda dehrüŋ zevḳ u şafāsı müstaḥkem olmaḳ muvafıḳ-ı 'aḳl-i kāmil degül-idügi vücūh-ı keşīre ile ẓāhirdür.*** ('Ālī 1982 [1581] c II, 178). ***ehl-i heva*** 'ahlaksız, sefih kimseler': ***Ḥāl-i siyāh-ı nāfı ehl-i hevā mecālisinde hezār bār ellenüb açılmaḳ vāḳi' olmışdı.*** ('Ālī 1982 [1581] c II, 125). ***ehl-i ḫibre*** 'bilirkişiler, eksperler': ***Ben bu işi ḫaṭṭile, ḳabāleyile işlersem, ehl-i ḫibre anı bid'ate sayarlar.*** (Ferec 855/1451 v. 104b). ***ehl-i ḥiref*** 'esnafçılar': ***Ehl-i ḥiref u kāsibleri ṣınā'atinden berī olub yārānı ile aḫşām olınca yėr içer.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 126). ***ehl-i 'ırż*** 'namuslu kimseler': ***Mışrdan gitdüklerinde niçe tüccāruŋ ḳulcuġazları gider ve niçe ehl-i 'ırżuŋ ḫidmetkārları ol belāyı iḫtiyār eder.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 131). ***ehl-i keyif*** 'keyif ehli': ***Bazı ehli keyifler çilingir sofralarını sandalların içlerine kurmuş, kadehlerini iri bir bulutun sakladığı mehtap şerefine kaldırıyorlar.*** (O. Akbal 1946 s. 44). ***ehl-i mide*** 'midelerine düşkün kimseler': ***Daha ehli mide isen seslen meyhaneciye, mangalı önüne getirt; bıldırcınları cızır cızır karşında kızart!*** (S.M. Alus 1944 s. 155). ***ehl-i örf*** 'askerî sınıftan kimseler': ***Bunlardan mā'adā ḳāżīlıḳdan azma ya'nī-ki imām-ı a'ẓam 'imāmesini ehl-i 'örf dülbendine bozma iki mīrü l-livā daḫı vardur.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 143). ***ehl-i sūḳ*** 'çarşı adamları': ***Ehl-i sūḳında daḫı mu'ayyen kisve vu libās olmayub, kimi monlāyāne 'imāme ile, niçesi ḫ"ācayāne üslūb u cāme ile ...*** ('Ālī 1975 [1599] s. 116). ***ehl-i vaẓāyif*** 'vazifeliler, ücretli müstahdemler': ***Ta'mīr-i mescid u mekteb behānesiyle ḫuḳūḳ-ı ehl-i vaẓāyifi ekl ėtmeleri muḳarrer olduḳdan ġayrı ...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 147). ***ehl-i vukuf*** 'işini bilir, tecrübeli, usta (kimseler); (adliye tabirlerinden) 'bilirkişi': ***Bu kār-ḫāneye niẓām ṣādıḳu l-aḫbār cāsūslarla ve ehl-i vuḳūf u kāmilü l-'iyār bedriḳalarla mümkindür*** ('Ālī 1982 [1581] II, 134).

ehl II/**ehli** 'eş, zevc, zevce' < ***ehl*** I. ***Annesi taze dul; zaten ehlinden yirmi, yirmi beş yaş da küçükmüş.*** (S.M. Alus 1934 s. 26). ***ehl ayal*** 'ev halkı; evli çift': ***Ḫānumānınuŋ, ehlinüŋ, 'ayālinüŋ ḫaberini, nişānını andan alalum.*** (Ferec 855/1451 v. 20b). ***Kaç yıldır biz de ehli ayaliz. Ağa, seninle oynaştığımı hiç bilmiyorum.*** (Musahipzade Celal 1936ba s. 22). Krş. ***dişehli***.

ehl III/**ehil** 'usta, tecrübeli, hamarat, işbilir' < ***ehl*** I. ***Kimse anı almaġa raġbet ėtse "Benden ehl gerekdür ki beni ala" dėridi.*** (Ferec 855/1451 v. 213b). ***Ekşer-i ḫalḳ ol biy-çārei ol ḥālüŋ ehli görmediler.*** (Ferec 855/1451 v. 175b). ***Kusuru neydi? Bu işin ehli mi değildi?*** (E.N. Gökşen 1952 s. 5).

ehlaf, b. ***ahlaf***.

ehles, b. ***ehnez***.

ehli, b. ***ehl*** II.

ehlî 'vahşi olmayan, evcil' < Ar. ***ahlī*** 'eve ait, aileye ait'. .

O. **ehliyet** 'ehillik, işbilirlik, ustalık' < Ar. ***ahlīya*** a.m. ***Ḳız ile söyleşdi, münāẓara ėrdi. Ḳıza ehliyyet begendürdi. Ol-dem ḳız eyitdi: "Beni almaḳ dilerseŋ baŋa bir hüner göster ki ben andan 'āciz olamı"*** (Ferec 855/1451 v. 213b).

AD. **ehliz** 'uslu, sakin, ağırbaşlı' DS 1690 < ?? ***Kaymakamın önünde ehliz ehliz baş eğiyor, seyrek keçi sakalını sıvazlıyor, ve asırlardan beri âşar kanuniyle savaşmış olanlara has zekâsiyle ... diye yalvarıyordu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1952 s. 44).

ehmal, b. ***ahmal***.

AD. **ehnez/ehles/eneze/ehnezik** 'cılız, zayıf; sünmeye yüz tutmuş, yıpranmış' DS 1690, 1752, K. Emiroğlu 1989 s. 85 < Yun. ***αχνος*** (aḫnós) 'solgun, hastalıklı' Hist.Lex. 1942 III, 380. Sıfat eki ***-az***, b. ***alağaz*** . ***Arife günü ikindiye kadar çamaşırların yıkanması, kuruması, sonra da ehnezik, yırtık yerlerinin tamiri bitmelidir. Çünkü o gün ikindiden başlıyarak bayram bitene kadar kimse eline iğne alıp dikiş dikmez.*** (M. Makal 1954 s. 27). ***Yırtık kısa donla dolaşmaya başladı. Donun yırtığını, söküğünü dikmenin vakti geçmişti. Her yanı ehnezik.*** (M. Makal 1965 s. 110).

ehram I 'Mısır firavunlarının piramit şeklindeki mezarları; piramit şekli < Ar. ***ahrām*** 'ehramlar' [***haram*** 'ehram' kelimesinin çoğulu]. ***Akşam kararırken varılıyor Côte d'Azur'ün en görkemli tepelerinden birine konmuş cam bir ehram biçimindeki sanatoryum binasına.*** (G. Dino 1991 s. 216).

ehram/ehrem II 'şarki Anadolu'nun bazı yerinde kadınların sokakta giydikleri bir nevi pelerin; kadınların çarşaf gibi sarındıkları beyaz veya kahverengi yünlüden yapılmış bir örtü' B. Seyidoğlu 1975 s. 435 < Ar. ***iḥrām*** 'hacda giyilen pelerin' (Fr. ***pèlerine*** kelimesi de aslında ***pèlerin*** 'Hıristiyan hacı' kelimesinden gelmiştir). ***Birgün diyir ki gocasına; "Cet, gomşulardan bene bi tene ehram bul, bi tene puşi bul, bi cüft ayakgabı bul!"*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 402). ***Ehramlı kadınlar semaver kaynatıyordu.*** (H. Aytekin 1965 s. 16).

O. **ehremen** 'kötü ruh, şeytan' < Fa. ***Āhraman/ahraman*** 'Zerdüştîlere göre iyi kudretle beraber dünyaya ve insanlığa hakim olan kötü kudret'. ***Nā-gehān ḍoldı ehremenlerle, | Deve āḫurı oldı yā damı.*** (Ġazālī, 'Ālī 1994 [1591–99] s. 252).

O. **ehren** 'yabancı bir dinde yüksek rütbeli bir rahip' < Fa. ***ahran*** 'şeytan' F. Steingass 1930 s. 124. ***Bu ehren ol Kesāyā durduġı manastıruŋ ulusıdur.*** (Ferec 855/1451 v. 38b). ***ehrenlik*** 'ehren'in rütbesi ve vazifesi': ***Ferruḫ-rūzdan ehrenlik umdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 39b).

O. **ehval** 'zulümler, gaddarlıklar, mezalim' < Ar. ***ahwāl*** a.m. [***hawl*** kelimesinin çoğulu]. ***Mücāzāt-ı 'uḳbāda anlaruŋ müzāheme-i aḥvālinden ehvāl-i kefere-i müşrikīn müddet-i medīd te'ḫīrsüz sorulması belki ḳābil degüldür.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 119).

ehven 'daha az kötü, tercih edilir mahiyette' < Ar. ***ahwan*** 'hafif, mülâyim'. Ar. elativus için b. ***a'cab*** . ***Bu 'azābları çekmeden ölmek daha ehvendir.*** (P.N. Boratav 1995 s. 271). 'ucuz': ***Almasını bilene ehven fiyatla satabilirlerdi de ...*** (R. Ilgaz 1991r s. 108). ***ehven-i şerr***

'bir kaç kötü ihtimalden en az kötü olanı': ***Ben de düşünüp taşındım. Ehveni şer gene Ebuzarif bey galiba. Hiç değilse, nikâh edeceğim, damat olacağım dediği yok ...*** (S.M. Alus 1933p s. 126).

O. **ehveniyet** 'fiat düşüklüğü, ucuzluk' < ***ehven*** + ***-iyet*** nomen abstractum eki, b. ***aciliyet*** . ***Bütün talāḳatimi fi'ātiŋ ehvenīyeti ḫuṣūṣuna ṣarf eyledikden ṣoŋra ...*** (P.N. Boratav 1995 s. 269).

O. **eimme/eyimme** 'imamlar' < Ar. ***a'imma*** a.m. [***imām*** kelimesinin çoğulu]. Ar. ***ā'i*** grubunun Tk.'de araya Hiatustilger /***y***/ alması için b. ***acaib/acayip*** [2]. ***Der-ḥāl şāh buyurdı, eyimme vu ḳużżāt u ekābir u ṣudūr, a'yān erkān ḥāżır geldiler, bezzāz ḳızını Naṣr-ı 'Ayyāra nikāḥ ėtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 51b). ***Ve e'imme daḫı 'avārıżı dīvānīye ve tekālīf-i 'örfīyeden mu'āf u müsellemdür.*** (Ö.L. Barkan 1943 [955/1548] s. 227).

O. **ejdeha** 'ejderha' < Fa. ***ajdahā*** a.m. ***Düşümde görürem ki gökden bir ejdehā başın sarḳıtdı.*** (Ferec 855/1451 v. 43a). ***Baḳdum, bir ulu ejdehā gördüm ki vaṣfa gelmez. Ol ejdehā geldi, taḫt üzerine çıḳdı, çörek gibi ḳıvrıldı, yatdı.*** (Ferec 855/1451 v. 101b).

ejder/ejderha 'yılanımsı korkunç bir masal canavarı' < Fa. ***ajdar, ajdarhā*** a.m. ***Sīne pürdür ārzūy-ı zülf-i 'anber-sā ile, | Ḍoludur vīrānemüz biŋ başlu ejderhā ile.*** (Ḫāverī, 'Ālī 1994 [1591–99] s. 210). ***Yeniden yazı masama dönmek istemiyorum. Yedi başlı bir ejderha bekliyor beni orada.*** (A. Yurdakul 1993 s. 294).

ek, b, ***en*** V.

ek– I '(tarlaya tohum, yemeğe tuz) serpmek' < ET. ***ek-*** a.m. Clauson 1972 s. 100. ***Eylük żāyi' olmaz ve toḫm eken kişi ḥāṣıl götürür.*** (Ferec 855/1451 v. 52a). ***Arāżī münbit, gözüŋ görebildiği ḳadar vāsi', faḳaṭ boş, mu'aṭṭal. Çünki işleyecek, ṭabī'atiŋ bu semāḥat-i fevḳ-al-'ādesinden, ṭoprāḳıŋ ḳuvve-i inbātīyesinden istifāde edecek ādemler yoḳ; evet, her şey var, lākin çalışacaḳ, ekecek, biçecek eller mefḳūd.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 65–66).

(Argo) **ek–** II '(birisini) bırakıp gitmek; kendisini tâkib edeni aldatarak tâkibden kurtulmak' H. Aktunç 1990 s. 93–94 < ***ek-*** I. .

ekâbir 'büyükler, üst tabaka insanlar, ileri gelenler; devlet büyükleri' < Ar. ***akābir*** 'daha büyükler' [***akbar*** 'daha büyük' kelimesinin çoğulu]. ***Ekābir-i cin geldiler, bānūnuŋ ayaġına düşdiler, 'öżür-ḫāhlıḳlar eylediler*** (Ferec 855/1451 v. 34b). ***Bu minvāl üzre menāṣıb münāsib kimselere düşmeyüb levend ṭāyifesiyle ekābir ḳullarına maḫṣūṣ olub ...*** ('Ālī 1994 [1591–99] I, 187). ***ekâbir zahmeti*** 'siyatik' G. Molino 1641 (***gotta*** maddesinde).

O. **ekâbirane** 'ekâbire yakışır tarzda' < ***ekâbir*** + ***–ane*** zarf eki (Fa. zarf eki ***-āna***, için b. ***acizane***). ***Ḫizmetgerān u ta'alluḳāt cinsine emīrāne cāmeler ve ekābirāne ve seyyidāne 'imāmeler ...*** ('Ālī 1587 v. 139b).

ekalliyet, b. ***akalliyet***.

AD. **ekdi/ekti** 'anası ölmüş veya kaçmış çocuk veya kuzu; piç; serseri, başkalarının sırtından geçinen, dilenci' DS 1691, 1700–01, TS 1417–18 < ET. ***iktü*** 'a stall–fed animal' Clauson 1972 s. 102: ***Konakta, kalakala, büyük süt ninenin damadı, Salı tekkesi zakirlerinden Hacı efendi, Paşanın eski perde çavuşlarından alaylı zabit, kerime hanımın süt babası, süt babasının ağızlıkçı büyük oğlu, Haddehaneli küçük oğlu gibi ektiler kalmıştı.*** (S.M. Alus 1933k s. 124).

AD. **eke** 'büyük, yetişkin, olgun' DS 1691–92 < ET. ***eke*** 'abla'. ***Kız, benim atım tay, senin atın eke. Altı yedi saatdir, baş başa ancak gelebildik.*** (Behçet Mahir 1973 s. 154).

DS. **ekebir** 'kibirli, gururlu' DS 1692 < ***ekâbir*** kelimesinin varyantı.

AD. **ekel–** 'büyümek, yetişmek' DS 1694 < ***eke*** + sıfat ve isimden 'filân hale gelmek' mânasında fiil yapan ***-al-/-el-*** genişlemesi, b. ***alal–*** .

ekele– 'serpmek' DS 1693 < ***ek-*** + fiilden verbum frequentativum yapan ***-ele-*** genişlemesi, b. ***avkala-*** . ***Kan sızan yerlere toprak ekelemeye başladı.*** (Yaşar Kemal 1955i I. 11). ***Biraz kırmızı biber ekeleyip girişti.*** (Orhan Kemal 1965 s. 262).

AD. **ekelen–** 'büyümek, yaşlanmak, olgunlaşmak; kibirlenmek, gururlanmak' DS 1693 < ***eke*** + isimden 'falan hale gelmek' mânasında fiil yapan ***-len-*** genişlemesi, b. ***abaplan-*** . ***Yediğin önünde, yemediğin ardında, ne ekelenip duruyon öyle?*** (N. Üstün 1970 s. 78).

AD. **ekelge** 'ziraat sahası; ekin' DS 1693, ekin < ***ekel-*** + fiilden çeşitli mânada isim yapan ***–ge*** eki, b. ***bilge*** . ***Yürükler, malî durumlarının biraz sarsılmış olduğunu söylemektedirler. Sebepleri de ekelgelerin artması ve otlak hususunda gördükleri müşkülât olduğunu söylüyorlar.*** (K. Güngör 1941 s. 48).

eke meke 'kekeleme sesleri' < ses taklidi kelimelerden, /***m***/ ile başlayan "echoword" için b. ***alay malay*** . ***Şeh-zāde lā ve ni'am dėmege muvaffaḳ olamayaraḳ eke meke dėyü kekelemekle hemān Münevvere ḳadın şeh-zādenüŋ elinden ṭutub mā-beyne götürdi.*** ('Alī 'Azīz 1268 s. 67–68).

AD. **ekenek** 'ekilecek yer, ekilmeye elverişli saha, tarla' DS 1694 < ***ek-*** + fiilden çeşitli mânalarda isim yapan ***-enek*** eki, krş. ***boğanak, sağanak***. Krş. Az. ***äkänäk*** a.m. ***Değirmeni, hızarı, mal davarı, ekeneği, çayırları, alış verişi olan adamdır.*** (F.C. Göktulga 1958 II, 73). ***Musdu'nun konağından bakınca geniş engebeli, yeşil ekenekler uzanırdı.*** (F. Baykurt 1971t s. 348).

ekerce, b. ***egerçi***.

ekib, b. ***ekip***.

ekil, b. ***ekl***.

ekil– I, ***ek-*** I fiilinin passivum hali. ***Cūn şeh-zāde Faḫrunnisāya bu ṭarıyḳile göründi, ḳızuŋ bāṭınında bir toḫum ekilür gibi oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 204b).

(Argo) **ekil–** II '(kendisine verilen sözün tutulmaması hususunda) aldatılmak' H. Aktunç 1990 s. 93 < ***ek-*** II fiilinin passivum hali. .

ekin I (ziraat takvimi bakımından) 'ekme işi, tohum atma ameliyesi' TS 1408 < ***ek-*** I + fiilden, çiftçilik takvimindeki işler için kullanılan ***-in*** eki, b. ***akın .***

Benim de ekinim, biçinim galdı yabanda. Arpayı biçtirdim, çavdar duruyor. Çavdarı biçtirsem, buğday duruyor. (F. Baykurt 1961ı s. 110). ***Bir öküz bir evin temel direği. Hemi de ekin, dikin zamanı.*** (F. Baykurt 1961k s. 176).

ekin II 'tarlada bulunan hububat' TS 1408 < ***ek-*** I + fiilden isim yapan ***-in*** eki, b. ***akın .*** ***Bir şaḫṣa uġradılar ki ekini erişmiş; durmış, ekinini tefāvütsüz müdrik ġayrı müdrik dėmez, böyle döger.*** (Ferec 855/1451 v. 190b). ***Ekin otu yolan bir ana ile kız onu karşılarında görüverince korktular.*** (İ. Balaban 1968 s. 58). ***ekinci*** 'çiftçi' TS. 1408–09 (krş. Az. ***äkinci*** a.m. ***Biz de faḳīrül-ḥāl ekinci maḳūlesi ādemlerüz, seni bād u havā beslemege ḳudretümüz yoḳdur.*** (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 202).

ekinderef, b. ***eğindirik.***

ekindirek, b. ***eğindirik.***

ekinokok 'bâzı hayvanların bağırsaklarında yaşayan solucan cinsi' < Fr. ***échinocoque*** a.m. [EYun. ***εχινος*** (eḫínos) 'kirpi' ve Lât. ***coccus*** < EYun. ***κοκκος*** (kókkos) 'yuvarlak bir yemiş'].

ekinoks 'gün tün eşitliği' < Fr. ***équinox*** a.m. [Lât. ***aequus*** 'müsavi' ve ***nox*** 'gece').

(Argo) **ekinti** '(verilen bir sözün tutulmasiyle) aldatılma, atlatılış, terkediliş' H. Aktunç 1990 s. 93 < ***ek-*** II ve fiilden çeşitli mânada isim yapan ***-inti*** eki, b. ***akıntı .*** ***Gıli, ekintiye geldiğini zannederek kenarlarda, köşelerde cıvırını çaktırmadan arıyordu.*** (M. Kaçan 1990 s. 100).

ekip/ekib '(bir kaç kişiden ibaret) takım' < Fr. ***équipe*** a.m. < Alm. ***Schiff*** 'gemi'. ***Bir hafta sonra gerçekten elli kişilik bir amele ekibi gelerek dutluğun aşağısındaki arsada temelleri kazmağa başladılar.*** (H. Taner 1951t s. 85). ***Beni neden yeni araştırma ekibine almadınız hocam?*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 125).

AD. **ekir/eğir** 'arıların çıkardığı bir çesit salgı, pirebolu (propolis)' DS 1678, TS 1396 < ***akir.***

AD. **ekiz**/BSTT. **ikiz** b.m. (bir doğumdan iki kardeş) DS 1695, Meninski 1680 I, 351, 603 < ET. ***ėkkiz*** a.m. Clauson 1972 s. 119 [***ėkki*** 'iki' + ***-z*** çoğul ya da dualis eki (b. ***altız***)]. ***Belki bir bebemiz daha olur. Belki oğlan, belki kız olur. Ne olursa olsun. İsterse ekiz olsun!*** (F. Baykurt 1967k s. 100–101). ***Sekiz çocuktan sonra heybenin üstüne oturup bir de ekiz mi doğuracaksın başıma, ulan fışkı?*** (F. Baykurt 1971c s. 341).

ekle– I 'ilâve etmek, katmak, üstüne yerleştirmek' TA 1411 < ***ek*** + isimden fiil yapan ***-le-*** genişlemesi, b. ***acabla- . Ve teselli etmek içinmiş gibi çabucak ekledi: Kimsede yok ki.*** (T. Buğra 1963 s. 29).

(Argo) **ekle–** II 'vurmak, tokatlamak, yumruklamak' M. Mikhaïlov 1930 s. 14, Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 73, H. Aktunç 1990 s. 93.

AD. **ekle–** III/**etle**– 'toplamak' < ?? krş. ***epleyip seple-*** 'kırık dökük ve dağınık iş veya şeyleri derli toplu hale getirmek, düzene koymak' DS 176; ikinci varyant için krş. ***arıkla-/arıtla-***. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla- . Kuyruksuz ağaca çıkmış, armutları ekleyip aşağıya atarmış. Fakat aşağıdakiler attığını hemen yerlermiş.*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 82).

O. **ekl/ekil** '(yemek) yeme, yutma; zimmetine geçirmek; rüşvet almak' < Ar. ***akl*** a.m. ***ekl-i ribā et-*** 'tefecilik etmek': ***Nām içün baḫşiş eyleyen nāmerd şol mürāyīdür ėde ekl-i ribā.*** (ʿĀlī 1587 v. 130a). Krş. ***ekl et-.***

eklektik 'bir takım şeylerin veya fikirlerin içinden sadece beğendiklerini seçen (kimse)' < Fr. ***éclectique*** a.m. [EYun. ***εκλεκτικος*** (eklektikós) a.m.]. Sıfat yapmaya yarayan Fr. ***-ik*** için b. ***Adriatik .***

ekler 'bir nevi tatlı' < Fr. ***éclair*** a.m., asıl mânası 'şimşek' (Lât. ***clarus*** 'aydınlık'). ***Camekânlı pasta dolabının içindeki cins cins pastalar, profitroller, eklerler, adisababalar, milföyler birbirine karışmıştı.*** (N. Eray 1990 s. 101).

O. **ekl et–/eklet–** 'yemek, yutmak, zimmetine geçirmek' < ***ekl ettir-*** 'birisinin, malı cebine indirmesine göz yummak': ***Ḳanġı 'ameldārdur ki ölmekden dirlik yeg dėmeye, dehrine mālik ise, begler-begiye ekl ėtdürüb gendü daḫı bulduġın yėmeye?*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 161).

O. **ekmeh** 'gözü görmeyen, kör, âmâ' < Ar. ***akmah*** a.m. Ar. sıfat türü için b. ***ablak I . İmdi işitdüm ki diyār-ı Sevāḥilde bir melike be-dīd olmış, ibrā'-i ekmeh u ebraş ėdermiş.*** (Ferec 855/1451 v. 180b).

etmek, b. ***ekmek.***

ekmekçi 'meslekçe ekmek yapan veya satan kimse; AD. karnı doyurulmak karşılığında bir erkekle devamlı olarak düşüp kalkan kadın': ***İster kız al, ister dul Eğreti al, ekmekçi al; mesele, iyisine düşmek.*** (F. Baykurt 1961o s. 260). ***"Nikâh edecek, yenge", dedi Memed. — "Helbet nikâh edecek, ekmekçi mi verecektim?"*** (a.e. s. 300).

EO. **ekmeklü** '??' (insanlarla alay etmek için kullanılan bir sıfat; belki 'sakaklı', çünkü ***ekmeklik*** 'inek, manda gibi hayvanların gerdanından sarkan kısım' DS 1697, b. ***ahfadiyelik : Ekmekciler ekmeklü ola.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy. başı] II, 152 no. 233).

O. **eknaf** (ekseriya aynı mânada olan ***etraf*** kelimesine katılmış olarak) 'taraflar, civarlar' < Ar. ***aknāf*** 'a.m. [***kanaf*** kelimesinin çoğulu]. ***Ol eṭrāfuŋ pādişāhları ve ol eknāfuŋ cihān-penāhları temāmet 'ışḳum demin ururlardı.*** (Ferec 855/1451 v. 107a).

ekol 'bir âlim veya sanatkârın kurduğu ve talebelerinin de takib ettiği çalışma sistemi, mezhep' < Fr. ***école*** a.m. < Lât. ***schola*** < EYun. ***σχολη*** (sḫolē') 'okul', asıl

mânası 'istirahat'. ***Nöbetçi Başasistan, Fahrettin Kerim ekolünden, her fırsatta zemine zamana uygun divan edebiyatı mısraları düşürmeye meraklı, edebiyat sever bir doktordu.*** (H. Taner 1954 s. 25).

ekolojist 'çevrebilimci' < Fr. ***écologiste***. ***Ancak ekolojist tanımlamaların bize getirdiği bakış açısıyla, sanayileşme ve endüstrileşme konusunda başka bir bakış açısına sahibiz.*** (M. Mungan 1996 s. 370).

ekonoma 'bir şirkette idare vazifesi' < Fr. ***économat*** a.m. [***économe*** + ***-at*** nomen abstractum eki– b. ***anonima***]. ***Askerliğinde topçu üstteğmenliği, daha önce Sümerbankta ekonoma şefliği yapmıştı.*** (M. Seyda 1974 s. 218).

ekonomi 'iktisat; iktisat ilmi' < Fr. ***économie*** < EYun. ***οικονομια*** (oykonomía) a.m. [***οικος*** (óikos) 'ev' ve ***νομος*** (nómos) 'kaide']. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi*** . ***Gazi Paşa'nın ekonomi politikalarını, Raik ortamın Cumhuriyet'in ilk yıllarının hülyalarından farklı geliştiğini gözlemliyordu elbette.*** (E. Atasü 1996 s. 233). ***Kocası London University'de ekonomi okurken, o da ilk yıl İngilizce öğrendi, ertesi yıl da Barlett School of Architecture'a yazıldı.*** (A. Kulin 1997 s. 43). 'tasarruf': ***Notları bir tarafa bırakarak, kaç ayda ne kadar ekonomi yapmamıız gerekeceğini hesapladık.*** (C. Oğuz 1959 s. 95).

ekonomik 'iktisadi' < Fr. ***économique*** a.m. [***économie*** + ***-ique*** sıfat eki, b. ***Adriatik***]. ***Ekonomik açıdan elindeydi bir kez.*** (Peride Celal 1985 s. 91). ***İtalya ne kadar ileri gitmiş birdenbire ... İtalya'nın ekonomik durumu değil değil tabii konuştukları, modası ...*** (D. Asena 1987 s. 113). 'geçimi kolaylaştıran, az masraflı, hesaplı' ***Daha ekonomik olsun ve daha çok insanı daha iyi tanıyalım diyorsak, kitap okuyalım.*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 221).

ekose 'çeşitli renkte kareli (kumaş)' < Fr. ***écossais*** a.m., asıl mânası 'İskoçyalı'. ***Kara şemsiyesine yaslanmış, Sırtında Burberry yağmurluğu, başında ekose kasketi.*** (Peride Celal 1991 s. 232). ***Uzun boylu, yüz çizgileri sert bir erkek. Üstünde lâcivert ekose bir kaban vardı.*** (A. Özakın 1982 s. 91). ***Kırmızı mantonu çıkarıp sandalyenin arkasına özenle yerleştiyorsun. Üzerinde siyah balıkçı kazak, uçuk yeşil, uzun bir ekose ve kırmızı yün çoraplar var.*** (C. Kavukçu 1998 s. 109).

ekosid 'ekolojik katliam' < Fr. **écocide* a.m. [***éco(logique géno)cide***]. ***Dünyada, azgelişmiş ülkelerde yeryüzü korkunç bir ekosid'le karşıkarşıya.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 281).

O. **Ekrad** 'Kürtler' < Ar. ***Akrād*** a.m. [***Kürd*** kelimesinin çoğulu]. ***Süriyle ḳoyunı olan kimesnelerüŋ, eger Ekrād ve ger ġayrıdür, resim her yüz ḳoyunda bir baş ḳoyun ve bir Şāhrūḫī ki altı 'Oṯmānī akçası olur.*** (Ö.L. Barkan 1943 [924/1518] s. 146).

ekran 'beyaz perde; televizyon camı' < Fr. ***écran*** a.m. < Flem. ***scherm*** 'paravana'. ***Yumuşak, kabarık yastıklar arasına gömülmüş Doktor. Karşısında televizyon ekranı. Ekrandan garip sesler geliyor.*** (A. Yurdakul 1993 s. 325).

AD. **eksan/eksen** 'araba veya kağnı dingili' DS 1686 < Yun. ***αξονι*** (aksóni) a.m. A. Tietze 1955 no. 19. ***Mahmut iri ağaçlara bakıyordu. Bir kağnı ekseni kessem diyordu kendi kendine. Gerçi hepten yenilemek gerekiyordu kağnıyı, ama şimdilik hiç değilse eksenini değiştirsek?*** (T. Apaydın 1991 s. 143). Mecasî manada: ***Cam balona iyice yaklaştıklarında, birtakım adamlar hemen öne geçiyorlar, girişte bazı kabinler var, kendi ekseni etrafında dönen kapılarla birbirlerine bağlanıyor bu kabinler.*** (M. Mungan 1999 s. 74).

eksantrik, b. ***egzantrik***.

ekse–, b. ***eksi–***.

ekselans 'diplomaside kullanılan yüksek rütbe ve hitap şekli' < Fr. ***excellance*** a.m.; asıl mânası 'yücelik' [Lât. ***excellentia***]. Fr. ***-ance*** eki için b. ***alyans*** . ***Odama yerleşir yerleşmez, hediyeleri yolladım ekselanslarına.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 77).

eksen, b. ***eksan***.

ekser I 'çoğu' < Ar. ***akṯar*** 'daha çok, en çok'. ***/ṯ/ /s/*** gelişmesi için b. ***abes*** ve Ar. elativus için b. ***a'cab*** . ***Biz yigirmi kişi [idük]. Ekşerümüzi mecrūḥ eylediler.*** (Ferec 855/1451 v. 220b). ***Mülūk-i āfāḳuŋ ekşeri aŋa muṭī' u munḳād idi.*** (Ferec 855/1451 v. 141v). ***Ekşer-i ḫalḳ ol biy-çārei ol ḥālüŋ ehli görmediler.*** (Ferec 855/1451 v. 175b). ***Ekşer-i evḳāt ol şanem gendü eliyle mu'āleceye meşġūl olurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 98a). Bâzan izafetin ***-i***'si yoktur: ***Bir cādū 'avratı var-idi. Ekşer evḳāt ol ḫātūn ḳatında olurdum.*** (Ferec 855/1451 v. 50b). Bu bir sehiv olabilir, fakat bugün daha sık rastlanabilir: ***Hatırda kalan ekser cümleler ifade ettikleri mânayı kafiye, seci hatırı için, bazan da sadece ahenk için ifade ederler.*** (A.Ş. Hisar 1941 s. 76–77). Yahut da izafet ***-i***'si fonksiyonsuz (b. ***asgari***) ve kelimeye aglütine de olabilir (aynı gelişme için krş. ***çoğu***): ***ekseri*** (sıfat olarak) ve possessivum eki ile ***ekserisi*** (zamir olarak). Aynı gelişme için krş. ***çoğu***.

ekser II, b. ***enseri***.

ekseri I, b. ***ekser I***.

ekseri II, b. ***enseri***.

ekseriya 'çoğu zaman, çokluk' < Fa. ***akşarīya*** < Ar. ***akṯarīya***. ***/ṯ/ /s/*** gelişmesi için b. ***abes*** ve zarf eki ***-ā*** için b. ***acaba/aceba*** I . ***Halis bâzan haftalarca evden kaybolur. Onu ekseriya şehrimizin en bahalı otellerinden birinde bir elâ gözlü ile kapanmış bulurum.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 172).

ekseriyet 'çoğunluk' < Ar. ***akṯarīya*** a.m. (Ar. ***-iyet*** eki için b. ***aciliyet*** ve ***/ṯ/ /s/*** gelişmesi için b. ***abes***). ***Ekşeriyet üzere sükūt ile geçen yemekden şoŋra artıḳ dā'irelerine ḳaçmaḳda 'acele ederlerdi.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 103). ***Umumi harp, kapitalist memleketlerin büyük bir ekseriyetine işsizliği miras bırakmıştır.*** (Nâzım Hikmet 1936a s. 36).

EO. **eksi–/ekse–** 'eksiltmek' TS 1413–16, Meninski 1680 I, 353 (Meninski'ye göre mânası hem 'eksilmek' hem de 'eksiltmek' olabilir) < ET. ***eksü-*** eksilmek'

Clauson 1972 s. 117). *Anuŋ şāḥibi Taŋrıdan nesne diledi, ol küngüreyi aŋa vėrdiler. Her kim dünyāda nesne dileye, āḫiret manşıbından ekserler.* (Ebu'l-Leyṣ Semerḳandī 1965 s. 167).

eksik I, b. *eksük.*

AD. **eksik** II 'kadın' DS 1697–98 < *eksik* I. *Gelini attan kaynana indirir, kaynata karışmaz, kaynana yoksa eksiklerden biri yani başka bir kadın indirir.* (H.Z. Koşay 1944 s. 264). *Gėdip dış ġapıy dövdüm. Annacıma bi ēsik 'ayal çıktı.* (Ö.A. Aksoy 1945 I, 370). Krş. *eksik etekli, eksikli.*

(Argo) **eksik** III 'takma erkeklik organı' H. Aktunç 1990 s. 94 < *ek* ve *sik.*

AD. **eksik etekli/eksik etek/eksikli/esikli** 'kadın' DS 1697–98, Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 74 < *eksik* II + *etek*, aslında 'kadın elbisesi giyen'. Kendisini takip eden isim olmadan isim gibi kullanılan bu türden diğer misaller için b. *atlu* . *Allāh rāżī olsun, Ḳanber aġa Ḫızır gibi yetişdi de sefillikden ḳurtuldum. Kimsesiz bir eksik etekli, ḏul bir ḳan ayaḫlı noġurur?* (Ebū–Bekir Ḥāzım 1326y s. 81). *Babanın borcu daha tekmillenmedi. Eğer anan, bacın ac ġaldıysa bizim eksik eteklerin yanına gelsin çalışsınlar.* (K. Bilbaşar 1939 s. 30). *Bu äksü etē gendi eliminen baḫşişini vėrsem.* (A. Caferoğlu 1944 s. 163). *Evde hayırlı bir haber bekleyen "eksikli"yi yürek ezasından kurtarmak istiyordu.* (T. Evren 1943 s. 47). *Karısına ters ters baktı: "Esikli, işine git haydi! Benim sıkıntım bana yeter.'* (a.e. s. 81).

eksil– b.m. (artmanın aksi, azalmak) < ET. *eksil-* a.m. Clauson 1972 s. 117. *Her ki bu māla eli ėrişe, güci yėtdükce ḫarclansun ki eksilür dükenür nesne degüldür.* (Ferec 855/1451 v. 95a). Mecazi mânada 'küçülmek, miskinleşmek': .

eksilt– 'eksik hale getirmek, azaltmak' < *eksil-* fiilinin causativum hali, *-t-* genişlemesi için b. *acıt-* . Mecazi mânada 'küçültmek, miskinleştirmek, üzüntüye düşürmek": *Onun varlığına ne kadar alıştığımı, — beni boyuna eksilten — yokluğuyla başbaşa kalınca daha iyi anlamıştım.* (E. Öz 1960 s. 3).

ekskavatör 'kazma makinesi' < Fr. *excavateur* a.m. [Lât. *excavare* 'oymak' fiilinden nomen actoris]. *Dikkat, ekskavatör! Soldan da dozer geliyor. Ne yol bu! Beyoğlu caddesi gibi kalabalık.* (İ. Tarus 1961 s. 275).

eksper 'bilirkişi, uzman' < Fr. *expert* a.m. [Lât. *expertus* 'tecrübeli, vâkıf']. *Koyunları birer ikişer tutup eksperin önünden geçirdiler, o da elindeki araçla kulaklarını damgalamaya başladı.* (F. Baykurt 1970 s. 90).

ekspozisyon 'sergileme' < Fr. *exposition*. Bununla ilgili olarak b. *aberasyon* . *Her oyunda 'ekspozisyon' denilen bir bölüm vardır. Türkçesi nedir bu sözcüğün hiç bilmiyorum; açıklama olabilir.* (P. Kür 1984 s. 11).

ekspres I 'çok hızlı giden tren' < Fr. *express* < İng. *express* a.m. *Yatma zamanına yakın geçen Ankara ekspresinin gürültüsü vadiyi sarsan korkunç bir gök gürültüsüne benziyordu.* (E.N. Gökşen 1952 s. 10–11). *ekspres lokanta* 'fast food shop': *Geçenlerde ayakta bira, meyva suyu, ayran içilen, sahanda yumurta, sosis, sandviç yenilen o malûm ekspres lokantalardan birinin kasası arkasında bir müddet durdum.* (Ç. Altan 1975 s. 35).

AD. **ekspres** II 'çok iyi, fevkalâde' < *ekspres* I; ekspres bayağı trenlerden daha iyi bir şey olduğu gibi mi? Yoksa yabancı dil bilmeyen adam kelimeyi *ekstra* ile mi karıştırmış? *Bir tarihte ben de bir çiftlikte çalışıyordum; işim nasıl yani, ekspres!* (Orhan Kemal 1954b s. 184). Başka kaynaklarda bulunamadı.

ekstra 'fazladan, her zamankinden başka ve fazla olan; (tiyatroculukta) bir aktörün, sahnedeki öteki aktörlerden gûya gizli olarak söylediği sözler (krş. İng. *aside*)' < Fr. *extra* a.m. < Lât. *extra* 'dışında, hariç'. *Her ne kadar biraz ekstra para kazanmak için çeviri yaptıysam da, hiçbir değersiz kitap çevirmedim.* (M. Urgan 1998 s. 86). *Bitişik odada, sözleriniŋ perdesini alçaltmaya, cümleleriniŋ acılığını gizlemeye lüzum görmeyen sevdālılarıŋ şu ekstra muḫāverelerini işitiyordu ...* (H.R. Gürpınar 1928 s. 347). *Ekstra Ekstra* 'Türkiye'de bir zaman satılan iyi bir tütün cinsi': *Ekstra ekstra bir paket ver! diye tütüncüye seslenirken, bardak Ayşe hanımın elinde kalmış.* (S.M. Alus 1933p s. 112).

EO. **eksük**/BSTT. **eksik** 'namevcut, noksan' DS 1412 < ET. *egsük* a.m. [*egsü-* fiili + *-k* sıfat eki (b. *akık*)] Clauson 1972 s. 116. *Ḳızum kötrümdür. Ḳulıncı, istiḳānı, ḫafaḳānı, yeraḳānı eksük degül.* (Ferec 855/1451 v. 15b). *Yaz u ḳış elinden bir yelpāze eksük olmayub ḫarāreti def'ine sa'y eylerimiş.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 204). *Kalitarya ile Safra köyü arasına gidip gelen avcılar gece gündüz eksik değildir.* (S.M. Alus 1944 s. 186). Çok defa ironik ifadelerde ("Falan şey de olsaydı tamam olurdu!"); *Kız, nedir? Yangın nöbetçisi gibi geliyorsun. Elinde kargın eksik.* (H.R. Gürpınar 1940 s. 25). 'lâzım gelen, ihtiyaç duyulan (şey)': *Her eksügüŋi, geregüŋi göreyim, ḳayurayım.* (Ferec 855/1451 v. 147b). *Eksiklilerüŋ er düzer eksik, gediklerin.* (Vāṣıf 'Oṣmān 1257 s. 46). *Odun başı yüzer lira aldık mı, ver elini şeher. Pılıydı pırtıydı, gazdı, tuzdu. Eksiklerimizi körleyecektik.* (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 137). 'natamam, kusurlu': *Boyuna, zade oğlu zade. Neren eksik be hemşerim? Sen de bir zade olup çıksana!* (S.M. Alus 1934 s. 137). 'daha az, nakıs': *Daşra çıḳdı, denāniyri saydı; gördi, yüz altmışdan bir eksük diynārdur.* (Ferec 855/1451 v. 127b). *Bahāsı nedür? Neden eksüge vėrmezsin görelüm?* (Ferec 855/1451 v. 116b). 'kusur, hata' TS 1112: *Güc olur ḳayd-ı ḫidmet-i fetvā, | Eksügüŋ ṭutsalar temām olduŋ.* ('Ālī 1977 [989/1581–82 civ.] s. 131 no. 65). *eksik artık* 'eksiklerle ve ilâvelerle, grosso modo': *Padişaha ancak şöyle böyle, eksik artık anlatıtlar olup biteni.* (E.C. Güney 1946n s. 25). *eksük /eksik et-* 'mahrum bırakmak' Meninski 1680 I, 352': *Ben aŋa ḫarclıḳdan nesne eksük ėtmeyem.* (Ferec 855/1451 v. 73a). *Ḫāk-i pāyuŋ başuma ḳonduḳca artar devletüm; | Eksük ėtme benden anı, eylegil a'lā beni!* ('Ömer bin

Mezīd 1982 [840/1437] s. 187). ***Aman yavrum, mümkün olabildiği kadar mektubunu eksik etme!*** (H.R. Gürpınar 1933kp s. 62). ***eksük gedük/eksik gedik*** 'natamam': ***Eksük gedük senüŋ ḳuluŋuŋ*** (metin: ***ḳuluŋın***) ***dėdi ḳaşuŋa, / Ḫōş ince şehr oğlanıdur, serverā, hilāl.*** (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 346). ***Sen köye gelmişiŋ, eve gitmişiŋ, babama evvelinden şoŋuna ḳadar eksik gedik bıraḳmadan söylemişiŋ.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 396). 'hacetler, ihtiyaçlar': ***Eksüklülerüŋ er düzer eksük gedüklerin.*** (Vāṣıf ʿOṣmān 1257 s. 46). ***Hiç değilse on beş gün müsaade et oğlum, eksiğini gediğini tamemlıyalım!*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 22. XII. 1941). ***eksik olma!*** 'var ol, sağ ol' (teşekkür ifadesi): ***Eksik olma, dünya durdukça yaşa! Sen bizi uçurumdan, ölümden kurtardın.*** (S.M. Alus 1944 s. 187). ***eksüklü/eksikli*** 'kusurlu, özürlü' TS 1112–13 (krş. ***eksikli/esikli***), sıfat yapan ***-li*** eki için b. ***adamakıllı*** [2]. ***Henüz anuŋ niʿmetleri ḥaḳḳınuŋ biŋde birin ödememiş olam, ve gendözümi ḳullıḳ içinde yavlaḳ eksüklü sayam.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 68). ***Hele eksiklünüŋ aŋladuġı bu: / Bu eyyāmı temām içmek gerekdür.*** (A.N. Tarlan 1949 I, 38). 'muhtaç, hoşnutsuz, sukutu hayale uğramış': ***Onuŋ yanında ʿömrünüŋ soŋuna ḳadar eksikli vażīyetde yaşayacaḳdı.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 274). ***Hemen gittim. Ne hınçlıydım ne de eksikli.*** (A. İlhan 1981f s. 292). ***Eksikli eksikli hep önüne bakıyordu, suskundu.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 21).

ekşi b.m. (bir çeşit tat) < ET. ***ekşig*** a.m. Clauson 1972 s. 118. ***Ah, a dostlar, odanın içi ekşi ekşi hamal kokuyor!*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 112). 'somurtuk, asık (çehre)': ***Nāẓır-ı rūy-i raḳīb, ol çeşm-i mey-ḫōruŋ senüŋ, / Beŋzer anda ekşi ṣūret gördi maḥmūruŋ senüŋ.*** (Nevʿī 1977 s. 372). ***İhtiyarlarda kem suratla mırıldanmalar, gençlerde ekşi yüzle fiskoslar ...*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 9.10.1943). ***ekşi aş*** 'bir yemek çeşidi': ***Bişürdükleri yine düğün yemegi gibi yaḫnī ve pilāv ile ancaḳ zerde; ekşi aş ile żırvası ise ḳatı alçaḳ zerde.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 127). ***ekşi büksi*** 'ekşi ve tuzlu şeyler' Meninski 1680 I, 354. Bu isim kökü, fiil kökü olarak da kullanılmış (b. ***ekşi-***). Tk.'ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I .

ekşi- 'ekşi hale dönmek, ekşileşmek' < ET. ***ekşi-*** a.m. Clauson 1972 s. 119. Mecazi mânada 'gücenmek, darılmak, sıkılmak' ***Müsteşar ekşidi. O da Muavin gibi sussa olmıyacak ...*** (M.Ş. Esendal 1958 I, 57). 'musallat olmak, ısrarla istemek, asılmak' H. Aktunç 1990 s. 94: ***Takip edeyim mi, etmiyeyim mi? Ya gene aldırmazsa, umursamazsa ekşirsem ...*** (S.M. Alus 1944 s. 30). 'mahcup olmak, bozulmak' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 74: ***İçlerinden birinin yaş günü. Biraz da biz ekşidik, hafta sonunu burada geçireceğiz.*** (A. Yurdakul 1991 s. 167). Bu fiil kökü, isim kökü olarak da kullanılmış (b. ***ekşi***). Tk.'ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I .

AD. **ekşimik** 'kaynatılmış ayrandan yapılan çökelek' DS 1699–1700 < ***ekşi-*** + fiilden nomen concretum yapan ***-mik*** eki, b. ***çelmik*** .

ekşimtırak 'biraz ekşi, bir parça ekşi, ekşimsi' < ***ekşi*** + ekseriya renk sıfatlarında görülen, iki ekten mürekkep olan (***ekşimti*** 'ekşimsi' + ***-rak*** comparativum eki) ve sıfatın mânasını zayıflatan ***-(ı)mtırak*** genişlemesi, b. ***acımtırak*** . ***Fakat bu hayatın ekşimtırak çeşnisinden yemekle doymıyacağız.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 338–339).

ekşin- 'sıkılmak' (??) < ***ekşi-*** fiilinin reflexivum hali. ***(ı)n-*** için b. ***acın- II*** . ***Nesrin'in bu arzusunu bütün aile haklı ve muvafık gördü. Yalnız damat Şefik bu sefihane hayata ekşinmiş ise de kimse ehemmiyet vermemişti.*** (Fazlı Necip 1930 s. 179). Başka kaynaklarda bulunamadı.

ekti, b. ***ekdi.***

O. **ekul** 'obur' < Ar. ***akūl*** a.m. ***Bu ḥaḳīr baḳmış ḳalmışam: bu ṭabla-ḫārlar gibi ʿabdü l-baṭn olanlar ne ʿacab ekūl olur imiş dėyü fülk-i fikretümi ʿummān-ı ḥayrete salmışam.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 128). ***Almanya ḥaḳīr u faḳīr bir memleketdi: on yedinci ʿaşırda otuz sene muḥārebesiyle ḫırpalanmış ... ṣulḥ senelerinde ise ekûl ve müstebid prensleriŋ didiklemelerinden bītāb düşmüşdü.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 172).

O. **ekvan** 'dünyalar' < Ar. ***akwān*** a.m. [***kawn*** 'dünya' kelimesinin çoğulu]. ***Bu mevcūdāt u ekvān mübdiʿi Ol, / Bu maḥlūḳāt u devrān münşiʾi Ol.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 145).

ekvator 'hattı istiva' < Alm. ***Äquator*** ya da doğrudandoğruya Lât. ***aequator*** a.m. [***aequus*** 'müsavi']. Asrımızın otuzlu yıllarında bir grup aydın tarafından uygulanan yöntem, yâni ilim ıstılahlarının direkt Lâtince'den alınması denemesi için b. ***antologya*** Almanca'dan b. ***akupunktur*** [1].

ekzama, b. ***egzema.***

EO. **ekze-** 'elde etmeğe çalışmak' TS 1418 (orada verilen birinci mâna şüphelidir) < ?? Kelime ***egze-*** ya da ***eŋze-*** olarak da okunabilir. Krş. ***ezgert-*** 'bir işi fazla dikkat ve özenle yapmak' DS 1829 ?). ***İ dīv-i ʿifrīṭ-rūy [u] zebāniye-ḫūy! Ne ḳadar vaḳtdur ki beni oş-bunda ḥabs ėdüb durursın, ekzersin, rām ėdemezsin?*** (Ferec 855/1451 v. 46a).

el I b.m. (vücut parçası) < ET. ***elig*** a.m. ***Aḥmed Paşa ne yėre buyurursaŋuz varayum dėyü şormadı, hemān el bağladı, pādişāha ḳarşu ḍurdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 175). ***Memurlar yerlerinden fırladılar ve el bağladılar.*** (K. Bilbaşar 1941 s. 54). ***Şāh el ḳaḳub nöbetci cāriyeler içerü girdiler.*** (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 147). ***Zālim ḳarıdır, eli ağırdır. Şerminin hastalanmak bile hakkı değildi.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 15). 'iş bitiren uzuv': ***Karısı da, bu işlere eli yatkın, hamarat bir kadındı.*** (S.M. Alus 1944 s. 153). ***Eli uz oğlan getirir.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 271). ***Oğlan da doğrusu zihin evvelmiş, eli ekmek tuttu, şimdi sıra evlenmeğe geldi.*** (İsmail Galip 1932hs s. 7). ***Muhitin bütün eli kalem tutarları orada toplanırlardı.*** (M.H. Egeli 1944 s. 36). ***Bu daḫı Mezīd Beg gibi gendüye maġrūr olub "iş Allāhuŋdur, elden ne gelür" aḳıncıları ḍaġıdub ...*** (Oruc b. ʿĀdil 1343 (1925

s. 53). *Ellerinden ağlamaktan başka bir şey gelmiyor.* (Sabahattin Ali 1940 s. 78; krş. Fa. *az dast āmadan*). ‘silâh tutan uzuv’: *Gerilerinde muhafıza benzer eli silâhlı adamlar da vardı.* (H. Aytekin 1945 s. 41). *Ne kız amal Eli maşalı vallal* (Peride Celal 1978 s. 22). *Vālidesi İstanbulda bir eşi daha bulunmaz cerbezede ve ḳadınlarca eli bayraḳlı ta'bīr edilen dereceniŋ pek fevḳinde edebsiz bir ḳadındır.* (H.R. Gürpınar 1336ş s. 19). ‘malî vaziyet’: *Ol ḳızuŋ atası Meysān derviyşi idi, eli dar idi.* (Ferec 855/1451 v. 173b). *Borcumu vereceğim diye ḥasta ḥasta çalışmağa kalkma! Eliŋ ferahladığı zaman verirsiŋ.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 128). *Bize biraz yardım etsin. İlerde elimiz genişlerse borcumuzu öderiz.* (R.N. Güntekin 1930 s. 114). *O ḳarı onu yedi, bitirdi. Eli avucu şimdi yufḳalaşdı.* (H.R. Gürpınar 1332 s. 80). ‘malı mülkü tutan’: *Gırīve-i istiḳrāżdan köylüleriŋ çoğu elindeki tarlayı ġā'ib ederek rencber ḥayātına düşmekle çıḳdılar.* (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 193). *Elde avucda bulduġın āl ile siler.* (Ẕātī 1970 [16.yy.’ın ilk yarısı] II, 339). *Gözüne kesdirdiği ḥayvānātı birer şüretle eline geçirmişdir.* (Aḥmed Şerīf 1326 s. 263). *Ḳonya ovasında uġraşdılar. Ḳaraman oġlı Meḥemmed Beg ele girdi.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 78). *Ḳaçan-kim Semendere Vulḳ oġlınuŋ elinden çıḳıcaḳ cemī'-i küffār ḳarın aġrısına uġradı.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 120). ‘rıza sembolü’: *"Murāduŋ nedür?" dėdüm. Eyitdi: "Baŋa el vėrmeŋ, benüm olmaŋ* (metin *olmaḳ*)" *dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 69a). *Zifāf gėcesi pādişāh Naṣr-ı 'ayyāruŋ elin aldı, gelin ḳatına girdi, resmce elin ele sımarladı.* (Ferec 855/1451 v. 61b). ‘ateşli silâhlarda sayı birimi’: *Titreyen eliyle ḳaryolaya ḍoğru birbiri arḳasına iki el ateş etdi.* (H.R. Gürpınar 1339 s. 538). *Belki yüz el atıldı.* (Aḥmed Rāsim 1333 s. 62). ‘bâzı oyunlar için sayı birimi’: *Çok kere büyüklerin yokluğundan istifade ederek kahvelerde bir iki el yüzük oynarlardı.* (Sabahattin Ali 1937k s. 34). *Kâğıt hırsızlığına uğramamak için her el kâğıtları sayınız!* (H. Kodaman 1944 s. 115). *elinden* ‘sebebinden, yüzünden’: *Ol meliküŋ bir ḳızı varidi. Bu ḥarām-zādenüŋ elinden cihānda māh gibi āvāre oldı.* (Ferec 855/1451 v. 48b). *Yüregüm elinden içüm ḳanidi.* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3660). *Sinekten ev aralarında döner dururlar sabahlara dek. Uyumayız. Atlar, sığırlar bile duramaz olurlar sinek elinden.* (Yaşar Kemal 1955t s. 99). *eli ağzına uyar* ‘yakışıklı ve becerikli (kimse)’: *Eli aġzına uyar dilber ola, | Serviden ḳāmeti bālāter ola.* (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 53). *Evet, kız, haniya, eli ağzına uygun bir şey olsa, eh, ayıp değil derdik. Lâkin Kokmuş Ayşe, Sümüklü Ayşel Adı üstünde.* (Recā'ī-zāde Ekrem 1941 s. 107–108). *el al-* ‘tarikatlerde müridin, mürşidinden başkalarına yol gösterme iznini almak’: *Tāc geymiş, el almış, el üzre ḍutar anı şeyḫ, | Ol civān olmış bu gün bir şāh-bāz-ı tāc-dār.* (Ẕātī 1967 [16.yy’ın ilk yarısı] I, 139). *Her Tanrının günü de evin dört köşesine okuyor, üflüyordu. Ee, babasından el almıştı.* (K. Bilbaşar 1944 s. 45). *el altından* ‘gizlice’: *El altından vezīrlere ḫaber vėribidi.* (Ferec 855/1451 v. 240a). *Anası ona el altından para gönderiyor.* (H.R. Gürpınar 1943g s. 171). *el bir et-* ‘bir iş yapmak için birleşmek’ TS 1420–21, Meninski 1680 I, 365: *Şehr ḫalḳı el bir ėdüb ol beglik ėdeni dutdılar.* (Ferec 855/1451 v. 62b). *El birliğiyle düşünelim, bir tedbīr bulalım!* (Meḥmed Ra'ūf 1331 s. 129). *(birine) el bul-* ‘üstün gelmek, yenmek’: *Aŋa el buldum ammā senüŋ şefā'atüŋ ḳatumda maḳbūldür. Beni aŋa nikāh ėdüŋ.* (Ferec 855/1451 v. 140b). *el ele git-* ‘eşliğinde olmak’: *Bayağılıkla züppelik çoğu zaman el ele gittiği için, Bodrum'daki dükkân ve lokallerin çoğunun adı İngilizcedir.* (M. Urgan 2000 s. 56). *el et-* ‘bir el işareti vermek, el sallamak’: *Oġlan yetişip Ġaradumanı yaḫalıyıp atdan aşaġı endirdi, döşünün üsdüne oturdu. Padışaha el etdi. Padışah gördü-kü oġlan Ġaradumanı yıḫmış, gendini çaġıriy.* (A. Caferoğlu 1945 s. 218). *Köye akşama doğru ancak varabildim. Meydandan geçerken ağalar el ettiler: "Muallim Efendi, dediler, bir çayımızı içmen mi?"* (S.F. Abasıyanık 1936 s. 65). *elinden gel-* ‘yapılması ona mümkün olmak’ Meninski 1680 I, 369: *Anı ġaflete bıraḳmaḳ elümden gelür.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 22). *Bazı yerlerine gülmemek elimden gelmedi.* (H.C. Yalçın 1935 s. 133). *el kadar* ‘çok küçük, ufacık’: *Öyle ya, bu Dürü daha el kadar çocuk. Ben onun kadın olduğunu bile bilmem daha.* (F. Baykurt 1971t s. 30). EO. *el kars-* ‘elleri birbirine vurarak alkışlamak’: *Mezbūre dīvāne dīvāna çıḳa geldi ve ellerin ḳarsa ḳarsa semt-i mizāḥ u istihzādan tekellüme başladı.* (‘Ālī 1982 [1581] II, 121). *eli kulağında* ‘(ezana başlamak üzere olan müezzin gibi) başlamak üzere hazır olan’: *Sizde bir verem başlangıcı var, henüz başlamamış. Fakat başlıyacak, eli kulağında.* (Yusuf Hüseyin 1933 s. 37). *elde ol-* ‘yakalanmak, tutulmak’: *Bu gıḥ tayların anası dinen şėy-de, orduynan asger çekse tümünü yir, gine elde olmazımış.* (A. Caferoğlu 1948 s. 22). *elinde olma-* ‘iradesi dışında bulunmak’: *Onun içindir ki "Rus donanması geldi!" haberini alınca yalnız kulağımı tıkamak, gözümü yummak değil, gırtlağımı da korumak lüzumunu hissetmiş, elimi, elimde olmıyarak boynuma götürmüştüm.* (R.H. Karay 1940g s. 93). EO. *elden var-* ‘ellerinden olmak, elsiz kalmak’ (başka mânalar için b. TS 1424–25): *Ben bir elden varmış kişiven... bir sebez-püş kişi gelür eydür: 'İy üftāde, muṣtuluḳ kim ḥaḳ te'ālā feyż-i faż'lından seni esirgedi kesük elüŋi ayaġuŋı saŋa baġışladı.* (Ferec 855/1451 v. 65b, buradaki mâna mecazî değil, kahramanın hakikatan eli ayağı kesilmişti). EO. *eline yandur-* ‘eline sokuşdurmak’: *Degüldür mihr u meh, gelmişdür ḳapuŋa çarḫuŋ abdalı, | Eline ḍaġ-ı 'ışḳuŋ bir iki dīnārı yandurur.* (A.N. Tarlan 1948 III, 363). Krş.: *Ḫāneye dāḫil olınca o faḳīr | Yandurur destine bir ḳaç manġır.* (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 98). *el yordamiyle* ‘(karanlıkta) el dokundurarak (bir şey veya yolunu bulmak): *Oḍadan çıḳdı. Ḳaranlıḳda el yordamiyle dīvārları ṭutaraḳ ḳoridordan yürüdü.* (H.R. Gürpınar 1927n s. 202). *el yu-* ‘vazgeçmek, terketmek, çekilmek’ TS 1453–58: *Ben bir ḳarıyam, cihāndan el yuyub dururam.* (Ferec 855/1451 v. 214b).

ėl I/**el** II ‘ülke’ Meninski 1680 I, 504 < ET. *ėl* a.m. Clauson 1972 s. 121–122. *Maġrib ėlinden ḫān-u-mān terk ėdüb Kesāyā-yı a'ẓam ziyāretine gelüb dururam.* (Ferec 855/1451 v. 39a). *Pīller elinden bir ėlde su eksükligi vāḳi' oldı şöyle kim çeşmeler ḳamusı ḳurudı.* (A.

Zajączkowski 1934 [1405] I, 76). ***Ėl memleket aŋa dönsün dėrdi.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 14). ʻahali, halk, millet': ***Bizüm ėlümüzde ʻādet şöyledür ki ḳızı ḳız begendügi yigide vėrürler.*** (Ferec 855/1451 v. 107a). ***Birgi'ye vardılar, ava çıḳdılar. | Beg şuya düşdi; ėl aŋa çoḳdılar ...*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 35). ***el âlem/ elâlem*** ʻ(kendinden başka) insanlar, başkaları': ***El ʻālemden saŋa ne? Mey-ḫāne degil-mi, her kes gelir.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 144). ***Elâlem artığı yellozu nikâhlayıp bunca yıllık namusumuzu berbat etmek ha***! (S.M. Alus 1933p s. 222). ***el gün*** ʻbütün ahali': ***Ol vilāyetlerüŋ ne-ḳadar kāfirleri varsa, Süleymān paşanuŋ ʻadlini dādını inṣāfını gördiler, çoġı Müslimān oldılar, ėl gün cümle aŋa muṭīʿ oldılar.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 16). ʻel âlem, etraftakiler' DS 1715, Meninski 1680 I, 364, 604: ***Siz olsanız böyle maymunu gelin diye kabul eder misiniz, küçük gelinim diye ele güne karşı ortaya çıkarabilir misiniz?*** (S.M. Alus 1933p s. 223). ʻçekiştirenler, dedikoducular': ***Süleyman köy içine girdiği zaman dibek başında beş on kişi vardı aylaklardan. Hepsi el-gün. Hepsi iğneci, alaycı. Hepsi, kendi gözündeki merteği görmeden elin gözündeki saman çöpüne takılan soyundan.*** (F. Baykurt 1961k s. 83).

EO. **ėl** II ʻmağlûb, râm, muti' < muhtemelen Moğ. ***ėl*** ʻgeçimli, ahenkli' kelimesinden geliyor. Fazla bilgi için b. M. Erdal 1993 s. 81-99. ***Tekūr tutulmaġ ile ehālī-yi memleket ėl u münḳād oldı.*** (Tursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 103). ***Nevāḥīleri ile il olub cizyeye muṭīʿ oldılar.*** (a.e. s. 123). ***Çün ḳıral ve ḳarındaşı tutuldı, ḳalʿa-ı Yayçe daḫı – egerçi menāʿat u metānetde naẓīri yoḳdur – ṭavʿan ėl olub gendülerin pādişāhuŋ irādesine teslīm ėtdiler.*** (a.e. s. 128). ***ėl ėlliği*** ʻmusalaha, dostluk anlaşması' (krş. TS 2062–63): ***Ve her çend Sulṭān Bāyezīd bundan müteʿālī idi ki bāġ-ı devleti ḥavlısından aşıru ṭāġ-i vu bāġī ayaḳ başmaġa ṭāḳati ola idi; ammā çün arada ėl ėlligi var idi, Ṭoḳat'da beglerbegisin ḳoyub meşālīḥ-i enām içün bir ṭarafa ʻāzim idi.*** (Tursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 154).

ėl III ʻbaşkası, yabancı, aileden olmayan biri, namahrem kimse' Meninski 1680 I, 364 < ***ėl*** I. ***Görürler ẓann etdim. "Eviŋ ḳarşısı baġçe divarı ammā ... el bu! İğneniŋ deliğinden dünyāyı seyr eder!*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 275) ***Birbirlerine elmişçe bir konuşmuyorlardı ağabeysile anası.*** (Füruzan 1981 s. 103). ***Āh ḫanım, āh ḳardeşim! Ben yedi ḳat el iken taḥammül getiremiyorum. Allāh ḫanım efendiye ṣabırlar versin! Can dayanır derd değil.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 103). ***İlin derdi ile masal gelir ya! Allah alacaksa, insanın canını alsın da iki gözünü elinden almasın.*** (E.C. Güney 1946k s. 22). ***el oğlu/eloğlu*** ʻbaşkasının oğlu': ***Nerde bizde o ḳısmėt? El oğlu maḥalle mektebinden çıḳıyor da, bir iki yılıŋ içerisinden adam sırasına geçiyor, ev barḳ ṣāḥibi olur.*** (E.E. Talu 1928 s. 100). ʻherhangi bir erkek': ***Sen öğretmez isen yarın eloğlu ona öğretir. O senin kızın mı?*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 34). ʻahaliden tipik bir fert; başkalarını beğenmiyen, çekiştiren, alaycı, dedikoducu': ***Eloğlu bu, dili durur mu? Halka sermaye lâzım.*** (S.M. Alus 1933p s. 213).

el III, yalnız genetivus halinde, hafif veya ağırca aşağılayıcı tâbirlerden evvel ve onlarla compositum halinde; kendi açık mânası yoktur, önünde durduğu tâbirlerin mânasını biraz ağırlaştırır < ***ėl/el*** II. ***Nasıl oldu da elin herifini Ömere benzettim?*** (Sabahattin Ali 1940 s. 277). ***Çalışın! Burada elin hergelesine boşu boşuna ekmek yedirecek lort yok!*** (S.M. Alus 1944 s. 26–27). ***İşte elin zavallı öksüz bir kızı idi.*** (K. Bilbaşar 1941 s. 28).

elâ I ʻbir göz rengi', b. ***ala*** II.

O. **elâ** II (nida) ʻhey!' < Fa. ***alā*** a.m. < Ar. ***a-lā*** ʻdeğil mi yoksa?' ***Elā, i kim irādet uma geldüŋ, | Ḳamu ʻilmi ḳoduŋ, maʿlūma geldüŋ.*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 419 no. 7672). ***Elā, ėy sanlu şular sayıcı er, | Cihān dutıcı ḳorḳusuz er!*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 387–388 no. 2681).

(Argo) **elâdo** ʻgel!' H. Aktunç 1990 s. 94 < Yun. ***ελα δω*** (éla ḏō) ʻburaya gel!' Ch. Symeonidis 1973 s. 177. ***elâdo çek-/elâdo et-*** ʻçekip almak, çalmak' F. Devellioğlu 1959 s. 84. ʻ şüphe uyandırmak': ***Ayrıntılar bütüne elâdo çeker. Ayrıca yapmacık yüceliğin balonunu da söndürür.*** (S. Birsel 1995 s. 37). ***Jean-Jacques Rousseau da Yalnız Gezerin Düşleri'nde şöyle mırınkırına elado çekecektir.*** (a.e. s. 97).

elâlem, b. ***ėl*** I/***el*** II.

el-aman/elaman ʻbezginlik anlatan nida' < Ar. ***al-ʾamān*** ʻbeni affedin!' [harf-i târifle ***amān***]. ***Ol aġacı düpdüz oda urdılar. | Ḳoca çaġırdı, dėdi kim: El-amān!*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1479–80). ***Bu karıların elinden elâman!*** (S.E. Erten 1931 s. 233). ***Ḥerīf bu ḫuṣūṣda eŋ idmānlıları bile el-amān çağırtmaḳda ṣāḥib-i şöhretdi.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 561).

el'an ʻşimdi, şu anda' < Ar. ***al-ʾān*** a.m. [harf-i târif ve ***ān***]. ***İzhar ettiğin muhabbet bende derin bir alâka husule getirdi. Beni çok düşündürdü, ve el'an düşündürüyor.*** (Fazlı Necip 1930 s. 195).

elâsa ʻcoşturmak için kullanılan nida' < Akdeniz'de kürekçilere tempo tutmak için çok eski zamanlardan beri kullanılan, ***eya*** ve ***isa*** nidalarının birleşmesinden doğan seslenme, b. Kahane–Tietze 1958 no. 274. ***Kına gecesinden başlayıp üç gün elekçi karıları zilsiz deflerini gümbürdeterek, parmaklarını şakırdatarak, elâsalar, yaşalarla camları zangırdattılar.*** (R.H. Karay 1940m s. 79). Krş. ***eyyamoli***.

AD. **elbeşti/enbeşti/elbeşte** (tabaklıkta) ʻderilerin bırakıldığı bir nevi çamur; o çamuru tutan kap' DS 1703, 1744, TS 1530, R. Dankoff 1991 s. 35 < ??.

elbette/elbetde/elbet/helbet (bugün vurgusu 2. hecede, fakat C.C. Carbognano 1794 s. 697'ye göre 1. hecede) 'mutlaka, muhakkak, şüphesiz' DS 2330–31, Meninski 1680 I, 376 < Ar. ***al-battata*** a.m. (/***btt***/ kökünden]. ***Elbette Ḥicāza gitsem gerekdür.*** (Ferec 855/1451 v. 49b). ***Şeh-zāde eyitdi: "İmdi cāme-ḫʷāba girelüm, göŋlümüzce ol işi görelüm!" dėdi.***

Ḳız: "Yoḳ, elbette." dėdi. (Ferec 855/1451 v. 139b). *Onun da bir sorgu sıratından geçeceği gün gelirdi helbet.* (Feridun Osman 1936 s. 101). *elbette elbette/helbet helbet* 'gayet tabiî olarak': *"Aşırı bir şey yapmadım ki" – "Elbette, elbette. Tam yerinde, dozundaydı oyunun."* (P. Kür 1984 s. 77). (Brockelmann, Islamica I, 1734). *Anuŋ daḫı bir miḳdār zehr-i ḳātilin alur. Elbette elbette cānibeynden celb u nef'i ve def'aten ṭarafeyne 'āyid olmış żararı def'i taḳarrur u ta'ayyün bulur.* ('Ālī 1982 [1581] II, 162–163).

(Halk dili) **elbetleyin** 'elbette' < *elbet* + *-leyin* zarf genişlemesi, b. *ancılayın . Ondan korkacak değilim elbetleyin!* (A. Ağaoğlu 1982o s. 174).

elbise 'erkek veya kadın giysisi' < Ar. *albisa* 'giysiler' [*libās* kelimesinin çoğulu'; Ar. bir çoğulun Tk.'de tekil kullanılması için b. *ahbab . Sıkışırsam, dikiş dikerim, bebek elbisesi örüp satarım, berberde manikürçülük yaparım, dert mi?* (S. Soysal 1979ye s. 19).

elceğiz/elcağız 'nazik el' < *el* I + *-ceğiz* hypocoristicum eki, b. *buncağız . Firdo'ya da, kendi elceğiziyle yaptıgı midye dolmalarına da bayılıyorum.* (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 67). *Sana şöyle güzel bir çay yapayım elceğiziyle. İç afiyetle!* (V.N. Tör 1977 s. 15). *İşbirlikçileri lanetleyen afişler yapıştırmıştı duvarlara gece yazlarında. Elcağızlarıyla.* (İ. Aral 1997 s. 347).

AD. **elcek/elecek** 'bâzı iş aletlerinin tutacak yeri' DS 1715–16 < *el* + *-cek* küçültme eki, b. *artucak* . Üç heceli varyantların izahı güçtür (*tutacak* gibi deverbal bir kelimenin tesiri mi?) A. Tietze 1982z no. 68.

elcek, b. *elcik*.

elcep et– 'elini cebine sokmak' < *el* I ve *ceb/cep*. Osmanlıca'nın mahsulü olan bu tür kelimeler için b. *çepakin . Rahmetli hemen elcep etti, hepi-topu yirmi liracığını olduğu gibi masaya bırakıverdi.* (F. Erdinç 1973 s. 69).

O. **el-cevab/elcevap** 'onun cevabı şudur' < Ar. *al-cawāb*. Fetvaların cevap kısmı bu kelime ile başlar. *Ḳażāsızca yere indim. Lākin bu trapez oyununu ḳarıma ḳarşı naṣıl te'vīl edeceğim. Bu ḥavlı şırığını yerinden niçin ḳopardıŋ derse, el-cevāb: ṭıssss!* (H.R. Gürpınar 1341 s. 439).

el-Cezire 'Fırat ile Dicle arasındaki saha, Orta Irak' < *cezire* < Ar. *cazīra* a.m. 'ada' ile harf-i târif.

AD. **elci** 'amele başı, ağaların çiftliğine amele temin eden mutavassıt, ağadan ve işçiden komüsyon alan adam' DS 1705, Reşat Enis 1944 s. 295 < *el* I (belki elleriyle çalışanlar için bir nomen collectivum + *-ci* meslek eki. *Elciler sırtımızdan diyesiyimişsin. Ulan seni işe koştuk da suç mu işledik?* (O. Arayıcı 1979 s. 63). *"Elci ne diyor baba?" — "Diyor ki günde iki, iki buçuk, iyi çalışırsanız üç lira kazanırsınız diyor"* (Orhan Kemal 1951b s. 22).

AD. **elcik/elcek** 'eldiven' DS 1705, 1723–24 < *el* I + *-cik/-cek* küçültme eki, b. *acıcık . Elde mertebani elcekler, sol elinde dizgin, sağ elinde bir kehribar tesbih.* (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 1).

elçi 'başka bir devlete gönderilen resmî mümessil' Meninski 1680 I, 605 < *ėl* II *-çi* eki. Clauson 1972 s. 121 ve G. Doerfer 1965 II, no. 656 kelimenin aslen Türkçe *ėl* I'den geldiğini yazıyorlar, fakat M. Erdal 1993 s. 81-99 Moğ. *ėlçi* a.m. kelimesinde en eski şeklini görüyor. Buna göre kelime muhtemelen Moğ.'dan Fa.'ya, Fa.'dan Türkiye Türkçesi'ne geçmiştir. Ekin /ç/ ile başlaması bunu teyid ediyor. *Ol gün şöyle düşdi ki Maġrib Sulṭānından ėlçi geldi. Vezīrler, ḥācibler ḳarşu vardılar, i'zāzile ikrāmile ėlçiyi şehre getürdiler.* (Ferec 855/1451 v. 201a). 'haberci': *Nice nice nefs ārzūsı, | Nice nice Ḥaḳḳa 'āşī, | Geldi oş ölüm ėlçisi, | Dėrūb devşürilü görüŋ!* (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 66). *elçileş-* 'elçi teati etmek': *Sulṭān Meḥemmed her ṭarafa nāmeler gönderdi. İlçileşdiler.* (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 41).

elde 'toplamlarda kullanılan bir tâbir' < *el* + *-de* yer (locativus) eki. *Kimseler görmesin kaygusuyla eldeleri bir kâğıt parçasına not alarak toplamayı tekrarladı.* (B. Arpad 1975 s. 25).

elde et– 'bir şeye herhangi bir yoldan sahip çıkmak, onu edinmek' < Türkçe bakımından garip olan tâbir O. *der-dest et-*'in aynen tercümesidir. Misaller hep bu asırdandır. *Faźla-i maḥṣulü ile elde edemediği meblaġın ancaḳ bir çāre-i tedārüki vardı: istiḳrāż.* (Cenâb Şahâbeddîn 1335 s. 193). 'birinin iltimasını kazanmak, onu kendine meylettirmek': *Vilāyātda bulunan bütün me'mūrlar kendisinden ḳorḳarlardı. İstanbulda da o vaḳitde eŋ ileri gelen beğleri, paşaları elde etmişdi.* (Meḥmed Şerīf 1326 s. 150).

elden düşme/eldendüşme 'kullanılmış olarak (satın alınan)' < *el* I + ablativus eki *-dan* ve *düş-* + fiilden sıfat yapan *-me* eki, b. *aşılama . Elden ucuz düşme yağız bir at aldırmış.* (S.M. Alus 1934 s. 278).

eldüven/eldiven b.m. (el giysisi) Meninski 1680 I, 387 < Fa. *dastuvān* a.m. [*dast* 'el' + *-bān/-vān* 'koruyan' (b. *arvan*), *dast* yerine Türkçesi olan *el* koymakla, A. Tietze 1964 s. 200. *Kadın eline eldiven giydi, oramı ıslattı.* (D. Asena 1987 s. 37).

ele– 'elekten geçirmek' Meninski 1680 I, 394 < ET. *elge–* a.m. Clauson 1972 s. 143. *Birincisi, yardımcı öğretmenler bir kurstan, bir sınavdan geçirilip, başarılı görünenler alakonacak, başarısızlar elenecekti.* (F. Erdinç 1961 s. 82). *Hepsini bitirdiğini sandığında elinde üç sayfalık bir liste oluşmuştu. Olasılıklara göre elemeler yapmaya başladı.* (H. Akdoğan 1998 s. 94). 'hariç etmek, kapı dışarı etmek': *Ona Uncu demişler, çoḳdan zanparalarını un gibi ḍışarı eledi.* (H.R. Gürpınar 1339 s. 141). *Ḫovarda vücūduna mariz 'āfiyetdir, bedeni çelikleştirir. Bu başkınıŋ iç perdesini, yatak oyunu seyr etmeden bizi ḳapu dışarı mıçır döküntüsü gibi elerler ise, işte o zamān acıklı olur.* (a.e. s. 91).

elebaşı (çoğulu **elebaşılar**) oyun veya sporlarda takım başı; çete reisi < lugatlerde ancak Cumhuriyet zamanında ortaya çıkan kelimenin teşekkülü belli değildir. (*el başı* 'memleketi, milleti idare eden kimse' tâbirinden husule gelmesi imkânsız görünür). ***Bu, mera dâvasını Kozak çiftliği sahibiyle anlaşarak halletmek isteyenlerin elebaşılarından Ahmet Ağa idi.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1953 I, 296). ***Şimdi anlamıştım ki elebaşıları bu: altıkarış Beberuhinin oğlu!*** (S.M. Alus 1944 s. 166).

elecek, b. ***elcek***.

eleget, b. ***eleket***.

eleğim sağma/eleğimsağma/eneğimsağmal 'kavsi kuzeh' DS 1709, TS 1426–28, Meninski 1680 I, 394 < ***alâim-i semā*** tâbirinin halk etimolojisi tesiriyle değişimi, b. ***atlu karaca . Şīrler çarḫ-ı berīn gibi gögsin gerüb ve kemānlar elegüm saġma gibi ḳaşların çatub ḍurdılar.*** (Maṭrakçī 1976 [1533–36] s. 274).

eleji 'ağıt, hazin şiir' < Fr. ***élégie*** < Lât. ***elegia*** a.m. < EYun. ***ελεγεια*** (elegéia) 'bir şiir şekli'. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi . Tam o sırada ses yükselticide elejiler başlıyor. Pablo Casals'tan keman elejileri. Yumuşak, ılık, sabah ezgileri.*** (U. Kökden 1994 s. 7).

elek I 'eleme aleti' < ET. ****elgek*** a.m. Clauson 1972 s. 143, krş. G. Doerfer 1965 II, no. 537. Nomen instrumenti yapmaya yarayan ***-ek*** eki için b. ***apuldak . Neyleyeyim, bu yıḳılacaḳ evde un yoḳ, elek yoḳ, deve degirmenden gelmedi.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy.] s. 3). ***elek as-*** 'işi bırakmak' (krş. ***unumuzu eledik, eleğimizi astık***): ***Bu güneş yüzlülerüŋ vaṣfı ile germ oluban / Elek aṣdum felege ḳavs-i ḳuzaḫ gibi hemān.*** (Yaḥyā Beg 1977 s. 275).

(Argo) **elek** II 'fahişe; ibne' H. Aktunç 1990 s. 94 < ***elek*** I; 'çok delik arzeden'. 'çok gol yiyen kaleci' (aynı yerde).

AD. **elekçi** 'elek yapan veya satan; Çingene' < ***elek*** I + ***-çi***; krş. G. Doerfer 1965 II, no. 538. ***Mevlânekapı dışarısındaki kalenin dibinde çadır kurmuş birkaç elekçiler vardır.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 113). 'dilenci; Çingene mizaçlı; çok gezen' DS 1709: ***Eli boş bir delikanlı geldi kapıya, baktı. "Bir kocakarı, Aa, elekçiye benziyor" dedi içeriye.*** (F. Baykurt 1971t s. 124).

elek elek ele- 'inceden inceye aramak' < ***ele-*** I ve predicate intensifier, b. ***apal apal . Bu begler vilâyet-i Varsaġı elek elek elediler. Varsaḳ beglerini bir yère cem' ėtdiler. Olar daḫı muṭī' olub ...*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 229). ***Biz olsaḳ, çantamıza baḳmamaḳ değil, çorabımızıŋ, fotinlerimiziŋ içerisine ḳadar didik didik dider, elek elek elerlerdi.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 152). ***Üç gündür üstünü başını, tekmil ceplerini elek elek aradım. On para bulamadım.*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 120). ***elek elek et-*** a.m. (krş. Az. ***äläk fäläk èlä-/äläk väläk èlä-/häläk väläk èlä-/äläk väläk èt-***): ***Vilāyet-i Ḳaramanı kim şehrlerini ve küylerini elek elek ėtdiler ve ḫarāb eylediler, Ḳaraman oġlı ḳaçub gėrü ḍaşa girdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 119). Krş. ***fellek fellek ara-, fellim fellim ara-.***

AD. **eleket/eleget** 'kaldıraç' DS 1709 < Yun. ***αλεκατι*** (alekáti) 'kuyu çıkrığı' A. Tietze 1955 no. 5.

elektrika/BSTT. **elektrik**/AD. **alettirik / aliktirik / alitirik** b.m. (bir enerji çeşidi) < Fr. ***électrique*** (sıfat) 'elektrikli' [***ελεκτρον*** (elektron) 'kehribar' + sıfat eki, b. ***Adriatik*** ve ***akustik*** II , sona eklenen ***/a/***'nın izahı için b. ***aforizma*** [2]]. ***Denizlerin tebahhurundan müteşekkil olan bulutların elektrikası, elektrik-i menfī, enhārın tebahhurundan hāsıl olan bulutların elektrikası elektrik-i müsbetve bunların ikisinin ittisāl ve ictimā'ından tekevvün eyleyen şerarelere berk yâni şimşek denir.*** (Ḥayrullāh Efendi, YTEA 1991 [1265/1849] I, 277). ***Yok lan, Musa, patlar, alitirik falan tutar diye korktum.*** (M. İzgü 1993 s. 71). ***O anda varlığım, içten içe elektriğe tutulmuşçasına titriyordu.*** (U. Kökden 1995 s. 90). ***Abe, verecekler muşamba, potin, aliktrik feneri bilem!'*** (Orhan Kemal 1952m s. 21). ***Alettrik, havağazı ... her türlüsünü yaptık.*** (B. Felek 1957 s. 45). ***Alettirikcilerin keyfi pek yolunda hele ...*** (M.Ā. Ersoy t.y. [1911] I, 65).

elektro 'elektrokardiyografi veya elektrokardiyogram kelimelerinin kısaltılmışı' (b. ***afro***). < Fr. ***électro*** a.m., Fr. ***électrocardiographe***'in kısaltılmışı. ***Bir zamanlar, yabancı bir ülkede, kalp spazmı geçirdiği otel odasında doktor elektrosunu alırken de böyle düşünmüştün.*** (Peride Celal 1991 s. 165).

elektrogitar 'amplifikatörlü gitar': ***Tarih, sakalını kesmiş, saçını sıfır numara traş etmiş, sonra da kanlı hançerini Tunaya atıp eline bir elektrogitar alarak en işlek metro geçitinde Get Together şarkısını çalıp söylemeye durmuştur.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 9).

elektrokardiyograf 'elektrokardiyografi aleti' < Fr. ***électrocardiographe*** a.m. ***İstefano el lambasının ışığında muayene odasına girdi. İşte elektro-kardiyograf. Daktilo makinesinden az büyükçe âleti alıp dışarı çıktı.*** (A. Nesin 1960g s. 54).

elektron (fizik terimlerinden) 'negatif elektrik atomu' < EYun. ***ηλεκτρον*** (ē'lektron) 'altın ile gümüşten karışık olan bir maden'. ***Evrenin tarihi nasıl çizilmişse bir ağaç gövdesine, insanların yarattığı tarih öyle kazınmış taşın ve toprağın dokusuna, moleküllerine, elektronlarına dek!*** (E. Atasü 1996 s. 266).

elektronik 'sevkedilen elektronlara dayanan' < Fr. ***électronique*** a.m. [***delektron*** + sıfat eki, b. ***Adriatik*** ve ***akustik*** II]. ***Milyonlarca sinek kentin sokaklarında notalara güç sığan yeni bir elektronik müziğin temellerini kuruyordu.*** (N. Üstün 1968 s. 55).

elem 'acı, sıkıntı, dert, keder' Meninski 1680 I, 398–399 < Ar. ***alam*** a.m. ***On iki yaşa giricek bir buru vardur. Andan ḫalāṣ olursa ayruḳ ġam u elem yoḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 44a). ***'Ālemüŋ āḫırı elemdür, bil, / Ādemüŋ āḫırı da bir demdür.*** (Ṣānī, 'Ālī 1994 [1591–99] s. 154). ***Anaḍoluda bir mektebi ziyāret etmek, elem çiçekleri ṭoplamak demekdir.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 253).

eleman I 'esas unsur; maddenin esas unsuru' < Fr. ***élément*** < Lât. ***elementum*** a.m. Fr.'dan alınmış ***-man***

eki için b. ***abonman . Ticāret işinde üç eleman vardır: alıcı, şatıcı, bir de māl.*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 110). Krş. ***element.***

eleman II 'kalifiye işçi, mutahassıs' < ***eleman*** I. ***Ne varmış Türkiyenin ekonomik durumunda? Bizim en büyük sorunumuz, eleman seçmesini bilmememizde.*** (Peride Celal 1985 s. 177). ***Sonra servis elemanları çağırıp müdürlüğümü onlara da bildirdiler.*** (D. Asena 1987 s. 186).

AD. **eleme** 'iplik sarılan çıkrık' DS 1710 < Yun. ***ανεμη*** (anémi) a.m. A. Tietze 1955 no. 13.

elemeğe, b. ***elemiye.***

element (kimya terimlerinden) 'maddenin esas unsuru' < Alm. ***Element*** a.m. < Lât. ***elementum*** 'başlangıç esası'. Almanca'dan alınma kelimeler için b. ***akupunktur*** [1]. ***Gün, damakta ezilen olgun şeftali tadında. Zaman havada asılı diye düşündü Raik, bir element gibi, oksijen veya azot.*** (E. Atasü 1996 s. 227). ***Semerkand'da siyah giyen, Sina'da beyaz giyen ve dört elementi birleştiren, anlamlı kılan kırmızıdan pembeye dönüşebilen daha da ötesi dokuzken sekiz olabilen aşk.*** (M. Kaçan 1997 s. 9). Krş. ***eleman.***

AD. **elemit/elemüt** 'iplik sarılan çıkrık, kelep durumundaki iplikleri yumak durumuna getirmek için kullanılan araç' DS 1710, ZTS 1976 s. 63 < Yun. ***ανεμιδι*** (anemíḍi a.m. A. Tietze 1955 no. 15). (bilmece) ***Dört ġardaş birbirini ġovalar. — Elemit.*** (B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 222).

AD. **elemiye** 'iplik çıkrığı' DS 1711 < Yun. ***ανεμιδα/αλεμιδα*** (anemíḍa/alemíḍa) a.m. A. Tietze 1955 no. 14. ***Bu ruṭūbetli tārīḫī maḫzeniŋ loş serinliği içinde iki Ermenī delikanlısı elemeğelerini ḳurmuşlar, iplik eğiriyorlar.*** (H.R. Gürpınar 1340a s. 3).

elemüt, b. ***elemit.***

Elen 'Yunanlı' < Fr. ***hellène*** < EYun. ***Ελλην*** (Héllēn) a.m. Kelime Yunanistan Krallığı kurulduktan sonra (fakat ancak Cumhuriyet Türkçesi'nde kullanılmağa başlanılmıştır) Yunan tabiiyetinde olanları Türkiye'dekilerden ayırmak için ibda edildi.

Elenika 'Yunanca, fasih Yunanca' < Yun. ***ελληνικα*** (elliniká) a.m. ***Siz Fransızca bilirseniz, biz de rumca çakarız, hem de elenikasını.*** (S.M. Alus 1944 s. 119). ***Yunancayı böyle Elenikasına kadar nasıl öğrendiğine gelince ...*** (R. Ilgaz 1996 s. 171).

(Argo) **elenika** 'bir şeyin en mükemmel biçimi' H. Aktunç 1990 s. 94 < ***Elenika.*** .

eleniyun 'andız otu, Inula Helenium' < Yun. ***ελενιον*** (elénion) G. Meyer 1893 s. 29.

el ense/elense (alaturka güreş tâbirlerinden) 'bir eli karşısındakinin ensesinde olan duruş' < ***el*** I ve ***ense. Bir elensede başpehlivanları yıkarmış. İşte böyle zorlu adam.*** (S.M. Alus 1944 s. 16). ***elense et-*** '(iki pehlivan güreşe tutuşmadan önce âdet olarak) birer ellerini karşıdakinin ensesine koyarak durmak': ***Girişirler ama, elense etmeye falan meydan kalmadan, çoban beyefendiyi bir hamlede beyin üstü diker.*** (M. Baler 1944 s. 224?). ***elense et-/elense çek-*** 'hasmını bir elle boynundan tutup yere yıkmak' M.H. Biç 1944 s. 22.

eler tutar, b. ***iler tutar.***

O. **elez** 'daha leziz' < Ar. ***alaḏḏ*** a.m. [***laḏīḏ*** 'leziz' kelimesinin comparativus hali. Ar. elativus için b. ***a'cab***]. Klasik Ar.'daki interdental ***/ḏ/***, Tk.'de ***/z/*** olarak telaffuz edilebilir, b. ***ahize . Ol ḳuşları bādām yaġında ḳavururam. Andan eleẕ ṭa'ām olmaz.*** (Ferec 855/1451 v. 67a). ***Sevdalı bir sesin inadı itaattan daha gerçek, daha müsbet olduğu gibi ateşteki feryad ve şekvada sarhoş bir mutavaat, elez bir mesti vardır.*** (S. Avverdi 1941 s. 47).

AD. **elezelen–** 'zayıflamak, kaytarmak' (?) < ***eneze*** 'cılız, zayıf, kudretsiz' kelimesinin varyantı + ***–len–*** filân hale gelmek' ?? ***Bıkmak, elezelenmek yok.*** (Füruzan 1982g s. 36).

O. **elf** 'bin' < Ar. ***alf*** a.m. ***Biz bunı ḳāżīye iledü yoruruz. Birümüz elf (dīnār) ister, birümüz at gözin ister.*** (Ferec 855/1451 v. 234b). 'çok büyük mikdar': ***Şābūruŋ tenine lerze düşdi, elf cehdile yėŋinüŋ ucın öpdi, döndi.*** (Ferec 855/1451 v. 122b). ***Şol bir ḳac güncügez ki deŋiz kenārındayidüm, elf elf rāḥat baŋa érişdiyidi. Nola ġérü beni anda indürseŋ?*** (Ferec 855/1451 v. 197a).

O. **elfaz** 'kelimeler' < Ar. ***alfāẓ*** a.m. (***lafẓ*** kelimesinin çoğulu). ***Gāh olurdı, bülend elfāẓlu bir maṭla' dėr idi. Maẓmūnı yoḳladuḳda bir şemmesi bulunmayub yėrinde yėller eserdi.*** (Maḳālī, 'Ālī 1994 [1591–99] s. 328). ***Söz eski şairlerin elfaz san'atinde gösterdikleri muvaffakıyetlere intikal etti.*** (Fazlı Necip 1930 s. 149).

EO. **elgin** 'âciz, miskin, sefil' TS 1431 < Clauson 1972 s. 928'e göre ET. ***yelgin*** 'koşan, atı çabuk süren' kelimesinden, fakat mâna gelişmesi izaha muhtaçtır. ***Nice yıldur ki bu sarāy meskūn degüldür. Oşbu bir iki gün icinde bir iki elgin çöçün geldiler, gölgelendiler, gitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 224a). ***Vardı İsḥāḳ, ḳaldı miskīnler, | Yol içinde ża'īf u elginler.*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 55 no. 629). ***Ne bunda var ġaraż, ne anda var kīn, | Ki birin bay dutar u birin elgin.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 382 no. 2680). ***elgin elgin*** (miskin miskin): ***Köpek kokularının sindiği bütün köşeleri dolaşmış, koklamış, sonra elgin elgin mutfağın ortasına oturmuş, bakmıştı bana.*** (B. Karasu 1963 s. 138).

elhab b ***elhap.***

O. **elhak** 'hakikaten' < Ar. ***ḥaḳḳ*** önünde harf–i târifle. ***Ben ḳaṣr manżarasından penhān teferrüc eyledüm. El-ḥaḳ şeh-zāde-i Ḳınnevci ārāste yigit gördüm.*** (Ferec 855/1451 v. 107b). ***El-haḳ bu bābda tedbīrlerinde işābetleri muḳarrer oldı.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 152).

O. **el–haletü hazihi** 'el'an, bu ânda' < Ar. ***al-ḥālatu hāḏihī*** a.m. [harf–i târif, ***ḥāla*** 'hal', ***hāḏihi*** 'bu']. ***Atası destürınsuz durmış, bunda. El ḥāletü hāẓihi maḳdem-i***

meymūnile menzilümüz müşerref ėdüb dururlar. (Ferec 855/1451 v. 14a).

elham 'bir dua' < Ar. *al-ḥamdu li-llāh*'ın kısaltılmışı, kast edilen el-Fatiha'dır. *Sığınabileceği yalnız Tanrı vardı. Bir elham okudu.* (E. Atasü 1996 s. 140). *Okula giderken mezarlığın önünden geçerdim. Babamın ruhuna üç kulhuvallah, bir elham okurdum.* (İ. Aral 1997 s. 308).

el-hamdu lillāhi/el-hamdu lillāh 'hamdolsun, Allaha şükür' < Ar. *al-ḥamdu li-llāhi* a.m. Ar.'da genetivus hali için b. *arzullahi vasia . El-ḥamdu lillāhi güyegümüz bir kişi oldı ki Naṣr-ı ʿAyyār aŋa ḫidmet-kārdur.* (Ferec 855/1451 v. 50a).

O. **elhan** 'nağmeler, ezgiler' < Ar. *alḥān* a.m. (*laḥn* kelimesinin çoğulu). *ʿAcab ḳuşsız, ötersiz Dāvud elḥān; | Dilüŋ bilmez senüŋ illā Süleymān.* (Aḥmed-i Dāʿī 1973 s. 36 no. 897).

elhan/inhan 'obur' DS 1714 < ?? *Ha, bak, sofra başında ben beş inhan obur yiğitle yarış olurum, ingirik şingirik.* (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933ia s. 85).

elhap/el-hap/hab (tut-) 'susma oyunu (elhap tutuşanlardan ilk ağzını açıp bir söz söyleyen yenilmiş sayılır)' < Ar. *ḥabṭ*/ (dial.) *ḥabaṭ* 'aynı oyunun adı'; krş. *habt et-*. Baştaki *el-*, Ar. *al-* harf-ı târifidir (üçüncü varyantta o yok). *Senüŋle hab tutalum. her kim söylerse bu gün danaya otın ve suyın ol vėrsün.* (P.N. Boratav 1995 s. 165). *"Ḳızma babacığım! Daha marta çoḳ var. İşte şuştuḳ. El-hap! Arḳadaşlar, dikiz geliŋ: dilsiz oyunu var.!" Arḳadaki ġalebelik hep birden: "El-hap!"* (H.R. Gürpınar 1339 s. 62).

elhasıl 'sözün kısası, velhasıl' < Ar. *ḥāṣıl* 'netice', önünde harf-i târifle. *El-ḥāṣıl Ferruḫ-rūzuŋ ḥāli yavuz oldı.* (Ferec 855/1451 v. 42a). *Aman yarabbi ne bayağı kadındı o. Dini imanı para idi. Leş gibi de kokardı. Herkesten sigara ister, kaba, nezaketsiz, elhasıl iğrenç bir şeydi.* (T. Güner 1951 s. 25). Krş. *velhasıl*.

O. **el-hükmü lillahi** 'bu hususta yalnız Allah bir hüküm verebilir' < Ar. *al-ḥukmu li-llāhi* a.m. Ar.'da genetivus hali için b. *arzullahi vasia . Şāh bu işi cehlden, hevā-yi nefsden ėder. Bu iş maṣlaḥatdan ırak işdür. Ėderse nėdelüm, el-ḥükmü lillāhi.* (Ferec 855/1451 v. 124b).

elif 'Arap alfabesinin şakuli düz bir çizgiden ibaret ilk harfi' < Ar. *alif* a.m. *Bedrī ʿulemādan, lākin kendi ümmī idi. Hīç oḳuma bilmeyenler içün "elifi görse mertek şanır" derler. Bu taʿbīr de Ẕihniye ḫanımıŋ cehlini ifādeden ʿācizdi, çünki o zavallı ne lafẓen ne şeklen merteği ṭanımazdı.* (H.R. Gürpınar 1336k s. 56). 'ilk başlangıç': *Söyle bakayım, cimlâstiğin elifinden yesine kadar anlat!* (İsmail Galib 1932s s. 14–15). *Tavlanın daha elifini kavrayamamıştı. Sıra kendisine gelince yalnız zar atıyor, pulları Memduh bey sürüyordu.* (S.M. Alus 1934 s. 393). *elifi elifine* 'tam olarak, noktası noktasına': *Her gece, saat elifi elifine üç olur olmaz, gümbedek ara telin üstünden bizim bahçeye atlıyor.* (S.M. Alus 1933p s. 138). *elifine kadar* 'son haddine kadar': *Arkasında teninin rengini seçtiren püfff incecik kumaştan bir elbise, göğsü tâ elifine kadar açık.* (H.R. Gürpınar 1933ke s. 76). *elifle-* 'doğrultmak, uzatmak, düzletmek': *Kara Ali işaret parmağını havada elifledi, sonra da gırtlağına sürterek "adam asarım" demek istedi.* (F. Erdinç 1973 s. 143).

O. **elifba** 'Arap harflerinin tam takımı; bir sistemin bütün unsurları' < Arap alfabesinin ilk harfleri olan *elif* ve *bā*. *Ben şanʿatimin elif-bāsını senden öğrenecek ḳadar ṭoy bir ḳarı değilim.* (H.R. Gürpınar 1339 s. 299). 'okuma yazma öğrenenlerin ilk okul kitabı': *Zühdü Paşa ki maʿārifde bugün nāẕırdır, | Cümle düşvār olan işler aŋa āsān gibidir. | Bu ne ḳudret ki Elif-bā'yı oḳur ezberden, | Ṭūṭī-nāme onuŋ ʿindinde Gülistān gibidir.* (Şair Eşref 1958 s. 124).

elifî salvar/elifî '19. asırda asker ve bâzı memurların giydiği bir nevi dar ve arkadan ilikli pantalon veya don' < bu ismin verilmesine sebep, öteki şalvarlardan daha düzgün görünüşlü olması olsa gerek. *Onun arkasında hep o sırtı yemyeşil olmuş palto, bacaklarında elifî biçimi pantalon, ayaklarında mest gibi bir şey, onun üstünde de bir lâstik vardı.* (F.C. Göktulga 1943 s. 20). *İmamın elifiyle pantolonunu iliklemeye alışık olan Mutallibin, bu sefer parmakları titriyordu.* (F. Erdinç 1948iç s. 58).

AD. **elik** 'dağ keçisi, karaca' DS 1717 < ET. *elik* a.m. Clauson 1972 s. 142, M. Räsänen 1969 s. 40; krş. Az. *älik* a.m. ADIL 1980 II, 266. *Hızır nazardan koruya, eli ayağı düzgün, elik yavrusundan azgın, kara saçlı, gül nakışlı bir kızın dünyaya gelmiştir şıḫı, mücüdeler ola!* (K. Bilbaşar 1969 I, 22).

AD. **elik-** I 'yabancı gözü ile bakmak, yabancı saymak' DS 1717 < *ėl* IV + isimden fiil yapan *-ik-* genişlemesi (b. M. Erdal 1991 II, 492–499). Şu var ki eski metinlerde ilk ünlü /*ė*/ değil, hep /*e*/'dir. *Eyitdi: Ḳardaş ben seni semiz bir ṭāġ gibi gördüm-idi. Ne yavlaḳ elikmişsin.* (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 252).

AD. **elik-** II 'utanmak, çekinmek, sıkılmak' DS 1717, TS 1434–35 < *elik-* I. *Cevher bu sözi söyledükce Şābūr ḫacīl u şermsār olur, elikür.* (Ferec 855/1451 v. 121b). *Bir gün Meysām vefāt ėtdi. Ol sebebden Örviyye yalunuz ḳaldı, elikdi.* (Ferec 855/1451 v. 173b). *Bir güzel kim göresin Naẓmī sen ilk, | Yüzine dik baḳma, andan bir elik!* (Naẓmī 1938 s. 36).

EO. **elikdür-** 'eline almak, mülkiyetine geçirmek, elde etmek' TS 1333–34 < ET.'de ve başka Türk dillerinde henüz zuhur etmemiş olan, fakat EO.'da sabit bir şekil ve mânada sık sık rastlanan (Mesʿūd bin Aḥmed endeksinde 9, Faḫrī'de 5, Ferec 855/1451'de en az 10 yer saydım) bu fiil 15. asırdan sonra ortadan kalkıyor ve Anadolu ağızlarında dahi artık bir izine rastgelinmiyor. Görünüşüne göre *elik-* fiilinin causativum hali olabilir, lâkin mâna itibariyle ona bağlanamıyor. *el* I kelimesinden yapılmış bir fiil olması, mânasına bakılırsa muhakkak gibidir. Acaba *ele getür-* tâbirinin bir krasis'i midir? O zaman neden /*i*/ diye sorulabilir. Başka bir ihtimal: *alıp*

getür-'den bir krasis (krş. *al-git-*, *ēgit-* ve *al-götür–*, bir de *apar-*). Ünlü değişimi regresif uyum olarak izah edilir (krş. *öbür*). *Oğrın baḳdı, gördi, yigirmi ṣa'lūkdür, nesne elikdürmişler, pāy ėde yorurmışlar.* (Ferec 855/1451 v. 220a). *Hüner baḥrında isterdi cevāhir; | Eligdürdi cevāhir ḫūb u nādir.* (Faḫrī 1974 [1367] s. 270 no. 312).

AD. **elik et–/elikle–** 'büyütmek, babasız anasız çocuğu alıp evlât edinmek' DS 1717 < ET. *eligle-* 'ellemek' [*elig* 'el' + isimden fiil yapan *-le-* genişlemesi]. *Babası kızı aramaya gider. Kızı, meşeden bir tayı çıkarmış alıp gelirken görür. "Baba, Allah bizim muradımızı verdi, bunu elik ederiz, odun taşırız.* (S. Sakaoğlu 1973 s. 373).

O. **elim** 'feci, acıklı' < Ar. *alīm* a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb* . *Ah sevgilim, harbten ve senin hasretinden başka, günlerdir beni müteessir eden bambaşka elim bir hadise daha var. Bunu senden başka kime açabilirim?* (E. Atasü 1996 s. 42).

elimine et– 'bertaraf etmek, sıradan çıkarmak, listeden silmek' < Fr. *éliminer* < Lât. *ēlimināre* a.m. [*ē/ex* 'dışarı' ve *līmen* 'eşik'). Bu tür tabirler için b. *afişe et-* . *Parti içi durumumu sarsmak, beni elimine etmekti gaye.* (M. Başaran 1964 s. 105).

elinin körü/ellinin körü b.m. (ağır ve kaba, fakat bugün mânası anlaşılmadan tekrarlanan küfür). < *ölünün gûru* ʿAlī Seydī 1324 belki de *ehlinin gûru* (Fa. *gūr* 'mezar'), yâni 'senin (ya da ailenin) mezarına şunu şunu yaparım'. *Gece yarılarına kadar soluk almadan çek kafayı, nihayet olsan olsan çakır keyf olursun. Tadsızlık, oyun bozanlık, cıngar mıngar mı? Ne münasebet? Bir kere bile vukuunu işiten yok. Elinin körüne, körünün tepesi diyen bile duyulmamış.* (S.M. Alus 1944 s. 154). Bir soruya ters karşılık olarak: *Çaycı "Hop hop!" diye seslendi, "noluyor? — "Ellinin körü! Dikiliriz bir saattır, aranırız iskemle, bakmazsınız hiç!"* (Orhan Kemal 1962m s. 9).

el–insaf (nida) 'bukadar haşin, bukadar acımasız olunur mu?' < önü harf–i târifli *insaf*. Belki Ar. *al-inṣāfu niṣfu d-dīn* 'insaf dinin yarısıdır' tâbirinin kısaltılmışıdır. *Belki o yanlışlarımız yüzünden ne çektiysek çektik: ama el-insaf! Yahu, başkalarına göre hiç mi, bağışlanmayı hak etmedik?* (A. Yurdakul 1993 s. 342). *Kahvenin önünden geçerken muhtar teresi camı vurur: "Efendi oğullarım, artık ayıp oluyor, el'insafı nısfeddin" diye seslenir.* (F.C. Göktulga 1943 s. 46).

elips (geometri) 'dairenin beyzisi' < Fr. *ellipse* a.m. [EYun. *ελλειψις* (élleipsis) 'dışarda bırakış']. *Bense deltaları yarısı görünmeyen daireler elipsler gibi tasarlıyorum uykularımın öncesinde.* (B. Günel 1984 s. 10). *Dik üçgen ve daire. Sonra, ondört yüzyıl sonra ise, elips.* (U. Kökden s. 1994 s. 14). (sıfat olarak) 'elips şeklinde olan': *En üst katta buluyorsun kendini. Eğilip aşağı bakıyorsun. Merdivenin elips sarmalı belli belirsiz seçiliyor.* (A. Kutlu 1995 s. 241–242). *"Ada"nın bendeki ilk çağrışımlarını düşündüm. Uzak, serin, esrarengiz, elips şeklinde bir sözcüktü bu.* (B. Uzuner 1997 s. 23).

el işi/elişi 'makine kullanmadan yapılan iş; okulda el işleri öğretilen ders' < *el* I ve *iş*; sondaki */i/* bâzan fonksiyonunu kaybetmiş olur: *Gergefin üstünde de güzel bir elişisi varmış.* (M. Tuğrul 1946 s. 31). *el işi kâğıdı* 'bir tarafı parlak renkli kığıt': *Duvarlarda el işi kâğıdından yapılmış çerçeveler içinde soluk renkli fotoğraflar vardır.* (İ. Devrim 1943 s. 91).

elit 'seçkinler zümresi' < Fr. *élite* a.m. [Lât. *ēligere* a.m. fiilinin fiilsıfatından (participium)]. *Bu felsefeleri size öğretmeğe lüzum yok. Fakat elitin bilmesi, anlaması neye yarar? Öyle çok edebiyat olmalı ki sosyete aman'ı, metresi hazmetmelil* (F.R. Atay 1952 s. 72).

O. **el–iyazu billah** 'Allah göstermesin!' < Ar. *al-ʿiyāḏu bi-llāhi* a.m. [*ʿiyāḏ* 'sığınma' (/*ʿwḏ*/ kökünden) ve *bi-llāh* 'Allah tarafından, Allah'la']. *Eger el-ʿiyāzu billāh anda te'ehhül ėdüb ḳalacaḳ olursaŋ, iʿlām ėdesin.* (Ferec 855/1451 v. 121a).

AD. **el kınası/elkına** 'gelinin yakın akrabaları arasında kına yakılan gece' DS 1719 < *el* I ve *kına*; ikinci varyant terkibin tek kelime olduğunu gösterir. *Dullara duvaksız gidesiniz siz! Elimiz "elkına" görmeyel* (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 122).

el–kısa/elkıssa 'sözün kısası' < Fa. *al-ḳiṣṣa* a.m. [Ar. harf–i târif ve *ḳiṣṣa* 'anlatılan şey, hikâye, rivayet']. Târbir Tk. *kısa* kelimesiyle tefsir ediliyor (halk etimolojisi). *Ġalebe gidüb ḫalvet ḳalıcaḳ ḳıza eyitdi: "Doġrusın eyit, āhiste dėdügüŋ söz ne sözidi?" dėdi. Ḳız eyitdi: "Ol söz senüŋ neŋe yarar? Fāriġ ol!" dėdi. Şeh-zāde eyitdi: "Elbette dėmeyince olmaz." dėdi. El-ḳıṣṣa ėrteye dek bu söz gecdi.* (Ferec 855/1451 v. 50b). *El-ḳıṣṣa, baʿde zamānin ol medreseden daḫı ferāġat ėder.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 251).

ellâlem, b. *Allahu-âlem.*

elle– 'elle dokunmak, ele alıp üzerinde çalışmak' < *el* I + isimden fiil yapan *-le-* genişlemesi. İsim/sıfat'tan fiil yapan *-la-/-le-* genişlemesi için b. *acabla-* . *Ėrişüb serv u çınārı ellemiş boyuŋ senüŋ.* (Z̲ātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 247). 'karıştırmak, alt üst etmek, talan etmek' *Ol evi elleḍiler, ḫarāb u yebāb ḳodılar, yüriyü vėrdiler.* (Ferec 855/1451 v. 224b). *elle- külle-* 'eline alıp çevirmek' (ikinci fiil labialisation'lu mühmel, labialisation'lu terkipler için b. *abidik gubidik* [2], *e-k-* sistemi kafiyeli terkiplerde çok yaygındır, b. *af küf* : *Elledin külledin, üstündeki kâğdına baksan al* (S.M. Alus, Akşam gaz. nisan 1941).

ellehem, b. *Allahu-âlem.*

ellelem, b. *Allahu-âlem.*

ellem, b. *Allahu-âlem.*

elleme 'ellenmiş, elden geçmiş, seçilmiş' < *elle-* + fiilden sıfat yapan *-me* eki, b. *aşılama* . *Saç mangalın bir iki ellemeyle dirilttiği ateşine bir tencere vurdu.* (Reşat Enis 1945 s. 25).

ellen–, *elle-* fiilinin passivum hali. *ellenmiş* 'bakire olmayan': *Onun suratına bir baksana! O ellenmiş.*

Ondan karı olmaz. Görüşürsen, görüşür geçersin. (M.Ş. Esendal 1934 s. 267). *Abukatın eli kazâra kızın gerdanına şöyle bir değmiş. "İstemem" diye bağırmış. "Bu kızın gerdanı ellenmiş, kız oğlan kız değel!" diye bağırmış.* (A. Dino 1944 s. 41).

elleş– 'birbirinin elini tutmak, el sıkışmak; ağır bir şey kaldırmak için bir kaç kişi birden tutmak; yardımlaşmak' DS 1722, Meninski 1680 I, 394 < *elle-* fiilinin müşareket hali. *İçerde gelinin önünde kalan akrabasından bir kadın gelini getirerek takdim ederler. Elleşdikleri sırada gelin güveyin elini öper.* (H. Z. Koşay 1944 s. 293). 'kavgaya tutuşmak, savaşa başlamak' TS 1442–43, R. Dankoff 1991 s. 35: *İki ṭarafdan ḳaravullar ḍolışub āteş-i pür-şerār ile elleşüb ḥarekete gelicek ...* (Maṭraḳçī 1976 [1533–36] s. 274).

elli '50 sayısı' < ET. *ellig* a.m. Clauson 1972 s. 141. *Ḳırḳ, elli ḳaravaş, dil-ḥāhlar, nāzükler, ḳarşusında dururlar.* (Ferec 855/1451 v. 28b). *ellici* 'bir reaya sınıfı': *Livā'-i mezbūrda ellici yérin taṣarruf édüb ümenāya bedel-i kesim vérigelen ra'āyā sehven bennāk ve mücerred yazılub sipāhīye ra'īyet yazılmaḳ vāḳi' oldıysa ...* (Ö.L. Barkan 1943 [981/1576] s. 22).

(Argo) **elli altı** 'tokat, şamar' H. Aktunç 1990 s. 95. < *el* ile kelime oyunu, krş. *pendifrank. Ben döşekden ḳalḳmış, ḥarāreti, dumanı üstünde üç dört aftos yüzü göreyim de bir iki yumruḳ, bir ḳaç elli altı yemeğe rāżīyim.* (H.R. Gürpınar 1339 s. 91).

(Argo) **elli dirhem otuz** 'sarhoş' H. Aktunç 1990 s. 95 < F. Devellioğlu 1959 s. 84'e göre, rakının 50 dirhemi 30 paraya satıldığı devirden kalma tâbir.

ellih, b. *ellik* II.

AD. **ellik** I 'eldiven; orakçıların tahtadan eldiveni' DS 1723–24, TS 1443–44, ZTS 1976 s. 63 < *el* I + isimde, o şeyin neye yaradığını gösteren nomen instrumenti eki *-lik* A. Tietze 1982z no. 69 (b. *ahfadiyelik*).

ellik II 'insanlar, topluluk, halk' DS 1724 < *él/el* II + isimden, nomen abstractum, nomen collectivum ve nomen loci yapan *-lik* eki, G. Doerfer 1975 IV, no. 32. *Zamanında ben bir padişah oğluyidim. Bir ellihde gezerken bir güzel ġız çingenelerde gördüm. Bu çingen ġızına aşg oldum.* (B. Seyidoğlu 1975 s. 236). *Bunca yıldır kardaş kardaş yaşadığımız elliği bizim üstümüze yürütenlerin getirin anasını, geçmişinil* (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 131; burada bahsedilen bir Türkmen aşiretidir). *elliksiz* 'tenha, ıssız' DS 1725: *Evailde bir keşiş bir elliksiz maḥalde köşe-i vaḥdete çekilip ibādeti ile meşġūl olurken ...* (E. Misailidis 1986 [1872] s. 363).

⊡ İsimden isim yapan çok işlek *-lık* ekinin ne ET.'de ne de Kaşgari'de örneği bulunmayan bir işlevi topluluk adı (nomen collectivum) türetmektir (b. T. Banguoğlu 1974 s. 193–196). Bazı araştırmacılara göre (krş. Kasem-Beg 1981 [1848–1849] s. 329) genişlemenin esas fonksiyonu budur. (Öbür fonksiyonları için b. *ağırlık* , *ahfadiyelik* , *akçalık* , *Arablık* , *aşağılık*). A–E cildinde tek misali var: *ellik* II. Başka örnekler: *gençlik, hıristiyanlık, insanlık, müslümanlık, Türklük.*

ellinin körü, b. *elinin körü.*

(Argo) **elli sekiz** 'ibne' F. Devellioğlu 1959 s. 84, H. Aktunç 1990 s. 95, S. Özel 1993 s. 37 < izah edilmemiştir.

ellişer 'beher elli' < *elli* + üleştirme sayıları (numerale distributivum) eki olan *-er* eki, b. *altışar* . *Ammā ḫudā 'ālimdir. Eyle çār şomāḳī aḥmer-gündur, cihānuŋ çār köşesinde naẓīri yoḳ, ellişer zirā' bālā 'amūd-ı ra'nālardır.* (Evliyā Çelebī 1989 s. 90 v. 43b).

elma/elmacık kemiği, b. *alma/elma.*

elmas 'kıymetli ve çok sert bir taş' < Ar. *al-mās* < EYun. *αδαμας* (aḍámas) a.m., asıl mânası 'yenilmez' [*a* 'olmayan' ve *damáein* 'yenmek') G. Meyer 1893 s. 36. *Bunuŋ gibi ki görürsiz 'ibāretler düzerem, söz dürlerini elmās-ı beyānile dizerem.* (Ferec 855/1451 v. 138b. Sevilen birine hitap olarak: *Yoluna kul köle olayım, elmasım!* (S.M. Alus 1944 s. 126).

elmasiye 'meyve sularından ve bir çeşit nişastadan hazırlanıp dondurulan tatlı, jöle' Fahriye Nedim 1933 s. 361 < *elmas* ya da Fa. *almāsī* 'parlak', başka yiyecek isimlerinde de bulunan *-iye* eki için krş. *gurabiye, pişmaniye, şehriye*; yoksa bilmediğimiz Ar. bir kelime mi, ms. */lms/* kökünden, krş. *lamsīya* 'nicht zur Reife gelangte Dattel' H. Wehr 1958 s. 783 (Tunus ağzı), veya */lmş/* kökünden *lamaş* 'sorte d'amidon' J.–B. Belot 1929 s. 742. *Elmasiyeler, kendilerine mahsus ve muhtelif şekillerde yapılmış kalıplar içinde dondurularak yapılır.* (Fahriye Nedim 1933 s. 361). *Hasbühal kalfanın çerkes tavuğunu seversin, çocuk da elmasiye sever, yaptırtalım.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 14.III.1942).

O. **elmas–süm** 'toynakları elmastan olan' < Fa. *almās* 'elmas' ve *sum* 'toynak'. *Ḫudā-dād durdı, şikār ḳaşdına bir keşīde-gūş, küşāde-dūş, elmās-süm, enfās-düm, sepiyde-cebīn, zerrīn-zīn ata bindi.* (Ferec 855/1451 v. 63b).

elmastraş 'elmas gibi yontulmuş iyi cins cam kristal' < Fa. *almās-tarāş* 'diamond-cutter'. *Elmastraş karafakiyi, çok ağır hareketerle, aldı.* (İ. Tarus 1957 s. 76).

elmende 'beceriksiz' DS 1726 < *amelmande* kelimesinin varyantı.

eloğlu, b. *él* III.

AD. **elöpen** 'kertenkele' DS 1726 < *el* ve *öpen*; belki ısırmıyan bir mahluk olduğu için. Krş. I. Hauenschild 1998 s. 145-146. Fiilin ettirgen fiilsıfatı (participium activum) halinden çıkarak isim (appellativum) durumuna gelmiş kelimeler için b. *böğürtlen I* . *"Ulan elöpen, ulan yılan yastığı" dedi içinden kertenkeleye, "o beni dövse bile, ben gene de senden güçlüyüm".* (Orhan Kemal 1963d s. 55).

O. **elpençe dur–/elpençe divan dur–** 'yüksek bir şahsın önünde el kavuşturup hizmet etmeye

hazır vaziyette ayakta durmak' DS 1727 < *el, pençe* ve *divan*, fakat tâbirin tarihçesini bulmak lâzım. .

O. **eltaf** 'lutuflar, ihsanlar' < Ar. *alṭāf* a.m. [*luṭf* kelimesinin çoğulu). *Bu veziyrüŋ ārāste bir ḳızı varidi; elṭāf-ı Rabbānī, a'ṭāf-ı subḥānī bilesinceyidi.* (Ferec 855/1451 v. 70a).

elti 'kocanın yengesi; (AD.) görümce; kuma' DS 1728 < ?? b. M. Räsänen 1969 s. 41. *elti eltiye küstü* 'bir işleme örneğinin adı' *Nuğber kanaviçe iğnesini başörtüsünün ucuna iğneledi ... Sonra başını yeniden işinin üstüne eğip gece yarısına kadar "elti eltiye küstü" işledi.* (L. Tekin 1984 s. 52).

el ulağı/elulağı 'yamak; her işi yapan ücretsiz yardımcı' < *el* I ve *ulak* 'ayakçı'. *Evde, hem yaşlı başlı el ulağı vazifesini görecek, hem de yemek pişirecek kadın, Şehri efendinin merhume üçüncü hareminin validesi Seher hanımdı.* (S.M. Alus 1933k s. 16). *'Āleme el ulaḳlığı ediyor.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 131).

O. **elvan** I 'renkler; türlü renklerde, rengarenk' < Fa. *alvān* a.m. < Ar. *alwān* 'renkler' [*lawn* kelimesinin çoğulu. Ar. bir çoğulun Tk.'de sıfat olarak kullanılması için b. *acaib/acayip* [1]). *Muẓaffer Şābūrı evine illetdi. Şābūr gördi-ki bir büzürgāne yėrdür, 'ālī sarāydur, elvān ferş döşenmiş.* (Ferec 855/1451 v. 118a). *Önünde kocaman yeşil bir mer'ası vardı. Elvan elvan renklerile bir ressam paletine benziyordu.* (R.H. Karay 1940m s. 139). *Elvan elvan reçel tabaklariyle donanmış kahvaltı tepsisinin başına oturuşları; ...* (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 15).

AD. **elvan** II 'güreşçi, çok kuvvetli adam' < *pehlivan* kelimesinin varyantı. *Bir çalımlı güleş dutardıl Kimse bunun gibi güleşemezdil Elvan gibi vücudu vardı.* (F. Baykurt 1971t s. 198). *Ben sana demedim mi, elvan gibi adam. Bir de benimkine bak bakalım. Vaktiyle o da elvan gibiydi, emme, yağmurda, çamurda iş kocattı.* (F. Baykurt 1961o s. 276–277).

elveda 'bir daha görüşmemek üzere ayrılırken kullanılan selâm şekli' < Ar. *al-wadā'* a.m. *Artık serseriliğe elveda! Herşeyden evvel itaat.* (Nâzım Hikmet 1932 s. 93). *Yine de tehlikeyi kanıksayamıyordu insan, şaka değil ölüm bu. Alnında ya da yüreğinde giderek ağırlaşan sıcaklık, ve elveda dünya!* (A. Ümit 1993 s. 48). *Veda konuşmamı, eskiden olduğu gibi, bir gece yarısı, kitaplığımın önünde yapmak istedim: Geldiğiniz için hepinize teşekkür ederim. Hepinizi okuyamıyacağını biliyordum, elveda kitaplığım!* (M. Mungan 1996 s. 522).

el ver–/elver– 'uygun gelmek, muvaffak olmak, mümkün olmak, vukubulmak' TS 1550–52, Meninski 1680 I, 367 < *el* I ve *ver–* krş. Fa. *dast dādan* a.m. *Oş-bu feth senüŋ rāyuŋ ḳutlulığı birle el vėrdi.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 92–93). *İmdi eger el vėrürse eyitgil benümçün şol düşmen maşalın kim aŋa aldanmaḳ gerekmez.* (a.e. s. 69). *İşte bu sebeple Dede Kasımın kârına kesat elverdi.* (Kemal Tahir 1957r s. 184). 'kifayet etmek, yetmek': *Benim içün ağladığıŋ el-vermedi-mi?* (Nāmıḳ Kemāl 1307 s. 44).

elverişli 'uygun, işe yarayan' < *elver-* + *-iş* nomen actionis eki + *-li* sıfat eki (b. *acımaklı*); **elveriş* diye bir kelime kullanılmadığından pek sıradan bir teşekkül değil (ona benzer biçimde atipik olan *kullanışlı* ile karşılaştırın). *Havalar elverişli gidip de agustos sonlarında mahsul zincirlemeğe başladı mı ...* (Reşat Enis 1944 s. 84).

O. **elyak** 'daha lâyık; çok lâyık, en lâyık olan' < Ar. *alyaḳ* a.m. [*lā'iḳ* sıfatının Ar. gramerine göre comparativus veya superlativus hali, b. *a'cab*]. *Monlā 'Āşıḳa yalvarırlar. "Sen bizüm cevānlarumuzla āşināsın, bu ḫidmete elyaḳ ve sezāvārsın. Bārī bizüm ṭarafumuzdan vekāletle bayramlaşı"* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 261).

elzem 'mutlaka lâzım' < Ar. *alzam* a.m. [*lāzim* sıfatının Ar. gramerine göre comparativus veya superlativus hali, b. *a'cab*]. *Refakatlerinde kendilerini muhafaza ve tedavi edecek, emniyetli, kâmil bir doktor bulunması elzemdir.* (Fazlı Necip 1930 s. 69). *Böyle malzeme bolluğunda yapılan bir harbi görmek bir subay için elzem.* (E. Atasü 1996 s. 156).

O. **elzemiyet** 'zaruret, mutlaka lâzım olan şey' < *elzem* + sıfattan nomen abstractum yapan *-iyet* ek grubu, b. *âciliyet* . *Hemān hīç politiḳa yoḳ. 'Amelī şüretde zirāât, çocuḳlara lāzım olacaḳ ḳadar ma'lūmāt-ı ibtidā'īye ve eŋ çoḳ ṣıḥḥat ve ṣıḥḥatleriniŋ elzemīyeti üzerine binā edilmiş tedrīsāt.* (Ḫ.E. Adıvar 1327 s. 16).

AD. **em** I 'ilâç, merhem' DS 1729, TS 1455–58, R. Dankoff 1991 s. 35 < ET. *em* 'çare; ilâç' Clauson 1972 s. 155. *Borcuŋ emin bilürem: vėrüb ḳurtulmaḳdur.* (V. İzbudak 1936a [1466] no. 498). *Lebüŋ emdür baŋa kim daḫı nesne | Ger āb-ı Ḥıżrise olmaz derdüme em.* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 101). *Lebüŋ dil derdine emdür, tenüŋ kāfūrī merhemdür, | Dil-i pür-derde ol yaḳı, öpül, 'ömrüm, koçul, 'ömrüm!* (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 468). *Umut kalacağına emek kalsın, Abbas Kartal! Bakarsın, ummadığın yerden bir em çıkar ...* (F. Baykurt 1967k s. 365). *em et-* 'şifa getirmek, iyi etmek': *Derd ile çün öldüm, em ėtmez leb-i cānān baŋa, | Ḳara geysün, aġlasun ḳo çeşmeyi Ḥayvān baŋa.* (A.N. Tarlan 1949 I, 58).

AD. **em** II 'dert' (Behçet Mahir 1973 s. 596 < *em* I, derdin çaresinden derdin kendi mânasına bir gelişme ile. *Geldi yine Allahın belâsı! Şimdi bir fesatlık çıkartır, başımızı emde kor, savuşur gider.* (Behçet Mahir 1973 s. 227). *Benim kızın karnındaki aksi cin yine dellenmeye başladı, Hafızl Dahi anasının hali de kızınınkinden kalası değil. O kadar okudun üfledin, bir eme yaramadı.* (F. Baykurt 1971tuu71t s. 184).

AD. **em** III/**emmi** 'amca' < *am* II. *Sanki sen var iken baban gitmemiş, deden gitmemiş, dayın, emün, gardaşın gitmemiş.* (M. İlhan 1983 s. 51).

em– 'dudak veya solukla içine çekmek' < ET. *em-* a.m. Clauson 1972 s. 155. *"Bu getürdüğüŋ ḳuzı anası südile-mi bėslendi yoḫsa ayruḳ südile-mi beslendi?" dėdi. Çopan: "Anası öldi, bu bir ite yaḳıldı, dāyimā emeridi." dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 123b). *Utanmaz, arlanmaz, ırzsız, hayasız rezil! Bir şeycik demem, bir mememden emdiğin kan, bir mememden emdiğin irin*

olsun namussuz! (S.M. Alus 1933p s. 222). Bu fiilin nesnesi olan accusativus yalnız su, süt, hava değil, meme ve hattâ kadının kendisine de ait olabilir: *Fatma zor güç toparlandı. "Uyumadım, uyumadım," dedi, "ne bağırıyon, emecen mi beni?"* (F. Baykurt 1959y s. 120). Mecazi mânada: *Bir göbek bağı gibi, yepyeni kanallardan siyaseti emmelidir her çocuk. Ana sütü benzeri yaşamsal bir besi olan siyaseti.* (U. Kökden 1995 s. 24).

O. **em'a** (anatomi terimlerinden) 'iç organlar; barsaklar' < Ar. *am'ā* a.m. (*/m'w/* kökünden). *Hazmı kolay, bir, bir buçuk saatin içinde midede, em'ada eriyiveriyor.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 1.VII.1941). *Kezalik dördü çarşamba gününden efendinin em'a ve ev'iyesini ve bağırsaklarını yumuşatıp .* (B. Arpad 1974 s. 15).

eman, b. *aman* I.

O. **emanet** I 'güven, sadakat, güvenilirlik' < Ar. *amāna* a.m. *Melike şehzādenüŋ ḥikāyetin söyledi, mürüvvetin, emānetin, 'iffetin şerḥ eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 149b). *Mezbūruŋ cezāsı te'ḫīri ẕātini ḥimāyeten ve emānet u istiḳametine şehādeten degüldür.* ('Ālī 1982 [1581] II, 137). 'eskiden emin denilen idarecinin payesi ve vazifesi': *Yaş Ḥasan bīk idi-ki gāh tersḫane-i 'āmire emīnlügine gāh şehr emānetine mütaṣarrif olduḳdan soŋra baş ḳaleme defterdār olmışdur.* ('Ālī 1975 [1599] s. 141).

emanet II 'korunmak için birine bırakılan şey' Meninski 1680 I, 411 < *emanet* I; Ar. *amāna*'da da bu mâna vardır. *Bu ev issi cümle ulular evinüŋ piyrāyesini, ziynetini 'ārīyete alub bir yérde ḳoyub durardı. Kimseye sımarlamaġa kıyamazıdı, emānetdür, kim-bile nola déyü saḳınurdı.* (Ferec 855/1451 v. 219b). *Kimseleri değil. Köylüleri. Merhamet etti, çocuğu emanet aldı.* (Aka Gündüz 1930 s. 82). 'birisiyle birine gönderilen şey': *Bāġdādda Naṣr-ı 'Ayyār dōstumuzdur. Aŋa uġrayasın, selāmumuzı degüresin" déyü sipāriş étdi. Oġlan emāneti ḳabūl étdi.* (Ferec 855/1451 v. 49b). (Sıfat) 'ödünç alınmış, kiralanmış (şey): *Sabahleyin, emanet alınmış bir öküz arabası işletme revirine doğru ilerliyordu.* (F. Erdinç 1955 s. 179). *emanetle-* 'emanet etmek, havale etmek, himayesine bırakmak' İsim/sıfattan fiil yapan *-la-/-le-* genişlemesi, b. *acabla- . : Bu evde karıdan çok erkişi var. Her gece ırzımı bir Tanrıma emanetleyerek yatarım.* (H.R. Gürpınar 1943m s. 30).

(Argo) **emanet** III 'silâh, tabanca, bıçak' H. Aktunç 1990 s. 95 < *emanet* II, belki askerlikte beylik mal olduğu için. *Sado, Kolera'da hiç olmayan adresi soran kişilerden kıllanıp elini ceketin zulasındaki emanete attı.* (M. Kaçan 1990 s. 28–29).

emaneten (zarf) 'emanet olarak' < Ar. *amānatan* a.m. *Radosa varub ẕaḫīre[yi] emāneten dizdāra teslīm édüb ...* (Siliḥdār Meḥmed Aġa 1928 [17.yy.] II, 500). *Yazılı vesikaların, raporların, resim ve haritaların asılları, dizi pusulası tahtında, emaneten hıfzolundu.* (İ. Tarus 1961 s. 72).

O. **emanetkâr** 'emaneti iyi koruyan, emniyetli kimse' < Fa. *amānat-kār* a.m. Fa. *-kâr* için b. *alımkâr . Oġlanlar ol mālı ittifāḳile defn étdiler, yére emānet ḳodılar ki anuŋ gibi emānetkār yoḳdur.* (Ferec 855/1451 v. 123a).

O. **emanetullah** 'Tanrıya karşı mesuliyet taşınan emanet' < Ar. *amānatu-llāhi* a.m. *Değnekler evvelâ çok gevşek iniyor; kız kendini müdafaa etmediği için Feridun bey bir türlü kızışamıyordu. Bir kaza çıkarmaktan korktuğu için emanetullahı değneksiz eliyle havaya kaldırarak, tavuk muayene eder gibi, evirip çeviriyor, kanayıp kırılmazdan sızlıyacak etli yerlerini arıyordu.* (R.N. Güntekin 1944 s. 49).

emanuel 'metres' < 1970'lerde soft porno filmlerde başrolde oynayan Danimarkalı artist Émanuelle Kristell'in adından. *"Şeflerin erkek emanuelleri" diye diye çılgına çevirdiğin karılarının dilinden düşmeyen adın ... seninle ilgili silinmesi bir haylı güç, yanlış, haksız yargılar çıktı ortaya, ve ben göğsümü kalkan edip seni savundum.* (L. Tekin 1990 s. 17).

emare '(hukuk ve adliye ıstılahı) nişan, iz, ipicu' < Ar. *amāra. Ve hiç bir korku emaresi göstermeyen bir benlikle "Bunu elimden almak istiyenin vay haline" diye düşünüyordum.* (İ. Engin 1949 s. 26). *Leyla'nın pazarlığının gerçek olabileceğini bir an bile düşünmemişti. Ama işte genç kadın biletini almış, ciddi ciddi gidiyordu, hem de hiç kırgınlık veya kızgınlık emaresi göstermeden.* (A. Kulin 1997 s. 33).

emaret I 'emirlik (paye veya devlet)' < Fa. *amārat* < Ar. *imāra* a.m. .

AD. **emaret** II/**emeret/amaret** 'mücevher(ler)' DS 1734, E. Gemalmaz 1978 III, 95 < Fa. *amārat* 'dignity, grandeur, pomp' F. Steingass 1930 s. 97. *Benim evlâdım yoḫ, evlatlıḫdan reddettim. Hemen üsdünü başını soyundurun, emaretini şeyini alın, bıraḫın o leylege getsin!* (B. Seyidoğlu 1975 s. 159). *Bir boḫçanın arasında da amaretleri varmış. Hemen bir ġuş gelmiş, o boḫçayı almış, uçmuş gitmiş.* (a.e. s. 174).

emay 'erimiş camdan yapılmış cilâ' < Fr. *émail* < İt. *smalto* a.m. < Alm. *Schmalz* 'hayvan yağı. .

emaye 'sathı emay ile kaplanmış' < Fr. *émaillé* a.m. (Fr.'den giren sonu vurgulu *-é* ile biten isim/sıfatlar için b. *abandone* [1]), b. *emay. Helâlardaki emaye demir küvetler kapkaraydı.* (İ. Tarus 1961 s. 12).

AD. **embel** 'nodul, üvendirenin başındaki başsız çivi' < Yun. *εμβολο* (emvolo) a.m. A. Tietze 1955 no. 73.

AD. **emcek/emçek** 'kadın memesi, meme başı' DS 1730, TS 1458–60, R. Dankoff 1991 s. 35, Meninski 1680 I, 415 < ET. *emçek* am. Clauson 1972 s. 158 (*emig* maddesinde), M. Räsänen 1969 s. 41. Nomen instrumenti yapan *-ecek* için b. *açacak* ve krş. *bürümcük . Emcekleri yoġurt tulumı gibi sarḳmış.* (Ferec 855/1451 v. 146b). *Ben daḫı emceklerüm keserem. Eger ölürsem bārī Yezīdüŋ bu ẓulmın görmeyem.* (Ṣaltuḳ-nāme 1974 [15.yy.'ın sonu] s. 261).

AD. **emci** 'hekim, cerrah, ebe, eczacı' DS 1731 < *em* I + isimden meslek sahibi yapan *-ci* eki.

emçek, b. *emcek*.

AD. **eme** 'hala, babanın kız kardeşi' DS 1731 < *ame* kelimesinin varyantı. 'dişi hizmetçi, cariye' TS 1460.

AD. ***eme–*** 'emeklemek' < ET. *emge-* 'ızdırap çekmek' Clauson 1972 s. 159; krş. *emgek* 'emek'. *Çocuḳ emeye emeye* (metinde: *eme eme*) *gezinirimiş.* (A. Caferoğlu 1930 s. 69). Krş. *emen-*.

emece 'bir köyün ahalisi tarafından müşterek olarak girişilen iş' < *imece* kelimesinin varyantı. *Emece harman kaldırırıḳ.* (A. Dino 1944 s. 77). 'müşterek görülen iş': *Bir ānda baş ḥāfıẓın ġırtlağına şarılub boğarcasına sıḳdı. Dīger ḥāfıẓlar da ḳalḳmışlardı, Emece ile yıḳmaḳ, yatırmaḳ isteyorlardı.* (Aḥmed Rāsim 1927 s. 124). *Heb berāber, emece ile çıḳdıḳ. Ders-ḫāneden girdik ki ...* (a.e. s. 27).

emegül, b. *emekülüs*.

emek 'zahmet, uzun süren ağır iş' TS 1461–62, Meninski 1680 I, 421 < ET. *emgek* 'ağrı, sızı; ağır iş' Clauson 1972 s. 159. *Göresin ki eyle midür dėdügüm, – Belüre ne deŋlü emek yėdügüm ...* (Ferheng-nāme-i Saʿdī 1340–42 s. 5 no. 52). *Neyise, emegüm ẕāyiʿ olmadı.* (Ferec 855/1451 v. 222b). *Gir besmeleyle aş evine, sen de çek emek, | Otur, ḥażırla aḫşama bir ġac şaḥan yemek"* (Vāṣıf ʿOs̱mān 1257 s. 48). *Yanılmıyorsam içlerinde en çok emeği geçen sensin. Değil mi? Kaç yıldan beri çavuşluk yapıyorsun?* (K. Bilbaşar 1944 s. 85).

emekdar/emektar 'bir yerde uzun zaman, senelerce hizmet etmiş olan (kimse)' G. Molino 1641 (*faticante* maddesinde), Meninski 1680 I, 422 < *emek* + Fa. *-dār* 'malik olan' eki; bu Fa. ek Tk. kelimelere de takılabilir, b. A. Tietze 1964 s. 177 ve *abdar* . Fa. *amak-dār* a.m. O'dan alınmadır, b. G. Doerfer 1965 II, no. 556. *Her çend emek-dār erkān-ı devletde neşv u nemā bulmış ḫidmet-güzār envāʿ-ı riʿāyet u iḥtirāma sezā-vār bir emīr-i muḥterem idi.* (ʿĀlī 1975 [1599] s. 141). Mecazi mânada eşya hakkında. *Emektar tahta karyola evliliklerinin hiç bir döneminde gıcırdamamış, gıcırdamazdı.* (F. Baykurt 1967k s. 319). *Çok güzel bir teypti. VU-metreleri kocaman, emektar sarı ampullerle aydınlatılıyormuş gibi loş fakat güven verici, bantın sürtünmesinden doğan cılız ses dışında makaralar sessiz sessiz dönüyor.* (Ü. Kıvanç 1995 s. 103–104).

emekle–/imekle– '(dizler ve eller üzerinde) sürünmek' Meninski 1680 I, 422 < ET. *emgekle-* a.m. Clauson 1972 s. 160. *Şad hezār gezende tenüme üşüb mecrūḥ eylediler,. ʿĀciz oldum, ėmekleyürek zindāncı evine vardum.* (Ferec 855/1451 v. 111a). *Mestan nerede, ben orada. Mesran kıtık dolu sedir yastığının kenarına kıvrılmış uyumaya mı çalışıyordu? Ben de emekleyerek yuvarlanarak gidip yanına kıvrılıyordum.* (M. Margosyan 1996 s. 11).

emektar, b. *emekdar*.

AD. **emekülüs/emegül** 'oruç' DS 1732, J. Thury 1885 < ?? *Yüzdüŋ emegülü bu ẕabaḥ abdesin al.* (Galib Paşa t.y. [1911] s. 25).

emel 'ümit; istikbalde gerçeklemesi umulan ileri maksat' < Ar. *amal* a.m. *Ve ol geyik ki ḫalḳ ana müteʿallıḳlardur ḥırş u emel şüretidür.* (Ferec 855/1451 v. 192a). *Tüllere benziyen öyle sisler, hislere benziyen öyle renkler görürüz ki bize kalbimizden aksetmiş emeller ve zihnimizden uçmuş hulyalar kadar rikkatli ve güzel görünür.* (A.Ş. Hisar 1956 s. 76). *Bütün emelim sizin gibi olmaktı.* (M. Mungan 1996 s. 276).

AD. **emen/emmen** 'ağaç filan dikmek için açılan çukur' DS 1733 < mâna bakımından belki *endeme* kelimesine bağlanabilir. *Bostan tohumu bulmak ise, çubuk bulmak kadar zor olmadı. Emmenleri eşip aklı karalı, sarılı çekirdekleri gömdüler.* (F. Baykurt 1967k s. 138). *Emmenleri dün hazırlamışlardı. Kıyılarına yanık gübre dökmüşlerdi. Bugün karıştırıp karıştırıp dökeceklerdi.* (F. Baykurt 1959y s. 15).

AD. **emen–** 'zahmet çekmek' DS 1734, TS 1463 < ET. *emgen-* a.m. Clauson 1972 s. 160 [*emge-* ve TT. ***eme-*** fiillerinin reflexivum hali, *(ı)n-* için b. *acın- II*]. *İ ḳāẕīl Kerem ėdüŋ, emenüŋ, eve girüŋ!* (Ferec 855/1451 v. 224b). *Hani Ortaköy'e gelirsen, Damala'ya da yakın Sık sık da görüşürüz. (Yazıköy'lere, Yanköy'lere emenmeyizl)* (F. Baykurt 1961o s. 216).

AD. **emendür–/emendir**– 'yormak, zahmet vermek' DS 1733, TS 1463 < *emen-* fiilinin causativum hali. *Ben gūya varub ḳızuŋ ʿammusı oğlını istesem geregidi. Eyü geldüŋ, beni emendürmedüŋ.* (Ferec 855/1451 v. 72b). *Bizi ta buraya kadar emendirdi.* (M. Tuğrul 1969 s. 273).

EO. **emerce** 'meme emecek yaşta olan' TS 1463 < *em-* fiilinin genişzaman fiilsıfatı (participium aoristi), b. *açar I* + aequativus eki, krş. *kaynarca, kokarca.*

⊡ Geniş zaman partisipi ***-°r*** (b. *açar I*) ile ***-ca*** ekinden oluşan birleşimi, kendi başına yeni bir ek grubu olarak kabul edebiliriz. Fiillere eklenen bu ***-(a)rca*** genişlemesi, karakteristik niteliğini fiil kökünde belirtilen mânadan alan aktif partisip isimler yapar, ms. ***kaynarca*** 'suyu kaynayan (kaplıca)', ***kokarca*** 'sürekli kokan hayvan'. A–E cildinde bulunan tek örnek EO. ***emerce***'dir. Genişlemenin ikinci unsuru olan similativum-diminutivum eki ***-ca*** (b. *áhça/áğca*) fonksiyon kaybına uğramış gözüküyor. ***-(a)rca*** bazı hastalık adlarında da görülür: ***akarca, yenirce*** (***sinir-ce*** < ***sinir*** [neurosis] bunlara benzetilerek türetilmişe benziyor). Yalnızca ***-ca*** eki ***boğmaca, donuca/doluca*** gibi hastalık adlarına da görülür (krş. ***aldatmaca*** ve ***böğrülce***).

emeret, b. *emaret* II.

emeti, b. *ammete*.

Emeviler '651–750 arasında hüküm süren halifeler hanedanı' < bu aslen Mekkeli ailenin ceddi olan ***Ümeyye*** (Ar. ***Umayya***)'nın adından.

e mi/emi (bir ricaya veya tavsiyeye müsbet bir karşılık beklerken) 'olmaz mı?' < soru şeklinde *e* nidası. *Bana gücenmesin, söyle ... Unutma emi?* (Mahmud Yesari 1932 s. 330) *Sen böyle şeylere hīç ḳulaḳ aşma , e mi yavrum ?* (E.E. Talu 1928 s. 74).

AD. **emice** 'amca' DS 1735 < *amca* kelimesinin varyantı. *Ali Ġadōlu diyor ki: "Peki, emicem oğlu, ben gidacaġam. Buranın hepisini sā verdim.* (A. Caferoğlu 1945 s. 134).

emid–, b. *emit–*.

AD. **emik** I 'ağızlık' < ET. *emig* 'meme başı' Clauson 1972 s. 158–159, M. Erdal 1991 I, 186. Nomen instrumenti yapmaya yarayan *–ek* eki için b. *apuldak . Kör Celâl gırnatanın emiğini değiştirdi. İbrahim davulun çubuğunu dımbırdattı.* (F. Baykurt 1971t s. 284).

AD. **emik** II 'bıngıldak; beyin' DS 1735 < *emik* I; yumuşaklığından dolayı.

EO. **emikdaş** 'süt kardeş' TS 1464 < ET. *emigdeş* a.m. Clauson 1972 s. 160. [*emig* + ortaklık eki olan *–deş*, b. *adaş* [1]]. Krş. *emildeş.*

emildeş 'süt kardeş' R. Dankoff 1991 s. 35 < Çağ. *emildeş* a.m. W. Radloff 1893 I, 957'ye göre kelime *emil–* fiilinden *–deş* ekiyle yapılmıştır, b. *adaş* [1].

emilik, b. *emlek*.

emin/imin I 'güvenilir, emniyetli' < Ar. *amīn* a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb . Cūn bunı emīn u 'āḳıl gördi, nesi varise aŋa sımarladı.* (Ferec 855/1451 v. 189a). *Cūn ānū īmīn oldı ve Düstūr ḳatına vardı, şarāb-ḫōrlıġa meşġūl oldılar.* (Ferec 855/1451 v. 237b). Ablativusla *Āsāyiş oldılar, yollarda iymīn olub mekārihden yüridiler.* (Ferec 855/1451 v. 179b). *Sizden baŋa murād ḥāṣıl olacaġise, ben tedbīr ėdem ki ol ḳorḳudan imīn olasız.* (Ferec 855/1451 v. 47a). *En ilerlemiş vaziyetlerde bile derhal toparlanacağımdan emindim.* (Sabahattin Ali 1936 s. 127). Dativus ile: *Denilebilir ki: Genç kadın sensiz ne yapsın? Nereye gitsin? Bunu senin diyemiyeceğine eminim.* (Sabahattin Ali 1940 s. 298). *emînlik* 'emniyet' Meninski 1680 I, 432: *Gendü evümüzde, yurdumuzda ferāġ-ı bālile oturalım. Cihānda eminlikden yėgrek nesne yoḳdur.* (Ferec 855/1451 v. 102b). *Maraş harbi olalı üç sene vardı ki, bu hudut boydan boya eminlikti.* (H.Z. Ülken 1941 s. 179). Nomen abstractum yapan *–lık* eki için b. *ağırlık .*

O. **emin** II 'mutemed kimse < *emin* I. *Der-ḥāl Cebrāyil-i emīni Ḥaḳ ta'ālā Süleymāna vėribidi.* (Ferec 855/1451 v. 187b). 'Osmanlı idaresinde bâzı müessesenin başında bulunan memurun unvanı' < *emin* I. *Min-ba'd bunuŋ gibi rüsūm alınduḳda cānib-i mīrīye żabṭ olunub emīnlere vaḳt-i ḥisābda ayruca göstereler.* (Ö.L. Barkan 1943 [931/1524] s. 381).

AD. **emina** 'kolera ve tifonun tehlikelisi' DS < Yun. *εμμηνα* (émmina) 'aybaşı hali'.

emir I 'hükümdar, bugün ekseriya Arap devletlerindeki hükümdarlara verilen unvan' < Ar. *amīr* a.m. *Şābūrı ḍutdılar, emīr-i şehr ḳatına iletdiler.* (Ferec 855/1451 v. 119b). *Ẓiyā-ı devlet u dünyā, Ḫıżır Beg kim aŋa eflāk | Münīr-i maşrıḳ u maġrib, emīr-i baḫr ber dėrler.* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 50). *Emirin iti gibi sokaklarda sürün!* (F.C. Göktulga 1943 s. 46; menşeini bilmediğimiz bir tâbir). *Şen Hanıma, Birleşik Arap Emirlikleri'nden gelen gelin adayını anlatmalısın.* (A. Kutlu 1995 s. 95). Krş. *mir.*

emir II, b. *emr* I.

Emirgân/Mirgûn 'İstanbul'da bir semtin adı' < 17. asırda burada bulunan Emirgüne Yüsuf Ḫān'ın bahçesinden. *O günleri görürsek, sana Emirgânda bir çay bahçesi açacağım.* (M.B. Kanok 1984 s. 91).

emirber 'subay hizmet eri' < *emr/emir* + Fa. *–bar* 'taşıyan', krş. *peygamber. Bir emirberim vardı. Temiz bir Anadolu çocuğu.* (M.C. Anday 1965a s. 116). *Aylin nasıl Nilüfer'in neferiyse, Betin de Aylin'in emirberiydi.* (A. Kulin 1997 s. 38).

O. **emiri ahur/imrahor** 'atlara bakmakla görevli saray hizmetlisi' < Fa *amīr-i āḫʷur* a.m. *Altun taḫtına Ḳazan Beg geçdi oturdı. Ḳaracuḳ Cobanı imraḫor eyledi.* (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15.yy] s. 29).

O. **emirülmü'minin** 'halife' < Ar. *amīru l-mu'minīn* a.m. [*amīr* 'emir', harf–i târif, ve *mu'minīn* 'müminler']. *Emīre l-mü'minīn ḫaliyfe bize "Dīvāna necün 'arż ėtmedüŋüz?" dėmeyiserler midür*? (Ferec 855/1451 v. 57b).

emiş– 'bir arada emmek' DS 1737–38, TS 1354 < *em–* fiilinin müşareket (cooperativum) hali, *-(ı)ş-* için b. *ağlaş- . İnekle dana emişmişlerdi.* (F. Baykurt 1971t s. 209). 'öpüşmek; birbirinin cinsel organlarını karşılıklı olarak ağızla uyarmak' H. Aktunç 1990 s. 95: *Germ olub bir ḫōş emişirken senüŋle yab yab | Başa çıḳduŋ, ḍurmaduŋ peymāna, bozduŋ şoḫbeti.* (Kınalızāde H.Ç. 1978 [1586] I, 394). *Sevişiyorlardı ikisi. Buluşup zabahlara kadar emişiyor, öpüşüyorlardı.* (F. Baykurt 1971t s. 149). *emiştir–* (*emiş–* fiilinin causativum hali, b. *acıkdur-* , fakat *em–* fiilinin verbum intensivum'u da olabilir, krş. *anlaştır- II*) TS 1465: *Dana, ineğin memelerinin arasına başını sokmuş emiştiriyordu.* (Yaşar Kemal 1955i s. 50).

emiş kamış 'can ciğer, sıkı fıkı' < *emiş karış*, ikinci kelime, kafiye teşkil ettiği birinciye daha çok yaklaştırılmış olarak, b. *allem et- kallem et- . Büyük hanımın, sekiz on yaş büyük ağabeysi, anaları bir olmadığından, Hacının semti Üsküdar, hemşiresininki ise Kocamustapaşa olduğundan, çocukluktan beri pek emişkamış olmamışlardı.* (S.M. Alus 1934 s. 102). *Emişkamışlıkta bendei ahkarları, zati aliyeleri, mingayrı haddin ve rutubetin kabilinden lâfların, dondurma kutusu gibi tâbirlerin ne münasebeti gerek?* (S.M. Alus 1933p s. 205).

EO. **emiş karış** 'karmakarışık' < *emiş–* ve *karış–* fiillerine dayanan iki emir ve yahut iki nomina actionis'den müteşekkil kafiyeli terkip, b. *allem et-kallem et- . Belle serāy-ı sāḥe-i 'ışḳı ḳarış ḳarış, | İşe ḳarışma olmaya tā iş emiş ḳarış.* (A.S. Levend 1943 s. 463) 'birbirine karışmış, sarmaş dolaş' TS 1464 *Gelin güyegü emiş ḳarış olup ...* (M. Çavuşoğlu 1977 [16.yy. başı] s. 144).

AD. **emiş yakış ol–** ‘alışmak, yüz göz olmak; can ciğer ahbap olmak’ H.Z. Koşay 1932 s. 122, (Ö.A. Aksoy 1933 s. 62??).

EO. **emit–/emid–** ‘eğilmek, iki büklüm olmak’ < ET. *emit-* a.m. Clauson 1972 s. 157. ***Yėmiş aġacları emitmişler dururlar.*** (Ferec 855/1451 v. 55a). ***Oş nice yıldur ki yėmişler ėrişüb emidüb emidüb durur.*** (Ferec 855/1451 v. 231b) başka kaynaklarda bulunamadı.

AD: **emite** ‘amca, amca oğlu’ DS 1738 < Yun. *αμιτα* (amíta) < Lât. *amita* a.m.

emlâk ‘gayrı menkul mülkler’ < Ar. *amlāk* a.m. [*milk* kelimesinin çoğulu]. ***Üç veziyrüŋ ḫānumānını, emlākini, esbābını aŋa baġışladı.*** (Ferec 855/1451 v. 27b). ***Ailenin Bağdatta emlâki, çiftlikleri vardı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 118).

O. **emleç** ‘bir ağaç ve onun yenen meyvası, Prunus cerasifera’ R. Dankoff 1991 s. 35 < Ar. *amlac* a.m.

AD. **emlek/emlik/emilik** (varyantların sıralanışı lâlettayindir) ‘süt kuzusu, süt emmekte olan insan ya da hayvan yavrusu’ DS 1735, 1738, 1739, TS 1465 < *em-* + ?? Kelimenin kuruluşu problemlidir. Eski kaynaklarda bulunamadı. Krş. Az. *ämlik* a.m. Sondaki eki *-lik* olarak kabul edersek, b. ***ahfadiyelik*** , *-lak* olarak b. ***bağırtlak*** . ***Yeni doğmuş koyun yavrusuna emlik (henüz ot yememiş kuzu) denir.*** (K. Güngör 1941 s. 36). ***Emlik kuzu gibi emzirilip el üstünde büyütülecek bir evlât ver bize!*** (E.C. Güney 1946k s. 4). ***Annesinin ”emliğim” deyişi şimdi bir başka güzeldi. Karakoyunların, ilkyazın muştucusu emlik kuzularına yanışı gibi içtendi sesi, sevgi doluydu.*** (M. Güler 1990 s. 32).

AD. **emme** ‘ama, fakat’ DS 1740 < *amma* kelimesinin varyantı. ***Haram olsun o gazâ sana diyecem emme dilim varmaz.*** (T. Buğra 1963 s. 51).

(Konuşma dili) **emmelim** ‘fakat, maamafih, şu var ki’ < *emme* + rabıtları biraz daha ”büyük” göstermek ve konuşana bir düşünme saniyesi vermekten başka fonksiyonu olmayan *-lim* ilâvesi, krş. ***barilim***. ***Ulen Topal, başkasına yutturursun emmelim Ganbura atma bu martavalı!*** (O.R. Gökçe 1943 s. 29).

emmen, b. *emen*.

AD. **emmenle–** ‘”emme” demek, itiraz etmek’ < **emmele-* yerine şakadan bir teşekkül? ***”Yoksullar çok tabii, yoksullar çok emme ... ” — ”Emmesi ne, Sarının kızı, ne emmenleyip duruyorsun?” — ”Kim emmenliyor? Varsıllar basar parayı, sustururlar yoksulları diyorum.”*** (F. Baykurt 1971t g. 170). Başka kaynaklarda bulunamadı.

RD. **emmeten** ‘tamamiyle, büsbütün’ Gy. Németh 1065 s. 387 < *ammeten* < Ar. *ʿämmatan* ‘umumiyetle’. ***İç soma bizi ta iyi, be çocuk! Bu yıl emmeten saapa sadı işlee.*** (M. Başaran 1992 s. 284). ***İnsanı emmeten yalnızlaştıran o kalabalık vapurlardan birindeyim. Salkım saçak insan yığını ortasında bir başımayım.*** (a.e. s. 91).

emmi I, b. *ammi*.

emmi II, b. *em* III.

O. **emn** ‘emniyet, güven’ < Ar. *amn* a.m. ***Emn u rāḥatda ʿömür geçürelüm.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2327). ***Ferāġat emn ile ṣıḥḥat ulu niʾmet durur Ḥaḳdan, | Hezārān şükr vācibdür bize her gün bu maʿnāya.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 38). ***Mālik-i mülk-i cihān, bāʿiṯ-i emn u emān olan saʿādetlü pādişāh-ı ʿadālet-nişān ...*** (ʿĀlī 1979 [1581] s. 150).

emniyet ‘güvenlik’ < *emin* sıfatından yapılan nomen abstractum, Ar. *-iyet* eki için b. ***aciliyet***). ***Çok istedim bir başgasını göndermeyi. Lâkin benden mada kim gelebilir, kime emniet olunır?*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 95). ‘polis teşkilâtı’: ***Doğan, telefon konuşmasından bir iki gün sonra, Ali’nin bazı grevcilerle birlikte Emniyete alındığını öğrendi.*** (S. Soysal 1979ye s. 210). ‘bir aygıtta güven sağlayıcı parça’: ***Belli etmeden koltük altımı yoklayıp, ondörtlüğün emniyetini açıyorum.*** (A. Yurdakul 1993 s. 357).

emoroid/emoroit ‘basur’ < Fr. ***hémorroïdes*** a.m. < EYun. *αιμορροια* (haimórroia) ‘kanama’. ***Emoroit ameliyatı geçiren nüfus kâtibi Behçet Efendi: ”Hacı be!” diye takıldı, ”Ser önüne peçeteni, nerdeyse onbaşı yemeğini getirir.”*** (R. Ilgaz 1962n s. 23).

empas ‘kalınan durum’ < Fr. *impasse* a.m. ***Holding’in danışmanlarından emekli general Rafet Bey, karşısında oyun yapan partöneri emekli bankacı Tacettin Bey’in beceriksizce bir empasından sonra, kızgınlığını belli etmemek için viski bardağına sarılmış.*** (E. Bener 1999 s. 7).

empermeabl ‘yağmurluk’ < Fr. *imperméable* a.m. asıl mânası ‘(su) geçirmez’ [Lât. *im-* ‘olmayan’, *per-* ‘içinden’, *meare* ‘yürümek, geçmek’, *-abilis* ‘yapabilen’]. ***Arḳasında ikinci defʿa muşambalaşmış, orası burası lābisi gibi ḳopuḳ, kir, pas leke içinde ḫākī bir enpermeabl ...*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 493).

emperyalizm ‘müstemlekeler üzerinde duran hakimiyet’ < Fr. *imperialisme* a.m. ***Şaka değil, islâm emperyalizmi yapıyoruz.*** (F.R. Atay 1938 s. 69).

emperyalist ‘müstemlekeler üzerinde duran hakimiyet taraflısı’ < Fr. *imperialiste* a.m. [*empéreur* ‘imparator’ (Lât. *imperare* ‘emretmek’) + *-al* sıfat eki + *-iste* ‘tarafdarı olan’, b. *aferist*]. ***Sen, Türkiye Cumhuriyeti’nin kızı, emperyalist İngiliz ordusunun bir subayıyla izdivacı nasıl düşünürsün?*** (E. Atasü 1996 s. 78).

empoze et– ‘zorla kabul ettirmek’ < Fr. *imposer* a.m. b. ***afişe et-*** . ***Araya, kuşkusuz, bir de milliyetçilik unsuru giriyordu (hem öylesine ağır giriyordu ki, savaşın bitiminde kendimi birden Dünya Vatandaşı ilân ettim, yıllar yılı bana empoze edilen tüm -izm’lere rest çekerek).*** (G. Scognamillo 1990 s. 73).

emprime ‘basma (kumaş)’ < Fr. *imprimé* a.m. (*imprimer* ‘(kitap vs.) basmak, tab’etmek’, ayrıca Fr.’den giren sonu vurgulu *-é* ile biten isim/sıfatlar için b. ***abandone*** [1]). ***Beyaz baldırları üzerinde emprime***

etekleri savrulan kadınlar, zambak dantelalı ufacık pencerelerden el edip çağırırlardı simitçileri. (M. Özünal 1991 s. 71).

emr I/**emir** 'buyruk' < Ar. *amr* a.m. (/'mr/ kökünden). *Evin içinde bir ahçı, bir hizmetçi, emrine amade Beyoğlu arabaları.* (S.M. Alus 1944 s. 114). *Ölürüm, emrinden bir ḥarf dışarı çıḳmam.* (H.R. Gürpınar 1926n s. 146). *emir al-/emral-* 'mecbur edilmek': *Zeyneb yola çıkmak için bu iki işaretten emraldı.* (S. Ayverdi 1940 s. 7). *emr-i ilâhî /emr-i rabbānī* 'Tanrının buyruğu/Tanrının buyruğu üzerine': *Bu eṣnāda emr-i ilāhī bir ḳızıl bulıt peydā oldı, yaġmur yérine od yaġdurdı.* (Ferec 855/1451 v. 46b). *Ol ḳızile ol gėce düzdi ki bihiştīlerüŋ ḥūrīlerile anuŋ gibi gėceleri yoḳ. Emr-i rabbānī ol gėce 'ulūk vāḳi' oldı.* (Ferec 855/1451 v. 143a). *emir ver-* 'emretmek, buyurmak': *Zili çaldı ve hanımı getirmelerini emir verdi.* (T. Kent 1956 s. 23). *"Sür Sirkeci istasyonuna!" emrini verdim.* (S.M. Alus 1944 s. 36). Krş. *emr et-/emret-*.

O. **emr** II 'maslahat, iş' < Ar. *amr*. *Seni Ḫaliyfeye söyleyüb emrüŋi nice maḳāma yėtürür.* (Ferec 855/1451 v. 14b). *Bu ża'iyf ḳocayı gerek siz götüreyidüŋüz. Emr ber-'aks olmış, siz aŋa bindüŋüz.* (Ferec 855/1451 v. 68b). *Bu ḳadar nesnei bilmek içün bu deŋlü emenmek hīc lāzım degüldi. Bu bir taṣdīḳ-ı bedīhī ḳuvvetinde, bir emr-i żarūrī mertebesinde ma'rifetdür.* (Ferec 855/1451 v. 74b).

Emrah/Emre 'şahıs isimleri' < Fa. *ham-rāh/ham-rah* 'yoldaş, refik'. baştaki /*h*/'nin düşmesi için krş. *emsel*.

emral–, b. *emr* I.

O. **emraz** 'hastalıklar' < Ar. *amrāḍ* a.m. (*maraḍ* 'hastalık' kelimesinin çoğulu). *Aṣḥāb-ı emrāż, erbāb-ı a'rāż, ḳamu eṣnāf ḫalḳ anda gelürler.* (Ferec 855/1451 v. 180a).

Emre, b. *Emrah*.

emr et–/emret– 'buyurmak' < *emr* I ve *et-*. *Eger ḥükmüŋ berātından zamāne bir miṣāl alsa. | Ėde müstaḳbeli māżī, bugün emr ėde ferdāya.* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 39).

O. **emri emriküm** 'söz sahibimutlak, emredici, diktatör' < Ar. *amru amrukum* 'emir, sizin emrinizdir'. *Oğlum onuŋ ağzına baḳar. Ne derse, emri emriküm.* (H.R. Gürpınar 1335k s. 89–90). *Karı, emri emriküm: ağzından çıkan Sultan Hamit iradesi.* (S.M. Alus 1934 s. 12).

emrihak/emrihuda 'ölüm' Meninski 1680 I, 418 < asıl mânası 'Tanrının emri', *Hak/Huda* 'Allah'. *Yarın emri Hak vaki olduğunda kız ne yapardı?* (A. Kutlu 1991 s. 41).

emrivaki 'oldubitti' < *emr* II ve 'iş' ve *vaki* 'olmuş'. Belki Fr. *fait accompli* tâbirinden ilham alarak bir Tanzimat icadı. Calque için b. *ab I/âv* [3]. *Ben oturduğumuz Rumelihisarındaki yalı ve Büyükadadaki ev gibi akrabalarımızın İstanbulun muhtelif semtlerindeki bütün evlerini hep birer "emri vaki" gibi telâkki ederdim.* (A.Ş. Hisar 1956 s. 50).

O. **emrud/emruz** 'armut' < Fa. *amrūd* a.m. (G. Doerfer 1975 IV, no. 1699, M. Räsänen 1969 s. 27 ve krş. H. Eren 1999 s. 18). *Emrūd-ı Kāşānī.* (Ferec 855/1451 v. 115b). *Emrūẕ-ı İsfahānī.* (Ferec 855/1451 v. 91b). *Ve bir 'araba ḳavun ve ḳarpuz ve yaş üzüm ve elma ve emrūd ve bunuŋ emṣāli nesne satılsa iki akça ...* (Ö.L. Barkan 1943 s. 257 [16.yy]). Fa. kelimelerdeki /*d*/ /*ẕ*/ gelişmesi için b. *azine* .

emsal I 'aynı cinsten başkaları, onun gibiler, benzerleri' < Ar. *amṯāl* a.m. (*miṯl* 'benzer, aynı, suret' kelimesinin çoğulu). /*ṯ*/ /*s*/ gelişmesi için b. *abes* . *M. Fasidyan Viçen aġaye dönüb aklı uzaġa irmez oldığını tanıyarak, ve gendune emsal olmadığına bir eyice irşad oldukden sonġra, kibiriyet ile yüzüne bakdı.* (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 90). *Tarihte o ane kadar emsali görülmedik bir ticari kepazelik devri acılmıştı.* (E.E. Talu 1937p s. 243). *emsali misillü/emsali misillû* 'ona benzer hallerde olduğu gibi, buna mümasil öteki vakalarda yapıldığı tarzda': *Şimdi mesele, münhal kalan İstanbul meb'usluğuna emsâli misillü bir muktedirinin tayinindel Ben namzet oluyorum. İşte beyannamem: ...* (R.H. Karay 1940k s. 106).

emsal II/AD. **emsel** 'yaşıt' DS 1741 < Fa. *hamsāl* a.m. *Onunla bir emsal olanlar izinli gelmeye başladılar. Neye küçük yazdırdın yaşını!* (R. Ilgaz 1969k s. 91).

AD. **em sem/emsem** I 'çare; ilâç, derman, merhem' DS 1720, TS 1455–58, R. Dankoff 1991 s. 35 < ET. *em sem* a.m. [*em* ve kafiyeli mühmel. *a- sa-/e- se-* kafiyeli söz terkipleri için b. *abuk sabuk*] Clauson 1972 s. 155, 828. *İ Ḫudāvend! Bu işüŋ çāresini hem sen ėdebilürsin, bu rencüŋ emini semini hem sen bilürsin.* (Ferec 855/1451 v. 139a). *Yā budur ben ṣayrusına emsem ėde bir oŋat, | Öldüre eŋ ṣoŋra ben ölmelüsini, yā Naṣūḥ.* (Naẓmī 1928 s. 14).

AD. **emsem** II 'boş inan, kocakarı ilâcı' DS 1741 < *emsem* I; krş. Clauson 1972 s. 155 (*em* maddesinde, "quack remedy, folk medicine).

O. **emsile** 'Arapça gramerinde kelimelerin sarf şekillerini gösteren mektep kitabı' < Ar. *amṯila* a.m. (*miṯāl* 'misal, örnek' kelimesinin çoğulu). /*ṯ*/ /*s*/ gelişmesi için b. *abes* . *Müderrisin garısı "Sen ne okuyon baka'm, güççük hafız?" deyi sıkıştırırdı bizi. Bir cuvap kekelerdik: "Emsiledeyim." "Bablardayım" deyi.* (K. Bilbaşar 1961 s. 173).

AD. **emsüz/emsiz** 'sakar, beceriksiz, maharetsiz, çare bulamayan' DS 1741–42, TS 1465 < *em* 'çare' + *-süz/-siz* eki, b. *adsuz/adsız* . *Bu ḳāżī ża'īf-terkiybidi; ġulām hem emsüzidi, zūr-ı bāzūyile düzdüŋ şerrini def' ėdemezidi.* (Ferec 855/1451 v. 103b).

O. **emtia** 'mallar, ticaret eşyası' < Ar. *amti'a* a.m. [*matā'* 'kullanılan şey, mobilya, eşya' kelimesinin çoğulu]. *Ve iskele-i mezbūreden Frengistān ṭaraflarına yüklenüb ḳaṣd-ı sefer eyleyen gemilere dāḫil olan emti'anuŋ resm-i gümrükleri bu şerḥ üzredür ki ẕikr olınur.* (Ö.L. Barkan 1943 [979/1571] s. 212).

O. **emvac** ‘dalgalar’ < Ar. *amwāc* a.m. [*mawc* ‘dalga’ kelimesinin çoğulu] *Gözüm yaşından eyler kesb-i emvāc | Bu ululuġıla ʿummānı gördüm.* (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 130).

O. **emval** ‘mallar; sermaye, servet’ < Ar. *amwāl* a.m. (*māl* kelimesinin çoğulu). *Biri daḫı ḥavze-i diyār-ı İslāmdaki ʿamāyir aḥvālidür ki binālarına emvāl-i nā-mütenāhī ḫarcanılub …* (‘Ālī 1982 [1581] II, 144).

RD. °**emze–** emmek; emzirmek (?)’ Meninski 1680 I, 420, O. Blau 1868 s. 228 < belki ET. Çağ. *emüz-/emiz-* ‘emzirmek’ (Clauson 1972 s. 165) yerine bir anlama ve tefsir hatası. Başka kaynaklarda bulunamadı.

emzik I ‘emmeğe yarayan şey; hayvanların memelerinin uçları; bebekleri oyalamak için ağızlarına verilen yalancı meme, biberon; bâzı el işi ibriklerde içindeki emmek için bulunan delikli düğme; sigara ağızlığı; marpuç’ DS 1742, Meninski 1680 I, 420 < Çağ, *ėmizik* a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 138 < ET. *emüz–*/Çağ. *emiz-* ‘emzirmek’ Clauson 1972 s. 165 + fiilden fiilsıfatı (participium) mânasında sıfat ya da nomen instrumenti yapan *-ik* eki, b. *apuldak . emzikçi* ‘süt nine, süt anne’ DS 1742: *Benim ne anam belli ne de babam. Fakat bir pappas beni kilise kapusunda bulup beni emzikçiye vermiş.* (E. Misailidis 1986 [1872] s. 692). *emzikli* ‘emziği olan’ TS 1465. İsimden özellikle sıfat yapan *-li* eki için b. *adamakıllı* [2] ve isim olmadan isim gibi kullanılan bu türden diğer misaller için b. *atlu . Emzikli Dimetoka bardağı.* (M. Kütükoğlu 1983 s. 250). *Diktiğimiz fidanlara emzikli güğümle birer birer su veren babam yine seslendi.* (F. Erdinç 1961 s. 70). ‘ağaçtan yapılmış su kabı’ DS 1742. ‘memede çocuğu olan (kadın)’.

(Argo) **emzik** II ‘nargile; sigara’ F. Devellioğlu 1959 s. 84, H. Aktunç 1990 s. 96.

emzür–/BSTT. **emzir–** b.m. (meme vermek) < ET. *emüz-* a.m. (Clauson 1972 s. 165) fiilinden yapılan causativum hali, b. *damzur- . Benden doġmaduŋise āḫır emzürüb dururam. Analıḳ haḳ[ḳ]ı var.* (Ferec 855/1451 v. 152a). *Ḳonşılaruz. Ne revā ola, ben senüŋ ḳızuŋı görmeyem, emzürmeyem?* (Ferec 855/1451 v. 148a). *Alya çöcukları, evine ēgidiya. Ġarı emzürya çocukları.* (Z. Korkmaz 1994 s. 30). (Argo) ‘otomobilin arka deposundan hortumla benzin çalmak’ F. Devellioğlu 1959 s. 85, H. Aktunç 1990 s. 96.

en I/**in** ‘genişlik’ (karşılığı: *uzun* ve *boy*) Meninski 1680 I, 433 < ET. *ėn* a.m. Clauson 1972 s. 165. *Şeh-zāde içün yėtmiş arşun uzunı, ḳırḳ arşun ėni cüng düzdiler.* (Ferec 855/1451 v. 145b). *Çerisi yüz fersaḫ varidi, ėni daḫı uzunı.* (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 51). *Arabadan peçesi inik, bombol çarşaflı, eni boyu bir, geçkin bir kadın indi.* (S.M. Alus 1944 s. 80). *enine boyuna* ‘endamlı, gösterişli, iri yarı’: *Ḳâġıt oynamağa başlamış olan dört kişiden biri, enine boyuna bir hanım, "Biz çoktan biliyorduk" diye seslendi.* (İ. Tarus 1961 s. 131). *Balkan adamıyıdı dayısı, maşallah Tanrı onu enine boyuna yaratmıştı.* (K. Bilbaşar 1933 s. 49). ‘uzun uzadıya, esaslı olarak’: *Bu sayede diğerlerile de fikir birliği yapmak mümkün oldu. Enine boyuna görüşüldü, konuşuldu.* (Feridun Osman 1936 s. 41). AD. *eni uzunu* ‘bir kimsenin şahsi zevahiri veya işi’ (aslında eni ve boyu): *Kimsenin eninde boyunda değildi. İşinden gelip işine gider, salmasını, vergisini gününde verir, orucunu tamam tutardı.* (F. Baykurt 1961o s. 155). *Bu bir öğretmendir. Okulda oturup çocuğunu okutsun. Herkesin enine uzununa karışmasın.* (a.e. s. 176). Krş. Az. *Get buradan! Yoḫsa düşäräm, eniyinän uzununu barabar eläräm!* (Azärbaycan ḫalġ dästanları 1961 I, 312).

eŋ I/**en** II (sıfattan önce) b.m. (superlativus zarfı) < ET. *eŋ* a.m. Clauson 1972 s. 166. Cümlede en normal yeri şu (fonksiyonu yüzünden cümlenin o kısmı ”muayyen” olduğu için): *Cihānıŋ eŋ maʿlūmātlı köylüsü odur.* (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 178). Fakat haberde (predicate’de) bulunması da mümkündür: *Muḳtedir muʿallimler celb etmek, eyi mektebler vücūde getirmek eŋ birinci emelleridir.* (Aḥmed Şerīf 1326 s. 129). Ve muayyen olmasına rağmen *bir* kelimesinin onu takib etmesi imkânsız değildir: *En parlak, en iyi bir yerinde hiç bakmadığı, bir sayfasını bile kımıldatmadığı kitabı kapadı, sustu.* (R.H. Karay 1940m s. 141). *Hem kitap alabilmek, hem onları ciltletmek küçük bir mekteplinin mütevazı bütçesi için en zor bir mesele idi.* (H.C. Yalçın 1935 s. 11). Fiilsıfatından (participium) önce: *En olmıyacak şeyler içün adamcağızları ümīde düşürürler.* (R.N. Güntekin 1928 s. 238). *En düşünmediğimiz nokta bu para ciheti idi.* (H.C. Yalçın 1935 s. 77). İsimden önce: *Evi körfezin en ucundadır.* (E. Uçarı 1948 s. 75). *Kendini en dostları içinde yapayalnız hissetti.* (S.F. Abasıyanık 1944me s. 34). *en aşağı/en az/en azından* ‘asgari olarak’: *Sağlam, elverişli, güvenilecek bir tüfek mi istiyorsun, en aşağı 20 İngiliz gözden çıkaracaksın.* (S.M. Alus 1944 s. 141). *en başlı* ‘en mühim, en önde olan’: *Bir iki köyden māʿadāsında mekteb nāmına bir şey yoḳdur. Çocuḳlar ḍaġlarda, ormanlarda oḳurlar. Onlarıŋ eŋ başlı vaẓīfeleri ḥayvānāta neẓāret eylemek, çobanlıḳ etmekdir.* (Aḥmed Şerīf 1326 s. 283). AD. *en beğinle* ‘içinden geldiği kadar, hiç çekinmeden, kurtlarını dökebilirsin’: *Çapa sapını eline alacaksın. Tam dengine geldi mi, gözünü yumup kafasına endireceksin! En beğinle! Ne kadar kuvvetin varsa!* (F. Baykurt 1959y s. 90). *Ötün gözel horozlar ötün! Ötün mına goyum! En beğinizle ötün!* (F. Baykurt 1961o s. 373). (Halk konuşması) *en biri* ‘en başta, her şeyden evvel’: *Şu avluya bak en biri! Hak-tu, hak-tu’dan geçilmiyor.* (Orhan Kemal 1952c s. 77). *Yüreğim pek göynük onnardan benim! En biri gasadar.* (Orhan Kemal 1952m s. 25). Krş. *en gücü.*

AD. **ėn/en** III/**eŋ** II ‘hayvanlara vurulan damga veya kulağında işaret’ DS 1742–43, ZTS 1976 s. 64, TS 2074, R. Dankoff 1991 s. 35 < ET. *ėn* a.m. Clauson 1972 s. 166. *Ben satın aldım. Emme birer em furmadım. Ricam, damgayı hepsinin aynı yerine fur ki, benim enim*

olsun. (F. Baykurt 1970 s. 90). ***Tanımaz mıydı Irazca bu eni? Sol kulakta, önden iki yarık. Bu en bu köyde Irazca'nın eniydi.*** (F. Baykurt 1959y s. 71).

EO. **en** IV 'yüz rengi, beniz' TS 1465–66 < ET. ***eŋ*** 'yanak; yanak rengi' Clauson 1972 s. 166. Krş. ***enlik.***

en V/ BSTT. **ek** 'ilâve' < kelimenin yayılışı için b. M. Räsänen 1969 s. 153. Ar. yazıda ***ek*** ile ***eŋ*** aynı olduğu için EO. kaynaklarda kelimenin okunuşu şüphelidir (krş. TA 1477–79). Meninski onu ***an*** 'mafsal' olarak, Şemseddin Sami ***eŋ*** 'beniz' olarak kaydediyor (krş. ET. ***eŋ*** 'yanak, beniz' Clauson 1972 s. 166. Gerçekten ***en/enk*** 'mafsal; parmağın ek yeri' yaşayan kelimelerdir (DS 1743). Bunun yanında ***ek*** ve ***ekle-*** 19. asırda lugatlerde gösterilmeğe başlıyor: ***an/ek*** 'jointure' ve ***eklemek*** 'allonger, mettre une allonge' A. Hindoglu 1838 s. 55, 57. Görünüşe göre mânaca birbirine yakın iki ayrı kelime karşısındayız. Yabancı dilden alınma kelimelerin orijinal imlâsının Türkçe telaffuza tesir edişi hakkında b. ***arp .*** ***Hiç bir şey yansıtmayan bir ev. Gazetelerin pazar eklerindeki renkli 'sıcak yuva' resimlerin bile ...*** (P. Kür 1984 s. 102). ***ek/ek yeri*** 'asıl parça ile ilâve edilen parça arasındaki temas yeri veya hudut çizgisi, yarık; mafsal': ***En kötüsü de şimdi, karım olacak Müjgânın tepeden tırnağa gamsız hali. Hem ekimiz belli olmasın, hem bu kadar çok sevinmesin istiyorum.*** (A. Ağaoğlu 1980d s. 141). ***Vücudu döğülmüş gibi şızı içinde idi. Damarları uyuşmuş, ek yerleri ṭutulmuşdu. Hîç ḳımıldanmamaḳ, hep oṭurmaḳ isteyordu.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 339). ***ek pük*** 'düşünülecek noktalar, kötü ihtimaller' (?) (ek ve labialisation'lu mühmel; b. ***ala bele .*** ***Kafam vapur gibi islimi almış, içeceğim kadar içmişim. Artık işin ekini pükünü düşünür müyüm?*** (S.M. Alus 1944 s. 75).

en–/BSTT. **in–** I 'aşağı doğru hareket etmek, yere düşmek, alçalmak, yere eğilmek; tekerlekli bir vasıtadan çıkmak' Meninski 1680 I, 371 < ET. ***ėn-*** a.m. Clauson 1972 s. 168. ***Buna çağırdı ki "İnsan oğlu, aşağı en, ġorḫma, ben seni yėmem" dėdi.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 60). ***Ḫafîf bir şarḳı mırıldanaraḳ yoḳuşdan indi.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 91). (verbum transitivum olarak) '(birisine bir kere) vurmak': ***"Vay şaḳallı orospu seni! Bizi ġāfil avladıŋ. Muştayı böyle inerler muḳābelesiyle ḥerîfiŋ ağzı ortasına ḍoġru bir yapışdırır.*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 147–148). ***Bir patırdı, bir gürültü ḳopmuş, dükkânıŋ ḳalfası Ḳadrî'ye bir dāne inmiş.*** (Aḥmed Rāsim 1926 s. 350). (gayrişahsi) 'anî felce veya komaya uğramak': ***Doktorlar çağrıldı. Zavallının sağ tarafına inmişti. İlâçlar, okutmalar fayda vermedi.*** (T. Kent 1956 s. 51) ***eni eni en-*** 'adım adım inmek': ***Keloğlanın yarenleri de, sarayın önünde bekleşip, dertleşirler ki, Keloğlan padişahın yanından eni eni insin de, kendilerini nereye götürecekse, götürsün!*** (E.C. Güney 1947 s. 34).

O. **enaiyet/enaniyet** 'benlik; hodbinlik; bencillik' < ilki Ar. ***anā'īya*** (Ar. ***anā*** 'ben' + sıfat eki ve nomen abstractum eki ***-iyet***, b. ***aciliyet***) ondan gelen Fa. ***anānīyat***, ikisi de a.m. ***İnsān uyumağa muḳtedir olmazsa tabī'ī – belki żarūrīdir ki – nefsini, enā'īyetini göŋlünüŋ içinde ṣaḳlanmış bilir. Cisim rūḥa bir mezār olur.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 [1876] s. 28–29). ***Yavaş yavaş mevcūdiyet-i beşerīyesini bir ḥayāt-ı şāniye-i ṣan'at-kāräneye gömerek, 'ādetā ṣan'atiniŋ içinde bir enāniyet-i nefsīyesini boğarak nihāyet bir şoytarı, ḫüliyā ve ārzūsuna göre bir şoytarı olmuş idi.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 27–28).

O. **enalhak/enelhak** (tasavvufta) 'Tanrı benim' (Ḥallāc–ı Manṣūr'un sözü) < Ar. ***anā l-Ḥaḳḳ*** a.m. ***Enā l-Ḥaḳdur münācātüm, Ḥaḳ oldum bitdi ḫācātum, / Gel, ey Manṣūr olan, ḳurtul bu dāruŋ gīr u dārından!*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 87). ***Vücūd-i muṭlaḳuŋ baḥri ne mevci kim ėder peydā / Ene l-Ḥaḳ sirrini söyler eger maḫfī eger peydā.*** (Uṣūlī, 'Ālī 1994 [1591–99] s. 193).

enaniyet, b. ***enaiyet.***

O. **enar** 'nar ağacı veya meyvesi' < Fa. ***anār*** a.m. Krş. ***nar.*** ***Bāġuŋ dibinde bir ulu enār aġacı var. Buyur, andan saŋa bir rümmān getürsün.*** (Ferec 855/1451 v. 63a). ***Ceziyreye çıḳdılar, engūr u enār u ney-şeker buldılar, yėdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 148b).

enayan, b. ***eŋü yaŋu.***

enayi I 'saf, bön' M. Mikhaïlov 1930 s. 15, H. Aktunç 1990 s. 96 < Fa. ***anāyī*** a.m. < Ar. ***anāyī*** 'hodbin, benbenci, bencil' (***anā*** 'ben' + isimden sıfat yapan ***-ī***, b. ***adalî***). ***Sen beni enayi yerine mi koyuyorsun. Kendi kadehine su koyduğunun farkında olmadığımı mı sanıyorsun? Ayol, daha o kadar sarhoş değilim!*** (İsmail Galib 1932hs s. 13). ***O orada dururken, o mahmur ve çapkın gözlerile bana bakarken, başka yer arıyacak enayi mi var? Hemen on onbeş adım berisine oturduk.*** (S.M. Alus 1944 s. 104). (Argo) ***enayi boğ-*** birisinin parasını hile ile almak' H. Aktunç 1990 s. 96: ***Ben oŋa enāyī boğmasını gösteririm.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 244). (Argo) ***enayi dümbeleği*** 'avanak' ***Ecmel bey, Ecmel bey diye hergeleyi göklere çıkarma! Enayi dümbeleğinin kim olduğunu bilenlerdeniz.*** (S.M. Alus 1934 s. 166). (Argo) ***enayi pilâkisi*** 'çok enayi olan (kimse)': ***Ayağına kadar gelen kısmeti tepmek enayiliğin plâkiliği olurdu.*** (A. Nesin 1972m s. 28). ***Sıkın dişlerinizi, iyi günler, güzel günler göreceksiniz. Ama bu, bana kalırsa, düşseverliğin daniskası, enayi pilâkiliğin ta kendisidir.*** (M. Seyda 1966 s. 162).

O. **enayi** II 'ecnebi' R. Dankoff 1991 s. 35 < kelimeyi bu mânada başka kaynaklarda bulamadık.

en ben ol–, b. ***end bend ol-.***

enbeşti, b. ***elbeşti.***

AD. **en biri** 'her şeyden evvel' < ***en*** II ve ***biri.*** ***Şu avluya bak en biri: hak tu, haktu'dan geçilmiyor!*** (Orhan Kemal 1952c s. 77).

O. **enbiya** 'peygamberler' < Ar. ***anbiyā*** a.m. (***nabī*** 'peygamber' kelimesinin çoğulu). ***Ol oldı evliyānuŋ ḫayline reh-ber, / Ol oldı enbiyānuŋ cem'ine ḫātem.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 100).

İ yār! ʿĀlim kişiyem, ḳāżī kişiyem. ʿUlemā vereşe-i enbiyā olurlar. Baŋa ḥürmet eyle! (Ferec 855/1451 v. 104a).

O. **enbuh** ‘kalabalık, sayısız’ < Fa. *anbūh* a.m. *Cūn şāh-ı Çīn Rıdvān-şād geldügin işitdi, enbūh cemāʿatile istiḳbāl eyledi, hedīyeler iletdi, yėr öpdi.* (Ferec 855/1451 v. 35a). *Leşker-i enbūhile iş görmiş erenlerile, cengī pillerile ... Mışır meliki ʿĀşın ibni Ṣafvāna gönderdi.* (Ferec 855/1451 v. 143a).

O. **encam** I (isim) ‘son, bitiş’ < Fa. *ancām* a.m. *Bu işin encamı neye varacak, ben de şaşırdım, Kanarya da.* (S.M. Alus 1933p s. 138). *encāma er-* ‘sona varmak, bitmek’: *Kazasker efendinin sinir nefesi, çok şükür bu akşam encama erebildi, yâni yedi günümüz tamamlandı.* (S.M. Alus 1933p s. 237). *encama ergür-/encama erdir-* ‘sona vardırmak, bitirmek’ (krş. Fa. *ba-ancām rasānīdan* a.m.): *Bu ḫaḳīr daḫı ... bu iki beytüŋ naẓmını encāma ėrgürmiş idüm.* (ʿĀlī 1975 [1599] s. 92).

(Halk dili) **encam** II (zarf). ‘sonunda, nihayet’ < *encam* I. *Bizim Dimitraki’yi yanına kâtip aldı ve encam ortak oldular.* (E. Misailidis 1986 [1872] s. 118). *Adamı fitlerken fitlerken kovdurmuşsun encam. Elin fıkarasından ne istedin deftersiz*? (Orhan Kemal 1952m s. 87). *İmana geldin mi encam?* (Orhan Kemal 1954b s. 85).

O. **encamkâr** ‘sonunda’ < Fa. *ancām-i kār* a.m. *Encamkâr, köşeye oturduğunun tam sekizinci senesi Seher hanımın başı göğe ermiş: Gebe!* (S.M. Alus 1934 s. 31).

encek, b. *enücek*.

encik, b. *enücek*.

encir/incir ‘mâlum olan meyva’ < Fa. *encīr* a.m. Krş. Az. *əncir*. *Bir ceziyreye çıḳdum. Çoḳ niʿmet var, cevz, levz, encīr, ḫurmā ve ġayrihi bī-ḥad. Ölince ol yėrde eglenmege niyyet eyledüm.* (Ferec 855/1451 v. 150a). *Şu ḥācet olursa, ol bucaḳda bir büyük incir aġacı vardur, ol incir aġacınuŋ dibinde bir büyük ḳuyu vardur.* (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 161). Kelime Fa.’da ‘makat’ mânasını da taşır, halbuki Tk’de ‘kadının cinsel organı’ olarak tabu sayılır, H. Aktunç 1990 s. 139, S. Özel 1993 s. 52: *Aŋa gösterse açılmış encīr. | ”Ayva, yā sīdīl” dėmez mi o faḳīr?* (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 66).

O. **encüm** ‘yıldızlar’ < Ar. *ancum* a.m. (*nacm* ‘yıldız’ kelimesinin çoğulu). *Ḫazān bergi degüldür görinen mirʿāt-ı ḥavż içre, | Düşübdür ʿaks-i encüm aŋa eflāk-i muʿallaḳdan.* (Ẕātī 1987 [16.yy.’ın ilk yarısı] III, 123).

encümen ‘toplantı, heyet, grup’ < Fa. *ancuman* a.m. *Tanzimatı müteakıp, 1267’de, Reşit Paşa, lisanı ve edebiyatı da yenileştirmek için bir encümeni daniş teşkil etmişti.* (Fazlı Necip 1930 s. 2).

O. **encümşümar** ‘yıldızlar kadar kalabalık’ < *encüm* + Fa. *-şumār* ‘sayıda’. *Leşker-i encüm-şümārları müntaẓimü l-aḥvāl ola!* (ʿĀlī 1979 [1599] I, 123).

endaht I (askeriye tâbirlerinden) ‘ateş etme (tüfek ve top hakkında)’ < Fa. *andāḫt* a.m.

(Argo) **endaht** II ‘içki âlemi’ F. Steinherr 1932 s. 186 < *endaht* I. *Memleketimizde bohem hayatı yaşayan sanatkâr pek nadirdir. Kahve peykelerinde uyuklayan, koltuk meyhanelerinde endahta giden sahte muharrirler kendi zanlarına göre bohemdirler. Bu, sadece bayağılıktır.* (Fikret Adil 1953 s. 88).

endam/AD. **endem** ‘vücut; boy bos’ DS 1745 < Fa. *andām* a.m. *Ben Ḳandahār adın işitdüm, endāmuma lerze düşdi.* (Ferec 855/1451 v. 113a). *Baḫçeyi geçinceye ḳadar bir ḳaç defʿa dikḳatle Dil-āşūb’nıŋ endāmını yuḳarıdan aşağıya süzmüşdü.* (Nāmıḳ Kemāl 1944 [1876] s. 80). *Endamına gelince dalyan mı dalyan, eti budu da yerinde mi yerinde.* (S.M. Alus 1944 s. 103). F. Steingass 1930 s. 108’e göre kelimenin bir mânası da ’limb’ yâni kol, bacak gibi vücut parçası; EO.’da da çok defa çoğul kullanılıyor ve belki de daima çokluk olarak düşünülüyordu: *Nāgāh seni gördügümleyin bendüm şeşildi, endāmlarum ditredi.* (Ferec 855/1451 v. 217a). Halk ağzı *endamı ile* ‘boydan boya, bütün bütün’ (krş. *endam aynası* ‘insanı boyunca gösteren ayna’): *Onun malını endamı ile yutarım.* (E. Misailidis 1986 [1872] s. 349). *Tüfengi endamı ile atıp bayıldım ve meyitlerin arasına uzanakaldım.* (a.e. s. 622). *Büyük pencereniŋ öŋünde endām āyinesiyle, çifte fānūslu çalar sāʿatiyle bir muntaẓam çiçeklik.* (Nāmıḳ Kemāl 1944 [1876] s. 68).

O. **endaze** ‘65 santim boyunda bir uzunluk ölçüsü; (mecazi mânada) ölçü’ < Fa. *andāza* a.m. *Zīnehār, i oġul, ayruḳ endāzesüz ḫarca şürūʿuŋ olmasun, düşmenler üstüŋe gülmesün! Endāzei gey saḳın!* (Ferec 855/1451 v. 53a). *Efendi, luṭf ėt, ölçüb dökmegi ḳol | Metāʿ-ı himmete endāze olmaz.* (Ġazālī, ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 251).

end bend ol-/entbent ol-/AD. **en ben ol**- ‘şaşırmak, afallamak, küçük dilini yutmak’ DS 1744, 1761, R. Dankoff 1991 s. 35 < bir ihtimal olarak: **bend bend* yâni ek ek (dehşetten vücudun parça parça ayrıldığı, dağıldığı) düşünülebilir. Bâzı AD. varyantları, ms. *eneben, engi bengi, engi teng, eni beni ol-* DS 1747, 1754–1756, 1757 – ilk unsuriyle *eŋü yaŋu* tâbirine bağlanabilir, fakat ikinci unsurları onları *end bend* tipine yaklaştırır. *Kamarrüddin Necat, biraz entbent olmak lâzım gelirse de Allahtan ki bu gibi hususlarda pişkin.* (S.M. Alus 1934 s. 180). Tâbir bu şekil ve mânada eskidir (ms. Lāmiʿī 1472–1532 *ʿİbretnümā* adlı eserinde [İstanbul Üniversitesi Kütübhanesi, t.y. 3688 v. 115] *serāsime ve end bend oldı* diye yazıyor). Fakat Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933dc s. 13 onu bambaşka mânada kullanıyor: *Gönlünüzün ne hercāyī olduğunu, bir yerde durmayub ʿalāḳadan ʿalāḳaya enent bent olduğunu bilmez miyim?* Bu mâna için başka kaynaklarda misaller bulunamadı.

***ende baş** ‘sersem, akılsız baş’ TS 1466, Mesʿūd bin Aḥmed 1991 s. 605 < bu mânalandırmayı izah eden bir kayıt bulunamadığı ve ‘akılsız, sersem’ mânasında bir *ende* kelimesi tesbit edilemediği için, bu malûmat şüpheli görünüyor. *Bu ḫōnda*

dökülü durur dürlü aş, | Bu yolda ki öküş yiter ende baş. (Mesʿūd bin Aḥmed 1991 no. 2265). İlk kelime ***ende*** yerine ***anda*** okunursa mantıklı bir cümle olur ("bu yolda ki onda bir çokları başlarından olurlar").

O. **endek** 'az' < Fa. ***andak*** a.m.

AD. **endeki/enki** 'oradaki, yanındaki, şu' DS 1744–45, 1755–56 < ***anda*** 'orada' + ***-ki*** 'olan'; krş. Çağ. ***andaġı*** a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 37. ***Enki koyunları nereden buldun?*** (M. Tuğrul 1969 s. 304).

endekle–, b. ***endele-***.

endeks/indeks 'fihrist' < Fr. ***index*** a.m. < Lât. ***index*** 'liste' asıl mânası 'ihbarcı, hain, casus' ve 'şehadet parmağı'. İkinci varyant ya Fr. kelimenin imlâsının, ve yahut İng. ***index*** ya da Alm. ***Index*** kelimelerinin tesirini gösteriyor. (fizik, istatistik vs.) 'işaret rakamlarının münhanisi': ***Köylülerime yardım etmeye çalışıyordum. Hepsi de geçim endekslerinin isim veremiyeceği kadar berbat bir hayatın içerisinde kıvranıyorlardı.*** (M. Yağmur 1957 s. 31). ***Milyarca yıldır yaşanmakta olan ihanetler, entrikalar zincirine bir yenisi daha eklenecek ve yaşamlarını ihanetlere endeksli olarak uzatıp zevk alacaklardı.*** (M. Kaçan 1997 s. 10). ***endeksle-*** 'endeksi yapılmak': ***Âh, elbette ölüme endeksleniyor bu kent!*** (H. Yavuz 1992 s. 27).

O. **endeksal** 'pek genç' < Fa. ***andak-sāl*** a.m. (***andak*** 'az' ve ***sāl*** 'yıl'). ***Nefs-i Edrenede ḍoġmış, büyimişdür. Henüz nev-cevān-ı endek-sāl iken pīrāne sözleri ile iştihār vėrmişdür.*** (Muḫtārī, ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 325).

AD. **endele–/endekle–** 'bir işi ağır ağır yapıp boşuna zaman öldürmek; iyice soruşturmak, ince eleyip sık dokumak' DS 1745 < ?? ***endele- kondala-*** a.m. (ikinci fiil birincinin labialisation'lu mühmelidir; krş. ***eni konu***): ***Fotoğraftan resim yapmayı hiç sevmiyordu. Müdürün gözüne girmek için, ister istemez, özenip bezendi ve günlerce endeleyip kondaladı.*** (İ. Balaban 1968 s. 258).

Endelüs/Endelis/Endülüs 'Arap hakimiyetindeki İspanya' < Ar. ***al-Andalus*** < Ortaçağ Lât. ***Vandalicia*** (***Vandal*** halkının yarımadayı işgal etmesinden sonra). ***Mezkūr Ḳartacine şehri Endelīs memleketindedür.*** (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 602).

endem, b. ***endam***.

AD. **endeme** 'fidan dikmek için açılan çukur, sebzeleri sulamak için açılan su yolu' DS 1745 < Yun. ***εντομη*** (endomē') 'kesik, çizik, hendek' A. Tietze 1955 no. 74. Krş. ***emen/emmen***.

endemi 'hepsi, bütünü' (Moğ.) DS 1746 < Yun. ***ενταμοι*** (entámi) a.m.

ender I 'çok nadir; çok nadiren' < Ar. ***andar*** a.m. [***nādir*** sıfatının comparativus veya elativus hali, b. ***a'cab***]. ***Bu kurak denizde çok ender görünen bir martı önümüzden uçunca özlemle İstanbulu anıyoruz.*** (O. Duru 1995 s. 101). ***Kusurumuza bakmayın n'olur. Aramıza öyle ender konuk geliyor ki, doğrusu, nasıl ev sahibi olunur hiç öğrenemiyoruz.*** (B. Uzuner 1994 s. 60). ***ender-i nadirattan*** 'son derece nadir': ***Ratip Bey gene durdu. Rakısından bir yudum aldı, burası için enderi nadirattan olan sayılabilecek olan Antep fıstığından iki üç tane alıp kırdı, sigarasını tazeledi.*** (M. Körükçü 1954 s. 9–10). ***Ender yaşanan bir duyguydu o.*** (N. Eray 1994 s. 28).

O. **ender** II (birbirinin aynı iki isim veya sıfat arasında) '... üstüne (ms. ***kat ender kat*** 'kat, kat üstüne') < Fa. ***andar*** 'içinde, dahilinde'. ***Semiz hindi derisinden yapılmış işkembe çorbası Obur Tahsin'in hatırından çıkmak muhal ender muhal idi.*** (Aḥmed Midḥat 1945 [1885] s. 28).

AD. **enderek/enderez** 'bâzı yabani meyve ağacının adı' < EYun. ***ανδραχλη/ανδραχνα*** (anḍráḫlē/anḍráḫna) 'Arbutus andrachne' A. Tietze 1955 no. 17, Ch. Tzitzilis 1987g no. 18.

O. **Enderun** 'padişah sarayı ve onun idarî teşkilâtı' < Fa. ***andarūn*** 'içerisi, dahili'. ***Ṣadr-ı aʿẓam ḥażretleri ḫilʿat-i fāḫire ile ḳānūn-ı ḳadīm üzre girüb pāye-i serīr-i ʿālem-maşīre yüz sürdiler. İki ḫilʿat-i fāḫire-i girān-berā, biri bā pōstīn-i samūr-ı aʿlā Enderūndan geydürülüb çıḳdılar.*** (Selānikī 1989 [1599] II, 789).

endi 'evvelki': endi gün DS 1746 < Yun. ***αντιμερα*** (antímera) < ***αντι*** (anti) 'evvelki, başka' + ***ημερα*** (iméra) 'gün'.

endirekt 'bilvasıta, dolaylı olarak' < Fr. ***indirect*** a.m. [kelimenin mânasını aksine çeviren ***in-*** öntakısı ile ***direkt*** sıfatı]. ***"Lâzoğlu veresiye verse şarabı, ben de sererdim postu salaş kahveye, sizin gibi ben de efendilik taslardım. Amma, vermez ki köpoğlu ..." diye endirekt cevap savuruyor müdüre.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 127).

Endirlik, b. ***Endürlük***.

endişe 'düşünce' < Fa. ***andīşa*** am. ***Ol maḳāma bennā imrenmiş. "Nolayıdı işbu maḳām benüm olayıdı, 'avratumile oturayıdum" dėyüb endiyşe müstevlī olur, aġlar.*** (Ferec 855/1451 v. 19b). ***Kime kim 'ışḳ işi olur pīşe | Oḳımaḳ yazmaḳ olmaz endīşe.*** (Şemʿī, ʿĀlī 1994 [1591–99]. s. 235). 'tasa, kaygı, tedirginlik, vesvese': ***Ḳāżī iki vekīl oḳıdı, reng-rezi oḳımaġa gönderdi. Vardılar, oḳıdılar. Ol ṣāḥib-pīyşe hezār endiyşeyle geldi, ḳāżīye selām vėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 16a). ***Kâğıdı açarken, fena bir havadis okuyacağım endişesiyle elleri titriyordu.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1938 s. 317). ***endişe et-*** 'düşünmek'. ***Hey, Menūchir ne itdür ki bunuŋ gibi endiyşe ėde?*** (Ferec 855/1451 v. 31a). Accusativus ile: ***Baŋa bir çāre buluŋ, benüm-çün bir tedbiyr-i münāsib endiyşe ėdüŋ!*** (Salṭuḳ-nāme B v. 136b). ***Bu ārzūya ėrmeklige çoḳ endīşe eyledüm ve çoḳ zamān bu tefekkürde geçürdüm. Pes ḥaḳīḳat bildüm ki ...*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 89). 'korkmak': ***İzzetî Efendi, acaba yanlış yere mi geldiğinde endişe ediyordu.*** (E.E. Talu 1937 s. 207). ***endişe ye-*** 'korkmak': ***Gemiciye söz söyleme ve hīç endiyşe yėme ki anuŋ ucında bize ziyān ėrişe!*** (Ferec 855/1451 v. 55a). ***endişesiz*** 'düşüncesiz, tedbirsiz': ***Endiyşesüz iş***

işledüŋ. Bunuŋ gibi fitne ḳobdı. (Ferec 855/1451 v. 47b).

O. **endişenak** 'kaygulu' < Fa. ***andīşa-nāk*** 'düşünceli' [***andīşa*** 'endişe' + isimden sıfat yapan ***-nāk*** eki, krş. ***ferahnak, gamnak***]. ***Gözlerim, endīşenāk bir naẓarla vālideniŋ rengsiz çehresinde, şoluḳ dudaḳlarında bir tebessüm arayordu.*** (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 25).

endiyşe, b. ***endişe***.

O. **enduh** 'ızdırab, sıkıntı' < Fa. ***andūh*** a.m. ***Ṣabāḥ olıcaḳ durdı, yola girdi, bir duşa gitdi. Hezār endūh u derdle menzil menzil gide gide bir ābādān şehre yėtişdi.*** (Ferec 855/1451 v. 177b–178a).

Endülüs, b. ***Endelüs***.

endür–/indir–, ***en-/in-*** fiilinin causativum hali (b. ***acıkdur-***), TS 1467, Meninski 1680 I, 451. ***Ḥaḳamlerin zirzeminine endirsem ...*** (E. Kömürciyan 1981 s. 145). 'vurmak': ***Anbar memuru ile konuştuğu sırada, Ali Osmanın fırsattan bilistifade tenekeye dalmağa çalıştığını gören Murat çavuş onun uzanan eline kaşığının tersile indirdi ve başını iki tarafa salladı.*** (K. Bilbaşar 1941 s. 95). 'sakinleşmek, yatışmak, inadından vazgeçmek' (belki ***yelkenleri indir-*** tâbirinden): ***"Ne istiyorsumuz benden bu gece vakti? Derdiniz ne? Allah sizin belânızı versin deyyuslar!" Abdi Ağa: "Seni ben istedim, Hösük" dedi. Hösük indirdi. Yumuşadı: "Ulan namussuzlar, neden Ağa çagrıyor demediniz?" Ağaya döndü: "Kusura kalma, Ağam" dedi.*** (Yaşar Kemal 1959i I, 39). ***Müddeti dolunca, mühürü almak istediler. Şakir bey vermek istemedi. Vermek istemeyince zorla aldılar. Zorla alınca da indirdi zavallıcık.*** (T. Yücel 1954 s. 101).

Endürlük/Endirlik 'Kayseri vilâyetinde bir köy' < Yun. ***Ανδρονικιν*** (Anḍroníkin) a.m. [***Ândronikos*** erkek adından].

endüstri 'sanayi' < Fr. ***industrie*** a.m. < Lât. ***industria*** 'faaliyet, çalışkanlık'. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi*** . ***Koltuğunun altına sıkıştırdığı çantaya can havliyle sımsıkı yapışmış adam, Endüstri anonim şirketinin mübayaa memuruydu.*** (B. Arpad 1975 s. 59) ***Ancak ekolojist tanımlamaların bize getirdiği bakış açısıyla sanayileşme ve endüstrileşme konusunda başka bir bakış açışına sahibiz.*** (M. Mungan 1996 s. 370).

AD. **ene–** I 'hayvanlara işaret koymak amaciyle kulaklarını kesmek ya da boyunlarını kertmek' DS 1750 < ET. ***ėne-*** a.m. [***ėn***, b. ***en*** III + isimden fiil yapan ***-a-/-e-*** eki, b. ***ada- I***] Clauson 1972 s. 171.

ene– II '(hayvanları) iğdiş etmek' TS 1471 < ***ene-*** I, Clauson 1972 s. 171. .

AD. **ene–** III '(tahtayı) oymak' < ***ene-*** I. ***Ormanın en gür yerine girdi adam. Arayıp arayıp buluyor ağızlığa gelecek çubukları. Eneyip eneyip kesiyor fındıkları, kanyeşleri, yaseminleri, sarmaşıkları.*** (İ. Balaban 1968 s. 28).

AD. **eneç** 'sel yarıntısı; iki sırt arasındaki düz arazi; ufak tepe', DS 1747 RD. 'mânası anlaşılmıyor < AD. ***en*** 'iki yamaç arasındaki düz ve verimli toprak parçası' + ***-eç*** küçültme eki. ***Pazarda başı mahşer kesilir. Buna rağmen, o sık sık eneç boylarını da dolaşır. Çünkü daha sofu kadınlar onu eneçte beklerler; pazarda erkekler arasına çıkmıya utanırlar.*** (İ. Cambazof 1957 s. 65).

eneğimsağmal, b. ***eleğim sağma***.

EO. **enek** I 'çene' TS 1467–69 < ET. ***eŋek*** a.m. Clauson 1972 s. 183. ***Andan eve girür, şeh-zādei görür ki elin eŋegine vėrmiş zār zār aġlar.*** (Ferec 855/1451 v. 144a). ***Eŋek ayva şanasın, yüz yėni yaz.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 415). ***eŋek aġacı*** 'ağız tıkacı' Meninski 1680 I, 296.

AD. **enek** II 'enenmiş; enenmiş hayvan' DS 1648 < ***ene-*** I + fiilden participium passivum mânasında sıfat ve dolayısiyle isim yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***açık I*** ya da fiilden daha çok nomen concretum yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık I*** .

AD. **enek** III 'saban bıçağı' DS 1748–49 < Yun. ***νακι*** (ináki) Ch. Symeonidis 1973 s. 193 no. 227.

AD. **eneke/enek** IV 'iri ve güzel aşık, öküz aşığı; kaydırak, bilye gibi oyunlarda ortaya dikilen kuka veya para; sermaye; pay, hisse' DS 1748, 1749 < Yun. ***ανακα*** (anáka) R.M. Dawkins 1916 s. 648 < ?? ***Sorma ulus, Çinko'nun konur öküzü öldü. Kesmiye bile elleri varmamış, mundar etmişler. Musmul olsa gomşulara dağıtırdı da eline biraz enek geçerdi.*** (M. Makal 1965 s. 80).

enel, b. ***eğner***.

enelhak, b. ***enalhak***.

enent bent ol–, b. ***end bend ol-***.

enerji (fizikte) 'maddede mevcut kuvvet (ms. ışık, elektrik, hararet); canlılarda maddî veya manevi güç' < Fr. ***énergie*** a.m. < EYun. ***ενεργεια*** (enérgeia) 'faaliyet, hareket'. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi*** . ***O, hayata daha yeni atılıyordu. Kalbi enerji, istek ve hırsla doluydu.*** (T. Ağaoğlu 1955 s. 58). ***Akşam oldu mu, ertesi güne başlayacak enerji toplamak için geliyor ve sabahın ilk ışıklarıyla çıkıp gidiyor.*** (L. İpekçi 1998 s. 75).

enerjik 'azimli, canlı, faal' < Fr. ***énergique*** a.m. [***énergie*** kelimesinden ***-ique*** ekiyle sıfat, b. ***Adriatik***]. ***Kıvırcık saçlı, enerjik genç adamın, sonunu en çok kendisinin merak ederek heyecanla anlattıkları neydi?*** (B. Uzuner 1994 s. 18).

enesun, b. ***anason***.

AD. **enevrek** 'bir çeşit dere balığı' < Yun. ***λαβρακι*** (lavraki) 'bir balık cinsi'. Ch. Tzitzilis 1987g no. 288. Krş. ***levrek***. Bu prothesis hadisesi için b. ***arasta*** , balık isimler için b. ***akya*** .

AD. **enez/iŋez/eneze/iŋeze** (sıralanış lâlettayîn) 'zayıf, cılız, halsiz, hastalıktan yeni kurtulmuş' DS 1752, 2541–42, TS 2083 < ?? Kelimeye şekilce ve mânaca çok yakın olan ***ehnez*** kelimesinden – eğer teklif ettiğimiz etimolojisi doğru ise – ****ehneze/eneze*** diye bir varyantı izah etmek mümkün değildir. İki varyantın yanyana

kullanıldığı, BSTT.'ye yeni girdiğini gösterir. (sıfat eki *-ez,* b. *alağaz*). ***Kapının her açılışında kasabanın yoluk, enez ağaçları görünürdü.*** (Füruzan 1972k s. 147). ***En enez yanından yakalıyor adamı; ama nasıl da sevecen nasıl da candan!*** (L. Erbil 1984 s. 206). ***Adam olmadınsa, bu eneze garson gibi kaldınsa suç kendinde.*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 238). 'yavaş (ses hakkında)': ***Ölgün enez seslerinde böyle bir telâşla, korkuyla soruyorlar insanlar birbirlerine.*** (A. Ağaoğlu 1981s s. 170).

Enez/İnos 'Trakya'da, Edirne vilâyetinde bir kasaba' < Yun. *Αινος* [Ainos/Enos] a.m. ***Ḳocaman bir İnos küpünü ḥatırlatan, ḳorḳunc denecek ḳadar şişman ve biçimsiz vücudünü bacaları güçlükle çekiyordu.*** (E.E. Talu 1928 s. 47). ***Enez küpü gibi şişmiş ayoll Böyleleri mes'uttur işte.*** (S. Anadol 1947ç s. 19).

eneze I, b. *ehnez.*

eneze II, b. *enez.*

enfarktüs (tıp terimlerinden) 'damar tıkanması' < Fr. *infarctus* a.m. 'Lât. *infarctus* 'tıkanmış'. ***Hemen dil altına bir trinitrin tableti atmış, sıkıntısını Cumhur'a belli etmemeye çalışmıştı. Bir kaç yıl sonra enfarktüs çarpmıştı Raik'e.*** (E. Atasü 1996 s. 178). ***Şu moruğa enfarktüs uygun idi.*** (M. İzgü 1993 s. 47).

O. **enfâs** 'nefesler' < Ar. *anfās* a.m. (*nafas* kelimesinin çoğulu). ***İmdi ben bu ḳardaşumı anda iledürem. Bāşed ki ol melikenüŋ meyāmin-i enfāsından ḳardaşumuŋ gözcügezi açıla.*** (Ferec 855/1451 v. 180b).

enfes 'çok güzel (bilhassa yiyecek ve içecekler hakkında)' < Ar. *anfas* a.m. (*nafīs* 'nefis' kelimesinin elativus'u, b. *a'cab*). ***Size hayatı kumla doldurulmuş enfes bir pilâv gibi sundular.*** (Ç. Altan 1975 s. 177). ***Nefis bir akşam yemeğiydi. İçtiğimiz beyaz şarap enfesti.*** (U. İlhan 1993 s. 61).

enfiye 'buruna çekilen tütün tozu' < Ar. *anf* 'burun' + isimden sıfat yapan *-ī* eki] 'burna ait', müennesi *anfīya.* Tk. 19. asır; daha evvel ***burun otı*** deniyordu. Çeşitli sahalara ait nomina concreta yapan Ar. *-iye* için b. ***adliye .*** ***Uzun boylu, enfiye tiryakisi ve kırbıyıklı, Şurayıdevlet azalıklarından birine yan gelmiş.*** (S.M. Alus 1933k s. 108). (hafif argo) ***enfiye kutusu*** 'saat': ***Şu bizim enfiye kutusunun ipiyle kuyuya inilmez amma ne olur, ne olmaz, bir ayar edelim de vapur kaçmasın!*** (S.M. Alus 1934 s. 185).

O. **enfiyekeş** 'enfiye kullanan kimse' < *enfiye* + Fa. *kaş* 'çeken, b. ***abkeş .*** ***Enfiyekeşiŋ sözüm ona eşeğini ṭanırım, şāḥibinden ziyāde enfīye tiryākisidir.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 103–104).

enflâsyon 'ekonomide muvazenesizlik buhranı' < Fr. *inflation* a.m. < Lât. *inflatio* 'üfliyerek şişirme'. Bununla ilgili olarak b. ***aberasyon .*** ***Şu enflâsyonun belini bükemedik gitti.*** (M. İzgü 1993 s. 8). ***Hükûmet enflasyonu yüzde otuzda tutacağına söz vermişti, oysa yüzde sekseni buldu.*** (A. Nesin 1995 s. 134).

enflüanza 'grip hastalığı' < Fr. *influenza* < İng. *influenza* < İt. *influenza* a.m., kelime 1743'teki grip epidemisinden sonra yayıldı [Lât. *influentia* 'nüfuz, tesir; yıldızların insanlar üzerinde tesiri' . .

enformasyon '(aranan, verilen veya alınan) malûmat; danışma bürosu' < Fr. *information* a.m. [Lât. *forma* 'şekil', *informare* 'şekillendirmek; terbiye etmek, öğretmek', *-syon* eki için b. ***aberasyon***]. ***Bu tamamiyle kişisel bir enformasyon.*** (A. Ümit 1996 s. 116).

engas, b. *enkas.*

AD. **enge/inge** 'yenge' DS 2542, Meninski 1680 I, 470 < *yenge* kelimesinin varyantı, krş. *ameskene .*

AD. **engebe/ingeme** 'meyl, iniş; meyilli arazi' DS 1752–53, 2542, TS 1472 < Yun. *εγκοπη* (enkopē') 'kesik; toprak yarığı, uçurum' A. Tietze 1955 no. 70. */b/ /m/* değişimi için b. ***bakara II .***

AD. **engeç** 'yengeç' DS 1752, TS 1472 < *yengeç* kelimesinin varyantı (b. *ameskene*). Krş. Çağ. *lengec* a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 493. M. Räsänen 1969 s. 197'ye göre < Fr. *langouste* < Lât. *lancosta* 'deniz böceği' (kabul edilemez).

AD. **engel** I 'rakip' DS 175 Meninski 1680 I, 469 < Fa. *angal* 'tufeylî, parazit; müz'iç, musallat kimse' Y. Rubinçik 1970 I, 138. ***Engelleri hep o güzelüŋ, Naẓmī, benümile | Yağı olub eyler dün u gün vay-ki ġavġā.*** (Naẓmī 1928 s. 6). ***Ben öyle ḫalṭ etmedim. Ḳocamla bile çifte bekciler, engeller arasında buluşabildiğim bir ḳonaḫda başḳa birisiyle naşıl birleşebilirim?*** (Ebū–Bekir Ḥāzım 1326y s. 80–81).

engel II 'mani, mania' < Fa. *angal* 'ilik, ilmik' F. Steingass 1930 s. 115. Krş. Az. *ängäl* 'mania', fakat aynı zamanda 'gizli bir mâna': ***Kişi, necä ki ġız demişdi, aparıb verdi padişahın oğluna. Padişahın oğlu dedi, aha, deyäsän burda ängäl var.*** (Azärbaycan nayılları 1960 I, 127). ***Perdeler sıkı sıkıya kapalı. Çocuk perdeleri açıp dışarısını göstermek istedi. Engel oldum.*** (A. Ağaoğlu 1980ö s. 5). ***Sık sık da çapraz bir düğümlenme görülüyor piyanodaki ellerde. Biri öbürüne engel olmak istercesine. Herbiri birbiriyle yarışırcasına.*** (A. Kökden 1995 s. 116).

engelika 'bir çiçek ismi, melek otu, inciliye' < Yun. *αγγελικα* (angélika) Lât. *angelica* a.m. G. Meyer 1893 s. 29.

O. **Engelyun** 'Kitab–ı mukaddesin Ahd–i cedid kısmı; Hristiyan ilâhileri' < Yun. *ευαγγελιον* (evangélion) a.m. ***Şadā-yı nāḳūsı siŋdorob ve elḥān-ı Engelyūn u erġān-ı efġanūnı diŋdürüb ...*** (Taʿlīḳī-zāde 1983 [1596] s. 156).

EO. **engen** 'dişi deve' TS 1472 < ET. *ingen* a.m. Clauson 1972 s. 1472. AD. **engenek** 'çamaşır yıkama leğeni' ZTS 1976 s. 64 < Erm. *angan* 'havan' +

küçültme eki A. Tietze 1982z no. 70, R. Dankoff 1995 no. 19.

engerek 'bir zehirli yılan cinsi' Meninski 1680 I, 466 < ??.

engevirt, b. *genevit.*

AD. **engez** I 'cihaz, alet' DS 1752–53, ZTS 64, TS 1472, E. Gemalmaz 1978 III, 96 < Fa. *angāz* a.m. F. Steingass 1930 s. 114.

AD. **engez** II 'fırsat; avanta, incelik'(?)' DS 1753 < *engez* I ? *Aksaray ilçesi kendi adamını seçmek ister, hangi partiden olursa olsun. İşin bu engezlerini Adalet Partisi biraz bilir ve adaylarını ona göre seçer.* (M. Makal 1975 s. 33–34).

engiç, b. *engişdene.*

AD. **engil** 'üzüm çubuklarının ince ve uzun dalları' DS 1754 < ?? *Üzüm çubukları uzun uzun yeşermeye başlamıştı. Engiller üzümün biraz sonra geleceğini bildiriyordu.* (N. Üstün 1968 s. 21).

AD. **engim** 'iniş, meyil' DS 1754 < *en-* + fiilden nomen actionis yapan *-im* eki, fakat */n/ /ng/* gelişmesi acayiptir. *Kuz yanının Gökkaya tepesiyle kapalı oluşu da çok iyi. Hafif engimi var.* (F. Baykurt 1967k s. 53). *Allah dağları bile engimli yüksekli yaratmış. Beş parmağın kimini uzun kesmiş, kimini kısa.* (F. Baykurt 1971c s. 382).

AD. **engin** I 'aşağı inmiş (bir malın değeri ve fiyatı)' DS 1754–55 < *en-* + geçişsiz fiilden (verbum intransitivum) etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan *-gin* eki, b. *akkın* . 'nezle' (krş. Yun. *καταρρεω* (katarréō) 'aşağı akmak' DS 1755. 'alçak yer' DS 1755, TS 1472.

engin II 'çok geniş, uçsuz bucaksız; açık deniz' Meninski 1680 I, 470. < *engin* I; mâna gelişmesi belki *en* 'genişlik' kelimesinin tesiri altında (J. Deny 1921 s. 571 no. 866'ya göre kelime *en* + *-gin* olarak teşekkül etmiştir). *Eşdiler, deryā yerince gitdiler, / Bunlar engine ḳaçan-kim yetdiler / Bir ḳara yel çıḳdı ol-dem nāgehān.* (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 33). *engin yerini ver-* 'zayıf tarafını göstermek': *Şeherliye engin yerini verme, Ali!* (Orhan Kemal 1954b s. 29).

enginar I b.m. (malûm sebze) < Yun. *αγκιναρα* (anginára) a.m. G. Meyer 1893 s. 29. *Çatalını zeytinyağlı enginar dolmasiyle doldurdu. Hakikaten güzeldi. Çenesi iştahla kımıldadı ve bu yüzden konuşması yarıda kaldı.* (C. İlhan 1959 s. 29).

(Argo) **enginar** 'II 'beyin, zeka, anlayış' H. Aktunç 1990 s. 96 < *enginar* I. *Bana bak! Alibeyin kızlarını bırak da biraz enginarı çalıştır!* (O. Duru 1962 s. 18).

(Argo) **enginar** III 'deli' (?) < *enginar* II. *Ay bu da deli, boy boy enginar!* (M.Ş. Feraizci-zâde 1979 s. 135).

(Argo) **enginar** IV 'ferç, am' H. Aktunç 1990 s. 96, S. Özel 1993 s. 38.

AD. **engişdene/engiş/engiç** 'yüksük' DS 1754, 1756 < Fa. *anguştdān, anguştāna* a.m.

engizisyon 'bir zaman Katoliklerde kurulan din mahkemelerinin ismi' < Fr. *inquisition* a.m. [Lât. *inquisitio* 'inceleme', *-syon* eki için b. *aberasyon*]. *Uzun cüppeli engizisyon papazlarına benzeyen iki karaltı koptu idare binasının ordan. Ağır ağır, başında Salih Efendinin nöbet tuttuğu yığına yaklaştılar.* (M. Başaran 1992 s. 269). *O kızıl suratlı pekâlâ engizisyon devrinin kılık değiştirmiş bir papazı olabilirdi. Kolayını bulsa nice günahsızı ateşe gönderir, kutsal yurt görevi diye yutturmağa çalışırdı sonra da.* (M. Başaran 1964 s. 83).

O. **engur** 'üzüm' < Fa. *angūr* a.m. *Ceziryeye çıḳdılar. Engūr u enār u ney-şeker buldılar, yėdiler.* (Ferec 855/1451 v. 148).

AD. **enguz** 'ceviz içi' < Erm. *enkoyz* 'ceviz' U. Bläsing 1992 s. 39 no. 36.

O. **engübin** 'bal' < Fa. *angubīn* a.m. *Lebüŋdür engübīn, yā Rab, sözüŋ niçün ḳılursın ter / Neden āhen-dil olursın ki yüzüŋdür semen-berden?* ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 83).

AD. **en gücü/engücü** 'elbette, nasıl olsa; eninde sonunda' DS 1756, (F. Baykurt 1959y s. 272 < *en* II ve *güc/güç*. *Selver gidiyor; iki seneye kalmaz birer talip de bu kızlara çıkar engücü.* (F. Baykurt 1955 s. 11). *"Öyleyse gurul buna bir çare düşünsün arkadaşlar," dedi muhtar, "Bir karar verir engücü."* (F. Baykurt 1959y s. 77).

Engüre 'Bursa vilâyetinde bir köyün adı' < Yun. *Αγγαρος* (Ángaros) a.m. D.J. Georgacas 1971n s. 110.

O. **Engürus** 'Macaristan Krallığı' < Lât. *Ungarus/Hungarus* 'Macar'. *Pireler Arnavud, bitler Urusdur, / Yavuzdur taḫta biti, Engürusdur.* (Meʾālī, ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 271).

O. **Engürü** 'Ankara' < Yun. *Αγκυρα* (Ánkyra) a.m. D.J. Georgacas 1971n s. 106. *Bize hâlâ / konduğumuz mirası hatırlatır / Bedreddini Simavnînin boynuna inen satır. / Engürülü esnaf Ahilerle beraberdik.* (Nâzım Hikmet 1930 s. 19). *[İdare] benim çocukluğumda küçücük boyu, yeşil kalın camdan altlığı, incecik beli, Engürü armudumsu, şişesiyle bir lâmbanın adıydı.* (Ç. Altan 1975 s. 150).

AD. **engüşte** 'maşa' 1756 < Fa. *anguşta* 'yaba' F. Steingass 1930 s. 115.

O. **engüşteri** 'yüzük' < Fa. *anguştarī* a.m. *Cāme vu engüsterī vu esb bende Süleymān beyġāmberüŋ yādegārıdur.* (Ferec 855/1451 v. 143b).

O. **engüştnüma** 'meşhur' < Fa. *anguşt-numā* a.m. [Fa. *anguşt* 'parmak' ve *-numā* 'gösteren, gösterilen', b. *âlemnüma*]. *Nefs-i Nigde'de vücūde gelüp evā'il-i ḥālinde taḥṣīl-i ma'ārifle engüşt-nümā dānişmend idi.* ('Ālī 1994]1591–99] s. 325).

O. **enhar** 'ırmaklar' < Ar. *anhār* a.m. [*nahr* 'ırmak' kelimesinin çoğulu]. *Eşcār u enhārı* (metin böyle;

doğrusu *ezhār* olmalı) *teferrüclendüm.* (Ferec 855/1451 v. 101a).

O. **enhas** 'son derece kötü, çok uğursuz' < Ar. *anḥas* a.m. [*naḥs* 'uğursuz' sıfatının elativus hali, b. *a'cab*]. *"Dihḳānile ḥālüŋ nicedür?" dėdi. Gāv eyitdi: "Enḥas-i aḥvāldür."* (Ferec 855/1451 v. 192b).

enik, enikle–, b. *enük.*

eni konu/enikonu 'rahatça, vakit vererek; iyiden iyiye' Meninski 1680 I, 474 < *en–* ve *kon–* fiillerinin fiilzarfı (gerundium) hallerinden ibaret olan kafiyeli terkip, krş. *endele– kondala–*; yâni 'attan inip bir müddet konarak'. Krş. Gag. *enïkunu* 'dikkatle, özenerek, sakince' N.A. Baskakov 1973 s. 177 *Çekeder kesmää pençerenin demirlerin. Bitirdiinän kesmää, enikunu çıkēr cezadan da kaçēr.* (Budjaktan seslär 1959 s. 134). *Bu gėce beşde gel, a paşam, demeyüb şu bu, | Dė şehnişīnüŋ altına geldükde "Penbe, hü!" | Ḥayḳırma pekce, ḍuymasun ama ḫani Ḍuḍu! | Pend eyledükce ol öküze ben eni ḳonu: | On beş yaşında kendime bir oynaş arayım!* (Vāṣıf ʿOs̱mān 1257 s. 56–57). *Şoŋ bir ḳaç ay ẓarfında eni ḳonu serpilmişdi. Boyu yaşından faẓla gösteriyordu.* (E.E. Talu 1928 s. 58).

O. **enin** 'inleme' < Ar. *anīn* a.m. Ar. fiil de, Tk'si gibi, çıkarılan aynı sesin taklidine dayanır. *Köylü ḳullarıŋız, köyümüze kendi ḫāṣ fīlleriŋizden birini mihmān buyurduğunuzdan dolayı bendeŋizi gönderdiler. Bī-çāre diyār-ı ġurbetde eşi, kendine enīs olacak bir dişi bulunmadığı cihetle āh u enīni bizi dil-ḫūn ediyor.* (P.N. Boratav 1995 s. 241).

eninde sonunda, b. *önünde sonunda.*

AD. **enir** 'pek erken, şafak sökerken' DS 1758 < *en* II ve *ir* 'erken' (b. *er* II).

O. **enis** 'dost, yâr' < Ar. *anīs* a.m., Ar. 1a2ī3 kalıbı için b. *acîb . İ enīs-i ġam-küsār-ı rūzigār!* (Ferec 855/1451 v. 35b). *Ancaḳ bī-çāre, diyār-ı ġurbetde eşi, kendine enīs olacaḳ bir dişi bulunmadığı cihetle āh u enīni bizi dil-ḫūn ediyor.* (P.N. Boratav 1995 s. 241).

(Halk ağzı) **enisdü** 'Köy Enstitüsü' < *enstitü* kelimesinin varyantı. *Anlattıklarına göre, öğretmenlerin köyle zerre kadar ilgileri yokmuş. "Nerde, nerde bizim derdimizle dertlenecek, ağrımıza acınacak öğretmen, nerde? Bunların hepsi eskidenmiş, enisdü mekteplerinin devrindeymiş" diyorlar.* (M. Makal 1971 s. 104).

enisun, b. *anason.*

enişte 'yakın kadın akrabanın kocası (ms. abla ya da teyzenin kocası)' < Çağ. *enişte* a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 37. *Bu, ailemiz içinde hemen herkesin kendisini deli diye andığı Çamlıcadaki eniştemizdi.* (A.Ş. Hisar 1944 s. 8).

enjeksiyon 'iğne vurma, zerk' < Fr. *injection* a.m. [Lât. *in-iicere* 'içine atmak'; *-syon* eki için b. *aberasyon*]. (Argo) *enjeksiyon natürel* 'cima, sikiş' < Fr. (*injection naturelle* a.m.) H. Aktunç 1990 s. 96.

enjekte et– 'iğne veya şırınga etmek, içine akıtmak' < Fr. *injecter* a.m. [Lât. *in-iicere* 'içine atmak']. Bu tür tabirler için b. *afişe et- . O üniformanın damarlarımıza enjekte ettiği gizli bir güç vardı sanki, hattâ örtülü bir şiddet.* (A. Yurdakul 1989 s. 119).

enjektör 'enjeksiyon aleti, şırınga' < Fr. *injecteur* a.m. [Lât. *iniector* 'içeriye atan']. Nomen instrumenti yapmaya yarayan bu ek için b. *adaptör . Tetanoz seromu hazırlanmıştı. Adam enjektörü Doktora uzattı. Almadı. Yürüyüp gitti.* (C. Tuncer 1960 s. 95).

AD. **enkas/engas** 'şaka, yalan' DS 1758 < *ankastan/angastan*'dan backformation (b. *abar-*), son hece çıkma (ablativus) hali eki zannedilerek kelimeden ayrılmıştır (b. *adaş* [2]). *Duyduk öyle bir şeyler emme, ne dereceye kadar essah, ne dereceye kadar engas, bilmiyoruz.* (F. Baykurt 1961o s. 328). *Ümmü bizden birez güccüktü. Varırdık, engastan "Gı, nesi var herifin, he desene?" derdik de "Nasıl yatayım onun bu dudaklarıyla?" derdi.* (F. Baykurt 1971t s. 151). Ayrıca, kelimenin kalan kısmı da zarf olarak kullanılır: 'şakadan, yalandan': *Yavu, çavuşum, valla engas diyor! Tırpanım tırpanım dediğinin aslı yok. Valla billa maytap geçiyor seninlen!* (F. Baykurt 1971t s. 303). *"Hadi vur bakalım! Kafana taşı bi atarsam ..." — "Engas söyledim, sahi değil!"* (İ. Balaban 1968 s. 145).

enkaz 'yıkıntı, moloz' < Ar. *anḳāḍ* a.m. (/*nḳḍ*/ kökünden). *Bir enkazın altında yatıyor hâlâ üç yaşında Fatma, yirmisinde Zeliha, yirmi üçünde İbrahim.* (Ç. Altan 1975 s. 44).

enki, b. *endeki.*

enlemesine 'ene göre, bir yandan bir yana, daha kısa olan kutrunu takib ederek' < *en* I + *-lemesine* zarf ek grubu, b. *aykırılama . Ev, bir zamanlar enlemesine sadece üç buçuk metre, boylamasına en çok altı metre idi. Tahtadandı.* (A. Ağaoğlu 1980y s. 165). *Apartmanın durduğu, yükseldiği sokak, on-onbeş metrede bir sapa sokaklarla enlemesine kesilmiştir; bir gürültüdür gider.* (T. Uyar 1980 s. 54–55).

AD. **enlik** 'boyacılıkta kullanılan bir çeşit ot; yüze sürülen kırmızı boya' DS 1759, TS 1474–75 < *en* IV + hayvan ve bitki ismi yapmada kullanılan *-lık* eki, b. *ahfadiyelik . Teni kāfurına eŋlik ḳarardı, | Yüzi gül-zārına nergis şarardı.* (Meḥmed 1965 [1398] no. 4507).

O. **enmat** 'halılar' < Ar. *anmāṭ* a.m. (*namaṭ* 'halı' kelimesinin çoğulu). *Ol sarāyları enmāṭ-ı mülevvenile, debābīc-i müzeyyenile ... bezedi.* (Ferec 855/1451 v. 93b).

O. **en–nefir** (nida) 'silâhbaşı! yangın var!' < Ar. *an-nafīr* 'kıyametin koptuğunu bildiren boru sesi; tehlike işareti'. *Bāzāra girdi, caġırdı, eyitdi: "İ Müsülmānān! En-nefīr, en-nefīr!"* (Ferec 855/1451 v. 210a).

en–netice/en netice 'sonunda' < Ar. harf–i târifle beraber *natīca*, krş. Ar. *bi-n-natīca[ti]* 'ondan dolayı'; belki de *eninde sonunda* tâbirinin ve *en* II zarfının tesiri altında. *Her derdi göğüsledi. Eğilmedi, bükülmedi, yenilmedi. En netice yenildi, ölüme yenildi, ölüme!* (D. Akçam 1978 s. 13).

ennihayet/en nihayet ‘en sonunda, nihayet’ < Ar. *fi n-nihāyati* a.m. Harf–i târif olan *en* Tk’de *en* II ile karıştırılmıştır. *Uzun uzadıya ta‘rīf ederek oḍacıyı yolladım. Gitdi gelmez. Sā‘at üç, üç buçuk. En-nihāyet geldi. Geldi ammā eli boşl* (Aḥmed Rāsim 1334 s. 127).

AD. **ens** ‘üzüntü, elem’ DS 1760 (bir tek yerden) < başka dillerden alınmış olmayan kelimelerde tesadüf edilmiyen bünyesine ve nedretine rağmen şu târiri aydınlatması ihtimali için zikre şayan bulunmuştur: EO. *ensi anıt–/*enit-* ‘aklı başından gitmek, şaşırmak’ TS 1475–76 (*anıt-/aŋıt-* [!] ‘şaşkın şaşkın bakarak durmak’ DS 271). Başka bir okuyuş ve tahlil için b. T. Tekin 1982 s. 571.–572. *Ebū Bekir çūn ol fāḫir aşları, sembüseleri, küliyçeleri gördi, ensi enitdi, gendüyi unıtdı.* (Ferec 855/1451 v. 57a). *Revende vu ḫʷāca bu kelimātı bu ma‘züllerden işidicek ”Cānum oġullar!” déyü na‘ra vurdılar. Görişdiler, aġlaşdılar. Ananuŋ enesi entdi.* (Ferec 855/1451 v. 247a).

O. **ensab** ‘kendi ataları’ < Ar. *ansāb* a.m. (*nasab* ‘menşe’ kelimesinin çoğulu). *Şeh-zāde şecere-i ensābını āb-ı revān gibi tā āḫir söyledi.* (Ferec 855/1451 v. 134a).

ensâr, b. *ansâr.*

ense I ‘boynun arkası’ TS 1475, R. Dankoff 1991 s. 35, Meninski 1680 I, 353 < *eŋse* kelimesinin Tk. dillerinde yayılışı için b. M. Räsänen 1969 s. 45. *Eŋseŋe siylī, mā-ba‘duŋa şulaḳa vururam, şehrden sürerem.* (Ferec 855/1451 v. 127a). *Beni başdan çıḳardı eŋse saçı.* (‘Azīzī, ‘Ālī 1994 [1591–99] s. 317). *Bu Zübükzade bizim bir türlü kıymetini anlıyamadığımız bir büyük adam. Öyle olmasa hükûmet erkâniyle böyle enseye tokat, sırta şaplak samimiyet kuramazdı.* (A. Nesin 1961z s. 122). *eŋsesinde* ‘arkasında’: *Ḳulzüm Ḳāhire eŋsesindegi Hind deŋizinüŋ ucıdur.* (Ferec 855/1451 v. 136a). *ensesinden* ‘ardından, peşinden’: *Der ḥāl yanına üç ādem daḫı getürdüb, eŋselerinden gönderüb, kâfirleri kesdürüb, öküzleri sürdürüb ...* (Taʿlīḳī–zāde 1983 [1596] s. 223). *ensele-* ‘yakalamak, ele geçirmek’ Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 78: *Artık küçük defterlerimizde adreslerimize rastlanmıyordu. Teker teker enseleniyorduk.* (A. Yurdakul 1991 s. 57). *Vaktiyle adamcağızın elinde kıyak bir parça varmış. Sonra da ondan daha fiyakalısını enselemiş.* (M.L. Dikbaş 1936 s. 90).

AD. **ense** II ‘yarı yanmış odun’ DS 1760 < *eğsi* kelimesinin varyantı. *Pehlivan korlu bir enseyi kavrıyarak Salihe çullandı.* (Feridun Osman 1936 s. 74).

O. **enseb** ‘daha münasip, daha uygun’ < Ar. *ansab* a.m. (*munāsib* sıfatının comparativus hali, b. *a’cab*). *Er kişisin. Bu iş saŋa ensebdür.* (Ferec 855/1451 v. 187a).

enseri/enser/ekser ya da **ekseri/ekser/enser** ‘büyük çivi’ DS 1760–61, ZTS 1976 s. 65 < ?? Ar. yazıda /ŋ/ ile /k/ aynıdır, bugün her iki telâffuz mevcut. Başka Türk dillerinde bulunamadı. *Bedevre eŋserisi* (veya *ekserisi*) *ve ḳatıl (ḫatıl) ve merdek ve ġayrı eŋseriler (ekseriler) bi-ecma‘ihim gözedile.* (Ö.L. Barkan 1942 [1501] I, 340). *Kocaman temel enserisi. Pırıl pırıl da. Biz gibi de ince.* (S.F. Abasıyanık 1954a s. 6). *Bana iki kütük tahta ile iki okka enser lâzım.* (M. Tuğrul 1969 s. 291). *enser kes-/ekser kes-* ‘üşümek’ (krş. *çivi kes-*): *Ser-i küyinde nice ṣubḥa dek eŋser kesdi.* (A.S. Levend 1943 s. 463). *Acele etme, Zübbe bey efendi! Sen bir parça ekser kes bakalım!* (H. Ritter 1924 I, 158).

ensest ‘yakın akrabalar arasında evlenme veya cinsel ilişki’ < Fr. *inceste* < Lât. *incestus* a.m. *Normal olmasa da, çoğu kez aile içinde gizli kalsa da, oldukça yaygın bir durum ensest.* (İ. Aral 1997 s. 124).

EO. **ensi ent–** ‘aklı başından gitmek, şaşırmak, rengi atmak’ TS 1475 < târirn mânasının karine ile tefsir edildiği bellidir, ünlüleri de palatal yerine velar (ms. Ferec’de her iki baş harf medde ile yazılmıştır), yahut biri palatal, biri velar olabilir; tahlili ona göre müşküldür. Esas güçlük, târirn şimdiye kadar ne ET.’de, ne de yaşayan ağızlarda bir benzerinin bulunmuş olmayışı. Bu güne kadar çıkan en iyi etimoloji için b. T. Tekin 1982 s. 571–572. *Ebū Bekir cūn ol fāḫir aşları, sembüseleri, küliyceleri gördi, ansı anıtdı, gendüyi unıtdı.* (Ferec 855/1451 v. 855/1451, 57a).

enspektör ‘müfettiş’ < Fr. *inspecteur* a.m. [Lât. *inspicere* ‘bir şeyin içine bakmak, onu gözden geçirmek’, nomina agentis yapan *-ör* eki için b. *aktör*]. .

enstantane ‘âni’ < Fr. *instantané* a.m. (Fr.’den giren sonu vurgulu *-é* ile biten isim/sıfat için b. *abandone* [1]) [*instant* ‘ân’]. *Bu tehlike anında benim kafam da enstantane bir uyduruş faaliyetiyle işliyordu.* (H.R. Gürpınar 1943m s. 35). (fotoğrafçılıkta) ‘bir ânda çekilen resim’ .

enstitü ‘müessese; köy enstitüsü’ < Fr. *institut* < Lât. *institutum* a.m. *Enstitü on öğrenci daha alacak, yarışma sınavı için Çakır hemen yolla!* (F. Erdinç 1961 s. 123). Krş. *enisdü.*

enstrüman (müzik terimlerinden) ‘çalgı’ < Fr. *instrument* a.m. [Lât. *instrumentum* ‘aletler, avadanlık’]. Fr.’dan alınmış *-man* eki için b. *abonman* . *Enstrümanların akordu esnasında çıkan sesler bile Mürvet’i büyülemeye yetmişti.* (N. Bezmen 1994 s. 32).

ensülin ‘şeker hastalarının almağa mecbur oldukları ilâç’ < 1847–1888’de yaşıyan Alman tıp doktoru Paul Langerhans tarafından keşfedilen ve ”Langerhans adaları” denilen pankreas hücrelerinden ifraz edilen madde ve ondan yapılan ilâcın ticarî adı (bu tür trade name’ler için b. *amaroza*) [Lât. *insula* ‘ada’]. Bu tür sun’i terminolojilerde kullanılan *-in* için b. *adrenalin* . *Akşam yemeğine inmeden eski sağlık bakanı Dr. Kemali Beyazit’e ensülin iğnesi yaptıran İnönü dilediğini yiyor ve şarabını içiyordu.* (B. Arpad 1976 s. 83).

entari, b. *antari.*

entbent ol–, b. *end bend ol-.*

entegrasyon 'özümleme, çevresine tamamen uyma' < Fr. *intégration* a.m. [Lât. *integer* 'halis' sıfatından fiil ve fiilden nomen actionis]. Bununla ilgili olarak b. *aberasyon* . *Bu Levantin etiketini kendime tümü ile yakıştıramıyorum, kuşağımın büyük bir kısmının başaramadığı bir entegrasyona, giderek bir kültürel entegrasyona varabildiğim için.* (G. Scognamillo 1990 s. 68).

entegre ol– 'özümlemek, çevreden biri olmak' < Fr. *intégré* a.m. Fr.'den giren sonu vurgulu *-é* ile biten isim/sıfat için b. *abandone* [1]. Krş. *entegrasyon*. *Bir sümürge kalıntısından başka bir şey değildi ve tarihsel akışın içinde yok olması, genişleyip evrimleşen kentin içine kaynaşması da tarihsel boyutlamanın bir sonucu olarak gürülmeli; ister Beyoğlu'luların eksilmesi, ister kısmen entegre olmaları ile.* (G. Scognamillo 1990 s. 69).

(Argo) **entel** (isim) 'aydın, entelektüel (kimse)' H. Aktunç 1990 s. 97 < *entektüel* kelimesinin kısaltılmışı (b. *afro*), krş. Fr. *intello*. *Divan şiirlerini ezbere bilen, zamanının "entel" kadını. "İdadi"yi iftiharla, altın saat alarak bitirmiş.* (Peride Celal 1991 s. 134). *Levanten olmanın kültürel temellerine dönelim, en azından kendi ailemi, bu ailenin bazı fertlerini hedef tutarak, ki hiç biri ne "entel" idi, ne de böyle bir amacı, ya da özlemi, taşıyordu.* (G. Scognamillo 1990 s. 30).

entellektüel/entelektüel 'aydınlar sınıfına mensup (kimse)' < Fr. *intellectuel* a.m. 'Lât. *intellectus* 'zekâ' ve ondan *intellectualis* sıfatı]. *Kadınlar için yüksek eğitimin vaat ettiği umutlar ve çalışma imkânları, Türkiyenin sosyal olduğu kadar entellektüel aydınlanmasının da müjdesiydiler. Kadın cinsi belli bir bilinç kazanmaya başlamıştı.* (B. Criss 1993 s. 234). *Nilüfer ile Aziz son derece entelektüel birortam içinde yaşıyorlardı.* (A. Kulin 1997 s. 53).

enteresan 'ilginç' < Fr. *intéressant* a.m. [*intéresser* 'alâkayı uyandırmak' fiilinin fiilsıfatı (participium). *Bu enteresan doğum hikâyesini Kerime Kadının ağzından dinleyelim.* (M. Yağmur 1957 s. 16). *Onu bu halleriyle pek enteresan buluyordum ve yavaş yavaş ona sokuluyor, dostluğunu kazanmaya çalışıyordum.* (B.S. Kunt 1948 s. 45).

enteri, b. *antari*.

enter–menter 'sefihane, hovardaca' (?) < belki yazarın kendi icad ettiği tâbir. */m/* ile başlayan "echo word" için b. *alay malay* . *Şallak şullak bir gençlikten sonra bir gün hovardalık arkadaşlarıyla eğlenirken, birden onları yüzüstü bırakıp bahçesindeki korunun altında yalnızlığı ve sessizliği aramaya koşan, o günden sonra da tüm yaptıklarına pişmanlık getirip zamanını artık şölenlerde, enter-menter işlerde geçirmeyen "İtiraflar" yazarı Rousseau, Augustinus'un yoluna kimsenin öykünemiyeceğini söyler.* (S. Birsel 1995 s. 10–11). Başka kaynaklarda bulunamadı.

enternasyonal 'beynelmilel; sosyalist partileri ya da komünist partilerin milletlerarası teşkilâtlarının adları' < Fr. *international* a.m. (Lât. *inter* 'arasında' ve *national*: *nation* 'millet' kelimesinden sıfat). *Varsa fikrimde ḫaṭā, 'afv etmeyiŋ, taşḥīḥ ediŋ, | Varsın "Enternasyonal" olsun bu dīvānıŋ adı.* (Şair Eşref 1958 s. 139).

entertip 'bir çeşit dizgi makinesi' < İng. *intertype* a.m., fakat Fr. telâffuziyle. *Koca bina bir anda bomboş kalıverdi. Artık ne kulakları* (kelime eksik) *gürültüsü, ne iç tırmalayan entertipler.* (A. Hünalp 1959 s. 46–47). *Paydos saatlerinden sonra Haluk Yetiş'in izniyle entertiplerin bulunduğu odaya girer, gece yarılarına kadar tek başıma çalışırdım.* (R. Ilgaz 1996 s. 68).

entim 'mahrem, içli dışlı, yakın' < Fr. *intime* a.m. < Lât. *intimus* 'en iç'. *Onaranlar bu düğünü nedense çok gizli tuttular. Entim bir parti ile kutluyorlar.* (H. Taner 1971s s. 207).

enti püften/entipüften 'sağlam olmayan malzemeden yapılmış, dermeçatma' < Ekspresif tâbir; *püf* unsuru o şeyi savuran veya yok eden bir esintiyi göz önüne getirir. Son hece çıkma (ablativus) hali ekidir. *Sahne dar, ufak ve ekleme tahtalarla yapılmış entipüften bir şeydi.* (C.S. Gürler 1939 s. 76). *Şaşmayınız, bir serseri kalbinde de nasır bağlamamış şeyler vardır. Ve bunlar fındık kabuğu doldurmaz enti püften şeylerle kanamaya hazırdırlar.* (F. Baysal 1944 s. 81). Mecazi mânada 'saçma, değersiz, uydurma': *Vezni baḥr-i cedîdden, ḳāfiyesi enti püfden, faḳaṭ me'āl i'tibāriyle raḳīḳ, güzel.* (H.R. Gürpınar 1340c s. 462).

entramüsküler (tıp terimlerinden) 'adelenin içine yapılan (enjeksiyon)' < Fr. *intramusculaire* a.m. [Lât. *intrā* 'içerisinde; içerisine' ve *muscularis* 'adeleye ait', *musculus* 'adele', asıl mânası 'farecik', *mus* 'fare' + küçültme eki]. *Doktor Dalbanezu bana bir tek entramüsküler aşı ile veremi tedavi edecek bir serom bulduğunu söyledi.* (Nâzım Hikmet 1932 s. 6).

entriga/entrika 'gizli oyun, dolap, düzen, desise' Şemseddīn Sāmī 1317 I, 171 < Fr. *intrigue* a.m., belki İt. *entrico* a.m. kelimesinin tesiri ile [Lât. *intricare* 'birisini bir işe karıştırmak, bir işe tutulmasına sebep olmak']. Sona eklenen */a/*'nın izahı için b. *aforizma* [2]. *Bilinçsiz vurkırların, politika entrikalarının insanı ve toplumu nelere sürekleğini belirtmek için o sözleri söylediğini sanıyorum.* (B. Arpad 1976 s. 29). *Milyarca yıldır yaşanmakta olan ihanetler, entrikalar zincirine bir yenisi daha eklenecek ve yaşamlarını ihanetlere endeksli olarak uzatıp zevk alacaklardı.* (M. Kaçan 1997 s. 10).

AD. **enük/enik** 'et yiyen hayvanların yavrusu' DS 1757–58, TS 1472–74 < ET. *enük* a.m. Clauson 1972 s. 183. *Ve ol ki uġraduġuŋuz ola, bir yüklü it ḳarnında enükleri ceyleşür, ol āḫir zamān oġlancuḳlarınuŋ ṣıfatıdur ki atalarını söylemege ḳomazlar, ataları söyleyecek sözi gendüler söylerler.* (Ferec 855/1451 v. 192a). *Sulṭān Murād Ḫān zamānında sefere giderken bir yaya bir it enügi oğurlamış. Anuŋ issi enügini bulmış. Yayaya eyitmiş: "Enügi sen-mi ḍoğurduŋ kim oğurlarsın, bre enük yaya?" dėyü sögmiş.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 37–38). *Kurt enikleri gibi sesler çıkararak başını eğdi. Burnunu uzatarak en öndeki güçlü, yavuz kurtu dostça koklamaya çalıştı.* (Osman Şahin 1994 s. 29). Mecazi mânada bir şeyin küçük nümunesine kullanılır (ms. *enik kapı* 'büyük kapının ortasında bir kişilik küçük kapı' DS 1758):

Kazan eniğini doldurt çocuklara! Hamdi beye su iktiza etmiş. (F. Baykurt 1967k s. 132). ***enikle-*** 'yavrulamak' DS 1758, TS 1474; 'köpek yavrusu gibi sesler çıkarmak' (?): *Anladınız mı? Bir yere gittiğiniz zaman habar bırakın! Arkada kalanları enikletmeyin! Anladınız mı?* (F. Baykurt 1962o s. 132; yoksa 'dokuz doğurtmayın' mı?).

AD. **eŋü yaŋu/enayan** 'şaşırmış, şaşkın vaziyette' DS 1743, 1761, 1762, TS 1476–77 < ET. *eŋ-* 'şaşırmak, afallaşmak' Clauson 1972 s. 168 ve *yaŋ-* ' ?? (mühmel?) fiillerinin fiilzarfı (gerundium) hallerinden müteşekkil kafiyeli tâbir (b. *arkuru*).

Oluridum ben şöyle eŋü yaŋu, | Gözüme dünyā olurdı ḳaraŋu. (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3474).
Ol silih̤dār aġa ġāzī tīġ-zen | Çekdi ḳılıc, serverān ṭutdı süŋü, | Kim eren ḳorḳub olur eŋü yaŋu. (Firdevsī–i Rūmī 1980 [15.–16.yy.] s. 224).

enva 'çeşitler' < Ar. *anwāʿ* a.m. (*naw'* 'nevi' kelimesinin çoğulu). *... levzīne u gevzīne, envāʿ-i şekkerīne ...* (Ferec 855/1451 v. 115b; bir yemek ve çerez listesinde). *Andan ẕef ḍutdı, bū-selīk gösterdi. Fi-l-cümle her maḳāmı, her āvāzei envāʿ* [*envāʿ-ı* yerine hata ve yahud bugün bilinmiyen *türlü* mânasında sıfat] *āhengile işledi.* (Ferec 855/1451 v. 116b). *envāʿ-i çeşit, envāʿ-i dürlü/envāʿ-i türlü* 'her çeşitten, mütenevvi, türlü türlü': *Rūm ili kenārında envāʿ-ı dürlü limanlar çoḳdur.* (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 336). *İftira bunlarda, yalanın dolanın enva-i çeşidi bunlarda. Çirkef herifler hepsi.* (Tarık Dursun K. 1954 s. 110). *Kadın envai türlü dualar, teşekkürlerle Yusufun ellerine sarılıyor ve kız hiçbir harekette bulunmadan yabancı ve soğuk gözlerle bunlara bakıyordu.* (Sabahattin Ali 1937k s. 44).

envanter 'bir müessesede bulunan şeylerin tam ve teferruatlı listesi' < Fr. *inventaire* < Lât. *inventarium* a.m. *Harbiye Nezaretinin kontrolü altındaki depolardan çok sayıda silâh kayıplara karışmış. Silâh ve cephanenin envanterini çıkarmak için tedbir alınıyor.* (B. Criss 1993 s. 205). *Kemal dikkatle envanteri doldurdu.* (M. Gülsoy 2000 s. 29).

O. **envar** 'ışık' < Ar. *anwār* a.m. (*nūr* kelimesinin çoğulu). *Seḥer yüzüŋ şafāsından dem urdı ol ṣafādandur, | Cihān u cān ḳamu rūşen, zihiy envār-ı Raḥmānī.* ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 31). *Vakit vakit sizi görmezsem Şarkın bu parlak envarı içinde daima karanlıkta kalmış gibi yaşarım.* (Fazlı Necip 1930 s. 33).

O. **enver** I 'daha nurlu < Ar. *anwar* a.m. (*munawwar* 'aydınlık' sıfatının comparativus hali, b. *aʿcab*). *Anda gördüm ki bu kızuŋ bir cemāli var āfitāb u māhitābdan enver, ṣanasın ki Rıżvān ucmaḳdan şimdi vėribidi.* (Ferec 855/1451 v. 199a).

O. **enver** II 'çok ışıklı' < Ar. *anwar* a.m. (*munawwar* 'aydınlık' sıfatının elativus hali). *Yüzüŋ enver, sözüŋ şekker, gözüŋ ʿabher, özüŋ server, | Boyuŋ ʿarʿar, yėyüŋ ʿanber, tenüŋ cüher, saçuŋ Hindū.* ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 56).

enverî/enveriye 'Cihan harbinde Osmanlı askerlerinin giydiği başlık' R.E. Koçu 1967/69 s. 105–106 < onu ihdas eden o zamanın başkumandanı olan Enver Paşa'nın adından. *Ben doğduğum zaman, babam, Çanakkale'de, Dardanos'ta, bataryasının başında, kumral bıyıklı, enveriyeli bir Topçu mülâzimisanisiymiş.* (Orhan Kemal 1949b).

O. **enzar** 'bakışlar' < Ar. *anẓār* a.m. (*naẓar* kelimesinin çoğulu). *Böyle tabii ve sade bir gezintiye memleketin tahammülü olmadığını kadına anlatmak kabil değildi. Halk arasında dolaşmamak, enzardan uzaklaşmak için tenhalığa doğru yürüdü.* (Fazlı Necip 1930 s. 31).

enzerut, b. *anzarut*.

AD. RD. **enücek/encek/encik** 'kedi, köpek gibi et yiyen hayvanın yavrusu' DS 1744, TS 1466 < *enük/enik* + *-cek/-cik* küçültme ekleri: küçültme eklerinden önce */k/* sesinin düşmesi için krş. *çabucak, köpecik*; ortatadaki ünlünün düşmesi için krş. *büklüm, yalnız*. Küçültme eki *-cık* için b. *acıcık* . 'beş altı yaşına kadar çocuk' DS 1844: *Şu Fatma ablanın dördüne basmış Ayşesi yok mu? Adama iki lâf ettirmiyen bir encek.* (A. Tımış 1958f s. 52). *encik* 'oyuncak' ZTS 1976 s. 64.

eosen (beynelmilel jeoloji terimlerinden) 'memeli hayvanların ortaya çıktığı en eski devirlerden biri' < Fr. *éocène* a.m. EYun. *ηως* (ē'ōs) 'şafak' ve *καινος* (kainós) 'new'.

eparhiya (Rum Ortodoks Kilisesi terimlerinden) 'bölge, piskoposluk' < Yun. *επαρχια* (eparḫía) a.m. [*ep* 'üzere' ve *arḫ-* 'idare etmek']. *Üçüncü keşis guya Yisus Ḫristosun binmiş olduġu merkebin bir gümüşlü ayaġı ile manastırı ismine Efesu ve İliupoleos eparḫiyasında ḫalḳın gözlerini boyar imiş.* (E. Misailidis 1986 [1872] s. 58).

epeğri 'çok eğri, yamrı yumru' < *eğri* + kuvvetlendirici öntakı (réduplication + tezat ünsüzü), yâni adjective intensifier; krş. *apaşikâr*. *Küflenmiş epeyice! Paslanmış! Epeğri! Emme eğri olsun varsın! Verim Demirci Acaraya, doğrultur!* (F. Baykurt 1971t s. 326). Krş. *epten*.

AD. **epelek** 'kelebek' DS 1762 < *kelebek* kelimesinin metateze uğramış varyantı, krş. *göbelek* vs. *Gücü yetse analığı, sevgili ṭosunı Mevlid, nazlı meleği, güççük epeliği ile berāber sürükleyüb ḳarlar içine yuvarlayaraḳ kendisini ışırmış zehirlemiş bir yılan gibi çiğneyüb tepeleyerek başını ezmekde hīç teʾennī etmeyecekdi.* (Ebū–Bekir Ḥāzım 1326y s. 279–280).

epeski 'pek eski' < *eski* + kuvvetlendirici öntakı (réduplication + */p/* tezat ünsüzü), yâni adjective intensifier, krş. *apansız*. *Az sonra bir sırta çıkıyorum. Epeski bir köy görünüyor.* (F. Baykurt 1960 s. 122). *Listedeki en ucuz yemeği kestirmeye çalışıyorum. Ama Komet durumun farkında; bana sormadan ısmarlıyor yemeklerimizi, epeski şaraplarımızı.* (T. Uyar 1985 s. 124).

AD. **epeşkere** 'açık, çok açık' DS. 1762–63 < *apaşikâre* kelimesinin varyantı.

epey 'bir hayli, oldukça çok' < *eyi* sıfatına takılan adjective intensifier fonksiyonsuz denebilecek

kadar zayıftır. Aslında ‘çok eyi’ olmalıydı, fakat maalesef eski kaydımız yoktur. 19. asırda bugünkü mânaları buluyoruz. Ve *iyice, iyiden* gibi zarflarda da aynı quantitatif mânayı buluyoruz. *Setrinin üzerinden palto-sako giyinmiş, pantalon epeyi kısa.* (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 1). *Hagop Aganın pederinin Bey oglune indiyini görenler epeyi taaccüb itdiler.* (a.e. s. 84). ‘oldukça uzun zaman’: *Evet efendim, geleli epeyi oluyor.* (a.e. s. 4). *Epeyi vakit dır köye çıkmışım, artık yarın izin ver de ineyim.* (a.e. s. 96). *epeyden epeye* ‘az buz değil, adamakıllı’ (*-den* ablativus hali ile yapılmış bu tür zarf için b. *birdenbire* . *Son zamanlarda işleri epeyden epeye bozulduktan sonra babamın, halamın mirasına tek kurtuluş ümidi olarak bakmağa başladığını inkâr edemem.* (A. H. Tanpınar 1961 s. 64).

epeyce ‘oldukça, bir hayli’ < *epey* + *-ce* aequativus eki, *-ca* zarfları için b. *anca I* . *O vakıt epeyice rahatlığımızı bulduk, ve bir kaç para da artırmaya başladık.* (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 20). ‘küçüksenemez, az şey olmayan’ (*-ca* sıfatları için b. *ahça/ağca*): *Familya köyde olur ise, çok aḫşam meşguliet vesile olarak şehirde kalmak epeyice bir şey dir.* (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 40). *Mösyö Bernar yahud Bernardo aslen İtalyan ve burada şark bankalarından birinde epeyce bir memurdu.* (H.R. Gürpınar 1942 s. 182).

epeycene ‘az değil oldukça çok’ < *epey* + *-cene* eki, krş. *acarcana* . *Pişekâr: Birader, ne kadar kaldın orada? — Kavuklu: Epeycene. Havaların açılmasına kadar bırakmadılar.* (Cevdet Kudret 1973 I, 121).

epik ‘destanî’ < Fr. *épique* a.m. < EYun. *εποϛ* (épos) ‘destan’ kelimesinden sıfat, b. *Adriatik* . *İnce Memedde, modern romanla epik roman biçimini bağdaştırmaya çalıştım.* (Yaşar Kemal 1980 s. 302).

epiküryen ‘M.Ö. 270’de ölen Eski Yunan filozofu Epikuros’un felsefesine ait; onu takip eden kimse; kendini hayatın tatlı taraflarına veren’ < Fr. *épicurien* a.m. Ayrıca, şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi hakkında b. *Abbâs yolcu* . *Şimdi siz ancak dişleri sökülen bir goril gibi sevimli ve mâsumsunuz. Size iftira ettim dostum. Siz sadece Osmanlısınız. Osmanlı, yani epiküryen sürüsünden domuz. Fazâhatlarının farkında olmayacak kadar mesuliyetsiz ve şaşkın.* (C. Meriç 1992 s. 228). *... ihtiyar bir epiküryen... Bu adam için dünya topuklarında başlar, göbeğinde biter.* (C. Meriç 1992 s. 277).

AD. **epil epil** ‘??’ < ekspresif tâbirlerden. *Orta yaşlısı biraz daha yanıma yanaştı. Bir eli dizimde, epil epil gözlerimin içine bakarken "Sen ona bakma!" der gibi gence arkasını dönerek anlatmağa başladı.* (H. Aytekin 1945 s. 39). *Zekiye daha Akçalı’ya el öpmeye gelmeden, onun toka gibi iri gözlü, epil epil yüzlü, serpme benli, eline çabuk bir kız olduğunu tüm köy duydu.* (L. Tekin 1984 s. 33).

eplemçüş, b. *eblemçüş*.

epmek, b. *etmek*.

epope ‘destan, hamaset şi’ri’ < Fr. *épopée* a.m. < EYun. *εποποια* [epopóia] a.m. *Bizim Anadoluda büyük epopelerden böyle aşk hikâyelerine geçiş on ikinci yüzyılla on dördüncü yüzyıl arasıdır.* (Yaşar Kemal 1980 s. 223).

AD. **epri-** ‘eskiyip çürümek’ DS 1763–64, TS 1479, R. Dankoff 1991 s. 35 < ET. *opra-* a.m. *Üç gün sonra, Beyruttan getirdiğim bavulum, yüzü adamakıllı eprimiş yatağım ve sepetimle, babaannemin evinden ayrıldım.* (Orhan Kemal 1950â s. 23). ‘erimek, dağılacak hale gelmek’: *Kimse buraya "Akdeniz" demesin! Gök ve denizin birbirinde epridiği bu deniz kentine. Islak, gri bir soluk.* (E. Atasü 1996 s. 35).

AD. **eprit-** ‘aşındırmak’ < *epri-* fiilinin causativum hali. *İlk bakışta fark edilmeyen en ufak ayrıntılara, gözden kaçan lekelere, zamanın ve özensizliğin kemirdiği, aşındırdığı, eprittiği bütün kıyı bucak izlerine varasıya her yeri, her köşeyi biliyor.* (M. Mungan 1999 s. 124).

EO. **epsem** ‘sessiz, ses çıkarmayan, susan’ TS 1479–82, R. Dankoff 1991 s. 36, Meninski 1680 I, 26 < Çağ. *äbsim* a.m. *Dalle epsem oturdı, hīç söylemez.* (Ferec 855/1451 v. 215b). *Yā biz ḍoġrı mıyuz-kim düşman olan şunda pâdişāhumuzuŋ ḥişārınuŋ üzerine düşdi, döge ḍurur; biz şunda ṭınmazuz, epsem otururuz?".* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 107). *Oturmışdı ol taḫt üzere epsem.* (Faḫrī 1974 [1367] s. 353 no. 1991). *epsem ol-* ‘susmak’: *Cāriye eyitdi: "Gözümi baġlama, yolumı göreyim!" dėdi. Manşūr eyitdi: "Meger saŋa cānuŋı gerekmez?' dėdi. Cāriye epsem oldı.* (Ferec 855/1451 v. 95a).

AD. **epsit** ‘kağnı tekerinin parçası’ DS 1764 < Yun. *αψιδα* (apsída) ‘tekerlek jantı’ G. Meyer 1893 s. 33, A. Tietze 1955 no. 36.

O. **epşet** ‘ibne’ R. Dankoff 1991 s. 36 < *puşt* kelimesinin Ar. sıfat kaidelerine göre elativus hali. Osmanlıca’nın mahsulü olan bu tür kelimeler için b. *çepakin* .

AD. **epten** ‘hep; hep beraber; büsbütün, tamamiyle’ DS 1764 < *hepten* kelimesinin varyantı. Krş. *ep top*. Ablativus haliyle yapılan zarflar için b. *açmazdan* . *Ecdadımız şimdiye kadar bunları köyümüze sokmamışlar da biz koyverirsek ne demezler? Ya ruhları? Onlar epten depreşir.* (S. Şengil 1943 s. 95).

(Konuşma dili) **ep top**, yalnız 3. şahıs possessivum eki ile: *epi topu* ‘lâzım gelen her şey (ve ondan başka bir şey değil)’ < kafiyeli ve labialisation’a yönelen terkiplerden, ilk unsuru *hepi*’nin varyantı, tâbir bir sinonimler çiftidir. Bu tür terkibler için b. *apar topar* . *Ah! Ah! Onda bir lokmacık akıl olsa, burnundan bağlanmış gibi dikine dikine gidecek yerde benimle uyuşmanın çaresini arardı. Ne de kolay işleri yoluna koyardık a canım, ne de kolay! Epi topu bir apartman katı, biraz mobilya, eli ayağı düzgün, eti budu yerinde sekiz on piliç değil mi bunun.* (A. İlhan 1964 II, 41–42). *Varacağız evet, dedi kaynanası, Bursaya yeniden. Bir yol parası epi topu. Bahara daha çok var. Kısarız masrafı bakınıp alınana ...* (Füruzan 1981 s. 86).

er I ‘adam, erkek’ < ET. *er* a.m. Clauson 1972 s. 102. *Cariye ḳapuyı acdı. Bir daġ gibi er içerü girdi.* (Ferec 855/1451 v. 13a). *Bu bir ḥammāl er, Bül-ḳāsım neden*

olsun? (Ferec 855/1451 v. 10a). ‘yiğit, cesur bir fert’: *Ayıp be, ayıp sana! Senin zahmın hep karılara galiba. Ersen çık meydana!* (S.C. Ertem 1931 s. 246). ‘(bir işin) ustası’ (kadın da olabilir): *Münevvere ki pīre-zen ḳarı idi, ancaḳ bu maḳūle maṣlaḥatıŋ eri idi, …* (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 63). ‘(ordu teşkilâtında) nefer’: *Ağır ağır ilerleyen kamyonlara bindirilmiş erler marş çalıyordı.* (T. Buğra 1963 s. 11) ‘zevç, koca’: *Benüm ḥācatcuġumı gör: ben sana ḫaber étdügüm dem er ḳoynına gir, senüŋ ile yatsun. Andan durasın, yérüŋe varasın; erüm ḳoynına ben girem.* (Ferec 855/1451 v. 69b). ***er başı*** ‘bir zümrenin başında olan, elebaşı; esnaf kâhyası’ TS 1489, Meninski 1680 I, 122. ***ere var-/er u avrat ol-*** ‘evlenmek’: *Ol ḳızcuġaz érişmedin, ere varmadın ölmiş.* (Ferec 855/1451 v. 59a). *Ol cemāʿat icinde iycāb u ḳabūl-i şerʿī vāḳiʿ oldı, er u ʿavrat olduḳ.* (Ferec 855/1451 v. 46b). *Burda bir köse vardı ya, beniminen er avrat oldu.* (A. Caferoğlu 1944 s. 190).

er II (sıfat) ‘erkek; cesur, kendini müdafaa edebilen’ < ***er*** I. *Er yigide görinur paşa özi.* (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 29). ***er kişi*** ‘erkek’: *Esmer hanım gétdi, iki at çıḫartdı. Özü de er-kişi palları geyindi, bir ġılıç Lētif şaha getirdi, bir ġılıç da özü baġlandı.* (A. Caferoğlu 1942 s. 43). *Bilirsin: bir cenaze "er kişi mi, hatun kişi midir?" belli olsun diye usuldendir. İşte o sebepten şapkayı Ali efendinin tabutuna giydirdiler.* (F. Erdinç 1948fes s. 13). Türkçe’nin morfolojisinde basit isimle sıfat arasında fark olmaması için b. ***baba*** I .

er III (zarf) ‘erken’ TS 1488 < Çağ. ***er*** a.m. ve yayılış için b. M. Räsänen 1969 s. 46. *Şāh eyitdi: bu āfet sana ér ṭurmaḳdan uġradı.* (Ṣadru’d-dīn Şeyhoğlu 1973 s. 228). *Dédüm: "İmdi yemin kesdükde atlar | Yola ʿazm eyleyelüm géce biz er!"* (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 150). *Sabah er kalktık. Yollara düştük.* (F. Otyam 1960 s. 98). ***er u gec/er geç/ergeç*** ‘ne vakit olsa; çok beklemeden’: *Bārī fi l-cümle bu kişi ér u géc | Tiz (l) boġazladı, esirgemedi hīc.* (Gy. Németh 1919 [15.yy.] s. 166). *İnsanları sevmek onlara bir sapma olarak görünüyordu. Ne gülünçtü bu söz onların ağzında, bir anlamda hepsi bir sapma içine gireceklerdi er veya geç.* (A. Kutlu 1983 s. 130).

er- ‘erişmek, yetişmek’ TS 1507–10, Meninski 1680 I, 150 < ET. ***ér-*** a.m. Clauson 1972 s. 194. *Öyleye dek atı bir ḫōş yére érdi. Anda indi, ḳondı.* (Ferec 855/1451 v. 18a). *Bu arada avcılar daḳı erdiler, gölüŋ yoḳarusın aşaġasın ḳatı baġladılar.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 27). *O Tacım Dede çok büyük bir adammış. Bir ermiş kişiymiş.* (T. Apaydın 1991 s. 161). ‘olgunlaşmak’ *Ekinlerin erdiği görsem biçmek, fidan görsem sulamak.* (N. Cumalı 1970 s. 203). EO. ***feryād er-*** ‘(birinin) yardımına koşmak’: *Eger beni bu maḳāmda basalar, başum keseler yā ḳalduralar, dāra asalar, kimdür ki baŋa feryād ére, ḥālüm göre?* (Ferec 855/1451 v. 116a).

AD. **eraġa** ‘duvar örülürken içine konulan katıl’ DS 1764 < Ar. ***ʿaraḳa*** a.m. A. Tietze 1958 no. 136. (/ḳ/>/ğ/ için b. ***ʿagel*** [2]).

O. **eramil** ‘dullar’ < Ar. ***arāmil*** a.m. [***armal*** ‘dul erkek’ ve ***armala*** ‘dul kadın’ kelimelerinin çoğulu]. *Haftada erāmil u aʿmā ve ecāmir u eytāma taṣadduḳ olunan üç biŋ aḳçayı ḳaṭʿ eyledi. Bu ṣūretde Ḫazīne-i Āmireye saʿy u tevfīr-i māl gösterdi.* (Selānikī 1989 [1599] II, 624).

O. **Eramine** ‘Ermeniler’ < Ar. ***Arāmina*** a.m. (?) *Ve şehr Arāminesinden daḫı "bāġ ḫarācı" déyü on iki biŋ ḳaraca aḳça maḳṭūʿ alurlar imiş.* (Ö.L. Barkan 1943 [924/1518] s. 150).

(Neologismus) **erat** (askerlik terimlerinden) ‘erler’ < ***nefer*** teriminden ***er*** terimine geçilince ***neferat*** teriminden de ***erat*** terimine geçildi. Eserimize aldığımız diğer neologisma için b. ***andaç*** . *Genel Kurmaydan gelen erat eğitimi ile ilgili buyrukları, kendi plânlamalariyle kaynaştırır, öyle uygulardı.* (M. Seyda 1970 I, 200). *Yürürken, omuzuna astığı tüfeğin kabzası neredeyse topuklarına kadar sarkıyordu. En küçük boy erat giysisi bile büyük gelmişti.* (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 75).

O. **erazil** ‘reziller’ < Sur. dial. ***arāḏil*** ‘en reziller’ (***arzal*** kelimesinin çoğulu). *Erāzil-i insān ve esāfil-i ādemīyān iḫtiyār eyledükleri ṭarz u üslūbdan tecennübe sayʿ u diḳḳat …* (ʿĀlī 1587 v. 134b).

erbab/erbap ‘sahipler’ < Ar. ***arbāb*** a.m. (***rabb*** kelimesinin çoğulu). Ar. bir çoğulun Tk.’de tekil kullanılması için b. ***ahbab*** . *Aṣḥāb-ı emrāż, erbāb-ı aʿrāż, ḳamu eṣnāf ḫalḳ anda gelürler.* (Ferec 855/1451 v. 180a). *Ḳaṣd éder ġamzeŋ ḳanın dökmege ʿışḳ erbābınuŋ.* (ʿÖmer bin Mezīd 1982 s. 231). *Ve ḳażā-ı Berkofçada vāḳiʿ olan Çebrüfçe maʿdeninüŋ baʿż-ı raʿāyāsı ġayrı erbāb-ı tīmār sınurlarında vāḳıʿ olub zirāʿat éderler.* (Ö.L. Barkan 1943 [932/1525] s. 252). ‘işten anlıyanlar, ustalar; işten anlıyan’: *Bir sancaḳlık yér bulunub iki mīr-i livāya tevcīh olunmaḳ … niçe iḫtilāle bāʿiş ve intişār-ı erbāb-ı ḥirāşete sebeb-i ḥādiş olmaḳ lāzım gelür.* (ʿĀlī 1979 [1581] I, 169). ***erbāb-ı hacat*** ‘müracaat sahipleri’: *Elbette erbāb-ı ḥācātdan ṣudūra gelen efʿāl u aḳvāle taḥammüli muḳarrer olurdı.* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 121).

O. **erbain** ‘kırk’ < Ar. ***arbaʿīn*** a.m. *Sinni ḥudūd-ı erbaʿīne varınca pāye-i mülāzemet bāmındaki ser-menzile düşdi.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 173). (takvimlerde) ‘kışın en soğuk sayılan kırk günü’: *Bir düziye hesap ederdi: Erbainin bilmem kaçı. Berdelacuz da geçti. Sittei sevir yaklaştı. Ruzu hazıra şu kadar gün kaldı.* (B.S. Kunt 1948 s. 48). (tarikatlerde) ‘dervişlerin 40 günlük çilesi’: *Rūḥ-ı pür-fütūḥ kemān-ı himmet-ile erbaʿīn çeken riyāżet-pīşelere oḳ gibi pīş-rev oldı.* (ʿĀlī 1982 [1581] II, 185). *Bundan üç yıl evvel, bir ayin gecesi erbain çıkardığım hücremde mürakabeye varıp canımın canı, derdimin dermanı, gönlümün sultanı pirim Hazreti Fazlı Hurufi'ye teveccüh etmiş, özümü bağlamıştım.* (Musahipzade Celal 1936ms s. 27–28).

erbap, b. ***erbab***.

AD. **erbi/erpi** ‘başörtüsü, yemeni’ DS 1764, 1776 < ?? *Kadın kızım, şeker kızım, yavuklun erbiler yolladı, başına bürüdüvereyim!* (M. Tuğrul 1969 s. 309).

erce/ircе ‘sabah erken; mevsime göre erken’ Meninski 1680 I, 136, R. Dankoff 1991 s. 36 < *er* III *-ce* aequativus eki; *-ca* zarfları için b. *anca I* .

ercel, b. *erçel*.

Erces/Erciyes/Erciyez ‘Kayseri vilâyetinde bir dağın adı’ < Yun. *Αργαιος* (Argáios) a.m. *Ol büyük kim beŋzer Erces ḍaġına …* (M. Adamović 1994 no. 1207). *Erciyes dağının dibindeki büyükçe ovanın adı Yavaş ovasıdır. Kayseriden güneye doğru uzanır gider.* (N. Üstün 1970 s. 89).

O. **ercümend** ‘sayılan, takdir edilen, itibarlı’ < Fa. *arcmand* a.m. Fa. *-mand* eki için b. *arzumand* . *Cümleden el çekdükde, nefs-i İstanbulda zāviye-nişīn olan meşāyiḫden Ekmel Efendi ki yine gendüsi gibi ṭarīḳ-ı tedrīsden ferāġat ile meşīḫat silkine sülūk ėdenlerüŋ ercümendi idi, anlardan bey’at ėtdi.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 295).

AD. **erçel** ‘hırçın, huysuz, yaramaz’ DS 1764, TS 1489 < Ar. *arcal* ‘bir at donu cinsi’ (?); Ar. sıfat türü için b. *ablak I* . *Ve ercel at oldur ki iki ḳıç ayaḳları tā sinirine değin duynaḳları bile aḳ ola. Ġāyet şomdur. Ol sebepten Türk birbirine ercel deyü söğerler. Yaʿni ol ercel atıŋ şomluğu meşhürdur. Amma Türk ercel deyemez, epçel derler.* (Mercümek Aḥmed 1944 [15yy.] s. 194).

Erdek ‘Balıkesir vilâyetindeki kasaba’ < Yun. *Αρτακη* (Artáki) a.m.

O. **Erdel** ‘bugünkü Romanya’nın Garb eyaletinin Osmanlı devrindeki adı’ < Mac. *Erdély* a.m. (*erdö elve* ‘ormanın ötesi’).

EO. **erdem** ‘fazilet, hüner’ TS 1489–90 < ET. *erdem* a.m. Clauson 1972 s. 206–207. *Ḳaytaban ev vėrgil bu oġlana, gölge olsun, erdemlidür.* (Dedem Ḳorḳut 1973 [14./15.yy.] s. 7).

AD. **erden** ‘erkenden, sabah sabah; sahur zamanı’ DS 1764, TS 1490 < *er* III + sıfattan zaman zarfı yapan *-den* ablativus eki (b. *açmazdan*).

erdost ‘erkekleri seven (kimse)’ < *er* I ve *dost,* Tk. kelime ile Fa. usulü terkip, *zendost* örneğine uyarak. Kelime birleşimleri için b. *acabola/acabula* . *Kāşki benüm ferzendüm er olayidi yā er-dōst olayidi! Ben ferzendüm elinden ʿāciz olub dururam, cihānda eri görecek gözi yoḳdur.* (Ferec 855/1451 v. 201b).

AD. **Eref** ‘bir rüzgâr adı’ < *Arab*; her halde güneyden gelen sıcak bir rüzgâr. *Biraz daha geçip de ağaçlar karını atıp, çırılçıplak oldu mu eref usuldan usuldan esmeye başlar. Eref çıktı, eref çıktı diye damdan dama sevinçli bağrışmalar olur o zaman.* (M. İlhan 1983 s. 13).

Ereğli ‘bu isimde Anadolu’nun bir kaç yerinde köyler ve Konya ile Zonguldak vilâyetlerinde kasabalar var’ < EYun. *Ηρακλεια* (Hirákleya) yâni Hiraklis mabetleri bulunan yerler; D.J. Georgacas 1971n s. 111.

AD. **erek** ‘Pazartesi günü’ < Erm. *erek’ şabat’i* ‘salı günü’ [*erek* ‘üç’] R. Dankoff 1995 no. 144; krş. *şişembe*.

erek, b. *eğrek I*.

ereksiyon ‘sertleşme’ < Fr. *erection* a.m. < Lat. *erectus* ‘dikilmiş’den nomen actionis. Bununla ilgili olarak b. *aberasyon* . *Ben de soyundum, üzerime yattı, bir şeyler yapmaya çalıştı, başaramadı. Ereksiyon haline bile geçemeden, üzerime boşalıverdi.* (D. Asena 1987 s. 173).

erem perem, b. *eren peren*.

eren ‘erler; er, yiğit, kahraman, yüksek şahsiyet’ TS 1490–96, Meninski 1680 I, 151 < ET. *eren* a.m. (*er* + eski çoğul eki olan *-en*, krş. *kızan, oğlan*) Clauson 1972 s. 232. *Melike durdı, erinüŋ elin aldı, eren naẓarında taḫta gecürdi, yanında oturtdı, ol da oturdı.* (Ferec 855/1451 v. 186a). *ʿAcemden ḥāṣıl oldı ol şenālar, | Nola ger Türk eren ḳıla duʿālar?* (Faḫrī 1974 [1367] s. 262 no. 146). ‘erkekler’: *Meger bu ḳız Taŋrıya muṭīʿ degül-imiş. Erenlerden ḳaçarmış.* (Ferec 855/1451 v. 40a). ‘yiğit, cenkçi’: *Bihrūzuŋ ol māhdan üç oğlı oldı. Ulaldılar, erenler oldılar.* (Ferec 855/1451 v. 113b). ‘efendi, yüksek şahsiyet’: *Ḥişārdan ʿahd-ile biŋ beş yüz kişi çıḳardılar, erenlerin ṭutsaḳ sipāhīler-ile yayaḳ ve yalın ayaḳ ve yalıncaḳ iplere dizdiler.* (F. Giese 1929 [890/1451] s. 128). Aslında çoğul olan *eren* kelimesi tekil mânasını aldıktan sonra *-ler* ekiyle yine çoğula geçebiliyor: *Vilāyetini tīmār üleşdürdi. Tīmār erenleri ol kenāra geldiler, Ḳoştanṭanīyeden gemi çıḳartmaz oldılar.* (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 15). Dervişler arasında *erenler* (tek kişi için dahi) bir saygı hitabı olarak kullanılırdı.

EO. **erene** ‘er gibi, erkekçe’ TS 1495–96 < **erane* a.m. [*er* I + Fa. *-āna*, Tk. *-ane*, b. *acizane*].

eren peren/erem perem ‘darmadağınık, karışık’ DS 1766, K. Emiroğlu 1989 s. 89 < kafiyeli ve labialisationa yönelmiş (b. *ala bele*), ilk kelime mühmel, ikincisi Fa. *parān/parrān* ‘uçarak’ *O civarın köpekleri o garip köpeği civarlarından sürmek için başına her taraftan yığıldılar. Bu garip köpek hangisine geri döndü ise, bir göğüs, birini bir yanda yuğurdu, öbürünün üstüne koştu, o civarın köpeklerini eren peren etti, darmadağın, attı kuyruğunu yukarı, başladı sallana sallana gitti.* (Behçet Mahir 1973 s. 8). *Ogünsü gün o garlangoç uşaklarını sabahın eri, eren peran etti, bir iki tanesinin kafası kırıldı, öbürleri koydu, kaçtı.* (a.e. s. 9).

AD. **erez/irez** ‘buğday ve arpa tarlalarında biten bir yabani ot’ DS 1767, 2549 < Yun. *ιραις* (íres) a.m. A. Tietze 1955 no. 4.

AD. **ereze** ‘kapı sürgüsü’ DS 1767 < Fa. *raza* a.m.

AD. **erfene**, b. *herifane*.

O. **ergalya** ‘eski zamanda gemilerde kullanılan (mahiyeti tam anlaşılmayan) bir cihaz’ < Yun. *εργαλειο* (ergalió) Kahane–Tietze 1958 no. 768.

(Argo) **ergan et–** ‘(umuma) tanıtmak’ M. Mikhaïlov 1930 s. 12, ‘söylemek, açıklamak, ifşa etmek’ H.

Aktunç 1990 s. 87 < ?? Başka kaynaklarda bulunamadı.

O. **ergamuni** 'enginar' < Ar. *arġāmūnī* a.m. < EYun. *εργεμωνη* (ergemónē) a.m. G. Meyer 1893 s. 29.

O. **erganun** 'eski bir çalgı, bir nevi org' < Fa. veya Ar. *arġanūn* a.m. < EYun. *οργανον* (órganon) a.m. *Zeynü-l-aṣnām 'ayş u 'işrete meşġūl oldı, semā'-ı erġanūnı, şarāb-ı erġavānı ẕevḳıne daldı.* (Ferec 855/1451 v. 52a). *Erġanūnu dinlemem, bir rind-i fevḳal-'ādeyim; | Dā'imā ḳānūnu berbād etmege āmādeyim.* (Şair Eşref 1958 s. 143).

ergavan/erguvan 'eflâtun ile kırmızı arası çiçek açan bir ağaç, Cercis siliquastrum' < Fa. *arġavān* a.m. *Dürlü dürlü reyḥānlar, semenler, çemenler, nergisler, sūsenler, yāseminler, nilūfer u erġavān u nesrīn u benefşeler, ḫıṭmīler dikdürdi.* (Ferec 855/1451 v. 91b). *Önlerindeki müşfik sularda, bir dilim mehtap gibi, renklerinin akisleri ıslanan yalılar. Açmış bir erguvan ağacı renginde bir yalı ve yanında şamfıstığının içi renginde bir yalı.* (A.Ş. Hisar 1956 s. 88).

ergavani/erguvani 'eflâtun ile kırmızı arası renkte' < Fa. *arġavānī* a.m. [*arġavān* + isimden sıfat yapan *-ī* eki, b. *altunî*]. *Şarābuŋ erġavānī ola, mürevvaḳ, muṣaffā ola.* (Ferec 855/1451 v. 90b–91a). *Ol yüzi gül, saçları sünbülden ayru düşmişem, | Anuŋ içün oldı yaşı erġavānī çeşmümüŋ.* ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 160).

ergeç I, b. *er III*.

ergeç II, b. *erkeç*.

ergen I 'olgunlaşmış; evlenecek yaşa gelmiş' DS 1767, F. Argenti 1938 [1533] s. 73, Meninski 1680 I, 148 < *er-* + fiilden, temelli vasıflar gösteren sıfatlar yapan *-gen* eki, b. *alıngan* . *Adanın güzel, bir içim su kızlarından Niki'yi, ergenlik çağındayken, abilerinin kotrasına bindirmiş bir gün, Heybeli'yi dolasıp dönmüşler.* (M. Seyda 1974 s. 215). 'bekâr': *... ve eger zinā ėden ḍul 'avrat olsa, anuŋ cürmi ergenler gibi ola.* (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 2b–3a). *Gümrükte müfettiş; sırmalar, nişanlar içinde. Hem de ergen. Evlenmek istiyormuş amma, helâl süt emmemişe düşemezsem diye korkuyor.* (S.M. Alus, Akşam gaz. 27.6.1941).

ergen II, b. *eğren*.

AD. **ergene** 'dağ yeli' DS 1768 < Mo. *ergene* a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 17.

AD. °**ergil** 'muşmula, döngel' DS 1768 < *ezgil* yerine bir yanlış kayıt olması muhtemeldir. Başka kaynaklarda bulunamadı.

ergin, b. *ergün*.

ergonomi 'eşyaların imalinde en uygun usulü inceleyen ve arayan fen dalı' < Fr. *ergonomie* a.m. [EYun. *εργον* (érgon) 'iş; işlenen şey' ve *νομος* (nómos) 'kanun, kaide']. *Bulduğu her fırsatta, otobüs koltuklarıyla ilgilenmeyen ergonomi mühendislerine söve saya, sekiz yüz kilometreyi gider-gelir oldu.* (B. Uzuner 1994 s. 14).

erguvan, b. *ergavan*.

erguvani, b. *ergavani*.

ergün/ergin 'olmuş, olgunlaşmış kemale ermiş: reşit' DS 1768 < *er-* + fiilden (participium) mânasında sıfat yapan *-gin* eki, b. *akkın* . .

EO. **ergür-** 'ulaştırmak, eriştirmek' TS 1521–30, R. Dankoff 1991 s. 36, Meninski 1680 I, 148 < ET. *ėrgür-* a.m. [*ėr-* fiilinin causativum hali, b. *artur-*] Clauson 1972 s. 227. Krş. *erür-*, bir fiil kökünden iki causativum şeklini gelişmesi için b. *akıt-* . *İlāhī! Hālümi görürsin. Baŋa meded ėrgür!* (Ferec 855/1451 v. 179a). *Dürişdür düşmenile ḫōş müdārā! | Müdārā ėrgürür seni dīdāra.* (F. Giese 1929 [890/1451] s. 230). *Ėrgür beni, ey şūḫ, amān 'īd-i viṣāle!* (Vāṣıf 'Oṯmān 1257 s. 368).

eri- b.m. (buzun erimesi gibi) < ET. *erü-* a.m. Clauson 1972 s. 198. *Cūn bu sözi işitdüm, sögüt gibi ditredüm, ḳalay gibi eridüm, gendözümi bī-ḫīşten dopraġa saldum.* (Ferec 855/1451 v. 108a). *Ḳaçan kim şāne aġzından çıḳar şol 'anberīn gīsū | Gül anuŋ 'ışḳı odından eriyüp ditrer, olur şu.* ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 59). 'zayıflamak, incelmek, tükenmek': *Ben bunıŋ ġamından eriyüb dururam.* (Ferec 855/1451 v. 212b). *Görseŋ bir ḳaç gün içinde ne ḳadar erimiş, çöp gibi olmuş!* (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 318).

erik, b. *erük*.

erim 'mesafe < *er-* + fiilden nomen actionis yapan *-im* eki. *Burada olsun istiyor, bir telefon erimi uzaklıkta, "Akşam ne yapıyoruz?" denecek kadar yakın.* (F. Hepçilingirler 1997 s. 105). Krş. *göz erimi*.

erim erim (eri-) 'durmadan erimek, tamamen erimeğe doğru gitmek' < *eri-* fiiline uydurulan reduplication + /*m*/ den ibaret ve tekrarlanan predicate intensifier, b. *apal apal* . *Zavallı yavrum felâketzede; ayın on dördü gibi taze, tek başına erim erim eriyor.* (S.M. Alus 1933p s. 160). *Müvekkilim, gün günden, yanan bir mum gibi erim erim eriyor.* (M.L. Dikbaş 1936 s. 96).

AD. **erin-** 'üşenmek' DS 1770–71, TS 1499–1500 < ET. *erin-* a.m. Clauson 1972 s. 235. *Yavuzlıḳ ėtmege her giz erinmez, | Ki öz anasına emīn görinmez.* (Faḫrī 1974 [1367] no. 4298). *Çırçırlara gel de bak! Ayağına mı eriniyon?* (Orhan Kemal 1952m s. 102). *"Git şu gapıyı aç!" dedi Haceli'ye. Haceli erine erine gitti kapıyı açtı.* (F. Baykurt 1961ı s. 111).

AD. **erincek** 'tembel, üşengen' DS 1770, TS 1499 < *erin-* + *-ecek* > *-cek* (ünlünün düşmesi için krş. *dutcak, emcek*, fakat bunun gibi başka sıfat bulamadım).

AD. **eriş** (dokuma tezgâhında) 'çözgü' DS 2771, ZTS 65 ('atkı') < ET. *arış* a.m. Clauson 1972 s. 239, Clauson palatal varyantların Türk dillerindeki yayılışına dikkati çekiyor. (Arap yazılı kaynaklarda ünlülerin mahiyeti belli olmaz). Krş. *arış* I. Krş. R. Dankoff 1995 no. A2 *Yanar döner: erişi mor, argacı*

kanarya sarısı olup iki renkli görünür. (H.Z. Koşay 1944 s. 328).

eriş– I 'varmak, ulaşmak' DS 1772–73, TS 1500, Meninski 1680 I, 591 < ET. *ériş-* a.m. Clauson 1972 s. 239 [*ér-* fiilinin müşareket hali, fakat mâna itibariyle o fiile bir şey ilâve etmez]. *Yürimekden ayaḳları ḳabardı, geyesi yunmamaḳdan üstünde çüridi. Remleye erişdüginleyin ḫasta düşdi, ölüme yaḳlaşdı.* (Ferec 855/1451 v. 92a). *Geçene ėrişilmez, gelecek işüŋ tedbiyrine meşġūl olalum!* (Ferec 855/1451 v. 243a). 'yetişmek, olgunlaşmak' Meninski 1680 I, 591: *Ol ḳızcuġaz ėrişmedin, ere varmadın ölmiş.* (Ferec 855/1451 v. 59a). *Bir şaḫṣa uġradılar ki ekini ėrişmiş durmış; ekinini tefāvütsüz müdrik ġayrı müdrik dėmez biçer, böyle döger.* (Ferec 855/1451 v. 190b).

AD. **eriş–** II 'birine gülmek; onunla alay etmek; şakalaşmak' DS 1772–73, TS 1500 < *eriş-* I. *Dervīşlere ėrişen işine peşīmān olur.* (Yūnus Emre 1965 s. 63). *Abu Güneşınen oğlanı Ġorḫu dağının başında görüşdürdü. Bunnarı birbirine yaḫdı. Bir zaman orada erişip boğuşduḫdın sōna Şahmayıl dėdi ki: "Diziŋi endir de bi soluk yatıyım" dėdi.* (A. Caferoğlu 1945 s. 209).

erişdür–/eriştir– 'erdirmek, vardırmak' < *eriş-* I fiilinin causativum hali, b. *acıkdur- . Çü şeyṭān ola nefs, anı riyāżet ḳılıcile öldür, | Ki Raḥmāna ėrişdürmez seni bu nefs-i şeyṭānī.* ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 24). 'çatıştırmak, kavga ettirmek': *Pāzişāhile beni erişdüre, | Dükeli bu işleri ḳarışdura.* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2057). 'aşketmek, yapıştırmak' < *eriş-* I fiilinin causativum hali *Nāgāh bir ḫarbende gāv-zūr ġavġā-şūr ardumdan yėtişdi, bir ḳac muḥkem müşt başuma, yüzüme, gözüme ėrişdürdi.* (Ferec 855/1451 v. 109a).

EO. **erişgen/erişken** 'şakalaşan, her şeyi şaka sayan' < *eriş-* II + fiilden, temelli vasıf mânasında sıfat yapan *-gen/-ken* eki, b. *alıngan . Bir niçenüŋ göŋline şeyṭānlar ḍolubdurur, | Erenler semā'ına anlar erişgen olur.* (Yūnus Emre 1965 s. 63).

EO. **ėrişgen–/ėrişken–** (dativus hali ile) 'alay etmek' (?) < 15. asra ait bir hapax legomenon mânası *eriş-* II'ye yakın görünür, fakat fiilin teşekkülü beklenmedik ve izahı zordur. *Maġrūr olub ḫalḳa ėrişgenmegil!* (Gy. Németh 1919 [15.yy.] s. 156).

AD. **erişikli** 'cin çarpmış; sinirli, çabuk öfkelenen, sağı solu belli olmayan' DS 1772 < EO. **ėrişik* 'çarpılma, cin çarpma' +*-li* [EO.'da kullanılan, fiil kökü + *-ık* ekinden ibaret nomen actionis şekli için b. *alık II*]. *Ümmü'ye muska yazdırdılar, ümmüye sabun gömdürdüler Ümmü ondan böyle deli oldu, cinli erişikli oldu.* (F. Baykurt 1970 s. 113). *Erişikli, nolacak? Deli deli konuşur!* (F. Baykurt 1971t 31).

erişken, b. *erişgen.*

ėrişken–, b. *ėrişgen-.*

erişte/erüşte 'ev makarnası' DS 1778 Meninski 1680 I, 142 < Fa. *rişta* a.m. A. Tietze 1969 no. 101. Prothesis hadisesi için b. *arasta . Yaḫnīleri mürebbā ve şōrbāları, köftesi vāfir erişte vu tutmac u müstevā ...* ('Ālī 1982 [1581] II, 147).

eriştir–, b. *erişdür-.*

erit– *eri-* fiilinin causativum hali, *-t-* genişlemesi için b. *acıt- . O çürük mide ile nasıl eriteceksin kızartmayı?* (R. Ilgaz 1969g s. 50). *Şöyle ki edeb u hünerde rūzigārlarında anlardan hümām yoġidi. Cābük-süvārlıḳ, oḳ atmaḳ, tob oynamaḳ, nerd u şaṭranc eşḫāşını müstaḳīm u münḥarif yürütmek, şeh-zādeler yüregini çerb-destligile eritmek her birinüŋ evṣāfınuŋ, aḫlāḳınuŋ muḥaḳḳarı ve āsānıyidi.* (Ferec 855/1451 v. 143a–b). *Belinde karnında kalçasında birikmiş yağ varsa eritmek için, sedir üstünde bacaklarını havaya kaldırıp makas hareketleri yapar.* (M. Seyda 1974 s. 39). Mecazi mânada 'bir şey kalmayıncıya kadar harcamak (para, mal, servet hakkında)' M. Mikhaïlov 1930 s. 13, H. Aktunç 1990 s. 97. .

EO. **erk** 'kudret; ihtiyar' TS 1500–1501 < ET. *erk* a.m. Clauson 1972 s. 220. .

erkân I 'âdetler, kaideler, türeler' < Ar. 'esaslar', asıl mânası 'destekler, direkler' (*rukn* 'destek' kelimesinin çoğuludur). *Erkānlarınca ve törelerince aġırlıḳların yėrine getürdi.* (F. Giese 1929 [890/1451] s. 127).

erkân II 'ilerigelenler, devlet büyükleri' < Ar. *arkān* 'ordu büyükleri', asıl mânası 'destekler, direkler' (*rukn* 'destek' kelimesinin çoğuludur). *Der-ḥāl şāh buyurdı. Eyimme vu ḳużżāt u ekābir u şudūr, a'yān, erkān geldiler.* (Ferec 855/1451 v. 551b). *Her gün ṣabāḥ olduḳda tamām erkān-ı devlet, a'yān-ı millet Ḫudādād ḫidmetine varurlardı.* (Ferec 855/1451 v. 63b). *erkân-ı harb* 'harb akademisinden mezun subay': *Burhan hukuk'a yazılabildi mi? Reha Erkân-ı Harb Mektebine girmek istiyor mu?* (E. Atasü 1996 s. 54). 'çok kurnaz biri, açıkgöz': *Allah Allaah diyor, bu gidişle erkâniharp olur bu çocuk diyor.* (T. Apaydın 1991 s. 106).

AD. **erkeç/ergeç** 'üç dört yaşlarında enenmiş erkek keçi' DS 1773–74, Meninski 1680 I, 148, O. Blau 1868 s. 229 < ET. *erkeç* a.m. Clauson 1972 s. 223. *Hadi, hadi, kasap bozuntusu sen de! Biz balık çıkarmasak şu kasabadaki halkın kursağına et mi girer? Beş liradan satmağa kalkarsın erkeçin okkasını ...* (K. Bilbaşar 1961 s).

erkek b.m. (dişinin aksi) < ET. *érkek* a.m. Clauson 1972 s. 223–224 < *irk* 'koç' + *-ek* küçültme eki (b. *bardak*) M. Erdal 1991 I, 41. *Düşümde gördüm: bir ṣayyād geyik duzaġın ḳurdı; bir érkek geyik dutuldı.* (Ferec 855/1451 v. 35b). 'erkek insan, adam': *Baŋa bundan ma'lūm oldı ki hīc érkekde vefā yoḳdur.* (Ferec 855/1451 v. 35b). *Ḫalecānını teskīn et. Erkekdir bu, beş ḳadın da sever, on ḳadın da.* (H.R. Gürpınar 1927n s. 163). 'koca, zevç': 'erlik vasıflarına haiz (kimse)': *"Bak, anlaşalım, ben kendi paramı ödeyeceğim, sen kendi paranı." — "Olmaaaz! Erkeklik öldü mü? Seni ben çağırmadım mı!"* (L. Erbil 1985 s. 110). *erkek Fatma* 'erkek gibi hareket eden kız veya

kadın, Tk.'de şahıs isimlerindeki mâna gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu : Adanın en haşarı erkek fatması olarak çıktım ortaya.*** (P. Kür 1987 s. 190). ***erkek sinek*** 'erkekler ve bu gibi şeyler' (mânası ilk kelimeden kaynaklayan kafiyeli çift söz menşei ve derin mânası anlaşılmıyor): ***Erkeğim sineğim yok deye dalıma binceklerse, söle onnara, altında galman o pezveklerin.*** (H. Sayın 1965 s. 27).

erkeksi 'erkek tavırlı' TS 1402 < ***erkek*** + ***-si*** similativum eki, b. ***ayruksı/ayrıksı . Neriman Köksal yakışıklıdır, geniş omuzludur, eyvallahı yoktur; dişiliğinde bile hoyrat erkeksi bir yan vardır.*** (M. Mungan 1996 s. 436). ***Adam döndü, şapkasını geriye itti ve beni çok şaşırttı, çünkü yüzü Ada'nın yüzüydü. Çizgileri biraz daha sert, daha erkeksi ama aynı yüz.*** (İ. Aral 1997 s. 74).

erken/irken b.m. (geç'in aksi) DS 2546 < ***er*** III ve ***iken.*** ***Atalar eydür: Ac amān bilmez; erken ḳarnuŋ ḍoyur!*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 296). ***Erken kalkan yol alır, erken evlenen döl alır.*** (Reşat Enis 1944 s. 130). ***erkence/erkenceden/erkenden*** (zayıflatma aequativus'u ve/veya ablativus adverbialis [b. ***açmazdan*** ; ***-ca*** zarfları için b. ***anca I***] ile) 'daha geç değil, erken saatte (bile)' ***Bildim, bildim: irkenceden gelir, şeritlerle, kâğıtlarla oğraşır; sonra buraya oğrar, Halim baba ile konuşur.*** (Aka Gündüz 1940 s: 12). ***Yarın erkenden Ambarlı'ya gideceğiz, ava çıkacağız.*** (S.M. Alus 1944 s. 188).

erkenci 'erken davranan' < ***erken*** + burada geçici bir vasfı ifade eden ***-ci*** eki, krş. ***evci. Hepiniz erkencisiniz bu sabah.*** (A. Nesin 1959b s. 58).

erken erken 'şaşılacak erkenlikle, beklenmedik bir anda' < ***erken***, zarfı vurgulayan tekrarla, krş. ***sabah sabah, akşam akşam. "Ne o lan? Erken-erken, bu ne bu?" — "Yok bir şey" dedi ya, o saat çaktım meseleyi.*** (Tarık Dursun K. 1955 s. 80–81).

AD. **erkenle-** 'erken gelmek' DS 1774, TS 1502 < ***erken*** + ***-le-*** genişlemesi.

AD. **erkenleyin/irkenleyin** 'sabah erken' < ***erken/irken*** + zaman zarflarında kullanılan ***-leyin*** ek grubu, b. ***akşamleyin . Evlerine çekilirler, yatırlar. Bir de baksınlar irkenleyin. Tuz çekivermiş gölün suyunu, kuruya kalmış.*** (H.Z. Koşay 1935 s. 88).

(Argo) **erkete** 'gözcü, kollayıcı; gözcülük, kollayıcılık' H. Aktunç 1990 s. 97–98 < Yun. ***ερχεται*** (érẖete) 'geliyor!' M. Mikhaïlov 1930 s. 39, Ch. Tzitzilis 1987g no. 125. ***Teknik hırsız İstefano, kapı camının oyuğundan içeri süzüldü. Bir kısa ıslık çaldı. Buna aşağıdaki erkete Çilli Tekin bir kısa ıslıkla cevap verdi. İşler yolunda.*** (A. Nesin 1960g s. 54). ***Derin derin soluyup uyuyormuş gibi yaptı. Ayakucunda yer yatağının köstebek yuvası gibi kabarmasını görmek için erketeye yattı.*** (L. Tekin 1984 s. 97). ***Tıpkı hırsız çocuklar gibiyiz. Suphi'yle Niyazi ağaçların altında ve iki yanda erketeye durmuşlar.*** (A. Yurdakul 1989 s. 143).

Erkilet 'Kayseri vilâyetinde bir kasabanın adı' < Yun. ***Αρχαλλα*** (Árẖalla) a.m. D.J. Georgacas 1971n s. 111.

EO. **erlen-** 'erlik dâvasında bulunmak' TS 1504 < ***er*** + isimden 'filân hale gelmek' mânasında fiil yapan ***-len-*** genişlemesi. ***Ne bunca ben ża'īfe erlenürsin, / Nice bir 'avrete ġayretlenürsin?*** (Şeyẖī, 'Ālī 1974 [1591–99] s. 113; TS'deki misal bu beyte dayanıyor).

erlik I 'yiğitlik, kahramanlık, mertlik' DS 1775, TS 1504–1505 Meninski 1680 I, 149 < ***er*** I + isim veya sıfattan nomen abstractum yapan ***-lik*** eki, b. ***ağırlık . Meger 'Arab icinde bir dilāver kişi vardı-ki erlikde, bahādürlikde, ṣa'lūklikde naẓīr[i] yoġıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 175b). ***Ḳatı erlikden ve 'aẓīm alplıḳdan 'aḳl ve fikr yėgrekdür.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 95). ***Erlik vurmakla, ağalık vermekle derler ya, asıl şimdi köylülük vermekle!*** (F. Baykurt 1970 s. 123). 'huşunet': ***Yumşaḳlıġile iş başarımadum, buŋa erligile girişeyim!*** (Ferec 855/1451 v. 100b).

EO. **erlik** II 'bir hisarın askerlere mahsus meskeni' < ***er*** I + isimden mekâna mahsus tâbirler yapan ***-lik*** eki, krş. ***haremlik, selâmlık. Ḳullesi ucunda doġar mihr u māh, / Erliginde var ola yüz biŋ sipāh.*** (Firdevsī–i Rūmī 1980 [15./16.yy.] s. 62). ***Yıḳ ḥişāruŋ burcını vu erligin, / Kes Midilli erlerinüŋ dirligin.*** (a.e. s. 154).

Ermenek/Ermenak 'Konya vilâyetinde bir kasabanın adı' < Yun. ***Γερμανικουπολις*** (Germanikúpolis) D.J. Georgacas 1971n s. 111; muhtemelen m.s. 17 senesinde Germanicus tarafından kurulduğu için bu ismi almıştır, ya da Germanicus lakabını alan bir Roma imparatorundan, F. Hild – H. Hellenkempner, Tabula Imperii Byzantini V, cilt 1, Wien 1990, s. 258.

Ermeni b.m. (din veya millet terimi) < Fa. ***Armanī*** < Ar. ***Armanī*** a.m. (***Arman*** 'Ermeniler' + isimden sıfat yapan ***-ī*** eki). ***Evvel ḳarye-i Bayur ki Ermenī kendidür, dört biŋ ḳaraca aḳca bāġ ḥarācı dėyü vėrürler imiş.*** (Ö.L. Barkan 1943 [924/1518] s. 151). ***Karı, Ermeni gelini gibi ne kırıtıyorsun?*** (S.M. Alus 1933p s. 157).

Ermenistan 'Ermenilerin Kafkasya'daki Cumhuriyeti' < Fa. ***Armanistān*** a.m. [***Armanī*** + memleket isimleri için kullanılan ***-(i)stān*** eki, b. ***Acemistan .***

ermin 'kakum; beyaz gelincik kürkü < Fr. ***hermine*** a.m. [Lât. ***mus Armenius*** 'Ermenistan faresi'].

Ernes/Ernez 'Antalya vilâyetinde bir köy' < Yun. ***Αρνεας.*** (Arneás) a.m. D.J. Georgacas 1971n s. 111.

eroin 'uyuşturucu maddelerden biri' < Fr. ***héroïne*** a.m., kelime aslında bir farmakoloji firmasının koyduğu ticarî marka. Bu tür trade name'ler için b. ***amaroza . Yapayalnızdı Janis Joplin, mutsuzdu ve eroin kullanıyordu.*** (N. Eray 1990 s. 1990 s. 30).

eroinman 'eroin müptelâsı' < Fr. ***héroïnomane*** a.m. (***héroïne*** + EYun. ***μανια*** (manía) 'delilik, b. ***bibliyoman . Eski bir eroinman, dedi; küçük esrar satıcılarını yakalamakta bize yardım eder.*** (R. Enis 1957

s. 160). ***Adam eroinman. Komutan bir işitseydi Erdoğan'ın hali dumandı.*** (B. Günel 1991 s. 268).

eros (beynelmilel ruhiyat terimlerinden) 'cinsiyet soruları ile meşbu bir halet–i ruhiye' < EYun. ***Ερως*** (Erōs) 'Yunan mitolojisinde sevgi tanrısı'. Yun. müzekker eki ***-os*** için b. ***aforos*** [1]. ***Eros'la maç seyretmek pek keyifli oluyordu.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 138).

erotik 'cinsiyatla ilgili' < Fr. ***érotique*** a.m. (***Eros***'tan yapılan sıfat, b. ***Adriatik***). ***Kendisi bu sıralar Lolita'yı okuyormuş. "Harika!" diyor, "Baştan aşağı erotik, şiir gibi. Düşün, bu yaştaki kadını, beni uyandırdı!"*** (Peride Celal 1991 s. 133). ***Biraz içki, biraz dans, belki videoda erotik film gösterisi, sevişmeye hazırlanmak, coşmak için.*** (Peride Celal 1985 s. 78).

erotizm 'erotik hal' < Fr. ***érotisme*** a.m. Fr.' dan Tk.'ye giren ***-izm*** için b. ***aforizm*** [1]. ***Beş dakika önceki o yoğun erotizm nereye gitti?*** (A. Yurdakul 1991 s. 225).

erozyon (coğrafya terimlerinden) 'aşınma' < Fr. ***érosion*** a.m. Bununla ilgili olarak b. ***aberasyon***. ***Yılda bir milyondan fazla artış gösteren ve toprağı yılda bir milyon metreküpe yakın erozyonda yok olan Türkiye halkı, çok yakında açlıkla karşı karşıya kalacaktır.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 281). Mecazi mânada: ***Medyanın günümüzde insanları nasıl kuşatıp teslim aldığı, tüm insanca değerleri insanlık adına nasıl erozyona uğrattığı romanın ona tema olabilirdi.*** (İ. Aral 1997 s. 47).

AD. **erpeden** 'çul ya da çuval yapmakta kullanılan kıl sicim' DS 1776 < Yun. ***αρπεδονι*** (arpeḏóni) a.m. A. Tietze 1955 no. 28.

erpi, b. ***erbi***.

O. **erre** 'testere' < Fa. ***arra*** a.m. ***Degdüŋ ol zülf-i 'anber-efşāne, / Erre-i 'ömr imişsin, ey şāne.*** (Ḥudāyī, ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 211).

EO. **errek** 'erkence' TS 1511 < ***er*** III + ***-rek*** comparativus eki, belki zayıflatıcı mânada (b. ***acırak***).

AD. **erse–** 'erkek istemek' DS 1776, TS 1511 < ***er*** I + ***-sa-*** desideratívum genişlemesi, b. ***aygırsa-***.

AD. **ersek** 'erkeğe düşkün kadın' DS 1776, TS 1511 < ***erse-*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan ***-k*** eki, b. ***akık***.

AD. **ersele–** I 'ezip sarsmak' DS 1776 < ***örsele-*** fiilinin varyantı. ***/ö/ /e/*** gelişmesi için krş. ***erşek*** I. ***el-*** 'ölmek' DS 1725, ***erimcak*** 'örümcek' K. Emiroğlu 1989 s. 90.

AD. **ersele–** II 'kovmak' < ?? ***Padişah hiddetlendi. "Sen benim evlâdım değilsin" diye kızı erseledi.*** (U. Günay 1975 s. 351). 'kovalamak, takip etmek' a.e. lugâtçesi s. 532: ***Bir gün bir dağa gitti, orada bir ceylân gördü. Ceylânı erseledi. Ceylân gitti, oğlan gitti. Epeyce bir yol gittikten sonra, ceylân bir çadırdan içeri girdi.*** (U. Günay 1975 s. 34). ***Bunlar kaçıyor, o erseliyor.*** (U. Günay 1975 s. 420).

EO. **ersi** 'erkeksi' TS 1511 < ET. ***ersig*** a.m. Clauson 1972 s. 238. [***er*** I + ***-si*** similativum eki. b. ***ayruksı/ayrıksı***].

AD. **erşek** I 'pars ile ayının azması hayalî mahluk' TS 1512 < ***öşek*** III.

O. **erşek** II/**irşek/irşik** 'Başpiskopos' Meninski 1680 I, 591 < Mac. érsek' < Yun. ***αρχιεπισκοπος*** (arḫiepískopos) a.m.

AD. **ert–** 'kurtarmak (= bitirmek?); yok etmek' DS 1777, K. Emiroğlu 1989 s. 90 < her iki kaynak örneksiz olduğundan fiilin ne mânaya geldiği tam tesbit edilemiyor. Kelime ***ört-*** fiilinin varyantı ya da ET. ***ert-*** 'geçmek' Clauson 1972 s. 202 fiilinden gelmiş olabilir.

EO. **erte** I 'sabah, şafak sökme zamanı' TS 1512–17 < ET. ***ėrte*** a.m. Clauson 1972 s. 202–203. ***Melik odasına gėtdi, ėrteye degin ol ḫātūn adına şarāb icdi.*** (Ferec 855/1451 v. 27a). ***Her gece gėderidi, her ėrte gelürdi gėrü.*** (Ferec 855/1451 v. 60b). ***Muştılarvan ben saŋa kim ṭali'uŋ oldı yüce, / Devletüŋ yüridi yavlaḳ, erte-dur dün u gėce.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 92). ***erte at-*** 'şafak atmak': ***Bu aŋa, ol buŋa güş urmış idi / Ki düşmen bu gėce atmadın ėrte / Mebādā ėrte gibi perde yırta...*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 s. 321 no. 5076–77).

erte II 'ertesi gün, yarın' TS 1512–15, Meninski 1680 I, 135 < ***erte*** I. ***Tedbīr ol-dur ki baŋa destūr vėresin, ėrte varam Bu l-Kāsimi oŋad gercekden öldürem.*** (Ferec 855/1451 v. 6b). ***ertesi*** 'o günü takib eden günde' (krş. ***cumartesi, pazartesi***): ***Ol gün, ol gece ṣabr eyledi, ėrtesi gėrü Ferruḫ-rūz ḳatına geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 41a). ***Ol gece diŋlendiler. Ėrtesi durdılar, danışıḳ ėtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 100a). ***Düyün ėrtesi, cuma günü deyenek oynāla.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 4). ***ertesi*** (attribütif olarak) 'ondan sonra gelen (gün, hafta, sene)': ***Ertesi haftaya, cuma akşamına kadar kim sabreder?*** (S.M. Alus 1944 s. 28). ***Ertesi iẕinde Aḥmed ile ḍoğrudan ḍoğruya Ḳuşlu'da buluşduḳ.*** (Aḥmed Rāsim 1342/1924 s. 20).

EO. **erte gece** 'sabahtan akşama kadar; gece gündüz' TS 1517–18. ***Atamuŋ yasın dutdum. Şoŋra yek-dil dōstlarile, 'āḳil ḫerīflerile ėrte gėce ṣoḥbete meşġūl oldum.*** (Ferec 855/1451 v. 43a). ***Ammā bir dilbend oġula ḫācetmend idi. Ėrte gece ḫācet dileridi, Taŋrıdan oġlan isteridi.*** (a.e. v. 27b).

EO. **ertegi** 'yarınki' < ***erte*** II + ***-ki***. ***Yaḳiynumdur ki ėrtegi esvileme ecvibeŋ bulunmayısar, benüm daḫı raḥmum olmayısar.*** (Ferec 855/1451 v. 135a).

EO. **ėrü dut–** 'erişip tutmak, yetişip yakalamak' TS 1520 < ***ėr-*** fiilinin fiilzarfı (gerundium) hali ve ***dut-***, iki safhalı hareket fiillerinde bir kaç misali görülen fiil birleşimlerinden, krş. ***apar-, ēgit-***. Süheyl u Nevbahar'ın 1991 edisyonunda onun yerine ***sunup dutdılar*** kelimeleri var (beyt 4503).

erük/BSTT. **erik** b.m. (mâlum meyva) DS 1778 < ET. ***erük*** 'şeftali, kaysı, erik' Clauson 1972 s. 222, G. Doerfer 1975 IV, no. 1952. ***Kuru üzüm ve kuru incir***

ve erük ve zerdalû ve dahi bunlara nisbet ne kim vardur satılsa yüzde beş Osmanî akça alınur imiş. (Ö.L. Barkan 1941 s. 187). (Argo) 'morartı, ciltteki mor leke': ***Eriklerle yüzin zeyn ėt, anı ayvā ile gönder, | Eger la'lünden alma isteye aġyār şeftālū!*** (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] III, 143).

EO. **erür–** 'ulaştırmak, eriştirmek' TS 1521–28 < ***er-*** fiilinin causativum hali, krş. ***ergür-,*** ve ***ergür-*** fiilinin çok eski bir varyantı. Bir fiil kökünden iki causativum şeklini gelişmesi için b. ***akıt- .*** ***Göŋlüŋi fāriġ dut-ki bėlümi baġlayam, aḳāliymi gezem, maḳṣūdını bulam, seni maḳṣūduŋa ėrürmeyince oturmayam.*** (Ferec 855/1451 v. 36a). ***Bu gėyce ḳonuġum ol, ėrte seni ābādānlıġa ėrürem!*** (Ferec 855/1451 v. 220a). ***Kime kim göstere bir ẕerre vefā | Āḫır aŋa ėrürür yüz biŋ cefā.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1874).

erüşte, b. ***erişte.***

O. **erüz/erz** 'pirinç (hububat)' < Fa. ***arz*** < Ar. ***aruzz*** a.m. ***Livā'i Safedde vāḳi' olan 'ādet-i iḥtisābdan bāzāra gelen dibsden ... ve erüz ve tüffāḥ ve iccāṣ ve sā'ir bunlaruŋ gibiden üçer akça alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 [963/1555] s. 229).

O. **ervah** 'ruhlar; bir kişinin ecdadının ruhları' < Ar. ***arwāḥ*** a.m. (***rūḥ*** kelimesinin çoğulu). ***Söyle bakalım ulan, neyin nesisin, necisin, nereden gelmişsin, baban kim, anan kim, soyun sopun kim, sülâlen, ecdadın ervahın kim?*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 143). ***Rabbenā hakkı için bu gece bu kaltağın ervahına okuyacağım!*** (S.M. Alus 1934 s. 199). ***ervahı duyma-*** 'hiç duymamak ya da duymamazlığa gelmek': ***İki saattir burada dört dönüyorum, hanımın ervahı duymıyor.*** (a.e. s. 195).

(Halk konuşması) **ervahi** 'ruhlar' < ***ervah*** + mahiyeti meskûk ***/i/***, belki agglutination'a uğramış Fa. izafet ***/i/***'si; krş. ***cinni, ecinni. Süsünü, tuvaletini ervahilere mi göstereceksin?*** (S.M. Alus 1933p s. 143). ***Ne sönük semt, ne karanlık mahalleler, ne berbat sokakları Sanki herkes ervahilere karışmış.*** (S.M. Alus 1934 s. 139).

AD. **ervane** 'kadın çepkeni' H.Z. Koşay 1944 s. 330 < ??.

O. **eryahî** 'merhametli, kerim' < Ar. ***aryaḥī*** a.m. ***Bu pādeşāh keriymidi, eryaḥī idi. Ol aldıġı ḳoca ḳulı müşerrif menzilesinde ḳodı ve ol ḳurı ḳarı ḳaravaşı, ḫōş-vaḳt oldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 131a).

AD. **erz** 'dövülmüş çam kabuğu' DS 1778 < Ar. ***arz*** 'sedir, katran ağacı'?.

erz, b. ***erüz.***

erzak 'saklanan yiyecekler, gıda stoku' < Ar. ***arzāḳ*** a.m. (***rizḳ*** kelimesinin çoğulu). ***Kışlık erzak yazın kasabadan alınırdı.*** (S. Soysal 1979ye s. 20).

O. **erzani buyur–/erzani kıl–** 'ihsan etmek' < Fa. ***arzānī farmūdan/arzānī kardan*** a.m. ***Ḫudāvendüŋ kereminden tevaḳḳu'um oldur kim mālümi mülkümi oġlum Faẓlullāha erzānī buyurasın.*** (Ferec 855/1451 v. 18b). ***Bu miḥnetüm icinde baŋa 'ināyet eyle, restegārlıḳ erzānī ḳıl!*** (Ferec 855/1451 v. 132a). ***Ol ser-hadlerüŋ ehl-i vuḳūfı ve kemāl-i şehāmet u celādet-ile mevṣūfıdur dėyü eyāleti yine aŋa erzānī ḳılınmış.*** ('Ālī 1982 [1581] I, 170).

erzel 'rezilin rezili' < Ar. ***arzal*** a.m.: ***Kaçanın anası ağlamazmış. Bu kadar erzel bir atasözü ne boş imanlarda bulabilirsiniz, ne tavşanlarda.*** (C. Meriç 1992 s. 216).

O. **erzen** 'darı' < Fa. ***arzan*** a.m. ***Gendümden ve cevden ve 'alefden ve çavdardan ve erzenden ve künciden ve burçaḳdan ve penbeden ve piyāzdan ve sīrden ve ḳavundan ve ḳarpuzdan, fi l-cümle ġallāt ve ḥubūbāt u fevākih ḳısmından onda bir ta'şīr oluna.*** (Ö.L. Barkan 1943 [925/1519]. s. 200).

Erzurum 'Doğu Anadolu'daki şehrin ve vilâyetin adı' < ***Arż-ı Rūm*** [Ar. ***arḍ*** 'toprak, arazi' ve ***Rūm*** 'Roma = Bizans İmparatorluğu; Anadolu] yahut Arzan–ı/Erzen–i Rūm. Erzurum şehrine yakın olan Arzan/Erzen şehri 1048/1049 senesinde Selçuklular tarafından yıkıldıktan sonra ahalisi (o zaman ismi daha Ḳālīḳalā olan) Erzurum'a yerleşmiş.

es (Şark musikisi) 'susma (usulün bir unsuru olarak)' K. Uz 1964 s. 22. ***"Yeni mi gördün? Eskiden beri uzundur boyları onların." — "Ben de yeni uzadı sanmıştım. Tanrı vergisi desene." Es.*** (O. Duru 1962 s. 11). (Konuşma dilinde) ***es geç-*** '(bir şeyin) üzerinde durmamak, boş vermek': ***Bir iş konuşurken meselâ lâfın gelişi namus, ahlâk kelimelerini karıştırmak icabetmez mi? Eder. Hah, işte bunu Hasan'ın yanında yapamazsın. Yemez çünkü. O herkesin es geçtiği şeyleri adamın gözüne sokar.*** (A. İlhan 19 1953 s. 102). ***Temizliğe bakan eşşoğlu eşşek karı benim odayı hep es geçer.*** (M. Seyda 1970 I, 329). ***Büyüklerin bu konuda söylenecek daha epeyce sözü varken onu şimdilik es geçiyor söylemiyorlardı.*** (M. Seyda 1974 s. 42). ***es ver-*** '(konuşurken sözlerine) bir ara vermek': ***Bir es verip sigara yakıyorum.*** (F. Hepçilingirler 1997 s. 56).

es– 'hareket etmek (rüzgâr hakkında)' < ET. ***es-*** a.m. Clauson 1972 s. 240–241. ***Bir gün ḳażā-yı āsumānī bulıt ḳopdı, ra'd caġırdı, berḳ deprendi, yaġmur yaġdı, yėl esdi.*** (Ferec 855/1451 v. 32b). ***Gül gülşende açmaġa niçe bād-ı nesīm esdi, | Senüŋ ruḫsāruŋa beŋzer, açamadı gül, ey meh-rū.*** ('Işḳī, 'Ömer bin Mezīd 1982 s. 59). ***Niçe eyyām ḳara-yėl ve ḳıble ve yıldız esmekle fortınalar oldı.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 444). Mecazi mânada 'ansızın hatırlamak veya karar vermek': ***Pādeşāhuŋ tehevvüri, gendü bilisine esdügi*** (metinde ***eşdügi***) ***eksilmedi, belki ziyāde oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 71a). ***Aklıma eseni yapıyordum, çünkü etrafım her yaptığımı hoş görmüş, beni hareketlerime gem vurmamağa alıştırmıştı.*** (Sabahattin Ali 1936 s. 127). AD. ***esip savur-/esip yağ-*** 'düşüncesizce bağırıp çağırmak, sövmek' DS 1782: ***Bedel esip yağarken çözüldü satıcılar. Kimi kahveye, kimi evine saklandı.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 158). AD. ***esip yort-*** 'serserilik etmek, haylazlık etmek' DS 1782: ***Erkekler yetmiş altı kadınla fink atsın, essin, yortsun, yirmi kere baskın versin, zerre kadar namusları lekelenmez.*** (Musahipzade Celal 1936ka s. 10).

O. **esami/esame** ‘isimler; Yeniçerilerin isim listesi’ < Ar. *asāmī* ‘isimler’ (*ism* kelimesinin çoğulu). *Cebeci-başı ve Topcu-başı ve muḳabeleci defterden vāfir esāmī iḥrāc ėdüb sa‘y gösterdükleridür* (Selānikī 1989 [1599] II, 603; bölüm başlığıdır). Ekseriya şu tâbirde: *esamisi okunmamak* ‘ehemmiyet verilmemek, sayılmamak’: *Kadınım, ben artık uzun boylu ḳalmağa geldim. Ḳoğsanız da gitmeyeceğim.” — ”A, o naşıl laḳırdı? Niçün ḳoğacaḳmışım?” — ”Haftadan haftaya ḳuyruğum da var.’ — ”Olsun! Bir damla çocuğun esāmisi-mi oḳunur? Başımla berāber.* (E.E. Talu 1928 s. 49). *Külhanbeylerin, cami avlularında oynadıkları adım attırmacanın acaba esamisi mi okunur? Eski omuzdaşların uzun eşek oyununun iraptan mahalli mi olurdu*? (S.M. Alus 1934 s. 333).

esans ‘vücuda ve saçlara püskürtülen güzel kokulu kozmetik’ < Fr. *essence* a.m., asıl mânası ‘hülâsa’ < Lât. *essentia* ‘öz, cevher’. Fr. *-ence* eki için b. *alyans* . *Bu tül onun başında örtülü idi. Kokluyorum, hafif bir esansla genç kız saçı kokuyor.* (K. Bilbaşar 1961 s. 45).

esaret ‘esirlik, kölelik, tutsaklık’ < *esir* kelimesinden Ar. usulüne göre nomen abstractum, krş. *nezaket. Her evin beklediği biri vardı... Kimi hastaneden, kimi dağıtılan kıt’asından, kimi esaretten gelecekti.* (T. Buğra 1963 s. 17). *Bedeninizin esaretinden kurtulun!* (Ç. Altan 1975 s. 215).

O. **esavir** ‘bilezikler’ < Ar. *asāwir* a.m. (*siwār/suwār* ‘bilezik’ kelimesinin çoğulu). *Anuŋ üzerinde ṣad hezār reng-i ṭāvusī düzmiş ve ḥalāḥil-i zerrīn ve esāvir-i ṣemīn eline, ayaġına geçürmiş.* (Ferec 855/1451 v. 28a).

esas ‘temel, dayanılan nokta’ < Ar. *asās* a.m. *Senüŋ ‘adluŋ ile muḥkem esāsı dīn-i İslāmuŋ, | Senüŋ ḥükmüŋ dutar ṣābit binā-yı ṣer‘i fetvāya.* (‘Ömer bin Mezīd 1982 s. 38). *Bizim esasımız köylü, köylü amma, çıkmış, çıkışmışız. Ben kendim şehirde doğmuşum. İşte onsekizime basmışım, köy möy bilmem.* (Orhan Kemal 1949b s. 109). *”Sen şimdi, âlemin saçma sapan uydurmasyonlarını bırak da can alacak havadisin var mı yok mu, onu söyle!” Enişte esasa geldi...* (S.M. Alus 1933p s. 212). *esasta* ‘esasen’: *Kâtibin niçin beklediği umurunda değil, esasta onun farkında da değil, sadece bir karaltı, insana benzeyen bir karaltı dikiliyor, o kadar.* (Orhan Kemal, Türk mizah antolojisi 1949 s. 138). (sıfat olarak) ‘(askerlikte) *esas vaziyet* ‘hazır ol duruşu’: *Bir çok erlerin, amirlerinin karşısında, bellerinde ayna olsa çatlatacak bir surette sert esas vaziyette durduklarını gördüler.* (Y. Ahıskalı 1944k s. 55).

esasen ‘aslına bakılırsa, doğrusu’ < Ar. *asāsan* a.m. *Esasen bu kadar uzun mukaddemelere hacet yoktu.* (Fazlı Necip 1930 s. 71).

(Halk ağzı) **esaset** ‘esas’ < *esas* kelimesine nomina abstracta’da sık sık görülen *-et* ekini takmakla konuşan, kitap diline vâkıf olduğunu göstermek istiyordur her halde. Başka kaynaklarda bulunamadı. *Bu esaset dahilinde silsile ve mürettebatının gelmiş ve geleceğine oḫurum, Mallim Bey!* (A. Dino 1944 s. 70).

esatir ‘mitolojik hikâyeler, mitler’ < Ar. *asāṭīr* a.m. (*uṣṭūra* ‘mit’ kelimesinin çoğulu) < EYun. *ιστορια* (historía) ‘hikâye’ G. Meyer 1893 s. 39.

esatirî ‘mitolojik’ < *esatir* + isimden sıfat yapan *-ī* eki, b. *adalî* . *Poyrazköy gecesinin şu betimlemesine bakın: ”Gece siyah bir ipek perde gibi Boğaz’a inmişti.” Tıpkı esatiri dramlar oynanırken sahnenin önüne inen şeffaf kara perde gibi.* (V. Günyol 1992 s. 120).

O. **esb** ‘at’ < Fa. *asb* a.m. *Esb bende Süleymān beyġanberüŋ yādegārıdur.* (Ferec 855/1451 v. 143b). *Eşnā’-i cimā‘da ḫōd günāgün cünbişleri ve binici altından çıḳmış esb-i tāzī gibi ekşerinüŋ mezīd-i leẕẕet-i şehevānī olur ḳanışları aṣḥāb-ı tecribeden olan zenpāre yārān ve ālüde-i zenān olan ẕurefā vu rindān ḳavlince muḳarrerdür.* (‘Ālī 1975 [1599] s. 113).

O. **esbab** I ‘sebebler ’ < Ar. *asbāb* a.m. (*sabab* kelimesinin çoğulu). *Aṣḥāb-ı vaḳāyi‘ her birsi ḥikāyetini, sergüdeştini, bu vāḳı‘alaruŋ esbābını yalansuz söyleye.* (Ferec 855/1451 v. 163b). *Esbābını ta‘yīn edemiyeceğim bir muṭāla‘aya mebnī teẕkireŋi yırtdım. ‘Avdetini kimseye ḫaber vermedim.* (Ḫ.Ż. Uşaklıgil 1307 s. 63). *Hüzzār kahkahalarla gülerken yalnız Fransız şairi bu külhani tabirindeki mazmunu, bu kahkahaların esbabını anlıyamıyor, hayretle bakıyordu.* (Fazlı Necip 1930 s. 24). Hukuk terimleri: *esbāb-ı mucibe* ‘gerekçeler’: *Kanun lâyihası esbabı mucibesiyle birlikte sunulmuştur.* (M. Seyda 1970 I, 237). *esbab-ı muhaffife* ‘cezayı hafifleten sebepler’.

O. **esbab** II ‘eşya, bir işe lâzım olan şeyler’ < Ar. *asbāb* a.m. (*sabab* kelimesinin çoğulu). *Yolda esbābumuzı sa‘ālīk aldı.* (Ferec 855/1451 v. 139b). *Hemīn laḥẓa vu ān ḳılmayub ārām | Sefer esbābın ėtdüm cümle itmām.* (Ẓa‘īfī 1950 [1555] s. 147).

esbak ‘daha evvel (filân mevkii) işgal eden, eski’ < Ar. *asbaḳ* a.m. Ar. elativus için b. *a’cab* . *Arap Muharrem, esbak ceza hâkimine dönerek ...* (F. Erdinç 1948i s. 22).

esdaf, b. *asdaf.*

O. **esedî guruş** ‘bir zaman Osmanlı İmparatorluğu’nda da tedavülde bulunan Hollânda parası’ < Ar. *asad* ‘arslan’ + isimden sıfat yapan *-ī* eki (b. *adalî*) ve *guruş/kuruş;* bu iri gümüş sikkenin üzerinde bir arslan resmi vardı. *Baş-usta kārı ve sāyirlerüŋ kārı olan üsküf Kubeyl-i taşḥīḥde esedī ġurūş yüz yigirmiye rāyic olmaġıla esedī yüz yigirmi ḥisābı üzre on iki ḥiṣṣeden beş ḥiṣṣe ṭarḥ olunub cedīd akçe ile bāḳīsine fürūḫt ėdeler.* (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 223).

esef ‘acınma, üzüntü’ < Ar. *asaf* a.m. (*/’sf/* kökünden). *”Ahh sağ kolum, ah, o da olacaktı ki.” diye eseften çok gururla mırıldandı. Çünkü artık kendini eskisi gibi âciz hissetmiyordu.* (T. Buğra 1963 s. 120). *esef et-* ‘üzülmek, pişmanlık duymak’: *Şile’nin denizi söylendiği kadar güzelmiş. Sırf bu deniz musikisini dinlemek, Karadenizi seyretmek için İstanbuldan gelmeğe değer doğrusu, şimdiye kadar gelmediğime esef ediyorum.* (E.N. Gökşen 1949 s. 17).

AD. **esel–** ‘boylanmak, serpikmek, büyümek’ DS 1779 < ET. *esil-* ‘uzamak’ [*es-* ‘germek’ fiilinin passivum

/reflexivum hali, b. *çömel-*] Clauson 1972 s. 247. *Kofalıklardan küçük küçük sular türeyip birleşiyor, bir ufacık çay olup yürüyordu. Çay boyunca, bir türlü eselememiş söğütler, selviler sıralanıyordu.* (F. Baykurt 1961o s. 183). *Aha şimdi, Allah sayasında, demirgıratçılığı da gabul ettük ki, millet temelli eselsin.* (a.e. s. 21).

EO. **esen** 'sağ salim (bilhassa bir seyahata çıkana dilenen hayırdualarda)' TS 1529–30 < ET. *esen* a.m. Clauson 1972 s. 248; eski bir Îran dilinden, b. G. Doerfer 1965 II, no. 478. *Pīr pādişāh oğlını esen gördüginleyin ferahdan öldi. Oğlan pādişāh oldı.* (Ferec 855/1451 v. 34a). *Yaḥyā buyırdı, vardılar, cāhdan ḥoḳḳaı cıḳardılar, saġ esen getürdiler.* (Ferec 855/1451 v. 173a). *Esen ol! Gidelüm, berk eyle tedbīr, | Muvāfıḳ ola şā-allāh ki taḳdīr!* (Meḥmed 1965 [1398] s. 151 no. 3793). *Esen ḳal, Pādişāhum! Ben ḳuluŋ terk-i diyār ėtdüm.* (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 462). *esen uġur eyle-* 'birbirine esenlik dilemek': *Sen u ben esen uġur dileyeyim, | Ḳoçayım boyunuŋı, yiyleyeyim.* (Mesʿūd bin Aḥmed 1991 no. 5433). *sağ esen* 'sağ salim': *Kaʿbe-i küy-i şanemden bād geldi ṣaġ esen.* (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] III, 8, kelime oyunu).

AD. **esenle-** 'veda etmek, selâmetlemek' DS 1779, TS 1531–32 < *esen* + isimden fiil yapan *-le-* genişlemesi. İsim/sıfat'tan fiil yapan *-la-* eki için b. *acabla-* . *Ḳarıcuġı esenledi, at üstüne süvār oldı, sarāy-ı şāh-ı Ciyndin-yaŋa müteveccih oldı.* (Ferec 855/1451 v. 133b)..

EO. **esenleş-** 'vedalaşmak' TS 1532–34 < *esenle-* fiilinin ortaklık hali. *Anası "Sen bilürsin" dėdi. Durdı, esenleşdi, yola girdi.* (Ferec 855/1451 v. 32b).

O. **eser** I 'iz' < Ar. *aṯar* a.m. /ṯ/ /s/ gelişmesi için b. *abes* . *Der-ḥāl şeh-zāde atdan aşaġa indi, mest deve gibi ol yaŋa bu yaŋa yügütrdi, avı istedi, eṯerin bulımadı.* (Ferec 855/1451 v. 28a). *Gendözüme geldügümde gördüm: bir geminüŋ içinde bir taḫt üstinde otururam. Ol kişiden eṯer u nişān yoḳ.* (Ferec 855/1451 v. 45a). *Bir şāniye içinde bütün ḳanıŋız yalnız ḳalbiŋize ṭoplanıyormuş gibi çehreŋizde ḳandan eṯer ḳalmadı.* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 81). *Eŋ vaḥīm emrāż, ḥattā vefātlarına bir ḳaç sāʿat ḳalmış muḫtaż zırlar ḥaḳḳında bile ümīdsizlik eṯeri göstermezler dāʾimā şaḳā ḥuṣūline intiẓārlarını bildirirler.* (H.R. Gürpınar 1927n s. 258) *eser et-* 'iz bırakmak, tesir etmek': *Zīrā dükeli yaradılmış ṭabīʿatı şöyledür kim, ne işitse ḫātırına eṯer eyler.* (Ṣadru'd-dīn Şeyhoğlu 1973 s. 224). *A kardeşim, ben ona şimdiye kadar neler söyledim, hiç eser etmez ki!* (M.Ş. Esendal 1934 s. 86). 'dokunmak, fena tesir etmek (ms, ilâç hakkında)': *Şeh-zāde ḥāline geldi. Naṣr-ı ʿAyyār eyitdi: "Ḥammāma çoḳ oturmışsız, eṯer eylemiş. Henüz żaʿfuŋuz vardur.* (Ferec 855/1451 v. 49b–50a). *Mestlik u ʿāşıḳlıḳ anda eṯer eylemiş: zār zār aġlarmış.* (Ferec 855/1451 v. 151a).

eser II 'başarılmış, yaratılmış, ortaya konmuş şey (ms. sanat eseri, kitap, beste, şiir, bina)' < Ar. *aṯar* a.m. /ṯ/ /s/ gelişmesi için b. *abes* . *Kaç eseri var yahu oğlanın! Her birini sen yazsan ...* (Ç. Altan 1975 s. 164). *Bu kutu Nevit'imin sedef üstünde çalışmaya başladıktan sonra bitirdiği ilk eseri.* (A. Kutlu 1995 s. 221). *eser-i cedid/esercedid* (ikinci variyant için b. *Dersaadet*) 'eskiden resmî işlerde kullanılan, muayyen ebatta bir çeşit kâğıt' (*eser* ve *cedīd* 'yeni'): *Yazıcı Hasanı çağırdı; "Eseri cedit kâğıdı al, seyrek aralıkla şu dilekçeyi temize çek!" dedi.* (F. Baykurt 1967k s. 371). *Ay başlarında mor uçlu kopya kalemiyle kutu kutu çizgili büyük boyda bir esercedid kâğıdının üstüne eski Türkçeyle bütçe hesabı yapan peder ...* (Ç. Altan 1975 s. 150).

AD. **eser** III 'sert esen rüzgâr' DS 1779–80 < *es-* fiilinin genişzaman fiilsıfatı (participium aoristi); *-(ünlü)r/-maz* için b. *açar I* .

eser– beser– 'bir çocuğu büyütüp yetiştirme; bakarak, emek vererek ortaya çıkarmak' DS 1780 < iki meçhul fiilden ibaret, kafiyeli ve labialisation'a yönelmiş fiil terkibi (b. *ala bele*); *besle-* fiilini andıran ikinci fiil kendi başına geçişsiz fiil olarak da kaydedilmiştir ('beslenmek, gelişip gürbüzlenmek' DS a.y.), fakat bu kayıt belki bir yanlış anlamaya dayanır. *Bu gündelik gazetelerin yazılarına hiç tahammülü kalmamıştı. En modern linotip makinelerin ve en ileri baskı tekniğinin düzene soktuğu, eserip beserdiği ve simetrik, şakulî sütunlar halinde dizip serdiği bütün bu yazıların ardından, her gün, etrafında toplandıkları büyük tahta masanın üstündeki karalama kâğıtların kargaşıklığını tekrar görür gibi oluyordu.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1954 II, 100).

eser– beserle– *eser- beser-* terkibinin varyantı; krş. *öp-öperle-*. *İşte, biraz sonra eve varınca, Nefise, henüz yürümeğe başlamış çocuğunu eserip beserliyen bir ana gibi Emeti nineyi bir şiltenin üstüne yerleştirerek ve onunla konuşmasında devam ederek akşam çorbasını pişirmek için ocağı yakacaktır.* (Y.K. Karaosmanoğlu 1953 I, 201).

esert– besert– *eser- beser-* terkibinin causativum şekli. Krş. *esetle-* 'hastaya özenerek bakmak' DS 1780. *Öyle kadın nerede? Senin gibi halden anlıyacak, beni esertip besertecek kadın nerede, komşucuğum.* (Musahipzade Celal 1936ms s. 16).

esercedid, b. *eser* II.

AD. **eserük/eserik/eserek** 'delişmen; sarhoş; sar'alı; perili, cinlerin etkisinde kalan' DS 1780, K. Emiroğlu 1989 s. 90 (*eserli*) < 'sarhoş' mânası *esrük/esrik*'i düşündürür, fakat *eser* 'sar'a' DS 1780 kelimesi başka bir kaynağın da rol oynadığı ihtimalini akla getirir. *Düşünemedik değil, onu da düşündük ama, ne de olsa eserli çocuk tutar mezarı açmağa kalkar falan.* (M. Başaran 1962 s. 60) *Hitler Almanyayı arzuladığı gibi, kendi keyfine, esereğine, sözüm ona, Tanrı vergisi ön sezişine göre yıllarca rahat rahat idare etti.* (H. Taner 1960 s. 23). 'her hangi bir hastalıktan kalan iz' DS a.y. *Biz, günü gününe uymaz, nedir ne değildir belli olmaz, eserekli tutaraklı bir milletiz.* (H. Taner 1960 s. 28). *esereği cinli* 'hırçın' (*osuruğu cinli* yerine örtmece): *Devlet adamı herkesten daha ölçülü, frenleri herkesten kuvvetli, kendine herkesten hâkim bir kişi olmak zorundadır. Burnundan kıl aldırmayan, atak, sinirli, esereği cinli, heyheyli kimselerin devlet adamı kabul*

muayenesinde ilk ağızda çürüğe çıkmaları gerektir. (H. Taner 1960 s. 106).

O. **esfar** 'seferler, seyahatlar' < Ar. *asfār* a.m. (*safar* kelimesinin çoğulu). *Beni depeledüŋ! Ben bunca gezdügümden murād oldı ki müsāfirler arasında keşret-i esfār-ile imtiyāzum ola. Pes sa'yum abeş imiş.* (Ferec 855/1451 v. 244a–b).

O. **esfel** 'makat, anüs' < Ar. *asfal* 'en aşağıda bulunan' [*sāfil* sıfatının superlativus hali, b. *a'cab*]. *Soğuktan tiril tiril titremekte olan Merakî: "Efendim," dedi, "kulunuzun da esfelimden başka sıcak bir yerim kalmadı."* (M.Z. Pakalın 1946t s. 120).

AD. **esgin** 'sert esen rüzgâr' DS 1781 < *es-* + fiilden fiilsıfatı (participium) mânasında sıfat yapan *-gin* eki, b. *akkın . Esgin estikçe kabak, köpek uluması gibi ses çıkarırmış. Çakal korkusundan ininin içinden bir türlü çıkamamış.* (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 103).

eshab, b. *ashab.*

AD. **esik** 'çukur yer, vadi, uçurum' DS 1781, TS 1536 < ??. Sıfat yapan *–(ı)k* eki için krş. *akık . Burası Yerkesik. Yolunun bir yanı yüksek, bir yanı esik.* (M. Makal 1965 s. 94).

esikli, b. *eksikli.*

O. **es'ile/esvile** 'sualler' < Ar. *as'ila* a.m. (*su'āl* kelimesinin çoğulu); ikinci varyant, tekilin imlânın tesiri altında *suvāl* olarak telâffuz edildiğinde teşkil edilmiştir. *Endiyşeden fāriġ ol ki ben anuŋ esvilesine cevāb vėrmege ḳādirem.* (Ferec 855/1451 v. 133b). *Yaḳiynumdur ki ėrtegi esvileme ecvibeŋ bulunmayısar.* (Ferec 855/1451 v. 135a).

esin 'sabah rüzgârı' DS 1782 < ET. *esin* a.m. Clauson 1972 s. 248. *Ayşenin annesi koca evine, genç kızların içlerinde esen bahar kokulu bir esinle gitmiş, rakı onun baharını soldurmuş, öldürmüştü.* (İ. Devrim 1943 s. 93).

esinti 'hafif rüzgâr' < *es-* + nomen actionis/nomen concretum mânasında isim yapan *-inti* genişlemesi, krş. *akıntı, çıkıntı. Mangalın külü bile soğumuş. Eğer geniş, çıplak, esintili yangın yerlerinden bir avuç toprak getirip mangalın üzerine döksem belki bu soğuk külleri ısıtır.* (Mahmud Yesari 1943 [1933] s. 159). *Birdenbire adamakıllı üşüdüğünü hissetti. Vücudunun sol tarafında bir rüzgâr esintisi duydu.* (S.F. Abasıyanık 1944me s. 79).

esir I 'harb tutsağı' < Ar. *asīr* a.m. *Ben ol-dem oġlancuġ-idüm. Aldılar beni esīr iletdiler.* (Ferec 855/1451 v. 60a). *esir et-* 'esir almak': *Beni iki nesne esīr eyledi: biri ḳażā'ı Ḫudā, biri göŋlüm ki ḳabża-ı Ḳudretdedür.* (Ferec 855/1451 v. 67b). *Ne Süleymāna esīrüz, ne Selīmüŋ ḳulıyuz, | Kimse bilmez bizi bir şāh-ı kerīmüŋ ḳulıyuz.* (Ḫayretī, 'Ālī 1994 [1591–99] s. 208). *Gendü ādemleri elleriyle elli esīr çıḳarmaḳ yaŋlış ḫayāldür.* ('Ālī 1979 [1581] I, 171). *esir almaca* 'bir çocuk oyunu' (oyun isimlerinde kullanılan *-maca* ek terkibi için b. *aldatmaca*). *Şehzāde cāmi'i ḫavlısından eyi mekteb olur-mu? Ceviz, ṭopaç, esīr almaca, ... gibi oyunlar varken 'amme cüz'ini kim bitirir.* (Aḥmed Rāsim 1316 s. 9). Krş. *yasır.*

O. **esîr/esir** II 'eski fizikçilerin faraziyesine göre bütün fezayı dolduran madde' < Ar. *aṯīr* < EYun. *αιθηρ* (aiṯē'r) a.m. G. Meyer 1893 s. 42.

AD. **esir–/esri–/esre–** 'sarhoş olmak; azmak, kudurmak, delirmek' DS 1783, TS 1540–42, R. Dankoff 1991 s. 36 < ET. *esür-* a.m. Clauson 1972 s. 251. *'Avrat bulara aġır süciler ölcdi kim ikisi daḫı esriyüb yatdılar.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 15). *Borca içen iki gez esirir.* (V. İzbudak 1936a [1466] no. 50). *Oğlanı bu esiriklikten kurtarmak için öğretmene baş vurdular; sıkıştırttılar, gene vaz geçiremediler. Hem onlar üsteledikçe o esiriyordu.* (H. Olcay 1951ah s. 40).

esirfiraş ol–, b. *esir-i firaş.*

EO. **esirge–** '(birisine ya da bir şeye) acımak' TS 1538–40 < ET. *esirge-* a.m. Clauson 1972 s. 151, T.Tekin 1994 s. 270. *Nola eger ol bī-çāre yigidi esirgeyesin, ferruḫ ruḫuŋı aŋa gösteresin, anı sevindüresin?* (Ferec 855/1451 v. 29a). *Açdılar, içerü girdük. Gördük, bir bāġçedür, ḫuld-i berīne beŋzer. Anuŋ gibi ḫōş, anuŋ gibi laṭīfdür ki şaḥnına ayaḳ ḳomaġa esirgedüm.* (Ferec 855/1451 v. 115b). *Dirīġ yigitligüŋe ki gendüŋi esirgemezsin! Dur, bundan gėt!* (Ferec 855/1451 v. 200a). *Yıldırım Ḫānuŋ aġladuġını görüb ġāyet esirgedi.* (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 36). 'birisine merhamet edip ona yardım etmek, onu korumak': *Periylerüŋ begiyem. Şol esirgedügüŋ aḳ, zebūn olmış yılanam.* (Ferec 855/1451 v. 88a). 'bir şeyi yapmaktan ya da vermekten çekinmek; (menfi mânada) feda etmekten çekinmek' TüS 1983 s. 380. *En büyük günahımı o zaman işlemiştim. Senden sevgimi ve ilgimi esirgeyerek bu günahı sürdürdüm.* (M. Mungan 1996 s. 283). *Ordu kumandanı kendi karargâhı ümerasından birinin haftalardanberi su görmiyen yüzünü yıkamak için yalvararak istediği bir matra su esirgedi.* (F.R. Atay 1938 s. 130). *Aile hiç bir fedakârlığı ona esirgemedi.* (S.F. Abasıyanık 1954a s. 36). *Sağlığımda esirgenen sevgi | Ölümümde ölgün bir akşam üstü | Seslenirse çok geç...* (B. Necatigil 1956 s. 77).

EO. **esirgenci** 'acınacak halde olan' TS 1539–40 < *esirgen-. esirge-* fiilinin passivum hali (b. *acın-* I) + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfatlar yapan *-ici* ek grubu (b. *alıcı*); */i/*'nin düşmesi için krş. *dilenci. Ḳardaşlarum bī-nevālar, müfsidler oldılar, esirgenciler oldılar.* (Ferec 855/1451 v. 96a). Krş. *eserik.*

AD. **esirgin** I 'ele avuca sığmayan, hal ve hareketleri aşırı olan' DS 1783 < *esir-* + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan *-gin* eki, b. *akkın .*

AD. **esirgin** II 'tipi, kar fırtınası; bora' DS 1782, TS 1540 < *esir-* + fiilden nomen actionis yapan *-gin* eki. *esirgin et–* 'kudurmak, tahribat yapmak' TS a.y.

Çoġ esirgin ėder ol gün rūzigār, | Tā yigirmi dört sā'at azar, i yār. (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 18).

O. **esirî** 'esîr mahiyetinde' < *esir* II + isimden sıfat yapan *-ī* eki. */ṯ/ /s/* gelişmesi için b. *abes* . Mecazi mânada 'çok yüce, temiz ve berrak': *Şimdiye kadar doktorun solgun müteverrim ḳızından esirî ilhamlar almıştım.* (Nâzım Hikmet 1932 s. 46–47).

O. **esir–i firaş/esirfiraş ol–** 'yatağa düşmek, yatalak olmak' < Fa. izafet, *esir* ve *firāş* 'döşek'. *Mehmet gittikten sonra Obur Tahsin oda içinde yine gezinmeğe başladı. Fakat bu defaki gezinmesi iki ay esir-firaş olmuş bir hastanın ilk defa yataktan çıḳtığı zamanki gezinmesine benzemekte idi.* (Aḥmed Midḥat 1945 s. 32).

EO. **esirtgen/esritgen** 'sarhoş edici, müskir' TS 1543 < *esir-/esri-* fiilinin causativum hali olan *esirt-/esrit-* + *-gen* temelli vasıf sıfatı eki (b. *alıngan*). Metatez için b. *albız* .

O. **eskal** 'ağır eşya, yükler' < Ar. *aṯḳāl* a.m. (*ṯaḳal* veya *ṯiḳl* 'yük' kelimelerin çoğulu). */ṯ/ /s/* gelişmesi için b. *abes* . *Bir ulu bāzergāndur. Çoḳ aḥmāli, eşḳāli vardur.* (Ferec 855/1451 v. 71a). *"Muṣtulıḳ, ataŋ ḳulı Cevher geldi," dėdiler, "aḥmāl u eşḳāl getürdi" dėdiler.* (Ferec 855/1451 v. 122a).

eski I b.m. ('yeni'nin aksi) < ET. *eski* a.m. Clauson 1972 s. 246. *Müslim bir evden icmege su diledi. Bir ḫātūn kişi bir büyük, kirlü eski bardaḳ Müslimüŋ eline şundı.* (Ferec 855/1451 v. 234b). *Ḫaleflüŋ doġancılık (l) eski ṣan'atiydi.* (Ferec 855/1451 v. 130a). *eskiler* 'daha evvel giyilen giysiler': *Bir boġ don getürdiler; şehzāde eskilerini dāyeye vėrdi. "Bunları saḳlat, gerek olısardurl" dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 205b). *eski tüfek* 'çok tecrübeli': *Babamı görmeliydiniz. Derler ya, tam eski tüfekl İçlerinden birini tek yumrukta.* (A. Yurdakul 1989 s. 318). Bu isim kökü, fiil kökü olarak da kullanılmış (b. *eski-*). Tk.'ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. *acı* I .

AD. **eski** II 'bez parçası, çaput; çocuk ara bezi, çamaşır; işte giyilen frenk gömleği' DS 1784 < *eski* I. Krş. Az. *äsgi* a.m. ADIL 1980 II, 295. *Ne 'acabl Oşbu kişi hīc evümde eski, ḥaşīr bıraġub oturduġı yoġidi.* (Ferec 855/1451 v. 174a). *Ve bil-cümle diyār-ı Mışr ḳahveḫānelerinüŋ ekşeri süfehā ve tiryākīler ile memlū olub, seḥer zamānından ki gelürler, eski, ḥaşīr döşeyüb, aḫşām olınca eglenürler.* ('Ālī 1975 [1599] s. 108). *eskice* 'çocuk bezleri'. *Bir gün ḫātūn eyitdi: "Oġlancuḳları avıdı dur, ben varayın, eskicelerini deryā kenārında yayḳayayım!" dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 246a).

eski– 'zamanla yeniliğini kaybetmek' R. Dankoff 1991 s. 36 < ET. *eskir-* a.m. Clauson 1972 s. 246–247. *Bir yeşil sancaġı var-idi anuŋ, | Eskiyüb çoḳdan yārıyidi anuŋ.* (Enverī 1928–29 [869/1464], 38b). *Bir ḳac gün ṣabr eyledüm. Başarımadum, göŋlümile çıḳışamadum ki 'ādet eskiyüb ṭabī'at olmışidi.* (Ferec 855/1451 v. 114a). *Bu, Beyoğlu çapkınlık âlemlerimde düşüp kalkanların ağzından düşmiyen eskimiş, kokmuş, 40 yıllık bir rumca şarkıyıdı.* (S.M. Alus 1944 s. 132). 'zamanla olgunlaşmak ve daha iyi olmak (şarap hakkında)': *Zeynül-aşnām eyle sandı ki şarāb küpleridür. "Eskimiş, eyü olmış-dur!" dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 53a). Bu fiil kökü, isim kökü olarak da kullanılmış (b. *eski*). Tk.'ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. *acı* I .

AD. **eski berki** 'kullanılmış (çamaşır); paçavra' DS 1784 < *eski* ve ?? *Köye geldiğim gibi dönmeyim diyorum. Hiç olmazsa eski berki bir caket!* (M. Makal 1957k 29). *Sarılı bebeği de yanına koydular. Eski berki ne buldularsa üstüne örttüler.* (a.e. s. 18). *eskici* 'eski eşya alım satımiyle geçinen kimse': *Eskici Hayim bu semti dolaşan dört kişilik bazırgân grupunun şefiydi.* (Reşat Enis 1947 s. 198).

eski büski/eski püskü 'çok eski, uzun zaman kullanılmış' Meninski 1680 I, 218 < *eski* ile kafiyeli ve labialisation'a giden mühmel. Krş. Az. *äsgi üsgü*. *Eski büski don u cādır buldılar. Geydi. Yaşınub evine gitdi.* (Ferec 855/1451 v. 215b). *Çavuş nāmına bir alay yolpaz, bir bölük leffāf-ı kündebāz, arḳaları bütüni azdan az, eski püski ḳaftānları mümtāz, ya'nī ki derme çatma fırḳasınuŋ 'ases u muḫżir bölüginden şānlusı ḳatı nādir u behre-perdāz göründi.* ('Ālī 1975 [1599] s. 150). *Koynundan eski püskü, soluk gazete kâğıtlarına sarılı koca bir paket çıkarıp uzattı.* (O.C. Kaygılı 1939 s. 294).

eskid–/eskit– 'çok kullanarak yeniliğini gidermek, artık pek işe yaramaz hale getirmek' < *eski-* fiilinin causativum hali, *-t-* genişlemesi için b. *acıt-* . *'āşıḳlara işbu ṣūret meşelā gömlek gibidür. | Yüz biŋ göŋlek eskidürse 'āşıḳlaruŋ muḥāli var.* (Yūnus Emre 1965 s. 50). *Mektebe gitseydim ne olacaktı. Boşuna pabuç eskitecektim.* (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 47).

Eskimo 'Kuzey Kutbuna yakın olan ülkelerde yaşayan ve kendi dili olan bir milletin adı ya da onlardan bir fert' < Fr. *Esquimaux* (çoğul), aslı belki Mikmak dili *eskamège* 'çiğ balık yiyenler'. *Eskimolar, petrolu hazretten almadıkları için, kıral cenaplarının eskimolar hakkında hiç bir fikri yoktur.* (Nâzım Hikmet 1932 s. 66).

eski püskü, b. *eski büski.*

eskisince 'eski haline göre, eski halince' < *eski* I+ possessivum eki + aequativus eki. *Ama şimdi küçük bir bebek var evde, eskisince çok dövmeye zamanı olmuyor.* (S. Dölek 1999 s. 99). *Beyaz gömlekli adamı öldürmeyi eskisince çok istemiyordum artık.* (a.e. s. 136).

eskişehir taşı 'kolayca yontulup işlenen beyaz bir taş, lületaşı' < Eskişehir civarında bulunduğu ve orada — bilhassa pipo başlığı olarak — işlendiği için bu isimle biliniyor.

eskit–, b. *eskid-.*

eskiz (güzel sanatlar terimlerinden) 'taslak' < Fr. *esquisse* < İt. *schizzo* a.m. [*schizzare* 'taslak yapmak < Lât. **schediāre* a.m.]. *Çalışma masanın üzerinde çizdiğin eskizlere bakarken benim yirmi yaşımdaki halimi görüyorum.* (Ş. İşigüzel 1993 s. 39). *Yapının*

eskizlerini çizip Selim beye götürdüğünde oturup konuştular, ana fikirde birleştiler. (M.Z. Saçlıoğlu 1994 s. 21).

Eski Zağra 'bugün Bulgaristan'da Stara Zagora şehri' < Bulg. *Stara Zagora* a.m. (*stara* 'eski' ve *zagore* 'dağın ötesi'). *Baḫş ederim ki sizi Eski Zağraya göndereceklerdir.* (Ḫ.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 144).

eskrim 'ince kılıçlarla oynanan bir oyun' < Fr. *escrime* < İt. *scrima* a.m. [EAlm. **skirmiyan* 'müdafaa etmek'). *Olimpiyat oyunlarının kurucusu Baron de Coubertin ile her gün eskrim oynuyordu.* (A. Kulin 1997 s. 23). *Halet incecik bir kızdı. Ama Türkiye eskrim şampiyonuydu.* (M. Urgan 1998 s. 100).

O. **eslâf** 'cetler, dedeler' < Ar. *aslāf* a.m. *Eslâf sade suya tasavvuf çorbasıyla beslenmiş asırlarca tatsız tutsuz, iliksiz ve usaresiz bir tasavvuf.* (C. Meriç 1992 s. 125).

AD. **esle–** 'aldırış etmek, önem vermek, dinlemek, itaat etmek' (ekseriya menfi olarak kullanılır)' DS 1785, TS 1544–45, Meninski 1680 I, 220 < Çağ. *äs* 'zekâ, akıl, hafıza' + *–le–* Räsänen 1969 s. 49. *Ferruḫ-rūzun eteğin ısırdılar, māni' düşmek şūretin gösterdiler. Ferruḫ-rūz asarmadı, eslemedi, icerü girdi.* (Ferec [855/1451] v. 37b). *Ben ol ḥarām-zādeye ḳac gez dėdüm, beni eslemedi, gör ne ḳażāya giriftār oldı!* (Ferec 855/1451 v. 210a). *Murād bunuŋ bu sözini aṣlā 'aynına almadı ve naṣīḥatın eslemedi.* (F. Giese 1929 [890/1451] s. 172).

RD. **eslegen** 'söz dinleyen, muti' O. Blau 1868 s. 230 < *esle-* + fiilden, kişinin karakterinden olan vasfını gösteren *-gen* eki, b. *alıngan* .

EO. **eslem** 'heygir' < Çağ. *eslem* a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 21. *Fülān şehre ilet. Bu anda ḫarīdārgīrdür* (metinde *ḫarīdārdur*), *çoḳ eslem-ile gelesin, dügünler ėdevüz.* (Ferec 855/1451 v. 240a).

O. **esma** I 'isimler, adlar; ekseriya kasdedilen: Allahın 100 "güzel ismi" (*esmā'-ı ḥüsnā*)' < Ar. *asmā'* a.m. (*ism* kelimesinin çoğulu). *Gözuŋ aç, 'ālem-i kübrāsın sen, | Maẓhar-ı eşref-i esmāsın sen.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 241). *esma çek-* 'Allah'ın isimlerini usuliyle, yerinde ve iyi niyetle ağza almak (b. C. Kafadar 1992 s. 173, 175–176)'; bu dinî muamele büyü maksadile de tatbik edilirdi *Ne diye kendinize 'ā'id olmayan işe ḳarışub esmāyı üstümüze şıçratırsıŋız.* (R.N. Güntekin 1928 s. 151). *Birader-i şehriyarî Reşat Efendinin, harem ağalarının birine esma çektirmekte olduğunu, ve maksadının ne olduğunu bilememekle beraber, keyfiyeti zatı şahanelerine arzetmeyi bir farizai sadakat u ubudiyet bildiğini söylüyordu.* (E.E. Talu 1937 s. 136). Bu dinî majik teşebbüs ümid edilen netice yerine geri tepebilir; o zaman yapan, esmayı kendi üzerine sıçratır: *Yā Ḥacı Ḫurşid! Ḥażret-i Abdalı gücendirerek esmāyı üstüŋe şıçratdıŋ ġālibā!* (H.R. Gürpınar 1335 s. 103). *esması yan-* 'yüreği yanmak': *Çocuklara iki fin-fon öğretmek için o ḳadar para verilir mi? Bari öğrendikleri şey lāḳırdıya beyzese yine o ḳadar esmām yanmaz.* (H.R. Gürpınar 1927mü s. 128). *Lakin o fāre tersiyle bir araya baġlanan çeyreklere ṭoġrısı esmām yanıyor.* (b. H.R. Gürpınar 1316 s. 90).

O. **esma** II (gramer ıstılahlarından) 'isimler, nomina' < Ar. *asmā'* a.m. (*ism* kelimesinin çoğulu). *Çūn on bėş yaşına girdi, 'adiymü l-miṣl olub gūy-i sabaḳ aḳrānından ḳapdı, envā'-ı 'ulūmı, esmā'ı, ef'āli ... temāmet ḥāṣıl eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 128a).

esmen, b. *azman.*

esmer 'teni karaya çalan, buğday renginin koyusu' < Ar. *asmar* a.m. Ar. renk sıfatları için b. *abraş* . *Makyajını tamamlıyan şu esmer güzeli Virjinya'ya (Virginya selâm verir).* (H. Taner 1971s s. 16).

esmercene bir parça esmer, oldukça esmer' < *esmer* + sıfatın mânasını hafifleten *-cene* genişlemesi, krş. *çokçana.* *Gözlerinde altın çerçeveli gözlük, ensesinde bol saç, esmercene, boylu, sportmen vücutlü- çok yakışıklı bir delikanlı.* (S.M. Alus, Akşam gaz., tarih tesbit edilemedi).

esna 'ara' < Ar. *aṯnā'* 'zarfında' (/*ṯ*ny/ kökünden). /*ṯ*/ /s/ gelişmesi için b. *abes* . EO. *esnada* 'o arada': *Benümile biraz istiynās vechile ṣoḥbet ėder. Eşnāda mecmū'-i mā-cerāya beni muṭṭali' ḳılur.* (Ferec 855/1451 v. 172a). *bu esnada*, b. *bu* I. *ol esnada*, b. *ol* I. *Ve ol eşnālarda bir tercī' naẓm ėdüb bu maṭla'ı aŋa ser-bend ėtdi.* ('Ālī 1994 [1591–99] s. 241). *... esnasında: Sarı mintanlı delikanlı, bir köylü için en korkunç şey olan bu yolculuk esnasında bile gülümsüyordu.* (Sabahattin Ali 1937 s. 184). Fa. izafetle: *Eşnā-yi seferde ḥarāmiyler mālümüzi aldılar.* (Ferec 855/1451 v. 131a). krş. Fa. *dar aşnā-yi rāh*; fakat: *Bu ormanlarda seyāḥatım eşnāda gördüğüm taḫrībātdan ...* (Ebū–Bekir Ḥāzım 1326y s. 233). Alışılmamış bir sentaks; belki bir dizgi hatāsıdır. Kelime yalnız zaman için ve lokativus ile kullanılmıyor, ms.: *Eşnā-yı nāsdan bir kişi çıḳdı, şeriyṭaya taḳabbül göstermek istedi.* (Ferec 855/1451 v. 238b).

O. **esnaf** I 'sınıflar' < Ar. *aṣnāf* a.m. [*ṣinf* 'sınıf' kelimesinin çoğulu]. *Ḳamu eṣnāf ḫalḳ anda gelürler, ḳonuḳlanurlardı.* (Ferec 855/1451 v. 180a). 'neviler, türlü': *Evḳāt-i bī-berekātı esnāf-ı fitne vu fesādāt-ile güzerān iken ...* ('Ālī 1979 [1581] s. 166).

esnâf II 'Ortaçağda ve 19. asra kadar şehirlerde el zanaatları ve ticaret adamlarının meslekî teşkilâtları' < *esnaf* I. [Ar. bir çoğulun Tk.'de tekil olarak kullanılması için b. *ahbab/ahbap*]. 'küçük dükkân sahipleri ve işçileri ya da onlardan bir fert': .

(Argo) **esnaf** III 'sokakta icrai meslek eden kadın, fahişe' H. Aktunç 1990 s. 98 < *esnaf* II. *Tam esnaf, müşterinin iyisine kötüsüne bakmıyan kadınlardan bir tanesi de Reşidin kucağına oturmuştu.* (Y. Ahıskalı 1944k s. 31). 'ibne' F. Steinherr 1932 s. 86: *O zaman azılı serserilerden birinin metresi oldu. Ve bu küçük yaşta iyice piştikten sonra esnaf oldu. Şimdi de nalbandın yaşlı çırağile, şununla bununla iş yapmaktadır.* (Y. Ahıskalı 1944k s. 32). 'muhabbet tellalı, pezevenk': *Demin beni getiren Ali Efe esnaftanmış meğer. Bir zamanlar taş ocaklarında çalışan işçilere*

kadın taşırmış. Bırkılmış bir süve ocağını Afrodit tapınağı haline getirmiş. (K. Bilbaşar 1961 s. 13).

esne– I b.m. (bir soluk alma şekli) < ET. *esne-* a.m., asıl mâna 'hafif esmek' [*esin* 'hafif rüzgâr' + isimden fiil yapan *-e-* genişlemesi, krş. *dişe-, tüne-. Ḫayrı Madam Harikliyanıŋ karşısında şıkıntıdan esneye uyuklaya oturuyordu.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 262). *Hizmetçi esneye gerine doğrulurken, dışarıdan bir tabak şangırtısı duyuldu.* (K. Bilbaşar 1944 s. 38).

esne– II 'bir tazyik altında azıcık şekilden çıkmak' < *esne-* I. *Tek beygirli, hafif yapılı bu arabaları, kadın bindi mi, esner, yıkılacak gibi olur.* (A.Ş. Hisar 1956 s. 35).

esnek 'büyür küçülür, elâstikî' < *esne-* II + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan *-k* eki (b. *akık*), krş. *gevşek. Esneğe benziyor, herhalde açılır deyip ipek fanilâyı başımdan geçirdim. Vay efendim vay, sen misin geçiren?* (S.M. Alus 1944 s. 34). *Belki çok matematiksel düşünüyordu Mesut, esnekliğini yitirdiği, benimsediği görüşü savunurken zaman zaman hoşgörü sınırları zorladığı oluyordu.* (C. Kavukçu 1998 s. 90).

AD. **esneş**– 'bir arada esnemek' < *esne-* I fiilinin müşareket hali. *"Akşama döner misin?" — "Elbet canım, elbet sürmelim". Karı koca esneştiler.* (F. Baykurt 1961k s. 126).

esnet– I 'birinin esnemesine sebebiyet vermek' < *esne-* I fiilinin causativum hali. .

esnet– II 'germek, genişletmek' < *esne-* II fiilinin causativum hali. *Uyuşmuş kollarını, bacaklarını açtı; katılmış bedenini ileri geri hareketlerle esneterek yumuşattı.* (M. Mungan 1996 s. 502).

espab, b. *esvab.*

espadril 'üstü ketenden, tabanı hasır otundan olan hafif sandalet veya plâj terliği' < Fr. *espadrille* a.m. [İsp. *esparto* 'hasır otu']. Tk. kelime Fr. yazılışının tesiri altında kalmıştır. *Sağ ayağıyla yerde, ev içinde giydiği espadrilini arıyordu.* (Ü. Kıvanç 1995 s. 125).

espas (matbaacılık terimlerinden) 'bir kelimenin harflerini birbirinden ayırmak için aralarına konan boş çubuk' < Fr. *espace* a.m. [Lât. *spatium* 'aralık' < Yun. *σπαδιον* (spáḍion) 'koşu yolu'].

Esperanto 1887 senesinde L.L. Zamenhof adında bir Polonyalı tarafından icadedilen kolay öğrenilir sun'î dil < kelimenin, kendi dilindeki mânası 'ümid eden'.

O. **espine** 'tıkaç, fıçı tıkacı' < Sırp–Hırv. *spina* a.m. P. Skok 1973 III, 311–312. Prothesis hadisesi için b. *arasta* .
Resm-i obruçine çenber ḥakkına dėrler. Ba'ż-ı kāżılıklarda espine dėyü ıṭlāḳ olınur. (Ö.L. Barkan 1943 [977/1569] s. 284).

espiyon/ispiyon 'casus' H. Aktunç 1990 s. 141 < Fr. *espion* < İt. *spione* < İsp. *espia* < Gutça *paiha* a.m. *Abdülhamit'in utanç verici casusluk sistemi, jurnalcılık, espiyonların kişileri keyfi olarak ihbarına dayanıyordu.* (B. Criss 1993 s. 69). *Kemal Cesurdan bunun için nefret ederdi. Daha doğrusu, espiyonluk ettiğini sezdiği için.* (Orhan Kemal 1954b s. 168).

espiyonaj 'casuskluk' < Fr. *espionage* a.m. *"Konu, 'espiyonaj ve kontrespiyonaj'," diyorum, sonra biraz ciddileşip soruyorum.* (A. Ümit 1996 s. 14).

espri 'nükte' < Fa. *esprit* a.m., asıl mânası 'ruh' [Lât. *spiritus* 'nefes, soluk']. *Tuna! O delişmen çocuk! Sıkça parlayan neşesi, tabanca gibi esprileri ...* (A. Yurdakul 1991 s. 170). *Konuşmasını sık sık esprilerle kesecek. Her yerde, evinde gibi.* (Z. Ankara 1991 s. 115).

O. **esrar** I 'sırlar' < Ar. *asrār* a.m. [*sirr* 'sır' kelimesinin çoğulu]. *Aḥvāli ma'lūm, esrārı aḫbārı mekşūf, mefhum eyle; andan cezālarını vėr!* (Ferec 855/1451 v. 98b–99a). *En basit insanlar bile birer esrar küpüdürler.* (Peyami Safa 1944 s. 11).

esrar II 'müskirat, haşiş' Meninski 1680 I, 212 < *esrar* I. *Aŋmaz ḫaṭuŋ ġubārını, sāḳī, lebüŋ emen; | Gül gibi mey içen kişi esrārı neylesin?* (Şem'ī, A.N. Tarlan 1948 II, 71). *Bī-mezheb ışıklara hem-meşreb olub "Esrār yėmek 'ibādet ėtmekdür" dėrdi.* ('Ālī 1979 [1581] I, 181–182).

O. **esraralud** 'sırlarla dolu' < *esrar* I + Fa. *-ālūd* 'bulanmış'. *Eṭrāfına baḳındı, baḳındı, ḳabristānıŋ esrār-ālūd sāḥa-ı vesī'asını diŋledi, diŋledi. Kendine ifşā'-i ḥaḳīḳat edecek bir şey görüb işitemedi.* (H.R. Gürpınar 1339).

esrârengiz 'esrarlı, esrarla kaynıyan' < *esrar* I + Fa. *-angīz* 'ayağa kaldıran, coşturan'. *Gülümsemesini esrarengiz buldu, gözlerini süzdü. Bu esrarengizliği beğendi, kendisine yakıştırdı, öylece kaldı.* (N. Alsan 1957 s. 7) *Hasır şapkalı, çıplak ayaklı kızın insanı mıknatıs gibi çeken yadsınamaz albenisi hangi esrarengiz kaynaktan besleniyordu?* (B. Uzuner 1994 s. 18).

esrarkeş 'haşiş kullanan kimse' < *esrar* II + Fa. *kaş* 'çeken', b. *abkeş . "Beni sivrisinek de, tahtakurusu da yemez," dedi. "Neden?" dedik. "Isırır ısırmaz ölür" dedi. Meğer körolası esrarkeşmiş de.* (F.C. Göktulga 1953 s. 48). *Adam beş para etmez esrarkeşin teki. Bırak gebertsinler. Sen yürü git yolunal* (A. Yurdakul 1993 s. 333).

esre 'harekeli Ar. yazısında */i/* ünlüsünün işareti' < Ar. *kasra* a.m. *kesre* kelimesinin baş harfinin düşmesine *asra* 'ötede, aşağıda'nın tesiri sebep olmuş olabilir. *Yarısı güneşten solmuş vişne çürüğü bir kapağı var. Kapakta üstünlü esreli sülüs bir yazıyla risalenin adı bir tuğra gibi yazılı.* (Nâzım Hikmet 1936s s. 10).

esre–, **esri–**, b. *esir-.*

esrid–/esrit– 'sarhoş etmek' TS 1552–53 < *esri-* fiilinin causativum hali, *-t-* genişlemesi için b. *acıt- .*
Yine başladılar, içerler az az; | Geçer ol acı süciyile şīrīn, | Cihān esridür ol acıyla şīrīn. (Faḫrī 1974 [1367] s. 282 no. 537–538).

esrik, b. *esrük.*

esrit–, b. *esrid-.*

esritgen, b. *esirtgen.*

esrük/esrik ‘sarhoş’ DS 1786–87, TS 1748–51, R. Dankoff 1991 s. 36 < ET. *äsrök* a.m. M. Erdal 1991 I, 232, veya *esri-* + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan *-ük/-(i)k* eki. *Ve sulṭānlık esrükliginden birisi oldur kim ḫiyānetleri ḫōşnūdlık ḍonıyile bezenmiş dutar.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 34). *”Ah, ah!” larına başlayıverdiler. Ne talihti, ne şanstı, ne çileydi onlarınkil Nerden düştüler bu esrüklülere, tahtası noksanlara?* (M.G. Anadol 1984 s. 98). *esrükle-* ‘sarhoşluk etmek, kendini sarhoşluğa vermek’: *Anuŋ kim uşı olmayub başında olmaya beyni, | Süci içdükce esrükler, aġır olmaz, olur yeyni.* (Naẓmī 1928 s. 79). *Kızaran ufuklara bakmış bakmış da kırmızı Hasankale şarabını hatırlamamış mıydım? Çocukluktan ilk gençliğe geçtiğimi duyuran o esrik şarabı.* (M. Güler 1990 s. 135).

AD. **essah** ‘sahi, gerçek, hakikat’ < Ar. *aṣaḥḥ* ‘çok doğru’ [*ṣaḥīḥ* sıfatının elativus hali, b. *a’cab*]; */s/* harfinin ikizlenmesi (gemination’u) kelimenin mânasını kuvvetlendirmeğe yarar. Bu tür ünsüz ikilemesi ihtiva eden diğer misaller için b. *amman* . *”Söyle bakayım, gözlerindeki tavuk karası essah mı?” — ”Yok canım, nöbete yazmasınlar diye askerlikte icadettim onu.” — ”E, dokuz çocuk hikâyesi?” — ”Karıların ikisi de kısır.” — ”Karılar essah mı?” — ”İşte onlar essah.”* (F. Erdinç 1948r s. 45). *Essah mı bu dediğin?* (M. Seyda 1970 I, 43). Ablativus ile zarf olur: *Hâkim çıkanları daha dumanı üstündeyken buraya tıkıp, essahtan birer ay yatırmalı, sen o zaman gör adaletil* (F. Erdinç 1948i s. 22). *”Bir parmaklar var adamda kerpeten gibi. Sahiden kuvvetli.” — ”Essahdanı da söz mü, bire Bekir. Melmekette zorlu güreş dutardı.”* (Orhan Kemal 1952m s. 65). *essah et-* ‘teyid etmek, yemin etmek’: *Aylin de ”Kız, yel alsın ağzından!” diye essah edip Mehdi Resul gibi essah edince diye nolacak İstanbul kızı ikisi de, Mehdi Resul dedi ki hiç İstanbulludan kız alınır mı, Bizanslıyla kaşık değişti de onlar Ülfet Hanım haram lokma kursaklarında.* (M. Güler 1990 s. 180).

estamp ‘(güzel sanatlarda) ’bir tahta veya plaka üzerine kazıldıktan sonra basılan resim’ < Fr. *estampe* a.m. [Alm. *stampfen* ‘tepmek, kakmak]. *Yerde ak ipek, Japon estampları ile göz alan büyük yastıklar.* (Peride Celal 1985 s. 88).

estek köstek/esten kösteh/estek kerestek ‘şu bu’ DS 1787 < kafiyeli ve (ilk varyantı) labialisation’a yönelmiş olan tâbirin eski örneği (b. *af küf*) ve menşeine dair ipucu bulunamadı. İkinci varyant şimdilik bir hapax legomenondur. *50 kuruşa patates? 100 kuruşa bulgur? 100 kuruşa lahana? 200’e estek, 300’e köstek? Ve 3 kişilik bir ailenin asgari ihtiyacı ayda 300 küsur lira – netice neye varacak?* (Vâlâ Nuri, Akşam gaz. 13.IV.1943). *İkinci işe başlıyacağı sırada dinelen yabancı, esten dedi, kösten dedi, dilinin altındaki baklayı bir türlü çıkaramadı.* (S. Şengil 1943 s. 101). *Péguy’nin, Claudel’in ve kimi arkadaşlarının yaşadıkları çağı atif ütüf bulduklarını, estek kerestek saydıklarını söyler.* (S. Birsel 1995 s. 15).

estepeta ‘cin, peri, kötü ruhları kovmak veya zararsız hale getirmek için söylenen söz’ < belki Ar. bir dinî formülün bozulmuşu. *Avazım çıktığı kadar boğazımı yırtarcasına ”Allahu ekber! Allahu ekber!” diye tekbiri tutturdum. Tüfekçisi, tersanelisi, karılar, çalgıcılar, estepetaya uğramış gibi yerlerinde put kesilivermişler, dona kalmışlardı.* (S.M. Alus 1944 s. 135). *Merdivene ayak basarken bizimkilerde ”estepeta!”. ”Dünyada çıkmayız, göz gözü görmüyor, yukarısı zindan!”* (S.M. Alus, Akşam gaz. 18.V.1952).

O. **ester** ‘katır’ < Fa. *astar* a.m. *Ġulām esteri bārigāhda baġladı ve gitdi.* (Ferec 855/1451 v. 219a). Askeriye terminolojisinde kelime hâlâ kullanılmaktadır: *Gelen askerin, atın, esterin doyurulması gerekti.* (Ş. Ünlü 1986 s. 87).

Estonya ‘Baltık Denizi kenarında bir cumhuriyetin ismi’ < İt. *Estonia* a.m.

Estergon ‘Osmanlı devrinde Macaristan’da bir kale ve şehir ismi’ < Mac. *Esztergom. Estergon ḳal’esi üstüne müteveccih oldukların i‘lān eylemişler.* (Selānikī 1989 [1599] II, 713).

estetik I (ruhiyatta) ‘güzellik anlayışına ait’ < Fr. *esthétique* a.m. < EYun. *αισθητικος* (aisṯētikós). (Sıfat yapmaya yarayan Fr. *-ik* için b. *Adriatik* , nomen abstracta olarak kullanması *akustik II*) ‘hislerin idrakine ait’. *Profesyonel bir aşçının estetik hareketleri ile hamuru yuvarlıyor, çeviriyor, dilimliyor ve daha evvel hazırladığı kıymalı içi doldurarak kenara diziyordu.* (N. Bezmen 1994 s. 17). *Göz, estetik zevk denen küstahı bir kez daha tadar.* (M. Kaçan 1997 s. 12).

estetik II (felsefede) ‘güzellik bilgisi, bediiyat’ < Fr. *esthétique* a.m. (b. *estetik* I). *”Consensus” kavramının Marksist bir estetik ve materiyalist bir tiyatro için önemini işlemek amacını güttüm bu yazıda.* (M. Mungan 1996 s. 298).

AD. **estire estire** ‘süzüle süzüle, sallana sallana (yürümek)’ DS 1787 < *es-* ‘esnek olmak, yaylanmak’ DS 1785 fiilinin causativum hali (b. *acıkdur-*). *Gırk ġatıra binip esdiri esdiri gezemėy miyim?* (Ö.A. Aksoy 1945 I, 350).

esvab/espab ‘elbise, giysiler’ Meninski 1680 I, 55 < Ar. *aṯwāb* a.m. (*ṯawb* kelimesinin çoğulu). */v/ /b/* gelişmesi için b. *ab I/âv* [2]. */ṯ/ /s/* gelişmesi için b. *abes* . *Tuvaletin göz kamaştıracak kadar güzel. Cemalin, evzain esvabına öyle letafetler veriyor ki!* (Fazlı Necip 1930 s. 15).

O. **esvak** ‘çarşılar, pazarlar’ < Ar. *aswāḳ* a.m. (*sūḳ* ‘çarşı’ kelimesinin çoğulu). *Her varduġı şeherde bir ḳac gün oluridi, cevāmi‘e, mecāmi‘e, ḫānāta, esvāḳa girürdi, ḫalḳuŋ ḥālin görürdi.* (Ferec 855/1451 v. 71a).

esvile, b. *es'ile.*

eş I ‘arkadaş, yoldaş’ TS 1553–54 R. Dankoff 1991 s. 36 < ET. *eş* a.m. Clauson 1972 s. 253–254. *Ḳıyar eşi vu dostı ḳardaşına, | Dėmez Ḥaḳdan ne ola bedeli...* (F. Giese

1929 [890/1451] s. 91). ***Maḥalleŋ seglerini eş ėdindüm | Otaġuŋ çevresin dünle gezelden.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 s. 154). ***Eğer Vacip Efendi ötmezse, eşime dostuma karşı ben ona damadım demeğe vallahi utanırım.*** (H.R. Gürpınar 1934t s. 70). ‘zevc, zevce’: . ‘benzer, manend, nazir’: ***Radyodan işitilenlerin. neredeyse tartışma götürmez kesinlikte şeyler olduğuna inanılırdı; bir şeyi radyodan duymuş olmak, doğru olmasıyla eş anlamlıydı.*** (M. Mungan 1996 s. 239). Fakat ekseriya menfi cümlelerde: ***Bunun dünyada bir eşi daha yoktur.*** (A. Kutlu 1995 s. 221). ***Seyyah, tarihte eşine emsaline rastlanmadık bir zalim ceberut çıkmış.*** (M. Baler 1944 s. 232). ***O günlerde, süs ve tuvalet düşkünlüğünü eskisinden bir kat daha artırmamın sebebi, yaman ve eşsiz emsalsiz bir nazenine rastlayışımdı.*** (S.M. Alus 1944 s. 22). ***eş eşine*** ‘beraber’ (?): ***Orhanların evinden iki üç ev ötede Belediye Temizlik İşleri tavlası yanındaki arsada, Orhanla odacı Murad Çavuşun oğlu Osman ... eşeşine çelik çomak oynuyorlar.*** (N. Cumalı 1948 s. 35). ***eşlendir-*** ‘evlendirmek’ TS 1557: ***Yengeler gelin ve güveyi birbirleriyle eşlendirir, ve çimdirirler. Sabaha kadar gelin ve güveyin buyruklarına baş eğerler.*** (H.Z Koşay 1943 s. 293). ***eşlik et-*** ‘yoldaşlık etmek, refakat etmek’ (bu tür, ***-lik*** ekiyle biten isimlerin ***et-*** yardımcı fiilini almasıyla oluşan terkipler için b. ***aşinalık et-***) : ***Yėdi baş kişiye hüküm ėtdi ki müteâllikları yle şeh-zādeye yolda eşlik ėdeler.*** (Ferec 855/1451 v. 145b). ‘(bir çalgı veya orkestra) şarkı söyleyene refakat etmek’: ***Fantastik Senfoni’nin bir bölümüne ıslıkla eşlik ettim.*** (N. Eray 1986 s. 13).

AD. **eş** II ‘(doğumlarda çocuktan sonra gelen) son, meşime’ DS 1788 < ***eş*** I. ***Ebe, ya Allah, bismillah diye çocuğu aldı. Fakat eş bir türlü gelmedi. Onu alabilmek için Haticeyi kızdırılmış tencere üstüne oturttular.*** (Reşat Enis 1944 s. 39). ***Çocuğun az berisinde iri başlı bir kedi çocuğun iyice gömülmemiş eşini topraktan çıkarmıya çalışıyordu.*** (Orhan Kemal 1954b s. 151).

O. **eş** III ‘ne? hangi?’ < Ar. (Suriye dial.) ***’ēş*** ‘ne?’ A. Barthélemy 1935 s. 22, R. Dankoff 1991 s. 36. Bu gün yalnız şu tâbirde: ***eş mâna?*** ‘ne mânası var? (yâni ’mânası yok’). ***Bu beyimden daha gençleri, daha güzelleri sayısız. Didon kılıklı herife saplanıp kalmakta eş mâna?*** (S.M. Alus 1933p s. 68).

°**eş** IV (nida) ‘hadi!’ Meninski 1680 I, 228 < Meninski’ye göre ***eş-*** fiilinin emir hali. ***Eş gidelüm!*** (a.y.). Başka kaynaklarda bulunamadı.

eş- I ‘toprağı tırnakla veya sivri bir şey ile çizmek, kazarak küçük bir çukur açmak’ TS 1559 < ET. ***eş-*** a.m. Clauson 1972 s. 255–256. ***Her kişi çöregine kül eşer.*** (Ferec 855/1451 v. 111a). ***İşbu kuyınuŋ diyvārını eşeyim, yėrcügez olsun, icinde busayım.” dėyü fikir ėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 7a). ***eşme*** ‘kuyu’ TS 1558–59, R. Dankoff 1991 s. 36: ***Eşme-i murāda ‘inān-i ‘azīmet-i humāyūnların münşarif ve çeşme-i maksūda licām-ı himmetlerin mün‘aṭıf édicek.*** (Maṭrakçī 1976 [1533–36] s. 249).

EO. **eş-** II ‘hızlı yürümek, at üstünde gitmek’ TS 1559–61, Meninski 1680 I, 247 < ET. ***eş-*** a.m. Clauson 1972 s. 255. ***Ferruḫ-nāz saḫı düşdi, maḫrūmlıġile eşdi, sarāyına ḳarışdı.*** (Ferec 855/1451 v. 40a). ***Temāmet ra‘iyyeti ‘adl u dād ile ri‘āyet eylediler. Andan āzād u bende ḳamu yöresine eşdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 141b). ***Ne resme oturur çūn duta dīvān, | Eşerken uladur mı it doġan.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 936). ‘(orduda hizmet etmek üzere) sefere çıkmak’: ***Sefer ve ḫidmet vāḳi‘ olduḳda beş nefer eşkinciden her ḳanġısı eşer ise ḳoyun resmi vėrmez. Eşmedükleri yıl üç ḳoyuna bir akça vėrürler.*** (Ö.L. Barkan 1943 [992/1584] s. 263). ***Ol gelince eşdi otuz beş gemi, | Ḍopḍolu-dı içi ḥarbī ādemī.*** (Enverī 1928 [869/1464] s. 24). ***eş- yort-*** ‘çok gezip dolaşmak’ TS 1561.

eşantiyon I (ticaret dili) ‘nümune’ < Fr. ***échantillon*** a.m., asıl mânası ‘ayar, normal ağırlık’ ***3 yutma tableti. Yan etkisi yoktur. Eşantiyondur, parayla satılmaz.*** (N. Eray 1992 s. 140).

(Argo) **eşantiyon** II ‘rüşvet’ S. Özel 1993 s. 38.

O. **eş’ar** ‘şiirler’ < Ar. ***aş‘ār*** a.m. (***şi‘r*** kelimesinin çoğulu). ***Ramażān içre dėr idüŋ hele bayrām olsun, | Dilde eş‘ār, elümüzde mey-i gül-fām olsun.*** (Ẕātī 1987 [16.yy.’ın ilk yarısı] s. 56). ***Garp eş’arını takliden lekesiz pırlantalar gibi kusursuz nefis şiirler yazdı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 172). ***İlk mecmuayı eşarımın müsveddelerini Beyefendinin temsil ettikleri neşriyat şirketine göndermiştim de ...*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 40).

eşarp ‘modaya uymuş baş örtüsü’ < Fr. ***écharpe*** a.m., asıl mânası ‘torba’ < EAlm. ***scherpe*** ‘torba’. ***Bizim sigaraların Avrupalı tiryakiler tarafından çarşı pazar arandığı yıllardaydı. Hani bir Yenice paketine Napoli’de bir kravat, Berlin’de bir eşarp verildiği o parlak yıllar.*** (R. Ilgaz 1969g s. 11).

AD. **eşbah/eşbeh/eşbek/eşpek** ‘şen, neşeli; kibirli, burnu büyük; şehvetli’ DS 1788, 1795 Ar. (Suriye dial.) ***aşbah*** ‘yiğit adam, cesur ve kuvvetli kimse’ A. Barthélemy 1935 s. 377. [Ar. sıfat türü için b. ***ablak***]. ***Geziyorduŋ eşbeh eşbeh, | Dėdi kim-ki gördi ”Peh, peh!”*** (Vāṣıf ʿOs̱mān 1257 s. 307). ***Ne eşbeh levendler, cin gözlü ḳara kedileri Baḳıŋız ḳızlar!*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1330/1341 s. 34). ***eşbehlen-*** ‘övünmek, böbürlenmek’ DS 1788. ***-len-*** genişlemesi için b. ***abaplan-*** .

O. **eşcar** ‘ağaçlar’ < Ar. ***aşcār*** a.m. (***şacara*** ‘ağaç’ kelimesinin çoğulu). ***Zevraḳı bir yėrde baġladum. Eşcār u enhārı teferrüclendüm. ‘Ömrümde andan nāzük yėr görmedüm.*** (Ferec 855/1451 v. 191a). ***Anuŋ içün mezārum üstinde | Ben bu eşcārı böyle vaz‘ ėtdüm | Tā gören ṣormadın bile ḥālüm | Ki cihān içre neyledüm, nėtüm: | Bir boyı serv, çeşmi bādāmuŋ | Şeftālisine ḍoymadum, gitdüm.*** (Sāġarī, ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 225).

(Argo) **eşco** ‘eşcinsel kimse’ H. Aktunç 1990 s. 99 < ***eşc*** (***eşcinsel*** kelimesinin kısaltılmışı, b. ***afro***) + Kürt. kısaltılmış şahıs isimlerinin sonuna takılan ***-o*** eki. ***Erkeklerle tanışma, konuşma sıkıntısı çekmeyen ender eşcolardan.*** (M. Mungan 1989 s. 142).

O. **eşed** ‘daha şiddetli’ < Ar. ***aşadd*** a.m. (***şadīd*** ‘şiddetli’ sıfatının comparativus hali. Ar. elativus için b.

a'cab). *Ol şeherde üç 'ayyār var-imiş. Her biri Dalla-ı muḫtāleden eşed imiş.* (Ferec 855/1451 v. 240a). *Saḳınur cān u baş benden 'Ömer, dėdüŋ, bu söz aŋa | Eşeddür belki bühtāndan, bilürem, sen de bilürsin.* ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 90).

eşek I 'merkep' < ET. *eşgek* a.m. Clauson 1972 s. 260; Clauson'a göre *eş-* fiilinden, "(an animal) which habitually ambles". M. Räsänen 1969 s. 51e göre *eş* + *-ek* küçültme eki, fakat bu etimoloji M. Erdal 1991 I, 395'ya göre imkânsızdır. Krş. T. Tekin 1994 s. 248. Fiilden nomen agentis yapan *-ak* eki icin b. *çolak*). Kelime BSTT.'de kaba sayılır ve az çok tabudur. Krş. *eşşek*. *Eşegi dutdılar, boyınına boyunduruḳ bıraḳdılar, yėr sürdürdiler.* (Ferec 855/1451 v. 193a). *eşek başı mıyım?* (hesaba katılmayanın protestosu): *"Kız mı kaçırılmış, kaçırılır ya ..." — "Kaçırılır ya ne demek? Biz burada eşek başı mıyız?".* (Kemal Tahir 19 55g s. 93). *Bana bir bardak dolusu verin, ben eşek başı mıyım, ta ne zamandan beri bekleyip duruyorum!* (Halikarnas Balıkçısı 1955ö s. 227). *eşek cennetine gönder-* 'öldürmek' H. Aktunç 1990 s. 99 : *Kulağıma gelince, aman Halil, seni eşek cennetine göndermek farz oldu! dedim.* (A. Nesin 1972m s. 105). *eşek cennetini boyla-* 'ölmek' *"Herif eşşek cennetini boyladı ki teker meker..." diye gülüştüler o kadar ...* (Kemal Tahir 1958 s. 13). (Argo) *eşek damı* 'hapishane': *Ali şindi tarlada ekin biçiyo. Bi zaptiya gider, tarladan Aliyi eşek damına atar.* (A. Caferoğlu 1943 s. 88). *eşek imbatı* 'sert rüzgâr': *İzmirlilerin "eşek imbatı" dedikleri türden suları bulandırıp sert dalgalarla kıyıya savuran bir rüzgâr çıkmıştı.* (A. Yurdakul 1989 s. 11). *eşek şakası* 'kaba ve insanı izaç eden, uygunsuz şaka': *Affedersiniz ama bu şakaya eşek şakası derler.* (İsmail Galib 1932dk s. 18). *eşek şansı* 'bir zavallının, başkalarını kıskandıran şansı': *Üstüne üstelik İran şahından bile zenginmiş kızın anlattığına bakılırsa. Ah bu Anjel, küçük orospu Anjel, eşşek şansı var o karıda valla!* (Peride Celal 1978 s. 21).

(Okul argosu) **eşek** II 'dik üçgen' < *eşek* I, hipotene bağlı kenarlar hayvanın uzun kulaklarına benzediği için. *eşek dâvası* 'Pitagoras teoremi' TüS 1983 s. 383–384. *- Bazan çözemiyeceğimiz dâvalar da oluyor böyle! Dedi; bu adı büyük dâvalardan biri değil, dedi; bu mekteplerde okuduğumuz eşek dâvası...* (R. Enis 1957 s. 208).

eşekçesine 'bir eşeğe yakışacak surette' < *eşekçe* + zarf dativusu (b. *abes yere*). *Ölüm gayet kuru, gayet basit, eşekçesine basit fiziyolojik bir olay.* (Ç. Altan 1975 s. 228).

eşele– 'örten toprağı yana iterek altında olanı ortaya çıkarmak' < *eş-* I fiilinin iterativum hali, b. *avkala-* . *Köşe başındaki fırının önüne yanaşmış bir sıska ekmekçi atı, sırtını çökerten küfelerin ağırlığı altında, kaldırımı eşeliyordu.* (B. Arpad 1975 s. 45). Mecazi mânada: *Élysées Sarayına geldiği vakit, içeriye ancak domates ve çürük yumurta yağmuruna göğüs gererek girebilmiştir. Bunlar nasıl oldu eşeleyelim mi?* (S. Birsel 1995 s. 68).

eşgi, b. *eşki*.

eşgime, b. *eşkime*.

O. **eşhas** 'şahıslar; bir piyeste sahneye çıkan kişilerin hepsi' < Ar. *aşḫāṣ* a.m. (*şaḫṣ* kelimesinin çoğulu). *Mebus çok namuslu olsa da, kendisine şüpheli eşhas muamelesi yapmakta fayda vardır.* (Ç. Altan 1975 s. 93). Çoğul eki ile de kullanılır: *Büyükadanın böyle kendine mahsus, bu iklimin mahsulü olmak hissini ve kendilerine başka hiç bir yerde rast gelmediğimizden, bize yalnız burada yaşıyor tesirini veren şahısları vardı. Hatırımda oynadıkları rolleri ayırt etmek için bunlara Büyükada eşhası diyebilirim.* (A.Ş. Hisar 1956 s. 34). EO. 'satranç oyunundaki taşlar': *Şöyle ki edeb u hünerde rūzigārlarında anlardan hümām yoġidi. Cābük-süvārlıḳ, oḳ atmaḳ, tob oynamaḳ, nerd u şaṭranc eşḫāṣını müstaḳīm u münḥarif yürütmek, şeh-zādeler yüregini çerb-destligile eritmek her birinüŋ evṣāfınuŋ, aḥlāḳınuŋ muḥaḳḳarı ve āsānıyidi.* (Ferec 855/1451 v. 143a–b).

eşid–/BSTT. **işit–** b.m. (kulakla duymak) < ET. *èşid-* a.m. Clauson 1972 s. 257–258. *Senden èşitdüm zīrā ḍoġru ḫaber.* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3731). *Kārevān ḫalḳı bu sözi işidicek durdılar, ol dem revāne oldılar.* (Ferec 855/1451 v. 8a). *Āṣār-ı ḥakīm Ya'ḳūb: cemī'-i vilāyet-i 'Oṣmānda işidilmedük ve görülmedük bid'atleri ol iḥdāṯ ėtdürdi.* (F. Giese 1929 [890/1451] s. 198). 'koku duymak': *Bir sā'atdan soŋra melik geldi, yaġ ḳoḳusın işitdi, "Müfl" dėdi, burnın dutdı, ġėrü döndi.* (Ferec 855/1451 v. 59b). *işitgeç* 'işit!" (arkaik bir emir hali, b. J. Deny 1921 s. 1000) *Bu du'āyı işitgeç, ey şeh-i dīn, | Cebre'il-i Emīn dėsün āmīn!* (Şükrī, 'Ālī 1994 [1591–99] s. 232).

èşidil–/BSTT. **işitil–**, *èşid-/işid-* fiilinin passivum hali. *Andan Şemse durdı, ḳaşar üzerine çıḳdı, na're urdı. Üni temām ceziryeye işidildi.* (Ferec 855/1451 v. 101b). Adliye dilinde: *Ḳāżī eyitdi: "Eblehlik eyleme! İnkār ba'de l-iḳrār işidilmez." dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 235b).

eşik b.m. (kapının dip basamağı) Meninski 1680 I, 241 < ET. *eşik* a.m. Clauson 1972 s. 260. *Bül-Ḳāsım yėr öpdi, 'özürler diledi, daş eşige degin yalın ayaḳ gönderü çıḳdı.* (Ferec 855/1451 v. 5a). *Bül-Ḳāsım iki ayaġını pencereden ḍaşra çıḳardı, eliyle pencere èşigine yapışdı.* (Ferec 855/1451 v. 8b). *Bunnarı tutup Molla Nesreddine ġul dėye vėrdiler. Bunnar èşiye çıḫı Molla Nesreddine yalvardılar.* (A. Caferoğlu 1942 s. 133).

EO. **eşim** 'kuyu' R. Dankoff 1991 s. 36 < *eş-* I + fiilden nomen actionis ve dolayısiyle nomen concretum yapan *-im* eki, b. *adım I* .

EO. **eşin** 'çukur' TS 1555 < *eş-* I + fiilden nomen actionis ve dolayısiyle nomen concretum yapan *-in* eki, b. *akın* .

EO. ***eşin–** 'eşilmek, kazılmak' TS 1555 < *eş-* I fiilinin reflexivum hali (b. *acın* II). Bu okunuş imkânsız olmamakla beraber, passivum yerine reflexivum hali kullanıldığından kelimeyi *aşındı* diye okumak daha uygun görünür (Kitāb-ı Dedem Ḳorḳut'un Dresden nushasında /*a*/ ile /*e*/ aynı

hareke ile gösterilir); b. *aşın-*. Passivum da yapan *-(ı)n-* eki için b. *acın-* I .

AD. **eşin– düşün–** 'düşünüp taşınmak' < *eşin-* ve *düşün-* fiillerinden mürekkep kafiyeli ve labialisation'a yönelen bir çift söz, mânası daha çok ikinci fiilden kaynaklanıyor. *Eşinmişler, düşünmişler: "O çürük raporunu yok edebilirsek, okulu Tapucugilin eski yerde açtırırız," demişler.* (F. Baykurt 1969 s. 135).

AD. **eşirgen–** '(birisiyle) eş olmak, yoldaşlık etmek; konuşmak, dertleşmak, oyalanmak' DS 1793, TS 1555–56, A. Zajączkowski 1934 I, 128. *eşirgen-* < *eş* I + isimden fiil yapan *-irgen-* genişlemesi, krş. *yadırga-* 'yabancı bulmak' [*yad* 'yabancı', yâni *eş*'in tam aksi, şu var ki *yadırga-* geçişli fiildir, *eşirgen-* ise reflexivum ve *ile* postposition'iyle kullanılır]. *Anuŋ-ile yavlaḳ éşirgendi, tā Dimne ḫalvet istedi.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 10). *Ve uslu pādişāhlar delim kişiler kim bularuŋ-ile éşirgenmegi ve yaḳışmaġı yoḳdur, hüneri ve doğruluġı içün yaḳın ve ḫāṣekī édinürler* (a.e. s. 50).

O. **eşirra** 'yaramazlar, caniler' < Ar. *aşirrā'* a.m. [*şarīr* kelimesinin çoğulu]. *Yeŋiçeri aġası Ḥasan Aġa ḥażretleri ... Yahūdī maḥallesini ve şehrüŋ güzergāhlarını eşirrādan muḥkem ḥıfż u ḥarāsetde iken.* (Selānikī 1989 [1599] II, 855).

éşit–, b. *eşid-*.

O. **eşk** 'göz yaşı' < Fa. *aşk* a.m. *Sāḳiyā şun ol müdām-ı aḥmeri ḳanı baŋa - Kim anuŋ reşkinden oş eşk oldı ḳanı çeşmümüŋ.* ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 162).

AD. **eşka** I 'gölge' K. Emiroğlu 1989 s. 91 < Yun. dial. *εσκια* (eşkyá) < EYun. *σκια* (skiá) a.m.

eşka II, b. *aştiya.*

O. **eşkâl** 'şekiller, neviler, tipler' < Ar. *aşkāl* a.m. (*şakl* kelimesinin çoğulu). *Ne reng u būy u ney-reng ile būḳalmūn-ṣıfat düzdi | Ol evzān ile evżā'ı, bu eşkāl ile elvānı.* ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 28). *Eşkāl-i zamān.* (Aḥmed Rāsim 1334, kitap başlığı).

O. **eşkannas** 'alçak herif, haramzade, vicdansız' < Ar. (Suriye dial.) *aşḳa n-nās* a.m. Denizeau 1960, s. 285. *Ḳāżī vekīlden danuḳ istedi. Ol dört bed-baḫt, ḥiyānetler, eşḳa n-nāslar ilerü geldiler, ḍanuḳlıḳ vérdiler.* (Ferec 855/1451 v. 175b).

AD. **eşkap** 'elbise dolabı' THASDD 554 < Rus. *şkap* < OAlm. *schapp* a.m. M. Vasmer 1958 III, 405, A. Tietze 1957 no. 200.

AD. **eşkere** 'aşikâr, belli, meydanda' DS 1793, TS 1556 < *aşikâre* kelimesinin varyantı.

EO. **eşkerit–** 'açığa vurmak' TS 1556 < *eşkere* ve *ét-*.

eşkıya 'haydutlar; haydut' < Ar. *aşḳiyā'* 'yaramazlar, caniler' (*şaḳīy* kelimesinin çoğulu). Ar. çoğulun Tk'de tekil olarak kullanılması için krş. *talebe, ulema. Sābıḳā mümā-ileyh Ca'fer Paşa-yı bā-tedbīr ser-ḥadd-i mezbūra müstevlī olan ḳul ṭā'ifesinüŋ eşḳıyā vu bed-nihādlarınuŋ vücūd-ı ḫabāṣet-ālūdelerinden taṭhīr eylemişlerdi.* (Selānikī 1989 [1599] II, 703). *Dağda eşkiyalar soymadı bizi, hep elimizin açıklığından, yüzümüzün yumuşaklığından bu hale geldik!* (R. Ilgaz 1969g s. 16).

AD. **eşki/eşgi** 'ekşi' DS 1791, 1794 < *ekşi* kelimesinin metateze uğramış varyantı J. Deny 1955 s. 79. *Tam dört hafta, güneşin alnında, içerileri götürmeyen fıtlamış eşki ayranı tarlaya döküp kara somuna eyvallah ederek, batak bir derenin kan gibi sıcak suyile hararetlerini dindirmeğe uğraşarak didinmişlerdi.* (Reşat Enis 1944 s. 155).

AD. **eşkime/eşgime** 'ekşime' < *ekşi-* fiilinin metateze uğramış varyantı (fiilden nomen actionis yapan *-ma* eki için b. *budama*): *Midemde bir eşgime var birez de İngiliz duzu getir, içeyim gı.* (F. Baykurt 1971t s. 131).

eşkin, b. *eşkün.*

eşkiya, b. *eşkıya.*

EO. **eşkün/eşkin** I 'açık adımlarla hızlı yürüyen (at); böyle yürüyüş' TS 1556–57, Meninski 1680 I, 243 < *eş-* II + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat ve dolayısiyle isim yapan *-kin* eki, krş. *geçkin, pişkin. Bir at kim ola yürüyişi kem, | Andan yeg olur bir eşkin eşek.* (Naẓmī 1928 s. 37). *Az önce dünyaya gülen, eşkin atlar gibi hep ayak değiştiren, o canlı, o sevinç dolu kadının bir yerinde teller kopuyor sanki.* (N. Cumalı 1970 s. 209).

EO. **eşkün/eşkin** II 'seferlere iştirak etme vazifesi olan Yeniçerinin sefere çıkması' < *eşkün/eşkin* I: *Ve ḳoyun erinüŋ ḳangısı eşkine eşerse, ol eşenden sālārlıḳ alınmaya, yamaḳlarından alına.* (Ö.L. Barkan 1943 [931/1524] s. 391). *eşkinci* 'nöbetle sefere çıkma vazifesi olan yeniçeri'.

eşleştir– 'birbiriyle eş saymak; birbiriyle evli zannetmek' < *eşleş-* fiilinin causativum hali. *Neden bir futbolcuyla eşleştirdi beni acaba?* (F. Hepçilingirler 1997 s. 43).

eşme, b. *eş-* I.

eşofman 'spor çalışmalarında giyilen pamuklu, iki parçalı giysi' < Fr. *échauffement* a.m. (?), asıl mânası 'ısıtma, ısınma' [*chauffer* 'ısıtmak'dan nomen actionis']. *Bir ceket ve içinde kareli pazen bir gömlek vardı. Herhalde sıcak olsun diye eşofman giymişti pantolon yerine.* (F. Otyam 1962 s. 22). *Öğrenciler eşofmanlarıyla ip gibi dizilmişlerdi.* (M. İzgü 1992 s. 108).

eşortman 'giyecek bir şey' < görünüşe göre *eşofman* ile *şort* kelimelerinden bir nevi krasis. Acaba böyle bir Fr. kelime var mı? *Emektar bavula en çok fanilâ don koy. Havalar soğuk. Sonra yün çorap, eşortman, sonra kâğıtlar, kitaplar. Haydi düş yola, yolcu yolunda gerek.* (I. Özgentürk 1981 s. 85). Başka yazılı kaynaklarda bulamadım, fakat çok defa işittim.

eşpek, b. *eşbah.*

eşraf 'ekâbir, ilerigelenler' < Ar. *aşrāf* a.m. (*şarīf* kelimesinin çoğulu). *Cezīre-i mezbūrenüŋ aʿyān u eşrāf ve ser-kār iḫtiyārları ve ẕimmīyānüŋ mezāriʿ ṣāḥibleri.* (Ö.L. Barkan 1943 [1121/1709] s. 334). *Başöğretmenimiz Hilmi Beyin duygusuz uyarmaları, eşraf kızlarının kanlı canlı kabalıkları, tekdüze uzanan ders saatleri zordu.* (Füruzan 1972k s. 49).

eşref 'en iyi, en şerefli, en uğurlu' < Ar. *aşraf* a.m. (*şarīf* sıfatının elativus hali, b. *aʿcab*). *eşref-i mahlûkat* 'yaratılanların en mükemmeli': *Şüphesiz ki tabiî beş uzvumuzla eşref-i mahlukat olmaktan çok uzağız. Ancak sun'î aletlerimizle hayvanlara bazan tefevvuk ediyoruz.* (Vâ Nû, Akşam gaz. 11.VI.1941). *eşref saat* 'çok uğurlu saat': *Bu bıldırcının, eşref saatte doğmuş, paralı, bahtiyar bir sahibi olacak. Nerede o?* (S.M. Alus 1944 s. 162). *Acaba bir duble yuvarlasam mı? diye düşünüyor, ağzına bir yudum bile alamadan, otomobile atlayıp evinin yolunu tutuyordu. Bu gidişle birgün olup şeytanın ayağını kıracaktı amma, bir vakti, saati gelsel Eşref saatin gelmesi pek kolay değildi. Çünkü Cevdet Efendi fazla sofulardandı.* (S.M. Alus 1934 s. 38).

O. **eşrefî** 'Kanunî Süleyman zamanında çıkarılan Osmanlı altın sikkesi' < tesmiyenin sebebi bilinmiyor. *Kaʿbe-i küy-i ṣanemden bād geldi ṣaġ esen, / Eşrefîler ṣaçdı üstine diraḫt-ı būstān.* (Ẕātī 1987 [16.yy.'ın ilk yarısı] III, 8).

O. **eşribat** 'şerbetler' < kendisi zaten çoğul olan *eşribe* kelimesinden Ar. gramer kaidelerine mugayir ikinci bir çoğul yapılmıştır. *Ve eşribāt ṣandūḳından on ikişer akça ve ḳutu ile olsa yedi akça alına.* (Ö.L. Barkan 1943 [955/1548] s. 225).

O. **eşribe** 'içecekler, şerbetler' < Ar. *aşriba* a.m. (*şarāb* kelimesinin çoğulu). *Baʿżı eşribe ve maʿācīn tedārükine mübāşeret ṣadedinde iken, aŋsuzın cenāb-ı pādişāhīye bir müferriḥ u dil-güşā müjde ḫaberleri gelür. Fī nefsi l-emr günden güne ol maraż zā'il olub ẕāt-i laṭīfī şehriyārīye ʿāfīyet ḫāṣıl olur.* (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 114).

eşşek bilinen hayvan < *eşek* I. Bu tür ünsüz ikilemesi ihtiva eden diğer misaller için b. *amman* . *Üstüne üstelik İran şahından bile zenginmiş kızın anlattığına bakılırsa. Ah bu Anjel, küçük orospu Anjel, eşşek şansı var o karıda valla!* (Peride Celal 1978 s. 21).

EO. **eşür-** 'yürütmek' < *eş-* II fiilinin causativum hali, b. *artur-* . *Naḳāş ol çeriyi alub küyerek / Eşürdi, göŋülsüz çekerdi emek.* (Mesʿūd bin Aḥmed 1991 [14.yy.] no. 2538).

eşya 'şeyler; şey, parça, yük; mobilya, sandık, bavul, çanta.' < Ar. *aşyā'* (*şay'*'in çoğulu, /*şy*'/ kökünden) a.m. Ar. çoğulların Tk.'de tekil olarak kullanılması hakkında b. *büyut* . *Bakın hanımefendi, derisi ne kadar yumuşak, böyle yumuşak bavullar çok eşya alır.* (S. Soysal 1979ye s. 9).

et b.m. (vücudun adeleli kısmı) < ET. *et* a.m. Clauson 1972 s. 33. *Yėdügüŋ erkek ḳara ḳoyın eti ola.* (Ferec 855/1451 v. 90b). *et beni* 'siğil, iri tavukgötü': *Kibar akrabalar da yola çıkmışlardır, / Dudaklarında bir küçümseme / Et beni / İri bir kıl.* (S. Burak 1983 s. 28). *et kafa* 'kalın kafalı, anlayışsız': *Londradakiler neyse arada bir kart atıp bayramlarda da tebrik yazarlar hiç olmazsa. İsviçredekiler hiç ama hiç! Haylaz, et kafa ikisi de!* (Peride Celal 1981 s. 128). *et rengi/etrengi* 'çıplak etin renginde': *Onun rastıklı kaşları, yandım alamadım entarisi, etrengi çorapları gözlerimin önünden gitmiyordu.* (C. Gökçek 1943 s. 129). *et tulumu* 'çok şişman (kimse)': *Kömürcü sokağındaki Lehli mamalar gibi et tulumu, terden leş kokulu bir kadına ana feda edilir mi?* (S.M. Alus 1944 s. 76).

et-/ed- I 'yapmak, kılmak' Meninski 1680 I, 50, 581'e göre *it-* ve halk ağzı *et-* < ET. *ėt-/ėd-* a.m. Clauson 1972 s. 36–37. *Şehrüŋ evlerini ġāzīlere ve gayriye vėrdi, anı Müslimān şehri ėtdi.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 12). *Fotin bağı almaya unutmuşum; şimdi düğümlemek ne güç, birini ilmik ederken öteki kopuyor.* (R.H. Karay 1939a s. 80). *"Ölürüm de onu* (= *oğlumu) ḥāfıẓ etmem!" diye ḳıyāmetleri ḳoparıyor.* (R.N. Güntekin 1928 s 144). *Babasını babalıktan reddetti. Sokakları, evi etti.* (L. Tekin 1984 s. 200). *et-* fiili herhangi bir fiilin yerini alabilir: *İmperator umūma "Ḥāżır ol!" ḳumandası verir vermez, silāḥ omuza ederek yürümüşler.* (Aḥmed Rāsim 1334 s. 50). *ALİ SÜREYYA — (karısının arkasından koşarak) Nebahat! Nebahat! Bana onlar ediyorlar, bari sen kıyma!* (H.R. Gürpınar 1933ke s. 85). *Bugün kusura bakmayın, başka zaman teşrif buyurun! diyerek budalayı kapı dışarı etmiş.* (S.M. Alus 1933p s. 196). *Tütünsüz edemem: evde nargile içmek te âdetim değil.* (S.M. Alus 1944 s. 86). *Angutun A'sı, lahmacunun L'si, it oğlu itin İ'si. Ne etti? Ali.* (H. Taner 1971s s. 173). Böylece örtmece olarak da kullanılır: *Atın üstünde kalın kaşlı bir çocuk, / Amasya padişehi şehzade sultan Murat. / Ve yanında onun / Bilmem kaçıncı tuğuna ettiğim Bayezid paşa.* (Nâzım Hikmet 1936s s. 38). *Cıs! Cıs! Sonra donuna edersin! Mumla oynama, ayıptır.* (Recā'īzāde Ekrem 1941 s. 103).

et- II (bir isimle, yardımcı fiil olarak), ms. AD. *av et-* 'avlanmak': *Okunu yayını alarak av etmek üzere dağa dırmandı.* (A. Caferoğlu 1945 s. 184). *haber et-* 'haber vermek, bildirmek': *Peki, güzel hatırınızı kırmıyayım ama acele etmiyeceksiniz. Size haber ederim.* (S.M. Alus 1944 s. 32). *kur et-* 'kur yapmak': *Mādām-ki ḳızcağız seniŋ bu 'aşḳından henüz bī-ḫaber imiş, sen onuŋ celb-i muḥabbetine uğraş, ḳūr et!* (H.R. Gürpınar 1340c s. 502). *naz et-/nazet-* 'nazlanmak': *Ne duygusuz delikanlı! Çapkın kızı peşkeş çekiyorlar da nazediyor!* (Aka Gündüz 1930 s. 59). Misallerde görüldüğü gibi Tk. kelimelerle yabancı dillerden alınma kelimeler arasında fark yoktur. Yabancı dillerden Tk.'ye fiil aktarmak için fiilin isim halindeki (nominal) bir şekli *et-* (passivum halinde *edil-* yahut da *ol-*) kullanılır, ms. *teklif teklif et-*, *ümid ümid et-*, *dans dans et-/danset-*. Bir fiilin emir hali ile *et-* yardımcı fiil için b. *alaşağı et-* .

etajer/etejer 'rafları olan kapaksız dolap' < Fr. *étagère* a.m. [Lât. **staticum* 'seviye']. *Küflenmiş ve örümceklenmiş İngilizce ansiklopedilerle dolu bir etajer vardı.* (Reşat Enis 1933 s. 93). *Zenith marka radyo,*

dişbudak etajer, kırk beş milimetre plâk pikabı bile alamam. (H. Taner 1954 s. 87). *Bu dişlere bir iş düşmediğini anlayınca, ilk önce ağzından çıkarmış, su dolu bardağa koymuştu. Sonradan büsbütün kaldırmıştı. Her halde bir mendile sarmalamış, etajerinin altındaki dolaba yerleştirmiş olacaktı.* (R. Ilgaz 1962n s. 24). *Etejerin üstündeki, görünüşüne göre yüzde yüz doğru işliyen saate bakmıyordu. Sanki kendini kolundaki saate bakmıya alıştırıyordu.* (Kemal Bekir 1949 s. 5).

etalon 'ölçüler için kabul edilmiş model' < Fr. *étalon* a.m. [EAlm. **stalo* 'nümune'].

etamin/etenmin 'seyrek dokunmuş delikli kumaş; oya işlemeli köşe yastığı' ZTS 1976 s. 66 < Fr. *étamine* a.m. [Lât. *stamen* 'çözgü ipliği' kelimesinden yapılmış bir sıfattan].

etap (spor terimlerinden) 'yarışın bölümlerinden her biri < Fr. *étape* a.m. [EFlem. *stapel* 'depo'].

(Halk ağzı) **et dolaş ol–** 'sarmaş dolaş olmak' < *et-* ve *dolaş-* fiillerinin masdarları ve *ol-* yardımcı fiili. *Bilirsin ki, kaç senedir mümeyyizinkilerle dargınım, benim yezit Mestan gider gider, onların dişi kedisine et dolaş olur! Kör olası, mahallede başka oynak kedi mi yok?* (H.R. Gürpınar 1939 s. 156). Krş. *alaş dolaş ol–.*

etejer, b. *etajer.*

etek 'giysinin belden aşağı sarkan kısmı' < ET. *etek* a.m. Clauson 1972 s. 50. *Der-ḥāl iki biŋ diynār daḫı çekdiler, reng-rezüŋ etegine dökdiler.* (Ferec 855/1451 v. 16b). *Yüriyü vėrdi. Ṣarrāf etegine yapışdı. "Ḥarāmī misin? Baġdād şehrini ġāret ėtmege mi geldüŋ?" dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 214a). *"Anacığım, kusurumu affet, beni kırma. İzin ver, gelinin eteğini öpsün!" deyip boynuna sarıldım.* (S.M. Alus 1944 s. 85). 'yamacın alt bölümü': *Şāyed bizüm gemiymüz gerdişde daġ etegine yaḳıncaḳ vara, kemend atavuz, bir aġaca neye ilnişe.* (Ferec 855/1451 v. 227b). *Şarkısı başkadır sümbülün \ Torosların eteğinde \ Işıl ışıl güneş kokar \ Mor teninde* (B.S. Ediboğlu 1958 s. 44). *eteğine düş-* 'yalvarmak': *Ḳaçan kim Semendire Vulk oġlunuŋ elinden çıḳınca Vulḳ oġlı vardı, Engürüzüŋ etegine düşdi.* (F. Giese 1929 [890/1485] s. 120). *etek taşı* 'alaturka helâda taşın arka kısmı' *Ḫalānıŋ içine girdim, def'-i ṭabī'ī vaz'īyetiniŋ ma'kūsı bir şüretde yüzüm etek ṭaşına müteveccih olaraḳ ḥayvāna ters biner gibi oṭurdum.* (H.R. Gürpınar 1341 s. 436–437).

(Halk ağzı) **etele– betele–** 'fena muamele etmek, kötü davranmak' TüS 1983 s. 386 < esas unsuru *bed* 'kötü' kelimesi olan kafiyeli ve labialisation'a yönelmiş terkip. İkinci kelime belki **bedle-* [*bed* + isimden fiil yapan *-le-* genişlemesi] fiilinin varyantı; krş. Az. *bädlä-* 'bäḫti gätirmämäk, işi pis gätirmäk, uğursuzluğa duçar olmağ' ADIL 1966 I, 237).

AD. **eten/etene** '(doğumlarda) son, eş' DS 1797 < ?? Krş. Az. *ätänä* a.m. ADIL 1980 II, 299, Türkm. *ätene* 'tüyleri bitmemiş (kuş yavrusu hakkında)' N.A. Baskakov 1968 s. 795.

etenmin, b. *etamin.*

eter (kimya ve tebabette) 'lokman ruhu' < Fr. *éther* a.m. < EYun. *αιθηρ* (aiṯē'r) b. *esir. Kendisini vermemekte, korkmakta direnirse ona eter koklatacağını, bayıltacağını söylemişti Cemil.* (A. Özakın 1982 s. 160). *O babasına eter koklatırken, Nezahet te kolonya ile onun alnını, ellerini oğalıyordu.* (Fazlı Necip 1930 s. 313).

O. **etfal** 'küçük çocuklar, bebekler' < Ar. *aṭfāl* a.m. (*ṭifl* 'bebek' kelimesinin çoğulu). *Vardum, eṭfāli, 'ayāli aldum, üftān ḫiyzān Baġdāda geldüm.* (Ferec 855/1451 v. 68a).

Eti 'M.Ö. 2000 ile 1000 arasında Anadolu'da yaşayan bir milletin adı' < Fr. *Hettites* < İbr. *Hitti* < Etice *Hatti* a.m.

etibba, b. *atıbba.*

etik 'ahlakbilim' < Fr. éthique a.m. < EYun. *ηθικός* (eṯikós), b. *akustik II . İnsanın etik tutarlılığının intiharı gerektirdiğini düşündüm.* (O. Baydar 1998 s. 139).

etiket 'şişelere, defterlere yapıştırılan pusula' < Fr. *étiquette* a.m., daha eski mânası 'nişangâh' [kelimenin aslı *stick* hecesiyle başlayan Alm. yahut Flem. bir substantivum]. *Çekmeceden çıkardığı küçük rakı şişesinin ağzındaki etiketi kopardıktan sonra dibine elinin ayasıyla şaplattı. Mantar yarıya kadar çıkınca onu dişiyle çekti.* (S. Şengil 1990 s. 77). *Çocukların çoğu yarım bir pabuçla, eski bir terlik veya nalınla gelirdi mektebe. Defterler, kitaplar kapsız, buruş buruştu, etiket falan hak getire!* (M. Özay 1957 s. 62).

etilen (beynelmilel kimya terimlerinden) 'yanabilen bir gaz' < Fr. *éthylène* a.m. (eninde sonunda EYun. bir kökten ve bu *-léne* eki için b. *asetilen*). *İstanbulun midesi gaz yapıyor. Baksanıza her yer doğal gaz, doğal olmayan gaz; likid gaz, tüp gaz, etilen gazı, hava gazı dolu.* (O. Duru 1995 s. 41).

etimoloji 'kelimelerin menşeini araştıran bilim' < Fr. *étymologie* a.m. [EYun. *ετυμος* (étimos) 'gerçek' ve *λογος* (lógos) 'söz'den *logía*]. *Birinci cilt: Basın Balo'sunun etimolojisi.* (A. Nesin 1960a s. 63).

(Neologismus) **etki–** 'tesir etmek' < *ayıp-* fiilinde bir isimden bir fiil kökü yapan yazar, neden *etki* isminden fiil kökü yapmasın? Tutunursa Tk.'ye yeni bir çağ açmış olur. Eserimize aldığımız diğer neologisma için b. *andaç . Bulunduğumuz yerin kutsallığı yaşlıların konuşmalarına pek etkimiyor, herşeyi, hattâ en açık saçık konuları bile, konuşuyorlardı.* (T. Yücel 1969 s. 14).

(Neologismus) **etkici** '??' < *etki* 'tesir' + isimden nomen actoris yapan *-ci* eki. Eserimize aldığımız diğer neologisma için b. *andaç . İtlerin kuyruğunu iple zorlayıp ulutarak salar, sonra etkici Fatma Hanıma varıp sekisinin dibine çömerdi: "Bana etki yap, Fatma teyze, itler beni görünce uluyup durur".* (Füruzan 1982g s. 21).

etle–, b. *ekle-.*

etmek/ BSTT. **ekmek/epmek** b.m. (pişmiş hamur gıdası) DS 1763, 1799, TS 1563–65, A. Topaloğlu 1978 II, 199, Meninski 1680 I, 49 < ET. ***etmek*** a.m. 16. asırdan beri halk dilinde hakim olan */t/ /k/* değişimi sondaki */k/*'ya assimilation'la izah edilebilir. ***epmek*** varyantı */m/*'nin sebep olduğu bir labialisation olmalı (b. ***ahçı***). ***Bir pāre etmek düşmiş yaturdı. İt uyandı, etmegi almaġa yöneldi.*** (Ferec 855/1451 v. 193b). ***Buġday etmegüŋ yoḳ-ise, buġday dilüŋ yoḳ-mı***? (V. İzbudak 1936a no. 194). ***Niçe dürlü niʿmet çekilen süfrede bāzār ekmegi ile iktifā olunmaḳ vaẓʿ-ı nā-sezādur.*** (ʿĀlī 1587 v. 137b). ***Paydosta ne yiyecen sen? Epmek ne de getirmemişsin. Buralarda lokanta ne de bulunmaz ki!*** (Orhan Kemal 1950a s. 85). ***Benim şu kadar kardaşlarım var, akşama epmek bekliyorlar ta!*** (Orhan Kemal 1949e s. 99). ***ekmek et-*** 'hamuru hazırlayıp ekmek pişirmek' (***et-*** fiili burada yardımcı fiil değil!): ***Kadınların bazıları ekmek ediyordu.*** (F. Otyam 1965 s. 28). ***Sabahtan bizim karı ekmek ederken hamur sıçradı. "Konuk gelecek heralda" diyordu.*** (F. Baykurt 1961k). ***ekmeğine yağ sür-*** 'istenmediği halde birinin işine yarayacak biçimde davranmak' belki Fr. ***mettre du beurre sur le pain***'den calque, calque için b. ***ab I/âv*** [3]. ***Oṭur, ehemmiyet verme! Giderseŋ, onlarıŋ ekmeğine yağ sürmüş olursuŋ.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 26). ***Kapitalizmin ekmeğine yağ süren de bu tevekkül.*** (C. Meric 1992 s. 305). ekmeklik 'bedava geçinecek yer' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 73.

etnik 'insan gruplarının menşelerine göre (aidiyet)' < Fr. ***ethnique*** < EYun. ***εθνικος*** (eṯnikós) a.m. (***éṯnos*** 'millet' kelimesinden sıfat, b. ***Adriatik***). ***Kent deyince, ya da kimi zaman kullanılan deyimle "metropol" denilince akla etnik çeşitlilik taşıyan, çeşitli dillerin konuşulduğu, farklı Tanrılara tapınılan bir yer geliyor.*** (O. Duru 1995 s. 94). ***Düşündükçe, son yıllarda patlak veren Kürt sorununun etnik bir sorundan çok ekonomik bir sorun olduğu kanısına vardım.*** (M. Ungan 2000 s. 109).

etol 'lüks omuz atkısı' < Fr. ***étole*** a.m. < Lât. ***stola*** 'bir çeşit cübbe'. ***Kadınlar omuzlarına etoller, şallar örtmüşlerdi. Ayakkabıları, çantaları parlaktı.*** (A. Özakın 1982g s. 67). ***Bacaklarında siyah file çoraplar, ayaklarında yüksek topuklu siyah süet pabuçlar vardı. Beyaz minik bir etole sarılmıştı.*** (N. Eray 1990 s. 39).

etraf I (isim) 'civar, çevre' < Ar. ***aṭrāf*** 'yanlar' (***ṭaraf*** 'yan, kenar' kelimesinin çoğulu. Ar. bir çoğulun Tk.'de tekil kullanılması için b. ***ahbab/ahbap***). ***Ol eṭrāfuŋ pādişāhları ve ol eknāfuŋ cihān-penāhları temāmet ʿışḳum demin ururlardı.*** (Ferec 855/1451 v. 107a). ***Selimiyeliden pek korkum yoktu, zira etrafı görecek halde değil.*** (S.M. Alus 1944 s. 130). ***Kadınların üçü de etrafını almışlardı.*** (a.e. s. 119). Terkiplerde genetivus'suz kullanılabilir ve kelime o zaman postposition sayılabilir: ***Kahve diyorsam, dört direk etrafına pedavra tahtaları mıhlanmış bir salaş.*** (a.e. s. 140). ***etraf-ı âlem*** 'dünyanın her tarafı': ***Eṭrāfı ʿālemden bir ṭarafa vardı.*** (Ferec 855/1451 v. 244b). ***etraf u eknaf/etraf eknaf*** 'çevre': ***Eṭrāfa eknāfa kişiler perākende eyledüm.*** (Ferec 855/1451 v. 145b). ***ʿĀlemde naẓiyri yoġidi. Eṭrāfdan eknāfdan anı dilerler idi.*** (Ferec 855/1451 v. 236a).

etraf II (sıfat) 'civardaki' < ***etraf*** I. [Ar. bir çoğulun Tk.'de sıfat olarak kullanılması için b. ***acaib/acayip*** [1]]. ***Sürü bizim ama, etraf köyler de bizim sürüden istifade edebilecek vaziyette.*** (S.F. Abasıyanık 1944me s. 100). Türkçe'nin morfolojisinde basit (eksiz) isimle sıfat arasında fark olmaması için b. ***baba*** I .

etraf III 'vücudun azaları (kollar, bacaklar)' < ***etraf*** I. .

O. **Etrak** 'Türkler; Türk köylüleri; Türk aşiret mensupları' < Ar. ***Atrāk*** a.m. (***Türk*** kelimesinin çoğulu). ***Ve reʿāyā-yi Etrākden her müzevvecden Ḥaleb akçasiyle yılda yetmişer akça nev-rūz-ı sulṭānīde resmī ḫāne alına*** (Ö.L. Barkan 1943 [925/1519] s. 200). ***Cümleden biri ol ḳavmuŋ çoġı Etrākden ḫāṣıl olma, birer ṭarīḳ-ıla yazılub dirlik bulma ādemler olmaġın degmede iç ḍonı geymezler.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 131).

Ettahiyat 'bir ilâhi adı' < Ar. ***at-Taḥīyāt*** a.m. (***taḥīya*** 'selâmlama' kelimesinin çoğulu, */ḥyy/* kökünden). ***Çocuk, daha iyi anlatabilmek için yanımıza doğru yaklaştı, yatağın ayak ucuna ettahiyatiye oturur gibi diz geldi. Hastaya eliyle dokunarak "Bu gün oldu," dedi.*** (S. Şimşek 1960 s. 36).

etüd/etüt I 'inceleme' < Fr. ***étude*** a.m. < Lât. ***studium*** 'şevk, gayret'. ***Bütün etüdlerim alt üst olacak! Düşünün bir kere, karşı sıranın yeniden etüdünü hazırlıyacağım.*** (R. Ilgaz 1969g s. 68). ***Daha etüd bitmedi.*** (R. Ilgaz 1981 s. 26). ***etüd et-*** 'incelemek' < Fr. ***étudier*** a.m.: ***Sinan'ı biraz daha etüd etmek gerek. Hapisten çıktıktan sonra ne yaptı acaba?*** (A. Ümit 1996 s. 48).

etüd/etüt II 'öğrencilerin bir ögretim görevlisinin nezareti altında ders çalışmalarına ayrılan zaman veya bunun yer bulduğu dershane' < Fr. ***étude*** a.m.; b, ***etüd/etüt*** I. ***Akşam etüde girmeden önceki arada ön bahçeye açılan üst kat camlarından yeni sulanmış bahçeye baktığımda yüreğim acıyla dolardı.*** (Füruzan 1972k s. 49).

etüv 'temizleme ve sterilizasyon fırını' < Fr. ***étuve*** a.m., asıl mânası 'hamam' (EAlm. ***stupa*** 'ısıtılabilen oda'). ***Gardiyan Recep karşılarına dikilince kuşağa kadar eğiliyorlardı. Bu sabah da kimini etüve gönderdi, kiminin avradına sövdü, kimini de tokatladı.*** (F. Erdinç 1955 s. 21).

O. **etvar** 'tavırlar, hareket tarzı, davranış' < Ar. ***aṭwār*** a.m. (***ṭawr*** kelimesinin çoğulu). ***Üstü başı muntazam, etvarı zarif idi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 85).

ev 'oturulan yer, mesken; çadır; hane' < ET. ***ev*** a.m. Clauson 1972 s. 3–4. ***ʿOṣmān Ġāzīnüŋ dedesi Süleymān Şāh Ġāzī Rūma gelüb Caʿber ḳalʿası öŋinde ne ḳażiye olduġını işitdiler*** (metin ***-ger***) ***kim göçer evler eṭrāfa ḍaġıldılar.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 188). ***Gördi ki bir ev var, ḳapusı baġlu, içinden nāle-i zār gelür.*** (Ferec 855/1451 v. 41b). (Örtmece olarak) 'umumhane': ***Faikanın anası burada ev mi işletiyor?*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 224). 'oda' (tek göz evlerde ev ile oda aynıdır; her biri dışardan girilen birkaç kısımlı köy evlerinde kısımlara ***soba evi, aş evi*** vs.

denir): *Gendü pelāsın geydi, evüŋ bir bucaġında oturdı. Vekīl-i ḳāżī gidicek, duḫter-i ḫandān ḫırāmān ḳapudan içerü girdi, erini ol ḥālde gördi.* (Ferec 855/1451 v. 14b). *Ol ḳufli baltayile sındurdı. Gördi ki aḳ mermerden nerdübān yapılmış. Aşaġa indi. Gördi, bir büyük ev, daşdan kirecden yapılmış.* (Ferec 855/1451 v. 53a). ‘ev halkı, aile’: *Faġfūr leşker-i cerrār tertīb eyledi. Şeh-zādei eviyle yaraḳıyla atasıyla anasıyla dārülmülklerine gönderdi.* (Ferec 855/1451 v. 141a–b). Genetivus’suz terkiplerle: *Benim Aladağda dedem evi var. Gedek dedem evini görmeye.* (A. Caferoğlu 1942 s. 5). *Sen onu kocan evine sakla!* (N. Meriç 1951pn s. 70). ‘zevce’ TS 1566: *Nite ola eger ben saŋa ev u ‘avrat olursam.* (Ferec 855/1451 v. 218a–b). ***ev altı*** ‘zemin katı’: *Şurada, ev altında bir yere ilişip görüşebiliriz.* (O.C. Kaygılı 1938a s. 103). ev bark b. ***bark. ev evle-*** ‘ev soymak, hırsızlık için eve girmek’: *Bu gez geldüŋ, Baġdād şehri icinde bizi ḫarāmiylersin, evümüzi evlersin.* (Ferec 855/1451 v. 127b). *Bu endiyşedeyiken ḳulaġuma bir taḳıldu geldi. Meger bir düzd ev evlemege* (metin *-maġa*) *gelmiş, naḳb ḳazarmış.* (Ferec 855/1451 v. 111a). ***evde kal-*** ‘koca bulamamak (kız hakkında)’: *Sende bu güzellik varken evlerde kalmazsın, âlem sana bayılır.* (Recā’ī-zāde Ekrem 1941 s. 80). ***ev külfeti*** ‘hizmetçiler’: *Ev külfeti domuz Çerçinin niyetini bir türlü anlıyamamıştı.* (Kemal Tahir 1957r s. 79). ***evlere şenlik!*** ‘bütün ev sevinsin!’ (kötü bir şey anlatırken araya sokuşturulan alaylı, cinaslı bir tâbir): *‘Ā’ileniŋ yegāne oğlu, Enver Beg, ḥummāya ṭutulur. Çarçabuḳ zevcesiyle ḳızcağızıŋ yanına götürür. Evlere şenlik, sekiz on gün içinde bir ḫāneden üç cenāze!* (H.R. Gürpınar 1335 s. 39). *Bizde bir de yenge var dostum, evlere şenlik, kime yan gözle baksam kıyametler koparır.* (M. Seyda 1966 s. 292). ***ev tavuğu*** ‘dostu olan ev kadını’: *Ev tavuğu taze dul, evde hısım akrabadan karışan görüşen erkeği yok, eli yüzü düzgün, zevkine düşkün, işine gelenle gizliden gizliye mercimeği fırına veren kadına denirdi.* (S.M. Alus, Son Posta 27.XI.1943). ***evli evine, köylü köyüne*** ‘her biri kendi evine, kendi köyüne (git–)’ (bu sentagma için b. ***başlı başına***): *Hemān müsülmānlar şehre ḳopuldılar. Kāfirler daḫı ḳaçub her birisi evlü evine girdi.* (I. Mélikoff 1960 s. 261). *Akşam ezānı oḳundu. Evli evine, köylü köyüne dağıldı.* (R.N. Güntekin 1928 s. 248). *Ertesi gün de akşamı ettik. Artık evli evine, köylü köyüne gitmek gerekti.* (S.M. Alus 1944 s. 189).

ev II (satranç tahtasında) ‘hane’ < ***ev*** I. *”Şaṭranc oynamaḳ bilür misün?” — ”Evlerin bilürem.”* (Ferec 855/1451 v. 203a–b). *Çūn ki bu tedārükler görülmedi ve ahālī-yi İslāmuŋ naṭ‘-ı ġazādaki ferzāneleri süvār ve piyāde leşker-ile açmazdan şāh evine sürülmedi.* (‘Ālī 1982 [1581] II, 132).

AD. **ev-/iv-** ‘acele etmek; acele ertirmek’ DS 1811–13, 2572, TS 2135–38, Meninski 1680 I, 619, ***evérum*** ‘affrettomi’ F. Argenti 1938 [1533] s. 13, ET. ***év-*** a.m. Clauson 1972 s. 4. *Évmeŋ, bir dem ṣabar!* (Ferec 855/1451 v. 25b). *Ḳovmaġa éveyin dédiyse ayaġı dayındı.* (Ferec 855/1451 v. 246a). *Hezār cidd u cehdile beni éve éve eve ḳoydılar.* (Ferec 855/1451 v. 118b). *Ḥasnā düşīzeler ve ebkār satun alub ‘ayş u nūş-ile eglenürler ḳalurlar. Sāyirini taḥşīle évmezler.* (‘Ālī 1982 [1581] II, 155). *”Çok eviyoruz.” — ”Eyidir. Yaz var, kış var, evecek ne iş var? deme sen de!”* (F. Baykurt 1961o s. 230). *Eviyor millet. Havada kara kara yağmur bulutları, işte şimdi yağacak!* (F. Baykurt 1969 sm 81). ***évmeg-ile*** ‘acele ile’: *Atlarını évmeg-ile yüritdiler.* (Ferec H v. 136b). ***évedü-yile*** ‘acele ile’: *Şehzāde durdı, évedü-yile sarāy-ı sürürdın-yaŋa yöneldi.* (Ferec 855/1451 v. 29a).

O. **evahir** (takvim terimlerinden) ‘ayın son on günü’ < Ar. ***awāḫir*** a.m. (***āḫir*** kelimesinin çoğulu).

O. **evail/evayil** (takvim terimlerinden) ‘ayın ilk on günü’ < Ar. ***awā’il*** a.m. (***awwal*** kelimesinin çoğulu). *Ve bu ẕikr olan rüsūm eger Müsülmān ve ger kefere ṭāyifesidir, bunlaruŋ alınmalarınuŋ mevsimi evvel bahār eyāyil-i martdadur.* (Ö.L. Barkan 1943 [922/1516] s. 181). *Nihāyet bir çarşamba günü - ki mayıs evā’iline müsādif idi - felek zümrüdden dökülmüş bir āyineye beŋzedi.* (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 19).

O. **evamir** ‘emirler’ < Ar. ***awāmir*** a.m. (***amr*** ‘emir’ kelimesinin çoğulu). *Sābıḳan evāmir-i şerīfe ile bir ḳaç def‘a taḥrīr olunduḳda ...* (Ö.L. Barkan 1943 (991/1583). s. 76).

O. **evan** ‘zamanlar’ < Ar. ***awān*** a.m. (***ān*** kelimesinin çoğulu). *Evān-ı kesb-i ‘ilm u taḥşīlde gāhī bir-birümüzle ülfet éderdük.* (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 308).

O. **evani** ‘sofrada kullanılan kablar’ < Ar. ***awānī*** a.m. (***inā’*** ‘kab’ kelimesinin çoğulu). *Şerbetler içilüb götürülicek ḫʷān evānīsi ẕuhūrınuŋ evānı geldi.* (Ferec 855/1451 v. 3a). *Yalŋız sā‘atciliğe vaḳf-ı mu‘āmele etmekle ḳalmıyacaḳ, ufaḳ tefek bulunduracaḳ, çīnī kāseler, faġfūr ṭaḳımlar, küçük gümüş evānī, çay semāverleri ...* (Ḥ.Ż.Uşaḳlıgil 1317 s. 98).

O. **evasıt** (takvim terimlerinden) ‘ortalar; ayın ortasındaki on gün’ < Ar. ***awāṣiṭ*** a.m. (***awṣaṭ*** ‘ortadaki, orta’ kelimesinin çoğulu). *Evāṣıṭ-ı ‘ömrinde yeŋiçerilikden ḳurtulub sekbān oldı.* (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 297).

evayil, b. ***evail***.

O. **evbaş** ‘ayak takımı’ < Ar. ***awbāş*** a.m. (***wabaş*** ‘ıvır zıvır, hırdavat, pılıpırtı’ kelimesinin çoğulu). *‘Ālemüŋ bedkārı, evbāşı, ḳallāşı ol yére üşdiler.* (Ferec 855/1451 v. 128b). *Cihād-ı a‘ẓam isterseŋ Ḳızılbaş üzre bir ‘azm ét | Ki ol evbāş ẕulminden ‘Acem çeşminde vardur nem.* (Şükrī, ‘Ālī 1994 [16. yy.ın sonu] s. 235). ***evbaşça*** ‘külhanbey tarzında’: *Tabancasını, karısına evbaşça ilâni aşk eden o tüysüz çapkına çevirdi: ”Al, bunu iki kaşının ortasına ...” dedi. Tetiği çekti.* (H.R. Gürpınar 1933i s. 64).

O. **evc/eviç** I ‘en yüksek nokta, doruk’ < Ar. ***awc*** a.m. *Sīmürg yédi deŋizi gecdi. Ol evc-i āsümāna çıḳmış bir daġ üstünde bir aġac kim hīç ḳuş ol aġacdan yuḳaru ucub çıḳmaz, anuŋ üstünde beşigi ḳodı.* (Ferec 855/1451 v. 188a).

evc/eviç II (Şark musikisi) 'bir perdenin ve bir makamın adı' K. Uz 1964 s. 23 < ***evc*** I.

evcara (Şark musikisi) 'evc perdesinden başlayan bir makamın adı' K. Uz 1964 s. 23 < ***evc*** I + Fa. ***-ārā*** 'süsleyen', b. ***bezmara . Bestekâr sazende hanım eteklerinin hışırtısıyla kendisini Göksu'ya götürecek arabaya binerken, kulaklarında evcara saz semaisi uğuldamıştır.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 119).

evce/evcek 'ailece, bütün ev halkı ile beraber' < ***ev*** I + ***-ce/-cek,*** b. ***anca I*** ve ***ailece/ailecek : Evce kalkıverdiler: "Haydi erkenden Göztepeye gidelim. Kır, sahra görüp ferahlarız. Akşama döneriz."*** (S.M. Alus, Akşam gaz. 24.I.1945). ***Yā bunlarıŋ evcek ṭopu da dīvānedir veyāḫud kim biz delirdik.*** (H.R. Gürpınar 1340a s. 82). ***Bir gün de, bizimkilerle evcek sulara gidelim! Altınkum da çok eğlenceli oluyormuş.*** (Mahmud Yesari 1932 s. 67).

evci I 'tatil günleri evinde geçiren (yurtta kalan yatılı talebe)' < ***ev*** I + ***–ci. Yarın izin alıp Ankaraya gideceğim. Kızları evci çıkarıp eve getireceğim.*** (F. Baykurt 1971t s. 310). ***Zafer'in evci çıktığı son hafta aralarında geçen konuşma sahnesi hâlâ gözlerinin önünde.*** (A. Yurdakul 1989 s. 61).

(Argo) **evci** II 'ev soyan cinsinden hırsız' < ***ev*** I + ***-ci. Aralarında öyle evciler vardı ki yüzlerine kömür karası sürüp karı koca arasında gezinir, kendilerini göstermezlerdi.*** (M. Kaçan 1991 s. 26). Krş. ***evle-, ev evle-.***

evc–i bala 'doruk' < ***evc/evic*** I, izafet ve ***bala. Bu gelişme sürebildiği denli sürdü ve şimdi, ömrümün sonunda bugün en yüksek noktasına, eski deyimiyle 'evc–i bala'sına ulaştı.*** (N. Nadi 1989 s. 30).

evcik oyna–/evcilik oyna– 'çocukların (ekserya kız çocuklarının) ev işlerine öykünerek oynadıkları oyun' < ***ev*** I + ***-cik*** küçültme eki, b. ***acıcık .*** Daha çok yayılmış olan ikinci varyantta halk dilinde (krş. Az. ***bekarçilik, düşmançilik, müselmançilik***) çok kullanılan ***-cilik*** nomen abstractum ekini görüyoruz. Türkiye Türkçesi'nde, aslında ***-cı*** eki olmayan meslek isimlerine ilave olunan pléonastique ***-ci*** olarak telakki edebiliriz, ms. ***bahçıvancı, bezirgâncı*** vs. Nomen abstractum yapan ***-lık*** eki için b. ***ağırlık . Emine, Caferle beraber ekmek peynirle "evcik" oyunu oynardı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 116). ***Şimdi biz senin bu işte siftahsız olduğuna inanalım mı? Köy yerinde kızlarla evcik oynamamış delikanlı mı olur? Köylü milletinin bu işe yedi yaşında başladığını ben bilmez miyim?*** (Kemal Tahir 1957r s. 121). ***Bir gün torunlarının oyunlarını seyrediyordu, evin ufacık bahçesinde evcilik oynuyorlardı. Feride evsahibi idi, Birsen de misafir. Bebekleri vardı ikisinin de kucaklarında.*** (M. Hacıhasanoğlu 1954b s. 64).

(Neologismus) **evcil** 'evini seven ve ona iyi bakan (kimse)' < ***ev*** I + isimden çeşitli mânalarda sıfat yapan ***-cil*** eki, b. ***adamcıl .*** Eserimize aldığımız diğer neologisma için b. ***andaç . Evcil adamın bir atelyesi olmasa bile çekmecesinde çekiç, kıskaç, eğe ve her cinsten çivi gibi bazı edevatı bulunmalıdır.*** (R.H. Karay, Tan gaz. 1.X.1940).

evcimen/evcimend 'hamarat ev sahibesi, evini ustaca idare eden (kimse)' DS 1801–02, TS 1567 < ***evci*** + bazı sıfatları kuvvetlendiren ***-men*** eki, krş. ***kocaman, küçümen***. İkinci varyant daha yenidir ve ***ercümend*** kelimesinin tesiriyle geliştirilmiştir. ***Ve bil-cümle nisā ḳısmınuŋ ercümendi evcimen olub ḫāne-perverlik ėdenlerdür.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 143). ***İstanbulun nice mahalleleri böylece gayet cemiyet meraklısı ve evcimend evlerle dolup ayrı birer şehirmiş gibi her biri de kendi uzletine çekilmiş, kendi talihine ermiş olurdu.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 84). ***Kocasından bir ölü yıkayıcı kadar tiksiniyordu. Fakat öyle iyi, öyle evcimen, öyle itaatli bir adamdı ki aynı zamanda ona acıyordu.*** (B.S. Kunt 1948 s. 98).

⊡ Sıfatın mânasını kuvvetlendiren ***–man/–men*** eki, yaygın olmamakla beraber çok eski bir morfemdir; ET.'de dahi tek tük misali bulunur, b. M. Erdal 1991 I, 73–74. Elinizdeki A–E cildinde sadece ***evcimen*** misali geçmektedir.

AD. **evdaş/evdeş** 'zevce' DS 1802, TS 1568 < ***ev*** I + ***-daş/-deş*** ortaklık eki, b. ***adaş*** [1]. ***Ḳāẕī üc biŋ bėş yüz altun ziyān ėdüb, bunca yıllıḳ*** (metin ***yılıḳ***) ***münāseb ev-daşından çıḳub, gögsin ötürü ötürü oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 17a). ***Görür: ben u ol ṣanem mey u şīr gibi ḳarışmışuz; bilür ki ben erem, yoldaşum evdeşümdür.*** (Ferec 855/1451 v. 48a).

AD. **evdeci** 'çiftliklerde işçilerde yemek hazırlayan aşçı' DS 1802 < ***ev*** I kelimesinin locativus hali + ***-ci*** eki. Teşekkül için krş. ***toptancı Saat onikide öğle paydosu verildi. Yüzseksen amele, evdecinin bir kazan içinde, tarla çavuşlariyle çiftlikten yolladığı yarma pilâvının başına çöktü.*** (Reşat Enis 1944 s. 138).

evdeş, b. ***evdaş***

AD. **evdin–/evtin**– 'didiklemek, kümes hayvanları ayaklariyle yeri eşmek, eşinmek; hastalığın verdiği ağrı, sızı veya acı ile kıvranmak, insan bir sıkıntı etkisiyle hiç bir şey yapmadan oturmak' DS 1817–18 < ET. ***evdin-*** [***evdi-*** 'toplamak' fiilinin reflexivum hali, ***(ı)n-*** için b. ***acın- II***] Clauson 1972 s. 7. ***Irazca evdinip duruyordu. "Bir habarı Bir habar!" deyip dönüyordu.*** (F. Baykurt 1961ı s. 160).

evdir–/ivdir– 'acele etmek; acele ettirmek' DS 1802 < ***ev-/iv-*** fiilinin causativum hali, b. ***acıkdur- . Şu şüferler bir evdirirler kil*** (F. Baykurt 1967k s. 307). ***Yalan mı söyleyelim? Onbaşı evdirdi- yemeği yemeden çıktık. Yanımıza biraz ekmek aldık ama, o da tutmadı.*** (F. Baykurt 1961o s. 177).

EO. °**eveden** 'tamamiyle, büsbütün, eyice' TS 1568 < acaba ***eyüden*** yerine hata mı?.

AD. **evek/ivek** 'acele' DS 1804, TS 2133–34 < ET. ***ėvek*** a.m. Clauson 1972 s. 8–9 (fiilden nomen agentis yapan ***-ak*** eki için b. ***çolak***) . ***Bir ivek işi var sanayduŋ temen.*** (Mesʿūd bin Aḥmed 1991 no. 479). ***İşümüz ivekdür, ilümüz ıraḫ.*** (a.e. no. 2089).

evele– ‘*eveleyip gevele-* tabirinin kısaltılmış varyantı.’ ***Çok yadırgadığım bir şey var, onu söylüyeceğim... Farkındasın, evelemekle kalmıyorum, uzattım bile ...*** (B. Karasu 1994na s. 118).

evele– gevele– ‘bir şeyi açık söylememek için onu ağzının içinde çevirerek mırıldanmak’ < mânası ikinci kelimeden kaynaklanan kafiyeli terkip, *gevele-* ‘ağız içinde evirip çevirmek’. */a/e/* ve */g/* tipi kafiyeli çift sözler için b. ***abidik gubidik*** [1] ve *-ele-* iterativum genişlemesi için b. ***avkala- . Muharrir dua edecek amma aklına bir şey gelmiyor, yarabbileri tekrarlıyor. Dünya ahvalini düşününce eveleyip gevelemekten başka yapılacak bir şey olmadığını anlar, neticede kendilerine hak veririm.*** (R.H. Karay 1940g s. 122).

AD. **evelik/evelek/efelik/efelek** ‘yenebilen bir ot, labada’ DS 1667, 1804–05 < Erm. ***avel*** ‘çalı çırpı, süpürge’ + ***-ik*** küçültme eki (?) U. Bläsing 1992 s. 91 no. 163, R. Dankoff 1995 no. 36.

ever– ‘(oğlunu) evlendirmek, düğünü yapmak’ DS 1805–06, TS 1568–71 < ***ev*** + isimden fiil yapan genişleme ve causativum hali, b. ***artur- . Bu ʿālemde maḳṣūd olınan bir ḳaç nesnedür: oġul evermek ve ḳız çıḳarmak ve dünyādan āḫirete yüz suyile naḳl eylemek. İndi bu nesneler Sulṭān Murāda müyesser oldı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 128). ***Sulṭān Murād Ḫān Edrenede oġlı Sulṭān Meḥmedi everdi, Dulġadır oġlı Süleymān beg ḳızı Sulṭān Zılvaı düġün eyleyüb aldı.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 64). Bâzan kız evlendirmek için de kullanılır: ***Bizüm gibi faḳīrlerüŋ evlādını kim ister ve ister olsa daḫı bir entārīcük yapub ere vėrmege ḳudretümüz yoḳdur ki everelüm.*** (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 215).

AD. **evet** I ‘acele, çabuk’ DS 1803–04 < ***ev-*** + ?? Krş. ***evet et-*** ‘acele etmek’ DS 1806 ve ***evetle-/ivetle-*** DS 1806, 2571, TS 2134, # Meninski 1680 I, 619. Clauson 1972 s. 6’ya göre Kaşgari’nin bir yerde gösterdiği ***ėvet*** ‘acele’ kelimesi muhtemelen ***ėvek*** yerine bir yazılış hatasıdır. Fakat Türkiye Türkçesi’ndeki durum böyle bir kelimenin mümkün olduğunu ortaya koyar. ***Oradan da savışıp gėdiy. Ėvet ėvet gėdiyken bi kövün urgundan geçiymiş.*** (Ö.A. Aksoy 1945 I, 388).

evet II b.m. < Clauson 1972 s. 935 onu aynı mânada olan ET. ***yemed*** kelimesine bağlıyor. ***Dėdi ʿavret: "İşledüm-mi ol işi? | Pes eyit, gördüŋ-mi, ė gişi?" | Dėdi: "Evet, görmişem gözüm-ile."*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2043–44). ***Evet, evde iki itcügezüm vardur. Gėce gündüz anlara ḫidmet ėderem.*** (Ferec 855/1451 v. 96a).

EO. **evet** III**/evvet/evit** ‘fakat, lâkin, şu var ki’ TS 1569–71, Meninski 1680 I, 483 < ***evet*** II; krş. C. Mundy 1957. ***Yigit bu sözi kim işitdi, melūl oldı, evet sevüb almışdı, terk ėtmege güci yėtmedi.*** (Ferec 855/1451 v. 124a). ***Oduŋdan bir gün ısınmadı özüm, | Dütünüŋden evet kōr oldı gözüm.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 397). ***Yüz gemiyile ayru düşmişdi Aḥad, | Muntaẓır paşa olur ol gün eved.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 27).

O. **evfak** ‘büyülerde kullanılan bir harf veya rakam şekli’ < Ar. ***awfāḳ*** ‘carré magique’ R. Dozy 1927 II, 824. ***Āteş maẓarretinden ḫānelerinüŋ ṣiyāneti sāyir memleketlere muḫālifdür yaʿnī-ki āteşden ṣiyāneti ṭılsemāt ile olub āyāt-ı ḳur’ānīyeden ve ṭılāsım u evfāḳ te’ṣīrātından idügine güyā-ki ʿulemā-yı rūḥānīye ʿālim u ʿārifdür.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 104–195).

O. **evgâr** ‘sarhoş’ < Fa. ***avgār*** a.m. Krş. ***efgâr/evkâr. Dāmen-ālūde mest olub evgār.*** (ʿĀlī 1977 [989/1581–82 civ.] s. 141).

evham ‘vehimler, kuruntular, (esası olmayan) şüpheler’ < Ar. ***awhām*** a.m. (***wahm*** ‘vehim’ kelimesinin çoğulu). ***Hani bazı evhamlı kimseler vardır. Hastalık yahut ölüm lakırdısı açıldı mı "Aman, şimdi sırası değil, çevir o yaprakları!" diye lafı kapatırlar.*** (S.M. Alus 1934 s. 136).

eviç, b. ***evc*** II.

AD. **evik çabuk** (zarf) ‘acele ile, çabuk çabuk’ < ***ev-*** + fiilden sıfat yapan ***-ik*** eki ve çabuk’. ***Memleketten hemşeriler gelmiş de, anasılden mektup getirmiş gibi evik çabuk yürüyordu Sultan.*** (F. Baykurt 1982 s. 78).

AD. **evin** ‘olgun buğday danesi, çekirdek, öz’ DS 1807, TS 1572 < ET. ***evin*** a.m. Clauson 1972 s. 12. ***Elden gelen evin olmaz, o da vaḫtinde gelmez.*** (Ebûbekir Hâzım 1326y s. 168).

EO. **evin– devin–** ‘döne döne aramak’ < kafiyeli çift söz (b. ***alavere***), mânası ikinci fiilden kaynaklanır. ***Siymürġ atı bulmayub ėvinüb devinüb "Ne çāre ėdem?" dėdügi vaḳt.*** (Ferec 855/1451 v. 197b).

AD. **evinleş–** ‘olgunlaşmak’ < ***evin*** + isimden filân hale gelmek mânasında fiil yapan ***-leş-*** genişlemesi b. ***bayramlaş- . Sırçalık’taki arpa iyiydi. Eyi evinleşmişti. Daneleri dolgundu.*** (F. Baykurt 1961ı s. 66). ***Tarladaki ekinler baştan aşşa "karalık" oldu. Yani sana nasıl söylesek, evinleşmedi ekinler. Evinleşir gibi oluyorken, yanıverdi. Parmağın arasına alıp sürtüyorsun, kurum gibi sıvanakalıyor.*** (F. Baykurt 1967a s. 414).

AD. **evir–** ‘çevirmek’ DS 1809, TS 1572 < ET. ***evir-*** a.m. Clauson 1972 s. 14. ***evirip çevir-*** ‘her tarafını iyice görebilmek için tekrar tekrar çevirmek’ (bu tür terkipler için b. ***algan- ve çalgan-***) : ***Miğferin altında gizli bir kilit varmış. Çap diye kapanıvermiş. Bire aman, profesör şaşırmış. Evirip zorlamış, çevirip zorlamış. Bir türlü açılmasına imkân yok.*** (M. Baler 1944 s. 109). ***Kara Bibik bu meseleyi zihninde evirip çevirmekte, ama hiç bir sağlam hal yolu bulamamaktaydı.*** (Nâbî–zâde Nâzım 1943 s. 14).

AD. **evirgeç** ‘saç üzerinde pişirilen yufka ekmekleri çevirmeye yarayan yassı tahta’ DS 1808–09 < ***evir-*** + fiilden nomen instrumenti yapan ***-geç*** eki, b. ***atlangaç .***

AD. **eviş–/iviş–** ‘acele etmek; yarışmak’ DS 1809, A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 85 < ***ev-*** fiilinin müşareket hali. ***Çingene dilberi elindeki kadehe rakı doldurup Reşidin dizlerine atıldı. "Evişme efem!"*** (Feridun Osman 1936 s. 72–73).

EO. **evit**, b. ***evet*** III.

O. **ev'iye** (anatomi terimlerinden) 'damarlar' < Ar. ***aw'iya*** a.m. [***wi'ā'*** 'kab' kelimesinin çoğulu). ***Kezalik dördü çarşamba gününden efendimin em'a ve ev'iyesini ve bağırsaklarını yumuşatıp ...*** (B. Arpad 1974 s. 15).

evkaf 'vakıflar; vakıf sistemi; vakıflar idaresi' < Ar. ***awḳāf*** a.m. [***waḳf*** kelimesinin çoğulu]. ***Faḳīh u ṣūfī eydür ḳo ḥarāmı; / Ḥelāl olur mı zerk u rızḳ-ı evḳāf.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 157).

O. **evkat** 'vakitler', EO. 'vakitlerde, iken' < Ar. ***awḳāt*** a.m. (***waḳt*** kelimesinin çoğulu'). ***Vezīr yumaḳçılıḳa meşġūl evḳāt, cāriye varur, saḳalına güler.*** (Ferec 855/1451 v. 24a). ***evkat-i haliye*** 'boş vakitler': ***Evḳāt-i ḫāliyelerinde fenn-i tevārīḫ-ile ülfet u müvānesetde olalar.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 124).

O. **evkatnüma** 'namaz saatlerini gösteren takvim' < ***evkat*** + Fa. ***-numā*** 'gösteren'. ***İçeriye girer girmez: "Beni tebrīk ediŋiz, bu gün bir ḳızım oldu" dedi. Ṣoŋra dīvārdaki evḳāt-nümāya baḳaraḳ ceybinden çıḳardığı cüz'dānına tārīḫini ḳayd etdi.*** (H.Z. Uşaklıgil 1317 s. 157).

O. **evla** 'daha iyi, daha münasip' < Ar. ***awlā*** a.m. ***Evlā bunı gördüm-ki ayruḳ nā-ehlile oturmayam, nā-maḥrem yüzine baḳmayam.*** (Ferec 855/1451 v. 114a). ***Dėdiler ḍaġlardur yollaruŋuz, I Dipidür ḳar ṣaġ u sollaruŋuz. / Size gitmekden oturmaḳdur evlā / Ki yoluŋuzdurur gitdükce bālā.*** (1950 [1555] s. 147). ***Hemān evlāsı*** (metnin transkripsiyonunda burada ve birçok yerde: ***olası***) ***budur-ki Kıral-i bed-fi'āl gelince bunda meks ėdem ve geldükde bu aḥvāl aŋa dėyem.*** (Ġazavāt-ı Sulṭān Murād 1978 s. 20). ***Kaatil olmak, rezil olmaktan evlâ. Benim başıma gelse derhal çekip vururdum.*** (Ç. Altan 1975 s. 80).

evlâd/evlât 'çocuklar, torunlar, sülâlesinden gelenler; çocuk' Meninski 1680 I, 538 < Ar. ***awlād*** a.m. (yalnız çoğul) (***walad*** kelimesinin çoğulu). ***Fe-'ammā temām yėrleşüb evlād u 'iyāle ḳarışduḳdan soŋra ehl u ḳavmı olduḳları ser-ḥadler ḫidmetine istiḫdām ḳılınsalar cāyizdür.*** ('Ālī 1979 [1581] s. 158). ***Aṣlāb-ı bāṭıladan erḥām-ı sāfileye düşen evlād-ı zinā ...*** ('Ālī 1975 [1599] s. 93). ***evlât acısı*** 'çocuğunun ölümünden gelen keder': ***Biliyorsun ki yüreğim evlât acısı ile yanıyor.*** (Musahipzade Celal 1936g s. 12). ***evlâtlık*** 'evlât edinilmiş kimse; küçük yaştan beri eve alınıp yetiştirilen kimse' (b. ***ahfadiyelik***): ***Güçlü kuvvetli bir kız olan evlâtlık, halı silkmekten, çamaşır yıkamaktan daha da güçlenirdi.*** (S. Soysal 1979ye s. 121). ***Ben iki yaşındayken babam ölmüş. Çok fakirmişiz. Annem, ağabeyim ve ablama bakabilmek için beni zengin bir aileye evlâtlık vermiş.*** (U. İlhan 1993 s. 57).

EO. **evle–** I 'evlenmek (erkek hakkında ve geçişli fiil (verbum transitivum) olarak) < ***ev*** II + isimden fiil yapan ***-le-*** genişlemesi. ET. ***evle-*** a.m. Clauson 1972 s. 10–11. ***Her gėce bir ḳız oġlan ėvlerdi.*** (H. Duda 1930 s. 112).

AD **evle–** II '(ihtisası olarak) ev soymak' < ***ev*** I + isimden fiil yapan ***-le-*** genişlemesi. EO. ***ev evle-***, b. ***ev evle-*** (***ev*** I maddesinde). ***Süleyman parayı alıp Semih ile birlikte gidip Rizeye Hayrının anasını İstanbula getirecekmiş. Hayrı İstanbulda ne eder evler de anasını gül gibi geçindirir.*** (Yaşar Kemal 1993k s. 56; ***evler*** kelimesi ***eyler*** yerine hata mı? Fakat Hayrı'nın hırsızlıkla geçindiği doğru).

AD. **evlek** I 'tarlanın, saban iziyle bölünen kısımlarından her biri' DS 1810, Meninski 1680 I, 543 < Yun. ***αβλακι*** (avláki) a.m. G. Meyer 1893 s. 58, A. Tietze 1955 no. 31. ***Gördünüz mü? Öğle oldu. Adam üç evlek ya sürdü ya sürmedi.*** (N. Cumalı 1970 s. 204). ***Bağın alt başındaki bostanla mısırlığa domuz geliyordu. Bir gün bağın bir evlek yerini de köklemiş; yeni çubukları sökmüş.*** (M.Ş. Esendal 1958 II, 176). ***Köy evini ve tarlayı satılığa çıkardık. Üç evlek kıraç tarla, dört kuru duvar eve on iki liradan fazla veren olmadı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 44). ***evlek kır-/evlek yaz-/evlekle-*** 'sabanla evlekleri birbirinden ayıran çizgiler çizmek' DS 1811: ***Muhtar üst baştan evleklemiş. Altıparmak öküzleri kakalıyor. Ali Veli, 15 Osman ayrı ayrı birer çizgi tutturmuşlar. Sabanların ardı sıra gidip geliyorlar.*** (F. Baykurt 1961o s. 84).

(Argo) **evlek** II '(değişik kıymette) büyük kâğıt para' H. Aktunç 1990 s. 99 < ***evlek*** I. ***Pantalonu şöyle bir evirip çeviren eskici, kemer astarındaki söküğü tek kelime söylemeden gösterir yüzünüze bakarak. Eskici borsasından çakıyorsanız onlar gibi fiat verin: "Üç evlek istiyorum. Bir evlek on liradır. Eskiciler kendi aralarında evlek hesabiyle anlaşırlar.*** (F. Otyam 1957 s. 48).

evlen– b.m. (izdivaç etmek) TS 1573 < ***ev*** II + isimden filân olmak veya filânlı olmak mânalarında fiil yapan ***-len-*** genişlemesi, krş. ***sulan-*** 'su haline gelmek' ya da 'su ile karışmak'; yâni ***evlen-*** = ***evli*** duruma gelmek. ET. ***evlen-*** a.m. Clauson 1972 s. 11. ***Meymūnei atasından diledi, aldı, evlendi.*** (Ferec 855/1451 v. 31b). ***Her bir dalgıca ait olan pusulada, onun ismi değil, ayırd edici işaretinin resmi vardı. Meselâ dalgıç Naim'inki bir balıktı, Badi Badi Nuri'ninki (Marmaris'ten yeni evlendiği için) iki yürekti, Etem Reis'inki bir zıpkındı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 188). Geçişli fiil (verbum transitivum) olarak: EO. ***Anlaruŋ ḥużūrında ol kişiden sorar ki "Göŋlüŋ beni evlenmek diler mi?" dėr.*** (Ferec 855/1451 v. 132b). ***Oşbu ḳardaşum bir ḳız evlenmişidi ki cemālde kemālde, 'iffetde pārsālikde tāyı yoḳ-ıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 184b–185a). ***Ben daḫı varam, bir ḳız evlenem, fāriġ düşem. Ne derd-i serdür bu?*** (Ferec 855/1451 v. 238a). ***evlen- barklan-*** 'evlenmek' (krş. ***ev bark***): ***Bir iki sefer buralardan gitmeyi denedi. Yapamadı bunu. Evlenip barklanmıştı. Karısını koyup gidenlerin çocukları değişik değişik gözlü oluyordu. Çoğu babalar gibi Haceli de çocuklarının kendisine benzemesini istiyor tabiî.*** (F. Baykurt 1961k s. 17). ***Kendi kimseye varmayacaḳdı. Faḳaṭ ḳurduğı plān mücebince pek çoḳ yetīm ḳızları evlendirip barḳlandıracaḳdı.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 600). evlendür–/evlendir–, ***evlen-*** fiilinin causativum hali (b. ***acıkdur-***): ***İmdi seni āzād ėdeyim, bir ulu bege vėreyim, evlendüreyim!*** (Ferec 855/1451 v. 69b).

O. **evleviyet** 'öncelik', ekseriya ***evleviyetle*** 'öncelikle' tâbirinde < Ar. ***awlawīya*** a.m. (/***wly***/ kökünden) Ar. ***-iyet*** eki için b. ***aciliyet*** . ***Dikkat, zihnin bütün***

faktörleri ile bir noktaya teksif edilmesidir. Ben aklımı otomobil yollarına teksif edecek yerde, eserime tahsisi evleviyetle tercih ederim, mevzuubahis olan hayatım da olsa. (C. İlhan 1959 s. 28).

evli, b. *evlü*.

AD. **evlik** 'kadınların yüzlerine sürdükleri kırmızı boya' DS 1811 < *enlik* kelimesinin varyantı. *Gerkükte gelin el ayasına kına yakar, yüzüne evlik (kırmızı pudra), kirşen sürer.* (H.Z. Koşay 1944 s. 334).

O. **evliya** I 'veliler, vasiler' < Ar. *awliyā* a.m. (*walī* kelimesinin çoğulu). *Bizüm élimüzde 'ādet şöyledür ki ḳızı ḳız begendügi yigide vérürler. Cāhilīyet anlara bu 'ādeti bu ma'niyden maṣlaḥat görürmiş ki soŋra ḳızuŋ atasına anasına evliyāsına i'tirāżı olmaya.* (Ferec 855/1451 v. 107a).

evliya II 'müminin yardım umduğu veliler, erenler; veli, aziz' < Ar. *awliyā* a.m. (fakat yalnız çoğul) (*walī* kelimesinin çoğulu. Ar. bir çoğulun Tk.'de tekil kullanılması için b. *ahbab/ahbap* , sıfat olarak kullanılması için b. *acaib/acayip* [1]). *Mevlānādur evliyā ḳuṭbı, bilüŋ! Ne kim ol buyurdısa, anı ḳılıŋ!* (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 17).

(Argo) **evliya** III 'çok içkili, aşırı sarhoş' H. Aktunç 1990 s. 99 < *evliya* II, alay olarak. *Ağzımdan burnumdan çıktı yediklerim, içtiklerim. Sarı, tüm "evliya" oldu. Çocuklar gırtlağına parmak soktular, olmadı. Omuzladılar.* (Tarık Dursun K. 1955 s. 64).

evlü/evli 'evi olan, ailesi olan; eşi olan, evlenmiş bulunan' < *ev* I–II + isimden özellikle sıfat yapan *-li* eki, b. *adamakıllı* [2]. *evlü evinde* 'her biri kendi evinde': *Bāzār yüzinde heybet-i duḫter-i şāh-ı Yemenden kimse oturmadı, evlü evinde busdı basdı oturdı.* (Ferec 855/1451 v. 200a). *Gece oldı, bāzārīler evlü evine gitdi.* (Ferec 855/1451 v. 108b–109a). *O gece de orada kaldık. Yedik, içtik, eğlendik. Ertesi gün de akşamı ettik. Artık evli evine, köylü köyüne gitmek gerekti.* (S.M. Alus 1944 s. 189).

O. **evrad** 'din kitaplarından ezberlenmiş parçalar' < Ar. *awrād* a.m. (*wird* kelimesinin çoğulu). *Aḫşām olduḳda zen-i bennā namāzını ḳıldı, seccāde üstünde oturub evrādın oḳıyu dururken, 'acūz girüb geldi.* (Ferec 855/1451 v. 22a). *Bitişikteki hacı hu, hu, hu! diye evrad çeker.* (S.M. Alus, Son Posta gaz. 27.XI.1942).

O. **evrak** 'kâğıtlar, sahifeler' < Ar. *awrāḳ* a.m., asıl mânası 'ağaç yaprakları' (*waraḳ* kelimesinin çoğulu). *Ey gül, āfāḳuŋ meşāmı ṣubḥ-veş ḫōş-būy olur, | Çün ki vaşfuŋda Ṣafī evrāḳ-ı defter depredür.* ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 229).

AD. **evram** 'yulaf' DS 1813 < Yun. *βρομη* (vrómi) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 62. Prothesis hadisesi için b. *arasta* .

AD. **evran/evren** 'büyük yılan' DS 1813, TS 1574–75, R. Dankoff 1991 s. 36 < ET. *evren* 'çöreklenen şey' Clauson 1972 s. 13–14. *O, yedi başlı, yedi boynuzlu evren hep Anavarzaya inerdi her zaman. Yedi kıpkırmızı gözü yedi şimşek gibi çakardı. Bu yedi boynuzlu ejderhayı çok kişi görmüştü.* (Yaşar Kemal 1992ks s. 35).

Evropa/Avropa/BSTT. **Avrupa** 'Avrupa; Avrupa'da imal edilmiş, Avrupa malı; Avrupa kalitesinde' Şemseddīn Sāmī 1317 I, 58 < İt. *Europa.* > EYun. *Ευρωπη* (Eurō'pē) a.m. (kelimenin menşei hakkında çeşitli nazariyeler vardır). *Buradan selâmetle dönersiniz, Avrupalarda olduğu gibi yedi katlı bir bakkaliye dükkânı açarsınız.* (A. Dino 1944 s. 22). *Nazardan başını saklamak için bir şapka satın aldı. Avrupa malı. Kurşuni bir şapka.* (B. Felek 1957 s. 9). *Şoför: (düğmelerine bakarak) 'Bu düğmeler avrupa.'* (R. Erduran 1962 s. 50). Türkçe'nin morfolojisinde basit (eksiz) isimle sıfat arasında fark olmaması için b. *baba* I .

AD. **evs-** 'tahılı savurarak temizlemek' DS 1816, TS. 1575–76 < ET. *evüs-* a.m. Clauson 1972 s. 15.

evsaf 'nitelikler, tavsif, tasvir' < Ar. *awṣāf* a.m. (*waṣf* kelimesinin çoğulu). *Tīr u kemān evṣāfında bir ḳaṣīde ile 'arż-ı ḥāl ḳıldı.* (Raḥmī, 'Ālī 1074 [1591–99] s. 218).

O. **evsat** 'orta derecede, orta kıymette, orta kalitede' < Ar. *awsaṭ* a.m. *Ve resm-i gerdek: a'lāsı altmış ve evsaṭı ḳırḳ ve ednāsı yigirmi aḳça.* (Ö.L. Barkan 1943 [935/1528] s. 46).

O. **evsâtınas** 'orta sınıflar (zengin veya fakir olmayanlar)' < Ar. *awsāṭ* (*wasaṭ* 'orta' kelimesinin çoğulu) Fa. izafet *-i*'si ve Ar. *nās* 'halk, ahali'. *Ol tārīḫde evsāṭ-ı nāsdan biri ki bir devletlüye ibtidā'en bulışmaġa gelürdi, hīç olmazsa beş on baş sükker ile bir iki Fāriskūrī alaca yā ḫōd bir iki dülbend 'arże ḳılurdı.* ('Ālī 1975 [1599] s. 106).

AD. **evsele-** 'tahılı savurarak yabancı cisimlerden temizlemek' DS 1814–15 < *evs-* + fiilden verbum frequentativum yapan *-ele-* genişlemesi, b. *avkala-* .

evsin, b. *avsın* III.

evsun, b. *efzun*.

evşan, b. *efşan*.

AD. **evşan et-** 'işemek' THASDD 562, R. Dankoff 1991 s. 36, < Fa. *afşāndan* a.m.

evşen, b. *efşan*.

AD. **evşir-** 'devşirip toplamak; iki kat iplik ya da yünü çıkrıkla bükmek' DS 1816, ZTS 1976 s. 68 < **evşir-devşir-* terkibinin kısaltılmışı, bu tür terkibler için b. *alavere* .

O. **evtar** 'sazın telleri' < Ar. *awtār* a.m. (*watar* 'tel' kelimesinin çoğulu). *Başrī ol sāzı ol cāriye-i dem-sāz eline vérdi. Cāriye zaḫmeyi evtāre ḥavāle ḳıldı. Her bir ḳıldan bir dürlü nāle belürdi.* (Ferec 855/1451 v. 4b).

AD. **evtin-**, b. *evdin-*.

evvel I (sayı sıfatı) 'ilk, birinci' < Ar. *awwal* a.m. *Evvel ḥamlede ḳamusını pāyumāl eyledi. Öleni öldi, ḳurtılanı*

ḳacdılar. (Ferec 855/1451 v. 42b). ***Sebeb-i ḥande-i evvel bu-yidi.*** (Ferec 855/1451 v. 193b).

evvel II (zaman zarfı) 'önce' < ***evvel*** I. ***Evvel ḍuz etmek yėyelüm, andan ḥāle sözin dėyelum!*** (Ferec 855/1451 v. 11b). ***Evvel kişi gendözinden el yumaḳ gerek, andan maʿbūdını istemek gerek.*** (Ferec 855/1451 v. 38b). ***Evvel yaşamak nedir bilmezdim Şimdi ḥayātımıŋ ḳadrini eyüce bilirim.*** (Nāmıḳ Kemāl 1307 [1873] s. 108). Ablativus'dan sonra: ***Bugün, münāẓaradan evvel bir sāʿat şaḥrāda sürür isteyelüm, seyrān ėdelüm!*** (Ferec 855/1451 v. 137a). evveli/evvelsi: ***Babam yirmi gün evveli vefat etti.*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 78). ***'Ayşe ḥanım bir hafta evvelisi gelüb-de bir tek zeytūn dānesi isteseydi, ḳapıyı şūratına ḳapar, bir temiz de paylardıŋ.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 33). ***Bundan tam iki ay evvelsiydi.*** (A. Ağaoğlu 1980d s. 232). ***evvelleri*** 'eskiden': ***Evvelleri arabacılık ederdi.*** (R.H. Karay 1940m s. 78). ***evvelden*** 'daha önceden, çoktan', (ablativus adverbialis için b. ***açmazdan***): ***Ben evvelden suda yüzmek daḳıyḳalarını bilütdüm, gendözümi ḳurtardum. Ammā cāriye boġuldı.*** (Ferec 855/1451 v. 13a).

evvelâ 'ilk önce, herşeyden evvel' < Fa. ***avvalā/avvalan*** < Ar. ***awwalan*** a.m. Zarf eki ***-ā*** için b. ***acaba/aceba*** I . ***"Üst baş, çoluk çocuk?" — "Evvelâ can. Zâten maaşım çok olmazsa evlenmem ki. İçim yanmış fıkaralıktan!"*** (Orhan Kemal 1949b s. 112–113).

evvelallah/evelallah (nida) 'Allah yardım ederse (söz verirken veya niyetini bildirirken işi işi daha evvel Allaha bırakan tevazu formülü)' < evvel yahut evvelâ ve Allah. ***Türkiyedeki karıyı sıyırıp atamadım başımdan. İkisi bir arada olsun, ikisine de yeterim evelallah!*** (F. Baykurt 1982 s. 38).

evvel âhir/evvelden âhire 'başından sonuna kadar!' Meninski 1680 I, 536–537 ***Faẕlullāh sergüdeştini bitemāmihi evvel āḫir şerḥ eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 15a). ***Ḳarı mes'elesi, hā? Evvel āḫır ḥovardasıŋdır vesselām!*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 207).

evvel bahar/evel bahar 'ilk bahar' Meninski 1680 I, 536 < evvel I (degemination için b. ***akke/ake***) ve bahār I. ***Gün doġrusına ḳarşu bir alçaḳ burun görinür. Meẕkūr burun evvel bahārda yeşildür.*** (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 124).

O **evvel-be-evvel** 'herşeyden evvel' < ***evvel*** II, ***be-*** , ***evvel*** II. ***Sākin ol! Evvel-be-evvel dė ki mā-cerā ne-dür?*** (Ferec 855/1451 v. 224b).

evvelemirde/evel emirde 'en başta, başlarken' < ***evvel*** I ve ***emr*** II. ***Nasıl vergü-yi şaḫṣī almaḳ istersin ahālīden? | Ḥükūmetce utanmaḳ yoḳ mudur yā hū rezāletden? | Ḳazandır milleti evvel-emirde, şoŋra al sen del*** (Şāʿir Eşref 1958 s. 116). ***Oraya gitmesi evvelemirde para için değil, bir zanaat sahibi olmak için.*** (M. İlhan 1983 s. 43).

O. **evvelen** 'ilkin, evvelâ' < Ar. ***awwalan*** a.m. ***Bizdeki buhranın âmilleri ne? Evvelen: devletin geliri çok azaldı. Bu muhakkak. İkincisi: haricî ticaretimiz adamakıllı düştü.*** (Reşat Enis 1933 s. 50).

evvel-eski 'ezelden beri, en eski zamandan beri' < ***evvel*** II ve ***eski*** I. ***Terkos gölü evvel eski var mı dersin?*** (Kemal Tahir 1955g s. 37). ***Kabilesi kabilemize evvel eski düşman.*** (Kemal Tahir 1955s s. 173). ***Osman evvel-eski avanaktır.*** (Kemal Tahir 1961 s. 242).

evveliyat '(bir şeyin) eski hali, öncesi' < ***evvel*** II + soyut şeyler (abstracta) için kullanılan nomen collectivum yapan ***-iyat*** genişlemesi, b. ***abesiyat*** . ***Nesrin, her şeyin evveliyatını, iç bağlantılarını didikdidik eder de pek sonucunu düşünerek davranmaz.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 54). ***"Bu toprağın evveliyatını soruyorum." - "Evveliyatı öyle, beyim," dedi Kır Abbas, "burası purluktu, ot mot bitmezdi."*** (F. Baykurt 1967k s. 269). ***Safa Bey oğlum, dedi, o aradığınız evrakın evveliyatı şu dolapta olacak.*** (A. Nesin 1958k s. 11).

evvelki 'ondan evvel olan, eski' < ***evvel*** II + ***-ki*** eki. ***Melike başını secdede ḳaldurduġında bāzergān evvelki istiḳāmetinde bulındı.*** (Ferec 855/1451 v. 183b). ***Hezār bār evvelkiden [sic!] gökçek düzünmiş ḳuşanmış bir gendüden yėg dėmelü kenīzeküŋ eline yapışmış ḍuta geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 116a).

EO. **evvet**, b. ***evet*** III.

evye 'mutfaktaki musluğun altında suyun biriktiği yer' < Fr. ***évier*** a.m. (kelime Lât. ***aquarium***'dan geliyormuş). ***Odama gittim, hazırladığım valizdeki eşyamı çıkarıp yerlerine yerleştirdim. Mutfaktaydı, yüzünü yıkıyordu evyenin başında. "Annen sana bulaşık yıkanan yerde yüz yıkanmayacağını öğretmedi mi?"*** (A. Kutlu 1987 s. 96–97).

O. **evza** 'vaziyet, tertibat' < Ar. ***awḍāʿ*** a.m. (***waḍʿ*** kelimesinin çoğulu). ***Gördi: pülāddan bir direk, on arşun ola, dikilmiş, bir büyük dühül aŋa asılmış, ve bir altun cevgān zenciyrile dühüle asılmış. Ebül-fevāris bu evżāı gördi, taʿaccüb ėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 227b). 'tavru hareket, hareket tarzı': ***O zamanlar cuma ve çarşamba Göksu mesiresinin günleri idi. Çarşamba günü akşama doğru pek şık bir tuvaletle mükellef sandalına bindi. Hali ve evzaı ile sadelik içinde müstesna bir vakar ve zarafet göstermesini bilirdi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 85–86).

O. **ey** (isimden önce hitap nidası) 'hay, bre, be' < Fa. ***ay*** a.m. Harekesiz yazıda aynı fonksiyonu olan ***i*** veya ***é***'den ayırt edilemiyor. ***Şun, ey sāḳī, güle güle bize ol rūḥ-ı reyḥānī!*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 s. 26). ***Dėdi aŋa: "Nedür aduŋ, ey Nigār, | Gėce geldüŋ, bizi ḳılduŋ şerm-sār?*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 55).

AD. **ey- 'acele etmek'** < ***ev-*** fiilinin varyantı. ***Mansırat'ın başından salıklar ulaşıyor: Aman eymesinler. Hele bir ağır alsınlar*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 98).

eyalet 'idare, hükûmet' < Ar. ***iyāla*** a.m. ***Mıṣr fetḥ olunduġı gibi eyāleti aŋa münāsib görildi.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 156). '(19. asırdan evvel) bir vali tarafından idare edilen Osmanlı ülkesi sahası'. ***Kānūn-nāme-i eyālet-i Uyvar.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 313; başlık).

AD. **eycene/eyicene/iyicene** (zarf) 'oldukça kuvvetli' < ***eyü/eyi/iyi*** + ***-cene*** küçültme eki, b. ***acarcana*** . ***Nenenin ne gözünde ışıḫ, ne de ġulaġı ėşidirdi. Nenenin ġulağına eycene bağırdılar.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 31).

Çitin dibine doğru iyicene kaydılar. (Yaşar Kemal 1955i I, 69).

eyd–, b. *aydıl-*.

eydil–, b. *aydıl-*.

AD. **eye/iye/** BSTT **ege** 'sahib(i)' DS 1819, 2573, TS 1578–79, R. Dankoff 1991 s. 36 < ET. *iḍi* a.m. Clauson 1972 s. 41. *Meger emīr el-mü'minīn bu şehrde bunuŋ gibi ḥayflar, ẓulümler olduġın bilmez ola, anuŋ içün bu ḳalan iş eyeleri böyle ėderler ola.* (Ferec 855/1451 v. 118b). *Dėdi: "İ dīn eyesi, ulu ḳāżī, | Ki sendendür Resūl i Taŋrı rāżīl"* (Şeyḫoġlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 419 no. 7662).

AD. **eyef** 'kağnı ya da saban oklarını boyunduruğa bağlayan halka biçiminde bükülmüş ince ağaç' DS 1820 < EO. *eyegü* 'kaburga'? *Zaten bir göz bir şey olan evin orasını burasını koşum kayışı, orak, eyef, tırmık, dirgen, daha başka çift araçları dolduruyordu.* (F. Baykurt 1955 s. 100).

EO. **eyegü/eğegi/iğegi** 'kaburga' R. Dankoff 1991 s. 34 < Çağ. *eyegu* a.m. M. Räsänen 1969 s. 38. *Ne sebebdür, dėdi, sen böyle aruḳ, | Eyegülerüŋ delük, arḳa yaruḳ?* (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3626). *'Avrat egri eyegüden yaradılmışdur.* (Ferec 855/1451 v. 27a). *Eğer alırsan böyüğün al, yahut orta attan böyücek al, andan sonra sağ iyeğisi bir artuk ola. Sayl Eğer iki yanı dahi iyeğisinin ol artuğa beraberse değerinden artuğa algıl; anın bigi atı geçer at az bulunur.* (Mercümek Aḥmed 1944 [15.yy.] s. 197). (gemi inşaatında) 'kaburga, ıskarmoz'; *Ve iki yüz eğeği yigirmi beşer akçaya ḳānūndur.* (Kātib Çelebī 1329/1913 [1656] s. 154).

eyer/eğer 'binek hayvanlarının sırtına konulan ve binicinin üstünde oturduğu nesne' Meninski 1680 I, 349, 489 < ET. *eḍer* a.m. Clauson 1972 s. 63–64. */ğ/ ile /y/* arasındaki fark için b. *çeyne-* . *İti dişile atı ucası altında çaldı. Cānever bir yaŋa düşdi, at bir yaŋa düşdi. Ḫalef eyeri, oyanı arḳasına götirüb hezār miḥnetile ve belāyile atası anası ḳatına geldi.* (Ferec 855/1451 v. 128b). *eyerle-/eğerle-* '(atın sırtına) eyer koymak', krş. *eğerlen-* TS 1389 (isim/sıfat'tan fiil yapan *-la-* eki için b. *acabla-*): *Der-ḥāl ḳāżī buyurdı, bir berda'ī ḳatır eyerlediler, Faẓlullāhı bindürdiler, Muvaffaḳ evinde indürdiler.* (Ferec 855/1451 v. 14b).

EO. **eyerd–/eyert–** 'takibetmek, tahkik etmek, araştırmak, künhüne varmak' < ET. *ėḍert-* a.m., *ėḍer-* 'takibetmek, kovalamak' fiilinin causativum hali (*-t-* genişlemesi için b. *acıt-* , fonksiyonu olmaması için b. *apart-*), Clauson 1972 s. 67. Belki AD. *eyert-* 'toprağı derince işlemek' DS 1820 fiilinin aynı. *Bu Karalaruŋ bāṭıl işleri vardur. Tedbīr oldur kim buları eyerdem, ardlarınca varam, nėderler, altunı ḳandan alurlar görem.* (Ferec 855/1451 v. 93a). *Baŋa dinlenmek yoḳdur bu işi eyerdüb ėdeni bulmayınca, cezası ḳaydında olmayınca, ol ölmeyince.* (Ferec 855/1451 v. 177a).

eygü/eyü/eyi/iyi b.m. (yavuz ve kötü'nün aksi) TS 1595–96, Meninski 1680 I, 575, 617 < ET. *eḍgü* a.m. Clauson 1972 s. 51 *Daḫı yüz olḳadar baḫt u sa'ādet | Saḫāvet, erlik u çoḳ eygü 'ādet | Ki ẕātinde ḫudāvend-i cihānuŋ | Görinür, dile gelmez vaṣfı anuŋ.* (Faḫrī 1974 [1367] s. 268). *Çün eyüyi yavuzdan secdi.* (Ferec 855/1451 v. 128a). *Dāyimā emiyre l-mü'minīn Hārūnuŋ eyü işine muvāfaḳat ėderidi, yatlu ḫāline muḫālefet ėderidi.* (Ferec 855/1451 v. 2a). *iyi amma/iyi de/iyi hoş da* 'evet, fakat ...': *"Mā-dāmki ḳavlımız var, şu istridiye panayirini görelim!" — Eyi ammā bende görecek göz mü ḳaldı? Yürürken bile uyuyacağım!* (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 208). *Yüzü yabancı değil. Reklâmlarda mı görmüştü? Galiba, manken. İyi de, Göz göze gelmek için neyi bekliyorlar?* (A. Yurdakul 1993 s. 334–335). *Kızım! Eyi ḫoş ammā, sen burada sevdiciğimiŋ göŋlünü oḳşayacaḳ, şöyle doḳunaḳlı hīç bir şey yazmamışsın kil* (E.E. Talu 1928 s. 135). *iyi et-* 'yerinde bir davranışta bulunmak': *İ ferzend! Benüm sözüm duyduŋ geldüŋ, eyü ėtdüŋ.* (Ferec 855/1451 v. 52b). *Eyü ėtmedüŋ israfa ḳatı meşġūl olduŋ.* (a.y.). *"Ebe çağırttım. Namussuzu muayene ettirdim." — "İyi etmişsin." — "Gebelik üç aylık."* (H.R. Gürpınar 1943m s. 34). *iyiden iyi* 'çok iyi, adamakıllı, tamamiyle': *Babaŋı eyiden eyi ḫaṭırlayor musuŋ?* (H.R. Gürpınar 1340c s. 646). *iyi kötü* 'şöyle böyle, az fena değil': *Vakıa o da ayaḳda muvazenesini zaḥmetle buluyordu ammā, eyi kötü, evine ḳadar 'ārıżasız gidebilmişdi.* (E.E. Talu 1928 s. 185). *iyisi mi* 'her şeyden iyi şu': *İyisi mi, sen çekil bir tarafa, keyfine bak; ben de burada biraz başımı dinliyeyim!* (O.C. Kaygılı 1939 s. 267). *iyi saatte olsunlar* 'cinler, periler': *Böyle birdenbire gitmeğe kalktın. İyi saatte olsunlar estiler mi yoksa?* (M. Rona 1944ç s. 12). *iyi var-* 'iyi etmek' Meninski 1680 I, 517, III, 5316: *Eyü varduŋ, bu sözi dile gelmeseŋ yėgidi ammā çün söyledüŋ, cevābuŋ işit!* (Ferec 855/1451 v. 89a). *İyi vardım da gittim!* (İsmail Galib 1932ei s. 8).

AD. **eyicene**, b. *eycene*.

eyice, b. *eyüce*.

EO. **eyik–** 'iyileşmek, hastalıktan kurtulmak, şifa bulmak' TS. 1582 ET. *eḍik-* 'iyi halde olmak, muvaffaḳ olmak' Clauson 1972 s. 52, M. Erdal 1991 II, 494.

eyilet- 'iyileştirmek' *Bu köpek benim yaramı diliynen yalayıp ėyiletdi ve başımı bıraḳmadı. Dėmek-ki köpėm ġarımdan daha ġıymetlımış.* (A. Caferoğlu 1946 s. 6).

eyimme, b. *eimme*.

eyin, b. *eğin*.

eyit, b. *ayıt-*.

AD. **eylam** 'zaman, müddet' DS 1823 < *eyyam* kelimesinin varyantı./y/>/l/ disimilasyonu için b. *ahçı* .

AD. **eyle** 'öyle' DS 1823, TS 1582–85 < ET. *eyle* a.m. Clauson 1972 s. 272; krş. Az. *ėlä*, Türkm. *eyle* a.m. *Buyruḳ nece ṣādır oldısa eyle eyledi.* (Ferec 855/1451 v. 121a). *Ḳız şeh-zādeyi eyle sevdi ki ansuz gülmezdi.*

(Ferec 855/1451 v. 140a). ***Pādışāh gerek kim tizirek ol mertebeyi anuŋ elinden ala; eger eyle ėtmezse, ol pādışāh ayaḳda ḳala.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 26). ***eyle olsa*** 'bunun üzerine' TS 1587–89: ***Bu gez on gün daḫı gecdi, gelmedi. Eyle olsa ol iki veziyrüŋ birisi daḫı destūr diledi, "Varayım, ḥāli kefş ėdeyim" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 23a). ***Süleymān Şāh suya düşdi, ecel-i muḳadder ermişdi, raḥmetu-llāha ḳavuşdı. Çıḳardılar, Ca'berüŋ öŋinde defn ėtdiler. Eyle olsa, bu göçer ḥalḳ eṭrāfa ḍaġıldılar.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 6).

eyle– I 'yapmak, etmek' TS 1586–87 < ET. ***eḍle-*** a.m. Clauson 1972 s. 57, krş. Türkm. ***eyle-***, Az. ***élä-*** a.m. ***Beni bunda geyik eyledi. Eger Mihr-efzāy-ı Kişmīrī ri'āyeti 'ināyeti olmasa, ayruḳ ādemī olmazidüm.*** (Ferec 855/1451 v. 41a). ***Ḳızlarına, ḳaravaşlarına ḳara ḳura dürtdi, yalıncaḳ eyledi, her birinüŋ eline bir silāḥ vėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 220a). EO.'da ***et-*** fiili gibi 'yapmak, kılmak' mânasında; yardımcı fiil olarak kullanılan ***eyle-*** OO.'dan beri daha az ve ekseriya resmiyeti, edebiliği, şiir üslûbunu vurgulamak maksadiyle kullanılır ve gittikçe arkaikleşir. Bugünkü halk konuşmasında bazan başka fiillerin yerini almak için bir nevi verbum expletivum olarak hizmet eder: ***Ben olsam o Memed'in yerinde, onun evinde canlı mahlûk koymam. Keserim. Evini de yerle bir eylerim. Anladın mı, Koca?*** (Yaşar Kemal 1955i II, 204). ***Şah İsmail çat çat ipleri ḳırdı, çıktı. Babası sordu: "Sen kırma, biz eğlenelim. Peki, seni ne eyler?" — "Beni zincir eyler."*** (U. Günay 1975 s. 347). ***Bu yüzden, her zaman aldanabileceğini, dolayısiyle başkalarını da aldatabileceğini düşünerek, konuşur, eylerdi her zaman. Durmadan yoklardı kendini.*** (B. Karasu 1979 s. 170).

eyle– II, b. ***eğle-***.

EO. **eyled–/eylet–** I 'yaptırmak, etttirmek' TS 1590–91 < ***eyle-*** fiilinin causativum hali, ***-t-*** genişlemesi için b. ***acıt- .*** ***Altundan ḳafesler eyletdi, ḫōş-elḥān ḳuşlarile ta'līḳ ėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 91b). ***Andan aḳdem Mevlā-yı 'Oşmān zamānında ẕikr olan Mevlā-yı 'Oşmān meẕkūr Cirbenüŋ adasına Maġrib ḳurusından ḍoḳuz mīl bir köpri binā eyletmişdi.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 664).

AD. **eyled–/eylet–** II '(hastayı) iyi etmek, iyileştirmek' < ***eylen-*** fiiline tekabül eden causativum hali, ***-t-*** genişlemesi için b. ***acıt- .*** ***Padişahın ġızı ḫasde. Her kim ki onu eyledirse, padişah ġızını ona verecaḫ.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 325).

AD. **eylen–** 'eyileşmek, şifa bulmak' < ***eyi*** + sıfat veya isimden 'filân hale gelmek' mânasında fiil yapan ***-len-*** genişlemesi, krş. ***hastalan-, sulan-.*** ***Toḫtur ilâç verir. Ġız eylenir.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 312).

eylen–, b. ***eğlen-***.

eylence, b. ***eğlence***.

EO. **eylese** 'öyle ise, o halde' TS 1590 < ***eyle*** ve ***ise.*** ***Eylese bir laḫẓa sözüm diŋle, andan baŋa neylerseŋ eyle!*** (Ferec 855/1451 v. 14b).

eyleş–, b. ***eğleş-***.

eyleştir–, b. ***eğleşdir***.

eylet-, b. ***eyled-***.

Eylûl/Eylül '9. ay' < Ar. (Hıristiyan Arapların takviminde) ***aylūl*** < Süry. ***'ēlūl*** a.m.

EO. **eylük** 'iyilik' TS 1591–92 ***eyü*** + ***-lük*** nomen abstractum eki. Bu ek EO.'da ***-lıḳ/-lik*** şeklindedir. 14. asırda bu kelimede ***-lük*** olarak ortaya çıkması bir istisna teşkil eder ve aslının ****eyülük (edgülük)*** olmasiyle tam olarak izah edilmiyor. G. Doerfer 1985 s. 46 ***eyülik eylük*** metatezini mümkün görüyor. Fonetik değişimlerinde bazen bir kelime öncülük yapabildiğini gösterir. Aynı fenomen için b. ***üstünde.*** ***Baŋa cānumdan 'azīzsin 'Ālemüŋ eylüklerini saŋa revā görürem.*** (Ferec 855/1451 v. 24b). ***Ben aŋa eylükler ėtdüm, bir ulu bege vėrdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 73b). ***Ḳızım! Senden eylük gördüm, ḳaravaşuŋam.*** (Ferec 855/1451 v. 240b). ***Çoḳ eylüklü dōstum vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 113a). Bir istisna: ***Eyülikden eyülik doġar, yavuzlıḳdan yavuzlıḳ doġar.*** (Ferec 855/1451 v. 66b).

O. **eyman** 'yeminler' < Ar. ***aymān*** a.m. (***yamīn*** kelimesinin çoğulu). ***Eymān-ı ġılāẕ u şidādumı işitdiler.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 222).

eymeç, b. ***eğmeç***.

AD. **eymen–** 'korkmak, ürkmek, çekinmek, utanmak' DS 1824, TS 1592–94 < ET. ***eymen-*** a.m. Clauson 1972 s. 273. ***(ı)n-*** için b. ***acın- II .*** ***Ḫālid baḳdı, Ca'fer-i Hāşimī anda gördi, eyitdi: "Seyyid Ca'ferden utanuram, söyleyümezem." dėdi. Seyyid eyitdi: "Ḫaliyfe başıcün doġru söyle, benden eymenme, iymīn oll" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 213a).

eyne, b. ***adna***.

eyne–, b. ***eğne-***.

Eynebahti, b. ***Aynabahti***.

EO. **Eynegöl**/BSTT. **İnegöl** 'Bursa vilâyetinde bir kasabanın adı' < Yun. ***Αγιου Νικολαου*** (Ayu Nikolau) a.m. [aziz Nikolaos'un, b. ***ayandon fırtınası***]. ***'Oşmān Ġāzī yėtmiş kişiyilen geldi kim Eynegöl'i oda ura.*** (F. Giese 1929 [890/1485 s. 9).

AD. **eynehan** 'obur, midesine düşkün' DS 1824–25 < ??, Ebū–Bekir Ḥāzım 1326y s. 265u3.

eynel, b. ***eğner***.

O. **eyne–l–mefer** (nida) 'nereye kaçayım?' < Ar. ***ayna l-mafarr*** a.m., asıl mânası 'hangi kaçacak yer?'. ***Bağçe-ḳapusından köprüye gitmek ḳadar şehrimizde tehlike atlatacaḳ bir yer taşavvur edilmez. Yā köprü başında! Ma'āzallāh! Zamān oluyor ki ahālī eyne l-mefer diye birbiri üzerine çıḳıyor.*** (Aḥmed Rāsim 1328 s. 47).

eyre–, b. ***eğre-***.

eyrek, b. ***eğrek I***.

eyreti, b. ***eğreti***.

eyri, b. *eğri.*

eyrim, b. *eğrim.*

eyseran, b. *egistiren.*

O. **eytam** ‘yetimler’ < Ar. *aytām* a.m. (*yatīm* kelimesinin çoğulu). *Māl-i eytām zehr-i ḳātildür, | Yėyüb anı yetīme ḳahr ėtmel* (Merdümī, ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 273).

eyü, b. *eygi.*

eyüce/eyice/iyice I (sıfat) ‘oldukça iyi, tam ayar’+ *-ce* küçültme eki, b. *ahça . Ciypur biżāʿatinüŋ narḫın sordı. ʿAyyār eyitdi: "Eyüce yük bėş aḫca eyler." dėdi.* (Ferec 855/1451 v. 240a).

eyüce/eyice/iyice II (zarf) ‘az buz değil; tamamen, sıkıca’ < *eyü/eyi* + vurgusuz aequativus eki; *-ca* zarfları için b. *anca I .*

eyülü ‘kısmen iyi, bâzen iyi’ < aksi olan *yatlu* kelimesinin tesiri altında, krş. *aklı karalı . Ḳoranda ʿöşr eyülü ve yatlu olur. Onda bir alına.* (Ö.L. Barkan 1943 s. 391).

eyvah (hoşa gitmeyen bir sürpriz karşısında kullanılan nida) ‘ne fena!’ < Fa. *ayvāh* a.m. (Fa. *ay!* ve Ar. *wāh!*). *Eyvāh ki Viyanada zemīniŋ güzelliğine semā pek nādiren iştirāk ediyor*! (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 234). *Eyvah o kocaya ki onunla yaşadığı müddetçe karısının ruhunu tetkike, mahiyetini keşfe muvaffak olamayıp de onun ne olduğunu hariçten gelen imzasız bir mektubun ihbarı üzerine anlamış olsun!* (H.R. Gürpınar 1943g s. 261). Çoğulla kuvvetlendirilmiş olarak: *Kadınları gene korku aldı. "Eyvahlar olsun! Atlı polisler, zaptiyeler geliyor galiba!" diye titremeğe başladılar.* (S.M. Alus 1944 s. 183).

eyvallah çeşitli mânalarda kullanılan dua. *eyvallah et-* ‘teşekkür etmek, minnetine girmek’ *Çamlıca ormanının arkasındaki büyük mandıra ile büyük çiftliğini işletir, namusile yaşar, kimseye eyvallah etmezdi.* (ʿÖmer Seyfeddīn 1943 s. 64). ‘razı olmak, reddetmemek’: *Tam dört hafta güneşin alnında, fıtlamış ayranı tarlaya döküp kara somuna eyvallah ederek, didinmişlerdi.* (Reşat Enis 1944 s. 155).

eyvan, b. *ayvan.*

O. **eyyam** ‘günler; zaman, çağ’ < Ar. *ayyām* a.m. (*yawm* ‘gün’ kelimesinin çoğulu). *Baḳī ʿömri eyyāmını bile sürelüm!* (Ferec 855/1451 v. 71b). *Bu eyyāmda bir gün nā-gāh şeh-zāde şehr-bend dolayu teferrüclenürek yüridi.* (Ferec 855/1451 v. 239b). ‘müddet’: *[Bir] eyyāmdan ṣoŋra anlaruŋ ziyāfeti vaḳti geldi.* (Ferec 855/1451 v. 124b). *Önce Selâhattin Bey kullanmıştır da bir eyyam sonra ağabeyine ciro etmiştir.* (Kemal Tahir 1955s s. 216). *Bunun üzerine Ahmet "bir eyyam" kaydile fabrikaya gitmeğe razı olduğunu söyledi.* (K. Bilbaşar 1941 s. 28). ‘fırsat’: *Yine eyyam gözledim. Fırsat düştü. Bu sefer Nevres'le tavan arasına çıktık.* (H.R. Gürpınar 1943g s. 113). ‘yelkenlere müsait rüzgâr’: *Nihayet, eyyam zuhur etmekle, geminin timürüni alarak ve yelken açarak, Napoli semtine revan olduk.* (E. Misailidis 1986 [1872] s. 648). *"Haydi şimdi hepimiz birden seferimizin uğurlu olmasına içelim!" diye bardağını kaldırdı. Otuz kırk ağızdan birden "Uğurlu ola! Eyyam ola!" diye bir nida yükseldi. Hattâ Etem Reis bile gülümser gibi oldu.* (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 227). *eyyamda bir* ‘nadiren, sık sık değil’: *Bu özür dilemek bir kişinin işidir ki eyyamda bir konukluk ede.* (Mercümek Aḥmed 1944 [15yy.] s. 110). *eyyam reisliği* ‘eyyamcılık’: *Nadire Hanımın bu eyyam reisliği sayesinde Kâni Paşa bütün memuriyet hayatında azil denilen mahrumiyeti tatmadı.* (R.C. Ulunay 1941 s. 13). *eyyam-ı bahur* ‘yaz mevsiminin en sıcak günleri’: *Doktorlara gideceğiz diye, bu eyyamı bahurda, bizi İstanbullara kadar taşıttın.* (S.M. Alus 1933p s. 202). *eyyam-ı şita* ‘kış günlerinde, kış mevsiminde’: *Menḳūldür-li eyyām-ı şitāda sā'ir ḳarıncalar ḳış zaḫīresini cem'ine meşġūl-iken içlerinden ba'żısı ki mu'āvenet ėtmeye, dā'imā kesel-ile deprenüb tedārük-i ma'āşete gitmeye, elbette üşüb anları öldürürler.* (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 194). *eyyamcı* ‘zaman adamı, idarei maslahatçı’: *Senin gibilere eyyamcı denir baba. Sen, çıkarına dokunan hiçbir şeyi yaşatmazsın çevrende. Şurada, oğlunla konuşurken bile, bir yandan yaranmak istediğin kişilere hulûs çakıyorsun.* (A. Kutlu 1983 s. 61).

eyyamoli ‘coşturmak için kullanılan nida’ R. Dankoff 1991 s. 37 < Akdenizde kürekçilere tempo tutmak için çok eski zamanlardan beri kullanılan, *eya* ve *mola* nidalarının birleşmesinden doğan seslenme, b. Kahane–Tietze 1958 no. 274. Krş. *elasa.*

ez- ‘üstüne basarak yassıltmak; üstünden ağır bir şeyi geçirerek çiğnemek; üstüne basarak parçalamak, dağıtmak, eritmek’ < ET. *ez-* a.m. Clauson 1972 s. 279. *Bir pāre āfiyūn şarāba ezdi, Ebū Dulāme ve ḥerīflerine icürdi.* (Ferec 855/1451 v. 219b). *Ḥummā-yı ʿışḳa nusḫa, yüri, kör eylemez. | Ey baŋa nusḫa yazan, anuŋ iç suyını, ez!* (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] II, 25). *Ya bir otomobil kaldırıma çıkar da beni ezerse?* (Ç. Altan 1975 s. 195). Mecazi mânada ‘üzmek, kötü muamele etmek, baskı altında tutmak’: *Ol bizim perverdemüz oġlan bir ḳac gün pādişāḫlıḳ ėtdi, azdı, müfsid hem-nişīnler söziyle atam melik-i Deryā-bārı ezdi.* (Ferec 855/1451 v. 46a). ‘paraları harcamak, serveti tüketmek’: *Ḫālid gendü vechini sehel müddet icinde ezdi. Şuŋa yėtişdi ki dār-ı dünyāda bir diynārı ḳalmadı.* (Ferec 855/1451 v. 206b).

eza I ‘üzüntü, sıkıntı’ < Ar. *aḏā* ‘mağduriyet, zulüm görme’. (Ar. */ḏ/*’nin (”peltek z”) Tü.’de */z/*’ye dönmesi için b. *ahize*). *Dedi neyler bu arada o gedā | Ki fiġāniyle vėrdi cāna eẕā?* (ʿAhdī, ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 318). *Ḳapuyı açarken ḳalbimde ufaḳ bir eẕā, gūyā fenā bir şey yapmaḳ üzere imişim gibi ḳapuyı açmaḳdan beni menʿ ėtmek isteyen bir şey vardı.* (Ḥ.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 3). *Delişmen kocasiyle geçen üzüntülü zamanlardaki ıstıraplarının hâtırası hâlâ zihninden silinemiyor ve şimdi ondan uzakta bile, belki hâlâ onun ezasını çekiyordu.* (A.Ş. Hisar 1944 s. 324). *eza cefa et-* ‘baskı ve zulüm etmek’: *Hakikaten yüksek ve kibar aileden bir tazeymiş. Kocası Allahın haşarısı, zırzobu, rezili*

çıkmış, etmediği eza, cefa kalmamış. (S.M. Alus 1944 s. 43).

AD. **eza** II 'kibrit' DS 1828, K. Emiroğlu 1989 s. 92 < *ecza/ezza.*

O. **ez'af** 'daha zayıf; en zayıf' < Ar. *aḍ'af* a.m. (*ḍa'īf* 'zayıf' sıfatının comparativus ve superlativus halleri, b. *a'cab*). *Eżaf-ı ra'āyāya ḥimāyet olınmaḳ emr-i müstaḥsendür.* (Ö.L. Barkan 1943 [892/1487] s. 2).

ezan 'namaz saatini bildiren çağrı' Meninski 1680 I, 119 < Ar. *aḏān* a.m. (Ar. */ḏ/*'nin ("peltek z") Tü.'de */z/*'ye dönmesi için b. *ahize*). *Nā-gāh dünle ḳulaġına dünle bir ün yétişdi, eẕān sandı.* (Ferec 855/1451 v. 103a). Günün saatlerini tesbit eden zarf terkiblerinde: *Dere boyunda ne arıyordunuz akşam ezanı?* (Kemal Tahir 1955g s. 120). *Gene böyle bir perşembe akşamı, ezan suları. Hanımlar yavaş yavaş ayaklanıyor, evli evine, köylü köyüne dağılıyor.* (S.M. Alus 1944 s. 24). *Ezanla beraber yola düzüldüler.* (Sabahattin Ali 1937k s. 186). *ezan oku-* 'ezanla namaz saatini ilân etmek': *Ṣubḥ olduḳda Ebū Bekr mü'eẕẕin münāreye çıḳdı, bir eẕān oḳıdı ki ilerü bunuŋ gibi eẕān oḳıduġı yoġidi.* (Ferec 855/1451 v. 58a). Mecazi mânada: *Hele bir kir, bir pislik görsün, koridorda hemşirelere, hademelere bir ezan okur ki, ölümlük hastalar bile yataktan fırlar.* (Sabahattin Ali 1947 s. 79).

ezanî saat 'alaturka saat (saatleri gece yarısından değil, güneşin batışından başlayarak sayan sisteme göre işleyen saat)' < *ezan* + isimden sıfat yapan *-î* eki (b. *adalî*) ve *saat. Ezanî saatle yaşanan bu eski zamanlarda son vapur iskeleye sular kararırken yanaşırdı.* (A.Ş. Hisar 1956 s. 7).

O. **ezbehr-i Huda** (birine yalvarırken söylenen söz) 'Allah aşkına' < Fa. *az bahr* 'için' ve *Ḫudā* 'Allah'. *Ez behr-i Ḫudā beni çıḳarı* (Ferec 855/1451 v. 117a).

ezber I (zarf) '(bir metni) akılda tutarak (unutmamak, söyleyebilmek, tekrarlamak, yazmak vs.)' < Fa. *az bar* a.m. *az* 'içinden' ve *bar* 'göğüs'. (İsim olarak) 'hatır': *Böyle curnalleri çok yedik, ezberimdedir.* (H.R. Gürpınar 1339 s. 105–106). *ezberden* a.m. Meninski 1680 I, 160 (fakat ʿAlī Seydī 1324 s. 14'e göre *ezber* yerine galat): *Enişteniz bunların bir listesini ezber bilir ve bizi güldüren bir oyun edasiyle ezberden arka arkaya sayar, sıralardı.* (A.Ş. Hisar 1944 s. 110). *Karısı ve iki çocuğu bu bir türlü hakikat olamıyan rüyayı artık bütün ince hatlariyle ezberden biliyorlardı.* (T. Evren 1943 s. 119). 'görmeden, el yordamiyle, esası olmadan, muhayyelede': *Körebe oynar gibi aranıyordum. Neyse, buldum. Botinleri de ezberden lâstiklere geçirdim.* (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 283). *Deli gibi seviyordum o zaman; keşke akıllıca seveydim! Hem onun haberi yoktu, ezberden seviyordum.* (F. Erdinç 1948f s. 51). Aynı mânalar daha yeni olan *ezbere*'de de var: *Çok şiiri ezbere bilirdi.* (Peride Celal 1991 s. 386). *Çanta elimde alanda durdum. İlçenin ana yolunun neresi olduğunu çıkarmıya çalıştım. Daha gitmeden ezbere biliyorum; bu ilçelerin bir tek göstermelik ana yolu vardır.* (A. Nesin 1972m s. 188). *"Bir yerim acımıyor." — "Yok, yok, ezbere söyleme. Çadıra girelim de bakalım, dizin filan sıyrılmış mı?"* (Mahmud Yesari 1932 s. 296). *ezbere al-* 'ezberlemek': *Okuta okuta, dinleye dinleye, bütün köy mektüpleri ezbere aldık.* (A. Nesin 1970i s. 28). *Bir çocuk bulmuşsun ki, hazret, pırlanta mübarek! Daha şimdiden bütün Shakespeare'i ezberine aldı.* (A. İlhan 1973 s. 181). *ezber et-* 'ezberlemek': *Onlar gelinceye kadar daha iyice ezber ederiz.* (Yaşar Kemal 1955i I, 120). *ezbercilik* 'talebelerin, dersleri ezbere bilmesini isteme sistemi' (Nomen abstractum yapan *-lık* eki için b. *ağırlık*): *Eşnā-yı ziyāretimde mu'allimlerden birisi tārīḫ dersinde idi. Tārīḫ-i enbiyādan īrād edilmiş su'āllere çocuḳlar āteş gibi cevāb veriyorlardı. Çocuḳlarıŋ ezberciliğe alışdırılmaması da şayān-ı teşekkürdür.* (Aḥmed Şerîf 1326 s. 166). *ezberle-* b.m. İsim/sıfat'tan fiil yapan *-la-/-le* eki için b. *acabla-* . *Ben ol nāmhā-yı mübīni ezberledüm ve oḳıdum, üstüme ürdüm, deŋize ayaḳ urdum. Taŋrı ḳudretinden deŋiz ayaġum altında baġlandı, yérde yürür gibi yüridüm.* (Ferec 855/1451 v. 33a).

ezber II (okul tabirlerinden) 'ezberlenmiş parça; ezberlenecek parça' < *ezber* I'den backformation. *Onun en çok sevdiği ezber şu: Öğretmenim canım benim, / Ben seni pek çok severim, /...* (Reşat Enis 1947 s. 234).

ezcümle 'meselâ, bir misal vermek için' < Fa. *az īn cumla* 'bütün bunlardan': *Ezcümle bir gün musikiden bahsolunurmuş.* (Aḥmed Midḥat 1945 [1885] s. 14).

ezdir- I, *ez-* fiilinin causativum hali (b. *acıkdur-*).

ezdir- II 'harcamak, bitinceye kadar kullanmak' < *ez-* fiilinin causativum şekli (b. *acıkdur-*), fakat mâna itibariyle *ez-* fiilinin aynı, belki onun kuvvetlendirilmişi, krş. *koş-* ve *koştur-*. *Öğretmen ve muhtarın bin bir zahmetle hazırlattığı kaz dolması, taze yoğurt, baklava ve meyvelerden ibaret olan basit ve sade yemekler ezdirildi.* (H. Aytekin 1945 s. 76).

AD. **eze** 'teyze; hala' DS 1828 < ?? *Ġızım, senin bi ezen vardır, o ezen cörmeye cötürirem.* (B. Seyidoğlu 1975 s. 252).

eze- beze- 'güzel güzel süslemek' < kafiyeli ve labilisation'a yönelmiş çift söz, mânası ikinci kelimeden kaynaklanır. *Elimde avucumda olan bir tek bu. Hepsini ezeyip bezeyip gül fidanı gibi topraklara yatırdım.* (M. İlhan 1983 s. 26).

ezecek 'ezmeye yarayan bir mutfak aleti' < *ez-* + fiilden nomen instrumenti yapan gelecek zaman eki, b. *açacak* . *Patates çorbası yapılacağı zaman önce patatesleri haşlamak, sebze ezeceği ile sıkmak ve nihayet et suyu ile pişirmek lâzımdır.* (bir gazetede çıkan yemek tarifinden).

ezel 'bütün zamanların başlangıç noktası, tasavvur edilemiyecek kadar eski bir çağda' < Ar. *azal* a.m. *Bu taḳdīr işidür ki ezelde olmışdur. Bu 'ışḳ diridür ki göŋlümde durmışdur.* (Ferec 855/1451 v. 236b). *Muḳadder ḳıldı, ey server, ezel bu 'ışḳuŋı Ḳādir.* ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 34).

AD. **ezel bahar** 'ilkbahar' < Az. *äzäl* 'ilk, birinci' ADIL 1980 II, 237 ve *bahar* I. *Dört ay ki geçti, ezel bahar yaklaştı.* (Behçet Mahir 1973 s. 356). *Ezel bahar, yaz ayları, teze soğanlar ... Hep yoksulluk, yoksulluk, yoksulluk!* (F. Baykurt 1961o s. 309).

AD. **ezele–** 'tekrar tekrar baskı altına almak' DS 1828 < *ez-* + fiilden verbum iterativum yapan *-ele-* genişlemesi, b. *avkala-* . *Nedir, ülkemizde, dalkavukluğu isteyenler yurttaşlar değil, padişahlar, sadrazamlar, paşalardır. Bunlar çevrelerindeki kişileri ezelemek, onları dalkavukluğa sürüklemek için ellerinden geleni yapmışlardır.* (S. Birsel 1995 s. 15).

ezelî (sıfat) 'öteden beri var olan' < *ezel* + isimden sıfat yapan *-î* eki, b. *adalî* . *Kediye gösterilen bu zarafetin bizlere gösterilmediği hatırlanarak ve nankör olduğu en aptal ademoğlu tarafından bile bilinen bu mahlukla ezeli savaşımız yüzünden Resulullah'ın köpeklere bir düşmanlığı vardı, denmek isteniyor.* (O. Pamuk 1999 s. 20). Böyle sıfatların zarf olarak kullanılmasından eskiden kaçınıldığı halde, bugün imkânsız değildir: (zarf) 'öteden beri': *Ne var ki, tek başına olmayı ezelî severdi. Sorumluluk almaz, sürü kurtlara önderlik etmeyi sevmezdi o zamanlar.* (Osman Şahin 1994 s. 30).

AD. **ezgâne** 'keçi kıllarını kabartmak için bir çeşit mutaf aygıtı' DS 1829 < EYun. *ξανιον* (ksánion) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 361.

AD. **ezgi/eğzi** 'nağme' DS 1829 (*ezgilen-* 'kendi kendine türkü söyleyerek eğlenmek' < *ezgile-* + medialе-reflexivum *-(ı)n-* genişlemesi, b. *acın-* *II*), TS 1598–1600, E. Birnbaum 1981 s. 79 < ET. *egzig* (b. *alu-satu*). İkinci varyant metateze uğramıştır, b. *albız* . *Daḫı kim ṣabr ḳılduŋ, ey ser-efrāz, | Ol egzide kim muṭrib oldı bī-sāz; | Çalıcı Bārbeḏ adlu ḳapuŋa | Gele bir Zühre mānendi ḍapuŋa.* (Faḫrī 1974 [1367] s. 275 no. 395–396). *Gāh def gibi çenber uṣūlle nāylar terānesine gendüsini dem-sāz ėtmiş, ve gāh çalġusuz oynayub mücerred havā-yı 'ışḳ ezgisine raḳṣ ėdüb ser-āġāz ėtmiş.* ('Āṣıḳ Çelebī 1971 v. 98a). *Gecenin bu vaktinde, bu ıssız yerde kulaklarımıza çalınan bu makamlı mırıltının tatlı bir yürek duygusunu anlatan hafif bir ezgi olduğu seziliyordu.* (O.C. Kaygılı 1939 s. 7). *ezgili* 'ahenkli': *Ba'zı akşamlar eviŋ arḳada bağçe üzerindeki geniş odasından 'ūd, kemān, ve ezgili ḳadın sesleriyle ḳarışıḳ ince bir āheng işidiliyordu.* (H.R. Gürpınar 1339 s. 20).

AD. **ezgil** 'muşmula' DS 1829 < G. Doerfer 1975 IV, no. 1955'e göre Tk. olmaması ihtimali kuvvetlidir. Aceba *askil*'den gelmiş olmasın?.

ezgin 'ezilmiş; çok cefa görmüş (kimse), kötü durumda olan (kimse)' DS 1829, TS 1600 < *ez-* + geçişli fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-gin* eki, b. *akkın* . .

EO. **ezginek** (okunuş problemli) 'azıcık' TS 1600 < ET. *azḳıŋa* a.m. Clauson 1972 s. 284 (*az* + *-ḳıŋa* küçültme eki M. Erdal 1991 I, 47–56). TS 1600'deki okunuş régressif bir assimilation'a dayanıyor.

O. **ezhercihet** 'her bakımdan' < Fa. *az har cihat* a.m. *En manzaralı, en havadar bir noktada, sekiz odalı, mobilyalı, piyanosu bile içinde, matlûba ezhercihet muvafık bir köşk bulduğunu, fakat pahalıca olduğunu, sezonluk 100 altın istediklerini söyledi.* (S.M. Alus, Akşam gaz. I, 1941).

ezik 'ezilmiş' < *ez-* + fiilden participium passivum mânasında sıfat yapan *-ik* eki, b. *açık I* . *Ben de kuğularla beraber, nehirle beraber yürüdüm. Kendimi vücudumun ezik yorgunluğuna, ufkun dağınık renklerine, akşam üzerisinin yumuşak, sakin havasına bıraktım.* (T. Ağaoğlu 1955 s. 55). *Son zamanlarda geliştirdiği ezik gülümsemeyi de kullanmadı. Basbayağı sırıttı.* (P. Kür 1984 s. 216). *eziklik* 'kırıklık, rahatsızlık': *Hikmet artık aymıştı. İçinde yalnız hafif bir korku, açlığa benzeyen bir eziklik vardı.* (S.F. Abasıyanık 1944me s. 184). *İçlerinden yalnızca bir kişi, Ermeni Ante, Tunus'tan ayrılmanın ezikliğini yaşıyordu; çünkü geride yüreği kanayan, içi buruk ve ölüme dek yalnızlığa mahkûm bir dost bırakıyordu.* (H. Akdoğan 1998 s. 78).

ezik büzük 'çok ezik' < *ezik* ve kafiyeli, labialisation'lu mühmel, b. *ala bele* , (*büzük* kelimesinin mânası ile alâkası yoktur). *Seni böyle görmeleri. seni Ballıhisar'da yaralı bereli, Balkız'ı da ezik büzük görmelerinden bin beter.* (A. Ağaoğlu 1981f s. 278–279). *Tam da son sınıfa geldiğinde, neredeyse her şey boşa gidecekmiş. Kargaşa dönemi. Üstüne ezik büzük bir hal gelmişti.* (A. Ağaoğlu 1993 s. 83). *Bunların bir çoğunu anlıyamadım, sözcükler ezik büzük çıkıyordu ağzından.* (F. Baysal 1992 s. 76).

ezil– I, *ez-* fiilinin passivum hali. *Eritdi ṭal'atuŋ mihri tenümi nite kim kettān, | Ezilür māh-ı tābāndan, bilürem, sen de bilürsin.* ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 89). *Gör nice ḳıp-ḳızıl ėtmişdür anuŋ şermi seni; | Saŋa kim dėdi ruḫ-ı yārı gor? Ey surḫ, ezil!* (Ẕātī 1970 [16.yy.'ın ilk yarısı] s. 335).

ezil– II 'tezellül, temelluk, tabasbus göstermek' TA 1600 < *ez-* fiilinin medialis-reflexivum hali, b. *açıl-* . *Biri bir muġ-beçedür. Āh o kāfer | Ezildügümce oḳur küfri ez-ber.* (Yaḥyā Beg 1977 s. 269). *Bu fulānuŋ 'avratıdur, bu da fulānuŋ dūşīze-i melek-ḫaşletidür dėyü gözetmeleri, belki niçesine güşe-i çeşmile ezilüb nihānī niyāz u taẓarru'lar ile göz ėtmeleri ḫilāf-ı şer'-i şerīf idügi ẓāhirdür.* ('Ālī 1975 [1599] s. 124).

ezilip büzül– 'yaltaklanmak, müdahane etmek' < *ezil-* II ve *büzül-*, kafiyeli ve labialisation'a yönelmiş çift söz, b. *ala bele* . *Ḥacı Ḳadīr ellerini oğuşduruyor, ezilip büzülüyordu.* (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 283).

A. **ezim bozum** (zarf) 'mahcubiyetinden ezilerek' < ezim ve bozum kelimelerinden müteşekkil kafiyeli ve ünlü *-b* tipinden (b. *ala bele*) terkip. *Böyle bir sevgi sözünü anası ölüp gideli işitmemişti. "Boş ver, be abla!" dedi ezim bozum. "Benim gibi bir adama vah denilmez."* (F. Baykurt 1982 s. 42).

ezim ezim ezil– 'sarsılmak, ağır sıkıntılar geçirmek' < *ezil-* I ve ondan önce predicate intensifier, b. *apal apal* . *Benim bile sabahları kalkınca içim ezim ezim ezilir.* (H.R. Gürpınar 1934 s. 66). *Koca adam, gözlerini bizden kaçırıyor, ezim ezim eziliyordu.* (M.

Başaran 1992 s. 183). ***Gözlerini önüne, tam da şimdi indirdiği noktaya indirmiş, ezim ezim ezildiğini hissetmişti.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 110).

ezinti 'açlıktan midede duyulan tedirginlik, korkudan gelen iç sıkıntısı' < ***ez-*** + fiilden, çeşitli mânalara gelen isimler yapan ***-inti*** genişlemesi, b. ***akıntı*** . ***Ḫayrı yavaş yavaş alışıyordu. Vaḳit vaḳit tüyleri ürperiyor, yüreğine ezintiler çöküyordü.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 201).

eziyet 'meşakkat, büyük sıkıntı, verimsiz zahmet, işkence, baş ağrısı' < Ar. ***aḏīya*** a.m. (***-iyet*** eki için b. ***aciliyet*** ve Ar. /***ḏ***/'nin ("peltek z") Tü.'de /***z***/'ye dönmesi için b. ***ahize***). ***Küçükken sık sık bağırsakları bozulurdu Mevhibe'nin. Üvey anası o zaman bile akıl almaz katılıkta rejimlerle eziyet çektirirdi.*** (S. Soysal 1979ye s. 134). ***eziyet et-*** 'zahmet ve sıkıntı vermek': ***Çocuk bugün gene eziyet etti. Dişi mi çıkacak ne? Hiç boş durmadım. Kıpır akşama dek.*** (B. Duygulu 1963 s. 40).

ezkaza 'kazaen, yanlışlıkla; tesadüfle, rasgele' < Fa. ***az*** '–dan' ve ***kaza***. ***Ona gelince var mı hayta, gidip gezip sürtme, çalıp çırpma, hizmetçilerle dalaşma? Fakat ezkaza iki paralık bir iş istediniz mi surat bir karış.*** (R.N. Güntekin 1944 s. 94).

O. **ezrakfam** 'mavi (göz rengi olarak uğursuz sayılırdı)' < Fa. ***azraḳ*** 'mavi (< Ar. ***azraḳ***, Ar. renk sıfatları için b. ***abraş***) ve ***fām*** 'renk'. ***Çeşm-i ezraḳ-fāmınuŋ biri şarḳa ve biri ġarba doġrulmış.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 167).

O. **ezruyi** '... yüzünden' < Fa. ***az rūy-i*** 'önünde, karşısında' [***az*** '–dan' ve ***rūy*** 'çehre, yüz', yâni ***yüzünden*** bu Fa. tâbirin aynen tercümesidir). ***İbrāmumuzı ez-rūy-ı kerem ma'ẕūr dutuŋ! Bizüm maḳṣūdumuz sizüŋile bir pāre müste'nis olmaḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 199a).

O. **ezvak** 'eğlenceler, sefahat' < Ar. ***aḏwāḳ*** 'hoşlanmalar' (***ḏawḳ*** 'tat' kelimesinin çoğulu'). Klasik Ar.'daki interdental /***ḏ***/, Tk.'de /***z***/ olarak telaffuz edilebilir, b. ***ahize*** . ***Onun, gençlik ezvaḳına heves etmemesi şüphesiz serveti bulunmamasından ileri geliyordu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 85).

AD. **ezve** 'kirpi' DS 1830, K. Emiroğlu 1989 s. 92. < Yun. ***ασβος*** (asvos) 'uzun oklu kirpi' A. Tietze 1955 no. 29.

ezza, b. ***ecza***.